

క్విత్రీయ విర్చితీ
శ్రీమదాంగ్ర మేహర్బారతిము
(సీరీస్ వ్యాఖ్యాన్ సీపిఎం)

సంపుటము - 15

అశ్వమేధ, ఆత్రమవాస, మౌసుల, మహాప్రస్తావిక, స్వరూపిహంణ పర్వములు

కృతికర్త
తిక్కన సోమయాజి

వ్యాఖ్యాతలు

డా॥ హెచ్. ఎస్. బ్రహ్మసంద
శ్రీ నాగళ్ళ గురుప్రసాదరావు
డా॥ అంబటిపూడి నాగభూషణం

ప్రధాన సంపాదకుడు
డాక్టర్ జి. వి. సుబ్రహ్మణ్యం

ప్రచురణ

తిరుమల తిరుపతి దేవస్తానములు
తిరుపతి

2013

**KAVITRAYA VIRACHITA
SRIMADANDHRA MAHABHARATAM**

With Commentary
Aswamedha, Asramavasa, Mousala, Mahaprasthanika
and Swargarohana parvams of Tikkana Somayaji
Vol. XV.

Commentary by

Dr. H.S.Brahmananda - Aswamedha, 1,2 Cantos Mousala, Mahaprasthanika and Swargarohana
Dr. Nagalla Guruprasada Rao - Aswamedha 3,4 Cantos
Dr. Ambatipudi Nagabushanam - Asramavasa 1,2 Cantos

Chief Editor

Dr.G.V.Subrahmanyam

T.T.D.Religious publications Series No.614
First Edition : 2006

Second Edition: 2013

Copies : 5,000

© All Rights Reserved

Published by

Sri. M.G. Gopal, I.A.S.

Executive Officer,

T.T.Devasthanams,

Tirupati - 517 507

D.T.P. Type Setting

Editor-In-Chief Office

T.T.D. Tirupati.

Printed at:

ఒక మాటు

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం సనాతనధర్మప్రచారరంగంలో పూర్వంసుంచి ప్రముఖమైన సేవ లందిస్తున్నది. అందుకు అధికంగా దోషాదపడే వేదాలు, ఉపనిషత్తులు, భగవదీత, పురాణాలు, రామాయణ భారత భాగవతాది ధార్మిక గ్రంథాలు విరివిగా ప్రచురిస్తూ ప్రజాబాహుళ్యానికి అందజేస్తానే ఉంది.

ఈ ధార్మిక ప్రచార మహాద్వారమంలో భాగంగా తి.తి.దేవస్థానం కవిత్రయ విరచితమైన ఆంధ్ర మహాభారతాన్ని విస్తృత వ్యాఖ్యాన సహాతంగా తెలుగు ప్రజల కందజేయాలనే ఉద్దేశంతో ఒక బృహత్ సాహిత్య యజ్ఞాన్ని చేపట్టింది. ఆచార్య జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యంగారి ప్రధాన సంపాదకత్వపుర్వవేక్షకాలో దేశంలో సుప్రసిద్ధులైన ముష్టిమంది పండితులచే 18 పర్యాలను వ్యాఖ్యానింపజేసి 15 సంపుటాలుగా వెలువరించింది. ఆంధ్రమహాభారతాన్నికి సమగ్రంగా వెలువడిన ఏకైక వ్యాఖ్యానం ఇది. ఈ మహాభారత మహాతీహస సంపుటాలు పదిహేనింటినీ 2005 సంవత్సరము శ్రీవారి బ్రహ్మాత్మవాలలో అప్పటి ఆంధ్రప్రదేశ్ ముఖ్యమంత్రి గౌ॥శ్రీ వై.యస్.రాజశేఖరరెడ్డి గారు ఆపిష్టారించి తెలుగు జాతికి కానుకగా సమర్పించారు.

పారకులందరికి అందుబాటులో ఉండేటట్లు చాల తగ్గింపు ధరకే, కేవలం వెయ్యి రూపాయిలకే తి.తి.దేవస్థానం అందించింది. పారకుల విశేషాదరణకు పాత్రమైన ఆంధ్రమహాభారత ప్రతులన్నీ అనతికాలంలోనే పూర్తిగా చెల్లిపోయాయి.

పారకుల అక్కర తీర్చేందుకు మళ్ళీ భారతసంపుటాల పునర్వుద్రణ ఆవశ్యకతను దేవస్థానం గుర్తించింది. తొలిముద్రణాలో దౌరిన లోటుపాట్లను పరిశీలించి సవరించుటకుగాను ఈ సందర్భంగా దేవస్థానం, ఈ దిగువ పేర్కొన్న ప్రముఖ సాహాతీవేత్తలతో కూడిన ఒక పండితపరిషత్తును ఏర్పాటుచేసింది.

1) శ్రీ పాత్రారి వేంకటేశ్వరరావు

2) ఆచార్య రవ్వ శ్రీహరి

3) శ్రీ జొన్నలగడ్డ మృత్యుంజయరావు

4) డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య

5) డా॥ సముద్రాల లక్ష్మీణయ్య

6) ఆచార్య కె. సర్వోత్తమరావు

7) విద్యాన్ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు

ఈ పండితపరిషత్తు సభ్యులందరు ఆమూలాగ్రంగా పరిశీలించినతర్వాత పునర్వృద్ధించబడిన మహాభారతం 18 పర్వాలను 15 సంపుటాలుగా రసజ్ఞాలైన చదువరులకు అందజేస్తున్నాం.

పాఠకమహాశయులు యథాపూర్వం మా యా ప్రయత్నాన్ని ఆదరించగలరని, చదువరు లందరికి ఆ దేవదేవుని ఆశీస్తున్నాం.

సదా శ్రీవారిసేవలో...

(లంక వేంకట సుబ్రహ్మణ్యం)

కార్యనిర్వహణాధికారి,

తి.తి.దేవస్తానములు, తిరుపతి.

సరళవాట్ ఖూన సహాత

కవిత్రయ భారతం ద్వారీయ ముద్రణ

పూర్వాపరాలు

భారతీయ సనాతన సంస్కృతి మణి కిరీటంలో జాజ్యల్యమానంగా మెరుస్తున్న ముచ్చుటైన మూడు అమూల్యరత్నాలు రామాయణ, భారత, భాగవత గ్రంథాలు. అనాదిగా ఆసేతుహిమాచలం ధర్మప్రచారంలోను, ధర్మపరిరక్షణలోను ఈ అమూల్యగ్రంథాలు అద్భుతమైన ఎనలేని పొత్రను పోషిస్తున్నాయి. అందులోను త్రిలింగాలమధ్య నెలకొన్న ఆంధులకు అత్యంత ఆదరణీయమైనవి, ప్రేతిపాత్రమైనవి ఈ మూడు గ్రంథాలు. అందువల్ల తిరుపతి దేవస్థానం ‘ధర్మ రక్షితి రక్షితః’ అన్న నినాదంతో ధర్మపరిరక్షణకోసం ఈ మహాగ్రంథాల ప్రచురణ పెద్దవెత్తున చేపట్టింది.

మహాన్నతమైన ఈ బృహత్సాహితీయజ్ఞంలో తొట్టతొలిగా సవ్యభ్యాసంగా కవిత్రయ భారత గ్రంథ ప్రచురణను చేపట్టింది తిరుపతి దేవస్థానం. ఈ మహా ఆధ్వర్యమానికి అధిదైవతం శ్రీ వేంకటేశ్వరుడు కాగా, ఎందరో పండితవరేణ్యులైన వ్యాఖ్యాతలు బుత్తిక్కుల పొత్రను పోషించారు. సుమారు 30 ఏండ్రపాటు సాగిన ఈ సాహితీక్రతు నిర్వహణకుగాను నాటి శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారి శ్రీ కుమారస్వామి రెడ్డిగారి కార్యనిర్వహణలో ప్రజాసంబంధాల అధికారిగా కొనసాగిన శ్రీ రావుల సూర్యనారాయణమూర్తిగారు విశేషక్కపి చేసినారు. అలాగే ఆనాడు ప్రధాన సంపాదకులుగా వ్యవహరించిన ఆచార్య దివాకర్ల వేంకటావధానిగారు, సంపాదకులుగా వ్యవహరించిన డా॥ సంధూరి రామకృష్ణమాచార్యులుగారు, డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్యగారు భారత ముద్రణలో ప్రత్యేకమైన పొత్రించారు. తరువాత కవిత్రయ మహాభారత వ్యాఖ్యాన రచనాకార్యక్రమానికి పూర్తిగా ప్రధాన సంపాదకత్వ బాధ్యత వహించిన ఆచార్య జి.వి.సిబ్రహ్మణ్యం గారు ఈ కార్యక్రమాన్ని సమర్థంగా నిర్వహించి పడ్డానిమిది పర్మాల భారతాన్ని పదిహౌను సంపుటలుగా వెలుగులోనికి తీసుకురావటంలో కీలకపాత్రము వహించారు. ఇదే పరంపరలో ‘సప్తగిరి’ సంపాదకులు శ్రీ కాట్రపాటి సుబ్బారావు గారు, ఆ తర్వాత ‘సప్తగిరి’ సంపాదకులు డా॥ ఎన్.ఎన్.రామమూర్తి గారు సమన్వయకర్తలుగా వ్యవహరించారు. పిదప ‘సప్తగిరి’ ప్రధాన సంపాదకులు, డా॥ సి.శైలకుమార్ గారు మరియు సంపాదకులు డా॥ కోటపాటి రాధారమణ గారల పర్యవేక్షణ కాలంలో ‘కవిత్రయ భారతం’ ప్రచురణ పూర్తి అయింది. ఆ తరువాత అనతికాలంలోనే ఆ గ్రంథ ప్రతులు అన్ని పూర్తిగా చెల్లిపోయి ద్వితీయముద్రణకు ఆవశ్యకత ఏర్పడింది.

డా॥ పొత్రూరి వేంకటేశ్వరరావు గారి సలహా మేరకు నాటి శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారి డా॥ కె.వి.రమణాచార్యులుగారు భారత తొలిముద్రణలో దొరలిన లోటుపాట్లను పరిశీలించి సరిచేయుటకుగాను 1) డా॥ పొత్రూరి వేంకటేశ్వరరావు 2) ఆచార్య రవ్య శ్రీహారి 3) శ్రీ జొస్పులగడ్డ మృత్యుంజయరావు 4) డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య 5) డా॥ పముద్రాల లక్ష్మణయ్య 6) ఆచార్య కె.సర్వోత్తమరావు 7) విద్యాన్ ముదిపర్తి కొండమాచార్యులు - ఈ ఏడుగురు పండితులతోకూడిన ఒక పండిత పరిషత్తును ఏర్పాటు చేయడం జరిగింది. తదుపరి శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారిగా బాధ్యతలను స్మీకరించిన శ్రీ ఐ.ఎస్.ఆర్.కృష్ణరావుగారు ప్రత్యేక శ్రద్ధతో ఈ కార్యక్రమాన్ని వేగవంతం చేసారు. పండిత పరిషత్తు వివిధ పండితులు ప్రాసిన వ్యాఖ్యాన భాగాలను పరిశీలించి అన్వయ దోషాలను, ముద్రారాక్షసాలను, శైలీ భేదాలను వీలైనంతవరకు గుర్తించి సపరించి శైలిలో ఏకరూపత సాధించేందుకు తగిన కృపి చేసింది. ఆ పండిత పరిషత్తులో నన్ను కూడా ఒక సభ్యుడిగా దేవస్థానం స్వీకరించడం శ్రీనివాసుని నిర్దేశుకుమైన అనుగ్రహానికి తార్యాణం! అంతేగాక 2011 ఫిబ్రవరిలో దేవస్థానం గ్రంథ ప్రచురణ విభాగానికి ఎడిటర్-ఇన్-చీఫ్‌గా నన్ను నియమించడమే గాక, ‘కవిత్రయ భారత పునర్వృద్ధణ’ను పర్యవేక్షించే బాధ్యతను కూడా దేవస్థానం నాకు అప్పగించింది. ఆసందనిలయుని అపారకృపవల్ల ‘కవిత్రయ భారతం’ పునర్వృద్ధణకార్యంకూడ పూర్తి అయింది.

మలిముద్రణ ఈ రూపంలో రావడానికి అన్నివిధాలా సహాయసహకారాలందించిన తి.తి.దే. పాలకమండలి ఆధ్యక్షులు శ్రీ కనుమూరి బాపిరాజుగారికి మరియు పాలకమండలి సభ్యులకు నా కృతజ్ఞతలు.

సవ్యాఖ్యాన మహోభారత ద్వితీయ ముద్రణను వేగవంతం చేసి ప్రజాబాహుళ్యానికి అందించడంలో విశేషకృషి చేసిన శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారులు శ్రీ ఎల.వి.సుబ్రహ్మణ్యం, ఐ.వి.ఎస్. గారికి, సంయుక్త కార్యనిర్వహణాధికారులు శ్రీ పి.వెంకటరామిరెడ్డి, ఐ.వి.ఎస్; శ్రీ కె.యస్.శ్రీనివాసరాజు, ఐ.వి.ఎస్. గారలకు నా కృతజ్ఞతలు.

సరళ వ్యాఖ్యాన సహాత కవిత్రయ మహోభారత ముద్రణల్లో నాటి నుండి నేటివరకు తమ అమూల్య సహాయ సహకారాలు అందించిన తి.తి.దే. శ్రీకార్యనిర్వహణాధికారులకు, సంయుక్త కార్యనిర్వహణాధికారులకు, ప్రజాసంబంధాల అధికారులకు, ముద్రణాలయ అధికారులకు అందరికీ నా కృతజ్ఞతలు.

వృత్తిరీత్య ఇంజనీర్ అయినపుటికి సాహిత్యభిలాపతో తి.తి.దే. మహోభారతంలోని కొన్ని సవరణలను గుర్తించి తెలియజేసిన శ్రీ పుత్రు పుల్లారెడ్డి గారికి ధన్యవాదాలు.

కవిత్రయభారత పునర్పుద్రణకార్యక్రమంలో అవసరమైన సహకారమందించిన సహ్యదయులు ‘సప్తగిరి’ ప్రధాన సంపాదకులు డా॥ సి.శైలకుమార్ మరియు సంపాదకులు డా॥ కోటపాటి రాధారమణ గారలకు కృతజ్ఞతలు. అలాగే పునర్పుద్రణ విషయంలో అడుగుగునా, చేదోడు వాదోడుగా వుంటూ పూర్తి సహాయ సహకారాలందించిన పండితులు మహోకవి విద్వాన్ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు, ఉపసంపాదకులు డా॥ కంపట్లె రవిచంద్రన్, డా॥ నొస్సుం నరసింహచార్య, శ్రీమతి మొలకా ఉత్తర ఘల్సణి, పరిశోధక సహాయకులు, డా॥ డి.భారతి, డా॥ టి.సావిత్రి, డా॥ వి.గోపాలకృష్ణమూర్తి, ప్రచురణ సలహాదారులు శ్రీ జూలకంటి బాలసుబ్రహ్మణ్యం, శ్రీ జల్లి శ్రీరఘుపతిరావుగార్లకు మరియు కార్యాలయ సిబ్బందికి, డి.టి.పి. అపరేటర్లకు కృతజ్ఞతలు.

ఈ బృహద్రంథముద్రణలో ఎంతగానో సహకరించిన దేవస్థానం ప్రజాసంబంధాల అధికారి శ్రీ టి.రవిగారికి, ముద్రణాలయాధికారి శ్రీ సాంబశివరావుగారికి, మరియ వారి సిబ్బందికి నా కృతజ్ఞతలు.

మరోమాట!

‘ఆంధ్రత్వమాంధ్రబాషా చ నాల్స్య తపసః ఘలమ్’ అని అప్యయదీక్షితులు చెప్పినట్లుగా ఆంధ్రుడుగా పుట్టడం, ఆంధ్రబాష మాట్లాడటం ఎంతో గొప్ప తపస్సు చేస్తేకానీ లభించని అదృష్టాలు. అలాంటి భాషలో కవిత్రయంవారు పంచమవేదమైన వ్యాసభారతాన్ని ఆంధ్రులకు అందించటం ఆంధ్రుల పుణ్యవిశేషం ! ఆంధ్రమహోభారతం తెలుగువారికి లభించిన అమృతఫలం ! ఆ అమృతఫలరసాన్ని పారకులు ఈ వ్యాఖ్యానం ద్వారా ఆస్యాదిస్తరనీ, మహోభారత సందేశాన్ని సుగమం చేసుకొంటారనీ ఆశిస్తున్నాము.

కవిత్రయ మహోభారత ద్వితీయముద్రణకార్యం నాచేతుల మీదుగా జరిపించిన దేవదేవదైన ఆ శ్రీనివాసుని ప్రార్థిస్తూ....

సదా శ్రీవారిసేవలో

ఆచార్య రవ్వా శ్రీహరి

ఎడిటర్-ఇన్-చీఫ్

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు

ముందుమాట

నారాయణం నమస్కృత్య నరంజైవ నరోత్తమమ్,
దేవీం సరస్వతీం వ్యాసం తతో జయ ముదీరయేత్

మహాభారత యుద్ధానంతరం ద్వాపరాంతం వరకు జరిగిన సంఘటనలను శౌష్ఠ్విక, శ్రీ పర్వత తరువాతి పర్వత చిత్రికరిస్తాయి. వీటిలో శాంతి, ఆనుశాసనిక పర్వత ధర్మవివేచన చేస్తూ ముందుకు వెళతాయి. తరువాతి ఐదు పర్వతలో వివిధ ఘటనలు ఒకదాని వెంట ఒకటి జరిగి స్వర్గారోహణానికి త్వరితగతిన పయనిస్తున్నట్లు కనిపిస్తుంది. ధర్మరాజు భీష్మనితో ధర్మసూక్ష్మలను తెలుసుకున్నప్పటికీ, భీష్మాదుల మరణానికి బాధపడుతూ వైరాగ్యంతో అశ్వమేధాన్ని నిర్వహించాడు. అశ్వమేధయాగానంతరం ధృతరాష్ట్రుడు వానప్రస్తానికి వెళతారు. ఆ తరువాత ముసలం వల్ల యాదవులు అందరూ నాశనం చెందుతారు. యాదవ కౌరవుల లేమితో పాందవులు రాజ్యాన్ని పాలించలేక వైరాగ్యంతో మహాప్రస్తానానికి బయలుదేరి స్వర్గారోహణ చేస్తారు. ఈ స్వర్గారోహణంతో భారతకథ పరిసమాప్తమౌతుంది. ఈ ఐదుపర్వత వ్యాఖ్యాన గ్రంథంతో తెలుగు భారత వ్యాఖ్యాన ప్రణాళిక పరిసమాప్తమౌతుంది. ఐదుపర్వత వ్యాఖ్యానకర్తలు డా॥ హెచ్.ఎస్.బ్రహ్మనంద, డా॥ నాగళ్ల గురుప్రసాదరావు, డా॥ ఎ. నాగభూషణం గారలు. వీరు అత్యంత ఓర్ధ్వతో, అనుభవంతో వ్యాఖ్యానం చేశారు. వీరికి దేవస్తానం తరఫున అభినందనలు తెలుపుతున్నాను.

ఈ ఐదు ఆశ్వసాలకు హిలిక, కథాసారము శైలిలో, ఏకరూపతనిచ్చి సంపాదకత్వం వహించిన వారు ఆచార్య జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యంగారు. వీరికి శుభాభినందనలు.

18 పర్వత తెలుగు భారతాన్ని వ్రాసినవారు ముగ్గురయితే దాన్ని వ్యాఖ్యానించిన వారు ముప్పెమంది. అయినా దాన్ని చూపి సరిదిద్దిన ఎడిటోరియల్ సభ్యులు, ప్రధాన సంపాదకులు, సంపాదకమండలి, సంపాదకమండలి సలహా సభ్యులు, చుట్టూ అధికారులగణం, కార్యకర్తల దళం, అందరినీమించి ఈ కార్యక్రమాన్ని పూర్తిగా ఆశీర్వదించిన పాలకమండలి అధ్యక్షులు, సభ్యులు - అందరూ తమవంతు పాత్రను నిర్ణయించి ఈ బృహత్ ప్రణాళికలో వేంకటేశ్వరస్వామి ఆశీర్వచనాన్ని పొందటానికి అర్పమైన పని చేసి కృతకృత్యులైనారు. అందరికి పేరుపేరునా అభినందనలను సూచిస్తూ, వారికి స్వామి అనుగ్రహాన్ని కోరుతాను.

ఆంధ్రమహాభారతాన్ని వ్యాఖ్యాన సహితంగా తీర్చిదిద్దిన ఈ పుస్తక సంపుటాలను పొతకులు చదివి ఆనందించగలరని భావిస్తున్నాను.

కార్యనిర్వహణాధికారి,
తిరుమల తిరుపతి దేవస్తానములు, తిరుపతి.

కవితయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు : పుట్టు పూర్వోత్తరాలు

శ్రీ వేంకటేశ్వరస్వామివారి దివ్యానుగ్రహంతో తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం ఆదినుండి ఆర్ఘధర్మప్రభోధం నిమిత్తం అనేక కార్యక్రమాలను చేపట్టి నిర్వహిస్తావుంది. అలాంటి కార్యక్రమాల్లో ధార్మిక సాంస్కృతిక గ్రంథాల ప్రచురణ అత్యంత ప్రధానమైంది. ఆర్ఘధర్మానికి, భారతీయసంస్కృతికి, మూలాధారాలైన వేదాలు, శాస్త్రాలు, పురాణాలు, ఇతిహాసాలు, కావ్యాలు మొదలైనవాటిని, తత్పంబంధి రచనలను పలుభాషల్లో, పలురీతుల్లో అసంఖ్యాకంగా ప్రచురిస్తూ, తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు ఆర్ఘసంస్కృతీ సముద్ధరణలో తమవంతు కృషిని విజయవంతంగా కొనసాగించటం జరుగుతూ వుంది.

పూర్వరంగం:

ఇటీవల 1982 మార్చినెలలో మహాకవి పోతనపంచశతాబ్ది జయంతి ఉత్సవాలు ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వ ఆధిపత్యంలో ఏకశిలా (వరంగల్లు) నగరంలో వైభవోవేతంగా జరుపబడినాయి. ప్రభుత్వసూచన ననుసరించి తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం ఆ ఉత్సవాల్లో సముత్సాహంతో పాల్గొన్నది. వరంగల్లు పట్టణంలో ప్రతిష్ఠించే నిమిత్తంగా పోతన విగ్రహాన్ని నిర్మించడం, పోతన భాగవతం ప్రథమస్కూంధాన్ని తాత్పర్యసహితంగా ప్రచురించటం, ‘శ్రీనివాస బాలభారతి’ పక్షాన “పోతన” పుస్తకాన్ని ప్రకటించడం, పోతన కవితామహాత్మాన్ని చాటే స్కూరక సంచికను ముద్రించటం - ఇత్యాదికార్యక్రమాలను నిర్వహించడంద్వారా దేవస్థానం ఆ ఉత్సవాల వైభవానికి ఎంతగానో తోడ్పడింది! పోతనపంచశతాబ్ది జయంత్యత్సవాలు ఆంధ్రభాగవత ప్రచురణకు దోహదకారులైనట్టి, అటు తర్వాత 1983లో జరిగిన నన్నయ సహాయి జయంత్యత్సవాలు “వ్యాఖ్యానసహిత ఆంధ్రమహాభారత” గ్రంథప్రచురణకు అంకురార్పణ గావించాయి.

నన్నయ భారత ప్రాజెక్టు :

ఆంధ్రమహాభారతం ఆంధ్రజాతి వెయ్యెండ్ల తపఃఫలం! ఇది తెలుగులో ఆదికావ్యం. ఈ కావ్యరచయిత నన్నయభట్టారకుడు. క్రీ.శ.1053 ప్రాంతంలో - అనగా దాదాపు వెయ్యివత్సరాల క్రిందట, గోదావరి తీరమందలి రాజమహాంద్రవరంలో, చాఁచుక్కురాజగు - రాజరాజనరేంద్రుని కోరికనుసరించి, ఆ మహాకవి ఈ ఉత్తమ కావ్యరచనకు శ్రీకారం చుట్టినాడు. ఆంధ్రసాహిత్య చరిత్రలో అపూర్వమైన ఆ మహానీయసన్నివేశాన్ని పురస్కరించుకొని ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వం 1982 - 83 విద్యావత్సరాన్ని “నన్నయ సంవత్సరం” గా ప్రకటించింది. అప్పట్లో నన్నయ సహాప్త వార్షిక జయంతి - ఉత్సవాలు ఆంధ్రావనిలో వాడవాడలా వైభవోవేతంగా నిర్వహించబడ్డాయి.

ఆ సందర్భంలో ఆంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వ సాంస్కృతిక వ్యవహారాల శాఖ, అంతకు మునుపటి పోతన జయంత్యత్సవాల్లో తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం నిర్వహించిన విశిష్టపాత్రము ప్రశంసాత్మకంగా ప్రస్తావిస్తూ, అదే విధంగా నన్నయ జయంత్యత్సవాల్లో పాల్గొని చరితార్థం చేయవలసిందిగా కోరుతూ, దేవస్థానంవారికి కొన్ని ముఖ్య సూచనలు చేసింది. ఆ సూచనల ననుసరించి తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం రాజమహాంద్రవరంలో ప్రతిష్ఠించే నిమిత్తం నన్నయ విగ్రహాన్ని నిర్మించింది; ‘భారతావతరణము’ (రూపకం) ‘నన్నయ భట్టారకుడు’ (వచనం) - అనే పుస్తకాలను, ‘నన్నయ వ్యాస వీరము’ - అనే ప్రశస్త సంచికను ప్రచురించింది.

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన యాజమాన్యానికి అంధ్రప్రదేశ్ ప్రభుత్వం సూచించిన సూచనలలో అత్యంత ప్రధానమైనది నన్నయభారతానికి (తొలి మూడు పర్యాలకు) వ్యాఖ్య ప్రాయించి ప్రకటించటం. ఈ బృహత్తరవ్యాఖ్య గ్రంథపుచురణ బాధ్యతను దేవస్థానంవారు ఇటీవల పదమీవిరమణ చేసిన అప్పటి పొరసంబంధాధికారి డా॥ రావుల సూర్యనారాయణమూర్తికి అప్పగించారు. అనంతరం నన్నయ భారత వ్యాఖ్య రచనా ప్రణాళికను రూపొందించటానికి ప్రసిద్ధ విద్వన్ముఖులలో ఈ క్రింది సంపాదకమండలి ఏర్పాటయింది.

కళాప్రపూర్ణ డా॥ దివాకర్ వేంకటావధాని
డా॥ నండూరి రామకృష్ణమాచార్య
డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య
డా॥ రావుల సూర్యనారాయణమూర్తి (సమావేశకర్త)

ఈ సంపాదకమండలి 1983 జూలై 11వ తేదీన హైదరాబాదు బాలాజీభవనంలో తొలిసారిగా సమావేశమై, నన్నయభారత వ్యాఖ్యారచనకు ఆవ్యక్తమైన మార్గదర్శక సూత్రాలను రూపొందించింది.

ఆ సూత్రాల సారాంశం :

“ఇది మహాభారతము. అంధ్రవాజ్గ్నయములో పరమప్రామాణికమైన ఆది గ్రంథము. ఆరణ్యపర్వములో శేషభాగము ఎట్టున ప్రాసినను, నన్నయ పేరుమీదనే ప్రాసియున్నాడు గనుక, ఆ పర్వము పూర్తిగా ప్రచురించవలెనని నిర్ణయము గైకోనబడినది. టీకా తాత్పర్యసహితముగా ప్రచురించుటలో గల ఉద్దేశము సామాన్యముకు గూడ అర్థమగుట. కనుక, వ్యాపారికభాషకు సన్నిహితమైన సరళగ్రాంధికములో ప్రాయవలెనని నిర్ణయము జరిగినది. పదాలు ప్రయోగించుటలో సామాన్యముకు అర్థమగునట్లు, భారతముయొక్క ప్రామాణికత చెడకుండ - భాషను సాధ్యమైనంతమేరకు సులభముగా నుండునట్లు ప్రాయవలెను. అరసున్నలు, శకటరేఫములు పాటింప నక్కరలేదు. విసంధులు అంగీకరింపబడినవి. సరళాదేశము అనవసరము. మూలములో ఉన్న కలినపదములు పరిపారించి, సుబోధములైన పదాలు వాడవలెను.

మూలపదాలు యథాతథముగ ప్రాయవలెను. అరసున్నతోగాని, సున్నతోగాని పదము ముగియునపుడు దానిని ద్రుతాంతముగా ప్రాయవలెను. సరళాదేశము వచ్చినపుడు పరుషములే గ్రహించవలెను. మొదట మూలపద్యము, దానిక్రింద ప్రతిపదార్థము, తరువాత తాత్పర్యము, పిమ్మట- ఉన్నచో విశేషాలు, అతిముఖ్యములైన వ్యాకరణావిశేషాలు, అలంకార విశేషాలు పొందుపరచవలెను. వచనమునకుగూడ పద్యము ప్రాసినట్లే అర్థతాత్పర్యాలు ప్రాయదగును.

ఉన్నానియా విశ్వవిద్యాలయమువారు ప్రచురించిన సంశోధితప్రతిని ఆధారముగా స్వీకరింపవలెను. అందలి శీర్షికలను యథాతథముగా ఉంచవలెను. సంస్కృతమూలములోని అధ్యాయ సంభ్యగూడ వేయవలెను. మూలవిభిన్నత పీఠికలో సూచించవచ్చు; లేదా విశేషాంశములలో చేర్చవచ్చు. పాతాంతరాలలో - సంశోధితప్రతిలో ఉన్నదానికంటే ఇతర పాతము మేల్తరముగా తోచినచో రచయిత దానినికూడ స్వీకరించి అర్థము ప్రాయవలెను. దానిని విశేషములలో చేర్చునది.

రచన కొనసాగిన పిమ్మట రెండుమూడు నెలలకు ఒకసారి రచయతల సమావేశాలు ఏర్పాటుచేసి అన్యోన్య సమీక్షలు జరుపవలెను. ఇది రచనలో సామరస్యము ఏర్పడుటకు సదవకాశము కలిగించును. (మూడుపర్వముల) రచనలో

వికరూపత కలుగునట్లు మాచుటకు ఒక ప్రధాన సంపాదకుడు కావలసియున్నది. ఈ బాధ్యత ఆచార్య దివాకర్ల వేంకటావధానిగారికి అప్పగించుటకు ఏకగ్రివముగా తీర్మానింపబడినది. ప్రధాన సంపాదకుడు ప్రాతప్రతిని సాధ్యమగునంత త్వరలో అచ్చుకు (Finalise) సంస్థముచేయగానే, ఒక సమష్టిసమీక్షా సమావేశము ఏర్పాటుచేసి, అనంతరము ప్రాతప్రతిని ముద్రణకు ఇయ్యవలెను. ప్రతి సంపుటికి పీరిక, విషయసూచిక, చివర పద్యానుక్రమణిక ఉండవలెను.”

పై ఆదేశిక సూత్రాల నమసరించి ఆచార్య దివాకర్ల వేంకటావధాని ఆదిపర్యానికి, డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బాయ్ సభాపర్యానికి, డా॥ నండూరి రామకృష్ణమాచార్య ఆరణ్యపర్యానికి- వ్యాఖ్యలను రచించే కార్యక్రమం చేపట్టారు. ఇలా వ్యాఖ్యను సమకూర్చే పని ఒకమైపు కొనసాగుతూ ఉండగా, దేవస్థానం ఇంచుమించు ఆరేసి మాసాల కొక పర్యాయం, అంతదనుక జరిగిన కృష్ణిగూర్చి సమీక్షించేందుకు, పై మువ్వురు రచయితలతో కూడిన సంపాదకవర్గ సమావేశాలను నిర్వహిస్తూ వచ్చింది.

ప్రధాన సంపాదకుడు ఆచార్య దివాకర్ల వేంకటావధానిగారు తక్కిన ఇరువురి రచనలను పునఃపరిశీలన చేస్తూ, తుదిమెఱుగులు దిద్ది ప్రాతప్రతులను అచ్చుకు సిద్ధంచేస్తున్న దశలో - 1986 అక్టోబరులో పరమపదించారు. ఈ ఆకస్మికసంఘటనవల్ల “వ్యాఖ్యానస్థాత నన్నయభారత ప్రచురణ” కార్యక్రమ పురోగతికి విఫూతం ఏర్పడింది! ప్రణాళిక ఈ ఆటంకాన్ని అధికమించటానికి, తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు తగినపెద్దలతో విస్తృతంగా సమాలోచించారు. తదుపరి, కళాప్రపూర్వ మధునాపంతుల సత్యనారాయణశాస్త్రిగారు కీ.ఎసె. దివాకర్లవారి స్థానంలో ముఖ్య సంపాదకులుగా 1987 మే నెలలో నియుక్తులయ్యారు.

అప్పటినుండి, మళ్ళీ వ్యాఖ్యారచయితల పరస్పరసమీక్షా సమావేశాలు యథార్థతిగా నిర్వహింపబడుతూ వచ్చాయి. వీటితోపాటు, ప్రధాన సంపాదకుడు మధునాపంతుల సత్యనారాయణశాస్త్రిగారు మూడుపర్యాల ప్రాతప్రతులను క్రమంగా పర్యవేష్టిస్తూ, వాటిని ముద్రించవలసినదిగా తీర్మానించారు.

ఆ యా పర్యాల ముద్రణకార్యం ఒకప్రక్క జరుగుతూపుంటే, మరోమైపున ఆ యా సంపుటాల సంపాదకులు పీరిక, ఉపోద్యాతము - మున్నగు అంశాలను సమకూర్చాలని ఒకానొకసమావేశంలో నిర్ణయింపబడింది. అవసరాన్నిబట్టి పీరికలకు తుదిరూపం ఇష్టానికి సంపాదకవర్గం మరొకసారి సమావేశం కావడానికి కూడ అందులోనే నిశ్చయింపబడింది. అయితే, ఈ నిర్ణయాలు చోటుచేసికొన్న సమావేశమే నన్నయ భారత ప్రణాళికకు సంబంధించిన సమావేశాల్లో చిట్టచివరిదయింది! ఈ సమావేశం రాజమహేంద్రవరంలో శ్రీమధునాపంతుల సత్యనారాయణశాస్త్రిగారి గృహంలో 1991 జూలై 3వ తేదిన జరిగింది. అనంతరం ఈ గ్రంథాన్ని ముద్రించే ప్రయత్నాలు కొనసాగాయి.

తిక్కన భారత సంయోజన :

ఇటువంటి పరిస్థితుల్లో, తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన సప్తగిరి సంపాదకుల కార్యాలయమందలి ప్రచురణల విభాగంలో “పట్టికేషన్స్” ఎడిటర్‌గా పనిచేస్తూ వుండిన విద్యాన్ డి. నాగసిద్ధారెడ్డిగారు (రిటైర్డ్ ప్రైనిపాల్, యస్.వి.బిరియంటల్కళాశాల, తిరుపతి) తిరుమల తిరుపతి దేవస్థాన కార్యనిర్వహణాధికారిగారికి “తిక్కన భారత వ్యాఖ్యారచనాప్రణాళిక”ను గూర్చి 1992 ఆగష్టు ఆరంభంలో ఒక నివేదికను సమర్పించారు.

ఆ నివేదిక సారాంశం :

“తిరుపుల తిరుపతి దేవస్థానంవారు నన్నయ భారతం మూడు పర్యాలకు ప్రసిద్ధ విద్యాంశులచేత వ్యాఖ్య వ్రాయించిన విధంగానే, తిక్కన భారతం పదునైదు పర్యాలకు రాష్ట్రంలోని ప్రముఖపండితులచేత వ్యాఖ్య వ్రాయించి ప్రచురించటం సముచితంగానూ, సమగ్రంగానూ ఉంటుంది. తాము అనుమతిస్తే ఈ ప్రణాళికకు నేను సమన్వయ సంపాదకుడనుగా, సమావేశకర్తగా (కో ఆర్డీనేటింగ్ ఎడిటర్ అండ్ కన్వీనర్) బాధ్యతవహించి నిర్వహించగలను”.

తిరుపుల తిరుపతి దేవస్థాన కార్యనిర్వహణాధికారి అధ్యక్షతన సమావేశమైన గ్రంథనిపుణుల సంఘం (Experts Committee) ఔ ప్రతిపాదనను ఆమోదించింది. తదనుసారంగా తిక్కన భారతవ్యాఖ్య రచనా ప్రణాళికకు సంబంధించిన తొలిసమావేశం తిరుపుల తిరుపతి దేవస్థాన పరిపాలనా భవనం (తిరుపతి)లో కార్యనిర్వహణాధికారిగారి ఆధ్వర్యవంలో 1992 నవంబరు 5వ తేదిన జరిగింది. ఈ ప్రణాళికా నిర్వహణకు తొలుత ఒక సలహాసంఘం ఏర్పాటయింది. అనంతరం ఈ సలహాసంఘం 1) సంపాదకవర్గం 2) సలహాసంఘం- అని ఈ క్రింది రెండు సంఘాలుగా విభజింపబడింది.

సంపాదక వర్గం

శ్రీ పొత్తూరి వేంకటేశ్వరరావు
ప్రో॥ కె. సర్వోత్తమరావు

ప్రో॥ ఎస్.బి. రఘునాథాచార్య
శ్రీ డి. నాగసిద్ధారెడ్డి (కన్వీనర్)

సలహాసంఘం

ఆచార్య తూమాటి దొఱపు
ఆచార్య బిరుదురాజు రామరాజు
ఆచార్య తుమ్మపూడి కోటీశ్వరరావు
ఆచార్య కొర్కెపాటి శ్రీరామమూర్తి
ఆచార్య నందూరి రామకృష్ణమాచార్య

ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం
ఆచార్య మదుపు కులశేఖరరావు
దా॥ రాపుల సూర్యనారాయణమూర్తి
శ్రీ కాప్రుపాటి సుబ్బారావు
శ్రీ ములుకుట్ల రామకృష్ణశాస్త్రి

ఔ సమావేశంలో చర్చింపబడిన అంశాల్లో అత్యంతప్రధానమైనది వ్యాఖ్యాన విధానానికి సంబంధించినది. సభ్యులందరి సలహాలు, సూచనలమేరకు - వ్యాఖ్యానరచనకు మాగ్దదర్శకాలైన - కొన్ని ముఖ్య నియమాలు క్రోడీకరింపబడ్డాయి.

ఆ నియమాల సారాంశం :

“రచనావిషయంలో ప్రధానంగా సామాన్య ప్రణానీకాన్ని దృష్టియందుంచుకొనవలెను. భాష వ్యాపారికంగానే ఉండాలి. మాండలికాలు ఉండరాదు. సాధ్యమైనంతవరకు విసంధుల్ని పాటించాలి. సంధి విడదీసిన తర్వాత పదస్వరూపం తెలిసేటట్లుగా పదాదిన అచ్చుల్ని వాడాలి. దుస్సంధులు తగదు. శక్తిరేపలు, అరసున్నలు ఉండరాదు. కథాభాగాన్ని అతికేసమయంలో పూర్వపర సందర్భాలను అనుసంధానంచేస్తూ అవసరమైనచోట స్థాలంగా ఐదారు పంక్తులు అవతారిక (పరిచయం) వ్రాయాలి. ప్రతిపద్యానికి అక్కరలేదు.

XIII

విశేషాంశాల్లో అలంకారాలు, వర్ణనలు కథా సందర్భానికి ఏవిధంగా అతికాయో చెప్పుటా, పద్యంలో గుర్తించిన ముఖ్యమైన విశేషాంశాలు విస్తారంగా కాకుండా, సంగ్రహంగా చెప్పాలి. (రచయితలు ప్రాయమి విశేషాంశాదులను ‘సంపాదకులు’ ‘ఎడిటోరియల్ నోటు’ [ప్రాసి నమోదుచేయవలసినది.) అవసరమైనచోట్లు రచనలో మార్పులు, చేర్పులు చేయడానికి, సంతృప్తికరం కాకపోతే తిరస్కరించి మరొకర్ని ఎంపిక చేసుకొనడానికి సంపాదకవర్గానికి అధికారం ఉంది. (రచయితలు) ఉన్నానియా యూనివర్సిటీఫేరి భారతప్రతిని రచనకు ప్రమాణంగా స్వీకరించాలి. ఇతర ప్రతులలో సాబగైన పాతములున్నచో వాటిని రచనలో ఉటంకించవచ్చు.”

మై సూచనల ప్రకారం, తిక్కన భారతం పదునైదు పర్యాల్టోని 46 ఆశ్వసాలకు సరళవ్యాఖ్య సమకూర్చుటానికి మొత్తం ముప్పుదిముగ్గురు పండితులు ఎంపిక చేయబడ్డారు. వీరిలో చాలమంది తమవంతు వ్యాఖ్యారచనను సకాలంలో పూర్తిచేసి దేవస్థానానికి సమర్పించారు. ‘తిక్కనభారత ప్రణాళిక’ యొక్క చివరి సమావేశం 1994 జూలై 15వ తేదిన కార్యాన్వేశాధికారిగారి అధ్యక్షతన తిరుపుల తిరుపతి దేవస్థానపరిపాలనాభవనం (తిరుపతి)లో జరిగింది.

1995 జూన్‌లో శ్రీ డి. నాగసిద్ధారెడ్డి పదవినుండి విరమించేనాటికి, తిక్కన భారతంలోని కొన్ని ఆశ్వసాలకు వ్యాఖ్య - ఆ యూ రచయితలు ప్రాసి పంపనందున - దేవస్థానానికి అందలేదు. అలా, వ్యాఖ్యానింపబడక శేషించి ఉన్న తిక్కన భారతంలోని కొన్ని ఆశ్వసాలను స్థానికులగు మరికొందరు విద్యాంసులచేత ప్రాయించి, ఈ వ్యాఖ్యాన క్రతువును సమాప్తి నొందించడం జరిగింది. ఈ విధంగా తొలుత ‘నన్నయభారత ప్రణాళిక’గా ఆరంభమైన ఈ వ్యాఖ్యారచన, తరువాత తిక్కన భారతంలోకి విస్తరించి, సమగ్రతను సంతరించుకొని, చివరకు “కవిత్రయ మహాభారత ప్రణాళికగా” సార్థకమయింది.

కవిత్రయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు :

మొదటి మూడు పర్యాలు సరళగ్రాంథికంలోను, తక్కిన భాగమంతా భిన్నభిన్నమైన వ్యావహారికంలోనూ రచింపబడిన ఈ మొత్తం పదునెనిమిది పర్యాల వ్యాఖ్యాన స్వరూపానికి ప్రామాణికమైన ఏకరూపతను, నవ్యతను సముచితంగా సంతరింపజేయగల సంపాదకుణ్ణి సూచించవలసిందని తిరుపుల తిరుపతి దేవస్థానం, స్థానికులైన నిపుణులను కోరింది.

అనుభవజ్ఞులగు నిపుణుల అభిప్రాయానుసారం దేవస్థానం - సుగృహీతనామధేయులైన సాహాతీవేత్తలు ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారిని “కవిత్రయ మహాభారతం ప్రాజెక్టు”కు సంపాదకత్వం నిర్వహింపవలసిందిగా 1996 అక్షోబురులో ఆహ్వానించింది. తిరుపుల తిరుపతి దేవస్థానంవారి ఆహ్వానాన్ని శ్రీ స్వామివారి ఆదేశంగా స్వీకరించి ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు తిరుపతికి వచ్చి ‘ఎడిటరు’ కార్యాలయంలో ని ప్రచురణల విభాగం (Publications Wing)లో భద్రపరుపబడియున్న భారతం ప్రాతపత్తిని విశదంగా పరిశీలించి, ఇచ్చటి ఉద్యోగుల సహకారంతో వారు ఈ బృహద్గ్రంథ పరిష్కారణకు అవలంబించవలసిన కొన్ని ముఖ్యపుష్టతులను, విధానాలను ప్రతిపాదించారు.

ఆ ప్రతిపాదనల సారాంశం :

“మహాభారత కథార్థాలు సామాన్యజనానికి అందుబాటులో ఉండేటట్లు చేయటానికి, మహాభారతంలోని ధర్మసందేశం అందరికి అవగాహనకావడానికి ఈ వ్యాఖ్యానం లడ్డింపబడింది కాబట్టి, వ్యాఖ్యానమంతా ప్రామాణిక

వ్యావహారిక భాషలో ఒకేరీతిగా ఉండేటట్లు మాదాలి. అవసరమైన చోట్ల వ్యాఖ్యాతలు ప్రాసిన వివిధశైలులను ప్రామాణిక వ్యావహారిక శైలిలోనికి మార్చి, ఒకే గ్రంథకర్త రచించిన రచనను చదువుతున్న స్థాట్రిని పరితలకు కల్పింపజేయాలని నిర్దించడమైనది. భాషాశైలులు మార్పువలసి వచ్చినపుడు ఇప్పుడున్న ‘బరిజినల్’ ప్రాతప్రతిని చెడగొట్టుకుండా ‘ప్రెస్కాపీ’ని లేఖకులచే వ్యావహారిక భాషలో మరల ప్రాయించవలసివుంటుంది.

వ్యాఖ్యానరచనకు ఒకస్థాలమైన ప్రణాళికను ఇదివరలో రూపొందించి వ్యాఖ్యాతలకు తెలియపరచటమయింది. కానీ, అందరూ ఆ అంశాలను తు.చ. తప్పకుండా పాటించినట్లు కనబడదు. అందువలన వ్యాఖ్యానరచనలో ఏకరూపత (Uniformity) ఒక్కొక్కచోట లోపించినట్లు కనబడుతోంది. కాబట్టి, వ్యాఖ్యానం అవసరానికి మించి ఉన్నచోట్ల తగ్గించటానికి, అవసరం ఉన్నచోట్లకొన్ని అంశాలను చేర్చటానికి సంపాదకునికి స్వేచ్ఛ ఇవ్వాలని నిర్దించడమైనది.

వ్యాఖ్యానం ప్రాయానికి ఉస్కాన్నియా విశ్వవిద్యాలయంవారి ఆంధ్రమహారాత సంశోధితప్రతిని ఆధారం చేసికోవాలని ఇదివరలోనే నిర్దించడమైనది. ఆ నిర్దియాన్ని వ్యాఖ్యానరచయితలకు తెలుపడం కూడా జరిగింది. కానీ, కొందరు రచయితలు నీరేశించిన ప్రతిని కాకుండా, వేరే ప్రతులను ప్రామాణికంగా తీసికొని వ్యాఖ్యానం ప్రాశారు. అటువంటి ఫుట్టాలలో దేవస్థానంవారు ఎన్నుకొన్న ప్రతిని దృష్టిలో ఉంచుకొని ప్రాతప్రతులను తగినవిధంగా మార్పువలనని నిర్దించటం జరిగింది.

మహాబారత వ్యాఖ్యానాన్ని $1/4$ ‘డెమీసైజ్’లో పండిండు సంపుటాల్లో ప్రచురించాలని నిర్దించడమైనది. పుస్తకం ‘సైజ్’ను నిర్దించడంలో పారకుణ్ణి, విషయాన్ని, ప్రచురణకర్త సౌకర్యాన్ని సాధారణంగా దృష్టిలో ఉంచుకొంటారు. పారకుణ్ణి దృష్టిలో పెట్టుకొంటే, అతడు భారతంలో ఒక్కొక్క పర్యాన్ని ఒక్కొక్క సంపుటంగా భద్రపరచుకోవాలని భావిస్తుంటాడు. అందువల్ల, ‘వాల్యూమ్’కు పర్యాన్ని ప్రమాణంగా తీసికోవటం సౌకర్యంగా ఉంటుంది. విషయాన్ని బట్టిచూచినా పర్యవిభాగమే అందరికీ సౌకర్యం. ప్రచురించేసంపుటికి ‘క్లాసిక్’ (Classic) గౌరవం ఆకృతిలో కల్పించాలన్నా $1/4$ ‘డెమీసైజ్’ బాగుంటుందని తీర్చానించటమైనది. అయితే ఆదిపర్యం, ఆరణ్యపర్యం, శాంతిపర్యంలాంటి పెద్దపర్యాలు, మహాప్రస్తానిక పర్యంలాంటి చిన్నపర్యాలు ప్రచురిస్తున్నప్పుడు ‘వాల్యూమ్’ విభాగంలో కొంత వెసులబాటు కల్పించుకోవచ్చు.

ఒక్కొక్క సంపుటానికి మొదట తిరుపుల తిరుపతి దేవస్థానం కార్యానిర్వహణాధికారిగారి ముందుమాట, ‘ఎడిటరు’ గారి ఉపోద్ఘాతం తప్పకుండా ఉండాలి, విషయసూచిక తయారుచేయాలి. ప్రతి పర్యం చివర అకారాది పద్యానుక్రమణిక తప్పనిసరిగా ఉండాలి”.

పై పద్ధతుల ననుసరించి ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు పరిష్కరించి ఇస్తున్న భారత సంపుటాలను తిరుపుల తిరుపతి దేవస్థానం వరుసగా ప్రచురింప బూనుకొన్నది. ఈ సంపుటుల ప్రచురణకార్యం త్వరితగతిన పూర్తి చేయించాలనే సంకల్పంతో తిరుపుల తిరుపతి దేవస్థానం 1999 నవంబరు 3,4 తేదీల్లో శ్రీ పద్మావతి అతిథి గృహంలో తి.తి.దే. కార్యానిర్వహణాధికారి డా॥ ఐ.వి. సుబ్రహ్మణ్య, ఐ.వి.ఎస్., గారి అధ్యక్షతన కీలకమైన సమావేశాన్ని నిర్మించింది. ఈ సమావేశంలో ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యంగారు తయారు చేయించిన ఆదిపర్య, సభాపర్యాల డి.టి.పి. ‘మాస్టర్ కాపీ’లను సభ్యులు సమీక్షించారు. తదనంతర పర్యాల ప్రకటన ఇతోధికమగు వేగం అందుకోవటానికి వీలుగా ఈ సమావేశంలో కవిత్రయ భారతానికి సంబంధించిన సంపాదకమండలి (Editorial Board), సలహామండలి (Advisory Board) - అనే రెండు సంఘాలను ఈ దిగువ పేర్కొన్న విధంగా పునర్వస్తీకరించటం జరిగింది.

సంపాదకమండలి సభ్యులు

డా॥ నందూరి రామకృష్ణమాచార్యులు	శ్రీ పాత్నారి వేంకటేశ్వరరావు
డా॥ ఎస్.బి. రఘువునాథాచార్య	డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య
డా॥ కె.జె. కృష్ణమూర్తి	డా॥ కె. సర్వోత్తమరావు

సలహామండలి సభ్యులు

పారసంబంధాధికారి, తి.తి.దే.	డా॥ బిరుదురాజు రామరాజు
అన్నమాచార్య ప్రాజెక్ట్ డైరెక్టర్, తి.తి.దే.	డా॥ ఎం. కులజేఖరరావు
ధర్మప్రచారపరిషత్ కార్యదర్శి, తి.తి.దే.	డా॥ తుమ్మిపూడి కోటీశ్వరరావు

డా॥ ఎం. బుద్దస్వ

తరువాత 2000 సంవత్సరం ఫిబ్రవరి 25వ తేదీన తిరుమలలో అప్పటి కార్యనిర్వహణాధికారి డా॥ ఐ.వి.సుబ్బారావు, ఐ.వి.ఎస్., గారి అధ్యక్షతన ‘క్యాంప్ ఆఫ్స్’లో పై రెండు మండలులలోని సభ్యులయొక్క సంయుక్త సమావేశం నిర్వహింపబడింది. ఈ సమావేశంలో 2000 సంవత్సరాంతానికి కవిత్రయ భారత సంపుటాలన్నింటినీ వెలువరించాలనే ముఖ్యతీర్మానం కావింపబడింది. ఇందులకు అనుషుగా ఆ యూ పర్యాల వ్యాఖ్యాతలతో కూడిన ఒకటి, రెండు ‘వర్క్‌షాప్’లను కూడ నిర్వహించడానికి నిర్దయం గైకొనబడింది.

కవిత్రయ భారతాన్ని వ్యాఖ్యాతో ముద్రించటంద్వారా తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానంవారు ‘పంచమవేద’ మందలి ధర్మప్రచోదనాన్ని యావదాంధ్రులకు అందించే ఉదాత్తప్రాత్రను నిర్వహిస్తున్నారు. ఆ క్రమంలో ప్రథమ సంపుటం- అదిపర్వం (రెండు భాగాలు), ద్వితీయ సంపుటం - సభాపర్వం వెలువడినాయి. డాక్టర్ ఐ.వి.సుబ్బారావుగారి తరువాత కార్యనిర్వహణాధికారి అయిన డా॥ పి.కృష్ణయ్య, ఐ.వి.ఎస్., గారు వచ్చిన తత్కషణమే ఆంధ్ర మహాభారత ప్రచురణాను గూర్చి ఆస్తితో గమనించి అన్నివిధాల సహకరించి ఆది, సభాపర్వాల విడుదలలు ఏర్పాటు చేయడమే కాకుండ తరువాతి సంపుటాలు వెలుగుచూడడానికి ఒక కాల నిర్దయంతో పని జరగాలని త్వరపరిచినారు. 2002 సంవత్సరానికి ఈ బృహత్ ప్రణాళిక వ్యాఖ్య సహాత మహాభారతం తుదిమెరుగులు దిద్దుకోవాలని వేంకటేశ్వరస్వామి అనుగ్రహంతో పండిత మండలిని పురమాయించినారు. అప్పట్లో తీవ్రతరం అయిన ప్రయత్నంతో గోదావరి పుష్టిరాల సమయానికి ఆరణ్యపర్వం (2 భాగాలు), విరాటపర్వం విడుదల అయ్యాయి. తర్వాత శ్రీ అజ్ఞేయ కల్లంగారు కార్యనిర్వహణాధికారిగా విచ్ఛేసిన వెనువెంటనే ఈ మహాభారత వ్యాఖ్యాన సహాత ప్రచురణ ప్రణాళికను మరింత వేగిరపరచి కృష్ణపుష్టిరాల లోపల యుద్ధపంచకాన్ని విడుదల చేయాలనీ, 2004 సంవత్సరం చివరకు మిగిలిన పర్యాష్టకము వెలుగుచూడాలనీ నిర్దయించడం జరిగింది. 2004 కృష్ణపుష్టిరాల సమయంలో ఉద్యోగ, భీష్మ, ద్రోణపర్వాలు వెలువడ్డాయి. తరువాత కర్మపర్వం ఒక సంపుటంగాను, తరువాతి పర్వాలైన శల్య, సాప్తిక, ప్రీతి పర్వాలు మూడింటిని కలిపి ఒకే సంపుటంగాను, శాంతిపర్వాన్ని రెండు సంపుటాలుగాను ముద్రించాము. ఇని ఆంధ్రప్రదేశ్ ముఖ్యమంత్రి డా॥ వై.ఎస్.రాజశేఖరరెడ్డిగారి చేతులమీదుగా విడుదల అయ్యాయి. ఆ తరువాత అనుశాసనికపర్వం (ఇదు ఆశ్వాసాలు) ఒక సంపుటంగాను మిగిలిన ఐదుపర్వాలను (అశ్వేష, ఆత్మమవాస, మౌసల, మహాపుస్థానిక, స్వర్గలోహాపర్వాలు) ఒక సంపుటంగాను ప్రచరించాలని

నిర్దారణాచేసి త్వరితగతిన ఈపక్కమించినప్పటికి అనుకోని ఆటంకాలు ఏర్పడి జాప్యం జరిగిన సంగతి నిజం. ఆపుడు మనలను ఆదుకున్నవారు ఎడిటోరియల్సెల్స్‌లో సభ్యులైన శ్రీ ముదివర్తి కొండమాచార్యులువారు. ఆయన కష్టపడి కునుకువేయక తుదిమెరుగుల వరకు పనిచేసి ఇస్తేకాని గట్టు ఎక్కులేకపోయాయి.

ఈ మధ్యకాలంలో అంటే మహాభారత వ్యాఖ్యాన ప్రచురణ యజ్ఞం చివరిదశలో ఉండగా సంచాలకులైన సప్తగిరి సంపాదకులు డా॥ యన్.ఎన్.రామమార్తిగారు పదవీ విరమణ చేయడం జరిగింది. 1994 సం॥లో సప్తగిరి సంపాదకుడిగా పదవి స్వీకరించిన వెనువెంటనే మహాభారత వ్యాఖ్యాన ప్రచురణ భారాన్ని భుజానవేసుకొని సమర్థంగా అన్ని ఆటంకాలను అధికోవాంచి ఆంధ్రదేశం గర్వించతగ్గి ఒక మహా గ్రంథాన్ని వెలుగులోకి తీసుకురావడానికి ఆయన చేసిన కృషి అభివందనీయము.

ఈ మహాభారత వ్యాఖ్యాన ప్రచురణ యజ్ఞంలో పాలువంచుకొంటూనే పరమపదించినవారు కొందరు మహానీయులు. 2006 సం॥ జనవరి 25న కార్యనిర్వహణాధికారి అధ్యక్షతన, సంపాదకమండలి సమావేశం జరిగింది. ఆంధ్రదేశంలో ప్రాతఃస్నేరుణియులైన డా॥ దివాకర్ల వేంకటావధాని, మధునాపంతుల సత్యనారాయణాప్రాతిష్ఠాని, డా॥ నందూరి రామకృష్ణమాచార్యులు, నాగసిద్ధారెడ్డి, ఆచార్య తూమాటి దొణప్ప, ములుకుట్ల రామకృష్ణాప్రాతిష్ఠాని, డా॥ ఎన్.బి.రఘునాథాచార్య, డా॥ మరుపూరి కోదండరామిరెడ్డి, ఏలూరిపాటి అనంతరామయ్య, డా॥ మేడవరం వెంకటనారాయణశర్మ, డా॥ కె.రామగోపాల కృష్ణముార్తి వారలకు శ్రద్ధాంజలి ఘటించింది.

వ్యాఖ్యానంతో కవిత్రయ భారతాన్ని సంపూర్ణంగా ప్రచురించడం అనేది ఒక హిమాలయ సదృశ కార్యక్రమం. ఈ పద్మనిమిది పర్వత వ్యాఖ్యానాన్ని 15 పుస్తకాలుగా చేసి ప్రకటించడంలో సహాయ సహకారాలు అందించినవారు అనేకులు. గ్రంథసంపాదనష్టైతంలో పలువ్యాఖ్యల వ్యాఖ్యానాన్ని సంపాదకులు ఒక్కరే ఒక్కతాటిపై ఏకధాటిగా విపయాన్ని నడిపించడం గ్రంథ సంపాదన షైతంలో అసామాన్యం. ప్రధాన సంపాదకుల వారికి వ్యాఖ్యాతలకు మధ్య ఎడిటోరియల్సెల్ అనే ప్రక్రియ భారతీయ భాషలలోనే అరుదు. ఇటువంటి కార్యక్రమానికి పూనుకొని ఏకనిష్టగా వర్స్కషాపువలె చివరివరకు పనిచేసిన చాల సందర్భాలు అరుదు. అటువంటి విద్యాంసుల త్రిసభ్య సెల్ పరిశీలనతో మహాభారత వ్యాఖ్యానం పూర్తి అయింది. ఈ సెల్లోని సభ్యులు

1. ఆచార్య సముద్రాల లక్ష్మణయ్
2. డా॥ కె.పర్సోత్తమురాపు
3. శ్రీమాన్ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు-

తమ అనుభవ విద్యుత్ ప్రతిభలను ధారపోసినారు. వీరికి సంపాదకమండలి సమావేశం ధన్యవాదాలను తెలిపింది.

కృతజ్ఞతలు:

ఈ ప్రణాళిక ఫలఫలం కావటానికి ఆధికారికమైన తమ ఆమోదాన్ని అందజేసిన తిరుపతి దేవస్థాన ధర్మకర్తలమండలి అధ్యాధ్యలకు, పాలకమండలి సభ్యులైల్రకు కృతజ్ఞతాభివాదములు. లోగడ తి.తి.దేవస్థానం కార్యనిర్వహణాధికారిగా వున్న శ్రీ అజేయ కల్లం, ఐ.ఎ.ఎన్., గారి ప్రోత్సాహానికి కృతజ్ఞతాభివందనాలు. ఈ మహాగ్రంధం

పూర్తిగా వెలుగు చూడటంలో ముఖ్యకారకులైన తిరుపతి దేవస్థాన కార్యనిర్వహణాధికారి శ్రీ ఎ.పి.వి.ఎస్. శర్మ ఐ.ఎస్., గారి ప్రోత్సాహక పర్యవేక్షణము కైమొద్దులు. తి.తి.దేవస్థానం సంయుక్త కార్యనిర్వహణాధికారి సాహిత్య ప్రియులూ ఐన శ్రీ ఎస్.ముక్తేశ్వరరావు, ఐ.ఎ.ఎస్., గారు మరింత ప్రోత్సాహం ఇచ్చి ప్రాజెక్టు పనిని వేగవంతం చేశారు. దీనికోసం ప్రతిరోజు నిరంతరాయంగా పని జరిగేటట్లు చూడడమే కాకుండ వారానికొక ‘నివేదిక’ను అడిగి తగు మార్గదర్శనాన్ని చేసినవారు ఆయన. వారికి గౌరవాదరాలతో కృతజ్ఞతలు తెలుపటానికి సంతోషిస్తున్నాము.

సంబంధిత విభాగాధిపతిగా, సలహామండలి ఎస్. అఫిషియో సభ్యులైన శ్రీ కె.రాంపుల్లారెడ్డి, పొరసంబంధాధికారి, తి.తి.దేవస్థానం, తిరుపతి- వారికి మరియు ఈ ప్రాజెక్టుకు ప్రత్యక్షంగాను, పరోక్షంగాను సహాయ సహకారాలందించిన తదితర అధికారిగణానికి నమస్కరించాలు. ఈ ప్రణాళిక ద్వారా “వ్యాఖ్యాన సహిత కవిత్రయ భారతము”ను ఆంధ్రావళికి అందజేయటంలో ప్రధాన పాత్ర వహించిన- వ్యాఖ్యాతలు, పై ఉభయ మండలుల (సంపాదకమండలి, సలహామండలి) విద్యావేత్తలకు, ప్రధాన సంపాదకుడు ఆచార్య జి.వి.సుబ్రహ్మణ్యంగారికి- నా కృతజ్ఞతాపూర్వక నమోవాకములు.

ఈ కార్యక్రమంలో చేదోడువాదోడుగా ఉంటూ, అన్ని విధాలా సహాయ సహకారాలందించిన ప్రచురణల విభాగమండలి సహాద్యోగులు రీసెర్చ్ అసిస్టెంటు డా॥ కోరాడ రామకృష్ణ తెలుగు ఉప-సంపాదకులు డాక్టర్ కె.రాధారమణ, డాక్టర్ అల్లాడి సంధ్య, సత్కరి పత్రిక కన్సడ ఉప-సంపాదకులు శ్రీ బి.ఎస్.శ్రీనివాసన్ గారలకు, తదితర సిబ్బందికి, ఈ పుస్తకాలను సర్వాంగ సుందరంగా తీర్చిదిద్ది పారకులకు తక్కువ వ్యవధిలో అందించడానికి తోడ్పడిన టి.టి.డి. ముద్రణాలయాధికారి శ్రీ జి.వెంకటేశ్వరరావు గారికి, వారి సిబ్బందికి కృతజ్ఞతలు.

అక్షరాస్యులైన ఆంధ్రలు భారతాన్ని స్వయంగా చదివి అర్థం చేసికోవటానికి ఈ సరళవ్యాఖ్య ‘కరదీపిక’ కావాలని తిరుపతి దేవస్థానం వారి ఆశయం. తిరుపతి దేవస్థానం తోలుదొలుత ప్రచురిస్తూడ్న ఈ ‘వ్యాఖ్యానసహిత కవిత్రయ భారత’ ముద్రణలో ఏవైనా నూత్సాంశాలు చేర్చవలసివున్నట్లు అభిప్రాయపడితే సహాదయ సాహితీవేత్తలు వాటిని మాకు తెలియజేయగలరని మనవి.

డా॥ ఎస్. ఎస్.రామమూర్తిగారు ఈ వ్యాఖ్యాన యజ్ఞాన్ని పూర్తిగావించినప్పటికీ పుస్తకాలను చదువరులచేతిలో పెట్టేపనిని భవదీయుడికి వదలినారు. అందరికి పేరుపేరున కృతజ్ఞతలను చెపుతూ, పుస్తకాలను శ్రీ వెంకటేశ్వరుని పాదాలకు పుష్టిలుగా అర్పిస్తున్నాను.

సి.శైలకుమార్
కన్సినర్
సంపాదకుడు - సత్కరి
తిరుపతి దేవస్థానములు, తిరుపతి

కవిత్తయ విరచిత శ్రీమదాంగ్ర మేహిభారతీము

సంపాదక మండలి

అధ్యక్షులు

శ్రీ ఎ.పి.వి.వన్.శర్మ ఐ.వి.వస్..

కార్యనిర్వహణాధికారి, తి.తి.దే., తిరుపతి.

ప్రధాన సంపాదకుడు: ఆచార్య జి.వి. సుబ్రహ్మణ్యం,

సంపాదక మండలి సభ్యులు

శ్రీ పాత్మారి వేంకటేశ్వరరావు

డా॥ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బాయ్

ఆచార్య కె. సర్వోత్తమరావు

సలహా మండలి సభ్యులు

డా॥ బిరుదురాజు రామరాజు

శ్రీ కె. రామపుల్లారెడ్డి, (పౌరసంబంధాధికారి)

ఆచార్య ఎం. కులశేఖరరావు

(ఎక్స్) అఫిషియల్ సభ్యులు)

ఆచార్య తుమ్మపూడి కోటీశ్వరరావు

డా॥ మేడసాని మోహన్, డైరెక్టర్

ఆచార్య ఎం. బుద్ధన్

అన్నమాచార్య ప్రాజెక్టు, (ఎక్స్) అఫిషియల్ సభ్యులు)

డా॥ పమిడికాల్వ్ చెంచుసుబ్బాయ్, కార్యదర్శి

ధర్మప్రచార పరిషత్తు (ఎక్స్) అఫిషియల్ సభ్యులు)

కస్టమర్

సి. శైలకుమార్

“సప్తగిరి” సంపాదకులు, తి.తి.దేవస్థానములు, తిరుపతి.

కవితయ విరచిత

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

వ్యాఖ్యాతలు	పర్యాలు, ఆశ్వాసాలు
1. దాక్షర్ దివాకర్ వేంకటావథాని	ఆది. ఆశ్వా. 1,2,3
2. దాక్షర్ జి.వి. సుబ్రహ్మయి	ఆది. ఆశ్వా. 4; శాంతి. ఆశ్వా.1
3. దాక్షర్ అప్పజోడు వేంకటసుబ్బయ్య	ఆది. ఆశ్వా. 5,6,7,8; సభా. ఆశ్వా 1,2
4. దాక్షర్ నందూరి రామకృష్ణమాచార్యులు	ఆరణ్య. ఆశ్వా. 1 నుండి 7 వరకు; భీష్మ ఆశ్వా. 1,2
5. దాక్షర్ కె. సర్వోత్తమావు	విరాట. ఆశ్వా 1
6. దాక్షర్ అర్. అనంతపద్మనాభరావు	విరాట. ఆశ్వా. 2
7. శ్రీ సింగరాజు సచ్చిదానందం	విరాట. ఆశ్వా. 3; ద్రోణ. ఆశ్వా. 3,4; శల్య. ఆశ్వా.2
8. దాక్షర్ మేడవరం వేంకటనారాయణశర్మ	విరాట. ఆశ్వా.4
9. దాక్షర్ కె. రామగోపాలకృష్ణమూర్తి	విరాట. ఆశ్వా.5
10. దాక్షర్ జీస్వలగడ్డ మృత్యుంజయరావు	ఉద్యోగ. ఆశ్వా. 1,2; శౌష్ఠవ. ఆశ్వా. 1,2
11. శ్రీ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు	ఉద్యోగ. ఆశ్వా. 3,4
12. శ్రీ కవి చెరుకూరి జయచంద్రశాస్త్రి	భీష్మ. ఆశ్వా. 3
13. దాక్షర్ జి. హరిహరనాథ్	ద్రోణ. ఆశ్వా. 1
14. దాక్షర్ మల్లెల గురవయ్య	ద్రోణ. ఆశ్వా. 2
15. దాక్షర్ కె. రాజన్న శాస్త్రి	ద్రోణ. ఆశ్వా. 5
16. శ్రీ ఏలూరిపాటి అనంతరామయ్య	కర్ణ. ఆశ్వా. 1
17. దాక్షర్ యస్సీ. రామారావు	కర్ణ. ఆశ్వా. 2
18. దాక్షర్ మరుపూరి కోదండరామరెడ్డి	కర్ణ. ఆశ్వా. 3
19. దాక్షర్ పి. వెంకటరాజు	శల్య. ఆశ్వా. 1
20. దాక్షర్ హాచ్. ఎన్. బ్రిహ్మనంద	స్త్రీ. ఆశ్వా. 1,2; అశ్వ. ఆశ్వా 1,2; మాసల-1; మహా.1; స్వర్గా-1
21. దాక్షర్ ఎన్. గంగప్ప	శాంతి. ఆశ్వా. 2
22. దాక్షర్ దాపులూరి కృష్ణకుమారి	శాంతి. ఆశ్వా. 3
23. దాక్షర్ ఆకురాతి పున్నారావు	శాంతి. ఆశ్వా. 4
24. శ్రీ సముద్రాల లక్ష్మణయ్య	శాంతి. ఆశ్వా. 5
25. దాక్షర్ బేతవోలు రామబ్రహ్మం	శాంతి. ఆశ్వా. 6
26. దాక్షర్ తుమ్మపూడి కోచీశ్వరరావు	అను. ఆశ్వా. 1,2
27. దాక్షర్ శలాక రఘునాథశర్మ	అను. ఆశ్వా. 3,4
28. దాక్షర్ ఎమ్. కులశేఖరరావు	అను. ఆశ్వా. 5
శ్రీ ముదివర్తి కొండమాచార్యులు	అశ్వ. ఆశ్వా. 3,4
29. శ్రీ నాగళ్ల గురుప్రసాదరావు	అత్ర. ఆశ్వా. 1,2
30. దాక్షర్ ఎ. నాగభూషణం	

సంకేతాక్షర సూచి

ఆది.	-	ఆదిపర్వం		క.	-	కందపర్యం
సభా.	-	సభాపర్వం		వ.	-	వచనం
అర.	-	అరణ్యపర్వం		ఆ.	-	ఆటవెలది
విరా.	-	విరాటపర్వం		తే.	-	తేటగీతి
ఉద్యో.	-	ఉద్యోగపర్వం		శీ.	-	శీసం
బీప్పు.	-	బీప్పుపర్వం		ఉ.	-	ఉత్పులమాల
ద్రోణ.	-	ద్రోణపర్వం		చ.	-	చంపకమాల
కర్ణ.	-	కర్ణపర్వం		మ.	-	మత్తేభవిక్రీడితం
శల్య.	-	శల్యపర్వం		శా.	-	శార్యాలవిక్రీడితం
సాప్తి.	-	సాప్తికపర్వం		ఆశ్వా.	-	ఆశ్వాసం
ట్రీ.	-	ట్రీ పర్వం		క్రీ. శ.	-	క్రీస్తుశకం
శాంతి.	-	శాంతిపర్వం		య.	-	యగణం
అను.	-	అనుశాసనికపర్వం		మ.	-	మగణం
అశ్వ.	-	అశ్వమేధపర్వం		త.	-	తగణం
అశ్ర.	-	అశ్రమవాసపర్వం		ర.	-	రగణం
మౌస.	-	మౌసలపర్వం		జ.	-	జగణం
మహా.	-	మహాప్రస్థానికపర్వం		భ.	-	భగణం
స్వర్గా.	-	స్వర్గారోహణపర్వం		న.	-	సగణం
సం.	-	భండార్చరు సంస్థవారి		ల.	-	లఘువు
		సంస్కృతభారతప్రతి		గ.	-	గురువు
సం.మ.భా.	-	సంస్కృత మహాభారతము		అలం.	-	అలంకారం
అను.	-	పై ప్రతిలోని అనుబంధాలు		సం.	-	సంవత్సరం
సంపా.	-	ప్రధాన సంపాదకుడు		మొ.	-	మొదలైన

శ్రీమదాంధ్ర మేహిభారతీము

అత్రమవాన పర్వము - ద్వితీయాశ్వసము

శ్రీసంబంధాయుర్గురు; తా సిథ్యిద చరణపద్మ! దాంత్యున్నీల

శ్రీసద్గు శాంతిసేవ్య! వ్యాసాది ముసీంద్రభావ్య హరిహరనాథా!

1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ= ఐశ్వర్యానికి; సంబంధ= సంబంధించినటువంటివాటియొక్క, (ధన కనకాది సంపదలు); ఆయున్(:)= జీవితకాలంమొక్క; గురుతా= ఆధిక్యాన్ని; సిథ్యిద= కలుగజేసేటటువంటి; చరణ పద్మ!= తామరవంటి పాదాలు కలవాడా!; దాంతి= బహారింద్రియ నిగ్రహంచేత; ఉన్నీలత్త= వికసించేటటువంటి; ధీ= బుద్ధి; సద్గు!= నివాసంగా కలవాడా!; శాంతి= అంతరింద్రియ నిగ్రహంచేత; సేవ్య!= సేవించదగినవాడా!; వ్యాస= వ్యాసుడు; ఆది= మొదలుగా కలిగిన; ముని+ఇంద్ర= మునిశ్రేష్ఠులచేత; భావ్య= భావించబడేవాడా!; హరిహరనాథా!= ఓ హరిహరనాథ స్వామీ!

తాత్పర్యం: ధనకనకాది సంపదలూ, ఆయువులూ అత్యధికంగా సిద్ధింపజేసేటటువంటి పద్మములవంటి పాదాలు కలవాడా! బాహ్యాంద్రియాలను నిగ్రహించగలిగినవారి బుద్ధిలో నివసించేవాడా! అంతరింద్రియాలను నిగ్రహించుకొనటం చేత సేవించదగినవాడా! వ్యాసుడు మొదలైన మహామునులచేత భావించబడేవాడా! హరిహరనాథస్వామీ!

విశేషం: శ్రీయొక్క సంబంధం కలిగిన ఆయుర్గురుత అంటే సంపదలతో కూడిన జీవిత కాలాధిక్యము. జీవితకాలం అధికంగానూ, అంతకాలమూ సంపదలు గలిగే విధంగానూ, శ్రీసంబంధం కలిగినవాడు శ్రీపతి హరి. హరి శ్రీసంబంధిగురుత్వం ఇచ్చేవాడు. మృత్యుంజయుడైన శివుడు లయకారి, కాబట్టి ఆయుర్గురుత, హరుడిస్తాడు. ఇంద్రియ లోలుడుగా బాహ్యాధ్యాపికి గోచరిస్తూ ఆంతరద్ధాపికి ఇంద్రియజేతమై దాంతి గలవాడు హరి. తపోమగ్నిడై అంతర్ముఖత్వంతో శాంతుడైన వాడు హరుడు. ఇటువంటి ఉభయవిధమైన ఏకతత్త్వాన్ని వ్యాసాదిముసీంద్రులు భావించారు. అదే ‘హరిహరనాథ’ తత్త్వం. ‘శాంతి బుద్ధీంద్రియ సన్మివారణ, దాంతి కర్మాంద్రియాల యోగ్య ప్రవృత్తి, అని భార. ఆను.5181.కర్మాంద్రియాలను యోగ్య విషయాలలో ప్రవర్తింపజేయటం ‘దాంతి’ ఇతర విషయాలలో వివరింపజేయటం (బహారింద్రియ) నిగ్రహం దాంతి.

ధృతరాష్ట్రుని పాలికి నారదుండు మునులతో పచ్చి యత్తపోవనమహిమ చెప్పుట (పం.15-26-1)

వ. దేవా! వైశంపాయనుండు జనమేజయున కిట్లునియే; నట్లు వైచిత్రవీర్యండు పరమతపాశధుర్యం డయి యుండె; నంత నొక్కనాయు నారద పర్వత దేవుల మౌంజాయను లఘుహీనాయకుం జూచువేడ్చునయ్య శ్రేమంబునకుం జనుదెంచిన.

2

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= హరిహరనాథా!; వైశంపాయనుండు= వైశంపాయన మహార్షి; జనమేజయునకున్= జనమేజయ మహారాజుతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; వైచిత్రవీర్యండు= (విచిత్రవీర్యాడి కొడుకు) ధృతరాష్ట్రుడు; పరమ+తప్స+ధర్మండు+అయి ఉండెన్= గొప్ప తపస్సును తీవ్రంగా ఆచరిస్తూ ఉన్నాడు (శతయూపుడి ఆశ్రమ సమీపంలో) తన ఆశ్రమంలో ఉన్నాడు); అంతన్= ఆ సమయంలో; ఆ+మహినాయకున్= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజును; చూచ+వేడ్చున్=

మాడాలనే కోర్చెతో; ఆ+అక్రమంబునకున్= ధృతరాష్ట్రుడు ఉంటున్న ఆక్రమానికి; నారద పర్వత దేవల వౌంజాయనులు= నారదుడూ, పర్వతుడూ, దేవలుడూ, వౌంజాయనుడు అనే మునులు; చనుదెంచినన్= రాగా.

తాత్పర్యం: హరిహరనాథా! జనమేజయుడితో వైశంపాయన ముని ఈ విధంగా చెప్పాడు. ధృతరాష్ట్రుడు ఆ ప్రకారంగా తీవ్రమైన తపస్యిన ఏకాగ్రతతో ఆచరిస్తూ ఉండగా, ఒకరోజు ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని చూడటానికి నారదుడు, పర్వతుడు, దేవలుడు, వౌంజాయనుడు అనే మహర్షులు అతడి ఆక్రమానికి వచ్చారు.

క. శతయూపుడు నయ్యెడకుం | గుతుకంబున వచ్చే: వాల్య గుంతి వినయ సం

భృతర్మై యందఱను సము | ల్లితులుగు జేసినఁ బ్రమాష్టచేతసు లగుచున్.

3

ప్రతిపదార్థం: శతయూపుడున్= శతయూపుడు కూడా; మతుకంబునన్= మతూహాలంతో; ఆ+ఎదున్= ధృతరాష్ట్రుడి వద్దకు; వచ్చేన్= వచ్చాడు; వారిన్= ఆ నారదాదులను; అందఱను= అందరినీ; వినయ సంభృత+ఇ= అణకువతో నిండినదై; కుంతి= కుంతీదేవి; సమ్మ+అర్పితులుగన్= బాగా పూజించబడినవారినిగా; చేసినన్= చేయగా (నారదాదులనందరినీ అణకువతో పూజించగా); ప్రపాష్ట+చేతసులు= (ఆ నారదాదులు) సంతోషించిన మనస్సు కలవారు; అగుచున్= అపుతూ.

తాత్పర్యం: శతయూపుడు కూడా మతుహాలంతో ధృతరాష్ట్రుడి వద్దకు వచ్చాడు. అపుడు కుంతి వాళ్ళనందరినీ సవినయంగా పూజించగా, వాళ్ళ సంతోషించారు.

వ. ధృతరాష్ట్రుకడకుం బోయిన నతండు వినయ సంబ్రమంబులతో వినతుం దైన టీవన లిచ్ఛి యతని పెట్టించిన దర్శానంబుల నాసీనులై యుచితసల్లాపంబులు సేయుసమయంబున నారదుం డన్స్టర నాథుతో శతయూప నామధేయుం డయిన ధరాధిపు పితామహం డగు సహార్థచిత్యం డను మహారాజు తన పెద్దకొడ్కునై శతచిత్యసందు రాజ్యభారం జిడి యియ్యాశ్రమంబునకు వచ్చి తపశ్చరణంబున దుష్టవన సభిత్వంబు వడసే; మతీయును ఖృష్టుండును, కైలాలయుండును, బురుకుత్సుండును నిందుఁ దపంబు చేసే యింద్రులోకంబు వడసి రా రాజ్యిస్తత్తముల నెల్లును సే నీలోకంబున మెలంగుచుండి యియ్యెడం గంటి నయ్యెడం జాచితి; నిచి యితరదు ప్రాప్యంబయిన పుష్టుదేశంబు: నీకుం గృష్ణదైవమాయను ప్రసాదంబున నిష్టట వసియింప సంభవించే'నని పలికి వెండియు.

4

ప్రతిపదార్థం: ధృతరాష్ట్రుకడకున్= ధృతరాష్ట్రుడి వద్దకు; పోయినన్= వెళ్ళగా; అతండు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; వినయ సంబ్రమంబులతోన్= అణకువతోనూ, సంరంభముతోనూ; వినతుండు= సమస్కరించినవాడు; ఐనన్= కాగా; (నారదాదులు) దీవనలు+ఇచ్చి= ఆశీర్వదించి; అతని పెట్టించిన= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు ఏర్పాటు చేయించిన; దర్శానంబులన్= దర్శాలచేత తయారుచేయబడ్డ ఆసనాలపై; ఆసీనులు+ఇ= కూర్చుపువారై; ఉచిత సల్లాపంబులు= తగిన సంభాషణలు; చేయు సమయంబున్= చేసేటప్పుడు (కుశలాదికమైన మాటలు మాటాడుతుండగా); నారదుండు= నారదమహర్షి; ఆ+నరనాథులోన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడితో (ఇట్లా అన్నాడు); శతయూప నామధేయుండు+ఇన= శతయూపుడు అనే పేరు కలిగిన; ధరా+అధిపు= రాజుకు; పితామహండు= తాత; అగు= అయిన; సహస్ర చిత్యండు= సహస్రచిత్యుడు; అను మహారాజు= అనే పేరుకలిగిన రాజు; తన పెద్దకొడ్కును= తన కుమారులలో పెద్దవాడు; ఐన= అయినటువంటి; శతచిత్యసందున్= శతచిత్యుడు అనే వాడిమీద; రాజ్యభారంబు= రాజ్యపాలన బాధ్యతను; ఇడి= ఉంచి; ఈ+అక్రమంబునకున్= ఇపుడు నీపు (ధృతరాష్ట్రుడు) ఉంటున్న ఆక్రమానికి; వచ్చి= చేరి (ఇక్కడ ఉండి); తపస్+చరణంబునన్= తపస్సు చేయటంవలన; దుశ్శవన= ఇంద్రుడియొక్క; సభిత్వంబు= మైత్రిని; పడసెన్= పాందాడు;

మటియును= ఇంకా; పృష్ఠాండును= పృష్ఠాండు అనే పేరుగలవాడు; శైలాలయుండును= శైలాలయుడనే రాజు; పురుకుత్యండును= పురుకుత్యడనే అతడు; ఇందున్= ఈ ఆశ్రమంలోనే; తపంబు= తపస్సు; చేసి= ఆచరించి; ఇంద్రలోకంబు= ఇంద్రుడుండే లోకం (స్వర్గం); పడసిరి= పొందారు; ఆ రాజ్యాల్సి సత్తములన్= రాజు బుములలో ఉత్తములైన వారిని; ఎల్లను= అందరినీ; నేను= నేను (నారుడు); ఈ లోకంబున్న= భూలోకంలో; మెలంగుచున్+ఉండి= సంచరిస్తూ ఉండి; ఈ+ఎడన్= ఇక్కడ; కంటిన్= చూచాను; ఆ+ఎడన్= ఇంద్రలోకంలోనూ; చూచితిన్= చూచాను; ఇది= నీవు ఉంటున్న ఈ ఆశ్రమం; ఇతర+దున్+ప్రాప్యంబు= ఇతరుల (సామాన్యుల) చేత పొందరానిది; అయిన= అయినటువంటి; పుణ్యప్రదేశంబు= పవిత్ర ప్థలం; ఇచ్ఛటన్= ఈ ఆశ్రమంలో; వసియింపన్= ఉండే అవకాశం; నీకున్= నీకుడా; కృష్ణాప్రాయను= వ్యాసమహర్షియైక్కు; ప్రసాదంబున్న= కరుణావలన; సంభవించెన్= కలిగింది; అని= అనే విధంగా; పలికి= చెప్పి; వెండియున్= తిరిగి (ఇట్లా అన్నాడు).

తాత్పర్యం: నారదాదులందరూ (కుంతిచేసిన అతిథి పూజలకు సంతోషించి) ధృతరాష్ట్రుడి వద్దకు చేరారు. అప్పడు ఆ ధృతరాష్ట్రుడు వినయంతోనూ, గౌరవంతోనూ వారికి వంగి నమస్కరించాడు. వారు ధృతరాష్ట్రుడిని ఆశీర్వదించారు. ధృతరాష్ట్రుడు ఏర్పాటు చేయించిన దర్శాస్తునాలమీద కూర్చున్నారు. కుశలాదికం సంభాషిస్తున్నారందరూ. ఆ సమయంలో నారదుడు ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు. ‘పూర్వం శతయూప మహారాజుకు తాత అయిన సహాస్రచిత్యుడు అనే (కేకయదేవ) రాజు తన పెద్దకొడుకైన శతచిత్యుడికి రాజ్యభారం అప్పగించి ఈ ఆశ్రమానికి వచ్చి తపస్సుచేసి ఇందుడి మైత్రిని పొందాడు. ఆ తరువాత పృష్ఠాంధుడూ, శైలాలయుడూ (భగదత్తుడి తాత), పురుకుత్యుడూ (మాంధాత కొడుకు) ఈ ఆశ్రమంలోనే తపస్సు చేసి ఇంద్రలోకం పొందారు. నేను భూలోకంలో సంచరించేటప్పుడు ఇక్కడ (ఈ ఆశ్రమంలో వారు తపస్సు చేసికొనటం, అంతకుపూర్వం రాజులుగా పాలనచేయటం) తరువాత ఇంద్రలోకంలోనూ ఆ ఉత్తమ రాజర్షులను ఎరుగుదును. ఈ ఆశ్రమానికి రావటం సామాన్యులకు సాధ్యం కాదు. నీకు కూడా ఈ ఆశ్రమంలో నివసించే అవకాశం వ్యాసుడిదయవలన కలిగింది’ అని చెప్పి నారదుడు మళ్ళీ ఇట్లా అన్నాడు.

- సీ. ‘ధరణీశ! యిచ్ఛటి తపమున నీవు నా , శృంపుల యట్టుల విశ్విపుఁ బదంబుఁ
గందు; నీ తోడన గాంధారియును వచ్చు; మీకు శత్రూష యమేయ భక్తిఁ
జీసి కుంతియుఁ బతుఁ జీరంగ నరుగు; న , ప్రాండుభూపతి సురపతి సమీప
మునుండి యెప్పుడు నినుఁ దలంచు, నతండు , పోణిమి సేయగలాడు నీకు
అ. ధర్మమూర్తి ర్మైన ధర్మసూనుడు దన , యాత్మ గాన విదురుఁ డన్నరేంధ్రు
వినుతతనుపుఁ దగు బ్రహ్మశించు సంజయుఁ , డతుల నాకలోకగతి వెలుంగు.

5

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ+ఈశి= ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; ఇచ్ఛటి= అటువంటి మహాత్మ కలిగిన ఈ ఆశ్రమంలో ఆచరించిన; తపమున్= తపస్సువలన; నీవున్= నీవుకూడా; ఆ నృపుల+అట్లుల= సహాస్రచిత్యుడు మొదలైన రాజులవలనే; విశ్వము+పదంబు= గొప్ప స్థానాన్ని (సద్గులి); కందు(పు)= పొందుతాపు; గాంధారియును= గాంధారికూడా; నీతోడన్+అ= నీతోపాటే; వచ్చున్= ఆ ఉత్తమ గతికి (నిన్ను) అనుసరించి వస్తుంది; కుంతియున్= కుంతిదేవికూడా; అమేయభక్తిన్= మిక్కిలి భక్తితో; మీకున్= మీకు (గాంధారి ధృతరాష్ట్రులకు); శత్రూష= సేవ; చేసి= ఆచరించి; పతిన్= భర్త అయిన పాండురాజును; చేరంగన్= పాండుగానికి; అరుగున్= వెళ్ళుతుంది; ఆ+పాండుభూపతి= ఆ పాండురాజు; సురపతి= దేవేంద్రుడి యొక్కు; సమీపమునున్+ఉండి= చెంత ఉండి; ఎప్పుడున్= నిరంతరమూ; నినున్= నిన్ను; తలంచున్= తలచుకొంటూ ఉంటాడు; అతండు= ఆ పాండురాజు; నీకున్=

నీకు (గాంధారీ); పోడిమి= మేలు; చేయన్+కలాడు= కలిగేటట్లు చేస్తాడు; ధర్మమార్తి= ధర్మమే ఆకారంగా కలవాడు; ఐన్= అయినటువంటి; ధర్మమానుడు= ధర్మరాజు; తన+ఆత్మ= తన(విదురుడి) యొక్క యథార్థ రూపం; కాన్వ్= కాబట్టి; విదురుడు; ఆ+వర+ఇంద్రు= ఆ ధర్మరాజు యొక్క వినుత+తనువున్= ప్రశస్తమైన శరీరంలో; తగ్న్= తగువిధంగా (యోగమార్గంలో); ప్రవేశించున్= ప్రవేశిస్తాడు; సంజయుడు; అతుల నాకలోక గతిన్= సాటిలేని స్వర్గలోకానికి వెళ్ళటంచేత; వెలుంగున్= ప్రకాశిస్తాడు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! అటువంటి ఈ ఆశ్రమంలో తపస్సు చేయటంవలన సహస్రచిత్యుడు మొదలైన పూర్వపు రాజులవలె నీవూ ఉత్తమమైన గతిని పొందుతావు. గాంధారికూడా నిన్ను అనుసరించి వస్తుంది. మీకు అత్యంత భక్తితో సేవలు చేయటంవలన కుంతికూడా చివరకు తన భర్త పొండురాజు వద్దకు వెళ్ళటుంది. ఇంద్రుడి వద్ద ఉండి ఎప్పుడూ నిన్నే తలచుకొనే పొండురాజు నీకు మేలు చేయగలడు. ధర్మ స్వరూపమైన ధర్మరాజు తన ఆత్మ కాబట్టి విదురుడు ధర్మరాజు శరీరంలో తగువిధంగా ప్రవేశిస్తాడు. సంజయుడు స్వర్గలోకానికి వెళ్ళి ప్రకాశిస్తాడు.'

వ. అనిన విని యాంజికేయుండు గాంధారీకుంతి సమేతంబుగా సంతోషంబు నొందె; నష్టటియందఱును తీతాత్ములై; రప్పుడు.

6

ప్రతిపదార్థం: అనిన్వ్= అని నారదుడు చెప్పగా; విని= విన్నవాడై; అంబికేయుండు= (అంబిక కొడుకు) ధృతరాష్ట్రుడు; గాంధారి కుంతి సమేతంబుగాన్= గాంధారితోనూ, కుంతితోనూ కలిసి; సంతోషంబున్= అనందాస్మి; ఒందెన్= పొందాడు; అచ్చటి అందఱును= ఇంకా అక్కడ ఉన్న వారందరూ; ప్రీత+ఆత్ములు= సంతోషించిన మనసుగలవారు; ఐరి= అయ్యారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: నారదు డట్లూ చెప్పగా విన్న ధృతరాష్ట్రుడు, గాంధారీ, కుంతులతో సహస్ర సంతోషించాడు. ఇంకా అక్కడ ఉన్నవారందరూ కూడా సంతోషించారు. ఆ సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. శతయూపుడు నారదుతో, 'నతుల జ్ఞానాభరాము' యడిగెద నిన్నుం గుతుకంబున నొక్కటి; నీ, వితతక్కపుం దెలియీ జెప్పవే నౌ' కనుడున్.

7

ప్రతిపదార్థం: శతయూపుడు= శతయూపుడనే రాజర్షి; నారదుతోన్= నారదమహర్షితో (ఇట్లూ అన్నాడు); అతులజ్ఞాన+అభిరామి= సాటిలేని జ్ఞానంతో మనోహరమైనవాడా!; నిన్నున్= నిన్ను; కుతుకంబున్= కుతుహలం కొర్తీ; ఒక్కటి= ఒకానోక విషయం; అడిగెదన్= అడుగుతాను; నాకున్= నాకు; నీ+వితత+కృపన్= అత్యధికమైన నీదయతో; నీపు; తెలియున్+చెప్పవే= తెలుపవలసింది; అనుడున్= అని శతయూపుడు అనగా.

తాత్పర్యం: శతయూపుడు నారదుడితో 'అన్నీ అందరికంటే ఎక్కువగా తెలిసినవాడా! కుతుహలంకొర్దీ నిన్నోక విషయం అడుగదలచాను దయతో నాకు చెప్పవలసింది' అని పలుకగా. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

వ. ఆ దేవముని 'నీ యడుగు దలంచినచి యెయ్యాచి? యడుగు' మనిన నతం 'డిక్కురుపతి సుగతి గను' నని నీరేశించితి; తఖ్సిషేషంబు వినవలతు; విపరింపు' మనుటయు.

8

ప్రతిపదార్థం: ఆ దేవముని= ఆ దేవతా బుపి; నీ+అడుగున్+తలంచినది= నీపు నన్ను అడగాలి అనుకొన్నది; ఏ+అది?= ఏది?, ఏమిటి?; అడుగుము= అడుగుము; అనిన్వ్= అని నారదు డనగా; అతండు= ఆ శతయూపుడు; ఈ+చురుపతి= ఈ ధృతరాష్ట్రుడు;

సుగతి= శ్రేష్ఠమైన స్తానాన్ని; కనున్= పొందుతాడు; అని= అనే విధంగా; నీర్దేశించితి(వి)= చెప్పావు; తద్+విశేషంబు= సుగతి పొందటానికి సంబంధించిన ఆ విషయం; వినన్+వలతు(న్)= వినగోరుతున్నాను; వివరింపుము= విస్తరించి చెప్పవలసింది; అనుటయున్= అని శతయూపుడు అనగా.

తాత్పర్యం: ఆ దేవర్షి నారదుడు ‘నీవు నన్ను ఏమి అడగా లనుకొంటున్నావు? అడుగుము’ అన్నాడు. అప్పుడు శతయూపుడు ‘ఈ కురురాజుకు ఉత్తమగతి కలుగుతుందని చెప్పావు. అందుకు సంబంధించిన విశేషాలు వివరించు.’ మని అడుగగా (తరువాతి పద్యంతో అన్నయం)

నారదుడు శతయూపునితో ధృతరాష్ట్రదులు సుగతిఁ బొందెడు తెఱంగు చెప్పుట (పం.15-27-8)

- సీ.** ఆ సంయమిశ్వరుం డాతని కిట్లను, ‘నిష్టమై నేను మహేంద్రు కడకు నలిగి సంభాషణ మాచలంచుచు నుండి, నా సభ నిక్షేరవాధినాథు వలనివార్తలు పుట్టి యలఘు తపాశ్వత్తి, నిష్ఠాతిశయము వల్లించి’ రష్ణ దవ్యాసపుఁడు చెప్పే ననఫు! నాతో ముని, జాతుడు ధృతరాష్ట్ర జనవిభుండు
- తే.** తపము మూడేడు లొనలంచి తాను సతియు, దేహము వ్యాప్తి చని ధనాధిసు చెలిమి నతిశయల్లు దివ్యాభరణాభరాముఁ, దైవమానవిషోర హృష్ణాత్ము డగుచు. 9

ప్రతిపదార్థం: సంయమి+ఈశ్వరుండు= (యతులలో శ్రేష్ఠుడైన) ఆ నారదుడు; అతనికిన్= శతయూపుడితో; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; అనున్= అన్నాడు; అనఫు!= పాప మెరుగనివాడా!; నేను= నేను (నారదుడు); ఇచ్ఛమైన్= కోరికతో; మహేంద్రు కడకున్= దేవేంద్రుడి వద్దకు; అరిగి= వెళ్లి; సంభాషణము+ఆచరించుచున్+ఉండన్= మాటలాడుతుండగా; ఆ సభన్= ఆ ఇంద్రసభలో; ఈ+కౌరవ+అధినాథు వలని వార్తలు= ఈ ధృతరాష్ట్రుడికి సంబంధించిన సమాచారం; పుట్టి= ప్రస్తావనకు వచ్చి; అలఘు తపన్+వృత్తి నిష్ఠా+అతిశయము= ధృతరాష్ట్రుడి గొప్ప అయిన తపస్సునందు వర్తిస్తున్న శ్రద్ధయొక్క ఆధిక్యం; వర్ణించిరి= ప్రశంసించారు; అప్పుడు= ఆ సందర్భంలో; ఆ+వాసపుఁడు= ఆ ఇంద్రుడు; నాతోన్= నాతో; చెప్పేన్= ఈ విధంగా అన్నాడు; మునిజాతుఁడు= మునివలన జన్మించిన; ధృతరాష్ట్ర జన విభుండు= ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; మూడు+ఏడులు= మూడు సంవత్సరాల పాటు; తపము= తపస్సు; ఒనరించి= చేసి; తానున్= తానూ; సతియున్= అతడి భార్య; దేహముల్= శరీరాలు; విధ్యి= త్యజించి; చని= వెళ్లి; ధన+అధి+ఈశు= ధనాధిపతి అయిన కుబేరుడియొక్క; చెలిమిన్= స్నేహంతో; దివ్య+అభరణ+అభిరాముఁడు+ఖ= గొప్ప అభరణాలతో మనోహరుడై; విమాన+విహార+హృష్ట+అత్ముఁడు= విమానంలో విహారించటంవలన సంతోషించే మనస్సు కలవాడు; అగుచున్= అపుతూ; అతిశయల్లున్= వెలుగుతాడు.

తాత్పర్యం: శతయూపుడితో నారదమహాముని ఇట్లు అన్నాడు. ‘ఓ పుణ్యాత్మా! ఒకసారి నేను దేవేంద్రుడివద్దకు వెళ్లి మాటలాడుతుండగా ఆ సభలో ఈ ధృతరాష్ట్రుడి వృత్తాంతం ప్రస్తావనకు వచ్చి, ఇతడి తీవ్రతపోనిష్టము అందరూ ప్రశంసించారు. ఆ సందర్భంలో దేవేంద్రుడు నాతో ఇట్లు అన్నాడు. ‘ముని శ్రేష్ఠుడైన ధృతరాష్ట్రుడు తపస్సు మూడు సంవత్సరాలు చేస్తాడు. ఆ తరువాత తానూ గాంధారి తమ శరీరాలు విడిచిపెట్టి, కుబేరుడితో మైత్రి పొంది దివ్యమైన ఆభరణాలు ధరించి, పుష్పకవిమానంలో విహారిస్తూ సంతోషంగా వెలుగుతారు.

- క.** అని పొందుని మంచి ప్రమదం, ఖనఁ దేలగు జెప్పే ‘ననుడు మోదము ధృతరాష్ట్రుని నెమ్మునమున నిండా, రె: నభీల జనచిత్తములను బ్రియము దలిర్చేన్. 10

ప్రతిపదార్థం: పాండునిమది= పాండురాజు హృదయం; ప్రమదంబునన్= సంతోషంతో; తేలగన్= తేలిపోయేటట్లుగా; అని= ఆ ప్రకారంగా; చెప్పేన్= ఇంద్రుడు నారదుడితో చెప్పాడు; అనుడున్= అని నారదుడు చెప్పగానే; ధృతరాష్ట్రుని= ధృతరాష్ట్రుడియొక్క; నెమునమునన్= నిండైన హృదయంలో; మోదము= సంతోషం; నిండారెన్= నిండింది; అభిలజన చిత్తములను= అక్కడ ఉన్న వారందరి మనస్సులోనూ; ప్రియము= ఆమోదం; తలిర్పేన్= చివురించింది.

తాత్పర్యం: పాండురాజు హృదయం సంతోషంతో తేలేవిధంగా ఇంద్రుడు నాతో ఆ విధంగా చెప్పాడు' అని నారదు డనగానే ధృతరాష్ట్రుడి మనస్సు నిండా ఆనందం పాందింది. అక్కడున్న వారందరి మనస్సుల్లోనూ ప్రేతి పల్లవించింది.

విశేషం: ధృతరాష్ట్రుడికి కుబేరోకం సిద్ధిస్తుందనీ సుఖిస్తాడనీ విని పాండురాజు సంతోషించాడు. అంటే పాండురాజుకు ధృతరాష్ట్రుడిపై గల గౌరవాదరాలు ధ్వనిస్తున్నాయి.

వ. ఇట్లు నదీష్టి నడపి యత్తావసోత్తము లక్ష్మరుపతిసత్తము నభినందించి యామంత్రణంబు సేసి
నిజనివాసంబులకుం జని; రక్ఖలంబున.

11

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; సత్త+గోప్తి= సాధుజనులతో సమావేశాల్చి; నడపి= జరిపి; ఆ+తాపస+ఉత్తములు= నారదుడు మొదలైన ఆ మునిశ్రేష్టులు; ఆ+కురుపతి సత్తమున్= కురువంశపు రాజులలో ఉత్తముడైన ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని; అభినందించి= ప్రశంసించి; ఆమంత్రణంబు+చేసి= వీడుకోలు చెప్పి; నిజ నివాసంబులకున్= తమ తమ స్థానాలకు; చనిరి= వెళ్లిపోయారు; ఆ+కాలంబునన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా సాధుజనులంతా కలిసి మంచి మాటలతో సమావేశం జరిపి, నారదుడు మొదలైన మునివరులందరూ ఆ ధృతరాష్ట్రుడు ఉత్తమ గతులు పాండుతున్నందుకు తత్పాధకంగా తీవ్ర తపస్సు చేస్తున్నందుకూ ప్రశంసలు చేసి వీడోగైలు చెప్పి తమతమ నివాసాలకు వెళ్లిపోయారు. ఆ సమయంలో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. పాండుపుత్రులు తల్లిం బలుమట్లు దలఁతురు , వగతురు, ధృతరాష్ట్రువలన సుబల
నందన దేసను మనంజిడి; చింతింతు , రట్ల పారులు వంత నారు గూల
పైధ్వందు ధృతరాష్ట్రువిభుదు సుఖార్పుదు , విగతజనం బైన విపినభూమి
నెత్తెఱంగున వసియించు? గాంధారియుఁ , గుంతియు నత్యంత కోమలాంగు

తే. లడపి నుండంగ నెట్లోర్తు రకట! యిట్టే కొడుకులను రాజ్యసౌభ్యంబు విడిచి యట్లు
సనునె యక్కుంతభోజుని తనయ? జనని , దొఱగిపోవుట కెంత గుండురుఁ ఏరు!

12

ప్రతిపదార్థం: పాండు పుత్రులు= పాండురాజు కొడుకులు; తల్లిన్= కుంతిని; పలుమట్లున్= అనేక పర్యాయాలు; తలఁతురు= తలచుకొంటూ ఉంటారు; ధృతరాష్ట్రువలనన్= ధృతరాష్ట్రుడిపైనా; సుబలనందన+దేసను= (గాంధార రాజయిన) సుబలుడి కూతురి (గాంధారి) పైనా; మనంబు+శుడి= తమ మనసులు ఉంచి; వగతురు= (పాండవులు) దుఃఖిస్తూ ఉంటారు; పొరులును= ప్రజలు పైతుం; అట్లు+అ= ఆ విధంగానే; వంతన్= దుఃఖింటో; ఆరన్+కూరి= నిండా మునిగిపోయి; చింతింతురు= విచారిస్తూ ఉంటారు; వృధ్ఘండు= ముసలివాడైన; ధృతరాష్ట్రు విభుదు= ధృతరాష్ట్రు మహారాజు; సుఖ+అర్పుదు= సుఖింపదగినవాడు;

విగతజనంబు= మనుష్యులు లేనిది; ఐన= అయినటువంటి; విపినభామిన్= అడవులలో; ఏ+తెఱంగునన్= ఏ విధంగా; వసియించున్?= ఉంటాడు?; గాంధారియున్= గాంధారి; కుంతియున్= కుంతి; అత్యంత కోమల+అంగులు= మిక్కిలి సుకుమారమైన మేనులు కలవారు; అడవిన్= అడవిలో; ఉండటానికి; ఎట్లు= ఏ విధంగా; ఓర్కురు?= సహించగలరు?; అకట!= అయ్యా!; ఆ+కుంతిభోజతనయ్= (కుంతిభోజుడి కూతురు) కుంతి; ఇట్లే= ఇటువంటి; కొడుకులను= పుత్రులను; రాజ్యసాఖ్యంబున్= రాజ్యాదిపత్యంవలన కలిగే సుఖమూ; విడిచి= వదలిపెట్టి; అట్లు= ఆ విధంగా (అడవులకు); చనునే?= వెళ్లనా? జనని= తమ తల్లి కుంతి; తోఱగి= తమను విడిచి; పోవుటకున్= అడవులకు వెళ్లినందుకు; వీరు= ఈ పాండవులు; ఎంత= ఎంతగా; కుందుదురు+ఒ?= విచారిస్తున్నారో కదా!

తాత్పర్యం: అక్కడ హస్తినాపురంలో పాండవులు తల్లిని చాలాసార్లు తలుచుకొంటూ ఉన్నారు. గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులను తలుచుకొని దుఃఖిస్తున్నారు. జనులు కూడా మిక్కిలిగా దుఃఖించేవారు. వారు ‘ముసలివాడైన ధృతరాష్ట్రుడు ఇప్పుడు సుఖపడవలసినటువంటివాడు. మనుషులే ఉండని అడవులలో ఏ విధంగా ఉండగలడు? గాంధారీ, కుంతి చాలా సుకుమారలు. అడవులలో ఉండటం ఎట్లా ఓర్కుర్కొంటారు? ఇటువంటి ఉత్తములైన కొడుకులను, రాజ్యసుఖాలను విడిచిపెట్టి ఆ కుంతి అడవులకు ఎట్లా వెళ్లిందో! తల్లి తమను విడిచిపోయినందుకు ఈ పాండవులు ఎంతగా విచారిస్తున్నారో!

క. ఆయసంబున విదురుని | కాయము, సంజయుని మేనుఁ గండక యున్నే?

పోయిలి ధృతరాష్ట్ర మహీఁ | నాయకుష్ణై భక్తిఁ గాననమున వసింపన్.' 13

ప్రతిపదార్థం: విదురుని కాయము(నీ)= విదురుడి శరీరమూ; సంజయుని మేను= సంజయుడి శరీరమూ; ఆయసంబునన్= (అడవులలో) శ్రమవలన; కండక+ఉన్నే?= నొవ్వుకుండా ఉంటాయా?; ధృతరాష్ట్ర మహీనాయకుష్ణైన్= ధృతరాష్ట్ర మహారాజుమీద; భక్తిన్= సేవా భావంతో; కాననమునన్= అడవిలో; వసింపన్= ఉండటానికి; పోయిరి= వెళ్లారు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రడిని సేవించుకొనాలనే ఉద్దేశంతో అరణ్యాలలో ఉండటానికి వెళ్లారు గానీ, ఆ విదురుడికి, సంజయుడికి అడవులలో శ్రమవలన ఒళ్లు కందిపోకుండా ఉంటుందా?

క. అని యొండిరువులతీడు | స్వస్తి యొసగుఁ బలుకుదురు మనంబులుఁ గుంతీ

తనయులు మాత్రవియుక్తతు | కనయము నడులుదురు కౌరవాస్వయముభ్యా! 14

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; వనట= దుఃఖం; ఎసగన్= అతిశయిస్తుండగా; ఒండొరువులతోడన్= ఒకరితో ఒకరు (పరస్పరం); పలుకుదురు= అంటూ ఉంటారు; కౌరవ+అన్వయముఖ్యా!= కౌరవవంశంలో పేరుగాంచినవాడా జనమేజయా!; కుంతి తనయులు= పాండవులు; మాత్ర వియుక్తతకున్= తల్లితో కలిగిన ఎడబాటుకు; మనంబులన్= మనస్సులలో; అనయము= అత్యధికంగా; అడలుదురు= అల్లాడిపోతూ ఉంటారు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పొరులు తమలో తాము దుఃఖంతో మాటాడుతారు. ఓ జనమేజయ మహారాజా! పాండవులు తల్లితో ఎడబాటుకు చాలా అల్లాడిపోతున్నారు. (అన్నాడు వైశాఖమడు).

సీ. ధర్మపత్రాదులందటు నొక్కచో నుండి | ధృతరాష్ట్ర నాతని దేవిఁ బేరు

కొని వాలి కొడుకు లెల్లను ద్రుంగి రని, వార | లతి వృద్ధు లెష్ముయి నడవిఁ గలిసి

యున్నారనియు, నింక నెన్నాళ్ళు లుండెడి, గొంతి వనంబునుగ గూరచి దినుచు?.

ననియును, బంధుల నదయతఁ దునిమితి, మలుక ఛైర్యంబున నడప షైతి

తే. మనియు, నజుమన్ను వీరుని నతని తమ్ముడి, గుట్టలను గర్భునాటడిఁ గోలుపాఠియి

యొంటి పడితి మనియు, గడు నుమ్మలంపు, మాట లాడుదు ర్పులజసుల్ మఱుగుచుండ.

15

ప్రతిపదార్థం: ధర్మశత్రు+అదులు= ధర్మరాజు మొదలైన వారు; అందఱున్= అందరూ; ఒక్కచోన్= ఒక చోట; ఉండి; ధృతరాష్ట్రున్= ధృతరాష్ట్రుడినీ; ఆతని, దేవిన్= ఆతడి భార్యలయిన గాంధారినీ; పీరుకొని= పీర్మిని; వారి, కొడుకులు+ఎల్లను= వారి కుమారులైన దుర్యోధనాదులందరూ; త్రుంగిరి= మరణించారు; అని; వారలు= ఆ గాంధారి ధృతరాష్ట్రులు; అతి వృద్ధులు= బాగా ముసలివాళ్ళు; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగా; అడవిన్= అడవిలో; కలిసి= కలిసిపోయి; ఉన్నారు= జీవిస్తూ ఉన్నారు; అనియున్= అనుచూ; గొంతి= (తమ తల్లి) కుంతి; కూరన్= కండ మూలాలు; తినుచున్= ఆహారంగా తీసికొంటూ; వనంబునన్= అడవిలో; ఇంకన్= ఇంకా; ఎన్నాళ్ళు= ఎంతకాలం; ఉండెడిన్= ఉంటుంది; అనియును= అంటూ; బంధులన్= చుట్టాలను; అదయతన్= జాలిలేకుండా; తునిమితిమి= చంపేశాం; అలుకన్= కోపాన్ని; ఛైర్యంబునన్= నిర్వికారచిత్తంతో; అడయము+ఖతిమి= అణచివేయలేకపోయాము; అనియున్= అనీ; పీరునిన్= పీరుడైన; అభిమన్యున్= అభిమన్యుడిని; అతని తమ్ముడి గుట్టలను= అభిమన్యుడికి తమ్ముళ్ళుయిన ద్రోపది కొడుకులు ఉపపాండవులను; ఆఱడిన్= ఆఱకీర్తి కరంగా; కర్ణున్= కర్ణుడిని; కోలుపోయి= పోగొట్టుకొని; ఒంటి+పడితిమి= ఏకాకులం అయినాం; అనియున్= అంటూ; కడున్= మిక్కిలి; ఉమ్మలము+మాటలు= దుఃఖపు మాటలు; పరిజనుల్= సేవకులు; మఱుగుచున్+ఉండన్= దుఃఖిస్తూ ఉండగా; ఆడుమర్= అంటూ ఉంటారు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు మొదలైన వారినందరినీ ఒకచోటికి చేర్చి అక్కడి పరిజనులంతా దుఃఖిస్తుండగా ధృతరాష్ట్రుడినీ, గాంధారినీ, తలచుకొని ఇట్లు శోకాలాపాలు చేసేవారు. గాంధారి ధృతరాష్ట్రుల కొడుకులు అందరూ మరణించారు. ఈ పండు ముసలి ప్రాయంలో అడవి పాలయ్యారు. కుంతిదేవి కూరలు తిని కడుపు నింపుకొంటూ అడవులలో ఇంకా ఎన్నాళ్ళు ఉంటుందో-నిర్దార్శిణ్యంగా బంధువులను చంపివేశాం. కౌరవులమీది కోపాన్ని ఛైర్యంతో అణచు కోలేకపోయాము. అపకీర్తికరంగా పరాక్రమవంతుడైన అభిమన్యుడినీ, ఆతడి సోదరులనూ, కర్ణుడినీ పోగొట్టుకొని ఏకాకులమైనాం.

విశేషం: ‘పరిజనులు మఱుగుచుండ’ పాండవులు అనుకొంటున్న మాటలు వాటివెనక విచారం చూసేవారికి కూడా దుఃఖం కలిగించేంతటి విస్తారంగా ఉన్నదని భావం.

శ. ఇ ట్లుసుధినంబును ఘన చింతాక్రాంతులై యలంత సొందుదురు.

16

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనుదినంబును= ప్రతిరోజు; ఘన= చింతా; ఆక్రాంతులు= అత్యధికమైన విచారానికి లోభిషినవారు; ఐ= అయి; అలంతన్= అలసటను; ఒందుదురు= పాందుతున్నారు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ప్రతిరోజు పాండవులు అత్యంతదుఃఖంవలన బడలిపోతూ ఉన్నారు.

చ. విదురుని సంజయుం దలఁచి వేదనఁ భోందుదు; రట్లు నెవ్వగల్

హృదయముఁ గుండఁజేయుఁ జెలువేది మనోజ్ఞము లైన భోగముల్

వదలి వినోదముల్ సలుపు లాలసతం బెడబాసి రాజ్యం

వద నరయం దలం పెడలి పాడతి యుండుదు, రేమి సెప్పుదున్!

17

ప్రతిపదార్థం: విదురునిన్= విదురుడిని; సంజయునిన్= సంజయుడిని; తలచి= తలచుకొని; వేదన్= విచారాన్ని; పొందుదురు= పొందుతుంటారు; అట్లు= ఆ విధంగా; నెవ్వగల్= సంపూర్ణ (నెఱ)మైన విచారాలు; హృదయమున్= తమ తమ మనసులను; కుందన్+చేయన్= క్రుంగిపోయేటట్లు చేస్తుండగా; చెలుపు+పెది= తేజస్సు నశించి; మనోజ్ఞములు+పా= తమ మనసులకు ఇష్టమైనటువంటి; భోగముల్= అనుభవాలను; వదలి= విడిచిపెట్టి; వినోదముల్= అనందం కలుగజేసే పనులు; చలుపు= చేయాలి అనే; లాలసతన్= కోర్కెను; పెడన్+పాపి= పూర్తిగా వదలిపెట్టి; రాజ్య సంపదన్= సాప్రాజ్యపు సిరులను; అరయన్= చూసే; తలంపు= ఆలోచన; ఎడలి= తొలగి; పాడతి= తమకు యోగ్యమైన స్థితి నశించి; ఉండుదురు= ఉంటారు; ఏమి= (జనమేజయా!) వారి స్థితిని గురించి ఏమని; చెప్పుదున్!= చెప్పగలను!

తాత్పర్యం: విదురుడిని, సంజయుడిని తలచుకొని పాండుకుమారులు విచారించేవాళ్ళు. ఆ విధంగా సంపూర్ణంగా దుఃఖాలు మనసును క్రుంగదీస్తుంటే తేజోహానులైనారు. తమకు ఇష్టమైన సుఖాలు విడిచిపెట్టారు. వేడుకలపై కోర్కెనే వదలివేశారు. రాజ్యం మీద ఆలోచన కూడా తొలగిపోయింది. తమకు అర్థమైన స్థితిని పోగొట్టుకొని ఉన్నారు. ఆ దుస్మితిని ఏమని చెప్పేది జనమేజయా!

విశేషం: వగలలో నెఱతనంవలన పాండవులలో ‘రాజతేజం’ పోయింది. హృదయం కూడా వ్యధ (మానసిక) అంతరంగికం కాగా చెలువేదటం - కాంతిహినులు కావటం శారీరకం బాహీరమైనది. రాజభోగాలు తమ మనసుకు నచ్చినవికూడా విడిచిపెట్టారు. ‘న రాజ్య న చ నారీము’ అని మూలంలో కొంతవాచ్యంగా ఉన్న త్రై సుఖం ఇక్కడ మనోజ్ఞాలైన భోగాలలో చేరి గూడంగా వ్యక్తం చేయబడటం మనోజ్ఞం. నిద్రాది సుఖాలు (27.14) త్యజించారు. రాజ్య సంపదనరయం దలంపెడలి’ యుద్ధంచేసి రాజ్యం సంపాదించుకొన్నారు కానీ (తామెంతో ఆశపడిన తల్లి రాజ్యసుఖాలకు దూరం కావటంవలన) రాజ్యంపై పాండవులకు మక్కువ పోయింది. తన వారికి ఉపయోగించని రాజ్యం తమకూ అనవసరం అన్నట్లుగా అయింది. ‘న వేదాధ్యయన సంప్రేషించి’ అనే మూలం ఇట పరిపారించటం విశేషం. రాజ్యసుఖాదులలో తృప్తి లేదన్న మూలం కంటే ఆ భోగాలే త్యజించారన్న తెలుగులో ప్రత్యే కత ఉన్నది. రాజ్యంపై కూడా తలపు లేకుండా అన్ని సుఖాలూ వదలివేయటంవలన (దుఃఖించేత కాంతిహినులు కావటంవలన పాండవులు రాజులుగా కనబడలేదు. రాజకార్యాలు చూడటం లేదు (29.2,3) ‘పాడతి (నష్టపంజ్ఞాః) యుండుదురు. మొత్తమీద ఉన్నారు. అర్థస్తితి మాత్రం కాదు (29.4) ఏమి చెప్పుదున్ అనే మాట పాండవుల విచారం మాటలలో చెప్పటానికి వీలులేనంత అధికం అని కథకుడి (వైశంపాయనుడి) తాత్పర్యం. దానితో మగింపు ఇంక నేను చెప్పలేను అనే అంశం నిరూపిస్తున్నట్లుగా ఉండటం విశేషం.

K. ద్రౌపదియు సుభద్రుయు సం, తాపం బందుదురు; పాండుతనయులు దలర్నీ

భూపాల భవజ్ఞనకుని, చూపందఱ మానసముల శోకము నదుమున్.

18

ప్రతిపదార్థం: పాండుతనయుల్= పాండురాజు కొడుకులు; తలర్నీ= దుఃఖిస్తుంటే; ద్రౌపదియున్= ద్రౌపదీ; సుభద్రుయున్= సుభద్రా; సంతాపంబు= విచారం; అందుదురు= పొందుతుంటారు; భూపాల!= జనమేజయ రాజా!; భవత్! జనకుని= నీకు తండ్రి అయిన పరీక్షితుడిని; చూపు= చూసికొనటం అనేది; అందఱ= పాండవులూ, ద్రౌపదీ, సుభద్రా మొదలైనవారందరి యొక్క; మానసముల= మనసులలో ఉన్నటువంటి; శోకము= విచారాన్ని; అదుమున్= అణచిపెట్టుతుంది.

తాత్పర్యం: పాండవుల విచారం ఇంకా అధికమయ్యేటట్లుగా ద్రోపదీ, సుభద్రా బాధపడేవారు. ఓ జనమేజయ మహారాజా! నీ తండ్రి అయిన పరీక్షిత్తును చూచికొంటూ అందరూ మనసులో బాధ అణచుకొనేవారు.

విశేషం: (అభిమన్య) అతని తమ్ముగుట్టలను (15.ప) తలచుకొనటంవలనను ద్రోపదీ, సుభద్రలు (హాతపుత్రులు) కుంతీ ప్రభుతులను గురించి విచారిస్తుంటే - అది పాండవులను ఇంకా బాధించేది. పరీక్షిత్తు వంశం నిలబడవలసింది పరీక్షిత్తు ఒక్కిడివలననే. పరీక్షిత్తును అందరూ ప్రేమగా చూసేవారు. ఇంతవిచారం ఉన్న వాళ్ళందరూ ఇంకా రాజ్యాన్ని అంటిపెట్టుకొని ఉండటానికి కారణం పరీక్షితే. అందువలననే క్రమంగా ఇప్పుడు జనమేజయుడు 'భూపాలుడైనాడు. శోకము నదుమున్' మనవడిపై ప్రేమ కూడా (ఇంతమందికి) శోకాన్ని అణచిపెట్టబడ్డ శోకం (కుంతీ ప్రభుతులు స్వరణకు వచ్చిన సమయాలలో) ఉచికి అధికమవుతుందని 'అదుము' శబ్దం వ్యక్తం చేస్తుంది.

అ. పరమథీరు లైన పాండుతనూభాపు, లిట్టు దైర్యసౌర మెడలి వికల

బుధ్య లగుచు నుండి పాశిపం గడంగిరి, య్యంధన్యపతీఁ జాడ నథిపముఖ్య!

19

ప్రతిపదార్థం: అధిపముఖ్య!= రాజులలో శ్రేష్ఠుడా జనమేజయ మహారాజా; పరమ ఫీరులు+ఽ= ఉత్సప్పిలైన దైర్యం కలిగినవారై; పాండుతనూభాపులు= పాండురాజ కొడుకులు; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; దైర్యసారము= దైర్యంయొక్క గొప్పతనాన్ని; ఎడలి= (తొలగి) కోలుపోయి; వికల బుధ్యలు= కలతచెందిన బుద్ధి కలిగినవారు; అగుచున్+ఉండి= అయి; ఆ+అంధన్యపతిన్= ఆ ధృతరాప్యడిని; చూడన్= చూడటానికి; పోవన్= పోయేటందుకు; కడంగిరి= పూనుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయ మహారాజా! అత్యధిక దైర్యం కలిగిన పాండవులు ఈ విధంగా ఉత్తమ దైర్యం కోల్పోయి సరిగా లేని మనసులతో ఉండి, గ్రుడ్లివాడైన ఆ ధృతరాప్యడిని చూచేందుకు వెళ్ళటానికి పూనుకొన్నాడు.

విశేషం: 'పరమథీరులకు కూడా దైర్య సారం పోవటం అనేది వారికి ధృతరాప్యేదులపై ఉన్న ఆత్మియతను వ్యక్తంచేస్తుంది. ధృతరాప్యడు 'అంధన్యపతి' చూపులేనివాడు కాబట్టి ఆయనను చూడన్ బయలుదేరారు. ఆ న్యపతి అంధుడు కాబట్టి తమ తల్లికంటే ధృతరాప్యడిని చూడటంలో ప్రాధాన్యం. గాంధారీ ప్రభుతులకూ (అంధ) న్యపతి ఉపలభక్తం.

వ. లట్టియెడ సహదేవుండు పాండవాగ్రజునకుం బ్రామిభ్రి భరతవినయుం దై.

20

ప్రతిపదార్థం: అట్టియెడన్= ఆ సమయంలో; సహదేవుండు= సహదేవుడు; పాండవ+అగ్రజనకున్= ధర్మరాజుకు; ప్రణమిల్లి= నమస్కారం చేసి; భరిత వినయుండు+ఽ= నిండా అణమన కలవడై (ఇట్లు అన్నాడు.)

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో సహదేవుడు ధర్మరాజుకు ప్రణామంచేసి వినయుంతో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. 'ఏను మును చెప్పు వెఱచితీఁ, గాని యథిప! గొంతీఁ జాడగా జను ట్లర్డం బైన పని: యింత కేడెను, డా నొందునొ విపినవాన దౌస్థిత్యమునన్?

21

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజు!; ఏను= నేను; మును= ముందుగా; చెప్పున్= చెప్పుటానికి; వెఱచితీన్+కాని= సంకోచించాను కాని; గొంతిన్= కుంతిని; చూడగాన్: చూడటంకొరకు; చనుట= అడవులకు వెళ్ళటం; అర్థంబు+ఽన పని= తగిన కార్యం; ఇంతకున్=ఇప్పటికే; విపిన+వాస దౌస్థిత్యమునన్= అరణ్యాలలో నివసించటంవలన కలిగిన దురవస్థల మూలంగా; తాను= ఆ కుంతి; ఏదెన్న్= ఎటువంటి ఫీతి; ఒందునొ?= పాందిందో?

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! నేను ముందే చెప్పటానికి సంకోచించాను గానీ కుంతిని చూడటానికి మనం అడవులకు వెళ్ళటం ఉచితమైన కర్తవ్యం. అరణ్యవాసపు శ్రేష్ఠవలన కుంతి ఇప్పటికే ఏ స్థితిలో ఉన్నదో. (దుష్టితి యొక్క భావార్థక రూపం దౌస్త్రిత్యము)

తే. గొంతి ప్రాణంబుతో నుండి గురువరేణ్యా! యచ్ఛటికిఁ జని యొకమలి యమ్మహశిను
భావ దర్శింప వలవదె? బావ నష్టా! ననుసలంచుచు నెట్లున్న యిచియొ సాధ్యా!

22

ప్రతిపదార్థం: కురువరేణ్యా!= కురువంశంలో శ్రేష్ఠుడా! ధర్మరాజా!; గొంతి= కుంతి; ప్రాణంబుతోన్+ఉండన్= బ్రతికి ఉన్నప్పుడే; ఒకమరి= ఒక పర్యాయం; అచ్ఛటికిన్= అడవికి; చని= వెళ్చి; ఆ+మహానుభావన్= ఆ ఉత్తమురాలిని; దర్శింపన్= చూడటం; వలవదె?= తగదా?; సాధ్యా!= మంచి నడవడికల ప్రీతి (కుంతి); బావన్= బావగారి (ధృతరాష్ట్రడినీ); అప్పన్= అక్కగారి (గొంధారి)నీ; అనుసరించుచున్= వెంట ఉండి; ఎట్లు= ఏ విధంగా; ఉన్న+అదియొ!= ఉన్నదో!

తాత్పర్యం: కురువంశశ్రేష్ఠుడా! కుంతి ప్రాణాలతో ఉన్నప్పుడే ఒకసారి అడవికి వెళ్చి ఆ మహాత్మురాలిని చూడటం ధర్మం. సాధువరునం కలిగిన కుంతి అక్క బావలను అనుసరిస్తూ నడుచుకొంటూ ఇప్పుడు ఎట్లా ఉన్నదో?

క. ధృతరాష్ట్రాష్ట్రుడు గాంధాలయు, నతిమృదులాంగకులు వల్మీలాజిసధరులై
వ్రతచర్యల వన్యాహారం, రత నలఁగుచు నుస్తువారు రాజవరేణ్యా!

23

ప్రతిపదార్థం: రాజవరేణ్యా!= రాజులలో శ్రేష్ఠుడా! ధర్మరాజా!; ధృతరాష్ట్రుడున్= ధృతరాష్ట్రుడూ; గాంధారియున్= గాంధారీ; అతి మృదుల+అంగరులు= మిక్కలి సుమహారం అయిన శరీరం కలవారు; వల్మీల+అజినధరులు+ఖ= నారబట్టలు, మృగచర్మలు ధరించినవారై; వ్రతచర్యలన్= వ్రతాలను ఆచరించటంచేత; వన్య+అహారతన్= అడవులలో లభించే కాయలు దుంపలు మొదలైనవి ఆహారంగా తీసికొనటంచేత; నలఁగుచున్= బాధపడుతూ; ఉన్నవారు= ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: రాజు! ధృతరాష్ట్రుడూ, గాంధారీ చాలా సుమహారులు. నారబట్టలు, మృగచర్మలూ ధరించి, వివిధ వ్రతాలు ఆచరిస్తూ, కాయలు దుంపలు తీసికొంటూ చాలా నలిగిపోయి ఉన్నారు.

ఉ. వారలఁ జూడఁ బోఁ దగు నవశ్యము దుర్దశ పుట్టుకుండ మున్
మీరని చెప్పు నష్టుడు సమీపమునం జెవి దాళ్లి నెవ్వగం
గూరుచు నుస్తుద్రోపది యగుం గరణీయము బంధు దుఃఖి సం
తారక! మీకు నీతఁ దుచితంబుగఁ జెప్పిన కార్య మెష్యైన్.

24

ప్రతిపదార్థం: దుర్దశ= కష్టమైన స్థితి; పుట్టుక+ఉండన్= కలగకుండా; మున్= ముందుగానే; వారలన్= ఆ గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులను, కుంతిని; చూడన్= చూడటానికి; మీరు; అవశ్యము= తప్పకుండా; పోన్= అడవికి వెళ్ళటం; తగున్= మంచిది; అని= అనే విధంగా; చెప్పన్= సహాదేవుడు ధర్మరాజుతో చెప్పగా; సమీపమునన్= అక్కడికి దగ్గర్లో; చెవి తార్పి= చెవి ఉంచి; నెవ్వగన్= సంపూర్ణమైన శోకంతో; కూరుచున్= ముముగుతూ; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; ద్రోపది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో (ఇట్లూ అన్నది); బంధు దుఃఖి సంతారక!= బంధువులను విచారంనుండి దాటించేవాడా! ధర్మరాజా!; ఉచితంబుగన్= తగు విధంగా; ఈతడు= ఈ సహాదేవుడు; మీకున్= తమతో; చెప్పిన కార్యము= చెప్పినటువంటి పని; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగా వైనా; కరణీయము= చేయదగినది; అగున్= చౌతుంది.

తాత్పర్యం: ఆ గాంధారి ధృతరాష్ట్రులకు ఇంకా కష్టదశ రాకుండా ముందుగానే వారిని చూడటానికి మీరు తప్పకుండా అడవికి వెళ్ళటం మంచిది' అని సహదేవుడు ధర్మరాజుతో చెప్పగా, దుఃఖంలో మునిగి అటువైపొక చెవి వేసి ఉంచిన ద్రోపది అప్పుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లు అన్నది; 'బంధువుల దుఃఖాన్ని నిర్మాలించేవాడా! సహదేవుడు మీకు చెప్పింది యుక్తం. ఏ విధంగాసైనా తప్పకుండా ఇతడు చెప్పినట్లు చేయటం యుక్తం.

తే. గొంతి కోడంట్రు రెల్లను గురువరేణ్యి! యెత్తినదుగుల నుస్కవా రత్నపస్స

నీ పరిష్ట దల్మింపంగఁ బోహఁ గోలి, యనియె నట్లు లయ్యరువురు నాడుటయును.

25

ప్రతిపదార్థం: కురువరేణ్యి= కురువంశ శ్రేష్ఠుడా ధర్మరాజు!; గొంతి కోడంట్రురు= కుంతిదేవి కోడశ్శు (ద్రోపది, సుభద్ర మొదలైనవారు); ఎల్లను= అందరూ; ఆ+తపస్సినీ వరిష్ఠన్= తాపసులలో శ్రేష్ఠురాలైన ఆ కుంతిదేవిని; దర్శింపంగన్= చూడటానికి; పోవన్= అరణ్యాలకు వెళ్ళటం; కోరి= అభిలషించి; ఎత్తిన+అడుగులన్= ప్రయాణానికి సిద్ధమై; ఉన్నవారు= ఉన్నారు; అనియెన్= అన్నది ద్రోపది; ఆ+ఇరువురు= సహదేవుడు, ద్రోపదీ; అట్లులు= ఆ విధంగా; అడుటయును= పలికిన వెంటనే.

తాత్పర్యం: కురుశ్రేష్ఠుడా! తాపసులలో ఉత్తమురాలైన ఆ కుంతిని చూడటానికి పోవాలనే కోరికతో ఆవిడ కోడశ్శుం అందరమూ, ప్రయాణానికి సిద్ధంగా ఉన్నాం' అన్నది ద్రోపది. సహదేవుడూ, ద్రోపదీ ఇద్దరూ కూడా ఆ విధంగా చెప్పటంతో వెంటనే. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

పాండపులు బంధుసహితంబుగా ధృతరాష్ట్రుఁ జూడఁబోపుట (పం. 15-29-18)

వ. అమ్మానవనాథుండు కాననగమనంబు నిశ్చయించి పడవాళ్ళం బలిపించి 'ధృతరాష్ట్ర దల్మింపఁ బోది; మనతి బహుళంబును బ్రుదాన చతురంగ సముద్రిణి భంగికంబునుం గా బలంబుల సమకట్టుం; దందలంబులునుం బాటబండ్లునుం గాఁ బెక్కాయితంబులు సేయుం; దనేక శకటంబులుం, బటకుచీరప్రకరంబును, నానావిధ భూక్ష్య భోజ్యంబులునుం గొనివచ్చునట్లుగా నిపుణ పరిచారకుల నియమింపుండు; పౌర జనంబు లారాజుం జూచువేడ్చునేవ్వరు వచ్చినను వారల యోగక్షేమంబు లరసి సురక్షితంబుగా నడపింపం దగువాలి నియోగింపుం; డెల్లి పయనం బని చాటింపుం' దని పనిచిన వార లట్లు చేయ మఱునాటు యుయుత్సునిం గృహాచార్యుని ధోమ్యుని రావించి 'మీరు పురరక్షణంబునకు నిలువుం' దని యత్యాదరంబునం జెప్పి.

26

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మానవనాథుండు= ఆ ధర్మరాజు; కాననగమనంబు= అడవులకు ప్రయాణం; నిశ్చయించి= నిర్ణయం చేసి; పడవాళ్ళన్= వివిధ సేనాపతులను; పిలిపించి= కబురుచేసి రప్పించి; ధృతరాష్ట్రన్= ధృతరాష్ట్రుడిని; దర్శింపన్= చూడటంకారకు; పోదము; అనతి బహుళంబును= మరీ ఎక్కువ గాకుండా; ప్రధాన చతురంగ సముద్రిణి భంగికంబునున్= ప్రశ్నమైన రథ, గజ, తురగ, పదాతి రూపమైన నాలుగంగాల గొపు విన్యాసం; కాన్= అయ్యేవిధంగా; బలంబులన్= సైన్యాలను; సమకట్టుండు= సిద్ధం చేయండి; అందలంబులునున్= పల్లకీలు; బాటబండ్లును= ఎడ్డబండ్లు; కాన్= అయ్యే విధంగా; పెక్క= వివిధాలైన వాహనాలు; అయుతంబులు= సిద్ధం; చేయుండు= చేయండి; అనేక శకటంబులున్= అధికంగా (సరుకుల) బండ్లు; పటకుటీర ప్రకరంబులును= గుడారాల సమూహోలు; నానావిధ భక్త్య భోజ్యంబులును= పలురకాలైన పిండివెంటలు, ఇంకా తినే పదార్థాలును; కొనివచ్చునట్లునున్= తీసికొనివచ్చేవిధంగా; నిపుణ పరిచారకులన్= నేర్చుకలిగిన సేవకులను; నియమింపుండు= ఏర్పాటు చేయండి; ఆ రాజున్= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజును; చూడన్= చూడాలనే; వేడ్చున్= కోరికతో; పొరులు= పురజనులు; ఎవ్వరు= ఎవ్వరైనా; వచ్చినసను= వస్తే;

వారల= ఆ పొరులయొక్క; యోగక్షేమంబులు= ఉన్నత స్థితినీ దాని రక్షణాస్తి; అరసి= జాగ్రత్తగా చూస్తా; సురక్షితంబుగాన్= ప్రమాదం లేకుండా; నడపింపన్= తీసికొని వెళ్ళటానికి; తగువారిన్= సమర్థులైనవారిని; నియోగింపుండు= ఏర్పాటు చేయండి; పయనంబు= ప్రయాణం; ఎల్లి= రేపే; అని= అనేవిధంగా; చాటింపుండు= (ప్రజలకు) తెలియజేయండి; అని= అని చెప్పి; పనిచినన్= ఆజ్ఞాపీంచగా; వారలు= ఆ సేనాపతులు; అట్లు= ధర్మరాజు చెప్పిన ప్రకారంగా; చేయన్= చేయగా; మతునాడు= మరుసటిరోజు; యుయుత్సునిన్= ధృతరాష్ట్రుడి (ష్వేశ్వరు) కొడుకు యుయుత్సుడిని; కృపాచార్యునిన్= కృపుడిని; ధామ్యునిన్= తమ పురోహితుడైన ధామ్యుడిని; రావించి= పిలిపించి; మీరు= మీరందరూ; పురరక్షణంబునకున్= రాజధానిని కాపాడటానికి; నిలుపుండు= ఇక్కడే ఉండండి; అని; అతి+అదరంబునన్= మిక్కిలి ప్రేమతో; చెప్పి= వారితో చెప్పి).

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు అడవికి వెళ్ళటానికి నిర్ణయించి సేనాపతులను పిలిపించి ‘మనం ధృతరాష్ట్రుడిని చూడటానికి పోదాం. మీరు మరీ ఎక్కువ కాకుండా రథ గజ తురగ పదాతి దళాలను సిద్ధం చేయండి. పల్లకీలు, ఎడ్డబండ్లు అధికంగా ఏర్పాటు చేయండి. ఇంకా ఇతర వాహనాలు పెక్కు గుడారాలూ, రకరకాల పిండివంటలు, ఇతరమైన తిండ్లు తీసికొనిరావటానికి నేర్చుకలిగిన సేవకులను నియమించండి. ధృతరాష్ట్రుడిని చూడాలనే కోర్కెతో పురజనులు ఎవరు వచ్చినా వారికి ఏ విధమైన ఇబ్బంది లేకుండా సౌకర్యాలను జాగ్రత్తగా చూచి నడిపించగలిగినవారిని ఏర్పాటు చేయండి. రేపే ప్రయాణం అని చాటించండి’ అని ధర్మరాజు ఆజ్ఞాపీంచగా ఆ సేనాపతులు ఆ ప్రకారమే అన్ని ఏర్పాట్లు చేశారు. ధర్మరాజు ఆ మరునాడు యుయుత్సుడిని, కృపాచార్యుడిని, తమపురోహితుడు ధామ్యుడిని పిలిపించి మిక్కిలి ప్రేమతో తాములేని సమయంలో నగరం రక్షించటంకొరకు ఇక్కడే ఉండండి అని వారికి చెప్పి (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

- సీ.** ఏనికగములతో నేతెమ్ము నీ వని, బాహుదరోప్పజ్ఞవ్యలుఁ బవనతనయుఁ
దేరులగమి చెలువారు నీచే నని, దేవసమాను గాంచీపధరుని,
గుఱ్ఱపు దళముల కొమరు వీ కలవడు, నని చారుతను మనోపోరు నకులుఁ
గాల్లల మమరు నీ కలిసి వచ్చుట నని, సన్మతచేప్పితుఁ జిస్తుతమ్ముఁ
- తే.** బసిచే; వార లమ్మెయిఁ దూర్య సినద మెసఁగ, నాతపత్రావజీ ధ్వజపూత కలిత
రత్నరోచులు రోదోంతరంబు నిండి, నరుగుదెంచిల వైభవ మతిశయల్ల.

27

ప్రతిపదార్థం: బాహు దర్శ+ఉజ్జ్వలున్= భుజాల నిరంకుశ బలంతో ప్రకాశించే; పవన తనయున్= భీముడిని; నీవు; ఏనిక గములతోన్= ఏనుగుల బలంతో; ఏ+తెమ్ము= రావలసింది; అని= అని చెప్పి; పనిచెన్= నియోగించాడు; దేవసమానున్= దేవతలతో సమానుడైన; గాంచీపధరునిన్= అర్పునుడిని; నిచెన్= నివలన; తేరులగమి= రథ సమూహం; చెలువారు= కోభిస్తుంది; అని; చారుతను మనోపోరున్= అందమైన శరీరంచేత మనసులను హరించేవాడు అయిన; నకులున్= నకులుడిని; నీకున్= నీకు; గుఱ్ఱపు దళముల= తురంగబలంయొక్క; కొమరు= పద్ధతి; అలవడున్= సాధ్యవోతుంది; అని; సత్త+మత చేప్పితున్= సాధుజనంచేత ప్రశంసించబడే; పిన్న తమ్మున్= చిన్న తమ్ముడు సహదేవుడిని; నీ కలసి వచ్చుటన్= నీతో కలిసి రావటంవలన; కాల్యలము= పదాతి దళం; అమరున్= ఒప్పుతుంది; అని; పనిచెన్= నియోగించాడు; వారలు= భీమ, అర్పున, నకుల, సహదేవులు; ఆ+మెయిన్= ధర్మరాజు నియమించిన ప్రకారంగా; తూర్పు నిసదము= ధక్క మొదలైన వాద్యల ధ్వనులు; ఎసఁగ్నున్= అతిశయిల్లన్= ప్రకాశిస్తుండగా; అరుగుదెంచిరి= వచ్చారు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు బాహుబలంచేత ప్రశ్న పొందిన భీముడిని గజబలంతో కలిసి రఘున్నాడు. దేవతలతో సమానమైన అర్జునుడి వలన రథబలం శోభిస్తుందన్నాడు. అందమైన నకులుడిని ‘అశ్వబలం నడిపించటం నీకు అభ్యసమై ఉన్న’ దన్నాడు. సాధుజన ప్రశంసలు పొందే చిన్నతముడు సహదేవుడిని నీతో కలిసి రావటంవలన కాల్పలం ప్రకాశిస్తుందన్నాడు. ఆ భీమార్జున నకుల సహదేవులు అన్నగారు ఆజ్ఞాపించిన పద్ధతిలో గజ రథ తురగ పదాతి బలాలతో, వాద్యల ధ్వనులు రేగుతుండగా, గొడుగులలో, జెండాలలో కూర్చున రత్నుల కాంతులు భూమ్యకాశాల నడుమ నిండిపోగా వైభవంగా బయలుదేరారు.

శ. ద్రౌపది ప్రముఖ వధూజనంబులనుం దక్కునుం గల భరత భార్యల నందలంబులను గనుకంపు బండ్లను నిడికొని రండని యంతఃపురాధికారుల నబ్బురమణుండు నియమించిన, వార లట్ల చేసిలి; తానును మణిభా సమానంబును నీలవాలశీళిత షోడశ శ్వేతాశ్వ వ్యుధంబును సైన రథం పెక్కి మౌత్కిక ప్రాలంబ మాలి కాద్వీతితంబు లగు నాతపత్రంబు లుల్లసిల్ల.

28

ప్రతిపదార్థం: ద్రౌపదిప్రముఖ వధూజనంబులనున్= ద్రౌపది మొదలైన పాండవ ప్రీలను; తక్కునున్+కల= మిగిలిన; భరత భార్యలన్= భరతవంశపు వీరుల భార్యలను; అందలంబులనున్= పల్లకీలలోను; కనకంపు బండ్లను= బంగారపు బండ్లలోను; ఇడికొని= ఎక్కించుకొని; రండు+అని= తీసికొనిరండి; అని= అనిచెప్పి; ఆ+భూరమణుండు= ఆ ధర్మరాజు; అంతఃపుర+అధికారులన్= అంతఃపుర రక్షణ బాధ్యతలను చూచే అధికారులను; నియమించినన్= పంపగా; వారలు= ఆ అంతఃపురాధికారులు; అట్లు+అ= ధర్మరాజు ఆజ్ఞాపించిన విధంగానే; చేసిరి= చేశారు; తానును= తాను స్వయంగా; మణిభాసమానంబును= మణులతో ప్రకాశించేది; నీల= నల్లైనెన; వాల= తోకలచేత; శోభిత= వెలుగుతున్న; షోడశ= పదహారు; శ్వేత= తెల్లనీ; అశ్వ= గుర్రాలతో; వ్యుధంబును= కూర్చుబడినది; ఐన= అయినటువంటి; రథంబు= రథాన్ని; ఎక్కి= అధిరోహించి; మౌత్కిక= ముత్యాలతో చేసిన; ప్రాలంబ= వేలాడే; మాలికా= దండలతో; ద్వీతితంబులు= ప్రకాశించేవి; అగు= అయినటువంటి; ఆతపత్రంబులు= గొడుగులు; ఉల్లసిల్లన్= ఒప్పుతుండగా.

తాత్పర్యం: ద్రౌపది మొదలైన పాండవులకు సంబంధించిన ప్రీలనూ, ఇంకా మిగిలిన భరతవంశపు వారి భార్యలనూ, పల్లకీలలోను, బంగారపు బళ్ళలోనూ ఎక్కించుకొని తీసికొనిరండని ధర్మరాజు అంతఃపుర అధికారులను ఆదేశించాడు. వారు అట్లాగే చేశారు. ధర్మరాజు తానుకూడా వివిధ మణులతో ప్రకాశించేది, నల్లని తోకలు కలిగిన తెల్లటి గుర్రాలు పదహారింటిచేత కూర్చుబడినది అయిన రథం ఎక్కి వేలాడుతూ ఉన్న ముత్యాల మాలలు కలిగిన గొడుగులు ఒప్పుతుండగా. (తరువాతిపద్యంతో అన్వయం)

తే. వేణువీణారవంబులు వివిధ గాన, నాదములు, బారకారావ మేదురంబు లగుచు వంబి బృందముల వాక్యాలి బెరసి, బిశలు దిటుకొనంగఁ బ్రథిష్టలి.

29

ప్రతిపదార్థం: వేణు వీణా రవంబులన్= పిల్లన గ్రోవులమ్ముక్కయు, వీణాలమ్ముక్కయు ధ్వనులు; వివిధ గాన నాదములు= పలువిధాలైన పాటల ధ్వనులునూ; పారక+ఆరావ మేదురంబులు= (వేద) అధ్యాపకుల ధ్వనులతో సాంద్రములు; అగుచున్= అపుతూ; వంది బృందముల= బట్టుల (స్తోత్పాతకుల) గుంపుల; వాక్య+అలిన్= స్తుతి వాక్యాల సముదాయంతో; బెరసి= కూడుకొని; ప్రదీష్టలిన్= మిక్కిలి ప్రకాశించేవిధంగా; దిశలు= దిక్కులలో; దిటుకొనంగన్= వ్యాపించగా.

తాత్పర్యం: వేణువుల, వీణల ధ్వనులూ, రకరకాల పాటల ధ్వనులూ, వేద అధ్యాపకుల కంఠ ధ్వనులతో అధికమై, స్తోత్రపాతకుల స్తుతివాక్యాలతో కలిసి అత్యధికంగా ప్రకాశించే విధంగా దిక్కులనిండా వ్యాపించగా, (తరువాతి మహంతో అస్వయం).

వ. వెడలే వివిధ వాహనారూఢు లయి పొరు లప్పురువంశవరు ననుగమించిరిత్తెఱంగున మెఱయు మహిమ నుజ్జులుండగుచుం జని భాగీరథి యుత్తలించి పాండవోత్తముండు కురుక్షేత్రంబు ప్రవేశించి చనుచుండ.30

ప్రతిపదార్థం: వెడలెన్= బయలుదేరాడు; పొరులు= పురజనులు; వివిధ వాహన+ఆరూఢులు+అయి= పలురకాలయిన వాహనాలను ఎక్కినవారై; ఆ+పూరువంశవరున్= పూరుమహరాజు వంశంలో శ్రేష్ఠుడైన ధర్మరాజును; అనుగమించిరి= వెన్నంటి వచ్చారు; ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; మెఱయు= మెరుస్తున్న; మహిమన్= గొప్పతనంచేత; ఉజ్జులుండు= ప్రకాశిస్తున్నవాడు; అగుచున్= అవుతూ; పాండవ+ఉత్తముండు= పాండవులలో ఉత్తముడైన ధర్మరాజు; చని= ముందుకు వెళ్లి; భాగీరథి= గంగానదిని; ఉత్తరించి= దాటి; కురుక్షేత్రంబు= కురుక్షేత్రంలో; ప్రవేశించి= చొచ్చి; చనుచున్+ఉండన్= ముందుకు వెళ్ళుతూ ఉండగా.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు అడవికి ప్రయాణమయ్యాడు. పొరులు రకరకాల వాహనా లెక్కి, ఆ ధర్మరాజు వెంట వచ్చారు. ఈ విధంగా ప్రాభవం వెలయగా ధర్మరాజు వెళ్లి గంగానదిని దాటి కురుక్షేత్రంలో ప్రవేశించి (తరువాతి పద్యంతో అస్వయం).

సీ. సంయమివరుఁ దైన శతయుాప మునిపతి , యాత్రమంబునఁ దదుపాంత భాగ మునఁ గదలీశోభయును మృగాకీర్ణంబు , నగు ధృతరాప్సుని యాత్రమంబు నెఱిగెన వా రదె యిదె యంచుఁ బేర్జుని , చూపి చెప్పిన ధర్మసుతుఁడు దేరు డిగిన భీమాదులు డిగ్గిలి; వాహనం , బులు సర్వజనులు నప్పురుష వరుల

అ. ననుసరించి; రజ్జునాభిపుఁ డయ్యాంజి , కేయు నాత్రమంబు డాయుఁ జనుచు నచచెంజనుల నడిగె 'నయ్య వేడీ?' యని , గద్దబిక నెలుంగు గడలుకొనగడ.

31

ప్రతిపదార్థం: సంయమివరుఁడు= యతులలో శ్రేష్ఠుడు; పన= అయినటువంటి; శతయుాప మునిపతి= శతయుాపుడనే పేరు కలిగిన ఆ మునినాథుడియొక్క; ఆశ్రమంబునన్= ఆశ్రమంలో; తద్ద+ఉప+అంత భాగమునన్= దానికి దగ్గరలో; కదలీ శోభియును= అరటి చెట్లతో అందంగా ఉన్నది; మృగ+ఆకీర్ణంబున్= వివిధ మృగాలలో నిండినది; అగు= అయినటువంటి; ధృతరాప్సుని ఆశ్రమంబున్= ధృతరాప్సుడియొక్క ఆశ్రమాన్ని; ఎఱిగినవారు= తెలిగిన జనులు; అదె= అదిగో; ఇదె= ఇదిగో; అంచున్= అంటూ; పేర్కొని= పేరు చెప్పి; చూపి= చూపించి; చెప్పినన్= చెప్పగా; ధర్మసుతుఁడు= ధర్మరాజు; తేరు= రథం; డిగినన్= దిగారు; భీమ+ఆదులున్= భీముడు మొదలైన తమ్ములు నలుగురూ కూడా; వాహనంబులు= తమ తమ వాహనాలను; డిగ్గిరి= దిగారు; సర్వజనులున్= ద్రౌపదీ ప్రముఖ కాంతలూ, పొరులూ అందరు; ఆ+పురుషవరులన్= పురుషశ్రేష్ఠులగు ఆ పాండవులను; అనుసరించిరి= వారి వెంట నడిచారు; ఆ+జన+ఆధిపుఁడు= ఆ ధర్మరాజు; ఆ+ఆంబికేయున్+ఆశ్రమంబు= ఆ ధృతరాప్సుడి ఆశ్రమాన్ని; డాయన్+చనుచున్= సమీపించి వెళ్ళుతూ; అచటి జనులన్= అక్కడ ఉన్న వారిని; ఎలుంగు= కంఠస్వరాన్ని; గద్దదికన్= దగ్గుత్తికతో; కడలుకొనగాన్= నిండగా (వ్యాపించగా); అయ్య= మా తండ్రి; వేడీ?= ఎక్కడ ఉన్నాడు?; అని= అనే విధంగా; అడిగెన్= ప్రశ్నించాడు.

తాత్పర్యం: అక్కడ యల్నిశేష్టదైన శతయూపుడి ఆశ్రమ సమీపంలో అరబి తోపులతో మనోజ్ఞమైనది, వివిధ మృగాలతో నిండినది అయి ఉన్న ధృతరాష్ట్రుడి ఆశ్రమం తెలిసినవారు ‘అదిగో ఇదే’ అని పేర్కొని ప్రశంసిస్తూ నిర్దేశించి చెప్పారు. ధర్మరాజు రథం దిగాడు. వెంటనే అతడి తమ్ముళ్ళు భీమాదులు వాహనాలు దిగారు. మిగిలిన ప్రీలూ పొరజనం అందరూ కూడా తమ తమ వాహనాలు దిగారు. అందరూ ధర్మరాజు వెంట నడుస్తున్నారు. ధర్మరాజు ధృతరాష్ట్రుడి ఆశ్రమం సమాపించి అక్కడ ఉన్న వారితో గొంతు బొంగురు వోవగా ‘మా తండ్రి ఎక్కడ? అని అడిగాడు.

వ. అనిన వార లప్పుడమిటేనితోడ.

32

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని ధర్మరాజు అడుగగా; వారలు= అచ్చటి జనులు; ఆ+పుడమిటేనితోడ్= ఆ రాజుతో.

తాత్పర్యం: తమ తండ్రి ఎక్కడ అని అడిగిన ధర్మరాజుతో ధృతరాష్ట్రుడి ఆశ్రమంలో ఉన్నవారు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. ‘యమునా స్నానంబునకును, సుమతోయాహరణమునకు సుప్రతుఁ డా సం

యమి చనియే’ ననుచుఁ దన్నా, ధ్రుము సెప్పిల నెమ్మిఁ దెలియఁ గౌరవముఖ్యా!

33

ప్రతిపదార్థం: సుప్రతుఁడు= ఉత్తుమమైన ప్రతాలను ఆచరించే వాడు అయిన; ఆ సంయమి= ఆ ధృతరాష్ట్ర యతి; యమునా స్నానంబునకును= యమునానదిలో స్నానం చేయటానికి; సుమ తోయ ఆహరణమునకున్= పూపులూ, నీళ్ళూ, తీసికొని రావటంకొరకు; చనియెన్= వెళ్ళాడు; అనుచున్= అని; కౌరవముఖ్యా!= కురువంశంలో ప్రధానుడా! జనమేజయ మహారాజా!; తద్వ+మార్గము= యమునానదికి పోయే త్రైవ; నెమ్మిఁ= ప్రేమతో; తెలియన్= వివరంగా; చెప్పిరి= చెప్పారు.

తాత్పర్యం: ‘మంచి ప్రతాలను ఆచరిస్తూండేటటువంటి ఆ ధృతరాష్ట్ర యతి యమునలో స్నానంచేయటానికి పూలు, నీళ్ళూ తెచ్చుకొనటానికి వెళ్ళాడు’ అని చెప్పి ఓ జనమేజయ మహారాజా! ఆ ఆశ్రమం వద్ద ఉన్న జనులు యమునకు వెళ్ళి మార్గం ధర్మరాజుకు వివరించి చెప్పారు.

పాండవులు కురుక్షేత్రంబున సున్న ధృతరాష్ట్ర గాంధారీ కుంతుల దర్శించుట (పం.15-31-6)

సీ. చెప్పినఁ బాండవు లప్పుధంబున భక్తి, నరుగుచు నెదురుగ నరుగుదెంచు

సంబికానందనుఁ డాబిగాఁ గలవాలిఁ, గని రప్పు దన్నలఁ గడ్డచి శీఫ్పు

గామిట్టె చని తభ్యి కాళ్ళమై బడి యేష్టె, సహదేవుఁ; దభిక బాప్పుత్తాస్య

యగుచు నబ్బామిని వగచుచు నాతని, నెత్తి తాఁ గౌగెట నిత్తియఁ జేల్లు

తే. పేరుకొని చెప్పి నతని గాంధాల కంతుఁ, గూడి యతఁడును దారు నక్కలుకుమారు

లక్కలూద్వహు నన్నియతాత్ము దేవీఁ, గాంచి రసుజీవు లెత్తిగెంపఁ గౌరవేంద్రు!

34

ప్రతిపదార్థం: చెప్పిన్= చెప్పగా; పాండవులు= పాండురాజు కొడుకులు; ఆ+పథంబున్= వారు చెప్పిన మార్గంలో; భక్తిన్= పూజ్యబావంతో; అరుగుచన్= యమునా నదివైపుగా వెళ్ళాతూ; ఎదురుగన్= తమకు ఎదురుగా; అరుగుదెంచు= వస్తూ ఉన్న; అంబికా సందనుఁడు= ధృతరాష్ట్రుడు; ఆదిగాన్= మొదలుగా; కలవారిన్= ఉన్న గాంధారీ, కుంతీ ప్రభుతులను; కనిరి= చూచారు;

అప్పుడు= ఆ సమయంలో; సహదేవుడు= సహదేవుడు; అన్నల్న= తనకు ముందు నడుస్తున్న నలుగురు అన్నలను; కడచి= దాటి; శీఘ్రగామి+ఇ= తొందరగా వెళ్ళేవాడై; చని= ముందుకు పోయి; తల్లి కాళ్ళపైన్= కుంతి పాదాలమీద; పడి= పడిపోయి; ఏడ్చెన్= శోకించాడు; ఆ+భామిని= ఆ కుంతిదేవి; అధిక= మిక్కుటమైన; బాప్పు= కన్నీటి; ఫ్లూత= ప్రవాహంగల; ఆస్య= ముఖం కలిగినది; అగుచున్= అప్పుతూ; వగచుచున్= దుఃఖిస్తూ; అతనిన్= తన పాదాలమై పడ్డ సహదేవుడిని, తాను= తను; ఎత్తి= లేవదీసి; కౌగిటన్= తన కౌగిలలో; ఇణియన్+చేర్చి= గట్టిగా పాదువుకొని; గాంధారిక్న్= గాంధారితో; అతనిన్= సహదేవుడిని; పేరుకొని= పేరు ప్రస్తావిస్తూ; చెప్పొన్= చెప్పింది; కౌరవ+ఇంద్రు! = కురువంశశేషుడా! జనమేజయ మహారాజా!; అంతన్= అటు పిమ్మట; అతందును= ఆ సహదేవుడును; ఆ+కురుకుమారులు= ధర్మజుడు మిగిలిన పాండుకుమారులు; తారును= వారూ; కూడి= కలిసి; ఆ+కురు+ఉద్యహన్= కురువంశ ఉద్ధారకుడైన ఆ ధృతరాప్టుడిని; ఆ+నియత+ఆత్మదేవిన్= ఇంద్రియాలను అణాచిన ఆ ధృతరాప్టుడి భార్య గాంధారినీ; అనుజేపులు= పరిచారకులు; ఎఱిగింపన్= తెలియజేప్పగా; కాంచిరి= చూచారు.

తాత్పర్యం: ఆ ధృతరాప్టుడి ఆశమంవద్ద ఉన్నవారు ధృతరాప్టుడు స్నేహాదులకై వెళ్ళిన యమునానది మార్గం చెప్పగా, పాండవులు అదే మార్గంలో వెళ్ళుతున్నారు. అట్లా వెళ్ళుతూ ఎదురుగా వస్తూ ఉన్న ధృతరాప్టుడిని, గాంధారిని, కుంతిని వారు చూచారు. అప్పుడు సహదేవుడు తనకు ముందున్న అన్నలను దాటి తొందరగా వెళ్ళి తల్లి కుంతిదేవి కాళ్ళపైబడి ఏడిచాడు. కుంతికూడా దుఃఖంతో కన్నీభ్యు నిండిన ముఖంతో, సహదేవుడిని లేవదీసి గట్టిగా పాదువుకొని గాంధారికి సహదేవుడు వచ్చాడని చెప్పింది. ఓ జనమేజయ మహారాజా! పిమ్మట ధర్మరాజుడులు కూడా వచ్చి సహదేవుడితో కలిసి, తమ రాకును అనుచరులు తెలియజేస్తుండగా, గాంధారీ ధృతరాప్టులను దర్శించుకొన్నారు.

చ. కని మటి తల్లి పాదములఁ గ్రంధుగఁ జేల్లిలి మస్తకంబు; ల

వ్యవితయు నందఱం బోధివి వత్సలతన్ మన మార్గ్భావ మొం

ద నురలు నత్తుజందువుల దందడిఁ జక్కుగఁ గౌగిలించి వా

ల నయనవాల చేఁ దుడిచి ప్రీతిగ బీవెన లిచ్చె భూపరా!

35

ప్రతిపదార్థం: కని= గాంధారీ ధృతరాప్టులను చూచి; మటి= అటు తరువాత; తల్లి పాదములన్= కుంతి కాళ్ళమీద; మస్తకంబులన్= తమ తమ తలలను; క్రందుగన్= ఒక్కసారిగా; చేర్చిరి= ఉంచారు; భూపరా!= ఓ జనమేజయ రాజా!; ఆ+వనితయున్= ఆ కుంతి కూడా; అందఱన్= కొడుకుల నందరినీ; పాదివి= దగ్గరకు తీసికొని; మనము= హృదయం; వత్సలతన్= పుత్రుప్రేమతో; ఆర్థ భాపము= తడిసిపోవటాన్ని; ఒందన్= పాందగా; ఉరలు= దొర్రిపడుతున్న; అశ్రు బిందువులు= కన్నీటి చుక్కలు; దందడిన్= అధిక్యంతో; చిక్కుగన్= గట్టిగా; కౌగిలించి= (కొడుకులను) కౌగిలించుకొని; వారి= కొడుకులయొక్క; నయనవారిన్= కన్నీటిని; చేన్= తన చేతితో; తుడిచి= తొలగించి; ప్రీతిగన్= ప్రేమతో; దీవెనలు= ఆశిస్తులను; ఇచ్చెన్= ఇచ్చింది.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు, భీముడు, అర్జునుడు, నకులుడు ఆ విధంగా గాంధారీ ధృతరాప్టులను చూచి, ఒక్కసారిగా తల్లి కుంతి పాదాలమై తలలుంచి నమస్కరించారు. జనమేజయ మహారాజా! అప్పుడు కుంతిదేవి ఆ కొడుకులు అందరినీ పాదివిపట్టుకొని మనసు వాత్సల్యంతో నిండి, కన్నీటి బిందువులు జారిపడుతుండగా, పుత్రులను గట్టిగా కౌగిలించుకొని వాళ్ళ కన్నీభ్యు చేతితో తుడిచి ప్రేమతో ఆశీర్వదించింది.

తే. లట్టియెడఁ బాండవాగ్రజ నభిక వినయ, భరతుడై కాంచి భిమునిఁ బార్థఁ గవలఁ

గనియె సంజయుఁ దెంతయు గారపమున, నాదలించి రయ్యెవురు నతనీఁ భీతి.

36

ప్రతిపదార్థం: అట్టియెడన్= ఆ సందర్భంలో; సంజయుడు= సంజయుడు; పొండవ+అగ్రజన్= ధర్మరాజును; అధిక వినయ భరితుడు+బి= మిక్కిలి అణకువతో నిండినవాడై; కాంచి= చూచి; భీమునిన్= భీముడిని; పార్థున్= అర్జునుడిని; కవలన్= నకుల సహదేవులను; ఎంతయున్= ఎంతో; గారవమునన్= ప్రేమతో; కనియెన్= చూచాడు; ఆ+ఏపురున్= ఆ అయిదుగురు పొండవులును; ప్రీతిన్= ఇష్టంతో; అతనిన్= ఆ సంజయుడిని; ఆదరించిరి= సమ్మానించారు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో సంజయుడు ధర్మరాజును మిక్కిలి వినయంతో భీమార్జున నకుల సహదేవులను అత్యంత వాత్సల్యంతో చూచాడు. పొండవులు సంజయుడిని ప్రేమతో సమ్మానించారు.

- సీ.** ద్రోవది దొట్టి వధూజనంబులు దక్కు, గెలయట్టి భరత భార్యలు గ్రమమును గాంచిలి కురువృద్ధి గాంధాలి గొంతిని; వారలు గొనివచ్చు వాలి కలశ ములు పొండురాజ పుత్రులు పుళ్ళికొని భలి, యించిలి; పురజను లెల్ల నభిక వినయత నమ్మిన్స్వరను గని; రహేళ, నందఱు ముదమంబి; రట్లు దగిన
- అ.** వారు బలసి యునికి వారణపురమున, నున్నయట్లు కాఁగె దన్నుఁ దలఁచె మంచి గురూద్వాహండు తదనంతరంబని, జాత్రమున కెలమి నరుగుదెంచి.

37

ప్రతిపదార్థం: ద్రోవదిన్+తొట్టి= ద్రోవదిని మొదలు పెట్టి; వధూ జనంబులును= పొండవ ప్రీలు; తక్కువ్వెకల+అట్టి= మిగిలి ఉన్నటువంటి; భరత భార్యలు= భరతవంశపు ప్రీలు; క్రమమునన్= వరసగా; కురువృద్ధున్= ధృతరాప్టుడిని; గాంధారిన్= గాంధారిని; గొంతిని= కుంతిని; కాంచిరి= చూచారు; వారలు= వారు; కొనివచ్చు= తీసికొనివస్తున్న; వారి కలశములు= నీటి పాత్రలు; పుచ్చికొని= తాము అందుకొని; పొండురాజ పుత్రులు= పొండవులు; భరియించిరి= మోశారు; పురజనులు= పొరులు; ఎల్లన్= అందరూ; అధిక వినయతన్= మిక్కిలి అణకువతో; ఆ+ముఖ్యరను= ఆ ముగ్గురిని; కనిరి= చూచారు; ఆ+వేళన్= అటువంటి సమయంలో; అందఱున్= అక్కడి వారందరూ; ముదము= సంతోషం; అందిరి= పొందారు; అట్లు= ఆ విధంగా; తగినవారు= అర్పులైనవారు; బలసి= కూడుకొని; ఉనికిన్= ఉండటంతో; కురు+ఉద్వహండు= ధృతరాప్టుడు; తన్నున్= తన గురించి; మదిన్= మనసులో; వారణపురమునన్= హస్తినలోనే; ఉన్న+అట్లు= ఉన్నాననే విధంగా; కాఁగెన్= అయినట్లుగా; తలఁచేన్= అనుకొన్నాడు; తద్దం+అనంతరంబు+అ= ఆ తరువాత; ఎలమిన్= ఉత్సాహంతో; నిజ+ఆశ్రమంబునకున్= తన తపోవనానికి; అరుగుదెంచి= పచ్చి.

తాత్పర్యం: ద్రోవది మొదలైన పొండవ ప్రీలు, ఇంకా మిగిలిన భరతవంశపు రాజుల భార్యలు, క్రమంగా, ధృతరాప్టుడి తరువాత గాంధారిని, ఆ తరువాత కుంతిని చూచారు. ఆ ముగ్గురు పట్టుకొని వస్తున్న నీటి పాత్రలను పొండుకుమారులు అందుకొని తీసికొనివచ్చారు. ధృతరాప్టుడిని చూడటానికి వచ్చిన పొరులు అందరూ ఆ ముగ్గురిని మిక్కిలి వినయంతో చూచారు. అటువంటి సమయంలో అందరూ సంతోషంగా ఉన్నారు. తనవారంతా తన చుట్టూ ఉండటంతో ధృతరాప్టుచు మనసులో తాను హస్తినాపురంలోనే ఉన్నట్లుగా భావించాడు. తరువాత ఉత్సాహంగా తన ఆశ్రమానికి వెళ్ళి. (తరువాతి పద్యంతో అన్నయం.)

- ఉ.** తారక శోభతాంబర విధంబునఁ బోల్పెసంగంగ నాశ్రమో
దారతలంబు బంధుజనతాకలనంబునఁ దాను జంట్రు నో

ప్రవృత్త వహించి విస్మయితుడై తనరెం గురుభర్త వచ్చిర
చేరువగల్లు తాపసులు చెచ్చేరుఁ బార్థులు జాచు వేడుకన్.

38

ప్రతిపదార్థం: బంధుజనతా కలనంబున్= చుట్టూలతో నిండి ఉండటంచేత; ఆశ్రమ+ఉదార తలంబు= ధృతరాష్ట్రుడియొక్క గొప్ప ఆశ్రమ ప్రదేశం; తారక శోభిత+అంబర విధంబున్= నక్షత్రాలతో ప్రకాశించే ఆకాశంవలె; పొల్పు= అందం; ఎసు గంగన్= అతిశయించగా; మరుభర్త= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; తాను= స్వయంగా; చంద్రు+బప్పు+అరన్= చంద్రుడియొక్క సౌందర్యం అధికంగా; వహించి= ధరించి; విస్మయితుడు+ఖ= ప్రకాశించేవాడై; తనర్న= ఒప్పుతున్నాడు; ఆ+చేరువన్= ఆ సమీపంలో; కల్గు= ఉన్న; తాపసులు= మునులు; పార్థులన్= పాండవులను; చూచువేడుకన్= చూడాలనే కుతూహలంతో; చెచ్చేరున్= వేగంగా; వచ్చిరి= అక్కడికి వచ్చారు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడి బంధువులు మొదలైన జనాలలో నిండి ఉండటంవలన ఆశ్రమ ప్రదేశం నక్షత్రాలతో ప్రకాశిస్తున్న ఆకాశంవలె ఉండి అందులో ధృతరాష్ట్రుడు స్వయంగా చంద్రుడివలె ప్రకాశిస్తున్నాడు. ఆ సమయంలో కుంతి కొడుకులను చూడాలనే కోరికతో ఆ సమీపంలో ఉండే తాపసులు ధృతరాష్ట్రుడి ఆశ్రమానికి వచ్చారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

v. వచ్చినం గని వారల నెల్లను సవినయ ప్రణామంబులం భీతులం జేసి పాండవు లలరు మొగంబులతో ధృత రాష్ట్రుంబలివైష్ణించి యుండిలి; వనితాజనంబులు నొక్కవలన నిలిచి; రుచితాసనంబులనున్న యమ్ముసులు సంజయు నాలోకించి 'ధృతరాష్ట్రు బంధు జనంబుల నందఱం బేరువేర నేర్చుడ మా కెత్తింగింపవే' యని యడిగిన నతండు వారల కి ట్లనియె.

39

ప్రతిపదార్థం: వచ్చినన్= రాగా; పాండవులు= పాండురాజు కొడుకులు; కని= చూచి; సవినయ ప్రణామంబులన్= అణమువతో కూడిన పాదాభివందనాలతో; వారలన్= ఆ తాపసులను; ఎల్లను= అందరినీ; ప్రీతులన్+చేసి= సంతోషించినవారుగా చేసి; అలరు మొగంబులతోన్= వికసించిన ముఖాలతో; ధృతరాష్ట్రున్= ధృతరాష్ట్రుడిని; పరివేష్టించి+ఉండిరి= చుట్టూకొని ఉన్నారు; వనితాజనంబులున్= ద్రోషది మొదలైన ప్రీతులు అందరూ; ఒక్కవలన్= ఒక ప్రక్కగా; నిలిచిరి= నిలుచుని ఉన్నారు; ఉచిత+ఆసనవంబులన్= తమకు తగిన ఆసనాలమీద; ఉన్న= కూర్చున్న; ఆ+మునులు= పాండవులను చూడవచ్చిన మునులు; సంజయున్= సంజయుడిని; ఆలోకించి= చూచి; ధృతరాష్ట్రు బంధుజనంబులన్= ధృతరాష్ట్రుడి చుట్టూలను; అందఱన్= అందరినీ; పేరు పేరన్= ప్రత్యేకంగా ఒక్కక్కరిని; ఏర్పడన్= స్వప్తంగా; మారున్= మారు; ఎఱింగింపవే= తెలువవలసింది; అని; అడిగినన్= అడుగగా; అతండు= సంజయుడు; వారలకున్= ఆ తపసులతో; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; అనియెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడి ఆశ్రమానికి వచ్చిన మునులపాదాలకు పాండవులు వినయంగా నమస్కారాలు చేసి వారిని సంతోషపెట్టారు. ఆనందంతో విచ్చుకొన్న ముఖాలతో ఆ పాండవులు ధృతరాష్ట్రుడి చుట్టూ కూర్చున్నారు. ద్రోషది మొదలైన ప్రీతులు అంతా ఒక ప్రక్కగా నిలబడ్డారు. తమకు తగిన ఆసనాలమీద కూర్చున్న ఆ మునులు సంజయుడిని చూచి ధృతరాష్ట్రముని యొక్క చుట్టూలందరిని పేరు పేరునా మారు తెలియజెప్పుమని అడిగారు. అప్పుడు వారితో సంజయుడు ఇట్లు చెప్పాడు.

- సి.** ‘జాంబువానదచ్ఛాయ చందంబు వర్ణంబు; గలిగిన పలుచని గనప మేను,
నుచిత దీర్ఘత్వ సమున్నత ప్రూణంబు; నిడుదలైన విశాల నేత్రములును,
గంఠిరవంబు రేఖయు నొప్పు జాడ్చికి; నెంతయు హైగైన యితఁడు ధర్థ
తనయుఁ; డెళ్లిదనంబుఁ దనలన మూపులు; నాయత స్ఫీతంబు లైన బాహవు
తే. పులును వెడందయురంబు నై పాలుచు నితఁడు; భీముఁ; దుజ్జుల సుందర శామ తనువు
వారసేంద్రు కైవడియును, వాలిజముల, యట్టి కనుదోయుఁ గల యితం డర్చునుండు. 40

ప్రతిపదార్థం: జాంబువానదచ్ఛాయ= మేలిమి బంగారు కాంతియొక్క; చందంబు= రంగు; కలిగిన ఉన్నటువంటి; పలుచని= సన్నవైన; గనపమేనున్= ఉన్నతమైన శరీరము; ఉచిత= తగినంత; దీర్ఘత్వ= పొడుగుతో; సమ్+ఉన్నత= ఎత్తుగా ఉన్న; ప్రూణంబున్= ముక్కు; నిడుదలు+ఐన= దీర్ఘములు అయినటువంటి; విశాల నేత్రములును= పెద్ద కన్నులు; కంఠిరవంబు= సింహంయొక్క; రేఖయున్= తీరూ; ఒప్పున్= ప్రకాశిస్తుండగా; చూడికైన్= చూపునకు; ఎంతయున్= ఎంతో; ప్రేఁగు+ఐ= సహించరానివాడైన; ఇతఁడు= ఈ వ్యక్తి; ధర్మతనయుఁడు= ధర్మరాజు; ఎళ్లు దనంబును= (మేని) ఎరుపురంగు; తనరిన మూపులున్= ఎత్తయిన భుజ అగ్రభాగాలు; ఆయత స్ఫీతంబులు+ఐన= మిక్కిలి పొడుగై విస్తరించినవైన; బాహువులును= భుజాలు; వెడఁద+ఉరంబును= విశాలమైన వక్షన్స్ఫలము; ఐ= కలిగి; పాలుచు ఇతఁడు= ప్రకాశిస్తున్న ఈ వ్యక్తి; భీముఁడు= భీమసేనుడు; ఉజ్జుల= ప్రకాశిస్తున్న; సుందర= అందమైన; శ్యామ= నల్లని రంగు కలిగిన; తనువున్= శరీరమూ; వారణా+ఇంద్రు+కైవడియును= ఉత్కమమైన ఏనుగువంటి తీరూ; కల+ఇతండు= కలిగిన ఈ వ్యక్తి; అర్జునుండు= అర్జునుడు.

తాత్పర్యం: మేలిమి బంగారుకు ప్రతిచింబమైన పసిమిరంగు కలిగిన సన్నని శరీరం, తగినంత పొడుగు, ఎత్తుకలిగిన ముక్కు, పొడుగ్గా ఉన్న పెద్ద పెద్ద కన్నులు, సింహం తీరు కలిగి చూపునకు అధికమైన ఇతఁడు ధర్మరాజు, ఎరుపురంగు శరీరం, ఎత్తైన భుజాలు పొడుగ్గా విస్తరించి ఉన్న భుజాలూ, విశాలమైన వక్షన్స్ఫలము కలిగి ఉన్న ఈ వ్యక్తి భీముడు, బాగా ప్రకాశిస్తున్న అందమైన నల్లటి శరీరం, తామరలవంటి కన్నులు, గజేంద్రుడి వంటి తీరూ కలిగిన ఇతఁడు అర్జునుడు.

- తే.** సుందరాకారమునుఁ దము కెందు సంధ్యాపు, లొరులు లేమి తెల్లం బగుచుండ గొంతి
యుభయ పార్శ్వమును లందుఁ గూర్చున్న విష్టుఁ; శతమఖోపముల్ విసయభూషితులు కవలు. 41

ప్రతిపదార్థం: సుందర+ఆకారమున్= అందమైన రూపం విషయంలో; తమున్= తమతో (నకుల సహదేవులతో); సదృషులు= సమానమైనవారు; ఒరులు= ఇతరులు; ఎందున్= ఎక్కడ కూడా; లేమి= లేకపోవటం; తెల్లంబు= స్పష్టం; అగుచున్+ఉండన్= అప్పతుండగా; గొంతి= కుంతియొక్క; ఉభయ పార్శ్వమునుఁ= రెండుప్రక్కలా; కూర్చుర్చు= ఆసీనులై ఉన్న; విష్టు శతమఖోపముల్= విష్టుపుతోను, ఇంద్రుడితోను, పోలిక కలిగినవారు; వినయ భూషితులు= అణకువే అలంకారంగా కలవారు అయినవారు; కవలు= నకుల సహదేవులు.

తాత్పర్యం: అందమైన రూపంలో తమకు సాటివచ్చేవారు ఎక్కడా లేరేనే విషయం స్పష్టమవుతుండగా కుంతికి రెండు ప్రక్కలా కూర్చున్న విష్టుని ఇంద్రుని పోలినవారు, అణకువే అలంకారంగా ఉన్నవారు అయిన ఈ ఇద్దరు నకుల సహదేవులు.

- సీ.** నీలోత్పల చ్ఛాయు బోలు మై చాయయు, నవపద్మదళములు దెవడు మెఱుగునఁ
గనుదోయి, మధ్యాత్మమునకు బ్రహ్మశించు, ప్రాయంబు, నత్యజిరామ మూర్తి
యలవడఁ గైకొన్న యతులిత సంపదఁ, చందంబు దోషించు చారుగౌర
వంబును గలుగు నిష్ఫలిత పాంచాలి; యి, య్యంతి పార్వతమునఁ గట్టెష్ట మేసు
- తే.** వనజ సన్మిథ ముఖమునై యిసుని మహిమ, యుజ్వలాకృతి దాల్చినట్లున్న యా ల
తాంగి నారాయణుని చెలియలు సుభద్ర, నరుని వల్లభ సంయమినాథులార!

42

ప్రతిపదార్థం: సంయమినాథులార!= శ్రేష్ఠులైన మునులారా!; నీల+ఉత్పలచ్ఛాయ= నల్ల కలువలయొక్క రంగును; పోలు= పోలిన; మై చాయయున్= శరీరపు రంగు; నవ పద్మ దళములన్= క్రొత్తగా (వికసించిన) తామరపుప్పుయొక్క రేములను; తెవడు= నిందించేటటువంటి; మెఱుగున్+కనుదోయి= కాంతిమంతములైన కనులజంటా; మధ్యాత్మమునకున్= మధ్య అనే నాయిక యొక్క, లడ్జంటో; ప్రవేశించు= ప్రవేశిస్తున్న; ప్రాయంబున్= వయసు; అతి+అభిరామమూర్తి= మిక్కెలి మనోజ్ఞమైన రూపం; అలవడున్= సిద్ధించేటట్లుగా; కైకొన్న= స్వీకరించిన; అతులిత సంపద= సాటిలేని సమృద్ధియొక్క; చందంబు= విధం; తోషించు= స్వార్థింపజేసేటటువంటి; చారు గౌరవంబును= గొప్పమన్ననా; కలుగు ఈ+వనిత= కలిగి ఉన్న ఈ ప్రీ; పాంచాలి= ద్రోపది; ఈ+ఇంతి= ఈ ద్రోపదియొక్క; పార్వతమునకున్= ప్రక్కన; కడు+ఎట్ల మేసు= మిక్కెలి ఎర్రమైన శరీరం; వనజ సన్మిథ ముఖమును= పద్మంతో సమానమైన ముఖము; ఇ= కలిగి; ఇసుని మహిమ= సూర్యాడియొక్క గొప్పతనం; ఉజ్జ్వల+అకృతి= ప్రకాశించే రూపం; తాల్చిన+అట్లు= ధరించిన విధంగా; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; ఈ లతాంగి= ఈ తీగబోడి; నారాయణుని చెలియలు= శ్రీకృష్ణుడి చెల్లెలు; నరుని వల్లభ= అర్జునుడి భార్య- సుభద్ర.

తాత్పర్యం: నల్లకలువలవంటి శరీరపు రంగు, అపుడే వికసించిన తామరపూను రేములను పరిపూసించి ప్రకాశిస్తున్న కళ్ళు, అపుడే మధ్య దశలో ప్రవేశిస్తున్న వయసు కలిగి మనోహరమైన ఆకారాన్ని ధరించిన సాటిలేని సంపదల తీరు స్వార్థింపజేసే గొప్ప మన్నన కలిగిన ఈమె ద్రోపది. ద్రోపదికి ప్రక్కన బాగా ఎర్రమైన శరీరం పద్మంవంటి ముఖం కలిగి, సూర్యాతేజస్సు రూపు ధరించినట్లుగా ఉన్న ఈమె శ్రీకృష్ణుడి చెల్లెలు, అర్జునుడి భార్య సుభద్ర.

- అ.** వీల కెలను గనక గౌర మధూకాభి, తమువు లోప్పుచున్న వనిత లురగ
పాండ్య సుతలు, నరుని భార్య; లులూపి చి, త్రాంగద యను బరగ నాప్రాయములు.

43

ప్రతిపదార్థం: వీరకెలనన్= ఈ ద్రోపదీ సుభద్రల ప్రక్కన; కనక= బంగారంవలె; గౌర= పసుపు పచ్చని; మధూక+అభి= ఇప్పిపూపుతో సమానంగా ఎర్రని; తమవులు= శరీరాలు; ఒప్పుచున్న= ప్రకాశిస్తున్న; వనితలు= ఆ ప్రీలు; ఉరగ పాండ్య సుతలు= నాగి, కన్యపాండురాజు కూతురు అయినవారు; నరుని భార్యలు= అర్జునుడి సతులు; అప్యాయములు= ఆ ఇద్దరి పేర్లు; ఉలూపి= (ఉరగవనిత) ఉలూపి; చిత్రాంగద= (పాండ్యసుత) చిత్రాంగద; అనన్= అనే విధంగా; పరంగున్= ఒప్పుతున్నాయి.

తాత్పర్యం: ఈ ద్రోపదీ సుభద్రల ప్రక్కన తమ మేసులు బంగారంవలె పసుపూ, మధూకంవలె ఎరుపు రంగుతో ప్రకాశిస్తూ ఉన్నవారు-ఒకరు నాగకన్య, ఇంకొకరు పాండ్యరాజు కూతురు. వీరు అర్జునుడి భార్యలు, ఉలూపి చిత్రాంగద అని వీరి పేర్లు.

- సి. ఇందివరచ్ఛాయ కెన్టైన చాయ నో; ప్రిన మేను గలుగు నీ భీతహాలణ
నయన భీముని భార్య; నవ్యచంపక దాము; గౌరాంగి రైన యిక్షములవదన
సహదేవు) గృహిణి; మేచకనవకువలయు; వర్షంబునకు సరివచ్చు కాంతి
జెలు వైన తనువునఁ బొలుచు నిస్సలినాయ; తాక్షి మాట్లాడేవి యగ్రతనయు
- తే. పత్రిషి వీరల కెలనఁ బాపటలు లేక, ధౌతసిత వస్త్ర పరిధానలై తనువుల
నిభృతి దోషిగఁ సున్న యిస్నేలఁత లాంజి, కేయు కోడంద్రు కరుణావిధేయులార!

44

ప్రతిపదార్థం: కరుణా విధేయులార!= దయకు లోబడిన తాపసులారా!; ఇందివరచ్ఛాయకున్= నల్ల కలువల కాంతికి; ఎన= సాటి; ఐన= అయినటువంటి; చాయున్= రంగుతో; ఒప్పిన మేను= ప్రకాశిస్తున్న శరీరం; కలుగు= కలిగి ఉన్న; ఈః భీతహారిణనయున= ఈః భయవడ్డ లేడి కన్నులవంటి కన్నులు గల ప్రీ, భీముని పెండ్లాము; నవ్యచంపకదామ గౌర+అంగి= మాతనములైన సంపెంగ పూలదండవలె పసుపురంగు శరీరం కలిగినది; ఐన= అయినటువంటి; ఈః+కమలనయున= ఈః తామరవంటి కన్నులు గల ప్రీ; సహదేవు గృహిణి= సహదేవుడి భార్య; మేచక నవ కువలయ వర్షంబునకున్= నల్లానైన క్రొత్త కలువపూవు రంగుతో; సరివచ్చు కాంతిన్= సాటివచ్చే ప్రకాశంతో; చెలువు+ఐన= అందమైనటువంటి; తనువున్= శరీరంతో; పొలుచు= ఒప్పుతున్న; ఈః+నలిన+ఆయత+అట్టి= తామరరేమలవలె విశాలమైన కన్నులుగల ఈః ప్రీ; మాట్లాడేవి= మాట్లాడియెక్కు; అగ్రతనయు పత్రిషి= పెద్ద కొడుకు నకులుడి భార్య; వీరల కెలన్= ఈః కుంతి కోడశ్శ ప్రక్కన; పొపటలు= ముత్తయిదువ లక్షణమైన సీమంతాలు; లేక= లేకుండా; ధౌత సిత వస్త్ర పరిధానలు= పుట్టంచేయబడ్డ తెల్లటి వస్త్రాలు ధరించినవారు; ఐ= అయి; తనువుల నిభృతి= శరీరాల గోపనం; తోషిగన్= తోచే విధంగా; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; ఈః+నెలఁతలు= ఈః ప్రీలు; ఆంబికేయు కోడంద్రు= ధృతరాష్ట్రుడి కోడశ్శ.

తాత్పర్యం: కరుణకు లోబడిన తాపసులారా! నల్లకలువల కాంతికి సాటివచ్చే రంగుతో ఉన్న శరీరంగల ఈమె భీముడి భార్య (శ్రీకృష్ణుడితో ఎప్పుడు విరోధించే రాజజమూపతి సోదరి), క్రొత్త సంపంగిపూల దండవలె గౌరవర్షంతో ఉన్న శరీరం కలిగిన ఈః పద్మామృతి సహదేవుడి భార్య (జరాసంధుడి కూతురు). అప్పుడే విచ్చుకొన్న నల్లకలువలతో సమానమైన రంగుగల శరీరంతో ప్రకాశిస్తున్న ఈః పద్మదళనేత్ర (మాట్లాడి పెద్దకొడుకు) నకులుడి భార్య. వీరికి ప్రక్కగా పొపటలు లేకుండా ఉతీకిన తెల్లని చీరలు ధరించి శరీరం దాచుకొంటూ ఉన్న ఈః స్త్రీలు ధృతరాష్ట్రుడి కోడశ్శ (భరత భార్యలు).

- తే. వీరి చందంబ రై కడు గారవమునఁ; దను సుభద్ర వొదువ నున్న తరుణి ద్రోణ
కర్మముఖి యోధవీరులఁ గలఁచి తెగిన, యట్టి యఱమన్య ప్రియ యుత్తరాభధాన.

45

ప్రతిపదార్థం: వీరి చందంబు+అ= ధృతరాష్ట్రుడి కోడశ్శ విధమే; ఐ= అయి; సుభద్ర= అత్త అయిన సుభద్ర; తనున్= తనను; కడున్= మిక్కిలి; గారవమున్న= ప్రేమతో; పొదువ్వన్= దగ్గరకు తీసికొనగా; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; తరుణి= ప్రీ; ద్రోణ కర్మ ముఖ యోధ వీరులన్= ద్రోణుడు, కర్మాదు మొదలైన యుద్ధ నిపుణులైన పరాక్రమవంతులను; కలఁచి= కలతపెట్టి; తెగిన+అట్టి= మరణించినటువంటి; అభిమన్య ప్రియ= అభిమన్యుడి భార్య; ఉత్తరా+అభిధాన= ఉత్తర అనే పేరు కలిగినది.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడి కోడశ్శవలె భర్త లేని లక్షణాలతో ఉండి, సుభద్ర ఎంతో ప్రేమతో దగ్గరకు తీసికొన్న ప్రీ, ద్రోణుడు కర్మాదు మొదలైన మహావీరులనే యుద్ధంలో కష్టపెట్టి మరణించిన అభిమన్యుడి భార్య; పేరు ఉత్తర.

వ. అని చూపి చెప్పే నప్పుడాంజికేయుండు కౌంతేయాగ్రజున కిట్లనియె.

46

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; చూపి= చూపించి; చెప్పేన్= చెప్పాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; కౌంతేయ+అగ్రజనకున్= ధర్మరాజుతో; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడి బంధువులందరిని చూపించి ఆ తాపసులకు వివరించి చెప్పాడు. అప్పుడు ధృతరాష్ట్రుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లు అన్నాడు.

సీ. ‘కుశశ్వినై యుండుదే కురువంశ సత్తుమ! , పౌరజనులు జానపదులుఁ దెఱఁగు

తో నిన్ను ననుసరింతురే? తమ్ము లందఱు , సుఖి ముందురే? నీదు సఖులు సుఖులె
బంధులు సంతోషభరితులే? యిష్ట భ్యు , త్యులు తగవైన కోర్మలు ఫలింపఁ
ర్రాలదురే? హర్షలీలలు బూర్ణ రా , జన్మల నడవడి సలుపఱడునే?

ఆ. నయముతోడి యప్పునముల భండారంబుఁ , బెనుతె? యుగ్రహిర జనులమీద
గాలి ర్మైన సుడియుగా నీక యరయుదే? , యనము! పుణ్యకీర్తు లతిశయుల్ల.

47

ప్రతిపదార్థం: కురువంశ సత్తుమ!= కురుమహారాజు వంశంలో శ్రేష్ఠుడా! ధర్మరాజా!; కుశలిని= క్షేమం కలిగినవాడివి; ఇ= అయి;
ఉండుదు+ఏ?= ఉన్నావా?; పౌరజనులు= ప్రజలు; జానపదులు= పల్లెల్లో ఉండే ప్రజలందరూ; తెఱఁగుతోన్= పద్మతి ప్రకారం;
నిన్నున్= నిన్ను; అనుసరింతురు+ఎ?= అనుసరించుకొని ఉన్నారా?; తమ్ములు= ఏ అనుజాలు; అందఱున్= అంతా;
సుఖముందురు+ఏ?= సుఖంగా ఉన్నారా?; నీదు సఖులు= నీ మిత్రులు; సుఖులు+ఎ?= సుఖంగా ఉన్నారా?; బంధులు= చుట్టాలు;
సంతోష+భరితులు+ఏ?= ఆనందంతో నిండి ఉన్నారా?; ఇష్ట భృత్యులు= నీకు ప్రియమైన సేవకులు; తగవు= సముచితాలు;
ఖన= అయినటువంటి; కోర్మలు= కోరికలు; ఫలింపన్= సిద్ధించటంతో; హర్షలీలలన్= సంతోషంగా; క్రాలుదురు+ఏ?= ఒప్పుతూ ఉన్నారా?; పూర్వ రాజన్యల= నీకు పూర్వులైన ఉత్తమరాజులు అనుసరించిన; నడవడి= ధర్మమార్గం; చలువఁ
బడును+ఎ?= నీ చేతకూడా ఆచరింపబడుతున్నది కదా?; నయముతోడి= న్యాయమైన పద్మతిలో; అప్పనములన్= పన్నులతో;
భండారంబున్= కోశాన్ని; పెంచుతు+ఎ?= పెంచుతున్నావా?; అనము!= పాపరహితుడా! ధర్మరాజా!; పుణ్యకీర్తులు= పుణ్యం కీర్తి;
అతిశయుల్లన్= పెంపాందే విధంగా; అగ్రహార జనుల మీదన్= సమ్మానంతో ఇచ్చిన అగ్రహారాలలోని ప్రజలమీద; గాలి+ఖన్= గాలికూడా; సుడియుగాన్+శాక= సోకమండా; అరయుదు+ఏ?= కాపాడుతున్నావా?

తాత్పర్యం: కురువంశంలో శ్రేష్ఠుడా! నీవు క్షేమంగా ఉన్నావు కదా! పల్లె పట్టణ ప్రజలంతా పద్మతి ప్రకారం నిన్ను
అనుసరిస్తూనే ఉంటున్నారా? నీ తమ్ముళ్ళు అందరూ సుఖంగా ఉన్నారా? నీ మిత్రులు సుఖంగా ఉన్నారా? చుట్టాలు
పూర్తిగా సంతోషంగా ఉన్నారా? నీ కిష్ఫమైన సేవకులు సముచితమైన కోర్మలు తీరటంతో సంతోషంగా ఉన్నారా? నీకు
పూర్వులైన రాజులు నడచిన ధర్మమార్గాన్నే నీవూ అనుసరిస్తున్నావు కదా! న్యాయంగా తీసికానే పన్నులతో కోశాగారాన్ని
పెంచుతున్నావా? పాపరహితుడా! ధర్మరాజా! పుణ్యమూ, కీర్తి పెరిగే విధంగా దేవబ్రాహ్మణుల కిచ్చిన అగ్రహారాలపై
గాలికూడా వీచకుండా జాగ్రత్తగా కాపాడుతున్నావా?

క. మిత్ర నరపతుల శాత్రవ, ధాత్రీశుల నెమ్మిఁ బయసఁ దనమున వశతా
పాత్రములుగఁ జేయుదె? సుచ, లత్త! యుద్ధాసీన శృష్ట పరీక్ష నడచునే?

48

ప్రతిపదార్థం: సుచరిత్ర!= మంచి నడవడికలవాడా! ధర్మరాజా!; మిత్ర నరపతులన్= నీకు మిత్రులైన; రాజులనూ; శాత్రవ ధాత్రీ+ఈపలన్= శత్రువులైన రాజులనూ; నెమ్మిన్= ప్రేమతో; పరుసఁదనమునన్= కారిన్యంతో; వశతా పాత్రములుగన్= నీకు వశమయ్యే వారినిగా; చేయుదు+ఎ?= చేస్తున్నావా?; ఉద్ధాసీన శృష్ట పరీక్ష= తటస్థలైన రాజులను గూర్చిన పరీక్ష; నడచున్+ఎ?= కొనసాగుతుందా?

శాత్రవ్యం: ఉత్తమమైన నడవడి కలిగిన ధర్మరాజా! మిత్రులైన రాజులను ప్రేమతో, శత్రువులైన రాజులను కారిన్యంతో, నీకు వశంలో ఉండేటట్లుగా చేసికొంటున్నావు కదా! మిత్రులూ, శత్రువులూ కానుండా తటస్థంగా ఉండే రాజులను గూర్చి జాగ్రత్తగా పరీక్ష జరుపుతున్నావు కదా!

క. దేవతల కతిధులకుఁ బిత్త, దేవతలకుఁ బూజనములఁ ధృత్తి యొనర్తే?
యా వసుధఁ జతురప్పద్ద జ, నావశులు నిజీచితక్రియలఁ దగ మనునే?

49

ప్రతిపదార్థం: పూజనములన్= తగిన అర్ఘునలతో; దేవతలకున్= దైవాలకు; అతిధులకున్= ఆకలి దస్పి మొదలగు వాటితో వచ్చినవారికి; పిత్రదేవతలకున్= దేవతలైన తన వంశంలో పూర్వ వ్యక్తులకు; తృప్తి= సంతోషాన్ని; ఒనర్త+ఎ?= కలిగిస్తున్నావా?; ఈ వసుధన్= ఈ భూమిమీద; చతుర్మిశ్ర ఆవశులు= బ్రాహ్మణ క్షత్రియ వైశ్య శూద్రులుగా నాలుగు వర్గాలకు సంబంధించిన ప్రజాళి; నిజ+ఉచిత క్రియలన్= తమకు తమకు తగిన పనులతో; తగన్= ధర్మయుక్తంగా; మనున్+ఎ?= జీవిస్తున్నది కదా?

శాత్రవ్యం: దేవతలను, అతిధులను, పిత్రదేవతలను పూజలతో తృప్తి పరుస్తున్నావు కదా! ఈ భూమిపై నున్న నాలుగు వర్గాల ప్రజలు తమ తమ వృత్తులలో ధర్మబద్ధంగా జీవిస్తున్నారా?

తే. బాలురకును దుర్భలులకు భామినులకు, వృద్ధులకును మనంబుల వెఱపు లేని
యట్టి మెలఱువ గలిగెదునట్లు గాగఁ, నడచునే యాజ్ఞ పురమునఁ బుడమియందు.'

50

ప్రతిపదార్థం: బాలురకున్= పిల్లలకు; దుర్భలులకున్= బలహీనులకు; భామినులకున్= స్త్రీలకు; వృద్ధులకున్= ముసలివారికి; మనంబులన్= మనసులలో; వెఱపు= భయం; లేని+అట్టి= లేనటువంటి; మెలఱువ= జాగరూకత; కలిగడు+అట్లు+కాగన్= సంభవించే విధంగా; ఆజ్ఞ= నీ ఆదేశం; పురమునన్= రాజధానిలోను; పుడమియందున్= రాజ్యంలోనూ; నడచున్+ఎ?= సాగుతున్నదా?

శాత్రవ్యం: పిల్లలు, బలహీనులు, స్త్రీలు, వృద్ధులు, మనసులో భయంలేకుండా జీవించే విధంగా నీ ఆజ్ఞలు నగరంలోను, రాజ్యంలోను చెల్లుతున్నాయి కదా?

క. అనిన విని యా శృష్టి య, జ్ఞానపతితో నిట్టు లనియే 'జగంశ్వర! నీ
వినుతోపదేశమున భవ, దనుయుక్తము లెల్ల నడచు నవికలభంగిన్.'

51

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= ధృతరాష్ట్రుడు ఆ విధంగా పలుకగా; ఆ స్వపతి= ఆ ధర్మరాజు; విని= అలకించి; ఆ+జనపతితోన్= ఆ ధృతరాష్ట్ర నరనాథుడితో; ఇట్లులు= ఈ ప్రకారంగా; అనియెన్= అన్నాడు; జగత్+ఈశ్వరి= మహారాజా!; నీ వినుత ఉపదేశమున్న= నీవు చేసిన గొప్ప రాజధర్మ ఉపదేశంనఁ; భవత్+అసుయుక్తములు= నీవు ప్రశ్నించినవి; ఎల్లన్= అన్ని; అవికలభంగిన్= లోటు లేని విధంగా; నడచున్= జరుగుతున్నాయి.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు ఆ విధంగా ప్రశ్నించగా విని ధర్మరాజు అతడితో ఇట్లా అన్నాడు; ‘మహారాజా! ఇప్పుడు నీవు ప్రశ్నించిన విషయాలు అన్ని నాకు నీవు చేసిన రాజనీతి ఉపదేశం మూలంగా ఏ లోటు లేకుండా సాగుతున్నాయి.’

వ. అని పలికి యిట్లునియే.

52

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా; పలికి= చెప్పి; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడి ప్రశ్నలకు ఆ విధంగా సమాధానం చెప్పిన ధర్మరాజు ధృతరాష్ట్రుడితో మళ్ళీ ఇట్లా అన్నాడు.

క. ‘అయిసము సైలింపని, మీ యొడలు తపఃశ్రీయలకు మొయికొనియెనె? భూ నాయక! హత్తాషు దగం, జేయునాకో గొంతి డప్పి జెందక మీకున్.

53

ప్రతిపదార్థం: భూనాయక!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; ఆయసము= శ్రమను; సైలింపని= ఓర్చులేని; మీ+బడలు= తమ శరీరం; తపన్+క్రియలకున్= తపశ్చర్యలకు; మొయికొనియెన్+ఎ!= పూనుకొన్నది కదా!; గొంతి= కుంతీదేవి; డప్పిన్= అలసట; చెందక= లేకుండా; మీకున్= తమకు; తగన్= తగు విధంగా; శుశ్రావ= సేవ; చేయున్+బకో?= చేస్తున్నది కదా?

తాత్పర్యం: ‘రాజా! కష్టాలను తట్టుకోలేని మీ శరీరం శరీరక్కేశ కారణమైన ఉపవాసాది ప్రతనియమాలకు పూనుకొన్నది కదా! కుంతి అలసట లేకుండా మీకు అర్థమైన విధంగా సేవలు చేస్తున్నది కదా!

క. మా పెద్దతల్లి యలజడి, కోపి తపశశ్చత్తి గడపుచున్నదియే? సుత వ్యాపాదనకారుల మముఁ, బాపాత్మలు దలఁచి యెట్లు పలుకునొ మీతోన్?

54

ప్రతిపదార్థం: మా పెద్దతల్లి= మా జ్యేష్ఠమాత; అలజడికీన్= ప్రమకు; ఓపి= ఓర్చుకొని; తపశశ్చత్తిన్= నియమవంతమైన ప్రవర్తనం; కడపుచున్నది+ఎ?= గడుపుతున్నదా?; సుతవ్యాపాదన కారులన్= కొడుకులను మరణంపాలు చేసిన; పాప+ఆత్మలన్= దురాత్మలైన; మమున్= మముగైలను; తలచి= స్వర్చించి; మీతోన్= తమతో; ఎట్లు= ఏ విధంగా; పలుకున్+బ!= మాటాడుతుందో!

తాత్పర్యం: మా పెద్దమ్మ గాంధారి బాధల కోర్చుకొని తపస్సు ఆచరిస్తున్నదా? తన కొడుకులను చంపిన దుర్మార్గులుగా మముగైలను తలచుకొని మీతో ఏమంటున్నదో.

అ. సంజయుండు తపము జాలికిఁ జాలి వ, ల్రిల్లుచున్నవాఁడె? భీరచిత్తుఁ
డిచట లేఁడు విదురుఁ దెచటి కేగెనవాఁడో? , యతనిఁ జాడ వలయు నథిప! నాకు’

55

ప్రతిపదార్థం: సంజయుడు= సంజయుడు; తపము జాలికిన్= తపస్సువలన కలిగే శ్రమకు; చాలి= ఓర్చుకొని; వర్తిల్లమన్+ఉన్నవాఁడై? = తపస్సు చేస్తూ ఉన్నాడా?; అధిప! = రాజు!; ధీరచిత్తుడు= నిర్వికారమైన మనస్సి కలిగినవాడు; విదురుడు= విదురుడు; ఇచటన్+లేడు= ఇక్కడ మీతోపాటు కనిపించటం లేదు; ఎచటికిన్= ఎక్కడికి; ఏగినవాడు+బ? = వెళ్ళాడో?; నాకున్= నారు; అతనిన్= ఆ విదురుడిని; చూడన్ వలయున్= చూడాలి.

తాత్పర్యం: సంజయుడు తపస్సువలన శ్రమకు ఓర్చుకొంటున్నాడా! రాజు! దృష్టమైన చిత్తం కలిగిన విదురుడు ఇక్కడ లేడు; ఎక్కడికి వెళ్ళాడు? నేను అతడిని చూడాలి.'

వ. అనుటయు ధృతరాష్ట్రుడు ధర్మతనయుతోడు.

56

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని ధర్మరాజు పలుకగా; ధృతరాష్ట్రుడు; ధర్మతనయుతోడున్= ధర్మరాజుతో (ఇట్లా అన్నాడు).

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఆ విధంగా అనగానే ధృతరాష్ట్రుడు ధర్మరాజుతో, ఇట్లా అన్నాడు (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం.)

సీ. ‘ఏ దపంబున కోర్చు నెంతయు: శుశ్రావః యలయక గొంతి మా కాచలంచు:

వినుము! గాంధారియు ననఫుచరిత్తత, పాణిషిష్ట కోర్చు: నిమ్మానసీయ
మిముఁ దలంచిన యప్పు మెళ్ళి బీవించు; సం, జయుడు ప్రాజ్ఞుడు; తపశ్శరణమునకు
వినువఁడు; మముఁ బాసి విదురుఁ డెష్టట నేనీఁ, జలయించు మునిజనాశ్చర్యకాల

ఆ. యగుచు: జలము లనిల మాహారముగఁ గొను:, నవియు నదియుఁ గొనక యయిన నుండు:

శూన్య విపినమున విఘైన్య స్వతంత్ర సం, చాలర్చై వసించుఁ గౌరవేంద్ర!

57

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ+ఇంద్ర!= కురువంశ శ్రేష్ఠుడా! ధర్మరాజు!; ఏను= నేను; తపంబునకున్= తపస్సుకు; ఓర్చున్= సహస్రాను; గొంతి= కుంతీదేవి; మాకున్= మారు; శుశ్రావ= సేవ; అలయక= అలసటలేమండా; ఆచరించున్= చేస్తుంది; వినుము= వినుము; ఎంతయున్= చాలాబాగా; ఆచరించున్= చేస్తున్నది; అనఫు చరిత్ర!= పాపం లేని నడవడి కలవాడా! ధర్మరాజు!, వినుము= (ఈ అంశం శ్రద్ధగా విను; ఈ+మానసీయ= గౌరవింపదగిన; గాంధారియున్= గాంధారికూడా!; తపోనిష్టున్= శ్రద్ధగా తపసు చేయడంతో; ఓర్చున్= సమర్పురాలై ఉన్నది; మిమున్= మిమ్మల్ని (పాంపదులను); తలంచిన అప్పు= స్మృతించిన సందర్భంలో; మెళ్ళి= మిమ్మల్ని ప్రశంసచేసి; దీవించున్= మేలు కలిగేటట్లుగా ఆశీర్వదిస్తుంటుంది; సంజయుండు= సంజయుడు; ప్రాజ్ఞుడు= అస్త్రీతెలిసినవాడు; (కాబట్టి) తపన్ చరణమునకున్= తపస్సు ఆచరించటంలో; వినువండు= వినుగువడడు; విదురుండు= విదురుడు; మమున్= మమ్మల్ని; (ధృతరాష్ట్రుడులను) విడిచి= వదలిపెట్టి; ఎచ్చటికిన్+ఏని(వ్)= ఎక్కడెక్కడో; చరియించున్= తిరుగుతుంటాడు; ముని-జన-అశ్వర్య-కారి+అగుమన్= తాపసులకు సైతం అశ్వర్యం కలిగిస్తూ ఉన్నవాడై; జలములు= నీళ్ళు; అనిలమున్= గాలీ; ఆహారముగన్= భోజనంగా; కొనున్= స్వికరిస్తుంటాడు; అవియున్= ఆ నీళ్ళు; అదియున్= ఆ గాలీ కూడా; కొనక= స్వికరించకుండా కూడా; ఉండున్= ఉంటాడు; శూన్య-విపినమునన్= నిర్మానుష్యమైన, అడవిలో; వి-దైన్య= స్వతంత్ర; సంచారి= విచారం లేకుండా, స్వేచ్ఛగా తిరిగేవాడు; ఐ= అయి; వసించున్= ఉంటాడు;

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు! నేను తపస్సు ఆచరించటానికి సమర్పడనై ఉన్నాను. మాకు కుంతి అలుపు లేకుండా, ఎంతో చక్కగా సేవలు చేస్తున్నది పాపం (దోషం) లేని వర్తనం కలవాడా (జాగ్రత్తగా వినుము) (మీకు) పూజ్యరాలయిన

గాంధారి కూడా తపస్సు శ్రద్ధగా చేసికొనే సామర్థ్యం కలిగి ఉన్నది. మీరు గుర్తుకు వచ్చినప్పుడు ఈమె మిమ్మల్ని పాగడుతూ మీకు మేలు కలగాలని ఆశీర్వదిస్తుంటుంది. సంజయుడు బుద్ధిమంతుడు. తపస్సు ఆచరించటంలో ఏ మాత్రమూ వెనుదీయడు. ఇంక విదురుడు మమ్మల్ని విడిచిపెట్టి ఎక్కుడైక్కుడో తిరుగుతుంటాడు. మునులకు పైతం వింత అనిపించే విధంగా, నీళ్ళూ, గాలీ మాత్రమే ఆహారంగా తీసికొంటాడు. ఒక్కుక్కసారి అది కూడా తీసికొనుండానే ఉంటాడు. మనుష్యులు తిరగని అడవిలో నిర్వచారంగా స్వేచ్ఛగా (తిరుగుతూ) ఉంటాడు.

క. ఒక్కొకమల డబ్బాటీఁ, చక్కటీఁ గాన నగు ననియే జనవర తోచెన్

గ్రమ్మన నప్పుడ విదురుం, డక్కుంతేయాగ్రజున కనతిదూరమునున్.

58

ప్రతిపదార్థం: ఒక్క+ఒకమరి= ఒక్కుక్క పర్యాయం; డబ్బాటు= ఆకస్మికంగా; ఈ చక్కటీఁ= ఈ ప్రదేశంలో; కాన్-అగున్= (ఆ విదురుడు) కనబడతాడు; అనియెన్= అని (ధృతరాష్ట్రుడు ధర్మరాజుతో) అన్నాడు; జనవర!= ఓ జనమేజయ మహారాజా!; అప్పుడు+అ= (ధృతరాష్ట్రుడు చెప్పిన) ఆ సమయంలోనే; ఆ+కాంతేయ+అగ్రజునున్= కుంతి కొడుకులలో పెద్దవాడైన ఆ ధర్మరాజుకు; అనతిదూరమున్న్= (మరీ దూరంగా కారుండా) కొంచెం దూరంలో; గ్రమ్మన్= ఆకస్మికంగా; విదురుండు= విదురుడు; తోచెన్= కనపడ్డాడు;

తాత్పర్యం: ఒక్కుక్కసారి (గుబాలున) అప్పుత్తుంగా ఈ ప్రదేశంలో కూడా కనబడుతాడు విదురుడు' అని ధృతరాష్ట్రుడు ధర్మరాజుతో అన్నాడు. అదే సమయంలో కొంచెం దూరంలో ఆ విదురుడు హరాత్తుగా ధర్మరాజుకు కనపడ్డాడు.

వ. కాంతారధూశి మలినాంగుండును జటీభూతకేశపాశుండును బిగంబరుండును నగు విదురుం డట్లు దీఁచి యయ్యాత్మమంబున నుస్తు జనంబులం గని మగుడి పోవంజాచే; ధర్మతనయుండు తన యనుచరుల నిలువుం డనుచుదా నొక్కరుండును సత్పురంబుగా నవ్వినుత ప్రభావుని వెనుకం జనియే; నతండు గుల్మాంత లతుం డగుచుం దీఁచుచుఁబోవం బోవ నప్పాండ వాగ్రజుం డెలుంగెత్తి 'యో విదుర! నిలునిలు; మేను యుధిష్ఠిరుండ; నిస్సు గాన వచ్చితి 'నని పలుకుచుం బాటిన నమ్మపోత్తుండు మరలి కముంగాని వివిక్త ప్రదేశంబున నొక్క పాదపంబు చేరి నిలిచిన.

59

ప్రతిపదార్థం: కాంతార= అడవిలోని; ధూశి= దుమ్ముచేత; మలిన= మట్టిగొట్టుకొన్న; అంగుండును= (శరీర) అవయవాలు కలవాడూ; జటీ భూత= జడలుగా ఏర్పడిన (జడలు గట్టిన); కేశ= తలవెంటుకల యొక్క; పాశుండును= సమూహం కలవాడూ; దిగంబరుండును= ఒంటిమీద గుడ్డలు లేనివాడూ; అగు= అయినటువంటి; విదురుండు= విదురుడు; అట్లు= ఆ ప్రకారంగా ఆకస్మికంగా; తోచి= (ధృతరాష్ట్రుతమంలోని జనులకు) కనబడి; ఆ+అశ్రమంబున్న్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడి తపోవనంలో; ఉన్న= (క్రొత్తగా చేరి) ఉన్నటువంటి; జనంబులన్= (చాలా మంది) మనుష్యుల్ని; కని= చూచి; మగిడి= వెన్ను తిరిగి; పోవన్ చూచెన్= (పోదామనుకొన్నాడు) పోతున్నాడు; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; తన-అనుచరులన్= తనను వెన్నుంటి ఉండే జనాన్ని; నిలువుండు= (నా వెంట రావద్దు) ఇక్కడ నిలిచి ఉండండి; అనుచర్న= అని చెప్పు; తాను-ఒక్కరుండును= తాను (ధర్మరాజు) ఒక్కడు మాత్రమే; సత్పురంబుగాన్= వేగంగా; ఆ+వినతప్రభావుని= ప్రశంసించబడే గొప్పతనం కలిగిన ఆ విదురుడి యొక్క; వెనుకన్= వెనకే; చనియెన్= వెళ్ళాడు; అతండు= ఆ విదురుడు; గుల్మ-అంతరితుండు= తీగ పాదలలో కనబడుండా ఉన్నవాడు;

అగుమన్= అపుతూ; తోచుమన్= నడుమనడుమ కనబడుతూ; పోవన్-పోవన్= ఇంకా ఇంకా ముందుకి వెళ్లుతూ ఉంటే; ఆ+పాండవ అగ్రజండు= ఆ ధర్మరాజు; ఎలుంగు+ఎత్తి= గొంతెత్తి (గట్టిగా); ఓవిదురా!; నిలు-నిలుము= నిలబడుము నిలబడుము; ఏను= నేను; యుధిష్ఠిరుండన్= ధర్మరాజును; నిన్నన్= నెన్ను; కానన్= చూడటానికి; వచ్చిలిన్= వచ్చాను; అని పలురుచున్= అని అంటూ; పాణినన్= విదురుడి వెంట పరుగెత్తుతుంటే; ఆ+మహాత్ముండు= గొప్పవాడైన ఆ విదురుడు; మరలి= వెనక్కు (ధర్మరాజు) వైపు తిరిగి; కనుంగాని= (ధర్మరాజును) చూచి; వివిక్త ప్రదేశంబునన్= జనా లేవురూ లేని చోట; ఒక్క పాదపంచు= ఒకానొక చెట్టు వద్దకు; చేరి= చేరుకొని; నిలిచినన్= ఆగి ఉండగా.

తాత్పర్యం: అడవిలోని దుమ్ముతో, ఒళ్లంతా మట్టి గొట్టుకొని పోయి, జడలు గట్టిన జట్టుతో దిగంబరంగా ఉన్న విదురుడు ఆ విధంగా అకస్మాత్తుగా కనబడి ఆ ఆశ్రమంలో (కొత్త) జనాలను చూచి వెనుకకు తిరిగి వెళ్లిపోగాడు. అప్పుడు ధర్మరాజు తన అనుచరులను వెంటరాకుండా అక్కడే నిలిచి ఉండండని చెప్పుతూ ఒక్కడే ఆ విదురుడి వెంట వెళ్ళాడు. ఆ విదురుడు పొదలలో దూరి నడుమ నడుమ కనబడుతూ, ముందు ముందుకు వేగంగా వెళ్లుతున్నాడు. అప్పుడు ధర్మరాజు గొంతెత్తి పెద్దగా ‘ఓ విదురా! ఓ విదురా! ఆగుము ఆగుము నేను ధర్మరాజును. నిన్న చూద్దామని వచ్చాను’ అని అరుస్తూ విదురుడి వెంట పరుగెత్తుతున్నాడు. అప్పుడు విదురుడు వెనుకకు తిరిగి ధర్మరాజును చూచి ఏకాంతంగా ఉండే చోట ఒకానొక చెట్టు దగ్గరకు వెళ్లి ఆగి నిలుచున్నాడు.

విదురుడు యోగమార్గంబున ధర్మరాజుసందు | గలియుట (సం.15-33-22)

సీ. ధర్మతనూజుండు తత్సమీపంబున , కేగి యయ్యగి కట్టెదుర నిలిచి

యూతండు నయనంబు లభ్యమీలితములై , యుండంగ నూరక యున్నఁ గాంచి
‘నిర్మలాత్మక ! యేను ధర్మతనూనుఁడు; నన్నుఁ , గసువిచ్చి చూడవే!’ యసుడు నతఁడు
తప్పల నెగయించి యప్పాండవోత్తముఁ | దప్పక చూచి యుదాత్త యోగ

తే. బలము గైకొని యిందియములను బ్రాణ , ములను నిందియములుఁ బ్రాణములను గలిపి
నిజశరీరంబు విడిచి యా సృష్టి తనువు | సాచ్చేఁ దేశోమయత్వవిస్మాల్తి మెఱయ.

ప్రతిపదార్థం: ధర్మతనూజుండు= ధర్మరాజు; తద్-సమీపంబువరున్= ఆ విదురుడి దగ్గరకు; ఏగి= వెళ్లి; ఆ+యోగి= ధ్యాసంలో నిమగ్నాడైన ఆ విదురుడి యొక్కు; కడు+ఎదురన్= ఎట్ట ఎదురుగా; నిలిచి= నిలువబడి; అతండు= ఆ యోగి (విదురుడు); నయనంబులు= కళ్లు; అర్ద-మీలితంబులు= సగం మూర్ఖులిపినవి; ఐ-ఉండంగన్= అయిఉండగా; ఊరక-ఉన్నన్= నిర్మికారంగా ఉండగా; కాంచి= (ధర్మరాజు) చూచి; నిర్మల+ఆత్మక= స్వచ్ఛమైన మనసు కలవాడా! (విదురా); ఏను= నేను; ధర్మసూనుండన్= ధర్మరాజును; నన్నన్= నన్ను; కసువిచ్చి= కళ్లు తెరిచి; చూడవే= చూడవలసించి; అనుడున్= అని ధర్మరాజును; పల్గుగా= (వేదుకొనగా); అతఁడు= విదురుడు; తప్పులన్= కనురెప్పల్చి; ఎగయించి= ఎత్తి; ఆ+పాండవ+ఉత్తమున్= ఆ ధర్మరాజును; తప్పక= నిశితంగా (దీర్ఘంగా); చూచి= చూచి; ఉదాత్త-యోగ-బలము= గొప్పదయిన యోగశక్తిని; కైకొని= ఆశ్రయించి; ఇంద్రియములను= ధర్మరాజుయొక్కు బాహ్యంతరిందియాలలో; ప్రాణములను= ధర్మరాజు ప్రాణాలతో; ఇంద్రియములన్= తన (విదురుడి) ఇంద్రియాలూ; ప్రాణములున్= తన (విదురుడి) ప్రాణాలూ; కలిపి= సంయోగం చెందేటట్లు చేసి; నిజశరీరంబు= తన (విదురుడి) శరీరాన్ని; విడిచి= వదలి పెట్టి; తేజన్+మయత్వ-విస్మార్థి= తేజస్సుతోనిండినట్లు తఱుకులు; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; ఆ సృష్టి తనువున్= ఆ ధర్మరాజుయొక్కు శరీరాన్ని; చౌచ్చేన్= ప్రవేశించాడు;

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు విదురుడి దగ్గరకు వెళ్లి అతడికి ఎదురుగా నిలబడ్డాడు. యోగి అయిన ఆ విదురుడు అరమూసిన కన్మరులతో మాటాడకుండా నిశ్చలంగా ఉండిపోయాడు. అది చూచి ధర్మరాజు-స్వచ్ఛమైన హృదయం కలవాడా! నేను ధర్మరాజును. కనులు తెరిచి నన్ను చూడు' అని ప్రార్థించాడు. అప్పుడు విదురుడు మెల్లగా కమరెప్పుతెట్టి ధర్మరాజును తదేకంగా చూస్తూ యోగశక్తితో తన ఇంద్రియాలను ధర్మరాజు ఇంద్రియాలలోనూ, తన ప్రాణాలను ధర్మరాజు ప్రాణాలలోనూ కలిపి, తన శరీరం విడిచిపెట్టి, కాంతిమయమైన రూపంతో ఆ ధర్మరాజు శరీరంలో ప్రవేశించాడు.

ఆ. వినుము ధర్మపుత్రు తనువును గాంతియు, లావు నష్టి దగ్గరింబు లయ్యో,

నొలసె బుధి యథిక బలి; మట్టు లగు టుతుఁ, డెఱిగి చోద్యమంచి యెలమి నొందె.

61

ప్రతిపదార్థం: వినుము= జనమేజయమహారాజు! వినుము; అప్పుడు= విదురుడు ధర్మరాజు శరీరంలో ప్రవేశించినపుడు; ధర్మపుత్రు= ధర్మరాజు యొక్క; తనువున్న= శరీరంలో; కాంతియున్= తేజస్సు; లావును= శక్తి; అగ్గలంబులు= అధికములు; అయ్యెన్= అయ్యాయి; బుధి= ప్రతిభ; అధిక బలము= అధికమైన పటుత్యాన్ని; ఒలసెన్= పాందింది; అట్టులు అగుట= తాను అధిక శక్తి మంతుడు కావటం; అతడు= ఆ ధర్మరాజు; ఎఱిగి= గ్రహించి; చోద్యము= ఆశ్చర్యం; అంది= పొంది; ఎలమిన్= సంతోషాన్ని; ఒందెన్= పొందాడు.

తాత్పర్యం: విదురుడు ధర్మరాజులో కలిసిన తర్వాత ధర్మరాజు శరీరానికి కాంతి, శక్తి అధికమయ్యాయి. బుధి ఇంకా బలవంతమయింది. అట్లా కావటం గ్రహించి ధర్మరాజు ఆశ్చర్యంతో సంతోషించాడు.

క. తదినంతరంబ యప్పతి, విదురశవము ప్రూణు సెంబి వికృతరహితమై

నిదురమెయి నొఱగియున్నప, గెభి నుండం జూచి యగ్గికృతము నడపన్.

62

ప్రతిపదార్థం: తద్-అనంతరంబ+అ= ఆ తర్వాత; ఆ+పతి= ఆ ధర్మరాజు; విదురశవము= విదురుడి ((ప్రాణంలేని) శరీరం; ప్రూణు చెంది= చలనరహితమై; వికృత-రహితము-ఇ= మార్పు చెందినది కానిదై (మార్పులేకుండా; నిదురమెయిన్= నిద్రతో; ఒఱగి ఉన్నపగిన్= వాలిపోయిన విధంగా; ఉండన్= ఉండగా; చూచి= చూచి; అగ్నికృతము= అగ్నికార్యం (దహనం); నడపన్= ఆచరించటానికి ఊహచేశాడని (తరువాతి పద్యంతో అవ్యయం).

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత విదురుడి శవం చలించకుండా, ఏ మార్పు చెందకుండా ((ప్రాణం ఉన్నప్పటి వలనే) నిద్రతో వాలిపోయిన విధంగా ఉండటం చూచి ధర్మరాజు ఆ విదురుడి శరీరానికి అగ్నికార్యం (దహనం) చేయదలచాడు.

చ. తలచిన మింట నొక్కెలుగు 'ధర్మతనూజ! యతిత్వ గౌరవీ'

జ్ఞ్యులని కళేబరంబునకు వహించి విధాన మొనర్చు టుర్చుమే?

వలుదని ప్రోసె: నమ్మనుజవల్లభుఁ డప్పని దక్కి పాఠియి భ్రా

తలకును దంత్రీకిన్ సువిధితంబుగ సంతయునుం గ్రహమంబునన్.

63

ప్రతిపదార్థం: తలచినన్= అనుకోగా; మింటన్= ఆకాశంలో; ఒక్క+ఎలుగు= ఒకానొక స్వరం (ఇట్లా వినబడ్డది); ధర్మతనూజ!= ధర్మరాజు!; యతిత్వ-గౌరవ+ఉన్నపగిన్= యతి లక్షణాల ఆధిక్యం చేత ప్రకాశించే విదురుడియొక్క; కళేబరంబునకున్=

శరీరానికి; వహ్ని-విధానము= అగ్నికార్యం; ఒనర్చుట= చేయటం; అర్థము+ఏ?= తగునా?; వలదు= ఆవిధంగా (దహనం) చేయవద్దు; అని= అనే విధంగా; మ్రోసెన్= ధ్వనించింది; ఆ+మనజవల్లభుండు= ఆ (ధర్మ)రాజు; ఆ+పని= విదురుడి శరీరాన్ని దహనం చేసే పని; తక్కి= మానుకొని; పోయి= తిరిగి (ధృతరాష్ట్రుడి అశ్రమానికి) వెళ్ళి; భ్రాతలకున్= భీముడు మొదలైన సౌదరులకూ; తండ్రికిన్= పెదతండ్రి అయిన ధృతరాష్ట్రుడి అశ్రమానికి) వెళ్ళి; భ్రాతలకున్= భీముడు మొదలైన సౌదరులకూ; తండ్రికిన్= పెదతండ్రి అయిన ధృతరాష్ట్రుడికి; సువిదితంబుగ్న్= సృష్టంగా; అంతయునున్= విదురుడి సమక్షంలో జరిగిన వృత్తాంతం అంతా; క్రమంబుగ్న్= మొదటినండి ఒక వరుసలో, (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

తాత్పర్యం: విదురుడి శరీరానికి అగ్ని సంస్కారం చేయాలని ధర్మరాజు అనుకొనగా, అప్పుడు ఆకాశంలోనుండి ఒకానొక సృష్టి ‘ధర్మరాజు’! యతిధర్మపు గొప్పదనంతో ప్రకాశించే విదురుడి దేహాన్ని దహనం చేయటం తగునా? ఆ విధంగా చేయవద్దు’ అని ధ్వనించింది. అప్పుడు ధర్మరాజు ఆపని మానుకొని తిరిగి (ధృతరాష్ట్రుడి అశ్రమానికి) వెళ్ళి అక్కడ ఉన్న తమ్ముళ్ళతోనూ, తండ్రితోనూ జరిగిన సంఘటన అంతా క్రమంగా చెప్పాడు’.

వ. ఎల్లవారును విశుచుండం జెప్పిన నందఱు నధ్యత రసంబున మునింగిలి; పదంపడి ధృతరాష్ట్రుం డామంత్ర ణంబు సేయ మునిజనులు నిజనివాసంబులకుం జనిలి; తదనంతరంబ యాంఖకేయుండు ధర్మసందసుని తోడ.

64

ప్రతిపదార్థం: ఎల్లవారును= ద్రోషదీ ప్రభృతులైన శ్రీ జనమూ, పాండవులను చూడవచ్చిన తాపసులూ అందరూ; వినుచుండన్= వింటుండగా; చెప్పినన్= విదురుడి వృత్తాంతాన్ని ధర్మరాజు చెప్పగా; అందఱున్= అక్కడివారందరూ; అద్భుతరసంబున్= అద్భుతం అనే రసంలో; మునింగిరి= మునిగిపోయారు; పదంపడి= తర్వాత; ధృతరాష్ట్రుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; ఆమంత్రణంబు-చేయన్= వీడ్చేలు చెప్పగా; మునిజనులు= పాండవులను చూడవచ్చిన తాపసులు; నిజవాసంబులకున్= తమ తమ నివాసప్పలాలకు; చనిరి= వెళ్ళారు; తద్దీ+అనంతరంబు+అ= ఆతర్వాత; అంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; ధర్మసందసుని తోడన్= ధర్మరాజుతో (ఇట్లా అన్నాడు).

తాత్పర్యం: ద్రోషది మొదలైన శ్రీ జనమూ పాండవులను చూడవచ్చిన తాపసులు అందరూ వింటుండగా, తమ్ముళ్ళతోనూ, ధృతరాష్ట్రుడితోనూ ధర్మరాజు విదురుడి వృత్తాంతం అంతా క్రమంగా చెప్పాడు. అది విని వారంతా ఆశ్చర్యంలో మునిగిపోయారు. తరువాత ధృతరాష్ట్రుడు వీడ్చేలు చెప్పగా (పాండవులను చూడటానికి వచ్చిన) తాపసులు తమ తమ నెలవులకు వెళ్ళిపోయారు. అటు పిమ్మిట ధృతరాష్ట్రుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. ‘భరతకులోత్తమ! ఫలమూలముల నుపు, యోగీంపు మొసగెద నొదవి తనకు సెయ్యిచి యాహారమయ్య నాతిధ్యంబు, దానిన నడపుట ధర్మసరసి’
యనపుడు ‘నట్ల కా’ కని ఫలంబులు మూల, ములు నుపయోగీంచె మోదభరితుఁ
డగుచు నప్పుండుసుతాగ్రసి యభ్యంగి, నభీలజనములు నాహారకలను

తే. మాచలంచి రయ్యందఱు నవని శయన, మొంది యారాత్రి నిట్టించి రుదితసూర్యి,
కాలమగుటయు, సముచిత కర్తృకరణ, మనుజులును దాను నడపె నమ్మనుజవిభుండు.

65

ప్రతిపదార్థం: భరత కుల+ఉత్తమ!= భరతవంశంలో లైష్ముడా, ధర్మరాజు!; ఫల-మూలములన్= పండ్లు, దుంపలనూ; ఒనగెదన్= ఇస్తాను; ఉపయోగింపుము= ఆహారంగా తీసికొమ్ము; ఏ+అది= ఏది; తనకున్= తనకు; ఒదవి= లభించిన; ఆహారము; అయ్యెన్= అపుతుందో; దానన్+అ= ఆ పదార్థంతోనే; ఆతిధ్యంబు= అతిధి భోజనాన్ని; నడపుట= ఉపయోగించటం; ధర్మసురణి= ధర్మబద్ధమైన మార్గం; అనపుడున్= అని ధృతరాష్ట్రమైన పల్గుగా; ఆ+పాండు-సుత+అగ్రణి= పాండురాజు కొడుకులలో పెద్దవాడైన ఆ ధర్మరాజు; అట్లు+అ కాక= అట్లే అగుగాక అని; మోద-భరితుడు= సంతోషంతో నిండినవాడు; అగుచున్= అపుతూ; ఫలంబులు(న్)= పండ్లు; మూలములున్= దుంపలూ; ఉపయోగించెన్= ఆహారంగా తీసుకున్నాడు; అఖిల జనములున్= భీమాదులైన (మిగిలిన) జనమంతా; ఆ+భంగిన్= అదేవిధంగా (సంతోషభరితులై ఫలమూలాలు); ఆహారకలనము= ఆహారం తీసికానే వని; ఆచరించిరి= చేశారు; ఆ+అందఱున్= ధర్మరాజు మొదలైన (ధృతరాష్ట్రమైన చూడవచ్చిన) వారు అందరూ; ఆ రాత్రి= ఆరోజు రాత్రి; అవనిశయనము= నేలమీద పడకను; ఒంది= పొంది; నిద్రించిరి= నిద్రపోయారు; ఉదిత-సూర్యకాలము= సూర్యుడు ఉదయించే సమయం; అగుటయున్= అయినవెంటనే (ప్రాతఃకాలంలో); ఆ+మనుజవిభుడు= ఆ ధర్మరాజు; తాను(న్)= తానూ; అనుజలును= భీమాదులైన తమ్ముళ్ళు; సముచిత-కర్మ-కరణము= ఆ కాలానికి తగిన సంధ్యావందనాది కర్కులను చేయటం; నడపెన్= పూర్తి చేశాడు.

తాత్పర్యం: భరతవంశశైష్ముడా! పండ్లు, దుంపలూ, ఇస్తాను. ఆహారంగా గ్రహించుము. తమకున్నదీ తాను తినేదీ ఏదో అదే అతిధులకూ పెట్టటమే ధర్మం అన్నాడు ధృతరాష్ట్రమైన. అప్పుడు ధర్మరాజు సరేలెమ్ముని సంతోషంతో ఆ పండ్లు మూలాలూ భుజించాడు. భీమాది బంధువులూ, శౌరులూ అందరూ కూడా అదే విధంగా సంతోషంతో ఫలమూలాలు తిన్నారు. ఆరోజు రాత్రి అందరూ నేలమీద పడుకొని నిద్రపోయారు. సూర్యు దుదయించటంతో ధర్మరాజు తనూ, తమ్ములూ ప్రాతఃకాలంలో ఆచరించవలసిన సంధ్యావందనాది క్రియలు ఆచరించారు.

v. అట్లు కాలోచితకృత్యంబులు నడపి సహాదరసహితుండును దారోహితుండును నర్సపురివారానుగతుండును సై యాత్రముపథంబు గలయ మెలంగి, పావనసౌన పావకార్ధన జపధ్యానాది తాపసధర్మచర్య విధంబులు, నానామృగ నిర్భయ సంచార ప్రకారంబులు వివిధపక్షికుల నిష్ఠంక కేళేవిభవంబులు నాలోకించి, కృత ప్రాతస్పదనకరణియుం దై యున్న కురువ్యధు కడకు వచ్చి పండనాభసందన వచనంబుల నతని యుభ్లంబు పల్లవింపంజేసి యతడు పనుపఁ బపిత్రాసనోపవిష్టుం దై.

66

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆప్రకారంగా; కాల+ఉచిత-కృత్యంబులు= సూర్యోదయ (ప్రాతః) కాలంలో చేయవలసిన పనులను; నడపి= పూర్తిచేసి; సహాదరసహితుండును= భీముడు మొదలైన తమ్ములతో కూడిన వాడూ; దార+ఉనేతుండును= భార్య తోడుగా ఉన్నవాడూ; అర్ప-పరివార-అనుగతుండును= తగినంత సేవకజనం చేత అనుసరించబడే వాడూ; ఐ= అయి; (ధర్మరాజు) ఆశ్రమపథంబు= ఆ ధృతరాష్ట్రాడి ఆశ్రమ ప్రదేశం అంతా; కలయ్య-మెలంగి= కలియ (సంపూర్ణంగా) తిరిగి; పావన= పవిత్రమైన; స్నాన= స్నానమూ; పావన= అగ్నియొక్క; అర్పన= పూజలు; జప= జపమూ; (మంత్రాదులను ఆవృత్తి చేయటం); ధ్యాన= ధ్యానమూ (తత్త్వాన్ని మనసులో భావన చేయటం); అది= మొదలైన; తాపస= మునులయొక్క; ధర్మ= కర్తృవ్యాలను; చర్య= ఆచరించే; విధంబులు(న్)= తీరులూ; నానా= రకరకాల; మృగ= జంతువుల వలని; నిర్ఘయ= భయంలేని, స్ప్రోచ్ఛతో కూడిన; సంచార= తిరగటాల; ప్రకారంబులు(న్)= పద్ధతులూ; వివిధవిభవంబులు= అనేక విధాలయిన; పద్మి= పద్ముల; కుల= గుంపుల; నిష్ఠంక= సంకోచంలేని; కేళి= విహారాల; విభవంబులున్= గొప్పతనాలూ; ఆలోకించి= చూచి; కృత= చేయబడిన; ప్రాతర్= ఉదయకాలపు; సవన= (సోమ) యజ్ఞానికి సంబంధించిన; కరణీయుండు= క్రీయలు కలిగిన వాడు; ఐ= అయి; ఉన్న= ఉన్నటువంటి;

కురువ్యధ్య కడకున్= ధృతరాష్ట్రుడి వద్దకు; వచ్చి= చేరుకొని; వందన-ఆభినందన-వచనములన్= సమస్కారాలూ, సంతోషం కలిగించేవీ అయిన మాటలతో; అతని-ఉల్లంబు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడి మనస్సు; పల్లవింపంగన్+చేసి= సంతోషించేటట్లుచేసి; అతడు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; పనుపన్= అనుమతించగా; పవిత్ర-అసన- ఉపవిష్టుండు= పావనమైన ఆసనం మీద కూర్చున్నాడు; ఐ= అయి.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ధర్మరాజు సూర్యోదయం అయిన సమయంలో అపుడు చేయవలసిన పనులు చేసి, తమ్ములతోనూ, భార్యతోనూ, కలిసి తగిన పరివారం వెంటరాగా ఆ ఆశ్రమ ప్రాంతం అంతా తిరిగి, అక్కడ పవిత్రమైన స్నానం, అగ్నిపూజనం, జపం, ధ్యానం, మొదలైన మునులు చేసే పనులు ఆచరింపబడుతూ ఉండటమూ, రకరకాల జంతువులు భయంలేకుండా స్వేచ్ఛగా తిరుగుతుండటమూ, వివిధ పద్మలు గుంపులైనిస్సుంకోచంగా విహారిస్తూ ఉన్నప్పటి వైభవమూ చూచాడు. ఆ తరువాత ప్రాతఃకాలంలో చేయవలసిన (సేమ) యజ్ఞానికి సంబంధించిన కర్తవ్యాలను ఆచరించి కూర్చున్నటువంటి ధృతరాష్ట్రుడి వద్దకు వెళ్ళి అతడికి నమస్కారాలు, ప్రశంసలూ, పరికి, ఆ ధృతరాష్ట్రుడి ఆజ్ఞామీద ఒక పరిశుద్ధమైన ఆసనంమీద కూర్చున్నాడు ధర్మరాజు.

చ. అనుజులు దాను భక్తి మెయి నమ్మహానీయునిఁ గొళ్లియండ న
య్యునికిఁ గసుంగొనంగఁ గరముత్సుకతన్ శతయూపుఁ దాధిగా
మునివరు లేఁగుదెంచినఁ బ్రహ్మోదమునం గుశమీరరాజిపై
సుసుపగుఁ బంచె గాధవిశయాక్తుల నా ధృతరాష్ట్రుఁ దండఱన్.

67

ప్రతిపదార్థం: అనుజులున్= తమ్ముళ్లు, భీమాదులు; తాను(నీ)= తామా (ధర్మరాజు); ఆ+మహానీయునిన్= ఆ పూజ్యాన్మి ధృతరాష్ట్రుడిని, భక్తి మెయిన్= సేవా భావంతో; కొల్పి= సేవించి; ఉండన్= (అక్కడే) ఉండగా; ఆ+ఉనికిన్= ఆప్తితిని; కనుంగొనంగన్= చూడటంకొరకు; శతయూపుడు= శతయూపుడనే వాడు; ఆదిగన్= మొదలుగా, మునివరులు= శ్రేష్ఠులైన (పరిసరాల్లోని) మునులు; కరము= మిక్కిలి; ఉత్సుకతన్= కుతూహలంతో; తాపసులు ఏగుదెంచినన్= (ధృతరాష్ట్రుడి వద్దకు) రాగా; ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; అండఱన్= ఆ తపసులందరనీ; కుశమీరరాజిపైన్= దర్శాసన సమూహంపై; ఉనుపగన్= కూర్చుండెవిధంగా (కూర్చోబెట్టండని); ప్రమోదమునన్= సంతోషంతో; గాధ-విశయ-ఉర్కులన్= మిక్కిలి అణకువ కలిగిన మాటలతో; పంచెన్= నియోగించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ధర్మరాజు తమ్ముళ్లతో కలిసి (తాను) ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని భక్తితో సేవిస్తూ అక్కడ ఉన్నాడు. అటువంటి వాళ్లను చూడటానికి శతయూపుడు మొదలైన మునులు మిక్కిలి ఉత్సాహంతో అక్కడికి వచ్చారు. వాళ్లందరినీ దర్శాసనాలమై ఆసీనులు కండి అని ధృతరాష్ట్రుడు మిక్కిలి సంతోషంగా అణకువ మాటలతో చెప్పాడు.

వ. అట్లున్న యమ్మునిజనంబులును బాండు పుత్రులునుం బరమధర్మమయ సంఖాఘణంబులు సేయుచుండ నిసుండు నభోమధ్యగతుం దయ్యు; నప్పు దాంజికేయుండు సవినయంబుగా నత్తాపసోత్తములతో 'మీకు మధ్యంచిన కృత్యంబు లాచలంపవలయు; విజయం చేయుండనిన వారలు నిజనివాసంబులకుం జనిలి; తదనంతరంబ కెంతేయుల మాధ్యాహ్నాక కరశీయంబులు నిర్వలించుట కరుగుండని పనిచె; నని చెప్పినవిని జనమేజయుం డప్పాండవేయు లవ్యిధంబున వనంబులు వసియించి?' రని యడిగిన వైశం పాయముం డిట్లునియె.

68

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ ప్రకారంగా; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; ఆ+మునిజనంబులును= శతయూపుడు మొదలైన తాపసులూ; పాండుపుత్రులునున్= పాండవులూ; వరమ-ధర్మమయ సంభాషణంబులు= ఉత్తమమైన ధర్మంతో నిండిన మాటలు; చేయుచుండన్= ఆడుతుండగా; ఇనుండు= సూర్యుడు; నభన్+మధ్యగతుండు= ఆకాశంలో నడిమి భాగానికి నచ్చినవాడు; అయ్యెన్= అయ్యాడు; అప్పుడు= ఆసమయంలో; అంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; సవిసయంబుగాన్= అణకువతో; ఆ+తాపస+ఉత్తములతోన్= ఆ మునివరులతో; మీకు= మీకు; మధ్యందిన కృత్యంబులు= మాధ్యాహ్నిక కార్యాలు; ఆచరింప వలయున్= నిర్వర్తించవలసిఉన్నది కాబట్టి విజయం చేయుండు, మీ నివాసాలకు వెళ్లండి; అనిన్= అని పల్గొ; వారలు= ఆ మునిక్రేష్టులు; నిజ నివాసంబులకున్= తమ నెలవులకు; చనరి= వెళ్లారు; తద్వ+అనంతరంబు+అ= ఆ తరువాత; మాధ్యాహ్నిక-కరణియుంబులు= మధ్యాహ్నివేళ ఆచరింపవలసిన పనులు; నిర్వర్తించుటకున్= పూర్తిచేయటానికి; అరుగుండు= వెళ్లండి; అని= అని చెప్పి; కాంతేయులన్= పాండవులను; పనివ్యే= పంపించాడు (ధృతరాష్ట్రుడు); అని= ఆ ప్రకారంగా; చెప్పిన్= వైశంపాయనుడు చెప్పగా; విని= ఆలకించి; జనమేజయుండు= జనమేజయుమహారాజు; ఆ+పాండవేయులు= ఆ పాండవులు, ఆ+విధంబున్= ఆ తీరుగా; ఎన్న దినంబులు= ఎన్నాళ్ళు; వనంబున్= అరణ్యంలో; వసియించిరి?= ఉన్నారు?; అని= అని; అడిగిన్= ప్రశ్నించగా; అతనికిన్= ఆ జనమేజయుడితో ; వైశంపాయనుండు= వైశంపాయనముని; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా ధృతరాష్ట్రుడితో పాండవులూ, శతయూపుడూ మొదలైన మునులూ కలిసి ఉత్తమమైన ధర్మంతో నిండిన ఆలాపాలు చేస్తుండగా సూర్యుడు ఆకాశమధ్యాహ్నికి వచ్చాడు. అప్పుడు ధృతరాష్ట్రుడు ఆ మునులను ‘మీకు మధ్యాహ్నాం చేయవలసిన పనులు నడపవలసి ఉన్నది కాబట్టి మీ స్థానాలకు వెళ్లండి’ అని వినయంగా చెప్పాడు. ఆ మునులు తమ తమ నెలవులకు వెళ్లపోయారు. తరువాత మాధ్యాహ్నికాలైన పనులు ఆచరించండని ధృతరాష్ట్రుడు పాండవులను కూడా పంపాడు-అని వైశంపాయనుడు చెప్పగా జనమేజయుడు విని ‘పాండవులు ఆ విధంగా అరణ్యంలో ఎన్నాళ్ళన్నారు?’ అని అడిగాడు. అప్పుడు వైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. ‘ధరణీశ! పాండునందను లట్లు సౌంతఃపు, రంబును సపలవారంబుగాగ

నడవికి నేఁగి యయ్యంజికానందనుఁ, గాంచిన బిసమునఁ గరము నియతి
ఫలమూలసమితి నాఁకలి వుచ్ఛి భూమిశ, యనమున నిభించి రాగలష్టు
డమ్మహితాత్ముల కర్మితో మటునఁ, డసుజ్జు యిచ్చిన, సుమనోజ్జుములును

అ. సన్మతములు సైన యన్మహానాదుల, సనుభవించి మృదులహిల తల్లు

ముల శయించి; రట్లు సెలనాచు లయ్యుడు, నతనఁ గొళ్ళియుండి రథిపముఖ్య!

ప్రతిపదార్థం: ధరణీ+ఈశ!= (జనమేజయ)రాజు!; పాండునందనులు= పాండవులు; స-అంతపురంబును= ద్రౌపది ప్రభుతైన అంతఃపుర ప్రీతిలతోనూ; సపరివారంబున్= భృత్యులతోనూ కూడినవారు; కాగన్= అయి; అట్లు= ఆ ప్రకారంగా; ధృతరాష్ట్రుడులను చూచే నిమిత్తం; అడవికిన్ ఏగి= అడవికి వెళ్ళి; ఆ+అంబికానందనున్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని; కాంచిన దినమున్= చూచిన రోజు; కరము= మిక్కిలి; నియతిన్= నియమంగా; ఫలమూల-సమతిన్= పండ్లు, వేళ్ళ సముద్రాయంతో; ఆకలిపుచ్చి= ఆకలి తీర్చుకొని; భూమిశయనమున్= నేల పక్క (పరపు)గా; నిద్రించిరి= నిద్ర చేశారు; మలునఁడు= తరువాతిరోజు; ఆ గరిష్టుడు= దొడ్డవాడైన ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; ఆ+మహిత+అతులరున్= దొడ్డ బుద్ధులైన ఆ పాండవులకు; అర్థితోన్= ప్రేమతో; అనుజ్ఞ= అనుమతి; ఇచ్చినన్= ఇవ్వగా; సుమనోజ్జుములును= మనస్సు కింపు కలిగించేవి; సన్మతములు= ప్రశస్తాలూ; ఐన= అయినటువంటి;

అన్న-పాస+ఆదులన్= భోజనమూ, పాసీయమూ మొదలైన వాటిని; అనుభవించి= ఆస్వాదించి; మృదుల-పోరి-తల్పుములన్= కోమలములూ మనోహరములూ అయిన శయ్యలమీద; శయ్యించిరి= నిద్రించారు; అధిష్ఠముఖ్య!= రాజులలో క్రేమ్యడా! జనమేజయా!; అట్లు= ఆవిధంగా (పాండవులు); ఆ+ఎడన్= వనంలో; నెలనాళులు= నెలరోజులు; అతనిన్= ధృతరాష్ట్రడిని; కొల్పి= సేవిస్తూ; ఉండిరి= ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: జనమేజయమహారాజా! అంతఃపుర కాంతలతోనూ, తగిన పరివారంతోనూ కలిసి (ధృతరాష్ట్రాదులను చూడటానికి) పాండవేయులు అడవికి వెళ్లిన ఆ రోజు నియమంగా ధృతరాష్ట్ర డిచ్చిన ఫలమూలాదులతో ఆకలి తీర్చుకొని నేలమీద నిద్రించారు. ఆ మరునాడు ధృతరాష్ట్రుడు ప్రేమతో అనుమతించగా మనసుకు శష్టుమైనవీ, ప్రశష్టుమైనవీ అయిన భోజనాలూ, పాసీయాలూ ఆస్వాదించి, కోమలంగానూ మనోహరంగానూ ఉన్న శయ్యలమీద నిద్రించారు. జనమేజయ మహారాజా! పాండవేయు లావిధంగా ధృతరాష్ట్రడి ఆశ్రమవనంలో ఆ ధృతరాష్ట్రడిని సేవించుకొంటూ నెలనాళ్లున్నారు.

వ. పదంపడి యొక్కనాఁ డెప్పటియట్ల పాండుపు త్రులు గాంధారీ కుంతీసముపొసితుండయియున్న విచిత్రవీర్యపు త్రుంబలవేష్టించియుండ నవ్విశిష్ట గోపికై శతయూపత్రబృతి మునివరులు చనుదెంచిన నక్కరువ్వద్ధుఁడ్రుబు లగునాసనంబులు వెట్టించి సంభావించిన.

70

ప్రతిపదార్థం: పదంపడి= తరువాత; ఒక్కనాడు= ఒకానోకరోజు; ఎప్పటిలట్లు+అ= ఎప్పటివలనే; పాండుపుత్రులు= పాండవులు; గాంధారీ-కుంతీ-సముపొసితుండు+అయి= గాంధారి చేత, కుంతి చేత సేవించబడుతూ; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; విచిత్ర వీర్యపుత్రున్= ధృతరాష్ట్రడిని; పరివేష్టించి-ఉండన్= చుట్టూనిఉండగా; ఆ+విశిష్ట-గోపిక= అసాధారణమైన ఆ సమావేశానికి; శతయూప-ప్రబృతి-మునివరులు= శతయూపుడు మొదలైన మునిశేషులు; చనుదెంచినవ్వు= రాగా; ఆ+మరువ్వద్ధుండు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; అర్ఘంబులు= (ఆ మునులకు) తగినవి; అగు-ఆసనంబులు= అయినటువంటి ఆసనాలను; పెట్టించి= ఏర్పాటు చేయించి; సంభావించినవ్వు= గౌరవించగా.

తాత్పర్యం: తరువాత ఒకానోకరోజు పాండవులు ఎప్పటివలనే, గాంధారిచేత, కుంతిచేత పూజించబడుతున్న ధృతరాష్ట్రడి చుట్టూ కూర్చుని ఉన్నారు. అసామాన్యమైన ఆ సమావేశానికి శతయూపుడు మొదలైన మునులు వచ్చారు. ధృతరాష్ట్రుడు వారికి తగిన ఆసనాలు ఏర్పాటు చేయించి గౌరవించగా.(తరువాతి పద్యంతో అన్యయం)

వేదవ్యాసుఁడు పాండవసహితుండైన ధృతరాష్ట్రనాశ్రమంబువకు వచ్చుట (సం.15-34-21)

- సీ.** సముచితంబులు సధర్థములును సైన సుఖాంబు లలర వార లున్నెడు సత్యవతికొడు కందుల, కేతేర సందఱు నెదురువోయి వినతులై భక్తి దీదొఖినిపచ్చి యతులక్, ప్షాజిన దర్భీత్రరాసనమున మనిచి యమ్మునివరుననుమతిఁ దమతము, యాసనంబుల నుండి: రమ్మపోత్తు
- అ.** నల్లితునిగఁ జేసే నాంజికేయుఁడు దద, నంతరంబ సమభికాదరమున నతఁడు మధుర మృదు విధాక్షరంబుగ నమ్మ, హీశముఖ్యతోడ నిట్టు లనియే.

71

ప్రతిపదార్థం: సముచితంబులు(ను)= మిక్కిలి యుక్తములైనవి; సధర్మములను= వేద శాస్త్రాదులలో చెప్పబడిన అంశాలలో కూడినవి; ఐన= అయినటువంటి; సల్లాషముల్= మంచి మాటలు; చెల్లువ్= సాగుతుండగా; వారలు= పాండవాదులు; ఉల్లంబులు= మనసులు; అలర్న్= సంతోషిస్తూ; ఉన్న+ఎడన్= ఉన్నటువంటి సమయంలో; అందులకున్= ఆచోటికి; సత్యసతి కొడుకు= వేదవ్యాసమూర్తి; ఏతేర్న్= రాగా; అందఱున్= పాండవాదులు అందరూ; ఎదురు-పోయి= వ్యాసుడికి ఎదురువెళ్ళి; వినతులు+ఖి= వంగి నమస్కరించిన వారై; భక్తిన్= సేవా ధర్మంతో; తోడ్కొని వచ్చి= వ్యాసుడిని ఆశ్రమంలోనికి తీసికొనివచ్చి; అతుల= సాటిలేని; కృష్ణ-అజిన= కృష్ణమృగ చర్యం; దర్శ+ఉత్తర= దర్శలతో చేయబడిన; ఆసనంబునన్= ఆసనం మీద (దర్శసనం మీద కృష్ణమృగ చర్యం కప్పబడింది); ఉనిచి= కూర్చుండజేసి; ఆ+మునివరు+అనుమతిన్= ఆ వ్యాసమహర్షి అనుజుతో; తమ తమ-ఆసనంబులన్= (వ్యాసుడికి స్వాగతం చెప్పడానికి ఎదురుగా వెళ్ళిన) అందరూ తమ తమ ఆసనాలమీద; ఉండిరి= కూర్చున్నారు; అంబికేయుడు= ధృతరాష్ట్రుడు; ఆ+మహాత్మన్= గొప్పవాడైన ఆ వేదవ్యాసుడిని; అర్పితునిగిన్+చేసెన్= పూజించాడు; తద్వ+అనంతరంబు+అ= ఆ తరువాత; అతడు= ఆ వ్యాసుడు; సమ్-అధిక-అదరమునన్= మిక్కిలి వాత్సల్యంతో; మధుర-మృదు-విధా-అష్టరంబగన్= తీయమైన (ఇంష్ట్రును) మెత్తదనం కలిగిన మాటలతో; ఆ+మహి+ఈశ-ముఖ్య తోడన్= ఆ (ధృతరాష్ట్రు) మహారాజుతో; ఇట్లులు= ఈశ ప్రకారంగా; అనియె(న్)= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: (ధృతరాష్ట్రుడి చుట్టూ కూర్చున్న పాండవులూ, ఆ సమావేశానికి వచ్చిన శతయూపాది మునులు అందరూ) మిక్కిలి యుక్తమయినవి, ధర్మంతో కూడినవి, అయిన మంచిమాటలు సాగుతుంటే మనసులు సంతోషిస్తూ ఉన్న సమయంలో అక్కడికి వేదవ్యాసమహర్షి వచ్చాడు. అందరూ వ్యాసుడికి భక్తితో ఎదురువెళ్ళి పాదాభివందనం చేసి, వెంటండి ఆశ్రమానికి తీసికొనివచ్చారు. సాటిలేనటువంటి కృష్ణమృగచర్యం కప్పిన దర్శసనం మీద ఆ వ్యాసమహర్షిని కూర్చుండబెట్టారు. వ్యాసుడి అనుమతితో, అందరూ తమ తమ ఆసనాల మీద కూర్చున్నారు. అపుడు ధృతరాష్ట్రుడు వ్యాసమహర్షిని పూజింపచేశాడు. తర్వాత ఆ వ్యాసుడు ధృతరాష్ట్రుడితో తీయ్యని మెత్తని పలుకులతో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. ‘పనవాసమున నీకు మన మలవడియెనే? , నియతిష్మే దాపసక్తియల కోర్లి

నడపెదవే పుత్రునాశజమైనశో , కము భవదంతరంగంబునందు

లేదు గదా? ధర్మవేబిని గాంధారి , యుమ్మలికంబు లే కున్న యబియే?

నీకుఁ బలజ్ఞాననిష్ట గల్లెనే? గొంతి , పుత్రుషమీ కొనర్చునె తగంగ?

తే. **రాజ్య మొల్లక వచ్చే నరణ్యవాస , మునకు నీయము; మీరు రాఁ దనకు నింట**

నిలువఁ దగ దని యిష్మేలు నీదు బుట్టి , నొలసి యుండునె కౌరవకులపవిత్త!

72

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ-కుల-పవిత్ర!= మరువంశంలో నిర్విలమైనవాడా!; నీకున్= నీకు; మనము= మనస్సు; పనవాసమునన్= అరణ్యాలలో నివసించటంలో; అలవడియెన్+ఏ?= అలవాటు పడిందా?; తాపస-క్రియలకున్= మునిధర్మాన్ని నిర్వర్తించటంలో; ఓర్చి= ఓర్చి కలిగి; నియతిష్మేన్= నియతిష్మేను; నడపెదవు+ఏ?= జరుపుతున్నావా?; భవత్-అంతరంగమునందున్= నీ మనసులో; పుత్రు-నాశజము= కొడుకులు మరణించటం వలన కలిగినది; ఐన= ఐనటువంటి; శోకము= దుఃఖం; లేదు కదా= ఇప్పుడు ఉండలేదు గదా; ధర్మవేదిని= ధర్మం తెలిపిన; గాంధారి= గాంధారి; ఉమ్మలికంబు= విచారం; లేక-ఉన్న-అది-ఏ?; లేకుండా ఉన్నదిగదా; నీకున్= నీకు; పరిజ్ఞాన నిష్ట= పరిపూర్వమైన జ్ఞానం యొక్క ఫీరత్యం; కల్లెనే?= సంభవించిందా?; గొంతి= కుంతిదేవి; మీకున్= మీకు; తగంగన్= తగువిధంగా; పుత్రుష= సేవ; ఒనర్చున్+ఏ?= చేస్తున్నదా?; మీరు= మీరు (గాంధారీ, ధృతరాష్ట్రులు) రాన్= (ఆశ్రమవాసానికి) అడవులకు రాగా; తనకున్= తనకు (కుంతి); ఇంటన్= ఇంట్లో (రాజధానిలో); నిలువన్= ధృతరాష్ట్రులు

ఉండిపోవటం; తగదు= యుక్తం కాదు; అని= అనిచెప్పి; ఈతము= ఈ కుంతి; రాజ్యము= కొడుకుల రాజ్యం; ఒల్లక్క= అంగీకరించకుండా; అరణ్యవాసమునకున్= మీతో అరణ్యాలలో ఉండడానికి; వచ్చేన్= వచ్చింది; మేలు= కుంతి శుష్ఠుపొర్కం మీతో అరణ్యాలకు రావడం అనే మంచిపని; నీదు బుద్ధిన్= నీమనసులో; ఒలసి ఉండునె?= మరపురాక నిలిచి ఉంటుందా?

తాత్పర్యం: 'కురువంశంలో పుణ్యాత్మకుడా, ధృతరాష్ట్రా! నీ మనసు వనవాసానికి అలవాటు పడిందా? ముని ధర్మాలను ఓర్పుతో నియమంగా ఆచరిస్తున్నావా? కొడుకులు నశించిపోయారనే దుఃఖం నీ మనసులో లేదుగదా! ధర్మం తెలిసిన గాంధారి దుఃఖించడం లేదు కదా! నీకు సంపూర్ణమైన జ్ఞానం స్థిరంగా ఏర్పడిఉన్నదా గదా! కుంతి మీకు తగువిధంగా సేవలు చేస్తున్నదా? మీరు అరణ్యవాసానికి వస్తుంటే తాను ఇంట్లో ఉండటం యుక్తం కాదని (కొడుకుల) రాజ్యం కూడా విడిచిపెట్టుకొని మీ సేవకూరకు మీ వెంట అరణ్యాలకు వచ్చింది ఈమె. ఆ విధంగా కుంతి చేసిన మేలుపని నీ మనసులో మరపురాకుండా నిలిచిఉన్నదా?

చ. అనము! యజాతశత్రునెడ నాదరణాతిశయాన్వితంబె నీ
మనము? వృక్షిదరున్ నరుని మాల్మితమూజుల సత్క్యయాభినం
దనముల గారవింతె? వినుతస్థితిఁ దద్దుయు నిర్మలత్వ మొం
దెనె భవదీయచిత్తమున ధీమహితా! ధృతశాంతిమూలమై.'

73

ప్రతిపదార్థం: అనము!= పాపం లేనివాడా (ధృతరాష్ట్రా)!; నీ మనము= నీ మనస్సు; అజాతశత్రు-ఎడన్= ధర్మరాజు విషయంలో; ఆదరణ+అతిశయ-అన్వితంబు+ఎ?= మిక్కెలి ప్రేమతో కూడి ఉన్నదా?; వృక్ష+ఉదరున్= భీముడిని; నరునిన్= అర్జునుడినీ; మాద్రి తమాజులన్= మాద్రికొడుకులు-నకుల సహదేవులనూ; సత్క్రియా+అభినందనములన్= ఆదరణంతోనూ, ప్రశంసలతోనూ; గారవింతు+ఎ?= లాలన చేస్తున్నావా?; ధీ మహితా!= బుద్ధిచేత గొప్పవాడా! (ధృతరాష్ట్రా)!; భవదీయ-చిత్తమునన్= నీమనస్సులో; వినుత-స్థితిన్= ప్రశంసింపదగిన ఉనికితో; ధృతశాంతి-మూలము= స్థిరమైన (అంతర్ల) ఇంద్రియాలశాంతికి ఆధారం; ఇ= అయి; నిర్మలత్వము= స్పృచ్ఛత; తద్దుయున్= అధికంగా; ఒందెన్+ఎ?= కలిగిందా?

తాత్పర్యం: పాపంలేనివాడా! ధృతరాష్ట్రా! నీ మనసు ధర్మరాజుపై మిక్కెలి ప్రేమతో ఉన్నదా? భీమ, అర్జున, నకుల, సహదేవులను మంచితనంతోనూ, ప్రశంసలతోనూ ఆదరిస్తున్నావా? దొడ్డబుద్ధికలవాడా!, నీ మనసులో స్థిరమైన శాంతికి ఆధారంగా, ప్రశంసార్థంగా, నిర్మలభావం ప్రాప్తించిందా?

వ. అని యంత నిలువక.

74

ప్రతిపదార్థం: అని= వ్యాసుడు ఆ విధంగా పలికి; అంతన్= అంతటితో; నిలువక= ఆగకుండా (ఇంకా ఈ విధంగా అన్నాడు).

తాత్పర్యం: అని అడిగిన వ్యాసుడు అంతటితో ఆగకుండా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

అ. 'వినుము! బీర్ఫ్ఫైర వృత్తియు' ద్రోహాచిం, తనము లేక వాక్యమనము నొక్క
చంద మగుట సకలజనములకును బంధు, సంపదాప్తి పరమసౌధనంబు.'

75

ప్రతిపదార్థం: వినుము= ధృతరాష్ట్రో వినుము; దీర్ఘ-వైర-వృత్తియున్= చాలాకాలం శత్రుభావంతో ఉండటమూ; ద్రోహ చింతనము(ను)= (దీర్ఘకాలం) అపకారపు ఆలోచనమూ; లేక= లేకుండా; వార్గు(ను)= మాటలా; మనమున్= మనస్సు; ఒక్క చందను= ఒకేవిధం; అగుట= కావటం; సకల జనములరున్= అందరికీ; బంధు= చుట్టూల (మిత్రుల); సంపద్= సంపదను (అధిక్యాన్ని); ఆప్తి= పొందటానికి; పరమ= ఉత్తమమైన; సాధనంబు= ఉపకరణం.

తాత్పర్యం: ‘ధృతరాష్ట్రో! వినుము. ఎవరితోనైనా చాలాకాలంగా విరోధంతో నడుచుకొనటమూ, అపకారం చేయాలనుకొనటమూ లేకుండా, మాటలా, మనస్సు ఒకే విధంగా ఉండటమే అందరికీ బంధు సంపద సిద్ధింపజేసే మార్గం’.

వ. అని చెప్పి వెండియు.

76

ప్రతిపదార్థం: అని= పైవిధంగా; చెప్పి= (ధృతరాష్ట్రుడితో) పలికి; వెండియు(నీ)= తిరిగి (ఇట్లూ అన్నాడు).

తాత్పర్యం: పై విధంగా చెప్పి తర్వాత మళ్ళీ వ్యాసుడు (తరువాతి పద్యంతో ఆన్వయం).

సీ. ‘విదురుండు దేహంబు విడిచిన తెఱగెల్ల , నెఱిగెతె? మాండవ్యు డిచ్చినట్టి
పటుశాపమున శూద్ర భావంబు నొంబిన , ధర్మదేవత బోధనిర్మలాత్ము
డైన యమ్మహానీయుఁ డట్టగుటంబుజా , సనుని యాజ్ఞాపనమున విచిత్ర
వీర్యన్వాభిన విత్రుతక్షేత్రంబు , నం దీఁ బ్రహ్మర్తింప నథిప! కలిగె

తే. ధర్మదేవత మాఱట తనువు సూవే , యా యుభిషిరు నుజ్ఞలకాయ; మింత
యెత్తిగె కాదె యమ్మహిత యోగీశ్వరుడు స , మీఢ్య యోగబలంబున నితనిఁ గలనె.

77

ప్రతిపదార్థం: అధిపి= (ధృతరాష్ట్ర) రాజు!; విదురుండు= విదురుడు; దేహంబు= శరీరం; విడిచిన తెఱగు= త్యజించిన విధం;
ఎల్లున్= సమస్తం; ఎత్తిగెతి+ఎ= తెలిసికొన్నావా; బోధ నిర్మల-ఆత్ముడు= వివేకంతో దోషంలేని బుద్ధిగలవాడు; ఐన=అయినటువంటి;
ఆ+మహానీయుడు= ఆ మహాత్ముడు (విదురుడు); మాండవ్యుడు= మాండవ్యుడనే మహార్షి; ఇచ్చిస+అట్టి= ఇచ్చినటువంటి;
పటుశాపమున్వు= ఫోరమైన శాపంవలన; శూద్రభావంబున్= శూద్రత్యాన్ని; ఒందిన= పొందినట్టి; ధర్మదేవత= యమధర్మరాజు;
అంబుజ+అసనుని= బ్రహ్మా; (పద్మం ఆసనంగా కలవాడు); అజ్ఞాపనమున్వు= ఆదేశం చేత; విచిత్రవీర్య= విచిత్రవీర్యుడనే;
సృష్టి= రాజుయొక్క (సీ తండ్రియొక్క); అధీన= అధీనమందున్వు; విశ్రుత= ప్రసిద్ధమైన; క్షేత్రంబునందున్= భార్య అయిన
అంబికయొక్క దాసియందు; ఏను= నేను (వ్యాసుడు); ప్రవర్తింపన్= వ్యవహారించగా (బోధ నిర్మల-ఆత్ముడు)= వివేకంచేత
దోషంలేని బుద్ధికలవాడు; ఐన= అయినటువంటి; ఆ+ మహానీయుడు=మహాత్ముడైన ఆ విదురుడు; అట్టు= ఆ ప్రకారంగా
(మాండవ్య శాపం వలన యముడే శూద్రుడుగా, విదురుడుగా); అగుట= కావటం; కలిగెన్= సంభవించింది; ఈ యుధిష్ఠిరుని=
ఈ ధర్మరాజుయొక్క; ఉజ్జ్వల కాయము= కాంతిమంతమైన శరీరం; ధర్మదేవత= ధర్మర్షి; మాఱట తనువు= రూపాంతరమే;
చూచె! సుమా!; ఇంత= ఇది అంతా; ఎత్తిగె= తెలిసిఉండటం వలననే; కాదె= కదా; ఆ+మహాత యోగి+ఈశ్వరుడు= మహాత్ముడు,
యోగులలో శ్రేష్ఠుడూ ఐన ఆ విదురుడు; సమ్మ+ఈశ్వర్య-బలంబున్వు= మిక్కిలి ప్రశంసించదగిన యోగశక్తిచేత; ఇతనిన్= ఈ
ధర్మరాజు (శరీరంతో); కలనెన్= కలిసిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! విదురుడు శరీరం త్యజించిన తీరు తెలుసా? పూర్వం మాండవ్య మహార్షి ఇచ్చిన ఘోరమైన జాపం వలన శూద్రుడుగా పుట్టిన యమధర్మరాజే జ్ఞానం వలన నిర్గులబుద్ధి, మహాతుగ్రుడూ అయిన ఆ విదురుడు బ్రహ్మదేవుడి ఆజ్ఞాపకారం నేను విచిత్ర వీర్యమహారాజు అధీనంలో ఉన్న అంభికా దాసి యందు వర్తించడం వలన యముడు విదురుడై శూద్రుడుగా పుట్టటం సంభవించింది. ఈ ధర్మరాజుయొక్క శరీరం ఆ యమధర్మరాజుయొక్క రూపాంతరమే. అది తెలిసినవాడు గాబట్టే గొప్ప యోగి అయిన విదురుడు తన యోగబలంతో ధర్మరాజులో కలిసిపోయాడు.

ఆ. అట్లు దేవతామయాత్మకుఁడైన యి, వ్యాఖ్యాను నిన్ను బేష్టవ్రత్తి నిట్లు

గొచిచి యునికి బుధ్మి దలపోసి సంతసి, మంచి యుండుదే కులాగ్రగణ్య!

78

ప్రతిపదార్థం: కుల+అగ్రగణ్య!= కౌరవవంశంలో ప్రథమంగా పరిగణించదగిన వాడా; శ్రేష్ఠుడా, ధృతరాష్ట్రా!; అట్లు= ఆవిధంగా మారుతనువు పొందిన ధర్మదేవతగా; దేవతామయ+అత్మకుఁడు= దేవతాలక్ష్మణాలు నిండిన అంత స్వరూపం గలవాడు; ఐన= అయినటువంటి; ఈ+విభుండు= ఈ ధర్మరాజు; నిన్నున్= నిన్ను; ఇట్లు= ఈవిధంగా; ప్రేష్యవ్రత్తిన్= భృత్యుడి పద్ధతిలో; కొలచి-ఉనికి= సేవిస్తూ ఉండటం; బుద్ధిన్= నీ మనసులో; తలపోసి= స్వరించి; సంతసము= సంతోషం; అంది= పొంది; ఉండుదు+ఎ?= ఉన్నారా?

తాత్పర్యం: కురువంశశ్రేష్ఠుడా!, ఆవిధంగా రూపాంతరం పొందిన ధర్మదేవతకాబట్టి దేవతాస్వరూపుడైన ఈ ధర్మరాజు ఈ విధంగా భృత్యుడివలె నిన్ను సేవిస్తూ ఉండటం సీమనసులో స్వరించి ఆసందిస్తున్నావా?.

వ. అనిన విని వైచిత్రపీర్యం డప్పారాశర్యునకుఁ బరమవినయంబున నిట్లునియే,

79

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని వ్యాసుడు చెప్పగా; విని= ఆలకించి; వైచిత్ర పీర్యండు= ధృతరాష్ట్రుడు; ఆ+పారాశర్యునకున్= ఆ వ్యాసమహార్షితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియే (న్)= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: వ్యాసు డట్లా అనగా విని ధృతరాష్ట్రుడు, అణకువతో వ్యాసుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'వనవాస మించుకయును నాకు దుఃఖించు, సేయదు; దేహంబుఁ జిత్తమును ద పఃత్రీయలకుఁ బసుపడి యున్నయవి నన్ను, గాంధాలుఁ బుత్రుశోకం బొకింత యేనియుఁ బొందంగ సీఁడు సభక్తిక, మైన వ్యతమున ధర్మాత్మజుండు మునివర! యితనిపై ననుజుల మీద వ, త్సలము నా వ్యాదయ మిద్దరణివిభుండు

ఆ. దేవతాత్ముఁ దగుట దెల్ల షై యునికి ము, ధ్వాచనవర్తనములవలన నితయ యెత్తిగి యుండుఁ గొంతి తెఱగు సుత్రాపయు, నధ్యతంబు ముదము నాపహించు.

80

ప్రతిపదార్థం: నాకున్= నాకు (ధృతరాష్ట్రుడికి); వనవాసము= అరణ్యంలో నివసించటం; ఇంచుకయును= కొంచెం కూడా; దుఃఖింబు= కష్టం; చేయదు= కలిగించలేదు; తపఃత్రీయలకున్= మునులు ఆచరించవలసిన ధర్మాలు నిర్యహించటంలో; దేహంబున్= (నా) శరీరమూ; చిత్తమును= (నా) మనస్సు; పనుపడి-ఉన్నవి= తగి (అలవాటుపడి) ఉన్నాయి; వ్యతమున(న్)=

సభక్తికము ఐన భక్తితో కూడిన నడవడితో; ధర్మజండు= ధర్మరాజు; నన్ను(వీ)= నన్ను; గాంధారిన్= గాంధారినీ; పుత్రోకంబు= కొడుకుల (మరణం వలని) దుఃఖం; ఒక+ఇంత+ఏనియున్= కొంచెం కూడా; పొందంగన్-శాడు= పొందనివ్యటం లేదు; మునివర!= మునిశైష్ముడా!; నా హృదయము= నా మనస్సు; ఇతనిషైన్= ఈ ధర్మరాజుమీదా; అనుజాలమీదన్= (ఈ ధర్మరాజు) తమ్ముళ్ళపైనా; పత్నులము= ప్రేమ కలిగిఉన్నది; ఈ+ధరణివిభుండు= ఈ (ధర్మ) రాజు; దేవతా-ఆత్ముడు= దైవ స్వరూపుడు; అగుట= కావటం; తెల్లము+ఇ= నాకు తెలిసినదై; ఉనికి= ఉండటం; మత్త-వచన-వర్తనముల వలనన్= నా మాటలవలన, చేతలవలన; ఇతఁడు+అ= ఈ ధర్మాంజే; ఎటేగి-ఉండున్= తెలిసికొని ఉంటాడు; గొంతి తెఱగు= కుంతిదేవి పద్మతీ; పుత్రుషయున్= ఆమె మాకు చేసే సేవ; అద్భుతంబు(వీ)= (మాకు) ఆశ్చర్యాస్మి; ముదమున్= సంతోషాస్మి; ఆవహించున్= నింపుతున్నాయి.

తాత్పర్యం: ‘మహార్షి! అరణ్య నివాసం నాకు కొంచెం కూడా కష్టం కలిగించలేదు. తాపస ధర్మాలను ఆచరించటంలో నా శరీరమూ, మనస్సు రెండూ సమాధమై (అలవాటుపడి) ఉన్నాయి. భక్తితో కూడిన నడవడితో ధర్మరాజు నాకూ గాంధారికీ, పుత్ర వినాశం వలని దుఃఖం లేకుండా చేశాడు. ధర్మరాజుమీదా అతడి తమ్ముళ్ళమీదా నా మనస్సు ప్రేమతో నిండిఉన్నది. ఈ ధర్మరాజు దైవస్వరూపుడు అనే విషయం నాకు తెలుసు. అది నా మాటలవలన, చేతలవలన ధర్మరాజుకూ వ్యక్తమయ్యే ఉంటుంది. ఇంక కుంతి రాజ్యం విడిచి మా సేవకై అరణ్యాలకు వచ్చిన విధమూ, ఆమె మాకు చేస్తున్న సేవ, ఆశ్చర్యాస్మి, ఆనందాస్మి కలిగిస్తున్నాయి.

ఉ. నాకుం బలజ్ఞానంబును మానస నిర్భులత్వంబును భవత్ ప్రసాదంబునం గలిగిడుగాక యనియే; నా సమయంబున ద్రోపదీసుభద్రులును దక్కునుంగల్లు నంగనాజనంబులును బారాశర్య సందర్భం ప్రవణత్వంబునం జనుదెంచి సభక్తి ప్రణామంబు లాచలించి యంతంత నిలిచి; రయ్యలఘుజ్ఞాన మానసీయుండు ధృతరాష్ట్ర తోడ.

81

ప్రతిపదార్థం: నాకున్= నాకు; పరిజ్ఞానంబున్= తత్త్వమును గూర్చిన సంపూర్ణమైన వివేకమూ; మానస-నిర్మలత్వంబును= మనస్సు దోషరహితం కావటమూ; భవత్-ప్రసాదంబునన్= మీదయచేత; కలిగెడున్-కాక= సిద్ధించాలి; అనియెన్= అన్నాడు (ధృతరాష్ట్రుడు); ఆ సమయంబునన్= అప్పుడు; ద్రోపదీసుభద్రులును= ద్రోపదీ, సుభద్రా; తక్కునున్+కల్గు= మిగిలిఉన్న; అంగనాజనంబులును= ప్రీలూ; పారాశర్య-సందర్భం ప్రవణత్వంబునన్= వ్యాసుడిని చూడాలనే ఆసక్తితో; చనుదెంచి= అక్కడికి వచ్చి; సభక్తి ప్రణామంబులు= (వ్యాసుడికి) అణకువతో, పాదాభివందనాలు; ఆచరించి= చేసి; అంత+అంత= ఇంచుకదూరంలో అక్కడక్కడా; నిలిచిరి= నిలబడి ఉన్నారు; ఆ+లలఘు+జ్ఞాన-మానసీయుండు= సమగ్రమైన జ్ఞానంచేత పూజించదగిన ఆవ్యాసమహార్షి; ధృతరాష్ట్రతోడ(వీ)= ధృతరాష్ట్రడితో (ఇట్లా అన్నాడు).

తాత్పర్యం: నాకు సంపూర్ణమైన జ్ఞానమూ, మనసు దోషరహితం కావటమూ, నీ దయవలన సంభవించుగాక! అన్నాడు ధృతరాష్ట్రుడు. ఆ సమయంలో ద్రోపది, సుభద్ర ఇంకా మిగిలిన ప్రీ జనమూ వ్యాసమహార్షిని చూడాలనే ఉత్కంఠతో, అక్కడికి వచ్చి వ్యాసుడికి వినయంగా పాదాభివందనం చేసి కొంచెం దూరంగా నిలుచున్నారు. అప్పుడు వ్యాసమహార్షి ధృతరాష్ట్రడితో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

ఉ. మీయెడ చింత వాయిగ సమీపింతబుభ్రి యొనర్వి గోల యే
నీ యెడ కిష్టి వచ్చితి నబీష్టము వేడుము శంక దక్కి భూ

నాయక! యెల్లభంగిని మనః ప్రియముం డగ నిత్తు' నన్ను గోం

తేయు లెల్లి; రఘుసుమతీపతి మోదము నొండె నెంతయున్.

82

ప్రతిపదార్థం: భూనాయక!= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; మీమెడ చింత= మీకు మానసికమైన విచారం; పాయగన్= తొలగిపోయేటట్లు; సమీపిత-బుద్ధి= కోరుకొన్న జ్ఞానం; ఒసర్వన్+కోరి= సిద్ధింపజేయదలచి; ఈ+ఎడరున్= ఈచోటికి; ఇష్టు= ఈ సమయంలో; ఏను= నేను; వచ్చితిన్= వచ్చాను; శంక= సందేహం; తక్కి= విడిచిపెట్టి; అభీష్టము= నీరు(బాగా) కావలసింది; వేడుము= కోరుకొమ్ము; మన్స+ప్రియమున్= నీ మనసునకు ఇష్టమైనదానిని; ఎల్లభంగిన్= ఏ విధంగానైనా సరే; తగన్= సముచితంగా; ఇత్తున్= నెరవేరుస్తాను; అన్నన్= అని వ్యాసుడు పల్గుగా; కొంతేయులు= పాండవులు; ఎలర్చిరి= సంతోషించారు; ఆ+వసుమతీ-పతి= ఆ ధృతరాష్ట్ర భామి నాయకుడు; ఎంతయున్= ఎంతో; మోదమున్= ఆనందం; ఒందెన్= పాందాడు.

శాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! మీ మనసులోని చింతలన్నీ తొలగించి ఉత్తమమై, మీరు కొరుకొంటున్న జ్ఞానాన్ని మీకు కలగజేయటం కొరకే నేను ఇక్కడికి, ఈ సమయంలో వచ్చాను. సందేహపడకుండా నీ కిష్టమైనది అడుగుము. ఏవిధంగానైనా సరే మీ కోర్కె నెరవేరుస్తాను, అని వ్యాసుడు అనడంతో పాండవులు సంతోషించారు. ధృతరాష్ట్రుడుకూడా ఎంతో ఆనందించాడు.

వ. వ్యాసుండు వెండియు.

83

శాత్పర్యం: వ్యాసుడు తిరిగి, (ఇట్లా అంటున్నాడు. తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

చ. 'అనఘు! యమానుషం బయినయట్టేద యైనసు నా తపంబుపెం
పునకు మునీంద్రు లధ్మతముఁ బొందఁగ మీ కవలీల నిత్తునే'
నసుటయు నా కురుక్షీతిపుఁ డాదటఁ గోరఁగ మీర లిందు వ
చ్చిన కరుణామయాదర విశేషముకంటెను మేలు గల్లునే?

84

ప్రతిపదార్థం: అనఘు!= పాపం లేనివాడా!; అమానుషంబు= (నీ అభీష్టం) మనమ్మలకు సాధ్యంకానిది అయిన; అట్టిది+అ= అయినటువంటిదే; ఒనను= అయినటుప్పటికీ; నాతపంబు-పెంపునకున్= నా తపస్సు యొక్క మహిమకు; ముని+ఇంద్రులు= (ఈ) మునిశ్రేష్టులు; అద్భుతమున్= అశ్వర్యం; పాందగన్= పాందుతుండగా; నేను= నేను; మీకున్= మీకు; అవలీలన్= సులువుగా; ఇత్తున్= (మీ కోరిక) తీరుస్తాను; అనుటయున్= అని వ్యాసుడు (మళ్ళీ) చెప్పగానే; ఆ-మరు-ఇంతిపుఁడు= కురువంశపు రాజయిన ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; మీరు= మీరు (వ్యాసుడు); అదటన్= (మాపై) ప్రేమతో; ఇందున్= ఇచ్చటికి (మావద్దకు); వచ్చిన= వచ్చినటువంటి; కరుణా-మయ-అదర-విశేషముకంటెను= దయతో నిండిన వాత్సల్యం కంటే; మేలు= ఎక్కువైనటువంటి శుభం; కోరఁగన్= మేం కోరుకొనటానికి ఇంకాకటి; కల్లునే?= ఉంటుండా?

శాత్పర్యం: నా తపస్సుకు మునిశ్రేష్టులంతా ఆశ్వర్యపడేటట్లుగా, 'నీ కోరిక మానవమాత్రులకు సాధ్యం కానటువంటిదైనా సరే, తేలికగా ఇస్తాను'. అని వ్యాసుడు అనటంతో ఆ ధృతరాష్ట్రుడు 'మీరు మా వద్దకు రావటంలో దయతో నిండిన వాత్సల్యంకంటే మేం కోరుకొనదగిన మేలు మరొకటి ఏమున్నది?' అన్నాడు.

క. మానుష మైన నమానుషఁ, మైనను బ్రార్థనకు విషయమైనది భవటి
యానుసంక్షపకు నెక్కడు, గానొక్కడుగా గాన నేను గారుణ్యనిథి!

85

ప్రతిపదార్థం: కారుణ్యానిథి!= దయకు గని వంటివాడా!, (వ్యాసమహర్షీ)!; ప్రార్థనకున్= వేదుకొనటానికి; విషయము= లఙ్గం; ఐనది= అయినటువంటిది; భవదీయ-అమాన-కృపకున్= అత్యంతమైన మీ దయకంటె; ఎక్కుడుగాన్= ఎక్కువగా; మానుషము= మనుష్యలకు సాధ్యమైనది; ఐనన్= అయినా; అమానుషము= మనుష్యలకు సాధ్యంగానిది; ఐనను= అయినా; ఒక్కడున్= ఒకదానినికూడా; నేను= నేను; కాన(ను)= తలపను.

తాత్పర్యం: దయకు నిధివంటివాడా!, (వ్యాసమహర్షీ) గాఢమైన మీ దయకంటె అధికంగా కోరుకొనదగిన వస్తువు, ఇంకొకటి మానుషం గానీ, అమానుషం గానీ నాను ఏమీ కనబడలేదు.

ఆ. సంయోంద్రు నాదుజస్తుంబు సఫలతతఁ, బొండె మీరు విమలబుద్ధి నింత
యాదలంచినపుడు; లే బింకఁ బరలోకఁ, భీతి ధన్యతముఁడ నైతి నేను.

86

ప్రతిపదార్థం: సంయమి+ఇంద్ర!= మునులలో శ్రేష్ఠుడా!; (వ్యాసమహర్షీ); మీరు= తమరు (వ్యాసుడు); విమలబుద్ధిన్= స్వచ్ఛమైన మనసుతో; ఇంత= ఇంత (అత్యధికం)గా దర్శనమిచ్చి, కోర్కె ఇస్తానని); ఆదరించినపుడు+అ= వాత్సల్యం చూపినపుడే; నాదుజస్తుంబు= నా పుట్టుక; సఫలతన్= సార్థకాయాన్ని; పొందెన్= పొందింది; ఇంకన్= ఇక్కపై; పరలోక-భీతి= ఉత్తమ లోకాలను గూర్చి అవి కలుగుతాయో లేదో అనే భయం; లేదు= పోయింది; నేను= నేను; ధన్యతముఁడన్= ఉత్తమ పుణ్యవంతుడిని; ఐతిన్= అయ్యాను.

తాత్పర్యం: (వ్యాస) మునివరా! మీరు స్వచ్ఛమైన మనసుతో నామై వాత్సల్యం చూపిన సమయంలోనే నా జన్మ సార్థకమైంది. ఉత్తమలోకాలను గూర్చిన దిగులు పోయింది. నేను అందరికంటె పుణ్యం చేసికొన్నాను.

వ. అట్లయినసు మీ రోక్కటి గోరు మనిన నామసంబున నెప్పుడుం గలయబి యెఱింగింపవలసే; విన్నవించెద. 87

ప్రతిపదార్థం: అట్లు-అయినను= అంతే అయినా; మీరు= తమరు; ఒక్కటి= ఏదైనా ఒక్కటి; కోరును= అడుగుము; అనిన్= అన్నందువలన; నా మనంబునన్= నామసస్తులో; ఎప్పుడున్= నిరంతరంగా, (రాత్రింబగాళ్ళు); కల+అది= ఉన్నటువంటిది; ఎఱింగింపన్-వలనెన్= మీకు తెలుపవలసి వచ్చింది; విన్నవించెద (న్)= అది తమకు మనవి చేసికొంటాను.

తాత్పర్యం: అయినప్పటికీ ఏదో ఒకటి కోరుకొమ్మని తమరు అన్నందుచేత, ఎంతో కాలంగా నా మనసులో ఉన్న ఒకవిషయం మీకు చెప్పవలసివచ్చింది. అది మనవి చేసికొంటాను.

సీ. దుష్టచిత్తుం డగు దుర్మోధనుండు ని, షాపస్వభావులఁ బాండుసుతులఁ
బలభవించి సమస్తనరనాథు లనిఁ గలఁ, తురగయుతంబుగాఁ ద్రుంగజేసి
ధరణి రాజ్యముఁ గోల గురుభీష్టకర్మాచి, సత్పురుషుల నెల్లఁ జంపికొనియే;
సన్నిచునకుగా ‘మహారాజు లాండ్రును, జిద్దల విడిచి యభేద్యాంతర్య,

తే. వృత్తి రణమ్మతిఁ బొంది; రవ్విభుల కేబి, గతియే? యిష్టుయి మూఢులై కలనఁ బడిన
కురుకుమారకు లెట్టెరిఁ పరమబోధి, మహిత! యెఱుగని వగ పెద్ద మాన్సు మనియే.

88

ప్రతిపదార్థం: దుష్టచిత్తుడు= చెడుబుద్ధి కలవాడు; అగు= అయినటువంటి; దుర్యోధనుండు= దుర్యోధనుడు; నినే+ పాప-స్వభావులన్= దోషం లేని నడవడి కలిగిన (పారిని); పాండుసుతులన్= పాండవులను; పరిభవించి= అవమానపెట్టి; ధరణి రాజ్యము= ఈ భూమిపై ఆధిపత్యాన్ని; కోరి= అభిలషించి; కరి-తురగ-యుతంబుగాన్= ఏనుగుల బలం గుర్తాల బలంతో గూడ; సమస్త సర-నాథులు= రాజులు అందరూ; అనిన్= యుద్ధంలో; త్రుంగన్= నశించే విధంగా; చేసి= యుద్ధం చేసి; గురు-భీష్మ-కర్ణ-అది-సత్కపురుషులన్= ద్రోణుడు, భీష్ముడు, కర్ణుడు మొదలైన గొప్ప వ్యక్తులను; ఎల్లన్= అందరిని; చంపికొనియెన్= (చేతులార) నిరూపించుకొన్నాడు; ఆ+సీమనకున్+కాన్= అటువంటి అధముడి కొరకు; మహారాజులు= గొప్ప గొప్ప రాజులు; ఆంద్రును= తమ భార్యలనూ; బిడ్డల(న్)= పిల్లలనూ; విడిచి= వదలిపెట్టి; అభేద్య దైర్య వృత్తి(న్)= చెదరని గుండె దిటవు కలిగిన నడవడితో; రణమృతిన్= యుద్ధంలో చాపు; పాందిరి= పాందారు; ఆ+విభులకున్= అటువంటి వీర (యుద్ధ) మరణం పాందిన మహారాజులకు; ఏది గతియు= (మరణానంతరం) ఎటువంటి గతి కలిగినదో ఈ+మెయి= ఈ విధంగా; మూర్ఖులై= మూర్ఖులై; కలనన్+పడిన= యుద్ధంలో మరణించిన; కురుకుమారకులు= కొరవులు; ఎట్లు+ఐరి+ఒ= అయినారో; ఎఱుగని= తెలియ లేదనే; వగ= బాధ; పెద్ద= నాకు చాల ఎక్కువగా ఉన్నది; పరమహోద-మహితు= ఉత్తమమైన జ్ఞానం చేత గొప్పవాడా!; మాన్మము= (నా చింతన) పొగొట్టవలసింది; అనియెన్= అన్నాడు (ధృతరాష్ట్రుడు).

తాత్పర్యం: చెడుబుద్ధి కలిగిన దుర్యోధనుడు పుణ్యాత్మకైన పాండవులను అవమానపెట్టి, నేల (రాజ్యం) కొరకు, గజాశ్వబలంతో సహా నేలమీది రాజులందరూ యుద్ధంలో నశించిపోయేటట్లు చేశాడు. ద్రోణుడు, భీష్ముడు, కర్ణుడు మొదలైన గొప్పవారిని చేతులార చంపుకొన్నాడు. ఆ అధముడి (దుర్యోధనుడి) కొరకు మహారాజులంతా పెండ్లాలను పిల్లలను వదలుకొని చెదరని గుండె దైర్యంతో యుద్ధంచేసి ఆ యుద్ధంలో మరణించిన ఆ మహాపురుషులకు తరువాత ఎటువంటి లోకాలు సిద్ధించాయి? మూర్ఖంగా యుద్ధానికి దిగి అందులో మరణించిన కొరవనంశాంగులు మరణానంతరం ఏమైపోయారు? అనేది తెలియకపోవటం అనే దుఃఖం నాకు చాలా ఎక్కువగా ఉన్నది. ఉత్తమజ్ఞానం వలన గొప్పవాడా! (వ్యాసమహర్షీ) ఆ నా బాధను పొగొట్టవలసింది' అన్నాడు ధృతరాష్ట్రుడు.

వ. అనుటయు నప్రీముడి పలుకులు విని గాంధారికిం గుంతికిం బాంచాలికి సుభద్రకు మతీయునుం గలయింగనలకుం జిత్తుంబుల నెష్టగలు శ్రీతులయ్యు: నష్ట డాసుబలనందన పట్టాశ్వతలోచనత్వంబునన చూచి దయాధామం ఔయుస్తు యా మామ నుఢీశించి మోడ్డిన చేతు లద్దెసకు నిగిష్టి యిట్లునియే. 89

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= ధృతరాష్ట్రుడు ఆ విధంగా అనటంతో; ఆ+ప్రేముడిపలుకులు= స్నేహానిండిన (ధృతరాష్ట్రుడి) ఆ మాటలు; విని= అలకించి; గాంధారికిన్= గాంధారికీ; పాంచాలికిన్= ద్రోపదికీ; సుభద్రకున్= సుభద్రకూ; మతీయునున్= ఇంకా; కల-అంగనలకున్= అక్కడ ఉన్న మిగిలిన కౌరవ ప్రీతకూ; చిత్తంబులన్= మనసులలో; నెష్టగలు= పరిపూర్ణమైన దుఃఖాలు; క్రొతులు-అయ్యున్= అప్పుడే అపూర్వంగా ఏర్పడినట్లు అయ్యాయి; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; సుబలనందన= గాంధారి; పట్ట-అవృత-లోచనత్వంబునన్+అ= పట్టంచేత ఆవరించబడిన (మూర్ఖుడు) కన్నులు గలిగినది అయి; చూచి= వ్యాసుడిని చూచి; దయాధామంబు= దయకు నిలయం; అయి= ఒ; ఉన్న ఆ మామన్= ఉన్నటువంటి మామ అయిన వ్యాసుడిని; ఉద్దేశించి= లక్ష్మంగా చేసికొని; మోడ్డిన చేతులు= జోడించిన చేతులను; ఆ+దెసకున్= వ్యాసుడిషైపు; నిగిష్టి= ఉంచి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నది.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు ఆ విధంగా మాటూడగానే, స్నేహపూరితాలయిన ఆ మాటలు విని, గాంధారికీ, కుంతికీ, ద్రోపదికీ, సుభద్రకూ, ఇంకా ఇతర (కొరవ) ప్రీతకూ, (స్వజన విమోగం వలన) మనసులో నిండి ఉన్న బాధలు అప్పడే

క్రొత్తగా కల్పినట్లయింది. అప్పుడు గాంధారి పట్టంతో కప్పబడిఉన్న కట్టతోటే వ్యాసుడిని చూచి, దయకు నిలయం అయిన తన మామ (ధృతరాష్ట్రుడి తండ్రి) అయిన వ్యాసుడిని గూర్చి, చేతులు జోడించి నమస్కరిస్తూ ఇట్లూ అన్నది.

- సీ.** 'మునినాథ! యి రాజు తనయు లందఱును గా, య్యంబునీ దెగినబియాబిగాఁ బ
దాటీండ్లు వగలపా లగుచుఁ దత్సున్నిధి, గల్పటఁ గోరు:లోకంబు లెన్ని
యన్నియుఁ జాపంగానైనను జాలుదు, నిర్మలతపమున పేర్కు నీవు
పుత్రుసాన్నిధ్య మీ భూపతి కొనలంచు, టెంతటిపని? నీకు గొంతి ద్రుపద
తే. రాజపుత్రి సుభద్రు కౌరవ కుమారి, శతము భార్యలు నూర్యురు సౌమయ్య
పత్రి యత్నస్వయత్త యప్పుడఁతి యత్త, గోరుదురు యుద్ధమ్యతబంధుకోటీ జాడ.
90

ప్రతిపదార్థం: మునినాథ!= మునులలో శేష్ముడా!; తనయులు= దుర్యోధనాదులైన కొడుకులు; అందఱును= మొత్తం;
కయ్యంబున్నీ= యుద్ధంలో; తెగినది= నశించిపోవటం; ఆదిగాన్= మొదలుగా; ఈ రాజు= ఈ ధృతరాష్ట్రుడు; పది-ఆఱు+ఎండ్లు= పదహారు సంవత్సరాలు; వగలపాలు= దుఃఖాలకు లోను; అగుచున్= అపుతూ; తద్-సన్నిధి= ఆ కొడుకులను కలిసికొనాలని; కోరున్= కోరుతూ ఉంటాడు; నీవు= నీవు (వ్యాసుడు); నిర్మల తపము పేరిగై(వీ)= శుద్ధమైన తపస్సుయొక్క ఆధిక్యంతో; ఎన్ని లోకంబులు= ఈ సృష్టిలో మొత్తంగా ఎన్నిలోకాలు ఉన్నాయో; అన్నియున్= అపి అన్ని కూడా; చూపంగన్-చూపించటానికి; చాలుదు(వు)= సమర్పించివి; ఈ భూపతికిన్= ఈ ధృతరాష్ట్ర మహారాజుకు; పుత్రుసాన్నిధ్యము= ఒక్కసారి కొడుకుల దగ్గర ఉండే అవకాశం; ఒనరించట= కలిగించటం; నీకున్= నీకు; ఎంత పని?= ఎంతటి పని?; గొంతి= కుంతి; ద్రుపద రాజు-పుత్రు= ఆమె కోడలు (ద్రుపదమహారాజు కూతురు) ద్రోపది; సుభద్ర= ఆమె కోడలు సుభద్ర; కౌరవ కుమారశతము= దుర్యోధనాదులయిన కౌరవపీరులు వందమందియొక్క; భార్యలు= పెండ్లాలు; నూర్యురు(వీ)= వంద మందీ; సౌమయ్యత్తి పత్రి= సౌమయ్యత్తుడి కొడుకైన భూరిశ్రవ్మి భార్య; ఆ+తస్మి= ఆ భూరిశ్రవ్మి భార్యకు; అత్త= (భూరిశ్రవ్మి తల్లి) సౌమయ్యత్తుడి భార్య; ఆ+పడఁతి= ఆ సౌమయ్యత్తుడి భార్యయొక్క; అత్త= అత్తగారూ; (సౌమయ్యత్తుడి భార్యయొక్క; అత్త; అత్తగారూ; సౌమయ్యత్తుడి తల్లి..అంటే బాహ్యాకుడి భార్య) యుద్ధ మృత బంధు కోటిన్= యుద్ధంలో మరణించిన తమ తమ బంధువుల సమాహాస్మి; చూడన్= చూడాలని; కోరుదురు= కోరుతూ ఉంటారు.

తాత్పర్యం: (వ్యాస) మునిశేష్ముడా! యుద్ధంలో కొడుకులందరూ మరణించింది మొదలుగా ఇప్పటికి పదహారేళ్ళ నుండి ఈ ధృతరాష్ట్ర మహారాజు (పుత్ర) శోకంతో ఉండి తన పుత్రుల సమీపం చేరుకొనాలని కోరుకొంటూ ఉన్నాడు. అత్యంతమైన నీ తపశ్చక్తితో ఈ సృష్టిలోనే మొత్తం ఎన్ని లోకాలు ఉన్నాయో ఆ వాటినన్నింటినీ చూపించగలిగిన నీకు ఈ ధృతరాష్ట్రుడికి పుత్రుల లోకాలు చూపించటం ఎంత పని? కుంతి, ద్రోపది, సుభద్ర, (నూరుమంది) కౌరవుల భార్యలు నూరుమందీ, భూరిశ్రవ్మి భార్య, సౌమయ్యత్తుడి భార్య, బాహ్యాకుడి భార్య, యుద్ధంలో మరణించిన తమ తమ బంధువులను చూడాలని కోరుతున్నారు.

- వ.** అంతయును భవధియ దివ్యబోధంబు గనుచుండు.**91**

ప్రతిపదార్థం: అంతయును= ఈ విషయం అంతా; భవధియ-దివ్య-బోధంబు= నీ గొప్పదయిన నీ జ్ఞానం; కనుచున్+ఉండున్= చూస్తూనే (తెలిసే) ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: ఇది అంతా గొప్పదైన నీ జ్ఞానానికి అందే ఉంటుంది.

క. పరమమునీంద్రు సమరమృతః కురువీరుల మా మనముల గో దుడుగ భవ త్వరుణ వెలయ లోకం బి, చ్ఛేరువందగ్గ జాపవే విచిత్రపుమహిమన్.

92

ప్రతిపదార్థం: పరమ-ముని+ఇంద్రు= మునిశేష్ములలో ఉత్సప్పడా!, (వ్యాసమహర్షి); మా మనముల గోడు= ధృతరాష్ట్రములమైన మా (భరతవంశుల) మనస్యులలో నిండిన బాధ; ఉడుగన్= తొలగేటట్లుగా; భవత్-కరుణ= నీ దయ; వెలయన్= ప్రకటితం కావటం చేత; లోకంబు= లోకంలోని జనమంతా; అచ్ఛేరువు= ఆశ్చర్యం; అందగన్= పొందేవిధంగా; విచిత్రపు మహిమన్= వింతగాలిపే గొప్పతనంతో; సమర-మృత-కురువీరులన్= యుద్ధంలో మరణించిన కౌరవీరులను; చూపవే= మాకు కనబరచవా?

తాత్పర్యం: ముని శేష్ములలో ఉత్తముడా!; వ్యాసమహర్షి!, మా అందరి మనసులోని చింత తొలగిపోయేటట్లు, నీ దయ ప్రకటింపబడటంతో లోకమంతా ఆశ్చర్యపడేటట్లు, ఆశ్చర్యకరమైన నీ గొప్పతనంతో, యుద్ధంలో మరణించిన కురువంశపువారిని మాకు చూపించవలసింది'.

చ. అనునెడ గొంతి వాడువదనాభ్యముతోడ మటం దలంచే గ
ర్షుని; నబి యత్కపోధనవరుం డెర్ గాంచి దయానురక్తి న
వ్యానిత గుణించి యిట్లను 'భవత్తుతి నొందిన కోర్కెసెప్పు మే
ననఫుచలత్తు! దాని ఘల మందగ్గజేసి యలంతఁ బాపెదన్'

93

ప్రతిపదార్థం: అను+ఎడన్= గాంధారి ఆవిధంగా అంటున్న సమయంలో; గొంతి= కుంతిదేవి; వాడు-వదన-అభ్యము-తోడన్= వాడిపోయిన పద్మం అనే ముఖంతో; మదిన్= మనస్సులో; కర్మనిన్= కర్మడిని; తలంచెన్= స్మరించింది; ఆ+తపన్+ధనవరుండు= తపస్యంపద గలిగిన ఆ వ్యాసుడు; అది= కుంతి మనసులోని విషయం; ఎడన్= తన మనసులో; కాంచి= గ్రహించి; దయా+అనురక్తిన్= దయతో కూడిన వాత్సల్యంతో; ఆ+వానిత-గుణించి= ఆ కుంతిని ఉద్దేశించి; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; అనున్= అన్నాడు; అనఘు చరిత్రు= దోషం లేని నడవడిగలదానా! భవత్-మతిన్= నీ మనస్సును; ఒందిన= ప్రవేశించిన; కోర్కె= వాంచితం; చెప్పుము= చెప్పుము; ఏను= నేను; దాని ఘలము= దానికి ప్రయోజనాన్ని; అందగన్+చేసి= (సికు) కలుగ జేసి; అలంతన్= నీ విచారం; పాపెదన్= పోగొట్టుతాను.

తాత్పర్యం: గాంధారి ఆ విధంగా అనటంతో కుంతి వాడిపోయిన ముఖ కమలంతో మనసులో కర్మడిని స్మరించింది. తపస్యంపన్నదైన వ్యాసు డది గ్రహించి వాత్సల్యంగా కుంతితో ఇట్లా అన్నాడు. 'పవిత్రమైన నడవడికలదానా! నీ మనసులో కలిగిన కోర్కె ఏమిటో చెప్పుము. దాని ప్రయోజనం అందించి, నీ విచారం పాగొట్టుతాను'.

వ. అనిన విని యయ్యాంతి సంతసిల్లి యా సంయమివల్లభునకు దండప్రణామంబు చేసి చేతులు మోడ్డి లజ్జ
సహితం బగు సంతరంగంబుతో వినయస్తు యగుచు నిట్లనియె.

94

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని వేదవ్యాసుడు పలుకగా; విని= అలకించి; ఆ+ఇంతి= కుంతి; సంతసిల్లి= అనందించి; ఆసంయమి వల్లభునకున్= మునిశేష్ముదైన ఆ వ్యాసుడికి; దండ-ప్రణామంబు= సాప్తాంగంగా సమస్కారం; చేసి= ఆచరించి; చేతులు మోడ్డి=

చేతులు జోడించి; లజ్జసహితంబు= సిగ్గుతో కూడినది; అగు= అయిన; అంతరంగంబుతోన్= మనస్సుతో; విసయ-నమ్మ= అణకువతో వంగినది; అగుచున్= అప్పతూ; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; అనియెన్= అన్నది.

తాత్పర్యం: వ్యాసుడు అట్లా అనటంతో మంతి సంతోషించి ఆ మునిశ్రేష్ఠుడికి సాప్తాంగపడి, నమస్కరించి, చేతులు జోడించి, సిగ్గుపదుతున్న మనసుతో, అణకువతో వంగి వ్యాసుడితో ఇట్లా అన్నది.

మంతి వేదవ్యాసునితో, గర్జుఁడు దవకు జన్మించిన తెఱంగెతెంగించుట (సం.15.38.1)

సీ. 'దేవతలకు నీవ దేవత: విట్టి ని, న్నామగా బదసితి మహితకరుణ
నను జాచి నాదువిస్మిప మాదలింపు మేఁ, గన్యాత్మదశ నుండగా మటియ
జనకుని కడకుఁ గోపనుఁ దైన దుర్వాసుఁ, దంత్యపోముని వచ్చే; నతని సవిన
యార్థన కలనాసమారాధితుండుగాఁ, జేసితఁ ఔతుడై 'చెలువ! సీకు

అ. నిత్య వరము: వేడు మెయ్యి కోలకి?' , యనియే: నతడు 'మీ ప్రియంబుకంటే
ననఫు! మిగులు కోర్కెయును గలదే? నాకు, నంటిఁ; గాని యొకడు నడుగ నైతి.

95

ప్రతిపదార్థం: దేవతలకున్= దేవతలకు గూడా; నీవు+లు= నీవే; దేవతవు= దేవుడివి; ఇట్లు= ఇటువంటి (దైవాలకు దైవమైనటువంటి); నిన్న= నిన్ను; మామగాన్= మామ (భర్త తండ్రి)గా, (సమీప బంధువుగా); పడసితిన్= నేను పాందగలిగాను; నన్ను= నన్ను; మహిత కరుణన్= అత్యంతమైన దయతో; చూచి= అముగ్రహించి; నాదు విన్నపము= నా వేడుకోలును (నేను చేపే మాటలు); ఆదరింపుము= వాత్సల్యంతో వినవలసింది; ఏను= నేను; కన్యాత్మదశన్= కన్యైప్రాయంలో ఉండగా; మదీయ-జనకుని-కడకున్= నా తండ్రి వద్దకు; కోపనుఁడు= కోపస్వభావుడు; ఇను= అయినటువంటి; దుర్వాసుండు= దుర్వాసుడు; అన్-మహాముని= అనే పేరుగలిగిన గొప్ప ముని; వచ్చేన్= వచ్చాడు; అతనిన్= ఆ మహామునిని; స-వినయ-అర్పన-కలనా-సమ్- ఆరాధితుండు= అణకువతో కూడిన పూజలను సమకూర్చటంచేత చక్కగా సేవించబడినవాడు; కాన్= అయ్యేవిధంగా; చేసితిన్= (నేను) చేశాను; అతడు= అందుకు ఆ దుర్వాసుడు; ప్రీతుడు= సంతోషించినవాడు; ఇ= అయి; చెలువా!= అమృయా! (కుంతి); సీకున్= నీకు; వరము= వరాన్ని; ఇత్తున్= ఇస్తాను; వేడుము= అడుగుము; కోరిక= నీ కోరిక; ఏ+అది!= ఏమిటి?; అనియెన్= అన్నాడు; అనఫు!= పుణ్యాత్మా!; మీ ప్రియంబుకంటేన్= మీరు సంతోషించటం కంటే; మిగులు= అధికమైన; కోర్కెయును= కోర్కెగూడా; నాకున్= నాకు; కలదు+ఏ?= ఉంటుందా?; అంటిన్= అన్నాను; కాని= అంతేతప్ప; ఒకడున్= ఏదికూడా; అడుగున్+పతి(న్)= కోరలేదు.

తాత్పర్యం: దైవాలందరకు నువ్వే దేవుడివి. అటువంటి నిన్ను మామగా పాందగలిగాను. నాపై దయఉంచి నా మనవిని ప్రేమతో వినవలసింది. నేను కన్యైప్రాయంలో ఉండగా కోపస్వభావుడైన దుర్వాసుడు మానాన్న (పెంచిన తండ్రి కుంతిభోజడి) దగ్గరకు వచ్చాడు. నేను ఆ మహామునిని అణకువతో పూజించి సేవించాను. అతడు సంతోషించి, అమృయా 'సీకు వర మిస్తాను. కోరుకొమ్ము ఏం కావాలి?' అన్నాడు. అప్పుడు నేను 'పుణ్యాత్మా! మీరు సంతోషించటం కంటే ఎక్కువైన కోరిక నాకేముంటుంది?' అన్నాను తప్ప ఏ ఒక్కటీ వేడుకొనలేదు.

వ. అమృథం తనమనంబునకు రానిచందంబు మొగంబునం దీఁడు నత్తాపసవరుండు 'వరం బెల్లబంగి నొసంగక పాశివ; నడుగు' మనుటయు, వెఱచియు నాదువేడ్డుతెఱం గట్ట యగుటను 'బుత్తుంగోలతిఁ గోలన నమ్ముని

పతియొక్కమంత్రం బమ్మగ్రహించి ‘చీన నీ వాహపాంచిన దేవతలు భవద్వశగతలైనుతజ్ఞంబు గలిగింతురు; విశేషంచి ధర్మపునకు దల్లివి గాగలదాను’ వని పలికి యంతర్థానంబు చేసిన.

96

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మాట= నేను అన్న ఆ మాట; తన మనంబునకున్= తన (దుర్వాసుడి) మనస్సునకు; రాని చందంబు= నచ్చని విధం; మొగంబునన్= అతడి (దుర్వాసుడి) ముఖంమీద; తోపన్= కనబదుతుండగా; ఆ+తాపసవరుండు= మునిశేష్మిడైన ఆ దుర్వాసుడు; ఎల్లభంగిన్= ఏ విధంగానైనా; వరంబున్= మేలును; ఒసంగక= ఇష్టవుండా; పోవన్= వెళ్ళను; అడుగుము= కోరుకొమ్ము; అనుటయున్= అని దుర్వాసోమహర్షి అనటం వలన; వెఱచియున్= భయపడీ; నాదువేడ్కు తెఱంగు= నా కోరికతీరు; అట్లు+అ= అదే ప్రకారం; అగుటను= కావటంచేతా; పుత్రున్= కొడుకును; కోరితిన్= అడిగాను; కోరినన్= నేను ఆ విధంగా కోరటంతో; ఆ+మునిపతి= మునులలో శేష్మిడైన ఆ దుర్వాసుడు; ఒక్క మంత్రంబు= ఒకానోక మంత్రాన్ని; అనుగ్రహించి= (నాకు) ఉపదేశించి; నీవు= నీవు; దీనన్= ఈ మంత్రంతో; అవహించిన-దేవతలు= రప్పించినటువంటి దేవతలు; భవత్-వశ-గతులు= నీకులోబడిన వారు (నీవు చెప్పిన విధంగా నడుచుకోవారు); ఐ= అయి; సుతజన్మంబు= నీకు కొడుకు పుట్టటాన్ని; కలిగింతురు= కలగజేస్తారు; విశేషించి= అందులో ప్రత్యేకంగా; ధర్మపునకున్= ధర్మదేవత (యమధర్మరాజు)కు; తల్లివి= (నీవు) జన్మనిచేయానివి; కాన్+కలదానపు= అపుతావు అని; పలికి= చెప్పి; అంతర్థానంబు చేసినన్= (ఆ దుర్వాసుడు) మాయమయిపోవటంతో, (తరువాతి పద్యంతో అస్వయం).

తాత్పర్యం: (మీరు సంతోషించటంకంటే మించిన కోర్కె నాకు ఏముంటుంది? అని) నేను (కుంతి) అన్నమాట తన మనసుకు నచ్చకపోవటం ముఖంలో కనబదుతుండగా మునిశేష్మిడైన ఆ దుర్వాసుడు ‘ఏమైనాసరే నీకు వరం ఇష్టవుండా ఇక్కడినుండి వెళ్ళను అడుగు’ మన్మాడు. ఆ మాటలకు భయంతోనూ, ‘నా కోరిక కూడా ఆ విధంగానే ఉండటం వలననూ నేను కొడుకు నిమ్మని అడిగాను. దానితో దుర్వాసోమహర్షి నాకు ఒక మంత్రాన్ని ఉపదేశించి. ‘ఈ మంత్రంతో నీవు ఏ దేవతలను రప్పిస్తావో ఆ దేవతలు నీకు వశమై కొడుకులను గలుగజేస్తారు. ప్రత్యేకించి నీవు యమధర్మరాజుకు తల్లివి అపుతావు’ అని చెప్పి మాయమైపోయాడు.

A. అధ్యాతమును బోంచి యమ్మంతరూప ము, ల్లమున నెప్పుడును దలంతు; నొక్క నాడు మేడమీదఁ బోణిమి నే నుండి, కంటీ బొడుచుచున్న కమలమిత్తు.

97

ప్రతిపదార్థం: అద్యాతమునన్-పాంది= ఆశ్ర్మర్యపడి; ఉల్లమునన్= మనసులో; ఎప్పుడును= నిరంతరమూ; ఆ+మంత్రరూపము= దుర్వాసుడు ఉపదేశించిన మంత్రాన్ని; తలంతున్= స్కృతిస్తూఉండే దాన్ని; ఒక్కనాడు= ఒకరోజు; నేను= నేను; మేడమీదన్= మేడమైన; పోడిమిన్= సుఖంగా; ఉండి= ఉస్సుదాన్నిష్టి; పొడుచుచున్న-కమలమిత్తున్= ఉదయించే సూర్యడిని; కంటిన్= చూచాను.

తాత్పర్యం: (మంత్రం ఉపదేశించి దుర్వాసుడు అదృశ్యం అయిపోవటంతో) చాలా ఆశ్ర్మర్యపడి నా మనసులో ఆ మంత్రాన్నే నిరంతరమూ స్కృతిస్తూ ఉండేదాన్ని. ఒకరోజు నేను మేడమీద హాయిగా ఉండి ఉదయించే సూర్యడిని చూచాను.

K. కని యిది కన్యకు దీపం, బని తలపుక బాల్యసంబ్భూతాజ్ఞానము వే డ్జునొనర్ప నావహించితి, ముని మంత్ర బలమున సూర్య మునినాథవరా!

98

ప్రతిపదార్థం: మునినాథవరా!= మునిలైష్టులలో శైష్ముడా!, వ్యాసమహర్షి; కని= ఆ సూర్యుడిని చూచి; ఇది= తాసు కోరుకొసబోతున్నది (పుత్రుడిని పొందటం); కన్యకున్= వివాహం కాని ప్రీకి; దోషంబు= తప్పు; అని తలపక= అనుకొనుండా; బాల్య-సంభృత-అజ్ఞానము= పిన్నతనం వలన పరిపూర్ణమైన తెలివి లేకపోవటం; వేడ్జున్= వినోదాన్ని; ఒనర్పున్= కలిగించగా, మునిమంత్రబలమునన్= ఆ దుర్వాసుడిచ్చిన మంత్రశక్తితో; సూర్యున్= ఆ సూర్యుడిని; ఆవహంచితిన్= రప్పించాను.

తాత్పర్యం: బుఖి శైష్ముడా! ఆ ఉదయించే సూర్యుడిని చూచి దుర్వాసుడిచ్చిన మంత్రశక్తితో పెళ్ళికాని పిల్లలకు ఇది (పుత్రులు పొందటం) తప్పు అని ఎంచుండా, చిన్నతనం వలన కలిగిన అజ్ఞానంతో, వినోదంగా సూర్యుడిని రప్పించాను.

తే. ఆవహంచిన నద్దేపుఁ డాకసమున , నాత్మమూల్తి వర్తింప మూర్ఖ్యంతరంబు
దాఖ్లి నాకడ కేతెంచే దత్తీక్షణంబు , నాదుచిత్త మాట్లార్థముగ్గంబు గాగు.

99

ప్రతిపదార్థం: ఆవహంచినన్= (ఆ విధంగా మంత్రములతో) రప్పించగా; ఆ+దేవుడు= ఆ సూర్యభగవానుడు; ఆత్మమూర్తి= తన చండస్సరూపం; ఆకసమునన్= ఆకాశంలో (యథాపూర్వంగా) వర్తింపన్= ప్రకాశిస్తూ ఉండగా; మూర్తి+అంతరంబు= వేరొక; ఆకారాన్ని; తాల్చి= ధరించి; నాదుచిత్తము= నామనస్సు; ఆశ్చర్యమగ్గంబు= ఆశ్చర్యంలో మునిగినది; కాగన్= కాగా; తద్వాత్తము+తాల్చి+అంతరంబు+అంతరంబు+అంతరంబు= వెంటనే; నాకడకున్= నావద్దకు; ఏతెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా దుర్వాసుడిచ్చిన మంత్రాన్ని స్కురించటంతో ఆ మంత్రబలం వలన సూర్యభగవానుడు ఆకాశంలో తన రూపం అలాగే ఉండగా ఆష్టణంలోనే ఇంకొక రూపం ధరించి నా మనసు ఆశ్చర్యంలో మునిగిపోతుండగా నావద్దకు వచ్చాడు.

వ. ఇట్లు చనుదెంచి.

100

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈఅప్రకారంగా; చనుదెంచి= వచ్చి).

తాత్పర్యం: సూర్యుడు ఈ విధంగా (తన సహజరూపం ఆకాశంలో ఉంచి మరొక రూపంతో కుంతివద్దకు) వచ్చి (తరువాతి పద్యంతో అన్నయం.)

సీ. ‘అడుగు మిచ్చెద వరం’ బనిన వడంకుచుఁ , గేలు మొగిడ్డి ‘పొం దేల యిచట’ ననిన ‘వృథావ్యాన మాచలించుట తప్పు’ , నిన్నును నెవ్వుడు నీకు మంత్ర మిచ్చె నాతని శపియింతుఁ జమ్ము’! యని , పలికె నయ్యర్ముడు; దే నలికి గురుని నిరపరాధుని శాపనిహాతుగా జేయుట , కీర్త్వక పుత్రుకు నొసగు దేవ

తే. కృప భవత్సము’ ననిన నయ్యపలమేయ , తేజుఁ డాత్తుతేజమున నా దృష్టుబోంది

యములు మనసును సమ్ముహితములు సేసి , యపుడు తనయుండు పుట్టుడు’ ననియే జిదప .

101

ప్రతిపదార్థం: అడుగుము= ఏమి కావాలో కోరుకొమ్ము; వరంబు= నీకోరిక; ఇచ్చేదన్= ఇస్తాను; అనినన్= అని సూర్యుడు పలుకగా; వడంకుచున్= వణకిపోతూ; కేలు= చేతులు; మొగిడ్డి= జోడించి; పొండు= వెళ్ళపొండి; ఇచటన్= ఇక్కడికి; ఏల=

(రాషటం) ఎందుకు?; అనిన్= అని నేను (కుంతి) పల్గా; వృథా-ఆహ్వానము= వ్యధం అయిన పిలుపు; ఆచరించుట= చేయటం; తప్పు= దోషం; నిన్నును= నిన్ను (కుంతినీ)?; నీకున్= నీకు; మంత్రము= (దేవతలనాహ్వానింపజేసే) ఈ మంత్రాన్ని; ఎవ్వడు ఇచ్చేన్= ఎవడు ఇచ్చాడో; అతనిన్= వాడినీ; శపియింతున్+చుమ్మీ= శపిస్తాను సుమా; అనీ= అనే విధంగా; ఆ+అర్గుఁడు= ఆ సూర్యుడు; పలికెన్= అన్నాడు; ఏను= నేను; అలికి= భయపడి; గురునిన్= మంత్రం ఉపదేశించిన ఆ ఆచార్యుడు దుర్వాసుడిని; నిర్మ+అపరాధనిన్= ఏ తప్పా చేయనివాడిని; శాప-నిహతున్= సూర్యుడిశాపంతో దెబ్బతిస్తువాడు; కాన్= అయ్యెటట్లు; చేయుటమన్= చేయటానికి; ఒర్యక= తట్టుకొనలేక; దేవి= (సూర్య) భగవానుడాఁ; కృపన్= దయతో; భవత్-సమున్= నీకు సాటివచ్చేటటువంటి; పుత్రున్= కొడుకును; ఒసగు(ము)= ఇమ్ము; అనిన్= అని నేను (కుంతి) పల్గా; ఆ అపరిమేయతేజాడు= మేరలేని కాంతి కలిగిన ఆ సూర్యుడు; అపుడు= ఆ సమయంలో; ఆత్మతేజమునన్= తన కాంతితో; నా-దృక్-ముఖ-ఇంద్రియములు(ను)= (నా) కనులు మొదలైన ఇంద్రియాలను; మనసును= హృదయాన్ని; సమ్మాహితములు చేసి= ఆకర్షించబడ్డవాటినిగా చేసి; పిదపన్= తర్వాత; తనయుండున్= (నీకు) కొడుకు; పుట్టుతాడు; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ‘కోరుకొమ్ము వరమిస్తా’ నన్నాడు సూర్యుడు. నేను వణకిపోతూ చేతులు జోడించి వెళ్ళండి ఎందుకిక్కడ’ అన్నాను. ‘వ్యధంగా ఆహ్వానించటం తప్పు. నిన్ను, నీకు ఈ మంత్రం ఉపదేశించినవాడినీ ఇద్దర్నీ శపిస్తాను’ అన్నాడు సూర్యుడు. నేను భయపడి ఏ తప్పా ఎరుగనివాడు మంత్రం ఉపదేశించిన ఆచార్యుడు దుర్వాసుడు శాపం పాలుకావడానికి అంగీకరించలేక, ‘దేవా! దయతో నీ నంటి కొడుకు నిమ్మని సూర్యుడిని అడిగాను. అత్యంత తేజస్సు కలిగిన ఆ సూర్యుడు తన తేజస్సుతో కన్నలు మొదలైన నా యింద్రియాలన్నింటినీ, మనసునూ ఆకర్షించి ‘నీకు కొడుకు పుట్టుతాడు’ అని చెప్పాడు.

వ. అని నీర్దేశించి.

102

ప్రతిపదార్థం: అనీ= ఆవిధంగా; నీర్దేశించి= నీర్ణయించి చెప్పి.

తాత్పర్యం: నీకు కొడుకు పుట్టుతాడని సూర్యుడు కుంతికి నీర్ణయిం చేసి చెప్పి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

తే. ‘నీకుఁగన్యాత్మ వికలత గాక యుండి, వరము నిచ్ఛితి’ ననుచు బివమున కలిగి:

జనకముఖబంధుచిత్తవంచనము నడపి, గూఢ మంబిరాంతరమునుఁ గొడుకుఁ గంటి.

103

ప్రతిపదార్థం: కన్యాత్మ వికలత= కన్యాయొక్క ధర్మం చెడిపోయినది; కాక+ఉండన్= కాకుండే విధంగా; నీకున్= నీకు; వరమున్= వరాన్ని; ఇచ్చితిన్= ఇచ్చాను; అనుచున్= అంటూ సూర్యుడు; దివమునకున్= ఆకాశానికి; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; జనక= తండ్రి; ముఖ= మొదలైన; బంధు= చుట్టాల; చిత్త= బుద్ధియొక్క; వంచనము(నే)= మోసం; నడిపి= చేసి; గూఢ మందిర-అంతరమునన్= రహస్యపు గృహంలో; కొడుకున్= కొడుకును; కంటిన్= కన్నాను.

తాత్పర్యం: ‘ఏవాహం కాకుండానే కొడుకును కనటం వలన నీ కన్యాత్మం చెడిపోకుండా నీకు వరమిస్తున్నాను’ అని చెప్పి సూర్యుడు ఆకాశంలోకి వెళ్ళిపోయాడు. నేను (కుంతి) కూడా తండ్రి మొదలైన నా వాళ్ళందరి కన్నగప్పి రహస్య మందిరంలో కొడుకును కన్నాను.

క. కని యేటిలో నిడితిగలఁఁ, గని సట్టయి యుండెఁ దత్తకారం; జి మీ
కనిసయబి దివ్య బోధంబున నత్తెఱఁ గంతరంగమునఁ గొని కాలున్.

104

ప్రతిపదార్థం: కని= (ఆవిధంగా రహస్యంగా కొడుకును) ప్రసవించి, (ఆకొడుకును); ఏటిలోన్= గంగానదిలో; ఇడితిన్= పడేశాను; తద్ద+ప్రకారంబు= ఆ విధంగా కొడుకును కనటమూ, గంగలో విడవలమూ అనే మొత్తం వృత్తాంతమూ; కలన్= కలలో; కనిన-అటు= చూచిన విధంగా అటు; ఉండెన్= జరిగినట్లున్నది; ఇది= ఈ విషయం అంతా; దివ్య-బోధంబునన్= అలౌకికమైన జ్ఞానంవలన; మీ-కనిన-అది= తమకు (వ్యాసుడికి) తెలిసినదే; ఆ+తెఱగు= ఆ కర్మాంగి జన్మన్యత్తాంతం; అంతరంగమునన్= నా మనసులో; కొని= నిలిచి; కాలున్= మండుతున్నది.

తాత్పర్యం: (రహస్యంగా కొడుకును) కని ఆ కొడుకును నదిలో వదలివేశాను. ఆ సంఘటన అంతా కలలో జరిగినట్లుగా ఉన్నది. జ్ఞానవిశేషం వలన ఇది అంతా మీకు (వ్యాసుడికి) తెలిసినదే. ఆ పుత్రుడి విధానం నా మనసులో నిలిచి దహస్తున్నది. (మండుతుంది.)

తే. పాప మయ్యుఁ గా కుండె నప్పనిఁ దలంచి, యతుకుచుండుదు; మధ్యయ మపనయింపుఁ
డతులకరుణ నిక్షేపుధ్యసభిమతమును, సఫలముగు జేయుఁ డివి నాకు సగ్గరములు.

105

ప్రతిపదార్థం: పాపము-అయ్యెన్= పాపమే అశ్వతుందో; కాక+ఉండెన్= కాదో; ఆ+పనిన్= కన్న బిడ్డు నీటిలో వదలివేయటం అనే ఆ పనిని; తలంచి= తలచుకొని; అశుకుచున్+ఉండురున్= భయపడుతూ ఉంటాను; అతుల కరుణాన్= సాటిలేని దయతో; మత్త+భయము= నా భయాన్ని; అపనయింపుడు= పొగొట్టండి; ఈ+కురువృద్ధు-అభిమతమును= ఈధృతరాష్ట్రుడి (పుత్రాదుల మరణానంతర గతులను తెలిసికొనాలనే) కోరికను; సఫలముగన్= సిద్ధించేటట్లు; చేయుడు= చేయండి; ఇవి= ఈరెండే; నాకున్= నాకు; సత్త-వరములు= గొప్ప అభిష్టోలు.

తాత్పర్యం: పాపమో కాదో కాని కన్న కొడుకును నీటిలో విడిచిన ఆ పనిని తలచుకొని ఎప్పుడూ భయపడుతుంటాను. దయచేసి నా భయాన్ని పొగొట్టండి; మరణానంతరం పుత్రుడుల గతులు తెలిసికొనాలనే ఈ ధృతరాష్ట్రుడి కోర్కెను సిద్ధింపజేయండి. ఇవే నాకు అభిష్టోలు.

వ. అనిన విని యమ్మునీంద్రుం డమ్మునిని కిట్లనియె.

106

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని కుంతి పల్గుగా; విని= ఆలకించి; ఆ+ముని+ఇంద్రుండు= మునులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ వ్యాసుడు; ఆ+మానినికిన్; ఆమె (కుంతి)తో; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: కుంతి ఆవిధంగా చెప్పగా విని వ్యాసమహార్షి ఆమెతో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'నీ చెప్పినది యెల్ల నిక్షంబు కోడల! , యెగ్గ నీ యుండు లేఁ దేల వెఱవ?
సుర లధ్నతాపాదిచరతులు; కర్మను, కట్టుగా నుండి యగుటు జేసి
యేటిలో నాతని నిడి తీవు; కన్యాత్ము, హని లే కున్ఱిగులాగ్రగణ్య
వైతి; భవధ్వత్త మమలిన మగుటకు, సనుమాన మించుక రైన వలవ'

అ. దనుచు నాదరార్థుడయి పల్చిగాంధారి, తోడ 'నీవు సుతులఁ దోడబుట్టు

వులను గాంతు, నీదు చెలియలు గొంతియుఁ, గర్భుఁ జూడఁ గాంచు గజ్యచరితు!

107

ప్రతిపదార్థం: కోడల!= కోడలా, కుంతీ!; నీ చెప్పినది= నీవు చెప్పినటువంటిది; ఎల్లన్= మొత్తం; నిక్కంబు= నిజం; నీయందున్= నీలో; ఎగ్గి= ఏషిం; లేదు= లేదు; వెఱవన్= భయపడటం; ఏల?= ఎందుకు?; సురలు= దేవతలు; అద్యత+ఆపాది-చరితులు= వింతలు పుట్టించే నడవడి కలవారు; కర్మనకున్= కర్మడివిషయంలో; అట్లు= ఆవిధంగా; కాన్+ఉన్నది= జరగవలసి ఉన్నది; అగుటన్-చేసి= కాబట్టి; అతనిన్= కర్మడిని; ఏటిలోన్= గంగలో; ఇడితి(ఎ)= వదిలేశావు; కన్యాత్య-హోని= నీలో కన్యాభావానికి హోని; లేక-ఉన్నిన్= లేకపోవటం చేత; ఈవు= నీవు; కుల-అగ్రగణ్యావు= ఈ వంశంలో శ్రేష్ఠరాలివి; ఐతి(వి)= అయినావు; భవత్-వృత్తము= నీ చరిత్ర; అమలినము= నిష్పత్తింకం; అగుటకున్= కావటంలో; ఇంచుక-పనన్= కొంచెం కూడా; అనుమానము= సందేహం; వలవడు= తగదు; అనుచున్= అంటూ; ఆదర+అర్పుడు= వాత్సల్యంతో నిండి (తడిసి)నవాడు; అయి= ఐ; పల్చి= చెప్పి; గాంధారితోడన్= గాంధారితో; గణ్యచరితి= ప్రశంసించదగిన నడవడి కలదానా!; నీవు= నీవు; సుతులన్= దుర్యోధనాదులైన కొడుకులనూ; తోడబుట్టువులను= శకుని మున్నగు సోదరులనూ; కాంతు(పు)= చూస్తావు; నీదు చెలియలు= నీకు చెల్లెలయిన; గొంతియున్= కుంతికూడా; కర్మన్= (కొడుకైన) కర్మడిని; చూడన్-కాంచున్= చూడగలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: ‘కోడలా!, కుంతీ!. నీవు చెప్పినదంతా యథార్థం. నీలో ఏషించుటా లేదు. భయ మెందుకు? దేవతలు వింతలు కల్పిస్తుంటారు. కర్మడికి ఆ విధంగా జరగవలసి ఉన్నది కాబట్టి అతడిని గంగలో విడిచావు. నీ కన్యాత్యానికి భంగం లేదు కాబట్టి ఈ వంశంలో నీవు శ్రేష్ఠరాలి వైనావు. నీ చరిత్ర నిష్పత్తింకం అనటంలో ఏ మాత్రము సందేహం లేదు’. అని వాత్సల్యాతిశయంతో పలికాడు వ్యాసమహర్షి. ఆ తరువాత గాంధారితో ‘మంచి నడవడి కలదానా!, నీవు దుర్యోధనాదులైన కొడుకులనూ, శకుని ప్రభృతులైన సోదరులనూ చూస్తా విప్పుడు. నీ చెల్లెలు కుంతి కూడా కర్మడిని చూడగలుగుతుంది.

ఉ. ద్రౌపదియున్ సుభద్రుయును దక్కటి కాంతలు భ్రాత్యపుత్ర పో

త్రైపవిలోక నోత్సవము నొందుదు లాచ్చటి కిష్టు వచ్చు టే

నీ పని యాచరించుటకు; నిష్పునుజేంద్రుఁదు నీవు గొంతి చిం

తాపలతాపనోదన విధంబుగఁ గోలతి రట్లు చేసెదన్.

108

ప్రతిపదార్థం: ద్రౌపదియున్= ద్రౌపది; సుభద్రుయును= సుభద్రా; తక్కటి-కాంతలు(న్)= మిగిలిన భరతవంశు ప్రీలూ; భ్రాత్య= సోదరులనూ; పుత్రు= కొడుకులనూ; పౌత్రు= మనుమలనూ; ఉపవిలోకన= చూడటం అనే; ఉత్సవమున్= సంతోషాన్ని; ఒందురు= పాందుతారు; ఏను= నేను; ఇచ్చటికిన్= ఈ చోటికి; ఇష్టు= ఈ సమయంలో; వచ్చుట= రావడం; ఈపని= మీరు కోరిన ఈపని; ఆచరించుటకున్= చేయటానికే; ఈ+మనుజ+ఇంద్రుఁడు= ఈ (ధృతరాష్ట్ర) మహరోజు; నీవు= నీవు (గాంధారి); గొంతి= కుంతి; చింతా-పరితాపనోదన-విధంబుగన్= (పుత్రాదులను) గురించిన ఆలోచనలూ, దుఃఖమూ తొలగిపోయేటట్లుగా; కోరితిరి= అడిగారు; అట్లు= మీరు కోరుకొన్నివిధంగా; చేసెదన్= చేస్తాను.

తాత్పర్యం: ద్రౌపదీ, సుభద్రా, ఇతర భరతప్రీలూ, తమ తమ సోదరులనూ, కొడుకులనూ, మనుమలనూ చూచే ఆనందకర స్థితిని పాందుతారు. నేను ఇక్కడికి ఇప్పుడు వచ్చింది ఆపని చేయటానికే. ఈ ధృతరాష్ట్రుడూ, నీవూ (గాంధారి) కుంతి, దుఃఖం తొలగించుపుని కోరారు. ఆ విధంగా చేస్తాను.

క. నీ కొడుకులకు మనుమలకు, శోకింపగ వలదు; వారు శూరత వెలయం
జే కొనిల రణమరణమున, నాక భువనసుఖము సద్గుణస్తపనీయా!

109

ప్రతిపదార్థం: సత్త+గుణ స్తవనీయా!= మంచి గుణాల చేత ప్రశసించ దగిన దానా! (గాంధారీ); నీ కొడుకులకున్= దుర్గోధనాదు లయిన నీ పుత్రులను గూర్చి; మనుమలకున్= లక్ష్మినరుమారాదులైన మనవళ్ళను గురించీ; శోకింపగన్= దుఃఖించటం; వలదు= వద్దు; వారు= నీకొడుకులూ, మనుమలూ; శూరత= తమ పరాక్రమం; వెలయన్= వెల్లడి కాగా; రణ-మరణమునన్= యుద్ధంలో సంభవించిన మరణంతో; నాక-భువన-సుఖము= స్వగ్రలోక సౌభాగ్యాన్ని; చేకొనిరి= పొందారు.

తాత్పర్యం: మంచి గుణాల చేత స్తుతింపదగిన దానా! గాంధారీ! కొడుకులను గురించీ, మనుమలను గురించీ నీవు విచారించవద్దు. వాళ్ళు తమ పరాక్రమం వెల్లడి అయ్యేవిధంగా యుద్ధంలో మరణించటం వలన స్వగ్రలోక సౌభాగ్యాలను పొందారు.

ఆ. భావు! విను మహశ్య భవితవ్య మైన భా, రత్నరణంబు పొంటె జనుల మహిమ
మానసీయ దేహయోసులు జననంబు, నొంచి లందు మనుజయోసులందు.

110

ప్రతిపదార్థం: భావు!= వనితా! (గాంధారీ); వినుము= వినుము; అవశ్య-భవితవ్యము= తప్పక జరుగవలసినది; ఐన= అయినటువంటి; భారతరణంబుపొంటెన్= భారతయుద్ధం కొరకుగా; అతుల మహిమన్= సాటిలేని గొప్పతనం చేత; మానసీయ దేవయోసులు= గౌరవించవదిన దేవతలు మొఱ్చు; ఇందున్= ఈ భూమిపై; మనుజయోసులందు(న్)= మానవజాతిలో; జననంబున్= పుట్టుకను; ఒందిరి= పొందారు.

తాత్పర్యం: గాంధారీ! తప్పకుండా జరిగి తీరవలసిన భారతయుద్ధం కొరకుగా, సాటిలేని మహాత్మ గలిగిన దేవతలు మొదలైన అమానుషపు పుట్టుక గలవాళ్ళు, ఈ భూమిమీద మానవజాతిలో పుట్టారు.

నీ. ధృతరాష్ట్రుడు దురుగ వర్తిల్లెడు మేటి గం, ధర్మయైడీ ధృతరాష్ట్రధరణివిభుడు
తన్ని! పొండుడు మరుద్ధణ మయజని; ధర్మ, దేహత సూవె యుధిష్ఠిరుందు;
పవనుండు భీముడై ప్రభవించే; నరుడును, ముని యర్జునుం డయి జనన మొండె.
నారాయణుడు గృఘ్నసాముడై జనియించే; గనుగొను కవల నాశ్చినులు గాగి;

తే. దాపంరంబుగ నెఱుగు గాంధార రాజు; గలి సుయోధనుడు డయ్యు; రాక్షసులు పుట్టీ
రతని యనుజులై; కర్ణుని నరుణకిరణు; గాగి; నభమన్ము జంధునిఁ గాగి గనుము.

111

ప్రతిపదార్థం: ఈ-ధృతరాష్ట్రవిభుడు= (నీ యొదుట ఉన్న) ఈ ధృతరాష్ట్రుడు అనే పేరుతో; వర్తిల్లెడు= ఉన్న; మేటి-గంధర్వుడు= గంధర్వునాయకుడు (రాజు); పొండుడు= పొండురాజు; మరుద్ధణ-మయ-జని= మరుత్తుల అంశతో కూడిన పుట్టుక కలవాడు; యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; ధర్మదేవత= యమధర్మరాజు; చూపె= సుమా; భీముడు+ఐ= భీమసేనుడుగా; పవనుండు= వాయుదేవుడు; ప్రభవించెన్= పుట్టుడు; అర్జునుడు-అయి= అర్జునుడుగా; నరుడు అనుమని= నరుడు అనేపేరు గలిగిన ముని; జనియించెను= పుట్టుడు; కృఘ్నసాముడు+ఐ= కృఘ్నుడు అనే పేరు గలిగిన వాడుగా; నారాయణుడు= నారాయణుడనే ముని; జననము-ఒందెన్= పుట్టుడు; కవలన్= నకుల, సహదేవులను; ఆశ్చినులు= ఆశ్చినిదేవతలు; కాగన్= అయిఉన్నట్లు;

కనుగొను(ము)= గ్రహించుము; గాంధార రాజు= గాంధార రాజు (శకుని); ద్వాపరంబుగన్= ద్వాపరుడు అని; ఎఱుగు(ము)= తెలుసుకొమ్ము; కలి= కలిపురుషుడే; సుమోధనుడు= దుర్యోధనుడు; అయ్యెన్= అయిఁన్నాడు; అతని-అనజాలు-ఐ= ఆదుర్యోధనుడి తమ్ములు, దుశ్శాసనాదులుగా; రాజుసులు= రాజుసులు; పుట్టిరి= జన్మించారు; కర్ణునిన్= కర్ణుడిని, అరుణ కిరణున్-కాగన్= సూర్యుడిగానూ; అభిమన్యున్= అభిమన్యుడిని; చంద్రునిన్-కాగన్= చంద్రుడిగానూ; కనుము= గ్రహించుము.

తాత్పర్యం: (గాంధారీ!) ఈ ధృతరాష్ట్ర మహారాజు ధృతరాష్ట్రుడనే గంధర్వరాజు, మరుత్తులనే దేవతల అంశతో పుట్టినవాడు పాండురాజు, ధర్మరాజు (యమ) ధర్మరాజే సుమా! వాయుదేవుడు భీముడుగా పుట్టాడు. నరుడు అనే పేరుగల ముని అర్జునుడుగాను, నారాయణుడు కృష్ణుడుగానూ పుట్టారు. నకుల సహదేవులుగా అశ్వినీ దేవతలు పుట్టారు. ద్వాపరం శకునిగానూ, కలిపురుషుడు దుర్యోధనుడు గానూ, రాజుసులు దుశ్శాసనాదులైన దుర్యోధనుడి తమ్ములుగానూ పుట్టారు. కర్ణుడు సూర్యుడనీ, అభిమన్యుడు చంద్రుడనీ గ్రహించుము.

క. అనలుఁడు ధృష్టద్యుమ్ముం | ఉన ద్రౌపదితోడబుట్టి; ననిలుని యంశం

బున జనియించె శిఖిండియు; ననిమిషగురుఁ దుఢ్ధవించె నప్పగురుండై.

112

ప్రతిపదార్థం: ధృష్టద్యుమ్ముండు= ధృష్టద్యుమ్ముడు; అనన్= అనే పేరుతో; ద్రౌపదితోడన్= ద్రౌపదితో; అనలుఁడు= అగ్నిదేవుడు; పుట్టిన్= పుట్టాడు; శిఖిండియున్=(ఇంక) శిఖిండి; అనిలుని-అంశంబునన్= వాయుదేవుడి అంశతో; జనియించెన్= పుట్టాడు; అప్రతిగురుండు అయి= (కురుకుమారులకు అప్రతివిద్యను నేర్చే ఆచార్యుడు) ద్రోణుడుగా; అనిమిష-గురుడు= దేవతలకు గురువైన బృహస్పతి; జనియించెన్= పుట్టాడు.

తాత్పర్యం: అగ్నిదేవుడు ద్రౌపదికి తోబుట్టువుగా ధృష్టద్యుమ్ముండునే పేరుతో పుట్టాడు. వాయుదేవుడి అంశతో శిఖిండి పుట్టాడు. బృహస్పతి ద్రోణాచార్యుడుగా జన్మించాడు.

తే. వినుము వసుశక్తి గాంగేయుఁ ఉనగ జనన | మొండి; రుద్రాంశమున ద్రౌణి యుదయ మయ్యు

దెలియు చెప్పితుఁ గొందఱు కలరు మఱియు; నిర్మరాసురాంశముల జన్మించినారు.'

113

ప్రతిపదార్థం: వినుము= గాంధారీ! వినుము; గాంగేయుడు= గంగ కొడుకు (భీముడు); అనగన్= అనే విధంగా; వసుశక్తిన్= అష్టవసువులలో (అష్టమ) చివరివాడు; జనవము-ఒందెన్= పుట్టాడు; ద్రౌణి= ద్రోణుత్రుటైన అష్టతామ; రుద్ర-అంశమునన్= రుద్రుడి అంశతో; ఉదయము-అయ్యెన్= జన్మించాడు; తెలియన్-చెప్పితిన్= ఈ విషయాలు (ఇన్ని) నీకు తెలియజేశాను; నిర్మర+ అసుర-అంశములన్= దేవతల, రాజుసుల అంశలతో; జన్మించినవారు= పుట్టినటువంటి వారు; మఱియున్= ఇంకా; కొందఱు= కొంతమంది; కలరు= ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: గాంధారీ! వినుము (అష్టమ) వసువే గంగకు కొడుకుగా భీముడి అంశతో జన్మించాడు. అష్టతామ రుద్రాంశభవుడు. ఈ విధంగా కొందరి విషయం నీకు తెలియజేశాను. దేవరాజుసాంశలతో పుట్టినవారు ఇంకా కొంతమంది ఉన్నారు'.

క. అని పలికి 'మీ మనంబుల , వనట సమస్తంబుఁ బుళ్ళి వైచెద నాతోఁ

జనుదెండు మీరు గంగకుఁ గనియెద రనిఁ దెగెన బంధుగణముల నచటన్.'

114

ప్రతిపదార్థం: అని= అనేవిధంగా; పలికి= చెప్పి; మీ మనంబులన్= మీమీ హృదయాలలో ఉన్న; వసట= దుఃఖం; సమస్తంబున్= మొత్తమూ; పుచ్చివైచెదన్= తొలగిస్తాను; నాతోన్= నాతో (వ్యాసుడితో కలిసి; మీరు= మీరందరూ; గంగన్= గంగానది వద్దకు; చనుదెండు= రండి; అనిన్= యుద్ధంలో; తెగిన= మరణించిన; బంధుగణములన్= మీ మీ చుట్టాలను; అచటన్= ఆ గంగవద్ద; కనియెదరు= చూస్తారు.

తాత్పర్యం: అనిచెప్పి వ్యాసుడు, ‘మీ మనసులలో ఉన్న దుఃఖం మొత్తం పూర్తిగా పోగొట్టుతాను. నాతో గంగానది వద్దకు రండి. యుద్ధంలో మరణించిన మీమీ బంధువులను ఆ గంగానది వద్ద చూస్తారు.’

తే. అనుచు నుట్టితుఁ డగుటయు నార్యాటిలుగు, లాకసం బంది ధృతరాష్ట్రుఁ డాబి గాగు
గలుగు నా సర్వజనులు నొక్కటుఁ గడంగి, యలిగి రమ్మునినాథుతోఁ గురువరేణ్ణ!

115

ప్రతిపదార్థం: కురువరేణ్ణ!= ఓ జనమేజయ మహారాజా! అనుచున్= ఆ విధంగా చెప్పుతూనే; ఉన్నితుండు+అగుటయున్= (వ్యాసమహార్షి ఆసనంమండి) లేచినవాడు కాగా; అర్పు+ఎలుగులు= ఆనందం నిండిన అరుపులు (కంఠ ధ్వనులు); ఆకసంబు-అందన్= నింగిని తాకుతుండగా; ధృతరాష్ట్రుడు= ధృతరాష్ట్రుడు; అది-కాగన్= మొదలుగా; కలుగు= అక్కడ ఉన్న; సర్వజనులున్= జనం అంతా; ఒక్కటన్= ఒక్కసారిగా; కడంగి= పూని; ఆ మునినాథుతోన్= ఆ వ్యాసమహార్షితో కలిసి; అరిగిరి= (గంగానదికి) వెళ్ళారు.

తాత్పర్యం: జనమేజయమహారాజా! వ్యాసమహార్షి అట్లా అంటూనే ప్రయాణానికి సిద్ధమై ఆసనం నుండి లేచి నిలబడగా, ఆనందంతో నిండిన అరుపులు ఆకాశం అంటుతుండగా, ధృతరాష్ట్రుడు మొదలైన అక్కడి జనమంతా ఒక్కసారిగా లేచి ఆ వ్యాసమహార్షితో కలిసి గంగానదికి వెళ్ళారు.

క. అరుగఁగ మునిజనములు న, చ్ఛేరు వందుచు సమ్మినీంద్రు సేవించి మరు
త్వలిదుపకంర తలమునకు, నలిగిల కౌతుకము మనములందు నెలకొనన్.

116

ప్రతిపదార్థం: అరుగఁగన్= ధృతరాష్ట్రుడులు ఆ విధంగా గంగు బయలుదేరి వెళ్ళగా; మునిజనములున్= శతయాపుడు మొదలైన తాపసులు కూడా; అచ్చేరువు= ఆశ్చర్యం; అందుచున్= పొందుతూ; ఆ+ముని+ఇంద్రున్= మునులలో శ్రేష్ఠుడయిన ఆ వ్యాసుడిని; సేవించి= అర్పించి; మనములందున్= తమతమ మనసులలో; కౌతుకము= కుతూహలం; నెలకొనన్= చోటు చేసికొనగా; మరుత్తు= దేవతల; సరిత్తు= నది (గంగ) యొక్క; ఉపకంరతలమునకున్= సమీపప్రాంతానికి; అరిగిరి= వెళ్ళారు.

తాత్పర్యం: వ్యాసుడితో ధృతరాష్ట్రుది కురువంప్యలు బయలుదేరి వెళ్ళుతుంటే, అక్కడే ఉన్న శతయాపుడు మొదలైన ఇతర మునులు గూడా వ్యాసవచనాలకు ఆశ్చర్యపడుతూ ఆయనను పూజించి మనసులలో (మృత నీరులను చూచే) కుతూహలం నిండగా, గంగాసమీపానికి వెళ్ళారు.

వ. అట్లు పారజానపదసహితు లై సుకలజనంబులుం జని సాత్యతేయందు వనుప భాగీరథితిరంబున విడిసి;
ర వ్యాచిత్రచలిత్తుండు దన చేయంబునిన పని మఱునాఁడు రేపకడ సేయువాఁడుగాఁ బలికిన నయ్యందఱు
సభ్యసేషంబు నా యామినియును శతసంపత్సరంబులుంబోలే సుండ సూర్యోదయసమయం బగుటయుఁ

గాలోదితకృత్యంబు లాచలంచి ధృతరాష్ట్రంండును బాండుతసయులుం ఊపోధనులు నష్టారాశర్యపాలికి నలిగి యమ్మునివరుం బలిష్టేంచిలి; గాంధారీప్రముఖభామినులు నేతెంచి యొక్కపలన నతనిం గొలిచి యుండిలి; సర్వజనులు నట్టు లెత్తికొని యంతంత నిలిచిలి; తదనంతరంబ.

117

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ ప్రకారంగా; పౌర-జానపద-సహితులు+ఽః = నాగరులూ, పట్లీయులూ అయిన జనంతో కూడినవారయి; సకల జనంబులున్= అక్కడి వారందరూ; చని= గంగాతీరానికి పోయి; సాత్యవతేయుండు= (సత్యవతి కొడుకు) వ్యాసుడు; పనుపన్= అనుమతించగా; భాగీరథితీరంబునప్న్= గంగానది ఒడ్డున; విడిసిరి= బసచేశారు; ఆ+విచిత్ర చరిత్రుండు= వింత నడవడి కలిగిన ఆ వ్యాసమహార్షి; తనచేయన్+స్వానివ-పని= తాను చేస్తానన్ (మృతవీరులను చూపటం అనే) పనిని; మఱునాఁడు= తరువాతి రోజు; లేపకడ= ఉదయంపూట; చేయువాఁడుగాన్= చేస్తానని; పలికినప్న్= చెప్పగా; ఆ+అందఱున్= అది చూడ వచ్చిన వారు అందరూ; ఆ+దినశేషంబు= ఆరోజు పగలులో మిగిలిన భాగమూ; ఆ+యామినియున్= ఆ రాత్రి; శతసంవత్సరంబులున్+పాలెన్= సూరేండ్రంతగా; ఉండన్= దీర్ఘమై ఉండగా; సూర్య-ఉదయంబు= ప్రాద్యపాడవటం; అగుటయున్= కావటంతో; కాల+ఉచిత కృత్యంబులు= ప్రాతఃకాలంలో ఆచరించవలసిన పనులూ; ఆచరించి= చేసి; ధృతరాష్ట్రంండును= ధృతరాష్ట్రుడూ; పాండుతసయులున్= పాండవులూ; తసోధనులు= (శతయాపాది) మునులూ; ఆ+పారాశర్యపాలికిన్= (పరాశరుడి కొడుకు అయిన) ఆ వ్యాసమహార్షి వద్దకు; అరిగి= పోయి; ఆ+మునివరున్= ఆ వ్యాసమహార్షిని; పరివేష్టించిరి= చుట్టుకొన్నారు; గాంధారీ-ప్రముఖ-భామినులున్= గాంధారి మొదలైన స్త్రీలు కూడా; ఏతెంచి= వ్యాసుడి వద్దకు వచ్చి; అతనిన్= ఆ వ్యాసుడిని; కొలిచి= సేవించి; ఒక్కవలన్= ఒకవైపుగా; ఉండిరి; సర్వజనులున్= మిగిలిన ముని, పౌర, జానపద జనులందరూ; అణ్ణులు= మెడలు; ఎత్తుకొని= పైకి చాచికొని; (వ్యాసుడిని చూస్తూ); అంత+అంత= అక్కడక్కడ; నిలిచిరి= నిలువబడ్డారు; తదనంతరంబు+అ= ఆ తరువాత.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా నగరవాసులూ, పట్లీవాసులతో సహి వ్యాస ధృతరాష్ట్రాదులందరూ కదలి గంగ వద్దకు వెళ్లారు. వ్యాసుడి ఆజ్ఞతో, గంగ ఒడ్డున ధృతరాష్ట్రాదులు బన చేశారు. అపుడు వింతపోకడలు గలిగిన ఆ వ్యాసుడు తాను చేయవలసిన మృతకురువీరులను చూపించేపని మరునాడు ఉదయం చేస్తాననటంతో, మిగిలిన ఆ పగలూ, ఆరోజు రాత్రి వందసంవత్సరాలవలె గడిపారు. అంతా సూర్యుడు ఉదయించిన వెంటనే ప్రాతఃకాలంలో చేయవలసిన పనులస్తే పూర్తి చేసికొని ధృతరాష్ట్రుడూ, పాండవులూ, మునులూ వ్యాసుడి వద్దకు వెళ్లి ఆయనచుట్టు చేరారు. గాంధారి మొదలైన స్త్రీలు కూడా వచ్చి వ్యాసుడిని సేవించి ఒక ప్రక్కగా నిలుచున్నారు. ఇంక మిగిలిన జనుమంతా వచ్చి వ్యాసుడిషైపు మెడలు చాచి చూస్తూ అక్కడక్కడా నిలబడి ఉన్నారు. తరువాత. (తరువాతి పద్యంతో అస్వయం)

వ్యాసుడు ధృతరాష్ట్రాదులకు భారతరణ మృతుల రావించి చూపుట (సం॥ 15-40-4)

- సీ.** సాత్యవతేయుండు జాప్యావీసలిలావ , గాహన మొనలించి గారపమున
నింపారు నెలుగున 'నిందు రం' డనపుడు , నీ కేమి సెప్పుదు? నీచియందు
రవ మగ్గలముగ రారాజుఁ దమ్ములుఁ దత్తుఁ, మారపద్రము నభిమన్ము దాబి
యగు పాండుపొత్తులు సర్పజుండును బాఫ్మా , కప్రముఖాభీల కౌరవులును
- తే.** ద్రుపదమాతుస్యులు వాల బంధులును శక్కని , యును దచీయానుజులును నాతని తనూజ
రాజయును భీష్మగురులు బురస్కలించి , కొనుచుఁ దమబిష్యదేహముల్ కొమరు మిగుల.

118

ప్రతిపదార్థం: సాత్యవతేయుండు= (సత్యవతి కొడుకు) వ్యాసుడు; జూహ్నీ-సలిల-అవగాహనము= గంగసిటిలో మునుక; ఒనరించి= చేసి; గారవమునన్= వాత్సల్యంతో; ఇంపు+ఆరు+ఎలుగునన్= మాధుర్యం నిండిన (కంరష్యరం) గౌంతుతో; ఇందున్= ఇంజికి; రండు= (మృత వీరులూ!) రండి; అనవుడున్= అనగానే; నీకున్= నీకు (జనమేజయుడితో); ఏమి చెప్పుడున్?= (నేను, వైశంపాయనుడు) ఏమి చెప్పేది?; నీటియందున్= ఆ గంగసిటిలో; రఘుము= శబ్దం; అగ్గలముగన్= అధికంగా; రారాజున్= దుర్యోధనుడూ; తమ్ములున్= దుశ్శాసనాదులయిన దుర్యోధనుడి తమ్ముళ్ళా; తద్-కుమార వర్గమున్= లక్ష్మణాదులయిన ఆ ధార్తరాష్ట్రుల కుమార సమాహము; అభిమన్యుడు= అభిమన్యుడు; ఆది= మొదలు; అగు-పాండుపొత్తులున్= అయినటువంటి పాండురాజు మనుమళ్ళా; అర్జుజుండుము= (సూర్యుడివలన పుట్టిన) కర్మడూ; బాహ్వాక= బాహ్వాకుడు; ప్రముఖ= మొదలుగా; అభిలి= సమస్తమైన; కౌరవులును= కురువంశులూ; ద్రుపద-మాత్స్యులు= ద్రుపదుడూ (మత్స్యదేశం రాజైన) విరాటుడూ; వారి బంధులును= ధృష్టద్యుమ్యాదులైన ద్రుపద విరాటుల (పుత్రాది) బంధువులూ; శకునియును= శకునీ; తదీయ-అనుజాలును= ఆ శకుని సోదరులూ; అతని తమాజ-రాజియును= వారి కుమారవర్గమూ; భీష్మ-గురులన్= భీష్ముడినీ, ద్రోణుడినీ; పురస్కరించుకొనుచున్= ముందుగా ఉంచుకొని; తమ-దివ్య దేహముల్= తమ తమయొక్క ప్రకాశించేటటువంటి అలోకిక శరీరాలు; కొమరు= సాకుమార్యం; మిగులన్= అతిశయించగా.

తాత్పర్యం: వ్యాసమహార్షి గంగాజలంలో మునుకవేసి ప్రేమతో తియ్యనైన గౌంతుతో ఇక్కడికి (భారతయుద్ధంలో మరణించిన వారిని) రండి అన్నాడు. జనమేజయ మహారాజా! నీ కేమని చెప్పేది? అపుడు ఆ నీళ్ళలోనుండి పెద్దగా చప్పుడు ఆరంభమైంది. దానితోటే, దుర్యోధనుడూ, అతడి తమ్ముళ్ళా, ఆ ధార్తరాష్ట్రుల కొడుకులూ మొదలైన ధృతరాష్ట్రుడి కుటుంబం వారూ, అభిమన్యుడూ, ఇంకా బాహ్వాకుడు (సోమదత్తుడు) మొదలైన కురువీరులందరూ, ద్రుపదుడూ, విరాటుడూ (ధృష్టద్యుమ్యుడూ, ఉత్తరుడూ మొదలైన) వాళ్ళ చుట్టూలూ, శకునీ, అతడి సోదరులూ, కొడుకులూ భీష్ముడూ, ద్రోణుడూ మొదలుగా గల వాళ్ళ తమ దివ్యశరీరాలు ప్రకాశిస్తుండగా కనబడ్డారు.

అ. దివ్య మాల్యములును దివ్యాంబరంబులు, దివ్య భూషణములు దివ్యలేప

సములు జెస్మ్య జేయి దమ మిత్ర సుభటుం, దీహములును దారుఁ దీఁచి రథిప!

119

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ జనమేజయ మహారాజా!; దివ్య-మాల్యములును= స్వర్గ (ఊర్ణ్య) లోకానికి సంబంధించినటువంటి పూమాలలూ; దివ్య+అంబరంబులు(వ్)= దివ్యములైనటువంటి వప్రాలూ; దివ్య-భూషణములు= దివ్యములైన ఆభరణాలూ; దివ్య-లేపనములు(వ్)= దివ్యములయిన మైపూతలూ; చెన్నున్+జేయన్= అందాన్ని కలిగిస్తుండగా; తమ-మిత్ర-సుభట-సందోహములును= తమకు మిత్రుల బంటుల సమాహాలూ; తారున్= తామూ (దుర్యోధనాదులూ); తోచిరి= కనబడ్డారు.

తాత్పర్యం: జనమేజయ మహారాజా! ఆ దుర్యోధనాదులు మానవోకానికి అతీతమయిన లోకాలకు సంబంధించిన పూలమాలలూ, అటువంటి దివ్యములున వప్రాలూ, దివ్యమైన అలంకారాలూ, దివ్యమైన మైపూతలూ అందగిస్తుండగా, తమతమ మిత్రుల, బంట్ల సముదాయాలూ తామూ కనబడ్డారు.

వ. లట్టియెడ.

120

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో..

తాత్పర్యం: (దుర్యోధనాదులైన భారతయుద్ధంలో మరణించిన వారు అందరూ గంగలో తోచిన) ఆ సమయాన.(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

- క.** తగ నా కురువ్యద్ధునకు నొ , సగె నాటికి నెల్లదృష్టి సాత్మవతేయుం
డగణితతపఃప్రభావం , బు గని యథిక విష్టయంబుఁ జొందుగ జనముల్.

121

ప్రతిపదార్థం: అగణిత-తపస్+ప్రభావంబు= గణించడానికి సాధ్యంగాని (వ్యాసుడి) తపఃశక్తి; కని= చూచి; జనముల్= అక్కడివారు అందరూ; విస్కుయంబున్= ఆశ్చర్యాన్ని; పొందగన్= పొందుతుండగా; సాత్మవతేయుండు= వ్యాసుడు; ఆ కురు వ్యద్ధునకున్= ఆ ధృతరాప్రుణికి; నాటికిన్= అప్పటికి; తగన్= తగినట్లుగా; ఎల్లదృష్టిన్= పూర్తిగా చూపును; ఒసగెన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: తన తపః ప్రభావాన్ని చూచి జనమంతా ఆశ్చర్యపడేవిధంగా వ్యాసుడు ఆ ధృతరాప్రుణికి అప్పటికి తగినట్లుగా సంపూర్ణదృష్టిని ఇచ్చాడు.

- వ.** అవ్విశేషంబు విని యద్భుత ప్రమద భరతర్యై నిజశయనంబుల బంధించిన పట్టం బపనయించి గాంధాల
యును గసుంగొనుచుండ.

122

ప్రతిపదార్థం: గాంధారియును= గాంధారి కూడా; ఆ+విశేషంబు= ధృతరాప్రుణికి దృష్టి రావటం అనే విశేషం; విని= ఆలించి; అద్భుత-ప్రమద-భరిత+ఖ= ఆశ్చర్యంతోనూ, సంతోషంతోనూ నిండినది అయి; నిజ-నయనంబులన్= తన కళ్ళకు; బంధించిన-పట్టంబు= కట్టిన వస్త్రాన్ని; అపనయించి= తొలగించి; కనుంగొనుచున్-ఉండన్= చూస్తూ ఉండగా.

తాత్పర్యం: ధృతరాప్రుణికి చూపురావటం అనే విశేషం విని ఆశ్చర్యసందాలతో గాంధారి కూడా తన కళ్ళకు కట్టిన వస్త్రాన్ని తొలగించి (దుర్యోధనాదులను) చూస్తూండగా, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

- క.** అవ్విధమును దీఁచిన మతీ , నవ్వుచుఁ దెగడుచును బెరసి నరవర! పగ లే
కప్పోరవరులు నెయ్యము , నివ్వబీలగ విలసనములు నెఱయ మెఱయగన్.

123

ప్రతిపదార్థం: నరవర!= ఓ జనమేజయ మహారాజా!; ఆ+విధమునన్= ఆ తీరుగా; తోచినన్= యుద్ధ మృత్విరులు కనబడగా; మతి= అపుడు; ఆ+వీరవరులు= ఆ దుర్యోధనాదులు; నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; తెగడుచున్= పరిహాసాలు ఆడుకొంటూ; బెరసి= సంఫుభావంతో కలిసి; పగ= విరోధం; లేక= లేకుండా; నెయ్యము= స్నేహం; నివ్వబీలగన్= అతిశయించగా; విలసనములు= కాంతులు; నెఱయన్= సంపూర్ణంగా; మెఱయగన్= మెరుస్తూ ఉండగా.

తాత్పర్యం: ఓ జనమేజయ మహారాజా! ఆ విధంగా (గాంధారీధృతరాప్రులతో కూడా అందరూ చూస్తూ ఉండగా) కనబడిన దుర్యోధనాదులైన వీరజేష్టులు, నవ్వుతూ, పరిహాసాలాడుకొంటూ, కలిసి మెలిసి శత్రువుం లేకుండా, స్నేహం వర్ధిల్లుతుండగా, కాంతులు బాగా ప్రకాశిస్తూ ఉండగా (ఉన్నారు.)

- తే.** చతురగంధర్య లప్పరోజనులు గాను , ములు బ్రుమోద మొనర్పంగు జొగడ వంచి
సమతి నిరహంకృతులు హృదయముల గౌర , పములు తెల్లంబు సేయంగ వచ్చి రొపిపి.

124

ప్రతిపదార్థం: చతుర్-గంధర్వులు= నేర్వరులయిన గంధర్వులు; అప్సర్సో+జనులు= అప్సరసలు; గానములన్= వివిధములైన పాటలతో; ప్రమోదము= (తమకు) సంతోషం; ఒనర్పంగన్= కలిగిస్తుండగా; వంది-సమితి= భట్టాజాల బృందం; పొగడన్= (తమను) స్తుతిస్తుండగా; హృదయముల గౌరవములు= సంకుచితపు ఆలోచనలు లేని ఉదారబుద్ధిని; తెల్లంబు= స్పష్టం; చేయంగన్= చేస్తుండగా; నిర్మ+అహంకృతులు= అహంకారం లేనటువంటి వారుగా (దుర్యోధనాదులు); ఒప్పి= ప్రకాశిస్తూ; వచ్చిరి= ధృతరాష్ట్రాదులవద్దకు వచ్చారు.

తాత్పర్యం: నిపుణులైన గంధర్వులూ, అప్సరసలూ వివిధగానాలతో సంతోషపెట్టుతుండగా, స్తోత్రపారకుల సమూహం స్తుతిస్తుండగా, అహంకారం లేనటువంటి ఆ దుర్యోధనాదులు తమ ఉదారబుద్ధిని ప్రకటిస్తూ, ధృతరాష్ట్రాదుల సమీపానికి వచ్చారు.

v. ఇట్లు వళ్ళి సకలబంధుజనంబులకుం బరమప్రమోదం బాహపొల్లం గలిపి సముచితాచారంబులు నడపి; రా రెండు దెఱంగులవారలు నర్షాప్రకారంబులఁ జితామహాచార్య శేష్య మాత్ర మాతామహా పిత్రపితామహా భ్రాత్ర జామాత్ర పుత్రుపు త్రీభగిని పొత్ర దోహిత్ర శ్వసుర శ్వస్తూస్తుష్ఠా మాతుల స్తోలక ప్రియ ప్రియా మిత్ర సమాగమసుఖంబు లనుభవించుచు.

125

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈం ప్రకారంగా (అత్యంత వైభవంతో దుర్యోధనాదులు); వచ్చి= (ధృతరాష్ట్రాదుల వద్దకు) వచ్చి; సకలబంధు జనంబులకున్= అక్కడ ఉన్న బంధువులకు అందరికి; పరమ-ప్రమోదంబు= ఉత్తమమైన సంతోషం; ఆపొల్లాన్= కలుగగా; కలిసి= కూడుకొని; సముచిత-అచారంబులు= తగువిధంగా (పెద్దలకు ప్రణామాలూ, పీస్తులకు అశీస్తులూ ఇత్యాగిగా) చేయవలసిన పనులు; నడపిరి= ఆచరించారు; ఆ రెండు దెఱంగులవారలు= ఆ రెండు విధాలయిన వారు (దివ్య దేహాలతో ఉన్న దుర్యోధనాదులూ, మానవులైన ధృతరాష్ట్రాదులూ); అర్షప్రకారంబులన్= తగువిధంగా; పితామహా= భీష్ముడితో; ఆచార్య= ద్రోణుడితో; శిష్య= శిష్యులతో; మాత్ర= తల్లులతో; మాతామహా= తల్లులయొక్క తండ్రులతో; పిత్ర= తండ్రులతో; పితామహా= తండ్రులయొక్క తండ్రులతో; భ్రాత్ర= సోదరులతో; జామాత్ర= అల్లుళ్ళతో; పుత్రు= కొడుకులతో; పుత్రీ= కూతుళ్ళతో; భగినీ= అక్క, చెల్లెళ్ళతో; పొత్ర= (కొడుకు కొడుకు) మనవళ్ళతో; దోహిత్ర= కూతురు కొడుకులతో; శ్వసుర= మామలతో; శ్వస్తూ= అత్తలతో; స్తో= కొడుళ్ళతో; మాతుల= మేనమామలతో; స్తోలక= బావమరదులతో; ప్రియ= (భర్త) ప్రియులతో; ప్రియా= ప్రియురాండ (భార్యల)తో; మిత్ర= స్నేహితులతో; సమాగమ-సుఖంబు= కలియటంలోని ఆనందం; అనుభవించు(న్)= పాందుతూ.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా వైభవంతో వచ్చి దుర్యోధనాదులు అక్కడ ఉన్న తమ చుట్టూలందరికి అత్యుత్తమమైన ఆనందం కలిగించి, చేయవలసిన సత్కారాది ఆచారాలు చేశారు. అపుడు ఆ రెండు విధములైన వారూ (దుర్యోధనాది దివ్యశరీరులూ, ధృతరాష్ట్రాది మానవ శరీరులూ) తగువిధంగా పరస్పరం-భీష్ము ద్రోణులూ, శిష్యులూ, తల్లులూ, వారి (తల్లుల) తండ్రులూ, తండ్రులూ, వారి (తండ్రుల) తండ్రులూ, సోదరులూ, అల్లుళ్ళ, కొడుకులూ, కూతుళ్ళ, అక్క, చెల్లెళ్ళ, కొడుకు కొడుకులూ, కూతురు కొడుకులూ, మామలూ, అత్తలూ, కొడుళ్ళ, మేనమామలూ, బావమరదులూ, భర్తలూ, స్నేహితులూ కలిసికొనటంలోని ఆనందం అనుభవిస్తూ, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

తే. అనగి పెనగి నాడెల్ల నిచ్ఛానురూప, వృత్తి వర్తిల్లుచుండి; రష్ణిధము సకల

జనుల నధ్యతరసమున మునుగఁ జేసేఁ; నే మనగ వచ్చు నా సంయమీంధ్ర మహిమ.

126

ప్రతిపదార్థం: నాడు= ఆరోజు; ఎల్లన్= మొత్తము; ఇచ్చా+అనురూప-వ్యుతిన్= తమ తమ ఇష్టానికి సరి అయిన ప్రవర్తనతో; అనగి-పెనగి= (అందరూ) కలిసి, మెలిసి; వర్తిల్లుచుండిరి= ఉన్నారు; ఆ+విధము= ఆ తీరు; సకల-జనులన్= అక్కడి వారందరినీ; అద్భుత-రసమునన్= ఆశ్చర్యం అనే రసం (ప్రవాహం)లో; మునుగన్-చేసెన్= ముంచింది; ఆ-సంయమి+ఇంద్రు-మహిమ= మునిశ్రేష్ఠుడయిన ఆ వ్యాసుడి మహాత్మ్యం, (జనమేజయా); ఏమి-అనగన్-వచ్చున్?= ఏతిరుగా చెప్పటానికి సాధ్యం అవుతుంది?

తాత్పర్యం: ఆరోజంతా వాళ్ళ అందరూ తమ ఇష్టం వచ్చినట్లుగా, కలిసి మెలిసి వ్యవహారించారు. ఆ విధంగా (దివ్యులు మానవులతో స్వస్యరూపంతో వచ్చి కలిపి ఉండటం) అందరినీ ఆశ్చర్య ప్రవాహంలో ముంచింది. (జనమేజయా!) మునిశ్రేష్ఠుడైన ఆ వ్యాసుడి మహిమ ఏమని చెప్పటానికి సాధ్యం అవుతుంది?

v. మఱునాడు రేపకడ యప్పిరాశర్యండు ననుప నయ్యరు దెఱంగులవారలుం బిరస్పరామంత్రణంబు సేసి; రాహసారజనంబులు తమతమలోకంబులకుం జనువారై జాహ్నాయీజలంబులం బ్రహ్మశింప, నన్నిలింపవందనీ యుండు దానును జీచ్ఛి యచ్ఛటిసుండి 'పతుల ననుగమింప వలసిన యంగనలు గంగాతోయంబులంగ్రుం కుటకు రం 'డనిన విని విధవలగు వీరభార్య లెల్లను ధృతరాష్ట్ర గాంధారీ కుంతీ ధర్మసందనుల యనుజ్ఞల గొని రయంబునం జని భాగీరథి సలిలమగ్నలై మానుష దేహంబులు విడిచి దేవతనువులు దాళ్ళి బివ్యాలంకార సమలంకృతమూర్ఖలై మగలం గలసి; రప్పిశేషంబు చూచి సర్వజనులు నత్యంతాశ్చర్యసంతోషాధీసును మానుసై రని చెప్పి వైశంపాయనుండు జనమేజయున కిట్లనియె.

127

ప్రతిపదార్థం: మఱునాడు= తరువాతిరోజు; రేపకడ= ఉదయానే; ఆ+పారాశర్యండు= (పరాశరమహర్షి కౌదుకైన) ఆ వ్యాసుడు; పమపన్= పంపగా; ఆ+ఇరుదెఱంగులవారలున్= దేవ-మానుషదేహులైన ఆ రెండు విధాలవారూ; పరస్పర+అమంత్రణంబు; ఒకరినొకరు వీడుకోలును; చేసిరి= చెప్పుకొన్నారు; ఆ శారజనంబులు= (యుద్ధంలో మరణించిన) ఆ (దుర్మృథనాది) వీరులు; తమతమ లోకంబులకున్= (రణ మరణానంతరం) ఎవరికి కలిగిన లోకాలకు వారు; చనువారు+పి= వెళ్ళేవారు అయి-(వెళ్ళుతూ) జాహ్నాయీ- జలంబులన్= గంగ సీటిలోకి; ప్రవేశింపన్= చొరబడగా; ఆ+నిలింపవందనీయుండు= దేవతలచే నమస్కరింపదగిన వ్యాసుడు; తానును= తానుకూడా; చొచ్చి= గంగాజలంలో ప్రవేశించి; అచ్చటన్= అక్కడే; ఉండి= నిలిచి (ఇట్లా అన్నాడు); పతులన్= తమ తమ భర్తలను; అనుగమింపన్= వలసిన-అంగనలు= అనుసరించి వెళ్ళవలసిఉంస్తు ప్రీలు; గంగా తోయంబులన్= గంగానదీ జలంలో; క్రుంకుటకున్= మునగడానికి; రండు= రండి; అనిన్= అని (వ్యాసుడు) పల్గుగా; విని= ఆలకించి; విధవలు= భర్తను కోల్పోయిన వారు; అగు-వీర- భార్యలు= అయినటువంటి వీరుల భార్యలు; ఎల్లను= అందరూ; ధృతరాష్ట్ర-గాంధారీ-మంతీ-ధర్మసందనుల-అనుజ్ఞలు= ధృతరాష్ట్రుడియొక్కా, గాంధారియొక్కా, కుంతియొక్కా, ధర్మరాజు యొక్క అనుమతులు; కొని= స్నేకరించి; రయంబునన్= వేగంగా; చని= వెళ్ళి; భాగీరథి-సలిల-మగ్నలు= గంగానదీ జలంతో మునిగినవారు; పి= అయి; మానుషదేహంబులు= మనమ్ములకు సంబంధించిన శరీరాలను; విడిచి= వదలి; దివ్య తనువులు= దివ్యమైన శరీరాలు; తాల్చి= ధరించి; దివ్య-అలంకార- సమలంకృత- మూర్ఖులు= దివ్యమయిన ఆభరణాదులతో అలంకరించబడిన రూపం కలవారు; పి= అయి; మగలన్= తమ తమ భర్తలను; కలిసిరి= కూడుకొన్నారు; ఆ+విశేషంబు= ఆ సంఘటనను; చూచి= చూచి; సర్వజనులన్= అక్కడివారు అందరూ; అత్యంత-ఆశ్చర్య-సంతోష-అధిన-మానుసులు= మిక్కిలి ఎక్కువైన ఆశ్చర్యానికి, ఆనందానికి, లోబడిన మనసులు కలవారు; పరి= అయ్యారు; అని= అనే ప్రకారంగా; చెప్పి= పలికి; వైశంపాయనుడు= వైశంపాయనముని; జనమేజయుననున్= జనమేజయుడితో; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: మర్నాడు ఉదయానే వ్యాసుడి నియోగం మిద రెండు విధాలైన వారు (దివ్య-ధుర్వ్యాధనాది, మానుష ధృతరాష్ట్రాది) దేహులూ, పరస్పరం వీడోగైలు తీసికొన్నారు. దివ్యదేహులయిన ఆ వీరులు (రణ మరణానంతరం సంభవించిన) ఎవరిలోకాలకు వారు వెళ్ళటం కొరకు గంగ నీళ్ళలోకి దిగారు. దేవతలచేత పైతం అర్పింపదగిన ఆ వ్యాసుడు తాను గూడా గంగలో దిగి అక్కడే ఉండి-'భర్తలను అనుసరించి వెళ్లవలసిన ప్రీలు ఈ గంగలో మునగ డానికి రండి' అన్నాడు. విధవలైన (అవీరుల) ప్రీలు అందరూ, ధృతరాష్ట్ర గాంధారి, కుంతి, ధర్మరాజుల అనుమతి తీసికొని తొందరగా వెళ్లి గంగలో మునిగి, మనుష్య శరీరాలు విడిచిపెట్టి దివ్యదేహాలు ధరించి, దివ్యాలంకారాలతో తమ తమ భర్తలను కలుసుకొన్నారు. ఆ సంఘటనను చూచి అక్కడి వారందరి మనసులూ ఆశ్చర్యంతో, సంతోషంతో నిండిపోయాయి' అని చెప్పి వైశంపాయనముని జనమేజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

- సీ.** ‘జననాథ! యిం ప్రియసంగమోత్సవ కథ, వినిను బలించిన వేవిధములు
బరమప్రియము లిందుఁ బరలోకమున సంభ, వించు మనమ్మున కించు భంగి
బాంధవయోగశోభనము వల్లిల్లు: న, నాయాసమున నామయాపగముము
గలుగు: భూదేవనికాయంబునకు చీనిఁ, దగ వినిపించిన ధాల్మకులకు
- తే.** నష్టయానంద సంప్రాప్తి యావహిాల్లు: దత్పరత గొనియాడిన దైవతములు
సీచదశఁ బొండకుండంగఁ గాచి తిలగి, మే లొనర్తురు భరతభూపాలవర్య!’

128

ప్రతిపదార్థం: జననాథ!= (జనమేజయ మహా) రాజు!; ఈ ప్రియసంగమ+ఉత్సవ-కథ= ఇష్టులైన వారు కలిసికొన్న ఆనందదాయకైన ఈ వృత్తాంతం; వినిన్= వినగా; పరించిన్= చదివినా; వే విధముల్న్= అనేక ప్రకారాలుగా; ఇందున్= ఈ లోకంలోనూ; పరలోకమున్= ఊర్ధ్వలోకాలలోనూ; పరమ-ప్రియములు= ఉత్తమములయిన అభీష్టాలు; సంభవించున్= నెరవేరుతాయి; మనమ్మునకున్= హృదయానికి; ఇంచు భంగిన్= ఇష్టం కలిగించే విధంగా; బాంధవ-యోగ-శోభనము= బంధువులను కలిసికొనే మేలు; వర్తిల్లున్= కలుగుతుంది; అనాయాసమున్= సులువుగా; ఆము-అపగమము= రోగాలు తొలగిపోవటం; కలుగున్= సంభవిస్తుంది; దీనిన్= ఈ కథను; తగన్= సముచితంగా; ధార్మికులకున్= సత్యశోధాది ధర్మ ఆచరణ శీలురకు; వినిపించిన్= చదివి వినిపిస్తే (అటువంటి); భూదేవనికాయమునకున్= బ్రాహ్మణుల సముదాయానికి; అవ్యయ+అనంద-సంప్రాప్తి= తరగిని సంతోషం చేకూరటం; అపోల్లున్= సంభవిస్తుంది; భరతభూపాల వర్య!= భరతవంశ రాజులలో శ్రేష్ఠుడా; జనమేజయా!; తత్పరతన్= ఈ కథానై తాత్పర్య (విశ్వాస) బుద్ధితో; కొనియాడిన్= ప్రశంసిస్తే; వారికి; దైవతములు= దేవతలు; సీచదశఁ= తమ్ముస్థితిని; పొందక+ఉండంగన్= పొందకుండా; కాచి= కాపాడి; తిరిగి= ఇంకా; మేలు= శుభం; ఒనర్తురు= కలుగజేస్తారు.

తాత్పర్యం: జనమేజయ రాజు! ఇష్టులైన వారు కలిసికొన్న ఈ వృత్తాంతాన్ని విన్నా, చదివినా, ఆ జనులకు ఈ లోకంలోనూ, పరలోకంలోనూ అనేక విధాలుగా అత్యుత్మాలు అయిన కోరికలు నెరవేరుతాయి. మనసారా సంతోషం కలిగేటట్లు తమతమ బంధువులను కలిసికొనే ఆనందకరమైన స్థితిని వారు పొందుతారు. ఏమాత్రం కష్టం లేకుండా వారి రోగాలు తొలగిపోతాయి. ఈ కథను సముచితంగా ధర్మబుద్ధులకు చదివి వినిపించిన బ్రాహ్మణులకు తిరుగులేని ఆనందం కలుగుతుంది. పూర్తి నమ్మకంతో దీనిని ప్రశంసిస్తే వారికి, దేవతలు ఏ విధమైన కష్టమూ కలుగకుండా; ఇంకా అధికంగా శుభం కలుగజేస్తారు.

- వ. అనిన విని జనమేజయుండు వైశంపాయనుతో 'ధృతరాష్ట్రం డట్లు కృష్ణదైషాయన ప్రసాదలబ్ధం బైన తత్తాలు కవితద్భ్యావిశేషంబున బంధులోకంబు నాలోకించి మణియేమి వర్తనంబున నుండె? భాండను లెట్లు వల్మించి? రెతీంగింపవే యసుటయు నతనికి నతం డిట్లునియే.

129

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని వైశంపాయనుడు చెప్పగా; విని= ఆలకించి; జనమేజయుండు= జనమేజయుడు; వైశంపాయనుతోన్= వైశంపాయనునునితో (ఇట్లు అన్నాడు); ధృతరాష్ట్రండు= ధృతరాష్ట్రుడు; అట్లు= ఆ విధంగా; కృష్ణదైషాయన-ప్రసాద-లబ్దము= వ్యాసమహర్షి యొక్క దయచేత పొందబడినది; ఐన= అయినటువంటి; తద్-కాల-కలిత-ద్యుషి-విశేషంబునన్= ఆ సమయానికి మాత్రం కలిగిన ప్రత్యేకమైన చూపుతో; బంధులోకంబున్= భీష్మది బంధు సమూహాన్ని; ఆలోకించి= చూచి; మణి= ఆతరువాత; ఏమి= ఎటువంటి; వర్తనంబునన్= నడవడితో; ఉండెన్= ఉన్నాడు; పొండవులు= పొండురాజు కొడుకులు; ఎట్లు= ఏ విధంగా; వర్తించిరి?= ఉన్నారు?; ఎతీంగింపవే= తెలుపవలసింది; అనుటయున్= అనగా; అతనికిన్= ఆ జనమేజయుడితో; అతండు= వైశంపాయనుడు; ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

శాత్మర్యం: వైశంపాయను డావిధంగా చెప్పగా విని జనమేజయుడు (వైశంపాయనుడితో ఇట్లు అన్నాడు) 'ధృతరాష్ట్రుడు ఆ తీరుగా వ్యాసమహర్షి కరుణవలన పొందిన ఆనాటి చూపుతో, తన బంధువులను చూచి, ఆ తరువాత ఏ ప్రకారంగా నడచుకొన్నాడు? పొండవులు ఎట్లు ఉన్నారు? తెలియజేయవలసింది' అని ప్రార్థించగా అపుడు వైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో ఇట్లు అన్నాడు.

ధృతరాష్ట్రుడు భాగీరథి తీరంబుననుండి నిజాశ్రమంబు ప్రవేశించుట (సం.15-44-2)

- సీ. అ యుధ్యంతపుష్టత మమ్మేయి జ్ఞేణిన , ధృతరాష్ట్రమేఖినిపతి తపస్మి గణము సపినయంబుగా నిజస్థానయా , నమునకు నామంత్రితముగఁ జ్ఞేణి యూశ్రమభూమికి నలిగే దోడన పాండు , రాజనందసులును రా సుదాత్త తేజు సత్యవతీ తనూజు మున్నిడికొని , యప్పు డమ్మునిపతి యతనితోడ

- తే. 'సీపు వేదశా స్తుతముల్ భావితాత్తు , లగు ముసీంద్రులచే జ్ఞేపులార వింటి, కంటి తనయుల సీ కన్న కంటె నొప్పి , యుండుదురు వారు దివిసాఖ్యాయోగ మెసంగ.

130

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అద్యతపు వృత్తము= అశ్రూర్యకరమైన ఆ (ప్రియ సమాగమ) సన్నివేశం; ఆ-మెయిన్= ఆ విధంగా; చెల్లినన్= పూర్తికాగా; ధృతరాష్ట్రమేదినిపతి= ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; సపినయంబుగాన్= సమతతో; తపస్యిగణమున్= (శతయాపాది) మునుల సముదాయాన్ని; నిజ-స్థాన-యానమునకున్= తమ, తమచోట్లకు వెళ్ళటానికి; అమంత్రితముగన్= పీడ్స్‌గ్రై చెప్పి; పొండురాజు-నందనులు= పొండవులు; తోడన= తనతో (వెంట); రాన్= వస్తుండగా; ఉదాత్త-తేజున్= మిక్కిలి ప్రకాశవంతుడైన; సత్యవతీ-తనూజున్= (సత్యవతి కొడుకు) వ్యాసుడిని; మున్ను-ఇడికొని= ముందు ఉంచుకొని; అశ్రమభూమికిన్= తన ఆశ్రమ ప్రదేశానికి; అరిగెన్= వెళ్లాడు; అప్పుడు= ధృతరాష్ట్రుడు ఆశ్రమానికి వెళ్లిన తరువాత; ఆ+మునిపతి= మునిశేషుడైన ఆ వ్యాసుడు; అతని తోడన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడితో (ఇట్లు అన్నాడు); సీపు= సీపు; భావిత-అతుంగులు= అతుజ్ఞానులయిన; మునింద్రులచేన్= మునిశేషులవలన; వేద-శాస్త్ర-అర్థముల్= వేదాలయొక్క, ధర్మాస్తాలయొక్క అంశాలను; చెపులు-ఆరన్= సమగ్రంగా; వింటి(వి)= విన్నాపు; తనయుల(వీ)= (మృతులయిన) కొడుకులను; కంటి(వి)= ఇప్పుడు చూచావు; వారు= ఆ కొడుకులు; దివి(వీ)= స్వర్గంలో; సాఖ్య-యోగము= అనందంతోడి సంబంధం; ఎసంగెన్= అతిశయించగా; సీ కన్న కంటెన్= ఇప్పుడు సీపు చూచిన దాని కంటె గూడా; ఒప్పి ఉండుదురు= సుఖంగా ఉంటారు.

తాత్పర్యం: ఆశ్చర్యకరమైన ఆ సంఘటన ఆ విధంగా పూర్తి కావటంతో; ధృతరాష్ట్రుడు వినయంతో వీడ్స్‌లు చెప్పగా (శతయూపాది) మునులు తమతమ నెలవులకు వెళ్ళిపోయారు. పాండవులు తనవెంట వస్తుండగా వ్యాసమహర్షిని ముందుంచుకొని ధృతరాష్ట్రుడు కూడా తన ఆశ్రమానికి వెళ్ళాడు. అక్కడ వ్యాసుడు ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లూ అన్నాడు ‘ఆత్మజ్ఞానులైన మునిశ్రేష్ఠుల వలన వేద శాస్త్రపిషయాలు సంపూర్ణంగా విన్నావు. యుద్ధంలో మరణించిన నీ కొడుకులను చూచావు. నీ కొడుకులు స్వర్గసుఖాలతో నీపు చూచినదానికంటే అధికంగా ఆనందంగా ఉన్నారు.

ఉ. కావున నింక వారికయి కౌరవసత్తము! యుష్మాలింప కా

త్యాగిల భావముం దహము నగ్గలికం బెడబాపు నిష్టు సం
భావసఁ గొళ్లి యొక్కనేల పాండవముఖ్యాడు నిల్చె నిష్టమై
నీ వసభామి; నీ వసుమతీశ్వరుఁ జొష్మసఁ గాదె వీటికిన్?’

131

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ సత్తము!= కురువంశపు వారిలో శ్రేష్ఠుడా! ధృతరాష్ట్రో!; కావున్= (నీ కొడుకులు సుఖంగా ఉన్నారు. నీపు చూచావు) కాబట్టి; ఇంక్= ఇక్కెన; వారికయి= కొడుకులను గూర్చి; ఉమ్మలింపక= కుమిలిపోక; ఆత్మ+అవిల-భావమున్= మనసులోని కలతనూ; తపము+అగ్గలికన్= తపస్సు యొక్క తీవ్రతను; పెడబాపు(ము)= విడిచిపెట్టుము, పాండవ ముఖ్యాడు= ధర్మరాజు; సంభావన్= సగొరవంగా; నిష్టమైన్= శ్రద్ధతో; నిష్టున్= నిన్ను; కొల్పి= సేవించి (సేవిస్తా); ఈ వసభామిన్= ఈ అరణ్యం (ఆశ్రమం)లో; ఒక్కనెల= ఒక మాసం పాటు; నిల్చెన్= ఉండిపోయాడు; ఈ వసుమతీ-ఈశ్వరున్= ఈ (ధర్మ) రాజును; వీటికిన్= (హస్తి) నగరానికి; పొమ్ము+అన్న+కాదె!= పొమ్మని చెప్పవచ్చాగా!

తాత్పర్యం: కురువంశశ్రేష్ఠుడా! ధృతరాష్ట్రో! నీ కొడుకులను చూచావు. వాళ్లు ఎంతో సుఖంగా ఉన్నారు కాబట్టి ఇక్కెనా వాళ్లను గూర్చి కుమిలిపోకుండా, మనసులో కలతనూ, తపసులో తీవ్రతనూ విడిచిపెట్టు! ధర్మరాజు పూజ్యభావంతో శ్రద్ధగా నిన్ను సేవిస్తా అరణ్యంలో ఒక నెల రోజులు ఉన్నాడు. ఇంక ఈ (ధర్మ) రాజును రాజధానికి వెళ్లమని చెప్పవచ్చనుగా!

ఉ. అని చెప్పిన నశ్చారవీత్తముం ‘డట్లు చేసేద’నని పలికి యమ్మనిసత్తమునకుం బ్రహ్మమిల్లి ‘భవచీయక్కపా విశేషం బుసం గృతార్థండ్సైతి’నని యతని నామంత్రితుం జేసినం, బాండవులుం దగ నష్టరమముని వీడ్స్‌నీ; రయ్యం దఱను దీవించి యమ్మపోత్తుం దంతల్చితుం దయ్యే; దదనంతరంబ.

132

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ ప్రకారంగా; చెప్పిన్= వ్యాసమహర్షి చెప్పగా; ఆ+పొరవ+ఉత్తముండు= పురువంశ శ్రేష్ఠుడైన ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; అట్లు+అ= ఆ (వ్యాసుడు చెప్పిన) విధంగానే; చేసేదన్= చేస్తాను; అని-పలికి= అని చెప్పి; ఆ+ముని సత్తమునకున్= మునులలో శ్రేష్ఠుడయిన ఆ వ్యాసమహర్షికి; ప్రణమిల్లి= ప్రణామం చేసి; భవచీయ-కృపా-విశేషంబున్= మీయొక్క, దయ పెంపతో; కృతార్థండన్= కోరికలు తీరిన వాడిని; ఐతిన్= అయ్యాను; అని= అనిచెప్పి; అతనిన్= ఆ వ్యాసుడైని; ఆ మంత్రితున్-చేసిన్= వీడుకోలు చెప్పగా; పాండవుల్న= పాండవులు గూడా; ఆ+పరమమునిన్= ఆ ఉత్తమ బుమిని; తగన్= సముచితంగా; వీడ్స్-నిరి= వీడుకోలు చెప్పారు; ఆ+మహాత్ముండు= ఆ వ్యాసమహర్షి; ఆ+అందఱను= ధృతరాష్ట్రుడు మొదలైన అక్కడి వారిని అందరినీ; దీవించి= ఆశీర్వదించి; అంతర్మాతుండు-అయ్యేన్= అదృశ్యం అయ్యాడు; తద్-అనంతరంబ+అ= అ తరువాత.

తాత్పర్యం: వ్యాసుడు ఆ విధంగా చెప్పగా ధృతరాష్ట్రుడు అట్లాగే చేస్తానని చెప్పి ఆ మహార్షికి ప్రణామం చేసి మీ దయవలన కృతార్థాందినయ్యాను అని చెప్పి వ్యాసుడికి వీడోలు పలికాడు. అప్పుడు పాండవులుకూడా తగువిధంగా ఆ మహార్షికి వీడోలు చెప్పారు. వ్యాసుడు వాళ్ళందరినీ ఆశీర్వదించి అంతర్ధానమయ్యాడు. ఆ తరువాత.

- సీ.** అంబికేయుండు ధర్మాత్మజుఁ జిత్తుసం | ప్రీతి మోమునుఁ దీఁపుఁ బేరుఁ జలిచి
‘పసుమతీకార్య నిర్వహణంబు పెద్దకొఁ, ల్యాన సుండి నీ పసుభినము సడపు
కునికి కర్తవ్యమే? వినుకులు భీషమైంది, మహితులచేత సమగ్రభావ
మొంచినయివి యింక సుపదేశ మేమియు, పలవదు; రంపు మొప్పుని జనంబు
- తే.** వేచు; ననుజాసుగతుఁడవై వేగపామ్ము, దారయుతముగుఁ బులకి సుధారచలిత!
నీ కతమ్మున మున్న నా శోక మెల్లుఁ, బాసెఁ, దేజంబు సాఖ్యానుభవముఁ గంటి.

133

ప్రతిపదార్థం: ఆంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; మోమున్ను= ముఖంమీద; చిత్తపంప్రీతి= మనసులోని సంతుష్టి; తోఱ్ను= కనబడుతుండగా; ధర్మాత్మజున్= ధర్మరాజును; పెర్ను= పెరుతో (ప్రేమగా); పెలిచి= దగ్గరకు పెలిచి; ఉదారచరితు= ఉత్తమమైన నడవడి కలవాడా!; పసుమతీ-కార్య-నిర్వహణము= రాజ్యానికి సంబంధించిన (పాలన) పసులు నడపటం; పెద్ద= ప్రధానమైన అంశం; నీవు= నీవు; అనుదినము= ప్రతిరోజు; కొల్పున్ను= కొలుపులో; ఉండి= ఉనికిగలిగి; నడపక-ఉనికి= నిర్వహించకుండా ఉండటం; కర్తవ్యము+ఎ?= (నీకు) చేయదగినదేనా?; భీష్మ+ఆది-మహితుల చేతన్= భీష్ముడు మొదలైన గౌప్యవారి వలన; వినుకులు= నీవు విని తెలిసికొన్న రాజునీతి విషయాలు; సమగ్ర-భావము= సంపూర్ణత్వాన్ని; ఒందినయివి= పాందాయి; ఇంక్ను= ఇంక కొత్తగా; ఉపదేశము= చెప్పవలసినది; ఏమియున్= ఏమి; వలవదు= లేదు; ఒవ్వనిజనంబు= గిట్టనివారు; రంధ్రము= (నీ) పారపాటును గూర్చి; వేచున్= ఎదురుచుస్తూ ఉంటారు (అందుచేత); అనుజ-అనుగతుఁడవు+ఇ= తమ్ములచేత అనుసరించబడే వాడివి అయి; దార-యుతముగ్ను= భార్యలతో; వేగ= త్యరగా; పురికిన్= (హాసి) నగరానికి; పొమ్ము= వెళ్ళము; నీకతమున్ను= నీకారణంగా; నా శోకము= (పుత్ర) దుఃఖం; ఎల్లున్= సమస్తం; మున్ను+అ= ఇంతకు మున్పే; (దుర్యోధనాదులను ఇట్లా చూడకముందే); పాసెన్= తొలగిపోయింది; తేజంబు(నీ)= ఉత్సాహం; సాఖ్య-అనుభవమున్= ఆనంద అనుభూతినీ; కంటి(నీ)= పాందాను.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు మనసులోని సంతోషం ముఖంపై వ్యక్తం అవుతుండగా ధర్మరాజును దగ్గరకు పెలిచి (ఇట్లా అన్నాడు). ఉత్తమమైన నడవడి కలవాడా! ధర్మరాజు! రాజ్యకార్యానిర్వహణం ప్రముఖమైన విషయం (కష్టంతో కూడినది). కొలుపులో ఉండి నీవు స్వయంగా ప్రతిరోజు రాజకార్యాలు నడపకుండా ఉండటం తగునా? భీష్ముడు మొదలైన మహాత్ముల వలన రాజునీతులు సమగ్రంగా తెలిసికొని ఉన్నావు. క్రొత్తగా చెప్పవలసిం దేమీ లేదు. గిట్టనిజనం నీ ప్రమాదం కొరకు వెదకుతూ ఉంటారు. అందుచేత నీవు వెంటనే తమ్ముళ్ళను వెంటబెట్టుకొని భార్యలతో హాసినగరానికి వెళ్ళము. నీ వల్ల నా (పుత్ర) శోకం పూర్తిగా ఇంతకు మున్పే పోయింది. ఉత్సాహమూ, సుఖానుభూతి కలిగాయి.

- చ.** ‘తపమునెడన్ మంచియమతి తత్పర గావున దాని కోర్తు నీ
వపగతభేదమానసుఁడ వై నను నిం దతినిష్ట నొంది బం
చి పురజనంబు సమ్మదముఁ జెందగు సైనికు లుల్లసిల్లగా
సృపవర! యేంగి రాజ్య భరనిర్వహణం బొనలింపు’, నాపుడున్.

134

ప్రతిపదార్థం: నృపతర!= (ధర్మ) రాజు; మదీయ-మతి= నా మనస్సు; తపము-ఎడన్= తపస్సు విషయంలో; తత్వర= లగ్నమై ఉన్నది; కావున్= అందుచేత; దానికిన్= తపస్సు; బర్తున్= సహించగలను (అందుచేత); నీవు= నువ్వు; అపగత-ఫేద-మాన సుడవు= పోయిన విచారం కలిగిన మనస్సు గలవాడవు (మనసులో విచారం విడిచిపెట్టి); ఐ= అయి; ననున్= నన్ను; అతినిష్టన్= మిక్కిలి శ్రద్ధతో; ఇందున్= ఈ అరణ్యంలో; ఒందన్= (తపస్సు చేస్తూ) ఉండటానికి; ఎంచి= ఏర్పరచి; (నన్నిక్కడే వదలి) పురజనంబు= పొరులు; సమ్మదమున్= సంతోషం; చెందగన్= పొందేటట్లు; సైనికులు= బంటులు; ఉల్లసిల్లగాన్= ఉత్సాహం పొందేటట్లుగా; ఏగి= (హాస్తినగరానికి) వెళ్లి; రాజ్య-భర-నిర్వహణంబు= సామ్రాజ్యపు-కార్యభారాన్ని వహించటం; ఒనరింపు(ము)= చేయుము; నావుడున్= అని ధృతరాప్టుడు చెప్పగా, (తరువాతి పద్యంతో అన్నయం.)

తాత్పర్యం: రాజుశేష్టుడు ధర్మరాజు! నామనస్సు తపస్సు మీద లగ్నమై ఉన్నది. కాబట్టి తపస్సును నేను సులువుగా ఆచరించగలను. అందుచేత నీవు నిర్విచారంగా నన్ను ఈ అరణ్యంలో విడిచి, తపస్సు చేసికొననిచ్చి పొరులు (రాజ్య ప్రజలు) సంతోషించేటట్లుగా, మైన్యం ఉత్సాహం చెందే విధంగానూ, హాస్తినగరానికి వెళ్లి రాజకార్యాలను నిర్వహించుము. అని ధృతరాప్టుడు చెప్పగా (ధర్మరాజు ఇట్లా అన్నాడు.)

సీ. ధర్మతమూజుఁ దాతని తోడ నిట్లను, 'నథిప! భీమాదుల నరుగు బసుపు పుడమి రక్షింప; నీ యడుగులకడ నేను, నిలిచి మా తల్లుల నిస్సు గొలిచి యుంచితతపమున కనుగొఱం బైనట్టి. శుత్రాషణము సేయుచును దపణిని యతితోడ నుండెది; ననపుడు గాంధారి, యి ట్లనుఁ దగు 'నన్ను 'యావ కావె

తే. కురుకులమునకు సంరక్షకుఁడవు; నీవు, తండ్రులకుఁ జిండ మొసగు గర్తవు; భవజ్జ నకునిపంపు చేయుము; భూజనము దలంక, కుండఁ బో; మ్మా ప్రియము మా యుల్లములకు.' 135

ప్రతిపదార్థం: ధర్మరాజుఁడు= ధర్మరాజు; అతని తోడన్= ధృతరాప్టుడితో; ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనున్= అన్నాడు; అధిప!= (ధృతరాప్ట) రాజు! పుడమి(న్)= రాజ్యాన్ని; రక్షింపన్= కాపాడటం కొరకు; అరుగన్= (రాజ్యానికి తిరిగి) వెళ్చటానికి; భీమాదులన్= భీముడు మొదలైనవారిని; పనుపు(ము)= పంపించుము; నేను= నేను మాత్రం; నీ-అడుగుల-కడ(న్)= మీ పాదాల చెంతనే (ఇక్కడే, మీతో); నిలిచి= ఉండి; మా తల్లులన్= మా తల్లులు అయిన గాంధారినీ, కుంతినీ; నిస్సున్= నిన్ను (ధృతరాప్టుడిని); కొలిచి= సేవించి; అంచిత-తపమునకున్= మీ గౌప్య తపస్సుకు; అమగుణంబు= తగినది; ఐన-అట్టి-శుశ్రావణము= అయినటువంటి సేవ; చేయుచున్= చేస్తూ; తపన్-నియతి తోడన్= తపస్సుపై శ్రద్ధతో; ఉండెదన్= (ఇక్కడే) ఉంటాను; అనవుడు(న్)= అని ధర్మరాజు పలుకగా; గాంధారి= గాంధారి (ఇట్లా అన్నది); ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనదగున్+అన్న!= అనటం ఉచితమేనా నాయనా?; కురుకులమునకున్= కురువంశానికి; సంరక్షకుఁడవు= కాపాడవలసినవాడివి; ఈపు+అ= నీవే; కావే!= కావా!; తండ్రులకున్= (పాండురాజు, మొఱ) వంశంలోని పెద్దలకు; పిండము= పిండాన్ని (శాస్త్రక్రియలలో); ఒండగన్= ఇవ్వటం; కర్తవు= చేయవలసిన వాడివి; నీవు= నీవే; భవత్-జనకుని-పంపు= నీ తండ్రి (ధృతరాప్టుడు) చెప్పినది; చేయుము= ఆచరించుము; భూజనము= రాజ్యంలోని ప్రజలు; తలంకక-ఉండన్= కంగారు వడకుండా; పాముఁ= (వెంటనే) రాజధానికి వెళ్చుము; మా-ఉల్లములకున్= మా అందరి మనస్సులకూ; అది= నీవు రాజధానికి వెళ్చటమే; ప్రియము= ఇష్టం.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ధృతరాప్టుడితో ఇట్లా అన్నాడు. 'రాజు! రాజ్యాన్ని రక్షించడానికి (రాజధానికి) భీముడు మొదలైన వారిని పంపించుము. నేను ఇక్కడే మీ పాదాల వద్ద ఉండి, గాంధారినీ, కుంతినీ సేవించుకొంటూ, మీ తపస్సుకు తగినట్లుగా మీకు సేవ చేసికొంటూ తపోదీక్షలో ఉంటాను', ఆ మాటలకు గాంధారి ఇట్లా అన్నది. 'నాయనా! నీవు ఈ

విధంగా మాటాడవచ్చునా! కురువంశాన్ని రక్షించవలసిన వాడివి నీవే కదా! పాండుప్రభుతులైన తండ్రులకు శాస్త్రకర్మలు నిర్వహించటానికి నీవే కర్తవు. అందుచేత నీ తండ్రి (ధృతరాప్సుడు) చెప్పినట్లు చేయుము. ప్రజలు కలత చెందకుండా వెంటనే రాజ్యానికి తిరిగి వెళ్లు. అదే మా మనస్సులకు ఇష్టమైనది'.

వ. అని పలికిన, నష్టాండవార్జుండు పాండురాజుగ్రమహాషితో నిట్లనియే.

136

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ విధంగా; పలికినన్= (గాంధారి) అనగా; ఆ+పాండవ+అగ్రజుండు= పాండురాజు కొడుకులలో పెద్దవాడైన ఆ ధర్మరాజు; పాండురాజ-అగ్ర-మహాషితోన్= పాండురాజు యొక్క పెద్ద భార్యతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియోన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: గాంధారి ఆ విధంగా అనటంతో ధర్మరాజు కుంతితో ఈ ప్రకారంగా అన్నాడు.

అ. ‘ఇట్లు మీరు నన్ను నెంతయుఁ డఱిమిను, విపినభూమి మిమ్ము విడిచి పోవ

నియ్యకొనదు నాదుహృదయంబు; మునుపోలేఁ, గలుగ బిపుడు రాజ్యకాంఙ్క నాకు.

137

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; మీరు= మీరందరూ (గాంధారీ ధృతరాప్సులూ, మంత్రి); తఱిమినన్= ఇక్కడినుంచి వెంటబడి వెళ్ళగొట్టినస్పటికీ; మిమ్మున్= మీ అందరినీ; విపినభూమిన్= అరణ్యదేశంలో; విడిచి= నదలిపెట్టి; పోవన్= రాజ్యానికి తిరిగి వెళ్లటానికి; నాదుహృదయంబు= నా మనస్సు; మును+పోలెన్= ఇదివరకటివలె; ఇయ్యకొనదు= అంగీకరించటం లేదు; నాకున్= నాకు; ఇప్పుడు= ఇప్పుడు; రాజ్యకాంఙ్క= రాజ్యంమీద కోరిక; కలుగదు= లేదు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా మీరందరూ నన్ను ఎంతగా వెంటబడి తరిమినెట్టినా మిమ్మల్ని ఈ అడవిలో విడిచి వెళ్లటానికి ఇదివరకటివలె నా మనసు అంగీకరించటంలేదు. మునుపు ఉన్నట్లు ఇప్పుడు నాకు రాజ్యంమీద కోరిక లేదు.

క. విను పాంచాలురు మాత్స్యలు, వనితా జనశేషులైలి; వారలు లేమిన్

జననీ! శూన్యంబై తోఁ, చినయబి రాజ్యంబు నాదు చిత్తంబునకున్.

138

ప్రతిపదార్థం: జననీ!= అమ్మా!; విను= వినుము; పాంచాలురు(న్)= పాంచాల ((ద్రుపద) వంశపు వారూ; మాత్స్యలు= విరాటనగరస్థలూ; వనితా-జన-శేషులు= ఆడవాళ్లు మాత్రమే మిగిలిన వాళ్లు; ఐరి= అయ్యారు; వారలు= ఆ పాంచాల, మాత్స్యలు; లేమిన్= లేనందువలన; రాజ్యంబు= ఆ రాజ్యం; నాదు చిత్తంబునకున్= నా మనసుకు; శూన్యంబు+ఖ= నిర్జనం (సారం లేనిది)గా; తోఁచినయది= కనిపించింది.

తాత్పర్యం: అమ్మా! వినుము, పాంచాల వంశంలోనూ, మాత్స్యవంశంలోనూ (పురుషులంతా యుద్ధంలో మరణించటంతో) ఆడవాళ్లు మాత్రమే మిగిలారు. వాళ్లు ఎవరూ లేకపోవటం చేత ఆ రాజ్యం నా బుద్ధికి శూన్యంగా కనబడుతున్నది.

వ. అట్లుంగాక.

139

తాత్పర్యం: అంతే కాకుండా (తరువాతి పద్యంతో అస్వయం.)

క. సమరము బీటినకోలెను, శమనిరతా! నా మనంబు సారతపమునన్

రమయింపఁ గోరు యుష్టి, త్సమభిక తపమునకు నేను సందడి సేయన్.'

140

ప్రతిపదార్థం: శమనిరతా!= స్థిరమైన అంతరింద్రియ నిగ్రహంకలదానా!. తల్లి!; సమరము= కురుషైత యుద్ధం; తీటిసకోలెను= పూర్తి అయినప్పటినుండి కూడా; నామనంబు= నా మనసు; సార-తపమునన్= పరమార్థమైన తపస్సులో; రమియంపన్= ఆసక్తం కావటాన్ని; కోరున్= వాంచిస్తున్నది; నేను= (అటువంటి) నేను; యుష్ము-సమధిక-తపమునకున్= తీవ్రమయిన మీ అందరి తపస్సురు; సందడి= విష్ణుం; చేయన్= (నేను) కలిగించను.

తాత్పర్యం: అంతరింద్రియ నిగ్రహగుణంలో స్థిరమయిన తల్లి! భారతయుద్ధం ముగిసినప్పటి నుండి నా మనస్సు తపస్సునందే ఆసక్తమై ఉన్నది. నేను మీ తీవ్రమైన తపస్సుకు ఏ విధంగానూ ఆటంకం కలిగించను.

- సీ.** అన విని సహదేవుఁ డతనితో 'నే దప , మాచలంచెద; వీర లందఱకును
శుశ్రాష సేయు చియ్యాత్మంబున' నన్నఁ నక్కమారునిఁ గుంతి యక్క జేస్తి
'వలవదు మీరు రా వలఁతులై మామీఁఁ; భక్తి నింపెనఁగ సీ పలుకు నెట్లు
పలుక మీ యునికి తపమునకు విష్ణుంబ , కాక యెఱిగి మీర లెల్లభంగి
- అ.** మాకు నియమవిధి సమాచరణములపై? , నింత యెఱిగి మీర లెల్లభంగి
నరుగు టొప్పుఁ గాని కురుకులోధ్వహమ మాట , గొసక యునికి చనదు తసయులార!

141

ప్రతిపదార్థం: అనన్= అని ధర్మరాజు పలుకగా; విని= ఆలకించి; సహదేవుడు= సహదేవుడు; అతనితోన్= ధర్మరాజుతో (ఇట్లా అన్నాడు); ఈ+ఆశ్రమంబునన్= ఈ (ధృతరాష్ట్రాఁడి) ఆశ్రమంలోనే ఉండి; వీరులు-అందరున్= కుంతి మొదలైన వీరికందరికి; శుశ్రాష = సేవ; చేయుచున్= చేస్తూ; తపము= తపస్సు; నేను= నేను; ఆచరించెదన్= చేస్తాను; అన్నన్= అనగా; కుంతి= కుంతీదేవి; ఆ+కుమారునిన్= చిన్నకూడుకైన ఆ సహదేవుడిని; అక్కన్+చేర్చి= తన గుండెలకు హత్తుకొని. (ఇట్లా అన్నది); తసయులార!= కొడుకులారా!; మీరు= మీరు (ధర్మరాజుదులు); రా-వలఁతులు= రాజధర్మంలో సమర్థులు; ఏ= అయిఉండి; మామీఁది భక్తిన్= తల్లిదండ్రులపైన పూజ్య (సేవ) భావంతో; ఇంపు= ఇంపు; ఎసఁగన్= అతిశయించే విధంగా; ఈ పలుకులు= ఈ రాజ్యం వచ్చు. తపస్సు చేస్తాం అనే మాటలు; ఇట్లు= ఈ విధంగా (నేనంటే నేనని పోటీపడి); పలుకన్= అనటం; వలవదు= తగదు; మీ+ఉనికి= ఇక్కడ మీ స్థితి (మీరు ఇక్కడ ఉండటం); తపమునకున్= (మా) తపస్సుము; విష్ణుంబు+అ= అవరోధమే; కాక= అట్లా కాక; మాకున్= మాకు; నియమ-విధి-సమాచరణములపైన్= తాపసుల నియమాలూ, విధులూ ఆచరించటం విషయంలో; ఏక+అగ్రత= నిశ్శలయ్యది; ఎట్లు= ఏ విధంగా; కలుగున్?= సంభవిస్తుంది?; మీరు= మీరు; ఇంత= ఇది అంతా; ఎఱ్ఱిగి= గ్రహించి; ఎల్లభంగిన్= అన్న విధాలుగానూ; అరుగుట= (రాజ్యానికి తిరిగి) వెళ్లటం; ఒప్పన్= మంచిది (కడ్రవ్యం); కాని= అంతే తప్ప; కురుకుల-ఉద్యోగు-మాట= కురువంశాన్ని ఉద్ధరించేవాడయిన ఈ ధృతరాష్ట్రాఁడి మాటను; కొసక= అనుసరించక; ఉనికి= ఇక్కడే ఉండటం; చనదు= తగినది కాదు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఆ విధంగా పల్గుటం విని సహదేవుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు. (కుంతి ప్రభృతులైన) వాళ్యందరికీ సేవలు చేస్తూ ఈ ఆశ్రమంలో ఉండి తపస్సు నేను చేస్తాను. ఆ చిన్నవాడి (కొడుకు) మాటలకు కుంతి సహదేవుడిని, గుండెలకు హత్తుకొని ఇట్లా అన్నది. ‘కొడుకులారా! మీరు రాజధర్మంలో సమర్థులయిఉండే మా (తల్లిదండ్రుల) మీద సేవాదృష్టితో, ఈ మాటలు ఇట్లా అనటం తగదు. మీరు ఇక్కడ ఉండటం మా తపస్సుకు ఆటంకమే అన్నతుంది తప్ప) తాపసధర్మ ఆచరణంలో మాకు నిబ్బరమైన బుట్టి ఎట్లా కలుగుతుంది? మీరు ఇది

మొత్తం గ్రహించి రాజ్యానికి తిరిగి వెళ్లటమే అన్ని విధాలుగానూ ఉచితం. కురువంశ-ఉద్ధారకుడైన ఈ ధృతరాష్ట్రుడి మాట వినుండా మీరు ఈ ఆశ్రమంలో ఉండిపోవటం ఉచితం కాదు'.

- వ. ‘మీకు సర్వకార్యంబుల యొడను శుభంబులయ్యెడును; బోయి రం’ దనిన నజాతశత్రుండు మఱియొండు వలుకం బుయిలోడి ధృతరాష్ట్రునితోడం’ దపశిమహానీయులైన మిమ్ముం గొలిచి గత కల్పమండ సైతి మీ యాజ్ఞాపనంబు దలనిడికొని పురంబునకుం బోయి వచ్చేడు’ ననుటయు నక్కురువుర్ధుం డతని ఓవించుచు నాలింగనంబు చేసి, భీమసేను సాంత్యన వచనంబులం భీతుం గావించి కౌగెలించుకొని, గాండీవిం గొనియాడి సంశేషం బాచరించి, కవల సంఖావించి పరిరంభణంబు నిర్వల్తించిన, నయ్యవురు నతని పాదంబులకుఁ బ్రంమిల్లి యాశీర్వాదంబులు వడసి.

142

ప్రతిపదార్థం: మీకున్ = మీకు (పాండవులకు); సర్వకార్యంబుల-ఎడను = అన్ని పనులలోనూ; శుభంబులు = మేళ్ళు; అయ్యెడును = అగుగాక; పోయిరండు = వెళ్ళిరండి; అనినన్ = అని కుంతి వలుకగా; అజాతశత్రుండు = ధర్మరాజు; మఱి-ఒండు = మరొక మాట; పలుకన్ = చెప్పుటానికి; పుయిలోడి = జంకి; ధృతరాష్ట్రునితోడన్ = ధృతరాష్ట్రుడితో; తపోమహానీయులు = తపశ్చక్తిచేత గొప్పవారయిన; మిమ్మున్ = మిమ్ముల్ని; కొలిచి = సేవించి; గతల్ముండన్ = పాపాలు తోలగిపోయిన వాడిని; ఐతిన్ = అయునాను; మీ-ఆజ్ఞాపనంబు = (రాజ్ధానికి తిరిగివెళ్ళుచున్న) మీయొక్క ఆనతిని; తలన్-శ్రడ్ధికొని = శిరసా వహించి (తలదాల్చి); పురంబునకున్ = హస్తినగరానికి; పోయి వచ్చేడన్ = వెళ్ళివస్తాను; అనుటయున్ = అని ధర్మరాజు పలుకగా; ఆ+కురువుర్ధుండు = ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; అతనిన్ = ధర్మరాజును; దీవించుచున్ = ఆశీర్వదిస్తూ; ఆలింగనంబు-చేసి = కౌగిలించుకొని; భీమసేనున్ = భీముడిని; సాంత్యన-వచనంబులన్ = సముదాయింపు మాటలతో; ప్రీతున్ = సంతోషించిన వాడిని; కావించి = చేసి; కౌగిలించుకొని = దగ్గరకు తీసికొని; గాండీవిన్ = అర్థముడిని; కొనియాడి = పాగడి; సంశేషంబు = కౌగిలింతను; ఆచరించి = చేసి; కవలన్ = నకులసహదేవులను; సంఖావించి = మన్మింపు మాటలతో ఆదరించి; పరిరంభణము = కౌగిలించినన్ = నడపగా; ఆ+ఏవురు = ఆ పాండవులైదుగురు; అతని పాదంబులకున్ = ధృతరాష్ట్రుడి కాళ్ళు; ప్రణమిల్లి = సమస్కారం చేసి; ఆశీర్వాదంబులు = ధృతరాష్ట్రుడి ఆశీస్మృలు; పడసి = పాంది.

తాత్పర్యం: మీకు అన్ని పనుల్లోనూ మేలు కలుగుతుంది. ఇక వెళ్ళిరండి అన్నది కుంతి. ధర్మరాజు కుంతితో ఇంకొక మాట అనటానికి సంకోచించాడు. ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు. తపశ్చక్తిచేత మహిమగల మిమ్ముల్ని సేవించి నేను నా పాపాలన్నీ పాగొట్టుకొన్నాను. మీ ఆజ్ఞ తలదాల్చి హస్తినగరానికి వెళ్లి వస్తాను’ అన్నాడు. అప్పుడు ధృతరాష్ట్రుడు ధర్మరాజును ఆశీర్వదిస్తూ, గుండెలకు హత్తుకొన్నాడు. భీముడిని సముదాయింపుమాటలతో సంతృప్తిపరిచి, కౌగిలించుకొన్నాడు. అర్థముడిని పాగడి ఆలింగనం చేసికొన్నాడు. నకులసహదేవులను మన్మించి కౌగిలించుకొన్నాడు. అపు డా పాండవులు అయిదుగురూ ధృతరాష్ట్రుడి పాదాలకు ప్రణామం చేసి, ధృతరాష్ట్రుడి ఆశీస్మృలు పాందారు.

- సీ. అతిభక్తి గాంధాలి యడుగుల కెఱగిన, నద్దేవి వారల నక్కు జేల్లి
ఓవించె; వారుఁ గుంతీ చరణంబులు, ఫాలముల్ వొందంగఁ బ్రంశు లైను
దపుక గ్రుచ్ఛి యందఱ నొక్క కౌగెటుఁ, బొచివి యాశీర్వాదములు గ్రమమున
నల్లివిపెంపున నలరుమనంబుతో, వేర్వేఱ యచ్చె నా వీరజనని

తే. ద్రుష్టి పుత్రీకా ప్రభృతి వధూజనములు, తగు తెఱంగుల మామ నత్తలను వీడు
కొనిల వారును వారు నగ్నురు జనముల, నల్ల వలగొని చనిల సృపాగ్రగణ్య!

143

ప్రతిపదార్థం: సృప+అగ్ర-గణ్య!= రాజులలో ప్రథముడా! జనమేజయ మహారాజా! అతిభక్తిన్= మిక్కిలి పూజ్యభావంతో; గాంధారి+అడుగులకున్= గాంధారి పాదాలకు; ఎఱిగినన్= (పాండవులు) నంగి నమస్కారం చేయగా; ఆ+దేవి= ఆ గాంధారి; వారలన్= ఆ పాండవులను; అక్కున్+చేర్చి= గుండెకు హత్తుకొని; దీవించెన్= ఆశీర్వదించింది; వారున్= ఆ పాండవులు కూడా; పాలముల్= తమ నుచటి ప్రదేశాలు (శిరస్సులు); కుంతీచరణంబులు= కుంతీదేవి పాదాలను; పొందగన్= తాకగా; ప్రణాతులు= ప్రణామంచేసినవారు; ఐనన్= కాగా; ఆ-వీర-జనని= పాండవ వీరులను కన్న ఆ కుంతి; తప్పక= గట్టిగా; గ్రుచ్చి= పట్టుకొని; అందఱన్= పాండవులు అయిదుగురినీ; ఒక్క కౌగిటన్= ఒకే (సారి) కౌగిలిలో; పాదివి= దగ్గరకు తీసికొని; అర్చిలి పెంపునన్= అధికమైన వాత్సల్యంతో; అలరు-మనంబుతోన్= సంతృష్టి నిండిన మనస్సుతో; వేర్యేఱ= ఎవరికి వారికిగా; క్రమమునన్= (ధృతరాజుదులకు) వరుసగా; ఆశీర్వదములు= దీవెనలు; ఇచ్చేవ్= ఇచ్చింది; ద్రుష్టి పుత్రీకా= ద్రోషది; ప్రభృతి= మొదలైన; వధూ-జనములు= ప్రీలు; మామన్= మామ అయిన ధృతరాష్ట్రుడినీ; అత్తలను= అత్తలయిన గాంధారినీ, కుంతినీ; తగుతెఱంగులన్= తగిన పద్ధతులలో; వీడుకొనిరి= వీడ్జ్యులు తీసికొన్నారు; వారును= పాండవులూ; వారు= ద్రోషది మొదలయిన ప్రీలు; ఆ+గురుజనములన్= ధృతరాష్ట్రోదులైన పెద్దలను; అల్ల(వ్)= మెల్లగా; వలగొని-చనిరి= (మట్టగా తిరిగారు) ప్రదక్షిణం చేసి వెళ్లారు.

తాత్వర్యం: జనమేజయమహారాజా! తరువాత పాండవులు గాంధారి పాదాలకు నమస్కరించారు. ఆమె వాళ్ళను కౌగిలించుకొని దీవించింది. ఆ తర్వాత పాండవులు కుంతీదేవి పాదాలపై శిరసులుంచి నమస్కరించారు. వీరమాత అయిన కుంతి వారిని గట్టిగా పట్టుకొని అందరినీ ఒకేసారి కౌగిలిలోనికి తీసికొని వాత్సల్యం నిండిన మనసుతో, వరుసగా అందరికి వేరు వేరుగా ఆశీస్సు లిచ్చింది. అటుపిమ్మట ద్రోషది మొదలయిన ప్రీ జనంగూడా తగు విధంగా ధృతరాష్ట్రుడు, గాంధారి, కుంతీదేవులనుంచి వీడుకోలు తీసికొన్నారు. ఆ పాండవులు, ద్రోషది ప్రభృతులైన ప్రీలు అందరూ ధృతరాష్ట్రోదులకు మెల్లగా ప్రదక్షిణం చేశారు.

క. చని పరిజనములుబోరులు, ననుమోదము తోడఁ గొలువ నలగిరి నగరం
బునకున్ గన్నుల పండువు, జనపదముజనం బోనర్ప జనసంస్తుతాయ!

144

ప్రతిపదార్థం: జన సంప్రత్యా!= ప్రజలచేత పొగడబడే వాడా! (జనమేజయా!); చని= ప్రదక్షిణం చేసి; (పాండవులు-ద్రోషద్వాది ప్రీలు, ధృతరాష్ట్రోదులకు-వలగొని) అనుమోదముతోడన్= సంతోషమంతో; పరిజనములన్= సేవకులూ; పొరులున్= ప్రజలూ; కొలువన్= సేవిస్తుండగా; జనపదము-జనంబు= (దారిలో) పల్లె ప్రజలు; కన్నల పండువు= (నేత్రపర్వం= కంటికి ఇంపు) సంతోషమం; ఒనర్పన్= కల్పించగా; నగరంబునకున్= హస్తినగరానికి; అరిగిరి= వెళ్లారు.)

తాత్వర్యం: ప్రజల ప్రశంసలు పాందిన వాడా! (జనమేజయ మహారాజా!) ఆ విధంగా పాండవులూ, ద్రోషది ప్రభృతి ప్రీలూ, ధృతరాష్ట్రోదులకు ప్రదక్షిణంచేసి-తమనేవమలూ, (తమతో వచ్చిన) ప్రజలూ సంతోషమంగా తమను సేవిస్తుండగా, (ప్రయాణిలో దారిలో) పల్లె ప్రజలు కనువిందు చేయగా హస్తినగరానికి వెళ్లారు.

వ. అలగిసముచిత వర్తనంబుల నుండిరి; కొంతకాలంబు చనిన నొక్కనాడు నారదమునీంద్రుం దసుజనహితుం దై యున్న ధర్మతసయుక్తముకుఁ జనుదెంచిన, నజ్జననాధుండు దమ్ములుం దానును నమ్మహిత్యునకు భక్తిం

బ్రాహ్మిణియానునార్థ్య పాదాచిసత్కారంబు లోనల్ని తదీయ సమీపంబున నాసీములై; రతని వదనంబు విలోకించి వినయం బెసంగ నమ్మిషాపతి 'మహా భాగ! యొందుండి రాక! యేదేశంబులఁజలంచితిల? నేను మీకు నేమిపని సేయుదుఁ జెప్పుం 'డనిన నప్పరమసంయమి యప్పుడమిటేనితోడ.

145

ప్రతిపదార్థం: అరిగి= (పాండవులు హాస్తినగరానికి) వెళ్లి; సముచితవర్తనంబులన్= అర్ఘమైన నడవడులతో; ఉండిరి= ఉన్నారు; కొంతకాలంబు= ఈ విధంగా కొంతకాలం; చనినన్= కడచిపోగా; అనుజ-సహితుండు= తమ్ములతో కూడినవాడు; ఏ= ఉన్న; ధర్మతనయుకడున్= ధర్మరాజు వద్దకు; ఒక్కనాడు= ఒకానోకరోజు; నారదమునీంద్రుండు= ముని శ్రేష్ఠుడైన నారదుడు; చనుదెంచినన్= రాగా; ఆ+మహాత్మునరున్= మహాముఖావుడయిన ఆ నారదమునికి; ఆ+జననాధుండు= ఆ (ధర్మ) రాజు; తమ్ములున్= భీముడు మొదలైన తమ్ముళ్ళు; తానును= తానూ; భక్తిన్= భక్తితో; ప్రణమిల్లి= పాదాభివందనం చేసి; ఆసన+అర్ఘు+పాద్య- ఆది-సత్కారంబులు= కూర్చుండటానికి ఆసనం చూపటం అర్ఘునకూ, పాదప్రక్షాళనకూ నీళ్ళు ఇప్పటం, మొదలైన గౌరవాన్ని తెలిసే పనులు; ఒనర్చి= చేసి; తదీయ-సమీపంబునన్= ఆ నారదమునికి దగ్గరగా; ఆసీనులు+ఖరి= (పాండవులు) కూర్చున్నారు; ఆ+మహీపతి= ఆ (ధర్మ) రాజు; అతనివదనంబు= నారదుడి ముఖాన్ని; విలోకించి= చూచి; వినయంబు= నమ్మభావం; ఎసంగన్= అతిశయించగా; మహోభాగి= మహాత్మా; రాక= తమరు ఇక్కడికి రాపటం; ఎందున్+ఉండి?= ఎక్కడినుంచి?; ఏదేశంబులన్= ఏమే చోట్లు; చరించితిరి?= తిరిగారు?; మీకున్= మీకొరకుగా; నేను= నేను (ధర్మరాజు); ఏమిపని= ఏపని; చేయుదున్= చేయగలను; చెప్పుండు= తెలియజేయండి; అనినన్= అని ధర్మరాజు పలుకగా; ఆపరమ-సంయమి= ఆ మునిశ్రేష్టుడయిన ఆ నారదుడు; ఆ+పుడమిటేనితోడన్= ఆ(ధర్మ)రాజుతో, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా హాస్తినగరానికి వెళ్లిన పాండవులు అర్ఘమైన ప్రవర్తనతో ఉంటున్నారు. ఇట్లా కొన్నాళ్ళు గడచిన తరువాత ఒకరోజు ధర్మరాజు తమ్ముళ్ళతో కలిసి కూర్చుని ఉన్నసమయంలో నారదుడు వచ్చాడు. అప్పడు తమ్ముళ్ళు, తానూ నారదుడికి ప్రణామం చేసి, ఆసనం చూపి, అర్ఘుం, పాద్యం మొదలైన మర్యాదలు చేసి ఆ నారదుడి వద్దనే కూర్చున్నాడు. అప్పడా ధర్మరాజు నారదుడి ముఖం చూస్తూ-వినయం అధికం కాగా (ఇట్లా అన్నాడు) 'మహాత్మా! తమరు ఎక్కడినుండి వస్తున్నారు? ఎక్కడెక్కడ సంచరించారు? మీ కొరకు నేను చేయగలిగిన పని ఏమిటి? తెలియజేయండి' అన్నాడు. అప్పడు నారదమహార్షి ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు.

నారదుడు పాండవులకు ధృతరాష్ట్రాదుల నిర్మాణంబు చెప్పట. (సం.15-45-1)

- సీ.** 'భూపవరేణ్య! తపాశివనంబునుండి, వచ్చితీఁ బీర్ధసేవా పరత్వ
మున నేను బహుదేశములఁ జలించితి; నినుఁ, గని పెద్దకాలంబు గానఁ జూడడ
బివిల యిందులకు నేతెంచితి; ధృతరాష్ట్రు, చరితంబు జాప్తావీపలిసరంబు
జనములచే వింటి' ననిన నజ్జనపతి, 'యా రాజువరుడు గాంధాలి గొంతి
- తే.** సంజయుండు సమాధాన సహితులై శ, లీరముల వింత పుట్టుకున్నారె?' యనియే;
ననుడు నద్దేవముని 'హాలి యభిల వర్త, నంబు వినుము సుస్థిర హృదయంబుతోడ.'

146

ప్రతిషథార్థం: భూషపరేణ్య! = (భూషిని పాలించే వారిలో) శైష్వుడా! ధర్మరాజు!; నేను= నేను (నారదుడు); తపోవనంబున-నుండి= ముని ఆశ్రమమునుండి; వచ్చితిన్= వచ్చాను; తీర్థసేవా-పరత్యమున్న్= పుణ్య తీర్థాలను సేవించటంలో లగ్గుమయిన బుద్ధితో; బహు దేశములన్= అనేకములైన దేశాలలో; చరించితిన్= తిరిగాను; నినున్= నిన్ను (ధర్మరాజును); కని= చూచి; పెద్ద-కాలంబు=చాలా కాలమైనది; కాన్న్= కాబట్టి; చూడన్= నిన్ను చూడాలని; తివిరి= (మతూహలంగలిగి సప్తయత్పంగా) ఇందులకున్= హస్తినగరానికి; ఏతంచితిన్= వచ్చాను; ధృతరాష్ట్రు చరితంబు= ధృతరాష్ట్రుడి యొక్క వృత్తాంతాన్ని; జాహ్నావీ-పరిసరంబు-జనములచేన్= గంగానదికి చుట్టుప్రక్కల ఉన్న జనాలవలన; వింటిన్= విన్నాను; అనిన్న్= అని నారదుడు పల్గుగా; ఆ+జనపతి= ఆ (ధర్మ) రాజు; ఆ రాజవరుఁడు= రాజులలో శైష్వుడైన ఆ ధృతరాష్ట్రుడూ; గాంధారి= గాంధారీ; గొంతి= కుంతిదేవి; సంజయుండున్= సంజయుడూ; సమాధాన- సహాతులు-ఐ= స్థిరమైన తపస్సుమాధితో కూడిన వారు అయి; శరీరములన్= తమ దేహాలలో; వింత= వైపరీత్యం; పుట్టక= ఏర్పడుండా; ఉన్నారె?= సుఖంగా ఉన్నారా?; అనియెన్= అన్నాడు; అనడున్= ధర్మరాజు ఆ విధంగా ప్రశ్నింపగా; ఆ+దేవముని= ఆ నారదుపూర్వి (ఇట్లా అన్నాడు); వారి-అభిల-వర్తనంబు= ధృతరాష్ట్రుడుల వృత్తాంతం మొత్తమూ; సుష్టిర్-హృదయంబుతోడన్= సావధానమతితో; వినుము= వినుము.

తాత్పర్యం: ‘రాజులలో శైష్వుడా! ధర్మరాజు! ఆశ్రమం నుండి వస్తున్నాను. పుణ్య తీర్థాలను సేవించాలనే కోరికతో చాలా దేశాలు తిరిగాను. నిన్ను చూచి చాల కాలమైనది కాబట్టి ఒకసారి చూచిపోదామని ఇక్కడికి వచ్చాను. గంగానది చుట్టుప్రక్కల జనంవలన ధృతరాష్ట్రుడుల వృత్తాంతం విన్నాను.’ అనిన నారదుడి మాటలు విని ఆ ధర్మరాజు’ ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజు, గాంధారీ, కుంతి, సంజయుడూ, నిశ్చలతపోదీక్కతో, శరీరాలకు ఏ విధమైన పైపరీత్యమూ కలగనుండా సుఖంగా ఉన్నారా?’ అని అడిగాడు. అందుకు నారదుడు వారి సంగతులన్నీ (చెప్పుతాను) సావధానమద్దితో వినుము’. (అన్నాడు).

వ. అని పలికి యిట్లను ‘మీరు పాశియి కాంతారంబున నక్కరువ్యధ్యం గొలిచియుండి, యతం డసుమతి సేయ నిట వచ్చితిరి; మతి కొన్ని బినంబులకు.

147

ప్రతిషథార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; పలికి= చెప్పి; ఇట్లు= (నారదుడు) ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు; మీరు= పాండవులు; పాశియి= (ధృతరాష్ట్రుడులను చూడటానికి) వెళ్లి; కాంతారంబున్న్= అడవిలో; ఆ+కురువ్యధ్యన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని; కొలిచి+ఉండి= సేవిస్తూ ఉండి; అతండు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; అనుమతి చేయన్= పంపగా; ఇట్లు= రాజ్యానికి; వచ్చితిరి= వచ్చారు; మతి= తరువాత; కొన్నిదినంబులకున్= కొన్ని రోజులకు.

తాత్పర్యం: నారదుడు ఆ విధంగా పలికి మళ్ళీ ఇట్లా అన్నాడు. ‘మీరు (పాండవులు) ధృతరాష్ట్రుడులను చూడడానికి వెళ్లి అరణ్యంలో ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని సేవించి-అతడు పంపించగా రాజ్యానికి తిరిగి వచ్చారు. ఆ తరువాత కొన్నినాళ్ళకు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. ఆ రాజు నియతి గాంధాలయు గొంతియు, సంజయుండును దీంత చనగ నగ్గి పాశిత్రంబు గొని యాజకీయరం బర్షేసు, రంబయి పాశి నిజాతమును విడిచి యలగే గంగాద్వార పలసరారణ్య భా, గమునకు; నందు దుష్టరతపంబు వాయుభక్తతఁ బుఅని చేయఁ దొడంగే; గాం, ధాలయు నీళ్ళ నాపోరకలన

తే. మౌపి యొనలించె; గొంతి మాసోపవాసః, నియమ మూడి వల్లించె; సంజయుడు సప్త భోజనాంతరితం బగు భోజనంబు, త్రతము గాగ్గఁ జలించే గౌరవుముఖ్యము!

148

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ్య-ముఖ్యి! = కురువంశ్యులో ఎన్నదగిన ధర్మరాజా!; నియతిన్ = నియమంతో; గాంధారియన్ = గాంధారీ; గొంతియన్ = కుంతి; సంజయుండును = సంజయుడూ; తోన్+అ = వెంటనే; చనగన్ = రాగా; యాజక+ఉత్సవంబు = బుత్తికుల సమాహం; అగ్నిహోత్రంబు = అగ్నిని; కొని = తీసికొని; అగ్రేసరంబు = (ధృతరాష్ట్రడికి) ముందుగా; పోన్ = పోతూఉండగా; ఆ రాజు = ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; నిజ+అశ్రమము = (శతయూపాశ్రమ సమీపంలో ఏర్పరచుకొన్న) తన తపోవనాన్ని; విడిచి = వదలిపెట్టి; గంగా-ద్వార-పరిసర-అరణ్య-భాగమునమ్ = గంగ పుట్టిన చోటికి (గురుద్వారం) సమీపంలో ఉన్న అడవి ప్రదేశానికి; అరిగన్ = పెళ్ళాడు; అందున్ = ఆ అరణ్యంలో; వాయుభ్రష్టతన్ = కేవలం గాలి మాత్రమే ఆహారంగా తీసికొనటం అనే నియమం; పూని = అనుసరించి; దున్-కర తపంబు = అసాధ్యమైన తపస్సు; చేయన్-తొడంగెన్ = చేయటం ప్రారంభించాడు; గాంధారియన్ = గాంధారి కూడా; నీళ్చన్ = నీటిని; ఆహార-కలనము = ఆహారంగా స్వీకరించే నియమాన్ని; ఓపి = అనుసరించి; ఒనరించెన్ = తపస్సు చేసింది; గొంతి = కుంతి; మాస-ఉపవాస-నియమము = నెలరోజులు ఉపవాసం చేసేటటువంటి (నెలకొక్కసారి ఆహారం తీసికొన్న) కట్టుబాటును; ఉఁడి = ఆశ్రయించి; వర్తించెన్ = తపస్సు చేస్తూ ఉన్నది; సంజయుడు(న్) = సంజయుడూ కూడా; సప్తభోజన+అంతరితంబు = ఏడు భోజనాల వ్యవధానంతో (ఏడుపూటల కొకసారి); భోజనంబు = భోజనం తీసికొనటం; త్రతము+కాగన్ = నియమంగా; చరించెన్ = ఆ అరణ్యంలో తపస్సు ఆచరించాడు.

తాత్పర్యం: కురుశేష్ముడా! ధర్మరాజా! నియమవంతంగా, గాంధారీ, కుంతి, సంజయుడూ తనను వెన్నంటి వస్తుండగా, బుత్తికులు అగ్నులు తీసికొని తనకు ముందుగా నడుస్తుండగా, ఆ ధృతరాష్ట్రుడు తన అశ్రమాన్ని విడిచిపెట్టి గంగా ముఖం పరిసరాలో ఉన్న అరణ్యాలకు వెళ్ళాడు. అక్కడ కేవలం గాలి ఆహారంగా ఇతరులకు అసాధ్యతపస్సు ప్రారంభించాడు. గాంధారి నీళ్చు మాత్రం ఆహారంగా తీసికొంటూ తపస్సు ఆచరించింది. మాసోపవాసంతో నెలకొక సారి భోజనం తీసికొంటూ కుంతి, ఏడుపూటల కొక పర్యాయం భోజనం తీసికొంటూ సంజయుడూ అక్కడ తపస్సు చేశారు.

తే. యాజకులు దార యక్కురురాజు భక్తి, యుక్తి నొఢ్చనుండగ నగ్గిపోతీత్త పశోమ
మాచలింతు రొక్కుకమల యతఁడు పుర్ణి, శాల వెడవి శూన్యాటివి సంచలించు.

149

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కురురాజు = ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; భక్తియుక్తిన్ = పూజ్యబావంతో కూడి; భద్రన్ = సమీపంలో ఉండగన్ = ఉండగగా; యాజకులు = బుత్తికులు; అగ్నిహోత్ర-హోమము = అగ్నులో విధుక్కంగా, హోమాన్ని; ఆచరింతురు = చేస్తుంటారు; ఒక్క+బక్క మరి = ఒక్కొక్కసారి; అతడు = ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; పర్మణాల(న్) = అశ్రమాన్ని; వెడలి = విడిచిపెట్టి; శూన్య-అటవిన్ = నిర్జనమైన అరణ్యాలలో; సంచరించున్ = తిరుగుతుంటాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ధృతరాష్ట్రుడు భక్తి భావంతో, సమీపంలో ఉండగా బుత్తికులు హోమంచేసేవారు. ఒక్కొక్కసారి అశ్రమం విడిచి నిర్జనమైన అరణ్యాలలో తిరుగుతుంటాడు ఆ ధృతరాష్ట్రుడు.

వ. విషమ ప్రదేశంబుల నవ్విభునకు సంజయుండును, గాంధారికిఁ గుంతియుఁ గస్సై మెలంగుదు; రొక్కునాఁడు వారలందఱు గంగాద్వారంబునం గృతస్నానులై యాత్రమంబునకు వచ్చుచుండ మహాతోద్ధాతంబై. 150

ప్రతిపదార్థం: విషమ-ప్రదేశంబులన్= సమంగాలేని చోట్ల; ఆ+విభునకున్= ఆ ధృతరాష్ట్రడికి; సంజయుండును= సంజయుడూ; గాంధారికిన్= గాంధారికి; కుంతియున్= కుంతి; కన్న+అయి= నేత్రంగా; మెలంగురురు= మసలుకొంటారు; ఒక్కనాడు= ఒకానొకరోజు; వారలు+అందటున్= ధృతరాష్ట్రుడు మొదలైన వారంతా; గంగాద్వారంబునక్= గంగాముఖంలో; కృతస్నానులు-ఇ= స్నానం చేసిన వారయి; ఆశ్రమంబునకున్= తమ తపోవనానికి; వచ్చుచున్+ఉండన్= వస్తూండగా; మహో-వాత-ఉద్ధాతంబు+ఇ= పెద్ద సుడిగాలిచేత-ఎగసిపడుతూ.

తాత్పర్యం: సమంగాని కష్టమైన పథలాలలో ధృతరాష్ట్రడికి సంజయుడూ, గాంధారి, కుంతి కన్నులవలె మసలుకొనేవారు. ఒకరోజు వాళ్ళందరూ గంగాద్వారంలో స్నానం చేసి తిరిగి ఆశ్రమానికి వస్తూ ఉండగా పెద్ద సుడిగాలిలో ఎగసి పడుతూ-(దావానలం వ్యాపించిందని తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

- సీ.** పటుతరం బగు చట్టచ్ఛటురవ మెసఁగంగి, ప్రూఢులుఁ బోదలును గాచికొనుచు
గమరును నార్త్రనాదంబును బెల్లుగి, నభీలమ్మగంబుల నాచికొనుచు
లాగలఁ బుట్టల లోగిన శిఖిల భు, జంగమ కులముల వ్రింగికొనుచు
వెగడొంబి యఱచుచు నెగయు బల్ములుఁ గులఁ, బోగ సూర్యుకీలలఁ బోధివి కొనుచు
- తే.** దెసల నన్నటుఁ దన సముచ్చర్థగతులు, డారుణ స్వరణమున విస్తార మొంద
భేచరులకును భయముగ నేచి పరగె, నధ్నతోర్ధవం బైత మహినలంబు.

151

ప్రతిపదార్థం: పటుతరంబు= మిక్కిలి ధృథం; అగు= అయినటువంటి; చటు చ్ఛటురవము= చటు, చటు, అనే విధమైన వోత; ఎసఁగన్= అతిశయిస్తుండగా, ప్రూఢులున్= పెద్ద పెద్ద చెట్లనూ; పొదలున్= పొదరులనూ; కాల్పుకొంటూ; కమరును= కాల్పులూ (చర్చిం కాలిన వాసనా); ఆర్త్రనాదములును= బాధతో చేసిన అరపులూ; పెల్లుగన్= అధికం కాగా; అభిల మృగంబులన్= సమస్తమైన జంతువులనూ; ఆగి కొనుచున్= ఆక్రమించుకొంటూ; లాగలన్= బౌరియలలోనూ; పుట్టులన్= (పాము) పుట్టులలోనూ; లోగినన్= (లోపలకు) చొచ్చుకుపోయినా; శిఖలన్= మంటలతో; భుజంగమ-కులములన్= పాముల సముద్యాలను; ప్రింగికొనుచున్= మింగివేస్తూ (దగ్గం చేస్తూ); వెగడు= భయం; ఒంది= పొంది; అఱచుచున్= అరుస్తూ; ఎగయు= ఆకాశంలోకి ఎగిరిపోతున్న; బల్-పులుగులన్= అధికమైన పద్మలనూ; పొగన్= పొగతోను; ఊర్ధ్వ కీలలన్= ఎత్తైన జ్యాలలతోనూ; పొదివికొనుచున్= తనలోపలికి లాక్ష్మింటూ; దెసలన్-అన్నిటన్= దిక్కులన్నింటినిండా; తన-సముచ్చర్థ-గతులు= తన (దావగి) యొక్క-పోచిన-పోకడలు; దారుణ-స్వరణమునక్= భయం కలిగిస్తూ; విస్తారము+బందన్= విరివికాగా; అద్భుత+ఉద్ధవంబు= ఆశ్చర్యంగా పుట్టినది; పన= అయినటువంటి; మహో+అనలంబు= గొప్ప అగ్ని; భేచరులకును= ఆకాశంలో సంచరించే దేవాదులకు సైతం; భయముగన్= భయం పుట్టిస్తూ; ఏచి= పెరిగి; పరగెన్= వ్యాపించింది.

తాత్పర్యం: ధృడమైన-చటు, చటు అనే ధృనులు పోచ్చుతుండగా పెద్ద పెద్ద మాకులనూ, పొదలనూ కాలుస్తూ కాలుస్తూ బాధతోడి అరుపులూ అధికం అనుతుండగా, సమస్తమైన జంతువులను ఆక్రమించుకొంటూ కన్నాలలోనూ, పుట్టులలోనూ ప్రవేశించినా (తన) మంటలతో పాములను మింగుతూ, భయంతో అరుస్తూ ఆకాశంలోకి ఎగిరిపోతున్న పద్మలను పొగతోనూ, జ్యాలలతోనూ, తనలోపలికి లాక్ష్మింటూ, అన్ని దిక్కులలోనూ అడ్డు లేకుండా ఉన్న తన పోకడలు భయం కలిగిస్తుండగా ఆశ్చర్యంగా ఏర్పడిన మహాగ్ని దేవగంధర్వాది ఆకాశ గాములకు సైతం భయం పుట్టిస్తూ పెరిగి వ్యాపించింది.

హ. ఇష్టోరగలి చిచ్చు గవిని చుట్టూ ముట్టిన నమ్మనుజనాధుందును నన్నాతులు నిరాహారులై యునికిం జేసే యొక్క చోటు దణియ నుటికి తొలంగిపాశివ లాపులేరై; రట్టియెడ నా రాజల్భసత్తముండు సంజయుతోడ. 152

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఎరగలి-చిచ్చు= దావాగ్ని; కవిసి= వ్యాపించి; చుట్టూ-ముట్టినవ్వు= చుట్టూనిండగా; ఆ+మనుజ నాధుందును= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; ఆ+నాతులు(వ్)= ఆ ప్రీలు గాంధారీ, కుంతీ; నిరాహారులు= ఆహారం తీసికొనని వారు; బి= అయి; ఉనికిన్-చేసి= ఉండటం వలన; ఒక్కచోటున్= వేరొక చోటికి; తతియున్= చేరుకొనటానికి; ఉటికి= పరుగెత్తి; తొలగిపోవన్= ఆ ప్రదేశంనుంచి వదలి వెళ్లిపోవటానికి; లాపు= శక్తి; లేరు+పరి= లేనివారు అయినారు; అట్టిఎడన్= ఆ పరిస్థితిలో; ఆ రాజర్భి సత్తముండు= రాజ బుమలలో ఉత్తముడైన ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; సంజయుతోడన్= సంజయుడితో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: ఆవిధంగా అడవినిప్పు విస్తరించి తమను ముట్టడించగా ఆ ధృతరాష్ట్రుడూ, గాంధారీ, కుంతీ నిరాహారంగా ఉండటం వలన ఆచోటు వదలి వేరొకచోటికి వెళ్లటానికి శక్తిలేని వారయునారు. అటువంటి స్థితిలో ధృతరాష్ట్రుడు సంజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. ‘బక్కింత దెఱపి నీ వెక్కడ సైనను, గనుగొని పా మ్మగ్ని దసుకుండ’
నని చెప్పి తలగిపాశి దనకు గాంధారికిఁ, గుంతిభోజాత్మజకును నశక్య
మగుటయుఁ జెప్పిన నడలొంది యా సూత, సుతుడు ‘మీరును నొకచోట వెడవి
పాశపుట గలిగినఁ బోధు గా కే దవా, గ్నీకి మిమ్ము నెర చేసి యకట పాశిదు

అ. నే మహాత్మయునుడు ‘నిలువాసి యిట్లున్నఁ, జనుల కిప్పిధమున సమయు టెగ్గు
గాదు; నీకుఁ బోపగా వచ్చి యుండంగఁ, బోప కునికి పాపమునకుఁ బట్టు.’ 153

ప్రతిపదార్థం: నీపు= నీవు; ఎక్కుడన్+ఇనను= ఏ చోట అయినా; ఒక్క+ఇంత= కొంచెం; తెఱపి= దావాగ్ని లేనిది; కనుగొని= చూచికొని; అగ్ని= దావాగ్ని; తనుకక-ఉండన్= సోకకుండా; పొమ్ము= వెళ్లిపొమ్ము; అని చెప్పి= సంజయుడికి చెప్పి, తనకున్= తనకూ (ధృతరాష్ట్రచికీ); గాంధారిక్న= గాంధారికి; కుంతిభోజ-అత్మజకున్= (కుంతిభోజాడి కూతురు) కుంతికి; తలగి= అగ్నిని తప్పుకొని; పోన్= వెళ్లిపోవటానికి; అశక్యము= సాధ్యంకానిది; అగుటయున్= కావటమూ; చెప్పినన్= చెప్పగా; ఆ సూతసుతుడు= (సూతుడి కొడుకు) సంజయుడు; అడలు+బంది= భయపడి; మీరును= మీరందరూ; ఒకచోటన్= వేరొక (నిప్పులేని) చోటికి; వెడలి-పోపుట= ఈ (అగ్నినిండిన) చోటు విడిచి వెళ్లటం; కలిగినన్= జరిగితే; ఏన్+పోదున్= నేనూ వెళ్లతాను; కాక= అలా కాకుండా; అకట!= అయ్యా!; మహాత్మ!= దేవా!; మిమ్మున్= మిమ్మల్ని; దవ+అగ్నికిన్= అడవి అగ్గికి; ఎర-చేసి= ఆహుతిగా చేసి; పోదునే?= (నేను) పోగలనా?; అనుడున్= అని సంజయుడు చెప్పగా; ఇల్లు పొసి= ఇల్లు విడిచిపెట్టి; ఇట్లు= ఈ(ప్రకారంగా రష్ణించుకోవడం అసాధ్యమై; (తాపసులై); ఉన్న జనులకున్= ఉన్నటువంటివారికి; ఈ-విధమునకున్= ఈప్రకారంగా (అగ్నిపాలయి); సమయుట= మరణించటం; ఎగ్గు= కీడు (తప్పు); కాదు= కానేరదు; నీకున్= నీకు (సంజయుడికి); పోవగాన్= తప్పించుకొని పోవటానికి; వచ్చి-ఉండంగన్= సాధ్యమై ఉండగా; పోవక= (తప్పించుకొని) పోకుండా; ఉనికి= (ఇక్కడే) ఉండటం; పాపమునకున్= పాపానికి; పట్టు= స్థానం.

తాత్పర్యం: ‘ఎక్కుడైనా దావాగ్ని లేని కొంచెం చోటు చూచుకొని ఈ నిప్పు సోకకుండా నీపు వెళ్లిపొమ్ము’- అనిచెప్పి ధృతరాష్ట్రుడు తనకూ, గాంధారికి, కుంతికి, అట్లా తప్పించుకొనిపోవటం సాధ్యంకాక పోవటాన్ని కూడా తెలియజేశాడు (సంజయుడికి), అప్పడు సంజయుడు భయపడి ‘మహానుభావా! మీరుకూడా ఈ చోటు విడిచి వేరొక చోటికి వెళ్లితే

నేనూ వెళ్లుతా గాని అయ్యా! మిమ్మల్ని ఈ దావాగ్నికి ఆహాతి చేసి నేనొక్కడిని వెళ్లగలనా?’ అన్నాడు. అప్పుడు ధృతరాష్ట్రుడు ‘ఇల్లు వదలి ఈ విధంగా (తప్పించుకొనటానికి సాధ్యంగాని స్థితిలో) ఉన్నవారు ఈ ప్రకారంగా (అప్రయత్నంగా, బలవంతంగా) మరణించటం తప్ప (పాపం) కాదు, తప్పుకొని రచ్చించుకొనే అవకాశం ఉన్న నీవు తప్పుకొనమందా ఇక్కడే ఉండటం పాపవేతును’.

వ. అని పలికి యతనింబోవ నొడంబట్టిచి యపోరవ సత్తముండు సమాపొతచిత్తుండైప్రాజ్యుభాసీసుం డయ్యు; గాంధారియుం గుంతియు నవ్విధంబునం గూర్చుండి; రఘుడు సంజయుండు ధృతరాష్ట్రుతో ‘యోగయుక్తుం డవు గ’ మ్మనియే; నతండు నట్లు సేసే; దదనంతరంబ. 154

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; పలికి= చెప్పి; అతనివ్వు= సంజయుడిని; పోవన్= తమను (అగ్నిని) విడిచి వెళ్లటానికి; ఒడంబట్టిచి= అంగీకరింపజేసి; ఆ+పోరవసత్తముండు= పురువంశంలో పుట్టిన శ్రేష్ఠుడు-ధృతరాష్ట్రుడు; సమాపొతచిత్తుండు= నిశ్చలమైన మనస్సు కలిగినవాడు; పి= అయి; ప్రాక్+ముఖ+ఆసీనుండు= తూర్పుముఖంగా కూర్చున్నవాడు; అయ్యున్= అయ్యాడు; గాంధారియున్= గాంధారీ; కుంతియున్= కుంతికూడా; ఆ+విధంబున్= ఏకాగ్రమైన మనస్సుతో తూర్పు ముఖంగా; కూర్చుండిరి= కూర్చున్నారు; అప్పుడు= ఆసమయంలో; సంజయుండు= సంజయుడు; ధృతరాష్ట్రుతోన్= ధృతరాష్ట్రుడితో; యోగ-యుక్తుండవు= మనస్సుయొక్క వ్యాపారాలను నిరోధించి (జీవాత్మను పరమాత్మయందు కలవటం కలిగి)న వాడివి; కమ్ము= అగుము; అనియెన్= అన్నాడు; అతండున్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడుకూడా; అట్లు= సంజయుడు చెప్పినవిధంగా; చేసెన్= చేశాడు; తద్ద+అనంతరంబు+లి= ఆ తరువాత.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి సంజయుడిని, తమను వదలి వెళ్లిపోవటానికి ఒప్పించి, ఆ ధృతరాష్ట్రుడు మనసును నిశ్చలంగా చేసికొని తూర్పుముఖంగా కూర్చున్నాడు. గాంధారీ, కుంతి కూడా ఆవిధంగానే కూర్చున్నారు. అప్పుడు సంజయుడు ధృతరాష్ట్రుడితో- ‘చిత్తవ్యాపారాలను నిరోధించు- (జీవాత్మను పరమాత్మతో కలిసిఉంచు)’ మని చెప్పాడు. ధృతరాష్ట్రుడు అట్లాగే చేశాడు. ఆ తరువాత. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

అ. ఒక్కటెఱపి సంజయుండు సని హిముశైలి, మెక్కెనంత వారి నెల్ల నగ్గి
వొభివికానియే; నిట్లు వోయి రమ్ముప్పుర్యు, బుణ్ణులోకమునకు భూపవర్య! 155

ప్రతిపదార్థం: భూవర్య!= రాజుశ్రేష్టుడా! ధర్మరాజా!; సంజయుండు= సంజయుడు; ఒక్కటెఱపిన్= కొంచెం సందు చూచుకొని; చని= వెళ్లిపోయి; హిముశైలము= హిమాలయం; ఎక్కున్= చేరుకొన్నాడు; అంతన్= ఆ తరువాత; వారిన్ ఎల్లన్= వారిని అందరినీ (కుంతి, గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులను); అగ్ని= దావాగ్ని; పాదివికానియెన్= తనలో ఇముడ్చుకొన్నది; ఆ+ముప్పురు= ఆ ముగ్గురూ (ధృతరాష్ట్రుడు-గాంధారి-కుంతి); ఇట్లు= ఈ విధంగా; పుణ్యలోకమునకున్= పుణ్యవంతుల లోకానికి, సద్గుతికి; పోయిరి= వెళ్లిపోయారు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! సంజయుడు ఆ దావాగ్నిలో కొద్దిగా సందు చూచుకొని దాటిపోయి హిమాలయానికి వెళ్లిపోయాడు. తరువాత ఆ దావాగ్ని వాళ్ళందరినీ తనలో కలుపుకొన్నది. ధృతరాష్ట్రుడు, గాంధారి, కుంతి ఆ ముగ్గురూ ఈ విధంగా (తమ తనువులు చాలించి) ఉత్తమలోకాలకు చేరుకొన్నారు.

- సి. పదపడి స్వప! యేను భాగీరథీతిరి, మున వచ్చుచుండి యమ్మనము దివ్య
మునులచే మీ రటు సని క్రమ్మణంగ ప, చ్ఛిసబి యాదిగ నయ్యశేష వృత్త
మును నేర్వడగ వింటి, మూడు కళేబర, ములుఁ గంటి; నక్కరుపుంగవుండు
భార్యయుఁ బాండుని పత్తియు సద్గతి, నొంబిలి; నీ వింక నుమ్మలింప
ఆ. కుండు' మనిన శోక మొదవి యాతడు బాహు, లెత్తి యెలుగు సెలగ నేడ్పు దమ్ము
లడలు గబిల యేడ్చి; రవ్వార్థ నంతఃపు, రమున రోదనార్తరవము లెసగ!

156

ప్రతిపదార్థం: సృప!= (ధర్మ) రాజు!; పదపడి= ఆ తర్వాత; ఏను= నేను (నారదుడు); భాగీరథి తీరమునవ్= గంగబడ్డ
మీదుగా; పచ్చుచున్+ఉండి= వస్తూ; ఆ+వనము-దివ్య-మునులచేన్= ఆ గంగాపరిసరారణ్యవాసులైన మునివరులవలన; మీరు=
మీరు (పాండవులు); అటన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడి ఆశ్రమానికి; చని= వెళ్ళి; క్రమ్మణంగన్= తిరిగి; వచ్చినది= హస్తినకు రావటం;
అదిగన్= మొదలుగా; ఆ+అశేషవృత్తమును= జరిగిన వృత్తాంతం యావత్తూ; ఏర్వడగన్= వివరంగా; వింటిన్= విన్నాను; మూడు
కళేబరములన్= ముగ్గురి (ధృతరాష్ట్రుడు, గాంధారి-కుంతి) శరీరాలమూ; కంటిన్= చూచాను; ఆ+కురుపుంగవుండున్)=
ఆ ధృతరాష్ట్రుడూ; భార్యయున్= అతని భార్య గాంధారీ; పాండుని పత్తియున్= పాండురాజు భార్య-కుంతి; సద్గతిన్=
ఉత్తుమలోకాలను; ఒందిరి= పాందారు; ఇంకన్= అందుచేత ఇంక; నీపు= నీపు; ఉమ్మలింపక+ఉండుము= దుఃఖించరుండా
ప్రశాంతంగా ఉండు; అనినవ్= నారదుడు చెప్పగా; శోకము= దుఃఖం; ఒదవి= పుట్టి; అతడు= ధర్మరాజు; బాహులు= చేతులు;
ఎత్తి= పైకెత్తి; ఎలుంగు= గొంతు (కంఠస్వరం); చెలగన్= ధ్వనించగా; (పెద్దగా); ఏడ్యన్= ఏడుస్తుంటే; తమ్ములు= (ఆ ధర్మరాజు
తమ్ములు) భీమ, అర్జున, నకుల, సహదేవులు; అడలు= దుఃఖం; కదిరి= అతిశయించి; ఏడ్చిరి= ఏడ్చారు; ఆ+వార్తన్=
ధృతరాష్ట్రుడుల మరణవార్తలవలన; అంతఃపురమునవ్= ఆ రాణి వాసాలలో; రోదన+అర్త-రవములు= ఏడుపులతో, బాధనిండిన
ధ్వనులు; ఎసగన్= అధికం కాగా.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! తర్వాత నేను గంగాతీరం మీదుగా వస్తూ-మీరు ధృతరాష్ట్రుడులను చూడటానికి ఆయన
ఆశ్రమానికి రావటం, తరువాత రాజ్యానికి తిరిగి రావటం మొదలుగా ఈ వృత్తాంతం మొత్తం ఆ గంగా
తీరారణ్యవాసులయిన మునులవలన విన్నాను. ఆ ముగ్గురి (దగ్గ) శరీరాలమూ చూచాను. ఆ ధృతరాష్ట్రుడు, గాంధారి,
కుంతి, ఉత్తుమలోకాలకు వెళ్ళిపోయారు. కాబట్టి నీవింక ఏమీ దుఃఖపడకు' మని నారదుడు చెప్పగా దుఃఖం కలిగి,
ధర్మరాజు చేతులు పైకెత్తి, బిగ్గరగా ఏడ్యసాగాడు. భీమాదులూ దుఃఖంతో ఏడ్చారు. ఆ వార్తచేత అంతఃపురంలోను
ఏడుపుల ధ్వనులు అతిశయించాయి.

- వ. అవ్యాశేషంబు.

157

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడుల ఆ మరణవార్త (క్రమంగా పౌరులకు తెలిసింది. తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

- క. విని పొరజనసమాహము, లనయంబును వసట మునిగి హశహరవముల్
వినువీథి ముట్ట రోదన, మొనలచే నవ్వేళీ గరుడ ముత్సుల మయ్యెన్.

158

ప్రతిపదార్థం: విని= (ధృతరాష్ట్రాదుల మరణవార్త) విని; పౌర-జన-సమూహములు= ఆ సగరపు ప్రజల గుంపులు; అనయంబును= నిరంతరమైన; వనటన్= శోకంలో; మునిగి= నిండి; హాహో-రవముల్= హోహో అనే ధ్యానులు; వినువీధిన్= ఆకాశాన్ని; ముట్టన్=అంటగా; రోదనము= ఏడుపు; ఒనరిచెన్= చేశాయి; ఆ+వేశన్= ఆ సమయంలో; కరుణము= కారుణ్యం; ఉత్సంఘము= భరింపరాసంతటిది; అయ్యెన్= అయింది.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రాదుల మరణవార్తను తెలిసికొని, పురుషులు గుంపులు గుంపులుగా చేరి, నిరంతరమైన శోకంతో చేసిన హో, (మహారాజు)హో-అనే ఏడుపు ధ్యానులు ఆకాశం అంటాయి. ఆ సమయంలో ఆ రాజ్య దైన్యం మేరలేనిదయింది.

క. నారదుఁడుపశమ ఫణితులఁ, నారవసత్తమునిఁ దేర్పు గ్రహమున నాక్రం
దారవము లుడిగె బంధుజి, నారభ్యము లైన యసునయాలాపములన్.

159

ప్రతిపదార్థం: నారదుఁడు= నారదమహార్షి; కౌరవసత్తమునిన్= కురువంశశైష్మైడైన ధర్మరాజును; ఉపశమ-ఫణితులన్= ఊరడింపు మాటలతో; తేర్వన్= దుఃఖంనుండి తేరుకొనేటట్లు చేయగా; బంధు-జన+అరబ్బములు= బంధువులు ప్రారంభించినవి; ఐన= అయిన; అనునయ+ఆలాపములన్= ఊరడింపు మాటలతో; ఆక్రంద-అరవములు= ఏడుపుల ధ్యానులు; క్రమమునన్= మెల్లగా; ఉడిగెన్= ఆగిపోయాయి.

తాత్పర్యం: నారదుడు సాంత్యన వచనాలతో ధర్మరాజు దుఃఖంనుండి తేరుకొనేటట్లు చేయగా బంధువుల అనునయపు మాటలతో, ఏడుపుల ధ్యానులు క్రమంగా ఆగిపోయాయి.

ధర్మరాజు ధృతరాష్ట్రప్రభుతులు మృతు లగుటకు శోకించుట(సం.15-16-1)

వ. అట్లు సమస్త జనంబులును విగతరోదను లై రప్పు డక్కోరవనాధుండు నారదముని యానసం బాలోకించి యట్లనియె.

160

ప్రతిపదార్థం: సమస్త జనంబులును= ధర్మరాజుదులు అందరూ; అట్లు= ఆ ప్రకారంగా (బంధువుల అనునయాలతో); విగతరోదనులు= ఏడుపు పోయిన వారలు; ఐరి= అయ్యారు (ఏడ్చుమానారు); అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+కౌరవ-నాధుండు= కురువంశ్యలకు దిక్కుయిన ఆ ధర్మరాజు; నారదముని-అననంబ= నారదమహార్షి ముఖాన్ని; ఆలోకించి= చూచి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ప్రభుతులయిన జనులందరూ ఆ విధంగా ఏడుపులు మానారు. అప్పుడు ధర్మరాజు నారదుడిని చూస్తూ ఇట్లు అన్నాడు.

సీ. ‘ఎఱుగఁగ వచ్చునే యెష్వరి కెత్తతుటి, నేడెన యగునొ మునీంద్ర! యేము
గలుగఁగ దెన లేని పులుమానిసికిఁ బోలె, నక్కుచుష్టుధ్వన కట్టిచావు
పాటిలై; సుముచీర్ణ బాహుదరోప్పుట్లు, లైన పుత్రులు నూర్ము రట్లు గలిగి
బలము నాగాయుతప్రాణసమం బగు, సమ్మహిరా జట్టి యడవిచ్చు

తే. వలనఁ దెగటాజె; నే మనఁ గలదు కమలి, ముఖుల తాలవ్యంతానిలముల సుఖించు
ప్రభువె కంక గృద్రావలీపక్షవాయు, వడర నిలఱబడియున్నవాడక్కట!

161

ప్రతిపదార్థం: ముని+ఇంద్ర!= (నారద) మహార్షి; ఎవ్వరికిన్= ఎటువంటివార్కైనా; ఏ+తతిన్= ఏసమయంలో; ఏదెస= ఏ విధంగా; అగునొ= అవుతుందో; ఎటుగంగన్= తెలియటం; వచ్చునే?= సాధ్యమా? ఏము= (రాజులమైన కొడుకులు) సాండవులు; కలుగంగన్= ఉండగా; ఆ+మరువ్యధునకున్= కురువంశంలో పెద్దవాడైన ఆ ధృతరాష్ట్రడికి; దెసలేని-పులు-మానిసికిన్-పోలెన్= దిక్కులేని హీన మునుమ్యడికి వలె; అట్టి-చాపు= అవిధమైన (రక్షించేవాడు లేని) మరణం; పాటిల్లెన్= సంభవించింది; సముద్రిష్ట-బాహు-దర్శ-ఉజ్జ్వలులు= విస్తారమైన భుజ బలగర్యం చేత ప్రకాశించేవారు; ఐన-పుత్రులు= అయినటువంటి కొడుకులు; మార్గురు= వందమంది; అట్లు= ఆ విధంగా (కడుపు పంటగా) కలిగి= పుట్టి; నాగ+అయుత-ప్రాణ-సమంబు= పదివేల యేనుగుల బలంతో సమానమైన; బలము= శక్తి (స్వయంగానూ) కలిగిన; ఆ+మహోరాజు= ఆ ధృతరాష్ట్ర చక్రవర్తి; అడవిచిచ్చువలనన్= దావాగ్నిచేత; తెగటాజెన్+ఏ= కూలిపోయినాడట; ఏమి-అవన్+కలదు?= ఇంక చెప్పగలిగింది ఏమున్నది?; కమలముఖుల= తామరపూలవంటి ముఖాలు గలిగిన-కోమలులైన ప్రీలయొక్క; తాల-వ్యంత= విసనకర్తలనుండి వెలువడే; అనిలములన్= మెల్లమైన గాలులచేత; సుఖించు ప్రభువు+ఎ= సుఖపడే ఆ మహోరాజే; అక్కట+అక్కట= అయ్యయో; కంక= రాబందులయొక్క; గ్రద్ధ= గ్రద్ధలయొక్క; ఆవలీ= పంచుల యొక్క; పక్ష= రెక్కలనుండి వచ్చే; వాయువు= గాలి; అడరన్= అతిశయించగా; ఇలన్= నేలమైన; పడి-ఉన్నవాడు= పడిపోయి ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: ‘నారదమునీంద్రా! ఎవ్వరికి, ఎప్పుడు, ఏమి జరుగుతుందో తెలియటం సాధ్యం కాదు. మేమింతమంది ఉండగా దిక్కులేని హీనమానపుడివలె, ఆ కురువంశవ్యధికి ఆ విధమైన మరణం సంభవించింది. విస్తారమైన భుజబలాధిక్యం చేత గొప్పవారైన కొడుకులు, వందమందిని ఆ విధంగా పొంది, స్వయంగా పదివేల యేనుగుల బలం కలిగి ఉన్న మహోరాజు, అడవిలో పుట్టిన అగ్గివలన కూలిపోయినాడంటే చేపే దేముంది? సుకుమారలైన కాంతలచేత తాలవ్యంతాలనుండి వెలువడే మెల్లనైన గాలితో సుఖించే మహోజే-అయ్యా! రాబందుల, గ్రద్ధల, రెక్కల నుండి వీస్తున్న గాలి అతిశయిస్తుండగా నేడు నేలమీద పడిపోయి ఉన్నాడు.

క. కల మృదుమాగధ గానం, బుల మేల్లమురాజు గృద్రములునుం గాకం

బులు నఱవఁగ నిడుద నిడుర, నొలసి తెలుప బిక్కమూలి యున్నాడు గదే!

162

ప్రతిపదార్థం: కల= మధురమైన; మృదు= చెవికింపయిన; మాగధ= స్తోత్రపారమల; గానంబులన్= స్తోత్ర గానాలతో; మేల్లమురాజు= నిదురనుండి మేలుకొనే ధృతరాష్ట్ర మహోరాజు; గృధ్రములునవ్= గ్రద్ధలూ; కాకంబులన్= కామలూ; అడవగన్= అరుస్తూ ఉంటే; నిడునిదుర= దీర్ఘనిది- (లేవలేని నిదిలో); బలసి= పడి; తెలుపన్= తెలియజేయటానికి ఎవరూ లేక; దిక్కుమాలి= దిక్కులేకుండా; ఉన్నాడుగదే!= ఉన్నాడు గదా!

తాత్పర్యం: మాగధులు చేసే అవ్యక్తమధురమూ, సుకుమారమూ అయిన స్తోత్రగానంతో నిదులేచే మహోరాజు ధృతరాష్ట్రుడు, ఈ రోజు గర్దలూ, కామలూ చుట్టూ చేరి అరుస్తూ ఉంటే లేవలేని పెద్ద నిదురలో పడి మేల్లులిపే వాడే లేక దిక్కులేకుండా పడిపోయి ఉన్నాడు గదా.

సీ. వల్లభుం డొక్క సంధ్రతముఁ బూనినఁ దానుఁ, దంధ్రత ముాని గాంధాలి యతని

పోయినగతిఁ బోయె; నాయమకై యంత, వగవఁ; బుత్తుల రాజ్యమైభపంబు

విడిచి మే యోముక యుడవికి బోయిన , తల్లికి వగచెదు; ధర్మసుతుఁడు
జీమనేసుండును, జీభత్వుఁడును దన , కడుపును బుట్టిన కొడుకు; లభ్యి

తే. యెగ్గతంబును దానుఁ గారగ్గిఁ గాలె , నటె యనాథుఁయై బీనికి నంతరంగ

మలఁదురక తల్లిడిల్లక యారటమున , నుడుక కలమటుఁ బడక యెట్లుండుఁ జెపుమ!

163

ప్రతిపదార్థం: వల్లభుండు= భర్త (ధృతరాష్ట్రుడు) ఒక్క= ఒకానోక; సత్త-ప్రతము= ఉత్తమమైన దీక్షను; పూనిసన్= ఆచరిస్తుంటే; తానున్= (పతివ్రత అయిన భార్యగా) తానుకూడా; తద్-ప్రతమున్= భర్తయొక్క దీక్షనే; పూని= అనుసరించి; పొంది; అతని-పోయినగతిన్= ఆ భర్త (ధృతరాష్ట్రుడు) పోయిన మార్గంలోనే; గాంధారి= గాంధారి; పోయెన్= వెళ్లింది; ఆయమక్కు= అటువంటి ఆమె కోసం; అంత= పెద్దగా; వగవన్= బాధపడను; కానీ, పుత్రులు= పాండవులు; రాజ్యమైభవము= సాప్రాజ్యా-అధికారాన్ని-(సుఖాలనూ); విడిచి= వదలుకొని; మే= ఒడలు; ఓమక= కాపాడుకొనకుండా; అడవికిన్= అరణ్యానికి (గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులతో); పోయిన= వెళ్లిన; తల్లికిన్= కుంతిని గురించి; వగచెదన్= దుఃఖిస్తున్నాను; ధర్మసుతుఁడు= ధర్మరాజు (తానూ); భీమనేసుండును= భీముడూ; బీభత్వుఁడును= అర్జునుడూ; తన కడుపునన్= తన (స్వ) గర్భం నుండి; పుట్టిన= జనిగ్నించిన; కొడుకుల+అట్టి= పుత్రులు-అయిఉండగా; తాను= ఆ కుంతి; అనాథ= దిక్కులేనిది; ఐ= అయి; ఎగ్గతంబునన్= (కాపాడే) జనం లేని చోట; కారు+అగ్నిన్= దావాగ్నిలో; కాలెన్= కాలిపోయింది; దీనికిన్= ఇటువంటి కుంతిమరణానికి; అంతరంగము= మనస్సు; అలఁదురక= కలత పోకుండా; తల్లిడిల్లక= (బాధతో) కంపం పాందుండా; ఆరటమునన్= ఉచ్చేగం (కుదురు లేకుండటం)తో; ఉడుకక= తపించి పోకుండా; అలమటన్= దురవష్టలో; పడన్= మునిగిపోకుండా; ఎట్లు= ఏప్రకారంగా; ఉండున్?= ఉంటుంది?; చెపుమ= (నారదమునీంద్రా!) నీవే చెప్పుము.

తాత్పర్యం: తన భర్త ఒకానోక మంచి ప్రతం ఆచరిస్తున్నాడు కాబట్టి (పతివ్రత అయిన భార్యగా) తాను కూడా అదేపతాన్ని ఆచరిస్తూ భర్త పోయిన మార్గంలో గాంధారికూడా వెళ్లిపోయింది. కాబట్టి ఆమెను గూర్చి నేను ఎక్కువగా బాధపడను. కానీ, కొడుకుల రాజ్యంతో ప్రాభవం వదలుకొని ఒడలు ఓముకొనకుండా అడవికి వెళ్లిన తల్లి కుంతిని గూర్చి విచారిస్తున్నాను. ధర్మరాజు, భీముడు, అర్జునుడు, తన కడుపున పుట్టిన బిడ్డలై ఉండగా దిక్కులేనిదై, (రక్షించే) జనం లేని చోట, దావాగ్నిలో కాలిపోయింది. దానికి మనస్సు కలతపడకుండా, దుఃఖంతో కంపించకుండా కుదురులేని తనంతో తపించి పోకుండా, కష్టంలో మునిగిపోకుండా ఎలా ఉంటుంది నారదా! నీవే చెప్పుము.

క. విను భూండవ దహనంబునుఁ , దనకుఁ బ్రమోదంబు శక్తతస్తయుఁ డిసుగె; నా

తని తల్లిఁ గాల్పు దగునే , యనలునకుం; గడుగ్గుతమ్ముఁ దయ్యె మునీంద్రా!

164

ప్రతిపదార్థం: ముని+ఇంద్రా!= నారదమహార్షి! విను= వినుము; భూండవదహనంబునన్= భూండవవనాన్ని దహించే పనిలో; శక్తతస్తయుండు= (ఇంద్రుడికొడుకు) అర్జునుడు; తనకున్= తనకు (అగ్నికి); ప్రమోదంబు= ఆనందం (అభీష్టం); ఒసగెన్= ఇచ్చాడు; అతనితల్లిన్= తనకు మేలుచేసినవాడి తల్లిని; కాల్పన్= దహించటం; అనలునకున్= అగ్నికి; తగున్+ఏ?= యుక్తమా?; కడున్= మిక్కిలి; కృతమ్ముఁడు= (అగ్నిదేవుడు) చేసిన మేలు మరచేవాడు; అయ్యెన్= (ఇందువలన) అయినాడు.

తాత్పర్యం: మహార్షి! ఇంకా వినండి. భూండవవనాన్ని దహించే పనిలో అర్జునుడు తనకు ఆనందాన్ని కలిగించాడే! అట్లా మేలు చేసిన వాడి తల్లిని దహించడం ఆ అగ్నికి తగినదేనా? అగ్ని చాలా కృతమ్ముడయ్యాడు గదా!

- సి. మటియెక్కనెష్టగ మనమున జనియించే; నాంబికేయుండు కారగ్గి నెరసె
దానికి సెయ్యుచి యేను జేయుదు నాక్కో?’, యునవుడు నారదుం దాస్యపాలు
తోడ సభ్యరతప్పట్టుడు శాంతి యొక్కడై, సవిశేషమైన పూజా విధాన
మున నుపాసించి తగిన యిష్టి సేసి యు, గ్నులఁ దొలునాడు వీడ్జైనియే; ననియు
తే. నవుడు యాజకజనము లయ్యగ్గే చయము, నడవిలోన నుద్వసించి యిలగే; ననియు!
బేర్లు యఱి యప్పనం బెల్ల నేర్లే ననియు, వింటి నాత్మాగ్గీఁ గాలె నా విభుడు వత్స!'

165

ప్రతిపదార్థం: మనమునవ్= నా మనసులో; మటి= పైగా; ఒక్క= ఇంకొక; నెఱ+వగ= సంపూర్ణమయిన దుఃఖం; జనియించెన్= కలిగింది; అంబికేయుండు= ధృతరాప్టుడు; కారు+అగ్గి= దావాగ్గి; నెరసెన్= చుట్టుముట్టుకొన్నది; దానికిన్= ఆస్థితికి; నేను= నేను (ధర్మరాజు); ఏ+అది= ఏ క్రియ; చేయుదున్+బక్కో?= చేయవలసిఉన్నది?; అనవుడున్= అని ధర్మరాజు పల్గుగా; ఆ-నృపాలుతోడన్= ఆ ధర్మరాజుతో; నారదుండు= నారదమహార్షి (ఇట్లా అన్నాడు); వత్స!= నాయనా! ధర్మరాజు!; ఆ+భరత వ్యధుడు= భరతవంశంలో పెద్ద అయిన ఆ ధృతరాప్టుడు; శాంతి= (ఇంద్రియాలను అణచి) సంపూర్ణమైన విరక్తి; ఎక్కుడు+ఖ= అధికమై; తొలినాడు+అ= మరణించటానికి ముందురోజే; అగ్నులన్= తన అగ్నిహోత్రాలను; సవిశేషము= ప్రత్యేకం; ఐన= అయినటువంటి; పూజా-విధానమునవ్= అర్ఘునా పద్మతిలో; ఉపాసించి= సేవించి; తగిన-ఇష్టి= అర్ఘమైన యజ్ఞం; చేసి= నిర్వహించి; వీడ్జైనియెన్= (అగ్నులను) విడిచిపెట్టడు; అనియున్= అనీ; అపుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+అగ్గి-చయమున్= ధృతరాప్టుడు వీడుకొలిపిన అగ్నుల సముదాయాన్ని; యాజక-జనములు= (ధృతరాప్టుడిని అనుసరించి వచ్చిన) బుత్సీక్కులు; అడవిలోనవ్= ఆ అడవిలోనే; ఉద్వాసించి= విడిచి; అరిగ్ను= వెళ్లారు; అనియున్= అనీ; అది= అట్లా విడిచిపెట్టబడిన (ధృతరాప్టుడి) అగ్నియే= అంటుకొని, పెరిగి; ఆ+వనంబు= ఆ అరణ్యం; ఎల్లన్= మొత్తం; ఏర్పున్= తగులబెట్టింది; అనియెన్= అనీ; వింటిన్= విన్నాను (కాబట్టి); ఆ+విభుడు= ఆ ధృతరాప్టుడు; ఆత్మ+అగ్నిన్= తన అగ్నిహోత్రంవలననే; కాలెన్= దగ్గమయ్యాడు.

తాత్పర్యం: (మునీంద్రా) మనసులో మరో బాధ కలుగుతున్నది. ధృతరాప్టుడు దావాగ్గిలో మరణించాడు గదా! ఆవిధంగా సంభవించిన మృతికి సంబంధించి నేను చేయవలసిన (ఉత్తర) క్రియలు ఏమిటి? ధర్మరాజు అట్లా అనగానే నారదుడు (ఇట్లా అన్నాడు) ‘నాయనా! ఆ ధృతరాప్టుడు సంపూర్ణమైన విరక్తి ఇంకా అధికమై ముందటిరోజే తన అగ్నులకు ప్రత్యేకపూజలు చేసి, అవసరమైన ఇష్టిని నిర్వహించి, ఆ అగ్నులనుండి సెలవు తీసికొన్నాడు. అపు డాతడితో ఉన్న బుత్సీక్కులు ఆ అగ్నులను అడవిలోనే ఉద్వాసన చేసి వెళ్చిపోయారు. అట్లా వారు విడిచిపెట్టిన (ధృతరాప్టుడి) అగ్నులే అంటుకొని పెరిగి ఆ అడవిని అంతా కాల్పేశాయి- అని కూడా విన్నాను. అందుచేత ధృతరాప్టుడు కేవలం అడవిచిచ్చువలన కామండా స్వియాగ్నులలోనే మృతిపొందాడు.

- ఉ. కావున నెష్టగం బొరయగాఁ బనిలేదు నరేంద్ర! గొంతియుం
బావకు నప్పకుం గరము భక్తి దగం బలచర్య సేసి దే
వావలిప్రస్తుతింపగ నిరామయలోకము నొండె; వాలకిన్
సీ వుదకంబు లీపలయు సిష్టమెయిం బిలసంయుతంబుగాన్.

166

ప్రతిపదార్థం: నర+ఇంద్ర!= (ధర్మ) రాజు; కావున్= అందుచేత; (ధృతరాష్ట్రుడు ఆత్మగ్నితో మృతి చెందాడు కాబట్టి); నెఱ+వగ్న్= అధికమయిన దుఃఖం; పొరయగాన్= పొందవలసిన; పని= అవసరం; లేదు= లేనే లేదు; గౌంతియున్= కుంతికూడా; బావకున్= బావగాలైన ధృతరాష్ట్రుడికీ; అప్సుకున్= అక్క-గాంధారికీ; కరము= మిక్కిలి; భక్తి(న్)= సేవాభావంతో; తగ్న్= తగువిధంగా; పరిచర్య= పుత్రుడు; చేసి= ఆచరించి; దేవ+అవలి= దేవతల సముదాయం; ప్రస్తుతింపగన్= మెచ్చుకొనేటట్లుగా; నిరామయలోకమున్= మంచి (ఇంద్ర) లోకాన్ని; ఒందెన్= చేరుకొన్నది; నీపు= నీపు; వారికిన్= కుంతి, గాంధారీ, ధృతరాష్ట్రులకు; నిష్ఠమెయిన్= ప్రశ్నతో; తిలసంయుతంబుగన్= నువ్వులతో గూడ; ఉదకంబులు= నీళ్ళు; శస్త్రం+వలయున్= ఇప్పినిపువలసింది.

తాత్పర్యం: కాబట్టి ధర్మరాజు మిక్కిలి దుఃఖాన్ని పొందవలసిన అవసరం లేదు. కుంతి కూడా బావకు అక్కకూ మిక్కిలి భక్తితో తగిన విధంగా సేవచేసి దేవతలు ప్రస్తుతించే విధంగా మంచిలోకాన్ని పొందింది. వారికి నీవు నిష్ఠతో నువ్వులూ నీళ్ళూ విడువవలసియున్నది.

యుధిష్ఠిరుడు ధృతరాష్ట్రుడులకు దిలోదక ప్రదానంబు చేయుట (పం.15-47-10)

K. అనుజస్ములు నంతఃపురు, వనితాజనములును నీవు వసుధేష్ఠర ! వే

చని నదపుఁ దుదకవిధి నీ, జనకునకును జనసులకును జాప్యావిలోనన్ :

167

ప్రతిపదార్థం: వసుధా+శస్త్రర!= (ధర్మ) రాజు; అనుజన్ములు= తమ్ముళ్ళూ; అంతఃపుర-వనితా-జనములును= అంతఃపుర ప్రీలు; నీవు(న్)= నీవూ; వే= త్యరగా; చని= వెళ్ళి; జాప్యావిలోనన్= గంగలో; నీ జనకునకును= నీ తండ్రి అయిన ధృతరాష్ట్రుడికీ; జనసులకును= తల్లులకు; (కుంతి, గాంధారులకు); ఉదకవిధి= తిలోదకాలిచ్చే పని; నడపుఁడు= ఆచరించండి.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు! భీమసేనాదులైన తమ్ముళ్ళూ, ద్రోషదీ ప్రభృతులైన అంతఃపురకాంతలూ, నీవూ వెంటనే వెళ్ళి, గంగలో, ధృతరాష్ట్రుడికీ, కుంతి, గాంధారులకూ; తిలోదకప్రదానం చేయండి.'

A. అనిన లెస్సి గాక! యని ధర్మసుతుఁడేక, వస్త్ర ధరణనియతి వఱల నెల్ల

వారు నట్లు యేగుదేరగఁ బౌరులు, బలసి చనగఁ జనియే బౌరవేంద్రు!

168

ప్రతిపదార్థం: పొరవ+ఇంద్ర!= జనమేజయరాజు; అనినన్= అని నారదుడు చెప్పగా; ధర్మసుతుఁడు= ధర్మరాజు; లెస్సి కాక= మంచిది అట్లాగే; అని= అనిచెప్పి; ఏక-వప్తు-ధరణనియతి= ఒకే వప్తుం ధరించటం అనే నియమం; వఱలన్= ఒప్పుతుండగా (నియమబద్ధంగా ఏకవప్తుం ధరించి); ఎల్లవారున్= తమ్ములు మొదలైనవారు అందరూ; అట్లు+అ= ఆవిధంగా ఏకవప్తుధారులై; ఏగుదేరగన్= వెంటరాగా; పొరులు(న్)= పురప్రజలుకూడా; బలసి= అధికసంఖ్యలో; చనగన్= వెళ్ళగా; చనియెన్= (గంగకు) వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: కురువంశశ్రేష్ఠుడా! జనమేజయా! నారదు డావిధంగా చెప్పగా మంచిది అట్లాగే చేద్దామని ధర్మరాజు నియమానుగుణంగా, ఏకవప్తుం ధరించగా, తమ్ములు మొదలైన వాళ్ళ గూడా అలాగే ఏకవప్తుం ధరించి వెంటరాగా, పురప్రజలూ గుంపులుగా రాగా, గంగకు వెళ్ళాడు.

V. ఇట్లు చని గంగాస్నానం బాచరించి యమ్మహీపతి మొదలగు నర్జజనంబులు ధృతరాష్ట్రునకు గాంధారికిం గుంతికిం బిలోదకప్రదానంబులు నిర్మలైంచి, నిష్ఠత్తులై యశుచిత్వం బపనయించుటకుం బుర బహిరంగణం బునఁ బటకుటీర ప్రకరంబుల వసియించి; రట్టియెడ.

169

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా (అనుజాదులతో-కలిపి); చని= (గంగకు) వెళ్లి; గంగాస్నానంబు= గంగలో స్నానం; ఆచరించి= చేసి; ఆ+మహీపతి= ఆ ధర్మరాజు; మొదలు+అగు-అర్షజనంబులు= మొదలైన యోగ్యాలయిన వారు; ధృతరాష్ట్రమునకు(నీ)= ధృతరాష్ట్రడికీ; గాంధారిక్స్= గాంధారికీ; కుంతిక్స్= కుంతికీ; తిల+ఉదక-ప్రదానంబులు= నువ్వులూ, నీళ్ళు ఇవ్వటం; నిర్వర్తించి= పూర్తిచేసి; నివృత్తులు+బు= (గంగనుండి రాజధానికి) తిరిగిపోతూ; అపచిత్యంబు= ధృతరాష్ట్రాదుల మరణం వలన కలిగిన అశోచాన్ని; అపనయించుటకున్= తొలగించుకొనటానికి; (ఆ రోజులు గడిపేయటానికి); పుర-బహాన్-అంగణంబునక్= హస్తినాపురానికి వెలుపలి ప్రాంతంలో; పట-మటీర-ప్రకరంబుల్= వస్త్రాలతో గూర్చిన ఆవాసాలలో (దేరాలలో); వసియించిరి= నివాసం ఏర్పాటు చేసికొన్నారు; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా (అనుజాది సహాతుడై) ఏకవప్రధారణాం మున్నగు లక్షణాలతో వెళ్లి గంగలో స్నానం చేసి, ధర్మరాజు మొదలైన అవసరమైనవారు ధృతరాష్ట్రడికీ, కుంతికీ తిలోదకాలిచ్చి వెనుకకువచ్చి మృతాశోచం తొలగే వరకు హస్తిపురం వెలుపల గుడారాలలో నివాసం చేస్తున్నారు. ఆ సమయంలో...

- సీ.** అంబికేయాదుల యస్తిపుంజముల గం, గాఢార సలిల సంగమ విశిష్ట
సంస్కారమునఁ గుర్వఁ జాలెడు సంశుద్ధి, జనముల రావించి సబహుమాన
ఫణితుల వారి కప్పని యేర్పడగఁ జెప్పి, పనిచె నక్కెరవ జనవిభుండు;
త్రాధ్మార్థాభినమున వృద్ధానుమతి నతం, డక్కురువుధ్వన కతని సతికి
- తే.** గొంతికిని రత్నకాంచన గోతురంగ, హస్తి కన్యా ధరిత్రీ గృహసిది దాన
విధుల సర్వజనంబులు విస్తుతులుగ, నియతిమెయి బారలొకిక క్రియ లొనర్లే.

170

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కౌరవ-జన-విభుండు= కురువంశంవారికి నాథుడైన ఆ ధర్మరాజు; అంబికేయ-ఆదుల= ధృతరాష్ట్రాదు మొదలైన (గాంధారీ, కుంతి); అస్తిపుంజములన్= అస్తి సముదాయాలను; గంగాద్వార= గంగాద్వారంలోని; సలిల= (గంగా) జలంలో; సంగమ= కలపటం అనే; విశిష్ట= ప్రత్యేకమైన, సంస్కారమునన్= పవిత్రంగా; కూర్మున్= కలపటానికి; చాలెడు= సమర్థులయిన; సంశుద్ధి-జనములన్= పవిత్రులయిన (తెలిసినవారూ, ఆపులూ అయిన) మనుమ్యలను; రావించి= పెలిపించి; వారిక్స్= ఆ జనానికి; సబహుమాన-ఫణితులన్= మన్వనలతో గూడిన మాటలతో; ఆ+పని= ధృతరాష్ట్రాదుల అస్తిలను గంగాజలంలో కలిపే పనిని; ఏర్పడగన్= వివరంగా; చెప్పి= తెలియజేసి; పనిచెన్= (ధృతరాష్ట్రాదులు దగ్గనుయిన చోటికి) పంపాడు; శ్రాద్ధ+అర్ఘ్య-దినమునన్= శ్రాద్ధం చేయవలసిన (అశోచం తొలగినటువంటి-పండిండవ) రోజున; అతండు= ఆ ధర్మరాజు; వృద్ధ-అనుమతిన్= పెద్దల ఆమోదంతో; ఆ+కురువుర్ధునకున్= ఆ ధృతరాష్ట్రడికీ; అతని సతికిన్= ధృతరాష్ట్రడి భార్య గాంధారికి; గొంతికిని= కుంతిదేవికి; రత్న= రత్నాలూ; కాంచన= బంగారమూ; గో= ఆపులూ; తురంగ= గుర్రాలూ; హస్తి= ఏనుగులూ; కన్యా= కన్యెపిల్లలూ; ధరిత్రీ= నేలా; గృహ= ఇఱ్లు; ఆది= మొదలైన దాన-విధులన్= దానకర్మలచేత; సర్వజనంబులు= అందరూ; విస్తుతులుగన్= ఆశ్చర్యపడేవిధంగా; బారలొకిక క్రియలు= ధృతరాష్ట్రాదులకు ఊర్ధ్వలోకాన్ని సాధించే కర్మలను; నియతి మెయిన్= శ్రద్ధతో; ఒనర్స్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రాదుల అస్తికలను గంగాద్వారంలోని జలంలో నిమజ్జనం చేసే పనిని నిర్వహించటానికి ధర్మరాజు సమర్థులైన ఉత్తమ వ్యక్తులను పెలిపించి వాళ్ళకు ఆపనిని మన్వనలతో వివరించి చెప్పి, (ధృతరాష్ట్రాదులు దగ్గమైన చోటు పంపాడు; మృత-అశోచం తొలగినటువంటి పండిండవ రోజు-శ్రాద్ధం చేయవలసిన నాడు.) పెద్దల ఆమోదంతో

ధృతరాష్ట్రుడినీ గాంధారినీ కుంతినీ, ఉద్దేశించి అందరూ ఆశ్చర్యపడేటట్లుగా రత్నాలూ, బంగారమూ, ఆఫులూ, గుర్రాలూ, ఏనుగులూ, కన్మొలూ, భూమీ, ఇచ్ఛా, మొదలైన దానాలతో పరలోక సాధకాలైన ఉత్తర క్రియలను శ్రద్ధగా ఆచరించాడు ధర్మరాజు.

ఆ. మునిజనములు వచ్చి యనుమోద మందంగ , సకల బంధుజనులు సంతసిల్ల

సన్న పర్వతముల నాజ్యనదులఁ జత్త, మేఘ ముల్లసిల్లె మేచినిశ!

171

ప్రతిపదార్థం: మేదినీ+ఈశ!= (జనమేజయ) మహారాజా!; ముని జనములు= తాపసులు; వచ్చి= (ధృతరాష్ట్రోదుల శ్రాద్ధకర్మలను) చూడ వచ్చి; అనుమోదము= సంతోషం; అందంగన్= పొందగా; సకల-బంధు-జనులు= చుట్టూలు అందరూ; సంతసిల్లన్= ఆనందించగా; పితృమేఘము= శ్రాద్ధకర్మ; అన్న-పర్వతములన్= కొండలంతలై ఉన్న అన్నం రాసులతోనూ; ఆజ్యనదులన్= నదులవలె ప్రవహిస్తున్న నేఱుతోనూ; ఉల్లసిల్లన్= వర్ధిలించి;

తాత్పర్యం: జనమేజయ మహారాజా! ధృతరాష్ట్ర ప్రభుతుల శ్రాద్ధం రోజు (శతయూపాది) మునులు వచ్చారు. ఆ మునులూ, చుట్టూలూ అందరూ సంతోషించే విధంగా కొండలంతటి అన్నరాసులతో, నదులవలె సాగుతున్న నేతి ప్రవాహాలతో ఆ పితృమేఘం ప్రకాశించింది.

క. ద్వారశ బిసములు నారదుఁ, దాదరమున నొండ్ర సుండి యంతయుఁ గని న

మెఖ్యదంబుతోడ నాశీ, ర్షాదం బొనలంచే బాండవ ప్రవరునకున్.

172

ప్రతిపదార్థం: నారదుండు= నారదమహార్షి; ద్వారశదినములు(న్)= ఆ పండిండు రోజులూ; అదరమునన్= వాత్పల్యంతో; ఒడ్డన్= ధర్మరాజు తోనే; ఉండి= నిలిచి; అంతయున్= ధర్మరాజు చేసిన పారలౌకిక క్రియలు అన్ని; కని= చూచి; సమోదంబు తోడన్= సంతృప్తితో; పొండవప్రవరునకున్= పొండురాజు కొడుకులలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ ధర్మరాజుకు; ఆశీర్వదంబు= ఆశీస్సు); ఒనరించెన్= కలుగజేశాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ధృతరాష్ట్రోదులకు పారలౌకిక క్రియలు నిర్వహించిన ఆ పండిండు రోజులు కూడా నారద మహార్షి అక్కడే ఉండి; అంతా చూచి, ఆనందించి, ఆ ధర్మరాజును ఆశీర్వదించాడు.

ఏ. అమ్మునీంట్రునీ దెక్కనుం గలుగుతపస్సనత్తముల సమర్థీతులం గావించి యుధిష్ఠిరుం డామంత్రితులం జ్ఞసు నాసంయమివరులు నిజనివాసంబులకుం జని; రాష్ట్రప్రకుంజరుండు బంధుమిత్రుసహితుండై కుంజర పురంబు ప్రవేశించే; నిత్యేతింగున నాంజకేయునకు భారతరణంబు పిదప దానాది పుణ్య క్రియాకలాపకరణంబులం బురంబునం బచియేసును, దపోనియమంబున వసంబున మూడునుంగాఁ బదునెనిమిది సంవత్సరంబులు చనియె; నివ్విధంబున షైచిత్రవీర్యుని సంసేవన సమస్తప్రకారంబుల సంఘటీంచి కృతార్థతానందంబునొంది ధర్మ నందనుండు జనంబు లజునందించుచందంబున సాప్రాజ్యంబుఁ బాలించే నని యిట్లు ధృతరాష్ట్రుని యాత్ర మ వాసంబు విషయంబైన వర్తనంబు షైశంపాయముండు చెప్పిన విని జనమేజయుండు 'మహిత్త్తు యిట్లు కృతకృత్యతం బొంధిన పాండవాగ్రజుండు భూభారంబు నిర్వహించుచుండం బదంపడి పుట్టిన విశేషంబు లెఱింగింపవే! యనుటయు.

173

ప్రతిషధార్థం: యుధిష్ఠిరుండు= ధర్మరాజు; ఆ+మునీంద్రులీన్= ఆ నారదమహర్షి; తక్షసున్+కలుగు= మిగిలి ఉన్న; తపస్సి-సత్తములన్= మునివరులను; సమర్పితులన్= పూజించబడిన వారినిగా; కావించి= చేసి; ఆమంత్రితులన్-చేసినన్= వీడుకోలు ఇవ్వగా; ఆ సంయమివరులు= (నారదామలైన) ఆ మునిశ్రేష్టులు; నిజనివాసంబులకున్= తమతమ నెలవులకు; చనిరి= వెళ్లారు; ఆ సృష్ట కుంజరుండు= రాజ శ్రేష్ఠుడైన ఆ ధర్మరాజు; బంధు-మిత్ర-సహాతుండు+ఖ= తనతో వచ్చిన చుట్టులతో, స్నేహాతులతో కలిసినవాడై; కుంజరపురంబు= హస్తినాపురం; ప్రవేశించెన్= ప్రవేశించాడు; ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; ఆంబికేయునకున్= ధృతరాష్ట్రుడికి; భారత రణంబు పిదవన్= కురుక్షేత్రయుద్ధం తరువాత; దాన+అది-పుణ్య-క్రియా- కలాప-కరణంబులన్= గ్రామాది దానాలు మొదలైన మంచి పనులను చేయటంతో; పురంబునన్= హస్తినాపురంలో; పది+ఏనును= పదిహేను సంవత్సరాలూ; తపన్+నియమంబునన్= తపస్సుకు సంబంధించిన నియమాలతో; వనంబునన్= అడవిలో; మూడునున్= మూడునూ; కాన్= అయ్యెవిధంగా (మొత్తం); పదునెనిమిది సంవత్సరంబులు= పదైనిమిది సంవత్సరాలు; చనియెన్= గడచాయి; ధర్మనందనుండు= ధర్మరాజు; ఈ-విధంబునన్= ఈ తీరుగా; వైచిత్రపీర్యుని= (విచిత్రపీర్యుడి కొడుకు) ధృతరాష్ట్రుడి యొక్క; సంసేవన= పుత్రామ; సమస్త ప్రకారంబులన్= అస్తివిధాలుగానూ; సంఘటించి= చేసి; కృతార్థతా+అనందంబున్= సాఫల్యంతోడి సంతోషాన్ని; ఒంది= పొంది; జనంబులు= ప్రజలు; అభినందించు-చందంబునన్= మెచ్చుకొనే విధంగా; సామ్రాజ్యంబున్= రాజ్యాన్ని; పాలించెన్= పరిపాలించాడు; అని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ధృతరాష్ట్రుని= ధృతరాష్ట్రుడియొక్క; ఆశ్రమవాసంబు= తపోవన నివాసికి; విషయంబు+ఖను= సంబంధించిన; వద్దనంబు= వృత్తాంతం; వైశంపాయనుండు= వైశంపాయనముని; చెప్పినన్= చెప్పగా; విని= ఆలకించి; జనమేజయుండు= జనమేజయుహోరాజు (వైశంపాయనుడితో ఇట్లా అన్నాడు); మహాత్మా!= మహానుభావా!; ఇట్లు= మీరు చెప్పిన యిం ప్రకారంగా; కృతకృత్యతన్= కర్తవ్యం నిర్వహించి సాఫల్యాన్ని; పొందిన= పొందినటువంటి; పొండవ-అగ్రజండు= ధర్మరాజు; భూభారంబు= రాజ్య నిర్వహణ బాధ్యతను; నిర్వహించుండన్= నడుపుతూ ఉండగా; పదంపడి= ఆ తరువాత; పుట్టిన= కలిగిన; విశేషంబులు= ప్రత్యేక సంఘటనలు; ఎఱింగింపవే= తెలియ జెప్పవలసింది; అనుటయున్= అని అడుగా- (జనమేజయుడితో వైశంపాయను డిట్లా చెప్పాడని తరువాతి మహాసలపర్వంతో అన్వయం)

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఆ నారదమహర్షి; మిగిలిన (అక్కడికి చూడవచ్చిన) మునులనూ, పూజించి వీడుకోలు చెప్పగా వాళ్లందరూ తమ తమ ఆశ్రమాలకు వెళ్లిపోయారు. తరువాత ఆ ధర్మరాజు కూడా తనతో వచ్చి ఉన్న చుట్టులతోనూ, మిత్రులతోనూ కలిసి హస్తినాపురం ప్రవేశించాడు. ఈవిధంగా ధృతరాష్ట్రుడికి భారతయుద్ధం పూర్తయిన తర్వాత దానాలు మొదలైన పుణ్యకార్యాలు చేయడంతో హస్తినాపురంలో పదిహేనేండ్లూ, తపోనియమాలతో, అరణ్యంలో మూడేళ్లు, మొత్తం పదైనిమిది సంవత్సరాలు గడచాయి. ధృతరాష్ట్రుడిని అన్ని విధాలుగానూ సేవిస్తూ కృతార్థతతో ఆనందించిన ధర్మరాజు ప్రజలు ప్రశంసించే విధంగా రాజ్యాన్ని పరిపాలించాడు-అని వైశంపాయనుడు ఈ విధంగా ధృతరాష్ట్రుడి యొక్క ఆశ్రమవాసికి సంబంధించిన వృత్తాంతం చెప్పగా విని జనమేజయుడు (వైశంపాయనుడితో) ‘మహాత్మా! కృతకృత్యుడైన ధర్మరాజు రాజ్యాన్ని పరిపాలిస్తుండగా తరువాత జరిగిన విశేషాలు ఏమిటో తెలియజెప్ప వలసింది’ అన్నాడు. (అప్పుడు వైశంపాయనుడిట్లా-మహాసలపర్వంలో చెప్పుతున్నాడు)

అశ్చాసాంతము

శా. కారుణ్యాత్మక ద్వీక్షుచార్! గతసంకలాంతరంగష్ఠితి
స్నేరాకార్! పతంగమధ్యమ మరీచివ్యాప్తి ముఖ్యత్వందా

ధారారూపవిషోర! నిల్చుత జగత్తంసార! నానాగమ

క్షీరీంద్యస్తవసీతతాలసిత! నిశ్చిత్తత్వ సంభావితా!

174

ప్రతిపదార్థం: కారుణ్య-ఆత్మక-దృక్-ప్రచార= దయయే రూపంగా కలిగిన చూపులయొక్క కదలిక కలవాడా!; గత= తొలగిపోయినటువంటి; సంకల్ప= కోరికలు (రాగధేషాలకు సంబంధించిన తలపులు) కళీన; అంతరంగ= మనస్సులో; స్థితి= ఉండటంతో; సైర్ప= వికాసం పొందిన; ఆకార= స్వరూపం కలిగినవాడా!; పతంగ= సూర్యుడియొక్క; మధ్యమ= నదుమనుస్తులైన; మరీచి= కిరణం; వ్యాపై= ప్రసారం చేత; మూర్ఖత్= వృద్ధిపోందుతున్న; సుధా= అమృతం యొక్క; ధారా= ప్రవాహం; రూప= ఆకారంగా; విహార= విహారించేవాడా!; నిర్మిత= (నీచేత) కల్పించబడిన; జగత్= లోకాలయొక్క; సంసార= జీవధర్మం గలవాడా!; నానా= అనేకములైన; ఆగమ= శాస్త్రాలు అనేటటువంటి; కీర్తి= పాలనుండి; ఉద్యత్= పైలినటువంటి; నవసీతతా= వెన్నయొక్క ధర్మంతో; లసిత= ప్రకాశించేవాడా; నిన్-చిత్-తత్త్వ= సమగ్రమైన చైతన్యంతోను, బ్రహ్మభావంతోనూ; సంభావితా= తెలిసికొనబడేవాడా!

తాత్పర్యం: కరుణయే ఆకారంగా ఉన్న చూపుల కదలికలు కలవాడా! ఏవిధమైన తలపులూ లేని వాళ్ళ మనసులలో వికాసరూపంతో ఉండేవాడా! సూర్యుడిలోని మధ్య కిరణం వ్యాపించడం చేత వర్ణల్లతుస్తుటువంటి అమృత ప్రవాహారూపమైన విహారం కలవాడా! విశ్వసంసారాన్ని కల్పించినవాడా! అనేక (ఏధ)ములైన శాస్త్రాలు అనే పాలనుండి ఉద్ధవించిన వెన్నవంటి ధర్మంతో ప్రకాశించే వాడా! సంపూర్ణమైన చైతన్యమూ, (జ్ఞానులచేత) తెలియబడేవాడా!- హరిహరనాథా!

క. నిర్మలసంఖిమపాస్య! | ధర్మకరణ! దుర్వికాస్య దైత్యతేజీ

నిర్మథన కేతీ! నిర్జర! శర్వకృతి విషోరశీల! సంయమిలోలా!

175

ప్రతిపదార్థం: నిర్మల-సంవిత్-ఉపాస్య!= మలినం లేని జ్ఞానం చేత ధ్యానించదగినవాడా!; ధర్మ-కరణ!= ధర్మక్రియకు సాధనమైనవాడా!; దుస్-వికాస్య= దుష్టమూ; రుటీలమూ అయిన నడవడి కలిగిన; దైత్య= రాక్షసుల; శ్రేణీ= సమూహాలను; నిర్మథన= నాశనం చేయటం; కేతీ!= ఆటగా కలిగినవాడా!; నిర్జర= దేవతలకు; శర్వ= మేలునూ; కృతి= చేయటం అనే; విహార= వేడుక; శీల!= స్వభావంగా కలిగినవాడా!; సంయమి-లోలా!= ఇంద్రియాలను అణచుకొన్న-మునులయందు అధికాస్తుకి కలవాడా!; హరిహరనాథా!

తాత్పర్యం: నిర్మలమైన (సంకల్పాలను త్యజించిన) జ్ఞానం చేత ఉపాసింపదగినవాడా! ధర్మానికి మూలమైనవాడా! దుష్టుర్మలు చేసేటటువంటి రాక్షస సమూహాలను నిర్మాలించటం క్రీడగా కలిగినవాడా! దేవతలకు మేలు చేయటమే వేడుక కావటం స్వభావంగా కలవాడా! యతులమై ఆసక్తి కలిగినవాడా!- హరిహరనాథుడా!.

మూలిని.

సమదవిమద దూరా సన్మ రక్షా! ప్రసన్నా!

శమ-శుభమయమూల్ర! స్థారదుర్భక్ష సారా!

దమవిభవసముధ్యద్భామ! నిస్పిమభూమా!

సమహృదయలసత్పంసర్ద! సానందవర్ణా!

176

ప్రతిషధార్థం: సమద= మదించిన వారికీ (అపాంకారులకు); విమర= మదం లేని వారికీ (నిరపాంకారులకు) దూర= దూరంగానూ; ఆసన్న!= దగ్గరగానూ ఉండేవాడా!; రక్షా-ప్రసన్న!= రక్షించటం కొరకు దయ కలిగిన (చూపే)వాడా!; శమ= శాంతి; శుభమయ= కళ్యాణమూ నిండిన; మూర్తి!= స్వరూపం కలవాడా!; స్వార= విస్తారమైనటువంటిది; దుర్లల్జ= సామాన్య ఇంద్రియాలకు తెలియనిదీ అయిన; సారా!= శక్తి గలవాడా!; దమ= ఇంద్రియాలు (మనస్సు) నిగ్రహం యొక్క; విభవ= ఆధిక్యం చేత; సముద్యత్త= తోచేటటువంటి; ధామ!= ఉనికి కలవాడా!; నిస్సిమ-భూమా!= హద్దులేని సమృద్ధి కలిగిన వాడా!; సమ= సర్వమునందు, ఒకే సమయమున; హృదయ= మనసు గలిగిన వారియందు; లసత్= ప్రకాశించే; సంసర్= సంబంధం (కూడుట) కలవాడా!; స-ఆనంద-వర్గ!= ఆనందంతో కూడిన (భక్తుల) సమూహం కలవాడా!-హరిహరనాథా!.

తాత్పర్యం: మదం గలిగిన వారికి దూరంగానూ, మదం (విడిచిన- లేని) వారికి దగ్గరగానూ ఉండేవాడా!. ఆశ్రితులను కాపాడటానికి ప్రసన్నుడివై ఉండేవాడా!. శాంతి, శుభమూ నిండిన రూపం కలిగిన వాడా!; విస్తారమూ, సామాన్యలకు గోచరంగానిదీ అయిన శక్తి కలవాడా!; ఇంద్రియనిగ్రహం అధికంగా గలిగినవారిచేత మాత్రమే తెలియదగిన ఉనికి గలవాడా!. మేరలేని బాహుళ్యం (సమృద్ధి) కలిగినవాడా!. సర్వసమబుద్ధలతో ఒప్పుతున్న సంబంధం (సాన్నిహిత్యం) కలవాడా! ఆనందంతో కూడిన హృదయం కలిగిన భక్తసమూహం కలవాడా!-హరిహరనాథా!.

గద్యము.

ఇది శ్రీమదుభయకవిమిత్త కొమ్మనామాత్మపుత్ర బుధారాధనవిరాజి తిక్కన సోమయాజి ప్రశ్నీతం బైన
శ్రీమహాభారతంబున నాశ్రమవాసపర్వంబునందు సర్వంబు ద్వితీయాశాస్త్రము.

తాత్పర్యం: ఇది ఉథయకవి మిత్రుడూ, కొమ్మనామాత్మయైంచి పుత్రుడూ, పండితుల చేత ఆరాధించబడి రాణించేవాడూ అయిన తిక్కన సోమయాజి శుభప్రదంగా రచించిన శ్రీ మహాభారతంలోని అశ్రమవాసపర్వంలో చివరిది రెండవ ఆశ్వసం.

అశ్రమవాసపర్వంలో రెండవ ఆశ్వసం సమాప్తం,

శ్రీమదాంధ్రమహాభారతంలో అశ్రమవాసపర్వం సర్వం ముగిసింది.

తీమదాంర్థ మహాబ్ధారతము

మౌనల పర్వము - ఏకాశ్వాసము

శ్రీ ధర్మకామ ప్యాదయ సు! మాధానాధాను కారకాంఘ్రిసరోజు!

బోధమునవ్యాస పరసు! మాధి సమాలీధ తేజు! పాలిహారనాధా!

1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ= సిరిని; ధర్మ= ధర్మాన్ని; కామ= కామాన్ని (కోరేటటువంటి); ప్యాదయ= మనస్సులకు; సమాధాన= నెమ్ముదిని; అధానకారక= కల్గించే; అంఘ్రి సరోజు!= పాదపద్మాలు కలవాడా!; బోధమున= విజ్ఞానంచే గొప్పవాడైన; వ్యాస= వ్యాసమహర్షియైక్కు; పరసమాధి= నిర్వికల్ప సమాధిలో; సమాలీధ= ఆస్యాదించబడిన; తేజు!= తేజస్సు కలవాడా!

తాత్పర్యం: ఓ హరిహారనాధా! సిరిని, ధర్మాన్ని, కామాన్ని కోరే మనసులకు నీ పాదపద్మాలు నెమ్ముది కలిగిస్తాయి. నీవు వ్యాసాది మహార్షుల పరసమాధిలో ఆస్యాదించబడిన తేజస్సు కలిగినవాడవు. నీకు నమస్కారం.

విశేషం: ధర్మార్థ కామాలను కోరి చేసే సమాధి సపికల్ప సమాధి. లోకంలో చాలామంది అట్లాంటివారే. కాని, బుముల సమాధి విశ్లేషణైనది. దానిని నిర్వికల్ప సమాధి అంటారు. ఈ రెండూ హరిహారతత్త్వాలకు సూచకాలని గ్రహించాలి.

ధర్మరాజు రాజ్యంబున నుత్మాతంబులు దోషుట (సం.16-1-1)

క. దేవా! జనమేజయ ధా! శ్రీ వల్లభునకు నుదాత్త తేజోదీపుం

డా వైశంపాయనుడు ప్రి! యావేశ్వేరచిత్తుణ్ణె యి ట్లనియెన్.

2

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= హరిహారనాధా!; జనమేజయ ధాత్రీవల్లభునకున్= జనమేజయ మహారాజునకు; ఉదాత్త= గొప్పదైన; తేజోదీపుండు= కాంతిచేత ప్రకాశించే వాడయిన; ఆ వైశంపాయనుడు= ఆ వైశంపాయన మహర్షి; ప్రియావేశ= ప్రేమతో కూడిన ధార్మికమైన ఆవేశంతోడి; స్నేహచిత్తుణ్ణు+ఖ= ప్రసన్నమైన మనసు కలవాడై; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లూ అన్నాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయ మహారాజుతో వైశంపాయనుడు ప్రేమతో పుట్టిన ధార్మికావేశం కలిగినవాడై ఇట్లూ చెప్పాడు.

విశేషం: వ్యాసుడు భవ్య కవితావేశం కలిగినవాడు (మా.విరాట.1-3) అదే ఆవేశం వైశంపాయన మహర్షిలో కూడా ఉన్నది. లోకపీతనిష్టోలో పుట్టిన ధార్మికావేశ మిది. అదే బుములకు లోకం మీద ఉన్న ప్రేమ. జనన మరణాలకు చలించని బుమి చిత్తం ఎస్తుడూ ప్రసన్నంగా ఉంటుంది.

సీ. భారత సంగ్రామపాలీసుణ్ణె జయ, రమ యుల్లసిల్ల సాప్తూజ్యమునకుఁ

బాండవముఖ్యనిఁ బట్టంబు గట్టిన, యిచి యాది గాగ ముప్పియునైదు

సంవత్సరంబులు సన ననంతర వత్స, రంబునఁ బ్రజకు భయం బొనర్చు

నుత్మాతములు పుట్టు నుర్మిశ! విను మహో, వాయువు శర్షరావర్షి యగుచు

అ. వీచు, నర్సునుదయవేళల జంబంబు, బలసి తోచు, ఘనసకబంధసమితి
సీరడములు లేక నిర్ణాతపాతముల్, గలుగు నుల్క లెల్లకడల డుల్లు.'

3

ప్రతిపదార్థం: ఉర్మి+ఈ= ఓ జనమేజయరాజా!; విను= ఈ కథను వినుము; భారతసంగ్రామ పారీణుడై= భారత యుద్ధం నిర్వహించటంలో సమర్థత కలిగి; జయరమ= విజయశ్రీ (గెలుపు); ఉల్లసిల్లన్= అతిశయించగా (పొంది); సామ్రాజ్యమునమన్= భారత సామ్రాజ్యానికి; పాండవముఖ్యానిన్= పాండు కుమారులలో శ్రేష్ఠుడిని-ధర్మరాజును; పట్టంబు= పట్టాభిషేకం; కట్టిన అది= జరిపినది; ఆదిగాగన్= మొదలుకొని; ముప్పుదియునైదు సంవత్సరంబులు= ముప్పై ఐదు సంవత్సరాలు; చనన్= కడచిన తరువాత; అనంతర వత్సరంబునన్= ఆ ఔరై సంవత్సరం (ముప్పై) ఆరవ సంవత్సరంలో); ప్రజకున్; భయంబున్+బనర్య= భయాన్ని కలిగించే; ఉత్సాతములు+పుట్టైన్= ఉపద్రవసూచకాలైన ప్రకృతి వికారాలు కలిగాయి; మహావాయువు= పేమగాలి; శర్వరావర్షి+అగుచున్= ఇసుకను వర్షిస్తూ; వీచున్= వీచింది; అర్చు= సూర్యుడి యొక్క; ఉదయవేళలన్= ఉదయసమయాలలో; ఘనసకబంధసమితి= పెద్దపెద్ద మొండెముల సముదాయాలు; చింబంబు బలసి= అర్చచింబాన్ని చుట్టుకొని; తోచున్= కనిపించటం మొదలుపెట్టాయి; సీరడములు లేక= మేఘాలు లేకుండానే; నిర్ణాతపాతముల్= పిడుగుపాట్లు; కలుగున్= కలిగాయి; ఉల్కలు= ఉల్కలు; ఎల్లకడలన్= అన్ని దిక్కులలోనూ; డుల్లున్= రాలాయి.

తాత్పర్యం: రాజు! వినుము. ధర్మరాజుకు పట్టాభిషేకం జరిగిన ముప్పైదై సంవత్సరాలు గడవగా ఆ ముప్పుదిఱవ సంవత్సరంలో భయంకరమైన ప్రకృతిపైపరీత్యాలు కలిగాయి. ఉదయకాలంలో పెద్దగాలులతో ఇసుకవర్షం పడింది. ఉదయ సమయాలలో సూర్యచింబాన్ని పరివేష్టించి మొండాలు గోచరించాయి. మేఘాలు లేకుండానే పిడుగులు పడ్డాయి. అన్ని దిక్కులలోనూ ఉల్కలు రాలాయి.

విశేషం: 1.గాంధారి శపించింది యాదవనాశం 36వ సంవత్సరంలో జరగబోతుందని - కాబట్టి సంవత్సరాన్ని ఇంతగా నోక్కి చెప్పటం. 2. ప్రకృతి వైపరీత్యాలు మూడు రకాలు: 1. దివ్యమైనవి - సూర్యచంద్రాది గ్రహణాలు. 2. అంతరిక్ష సంబంధమైనవి-ఉల్కాపాతం మొదలైనవి. 3. భూ సంబంధమైనవి - భూకంపం మొదలైనవి.

క. పరివేషుము లినరజనీ, కరులకు నతిరూక్ష రుచులు గలిగి కలుగు నం
బరమెల్లఁ గప్పి వేసవిఁ, బరగుం బెసుమూడ మంచు పొరవముఖ్యా!

4

ప్రతిపదార్థం: పొరవముఖ్యా!= పురుషంశలేష్టా!; ఇనరజనీకరులకున్= సూర్యచంద్రులకు; పరివేషుములు= గాలిసుడులు (కాంతి వలయాలు); అతిరూక్ష రుచులు కలిగి= అతిభయంకరమైన కాంతులు కలిగి; కలుగున్= ఏర్పడతాయి; అంబరము+ఎల్లన్= ఆకాశమంతటా; వేసవిన్= మండువేసవిలో (ఎండకాలంలో); కప్పి= బాగా పరచుకొని; పెనుమూడ మంచు= పెద్దపాగమంచు; పరఁగున్= వ్యాపించినది (విస్తరించింది).

తాత్పర్యం: సూర్యచంద్రులకు చుట్టూ అతిభయంకరమైన కాంతులలో గాలిగుడులు కట్టాయి. మండు వేసవిలో దట్టమైన పాగమంచు ఆకాశమంతటా విస్తరించింది.

సీ. ఇ ట్లనుభినమును నెన్నియేనియును మహారీ, త్వాతములు పుట్టుచుండఁ గొంత
కాలంబువోవగ్గె గొంతేయముఖ్యండు, వినియే నొండియులతోఁ పెనగేసర్వ

యాదవులును దెగి రంబుజనాభుండు; హలధరుండును దక్కునని నరేంద్రు!

విని భీమునేనుని విష్ణుచ్ఛు నకులుని; సహదేవు రావించి సంభృతాల్రు

- తే. యగుచు నవ్వార్త యెఱిగెంచె నందఱుకును; వార లేపురు నెష్టగల్ గూరు మాను
సములు గలగు నత్యంత విషణ్ణులైలి; సకలజనకోటులును శోకజలధి మునుగు.

5

ప్రతిపదార్థం: సర+ఇంద్రు= ఓ రాజు!; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనుదినమును= ప్రతిరోజు; ఎన్నియేనియునున్= ఎన్నో; మహో+ఉత్సాతములు= పెద్ద ఉపద్రవాలు; పుట్టుచున్+ఉండన్= కలుగుతుండగా; కొంతకాలంబు పోవంగన్= కొంతకాలం గడిచాక; కొంతేయముఖ్యండు= ధర్మరాజు; అంబుజనాభుండు= శ్రీకష్ణుడు; హలధరుండును= బలరాముడు; తక్కున్= తప్ప (తక్కిన); సర్వయాదవులును= యాదవులందరూ; ఒండోరులతోన్= ఒకరితో ఒకరు; పెనంగి= పోట్లాడి; తెగిరి+అని= మరణించారని; విని= విష్ణువాడై; భీమునేనునిన్= భీముడిని; విష్ణువునిన్= అర్జునుడిని; నకులునిన్= నకులుడిని; సహదేవున్= సహదేవుడిని; రావించి= పిలిపించుకొని; సంభృత+అర్తి+అగుచున్= మిక్కిలి బాధకలవాడై; ఆ+వార్త= యాదవులమృతిని; అందఱకును= ఎల్లరికి; ఎట్టిగించెన్= తెలియజేశాడు; వారలు+ఏపురు= ఆ పాండవులైదుగురూ; నెఱ+వగల్= సంపూర్ణమైన బాధలు; కూరు= నిండిన; మానసములు కలగన్= మనస్సులు వికలం కాగా; సకలజనకోటులున్= హస్తినాపురవాసులంతా; శోకజలధిమునుగ్గెన్= శోకసముద్రంలో మునుగగా; అత్యంత= మిక్కిలి; విషణ్ణులు+పరి= విషాదాన్ని పాందారు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా ప్రతిరోజు ఏదో ఒక పైపరీత్యం జరుగుతూ ఉంటే కొంతకాలం గడిచాక ధర్మరాజు శ్రీకష్ణు బలరాములు తప్ప తక్కిన యాదవులంతా ఒకరితో ఒకరు పోట్లాడి చనిపోయారన్న వార్త విన్నాడు. తన సోదరులను పిలిపించి ఈ వార్త తెలియజేశాడు. హస్తినాపురవాసులంతా ఈ వార్త విని శోకంలో మునిగారు. పాండవుల వ్యధ వర్ణనాతీతమైనది.

విశేషం: శోకజలధి-శోక మనెడి జలధి-రూపకాలంకారం.

- తే. అనిన విని యమ్మహిపతి యాదవులకుఁ, బోరు దమలోనఁ గలిగిన కారణంబు
వారి వృత్తాంతములు వినవలతుఁ జెప్పు, మనుడు నమ్ముని యిట్లను నతనితోడ.

6

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= ఈ విధంగా వైశంపాయనుడు చెప్పగా; విని; ఆ+మహిపతి= జనమేజయుడు; యాదవులకున్= యాదవ వంశియులు; తమలోనన్= తమలోతమకే; పోరు= ముద్రం; కలిగిన కారణంబు= ఏ కారణంవలన కలిగిందో; వారి వృత్తాంతములు= ఆ కథలను; వినవలతున్= వినగోరుతాను; చెప్పుము; అనుడున్= అని చెప్పగా; ఆ ముని= వైశంపాయనుడు; అతనితోడన్= జనమేజయుడిలో; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ‘యాదవులు తమలో తాము ఎందుకు పోరాడి మరణించారో తెలిసికొనగోరుతున్నాను’ అని జనమేజయుడు అడిగాడు. అప్పుడు వైశంపాయనుడు ఇట్లా చెప్పటం మొదలుపెట్టాడు.

విశేషం: యాదవులలో చాలా తెగలున్నాయి. వృష్ణి భోజ, అంధక, కుమర-ఇత్యాదులు, అందువలననే ‘తమలో తాము ఎందుకు ఘుర్ణాపడ్డారు?’ అని రాజు అడిగాడు.

- క. ద్వారపతికిఁ గణ్ణండును, నారదమునివరుఁడు గాథినందనుఁడును బెం
పారంగఁ దొళ్లి వచ్చిలి, నారాయణఁ జూచువేండ్ర నరపరముఖ్యా!

7

ప్రతిషధార్థం: వరవరముఖ్యా!= తేష్టుడైన రాజూ; తోల్లి= చాలాకాలం క్రిందట; కణ్వండును= కణ్వమహార్షి; నారదమునివరుండున్= నారదమహార్షి; గాధి నందనుండును= విశ్వమిత్రమహార్షి; నారాయణున్= శ్రీకృష్ణుడిని; చూచువేడ్చున్= దర్శించాలన్న కోరికతో; పెంపు+అరంగన్= (శిష్యప్రశిష్యులతో కలిసి) వైభవంగా; ద్వారకాసగరానికి; వచ్చిరి= వచ్చారు.

తాత్పర్యం: చాలాకాలం క్రిందట కణ్వుడు, నారదుడు, విశ్వమిత్రుడు తమ శిష్యులతో కలిసి శ్రీకృష్ణుడిని చూడాలన్న కోరికతో ద్వారకకు వచ్చారు.

విశేషం: యాదవుల మరణానికి కారణమైన ఈ బుమల ఆగమనం కూడా శ్రీకృష్ణుడి సంకల్పమే - అని ఈ పద్యం తెలుపుతుంది. అందుకే బుమలవ శ్రీకృష్ణుడిని చూడాలన్న కోరిక కలిగింది.

సీ. చనుదెంచి పురవీథిఁఁ జనునవసరమున , వృష్ణి కుమారులు విధివశమున
మనముల నవినీతి జనియింప సాంబున , కంగనాలంకార మమరజేసే
కొనివచ్చి యమ్మిపోమునివర్ణమునకు మి , ధ్యావిషయమున వందన మొనల్లి
నిభ్యతులై కారుళ్యనియతాత్పులార! యా , భామిని బభ్రునిభార్య ప్రజలఁ

తే. గనునె యిబి? యని యడిగిన కౌరవేంద్రు , యత్తపోధనవర్య లయ్యాగడమున
కాత్మలందుఁ గ్రీధానల మగ్గలముగ , నెలయ నక్కమారులతోడ నిట్టు లనిల.

8

ప్రతిషధార్థం: కౌరవ+ఇంద్ర= ఓ జనమేజయమహారాజు! (మిము); చనుదెంచి= ఆ బుమలు అట్లావచ్చి; పురవీథిన్= ద్వారకాసగర విధులలో; చను+అవసరమునన్= వెళ్చుతున్న సమయంలో; విధివశమునన్= విధిచేత ప్రేరేపించబడి; వృష్ణికుమారులు= వృష్ణి సంతతికి చెందిన యువకులు (కొందరు); మనములన్= మనస్సులలో; అవినీతి జనియింపన్= అవిధేయత కలుగగా; సాంబునకున్= సాంబుడనే పేరుగల కృష్ణుడి కుమారుడికి; అమరన్= తగినట్టుగా; అంగనా+అలంకారము+చేసి= ఆడదాని వేషంవేసి, కొనివచ్చి= తీసికొని వచ్చి; ఆ మహాముని వర్ణమునకున్= ఆ గొప్పమునుల సముదాయమునకు; మిధ్యావినయమునన్= లేని వినయంతో; వందనము+బనర్య= నమస్కారాలు చేసి; నిభ్యతులై= మాయావంతులై; కారుళ్య నియతాత్పులార!= కరుణామయమైన చిత్తాలు కలిగిన ఓ బుమలారి; ఈ భామిని= ఈ ప్రీతి; బభ్రుని భార్య= బభ్రుడనేవాడి పెండ్లాము; ఇది= ఈమె; ప్రజలన్+కనునే?= పిల్లలను కంటుందా?; అని+అడిగినన్= అని ప్రశ్నించగా; ఆ+తపోధనవర్యులు= ఆ బుమలు; ఆ+అగడమునకున్= ఆ వంచనకు; ఆత్మలందున్= మనసులలో; కోధ+అగ్ని= కోపమనే అగ్ని; అగ్నిలముగన్= అధికంగా; ఎలయన్= రగులుకొనగా; ఆ కుమారులతోడన్= ఆ యువకులతో; ఇట్లులు+అనిరి= ఇట్లు చెప్పారు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా ద్వారకావీధులలో ఆ బుమలు వెళ్చుతున్న సమయంలో విధిచేత ప్రేరేపించబడి, వృష్ణివంశానికి చెందిన కొందరు యువకులు సాంబుడనే వాడికి ఆడదానివేషం, కపటమైన వినయాన్ని ఒలకబోస్తూ నమస్కారాలు చేసి, ‘అయ్యా! మీరు అన్ని తెలిసినవారు. కరుణామయర్తులు. ఈ ప్రీతి బభ్రుడి పెండ్లాము. ఈమెకు సంతానం కలుగుతుందా? లేదా? చెప్పండి!’ అని అడిగారు. ఆ బుమలకు ఇది కపటవేషమని తెలిసి చాలా కోపం వచ్చి ఇట్లా అన్నారు:

క. అంబుజనాభుని కొడు కీ , సాంబుడు గను యాదవక్షయాపాదన క
ల్యంబు ముసలము; మావచ , నంబున కస్తుతంబు లేదు; నమ్ముడు మీరల్.

9

ప్రతిపదార్థం: అంబజనాభుని కొడుకు= శ్రీకృష్ణునిమవారుడైన; ఈ సాంబుడు= సాంబుడు అనే ఇతడు; యాదవ= యాదవులకు; క్షయ+ఆపాదన+కల్యంబు+అగు= నాశనం కల్గించటానికి సమర్థమైన; ముసలమున్= రోకలిని; కనున్= కంటాడు; వావచనంబునకున్= మా మాటలు; అన్యతంబు లేదు= తపిపోవటమంటూ లేదు; మీరల్= మీరు; నమ్ముడు= నమ్మండి.

తాత్పర్యం: ‘శ్రీకృష్ణుడి కుమారుడైన ఈ సాంబుడు యాదవకులనాశన సమర్థమైన ఒక రోకలిని కంటాడు పొండి. ఈ విషయాన్నెనా నమ్మండి (మాతోనా మీ ఆటలు? అని అర్థం). మా మాటలు పొల్లుకావు.

విశేషం: వ్యాఖ్యిరులంలో వాసుదేవుడుగా కృష్ణుడు పుట్టడని భగవద్గీత చెప్పుతుంది. శ్రీకృష్ణుడి కుమారుడే సాంబుడు.

- సి.** దామోదరుడు హలధరుడును దక్కంగి, యాదవులెల్లరు నమ్ముసలము
నధ్ఘతశక్తి గీటడగుడు రఘ్యులి, దేవుండు దనధైన దేహ మధిక
నిష్ఠమై విడిచి వార్షిధిం బ్రహ్మశించు, భూశయ్య సుండంగ నాచక్రధరుని
జర యను రాక్షసి వెరవునఁ బట్టిక్ర, మించుఁ బోం డని చెప్పి, మెచ్చు గాదు
- అ.** మనము కృష్ణు నింకఁ గను టనియెడుబుధి, నమ్ముహిమునీంద్రు లపుడు మరలి
యాత్మవాసములకు నలిగిలి; తదనంత, రంబ కృష్ణు ఉప్పిధంబు వినియో.

10

ప్రతిపదార్థం: ఆ ముసలము= ఆ రోకలికున్న; అద్భుతశక్తిన్= విచిత్రమైన శక్తిచేత; దామోదరుడునున్= శ్రీకృష్ణుడును; హలధరుఁడును= బలరాముడును; తక్కంగన్= తప్ప (తక్కిన); యాదవులు+ఎల్లరున్= యాదవులందరూ; గీటు+అడగుదురు= నశిస్తారు; ఆ+బలదేవుండు= ఆ బలరాముడు; తనది+ఐన+దేహమున్= తన పార్థివశరీరాన్ని; అధికనిష్ఠమైన్= సమాధిలో నిష్ఠచేత; విడిచి= వదలిపెట్టి; వార్షిధిన్= సముద్రంలో; ప్రవేశించున్= ప్రవేశిస్తాడు; భూశయ్యన్+ఉండగున్= నేలమీద పడుకొని ఉండగా; ఆ+చక్రధరునిన్= ఆ శ్రీకృష్ణుడిని; జర+అనురాక్షసి= ‘జర’ అనే పేరున్న రాక్షసి; వెరవున్= నేర్చుతో; పట్టి ఆక్రమించున్= పట్టి ఆక్రమిస్తుంది (చంపుతుంది); పాండు= (ఇక మీరు చేసింది చాలు) పాండి; అని చెప్పి= అని వారలను పంపివేసి; మనము= మనం; కృష్ణున్= శ్రీకృష్ణుడిని; ఇంకన్= ఇప్పుడింక; కనుట= చూడటం; మెచ్చు+కాదు= సమంజసం కాదు; అనియెడు బుద్ధిన్= అన్న ఆలోచనతో; ఆ+మహామునీంద్రులు= ఆ బుమలు; ఆత్మవాసములకున్= తమ తమ నివాసాలకు; మరలి= తిరిగి; అరిగిరి= వెళ్లారు; కృష్ణుడు= శ్రీకృష్ణుడు; తదనంతరంబు+అ= ఆ తరువాత (పెంటనే); ఆ+విధంబు= ఆ విషయం; వినియోన్= విన్నాడు.

తాత్పర్యం: బలరామకృష్ణులు తప్ప తక్కిన యాదవులంతా ఆ రోకలికున్న విచిత్ర శక్తిచేత నశిస్తారు. బలరాముడు యోగినిష్ఠతో తన శరీరం వదలి సముద్రంలోకి ప్రవేశిస్తాడు. కృష్ణుడు నేలపై పడుకొని ఉండగా ‘జర’ అనే రాక్షసి ఆయనను ఆక్రమించి చంపుతుంది. (ఇక చాలు) వెళ్లండి?’ అని చెప్పి వారిని పంపివేసి, ‘ఇప్పుడు మనం కృష్ణుడిని చూడటం సమంజసం కా’ దని ఆలోచించినవారై ఆ బుమలు తమ తమ ఆశ్రమాలకు వెళ్చిపోయారు. వెనువెంటనే కృష్ణుడి కీ వార్డు తెలిసింది.

- క.** విని కాలవేబి యగు న, వ్యవహారక్షుండు నియతి యగు నవస్తకుఁ దలిండు
జన దిన్యధాత్మకరణం, బని యాహించుచు నుపేక్ష యాత్మ నోలయిగన్.

11

ప్రతిపదార్థం: విని= ఇట్లు బుమలు వెళ్లిపోవటాన్ని గురించి విని; కాలవేదిలగు= భూత భవిష్యద్వర్తమానాలను తెలిసినట్టి; ఆ+వనజాస్తుడు= కమలనేత్రుడైన ఆ కృష్ణుడు; నియతి+అగు+అవస్థకున్= కాలనీర్ణితమైన పనికి; అన్యధాత్మకరణంబు= మరో విధంగా చేయటం; తలఁడ్నే+చనదు= ఆలోచించరాదు (అంటే అది అట్లాగే జరగాలని); అని ఊహించుచున్= అని తలుస్తూ; ఉపేష్ట= ఉదాసీన బుద్ధి; ఆత్మన్+బలయఁగన్= మనసులో ఏర్పడగా.

తాత్పర్యం: అట్లా బుమలు మరలిపోవటాన్ని కృష్ణుడు విన్నాడు. భూతభవిష్యద్వర్తమానాలు తెలిసిన కృష్ణుడికి కాలవిధిని గతి మరల్చటం వీలులేని విషయమన్న భావం మనసులో కలుగగా ఉదాసీనుడయ్యాడు.

క. తన చుట్టునున్న బంధులు, గసుగోని 'యిట్టేది విధాత్మకరణీయం జి

ప్పని మనవారల యొప్పని, తనమున మూడెనని వంతు దలపోయకుడీ.'

12

ప్రతిపదార్థం: తనచుట్టున్= తన చుట్టు; ఉన్న బంధులన్+కనుగోని= ఉన్న బంధువులను చూచి; విధాత్మకరణీయంబు= బ్రహ్మానియామకం; ఇట్టేది= ఇట్లాంటేది (అంతేగాని); ఈ+పని= ఈ కార్యం (బుమలను అవమానించి శాపం పొందటం); మనవారల= మనయాదవకుమారుల; ఒప్పనితనమునన్= మూర్ఖత్వంచేత; మూడెన్+అని= దాపురించిందని; వంతున్= దుఃఖంలో; తలపోయకుడీ= ఆలోచించకండి.

తాత్పర్యం: తన సమీపంలోని బంధువులను చూచి శ్రీకృష్ణుడిట్లు అన్నాడు; 'ఇది విధి నియామకం. అంతే తప్ప మన యాదవకుమారుల మూర్ఖత్వం చేత దాపురించిందని మీరు మాత్రం దుఃఖించకండి.'

మునిశాపంబున పొంబుని కడుపున ముసలంబు పుట్టుట (పం. 16-2-15)

సీ. అని పల్చి యభ్యంతరావాసమున కేగె; మఱునాఁడు సాంబకుమారు కడుపు

లోనుండి జముదూతవోని భయంకర, నిష్పురముసలంబు నిర్దమించె;

దానికి నత్యద్భుతంబును భయమును, గదురంగ వసుదేవుకడకుఁ బాటి

బంధు లయ్యాదవపతి కెత్తిగెంచిన, నలఁదుల వెలువెల్లనగుచుఁ గొంత

తే. ప్రాండ్రు నివ్వెఱగంబి యా భూవరుండు, కడురయంబున రోకలి పాడిగజేసీ

వనధిలోపలు జల్లంగ వాలు బనిచె; వారలును నట్ల చేసిల కౌరవేంద్రు!

13

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ+ఇంద్ర!= ఓ రాజు! (వినము); అని పల్గొ= అని చెప్పినవాడై శ్రీకృష్ణుడు; అభ్యంతరావాసమునకున్+ఎఁగన్= తన మందిరానికి వెళ్లిపోయాడు; మఱునాఁడు= ఆ తరువాతి రోజు; పొంబకుమారు కడుపులోనుండి= పొంబుడి పొట్లులోనుంచి; జముదూత+పోని= యమదూతవంటి; భయంకర= భయాన్ని కలిగించే; నిష్పుర= కలినమైన; ముసలంబు= రోకలి; నిర్దమించెన్= బయలుపడింది; దానికిన్= ఆ రోకలి బయలుపడటాన్ని చూచి; అతి+అద్యతంబునన్= చాలా ఆశ్చర్యాన్ని; భయమునున్= భయమూ; కడురంగన్= కలుగగా (ఆ బంధువులు); వసుదేవకడకున్+పాటి= వసుదేవమహారాజుదగ్గరికి వెళ్లి; ఆ యాదవపతికిన్= ఆ వసుదేవుడికి; ఎట్టిగెంచినన్= ఈ వృత్తాంతాన్ని తెలుగా; అలఁదురి= భయపడి; వెలువెల్లనగుచున్= వెలవెలపోతూ; కొంతప్రాండ్రు= కొంచెం సేపు; ఆ భూవరుండు= ఆ వసుదేవుడు; నిండు+వెఱగు+అంది= చాలా ఆశ్చర్యపడి; కడురయంబునన్= అతివేగంగా; రోకలిన్= ఆ రోకలిని; పాడిగన్+చేసి= నూరి పాడిచేసి; వనధిలోపలు+చల్లంగన్= సముద్రంలో కలివేయటానికి; వారిన్+వనిచెన్= వారిని వంపాడు; వారలును= ఆ బంధువుల చుమారులు; అట్లు+అ+చేసిరి= అట్లాగే చేశారు.

తాత్పర్యం: అనిచెప్పి శ్రీకృష్ణుడు తన మందిరానికి వెళ్లిపోయినాడు. జనమేజయా! ఆ మరుసటిరోజే సాంబుడి కడుపులో నుండి యముని దూతవంటి భయంకరమైన కరినంగా ఉన్న ఒక రోకలి వెలువడింది. దానికి ఆశ్చర్యమూ భయమూ కలుగగా బంధువులు పశుదేవుడి దగ్గరకు పరుగెత్తి ఆయనకు తెలుపగా ఆయన భయపడి వెలవెలబోయి నిశ్చేష్టుడై కొంతసేపుండి చాల ఆశ్చర్యపడుతూ ఆ రోకలిని వెంటనే పొడిగా చేసి సముద్రంలో కలిపివేయుండని వారిని (ఆ చెప్పిన బంధువులను) ఆజ్ఞాపించినాడు. వారు కూడ అట్లాగే చేసినారు.

విశేషం: భారతంలో చాలా ప్రధానాంశం. విధి ఎంత ఉత్సప్తమైనదో చెప్పటమే. విధి అసాధ్యాలను సాధ్యం చేస్తుంది. దానిని ఎకరూ ఎదిరించలేరు. కనుకే మగనాడి పొట్టలోనుండి రోకలి బయటపడింది. ఇది ఒక వింత. దానిని పొడిగా చేసి సీటిలో కలిపితే సమస్య పరిపూర్వకాతుందని భావించటం మానవప్రయత్నం . అది ఎట్లాంటి రూపాంతరాన్ని పొంది విధి నియామకాన్ని నిర్వర్తించిందో తరువాతి కథలో చూస్తాం.

క. మునిశాపశక్తి మానుషి, మునఁ ద్రోవగ రామి యుల్లములఁ దలఁపక య

జ్ఞానపతియు బాంధవులు ను, ట్లోనల్లి యుాఱడిలి యుండి రుల్స్నాథా!

14

ప్రతిపదార్థం: ఉర్నీనాథా!= రాజు; మునిశాపశక్తిన్= మునుల శాపానికి ఉన్న శక్తిని; మానుషమున్న్= మానవప్రయత్నంచేత; త్రోవగన్+రామి= తొలగించుకొనలేకపోవటాన్ని; ఉల్లములన్+తలఁపక= మనసులలో ఊహించకుండా; ఆ+జనపతి యున్+బాంధవులున్= ఆ రాజు, అతడి బంధువులు; అట్లు+బనర్జీ= ఆ విధంగా చేసి; ఊఱడిలి యుండిరి= ఊరటుతో ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: మనష్యప్రయత్నంతో బుముల శాపశక్తిని తప్పించుకొనలేమన్న ఊహా కూడా వారికి రాలేదు. అట్లా రోకలిని పొడిచేసి సముద్రంలో కలఁపటంవలన తమ పని పూర్తయిందనుకొన్నారు. అట్లా చేసి కొంత ఓదార్పును పొందారు.

విశేషం: పురాణకథలన్నిటిలోనూ ఇట్లాంటి చర్యలు కనిపిస్తాయి. పరీక్షిత్తు ఒంటిస్తుంభం మేడమీద ఉండి తడ్డకుడి బారిసుండి రక్షించుకొనలని ప్రయత్నించటం ఇట్లాంటిదే. ఇక్కడ తడ్డకుడు విధి చోదితుడు. అందుకే పండులో ప్రవేశించి పరీక్షిత్తును మరణించినించాడు. ఇక్కడ కూడా అంతే. విధి ఎట్లా రూపాంతరం చెందగలుగుతుందో పసుదేవాదులు ఊహించలేకపోయారు.

క. పదపడి ధృతరాష్ట్ర మహాపి, యదయహృదయయై సమస్తయాదవులకు బె
ట్లీదమగు శాపం జిచ్చుట, విదితమయిన సజ్జనములు వెఱచుచునుండన్.

15

ప్రతిపదార్థం: పదపడి= పూనికతో (తనకు తానుగా); ధృతరాష్ట్ర మహాపి= ధృతరాష్ట్రాడి భార్య గాంధారి; అదయహృదయ+ఖ= కనికరం లేని హృదయం కలదై; సమస్తయాదవులున్= యాదవులందరికీ; బెట్టిదమగు శాపంబు+జిచ్చుట= క్రూరమైన శాపం ఇవ్వటం; విదితము+అయిన్న్= తెలియగా; ఆ+జనములు= ఆ జనులు; వెఱచుచునుండన్= భయపడుతుండగా.

తాత్పర్యం: తన సంతానం నశించటానికి శ్రీకృష్ణుడై కారణమని తలచి గాంధారి కనికరంలేని మనస్సుతో ‘యాదవసంతానం కూడా నా సంతానంవలె నశిస్తుం’దని క్రూరంగా శపించింది. ఈ శాపవిషయం తెలిసిన వారు ఏమి కాబోతుందో అని భయపడుతుండగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

విశేషం: పతివ్రత శాపం తప్పకుండా ఫలిస్తుందని మనవారి విశ్వాసం. భర్తకు కనులు లేవని తానుకూడా కళ్ళకు గంతలు కట్టుకొని, జీవితాంతమూ గుడ్డితనాన్ని తెచ్చుకొన్న పతివ్రత గాంధారి, అందుకే ఆమెకు శాపం ఇష్టగల శక్తి అఖ్యింది. ఆ శాపాన్ని శ్రీకృష్ణుడు కూడా తొలగించలేకపోయాడు. యాదవులందరు అనటంలో శ్రీకృష్ణుడు కూడా వారిలో ఉన్నాడు. అందుకే ఇది క్రూరమైన శాపం.

క. కాలం బగుటయుఁ గురుబూ, పాలోత్తము! యాదవేంద్రు పట్టణమున హృ

తాట్లుష్ణసమాపాదన, శాలిమహాత్మాతముల్ ప్రజాతము లయ్యేన్.

16

ప్రతిపదార్థం: కురుభూపాలోత్తము!= కురువంశస్తులలో శ్రేష్ఠుడా! (వినుము); కాలంబు+అగుటయున్= యాదవ నాశనకాలం సమీపించటంచేత; యాదవ+ఇంద్రు పట్టణమునన్= ద్వారకానగరంలో; హృద్య+కాలుష్ణసమాపాదన శాలి= హృదయాలలో కాలుష్ణ్యాన్ని పుట్టించగల శక్తి ఉన్నప్పుడు; మహో+ఉత్సాతముల్= పెద్దపెద్దవైన ఉపద్రవాలు ((ప్రకృతివికారాలు)); ప్రజాతములు+అయ్యేన్= పుట్టాయి.

తాత్పర్యం: యాదవుల వినాశనకాలం ఎప్పుడు సమీపించిందో అప్పుడే ద్వారకానగరంలో చెప్పరాని ఉపద్రవాలు సంభవించటం మొదలుపెట్టాయి.

విశేషం: రాబోయే శుభాశుభ ఫలాలను ప్రకృతి సూచించగలదని మనవారి విశ్వాసం. ఈ ఉత్సాతాలన్నీ ప్రకృతి వైపరీత్యాలే. వీటిని మూడు విధాలుగా ప్రాచీనులు చెప్పారు. సూర్యచంద్రాది గ్రహణాలను దివ్యాలని, ఉల్కులు తెగిపడటాన్ని అంతరిష్టాలని, భూమి కంపించటాన్ని భోమాలని-అంటారు. ఇవి సంభవించినపుడు జీవితంలో భయంకరమైన అపాయాలు కలుగుతాయని సూచన.

తే. అరుణములు ఘుమార్ణితంబులు సైన లోచ, నములు మెఱయ మహాగ్రదండు ధరించి
తిరుగు నొక్కొక్కొటను దృశ్యాదగుచు, నంతకుం డిడె యదె తోచె ననగ నథిప!

17

ప్రతిపదార్థం: అధిష!= రాజా! (వినుము); అరుణములు= ఎల్రనివి; ఘుమార్ణితంబులు+బన= గుండ్రంగా తిరిగేటటువంటి; లోచనములు మెఱయున్= కళ్ళ ప్రకాశిస్తుండగా; మహోగ్రదండు ధరించి= భయంకరమైన దండాయుధాన్ని ధరించి; అంతకుండు= యముడు; ఒక్కొక్కొటను= అక్కడక్కడా; దృశ్యాదగుచున్= కనిపిస్తూ; ఇదె అదె తోచెన్+అనన్= ఇక్కడ కనిపించాడు, అక్కడ కనిపించాడు అని భ్రమించేటట్లు; తిరుగున్= తిరుగుతాడు.

తాత్పర్యం: ఎట్లని గుండ్రంగా తిరిగే కళ్ళ ప్రకాశిస్తుండగా మహో భయంకరమైన దండాన్ని ధరించి యముడు ఇదిగో ఇక్కడ అదిగో అక్కడ కనిపించినాడనేటట్లుగా ఒక్కొక్కొట కనబడుతూ తిరుగుతూనే ఉన్నాడు.

విశేషం: అంతాన్ని సంఘటించే వాడు కాబట్టి యముడికి అంతముడని పేరు. అతడి చేతనున్న దండము-కాలదండం, కాలపాశమనీ అంటారు.

ద్వారకాపురంబున మహోత్సాతము లనేకములు పుట్టుట (సం.16-3-2)

క. సీలపింగళ దేహమాభీల భంగి, కముగ నమ్మెయి వర్తించు జముఁడు సకల

పుష్టి భోజాంధకోత్సాధి విహారణమున, ముసుల శాపంబు ప్రేరేప ముసుజనాధ!

18

ప్రతిపదార్థం: మనుజనాథ!= రాజు; మనులశాపంబు [ప్రేరేపన్]= మనులశాపం ప్రేరేపించగా; వ్యుష్టిజీ+అంధక+ఉత్సాధి విహారణమున్వ్యాపించిన యాదవులను నాశనం చెయ్యటం అనే క్రీడలో భాగంగా; జముండు= యముడు; నీలపింగళదేహము= నలుపు పసుపువనైలు గల శరీరం; ఆభీల భంగికముగన్= భయాన్ని సృష్టించే విధంగా; ఆ+మొయిన్= ఆ రితిలో; వర్తించున్= తిరగటం మొదలుపెట్టడు.

తాత్పర్యం: యాదవులను చంపటమనే ఆట మొదలుపెట్టడా!-అన్నట్లుగా యముడు నలుపు, పసుపు వనైలు కలిసిన (గోరోచన వర్షమని కూడా అంటారు) విచిత్ర దేహకాంతితో భయాన్ని కలిగించే రితిలో అట్లా తిరగటం ప్రారంభించాడు.

- సీ.** చిలుకలు గూబల యెలుగుల చందంబు : దీపంగ నఱము రాత్రులను బినము
లందును నక్కల యట్లు మేకలు గూయు : మొదవు పిండునకు గాడిదలు పుట్టు:
ముంగుల కుదయించు మూఢికంబులు గుక్క : లెల్లను జిల్లుల నీను: బలుఁడు
హారియును దక్కంగ యాదవ నివహంబు : బ్రాహ్మణప్రతితికి బాధసేయు
- తే.** గురుల కవమాన మొనలంచుఁ బిరుగు లజ్జ : విడిచి యభిలాషముల వెంట విభుల పంపు
సేయ కున్నార్థములఁ దమ చిత్తములకు : వచ్చినట్ల వల్తింతురు వనిత: లభిప!

19

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజు; రాత్రులన్వ్యాపించిన రాత్రివేశలలో; చిలుకలు గూబల ఎలుగు చందంబువోపంగన్= చిలుకలు గూబల అరుపులవలె; కూయున్= కూస్తుంటాయి; దినములందున్వ్యాపించిన పగటివేశలలో; నక్కల+అట్లు మేకలు కూయున్= నక్కలవలె మేకలు అరుస్తుంటాయి; మొదవు పిండునకున్= ఆవుల సమూహానికి; గాడిదలు+పుట్టున్= గాడిదలు పుట్టుతున్నాయి; ముంగులకున్= ముంగిసలకు; మూఢికంబులు+ఉదయించున్= ఎలుకలు పుట్టుతున్నాయి; కుక్కలెల్లను= కుక్కలించ్చి; పిల్లులన్+తఃనున్= పిల్లులను తఃనుతున్నాయి; బలుఁడు హారియున్ తక్కంగన్= బలరాముడు శ్రీకృష్ణుడు తప్ప; (తక్కిన) యాదవ నివహంబు= యాదవ సమూహం; బ్రాహ్మణప్రతితికిన్= బ్రాహ్మణుల సమూహానికి; బాధ+చేయున్= ఏదో ఒక బాధను కలిగిస్తోంది; గురులకున్= గురువులకు; అవమానము+ ఒనరించున్= అవమానం కలిగిస్తోంది; లజ్జవిడిచి తిరుగున్= సిగ్గు విడిచిపెట్టి తిరుగుతోంది; ఆభీలాషములవెంటన్= ఇచ్చువచ్చిన కోరికల వెంబడి; వనితలు= యాదవస్త్రీలు; విభులపంపు+చేయక= భర్తల ఆను లెక్కచేయుండా; ఉన్నార్థములన్= చెడునడతలతో; తమ చిత్తములకున్= తమ మనసులకు; వచ్చినట్లు+అ= ఇష్టమయిన రితిలో; వర్తింతురు= తిరుగుతున్నారు.

తాత్పర్యం: రాత్రివేశలలో చిలుకలు గూబలవలె కూస్తున్నాయి. పగటివేశలలో మేకలు నక్కలవలె అరుస్తున్నాయి. అపులకు గాడిదలు పుట్టుతున్నాయి. ముంగిసలకు ఎలుకలు జన్మిస్తున్నాయి. కుక్కలు పిల్లులను తఃనుతున్నాయి. బలరాముడు కృష్ణుడు తప్ప తక్కిన యాదవులు పాపకార్యాలు చేయటం మొదలుపెట్టారు. బ్రాహ్మణులను బాధిస్తున్నారు, గురువులను అవమానిస్తున్నారు. సిగ్గువదలి కోరికల వెంబడి పరుగెత్తుతున్నారు. యాదవస్త్రీలు భర్తలను లెక్కచేయటం మాని, మదించి ఇష్టంవచ్చిన రితిలో విచ్చలవిడిగా తిరుగుతున్నారు.

విశేషం: చిలుకలు గూబలవలె కూయుటం, ఇత్యాదులు అసంభవాలు. ప్రకృతి గతి వికటించిందని అర్థం. గోబ్రాహ్మణులకు ఎక్కడ బాధ కలుగుతుందో అక్కడ అధర్మం పుట్టిందని వైదిక సంప్రదాయం చెప్పుతుంది. గురువులను అవమానించటంచేత యాదవులలో వివేకం పోయిందని అర్థం. ప్రీతులు శీలం కోల్పోయినందువలన వారిని కాపాడగల పాతివ్రత్యబలం కూడా నశించిందని అర్థం.

క. అనంతములు హోమకాలం, బున నానాభూతపద్మములతీడ్ శిఖల్
మనుజేష్వర! వామావ, ర్తున మొందగ సుగ్రగంథ రౌద్రంబు లగున్.

20

ప్రతిపదార్థం: మనజ+ఈశ్వర!= రాజు; హోమకాలంబున్= హోమంచేసే సమయంలో; అనంతములు= అగ్నులు; నానాభూతపద్మములతీడ్న్= చిత్రవిచిత్రమైన రంగులు కలవిగా; శిఖల్= జ్యాలలు; వామ+అవర్తనము+ఒందగన్= అప్రదక్షిణంగా తిరుగుతూ వైకి లేవగా; ఉగ్ర= భయంకరంగా; గంధ= వాసన కలిగి; రౌద్రంబులు+అగ్నున్= భీతిని పుట్టిస్తున్నాయి.

తాత్పర్యం: హోమకాలంలో అగ్ని నానా వర్ణాలతో భీకరంగా ప్రకాశిస్తున్నది. జ్యాలలు అప్రదక్షిణమాగ్గంలో వైకి లేస్తాదుర్వసనతో భీతిని కలుగజేస్తున్నాయి.

విశేషం: శుభకార్యాలకు ప్రదక్షిణమాగ్గం (ఎడమవైపునుంచి కుడివైపు తిరగటం), అశుభకార్యాలలో అప్రదక్షిణం (దీనినే అపసవ్యమంటారు-కుడివైపు సుండి ఎడమవైపు తిరగటం) వైదిక సంప్రదాయంలో ఉన్నది. అగ్నిజ్యాల అపసవ్యం కావటం అమంగళాన్ని సూచిస్తుంది.

క. విను కూడుగూరపాకము, గసుగొని ప్రాయివాపి డింపగా నప్పుడనం
జనితములైప్రవృత్తులు గల, గొన మిలమిల మెదలునందుఁ గురుకులముభ్యా!

21

ప్రతిపదార్థం: కురుకులముభ్యా!= కురుకులంలోని రాజులలో శ్రేష్ఠుడా!; విను= ఇంకా ఏం జరిగిందో చెప్పుతాను వినుము; కూడుగూర= అన్నము, కూరలు; పాకము కనుగొని= ఉడికింది తెలిసికొని; ప్రాయి+పాపి= ప్రాయ్యమండి దూరంగా; డింపగాన్= క్రిందికి దించగా; అప్పుడు+ల= అప్పుడే; సంజనితములు+బ= పుట్టివైపు; ప్రవృత్తులు= పురుగులు; కలగొనన్= అంతటా; అందున్= ఆ ఆహారంలో; మిలమిల= మిలమిల లాడుతూ; మెదలున్= మెదలుతూ కనిపిస్తుంటాయి.

తాత్పర్యం: అన్నం, కూరలు ఉడికాక ప్రాయ్యమంచి ఒకవైపు దింపుతుంటే మరోవైపు అప్పటికప్పుడే అందులో పురుగులు పుట్టుతున్నాయి. ఆ ఆహారంలో అంతటా వ్యాపించి భీతి కలిగించేటట్లు మిలమిలలాడుతూ మెదలుతున్నాయి.

సి. అనుదినంబును నిట్టు లశుభసూచకములు, దీంపంగ సర్వవిదుండు కృష్ణఁ
డంతరంగమున సమాలోచనము చేసి, 'గాంధారి పుత్రశోకమునఁ జేసి
కోపంబు గదిలన శాపంబు ముప్పుది, యాఱపునేఁ డెల్ల యాదపులకు
నాశ మన్మోత్స్వహానసమున నగుటకు, నిచ్చె నిష్టించి; యయేఁడు వచ్చేఁ
తే. దప్ప దది ఫలించు; దానికి తీర్థ స, మీప భూమిద్యైన మేలుగాదె!'
యని నరేంద్ర! యముపోత్స్వుఁ డీ భంగి నూ, హించి తెఱగు నిష్టయించే బివిల.

22

ప్రతిపదార్థం: నర+ఇంద్ర!= ఓ రాజు; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; అనుదినంబున్= ప్రతిరోజు; అశుభ సూచకములు= అశుభాన్ని సూచించే సంఘటనలు; తోపంగన్= జరుగుతూ ఉండగా; సర్వవిదుండు కృష్ణుడు= అన్ని తెలిసిన శ్రీకృష్ణుడు; అంతరంగమున్= మనసులో; సమాలోచనము చేసి= బాగా ఆలోచించి; గాంధారి= గాంధారీదేవి; పుత్రోకమున్+చేసి= పుత్రోకంచేత; కోపంబు

కదిరిన్= కోపం పుట్టగా; ముప్పుదియాటవు నేడు= ముప్పె ఆరవసంవత్సరంలో; ఎల్ల యాదవులకున్= యాదవులందరికీ; అన్యోన్య హనమున్న= ఒకరినొకరు చంపుకొనటంద్వారా; నాశము+అగుటకున్= నాశమవటానికి; నిశ్శించి= తన పాతివ్రత్యబల నిష్టతో; శాపంబున్+ఇచ్చెన్= శాపమిచ్చింది; ఆ+ఏడు వచ్చెన్= ఆ సంవత్సరం వచ్చింది; అది తప్పదు= ఆ శాపం తప్పిపోదు; ఫలించున్= ఫలించి తీరుతుంది; దానికిన్= అట్లా చాపటానికైనా; తీర్థ సమీపభామి ఐనన్= పుణ్యతీర్థ సమీప భామి అయితే; మేలు కాదె!= మేలు కదా!; అని ఆ+మహాత్ముడు= అని ఆ శ్రీకృష్ణుడు; ఈ భంగిన్+డిహించి= ఈ విధంగా ఆలోచించి; తివిరి= పునికణో; తెఱంగున్= ఒక కర్తవ్యాన్ని; నిశ్శయించెన్= నిశ్శయించాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా ప్రతిరోజూ ద్వారకలో ఏదో ఒక అపఖసూచకమైన సంఘటన జరుగుతూనే ఉన్నది. దానిని గమనించిన కృష్ణుడు సూర్య పుత్రుళోకంతో గాంధారికి కోపం కలుగగా ఇచ్చిన శాపాన్ని స్వరీంచాడు. ‘ఇక ముప్పె ఆరు సంవత్సరాలకు యాదవులంతా ఒకరినొకరు చంపుకొని నాశనమోతా’రని ఆ పతివ్రత శపించింది. ఆ సంవత్సరం రానే వచ్చింది. ఇక యాదవనాశం తప్పదు. అట్లా జరగటానికైనా ఒక పుణ్యక్షేత్ర సమీపభామి అయితే మంచిదని ఒక నిశ్శయానికి వచ్చాడు.

విశేషం: భారతంలో కాలవేదులు శ్రీకృష్ణుడు, వేదవ్యాసుడు. వారికి భవిష్యత్తులో జరగబోయేది తెలుసును. శ్రీకృష్ణుడు విశేషించి సర్వవేత్త. భగవదవతారం కాబట్టి అన్ని తెలిసినవాడయ్యాడు. పాండవకారవ యుద్ధానికి కూడా వ్యాసుడు ధర్మజీతాన్ని రంగంగా నిర్ణయించాడు. దుష్టుతకర్మలకు కూడా పరమగతిని ప్రసాదించే దివ్యక్షేత్రమట కురుక్షేత్రం. అట్లాగే కృష్ణ డిక్కుడ సముద్రతీరాన్ని నిశ్శయించాడు.

**A. లట్లు నిశ్శయించి, యాదవ నివహక్ | యంబు దివ్యబుద్ధి నరసి యపర
బివసకలిత మగుటఁ దెల్లంబుగాఁ గని | కొని యతండు పెద్ద కొలువులోన.**

23

ప్రతిపదార్థం: అట్లు నిశ్శయించి= ఆ విధంగా నిర్ణయించుకొని; యాదవనివహక్కయంబున్= యాదవసమాహాశనాన్ని; దివ్యబుద్ధిన్+అరసి= దివ్యబుద్ధితో కనుగొని; అవరదినసకలితము+అగుటన్= మధ్యాహ్నకాలంతో కూడుకొనటాన్ని; తెల్లంబుగాన్ కనికాన్= స్వప్తంగా గుర్తించి; అతండు= ఆ కృష్ణుడు; పెద్దకొలువులోనన్= పేరోలగంలో.

తాత్పర్యం: ఇట్లా నిర్ణయించుకొన్నవాడై శ్రీకృష్ణుడు తన దివ్యబుద్ధితో యాదవుల జ్ఞయాన్ని గుర్తించాడు. మధ్యాహ్న సమయం కావటంతో రాజసభలో ఇట్లా ప్రకటించాడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

ఉ. ‘జాతర సేయగా వలయు సర్వజనంబులు నంబురాశికిన్
బ్రాతిగ భక్తితోడ్ నని బంధుల కెల్లను జెప్పి, వీట వి
ఖ్యాతిగ నష్టి సాటుటకు నర్స్సిని బంచిన ఘుంటికాస్పున్
పేతము గాఁగ వాఁ డెలమిఁ బెద్దయెలుంగునఁ జాట నెల్లెడన్.

24

ప్రతిపదార్థం: సర్వజనంబులన్= జనులందరూ; బ్రాతిగన్= ఘనంగా; భక్తితోడన్= భక్తితోడ్; జాతర చేయగాన్ వలయున్= జాతరచేయాలని; బంధులకెల్లనున్+జెప్పి= బంధువులందరికీ చెప్పినవాడై; అష్ట= ఆ సమయంలోనే; వీటన్= నగరంలో; విఖ్యాతిగన్= అందరికీ తెలిసేలా; చాటుటకున్= చాటింపు వేయటానికి; అర్షాన్నిన్= తగినవాడిని; పంచినన్= పంపగా; వాడు= ఆ చాటింపు

వేసే మనిషి; ఫుంటికాస్యున్+ఉపేతము కాగన్= గంటవాయించుకొంటూ; పెద్ద ఎలుంగునన్= పెద్ద గొంతుతో (గట్టిగా అరుస్తూ); ఎల్ల+ఎడన్= అన్నిచోట్లా; చాటన్= చాటింపు వేశాడు.

తాత్పర్యం: ‘మన ద్వారకావాసులందరూ గొప్పగా, భక్తియుష్టులై జాతర చేయాల్సి ఉన్నది’ అని సమీపంలోని బంధువులకు చెప్పి, ఆ వార్తను నగరంలో చాటింపు వేయటానికి తగినవాడిని పురమాయించాడు. వాడు గంటవాయించుకొంటూ పెద్దగొంతుతో నగరంలో అన్ని వీధులలోనూ ఈ వార్తను చాటాడు.

విశేషం: యాదవులకు గిరిమథము (కొండపూజ) చాలా ప్రధానమని హరినంశం చెప్పుతున్నది. అట్లాగే సముద్రపూజ కూడా ప్రధానమని ఈ సందర్భంలన తెలుస్తున్నది.

- సీ.** ఆ రేయిఁ గల నెల్లివారును గోరదో, డలును నల్లని మేను గల నెలంత
యొక్కత యిలు సౌచ్ఛి యువిదల నీడిచి, కొని పోవ శస్త్రాశ్రూరీబి కేతు
చయమును భూషణ సమితియు రాక్షసు, లపహరింపగ్గ గని రపరబినము
సందగ్గిదత్తంబు నబ్బునాభంబును, నైన కృష్ణుని చక్రమధ్యతముగ
- అ.** నెగసి యభిలజనులు నీళ్ళింప బిపమున, కలిగే, నమ్మహిత్యు గరుడకేత
సంబుఁ దోస చనియే నరవర! రోహిణీ, తనయు తాటిసిడము ననుసలంచే.

25

ప్రతిపదార్థం: నరవర!= రాజు!; ఆ రేయన్= ఆ రాత్రిలో; కలన్= స్వప్నంలో; ఎల్లవారును= అందరూ; కోరదోడలునున్= భయంకరమైన దౌడలూ; నల్లనిమేనున్= నల్లబిదేహమూ; కల నెలంత+బక్కత= ఉన్న ప్రీతి ఒకతె; ఇలు+చొచ్చి= ఇంటిలోనికి ప్రవేశించి; ఉవిదలన్= ప్రీలను; ఈడిచికొని పోవన్= లాగుకొనిపోవగా; రాక్షసులు; శస్త్రాశ్రూరీబి కేతుచయమునున్= శస్త్రాశ్రూర్ష సమూహాన్ని, టెక్కిముల సముదాయాన్ని; భూషణసమితియున్= ఆభరణాల మొత్తాన్ని; అపహరింపగన్= దొంగిలించుకొని పోవటాన్ని; కనిరి= చూచారు; అపరదినమున్= మరుసటిరోజున; అగ్నిదత్తంబున్= అగ్నిదేవుడు ప్రసాదించింది; అబ్బునాభంబునున్+బన= పద్మానాభమయినది అయిన; కృష్ణుని చక్రము= శ్రీకృష్ణుడి చక్రం; అద్భుతముగన్+ఎగసి= అద్భుతంగా ఆకసంలోనికి ఎగిరి; అభిలజనులున్+ఈడ్డింపన్= జనులందరూ చూస్తుండగా; దివమునకున్+అరిగన్= స్వర్గానికి వెళ్లిపోయింది; ఆ+మహాత్ము= ఆ మహాత్ముడైన శ్రీకృష్ణుడి యొక్క; గరుడకేతనంబును= గరుడధ్వజం కూడా; తోన్+లా+చనియెన్= దాని వెంబడే వెళ్లిపోయింది; రోహిణీ తనయు+తాటిసిడమున్= బలరాముడి తాథధ్వజం కూడా; అనుసరించెన్= శ్రీకృష్ణుడి గరుడకేతనాన్ని వెంబడించి వెళ్చింది.

తాత్పర్యం: ఆ రాత్రి కలలో అందరూ చూస్తూ ఉండగా భయంకరమైన దౌడలు, నల్లటి దేహంగల ఒక ప్రీతి ఇళ్లోకి చొరబడి ప్రీలను లాగికొని పోయింది. రాక్షసులు యాదవుల శస్త్రాశ్రూరులు, జెండాలను, ఆభరణములను దొంగిలించుకొని పోయారు. ఆ మరుసటిరోజున శ్రీకృష్ణుడి చక్రం ఉన్నట్లుండి ఆకాశంలోనికి ఎగిరిపోయింది. వెంబడి స్వామియొక్క గరుడధ్వజం కూడా వెళ్లిపోయింది. వాటివెంటనే బలరాముడి తాటిజెండా కూడా స్వర్గాన్ని చేరుకొన్నది.

విశేషం: ఇళ్లోకి ప్రవేశించిన ప్రీతి అమంగళస్వరూపమైన జ్యేష్ఠాదేవి. ప్రీలు మాంగల్యస్వరూపులు కాబట్టి వాళ్లను చెరబట్టింది. అంటే యాదవరాజులజ్జీ అపహరించబడిందని అర్థం. చక్రాద్యాయుధాలకు భూలోకంలో ఇక పనిలేదు కాబట్టి అవికూడా స్వర్గాన్ని చేరుకొన్నాయి.

తే. వినుము సుగ్రీవమును శైఖమును వలాహా, కంబు మేఘుపుష్టంబు నాఁ గలుగునట్టి
వాహనంబులతోఁ గూడ వాసుదేషు, తేరు తదవసరంబున బివికి నలిగె.

26

ప్రతిపదార్థం: వినుము= ఇంకా ఏం జరిగిందో చెప్పుతాను వినుము; సుగ్రీవమును= సుగ్రీవం; శైఖమును= శైఖం; వలాహాకంబున్= వలాహాకం; మేఘుపుష్టంబు= మేఘుపుష్టం; నాన్ కలుగునట్టి= అనే పేర్లన్న; వాహనంబులతోన్+కూడన్= వాహనాలతో కూడ; వాసుదేషు తేరు= కృష్ణుడి రథం; తద్+అవసరంబునన్= ఆ సమయంలో; దివికిన్+అరిగెన్= స్వర్గానికి వెళ్ళిపోయింది.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో సుగ్రీవం, శైఖం, వలాహాకం, మేఘుపుష్టకం అనే నాలుగు గుర్రాలు కలిగిన శ్రీకృష్ణుడి రథం ఆకాశమార్గంలో స్వర్గానికి చేరిపోయింది.

క. ‘వెడలుండు తీర్థయాత్రకుఁ, గడువేగం’ బనిల సురలు గగనంబున న
పుండు సుష్టుకుముగా నె, క్షుదెలుంగులు సెలగ రాజకులమౌళమణి!

27

ప్రతిపదార్థం: రాజకులమౌళిమణి!= చంద్రవంశ శ్రేష్ఠుడా!; గగనంబునన్= ఆకాశంలో; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; సురలు= దేవతలు; సువ్యక్తముగాన్= బాగా వినిపించేటట్లు; ఎక్కుడు+ఎలుంగులు= పెద్దశబ్దాలు; చెలంగన్= వ్యాపించగా; తీర్థయాత్రకున్= సముద్రయాత్రకై; కడువేగంబు= తొందరగా; వెడలుండు+అనిరి= బయలుదేరండి అన్నారు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు ఆకాశంలో నిలబడి దేవతలు స్పష్టంగా వినిపించేటట్లు పెద్దశబ్దాలతో ‘సముద్రయాత్రకు బయలుదేరండి’ అని యాదవులను ప్రబోధించారు.

క. అవి గనియు వినియు నులుకక, సవరణ లొప్పార నపు డసంప్రములై యా
దవులు మనోజ్ఞములగు నీ, ధువులును మాంసములు వేడ్జుతో నించింటన్.

28

ప్రతిపదార్థం: అవి= ఆ అద్భుతదృశ్యాలను శబ్దాలను; కనియున్= చూచీ; వినియున్= వినీ (కూడా); ఉలుకక= బెదరక; అప్పుడు; యాదవులు= యాదవులందరూ; ఇంటింటన్= ప్రతి ఇంటిలోనూ; అసంభ్రములై= వేగిరపాటులేకుండా; మనోజ్ఞములు+అగు= ఇంపైన; సేధువులునున్= మద్యాలు; మాంసములున్= రకరకములైన మాంసాలు; సవరణలు+బస్సారన్= వాహనాద్యాభరణాలు అతిశయించగా,

తాత్పర్యం: అట్లా చక్రాద్యాయుధాలు మాయమవటాన్ని చూచినా, దివ్యశబ్దాలను విన్నా ఆ యాదవులలో ఏ కదలికా లేదు. ఏ తొందరపాటూ లేదు. ప్రతి ఇంటిలోనూ చాలా ఇంపైన మద్యాలు, మాంసాలు, వాహనాద్యాభరణాలు సమకూర్చుకొనే ప్రయత్నాలలో పడ్డారు.

యాదవు లందఱుఁ గృష్ణసహితులై సముద్రతీరమునకుఁ బోపుట (సం.16-4-6)

సీ. సమకట్టికొనుచు భోజ్యములు భక్ష్యంబులు, నానావిధముల నొనల్లికొనుచు
క్షీరశర్ఘరలును ఘ్యతబహుభంగిక, ఘ్యంజనంబులు వివిధాన్సపొన
ములును నక్కత గంధములును బుఘ్యంబులు, గావించుకొని బలుగావటులును
దలమోపులును బంట్టుఁ దమతోడ నొప్పాలి, చనుదేరఁ గరులు నశ్యములు నరద

తే. ములు నలంకార విరచనములు నుదాత్త, లచితరేఖంబు లగు మాల్యములును భూషణ ఇములు నాలేపనములు వస్త్రములు వింత, చెన్ను సేయఁ జేష్టలు విలసిల్లుచుండ.

29

ప్రతిపదార్థం: సమకట్టికొనుచున్= సిద్ధం చేసికొంటూ; నానావిధములన్= చాలా రకాలుగా; భోజ్యములున్= పిండివంటులు; ఒనర్చి కొనుచున్= తయారు చేసికొంటూ; క్షీరఁ= పాలు; శర్వరలును= చక్కెర; ఘుత= నెయ్య; బహుభంగిక వ్యంజనంబులు= వివిధాలైన కూరలు; వివిధ+అస్యపాసములున్= రకరకాలైన అన్నాలు, పాసియాలు; అడ్జత= అడ్జతలు; గంధములున్= చందనాదులను; పుష్పంబులున్= పూలు; కావించుకొని= తయారు చేసికొని; తమతోడన్= తమతో; పలుకావళులున్= అనేకములైన కావళ్య; తలమోపులున్= తలమీద మోసేవి; బండ్లున్; ఒప్పారి= వైభవోవేతంగా; చనుదేరన్= బయలుదేరగా; కరులున్= ఏనుగులూ; అశ్వములున్= గుర్రాలూ; అరదములున్= రథాలూ; అలంకార విరచనములున్= వివిధ రీతులలో చేసిన అలంకారాలు; ఉదాత్త= మనోజ్ఞంగా; లలిత= సుకుమారంగా; రేఖంబులు+అగు= వరుసలలో అలంకరించిన; మాల్యములున్= పూలహర్షాలు; భూషణములున్= నగలు; ఆలేపనములున్= పూసుకొనటానికి సనికివచ్చే సుగంధాద్రవ్యాలూ (చందన గంధాదిరూపంలో ఉన్నపి); వస్త్రములున్= బట్టలూ; వింతచెన్ను+చేయన్= వింతశోభను కూర్చుగా; చేష్టలు= యాదవుల జాసపదీయాలైన కార్యకలాపాలు; విలసిల్లుచున్+ఉండన్= విజృంభిస్తూ ఉండగా.

తాత్పర్యం: రకరకాలుగా అన్నాదులు వండారు; పిండివంటలు చేశారు. పాలు, చక్కెర, నెయ్య, రకరకాలైన సాధకాలు, పాసియాలు సిద్ధం చేసికొన్నారు. అడ్జతలు, గంధం, పూలు, ఇవన్నీ ఎత్తుకొన్నారు. వీటిని కావళ్యగా, తలమోపులుగా సిద్ధంచేసి వైభవోవేతంగా బయలుదేరారు. ఏనుగులు, గుర్రాలు, రథాలు-వీటికి చేసిన వివిధాలైన అలంకారాలు, అత్యంత మనోహరంగా దిగేసిన పూలహర్షాలు, వాళ్య పెట్టుకొన్న నగలు, పూసుకొన్న సుగంధలేపనాలు, ధరించిన రంగురంగుల బట్టలు ఒకవింత శోభను కూర్చుయి. యాదవులకు సహజమైన కార్యకలాపాలు విజృంభించాయి.

క. తన రథము లేపు నొండిక, ఘనరథమును దారుకుండు గైకాని యెలమిన్

గొనిరా వెడవెడ గైనేసి, సిన కృష్ణాదు నిర్వికారచిత్తత వెడలెన్.

30

ప్రతిపదార్థం: తన రథము లేపిన్= తన రథం (స్వర్గానికి వెళ్చిపోయింది కాబట్టి ఇప్పుడది) లేకపోవటంచేత; దారుకుండు= శ్రీకృష్ణుడి సారథి; ఒండొక= మరొక; ఘనరథమును= పెద్దతేరును; కైకాని= తీసికొని; ఎలమిన్= ఉత్సాహంతో; కొనిరాన్= కొనిరాగా; వెడవెడ= అతిస్ఫుల్పంగా; కైనేసినన్= అలంకరించగా; కృష్ణాదు= శ్రీకృష్ణుడు; నిర్వికారచిత్తతన్= ఏ వికారమూలేని మనస్సుతో; వెడలెన్= బయలుదేరాడు.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడి రథం అదృశ్యమైపోయినందువలన దారుకుడు మరో పెద్ద తేరును పట్టుకు వచ్చాడు. దానికి ఆదరభాదరగా చాలా స్వల్పంగా అలంకారం చేశాడు. రథం సిద్ధమయింది. కృష్ణుడు కూడా ఏ వికారంలేని మనస్సుతో బయలుదేరాడు.

విశేషం: శ్రీకృష్ణుడు యోగేశ్వరుడు. అందువలననే ఆయనలో సంకల్పవికల్పాలతో కూడిన ఏ వికారాలూ లేవు. ఈ సమాధిస్థితిలో ఉండి నిర్వికారంగా కాగల వింతలు చూడటానికి బయలుదేరాడని అర్థం.

ఆ. తొడవు చీర పూత తొంటియట్లులు గాగ, నేమి వాహనంబు నెక్కికించు

కేని వికృతి లేని ప్యాదియంబు మెత్త సం, భాషణంబు గలిగి బలుఁడు వెడలె.

31

ప్రతిపదార్థం: బలుడు= (ఇక) బలరాముడు; తొడవు= నగలు; చీర= బట్టలు; పూత= వందనాది లేపనాలు; తొంటి+అట్టులు+కాఁగ్నీ= మునుపటివలైనే ఉండగా (అంటే కొత్తగా ఏ అలంకారమూ చేసికొనలేదని అర్థం); ఏమి వాహనంబున్+ఎక్కుక= ఏ వాహనాన్ని అధిరోహించుండానే; ఇంచుక+ఏని= కొంచెంకూడా; వికృతిలేని హృదయంబు= వికారంలేని మనసు; మిత్రసంభాషణంబున్+కలిగి= మిత్రులతో సంభాషణ కలిగి; వెడలైన్= బయలుదేరాడు.

తాత్పర్యం: ఇక బలరాముడు కూడా అట్లాగే బయలుదేరాడు. ఏ నగలూ కొత్తగా పెట్టుకొనలేదు. ధరించిన వస్తూలు మార్పులేదు. కొత్తగా ఏ సుగంధాలూ రాసుకొనలేదు. ఏ వాహనాన్ని ఎక్కులేదు. పాదచారిగానే బయలుదేరాడు. ఏ వికారమూ లేని మనసుతో, మిత్రులతో మాటాడి, బయలుదేరాడు.

విశేషం: ఆదిశేషుడి అవతారం కాబట్టి రాముడివెంట లడ్జుఎడివలె, కృష్ణుడివెంబడి బలరాముడూ కనిపిస్తాడు. అందుకే కృష్ణుడివలె ఈయనలోనూ హృదయవికారం లేదు.

క. అందీళికాబి వాహని, సందీహంబున నితాంత చారుత్వము చే

న్నౌందగఁ సమలంకృతలగు, సుందరు లేతేర విభవశోభిత భంగిన్.

32

ప్రతిపదార్థం: అందీళికా+అది= పల్లుకీలు మొదలైన; వాహని= వాహనాల; సందీహంబున్= సమూహంలో; నితాంత= అత్యంతమైన, అధికమైన; చారుత్వము= సౌందర్యం; చెన్ను+బందగఁ= మిక్కిలిగా ప్రకాశించగా; సమలంకృతలు+అగు= బాగా అలంకరించుకొన్ని; సుందరి+లు= స్త్రీలు; విభవశోభిత భంగిన్= వైభవం ప్రకాశించే రీతిలో; ఏతేరన్= బయలుదేరి రాగా.

తాత్పర్యం: ఆ యాదవస్త్రీలు పల్లుకీలలో బయలుదేరారు. వారు బాగా అలంకరించుకొన్నారు. ఈ స్త్రీల గుంపు బయలుదేరటంతో ఒక కొత్తశోభ ప్రకాశించింది. యాదవుల యాత్ర అట్లా శోభాయమానమైనదని అర్థం. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

చ. వెలువడి లీల నేఁగి మును వేడ్జునొనల్లిన మేటి చప్పరం

బుల నెలమిన్ మహార్షివము పొంత వసించిన నుఢ్చవుండు దా

నలఘుతపం బొనర్చుటకునై విపినంబున కేగువాఁడుగా

బలికిన దాని కొండికఁడు వల్మిక్ర కృష్ణుఁడు కాలవేబితన్.

33

ప్రతిపదార్థం: వెలువడి= అట్లా ద్వారకనుండి బయలుదేరి; లీలన్= వైభవంతో; ఏగి= ప్రయాణంచేసి; మహార్షివము పొంతన్= సముద్ర సమీపంలో; మును= ముందుగానే; వేడ్జున్= ఉత్సాహంతో; ఒనర్చిన= ఏర్పాటుచేసిన; మేటి= గొప్పవైన; చప్పరంబులన్= పందిళ్ళలో; ఎలమిన్= సంతోషంతో; వసించిన్= ఉండగా; ఉద్దముండు= శ్రీకృష్ణుడి మంత్రి, పురోహితుడూ ఐన ఉడ్డముడు; తాను; అలఘుతపంబు= గొప్ప తపస్సు; ఒనర్చుటకునై+ఐ= చేయటం కోసమై; విపినంబునకున్= అడవికి; ఏగువాఁడుగాన్= వెళ్ళుతున్నట్టుగా; పలికిన్= చెప్పగా; కృష్ణుఁడు; కాలవేబితన్= ముందుజరగబోయేది తెలిసినవాడు కావటంవలన; ఒండొకఁడు పల్ముఁడు+లా= ఏమీ మాటాడలేదు.

తాత్పర్యం: అట్లా ద్వారకనుండి బయలుదేరి యాదవులు మహావైభవంతో ప్రయాణం చేసి సముద్రతీరం చేరారు. అంతకుమునుపే అక్కడ వేసికొన్న పందిళ్ళ క్రింద అందరూ చేరారు. అప్పుడు శ్రీకృష్ణుడి మంత్రి, పురోహితుడు,

మహాజ్ఞాని అయిన ఉద్దృష్టుడు తాను తపస్సు చేసికొనటానికి అడవికి వెళ్తానన్నాడు. ముందు జరుగబోయేది తెలిసినవాడు కాబట్టి కృష్ణుడు ఏమీ పలుకలేదు.

వ. అంత బలుండునుం బోవ నిశ్చయించి చెప్పిన.

34

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= అప్పుడు; బలుండునున్= బలరాముడుకూడా; పోవన్= వెళ్తానికి; నిశ్చయించి చెప్పినన్= నిర్ణయించి, తెలుపగా.

తాత్పర్యం: అప్పుడు బలరాముడు తానుకూడా బయలుదేరుతానని తన నిర్ణయం చెప్పగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

చ. పలుకక ప్రైక్షివీదుకొలుపంగ వనంబున కప్పురోహితుం

డలఘు వినిశ్చయింబు వగ పంతయు మాస్చుగ్గి బోయే నాతనిన్

హలధరుఁ డస్పు బోయి వినయింబున భక్తియుఁ దోష నయ్యనా

కులు నటబుచ్ఛి యొక్కెడ నకుంలితనిర్ణయ శాంతచిత్తుఁడై.

35

ప్రతిపదార్థం: పలుకక= (శ్రీకృష్ణుడు) ఏమీ మారు మాటాడుండా; ప్రైక్షి= నమస్కరించి; వీద్యోలు చెప్పగా; ఆ+పురోహితుండు= ఆ ఉద్దృష్టుడు; అలఘువినిశ్చయింబు= తన దృఢమైన నిర్ణయమే; వగపు+అంతయున్= దుఃఖాన్నంతటినీ; మాస్చుగ్గన్= పోగొట్టగా; వనమునకున్= అడవికి; పోయెన్= బయలుదేరాడు; అతనిన్= ఆ ఉద్దృష్టుడిని; హలధరుఁ డు= బలరాముడు, హలమును (సాగలిని) ఆయుధంగా ధరించినవాడు. అస్పున్+పోయి= దిగబెట్టిరావటానికి బయలుదేరి; వినయింబునన్= వినయంతో; భక్తియున్+తోఁడున్= భక్తి కూడా ప్రకటితంకాగా; ఆ+అనాకులున్= ఏ వ్యాకులతలేని ఆ ఉద్దృష్టుడిని; అటన్+పుచ్చి= అడవిలో వదలి; ఒక్క+ఎడన్= ఒకచోట; అకుంరిత= మొక్కపోని; నిర్ణయ= నిర్ణయంగల; శాంతచిత్తుఁడు+ఱ= శాంతమైన మనస్సు కలిగినవాడై.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు ఏమీ మాటాడుండా వీద్యోలు చెప్పాడు. ఉద్దృష్టికి ఏర్పడిన ఆ దృఢనిర్ణయంతో అతడిలోని దుఃఖమంతా పోయింది. తపస్సుకై బయలుదేరాడు. అతడిని దిగబెట్టి వస్తానని బలరాముడు బయలుదేరి వినయంతో, భక్తితో ఏ వ్యాకులతా లేని ఆ మహానుభావుడైన ఉద్దృష్టిని అడవిలో వదలి పుచ్చి, మొక్కపోని శాంతమైన మనోభావంతో, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. ‘విను మొక్కుఁడు నొక భూరుహా , మున మూలంబున నిరస్తమోహంధత్తుం

బున వెలుఁగు బుధి విష్ణే , య నిరూధతు జేసి యుండె నాసీనుండై.

36

ప్రతిపదార్థం: వినము= రాజు వినుము!; ఒక్కఁడున్= ఒంటరిగా; ఒక భూరుహామున మూలంబునన్= ఒక చెట్టుయొక్కమొదట్లో; నిరస్త= పోయిన; మోహ+అంధత్తుంబునన్= అజ్ఞానమనే చీకటితో (అజ్ఞానం నశించగా); వెలుఁగు= ప్రకాశిస్తున్న; బుధి= బుధిచేత; విష్ణేయ= తెలియదగిన తత్త్వమునందు; నిరూధతన్+చేసి= వైపుణ్యం వలన; ఆసీనుండు+ఱ+ఉండెన్= కూర్చొని ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: అట్లాంటి శాంతచిత్తుంతో బలరాముడు ఒంటరిగా ఒక చెట్టుకింద కూర్చున్నాడు. ఆయనలోని మోహమనే చీకటి నశించింది; జ్ఞానభ్యోతి ప్రకాశించింది. (అంటే ‘నాది’, ‘నావారు’ అన్న భావనలు నశించి ‘అహంబ్రహ్మస్మి’- అన్న మహావాక్యతత్త్వబోధ అయిందని అర్థం.)

చ. భూమిసురావళీమహిత భోజనతంత్రముఁ తీర్పుఁ బూని హృ
ద్యమలరాజితంబులగు నట్లొనలించిన కూడుగూర లా
కోమలు లాగగా గడగి క్రోతుల కన్నియుఁ బంచివెట్టి రు
ద్వామవిహిరలీల వసుధావర! యాదను లేమి సెప్పుదున్?

37

ప్రతిపదార్థం: వసుధావర!= ఓ భూపతీ; యాదనులు; భూమిసురావళీ= బ్రాహ్మణుల; మహితభోజన తంత్రమున్= గొప్పదైన భోజన కార్యాన్ని; తీర్పన్+పూని= నిర్వహించాలన్న కోరికతో; హృద్య+అమల+రాజితంబులగు+అట్లు= మదికింపై, నిర్విలములై, ఒప్పిదము లయ్యిటట్లు; ఒనరించిన= సమకూర్చిన; కూడుగూరలు= అన్నాలు, కూరలు; ఆ కోమలులు= ఆ స్త్రీలు; ఆగ్రగాన్= నిలుపగా; కడగి= ప్రయత్నించి; క్రోతులకున్= కోతులకు; అన్నియున్= అన్నింటినీ; ఉద్ధామ విహారలీలన్= అణచరాని విహారవిలాసంతో విజృంభణగా; పంచివెట్టిరి= పంచిపెట్టారు; ఏమి+చెప్పుదున్?= ఏమి చెప్పుదును?

తాత్పర్యం: బ్రాహ్మణ భోజనసంతర్పణకొరకని చాలా రుచికరంగా అతిపవిత్రంగా వండిన పదార్థాలను, ఆడవారు అడ్డుపడుతున్న ఆగకుండా యాదనులు చెలరేగి కోతులకు పంచిపెట్టారు. ఇక చెప్పవలసినది ఏముంది?

విశేషం: ఇంతకాలమూ బ్రాహ్మణ సేవాతత్త్వరులుగా పుణ్యమార్గించిన యాదనులు తమ భార్యలు వారిస్తున్నా వినక బ్రాహ్మణులకు పెట్టిపలసిన భోజనం కోతులకు పంచిపెట్టారు. అది తర్వానికి అందే విషయం కాదు. అందుకే భవిష్యత్తులో దొంగలబారిన పడ్డారు.

చ. పదపడి గీత వాద్యగతిబంధురస్తుతము లుల్లసిల్లగా
సుదధికి నంచితాక్షత మహాత్రరగంధవిశిష్టపుష్ట సం
పదలు బహుప్రకారములఁ బ్రస్తుతి కెక్కుగఁ బూజసేసి పెం
పాదవ నివేద్య మిచ్చిల సముజ్జ్ఞలహృద్య పదార్థకోటులన్.

38

ప్రతిపదార్థం: పదపడి= పిమృట; గీతవాద్యగతి= పాటలకు, వాద్యాలకు తగినగతి నమసరించి; బంధుర= రమ్యమైన; నృత్యములు; ఉల్లసిల్లగాన్= ప్రకాశిస్తూ ఉండగా; అంచిత= సుందరమైన; అక్షత= అక్షతలతోనూ; మహోత్తర= శైఖమైన; గంధవిశిష్ట= సుగంధ పరిమళముతో కూడిన; పుష్పసంపదలు= పుష్పమైభవం; బహుప్రకారములన్= నానావిధాలుగా; ప్రస్తుతికెక్కగన్= పాగడకెక్కునట్లుగా; ఉదధికిన్= సముద్రానికి; పూజచేసి; సముజ్జ్ఞల= మిక్కులి ప్రకాశిస్తున్న; హృద్య= మనోజ్ఞాలైన; పదార్థకోటులన్= భక్త్యభోజ్యది పదార్థ సముద్రాన్ని; పెంపు+బదవన్= వైభవంతో; నివేద్యము+ఇచ్చిరి= నైవేద్యం చేశారు.

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత రమ్యమైన గీతాలకు, వాద్యాలకు అనుగుణంగా మనోహరాలైన నృత్యాలు చేశారు. అందంగా అలంకరించిన అక్షతలతో, శైఖమైన పరిమళంతో కూడిన పుష్పాలు ఒక గొప్పమైభవాన్ని సంతరించగా సముద్రానికి పూజలు చేశారు. మనోజ్ఞాలైన భక్త్య భోజ్యది పదార్థాలను మిక్కులి వేడుకగా నైవేద్యం పెట్టారు.

చ. విను తదనంతరంబ మదవహ్వలభావము చేయఁ జాలి యిం
పాశలిన యాసవంబులు సముత్సుకతం గనుకంపుఁ గోరలం

గొని హాలి సన్నిధానమును శ్రీలిలి యాదవు లంతరంగ మో

దనకరణంబులైన యుపదంశములం గొనుచున్న మహీశ్వరా!

39

ప్రతిపదార్థం: మహీ+ఈశ్వరా!= భూపతీ! రాజు!; విను= వినుము; తదనంతరంబు+ల= ఆ తరువాత; యాదవులు; సముత్పుకతన్= మిక్కిలి అస్తుతితో; మద= కైపుచేత; విష్ణులభావము= అవయవాలను స్వాధీనం నుండి తప్పించే గుణం; చేయన్+చాలి= కలిగించగలిగి; ఇంపు+బనరిస= రుచికలిగిన; ఆసవంబులు= చెరకు, ద్రాక్షలనుంచి తీసిన మత్తుపాసీయాలు (కల్లు); కనకము+కోరలన్= బంగారుభషకలలో; కొని= తీసికొని; అంతరంగ= మనసుకు; మోదనకరణంబులు+బన= సంతోషాన్ని కలిగించే; ఉపదంశములన్= సంజ్ఞాను; కొనుచున్న= తింటూ; క్రోలిరి= త్రాగారు.

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత యాదవులు మిక్కిలి తమకంతో మత్తును కలిగించి, అవయవాలను స్వాధీనంనుండి తప్పించే గుణమున్న, బహురుచి కలిగిన మత్తుపాసీయాలను బంగారుపాత్రలలో పోసుకొంటూ, శ్రీకృష్ణుని సన్నిధానంలోనే ప్రీతిని కలిగించే సంజ్ఞాను తింటూ బాగా త్రాగారు.

విశేషం: కల్లులున్న ఈ ‘విష్ణుల’ భావంచేతనే తరువాత యాదవులు ఒకరిని ఒకరు తిట్టుకొన్నారు. కొట్టుకొన్నారు. చంపుకొన్నారు. అందుకే సురాపానాన్ని తమోగుణాన్ని కలిగించే పనిగా పూర్వికులు నిషేధించారు.

తే. సాత్యకియుఁ కృతవర్ధయుఁ జారుధేష్టుఁ, దును గదుండును బ్రద్యమ్ముడును మొదలుగుఁ

గలుగు యాదవు లెల్లను గాంక్కు బాను, విధి యొన్నట్టిల పెల్లున విధివశమున.

40

ప్రతిపదార్థం: విధివశమునన్= విధికి పశులై; సాత్యకియున్, కృతవర్ధయున్, చారుధేష్టుడునున్, గదుండునున్, ప్రద్యమ్ముఁ డునున్= సుప్రసిద్ధులైన సాత్యకి, కృతవర్ధ, చారుధేష్టుడు, గదుడు, ప్రద్యమ్ముడు; మొదలుగన్+కలుగు= మొదలుగా గల; యాదవులు+ఎల్లునున్= యాదవులంతా; కాంక్షన్= మిక్కిలి కోరికతో; పానవిధి= తాగటం; ఒనర్చిరి= చేశారు.

తాత్పర్యం: విధికివశులై సాత్యకి, కృతవర్ధ, చారుధేష్టుడు, గదుడు, ప్రద్యమ్ముడు మొదలైన యాదవులంతా చేరి మిక్కిలి కోరికతో తాగారు.

విశేషం: విధివశమునన్ - అనే మాట చాలా ముఖ్యమైనది. సాత్యకి శ్రీకృష్ణుడికి తమ్ముడి వరుసలోనివాడు. ప్రద్యమ్ముడు స్వామ్మాత్తు రుమారుడే. ఇట్లాగే ఇతరులూ మహాపీరులు. ఉచితానుచితపరిజ్ఞానం కలిగినవారే. కాని విధి ప్రేరేసిస్తే ఎవరూ ఆగరని అర్థం.

తే. వృష్ణి భోజాంధకులు కురుపీర! యిట్లు, రేగి మధ్యపానం భోనలంచి మధముఁ

బోంది కేకిస లాదుచుఁ భోందుపడని, పలుకు లెసగంగు దిలగి నవ్వులు సెలంగ.

41

ప్రతిపదార్థం: కురుపీర!= కురుశేష్టుడా!; ఇట్లు= ఈ విధంగా; వృష్ణి భోజ+అంధకులు= వృష్ణి భోజ, అంధక వంశాలకు చెందిన యాదవ పీరులు; రేగి= విజృంభించి; మద్యపానంబు= మత్తుపాసీయాలను త్రాగటం; ఒనరించి= చేసి; మదమున్+పొంది= మత్తులోనికి జారిపోయి; కేకిసలాదుచున్= పరిపోసాలాదుతూ, చప్పట్లు చరుస్తూ; పొందుపడని పలుకులు+ఎసగంగన్= పొందులేని మాటలు పుట్టగా; తిరిగి= మరల; నవ్వులు+చెలంగన్= నవ్వులు విజృంభించగా.

శాత్రువుః: ఇట్లా వృష్ణి భోజ, అంధక వంశాలకు చెందిన వీరులంతా విజృంభించి, మద్యాన్ని బాగా పట్టించి మత్తులోకి జారిపోయారు. పరిహసాలాడుతూ, వెకిలిగా నవ్వుతూ, (తరువాతి పద్యంతో అస్వయం).

విశేషం: మాటల పొందులేకపోవటం త్రాగినదాని ఫలితం. తరువాతి కథలో ఒకరినొకరు నిందించుకొనటంలో ఇది కనిపిస్తుంది. మద్యపొన దుష్పలితాలు ఇట్లాంటిచోట్ల మనం బాగా గమనించవచ్చును.

సాత్యకి కృతవర్మలకు రోషజనకంబుగాఁ గలిగిన సంవాదము (సం.16-4-16)

- సీ.** ఉన్నార్థ వర్షులై యుండిలి వినుమట్టి, యవసరంబున ఘుమ్మితారుణంబు
లయిన నేత్రముల సాత్యకి కృతవర్ముని, వదనంబు గనుగొని మద మెలర్ప
నొఢ్ల నిల్చున్నప్రద్యమ్ము చే సఱచుచు, నవమాన మేర్పదునట్టి భంగే
బెలుచ నవ్వి, యరాతిబుందంబు నిద్రాన, శత్రుంబుఁ బొందుటుఁ జావువోని
- తే.** దుష్పదశ నొంది యుండగుఁ దుచ్చుఁడేని, నడల వధియంపగాఁ జీరుఁ డనిన రాజ
తనయుఁ డంత పాపంబు సేయునె యితండు, పాడిచెనట యిస్సురో యిట్టి పోటుఁ బోటే.' 42

ప్రతిపదార్థం: వినుము= తరువాత జరిగినది చెప్పుతాను వినుము; ఉన్నార్థవర్షులు+బ= ఉండిరి= ఇట్లా యాదవులంతా చెడుతోవ
పట్టిన వారయ్యారు; అట్టి+అవసరంబునవ్= ఆ సనుయంలో; ఘుమ్మిత+అరుణంబులు+లయిన నేత్రములన్= గుండ్రంగా
తిరుగుతున్న ఎర్రని కండ్లతో; సాత్యకి; కృతవర్ముని; వదనంబున కనుంగొని= ముఖం చూసి; మదము+ఎలర్పన్= మదం
అతిశయించగా; ప్రద్యమ్ము= ప్రద్యమ్ముడి; చే+చఱచుచున్= చేయి తట్టుతూ; అవమానము+ఏర్పడు+అట్టిభంగిన్=
అవమానమ్యేటట్లు; పెలుచన్+నవ్వి= బిగ్గరగా నవ్వి (ఇట్లా అన్నాడు); అరాతి బృందంబు= శత్రు సమూహం; నిద్ర+
అవశ్యంబున+పొందుటన్= నిద్రలో పూర్తిగా వివశలై మనిగిపోవటంవలన; చావు+పోని= చావువంటి; దుష్పదశన్+బంది+ఉండ
గన్= దుర్గశను కలిగి ఉండగా (అంటే నిద్రిస్తుంటే); తుచ్ఛుడు+ఏనిన్= ఎంతనీచుడైనా; అడరి= ప్రయత్నించి;
వధియంపంగాన్+చౌరడు= చంపటానికి పోడు; అనిన్నన్= అనగా; రాజతనయుఁడు= రాజకుమారుడు (కృతవర్మ); ఇతండు;
అంతపాపంబు+చేయునె?= అంతటి పాపం చేశాడా?; పాడిచెనట?= పాడిచాడా? ఇస్సురో= చీ చీ; ఇట్టి పోటుఁ పోటే?= ఇట్లా
పాడవటం కూడా పాడవటమేనా?

శాత్రువుః: ఇట్లా యాదవులందరూ మత్తులో జోగుతుండగా, ఎర్రటి కణ్ణ గుండ్రంగా త్రిప్పుతూ సాత్యకి కృతవర్మును
చూచి మదం అతిశయించగా ప్రద్యమ్ముడి చేయి తట్టుతూ, అవమానం అయ్యేటట్లు బిగ్గరగా నవ్వి ఇట్లా అన్నాడు.
'శత్రువులు నిద్రలో ఉన్నప్పుడు నిజంగా వారు చచ్చినట్టే! అట్లాంటి స్థితిలో ఉన్నవారిని చంపటానికి ఏ నీచడూ
ముందు కురకడు. అట్లాంటప్పుడు రాజకుమారుడైన ఈ కృతవర్మ ఇంత పాపానికి ఎట్లా ఒడిగట్టాడు? ఇది ఒక శత్రు
సంహారమా! చీ చీ! ఇట్లా చంపటం కూడా చంపటమేనా!'

- తే.** అనినఁ బ్రథ్యమ్ముఁ 'డిబి నీచు లయిన వాల, తెరువు వృష్ణిపంశోత్తము! టిని నిట్లు
నీవు వాక్తువు నేటికి? బోవ విడువుఁ; జను లితనఁ బ్రథ్యఁ లిట్టుట చాలదెట్లు?' 43

ప్రతిపదార్థం: అనిన్నన్= అనగా; ప్రద్యమ్ముడు; ఇది= ఈ విధంగా చంపటం; నీచులు+లయినవారి+తెరువు= నీచుల పద్ధతి;
వృష్ణిపంశోత్తము!= వృష్ణిపంశంలో పుట్టిన ఓ వీరుడా! (సాత్యకికి సంబోధన); దీనిన్+ఇట్లు= దీనిని ఇంతగా; నీవు+వార్మయ్యన్+ఎటికిన్?=

నీవు చెప్పటం ఎందుకు?; పోవన్+విడువు(ము)= వదలిపెట్టము; జనులు+ఇతనిన్= ప్రజలంతా ఇతడిని; ప్రువ్వన్+తిట్టటి= పుచ్చిపోయేలా తిట్టటం; చాలదెట్లు?= చాలదా ఏమి?

తాత్పర్యం: అట్లా అంటే ప్రద్యుమ్నాదు సాత్యకితో ఇట్లా అన్నాడు. ‘పోనీలే బాబాయ్! ఇట్లా చంపటం నీచుల పద్ధతి. దీనిని నీవంటివాడు ఇంతగా చెప్పటం ఎందుకు?; వదిలిపెట్టము. ప్రజలంతా ఇతడిని పుచ్చిపోయేటట్లు తిట్టుతూనే ఉన్నారు. అది చాలదా ఏమిటి?’

విశేషం: కృష్ణుడు, సాత్యకి, ప్రద్యుమ్నాదు - ఒక ఇంటివారు. కృష్ణుడి తముగైడు కాబట్టి ప్రద్యుమ్నాడికి బాబాయి వరుస, మరో వంసంవాళ్ళను గురించి ఆయి ఇళ్ళలో ఉన్న గూఢభావమలు తాగినపుడు షైటపడ్డాయని అర్థం. తాగినపుడు ఒకరికొకరు చాలా గౌరవంగా ప్రవర్తిస్తారు. తాగినపుడు లోపల అణగారి ఉన్న ఉద్రేకాలు బయటికి వస్తాయి. ఇక్కడ అట్లాగే జరిగింది.

చ. అన విని రోషచిహ్నావిక్షతానసుణ్ణై కృతపర్మ సాత్యకిం
గనుగోని “సిగ్గులేక యొరుకయ్యము నీకిటు లుగ్గడింపగా
జనునె? కిరీటి చే నఱక శాంతత నొందిన సామదత్తనం
దను తల ద్రుంపవే మఱచితా యిసిరో యిబి పాణిపాడియే?”

44

ప్రతిపదార్థం: అనన్+విని= ఇట్లా ప్రద్యుమ్నాడంటే విని; రోష చిహ్నా విక్రత+అననుడు+ఇ= రోషాన్ని వ్యక్తికరించే వికారమైన ముఖంతో; కృతపర్మ; సాత్యకిన్+కనుగోని= సాత్యకిని చూచి (ఇట్లా అన్నాడు); సిగ్గులేక= సిగ్గువదలి; ఒరు కయ్యము= ఇతరుల యుద్ధాన్ని; నీకున్+ఇటులు+ఉగ్గడింపగాన్= నీవు ఇట్లా చెప్పటం; చనునె?= సరిపోతుందా? (నీవు మాత్రం); కిరీటి= అర్పునుడు; చే+నఱకన్= చేయి నరికివేయగా; శాంతతన్+బందిన= శాంతంగా ఉన్న; సోమదత్తనందను తలన్= సోమదత్తుని కుమారుడి తలను; త్రుంపవే?= నరకలేదా?; మఱచితా?= మరచిపోయావా?; ఇసిరో!= ఛీ, ఛీ!; ఇది= ఇట్లా చేయటం; పోరిపాడియే?= యుద్ధనీతియేనా?

తాత్పర్యం: అపుడు సాత్యకిని చూచి కృతపర్మ రోషాన్ని ప్రకటించే వికారమైన ముఖంతో నిప్పులు చెరుగుతూ ఇట్లా అన్నాడు; “సిగ్గులేకుండా ఇతరులు చేసిన యుద్ధాన్ని ఎందుకు ప్రస్తావిస్తావు? నీవు ఇట్లా అనటం భావ్యం కాదు. అర్పునుడు చేతిని నరకగా, శాంతంగా ఉన్న సోమదత్తుడి కొడుకు తలను నీవు నరకలేదా? మరచిపోయావా? ఇది మాత్రం యుద్ధన్యాయమేనా?”

సీ. అనియె దానికి హాలి యా భోజపతిమీదఁ, గడు నెఱ్ఱైన క్రీగంచిచూడి
నిగిడించి సక్రీధమగు మానసంబుతో, నభోలభోజులఁ గలయంగఁ జాచే
నప్పుడు సాత్యకి హాలితోదఁ ‘గృతపర్మ’, ననుజుండు శతధన్యు దసుచితోధ్య
మమున సత్రాజిత్తు మహితాత్పు మాననీ, యుని శమంతకమణికిని వధించే
తే. గాదే? యని వాలి దెసఁ గీడు గానిపింపఁ, బలికె; నవ్వాడు విని సత్యభామ కోప
మండల వనితాస్వభావిధ్రతాత్పురూరఁ, యగుచు హాలి యగ్రతలమున కరుగుదెంచే.

45

ప్రతిపదార్థం: అనియేన్= అన్నాడు; (అప్పుడు) దానికిన్ హరి= ఆ మాటలకు కృష్ణస్తుదు; ఆ భోజపతిమీదన్= ఆ కృతవర్మమీద; కడున్= మిక్కిలి; ఎట్టువైన= ఎర్రని; క్రీగంటిచూడ్చు= కడకంటిచూపు; నిగించి= సారించి; సక్రోధము+అగు= కోపంతోకూడిన; మానసంబుతోన్= మనస్యతో; అభిలభోజలన్= భోజలందరినీ; కలయంగన్+చూచెన్= ఒకసారిగా చూచాడు; అప్పుడు; సాత్యకి; హరితోడన్= కృష్ణస్తుదో (ఇట్లా అన్నాడు); కృతవర్మ+అనుజండు= కృతవర్మ తమ్ముడు; శతధన్యుడు= శతధన్యదనువాడు; అనుచిత+ఉద్యమమున్న్= అనుచితమైన పూనికతో; మహితాతుండ్రున్= మహితాతుండ్రైన; మానసియున్= గౌరవింపదగిన; సత్రాజిత్తున్= సత్రాజిత్తును (సత్యభామ తండ్రిని); శమకంతకమణికిని= శమంతకమణికొరకు; వధించెన్+కాదె!= చంపాడు కదా!; అని; వారిదెసన్= వారివైపు; కీడు= తప్పు; కానిపించన్= కనిపించేలా; పలిక్కే= అన్నాడు; ఆ+వారు విని= ఆ వాక్కలహాన్ని విని; సత్యభామ; కోపము+అడరి= కోపంవచ్చి; వనితా స్వభావ+ఉద్ధత+అప్రపూర+అగుచున్= ప్రీస్వభావం చేత పుట్టిన కంటినీరు కలిగినది అపుతూ (ఏడుస్తూ); హరి= కృష్ణస్తుదో యొక్క; అగ్రతలమునకున్= ఎదుటికి; అరుగుదెంచెన్= వచ్చింది.

తాత్పర్యం: అని కృతవర్మ అన్నాడు. ఆ మాటలకు కృష్ణస్తుదికి కోపం వచ్చింది. కృతవర్మ మీద మిక్కిలి ఎర్రవైన కడగంటి చూపు సారించి, కోపంతో కూడిన మనసుతో భోజలందరినీ ఒకసారి అట్లా చూచాడు. అప్పుడు సాత్యకి కృష్ణస్తుదో ఇట్లా అన్నాడు. ‘కృతవర్మ తమ్ముడు శతధన్యుడు మాత్రం చాలా అనుచితమైన పద్ధతిలో మహితాతుండ్రుడూ, గౌరవింపదగినవాడూ అయిన సత్రాజిత్తును శమంతకమణికొరకు చంపలేదా?’ అంటూ వారివైపు దోషారోపణ చేశాడు. ఈ వాక్కలహాం విన్న సత్యభామకు కోపం వచ్చింది. ప్రీస్వభావంచేత కంటిలో నీళ్ళు తిరిగాయి. ఏడుస్తూ కృష్ణస్తుదో సమీపానికి వచ్చింది.

క. కనుగొని హరి కతిరోఘము, జనియించెను; దానిఁ జూచి సాత్యకి యంద్రో
వునకును దేవికినిం జ్ఞయ, మొనలించెద నని తలంచి యుద్ధాత్మంధై.

46

ప్రతిపదార్థం: కనుగొని= ఇట్లా సత్య రావటాన్ని చూచి; హరికిన్+అతిరోఘము= హరికి చాలా కోపం; జనియించెను= కలిగింది; దానిన్+చూచి= ఆ కోపాన్ని చూచి; సాత్యకి; ఆ+దేవునకునున్= కృష్ణస్తుదికి; దేవికిన్= సత్యభామకూ; ప్రియము+ఒనరించెదన్+అని+తలంచి= సంతోషం కలిగిస్తానని తలచి; ఉత్త+వృత్తుండు+ఖ= పైకి గభాలున ఎగిరి.(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

తాత్పర్యం: ఇట్లా సత్య ఏడుస్తూ రావటం చూచి కృష్ణస్తుదికి కోపం వచ్చింది. ఆ కోపం చూచి సాత్యకి కృష్ణస్తుదికి సత్యభామకూ సంతోషం కలిగించదలచి పైకి గభాలున ఎగిరి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

మ. కృతవర్మం బటు దృష్టిఁ జూచి కినుకం గెంపారు వక్తంబుతో
'నితు దాచార్య సుతుండు దీడ్చుడగ రేయెల్లన వడిం గెట్టి క
ష్టతరోత్సాహాత ద్రోపదేయులను దృష్టింద్యుమ్ముఁ దత్తోసీదర
ప్రతతిం జంపిన నీచు వారల గతింబ్రాపించు ట్ర్యూర్బగున్.'

47

ప్రతిపదార్థం: కృతవర్మన్= కృతవర్మను; పటుదృష్టిఁ= తీక్ష్ణామైన చూపుతో; చూచి; కినుకన్= కోపంతో; కెంపారు వక్తంబుతోన్= ఎర్రవైనముఖంతో (ఇట్లా అన్నాడు); ఇతడు= ఈ కృతవర్మ; ఆచార్యసుతుండు= ద్రోచార్యుడి కొడుకు అశ్వతామ; తోడ్పడు గన్= సహకరించగా; రేయ+ఎల్లన్= రాత్రంతా; వడిన్= అతివేగంగా; కిట్టి= సమీపించి; కష్టతర+ఉత్సాహాతన్= అతి నీచమైన ఉత్సాహాంతో; ద్రోపదేయులనున్= ద్రోపదేయులను (ఉపసాండపులను); ధృష్టింద్యుమ్ముఁ= ధృష్టింద్యుమ్ముడిని; తతోదరప్రతతిన్=

అతడి సోదరసమాహాన్ని; చంపిన; సీచున్= సీచుడిని; వారలగతిన్= వాళ్ళ పోయిన దారిని; ప్రాపించుట= పొందేటట్లు చేయటం; అర్థంబు+అగున్= తగిన పని.

తాత్పర్యం: కృతవర్గము తీక్ష్ణణంగా చూచి కోపంతో ఎరుబడ్డ ముఖంతో ఇట్లా అన్నాడు: ‘ఈ కృతవర్గ అశ్వత్థాము సహకరిస్తే రాత్రంతా అతివేగంతో సమీపించి అతినీచమైన ఉత్సాహంతో ఉపపాండవులను, ధృష్టద్యుమ్యుడిని, అతడి సోదరులను చంపాడు. ఇట్లాంటి సీచుడిని వాళ్ళు చచ్చినమార్గానికి పంపటం తగిన పని.’

మద్యపానమత్తుచైన సాత్యకి కృతవర్గతల నఱకుట (సం.16-4-27)

మ.
అనుచున్ సంయమి శాపజాత ముసలాత్మంతాధృత స్ఫీత శ
క్రినిరూధంబుగ నూనినట్టి నిజ నిస్త్రింశంబు శీఘ్రంబునం
గొని తట్టిథితి రాజిచే నతని చూడ్చుల్ విహ్వాలత్వంబు నొం
ద నుదగ్గోధృతిఁ ద్రుంచేఁ దధ్యశము రక్తంబుల్ ప్రసారంబుగన్.

48

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అంటూ; సంయమి= బుమల; శాపజాత= శాపంవలన పుట్టిన; ముసల= రోకలియెక్కు; అత్యంత= మిక్కిలి; అద్భుత= అద్భుతమైన; స్ఫీత= వ్యాపించిన; శక్తి= శక్తి; నిరూధంబుగన్= ప్రసిద్ధికెక్కగా; ఊనిన+అట్టి= ధరించిన; నిజి= తన; నిస్త్రింశంబున్= కత్తిని; శీఘ్రంబునన్= వెంటనే; కొని= ఒరలోనుండి లాగి; తద్+చిధితి+రాజిచేన్= ఆ ఖడ్డకాంతి సమూహంచేత; అతని= ఆ కృతవర్గ యొక్క; చూడ్చుల్= చూపులు; విహ్వాలత్వంబున్+బందన్= వివశాలు కాగా; ఉదగ్ర+ఉర్దుతిన్= మిక్కిలికోపం అతిశయించగా; రక్తంబుల్ ప్రసారంబుగన్= రక్తాలు నలుదిక్కులా ప్రసరించగా; తద్+గళమున్= అతడి గొంతును; త్రుంచేన్= నరికాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా అంటూ, బుమల శాపంచేత పుట్టిన రోకలి కున్న అద్భుతమైన శక్తి వ్యాపించిన తన కత్తిని ఒరలోనుండి లాగాడు. ఆ ఖడ్డకాంతి సమూహంచేత కృతవర్గ చూపులు స్వేధినాన్ని కోల్పేయాయి. సాత్యకికి కోపం అతిశయించింది. ఆ కత్తితో రక్తం నలుదిక్కులా చిమ్మగా కృతవర్గగాంతును నరికివేశాడు.

విశేషం: సాత్యకి చంపినది కత్తితో, కాని ఆ కత్తిలో ఉన్న శక్తి ముసలానికి బుమలశాపం ప్రసాదించింది. బుమల ఆగ్రహముగ్రహములు ఎట్లా ఉంటాయో ఇట్లాంటి సందర్భాలవలన తెలుస్తాయి.

తే.
అట్లు కృతవర్గు దెగటాల్లి యాత్తఁ డంతఁ నిలువ కుర్చుతుఁ డయి భోజకులముమీదు
గవిసె బాహాపిలాసంబు ఖాద్యాధ్యిప్పిఁ చయము మెఱయంగ సంరంభసత్వరముగ.

49

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; కృతవర్గున్+తెగటార్పి= కృతవర్గము చంపి; అతడు= ఆ సాత్యకి; అంతన్ నిలువక= అంతటితో ఆగుండా; ఉర్దుతుడు+అయి= గర్భించినవాడై; బాహాపిలాసంబు= భుజర్యాటోపం; ఖడ్డదీప్తిచయము= ఖడ్డకాంతి సమూహం; మెఱయంగన్= ప్రకాశించగా; సంరంభ= ఉద్రేకంతో కూడిన సత్యరముగన్= వేగంతో; భోజకులముమీదన్= భోజులమీద; కవిసెన్= పడ్డాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా కృతవర్గము చంపి సాత్యకి అంతటితో ఆగుండా గర్భింతో బాహుబల సౌందర్యం, ఖడ్డకాంతి సమూహం ప్రకాశించగా ఉద్రేకంతో కూడిన వేగంతో భోజకులం మీద పడ్డాడు.

- చ. కవిసిను జూది యాగుటకు గా నలినాష్టుఁడు బోపునంత నా
హవఖరులైన భోజులును నంథకవిరులు నొక్కడై దెసల్
సెనుడుపడంగ నాల్ని యతిశీఘ్రత సాత్యకీ జట్టుముట్టి; ర
ప్పు విమల బోధు డాహార కడుం గనలొంబియు గాలవేదితన్.
- 50

ప్రతిపదార్థం: కవిసినవ్= ఆక్రమించగా; చూచి= గమనించి; ఆగుటకువ్+కాన్= ఆపటానికై; నలిన+అష్టుఁడు= కమలనేత్రుడు (కృష్ణుడు); పోపునంతన్= వెళ్లింతలో; ఆహవఖరులు+పన= యుద్ధంలో మహాక్రూరులైన; భోజులున్+అంధకవిరులున్= భోజులు, అంధకులు; ఒక్కడు+పి= ఒకటిగా కలిసి; దెసలు= దిక్కులు; చెనుడుపడంగన్= చెవుడయ్యెటుల్లు; ఆర్చి= అరచి; అతిశీఘ్రుతన్= అతివేగంగా; సాత్యకిన్= సాత్యకిని; చుట్టుముట్టిరి= ఆక్రమించారు; అష్టు= అష్టుడు; విమలబోధుఁడు= నిర్మలజ్ఞానం కలిగిన; ఆహరి= ఆ కృష్ణుడు; కడున్= మిక్కిలిగా; కనలు+బందియున్= కోపపడి కూడా; కాలజ్ఞానం కలిగి.

తాత్పర్యం: ఇట్లా ఆక్రమించటానికి రావటం గమనించి ఆపటానికై కృష్ణుడు వెళ్లేటంతలో యుద్ధంలో వాడి వేడిమి ఉన్నవారూ, మహాక్రూరులూ అయిన భోజాంధకులు ఒక్కటిగా కలిసి, దిక్కులు చిల్లులు పడేటట్లు అరిచారు. అతివేగంతో సాత్యకిని చుట్టుముట్టారు. అష్టుడు నిర్మలజ్ఞానం కలిగిన శ్రీకృష్ణుడికి చాలా కోపం వచ్చింది. అయినా కాలజ్ఞానం కలిగినవాడు కాబట్టి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: ‘విమలబోధు’ డనేమాట ఇక్కడ గమనించాలి. ‘బోధ’ అంటే జ్ఞానం. అది సాత్మీకమయినప్పుడే ‘విమల’మవుతుంది. ‘కాలవేదిత’ -సాత్యకి మృత్యుపురు సంబంధించిన జ్ఞానం. అది కలిగినవాడు కాబట్టి కృష్ణుడు తరువాతి కథలో ఊరుకొన్నాడు.

- చ. తమ్మున్ని గాచునట్టి సముద్రతు గైకిన నొల్లఁడయ్యే వే
గమ్మున రుక్షిణీసుతు దఖండపరాక్రమ మొప్పు గెట్టి శో
ర్యమ్ము భుజాబలమ్ము మెఱయం గని సాత్యకి సంతసిల్లి ద
ర్పమ్మున్ బేర్రె మెచ్చిలసి ప్రస్తుతి సేసిల చూచు భేచరుల్.
- 51

ప్రతిపదార్థం: తమ్మునిన్= తమ్ముడైన సాత్యకిని; కాచునట్టి= కాపాడే; సముద్రగ్రతన్= పూనికను; కైకొనన్= గ్రహించటానికి; ఒల్లఁడు+అయ్యాన్= ఇష్టవడలేదు; అపుడు; రుక్షిణీసుతుఁడు= ప్రద్యుమ్ముడు; వేగమ్మునన్= అతిశీఘ్రంగా; అభండపరాక్రమము+ఒప్పన్= మొక్కపోని పరాక్రమంతో; కిట్టి= సమీపించి; శౌర్యమ్ము= పరాక్రమం; భుజాబలమ్ము= బాహుబలం; మెఱయన్+కని= ప్రకాశించటాన్ని చూచి; సాత్యకి; సంతసిల్లి= సంతోషపడి; దర్శమ్మునన్= గర్వంతో; పేర్చెన్= చెలరేగిపోయాడు; చూచు భేచరుల్= దీనిని చూస్తున్న ఆకాశసంచారులు (గంధర్వ విద్యాధరాదులు); మెచ్చు+బలసి= మెప్పు పుట్టి; ప్రస్తుతి+చేసిరి= ప్రస్తుతించారు.

తాత్పర్యం: కృష్ణుడు తమ్ముడైన సాత్యకిని కాపాడే ప్రయత్నం చేయటానికి ఇష్టపడలేదు. అపుడు ప్రద్యుమ్ముడు అతిశీఘ్రంగా మొక్కపోని పరాక్రమంతో సమీపించి, తన విక్రమాన్ని, బాహుబలాన్ని ప్రకాశింప చేయటాన్ని చూచి సాత్యకి సంతోషపడి గర్వంతో మరింత చెలరేగిపోయాడు. దీనినంతా చూస్తున్న ఆకాశగమనులైన గంధర్వాదులు ప్రశంసాపూర్వకంగా ప్రస్తుతిచేశారు.

చ. కనుగొని వృష్టివీరులు నికాముసముజ్జుల రోపవహించే నే
మునమున నుత్తితంబుగ సమత్వర శౌర్యము విక్రమాద్ధతిం
బెసుపఁగ వార లిద్దఱకు భీతి యెలర్పగ సింహాదముల్
ఘునపథమెల్ల నిండగ బలంబుఁ జలంబును నుల్లసిల్లఁగన్.

52

ప్రతిపదార్థం: వ్యక్తిగీరులు= వ్యక్తివంశియులైన ఇతర వీరులంతా; కనుగోని= దీనిని చూచి; నెమ్మనమున్న= మనస్సులలో; నికామ= అధికమైన; సముజ్జ్ఞలు= మిక్కెలి ప్రకాశిస్తున్న; రోషప్రావ్= రోషమనే అగ్ని; ఉత్తితంబుగన్= పైకిలేవగా; సమత్సర శార్యము= మాత్రశ్రూంతో కూడిన శార్యం; విక్రవోద్దతిన్= పరాక్రమాతిశయాన్ని; వెనువగన్= పెంచగా; వారలు+శ్రద్ధలకున్= సాత్యకి, ప్రద్యుమ్ములము; ప్రీతి+ఎలర్పగన్= సంతోషాన్ని కల్గించటానికి; ఘనవధము+ఎల్లన్= ఆకాశం అంతటా; సింహానాదముల్= సింహా గర్జనలు; నిండగన్= నిండిపోగా; బలంబున్= బలమూ; చలమున్= పట్టుదలా; ఉల్లసిల్లగన్= వభ్రంకాగా.

తాత్పర్యం: అప్పడు వృష్టివంశియులైన ఇతర వీరులంతా దీనిని చూచి, మనసులనిండా అధికమైన రోషాగ్ని పుట్టగా, మాత్రమ్యంతో కూడిన పరాక్రమాత్మిశయంతో సాత్యకి, ప్రద్యుమ్ములకు సంతోషం కల్గించటానికి ఆకాశమార్గమంతటా సింహానాదాలు నిండిపోగా బలమూ, పట్టుదలా వ్యక్తం కాగా, (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం)

క. భోజాంధక సంగమన వి, రాజితమగు నబ్బలంబు రెాడ్రోడ్రెక

భూజితు లయ తాకి పెనగి, రేజాలియు లేక కృష్ణుడు దీక్షింపంగన్.

53

ప్రతిషధార్థం: భోజ+అంధక+సంగమన= భోజుల, అంధకుల కూడికతో; విరాజితము+అగు+ఆ+బలంబు= పేరు పొందిన ఆసైనికసమూహం; రొద్ర+ఉద్దేశ+భ్రాజితులు+అయి= రొద్రంచేత పుట్టిన ఉద్దేశంతో ప్రకాశిస్తున్నవారై; ఏ జాలియున్+లేక= ఏకనికరమూ లేకుండ; కృష్ణుడు+శాఖ్యింపంగన్= శ్రీకృష్ణుడు చూస్తుండగానే; తాఁకి= ముట్టడించి; పెనగిరి= యుద్ధం చేశారు.

తాత్పర్యం: భోజంధనుల కూటమిగా పేరున్న ఆ సైనికబలం రౌద్రంచేత పుట్టిన ఉద్దేశంతో ప్రకాశిస్తున్నవారై శ్రీకృష్ణుడు చూస్తూ ఉండగానే ఏ జాలీ లేకుండా ఒకరినొకరు ముట్టించి యుద్ధం చేశారు.

క. అయ్యరు దెఱగున కప్పుడు, కయ్యమునకుఁ బరమసాధకంబుగు గలిగెన్

ముయ్యంచు తుంగ యచ్చట; | దయ్యము నేర్చు విను సెప్పెదం గురువాఢా!

54

ప్రతిపదార్థం: కురునాథా!= కురుసార్వబోమా!; ఆ+ఇరు+తెఱగునకున్= ఆ వ్యాప్తి భోజంధక వర్గాలు రెండింటికి; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అచ్చటన్= అక్కడికక్కడే; ముయ్యంచు తుంగఁ= మూడు అంచులున్న తుంగ పరకలు; కయ్యమునకున్= యుద్ధానికి; పరమ= శ్రేష్ఠత్వమును; సాధకంబుగన్= ఆయుధాలుగా; కలిగన్= దొరికాయి; దయ్యమునేర్పు= దైవమైపుణ్యం; చెప్పుదన్+విను= చెపుతాను వినుము.

తాత్పర్యం: ఆ ఇరువర్లాలవారికి ఆ సమయంలో అక్కడికక్కడే మూడు అంచులున్న తుంగపరకలు యుద్ధానికి శ్రేష్ఠమైన ఆయుధాలవలె లభించాయి. దైవమైపుణ్యం ఎట్లాంటిదో చెప్పుతాను వినుము.

విశేషం: ‘దయ్యము నేర్చు’ అన్న మాట చాలా ఆర్థగర్భితమైనది. ‘దైవ’ శబ్ద వికృతి ‘దయ్యం’. మానవుడికి ఎన్నటికీ ఆర్థంకాని నేర్చు ఒకటి దైవానికి ఉన్నది. అన్ని వరాలు కోరిన హిరణ్యకశిష్టుడిని నర+మృవేషంలో రాత్రి+పగలు అయిన సమయంలో ‘గోళ్ళము ఆయుధంగా మలుచుకొని చంపటమే దైవవైపుణాదం. ఇక్కడా ఇదే ప్రత్యేకత.

చ. మునివరశాపసంభవదమోఘుగతిన్ ముసలంబు సాధ్యతం
బును నతిదారుణంబు నగు భూలిసముద్ధట శక్తిభేలనం
బున ముసలత్వ విస్మయముం గలిగించెంబువేశలీలఁగై
కొని సమరప్రవర్తనము ఫోరెతరంబుగ నెల్లతుంగలన్.

55

ప్రతిపదార్థం: మునివర= శ్రేష్ఠులైన మునుల యొక్క; శాప= శాపంచేత; సంభవత్= జనిస్తున్న; అమోఘగతిన్= గొప్ప గమనంతో; ముసలంబు= ముసలాయుధం; స+అద్భుతంబును= అద్భుతంతో కూడినది; అతిదారుణంబున్+అగు= అతి భయంకరమైన; భూరి= మిక్కిలి; సముద్ధట= శ్రేష్ఠులైన; శక్తి= శక్తియొక్క; భేలనంబున్న= క్రీడలో; ఎల్ల తుంగలన్= తుంగలన్నింటిలోనూ; ప్రవేశలీలన్= ప్రవేశించటమనే లీలచేత; సమరప్రవర్తనమున్+కైకొని= యుద్ధ ప్రవృత్తిని కలిగిస్తూ; ఫోరెతరంబుగన్= మిక్కిలి భయంకరంగా; ముసలత్వ విస్మయమున్+కలిగించెన్= రోకలి అనే భావాన్ని (స్మయము) కలిగించింది.

తాత్పర్యం: శ్రేష్ఠులైన మునుల శాపంచేత జనిస్తున్న మిక్కిలి గొప్ప గమనంతో, ముసలాయుధం అద్భుతమూ, భయంకరమూ అయిన శక్తియొక్క, క్రీడతో తుంగలన్నిటిలోనూ సునాయాసంగా ప్రవేశించి, యుద్ధ ప్రవృత్తిని కలిగిస్తూ భీతిని స్ఫైస్తూ ఆ తుంగలన్నీ రోకళ్ళనే స్మయము కల్గించింది.

విశేషం: ‘అమోఘగతిన్’ అనే మాట దివ్యశక్తిని సూచిస్తుంది. పరకాయప్రవేశంవలే రోకలి తుంగలో ప్రవేశించింది. దానికి పట్టిన కాలం, రోకలి అందులో ప్రవేశించిన తీరును ‘అమోఘగతి’ అని తిక్కున అన్నారు. ‘సమరప్రవర్తనము’ అనే మాట కూడా విచారించదగినదే. ఆ తుంగ పరకలను చూడగానే శత్రువుడు వారిని వాటితో మోదాలన్న బుద్ధి పుట్టిస్తున్నాయని అర్థం. మరి రోకలిని పొడి చేసి సముద్రంలో కలిపివేశారు కదా! అన్న ప్రశ్నకు సమాధానం చెప్పుతున్నాడు.

క. పొడి గాగు జేసి యమ్మెయి, జడనిధిలో వృష్టిపరుడు చల్లించినసుం
జెడదయ్య మునివరుల యే, క్షుద్ర శక్తిని ముసలశక్తి కురువంశవరా!

56

ప్రతిపదార్థం: కురువంశవరా!= కురువంశ శ్రేష్ఠా!; వృష్టిపరుడు= వృష్టిపరుంశంలో శ్రేష్ఠుడైన వసుదేవుడు; పొడిగాగన్+చేసి= ఆ రోకలిని ఆనాడే పొడిపొడిగా చేసి; ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; జడనిధిలోన్= సముద్రంలో; చల్లించినసున్= చల్లించినా; మునివరుల= శ్రేష్ఠులైన మునుల; ఎక్కుడుశక్తిన్= అధికమైన తపశ్చక్తిచేత; ముసలశక్తి= ఆ రోకలికున్న ప్రభావం; చెడదు+అయ్యెన్= చెడిపోలేదు (తగ్గలేదు).

తాత్పర్యం: రాజు! వసుదేవుడట్లూ ఆ రోకలిని ఆనాడే పొడిపొడిగా చేసి ఆ విధంగా సముద్రంలో చల్లించినా శ్రేష్ఠులైన మునులయొక్క అధికమైన తపశ్చక్తిచేత ఆ రోకలికున్న ప్రభావం ఏమీ తగ్గలేదు.

విశేషం: మరింత అధికమూ అయింది. ఒక్క రోకలితో అందరూ మోదుకొని చావలేదు కదా! అందుకే రోకలిని పొడి చేసి సముద్రంలో చల్లటంచేత ప్రతి తుంగా రోకలిగా మారి వారికి మృత్యుహోతువయింది. బుముల శాపం - దానికున్న శక్తి - అన్నీ దైవలీలలో భాగమని చెప్పటమే దీని పరమార్థం. అంటే దైవం నేర్చుముందు మానుషుయత్వం ఎన్నడూ జయింపజాలదన్న తాత్పర్యాన్ని ఈ సంఘటన నిరూపిస్తున్నది.

సీ. యాదవవీరుల కా సమయంబున, మధ్యపానోధ్యాత మదము పేర్లు,
మునివరామోఘువచన బిష్టశక్తిని, జేసి కల్పద తుంగ వైసినంత

టన ప్రతిభటునకు దనుపీడ గలుగునే? , యను వివేకము దానిగొని విరోధి నడచినయష్టదు మిడుక లే కిలఁ బడు, గని యిభి యెట్లొకో? యని తలంచు

- తే. టయును గావున సమర మిట్లలపుభంగిఁ, జైలై గృతిమముసలచండోల్లసనము లతిశయుల్లఁగ వాలి కన్యోన్య వథ వి, హరి దుర్వారసంచారఫోర మగుచు.

57

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంబున్వే= ఆ సమయంలో (యుద్ధం చేస్తునప్పుడు); యాదవవీరులకున్= వీరులైన యాదవులకు; మద్యపొన+ఉద్భాత+మదముపేరిగైన్= మద్యపొనం చేత పుట్టిన మత్తువలన; మునివర+అమోఘ వచన దివ్యశక్తినిన్+చేసి= మునిశ్రేష్టుల గొప్ప శాప వచనానికి ఉన్న దివ్యశక్తి వలన; తుంగపైసినంతటన్= తుంగపరకతో కొట్టినంత మాత్రాన వెంటనే; ప్రతి భటునకున్= ప్రతివీరుడికి; తనుపీడ= శరీరబాధ; కలుగునే?= కలుగుతుందా?; అనే; వివేకము= తెలిపీ; (అట్లాగే) దానిన్= ఆ తుంగను; కొని= తీసికొని; విరోధిని+అడిచిన+అప్పుడు= విరోధిని కొట్టినప్పుడు; మిడుకలేక= చలనమూ లేకుండా; ఇలన్+పడన్+కని= నేలమీద పడటాన్ని చూసి; ఇది+ఎట్లు+బకో+అని తలంచుటయునున్= ఇట్లా ఎలాగా! అన్న ఆలోచనా; కల్గు+అ= కలుగనే లేదు; కావున్= అందుచేత; కృతిమ= కపటమైన; ముసల= రోకళ్ళయొక్క (తుంగపరకల); చండ+ఉల్లసనములు= భయంకరమైన కాంతులు; అతిశయుల్లఁగ్వే= అధికం కాగా; వారికిన్= ఆ యదువీరులకు; అన్యోన్యవథ= ఒకరినొకరు చంపాలన్న; విహార= ఆటలో; దుర్వార= అడ్డులేని; సంచార ఫోరము+అగుచున్= సంచారంచేత దారుణమై; సమరము= యుద్ధము; ఇట్లలము+భంగిన్= అతిశయరీతిలో; వెల్లైన్= జరిగింది.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో యాదవవీరులకు మద్యపొనం చేత పుట్టిన మత్తువలన, మునుల గొప్పశాపవచనానికి ఉన్న దివ్యశక్తివలన, తుంగపరకతో కొట్టినంత మాత్రాన వెంటనే ప్రతివీరుడికి శరీరబాధ ఎట్లా కలుగుతుందనే తెలివి కానీ, ఆ తుంగను తీసికొని విరోధిని అణచినపుడు ఏ చలనంలేకుండా నేలమీద పడటాన్ని చూచి ‘ఇది ఎట్లా సంభవం? అన్న ఆలోచన కానీ కలుగలేదు. అందువలన కపటమైన ఆ రోకళ్ళు - ఆ తుంగపరకల - భయంకరమైన కాంతులు అతిశయించగా, ఆ యదువీరులకు ఒకరినొకరు చంపాలన్న ఆటలో అడ్డు లేకుండా ఆ తుంగలు ఉపకరించగా యుద్ధం చాలా అతిశయమైన రీతిలో జరిగింది.

A. తండ్రి పుత్రుఁ డన్న దమ్ముఁడు నాక యఁ, య్యురు దెఱంగు వారు నేపు రేగే

మడియ మోది గాలిఁ బడు త్రూఁకుగముల తే, ఇంగు దీఁచే నేమనంగఁ గలదు?

58

ప్రతిపదార్థం: తండ్రి; పుత్రుఁడు; అన్న; తమ్ముఁడు; నాక= అనక; ఆ+ఇరు+తెఱంగువారు= ఆ రెండు వర్గాలవారు; ఏపు రేఁ గి= చెలరేగి; మడియన్= చచ్చేట; మోదిన్= మోదగా; గాలిన్= గాలి దెబ్బతో; పడు= కూలునట్టి; ప్రూఁకు గముల= వృక్షసమూహాల; తెఱంగు+తోఁచెన్= విధంగా కనిపించింది; ఏమి+అనంగన్+కలదు?= ఏమనవచ్చును?

తాత్పర్యం: తండ్రి, కొడుకు, అన్న, తమ్ముఁడు - అనే తేడా లేకుండా ఆ రెండువర్గాల వారు చెలరేగి చచ్చేటట్లు మోదుకొనగా గాలిదెబ్బతు పడిపోయేటటువంటి వృక్షసమూహాలవలె వారు కనిపించారు. కాలమైపరీత్యాన్ని ఏమనవచ్చును?

తే. మునిశాపము వారలమబి, ననయము నన మెక్కజేయ సం ఓకట్టెన్న

విను మరలుట దెరలుటలే, కని బెట్టుగఁ జేసి రథిప! యార్పులు సెలఁగన్.

59

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజు!; విను= ఇంకా వినుము; మునిశాపము= మునులిచ్చిన శాపం; వారలమదిన్= వారి మనస్సులలో; అనయము= నిరంతరము; అసము+ఎక్కువ్+చేయన్= దర్శం అధికం అయ్యేటట్లు చేయగా; అందన్+బక్కడు+ఖనన్= వారిలో ఒక్కడుకూడా; మరలుట= యుద్ధంనుండి వెనుకకురావటం గాని; తెరలుట= కలత చెందటం కాని; లేక= లేకుండా; ఆర్పులు= అరుపులు; చెలంగన్= అతిశయించగా; అనిన్= యుద్ధాన్ని; బెట్టగన్+చేసిరి= విజృంభించి చేశారు.

తాత్పర్యం: రాజు! ఇంకా చెప్పుతాను వినుము. మునులిచ్చిన శాపం వారి మనస్సులలో నిరంతరం దర్శాన్ని అధికమయ్యేటట్లు చేసింది. దానితో వారిలో ఒక్కడు కూడా వెనుకకు మరలటం కాని, కలతచెందటం గాని లేకుండా ఉన్నవారు ఉన్నచోటే విజృంభించి యుద్ధం చేశారు.

తే. అట్టీయెడ విను భోజులు నంధకులును, జాలఁ గలుగుటఁ బ్రహ్మలుండు సాత్యకియు న మర్మశక్తి ప్రద్యుమ్ముడు నాఖిగాగఁ, మడిసె వారిచే వృష్ణిసుమాజమెల్ల.

60

ప్రతిపదార్థం: విను= ఏమయిందో చెప్పుతాను వినుము; అట్టీ+ఎడన్= ఆ సమయంలో; భోజులున్= భోజులూ; అంధకులున్= అంధకులూ; చాలన్+కలుగుటన్= చాలామంది ఉండటంవలన; ప్రబలుండు= మిక్కిలి బలవంతుడైన; సాత్యకియున్= సాత్యకి; సమగ్రశక్తి= పరమశక్తిమంతుడు; ప్రద్యుమ్ముడున్= ప్రద్యుమ్ముడూ; ఆది+కాగన్= మొదలుగాగల; వృష్ణిసుమాజమెల్లన్= వృష్ణి వంశమంతా; మడిసెన్= నశించింది.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో ఏమయిందో వినుము! భోజులు, అంధకులు సంఘ్యలో చాలా అధికంగా ఉండటం వలన మిక్కిలి బలవంతుడైన సాత్యకి, పరమశక్తిమంతుడైన ప్రద్యుమ్ముడూ మొదలైన వారున్న వృష్ణివంశమంతా నశించింది.

సీ. అనిరుద్ధుఁ బ్రద్యుమ్ము సాంబుని సాత్యకి, గదునిని మఱియును గలుగు వృష్ణి వరుల నంధకభోజవర్గ పరాక్రమ, క్రీడల సమసి యా క్షీతితలమునఁ బడియుండఁ గనుగొని పరమముసీంద్ర శా, పంబు మహాశక్తిఁ బధ్మనాభుఁ దును టీప్రుకోపాగ్ని తనదుచిత్తమున ను, ధ్యారమై జనింపంగ దురములోనఁ

తే. బడక శేషించి మెఱసిన ప్రతిభటాళి, మీదఁ గవిసి తుంగలగొని మోఱి నిరవ శేషముగఁ జేసె; నిట్టు లశేష యాద, వులును మౌసలవిస్తాల్చి బొలిసి రథిప!

61

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజు!; ఆ క్షీతితలమునన్= ఆ రణభూమిలో; అనిరుద్ధున్, ప్రద్యుమ్మున్, సాంబునిన్, సాత్యకిన్, గదునినిన్= అనిరుద్ధుడిని; ప్రద్యుమ్ముడిని, సాంబుడిని, సాత్యకిడిని, గదుడిని; మఱియును+కలుగు= ఇంకా తక్కిన; వృష్ణి వంశంలో పుట్టిన వీరులను; అంధక, భోజవర్గ పరాక్రమ క్రీడలన్= అంధక, భోజ వీరుల పరాక్రమ విలాసంచేత; సమసి= నశించి (చచ్చి); పడి+ఉండన్= పడిఉండగా; కనుగొని= చూచి; పద్మనాభుడునున్= కృష్ణదుకూడా; పరమముసీంద్ర= గొప్ప ముసీంద్రుల; శాపంబు= శాపానికున్న; మహాశక్తిన్= మహాశక్తిచేత; తీవ్రకోప+అగ్ని= తీవ్రమైన కోపమనే అగ్ని; తనదుచిత్తమునన్= తన మనస్సులో; ఉద్ధరము+ఖ= దట్టమై; జనింపంగన్= పుట్టగా; దురములోనన్= యుద్ధంలో; పడక= చావక; శేషించి= మిగిలి; మెఱసిన= అగుపించిన; ప్రతిభట+ఆళిమీదన్= శత్రువీరులమీద; కవిసి= ఉరికి; తుంగలన్+కాని= తుంగపరకలను తీసికొని; మోది= బాది; నిర్+అశేషముగన్+చేసెన్= ఒక్కరూ మిగలకుండా చేశాడు; ఇట్టులు= ఇట్లా; అశేషయాదపులునన్= యాదపులందరూ; మౌసల విస్తార్నిన్= రోకటి విజృంభణ చేత; పొలిసిరి= చనిపోయారు.

తాత్పర్యం: ఆ రణభూమిలో అంధక, భోజవీరుల పరాక్రమ విలాసంచేత చబ్బిషపడి ఉన్న అనిరుద్ధడిని, ప్రద్యమున్నడిని, సాంబుడిని, సాత్మకిని, గదుడిని శ్రీకృష్ణుడు చూచాడు. మునీంద్రుల శాపంవలన కృష్ణుడికి తీవ్రమైన కోపాగ్ని దట్టంగా పుట్టింది. అంతే! యుద్ధంలో చావక మిగిలి తనకు అగుపించిన శత్రువీరులమీద పడి, తుంగపరకలను తీసికొని చావగొట్టి ఒక్కరూ మిగలకుండా చేశాడు. ఇట్లూ యాదవులందరూ రోకటి విజృంభణంచేత చనిపోయారు.

విశేషం: శ్రీకృష్ణుడిలో కూడా మానుషభావం అలముకొన్నది. అందుకే బుమిశాపం ఆయనలోని ‘యాదవు’నిషై పనిచేసింది. అందుకే తక్కిన యాదవవీరులను ఆయన చంపి బుమల శాపాన్ని ఫలింపజేశాడు. ‘మాసల విస్తూర్మీ’ అనే మాట చాలా గొప్పది. అక్కడ రోకలీ లేదు - దెబ్బాలేదు - ఉన్నదంతా బుమి శాపవాక్కు - దాని కాంతే ‘రోకలి’ వలె కనిపించి మృత్యుకారకమయిందని తాత్పర్యం.

క. నారాయణుఁ దప్పుడు గాం | ధాలీ వాక్యంబు తెఱఁగు దలఁచి మనమునం
బారంబుఁ బోందెనే యిది | యా రూపున ననుచు సంగరావని నొకడున్.

62

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; నారాయణుడు= నారాయణ స్వరూపుడైన శ్రీకృష్ణుడు; మనంబునన్= మనస్సులో; గాంధారీ వాక్యంబు తెఱఁగు= గాంధారి చెప్పిన శాపవిధానం; తలఁచి= స్వరించుకొని; ఇది= ఈ శాపం; ఆ రూపునన్= ఆ విధంగా; పారంబున్+పొందెనే!= తీరం చేరిందా!; అనుచున్= అనుకొంటూ; సంగర+అవనిన్= యుద్ధభూమిలో; ఒకడున్= ఒంటరిగా.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో నారాయణస్వరూపుడైన శ్రీకృష్ణుడు మనసులో గాంధారి శాపమిచ్చిన విధాన్ని స్వరించుకొని ఆ శాపం ఇట్లూ సార్థకమయిందా! అని అనుకొంటూ యుద్ధభూమిలో ఒంటరిగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. నిలుచున్నఁ జూచి రణసం | కులతుఁ బడకయున్న దారుకుఁడు బభ్యుఁడు న
జ్ఞలరుహనాభు సమీప | స్థలికిం జని యిట్లులని రతనితోడ నృపా!

63

ప్రతిపదార్థం: నృపా!= రాజు! (ఏమి జరిగిందో వినుము); నిలుచున్+ఉన్నన్= నిలబడి ఉండగా; చూచి; రణసంకులతన్= ఆ దొమ్మియుద్ధంలో; పడకయున్న= చావకుండా మిగిలిన; దారుకుఁడు; బభువుడు; ఆ+జలరుహ+నాభు= ఆ పద్మనాభుడి (కృష్ణుడి); సమీపస్థలికిన్= దగ్గరికి; చని= వెళ్లి; అతనితోడన్= కృష్ణుడితో; ఇట్లులు+అనిరి= ఇట్లూ అన్నారు.

తాత్పర్యం: నిలబడి ఉండగా ఆ దొమ్మియుద్ధంలో చావకుండా మిగిలిన దారుకుడు, బభువుడు ఆ కృష్ణుడి దగ్గరకు వెళ్లి, అతడితో ఇట్లూ అన్నారు.

తే. లభేలజనమును సంహృతమయ్య నిచట | నేల? బలభద్ర దేవుఁ దున్నెడ ముకుంద!
యరసికాని పోయి యాతని చరితమునకు | ననుగుణంబైన వర్తన మాచరింపు.'

64

ప్రతిపదార్థం: ముకుంద!= కృష్ణు!; అభిలజనమును= యాదవసమూహమంతా; సంహృతము+అయ్యున్= చచ్చింది; ఇచటన్+ఎల?= ఇక్కడెందుకు?; బలభద్రదేవుడు= బలరాముడు; ఉన్న+ఎడ= ఉన్నచోటును; అరసికాని పోయి= తెలిసికాని పోయి; అతని చరితమునకున్= అతడి నడవడికి; అనుగుణంబు+ఐన= తగిన; వర్తనము= పని; ఆచరింపు(ము)= చేయుము.

తాత్పర్యం: ‘కృష్ణ! యాదవ సమూహమంతా చచ్చింది. మరి ఇక్కడ డెందుకు! బలరాముడు ఎక్కడున్నాడో తెలిసికొనిపోయి, అత డెట్లా ఉన్నాడో అందుకు అనుగుణంగా ఆచరించటం మంచిది.

- ఉ. అనుటయు నట్ల కాక! యని యంబుజనాభుండు బభ్రుదారుకు
ల్భునములు దల్లడిల్లుగ కెలంకుల రా బలభద్రదేవు పో
యున దెస నాదరం బెసగ నేగె కురుష్మితిపార్గణ్య! యా
ఘనతరమూర్తి నవ్వలను గాంచె మహీజము పొంత నుండగన్.

65

ప్రతిపదార్థం: కురుష్మితిప+అగ్రగణ్య!= ఓ కురురాజ శ్రేష్ఠా! వినుము; అనుటయున్= దారుకుడు, బభ్రుడు అట్లా పలుకగా; అట్లకాక!+అని= అట్లాగే చేద్దాముని; అంబుజనాభుండు= పద్మనాభుడు (శ్రీకృష్ణుడు); బభ్రుదారుకుల్+మనములు= బభ్రుడి, దారుకుడి మనస్సులు; తల్లడిల్లుగన్= తల్లడిల్లిపోగా; కెలంకులన్రాన్= తనకు ఇరువైపులా రాగా; బలభద్రదేవు పోయన దెసన్= బలరాముడు వెళ్లిన దిక్కలో; ఆదరంబు+ఎసగన్+ఏగి= గౌరవభావంతో వెళ్లి; ఆ+వలన్= ఆ వైపున; మహీజముపొంతన్= చెట్టుదగ్గర; ఉండగన్= ఉండగా; ఆ ఘనతరమూర్తిన్= ఆ బలిష్టమైన బలరాముడి రూపాన్ని; కాంచెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజు వినుము! అట్లా వారు పలుకగా అట్లాగే చేద్దామంటూ, బభ్రుదారుకులు, మనసులు తల్లడిల్లిపోగా, ఇరువైపులా నడుస్తుండగా శ్రీకృష్ణుడు బలరాముడు వెళ్లిన దారిలోనే చాలా గౌరవభావంతో వెళ్ళాడు. ఆ వైపున ఒక చెట్టుకింద ఆ బలిష్టమిగ్రహించునే బలరాముడిని చూచాడు.

యాదవుల్ల మడిసిన పిదపఁ గృష్ణు డర్జను దోష్టేర దారుకుం బంపుట

- సీ. కాంచి దారుకు దెసగ గనుగొని ‘సీవు వే’ పొండురాజ తమాజుల పొలి కలిగి
వాలికి యాదవవర్గ సంక్షయవిథి, మెత్తిగెంచి యర్మను నిందుగ దెమ్ము’
నావుడు నతఁడు మహావేగవంతంబు, లగు రథ్యములఁ బట్టి యలఁతియరద
మును బూస్తికాని రయంబున నేగె నప్పుడ, ముఖురమై బభ్రుని మోముఁ జాచి
ఆ. ‘అతివఫిందుగ గుంజరాదులఁ బులుఁ జేస్తి, యరుగుదెమ్ము వేగ’ మనిశ నాతఁ
డట్ల చేయు పనికి నయి చన నొకబోయ, తుంగ జేసే నతనిగ దుంగ త్రైసి.

66

ప్రతిపదార్థం: కాంచి= అట్లా బలరాముడిని చూచి; దారుకుదెసన్= దారుకుడివైపు; కనుగొన్= చూచి; సీవు; వే= వేగంగా;
పొండు తమాజుల పొలికిన్= పొండురాజు కుమారుల దగ్గరకు; అరిగి= వెళ్లి; యాదవవర్గ సంక్షయ విధము= యాదవ వర్గమంతా
నశించిన విధం; ఎత్తిగెంచి= తెలిపి; అర్జునన్= అర్జునుడిని; ఇందున్= ఇక్కడికి; తెమ్ము= తీసికొనిరమ్ము!; నావుడున్= అనగా;
అతఁడు= ఆ దారుకుడు; మహావేగవంతంబులు+అగు= చాలా వేగంగా పరుగత్తే; రథ్యములను= గుర్రాలను; పట్టి= పట్టుకొనివచ్చి;
అలఁతి= చిన్న; అరదమునన్= రథానికి; పూస్తికొని= పూస్తుకొని; రయంబున్= వేగంగా; ఏగెన్= వెళ్లిపోయాడు; అప్పుడు;
ఆ+ముర్మైరి= ఆ మురాసురుడి శత్రువు - శ్రీకృష్ణుడు; బభ్రునిమోమున్+చూచి= బభ్రుని ముఖం చూచి; అతివ పిండున్= స్త్రీల
సమూహాన్ని; కుంజర+అదులన్= ఏనుగులు మొదలైనవాటిని; పురిన్+చేర్చి= ద్వారకలో చేర్చి; వేగము= శీఘ్రమంగా; అరుగుదెమ్ము= మరలిరమ్ము; అనినన్= అనగా;
అతఁడు= ఆ బభ్రుడు; అట్లు+అ+చేయుపనికిన్+అయి= అట్లాగే చేయటానికి; చనన్= పోగా;
ఒక బోయ= ఒక బోయవాడు; తుంగ= తుంగపరకను; త్రేసి= అతడిష్ట వేసి; అతనిన్= ఆ బభ్రుడిని; త్రుంగన్+చేసన్= చచ్చేటట్లు చేశాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా బలరాముడిని చూసి, దారుకుడి వైపు తిరిగి ‘నీవు వేగంగా పొండుకుమారుల దగ్గరకు వెళ్లి, యాదవవర్గమంతా నశించిన విధం తెలిపి, అర్జునుడిని ఇక్కడకు తీసికొనిరమ్ము’ అన్నాడు. ఆ దారుకుడు బాగా వేగంగా పరుగెత్తే గుర్రాలను తీసికొనివచ్చి చిన్న రథానికి పూన్చుకొని వేగంగా వెళ్లిపోయాడు. అప్పుడు కృష్ణుడు బట్టుడివైపు చూచి ‘నీవు ప్రీలను, ఏనుగులు, గుర్రాలు మొదలైనవాటినీ ద్వారకలో చేర్చి తిరిగిరమ్ము’ అన్నాడు. ఆ బట్టుడు అట్లాగే చేయటానికి బయలుదేరాడు. అంతలో ఒక బోయవాడు ఒక తుంగపరకను వాడిపై వేసి, వాడిని చంపాడు.

విశేషం: బట్టుడు యాదవుడు, ఆ ఒక్కడు కూడా మిగలలేదని చెప్పటం కోసం ఈ వర్ణన. ఇక ఆ బట్టుడి పని కూడా శ్రీకృష్ణుడే చేయవలసి వచ్చింది. కాలం వికటించటమంటే అర్థం ఇదే.

ఆ. హరికింగానవచ్చునంత దస్యుల నట్లు, పడియె బట్టుల; దతని పాటుల జూచి
సంయమింద్రశాపశక్తికి సద్గుత, మంంది యమ్ముకుందుల డస్సుతోడ.

67

ప్రతిపదార్థం: హరికిన్= కృష్ణుడికి; కానవచ్చునంత దస్యులన్= కనిపించేటంత దూరంలోనే; బట్టుడు; అట్లు= ఆ విధంగా; పడియెన్= నేలకూలాడు; అతని= ఆ బట్టుడిని; పాటున్ చూచి= పడిపోవటాన్ని చూచి; ఆ+ముకుందుండు= శ్రీకృష్ణుడు; సంయమి+ఇంద్ర= బుమిపైప్పుల; శాపశక్తికిన్= శాపానికున్న శక్తికి; అద్భుతము+అంది= ఆశ్చర్యపడి; అస్తుతోడన్= బలరాముడితో.

తాత్పర్యం: కృష్ణుడికి కనిపించేటంత దూరంలోనే అట్లా బట్టుడు నేలకొరిగాడు. ఆ బట్టుడి పతనాన్ని చూచి కృష్ణుడు బుమిపైప్పుల శాపాని కున్న శక్తికి ఆశ్చర్యపడి బలరాముడితో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. ‘సామజరథతురగములను, రాములఁ బుల సేల్లి యే మరలి వచ్చేద నీ
భూమిజము కడన నిలువు ద, యామయ! నా రాక వాల్చి’ యనియె నరేంద్రా!

68

ప్రతిపదార్థం: నర+ఇంద్రా!= రాజు (కృష్ణుడిట్లా అన్నాడు); సామజ= ఏనుగులనూ; రథ= రథాలను; తురగములనున్= గుర్రాలను; రాములన్= ప్రీలను; పురి+చేర్చి= నగరానికి చేర్చి; ఏన్= నేను; మరలి వచ్చేదన్= తిరిగి వస్తాను; దయామయ!:= దయతోనింపినవాడా! (అన్నా); ఈ భూమిజము కడన్= ఈ చెట్టుదగ్గరే; నా రాక వార్చి= నా ఆగమనం నిరీక్షిస్తా; నిలువు= ఉండుము.

తాత్పర్యం: కృష్ణుడు బలరాముడితో ఇట్లా అన్నాడు; ‘అన్వయ్యా! ఏనుగులను, గుర్రాలను, రథాలను, ప్రీలను ద్వారకలో వదలి నేను తిరిగి వస్తాను. అంతవరకు ఈ చెట్టుదగ్గరే ఉండుము’.

సీ. అని గజాదుల నింతులను గొని పుల కేగెి, వసుదేవుగాంచి యవ్వసుమతీశు
తోఁ దగ నిట్లను దొబ్బి కౌరవకుల, క్షయము సూచితి; నేడ్య సకలయాద
వులనాశమును గంటి నలఘుతేజీధన! , యఖీలబాంధవీశమయున యిచటి
మనుపున పర్యాప మనును గొల్పుదు మున్న, యన్న కానుసమున కలగినాడు

తే. భవ్యతపమున నా బలభద్రుఁ గూడి, యేను దపమాచలంచెద; నింక మీర

లరసికొనుడు సర్వంబును; నరుడు వచ్చు, నిందు మీ పంపు సేత్కై యెల్లినేడు.'

69

ప్రతిపదార్థం: అని= అనిచెప్పి; గజ+ఆదులన్= ఏనుగులు మొదలైనవాటిని; ఇంతులనున్= స్త్రీలను; కొని= వెంటతీసికొని; పురికిన్+వీగి= ద్వారకకు వెళ్లి; ఆ+వసుమతీ+ఈశతోన్= రాజయినవసుదేవుడితో; తగన్= అర్దమైన రీతిలో; ఇట్లు+లనున్= ఇట్లు అన్నాడు; అలఘుతేజోధని! = గొప్ప తేజస్సే ధనంగా కలిగినవాడా (తేజోమూర్తి); తొల్లి= ముసుపు; కొరవకులక్ష్యము= కొరవవంశ నాశం; చూచితిన్= చూశాను; నేడు= ఈ వేళ; సకలయాదవులనాశమునున్= యాదవులందరూ నశించటం; కంటిన్= చూచాను; అభిలభాంధవ హీనము+అయిన= బంధువులెవ్వరూ లేని; ఇచటిమనువునున్= ఇక్కడి బ్రతుకులో; వర్తింపన్= ఉండటానికి; మనసు+కొల్పుడు= మనసు రాపటంలేదు; అన్న= బలరాముడు; మున్సు+ల= ముందుగానే; కాననమునున్= అడవికి; అరిగినాడు= వెళ్లాడు; భవ్యతపమునున్= శాంతమైన తపస్సుతో, ఆ బలభద్రున్+కూడి= బలరాముడితో కలిసి; ఏను= నేను (కూడా); తపము+అచరించెదన్= తపస్సు చేస్తాము; ఇంకన్= ఇక్కీందట; సర్వంబును= అన్ని విషయాలనూ; మీరలు= మీరే; అరసికొనుడు= చూచికొనుడు; మీ పంపుసేత్కై= మీ ఆజ్ఞను నిర్వర్తించి మీకు సహకరించటానికి; ఎల్లినేడు= రేపో ఈ రోజో; నరుడు= అర్ధనుడు; ఇందున్= ఇక్కడికి; వచ్చున్= వస్తాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, ఏనుగులు మొదలైనవాటినీ, స్త్రీలనూ వెంటతీసికొని ద్వారకకు వెళ్లి, మనుదేవుడితో తగినరీతిలో ఇట్లు అన్నాడు: ‘తండ్రి! మునుపు కొరవులందరూ నాశనం కావటం చూచాను. ఈ వేళ యాదవులందరి చావునూ చూచాను. ఓ తేజోమూర్తి! బంధువు లెవ్వరూ లేని ఇక్కడ జీవితం గడపటానికి మనస్సు రాపటంలేదు. బలరాముడు ముందుగానే అడవికి వెళ్లాడు. అన్నతో కలిసి నేను కూడా శాంతమైన తపస్సు చేస్తాము. ఇక అన్ని విషయాలూ మీరే చూచికొనుడు. మీ ఆజ్ఞ నిర్వర్తించి, మీకు సహకరించటానికి అర్ధనుడు రేపో ఈనాడో ఇక్కడకు వస్తాడు.’

క. అనుచు నతని పాదంబులు, తన ఫాలతలంబు సౌకర్య దాత్పర్యమున్

వినతి నడపే నంతకుమును, వినియో జనులచేత సమరవిధ మతఁ డధిపా!

70

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= రాజు; అనుచున్= అంటూ; అతని పాదంబులు= వసుదేవుడి పాదాలు; తన ఫాలతలంబు సౌకర్యం= తన నుదుటికి తాకేటట్లు; తాత్పర్యమునున్= గౌరవ ప్రపంచులతో; వినతినదపైన్= నమస్కరించాడు; అతడు= ఆ వసుదేవుడు; అంతకుమును= అంతకుమునుపే; జనులచేతన్= ప్రజలచేత; సమరవిధము= యాదవుల యుద్ధ విషయం; వినియోన్= వినిఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: అంటూ వసుదేవుడి పాదాలు తన నుదుటికి తగిలేటట్లు గౌరవప్రపంచులతో కృష్ణుడు నమస్కరించాడు. ఆ వసుదేవుడు అంతకుమునుపే ప్రజలవలన యాదవులు తుంగపరకలతో చేసికొన్న యుద్ధాన్ని గురించి విని ఉన్నారు.

చ. విని బలుజీవి వోయి మంచి విష్ణులమై మెయి త్రూసుపాటు నొం

ద నునికి మీఁడు గేశవుఁడు దానును రాముఁడు నిల్లువాసి కా

ననమున నుండువారమని సైష్మికతం బలుకంగ నుస్తుచే

తనయు నడంగఁ జైష్మితము దక్కి శవాక్షతి నుండె నత్తతున్.

71

ప్రతిపదార్థం: విని= ఆ మాటలు విని; బలుజీవి+పోయి= దృఢమైన ఛైతన్యాన్ని కోల్పోయి; మది= మనసు; విష్ణులము+ఇ= విషషైమై (స్వాధీనం కోల్పోయి); మెయి= దేహము; త్రూసుపాటున్+బందన్= కొయ్యబారగా; ఉనికి= ఉండటంతో; మీఁదన్=

ఆపై; కేశవుడు= శ్రీకృష్ణుడు; తానును= తానూ; రాముడున్= బలరాముడూ; ఇల్లు+పోసి= ఇల్లు వదలి; కాననమన్= అడవిలో; ఉండువారము+అని= ఉంటామని, వైశ్వికతన్= నిష్ఠతో; పలుకంగన్= చెప్పగా; ఉన్న చేతనయున్= ఉన్న తెలివికూడా; అడంగన్= అణిపోగా; చేప్పితము తక్కి= నిశ్చేష్టుడై; ఆ+తరిన్= ఆ సమయంలో; శవ+అక్కతిన్= శవంవలె; ఉండెన్= ఉండిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు విని, దృఢమైన వైతన్యం పోయి, మనస్సు అస్వాధినమై, దేహం కొయ్యబారి ఉండగా ఆపైన శ్రీకృష్ణుడు తానూ బలరాముడూ అడవిలో ఉంటామని అనటంతో ఉన్న తెలివికూడా పోయి వసుదేవుడు నిశ్చేష్టుడై శవప్రాయంగా అయ్యాడు.

క. తన మాటలు నజ్జన నా, ధు నవష్టయు వినియుఁ గనియు దురపిభ్యి సతీ

జను లొక్కటుఁ బె ల్లక్కం, దన మొనలించిన మురాల దయ మచి నొలయన్.

72

ప్రతిపదార్థం: తన మాటలున్= తాను ఆడిన మాటలు (అడవిలో తపస్సు చేస్తామనటం); వినియున్= విని; ఆ+జననాధు+అవష్టయున్= ఆ వసుదేవుడి స్థితి; కనియున్= చూచి; సతీజనులు= యాదవస్త్రీలు; దురపిల్లి= శోకించి; ఒక్కటన్= ఒక్కసారిగా; పెల్లు= మిక్కిలిగా; ఆక్రందనము+బనరించినన్= ఏడ్యగా; ముర+అరి= కృష్ణుడు; మదిన్= మనసులో; దయ= కరుణ; ఒలయన్= పుట్టగా.

తాత్పర్యం: తానాడిన మాటలు విని, వసుదేవుడి దురపష్ట చూచి, యాదవస్త్రీలు ఒక్కసారిగా హాహోకారాలు చేస్తూ పెడ్దగా ఏడ్చారు. అప్పుడు కృష్ణుడు మనసులో కరుణ పుట్టగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సి. అందఱ నూరాళ్లి ‘యర్థసుం డిప్పుడు, వచ్చు నిచ్చటికి మీవంత లెల్లి

బీర్చు నక్కరు కులచిపకుం’ డని యుపి, శమవాక్యములు దేల్లి జనకుపాల

నాసీనుఁ డయి తచీయాంప్రిపద్మంబులు, తన చారుపాణిపద్మముల మెత్త

మెత్తన యెత్తుచు మెలుపాంది గర్జంపుఁ, బలుకులు జిత్తవిభ్రమము మాన్చి

తే. మతియుఁ బార్థని రాక పల్చుసు జెప్పి, యన్నయాధ్యాదు పనిసేయ నున్నవారి

‘గరితురంగాబికముల మీ రరసికొనుడు; వినుడు కర్తవ్యమిట్టిచి వేయునేల?’

73

ప్రతిపదార్థం: (శ్రీకృష్ణుడు) అందఱన్= అందరినీ; ఊరారిపు= ఓదారిపు; ఆ+కురుకులదిపకుండు= ఆ కురుకులంలో శ్రేష్టుడైన అర్థునుడు; ఇప్పుడు+అ= ఇప్పుడే; ఇచ్చటికిన్= ఇక్కడికి; వచ్చున్= వస్తున్నాడు; మీవంతలు+ఎల్లన్= మీ దుఃఖాలన్నిటినీ; తీర్చున్= పోగొట్టుతాడు; అని; ఉపశమవాక్యములన్= ఓదార్పు మాటలతో; తేర్చి= వారు తేరుకొనేటట్లు చేసి; జనకు పాలన్= తండ్రిదగ్గర; ఆసీనుడు+అయి= కూర్చుని; తదీయ= అతడి; అంప్రిపద్మంబులు= తామరలవంటి పాదాలను; తన; చారు= అందమయిన; పాణిపద్మములన్= తామరలవంటి చేతులలో; మెత్తమెత్తన= నెమ్మదిగా; ఒత్తుచున్= ఒత్తుతూ; మెలుపు+బందన్= సుకుమారంగా; కర్జము+పలుకులన్= చేయవలసిన పనిని గూర్చిన మాటలతో; చిత్రవిభ్రమమున్= మనసు చెదరటాన్ని; మాన్చి= మాన్చి; మతియున్= మరల; పార్థని రాక= అర్థునుడి రాకను గురించి; పల్చుసు చెప్పి= మాటిమాటికి చెప్పి; ఆ+నయ+ఆధ్యాదు= ఆ నీతికోవిదులలో శ్రేష్టుడు; పని+చేయన్+ఉన్నవారిన్= పనిచేయటానికి మిగిలిన సేవకులతో; మీరు; కరితురంగ+ఆదికములన్= గుర్రాలు, ఏనుగులు

మొదలైనవాటిని; అరసికొనుఁడు= చూచికొసండి; కర్తవ్యము= చేయదగిన పని; ఇట్టిది= ఇది; వేయున్+ఏల?= అధికంగా చెప్పటం ఎందుకు?

తాత్పర్యం: కృష్ణుడు అందరినీ ఓదార్చి ‘అర్జునుడు ఇప్పుడే ఇక్కడికి వస్తున్నాడు. కురువంశశేషుడైన ఆ అర్జునుడు మీ దుఃఖాలన్నిటినీ పోగొట్టుతాడు’ అని ఓదార్చు మాటలలో వారిని తేర్చి, తండ్రి దగ్గర కూర్చొని నెమ్మదిగా కాళ్ల పట్టుతూ, అతిసుకుమారంగా చేయదగిన పనులనుగురించిన మాటలతో అతడి మనసులోని విభ్రమాన్ని పోగొట్టాడు. అర్జునుడి రాకను గురించి మాటిమాటికి చెప్పాడు. ఆ నీతికోవిదుడికి తెలియని దేమున్నది? మిగిలిన సేవకులతో ‘గుర్రాలను ఏనుగులను మీరే చూచుకోండి. ఇక అధికంగా చెప్పటం ఎందుకు?’ అని కర్తవ్యబోధ చేశాడు.

తే. అని తెగే బలికి యతని వీ, డ్యూని రామునికడకుఁ జని యకుంలితభక్తిన్

వినతుండయి ‘మన జనకుని, యనుమతి వచ్చితి మహాత్మ!’ యనియె నరేంద్రా!

74

ప్రతిపదార్థం: నర+ఇంద్రా!= రాజు!; అని= ఈ విధంగా; తెగ్న్+పలికి= నిష్మర్షగా పలికి; అతన్ని వీడ్యూని= తండ్రికి వీడ్యోలు చెప్పి; రాముని కడకున్+చని= బలరాముడి దగ్గరకు వెళ్లి; అకుంటిత భక్తిన్= మొక్కపోని గాఢమైన భక్తితో; వినతుండు+అయి= నమస్కరించి; మహాత్మ!= గొప్ప మనసున్నవాడా!; మన జనకుని= మనతండ్రిగారి; అనుమతిన్+వచ్చితిన్= అనుమతితో వచ్చాను; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: రాజు! ఈ విధంగా నిష్మర్షగా పలికి, తండ్రికి వీడ్యోలు చెప్పి, బలరాముడి దగ్గరకు వెళ్లి, మొక్కపోని గాఢమైన భక్తితో నమస్కరించి ‘మహాత్మా! మన తండ్రిగారి అనుమతితో వచ్చాను’ అన్నాడు.

బలరాముఁడు శరీరంబు విడిచి యనంతునియందుఁ గలయుట (పం.16-5-11)

సీ. తదనంతరంబ యద్దామోదరుఁడు రాము, వదనసరోజంబువలన వెడలు
గనియె మహాభుజంగము నరుణచ్ఛాయ, యై పొల్లు వక్రసుహర్షకంబు
మఱుల వెలింగెడు ఘణములుఁ దెలుపాలి, పర్వతాభోగ నిభంబు నైన
మేని పెంపును గలదాని నట్లు బల, భద్రుండు నిజయోగబలముఫేల్రు

అ. దనదుతనువు విడిచి చనియె వియట్టిథి, నంబునిభికి నమ్మహాత్ము నెదురు
కొనియె వరుణుఁ దధిక వినయంబుతో నాగ, కులము లెల్ల వచ్చి కొలిచె భక్తి.

75

ప్రతిపదార్థం: తద్+అనంతరంబ+అ= ఆ తరువాత; ఆ+దామోదరుఁడు= ఆ వద్దునాభుడు (కృష్ణుడు); రామువదన సరోజంబువలన్= బలరాముడి ముఖవద్దుం నుండి; మహాభుజంగము= పెద్ద సర్పము; అరుణాచ్ఛాయలైనై= ఎర్రటికాంతిగలదై; పొల్లు= ప్రకాశించెడి; వక్రసుహర్షకంబు= వేయునోళ్లు; మఱుల వెలింగెడు ఘణముల్న= మఱులతో ప్రకాశించే పడగలు; తెలుపారి= తెల్లమై; పర్వత= కొండయొక్క; ఆభోగి= వైశాల్యంతో; నిభంబున్+ఐన= సర్పశమైన; మేని పెంపును= పెద్ద ఆకారాన్ని; కలదానిన్= కలదానిని; వెడలన్= బయలు పడటాన్ని; కనియెన్= చూశాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; ఆ బలభద్రుండు; నిజయోగబలము పేర్కున్= తన యోగబలాధిక్యం వలన; తనదు తనువు విడిచి= తన దేహాన్ని వదలిపెట్టి; వియత్తి+పీధిన్= ఆకాశమార్గంలో; అంబునిభికిన్= సముద్రానికి; చనియెన్= వెళ్లాడు; ఆ+మహాత్మున్= ఆ మహాత్మునైన బలరాముడిని; వరుణుఁడు= జలాధిపతియైన

వరుణుడు; ఎదురుకొనియేన్= ఎదుర్కొని స్వాగతం చెప్పాడు; అధిక విసయంబుతోన్= అధికవైన విసయంతో; నాగకులము లెల్లన్= నాగకులాలస్సి; భక్తిన్= భక్తితో; కొలిచెన్= పూజించాయి.

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత కృష్ణుడు బలరాముడి ముఖంనుండి ఒక పెద్దసర్పం బయలుపడటాన్ని గమనించాడు. ఆ మహాసర్పం ఎరటి కాంతితో ప్రకాశించే వేయనోళ్ళు కలిగినది. మణులతో ప్రకాశించే పడగలు కలిగినది. పర్వతమైశాల్యానికి సదృశంగా ఉన్న పెద్ద ఆకారం కలిగినది. ఆ విధంగా బలరాముడు తన యోగబలంవలన తన దేహాన్ని వదిలిపెట్టి, ఆకాశమార్గంలో సముద్రంలోనికి ప్రవేశించాడు. ఆదిశేషస్వరూపుడైన ఆ బలరాముడికి వరుణుడు స్వాగతం చెప్పాడు. నాగవర్గంవారంతా వచ్చి అధికవినయంతో పూజలు చేశారు.

విశేషం: ఆదిశేషుడు త్రేతాయుగంలో లక్ష్మణుడుగా, ద్వాపారయుగంలో బలరాముడిగా అవతరించాడు.

A. అహికులాగ్రగణ్యుడైన వాసుకియుగం, రోష్టుకుండుండుకుండు వారు

ఎండుండుంజరుండుసుం గుముదుండుసుం, దుర్ముఖుండుసుం జ్ఞథుత్సుండు.

76

ప్రతిపదార్థం: అహికుల= పాములవంశంలో; అగ్రగణ్యుడు+ఫన= మొదట లెక్కింపదగినవాడయిన; వాసుకియున్= వాసుకి; (ఇంకా) కర్మోచ్చితుండు; తక్కుకుండు; వారుణుండు; కుంజరుండు; కుముదుండు; దుర్ముఖుండు; పృథుత్రసుండు.

తాత్పర్యం: పాములకులంలో మొదటగా లెక్కింపదగిన వాడైన వాసుకి కర్మోచ్చితుడూ, తక్కుకుడూ, వారుణుడూ, కుంజరుడూ, కుముదుడూ, దుర్ముఖుడు, పృథుత్రసుడూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తే. ప్రోదుఁడుసు వక్రదంతుండుంగ్రోధనామం, కుండు శంఖుండుం బుండలీకుండు మిత్రియుసు నజేయుండు ధృతరాష్ట్రుఁడుసు మొదలుగం, నరుగుదెంచిలి యద్దేవునట్టి గొలువ.

77

ప్రతిపదార్థం: ప్రోదుఁడునున్; వక్రదంతుండున్; క్రోధనామకుండున్= క్రోధుడనే పేరున్నవాడు; శంఖుండున్; పుండరీకుండున్; మిత్రియుసున్= మిత్రి అనే వాడున్నా; అజేయుండున్; ధృతరాష్ట్రుఁడునున్; మొదలుగన్= మొదలైనవారు; ఆ+దేవున్= ఆ దేవుడిని; అర్థన్= కోరి; కొలువన్= సేవించటానికి; అరుగుదెంచిరి= వచ్చారు.

తాత్పర్యం: ప్రోదుడు, వక్రదంతుడు, క్రోధుడనే పేరుగలవాడు, శంఖుడు, పుండరీకుడు, మిత్రి, అజేయుడు, ధృతరాష్ట్రుఁడు మొదలైన నాగులు కూడా బలదేవుడిని భక్తితో పూజించటానికి వచ్చారు.

తే. పరమకౌతుకంబు భవ్యభక్తియు నొలి, యంగ వభ్రి కొలిచె నా ఘణీంద్రు గంగ యాది గాంగఁ గల మహానదులు సఁ, ముజ్జులాజ్ఞరామమూర్ఖు లొంది.

78

ప్రతిపదార్థం: పరమ= మిక్కిలి; కౌతుకంబు= ఆసక్తి; భవ్య= యోగ్యమైన; భక్తియున్= భక్తి; ఒలయంగన్= ఒప్పగా; ఆ ఘణి+ఇంద్రున్= ఆ ఆదిశేషుడిని; గంగ+అది+కాగన్+కల= గంగ మొదలుగా ఉన్న; మహానదులు= పెద్దనదులస్సి; సముజ్జుల= మిక్కిలి ప్రకాశిస్తున్న; అభిరామ= అందమైన; మూర్ఖులు+బంది= ఆకారాలు ధరించి; వచ్చి కొలిచెన్= వచ్చి పూజించాయి.

తాత్పర్యం: చాలా ఆసక్తితో, యోగ్యమైన భక్తితో ఆ ఆదిశేషుడిని, గంగ మొదలుగా ఉన్న పెద్ద నదులస్సి మిక్కిలి ప్రకాశిస్తున్న అందమైన ఆకారాలు ధరించి వచ్చి పూజించాయి.

క. అంతయును దివ్యదృష్టి । క్రాంతి యగు మురాంతకుండు గనుగొన నమ్మా
ర్థాంతరము గలపికొనియే న , నంతుఁడు దన పరమమూల్రి యందు నరేంద్రా!

79

ప్రతిపదార్థం: అంతయునున్= అన్నిటినీ; దివ్యదృష్టి క్రాంతిఅగు= దివ్యదృష్టితో ఆక్రమించగల; ముర+అంతకుండు= మురారి (కృష్ణుడు); కనుగొనన్= చూస్తుండగా; అనంతుఁడు= పరబ్రహ్మస్వరూపుడైన శ్రీ మహావిష్ణువు; ఆ+మూర్తి+అంతరమున్= తనమూర్తి భేదమయిన ఆ ఆదిశేషుడిని; తన= తనదైన; పరమమూర్తియందున్= శ్రేష్ఠమైన మహారూపంలో; కలపికొనియైన్= కలుపుకొన్నాడు; నరేంద్రా!= రాజు! విన్నావా!

తాత్పర్యం: జనమేజయా? అన్నిటినీ ఆక్రమించగల (దర్శించగల) కృష్ణుడు చూస్తుండగనే అనంతుఁడు (ఆదిశేషుడు) తన మూర్తి భేదాన్ని (బలరామున్ని) తన శ్రేష్ఠమైన మహారూపంలో కలుపుకొన్నాడు.

- సి.** అ ట్లగ్జుఁడు చన్న సచ్చటువాసి యం , తంతుఁర్పుష్టురుచు మురాలి సకల
లోకపాలనకు భూలోకంబునందుఁ దాఁ , బుట్టంగ వలసిన యట్టి మేటి
పనులెల్లఁ ఢీఱుట మనమునుఁ దలపాశిసి , తనువిముక్తికి నిమిత్తంబుఁ దలఁచి,
మునులవాక్యము తెఱంగును దొబ్బి దుర్వాసు , నవయవసమితిఁ బాయసము పూయు
తే. నప్పు డఱకాలఁ బూయమి నత్తపస్సి ! యచట నవిలంఘ్యమై యపాయంబు గలుగు
ననిన మాటయుఁ జల్లించి, మనసు నింటి , యములు నడగించి గాఢనమాధి నొంభి.

80

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; అగ్రజుఁడు= అన్న; చన్నన్= వెళ్లిపోగా; అచ్చటు= ఆ చోటు; పాసి= వదలి; అంతంతన్= అక్కడక్కడా; త్రుమ్మరుచున్= తిరుగుతూ; మురారి= కృష్ణుడు; సకలలోకపాలనకున్= సకలలోకాలను పాలించటానికి; భూలోకంబునందున్= భూలోకంలో; తాన్+పుట్టంగ వలసిన అట్టి= తాను జన్మించవలసినట్టి; మేటి పనులు= గొప్పపనులు; ఎల్లన్= అన్ని; తీఱుటన్= పూర్తికావటం; మనమునన్+తలపోసి= మనసులో ఆలోచించి; తను విముక్తికిన్= దేహం వదలిపెట్టటానికి; నిమిత్తంబున్+తలఁచి= కారణాన్ని ఆలోచించి; మునుల వాక్యంబు తెఱఁగునున్= మునులిచ్చిన శాపవాక్యాలు; తొల్లి= మునుపు; దుర్వాసున్+అవయవసమితిన్= దుర్వాసి మహాముని అవయవ సమూహానికి (దేహానికి); పాయసము పూయు+అప్పుడు= పాయసం పూస్తుపుస్తుడు; అఱకాలన్+పూయమిన్= అరకాలులో పూయకపోవటం చేత; ఆ+తపస్సి= ఆ బుపి; అవటన్= ఆ అరకాలిలోనే; అపాయంబు= కీడు; అవిలంఘ్యము+ఖ= దాటటానికి పీలులేకుండా (తప్పకుండా); కలుగున్= కలుగుతుంది; అనిన మాటయున్= అన్న మాటను; చర్చించి= విచారించుకొని; మనసున్+ఇంద్రియములున్= మనసును, ఇంద్రియాలను; అడగించి= అణచి; గాఢ సమాధిన్+బంది= గాఢ సమాధిని పొంది.

తాత్పర్యం: అట్లా బలరాముడు అవతారం చాలించి వెళ్లిపోగా, శ్రీకృష్ణుడు ఆ చోటు వదలిపెట్టి అక్కడక్కడా తిరిగాడు. లోకప్రశ్నతిపాలనకోసం తాను భూలోకంలో ఏ విశిష్టకార్యాలు చేయటంకొరకు పుట్టాడో అవి పూర్తికావటం మనసులో ఆలోచించాడు. తాను దేహాన్ని వదలిపెట్టటానికి ఒక హేతువును ఆలోచించుకొన్నాడు. మునులు ఇచ్చిన శాపవాక్యం గుర్తుకు వచ్చింది. ఒకప్పుడు దుర్వాసుని కోరికపై అతడి దేహమంతటా పాయసాన్ని కృష్ణుడు పూశాడు. కానీ, అరకాలిలో మాత్రం పాయసం పూయటం మరచిపోయాడు. ఫలితంగా ఆ బుపి ‘ఆ అరకాలిలోనే నీకు ప్రాణపాయం జరుగుతుందని, అది తప్ప’ దని చెప్పిన విషయమూ గుర్తుకు వచ్చింది. దీనితో ప్రాణత్యాగం ఎట్లా చేయవచ్చునో

స్ఫురించింది. మనసును, జ్ఞానేంద్రియ కర్మంద్రియాలను అణచిపెట్టి, గాఢమైన సమాధిని పొంది (తరువాతి పద్యంతో అస్వయం).

క. జలనిధిశయనుండు మహీ | స్థలశయనుం డయ్యు; నట్టి సమయమునం డా
నలుకుచుఁ దత్థాంతార | స్థలి కల్గిన నరుగుదెంచె జర కురుముఖ్య!

81

ప్రతిపదార్థం: కురుముఖ్య!= కురుశ్రేష్ఠా (వినుము)! అప్పుడు; జలనిధి శయనుండు= సాగరంలో నిద్రించే విష్ణుస్వరూపుడైన శ్రీకృష్ణుడు; మహీతలశయనుండు+అయ్యెన్= నేలమీద పడుకున్నవాడయ్యాడు; అట్టి సమయమున్న్= ఆ సమయంలో; తదీ+కాంతార+స్థలిన్= ఆ అడవిలో; తాన్= తాను; అలుమచున్= నేలను కాలితో రాస్తూ; జర= ముసలితన మనిషి దేవత; అల్లన్న్= నెమ్ముదిగా; అరుగుదెంచెన్= వచ్చింది.

తాత్పర్యం: జ్ఞారసాగరంలో శయనించే విష్ణువు - అంటే కృష్ణుడు - నేలమీద పడుకొన్నాడు. ఆ సమయంలో 'జర' నేలను కాలితో రాస్తూ నెమ్ముదిగా ఆ అడవిలో ప్రవేశించింది.

విశేషం: జరామరణాలు ఒకదానిని వదలి మరి ఒకటి ఉండవు. అందుకే సహజమరణానికి ముందు ఎవరిలోనైనా ముసలితనపు లక్షణాలు వస్తాయి. జర - ముసలితనానికి అధిష్టానదేవత; 'కాలకన్య' అని కూడా అంటారు. ఆమె ప్రవేశించిన తరువాతే మరణం అస్వయ మవుతుంది. కాల మాసస్వ మయిందని సూచించేది 'జర'

ఆ. అరుగుదెంచి యచటు బిలిగెడు నొక వేటు | కానిఁ గాంచి వాడు కమలనాభు
నొడలు చూచి టెంకి నుస్క యేణం బను | నట్లు సేసి మాయ యావహించె.

82

ప్రతిపదార్థం: అరుగుదెంచి= 'అది' అట్లా వచ్చి; అచటున్= ఆ అడవిలో; లిరిగెడు= తిరుగుతున్న; ఒక వేటకానిన్+కాంచి= ఒక వేటగాడిని చూచి; వాడు= ఆ వేటగాడు; కమలనాభు(న్)=బడలు= పద్మనాభుడి (కృష్ణుడి) దేహం; చూచి= చూడగా; టెంకిన్= సమీపంలో ఉన్న; ఏణంబు+అనునట్లు+చేసి= జింక అని అనుకొనేటట్లు చేసి; మాయ= భ్రాంతి; ఆవహించెన్= కలుగచేసింది.

తాత్పర్యం: 'జర' అట్లా వచ్చి అడవిలో తిరుగుతున్న ఒక వేటగాడిని చూచి, అతడు కృష్ణుడి దేహాన్ని చూచి సమీపంలో ఉన్న జింక అని అనుకొనేటట్లు భ్రాంతిని ఆవహింపజేసింది.

మ. ధరణీనాథ! యతండు శాతశర ముఢ్యద్యుత్తి సంధించి యు
ధ్యరభంగిం దెగ నిండగాఁ చిగిచి యత్యుర్ణంబుగా నేసే: నా
హాలి శ్రీపాదతలంబుఁ దూరగొని యయ్యత్రంబు మీగాల ని
ఘృర వేగంబున నుచ్ఛిపోయె వెన వాడుం జేరు గైకాంటకున్.

83

ప్రతిపదార్థం: ధరణీనాథ!= రాజు!; అతండు= ఆ వేటగాడు; శాతశరము= వాడిమైన బాణం; ఉర్యత్త+వృత్తిన్= పూర్వికతో; సంధించి= ఎమ్ముచెట్టి; ఉర్దుర= దృఢమైన; భంగిన్= రీతిలో; తెగన్= నారిని; నిండగాన్= నిండుగా; తిగిచి= లాగి; అతి+ఉగ్రంబుగాన్= మిక్కిలి భయంకరంగా; ఏసెన్= ప్రయోగించాడు; ఆ+అస్తంబు= ఆ బాణం; ఆ హరి= ఆ కృష్ణుడి; శ్రీపాదతలంబున్= గౌప్యదైవ పాదం అడుగుభాగంలో; తూరగొని= దూరి; మీగాలన్= పాదోపరిభాగంలో; నిష్ఠరవేగంబున్=

అతిశీఘ్రంగా; ఉచ్చిష్టయేన్= బయటికి పాడుచుకు వచ్చింది; వెసన్= వెంటనే; వాయన్= ఆ వేటగాడు; కై కొంటకున్= (ఆ జింకను) తీసికొనివెళ్ళటానికి; చేరన్= అక్కడికి వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ఆ వేటగాడు పూనికతో విల్లు ఎక్కుపెట్టి, దృఢమైన రీతిలో నారి సంధించి, నిండుగా లాగి, మిక్కిలి భయంకరంగా వదిలాడు. ఆ బాణం కృష్ణుడిపాదం అడుగుభాగంలో దూరి పాదపరిభాగంలో అతి శీఘ్రంగా బయటికి పాడుచుకుని వచ్చింది. వెంటనే ఆ వేటగాడు (ఆ జింకను) తీసికొనివెళ్ళటానికి అక్కడికి వచ్చాడు.

విశేషం: కర్మఫలితాన్ని కృష్ణుడు కూడా తప్పించుకొనలేదు. బలరాముడు యోగమార్గంలో తనువును వదలిపెట్టాడు. కృష్ణుడు కూడా సమాధిలో ఉన్నాడు. కానీ తనువును వదలటానికి బుషిశాపం - దుర్వాసుడి వాక్యం ఒక మిషను చూపించింది. ఆ మిషే ఇట్లు వేటగాడు జింక అనుకొని బాణం వదలటం. పాదం అడుగున దూరి మీగాలుపైన పాడుచుకు రావటం - వేటగాడి ధనవ్యిద్య వైపుణ్యాన్ని సూచిస్తుంది.

క. చేరి తెలియఁ గసుగొని పెం; పారు పురుషుఁ డగు టెఱింగి యత్యంతార్తిం

గూలి వడకి తచ్ఛరణాం; భోరుహాములుఁ దన శిరంబు హిందం బడియెన్.

84

ప్రతిపదార్థం: చేరి= కృష్ణుడిని సమీపించి; తెలియన్+కసుగొని= బాగా పరికించి చూచి; పెంపు+అరు= బాగా గొప్పవాడైన; పురుషుడు+అగుట+ఎఱింగి= పురుషుడు కావటం గుర్తించి; అతి+అంత+అర్తిన్= చాలా ఆర్తిని; కూరి= పొంది; వడకి= గడగడలాడి; తద్వ+చరణ+అంబోరుహములన్= అతడి పాదవద్మాలవద్ద; తన శిరంబు+పొందన్= తన శిరస్సు తామనట్లు; పడియెన్= క్రిందపడ్డాడు.

తాత్పర్యం: ఆ వేటగాడు కృష్ణుడిని సమీపించి, బాగా చూచి, ఎవరో మహాపురుషుడని గుర్తించి, చాలా ఆర్తినిపొంది, గడగడలాడి అతడి పాదవద్మాలవద్ద తన శిరస్సును పెట్టి క్రిందపడ్డాడు.

తే. పడి యేష్టినుఁ గృష్ముడు తగుఁ, నొడువుల సూరాల్చి తన మనోరథ మిష్టై

నొడగుడిన మానుషముగుఁ, నొడలు విడిచి నిజపదంబు నొందుట కలిగెన్.

85

ప్రతిపదార్థం: పడి= క్రిందపడి; ఏడ్చినన్= ఏడవగా; కృష్ణుడు; తగు నొడువులన్= వాడికి ఉచితమైన పలుకులతో; ఊరార్పి= ఓదార్పు కలుగజేసి; తన మనోరథము= తన కోరిక; ఈ+పైన్= ఈ విధంగా; ఒడగుడినన్= సిద్ధించగా; మానుషము+అగు= మానవీయమైన; ఒడలు విడిచి= దేహాన్ని విడిచి; నిజపదంబున్+ఒందుటకున్= తన స్థానాన్ని పొందటానికి; అరిగన్= వెళ్ళిషోయాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా వేటగాడు కిందపడి ఏడవగా కృష్ణుడు వాడికి ఉచితమైన పలుకులతో ఓదార్పు కలుగజేసి, తన కోరిక ఈ విధంగా తీరగా, మానవీయమైన దేహాన్ని విడిచి తన స్థానాన్ని పొందటానికి వెళ్ళిషోయాడు.

శ్రీకృష్ణుడు శరీరంబు విడిచి పరమపదంబునకుఁ బోపుట (సం.16-5-22)

సీ. ఊర్ధ్వలోకమునకు సూర్యత తేజస్సుఁ, డగు కృష్ణుఁ డలగిన నచటి దివ్య
మునివరులును సిద్ధులును రుద్రవసుమరుఁ, దాధిత్య విశ్వముఖామరులును
సంక్రందసుండును సంభృతసంబ్రముఁ, లగుచు భక్తియు వినయంబు నెఱయఁ
గా నెదుర్మాని చరణానతులై పరుఁ, మన్మతి వాక్యముల్ విస్తరిల్ల

అ. బలసి; రండు దేవపతి యిల్లఁ జేరి క, రములు మొగిచి 'ధర్మరక్షణమున
కై దయావిధేయమగు భేలనంబున, నవని నవతరించి తాది పురుష!

86

ప్రతిపదార్థం: (ఆ విధంగా); ఊర్ధ్వలోకమునకున్ = స్వగ్రహోకనికి; ఊర్ధ్వతేజస్సుడు+అగు= పెంపాందిన తేజస్సు కలవాడైన; కృష్ణుడు= శ్రీకృష్ణుడు; అరిగిన్= వెళ్గా; అచటి= స్వగ్రంతో ఉన్న; దివ్యమునివరులునన్ = దివ్యలైన మునిశ్రేష్టులు; సిద్ధులునన్= సిద్ధులు; రుద్ర= రుద్రులు; వసు= వసువులును; మరుత్త= మరుత్తులు; ఆదిత్య= ఆదిత్యులు; విశ్వముఖ+అమరులును= విశ్వముఖులు మొదలైన దేవతలు; సంక్రందనుండునన్ = ఇంద్రుడు; సంఖృత= పాందిన; సంభ్రములు+అగుచున్= వేగిరపాటు కలవారై; భక్తియున్= భక్తి; వినయంబున్= వినయమూ; నెఱయగాన్= ప్రకటితాలు కాగా; ఎదుర్కొని= ఎదురువచ్చి; చరణ+ఆనతులు+ఐ= కాళ్గు మైక్రోవారై; పరమ= శ్రేష్ఠమైన; స్తుతివాక్యముల్= ప్రశంసావాక్యాలు; విష్ణురిల్లన్= వ్యాపించగా; బలసిరి= చుట్టుముట్టరు; అందున్= వారిలో; దేవపతి= దేవేంద్రుడు; అల్లున్= నెమ్ముదిగా; చేరి= కృష్ణుడిని సమీపించి; కరములు మొగిచి= చేతులు జోడించి; (ఇట్లా అన్నాడు); ఆదిపురుష!= ఓ ఆదిపురుషా!; ధర్మరక్షణమునకై= ధర్మాన్ని రక్షించటానికి; దయావిధేయము+అగు= దయకు లొంగిన; భేలనమునన్= ఆటలో; అవనిన్= భూమిలో; అవతరించితి(తి)= అవతరించావు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా స్వగ్రహోకనికి పెంపాందిన తేజస్సు గలవాడైన కృష్ణుడు వెళ్గా స్వగ్రంతో ఉన్న దివ్యలైన మునిశ్రేష్టులు, సిద్ధులు, రుద్రులు, వసువులు, మరుత్తులు, విశ్వముఖాది దేవతలు, దేవేంద్రుడు వేగిరపాటు చెంది ఎదురు వచ్చారు. కాళ్గు మొక్కారు. శ్రేష్ఠమైన స్తుతివాక్యాలు పలుకుతూ అందరూ కృష్ణుడి చుట్టూ చేరారు. వారిలో దేవేంద్రుడు నెమ్ముదిగా శ్రీకృష్ణుడిని సమీపించి చేతులు జోడించి ఇట్లా అన్నాడు: ‘ఆదిపురుషా! ధర్మాన్ని రక్షించటానికి దయాగుణంతో నీ వాడుతున్న ఆటలో భాగంగా భూమిలో పుట్టావు’.

విశేషం: 1. యిష్ట, గంధర్వ, కిష్మర, కింపురుషాదులతోపాటు భేచరులుగా సిద్ధులను కూడా చెప్పుతారు. వీరు దేవతాగణం క్రింద వస్తారు. వీరితోపాటే అష్టవసువులు, సప్తమరుత్తులు, ఏకాదశరుద్రులు, ద్వాదశదిత్యులు చెప్పబడ్డారు. శ్రీకృష్ణుడి విశ్వరూపసందర్భమనంలో ఇంకా చాలామంది దేవయోములు చెప్పబడ్డారు. వీరికి అధిపతి కాబట్టి దేవేంద్రు డని అంటారు.

2. విష్ణువు ధర్మాన్ని రక్షించటం కోసమే ప్రతియుగంలోనూ అవతరిస్తాడని పురాణాలు చెప్పుతున్నాయి. భగవదీతలో కూడా

“యదా యదా హి ధర్మస్య గ్నానిర్భవతి భారత,
అభ్యర్థానమధర్మస్య తదాత్మానం సృజమృహమ్.”

అని స్వామి స్వయంగా చెప్పాడు. అయినకు అవతరించటం ఒక లీల. ఆ లీలకు మూలం స్వామికి ఉన్న దయాగుణం. అపారక్షపానిధి కాబట్టి భక్తుల మొరలు విని వారిని రక్షించటానికి అవతరిస్తాడు. ఇది భాగవతులు స్వామి అవతారాన్ని గుర్తించిన విధానం. అందుకే లీలావతారాలని కూడా అంటారు.

3, సర్వసమర్థదైన స్వామికి దుష్టశిక్షణ, సాధుసంరక్షణ కష్టమైన పనులు కావు. ఒక ఆట ఆడినంత సులభం. అందుకే ‘భేలనం’ అనటం.

అ. అవతరించి కంసుడాబిగా గల దేవి, శత్రుకోటి నెల్ల సమయఁ జేసి
భరతకులము కసటు వాపి సంశుద్ధిప్ర! తిష్టఁ గూళ్ల యిరుగుదెంచి తీశ!

87

ప్రతిపదార్థం: ఈశ!= ఓ ప్రభూ!; (అట్లా) అవతరించి= అవతారమెత్తి; కంసుడు+ఆదిగాన్+కల= కంసుడు మొదలైన; దేవశత్రుకోటిన్+ఎల్లన్= దేవతలకు శత్రువైన వారినందరినీ; సమయన్+చేసి= నశించేటట్లు చేసి (చంపేటట్లు చేసి); భరతులము= భరతవంశానికి పట్టిన; కసటు= అపరిశుభ్రతము; పాపి= పోగొట్టి; సంశుద్ధ= పరిశుభ్రమైన; ప్రతిష్టన్+కూర్చి= గౌరవం ఏర్పరచి; అరుగుదెంచితి(వి)= ఇట్లా వచ్చావు.

తాత్పర్యం: అట్లా అవతారమెత్తి కంసుడు మొదలైన దేవతాశత్రుసమూహాన్ని అంతటినీ నశింపజేసి, భరతవంశానికి పట్టిన అపరిశుభ్రతము పోగొట్టి, పరిశుభ్రతము మరలా ఏర్పరచి ఇట్లా వచ్చావు.

విశేషం: ఇక్కడ ‘అపరిశుభ్రత’ అంటే అధర్మమనే అర్థం. ధర్మానికి కలిగే గ్లాని పేరే అపరిశుభ్రత. అది అజ్ఞానకారకమవుతుంది. ఘలితంగా సాధుసత్పురుషులకు పీడ కలుగుతుంది. దానిని నివారించటానికి స్వామి అవతరిస్తాడు.

“పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్పృతామ్,
ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగే యుగే”.

అని గితలో స్వామి ఈ అవతారరహస్యాన్ని చెప్పాడు. ఇక్కడ ‘భరత’ కులము అనేమాట కేవలం పాండవకౌరవుల కథను మాత్రమే కాదుండా మొత్తం భారతదేశాన్ని స్పృశిస్తోంది. అందుకే కంసుడి ప్రస్తకి కూడా సార్థకం అవుతోంది.

**క. అమృతం బజరం బష్యయ , మములం బఖితర్యు మచల మాగమగమ్యం
బు మహాత్మ! భవత్వద ము , య్యమేయ తత్త్వంబుఁ బొందు మనిరూష్యగతిన్.**

88

ప్రతిపదార్థం: మహాత్మ!= ఓ మహాత్మా!; భవత్త+పదము= నీ స్థానం; అమృతంబు= అమృతమైనది; అజరంబు= ముసలితనంలేనిది; అవ్యయము= తరగిపోనిది; అమలంబు= పరిశుద్ధమైనది; అవితర్యము= తర్మించటానికి వీలులేనది; అచలము= చలించనిది; ఆగమగమ్యంబు= వేదాల చేత తెలిసికొనదగినది; (అట్లాంటి) అమేయ తత్త్వంబున్= కొలవటానికి వీలులేని మహాతత్త్వాన్ని; అనిరూష్యగతిన్= నిరూపించటానికి వీలులేని విధంగా; పాందుము.

తాత్పర్యం: మహాత్మా! నీ స్థానం అమృతమైనది. దానికి ముసలితనం లేదు. అది ఎస్సుటికీ తరగిపోదు. అది ఎప్పుడూ పరిశుద్ధమే. దాని స్వభావం తర్వాతో నిరూపించటానికి వీలులేదు. దానికిప్పుడూ చలనం లేదు. వేదాలు ఆ స్థానాన్ని గురించే చెప్పుతాయి. దానిని కొలవటానికి ఏ శాస్త్రప్రమాణాలూ లేవు. అట్లాంటి పరమపదాన్ని నిరూపించటానికి వీలులేని విధంగా నీవే పాందుము.

విశేషం: ఈ పద్యంలో ఆ పరమపదాన్ని అమృతము, అజరము ఇట్లా ‘న’ కారరూపాలలో సూచించారు. న+మృతము= ఇట్లా; నకారం తీసిపేస్తే ఉన్నదంతా లోకం. మృతమయ్యేది. ముసలితనం పొందేది ఇట్లగా. ఆ అతిలోకమైన తత్త్వాన్ని పరమపదమన్నారు. ఆ స్థానం ఎక్కడుంది? ఎట్లా ఉంటుంది? అన్న ప్రశ్నల ద్వారా సమాధానాన్ని పొందలేం. బుముల అనుభవమే దీనికి ప్రమాణం. దానిని స్వామి స్వయంగా పాందాలి. దానినండి స్వామే స్వయంగా తాను ప్రభవించాలి. ‘అందుకే ఆ తత్త్వాన్ని నీవే పాందుము’ అన్నాడు ఇంద్రుడు. దీనికి నిరూపణం ఏమిటి? నిరూపణకు అసాధ్యమైన విషయ మనటం కోసమే ‘అనిరూష్యగతి’ అంటున్నారు. అందుకే శేషాంశు అనంతుడు కలుపుకొన్నాడు. ఆ అనంతాంశ అంశమాత్రంగా ఉన్న మహాతత్త్వం ‘అమృత’ స్థానమయిన పరమపదం. అందుకే స్వామి దానిని స్వయంగా పాందాలి. దానినే అక్షరపరబ్రహ్మమని గీత స్థాపించింది. అవతారరహస్యం ఎన్నటికీ ఏ శాస్త్రనిరూపణకూ లోంగే విషయం కాదని ఈ పద్యం ద్వారా మనం గుర్తించగలం. ఈ ఒక్క అంశలోనే జీవుడికన్నా దేవుడు ఎప్పుడూ ఒక మెట్టుపైనే ఉంటాడు. అదే భగవంతుడిలోని ‘విశిష్ట’ లక్షణం.

క. కృప నిభ్య యవతలంపుము । ప్రపన్చులగువాల యాల్చి బాపుటకై య

జ్ఞపురుష! యుగయుగమున న । త్వపలమిత గుణాధ్యరూప మభముత నొందన్.' 89

ప్రతిపదార్థం: యజ్ఞపురుష= యజ్ఞరూపుడవైన పురుషోత్తముడా!; అతి+అపరిమిత= మిక్కిలిగా అపరిమితమైన; గుణాలచేత; ఆధ్య= సంపన్మైన; రూపము= నీ అవతారము; అభినుతిన్+బందన్= ప్రశంసను పాందగా; కృపన్= కృపతో; ప్రపన్చుల= శరణు గోరివచ్చిన వారి; అత్రున్= దుఃఖమును; పాపుటకై= పోగొట్టటానికి; యుగయుగమునన్= ప్రతియుగంలోనూ; ఇట్లు+అ= ఇదే విధంగా; అవతరింపుము= అవతరింతువుగాక!

తాత్పర్యం: యజ్ఞరూపుడవైన పురుషోత్తమా! అపరిమితమైన గుణాలచేత సంపన్మైన నీ అవతారం ప్రశంసాపాత్రం కాగా, దయతో శరణుగోరినవారి దుఃఖాన్ని పోగొట్టటానికి ప్రతియుగంలోనూ ఇట్లాగే అవతరింతువుగాక!

విశేషం: 1. విష్ణువు తాల్చిన ప్రతి అవతారానికి సాక్షి ఇంద్రుడు. అందుకే అవతారరహస్యాన్ని ఇంత విష్ణుత పరిధిలో వర్ణిస్తున్నాడు. 2. యజ్ఞ పురుష - అన్నమాట పురుషసూక్తాన్ని తాకే మాట. ఈ రెండు యజ్ఞాలకు అధిష్టానపురుషుడు ఆ ‘సహాస్రాదు సహాస్రపాదుడు’ అయిన మహాపురుషుడు. అందుకే పురుషోత్తముడని కూడా అన్నారు. 3. భారత కథాపరంగా పాపపుణ్యజీవులిరుపురూ ‘హతు’ లయ్యారు. కాలాగ్నిలో పడి అందరూ శలభాలవలె (మిదుతలవలె) మాడిపోయారు. ఇంత మహాయజ్ఞానికి అధిష్టానదేవత శ్రీకృష్ణుడే. అందుకే భారతాన్ని ‘వాసుదేవ చరిత్ర’ మని కూడా అన్నారు. కనుక యజ్ఞపురుషుడు. ఇట్లా పాపపుణ్యకర్మల కతీతమైన సాక్షిభాతుడు కాబట్టి రామకృష్ణాదులను ‘అవతార’ లని అంటాము. 4. ‘ప్రపన్చ’ లనే మాట చాలా ప్రధానమైనది. ‘ప్రపత్తి’ యోగాన్ని పరమశ్రేష్ఠయోగంగా నిరూపించిన ఘనత విశిష్టాడై వ్యతించుతుందే. కానీ ఇంద్రాదులందరూ విష్ణువు శరణుపొంది తమ ఆర్తిని పోగొట్టుకొన్నవారే. ఈ కథలకథారంగానే ‘భాగవతుల’ సంప్రదాయం ఏర్పడింది. అవతారలీల ఎప్పుడూ ఆర్తులను కాపాడటం కోసమేనని అర్థం. అందుకే భారతకథలో శ్రీకృష్ణుడు పాండవపడ్డంలోనే ఉన్నాడు.

క. అని నిభృతీఁ బలుక నా సువ । చనముల నత్యాదరం బెసఁగ వినిన ముకుం

దునిపైఁ బెల్లు గులసె న । య్యనిమిషపతి పుష్పవర్ష మతులితబ్రక్తిన్. 90

ప్రతిపదార్థం: అని; నిభృతిన్= వినయంతో; పలుకన్= పలుకగా; ఆ సువచనములన్= ఆ మంచిమాటలను; అతి+అదరంబు+ఎనుగన్= మిక్కిలి ఆదరం పుట్టగా; వినిన= విన్న; ముమందునిషైన్= కృష్ణుడిషై; ఆ+అనిమిషపతి= ఆ ఇంద్రుడు; అతులిత= సాటిలేని; భక్తిన్= భక్తితో; పెల్లు= మిక్కటంగా; పుష్పవర్షము= పూలవాన; కురిసెన్= కురిపించాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా వినయంతో అన్న ఆ మంచి మాటలను మిక్కిలి ఆదరంతో శ్రీకృష్ణుడు విన్నాడు. అప్పుడు ఆ కృష్ణుడిషై ఇంద్రుడు సాటిలేని భక్తితో మిక్కటంగా పూలవాన కురిపించాడు.

ఉ. అప్పుడు బ్రహ్మ వచ్చి హరియంప్రులకుం బ్రహమిభ్య భక్తిషై

దహ్వక చూచుచున్ మచి ముదంబునఁ దేల సలక్షణస్వరం

బోపై చెలంగ నాగమిక సూక్తులఁ బ్రహ్మతి సేసే శ్రీతుండ్రై

యప్పురుషోత్తముండు కరుణార్థ నిలీక్షణమున్ నిగుణ్ణగన్.

ప్రతిపదార్థం: అప్యుడు= ఆ సమయంలో; బ్రహ్మ= బ్రహ్మదేవుడు; వచ్చి= కృష్ణుడిని సమీపించి; హరి+అంధులకున్= హరి పాదాలకు; ప్రణమిల్లి= నమస్కరించి; భక్తిమైన్= భక్తితో; తప్పక+చూచుచున్= కన్నార్పుమండా చూస్తూ; మది= మనస్సు; ముదంబునన్= సంతోషంతో; తేలన్= తేలియాడగా; సలడ్జణ= శాప్రవిహితమైన; స్వరంబు+బప్పి= ఉదాత్త, అనుదాత్త స్వరిత స్వరాలతో కూడి; చెలంగన్= అతిశయించగా; ఆ+పురుషోత్తముండు= ఆ పురుషోత్తముడైన కృష్ణుడు; ప్రీతుడు+బ= సంతసించినవాడై; కరుణా+ఆర్జ= కరుణాచే తడిసిన; నిరీక్షణమున్= చూపును; నిగుడ్జగన్= ప్రసరింపజేయగా; ఆగమిక సూక్తులన్= వేదమంత్రాలతో; ప్రస్తుతి+చేసెన్= ప్రస్తుతించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో బ్రహ్మదేవుడు వచ్చి కృష్ణుడి పాదాలకు నమస్కరించి, భక్తితో కన్నార్పుమండా చూస్తూ మనస్సు సంతోషంతో తేలియాడగా ఆ పురుషోత్తముడు సంతసించి కరుణాతో తడిసిన తన చూపును ప్రసరింపజేయగా శాప్రవిహితమైన స్వరాలతో కూడిన వేదమంత్రాలతో శ్రీమహావిష్ణువును ప్రస్తుతించాడు.

విశేషం: వేదజ్ఞునానికి బ్రహ్మదేవుడు సంకేతం. అందుకే బ్రహ్మచేతిలో వేద సముచ్చయం ఉన్నట్టుగా మనకు చిత్రాలు కనిపిస్తాయి. వేదాలలో స్తుతిపరమైన మంత్రాలకు ‘సూక్త’ లని పేరు. శ్రీసూక్త పురుషసూక్త ఇత్యాదులు. ‘స్వర’ భేదం తెలిసే వేదమంత్రాలు చదవాలి. ఈ శాప్రతరహస్యాలన్నీ ఈ పద్యంలో ఉన్నాయి.

- సీ. అప్పురమేష్టరుం డయ్యందఱను జాచి, ‘యనిరుద్ధ నామకంబైన యదియుఁ
బ్రింద్యమ్మతాప్రతిభాసమానమును సం, కర్మణభావ వికాసితంబు
వాసుదేవాత్మక వరరూపమున నేక, తా విభవత్సమాధానసిద్ధి
నొందించుకొంటి నాసందబోధ నిరం జ, నామేయ మత్వదప్రాప్తి పరమ
అ. మంగళానుభూతి నంగీకలించెద, సుఖుల రగుఁడు మీరు సుకృతులారీ!
యనిన వచనసమితి యతిమ్మదుమధురత, నింపు నొసగ నలలి రెల్లవారు.

92

ప్రతిపదార్థం: ఆ+పరమేష్టరుండు= శ్రీమన్నారాయణుడు; ఆ+అందఱనున్+చూచి= ఆ దేవతలందరినీ చూచి; అనిరుద్ధ నామకంబు+బన+అదియున్= అనిరుద్ధమనే పేరు కలిగింది; ప్రద్యమ్మతా ప్రతిభాసమును= ప్రద్యమ్మత్యమనే కాంతినీ; సంకర్షణ భావ వికాసితంబున్= సంకర్షణ మనే భావంచేత ప్రకాశించేది; వాసుదేవ+అత్మక= వాసుదేవుడనే పేరట; వరరూపమున్= అతిశ్రేష్ఠరూపంతో; ఏకతా= అద్వితీయంగా; విభవత్= పుట్టుతున్న; సమాధాన= సమాధియొక్క; సిద్ధిన్= సిద్ధిచేత; ఆనంద= ఆనందరూపమైన; బోధ= జ్ఞానంతోడి; నిరంజన= ఏ దోషమూ లేని (పరిశుద్ధమైన); అమేయ= కొలవటానికి వీలులేని; మత్త= నాదైన; పద్మప్రాప్తిన్= స్తానం పొందటాన్ని; ఒందించుకొంటిన్= కల్గించుకొన్నాను; పరమ మంగళానుభూతిన్= సర్వశుభంకరమైన ఈ అనుభూతిని; అంగీకరించెదన్= స్వీకరిస్తున్నాను; సుకృతులారీ! = పుణ్యాత్ములారా!; మీరు= మీరందరూ; సుఖులరు+అగుఁడు= సుఖంగా ఉండండి; అనిన వచనసమితి= అన్న శ్రీకృష్ణుడి వాక్యసమాహం; అతి మృదుమధురతన్= మిక్కిలి మృదు మధురంగా; ఇంపున్+బసగన్= తృప్తిని కలిగించగా; ఎల్లవారున్= దేవతలంతా; అలరిరి= సంతోషించారు.

తాత్పర్యం: శ్రీమన్నారాయణుడు దేవతలందరినీ చూచి ఇట్లా అన్నాడు: ‘పుణ్యాత్ములారా! నేను అనిరుద్ధ, ప్రద్యమ్మ, సంకర్షణ, వాసుదేవాత్మకమైన పూర్వాచతుష్టయంచేత అతిశ్రేష్ఠరూపంలో ఏకైకంగా పుట్టుతున్న సమాధిసిద్ధివలన ఆనందరూపమైన జ్ఞానంతో పరిశుద్ధమైనదీ, కొలవటానికి వీలులేనట్టిది అయిన నా స్తానప్రాప్తిని నేనే కల్గించుకొన్నాను. సర్వమంగళకరమైన ఈ అనుభూతిని స్వీకరిస్తున్నాను. మీరందరూ సుఖంగా ఉండండి.’ ఇట్లా అన్న శ్రీనారాయణుడి మృదుమధుర వాక్యసమాహంచేత తృప్తులై దేవతలంతా సంతోషించారు.

ఏశేషం: శ్రీకృష్ణుడు పొందిన మహానారాయణత్వ సిద్ధిని వస్త్రించే పద్యం కాబట్టి ఈ పద్యం చాలా విశిష్టమైనది. నిర్వికారమైన పరబ్రహ్మముండి సవికారమైన స్ఫ్టై నాలుగు అంచెలుగా ఏర్పడిందని భారతం శాంతిపర్వంలోని 139వ అధ్యాయంలో చెప్పబడింది. ఆ అధ్యాయాన్ని ‘నారాయణశీయ’ మంటారు. ఈ నాలుగు అంచెలనే నారాయణవ్యాపా తత్త్వమంటారు. ఈ నాలుగు దశలు ఇవి. 1. సనాతన వాసుదేవ తత్త్వం: నిఖిలు, నిర్మణ, నిష్ఠుళ, నిర్వంద్యమైన పురుషతత్త్వ మిది. దీనినే పరతత్వ మంటారు. ఇదే పంచభూతాలను శరీరంగా చేసికొని జీవుడై అవశరించింది. ఈ జీవుడు లేకుండా ఆ పరబ్రహ్మతత్త్వానికి చేప్ప ఉండదు. అంటే కదలిక ఉండదు. అందుకే భారతకథలో వసుదేవుడి కుమారుడుగా కృష్ణుడు చెప్పబడినాడు. 2. సంకర్ణ తత్త్వం: ఈ జీవుడిపేరే శేముడు. లేదా సంకర్ణముడు. పరవాసుదేవ తత్త్వంవైపు పాంచబూతిక శరీరాన్ని ఆకర్షించే వాడని అర్థం. ‘కర్మతీతి’- అంటే ఆకర్షిస్తాడని అర్థం. కృష్ణశబ్దానికి కూడా అర్థం ఇదే - ఆకర్షించేవాడని, భారతంలో శ్రీకృష్ణుడిచేత ఆకర్షింపబడని పొత్త లేదు. 3. ప్రద్యుమ్మతత్త్వం: సంకర్ణతత్త్వంముండి పుట్టేది ప్రద్యుమ్మతత్త్వం. ఇది సంతుష్టమారతత్త్వం, విశ్వమస్సురూపం. సర్వభూతాతిరిక్తమైన మనస్తత్త్వమిది. పంచభూతాలు ప్రశయకాలంలో ఈ ‘మహామస్సు’లో లీనమవుతాయి. శ్రీకృష్ణుడి కుమారుడు ‘ప్రద్యుమ్ముడు’ అని చెప్పబడిన పురాణకథలకు మూలం ఈ వ్యాపారిన్నామే. 4. అనిరుద్ధతత్త్వం: ఆ ప్రద్యుమ్మతత్త్వం నుంచి పుట్టేది అనిరుద్ధతత్త్వం. కర్తృకారణముపుడై స్థావరజంగమాత్మక విశ్వరూపుడు - సమష్టి అహంకార స్వరూపుడు అనిరుద్ధడు. పురాణాల ప్రకారం ప్రద్యుమ్ముడి కొడుకే అనిరుద్ధడు. ఈ నాలుగుతత్త్వాలను కలిగి పరవేశ్యరుడుగా నారాయణుడు ఈ పద్యంలో వివరించబడుతున్నాడు. ఆ నారాయణతత్త్వం కేవలం ఆనందరూపమైన జ్ఞానం కావటం వల్లనే తిక్కనగారు ప్రతి ఆశ్వసాంతంలోనూ ‘అనంద’ ముద్రతో పద్యం ప్రాసి హరిహరత్వకరూపమైన అధైత్రబహ్వృగ్గణంగా కావ్యాన్ని ముగించారు. ఆ నారాయణతత్త్వం అధైత. ఘైత, విశిష్టాఘైతులందరికీ ఉపాసనియమే. ఇదే తిక్కనగారి ధర్మఘైతం కూడా. దీనిని ‘పరమ మంగళానుభూతి’ అంటున్నారు తిక్కనగారు. శాంతరసామభవాన్నే ఇక్కడ మంగళానుభూతి అంటున్నది. అందుకే అనిరుద్ధ. ప్రద్యుమ్మ, సంకర్ణ రూపుడైన వాసుదేవుడు ఆ ‘మూల’ స్థితిని చేరుకొన్నారని ఈ పద్యం వివరిస్తున్నది. భారతమహర్షమంతా ఈ పద్యంలో గర్భంగా ఉంది. ‘ఒందించుకొంటి’. ‘అంగీకరించెద’ అనే మాటలు ఆ మూలమహాతత్త్వానికి ఉన్న సర్వతంత్ర స్వతంత్రమును నిరూపిస్తున్నాయి. అందుకే ‘స్వయంభూ’ తత్త్వమని ఆ మహాతత్త్వాన్ని పిలుస్తారు.

క. అ దేవదేవుడు ఉత్సంహాపణంబు లమ్ముయి బ్రహ్మం

ద్రాదులతోడ్ నొన్నల్లయి, నాచి నిరవసాన నిజపదాస్తితుడు ఉయ్యేన్.

ప్రతిపదార్థం: ఆ దేవదేవుడు= దేవతలకు దైవమైన ఆ నారాయణుడు; అత్యంత+అదర= మిక్కిలి అదరంతో కూడిన; సంభాషణాంబులు= పలుకులు; ఆ+మెయిన్= ఆ రీతిగా; బ్రహ్మ+ఇంద్ర+ఆదులతోడన్= బ్రహ్మ, ఇంద్రుడు మొదలైన దేవతలతో; ఒనర్చ్= పలికి; అనాది= మొదలులేని; నిర్చ+అవసాన= తుదిలేని; నిజపద+ఆస్తితుడు= తన స్థానంలో కూర్చుస్తువాడు; అయ్యెన్= అయ్యాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా నారాయణుడు బ్రహ్మదిదేవతలతో ఆదరపూర్వకంగా సంభాషించి, అనాద్యంతమైన తన స్థానంలో కూర్చుస్తువాడయ్యాడు.

ఏశేషం: ‘ఆస్తిత’ శబ్దం చాలా ముఖ్యమైనది. మూలవాసుదేవతత్త్వం కదలిక లేనిది. అంటే కూర్చుస్తుదని అర్థం. దానిలో కదలక కదిలితే సంకర్ణాది రూపమైన ‘కదలిక’ వస్తుంది. ఆ స్థితికి తుది లేదు. అట్లాగని మొదలు కూడా లేదు. దీనినే ‘అమేయ’ మని పూర్వ పద్యంలో అన్వయి.

తే. ఇంతియాగోచరుం ఘైన యాసు నపుడు, బుట్టిం జూచుచు నిర్ధరాధ్యతకరంబు లగు తటియగుణమ్ముల నభినుతించు, చలగి రాత్మవాసముల కజాదులెల్ల.

ప్రతిపదార్థం: అజ+ఆదులు+ఎల్లన్= బ్రహ్మదులంతా; అపుడు= ఆ సమయంలో; ఇంద్రియ+లగోచరుడు= కర్మింద్రియ జ్ఞానేంద్రియాలకు కనిపించనివాడైన; ఈశున్= ఆ పరమేశ్వరుడిని (పూర్వం చెప్పిన ఆ ఆనందస్వరూపుడిని); బుద్ధిన్+మాచుచున్= మనస్సుకంట అతీతమైన జ్ఞానానేత్రంలో (దానినే బుద్ధి అంటున్నది) చూస్తా; నిర్మర+అధ్యాతకరంబులు+అగు= మిక్కిలి అద్భుతాన్ని కలిగించే; తదీయ= ఆ మహాతత్త్వ; గుణమ్యులన్+అభినుతించుచున్= గుణాలను కీర్తిస్తా; ఆత్మవాసములకున్= తమతమ నివాసాలకు; అరిగిరి= వెళ్ళారు.

తాత్పర్యం: కర్మింద్రియాలకు గోచరించని ఆ ఆనందస్వరూపుడిని జ్ఞానానేత్రాలలో తిలకిస్తా, అధ్యాతములైన ఆ మహాతత్త్వగుణాలను పొగడుతూ వారందరూ తమ తమ స్థానాలకు తిరిగి వెళ్ళారు.

విశేషం: ఇక్కడ ‘ఈశ’ శబ్దం హరిహరరూపమైన మహాతత్త్వాన్ని సూచిస్తున్నది.

దారుకుఁడు పాండవులకు సకలయాదవ క్షయంబు చెప్పుట (సం.16-6-1)

సీ. అవనీశ! వినుమంత నధ్యారుకుఁడు సని, పాండవేయులఁగని పరమముసులు
యాదవకులముఁ బేరలుకమైఁ దొబ్బి శ, పించుట మునుఁ దలపీంచి పిదప
జలధితీరముల నాసవపానమత్తులై, వృష్టిభోజాంధకవీరు లెల్ల
మునివరనిల్లపు ముసలాత్మకములైన, ముయ్యంచుతుంగల మోదులాటు

తే. బేభీ యొండిరునులు బలమార్పుటయును, రామకృష్ణుల యునికియు నా మురాల
తన్నుఁ బుత్తెంచుటయు సవిస్తారభంగిఁ, జెప్పె వారలు పెనువగు జేడ్వుడంగ.

95

ప్రతిపదార్థం: అవనీశ!= రాజు!; వినుము; (అట్లా కృష్ణుడి ఆజ్ఞాచేత బయలుదేరిన); ఆ+దారుకుఁడు= కృష్ణుడిసారథి దారుకుడు; చని= హస్తినాపురానికి వెళ్ళి; పాండవేయులన్+కని= పాండవులను చూచి; పరమముసులు= గొప్పపారైన మునులు; యాదవకులమున్= యాదవుల సమాపోన్ని; పేరు+అలుకమైన్= పెద్దకోపంతో; తొల్లి= ముమపు; శపించుట= శపించటాన్ని; మును= ముందుగా; తలపీంచి= జ్ఞాపకంచేసి; పిదపన్= ఆ తరువాత; జలధితీరములన్= సముద్రతీరాలలో; ఆసవ= మద్యం; పాన= తాగటంచేత; మత్తులై= మదించినవారై; వృష్టిభోజాంధకవీరులు+ఎల్లన్= వృష్టివంశియులు, భోజాంధకులు అందరూ; మునివర= మునిశేషులచేత; నిర్మిషి= సూచించబడిన; ముసల+అత్మకములైన= ముసలం రూపాంతరం పాందిన; మూడు+అంచుతుంగలన్= మూడంచుల తుంగపరకలతో; మోదులాడుటన్= మోదులాడుకోపటంలో; పేర్చి= విజ్ఞంభించి; ఒండు+బరువులన్= ఒకరి నొకరు; పరిమార్పుటయున్ని= చంపటాన్ని; రామకృష్ణుల+ఉనికియున్= బలరామకృష్ణులు అడవిలో ఉన్న విషయమూ; ఆ మురారి= ఆ కృష్ణుడు; తన్నుఁ+బుత్తెంచుటయున్= తను హస్తిను పంపించటాన్ని; వారలు= పాండవులు; పెను వగన్= పెద్ద దుఃఖంతో; చేడ్వుడంగన్= దుఃఖపడగా; సవిస్తారభంగ్= విస్తారంగా; చెప్పెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా కృష్ణుడు పంపిన దారుకుడు హస్తిను వెళ్ళి, పాండవులను చూచి, మహామునులు మునుపు యాదవులకు శాపమిచ్చిన విషయాన్ని తొలుత గుర్తు చేశాడు. పిదప సముద్రతీరంలో మద్యపానంచేత పుట్టినమత్తులో వృష్టివంశియులు, భోజాంధకులు మునివరులు సూచించిన ముసలం ఆత్మ ప్రవేశించిన తుంగపరకలతో ఒకరినొకరు మోదుకొని చాపటాన్ని, బలరామకృష్ణులు అడవిలో ఉన్న విషయాన్ని, కృష్ణుడు తను హస్తిను పంపిన విషయాన్ని సవిస్తరంగా చెప్పాడు. దానిని విని పాండవేయులు దుఃఖంతో క్రుంగిపోయారు.

తే. సర్వయాదవసంఘంబు చావు విష్ణు; ద్రోహంపీపుషుభాఖిలాంతఃపురాంగ

నలును శోకించి యాక్రందనములు సేసి, రత్నికుణముగఁ బురజను లాల్తిభోంద.

96

ప్రతిపదార్థం: సర్వయాదవసంఘంబు= సర్వయాదవ సమాహంయొక్క; చావు= మరణాన్ని; విష్ణు= విష్ణుటువంటి; ద్రోహం ప్రముఖ= ద్రోహది, సుభద్ర మొదలైన; అఖిల అంతఃపుర+అంగనలును= అంతఃపురంలోని ప్రీలందరూ; అతికరుణముగన్= మిక్కిలి శోచసీయంగా; పురజనులు= హాస్తినలోని జనులు; ఆర్త్రిన్+పొందన్= దుఃఖాన్ని పొందగా; శోకించి= దుఃఖించి; ఆక్రందనములు= హోహోకారాలు; చేసిరి= చేశారు.

తాత్పర్యం: యాదవులందరూ ఇట్లా చనిపోవటం విని ద్రోహది, సుభద్ర మొదలైన అంతఃపురప్రీలంతా శోచసీయంగా, హాస్తినలోని జనులంతా దుఃఖాన్ని పొందేటట్లు హోహోకారాలు చేస్తూ ఏడ్చారు.

సీ. దారుకుం డత్యంతధర్మవినీతిషైనై, నర్మనుతో 'నన్ను సచ్చుతుండు నినుఁ దోడి తెమ్ముని పనిచిన వచ్చితి', ననిచెప్పుఁజెప్పిన నతనిఁ జూచి 'యాదవకుల విషయం బైన యొప్పని, పలుకు నా వీనులఁ జిలుకునట్టి! యచటికి వేగంబ యరుగక యిచటఁగా, ల్లన్ని యుండెడు నట్టి దైర్య మెందుఁ

అ. గలదు నాకు? సీపు పిలువ సే?' లని పల్చి, యన్నతోఁ దగంగ నాడి యాత్ర డక్కులాగ్రగణ్య ననుమతితో ద్వార, వతికి నలిగె శీపుగతి నరేంద్ర!

97

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్ర!= రాజు; దారుకుండు= శ్రీకృష్ణుడి సారథియైన దారుకుడు; అత్యంత= మిక్కిలి; ధర్మవినీతిషైన్= ధర్మంతో కూడిన అణకువతో; అర్జునుతోన్= అర్జునుడితో; (ఇట్లా అన్నాడు); అచ్యుతుండు= శ్రీకృష్ణుడు; నినున్= నిన్ను; తోడి తెమ్ముని= తీసుకురమ్మని; నన్నున్= నన్ను; పనిచినన్= పంపగా; వచ్చితిన్= వచ్చాను; అని చెప్పున్= అని చెప్పాడు; అతుఁడు= ఆ అర్జునుడు; అతనిన్+చూచి= దారుకుడిని చూచి (ఇట్లా అన్నాడు)? యాదవకుల= యాదవుల వంశం; విషయంబైన= సంబంధమైన; ఒప్పని పలుకు= కీడు మాట; నా వీనులన్= నా చెవులలో; చిలుకున్+అట్టి!= ప్రవేశించటమా! (పడటమా); అచటికిన్= ద్వారకకు; వేగంబ= వేగంగా; అరుగక= వెళ్లుండా; ఇచటన్= ఇక్కడ; కాల్పని= నిలకడగా; ఉండెడు అట్టి= ఉండేటువంటి; దైర్యము+ఎందుగలదు నాకున్?= దైర్యం నాకెక్కడుంది?; సీపు పిలువన్ను+ఏల= సీ నేల పిలవటం?; అని పల్చి= అని చెప్పి; అన్నతోన్= ధర్మరాజుతో; తగంగన్= తగినట్లుగా; ఆడి= పల్చి; ఆ+కుల+అగ్రగణ్య+అనుమతితోన్= పాండవకుల శైష్మేధైన ధర్మరాజు అనుమతితో; శీపుగతిన్= అతివేగంగా; ద్వారవతికిన్+అరిగన్= ద్వారకకు చేరాడు.

తాత్పర్యం: దారుకుడు మిక్కిలి ధర్మంతో కూడిన అణకువతో అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు: 'శ్రీకృష్ణుడు నిన్ను తీసికొనిరమ్మని పంపగా నేను వచ్చాను'. ఆ అర్జునుడు 'యాదవుల సంబంధమైన కీడుమాట నా చెవులలో పడటమా! ఇది విని కూడా ద్వారకకు వేగంగా వెళ్లుండా ఇక్కడ నిలకడగా ఉండే దైర్యం నా కెక్కడున్నది? సీపు వేరే పిలవటం ఎందుకు?' అని అన్నాడు. ధర్మరాజుతో తగినట్లుగా సంభాషించి ఆ కులశైష్మేధి అనుమతితో అతివేగంగా ద్వారకకు చేరాడు.

విశేషం: యాదవ పాండవుల నడిమి సంబంధగాఢత ఈ పద్యంలోని అర్జునుడి వాక్యాలద్వారా తెలుస్తుంది. బలరామకృష్ణులు ఇంకా బ్రతికే ఉన్నారనుకొని పాండవులు అనుకొంటున్నారు. అట్లా అనుకోనే అర్జునుడూ బయలుదేరుతున్నాడు. ఎంతో ఉత్సంఠకలిగిన సన్నిహిత మిది.

చ. అలగి మగండు సభ్యిన కులాంగనయున్ శశి గ్రుంకినట్టి శ
ర్వాలయముఁ బోల్పుఁ బట్టగుచు వారిజనాభుఁడు లేని బీనతం
బొరసి కృష్ణైకభాజనతఁ బొందిన యప్పులఁ జూచి మానసం
బెలయగుఁ జొచ్చె నేటి కెదురీఁ చాడ్పున నేమి సెప్పుదున్?

98

ప్రతిపదార్థం: అరిగి= చేరి; మగండు+చచ్చిన= భర్త చనిపోయిన; కులాంగనయున్= పుణ్యాప్తిని; శశి= చంద్రుడు; త్రుంకినట్టి= అస్తమించినట్టి; శర్వరియుమన్= రాత్రిని; పోల్పున్= పోల్పుటానికి; పట్టు+అగుచున్= సందర్భం అవుతూ; వారిజనాభుఁడు= సద్గునాభుఁడు (కృష్ణుడు); లేని= లేనట్టి; దీనతన్= దైవం; పొరసి= పొంది; కృష్ణ+ఏక= దైవానికి మాత్రమే; భాజనతన్= పాత్రతను; పొందిన= పొందినటువంటి; ఆ+పురిన్+చూచి= ఆ ద్వారకను చూచి; మానసంబు+ఎరియగన్= మనస్సు పరితపించగా; ఏటికిన్+ఎదురు+తసిదిన= ఏటికి ఎదురీదిన; చాడ్పున్= విధంగా; చొచ్చెన్= నగరాన్ని ప్రవేశించాడు; ఏమి+చెప్పుదున్?= ఏమి చెప్పును?

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ద్వారక చేరి; భర్త చనిపోయిన పుణ్యాప్తికి; చంద్రుడు అస్తమించిన రాత్రికి పోల్పుదగినట్లున్న ద్వారకను చూచాడు. ఆ నగరంలో కృష్ణుడు లేదు. నగర మంతు దైవంమాత్రమే ఉన్నది. అర్జునుడి మనస్సు పరితపం పొందింది. ఒక్క అడుగు వెయ్యటానికి కూడా శక్తి లేకపోయింది. (ఏటి ప్రవాహానికి ఎదు రీదినట్లు కాళ్ళిడ్పుకొంటూ ద్వారకలోనికి అడుగుపెట్టాడని అర్థం).

విశేషం: అలం: మాలోపు. శ్రీకృష్ణుడి అవతారం ముగియగానే అర్జునుడి బ్రదుకు ఏటి కెదురీదినట్లుయిందని కూడా అర్థం నిక్షిప్తంగా ఉన్నది. ఈ ఏరు కాలప్రవాహం. కాలపురుషుడి సహాయం ఉండటంవలన ఏ ఈత సులభమయిందో అది ఇక గగనమై పోయిందని అర్థం.

క. దారుకుఁడుఁ దీఁడుఁ జనుదేరుఁ, బోర జనము లంతుఁ దన్నుఁ బరమాశాస్వసం
బారెదు మనములతీఁడనుఁ, గారవమునుఁ జాడగా నగలకిం జనియెన్.

99

ప్రతిపదార్థం: దారుకుఁడు= శ్రీకృష్ణుడి సారథియైన దారుకుడు; తోడన్= వెంట; చనుదేరన్= రాగా; పొరజనములు= ద్వారకాజనులు; అంతన్= ఆ సమయంలో; తన్నన్= తను; పరమ= మిక్కిలి; ఆశ్వాసంబు= ఓదార్పు; ఆరెడు= నిండిన; మనముల తోడను= మనస్సులతో; గారవమునన్= గారవంతో; చూడగాన్= చూడగా; నగరికిన్= నగరుకు; చనియెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: దారుకుడు వెంటరాగా, ద్వారకావాసులు తను మిక్కిలి ఓదార్పు నిండిన మనస్సులలో గౌరవించగా అర్జునుడు రాజసౌధానికి వెళ్ళాడు.

చ. చనుటయుఁ గ్రోత్త పేరడలు సైపుగ లేక మురాంతక ప్రియాం
గనలు పదాటువేలును మొగంబులు గప్పుగ బాష్పవాల రో
దనరవముల్ చెలంగగుఁ బదంబులు దొట్టుపడంగ దైవుముల్
తసుపులు దాళ్ళినట్టు దెరలం జనుదెంచిల పార్చుపాలికిన్.

100

ప్రతిపదార్థం: చనుటయున్= పోగా; క్రొత్త= అప్పుడే పుట్టిన; పేరు+లడలు= పెద్దదుఃఖం; పైటుగన్+లేక= తాళలేక; ముర+లంతక= శ్రీకృష్ణుడి; ప్రియ+లంగనలు= ప్రియ భార్యలు; పదాఱువేలును= పదహారువేలమందీ; మొగంబులన్= ముఖాలను; బాప్పువారి= కంటినీరు; కప్పుగన్= ఆక్రమించగా; రోదన రవముల్= ఏడ్చు శబ్దాలు; చెలంగగన్= అతిశయించగా; పదంబులు= కాశ్చు; తొట్రుపడంగన్= తడబడగా; దైన్యముల్= దీనతలు; తనుపులు+తాల్చిన+అట్టు= ఆకారాన్ని పొందినట్టు; తెరలన్= సంక్షోభిస్తూ; పార్ఫ్యూపాలిక్స్= అర్జునుడి వద్దకు; చనుదెంచిరి= వచ్చారు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు అట్లా వెళ్గా, అప్పుడే పుట్టిన పెద్ద దుఃఖం తాళలేక శ్రీకృష్ణుడి ప్రియభార్యలు పదహారువేలమందీ, ముఖాలను కంటినీరు ఆక్రమించగా, ఏడుపు శబ్దాలు అతిశయించగా, కాశ్చు తడబడగా, దీనతలు ఆకారాన్ని పొందినట్టుగా, సంక్షోభిస్తూ అర్జునుడి దగ్గరకు వచ్చారు.

విశేషం: అలం: ఉత్సైడ్.

చ. వారలఁగాంచి శోక మనివారణఁ జిత్తము పెల్లగింప న

కౌరవసత్తముం డెలుగు గద్దికం దగులంగ నేడ్చుచున్

దేరిం భంగి డిగ్గి యిలఁ ద్రేష్టిన యధ్వరవస్తు జూచినన్

ఫైరులకైన డెందములు త్రయ్యలుగా వగ దాకు భూవరా!

101

ప్రతిపదార్థం: భూవరా!= రాజూ; వారలన్+కాంచి= వారిని చూచి; శోకము= దుఃఖం; అనివారణన్= ఆపుకొనలేకపోగా; చిత్తము= మనస్సు; పెల్లగింపన్= సంక్షోభించగా; ఆ+కౌరవసత్తముడు= ఆ కురువంశశైష్మదు; ఎలుగు= కంతస్వరం; గద్దికన్= డగ్గుత్తికను; తగులంగన్= పొందగా; ఏడుచున్= ఏడుస్తూ; తేరు+ఒక భంగిన్+డిగ్గి= తేరు ఏదో ఒక విధంగా దిగి; ఇలన్= నేలమీద; త్రేళినన్= పడగా; ఆ+దురవస్తన్= ఆ దుస్థితిని; చూచినన్= చూస్తే; ఫైరులకున్+బనన్= శత్రువులకైనా; డెందములు= హృదయాలు; ప్రయులుగాన్= ముక్కలయ్యేలా; వగ= దుఃఖం; తారున్= కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: రాజూ! వారిని చూచి దుఃఖం ఆపుకొనలేకపోగా, మనస్సు సంక్షోభించగా, ఆ అర్జునుడు స్వరం డగ్గుత్తికను పొందగా ఏడుస్తూ తేరు ఏదో ఒక రీతిగా దిగి నేలమీద పడిపోయాడు. ఆ దుస్థితిని చూస్తే శత్రువులకైనాగుండెలు ముక్కలయి దుఃఖం కలుగుతుంది.

విశేషం: ‘ఒక భంగిన్ డిగ్గి’ అంటే అతి కష్టంమీద రథంనుండి దిగాడని అర్థం. ముందున్న వైభవం లేని గున మిది. నారాయణుడి తోడ్చాటు లేని నరుడి పాటు ఎట్లా ఉంటుందో ఈ మాట నిరూపిస్తుంది. (ఫైరులకైనన్-శత్రువులకైనా అనడం వల్ల ఇక మిత్రులమాట చెప్పనక్కుఱేదని-కావ్యార్థాపత్రి)

తే. రోదన ధ్వను లెసగంగ రుక్షిణియును, సత్యభామయు నష్టు దా సష్టుసౌచి

కడకు నేతెంచి పుడమిషై బడిల వనట, వెళ్లి మునిగి యుల్లంబులు వెగడునొంద.

102

ప్రతిపదార్థం: రోదనధ్వనులు= ఏడ్చుధ్వనులు; ఎసగంగన్= అతిశయించగా; రుక్షిణియునున్= రుక్షిణి; సత్యభామయున్= సత్యభామా; (ఇరుపురూ); అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ సవ్యసాచికడకున్= అర్జునుడి దగ్గరకు; ఏతెంచి= వచ్చి; వనటవెల్లిన్=

దుఃఖసముద్రంలో; మునిగి= మునిగిపోయి; ఉల్లంబులు= మనస్సులు; వెగడు= తల్లడము; ఒందన్= పొందగా; పుడమిపైన్+పడిరి= నేలమీద పడ్డారు.

తాత్పర్యం: రుక్మిణిసత్యభావు లిరువురూ పెద్దగా ఏడుస్తూ అర్జునుడి దగ్గరికి వచ్చారు. దుఃఖసముద్రంలో మునిగిపోయారు. మనస్సులు తల్లడపాటు పొందగా నేలపై పడ్డారు.

విశేషం: (వనటవెల్లి-వనట అనే వెల్లి-రూపకం.)

క. తక్కునుగల మహిషీజను | లక్షుంతీతనయుచుట్టు నవని నొఱగి లో
నెక్కానిన వగలఁ బోగిలిలి | 'బిక్కెఫ్ఫ్రు మాకు?' ననుచు బీసత దోయన్.

103

ప్రతిపదార్థం: తక్కునున్+కల= మిగిలిఉన్న; మహిషీజనులు= కృష్ణుడి రాణులు; ఆ+కుంతీతనయు చుట్టున్= అర్జునుడి చుట్టు; అవనిన్= నేలపై; ఒఱగి= పడి; లోన్= మనస్సులలో; నెక్కానిన= అతిశయించిన; వగలన్= దుఃఖంతో; మాకున్= మాకు; దిక్కు+ఎవ్వరు+అనుచున్= దిక్కు ఎవరంటూ; దీనత= దైన్యం; తోయన్= కనిపించగా; పాగిలిరి= దుఃఖించారు (ఏడ్చారు).

తాత్పర్యం: మిగిలిఉన్న శ్రీకృష్ణుడి రాణులు అర్జునుడి చుట్టు నేలపై పడి మనసులలో అతిశయించిన దుఃఖంతో 'మాకిక దిక్కెవ్వ?' రంటూ దైన్యంతో ఏడ్చారు.

క. వినుము ధనంజయుఁ డప్పుడు | తనుఁ దాఁ దేల్కొని యెల్లుతరుసుల నూరా
రై నతనిఁ దోడ్కాని హరి జన | కునికడకుం జనియె దారుకుం డట్టి యెడన్.

104

ప్రతిపదార్థం: వినుము= రాజు! వినుము; ధనంజయుఁడు= అర్జునుడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; తనున్= తనను; తాన్= తానే; తేల్కొని= సమాధానపరచుకొని; ఎల్ల తరుణులన్= ప్రీలనందరనూ; ఊరార్పేన్= ఓదార్మాడు; అట్టి+ఎడన్= అప్పుడు; దారుకుండు= దారుకుడు; అతనిన్= అర్జునుడిని; తోడ్కాని= వెంట తీసికొని; హరిజనకుని కడకున్= వసుదేవుడి వద్దకు; చనియెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: వారి ఏడ్పులు చూచి, అర్జునుడు తనకు తానే సమాధానపరచుకొని ఆ ప్రీలనందరనూ ఓదార్మాడు. ఆ తరువాత దారుకుడు అర్జునుడిని వెంట తీసికొని వసుదేవుడివద్దకు వెళ్ళాడు.

సీ. 'యాదవుల్ సమసిన నయ్యడు నడులు చం | దమ కాక యివ్వనితాజనంబు
నందు దైన్యముతోడి యత్పుంత శోకసఁ, మాకులత్పుం దీఁచె నస్తుఢియ
మగు చిత్తమున వీలయాతురత్పము గన్నఁ | యంతన కొందల మతిశయిల్లేఁ
గాని విశేషంబు గల్లడు కృష్ణుని దశ యెల్లిందో? యనుతల్లడంబు

అ. నెవ్వరాక్కాచీని నెత్తిగెంచువారను నెవ్వగయును గబిరే గవ్వడికిని
సభిపు! దారుకునకు నట్టయ్యు నా స్వపు | కడ నెఱుంగు వారు గాగఁ దారు.

105

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజు! వినుము; యాదవుల్= యాదవులు; సమసినన్= చోస్తే; అయ్యెడు+అడలు+చందు+అకాక= కల్గే దుఃఖంవలె కాకుండా; ఈ+వనితాజనంబునందునన్= ఈ ప్రీలలో; దైన్యముతోడి= దైన్యంతో కూడిన; అతి+అంత= మిక్కిలి;

శోక సమారులప్యము= దుఃఖంతో కూడిన వ్యధ; తోచెన్= కనిపించింది; అస్క్రీయము+అగు= నాదయిన; చిత్తమున్= మనస్సులో; వీరి+అతురత్యముకస్తు+అంతన్+అ= వీరి బాధ చూస్తే; కొందలము= బాధ; అతిశయలైన్= అధికమవుతోంది; కాని= అయినా; విశేషంబు+కల్గదు= విశేషంగా ఏమీ కనిపించటంలేదు; కృష్ణుని దశ= శ్రీకృష్ణుడి స్థితి; ఎట్టిదో?= ఎట్లాంటిదో?; అను తల్లడంబున్= అనే భయము; ఎవ్వరు+బక్కు?= ఎవరు?; దీనిన్= దీనిని; ఎఱిగించువారు= తెలిపేవారు; అను= అనేటటువంటి; నెఱ+వగయమును= పెద్ద దుఃఖంకూడా; కష్యడికిని= అర్జునుడికీ; కదిరెన్= వచ్చింది; దారుకునకున్= దారుకుడికి కూడా; అట్లు+అయ్యున్= అట్లూ కాగా; ఆ సృష్టకడన్= వసుదేవుడివద్ద; ఎఱంగువారు= తెలిసికొనేవారు; కాగన్= కావటంకోసం; తారు= వారిద్దరూ.

తాత్పర్యం: 'యాదవులు చనిపోతే కలిగే దుఃఖంవలె కానుండా ఈ ప్రీలలో దైవ్యంతో కూడిన వ్యధ కనిపిస్తున్నది. నా మనస్సులో వీరి అతురత చూస్తుంటే బాధ అధికమౌతున్నది. అయినా ఏ విశేషమూ కనిపించటంలేదు. శ్రీకృష్ణుడి స్థితి ఎట్లూ ఉన్నదో? - అనే భయం పుట్టుతున్నది. దీనిని గురించి ఎవరు చెప్పుతారు?' అన్న పెద్ద దుఃఖం వచ్చింది. అర్జునుడికి. దారుకుడికి అట్లాగే అయింది. అందుచేత వసుదేవుడి దగ్గరకు వెళ్ళి ఈ విషయం తెలిసికొనటం కొరకు వారిద్దరూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

అర్జునుడు సకల స్వజనక్షయ దుఃఖితుండగు వసుదేవునిం గాంచట (సం.16-7-1)

క. తలకుచుఁ జని యతనిం గను, బలువగలం బోగిలి సెజ్జుపై మేనిడి య

శ్రులు ర్ఘ్రమ్మనుస్తు యవ్విభుఁ, డలమట క్రొత్త యయి మనసు నలమికొనంగ్న.

106

ప్రతిపదార్థం: తలముచున్= బాధపడుతూ; చని= వెళ్లి; అతనిన్= వసుదేవుడిని; కన్న= చూడగా; బలు వగల్న= అధికమైన బాధతో; పాగిలి= శోకించి; సెజ్జు పైన్= పరుపుమీద; మేను+ఇడి= దేహాన్ని పడవేసి; అశ్రులు= కశ్యారీరు; క్రమ్మున్= క్రమ్ముకోగా; ఉన్న= దుఃఖిస్తున్న; ఆ+విభుఁడు= వసుదేవుడు; అలమట= దుఃఖం; క్రొత్త+అయి= క్రొత్తగా పుట్టి; మనసున్= మనస్సును అలమికొనంగ్న= ఆక్రమించుకొనగా.

తాత్పర్యం: బాధపడుతూ వెళ్లి వసుదేవుడిని చూచారు. ఆయన మిక్కులి బాధతో దేహాన్ని పరుపుమీద పడవేసి, కన్నానీరు క్రమ్ముకోగా ఏడుస్తున్నాడు. వీళ్ళను చూడగానే ఆయనకు కొత్తగా దుఃఖం పుట్టుకొచ్చింది. మనస్సునంతా ఆక్రమించింది.

విశేషం: మేను+ఇడి= దేహాన్ని పడవేయటం - అంటే చైతన్యంతో పడుకొనటం కాదని అర్థం - నిశ్చైతన్యంగా పడి ఉన్నాడని భావం.

ఆ. లేచి యడలి సవ్యసాచిఁ గౌగిటుఁ జేళ్లు, గద్దాలిక నెలుంగు గడలుకొనగ

నడలి పెలుచ నేడ్డె నాఱదివోయిన, ప్రజలఁ బేరు ర్ఘ్రమ్మ పనవి పనవి.

107

ప్రతిపదార్థం: లేచి= పైకిలేచి; అడలి= దుఃఖించి; సవ్యసాచిన్= అర్జునుడిని; కౌగిటన్+చేర్చి= కౌగిలించుకొని; గద్దదికన్= డగ్గుత్తికతోడి; ఎలుంగు= కంరస్యరం; కడలుకొనగ్న= అతిశయించగా; అడరి= క్రోభించి; ఆఱడి+పోయిన= చనిపోయిన; ప్రజలన్= యాదవపీరులను; పేరు+క్రుచ్చి= పేరుపేరునా తడవి; పనవి, పనవి= ప్రలపించి, ప్రలపించి; పెలుచన్= పెద్దగా; ఏడ్చెన్= ఏడ్చాడు.

తాత్పర్యం: వసుదేవుడు తల్పంనుండి షైకి లేచి దుఃఖిస్తూ అర్జునుడిని కౌగిలించుకొని కంరంలోని డగ్గుత్తిక అతి శయించగా క్షోభించి చనిపోయిన యాదవవీరులను పేరుపేరునా తడవి, వారిని తలచుకొని ప్రలపించి పెద్దగాపిడ్డాడు.

క. మనుజాధిపురమైపుండ్రుణుంగు రోదనముటుసేయంగు నరుణుండతని నూరాణ్ణేన్

విను మహాసుదేవుండి, ట్లను నాలుక తొట్టువడగగ నాతని తోడన్.

108

ప్రతిపదార్థం: వినుము= అప్పుడు ఏం జరిగిందో వినుము!; మనజ+అధిపురుడు= వసుదేవుడు; ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; రోదనము+అటు+చేయంగన్= ఏడుస్తూ అట్లా వుంటే; నరుడు= అర్జునుడు; అతనిన్= వసుదేవుడిని; ఊరాణ్ణేన్= ఓదార్మాడు; ఆ+వసుదేవుండు= ఆ వసుదేవుడు; నాలుక తొట్టు+పడంగన్= నాలుక తడబడగా; అతనితోడన్= అర్జునుడితో; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు వసుదేవుడట్లా ఏడుస్తూ ఉంటే అర్జునుడు ఆయనను ఓదార్మాడు. వసుదేవు డప్పుడు నాలుక తడబడుతుండగా అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు:

చ. మనుజుల మాత్ర గాక సురమాస్యపరాక్రమ ముల్లసిల్లగా

దనుజులు దాకి గీటడచు దర్శమునం బెసుపాంది మాటులే

క నెగడి రట్టిబిడ్డల కకారణరోషమునం బరస్పురా

హనమను గ్ర్హి చావలసె నందఱ కక్కటు! దైవ ముఖీన్.

109

ప్రతిపదార్థం: మనుజుల మాత్రకాక= మనమ్యుల చేత మాత్రమే కాకుండా; సురమాస్య= దేవతలచేత గౌరవించబడిన; పరాక్రమము= విక్రమము; ఉల్లసిల్లగాన్= అతిశయించగా; దనుజులన్= రాజులును; తాఁకి= ఎదిరించి; కీటడచు= చంపేటటువంటి; దర్శమునన్= పరాక్రమంతో; పెనుపు+బంది= పేరు పాంది; మాటులేక= ప్రతిలేక; నెగడిరి= ప్రసిద్ధిపాందారు; అట్టిబిడ్డలకున్= అట్లాంటి యాదవకుమారులకు; అక్కటు!= అయ్యా!; దైవము= దేవుడు; అల్లినన్= కోపగించుకొనగా; అందఱకున్= యాదవులందరికి; అకారణ రోషమునన్= నిష్కారణంగా పుట్టిన రోషంతో; పరస్పర+ఆహానము+కల్గి= ఒకరినొకరు చంపుకొని; చాన్+వలనెన్= చావాల్సి వచ్చింది.

తాత్పర్యం: ‘మనుమ్యులను మాత్రమే కాకుండా దేవతలచేత కూడా ప్రస్తుతించబడ్డ విక్రమం కలిగి, రాజులును ఎదిరించి చంపేటటువంటి పరాక్రమంచేత పేరుపాంది, ఎదురులేక సుప్రసిద్ధులైన యాదవకుమారులంతా దైవం కోపించటంచేత నిష్కారణంగా ఒకరిమీద ఒకరు కోపగించుకొని చంపుకొని చచ్చారు. అయ్యా! ఎంత దురవస్థ!

క. విను నీ శిష్యులు సాత్యకి, యును ప్రద్యమ్ముండు నిష్పహిగ్రహసమరం

బును దొలుపీసుగు లైరని, వినియుణుబ్రథికినాడన నేన వీరుడు జగతిన్.

110

ప్రతిపదార్థం: విను= ఆ యుద్ధం ఎంత బాగా జరిగిందో వినుము!; నీ శిష్యులు= నీవు విద్య నేర్చిన శిష్యులు?; సాత్యకిమునున్= సాత్యకి; ప్రద్యమ్ముండున్= ప్రద్యమ్ముడూ; ఈ+మహా+ఉగ్రము+సమరంబున్= ఈ భయంకర యుద్ధంలో; తొలు= మొదటి; పీసుగులు+బరి+అని= శవాలు అయ్యారని; వినియున్= వినికూడా; బ్రథికినాడన్= బ్రతికి ఉన్నాను; జగతిన్= ఈ జగత్తులో; ఏను+అ+వీరుడన్= వీరుడిని నేనొక్కడినే నయ్యా! (చస్తే బాగుండునని భావం)

తాత్పర్యం: ఆ యుద్ధం ఎంత బాగా జరిగిందో వినుము. నీవు విలువిద్యారహస్యాలు బోధించిన నీ శిఖ్యాలు సాత్యకి, ప్రద్యమ్ములే ఈ భయంకర యుద్ధంలో తొలిపీసుగులు అయ్యారు. ఈ విషయం విని కూడా ఇంకా నేను బ్రతికే ఉన్నాను. నేనేనయ్యా ఈ ప్రపంచంలో గొప్పవీరుడని? (గొప్పవీరుడను కానవి భావం.)

క. తొలితొలి సాత్యకి కృతవి, ర్షులు రేపుగఁ బుట్టె సంగరము దానను వా
రల దూఱినేల? మునిము, ఖ్యుల శాపం బట్టి చేతకుం దగియుండన్?

111

ప్రతిపదార్థం: తొలి తొలి= ముందుముందుగా; సాత్యకి, కృతవర్ణులు; రేపుగఁ= రెచ్చగొట్టగా; సంగరము= యుద్ధం; పుట్టెన్= మొదలైంది; మునిముఖ్యుల శాపంబు= మునిశ్రేష్టులు ఇచ్చిన శాపం (ముసలం విషయం); ఇట్టి చేతకున్= ఇట్లాంటి కార్యానికి; తగి+ఉండన్= తగి ఉండగా; దానను= ఆ యుద్ధం చేశారని; వారలన్= వారిద్దరినీ; దూఱిన్+ఎల?= నిందించటం ఎందుకు?

తాత్పర్యం: ముందుముందుగా సాత్యకి కృతవర్ణులు రెచ్చగొట్టారు. యుద్ధం ప్రారంభమైంది. అది కాదులే! ముందు మునిశ్రేష్టులు ఇచ్చిన శాపం ఈ యుద్ధానికి అనుకూలంగానే ఉందికదా! యుద్ధం చేశారని వాళ్ళిద్దరినీ ఎందుకు నిందించాలి?

చ. వలసిన నెట్టి కార్యమును వావిలి నెట్టుగ నైన్ జేయగా
వలఱి మృతుం బల్కితుని వత్సలతన్ బ్రదికించె శోలి; మొ
క్షులమున యాదవుల్ పెనుగగాఁ గని మాన్సు డుపేక్షనేసే నీ
పాలియు టపశ్యభావుమని బుద్దిఁ దలంచుట గాన నయ్యడున్.

112

ప్రతిపదార్థం: శోరి= శ్రీకృష్ణుడు; వలసినన్= కావాలనుకుంటే; ఎట్టి కార్యమును= ఎట్లాంటి పనినైనా; వావిరిన్= ఉత్కృష్టంగా; ఎట్టుగఁ+పనన్= ఎట్లాగైనా; చేయగఁన్= చేయటానికి; వలఁతి= సమర్థుడు; మృతున్= చచ్చిన; పరీక్షితుని= పరీక్షితును; వత్సలతన్= ప్రేమతో; బ్రదికించెన్= బ్రదికించాడు; (అట్లాంటివాడు); మొక్షులమునన్= మూర్ఖత్వంతో; యాదవుల్= యదుకుమారులు; పెనుగగాన్= యుద్ధం చేస్తుండగా; కని= చూచి; మాన్సుడు= యుద్ధాన్ని మాన్యించలేదు; ఉపేక్ష+చేసెన్= ఉపేక్ష చేశాడు; ఈ+పాలియుట= ఇట్లా యాదవులందరూ చావటం; అవశ్య భావ్యము+అని= తప్పనిసరిగా జరగవలసినదేనని; బుద్దిన్= బుద్దిలో; తలంచుట= తలచటమే; కానన్+అయ్యడున్= కనిపిస్తోంది.

తాత్పర్యం: కృష్ణుడు కావాలనుకొంటే ఎంతటి అసాధ్యమైన పనినైనా అత్యుత్కృష్టంగా సాధ్యం చేసి చూపగలడు. అంతెందుకు! చనిపోయిన పరీక్షితును ఎంతో ప్రేమతో బ్రదికించలేదా! అట్లాంటివాడు యదుకుమారులు మూర్ఖత్వంతో యుద్ధం చేస్తుంటే చూస్తూ ఉపేక్ష చేశాడు. యుద్ధాన్ని మాన్యించలేదు. ఇట్లా యాదవులంతా చావటం తప్పనిసరిగా జరగాల్ని విషయంగా తలచాడేమా?

క. ఇది విధివశత్వమున నై, నది యని శోకంబు దొఱగు నట్టి వివేకం
బొదవదు ఫల్సున! యాఱడి, యదువంశం బెల్ల సమసే నసువగపేర్లున్.

113

ప్రతిపదార్థం: ఫల్లున్= అర్జునా!; ఆఱడి= వ్యర్థంగా; యదువంశంబు+ఎల్లన్= యదువంశమంతా; సమసెన్= నశించింది; అను= అన్న; వగు= దుఃఖంయొక్క; పేర్చిన్= అతిశయంతో; ఇది= ఇట్లాకావటం; విధి వశత్వమున్= విధివశంగా; ఐనది=

జరిగింది; అని= అని తెలిసికొనటం ద్వారా; శోకంబున్= దుఃఖాన్ని; తొఱగుసట్టి= పోగొట్టుకొనేటువంటి; వివేకంబు= జ్ఞానం; ఒదవదు= పుట్టటం లేదు.

తాత్పర్యం: నిష్కారణంగా ఇంతమంది యదువీరులందరూ చచ్చిపోయారే అన్న దుఃఖాతిశయంలో ఇదంతా విధి వశంగా జరిగిందని తెలిసికొనటం ద్వారా దుఃఖాన్ని పోగొట్టుకొనేటటువంటి జ్ఞానమే పుట్టటంలేదు.'

విశేషం: జగన్నాటక సూత్రధారి నిజజీవితంలోని ఈ చరమాంకం చాలా అద్భుతంగా ఉన్నది. శ్రీకృష్ణుడు చనిపోవటం తల్లిదండ్రులకు తెలియదు. మహారాణులకు తెలియదు. అర్జునదారుకులకు తెలియదు. అందుకే అర్జునుడు ఇట్లా అనుకోంటున్నాడు.

వసుదేషు । డర్జునునకు యాదవవాశంబు తెఱి ॥ గణింగించుట (సం.16-7-13)

క. అనునెడు గ్రీడి 'యితయు క్షత్రియ చెప్పుగాని శోక మడలయుం
బనవదు కృష్ణునిగావును, ననుమానము వలవ దమ్మపోత్తు నునికికిన్.'

114

ప్రతిపదార్థం: అను+ఎడన్= అని వసుదేషుడు చెప్పుతున్నప్పుడు; క్రీడి= అర్జునుడు; ఇతయు= వసుదేషుడు; కృష్ణు+ఉపేష్టు+అ= కృష్ణుడు చేసిన ఉపేష్టు మాత్రమే; చెప్పున్+కాని= చెప్పాడు తప్ప; శోకము+అడరియున్= దుఃఖం అధికమై; కృష్ణునిన్= శ్రీకృష్ణుడిని గురించి; పనవదు కావునన్= దుఃఖించటం లేదు కాబట్టి; ఆ+మహాత్ము+ఉనికికిన్= ఆ మహానుభావుడి ఉనికికి (బ్రతుకు విషయంలో); అనుమానము= ఏ అనుమానమూ; వలవదు= అక్కరలేదు.

తాత్పర్యం: అని వసుదేషుడు చెప్పుతుంటే అర్జునుడు ఇట్లా ఆలోచించాడు: 'ఈయన కృష్ణుడు చేసిన ఉపేష్టును గురించి మాత్రమే చెప్పుతున్నాడు. దుఃఖాతిశయంలో కృష్ణుడిగురించి తలచుకొనటంలేదు. కాబట్టి కృష్ణుడి ఉనికిని గురించి ఏ అనుమానమూ ఆక్కరలేదు' (ఆయన బ్రతికే ఉంటాడని ఊహిస్తున్నాడు).

సీ. అని మటి జల్లించె నప్పు డవ్వునుదేవుఁ, డతనితో ననియే 'సమస్తయాద
వులును మహామునీంద్రుల ఫోరశాపంబు, ఘునశక్తి సుభ్రవించిన మహాగ్ర
ముసలంబు విలసనమున ముసలాయమా, నము లైన తుంగల సమదవ్యత్తి
నన్యోన్యువినిహాతి యాచలించి గతాను, లగుటయు నొక్కుడు నతిహిందుఁ

అ. గరులఁ దురగములను నరదంబులను గొని, యరుగుదెంచే గృష్ణు డనిన నా ధ
నంజయుండు తన మనంబు దల్లాడపడు, నమ్ముకుండుఁ డెచటి కలగె నథిపు!'

115

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా; మదిన్= మనసులో; చర్చించెన్= ఆలోచించాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+వసుదేషుడు= ఆ వసుదేషుడు; అతనితోన్= అర్జునుడితో; అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు; సమస్త యాదవులునున్= యాదవులందరూ; మహాముని+ఇంద్రుల= మహామునీశ్వరుల; ఫోరశాపంబు= ఫోరమైన శాపానికున్న; ఘునశక్తిన్= గొప్పశక్తిచేత; ఉధృవించిన= పుట్టిన; మహాగ్రవిలసనమునన్= మిక్కిలి భయంకరమైన ప్రకాశంచేత; ముసలాయమానములు+ఐన= రోకళ్వలె అవుతున్న; తుంగలన్= తుంగపరకలతో; సమదవ్యత్తిన్= మదించిన ప్రదవ్యత్తితో; అన్యోన్యువినిహాతిన్= ఒకరినొకరు చంపుకొనటాన్ని; ఆచరించి= చేసి; గత+అసులగుటయున్= ప్రాణాలు పోగొట్టుకొనగా; కృష్ణుడు ఒక్కుడు= తానొక్కడే; అతిపిండున్= స్త్రీసమాహాన్ని; కరులన్= ఏనుగులను; తురగములనున్= గుర్తాలను; అరదములనున్= రథాలను; కొని= వెంటలీసికొని; అరుగుదెంచెన్=

ఇక్కడికి వచ్చాడు; అనిన్= అని వసుదేవుడు చెప్పగా; ఆ ధనంజయుండు= ఆ అర్జునుడు; తన మనంబు= తన మనసు; తల్లడపడన్= కలతపడగా; (ఇట్లా అడిగాడు); అధిష్టాన్= ఓ వసుదేవమహారాజా! ఆ+ముకుందుడు= ఆ శ్రీకృష్ణుడు; ఎచటికిన్= ఎక్కడికి; అరిగెన్?= వెళ్ళాడు?

తాత్పర్యం: ఇట్లా అర్జునుడు ఆలోచించాడు. అప్పుడు వసుదేవుడు అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు: ‘యాదవులంతా మునుల శాపశక్తితో పుట్టిన భయంకరమైన ప్రకాశంచేత రోక్షమాలతో మదించిన ప్రవృత్తితో ఒకరినొకరు చంపుకొన్నారు. ఇట్లా అందరూ చావగా కృష్ణుడు ఒక్కడే ప్రీలను, ఏనుగులను, గుర్రాలను వెంటతీసికొని ఇక్కడికి వచ్చాడు’ అని చెప్పగా, అర్జునుడి మనసు చాలా కలతపడింది. అప్పుడు వసుదేవుడిని ఇట్లా అడిగాడు ‘రాజా! కృష్ణుడిప్పు డెక్కడా కనిపించదే! ఎక్కడికి వెళ్ళాడు?’

K. అని యడిగిన వసుదేవుడు, తని కిట్లును నట్లు వచ్చి దామోదరుడే

వనటం బొందుచు నుండఱ, నను మారార్ఘటకుఁ గాగ నరవర! నాతోన్.

116

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా అర్జునుడు; అడిగాడు= అడుగగా; వసుదేవుడు; అతనికిన్= అతడితో; ఇట్లు+అన్= ఇట్లా చెప్పాడు; నరవర!= ఓ పురుషుశ్శో! అర్జునా!; అట్లు= ఆ విధంగా; దామోదరుడు= శ్రీకృష్ణుడు; వచ్చి= ఇక్కడికి వచ్చి; ఏన్= నేను; వనటన్= దుఃఖం; పొందుచున్+ఉండఱన్= అనుభవిస్తుంటే; నన్ను= నన్ను; ఊరార్ఘటకున్+కాగన్= ఓదార్ఘటానికై; నాతోన్= నాతో (ఇట్లా అన్నాడు).

తాత్పర్యం: ఇట్లా అర్జునుడు అడుగగా వసుదేవు డెట్లా చెప్పాడు: ‘ఆ విధంగా కృష్ణుడికి వచ్చి నేను దు: ఖపడుతున్నందువలన ఓదార్ఘటానికై ఇట్లా అన్నాడు.’ (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

S. ‘విధివశంబునఁ జేసి వృష్టిభోజాంధక, నాశంబు వాటిల్లై నరున కేసు
జెప్పి పుచ్చినవాడు: నిప్పుడ యక్కారు, వాగ్రమి యిప్పుల కరుగుదెంచు:
సీయెడ భక్తుందు నినుఁ గొళ్లియుండెడుఁ, బనిచినపని యొనర్పంగ వలంతి
యమ్మహశ్శబ్దజుఁడు కార్యజ్ఞందు శౌర్యసు, మగ్రుందు విక్రమమహితుఁ డతడు’

A. నాగ నే ననంగ నరనాథ! భేద మిం, చుకయు లేదు విడువు శోక మతనఁ
జేతుఁ బట్టి నీవు మాతంగతురగాటి, కముల బంధుజనులఁ గాచికానుము.

117

ప్రతిపదార్థం: నరనాథ!= వసుదేవమహారాజా; విధివశంబునన్+చేసి= విధివశంగా; వృష్టి, భోజ, అంధక= వృష్టిభోజాంధకుల; నాశంబు= నాశనం; పాటిల్లైన్= సంభవించింది; ఏను= నేను; నరునకున్= అర్జునుడికి; చెప్పిపుచ్చినవాడున్= చెప్పి పంపించాను; ఆ+కొరవ+అగ్రమి= ఆ అర్జునుడు; ఇప్పుడు+అ= ఇప్పుడే (ఇంక కొద్ది కాలంలోనే); ఈ+పురికిన్= ఇక్కడికి; అరుగుదెంచున్= వస్తాడు; సీయెడన్= సీమీద; భక్తుందు= భక్తి గొరవాలు ఉన్నవాడు; నిన్నన్+కొల్పి+ఉండెడున్= నిన్న సేవించుకొని ఉంటాడు; పనిచిన పని= నియమించిన పని; ఒనర్పుంగన్= చేయటానికి; నలఁతి= సమర్పాడు; ఆ+మహాశుండు= ఆ మహాబూబులవంతుడు; కార్యజ్ఞందు= చేయతగినది తెలిసినవాడు; శౌర్యసుగ్రుందు= సమగ్రమైన శౌర్యం కలవాడు; విక్రమమహితుఁడు= పరాక్రమవంతుడు; అతడు నాగన్= అతడని; నేను+అనగన్= నేనని; భేదము= తేడా; ఇంచుకయున్= కొంచెం కూడా; లేదు; శోకము విడువు= దుఃఖించవద్దు; అతనిన్= ఆ అర్జునుడిని; చేతన్+పట్టి= ఆధారంగా గ్రహించి (ఊతగా తీసికొని); నీవు;

మాతంగ తురగాదికములన్= ఏనుగులు, గుర్రాలు మొదలైనవాటిని; బంధుజనులన్= బంధువులను; కాచికొనుము= రక్షించుకొనుము.

తాత్పర్యం: రాజా! విధివశంగా వ్యస్తి భోజాంధులు నశించటం జరిగింది. నేను అర్జునుడికి చెప్పి పంపించాను. ఆ అర్జును డీపాటికి వస్తూనే ఉంటాడు. అతడికి నీమీద మంచి భక్తి ఉన్నది. శ్రద్ధతో నిన్న సేవించుకొని ఉంటాడు. ఏ పని చేయుమని నియమించినా చేయటానికి సమర్థుడు, మంచి బాహుబలం ఉన్నవాడు. సమగ్రమైన శౌర్యం ఉన్న వాడు. పరాక్రమించే స్వభావం ఉన్నవాడు. నిజానికి అతడని, నేనని తేడా కొంచెం కూడా లేదు. అతడిని ఊతగా తీసికొని నీవు ఇక్కడ ఉన్న ఏనుగులను, గుర్రాలను, బంధువులను రక్షించుకొనుము.

విశేషం: తండ్రిని కుమారుడు ‘తండ్రి!’ అని సంబోధించకుండా రాజా! అని సంబోధిస్తున్నాడు. శ్రీకృష్ణుడు యోగీశ్వరుడు. కాబట్టే భవబంధాలను చాలా లీలగా తొలగించుకొనగలిగాడు. ఈ పర్యంలోని కథలో ఎక్కడా శ్రీకృష్ణుడి మమకారం కనిపించదు. కూటస్థుడుగా ఉంటూ తక్కిన కథనంతా చూస్తున్నాడు. తన మృత్యుపును కూడా అట్లాగే ఆప్యానించబోతున్నాడు. అందుకే తండ్రితో ‘రాజా! యాదవులు నశించారు. అర్జునుడికి చెప్పిపంపాను. అతడే మీకు రక్ష’ అని చెప్పుతున్నాడు. అర్జునుడి పరాక్రమానికి మూడు విశేషాలు చెప్పాడు. బాహుబలం, నిండు శౌర్యం, విక్రమించే స్వభావం. ఒక వ్యక్తిలోనే ఈ మూడూ సాధారణంగా ఉండవు. ఈ మూడూ ఉన్నవాడు కాబట్టే ఈ పనిని అర్జునుడికి కృష్ణుడు అప్పజెప్పాడు. మరో విశేషాన్ని సూచిస్తున్నాడు. అర్జునుడు నరుడు. కృష్ణుడు నారాయణుడు, సరనారాయణ మహార్షులకథ పూర్వపర్వాలలో ప్రస్తావించబడింది. వారి అవతారంగా ప్రభవించిన కృష్ణార్జునుల నడువు తేడా ఏమీ లేదు. అందుకే కృష్ణుడు నిర్వహించవలసిన పనిని ‘నరు’డికి అప్పగించి ‘నారాయణుడు’ తస్యుకొంటున్న డన్నమాట. భారతకథలో అత్యంత విషాదం పొందినవాడు అర్జునుడే. యుద్ధంలో ఎవడు అమితాస్తకిని, అసామాన్య శక్తిని కలిగినవాడో ఆ అర్జునుడికి సకలబంధునాశం చూపే ప్రాప్తిని విధి కలిగించింది. కర్మయోగ సారాంశాన్ని అర్జునుడి చేతులద్వారా అథం చేసికొనవచ్చును. అదే యాదవుల కర్మకాండ అర్జునుడి చేతులమీదుగా జరగటంలోని ఆంతర్యం. ఈ పర్వకథలో అర్జునుడిలో కర్మనుండి జ్ఞానంవైపు ప్రస్తావం కనిపిస్తుంది.

క. అతడు వనితలను బాలురు, నతిప్రయత్నమును నరసి యాపదఁ భాషున్

ధృతిసారమహిత! యంబుభి, కతిపయదినములను ముంపగల బిప్పురమున్.

118

ప్రతిపదార్థం: ధృతిసారమహిత!= ధైర్యసంపదచేత గౌరవించబడినవాడా! (పసుదేవ మహారాజా!); అతడు= ఆ అర్జునుడు; వనితలనున్= ప్రీలను; బాలురన్= పిల్లలను; అతి ప్రయత్నమున్= మిక్కిలి శ్రద్ధతో; అరసి= చూచికొని; ఆపదన్+పాపున్= ఆపదను తొలగిస్తాడు; కతిపయదినములను= కొన్నిరోజులలోనే; అంబుధి= సముద్రం; ఈ+పురమున్= ఈ ద్వారకను; ముంపన్+కలదు= ముంచబోతున్నది.

తాత్పర్యం: ధైర్యసంపదచేత గౌరవించబడిన పసుదేవమహారాజా! ఏనుము. ఆ అర్జునుడు ఇక్కడున్న ప్రీలను, పిల్లలను శ్రద్ధతో చూచికొని కాపాడుతాడు. అంతేకాదు. కొన్నిరోజులలోనే సముద్రం ఈ ద్వారకానగరాన్ని ముంచివేయబోతున్నది.

విశేషం: ముసలివాడు, ధైర్యాన్ని కోల్చేయినవాడు కాబట్టి పసుదేవుడికి ధైర్యం కలుగటానికి అన్నమాట కాదు ‘ధృతిసారమహిత!’ అన్న సంబోధన. కంసుడి బాధలను అనుభవించి, చెరసాలలో భార్యతో ఏళ్ళ గడిపి, కృష్ణుడి అవతారంకొరకు వేచి ఉండటంలోనే పసుదేవుడిలోని ‘ధృతిసారం’ ఉన్నది. చాలా సాధ్యకైన సంబోధన ఇది.

- సీ.** యాదవుల్ తమలోన నాహాం బోసలంపు, కటుమున్న బలదేవుడు దడవి కలగి యత్యంత నియతిమై నథిక తపావర్త, నంబును దగిలియున్నాడు నాకు నబియ యెప్పెడు తెరువై యుండుఁ గర్తవ్య, మిట్టిభి; వేయును నేల? యంక నొండు విచారంబు లుడిగి దయాలోలి! , యనుమతి సేయు మష్టనికి నన్ను
- తే.** నా ధనంజయు చెప్పిన యట్ల సకల, కార్యజాతంబు నడపి నెగడు; మతండ సమరమృత యాదవుల కెల్ల సముచిత ప్ర, కారమును జేయు నగ్నిసంస్కర మనియే.

119

ప్రతిపదార్థం: యాదవుల్= యాదవులు; తమలోనన్= తమలో తాము; ఆహావంబు= యుద్ధం; ఒనరింపక+అట+మున్న= చేయటానికి ముందే; బలదేవుడు= బలరాముడు; అడవికిన్+అరిగి= అడవికి వెళ్లిపోయి; అత్యంత= మిక్కిలి; నియతిమైన్= నిష్టతో; అధిక= అధికమైన (గాఢమైన); తపోవర్తనంబునన్= తపోవర్తతోలో; తగిలి+ఉన్నాడు= నిబద్ధడై ఉన్నాడు; నాకున్= నాకు కూడా; అది+అ= అట్లా తపస్య చేసికొనటమే; ఒప్పెడు= తగిన; తెరువు+ఇ= మార్గంగా; ఉండున్= ఉన్నది; కర్తవ్యము= చేయడగినది; ఇట్టిది= ఇట్లా ఉన్నది; వేయును ఏల?= అధికంగా చెప్పటానికి ఏమున్నది?; ఇంకన్= ఇక; ఒండు విచారంబులు+ఉడిగి= తక్కిన ఆలోచనలు మాని; దయాలోల!= ఓ దయామూర్తి!; ఆ+పనికిన్= అట్లా తపస్యచేసికొనటానికి; నన్నున్= నన్ను; అనుమతి+చేయము= అనుమతించుము; ఆ ధనంజయుచెప్పిన+అట్ల= ఆ అర్జునుడు చెప్పినట్లుగా; సకలకార్యజాతంబు= అన్ని పనులనూ; నడపి= నిర్వహించి; నెగడుము= ప్రజలమన్నన పొందుము; అతండు+అ= ఆ అర్జునుడే; సమర= యుద్ధంలో; మృత= చనిపోయిన; యాదవులకున్+ఎల్లన్= యాదవులందరికి; సముచిత ప్రకారమునన్= తగిన పద్ధతిలో; అగ్ని సంస్కారమున్= అగ్ని సంస్కారాన్ని; చేయును= చేస్తాడు; అనియెన్= అని చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ‘యాదవులు తమలో తాము యుద్ధం చేయటానికి ముందే బలరాముడు అడవికి వెళ్లిపోయి మిక్కిలి నిష్టతో గాఢమైన తపస్యలో నిబద్ధడై ఉన్నాడు. నాకు కూడా అదే తగిన మార్గంగా కనిపిస్తున్నది. చేయడగినది ఇట్లా ఉన్నప్పుడు ఇక చెప్పటానికి ఏమున్నది? ఓ దయామూర్తి! నీవు తక్కిన ఆలోచనలు మాని, కృపతో నేను తపస్య చేసికొనటానికి అనుజ్ఞ ఇమ్ము. ఆ అర్జునుడు చెప్పినట్లుగా అన్ని పనులనూ నిర్వహించి, ప్రజలమన్నన పొందుము. ఆ అర్జునుడే యుద్ధంలో చనిపోయిన యాదవులందరికి తగిన పద్ధతితో అగ్నిసంస్కారం చేస్తాడు’ అని శ్రీకృష్ణుడు నాతో చెప్పాడు.

విశేషం: శ్రీకృష్ణుడు యోగేశ్వరుడే అయినా, అవతార పురుషుడే అయినా పుత్రధర్మం ఏమిలో నిరూపిస్తున్నాడు. తల్లిదండ్రుల అనుమతి తీసికొన్నాకే కుమారుడు ఏ పణైనా మొదలుపెట్టాలి. తపస్య చేసికొనటానికో, సప్న్యసించటానికో వారి అనుమతి కావాలి. అంతే కాకుండా కుమారుడిగా తాను చేయవలసిన మూడు పనులనుండి విరమణ పొందటానికి తండ్రి అనుజ్ఞ అవసరం. ఒకటి రాజ్యబాధ్యత. మరొకటి కుమారుడుగా తల్లిదండ్రులను చూచికొనటం - వీటన్నింటికంటే ముఖ్యమైనది. యాదవులకు ఉత్తరక్రియలు నిర్వహించటం. అందుకే అనుమతిని ఆధ్యాత్మికమైనది. అర్జునుడిని తన ప్రతినిధిగా ఉంచి, అతడిద్వారా చేయవలసిన పనులన్నీ చేయించుకొమ్ముంటున్నాడు. అట్లా చేసి ప్రజల మన్నన పొందాలని కూడా చెప్పుతున్నాడు. పాలకుడు ఏది చేసినా ప్రజల మన్నన పొందేటట్లు ఉండాలి. ఈ ఘుట్టమంతటా శ్రీకృష్ణుడి నిర్వమకారమే ప్రధానమైన అంశం. అందువలననే తాను చేయవలసిన తండ్రిగారి పరలోకవిధులు కూడా అర్జునుడే చేయబోతాడని కూడా తండ్రికి చెప్పి ఆయనను మానసికంగా సిద్ధంచేసి ఉంచాడు. ఇట్లాంటి సందర్భాలను భరించగలగటమే ‘ధృతి’ అంటే, ఇక్కడ చెప్పుతున్న కృష్ణుడు, విని భరించిన వసుదేవుడు, ఆ పిధులు

నిబ్యరంగా నిర్వహించిన అర్జునుడు - ముగ్గురూ ధృతిమంతులే. భారతమహాపోసంలోని పాత్రల గాంభీర్యం ఇట్లాంటి సందర్భాలను బట్టి అర్థం చేసికొని, జీవితంలో వచ్చే అనూహ్వామైన సంఘటనలను ఎదుర్కొనటం మనం అభ్యసించవచ్చును.

క. ఆతడు కాలాంతరమును, భ్రాతిగ భవటీయ భవ్యపరలోక విధుల్

చేతోగతి భక్తిపరి, స్మీతములుగు జేయు ననియుఁ జెప్పుఁ గుమారా!

120

ప్రతిపదార్థం: కుమారా!= నాయునా!; అతఁడు= ఆ అర్జునుడే; కాల+అంతరమునున్= కొంతకాలం తరువాత; భ్రాతిగ్వ్= ప్రేతితో (శ్రద్ధాస్తులతో); భవటీయ= మీ; భవ్య= యోగ్యమైన; పరలోకవిధుల్= [శ్రద్ధకర్మలు; చేతన్+గతిన్= మనస్సే] ప్రమాణంగా (మనఃపూర్వకంగా); భక్తి పరిస్మీతములుగ్వ్= చక్కగా నిండిన భక్తితో; చేయున్= చేస్తాడు; అనియున్= అనికూడా; చెప్పున్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: నాయునా! ఇంతమాత్రమే కాదు. ఆ అర్జునుడే కొంతకాలం తరువాత శ్రద్ధాస్తులతో మీకు యోగ్యమైన రీతిలో భక్తిశద్ధలతో మనఃపూర్వకంగా శ్రద్ధవిధులు కూడా నిర్వహిస్తాడని కూడా చెప్పాడు.

విశేషం: ఈ మాటను జాగ్రత్తగా వింటే హృదయమిదారకంగా ఉంటుంది. ఇక్కడ కుమారా! అన్న శబ్దం చాలా అర్థవంతమైనది. అర్జునుడు అల్లుడు. అయినా పసుదేపుడి కుటుంబానికి మగదిక్కగా మిగిలాడు. అదే! ఈ సంబోధనలోని ఆంతర్యం.

క. చెప్పిన నేను నొడంబడి, యప్పురుషోత్తముని నెమ్మి ననిచితి; నట నీ

చెప్పిన యట్టులు సేయుట, యొష్టైనను గలదు నీకు నొక్కడు సెప్పున్.

121

ప్రతిపదార్థం: చెప్పినన్= అట్లా చెప్పగా; నేనున్= నేను కూడా; ఒడంబడి= అంగీకరించి; ఆ+పురుషోత్తమునిన్= ఆ కృష్ణుడిని; నెమ్మిన్= ప్రేమతో; అనిచితిన్= పంపాను; ఇటన్= ఇక్కడ; సీ చెప్పిన అట్టులు= సీపు చెప్పిన విధంగా; చేయుట= చేయటం; ఒప్పు+ఖనము= తగిందే అయినా; నీకున్= నీకు; చెప్పున్= చెప్పటానికి; ఒక్కఁడు= ఒక విషయం; కలదు= ఉన్నది.

తాత్పర్యం: అట్లా కృష్ణుడు చెప్పగా నేనుకూడా అంగీకరించి, ప్రేమతో సాగనంపాను. ఇప్పుడు సీపు వచ్చావు. సీపు చెప్పినట్టు చేయటం తగినపనే అయినా నేను నీకు చెప్పవలసిన విషయం ఒకటి ఉన్నది.

ఉ. పీసుగు పెంటగాఁ బడిన జిడ్డల నెల్లఁ దలంచు టెప్పుడున్

మానగ రామి తెల్లఁ; మిది మానసముం గలగింప నన్నమున్

బానము నెమ్మెయిన్ రుచికిఁ బట్టగునట్టును గాక యిట్టెసం

దాను సహించి యేమిగతిఁ దావుకొనున్ మెయిబ్రాణ మర్జునా!

122

ప్రతిపదార్థం: అర్జునా!= నాయునా అర్జునా! (ఏం చెప్పమంటారు?); పీసుగుపెంటగాన్= పీసుగుల కుప్పగా; పడిన= చచ్చిన; చిడ్డలన్+ఎల్లన్= పెల్లలనందరనూ; తలంచుట= తలచుకొనటం; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడూ; మానగరామి= మానకపోవటం; తెల్లము= నిస్సంశయంగా; ఇది= ఈ బాధే; మానసమున్+కలగింపన్= మనసును కలచివేస్తుండగా; అన్నమున్= అన్నమూ; పానమున్= నీళ్ళు; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగానూ; రుచికిన్= రుచికి; పట్టు+అగునట్టును గాక= రుచికి ఆశ్రయాలు కాకపోగా; ఈ+దేసన్= ఈ రీతిగా; తానుసహించి= తాను భరించి; ప్రాణము= ప్రాణం; మెయిన్= దేహంలో; ఏమి గతిన్= ఏ విధంగా; తావుకొనున్?= నిలదొక్కునగలదు?

తాత్పర్యం: నాయనా అర్జునా! ఏం చెప్పమంటావు? సంతానమంతా ఒక్కసారిగా చనిపోయి, పీమగుల కుప్పగా అయిపోతే వారిని ఎడతెగకుండా తలచుకొని తలచుకొని ఆ శోకం మానలేక ఆ బాధే మనసును కలచివేస్తుండగా అన్నమూ, నీళ్ళూ కూడా సహించటం లేదు. ఈ బాధను ఇట్లా భరిస్తూ ఈ దేహంలో ప్రాణం మాత్రం తాను ఎట్లా నిలదొక్కుకొనగలదు? చెప్పము.

క. ఈ వనితలఁ బ్రజలను దం, తావళముబువస్తువులను దగు చందమున్న

నీ పరసికొనుము బాహమి, శ్రీ విత్రుత! కృష్ణపనుపు సెల్లింపవనా!”

123

ప్రతిపదార్థం: బాహుశ్రీవిత్రుత!= బాహుబలసంపద చేత ప్రసిద్ధి పొందిన అర్జునా!; ఈ వనితల్న= ఈ యాదవ వనితలను; ప్రజలను= పిల్లలను; దంతావళముఖ= ఏమగులు మొదలైన; వస్తువులను= వస్తుసంపదను; తగుచందమున్న= తగినరీతిగా; నీవు+అరసికొనుము= నీవు జాగ్రత్తగా చూచుకొమ్ము; కృష్ణపనుపు= కృష్ణుడి ఆజ్ఞను; చెల్లింపవు+అనా!= చెల్లింపవయ్యా!

తాత్పర్యం: అర్జునా! నీ బాహుబలం సుప్రసిద్ధం. నీవు చేయలేని పనిలేదు. ఈ యాదవప్రేమి, బిడ్డలను, ఏమగులు, గుర్రాలు మొదలైన వస్తుసంపదను తగిన పద్ధతిలో జాగ్రత్తగా చూచికొమ్ము. ఆ విధంగా కృష్ణుడు నీపై మోహిన పనిని నిర్వహించి ఆయన ఆజ్ఞను పాలించు నాయనా!

సీ. అన విని ఫల్లునుం డా వృష్టిపతి హృది, యము దేహానిరపేక్షమగు టెఱింగి

డెందంబు నెష్టగ్గఁ బొంద నిష్టేలిని, రమణతో గృష్ణ విరహితమైన

యిఛ్యేశమున వసియింపంగ నాకుఁ జి, త్రము గొల్పునే? ధర్మతసయ భీము

లును నేసు మాదినందనులును బాంచాలి, యును నేకచిత్తుల మనశు! ఏనుము

తే. ధర్మతసయుఁ డికార్యంబు దలఁచి మున్న, నిశ్శయించి బాలకులను నెలఁత పిండుఁ

దగుధనమును నింద్రప్రస్త నగరమునకుఁ, జేర్పవలయుట మాకెల్లఁ జెప్పినాడు.

124

ప్రతిపదార్థం: అన్న= అని వసుదేవుడనగా; విని= విన్నవాడై; ఫల్లునుండు= అర్జునుడు; ఆ వృష్టిపతి= ఆ వసుదేవుడి; హృదయము= అంతరంగం; దేహానిరపేక్షము+అగుట= దేహామవతతో సంబంధంలేనిది కావటం; ఎట్టింగి= గుర్తించి; డెందంబు= అతడి హృదయం; నెఱ+వగన్= నిండుబాధను; పొందన్= పొందగా; ఈ+మేదినీరమణతోన్= ఈ రాజుతో (వసుదేవుడితో); కృష్ణ విరహితమైన= కృష్ణుడు లేని; ఈ+దేశమున్న= ఈ దేశంలో; వసియింపగన్= నివసించటానికి; నాకున్= నాకు; చిత్రము+కొల్పునే?= మనసు వస్తుందా! (అని ఆలోచించినవాడై); అనఘ!= ఓ పాపరహిత రాజు!; వినుము; ధర్మతసయ= ధర్మరాజు; భీములును= భీముడు; నేనున్= అర్జునుడైన నేను; మాదినందనులున్న= నకుల సహాయులూ; పాంచాలియున్న= ద్రోషి; ఏకచిత్తులము= ఒకే అభిప్రాయం ఉన్నవాళ్ళం; ధర్మతసయుడు= ధర్మరాజు; ఈ+కార్యంబున్= ఈ పనిని గురించి; తలఁచి= ఆలోచించి; మున్న+అ= ముందుగానే; నిశ్శయించి= ఒక నిర్దిశుం చేసికొని; బాలకులనున్= పిల్లలను; నెలఁతపిండున్= ఆడవారినీ; తగు ధనమునున్= కావలసినంత ధనాన్ని; ఇంద్రప్రస్త నగరమునకున్= ఇంద్రప్రస్త పట్టణానికి; చేర్పవలయుటన్= చేర్పటాన్ని గురించి; మాకున్+ఎల్లన్= మా అందరికి; చెప్పినాడు= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని వసుదేవు డనగా అర్జునుడు విని, ఆ వసుదేవుడి అంతరంగంలో దేహంమీద మమత పోవటాన్ని గుర్తించి, హృదయంలో నిండు బాధ కలుగగా, ‘ఈ వసుదేవుడితో కృష్ణుడు లేని ఈ ద్వారకలో ఉండటానికి నాకు మనసు వస్తుందా!’ అని ఆలోచించినవాడై, ఆ రాజుతో ‘ఓ పుణ్యాత్మా! వినుము. ధర్మజ, భీము, నకుల, సహదేవులూ, ద్రోపదీ నేనూ - మేమందరం ఒకే అభిప్రాయం ఉన్నవాళ్ళం. ధర్మరాజు ఈ పనిని గురించి ఆలోచించి ముందుగానే ఒక నిర్దయం చేసికొని, పిల్లలనూ, ఆడవారినీ, కావలసినంత ధనాన్ని ఇంద్రప్రస్తప్తణానికి చేర్చటాన్ని గురించి మా అందరికీ చెప్పాడు.

ఉ. కాపున నష్టురంబున సుఖస్థితి నుండెదు నట్లు గాగ్గు బృ
భీషమర! సంప్రయత్నమున వీరల నందఱ నంద పెట్టెదన్
నీవు పురస్పరుండవయి నెమ్మియి జనం గొనిపోయెదన్ భవ
ధ్యావము నుష్టులంబుఁ బెడబొపుము; తప్పునె దైవకృత్యముల్?’

125

ప్రతిపదార్థం: పృథ్వీవర!= ఓ రాజు!; కాపున్= కాబట్టి; ఆ పురంబున్= ఇంద్రప్రస్తంలో; సుఖస్థితిన్= సుఖంగా; ఉండెదు+అట్లు+కాఁగన్= ఉండేలా; సంప్రయత్నమున్= చాలా జాగ్రత్తగా; వీరలన్+అందన్= వీరినందరనూ; అందున్+ఆ= ఆ ఇంద్రప్రస్త నగరంలోనే; పెట్టెదన్= ఉంచుతాను; నీవు; పురస్పరుండవు+అయి= ముందున్నవాడవై; నెమ్మియ్= ప్రేమతో; చనన్= బయలుదేరగా; కొనిపోయెదన్= తీసికొనిపోతాను; భవత్= నీ; భావమున్= ఆలోచనను; ఉమ్ములంబున్= దుఃఖాన్ని; పెడన్+పాపుము= వదలిపెట్టుము; దైవకృత్యముల్= దేవుడి పనులు; తప్పునె?= తప్పుతాయా?

తాత్పర్యం: రాజు! అందువలన ఇంద్రప్రస్తపురంలో వారంతా సుఖంగా ఉండేటట్లు నేను చాలా జాగ్రత్తగా అందరినీ అక్కడికి చేరుస్తాను. నీవు అందరికంటే ముందు బయలుదేరగా నీ వెంట వారందరనూ తీసికొనిపోతాను. నీ ఆలోచనను, దుఃఖాన్ని వదలిపెట్టుము. దేవుడి పనులు తప్పుటం అంటూ ఉంటుందా!

విశేషం: భావ మంటే తలపు - వసుదేవుడి ఆలోచనలోని మమకారం చేత ఈ దుఃఖం కలుగుతోందని అర్జునుడు గుర్తించే ఇదంతా దైవచేష్ట అని రాజకు ధైర్యం కలిగిస్తున్నాడు. మరి భగవదీతను కృష్ణుడి నోటిమండి స్వయంగా విన్నవాడు కదా!

క. అని పలికి దారుకునిఁ గనుఁ, గొని యాతని చిత్తవృత్తి గుందుట బుట్టిం
గని యిట్లనుఁ ‘గృష్మని పోఁ, యిన వంక నెఱింగి పోఽద మేసును నీవున్.

126

ప్రతిపదార్థం: అని= అని ఈ విధంగా; పలికి= వసుదేవుడితో చెప్పి; దారుకుని= దారుకుడిని; కనుగొని= చూచి; ఆతని చిత్తవృత్తి= అతని మనోవ్యాపారం; కుందుట= క్రుంగిపోవటాన్ని; బుట్టిన్= ఊహతో; కని= గుర్తించి; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు; కృష్ణుని పోయిన వంకన్= కృష్ణుడు వెళ్ళినదారిని; ఎఱింగి= గుర్తిస్తూ; ఏమున్= నేనూ; నీవున్= నీవూ; పోదము= పోదాము.

తాత్పర్యం: వసుదేవుడితో ఇట్లా చెప్పి, దారుకుడివైపు అర్జునుడు చూచాడు. ఆ దారుకుడి మనసు కూడా బాధతో క్రుంగిపోయి ఉండటాన్ని గమనించి ఇట్లా అన్నాడు; ‘నీవూ నేనూ కృష్ణుడు వెళ్ళినదారిని గమనిస్తూ పోదాము’.

ఉ. ఇచ్ఛటికార్యముల్నడపుఁ డిట్లుని నెఱ్చు నమాత్మకోటికిం
బొచ్చెము లేక చెప్పి మఱి వోవుట యుక్తము నిచ్చి వారలం
దెచ్చుట కీవ పొ' మునిన బిగ్గన నాతడు వోయి యందఱం
దెచ్చె సుధర్మ యస్తభకు దేవపతిప్రియసూసుఁ దుండగన్.

127

ప్రతిపదార్థం: ఇచ్ఛటి కార్యముల్= ఇక్కడి పనులు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; నడపుఁడు+అని= నడపండి అని; నెమ్మిన్= నెమ్ముదిగా;
పొచ్చెము లేక= ఏ దాపరికమూ లేకుండా; అమాత్యోటికిన్= మంత్రివర్గానికి; చెప్పి= బాగా చెప్పి; మఱి+పోవుట= మరీ వెళ్లటం;
యుక్తము= అర్థాణైన పని; వారలన్= వారందరిని; నిల్చితచ్చుటరున్= ఒకచోట చేర్చి తీసికొనిరావటానికి; ఈవు+అ= నీవే;
పొమ్ము+అనినస్= వెళ్లు అని చెప్పగా; బిగ్గన్= వెనువెంటనే; అతడు= ఆ దారుకుడు; పోయి= వెళ్లి; అందఱన్= ఆ
మంత్రులందరినీ; సుధర్మ+అన్+సభకున్= సుధర్మ అని పేరున్న ఆ రాజసభకు; దేవపతి= ఇంద్రుడి; ప్రియసూసుఁడు= ప్రియ
కుమారుడైన అర్జునుడు; ఉండగన్= ఆ సభలో ఉండగా; తెచ్చెన్= పిలుచుకొని వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ఇక్కడి పనులు ఇట్లా చేయండి - అని కొంత ఆగి వీళ్లకు నెమ్ముదిగా ఏ దాపరికమూ లేకుండా చెప్పిపోవటం
తగినపని, అందుచేత నీవు వాళ్లనందరినీ ఒకచోట చేర్చి తీసికొని రమ్ము' అని దారుకుడితో అర్జునుడన్నాడు.
ఉన్నవాడున్నట్లుగా దారుకుడు వెళ్లి ఆ మంత్రులందరినీ 'సుధర్మ' అనే పేరున్న ఆ రాజసభలో అర్జునుడుండగా
అక్కడికి తీసికొనివచ్చాడు.

వీశేషం: ఇంద్రుడి ధర్మాసునానికి 'ధర్మం' అని పేరు. పసుదేశుడి సభకు కూడా అదే పేరు ఉన్నదన్నమాట. ఇంద్రుమారు డస్త
మాట 'సుధర్మ' ఇంద్రుడి సింహాసనమన్న మాటను గుర్తు చేస్తుంది. భాగవతంలో "సుధర్మామధ్యపీరంబునందున్నాడా బలభద్రుగూడి
సుఖియై యుత్సాహియై ద్వారకన్ అనే ప్రయోగముంది.

సీ. అమ్మండపమ్మున కలిగిన యమ్మంతి, వర్మ లక్ష్మిరవ వంశవర్య
వినయ మారుగు బలవేష్టించి రమ్మిపొ, తాత్పుండుఁ గరమును నార్మ్రుఁ దగుచు
గారవంబున వారి గలయఁ గముంగొని, యంతరంగంబు శోకాగ్ని నెలయ
వారలతో నిష్ట పారజనంబుల, నెల్లను జలిపింపుఁ దేను మీకు.

తే. వాలకిని నెత్తిగెంపంగ వలయునట్టి, పనులు గలవని చెప్పిన విని రయమున
వారు బ్రాహ్మణ క్షత్రియ వైశ్వ శూర్పు! లాభిగాఁ బ్రుజ రావించి రథిపముఖ్య!

128

ప్రతిపదార్థం: అధిష్ఠముఖ్య!= ఓ రాజశైష్ముడా!; ఆ+మండపమ్మునకున్+అరిగిన= ఆ మండపానికి వెళ్లిన; ఆ+మంత్రివర్యులు=
ఆ మంత్రిశైష్ములు; ఆ+కౌరవ వంశవర్యున్= ఆ కౌరవవంశశైష్ముడైన అర్జునుడిని; వినయము+అరగన్= వినయం నిండగా;
పరివేష్టించిరి= సమీపించి చుట్టూకూర్చున్నారు; ఆ+మహితాతుగ్ండు= ఆ అర్జునుడు; కరమునున్= మిక్కిలి; ఆర్చుఁడు+అగుచున్= కరిగిపోయినవాడై; గారవంబున్= గారవంతో; వారిన్+కలయన్+కనుంగొని= వారినందరినీ చూచి; అంతరంగంబు= తన
హృదయం; శోక+అగ్నిన్= శోకాగ్నిలో; ఎరియన్= మండుతుండగా; వారలతోన్= వారితో; ఇష్టు= ఇష్టుడే; పొరజనంబులన్+ఎల్లను= ద్వారకావాసులందరినీ; పిలిపింపుఁడు= పిలిపించండి; ఏను= నేను; మీకున్+వారికిన్= మీకూ వారికి; ఎఱీగింపంగన్+వలయు+అట్టి= తెలువవలసిన (చెప్పివలసిన); పనులు+కలవని= పనులున్నాయని; చెప్పిసన్= చెప్పగా; విని= విష్ణువారై; రయమునన్= వేగంగా;

వారు= ఆ మంత్రులు; బ్రాహ్మణ క్షత్రియవైశ్య శాద్రులు+ఆదిగాన్= బ్రాహ్మణక్షత్రియాది అష్టాదశవర్గీయులుగా ఉన్న; ప్రజన్= జనులనందరినీ; రావించిరి= రప్పించారు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజు! వినుము. అట్లా ఆ మంటపానికి వెళ్లిన ఆ మంత్రులు అర్బునుడిని వినయంతో సమీపించి చుట్టూకూర్చున్నారు. అతిదీనంగా కనిపిస్తున్న వారిని చూడగానే అర్బునుడు కరిగిపోయాడు. వారిని చాలా గౌరవంతో సంభావించి, అందరినీ చూచి, తన హృదయం శోకాగ్నిలో మండిపోతుండగా ‘ఇప్పుడే ద్వారకావాసులందరినీ పిలిపించండి. వారికి, మీకు చెప్పవలసిన పనులున్నా’యని అన్నాడు. ఆ మాటలు విని వారు బ్రాహ్మణక్షత్రియాది వర్గాల వారిని అందరినీ రప్పించారు.

విశేషం: చతుర్వర్గాలైన బ్రాహ్మణ, క్షత్రియ, వైశ్య, శాద్రులన్న పరిగణనం ప్రాథాస్యదృష్టితోనే కాని, 18 వర్గాలవారు గ్రామ బాధ్యతలను పంచకొన్నేవారు. ఈ సందర్భంలో వారందరూ వచ్చారని అర్థం. భిస్సవృత్తులవారందరికి గ్రామసభలో ప్రాతినిధ్యం ఉండేది.

తే.. అరుగుదెంచి యూ ప్ర్జ లుచితాసనమును, నున్న యయ్యంద్రిహందనుఁ గన్న నతఁడు

గరము నెమ్మినయ్యందఱు గలయుఁ జూచి, యిట్లనియె మోమునము దైన్య మేసకమేసగ.

129

ప్రతిపదార్థం: ఆ ప్రజలు= ఆ జనులందరూ; అరుగుదెంచి= వచ్చి; ఉచిత+ఆసనమునన్= తనకు తగిన ఆసనంలో (సింహసనంమీద); ఉన్న= కూర్చున్నటువంటి; ఆ+ఇంద్రనందన్= ఆ అర్బునుడిని; కస్యన్= చూడగా; అతఁడు= అర్బునుడు; కరము= మిక్కిలి; నెమ్మిన్= ప్రేమతో; ఆ+అందఱ్ల్= వారందరినీ; కలయ్యన్+చూచి= పరికించి చూచి; మోమునము= ముఖంలో; దైన్యము= దీనభావం; ఎసకము+ఎసఁగన్= నిండుకొనగా; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అన్ని వర్గాల ప్రజలూ వచ్చి సింహసనంమీద కూర్చుని ఉన్న అర్బునుడిని చూచారు. అర్బునుడికి వారిని చూడగానే ఎక్కుడలేని అభిమానమూ కలిగింది. కాని, ముఖంలో దైన్యం తాండవిస్తోంది. అందరినీ పరికించి చూచాడు. వారితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. వననిధి నేటికి నేడవు, బినమున నిష్పురము ముంచు బివిజులు గగనం

బునుండి చెప్పగా నే, వినిసబి యిభి వెడలవలయు వేగము మనకున్.

130

ప్రతిపదార్థం: నేటికిన్= ఈ రోజుకు; ఏడు+అవు= ఏడవ; దినమునన్= రోజున; వననిధి= సముద్రం; ఈ+పురమున్= ఈ ద్వారకను; ముంచున్= ముంచుతుంది; (ఈ విషయం); గగనంబునముండి= ఆకాశంలోనుండి; దివిజులు= దేవతలు; చెప్పగాన్= చెప్పగా; నే+వినిది= నేను విస్మిది; మనకున్= మనం; వేగము+అ= వెనువెంటనే; ఇది= ఈ ద్వారకను; వెడలవలయున్= వదలివేయాలి.

తాత్పర్యం: ‘ఈ రోజుకు ఏడవరోజున సముద్రం ఈ ద్వారకను ముంచుతుందని దేవతలు ఆకసంలోనుండి చెప్పగా విన్నాను. అందుచేత మనం వెనువెంటనే ఈ నగరాన్ని వదలి బయటకు వెళ్లిపోవాలి.

విశేషం: సముద్రం ద్వారకను కొన్నిరోజులలో ముంచివేస్తుందన్న విషయం వసుదేశుడికి కృష్ణుడు చెప్పగా విన్నవాడు అర్బునుడు. కాని అట్లా చెప్పమండా తాను దేవతలద్వారా విన్నానని చెప్పటంలో రాజనీతి ఉన్నది. అర్బునుడి కార్యదళ్ళతను ప్రస్తుతం చేసే

సందర్భ విధి. ఈ విషయం తెలిసే కృష్ణుడు ఎట్లా వెళ్లిపోయాడన్న భావం ప్రజలకు కలుగకుండా అర్థముడు ఈ వార్తను తనదిగా చేసి చెప్పటంలో ఈ రహస్యమున్నది.

**K. వినుఁ దీంద్రిప్రస్తపురం , బునకు నథిశుఁడుగ వజ్ర్ముఁ బోఁడిమితో నే
సునిచెద మీరెల్ల నతఁడు , మనుపంగాఁ దొంటి యట్ల మనుఁ దచ్చోటన్.**

131

ప్రతిపదార్థం: వినుడు (ఔ కారణంచేత ఇట్లా చేయాలనుకొంటున్నాను) మీరందరూ సావధానంగా వినండి; ఇంద్రప్రస్తపురంబు నకున్= ఇంద్రప్రస్తానికి; అథిశుఁడుగన్= పాలకుడిగా; వజ్ర్మున్= వజ్రాడిని; బోఁడిమితోన్= ఆదరంతో; నేను+ ఉనిచెదన్= నేను నియమిస్తాను; అతఁడు= ఆ వజ్ర్ముడు; మనుపంగాన్= రక్షింపగా; మీరెల్లన్= మీరంతా; తొంటి+అట్ల= మునుపటివలనే; ఆ+బోటన్= ఆ ఇంద్రప్రస్తపనగరంలో; మనుడు= హాయిగా ఉండండి.

తాత్పర్యం: జాగ్రత్తగా వినండి. ఇంద్రప్రస్తపనగరానికి వజ్ర్ముడిని రాజుగా అభిషేకిస్తాను. అతడి రక్షణలో మీరందరూ ముందటివలనే సుఖంగా బ్రతకండి.

**K. సరకులు భారవహులకును , భరియింపగఁ గొలఁచి యయిన భంగిని మోపుల్
వెరపు పడగఁ గట్టుఁడు చె , చ్ఛేర శకటము లాయితంబు సేయుఁడు మీరల్.**

132

ప్రతిపదార్థం: మీరల్= మీరందరూ; సరకులు= సామాన్లు; భారవహులకున్= మోసేవారికి; భరియింపగన్= మోయటానికి; కొలఁది+అయిన+భంగిని= పీలమ్యేరీతిలో; వెప్పుల్= మూటలు; వెరపుపడగన్= అనుకూల మయ్యెటుల్లు; కట్టుఁడు= కట్టండి; చెచ్చేరన్= త్వరితంగా; శకటములు= బండ్లు; ఆయితంబు+చేయుఁడు= సిద్ధం చెయ్యండి.

తాత్పర్యం: మీమీ ఇండ్లలోని సామానులను మోసేవారికి అనువైన రీతిలో వేరువేరుగా మూటలుగా కట్టండి. ప్రీలు, బాలకులు, వృద్ధులు ప్రయాణం చెయ్యటానికి బండ్లనుకూడా సిద్ధం చెయ్యండి.

**A. వాహనములు వానివాని ముట్టులు నొక్క , వంకగా నొనల్లి వలసినపుడ
కట్టి వెడలిపోవునట్టి తెఱంగున , కనుపు గాగఁ జేసికొనుఁడు వేగ.**

133

ప్రతిపదార్థం: వాహనములు= బండ్లను; వానివాని ముట్టులు= వాటికి కావాల్చిన ఇతర పనిముట్లను; ఒక్కవంకగాన్= ఒకవైపుగా; ఒనర్చి= సిద్ధంచేసికొని; వలసిన+అపుడు+అ= అవసరమైనప్పుడే; కట్టి= కట్టుకొని; వెడలిపోవునట్టి= వెళ్లిపోయే; తెఱంగునకున్= విధానికి; అనువు+కాగన్= వీలు అయ్యెటుల్లు; వేగన్= తొందరగా; చేసికొనుఁడు= తయారు చేసికొనండి.

తాత్పర్యం: బండ్లను, వాటివాటి పనిముట్లను సేకరించి ఒకవైపుగా ఉంచుకొనండి. ఎప్పుడు అవసరమైతే అప్పుడే కట్టుకొని వెళ్లిపోయే పద్ధతికి వీలు అయ్యెటుల్లు తొందరగా అన్నిటినీ సమకూర్చుకొనండి.

విశేషం: ప్రాకృతికమైన ఉపద్రవం సంభవిస్తుందని తెలిసినపుడు ప్రభుత్వం ప్రజాసామాన్యుల జీవితాన్ని కాపాడటానికి ఎట్లాంటి చర్యలు తీసికొనాలో, వారు తమతమ వస్తువులతో ఎట్లా ప్రమాదప్పలంపుండి బయటపడేటట్లు సూచించాలో ఈ పద్యం చక్కగా సూచిస్తున్నది. అది ఉపైన అయినా, భూకంపమయినా జనులు ఇట్లాగే జాగ్రత్త పడాలి.

క. ఈ దేశముప్రజ ధర్మజు । నాదరసంభావనముల నాజ్ఞానిరతిన్

యాదవవీరుల కలనాఁ, దేఖి తెఱం గట్టి మనికి యెసకం బారున్.' 134

ప్రతిపదార్థం: ఈ దేశముప్రజ= ఈ ద్వారకా వాసులంతా; ధర్మజు= ధర్మరాజుయొక్క; ఆదర= ఆదరంవలన; సంభావనములన్= సమ్మానములచేత; ఆజ్ఞానిరతిన్= పాలనలోని ఆసక్తిచేత; యాదవవీరులకున్= యాదవులకు; అలనాడు= అప్పుడు; ఏది తెఱంగు= ఎట్లా ఉండేదో; అట్టి మనికి= అట్లాంటి జీవనం; ఎసకంబు+ఆరున్= అతిశయంగా పొందుతుంది.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఈ ద్వారకావాసులపై చూపే ఆదరంచేత, చేసే సమ్మానంచేత, అతడి పాలనలోని ఆసక్తిచేత, ఒకనాడు ఏ విధంగా యాదవవీరులు వైభవోపేతంగా బ్రతికారో అట్లాంటి జీవనాన్ని మరలా పొందుతారు.

విశేషం: ద్వారకావాసులు వృష్ణిభోజాంధకవర్గాలకు చెందిన గ్రామీణసంస్కృతి కలవారు. మీదుమిక్కిలి తెగ జీవితానికి అలవాటుపడ్డవారు. అందుకే వారు సులభంగా ఏ ఇతరులనూ నమ్మరు. రాజప్రతినిధిగా కృష్ణుడి బంధువుగా అర్ఘునుడు ఈ ‘భరోసా’ కలిగించి, వారిలో ఆత్మవిశ్వాసం నింపుతున్నాడు. అందుకే కృష్ణుడు అర్ఘునుడి భుజాలపై ఈ ల్లిష్టమైన భారాన్ని మోపాడు.

క. అని చెప్పి పురజనులఁ బోఁ, బనిచి సచివకోటితో నిభములాభిగ వా

హనముల సవరణ బెరయం, గొనిరాదగిన పరిచారకుల మునుముట్టన్. 135

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= అని వారికి చెప్పి; పురజనులన్+పోన్+పనిచి= పురవాసులను పంపించివేసి; సచివకోటితోన్= మంత్రులతో (ఇట్లా అన్నాడు); ఇభములు+ఆదిగన్= ఏనుగులు మొదలైనవాటిని; వాహనములన్= రథాదులను; సవరణ= సిద్ధం; బెరయన్+కొనిరాన్+తగిన= చేసి తీసికొనిరాగలిగిన; పరిచారకులన్= సేవకులను; మునుముట్టన్= తొలుత.

తాత్పర్యం: ఇట్లా వారితో చెప్పి పురప్రజలను పంపించివేసి, మంత్రులను ఇట్లా పురమాయించాడు: “ఏనుగులు, గుర్రాలు మొదలైనవాటిని, పరికరాలతో కూడిన రథాలను సిద్ధం చేసి తీసికొనిరాగలిగిన సేవకులను తొలుత (తరువాతి వద్యంతో అన్వయం).

క. నియమింపుఁడు నగరి సరుకు, లయినవి యిట్టిట్టి భంగి స్త్రీణములై

యెయిదంగలవారలఁ గని, పయనము తెఱగు సమకట్టుపని మఱవకుడీ. 136

ప్రతిపదార్థం: నియమింపుఁడు= నియమించండి; నగరి సరుకులు= నగరికి సంబంధించిన సంభారాలను; అయినవి= ఆయి దినసులకు చెందినవి; ఇట్టి+ఇట్టి+భంగిన్= ఇవి ఇవి ఇంతింత తీసికొనివెళ్లాలి (అని తెలిసి); ఆట్టిణములు+పి= తరగకుండా; ఎయిదన్+కలవారలన్+కని= ఇంద్రప్రస్తానికి చేరేదాకా సాగించగలవారిని చూచి; పయనము తెఱగు= ప్రయాణం చేసే విధాన్ని; సమకట్టుపని= నియమించే పనిని; మఱవకుడీ= మరవకండి.

తాత్పర్యం: నియమించండి. నగరికి సంబంధించిన సంభారాలను వేటివేటిని ఎంతెంత తీసికొనివెళ్లాలో, ప్రయాణానికంతా సరిపడేటట్లు తగ్గుకుండా, ఇంద్రప్రస్తానికి చేరేవరకూ సాగించగలవారిని గుర్తించి, ప్రయాణం చేసే విధాన్ని నియమించే పనిని మరువవర్ధు.

విశేషం: ఇట్లో బండ్లోపీద సంభారాలను సాగించేవారిని ఆ రోజులలో 'సార్థవాహులు' అనేవారు. వారే ఆనాడు సుదూర ప్రాంతాలకు చాలా సామగ్రి, సంభారాలు చేర్చేవారు. వారిలో ఉత్తమసార్థవాహులను నియమించటం, ప్రయాణం చేసేవిధానం - అంటే ఎక్కడెక్కడ ఆగాలో, విశాంతి తీసికొనాలో, మొత్తం కార్యక్రమ నిర్దేశమవ్వుమాట.

క. సుందరులకు బాలురకును, నందలములు వేసుడములు నాయితములుగా!

గండక కుండక చనువిధి, మొందగ సమకట్టు డెడలకుందుడు తాళ్ళీన్.

137

ప్రతిపదార్థం: సుందరి+లు= సుందరులు+కున్= స్త్రీలకు; బాలురకును= బాలబాలికలకు; అందలములు= పల్లకీలు; వేసుడములు= కంచరగాడిదలు; ఆయితములుగాన్= సిద్ధంగా ఉంచి (వారు); కందక= అలసిపోకుండా; కుందక= బాధపడకుండా; చనువిధము+బందగన్= ప్రయాణించే పద్ధతి ఉండేటట్లు; సమకట్టుడు= ఏర్పాటు చేయండి; తాల్కైన్= ఓర్పును; ఎడలక+ఉండుడు= పోగొట్టుకోకుండా ఉండండి.

తాత్పర్యం: స్త్రీలకు, బాలబాలికలకు (పిల్లలకు) పల్లకీలు, కంచరగాడిదలను సిద్ధంగా ఉంచి, వారు అలసిపోకుండా బాధపడకుండా ప్రయాణం చేయటానికి ఏర్పాటు చేయండి. మీర్పొరూ ఓర్పును పోగొట్టుకొని హైరానా పడకండి.

తే. గతము లయిన కార్యంబులు గ్రమ్మతీంప, రాదుగాని మనకు ధర్మరాజు గలఁడు

శేషజనరక్ష కొడయనిఁ జేయవచ్చు, వాసుదేవుని మనుమని వజ్రదేవు.

138

ప్రతిపదార్థం: గతములు+అయిన= జరిగిపోయిన; కార్యంబులు= పనులను; క్రమ్మతీంపన్+రాదు= మరల్చానికి కాదు; కాని= అయినా; మనకున్= మనలను ఆదుకొనటానికి; ధర్మరాజు= ధర్మరాజు (చక్రవర్తి); కలఁడు= ఉన్నాడు; వాసుదేవుని మనుమనిన్= వాసుదేవుడి (కృష్ణుడి) మనుమడైన; వజ్రదేవున్= వజ్రాని; శేషజనరక్షకున్= మిగిలిన జనులను కాపాడటానికి; ఒడుయనిన్= రాజగా; చేయవచ్చున్= నియమించవచ్చును.

తాత్పర్యం: జరిగిపోయిన పనులను మరల్చానికి సాధ్యంకాదు. (అంటే పోయిన యాదవప్రముఖులు తిరిగిరారు అని అర్థం). అయినా చక్రవర్తి అయిన ధర్మరాజే మనందరను ఆదుకొనగలడు. కృష్ణుడి మనుమడు వజ్రాడిని మిగిలిన యాదవసమూహానికి ప్రభువుగా నియమిస్తాడు. అందుచేత కంగారుపడవలసిన అవసరం లేదు.

క. అని వాల నిండ్లకును భోఁ, బనిచి మదిని వగలు మిగులఁ బార్ధుం డా రే

యనవద్యచరిత! కృష్ణుని, దనమున వసియించే సముచితపుపృత్తమున్.

139

ప్రతిపదార్థం: అనవద్యచరిత!= అనింద్యచరితుడా; అని= ఈ విధంగా; వారిన్= ఆ మంత్రులను; ఇండ్లకునున్+పోన్+పనిచి= ఇండ్లకు వెణ్ణుడని పంపి; మదిని= మనసులో; వగలు= శోకం; మిగులన్= మిక్కుటంకాగా; పార్థుండు= అర్జునుడు; ఆ రే= ఆ రాత్రి; కృష్ణుసదనమున్= కృష్ణుడి ఇంటిలో; సముచితపువృత్తమున్= తగినవిధంగా; నివసించెన్= విశమించాడు.

తాత్పర్యం: రాజు! ఆ మంత్రులను ఈ విధంగా పంపించి, మనసులో శోకం అధికం కాగా అర్జునుడు ఆ రాత్రంతా కృష్ణుడి మందిరంలో దైవపూజాదికాలతో పరమపవిత్రంగా గడిపాడు.

చ. తెలతెల వేగునప్పు వసుదేవుడు నిర్మలయోగనిష్ట మే
నిల నిడి వర్షసీయగతి కేగెనఁ దత్తుడనాంతరంబునం
జైలగె ననేక రోదనవిశేషము లవ్యసుదేవవల్లభల్
నలువురు నెమ్మి గూడి మరణంబునకై కయినేసి రత్నతీన్.

140

ప్రతిపదార్థం: తెలతెల వేగునప్పు= తెల్లివారుతుండగా; వసుదేవుడు= వసుదేవ మహారాజు; నిర్మలయోగనిష్టన్= పవిత్రమైన యోగనిష్టతో; మేను+ఇలన్+ఇడి= దేహాన్ని నేలపై వదలివేసి; వర్షసీయగతికిన్+ఏగినన్= పుణ్యలోకాలకు చేరగా; తదీ+సదన+అంతరంబునన్= ఆ వసుదేవుడి మందిరంలో; అనేక= చాలాపెద్దగా; రోదన విశేషముల్= బిగ్గర ఏడ్చులు; చెలగన్= వ్యాపించాయి; ఆ+వసుదేవ వల్లభల్ నలువురున్= ఆ వసుదేవుడి నలుగురు భార్యలు; ఆ+తటిన్= ఆ సమయంలో; నెమ్మిన్+కూడి= భర్తమీది అనురాగంతో ఒక్కసారిగా; మరణంబునకై= సహగమనానికి; కయినేసిరి= సన్నాహాలు ప్రయత్నించారు.

శాత్రువుం: అప్పుడే ఉదయం కాబోతుండగా వసుదేవమహారాజు పవిత్రమైన యోగనిష్టలో భూమిపై దేహాన్ని వదలివేసి పుణ్యలోకాలకు తరలిపోయాడు. ఆ మందిరంలో ఒక్కసారిగా ఏడుపులు మిస్సుముట్టాయి. ఆ రాజు భార్యలు నలుగురూ భర్తమీది అనురాగంతో సహగమనం చేయటానికి సిద్ధపడ్డారు.

వసుదేవుడు శరీరంబు విడిచి పరమగతికి బోపుట (సం.16-8-15)

సీ. ఆ సమయంబున నర్మనుఁ దచటికి , నేతెంచి వైభవ మెసకమెసఁగు
బ్రాలంబమాలికాపంక్తులు గదళికా , స్తుంభంబులను శాతకుంభకలశ
శిఖిరంబులను బెంపుఁ జైలువును విలసిల్ల , యానంబు గవ్వించి యాదవేంద్రు
శవము సుస్నాతంబుఁ జందనచర్చాసు , మేతంబుఁ జీనాంబురాతి శేఖి
తే. తంబు నాభరణస్ఫురితంబు మాల్య , యోజితంబునుగాఁ జేసి యాజక ప్ర^{ప్ర}
యుక్తమంత్రతంత్రస్ఫుటయోగ మింపొ , నర్మ నేతెంచె సామగానంబు చెలఁగ.

141

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంబునన్= అప్పుడు; అర్పనుడు= కృష్ణుడి మందిరంనుండి అర్పనుడు; అచటికిన్= వసుదేవుడి మందిరానికి; ఏతెంచి= వచ్చి; వైభవము+ఎసకమెసఁగున్= వైభవం అతిశయించగా; ప్రాలంబ= వేలాడుతున్న; మాలికాపంక్తులన్= పూలదండల వరుసలతో; కదళికాస్తంభంబులను= అరటికంబాలతో; శాతకుంభ= బంగారు; కలశ శిఖిరాలతో; పెంపున్= వైభవమూ; చెలువును= శోభా; విలసిల్లన్= అతిశయించగా; యానంబు కల్పించి= శవయాత్రకు తగిన వాహనాన్ని (రథం వంటిదానిని) ఏర్పారచి; యాదవేంద్రు శవమున్= వసుదేవుడి కశేబరాన్ని; సుస్నాతంబున్= బాగా స్నానం చేయించబడినదీ; చందన చర్చాసుమేతంబున్= చందనాది సుగంభలేపంతో కూడినదీ; చీన+అంబర+అతి+శోభితంబును= పట్టువస్త్రాలతో బాగుగా అలంకరించబడినదీ; ఆభరణ స్వరీతంబున్= శవాలంకారానికి తగిన ఆభరణాలతో ప్రకాశిస్తున్నదీ; మాల్య యోజితంబును+కాన్+చేసి= పూలదండలతో ఒప్పినదిగామా చేసి; యాజకప్రయుక్త= యాజ్ఞికులైన బ్రాహ్మణులచేత చేయబడుతున్న; మంత్ర= మంత్రాలచేత; తంత్ర= తంత్రాలచేత; స్ఫుట= వ్యక్తమపుతున్న; యోగము+ఇంపు+ఒనర్పున్= గంభీరమైన సమాధిస్థితి అందరిలోనూ అత్మసైర్యంతో కూడిన శోభను కలిగించగా; సామగానంబు చెలఁగన్= సామవేద పారాయణము నలుదిక్కులలో మారుప్రోగగా; ఏతెంచెన్= బయలుదేరాడు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు అర్జునుడు వసుదేవుడి మందిరానికి వచ్చి పూలదండల వరుసలతో, అరటికంబాలతో, బంగారుకలశ శిఖరాలతో ఒప్పిన శవరథాన్ని వైభవోపేతంగా తయారుచేయించి, వసుదేవుడి కళేబరానికి స్నానం చేయించి, సుగంధద్రవ్యాలను పూయించి, పట్టువస్త్రాలను, ఆభరణాలను అలంకరింపజేయించి, పూలదండలు వేయించి, ఆ రథంలో శవాన్ని ఉంచి, బ్రాహ్మణులు చెప్పుతున్న మంత్రాలతోను, చేయిస్తున్న కార్యకలాపాలతోను, గంభీరమైన సమాధిస్థితి అందరిలోనూ ఒక ఆత్మస్త్రేర్యంతో కూడిన శోభను కల్పించగా, సామవేద పారాయణాంతో నలుదిక్కులు మారుప్రోగుతుండగా శవయాత్రకు సారథ్యం వహించి ముందుకు సాగాడు.

క. విను దేవకియును రోహిణిః యును భద్రయు మదిరయును సముచితవిధానం

బును నొనలించిన యానముః లనూన పలకర్షరుచిరలయి యెక్కి తగన్.

142

ప్రతిపదార్థం: విను= రాజు వినుము; దేవకియును, రోహిణియును, భద్రయును, మదిరయును= (వీరే వసుదేవుడి నలుగురు భార్యలు) వీరు నలుగురూ; అనూన= మెండైన; పరికర్మ రుచిరలు+అయి= కుంకుమాది సుమంగళద్రవ్యాలచేత అలంకృతలు కావటంచేత పుట్టిన కాంతులు కలవారై; సముచిత విధానంబునన్= ఆ సందర్భానికి తగినట్టుగా; ఒనరించిన= ఏర్పాటుచేసిన; యానములు= పల్లకీలను; తగన్+ఎక్కి= సముచితంగా ఎక్కినవారై.

తాత్పర్యం: వసుదేవుడి భార్యలయిన దేవకి, రోహిణి, భద్ర, మదిర తత్కాలోచితమైన సుమంగళద్రవ్యాలచేత అలంకృతలై క్రొత్త కాంతులు కలవారయ్యారు. ఆ సందర్భానికి ఉచితంగా తీర్చిన పల్లకీలలో ఎక్కినవారై. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. చెలులుం జుట్టులు దాపటః వలపట నేతేరఁ దెలిసి వదనసరోజం

బులనొప్పం దగీయెడు మాః టల వారల వగలు మాన్మటలు నుతికెక్కాన్.

143

ప్రతిపదార్థం: చెలులున్= మిత్రులు; చుట్టులు= బంధువులు; దాపటన్= ఎడమవైపు; వలపటన్= కుడివైపు; ఏతేరన్= రాగా; తెలిసి= మూర్ఖునుండి తేరినవారై; (ఆ బంధుమిత్రులు); వదనసరోజంబులన్= ముఖపద్మాలతో; ఒప్పన్= సముచితంగా; తగియెడు= తత్కాలోచితములైన; మాటలన్= ఓదార్పు పలుకులతో; వారల వగలు= వసుదేవుడి భార్యల దుఃఖాన్ని; మాన్మటలు= మాన్మటం; నుతికిన్+ఎక్కిన్= అందరి పొగడ్తనూ పొందింది.

తాత్పర్యం: బంధుమిత్రులు ఆ పల్లకీలకు ఇరువైపులూ నడుస్తూ రాగా వసుదేవుడి రాణులు మూర్ఖునుండి తేరుకొన్న వారయ్యారు. ఆ కాలానికి ఉచితమైన ఓదార్పుమాటలతో వారు ఆ మహారాణుల దుఃఖాన్ని ఉపశమింపజేస్తూ రావటాన్ని చూచినవారు, ఎంతో కుదురుపడ్డారు. మేలుమే లన్నారు.

విశేషం: బంధుమిత్రులు అన్ని సమయాలలో కన్నా మరణజనితదుఃఖాన్ని బాపటంలో చాలా సహాయపడతారు. అందుకే ఔషాందన సమాజంలో ఈ బంధుమిత్రసంభావన - వ్యవస్థ ఇన్ని వేల సంవత్సరాలుగా మిగిలింది.

క. ఆ సృష్టిని వల్లభలు శవః యానంబు పిఱుంద నిట్ల యలగీల విధి స

స్వానితగతి ముందట విః ప్రాణికము చనియె నుజ్జులాగ్నులు గొనుచున్.

144

ప్రతిపదార్థం: ఆ సృష్టిని వల్లభలు= ఆ రాజు భార్యలు; శవయానంబు పిఱుందన్= శవరథంవెంట; ఇట్లు+లు= ఇట్లు; అరిగిరి= వెళ్లారు; ముందటన్= వీరందరి కన్నా ముందుగా; విధి సన్మానితగతిన్= శాప్రవిధి ననుసరించిన రీతిలో; విప్ర+అనీకము= బ్రాహ్మణుల సమాపం; ఉత్తే+జ్యుల+లగ్గులు+కొముచున్= మండుచున్న నిప్పులను తీసికొని; చనియెన్= ముందుకు సాగింది.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఆ మహారాణులు శవరథం వెంబడి వెళ్లారు. వీరందరికన్నా ముందుగా శాప్రవిధి ననుసరించిన పద్ధతిలో బ్రాహ్మణులు శవదహనానికి అవసరమైన నిప్పులను తీసికొని ముందుకు సాగారు.

విశేషం: ఈ రోజులలో కూడా ఉత్తరకర్మలను చేసే వ్యక్తి (అధికారి) ఇట్లు ఉట్టిలో అగ్నిని తీసుకుపోవటం ఉన్నది. ఆనాటి రాజుల ఇశ్వరులో ఇట్లు బ్రాహ్మణులు తీసికొనివెళ్లేవారు కాబోలు! శవయాత్రలో ప్రీతు పాల్గొనటం ఆ రోజులలో నిపిడ్చం కాదని భావించాలి.

తే. ద్వారకావాసు లెల్లను దల్లడంబు; లుల్లములఁ గప్పు మోముల నురుల బాప్చు

ధార లతికరుణమున హశహశిరవంబు; లెసఁగ నేగెల వెనుకను నిరుదేసలను.

145

ప్రతిపదార్థం: (ఆ శవయాత్రలో); వెనుకను= అందరికంటే చివర; ఇరుదెసలను= రెండువైపులా; ద్వారకావాసులు+ఎల్లనున్= ద్వారకలో మిగిలిన జనులంతా; ఉల్లములన్= తమ హృదయాలను; తల్లడంబులు= పలువిధాలైన వ్యధలు; కప్పన్= ఆక్రమించగా; మోములన్= ముఖాలపై; బాప్చుధారలు= కంటినీటిధారలు; ఉరులన్= దొర్లగా; అతికరుణమునన్= అతిశోచనీయంగా; హశహశిరవంబులు= హశహశిరాలు; ఎసఁగన్= చెలగగా; ఏగిరి= వెళ్లారు.

తాత్పర్యం: ఆ శవయాత్రలో అందరికంటే చివర ఇరువైపులా ద్వారకలో మిగిలిన జనులంతా వారివారి హృదయాలలో పలువిధాలైన వ్యధలు నిండిపోయి ముఖాలపై బాప్చుధారలు దొర్లగా అతిశోచనీయంగా హశహశిరాలు చేస్తూ వెళ్లారు.

సీ. ఇమ్ముయుఁ గొని చని యమ్ముహీశుదు వేడ్డు; మెలగెడు తోటలోపల సమర్ప
చందనాగురు కాశ్చచయముల మున్న కా; వించిన సాదకు సభ్యుభియుతముగ
సప్పాడె సేల్పించి యర్జునుఁ దయ్యాడు; వేంద్రుని పిత్యమేధ మెల్ల జనులు
సభముతి సేయంగ సభ్యుతియం దా శ; వంబు నారోపింపఁ బనిచి యగ్గి

తే. ఓప్ప మగునట్లు సేయంప దేవకీ ప్రు; ముఖులు నలువురు నప్పు దా శిఖీఁ బ్రవేశ
లీల నంగీకలంచి రాబాలవ్వద్దు; మైన సకల జనంబులు నాల్త నొంద.

146

ప్రతిపదార్థం: ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; కొని చని= తీసికొనివెళ్లి; ఆ+మహా+ఈశుదు= ఆ రాజు-వసుదేవుడు; వేడ్చున్+మెలఁ గడు= విహారం కోసం తిరుగుతూ ఉండిన; తోటలోపలన్= ఉద్యానవనంలో; సమగ్రి= సమ్మాంగించా; చందన+అగురు+కాశ్చ చయములన్= మంచిగంధపు చెక్కలు, అపురుగడ్డి మొదలైన వాటితోను, ఇతరములైన కర్రలతోనూ; మున్న+లు= ముందుగానే; కావించిన= సిద్ధం చేసిన; సాదకున్= చిత్రిషైన; ఆ+పాడెన్= ఆ కట్టెను; సత్త+విధియుతముగన్= విధ్యుత్త పద్ధతిలో; చేర్పించి; అర్జునుఁడు= ఆ అర్జునుడు; ఆ+యాదవేంద్రుని= ఆ వసుదేవుడి; పిత్యమేధమున్= పిత్యముజ్జున్మి (దహన సంస్కారాన్ని); ఎల్లజనులన్= జనులంతా; అభినుతి+చేయంగన్= ప్రశంసించగా; ఆ+చిత్రియందున్= ఆ చిత్రిలో; ఆ శవంబున్= ఆ వసుదేవుడి కచేబరాన్ని; దీప్తము+అగునట్లు= మండేటట్లు; చేయంపన్= చేయించగా; దేవకీప్రముఖులు పలువురు= దేవకీ మొదలైన వసుదేవుడి

ఇల్లాండు నలుగురు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ బాలవృద్ధము+బన= పిల్లలనుంచి పెద్దలవరకు; సకలజనంబులు= జనులంతా; ఆర్తిన్+ఒందన్= ఆర్తిని పొందగా; ఆ శిథిన్= ఆ మంటలో; ప్రవేశిలన్= ప్రవేశించే కార్యాన్ని; అంగీకరించిరి= సమ్మతించారు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా తీసికొనివెళ్ళి, ఆ వసుదేవుడి ఉద్యానవనంలో బాగా మంచిగంధపు చెక్కులతోనూ, అవురుగడ్డితోనూ, ఇతరములైన క్రరలతోనూ ముందుగా సిద్ధంచేసిన చిత్తిషైన విధ్యక్తమైన పద్ధతిలో ఆ పాడెను చేర్చించి అర్జునుడు ఆ వసుదేవుడి పితృకార్యాన్ని, దహనకాండను జరిపించాడు. ఆ కశేబరాన్ని ఆ చిత్తిషై ఉంచటానికి ఏర్పరచి, అగ్నిని మండేటట్లు చేయించగా దేవకి మొదలైన వసుదేవుడి ఇల్లాండు ఆ సమయంలో ఆ చిత్తాగ్నిలో ప్రవేశించే పనిని అంగీకరించారు. ఈ దృశ్యాన్ని చూస్తున్న జనులంతా పిల్లలనుండి పెద్దలవరకు అంతా బాధాతప్త హృదయు లయ్యారు

విశేషం: ఆపదార్గుంగా అర్జునుడు ఉత్తరక్రియలు చేస్తున్నాడు. అందుకే బ్రాహ్మణులద్వారా అన్ని కార్యాలు చేయించటం. ఇక్కడ శ్రీకృష్ణుడు చేయవలసిన ఉత్తరక్రియలు అర్జునుడు జరిపించటమే కథలో ఉన్న విశేషం.

**క. ఘృతములు పైఁ జల్లగ న | ఛీతిఁ పేళ్లన సప్తజిహ్వ శిఖిల రహము నూ
ర్తిత సామగాన నాదో | ధృతియును హహపరవంబుఁ గలసి చెలంగెన్.**

ప్రతిపదార్థం: ఘృతములు= నేతిని; పైన్+జల్లగ్= చిత్తిషైన సమృద్ధిగా చల్లగా; ఆ+చిత్తిన్= ఆ చిత్తిలో; పేర్చిన= అతిశయించిన; సప్తజిహ్వ= అగ్నిదేవుడి; శిఖిలరవమున్= మంటల సప్యడి; ఊర్జిత= గంభీరమైన; సామగాన= సామవేదగానం యొక్క; నాద+ఉద్గతియును= శబ్దచ్ఛారణ; హహపరవంబున్= హహపోకారాలు; కలసి= అన్ని కలిసిపోయి; చెలంగెన్= ధ్వనించాయి.

తాత్పర్యం: ఆ చిత్తిషైన నేతిని సమృద్ధిగా చల్లగా అందులోనుండి అతిశయిస్తూ పుట్టుకొనివస్తున్న మంటల సప్యడి. గంభీరమైన సామవేద మంత్రాచ్ఛారణ, జనులు చేస్తున్న హహపోకారాలు అన్ని కలిసిపోయి నలుచిక్కులూ వ్యాపించాయి.

**క. తదనంతరంబ వజ్రాదు | మొదలగు పురుషులు సతీసమూహముఁ దగుషై
సుదకప్రదానవిధి య | య్యాదుముఖున కాచరించి రస్వయముఖ్యా!**

ప్రతిపదార్థం: అన్వయముఖ్యా!= కురువంశశ్రేష్ఠుడా!; తద్+అనంతరంబు+అ= ఆ తరువాత; వజ్రాదు మొదలగు పురుషులు= వజ్రాదు మొదలైన మగవారు (ఆ వంశియులు); సతీసమూహమున్= తక్కిన ఆడవారూ; ఆ+యదు ముఖ్యసకున్= ఆ యదువంశశ్రేష్ఠుడైన వసుదేవుడికి; తగుషైన్= తగిన విధంగా; ఉదకప్రదాన విధిన్= జలతర్పుణావిధిని; ఆచరించిరి= ఆచరించారు.

తాత్పర్యం: ఓ కురువంశశ్రేష్ఠో! వినుము. ఆ తరువాత వజ్రాదు మొదలైన మగవారు, తక్కిన ఆడువారు ఆ వసుదేవుడికి జలతర్పుణాం చేశారు.

విశేషం: జల, తీల తర్పుణాలని రెండు విధాలున్నాయి. ఆనాడు ప్రీతిలు కూడా జలతర్పుణాం చేసేవారని ఈ వర్ణనను బట్టి గుర్తించాలి. ఈ ఆచారం ఇప్పుడు కూడా ‘దశాపాం’ నాడు (10వ రోజు) ఉన్నది. తగుమెయిన్ - అంటే ఆ జలతర్పుణాం ఇప్పటంలోనూ సంకల్పతంత్రాలలో తేడా లున్నాయని గుర్తించవచ్చును.

**తే. అప్పుడందఱ బంధుల నాదిరమునఁ | దినదు సముచితాలాపసంతానకలన
ననునయించి పురంబున కలిగే దాను | వారు వగ మంచి గదుర వివ్వచ్చుఁ దిథిప!**

ప్రతిపదార్థం: అధిష్టాని= ఓ రాజు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; వివ్యమ్యుడు= అర్బునుడు, బీభత్సుడు (ప్రకృతి) - వివ్యమ్యుడు (వికృతి) (యుద్ధంలో బీభత్సుం సృష్టించేవాడని అర్థం); అందఱ బంధులన్= బంధువులందరినీ; ఆదరమునన్= ఆదరంతో; తనదు= తన; సముచిత+ఆలాప సంతాన కలనన్= తగినటువంటి మాటల సముదాయంచేత పుట్టిన జ్ఞానంచేత; అనుసంయించి= ఓదార్పి; వారు= ఆ బంధువులు; మదిన్= హృదయాలలో; వగ్= దుఃఖం; కదురన్= కలుగగా; తాను; పురంబునరున్= ద్వారకకు; అరిగెన్= తిరిగి వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో అర్బునుడు సముచితమైన తన మాటలతో పుట్టిన జ్ఞానంతో వారిని ఓదార్పి, ఆ బంధువులు దుఃఖంతో బాధపడుతుండగా ద్వారకకు తిరిగి వెళ్ళాడు.

తే. ఇత్తెఱంగున సత్కాయాయత్తుడైన , యర్మనుఁడు పితృమేధము నజినుతముగఁ
జలిపి వృష్టిభోజాంధ్రకసమరథరణి , తలమునకు బుధజనసహితంబు గాగ.

150

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; సత్త+క్రియా+అయత్తుడైన అర్బునుడు= వైదికక్రియలో జాగరూకుడైన అర్బునుడు; పితృమేధమున్= పితృదేవతలకు చేసే వైదికకర్మను; అభినుతముగన్= మిక్కిలి ప్రశస్తంగా; చలిపి= చేసి; వృష్టిభోజ+అంధక సమరథరణితలమునరున్= వృష్టిభోజాంధ్రకులు యుద్ధం చేసిన చోటుకు; బుధ జనసహితంబు+కాగన్= పండితులైన విప్రులతో కలిసి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా వైదికక్రియలో జాగరూకుడైన అర్బునుడు పితృకార్యాన్ని మిక్కిలి ప్రశస్తంగా చేసి, వృష్టిభోజాంధ్రకులు యుద్ధం చేసినచోటుకు పండితులైన విప్రులతో కలిసి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. అపరదినంబున నలిగే నప్పుడ వ్యధి , బాలకాంతాజనప్రకరములకు
నని నిర్దత్తప్రాణులై పడియున్న భో , జీ లను నంధకుల వ్యప్పులను గలయి
జాపంగ నుత్యటశోకంబు గదిలన , నటిముటి మేదిని నొఱగువారు
విప్రలాపంబు నానాప్రకారంబులఁ , జేయువారును నిరుచేయి నెత్తి

తే. యలతె నాక్రందనములు హిహరవముల , తో నొనర్చువారును నైన నా నరుండు
ద్వితీ యడలి దారుకు భాషితములఁ దేఱి , యభిలజనులకు నుపశమ మావహించే.

151

ప్రతిపదార్థం: అపరదినంబునన్= ఆ పుణ్యకార్యాలు తీరిన చివరిరోజున; అరిగెన్= వెళ్ళాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; వృద్ధ= వృద్ధులకు; బాల= బాలురకు; కాంతాజనప్రకరములకున్= స్త్రీల సముదాయానికి; అనిన్= యుద్ధంలో; నిర్దత్తప్రాణులై= ప్రాణాలుపోయి; పడి+ఉన్న= నేలమీద పడి ఉన్న; భోజులను, అంధకులన్, వృష్టులనున్; కలయన్+చూపంగన్= అందరినీ చూపగా; ఉత్సట= మిక్కిలి; శోకము= దుఃఖం; కదిరినన్= కలుగగా; అఱిముటిన్= వెంటనే; మేదినిన్= నేలమీద; ఒఱగువారు= ఒరిగిపోయేవారు; ఏ+ప్రలాపంబు= మిక్కిలి గట్టిగా ఏడవటం; నానాప్రకారంబులన్= నానావిధాలుగా; చేయువారునున్= చేసేవారు; ఇరుచేయున్= రెండుచేతులూ; ఎత్తి= పైకెత్తి; అలాతన్= దుఃఖంతో; హోరవములతోన్= హోరకారాలతో; ఆక్రందనములు= ఏడ్వటం; తద్ద= మిక్కిలి; అడలి= దుఃఖించి; దారుకు= దారుకుడి; భాషితములన్= మాటలతో; తేఱి= తేరుకొని; అభిలజనులకున్= వారికందరికి; ఉపశమము= ఓదార్పును; ఆవహించెన్= కలిగించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ పుణ్యకార్యాలు తీరిన చివరిలోజన వెళ్లాడు. ఆ సమయంలో వ్యధులకు, బాలలకు, శ్రీల సముద్రాయానికి యుద్ధంలో ప్రాణాలు పోయి నేలపై పడి ఉన్న భోజంథక వృష్టి వీరులను ఒక్కొక్కరినీ చూపించగా, వారిలో కొందరు అమిత దుఃఖంతో అక్కడికక్కుడే నేలమీద ఒరిగిపోయారు. కొందరు వారివారితో తమ బాంధవ్యాలు తలచుకొంటూ రకరకాలుగా ఏడవటం మొదలుపెట్టారు. ఇంకొందరు రెండు చేతులూ పైకెత్తి దుఃఖంతో హాహాకారాలు చేస్తూ ఏడుస్తున్నారు. ఇట్లాంటి వీరిని చూచి అర్జునుడు కూడా చాలా దుఃఖాన్ని పొందాడు. చివరకు దారుకుడు చెప్పిన మాటలతో తెప్పరిల్లి వారి కందరికీ ఓదార్పు కలిగించాడు.

క. తదనంతరంబ రణమృతః యదుసంఘములకు సమంచితానలసంసేఖ
రదశాపూతత్వము నా, విదితయశుస్తు దొనర్చే విప్రవితతి ఘటకుణ్ణె.

ప్రతిపదార్థం: తద్+లనంతరంబు+అ= ఆ తరువాత; ఆ విదితయశుడు= ఆ ప్రభ్యాతుణైన అర్జునుడు; విప్రవితతి= బ్రాహ్మణసమూహం; ఘటకుణ్ణె= కలిగినవాడై; రణమృత= యుద్ధంలో చనిపోయిన; యదుసంఘములకున్= యదువీరుల గుంపులకు; సమంచిత= బాగా; అనల= అగ్ని; సంస్కార= సంస్కారంచేత పుట్టిన; దశ= స్థితిచేత; పూతత్వమున్= పవిత్రతను; ఒనర్చెన్= కలిగించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత అర్జునుడు తాను వెంట తెచ్చుకొన్న బ్రాహ్మణులతో యుద్ధంలో చనిపోయిన యదువీరుల గుంపులకు చక్కగా అగ్నిసంస్కారంచేత పుట్టిన స్థితిచేత పవిత్రతను కలిగించాడు.

విశేషం: పోడశసంస్కారాలలో భాగమైన అపరకర్మ ఒక దశ. జీవుడి ఉత్స్వమణానికి సంబంధించిన ఒక పవిత్రికరణం, దానితో ఆ దేహాంధాన్ని ఆ జీవుడు కోల్పోతాడు. అదే పవిత్రత. దానిని కలిగించటమే అపరకర్మ ప్రయోజనం.

ఆ. నిఖిలబంధుజనుల కఖిలమృతులకును, దగ్గర దిలోదకప్రదాన మాచ
రించునట్లు గాగె బంచి యలుష్టకీ, యత్న మొనర నడపె నక్కిలీటి.

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కిరీటి= ఆ అర్జునుడు; నిఖిల బంధుజనులకున్= బంధుజనులందరికీ; అఖిల మృతులకును= మృతులందరికీ; తగన్= వారివారికి తగినట్లు; తిలోదక ప్రదానమున్= తిలలు (నువ్వులు), సీరు కలిపి ప్రేతలకు తర్వాతం వదలటాన్ని; ఆచరించినట్లు+కాగన్= చేయటానికై; పంచి= (బ్రాహ్మణులను) పంపించి; అలుష్ట క్రియత్వము= క్రియాలోపం రాకుండా; ఒనరన్= తగినట్లుగా; నడపెన్= కార్యం నడిపించాడు.

తాత్పర్యం: బంధువులందరికీ, చనిపోయినవారందరికీ సామూహికంగా వారివారికి తగినట్లు తిలోదకప్రదానం చేయటానికై బ్రాహ్మణులను పంపించి, క్రియాలోపం రాని విధంగా అర్జునుడు కార్యం నడిపించాడు.

విశేషం: పురోహితుడు ఎవరితరపునైనా ప్రేతకర్మ చేయటానికి ‘అధికారి’గా వ్యవహరించగలడు - అట్లాంటి మంత్రాలున్నాయి. గాయత్రీజపం ద్వారా ఆ బుణాన్ని విమోచనమూ చేసికొనగలడు. బంధువులకు, సఖులకు, గురువులకు, తర్వాతం వదిలే విధానాలూ వేరువేరుగా ఉన్నాయి.

K. ఇవ్విథముగ విశ్రుతముగ్ | గప్పడి నియతుడు డయి బంధుకార్యము లెల్లన్
నెప్పగలు దన మనంబును | నిప్పటిలగ నాచలంచె స్ఫుషసంసేవ్య!

154

ప్రతిపదార్థం: స్ఫుషసంసేవ్య! = సామంతరాజులచే సేవించబడే కురువంశ చక్రవర్తి వినుము!; ఈ+విధముగన్ = ఈ విధంగా; విశ్రుతముగన్ = పదిమంది మెచ్చుకొనే విధంగా; కప్పడి = అర్జునుడు (రెండుచేతులా వేగంగా బాణాలు వేయగలవాడని అర్థం); (స్ఫుషసాచి) నియతుడు+అయి = నియమవంతుడై; నెఱ+వగలు = నిండుబాధ; తనమనంబునన్ = తన మనస్సులో; నిప్పటిలగన్ = అధికం కాగా; బంధుకార్యములు+ఎల్లన్ = బంధువుల మిత్రుల ఉత్తరక్రియలను; ఆచరించెన్ = చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అర్జునుడు నియమవంతుడై నిండుబాధ తన మనస్సులో అధికం కాగా బంధుమిత్రుల కార్యాలను పదిమంది మెచ్చుకొనేటట్లు చేశాడు.

విశేషం: కప్పడిశబ్దం యథార్థంగా రెండు చేతులతోనూ బాణాలు వేసేవాడుకాగా ఇతర సందర్భాలలో ఇద్దరు చేయగలవానిని ఒకడుగా విశ్వసించగలవాడని అర్థాన్నిస్తుంది. అందుకే ఇంత భారాన్ని స్వామి అర్జునుడిపై మోపాడు.

అర్జునుడు రామకృష్ణుల వెదకుచు వనంబునకు | బోపుట (సం.16-8-31)

S. పదపడి యాదవ భామినీబాలక , వృద్ధజనంబు నా శుద్ధబుద్ధి

కలయంగ్ | గనుగోని పలుకుల మార్గవ , మార్గ బురంబున కరుగ్ | జెప్పివ

రామకృష్ణులు తపోరతులై ప్రవర్తించు | వనభూమి యారసికొని తచీయ

సందర్భనమునకు | జనియెద నని వాల | నామంత్రితులఁ జేసి యేమి యనుచు

A. టుకును శోక మార్పుటుకును దారుకు | దాది | యయిన తగిన వాల నర్స్సఫచన

రచన మెఱయు | బనిచి యుచితాప్తకతిపయ | జనులు దీండ రాగు | జనియె నథివ!

155

ప్రతిపదార్థం: అధిప! = రాజు; పదపడి = పెమ్ముట; ఆ శుద్ధబుద్ధి = ఆ పవిత్రచిత్తుడైన అర్జునుడు; యాదవభామినీ = యాదవప్రీలను; బాలక = బాలకులను; వృద్ధజనంబున్ = వృద్ధులను; కలయంగ్ = అందరినీ; కనుగోని = చూచి; పలుకులన్ = మాటలలో; మార్గవము = మృదుత్వం; అర్గన్ = నిండగా; పురంబునకున్ = ద్వారకకు; అరుగన్ = పొమ్మనీ; చెప్పి; రామకృష్ణులు = బలరాముడు, శ్రీకృష్ణుడు; తపో+రతులు+హ = తపస్సులో మగ్గులై; ప్రవర్తించు = ఉంటున్న; వనభూమిన్ = చోటును; ఆరసికొని = తెలిసికొని; తదీయ = వారి; సందర్భనమునకున్ = దర్శనానికి; చనియెదన్+అని = పోతానిని; వారిన్ = వారిని; ఆమంత్రితులన్+చేసి = వీడ్జ్యోలు చెప్పి విడిచినవాడై; ఏమి = ఏమి కావాలో దానిని; అనుచుటకునున్ = సిద్ధంచేసి పంపటానికి; శోకము = దుఃఖం; ఆర్పుటకునున్ = పోగొట్టటానికి; దారుకుడు+అది+అయిన = దారుకుడు మొదలైన; తగినవారిన్ = యోగ్యులను; అర్పఫచన రచన మెఱయన్ = తగిన మాటల పొంతన అతిశయించగా; పనిచి = పంపించి; ఉచిత = తనకు తగిన; ఆప్తకతిపయజనులు = ఆప్తుడైన మరికొంతమంది; తోడరాగున్ = తోడురాగా; చనియెన్ = వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: ఈ కార్యాలు నిర్వర్తించిన తరువాత చూడలేక - అతిప్రయత్నంతో ఆ యాదవప్రీలను, బాలురను వృద్ధులను అందరినీ చూచి, మృదుత్వం నిండిన మాటలతో వారిని ద్వారకకు పొమ్మనీ చెప్పి, నేను అడవిలో బలరామకృష్ణులు తపస్సు చేసికొంటున్న చోటును కనుగోని వారిని దర్శించటానికి పోతానని అంటూ వారికి వీడ్జ్యోలు

చెప్పి), వారికి ఏమి కావాలో అది సిద్ధంచేయటానికి, వారి బాధను పోగొట్టటానికి దారుకుడు మొదలైన యోగ్యాలైన వారిని వారికి తగిన మాటలు చెప్పి పంపి, ఆప్తులైన మరికొంతమంది తనవెంట రాగా అడవిలోకి వెళ్ళాడు.

K. చనిచని మనమున నిట్టను; ననుఁ జలువగుఁ బనిచి జనకునకుఁ గావలిగా
సునిచినవాఁ దయి సెప్పుబిఁ, జనిన హరికీఁ జానుఁ సెప్పుఁ జనియెద నకటా!

156

ప్రతిపదార్థం: చనిచని= వెళ్ళుతూ వెళ్ళుతూ; మనమునవ్= మనస్సులో, ఇట్లు+అనున్= ఇట్లూ అనుకొన్నాడు; ననున్= నన్ను; పిలువగన్+పనిచి= పిలువనంపి; జనకునకున్= తండ్రికి; కావలిగాన్= కావలిగా; ఉనిచినవాడు+అయి= పెట్టినవాడై; నెఱ+మదిన్= నిండుమనసుతో (డైర్యంగా); చనిన హరికిన్= వెళ్ళినవారికి (శ్రీకృష్ణుడికి); అకటా! = అయ్యా!; చాపు+చెప్పన్= తండ్రి చాపును గురించి చెప్పటానికి; చనియెదన్= పోతున్నానే!

తాత్పర్యం: పోతూ పోతూ మనసులో ఇట్లూ అనుకొన్నాడు; ‘కృష్ణుడు నన్ను పిలువనంపి, తండ్రికి రక్షకుడిగా నియమించి ఆయన డైర్యంతో తపస్సు చేసికొనటానికి వెళ్ళాడు. నేనేమో ఆయన తండ్రి చాపును ఆయనకు చెప్పటానికి పోతున్నానే! అయ్యా! ఏమి ఈ దురవస్థ!

S. ఆ రాజు సచ్చట నారాయణున కేలఁ, సెప్పు? దపోనిష్టుఁ జెంబియున్న
యమ్మపోత్తుని హృదయమునకు మెరమెరఁ, పుట్టింప నేటికి? భోయి కాంచి
పంచినపని యాచలంచెడఁ గాక సఁ, వినయభక్తికముగు’ ననుచు మతియు
వివిధ చింతారూపవిధులు చిత్తమ్మునుఁ, బాఱ గాంధారిశాపంబు తెఱగుఁ

T. దలఁచి ‘యయ్యవ్వ యతఁ డెగ్గతంపుఁ జీఁటఁ, నరయ బి కెట్టవ్వరును లేనియట్టి తెగుటఁ
నొందగలవాడుగాఁ బల్కునొఢ్చనుండి, వింటి నకట! నిప్పును జెద లంటు నొక్కి?

157

ప్రతిపదార్థం: ఆ రాజు చమ్మట= ఆ వసుదేవుడు మరణించటం; నారాయణునకున్= నారాయణుడికి; చెప్పన్+ఎల?= చెప్పటం ఎందుకు?; తపోనిష్టున్= తపోనిష్టును; చెంది+ఉన్న= పొంది ఉన్నటువంటి; ఆ+మహాత్ముని= ఆ మహాత్ముడైన కృష్ణుడి; హృదయమునకున్= హృదయానికి; మెరమెర= వ్యాఘరు; పుట్టింపన్+ఎలికిన్?= పుట్టించటమెందుకు?; పోయి= వారి దగ్గరికి వెళ్ళి; కాంచి= చూచి; పంచిన పని= చెప్పిన పనిని; సవినయభక్తికముగన్= వినయ భక్తులతో; ఆచరించెదన్+కాక= చేస్తాను; అనుచున్= అనుకొంటూ; మతియున్= ఇంకా; వివిధ= నానారకాలైన; చింతారూపవిధులు= ఆలోచనారూపాలైన పనులు; చిత్తమునవ్= మనస్సులో; పాఱన్= స్నారించగా; గాంధారి= ధృతరాష్ట్రుడి పత్రి గాంధారి; శాపమ్ము తెఱగుఁ= ఇచ్చిన శాపంవిధం; తలఁచి= స్కరించుకొని; ఆ+లవ్వ= ఆ పతివ్రత; అతడు= కృష్ణుడు; ఎగ్గతంపున్+చోటన్= ఎవరూలేనిచోట (బంటరిగా); అరయన్= చూచికొనటానికి; దిక్కు+ఎవ్వరును= దిక్కుగా ఎవ్వరూ; లేని+అట్టి= లేని విధంగా; తెగుటన్= చావటాన్ని; ఒందన్+కలవాడు+కాన్= పాందగలవాడుగా; పల్గున్= పలుకగా; ఒడ్డన్+ఉండి= సమీపంలో ఉండి; వింటిన్= విన్నాను; అకట! = అయ్యా!; నిప్పును= నిప్పును; చెదలు= చెద పురుగులు; అంటున్+బక్కు?= తారుతాయా?

తాత్పర్యం: ఆ వసుదేవుడి మృతిని కృష్ణుడికి చెప్పటం ఎందుకు? తపోనిష్టులో మునిగి ఉన్న ఆ మహాత్ముడి హృదయానికి వ్యధ పుట్టించట మెందుకు? పోయి బలరామకృష్ణులను చూచి, చెప్పిన పనిని వినయ భక్తులతో చేస్తాను - అనుకొంటూ

నానావిధాలైన చింతలు, పనులు, మనసులో ఒకదానివెంట ఒకటి స్ఫురిస్తూ రాగా ఆనాడు గాంధారీమహాదేవి ఇచ్చిన శాపం తలచుకొన్నాడు. ‘ఆమె శ్రీకృష్ణుడు ఎవ్వరులేనిచోట దిక్కెవ్వరూలేని విధంగా చనిపోతాడని శపించింది. ఆ మాట నేను దగ్గరే ఉండి విన్నాను. అయ్యా! నిప్పుకు చెదలంటుతాయా?’

విశేషం: అర్థాంతర న్యాసం. అర్జునుడు లౌకికాలౌకికవివేకం ఉన్నవాడే. అందుకే కృష్ణుడి మృతి లీలగా స్ఫురిస్తున్నది. శాపమిచ్చిన శ్రీ మహాపత్రిపత గాంధారి. కాబట్టి శాపం తప్పదు. కానీ శాపం పొందినవాడు శ్రీకృష్ణుడు. అతడు అమృతస్వరూపుడు. అందుకే నిప్పువంటివాడు. చెద - నశించటానికి గుర్తు. కృష్ణుడు ఎట్లా మరణిస్తాడని? | ఆది ఆనాటినుంచి ఈశాటివరకూ ‘నరు’ లందరూ వేసికొంటున్న చిత్రమైన ప్రశ్న. లీలామామష విగ్రహుడు - పరీక్షితును బ్రతికించిన కృష్ణుడు తనను తాను చాపుబారినుండి ఎందుకు కాపాడుకోలేకపోతున్నాడన్నది పెద్ద ప్రశ్న. శరీరం ధరించిన ప్రతి ఒకడూ నశించవలసినదే. కృష్ణుడు కూడా శరీరాన్ని పదలిపెట్టాడు. అది దేహధారికి సహజమైన ధర్మం. కానీ అర్జునుడి దృష్టిలో శ్రీకృష్ణుడు దేహమాత్రుడు కాదు కాబట్టి ఈ ప్రశ్న.

క. అనుచుంచెనుగలటక నొంచిని, మనంబుతో వలయుదిక్కు మతి నరయక వే

చనుచుండె నొండు దెస; కే, మనగలదు? విధాతచేత కడ్డము గలదే!

158

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అనుకొంటూ; పెను+కలడక్న= పెద్దవ్యధను; ఒందిన= పొందినట్టి; మనంబుతోన్= మనసుతో; వలయుదిక్కున్= పోవలసిన దిక్కును; మతిన్+అరయక= బుద్ధితో ఆలోచించి తెలిసికొనలేక; ఒండు దెసకున్= మరొక దిక్కుకు; వే+చనుచుండెన్= ఉన్నాదివలె గబాగబా పోతున్నాడు; ఏమి+అనగలదు?= ఏం చెప్పగలం?; విధాత చేతకున్= బ్రహ్మ సంకల్పించినపనికి; అడ్డము+కలదే?= అడ్డం ఉంటుందా?

తాత్పర్యం: ఇట్లా అనుకొంటూ పెద్ద వ్యధను పొంది, కకావికలైన మనసుతో ఏ దిక్కుకు వెళ్లాలో కూడా ఆలోచించి తెలిసికొనే స్త్రీమితం లేక మరొక దిక్కుకు పిచ్చివాడివలె గబాగబా పోతున్నాడు. ఏమి చెప్పగలం? బ్రహ్మ సంకల్పించిన పనికి అడ్డం ఉంటుందా!

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం. అట్లాంటి ధీరచిత్తుడు కూడా భీరువై స్ఫూర్తికోల్పోయాడని అర్థం. (విశేషం సామాన్యంచే సమర్థింపబడింది.)

క. విను మనుచరు లాతని మో, మున్ దీఁచు విషాదభావముం గని వెగడొం

ధిన కతన నట్టుగా బి, ట్లని చనియెడువంక సాలరైరెటీగెంపన్.

159

ప్రతిపదార్థం: వినుము= రాజు! వినుము; అనుచరులు=అర్జునుడి వెంట వస్తున్నవారు; అతని= అర్జునుడి; మోమున్వ+తోఁచు= ముఖంలో కనిపిస్తున్న; విషాద భావమున్+కని= దుఃఖభావాన్ని చూసి; వెగడు+ఒందిన కతనన్= భయపడిన కారణంగా; అట్లు+కాదు+ఇట్లు+అని= అట్లా కాదు - ఇట్లా అని; చనియెడు వంకున్= వెళ్ళేదారిని; ఎతీగింపన్= తెలుపటానికి; చాలరు+ఐరి= సమర్థులు కాకపోయారు.

తాత్పర్యం: ఆ అర్జునుడి వెంట వస్తున్నవారు అతడి ముఖంలో కనిపిస్తున్న దుఃఖభావాన్ని చూచి భయపడ్డ కారణంగా వెళ్ళే దారి అట్లాకాదు - ఇట్లా' అని కూడా చెప్పటానికి ధైర్యం చేయలేకపోయారు.

అ. అట్లు దిక్కుదప్పి యడవిలోపలఁ కొన్ని | దినము లిట్టునట్టుఁ దిరుగ నొక్క

బోయ చూచి 'యెందుఁ బోయెద?' రనవుడు, 'హాల తపంబుసేయు నచటి' కనిల.

160

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; దిక్కు+తప్పి= దిక్కు తప్పిపోయి; అడవిలోపలన్= అడవిలో; కొన్ని దినములు= కొద్ది రోజులు; ఇట్లున్+అట్లున్= ఇట్లు అట్లు; తిరుగన్= తిరుగగా; ఒక్క బోయ= ఒక బోయవాడు; చూచి= పీరిని చూచి; ఎందున్+పోయెదరు?+అనవుడున్= ఎక్కడికి వెళ్ళతున్నారు? అనగా; హరి= శ్రీకృష్ణుడు; తపంబు+చేయు+అచలికిన్= తపస్సు చేస్తున్న ఆ చోటికి; అనిరి= అన్నారు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా దిక్కు తప్పిపోయి అడవిలో కొన్నిరోజులు ఇట్లు అట్లు తిరుగుతుండగా, ఒక బోయవాడు పీరిని చూచి ఎక్కడికి వెడుతున్నా? ' రని అడిగాడు. 'శ్రీకృష్ణుడు తపస్సు చేస్తున్న చోటికి' అని పీరు చెప్పారు.

క. అన విని 'యొకనాఁ డిక్కెడుఁ, గనుగొంటొఁ గృష్ణుఁ జూపగా వచ్చెద నా

వన భూమి నాతఁ డింతకుఁ, జనునో నిలుచునొ యెఱుంగఁ జనుదెం' డనుచున్.

161

ప్రతిపదార్థం: అనన్+విని= అని చెప్పగా విని; ఒకనాఁడు= ఒకరోజు; ఒక్క+ఎడన్= ఒకచోట; కృష్ణున్+కనుగొంటిన్= కృష్ణుడిని చూచాను; చూపగాన్= చూపటానికి; వచ్చెదన్= వస్తాను; ఆ+వనభూమిన్= అడవిలో అదే చోట; అతడు= ఆ కృష్ణుడు; ఇంతకున్= ఇంతవరకు; నిలుచునో?= ఉంటాడో?; చనునో?= వెళ్ళిపోయి వుంటాడో?; ఎఱుంగన్= నాకు తెలియదు; చనుదెండు= అయినారండి పోదాం; అనుచున్= అంటూ.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా విని 'ఒకరోజు ఒకచోట ఎక్కడో కృష్ణుడిని చూచాను. చూపటానికి వస్తాను. అయినా అడవిలో అదే చోట ఆయన ఇంతవరకు ఉంటాడో వెళ్ళిపోయి ఉంటాడో? మాత్రం నేను చెప్పలేను. అయినా పోదాం రండి' అంటూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తే. అక్కిరాతుండు సన వాని ననుగమించి, వెన్ను రుచిరదేహము పడియున్నచోటు

సేల తెలియంగఁ జూచి మూర్ఖుల్లి పుడమిఁ, బడియే గవ్వది యునుచరు లడలు నొంద.

162

ప్రతిపదార్థం: ఆ+కిరాతుండు= ఆ బోయవాడు; చనన్= ముందువెళ్గా; వానిన్= వాని; అనుగమించి= వెంటవెళ్చి; వెన్ను= శ్రీకృష్ణుడి; రుచిర దేహము= మనోహరమైన దేహం; పడి+ఉన్నచోటు+చేరి= నేలమీదపడి ఉన్నచోటు చేరి; తెలియంగన్+చూచి= బాగా పరికించి చూసి; కవ్వడి= అర్ఘునుడు; అనుచరులు= వెంటవచ్చినవారు; అడలున్+బందన్= వ్యధ పాందగా; మూర్ఖుల్లి= మూర్ఖపోయి; పుడమిన్+పడియెన్= నేలమీద పడ్డాడు.

తాత్పర్యం: ఆ బోయ ముందు నడుస్తుండగా అతడి వెంటవెళ్చి కృష్ణుడి కాంతు లీనెడి మనోహరమైన కళేబరం నేలమీద వాలి ఉన్న చోటును చేరి బాగా పరికించి చూచి, అర్ఘునుడు మూర్ఖపోయి నేలమీద పడిపోయాడు. అతడి వెంట వచ్చినవారు వ్యధతో మ్రుంగిపోయారు.

విశేషం: ఇంతవరకు నిగ్రహాన్ని ప్రదర్శించిన 'కవ్వడి' కూడా ఇక్కడ బాలుడినలె స్ఫూర్హకోలోయాడు. వారిద్దరి మైత్రీబంధం. గురుళిష్యసంబంధం అంత గాఢమైనది.

అర్జునుడు రామకృష్ణుల కళేబరంబులు చూచి విలసించుట

- క.** మతి కొంతసేపునకుఁ దె, ప్రైతి లేచి ముకుందు మేసు పెద్దయుసుం భై
బ్రిత్తియం గౌగిటఁ జేర్చోం, బతివోయిన తాఖ్యి నూష్టుబాష్పము లురులన్.

163

ప్రతిపదార్థం: (అర్జునుడు); మతి కొంతసేపునకున్= కొంతసేపటికి; ప్రైతి= తెప్పిరిల్లి; లేచి= లేచికూర్చొని; ముకుందు మేసున్= కృష్ణుడి దేహాన్ని; పెద్దయునున్+ప్రాద్యు= చాలాసేపు; కౌగిటన్= కౌగిలలో; పఱి+పోయిన= నశించిన; తాల్చైన్= బిపికతో; ఉఁపు= వేడి; బాష్పములు= కంటినీరు; ఉరులన్= ప్రవహిస్తుండగా; ఇఱియన్+చేర్చెన్= ఇరికించుకొని అట్లాగే ఉంచుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: కొంతసేపటికి అర్జునుడు తెప్పిరిల్లి లేచి కూర్చున్నాడు. కృష్ణుడి దేహాన్ని తన కౌగిలలో ఇరికించుకొని వాటేసుకొని అట్లాగే చాలాసేపు ఉండిపోయాడు. ఇంతవరకున్న ఓర్పు, నిగ్రహం ఇప్పు డతడిలో లేవు. నిట్టుర్పులు విడుస్తున్నాడు. కళ్ళలో వేడినీరు ధారలుగా దొర్కుతున్నది.

- క.** అనుచరులలోని భూసురు, లనునయవచనములఁ దేర్ఘ నతుఁ దంకిలి దే
తీనమతితో నత్తులు మతి, యుసు గ్రహ్మం గరతలమున నొత్తుచుఁ జూచున్.

164

ప్రతిపదార్థం: అనుచరులలోనిఁ= వెంటవచ్చిన వారిలో ఉన్న; భూసురులు= బ్రాహ్మణులు; అనునయ= ఓదార్పు; వచనములన్= మాటలతో; తేర్చెన్= ఓదార్పగా; అతడు= ఆ అర్జునుడు; అంకిలి= కలఁత; తేచిన= తగ్గిన; మతితోన్= మనస్సుతో; అప్రులు= కళ్ళలో నీరు; మతియును+క్రమ్మన్= మరల క్రమ్మకొనగా; కరతలమునన్= అరచేతితో; ఒత్తుచున్= తుడుచుమంటూ; చూచున్= చూస్తాడు.

తాత్పర్యం: వెంటవచ్చిన వారిలో ఉన్న బ్రాహ్మణులు ఓదార్పు మాటలతో ఓదార్పగా అర్జునుడు కలతనుండి కొఢిగా తేరుకొని, కళ్ళలో మరల నీరు క్రమ్మకొనగా అరచేతితో తుడుచుమంటూ అటూ ఇటూ చూచాడు.

- ఉ.** 'ఏమిట నిట్టులయ్యే నొకా? యిమ్మహితాత్త్వకుఁ' దంచు నుష్టిష
ధ్యామములైన యంగములఁ దాఁ గలయం బలికించి యోగిహృ
ద్వాముల పాదపద్మగత మైన విశేషము చూచి రుద్రతే
జీమయుఁ దైన సంయమి వచోగతి గాంచి సువిష్టితాత్త్వదై.

165

ప్రతిపదార్థం: ఏమిటన్= ఏ కారణంచేత; ఈ+మహితాత్త్వకుఁడు= ఈ మహానుభావుడు; ఇట్లులు+అయ్యెన్+బక్క?= ఇట్లా అయ్యాడో?; అంచన్= అనుకొంటూ; ఉన్నిషత్తు= వికసించుస్తు; ధామములన్= స్థానములు గల; అంగములన్= అనయవాలను; తాన్= తాను (అర్జునుడు); కలయన్+పరికించి= బాగా పరిశీలించి; యోగి= యోగులకు; హృద్య= ప్రీతిని గూర్చునట్టి; అమల= పవిత్రమైన; పాదపద్మగత= కమలంవంటి పాదంలోని; విశేషము= వ్యత్యాసాన్ని (విశేషాన్ని - గాయంచేత ఏర్పడ్ మార్పును); చూచి= గమనించి; రుద్రతేజోమయుఁడు+బన= రుద్రతేజస్సు నిండిన; సంయమి= బుమి; వచన+గతి= మాట తెఱగును; కాంచి= చూచి; సువిష్టిత+అత్ముడు+బ= మనసులో ఆశ్చర్యం పొంది.

తాత్పర్యం: 'ఈ మహానుభావుడు ఏ కారణంచేత ఇట్లా అయ్యాడో పాపం!' అనుకొంటూ బాగా విప్పారిన, ప్రకాశవంతములైన అవయవాలను అర్జునుడు బాగా పరిశీలించాడు. యోగులకు ప్రీతిని కలిగించే కృష్ణుడి పవిత్రపాదంలో

ఉన్న మార్పును - గాయాన్ని గమనించి రుద్రతేజస్సు నిండిన మహార్షి మాట ఫలితాన్ని - కృష్ణుడి మరణం ద్వారా సత్యం కావటాన్ని - చూచినవాడై, మనసులో ఆశ్చర్యం పొందాడు.

విశేషం: రుద్రుడు కాలస్వరూపుడు. బుషి శాపంలో కాలప్రచోదనమున్నది. అందుకనే అది శ్రీకృష్ణుడిని కూడా వదలటంలేదని అర్థం. ఈ కారణంచేతే అర్జునుడికి ఆశ్చర్యం కలిగింది.

క. అవికృతమును రుచిరమునై, యమయవములు నిదుర వోయినప్పటి క్రియ నుం

డ వటలు కృష్ణుని దేహం, బపిరత చష్టురభిముఖత నాలోకించెన్.

ప్రతిపదార్థం: అవికృతమును= ఏ వికారమూ పొందనివి; రుచిరమును+ఐ= కాంతిమంతములైనవి (అయిన); అయమయములు= దేహభాగాలు; నిదుర+పోయినప్పటి+క్రియన్= నిదురపోతున్నప్పటివలె; ఉండన్= ఉండగా; వటలు= ప్రకాశిస్తున్న; కృష్ణుని దేహంబు= శ్రీకృష్ణుడి కశేబరాన్ని; అవిరత= ఎడతెరపి లేకుండా; చద్ధు: +అభిముఖతన్= కంటి కెదురుగా; ఆలోకించెన్= చూస్తూ ఉండిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ఆ కృష్ణుడి శరీరావయవాలు ఏ వికారాన్ని పొందలేదు. కాంతి మునుపటివలెనే ఉన్నది. నిదురపోతున్నప్పటి వలె ప్రకాశవంతంగా వెలిగిపోతున్నది ఆ దేహం. ఆ దేహాన్ని కన్నార్పకుండా అట్లాగే చూస్తూ ఉండిపోయాడు.

ఉ. అమైయి సూరకుండ ననుయాయి జనమ్ములు పెక్కలాడి చి

త్రమ్ము కలంక దేల్చి యుచితక్రియకున్ మొగకొబ్బి ‘బంధుసం ఘమ్ముల నిందుఁ దెత్తమ్ము? వికారవిదూర! యుపేంద్రు భవ్యదే హమ్ముట గొంచుఁ బోదమ్ము? సమ్రూపిధం బొకు దేర్పులంపుమా!’

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; ఊరకుండన్= అర్జునుడు ఉలుకు పలుకు లేకుండా ఉండగా; అనుయాయి= వెంటవచ్చు; జనమ్ములు= జనులు; పెక్కలు+అడి= చాలా విధాలుగా ఓదార్పు మాటలు చెప్పి; చిత్తమ్ము కలంకన్+తేర్చి= మనసు కలతను పోగొట్టి; ఉచిత క్రియకున్= చేయదగిన పనికి; మొగకొబ్బి= ప్రోత్సహించి; బంధుసంఘమ్ములన్= బంధువుల సమూహములను; ఇందున్= ఇక్కడికి; తెత్తమ్ము?= తెద్దామా?; వికార= వికారానికి; విదూర= దూరంగా ఉన్నవాడా!; ఉపేంద్ర= కృష్ణుడి; భవ్యదేహమ్ము= పవిత్రదేహాన్ని; అటన్= ద్వారకకు; కొంచున్+పోదమ్ము?= తీసికొని వెళ్లామా?; సమ్రాటు= తగిన; విధంబు= పద్ధతిని; ఒకడు= ఒకదానిని; ఏర్పరింపుమా!= ఏర్పరచుము.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ఉలుకూ పలుకూ లేకుండా కృష్ణుడి దేహాన్ని అర్జునుడికి అతడి వెంట వచ్చిన జనులు చాలా విధాలుగా ఓదార్పు మాటలు చెప్పి, అతడి మనసులోని కలతను పోగొట్టి, చేయదగిన పనికి ప్రోత్సహించారు. ‘ద్వారకలోని బంధువులను ఇక్కడికి తీసికొనిరావటమో!, ఏ వికారమూ పొందనివాడా! పవిత్రమైన శ్రీకృష్ణుడి దేహాన్ని ద్వారకకు తీసికొని పోవటమో! ఈ రెంటింటిలో తగినపని ఏదో నిర్ణయించి చెప్పుము’ అన్నారు.

చ. అని యడుగంగ దైవగతి నంబుథి పట్టణమాక్రమించు టె

ద్వినమున నొక్కి? యస్వగ మంచినిపెం గురునాథ! యస్వు డ

వ్యాఘరమునాభిరాముఁ దడవిం దమత్తిమ్మటుఁ జన్మప్రాణ్డు ల
యునుచరకోణీతోడు దెలపాశియుగ లెక్కదోచిన్.

168

ప్రతిపదార్థం: అని= వారు ఈ విధంగా; అడుగంగ్నీ= అడుగగా; కురునాథ!= ఓ రాజు! వినుము; అంబుధి= సముద్రం; పట్టణము+అక్రమించుట= ద్వారకను ఆక్రమించటం; ఏ+దినమున్వే+బక్కు= ఏ రోజో!; అన్+వగు= అనే ఆలోచన; మదిన్= మదిలో; చొనిపెన్= ప్రవేశింపజేశాడు (ఆలోచించాడు); అప్పుడు= ఆలోచించినవాడై; ఆ+వినుత+గుణా+అభిరాముడు= ఆ ప్రశస్త గుణాలచేత అభిరాముడైన అర్పునుడు; అడవిన్= అడవిలో; తమ= తమయొక్క; త్రిమృటన్= త్రిప్రపంచాలో; చన్న+ప్రాద్యులు= కడచిపోయినరోజులను; ఆ+అనుచర+కోటితోడన్= తనవెంట వచ్చిన వారితో; తెలియన్+తలపోయగన్= బాగా ఆలోచించగా; లెక్క+తోచినప్పుడు= లెక్క తేలగా.

తాత్పర్యం: వారు ఈ విధంగా అడుగగా అర్పునుడు “సముద్రం ద్వారకను ఆక్రమించేది ఏ రోజో!” అన్న ఆలోచన చేశాడు. ఆలోచించి, అడవిలో తాము తిరిగిన తిరుగుళ్ళతో ఎన్నిరోజులు గడిచిపోయాయో తోడుగా ఉన్నవారితో కలిసి బాగా ఆలోచించాడు. చినరికి లెక్క తేలింది. (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం).

క. మఱునాఁడు యగుట లెస్సుగు, నెత్తిగె; నినుం దపుడు వేడి యెడలిన బిష్టుల్

దుఱగలిగొనుఁ బస్తిమగిలి, చట్టికి ననతి దూరమున విశదుడై తోచెన్.

169

ప్రతిపదార్థం: మఱునాఁడు+అ= మరుసటిరోజే; అగుటన్= కావటాన్ని; లెస్సుగ్నీ= బాగా; ఎత్తిగెన్= గుర్తించాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఇనుండు= సూర్యుడు; వేడి= వేడిమి; ఎడలిన= తగ్గిన; దిష్టుల్= కాంతులు; తుఱగలిగొనన్= ప్రకాశిస్తుండగా; పశ్చిమగిరి= పడమటికొండ; చట్టికిన్= చట్టియును; అనతి దూరమునన్= దగ్గరలోనే; విశదుడు+ఖ= సృష్టంగా; తోచెన్= కనిపించాడు.

తాత్పర్యం: మరుసటి ఉదయమే సముద్రం ద్వారకను కబళిస్తుందని లెక్క తేలింది. అప్పుడే సూర్యుడు వేడిమి తగ్గిన కాంతులతో పడమటి కొండచరియకు సమీపంలోనే ప్రకాశిస్తూ కనిపించాడు.

సీ. దాని కజ్జలములుఁ దాను నుత్తల మంబి, చల్లించి కార్యంబు చాయగాంచి
‘మనము కృష్ణవిఁగని చనుదెంచినారపై, పురమున నివ్వార్త పుట్టకుండ

నడచి యచ్ఛటి మాట లవి కొన్ని ఘటియించి, చెప్పి యారేయి చెచ్చేరఁ బ్రయాణ
మునకుఁ గృత్యములగు పనులెల్ల సమకట్టి, వేగంగ గ్రక్షుత వెడలవలయుఁ

అ. గాని వెడలకున్న భాసూదయంబున, వనధి పురము ముంచికొనిన గణన

సేయరాని యట్టి సేగియుఁ బ్రయ్యుఁ బా, పంబు వగయు నెల్లభంగే గలుగు.

170

ప్రతిపదార్థం: దానికిన్= అట్లా సూర్యాప్తమయుం చూడటంవలన; ఆ+జనములున్= ఆ జనులు; తానున్= తానూ; ఉత్తలము+అంది= భయపడి; చర్చించి= బాగా ఆలోచించి; కార్యంబు= ఏమి చేయాలో - ఆ పని; చాయన్+కాంచి= పద్ధతిని నిర్దియించుకొని (అర్పునుడు ఇట్లా చెప్పాడు); మనము= అడవిలోకి వచ్చినమనము; కృష్ణవిన్+కని= కృష్ణడిని చూచి; చనుదెంచినారము+ఖ= తిరిగి వచ్చినవారివలె; పురమునన్= నగరంలో; ఈ+వార్త= కృష్ణడి మరణవార్త; పుట్టకుండన్= పుట్టకుండా; అడచి= దాచిపెట్టి; అచ్చటి మాటలు= అక్కడ ఆడవలసిన మాటలు; అవి కొన్ని ఘటియించి= ఆ సమయానికి కావలసినవాటిని

కూర్చుకొని; చెప్పి= వారికి చెప్పి; ఈ రేయి= ఈ రాత్రి; చెచ్చెరన్= త్వరితంగా; ప్రయాణమునకున్= ద్వారకను వదలి బయలుదేరటానికి; కృత్యములు+అగు= చేయదగిన; పనులు+ఎల్లన్= పనులన్నిటినీ; సమకట్టి= పూర్తిచేసికొని; వేగంగన్= ఉదయం కాక మునుపే; గ్రమ్మన్= శీఘ్రంగా; వెడలవలయున్= బయటపడాలి; కాని= అట్లా కామండా; వెడలక+ఉన్నన్= బయటికి వెళ్ళకపోతే; భాసు+ఉదయంబునన్= సూర్యోదయం కాగానే; వనధి= సముద్రం; పురమున్= నగరాన్ని; ముంచివేస్తే; గణస+చేయరాని= లెక్కించటానికి వీలులేని; సేగియున్= కీడు; ప్రయుయ్యన్= నిందపడును; పాపంబున్= పాపమూ; నగయున్= వ్యథా; ఎల్ల భంగిన్= అన్నిపిధాలా; కలుగున్= కలుగుతాయి.

తాత్పర్యం: అట్లా సూర్యాస్తమయం చూడగానే ఆ జనులూ తానూ భయపడ్డారు. బాగా ఆలోచించి ఏమి చేయాలో నిర్ణయించుకొని అర్జునుడు ఇట్లా చెప్పాడు: ‘మనం కృష్ణుడిని చూచి తిరిగి వచ్చిన వారివలనే - కృష్ణుడి మరణవార్త నగరంలో పొక్కమండా దాచిపెట్టి, అవసరాన్ని బట్టి ఆ సమయానికి కావలసినట్లుగా వారివారికి చెప్పి ఈ రాత్రికి త్వరితంగా ద్వారకను వదలివేసి బయలుదేరటానికి చేయదగిన పనులన్నిటినీ పూర్తిచేసికొని ఉదయం కాక మునుపే అతి శీఘ్రంగా ద్వారకనుండి బయటపడాలి. అట్లా కామండా బయటికి వెళ్ళకపోతే సూర్యోదయం కాగానే సముద్రం నగరాన్ని ఆక్రమించుకుంటే లెక్కకు మిక్కుటంగా ప్రాణవష్టం జరిగి - ఆపద, నింద, పాపం, వ్యథ మనందరికి కలుగుతాయి.

విశేషం: కృష్ణుడి మరణవార్త చెప్పితే ప్రయాణసన్నాహాలు చేసే బుద్ధికూడా ఎవరికి ఉండదు. అట్లా చేయకపోతే ప్రాణాలు పోయి, ఆస్తులు నశించి ద్వారకావాసులకు ఆపద వస్తుంది. ఈ పరిస్థితిని ఎదుర్కొనలేని రాజుపుతినిధి అర్జునుడికి నింద వస్తుంది. ఇంతమందిని చంపిన పాపం వస్తుంది. దీనితో కలిగేది వ్యధమాత్రమే - అందుకే అర్జునుడు ఈ నిర్ణయం తీసికొన్నాడు.

అర్జునుడు రామకృష్ణులకు నగ్నిసంస్కరంబు సేయుట

ఉ. కావున వేగ మగ్గియును గాష్టములున్ సమకూర్చు సభ్యుధి

శ్రీవిలసిల్లా గ్రహణ్నని శరీరము సంస్కృతిం గూళ్లి క్రమ్మణం

బోవుట బుట్టి' యంచు మతి భూసురకోటియుం దాను గాఢసం

భావనతోడజేసే దృఢభక్తికుండై పిత్యమేధభద్రమున్.

171

ప్రతిపదార్థం: కావున్= కాబట్టి; వేగము= శీఘ్రంగా; అగ్నియునున్= అగ్ని; కాష్టములున్= కర్రలూ; సమకూర్చు= సిద్ధం చేసికొని; సత్త+విధి+శ్రీ= శాస్త్రకర్మ యొక్క ఉత్తమత్వం; విలసిల్లన్= సిద్ధించగా; కృష్ణుని శరీరమున్= శ్రీకృష్ణుడి దేహాన్ని; సంస్కృతిన్= అగ్ని సంస్కారంలో - చితిలో; కూర్చు= చేర్చి; క్రమ్మణున్= తరువాత; పోవుట బుద్ధి= పోవటం తెలివైనపని; అంచున్= అని; మతి= తరువాత; భూసురకోటియున్= బ్రాహ్మణాసమూహమూ; తానున్= తానూ; గాఢ= గాఢమైన; సంభావనతోడన్= తలపుతో కూడిన శ్రద్ధతో; దృఢభక్తికుండై= దృఢమైనభక్తి కలవాడై; పిత్యమేధభద్రమున్= పిత్యయజ్ఞ మంగళాన్ని; చేసన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: కాబట్టి శీఘ్రంగా అగ్నిని, కర్రలను సిద్ధం చేసికొని శాస్త్రకర్మలో ఉత్తమత్వం సిద్ధించేటట్లు శ్రీకృష్ణుడి దేహాన్ని చితాగ్నిలో చేర్చి తరువాత బయలుదేరిపోవటం తెలివైనపని’ అని ఆలోచించి బ్రాహ్మణులతో కూడి అర్జునుడు గాఢంగా శ్రీకృష్ణుడిని తలచుకొంటూ భక్తిశర్దలతో శేషమైన పిత్యయజ్ఞాన్ని నిర్వర్తించాడు.

విశేషం: పిత్యయజ్ఞంలో ప్రధానమైనవి భక్తిశర్దలు. మృతుడిపట్ల గాఢమైన సంభావన. ఇట్లా చేస్తే ఆ శాస్త్రకర్మలో ఉత్తమత్వం

సిద్ధిస్తుంది. అందుకే శ్రేష్ఠమైన పిత్యమేధ మధి. అది లేకుండా కేవలం పదార్థమైభవంతో చేసేదానికి ఆ ఉత్తమత్వస్థిద్ది ఉండదని అర్థం. అర్జునుడు చేసిన పిత్యమేధం అంత విశిష్టంగా ఉన్నదని అర్థం.

చ. హలధరునిం దలంచి మునులాడిన మాట తెఱంగు దహిందం
చలయక తత్త్వదేశమున నారసి కాంచి తచీయదేహమున్
వలయు తెఱంగునం బరమపహ్నాకి నాపుతి సేసే నయ్యనా
కులహృదయండు భూమిసురకోటియుఁ దానును సత్యరంబుగన్.

172

ప్రతిపదార్థం: హలధరునిన్= బలరాముడిని; తలంచి= తలచుకొని; మునులు+ఆడినమాట+తెఱంగు= మునులు ఇచ్చిన శాపిధానం; తప్పుదు+అంచున్= తప్పుదని; అలయక= బడలక; తద్+ప్రదేశమునన్= ఆ ప్రాంతాలలోనే; ఆరసి= వెదకి; తదీయ దేహమున్= అతడి కళేబరాన్ని; కాంచి= చూచి; ఆ+అనారుల హృదయుండు= కలతలేని హృదయమున్న ఆ అర్జునుడు; భూమిసురకోటియున్+ తానును= బ్రాహ్మణులు, తానూ (కలిసి); సత్యరంబుగన్= అతి శీఘ్రంగానే; (ఆ దేహాన్ని); వలయు తెఱంగునన్= చేయవలసిన పద్ధతిలో; పరమపహ్నాకిన్= శ్రేష్ఠమైన చితాగ్నికి; ఆహాతి+చేసెన్= ఆహాతి చేశాడు.

తాత్పర్యం: బలరాముడి గురించి తలచుకొని మునుల శాపోక్తి తప్పుదని ఆలస్యం చేయకుండా ఆ ప్రాంతాలలోనే వెదుకగా ఆ బలరాముడి దేహమూ కనిపించింది. ఏ కలతలేని స్థిరమైన హృదయంతో బ్రాహ్మణుల సహాయంతో అర్జునుడు ఆ కళేబరాన్ని కూడా చితాగ్నిలో ఆహాతి చేశాడు.

విశేషం: బలరాముడు పెద్దవాడుకదా! తరువాత ఉత్తరక్రియ చేయటం ఎట్లాగని అనిపించవచ్చును. అర్జునుడి మనసులో కృష్ణుడే ఉన్నాడు. బలరాముడి మృతి తొలుత ఊహారు కూడా వచ్చి ఉండకపోవచ్చును. అందుకే ఇట్లా జరిగింది. నారాయణాంశ కృష్ణుడు. శేషాంశ బలరాముడు - కాబట్టి కూడా ఈ వరున సమర్థనీయమే.

సీ. అభ్యంగిఁ గృతకృత్యుఁ దైన యప్పార్థుండు, యాదవపురమున కరుగుచున్న
యెడ నముచరులతో నిట్టి కార్యంబును, నడపక తక్కిన్న నాథు చన్న
గతికిఁ బోపుటకునై కడగెడు రుక్కిఁ, ప్రభృతుల మనకు నిల్వంగ వశమే?
రే యెల్ల నిప్పవి సేయు విధముల క, వ్యయ మగు నంతకు వచ్చు నజ్ఞ

అ. మేలు సేయు బోయి యా లోకమంతయుఁ, బిట్టునట్టి కీడు దెచ్చికానద
వచ్చునే? స్వదేశవర్యులమై చూచి, కొండ మెల్లపసులు రండు వేగ.

173

ప్రతిపదార్థం: ఆ+భంగిన్= ఆ విధంగా; కృతకృత్యుఁ= విపొతమైన పనిని చేసినవాడైన; ఆ+పార్థుండు= ఆ అర్జునుడు; యాదవపురముననున్= ద్వారకకు; అరుగుచున్న+ఎడన్= వెడుతున్న సమయంలో; (అర్జునుడు ఇట్లా అన్నాడు); ఇట్టి కార్యంబును= ఇట్లాంటి పనిని; నడపక తక్కినన్= చేయకుండా వదిలి ఉంటే; నాథు చన్న గతికిన్= భర్తపోయిన గతికి (మరణించటానికి); పోపుటకున్+ఖ= వెళ్ళటానికి; కడగెడు= సిద్ధపడే; రుక్కిఁ ప్రభృతులన్= రుక్కిఁ మొదలగు కృష్ణుడి రాణులను; మనకు; నిల్వంగన్+వశమే?= నిలపటానికి వీలపుతుండా?; రేయ+ఎల్లన్= రాత్రంతా; ఈ+పని+చేయు విధములకున్+అ= ఇట్లా వారిని ఓదార్పి సరై పనిచేస్తూ ఉండిపోవటానికి; వ్యయమగున్+అంతకున్= వ్యాఘరమయిపోతే, అంతలోపలే; అభ్యి= సముద్రం; వచ్చున్=

ముంచుకొని వస్తుంది; (అట్లా అయితే); మేలు+చేయన్+పోయి= మేలు చేయటానికి పోయి; ఈ లోకము+అంతయన్= ఈ లోకంలోని అందరూ; తిట్టునట్టి కీడున్= తిట్టేటటువంటి ఆపదను; తెచ్చికొనగన్?+వచ్చునే= తెచ్చుకోవచ్చునా?; స్వదేశవర్తులమై= మనదేశంలోనే ఉంటూ; ఎల్లపనులు= అన్ని పనులూ; చూచికొందము= చూచికొందము; వేగన్= వేగంగా; రండు= కదలి రండి.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా విహితమైన పితృకార్యాన్ని నెరవేర్చి ధన్యడైన ఆ అర్బునుడు ద్వారకకు వెళ్ళుతున్న సమయంలో అనుయాయులతో ఇట్లా అన్నాడు: ‘ఇంత ముఖ్యమైన పనిని చేయకుండా వదలి ఉంటే భర్తతోపాటు మరణించటానికి సిద్ధపడే రుక్కిణి మొదలైనవారిని నిలుపటానికి వీలవుతుందా? ఇట్లా వారిని ఓదార్థి సర్దై పనిచేస్తూ ఉండిపోవటానికి రాత్రి వ్యాధమయిపోతే అంతలోపలే సముద్రం ముంచుకొని వస్తుంది. అట్లా అయితే మేలు చేయటానికి పోయి లోకంలోని అందరూ తిట్టిపోనేటటువంటి ఆపదను కొనితెచ్చుకొన్నట్లువుతుంది. అది మంచిదా? మన నగరానికి చేరుకొని, అక్కడే ఉంటూ అన్ని పనులూ చూచికొందము. తొందరగా కదలిరండి.’

తే. అనుచు నలిగి తాఁ దలఁచిన యట్ల యెల్లి | తెఱఁగు పనులు నా రాత్రిలోఁ టీర్చి ప్రాండ్లు

పాండుపునకు మున్న వెడలించే బురము సకలి | జనములను జీవధనముల సరకు నతఁడు.

174

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్+అంటూ; అరిగి= ద్వారకానగరం చేరి; తాన్= తాను; తలఁచిన+అట్లు+అ= తాను అలోచించిన విధంగానే; ఎల్లి+తెఱఁగుపనులు= అన్ని విధాలైన పనులనూ; ఆ రాత్రిలోన్= ఆ రాత్రిలోనే; తీర్పి= పూర్తిచేసి; ప్రార్దుపొదుపునకున్+ మున్ను+అ= సూర్యోదయం కాక మున్పే; సకలజనములనున్= ప్రజలందరినీ; జీవధనములన్= జీవరాసులను, ధనమును; సరకున్= సామానులను; అతఁడు= అర్బునుడు; పురము= ద్వారక; వెడలించేన్= దాటించాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా అంటూ ద్వారకను చేరి, తాను తలఁచుకొన్న విధంగానే అన్ని విధాలైన పనులను ఆ రాత్రికి రాత్రే పూర్తిచేసి, సూర్యోదయం కాకమునుపే ప్రజలను, జీవరాసులను, ధనాన్ని, సామానులను అర్బునుడు ద్వారకానగరం దాటించాడు.

సీ. అప్పుడు కృష్ణుని యంతఃపురాంగనా | జనము షోధశ సహార్పమ్యు నతని

మహిషీజనుల రాముమహిషల నుచితవా | పూనముల నిడికొని యుర్దుపురుషు

లేతేరు దేరుల నేనుంగులను గుట్టి, ములను దత్పలిచారకులు ప్రయత్న

మున సవరణ తోడు గొని రా నగరి సర | కులుఁ దటీయాభికారులు బహవ ప్ర

అ. కారశకటములను గావళ్ళ నెత్తించి | యఁరసికొని కడంక నరుగుదేర

విగతనాథి లైన మగువల గారాము | సెడక యుండునట్లు నడపికొనుచు.

175

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; కృష్ణున్= శ్రీకృష్ణుడి; అంతఃపుర+అంగనాజనమున్= అంతఃపుర శ్రీలు; షోడశసహార్పమ్యున్= పదారువేలమందిని; అతని= శ్రీకృష్ణుడి; మహిషీజనులన్= పట్టపురాణులను; రాము+మహిషలన్= బలరాముడి భార్యలను; ఉచిత వాహనములన్+ఇడికొని= తగిన వాహనములలో కూర్చొనబెట్టుకొని; అర్బుపురుషులు= తగిన సేవకులు; ఏతేరున్= తోడురాగా; తేరులన్= రథాలను; ఏనుంగులనున్= ఏనుగులను; గుట్టుములనున్= గుర్దాలను; తద్ద+పరిచారకులు= వాటివాటి పరికరాలతో సిద్ధం చేసి తీసికొని రాగా; నగరిసరకులు= నగరికి సంబంధించిన సామగ్రిని; తదీయ+అధికారులు= ఆ నగరి పాలకులు; బహుప్రకార= నానావిధాలైన; శకటములనున్=

బండలోను; కావళ్లోను; ఎత్తించి= ఎత్తించుకొని; అరసికొని= బాగా పరిశీలించుకొని; కడంకన్= పూనికతో; ఆరుగుదేరన్= బయలుదేరగా; విగతనాథలైన= భర్తలుపోయిన; మగువలన్= ఆ ప్రీలను; గారాము+చెడక+ఉండునట్లు= మర్యాద తగ్గుండునట్లుగా; నడపికొనుచున్= నడపుకొంటూ.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో శ్రీకృష్ణుడి అంతఃపురకాంతలు పదహారువేలమందిని, అష్టమహిమలను, బలరాముడి నలుగురు భార్యామఱలను తగిన వాహనములలో కూర్చొసబట్టుకొని; తగినసేవకులు తోడు రాగా, రథాలను, గుర్రాలను, ఏనుగులను, వాటి వాటి సేవకులు (చోదకులు, రోతులు, మావటీలు) పూనికతో వాటివాటి పరికరాలతో అలంకరించి తీసికొనిరాగా, నగరికి సంబంధించిన సామగ్రిని ఆ నగరి ఉద్యోగులు నానావిధాలైన బండలోను. కావళ్లోను ఎత్తించుకొని బాగా పరిశీలించి పూనికతో బయలుదేరగా భర్తలు పోయిన ఆ ప్రీల మర్యాద ఏమాత్రం తగ్గుండా ఉండేటట్లు చూచికొంటూ అర్ఘునుడు ప్రయాణం నడిపించాడు.

క. విను వజ్రముఖ్య యాదవ | జనము నుచితప్పత్తి నడపి సర్వంబున క

య్యునముండు దాన దిక్కయి | చనియె నరదమునను మంచి విషాదము గదురన్.

176

ప్రతిపదార్థం: విను= రాజు వినుము!; వజ్రముఖ్య= వజ్రుడు మొదలైన; యాదవజనమున్= యాదవులసమూహాన్ని; ఉచితప్పత్తిన్= తగిన రీతిలో; నడపి= ప్రయాణం చేయించి; సర్వంబునకున్= అందరికి, అన్నింటికి; ఆ+అనముండు= ఆ పుణ్యాత్మకుడు; తాను+అ= తానే; దిక్కు+అయి= సంరక్షకుడై; మదిన్= మనసులో; విషాదము= దుఃఖం; కదురన్= కలుగగా; అరదముననున్= రథంలో; చనియెన్= ప్రయాణం చేశాడు.

తాత్పర్యం: ప్రీలను మాత్రమే కాకుండా పురుషులైన వజ్రుడు మొదలైన యాదవులను కూడా సముచితమైన రీతిలో గౌరవప్రదంగా ప్రయాణం చేయించి అందరికి తానే దిక్కుగా ఆ పుణ్యాత్మకుడైన అర్ఘునుడు మనసులో కొండంత దుఃఖం కలుగుతున్నా రథంలో ప్రయాణం చేశాడు.

క. ఇమ్ముయి నరుండు సకల జ | నమ్ము వెడల నినుఁడు పూర్వసగ మెక్కెను వే

గమ్మున ముంచుకొనియె నగ | రమ్ము పయోరాశి భరతరాజవరేణ్య!

177

ప్రతిపదార్థం: భరతరాజవరేణ్య!= భరతవంశరాజులలో శ్రేష్ఠుడా; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; నరుండు= అర్ఘునుడు; సకలజనమ్ము= జనులందరూ; వెడలన్= బయలుదేరగా; ఇనుఁడు= సూర్యుడు; పూర్వ నగము+ఎక్కెను= తూర్పుకొండను ఎక్కాడు; వేగమ్మునన్= అతి త్వరగా; పయోరాశి= సముద్రం; నగరమ్ము= నగరాన్ని; ముంచుకొనియెన్= ముంచివేసింది.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అర్ఘునుడు ద్వారకావాసులు ఎప్పుడు నగరంనుండి బయటపడ్డారో, అప్పుడే సూర్యుడు తూర్పుకొండ నెక్కాడు - సూర్యోదయమైంది. అంతే! ఒక్కమ్ముడిగా సముద్రం నగరాన్ని ముంచివేసింది.

విశేషం: అర్ఘునుడు వసుదేవుడి వద్దకు వచ్చినప్పటినుండి ఇప్పటివరకు-అతడి కార్యరక్షణ నిరూపించబడింది. నరుడి శక్తి ఎంతవరకు పనిచేయగలదో ఈ ఘుట్టరం నిరూపిస్తున్నది.

ద్వారకానగరంబు సముద్రమున మునిగిపోవుట (సం.16-8-40)

క. వననిధి పురంబు ముంపగఁ, మనుజేష్ఠర! యెల్లజనులు మరలబడి కనుం
గొని రద్దుత రసపూరం, బును బెన్నిట్లు దమ చిత్తములు మునుగంగన్.

178

ప్రతిపదార్థం: మనజ+ఈష్ఠర!= ఓ సరవరా! రాజా! (ఏమి చెప్పమను!); వననిధి= సముద్రం; పురంబున్= నగరాన్ని; ముంపఁ గన్= ముంచివేయగా; ఎల్లజనులున్= జనులందరూ; మరలబడి= వెనుదిరిగి; అద్భుతరసపూరంబునన్= అద్భుతరస ప్రవాహం యొక్క; పెన్నిట్లున్ (పెను+నిట్లు)= పెద్దప్రవాహంలో; తమ చిత్తములు= తమ మనస్సులు; మునుగంగన్= మునిగిపోగా; కనుఁ గొనిరి= చూచారు.

తాత్పర్యం: ఆ సముద్రం నగరాన్ని ఒక్కసారిగా ముంచివేస్తుంటే ప్రయాణం చేస్తున్న వీరందరూ ఒక్కసారి వెనుదిరి చూచారు. వారి హృదయాలు అద్భుతరసప్రవాహంలో మునిగిపోయాయి.

విశేషం: నగరం సీటిలో మునిగిపోతే వారి మనసు అద్భుతరసమనే ప్రవాహంలో మునిగిపోయాయి.
తే. అపుడు రెండవ జలనిధి యునుగు జాలి, యిద్దుతోద్దుత వాక్యచయంబు పేర్లు
ప్రోయు నా జనసంఘంబు మురవిరోధి, మఱణి నడిపించె దర్శితమార్పుడగుచు

179

ప్రతిపదార్థం: అపుడు= ఆ సమయంలో, అద్భుత= సముద్రం అట్లా నగరాన్ని ముంచివేయటం చూచినందువలన పుట్టిన అద్భుతరసంచేత; ఉద్భుత= జనించిన వాక్యచయంబు; పేర్లైన్= మాటల సందడిచేత; రెండవజలనిధి+అనుగన్+చాలి= రెండవ సముద్రమా అనిపించేటట్లు; ప్రోయు+ఆ+జనసంఘంబు= అరుస్తున్న ఆ జనసందోహస్తి; మురవిరోధి మఱణి= మురాసురుడి ఏరోధి అయిన శ్రీకృష్ణుడి మరది - అర్పునుడు; దర్శిత= చూపించిన; మార్పుడు+అగుచున్= దారి కలవాడు అపుతూ - దారి చూపించుతూ; నడిపించెన్= ముందుకు నడిపించాడు.

తాత్పర్యం: సముద్రం అట్లా నగరాన్ని ముంచివేయటం చూచినందువలన పుట్టిన అద్భుతరసంచేత ప్రయాణం చేస్తున్నవారిలో మాటలసందడి పెరిగింది. అందరూ ఒక్కసారి ఇట్లా గగ్గోలు పెట్టేటప్పటికి ఆ జనసందోహమే మరో సముద్రంవలె అనిపించింది. అట్లాంటి పెద్దగుంపును శ్రీకృష్ణుడి మరది దారి చూపిస్తూ నడిపించాడు.

విశేషం: రెండవ జలనిధి యునుగు గాలి... ప్రోయు నా జనసంఘంబు - అలంకారం: ఉత్సైక్ష.

క. నడిపించి పంచవటమున, విడియించెను; వీడు చోరవీరులు గని 'యె
క్షుడు ధనములు గల ఫీ త్రు, క్షుడి ప్రజలో లేరు బీనిఁ గావగ యోధుల్.

180

ప్రతిపదార్థం: నడిపించి= అట్లా నడిపించి (అర్పునుడు వారిని); పంచవటమునన్= పంచవటమనే చోట; విడియించెను= ప్రయాణం ఆపించాడు; వీడున్= ఆ విడిదిని; చోరవీరులు+కని= బలవంతులైన దొంగలు చూచి; ఎక్కుడు ధనములు= దండిగా ధనరాశలు; కలపు= ఉన్నాయి; (కాని); ఈ+ప్రుక్కడి+ప్రజలోన్= ఈ అల్పజనులలో; దీనిన్+కావగన్= ఈ ధనాన్ని రక్కించటానికి; యోధుల్= యోధులు; లేరు.

తాత్పర్యం: అట్లా నడిపించి అర్పునుడు వారిని పంచవటమనే చోట విడిది చేయించాడు. ఆ విడిదిని గజదొంగలు

చూచి దండిగా ధనరాశలేమో వీరివద్ద కనిపిస్తున్న దీనికి కాపాదుకొనటానికి తగిన యోధు లెవరూ ఈ శ్శుద్రజనులలో కనిపించటంలేదు.

విశేషం: కాలం కలిసిరానపుడు మహాయోధులైన యాదవజాతివారు గిరివాసులైన 'శ్శుద్రు'లవలనే ఎవరి కళ్ళకైనా కనిపిస్తారు.

క. కవ్వచి యొక్కడ కంటిరె? జివ్వను జేరుద మితండు సేడ్పడు గా నిం

దెవ్వరుఁ గడంగ లే లివి, దైవిషపడిన ధనము లెత్తిగెతిమి లోతెల్లన్.' 181

ప్రతిపదార్థం: కవ్వడి= అర్బునుడు; ఒక్కడు+అ= ఒకడి; కంటిరె?= చూచారా; చివ్వన్= శీఘ్రుంగా; చేరుదము= అతడిని ఎదుర్కొండాం; ఇతండు= అర్బునుడు; చేడు+పడగాన్= ఓడిపోతే; ఇందున్= ఈ యాదవులలో; ఎవ్వరున్= ఎవ్వరూ; కడంగన్+ లేరు= యుద్ధంచేయబూనలేరు; ఇవి+తెవ్విషపడిన ధనములు= ఈ ధనరాశుల ముల్లెలు సంపూర్ణంగా మనకు తెగిపడిన సామ్యులే (మనవే); లోతు+ఎల్లన్= వీరి లోతుపాతులన్నీ; ఎత్తిగెతిమి= తెలిసికొన్నాం.

తాత్పర్యం: అర్బునుడిని ఒకడిని చూస్తే చాలును. అతడిని యుద్ధంలో ఎదుర్కొని ఓడించామంటే ఈ యాదవులలో మర్వరూ మనతో యుద్ధానికి రారు. ఈ సామ్యు మనదే. వీరి లోతుపాతులు కనుగొన్నాం.'

క. అని వా రొండురుపులతో, మనముల నుత్సాహా మెసఁగ మానితథనముల్

గిసు నగ్గలికం బలుకుచు, ననేక బలకోటులగుట నలుకేది వడిన్.' 182

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; వారు= ఆ దొంగలు; ఒండు+బరువులతోన్= ఒకరితో ఒకరు; మానితథనముల్= మన్నింపదగిన అమూల్యమైన ఆ ధనరాశులను; మనములన్= మనసులలో; ఉత్సాహము+ఎసఁగన్= ఉత్సాహం అధికం కాగా; కొను= హరించే; అగ్గలికన్ = విజృంభణతో; పలుకుచున్= మాటూడుతూ; అనేక= చాలామంది; బలకోటులు+అగుటన్= బలవంతుల గుంపు కావటంచేత; అలుకు+ఏది= జంకు విడిచి; వడిన్= వేగంగా.

తాత్పర్యం: అని ఆ దొంగలు ఒకరితో ఒకరు, ఆ అమూల్యమైన ధనరాశులను అధికమైన ఉత్సాహంతో కబళించే వారై విజృంభణతో మాటూడుతూ, చాలామంది బలవంతులుండటంచేత జంకు విడిచి వేగంగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. 'బాలురు వృద్ధులుఁ జుండి, యాలమునకుఁ గడగ నొక్కు డయినము లేఁడీ

స్త్రీలం బొదువుద మనుచును, నేల యవిసి మూగినట్లు నిర్భరభంగిన్.' 183

ప్రతిపదార్థం: బాలురు= పిల్లలు; వృద్ధులున్= ముసలివారు; చుండి!= సుమండి!; ఆలమునకున్= యుద్ధానికి; కడఁగన్= పూనుకొనటానికి; ఒక్కడు+అయినను= ఒక్కడయినా; లేడు= లేదు; ఈ స్త్రీలన్= ఈ ఆడువారిని; సాదువుదము= పట్టుకొందాము; అనుమను= అని మాటూడుకొంటూ; నేలయవిసి= నేల పగిలి; మూగినట్లు= ఆక్రమించినట్లు; నిర్భరభంగిన్= అందరూ ఒక్కసారిగా.

తాత్పర్యం: 'వీరంతా పిల్లలు, ముసలివాళ్ళ మాత్రమే సుమా! అందుచేత యుద్ధం చేయటానికి వీరిలో ఒక్కడైనా పూనుకోడు. ఈ స్త్రీలను పట్టుకొందాము రండి' అని మాటూడుకొంటూ నేల పగిలి పరుచుకొన్నట్లు ఒక్కమ్మడిగా వారంతా ఆ స్త్రీలపై పడ్డారు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: అలం: ఉత్సేషః

క. ఏ పెసగరేగి యట్లి, ప్రాపాత్మక మగు కిరాతబలము సమగ్రా

టోపమునఁ గవిసి వివిధ ధి, నాపహరణ మాచలింప నారంభించేన్.

184

ప్రతిపదార్థం: ఏపు= ఉత్సాహం; ఎసంగ్నీ= అధికం కాగా; రేగి= చెలరేగి (విజృంభించి); అట్లి= ఆ విధంగా; ఆ+పాప+ ఆత్మకము+అగు= ఆ పాపిష్టులైన; కిరాతబలము= కిరాతుల సమూహం; సమగ్రి= మిక్కిలి; ఆటోపమున్నీ= విజృంభణతో; కవిసి= వారినాక్రమించి; వివిధ= నానారకాలైన; ధన+అపహరణము= ధనాలను అపహరించటం; ఆచరింపనీ= చేయటానికి; ఆరంభించేనీ= మొదలుపెట్టింది.

తాత్పర్యం: ఉత్సాహం అధికం కాగా ఆ పాపిష్టులైన కిరాతుల సమూహాలు చెలరేగి, మిక్కిలి విజృంభణతో వారిని ఆక్రమించి, నానావిధాలైన నగలను నట్టిలనూ అపహరించటం మొదలుపెట్టారు.

బోయ లర్పును నోర్చి యాదవాంగనల సామ్యుల నపహరించుట (సం.16-8-50)

సీ. కనుగొని జంభాలితనయుఁ దీర్చిల యూ, ప్రజ కేన చుండు సంరక్షకుండుఁ

దొలగి పాం డడియాస నొర్ధుకు వళ్ళినుఁ, దలలేతి యుల్ఫి బలియొనర్తు

నని యదబ్బినసు వా రఱవాయిగొనక యు, ప్పులుకులన్నియును రజ్జులుగు గొనుచుఁ

జామల నచట నచ్చట నొబ్బికొనగ నా, లోకించి యప్పిరలోకవరుఁడు

తే. గాండివం బెక్కుఫెట్టి ప్రచండబాణ, నికర మక్కిరాతుల మీద నిగుడు జేయ

నలఘుచర్చసంవృతగాతు లగుచుఁ దుచ్చు, బాణపాపాణలగుడముల్ పరఁగు జేసి.

185

ప్రతిపదార్థం: జంభారితనయుఁడు= ఇంద్రుడికొడుకైన అర్పునుడు; కనుగొని= దీనిని చూచి; ఓరి+బరి= ఒరేయ్ (ఎవడురా అక్కడ?); ఈ ప్రజలకు= ఈ ప్రజలకు; ఏను= నేనే; చుండు= సుమండీ!; సంరక్షకుండునీ= సంరక్షకుడను; చుండు!= సుమండీ; తొలగిపాండు= దూరంగా పొండి; అడియాసన్= వ్యాపైన ఆశతో; ఒద్దుకున్+వచ్చినన్= వీరిని సమీపిస్తే; తలలు+ఎత్తి= తలలు నరికి; ఉర్మికిన్= నేలకు; బలి+బనర్తున్= బలి ఇస్తాను; అని= అని ఈ విధంగా; అదల్చినన్ను= అదల్చినా కూడా; వారు= ఆ కిరాతులు; అఱవాయి+కొనక= సరకుచేయక (లెక్కించకుండా); ఆ+పలుకులు+అన్నియును= అర్పునుడి మాటలన్నిటినీ; రజ్జులుగ్నీ= వ్యాప్త భాషణాలుగా; కొనుచున్= గ్రహిస్తూ; చాలన్= ఆ ప్రీతిలను; అచటన్+అచ్చటన్= అక్కడక్కడ; ఒల్పికొనగ్నీ= దోచుకొంటూ ఉంటే (నగలు ఊడ్పుకొంటుంటే); ఆలోకించి= చూసి; ఆ+పిరలోక+వరుఁడు= పీరులలో క్రేష్టుడైన ఆ అర్పునుడు; గాండివంబు+ఎక్కు+పెట్టి= గాండివాన్ని ఎక్కుపెట్టి; ప్రచండబాణ నికరము= ప్రచండమైన బాణసమూహాన్ని; ఆ+కిరాతులమీఁ దన్నీ= ఆ కిరాతులమీద; నిగుడన్+జేయన్= ప్రయోగించగా; అలఘు= దశసరియైన; చర్చ= చర్చించేత; సంవృత= దాచబడిన; గాత్రులు+అగుచున్= అవయవాలు కలిగినవారై (ఆ కిరాతులు); తుచ్ఛ= అల్పాలైన; బాణ= బాణాలను; పాపాణ= రాళ్ళను; లగుడముల్= దుడ్చుకర్తలను; పరఁగ్నీ+జేసి= ప్రయోగించ.

తాత్పర్యం: అర్పునుడు దీనిని చూచాడు. ‘ఎవడురా వాడు! ఈ ప్రజలకు నేనే సంరక్షకుడను. జాగ్రత్త! దూరంగా పొండి. అడియాసతో వీరిని సమీపిస్తే మీ తలలు నరికి భూమికి బలిస్తాను. ‘అని అదలించాడు. అయినా ఆ కిరాతులు

ఈ మాటలను వ్యోత్స్వేన పలుకులుగా లెక్కచేయక, ఆ ప్రీలనుండి నగలు ఒలుచుకొనటం మొదలుపెట్టారు. దానిని చూచి ఆ వీరోత్తముడైన అర్జునుడు గాండీవధనుస్సును ఎన్నిపెట్టి భయంకరమైన బాణసమూహాన్ని ఆ కిరాతులమీద ప్రయోగించాడు. కానీ, వారికి గాయం కూడా కాలేదు. వారి దళసరి చర్యలచేత వారి అవయవాలన్నీ భద్రంగా కాపాడబడ్డాయి. వారు అతిబలహినా లైనటువంటి బాణాలను వేశారు. రాళ్ళు విసిరారు. క్రిరులు ప్రయోగించారు.

విశేషం: ఇక్కడినుండి జరిగిన యుద్ధంలో మహాభారత యుద్ధాన్ని పోల్చి చూచికొనాలి. ఆ యుద్ధంలో అర్జునుడివెంట శ్రీకృష్ణుడు ఉన్నాడు. అందుకే బాణాలు పనిచేశాయి. అక్కాహించుల పైన్యాన్ని మట్టి కరిపించాడు. మరి ఇప్పుడో? కేవలం ‘సరుడు’ మాత్రమే యుద్ధం చేస్తున్నాడు. అందుకే బాణాలు పనిచేయలేదు.

క. ఆ బోయలు నిర్భయమతు, లై జీభత్స్పపయిఁ గవియ నతడు మహోత్త్రు

ప్రాబల్యంబును మెఱయటు, దా బుట్టిఁ దలంచి మంత్రతత్తుఁ దోషమికిన్.

186

ప్రతిపదార్థం: ఆ బోయలు= ఆ కిరాతులు; నిర్భయమతులు+ఇ= నిర్భయ మనస్సులు కలవారై; బీభత్స్పపయిన్= యుద్ధంలో భయాన్ని సృష్టించే అర్జునుడిమీద; కవియన్= దాడిచేయగా; అతడు= అర్జునుడు; మహోత్త్రు+ప్రాబల్యంబును= గొప్ప అప్రోలశక్తి; మెఱయటన్= ప్రకాశించగా; తాన్= తాను; బుట్టిన్+తలంచి= బుట్టితో తలచుకొని; మంత్రతత్తుఁ= మంత్రాల సమూహం; తోఁ పమికిన్= తోచుండా పోవటంవలన.

తాత్పర్యం: ఆ కిరాతులు నిర్భయంగా అట్లాంటి అర్జునుడిమీదనే దాడిచేశారు. అర్జునుడికి తనవద్ద ఉన్న మహోత్త్రశక్తి స్ఫురించింది. ఆ మంత్రాలను మననం చేయటం మొదలుపెట్టడు. కానీ ఒక్క మంత్రమూ స్ఫురించలేదు. అందువలన (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: శస్త్రం కేవలం బలప్రయోగాన్ని ఆశిస్తుంది. అస్త్రం మంత్రసహితం. ఆ కిరాతులకు ఏ అప్రాలూరావు. అందుకే వచ్చిన విధంగా అమ్ములు సంధించి వేస్తున్నారు. అయినా వారిదే పై చేయగా ఉన్నది. అర్జునుడి బాణాలకు వెనకున్న మంత్రశక్తి పోయిందని అర్థం.

క. ఇది దైవ విరోధం బని, మంత్రానుహించి ప్రకృతిమార్గంములు జె

ట్లీంముగ నేయగ నవియం, దుదముట్టగ లత్తలయ్య దొనలు నరేంద్రా!

187

ప్రతిపదార్థం: నర+ఇంద్రా!= రాజు!; ఇది= ఇట్లు కావటం; దైవ విరోధంబు+అని= దైవం శత్రుత్వం నహించటంచేత అని; మదిన్= మనసులో; తాన్+ఊహించి= తాను ఆలోచించి; ప్రకృతి మార్గంములు= సహజమైన బాణాలను (మంత్రాలతో సంబంధంలేనివి); బెట్టించుగన్= తీవ్రంగా; ఏయగన్= ప్రయోగించగా; అవియున్= అవికూడా; తుదిముట్టగన్= అయిపోగా; దొనలు= అమ్ములపొదులు; రిత్తలు+అయ్యెన్= ఖాళీ అయిపోయాయి. (ఏమి చెప్పమంటావు దైవలీల!)

తాత్పర్యం: ఇట్లు కావటం దైవం ప్రతికూలంగా ఉండటంవలన - అని మనసులో అర్జునుడు ఊహించాడు. మంత్రంతో సంబంధంలేని సాధారణమైన అమ్ములను అతితీవ్రమైన శక్తితో ప్రయోగించాడు. కొంతసేపటికి అవి కూడా అయిపోయాయి. అమ్ములపొదులు ఖాళీ అయిపోయాయి.

ఏశేషం: భారతయుద్ధంలో అర్జునుడు 'విజయుడు' కావటానికి అతడి అమృతపాదులు ఎప్పుడూ నిండగానే ఉండటమే కారణం. వాటిలో బాణాలు ఎప్పుడూ తరిగిపోవు. సవ్యసాచి-కాబట్టి రెండు చేతులతోనూ ప్రయోగించగల డస్తమాట. దైవం-తన సహాయాన్ని మానగానే అర్జునుడి పరాక్రమం ఇట్లూ అయింది!

- సీ.** అప్పుడు కాలపర్వయమున కాశ్చర్య, మును విషాదముఁ దన మనములోను
బలగొన బహువిస్ఫురణకోదండ దం | డమున నా బోయల సమదవ్యత్తి
సెట్టకేలకు నొకయెడ మాణ్ణి రుక్షిణి, యాదిగాఁ గల కృష్ణ సర్గముహింపు
లెనమండ్ర బలదేవు వనితల మణియును, గతిపయ యాదవాంగనలుఁ గాచే;
- తే.** దక్కుఁ గల యింతిగముల నా దస్యులడలి, పట్టికాని యేచి వీ డెల్ల బస్సుపడగ
దొద్దగొని రథకుంజరతురగతతులు | దమకు వలవకునికి బిగఁ ఛ్రావి చనిల.

188

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; (అర్జునుడు); కాలపర్వయమునకున్= కాలవ్యతిక్రమానికి (కాలం అడ్డం తిరగటానికి); ఆశ్చర్యమునున్= ఆశ్చర్యం; విషాదమున్= దుఃఖమూ; తన మనములోనున్= తన మనసులో; పిరిగానన్= అతిశయించగా; బాహు= చేతిలో; విస్ఫురణ= ప్రకాశిస్తున్న; కోదండదండమునున్= బాణం కర్తతో; ఆ బోయల= ఆ కిరాతుల; సమదవ్యత్తిన్= మదించిన వ్యాపారాన్ని; ఎట్టుకేలమ్న= ఎట్లగో చివరికి; ఒకయెడన్= కొంతసేపు; మాన్చి= మాన్చించి; రుక్షిణి+అదిగాన్+కల= రుక్షిణి మొదలైన; కృష్ణ+అగ్రమహిమలన్+ఎనమండన్= శ్రీకృష్ణడి ఎనిమిది మంది పట్టపురాణాలను; బలదేవు వనితలన్= బలదేవుడి భార్యలను; మణియును= ఇంకా; కతిపయ= కొంతమంది; యాదవ+అంగనలన్= యాదవప్రీలను; కాచెన్= కాపాడాడు; తక్కున్+కల= తక్కిన; ఇంతిగములన్= ప్రీలను; ఆ దస్యులు= ఆ బోయలు; అడరి= విజృంభించి; పట్టికాని= పట్టుకొని; ఏచి= బాధించి; పీడు+ఎల్లన్= వారి విడిదంతా; బస్సుపడగన్= నాశనంకాగా; దొద్దగొని= కొల్లగొట్టి; రథ= రథాలు; కుంజర= ఏనుగులు; తురగతతులు= గుర్రాల గుంపులు; తమకున్= తమకు; వలవక+ఉనికిన్= సాధ్యం కాకపోగా; దిగన్+త్రావి= వదలిపెట్టి; చనిరి= వెళ్ళిపోయారు.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో అర్జునుడు కాలం ఇట్లా తిరగబడటానికి మనసులో ఆశ్చర్యం, దుఃఖం అతిశయించగా, చేతిలో ప్రకాశిస్తున్న గాండీవంతో ఆ కిరాతుల విజృంభణాన్ని ఏదోవిధంగా కొంతసేపు అరికట్టి, రుక్షిణి మొదలైన అప్పమహిమలను, బలదేవుడి భార్యలను, ఇంకా కొంతమంది యాదవప్రీలను కాపాడాడు. ఆ కిరాతులు తక్కిన ప్రీలను విజృంభించి పట్టుకొన్నారు. బాధించారు. వారి విడిదిని సర్వనాశనం చేశారు. వారి ధనాన్వంతా కొల్లగొట్టారు. రథాలు, ఏనుగులు, గుర్రాలు - వారికి సాధ్యం కాకపోవటం చేత వదలివేసి వెళ్ళిపోయారు.

- క.** ఇమ్మాడ్చీం బలవోయిన, యమ్మెత్తము నడపికొనుచు నతిధైన్యము చి
త్త మ్ములపంగఁ గురుక్కే, త్తమ్మునకుం జనియె నరుఁడు ధరణీనాథా!

189

ప్రతిపదార్థం: ధరణీనాథా!= రాజు!; శః+మాడ్చైన్= శః విధంగా; పటి+పోయిన= నశించిన; ఆ+మొత్తమున్= ఆ జనసమాహాన్ని; నడపికొనుచున్= నడపుకొంటూ; నరుఁడు= అర్జునుడు; అతిధైన్యము= మిక్కిలి దైన్యం; చిత్తమ్ము+అలపంగన్= చిత్తాన్ని క్షోభింపజేయగా; కురుష్మైతమ్మునకున్+చనియెన్= కురుష్మైతానికి వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: శః విధంగా కిరాతులచేతిలో క్షీణించి నశించిన ఆ జనసమాహాన్ని నడిపించుకొంటూ అర్జునుడు మిక్కిలి దైన్యం చిత్తాన్ని క్షోభింపజేయగా కురుష్మైతానికి వెళ్ళాడు.

విశేషం: కురుక్షేత్రంలో యుద్ధం అయిపోయిన తరువాత కూడా కొందరు ఆప్తజనులు, బుమలు, పురోవాతులున్నారని ఈ సందర్భాన్ని బట్టి గుర్తించాలి.

క. చని యచట నచటఁ దన్నుం | గను నాప్తజనంబుతోడు గాలవశత్వం
బును బొందిన దుర్దశు దగ | వొనర నతఁడు సెప్పు జీచ్చె ములవిన మదితోన్.

190

ప్రతిపదార్థం: చని= వెళ్లి; అచటన్+అచటన్= అక్కడక్కడ; తన్నున్+కను= తనను చూడవచ్చిన; ఆప్తజనంబుతోడన్= ఆప్తులతో; కాలవశత్వంబునన్= కాలశక్తికి వశమై; పొందిన= తాను పొందిన (తనవారు పొందిన); దుర్దశన్= చెడుస్థితిని; మురివిన మదితోన్= ముక్కలైన మనస్సుతో; తగవు+బనరన్= సముచితరీతిలో; అతఁడు= ఆ అర్జునుడు; చెప్పన్+చొచ్చెన్= చెప్పటం మొదలు పెట్టాడు.

తాత్పర్యం: కురుక్షేత్రం చేరి, అక్కడ తనను చూడటానికి వచ్చిన ఆప్తులతో కాలశక్తికి వశమై తాము పొందన దుర్దశను ముక్కలైన మనస్సుతో సముచితమైన రీతిలో అర్జునుడు చెప్పటం మొదలు పెట్టాడు.

సీ. కోపించి గాంధారి శాప మిచ్చిన యాది | యాదవసంక్షయ మగుట యెట్లు
దప్పదు; మనము తండ్రాలవృధ్యస్త్రీజి | నంబుల నెల్ల నర్మంబు లైన
రాఘుల సత్కృతిష్టోవిశోకంబులఁ | గాఁ జీయవలయు; నక్కలమునకు
నొదవి యత్తెఱగున కుత్సహించుట కృత్య | మర్జున! నీ కని యాదుచుండుఁ
ఆ. బలుమఱును దలంచి పొండవాగ్రజుఁ దబి | కారణముగ నతని కరుణ పెంపు
నొప్పు నెఱుగుఁ గాక యిప్పార్థుఁ దయ్యదు | నికర శేషజనుల నెమ్మి నిలిపె.

191

ప్రతిపదార్థం: కోపించి= కోపగించుకొని; గాంధారి= గాంధారిమహాదేవి; శాపము+ఇచ్చిన+అది= శాపమిచ్చి ఉన్నది; యాదవ సంక్షయము+అగుట+ఎట్లున్+తప్పదు= యాదవులు నశించటం ఎట్లాగూ తప్పదు; మనము= పొండవులమైన మనం; తద్దం= ఆ యాదవుల; బాల= బాలమను; వృద్ధ+స్త్రీజనంబులన్+ఎల్లన్= వృద్ధులను, స్త్రీలను అందరిని; అర్జుంబులు+బన= తగిన; రాఘులన్= చోట్లలో; సత్త= బాగుగా; ప్రతిష్టా= ఉంచటంచేత; విశోకంబులన్+కాన్= దుఃఖరహితులుగా; చేయవలయున్= చేయాలి; అర్జున!= ఓ అర్జునా!; ఆ+కాలమునకున్= ఆ సమయానికి; ఒదవి= ఉపయోగపడి; ఆ+తెఱఁగునకున్= ఆ కార్యానికి; ఉత్సహించుట= సిద్ధపడటం; నీకున్; కృత్యము+అని= చేయడగినపని అని; పలుమఱును= చాలాసార్లు; తలంచి= తలచుకొంటూ; పొండవ+అగ్రజుఁ దు= ధర్మరాజు; ఆడుచుండున్= అనేవాడు; అది కారణముగన్= అందుచేత; అతనికరుణ= అతడి అధికమైన కరుణను; పెంపున్+ఒప్పున్= వైభవాన్ని, గుణసంపదను; ఎఱుగున్+కాన్= తెలిసినవాడు కాబట్టి; ఈ+పార్థుడు= ఈ అర్జునుడు; ఆ+యదునికర= ఆ యదుసమూహంలో; శేషజనులన్= మిగిలిన ప్రజలను; నెమ్మిన్= ప్రేమతో; నిలిపెన్= ఆయా చోట్ల నిలిపాడు.

తాత్పర్యం: ‘యాదవులమీది కోపంతో గాంధారి శాపమిచ్చి ఉన్నది కాబట్టి యాదవనాశనం ఎట్లాగూ తప్పదు. మనం ఆ యదుబాలురను, వృద్ధ, స్త్రీ జనాన్ని తగిన చోట్లలో నిలిపి వారి శోకాన్ని మరిపించటం చేయతగినపని. అర్జున! ఆ సమయానికి వారికి సహాయపడి ఆ పనికి సిద్ధపడటం నీకు తగిన పని’. అంటూ చాలామార్లు తలచుకొంటూ ధర్మరాజు

అనేవాడు. అందుచేత అతడి అధికమైన కరుణను, వైభవాన్ని, గుణసంపదను తెలిసినవాడు కాబట్టి ఈ విధంగా అర్జునుడు ఆ యదుసముదాయంలో మిగిలిన జనులను ప్రేమతో ఆయా చోట్లలో నిలిపాడు.

సీ. నిలిపిన తెఱిగెల్ల స్యాపవర! చెప్పేదు; విను కృతవర్షనందనునిఁ జూచి
 ‘నీ తల్లియును నీవు నీతోడబ్బట్టిన, వారును మృత్తికావతపురమున
 నిలుఁ’ దని బహుసంపదలు బోల్పు నప్పట్టి, ఇంబుఁ దంధియదేశంబు నిచ్చి
 యఱిపిక్కుఁ జేసేన నాతండు నిజపరి, జనములు దాను హర్షం బెలర్ప

తే. నందుఁ బోయే; సరస్వతి యనగు బరగు, ఘనవగరమున సాత్యకి తనయు నట్ల
 నెయ్యమును గారవంబును నెఱయ నిలిపి, యనుప ముదమున నందుల కతడు చనియో.

ప్రతిపదార్థం: నృపవర!= ఓ రాజైష్టో!; నిలిపిన= నిలిపినటువంటి; తెఱిగు+ఎల్లన్= విధమంతా; చెప్పేదన్= చెప్పుతాను; విను= బాగా వినుము; (అర్జునుడు); కృతవర్షనందనునిన్+చూచి= కృతవర్ష కొడుకును చూచి; నీ తల్లియును= నీ తల్లి; నీవు= నీవు; నీతోడన్+పుట్టినవారునున్= నీ సోదరులూ; మృత్తికావతపురమునన్= మృత్తికావతపురంలో; నిలుఁడు+అని= నిలవండి (ఉండండి) అని; బహుసంపదలన్+పాల్చు+ఆ+పట్టణంబున్= బాగా సంపదలతో కూడిన ఆ పట్టణాన్ని; తదీయదేశంబున్= ఆ దేశాన్ని; ఇచ్చి= ఏలుకొనటానికి ఇచ్చి; అభిషిక్తున్+చేసినన్= అభిషేకం చేయగా; అతండు= అతడు; నిజపరిజనములున్= తన సేవకజనం; తామున్; హర్షంబు+ఎలర్పున్= సంతోషమతిశయించగా; అందున్+పోయెన్= ఆ నగరానికి వెళ్ళాడు; సాత్యకితనయున్= సాత్యకి కుమారుడిని; అట్లు= అట్లగే; సరస్వతి+అనగున్+పరగు= సరస్వతి అని పిలువబడే; ఘనవగరమునన్= పెద్దపట్టణంలో; నెయ్యమునున్= స్నేహమూ; గారవంబునున్= గారవమూ; నెఱయన్= నిండగా; నిలిపి+అనుపన్= ఉండుమని పంపగా; ముదమునన్= సంతోషంతో; అందులమున్= ఆ నగరానికి; అతఁడూ= అతడు; చనియెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు వారిని ఎట్లా నిలిపాడో చెప్పుతాను వినుము. కృతవర్ష కొడుకును చూచి అర్జునుడు ‘నీవు, నీ తల్లి, నీ సోదరులు, మృత్తికావతపురంలో ఉండండి’ అని చెప్పి, చాలా సంపదలు కలిగిన ఆ నగరాన్ని, ఆ దేశాన్ని అతడికి ఏలుకొనటానికి ఇచ్చి అభిషేకం చేశాడు. అతడు తన సేవకులతో కూడి సంతోషమతిశయించగా, ఆ నగరానికి వెళ్ళాడు. అట్లగే సాత్యకి కుమారుడిని సరస్వతి అనే నగరానికి స్నేహగౌరవాలు నిండిన హృదయంతో అభిషేకంచేసి పంపించాడు. అతడూ సంతోషంతో ఆ నగరానికి వెళ్ళాడు.

సీ. తక్కటివాల నిందిపుస్తానగరంబు, నకుఁ గొని చని వజ్ర నాథుఁ గాగ
 నందుఁ బట్టము గట్టి హస్తితురంగ ర, థంబుల విభజించి తగిన భంగి
 నమ్మివ్వరకును సమర్పితంబులు సేసి, యయ్యయి బంధుల నందు నందు
 నందును నిలుచు నట్టిందగుగ నియమించి, యత్కూరుభార్యల నాత్తజ్ఞులను

తే. వజ్రనకు నప్పగించె; నవ్వానుదేవు, పొత్తుఁ డతి వినయంబునఁ బట్టువఱువ
 వారు నిలువక పాశియిల వలచు నెడకు; దాని విని యూరుకుండ భీమానుజుండు.

ప్రతిపదార్థం: తక్కుటివారిన్= తక్కినవారిని; ఇంద్రప్రస్తుతగరంబునకున్+కొని చని= ఇంద్రప్రస్తుతగౌరానికి తీసికొనివెళ్లి; వజ్రాన్= వజ్రాడిని; నాథున్+కాగన్= ప్రభువుగా; అందున్= ఆ నగరంలో; పట్టము+కట్టి= పట్టాభిషేకం చేసి; హస్తి= ఏనుగులను; తురంగి= గుర్రాలను; రథంబులన్= రథాలను; విభజించి= ఆ మూడు రాజ్యాలకు పంచిపెట్టి; ఆ+ముఖ్యరకునున్= ఆ ముగ్గురికి; సమర్పితంబులు+చేసి= సమర్పించి; ఆ+అయి= ఆయా; బంధులన్= బంధువులను; అందున్= మృత్యుకావతంలో; అందునున్= ఇంద్రప్రస్తుతంలో; నిలుచునట్లు+బందగన్+నియమించి= నివసించేటట్లు తగిన నియమకం చేసి; అక్రారు భార్యలన్= అక్రారుడి భార్యలను; ఆత్మజులన్= కుమారులను; వజ్రానకున్+అప్సగించేన్= వజ్రాడికి అప్సగించాడు; ఆ+వాసుదేవస్థాత్ముడు= ఆ వజ్రాడు; అతి వినయంబునన్= అతి వినయంతో; పట్లు+పఱువన్= అనునయించి ఉండుమని కోరుకొన్నాడు; వారు; నిలువకపోయిరి= అక్రూడ నిలువకుండా వెళ్లిపోయారు; భీమ+అనుజండు= అర్జునుడు; దానిన్ విని= ఆ విషయం తెలిసి; ఊరకుండెన్= ఊరుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: తక్కినవారిని ఇంద్రప్రస్తుతానికి తీసికొనివెళ్లి. వజ్రాడిని ప్రభువుగా ఆ నగరంలో పట్టంకట్టి ఏనుగులను, గుర్రాలను, రథాలను ఆ మూడు రాజ్యాలకు పంచి పెట్టి, ఆ ముగ్గురికి సమర్పించాడు. ఆయా బంధువులను మృత్యుకావతంలో, సరస్వతిలో, ఇంద్రప్రస్తుతంలో ఉండేటట్లు నియమకం చేశాడు. అక్రారుడి భార్యలను, పిల్లలను వజ్రాడికి అప్సగించి వారి క్షేమం చూడు మన్మాడు. వజ్రాడు కూడా ఎంతో వినయంతో వారిని అనునయించి ఉండండని కోరినా వారు అక్రూడ నిలువకుండా వెళ్లిపోయారు. ఆ విషయం విన్న అర్జునుడు ఊరుకొన్నాడు.

అర్జునుడు రామకృష్ణుల నిర్మాణంబును యాదవప్రేమ కెట్టిగించుట

క. యాదవకుటుంబముల ను | త్యాదరమున నట్లు నిలిపి హలధరుడును దా
మోదరుడుఁ దెగుట వారల , గాదిలి పొలఁతులకుఁ జెప్పగాఁ దలఁచే మదిన్.

194

ప్రతిపదార్థం: యాదవకుటుంబములన్= యాదవుల కుటుంబాలలోని మూడువంశాలవాళ్ళమా ఒక్కొక్క నగరంలో; అతి+ఆదరమునన్= మిక్కిలి గౌరవంతో; అట్లు= ఆ విధంగా; నిలిపి= ఉండేటట్లు చేసి (అర్జునుడు); హలధరుడును= బలరాముడూ; దామోదరుడున్= కృష్ణుడూ; తెగుట= చనిపోవటాన్ని; వారల= వారి; గాదిలి= ప్రియమైన; పొలఁతులకున్= ప్రేమ (భార్యలకు); చెప్పగాన్= చెప్పాలని; మదిన్= మనసులో; తలఁచేన్= ఆలోచించాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా యాదవకుటుంబాలను ఆయా నగరాలలో అతి ప్రేమాభిమానాలతో నిలిపి, అర్జునుడు ఒకనాడు బలరామకృష్ణులు మృత్యునొందిన విషయం వారి ప్రియపత్నులకు చెప్పాలని ఆలోచించాడు.

చ. తలఁచి యతండు మందగతిఁ దాసును నర్జుజనోత్సరంబు వా
రలకడ కేగె శోకవిధురంబాను చిత్తముతోడు దారు గా
నల కటు వోయి పంకరుహనాభుని రాముని రోసి పల్లినం
బులు భ్రమ సంచరించుటయు బోయ తముం గని యార్థచిత్తుణై.

195

ప్రతిపదార్థం: తలఁచి= ఆలోచించి; అతండు= అర్జునుడు; మందగతిన్= నెమ్మిగా; తాసును; అర్జుజన+ఉత్సరంబు= తగినజన సమాహంతో కలిసి; వారలకడకున్+ఏగి= వారివద్దకు వెళ్లి; శోక= దుఃఖంచేత; విధురంబు+అగు= బాధించబడిన; చిత్తముతోడన్=

మనసులో; తారు= తాము; కానలకున్= అడవులలోకి; అటు+పోయి= ఆ విధంగా వెళ్లి; పంకరుహనాభునిన్= శ్రీకృష్ణుడిని; రామునిన్= బలరాముడిని; రోసి= వెదుతూ; పల్ల+దినంబులు= చాలా రోజులు; భ్రమన్= భ్రమలో; సంచరించుటయున్= తిరుగుతూ ఉండిపోవటమూ; బోయ= ఒక బోయవాడు; తమున్+కని= తమనుచూసి; ఆర్థచిత్తుడు+ఐ= ఆర్థమైన చిత్తము కలవాడై, కరగిన మనస్సు గలవాడై.

తాత్పర్యం: అట్లా ఆలోచించి, అర్బునుడు నెమ్ముదిగా తాను తగిన జనసముదాయంతో కలిసి వారివద్దకు వెళ్లి, దుఃఖంచేత బాధించబడిన మనసుతో తాము అడవులలోకి ఆ విధంగా వెళ్లి శ్రీకృష్ణబలరాములను వెదుతూ చాలా రోజులు భ్రమతో సంచరిస్తూ ఉండిపోవటమూ, చివరికి ఒక బోయవాడు తమను చూచి కనికరించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. కందువ చోటికిఁ కొని పోఁ, వం దా రరుగుటయుఁ జెప్పి వనట గబిలన్

డెందము గలంగఁ గన్నీ, రందంద మొగంబు మీద నగ్గల మురులన్.

ప్రతిపదార్థం: కందువ= రహస్యమైన; చోటికిన్= ఒక తావును; కొనిపోన్= తీసికొనివెళ్లగా; తారు+అరుగుటయున్= తాము వెళ్లటమూ చెప్పి; వనట= దుఃఖం; కదిరిన్= కలుగగా; డెందము= హ్యాదయం; కలంగన్= కలతపాందగా; కన్నిరు= కంటినీరు; అందు+అంద= అక్కడక్కడా; మొగంబుమీదన్= ముఖంమీద; అగ్గలము= అధికంగా; ఉరులన్= ప్రవహించగా.

తాత్పర్యం: రహస్యమైన ఒకతావునకు తీసికొనివెళ్లగా తాము వెళ్లటమూ చెప్పాడు. అతడికి దుఃఖం అతిశయించింది. హ్యాదయం కలతబారింది. కంటినీరు మొగం మీద అక్కడక్కడా ప్రవహించటం మొదలయింది. అప్పుడు(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. తలవాంచి యేమియుఁ బలుకక యప్పార్చుఁ, డున్న నయ్యువిదలు వెన్నుఁ డూర్థు
గతి కేగు టెఱిగి శోకము మూర్చులొంబిను, తెఱగునుఁ బోగిలియు ధీరభావ
మాత్తుల నెలకొన్న నన్న! నీవింతేలి, యడలెదు? కాలపర్యయము నుడుప
వశమె యెవ్వలికిని? వార్తలకొఱత జె, ప్పుము మాకు నసుడు నప్పుణ్ణచలతుఁ

ఆ. దడవిలోన మేము తడసిన బినములి, స్నియు గణించి యంబునిధి పురంబు
రేపకడయ ముంచు నేపాట నిష్టుయి, వచ్చు నెడరు దలగువార మొక్కా!

ప్రతిపదార్థం: తల+వాంచి= తలవంచి; ఏమియున్+పలుకక= ఏమి మాటాడకుండా; ఆ+పార్చుఁడు+ఉన్నన్= అర్బును దుండగా; ఆ+ఉనిదలు= ఆ ప్రీలు; వెన్నుఁడు= విష్ణుడు (శ్రీకృష్ణుడు); ఊర్ధ్వగతికిన్= ఊర్ధ్వలోకాలకు; ఏగుట+ఎటిగి= వెళ్లిపోవటం గుర్తించి; శోకము= శోకం; మూర్చులు+బందిన= మూర్చీభవించిన; తెఱగునవన్= విధంగా; పాగిలియున్= దుఃఖించి కూడా; ధీరభావము= ధైర్యం; ఆత్మలన్= ఆత్మలలో; నెలకొన్నన్= నెలకొనగా; అన్న= నాయనా!; నీవు+ఇంత+ఏల+అడలెదు?= నీవింతగా ఎందుకు దుఃఖిస్తాపు?; కాలపర్యయమున్= కాలపైపరీత్యాప్సి; ఉడుపన్= మాస్పుటానికి; ఎవ్వరికిని= ఎవ్వరికైనా; వశమె?= సాధ్యమవుతుందా?; వార్తల కొఱత= తక్కిన విషయాలు; మాకున్+చెప్పుము; అనుడున్= అనగా; ఆ+పుణ్యచరితుఁడు= ఆ పుణ్యచరిత్ర కలిగిన అర్బునడు; అడవిలోనన్= అడవిలో; మేము= మేము; తడసిన= తిరుగుతూ ఆలస్యం చేసిన; దినములు= దినాలు; అన్నియున్+గణించి= అన్ని లెక్కించి; అంబునిధి= సముద్రం; పురంబు= నగరాన్ని; రేపకడయ= రేపే; ముంచున్=

ముంచివేస్తుంది; ఏ పాటన్= ఏ రీతిగా; ఈ+మెందున్= ఈ విధంగా; వచ్చు+ఎదరు= వస్తున్న ఆపదను; తలగువారము+బ్రో! = తొలగించుకొనగలమో!

తాత్పర్యం: అర్జునుడు తలవంచి ఏమీ మాట్లాడకుండా ఉండిపోయాడు. ఆ ప్రీలకు శ్రీకృష్ణుడు పరమపదించాడని అర్థమయిపోయింది. శోం మూర్తిభవించిన విధంగా దుఃఖించారు. అయినా దైర్యం మనసులలో ఏర్పడగా, అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నారు.' నాయనా! నీ వింతగా ఎందుకు దుఃఖిస్తావు? కాలం ఎదురు తిరిగినప్పుడు ఎవరు ఆపగలరు? తక్కిన విషయాలు చెప్పము' అని వారనగా అర్జునుడు మేము అట్లా అడవిలో బలరామకృష్ణులను వెదుతూ కడచిపోయిన రోజులను అన్నీ లెక్కించి, సముద్రం నగరాన్ని రేపే ముంచివేస్తుంది. ఇట్లా వస్తున్న ఆపదను ఏ ఉపాయంతో తొలగించుకొనగలమో! (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: శ్రీకృష్ణుడి భార్యలు, బలరాముడి సతులు ఎంత సంయుమనం కలిగినవారో ఈ సందర్భం నిరూపిస్తున్నది. అప్పటికి వారు బాగా వయసు చెల్లినవారు కూడా. అందుకే వారు అర్జునుడిని ఓదార్ఘారు.

చ. అను తలపోత్తు నొందుటయు నప్పటి కద్దెస మీకు నెల్లిఁ జై
ప్పిన నుచితంపు భంగులకుఁ బెద్దయుఁ బ్రౌధ్ను చనంగ నప్పురం
బునుఁ గల విప్రముఖ్యజనముల్ పయనంబున కర్మమైన వ
ర్తున మొనలింపలేమి జలరాశి మునుంగుడు రట్లు గావునన్.

198

ప్రతిపదార్థం: అను= అన్నటువంటి; తలపు= ఆలోచన; ఆత్మన్+బందుటయున్= మనసులో రాగా; అప్పటికిన్= అప్పడే; ఆ+దెసన్= ఆ దుస్సితిని; మీకున్+ఎల్లన్+చెప్పినన్= మీకంతా చెప్పితే; ఉచితంపు+భంగులకున్= ఉచితమైన కార్యాలకు; పెద్దయున్+ప్రార్థు= చాలా సమయం; చనంగన్= జరిగిపోతే; ఆ+పురంబునన్+కల= ద్వారకలో ఉన్న; విప్రముఖ్య జనముల్= బ్రాహ్మణులు మొదలైన జనులు; పయనంబునకున్= ప్రయాణానికి; అర్పమైన= తగిన; వర్తనము= పనులను; ఒనరింపన్+లేమిన్= చేయలేకపోవటంవలన; జలరాశిన్= సముద్రంలో; మునుంగుడురు= మునిగిపోతారు; అట్లు+కావునన్= అందుచేత.

తాత్పర్యం: అన్నటువంటి ఆలోచన మనసులో రాగా అప్పడే ఆ దుస్సితిని మీకంతా చెప్పితే మీరు మీరు చేయవలసిన కార్యక్రమాలకు చాలా సమయం గడిచిపోతే ద్వారకానగరంలోని బ్రాహ్మణుడులు ఆ పనులలో ఉండిపోయి, ప్రయాణానికి తగిన సన్మాహాలు చేసికొనలేకపోవటంవలన సముద్రంలో మునిగిపోతారు. అందువలన (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: ఉచితంపు భంగులు= ఓదార్ఘటం, సహగమనానికి సిద్ధపడితే దానికి తగిన ఏర్పాట్లు చేయటం - ఇత్యాదులు.

చ. హరికిని రామదేవునకు నర్సరవిధానము లాచలించి యే
ప్పులకిని జెప్పు కెల్లు పలవారముఁ బోరులు సామజాదులున్
సరకులు నాయితంబు లగు సంఘటనం బొసలించి నాఁటికిం
గర మహధానయుక్తి సమకట్టితి నెవ్వగతోఁ బ్రయాణమున్.

199

ప్రతిపదార్థం: హరికినీస్= శ్రీకృష్ణుడికి; రామదేవునకున్= బలరాముడికి; అర్ధవిధానములు= అర్ధమైన విధులు; ఆవరించి= చేసి; ఎవ్వరికినివ్+చెప్పుక= ఎవరికి చెప్పుకుండా; ఎల్లపరివారమున్= పరివారాన్నంతటినీ; పారులున్= ప్రజలను; సామజి+ఆదులున్= ఏనుగులు మొదలైనవాటిని; సరకులున్= సామానులూ; ఆయితంబులు+లగు= సిద్ధమయ్యే; సంఘటనంబు= సన్నాహం; ఒనరించి= చేసి; నాటికిన్= ఆ రోజుకే; కరము= మిక్కిలి; అవధానయుక్తిన్= ఏకాగ్రతతో; నెవ్వగతోన్= నిండుబాధతో; ప్రయాణమున్= ప్రయాణాన్ని; సమకట్టితిన్= ఏర్పాటుచేశారు.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుబలరాములకు తగిన ఉత్తరక్రియలను చేసి, ఎవ్వరికి చెప్పుకుండా పరివారాన్ని, ప్రజలను, ఏనుగులు మొదలైనవాటిని, ఇతర సంభారాలను, ప్రయాణానికి సిద్ధమయ్యేరీతిలో సన్నాహం చేసి, ఆ రోజే మిక్కిలి ఏకాగ్రతతో నిండుబాధతో ప్రయాణాన్ని ఏర్పాటు చేశాను.

తే. వినుఁడు యాదవభామినీవృద్ధబాల | జనుల నందఱ నుచితపర్తనముతోడు

బ్రౌఢ్యమాడువక ముందర పురజనపు | యుతముగాఁ బుల వెలువరించితిఁ గడంగి.

200

ప్రతిపదార్థం: వినుఁడు= ఇంకా వినండి; యాదవభామినీ= యాదవప్రీలను; వృద్ధ= వృద్ధులను; బాల జనులన్+అందఱన్= బాలురందరినీ; ఉచితపర్తనముతోడన్= తగినరీతిలో; ప్రోద్ధు+పొడువక ముందరన్= ఉదయం కాకముందే; పురజన ప్రయుతముగాన్= పురజనులతో సహా; పురిన్= నగరమునండి; కడంగి= ప్రయత్నించి; వెలువరించితిఁ= బయటకు వచ్చేటట్లు చేశాను.

తాత్పర్యం: ఇంతేకాదు; యాదవప్రీ, బాల, వృద్ధులను తగిన రీతిలో ఉదయం కాకముందే పురజనులతో సహా అందరినీ ద్వారకనుండి బయటపడేటట్లు చేశాను.

విశేషం: దేశంకోసం, ప్రజల సంజ్ఞేమం కోసం కులాచారాలను కూడా త్యాగం చేయాలన్న సందేశం ఈ సందర్భంలో గర్భితంగా ఉన్నది. అందుకే అర్షముడు తరువాత ఇట్లా చెప్పుతున్నాడు.

అ. దానుఁ జేసి మీరు నేనును బ్రయ్యుఁ జా | పంబు లేక వెడలుఁ బడితి; మిచియ

తల్లులార! కరము తప్పయి తోచుట | నుఱ్ల మలఁత ఫేర్లు నులయుచుండు.

201

ప్రతిపదార్థం: తల్లులార!= ఓ మాత్రస్వరూపులారా; దానవ్+చేసి= అందువలన; మీరు, నేనున్= మీరూ, నేనూ; ప్రయ్యున్= నిందా; పాపంబు= పాపం; లేక= లేకుండా; వెడలన్+పడితిమి= బయటపడ్డాం; ఇది+అ= ఇదే; కరము= మిక్కిలి; తప్పు+అయి= తప్పుగా; తోచుటన్= తోచటంవలన; ఉల్లము= హృదయం; అలఁతన్= బాధతో; పేర్లైన్= మిక్కిలిగా; ఉరియుచున్+ఉండున్= అలమటిస్తున్నది.

తాత్పర్యం: ఓ తల్లులారా! ఇట్లా చేయటంవలన నేను, మీరు అపనిందనుండి, పాపం నుండి బయటపడ్డాము. ఇదే చాలా పెద్ద తప్పుగా తోచి, నా హృదయం బాధతో మిక్కిలిగా అలమటిస్తున్నది.

క. వినుఁ డీ తప్పున దీఘము | దముకక యుండంగ నన్ను దయతోఁ జాడుం'

డనుచు నిలఁ జాగి త్రైక్షితఁ | గని యందఱు నెత్తి యతని గారప మెసంగన్.

202

ప్రతిపదార్థం: వినండు= వినండి; ఈ తప్పున్న= ఈ తప్పులో; దోషము= పొపం; తనుకక= అంటక; ఉండంగ్నీ= ఉండేటట్లు; నన్నున్న= నన్ను; దయతోన్= దయతో; చూడుండు= చూడండి; అనుచున్= అంటూ; ఇలన్+వాగి= నేలపై దండాకారంగా వ్రాలి; మ్రొక్కెన్న= మ్రొక్కుగా; కని= చూచి; అందఱ్న= ఆ స్త్రీలందరూ; అతనిన్= అర్జునుడిని; ఎత్తి= పైకిఎత్తి; గౌరవము= గౌరవం; ఎసగన్= అతిశయించగా.

తాత్పర్యం: బాగా ఆలోచించండి. నేను చేసిన ఈ తప్పులో పొపం అంటమండా నన్ను దయతో చూడండి' అంటూ నేలమీద వాలి వారికి సాప్టాంగనమస్కారం చేశాడు. అది చూసి ఆ స్త్రీలకు అతడిపై గౌరవం ఇనుమడించింది. ప్రేమతో అతడిని పైకి లేవనెత్తారు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: ఎంత పెద్ద తప్పులైనా 'దండం' పెద్ద ప్రాయశ్శిత్తంగా మన భారతీయ సంప్రదాయం చెప్పుతుంది. పశ్చాత్తాపంతో పెద్దల యొడ గౌరవంగా చేసే 'ప్రణిపాతం' తప్ప ఇది కేవలం సభ్యతకోసం చేసేదికాదు.

క. **ఊరాల్లి 'యింక నుచితా , చారంబులు నడపుటయ యిచటు గృత్యము: దు రాఘరం బగు విధిచేతకు , నేలికి నడ్డపడవశమే? యేల యలఁదురన్?' 203**

ప్రతిపదార్థం: ఊరాల్లి= ఓదార్చి; ఇంకన్= ఇక; ఉచిత+అచారంబులు= తగిన కార్యాలు; నడపుట+అ= చేయటమే; ఇచటన్= ఇప్పుడు; కృత్యము= చేయగినది; దుర్గ+వారంబు+అగు= వారించటానికి వీలులేని; విధిచేతకున్= విధి చేప్పుకు; ఏరికిన్= ఎవరికైనా; అడ్డపడన్+వశమే?= అడ్డపడటానికి వీలవుతుండా?; అలఁదురన్= క్షోభపడటం; ఏల?= ఎందుకు?;

తాత్పర్యం: వారు అర్జునుడిని ఓదార్చి, 'ఇక చేయగిన కార్యాలను చేయటమే తగిన పని. వారించటానికి వీలులేని విధిచేప్పుకు అడ్డపడటానికి ఎవరికైనా వీలవుతుండా! క్షోభపడటం ఎందుకు?'

విశేషం: భారతీయుల జీవితంలో వైయక్తికమైన దుఃఖంకన్నా సంప్రదాయం ఎంత ప్రధానమో నిరూపించేది కర్కుండ. ఈ యాదవప్రీలు కర్కుయోగినులు. అందుకే విషాదాన్ని అతిక్రమించారు.

రుక్మిణీదేవి మొదలగు కృష్ణభార్య లగ్నిప్రవేశము చేయుట (సం.16-8-71)

సీ. అని పల్చిరప్పిండునందు రుక్మిణియు జాం , బవతియులోనగు పడ్డముఖులు

గొందటు గొలిలి కురునాథ! యసుమర , ఇమునకు బంధుజనంబులెల్ల

శోకార్థులై రోదనాకులత్థము నొంది , రసుమృతికలనకు నమలయున్న

యూ బలదేవ మురాంతక మహిషుల , కతి విభవం ఔన యానకల్ప

తే. నంబు నాకల్పరచనంబు నడపి నరుఁడు , చందనాగురుమయచితాసంవిధాన

మాచలించి యుర్వప్రకారాగ్ని విధి యొ , నర్సే మహానీయవిర్జనంబుల బనిచి.

204

ప్రతిపదార్థం: మరునాథ!= రాజు!; అని= ఈ విధంగా; పల్చిరి= చెప్పారు; ఆ+పిండునందున్= ఆ స్త్రీల గుంపులో; రుక్మిణియున్= రుక్మిణి; జాంబవతియున్= జాంబవతి; లోనగు= మొదలైన; పద్మముఖులు= కమలముఖులు (స్త్రీలు); కొందటు= కొంతమంది;

అనుమరణమునకున్= సహగమనానికి; కోరిరి= కోరుకొన్నారు; బంధుజనంబులు+ఎల్లన్= బంధువులంతా; శోక= శోకంచేత; ఆర్తులు+ఇ= వ్యధితులై; రోదన= ఏడ్నుచేత; ఆకులత్యమున్= క్షోభ; ఒందిరి= పొందారు; అనుమృతి= సహగమనం; కలనకున్= చేయటానికి; అమరి+ఉన్న= సిద్ధంగా ఉన్న; ఆ బలదేవ= ఆ బలరామ; ముర+అంతక= కృష్ణుల; మహిమలకున్= రాణులకు; అతివిభవంబు+ఇన= వైభవోవేతంగా; యానకలునంబున్= పల్లకీని ఏర్పాటు చేయటం; ఆకలురచనంబున్= వేషభూషణాలను అలంకరించటం; నడపి= చేసి; నరుడు= అర్జునుడు; చందన+అగురుమయ= మంచిగంధపు చెక్కులతోనూ, అపురుగడ్డితోనూ తయారుచేసిన; చితా= చితాగ్నిని; సంవిధానము= ఏర్పరచటం; ఆచరించి= చేసి; అర్పద్రుక్కార= తగినవిధంగా; అగ్నిధిన్= అగ్నికార్యాన్ని; మహాయ= పూజ్యాలైన; విప్రజనంబున్= బ్రాహ్మణాజనులను; పనిచి= పంపి; ఒన్నోన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా యాదవాంగమలు చెప్పారు. వారిలో రుక్మిణి, జాంబవతి మొదలైన స్త్రీలు సహగమనం చేస్తామన్నారు. బంధువు లంతా శోకంతో వ్యధము పొందారు. ఏడ్చివిడ్చి క్షోభపడ్డారు. సహగమనం చేయటానికి సిద్ధంగా ఉన్న ఆ పట్టపురాణులకు అతివైభవంతో పల్లకీలు ఏర్పాటుచేసి, వస్త్రభూషణాలంకారాలు చేయించి, అర్జునుడు మంచి గంధపు చెక్కులతోనూ, అపురుగడ్డితోనూ చితాగ్నిని ఏర్పరిచి, మహాయిలైన పురోహితులను పంపి, అగ్నికార్యం నిర్వహించాడు.

క. విను సత్యభామలోనగు, వనితాజను లభిక నియతి వనములకుఁ దపం
బొనలంపుఁ బూని కొందఱు, చని రవ్విధమున నలుప్పుసత్యర్థుండై.

205

ప్రతిపదార్థం: విను= రాజు! వినుము!; సత్యభామలోనగు= సత్యభామ మొదలైన; వనితాజనులు= స్త్రీలు; కొందఱు= కొంతమంది; అధికనియతిన్= తీవ్రమైన నియమంతో; వనములకున్= అడవులకు; తపంబు+ఒనరింపన్+పూని= తపస్సు చేయటానికి పూనుకొని; చనిరి= వెళ్ళారు; ఆ+విధమునన్= ఆ విధంగా (నరుడు); అలుపు= లోపంరాని; సత్త+కర్ముండు+ఇ= విధి ప్రయుక్త కర్మ కలిగినవాడై.

తాత్పర్యం: సత్యభామ మొదలైన స్త్రీలు కొంతమంది తీవ్రనియమంతో అడవులలో తపస్సు చేయటానికి నిశ్చయించుకొని వెళ్ళాయారు. ఇట్లా అర్జునుడు ఏ లోపమూ రాకుండా విధిప్రయుక్తకర్మను ఆచరించాడు. తరువాత- (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. లభిలబంధు జనంబుల నాప్తుజనుల, నర్స్రవాక్యప్రయుక్తి సూరాల్చి యుచిత
మార నామంత్రితులఁ జేసి యత్త లురులఁ, బోయె నా క్రీడి సాత్యవతేయగుత్తిచి.

206

ప్రతిపదార్థం: అభిలబంధుజనంబులన్= బంధువులందరినీ; అప్రజనులన్= స్నేహితులను; అర్ఘువాక్యప్రయుక్తిన్= వారివారికి తగిన మాటలతో; ఊరార్పి= ఓదార్పి; ఉచితము+అరన్= తగిన విధంగా; ఆమంత్రితులన్+చేసి= వీడ్చోని; అప్రులు+ఉరులన్= కన్నీరు కారగా; ఆ క్రీడి= ఆ కిరీటి (అర్జునుడు); సాత్యవతేయున్+గుటెచి= సాత్యవతేయుడైన వ్యాసుడి వద్దకు; పోయెన్= వెళ్ళాడు.

తాత్పర్యం: బంధుమిత్రులను తగిన విధంగా వీడ్చోని, కంటతడి వెట్టుకొని, అర్జునుడు వ్యాసుడి వద్దకు వెళ్ళాడు.

అర్జునుడు వేదవ్యాసునొద్దకుఁ బోయి యాదవక్కయంబు చెప్పట (సం.16-9-1)

- సీ.** పోయి మరున్నటిపొంత యాత్రమును; నర్జునునమున నేకాంతనిరతి
నాసీనుడై యున్న యమ్మహసిత్పునిగసి; యత్యంతభక్తిసాప్షోంగవినతి
యాచరించిన జాచి యమ్మహానీయ వి; ద్వానిథి సేరంగ నతనిఁ జలిచి
తన సమీపంబున నునిచి తద్వాదనమ్ముఁ; గనుగొని ని నైఱుగంగ రాదు
- తే.** వెడమెగం బైశ బిధియేను విజయ! యెట్లు; కేల కెత్తిగెతి నిధియేమి? కినుకవొడమి
వధమునకు నయోగ్యండగువానిఁ జంపి; తే? పరాజితుడైతే? నీ తెఱగు సెపుము.' **207**

ప్రతిపదార్థం: పోయి= వెళ్లి; మరుత్త+నది= ఆకాశగంగ; పొంత= సమీపంలో; ఆశ్రమమున్న= ఆశ్రమంలో; అర్జు+ఆసనమున్న= తగిన ఆసనంలో; ఏకాంతనిరతిన్= ఏకాంతంలో ఆసక్తితో; ఆసీనుడు+బ ఉన్న= ఆసీనుడుగా ఉన్న; ఆ+మహాత్మునిన్+కని= ఆ మహాత్ముడిని చూచి; అత్యంతభక్తిన్= మిక్కిలి భక్తితో; సాప్షోంగవినతి= సాప్షోంగ నమస్కారం; ఆచరించిన్= చేయగా; చూచి; ఆ+మహానీయ విద్యానిథి= ఆ గొప్ప విద్యానిథి (బ్రహ్మవిద్యావేత్త); అతనిన్= అర్జునుడిని; చేరంగన్= రమ్మని; పెలిచి; తన సమీపంబున్న= తన దగ్గర; ఉనిచి= ఉంచికొని; తద్వ+వదనమ్మున్న= అతడి ముఖాన్ని; కనుగొని= చూచి; విజయ!= అర్జునా!; నిన్నున్+ఎలుగంగన్+రాదు= నీవు ఎందుకిట్లా ఉన్నావో తెలియటంలేదు; వెడమెగంబు+అయినది= ముఖం వికారంగా మారిపోయింది; ఇది= ఈ విషయం; ఏను= నేను; ఎట్లకేలకున్= చివరికి; ఎత్తిగితిన్= గుర్తించాను; ఇది ఏమి!= ఎందుకిట్లా!; కినుక+పాడమి= కోపం పుట్టి; వధమునకున్= చంపటానికి; అయోగ్యండు+అగువానిన్= అర్పుడు కానివాడిని; చంపితే?= చంపావా?; పరాజితుడు+ఎతె?= ఓడించబడ్డావా?; నీ తెఱగు= నీ పరిస్థితి; చెపుమ= చెప్పము.

తాత్పర్యం: అట్లావెళ్లి అర్జునుడు ఆకాశగంగ ప్రాంతంలో ఒక కుటీరంలో ఉచితాసనంలో ఏకాంతాభిలాపతో కూర్చున్న ఆ మహాత్ముడిని చూచి, మిక్కిలి భక్తితో సాప్షోంగనమస్కారం చేశాడు. ఆ బ్రహ్మవిద్యానిథి అర్జునుడి సమీపానికి రమ్మని కూర్చుండబెట్టుకొని, అతడి ముఖాన్ని చూచి, 'అర్జునా! నీవు ఎందుకిట్లా ఉన్నావో తెలియదు. ముఖం వికారంగా మారిపోయింది. ఇది నేను ఇంతసేపటికి గుర్తించాను. ఇది ఏమిటి? కోపం వచ్చి చంపటానికి అర్పుడు కానివాడిని చంపావా? లేక యుద్ధంలో ఓడిపోయావా? నీ పరిస్థితి ఏమిటో చెప్పము.'

- చ.** అనవుడు నాతఁ డిట్లు లను నమ్మహితాత్మునితోడు బధ్మ లో
చనుడు నవాంబుద్రుతిను చారుతనూలసితుండు దేవకీ
తనయుఁడు రామదేవుఁడును దానును మేను దొఱంగిపాశియే నే
మనగల? దెల్ల యాదవులు నాఱడి భోయిల సంయమీశ్వరా!

208

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని అడుగగా; అతడు= అర్జునుడు; ఆ+మహిత+అత్ముని తోడన్= ఆ మహాత్ముడైన వ్యాసమహర్షితో; (ఇట్లా అన్నాడు); సంయమి+శశ్వరా!= బుప్రేష్టుడా!; పద్మలోచనుడు= కమలనేత్రుడు; సవ+అంబుద+ప్రతిమ= కొత్తమేఘానికి దీట్లిన; చారు= అందమైన; తనూలసితుండు= దేహాప్రకాశం కలవాడు; దేవకీ తనయుఁడున్= దేవకీపుత్రుడును; రామదేవుఁ దున్న= బలరాముడూ; తానునున్= తానుకూడా; మేనున్= దేహాన్ని; తొఱంగిపోయెన్= విడిచిపోయాడు; ఏమన్న+కలదు?= చెప్పటానికి ఏముంది?; ఎల్ల యాదవులు= యాదవులందరూ; ఆఱడిన్+పోయిరి= నశించిపోయారు.

తాత్పర్యం: అని అడుగగా అర్జునుడు ఆ మహాత్ముడితో ఇట్లా అన్నాడు; ‘బుషీషురా! పద్మపత్రనేత్రుడు, నీలమేఘునికి దీటైన శరీరకాంతి కలిగినవాడు, దేవకీతనయుడు అయిన శ్రీకృష్ణుడు, బలరాముడు తనువులు వదలిపెట్టారు. ఏమి చెప్పను? యాదవులంతా నశించిపోయారు.

క. మహితాయుధ సంప్రహాతులు, సహించు దృఢదేహాధ్యతుల సదిసన్న మహా
త్వహానులు యాదవవీరులు, నిహాతు లయిల తుంగలను మనీషిప్రవరా!

209

ప్రతిపదార్థం: మనీషిప్రవరా!= (పండిత బుద్ధిమంతులలో) శ్రేష్ఠుడా!; మహిత= గొప్ప; ఆయుధ= ఆయుధాల; సంప్రహాతులు= దెబ్బలు; సహించు= సహించేటటువంటి; దృఢ= గట్టి; దేహాధ్యతులన్= దేహ దార్ఢులతో; సదిసన్న= ప్రసిద్ధినొందిన; మహా+ఉత్త+ సహానులు= చాలా ఉత్సాహం గలవారు; (అయిన) యాదవవీరులు= యాదవులు; తుంగలను= తుంగపరకలతో; నిహాతులు+అయిరి= చచ్చారు.

తాత్పర్యం: గొప్ప గొప్ప ఆయుధాల దెబ్బలు సహించేటటువంటి గట్టి దేహ దార్ఢులతో ప్రసిద్ధి నొందిన మహా సహానశక్తి ఉన్న యాదవవీరులు తుంగపరకలతో చనిపోయారు. పండితశ్రేష్ఠుడా! దీనిని ఏమనాలి?

విశేషం: వ్యాసుడిని ‘మనీషి ప్రవరా!’ అన్న సంబోధనతో పిలవటంలో చాలా ఆంతర్యం ఉన్నది. అర్జునుడు వచ్చినది యాదవనాశనం ఎందుకు జరిగింది? కృష్ణుడు చనిపోవటమేమిటి? తాను బోయుల చేత చిక్కుటమేమిటి? ఇట్లాంటి ప్రశ్నలతో, దానిని చెప్పగలవాడు ‘మనీషి’. వారిలో శ్రేష్ఠుడు ‘వ్యాసుడు’.

తే. అట్లు రామకృష్ణులు సర్వయాదవులను, దెగినఁ జిత్తంబు పొగులంగ మగువపిండు
బాలవృద్ధులఁ కొనిరాగఁ బథమునందు, నన్ను బోయులు డాకిన నగుచు నేను.

210

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; రామకృష్ణులన్= బలరామకృష్ణులు; సర్వయాదవులను= యాదవులందరూ; తెగినన్= చనిపోగా; చిత్తంబు= మనస్సు; పొగులంగన్= వ్యథపడగా; మగువపిండున్= యాదవప్రేశులను; బాలవృద్ధులన్= ప్రిల్లలను, ముసలివారిని; కొనిరాగన్= వెంట తీసికొని రాగా; పథమునందున్= దారిలో; నన్నున్= నన్ను; బోయులు= కిరాతులు; తాకినన్= ఎదుర్కొనగా; నేను= నేను; నగుచున్= నవ్వుతూ (తరువాతి పద్యంతో అన్నయం).

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా బలరామకృష్ణులు, సర్వయాదవులు చనిపోగా మనసు వ్యథచెంది యాదవప్రేశులవృద్ధులను వెంట తీసికొని వస్తుండగా దారిలో నన్ను బోయులు ఎదిరించారు. అప్పుడు నేను నవ్వుతూ.

చ. ఘనతరబాహుశక్తియును గాండివశక్తియు నష్టశక్తియు
శ్వసమున నష్టి యష్టు మునినాథి, కడంగితి నెట్లుకేల క
ధ్యనువు గుణంబుఁ గుఖ్యతి; నుద్రుత బాహుల లేకయుండె న
ప్రునికరమంతుతుములు సంపూతిఁ బోందవ యేమి సెప్పుదున్?

211

ప్రతిపదార్థం: మునినాథ!= మునులలో శ్రేష్ఠుడా!; ఘనతర= మిక్కిలి గొప్పదైన; బాహుశక్తియునున్= బాహుబలమూ; గాండివశక్తియున్= గాండివధనుస్సు శక్తి; అప్రుశక్తియున్= అప్రుశక్తి; మనమునన్= మనసులో; నచ్చి= జ్ఞాపకం ఏర్పడి; అప్పు=

అప్పుడు; (నేను); కడంగితిన్= యుద్ధం చేయబూన్కొన్నాను; ఎట్లకేలకున్= ఎట్లాగో; ఆ+ధనవుగుణంబున్+కూర్చుతిన్= ధనవునకు అల్లెత్తాడును సంధించాను; బాహులన్= బాహువులలో; ఉద్గత= ఉద్ధతి; లేక+ఉండెన్= లేకుండా ఉండింది; అప్రతినికర= అప్రతిసముదాయానికి సంబంధించిన; మంత్ర తంత్రములు= మంత్రతంత్రాలు; సంస్కృతిన్= గుర్తులోకి; పొందవ= రావయ్యెను; ఏమి+చెప్పుదున్?= ఏమి చెప్పను?

తాత్పర్యం: మునిశేషో! మిక్కిలి గొప్పదైన నా బాహుబలమూ, గాంఢీవశక్తి మనసులో స్ఫురించాయి: వాటి భరోసాతో యుద్ధం చేయబూనాను. ఎట్లాగో ఆ బాణానికి అల్లెత్తాటిని సంధించాను. కానీ బాహువులలో ఉద్ధతి లేకుండా పోయింది. అప్రతిసముదాయానికి సంబంధించిన మంత్రతంత్రాలు ఏమి గుర్తుకు రావటంలేదు ఏమి చెప్పను?

క. బోయల సంహృతికిఁబ్రకృతి, సాయకసంపాతనములు సాలవే? యుని యే

నేయఁ దొడగ దొనలు చెనటు, లై యుండె, నొకండుఁ జేయునబి లేదయ్యున్.

212

ప్రతిపదార్థం: బోయల= ఆ బోయల యొక్క; సంహృతికిన్= సంహోరానికి; ప్రకృతి= సహజమైన; సాయక= బాణాలు; సంపాతనములు= వేయటం; చాలవే?= చాలవా?; అని; ఏను; ఏయన్+తొడగన్= వేయటం మొదలుపెట్టగా; దొనలు= అమ్ముల పొదులు; చెనటులు+బ+ఉండెన్= వ్యధం అయ్యాయి; ఒకండున్= ఒకడినికూడా; చేయునది= చేయటానికి; లేదు+అయ్యెన్= ఏమి లేకపోయింది.

తాత్పర్యం: ఆ బోయలను చంపటానికి సహజమైన బాణాలు (మంత్రంతో సంబంధం లేనివి) ప్రయోగిస్తే చాలదా? అనుకొని నేను వేయటం మొదలు పెట్టాను. చిత్రంగా అమ్ముల పొదులు వ్యధం అయిపోయాయి. నేను ఒకడినికూడా ఏమి చేయలేకపోయాను.

క. నెవ్వగయు నచ్చెరువు మంచి, నివ్వటిలగ నప్పు దేసు నివ్వెఱపడితిన్

జివ్వన ముసల కిరాతులు, క్రొవ్వెసకం బెసగుఁ జాటగొని రజ్జునులన్.

213

ప్రతిపదార్థం: నెఱ+వగయున్= నిండుబాధా; అచ్చెరువున్= అశ్చర్యమూ; మదిన్= మనసులో; నివ్వటిలగన్= అతిశయించగా; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఏను= నేను; నిండు+వెఱ= నిశ్చేష్టతను; పడితిన్= పొందాను; చివ్వనన్= శీఘ్రంగా; కిరాతులు= బోయలు; ముసరి= చుట్టుకొని; క్రొవ్వు+ఎనకంబు+ఎనగన్= గర్వం అతిశయించగా విజ్ఞంభణతో; ఆ+జనులన్= ఆ యాదవులను; చాటగొనిరి= దోచుకొన్నారు.

తాత్పర్యం: నా మనసులో చాలా బాధా, అశ్చర్యమూ కలిగాయి. ఆ సమయంలో నేను నిశ్చేష్టడ నయ్యాను. ఆ బోయలు వెంటనే ఆ యాదవసమూహాన్ని చుట్టుకొని, గర్వంతులై వారిని అతివిజ్ఞంభణతో దోచుకొన్నారు.

ఆ. చాపదండ నిహాతి నోపిన భంగిఁగి, రాతకోటి నాగి రామకృష్ణ

వల్లభాదు లైన వనితలు గొందఱ, వృద్ధబాలకులను వెరపుతోడ.

214

ప్రతిపదార్థం: చాపదండ నిహాతిన్= ఆ బాణందెబ్యతో; ఓపిన భంగిన్= నాకు చేతనైనంత; కిరాతకోటిన్= ఆ బోయలను; ఆగి= ఆపి; రామకృష్ణ వల్లభాదులు+బన= బలరామకృష్ణల భార్యలు మొదలైన; వనితలన్= ప్రీతిలను; కొందరినీ; వృద్ధ బాలకులను= ముసలివారినీ, పిల్లలను; వెరపుతోడన్= ఉపాయంతో.

తాత్పర్యం: అంత నేను నా గాండీవంతో వారిని నాకు చేత్తైనంత వరకు మోది వారిని ఆపి, బలరామకృష్ణుల భార్యలు మొదలైన కొంతమంది ప్రైలను, వృద్ధబాలకులను ఉపాయంతో (తరువాతి పద్యంతో అస్వయం).

K. కాచికాని వచ్చి తగ నా , నేచిన య ట్లచట నచట నిలిపితి మునినా
థా! చేటును భంగంబును , నై చిత్తము శోకమునకు నగ్గం బయ్యెన్.

215

ప్రతిపదార్థం: కాచికాని= రక్షించుకొని; వచ్చి= తిరిగివచ్చి; తగ్గు= తగినట్లుగా; నా నేచినఅట్లు= నేను నేర్చినట్లు; అచటన్+అచటన్= అక్కడక్కడా; నిలిపితిన్= నిలిపాను; మునినాథా!= ఓ మహర్షి! (ఇందువలన); చేటును= ఆపద; భంగంబును= ఓటమి; ఇ= పాంది; చిత్తము= మనసు; శోకమునకున్= దుఃఖానికి; అగ్గంబు+అయ్యెన్= వశమయింది.

తాత్పర్యం: రక్షించుకొని వచ్చి, తగినట్లుగా వారిని ఆయాచోట్లలో నా నేర్చిన విధంగా నిలిపాను. ఓ మునిశ్రేష్టా! ఈ కారణంచేత ఆపద, ఓటములపాలై నా మనసు శోకానికి వశమైపోయింది.

T. పడని పాటు వాటిల్లిన వెడమొగంబు , పడక యెట్లుండవచ్చు? దపఃప్రకీర్త
సీయ! యిం కిట యే నేమి సేయువాడు? , నెసగు దయతోడ నాశతి యిమ్ము నాకు.'

216

ప్రతిపదార్థం: తపన్+ప్రకీర్తసీయ!= తపస్సుచే మిక్కిలి స్తుతించదగినవాడా!; పడనిపాటు= రారాని అపాయం; పాటిల్లినన్= వప్పే; వెడమొగంబు= ఏకారమైన ముఖం; పడక= రాకుండా; ఎట్లుండవచ్చున్?= ఎట్లా ఉండగలను?; ఇంకన్+ఇట= ఇక ఇక్కడ; ఏను+ఏమి+చేయువాడన్?= నేను ఏమి చేయాలి?; ఎసగు= అతిశయించే; దయతోడన్= దయతో; నాకున్= నాకు; ఆశతి+ఇమ్ము= ఆజ్ఞాపించుము.

తాత్పర్యం: బుపీశ్వరా! నీవు తపస్సుచేత మిక్కిలి స్తుతించబడిన బ్రహ్మజ్ఞానివి. ఎప్పుడూ రాని అపాయం మీదపడితే ముఖం ఏకారం కాకుండా ఎట్లా ఉంటుంది? ఇక ఇక్కడ నేను ఏమి చేయాలో మీరు దయతో నాకు సెలవిష్యండి.'

వేదవ్యాసుఁ దర్జనునకు హితోపదేశము చేయుట (సం.16-9-25)

S. అన విని యమ్మహిముని క్రీడి కిట్లను , సంయమిదత్తీగ్రహాపనిషత్తి
సభిలయాదపులును నట్టెలి: దానికి , నడలగు బనిలేదు: హాల యెఱుంగు
మున్న యా సంక్షయ మస్సి చెప్పెద విను ప్రాప్తకాలంబగు పనికి నడ్డ
పడనేల యని యాత్మ భావించి యతుఁ దుపేక్షాపరుణ్ణె యుండెగాక: మూడు

T. భువనములు నస్యధాత్మంబుఁ బొందఁజేయుఁ , జాలువాడు కణ్వాదుల శాప ముడుప
శక్తి లేకుండెనే? యవశ్యంబు భావి , ర్యైనయిభిగాన యదునాశ మయ్యుఁ జుఫ్పె,

217

ప్రతిపదార్థం: అనన్= అని అడుగగా; విని= వినివాడై; ఆ+మహిమున్= వేదవ్యాసుడు; క్రీడికన్+ఇట్లు+అనున్= అర్జునుడితో ఇట్లా చెప్పెడు; సంయమి= బుములచేత; దత్త= ఇవ్వబడిన; ఉగ్ర= భయంకర; శాపనిషత్తిన్= శాపందెబ్బరు; ఆభిలయాదపులునున్= యాదపులంతా; అట్లు+ఇరి= అట్లా అయ్యారు; దానికిన్= దానికి; అడలగన్= బాధపడవలసిన; పనిలేదు= అవసరం లేదు;

అన్న!= ఓ నాయనా!; హరి= శ్రీకృష్ణుడు; ఆ సంక్షయము= యాదవనాశము; మున్సు+లు= ముందుగానే; ఎఱుంగున్= ఎరుగును; చెప్పుదన్= చెప్పుతాను; విను= వినుము; ప్రాప్తకాలంబు+లగు= కాలం దాపురించిన; పనికిన్= కార్యానికి; అడ్డపడన్= అడ్డుగా వ్యవహారించటం; ఏల+లని= ఎందుకని; ఆత్మన్+భావించి= మనసులో భావించి; అతఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; ఉపేళ్ళాపరుఁడు+ఱ= ఉపేళ్ళ కలిగి; ఉండెన్+కాక= ఉన్నాడు కాని; మూరుఁడుభువనములు= ముల్లోకాలు; అన్యధాత్యంబున్= తారుమారు; పాందన్+చేయన్+చాలువాఁడు= అయ్యెటట్లు చేయకలిగినవాడు; కణ్ణ+అరుల= కణ్ణదిమహర్షుల; శాపము+ఉడుపన్= శాపాన్ని ఆపగా; శక్తి లేకుండనే?= శక్తిలేనివాడా?; అవశ్యంబు= తప్పనిసరిగా; భావి+బన+అది= జరగవలసినది; కాసన్= కాబట్టి; యదునాశము+అయ్యెన్+చుప్పె?= యదునాశనం అయింది సుమా!

తాత్పర్యం: అని అడుగగా విష్ణువాడై వేదవ్యాసుడు అర్జునుడితో ఇట్లూ చెప్పాడు: ‘బుమ లిచ్చిన భయంకరమైన శాపపు దెబ్బును యాదవు లట్లా నశించారు. దానికి దుఃఖించవలసిన పనిలేదు నాయనా! శ్రీకృష్ణుడికి యాదవనాశనం ముందుగానే తెలుసును. చెప్పుతాను వినుము. కాలం దాపురించిన కార్యానికి అడ్డుగా వ్యవహారించటం ఎందుకని మనసులో భావించి శ్రీకృష్ణుడు ఉపేళ్ళతో ఉన్నాడు కాని, ముల్లోకాలము తారుమారు చేయగలిగిన శ్రీకృష్ణుడు కణ్ణది మహర్షుల శాపాన్ని ఆపటానికి శక్తి లేనివాడా?; తప్పనిసరిగా జరగవలసిన కార్యం కాబట్టి యదునాశన మయింది సుమా!

విశేషం: సర్వమూ కాలాధీనమై ప్రవర్తిసుందన్న పూర్వపర్యాలలోని సిద్ధాంతాన్నే ఈ పద్యమూ నిరూపిస్తాడి. వ్యాసుడు మహాభారతంలో ఈ విషయాన్నే కేంద్రభూతంగా నిరూపించాడు.

- ఉ. నీ వని సేయ నీవలని నెయ్యమునం గృహ నశ్యస్తిస్తముం
దా వధియించు శూలధరతాస్పురణం బెసంగం ముంద ర
ద్రైవుడు; దానిఁ గాంచు భవధియసమంచిత దృష్టియున్ నినుం
గావడ యూ మురాంతకుఁడు కాలవిపర్యయ మావహిాల్టున్.

218

ప్రతిపదార్థం: నీవు; అని+చేయన్= యుద్ధం చేయగా; నీవలని= నీపట్ల ఉన్న; నెయ్యమున్= స్నేహంతో; కృపన్= దయతో; అన్య సైన్యమున్= శత్రుసైన్యాన్ని; తాన్= తాను; ఆ దేవుడు= ఆ కృష్ణుడు; శూలధరతాస్పురణాంబు+ఎసంగంగ్న్= రుద్రత్వస్పురణ అతిశయించగా; వధియించున్= చంపేవాడు; దానిన్= దానిని; భవదీయ= నీ; సమంచిత దృష్టియున్= సుందరమైన దృష్టి; కాంచన్= కనుగొనేది; ఆ మురాంతకుఁడు= అట్లాంటి శ్రీకృష్ణుడు; కాలవిపర్యయము= కాలం అడ్డు తిరగటం; ఆవహిాల్టున్= దాపురించటం వలన; నిన్ను= నిన్ను; కావడు+అ= కాపాడలేదు.

తాత్పర్యం: అర్జునా! నీవు యుద్ధం చేయగా నీపట్ల ఉన్న స్నేహంతో కృపతో శత్రుసైన్యాన్ని తాను (ఆ శ్రీకృష్ణుడు) రుద్రత్వస్పురణ ఆవహిాలగా చంపేవాడు. నీ సుందరదృష్టి దానిని కనుగొనేది. అట్లాంటి శ్రీకృష్ణుడు కాలం అడ్డు తిరగటం దాపురించటంవలన నిన్ను కాపాడలేదు.

విశేషం: గీతోపదేశం చేసినపుడు శ్రీకృష్ణుడు తానే చంపేవాడని అర్జునుడు నిమిత్తమాత్రుడని చెప్పిన పరమేష్టరకర్తృత్వ సిద్ధాంతాన్ని వ్యాసుడు ఇక్కడ వ్యాఖ్యానిస్తున్నాడు. అంటే మహాభారత యుద్ధాన్ని చేసింది; శత్రువులను ‘కాల’ రూపుడుగా చంపింది శ్రీకృష్ణుడే అని అర్థం. ఆ ‘కాలం’ ప్రచోదించిన రితిగా తన అవతారాన్ని చాలించారు. ‘రుద్రాంశ’ నశించింది. అందుకే బిడిపోయాడని అర్థం. (మురాంతకుడు= మురాసురుడిని చంపినవాడు కృష్ణుడు అని అర్థం).

చ. ధరణిభరంబు వాప నవతారము నొందిన విష్ణుఁ దత్తేఱం
గరుడుగ నిర్వహించి యజరామరనిష్టుల నిర్వికార భా
స్వరనిజసత్యదంబు సుపశాంతిపరుండయి పాండె దానికిం
గురుకులవర్ధ! శోకమునుఁ గుండుదురే మిముఁ బోటి బోధనుల్?

219

ప్రతిపదార్థం: కురుకులవర్య!= కురుకులజైష్టుడా!; ధరణిభరంబు= భూభారం; పాపన్= తొలగించటానికి; అవతారమున్= అవతారాన్ని; ఒందిన= ఎత్తిన; విష్ణుడు= నారాయణుడు; ఆ+తెఱంగు= ఆ పని; అరుదుగన్= అపూర్వంగా; నిర్వహించి= చేసి; అజర+అమర= ముసలితనమూ, మృత్యుపూ లేని; నిష్టుల= కళారేతమైన; నిర్వికార= వికారాలు లేని; భాస్వర= ప్రకాశించే; నిజ= తన; సత్త+పదంబున్= సత్తస్తానాన్ని; ఉపశాంతి= ఉపశమింపజేయ; పరుండు+అయి= ఆసక్తిగలవాడై; పాందెన్= చేరాడు; దానికిన్= దానికి; మిముటోటి= మీవంటి; బోధనుల్= జ్ఞానులు; శోకమునున్= దుఃఖంతో; కుందురురే?= బాధపడతారా?

తాత్పర్యం: భూభారాన్ని తొలగించటానికి అవతారమైత్తిన నారాయణుడు ఆ పని అపూర్వంగా నిర్వహించి ముసలితనం, మృత్యుపూ లేనిదీ, కళాతీతమైనదీ, వికృతిలేనిదీ, అయి ప్రకాశిస్తూ ఉండే తన ‘సత్త’ స్తానాన్ని ఉపశమం పొందినవాడై చేరాడు. దానికి మీవంటి జ్ఞానులు శోకంతో బాధపడటమా!

విశేషం: పరమాత్మ సత్త అని వేదాంతపరిభాషలో పిలువబడింది. ‘యం ప్రాప్య న నివర్తంతే తద్దమ పరమం మమ’ అని గీతాప్రాతం. దానిని అందుకొన్నవారు మరలిరారు - అది ‘సత్త’ పదం. ఆ స్తానానికి ‘గడువు’ లేదు (అజరం); నాశం లేదు (అమరం); కథలు లేవు (నిష్టుల); (పుట్ట, కృష్ణ పట్ట చంద్రుడి కాంతులవలె వృధ్మి క్షయాలు లేవు. అందుచేత సంపూర్ణం); నిర్వికార మది - అంటే వికారం పొందటం - నశించటం - మారటం లేదు. అది ఎప్పుడూ ‘ప్రకాశమే’ అక్కడ చీకటి లేదు - అంటే ‘అసత్త’ స్తానం చీకటి వెలుగులమయం, ‘సత్త’ స్తానంలో చీకటి లేదు (తమసః పరస్తాత్- చీకటికి ఆవలిది). ఉపశాంతి - ఉపశమం - దానినే ‘విరమణ’ అన్నారు. సృష్టి అక్కడ మొదలై మరలా అక్కడికి చేరి విశ్రమిస్తుస్తది. అందుకే స్వామిని ‘శాంతాకారుడు’ అని పిలిచారు.

మ. అవసీభారము వాపి తా హరికిఁ దీడై భీమ సాహసియ్యున్
రవదుర్భాంత పరాక్రమంబునుఁ గృతార్థత్వంబునం జేసి య
స్తువితానంబును నిష్ణుఁ బాసి చనియెన్ దైవప్రకారజ్ఞ! నీ
దువలిప్యోచరణంబున్ సురలు సంతోషించి రపోర్తులన్.

220

ప్రతిపదార్థం: అవసీభారము+పాపి= భూభారాన్ని పోగొట్టి; తాన్+హరికిన్+తోడు+ః= తాను హరికి తోడుగా నిలిచి; భీమ= భీముడి; సాహసియ్య= సహాయ; గౌరవ= గౌరవంచేత; దుర్భాంత= ఉద్ధతమైన; పరాక్రమంబున్= పరాక్రమంతో; కృత+అర్థత్వంబున్+చేసి= అనుకొన్నపనిని సాధించటంచేత; అప్రతివితానంబున్= అప్రతిసమూహం కూడా; నిన్నన్+పాసి+చనియెన్= నిన్న వదలి వెళ్లిపోయింది; దైవప్రకారజ్ఞ!= దైవం ఎట్లా ప్రవర్తిస్తుందో తెలిసినవాడా!; నీదు= నీ; వరిప్యోచరణంబున్= శ్రేష్ఠమైన అనుప్యానంచేత; ఆ+పోరులన్= ఆ యుద్ధాలలో; సురలు= దేవతలు; సంతోషించిరి= సంతోషించిరి.

తాత్పర్యం: భూభారాన్ని పోగొట్టి, హరికి సహకరించి భీమసహాయ గౌరవంతో ఉద్ధతపరాక్రమంతో అనుకొన్న పనిని సాధించటంచేత అప్రతిసంపద నిన్న వదలివెళ్లిపోయింది. దైవం ఎట్లా ప్రవర్తిస్తుందో నీకు తెలుసుగదా నాయనా! నీ శ్రేష్ఠమైన అనుప్యానంచేత దేవతలు కూడా ఆ యుద్ధాలలో చాలా సంతోషించారు. నీవు ధన్యదవు.

విశేషం: దైవప్రకారజ్ఞుడు - గీతార్థోతగా, నారాయణ సహాయం పొందిన అర్పునుడికి దైవం ‘అఘుటనఘుటనా పటీయసి’ - అని తెలియనిది కాదు. దానిని వ్యాసమహర్షి గుర్తు చేస్తున్నాడు. వరిష్ఠాచరణము - ఆచరణం అంటే నడవడి - ఇక్కడ శాప్తివిద్యను అనుష్టించి, సాధించి, ఆ విద్యను సాంతం నిలుపుకొని యుద్ధంచేసినవాడని అర్థం - విద్య అనుష్టానరూపమని అర్థం.

క. బలమును బుద్ధియుఁ జేవయు , నలఘుమతీ! యుల్లసిల్లు నగు కాలమునం
బొలియుం గాలవిపర్యయ , కలనంబున బుధుల కుబ్బుఁ గలక్యయుఁ గలవే?

221

ప్రతిపదార్థం: అలఘుమతీ!= గౌప్య బుద్ధిగల ఓ అర్పునా వినుము!; అగు కాలమున్= అయిన కాలంలో (కాలం అనుకూలంగా ఉన్నప్పుడు); బలమున్= బలమూ; బుద్ధియున్= బుద్ధి; చేవయున్= శక్తి; ఉల్లసిల్లున్= అతిశయిస్తాయి (వ్యక్తమవుతాయి); కాల= కాలంయొక్క; విపర్యయ కలనంబున్= అడ్డు తిరిగిన స్థితిచేత; పొలియున్= సంస్కారించేత; బుధులకున్= జ్ఞానులకు; ఉబ్బున్= గర్వమూ; కలక్యయున్= దుఃఖమూ; కలవే?= ఉంటాయా?

తాత్పర్యం: అయిన కాలంలో బలమూ, బుద్ధి, శక్తి ప్రకాశిస్తాయి. కాలం అడ్డు తిరిగితే సంస్కారించేత. అందువలన జ్ఞానులకు గర్వము కానీ, శోకం కాని ఉండవు. నీవు జ్ఞానివి. నీను తెలియని విషయమా ఇది!

తే. కాలమూలంబు సర్వంబుఁ గాన బీని , కొండు తలపులు దక్కిమీ రుత్తమంపు
గతికిఁ జనుఁడు నిశ్చింత వికారతనులు , విడిచి యార్యజనంబులు వినుతి సేయ.'

222

ప్రతిపదార్థం: సర్వంబున్ కాలమూలంబు= సమస్తమూ అన్ని కాలాలకూ ఆధారమైనది; కాన్= కాబట్టి; దీనికిన్+బండు తలఁ పులు= దీనికి తక్కిన ఆలోచనలు; తక్కి= మాని; మీరు= పాండవులైన మీరు; ఆర్యజనంబులు= పెద్దలు; వినుతి+చేయన్= ప్రశంసించగా; నిశ్చింతన్= నిశ్చింతగా; వికారతనులు= వికార రూపాలైన ఈ దేహాలు; విడిచి= వదలిపెట్టి; ఉత్తమంపు+గతికిన్= ఉత్తమగతికి; చనుఁడు= వెళ్ళండి.

తాత్పర్యం: స్ఫుర్తిలో అంతా కాలాధీనంగా ఉంటుంది. అందుచేత ఈ విషయంలో తక్కిన ఆలోచనలు మాని, పాండవులైన మీరు పెద్దలు ప్రశంసించగా నిశ్చింతగా వికారరూపాలైన ఈ దేహాలు విడిచిపెట్టి ఉత్తమగతికి వెళ్ళండి.

విశేషం: వికార రూపాలు; వికారమంలే పరిణామం. అసత్ పదార్థాలకు లక్ష్మణం పరిణామించటం - అంటే మార్పు పొందటం. వికార తనుపులు - అంటే పరిణామశీలములైన దేహాలను అని అర్థం. ఉత్తమగతి - అంటే పుణ్యలోకాలు. మహాభారతేతిహసం వ్యాసుడి ఈ ఉపదేశంతో సంపూర్ణార్థితిహస మవుతోంది. ‘కాలాయ తప్యై నమః’ అని కాలశక్తికి అందుకే నమస్కరించారు.

సీ. అన విని శోకమోహంబులు వాసిన , దెందంబు నిర్భరానంద మొంద
నథికబ్రక్తియు వినయంబును దలకొన , నర్మనుఁ దమ్మప్రిాతాత్పు వీడు
కొని వారణపులకిఁ జనుఁదెంచి ధర్మజ్ఞుఁ , గని తన పోయివచ్చిన తెఱంగు
వినిపించే సర్వాంబు నని యిట్లు సంయమి , నుతుఁడు షైశంపాయనుండు రాము

తే. కృష్ణ లాదిగఁ గ్ర్యాన్ వృష్టిచయము, భోజసంతతి యంధకరాజి నూత్తు

వృత్తములు జనమేజయ విభున కింపు, సెవులఁ దఱకొత్త నేర్వదఁ జెప్పుటయును.

223

ప్రతిపదార్థం: అనన్= అని చెప్పగా; విని= అర్బునుడు విని; శోకమోహంబులు= శోకమూ; మోహమూ; పాపిన= పోయిన; డెందంబు= హృదయం; నిర్భుర+ఆనందము= అతిశయమైన అనందం; ఒందన్= పొందగా; అధికభక్తియున్= అధికమైన భక్తి; వినయంబున్= వినయమూ; తలకొనన్= జనించగా; అర్బునుడు; ఆ+మహిత+ఆత్మున్= ఆ మహాత్ముడైన వ్యాసుడిని; వీడుకొని= వీడ్యులు చెప్పి సెలవుతీసికొని; వారణపురికిన్= హస్తినాపురానికి; చనుదెంచి= వచ్చి; ధర్మజన్+కని= ధర్మరాజును చూచి; తన= తనయొక్క; పోయివచ్చిన తెఱంగు= పోయివచ్చిన వైసం; సర్వంబున్= అంతటినీ; వినిపించెన్= వినిపించాడు; అని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; సంయమి నుతుఁడు= బుములచేత కీర్తించబడిన; వైశంపాయనుడు= వైశంపాయనమహర్షి; రామకృష్ణులు+ఆదిగన్= బలరామకృష్ణులు మొదలుగా; కల్గిన= ఉన్న; వృష్టిసంతతి= వృష్టివంశియులు; భోజసంతతి= భోజవంశియులు; అంధకరాజి= అంధక వంశియుల సమాహం; నూత్తు వృత్తములు= క్రొత్త కథలు; జనమేజయ విభునకున్= జనమేజయ మహారాజుకు; ఇంపు+చెవులన్+తఁకొత్తన్= శ్రవణమాధుర్యం స్ఫురించగా; ఏర్పడన్= స్ఫురమయేంటట్లు; చెప్పుటయునున్= చెప్పుటయూ.

తాత్పర్యం: అని వ్యాసుడు చెప్పగా అర్బునుడు విని, శోకమూ, మోహమూ పోయిన హృదయంతో అతిశయమైన ఆనందం పొంది, అధికమైన భక్తి, వినయం కలుగగా, ఆ మహాత్ముడిని వీడుకొని హస్తినాపురికి వచ్చి, ధర్మరాజును చూచి తాను పోయివచ్చిన వైసంతా చెప్పాడు - అని ఇట్లావైశంపాయనమహర్షి జనమేజయమహారాజుకు వృష్టిభోజాంధక వంశియుల క్రొత్త కథలను శ్రవణమాధుర్యం స్ఫురించేటట్లు స్ఫురమైన రీతిలో చెప్పటం ఈ పర్వంలోని కథాసారాంశం.

అశ్వాసాంతము

తా. కాలసై నీరవిపోరభంజన! కళాకౌతూహల స్తవ్య! దు
శ్శీలాంతఃకరణావిభావ్య! కరుణాశ్రీమందిరాపాంగ! మం
త్రాళీవాచ్య! సుధామయాంగ! పవనవ్యాపారరీధక్తియా
శాలిసైష్వంత సముల్లసద్భిషారణా! సంసార నిస్త్రారణా!

224

ప్రతిపదార్థం: కాలసైర విహరభంజన!= కాలంయొక్క స్వేచ్ఛ విహిరాన్ని భంజించేవాడా!; కళా= కళయొక్క; కౌతూహల= కుతూహల స్వ్యభావంచేత; స్తవ్య= కీర్తించదగినవాడా!; దుశ్శీల= దుష్టమైన శీలం కల; అంతఃకరణ= మనస్సులచేత; అవిభావ్య= భావించటానికి శక్యం కానివాడా!; కరుణా= అనుకంప అనేటటువంటి; శ్రీ= లఙ్గైకి; మందిర= ఆవాసంగా ఉండే; అపాంగ!= కటాష్ట వీడ్యుకణ ప్రసారం కలవాడా!; మంత్రాళి= మంత్ర సముదాయంచేత; వాచ్య!= చెప్పగినవాడా; సుధామయాంగ!= అమృతరూపమైన శరీరం కలవాడా!; పవన= వాయు; వ్యాపార= వ్యాపారాన్ని (ఉచ్చారస నిశ్చారసాలను); రోధ= నిరోధించే; క్రియాశాలి= ప్రక్రియ తెలిపిన మహాయోగుల; స్వాంత సముల్లసత్త+విహరణా!= హృదయాలలో విలసిల్లే విహరం కలవాడా!; సంసార నిస్త్రారణా!= సంసారసాగరం నుండి (భక్తులను) దాటింప జేసేవాడా!

తాత్పర్యం: కాలం సర్వభువనాలనూ తనవశం చేసికొనగల శక్తి కలిగినది కావటంచేత అది విజృంభిస్తూ ఉంటుంది. అట్లాంటి కాలాన్ని వశం కావించుకొని దాని గర్వాన్ని అణచినవాడివి నీపు. కళ కుతూహలంతో మాత్రమే నిన్ను

స్తుతిస్తుంది. దుష్టస్వభావులకు నీ రూపం ఆలోచించటానికి కూడా అందరు. నీ వీక్షణం దయకు నిలయం. సర్వవేదాలూ నిన్నే తెలుపుతున్నాయి. నీవు అమృతస్వరూపుడవు. ప్రాణాయామాదులచేత వాయునిరోధం కావించే మహాయోగుల చిత్రాలలో నీవు సదా విహారిస్తుంటావు. సంసారసాగరంనుండి భక్తులను తరింపజేస్తావు.

విశేషం: ‘కాలః సర్వస్వకారణం’ అన్న స్మృతివాక్యం ఈ పద్యంలో స్తుతించబడింది. ఏ కళా భగవంతుడిని స్తుతించకుండా ఉండజాలదు. అస్తీ భగవత్తత్త్వాన్నిరూపణ కుతూహలంలోనే నానావిధాలుగా కీర్తిస్తున్నాయి. మంత్రమన్ను వేదమన్ను ఒకటే. పవనవ్యాపార నిరోధమే ప్రాణాయామం. యోగుల హ్యాదయాలలో పరమాత్మ రమిస్తాదు కాబట్టి యోగి-భగవంతుడు ఒకటేనన్న తాత్పర్యాన్ని గీత ప్రతిపాదించింది. పరమాత్మ అమృతస్వరూపుడు. ‘తదేవ శుక్ర మమృతం తద్ బ్రహ్మ’ అని ఉపనిషద్వాక్యం. ‘తేషా మహం సముద్రరూ మృత్యుసంసార సాగరాత్మ’ - అన్న గీతాప్రమాణమే ‘సంసారినిస్తారణా!’ అనే సంబోధనలో కనిపిస్తుంది. సంసారం సాగర రూపమైనది. మృత్యువు దాని స్వరూపం. ఆ సాగరాన్ని దాటించగలవాడు - అమృతరూపుడు మాత్రమే. అందుకనే పరమాత్మను అమృతస్వరూపుడిగా కీర్తించారు.

**క. హృదయకమలమధురూపా! , విదారిత దురంతతాప! వేదస్తోమా
స్ఫుద పారాశర్యమను , స్ఫుదనా! దివిజ శుభకృష్ణచనపరవదనా!**

225

ప్రతిపదార్థం: హృదయ= హృదయమనే; కమల= కమలంలో; మధురూపా!= మధువురూపంలో ఒప్పినవాడా!; విదారిత= నశింపచేయబడిన; దురంత= అంతంలేని; తాప= సంసారతాపం కలవాడా!; వేదస్తోమ= శ్రుతిసముద్రాయానికి; ఆస్తద= నిలయమైన; పారాశర్య= వేదవ్యాసుడి; మనస్= మనస్సే; సదనా!= ఇల్లుగా కలిగినవాడా!; దివిజ= దేవతలకు; శభ= శుభాన్ని; కృత్త= కలుగజేసే; పచనపర= పచనాలలో ఆసక్తమైన; పదనా!= ముఖం కలిగినవాడా!

తాత్పర్యం: యోగులు తమతమ హృదయకమలాలలోనీ దహరాకాశంలో ప్రకాశించే నిన్ను గాంచి మహానందం పొందుతారు. కాబట్టి నీవు మధుస్వరూపుడవు. అంతులేని సంసారతాపాలను కూడా నీవు నశింపజేస్తావు. సర్వవేదాలకూ నిలయమైన వేదవ్యాసుడి చిత్తమే నీ నిలయం. దేవతలకు పైతం శుభాన్ని కలుగజేసే శ్రుతిస్మృతులు నీ ముఖం నుండే వెలువడ్డాయి.

విశేషం: కమలంలోని మధువువలె సారభూతమైన వాడు కాబట్టి యోగానందమే ఆ మధువు. కనుకనే అమృతరూపు డన్వది. సంసారతాపత్రయం - అంతంలేనిది. కేవలం భగవంతుడి దయచేతనే అది ‘సౌంతం’ కావాలి. వ్యాసుడు వేదాలను విభజించాడు. వేదార్థ సందేహనివారణకొరకు బ్రహ్మసూత్రాలు రచించాడు. సర్వోపనిషత్ సారశాపంగా భగవద్గీతను గ్రథనం చేశాడు. జనులకొరకు వేదార్థాన్ని వివరిస్తూ భారతాదృష్టాదశ పురాణాలు రచించాడు. అందుకనే ఆయన హృదయం వేదస్తోమాస్వద మనటం. అందుకే ‘వ్యాసాయ విష్ణురూపాయ’ అని కూడా అన్నారు. వేదాలు విరాట్ స్వరూపుడి విశ్వాసాలలో బయటవడ్డాయన్న దానికి అర్థమే-పరవదనా! అనే మాటకు అర్థం.

మాలిని.

అమరగణవిరీథి వ్యాపదాపాది కోపా!
శమితవినతచిత్తాసంగిగాధప్రతాపా!
యమనియమ వికాసిధ్యాన గేహప్రదిపా!
దమశమకలితానంద ప్రకాశస్వరూపా!

226

ప్రతిపదార్థం: అమరగణ= సురసముదయానికి; విరోధి= విరోధులైన రాక్షసులకు; వ్యాపద్= ఆపదలను; ఆపాది= కలుగజేసే; కోపా!= కోపం కలవాడా!; శమిత= శమింపచేయబడిన; వినత= వినయశిలురైన; చిత్త= భక్తుల చిత్తాలలో; ఆసంగి= నిండిన; గాఢ= గాఢమైన; ప్రతాపా!= ప్రకృష్టములైన తాపాలు కలిగినవాడా!; యమ= యమ; నియమ= నియమ (ఆరులచేత); వికాసి= వికసించిన; ధ్యాన= ధ్యానమనే; గేహ= గ్ర్యాసికి; ప్రదీపా= దీపంగా ప్రకాశించేవాడా!; దమ; శమ= శమాలచేత; కలిత= కూడిన; ఆనంద ప్రకాశ= ఆనంద ప్రకాశాలను; స్వరూపా!= స్వరూపంగా కలిగినవాడా!

తాత్పర్యం: ధర్మపరులు దేవతలు. అందుచేత దేవగణాలను విరోధిస్తారనే కోపంతో నీవు రాక్షసులకు ఆపదలు కలుగజేస్తావు. నీవు వినయసంపదగల భక్తుల తాపతయాన్ని పోగొట్టుతావు. యమనియమాదులతో వికసించిన ఉపాసకుల ధ్యానంలో ప్రకాశిస్తావు. శమదమాదులచేత కలిగిన ఆనందప్రకాశాలే నీ స్వరూపం.

విశేషం: “యదా యదా హి ధర్మస్య గ్లానిర్భవతి భారత,
అభ్యర్థాన మధర్మస్య తదాత్మానం స్ఫజమ్యహమ్.”

అన్న గీతోక్తికి వ్యాఖ్యానమే ప్రథమపాదం. సాధువులను రక్షించటం, దుష్టుతులను జీడ్జించటం స్వామివారి కర్తవ్యం. అందుకనే అసురులపై స్వామి కోపం. శారీరక, మానసిక, వాచిక (మనోవాక్యాయ)-సంబంధి తాపాలున్నాయి; అట్లాగే ఆధిభౌతిక, ఆధిదైవిక, ఆధ్యాత్మిక-తాపాలున్నాయి; వీటిని - ఈ త్రితాపాలను స్వామి పరిపారిస్తాడు. అందుకే ప్ర- అనే ఉపస్థ ధ్యారా ఈ తాపతీవ్రతను కవి సూచిస్తున్నాడు. యమ, నియమ, ఆసన, ప్రాణాయామ, ప్రత్యాహార, ధారణ, ధ్యాన, సమాధులు - యోగంలో ప్రధానమైన అష్టాంగాలు. శమం, దమం, విషయనివృత్తి, దుఃఖసహనం, శాస్త్రాచార్యోపరేశాలలో శ్రద్ధ, లక్ష్మిపయకంగా చిత్తేకాగ్రత - వీటిని శమాదిష్టుమంటారు. వీటిచేత పరమేశ్వరస్వరూపమైన ఆనంద, ప్రకాశాలు గోచరిస్తాయి. ఆనందం దాని అనుభవం. ప్రకాశం-దానిరూపం. తిక్కనగారి ఆశ్వాసాంతాలలో చివర తప్పనిసరిగా ఈ ఆనందశబ్ద ప్రస్త్రీ ఉంటుంది. బ్రహ్మసంద సాధనకోసం వాగ్రామమైన తపస్సు చేసిన మహాకవి తిక్కనగారు. అందుకే స్వామిని ఆనందనిలయుడుగా, ఆనందస్వరూపుడుగా, ఆనంద తత్పరుడుగా నానావిధాల కీర్తించి, తిక్కన తాపతయివిముక్త డయాడు. కను ‘వెలుగు’ ను పొందాడు. అందుకే ‘ప్రకాశ’ స్వరణం- ఇక్కడ చేయబడింది.

గద్యము

**ఇది శ్రీమదుభయకవిమిత్ర కొమ్మునామాత్య పుత్ర బుధారాధన విరాజి తిక్కన సోమయాజి ప్రణీతం బయిన
శ్రీమహిభారతంబునందు మౌసలవర్యంబు సర్వంబు నేకాశ్వాసము.**

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈరచన; శ్రీమత్= ప్రసిద్ధి కెక్కిన; ఉభయ కవి= సంస్కృతాంధ్ర భాషాకపుల; మిత్ర= మిత్రుడును; కొమ్ము= కొమ్మున అనే; అమాత్య= మంత్రియెక్క; పుత్ర= కుమారుడును; బుధ= విద్యాంసులయెక్క; ఆరాధన= పూజచేత; విరాజి= ప్రకాశించేవాడును అయిన; తిక్కన సోమయాజి= సోమయాజి అయిన తిక్కనచేత; ప్రణీతంబు+బన= రచించబడినదైన; శ్రీమహాభారతంబున్= శ్రీమహాభారతంలో; మౌసలవర్యంబు+అందున్= మౌసలవర్యంలో; సర్వంబును= సమస్తమును; ఏకాశ్వాసము.

తాత్పర్యం: కీర్తికలవాడూ, సంస్కృతాంధ్రభాషా కవిమిత్రుడూ, కొమ్మునమంత్రి కుమారుడూ, బుధపూజనంచేత ప్రకాశించేవాడూ అయిన తిక్కనసోమయాజి రచించిన శ్రీ మహాభారతంలో మౌసలవర్యం సర్వం ఏకాశ్వాసం సమాప్తం.

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతంలోని ఏకాశ్వాసమైన మౌసలవర్యం ముగిసింది.

శ్రీమదాంధ్ర మేహిభారతము

మహాప్రస్తావిక పర్వము - ఏకాశవాసము

శ్రీ పదసీమూ వాప్తి సు, మాపాదన కేళ కొతుకాభీన దయా

వ్యాపార! సకలవేదో! హిషాపోతీతసార! హరిహరనాథా!

1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీపద= మోక్షస్థానం యొక్క; సీమ= పరమావధిని; అవాప్తి= పొందటాన్ని; పమాపాదన= కలుగజేసేటటువంటి; తేళి= విలాసానికి సంబంధించిన; కొతుక= ఉత్సాహినికి; అధీని= వశ్లైషవడా!; దయావ్యాపారి= ఆపస్మూల విషయంలో దయతో వ్యవహారించేవడా!; సకలవేద= అన్నివేదాలలోని; ఊహా+అపోహా+అతీతసారి= ఊహాలకు, అపోహాలకు కూడా అందని స్వరూపం కలవడా!; హరిహరనాథస్వామీ!

తాత్పర్యం: ఓ హరిహరనాథా! నీ ఉత్తమ భక్తులకు అనందపరమావధి అయిన మోక్షస్థామ్రాజ్యాన్ని కలుగజేయటంలో నీవు మిక్కిలి ఉత్సాహపరుడివి. ఆపద నందినవారి యందు నీకెంతో కనికరం. నీ స్వరూపం వేదాలలో చెప్పబడిన ఊహాలకు అపోహాలకు అందనిది.

విశేషం: భగవంతుడు నిత్యోత్సాహం కలవాడు. ఆ ఉత్సాహం భక్తులకు అత్యుత్తమ స్థానమైన మోక్షాన్ని అందించటానికి సంబంధించింది. ఆ ఉత్తమస్థానాన్ని శ్రీపదమన్నారు. శ్రీస్తుంబం చెప్పినట్లు మోక్షలష్టికే కూడా ‘శ్రీ’ అనే పేరున్నది. అక్కడన్నీ పుభాలే. లోకంలో ఉన్న సుఖరుఖాది దృంద్యబావా లుండవు. అదోక అష్టోత్రానందం. దానినే బ్రహ్మనంద మన్నారు. (దానిని అందుకొనటానికి తాను ప్రయత్నించి రచన ప్రారంభించినట్లు విరాటపర్వాదిలో తిక్కున సోమయాజి చెప్పాడు), ఈ చివరి రెండు పర్వాలలో ఆ ఆసంద ప్రారంభ వికాసస్థితులు ప్రస్తావించబడ్డాయి. కవి, నాయక, పాత్రులతో పాటు సహ్యదయుడికి ఏ అనుభవప్రాప్తి ఈ గ్రంథపరసం ద్వారా సిద్ధిస్తుందో కవి ఈ మాట ద్వారా సూచిస్తున్నాడు. ఉత్తమభక్తి శక్షిలతో భారతాన్ని అధ్యయనం చేసినవాడికి శ్రీపదసిద్ధి తప్పక జరుగుతుందని అర్థం. ఇదంతా స్వామికి ఒకలీల. అంటే ఒక ఆట అని అర్థం. అందుకే అవతారాన్ని ‘లీల’ అని కూడా అంటారు. ఇదంతా శ్రీకృష్ణలీల. పాండువు లిప్పుడు మహాపదలో ఉన్నారు. వారిని సముద్రరించటానికి వ్యాసస్వరూపుడయిన శ్రీకృష్ణుడు మాసలపర్వంచివర ‘ఈ మానుష తనువులను త్యజించి పరమపదాన్ని చేరుకొనం’డని సూచించి వారిపై దయ చూపాడు. ఆ పరమపదాన్ని పాండవులు చేరుకొన్న స్థితిని ఈ ఏకాశ్వాస పర్వం వర్ణిస్తుంది. మరోక విశేషం-బైమిన్యాదులు మీమాంసాశాప్రంలో చెప్పినట్లు ఊహాలు, అపోహాలు వేదోక్తాలయిన కర్మప్రాపసనల విషయంలోనే పనికివస్తాయి. తపస్పిదివస్తువుయిన భగవంతుడి విషయంలో పనికిరావు. ప్రత్యక్షంగా కనిపిస్తున్న విషయాన్ని బుద్ధితో ఊహాస్తాం. ఇది ఉహ, ప్రకృతకర్తవ్యానికి అనుకూలం కానటువంటి విషయాన్ని తొలగించి ఆ కర్మను చేయటమే అపోహా. ఇట్లాంటి ఊహాలు, అపోహాలు కర్మలలో, ఊహాసనలలో అవసరమే. ఊహా మానసికం. అపోహా బొద్దికం. ప్రత్యక్ష విషయంలో ఊహా, పరోక్ష విషయంలో అపోహా కొంతవరకు పనికివస్తుంది. భగవంతుడి ఉనికి మానసికం. అపోహా బొద్దికం. ప్రత్యక్ష విషయంలో, ఊహా, పరోక్ష విషయంలో అపోహా కొంతవరకు పనికివస్తుంది. భగవంతుడి ఉనికి స్థాపించటానికి ఈ రెండూ సమర్థం కావు. ఎందుకంటే అది కేవలం ‘మనీష’ యొక్క ‘ధీ’ గుణంచేత దర్శించదగ్గ విషయం కాదు కాబట్టి. పుశ్రావు, శ్రవణం, గ్రహణం, ధారణం, ఊహా, అపోహా, విజ్ఞానం, తత్త్వజ్ఞానం - అన్న ఈ ఎనిమిది గుణాలనూ ‘ధీ’ గుణాలంటారు. వీటన్నింటి ద్వారా నలుగురు గుడ్డివాళ్ళ కథలోవలె భగవత్ స్వరూపాన్ని ఒక్క కోణం నుండి మాత్రమే వర్ణించగలుగుతాం. అసలు స్వరూపం ఈ ‘ధీ’ గుణాలన్నిటికి అతీతమైనది. అది కేవలం యోగులకు మాత్రం దర్శనీయమైనది.

అందుకే 'కనువెలుంగు'ను భగవంతుడు ప్రసాదించిన తరువాతే అర్బునుడైనా విష్ణురూపాన్ని చూడగలిగాడు. అందుచేత ఊహాపోహాలకు అతీతమని అర్థం.

వ. దేవా! వైశంపాయనునకు జనమేజయుం డిట్లునియే 'సట్లు కృష్ణుని పరమానందపదప్రాప్తియు, బలభద్రుని యనంతత్వసిద్ధియు, సకలయాదవ మౌసలాహావప్రకారంబును నెఱింగి పదంపడి పాండవు లెత్తెఱంగున వర్తించిల మునీంద్రా! యెత్తింగింపుము.'

2

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= హరిహర స్వరూపుడవైన స్వామీ!; జనమేజయుండు= జనమేజయ మహారాజు; వైశంపాయనునకున్= వైశంపాయనుమహర్షితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లు అడిగాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; కృష్ణుని= శ్రీకృష్ణుడి; పరమ+అనంద పదప్రాప్తియున్= బ్రహ్మవైనంద పదప్రాప్తి; బలభద్రుని= బలరాముడి; అనంతత్వసిద్ధియున్= అనంతత్వసిద్ధిని; సకలయాదవ= అందరు యాదవుల; మౌసల+అహావ= ముసలయుద్ధం; ప్రకారంబును= జరిగినతీరును; ఎత్తింగి= తెలిసికొని; పదంపడి= తరువాత; పాండవులు= పంచపాండవులు; ఏ+తెఱంగున్= ఏ విధంగా; వర్తించిరి= ప్రవర్తించారు (ఏం చేశారు?); మునీంద్రా!= మునీష్వరా!; ఎత్తింగింపుము= నాకు తెలుపుము.'

తాత్పర్యం: హరిహరనాథస్వామీ! జనమేజయుడు వైశంపాయనుడితో ఇట్లు అన్నాడు; 'మునీంద్రా! ఆ విధంగా శ్రీకృష్ణుడు, బలరాముడు పరమపదించటమూ, సకలయాదవులు ముసల యుద్ధంలో మడిసిన విధమూ విన్న తరువాత పాండవులు ఏం చేశారో నాకు తెలుపండి!'

విశేషం: శ్రీకృష్ణుడు యోగేష్వరుడు. పూర్వం చెప్పిన భగవంతుడి ఉనికిని చేరుకొనటానికి అర్పిత ఉన్నపాడు. అందుకే పరమానంద స్వరూపస్తితిని అందుకొన్నాడు. బలరాముడు 'అనంత' నామధేయుడైన శేషుడి అవతారం. అందుకే కాల స్వరూపమైన అనంతత్వస్తితిని పాండాడు. ఆద్యంతా లుస్సుడి మానవజీవితంలోని పరిమితకాలానికే. అంతం కానిది అనంతం. శేషుడన్నా అర్థం ఇదే. ఎంత కొలిచినా ఇంకా ఉండేవాడని అర్థం.

క. అని యడిగిన వైశంపాయను దక్కురువంశవరు సమాదరణంబున్ వినయంబున్ గౌతుకము పెం, పును సంభావించి యవ్విభున కిట్లునియెన్.

3

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లు; అడిగిన్= అడుగగా; వైశంపాయనుడు= వైశంపాయన మహర్షి; ఆ+కురువంశవరు= ఆ కురువంశ శేషుడైన జనమేజయుడి; సమాదరణంబున్= మిక్కిలి ఆదరభావాన్ని; వినయంబున్= వినయాన్ని; కౌతుకం పెంపును= ఉత్సాహంయొక్క అతిశయాన్ని; సంభావించి= ప్రస్తుతించి; ఆ+విభునకున్= ఆ రాజుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లు అన్నాడు;

తాత్పర్యం: ఇట్లు అడుగగా వైశంపాయనుడు జనమేజయుడి ఆదరభావాన్ని, వినయాన్ని, అతిశయించిన ఉత్సాహాన్ని మెచ్చుకొని ఆ రాజుతో ఇట్లు అన్నాడు:

సీ. 'అర్బునుం డమ్మెయి నచ్చుత రామాబి, యాదవజనుల వృత్తాంతములును దనదు తెలంగు సత్కారతీతనూభూతు, హితభాషణంబులు నేర్వడంగా జెప్పిన విని యుధిష్ఠిరుడు ప్రస్తావంబు, నకు మధి యొలయ నస్సరునితోడ నభీలభూతంబుల ననఫు! పాకంబుఁ బోం, దించుఁ గాలుండు మధీయబుభు

తే. కర్ణ సంత్యాగకలనంబు కార్య మిష్టు | దను వినిశ్చయ మొదిచె; నీ మనము నరయ నిదియ మేలుగఁ గనుచున్ని విధిత మయ్యే | నాకు' ననవుడు నయ్యంద్రనందనుండు.

4

ప్రతిపదార్థం: అర్జునుండు= అర్జునుడు; ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; అచ్యుత= కృష్ణుడు; రామ+ఆది= బలరాముడు మొదలైన; యాదవజనుల= యాదవుల; వృత్తాంతములును= వృత్తాంతాలను; తనదు తెఱంగున్= తన స్థితిని; సత్యవతీ తసాభవు= సత్యవతి కుమారుడైన వ్యాసుడి; హితభాషణంబులున్= హితపచనాలు; ఏర్పడంగన్+చెప్పినన్= వివరంగా చెప్పగా; విని; యుధిష్ఠిరుఁ దు= ధర్మరాజు; ప్రస్తావమునకున్= ప్రయాణానికి; మది= మనము; ఒలయన్= పోగా; ఆ+నరునితోడన్= ఆ అర్జునుడితో; అనధి= పారపహితుడవైన అర్జునా!; కాలుండు= కాలపురుషుడు; అభీలభాతంబులన్= అన్ని భాతాలనూ; పాకంబున్+పాందించున్= కాల్పసరిపక్కం చేస్తాడు; మదీయబుద్ధి= నా బుద్ధి; కర్మ= కర్మమొక్క; సంత్యాగ= బాగా త్యాగం చేయటం; కలనంబు= అనే పనిని ఆమోదించటమే; ఇప్పుడు= ఇప్పుడు; కార్యము= చేయదగినపని; అను= అనే; వినిశ్చయము= విశిష్టమైన నిర్మయం; ఒందెన్= పాందింది; నీ మనవున్+అరయన్= నీ మనసును గ్రహించగా; ఇది+అ= ఇదే; మేలుగన్+కనుచున్+ఉన్ని= మేలని భావిస్తున్నట్లు; నాకున్= నాకు; విదితము+అయ్యెన్= సృష్టమయింది; అనవుడున్= అనగా; ఆ+ఇంద్రనందనుండు= ఆ అర్జునుడు.

తాత్పర్యం: అర్జును డా విధంగా బలరామకృష్ణుల, తక్కిన యాదవుల వృత్తాంతాలను, తన స్థితిని, వ్యాసుడి హితపచనాలను వివరించి చెప్పగా విని ధర్మరాజు తన మనము ప్రయాణానికి సిద్ధపడగా అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు: ‘అర్జునా! కాలపురుషుడు అన్ని భాతాలను కాల్పి పరిపక్కం చేస్తాడు. ఇప్పుడు నా బుద్ధికి కర్మను సంపూర్ణంగా త్యజించటం మాత్రమే తగినపనిగా ఒక నిశ్చితార్థం ఏర్పడుతున్నది. చూడగా నీ మనసుకూడా ఇదే మేలని భావిస్తున్నట్లు నాకు సృష్టమవుతున్నది’ - అనగా అర్జునుడు యుధిష్ఠిరుడితో. (తరువాతి పద్యంతో అన్నయం).

విశేషం: ‘పాకం’ - అంటే వంట: కాలుడు - యముడని వాచ్యార్థం: మరణస్వరూపుడు కాబట్టి. ‘కాలోఽస్తి’ అన్న గీతాకారుడి పచనాన్ని బట్టి భగవంతుడు కాలస్వరూపుడు. జరరాగ్ని రూపంలో చతుర్విధాన్నాలను కాల్పి పక్కం చేసినట్టుగానే జీవుడి పాపరాశిని కూడా కర్మనుభవరూపంలో జననాంతరాల మీద హరించి (ఇదే కాల్పటం). పుణ్యాత్మక్కిగా (ఇదే పక్కం చేయటం) మార్యేవాడు కూడా ఆ కాలస్వరూపుడే. పాండవులలో ఆ పరిపక్కత సిద్ధిస్తున్నది - కాబట్టే కర్మను ‘సంత్యాగం’ చేయటానికి సిద్ధపడుతున్నాడు. త్యాగమంటే నదలటం. సమ్యక్ త్యాగమంటే - సంపూర్ణంగా నదలటం | అంటే సంకల్పస్తితిలోనే నదలివెయ్యటమని భావం. గీతలో మౌడ్ధసన్వాస యోగంలో ‘కర్మ ఫలత్యాగం’ గా చెప్పిన ప్రక్రియకన్నా ‘నీరీహుడుగా’ (కోరికలు లేనివాడుగా), జ్ఞానాగ్ని దగ్గరకర్ముడుగా చేసే నిష్మాగుకర్మ ఉత్తమంగా, చెప్పబడింది. అంతేకాదు సంకల్పంలోనే ‘కర్మ’ను త్యజించటం. దానికన్నా అత్యుత్సమం. ఇదే సంపూర్ణమైన రాజవిద్య. గుహ్యాయోగమని దీన్నే అన్నారు. తరువాతి కథలో ధర్మరాజు ఈ సంకల్పత్యాగాన్ని ఎట్లా సాధించాడో చూస్తాం. పాండవులు పరమాత్ముడి జ్ఞానేంద్రియ కర్మేంద్రియ వర్ధం వంటివారు కాబట్టి వారందరిలోనూ ఒకే ఉపాపుట్టింది. అందుకనే అర్జునుడి మనసులో కూడా అదే ఉపాపుట్టిందని ధర్మజుడు చెప్పగలిగాడు. ‘మమ ప్రాణా హి పాండవాః’ - అన్న శ్రీకృష్ణుడి వాక్యానికి అర్థం ఇదే.

వ. అ స్వదేంద్రున కి ట్లనియె.

5

ప్రతిపదార్థం: ఆ+నర+ఇంద్రునకున్= ధర్మరాజుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు:

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఈ మాటలు విని ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు:

క. ‘కాలము నే మన పచ్చను? , గాలముఁ గాలంబ పాశిలుగా కొండికి నీ

లీలలు గలవే? లెస్సుగఁ, నాలోకించి: తిది హితము నభమతము నగున్.’

6

ప్రతిపదార్థం: కాలమున్= కాలాన్ని; ఏమి+అనవచ్చును?= ఏమనాలి?; కాలమున్= కాలాన్ని; కాలంబు+ల= కాలమే; పోలున్= పోలుతుంది; కాక= అట్లాకాక; ఒంటికిన్= మరోదానికి; ఈ లీలలు+కలవే?= ఈ లీల లున్నాయా?; లెస్సగన్= బాగా; ఆలోకించితి(వి)= చూచావు; ఇది= ఇట్లా చెయ్యటం; హితమున్= మంచిదీ; అభిమతమున్+అగున్= నచ్చింది కూడా ఔతుంది.

తాత్పర్యం: 'కాలాన్ని ఏమనగలం? ఎట్లా వర్ణించగలం? కాలాన్ని పోలింది కాలం మాత్రమే కాక మరో దానికి లీల లున్నాయా? నేను బాగా ఆలోచించాను. ఇట్లా చెయ్యటం మనకు మంచిది. నచ్చిన పని కూడా.'

విశేషం: ఏమనవచ్చును? అన్న మాటలోని నుడికారం చాలా అర్ధాన్ని కలిగింది. ఈ సందర్భంలో ఎట్లా వర్ణించగలమని అర్థం -'రామరావణయొర్యాద్దం రామరావణయొరివ' - అన్నట్లు కాలాన్ని పోలింది కాలం మాత్రమే. బమ్మిని తిమ్మి చెయ్యగల శక్తి, కొంటెను సాధువుగా మార్చేశక్తి - అఘటన ఘటనాపటీయసి - పరమేశ్వర రూపమైన కాలశక్తి. దానిముందు ఎంతటివారైనా తలవంచాల్సిందేనని అర్థం.

చ. అని తన మాట కియ్యకొను నన్నరుపల్సుల కిష్ట మెళ్లియ

జ్ఞానపతి భీమునిం గవలఁ జయ్యనుఁ బిల్వాగుఁ బంచి యత్తెఱం
గు నెఱి నెఱుంగుఁ జెప్పు ననుకూలత వారలయందుఁ దద్ద గ
భీనుఁ దెలి వగ్గలింప నెఱిగెంచె యుయుత్సున కవ్వశేషమున్.

7

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; తనమాటకున్= తన మాటకు; ఇయ్యకొను= అంగీకరించిన; ఆ+నరుపల్సులకున్= ఆ అర్జునుడి మాటలకు; ఇచ్చున్+మెచ్చి= మనఃపూర్వకంగా మెచ్చుకొని; ఆ+జనపతి= ఆ రాజు (ధర్మరాజు); భీమునిన్= భీముడిని; కవలన్= నకుల సహదేవులను; చయ్యనన్= వెంటనే; పిల్వాగన్+పంచి= రమ్మని చెప్పి పంచి; (వారు రాగా); ఆ+తెఱంగున్= ఆ విధాన్ని; నెఱిన్= చక్కగా; ఎఱుంగన్+చెప్పున్= తెలిసేటట్లు చెప్పగా; వారలయందున్= వారిలో; అనుకూలత= అనుకూల్యం; తద్ద= మిక్కులి; కలినన్= కలుగగా; తెలివు= ప్రసన్సుత; అగ్గలింపన్= అతిశయించగా; యుయుత్సునకున్= యుయుత్సుడికి; ఆ+విశేషమున్= ఆ విషయాన్ని; ఎటేగించెన్= తెలిపాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా తన మాటను అంగీకరించిన అర్జునుడి మాటలను మనఃపూర్వకంగా ధర్మరాజు మెచ్చుకొని భీమనకుల సహదేవులను పిలిపించి జిరిగిన విషయాన్ని వారికి సంపూర్ణగా తెలియజేశాడు. వారుకూడా ఈ విషయం పట్ల అనుకూలంగా ఉండటాన్ని చూచి ఆయనలో ప్రసన్సుత అతిశయించింది. యుయుత్సుడికి ఈ విషయం వివరించాడు.

విశేషం: ధృతరాష్ట్రుడికి వైశ్వాంత్రీ వలన పుట్టినవాడు యుయుత్సుడు. కురుక్షేత్ర సంగ్రామ ప్రారంభంలో పాండవపక్షం చేరి ప్రాణాలు నిలుపుకొన్నవాడు.

క. ఎత్తిగెంచి రాజ్యతంత్రము | తెఱగుపతీచి నడపు వెరవు తేటపడంగాఁ
గఱపి, గృహసింతశ్శలతము | నెఱి నుపదేశించె నథిప! నెయ్యం బలరస్.

8

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజు వినుము!; ఎటేగించి= అట్లా వివరించి; రాజ్యతంత్రము= రాజ్యాన్ని పాలించే పద్ధతి; తెఱగుపతీచి= చక్క చేసికొని; నడపు= నడివే; వెరవు= విధానం; తేటపడంగాన్= సృష్టమయ్యెటట్లు; కలపి= నేర్చి; గృహ+అంతన్+

చరితము= అంతఃపురములో వర్తించాల్సిన విధాన్మి; నెఱిన్= చక్కగా; నెయ్యంబు+లలరన్= స్నేహభావం అతిశయించగా; ఉపదేశించెన్= బోధించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ యుయుత్సుడికి రాజ్యాన్ని పాలించే పద్ధతిని సిద్ధం చేసికొని ఎట్లా పాలన చేయాలో సృష్టింగా నేర్చించాడు. అంతఃపురంలో ఎట్లా వర్తించాలో కూడా స్నేహభావంతో బోధించాడు.

క. ఆ యనుజుని శట్లు మహా | నాయకుఁ గావించి భట్టజనముఁ గూర్చి మహే |

నాయకుఁ డార్యులు కీర్తన | సేయుఁ బలీక్షితునిఁ రాజుఁ జేసే ధరణికిన్.

9

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అనుజునిన్= ఆ సోదరుడిని; అట్లు= ఆ విధంగా; మహానాయకున్+కావించి= కురుసామ్రాజ్యానికి పెద్దగా నియమించి; భటజనమున్+కూర్చి= సైన్యాన్ని ఏర్పాటు చేసి; మహేనాయకుడు= ధర్మరాజు; ఆర్యులు= పెద్దలు; కీర్తన+చేయన్= ప్రస్తుతించగా; పరీక్షితునిన్= పరీక్షితును; ధరణికిన్= భారతభూమికి; రాజున్+చేసెన్= రాజుగా చేశాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా సోదరుడైన యుయుత్సుడిని కురుసామ్రాజ్యానికి పెద్దదిక్కుగా నియమించి, సైన్యాన్ని ఏర్పాటుచేసి, ధర్మరాజు పెద్దలు ప్రస్తుతించగా పరీక్షితును భరతభూమికి రాజుగా చేశాడు.

వ. ఇట్లుబిమన్యు పుత్రునభిక్తుం జేసే యతనికిం బుజ్యసామ్రాజ్యపలపాలన ప్రకారంబు లుపదేశించి కురుకుల పవిత్ర సముచిత చరిత్రభద్ర యగు సుభద్ర కిట్లనియే.

10

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; అభిమన్యు పుత్రున్= అభిమన్యుడి పుత్రుడైన పరీక్షితును; అభిషిక్తున్+చేసి= అభిషేకించి; అతనికిన్= అతడికి; పూజ్య= గౌరవస్పదమైన; సామ్రాజ్య= రాజ్యానికి సంబంధించిన; పరిపాలన ప్రకారంబులు= పాలనారీతులు; ఉపదేశించి= బోధించి; కురుకుల= కురుకులంలో; పవిత్ర= పరమపవిత్రురాలును; సముచిత= ఉదాత్మమైన; చరిత్ర భద్ర+అగు= చరిత్ర చేత మంగళమూర్తి అయిన; సుభద్రకున్= సుభద్రతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అభిమన్యుడి కుమారుడైన పరీక్షితును రాజుగా అభిషేకించి, అతడికి గౌరవసీయమైన సామ్రాజ్య పాలనా రీతులను బోధించి కురుకులంలో తన పవిత్ర చరిత్రచేత ఉదాత్మరాలైన మంగళమూర్తి అయిన సుభద్రతో ధర్మరాజు ఇట్లా అన్నాడు:

మ. భవదీయాత్మజు నాత్మజుండు కురుభూభారోద్వషపుం దయ్యు యా
దవపంశోత్తరుడైన వజ్రునకు నింద్రపుష్ట రాజ్యంబు గొ
రవ దీప్తంబుగ నిచ్ఛినాద సుచరితా! రక్షసీయంబు లై
నవి యా యిందులు రెండు నీవు దృఢధైర్యం బొప్ప రక్షింపుమా!

11

ప్రతిపదార్థం: సుచరితా!= మంచి నడవడిక గల సుభద్రా!; భవదీయ= నీ; ఆత్మజా+ఆత్మజాండు= కొడుకు కొడుకు (ప్రాతుడు); కురుభూభార= కురురాజ్య భారాన్ని; ఉద్వష్టమండు+అయ్యెన్= మోసేవాడయ్యాడు; యూదవనంశోత్తరుడు+ఇన్= యూదవనంశంలో శ్రేష్ఠుడైన; వజ్రునకున్= వజ్రుడికి; ఇంద్రపుష్ట రాజ్యంబు= ఇంద్రపుష్ట రాజ్యాన్ని; గౌరవదీపుంబుగన్= గౌరవం ప్రకాశించగా;

ఇచ్చినాడన్= ఇచ్చాను; ఈ+ఇండులు+రెండు= ఈ రెండు ఇచ్చా (కురు, యాదవ వంశాలు); రక్షణీయంబులు+బనవి= మంచి చరిత్ర చేత రక్షించదగినవిగా ఉన్నాయి; దృఢమైర్యంబు+బస్సన్= గట్టి డైర్యం ఒప్పగా; నీపు; (ఈ రెండు వంశాలనూ); రక్షింపుమా= రక్షించుము.

తాత్పర్యం: ‘అమ్మా! నీ పోతుడు ఈ రోజు కురురాజ్యభారాన్ని మోసేవాడయ్యాడు. యాదవవంశ త్రేషుభైన వజ్రాడికి ఇంద్రప్రస్తం పట్టం కట్టాను. ఇట్లా కురు యాదవవంశాలు రెంటినీ పరిరక్షించుకొనాలి. దానికి వారికి రక్షణ అవసరం. నీవు దృఢమైన డైర్యం కలిగి వీరిని ఎప్పుడూ రక్షించుకొనాలి.

విశేషం: అరణ్యంలో పాండవులు ఇడుమలు పడిపుటు కూడా సుభద్ర చాలా డైర్యంతో అభిమన్యుడిని ధనుర్విద్యా నిపుణుడిగా తయారుచేసింది. అటూ మనుమడిది కౌరవరాజ్యం. తన పుట్టింటి వంశం వాడైన వజ్రాడిది ఇంద్రప్రస్తం. అటూ ఇటూ ఇప్పుడు పెద్ద దిక్కు సుభద్రే. అందుకే అమెషై బాధ్యత పెట్టుతున్నాడు ధర్మరాజు. పాండవులు తమ తనువులు వదలిపెట్టటానికి సిద్ధపడుతున్నపుడు కూడా రాజ్యపాలనా బాధ్యతలను విస్కరించకపోవటం ఇక్కడ మనం స్కరించాలి. ‘రాజధర్మం’ అంటే అదే.

క. విను! శేషించట ధర్మం, జనులకు నా వజ్రస్తపతి సంరక్షకుడా

తనిఁ బోషించట ధర్మం, జనఫూ! యిఱ లేమి ధర్మపోని యగుఁ జమీ!

12

ప్రతిపదార్థం: విను= సుభద్రా వినుము!; శేషించిన= మిగిలిన; యాదవజనులకున్= యాదవులకు; ఆ వజ్రన్పతి= ఆ వజ్రాడు; సంరక్షకుడు= పాలకుడు; అతనిన్= ఆ వజ్రాడిని; పోషించట= పోషించటం; ధర్మంబు= మనధర్మం; అనఫూ!= పుణ్యాత్మకులా!; అది లేమి= అట్లా మనం చేయకపోతే; ధర్మపోని+అగున్+జమీ!= ధర్మపోని జరుగుతుంది సుమా!

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మకులా! వినుము!యుద్ధంలో మిగిలిన యాదవులకు వజ్రాడు రక్ష. మనం అతడిని ఆదుకొనాలి. అది మన ధర్మం. అట్లా చేయలేకపోతే ధర్మపోని అవుతుంది.’

విశేషం: న్యాయంగా సుభద్ర పుట్టింటివారు కాబట్టి ఈ విషయం ఆమెను చెప్పాల్సిన అవసరమే లేదు. కానీ, ధర్మరాజులోని ధర్మనిష్ఠ అంత ఉదాత్మమైనది కాబట్టే వజ్రాడి విషయం మరోసారి గుర్తు చేస్తున్నాడు.

క. అని తారు గృహంబు దొఱగి, చనునెడ నవ్వనిత పిఱుదు జనుదేకుండన్

జననాథ! యతడు నియమిం, చినువాడై యుాటడిల్లే జిత్తములోనన్.

13

ప్రతిపదార్థం: అని= ఇట్లా చెప్పి; జననాథ!= ఓ రాజు; తారు= తాము; గృహంబు= అంతఃపురం; తొఱగి= వదలి; చను+ఎడన్= వెళ్ళేటపుడు; ఆ+వనిత= ఆ సుభద్ర; పిఱుదు= వెనక; చనుదేకుండన్= వెంబడించి రాకుండా; అతఁడు= ధర్మరాజు; నియమించినవాడు+బ= నియమించి; చిత్తములోనన్= మనసులో; ఊఱడిల్లేన్= ఊరట పాందాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు సుభద్రకు ఇట్లా ధర్మబోధ చేసి తామందరూ అంతఃపురంనుండి బయలుదేరేటపుడు సుభద్రకూడా తమను వెంబడించి రాకుండ తగిన నియమాన్ని ఏర్పరచి మనసులో కొంత ‘ఊరట’ పాందాడు.

విశేషం: ధర్మరాజుమలు మహాప్రయాణం చేయబోతున్నారు. అదే తనుత్యాగమనే ప్రయాణం. సుభద్రకూడా అట్లా చేస్తే యదు కౌరవులకు రక్షణ ఉండదు. సత్యవతి, కుంతి, సుభద్ర - ఇట్లా తమ తమ వారిని రక్షించుకొనవలసి వచ్చింది. అదే భారత కథలోని వైచిత్రి. సంసార ప్రతిష్ఠను కాపాడటంలో స్త్రీ ఎంత ప్రధానమో ఈ ఘట్టాన్ని బట్టి అర్థం చేసికొనవచ్చును. చనుదేకుండన్ - ముత్తు పరంబగునపుడు తే, తేరులు తెచ్చునకగు

చ. పదపది భారతాజి మృతబాంధవకోటికి మౌసలాజి ను
న్నదు లయ పడ్డ యాదవజనంబులకుం బరలోకసొఖ్య సం
పద కయి చేసే నక్కలున్నపాలవరష్టి ఉనేకదానముల్
రదని తురంగ గోకసుక రత్నమయంబులుగా ముదంబునన్.

14

ప్రతిపదార్థం: పదపది= ఆ వెనుక; ఆ+మరున్యపాలవరష్టిడు= ఆ కురురాజులలో శ్రేష్ఠుడైన ధర్మరాజు; భారత+ఆజిన్= భారతయుద్ధంలో; మృత= చనిపోయిన; బాంధవకోటికిన్= బంధు సమూహానికి; మౌసల+ఆజిన్= ముసలయుద్ధంలో; ఉన్నదులు+అయి= మిక్కిలి మదించినవారై; పడ్డ= చనిపోయిన; యాదవజనంబులకున్= యాదవులకు; పరలోక సొఖ్యసంపదకున్+అయి= పుణ్యలోకాలలో సొఖ్యసంపద కలుగటానికి; రదని= ఏనుగు; తురంగ= గుర్రం; గో= ఆపు; కనక= బంగారు; రత్న మయంబులుగాన్= రత్నాలలో కూడిన; అనేక దానముల్= పోడశమహాదానాలను; ముదంబునన్= సంతోషంతో; చేసేన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత ధర్మరాజు భారతరణంలో మృతి నందిన బంధువులకు, రోకటి పోరులో నశించిన యదుసమూహానికి పుణ్యలోక ప్రాప్తి కలిగేందుకు ఏనుగులను, గుర్రాలను, ఆపులను, బంగారు, రత్నాలను ఇంకా అనేకదానాలను హృదయపూర్వకంగా చేశాడు.

విశేషం: భూ,గో,తిల,పొరణ్య,రత్న, విద్యా, కన్యా, దాసీ, శయ్య, గృహ, అగ్రహార, రథ, గజ,అశ్వ,ఛాగ, మహిషీ దానాలను పోడశదానాలంటారు. గో, భూ, తిల, పొరణ్య, ఆజ్య, వప్తు, ధాన్య, గుడ, రోష్య, లవణ దానాలను దశదానాలు అంటారు. ఈ దానాల ప్రస్తకి పైందవ జీవితంలో చాలా ప్రధానమైనది. ‘అనేక’ దానముల్ అనటంలో ఆనాటి సంప్రదాయం ప్రకారం గజాదులుండటం వలన ఈ వివరణ అవసరమైనది.

క. భూదానంబులునుం గ, న్నాదానంబులును జేసే నన్నరపతి వా
సౌందర్యం తాదరమున నాచలంచి యిరదము లిష్టేన్.

15

ప్రతిపదార్థం: ఆ+నరపతి= ఆ రాజు; భూదానంబులునున్= భూదానాలు; కన్యాదానంబులును= కన్యాదానాలూ; చేసేన్= చేశాడు; వాసన్+దానంబులు= వప్తుదానాలు; అత్యంత+ఆదరమునన్= మిక్కిలి ఆదరంతో; ఆచరించి= చేసి; అరదములు+ఇచ్చేన్= రథాలు ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ఆ రాజు భూదానాలు, కన్యాదానాలు చేశాడు. అత్యంత ఆదరంతో వప్తుదానాలు కూడా చేసి రథాలను కూడా బ్రాహ్మణుల కిచ్చాడు.

తే. ఇట్లు ధోమ్యాది విప్రులకెల్లఁ దృష్టి, యెసుగ బహువస్తుకోటుల నొసుగి కృపుని
ధనమునను బహుమానంబునను బ్రమోఢ, భరతుగా జేసే గురుపతి కురువరేణ్యి!

16

ప్రతిపదార్థం: మరువరేణ్యి!= ఓ జనమేజయరాజు; మరుపతి= ధర్మరాజు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ధోమ్య+ఆది విప్రులకున్+ఎల్లన్= ధోమ్యుడు మొదలైన బ్రాహ్మణులందరికీ; తృష్ణి+ఎసుగన్= తృష్ణి కలిగేటుల్లు; బహువస్తుకోటులన్= రకరకాల వస్తు సమూహాలను;

ఒసగి= ఇచ్చి; కృపుని= కృపాచార్యుడిని; ధనంబునన్= సంపదతో; ఒహుమానంబునను= గౌరవంతోను; ప్రమోద భరితున్+ కాన్+చేసెన్= సంతోషభరితుడిగా చేశాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఈ విధంగా ధోమ్యాది పురోహిత బ్రాహ్మణులకు తృప్తి కలిగే విధంగా నానావిధాలైన వస్తు సముదాయాన్ని దానం చేశాడు. కృపాచార్యుడిని మిక్కిలి గౌరవంతో సత్కరించి సంతోషభరితుడిని చేశాడు.

వ. శేషించిన కాంచనరత్నాదు లాక్ష్మితిపతి పరీక్షితునకు బరమాదరంబున సమర్పించి యతనింగృపాచార్యునకు
శిష్టుంగా నపుగించి పొరజానపద ప్రవరజనంబుల రావించి.

17

ప్రతిపదార్థం: శేషించిన= మిగిలిన; కాంచన= బంగారు; రత్న+అదులు= రత్నాలు, ముత్యాలు, వజ్రాలు మొదలైనవాటిని; ఆ క్షీతిపతి= ఆ ధర్మరాజు; పరీక్షితునకున్= పరీక్షితుత్తుకు; పరమ+అదరమునన్= మిక్కిలి ప్రేతితో; సమర్పించి= ఇచ్చి; అతనిన్= పరీక్షితును; కృపాచార్యునకున్= కృపాచార్యుడికి; శిష్టున్+కాన్= శిష్టుడిగా; అప్పగించి; పొర= పురజనులలో; జానపద= గ్రామప్రజలలో; ప్రవర= ముఖ్యాలైన; జనంబులన్= జనాలను; రావించి= రప్పించి.

తాత్పర్యం: మిగిలిన బంగారు, రత్నాలు మొదలైన వాటిని ధర్మరాజు పరీక్షితున్ వాటిని ధర్మరాజులకు మిక్కిలి ఆదరంతో ఇచ్చాడు. అతడిని కృపాచార్యుడికి శిష్టుడిగా అప్పగించి పట్టణా, గ్రామాలలోని ముఖ్య జనులను పిలిపించుకొని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. ఆ పార్థపోతునిఁ జూపి 'మా యేవురఁ, మాఱుగా మీ లక్ష్మమారపరునిఁ
గైకొని తగ నెల్లకార్య జాతంబును, నడపుచు నసురక్తి నాఁడునాఁటి
కెక్కుడగుచు నుండ నీతని యుల్లంబు, రంజిల్ల సమ్మగారాధనంబు
సందు సంప్రవణల రగుడయ్య!' యని పల్చి, తమ నిశ్శయంబు నుదాత్తభంగిఁ

తే. జెప్పుటయు వారు మొగములు చిన్నబోవు, 'మము నుపేశ్చించి యిటుసేత సముచితంబే?
సీదు చిత్తంబు కారుణ్య నిలయ; మేము, దరతరంబ యాశ్రితులము ధర్మశీల!'

18

ప్రతిపదార్థం: ఆ పార్థపోతునిన్+చూపి= ఆ పార్థుడి మనుమడైన పరీక్షితును చూపి; (ధర్మరాజు); మా+ఎవుర మాఱుగాన్= మా ఐదుగురికి బదులుగా; మీరు= మీరంతా; ఈ+మమార వరునిన్= ఈ కుమార శ్రేష్ఠుడిని; కైకొని= ప్రభుపుగా స్వీకరించి; తగన్= తగినట్లుగా; ఎల్లకార్య జాతంబును= అన్ని పనులనూ; నడపుచున్= నడుపుకొంటూ; అనురక్తి= అభిమానం; నాఁడునాఁటికిన్= నానాటికి; ఎక్కుడు+అగుచున్+ఉండన్= ఎక్కువ అవుతుండగా; ఈతని+ఉండ్లంబు= ఇతడి హృదయం; రంజిల్లన్= సంతసించగా; సమ్యక్+అరాధనంబునందున్= బాగా ఆరాధించటంలో; సం+ప్రవణలరు= మిక్కిలి ఆసక్తి కలవారు; అగుఁడు+అయ్యి= అవండి; అని పల్చి= అని చెప్పి; తమ నిశ్శయంబున్= తమ నిర్వయాన్ని; ఉదాత్తభంగిన్= ఉదాత్తమైన రీతిలో; చెప్పుటయున్= చెప్పగా; వారు= ఆ ప్రజలు; మొగములు= ముఖాలు; చిన్నబోవున్= చిన్నబోవగా (ఇట్లా అన్నారు); ధర్మశీలి= ధర్మమే స్వభావంగా కలవాడా!; మమున్+ఉపేష్టించి= మమ్ము ఉపేష్టించి; ఇటుసేత= ఇట్లా చేయటం; సముచితంబు+ఎ?= సముచితంగా ఉన్నదా?; సీదుచిత్తము= సీ మనసు; కారుణ్య నిలయము= కరుణాకు నిలయం; తరతరంబు+అ= తరతరాలుగా; మేము; ఆశితులము= మిమ్ములను ఆశయించి ఉన్నాం.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు పరీక్షిత్తుడిని వారికి చూపి ‘మా ఐదుగురికి బదులుగా మీరంతా ఈ కుమారుడిని ప్రభువుగా స్వీకరించి తగిన పద్ధతిలో అన్ని పనులనూ నడపుకొంటూ, అభిమానం రోజురోజుకే అధికం అవుతుండగా ఇతడి హృదయం సంతోషించేటట్లు బాగా సహకరించటంలో మిక్కిలి ఆస్తి కలవారు అవండి’ అని పలికి తమ నిశ్చయాన్ని ఉండాత్మైన రీతిలో చెప్పగా, ఆ ప్రజలు ముఖాలు చిన్నబోవగా ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నారు: ‘ధర్మమే స్వభావంగా ఉన్న రాజు! మమ్ములను ఇట్లా నిర్మక్యం చేసి వెళ్లిపోవటానికి నిశ్చయించుకొనటం సమచితంగా ఉన్నదా? నీ మనసు దయకు నిలయం. మేము తరతరాలుగా మిమ్ములను నమ్ముకొని బ్రతుకుతున్నాం’.

స. అని గద్దదకంరు లగుచు నాడిన మాటలకు నమ్మునుజేంద్రుండు దగు తెఱంగున మఱమాటలాచి తమ గమనంబులకుఁ దజ్జనంబుల నియ్యకొల్పే; నప్ప దందులోనం గొందఱ నివేశనంబు లభికాభిలాపంబున నొత్తికొనుట కారణంబుగా వివాదంబు పుట్టిన సహదేవుండు కలియగంబు ప్రవేశించుటంజేసే కాదే యిట్టివి పుట్టేడు’ నని తలంచి నవ్వి నరనాథునకుం జెప్పిన, నప్పారవోత్తముండు నవ్వుచు ‘మన మనువులు సాలు’ నని పలికి సర్వాభరణంబులు సూట్టి వల్మిలాజిసంబులు ధలయించినం, దమ్ములు ద్రౌపదియు నట్ల చేసి; రందఱుం దత్తాలోచితంబులగు నిప్పా విధానంబు లాచరించి, యస్కుల నంబుగతంబులు సేసి, మొగం బులం దెలి వగ్గలింప గృహాంబు వెలువడి; రప్పుడు ద్రౌపదిష్టుత్వవిష్టం బోప సప్తమం బైయెక్క సారమేయంబు వారల వెనుకుఁ జనియే; నప్పుడు.

19

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; గద్దదకంరులు+అగుచున్= (డగ్గుత్తికపడిన) కంరాలు కలిగినవారై; ఆడినమాటలకున్= పలికిన పలుకులకు; ఆ+మనజ+ఇంద్రుండు= ఆ రాజు; తగు+తెఱంగువన్= తగినవిధంగా; మఱుమాటలు+ఆడి= సమాధానం చెప్పి; తమగమనంబులకున్= తమ ప్రయాణానికి; తద్ద+జనంబులన్= వారిని; ఇయ్యకొల్పేన్= సమ్మతింపజేశాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; అందులోనన్= వారిలో; కొందరు= కొంతమంది; కొందఱ= కొందరి; నివేశనంబులన్= కూర్చున్నచోటులను; అధిక+అభిలాపంబునన్= మిక్కిలి ఆస్తితో; ఒత్తికొనుట; కారణాంబుగాన్= కారణాంగా; వివాదంబు= వివాదం; పుట్టినన్= పుట్టగా; సహదేవుండు= సహదేవుడు; కలియగంబు= కలియగం; ప్రవేశించుటన్+చేసి+కాదే!= ప్రవేశించటం వలననేకాదా!; ఇట్టివి= ఇట్లాంటివి; పుట్టేడున్+అని= పుట్టు తున్నాయని; తలంచి= ఆలోచించి; నవ్వి; నరనాథునకున్= ధర్మరాజురు; చెప్పినన్= చెప్పగా; ఆ+సారప+ఉత్తముండు= ఆ పురువంశజలలో శ్రేష్ఠుడైన ధర్మరాజు; నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; మన మనువులు= మన జీవితాలు; చాలను+అని= ఇక చాలని; పలికి= అంటూ; సర్వ+అభరణాంబులున్= నగలన్నటినీ; ఊడ్చెప్పి= తీసివేసి; వల్మిల+అజినంబులు= నారబట్టలను, లేడిచర్మాన్ని; ధరియించినన్= కట్టుకొనగా; తమ్ములున్= తమ్ములైన భీమాదులు; ద్రౌపదియును= ద్రౌపది(కూడా); అట్ల చేసిరి= అట్లాగే చేశారు; అందఱున్= అందరూ; తద్ద+కాల+ఉత్తమితంబులు+అగు= ఆ కాలానికి తగిన; నిప్పావిధానంబులు= నిప్పుతో కూడిన ధారిక విధులను; ఆచరించి= చేసి; అగ్నులన్= అగ్నులను; అంబుగతంబులు+చేసి= నిశ్చలో కలిపి; మొగంబులన్= ముఖాలలో; తెలివు= జ్ఞానంతోడి ప్రకాశం; అగ్లింపన్= అతిశయించగా; గృహంబున్+వెలువడిరి= ఇటి నుండి బయటికి వచ్చారు; అప్పుడు= ఈ సమయంలో; ద్రౌపది; పష్టత్వనిష్టున్= ఆరవ వ్యక్తిగా శ్రద్ధతో; పోవన్= వెంటవెళ్లగా; ఒక్క సారమేయంబు= ఒక కుక్క; సప్తమంబు+ఒ= ఏడవదిగా; వారల వెనుకన్= వారి వెనుక; చనియెన్= బయలుదేరింది; అప్పుడు= అప్పుడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా వణుకుతున్న గొంతులతో వారన్న మాటలకు ధర్మరాజు తగిన విధంగా సమాధానం చెప్పి తమ ప్రయాణానికి వారిని సమ్మతింపజేశాడు. ఆ సమయంలో వారిలో కొందరికి మాత్రం ఆసీనులు కావడానికి

సంసీద్ధమయిన చోట్లలో ఇతరులు కూడా ఆసీనులు కావడానికి ఆసక్తి సంసీద్ధతలు ప్రదర్శించడం వలన వారిలో వారికి తగవు వచ్చింది. అప్పుడు సహదేవుడు ‘కలియుగం ప్రవేశించటం వలననే కదా ఇట్లాంటి తగవు పుట్టిం’ దని ఆలోచించి, నవ్వి ధర్మరాజుతో ఈ విషయం చెప్పాడు. అది విన్న ధర్మరాజు నవ్వుతూ ‘ఇక మన జీవితాలు చాలు’ అని అంటూ నగలన్నింటినీ తీసివేసి నారబట్టలనూ, జింకవర్గాన్ని ధరించాడు. తమ్ములైన భీమాదులు, ద్రోషది కూడా అట్లాగే చేశారు. అందరూ ఆ సమయానికి తగిన ధార్మికవిధులను చేసి అగ్నులను నీళ్లలో కలిపివేశారు. అంతః పురంనుండి బయటికి వచ్చారు. వారివెంట ఆరవవ్యక్తిగా నిష్టతో ద్రోషది బయలుదేరింది. ఒక కుక్క ఏడవదిగా వారివెంట పడింది.

విశేషం: కలియుగధర్మం అంటే ఏమిలో ఈ సందర్భాన్ని బట్టి అర్థం చేసికొనవచ్చును. కృతయుగంలో అందరూ సత్యధర్మాన్నిష్టులే. త్రేతలో ఒకపాదం. ద్వాపరంలో మరోపాదం పోగా కేవలం ఒకపాదంమీద ధర్మదేవత నిలబడిందన్న సంప్రదాయ భావనకు మూలమిదే. ద్వాపరంలో ఒకరిచోటును మరి ఒకరు ఒత్తుకొని వచ్చినా పెద్దగా పట్టించుకొన్నవారు కారు. కలియుగం శ్రీకృష్ణుడి నిర్యాణంతో ప్రవేశించింది. అందుకే జనులలో ‘బిర్పు’ నశించిందని అర్థం. ద్వాపరంలో ఏ ఒకరిద్దరిలోనో ఉన్న అసూయ సమాజ ‘రుగ్మత’ గా మారింది. కాబట్టే కలిప్రారంభంలోనే అంతవిన్న విషయానికి ‘తగవు’ వచ్చింది. ద్వాపరంలోని వ్యక్తులు కాబట్టి ధర్మజుడు, సహదేవుడు దీనిని చూసి నవ్వుకొన్నారు. సహదేవుడు భవిష్యద్ జ్ఞాన మున్నవాడు కాబట్టి కలియుగ ధర్మమని వ్యాఖ్యానించాడు. ఇక మనం అవతారాలు చాలించవచ్చునని ధర్మరాజు అనటానికి అర్థ మిదే. భారతంలో ధర్మజుడు ‘సాయముడు’ కాబట్టే అవతార పరిసమాప్తి సూచన కూడా ఆయనాలో వెలువడింది. ద్రోషది వారి నాశయించి భారతరణ సంకల్పం కలిగించిన ‘శక్తి’ స్వరూపిణి. వెంటవచ్చిన కుక్క సాష్టాత్తు ‘ధర్మమే’. వారికన్నా ముందువచ్చి వారివెంట వెళ్లుతున్నది. ఇక్కడినుండే పాండవుల మహాప్రస్తావం మొదలవుతున్నది.

సీ. పోరజనంబు లాబాలవృద్ధింబుగా, వచ్చి రక్కురువంశవరులఁ జూడ్రఁ;

దత్తమయంబు జాదమునాడు వెడలి వా, రలిగెడు నయ్యవసరముఁ బోలె;

భటుసమేతముగ నప్పాండుతమూజుల, తోన యుయుత్సుండు దాను నలిగె;

భవదీయ జనకుఁ దభ్యంతరసతు లెల్లు, ననుగమించిలి వాలి మనుజనాథ!

తే. యిట్లు కలపుల వెలువడి యేగె ధర్మ, తనయుఁ డందఱు నెంతయు దధ్వ గాగ

^a ప్ర_+ ట_ ట్రిప_య ~ ప్రిప_ #^ - E z x □° = పి = #_ - ఎ` ట_ ఓz + ప_ ~ ఆ < # % క_ థ^ ° O _ ?

20

ప్రతిపదార్థం: పోరజనంబులు= పురజనులు; ఆ బాల వృద్ధింబుగాన్= పిల్లలు మొదలుకొని, పెద్దలవరకూ అందరూ; ఆ+కురువంశవరులన్+చూడన్= ఆ కురువంశ (శైఖ్ములను చూడగా; వచ్చిరి= వచ్చారు; తద్+సమయంబు= ఆ సమయం; జూదమునాడు= జూదంలో ఓడిపోయినరోజున; వెడలి= హాస్తినవదలి; వారు+అరిగెడు= వాళ్లు వెళ్లిన; ఆ+అవసరమున్+పోలన్= ఆ సందర్భంవలె ఉన్నది; యుయుత్సుండు= యుయుత్సుడు; భటుసమేతముగన్= భటులతో కూడి; ఆ+పాండుతమూజులతోన్+అ= ఆ పాండుకుమారులతో పాటే; తానున్+అరిగెన్= తానుకూడా వెళ్లాడు; మనుజనాథ!= ఓ జనమేజయ మహారాజా!; భవదీయ జనకుఁడు= నీ తండ్రి పరీక్షిన్నపోరాజు; అభ్యంతర సతులు+ఎల్లన్= అంతఃపురంలోని ప్రీలందరూ; వారిన్= వారిని; అనుగమించిరి= వెంబడించారు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; కరిపురి వెలువడి= హాస్తినాపురాన్ని వదలి; ధర్మతనయుఁడు= ధర్మరాజు; ఏగెన్= బయలుదేరాడు; అందఱున్= అందరూ; ఎంతయున్+దధ్వ+కాగెన్= ఎంతో దూరం వరకు; సాలయక= వెనుదీయకుండా; ఏగెరి= వెంటనడిచారు; ఒకళ్లు+చూచి= ఎవరినో చూచి (ధర్మరాజు) (ఇంక) నిలువుము= నిలువుము; అనడు; తలవాచి= తలను వంచి; ఆ రాజ= ధర్మరాజు; చనుచున్+ఉండెన్= వెళ్లుతూ ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: హస్తినాపురంలోని జనులు పిల్లలు మొదలు పెద్దల వరకు అందరూ పాండవులను చూడటానికి వచ్చారు. ఆ సమయం - ఆనాడు జూదంలో ఓడిపోయి హస్తినాపురంనుండి వెళ్లిపోయిన సందర్భాన్ని గుర్తుమ తెస్తున్నది. యుయుత్సుడు సైన్యంలోకూడి పాండవుల వెంట బయలుదేరాడు. రాజు! నీ తండ్రి పరీక్షితు అతడి అంతఃపురకంతలు వారిని వెంబడించారు. ఇట్లా ధర్మరాజు హస్తినను వదలి బయలుదేరాడు. వెంట వస్తున్నవారు చాలా దూరం వరకు వెనుదీయకుండా అట్లా వస్తునే ఉన్నారు. ధర్మరాజు వారిలో ఎవరినో చూచి ‘ఇక మీరు ఆగండి’ అనక తాను మాత్రం ముందుకు సాగిపోతున్నాడు.

విశేషం: జూదంలో ఓడిపోయిన రోజున అరణ్యాలజ్ఞతవాసాలకు ప్రస్తావం. ఈనాడు ముక్తిమార్గానికి చేస్తున్న ఈ ప్రయాణం ‘మహాప్రస్తావం’. వెంటవచ్చిన వారికి పాండవులమీద ఎంత అపేక్ష ఉన్నదో ఈ ఘట్టం నిరూపిస్తున్నది.

చ. తనుపులు దూల నందఱుఁ బ్రదక్షిణముల్ వినుత ప్రణామముల్
వినయసమేతులై నడపి వీడ్జౌని రా స్వపతిం గ్రముకముం
బును; నిటు లుమ్మలంబు మనముల్ పాగిలింపగ వచ్చి చొచ్చి ర
జ్ఞానములునుం బరీక్షితుడు సామజపట్టణ మస్సురధ్దతిన్.

21

ప్రతిపదార్థం: అందఱున్= అందరూ; తనుపులు+తూలన్= శరీరాలు అలసటతో తూలిపోతుండగా; వినయసమేతులు+బును= వినయంతో కూడినవారై; ప్రదక్షిణముల్= ప్రదక్షిణలు; వినుత ప్రణామముల్= ప్రశంసతోడి నమస్కారాలు; నడపి= చేసి; గ్రముకముంబున్నున్= ఒక్కొక్కరే; ఆ స్వపతిన్= ఆ ధర్మజడిని; వీడ్జౌనిరి= వీడ్జౌన్నారు; ఇట్లు= ఇట్లా; ఉమ్మలంబు= దుఃఖం; మనముల్= మనస్సులను; పాగిలింపగన్= పరితపింపచేయగా; ఆ+జనములున్= ఆ పొరులూ; పరీక్షితుడు= పరీక్షిస్తుహరాజు; సామజపట్టణము= హస్తినకు; అస్సురత్తు+గతిన్= కాంతిపోనమైన నడకతో; వచ్చి చొచ్చిరి= వచ్చి చేరారు.

తాత్పర్యం: అందరూ తూలిపోతున్న శరీరాలతో వినయంతో కూడినవారై ప్రదక్షిణలు చేశారు. ప్రస్తుతిస్తూ నమస్కారించారు. ఒక్కొక్కరే ధర్మరాజును వీడ్జౌన్నారు. ఇట్లా దుఃఖం, వారి మనసులను పరితపింప చేస్తుండగా ఆ పొరులు, పరీక్షిస్తుహరాజు కాంతిలేని నడకలతో ఎట్లాగో హస్తినాపురం చేరుకొన్నారు.

వ. ఆ సమయంబున.

22

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో - (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

తే. జనకు కడకు సులూచి (పి) భుజంగలోక , మునకుఁ బోయేఁ; జిత్రాంగద తన తనుజిః;
డైన బభువాహనుపాలి కలిగేఁ దక్కుఁ , గలుగు సతు లెల్ల నీ తండ్రికడన నిలువ.

23

ప్రతిపదార్థం: ఉలూచి= అర్జునుడి భార్య ఉలూచి; జనకు కడకున్= తండ్రివద్దకు; భుజంగలోకమునకున్+పోయెన్= నాగలోకానికి వెళ్లింది; చిత్రాంగద= అర్జునుడి మరొకభార్య అయిన చిత్రాంగద; తన తనుజిడు+బన= తన కుమారుడైన; బభువాహనుడి దగ్గరికి వెళ్లింది; తక్కున్+కలుగు+సతులు+ఎల్లన్= తక్కిన ప్రీలందరూ; నీ తండ్రి కడన్+లా= నీ తండ్రి అయిన పరీక్షితు వద్దనే; నిలువన్= నిలువగా.

తాత్పర్యం: అర్జునుడి భార్య ఉలూచి తన తండ్రి నివాసమైన నాగలోకానికి వెళ్లింది. మరొకభార్య చిత్రాంగద తన

కుమారుడు బుధువాహనుడి వద్దకు చేరింది. తక్కిన ప్రీలు నీ తండ్రి పరీక్షితు వద్దనే నిలిచిపోగా. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

వ. అప్పుడు.

24

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో - (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. కృపుఁడు ధౌమ్యండు నా శ్వపతినిఁ దగువాలి, నర్స్సూషణముల నసునయించి యెలమి చిత్తంబులఁ దలకొల్పి పొరులఁ, దగుఁ జేర్లి పనుల నుత్స్సహ మెసఁగ వల్లింపఁ జేసిన వారణపులి పూర్వా, భంగి సంపత్తిలభలిత మయ్యా;

నట ధర్మజుండు ముందటఁ జనుఁ గ్రహమున, నసుగమించిలి పవనాత్మజుండు

తే. నర్స్సునుండు నకులుఁడుఁ దదపరజుండు, ద్రోపదియు నిట్లు సనుచుండు దగిలి వాలి వెనుక విడువక శునకంబుఁ జనియే; నవ్వి, ధమున వారు మహాపథగమనమునకు.

25

ప్రతిపదార్థం: కృపుఁడు= కృపాచార్యుడు; ధౌమ్యండువ్వీ= ధౌమ్యుడు; ఆ స్వపతివ్వీ= ఆ రాజును; తగువారివ్వీ= తగిన మరికొందరిని; అర్పూషణములవ్వీ= సముచితమైన ఓదార్పు మాటలతో; అనునయించి= ఓదార్పి; ఎలమి= ఘైర్యం; చిత్తంబులవ్వీ= మనస్సులలో; తలకొల్పి= ప్రేరేపించి; పొరులవ్వీ= పురజనులను; తగవ్వీ= తగినట్లు; తేర్పి= తేరుకొనేటట్లు చేసి; పనులవ్వీ= పనులలో; ఉత్సాహము+ఎసఁగ్వీ= ఉత్సాహం అతిశయించగా; వర్తింపన్+చేసినవ్వీ= ప్రవర్తించేటట్లు చేయగా; వారణపురి= హస్తినాపురి; పూర్వభంగివ్వీ= మునుపటివలె; సంపద్+పరిభరితము+అయ్యెవ్వీ= సంపదతో కూడినది అయింది; అటవ్వీ= అక్కడ; ధర్మజుండు= ధర్మరాజు; ముందటన్+చనవ్వీ= ముందరికి వెళ్ళుతుండగా; క్రమమునవ్వీ= వరుసగా; పవన+అత్మజుండు= భీముడు; అర్పునుండు= అర్పునుడు; నకులుఁడు= నకులుడు; తద్+అవరజండు= అతడికి వెనుక పుట్టినవాడు (తమ్ముడు) (సహదేవుడు); ద్రోపదియువ్వీ= ద్రోపది; అనుగమించిరి= వెంటనడుస్తున్నారు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; చనుచువ్వీ+ఉండవ్వీ= వెళ్ళుతుండగా; వారి వెనుకవ్వీ= వారి వెంబడి; తగిలి= అనుసరించి; విడువక= వదలక; శునకంబువ్వీ+చనియేవ్వీ= ఆ కుక్క కూడా వెళ్ళింది; ఆ+విధమునవ్వీ= ఆ విధంగా; మహా పథగమనమునకువ్వీ= అతిపెద్దదారిలో ప్రయాణానికి; (మహాప్రస్తావానికి) వారు.

తాత్పర్యం: కృపుఁడు, ధౌమ్యుడు ఆ రాజును, ముఖ్యులైన ఇతరులను తగిన ఓదార్పు మాటలతో ఓదార్పి ఘైర్యం పురికొల్పారు. ఆ పురజనులను తేరుకొనేటట్లు చేసి ఉత్సాహంతో పనులు చేసికొనేటట్లు చేశారు. అందుచేత హస్తినాపురి మునుపటివలె అన్ని సంపదలతో కూడినది అయింది. ఇదిట్లా ఉండగా అక్కడ ధర్మరాజు ముందుకు సాగుతుండగా భీమార్పున నకుల సహదేవులు, ద్రోపది ఆయన వెంట నడుస్తున్నారు. వారిని వెంబడించి వస్తున్న కుక్క వదలకుండా అట్లాగే వారిని అనుసరించి వెళ్ళుతున్నది. ఇట్లా అతి దీర్ఘమైన దారిలో ప్రయాణానికి వారు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: ‘పురోహితు’ డనే శబ్దానికి అర్థం ఈ పద్యంలో తెలుస్తున్నది. ముందు కాలానికి హితాన్ని కోరి ఎవరు ప్రజలను ధర్మపథంలో నడిపిస్తారో వారు పురోహితులు. వారికి హైందవ సమాజంలో అత్యుత్తమ గౌరవం ఇవ్వటానికి కారణం ఇదే. వారు రాజుకు ఘైర్యం చేపారు. ప్రజలను ఉత్సాహవంతులను చేశారు. మళ్ళీ పంటలు పండాయి. లౌకిక వృత్తులన్నీ యథాతథంగా సాగాయి. అంటే కొన్ని సంవత్సరాలు గడిచిపోయాయని అర్థం. అంతవరకు పాండవులు ఆ మహాప్రస్తావం చేస్తానే ఉన్నారు.

వ. పూని యుపవాసప్రతపరులై భాగీరథి పాంతకుం జని యంత నుండియుఁ బ్రాహ్మణుఖి వర్తనంబు కైకాని యోగబలంబున నలగి గిలిసలదరణ్యంబు లనేకంబులు గడచి పూర్వసముద్ర తీరంబు సేలి; రష్ట్రియెడ. 26

ప్రతిపదార్థం: పూని= పూనుకొని; ఉపవాసప్రతపరులు+ఖ= ఉపవాసదీక్షలో; భాగీరథి= గంగ; పాంతకున్+చని= సమీపానికి వెళ్లి; అంతనుండియున్= అక్కడినుండి; ప్రాక్+ముఖవర్తనంబున్+కైకాని= తూర్పుదిశగా తిరిగి; యోగబలంబున్వ్= యోగశక్తితో; అరిగి= వెళ్లి; గిరి= కొండలు; సరిత్= నదులు; అరణ్యంబులు= అడవులు; అనేకంబులు+కడచి= అనేకాలు దాటి; పూర్వసముద్రతీరంబు+చేరిరి= తూర్పు సముద్రతీరం చేరారు; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: పూనుకొని ఉపవాసదీక్షలో గంగను సమీపించి, అక్కడినుండి తూర్పుదిశగా తిరిగి యోగశక్తితో ప్రయాపించి కొండలు, నదులు, అడవులు అనేకాలు దాటి తూర్పు సముద్రతీరం చేరారు. ఆ సమయంలో-(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. బిక్కలు మేఘపథంబును, జక్కటీలగ నవయవములు భీషణములుగా

నొక్కయెడ నగ్గిదేవుం, డక్కెరువంశవరుల యుగ్రతలమునన్.

27

ప్రతిపదార్థం: మేఘపథంబున్వ్= ఆకాశంలో; దిక్కులు= అష్టదిక్కులు; పిక్కటీలఁగన్= నిండుకొనగా (వ్యాపించగా); అవయవములు= దేహభాగాలు; భీషణములు+కాన్= భయంకరంగా (కనిపించగా); ఒక్కఎడన్= దారిలో ఒకచోట; అగ్నిదేవుండు; ఆ+కౌరవవంశవరులు= ఆ పాండవుల యొక్కకృ; అగ్రతలమున్వ్= ముందువైపు.

తాత్పర్యం: ఏరి ఎదుట అన్ని దిక్కులలో వ్యాపించిన సుదీర్ఘదేహుడై అతిభయంకరంగా కనిపిస్తున్న అవయవాలతో అగ్నిదేవుడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

అగ్నిదేవుఁ డర్షను చేతి గాండీవంబు సముద్రంబున వైపించుట (సం.17-1-33)

సి. నిలిచి భీభత్సుండు నిర్భర స్నేహంబు, కతమున విడువక గాండివంబు
గినివచ్చుచున్న నాతనితోడ నవ్వాయు, సఖుఁ 'డో ధనంజయ! శోలచక్
మెన్నదే దివమున కేగె; నీ వేల గాం, డీపంబు విడువవు? దేవకార్య
మునకుగా వరుణదేవునిచేత నేను దె, చ్ఛినయది యిం ధనుత్రేష్టు మమ్మ

తే. పోనుభావుని కొప్పింపు' మనిన 'లెస్సు, యట్టు సేయుంగా' కని యక్కిటిటి
యుగ్రజానుజులకుఁ జెప్పి యాదరమున, నాతఁ డచ్చాప మంబుధియందుఁ బెట్టె.

28

ప్రతిపదార్థం: నిలిచి= (ఆ విధంగా అగ్నిదేవుడు వారి ముందు) నిలిచి; భీభత్సుండు= అర్ధనుడు; నిర్భర= అతిశయించిన (పూర్వమైన); స్నేహంబుకతమున్వ్= మైత్రివలన; విడువక= వదలకుండా; గాండివంబున్= గాండీవాన్ని; కొని వచ్చుమన్+ఉన్నన్= తీసికొని వస్తుండగా; అతనితోడన్= అతడితో; ఆ+వాయుసఖుఁడు= వాయుదేవుడి మిత్రుడైన అగ్నిదేవుడు; (ఇట్లూ అన్నాడు); ఓ ధనంజయ!= ఓ అర్జునా!; శోచక్రము= శ్రీకృష్ణుడి చక్రం; ఎన్నడేన్= ఏనాడో; దివమునకున్+ఎగెన్= స్వర్గానికి చేరిపోయింది; నీవు= నీవు మాత్రం; గాండివంబు= గాండీవాన్ని; ఏల విడువవు?= ఎందుకు వదలిపెట్టువు?; దేవకార్యమునకున్+కాన్= దేవతలు సంకల్పించిన పనిని నెరవేర్చటానికి గాను; నేను; ఈ ధనున్+త్రేష్టుము= ఈ త్రేష్టుమైన వింటిని; ఆ+వరుణదేవుని చేతన్=

వరుణదేవుడి నుండి; తెచ్చిన+అది= తెచ్చాను; (దీనిని మరలా); ఆ+మహానుభావునికిన్= ఆ మహానుభావుడయిన వరుణుడికి; ఒప్పింపుము= అప్పగించుము; అనివన్= అని చెప్పగా; లెస్టి= చిత్తం; అట్లు+చేయుదుకాన్కాక+అని= అట్లాగే చేస్తానని; ఆ+కిరిటి= ఆ అర్జునుడు; అగ్రజ+అనుజాలకున్= అన్నలకు, తమ్ముళ్ళకు చెప్పి; ఆదరమునన్= ఆదరంతో; అతడు= అర్జునుడు; ఆ+చాపము= ఆ ధనుస్సును; అంబుధియందున్= ఆ సముద్రంలో; పెట్టెన్= ఉంచాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా అగ్నిదేవుడు వారిముందు నిలిచి అమితమైన స్నేహంతో ఆ గాండీవాన్ని అట్లాగే తీసికొనివస్తున్న అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు: ‘ఓ అర్జునా! శ్రీకృష్ణుడి చేతిలోని సుదర్శనచక్రం ఏనాడో స్వర్గం చేరిపోయింది. మరి నీవు మాత్రం గాండీవాన్ని ఇంకా ఎందుకు వదలకుండా ఉన్నావు? దేవతలు సంకల్పించిన కార్యాన్ని సాధించటానికి నేను స్వయంగా వరుణదేవుడి వద్దనుండి తెచ్చింది ఆ ధనుస్సు. దానిని మరలా ఆ మహానుభావుడికి అప్పగించుము’ -అని చెప్పగా, ‘అట్లాగే’ అని అర్జునుడు అన్నలకు, తమ్ముళ్ళకు ఈ విషయం చెప్పి, ఆ ధనువుకు గౌరవంతో నమస్కరించి ఆ వింటిని సముద్రంలో ఉంచాడు.

విశేషం: రాజసూయం ముందు ఏ అగ్నిదేవుడు గాండీవాన్ని ప్రసాదించాడో ఆ మహానుభావుడే స్వయంగా వచ్చి ఆ ధనువును సముద్రంలో సమర్పించుమంటున్నాడు. ‘సరుడు’ కాబట్టి అర్జునుడికి ఆ ‘ధనువు’ ఔ మమత పోలేదన్న మాట. ‘సర్వస్వత్యాగం’ చేస్తేనే తప్ప విముఖి లభించదు. అర్జునుడికి ఆఘరణాలకన్నా ముఖ్యమైనది, అతడికి ‘అహం’కార కారణమైనది ఆ ధనుస్సే - అది దేవకార్యం కోసం ప్రసాదించబడింది - కౌరవయుద్ధంలో దాని ప్రయోజనం తీరిపోయింది. అందుకనే బోయలముందు అది కర్తవ్య మాత్రం ఉపయోగపడింది.

వ. తదనంతరంబ కృశానుం దంతర్థానంబు సేసి: నయ్యాగపరాయణులు పదంపడి.

29

ప్రతిపదార్థం: తద్+అనంతరంబు+అ= ఆ తరువాత; కృశానుందు= అగ్నిదేవుడు; అంతర్థానంబు+చేసెన్= మాయమైపోయాడు; ఆ+యోగపరాయణులు= యోగనిష్ఠితులైన పాండవులు; పదంపడి= పిమ్మట.

తాత్పర్యం: అట్లా చేయగానే అగ్నిదేవుడు మాయమైపోయాడు. ఆ తరువాత యోగనిష్ఠితులైన పాండవులు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఆ. దక్షిణాభముఖతో దలకొని యిలక్కు బ్రి; దక్షిణంబు గాగ్గు దము మనములు
తద్దముదము నొంద నద్దెన వార్థి యు, పాంతమునకు నేగి రథపముజ్య!

30

ప్రతిపదార్థం: అధివముఖ్య!= రాజు! (వినుము); దక్షిణ+అభిముఖతన్= దక్షిణంవైపుగా; తలకొని= సూనుకొని; ఇలకున్+ప్రదక్షిణంబు+కాగన్= భూమికి ప్రదక్షిణంగా; తమమనములు= తమ మనస్సులు; తద్ద= మిక్కిలి; ముదమున్+ఒందన్= సంతోషం చెందగా; ఆ+దెసన్= ఆ వైపుగా; వార్థి= సముద్ర; ఉపాంతమునకున్= సమీపానికి; ఏగిరి= వెళ్లారు.

తాత్పర్యం: అట్లా దక్షిణంవైపుగా ప్రయాణించాలని పూనుకొని భూమికి ప్రదక్షిణమార్గంలో వెళ్లుతూ తమ మనస్సులు మిక్కిలి సంతోషం చెందగా సముద్రానికి సమీపంగా వెళ్లారు.

వ. అభ్యటిసుండి.

31

తాత్పర్యం: అక్కడినుండి - (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. పదమర మొగమై పశ్చిము , జడనిధి తీరంబు సేరణజని యుత్తర మె
క్షుఢు నియతి నడచి వాలథి , బొడ వడగెిన యాదవేంద్రుపుల చేరువగన్.

32

ప్రతిపదార్థం: పదమర మొగము+ఱ= పదమర వైపుగా; పశ్చిమజడనిధి తీరంబున్= పశ్చిమసముద్రతీరాన్ని; చేరన్+చని= చేరగా బయలుదేరి; ఉత్తరము+ఎక్కుడు నియతిన్+నడచి= ఉత్తరదిశగా అధికనిష్టతో నడచి; వారిధిన్= సముద్రంలో; పాడవు+అడవిన్= నిలువునా మునిగిపోయిన; యాదవేంద్రు+పురి= శ్రీకృష్ణుడి నగరమైన ద్వారకకు; చేరువగన్= సమీపంగా.

తాత్పర్యం: అటునుండి పదమరవైపుగా బయలుదేరి పశ్చిమ సముద్రతీరాన్ని చేరి, అటుపైన అధికనిష్టతో ఉత్తరంవైపుగా ప్రయాణించి సముద్రంలో నిలువునా మునిగిపోయిన శ్రీకృష్ణుడి నగరమైన ద్వారకకు సమీపంగా (చేరి) (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. అటఁ జని యత్మంబున హిమాచలమున్ సమతికమించి వా
రటవులు భూములున్ నదులు నద్రులునుం గడుబెక్కు లంచితో
త్యటు దృఢయోగసేవన నితాంత నిరాకుల వర్తనంబు నొం
దుట గతభేదులై కడచి తూలక మేరు సమీపభూమికిన్.

33

ప్రతిపదార్థం: అటన్+చని= అక్కడినుండి బయలైరి; అశ్రవంబున్= శ్రమలేకుండానే; హిమాచలమున్= హిమవత్పుర్వత్సాన్ని; సమతికమించి= దాటి; వారు= పాండవులు; అటవులు= అడవులూ; భూములున్= భూములూ; నదులున్= నదులూ; అద్రులునున్= కొండలూ; కడున్+పెక్కులు= చాలావాటిని; అంచితు= మిక్కిలి; ఉత్పుటు= గొప్పమైన; దృఢు= దృఢమైన; యోగసేవన= యోగనిష్టచేత; నితాంత= అధికమైన; నిరాకుల= వ్యధలేని; వర్తనంబున్+బంచుటు= దేహమనోవృత్తులు కలిగి ఉండటంవలన; గతభేదులు+ఱ= దుఃఖంలేనివారై; కడచి= ఆ దూరాన్ని దాటి; తూలక= చలించక; మేరు సమీపభూమికిన్= మేరుపర్వత సమీపానికి.

తాత్పర్యం: అక్కడినుండి బయలుదేరి శ్రమలేకుండానే హిమవత్పర్వతాన్ని దాటి, వారు అనేక అరణ్యాలూ, భూములూ, నదులూ, కొండలూ మిక్కిలి గొప్పమైన దృఢయోగసిష్టు చేత ఏ మాత్రం వ్యధలేకుండా అంత దూరాన్ని ప్రయాణం చేసి ఏ కలతా లేనివారై అలసిసాలసి పోక మేరుపర్వత భూభాగానికి వెళ్లి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

విశేషం: నాలుగుదిక్కులూ చుట్టారని ఈ పద్యాల తాత్పర్యం. భారతదేశం నాలుగు చెరగులు చూచిన తరువాత హిమవత్ పర్వతం దాటి మేరుపర్వతం సమీపించారు. ఇక ఇదంతా దేవతల ఆవసం. ‘యోగసేవన’ మంటే యోగాన్ని అభ్యసించటం. ఇక్కడ యోగం వలననే ఇంత దూరాన్ని వారు ఏ ఫేదం లేకుండా దాటగలిగారన్న సూచన ఉన్నది. దేహమనోవృత్తులలో సాధించిన సమత్వం వలననే ఈ యోగం వారికి సిద్ధించింది. అందుకే వారు తూలిపోలేదు.

దొపది మొదలగువారు గతప్రాణులై పడుట (సం.17-2-3)

సీ. చనునప్పు డయ్యెచ్చురును నతిష్టిరయోగ , సౌధనపరు లయి సత్పురముగఁ
బోవంగఁ బాంచాల భూపపుత్రిక యోగ , మెడలిన మేచినిఁ బడియే నభివ!

పదిన సమీరసుకొడుకు కనుంగొని యున్నతోజైపై, 'యయ్తుచివలను
గాన మెన్నడు ధర్థహని; యి ట్లగుటకు, నరయంగఁ గత మేమి?' యని విషణ్ణఁ

- తే. డగుచు నడిగిన నాతఁ 'డిమ్ముగువ యింద్రఁ, తనయుదెసఁ బక్షపాతిని; దానఁ జేసి
సుకృతములు ఫలియింపమిఁ జావె టీని, కిట్లి దురవస్థ వాటిలై నీడ్యచరిత!' 34

ప్రతిపదార్థం: చను+లప్పుడు= వెళ్ళుతున్నప్పుడు; ఆ+విడ్యురును= ఆ ఏడుగురూ; అతిస్థిరమైన యోగాన్ని;
సాధనపరులయి= సాధించటంలో తాత్పర్యం గలవారై; సత్యరముగన్= శీఘ్రంగా; పోవంగన్= వెళ్ళుతుండగా; పాంచాల భూపత్రుత్రిక= పాంచాలమహారాజుకూతురు (ద్రోపది); యోగము+వడలిన్= యోగం సడలిపోగా; మేదినిన్+పడిమేన్= నేలమీద పడిపోయింది;
అధిప!= ఓ జనమేజయా!; పడినన్= అట్లా పడిపోగా; సమీరణు కొడుకు= వాయుపుత్రుడు-భీముడు; కమంగాన్= చూచి;
అన్నతోన్= ధర్మరాజుతో; చెప్పి= ఈ విషయం చెప్పి (ఇట్లా అడిగాడు); ఆ+అతివ వలనన్= ఆ ప్రీవలన; ధర్మహానీ= ధర్మానికి
చెరుపు; ఎన్నడున్+కాసము= ఎప్పుడూ మనం చూడలేదు; ఇట్లు+అగుటున్= ఇట్లా కావటానికి; కతము+ఏమి?= కారణం
ఏమిటి?; అని; విషణ్ణుడు+అగుమన్= దుఃఖితుడవుతూ; అడిగినన్= అడుగగా; అతడు= ధర్మరాజు (ఇట్లా అన్నాడు); ఈడ్యుచరిత= స్తుతించదగిన చరిత్రగల ఓ భీమసేనా!; ఈ+మగువ= ఈ ప్రీ; ఇంద్రతనయు+దెనన్= అర్జునుడి విషయంలో; పక్షపాతిని= పక్షపాతం కలిగింది; దానన్+జేసి= అందుచేత; సుకృతములు= పుణ్యాలు; ఫలియింపమిన్+చూవె!= ఫలించకపోవటం చేతనే
సుమా!; దీనికిన్+ఇట్లి= దీనికి ఇట్లాంటి; దురవస్థ+పాటిలైన్= దురవస్థ కలిగింది.

తాత్పర్యం: వెళ్ళుతుండగా ఆ ఏడుగురూ అతిస్థిరమైన యోగాన్ని సాధించటంలో తాత్పర్యం కలిగి అతిశీఘ్రగతితో
ప్రయాణిస్తున్న సమయంలో పాంచాలరాజపుత్రుత్తిక అయిన ద్రోపది యోగం సడలిపోగా నేలమీద పడిపోయింది. అట్లా
పడిపోగా భీముడు చూచి, ఆ విషయం ధర్మరాజుతో చెప్పి ఇట్లా అడిగాడు: 'ఈ ప్రీవలన ఎన్నడూ ధర్మహాని జరగటం
మనం చూడలేదే! ఇట్లా ఈమె పడిపోవటం ఏకారణం చేత?' అని దుఃఖిస్తూ అడుగగా ధర్మరాజు ఇట్లా చెప్పాడు.
స్తుతించదగిన చరిత్ర కల భీమసేనా! ఈ ప్రీకి అర్జునుడి విషయంలో పక్షపాతం ఉన్నది. దీనివలననే ఆమె చేసిన
పుణ్యాలు ఫలించకపోవటం సంభవించి ఆమెకు (ఇట్లాంటి) దురవస్థ వచ్చిపడింది'.

విశేషం: ఆ 'ఏడుగురూ' యోగసాధన తత్పరులై వెళ్ళుతున్నారనటంలో 'భుక్తు' కూడా ఉన్నది. ఆ రుక్తు ఎంతటి గొప్ప సాధన
చేసిందో చివరికి తెలుస్తుంది. అందుకే పండితుడైన వాడు 'సమదర్శి' కావాలి. 'పని చైవ శ్వపాకే చ పండితాః సమదర్శినః' అని
గీతాకారుడు వక్కాణించటంలో ఉన్న రహస్య మిదే. అట్లాంటి సమదర్శి ధర్మరాజు. అందుకే చనిపోయింది తన ధర్మపత్రి అన్న
మమతకూడా లేకుండా 'ఈస్తీ' అంటూ న్యాయనిర్ణయం చేస్తున్నాడు. మత్స్యయంత్రాన్ని భగ్సంచేసి ద్రోపదిని చేపట్టిన నాటినుండి
అర్జునుడి పరాక్రమ సాందర్భ విలాసాల విషయంలో ద్రోపది మాత్రమే కాదు ఉలూపి, చిత్రాంగద, సుభద్ర, అందరూ ఒకింత
పక్షపాతం కలవారే. ఇతరుల విషయం ఒక ఎత్తు. శక్తి అవతారమైన ద్రోపది విషయం ఒక ఎత్తు. ఆమె ఆ పక్షపాతాన్ని జయించటంలో
విఫల అయింది. అందుకే దేహమనోవృత్తుల సమతోల్యం సడలిపోయింది. యోగం ఎంత కలిపమైన సాధనో ఇట్లాంటి చోట్ల అర్థం
చేసికొనవచ్చును. పుణ్యాలు చేసినా అవి ఫలించక ఈ దురవస్థ వచ్చిందంటే - సుకృత దుష్టుతాలకు అతిత్మైంది మానవుడి
శ్రద్ధాత్రయ స్వరూపమైన ప్రకృతి గుణమని అర్థం. దానిని అనుసరించి 'ప్రారబ్ధాన్ని' పొందక తప్పదని తాత్పర్యం.

- క. అని పలికి సమాధానము, దన బుట్టిం బిరము చేసి వైర్యమైర్యం
బున వికృతి లేని గతి నా, పనితశపము విడిచి కౌరవవిభుం దేగెన్.

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని సమాధానమిచ్చి; తన బుట్టిన్= తన చిత్తంలో; సమాధానము= నిశ్చలధ్యానంతో కూడిన సమాధిస్థితిని; తిరముచేసి= స్థిరంగా ఉంచుకొని; దైర్యస్తర్యంబునవ్= దైర్యంలోనూ, స్థిరత్వంలోనూ; వికృతిలేనిగతిన్= ఏ వికారమూ లేని విధంగా; ఆ ననితశమమ్ విడిచి= ఆ ప్రైటివాన్ని వదలి; కౌరవవిభండు+విగెన్= ధర్మరాజు ముందుకు సాగిపోయాడు.

తాత్పర్యం: అని భీముడికి సమాధానమిచ్చి, నిశ్చలధ్యానంతో కూడిన సమాధిస్థితిని తన చిత్తంలో స్థిరంగా ఉంచుకొని దైర్యం సడలకుండా, ఏ చలనమూ లేకుండా, ఏ వికారమూ లేని విధంగా ఆ ప్రైటివాన్ని వదలిపెట్టి ధర్మరాజు ముందుకు సాగిపోయాడు.

విశేషం: ఈ మహాప్రస్తావం ‘భూ’ దశను దాటిపోయింది కాబట్టి ఉత్తరక్రియల ప్రస్తకి లేదు.

- సీ.** భూవర! యమ్మెయీ బోహంగ సహదేవుఁ, దపగతప్రాణుడై యవనిఁ బడిన
గని వాయుజుఁడు ధర్మతసయున కెఱిగెంచి, యతుఁ దనహంకారుఁ దెపుడు నీకు
సతిభక్తి శుశ్రాష యాచలంచుచునుండు, మాలోన నెల్ల సన్మార్గ వల్ల;
యితనికి నేలొకో యుదైస వాటిల్లో?’, ననిన నమ్మసుజేంద్రుఁ దతనితోడ
తే. ‘వీఁడు దనకంటే బ్రాజ్ఞండు లేఁడు జగతి, నెందు నని సంతతమ్యు దా నెడ్డు దలఁచు;
దాన నిట్లయ్య’ నం చుపేక్షానిరూఢు, బుట్టి నరుగుచునుండె నప్పురుషవరుఁడు.

36

ప్రతిపదార్థం: భూవర!= ఓ జనమేజయా; ఆ+మెయిన+పోవంగన్= ఆ విధంగా వెళ్ళుతుండగా; సహదేవుడు; అపగత= పోయిన; ప్రాణుఁడు+ఇ= ప్రాణాలు కలవాడై; అవనిన్+పడినన్= నేలమీద వడగా; కని= చూచి; వాయుజుఁడు= భీముడు; ధర్మతసయునకున్+ఎటిగించి= ధర్మరాజుకు తెలిపి; (ఇట్లూ అడిగాడు); ఇతడు= ఈ సహదేవుడు; అనహంకారుఁడు= అహంకారం లేనివాడు; ఎపుడున్= ఎల్లపుడూ; నీకు; అతిభక్తిన్= మిక్కులి భక్తితో; శుశ్రాష+ఆచరించుచున్+ఉండున్= సేవ చేస్తుంటాడు; మాలోనన్+ఎల్లన్= మా అందరిలోనూ; సన్మార్గవర్తి= మంచిదారిలో నడిచేవాడు; ఇతనికిన్= ఇట్లాంటి సహదేవుడికి; ఈ+దేస= ఈ దురవస్థ; ఏల+బకో!= ఎందుకోమరి; పాటిల్లో?= కలిగింది?; అనినన్= అని అడుగగా; ఆ+మనుజ+ఇంద్రుఁడు= ఆ రాజు (ధర్మరాజు); అతనితోడన్= భీముడితో; వీఁడు= ఇతడు; తన కంటేన్= తనకన్నా; ప్రాజ్ఞండు= తెలిసినవాడు; జగత్తిన్= ప్రపంచంలో; ఎందున్= ఎక్కుడా; లేదు+అని= లేడని; తాన్= తాను; సంతతమ్యున్= ఎల్లప్పుడూ; ఎడ్డన్= హృదయంలో; తలఁచున్= భావిస్తుంటాడు; దానన్= అందుచేత; ఇట్లు+అయ్యెన్= ఇట్లూ అయింది; అంచున్= అంటూ; ఆ+పురుషవరుఁడు= ఆ పురుషేష్టుడు; ఉపేక్షా నిరూఢబుద్దిన్= ఉపేక్షతో కూడిన చిత్తంతో; అరుగుచున్+ఉండెన్= సాగిపోతూనే ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా వెళ్ళుతుండగా సహదేవుడు చనిపోయి నేలపైపడ్డాడు. భీముడు అతడిని చూచి అన్నకు చెప్పి ఈ సహదేవుడు ఏ అహంకారమూ లేనివాడు. ఎల్లపుడూ నిన్ను భక్తి శ్రద్ధలతో సేవిస్తుంటాడు. మా అందరిలోనూ మంచిదారిలో నడిచేవాడు వీడొక్కడే. ఇట్లాంటి వీడికి ఈ దురవస్థ ఎందుకు కలిగిందో మరి! అని అడిగాడు. అపుడు ధర్మరాజు అన్నాడు: ‘ఇతడు తనకంట తెలిసినవాడు ఈ ప్రపంచంలో ఎక్కుడా లేడని ఎప్పుడూ హృదయంలో భావిస్తుంటాడు. అందుకే ఇట్లా అయింది’ అంటూ ఉపేక్షతో నిండిన మనస్సుతో ముందుకు సాగిపోయాడు.

విశేషం: విద్యాహంకారం కూడా యోగనాశ హేతువు అవుతుందని సహదేవుడి పతనం నిరూపిస్తున్నది.

క. అనిలజుఁడు నరుఁడు నకులుఁడు, శునకంబుఁ దీన నరుగ సుస్థిరమతి యై
మనుజేంద్రవర్య! య ట్ల, జ్ఞసపతి సన నకులుతనువు జగతిం బడియెన్.

37

ప్రతిపదార్థం: మనజ+ఇంద్రవర్య!= ఓ రాజా! (వినుము); అనిలజుఁడు= వాయుకుమారుడైన భీముడు; నరుఁడు= అర్జునుడు; నకులుఁడు; శునకంబునున్= మక్కా; తోనన్+అరుగన్= వెంట రాగా; సుస్థిరమతి+ఖ= సుస్థిరచిత్తం కలవాడై; అట్లు= ఆ విధంగా; ఆ+జనపతి= ఆ ధర్మరాజు; చనన్= వెళ్లుతుండగా; నకుల+తనువు= నకులుడి శరీరం; జగతిన్+పడియెన్= నేలమీద పడింది.

తాత్పర్యం: భీమార్జున నకులులు, మక్కా తన వెంట వస్తుండగా సుస్థిరచిత్తం కలిగిన ధర్మరాజు ఆ విధంగా వెళ్లుతుండగా నకులుడి శరీరం నేలమీద వాలిపోయింది.

క. విను ద్రుపదనందనయుఁ దన, యనుజన్ముఁడు నంత నంత నవనిఁ బదుటఁ దా
గని ధృతిదూషినయట్లు వ, డిన నకులునిఁ జూచి యడలు దెందముతోడన్.

38

ప్రతిపదార్థం: విను= రాజా! వినుము; ద్రుపదనందనయున్= ద్రోపది; తన+అనుజన్ముఁడు= తన తమ్ముడైన సహదేవుడు; అంతన్+అంతన్= అక్కడక్కడా; అవనిన్+పదుటన్= నేలమీద పడిపోవటం; తాన్+కని= తాను చూచి; ధృతి= ధైర్యం; తూలిన+అట్లు= చలించినట్లు; పడిస= పడిపోయిన; నకులునిన్+చూచి= నకులుడిని చూచి; అడలు= శోకిస్తున్న; దెందముతోడన్= హృదయంతో.

తాత్పర్యం: ద్రోపది, తన తమ్ముడైన సహదేవుడూ ఆ విధంగా అక్కడికక్కడ రాలిపోగా చూచి ధైర్యం చలించి తానూ వాలిపోయాడా అన్నట్లు నకులుడు పడిపోవటం చూచి శోకిస్తున్న హృదయంతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్నయం).

సీ. అనిలసూనుఁడు ధర్మతనయున కెత్తిగించి, యవ్విభుతో 'సుందరాక్షతియును
శౌర్యంబు ధైర్యంబు సౌజన్యమునకుగురు, సంఘమునన కాదు జగతి నెందు
నితనికిఁ బోలె నహీనత మెఱయునే, యెష్వల కైనను నిట్టి పుణ్య
గుత్పతదశ యొ ట్లుకో పాండె నక్కట!' , యనవుడు నక్కెరవాగ్రగమ్యఁ

తే. డతని కిట్లను 'నీతండు నాత్తసధ్యశుఁ, డఫీల జగముల లేదు రూపాతిశయము
తనక కల దని యెపుడుఁ జిత్తమునఁ దలఁచు; నయ్యహంక్షతి నిట్టి కీడయ్యు జిఫ్పై'

39

ప్రతిపదార్థం: అనిలసూనుఁడు= భీముడు; ధర్మతనయునకున్+ఎటిగించి= ధర్మరాజుకు తెలిపి; ఆ+విభుతోన్= ఆ రాజుతో; సుందర+ఆక్షతియును= సుందరమైన ఆకారం; శౌర్యంబు= శౌర్యమూ; ధైర్యంబు= ధైర్యమూ; సౌజన్యమును= మంచితనమూ; కురుసంఘమునన కాదు= కురు సంఘంలోనే కాదు; జగతిన్+ఎందున్= ప్రపంచంలో ఎక్కడా; ఇతనికిన్+పోలన్= ఇతడికివలి; అహీనత= నిండుదనం; ఎవ్వరికైనను= ఎవరికైనా; మెఱయునే?= ప్రకాశిస్తుందా?; ఇట్లే పుణ్యమ్య= ఇట్లాంటి పుణ్యమ్యుడిని; కుత్సితదశ= నీచదశ; ఎట్లు= ఎట్లా; పాందెన్+బకో?= పాందిందో!; అక్కట!= అయ్యా!; అనవుడున్= అనగా; ఆ+కౌరవ+అగ్రగమ్యఁ
డు= ధర్మరాజు; అతనికిన్= భీముడితో; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా చెప్పాడు; ఈతండు= ఈ నకులుడు; ఆత్మసదృషుఁడు= తనమ
దీట్లనవాడు; అభిలజగములన్+లేదు= సుష్టిలో లేడు; రూప+అతిశయము= సాందర్భాదిక్యం; తనకున్+అ= తనకే; కలదు+అని=

ఉన్నదని; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడూ; చిత్తమునన్+తలచున్= మనసులో అనుకొంటూ ఉంటాడు; ఆ+అహంకృతిన్= ఆ అహంకారం వలన; ఇట్టి+కీడు+అయ్యెన్+చువ్యై!= ఇట్లాంటి కీడు సంభవించింది సుమా!

తాత్పర్యం: అట్లా నకులుడు పడిపోవగా వాయుకుమారుడైన భీముడు ధర్మరాజుకు తెలిపి ఆయనతో ఇట్లా అన్నాడు; ‘అతిసుందరాకారం, శౌర్యమూ, ధైర్యమూ, మంచితనమూ ఇన్ని మంచిగుణాలు ఒకచోట ఉన్నవాడు ఈ కురుసంఘంలోనే కాదు ప్రపంచంలో మరెక్కుడైనా ఉన్నాడా! ఎవరిలోనైనా ఇంత నిండుతనం కనిపిస్తుందా? ఇట్లాంటి పుణ్యాత్ముడిని ఇంత నిచదశ ఎట్లా పొందిందో మరి! అయ్యా! ఏమిటీ దురవస్థ?’ అని అడుగగా ధర్మరాజు ఇట్లా అన్నాడు: ‘ఇతడు తనకు దీటెనవాడు ఈ స్పష్టిలోనే లేడని, లోకంలోని సౌందర్యమంతా తనకే ఉన్నదని మనసులో ఎప్పుడూ అనుకొంటూ ఉంటాడు. ఆ అహంకారానికి ఘలితమే ఈ కీడు సుమా!

విశేషం: నకులుడిది రూపగర్యం. అయినా నకుల సహదేశులు మనసులలో ఆ గర్వాన్ని పడ్డవారే. అంతమాత్రానికే వారియోగం భ్రష్టం అయిందంటే యోగసాధన కత్తివాదర మీది నడకవంటిది ఎట్లా అవుతుందో అర్థం చేసికొనవచ్చును.

క. అని దృతిసారం బూధి యి, తని తనున్ నుపేక్కు గూళ్లి ధర్మతనూజుం

డనము! చనుచుండే దక్కటీఁ, యసుజులుఁ గుర్వరముఁ దోస యరుగుచు నుండన్.

40

ప్రతిపదార్థం: అనఫు!= పుణ్యాత్ముడై ఓ జనమేజయా!; అని= అని భీముడితో చెప్పి; ధర్మతనూజుండు= ధర్మరాజు; ధృతి సారంబు= ధైర్యంయొక్క పరమార్థ రూపమైన చేవను; ఊది= అవలంచించి; అతని తనుపున్= అతడి దేహాన్ని; ఉపేష్టన్+కూర్చి= ఒప్పరికించి; తక్కటి= తక్కిన; అనుజులు= తమ్ములు; కుర్వారమున్= కుక్కా; తోన్+అ= వెంబడి; అరుగుచున్+ఉండన్= వెంటరాగా; చనుచున్+ఉండన్= ముందుకుపోసాగాడు.

తాత్పర్యం: అని భీముడితో చెప్పి ధర్మరాజు ధైర్యగుణంయొక్క పరమార్థ రూపమైన చేవను అవలంచించి అతడిదేహం మీద తాను మమతకు గురికాకుండా నిశ్చలంగా పోసాగాడు. తక్కిన తమ్ములు, కుక్కా అతడిని వెంబడించారు.

విశేషం: ఇక్కడ ఉపేష్ట అన్నది యోగసాధనలో చెప్పిన భావనాభేదాలలో ఒక్కటి. మైత్రి, కరుణ, ముదిత, ఉపేష్టభావాలు నాలుగూ చిత్తవసాదనం సాధించటంలో యోగి అవలంబిస్తాడు. ఉపేష్ట-అంటే తన మనసు తగులుకొనకుండా చేసికొనటం. అంతే తప్ప లొకికమైన అర్థంలో నిర్మల్యం చేయటం కాదు. సాండవలందరి విషయంలోనూ ధర్మరాజు ఇదే పాటిస్తున్నాడు. అందుకే ఇతడు ధర్మతనూజుడు - ధర్మం తనుపు దాల్చిన యముడి కుమారుడు. పురుషుమైడు - ఇక్కడ పురుషుడంటే ‘జీవు’ డని తాత్పొకార్థం. జీవుడు బంధవిముక్కుడు కావటంలో తొలుత సాధించవలసింది ‘ఉపేష్ట’ - దానికంటే ముదిత (సంతోషం), కరుణ (దయ), మైత్రి (సర్వసమభావం) - ఒకదానికన్నా మరొకటి ఉదాత్మమైన యోగగుణసంపద అని సంప్రదాయం చెప్పుతున్నది.

సీ. ద్రౌపదిపాటును దన యసుజుస్తులు, పడుటయుఁ గసుగొని పార్శ్వఁ డాత్తు

యులమట మునిగిన నిల విగతానుటై, పడినుఁ గుందుచుఁ జూచి బకవిరోధి

యన్నకుఁ జూపి ‘యి యములచరిత్రుని, యం దెన్నడును నసత్యంబుఁ గాని;

మిటు పడుటకుఁ గత మేమి?’ నాపుడు నీతుఁ, డక్కొర్నపుల నెల్ల నొక్కసాఁడు

- తే. యాహావంబును దెగటార్చు ననియే; నట్లు | సేయఁ డయ్యుడు; బల్జొక్కష్టీ సేత యొకటి
యగుట చాల దీపము; విను మంచియుగాక, యెల్లకోదండ ధరుల గర్వించుచుండు.

41

ప్రతిపదార్థం: ద్రౌపదిపాటును= ద్రౌపది నేలవాలటం; తన+అమజమ్ముల పడుటయున్= తన తమ్ముల పాటును; కనుగొని= చూచి; పార్శ్వఁడు= అర్జునుడు; ఆత్మ= చిత్తం; అలమటన్= బాధలో; మునిగినన్= మునిగిపోగా; విగత+అసుఁడు+ఖ= ప్రాణాలు పోగొట్టుకొని; ఇలన్= నేలపై; పడినన్= పడిపోగా; బకవిరోధి= భీముడు; కుందుచున్+చూచి= దుఃఖిస్తూ చూచి; అస్తున్+చూపి= ధర్మరాజుకు చూపి (ఇట్లా అన్నాడు); ఈ+అమలచరిత్రునియందున్= ఈ పుణ్యచరిత్రుడిలో; ఎన్నఁడున్= ఎస్పుడూ; అసత్యంబున్+కావము= అసత్యాన్ని చూడం; ఇటు+పడుటకున్= ఇట్లా పడటానికి; కతము+ఎమి= కారణం ఏమిటి?; నావుడున్= అని అడుగగా; (ధర్మరాజు ఇట్లా అన్నాడు); ఈతఁడు= ఇతడు; ఆ+కౌరవులన్+ఎల్లన్= కౌరవులందరినీ; ఒక్కనాఁడు+అల= ఒకే రోజే; ఆహావంబున్= యుద్ధంలో; తెగటార్చున్+అనియెన్= చంపేస్తానన్నాడు; అట్లు+చేయఁడు+అయ్యెన్= కాని అట్లా చేయలేదు; పల్చు+బక్కటి= మాట ఒకటి; చేత+బకటి= చేత మరొకటి; అగుట= కావడం; చాలదోషం= చాలా తప్ప; అదియున్+కాక= అదీ కాకుండా; వినుము= మరోవిషయం ఉన్నది వినుము; ఎల్లకోదండధరులన్= ధనుర్ధారులందరినీ; గర్వించుచుండున్= నిందిస్తుంటాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా ద్రౌపది, తన తమ్ములు నేలకూలిపోవటాన్ని చూచి పార్శ్వఁడు తన చిత్తం బాధలో మునిగిపోగా ప్రాణాలు పోయి నేలపడ్డాడు. భీముడు ఇది చూచి దుఃఖిస్తూ అస్తున్ చూపించి ఇట్లా అన్నాడు: “ఈ పుణ్యచరిత్రుడిలో ఏ రోజూ ఒక అసత్యం కూడా చూడమే. ఇట్లా పడటానికి కారణం ఏమిటి?” అని అడుగగా ధర్మరాజున్నాడు-‘ఇతడు కౌరవులందరినీ ఒకేరోజు యుద్ధంలో చంపేస్తానన్నాడు. అట్లా చేయలేదు మరి. చేత ఒకటి - మాట ఒకటి కావటం చాలా తప్ప. అంతే కాదు. ఇతడు ధనుర్ధారు లందరినీ నిందిస్తుంటాడు.

విశేషం: అంతటి మహాభారతయుద్ధాన్ని నిర్వహించిన అర్జునుడిలో ఉన్న ఒకదోషం ‘అసత్యం’. మనిషి చేయగలిగినదే మాటూడాలి. మాటాడిందే చేయాలి. ఈ దోషం లేని ‘నరు’ డెవడు? నకుల సహదేశులలో ఆత్మ ‘స్తుతి’ దోషం కాగా అర్జునుడిలో ‘పరనింద’ మచ్చగా మిగిలిపోయింది. అందుకే అట్లాంటి అర్జునుడు కూడా పతనం కాకతపులేదు. ఈ పరనింద దోషంలేని ‘నరుడు’ ఉంటాడా? అందుకే అర్జునుడిలో మాసపుడిలోని ఈ దోషధ్వయాన్ని ధర్మరాజు చూపిస్తున్నాడు. కర్మాదిని అర్జునుడు జీవితాంతమూ ద్వేషిస్తున్నే వచ్చాడు. అందుచేత అర్జునుడిది ‘మాత్స్య’ దోషం.

- ఉ. దానను దాన నిట్లగుట తప్పనే? యంచుఁ దచీయ మైన య
మాన్మితదేహమున్ విడిచి మానవనాధుఁడు దాఖ్లు జేసి బ
ద్వానిరతాత్ము దై యలిగే; నత్తత్తి వాయుజుఁ దార్త నెంతయున్
భీనతఁ భీంబి దైర్యలత దైవిషం నేలకు వ్రాలే భూపరా!

42

ప్రతిపదార్థం: భూపరా!= రాజ! వినుము; (ధర్మరాజు ఇట్లా చెప్పుతున్నాడు); దానను (దానన్)= ఆయాకారణాలచేత; ఇట్లు+అగుట= ఇట్లా కావటం; తప్పనే?= తప్పుతుందా?; అంచున్= అంటూ; తదీయమైన= అర్జునుడి; ఆ+మాన్మితదేహమున్= మన్మించబడిన ఆ దేహాన్ని; విడిచి= వదలిపేసి; మానవనాధుఁడు= ధర్మరాజు; తాల్కున్+చేసి= చిర్పుపలన; బద్ధానిరతాత్ము ఉడు+ఖ= కూర్చుబడిన ప్రథమిత్తం కలవాడై; అరిగెన్= ముందుకొయాడు; ఆ+తటిన్= ఆ సమయంలో; వాయుజుఁడు= భీముడు; ఆర్తిన్= దుఃఖంతో; ఎంతయున్= మిక్కిలి; దీనతన్+పాంది= దీనుడై; దైర్యలత= దైర్యమనేతిగి; త్రైవ్యమ్= తెగిపోగా; నేలకున్+ప్రాలెన్= నేలపై వాలిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ‘అందుచేత తానే ఈ విధంగా కావటం తప్పుతుంద’ అంటూ ధర్మరాజు ఆ అర్బునుడి అతి ‘గొప్ప’ దేహాన్ని కూడా ఉదాసీన బుద్ధితో వదలివేసి ఓర్పుచేత కూర్చుబడిన ఫీరమైన చిత్తంతో ముందుకు పోయాడు. ఆ సమయంలో వాయుమహారూపును భీముడు మిక్కిలి ఆర్త్రిని పాంది దీనుడై ఘ్రామస్తుతిగ తెగిపోగా నేలమీద వాలిపోయాడు.

విశేషం: అర్జునుడిది ‘మానిత’ దేవామట. లోకం ఆ దేవానికి అంత ‘గౌరవం’ చూపిందని అర్థం. స్తోరచిత్తం దేవిచేత విర్మాదుతుందంటే ‘బిర్పు’ చేత అని అర్థం చేసికొనాలి. నిష్ఠాచేత ధ్యానం సిద్ధిస్తుంది. బిర్పు చేత ధ్యానం స్తోరపదుతుంది. ఈ బిర్పునే ‘సహవా’ మంటారు. సమత్వం దీని లక్ష్మాం. “సద్గుసిద్ధ్యస్పూర్ణమౌ భూత్వా సమత్వం యోగ ఉచ్యతే” అని గీతాకారుడు ఈ సమత్వ విర్మాదనం చెప్పాడు. అర్జునుడిలో ఈ సమత సిద్ధించలేదు. డాంబికంచేత అసత్యదోషం. పరనిందచేత అసహవం అతడిలో చోటు చేసికొన్నాయి. అందుచేత పతనమయ్యాడు. ఇది చూచి భీముడిలోని ‘ధైర్యం’ కూడా నశించిపోయింది.

క. అప్పుడు దగ నిట్లను సతచ, డప్పారవపరున 'కో ధరాధిప! కనుగొ

43

ప్రతిపదార్థం: అస్యదు= అట్లా వాలిపోతూ; తగన్= ఉచితమైన రీతిలో; అతడు= భీముడు; ఆ+పొరవరునన్= ఆ ధర్మరాజుతో; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు; ఓ ధరా+అధిష్టా= ఓ రాజు!; ఈ+పాటు= ఇట్లా నేను పడటం; ఏమిటన్= ఏ కారణాన; వచ్చేన్= జిగిగింది?; కనుగొమ్ము= కనుగొముము; ఎలుగుదేని= తెలిస్తే; కరుణాచిగురు+ఒత్తంగన్= దయ చిగురించగా; చెప్పుము= తెలుపుము.

తాత్పర్యం: అట్లా వాలిపోతూ భీముడు సభక్కికంగా నమస్కరించి ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు? ‘ఓ రాజు! నేను ఇట్లా పడటం ఎందుచేత జరిగిందో కనుక్కొని తెలిస్తే దయచేసి చెప్పుము!’

విశేషం: ఇన్ని మరణాలకు హోతువు చెప్పిన అన్న సామాన్యాడు కాడని భీముడు గ్రహంచటంవలననే ‘కనుగొమ్ము’! అని అభ్యర్థిస్తున్నాడు. కనుగొనటం - అంటే ఇక్కడ దర్శించట మని అర్థం. ‘ఎలుగుదేని’ - అంటే నీరు ‘తెలిస్తే’ అన్న మాటలు - తన జీవితంలో తాను ఏ తప్పు చేయలేదన్న ‘భీమా’ భీముడికి సంపూర్ణంగా ఉండటమే కారణం. అదే భీముడిలోని ‘రాజుసగుణం’.

చ. అన విని యాత్ర డిట్లునియే నాతనితో 'భవటియ మైన భో'

జన మతిమాత్ర ముద్దతీఁ బ్రచండుఁడ వై భుజశక్తి నెప్పలం

గొనక కడంగి రజ్జుపలుకుల్ గడుఁ బెక్కులు పల్చిదేపు నీ

వనుపుశోర్య! యిష్టదుట కత్తెఱగుల్ గత; మెల్లఁ జెప్పితిన్.' లేదా

44

ప్రతిపదార్థం: అనన్ విని= అని భిము డనగా విని; అతడు= ధర్మరాజు; అతనితోన్= భిముడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లు చెప్పాడు; అనుషుషుకోర్యి!= ఉపమించటానికి వీలులేని పరాక్రమం కల ఓ భిముసేనా!; భవదీయము+పన= సీదైనటువంటి; భోజనము= తీండి; అతిమాత్రము= అత్యధికమైనది; ఉద్దతిన్= ఉద్దతిలో (గర్యంలో); ప్రచండుడపు+ప= భయంకరుడవై; భజశక్తిన్= బాహుబలంలో; ఎవ్వరిన్+కొనక= ఎవ్వరినీ లక్కుచేయక; కడంగి= పూనకొని; రజ్జుపలుకుల్= వ్యర్థపుమాటలు; కడుపెరుగ్గలు+పల్గుదు+ఎప్పున్= ఎల్లపుడూ చాలా చాలా మాటాడుతుంటావు; కణ+పడుటనున్= ఇట్లు పడటానికి; ఆ+తెఱుగుల్= ఆ విధాలే; కతము= కారణం; ఎల్లన్+చెప్పితిన్= అంతా చెప్పాను.

తాత్పర్యం: అని భీముడు అడుగగా విని, ధర్మరాజు అతడిలో ఇట్లా అన్నాడు: ‘భీమ! నీ పరాక్రమం నిరుపమానం. కాని, నీ తిండి అత్యధికం కావటం వలన , మిక్కిలి భయంకరుడైనై బాహుబలంతో ఎప్పరినీ లెక్కచేయకుండా పూనుకొని వ్యాఘరపుమాటలు ఎప్పుడూ చాలాచాలా మాటాడుతుంటావు. నీ ఈ రీతులే నీ విప్పుడు పడటానికి కారణం. అంతా చెప్పాను. ఇక చెప్పటాని కేముంది?’

విశేషం: భీముడిలో తక్కిన వారిలో ఉన్న ఏ దంఖాది దుర్గుణాలూ లేవు - కాని అతడి ఆహారం తామసికమైనది. అత్యశనుడికి యోగం అబ్బాదని గీతాకారుడు నియమం అందుకే చేశాడు. అధికంగా తినేవాడికి పుట్టే దుర్గుణం ఉద్దత్తి. ఈ గర్వంతో భయంకరంగా ప్రవర్తిస్తాడు. బాహుబలం కారణంగా ఎవరినీ లెక్కచేయడు. ఫలితంగా వ్యాఘరపులాపాలు ఆడుతాడు. భారతయుద్ధాన్ని ఒకసారి స్వీచ్ఛిస్తే ఈ విషయం తెలుస్తుంది. ఆహార జన్మమైన దుర్గుణం కాబట్టే స్వభావసిద్ధమైన గుణాలచేత పతనం పొందిన వారికంటే చాలా దూరం పోగలిగాడు. పై విధంగా పతనం పొందిన ఐదుగురూ ఐదు కారణాలవలన నేల బడ్డారు. ద్రౌషది= పత్మిధర్మమైన సమచిత్తవ్యత్తిని భంగం చేసిన కారణంగా; సహదేవుడు= జ్ఞానగర్వం చేత; నకులుడు= రూపగర్వంచేత; అర్జునుడు= మాతృగర్వంచేత; భీముడు= తామసాహారంచేత; వీటిలో ఏ దుర్గుణమూ అంటని ‘ధర్మ’ నందనుడు మాత్రం ఈ ప్రస్తావంలో చివరిమజీలీ చేరుకొన్నాడని అర్థం.

క. అని పలికి నిరీక్షింపకి, చనుచుండె, నితండు దైర్యసారీధారుం

డును నిశ్చయమహితుండు నయి, వెనుక శునక మధికభక్తి విడువక చనగన్.

45

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని చెప్పి; నిరీక్షింపక= ఆగుండా; ఇతండు= ధర్మరాజు; దైర్యసార+ఉదారుండును= దైర్యగుణంలోని సత్యంచేత ఏర్పడిన ఉదాత్మమైన మనసు గల వాడును; నిశ్చయమహితుండున్+అయి= నిశ్చయమైన మనోవ్యతి చేత ఏర్పడిన మహాసీయతతో; వెనుకన్= వెంబడి; శునకము= కుక్క; అధికభక్తి మెయిన్= అధికమైన భక్తితో; విడువక= తనను వదలకుండా; చనగన్= రాగా; చనుచుండెన్= ముందుకు సాగిపోయాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పుతూ ఆగుండా ధర్మరాజు దైర్యగుణంలోని సత్యంచేత ఏర్పడిన ఉదాత్మమైన మనస్సుతో, నిశ్చయబుద్ధి చేత ఏర్పడిన మహాసీయతతో శునకం తనవెంబడి భక్తిపూర్వకంగా వదలకుండా వస్తుండగా తాను మాత్రం ముందుకు సాగిపోయాడు.

తే. ఆ సమంచిత సారమేయంబు పాండు, ధరణి నాయకు నగ్రీమతనయు పిఱుద

సధికభక్తి యుక్తంబుగ నరుగుచునికి, పలుమటును నీకు జెప్పితీఁ దలఁచి యుండు.’

46

ప్రతిపదార్థం: (జనమేజయా! వినుము); ఆ= ఇంతవరకు చెప్పిన; సమంచిత= మిక్కిలి పూజ్యమైన; సారమేయంబు= కుక్క; పాండు ధరణినాయకు+అగ్రిమ తనయుపిఱుదన్= పాండురాజు పెద్దకొడుకు వెనుక; అధికభక్తియుక్తంబుగన్= చాలా భక్తితోకూడి; అరుగుచున్+ఉనికి= వెళ్తూండటం; పలుమటును= చాలామార్లు; నీకున్+చెప్పితిన్= నీకు చెప్పాను; తలఁచి+ఉండు!= గుర్తుంచుకొమ్ము!

తాత్పర్యం: రాజా! వినుము! ఆ మిక్కిలి పూజ్యమైన కుక్క పాండురాజు పెద్దకొడుకు వెనుక చాలాశక్తితో కూడి వెళ్తూండటం నీకు చాలామార్లు చెప్పాను. గుర్తుంచుకొనుము.’

వ. అనిపలికి షైశంపాయనుండు జనమేజయున కిట్లను నట్లని స్వోగెలపుం డయి యుధిష్ఠిరుం డరుగుచుండ. 47

తాత్పర్యం: అని పలికి షైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో ఇట్లు అన్నాడు: ‘ఆ విధంగా సైష్మికులలో శ్రేష్ఠుడైన యుధిష్ఠిరుడు వెళ్లుతుండగా.

విశేషం: ధర్మరాజుకు యుధిష్ఠిరుడని నామాంతరం. యుద్ధంలో స్థిరంగా నిలిచేవాడని అర్థం. అదే స్థిరత్వం యోగంలోనూ ఉన్నదని అర్థం. అందుకే నిష్ట కలిగినవారిలో గరిష్మాడు - శ్రేష్ఠుడు అయ్యా డాయన.

ఇంద్రుడు రథంబుగొని ధర్మరాజు నెదురుకొనుట (పం.17-3-1)

- సీ. బిష్ణుదేవరోద్ధత బీష్టి సంతానంబు, బిశలు పదింటను బీటుకొనగడ,
రథ సమాగమన సంరావంబు మేరుగ, హృదారములు బ్రతిరవోత్సరము సీవ,
నచ్ఛటి సిద్ధ సాధ్య ముసీంద్ర గణముల, నానావిధస్త్రుత నాద మెసఁగడ,
దత్తుదేశంబు బోధ స్వీత కల్పవృత్తి, క్షంబులు పుష్పవర్షములు గురియ
తే. నింద్రుడేతెంచి యాదర మెసఁగ, నక్షరుష్మితిపాలున కర్గ్రభాగ
వల్ల యగుటయు నతఁ డబువందనంబు, సేసె సవినయభక్తివిశేష మొప్ప

48

ప్రతిపదార్థం: దివ్యదేహా = దివ్యమైన దేహమునుండి; ఉద్ధత = వెలువడుతున్న; దీష్టి సంతానంబు = కాంతిసమూహం; దిశలు పదింటను = పదిదిశలలోనూ; దీటుకొనగన్ = వ్యాపించగా; రథ = రథం యొక్క; సమాగమన = రాకవలని (పుట్టిన); సంరావంబు = పెద్ద ధ్వని; మేరు = మేరుపర్వత; గహ్వారములన్ = గుహలలో; ప్రతిరవ+ఉత్సరమున్+ఈనన్ = ప్రతిధ్వనుల సముదాయాన్ని పుట్టించగా; అచ్చటి = ఆ పర్వతంలోని; సిద్ధ = సిద్ధులు; సాధ్య = సాధ్యులు; ముసీంద్రగణములు = మునిశైష్ముల సమూహాలు; నానావిధ స్తోత్ర నాదము+ఎసఁగన్ = అనేక విధాలైన స్తోత్రాల ధ్వని వ్యాపించగా; తద్వ+ప్రదేశంబు = ఆ ప్రదేశమంతటా; బోధ = జ్ఞానంచే; స్వీత = అధికములైన; కల్పవృక్షంబులు = కల్పవృక్షాలు; పుష్పవర్షములు+కురియున్ = పూలవానలు కురిపించగా; ఇంద్రుడు+వితెంచి = ఇంద్రుడు వచ్చి; ఆదరము = ఆదరభావం; ఎసకము+ఎసఁగన్ = అతిశయించగా; ఆ+కురుష్మితిపాలునకున్ = ఆ ధర్మరాజుకు; అగ్రభాగవర్తి+ అగుటయున్ = ముందుభాగంలో నిలబడగా; అతడు = ఆ ధర్మరాజు; సవినయ = వినయంతో కూడిన; భక్తి విశేషము+బప్పన్ = అధికమైన భక్తి ప్రకటితం కాగా; వందనంబు+చేసెన్ = నమస్కరించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ దివ్యదేహంనుండి వెలువడుతున్న కాంతి సమూహం పది దిశలలోనూ వ్యాపిస్తుండగా, రథం వస్తుండగా పుట్టిన పెద్ద ధ్వని మేరుపర్వత గుహలలో ప్రతిధ్వనుల సముదాయాన్ని పుట్టించగా, ఆ పర్వతంలోని సిద్ధసాధ్యముని గణాలు చేస్తున్న నానావిధాలైన స్తోత్రధ్వనులు వ్యాపించగా, ఆ ప్రదేశ మంతటా జ్ఞానప్రదాయకాలైన కల్పవృక్షాలు పూలవానను కురిపించగా, ఇంద్రుడు వచ్చి ఆదరభావం అతిశయించగా ధర్మరాజు ముందుభాగాన నిలబడ్డాడు. ఆ ధర్మరాజు కూడా వినయంతో కూడిన అధికమైన భక్తి ప్రకటితం కాగా నమస్కరించాడు.

విశేషం: కల్పవృక్షం - కోరిన కోర్కెలు ఇస్తుందన్నది సాధారణార్థం. మందార, పారిజాత, సంతాన, కల్పవృక్ష, పారిచందనాలకు కల్ప వృక్షాలని - దేవవృక్షాలని సాధారణనామం. ఇవి పూలను వెడజల్లటం దేవతల అనుగ్రహం ధర్మరాజైపై కలిగిందనటానికి సంకేతం. అవి ‘బోధస్వీతము’ లట! బోధ - అంటే జ్ఞానం. స్వీత - అంటే వ్యాపనధర్మం. కల్పవృక్షచూయలో దివ్యజ్ఞానం కలుగు

తుందని అర్థం. ఈ కారణంగానే నారదుడు ప్రసాదించిన పౌరిజాత పుష్టాన్ని శ్రీకృష్ణుడు రుక్మిణికి ఇచ్చాడు. దేవతోకంలో రంభాదులుంటారని వారి సుఖం కోసమే యజ్ఞయాగాదులు చేస్తారనే అంశాన్ని కూడా ఈ తాత్మిక నేపథ్యంలో చూడాలి. ఈ పర్వంలోని కథను జాగ్రత్తగా అనుశీలిస్తే ‘స్వర్గతత్త్వం’ తెలుస్తుంది.

K. అట్లు ప్రణతుం దయిన నభినందించి యప్పురందరుం డతని బిష్ట స్వందనం బెక్కుమని పలికిన, నతండు శోక సంతప్తుం డగుచు నతని కి ట్లనియే.

49

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; ప్రణతుందు+అయిన్= నమస్కరించగా; అభినందించి= మెచ్చుకొని; ఆ+పురందరుండు= ఆ ఇంద్రుడు; అతనిన్= ధర్మరాజును; దివ్యస్యందనంబు+ఎక్కుమని= ఆ దివ్యరథం ఎక్కుమని; పటికిన్= అడుగగా; అతండు= ధర్మరాజు; శోకసంతప్తుందు+అగుచున్= దుఃఖంతో బాధపడుతూ; అతనికిన్+ఇట్లు+అనియెన్= ఇంద్రుడితో ఇట్లు అన్నాడు:

తాత్పర్యం: అట్లు నమస్కరించగా మెచ్చుకొని ఇంద్రుడు అతడిని దివ్యరథంలో ఎక్కుమని అడిగాడు. దానికి ధర్మరాజు దుఃఖంతో కుమిలిపోతూ ఇంద్రుడితో ఇట్లు అన్నాడు:

S. ‘తోడంబుట్టువు లందఱుం బడిన యా దుఃఖింబు చేతంబు నం పీడం బెట్టెడు; సౌకుమార్యవతి దప్పిం గూలే బాంచాలి; వా ర్దోషై పచ్చిలి; వారు లేక యిట మీతో రాను; వా రెల్ల నా తోడం గూడగ వచ్చునట్టుగఁ గృపాధుర్యాత్మ! కావింపవే’

50

ప్రతిపదార్థం: తోడంబుట్టువులు= తమ్ములు; అందఱు= అందరూ; పడిన= చనిపోయిన; ఆ దుఃఖింబు= ఆ దుఃఖం; చేతంబున్= మనసును; సంపీడన్+పెట్టెడున్= మిక్కలి బాధిస్తున్నది; సౌకుమార్యవతి= సుకుమారి పాంచాలి (ద్రోపది); దప్పిన్+కూలెన్= దప్పితో క్రిందపడి చనిపోయింది; వార్+తోడు+ఇ వచ్చిరి= వారు నాకుతోడుగా బయలుదేరి వచ్చారు; కృపాధుర్యాత్మ!= కృపాతిశయం తోడి మనసుగల ఓ మోహంద్రా!; ఇటన్= ఇప్పుడు; మీతోన్ రాను= మీతో బాటు స్వగానికి రాను; వారు+ఎల్లున్= వారందరూ; నాతోడన్= నాతోపాటు; కూడగన్+వచ్చునట్టుగన్= కలిసివచ్చేటట్లు; కావింపవే= చేయుము.

తాత్పర్యం: ‘దయాధురంధరమైన’ మనసున్న మోహంద్రా! నా తమ్ములు అందరూ చనిపోయారు. ఆ దుఃఖం నా మనసును మిక్కలి బాధిస్తున్నది. సుకుమారవతి అయిన ద్రోపది దప్పికతో నేలబడి చనిపోయింది. వారంతా ఈ ప్రయాణంలో తోడుగా వచ్చినవారు. వారు లేకుండా నే నిప్పుడు మీతో స్వగానికి రాను. వారంతా నాతోపాటు కలిసి వచ్చేటట్లు చేయుము.’

విశేషం: ఉపేక్షాపరుడుగా ఇంతవరకు వచ్చిన ధర్మరాజులో వారిపట్ల కృతజ్ఞతతో కూడిన ధారికబుద్ధి ఇక్కడ ప్రకటించబడుతున్నది. అంతేకాని కేవలం తమ్ములు, భార్య అన్న మమతానుబంధం కాదు.

C. అన విని యింద్రుఁ డి ట్లనియే నక్కురుభర్తకు ‘శోక మేల? నీ యనుజులు ద్రోపటిసహితులై తనువుల్ బిగఁ ద్రావి చన్నవా రనము! యమర్య లోకమున; కక్కడు గాంచెదుగాక వారలం దనువు దొఱంగగా వలదు ధర్మమయాత్మక నీవు రావనా!’

51

ప్రతిపదార్థం: అనన్+విని= అని ధర్మరాజు అనగా విని; ఇంద్రుడు; అ+మరుభర్తకున్+ ధర్మరాజుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు; అనఘు!= ఓ పుణ్యత్మా!; శోకము+ఏల?= ఎందుకు బాధపడతావు?; నీ+అనుజులు= నీ తమ్ములు; ద్రౌషదీ సహాతులు+ఒ= ద్రౌషదితో కూడినవారై; తనువుల్+దిగ్వే+త్రావి= దేహాలు విడిచిపెట్టి; అమర్య లోకమునకున్= స్వర్గానికి; చన్మవారు= వెళ్లారు; వారలన్= వారినందరినీ; అక్కడన్+కాంచెదు+కాక!= అక్కడ చూద్దువుగాని; ధర్మమయ+అత్మక!= ధర్మంతో నిండిన మనసున్న ఓ ధర్మంనందనా!; తనువు+తొఱంగన్+కాన్+వలదు= దేహం విడిచిపెట్టడానికి వీలు కాదు; నీవు రావనా!= నీవు రావయ్య వెళ్వుదాం.

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు కోరగా ఇంద్రుడు అతడితో ఇట్లా అన్నాడు: ‘ఓ పుణ్యత్మా! ఎందుకు చింతిస్తాపు? నీ తమ్ములు, ద్రౌషదితో కలిసి తమ దేహాలు విడిచిపెట్టి స్వర్గలోకానికి వెళ్లారు. వారి నందరినీ నీవు అక్కడ చూద్దువుగాని! నీవు ధర్మంతో నిండిన మనసున్నవాడివి! (సాక్షాత్కారా ధర్మంనందనుడివి!) దేహం వదలివేసిన తరువాత మళ్ళీ అందులోకి ప్రవేశించటం కుదరని పని. అందుచేత నీవు నాతో రమ్ము వెళ్వుదాం!’

విశేషం: అంటే సశరీరుతై స్వర్గానికి చేరే యోగసిద్ధి వారికి లేదని తాత్పర్యం.

ధర్మరాజు సురరాజులకు, గుర్మిరవిషయముగా జరిగిన వివాదము (సం.17-3-7)

- సీ.** అనుటయు ధర్మజుం డమరేంద్రుతో 'నన్ను, నత్యంత ధృథభక్తి నాశ్రయించి పుర మేను వెడలునప్పుడు మొదల్గాఁ దీను, చనుదెంచే నీ భవ్యసారమేయ మిటి యట రావలదే నా మనంబుని, ప్యారప్పుత్తి కోర్పు దస్తుకపుణ్య నిరతాత్మి' నాపుడు దరహసిన మొప్పును, బ్లూలమైలి' యి ట్లంట పాడియే? య
- తే.** మర్యాదావము కుక్క కేమాడ్జ్యగలుగు, ననఘు! నీ చింత తెఱఁ గశక్యంబు ఛిని విడిచి చను టేల నిష్పరప్పుత్తి యయ్యే, నిచటఁ దడయంగ నేటికి? నెక్క రథము.'

52

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అనగా; ధర్మజుండు= ధర్మరాజు; అమర+ఇంద్రుతోన్= ఇంద్రుడితో; అస్తోక పుణ్యనిరత+అత్మ!= అత్యధిక పుణ్య విషయంలో ఆసక్తి గల చిత్తమున్న మహేంద్రా!; ఏను= నేను; పురము+వెడలునప్పుడు= హస్తినాపురం నుండి బయలుదేరేటప్పుడు; ఈ భవ్య సారమేయము= ఈ గొప్ప పునకం; అత్యంత= మిక్కిలి; దృఢ= దృఢమైన; భక్తిన్= భక్తితో; ఆశ్రయించి= సమీపించి; మొదల్గాన్= అందరికంటే ముందుగా; తోన్+అ= వెంబడే; చనుదెంచేన్= వచ్చింది; ఇది= ఇదికూడా; అట= స్వర్గానికి; రావలదే!= రావద్దా!; నా మనంబు= నా మనస్సు; నిష్పరప్పుత్తిన్+చిర్యదు= కరినమైన పనిని సహించబాలదు; నాపుడున్= అని అనగా; ఆ+బలమైరి= ఆ ఇంద్రుడు; దరహసము+బప్పున్= చిరునప్పు వెలయగా (ఇట్లా అన్నాడు); అనఘు!= పుణ్యత్మా!; ఇట్లు+అంట= ఇట్లా అనటం; పాడియే?= న్యాయమా?; కుక్కకున్= కుక్కకు; అమర్యభావము= దివ్యత్వం; ఏమాడ్జ్యన్+ కలుగున్?= ఎట్లా కలుగుతుంది?; నీచింత తెఱగు= నీవు ఆలోచిస్తున్న విధానం; అశక్యంబు= అసాధ్యంగా ఉన్నది; దీనిన్= ఈ కుక్కను; విడిచి చనుట= వదలిసోవటం; నిష్పరప్పుత్తి= కరినమైన పని; ఏల+అయ్యెన్?= ఎందుకవుతుంది?; ఇచటన్= ఇక్కడ; తడయంగన్+ఏటికిన్?= ఆలస్యం చెయ్యట మెందుకని?; రథమున్= రథాన్ని; ఎక్కుము.

తాత్పర్యం: అనగా ధర్మరాజు ఇంద్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు: ‘అత్యధికపుణ్యవిషయంలో ఆసక్తిగల చిత్తమున్న మహేంద్రా! నేను హస్తినముండి బయలుదేరినప్పుడు ఈ మహానీయమైన పునకం మిక్కిలి దృఢమైన భక్తితో అందరికంటే ముందుగా

నన్న వెంబడించి వచ్చింది. ఇది కూడా స్వర్గానికి రావద్దా! నా మనస్సు కలినమైన పనిని సహించజాలదు' అని ధర్మజుడు పలుకగా ఇంద్రుడు చిరునవ్య నవ్యి ఇట్లా అన్నాడు: 'పుణ్యత్మా! నీవు ఇట్లా అనటం న్యాయంగా ఉన్నదా? కుక్కు దివ్యత్వం ఎట్లా కలుగుతుంది? నీవు ఆలోచిస్తున్న విధానం ఆసాధ్యంగా ఉన్నది. ఈ కుక్కును వదలిపోవటం కలినమైన పని ఎందు కవుతుంది? ఇక్క డింక ఆలస్యం చేయటం ఎందుకు? రథ మెక్కుము (వెళ్ళదాం).

విశేషం: ఇంద్రుడు వేసిన ప్రశ్న చాలా ముఖ్యమైనది. కుక్కు దివ్యత్వం ఎట్లా కలుగుతుందని? సమత్వదర్శనమే యోగం. విశ్వవిభూతి కలిగిన పరమాత్మ ప్రకాశించే ప్రతి వస్తువులోనూ ఉన్నాడు. ఆ కుక్కు (సారమేయమంటే మగుక్కు. ఆడకుక్కును సారమేయి అంటారు) 'భవ్య' మైనది. చాలా పుణ్యం చేసికొన్నది. దాని భక్తి చాలా 'గట్టిది' విశ్వంచలమైనది. అంతే కాదు. భీమార్ఘునుల కంటే ముందుగానే ధర్మరాజు వెంటపడ్డది. ఆ కుక్కులోనూ విశ్వాత్ముడిని దర్శించాడు ధర్మరాజు. అందుకే స్వగానికి అదికూడా రావాలని పట్టబట్టాడు. ఇంద్రుడికి ఈ సమాధానం తెలియనిది కాదు. ధర్మరాజు కిది పరీక్ష.

వ. అనిన నమ్ముముజేంద్రుం డింద్రునితోడ 'నకార్యంబును దుష్టరంబును నగుకార్యం బేసియు నార్మండును బ్రథండును మైన నైయట్లిస్తే సత్పురుషుండు సంక్రితులకై సంఘటింపవలదే? భక్తపరిత్యాగంబు నేసి పడయుసిలి నాకు నెంత యింపయ్యేడు?' ననుటయు నయ్యనిమిషనాధుండు.

53

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని ఇంద్రుడనగా; ఆ+మనజు+ఇంద్రుండు= ఆ రాజు (ధర్మజుడు); ఇంద్రునితోడ్= ఇంద్రుడితో, (ఇట్లా అన్నాడు); అర్యండును= పూజ్యదూ; ప్రభుండును= పాలకుడూ; ఐన నీ+అట్లి= అయిన నీవంటి; సత్త+పురుషుండు= ఉత్తమపురుషుడు; అకార్యంబును= చేయరానిది; దుష్టరంబును= దుస్సాధ్యమైనదీ; అగుకార్యంబు+ఎనియున్= అయిన పని అయినాకూడా; సంక్రితులకై= అశ్రయించినవారికొరకు; సంఘటింపన్వలదే?= చేయవద్దా?; భక్తపరిత్యాగంబు= భక్తులను వదలివేసి; పడయుసిరి= పాందేభాగ్యం; నాకున్+ఎంత+ఇంపు+అయ్యెడున్?= నాకు ఎంతమాత్రం తృప్తి అవుతుంది?; అనుటయున్= అనగా; ఆ+అనిమిషనాధుండు= దేవతలరాజైన మహేంద్రుడు.

తాత్పర్యం: అని ఇంద్రు డనగా ధర్మరాజు ఇంద్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు: 'పూజ్యాడు, పాలకుడు అయిన నీ వంటి సత్పురుషుడు చేయరానిది, దుస్సాధ్యమైనదీ అయినపనినే అయినా ఆశ్రయించిన వారికొరకు చేయవద్దా! భక్తులను వదలివేసి పాందేటటువంటి భాగ్యం నాకుమాత్రం ఎంత తృప్తిని కలిగిస్తుంది?' అనగా అపుడు ఇంద్రుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: 'భజ సేవయాం' అని వ్యత్పత్తి. భజించుట - అంటే సేవించుట. ఇక్కడ కుక్కు- భక్తుడు ఎట్లా అవుతున్నాడంటే - సేవించటం వలననే. వదలకుండా వెంటబడిరావటమే ఆ సేవ. అందుకే సేవకులను వదలివేసి తాను ఏ భాగ్యాన్ని పొందటానికి ఇష్టపడనని ధర్మరాజు చెప్పుతున్నాడు.

చ. 'అలుక హరించు ధర్మముల; నట్లగుటం గురువంశవర్య! నీ వలుగక విస్తు కుక్కులకు నావసధింబు త్రివిష్టపంబునం గలుగునె? నీకు నిష్పురత గల్లదు బీనిఁ బరత్యజించినం జలము కొనంగ నేల? శుభ సంగమనం బెడసేతె కృత్యమే?'

54

ప్రతిపదార్థం: అలుక= కోపం; ధర్మములన్= ధర్మాలము; హరించున్= నశింపజేస్తుంది; అట్లు+అగుటన్= అందుచేత; కురువంశవర్యి= ఓ కురువంశశ్రేష్ఠుడా!; నీవు+అలుగక= నీవు కోపగించుకొనక; విన్ము= వినుము; కుక్కలకున్= కుక్కలకు; త్రివిష్టపంబునన్= స్వర్గంలో; ఆవసథంబు= మజిలీ (బస); కలుగునె= లభిస్తుండా!; దీనిన్= ఈ కుక్కను; పరత్యజించినన్= వదలివేస్తే; నీకున్= నీకు; నిష్టురత+కల్దు= పాపమేమీ రాదు; చలము= పట్టుదల, కోపం; కొనంగన్+ఏల?= పాందటం ఎందుకు?; శుభసంగమనంబు= స్వర్గసుభాసుభవమనే శుభంతోడి సంయోగమును; ఎడసేత= దూరం చేసికొనటం; కృత్యమే?= చేయదగిన కార్యమూ? (కాదని భావం)

తాత్పర్యం: కోపం ధర్మాలము నశింపజేస్తుంది. అందుచేత ఓ కురువంశశ్రేష్ఠుడా! నీవు కోపగించుకొనకుండా వినుము. కుక్కలకు స్వర్గంలో చోటు లేదు. ఈ కుక్కను వదలివేస్తే నీకు పాప మేమీ రాదు. కోప పడతా వేల? శుభసందర్భం కలిగినపుడు దానిని దూరంచేసికొనటం తగిన పనికాదుకదా!

విశేషం: ఆవసథమంటే ‘బస’ (మజిలీ) అని అర్థం. చోటన్నది వాచ్యార్థ మయినా స్వర్గం ఒక మజిలీ మాత్రమే కాబట్టి అక్కడి చోటుకూడా ‘బస’ మాత్రమే. శాశ్వతమైన నివాసం కాదు. గీతను స్మృతించుకుంటే ఈ అర్థం తెలుస్తుంది.

“తే తం భుక్తా స్వర్గలోకం విశాలం
జ్ఞీణే పుణ్యే మర్యాదలోకం విశంతి.”

యజ్ఞయాగాదుల పుణ్యం వలన స్వర్గంచేరి అక్కడ సుభాలు అనుభవించి ఆ పుణ్యం కాస్తా జ్ఞీణించగా వాళ్ళు మరలా మానవలోకంలో ప్రవేశిస్తారు. అందుకే అక్కడివాసం ఒక “మజిలీ” మాత్రమే నన్నమాట.

- సీ.** అనవుడు ధర్మసందనుఁ దమ్మహాత్ముతో , విను భక్తియుక్కని విడుపు బ్రహ్మ
హత్య బోలెడి పాప మని చెప్పుదురు పెద్ద : , లట్లు గావున దీని నభీలధర్మ
సారజ్ఞ! విడుచుట చనదు; బిష్ణుఖాంబు , నకుఁ గాగ్గఁ బాపంబునకుఁ జీరంగ
జాల’ నావుడును వాసవుడు వ్రతస్థండు , కుక్కసంటిన వాని కోల చేయు
- తే.** సుకృతమునకు నాశం బగు సుమతాత్మ! యింత యొప్పని నిర్దంధ మేల చెపుము!
విడువు మీ శుసుకము; దీని విడువబడుట , నాకలోక సాఖ్యంబు నొనర్చు నీకు.

55

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని ఇంద్ర డనగా; ధర్మనందనుడు= ధర్మరాజు; ఆ+మహాత్ముతోన్= ఆ మహాత్ముడితో; అభిలధర్మ సారజ్ఞ! = అన్ని ధర్మాలసారాసీ తెలిసిన ఓ మహేంద్రా!; విను= నామాట వినుము; భక్తియుక్కని విడుపు= భక్తితో కూడిన వాడిని వదలిపెట్టటం; బ్రహ్మహాత్యన్+పోలెడి= బ్రహ్మహాత్యను పోలిన; పాపము+అని పెద్దలు చెప్పుదురు= పాపముని పెద్దలు అంటారు; అట్లు+కాపునన్= అందుచేత; దీనిన్= ఈ కుక్కను; విడుచుట= వదలిపెట్టటం; చనదు= తగదు; దివ్యసుఖంబునకున్+కాగన్ = స్వర్గసుఖంకొరకని; పాపంబునకున్+చౌరంగన్+చాలన్= పాపంలోకి ప్రవేశించలేను; నావుడును= అనగా; వాసవుడు= ఇంద్రుడు; సుద్రత+అత్మ! = మిక్కిలి ఉత్కృష్టమైన ప్రతిజ్ఞలోకూడిన మనసున్న ఓ ధర్మరాజు!; వ్రతస్థండు= యజ్ఞదీక్షలో ఉన్నవాడు; కుక్కన్+అంటినన్= కుక్కను తాకితే; వానికోరి చేయు= వాడు ఆశిస్తున్న; సుకృతమునకున్= పుణ్యమునకు; నాశంబు+అగున్= నాశం కలుగుతుంది; (అట్లాంటప్పుడు); ఇంత= ఇంతటి; ఒప్పని= కూడని; నిర్ఘంధము+ఏల?= నిర్ఘంధం ఎందుకు?; చెపుము= నీవే చెప్పుము; ఈ శుసుకమున్+విడువుము= ఈ కుక్కను వదలిపెట్టుము; దీని విడువన్+పడుట= దీనిని వదలటం; నీకున్= నీకు; నాకలోక= స్వర్గలోక; సాఖ్యంబున్+ఒనర్చున్= సుఖాన్ని ప్రసాదిస్తుంది.

తాత్పర్యం: అని ఇంద్రుడు డనగా ధర్మరాజు ఆ మహాత్ముడితో ఇట్లా అన్నాడు: ‘అన్ని ధర్మాల సారాన్ని తెలిసిన మహేంద్రా! నా మాట వినుము. భక్తితో కూడిన సేవకుడిని వదలిపెట్టటం బ్రాహ్మణుడిని చంపటంతో సమానమని పెద్దలు చెప్పుతారు. అందుచేత ఈ కుక్కను వదలిపెట్టటం కుదరనిపని. స్వగ్రసుఖంకొరకని నేను ఈ పాపానికి ఒడికట్టలేను’ అనగా ఇంద్రుడు అన్నాడు: ‘మిక్కిలి ఉత్సప్తమైన ప్రతిజ్ఞతో కూడిన మనసున్న ఓ ధర్మరాజా! యజ్ఞదీక్షలో ఉన్నవాడు కుక్కను తాకితేనే వారు ఆశించిన పుణ్యం నశిస్తుందన్నది నీకు తెలియదా! అట్లాంటప్పుడు ఇంతగా నీ వెందుకు నిర్వంధం చేస్తున్నావు? నీవే చెప్పుమరి! ఈ కుక్కను వదలివేయి. దీనిని వదలటం వలన నీకు స్వగ్రలోకసౌఖ్యం లభిస్తుంది.

విశేషం: పంచమహాపాతకాలు - బ్రహ్మాహాత్య, సురాపానం, స్వర్ణస్తోయం, గురుతల్పగమనం ఈ నాలుగు పాపాలు చేసేవారితో స్నేహం చెయ్యటం - అన్నవి ఐదు మహాపాపాలు. బ్రాహ్మణుడిని చంపటం, మద్యపానం, బంగారం దొంగిలించటం, గురువుగారి భార్యతో శయనించటం, ఇట్లాంటి పనులు చేసేవారితో స్నేహం చెయ్యటంకూడా ఒక మహాపాపమే అని మన హైందవధర్మం విధిస్తున్నది. సేవకుడిని పరిత్యజించటం కూడా అంత పాపమే అని ద్వాపర యుగధర్మం. యజ్ఞదీక్ష కలిగినవాడు కుక్కను తాకితే యజ్ఞపుణ్యం కూడా హరించుకుపోతుందన్నది లౌకిక ధర్మం. కుక్క ముట్టిన పీండం పితరులకు చేరదని కూడా ఒక విశ్వాసమున్నది. అట్లాంటి పాపయోనిలో జన్మించినా ధర్మజూడి వెంటవచ్చిన ‘భవ్యసారమేయము’ సేవానిరతిచేత బ్రహ్మనైష్ఠును సాధించిందని ధర్మజుడి వాద తాత్పర్యం. ఆ భావాన్ని ధర్మజుడి ద్వారా పలికించుటకొరకే ఇంద్రుడింతగా కవ్వించి ప్రత్యేస్తున్నాడు.

చ. జనులు నుతీంపగా సుకృత సంపదఁ జేసి యమర్యా భావముం
గనియును జెంద కి ట్లునికి కార్యమే? ద్రోపది భీమసేను న
ర్మును గవలం ద్వాజించుటకు సుప్తత! చాలితి చాలవయ్య టి
శునకము విడ్చు; నిత్తేఱగు సూలసుతుం డగు నీకు నర్మమే?”

56

ప్రతిపదార్థం: మహాత! = పుణ్యాత్మకా!; జనులు నుతీంపగాన్ = ప్రజలు ప్రశంసించగా; ముక్కత సంపదన్+చేసి= పుణ్యసుమ్మద్దిపలన; అమర్యభావమున్ = దివ్యత్వాన్ని; కనియును = పాందికూడా; చెందక+ఇట్లు+ఉనికి= స్వేకరించకుండా ఇట్లా ఉండటం; కార్యమే? = చేయదగిన పనేనా?; ద్రోపదిన్ భీమసేనున్ అర్బునున్ కవలన్ = ద్రోపదిని భీమార్బున నకుల సహదేవులను; త్వజించుటకున్ = వదలిపెట్టటానికికూడా; చాలితి(వి)= సిద్ధపడ్డాపు; ఈ శునకమున్ = ఈ కుక్కను; విడ్చన్+చాలవయ్యదు= విడిచి పెట్టటానికి వెనుకాడుతున్నాపు; సూరినుతుండు+అగు= పండితులచేత ప్రశంసించబడిన; నీకున్; ఈ+తెఱంగు= ఈ పద్ధతి; అర్పమే?= తగినదేనా?

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మకా! ప్రజలందరూ ప్రస్తుతించగా పుణ్యభాగ్యం వలన దివ్యత్వాన్ని దర్శించికూడా ధరించకపోవటం సముచితంగా ఉన్నదా? ద్రోపదిని, భీమసేనార్బున నకుల సహదేవులను కూడా వదలిపెయ్యటానికి సిద్ధపడ్డాపే. ఈ కుక్కను విడిచి పెట్టటానికి వెనుకాడుతున్నాపు. పండితులచేత ప్రశంసలు పాందిన నీకు ఉచితానుచితాలు నేర్చాలా? ఈ పని తగినదేనా?’

- సీ.** అన విని ధర్మజాం ‘డభీలలోకములకు’; బతివి, ధర్మమునకు ప్రభువ విష్ణు
నీకంటె నెఱుగుదునే సదసత్పకా, రము లట్టుగాక వాదము మహిత్తు
లయిన వారలతోడ నగునె చేయంగ? నై, నను విష్ణువింపఁడగిన తెఱంగు
విష్ణువించుట దీపు విధము గా దనియెడు, బుధ్మి జేసేద నేను బూని విష్ణు
- తే.** పంబు భీమముఖ్యులును ద్రౌపదియుఁ జచ్చి; రేను వారల విడువక యెడ్చుచున్న
వత్తురే? తోడ వచ్చి చావని శునకము, విడువకుండుట తప్పుగా నుడువఁ దగునె?

57

ప్రతిపదార్థం: అనన్+విని= అని ఇంద్రు దనగా విని; ధర్మజాండు= ధర్మజాజు; అభిలలోకములకున్= అన్ని లోకాలకు; పతివి= నీపు భర్తవు; ధర్మమునకున్+ప్రభువవు= ధర్మానికి రక్షకుడివి; ఇట్టి= ఇట్లాంటి; నీకంటేన్= నీకంటె; సత్త+అసత్త ప్రకారములు= మంచి చెడుపద్ధతులు; ఎఱుగుదునే?= తెలిసినవాడినా?; అట్లున్+కాక= అదీ కాకుండా; మహాత్ములు+అయిన వారలతోడన్= మహాత్ములతో; వాదము= వాదం; చేయంగన్+అగునె= చేయటం ఒప్పుతుందా?; ఐనను= ఐనాకూడా; విష్ణువింపన్+తగిన తెఱంగు= విష్ణువించదగిన విషయం ఉంటే; విష్ణువించుట= విష్ణువించటం; దోషవిధము= తప్పుడుమార్గం; కాదు+అనియెడు బుద్ధిన్= కాదనేటటువంటి ఆలోచనతో; నేను; పూని= ప్రయత్నపూర్వకంగా; విష్ణుపంబున్+చేసెదన్= మీకు విష్ణువించుకొంటున్నాను; భీమముఖ్యులును= భీముడు మొదలైనవారు; ద్రౌపదియున్= ద్రౌపదీ; చచ్చిరి= చనిపోయారు; వారలన్+విడువక= వారిని గూర్చి వదలకుండా; ఏను= నేను; ఏడ్చుచున్నన్= ఏడుస్తుంటే; వత్తురే!= మరలివస్తారా!; తోడన్+వచ్చి= నావెంబడి వచ్చి; చావని= చనిపోని; శునకమున్= కుక్కను; విడువకుండుట= విడిచిపెట్టుకుండా ఉండటం; తప్పుగాన్= తప్పని; నుడువన్+తగునె?= చెప్పటం సమంజసంగా ఉన్నదా? (సీవే ఆలోచించుము!)

తాత్పర్యం: అని ఇంద్రుడు అనగా విని ధర్మరాజు ఇట్లా అన్నాడు: ‘అన్నిలోకాలకూ నీపు భర్తవు. ధర్మసంరక్షకుడివి. ఇట్లాంటి నీకంటె మంచి చెడు పద్ధతులు తెలిసినవాడినా నేను? అదీ కాకుండా మహాత్ములతో వాదం చేయటం సాధ్యమవుతుందా? ఐనా కూడా విష్ణువించ దగిన విషయం ఉంటే విష్ణువించటం తప్పుడుమార్గం కాదనేటటువంటి ఆలోచనతో విష్ణువించుకొంటున్నాను. భీమాదులూ ద్రౌపదీ చనిపోయారు. నేను వారిని గురించి వదలకుండా ఎంత ఏడ్చినా వారేమో మరలిరారు. అట్లా కాకుండా నా వెనుకనే వచ్చి చనిపోకుండా నిలిచిన ఈ కుక్కను వదలకుండటం తప్పు అనటం సమంజసమా? సీవే ఆలోచించుము!’.

- చ.** అనఘుచరిత్త! విష్ణు శరణాగతుఁ జేకొన కున్ని శుద్ధమి
తునియెడు జేయు ద్రోహము. వధూచీ వధించుట, విప్రవర్ధముం
గిసుట యనంగఁ గల్లునివి గూడ సమం బగు నాకుఁ జూడ భ
క్తు ననపరాధునిన్ విడుచుదీపుముతో నిది యోర్వాచ్చునే?

58

ప్రతిపదార్థం: అనఘుచరిత్త= పుణ్యచరిత్తుడవైన ఇంద్రా!; విన్ము= వినుము; నాకున్+చూడన్= నాకు చూడగా; శరణాగతున్= శరణు కోరి వచ్చినవాడిని; చేకొనక+ఉన్ని= స్వీకరించకపోవటం; శుద్ధమిత్రునిఎడన్= పవిత్రుడైన మిత్రుడి విషయంలో; చేయు ద్రోహము= చేసేటటువంటి ద్రోహముః; వధూచీన్= అప్పుడే వివాహమైన వధువును; వధించుట= చంపటం; విప్ర+అర్థమున్+

కొనుట= బ్రాహ్మణుడి ధనాన్ని దొంగిలించటం; అసంగన్+కల్ప+ఇవికూడన్= అనబడే ఇవ్వీ; భర్తున్= సేవకుని; అనపరాధునిన్= ఏ అపరాధమూ చేయనివాడిని; విడుచుదోషముతోన్= త్యజించే దోషంతో; సమానము= సమానమైనది; ఇది= దీనిని; ఓర్ధ్వస్తునే?= సహించకక్షమా?

తాత్పర్యం: పుణ్యచరిత్రుడా! వినుము! నా దృష్టిలో శరణుకోరినవాడిని స్వీకరించకపోవటం, మంచిమిత్రుడికి ద్రోహం చెయ్యటం, కులవధువును చంపటం, బ్రాహ్మణుడి ధనాన్ని అపహరించటం - అనే ద్రోహాలతో సమానమే ఏ అపరాధమూ చేయని సేవకుడిని నిర్దాక్షిణ్యంగా వదలివెయ్యటం కూడా. ఈ పాపాన్ని ఎట్లా సహించగలుగుతాం?

విశేషం: ధర్మరాజులోని ఉడాత్తమయిన రాజుసితిని ఈ సందర్భంలో కూడా గమనించవచ్చును. భృత్యరక్షణ రాజక్రమం కనుక శునకాన్ని వదల సంటాడు.

ఉ. **కావున నాకలోకపు సుఖం బట్టు లుండుగ నిమ్ము దేవ! నీ భావము నిల్వు నాదెసు గృహాభరితంబుగ; సారమేయ సం భావన సేత దీసముగఁ బట్టమి నాకు వరంబు; నీవు పాః మీ వనభూమి నుండెద సమిద్ధతపంబుల నిన్న కొల్పుచున్.'**

59

ప్రతిపదార్థం: దేవ!= స్వామీ!; కావున్= అందుచేత; నాకలోకపు సుఖంబు= స్వర్గసుఖం; అటులు+ఉండుగన్+ఇమ్ము= అట్లుండనీ!; నీ భావము= నీ విభూతిని; నా దెసన్= నాలో; కృపాభరితంబుగన్= దయతో; నిల్వు= నిలుపుము; (అందుచేత); సారమేయ= కుక్కను; సంభావనసేత= సంభావించడం; దోసముగన్+పట్టమి= దోషం కాకపోవటం; నాకున్ వరంబు= నాకు ఒక పెద్దవరం (కాగలదు); నీవు+పామ్ము= నీవు మరలిపామ్ము; ఈ వనభూమిన్= ఈ అటువీ భూములలో; సమిద్ధతపంబులన్= అతి తీవ్రమైన తపశ్చర్యలతో; నిన్న+అ కొల్పుచున్= నిన్నే సేవిస్తా; ఉండెదన్= ఉండిపోతాను.

తాత్పర్యం: స్వామీ! అందుచేత స్వర్గసుఖ విషయం అట్లా ఉండనీ! నీ విభూతిని నాలో దయతో స్థిరంగా ఉండేటట్లు చేయుము. ఆ పుణ్యంచేత కుక్కను ఆదరించిన కార్యం దోషం కాకపోవటమే నాకొక పెద్ద వరం కాగలదు. ఇక నీవు మరలిపామ్ము. అతితీవ్రమైన తపశ్చర్యలతో నిన్నే సేవిస్తా ఈ అడవులలోనే ఉండిపోతాను. నాకు అంతమాత్రం చాలును.'

ఉ. **అని పుయిలోడక పలికె; బౌరవోత్తమా! యాకల్పింపుము.**

60

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా (ధర్మరాజు); పుయిలోడక= ఏ జంకూ లేకుండా; పలికెన్= చెప్పాడు; బౌరవోత్తమా!= పురువంశ శ్రేష్ఠుడయిన ఓ జనమేజయ మహారాజా!; ఆకర్షింపుము= వినుము.

తాత్పర్యం: జనమేజయ మహారాజా! ఈ విధంగా ఏ మాత్రం భయం, జంకూ లేకుండా ధర్మరాజు ఇంద్రుడితో చెప్పాడు. ఇంకా వినుము.

సారమేయరూపంబున వచ్చిన ధర్మండు ధర్మరాజునకు బ్రత్యక్షం బగుట (సం.17-3-16)

సీ. **అ ట్లతిధృఢ నిశ్చయంబుగఁ బలికినఁ, తనపుత్రుఁ గసుగొని ధర్ముడభిక
సంప్రమోదముఁ బోంబి సారమేయాక్షతీఁ, బాసి తా నాత్తరూపంబుఁ దాళ్లి**

పరమ సంభ్రమ కృత ప్రణతియు నానంద, భరతుండు నగు నా స్వాపాలుతోడ
‘నీపుణ్యవృత్తంబు నిర్మలమేధయు, నభీల భూతంబులయందుఁ గలుగు

- తే. దయయు నాదుచిత్తముఁ బ్రమదమును దేల్చె, వత్స! భూలోకమున నిట్టివారుఁ గలరె?
తొఖ్యియును దైత్యతపనమున దోషురా, మయిన నీ మనమున తెఱం గరసినాడ.

61

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; దృఢనిశ్చయంబుగ్నీ= దృఢమైన నిశ్చయంతో; పలికిన= చెప్పిన; తనపుత్రున్+కనుగొని= తన కుమారుడిని చూచి; ధర్మాడు= యమధర్మరాజు; అధిక= మిక్కిలి; సంప్రమాదమున్+పొంది= సంతోషాన్ని పొంది; సారమేయ+ ఆక్రూతిన్+పాపి= కుక్క ఆకారాన్ని వదిలిపెట్టి; తాను; ఆత్మ= నిజ; రూపంబున్= రూపాన్ని; తాల్చి= ధరించి; పరమ= మిక్కిలి; సంభ్రమ= తొట్టుపాటుతో కూడి; కృతప్రణతియున్= నమస్కరించినవాడు; ఆనందభరితుండును= ఆనందంతో కూడినవాడూ; అగు= అయిన; ఆ స్వాపాలుతోడన్= ఆ ధర్మరాజుతో; వత్స!= మమారా!; నీ పుణ్యవృత్తంబున్= నీ పుణ్యచరిత్రను; నిర్మలమేధయున్= నిర్మలమైన బుద్ధిని; అభిల భూతంబులయందున్+కలుగు+దయయున్= అన్ని భూతాలపట్ల ఉన్న దయాగుణం; నాదుచిత్తమున్= నా మనసును; ప్రమదమునన్+తేల్చెన్= సంతోషంలో తేల్చివేశాయి; భూలోకమున్= భూమిలో; ఇట్టివారున్= నీవంటివారు కూడా; కలరె?= ఉన్నారా?; తొల్లియును= మునుపుకూడా; దైత్యతపనమున్= మీరు వనవాసం చేస్తున్నపుడు దైత్యతపనంలో; దోషురము+ అయిన= దోషాలకు దూరంగా ఉన్న; నీ మనమున+తెఱగు= నీ మనోరీతిని; అరసినాడన్= గుర్తించాను.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా దృఢనిశ్చయంతో పలికిన తన కుమారుడిని చూచి యమధర్మరాజు చాలా సంతోషం పొంది కుక్కరూపాన్ని వదిలి తన రూపాన్ని పొంది ఎదుట నిలిచాడు. తొట్టుపాటుతో నమస్కరించి, ఆనందంతో ఉక్కిరి చిక్కిరి అవుతున్న ఆ ధర్మరాజుతో యము డిట్లా అన్నాడు: ‘నాయనా! నీ పుణ్యచరిత్రా, నిర్మలమైన బుద్ధి, సర్వభూతాలపట్ల నీకున్న దయాగుణమూ నా మనసును సంతోషసాగరంలో తేల్చాయి. భూమిలో నీవంటివాడు ఎడున్నాడు? మునుపుకూడా దైత్యతపనంలో దోషాలు లేని నీ పవిత్రమైన మనోరీతిని నేను గుర్తించి ఉన్నాను.

విశేషం: దైత్యతపనంలోని యక్క ప్రశ్నలపుట్టాన్ని ఇక్కడ స్వరించుకొంటే అక్కడకూడా యమధర్మరాజే కుమారుడిని పరిక్షించాడు. ఇది రెండవ పరీక్ష. అక్కడ ధర్మజుడి నిర్మలమేధకు పరీక్ష. ఇక్కడ సర్వభూతదయకు పరీక్ష. అందుకనే నీచయైని రూపమయిన ‘కుక్క’గా యముడు ధర్మజుడి వెంటనంటి పరిక్షించాడని అర్థం. ఆ విషయాన్ని యముడు గుర్తుకు తెస్తున్నాడు.

- క. విను నీరు రోసి నీదగు, ననుజులు మృతులయిన వచ్చి యందఱలో నొ

క్షునీ గోరుము బ్రతికించెద, నని పలికితి నేను నిర్మలాత్మక! నితోన్.

62

ప్రతిపదార్థం: నిర్మల+ఆత్మక!= నిర్మలమైన మనసున్న ధర్మరాజా!; విను= వినుము; నీదగు= నీయొక్క; అనుజులు= తమ్ములు; నీరు రోసి= నీటికొరకు వెదకుతూ; మృతులు+అయినన్= చనిపోగా; వచ్చి= నీవు వచ్చి; అందఱలోన్= అందరిలో (ఆ నలుగురిలో); ఒక్కనీన్+కోరుము= ఒక్కడిని కోరుకొనుము; బ్రతికించెదన్= బ్రదికిస్తాను; అని; నేను; నితోన్; పలికితిన్= అన్నాను.

తాత్పర్యం: నిర్మలమైన మనసున్న ఓ ధర్మరాజా! ఆ కథ చెప్పుతాను వినుము. నీ తమ్ములైన భీమార్జన నకుల సహదేవులు మంచినీటికొరకు వెదకుతూ మరణించారు. వారిని వెదకుతూ నీవు వచ్చాను. అప్పుడు నేను ‘వారిలో ఒకరిని కోరుకొనుము బ్రదికిస్తా’ నన్నాను.

ఉ. దానికి నీవు చిత్తమును దల్లుల నిద్రణముం దలంచి మా
లోన నొకండు గళ్తి నలుప్తత వారలయందుఁ గళ్తి లో
కానుమతంబుగాదె నకులార్థిత ధర్మము నాకు నష్టతిన్
వీముల కింపుగా నకులు వేడితి: తభ్విధ మెందుఁ గల్లునే?

63

ప్రతిపదార్థం: దానికిన్= అట్లా నేను చెప్పగా అందుకు; నీవు; చిత్తమున్వ్యాపున్= మనసులో; తల్లులన్= తల్లులను; ఇద్దఱన్+తలంచి= ఇద్దరినీ తలచుకొని; మాలోన్వ్యాపున్= మా తల్లి కుంతి సంతానంలో; ఒకండన్= ఒకడిని; కర్మతిన్= మిగిలాను; అలుప్తతన్= అట్లాగే లోపంలేకుండా; వారల+అందున్= వారిలో (మాద్రి సంతానంలో); కల్పి= ఒకరుండటం; లోక+అనుమతంబు+కాదె?= లోక సమృతం కాదా?; నరుల+అర్థితు= నకులుడిని కోరుకొనటం; నారున్= నాకు; ధర్మము= ధర్మం; అన్+మతిన్= అనేటటువంటి బుద్ధితో; వీములకున్+ఇంపుగాన్= చెపులకింపు కలిగేటట్లు; నకులున్+వేడితి(వి)= నకులుడిని వేడావు; తద్ద+విధము= అట్లా కోరటం; ఎందున్+కల్పనే?= మరెక్కడైన ఉండా?

తాత్పర్యం: అట్లా నేను చెప్పగా దానికి నీవు మనసులో తల్లులను ఇరువురినీ తలచుకొని మా తల్లి కుంతి సంతానంలో నేను ఒకడిని మిగిలాను. అట్లాగే లోపంలేకుండా మాద్రి సంతానంలో ఒకరుండటం లోకసమృతం కాదా? అని నకులుడిని కోరుకొనటమే నాకు ధర్మమని తలచినా చెపులకు ఆనందం కలిగేటట్లు నకులుడిని కోరుకొన్నావు. అట్లా కోరుకొనటం మరెక్కడైనా ఉన్నదా?

క. భీముని నర్మను విడిచియు, నీ మంత్రి నకులు బ్రహ్మకింప నిగుఢుట పుత్రు!

నా మనమును బాయిదు ని, న్నేమనవచ్చు నభిలంబు నింద్రుండెఱుగున్.

64

ప్రతిపదార్థం: భీమునిన్= భీముడిని; అర్జునున్= అర్జునుడిని; విడిచియున్= విడిచిపెట్టి; నీ మదిన్= నీ మనసులో; నకులున్= నకులుడిని; బ్రదికింపన్= బ్రదికించగా; నిగుఢుట= పూనుకొనటం; పుత్రు!= నాయనా!; నా మనమున్వ్యాపున్= నా మనసులో; పాయదు= తొలగిస్తాడు; నిమ్మ+ఏమనవచ్చున్వ్యాపున్?= నిమ్మ ఎట్లా ప్రశంసించగలం?; అభిలంబు= అంతా; ఇంద్రుండు= ఇంద్రుడు; ఎఱుగున్= తెలియును.

తాత్పర్యం: నాయనా! భీమార్జునులను వదలి నీ మనసులో నకులుడిని బ్రదికించాలని పూనుకొనటాన్ని నా మనసౌప్పుడూ మరవే మరవదు. నిన్ను ఎట్లా ప్రస్తుతించగలం! ఇంద్రుడి కంతా తెలుసు.

క. విను భక్తియుక్త మిథి యని, శునకముఁ జేపట్టి నీవు సురపతి కొనివ

చ్ఛిన యరద మెక్కనొల్లవ, యనఫూ! సల నీకు దివమునందును గలరే?

65

ప్రతిపదార్థం: అనఫూ!= పుణ్యాత్మా!; విను= వినుము; భక్తియుక్తము= భక్తిలో కూడింది; ఇది+అని= ఇది అని; శునకమున్+జేపట్టి= కుక్కను అంటిపెట్టుకొని; నీవు; సురపతి= ఇంద్రుడు; కొనివచ్చిన= తీసికొనివచ్చిన; అరదము= రథాన్ని; ఎక్కున్+బల్లవ+అ= ఎక్కుటానికి అంగీకరించలేదు; నీకున్= నీతో; సరి= సమానుడు; దివమునందున్వ్యాపున్= స్వగ్రంలో కూడా; కలరే?= ఉన్నారా?

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మా! ఇది భక్తి కలిగిందని కుక్కను అంటిపెట్టుకొని ఇంద్రుడు తీసికొని వచ్చిన రథాన్ని కూడా ఎక్కుటానికి అంగీకరించలేదు. నీవంటివాడు స్వగ్రంలోనైనా ఉంటాడో?

- ఉ. ఇంతచి పెంపు గల్చుట మహాంప్రాదు నీ దెసు గాంచె; నీవు ని
శ్శింతత మేనితోఁ జనుము సిద్ధపథంబును బుణ్యలోకముల్
వింతలు గాక యుండు బృథివీవర! నీకు నుదార సౌఖ్య ము
త్యంతము నవ్యయంబు నగు నందలి మాన్యులు సంస్తుతింపగన్.'

66

ప్రతిపదార్థం: ఇంతటి= ఇట్లాంటి; పెంపు+కల్లుట= ఔన్నత్యం ఉండటం; మహాంధ్రాదు= ఇంద్రుడు; నీ దెసన్+కాంచెన్= నీలో చూచాడు; పృథివీవర!= రాజు!; నీవు; నిశ్చింతతన్= ఏ చింతా లేకుండా; మేనితోఁ= శరీరంతో; వింతలు+కాక ఉండన్= ఏమీ వింతగా తోచకుండానే; సిద్ధపథంబున్= యోగమార్గంలో; పుణ్యలోకముల్= పుణ్యలోకాలకు; చనుము= వెళ్ళుము; అందలి= ఆ పుణ్యలోకాలలోని; మాన్యులు= పూజ్యులు; సంస్తుతింపగన్= ప్రశంసించగా; నీకున్= నీకు; ఉదారసౌఖ్యము= ఘనమైన సౌఖ్యం; అత్యంతము= పూర్ణంగాను; అవ్యయము= తరగనిదిగాను; అగున్= కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: ఇట్లాంటి ఔన్నత్యం నీలో ఇంద్రుడు గమనించాడు. రాజు! ఇక నీవు నిశ్చింతగా ఈ దేహంతోనే ఏమీ వింతగా తోచకుండానే యోగమార్గంలో పుణ్యలోకాలకు వెళ్ళుము. ఆ లోకాలలోని పెద్దలు నిన్ను ప్రస్తుతించే విధంగా నీకు అక్కడ ఘనమైన సౌఖ్యులు సంపూర్ణంగా ఎన్నటికీ తరగకుండా లభిస్తాయి.

- సీ. అనియె నప్పుడు పరమాహ్లోదమును జను, దెంచి గంధర్వులు దేవమునులు
మరుదశ్శివసువులు మహితాదరంబును, ధర్వుండు నింప్రాండు దారు నమ్మ
హత్యన్ని నెత్తి రథారూధుగా జేసి, తమవిమానములు పార్వత్యముల నడపి
కొని చన నిఖిలబిక్షులు దనతేజంబు, వెలుగంగ సిద్ధులు వినుతి సేయ
- తే. దైవతావాసమునకు నా ధర్వజుండు, చనియె; నయ్యవసరమున సర్వలోక
సమ్మతుడు బోధఫునుడు ప్రసన్నఫసితి, సారతోదారుడును నగునారదుండు.

67

ప్రతిపదార్థం: అనియెన్= అన్నాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; గంధర్వులు; దేవమునులు= దేవర్షులు; మరుత్తులు, అశ్వినులు, వసువులు; పరమ+ఆహోదమునన్= మిక్కిలి ఆనందంతో; చనుదెంచి= వచ్చి; ధర్వుండున్= యముడూ; ఇంద్రుండున్= ఇంద్రుడూ; తారు= తామూ (అందరూ కలిసి); ఆ మహాత్మునిన్+ఎత్తి= ఆ మహాత్ముడైన ధర్వరాజును గౌరవపురస్పరంగా పైకెత్తి; రథ+అరూధున్+కాన్+చేసి= రథంలో కూర్చోచెట్టి; తమవిమానములు= తమతమ విమానాలను; పార్వత్యములన్= ఇర్చుపైపులా; నడపికొని= నడుపుకొంటూ; చనున్= వెళ్ళాగా; నిఖిలదిక్కులన్= పదిదిక్కులలోనూ; తన తేజంబు= తనకాంతి; వెలుగఁగఁగ్= ప్రకాశించగా; సిద్ధులు; వినుతి+చేయన్= ప్రస్తుతించగా; ఆ ధర్వజుండు= ఆ ధర్వరాజు; దైవత+అవాసమునకున్= స్వర్గానికి; చనియెన్= బయలుదేరాడు; ఆ+అవసరమునన్= ఆ సమయంలో; సర్వలోక సమ్మతుడు= సకలలోక పూజ్యుడు; బోధఫునుడు= గొప్పజ్ఞుని; సారతా+దారుడున్= బ్రహ్మతత్త్వరహస్య వేత్తుత్యంచేత మహానీయుడు; అగు= అయిన; నారదుండు= నారదమహర్షి; ప్రసన్న ఫణితిన్= ప్రసన్నమైన వాముతో (ఇట్లా అన్నాడు.)

తాత్పర్యం: అని వర మిచ్చాడు. అప్పుడు గంధర్వులు, దేవబుయుమలు, మరుత్తులు, అశ్వినులు, వసువులు, మిక్కిలి ఆనందంతో వచ్చి యముడూ, ఇంద్రుడు, తామూ అందరూ చేరి పరమాదరంతో ధర్వరాజును గౌరవ పురస్పరంగా దివ్యరథంలో ఆసీనుడిని చేశారు. రథం కదులుతుండగా అటూ ఇటూ వారు తమతమ విమానాలను నడుపుకొంటూ

అనుసరించారు. ఇట్లూ పది దిక్కులలోనూ తన కాంతి ప్రకాశించగా సిద్ధులు ప్రస్తుతించగా ఆ ధర్మరాజు స్వర్గానికి బయలుదేరాడు. ఆ సమయంలో సకలలోక పూజ్యాడు, గొప్పజ్ఞాని, బ్రహ్మతత్త్వరహస్య వేత్తత చేత మహానీయుడు అయిన నారదమహార్షి ప్రసన్నమైన వాక్యతో. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

వ ఎల్లపారును విన సంపూర్ణస్వరంబున నిట్లనియే:

68

ప్రతిపదార్థం: ఎల్లపారును= అందరూ; వినవ్= వినేటట్లు; సంపూర్ణస్వరంబునవ్= పెద్ద ఎలుగుతో; ఇట్లు+అనియెవ్= ఇట్లూ అన్నాడు;

తాత్పర్యం: అందరూ వినేటట్లు పెద్ద ఎలుగుతో నారదమహార్షి ఇట్లూ అన్నాడు:

ఉ. దానములం రపంబులను తద్దయుఁ బేర్ధలయట్టివారలన్
మానవనాధులన్ వినమే! మాసే దచీయ యశంబు లెల్ల నీ
మానిత కీర్తిశ్శులు సమస్తజగంబులయందుఁ ఐర్ముట
షేములతోడ వా లటులు నేళ్లరె రా నమరత్వసిద్ధికిన్.'

69

ప్రతిపదార్థం: దానములన్= దానాలతో; తపంబులను= తపస్సులతో; తద్దయున్= మిక్కిలి; పేర్+గల+అట్టి= పేరున్నట్టి; వారలన్= వారిని; మానవనాధులన్= రాజులను (గురించి); వినమే!= వినలేదా!; నీ మానితకీర్తిశ్శులు= నీ ప్రశస్తమైన కీర్తికాంతులు; సమప్తి= అన్ని; జగంబులయందున్= లోకాలలోనూ; పర్మటన్= వ్యాపించటంచేత; తదీయ= వారి; యశంబులు+ఎల్లన్= వారి కీర్తులన్నీ; మాసెవ్= మరుగునపడ్డాయి (మాసిపోయాయి); వారు= ఆ రాజులు; మేనులతోడన్= శరీరాలతో; అమరత్వసిద్ధికిన్= అమరత్వసిద్ధికొరకు; రాన్= రావటానికి; ఇటులు నేర్చిరె!= ఇట్లూ నేర్చారా! (రాగలిగారా?)

తాత్పర్యం: ‘దానాలతో, తపస్సులతో మిక్కిలి పేరున్నట్టి ఎంతో మంది రాజులను గురించి విన్నాం. కాని నీ ప్రశస్తమైన కీర్తికాంతులు అన్ని లోకాలలోనూ వ్యాపించటం చేత వారి కీర్తులన్నీ మాసిపోయాయి. ఆ రాజులు ఇట్లూ సశరీరులై అమరత్వసిద్ధికి రాగలిగారా?’

ఉ. అన విని ధర్మరాజసుతుఁ దాతని కిట్లను ‘నాదుతమ్ములం
గనుగొను నంతకున్ సుఖముగాఁ గొన నయ్యద; నిత్తెఱంగు నా
కు నకట చూపరే పవనుకొడ్డును నింద్రసుతుండు మాదినం
దనులును నుస్సు చేటు సుఖదం బయినన్ సుఖహీనమేనియున్.

70

ప్రతిపదార్థం: అనవ్+విని= అనగా విని; ధర్మరాజసుతుండు= ధర్మరాజు (యమధర్మరాజు కొడుకు); అతనికిన్= నారదుడితో; ఇట్లు+అనువ్= ఇట్లూ అన్నాడు; నాదుతమ్ములన్= నా తమ్ముళ్ళను; కనుగొను నంతకున్= చూచేంతవరకు; ఈ+తెఱంగున్= దీనిని; సుఖముగాన్+కొనవ్+అయ్యెడన్= సుఖంగా తీసికొనలేను; అకట!= అయ్యా!; పవనుకొడ్డును= భీముడు; ఇంద్రసుతుండు= అర్జునుడు; మాదినందనులును= నకుల సహదేపులూ; ఉన్నచోటు= ఉన్నచోటు (అది); సుఖదంబు+అయినవ్= సుఖాన్నిచేయే అయినా; సుఖహీనము+వినియున్= సుఖహీనవైనదే అయినా; నాకున్+చూపరే!= నాకు చూపించరూ!

తాత్పర్యం: అనగా విని ధర్మరాజు నారదుఁడితో ఇట్లూ అన్నాడు: ‘నా తమ్ముళ్ళను చూచేటంతవరకు దీనిని సుఖంగా తీసికొనలేను. అయ్యా! భీమార్ఘున నకుల సహదేవులను, వా రెక్కడ ఉన్నారో, అది సుఖాన్నిచ్చేదయునా, దుఃఖం కలుగజేసేదయునా, ఆ చోటును నాకు చూపెట్టరూ!

వ. వారలను మటీయపక్షప్రాపు లయిన భూపతులను జూచు వేడ్చు యెల్లలోకంబుల మీదను గలుగు వేడుక కంటేనుమిగిలియున్నయిది యమటయు నమరేంద్రుండు తన మనంబున నితనితోడ నముచిత భాషణంబులు చేసేద: నివ్విధంబు కటుక వచనత్వంబు గా దని యూహించి యి ట్లనియే. **71**

ప్రతిపదార్థం: వారలను= వారినీ; మదీయ= నా; పక్షప్రాపులు+అయిన= పక్షంలో నిలిచినవారు అయిన; భూపతులను= రాజులను; చూచువేడ్చు= చూడాలన్న కోరిక; ఎల్లలోకంబుల మీదనువ్వు= అన్ని లోకాలమీదా; కలుగువేడుక కంటెను= కలిగే కోరికకంటే; మిగిలి ఉన్నాడి= మించి ఉన్నాడి; అనుటయున్వు= అనగా; అమర+ఇంద్రుండు= దేవేంద్రుండు; తన మనసులో= తన మనసులో; ఇతనితోడన్వు= ఈ ధర్మరాజుతో; సముచిత భాషణంబులు= తగిన రితిగా మాటాడటం; చేసేదన్వు= చేస్తాను; ఈ+విధంబు= ఈ విధంగా; కటుక= కలిన; వచనత్వంబు= మాటలు; కాదని= కాదని; ఈహించి= ఆలోచించి; ఇట్లు+అన్నాడు= ఇట్లూ అన్నాడు;

తాత్పర్యం: నా తమ్ముళ్ళను, నా పక్షంలో నిలిచినవారూ అయిన రాజులను చూడాలన్న కోరిక అన్ని లోకాలమీద ఉన్న కోరికకన్నా అధికంగా ఉన్నాడి’ - అనగా ఇంద్రుండు తన మనసులో ఈ ధర్మరాజుతో తగినరీతిగా మాటాడుతాను. కలినంగా మాటాడటం బాగాలే దని ఆలోచించి ఇట్లూ అన్నాడు:

విశేషం: స్వర్గానికి వెళ్ళగా మానవ సంబంధమైన ‘మమత’ ధర్మరాజులో మిగిలిఉన్నదా! అనిపిస్తుంది. కానీ, తరువాత ధర్మరాజు సమాధానంలో ఈ సందేహానివ్వత్తి జరుగుతుంది.

చ. ‘తమము దొఱంగ కిట్టు సుకృతంబుల పెంపున వచ్చి తిప్పదం
బునకు మహాత్మ! యిచ్చటను బోవదు నీమటిఁ బాసి మర్యాతం
బనుపడియున్న నెయ్యము సభాసదులన్ శుభదృష్టిఁ జాడుమా
మునులను సిద్ధులం; దగునె ముందటి చందము నొంచి యుండగన్? **72**

ప్రతిపదార్థం: మహాత్మ!= ఓ మహాత్మా!; తమమున్వు= దేహాన్ని; తొఱంగన్వు= త్యజించకుండా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; సుకృతంబుల పెంపున్వు= పుణ్య విశేషం వలన; ఈ+పదంబునకున్వు= ఈ స్వర్గస్థానానికి; వచ్చితి(వి)= వచ్చారు; ఇచ్చటను= ఇక్కడకూడా; మర్యాతన్వు= మానవత్వంతో (మనిషిగా ఉన్నప్పుడు); పనుపడి+ఉన్నా= నీకుండిన; నెయ్యము= స్నేహభావం; నీ మదిన్+పాపి= నీ మనసును వదలి; పోవదు= పోలేదు; ఆ మునులను= ఆ దేవర్షులను; సిద్ధులన్వు= సిద్ధులను; సభాసదులన్వు= స్వర్గసభలో ఉన్న మాన్యులను; శుభదృష్టిఁ+చూడుమా!= శుభదృష్టిఁ చూడుము; ముందటి= మునుపటి; చందమున్వు= రితినే; ఒంది+ఉండగన్వు= పొంది శోకిస్తూ ఉండటం; తగునె!= సముచితంగా ఉన్నదా!

తాత్పర్యం: ‘ఓ మహాత్మా! దేహాన్ని త్యజించకుండా నీవు చేసిన పుణ్యవిశేషంవలన ఇట్లూ ఇంత ఉన్నతమైన పదవికి రాగలిగాను. ఇక్కడకూడా మనిషిగా ఉన్నప్పుడు నీ కుండిన స్నేహభావం ఇంకా నీ మనసును వదలిపెట్టకుండా ఉన్నది. ఆ దేవర్షులను, సిద్ధులను, సభాసదులను శుభదృష్టిఁ చూడుము. ఇంకా మునుపటివలెనే శోకంలో మనిగిఉండటం సముచితంగా ఉన్నదా?’

విశేషం: ఈ ప్రస్తావంలో చివరి వరకు ధర్మరాజు పరీక్షించబడుతూనే ఉన్నాడు. ‘నాప్రశ్నాప్రాప్తులు’ అన్న ధర్మరాజు మాట చాలా చిత్రమైనది. ఏడు అక్షాహిణుల పైన్యంలోని యోధానుయోధులు భటులు సైనికులు - వీరంతా తనకు ‘ప్రాప్త’ మయ్యారు. దుర్యోధనడివలె కోరి సంపాదించుకొన్నవారు కాదు. వారిని కృతజ్ఞతాపూర్వకంగా చూడాలని ధర్మరాజు కోరుతున్నాడు. దానిపై ఇంద్రుడి వ్యాఖ్య ఇది. నీ కింకా ఆ మనుషులన్నాలోని స్నేహాది మనుతానుబంధాలు ఇంకా నశించలేదా! అని.

చ. ఒరులకు నందరానివద మూర్లిత పుణ్యనిరూఢిఁ బౌందగా
దొరకాని యున్న నీ వికృత దూరమనస్కతఁ గాఢె! నీ సహా
దరులు భవత్సహస్రాన్నత పదస్థితి కర్మలే తొంటి నెయ్యమున్
బొరయునె దేవతాత్మకులబుట్టి నెఱుంగుము నీ విశేషమున్.’

73

ప్రతిపదార్థం: ఒరులకున్+అందన్రాని= ఇతరులు అందుకొనటానికి వీలుకాని; పదము= స్తానాన్ని; ఊర్లితి= ఘనమైన; పుణ్యాప్రసిద్ధిచేత; పొందగాన్= పొందటానికి; దొరకాని ఉన్ని= ప్రయత్నంతో ఉండటం; నీ వికృతదూరమనస్కతన్+కాడె= వికారాలకు దూరమైన నీ మనస్సు చేతనే కదా!; నీ సహాదరులు= నీ తమ్ములు; భవత్+మహాస్కత= నీయుక్క ఉన్నతమైన; పదస్థితికిన్= స్తానంలో ఉండటానికి; అర్పలే?= తగినవారా?; తొంటినెయ్యమున్= మునుపటి స్నేహభావాన్ని; పొరయునె?= కలిగి ఉంటుందా?; దేవతా+ఆత్మకుల బుట్టిన్= దైవస్యరూపుల యొక్క బుద్ధితో; నీ విశేషమున్= నీయుక్క ప్రత్యేకతను; ఎఱుంగుము= తెలిసికొనుము.

తాత్పర్యం: ఇతరులు అందుకొనటానికి వీలులేని స్తానాన్ని ఘనమైన పుణ్యాప్రసిద్ధి చేత పొందటానికి ప్రయత్నించటం నీకున్న వికార దూరమైన మనస్సుచేతనే కదా! నీ తమ్ములు నీ అంతటి ఉన్నత పదవిని అందుకొనటానికి తగినవారా! మర్యాలోకం వీడివచ్చిన నీకు మునుపటి స్నేహబంధాలస్కరణం తగదు. దివ్యస్యరూపంలో ఉన్న నీవు నీ విశేషాన్ని గ్రహించుము.

క. అని యట్టాడిన సర్వఫుఁ, పనపతియు బుధుండు సైన వాసవుతోఁ దా
ననియెం దగ పెండియు ధి, ర్థనందనుఁడు భరతవంశ మహిమాధాయా!

74

ప్రతిపదార్థం: భరతవంశ= భరతవంశానికి; మహిమ+అధాయా!= కీర్తిని కూర్చేవాడా! (జనమేజయా! వినుము); అని= ఈ విధంగా; ఇట్లు+అడిన= పలికిన; సర్వభువనపతియున్= సర్వభువనపాలకుడూ; బుధుండున్+ఐన= పండితుడూ అయిన; వాసవుతోన్= ఇంద్రుడితో; ధర్మనందనుఁడు= ధర్మరాజు; తగన్= తగినట్లుగా; పెండియున్= మరలా; తాను; అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు:

తాత్పర్యం: జనమేజయా! వినుము: ఇట్లా అన్నటువంటి సమస్తలోకపాలకుడూ, మహావిద్యాంసుడూ అయిన ఇంద్రుడితో ధర్మనందనుడు మరలా ఇట్లా అన్నాడు:

ఉ. ‘మీ లటు లేమి సెప్పిన నమేయభుజాబలభగ్గైట్టు! యే
గారవ మొప్పు దమ్ములను గాంతను బుత్తుల మిత్ర కోటీఁగ

**న్యూరగె జాడ కుండుటకు నక్కట యోర్చునే? యెల్లభోగముల్
వారలఁ జాచి క్రమ్మణగ వచ్చి సుఖస్థితమై భుజించెదన్.**

75

ప్రతిపదార్థం: అమేయుభుజాబల!= లెక్కించటానికి వీలులేని భుజబలంచేత; భగ్గుదైత్య!= ఓడించబడిన రాక్షసులుగల ఓ మహేంద్రా!; మీరు+ఇటులు+ఏమి+చెప్పినన్= మీరు ఇట్లా ఏమి చెప్పినాసరే!; గారవము+బస్సున్= ఆదరంతో; తమ్ములను= నా భీమార్జునులను నకులసుహదేవులను; కాంతను= ద్రోషదిని; పుత్రులన్= కుమారులను; మిత్రుకోటిన్= నా పక్షాన యుద్ధంచేసిన స్నేహితులను; కన్ము+ఆరఁగన్= కనులారా; చూడక+ఉండుటకున్= చూడకుండా ఉండటానికి; అక్కట!= అయ్యా!; ఓర్కునే!= సహించగలనా!; వారలన్+చూచి= వారందరినీ చూచి; క్రమ్ముఱగన్+వచ్చి= మరలివచ్చి; ఎల్లభోగముల్= అన్ని సుఖాలను; సుఖస్థితమైన ఉనికితో; భుజించెదన్= అనుభవిస్తాను.

తాత్పర్యం: లెక్కించటానికి వీలుకాని భుజబలంచేత రాక్షసులను నశింపచేసిన ఓ మహేంద్రా! మీ రేమి చెప్పినా సరే! అయ్యా! కనులారా నా సోదరులను, కాంతను, పుత్రులను, మిత్రులను ఆదరంతో ఒక్కసారి చూడకుండా నేను ఉండగలనా? వారందరినీ చూచి మరలి వచ్చాక ఈ సర్వభోగాలనూ స్తిమితమైన మనస్సుతో అనుభవిస్తాను’.

వ. నాక్కెత్తెఱంగు పరమానందకరం’ బనియే నని యిట్లు మునీంద్రమానసీయం బయిన పాండవేయ మహిత్రస్థానప్రకారంబు జనమేజయునకు వైశంపాయనుండు సెప్పుటయు. 76

ప్రతిపదార్థం: నాకున్= నాకు; ఆ+తెఱంగు= ఆ విధము; పరమ+ఆనందకరంబు+అనియెన్= మిక్కిలి సంతోషాన్ని కూరుస్తుంది అన్నాడు; అని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; మునీంద్ర= మునిత్రేష్యులకు; మానసీయంబు+అయిన= గౌరవించదగిన; పాండవేయ= పాండవుల; మహిత్రస్థానప్రకారంబు= మహి ప్రయాణవిధానం; జనమేజయునకున్= జనమేజయ మహిరాజుకు; వైశంపాయనుండు= వైశంపాయనమహార్షి; చెప్పుటయున్= చెప్పటం (ఇందలి కథ).

తాత్పర్యం: నాకు అదే మిక్కిలి ఆనందాన్ని కలిగిస్తుందని ధర్మరాజు అన్నాడు’ అని ఈ విధంగా మునీంద్రులు కూడా సమాదరించేటటువంటి పాండవుల మహిప్రయాణకథను జనమేజయుడికి వైశంపాయన మహార్షి చెప్పగా.

విశేషం: ఏ గుణాలను అభ్యసిస్తే సశరీరంగా స్వర్గాది పుణ్యాలోక ప్రాప్తి కలుగుతుందో ధర్మరాజు పాందిన ‘విజయాన్ని’ బట్టి అర్థం చేసికొనవచ్చును. కాబట్టి మునీంద్రులకు కూడా ఈ కథ మిక్కిలి సమాదరణీయుని అర్థం.

ఆశ్వాసాంతము

శ. పారాశర్య వచఃపయోనిభి సుధాభంగీ! దయాసంగీ! దు
రాష్వరాశేష విపద్మిదారణ విపశిరా! చిత్పుయాకార! వి
స్తోర్ధార! గుణత్తయస్ఫుటవిశేషా! నిర్మణాశేష! మా
గాతీతోవ్యజ్ఞుల తత్త్వబ్ధాస్ఫుర! నిజాకారాత్మకత్తుశ్శరా!

77

ప్రతిపదార్థం: పారాశర్య= వ్యాసుడి; వచన్= వచనా లనెడి; పయన్+నిధి= క్షీరసాగరానికి; సుధాభంగీ!= అమృతం వంటివాడా!; దయాసంగీ!= కరుణారసంతో కూడినవాడా!; దుర్మార్గ= వారించటానికి అలవికానటువంటి; అశేష= అనేకాలైన; విపద్= అపదలను; విదారణ= నశింపచేయటమే; విహరా!= క్రీడగా కలిగినవాడా!; చిత్త+మయ+ఆకార!= చైతన్య స్వరూపుడా!; విస్తార= సర్వవ్యాపకత్వః

ఉదార!= మహాత్మం కలిగినవాడా!; గుణాత్మయ స్ఫురించిశేషా!= సత్యరజుస్తమోగుణాల రూపమైన ప్రకృతిసంబంధంచేత తెలియదగిన విశిష్టత కలవాడా!; నిర్మణ+శైఖ= వాస్తవానికి ఆ గుణాత్మయంతో సంబంధంలేక, తత్త్వారణంగా విశ్వంతో ఏమాత్రం సక్తత లేనివాడా!; మా= లభ్యీభావంతో; గౌరీత్వ= గౌరీభావంతో; ఉత్త+జ్యల= వెలిగేటటువంటి హరిహరాత్మకమైన; తత్త్వ= తత్త్వంచేత; భాస్వర= ప్రకాశించేవాడా!; నిజ+ఆకార+ఆత్మక+త్రీప్రశ్న= తన వ్యాపారానికి అనుగుణమైన గృహంగా భాసిలే బ్రహ్మావిష్ణు, శివాత్మకరూపమైన మూర్తిత్రయం కలవాడా!;

తాత్పర్యం: వ్యాసుడి వచనాలనేటటువంటి క్షీరసాగరానికి అమృతంవలె సారభూతమైనవాడా! దయారసమూర్తి! వారించటానికి అలవికాని ఎప్పటికీ తీరని ఆపదలను నశింపజేయటమే క్రీడగా కలవాడా! ఛైతన్యస్తరూపా! సర్వవ్యాపకత్వ మహాత్మం కలిగినవాడా! సత్యరజుస్తమోగుణాల రూపమైన ప్రకృతి సంబంధంచేత తెలియదగిన విశిష్టత కలవాడా! వాస్తవానికి గుణాత్మయంతో సంబంధం లేని కారణంగా ప్రపంచంతో ఏ మాత్రం సంబంధం లేనివాడా! లభ్యీత్వ, గౌరీత్వ భావంలో ప్రకాశించే హరిహరాత్మకమైన తత్త్వంచేత ప్రకాశించేవాడా! తన వ్యాపారానికి అనుగుణమైన గృహంవలె భాసిలే బ్రహ్మావిష్ణు, శివాత్మకమైన త్రిమూర్తిస్తరూపా! నీకు నమస్కారం.

విశేషం: మహాభారత తాత్పర్యమంతా ఆశ్వసాంత పద్యాలలో కనిపిస్తుంది. అందులోనూ ఇవి పర్వాంత పద్యాలు కూడా. అందుచేత రమణీయమైన విశేషణాలతో హరిహరనాథుడి మహాతత్త్వానికి తిక్కనగారు భాష్యం చెప్పుతున్నారు. క్షీరసాగరంలో అమృతం పుట్టింది. అట్లాగే వ్యాసపచనాలకు తాత్పర్యరూపమైన హరిహరాత్మక సారం ఉన్నది. లొకికాలొకిక వ్యాపారాలవుధ్య సమస్యయరూపమైన హరిహరాత్మక సారం ఉన్నది. లొకికాలొకిక వ్యాపారాల మధ్య సమస్యయ రూపమైన విచిత్ర తత్త్వమది. అందుకే గుణాత్మయంతో ఆశేష (కూడికా ఉన్నది); ఆశేష (నిరాసకత) కూడా ఉన్నది. విష్ణువుగా భోగమూర్తి, శివుడుగా యోగమూర్తి, లభ్యీత్వరూపంలో భోగం. గౌరిరూపంలో యోగం. ఈ విచిత్రయాగాన్నే ధర్మాశ్చైత్యమని తిక్కన వ్యాసుడిహృదయంలోని ఒక సూత్రాన్ని వ్యాఖ్యానిస్తున్నాడు. అంధ్రమహాభారతం ఏకైకంగా సాధించిన మహావిజయం ఈ సూత్ర వ్యాఖ్యానమే. అన్ని మతాలకూ సమస్యయం ఉన్నదిక్కడ. భోగ, యోగ రూపమైన లభ్యీత్వగౌరీత్వ (శ్రీయనశోరివాచకము...) భావంలోని తత్త్వజ్ఞానమే సరస్వతి. అందుకే అమెతోపాటు బ్రహ్మకూడా హరిహరతత్త్వంలో గర్భితంగా ఉన్నాడు.

K. ప్రణమైకభాష్య! సురర్చ! క్షణ కేళిస్త్రష్టు! జన్మ సకలప్రభాష్య!
గణనాతీతా! పోష్య! ప్రణత్వాతా! నిలిహభక్తి ప్రీతా!

ప్రతిపదార్థం: ప్రణవ+ఎకభావ్య!= ఒక ప్రణవం చేతనే భావించదగినవాడా!; సుర= దేవతలను; రక్షణ= రక్షించటమనేటటువంటి; కేళిస్త్రష్టు! = క్రీడ కలిగినవాడు కావటంచేత స్తుతించదగినవాడా!; జన్మ= పుట్టడగిన; సకల= అన్ని; ద్రవ్యా! = వస్తువులను కలిగినవాడా!; గణస= లెక్కించటానికి; అతీతా= సాధ్యంకనివాడా!; పోష్య= పోషించదగిన; ప్రణత= భక్తుల; ప్రాతా!= సమూహం కలవాడా!; నిర్క+శసా= కోరికలు లేని; భక్తి= భక్తిచేత; ప్రీతా!= సంతోషించేవాడా!

తాత్పర్యం: ఒక ప్రణవంచేత మాత్రమే తెలియదగినవాడా! దేవతలను రక్షించటమనే క్రీడచేత స్తుతించబడేవాడా! లెక్కించటానికి వీలులేనివాడా! పుట్టించదగిన సకల వస్తువులు కలవాడా! పోషించదగిన భక్తుల సమూహం కలవాడా! కోరికలు లేని భక్తిచేత ప్రీతుడవయ్యేవాడా! నీకు నమస్కారం.

విశేషం: ఓం ఇత్యేకాఙ్కరం బ్రహ్మ - అని గీత; తస్య వాచకః ప్రణవః - అని పాతంజల యోగసూత్రం. తస్య= తత్త్వ పదార్థానికి వాచకం - సూచకం. అదే హరిహర తత్త్వం. అది కేవలం ‘ఓం’కార రూపం. ఓంకార సాధన ద్వారానే తెలియదగింది. ప్రధానమైన

పరమేశ్వర మంత్రం. అది ఒకటేనని శ్రుతి ప్రమాణం కావటంవలన ‘ప్రణవైక భావుడు’ అవుతున్నాడు.

సురలు - ధర్మపరులు. అందుకే ధర్మరక్షణ కళాశీలుడు కాబట్టి స్వామి అవతరిస్తుంటాడు. అదొక క్రీడ ఆయనకు. ఆ శీలామూర్తిని అందుకే భక్తులు కొలుస్తారు.

బ్రహ్మదిస్తంబ పర్యాంతమున్న సృష్టి మొత్తం పరమేశ్వరుడి నుండి ప్రభవించి అందులోనే లీనమవుతున్నది. అందుచేత సకల వస్తువులకు జన్మస్తాన మాయనే.

సర్వవ్యాపకత్వ - సర్వకర్మత్వ - సర్వజ్ఞత్వ భావాలు కలవాడు కాబట్టి ఆయన తత్త్వం ‘పరిచ్ఛిన్నం’ కాదు. పరిచ్ఛిన్నం (ముక్క) అయితే కదా కొలవటానికి, అందుకే అగణితమైన తత్త్వమధి.

భక్తులు నాలుగు రకాలని గీతాశాస్త్రం వివరించింది.

‘ఆర్తో జిజ్ఞాసు రద్ధాంధ్రో జ్ఞానీ చ భరతర్భాష’ - అని ఆర్తులు, జిజ్ఞాసువులు, అర్థార్థులు, జ్ఞానులు - అని నాలుగు రకాల భక్తులున్నారు. వీరిలో ఆర్తి తోలగాలని కోరేవారికంటే, అర్థంకావాలని వెళ్ళేవాడికంటే, అదేమిటో తెలిసికొనాలని యత్నించేవాడికంటే (వీడే జిజ్ఞాసువు)- ఏ కోరికా లేనివాడు ‘జ్ఞాని’ మాత్రమే. అందుకే పరమాత్మ జ్ఞానయోగి’ తనకు చాలా ప్రీతిపాత్రుడని చెప్పాడు (స చ మే ప్రియః)

అందుచేత హరిహరనాథుడి తత్త్వం కేవలం యోగి ఆరాధనచేత జననాంతర పరిశ్రమచేత సాధించదగ్గ మహావిషయం తప్ప కేవలం విగ్రహపిశేషం కాదని అర్థం.

మాలిని.

అమృత వికిరణ శ్రీదాభరామా! త్రిధామా!
దమిత సకల దైత్యైద్యాహమా! విజ్ఞాను దేహమి!
సుమహా దుపనిషత్పస్తుత్యజ్ఞత్రామః! సేవ్య
శమన రమణశీలా! సంభృతానందలీలా!

79

ప్రతిపదార్థం: అమృత= అమృతాన్ని; వికిరణ= వెదజల్లటం అనే; శ్రీదా+అభిరామా!= విహరంచేత మనోహరుడవైనవాడా!; త్రిధామా!= మూడు స్తానాలు కలవాడా!; దమిత= అణచివేయబడిన; సకల= సమస్త; దైత్య= రాక్షసుల; ఉత్తో+వాహా!= ఉత్సాహం కలవాడా!; విజ్ఞానదేహా!= జ్ఞానమే దేహంగా కలవాడా!; సుమహాత్= ఉత్తుమ; ఉపనిషద్= వేదోపనిషత్; ప్రస్తుతి+అభిల్మాయ= ప్రస్తుతంచేత వినదగినవాడా! (అంటే కనదగినవాడా!); సేవ్య!= సేవించదగినవాడా!; శమన= శాంతిలోనే; రమణ= శ్రీదించే; శీలా!= స్వభావం కలవాడా!; సంభృత= సంపూర్ణ; ఆనంద= ఆనందంతో కూడిన; శీలా!= విలాసం ఉన్నవాడా!

తాత్పర్యం: అమృతాన్ని వెదజల్లటమనే విహరంచేత మనోహరుడవైనవాడా! అణచివేసిన సకల దైత్యైద్యాహమాం కలవాడా!; ఉత్తుమ వేదోపనిషత్పస్తుత్యజ్ఞత్రామ సంస్తుతిచేత విని కనదగినవాడా! శాంతిలోనే శ్రీదించే స్వభావం కలవాడా! సంభృతమైన ఆనందంతో కూడిన విలాసమున్నవాడా! నీకు నమస్కారం.

విశేషం: నష్టతాలలో నేను చంద్రుడిని-అని గీతాకారుడు స్వామి విభూతియోగంలో చెప్పాడు. చంద్రుడు అమృతకిరణుడు. మౌహినీరూపంలో భగవానుడు చేసిన పనికూడా ఇదే. దేవతలకు అమృతాన్ని పంచి రాక్షసులకు లేకుండా చేయటమే ‘క్రీడ’. ఆ అభిరామ ధర్మాన్నే ‘మౌహిని’ అన్నారు.

త్రిధామా! - అన్నపూట చాలా విజిష్టమైంది. స్వామి విభూతిని వైష్ణవ సంప్రదాయం 'త్రిపాద్యభూతి, అంటుంది. స్వామి నాలుగు పాదాలలో ఒకటిమాత్రమే ఈ జగత్తులో ఉంది. తక్కిన మూడు పాదాలు ఊర్ధ్వ జగత్తులో ఉన్నాయి అని పురుషమూడు. వామవ, త్రివిక్రమ, పరమేశ్వర రూపాలని. భూ - అంతరిక్ష - స్వర్లోకాలలో; అగ్ని, వాయు, సూర్యరూపాలలో ఉన్న తత్త్వమది. జాగ్రత్త- స్వప్న - సుమపులలో వైశ్వాసర, త్రైజన, ప్రాణ్జలి రూపాలలో వ్యాపించి ఉన్న తత్త్వమిది. ఆహవనీయ - గ్ార్ఘపత్య - దక్షిణగ్ని రూపాలలో జగత్కర్మను ఆవరించి ఉంటుంది. అందుకే త్రిధాముడని హరిహరాత్మక స్వరూపాన్ని స్తుతిస్తున్నాడు.

సత్యం జ్ఞానమనంతం బ్రహ్మ-అని తైతీరీయం చెబుతుంది. 'విజ్ఞానమానందం బ్రహ్మ' అని బృహదారణ్యకం - అందువలన శ్రుతి ప్రమాణంచేత పరమేశ్వరుడు విజ్ఞానరూపుడు.

వేద ఉపనిషద్ముంద్రాలు భగవత్ స్తుతిపరాలే. అందుకే వీటిని బుమ్మలన్నారు. వీటిని 'సూక్తము' అని కూడా అందుకే అన్నారు.

స్వామి శాంతాకారుడు. సర్వరసానుభవాలూ ఎక్కడ ప్రశమనం పొందుతాయో అది 'శాంతం' అది కేవలం బ్రహ్మమంద స్వరూపం. అందుకే పరమేశ్వరుడి లీలను 'విలాస' మంటారు. అది అంతా ఆనందమయమే. అక్కడ శోకానికి చోటులేదు. భారతంలో శ్రీకృష్ణుడి చర్యలు అస్తీ ఆనందవిలాసాలే. ఆనందదాయకాలే. కడకు పరమాత్ముడి దేహ విసర్జనంకూడా ఒక 'విలాసం'గా కనిపిస్తుంది.

ఆ లీలలో భాగమే ధర్మనందనాదుల మహాప్రస్తావం. అందుకే ఈ ప్రస్తావంలోని ఘుట్టలు చిత్రంగా కనిపిస్తాయి. అతి చిత్రమైంది. 'మక్క' వెంటబడటం. అది ధర్ముడి రూపాన్ని పొందటం. ఇంద్రుడు, యమధర్మరాజు, సకల దేవతా సమూహమూ కలిసి ధర్మజుని దివ్యరథంలో స్వర్లోకానికి సాదరంగా తీసికొనిపోవటం ఇవనీ పరమేశ్వరుడి క్రీడావిలాసమే.

గద్యము.

**ఇది శ్రీమంభయకవిమిత్రకొమ్మనామాత్య పుత్ర బుధారాధన విరాజి తిక్కన సౌమయాజి ప్రణీతం బయిన
శ్రీ మహాభారతంబునందు మహాప్రస్తావిక పర్వంబు సర్వంబు నేకాశ్వాసము.**

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ రచన; శ్రీమత్= ప్రసిద్ధికేక్కిన; ఉభయ కవి= సంస్కృతాంధ్ర భాషాకవుల; మిత్ర= మిత్రుడును; కొమ్మన= కొమ్మన అనే; అమాత్య= మంత్రియెక్క; పుత్ర= కుమారుడును; బుధ= విద్యాంసులయొక్క; ఆరాధన= పూజచేత; విరాజి= ప్రకాశించేవాడును అయిన; తిక్కన సౌమయాజి= సౌమయాజి అయిన తిక్కనచేత; ప్రణీతంబు+ఇన= రచించబడినదైన; శ్రీమహాభారతంబునందున్= శ్రీ మహాభారతంలో; మహాప్రస్తావిక పర్వం= మహాప్రస్తావిక పర్వంలో; సర్వంబును= సమస్తమును; ఏకాశ్వాసము.

తాత్పర్యం: కీర్తికలవాడూ; సంస్కృతాంధ్రభాషా కవిమిత్రుడూ, కొమ్మనమంత్రి కుమారుడూ, బుధపూజనంచేత ప్రకాశించేవాడూ అయిన తిక్కనసౌమయాజి రచించిన శ్రీమహాభారతంలో మహాప్రస్తావికపర్వం సర్వం ఏకాశ్వాసం సమస్తం.

శ్రీమంధాంధ్ర మహాభారతములోని 'ఏకాశ్వాసమైన మహాప్రస్తావికపర్వం సర్వం ముగిసింది.

శ్రీమదాంగ్ర మేహిభారతీము

స్వర్గారీహణ పర్వము - ఏకాశ్వాసము

శ్రీవర్ధనాయురజవ్వ | ధ్యానహాచరణ శతవత్త! యమనియమాది

ప్రాణిజ్ఞ పూర్ణ మిత్ర! మః ప్రాణిష్టేష్టగాత్ర! హరిహరనాథా!

1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీవర్ధన = ఐష్వర్యాభివృద్ధిని; ఆయుస్+అభివృద్ధి+ఆవహ+చరణ+శతవత్త!= జీవితకాలాభివృద్ధిని కలిగించేటటువంటి పాదపద్మాలు కలవాడా!; యమనియమ+అది= యమ నియమాది అష్టంగమోగంలో; ప్రాణిజ్ఞపూర్ణ = గరష్టులైన మహా యోగీంద్రులకు; మిత్ర!= చెలికాడా!; మహావిద్య= శ్రుతిరూపమైన శ్రీవిద్యలో; ఉన్నేష= వికసించే; గాత్ర= రూపం కలవాడా!; హరిహరనాథా!= హరిహరనాథస్వామీ!

తాత్పర్యం: ఓ హరిహరనాథా! నీ చరణ కమలసేవ తత్సేవకులకు సంపూర్ణమైన ఐష్వర్యాన్ని, ఆయుస్సును ప్రసాదిస్తుంది. నీవు యమ నియమాద్యష్టంగ యోగ నిష్పత్తిలకు సంపూర్ణ మిత్రుడివి. ‘మహావిద్య’ సర్వదేవతా రూపమైన నీ స్వరూపాన్ని తెలుపుతుంది. అట్లాంటి నీకు నమస్కారం.

విశేషం: వేదాంతులు ఉపనిషత్తుల నాథారంగా ‘బ్రహ్మవిద్య’ నుపాసించారు. తాంత్రికులు వేద ప్రామాణ్యం ఆధారంగానే ‘మహావిద్య’ నుపాసించారు. హరిహరనాథ విద్య ‘శ్రీవిద్య’ కు మరో రూపమని తిక్కనగారి ‘మహావిద్య’ అనే మాట నిరూపిస్తున్నది. ‘కామ కళావిలాసం’లో ఈ శ్రీవిద్య స్వరూపం వివరించబడింది. ‘మహావిద్య’ అనే ఒక శాప్త గ్రంథం ఉన్నది. ఇది మంత్ర గ్రంథం. వసదుర్గా ప్రధానంగా అనేక దేవతా మంత్రాలపాసనలు ఇందులో ప్రస్తావించబడ్డాయి. తిక్కనకు శ్రీవిద్య సంప్రదాయంతో ఉన్న దగ్గరి సంబంధం ఈ చివరి పాదంవలన మనం ఉఁపించవచ్చును.

వ. దేవా! జనమేజయుండు వైశంపాయనుతోడ ‘మతుశ్వర్మపితామహు లగు పాండవులును ధార్తరాష్టులును స్వగ్రం బారోహించి యెట్టెట్టి నెలవుల నిలిచి? రెట్లు వల్తించిలి? చెప్పువే?’ తడాకర్షన కొతుకంబు మధియ చిత్తంబున నుత్తరంగం బగుచుస్తుయిది; నీవు సర్వవిదుండ వేసు భవధియ సదయవాక్యసంభావనకు నర్సుండ్ నని ప్రార్థించినం బ్రిచుర బిష్టజ్ఞాన మానసీయుండును బరమక్షపా విధేయుండును సైన సాత్యవతేయుని సాదర కరుణా విశేషంబున సంపోషితం బయిన బోధంబున సాధుజన స్తువ్యం దైన యా భవ్యమునివరుం డక్కురు వంశవరున కిట్లనియే నట్లు బంధు దర్శనంబు గోల పలికిన పాండవాగ్రజు తలంపున కనుకూలుండై యాఖిండలుండు.

2

ప్రతిపదార్థం: దేవా! = హరిహరనాథ స్వామీ!; జనమేజయుండు = జనమేజయ మహారాజ; వైశంపాయనుతోడన్ = వైశంపాయన మహార్షితో (ఇట్లా అన్నాడు); మత్త+శ్వార్య+పితామహులు+అగు= నా శ్వార్య పితామహులైన; పాండవులును= పాండవులూ; ధార్తరాష్టులును= దుర్మోధనాదులు; స్వగ్రంబు+అరోహాంచి= స్వగ్రం చేరి; ఎట్టి+ఎట్టి= ఎట్లాంటెట్లాంటి; నెలవులన్= చోట్లలో; నిలిచిరి?=

నిలిచారు?; ఎట్లు= ఎట్లా; వర్తించిరి?= ప్రవర్తించారు? (ఏం చేశారు?); చెప్పవే= చెప్పుము; తద్+తక్కువ= దానిని వినాలన్న; కొతుకంబు= కుతూహలం; మదీయ= నా; చిత్తంబునన్= మనసులో; ఉత్త+తరంగంబు+అగుచున్న+అది= ఎగిరి పడుతున్న అలవలె అధికమవుతున్నది; నీవు; సర్వవిదుండువు= అన్ని ఎరిగినవాడివి; నేను= నేనేమో; భవదీయ= నీ; సదయ= దయతో కూడిన; వాక్య= మాటలతోడి; సంభావనకున్= ఆదరానికి; అర్థండును+అని= అర్థాడిని అని; ప్రార్థించినన్= వేడుకొనగా; ప్రచుర= విస్తారమైన; దివ్యజ్ఞాన= దివ్యజ్ఞానంచేత; మానసీయుండును= పూజించదగినవాడూ; పరమ= మిక్కిలి; కృపావిధేయుండునున్= దయకు లోబడినవాడూ; ఇను= అయినటువంటి; సాత్యవతేయుని= సత్యవతి కుమారుడైన వ్యాసుడి; సాదర= ఆదరంతోకూడిన; కరుణా విశేషంబునన్= కరుణా విశేషంతో; సంపోషితంబు+అయిన= వృద్ధిచేయబడిన; బోధంబునన్= జ్ఞానంతో; సాధుజన= సాధువులచేత; స్తవ్యండు+ఇను= స్తుతించదగినవాడైన; ఆ భవ్య మునివరుండు= ఆ పుణ్యాత్ముడైన వైశంపాయన మహార్షి; ఆ+కురువంశవరునకున్= ఆ కురువంశ శ్రేష్ఠుడైన జనమేజయ మహారాజుతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా చెప్పాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; బంధు దర్శనంబున్+కోరి= బంధువులను చూడాలని; పలికిన= అడిగిన; పాండవ+అగ్రజ= ధర్మరాజు; తలంపునకున్= కోరికకు; అనుకూలుండు+ఇ= ఇష్టపడినవాడై; అఖండలుండు= ఇంద్రుడు.

తాత్పర్యం: హరిహరనాథస్వామీ! వినుము. జనమేజయుడు వైశంపాయనుడితో ఇట్లా అన్నాడు: ‘నా ముత్తాతలైన పాండవులు, దుర్యాధనాదులు స్వర్గాన్ని చేరి ఎట్లాంటి స్థానాలు పాందారు? ఏం చేశారు? చెప్పండి. దానిని వినాలనే కోరిక నా మనసులో పరవళ్ళు త్రోచ్చుతున్నది. మీకు అన్ని తెలుసు. నేను మీ దయతో కూడిన మాటలతోడి ఆదరానికి తగినవాడిని’ అని ప్రార్థించాడు. అప్పుడు విస్తారమైన దివ్యజ్ఞానంచేత పూజించదగినవాడూ, మిక్కిలి దయకు లోసైనవాడూ అయిన వ్యాసమహార్షి కరుణా విశేషంతో వృద్ధి పొందించబడిన బ్రహ్మజ్ఞాన సంపన్నుడు, సాధుజన స్తుతిపాత్రుడూ అయిన వైశంపాయన మహార్షి ఆ కురువంశశ్రేష్ఠుడితో ఇట్లా అన్నాడు. ‘ఆ విధంగా బంధుజనాలను చూడాలని అడిగిన ధర్మరాజు కోరికకు ఇష్టపడినవాడై ఇంద్రుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

విశేషం: వ్యాసమహార్షి వైశంపాయనుడి ‘బోధ’ (జ్ఞానం) పోషితం (వృద్ధి) అయిందనటంలో చాలా అర్థముంది. భారతీయ సంప్రదాయంలో గురుస్తానం అంత గిరిష్టమైనది. విద్య గురువువలన వస్తుంది. బ్రహ్మజ్ఞానం గురుకరుణాచేత మాత్రమే సంప్రాప్తమవుతుంది.

- సీ.** తగువాని రావించి ‘ధర్మందసునకుఁ, దమవాలఁ జూడఁ జిత్తమునుఁ గోల్ఁు
దనికినయిఁ; నీ వితని నటుఁ గొనిపాశియి, యఖీల బంధులఁ జూపు’ మనుడు నతయు
గారవం బెసంగం నా రాజుస్తుముఁ, దీండ్జైని పాశివుఁ గుతూహాలమును
దీండన నారదాదులు కొండ ఉలగి ర, ట్లేగెడుచీటుఁ గట్టెదురుఁ దీఁచె
- తే.** నుస్తూతాసనాసినుఁ డబ్బుచిత సరసి, జాప్తుసంకాశుఁ దమ్ముతాశనాంగనాచి
వృతుఁడు వీరలక్ష్మీ విరాజితుఁడు సతత, యుక్త సుఖసాధనుండు దుర్మీధనుండు.

3

ప్రతిపదార్థం: ఇంద్రుడు; తగువానిన్= తగినదూతను; రావించి= రప్పించి; ధర్మనందనునకున్= ధర్మరాజుకు; తమవారిన్= తనవారిని; చూడన్= చూడాలని; చిత్తమునన్= మనసులో; కోర్కు= కోరిక; తనికిన+అది= అతిశయించింది; నీవు+ఇతనిన్= నీవు ఇతడిని; అటన్= అక్కడికి; కొనిపోయి= తీసికొనివెళ్ళి; అభిలభంధులన్= బంధువులందరినీ; చూపుము+అనుడున్=

చూపించుము అని చెప్పగానే; అతడు= ఆ సేవకుడు; గౌరవంబు+ఎసంగంగ్నీ= గౌరవం అతిశయించగా; ఆ రాజ సత్తమునీ= ఆ రాజశ్రేష్టుడిని; తోడ్కొని పోవన్= వెంటతీసికొని వెళ్గా; కుతూహలమునన్= ఆసక్తితో; తోడన= వెనుకనే; నారద+ఆదులు= నారదాది మహార్షులు; కొండలు+అరిగిరి= కొంతమంది బయలుదేరారు; అట్లు+విగెడు చోటన్= అట్లా బయలుదేరుతున్నప్పుడు; కడు+ఎదురన్= ఎట్లివెదుట; ఉన్నత+ఆసన+ఆసనఁడు= పెద్ద సింహసనంమీద కూర్చున్నవాడు; అభి+ఉదిత= ఉదయించిన; సరసిజ+ఆప్త= కమల మిత్రుడైన సూర్యుడితో; సంకాశుడు= సమానవైనవాడు; అమృత+అశన+అంగనా+అది= అమృతం త్రాగే దేవతాంగసలు- అప్సరసలు మొదలైనవారితో; వృతుఁడు= కూడుకొన్నవాడు; వీరలట్టీ విరాజితుఁడు= శౌర్యలట్టీతో ప్రకాశిస్తున్నవాడు; సతత= నిరంతరమూ; యుక్త= పొందిన; సుఖసాధనండు= సుఖసాధనాలు కలిగిన; దుర్యోధనుండు= దుర్యోధనుడు; తోచెన్= కనిపించాడు.

తాత్పర్యం: ఇంద్రుడు తగిన దూతను రప్పించి ‘ధర్మరాజుకు తనవారిని చూడాలని మనసులో కోరిక అతిశయించింది. నీను ఇతడిని అక్కడికి తీసికొనివెళ్గి బంధువులందరినీ చూపించుము’ అని చెప్పగా ఆ దూత గౌరవం అతిశయించగా ఆ రాజశ్రేష్టుడిని వెంటతీసికొని వెళ్గా ఆసక్తితో నారదాది మహార్షులు కొండరు వెంట వచ్చారు. అట్లా బయలుదేరుతున్నప్పుడు ఎదురుగా పెద్ద సింహసనంమీద కూర్చున్నవాడూ, ఉదయించిన సూర్యబింబంవంటి కాంతితో ప్రకాశిస్తున్నవాడూ, అప్సరఃప్రభుతి దేవకాంతా పరివృతుడూ, శౌర్యలట్టీ విరాజితుడూ, ఎడతెగిని సుఖసాధన సామగ్రితో అతిశయిస్తున్న దుర్యోధనుడు కనిపించాడు.

విశేషం: ఇక్కడి నుండి ధర్మరాజుకు మరోసారి ‘శోధన’ మొదలవుతుంది. మానుషభావం ఇంకా ధర్మజుడిలో బ్రదికి ఉన్నందువలన ఈ ‘ప్రణ్ణాజన’ అవసరమైనది.

వ. ఇ ట్లిప్పియున్న యతనిం గని ధర్మానందనుండు దేవమునివరుల మొగంబు లాలోకించి. 4

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఇట్లా; ఒప్పి+ఉన్న= ప్రకాశిస్తున్న; అతనిన్= దుర్యోధనడిని; కని= చూచి; ధర్మనందనుండు= ధర్మరాజు; దేవమునివరుల మొగంబులు= దేవరుల ముఖాలు; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: ఇట్లా ప్రకాశిస్తున్న దుర్యోధనడిని చూచి ధర్మరాజు దేవముని శ్రేష్ఠుల ముఖాలు చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

ధర్మజుడు దుర్యోధనుం జూచి యసూయాపరుం ఔన్, నారదుఁ డతనిం దేర్చుట (సం.18-1-4)

సీ. ఇతు డతిలోభోపవాతమూనసుఁడు, బీర్ఘు, దల్మాగాఁ, డితని కతమును జేసి నిథిల దేశంబుల యథిల శ్వాసాలురుఁ, ద్రుంగిల దంతి తురంగ సహిత ముగ, ననవద్యాంగి విగతకల్పు ధర్ము, చాలణి సాధ్వీ బాంచాలి నార్య జనములు గనుగొన సభలోని నపమానఁ, పెట్టిన తులువఁ; యే నిట్టివాని

అ. తోడఁ గలసి మెలగుడునె? మహితాత్మకు, లారు! యెచట నున్నవారు భీము

ఫల్మునులును గవలుఁ బాంచాలియును నన్ను, నచటే కనుపవలయు’ ననుచు మరలే.

ప్రతిపదార్థం: మహిత+అత్మరూరి= ఓ పుణ్యాత్ములారా!; ఇతిదు= ఈ దుర్భోధమడు; అతి+లోభ+ఉపహాత+మానసుఁడు= మిక్కిలి లోభగుణంచేత దూషితమైన మనసున్నవాడు; దీర్ఘదర్శి+కాదు= దూరాలోచన ఉన్నవాడు కాదు; ఇతని కతమునన్+చేసి= ఇతడి కారణంగా; నిఖిల దేశంబుల= అన్ని దేశాల; అభిలస్యాలురున్= రాజులందరూ; దంతి= ఏనుగులు; తురంగి= గుర్రాలు మొదలైన పైస్యంతో; సహితముగన్= కూడి; త్రుంగిరి= చనిపోయారు; అనవద్య+అంగిన్= పవిత్రమైన దేహం కలిగిన; విగత కల్పమ్మన్= పాపాలు పోయినదానిని; ధర్మచారిణిన్= పతిప్రతము; సాధ్యిన్= ఉత్తమ ప్రీతి (శిలపతిని); పాంచాలిన్= ద్రోషదిని; ఆర్యజనములు= ఆర్యులు; కనుగోనన్= చూడగా; సభలోనన్= సభలో; అవమానపెట్టిన్= అవమానపరచిన; తులువు= తుంటరి; ఏను+ఇట్టివానితోడన్+ కలసి= నేను ఇట్లాంటివాడితో కలిసి; మెలుగుదునె?= ఉంటానా?; భీము= భీముడూ; ఘల్పునులును= అర్జునుడూ; కనులన్= నకుల సహదేవులూ; పాంచాలియును= ద్రోషది; ఎచటన్+ఉన్నవారు= ఎక్కడున్నారో; నన్నున్= నన్నుకూడా; అచటికిన్+అనుపన్వలయున్+ అనుచున్= అక్కడికి పంపించండి అంటూ; మరలన్= వెనుదిరిగాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా అన్నాడు ‘ఓ పుణ్యాత్ములారా! మిక్కిలి లోభగుణంచేత దూషితమైన మనసున్నవాడు దూరాలోచనలేనివాడు ఈ దుర్భోధమడు. ఇతడి కారణంగానే అన్ని దేశాల రాజులందరూ ఏనుగులతో, గుర్రాలతో కూడిన పైస్యంతో కూడి నశించారు. పవిత్రదేహం కలిగి రాజులుయంచేత పాపాలస్నీ పోగొట్టుకొని పరమ పతిప్రతగా, ఉత్తమ గృహిణిగా ఉన్న శిలపతి ద్రోషదిని పెద్దలందరూ చూస్తుండగా నిండు సభలో అవమానపరచిన తుంటరి ఇతిదు. నేను ఇట్లాంటి వాడితో కలిసి స్వర్గంలో ఉండటమా? నా భీమార్జున నకుల సహదేవులూ ద్రోషది ఎక్కడున్నారో అక్కడికి నన్ను తీసికొని వెళ్ళండి’ అంటూ వెనుదిరిగాడు.

విశేషం: అగ్ని సంభూత కాబట్టి ద్రోషది పవిత్ర దేహ. రాజులూయయగంలో అవభ్యధస్సైనం చేయటంవలన అన్ని పాపాలు నశించాయి. ఐదుగురు భర్తలతో పతిప్రతాధర్మాన్ని నిర్వహించిన కారణంగా ‘ధర్మచారిణి’ సంస్కారపరంగా సాధ్యి; స్వర్గంలో కూడా ధర్మరాజును ‘మానుష’ భావం వదలలేదు. అందుకే పూర్వుకథనంతా స్మరిస్తున్నాడు.

వ. మరలినఁ జాచి నారదుండు నవ్వుచు నతని కి ట్లనియె.

6

ప్రతిపదార్థం: మరలినన్= తిరిగి వెళ్ళుతుంటే; చూచి; నారదుండు= నారదుడు; నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; అతనికిన్= అతడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: తిరిగి వెళ్ళుతుంటే చూచి నారదుడు నవ్వుతూ అతడితో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. ‘ఓ ధర్మానందన! యిం ధరణీవిభుం, డాహావ సంపరిత్యక్త తనుఁడు
దేవతాసంభావుఁడై వెలింగెడుఁ; బుణ్ణి, కర్మ లెల్లను గడు గారవింతు
రితని; నితందు మహీశుల నుజ్ఞుల, క్షత్రధర్మంబునఁ గాదె త్రుంచే;
నది పాప మే లగు? ననఫు! పాంచాలి యిం, తనిచేతఁ బడుటయుఁ దక్కుఁ గలుగు

తే. నెగ్గులును నింక నిచ్చట నేల తలప? నిచొటు పుష్టులోకము మబి నీసు రోష
మను మనోవిక్రతులు దగునయ్య! వాని, విడిచి సమత నొందుము లోకవినుతచలత!

7

ప్రతిపదార్థం: ఓ ధర్మసందని= ఓ ధర్మరాజా!; ఈ ధర్మానీ విభుండు= ఈ రాజు (దుర్యోధనుడు); ఆపావ= యుద్ధంలో; సం+పరిత్యక్త= పూర్తిగా వదలివేసిన; తమఁడు= శరీరం కలవాడు (కముక); దేవతా సంభాష్యఁడు+ఐ= దేవతలచేత గౌరవించబడుతూ; వెలింగెడున్= ప్రకాశిస్తున్నాడు; పుణ్యకర్మలు+ఎల్లన్నే= ధర్మకర్మలందరూ; ఇతనిన్= ఇతడిని; కడున్= మిక్కిలి; గారవింతురు= గౌరవిస్తారు; ఇతండు= ఇతడు; మహిపులన్= రాజులను; ఉత్త+జ్వల= మిక్కిలి ప్రకాశించే; క్షత్ర= రాజు; ధర్మంబున్న+కాదె= ధర్మంతోనే కదా!; త్రుంచెన్= చంపాడు; అది= అట్లా చంపటం; పాపము+ఏల+అగున్?= పాపం ఎందుకు అవుతుంది?; అవఫు= పుణ్యత్మా!; పాంచాలి= ద్రోపది; ఈతనిచేతన్= ఇతడిచేతిలో; పదుటయున్= అవమానపడటం; తక్కున్+కలుగు= మొదలైన; ఎగ్గులున్న= దోషాలను; ఇంకన్= ఇక; ఇచ్చుటన్= ఇక్కడ; తలపన్= తలచటం; ఏల?= ఎందుకు?; ఇచోటు= ఈ చోటు; పుణ్యలోకము= పుణ్యాదులచేత పాందదగిన లోకం (ఇక్కడ); మదిన్= మనసులో; ఈసున్= ఈర్షా; రోషము= కోపం; అను= అనేటటువంటి; మనో వికృతులు= మనోవికారాలు; తగునయ్య!= యుక్తమా!; వానిన్= ఆ వికారాలను; విడిచి= వదలి; లోక వినుత!= లోకంచేత స్తుతించబడిన ఓ ధర్మరాజా!; సమతన్= సమత్వాన్ని; ఒందుము= పొందుము.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! ఈ రాజు యుద్ధంలో వదలివేసిన శరీరం కలవాడు. కనుక దేవతలచేత గౌరవించబడుతూ ప్రకాశిస్తున్నాడు. ధర్మ కర్మలందరూ ఇతడిని చాలా గౌరవిస్తారు. ఇతడు రాజులను తన జ్ఞాతధర్మంతోనే కదా యుద్ధంలో చంపాడు. అట్లా చంపటం పాపం ఎట్లా అవుతుంది? పుణ్యత్మా! ఇతడిచేత ద్రోపది అవమానపడటం మొదలైన పాపాలను ఇంకా తలచుకొనటం ఎందుకు? ఇది పుణ్యలోకం. ఇక్కడ నీ మనసులో ఈర్షా, కోపం మొదలైన మనోవికారాలు ఉండవచ్చా? ఆ వికారాలను వదలి నీవు సమత్వాన్ని పొందుము.

విశేషం: ద్వా విషా పురుషౌ లోకే సూర్యమండలభేదినా,
పరిప్రాణోగయుక్తశ్చ రణే చాభిముఖే హతః.

అని ప్రమాణం. సూర్యమండలాన్ని భేదించుకొని ఊర్ధ్వరోకాలకు ప్రవేశించే అర్వత ఇద్దరికున్నది. ఒకరు యోగమార్గంలో దేహాన్ని వదిలే సన్మాపి. మరొకరు యుద్ధంలో శత్రువులకు పీపు చూపకుండా పోరాడి మరణపీచినవాడు. దుర్యోధనుడు ‘సం’ పరిత్యక్త తనుడు - అంటే అర్థం ఇదే. చివరికి తాను ఒకడే మిగిలినా ఓడిపోయి దాసోహమనలేదు. ఒంటరిగాపోరి దేహాన్ని గదాఘాతానికి గురై వదిలివేసినవాడు. అందుచేత అతడు స్వర్గభోగార్పాడయ్యాడు.

‘సమత్వం యోగ ఉచ్చతే’ అని గీతాకారుడి నిర్వచనం. నారద మహార్షి ఇక్కడ సిద్ధి - ఆసిద్ధి, గౌరవం - అవమానం; సుఖం - దుఃఖం ఇత్యాది ద్వంద్యభావాలను అతిక్రమించటమే యోగమని ప్రభోధిస్తున్నాడు.

‘వినుత చరిత్రుడు’ - ధర్మరాజు, అందుకే స్వర్గలోకానికి నిజదేహంతో రాగలిగాడు. కానీ ఆ మానుష తనుపునకు అంటుకొన్న భావాలే ఈర్షాదులు. వాటిని తొలగించుకొమ్ముని నారదుడి హితవు.

వ. అని వెండియు.

8

తాత్పర్యం: అని ఇంకా మరి (ఇట్లా అన్నాడు.) (తరువాతి పద్యంతో అన్నయం.)

క. ‘జాదమునఁ గయ్యమున నీ, కే దులతంబులు నితాంత హృదయ క్షేశా
పాదకములు వాటిలైన, నాశ్చతములు సేయు వాని నన్నిటి ననఫూ!

9

ప్రతిపదార్థం: అనమూ!= పుణ్యాత్మా!; జూదమునన్= జూదంలో; కయ్యమునన్= యుద్ధంలో; నీకున్+ఏదురితంబులు= నీకు ఏ పాపకృత్యాలు; నితాంత= అత్యంత; హృదయ క్లేశ+ఆపాదకములు= హృదయానికి దుఃఖాన్ని కలిగించేవి; పాటిల్లెన్= సంభవించాయో; వానిన్= వాటిని; అన్నిటిన్= అన్నిటినీ; అనాదృతములు+చేయుము= లెక్కచేయుము (నిరాదరణ చేయుము).

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మక్కుడైన ధర్మరాజు! జూదంలో, యుద్ధంలో నీకు ఏ పాపకృత్యాలు హృదయానికి అత్యంత క్లేశాన్ని కలిగించాయో వాటిని ఇప్పుడు మరలా పరిగణించవద్దు; అన్నింటిని మరచిపామ్ము’.

చ. అన విని యమ్మునీంద్రునకు నవ్విభుఁ డిట్లునుఁ ‘బాపశాలి స
జ్ఞన సతతాపకాల కులసంక్షయ కారణరోషభాగి యి
మ్మునుజవరాధముం డితుఁ డమర్చు యల కెల్లును మానసీయుఁ ఛై
మనునటె పుణ్యలోకమున? మాటలు వేయును నేల సంయమీ!

10

ప్రతిపదార్థం: అనన్+విని= అని నారదుడు చెప్పగా విని; ఆ+ముని+ఇంద్రునకున్= ఆ మునిశ్రేష్టుడితో; ఆ+విభుఁడు= ఆ ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లూ చెప్పాడు; సంయమీ!= బుమీ!; పాపశాలి= పాపాత్ముడు (పరమపాపి); సత్త+జన= మంచివారికి; సతత= నిరంతరం; అపకారి= అపకారంచేసినవాడు; కులసంక్షయ= వంశం నశించటానికి; కారణ= కారణమైన; రోషభాగి= కోపశిలి (ముక్కోప్పి); ఈ+మనుజవర+అధముండు= ఈ రాజుధముడు; ఇత్తుఁడు= ఇట్లూంటి దుర్యోధనుడు; అమర్యులకున్+ఎల్లును= దేవతలందరికి; మానసీయుఁడు+హ= గౌరవాస్పదుడై; పుణ్యాలోకమునన్= ఈ స్వర్గంలో; మనునటె?= ఉండటమా?; మాటలు వేయునున్+ఏల?= ఎక్కువగా చెప్పట మెందుకు?

తాత్పర్యం: అని నారదుడు చెప్పగా విని అతడితో ధర్మరాజు ఇట్లూ అన్నాడు. ‘ఇ మునీ! పరమపాపి, మంచివారికి నిరంతరం అపకారం చేసినవాడు, వంశం నాశనం కావటానికి కారణమైన కోపశిలి ఈ రాజుధముడు. ఇట్లూంటి దుర్యోధనుడు దేవతలకు పూజనీయుడై స్వర్గంలో ఉండటమా! ఎక్కువగా చెప్పట మెందుకు?’

తే. అతని నట్టుండనిమ్ము; నా యముజతస్జి, మిత్ర జనములఁ బాంచాలపుత్రినా క
వశ్యమును నజ్ఞవిక్షింప వలయుఁ జూపుఁ, బసుపు వారల యున్నెడ భవ్యచరిత!

11

ప్రతిపదార్థం: భవ్యచరిత!= పుణ్యాచరిత్రగల నారదమహర్షి!; అతనిన్+అట్లు+ఉండన్+ఇమ్ము= అతనిని అట్లూ ఉండనిమ్ము; నా+అనుజ= నా తమ్ములను; తనుజ= కుమారులను; మిత్రజనములన్= మిత్రులను; పాంచాల పుత్రున్= ద్రోషదిని; నాకున్= నేను; అవశ్యమును= తప్పుకుండా; అభిష్టింపవలయున్= కనులారా చూడాలి; మాపన్= నాకు చూపటానికి; వారల+ఉన్నుడ= వారున్నచోటికి; పనుపు= నస్సు పంపించుము.

తాత్పర్యం: పుణ్యాచరిత్రగల నారదమహర్షి! అతడు అట్లూ సుఖిస్తూ ఉండనీ నా కేమి? నా తమ్ములను, కుమారులను, మిత్రులను, ద్రోషదిని నేను తప్పుకుండా కనులారా చూడాలి. అందుచేత నన్ను వా రున్నచోటికి పంపించుము.’

వ. అని మతీయుం గలుగు ముసీంద్రులఁ గలయం గనుంగొని.

12

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి!; మతీయున్+కలుగు= ఇంకా అక్కడున్న; ముని+ఇంద్రులన్= మునిశ్రేష్టులను; కలయన్= అందరినీ బాగా; కనుంగొని= చూచి.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి ఇంకా అక్కడన్న మునిశైష్టులందరినీ బాగా చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

ధర్మజీఁడు దేవమునులను గర్భాది స్వజనులు జూప వేడుకొనుట (సం.18-3-6)

సీ. ‘సంగ్రామ మృతులైన సకలబంధులకుఁ ది, లోదకం బే నిచ్చుచుండ వచ్చి
కుంతి కర్ణుడు తన కొడు కని చెప్పి నా, కతని జన్మము తెఱం గంతవట్టు

విదితంబుగాఁ జేసే నది మొదలుగ నష్టు, హాపీరుఁ దలఁచిన యప్పు దెల్ల

సుల్లంబు సంతాప మొందుఁ దచీయపా, దంబు లద్దేవి పాదంబులట్లు

ఆ యని సభక్తికముగ నల్లితంబులు సేయఁ, గానకునికి నేను గరము వగతు;

నతడు నేము నైన నమరేంద్రుడును మమ్ముఁ, జెనయునేత్రిలోకసేవ్యులార!

13

ప్రతిపదార్థం: త్రిలోక సేవ్యులార!= త్రిలోకాలలోనూ సేవించదగినవారైన బుములారా!; సంగ్రామ మృతులు+ఖన= యుద్ధంలో చనిపోయిన; సకలబంధులకున్= బంధువులందరికి; ఏను= నేను; తిల+ఉడకంబు+ఇచ్చుచుండగ్న్= తిలోదకమిస్తుండగా; వచ్చి= అక్కడికి వచ్చి; కుంతి= మా తల్లి కుంతిదేవి; కర్ణుడు; తన కొడుకు+అని+చెప్పి= తన మమారుడని చెప్పి; నాకున్= నాకు; అతని= ఆ కర్ణుడి; జన్మము తెఱంగు= పుట్టుక్కిరు; అంత+పట్టు= అంతా; విదితంబుగాన్+చేసెన్= తెలిపింది; అది మొదలుగన్= అప్పటినుండి; ఆ+మహాపీరున్= ఆ మహాపీరుడిని; తలఁచిన+అప్పుడు+ఎల్లన్= తలచుకొన్నప్పుడంతా; ఉల్లంబు= హృదయం; సంతాపము+ ఒందున్= సంతాపాన్ని పొందుతున్నది; తదీయపాదంబులు= అతడి పాదాలను; ఆ+దేవి పాదంబులట్లు+అని= మా అమృ పాదాలవలె; సభక్తికముగన్= భక్తితో; అర్పితంబులు+చేయన్= పూజించటానికి; కానక+ఉనికి= వీలుకాక; నేను; కరము= మిక్కిలి; వగతున్= బాధపడుతుంటాను; అతడున్+ఏమున్+ఖనన్= అతడు మేము కలిస్తే; అమర+ఇంద్రుందును= ఇంద్రుడుకూడా; మమ్మున్= మమ్ములను; చెనయునే?= ఎదిరించగలడా?

తాత్పర్యం: ‘త్రిలోకాలలోనూ సేవించతగిన బుమిపెర్ములారా! ఒక విషయం వినండి. యుద్ధంలో చనిపోయిన బంధువులందరికి నేను తిలతర్పుణం చేస్తున్న సమయంలో మా అమృ కుంతిదేవి అక్కడికి వచ్చి కర్ణుడు తన కొడుకని తెలిపి, నాకు అతడి జన్మ రహస్యమంతా చెప్పింది. అప్పటినుండి ఆ మహాపీరుడిని తలచుకొన్నప్పుడెల్లా నా హృదయం సంతాపాన్ని పొందుతున్నది. అతడి పాదాలను మా అమృపాదాలవలె భక్తితో పూజించటానికి వీలుకాక నేను చాలా బాధపడుతుంటాను. అతడూ మేమూ కలిస్తే మహేంద్రుడైనా మమ్ములను ఎదిరించగలడా?

విశేషం: ధర్మజీ మొదట కోరుకొన్నది తమ్ముళ్ళను చూడాలని, తరువాత భార్యను, తరువాత మిత్రులను, ఆ తరువాత పుత్రులను, ఇప్పుడు కర్ణుడిని చూడాలంటున్నాడు. ఔగా అతడు తమతో ఉండిఉంటే కౌరవు లేమిటి? ఇంద్రుడు కూడా ఎదిరించజాలి ఉండేవాడు కాడని చెప్పుతున్నాడు. శత్రుజయం మీద ఎంత తీవ్రకాంక్ష ధర్మజీలో ఉండేదో దీనినిబట్టి అర్థం చేసికొనవచ్చను. అందుకే ధర్మజీను ‘శాత్రవజ్ఞత్తేజంతో’ పుట్టడని నస్సయగారు వర్ణించారు.

చ. అతని నెఱుంగకుండి వినుఁ డర్షనుఁ బంచితి నమ్మహిత్తునిన్

మృతుండుగఁ జేయగా; నది శమింపదు శోకము నాశహించుచున్;

మతికి నలంత సేయు గుణమాన్యుని నాతనిఁ జూచు కొతుకం
బతిశయ మొందుచుస్తు యది; యాయన యెచ్చట నుండు? జెప్పరే!

14

ప్రతిపదార్థం: వినండు= వినండి; అతనిన్+ఎఱుంగక+ఉండి= అతడు మా అన్న అని తెలియక; ఆ+మహాత్మున్నిన్= ఆ మహానీయుడిని; మృతుఁడుగన్+చేయుగాన్= చంపటానికి; అర్జునున్+పంపితిన్= అర్జునుడిని పంపాను; అది= ఆ పాపం; శేకమున్+అపాంచుచున్= దుఃఖాన్ని కలగజేస్తూ; శమింపదు= ఉపశమనం పొందటం లేదు; మతికిన్= మనసువు; అలతన్= వ్యధను; చేయున్= కలగజేస్తున్నది; అతనిన్+మాచు= అతడిని చూడాలన్ను; కొతుకంబు= కుతూహలం; అతిశయము+ ఒందుచున్న+అది= అతిశయమవుతున్నది; ఆయన= ఆ మహానీయుడు; ఎచ్చుటన్+ఉండున్= ఎక్కుడుంటాడో; చెప్పరే!= చెప్పండి!

తాత్పర్యం: బుములారా! ఇంకా ఒక విషయం వినండి. అతడు మా అన్న అని తెలియక ఆ మహానీయుడిని చంపటానికి అర్జునుడిని పంపాను. ఆ పాపం నిరంతర దుఃఖాన్ని కలగజేస్తూ ఉపశమించకుండా ఉన్నది. మనసుకు వ్యధను కలగజేస్తున్నది. అతడిని చూడాలన్ను కోరిక రానురాను అతిశయస్తున్నది. ఆ మహానుభావుడు ఎక్కుడుంటాడో చెప్పండి!

v. ద్రుపద విరాట యుధామన్యులు, శంఖ ప్రభృతి తటియజ్ఞాతులును రణాగ్నికిం భ్రాణహావిస్ములు వేళ్చినవారు; వారల నాకుం జూడపలదే ప్రాణసముండగు జగత్త్వాణ నందనుని సంక్రందన తేజీవిరాజితుండగు శైతాశ్వన్ని. నశ్యుల ననుకలించు నకుల సహాదేవులను, సహాజ సద్గుణ శాలిని యగు పాంచాలినిం జూడక నిలువం జాలుదునె? వాల కెవ్వలికిని నాకలోక నివాసంబు లేక తక్కునేని సాందర రహిత స్వర్గంబునందు స్వర్గత్వబుధి పుట్టుదయ్యేడు; వార లెచ్చోటనుండి రచ్చోట యేను పుణ్యలోకంబుగాఁ దలంచెదు; నయ్యెడ కనిచి పుచ్చం డనిమిషువర్యులారా! యని పలికిన నప్పాండవాగ్రజుతో నద్దేపమును లిట్లునిల.

15

ప్రతిపదార్థం: ద్రుపద విరాట యుధామన్యులు= ద్రుపదుడు, విరటుడు, యుధామన్యుడు; శంఖప్రభృతి= శంఖుడు మొదలైన; తదీయ=వారి; జ్ఞాతులును= దాయాదులు; రణ+అగ్నికిన్= యుద్ధమనే అగ్నిలో; ప్రాణహావిస్ములు= ప్రాణాలనే హావిస్ములను; వేల్చినవారు= హోమం చేసినవారు; వారలన్= వారిని; నాకున్+మాడన్వలదే?= నేను చూడవద్దా!; ప్రాణసముండు+అగు= నా ప్రాణంతో సమానమైన; జగత్తో+ప్రాణ+నందననిన్= జగత్తుకు ప్రాణామిచ్చే వాయు కుమారుడైన భీముడిని; సంక్రందన= ఇంద్ర; తేజో విరాజితుండు+అగు= తేజస్సుతో ప్రకాశించే (ఇంద్ర తనయుడైన); శైతాశ్వన్ని= తెల్లని గుర్రాలుగల అర్జునుడిని; అశ్వులన్= అశ్వినీ దేవతలను; అనుకరించు= సోలిన (అశ్వినీ దేవతల కుమారులైన); నకుల సహాదేవులను; సహజ సద్గుణశాలిని+అగు= పుట్టుకతోనే సద్గుణ శిలి అయిన; పాంచాలిన్= ద్రౌషదిని; చూడక= చూడకుండా; నిలువన్+చాలుదునె?= నిలువగలనా?; వారికిన్+ఎప్పరికిని= వారికెవ్వరికి; నాకలోక= స్వర్గలోక; నివాసంబు= నివాసం; లేక తక్కునేని= లేకుండా పోయినట్లయితే; సోదర రహిత స్వర్గంబునందున్= తమ్ములు లేని స్వర్గలోకంలో; స్వర్గత్వ బుద్ధి= ఇది స్వర్గమనే బుద్ధి; పుట్టుమ+అయ్యెడున్= పుట్టుమ; వారలు= వారు; ఎచ్చోటన్+ఉండిరి= ఎక్కుడుంటారో; అచ్చోట= ఆ చోటునే; ఏను= నేను; పుణ్యలోకంబు= స్వర్గం; కాన్= వలె; తలంచెదన్= భావిస్తాను; అయ్యెడున్= ఆ చోటికి; అనిమిషవర్యులారా!= దేవతా శ్రేష్ఠులారా!; అనిచి పుచ్చుండు= పంపించండి; అని పలికినన్= అని అడుగగా; ఆ+దేవమునులు= ఆ దేవబుములు; ఆ+పాండవ+ అగ్రజతోన్= ఆ ధర్మరాజతో; ఇట్లు+అనిరి= ఇట్లు చెప్పారు.

తాత్పర్యం: ద్రుపదుడు, విరటుడు, ద్రుపదుడి కుమారుడైన యుధామన్యుడు, శంఖుడు మొదలైన వారి దాయాదులు యుద్ధమనే అగ్నిలో తమ ప్రాణాలనే హావిస్ములను ధారపోశారు. వారిని నేను చూడవద్దా! నా ప్రాణంతో సమానుడైన

వాయునందనుడిని, ఇంద్రతేజింతో ప్రకాశించే అర్బునుడిని, అశ్వినీదేవతలను పోలిన నకుల సహదేవులను, సహజ సద్గుణాశిలి పాంచాలిని చూడకుండా నిలువగలనా? వారి కెవ్వరికీ స్వగ్రహోక నివాసం లేకపోయినట్లయితే తమ్ములు లేని స్వగ్రహంలో ఇది స్వగ్రహమనే బుద్ధి పుట్టనే పుట్టదు. వారు ఎక్కడుంటారో ఆ చోటే నాకు స్వగ్రహం. దేవతాజైష్ములారా! నన్న అక్కడికి పంపించండి' అని ప్రార్థించగా దేవమునులు ధర్మరాజుతో ఇట్లా చెప్పారు. (రణాగ్నికిం బ్రాణహావిస్మృలు వేల్చినవారు-రూపకం)

- ఆ.** ‘అట్ల చేయువార మములాత్మ! నీదు చి, త్తమున నేచి దోచే దాని నాచ
అంప వలయు నని నిలింపేశ్వరుండు పా, టీంచి మాకు నష్టగించినాడు.

16

ప్రతిపదార్థం: అమల+అత్మ= నిర్వులమైన ఆత్మగల ఓ ధర్మరాజా; అట్ల= అట్లాగే; చేయువారము= చేస్తాము; నీదు= నీ; చిత్తమున్న= మనసులో; ఏది+తోచెన్= ఏది తోస్తుందో; దానిన్+అచరింపవలయున్+అని= దానిని చేయాలని; నిలింప+తఃష్వరుండు= దేవతల ప్రభువు (ఇంద్రుడు); పాటించి= పూని; మాకున్= మాకు; అష్టగించినాడు= ఆ పని చేసిపెట్టుమని అష్టగించాడు.

తాత్పర్యం: ‘ధర్మరాజా! అట్లాగే చేస్తాము. నీ మనసులో ఏ కోరిక పుట్టుతుందో దాని ప్రకారం చేయాలని పూని ఇంద్రుడు ఆ పని చేసి పెట్టండని నిన్న మాకు అష్టగించాడు.’

విశేషం: అది స్వగ్రహోకం. అక్కడ అస్తి చిత్రంగానే ఉంటాయి. అన్ని లోకాలనూ అక్కడే ప్రత్యక్షంచేయగల దేవమాయ అక్కడ ఉన్నది. అందుకే ధర్మరాజు సంకల్పంలో నిగూఢంగా ఉన్న ఆలోచనలు అక్కడ రూపాన్ని పొందుతున్నాయి. బుములమాటలకు అర్థం ఇదే.

- సీ.** అని దేవదూతునిఁ గనుగొని ‘యుష్మహిఁ, తాత్పుని భీమసేనార్బునాదు
లుస్మచోటికి నన్పు ‘ముస్మ నష్టపురఘుఁ డా, దర మెసగంగ నా ధర్మతనయు
నిందు ర ముసుచుఁ డా ముందటఁ జన నష్టు, పరిసుభావుఁడు వాని ననుగమించే;
నట్లు సనంగఁ గేశాస్థిసాంప్రంబు దు, ర్ధం ధంబుఁ బరుషుతరంబు దంశ
- ఆ.** మశక నిబిడమును దమఃకలితముఁ క్రిమి, కీట రక్తమాంస కూట కుణప
ఫూరవిధము శాత దారుణ చంచు వా, యుసరవాన్వితంబు నయ్యుఁ బధము.

17

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి; దేవదూతునిన్= దేవదూతను; కముగొని= మాచి; ఈ+మహిత+అత్మన్నిన్= ఈ మహాసీయుడిని; భీమసేన+అర్బున+అదులు= భీముడు, అర్బునుడు మొదలైనవారు; ఉన్నచోటికిన్= ఉన్నచోటికి; అన్నము+అన్నన్= తోడుగా తీసి కొని వెళ్ళము అని అనగా; ఆ+పురుషుండు= ఆ దూత; ఆదరము+ఎసఁగంగ్న్= ఆదరం అతిశయించగా; ఆ ధర్మతనయున్= ఆ ధర్మరాజును; ఇందున్+రమ్ము+అనుచున్= ఇట్లా రండి అంటూ; తాన్+ముందటన్+చనన్= తాను ముందట వెళ్గా; ఆ+ మహాసుభావుఁడు= ఆ ధర్మరాజు; వాన్ని= ఆ దూతను; అనుగమించెన్= అనుసరించి వెళ్డుడు; అట్లు+చనగన్= అట్లావెళ్గా; పథము= ఆ దారి; కేశ+అస్తిసాంద్రంబు= వెందుకలు; ఎముకలచేత దట్టమైనది; పరుషుతరంబు= అతికలినంగా ఉన్నదీ; దంశ= దోషలతో; మశక= ఈగలతో; నిబిడమును= నిండినదీ; తమన్+కలితము= చీకటితో నిండినదీ; క్రిమి= క్రిములతోను; కీట= పురుగులతోనూ; రక్త= రక్తంతోను; మాంస= మాంసంతోను (నిండిన); కూట= గుట్టలు కలిగింది; కుణప= శవాలతో; ఫూర

ఏదము= భయంకరంగా; శాత= వాడిగా ఉన్న; దారుణ= భీషణమైన; చంచ= ముకుపుటాలు కలిగిన; వాయస= కారుల; రవ+అన్వితంబున్= అరపులతో కూడినదీ; అయ్యెన్= అయింది.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి దేవదూతను చూచి ‘ఈ మహానీయుడిని భీమార్జునాదులు ఉన్నచోటికి తోడుగా తీసికొనివెళ్ళము’ అని చెప్పగా ఆ దూత ఆదరం అతిశయించగా ఆ ధర్మరాజును ‘ఇట్లా రండి!’ అంటూ తాను ముందట దారి తీస్తూ వెళ్ళగా ధర్మరాజు ఆ దూతను అనుసరించి వెళ్ళాడు. అట్లా వెళ్ళతుండగా ఆ దారి వెంద్రుకలచేత, ఎముకలచేత దట్టంగా ఉన్నది. అతిపోయంగా దోషులతో, ఈగలతో నిండింది. చీకటిగా ఉన్నది. క్రిములతో, పురుగులతో రక్తమాంసాల గుట్టలతో, శవాల దుర్గంధంతో, భయంకరంగా వాడిగా ఉన్న భీషణమైన ముకుపుటాలు కలిగిన కారుల అరపులతో కూడిందిగా అయింది.

వ. అప్పథంబును బాండవార్గజుండు చనిచని యారంగ్రాగిన నూనియ వోలెం దెరలుచున్న జలంబులు గలిగి యాయస కంటక దుస్సుర్యంబగుచుండటంబున నిశితాసి పత్రవనంబు శోభిల్ల వైతరణియను పేరుఁ బరుగిన యేఱును దత్తదేశంబున ననేకప్రకార యాతన లనుభవించు పాపకర్మలనుం జూచి దేవదూతునితో మనకుఁ బోవలయు చోటింక నెంత దప్పుగల? దియ్యడయును దేవతాధీనంబై యుండునే?’ యని యడిగిన నప్పురుషుం డతనితోడ.

18

ప్రతిపదార్థం: ఆ+పథంబున్= ఆ దారిలో; పాండవ+అగ్రజండు= ధర్మరాజు; చని చని= పోయి పోయి; ఆర్న+క్రౌగిన= సలసల కాగిన; నూనియ పోలెన్= నూనెవలె; తెరలుచున్న= తెర్లుతున్న; జలంబులు కలిగి= నీళ్ళకలిగి; ఆయస= ఇనుముతో చేసినట్లున్న; కంటక= ముండ్తతో; దుస్సుర్యంబు+అగుచున్= తాకటానికి వీలుకారుండా ఉన్న; తటంబున్= ఒడ్డులో; నిశిత+అసి= వాడిగా ఉన్న కత్తులవలె ఉన్న; పత్ర= ఆకులతో నిండిన; వనంబు= అడవి; శోభిల్లు= ఒప్పగా; వైతరణి+అను పేరున్= వైతరణి అనే పేరుతో; పరుగిన= ప్రసిద్ధమైన; ఏతును= నది; తద్+ప్రదేశంబున్= ఆ చోట; అనేక ప్రకార= నానా విధాలైన; యాతనలు= బాధలు; అనుభవించు= అనుభవిస్తున్న; పాపకర్మలనున్+చూచి= పాపకర్మలు చేసినవారిని చూచి; దేవదూతునితోన్= దేవదూతతో (ధర్మరాజు ఇట్లా అన్నాడు); మనకున్= మనం; పోవలయుచోటు= వెళ్ళవలసిన చోటు; ఇంకన్+ఎంత దప్పుకలదు?= ఇక ఎంత దూర ముస్తది?; ఈ+ఎడయును= ఈ చోటుకూడా; దేవతా+అధీనంబు+హ= దేవతల అధీనంలోనే; ఉండునే!= ఉంటుందా!; అని అడిగినన్= అని అడుగగా; ఆ+పురుషుండు= ఆ దూత; అతనితోడన్= ఆ ధర్మరాజుతో (ఇట్లా చెప్పాడు).

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఆ దారిలో వెళ్ళి వెళ్ళి బాగా మరగ గాచిన నూనెవలె తెర్లుతున్న నీళ్ళ కలిగి ఇనుపముక్కలవంటి ముండ్తతో తాకటానికి దారుణంగా ఉన్న ఒడ్డులో వాడి కత్తులవలె ఉన్న ఆకులతో కూడిన అడవి ఒప్పగా, వైతరణి అనే పేరున్న నదిని సమీపించారు. అక్కడ నానావిధాలైన శిక్షలను అనుభవిస్తున్న పాపకర్మలను చూచి దేవదూతతో ‘మనం వెళ్ళవలసిన చోటు ఇక ఎంత దూరం ఉన్నది? ఈ చోటుకూడా దేవతల అధీనంలోనే ఉన్నదా?’ అని అడిగాడు. అందుకు దేవదూత ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: నరకం అధోలోకమని అక్కడే యమయాతనలు పడే పాపిష్టులు ఉంటారని ధర్మరాజు కూడా భావిస్తున్నాడు. అందుకే ఈ చోటు స్వర్గవాసులైన దేవతల అధీనంలో ఎట్లా ఉంటుందని ప్రశ్న పుట్టింది ధర్మరాజురు. అక్కడ తన వారు ఎందుకుంటారని ధర్మరాజు ధీమా. అందుకే దూతను అట్లా అడగటం.

తే. ‘ఈ నెలవును బృందారకాథీన; మిదియ, మనకు రావలసిన చో’ టనిన నతం ద
సహ్య దుర్గంధ ఫూర దర్శనత నచొటు, చిత్త మతిదుఃఖితంబుగఁ జేయుటయును.

19

ప్రతిపదార్థం: ఈ నెలవును= ఈ చోటుకూడా; బృందారక+అథీనము= దేవతల అథీనంలోనే ఉన్నది; ఇదియ= ఇదే; మనకున్= మనం; రావలసినచోటు; అనినన్= అనగా; అతండు= ధర్మరాజు; అసహ్య= సహించటానికి వీలులేని; దుర్గంధ= దుర్గంధంతో కూడిన; ఫూర దర్శనతన్= ఆ ఫూర దృశ్యాన్ని చూడటంవలన; అచోటు= ఆ చోటు; చిత్తము= చిత్తాన్ని; అతిదుఃఖితంబుగన్= చాలా బాధపడినదిగా; చేయుటయును= చేయగా.

తాత్పర్యం: ‘ఈ చోటుకూడా దేవతల అథీనంలోనే ఉన్నది. మనం రావలసిన చోటు ఇదే’ అని ఆ దేవదూత చెప్పాడు. భరించటానికి వీలులేకుండా దుర్గంధం నిండిపోయిన ఆ ఫూరదృశ్యాన్ని చూడటంవలన ధర్మరాజు మనసు వ్యధతో బాధపడింది. అప్పుడు.

వ. మరలి పోవం జూచిన నయ్యడు గొన్ని యెలుంగులు.

20

ప్రతిపదార్థం: మరలిపోవన్= తిరిగిపోవటానికి; చూచినన్= ప్రయత్నించగా; అయ్యెడన్= ఆ ప్రదేశంలో; కొన్ని+ఎలుంగులు= కొన్ని కంఠస్వరాలు (వినిపించాయి).

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఆ ఫూరాన్ని చూడలేక మరలిపోదామనుకొన్నాడు. అంతలో అచ్చట కొన్ని కంఠస్వరాలు (వినిపించాయి).

తే. ‘భవ్యజనన! నీ గాత్రము దివ్యసౌర, భంబు బెరసిన గాడ్మ మాణ్ణు గరంబు
హృద్య షై వీచుటయు దుఃఖ మెల్లు బాసె, భూలి సౌఖ్యంబు నొందుచున్నార మేము.

21

ప్రతిపదార్థం: భవ్యజనన!= పవిత్రజన్మ కలవాడా!; నీ గాత్రము= నీ దేహంయొక్క; దివ్యసౌరభంబు= దివ్యషైన పరిమళం; బెరసిన= కలిసిన; గాడ్మ= గాలి; మాణ్ణున్= మా మీద; కరంబు= మిక్కిలి; హృద్యము+ఱ= సంతోషకరషై; వీచుటయున్= వీచగా; దుఃఖము+ఎల్లున్+ పాసెన్= మా దుఃఖమంతా పోయింది; భూరి= మిక్కిలి; సౌఖ్యంబున్= సుఖాన్ని; మేము; ఒందుచున్నారము= పొందుతున్నాం.

తాత్పర్యం: ‘ఈ పుణ్య చరిత్రుడా! నీ దేహానుక్క దివ్య పరిమళంతో కూడిన గాలి మా మీద సంతోషకరషై వీచగా మా దుఃఖాలన్నీ పటాపంచలయ్యాయి. మేము చాలా సుఖాన్ని పొందుతున్నాం.

విశేషం: ధర్మజుడు పుణ్యత్తుడు - ఆ పుణ్యమే సుగంధం. పాపమే దుర్గంధం.

క. నినుఁ జాడు గనుటఁ బటుయా, తనలం దొరగితిమి పరమధర్మాత్మక! నీ
వనయము దయ నిష్టట నిలి, చిన బ్రహ్మకుఁ; మింకఁ గొంత సేపు నిలువవే!

22

ప్రతిపదార్థం: పరమ ధర్మత్తుక!= ఉత్తమ ధర్మస్వరాపుడా!; నినున్= నిన్ను; చూడన్+కనుటన్= చూడగలగటంవలన; పటుయాతనలన్= భయంకరషైన బాధలను; తొరగితిమి= పోగాట్టుకొన్నాం; నీవు+అనయమున్= నీవు ఎల్లప్పుడూ; దయన్=

దయతో; ఇచ్చుటన్= ఇక్కడ; నిలిచినన్= నిలిస్తే; బ్రథురుధుము= బ్రతుకుతాం; ఇంకన్= ఇంకా; కొంతసేపు; నిలువవే!= నిలువకూడదూ! (దయతో నిలువుము!)

తాత్పర్యం: ఉత్తమ ధర్మస్వరూపుడా! నిన్న చూడగలగటంవలన భయంకరమైన బాధలను మేము దూరంచేసికొన్నాం. నీవు ఎప్పుడూ ఇక్కడే ఉంటే మేము బ్రతుకుతాం. ఇంకా కొంచెంసేపు నీవు ఇక్కడే దయచేసి ఉండుము.'

ధర్మరాజు నరకమున నున్న యన్నదమ్ముల నెఱిగి పరితపించుట (సం.18-2-36)

- v. అని దుఃఖభార కృపణంబులగుచు వీతంచినుగౌంతేయాగ్రజుం 'డీహరో! యెంతబెట్టిదంబులైన యిందుమలం బడియెదరో వీరో' లని కారుణ్యం బోలయ నిలిచి, వెండియు నత్తెఱంగు మాటలు విని 'మీరెవ్వ?' రని యడిగిను 'గర్జుండ భీమసేనుండ నర్జుసుండ నకులుండ సహదేవుండ ద్రోపదిని ధృష్టద్యుమ్ముండ ద్రోపదేయుల' మను పలుకు లెసంగుటయు.

23

ప్రతిపదార్థం: అని; దుఃఖముక్క; భార= భారంచేత; కృపణంబులు+అగుచున్= అతిధినంగా; వీతంచినన్= వినరాగా; కౌంతేయ+అగ్రజండు= ధర్మరాజు; ఓహో!= అయ్యా!; ఎంత బెట్టిదంబులు+ఐన= ఎంత క్రూరమైన; ఇందుమలన్= కష్టాలను; వీరలు= వీరు; పడియెదరో= పడుతున్నారో; అని; కారుణ్యంబు+బలయన్+నిలిచి= కారుణ్యం పుట్టగా; అక్కడే నిలబడి; వెండియున్=మరలా; ఆ+తెఱంగు మాటలు విని= అదే విధమైన పలుకులు విని; మీరు+ఎవ్వరు+అని= మీ రెవ రని; అడిగిన్= అడుగగా; కర్జుండన్= నేను కర్జుడిని; భీమసేనుండన్= నేను భీమసేనుడిని; అర్జుసుండన్= నేను అర్జునుడిని; నకులుండన్= నేను నకులుడిని; సహదేవుండన్= నేను సహదేవుడిని; ద్రోపదిన్= నేను ద్రోపదిని; ధృష్టద్యుమ్ముండన్= నేను ధృష్టద్యుమ్ముడిని; ద్రోపదేయులము= మేము ద్రోపది పుత్రులం; అను= అన్న; పలుకులు= మాటలు; ఎసంగుటయున్= పుట్టగా.

తాత్పర్యం: అని దుఃఖభారంచేత అతిధినంగా వినరాగా ధర్మరాజు 'అయ్యా! వీరు ఎంత క్రూరమైన కష్టాలు పడుతున్నారో!' అని కరుణ పుట్టగా అక్కడే నిలబడ్డాడు. మళ్ళీ అవే మాటలే వినబడ్డాయి. ధర్మరాజు మీరెవరని అడిగాడు. నేను కర్జుడిని, నేను భీముడిని, నేను అర్జునుడిని, నేను నకులుడిని, నేను సహదేవుడిని, నేను ద్రోపదిని, నేను ధృష్టద్యుమ్ముడిని, మేము ద్రోపదీ కుమారులం' అన్న మాటలు వినిపించాయి.

విశేషం: దుర్యోధనుడు స్వర్గసౌభాగ్యాలు అనుభవిస్తూ కనిపించగా పాండవులు నరకరూపంలో కనిపించటంలోని తాత్పర్యమే ఈ పర్వంలోని ప్రధానాంశం.

- s. ధర్మందసుఁడు చిత్తమ్మున నుఁడ్గే, మావహిాల్లగ దైవ మకట! యిట్లు సేసేనే? కీ దేమి చేసిరాకో వీర, లిన్నరకమునకు నేగుదేర వలసినయట్టిబి? వాసవాధ్యమరులు, నీచులు వో వీల నే విచార మించుకయును లేక యిట్లీ కష్టపుటిడు, మలఁ పెట్టుదేదె? ధర్జుమా! తెఱంగు
- t. మాలితే నీవు సజ్జనమాన్య లలఘు, సత్యపరులు దయాధ్యులు నిత్యదాన రతులు బహుదక్షిణాంచిత క్రతువితాన, పావితాత్మ లనర్సర్పుబాటు వడిల.

24

ప్రతిపదార్థం: ధర్మసందసుడు= ధర్మరాజు; చిత్తముగైన్= మసులో; ఉద్యేగము= వ్యాకులత; ఆవహిల్లాగన్= పుట్టగా; దైవము= దేవుడు; ఇట్లు+చేసనే!= ఇట్లా చేశాడా!; వీరులు= ఈ పాండు తనయులు, దొషది మొదలైన వీరు; ఈ నరకమునకున్+ఏ గుదేరన్= ఈ నరకానికి రావటానికి; వలసిన అట్టిది= రావటసినటువంటి; కీడు= అపకారం; ఏమి చేసిరోకో= ఏం చేశారో; వాసవ+ఆది+అమరులు= ఇంద్రాది దేవతలు; నీచులు+పో!= నీచులు సుమా!; వీరిని+ఏ విచారము+ఇంచుకయును లేక= వీరిని ఏ ఆలోచనా కొంచెంకూడా లేకుండా; ఇట్టి= ఇట్లాంటి; కష్టము+ఇదుమలన్= కరినమైన కష్టాలలో; పెట్టిడిదే?= పెట్టటమా?; ధర్మమా!= ఓ ధర్మమా!; నీవు; తెఱంగు= పద్మతి (న్యాయం); మాలితే!= వదలివేశావా!; సజ్జన= మంచివారిచేత; మాన్యులు= గౌరవించదగినవారు; అలఘు= గొప్ప; సత్యపరులు= సత్యనిష్ఠ కలవారు; దయా+అధ్యయలు= దయాగుణ సంపన్ములు; నిత్యదానరతులు= నిత్యమూ దానం చేయటంలో అభిలాష ఉన్నవారు; బహు= మిక్కిలిగా; దక్షిణా= దక్షిణలతో; అంచిత= ఒప్పిన; క్రతువితాన= యజ్ఞ సముదాయాలచేత; పావిత+అత్ములు= పవిత్రం చేయబడిన ఆత్మలు కలవారు; అనర్థము+ పాటు+పడిరి= తగని కష్టాలు పడ్డారు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు చిత్తంలో వ్యాకులత్వం పుట్టగా దేవుడు ఇట్లా చేశాడా! అయ్యా! అయినా వీరు ఈ నరకానికి రావటానికి తగిన పాపాలు ఏం చేశారు? ఇంద్రాది దేవతలు చాలా నీచులు సుమా! లేకపోతే వీరిని ఏ ఆలోచనా కొంచెంకూడా లేకుండా ఇట్లాంటి క్రూరమైన కష్టాలకు గురిచేస్తున్నారు. ఓ ధర్మమా! నీవు న్యాయం వదలివేశావా? మంచివారిచేత గౌరవించబడిన గొప్ప సత్య నిష్ఠకలవారు, దయాగుణ సంపన్ములు, నిత్యదానశీలురు, మిక్కిలిగా భూరిదక్షిణలతో ఒప్పిన యాగ సముదాయాలచేత పవిత్రికరించబడిన ఆత్మలు కలవారు - అయినా, వీరు తగని కష్టాల పాలయ్యారు పాపం!

చ. ఒకటను మేలు సేయని సుయోధనుఁ డమ్మెయి దేహపూజ్యు దై
సకలసుభాసుభూతియు నజ్ఞము పెంపు వహింప నొప్పి ద్ధి
ప్రైకిఁ గడు ప్రేక్షనై తనదు చెల్చులుఁ జుట్టులుఁ దాను సంతసం
బు కలిమి నేచి మి న్నడిచి పుణ్యపదావృతుడై వెలింగెడున్.

25

ప్రతిపదార్థం: ఒకటనువ్= ఒక విషయంలోకూడా; మేలు+చేయని= ఎవరికి మేలు చేయని; సుయోధనుడు= దుర్యోధనుడు; ఆ+ మెయివ్= అట్లా; దేవపూజ్యుడు+ఐ= దేవతలకు పూజనీయుడై; సకల= అన్ని; సుఖ= సుఖాల; అనుభూతియున్= అనుభవాన్మి(పాంది); అజస్రము= ఎడతెగని; పెంపువహింపన్+ఒప్పి)= గొప్పతనంతో కూడి ప్రకాశిస్తూ; దృష్టికిన్+కడు+ప్రేక్షనై= చూడటానికి చాలా దుర్భరంగా; తనదు= తన; చెల్చులున్= ప్రీలూ; చుట్టులున్= బంధువులూ; తానున్= తానూ; సంతసంబు కలిమిన్= సంతోషంతో; ఏచి= విజ్ఞంభించి; మిన్ను+అడిచి= ఆకాశాన్ని లొంగదీసి (అంత పాడవు పెరిగి - సంతోషంతో అతిశయించి); పుణ్యపద+ ఆవృతుడు+ఐ= దేవతలచేత చుట్టుకొనబడినవాడై; వెలింగెడున్= ప్రకాశిస్తున్నాడు.

తాత్పర్యం: ఒక్క విషయంలో కూడా ఎవరికి మేలు చేయని దుర్యోధనుడు అట్లా దేవతలకు పూజనీయుడై అన్ని సుఖాల అనుభవాన్మి పాంది ఎడతెగని గొప్పతనంతో కూడి ప్రకాశిస్తూ చూడటానికి చాలా దుర్భరంగా తన కాంతలు, బంధువులు, తానూ, సంతోషంతో విజ్ఞంభించి ఆకాశాన్ని మించిపోయి దేవతలచేత చుట్టుకొనబడి ప్రకాశిస్తున్నాడు.

విశేషం: దాయాది మాత్స్యర్థం ఎట్లా ఉంటుందో ఈ పద్యంలోని ప్రతి పదమూ నిరూపిస్తుంది. ‘దుర్భరంగా’ అంటే అతడి గొప్పతనాన్ని చూచి భరించటం ధర్మరాజు చేతకావటం లేదని అర్థం.

A. ఈగెకాలియంత యెనియుఁ బాపంబు , వీరివలనుఁ గసుట విసుట గలుగ

దొక్కనాడు; నట్టి యుత్తములకు విధి , పాడి మాలి యుట్టి పాటు దెచ్చే.’

26

ప్రతిపదార్థం: వీరివలనన్= నా వారైన వీరివలన; ఈగ కాలిలంత= ఈగ కాలంతటి స్వల్పమైన; పాపంబు= పాపం; ఏనియున్= కూడా; కనుట= చూడటం; వినుట= వినటం; ఒక్కనాడున్= ఒక్కరోజు; కలుగదు= లేదు; అట్టి+ఉత్తములకున్= అట్లాంటి ఉత్తములకు; విధి= దైవం; పాడి మాలి= న్యాయం వీడి; ఇట్టి= ఇట్లాంటి; పాటు= కష్టాన్ని; తెచ్చేన్= తెచ్చి పెట్టింది.

తాత్పర్యం: నా వారైన వీరివలన ఈగ కాలంతటి స్వల్పమైన పాపంకూడా జరిగినట్లు ఒకనొడూ చూడలేదు. వినలేదు. అట్లాంటి ఉత్తములైన వీరికి దైవం అన్యాయంగా ఇట్లాంటి కష్టాన్ని తెచ్చిపెట్టింది.’

సీ. అని యగ్గలపుజింత మునిగి కలంక ము , నోవికారము నాకు నావహిాల్లఁ

గత మేము యొకొ! యిభి ఘనమాయయో కల , గసుటయో యరయ నిక్కంబో చిత్త

విభ్రాంతిఁ జేసి వివేకింప నేర రా , దయ్యెడు' నని పరమాకులేంబి

యుఁడు శోకదుఃఖమయిండు షై కొండిఓక , ప్రో ద్వ్యారకుండి సద్గుభీఁ దలఁచి

తే. యలుక యింద్రుషై బోడమిన నమ్మహిత్యుఁ , దప్పురుషుఁ జూచి మగుడ సీ వరుగు మార్య

వర్య! యొష్టార దూతవు వాలకడకు , ననుచుఁ బలికి వెండియు నిట్టు లనియే నథిప!

27

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజు!; అని; అగ్గలము+చింతన్= మిక్కిలి చింతలో; మునిగి= మునిగిపోయి; కలంకన్= క్షోభతో; మనోవికారము= మనసు కకావికలు కావటం; నాకున్= నాకు; అవహిాల్లన్= కలగటానికి; కతము+ఏమియొ= కారణం ఏమిటో; ఇది ఘనమాయయో!= ఇది దేవతలు పన్నిన గొప్ప మాయా!; కల కనుటయో= కలగనుటమా!; అరయన్= లేక బాగా ఆలోచిస్తే; నిక్కంబో!= నిజమేనా!; విభ్రాంతిన్+చేసి= మిక్కిలి భ్రాంతి పొందటంచేత; వివేకింపన నేరరాదు+అయ్యెడున్+అని= విచారించటం చేతకావటం లేదు అని; పరమ+అరుల+ఇంద్రియఁడు= మిక్కిలి వ్యధ చెందిన ఇంద్రియాలు కలవాడై; శోకదుఃఖమయిండున్+ఇ= శోకంతో, దుఃఖంతో నిండినవాడై; కొండాక ప్రాద్య= కొంచెంసేపు; ఊరమండి= మిన్నరుండి; సద్గుభీన్+తలఁచి= తేరుకొస్త మనస్సుతో ఆలోచించి; ఇంద్రుషైన్= ఇంద్రుడిషై; అలుక+పాడమినన్= కోపం పుట్టగా; ఆ+మహాత్ముఁడు= ధర్మరాజు; ఆ+పురుషున్+చూచి= ఆ దూతను చూచి; ఆర్యవర్య!= పూజ్యదా!; నీవు; ఎవ్వరిదూతవు= ఎవరి దూతవో; వారికడకున్= వారి వద్దకు; మగుడున్= మరల; అరుగుము= వెళ్లుము; అనుచున్= అని; పలికి= చెప్పి; వెండియున్= మరలా; ఇట్లులు+అనియొన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! వినుము. ఇట్లా మిక్కిలి చింతలో మునిగిపోయి ‘నాకు ఇట్లా క్షోభతో మనసు కకావికలు కావటానికి కారణం ఏమిటో? ఇది దేవతలు పన్నిన మాయా! కలగనుటయా! లేక నిజమేనా! ఏమిటో భ్రాంతి పొందటంచేత విచారించటం చేతకావటం లే’ దని మిక్కిలి వ్యధ చెందిన ఇంద్రియాలు కలవాడై శోక దుఃఖాలతో

నిండినవాడై కొంచెం సేపు ఊరకుండి తేరుకొన్న మనసుతో ఆలోచించి ఇంద్రుడిషై కోపం రాగా ఆ దూతను చూచి ‘పూజ్యదా! నీవు ఎవరి దూతవో వారి వద్దకు మరలిపొమ్ము’ అని చెప్పి ఇంకా ఇట్లూ అన్నాడు.

విశేషం: ధర్మరాజు మానుష శరీరంలో ఉండటంచేత ఇది మాయా? నిజమా? అని భ్రాంతిలో పడ్డాడు. పాండవులు నరకంలో కనిపించటమే - అది నిజం కాకపోవచ్చన్న ఊహను ధర్మరాజులో కలిగించింది. సద్గుద్దిన్= అంటే మంచిబుద్ధితో అని అర్థం. ఇక్కడ భ్రాంతి తొలగటంకొరకు ఆయన‘హోనం’ పాటించి మనసు కుదుటపరచుకొన్నాడని అర్థం.

ఇంద్రుడు నరకంబుకడ మన్న ధర్మరాజు నౌధ్యకు వచ్చి యతని సంభావించుట (సం.18-2-52)

క. ‘నా యనుజులు దుఃఖార్దితు, లై యున్నా; రట్టు లగుట నచచేకి రా; నిం
కీ యెడన నేను నిలిచెదఁ, బాయిక యని చెప్పు మా కృపానిరతునకున్.’

28

ప్రతిపదార్థం: నా+అనుజులు= నా తమ్ములు; దుఃఖా= దుఃఖించేత; అర్దితులు+ఖ= పీడితులై; ఉన్నారు; అట్టులు+అగుటన్= అట్లా కావటంవలన; అచటికిన్= అక్కడికి; రాను; నేను; శః+ఎడన్+అ= ఇక్కడే; పాయక= వదలమండా; నిలిచెదన్= ఉంటాను; అని; ఆ+ కృపానిరతునకున్= నిరంతర కృపాగుణం ఉన్న ఆ ఇంద్రుడికి; చెప్పుము= చెప్పుము.

తాత్పర్యం: ‘నా తమ్ములు దుఃఖించేతులై ఉన్నారు. అట్లా కావటంవలన నేను ఇక అక్కడికి రాను. ఇక్కడే శాశ్వతంగా ఉండిపోతాను’ అని ఆ దయానిధి ఇంద్రుడికి చెప్పుము.’

చ. అనుటయు దేవదూతుడు రయంబున నిర్మరనాథు పాలికిన్
జని తెలియంగఁ జైప్పు గురుసత్తమ! ధర్మజు నిశ్చయంబు న
య్యానఘుచరిత్ర భాస్వరుని యాడిన మాటలు నాతఁ దంతయున్
విని చనుదెంచే నయ్యాంకు వేగమే సంయమి దేవయుక్తుడై.

29

ప్రతిపదార్థం: కురుసత్తమ!= ఓ జనమేజయ మహారాజా!; అనుటయున్= అని ధర్మరా జనగా; దేవదూతుడు= ఆ దేవదూత; రయంబునన్= శీఘ్రుంగా; నిర్మరనాథు పాలికిన్= దేవేంద్రుడివద్దకు; చని= వెళ్లి; తెలియంగన్+చెప్పున్= శః విషయం వివరించగా; ధర్మజ నిశ్చయంబు= ధర్మరాజు నిర్మయమూ; ఆ+అనఘు చరిత్ర భాస్వరుని= ఆ పుణ్య చరిత్రచేత ప్రకాశించెడి ధర్మరాజు యొక్క; ఆడినమాటలు= అన్న మాటలు; అతుడు= ఇంద్రుడు; అంతయున్= సమస్తమూ; విని= విన్నవాడై; ఆ+ఎడకున్= ఆ చోటికి (యడాగమ-త్రికసంధులు); వేగమే= అతి శీఘ్రుంగా; సంయమి= బుములతోనూ; దేవయుక్తుడు+ఖ= దేవతలతోనూ కలిసి; చనుదెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు చెప్పగా ఆ దేవదూత అతివేగంగా వెళ్లి ఇంద్రుడికి ఇదంతా వివరించాడు. ధర్మరాజు నిర్మయాన్ని ఆ పవిత్ర చరిత్రుడి మాటలను విని ఇంద్రుడు వెనువెంటనే బుములతోనూ, దేవతలతోనూ కలిసి ఆచోటికి వచ్చాడు.

అ. ధర్మాంకును మహాముదంబున నిజపుత్రుఁ, డగు నజ్ఞతశత్రు ననునయించి
రక్షణం బోనర్పు బ్రుకటువాత్సల్యత, నరుగుదెంచే గురుకులాగ్రగణ్ణ!

30

ప్రతిపదార్థం: కురుకుల+అగ్రగణ్యి= కురువంశంలో మొదట గణింపడగినవాడా! జనేజయా!; ధర్మదును= యమధర్మరాజుకూడా; మహామందింబునున్= చాలా సంతోషంతో; నిజపుత్రుడు+అగు= తనకొడ్కునెను; అజాతశత్రువున్= ధర్మరాజును; అనుసంయితి= ఓదార్పి; రక్షణంబు+బనర్పున్= రక్షణించటానికి; ప్రకటవాత్పల్యతున్= వాత్పల్యాన్ని ప్రకటిస్తూ; అరుగుదెంచెన్= అక్కడికి వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: రాజా! వినుము. యమధర్మరాజుకూడా పుత్రవాత్పల్యాన్ని ప్రకటిస్తూ తన కొడ్కునెను ధర్మరాజును ఓదార్పి రక్షణించటానికి అక్కడికి చాలా సంతోషంతో వచ్చాడు.

వ. అప్పుడు.

31

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. వివిధ పాపాత్మలు వికృతశరీరు లై, యాతనా బాధితు లగుట మానె దుర్గంధమును గృహపర్మాబి పలలాశి, పక్షి పంక్తులుగా గుణప వ్రజంబు దీంధన యెఱచి నెత్తురు కేశ పటలంబు, లస్థిపుంజము లద్భుతంబు లయ్యే; గ్రూరాసిపత్ర మొరారణ్యాయుక్త వై, తరణి లేకుండె; సత్యలిమశంబు

తే. నింపుఁ జేయు సాశికును సాగియించు తనుపు, నార వీతెంచి సమౌద్ర మావహించె; నమ్మతమయ మిథి యనడగి యనిల మధిక, విశదభావంబుగా బ్రాహించె బిశలు పదియు.

32

ప్రతిపదార్థం: వివిధ= నానా విధాలైన; పాప+అత్మలు= పాపాలు చేసినవారు; వికృత శరీరులు+ఇ= వికారం పొందిన శరీరాలు కలవారై; యాతనా= శిక్షలచేత; బాధితులు+అగుట= బాధపడటం, మానెన్= ఆగిపోయింది; దుర్గంధమును= చెడ్డవాసన; గృహపర్మ+ ఆది= గ్రద్ద మొదలైన; పలల+ఆశి= మాంసాన్ని తినేటటువంటి; పక్షిపంక్తులు= పద్ముల సమూహాలు; కుణప వ్రజంబు= శవాల గుట్టలు; తోపన= కనిపించటంలేదు; ఎఱచి= మాంసం; నెత్తురు= రక్తం; కేశ పటలంబులు= వెంద్రుకల గుట్టలు; అస్థిపుంజములు= ఎముకల ప్రోగులు; అద్యశ్యంబులు+అయ్యెన్= మాయమైపోయాయి; క్రూర+అసి= క్రూరమైన కత్తులవంటి; పత్ర= ఆకులున్న; ఫూర+ అరణ్య యుక్త= భయంకరమైన అడవితో కూడిన; వైతరణి= వైతరణినది; లేక+ఉండెన్= లేకుండా పోయింది; సత్యరిమశంబున్= మంచివాసనను; ఇంపున్= తృప్తినీ; చేయు= కలిగించే; సోదును= స్వర్ఘను; సాగియించు= పారవశ్యం కలుగజేసే; తనపున్= చల్లదనమూ; అరన్+వీతెంచి= బాగా వ్యాపించి; సమోద్రము= సంతోషం; ఆవహించెన్= కలిగించింది; అమృతమయము+ ఇది అనన్+తగి= ఇది అమృతంతో నిండిందా అన్వట్టుగా; అనిలము= వాయువు; అధిక= మిక్కిలి; విశదభావంబున్= మనోహరత్వాన్ని; దిశలుపదియున్= పది దిశలూ; ప్రాపించెన్= పొందాయి.

తాత్పర్యం: నానా విధాలైన పాపకర్మలు చేసినవారు వికారంపొందిన శరీరాలతో శిక్షలకు గురై బాధపడటం ఆగి పోయింది. చెడ్డవాసనతోడి గ్రద్దలు మొదలైన మాంసాన్ని తినే పద్ముల సమూహాలు, శవాలగుట్టలు కనిపించటంలేదు. మాంసం, నెత్తురు, వెంద్రుకల గుట్టలు, ఎముకల ప్రోగులు మాయమైపోయాయి. క్రూరమైన కత్తులవంటి ఆకులున్న భయంకరమైన అడవితోకూడిన వైతరణినది లేకుండా పోయింది. మంచివాసనను తృప్తినీ కలిగించే గాలి, సుఖాన్ని కలుగజేసే చల్లదనమూ బాగా వ్యాపించి సంతోషం కలిగింది. ఇది అమృతంతో నిండిందా అన్వట్టు వాయువు మనోహరత్వాన్ని పదిదిశలలో వ్యాపింపచేసింది.

వ. ఆ సమయంబున వాసవుతోడ్డఁ జనుదెంచినట్టి.

33

ప్రతిపదార్థం: ఆ సమయంబున్= ఆ సమయంలో; వాసవుతోడ్డఁ= ఇంద్రుడితో; జనుదెంచినట్టి= వచ్చినట్టి.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో ఇంద్రుడితోపాటు వచ్చిన. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

మహాస్వరీ:

వసురుద్రాధిత్య గంధర్వ గరుడ భుజగ ప్రాతముల్ వైభవం బు
ల్లసనం బొందంగ సిద్ధు ల్భసముల ముదము ల్పల్లవింపంగ సాధ్యుల్
హసితస్థాంతంబులం బె ల్లలమికొనగ నత్యాదరోత్సర్వముల్ పాం
డుసుతో పాంతమ్మునం జిందు గొని నిలిచి చూడ్యుల్ తదంగంబు గప్పున్.

34

ప్రతిపదార్థం: వసు= వసువుల; రుద్ర= రుద్రుల; ఆదిత్య= ఆదిత్యుల; గంధర్వ= గంధర్వుల; గరుడ= గరుడుల; భుజగప్రాతముల్= సర్వాల సమూహాలు; వైభవం బు= వైభవం; ఉల్లసనం బు= ప్రకాశాన్ని; బందంగ్న్= పాందగా; సిద్ధుల్= సిద్ధులు; మనముల్న్= మనములలో; ముదముల్= సంతోషాలు; ల్పల్లవింపంగ్న్= చిగుర్మత్తగా; సాధ్యుల్; హసిత= సంతోషించిన; స్యాంతంబుల్న్= హృదయాలతో; అతి+అదర+ ఉత్సర్వముల్= మిక్కెలి అతిశయించిన ఆదరం; పెల్లు+లలమికొనగ్న్= మిక్కెలి వ్యాపించగా; పాందుసుత+ ఉపాంతమ్మున్న్= ధర్మరాజు సమీపంలో; పిండుగొని= చుట్టూ గుంపుగా చేరి; నిలిచి= నిలబడి; చూడ్యుల్= చూపులు; తద్ద+అంగంబు+కప్పున్= అతడి శరీరాన్ని ఆచ్ఛాదించగా.

తాత్పర్యం: వసు, రుద్ర, ఆదిత్య, గంధర్వ, గరుడ, సర్వ సమూహాలు వైభవం ప్రకాశించగా, సిద్ధులు మనములలో సంతోషం పాందగా సాధ్యులు సంతోషించిన హృదయాలతో మిక్కెలి అతిశయించిన ఆదరం అంతటా వ్యాపించగా ధర్మరాజు సమీపంలో చుట్టూ గుంపుగా చేరి నిలబడి చూపులు అతడి శరీరాన్ని క్రమ్ముకొనగా. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

వ. ఒండొరులతో నక్కరుమూల్తి గుణవిశేషంబు లుగ్గడించి యగ్గించుచుండ సంయమి సుర సమేతంబుగా నయ్యాఖిండులుండు నయ్యాఖిండ యతో మండితుం జేరంజని సాంత్స్ఫన స్ఫురంబున నిట్లనియె. 35

ప్రతిపదార్థం: ఒండొరులతోన్= ఒకరితో ఒకరు; ఆ+కురుమూర్తి= ఆ ధర్మరాజు; గుణవిశేషంబులు+ఉగ్గడించి= సద్గుణాలను చెప్పి; అగ్గించుచున్+ఉండన్= ప్రశంసిస్తుండగా; సంయమి= బుములతో; సురసమేతంబుగాన్= దేవతలతో కూడ; ఆ+ అభిండలుండు= ఆ ఇంద్రుడు; ఆ+అభిండ+యశస్వి+మండితున్= అభిండమైన కీర్తిచేత ప్రకాశించే ఆ ధర్మరాజును; చేరన్+చని= సమీపించి; సాంత్స్ఫన= ఓదార్పు కలిగించే; స్ఫురంబున్= గొంతుకతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లూ అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఒకరితో ఒకరు ఆ ధర్మరాజు సద్గుణాలను చెప్పుకొని ప్రశంసిస్తుండగా బుములతో, దేవతలతో కలిసి ఇంద్రుడు ఆ కీర్తిచే ప్రకాశించే ధర్మరాజును సమీపించి ఓదార్పు కలిగించే గొంతుకతో ఇట్లూ అన్నాడు.

క. 'నీ విచ్ఛో నునికికి ని , ద్వేషతలందఱును వగచి భిషణగుణ సం

భావితునిన్నమ్మం దోడొన్ని , పో వచ్చినవారు కిసుక భో విడువ వనా.

36

పతిషధార్థం: ధిషణగుణ సంభావిత!= బుద్ధిగుణంచేత సమ్మానించబడిన ఓ ధర్మరాజు!; నీవు; ఇహోన్+ఉనికికిన్= ఇక్కడ ఉండటానికి; ఈ+దేవతలు+అందఱును= ఈ దేవతలందరూ; వగచి= బాధపడి; నిన్నన్+తోడ్స్కుని పోన్+వచ్చినవారు= నిన్న తీసికొని పోవటానికి వచ్చారు; కినుకన్+పోన్+విడువవనా!= కోపం వదలిపెట్టవయ్యా!

తాత్పర్యం: ‘బుద్ధిగుణంచేత సమ్మానించబడిన ధర్మరాజు! నీవు ఇక్కడ ఉండటంచేత ఈ దేవతలందరూ బాధపడి నిన్న తీసికొని పోవటానికి వచ్చారు. కోపం వదలిపెట్టము నాయునా!

K. సిద్ధియు నష్టయలోక సుఖావాప్తియును శమిత వికృతియు సుధ్యియు నుఢాత్తభంగిని | సిద్ధించెను నీఁగుణ విశేషము కతనన్.

37

పతిషధార్థం: సిద్ధియున్= యోగప్రాప్తి; అవ్యయలోక సమ్మాన సుఖ+అవాప్తియున్= నాశరహితమైన బ్రహ్మలోక సమ్మానమైన సుఖప్రాప్తి; శమితవికృతియున్= శమించిన నికారాలు; సద్గుద్ధియున్= సద్గుద్ధి; నీదు= నీ; గుణ విశేషము కతన్= గుణ విశేషంచేత; ఉదాత్తభంగిన్= ఉదాత్త రీతిలో; సిద్ధించెను= సిద్ధించాయి.

తాత్పర్యం: నీకు యోగం ప్రాప్తించింది. నాశరహితమైన బ్రహ్మలోక సమ్మానమైన సుఖప్రాప్తికూడా సిద్ధించింది. నీ నికారాలు శమించాయి. నీకు సద్గుద్ధి కలిగింది. నీ గుణవిశేషంచేత ఇవనీ ఉదాత్తరీతిలో నీకు సిద్ధించాయి.

విశేషం: యోగం= ఇంద్రుడు చెప్పుతున్నది యోగసిద్ధిని గురించి, దానివలన అష్టసిద్ధులు కలుగుతాయి. అణిమ, గరిమ, లఫిమ, మహిమ, ప్రాప్తి, ప్రాకామ్యం, ఈశత్కము, వశిత్కము - అన్నవి ఈ సిద్ధులు. ఇవి ఆధారంగానే ధర్మజు సశరీరుడై స్వర్గానికి వచ్చాడు. కానీ ఇతరులవలే ఇక్కడ ఉండిపోవటానికి రాలేదు. అది ఇంద్రుడికి తెలుసు.

ధర్మరాజు ముముష్టువుగా వచ్చాడు. స్వర్గబంధమోక్షం కావాలని ధర్మజుడి ఆకాంక్ష, దానికి తగిన సాధనసంపత్తి ధర్మజుడి జన్మంలోనే ఉన్నది. స్వభావంతో ఆయన సద్గుద్ధి, సద్గుద్ధి సిద్ధించింది. కనుక ఇహపర విశేష దృష్టి ఆయనలో ఆజన్మాంతమూ పనిచేస్తోంది. ఇదే గుణవిశేషం. దీనిచేత ఆయనకు అవ్యయలోక ప్రాప్తి కలిగింది. ఈ మాట చాలా ముఖ్యమైనది. ధర్మజుడు మాత్రమే శమమును సాధించాడు. వికారదూరుడు కావటమే ‘శమ’ మంటే, ఆ స్థితిని శాంతమంటారు. దీనినే శాస్త్రంలోవలె మోక్షమంటారు. ఆ మోక్షం ‘అవ్యయమైనది. అక్కడ తరుగుదల లేదు. స్వర్గంలోవలె సుఖానుభవం తరువాత మళ్ళీ మానుషతనువు ఎత్తవలసిన అవసరంలేదు. దానినే ‘బ్రహ్మ’ లోకమన్నారు. ఈ బ్రహ్మ అజ్ఞర పర ‘బ్రహ్మ’ తప్ప సత్యాలోకావసి కాడు. గితాకారుడు ఈ అజ్ఞర= అవ్యయతత్త్వమే తానని చెప్పాడు.

“యం ప్రాప్య వ నిపర్తంతే తద్భామ పరమం మమ” అని స్వామి సెలవిచ్చాడు. దేనిని చేరినవారు మరలి రారో - ఆ స్థానం ప్రరమమైనది. ఆ స్థానం నాది అని అర్థం. అది ధర్మజుడికి సిద్ధించిందట. అదికూడా ‘ఉదాత్తంగా’ ధర్మరాజుకు ఈ సిద్ధి గుణ విశేషంచేత సహజంగా కలిగింది. హరాత్తుగానూ కలగలేదు. హరయోగాదులవలన కలిగింది కాదు. అందుచేత ఇంద్రుడు ఇట్లా అన్నాడు.

K. విను మొక్కటి సెప్పెద రా | జనువానికి నెల్లఁ దప్ప దవనీశ్వరీ! యె
ట్లును నారక స్థలంబుం | గనుగోన వలయు టెది వేదకథితము సుమ్మి!

38

పతిషధార్థం: ఒక్కటి= ఒక విషయం; చెప్పెదన్= చెప్పుతాను; అవనీ+ఈశ్వర! విను= ధర్మరాజు! వినుము; రాజు+అనువానికిన్+ఎల్లన్= రాజన్ ప్రతి ఒక్కటికీ; ఎట్లును= ఎట్లాగెనా; నారకస్థలంబున్= నరకాన్ని; కనుగోనవలయుట= చూడవలసిరావటం; తప్పదు= తప్పేది కాదు; ఇది= ఈ విషయం; వేద కథితము= వేదంచేత చెప్పబడ్డది; సుమ్మి= సుమ్మి!

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! ఒక విషయం చెప్పుతాను వినుము. రాజన్ ప్రతి ఒక్కడికీ ఎట్లాగైనా నరక ద్వార దర్శనం చేయవలసిరావటం తప్పేది కాదు. ఇది వేదం చెప్పిన మాట సుమా!

విశేషం: ‘రాజ్యంతే నరకం ధ్రువమ్’ అని శాప్త ప్రమాణం. అది వేదమూలమైన సిద్ధాంతమని వేదవ్యాసుడు చెప్పుతున్నాడు. రాజ్యపాలనలో సంకల్పితంగానో అసంకల్పితంగానో పాప పంకిలం’ (బురద) రాజుకు అంటుకొనక తప్పదు. కొన్నిటికి కర్త, కొన్నిటికి ప్రేరకుడు. కొన్నిటికి సాక్షి. అన్నిటికి బాధ్యదు. ఇట్లో రాజు ‘పాప’ భాగి అవుతున్నాడు. అందుకే ‘నరకం’లో పడటమో, కనీసం నరక ద్వార దర్శనవే తప్పదట. ధర్మజుడి ‘పాపం’ చాలా తక్కువ కాబట్టి నరక దర్శన భ్రమనైనా పొందక తప్పలేదు.

- సి.** పుణ్యంబులును జాపములు రెండు జీకలై | యుండుఁ బుణ్యంబుల నొదవు నాక సుఖము పాపంబులు జీప్పుడు నరకదుః | ఖము విను మున్న నాకంబు సుఖము ననుభవించిన యట్టి యతఁడు పదంపడి | యథిక నారక పీడ ననుభవించు; మున్న నారక దుఃఖమునఁ బడ్డవాఁ ఉనం | తరమ నాకమునఁ దాఁ బొరయు సొజ్యః
- తే.** మల్పపుణ్యండు తొలి తొలి యమరతా సు | ఖింబు గయికొని మతీయు దుఃఖముల నొందు; భూలపుణ్యండు మునుమును ఫూర నిరయ | యాతనల నొంబి వెండి సొఖ్యంబు లొందు.

39

ప్రతిపదార్థం: విను= వినుము; పుణ్యంబులును= పుణ్యాలు; పాపములు= పాపాలు; రెండున్= రెండూ; జీకలు+బి= జంటగా; ఉండున్= ఉంటాయి; పుణ్యములన్= పుణ్యాలచేత; నాక సుఖము= స్వర్గ సుఖం; ఒదున్= కలుగుతుంది; పాపంబులన్= పాపాలచేత; నరక దుఃఖము; చొప్పుడున్= కలుగుతుంది; మున్న= ముందుగా; నాకంబు సుఖము= స్వర్గ సుఖం; అనుభవించిన+అట్టి+అతఁడు= అనుభవించినవాడు; పదంపడి= తరువాత; అధిక= మిక్కిలి అధికంగా; నారకపీడన్= నరక బాధ; అనుభవించున్= అనుభవిస్తాడు; నారకదుఃఖమున్= తొలుత నరకదుఃఖంలో పడ్డవాడు; అనంతరము+అ= తరువాతే; నాకమున్= స్వర్గంలో; తాన్= తాను; సొఖ్యమున్= సొఖ్యాన్ని; పొరయున్= పొందుతాడు; అల్పపుణ్యండు= అల్పంగా పుణ్యంచేసికొన్నవాడు; తొలి తొలి= ముందుగా; అమరతాసుఖంబున్= స్వర్గసుఖాన్ని; కయికొని= స్వీకరించి; మతీయున్= పిదప; దుఃఖములన్+బందున్= దుఃఖాలను పొందుతాడు; భూరి పుణ్యండు= అధిక పుణ్యం చేసికొన్నవాడు; మునుమును= ముందుగా; ఫూర= ఫూరమైన; నిరయ= నరక; యాతనలన్+బంది= యాతనలను అనుభవించి; వెండి= పిదప; సొఖ్యంబులు+బందున్= సుఖాలు పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! జాగ్రత్తగా వినుము. పుణ్యపొలు రెండూ జంటగా ఉంటాయి (ఒకదానిలో ఒకటి కలినే ఉంటాయి). పుణ్యంచేత స్వర్గం, పాపంచేత నరకం కలుగుతాయి. తొలుత స్వర్గంలో సుఖం అనుభవించినవాడు పిదప నరకంలో చాలా బాధలు పడతాడు. తొలుత నరకయాతన అనుభవించినవాడు ఆ తరువాతే స్వర్గసుఖాలు చవిచూస్తాడు. అల్పంగా పుణ్యం చేసికొన్నవాడు తొలుత స్వర్గసుఖాన్ని స్వీకరించి తరువాత చాలాకాలం నరకయాతన అనుభవిస్తాడు. అధికపుణ్యం చేసికొన్నవాడు మొదట నరకయాతన అనుభవించి తరువాత చాలాకాలం స్వర్గసుఖాలు పొందుతాడు.

విశేషం: భగవదీత గుణాత్రయ, శ్రద్ధాత్రయాలుగా చెప్పిన విషయ సర్వస్వ సారాంశమూ ఈ ఒక్క పద్యంలో ఉన్నది. దైవత్వం సాత్మీకసంపద. రాజుసత్యం తామసికసంపద. మానవత్యం ఈ రెండింటి ధర్మాలలో ఉన్న రాజుసికసంపద. సత్య ప్రధానమైన సుఖం తొలుత అమృతతుల్యంగా ఉండి కడపట విషమై ప్రాణం తీస్తుంది. ధర్మరాజుకు పుట్టిన సందేహము నివృత్తి చేయటమే

మహేంద్రుడి తాత్పర్యం. దుర్యోధనుడు మహాల్యపుణ్యుడు. అందుచేత స్వర్గసుఖం తొలుత ఆనుభవిస్తున్నాడు. తరువాత రౌరవాది సరకాలు సిద్ధంగా ఎట్లాగూ ఉన్నాయి. పాండవులు మహాపుణ్యాత్ములు. అందుచేత నరకబాధను తొలుత పదుతున్నారు. చివరకు దీర్ఘమైన స్వర్గసుఖం ఉన్నదివారికి.

మరి ధర్మరాజు! ఇతడికి స్వర్గాన్ని అతిశయించిన అష్టరత్నసిద్ధి కావాలి. అది పుణ్యపాపాలను సమదృష్టితో స్వీకరించిన ‘శమిత’ చిత్తునికే సాధ్యం. అందుకే ఇంద్రియాధిదేవత అయిన ఇంద్రుడు ఈ ప్రభోధం చేస్తున్నాడు.

‘జోక’ అంటే ‘జంట’ అని వాచ్యార్థమే కాని - పరస్పర ఆశ్రితంగా ఉంటాయని పరమార్థం. ఒకే వ్యక్తిలో పుణ్యపాపాలు రెండూ ఉంటాయని అర్థం.

ధర్మరాజులోనూ రాచరికంవలన ఏర్పడిన పాపాంశలేశం చేతనే నరకద్వార దర్శనం కలిగిందని అర్థం చేసికొనాలి. అది ముందు చెప్పబడింది.

ఒక్క మనిషికి మాత్రమే అటు సాత్మ్యకానికి ఎగరగలిగిన అవకాశం ఉన్నది. తామసంలో కూరుకుపోయే దొర్చాగ్యం ఉన్నది.

క. ఇట నేను నిన్ను బుత్తెం, చుట యుత్తరకాల దివ్య సుఖ సంగమ సం
ఘటనకుఁ గాదే నీ కటు, కటుఁ బడుటకు ఓనీఁ దెలుపగా రావలసెన్.

40

ప్రతిపదార్థం: ఇటన్= ఇక్కడికి; ఏను= నేను; నిన్నున్= నిన్ను; పుత్తెంచుట= పంపించటం; ఉత్తరకాల= భవిష్యత్తులో; దివ్య= స్వర్గ; సుఖ= సుఖంతో; సంగమ= కలయిక; సంఘటనకున్= జరగటానికి; కాదే!= కాదా! (అవునని అర్థం); నీ= నీవు; కటకటన్+పదుటకున్= బాధపడుతూ ఉండటంవలన; దీనిన్= దీనినంతా; తెలుపగాన్= తెలుపగా; రావలసెన్= రావలసి వచ్చింది.

తాత్పర్యం: నేను నిన్నిక్కడికి పంపించటం భవిష్యత్తులో సర్వసుఖప్రాప్తికొరకే కదా! నీవు బాధపడుతూ ఉండటంవలన నీ కిదంతా చెప్పవలసి వచ్చింది.

నీ. కర్ముఁ దుత్తమస్థిఁ గాంచి వెలింగెడు, నమ్మపోభుజునకు శై కరంబు
దుఃఖింతు నీ వెప్పుఁ; దుధి ముట్టి యున్నాఁ డి, తండు నిజీంజ్ఞులస్థాన మొంబి
సర్వాప్తిధుని నా జలజాప్త నందనుఁ, గసుగొని చిత్తంబు కలఁక విదువు;
మనిలసందనుడు నర్మసుఁడును నకులుండు, సహదేవుఁడును భవతైన్యరూప

తే. వర్తి సర్వమహోపతివర్ధములును, ద్రౌపదియు ద్రౌపదేయులు రాజవర్ధ!
ఓప్ప నిజధామ సంప్రాప్తిఁ దేజ మలరి, యుండగా జాచి సమ్మాదయుతుఁడ వగుము.

41

ప్రతిపదార్థం: రాజవర్య!= ధర్మరాజు; కర్ముడు; ఉత్తమ సిద్ధిన్= ఉత్తమ స్థితి ప్రాప్తిని; కాంచి= పొంది; వెలింగెడున్= ప్రకాశిస్తున్నాడు; ఆ+మహాభుజానకున్+ఱ= ఆ పరాక్రమవంతుడికొరకై; నీవు; ఎప్పున్= ఎప్పుడూ; కరంబున్= మిక్కిలిగా; దుఃఖింతు= దుఃఖిస్తుంటావు; ఇతండు= ఈ కర్ముడు; నిజ+ంజ్ఞులస్థానము+బంది= తనదైన ప్రకాశవంతమైన స్థానం పొంది; తుదిముట్టి+ఉన్నాఁ డు= పరాక్రమంది ఉన్నాడు; సర్వాప్త విదున్= అన్ని అప్రాలు తెలిసినవాడైన; ఆ జలజాప్తనందనున్= ఆ సూర్యమహారుడిని, కర్ముడిని; కసుగొని= చూచి; చిత్తంబుకలఁక= మనోవ్యధి; విడువుము= విడిచివెట్టుము; అనిలసందనుఁడు= వాయుపుత్రుడు

(భీముడు); అర్జునుడును= అర్జునుడూ; నకులుండు= నకులుడు; సహదేవుడును; భవత్తీ= నీ; సైన్యరూపవర్తి= సైన్యరూపంలో ప్రవర్తించిన; స్విమహిషతివర్గములును= రాజసమూహాలన్నీ; ద్రౌపదియున్= ద్రౌపది; ద్రౌపదేయులున్= ద్రౌపది కుమారులూ; దీష్టు= ప్రకాశించే; నిజధాను= తమతమ నెలవులను; సంప్రాప్తిన్= పొందటంవలన; తేజము+అలరి= తేజస్సు అతిశయించి; ఉండగాన్= ఉండగా; చూచి; సమ్మాదయుతుడవు+అగుము= సంతోషం పొందుము.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! కర్మాదు ఉత్తమ స్థానప్రాప్తిని పొంది ప్రకాశిస్తున్నాడు. ఆ పరాక్రమవంతుడికొరకు నీవు ఎప్పుడూ దుఃఖిస్తుంటావు. ఈ కర్మాదు తనదైన ప్రకాశవంతమైన స్థానాన్ని పొంది పరాకాశమంది ఉన్నాడు. సకలశస్త్రాప్తవిదుడైన ఈ సూర్యనందనుడిని చూచి మనోవ్యధము విడిచిపెట్టము. భీమార్జున నకుల సహదేవులు, నీ సైన్యంలో ఉండి పోరాడిన రాజసమూహాలూ, ద్రౌపది, ద్రౌపది పుత్రులూ అందరూ ప్రకాశిస్తున్న తమ తమ స్థానాలను పొంది తేజస్సు అతిశయించి ఉండగా చూచి సంతోషించుము.

విశేషం: ‘దేవ’ అనే శబ్దానికి మూలమైన ధాతువు అర్థం - దివ, ప్రకాశమని, ప్రకాశించేవారు దేవతలు. దేవతలోకానికి చెందినవారందరూ తేజోరూపాలతో ప్రకాశిస్తుంటారు. అని భౌతికతనుపులు కావు అని ఇంద్రుడు సూచిస్తున్నాడు.

ఆ. దైవ విహిత మగుటఁ దప్పింప రాకుస్తు! యట్టి యల్ప దుఃఖి; మనుభవించి
తింక నిట సుఖంబు లేపార నాతోడ్! విహారణం బోనర్యు విమలచరిత!

42

ప్రతిపదార్థం: దైవ= దైవంచేత; విహితంబు+అగుటన్= శాసించబడింది కావటంవలన; తప్పింపన్+రాక+ఉన్న+అట్టి= తప్పించటానికి వీలులేని; అల్పదుఃఖము= కొద్ది దుఃఖాన్ని; అనుభవించితి(వి)= అనుభవించావు; ఇట= ఇకమీద; సుఖంబులు+ఏపారన్= సుఖాలు అతిశయించగా; విమలచరిత!= ఓ నిర్మల చరిత్రగల ధర్మరాజా!; నాతోడన్= నాతో కలిసి; విహారణంబు= విహారం; ఒనర్పు= చేయుము.

తాత్పర్యం: విమలచరిత్రుడైన ఓ ధర్మానందనా! దైవం శాసించినందున తప్పించటానికి వీలులేని అల్పదుఃఖాన్ని ఇంతవరకు అనుభవించావు. ఇక నాతో కలిసి సుఖాలు అతిశయించగా స్వగ్రహిషారం చేయుము.

క. మానిత సుప్రతములకు! స్థానకరణమునకు నశుగుణం బయిన శుభం
బేసీకుం గావింపం! గా నుజ్జుల వృత్తీ బరఁగు కెరపముఖ్యా!

43

ప్రతిపదార్థం: కొరవముఖ్యా!= ధర్మరాజా!; మానిత= మన్మించబడిన; సుప్రతములమన్= ఉత్తమవ్రతాలు చేసినందుకు; దాన= దానాలను; కరణమునకున్= చేసినందుకు; అనుగుణంబు+అయిన= అనుగుణమైన; శుభంబు= శుభాన్ని; ఏన్= నేను; నీకున్+కావింపన్+కాన్= నీకు చేయగా; ఉన్జ్జులవృత్తీన్= ప్రకాశంతో (తేజస్సుతో); పరఁగు(ము)= ఒప్పుము.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! మన్మించబడ్డ ఉత్తమవ్రతాలు చేసినందుకు, దానాలు చేసినందుకు అనుగుణమైన శుభాలను నేను కలిగించగా నీవు ప్రకాశవంతుడైన వెలుగుము.

తే. రాజసూయాశ్వమేధాధ్వరముల సంచి! తంబు లయిన యుద్ధాత్తు లోకంబు లశుభ
వింపు మాధిక్య మహానీయ విభూత మేసుగు! సుశ్రయోదార సౌఖ్యంబు లాపహిల్ల.

44

ప్రతిపదార్థం: రాజసూయ= రాజసూయం; అశ్వమేధ+అధ్వరముల= అశ్వమేధ యాగాలను చేసినందువలన; సంచితంబులు+అఱున= కూడబెట్టబడిన; ఉదాత్తలోకంబులు= పుణ్యలోకాలను; ఆధిక్య= ఆధిక్యంతో కూడిన; మహానీయ= గొప్ప; విభవము+ఎనుగ్నేంతో వైభవం ఒప్పగా; అక్షయ= తరుగులేని; ఉదార= ఘనమైన; సౌఖ్యంబులు= సుఖాలు; ఆప్యాల్నోన్= కలుగగా; అనుభవింపుము= అనుభవించుము.

తాత్పర్యం: ధర్మసందనా! రాజసూయం, అశ్వమేధం మొదలైన యాగాల ఫలితంగా లభించిన పుణ్యలోకాలను ఆధిక్యంతో గొప్ప వైభవంతో తరుగులేని ఘనమైన సుఖాలతో అనుభవించుము.

- సీ.** మహితవర్తనులైన మాంధాత్ సల హారి । శ్వంద్ర దిలీప దుష్యంత భరతు
లొందిన కీర్తనీయాన్నతి నొందుము । నిన్ను గొనియాడంగ ముని నిలింప
గంధర్వ గరుడోరిగ ప్రధానులు సిద్ధ ; సౌధ్య సత్తములును సకుతుకముగ
వచ్చినవా' రని వాలనెల్లన్ను జూప , నతఁడు వినయ సంభృతాంగుఁ డగుచు
- తే.** నాదరముగఁ బ్రత్పుధ్వతి యాచలింప , వార లెంతయుఁ భ్రీతిమై గారవంపు
బలుకు లెసగంగ నథిక సంఖావనంబు , సేసి రాననములు విలసిల్లుచుండ.

45

ప్రతిపదార్థం: మహితవర్తనులు+ఎను= ఉదాత్త జీవనులైన; మాంధాత్= మాంధాత; సల= నలుడు; హరిశ్వర్ంద్రుడు; దిలీప= దిలీపుడు; దుష్యంత= దుష్యంతుడు; భరతులు= భరతుడు (వీరంతా); ఒందిన= పొందిన; కీర్తనీయ= ప్రస్తుతించదగిన; ఉన్నతిన్= ఔన్నత్యాన్ని; ఒందుము= పొందుము; నిన్నన్ కొనియాడంగన్= నిన్ను ప్రశంసించటానికి; గంధర్వ= గంధర్వులు; గరుడ= గరుడులలో; ఉరగ ప్రధానులు= పొములలో ముఖ్యమైనవారు; సిద్ధ= సిద్ధులు; సౌధ్యసత్తములున్= సౌధ్యులలో ముఖ్యములు; సకుతుకముగన్= కుతూహలంతో; వచ్చినవారు+అని= వచ్చారని; వారిన్+ఎల్లనున్+చూపన్= వారినందరినీ చూపగా; అతఁడు= ధర్మరాజు; వినయ= వినయంతో; సంభృత+అంగుఁడు+అగుచున్= నిండిన దేహం కలవాడై; ఆదరముగన్= ఆదరంతో; ప్రతి+ఉండ్రతి= లేచి నిలవటం; ఆచరింపన్= చేయగా; వారలు= వారంతా; ఎంతయున్= ఎంతో; ప్రీతిమైన్= ప్రీతితో; అననములు= ముఖాలు; విలసిల్లుచుండ+ఉండున్= వికసిసుండగా; గారవంపు+పలుకులు= గౌరవక్యాలు; ఎనుగంగన్= అతిశయించగా; అధిక= మిక్కిలిగా; సంభావనంబు+చేసిరి= గౌరవించారు.

తాత్పర్యం: ఉదాత్తజీవనులైన మాంధాత, నలుడు, హరిశ్వర్ంద్రుడు, దిలీపుడు, దుష్యంతుడు, భరతుడు - వీరంతా ఏ ఉన్నత స్థితిని పొందారో ఆ కీర్తనీయమైన స్థానాన్ని పొందుము. నిన్ను ప్రశంసించటానికి గంధర్వులు, గరుడులు, ఉరగులు, సిద్ధులు, సౌధ్యులు - వీరందరూ కుతూహలంతో వచ్చారు' అంటూ వారినందరినీ చూపాడు. వారిని చూచి ధర్మరాజు వినయంగుడై లేచి నిలబడి నమస్కరించాడు. వారందరూ ఎంతో ప్రీతిగా ముఖాలు వికసించగా గౌరవక్యాలతో ధర్మసందనుడిని మిక్కిలిగా సత్కరించారు.

విశేషం: భారతచరితలో సుప్రసిద్ధులు పట్టుక్రపర్చులు. హరిశ్వర్ంద్రో సలోరాజు పురుమత్సః పురూరావః, సగరః కార్త్రపీర్యశ్చ షడేతే చక్రవర్తినః' అని చెప్పారు. కానీ తిక్కనగారు చెప్పుతున్న మాంధాత్రాది చక్రవర్తులలోని లక్షణాలు ధర్మరాజులో ఏదో ఒకరకంగా అన్యయస్తాయి కాబట్టి ఈ వరుసలో చెప్పాడు.

మాంధాత : యవనాశ్వదు భ్యగుమహర్షి ఉంచిన మంత్ర జాలాగ్నితోడుగా అతడి గర్భంమండి బయటపడ్డ కుమారుడు మాంధాత. ఇంద్రుడు ఆ శిశువోట తనవేలుంచి కుడిపి పెంచాడు.

నలుడు : దూయతంలో సోదరుడివలన సర్వం కోల్పోయి “ఏకవస్తులు”గా నలదవయంతులు అరణ్యవాసం చేశారు. ఒకే చీర కట్టుకొన్నారు. చివరికి అతడి ధర్మబుద్ధే అతడిని కాపాడింది. ధర్మనందనుడి కథకూడా ఇదే.

పారిశ్శంద్రుడు: సత్యవాక్యరిపాలకుడు. కడకు భార్యను బలిషష్టానికి కూడా సిద్ధపడ్డాడు. ధర్మరాజుకూడా సత్యవాక్యకనుకే -అశ్వత్థామా ‘హతః కుంజరః అనే మాటను లోగొంతుకతో మాటాడాడు. అన్న మాటకు కట్టుబడే అరణ్య అజ్ఞాతవాసాలు చేశాడు.

దిలీపుడు : కామధేనువు శాపంవలన సంతానం కలుగక పోగా వసిష్టుడి ఆనతిమేరకు కామధేనువు సంతానమైన నందిని భార్యతో కలిసి సేవించాడు. చివరకు ఆ నందిని తినటానికి వచ్చిన పులికి తానే ఆహారం కావటానికి సిద్ధపడ్డాడు. దిలీపుడివలె ధర్మజుడు కూడా త్యాగమూర్తే.

దుష్యంతుడు : భార్యావియోగం సంభవించినా రాజధర్మాన్ని అమష్టించటంలో అప్రమత్తత ప్రదర్శించిన థీరోదాత్తుడు.

భరతుడు : శమంతలా దుష్యంతుల పుత్రుడైన ఇతడే భరతరాజవంశాలకు కర్త అయ్యాడు. పొండవ కౌరవులదికూడా భరతవంశమే. అందుకే ఈ గ్రంథం భారతమయింది. అందుచేత ధర్మరాజు దుష్యంత భరతుల వంశంలో పుట్టి - ఆ వంశ ప్రతిష్ఠమ తన ఉదాత్తజీవనంచేత వెలిగించాడని అర్థం.

వ. అమ్మహేంద్రుఁ డమ్మహశీసుభావునితో మతియు నిట్లనియో.

46

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మహేంద్రుడు= ఆ ఇంద్రుడు; ఆ+మహానుభావునితో= ధర్మరాజుతో; మతియున్= ఇంకా; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఇంద్రుడు ధర్మరాజుతో ఇంకా ఇట్లా చెప్పాడు.

క. ‘ఆకాశగంగ యదె పు | జ్ఞాత్కతి: యిన్నదిఁ బలప్పుతాంగుఁడ వై సు

శ్లోకా! నాచెప్పిన సృప | లోకంబును మిగులు మమరలోకసుఖములన్.’

47

పతిపదార్థం: సుళ్లోకా!= యళోవంతుడా; ఆకాశగంగ; ఇదె= ఇదిగో ఇదే; పుణ్య+అకృతి= పుణ్యమే ఈ నదిరూపంలో ఆకృతిదాల్చింది; ఈ+నదిన్= ఈ నదిలో; పరిష్కత+అంగుఁడవు+పి= స్నానంచేసినవాడవై; అమరసుఖములన్= స్వగ్రసుఖాల అనుభవంలో; నా చెప్పిన= నేను ఇంతకు మునుపు చెప్పిన; సృపలోకంబును= రాజుల సమూహాన్ని; మిగులుము= అతిశయించుము.

తాత్పర్యం: ‘యళోవంతుడవైన ఓ ధర్మరాజా! ఇదిగో ఇదే ఆకాశగంగ. పుణ్యమే ఈ నది ఆకారాన్ని పొందింది. ఈ నదిలో స్నానంచేసి స్వగ్రసుఖాల అనుభవంలో ఇంతవరకు చెప్పిన రాజ సమూహాన్ని అతిశయించి ప్రకాశించుము.’

యముఁడు ధర్మరాజు సుచిత వచనంబుల సంభాషించుట (సం.18-3-28)

సీ. అనియె నప్పుడు ధర్ముఁ డబ్బిరామమూర్తి ము | ఖి ప్రసొదంబునఁ గరము వెలుఁగ
నా రాజవర్యనిఁ జీరంగ నలిగి ని | స్నీమగౌరవ! పరీక్షింప! గంటి
నిన్న ముమ్మా; ఇరశీ ప్రసంగంబున | దైవతవనంబునఁ దగిలి కుక్క
తో వచ్చినప్పుడు ఘైవతగీలపాంత | ననుజవర్దము విషయంబు గాగ,

తే. నిష్ఠ దిచటను; జలన మొకప్పుడైన, నీదుమధి నించుకేనియు లేదు; దముము
శముము సత్యంబు మధ్యత సారభక్తి; నీకు నగ్గలములు మహానీయచరిత!

48

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= అట్లా ఇంద్రు డంటున్న సమయంలో; ధర్మాడు= యమధర్మరాజు; అభిరామమూర్తి= మనోహరమైన ఆకారంకలవాడు; ముఖప్రసాదంబున్న+కరము వెలుగన్= ముఖం యొక్క ప్రసన్నతచేత మిక్కిలి ప్రకాశిస్తూ; ఆ రాజవర్యునిన్= ధర్మరాజును; చేరంగన్+అరిగి= సమీపించి; అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు; నీస్తిముగౌరవి= ఎల్లలు లేని గౌరవం పొందిన ఓ రాజు!; నిస్సున్= నిష్టు; దైవతవనంబున్న= అరణ్యవాస సమయంలో దైవతవనంలో; అరణి ప్రసంగంబున్న= అరణి విషయంగానూ; దైవతగిరిపొంతన్= మేరుపర్వత సమీపంలో; తగిలి= ఇప్పటికి; కుక్కతోన్+వచ్చినప్పుడు= కుక్కతో వచ్చిన సమయంలో; ఇప్పుడు+ ఇచటను= ఇప్పుడిక్కడ; అనుజవర్ధము విషయంబు+కాగన్= సోదర సమూహ విషయంగానూ; ముమ్మాడు= మూడుసార్లు; పరీక్షింపన్+కంటిని= పరీక్షించి చూచాను; మహానీయచరితి= పుణ్యచరిత్రుడా!; నీదుమధిన్= నీ మనసులో; ఒకప్పుడైనన్= ఒకసారైనా; చలనము= కదలిక; ఇంచుకేనియున్= కొంచెంకూడా; లేదు= కనిపించదు; నీకున్= నీకు; దముము= బాహ్యంద్రియనిగ్రహం; శముము= అంతరింద్రియనిగ్రహం; సత్యంబు= సత్యగుణాం; మత్త+గత+సారభక్తి= నాపై ఉన్న గాఢభక్తి; అగ్గలములు= మిక్కిలి ప్రశంసనీయాలు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా ఇంద్రు డంటున్న సమయంలో మనోహరాకారుడూ, ముఖం యొక్క ప్రసన్నతచేత ప్రకాశిస్తున్నవాడూ అయిన యమధర్మరాజు ధర్మరాజును సమీపించి ఇట్లా అన్నాడు; ‘అనంత గౌరవం పొందిన ఓ రాజు! నిష్టు మొదటిసారి దైవతవనంలో అరణి విషయకంగానూ, రెండోసారి మేరుపర్వత సమీపంలో కుక్కతో నీవు వచ్చినప్పుడూ, మూడోసారి ఇప్పుడు ఇక్కడ నీ సోదరుల స్వర్గప్రాప్తి విషయంలోనూ - మూడుసార్లు నిష్టు నేను పరీక్షించాను. ఓ పుణ్యచరిత్రుడా! నీ మనసులో ఒక్కసారికూడా ఏ కొంచెమైన కదలిక కూడా లేదు. నీకు దమ, శమ, సత్యగుణాలూ, నాపైన ప్రగాఢమైన భక్తి ఉన్నాయి.

విశేషం: ధర్మరాజు అవతార రహస్యం ఇందులో ఉంది. ధర్మం పురుషార్థాలను బంధిస్తుంది. ధరిస్తుంది. అందుకే అది ‘అష్టం’ (ఇరుసు)వలె కదలకుండా ఉంటుంది. అదే ధర్మసందనుడిలోని నిశ్చలత్వం.

సారభక్తి= గాఢమైన అస్సది వాచ్యార్థంగా చెప్పినా, అంతసత్యరూపమైన కూడిక అని అర్థం. భక్తి - శబ్దానికి కలిసి ఉండటమనే అర్థం ఉంది. ‘సార’ మన్మా, ‘అంతసత్య’ మన్మా ఒక్కటే. యముడి అంశే ధర్మరాజు కాబట్టి ఈ మాట చాలా అర్థవంతమైనది. సాక్షాత్కృతు యముడే సెలవిస్తున్నాడు కాబట్టి.

దమం - అంతరింద్రియ నిగ్రహం. జ్ఞానేంద్రియ వ్యాపారాలను నియమిస్తా దేహస్థితిని తన అదుపులోనికి తీసికొని నిశ్చలత్వాన్ని సాధించటం. ధర్మరాజు దీనిని సాధించటంచేత ఆ మహాప్రస్థానంలో పడిపోలేదు.

సత్యం- ‘బుతం సత్యం చ, పరం ధీమహి’ - పరంత్వ స్పృహతోడి ధర్మాన్ని నిర్వహింపజేసే మహాభక్తి ‘సత్యం’, భారతంలోని పరతత్త్వస్పూహ పేరే త్రీకృష్ణుడు. ధర్మాన్ని నిర్వహింపజేసిన మహాశక్తి ధర్మరాజు. కనుక ఆయన ‘సత్య’ రూపుడు. అందుకే ఆయన ఒకడే మిగిలాడు. ఏది ‘సత్య’ పదార్థమో అది ఎప్పటికీ అనంతంగా మిగులుతుంది.

ఇక్కడ ‘యముడు’ కాలస్వరూపుడు ‘కాలో యం’ అని శ్రుతి చెప్పిన మహాతత్త్వం ఇది. ఏది సత్యరూపంలో ధర్మాన్ని నిర్వహింపజేసి జగత్తును క్రమబద్ధం చేస్తుందో అదే ‘సమవర్తి’ అయిన కాలస్వరూపం. ఆ సమ ‘వృత్తి’ని ధర్మరాజులో ప్రబోధించటమే ఇంతవరకు ఇంద్రుడు చేసింది. అది ఏర్పడగానే ‘యముడు’ ప్రత్యక్షమయ్యాడు. ఇదే ఈ సంఘటనలోని సాంకేతికార్థం.

అందుచేత స్వర్గరోహణ మంటే ఈ శమదమ సత్య స్వరూపంలో నరరాషాన్ని అందిన ‘ధర్మరాజు’ ఇక్కంకావటమని అర్థం. గీతాకారుడు దీనినే ఆశ్చర్య పరబ్రహ్మమోగమన్నాడు. మొష్టమని దీనికి వ్యావహరిక నామం.

వ. పరిశోధితుండ వయతి; కలంక దొఱంగి సుభివి గమ్మని పలికి రాజునకు నవశ్యంబును నరకంబు సూచుట గలదు గావున నత్తెఱంగున కయి యేసును వాసవుండును నిన్నుం గడుగీడగు నచ్చేటు సానిపితిమి. సూర్యతనయ పవనసందనాదుల నరక దుఃఖానుభావంబులు మా చేసిన యెడ మాయంబులగుట నీకు దెలిసే; వారు పుణ్యలోకవాసులయి యునికియు వాసవు వాక్యంబులు దేటపడియే’ నని చెప్పి 49

ప్రతిపదార్థం: పరిశోధితుండవు+అయితి(వి)= నీవు బాగా పరిశోధించబడ్డావు; కలంక= వ్యధను; తొఱంగి= వదలిపెట్టి; సుభివికమ్ము= సుఖంగా ఉండుము; అని పలికి= అని చెప్పి (ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు); రాజునకున్= రాజైనవాడికి; అవశ్యంబును= తప్పుమండా; నరకంబు = నరకాన్ని; చూచుట= చూడటం; కలదు= ఉన్నది; కావునన్= అందుచేత; ఆ+తెఱంగునకున్+అయి= దానికొరకని; ఏనును= నేనూ; వాసవుండును= ఇంద్రుడూ; నిన్నున్= నిన్ను; కడున్+కీడు+లగు= చాలా రోత అయినటువంటి; ఆ+చోటు= ఆ చోటికి; చొనిపితిమి= పంపించాము; సూర్యతనయ= కర్మదు; పవనసందన+అదులు= భీమాదులు పడిన; నరకదుఃఖ+ అనుభావంబులు= నరక దుఃఖానుభవాలు; మా చేసిన= మేము పన్నిన; ఎడన్+చోట మాయంబులు+అగు= మాయంకావటం; నీకున్+తెలిసెన్= నీకు తెలిసింది; వారు= కర్మదులు; పుణ్యలోక వాసులు+అయి+ఉనికి= పుణ్యలోకవాసులుగా ఉండటం; వాసవు వాక్యంబులన్= ఇంద్రుడి మాటలచేత; తేటపడియెన్= స్పృష్టమయింది (కదా); అని చెప్పి (ఇట్లా సెలవిచ్చాడు).

తాత్పర్యం: ‘నీవు బాగా పరిశోధించబడ్డావు. వ్యధను వదలిపెట్టి సుఖంగా ఉండుము’ అని చెప్పి ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు. రాజైనవాడికి నరకాన్ని చూడటం తప్పనిసరి కాబట్టి నేనూ ఇంద్రుడూ నిన్ను కడు రోతను కలిగించే ఆ చోటికి పంపాము. కర్మ భీమసేనాదులు పడ్డ నరక బాధలన్నీ మేము పన్నిన స్వల్ప మాయాదృశ్యాలని నీకు తెలిసింది కదా! కర్మదులు పుణ్యలోక వాసులై ఉన్నారన్నది ఇంద్రుడిమాటలవలన స్పృష్టమయిందిగా!’ అని చెప్పి ఇట్లా సెలవిచ్చాడు.

విశేషం: శోధన= వెదకటమని అర్థం, పరి= మిక్కిలిగా; భగవంతుడు భక్తుడికి పెట్టే పరిక్షలకు ‘శోధన’ అంటారు. బుణం నుండి విముక్తుడు కావటాన్నికూడా శోధన మంటారు. పాప్రాశనం కావటం కూడా శోధనమే. ధర్మరాజు విషయంలో ఇన్ని అర్థాలూ సమస్యలుస్తాయి.

ధర్మరాజు జీవితమంతా సౌదరులతో ధర్మపత్నితో నిరంతర పరిక్షలను ఎదుర్కొన్నాడు. సంపూదించిన రాజ్యసంపద నెత్తురుకూడని తెలిసి విరాగభావం పొందగా ‘తృప్తి’ షయమయింది. ‘తృప్తి’ అంటే దప్పిక. రాజ్యకాండ దాయాదులను జయించాలన్న తీవ్రమైన కోరిక - ఈ రెండూ నశించాయి. పూర్వపర్వ కథలలో ఇప్పు ప్రస్తుతించబడ్డాయి.

పాప్రాశనం ఇక్కడ జరిగింది. అదే నరకానుభవ దర్శనం. ఈ మూడింటిచేత ‘పరి’ - సమగ్రంగా ‘శోధితుడు’ అయ్యాడు.

ఇది భారతీయ సంస్కృతిలో ‘పరిశోధన’, అంటే ధర్మరాజు జీవితం ఒక మహశోధన. అన్యేషణ, దీనికి గమ్యస్థానమే ‘స్వర్గరోహణం’

క. ‘నీ వియ్యాకాశందీ! పావన సలిలముల మునుగు భవాయ్త్తు! భవ ధ్యావంబు విడుచు మానుషి! భావ వికారముల శోకబంధము లడగున్.

ప్రతిపదార్థం: భవ్య+ఆత్మ!= పుణ్యత్మా!; నీవు; ఈ+ఆకాశ+నదీ= ఈ ఆకాశ గంగానదియొక్క; పొవన= పవిత్ర; సలిలములన్ = జలాలలో; మునుగు= మునుగుము; భవత్త+భావంబు= నీ మనసును; మానుష= మనుష్య సంబంధాలైన; భావ వికారముల= భావ వికారాల; విడుచున్= వదలిపెట్టును; శోకబంధములు= శోకమూ, బంధమూ; అడగున్= నశిస్తాయి.

తాత్పర్యం: పుణ్యత్మా! నీవు ఈ ఆకాశగంగయొక్క పవిత్ర జలాలలో మునుగుము! నీ మనస్సు నుండి మనుష్య సంబంధాలైన భావవికారాలు తోలగిపోతాయి. శోకబంధాలూ నశిస్తాయి.

విశేషం: ధర్మరాజులోని ఆత్మ భవ్యాలైనదే. అది దివ్యత్వం కలిగిందే. కాని అతడి మానుష శరీరం కారణంగా ‘సంసార’ భావం పోలేదు. భవత్త - సంసార, జన్మ. స్వ సంబంధాలైన ఆలోచన. నేను నేన్న భావ పేరే మోహం. నేను దేహంకాదు, ఆత్మనని గుర్తించటమే జ్ఞానం.

ఈ మోహం కారణంగా - భావ వికారాలు ఏర్పడతాయి. నిశ్చలత్వం ఉండదు. ఈ కుదురులేనితనం నుండి ‘శోకం’ పడుతుంది. ఈ విషాదాన్ని పెంచేది ‘సంసారబంధం’. స్వర్గానికి చేరిన తరువాత కూడా ధర్మరాజులో ‘నేను’ అన్న భావన తన సోదరులు దుఃఖ మనుభవిస్తున్నారన్న ‘వ్యధ’ పోలేదు.

అందుకే ఆకాశగంగలో స్నానం చేయుము అని యముడు ఆదేశిస్తున్నాడు. ‘వియద్గంగ’ - అని ఆకాశగంగనే అంటారు. విష్ణువు పొదంలోపుట్టిన గంగ ఆకసంపుండి శివుడి శిరస్సుపై పడుతుందని పురాణాలు చెప్పుతాయి. ఆత్మకున్న విశ్వాయాపన స్వభావమే ‘ఆకాశగంగ’ అన్నారు.

చ. పరమ సుఖంబుఁ జెంది యతిభాస్పదులై విహారించు నీదు సో
దరు లగు కర్మ ముఖ్యుల ముదం బెసలారఁగఁ జూచె టీ మహా
త్తుర బహు సౌఖ్యానిర్భుల పదంబున బిష్ట విహార లీలలం
బరఁగెద వేల? యిం కిచట బాంధవరక్కక! రమ్యుచెచ్చెరన్.’

51

ప్రతిపదార్థం: బంధవరక్కక!= బంధువులను రక్షించే స్వభావమున్న ధర్మరాజు!; పరమసుఖంబున్+చెంది= స్వర్గసుఖాన్ని అనుభవిస్తూ; అతిభాస్పదులు+ఱ= మిక్కిలి ప్రకాశించువారై; విహారించు= విహారిస్తున్న; నీదు సోదరులు+లగు= నీ సోదరులయిన; కర్మముఖ్యులన్= కర్మాదులను; మాదుంబు= సంతోషం; ఎసలారఁగన్= అతిశయించగా; చూచెదు= చూద్దువుగానీ; నిర్మలపదంబునన్= నిర్మలమైన స్థానంలో; దివ్య= దివ్యాలైన; విహారలీలన్= విహార లీలలలో; పరఁగెదవు= ఒప్పుతావు (ప్రకాశిస్తావు); ఇంకన్= ఇంకా; ఇచట= ఇక్కడ ఉండటం; ఏల?= ఎందుకు?; చెచ్చెరన్= శీఘ్రంగా; రమ్యు= రా! (వెళ్ళుదాం పద).

తాత్పర్యం: బంధురక్కక! స్వర్గసుఖాన్ని అనుభవిస్తూ మిక్కిలి ప్రకాశిస్తున్న నీ సోదరులైన కర్మాదులను సంతోషం అతిశయించగా చూద్దువుగానీ ఈ మహాత్తర బహు సౌఖ్యాలతో ఒప్పిన నిర్మలస్థానంతో దివ్య విహారంలో నీవుకూడా ప్రకాశిస్తావు. ఇంకా ఇక్కడ ఉండటం ఎందుకు? వెంటనే వెళ్ళుదాం పద!

విశేషం: శ్రీరాముడిని గురించి ‘రక్షితా స్వస్య ధర్మస్య - స్వజనస్య చ రక్షితా’ అని చెప్పారు. శ్రీరాముడు స్వధర్మాన్ని రక్షించాడు. స్వజనులను రక్షించాడు. సరిగా ఈ అర్థంలోనే ధర్మరాజుకూడా బంధురక్కముడయ్యాడు. ధర్మరాజే లేకపోతే పాండవపక్షమే లేదు. స్వర్గానికి వెళ్ళికూడా బంధువుల గురించి పరితపించిన ధర్మరాజులో స్వజనరక్షణబుట్టి అపరిమితంగా ఉన్నది.

ధర్మజుఁ దాకాశగంగావగాపంబుఁ జేసి దేవభావంబుఁ నొందుట (సం.18-3-40)

సీ. అని పల్ని ధర్ముఁ డత్తనయునిఁ దోడ్జైనిఁ, యయ్యందఱును దోడ నరుగుదేర నాకాశ గంగ యుపాంతమునకుఁ బోవ, నప్పుళ్ళనది నమ్మపోనుభార్తుఁ
డార్య సంస్కృతవ వాక్యంబులు చెలగ భ, వ్యస్తానమంగళ మాచలించి
మానుష తనువు నమ్మాత్తన విడిచి బి, వ్యం బగు మహితదేహంబు దాల్చి

తే. వైరమత్సర స్నేహం సంవాసలోల్ప, గర్వశోకాదులైన హృదత వికార
ములఁ దొఱంగి నిర్మామత్సమున వెలుంగు, పావకుడుఐలే శోభిల్లేఁ బోరవేంద్ర!

52

ప్రతిపదార్థం: పోరవ+ఇంద్రు= రాజు; అని పల్ని= అని చెప్పినవాడై; ధర్ముడు= యమధర్మరాజు; ఆ+తనయునిన్= ఆ కుమారుడిని (ధర్మజుడిని); తోడ్జైని= వెంటబెట్టుకొని; ఆ+లందఱునున్= వారందరూ; తోడ్ను+అరుగుదేరన్= వెంట రాగా; ఆకాశగంగా+ ఉపాంతమునకున్= ఆకాశగంగ సమీపానికి; పోవన్= వెళ్లగా; ఆ+పుణ్యానదిలో= ఆ పుణ్యానదిలో; ఆ+మహానుభావుఁ
డు= ధర్మరాజు; ఆర్య= పెద్దల; సంస్కృతవ వాక్యంబులు= ప్రశంసావాక్యాలు; చెలగన్= అతిశయించగా; భవ్య= శుభప్రదమైన;
స్నానమంగళము= మంగళస్నానాన్ని; ఆచరించి= చేసి; మానుషతనువున్= మనష్యదేహాన్ని; ఆ+మాత్రన్+అ= ఆ క్షణాంలోనే;
విడిచి= వదలిపెట్టి; దివ్యంబు+అగు= దివ్యమైన; మహిత= పూణ్యా; దేహంబున్= శరీరాన్ని; తాల్చి= ధరించి; వైరం= వైరం;
మత్సురం= మాత్సుర్యం; స్నేహ= స్నేహం; సంవాస= సహవాసం; లోల్య= చంచలత్వం; గర్వ= గర్వం; శోక+అదులు+ఖన= శోకం
మొదలైన; హృద్య+గత= హృదయంలోని; వికారములన్+తొఱగి= వికారాలను పోగొట్టుకొని; నిర్మామత్సమునన్= పొగలేకుండా
(ఉజ్జ్వలంగా); వెలుంగు= ప్రకాశించే; పావకుడున్+పోలెన్= అగ్నిదేవుడివలె; శోభిల్లున్= ఒప్పాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయ మహారాజా! ఇట్లా చెప్పి యమధర్మరాజు తన కుమారుడిని తోడ్జైని వారందరూ తోడు
రాగా ఆకాశగంగ సమీపానికి వెళ్లాడు. ఆ పుణ్యానదిలో ఆ మహానుభావుడు పెద్దల సంస్కృతులు అతిశయించగా
శుభప్రదమైన మంగళస్నానం చేశడు. ఆ క్షణాంలోనే మానుషదేహాన్ని వదలిపెట్టి దివ్యమైన పూజ్యదేహాన్ని పొందాడు.
అంతటితో అతడి హృదయంలో ఉన్న వైరం, మాత్సుర్యం, స్నేహం, సహవాసం, చంచలత్వం, గర్వం, దుఃఖం మొదలైన
మనష్య సహజాలైన మనోవికారాలాన్ని మాయమయ్యాయి. అప్పడు ధర్మరాజు పొగలేని అగ్నిదేవుడివలె మహాజ్యలంగా
ప్రకాశించాడు.

విశేషం: ‘దివ్య’ మంటే తేజోరూపమైన అని అర్థం. ఇంతకుమునుపే వివరించినట్లు వైరాది భావాలాన్ని ధర్మరాజు దేహాన్ని
అశ్రయించి ఉండినందువలన ఆ దేహాన్ని వదలగానే అవి కూడా నశించాయి. తేజోరూపంలో ధర్మరాజు దివ్యత్వాన్ని పొందాడు.
అలం : ఉపమ.

వ. ఇవ్విధంబున నొప్పి మీ తాత ధర్మనందనుండు బృందారక నాయక నారదాధ్యదార పురుషుల నభి
నందించుచు ధర్ముండును దారును దో నరుగుదేర బిష్ణుశక్తి నటుఁ జని మనోహారం బయిన యొక్కయేడ.53

పతిపదార్థం: శః+విధంబునన్= శః విధంగా; ఒప్పి= ప్రకాశించి; మీ తాత= మీ తాతగారైన (పరీక్షితు పెద్దతండ్రి కాబట్టి
తాత); ధర్మనందనుండు= ధర్మరాజు; బృందారక నాయక= ఇంద్ర; నారద+అది+ఉదార+పురుషులన్= నారదుడు మొదలైన

మహానీయులను; ఆభినందించుచున్= ప్రస్తుతిస్తూ; ధర్మండును= యమధర్మరాజు; తారును= వారూ; తోన్+అరుగుదేరన్= తోడురాగా; దివ్యశక్తిన్= దివ్యశక్తితో; అటన్+చని= ముందుకు వెళ్లి; మనోహరంబు+అయిన= మనోహరమైన; ఒక్క+ఎడన్= ఒక చోట.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ప్రకాశించే మీ తాతగారైన ధర్మరాజు ఇంద్రుడిని, నారదాది మహర్షులను ప్రస్తుతిస్తూ యమధర్మరాజు, వారు తోడురాగా దివ్యశక్తితో ముందుకు వెళ్లి అక్కడ మనోహరమైన ఒక చోట. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

- సీ.** విస్మృత ధ్వమారత్న వితతి కనత్థను | కాత్థకం బయిన మహాసనమున
దేహిప్యమాన మై దివ్యావయవచీధి , తి ప్రతానం బెల్ల దిశల వెలుగు
జక్కగదాధ్యప్రసంతతి సుజ్ఞలా , త్వంత సుందర పురుషాకృతులును
జారుహోళ స్ఫుర్తి సమవేత నిజరూప , ములు గళ్లి భక్తిమై బలసి కొలువు
- తే.** దనదు చూడ్చికి నెంతయుఁ దగు లోనల్లి ; మున్న చూచిన యట్లగుమూర్తి యొప్ప
నరుడు కేవల సవినయ పరత వెలుగు , బోలుచు నారాయణునిఁ గాంచే భూపవర్య!

54

ప్రతిపదార్థం: భూపవర్యీ= రాజోత్మా! జనమేజయ మహరోజా!; విస్మృతత్త్వం= ప్రకాశిస్తున్న; బహురత్న వితతి= బహురత్న సముదయంతో; కనత్తు= వెలుగుతున్న; కనక+అత్మకంబు+అయిన= బంగారుమయమైన; మహాసనమునన్= సింహసనంలో; దేహిప్యమానమైన= మిక్కిలిగా ప్రకాశిస్తున్న; దివ్య+అవయవ దీధితి ప్రతానంబు= దివ్యమైన అవయవాలకాంతి విశ్వతి; ఎల్లదిశలన్= అన్ని దిశలలోనూ; వెలుగున్= విశ్వరించగా; చక్ర గదా+అది అప్రసంతతి= చక్రం, గద మొదలైన అస్తి సమూహం; ఉత్తోజ్యల= మిక్కిలి ప్రకాశిస్తున్న; అతి+అంత= మిక్కిలి; సుందర పురుష+ఆకృతులును= సుందరమైన పురుష రూపాలూ; చారు= అందమైన; చూఛిస్థలీ= కిరీటాలతో; సమవేత= కూడిన; నిజరూపములున్= స్వస్వరూపాలూ; కల్పి= కలిగి; భక్తిమైన్= భక్తితో; బలసి= అతిశయించి; కొలువన్= కొలువగా; తనదు చూడ్చికిన్= తన చూపునకు; ఎంతయున్= ఎంతో; తగులు= ఆసక్తి; ఒనర్చి= కూర్చి; మున్న= మునుపు; చూచిన+అట్లు+అగు+ మూర్తి= చూచినట్లే ఉన్న ఆకారం; ఒప్పన్= శోభించగా; నరుడు= అర్జునుడు; కేవల= స్వచ్ఛంగా; సవినయపరతన్= వినయపరత్యంతో; వెలుగున్= ప్రకాశించగా; పాలుచు= ఒప్పుతున్న; నారాయణునిన్= శ్రీమన్నారాయణమూర్తిని; కాంచెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: ప్రకాశిస్తున్న బహురత్న సముదయంతో వెలుగుతున్న బంగారు సింహసనంలో ప్రకాశిస్తున్న దివ్యమైన అవయవాల కాంతి దిశలన్నిటా విశ్వరించగా, శంఖ, చక్ర, గదాయుధాలు మిక్కిలి సుందర పురుషాకృతులతో, అందమైన కిరీటాలు కలిగి తమ రూపాలతో అతిభక్తితో కొలుస్తుండగా, తన నేత్రాలకు మిక్కిలి సాంపును కూర్చి, మునుపు చూచినట్లే ఉన్న ఆకారంతో సమీపంలో నరుడు (అర్జునుడు) స్వచ్ఛమైన వినయంతో సమస్కరిస్తుండగా ఒప్పుతున్న శ్రీమన్నారాయణమూర్తిని ధర్మరాజు చూచాడు.

విశేషం: నారాయణుడున్నచోట నరుడుంటాడు. నరనారాయణుల ప్రసక్తి పూర్వపర్యాలలో వచ్చింది. చక్రగదాద్యముధాలు పురుషరూపాలలో ఉంటాయని మంత్రస్వరణాచేత ఆయుధరూపాలను పాందుతాయని అర్థం. కనుక వీటిని తిక్కనగారు ‘అప్రా’లని పిలుస్తున్నారు.

చ. కని నుచి నమ్మహిత్యు డధిక ప్రమదంబు వహించే: నొండెడం
గసుగొనియెం జ్ఞయం బెసగు గౌరవవంశవరేణ్య! దీప్తి ధా
ముని రవిపంక్తిలోను బదుమూడవ ముఖ్యాలై వెలుంగుచుండు గ
ర్షుని మతి భీమసేనుని మరుద్భుజ మధ్యగతత్వ శోభితున్.

55

ప్రతిపదార్థం: కని= చూచి; ఆ+మహాత్ముడు= మహాత్ముడైన ఆ ధర్మరాజు; మదిన్= హృదయంలో; అధిక ప్రమదంబున్= మిక్కిలి సంతోషం; వహించేన్= పొందాడు; కౌరవవంశవరేణ్యు= ఓ జనమేజయ మహారాజు!; ఒండెడన్= మరోవైపు; ప్రియంబు+ఎనుగున్= గ్రేమ అతిశయించగా; దీప్తిధాముని= కాంతికి నెలవుగా; రవిపంక్తిలోన్= సూర్య సమూహంలో; పదుమూడవముఖ్యాలై= పదమూడవవాడుగా; వెలుంగుమన్+ఉండన్= ప్రకాశిస్తున్న; కర్మన్= కర్మడైని; మరుత్తు+గణ= మరుద్భుజాల; మధ్యగతత్వశోభితున్= నడుమ ప్రకాశిస్తున్న; భీమునిన్= భీముడిని; కమంగొనియెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా చూచి ధర్మరాజు తన హృదయంలో మిక్కిలిగా సంతోషించాడు. మరోవైపు గ్రేమ అతిశయించగా, కాంతికి నెలవుగా సూర్యసమూహంలో పదమూడవవాడుగా శోభిస్తున్న కర్మడైని, మరుద్భుజాలనడుమ ప్రకాశిస్తున్న భీముడిని కూడా చూచాడు.

విశేషం: ద్వాదశ - ఆదిత్య మండలాలున్నాయి. ఈ పండిండింటికి తోడుగా పదమూడవస్తానంలో కర్మడు ప్రకాశిస్తున్నాడట! సప్త మరుద్భేవతలున్నారు. వారినడుమ భీముడు శోభిస్తున్నాడు.

తే. అంగముల భంగి తొల్లింటి యట్ల ర్యై య, మాన తేజీవిరాజితు లైన వాలిం
గనియె నశ్శీసమీపవర్తనులఁ దత్తు, మానమూర్ఖుల వీక్షించే మాల్చిసుతుల.

56

ప్రతిపదార్థం: అంగములభంగి= ఆకారాలరీతి; తొల్లింటియట్ల+ఐ= మునుపటివలె ఉండి; అనూన= అధికమైన; తేజో విరాజితులు+ ఐనవారిన్= తేజంతో ప్రకాశిస్తున్న; అశ్విసమీపవర్తనులన్= అశ్వినీదేవతల సమీపంలో ఉన్నవారూ; తద్రీ+సమాన మూర్ఖులన్= వారితో సమానమైన రూపాలు కలవారు అయిన; మాద్రిసుతులన్= మాద్రికుమారులైన నకుల సహదేవులను; కనియెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: ఆకారాల రీతి మునుపటివలె ఉండగా తేజంతో ప్రకాశిస్తూ అశ్వినీదేవతల సమీపంలో వారితో సమానమైన రూపాలతో ఒప్పుతున్న నకుల సహదేవులను కూడా చూచాడు.

చ. ఉదిత రవిచ్ఛావిం దరుణి నుత్పలగంధి నుదాత్తమూలై ద్రో
పబి నచిటిట్లనుం దన ప్రభన్ వెలుగొందగు జేయుదాని న
వ్యాధితయశుండు చూచి నుది విష్ణుయశుండగ నిందుతోడ ని
మ్ముదవతి యెవ్వు? రార్యజనమాస్యచలత్తు! యెఱుంగు జైప్పువే:

57

ప్రతిపదార్థం: ఉదిత= ఉదయించిన; రవిచ్ఛావిన్= సూర్యకాంతితో (ప్రకాశించే); తరుణిన్= ప్రీని; ఉదాత్తమూలైన్= గంభీరమైన ఆకృతి కలిగినదానిని; అవోటు+ఎల్లనున్= ఆ ప్రదేశమంతటా; తన ప్రభన్= తన దివ్యకాంతిని; వెలుగు+బందగున్+చేయుదానిన్= ప్రకాశింపచేస్తున్న దానిని; ద్రోపదిన్= ద్రోపదిని; ఆ+విదితయశుండు= (ప్రభ్యాత కీర్తి అయిన) ధర్మరాజు; చూచి; నుది= హృదయం;

ఏస్క్రూయలుము+అందగన్= ఆశ్చర్యాన్ని పొందగా; ఇంద్రుతోడన్= ఇంద్రుడితో; ఆర్యజనమాన్యచరిత్ర! = ఆర్య జనులచేత పూజించబడే ఓ ఇంద్రా!; ఈ+మదవతి= ఈ ట్రై; ఎవరు= ఎవరు; ఎఱుంగన్+చెప్పువే= తెలియ జెప్పుము.

తాత్పర్యం: ఉదయించిన సూర్యకాంతితో ప్రకాశిస్తూ గంభీరమైన ఆకృతి కలిగి, ఆ చోటును తన దివ్య ప్రకాశంతో వెలుగజేస్తూ ఉన్న ద్రోషది మహాసతిని చూచి ఆశ్చర్యమగ్నిట్టే, ఎవరో పోల్చుకొనలేక మహేంద్రుడిని ఇట్లా అడిగాడు. ‘స్వామీ! ఈ ట్రై ఎవరు? నాకు దయచేసి చెప్పండి.’

విశేషం: తిక్కన అందరిని పోల్చుకొనగలిగిన ధర్మరాజు ద్రోషదిని ఎందుకు గుర్తించలే? దన్న సంశయానికి తరువాతి పర్వంలో సమాధానమున్నది. ద్రోషది అవతారరహస్యం ఈ పద్యంలో ఉన్నది.

ఇంద్రుడు ధర్మజనకు దేవత్వంబు నొందిన స్వజనంబులు జాపి చెప్పటి (పం.18-4-9)

సీ. అనవుడు నతనితో నాతఁ 'డీ' భామ ము, హాలక్కీ ద్రోషది' యనగఁ ద్రుపదు

నికిఁ గూతురై యయోనిప్రభవం బగు, మానుషరూపంబు మహితలీల

ముగఁ దాఖ్యి భవదనుభూతి సెల్లించె గొ, లీశ్వరు నాజ్ఞ వహించి వచ్చే'

సని చెప్పి, యల్ల రమ్యాకృతు లేపురు, గంధర్వవరులు నిక్షమలనయన

తే. యందు మీకు జన్మించిన యక్కుమారు: లల్లవాడె మీ తండ్రికి నగ్జుండు

ప్రకట గంధర్వపతి ధృతరాష్ట్రనాముఁ, డిందు నతఁ' డంచుఁ జాపి నరేంద్రముఖ్య!

58

ప్రతిపదార్థం: నర+ఇంద్రముఖ్య!= ఒ జనమేజయుమహోరాజా!; అనవుడున్= అని ధర్మరాజు అడుగగా; అతఁడు= ఇంద్రుడు; అతనితోన్= ధర్మరాజుతో (ఇట్లా అన్నాడు); ఈ భామ= ఈ ట్రై; మహాలష్ట్రి= శ్రీమహాలష్ట్రి; ద్రోషది+అనగన్= ద్రోషది అనే పేరుతో; ద్రుపదునికిన్+కూతురు+ఇ= ద్రుపదుడి కూతురుగా; అయోనిప్రభవంబు+అగు= అయోనిజగా; మానుషరూపంబున్= మనష్యరూపాన్ని; మహితలీలముగన్+తాల్మి= ఉదాత్త లీలతో ధరించి; భవత్+అనుభూతిన్+చెల్లించెన్= నీకు సంతోషం కలిగించింది; గారీ+ఈశ్వరు+ఆజ్ఞ= ఈశ్వరుడి ఆజ్ఞను; వహించి వచ్చేన్= పాలించి అవతరించింది; అని చెప్పి; అల్ల= అదిగో అక్కడున్నవారు; రమ్య+అకృతులు= అందమైన రూపాలు కలవారు; ఏవురు= ఐదుగురు; గంధర్వవరులున్= గంధర్వ శ్రేష్ఠులు; ఈ+కమలనయన+అందున్= కమలములవంటి కన్నలు గల ఈ ద్రోషదియందు; మీకన్= మీకు; జన్మించిన= పుట్టిన; ఆ+కుమారులు= ఉపసాండవులు; ఇందున్= పీరిలో; అతఁడు= అతడే అల్లవాడె= అదిగో ఆయనే; మీ తండ్రికిన్+ అగ్రజాండు= మీ నాయనకు అన్న; ప్రకట గంధర్వపతి= ప్రసిద్ధుడైన గంధర్వనాయకుడు; ధృతరాష్ట్రనాముఁడు= ధృతరాష్ట్రుడని పేరు కలవాడు; అంచన్= అంటూ; చూపేన్= కనబరిచాడు.

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు అడుగగా ఇంద్రు డిట్లా అన్నాడు. ‘నాయనా! ఈమె శ్రీమహాలష్ట్రి. ద్రోషది అనే పేరుతో ద్రుపదుడి ఇంట అయోనిజగా మానుషరూపాన్ని లీలగా పొందిన పాధ్య. మీకు సర్వసుభానుభవాన్ని కలిగించింది. మహేశ్వరుడి ఆజ్ఞతో ఈమె అవతరించింది. అదిగో అక్కడున్న ఐదుగురు గంధర్వశ్రేష్ఠులు ఈమెవల్ల మీకు కలిగిన ఉపసాండవులు. మరి అక్కడ కనిపిస్తున్నవాడే ప్రభ్యాతుడైన గంధర్వనాయకుడు ధృతరాష్ట్రుడు. మీ పెదతండ్రి’ అంటూ వారిని చూపాడు.

విశేషం: ఆదిపర్యంలో ఉన్న పంచేంద్రోపాఖ్యానాన్ని ఒకసారి స్మరించుకొని ఈశ్వరుడి అనుజ్ఞతో 'ఇంద్రసేన' ద్రోపదిగా అవతరించినవడన్న విషయాన్ని ఇక్కడ అనుసంధించుకొనాలి. 'శ్రీమహాలక్ష్మీ' అన్న భావన ఏమిటి? అమె పాండవుల శౌర్యలక్ష్మీ, విజయలక్ష్మీ కూడా. ఇది కథద్వారా మనకు తెలిసే అంశం. ఇచ్చాళ్చూన క్రియా రూపమైన 'శక్తి' కూడా భారతయుద్ధానికి ద్రోపదే. అట్లా ఆమెలో 'శ్రీ' తత్త్వమున్నది. ఒకవిధంగా 'శ్రీయన, గౌరినాయిరఁగు' - అని విరాటపర్యాదిలో తిక్కనగారు స్తుతించిన దేవితత్త్వం ద్రోపది. అందుకే వైదికధ్యాయిత'కు మహా ఇష్టమైన పరతత్త్వ లక్షణం ఆమెలో ఉన్నది. అదే 'ధర్మ' పరిరక్షణ రూపమైన పాండవుల్నిత్తుం.

మానవులు యోనిజాలు - తల్లిగర్భంనుంచి బయపడతారు కాబట్టి. కానీ, అవతారమూర్తులు అయోనిజాలు. పాండవులందరూ మాతృగర్భసంజాతులే. శ్రీకృష్ణుడు కూడా దేవకీ గర్భంలోనే పుట్టాడు. ఒక ద్రౌపదిమాత్రమే ‘అయోనిజ’గా అవతరించింది. అందుకే లీలావతారమనటం.

ఆనుభూతిని చెల్లించటం - పత్రిగా వారి వారికి కావలసిన అనుభూతులను అందించిందని వాచ్యార్థం. మీ వాంఛలను మహాపత్రివ్రతగా సఫలంచేసిందని తాత్క్షీకార్త్రం. ఇట్లా ద్రోషాది అవతారరహస్యం ఈ పద్యంలో వివరించబడింది.

v. ఇట్లు ద్రౌపది ద్రౌపదీయాంజకేయుల తెఱం గెణ్ణింగించి, వెండియు నాఖండలుండు పాండవార్జునకు గర్భం జాపి 'భవదుర్జుండు సూర్యునపరశతీరంబు కొంతేయుండయి రాథేయుండనం బరగినవాడు సుమయ్యి! చూడు' మని పలికి, సిద్ధ సాధ్య విశ్వదేవగణంబులతో నున్నవారు తత్త్వదంశప్రభూతు లయి వానుదేవానుచరణ పరాయణులగుచు వల్లంచిన సాత్మకి కృతపర్వతి యాదవుల నాలోకింపుము.' 59

59

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఇట్లా; ద్రోపదీ= ద్రోపది; ద్రోపదేయ= ద్రోపది కుమారుల; ఆంబికేయుల= ధృతరాష్ట్రుడి; తెఱంగు+ఎణింగించి= పుట్టుకను తెలిపి; వెండియున్= మరలా; అఖండలుండు= ఇంద్రుడు; పాండవ+అగ్రజునకున్= ధర్మరాజురు; కర్ణున్+చూపి= కర్ణుడిని చూపి; భవత్త+అగ్రజుండు= మీ అన్న; సూర్యు+అపరశరీరంబు= సూర్యుడి మరొరూపం; కౌంతేయుండు+అయి= కుంతీ కుమారుడుగా పుట్టి; రాథేయుండు+అనన్= రాథా కుమారుడుగా; పరగినవాఁడు= ప్రసిద్ధినొందినవాడు; సుమ్ము! = సుమ్మా!; చూడుము+ అని పల్చి= చూడుమనిచెప్పి; (ఇట్లా అన్నాడు); సిద్ధ= సిద్ధుల; సాధ్య= సాధ్యుల; విష్ణేవేగుణంబులతోన్+ఉన్నవారు= విష్ణేదేవ సమూహాలతో కనిపిస్తున్నవారు; తత్త్వం+అంశ+ప్రభాతులు+అయి= ఆయా అంశలతోపుట్టి; వాసుదేవ+అనుచరణ+ పరాయణలు+ అగుచున్= శ్రీకృష్ణుడి సాహచర్య నిరతులై; వర్తించిన= ప్రవర్తించిన; సాత్యకి; కృతవర్గు+అది= కృతవర్గు మొదలైన; యాదవులన్= యదువీరులను; ఆలోకింపుము= చూడుము.

తాత్పర్యం: ఇట్లా ద్రోషది ఉపపాండవులు, ధృతరాష్ట్రుల తీరును వివరించి, ఇంద్రుడు ధర్మరాజుతో 'అదిగో' మీ అన్న కర్ణుడు. సూర్యుడి మరోరూపమే కుంతీ కుమారుడుగా పుట్టి రాథాతనయుడుగా పేరు పొందాడు సుమా! అక్కడ చూడుము' అంటూ సిద్ధ సాధ్య విశ్వదేవ సమూహాలతో కనిపిస్తున్నవారు, ఆయా అంశలతో పుట్టి శ్రీకృష్ణుడి సహచరులుగా ప్రవర్తించిన సాత్మకి కృతవర్యాది యుదువిరులు! వారి నందరినీ చూడుము.' (అని వారిని చూపించాడు).

క. అని చెప్పి చూపి 'యభము' న్యూనిస్ జూచితె చంట్రు భంగి నుజ్జల కాంతిం ధనరెడ్యు దదుంశజాతుం | దన్నాను ధతిశాబి వీడె' యంచుం జూపెన్.

60

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి; చూపి= వారిని చూపించి (ఇట్లా అన్నాడు); అభిమన్యనివ్వున్నాడు= అభిమన్యడిని; చూచితె= చూచావా; చందుబంగిన్= చందుడినవలె; ఉజ్జల కాంతిన్= మిక్కిలి ప్రకాశిస్తున్న కాంతితో; తనరదున్= ఒప్పుతున్నాడు; తద్ద+అంశాతుండు=

ఆ చంద్రాంశతో పుట్టినవాడు; అనూన= మిక్కిలి; ధృతిశాలి= బలశాలి; వీఁడె= ఇదిగో చూడుము; అంచన్= అంటూ; చూపెన్= చూపాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి వారిని చూపించి ఇట్లా అన్నాడు. ‘అభిమన్యుడిని చూచావా! చంద్రుడివలె మిక్కిలి ప్రకాశిస్తున్న కాంతితో ఒప్పుతున్నాడు. ఆ చంద్రాంశతోనే పుట్టిన ఇతడు మిక్కిలి బలశాలి. ఇదిగో చూడుము’ అంటూ చూపాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

శ. చూపి తదనంతరం బమ్మపోత్తునితోడు.

61

తాత్పర్యం: తరువాత ఆ మహాత్ముడితో. (తరువాతి పద్యంతో అన్నయం)

అ. ‘పాండురాజు వీఁడె బహురత్న ఖచిత వి, మాన మెక్కిగొంతి మాటి తన యు పాంత భాగమున సుఖాసీనలుగ నాదు, వలను వచ్చుచున్నవాడు గంటె.

62

ప్రతిపదార్థం: పాండురాజు= మీ తండ్రి పాండుమహారాజు; వీఁడె= ఇతడే; బహురత్న ఖచిత= మిక్కుటంగా రత్నాలు పొదిగిన; విమానము+ఎక్కి= విమానాన్ని అధిరోహించి; గొంతి, మాట్రి= కుంతి, మాట్రి; తన= తనయొక్క; ఉపాంత భాగమునన్= సమీపంలో; సుఖా+ఆసీనలుగన్= సుఖంగా కూర్చుని ఉండగా; నాదువలను= నా వైపు; వచ్చుచున్నవాడు= వస్తున్నాడు; కంటే!= చూస్తున్నావా!

తాత్పర్యం: మీ తండ్రి పాండురాజు ఇతడే. మిక్కుటంగా రత్నాలు పొదిగిన దివ్య విమానాలు ఎక్కి కుంతి, మాట్రి దేవులు తన సమీపంలో సుఖంగా ఆసీనలు కాగా నా వైపు వస్తున్నాడు చూస్తున్నావా!

క. అదె భీమ్ముడు వసువుల కడ్చ, గదిసి యెలమి నున్నవాడు కంటే! ద్రోణింపం డిది బిబిజగురుని పాలఁ బ్రు, మద మెసఁగ వసించినాడు మాన్యచరిత్రా!

63

ప్రతిపదార్థం: అదె= అదిగో అక్కడ; భీమ్ముడు= భీమ్ముడు; వసువులకడన్= అష్టవసువుల వద్ద; కదిసి= చేరి; ఎలమిన్= ఆనందంగా; ఉన్నవాడు= ఉన్నాడు; దివిజ గురుని పాలన్= బృహస్పతి సమీపంలో; ద్రోణింపు= ద్రోణింపు; ప్రమదము+ఎసఁగన్= సంతోషం అతిశయించగా; వసించినాడు= నిలిచాడు; మాన్యచరిత్రా!= ఓ ధర్మరాజు!; కంటే?= చూచావా?

తాత్పర్యం: అదిగో అక్కడ భీమ్ముడు వసువులవద్ద చేరి ఆనందంగా ఉన్నాడు. బృహస్పతి సమీపంలో ద్రోణిడు సంతోషంగా నిలిచాడు. చూచావా?

శ. అని పలుకుచుఁ జూపి, గంధర్వ యక్క గుహ్యక గణంబులలో ద్రుపద విరాటులను, దచీయానుజ తనుజ వర్గంబులనుం, దక్కనుం గలుగు కేకయ పాండ్యపుభృతి నానా దేశాధీశులను వేఱువేఱం జెప్పుచుఁ జూపుచు ‘భవచీయం బగు సమరంబునం బలిత్యక్త శరీరు లయి యుత్తమలోకంబులు వడసి యున్నవారల నవలో కింపు’ మని చెప్పేననిన విని జనమేజయుండు వైశంపాయనుతో మునీంత్రా! యిప్పుడు నీ చెప్పిన సుయోధన

శకుని సైంధవులును గర్జుండును గర్జకుమారులును వెండియుంగల తత్త్వాంశుపతులును ఘుటోత్థచాయు లయిన పాండవులవారును నీ చెప్పిన సకల జనంబులు నాకలోకంబున నెప్పుడు నుండుండురో? యట్టుంగాక కొంతకాలంబు నిలిచి క్రముల మనుష్యాది జస్తుంబుల నొందుటకై యరుగుదెంతురో? యిత్తెఱంగు విసవలతుం జెప్పవే? యని యడిగిన నమ్మునిపతి యమ్మునుజపతితో నిట్టునియే.

64

ప్రతిపదార్థం: అని పలుకుచున్= అని అడుగుతూ; చూపి= వారిని చూపించి; గంధర్వ యజ్ఞ గుహ్యాక గణంబులలోన్= గంధర్వులు, యద్దులు, గుహ్యాకులు వీరి గణాలలో; ద్రుపద= ద్రుపదుడిని; విరాటులను= విరాటుడిని; తదీయ+అనుజ= వారి తమ్ములు; తనుజ= కుమారులు; వర్ధంబులనున్= సమూహాలను; తక్కునున్+కలుగు= మిగిలిన; కేకయ= కేకయులు; పాండ్య= పాండ్యులు; ప్రభృతి= మొదలైన; నానాదేశాధిషులనున్= అనేక దేశాధిషతులను; వేఱువేఱన్= వేరు వేరుగా; చెప్పుచున్= విపరిస్తూ; చూపుచున్= చూపిస్తూ; భవదీయంబు+అగు= నీ; సమరంబునున్= యుద్ధంలో; పరిత్యక్త= వదలిన; శరీరులు+అయి= శరీరాలు కలవారై; ఉత్తమలోకంబులు+ పడసి+ఉన్నవారలన్= పుణ్యాలోకాలను పాంది ఉన్నవారిని; అవలోకింపుము+అని= చూడుము అని; చెప్పున్+అనినున్= చెప్పుడు అని చెప్పగా; విని= విన్నవాడై; జనమేజయుండు= జనమేజయుడు; వైశంపాయనుతోన్= వైశంపాయన మహర్షితో; మునీంద్రా!= మునీశ్వరా!; ఇప్పుడు= ఇంతవరకు; నీ చెప్పిన= నీవు చెప్పిన; సుయోధన= దుర్యోధనుడు; శకుని= శకుని; సైంధవులును= సైంధవుడూ; కర్ణుండును= కర్ణుడూ; కర్ణకుమారులును= కర్ణుడి కొడుకులు; వెండియున్+కల= ఇంకా మిగిలిన; తత్త్వాంశుపతులును= కౌరవపక్షంలోని రాజులు; ఘుటోత్ప్రాచాదులు+ఐన= ఘుటోత్ప్రాచుడు మొదలైన; పాండవులవారును= పాండవపక్షంలోనివారు; నీ చెప్పిన= నీవు ఇంతవరకూ చెప్పిన; సకల జనంబులన్= జనులందరూ; నాకలోకంబునున్= స్వర్గలోకంలో; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడూ; ఉండుడురో= ఉంటారో; అట్లున్+కాక= అట్లా కాకుండా; కొంతకాలంబు నిలిచి= కొంతకాలం ఉండి; క్రమ్ముతున్= మరలా; మనుష్య+అది జన్ముంబులన్= మనుష్యాది జన్మాలు; ఒందుటకై = పాండులనికి; అరుగుదెంతురో= తిరిగి వస్తారో; ఈ+తెఱంగు= ఈ విషయం; విన్ వలతున్= వినాలని ఉన్నది; చెప్పవే+అని+అడిగినున్= చెప్పుము అని అడుగగా; ఆ+మునిపతి= ఆ మునిశ్రేష్టుడు; ఆ+మనజపతితోన్= ఆ రాజుతో; ఇట్లు+అనియున్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని అడుగుతూ వారిని చూపి గంధర్వ యజ్ఞ గుహ్యాక సమూహాలలో ఉన్న ద్రుపదుడిని, విరాటుడిని, వారి తమ్ములను, వారి కొడుకులను, మిగిలిన కేకయ పాండ్యాది నానా రాజులను వేరువేరుగా విపరిస్తూ చూపిస్తూ ఇంద్రుడు ‘ధర్మరాజా! నీవు చేసిన యుద్ధంలో శరీరాలు వదలి పుణ్యాలోకాలను పాంది ఉన్నవారిని చూడుము’ అని చెప్పాడని వైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో చెప్పాడు. అప్పుడు జనమేజయుడు ‘ఓ మునీశ్వరా! ఇంతవరకు నీవు చెప్పిన దుర్యోధన శుని సైంధవులు, కర్ణుడు, అతడి కుమారులు ఇంకా మిగిలిన కౌరవపక్షంలోని రాజులు, ఘుటోత్ప్రాచుడు మొదలైన పాండవపక్షంలోనివారు. నీవు ఇంతవరకు చెప్పిన జనులందరూ స్వర్గలోకంలో శాశ్వతంగా అట్లాగే ఉంటారా? లేక కొంతకాలం ఉండి మళ్ళీ మనుష్యాది జన్మలు ఎత్తటానికి తిరిగి వస్తారా! ఈ విషయం వినాలని నాకు కుతూహలంగా ఉన్నది. దయతో చెప్పుము’ అని అడుగగా ఆ మునిశ్రేష్టుడు ఆ రాజుతో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. ‘కురువర! యిచి దేవగుహ్యంబు మునివరుఁ, దైన వేదవ్యాసుఁ డతుల కరుణఁ
జెప్పినయబి నీకుఁ జెప్పేద సమవధా , నంబుతో వినుము ‘సనత్సుమారుఁ
గలసే బ్రద్యమ్ముఁ డన్నులకు దురాసదం , బయిన కుబేర లోకానుభవము
ధృతరాష్ట్రుఁ డొందెను సతియుఁ దానును నింద్రు , భవనంబునన నిల్చే, బాండుస్థపతి

తే. యంద్రు లిరుపురుఁ దీ నెల్వ నమ్మతకరునిఁ, గూడె నభిమన్ముఁ, డనిమిషగురుని నొందే
దత్తతీకాశుఁ దయిన కోదండగురుఁడు, ద్వాపరాత్మకుం దయ్యే గాంధారవిభుఁడు.

65

ప్రతిపదార్థం: కురువరు!= ఓ జనమేజయా!; ఇది దేవగుహ్యంబు= ఇది దేవరహస్యం; మునివరుఁడు+ఐన= మునిలైష్టుడైన; వేదవ్యాసుఁడు= వేదవ్యాసమహర్షి; అతులకరుణున్= సాటిలేని దయతో; చెప్పిన+అది= చెప్పిన విషయ మిది; నీకున్+చెప్పెదన్= నీను చెప్పుతాను; సమవధానంబుతోన్= ఏకాగ్రతతో; వినము; ప్రద్యుమ్ముఁడు= ప్రద్యుమ్ముడు; సనత్కుమారున్+కలన్నున్= సనత్కుమారుడితో కలిసిపోయాడు; ధృతరాష్ట్రుఁడు= ధృతరాష్ట్రుడు; సతియున్+తానును= భార్య తానూ; అమ్మలకున్= ఇతరులకు; దురాసదంబు+అయిన= పొందటానికి విలులేని; కుబేరలోక+అనుభవమున్= కుబేరలోక సౌభాగ్యిన్మి; ఒందెన్= పొందాడు; పొందున్నపతి= పొందురాజు; అంద్రురు+ఇరువురున్, తోన్+నిల్వన్= భార్యలిరువురూ కూడా ఉండగా; ఇంద్రుభవనంబున్నాన్+అల= ఇంద్రభవనంలోనే; నిల్వన్= నిలిచాడు; అభిమన్ముఁడు= అభిమన్ముడు; అమ్మతకరునిన్+కూడెన్= చంద్రుడితో కలిసిపోయాడు; ఆనిమిషగురునిన్= బృహస్పతిని; తద్ది+ప్రతీకాశుఁడయిన= అతడితో సమానుడైన; కోదండగురుఁడు= ధనుర్విద్యాగురుడు ద్రోణాచార్యుడు; ఒందెన్= పొందాడు; గాంధార విభుఁడు= శకుని; ద్వాపర+అత్కుముఁడు+అయ్యెన్= ద్వాపరయుగాధిదైవతంతో కలిసిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ‘జనమేజయా! ఇది దేవరహస్యం. మునిలైష్టుడైన వేదవ్యాసమహర్షి మిక్కిలి కరుణాతో చెప్పిన విషయం నీను చెప్పుతాను. ఏకాగ్రతతో వినము. ప్రద్యుమ్ముడు సనత్కుమారుడిలో కలిశాడు. ధృతరాష్ట్రుడు భార్య గాంధారితో కలిసి ఇతరులకు ప్రవేశించటానికి విలులేని కుబేరలోకంలో చేరాడు. పొందురాజు కుంతీ మాద్రి దేవులతో స్వర్గంలోనే నిలిచిపోయాడు. అభిమన్ముడు చంద్రుడిలో కలిసిపోయాడు. ద్రోణాచార్యుడు బృహస్పతిలో కలిశాడు. శకుని ద్వాపరయుగాధిదైవతంతో కలిసిపోయాడు.

విశేషం: కృత, త్రేతా, ద్వాపర, కలియుగాలు నాలుగు. భాగవతప్రమాణం ప్రకారం ధర్మం నాలుగు, మూడు, రెండు, ఒక పొదాలు కలిగి ఉండటం ఈ యుగాల లాంటాం. కృత-యుగంలో ధర్మం సిద్ధంగా ఉన్నది. త్రేత - లో సంపాదించబడింది. ద్వాపరంలో సందేహించబడింది (ద్వాపర శబ్దానికి సంశుమనే అర్థం) కలి - లో నశించి ‘పాపం’ స్థిరపడింది. అందుకే ‘జగడం’ కలియుగధర్మం. భారతంలో శకుని పాత్ర ద్వాపరంలోని ‘సంశయాత్మ’, దానిని సముద్రాన్నవాడు కాబట్టే దుర్యోధనుడు సర్వసాశనమయ్యాడు. (సంశయాత్మ వినశ్యతి - అని భగవదీత), యుద్ధకారకుడయ్యాడు.

క. రారాజు నాక నరకో 'దార సుఖాత్మంత దుఃఖి ధామంబులఁ బెం

పారియు హీనత నొంబియుఁ, గౌరవ కులనాథ్! పిదపుఁ గలియం దొం(దు)దెన్.

66

ప్రతిపదార్థం: కౌరవులనాథ!= కౌరవవంశరాజు! జనమేజయా!; రారాజు= దుర్యోధనుడు; నాక= స్వర్గ; నరక; ఉదార= మహిత్వమైన; సుఖ; అత్యంత= మిక్కిలి; దుఃఖ; ధామంబులన్= స్థానాలలో; పెంపారియున్= అతిశయించీ; హీనతన్+బందియున్= హీనస్థితి పొంది; పిదపన్= ఆ తరువాత; కలియందున్= కలిపురుషుడిలో; ఒందున్= చేరుతాడు (ఒందెన్= చేరాడు).

తాత్పర్యం: జనమేజయా! వినము. దుర్యోధనుడు స్వర్గంలో ఉదారమైన సుఖస్థానంలో, అతిశయించే నరకంలో మిక్కిలి హీనస్థితిలో కృశించి చివరకు కలిపురుషుడిలో లీనమయ్యాడు. (అవుతాడు).

ఏశేషం: వేదప్రామాణ్యాన్ని శంకించటమన్నా, భగవంతుడి ఉనికిని ప్రశ్నించటమన్నా రెండూ ఒక్కటే. అదే దుర్యోధనుడిలోని ఆత్మ ద్రవ్యం. దాని పేరే శకుని. అందుకే పొపపుణ్యాల ఘలితాలు రెండూ తీవ్రంగానే అనుభవించి చివరికి భవిష్యద్వ్యగంలోకి చొచ్చుకొనిపోయే లభ్యాలం ఒక దుర్యోధనుడిలో మాత్రమే ఉన్నది. అందుకే దుర్యోధనుడు జన్మించినపుడే జ్యోతిష్మూలు చెప్పుతారు. ఈ శిష్టపు యుగ ధర్మాధ్వంసముడు అప్పుతా డని. అట్లాగే కలియుగ ప్రారంభముడూ అయ్యాడు. ఈ కథ (స్వర్గరోహణోదంతం) జరుగుతున్నది ద్వాపర, కలియుగాల సంధి దశలో, అందుకే ఒందెన్/ఒందున్ అన్న రెండు క్రియలూ అర్థవంతాలే.

వ. అట్లపోలె నాక నరకంబు లనుభవించి.

67

ప్రతిపదార్థం: అట్లపోలెన్= అదేవిధంగా; నాక= స్వర్గాన్ని; నరకంబులు= నరకాన్ని; అనుభవించి= అనుభవించినవారై.

తాత్పర్యం: అదేవిధంగా స్వర్గ నరకాలను అనుభవించినవారై. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఆ. అతని తమ్ములెల్ల యాతుధానావలిఁ, గలిసి; రాత్మజనకుఁ గలసె సూర్యుఁ

గర్జుఁ; దధిప! వసువు గావున విసుము గం, గాత్మజుండు వసువు లందు నిలిచె.

68

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజుఁ; విసుము; అతని తమ్ములు+ఎల్లన్= దుశ్శాసనాదులు అందరూ; యాతుధాన+అవలిన్= రాక్షస గణాలను; కలిసిరి= కలిశారు; కర్మడు; ఆత్మజనకున్= సూర్యుడిని; కలసెన్= కలిశాడు; వసువు+కావునన్= వసువుల అంశలో పుట్టినవాడు కాబట్టి; గంగా+అత్మజండు= గంగాదేవి కుమారుడు భీష్ముడు; వసువులందున్= అష్టవసువులలో; నిలిచెన్= నిలిచిపోయాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడి తమ్ములైన దుశ్శాసనాదులు రాక్షసగణాలలో కలిసిపోయారు. కర్మడు తన తండ్రి అయిన సూర్యుడిని కలిసికొన్నాడు. ‘వసువు’ కాబట్టి గంగాపుత్రుడైన భీష్ముడు అష్టవసువులలో నిలిచిపోయాడు.

ఏశేషం: రాక్షసాంశతో ప్రతియుగంలోనూ ఒక్కొక్కడు అవతరిస్తుంటాడు. అట్లాగే దైవతాంశతోకూడా ద్వాపరంలోని రాక్షస ప్రకృతులు కావటంవలననే అన్ని అన్యాయాలకు ఒడిగట్టి పాండవులను చిత్రహింసలు పెట్టారు. భారతం మూడుకాలాలలోనూ, మూడు లోకాలలోనూ జరుగుతున్న ఇతిహస మనటానికి కారణం ఈ దైవ, రాక్షస పాత్రల సంఘర్షణే.

వ. ద్రుపదుండు, విరాటుండు, ధృష్టుకేతుండును, భూరిత్రవుండును, శల్యండును, శంఖుండును, సుత్తరుండును, విశ్వానామదేవతలఁ గలసిలి. ధృష్టుద్వ్యమ్యుండు పాతవహపునిఁ గూడికొనియే' నని చెప్పి యప్పరమ సంయమి యప్పుడమిటేనితో వెండియు నిట్లనియె.

69

ప్రతిపదార్థం: ద్రుపదుండు= ద్రుపద మహారాజు; విరాటుండు= విరాట మహారాజు; ధృష్టుకేతుండును= ధృష్టుద్వ్యమ్యుండి కుమారుడైన ధృష్టుకేతువు; భూరిత్రవుండును= సోమదత్తుడి కొడుకయిన భూరిత్రవుడు; శల్యండును= శల్యుడూ; శంఖుండును= శంఖుడూ; ఉత్తరుండును= ఉత్తరకుమారుడు; విశ్వానామ దేవతలను= ఏశ్వేదేవతలను; కలసిరి= కలిశారు; ధృష్టుద్వ్యమ్యుండు= ధృష్టుద్వ్యమ్యుడు (ద్రోపది అన్న); పాతవహపునిన్= అగ్నిదేవుడిని; గూడికొనియెన్= కలిసికొన్నారు; అని చెప్పి; ఆ+పరమసంయమి= ఆ ఉత్తమ మహార్షి; ఆ+పుడమిటేన్= ఆ రాజుతో; వెండియున్= ఇంకా; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ద్రుపదుడు, విరాటుడు, ధృష్టికేతువు, భూరిప్రతుడు, శల్యుడు, శంఖుడు, ఉత్తరుడు, విశ్వేదేవతలను చేరారు. ధృష్టద్యుమ్యుడు అగ్నిదేవుడిలో కలిశాడు' అని చెప్పి వైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: 'విశ్వ' నామదేవతలనే విశ్వేదేవతలంటారు. దేవతలలో ఒక గణానికి ఈ పేరున్నది. క్రతువు, దద్దుడు, వసువు, సత్యుడు, కాముడు, ధురి, రోచనుడు, పురూరవసుడు, మార్క్రపసుడు - అనే పదమందికి విశ్వేదేవతలని పేరు.

ధృష్టద్యుమ్యుడూ, ద్రౌషి అగ్నికుండంలో పుట్టారు. అగ్ని సంజాతుడు కాబట్టి అగ్నిలోనే ధృష్టద్యుమ్యుడు లీనమయ్యాడు.

తే. వినుము ధర్మానందసు పుణ్యతసువునందుఁ | దగ్గ బ్రవేశించి యున్న విద్యామయాత్ముఁ

డైన విదురుండు నమ్మహితాత్మ బోధి | శాశియును ధర్ముఁ గూడిలి సచ్ఛరితు!

70

ప్రతిపదార్థం: సత్త+చరిత్ర!= మంచి చరిత్రగల ఓ జనమేజయ రాజు!; వినుము; ధర్మనందను= ధర్మరాజుయొక్క; పుణ్య తసువునందున్= పుణ్యశరీరంలో; తగన్= తగినట్టుగా; ప్రవేశించి+ఉన్న= చేరిఉన్న; విద్యామయాత్ముఁడు+పన= జ్ఞానరూపమైన విద్యామయుడైన; విదురుండు= విదురుడు; ఆ+మహిత+ఆత్మబోధశాలియున్= ఆ ఆత్మజ్ఞాప సంపన్ముడైన ధర్మరాజు; ధర్మున్= యమధర్మరాజును; కూడిరి= చేరుకొన్నారు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజుయొక్క పుణ్యశరీరంలో అప్పటికే ప్రవేశించి ఉన్న జ్ఞానవిద్యారూపుడైన విదురుడు ఆత్మజ్ఞాన సంపన్ముడైన ధర్మరాజు యమధర్మరాజులో కలిసిపోయారు.

విశేషం: యముడే మాండవ్య మహాముని శాపంవలన విదురుడుగా పుట్టాడన్న కథను ఇక్కడ స్వరీస్తే ధర్మరాజుతోపాటు విదురుడుకూడా యమాంశజుడే అని తెలుస్తుంది. అందుకే కాలస్వరూపుడై కొరవపడ్డాన్ని నిరంతరం ప్రబోధిస్తూ వారి అనుచితకార్యాలను ఖండిస్తూ ద్వాపరయుగ వ్యాఖ్యాతగా విదురుడు నిలిచాడు. చివరికి అరణ్యంలో తపస్సు చేసికొంటూ ఉండి తనను చూడటానికి వచ్చిన ధర్మరాజు శరీరంలో యోగబలంతో ప్రవేశించాడు. ఆ శరీరానికి (విదురుడి కళేబరానికి) అగ్నికార్యం చేయకూడదని ఆకాశవాణి చెప్పుతుంది. అట్టాంటి పరమ పవిత్రమూర్తి కాబట్టి విదురాంశ ధర్మనందనుడితో కలిసి 'కాలాంశలో లీనమైపోయింది.

సీ. కమలగర్భుని నియోగంబున నిజయోగి, బలము గైకొని బలబద్రదేవుఁ

డంబుభి కలగి యినంతుఁ బరమమూల్రుఁ | గలసె: నత్తెఱగు ము న్నలఘుకీల్రు

ధను! నీకుఁ జెప్పిత్తిఁ దక్కటి వ్యష్టిభోఁ, జ్ఞాంధకు లెల్ల గుహ్యక గణంబుఁ

గూడిలి: కృష్ణు సంక్రిదకుఁ బాత్రంబుఁ, లైన షోదశ సహస్రాంగనలును

తే. విధినియుక్త కాలంబున విను సరస్వతి | తీ జలంబుల మునిగి యుత్స్థప్తమగుని

జాపుర్మిభావ మొంచి నారాయణని యు | పాంతచాలణ లైలి ప్రహర్ష మెసంగ.

71

ప్రతిపదార్థం: అలఘుకీర్తిధన!= ఘనమైన కీర్తియే ధనంగా కలిగిఉన్న ఓ జనమేజయా!; విను= వినుము; కమలగర్భుని= బ్రహ్మాదేవుడి; నియోగంబునాన్= పనుపుమేరకు; నిజయోగబలమున్+కైకొని= తన యోగబలంకొని; బలభద్రదేవుడు= బలరాముడు; అంబుధికిన్+ అరిగి= సముద్రం చేరి; పరమమూర్తిఁ= ముఖ్యుడైన; అనంతున్= కాలస్వరూపుడైన అనంతుడిని; కలసెన్= కలిశాడు; ఆ+తెఱంగు= ఆ విషయం (ఆ వైనం); నీకున్= నీకు; మున్వ= మునుపే; చెప్పిత్తిన్= చెప్పాను; తక్కటి= తక్కిన; వ్యష్టి

భోజాంధకులు+ఎల్లన్= వ్యస్తి భోజ, అంధకవంతీయులందరూ; గుహ్యక గణంబున్= గుహ్యముల సమాచోస్మి; కూడిరి= చేరారు; కృష్ణుడై; సంక్రిదకున్= విలాసానికి; పాత్రంబులు+ఖన్= పాత్రలైన; షోడశ సహస్ర+అంగనలును= పదహారువేలమంది గోవికలు; విధి నియుక్త కాలంబునన్= శాస్త్ర నిర్దిష్ట ముహార్థంలో; సరస్వతీ జలంబులన్= సరస్వతీ నదీ జలాలలో; మునిగి; ఉత్కృష్టము+అగు= గొప్పదైన; నిజి= తమ తమ; అప్సరన్+భావము+బంది= అప్సరసల భావాన్ని పాంది; ప్రహర్షము+ఎసంగ్న్= సంతోషమతిశయించగా; నారాయణుని= శ్రీమన్నారాయణుడియొక్క; ఉపాంత చారిణులు+ఖరి= సమీపంలో తిరుగుతున్నారు.

తాత్పర్యం: బ్రహ్మదేవుడి ఆనతిమేరకు బలరాముడు తన యోగబలంతో అనంతుడిలో కలిసిపోయాడు. ఆ విషయం నీకు మునుపే చెప్పాను. తక్కిన వ్యస్తి భోజాంధక వీరులంతా గుహ్యకగణంలో కలిసిపోయారు. శ్రీకృష్ణుడి రాసక్రిదకు పాత్రలైన పదహారువేల గోపాంగనలు శాస్త్ర నిర్దిష్టకాలంలో సరస్వతీ నదిజాలాలలో మునిగి తమతమ అప్పరోభావాలను పాంది సంతోష మతిశయించగా నారాయణుడి సమీపంలో తిరుగుతున్నారు.

చ. అనుమరణంబునం దగ మురాంతకు రుక్షిణి సెండె: లక్ష్మీ య
వ్యవసురుహనేత్తు: తక్కుగల వామవిలోచన లేద్వ్యరుం దం
యనుత తను ప్రవేశన సమాచరణం బొనరించి రఘ్వరాం
గనలును లక్ష్మీ యంశముల కావును: గౌరవ వంశవర్ధనా!

72

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ వంశవర్ధనా!= కురువంశాన్ని వృధ్యిపొందించే ఓజనమేజయా!; ముర+అంతకు+అనుమరణంబునన్= మురాసురుని సంహరించిన శ్రీకృష్ణునితోడి సుహగమనం చేత; తగన్= ఒప్పిదముగా; ఆ+వనరుహనేత్తు= పద్మంవంటి కన్నలుగల; రుక్షిణి= రుక్షిణిదేవి; లక్ష్మీన్= లక్ష్మీదేవిని; చెందెన్= పాందినది; తక్కుగల= మిగిలినవారైన; వామ+విలోచనలు= అందమైన కన్నలుగలవారు; ఆ+వర+ అంగనలును= ఆ శ్రేష్ఠమైన అవయవములు గల్గినవారు. ఏడ్వ్యరున్= ఏడుమంది (సత్యభామాదులు) లక్ష్మీ+అంశములు+అ= లక్ష్మీదేవి యంశభూతలే; కావున్= అగుటచేత; తదీయ= ఆ లక్ష్మీదేవియొక్క; మత= పాగడబడిన; తన ప్రవేశన= శరీరమునందు ప్రవేశించుట యనే (చొచ్చుట అనెడి); సమాచరణంబు= గొప్పకార్యాన్ని; ఒనరించిరి= చేశారు.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణునితో పాటు అనుమరణంచేత రుక్షిణిదేవి లక్ష్మీదేవిలో లీనమయింది. తక్కిన సత్యభామాది కృష్ణపత్నులు ఏడుగురు కూడా ఆ లక్ష్మీదేవి అంశలో అవతరించిన వారగుట చేత మూలభూతమైన ఆ లక్ష్మీదేవియొక్క దివ్యదేహంలోనికి ప్రవేశించారు.

విశేషం: ఇక్కడ చెప్పుతున్న లక్ష్మీ విష్ణువుతో ‘అనపాయిని’గా (ఎడబాటులేకుండా) ఉన్న ఆదిలక్ష్మీ, రాఘువుడికి సీతగా, శ్రీకృష్ణుడికి రుక్షిణిగా జన్మించిన అంశ ఈమెదే. ఈమె అష్టలక్ష్మీ స్వరూపం కలిగింది. ఆది, ధాన్య, దైర్య, గజ, సంతాప, విజయ, విద్యా, ధన రూపాలు ఈ అష్టలక్ష్మీ రూపాలని ఉన్నది. వీరే అష్టమహిమలు.

వ. అని చెప్పి యమ్మహియుధంబున మృతులైన యట్టివారును, నేను మున్న ప్రసంగెంచిన యట్టివారును, భ్రసంగెంపనివారును నిల్చిట్టిగతిం బ్రాహీంచిరని నాచేతం జెప్పుబడిన వారెల్లను నిజార్పుకారంబుల సురాసుర యక్కగుహ్యక గంధర్వబృందంబులం జెందిలి; కురువందనా! నీ యడిగిన తెఱం గెఱింగెంచితి నని వెండియు.

73

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= అని వేదవ్యాసులవారు చెప్పి); ఆ+మహాయుద్ధంబున్= ఆ మహాయుద్ధంలో; మృతులు+ఐన+అట్టివారును= చనిపోయినవారూ; నేను మున్ను= నేను ముందు; ప్రసంగించిన+అట్టివారును= చెప్పినవారూ; ప్రసంగింపని+వారును= చెప్పినవారూ; ఇట్టి+ఇట్టి= ఇట్లాంటిట్లాంటి; గతిన్+ప్రాపించిరి+అని= స్థితి పొందారని; నా చేతన్= నాచేత; చెప్పబడిన వారు+ఎల్లను= పేర్కొనబడ్డవారందరూ; నిజ+అర్థ ప్రకారంబులన్= వారి వారికి తగినట్లుగా; సుర= దేవతల; అసుర= రాక్షసుల; యడ్డ= యద్దుల; గుహ్యక= గుహ్యాకుల; గంధర్వ= గంధర్వుల; బృందంబులన్= సమూహాలను; చెందిరి; కురునందనా!= ఓ జనమేజయ మహారాజా! నీవు అడిగిన; తెఱంగు= వైనాన్ని; ఎత్తింగించితిన్= తెలిపాను; అని వెండియున్= అని ఇంకా.

తాత్పర్యం: అని వేదవ్యాసులవారు చెప్పి, ఆ మహాయుద్ధంలో చనిపోయినవారు, నేను ముందు చెప్పినవారు, చెప్పనివారు, నేను ఇట్లాంటిట్లాంటి స్థితిని పొందారని చెప్పినవారంతా వారి వారికి తగినట్లుగా సుర, అసుర, యడ్డ, గుహ్యక, గంధర్వ గణాలలో చేరిపోయారు. ఓ జనమేజయ మహారాజా! నీవు కోరిన విధంగా విషయమంతా తెలిపాను’ అని ఇంకా. (తరువాతి పద్యంతో అన్నయం).

విశేషం: యడ్డ, గుహ్యక, గంధర్వులు దేవయోనులే అయినా భిన్న విద్యలలో ముడిపడినవారు. యద్దులు, గుహ్యాకులు కుబేరుడు మూలపురుషుడుగా కలవారు. శ్రీకృష్ణుడు గోలోకంలో ఉన్నస్సుడు అతడి గుహ్య ప్రదేశమనుండి వీరు పుట్టారని బ్రహ్మావైవర్త పురాణం చెప్పుతున్నది. వీరిలో కుబేరుడు మొదటివాడు. యద్దులందరూ అతడిచేత పాలించబడినవారే. గంధర్వులు బ్రహ్మాచేతినుండి పుట్టినవారు. సంగితం వీరి విద్య.

తే. ‘వినుము పాండవ కౌరవ విషయ మైను, యట్టి యితిహస మే సుపాఖ్యానజాత సహిత మగునట్లుగా సమస్తంబు మహిత, విస్తరంబుగు జెప్పితి విశదభంగి.

74

ప్రతిపదార్థం: వినుము; పాండవ= పాండవులకు; కౌరవ= కౌరవులకు; విషయము+ఐన= సంబంధించినదైన; అట్టి+ఇతిహాసము= కథను; ఏను= నేను; ఉపాఖ్యాన+జాత+సహితము+అగునట్లుగాన్= ఉపకథల సమూహాంతో కూడినదిగా; సమస్తము+ఐన= మొత్తం కథనంతా; మహిత విస్తరంబుగ్న్= మిక్కిలి వివరణాత్మకంగా; విశదభంగిన్= బాగా స్పష్టమైన రీతిలో; చెప్పితిన్= చెప్పాను.

తాత్పర్యం: ‘రాజా! వినుము. పాండవ కౌరవులకు సంబంధించిన ఇట్లాంటి ఇతిహాసాన్ని ఉపకథలతో చేర్చి మొత్తం కథనంతా మిక్కిలి వివరణాత్మకంగా బాగా స్పష్టమైన రీతిలో నేను చెప్పాను.

వ. కృష్ణదైవాయన మునీంద్రుండు సత్కసాద భలతుండై యాజ్ఞాపింప నట్లు తదీయానుజ్ఞ వడసి తద్దయా లభ్య ప్రజ్ఞావిశేషందైనై యశేషంబును వివలింప నమ్మపోత్తుని కారుణ్యంబును నిమ్మహాసీయేతిహసంబు సమాధాన మానసుండ వై యాకల్గించి నీవును బహుళ పుణ్యాత్ముండవుఁ గృతార్థండవుఁ బరమార్థవిదుండవు నైతి’ వని యట్లు సాంఘానంద సంపాదన శీలుండై.

75

ప్రతిపదార్థం: కృష్ణదైవాయనమని+ఇందుండు= వేదవ్యాసమహర్షి; సత్క+ప్రసాద= సదనగ్రహా; భరితుండు+ఐ= భరితుడై; ఆజ్ఞాపింపన్= ఆజ్ఞాపించగా; అట్లు= అట్లా; తదీయ+అనుజ్ఞ+వడసి= అతడి అనుమతి పొంది; తద్+దయా లభ్య= అతడి

దయతో పుట్టిన; ప్రజ్ఞా విశేషండను+బ= బుద్ధి విశేషం గలవాడిటై; అశేషంబును= సమస్త విషయాలను; వివరింపన్= వివరించగా; ఆ+మహాత్మున్ని= ఆ మహాత్ముడియొక్క; కారుణ్యంబున్న= కరుణాతో; ఈ+మహానీయ+ఇతిహసంబున్+ ఈ గొప్ప పూర్వకథను; సమాధాన+ మానసుండను+ బ= సమాధి కలిగిన మనస్సుతో (ఏకాగ్రచిత్తంతో); ఆకర్ణించి= విని; నీవును= నీవు కూడా; బహుళ= మిక్కిలి; పుణ్యం+అత్యుండవు= పుణ్యం పొందినవాడివి; కృతార్థండవు= ధన్యడివి; పరమార్థ విదుండవు= బ్రహ్మజ్ఞానవేత్తవు; ఐతిని+అని= అయ్యానని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; సాంద్ర+అనంద+సంపాదన శిలుండు+బ= అధికమైన ఆనందాన్ని (బ్రహ్మనందాన్ని పొందాలన్న తపన కలవాడై).

తాత్పర్యం: వేదవ్యాసమహర్షి సదనుగ్రహభరితుడై ఆజ్ఞాపించగా అట్లా అతడి అనుమతి పొంది అతడి దయతో పుట్టిన బుద్ధి విశేషంచేత సమస్త విషయాలనూ వివరించగా, అతడి కరుణాతో ఈ మహేతిహస కథను బాగుగా విని నీవుకూడా పుణ్యాత్ముడివి, ధన్యడివి, బ్రహ్మజ్ఞానవేత్తవు అయ్యాపు' అని బ్రహ్మనంద సంపాదన తత్తురుడై.

క. శ్రీనిత్యత్వప్రమదా, దాన కుతూహల నిరూఢతాస్త వ్యాపాం

గా! నిర్భర వేదవ్యా, సానేక వచోనుషుంగ! హలహరనాథా!

76

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ= ఇశ్వర్యం యొక్క; నిత్యత్వ= స్థిరంగా ఉండటంవలన; కలిగే; ప్రమద= సంతోషాన్ని; ఆదాన= కలగజేయటంలోని; కుతూహల= ఆస్కర్తించేత కలిగిన; నిరూఢతా= ప్రసిద్ధించేత; ప్రవ్య= స్తుతింపబడిన; అపాంగా= కడగంటి చూపులు కలవాడా!; నిర్భూర= వేదశాస్త్రాలలో నిండిన; వేదవ్యాస= వ్యాసమహర్షియొక్క; వచన్= బ్రహ్మసూత్ర పురాణాది బహు వాక్యాలకు; అనుషంగ= అన్వయమైనవాడా!; హరిహరనాథా!= ఓ హరిహరనాథ దేవా!

తాత్పర్యం: ఓ హరిహరనాథస్వామీ! ఇశ్వర్యం స్థిరంగా ఉండటంవలన కలిగే ఆనందాన్ని కలుగజేయటంలోని ఆస్కర్తించేత కలిగిన ప్రసిద్ధించబడిన కడగంటి చూపులు కలవాడా! వేదశాస్త్రాలలో నిండిన వ్యాసమహర్షియొక్క బ్రహ్మసూత్రపురాణాది బహువాక్యాలకు అన్వయమైనవాడా! నీకు నమస్కారం.

విశేషం: భగవంతుడి దయ రెండు విధాలుగా ఉంటుంది. ఒకటి ఇశ్వర్యాన్ని ప్రసాదించటంలో, రెండవది దానిని నిత్యంగా ఉంచటంలో. ఈ రెండూ చాలా భిన్న విషయాలు. పరమేశ్వర సమర్పణ భావంతో ఎవరు జీవితాన్ని యజ్ఞంగా భావించి జీవిస్తారో వారి ఇశ్వర్యాన్ని భగవానుడు నిరంతరమూ కాపాడుతాడని అర్థం. ఎవరు ధనంచేత మదాది దుష్టగుణాలకు భానిసలవుతారో వారి సంపద హరించుకొనిపోతుంది. భారతంలోని అంతస్పారూపమైన ప్రభోధం ఇదే.

అనుషంగ మనే మాట శాస్త్ర పరిభాషలోనిది. పూర్వవాక్యంలోని పదాన్ని ఉత్తరవాక్యానికి అన్వయంచేసి సంబంధాన్ని నిరూపించటాన్ని 'అనుషంగ' మంచారు. వేదవాక్యాలలో చెప్పబడిన పరమేశ్వరతత్త్వం వ్యాసమహర్షిచే బ్రహ్మసూత్ర, పురాణాదులలో భిన్న రీతులలో అన్వయించబడటంచేత వ్యాసపచచాలతో 'అనుషంగాడు' హరిహరనాథుడు. ఏ వాక్యాన్ని చదివినా స్పామిత్వం ఎంతో ఒక కొంత స్పృశిస్తుందని అర్థం. అన్ని వాక్యాలూ కలిపి కడకు పరమేశ్వరుడి 'నిత్యవిభూతి'నే నిరూపిస్తాయని అర్థం. స్వర్గార్థహంలో ఉన్నదే పరమేశ్వరుడి నిత్యవిభూతి. ఇక్కడి ఇశ్వర్యాన్నికి తుది లేదు. ఇక్కడ దుఃఖం లేదు, మదమాత్ముర్యాది దుర్భుణాల సంపుటి లేదు.

అందుకే జీవులందరూ ఈ మహాత్ముంలో లీనమవుతున్నారు. 'భగవాన్ వాసుదేవశ్ర్య కీర్త్యతేత్తు ప్రతి సనాతనః' అని వ్యాసమహర్షి భారత ప్రారంభంలోనే సూచించాడు. ఇది శ్రీకృష్ణ కీర్తన - అని అర్థం. అందుకే భారతంలోని కథ. సంఘటనలు, వర్షానలు, ప్రాత్రలు, వారి సంభాషణలు, అంతర్భాష్యమనోప్తులు. వారి కార్యకలాపాలు అన్నీ కలిపి శ్రీకృష్ణపారమాయై నిరూపిస్తాయి.

ఇది కావ్యంతంలో మహాకవి చేసిన హరిహరనాథ స్తుతి కాబట్టి ఇంత విశేషార్థమున్నది. గీతాకారుడు ఈ మహార్థాన్ని ఇట్లు బోధించాడు.

“సర్వధర్మాన్ పరిత్యజ్య మామేకం శరణం ప్రజ,
అహం త్వా సర్వపాపేభ్యో మోష్యయమ్యామి మా శుచః.”

(నీవు అన్ని ధర్మాలను చివరికి నాలో విడిచిపెట్టి నన్ను శరణు వేదుము. నిన్ను సర్వపాపాలనుండి నేను విముఖుడిని చేస్తాను) ఈ పాప విముక్తి పేరే స్వర్గమంటే. అది నిత్య విభూతి. అక్కడ కేవలం ప్రకాశమున్నది. ఆ ప్రకాశం పేరే ‘దేవత’ - దైవత్యమంటే అదే. పాండవులు జీవితమంతా ఆ పరతత్త్వ సహయంతో బ్రదికారు. సర్వ బాధ్యతలూ ఆ శ్రీకృష్ణుడిలోనే ఉంచారు. అందుచేతనే అందరూ దేవతాగణాలలో చేరారు. ఇంతటికి మూలమైన ‘ధర్మ’ నిర్వహణాచేసిన వారు, జ్ఞాన, సర్వపాప విముఖుడూ అయిన ధర్మరాజు కేవలం దివ్యత్వం పొందలేదు. నిత్య సత్య పరమరూపమైన ధర్మంలోకి ఆకర్షించబడ్డాడు. ఈ ధర్మాన్ని అవలంబించి అవతరించిన నారాయణమూర్తికూడా శ్రీకృష్ణ దేహాన్ని చాలించి స్వర్గంలో ధర్మరాజు ఆగమనానికి రంగం సిద్ధం చేసున్నాడు. ఈ స్వర్గప్రాప్తినే ‘శ్రేయస్సు’ అన్నారు. అది సిద్ధించాలనే నన్నయగారు భారతాదిలో నాంది పద్యంలో త్రిమూర్తివర్ణము ఆశిర్వాదరూపంలో చేశారు. ఆ శ్రేయస్సు సిద్ధించటమే స్వర్గప్రాప్తి.

వ. దేవా! వైశంపాయనుండు జనమేజయునకు జెప్పినట్లు సర్వయాగ సమయ ప్రవృత్తం బైన మహాభారతం బంతయు దత్పభాగతుండైన రోమహర్షణ నామధేయుండును సాత్యవతేయ శిష్యాండును, బండిత ప్రవరుండును నగు సూతుని పుత్రుండైన యుగ్రత్వంండనియెడు కథికుండు సమ్యగ్వఫ్ధానంబున నాకళ్లించిన వాఁడగుటను సమార్థితవత్సలుం దైన యా కృష్ణాంధ్రాపాయును ననుగ్రహంబును దత్యధా సాకల్య వివరణ విశార దుండై యుండు; నతండు నైమిశారణ్య పుణ్యక్షేత్రంబునందు శౌనకుండను కులపతి మొదలుగాఁ గల కొందరు మహిమునులు సత్యయాగం బాచరించుచుండ నయ్యెడకుం జని వారలం గాంచిను బుణ్యకథాత్రవణ కొతు కాథిన మానసులైన యమ్మానీయులు పుణ్యత్తకుం దైన యక్కధకునకు సముచితార్థనంబులఁ బ్రియంబొనల్లి కథాకథనంబుఁ బ్రసంగించినం భీతుండై యాతం ‘దేమి తెఱంగు కథ వినంగోరెద?’ రనుటయు నప్పరమార్థ పరాయణు లతనితోడ ‘నెయ్యాచి హృద్యంబును నపూర్పంబును సమగ్రిజ్ఞాన ప్రదంబును నఘు నిబర్షణంబును నైనయిది యక్కధ మాకు విన నిష్ఠం’ బని పలుకుటయు.

77

ప్రతిపదార్థం: దేవా= హరిహరనాథ!; వైశంపాయనుండు= వైశంపాయన మహార్షి; జనమేజయునకున్+జెప్పినట్లు= జనమేజయుడికి చెప్పిన విధంగా; సర్వయాగ సమయ ప్రవృత్తంబు+బన= సర్వయాగ సమయంలో చెప్పబడిన; మహాభారతంబు+అంతయున్= మహా భారతాన్ని అంతటినీ; తద్వ+సభాగతుండు+బన= ఆ సభలో ఉండిన; రోమహర్షణ నామధేయుండును= రోమహర్షణుడనే పేరుగలవాడు; సాత్యవతేయ శిష్యాండును= వ్యాసుడి శిష్యుడు; పండిత ప్రవరుండునున్= పండిత శ్రేష్ఠుడూ; అగు= అయిన; సూతుని పుత్రుండు+బన= సూతుడి కుమారుడైన; ఉగ్రత్వంండు= ఉగ్రత్వంండు; అనియెడు కథకుండు= అని పేరున్న కథకుడు; సమ్యక్+అవధానంబునన్= మిక్కులి ఏకాగ్రతతో; ఆకర్షించినవారిని ప్రేమగా చూచే; ఆ కృష్ణ దైప్యపాయును= ఆ వ్యాసుడి; అనుగ్రహంబునన్= అనుగ్రహంచేత; తద్వ+కథా= ఆ కథను; సాకల్య= సమగ్రిగాఁ; వివరణ= వివరించటంలో; విశారదుండు+బ+ఉండున్= నేర్వరిగా ఉంటాడు; అతండు= ఆ ఉగ్రత్వంండు; నైమిశారణ్య పుణ్యక్షేత్రంబు నందున్= నైమిశారణ్య పుణ్యక్షేత్రంలో; శౌనకుండు+అను= శౌనకుడు

అనే; కులపతి= విద్యాగురువు; మొదలుగాన్+కల కొండఱు మహామునులు= మొదలైన కొండరు మహార్షులు; సత్రయాగంబు+ఆచరించుచున్+ఉండన్= సత్రయాగం చేస్తుండగా; ఆ+ఎడకున్+చని= అక్కడికి వెళ్లి; వారలన్+కాంచినన్= వారిని చూడగా; పుణ్యకథ= పుణ్యకథలను వినటంలో; కొతుక+అధిన మానసులు+పన= ఆస్తికల మనస్సులుగల; ఆ+మానసీయులు= ఆ పూజ్యలు; పుణ్య+అత్మకుండు+అయిన= పుణ్యాత్ముడైన; ఆ+కథమనకున్= ఆ ఉగ్రశ్రవిడికి; సముచిత+అర్ఘంబులన్= తగిన పూజలతో; ప్రియంబు+బనర్చి= తృప్తిని కలిగించి; కథాకథనంబు ప్రసంగించినన్= కథను చెప్పుమని ప్రస్తావించగా; ప్రీతుండు+ప= సంతోషపడి; అతండు= అతడు; ఏమి తెఱంగుకథ= ఎట్లాంటి కథ; వినన్+కోరెదరు+ అనుటయున్= వినగోరుతారు అని అడుగగా; ఆ+పరమార్థ పరాయణులు= ఆ బ్రహ్మతత్త్వ నిష్ఠ ఉన్నట్టివారు; అతనితోడన్= అతడితో; ఏ+అది= ఏది; హృద్యంబును= హృదయంగమమూ (హృదయాన్ని తాకేది); అపూర్వంబును= ముమపు లేనిది, అద్భుతమైనదీ; సమగ్ర జ్ఞాన ప్రదంబును= సంపూర్ణ జ్ఞానాన్ని ఇచ్చేదీ; అఘనిబర్బుణంబును= పాపాన్ని నశింపజేసేదీ; ఐన+అది= అయినటువంటి; ఆ+కథ= ఆ కథను; మారున్= మారు; వినన్+ఇష్టంబు+అని పలుకుటయున్= వినాలని ఉన్నదని చెప్పగా.

తాత్పర్యం: హరిహరనాథ స్వామీ! వైశంపాయన మహార్షి జనమేజయుడికి సర్వయాగ సమయంలో ఈ భారతకథను చెప్పుతుండగా ఆ సభలో ఉండిన వ్యాసుడి శిష్యుడు, పండిత ఉప్యుడు అయిన సూతుడి కొడుకు ఉగ్రశ్రవుడనేవాడు మిక్కిలి ఏకాగ్రతతో విన్నాడు. ఉగ్రశ్రవుడు గొప్ప కథకుడు. వ్యాసుడి అనుగ్రహంవలన ఆ కథను సమగ్రంగా వివరించే శక్తి అతడికి అభ్యింది. అతడు వైమిశారణ్యంలో శాసకుడనే విద్యాగురువు. మరికొండరు మహామునులు సత్రయాగం చేస్తుండగా అక్కడికి వెళ్లి వారిని చూచాడు. పుణ్యకథలు వినాలన్న కోరిక ఉన్నవారు ఆ పుణ్యాత్ముడికి సముచితమైన సత్కారాలతో సంతోషం కలిగించారు. కథ వినాలని కోరారు. ఉగ్రశ్రవుడు సంతోషించి, మీకు ఎట్లాంటి కథకావాలి? అని అడిగాడు. ఆ పరమార్థపరాయణులైన మహామునులు ఏ కథ హృదయంగమంగా, అపూర్వంగా, సమగ్ర జ్ఞానదాయకంగా, పాపనాశకంగా ఉంటుందో అట్లాంటి కథ వినాలని కోరగా.

విశేషం: కులపతి - అనే మాటకు చాలా అర్థమున్నది. పదివేల మంది శిష్యులను అన్నదానాదులచేత పోషిస్తూ వేదాధ్యయనం చేయించే బ్రహ్మార్విని కులపతి అంటారు. వారే విద్యాగురువులు. అట్లాంటి పరమ పవిత్ర వాతావరణంలో వినిపించబడింది ఈ కథ. అసలు ఈ కథను తోలుత వినిపించినవాడు వైశంపాయనుడు. సమయం - సత్రయాగం. ఒక పాపాన్ని చేయబోతున్న జనమేజయుడికి పాప నాశకమైన ఈ కథ చెప్పబడింది.

ఈ కథ మిక్కిలి ఆస్తికిరమైనది. 'పింటే భారతం వినాలి. తీంటే గారెలు తీనాలి' అని తెలుగువారు సామెతరూపంలో కూడా భారతాన్ని నిత్యం స్వరిస్తారు. కథలోని మలుపులు, ఆ మలుపులలోని వెలుగులు - పాశకుడిని ఉక్కిరిబిక్కిరి చేస్తాయి. ఇదే హృదయంగమ ధర్మం.

ఎటుక సమగ్రత - ఒక బ్రహ్మతత్త్వ జిజ్ఞాస తప్ప మరి ఏదీ సమగ్రమైన విద్య కాదు. భారతంలో చివర బ్రహ్మతత్త్వమే నిత్యమని జగత్తు తాత్కాలికమని నిరూపించబడింది.

భూతాలన్నీ అవ్యక్తంలో పుట్టుతాయి. వ్యక్తమధ్యంలో పెరుగుతాయి. అవ్యక్తంలో లీనమపుతాయి - అన్న గీతా సూక్తికి భారతం వివరణాత్మకమైన అద్భుత కథనం. అందుకే స్వర్గరోహణంతో ఈ పుణ్యకథ అంతమై పాశకులలో పాపపుణ్య వివక్షణము కలిగిస్తుంది. ఇదే బ్రహ్మజ్ఞాసకు మూలమైన జ్ఞానం.

అందుకే వ్యాసమహర్షిని మహాభారత తాత్పర్యాన్ని చెప్పుమని శిష్యుడిగినపుడు ఇట్లా చెప్పాడు.

'పరోపకారః పుణ్యాయ పాపాయ పరపీడనమ్' పరోపకారంచేత పుణ్యం వస్తుంది. పరపీడనచేత పాపం వస్తుంది. ఈ మాలికమైన జీవితసీతిని నేర్చటమే మహాభారతం సాధించిన అద్భుతమైన సామాజిక ప్రయోజనం.

అపూర్వాత్మం - ఈ కథలోని ప్రత్యేకత. ఎన్నో మతాలవారు తమతమ భావాలకు అనుగుణంగా ఈ కథకు రూపకల్పన చేశారు. కానీ, నూరుపర్యాలలో ఈ విధంగా సర్వయాగంతో మొదలై స్వర్గారోహణంతో అంతమయిన కథను తొలిసారిగా వ్యాసమహార్షే గ్రథనం చేశాడు. అదే అపూర్వం.

సత్రయాగం - అంటే దీర్ఘకాలం చేయబడే యాగమని అర్థం. పదమూడు రోజులు మొదలు నూరు రోజుల పరమ సాధారణంగా జరుపుతారు. కొన్ని వందల సంవత్సరాల పాటు జరిపిననీ ఉన్నాయి. అట్లాంటి పరమ పుణ్యప్రదమైన సన్మివేశంలో చేయబడిన వాజ్గైయరూపమైన యజ్ఞమే మహాభారత కథనం.

క. అత్యండింతటి మహా భా , రత్యంబ యసు నిష్ఠయము తిరంబుగ మతిసం

గత మనుదు నమ్మపోత్సుల , కతివిశదము గాగ నిమ్మపోకథ చెప్పేవ్.

78

ప్రతిపదార్థం: అతడు= ఆ ఉగ్రాశవడు; ఇంతటిది= ఇటువంటిది; మహాభారతంబు+అ= మహాభారతమే; అను నిశ్చయము= అనే నిశ్చయం; తిరంబుగన్= స్థిరంగా; మతిన్+సంగతము+అగుడున్= హృదయంలో నెలకొనగా; ఆ+మహాత్ములకున్= ఆ మహానీయులకు; అతివిశదము కాగన్= మిక్కిలిగా తెలిసేటట్లు; ఈ+మహాకథ= ఈ గొప్ప కథ; చెప్పేవ్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ఉగ్రాశవడు అటువంటి కథ ఒక మహాభారతం మాత్రమే అనే నిశ్చయం స్థిరంగా మనసుకు తట్టగా ఆ మహానీయులకు మిక్కిలి వివరంగా ఈ గొప్ప కథను చెప్పాడు.

వ. చెప్పి యిట్లనియే; 'నట్లు జనమేజయుండు సర్వయాగ కర్తానుష్టానముల యెడ వైశంపాయనుపలన నివ్వానుతేతిపోసంబు విని విష్ణుతుండును బ్రమోద భరతుండును నయ్యా; నక్కలాందిఁ దటీయ యాజకులు యజన సమాపన విధి యనుష్టించి; రయ్యుధిష్టిరాసుజ పుత్ర పౌత్రుడత్తేఱంగున భుజంగంబుల యాపదఁ దీర్ఘిన యస్తీకు నభ్యర్థనంబున నత్యంత సంతుష్టునిం జేసి, యతని నివాసంబునకు ననిచి పుచ్ఛి, బుత్స్ఫుజులాభిగా నభీల బ్రాహ్మణులకు బహు ధనంబు లొసంగి విశయం బెసంగ నామంత్రితులం జేసిన వారలు నిజ నివాసంబులకుం జనిలి; వైశంపాయనుఁ బెంపారు సపిశేష పూజనంబులఁ బరతోషితుం గావించి దేవోపచారంబులఁ గృష్ణాష్ట్రోపాయన మునీంద్రులంబుాజించి, యజ్ఞమహతి సకల జనంబులు ప్రస్తుతింప విభవంబు శోభల్లం బురంబుఁ బ్రవేశించే.'

79

ప్రతిపదార్థం: చెప్పి= భారతకథను చెప్పి; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; జనమేజయుండు= జనమేజయ మహారాజు; సర్వయాగ కర్కు+అనుష్టానములయొడన్= సర్వయాగ కర్కులను అనుష్టాన్న సమయంలో; వైశంపాయను వలనన్= వైశంపాయన మహర్షివలన; ఈ+వినుత+ఇతిపోసంబున్= ఈ ప్రసిద్ధమైన కథను; విని= విన్నవాడై; విస్మితుండును= ఆశ్చర్యం పాందినవాడూ; ప్రవోదభరితుండును= సంతోషంలో కూడినవాడూ; అయ్యెన్= అయ్యాడు; ఆ+కొలఁదిన్= ఆ పరిమాణంలో; తదీయ= జనమేజయుడు నియమించిన; యాజకులు= యాగంచేయించే బ్రాహ్మణులు; యజన సమాపన విధిన్= యాగ పూర్తికర్మను; అముషీంచిరి= చేశారు; ఆ+యుధిష్ఠిర+అనుజ+పుత్ర+పౌత్రుడు= ఆ ధర్మరాజు తమ్ముడి కొడుకు మనుమడు (జనమేజయుడు ధర్మరాజు, అర్ణునుడు, అభిముఖ్యుడు, పరీష్ఠిత్తు, జనమేజయుడు); ఆ+తెలంగునన్= ఆ విధంగా; భుజగంబుల= సర్వాల; ఆపదన్+తీర్పిన= ఆపదను తీర్పిన; అస్తీకున్+అభ్యర్థనంబునన్= అస్తీకుడి పూజతో; అత్యంత= మిక్కిలి; సంతుష్టునిన్+జేసి= సంతోషింపజేసి; అతని నివాసంబునకున్= అతడి నివాసానికి; అనిచి పుచ్ఛి= పంపించి; బుత్స్ఫుజులు+అదిగాన్= బుత్స్ఫుజులు మొదలైన; అభిలభ్రాహ్మణులకున్= భ్రాహ్మణులందరికీ; బహుధనంబులు+బసంగి= మిక్కిలిగా ధనమిచ్చి;

వినయంబు+ఎసగ్స్= వినయం అతిశయించగా; ఆమరాత్మికులన్+చేసినవ్= పీడ్స్క్రైప్ట్గా; వారలు= వారు; నిజనివాసంబులరున్= తమ తమ ఇళ్ళు; చనిరి= వెళ్ళారు; వైశంపాయన్= వైశంపాయన మహర్షిని; పెంపారు= సమృద్ధిగా; సవిశేష= ప్రత్యేకమైన; పూజనంబులన్= అర్పనాదులచేత; పరితోషితున్+కావించి= సంతుష్టుడిని చేసి; దేవ+ఉపచారంబులన్= దైవానికిచేసే దైవపుచార విధితో; కృష్ణదైవాయన ముని+ఇంద్రున్+పూజించి= వ్యాసుడిని పూజించి; ఆ+జనపతి= జనమేజయుడు; సకలజనంబులు= అందరూ; ప్రస్తుతింపన్= ప్రశంసించగా; విభవంబు= వైభవం; శోభిల్లన్= ప్రకాశించగా; పురంబు= హస్తినాపురి; ప్రవేశించెన్= చేరుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఉగ్రశ్రవుడు భారతకథను చెప్పి ఇట్లా అన్నాడు: ‘ఆ విధంగా జనమేజయ మహారాజు సర్పయాగ కర్కు లను అనుష్టుస్తు సమయంలో వైశంపాయన మహర్షివులన ఈ ప్రసిద్ధమైన కథను విన్నవాడై ఆశ్చర్యంపొందాడు. సంతోషపడ్డాడు. ఆ విధంగానే యాగం చేయటానికి నియమించబడిన బ్రాహ్మణులు యాగ పూర్తికర్కులను చేశారు. అట్లా జనమేజయుడు సర్పాల ఆపదను తీర్చిన అస్త్రిముడిని తగిన పూజలతో సత్కరించి సంతోషింపజేసి అతడి నివాసానికి పంపించాడు. బుత్తికులు మొదలైన బ్రాహ్మణులకు మిక్కిలిగా కానుక లిచ్చి వినయంతో వారిని సాగనంపాడు. వారంతా తమ తమ ఇళ్ళు వెళ్ళారు. ఆ తరువాత వైశంపాయన మహర్షిని ప్రత్యేకమైన పూజలతో సత్కరించి సంతోషింతరంగుడిని చేసి, వేదవ్యాసమహర్షికి దేవపుచార విధితో పూజలు గావించి జనమేజయ మహారాజు ప్రజలందరూ ప్రస్తుతించగా వైభవం అతిశయించగా హస్తినాపురాన్ని ప్రవేశించాడు.’

విశేషం: భారతకర్త వ్యాసమహర్షిని దైవపుచారంతో పూజించారంటే దైవంతో సమానంగా పరిగణించి పూజించారని అర్థం. శక్తుపుచార, భక్తుపుచార, షోడశోపుచార పూజలని పూజలు మూడు విధాలు. దైవపుచారమంటే ఈ మూడు విధాలా అర్పించటమని అర్థం.

సీ. అని చెప్పి యా శౌనకాది మునీశ్వరు, గణముతో మతియు నక్షత్రాలు డింపు

మిగులంగ నిట్లను ‘మేటి మునీశ్వరు, సంఘంబులో నెల్ల సత్యదర్శి

సర్వవిధిజ్ఞాత సర్వవిజ్ఞాన భి, వ్యాత్మండు సర్వేంద్రియ ప్రభోదు

శాఖి సర్వజ్ఞండు శౌచశాంతి క్షమా, దాంతి తపానిత్యతావిభాసి

తే. యాఘ్వసర్వవిదైశ్వర్యాండజిల సాంఖ్యా, యోగ భేద విదుండు ధర్మిషిష్ఠవేశ

చతుర వాగ్మీలాసుండు నిష్టత్వ వస్తు, వేఖి సాత్మవతేయుండు వేదమయుండు.

80

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= అని చెప్పినవాడై; ఆ శౌనక+అది= ఆ శౌనకుడు మొదలైన; ముని+ఈశ్వర గణముతోన్= మునీశ్వరుల సమూహంతో; మతియున్= ఇంకా; ఆ+కథకుండు= ఉగ్రశ్రవుడు; ఇంపు మిగులంగన్= మాధుర్యం అతిశయించగా; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు; ముని+ఈశ్వర సంఘంబులోన్+ఎల్లన్+మేటి= మునీశ్వరుల సమూహంలో గొప్పవాడు; సత్యదర్శి= సత్యాన్ని దర్శించినవాడు; సర్వవిధిజ్ఞాత= అన్ని విధులూ తెలిసినవాడు; సర్వవిజ్ఞాన భవ్యత్తుండు= ప్రపంచంలోని విజ్ఞానమంతా నిండిన పుణ్యత్తుడు; సర్వేంద్రియ ప్రభోదశాలి= బ్రహ్మజ్ఞానంద్వారా అన్ని ఇంద్రియాలను మేల్కొల్పగలిగినవాడు; సర్వజ్ఞండు= అన్ని తెలిసినవాడు; శౌచ= పవిత్రత; శాంతి; క్షమా= ఓర్పు; దాంతి; తపస్= తపస్సుల; నిత్యతా= నిత్యత్వంచేత; విభాసి= ప్రకాశించేవాడూ; ఆప్త= పొందిన; సర్వవిధి= అన్ని విధాల; ఇశ్వర్యంండు= ఇశ్వర్యం కలవాడు; అఖిల= అన్నివిధాల; సాంఖ్యయోగ భేదవిదుండు=

సాంఖ్యయోగ భేదాలూ తెలిసినవాడు; ధరోప్రదేశి= ధరోప్రదేశంలో; చతురీ= నేర్పరితనంగల; వాచ్+విలాసండు= వాచ్యుయొక్క క్రీడ కలవాడు; నిష్టత్వి= వాస్తవం కాని; వస్తువేది= వస్తువును తెలిసినవాడు; సాత్యవతేయుండు= సత్యవతీ కుమారుడైన వేదవ్యాసుడు; వేదమయుండు= వేద స్వరూపుడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి ఉగ్రశమసుడు ఆ శౌనకాది మునులతో ఇట్లా అన్నాడు; ‘సత్యవతీ కుమారుడైన వేద వ్యాసమహర్షి వేదస్వరూపుడు. ముని సంఘంలో గొప్పవాడు. సత్యాన్ని దర్శించినవాడు. అన్ని విధులూ తెలిసినవాడు. ప్రపంచంలోని విజ్ఞానమంతా నిండిన పుణ్యాత్మకుడు. బ్రహ్మజ్ఞానంద్వారా అన్ని ఇంద్రియాలనూ మేల్కొల్పి గలిగినవాడు. అన్ని తెలిసినవాడు. పవిత్రత, శాంతి, క్షమ, దాంతి, తపస్సుల నిత్యత్వంచేత ప్రకాశించేవాడు. అన్ని విధాల ఐశ్వర్యాన్ని పాందినవాడు. ధరోప్రదేశంలో నేర్పరి. సదసత్త వివేకజ్ఞాడు.

విశేషం: “అచతుర్వదనో బ్రహ్మైద్యబాహు రపరో హరిః
అఫాలలోచన శ్వంభుః భగవాన్ బాదరాయణః”

అని వ్యాసుడిని సంప్రదాయంలో కీర్తిస్తారు. ఈ కీర్తి భారతం చదివినవాడికి ఎవడికైనా సార్థకమనే అనిపిస్తుంది. నాలుగు ముఖాలు లేని బ్రహ్మ. రెండు భుజాలున్న విష్ణువు. పాలనేత్రం లేని శివుడు. భగవత్ స్వరూపుడు వ్యాసుడని షైక్షానికి అర్థం. కృష్ణుడనే వేరు వాసుదేవుడికి, ద్రౌపదికి, వ్యాసుడికి ముగ్గరికే చెల్లింది. అందుకే వైష్ణవ సంప్రదాయంలో వ్యాసుడిని విష్ణు స్వరూపుడంటారు. ఈ అర్థాన్నే షైక్షం వివరిస్తున్నది.

ఇంద్రియాలను మేల్కొల్పటమంటే ఏమిటో వివరించవలసిన అవసరం ఉన్నది. అజ్ఞానంచేత ఇంద్రియాలు స్తుభంగా అంధకారంలో మునిగి ఉంటాయి. ఆ మత్తుసుండి ఇంద్రియాలను మేల్కొల్పితే తప్ప మనసుకూ, ఇంద్రియాలకూ అస్వయం కుదరదు. ఈ అస్వయం చేతనే యోగం సిద్ధిస్తుంది. అప్పుడు జ్ఞానేంద్రియ పంచకాలు కర్మైంద్రియ పంచకాలు, హాటి గుణాలు. శ్రద్ధలూ ఇవన్నీ సాధకుడి గుప్పిల్లో ఉంటాయి. ‘యతి’ అనే శబ్దానికి అర్థం ఇదే. నియతేంద్రియు డని అర్థం. దానిద్వారా పవిత్రత సిద్ధిస్తుంది. అది అగ్నికి ఉన్న శుచిత్వంవంటిది. బుద్ధీంద్రియాల నిగ్రహం శాంతి. కర్మైంద్రియాల నిగ్రహం దాంతి. సర్వభూత సహానం క్షమ. వీటిని నిరంతరం జ్ఞానాగ్నిలో వేల్పటమే ‘తపస్స’. అట్లాంటి జ్ఞానాగ్ని దగ్గరకర్ముడు వేదవ్యాసుడు. అందుకే సదసద్ వివేకం కలవాడయ్యాడు. సత్త - ఉన్నది (బ్రహ్మతత్త్వం) అసత్త-లేనిది (వస్తుజగత్తు). జ్ఞానబోధచేయాలి అంటే అసద్ వస్తువు ఏమిటో - అంటే అజ్ఞానమంటే ఏమిటో బోధపరచాలి. అందుకే విష్టత్తు - వాస్తవం కాని వస్తువు ఏమిటో వ్యాసుడికి తెలుసని చెప్పటం.

సాంఖ్యం - కపిలమహర్షి ప్రతిపాదించిన యోగమిది. ప్రధానమైన మూల ప్రకృతి వికారం లేనిది - 1. మహాదహంకారశబ్ద స్వర్ఘ రూప రసగంధరూప పంచతనాగ్నితలు-7. ప్రకృతి, వికృతులు - పంచమహాభాతాలు, పంచజ్ఞానేంద్రియాలు. పంచకర్మైంద్రియాలు, మనసు అనేది కేవలం వికృతులు-16, ప్రకృతికాని వికృతి కాని కాలపురుషుడు-1. ఇవి మొత్తం-25, సంఖ్యాపూర్వకంగా అవికారుడైన పురుషుడు (ఆత్మ) చెప్పబడినందువలన ఇది ‘సాంఖ్య’ యోగం. ఈ తత్త్వాలు 24 అని, 25 అని, 36 అని మత భేదాలున్నాయి.

అణిమాదులైన అష్టవిభూతులనే ఐశ్వర్యమంటారు. ఇది కలిగినవాడినే ‘ఈశ్వరు’ డంటారు. అందుకే వ్యాస భగవానుడు వృజనీయుడయ్యాడు.

ప. పాండవుల కీర్తిం బ్రకటించుటకును, మఱియుం గొందఱు జనవతుల చరిత్రంబుల జనుల కెతింగించుటకును, దేవదేవుం డగు వాసుదేవుని సంక్రీదా విశేషంబులు వివరించుటకును, సర్వదేవజాతుల జత్మంబులును దటీయ సాయుజ్యంబులును దేటపఱుచుటకును, సకల ధర్మంబులునుం దెలుపుటకునుగా బంచువేదం బయి పరఁగు నిష్ఠుపోభారత సంహిత యెనర్డే: నిష్ఠుపోతిపోసంబు సంవత్సర త్రయ్కతంబు; ఛిని విశేషంబు వినుండు.

81

ప్రతిపదార్థం: పాండవుల కీర్తిన్= పాండవుల కీర్తిని; ప్రకటించుటకును= ప్రకటించటానికి; మఱియున్= ఇంకా; కొందఱు= కొంతమంది; జనవతుల చరిత్రంబులన్= రాజుల కథలను; జనులకున్+ఎఱింగించుటకును= జనులకు తెలుపటానికి; దేవదేవుండు+అగు= దేవతలకు దేవుడైన; వాసుదేవుని= శ్రీకృష్ణుడి; సంక్రీదా= లీలా; విశేషంబులన్= విశేషాలను; వివరించుటకును= వివరించటానికి; సర్వదేవజాతుల= అన్ని దేవగణాల; జన్మంబులును= పుట్టుకలను; తదీయ= వారి; సాయుజ్యంబును= ఐక్యాన్ని లేదా కలయికను; తేటపఱుచుటకును= విశదంచేయటానికి; సకల ధర్మంబులునున్= అన్ని ధర్మాలను; తెలుపుటకును+కాన్= తెలుపటానికిగాను; పంచువేదంబు+అయి= బదవేదంగా; పరఁగు= ప్రసిద్ధమైన; ఈ+మహాభారత సంహిత+ఒనర్స్= ఈ మహాభారత సంహితను రచించాడు; ఈ+మహాతి హసంబు= ఈ మహాతిహసం; సంవత్సరత్రయ కృతంబు= మూడు ఏళ్ళపాటు రచించబడింది; దీని విశేషంబు వినుండు= దీని వైశిష్ట్యం చెప్పుతాను వినండి.

తాత్పర్యం: పాండవుల కీర్తిని ప్రకటించటానికి, ఇంకా కొంతమంది రాజులకథలను జనులకు తెలుపటానికి. దేవదేవుడైన వాసుదేవుడి లీలా విశేషాలను వివరించటానికి, సర్వదేవతా గణాల పుట్టుక, సాయుజ్యం విశదంచేయటానికి, సకల ధర్మాలను తెలుపటానికి గాను, పంచువేద మని పేరుపొందిన ఈ మహాభారత సంహితను వేదవ్యాసుడు మూడు సంవత్సరాలలో నిర్మించాడు. దీని వైశిష్ట్యం చెప్పుతాను వినండి.

విశేషం: సాయుజ్య (ఐక్యం) సామీష్య (సమీపవాసం), సారూప్య (తత్తుల్యరూపం), సాలోక్య (తల్లోకవాసం) అని ముక్కి నాలుగు విధాలు.

తే. అమల ధర్మార్థ కామ మోక్షముల గుణిచి, యొలయు తెరు వెద్దియును నిందుఁ గలుగునదియ యొం దెడలుఁ గల్లు ఛిన లేకుండు చొప్పుఁ, దక్కిజ్ఞకంటను లేదు వేదజ్ఞులార!

82

ప్రతిపదార్థం: వేదజ్ఞులార!= వేద విదులారా!; అమల= పవిత్రమైన; ధర్మ+అర్థ+కామ+మోక్షములన్+గుణిచి= ధర్మార్థ కామమోక్షాలను గురించి; ఒలయు= ప్రవర్తించే; తెరువు= ధర్మం; ఎద్దియునున్= ఏదైతే; ఇందున్= ఈ భారతంలో; కలుగున్= ఉన్నదో; అది+అ= అదే; ఒండు+ఎడలన్= మరొకచోట కూడా; కల్పన్= ఉంటుంది; దీనన్= ఇందులో; లేకుండు= కనిపించని; చొప్పు= ధర్మం; తర్వు+బకంటను= మరి ఏ చోటా; లేదు= కనిపించదు.

తాత్పర్యం: ఓ వేదవిదులారా! పవిత్రమైన ధర్మార్థ కామమోక్షాలకు సంబంధించి ప్రవర్తించే ధర్మం ఏదైతే ఈ భారతంలో చెప్పబడిందో అది మరొకచోట కూడా ఉంటుంది. ఇందులో లేని ధర్మం మరెక్కడా కూడా కనిపించదు.

విశేషం: మహాభారతంలో పురుషార్థాలను గురించి సర్వవిషయ సమగ్ర చర్చ జరిగిందని ఈ పద్మానికి అర్థం.

ధరేనై చార్టే చ కామే చ మొస్టే చ భరతర్భభ,
యదిహస్తి తదన్యత యన్నేహస్తి న తత్ కృచిత్.

అని మూలశీలం. మూలంలో జనమేజయుడికి చెప్పినట్టుండగా తిక్కనగారు వేదవిదులైన మహార్షులతో ఉగ్రశ్రవుడన్నట్టు మార్చినారు. 'వేదవిదులకు' ఇతరత్ర ఈ పురుషార్థాల విషయంగా ఏమి చెప్పారో కరతలామలకంగా ఉంటుంది. కాబట్టి వారికి చెప్పటంలో ఔచిత్యమున్నది. అంటే చతుర్వేదోపనిషత్సారమూ ఈ పంచమ వేదరూపంలో వ్యాసమహార్షిచే అందించబడిందని తాత్పర్యం. ఇదే మునివ్యషభుడైన వ్యాసమహార్షి నిరూపించిన 'అర్థం'. ఈ అర్థాన్ని వినాలనే రాజరాజనేరెంద్రుడు నస్తయభట్టుగారిని కోరింది.

సీ. 'పుణ్యాత్ములార! యిం పుణ్యేతిహసంబు, జనమేజయుఁడు సేయు సర్వమఖము
కాలంబునం దట్టు కారుణికోత్తముఁ, దైన వేదవ్యాసుఁ దాదరమున
నాజ్ఞాపనము సేయ నతని శిష్యుఁడు లోక, నుతుఁడు వైశంపాయనుండు సెప్పు
నన్నోంద్రుఁడు విన నా సభ నిలిచి స, వినయభక్తికముగ వినినవాఁడు

తే. గధనశక్తియు సమ్ముని కరుణవలనుఁ, గలిగె నా కిత్తెఱంగున గారవించి
మీరు వినుచుండు జెప్పెడి మేటి పదము, గంటి; మంటి మీ దయ పెంపుకతనుఁ జేసి.'

83

ప్రతిపదార్థం: పుణ్య+ఆత్ములార!= పుణ్యాత్ములారా!; ఈ+పుణ్య+ఇతిహసంబు= పుణ్యప్రదమైన ఈ కథను; జనమేజయుండు= జనమేజయ మహారాజ; చేయు= చేస్తున్న; సర్వమఖము కాలంబునందున్= సర్వయాగ కాలంలో; అట్లు= ఆ విధంగా; కారుణిక+ ఉత్తముఁడు+పన= దయగలవారిలో శ్రేష్ఠుడైన; వేదవ్యాసుఁడు= వ్యాసమహార్షి; ఆదరమునన్= ఆదరంతో; ఆజ్ఞాపనము+చేయన్= అనుజ్జ్ఞ ఇష్టగా; అతని శిష్యుఁడు= అతడి శిష్యుడైన వాడూ; లోకనుతుఁడు= లోకంచేత ప్రస్తుతించబడినవాడూ అయిన; వైశంపాయనుండు= వైశంపాయన మహార్షి; ఆ+పర+ఇంద్రుఁడు వినన్= జనమేజయుఁడు వింటుండగా; చెప్పున్= చెప్పాడు; ఆ సభన్= ఆ సభలో; నిలిచి= ఉండి; సవినయ భక్తికముగన్= వినయంతోనూ, భక్తితోనూ; వినినవాఁడన్= విన్నాను - వినినవాడిని (నేను); నాకున్= నాకు; కథనశక్తియున్= కథను చేపేశక్తికూడా; ఆ+ముని= వ్యాసమహార్షి; కరుణవలనన్= కరుణవలనే; కలిగన్= కలిగింది (నేను); ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; గారవించి= నన్ను గౌరవించి; మీరు= మీరందరూ; వినుచుండన్= వింటుండగా; చెప్పెడి= భారతాన్ని చెప్పగలిగే; మేటి పదమున్= ఉన్నత స్థానాన్ని; కంటిన్= పొందాను; మీ దయ= మీ కరుణ; పెంపుకతన్+చేసి= అతిశయించిన దానివలన; మంటిన్= ఆయుష్మంతుడిని అయ్యాను. (అశీస్సులు పొందానని తాత్పర్యం).

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ములారా! పుణ్యప్రదమైన ఈ కథను జనమేజయ మహారాజ సర్వయాగం చేస్తున్న సమయంలో దయామయుడైన వ్యాసమహార్షి అనుజ్జ్ఞచేత అతడి శిష్యుడూ లోకంలో ప్రసిద్ధిచెందినవాడూ అయిన వైశంపాయన మహార్షి ఆ రాజ వింటుండగా చెప్పాడు. నేను ఆ సభలో ఉండి వినయ భక్తులలో ఆ కథను సమగ్రంగా విన్నాను. నాకీ కథను చేపే సామర్థ్యం కూడా వ్యాసులవారి అనుగ్రహం వలననే కలిగింది. ఇట్లు నన్ను గౌరవించి మీరంతా వింటుండగా నేను భారతాన్ని చెప్పగలిగే ఉన్నత స్థానాన్ని పొందాను. మీ ఆశీస్సులుచేత ఆయుష్మంతుడిని అయ్యాను.

విశేషం: నూతుడు కావటంచేత మహార్షుల ఆశీర్వాదంచేత తాను తరించానని చెప్పుతున్నాడు. అదే మన భారతీయ సంప్రదాయంలో పాండిత్యానికి, ఆశ్రమానికి ఉన్న చిత్రమైన గౌరవం.

వ. అని పలికి వెండియు.

84

తాత్పర్యం: అని చెప్పి ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

ఫలశ్రుతి

- క. ‘అలఘుమతులార! పర్వం, బుల నీ యతిహస రత్నమును వినిశ నఘుం బులు వాయు: నాకలోకము, గలుగును: సిద్ధించు ముక్తి కాంక్షిత యైనన్.

85

ప్రతిపదార్థం: అలఘుమతులార!= ఘనబుద్ధి కలిగిన మహార్షులారా!; ఈ+ఇతిహాస రత్నమును= ఈ శ్రేష్ఠమైన ఇతిహాసాన్ని; పర్వంబులన్= పర్వదినాలలో; వినినన్= వింటే; అఘుంబులు= పాపాలు; పాయున్= నశిస్తాయి; నాకలోకము= స్వర్గం; కలుగును= కలుగుతుంది; ముక్తి= ముక్తి (మొక్కం); కాంక్షిత+హనన్= కోరితే; సిద్ధించున్= సిద్ధిస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఉదాత్తమతులైన మహార్షులారా! ఈ మహాతిహాసాన్ని పర్వదినాలలో వింటే పర్వపాపాలూ నశిస్తాయి. స్వర్గం లభిస్తుంది. సంకల్పించి గాఢమైన భక్తితో వింటే ముక్తి కూడా లభిస్తుంది.

విశేషం: పండుగలు, పబ్బులు అని రెండు రకాల ఉత్సవాలు. ఉగాది మొదలైన పండుగలు, పర్వులు (పబ్బులు) ఇదు ముఖ్యమైనవి. అమావాస్య, పూర్ణిమ, అష్టమి, దశమి, సూర్యసంక్రాంతి - వీటిని పంచపర్వదినా లంటారు. ఇంకా చంద్రగ్రహణాన్ని, చాతుర్మాస్యంలోని శైవ్యదేవాదియాగ సందర్భాలను (శైవ్యదేవం, వరుణం, ప్రఫుస, శాఖమేధ, సునాసీరయా లస్ఫవి) కూడా పర్వులనే పిలుస్తారు. అందుచేత భారతం భారతీయులకు మొక్కప్రదమైన పారాయణగ్రంథ మని అర్థం.

- క. ఆధ్యంతంబును నీ యుని వధ్యకథ వినంగఁ గనిశవారికిఁ బాయున్

సధ్యంబ బ్రహ్మహత్యా, వధ్యము మొదలైన పాపవర్గం బెల్లన్.

86

ప్రతిపదార్థం: ఆది+అంతంబునున్= మొదటినుండి తుదివరకూ; ఈ+అవద్య కథన్= ఈ పుణ్యకథను; వినంగన్+కనిశవారికిన్= వినగలిగినవారికి; సద్యంబు+అ= తత్క్షణమే; బ్రహ్మహత్యా+అవద్యము= బ్రహ్మహత్యపాపం; మొదలైన= మొదలైనటువంటి; పాపవర్గంబు+ఎల్లన్= పాపసమూహాల్చీ; పాయున్= నశిస్తాయి.

తాత్పర్యం: ప్రారంభం మొదలు ఈ పుణ్యకథను ఎవరు వింటారో వారికి ఆ క్షణమే బ్రహ్మహత్యాపాపం మొదలైన మహాపాపసమూహాలు కూడా నశిస్తాయి.

- క. సురపిత్కార్యంబుల భూ, సురులకు టీని వినిపించు సుకృతాత్ముడు ద

త్యరణ ఫలంబుల నభిక, స్ఫురితంబుగఁ బడయు మహితబోధసులారా!

87

ప్రతిపదార్థం: మహిత= గొప్ప; బోధనులారా!= జ్ఞానులారా! (బ్రహ్మజ్ఞానులారా!); సుర= దైవ; పిత్రు= పితరుల; కార్యంబులన్= కార్యాలలో; భూసురులమన్= బ్రాహ్మణులమ; దీనిన్= ఈ భారతాన్ని; వినిపించు= వినిపించే; సుకృత+అత్యుడు= పుణ్యత్యుడు; తద్వితి+కరణ ఫలంబులన్= ఆయా కార్యాలను చేసిన ఫలితాలను; అధిక స్ఫురితంబుగన్= మహా ప్రకాశవంతంగా; పడయున్= పాందుతాడు.

తాత్పర్యం: దైవ, పిత్రకార్యాలు జరిపేటప్పుడు ఏ పుణ్యత్యుడు బ్రాహ్మణులమ ఈ మహాభారతాన్ని వినిపిస్తాడో అతడు ఆయా పుణ్యకార్యాల ఫలితాన్ని మిక్కెలి ప్రకాశవంతంగా పాందుతాడు.

విశేషం: ఇక్కడ ‘స్ఫురితం’ అంటే ఇశ్వర్యభరితంగా అని అర్ಥం.

క. మానసముల నింధియముల, నేనియుఁ జేయంగబడిన యేనః పుంజం
జీ నిర్భలేతిహసము, వీనుల నొక్కింత సిలుక విలయు సకలమున్.

88

ప్రతిపదార్థం: మానసముల్నే= మనస్సులలో; ఇంద్రియముల్నే= ఇంద్రియాలలో; ఏనియున్= నేటిలోనైనా; చేయంగన్+పడిన= చేయబడ్డ; ఏన్స+పుంజంబు= పాప సమాపాం; ఈ+నిర్మల+ఇతిహసము= ఈ పవిత్రమైన భారతకథ; వీనులన్= చెవులలో; ఒక్కింత+చిలుకన్= కొంచెంగా చిలికినా కూడా (పడినాకూడా); సకలమున్= పాపాలస్మి; విరియున్= తొలగిపోతాయి.

తాత్పర్యం: మనస్సులోకాని, ఇంద్రియాలలోకాని చేయబడ్డ పాపసమాపాం ఈ పవిత్రమైన భారతేతిహసం చెవులలో ఏకొంత చిలికినా కూడా ఆ సర్పాపాలూ వెంటనే విరిగిపోతాయి.

ఉ. భ్రాజిత వృత్తిమై బరఁగు భారత సంహిత సంయమీంద్రులా
రా! జయనామకంబును రాజజతభంగి జగత్త్రయంబునం
బూజత కీర్తిమై నెగడు భూలిజయోస్మాత్తిఁ గంద్రు ఛీనిచే
రాజు; లిలాసురుల్ మతి యరాతుల గెల్చురు విశ్వ యంతటన్.

89

ప్రతిపదార్థం: సంయమి+ఇంద్రులారా!= బుషీష్వరులారా!; భ్రాజిత వృత్తిమైన్= ప్రకాశధర్మంతో; పరఁగు= ఒప్పేటటువంటి; భారత సంహిత= మహాభారతేతిహసం; జయనామకంబును= జయమనే పేరుతో; రాజితభంగిన్= వెలుగుతూ; జగత్త+త్రయంబునన్= మూడు లోకాలలోనూ; పూజిత కీర్తి+బ= మన్మించబడిన ప్రభ్యాతికలదై; నెగడున్= వ్యాపించింది; విశ్వాలంతటన్= వినగానే; రాజులు= చక్రవర్తులు; దీనిచేన్= ఈ భారత కథా ప్రవణంచేత; భూరి= మిక్కిలి; జయ+ఉష్ణత్తిన్= విజయంతోడి ఉన్నతప్పితిని; కండ్రు= పాందుతారు; మతి= ఇంకా; ఇలాసురుల్= భ్రాహ్మణులు సైతం; అరాతులన్= శత్రువులను; గెల్తురు= గెలుస్తారు.

తాత్పర్యం: బుషీష్వరులారా! ప్రకాశధర్మం కలిగిన ఈ భారతేతిహసం ‘జయ’మనే పేరుతో వెలుగుతూ మూడు లోకాలలోనూ మన్మించబడుతూ ప్రభ్యాతమై వ్యాపించింది. రాజులు ఈ కథ విని విజయలక్ష్మిని పొంది వెలుగుతారు. భ్రాహ్మణులు కూడా శత్రువులను జయిస్తారు.

విశేషం: భ్రాహ్మణులు విషష్టవాద జయం సాధిస్తారని తాత్పర్యం.

ఉ. భారతముర్థితో వినిన భక్తిఁ బలించిన శ్రీయు నాయువున్
భూలియంబునుం బ్రమదమున్ దృఢ విద్ధయుఁ గల్చు; వాల కే
కోలకలైన హేగ మొనఁగుాడు; సుపుత్రునీఁ గాంచు సద్గురున్
గారవ మొప్పుగాఁ బదయు గర్భాంయున్ పరుసన్ గుమాలయున్.

90

ప్రతిపదార్థం: భారతము= భారతాన్ని; అర్థతోన్= కోరికతో; వినిన్= వింటే; భక్తిన్= భక్తితో; పరించిన్= చదివితే; శ్రీయున్= సంపద; ఆయువున్= ఆయుస్సు; భూరి= మిక్కిలి; యశంబునున్= కీర్తి; ప్రమదమున్= సంతోషమూ; దృఢ= గట్టి; విద్యయున్=

చదువు; కల్పన= కలుగుతాయి; వారికిన్= వారికి; ఏ కోరికలు+బన్= ఏ కోరికలైనా; వేగము+బన్+కూడున్= శీఘ్రంగా ఫలిస్తాయి; గర్భిణియున్= గర్భిణి; కుమారియున్= కన్య; వరుసన్= వరుసగా; సుపుతునిన్= మంచి కొడుకును; సద్గురున్= మంచి మగడిని; పదయున్= పాందుతారు.

తాత్పర్యం: భారతాన్ని కోరికతో వినినా, భక్తితో చదివినా సంపద, ఆయుస్సు, మిక్కలి యశస్సు, సంతోషం, గట్టి చదువు కలుగుతాయి. వారికి ఏ కోరిక అయినా అతి శీఘ్రంగా ఫలిస్తుంది. గర్భిణికి మంచి కుమారుడు పుట్టుతాడు. కన్యకు మంచి వరుడు దొరుకుతాడు.

విశేషం: గట్టి చదువు= గట్టి పునాది ఉన్న చదువని అర్థం. బ్రహ్మజ్ఞానమే ఆ గట్టి పునాది. నిత్యానిత్య వస్తు వివేకం ఉన్న చదువునే ‘దృఢవిద్య’ అని తిక్కనగారు అందంగా పేరిచారు.

భారత శ్రవణంచేత ఇంద్రియాలు ఉద్వేగాన్ని, చంచలత్వాన్ని పోగొట్టుకొని ప్రశాంతగతికి, కార్యానిర్వహణకు సంస్థాపించుతాయి. కాబట్టి ఆయుస్సు పెరుగుతుంది. ఇట్లాగే తక్కిన ఫలితాలు కూడా. (క్రమాలంకారం)

ఉ. శిక్షిత చిత్తులారు! శుభసిద్ధులు వొందు ననేక జథ్య పా
పుష్టపణంబునన్ వెలుగు భారత సంహిత కెల్లఁ బుండలీ
కాఙ్కని వాసుదేవుఁ బ్రుకటార్థముగాఁ గని విస్తు మానవుం
డక్కయ పుణ్యలోకములయందు రమించు నిరామయస్థితిన్.

91

ప్రతిపదార్థం: శిక్షిత= అదుపులో ఉంచబడిన; చిత్తులారు= మనసులుగల బుమివర్యులారా; భారతసంహితమున్+ఎల్లన్= భారత సంహితము అంతటికి; ప్రకట+అర్థముగాన్= సారాంశంగా; పుండరీకాశ్వనిన్= కమలాశ్వదైన; వాసుదేవున్+కని= శ్రీకృష్ణాంచినిచూచి; విస్తు= విస్తుటువంటి; మానవుండు= మానవుడు; అనేక జన్మ పాప= అనేక జన్మాలలో చేసిన పాపాల; జ్ఞపణంబునన్= జ్ఞయం చేత; వెలుగున్= ప్రకాశిస్తాడు; శుభసిద్ధులు+పాందున్= శుభమైన ఫలితాలు పాందుతాడు; అడ్జయ= తరుగుదలలేని; పుణ్యలోకముల+అందున్= పుణ్యలోకాలలో; విరామయస్థితిన్= దోషరహితమైన సుఖస్థితిలో; రమించున్= క్రీడిస్తాడు.

తాత్పర్యం: అదుపులో ఉంచిన మనసులుగల మహర్షులారా! భారత సంహితకు సారాంశభూతుడుగా కమల పత్రనయనుడైన శ్రీకృష్ణపరమాత్మను దర్శించి ఎవడు ఈ ఇతిహాసాన్ని వింటాడో ఎడు జన్మజన్మలలో చేసిన పాపాలు నశించి ప్రకాశిస్తాడు. అన్ని శుభ ఫలితాలను పాందుతాడు. ఎప్పటికే నశించని పుణ్యలోకాలలో ఏ దోషమూలేని సుఖస్థితిలో రమిస్తుంటాడు.

విశేషం: భగవంతుడైన వ్యాసుడు భారతార్థాన్ని శ్రీకృష్ణ పారమ్య బోధకంగానే ఉద్దేశించాడని ముందే వివరించటం జరిగింది.

ఉ. వ్యాసమునీంద్ర సారకరుణాతిశయంబున భారతార్థ ము
ద్భాసితమైనయట్టి నుతభాగ్యమున్ సకలాగమార్థ సం
వాసన మావహిత్తు జనపంక్తులు గీర్తునేయ శశ్వదు
ల్లాస సుఖానుభూతి నచలస్థితి నొప్పు నతం దుదాత్ముడై.

92

ప్రతిపదార్థం: వ్యాసమునీంద్ర= వ్యాసమహర్షియొక్క; సార= సాంద్రమైన; కరుణా+అతిశయంబునన్= కరుణాధిక్యంచేత; భారత+అర్థము= మహాభారత తాత్పర్యం; ఉత్త+భాసితము+ఐన+లభీ= స్నురించినట్టి; నుతభాగ్యనకున్= స్తుతించబడిన భాగ్యవంతుడికి; సకల+ఆగమ+అర్థ+సంవాసనము+ఆప్యాల్యున్= అన్ని వేదాల అర్థాల కలిమీ కలుగుతుంది; జనపంక్తులు= జన సమాపోలు; కీర్తన+ చేయన్= కీర్తించగా; అతండు= అతడు; ఉదాత్ముడు+ఐ= అధికుడై; శశ్వత్= శాశ్వతమైన; ఉల్లాస+సుఖ+అనుభూతిన్= ఉల్లాసరూపమైన సుఖానుభూతితో; అచలస్తితిన్= చలించవిస్తితిలో; ఒప్పున్= వెలుగుతాడు.

తాత్పర్యం: వ్యాసమహర్షియొక్క సాంద్రమైన కరుణాధిక్యంచేత మహాభారత తాత్పర్యం ఎవరికి స్నురిస్తుందో ఆ భాగ్యవంతుడికి సకల వేదోపనిషత్తీసారము కరతలామలకం అవుతుంది. జనులు అతడిని కీర్తించగా అతడు శాశ్వతమైన సుఖరూపానుభూతితో చలనంలేని బ్రాహ్మణస్తితిలో వెలుగుతాడు.

విశేషం: మహాభారతంలో బయటికి కనిపించే కథవెనుక అతిగంభీరమైన తాత్ప్రిక ధార ఉండని ప్రాజ్ఞలు సెలవిచ్చారు. ‘మహా’ అనే శబ్దానికి అర్థ విచారణ చేస్తూ ‘పెద్ద’ అనే వాచ్యార్థం మెనుక సాంఖ్యం నుండి వేదాంతం వరకూ ఉన్న సర్వ ఆర్థ విజ్ఞానమూ ‘మహా’ శబ్దంలో దాగి ఉండని పండితులు అంటారు. ‘మహాత్తు’ అని పిలువబడింది సాంఖ్యవిద్యలో చెప్పబడిన ప్రకృతితత్త్వం. ‘భారత’మని చెప్పబడింది ప్రాణస్వరూపమైన ప్రణవతత్త్వం, దీనినే బ్రహ్మమని అన్నారు. శతవధబ్రాహ్మణంలో ఈ రహస్యం చెప్పబడింది. కాబట్టి భారతంలో పరాపర గోవ్యాఘ, మాతృపితృ, ద్వావాపుశ్చీ, వాక్ప్రాణ, ద్రవ్యాత్మక, మృతామృత, అగ్నిపోమ, త్రీపురుష, బంధు బిందు - తత్త్వాలు చెప్పబడ్డాయి. సంభవపర్యంనుండి యుద్ధ పర్యాలవరకూ ప్రకృతి ((ప్రపృతి)) యజ్ఞం. త్రీశాంత్యాను శాసనికాదులు నిప్పత్తిరూప బ్రహ్మయజ్ఞం. ఈ రెండూ కలిసి పూర్వతత్త్వమైన అధ్యేతసార నిరూపణ చేస్తున్నాయి. ఈ లొకికాలొకిక తత్త్వ సమన్వయ జ్ఞానాన్ని ‘యోగ’ మని భారతం స్ఫురించేస్తున్నది. స్వగౌరోహణపర్వ సారాంశం కూడా ఇదే.

వ. అని యిట్లు సమస్త పురాణ పారీశుండ్రేన సూతుండు.

93

తాత్పర్యం: అని ఈ విధంగా సమస్త పురాణ కథనంలోనూ నేర్పారి అయిన ఉగ్రత్వము.

చ. పరమపదాప్తి హేతు వగు భారత సంహిత శౌనకాది భూ
సురవరు లింపునం గరగు చొప్పున జెప్పిన వారు మోదసం
భరతతతఁ బొంది యక్కథకు బ్రాతెగ నల్లితుఁ జేసి రల్చిలిన్:
హారిహరనాథ! సర్వభూవనాల్భత! నన్ దయఁ జాడు మెప్పుడున్.

94

ప్రతిపదార్థం: పరమపద= మోక్ష; ఆప్తి= ప్రాప్తికి; హేతువు+అగు= కారణమైన; భారత సంహిత= భారత సంహితను; శౌనక+అది= శౌనకుడు మొదలైన; భూసురవరులు= బ్రాహ్మణుక్కథములు; ఇంపునన్= త్ప్రితో; కరగుచొప్పునన్= కరిగిపోయే విధంగా; చెప్పినన్= చెప్పగా; వారు= ఆ మహర్షులు; మోదసంభరితతను+పాంది= మోద సంభరితులై (సంతోషం నిండినవారై); అర్చిలిన్= ప్రీతితో; బ్రాతెగన్= ఘనంగా; ఆ+కథకున్= ఆ ఉగ్రత్వముడిని; అర్చితున్+చేసిరి= పూజించారు; (తిక్కనగారు ఇట్లా ప్రార్థిస్తున్నారు); హారిహరనాథ!= స్వామి హారిహరనాథా; సర్వభూవనార్జుత!= అన్ని భువనాలలోనూ పూజించబడేవాడా!; నన్= నన్ను; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడూ; దయన్+చూడుము= దయతో చూడుము.

తాత్పర్యం: మోక్షప్రాప్తి కారణమైన భారత సంహితను శౌనకాది మునులకు వారు త్ప్రితో కరిగిపోయేటట్లు చెప్పగా, వారు సంతోషంతో నిండినవారై ఆ కథకుడైన ఉగ్రత్వముడిని ప్రీతితో ఘనంగా పూజించారు. స్వామి హారిహరనాథా! సర్వలోకార్పితా! నన్ను సర్వదా నీ కృపాకట్టాలతో చూడుము.

విశేషం: ఇక్కడ ‘ఇంపు’ అంటే రసానందానుభవంవలన కలిగే ‘తృప్తి’ అని అర్థం. ‘కరగట’ మంటే కంటుతడిపెట్టుకొని ‘స్నిగ్ధ’ లై సత్కృగుణంపన్నలు కావటమని అర్థం.

అశ్వాసాంతము

ఉ. పోవన! దుర్గశాపహా! శుభప్రదమూర్తి! సుధానుభూతి సం
జీవిత భక్తలోక! తులసీదశదామ కపోలమాలికా
భావిభవాభిరామ! పరిపక్వతపఃఫలరూప! సాంఖ్య వి
ద్యావహా! యోగశక్తి విశదాధ్యత భేలన! లోకపాలనా!

95

ప్రతిపదార్థం: పావన!= పవిత్రుడా; దుర్గశా+అపహా!= కష్టాలను తొలగించేవాడా; శుభప్రదమూర్తి!= శుభాలను కలిగించే స్వరూపం కలవాడా; సుధా+అనుభూతి= అమృతాన్ని అనుభవించటంచేత; సంజీవిత= బ్రతికించబడ్డ; భక్తలోక!= భక్త సముదాయం కలవాడా; తులసీదశదామ= తులసీప్రతాల దండయొక్క; కపోలమాలికా= పురైల సరంయొక్క; భా= కాంతియొక్క; విభవ+అభిరామ!= అతిశయంచేత మనోహరంగా ప్రకాశించేవాడా; పరిపక్వ= పరిపక్వంపాందిన; తపన్+ఫలరూప!= తపస్సుయొక్క ఫలరూపమైనవాడా; సాంఖ్య విద్యావహా!= సాంఖ్యవిద్యను ప్రసాదించినవాడా; యోగశక్తి= యోగశక్తిచేత; విశద= ప్రకటించబడిన; అద్భుతభేలన!= అద్భుతకార్యాలను లీలగా చేసినవాడా; లోకపాలనా!= లోకాన్ని పరిపాలించేవాడా

తాత్పర్యం: పరమేశ్వరా! నీవు పరమపవిత్రమూర్తివి. భక్తుల ఆపదలను తొలగిస్తూ వారికి సకల శుభాలూ చేకూరుస్తావు. అపాయసమయంలో అమృతాన్ని చిలికి వారిని బ్రతికిస్తావు. ఎముకల పేరుతో, తులసీదామంతో సితా సిత కాంతులతో నీవు మిక్కిలి మనోహరంగా కనిపిస్తావు. తాపసుల తపస్సుకు ఫలరూపమైన వాడిని నీవే. కపిలుడిరూపంలో సాంఖ్య విద్యను ప్రసాదించావు. యోగ విద్యాతిశయంచేత ఎన్నో అద్భుతకార్యాలను క్రీడగా చేసి చూపావు. లోకంలో ధర్మస్తితిని పరిరక్షిస్తూ సాధువులను కాపాడుతూ లోకపాలకుడివిగా విరాజిల్లుతున్నావు.

విశేషం: “అపవిత్రః పవిత్రో వా సర్వాస్తాంగతోత్తిపి వా,

యః స్వరేత్ పుండరీకాఙ్కం స బాహ్యభ్యంతర షృంఖిః.”

అని స్వాతి. ఎవరు పుండరీకాఙ్కిని స్వరిస్తారో వారు శుచిపరులైనా అశుచులైనా ఏ అవస్థలో ఉన్నా బాహ్యభ్యంతరాలలో ‘పవిత్ర’ లే అపుతా రని అర్థం. అందుచేత పరమాత్మ పవిత్రుడు’.

దేవతలకు అమృత ప్రదానంచేసి వారిని రక్షించాడు. అదే స్వామివారి ‘మోహసీ’ అవతారం. అమృతమంటే మృతిలేనిదని అర్థం.

ఎముకలహారం - తెల్లనిది. తులసీదామం - నల్లనిది. లౌకికాలౌకిక తత్త్వాలకు సంకేతాలు ఇని. తులసీదామం హరిది. ఎముకల మాల హరుడిది.

‘సాంఖ్య’ శబ్దానికి ఆత్మజ్ఞానమని అర్థం. గీతాకారుడు వివక్షించాడు. కపిలుడి ‘సాంఖ్య’ విజ్ఞానమే శంకరుల అధ్యాతానికి, తరువాతి విశిష్టాధ్వేత, ధైతాలకు మూలం.

శ్రీకృష్ణుడు విరాట్ స్వరూపాన్ని ప్రదర్శించింది కేవలం యోగశక్తిచేతనే. అందుకే అతడు ‘యోగేశ్వరుడు’. బ్రహ్మ స్ఫురికర్త. రుద్రుడు లయస్వరూపుడు. విష్ణువు పాలకుడు. అందుకే రాజును విష్ణువు అంశకలిగినవాడుగా చెప్పారు. (నావిష్ణు: వృథివీపతిః).

క. దేవ! చతుర్వ్యధ భూమి! తావాసో! సుకృత హృదయ హాలివిలాసో!
కేవల భావానందము! యూ! వేదవ్యాస వర్షనారూఢ దయా!

96

ప్రతిపదార్థం: దేవ!= స్వామీ!; చతుర్వ్యధ= నాలుగు విధాలైన; భూత+ఆవాసా= భూతజాలంలోనూ నివసించేవాడా!; సుకృత= పుణ్యాత్మకులైన సజ్జనుల; హృదయ= హృదయాలను; హోరి= ఆకర్షించే; విలాసో!= క్రీడ కలవాడా!; కేవల= కేవలం; భావ+ఆనందమయా!= ఆత్మానంద రూపుడా!; వేదవ్యాస= వ్యాసమహర్షిచేత చేయబడిన; వర్షన= వర్షనలచే; ఆరూఢ= తెలియదగిన; దయా!= కరుణ (అనుగ్రహం) కలవాడా!

తాత్పర్యం: దేవ! నాలుగు భూతాలలోనూ నీవు వసిస్తున్నావు. పుణ్యాత్మకులైన సజ్జనుల హృదయాలను ఆకర్షించే క్రీడ కలిగినవాడిని నీవు. నీవు కేవలం ఆత్మానంద స్వరూపుడిని. వేదవ్యాస మహర్షి చేసిన వర్షనలు నీ అనుగ్రహ పారమాయైనే బోధిస్తాయి.

విశేషం: దేవ, మనుషు, తిర్యక్, స్తావరములని నాలుగు విధాలుగా భూతాలు చెప్పబడ్డాయి. అన్ని భూతాలకూ జనుస్తానం కాబట్టి స్వామి అన్నిటిలోనూ వసిస్తున్నాడు. (ఈశావాస్యమిదం సర్వం - అని ఈశావాస్యమిషిష్టతు).

సుకృతులకు స్వామి మనోహరుడు - దుష్టుతులకు భీషణుడు. అందుకే నరసింహోది రూపాలతో దుష్ట సంహంగం చేశాడు. లక్ష్మీనరసింహుడై ప్రపోదుడిని కాపాడాడు.

‘భావ’ మంటే ‘ఆత్మ’ అని అర్థం. బ్రహ్మ ఆనందస్వరూపుడు. బ్రహ్మపదార్థం కేవలం భావనామయం. అట్లాగే ఆనంద భావానందమయితే అది ఆత్మానందం మాత్రమే.

భారత భాగవతాములలోని ప్రపోద, గజేంద్ర, కుచేల, ద్రౌపద్యాముల కథలు స్వామి కరుణనే నిరూపిస్తాయి.

మాలిని.

అకృతక మధురోక్తి వ్యాప్త సందీప్త సారా!
సకల భువన రక్షాశాలి శుంభద్విషారా!
శుక జనకమనీషా శుద్ధ బుద్ధానుభావా!
సక్షపకృత విలాసో! సంభృతానందభావా!

97

ప్రతిపదార్థం: అకృతక= కల్పితం కానటువంటి; మధుర+ఉక్తి= మధురోక్తులలో; వ్యాప్త= వ్యాపించే; సందీప్త= ప్రకాశించే; సారా!= సారరూపుడా!; సకల= అన్ని; భువన= భువనాలనూ; రక్షాశాలి= రక్షిస్తూ; శుంభద్విషారా!= వెలిగే క్రీడ కలిగినవాడా!; శుక= శుకమునీంద్రుడి; జనక= జనకుడైన వ్యాసుడి; మనీషా= బుద్ధిచేత; శుద్ధబుద్ధ+అనుభావా!= అకలుషజ్జన స్వరూపుడని నిశ్చయించబడ్డవాడా!; సక్షప= దయతో; కృత= చేయబడిన; విలాసో!= లీలలు కలవాడా?; సంభృత= సంపూర్ణంగా నిండిన; ఆనంద భావా!= ఆనంద స్వరూపుడా! (సీకు మరల మరల నమస్కారం).

తాత్పర్యం: నిత్యమధురాలైన వేదవాక్యాలలో నీ ప్రకాశం సర్వత్రా వెలుగుతున్నది. సకల భువన రక్షణ రూపమే నీ విహం. వేదవ్యాసుడు నిన్న శుద్ధజ్జొన స్వరూపుడిగా వర్ణించాడు. భక్తుల సముద్ధరణకొరకు నీవు దయతో అనేక లీలలు ప్రదర్శిస్తావు. నీవు సంపూర్ణానంద స్వరూపుడిని.

విషేషం: వేదాలు పురుషుషుయత్తుం లేకుండా పుట్టాయి. అందుకే అవి ‘అక్షతకాలు’. పరమేశ్వర నిశ్శాసనరూపమే వేదమని సంప్రదాయం. అందుకే అది అపోరుపేయం.

బ్రహ్మసూత్ర ప్రకారం పరమాత్ముడు శుద్ధ బుద్ధ ముక్త రూపుడు - అని నిరూపించినవాడు సాధారణామైన ప్రజ్ఞ ఉన్నవాడు కాడు. ఆ ప్రజ్ఞ పురుష ‘మనీష’. అది శుకజనకుడిది. శుకుడు జన్మతో బ్రహ్మర్థిగా పుట్టాడు. అతడి తండ్రి వేదవ్యాసుడు. అందుకే ‘వ్యాసపీరం’ భారతీయ ఆత్మ సంపదగా మన్నన పాందింది.

స్వామి కృపావిలాసమే ఇన్ని అవతారాలూ. కనుకే స్వామి దయావీరగుణ సంపన్నుడు. కృపామూర్తి. ఆయన కేవలం బ్రహ్మనంద స్వరూపుడు. మాలినీ వృత్తంలోని ప్రతిపాదంలోనూ వరుసగా న,న,మ,య,య - గణాలు ఉంటాయి. 9వ అక్షరం యతిషైత్రిషానం. ప్రాసనియమం ఉన్నది.

గద్యము.

**ఇది శ్రీమదుభయకవిమిత్త కొమ్మనామాత్మ వుత్త బుధారాధన విరాజ తిక్కన సోమయాజి ప్రణీతంబైను
శ్రీమహిభారతంబునందు స్వగ్రారోహణపర్వంబు సర్వంబు నేకాశ్వాసము.**

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ రచన; శ్రీమత్= ప్రసిద్ధి కెక్కిన; ఉభయ కవి= సంస్కృతాంధ్ర భాషాకవుల; మిత్ర= మిత్రుడును; కొమ్మన= కొమ్మన అనే; అమాత్య= మంత్రియెక్కు; పుత్ర= కుమారుడును; బుధ= విద్యాంసులయొక్కు; ఆరాధన= పూజచేత; విరాజి= ప్రకాశించేవాడును అయిన; తిక్కన సోమయాజి= సోమయాజి అయిన తిక్కనచేత; ప్రణీతంబు+ఐన= రచించబడినదైన; శ్రీమహిభారతంబున్న= శ్రీ మహిభారతంలో; స్వగ్రారోహణ పర్వం= స్వగ్రారోహణ పర్వం; సర్వంబును= సమస్తమును; ఏకాశ్వాసము.

తాత్పర్యం: కీర్తికలవాడూ, సంస్కృతాంధ్రభాషా కవిమిత్రుడూ, కొమ్మనమంత్రి కుమారుడూ, బుధపూజనంచేత ప్రకాశించేవాడూ అయిన తిక్కనసోమయాజి రచించిన శ్రీ మహిభారతంలో స్వగ్రారోహణపర్వం సర్వం ఏకాశ్వాసం సమాప్తం.

శ్రీమదాంధ్ర మహిభారతంలోని ఏకాశ్వాసమైన స్వగ్రారోహణపర్వం సమాప్తం.

శ్రీమదాంధ్ర మహిభారతం సంపూర్ణం

ఓం శాంతి శ్శాంతి శ్శాంతిః

శ్లో॥ యదశ్శర పదబ్రష్టం । మాత్రాహీనం చ యద్భువేత్,
తత్పర్వం శ్శమ్యతాం దేవ! నారాయణ! నమోత్తమ్ తే.

(స్వామీ! నారాయణమూర్తీ! అక్షరంలోకాని, పదంలోకాని, మాత్ర (గణం)లోకాని ఏదైనా లోపం ఉంటే దానిని సీవే క్షమించుము. సీకు నమస్కారం).

శ్రీమదాంధ్ర మేహిభారతము

గద్యపద్య ప్రథమవాద సూచి

అశ్వమేధ పర్వము

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
అ					
అంతఁ బోవక హేమ	47	అట్టి పరమథర్మం	393	అట్లు నెనుకొనక నిలిచి	301
అంతకుఁ బిస్సులున్ వెదక	129	అట్టియెడ	297	అట్లు వోయి పోయి మాగ్గంబు	210
అంత చేయంగ వలయునే	398	అట్టియెడ	364	అట్లు శారి పార్థ సంచిత	104
అంతటి లోభము గెలువక	140	అట్టియెడ	378	అట్లు సమకట్టి యతండు	13
అంత నక్కడు గృష్ణుండు	263	అట్టియెడం గర్జకాండ	395	అట్లు సేయువాడ నని	31
అంత నిలువక ముని	229	అట్టియెడ ధర్మనందనుం	359	అ త్లోకలవ్యసందనుం	339
అంతయు నిమ్మహోనుభావ	328	అట్టియెడ నొక్కనాడు	380	అట్లేసిన	336
అంతరంబగు నిక్కయ్య	54	అట్టివాడనయి యుండియు	216	అట్లోపి యప్పుడమిటేడు	374
అంతరాత్మ యనంగ	162	అట్టివా రిట్టి వా రగుట	89	అడుగులు గడ్డి ప్రేతి	381
అంబరమాది యనిల	163	అట్లులగుటఁ జేసి యవీ	344	అతడును దీప్పబాణముల	303
అంబరాది భూతముల	151	అట్లు లప్పురంబు నతి	333	అతడును వారిఁబోబనిచి	243
అంబరీమం డను రాజు	140	అట్లుగా దిట్ట నియు	120	అతడు మడువు వెదలి	249
అకట యెట్లగు నొక్క	230	అట్లుంగాక	365	అతనిఁ దోపు జేయునట్టి	147
అక్కుమారుఁ డేచి యర్మన	303	అట్లుంగాక	382	అతనికి గురుభ్రక్తికతన	225
అక్కరంబు తెఱం గెఱింగించెద	107	అట్లుండి తన యనాదరణంబు	313	అతని నొదుంగనేయుట	297
అఫిలజనములు నచ్చెరు	378	అట్లుండి యవీసురా	259	అతని బలంబులఁ గ్రూర	339
అఫిలలోకభర్త వమరేంద్ర	44	అట్లు గియుటయు	336	అతని మనుమఁడు మరుత్తుం	12
అగుగాక నీవు సెప్పెడు	213	అట్లు గావున ధర్మరాజాను	67	అతని సుతుండు సూవె	15
అగ్గండివిక్కప	335	అట్లు తన పతియును	319	అతిథి యొక్క ధరామరుం	381
అగ్ని చల్ల నైన సబ్బమిత్రు	17	అట్లు తెంపు చేసి యాసీనులైన	325	అతిలోభంబునం జేసి	212
అచ్చిత్రము చూచి	342	అట్లున్న రూపు	355	అతుల కనకమయు	372
అజమరామర పదకర	405	అట్లు పుండరీకాశ్చుండు	279	అతులమైన నీ దయా	217
అజ్జనపతి లజ్జితుండై	18	అట్లు భక్తి దన్ము నాళయించి	71	అతులిత దష్టిణాన్వీత	4
అట మున్న గాండివంబు	299	అట్లు మరలి మరలి	209	అత్తటి రోదనధ్యనులు	266
అటు మోచి తెచ్చి యందొక	226	అట్లు విప్రుల కిచ్చి	372	అత్యంతప్రబలంబులు	77
అట్టి దవ్విపీనంబు	131	అట్లు వివిధ విద్యానిధి	261	అదల్చిన నతండు సార	221

పద్యము	పుట్ట	పద్యము	పుట్ట	పద్యము	పుట్ట
అది పూత్సారము చేసిన	304	అనవుడు నట్లు చేసెద	332	అని తన సక్తి విచ్చిన	384
అది బలహీనతగాఁ	335	అనవుడు నతండు	111	అని ధర్మజాండు పలికిన	208
అది యంతయును విని	17	అనవుడు నమ్మటకు	136	అని ధర్మదేవత జనకునకు	144
అది యతివిస్తారము	247	అనవుడు నాచార్యం	31	అనినం గొడుకు మాటల	386
అదియును గాక ఫలంబులు	82	అనవుడు నాతఁ దార్య	135	అనినంట్రీతుం డయ్యును	224
అది యెట్లంటేని	222	అనవుడు సేమియుం	334	అనినఁ గృషపయును శోకం	270
అది యెట్లంటేని నాకర్ణింపు	329	అనవుడు బ్రహ్మాబలము	38	అనినఁ బ్రియమంది దేవీ	331
అది యెట్లనీన	94	అనవుడు బ్రాహ్మణాప్రవరుఁ	143	అనిన నగుచు నొక కేలన	70
అది సదుపాయ మెందును	184	అనవుడు సంవర్తుడు	34	అనిన నగ్నిదేవుఁ డమర	34
అది సింఘదేశవర్తి	307	అనవుడు సక్కుప్రస్తుడు	391	అనిన నతం డిట్లనియె	147
అది హితంబు తత్త్వాప్తికి	150	అనవుడు హింస పాపమని	134	అనిన నతఁడట్ల కాకని	306
అద్దేవిగని యతం డట్ల	234	అనసూయయు నకోధం	177	అనిన నయ్యనిమిషపతి	222
అధర్మంబుగా కుండునట్లు	228	అనికిఁ దొడంగు నప్పుడు	69	అనిన నవహితండవై	95
అధివ తనయ నిన్ను	306	అని గురుడు ప్రబోధించిన	194	అనిన నవ్వారిజనాభుండు	352
అధ్యాత్మార్దులు భూతాది	163	అని చూపి పల్చు నవసర	388	అనిన బ్రాహ్మణి పతితో	113
అధ్యరహయ విషయం	323	అని చెప్పి	13	అనిన మరుత్తుఁ డయ్యుమర	40
అనము జలంబు నీ వలసి	224	అని చెప్పి	54	అనిన మరుత్తుఁ డిట్లనియె	42
అనము నకులరూపంబున	401	అని చెప్పి	76	అనిన వారి మాట లాదరింపక	394
అనము మత్తితామహని	397	అని చెప్పి	83	అనిన విని జనమేజయుండిది	396
అనము! మరుత్తుండు	08	అని చెప్పి	185	అనిన విని జనమేజయుముసీందు	225
అనము మరుత్తుండు	16	అని చెప్పి	82	అనిన విని దామోదరుండు	202
అనము ముంజగర్భమగు	92	అని చెప్పి గర్భావాప్తి	139	అనిన విని ధర్మ సందనుండా	05
అనము! యేదు మైక్కులా	33	అని చెప్పి బ్రాహ్మణిం	117	అనిన విని మరుత్తుఁ	42
అనము విను మే గురుడ	195	అని చెప్పి మనస్సుకు	138	అనిన విని యంబుజ	283
అనపాయుండగు నెవ్వం	57	అని చెప్పి మతీయు నిట్లని	131	అనిన విని యస్మిషో	41
అనపేణ్ణిత ఫలతాళోభన	290	అని చెప్పి మతీయును	86	అనిన విని యస్మినై	06
అనలశిఖలు వోని	302	అని చెప్పి మతీయును	253	అనిన విని యస్మినులు	182
అన విని జనమేజయుఁ	253	అని చెప్పి యచ్ఛతురానసుం	235	అనిన విని యర్జునుం	148
అనవిని నీవు ధర్మాగతి	399	అని చెప్పి యప్పరమ	156	అనిన విని యవ్వనిత	383
అన విని ప్రమదంబున	17	అని చెప్పి యప్పరమేష్టి	345	అనిన విని యింద్రియం	118
అన విని యమ్ముసీశ్వరున	06	అని చెప్పి యాగాపీ	125	అనిన విని యుదంముండు	213
అన విని యిందుఁ డిట్లనియె	36	అని చెప్పి యింద్రియ	190	అనిన విని యూరకున్నం	03
అన విని సమ్మాద మారిన	285	అని చెప్పి వెండియు	250	అనిన విని వార లత్యంత	244
అనవుడుఁ గృష్ముఁ డిట్లులను	222	అని చెప్పిగాని యభిమన్య	94	అనిన సభక్తికముగ	314
అనవుడుఁ బ్రీతినొంది	283	అని చెప్పి నని చెప్పి	353	అని నిజమందిరంబునకు	315
అనవుడు నక్కిరీటి	201	అని చెప్పి ననిన విని			

పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు
అని నీరేశించి నీరజాసనుం	166	అని యగ్గించి యతని	66	అని వెండియు	403
అని నీరేశించి యద్దేవుం	151	అని యడిగిన	377	అని వెండియు నప్పుతువు	133
అని నీరేశించి యోగి	91	అని యడిగిన వైశంపాయనుం	64	అని వెండియు నవ్యిత్రుం	141
అని నీరేశించి వెండియు	193	అని యడిగిన వైశంపాయనుఁ	253	అని సమర్పణంబు చేసిన	381
అని నీరేశించుటయు	147	అని యదల్చి	304	అని సల్లాషము సేయుచుండ	399
అని నీస్తించి పలుక	139	అని యట్టుప్పురుషోత్తముం	277	అని హితంబు తత్త్వాప్తికి	150
అని పలవించి యా సరసి	274	అని యట్లు కమలగర్భుండు	194	అనుచుం దచ్చరణంబులు	74
అని పలికి కర్మాధికారులం	286	అని యట్లు కమలగర్భుఁడు	193	అనుచుం బ్రిణాతుండై	332
అని పలికి గురుండా	194	అని యట్లు కృష్ణుండు	61	అనుచు నక్కమారుం	343
అని పలికి దవ్వులన	43	అని యట్లు కృష్ణుండు	196	అనుజం డతనికి ననుపెను	34
అని పలికిన గృష్ణుం	371	అని యట్లు కృష్ణుండు	100	అనుజాలుఁ దాను బరాశర	260
అని పలికిన నయ్యధ్వర్య	371	అని యట్లు నిభ్యతుండై	45	అనుజాలు సఫిలనృపాలురుఁ	374
అని పలికి పతి చరణం	321	అని యట్లు పనిచిన నాతండు	230	అనుటయు	232
అని పలికి పార్థం జేరం	320	అని యట్లు సభక్తికంబుగా	205	అనుటయుఁ గృష చిగురొత్తు	227
అని పలికి మటియు	112	అని యట్లుఱుంగనివాఁడయి	211	అనుటయు నజ్జనపతి	142
అని పలికి మటియు	188	అని యావ్యిధంబున మనంబును	121	అనుటయు నంబుజనాభుఁడు	220
అని పలికి మటియు	238	అని యావ్యిధనున గానుఁడు	59	అనుటయు నతనికి	136
అని పలికి మునీంద్రా!	07	అని యగ్గడించి	324	అనుటయు నధ్వర్యం డతని	134
అని పలికి యమ్ముషోత్సు	29	అని యుపదేశించి వివరించి	159	అనుటయు నస్సుకులంబు	379
అని పలికి యట్లనీయె	09	అనియెం గావున నీ పై	306	అనుటయు నయ్యపనీ	116
అని పలికి విశేషించి	62	అనియె నయ్యిదంమడట్లు	245	అనుటయు నాచార్యండు	30
అని పలికి వెండియు	88	అనియె నా భృగువంశపరేణ్య	237	అనుటయు నా సత్యవతీ	08
అని పలికి వెండియు	398	అనియెంగించి మటియును	178	అనుటయు భీతి నగ్గి	35
అని పలుకుచు దివ్యం	390	అనిలనందును నాననం	346	అనుటయును మదార్యోనం	43
అని పలుకుటయుఁ	36	అని నసుదేవసూనుఁడు	195	అనుటయు నశ్వరుం పాయను	401
అని పలుకుటయును	134	అని విశ్వపంబు సేసిన	229	అనుటయు వైశంపాయను	217
అని పల్కె సౌదాసుఁ డమ్ముని	232	అని వివరించి విరించి	174	అనుడు నతడు హర్షించుచు	74
అని ప్రతిజ్ఞ సేసి	275	అని వెండియు	16	అను పలుకు పలికి	312
అని ప్రార్థించిన యప్పాధి	19	అని వెండియు	170	అనుభవించుచునుండి	73
అని మటియును	370	అని వెండియు	204	అనుమతి యింక వేఱ	284
అనిమిషులన్ మునీశ్వరులు	308	అని వెండియు	217	అస్స నాకు మాన్యు దాతండు	24
అని యంత నిలువక	321	అని వెండియు	270	అప్పనికి సముచితసైన్య	255
అని యంత నిలువని	273	అని వెండియు	324	అప్పు డయుతిథి	388
అని యక్కమ్మ యమ్ముహితాతున్	234	అని వెండియు	369	అప్పుడు	279

పద్యము	పుట్ట	పద్యము	పుట్ట	పద్యము	పుట్ట
అప్సుడు	356	అవినయవృత్తి నశ్చమున	296	ఆ రాజు సేరి సాష్టాంగప్రణామం	22
అప్సుడు	371	అవి నిశితాప్రపంక్తి	343	ఆ రాత్రి యేసును పాండు	250
అప్సుడును మత్స్యరంబున	336	అవ్యక్తతత్ప్యజాతము	180	ఆ వాక్యము లెల్ల విముచు	359
అప్సుడు శోకాంత్రాంతుండయి	311	అవ్యక్తానుకం బగు	170	ఆ సమ్రాపు గంధంబును	391
అప్సుడు సక్కుప్రస్థండు	390	అవ్యక్తప్రభవంబును	179	ఆ సహాదేవపుత్రు గౌతంబు	335
అప్రయోజనంబులై యుండు	118	అవ్యక్తమునను మహాత్మత్వ	159	ఆ సాధాసనరేంద్రుం డాసుర	230
అమరాధిపతిఁ దొల్లి	393	అవ్యక్తాదిక సకలము	189	॥	
అమలమతిఁ గరముఁ	11	అవ్యికారంబు లెక్కుడై	77	ఇంక నెక్కుడ గడచెద మున్న	128
అమైనుజేశ్వరుండు విభవాతి	13	అవ్యిపినంబున	130	ఇంక వచ్చిన దారుణేష్టణ	36
అమృషాపుత్రుతో నిట్లనియె	69	అవ్యిభుడు వోయివత్తుగాక	68	ఇంచుకమేనియున్ వనట	322
అమృషీపల్లభుఁ డర్జునుఁ	288	అపుభములును శుభముగైలు	82	ఇంతటిటిద యి టైన	119
అమైయిగాక వాతాదులు	52	అశ్వమేధ ముఖమునందట్ల	61	ఇంద్రధనువు చందంబున	299
అమైయి బంధుమిత్రుల	53	అశ్వమేధమునకు నార్యల	370	ఇంద్రుని దెస భయంబించుకేని	41
అమైయిఁ బ్రఖాతధన	378	అసమాలంబ మశబ్దము,	90	ఇచ్చినఁట్రీతిఁ బుచ్చికొని	387
అమైయిటిమగ ఉడు తన	317	॥		ఇట్టివని వాజ్మనసప్రకారం	114
అయ్యనాదితత్వ	96	ఆక్రింపుము	11	ఇట్టులగుట యెతీగి	185
అయ్యనుస్మానం బెట్టిదనిన	94	ఆగమము పశువిధిం	134	ఇట్లగు టె ట్లనియెదరేని	181
అయ్యెడుంగాక యుపుడు	25	ఆగమోక్తంబు దర్శనీయంబు	367	ఇట్లనియె	382
అరయ నివి యెట్లుఁ జెడియెడు	143	ఆజాలి యేల నిర్వుల	398	ఇట్లు తెలియ నెతీగి	165
అరసికొనియుండి యప్పాండవాగ్రజాం	264	ఆత దెవ్యదో యని సస్ను	401	ఇట్లు దశార్థపతి	339
అరిగి పట్టణావీధి సల్లన	314	ఆతత్మైన నాదగు నపాన	241	ఇట్లు తెలివొంది విజ్ఞంభించి	308
అరిగి యేదరండ్రికి నత్తెఱంగంతము	330	ఆతనికడకు ము స్వరిగితి	24	ఇట్లుపదేశించి మతియు	186
అరుణాంబుదంబులు	307	ఆత్కురులము పరిక్షీణమై	279	ఇట్లు బలంబును ధనంబు	11
అరుల నెల్ల జయించియు	140	ఆత్కుతత్వ మేకంబు	167	ఇట్లు మరుత్తుండు మరుత్తుతికిం	46
అర్ఘ్యంబుగొని రయంబున	343	ఆదరార్థుఁ డగుచు నలరి	149	ఇట్లు మహాధనవంతుండై	29
అర్ఘాకర్మలోప మపచయ	76	ఆదిస్ప్రీఁ బ్రధాన మను	86	ఇట్లు వసిష్ఠ ప్రయుక్త	50
అర్ఘప్రకార సమావర్తనుం	174	ఆ దేవుడతనితో నటు	219	ఇట్లు సన్మిహాతండులున	258
అలముభ క్తి సదస్యుల	369	ఆ నగంబు పార్ఘ్యంబుల	27	ఇతండు ద్వాదశవార్షికంబైన	397
అలజంశ్చ దీనివలనం	354	ఆ నరపతి రయమున	11	ఇత్తెఱంగున	376
అల్లన చన నాతఁ డాదరంబున	123	ఆ పరంజ్యోతి పేశ్యుల	168	ఇత్తెఱంగున మీకు భాద్రం	122
అల్లన సవ్యుచు నయ్యంతి	328	ఆ బీభత్సుండు	300	ఇది బుట్టింద్రియప్రపంచం	164
అవని యెల్లను వృత్తుఁ	49	ఆ భార్ధవోత్తము నట్లు	245	ఇది యుందున సీ తోడం	33
అవశ్యంబును నా కట్లు	219	ఆ యతు లాధ్యరంబున	364	ఇదియును నతిథికి	386
అవహాతులై ప్రవర్గ్యము	363	ఆ యవయు గౌతముండు	244	ఇది సూక్ష్మ కర్మనుస్థాన	51
అవి తొలుబామునం గలుగు	154	ఆ యుగ్రోద్ధతి చూచి పెల్చుతే	300	ఇప్పుడు నారదుం డెందున్న	20

పద్యము	పుట్ట	పద్యము	పుట్ట	పద్యము	పుట్ట
ఇప్పుడు నీ మహామహిమ	217	ఎట్లంటేని ప్రాణాదులకు	143	కమరంబు తన యంగకమున	166
ఇమ్ముడ్దియుకు	228	ఎదురుకొని వీడుబట్టలు	347	కమలనాభుండు పెద్దయు	206
ఇమ్ముయి సకలజనులు	373	ఎనయఁగ పుక్కము శోణిత	83	కరణంబు కర్మంబు కర్త	126
ఇలకు వెలగా పీరణ్యం	369	ఎప్పు డెవ్వరివలన	122	కరణ కర్మకర్త) కారకాత్మకుం	127
ఇవి తామసంబులని	153	ఎలప్రాయ మిచ్చితిని	227	కరదమనంబున నాతఁడు	12
ఇవ్వాయువు లేనును	109	ఎల్ల జనులు నిష్టేరుం	342	కర ముచితంబుగాఁ బలికి	211
ఇవ్విధంబునం గనుంగొను	162	ఎల్లవారును బ్రమోదంబు	271	కరిపురంబునం బుట్టిన	252
ఇవ్విధంబున జను నా	294	ఏ		కరి యిటు లేపునం గనియఁగా	305
ఇవ్విధంబున ధర్మజ	64	ఏతధ్విషయంబగునది	70	కర్మముల్చేలండ్రు కర్మతత్పరులు	192
ఇవ్విధంబున నరిగి	258	ఏతంచిన గోవిందస్వేత	282	కలయంగ నిట్లని చెలగె	356
ఇవ్విధంబున హింసారహిత	400	ఏను నికుం గామదోహిని	112	కలయంగ నెల్ల యొడలం	97
ఇవ్విషయంబునం గామ	56	ఏను ని యధ్వరంబునకు	25	కలయంగ రాజులఁ గనుఁ	350
ఇవ్విషయంబున నెందుఁ	396	ఏను మరుత్తుం డనువాఁడ	23	కవిసినవారితో మతియుఁ	296
ఈ					
ఈ తెఱఁగున నుద్యక్కుండై	96	ఏను సుధ యడుగుటయు	222	కాదేనిఁ ట్రిజగముల	398
ఈ మాటకుఁ జారుముఖీ	105	ఏ మమ్మెదమనినఁబృథివి	371	కానిపించుకొని సంభావించి	281
ఈ మాట సంవర్తుని సన్నిధిన	39	ఏమఱుటలతెఱఁగు	75	కావున	68
ఈ మూడుఁశ్రేములలో	176	ఏమిట వైన నొప్పమి	238	కావున	205
ఈ యోగీశ్వరుండు మదీయా	35	ఏరు నేలకొలఁది నెడనెడ	263	కావున	180
ఈ విధమున వెడలి	80	ఏ వింటి విజయుఁ డనేక	353	కావున గామక్రోధ	150
ఉ					
ఉంచవృత్తియైన యుర్మీ	395	ం		కావున ముక్కిం గారణం	84
ఉండంకుం డతని కిట్లనియె	231	ఒడలి యస్ఫిరత్తు మూహించి	93	కినియుట మాను మేత మునికిం	213
ఉత్తరపుణ్యాగ్రభుమున	266	ఒక్కునా డప్పుండరీకాష్టుం	66	కుక్కలు చుట్టి రా నొక్క	220
ఉత్తర బిడ్డ నెత్తికొని	278	ఒక్క బిలంబుననుండి	378	కుత్తుకును నడ్డుపడు	78
ఉధ్యతులై త్రిగర్భోర్యరాపతి	295	ఒక్కయెడ నధ్వర్యునకు	132	కులికము వచ్చుచునున్నది	41
ఉమ్మలికంబునం బోగులు	01	ఒక్కింత నిలిచి నిభృత	218	కూలిన నేలకు వచ్చిన	305
ఊ					
ఊరకుండి మూర్ఖునూని	141	ఒలయు లాభాలాభములు	274	కూలియు నీడం బోవక	302
ఊర్ధ్వాగతికేగు మానవులుం	81	క		కృతకర్మఫలము దెగ	80
ఊహించి తన్ను ఁ గ్పెడు	88	ఒక్కింతసేపునకు దెలివొంది	89	కృష్ణం డుచితవచనంబుల	02
ఏ					
ఎక్కుటి యిట్టివి దోషము	79	కడచి ద్రోషది చని యడలు	272	కేలు మొగిచి వినయళాలి	95
ఎక్కు హంసకేతు వేండెల	315	కని యా సృష్టిదలఁతి	257	కొడుకుచేతు జచ్చిపడియున్న	321
		కనువిచ్చి గొంతిఁ జూడుము	365	కొన్నిటికీ బంచవర్షముల	129
			274	కోటికోటులు మాడలు	372

పద్యము	పుట్ట	పద్యము	పుట్ట	పద్యము	పుట్ట
కోరికలకుఁ జోరకయ	193	చని యతనితోడ	16	తత్సాధనంబు తద్దత్త	152
కొరవకులమును మిథ్య	212	చనుఁ బ్రాణుఁ నధోగతి	124	తదీయతనయుఁ వ	384
కొరవ షైన్య మేకాదశా	247	చిత్రాంగదయు నాగపుత్రియు	361	తద్దంబులు సూరె	160
క్రతుపరులు సన్న తగ	215	చిత్రాంగదయు నులూపి(చి)యు	375	తనపాలి సక్తువుఁ దండ్రికి	384
క్రతువుజోడ నేతెంచిన	375	చుఱుచుఱు దన చెపుల్	252	తనమీద మగధుఁ దేయఁగ	335
క్రతుసమాప్తిసమయమున	400	చెప్పం గలయది యొల్లను	100	తన మేలు ప్రకాశింపక	178
క్రమమును బ్రాణంబున	158	చెప్పితి పర్వంబును నీ	193	తనయంద తన్న లెస్సగ	93
క్రమయుక్తము యుక్తముగా	363	చెప్పిన నప్పరమముని	23	తన యంశైన కనకము	373
క్షత్రధర్మంబును కైకొంటి	02	చెప్పిన విని యమ్మనుజ	233	తన యెత్తిగిన తెరువున	94
ధ్వంధ పొరించుఁ బ్రజాపరి	389	చేది దేశంబు సాచ్చిన	338	తన సత్త్వమును బలంబును	75
గ		చొచ్చి యనేక ప్రకార	241	తన సత్త్వమును బలంబును	
గండున రాధాతనయుఁడు	248	ధాగమిది యరయంగ	133	తనులత యొండు చేసిన	228
గంధంబు ప్రూణంబ కాని	116	జ		తనువులన నిష్పర్షం	92
గతి నీవె నాకు మత్సంతతికి	267	జగతి బుత్తిగ్రథముగ	369	తను వేర్పరించి కేవలమును	97
గాదిలి తనయుఁడు నగు	322	జనమనిఁ దెగటార్చిన	324	తను వొండుగు జేసెద	228
గాలి నవ్విటప మాలోల	239	జనవార్ధవేళ వెలువడి	83	తప్పు షైచి నన్న దయఁజూచి	404
గుణాత్రయంబునుం ద్రోచుట	157	జనవినుతచరిత బ్రాహ్మణుఁ	146	తమతమ దేశంబుల	376
గుణసమతానుభూతి	100	జని రుగ్గురామరణములు	88	తమ భాగంబులు దక్కిన	42
గురుఁడైదు దివసములు	248	జన్మంబునందు రాజన్యలు	392	తమము రజస్సుదొఱగి	191
గురుకార్యంబునకై భూవర	232	జపమును దానము యజ్ఞము	158	తమము రజస్సుసత్త్వము	214
గురునకుఁ బ్రియహాతకరుఁ డయి	174	జమదగ్ని పితృకార్య	402	తరుణజరభావ	290
గురుసుతుడు పాండుతనయ	250	జలము నినుఁ దలఁపఁగా	221	తలంచినం భుజంగమంబులకుఁ	325
గురుసుతుఁడు భీమునకు	268	జ్ఞానపరినిష్టాత్మకు	193	తాత లోకగురుడు దామోదరుఁడు	273
గొంతి యొంతయుం బ్రియంబున208	208	జ్ఞానపుర్వకమైన సన్మాస	169	తీర్చినతెఱంగు నెఱింగించెద	330
గ్రామంబు దౌఱి యరణ్య	175	జ్ఞానము సవిషేష్టతి	173	తురగంబును సంభారోత్సరమను	286
ఘ		జ్ఞానాసి నది నతికి యభి	179	తురగపరీక్షావిధులగు	
ఘోటకోత్తమ రోమకూపంబు	243	జ్యోతిస్సులందు వర్యుడు	171	తురగమేదమఫిల	286
ఘోరప్రకారం బగు శాపంబు	213	డ		తురగమేదమఫిల	283
ఘోషిణి నాఁగ నఘోషిణి	115	డప్పి భావించుకొని యమ్మహో	21	తెగియొడు సమయంబున	303
చ		త		తెత్తుముగాక నరోంద	254
చంపకు మీ రాజుల	306	తక్కటిసోదరుల సుతుల	207	తెలివు వొందియున్నది	30
చంపెడునట్టి నాకడకు	237	తగు ప్రియమున సకుటుంబం	389	తెలుపు రగునేనిఁ గరుణం	354
చచ్చినబంధులు గొని	61	తగువారిగాంచి యత్యద్భుతం	281	తొలుత ధృతరాష్ట్రగాంధారుల	281
చతురాశ్రమములును	150	తటిని దగ నుత్తరించు	185	త్రివీనుఁ బ్రిభ లెల్లదెసల	261
చన దిటు లంట గం పెఱుంగ	118	తత్త్వమనష్టర మశరిర	55	త్రియుగకనులపీధిదీపు	406

పద్యము	పుట్ట	పద్యము	పుట్ట	పద్యము	పుట్ట
ర					
దంతములు జిహ్వ గుత్తుక	94	ధార్తరాష్ట్రుల కీడు దలఱక	311	నివ్వెటపడిన యా సృష్టి	336
దానఁ గడు డస్సి నాతని	18	ధృతి నెవ్వెడు నన్నుం	57	నిశ్చించి యిబ్బంగి నీ కేము	05
దాన నన్నియతుండు దన	226	నందను చావు నిక్కమయినం	272	నీ కృపగాంచితి నారు నింకొండు	25
దానికి సీడు బోవక యుద్గ	318	నడతము పోద మనుడు	68	నీకుం బోడసూపి తైరావత	242
దాని నెట్లు యుద్ధంబు గాదనియె	53	నడుమన వానిం బార్ఫుఁడు	302	నీ చరితంబు చిత్రమహానీయ	244
దాని నెతెంగి సుభద్ర	251	ననుఁ దపమునఁ బ్రహ్మరించెద	58	నీ జన్మమునకు ధిష్ణుఁడు	33
దినమున మూడుఁడవయామం	232	ననుఁ గానఁక నీ వచ్చిన	23	నీ తమ్ముఁడు తురగముఁగొని	346
దినసము రాత్రియునుం బౌరి	172	నను మోక్షమూది చెఱిచెద	58	నీ తేజంబు సహింపడగ	227
దివ్యవాణి గీత్రించే గౌరవ్య	371	నరనాయక నీయేలడు	142	నీ దానంబున విస్మృతు	388
దివ్యప్రమిదుఁడు ధిష్ణో	287	నరుఁ డెంత కాలమేనిం	84	నీ పంపునఁ బోపుటను	351
దీన సకల జంతువులును	161	నరునియెడ నా మనంబున	216	నీమఱఁది యాకొడుకుశై	269
దీని రణ్ణింపనర్షుండు	287	నలుగాలివానిఁ బట్టుల	367	నీ మహిమ వోగడఁగొలఁదియె	203
దురభిమానము పేర్కు	343	నవ్వుత్తు పురాణాత్మదశా	101	నీ యొడలు డస్సి వెలవెల	31
దుర్యోధనుండు దన తమ్ముల	249	నవ్వుచు నానాశరముల	310	నీ వడగినముం బ్రాణముఁ	120
దేవకీపుత్రు సంజీవితుఁ	267	నా చిత్తము పనుదేవుని	201	నీవలనన్ మహాత్మ! విను	67
దేవమతుఁ డను విప్రుండు	123	నాథ! నీ వెప్పుడు నన్ను	320	నీవలనన్ మహాత్మ! విను	315
దేవర యిప్పని దివ్యచిత్తంబున	207	నాదు విప్పుపనుగ నర	352	నీ వింత దెలిపి పలికెద	344
దేవా నీ విక్కులంబు గలిగించిన	268	నా దెసుఁ బ్రసన్నుడవు	403	నీ విట వన్ని నాపయి	141
దేవా! వైశంపాయనుండు	01	నానావిధబుఖాంచిత	256	నీ విషయ మెంతవ ట్లది	331
దేవా! వైశంపాయనుండు	200	నాపాలిసప్తు విచ్చెద	382	నీవును దల్లలు బంధు	194
దేవా వైశంపాయనుండు	292	నా మనమును బుద్ధియును	147	నీవును నివ్వాక్యంబులు	223
ద్వారకకుఁ బోయి వచ్చెద	67	నాయెడ విప్పుడు	403	నీవు ప్రత్యుభ్యానంబుచేసిన	39
ద్వారకకు నిమ్మహోత్సుఁడు	206	నాయెజీంగినభంగిజెప్పెద	106	నీవు వోయి మరుత్తుని నెమ్మి	145
ద్వారకావగరంబుచేరువ	340	నారదదేవలకొశిక	204	నీవు సెప్పిన మహానీయ	403
ద్వారకావగరమునకుఁ	263	నారాచప్రముఖాప్రజాల	308	నీ వేమి తప్ప సేసితి	358
ధరణిసుర కులమునెడం	276	నారాయణండు నరునిం	351	సృష్టి లోహటింప జంత్రపు	172
ధరణిసురులను బనిచెను	347	నాలుక యాడుట కేలుం	79	నెఱయుఁ బ్రధానపదార్థము	108
ధర్మంబు గలగఁగాంచి	216	నాలుగాత్మమంబులకు	150	నెలకొని ప్రాణాపానం	397
ధర్మజండమ్ముయి ధరణిసు	64	నా వచ్చినపని సప్పెద	33	న్యాయముగల్లి యధ్వరమునందు	383
ధర్మజం డెమ్ముయి ధరియించు	269	నావలని కరుణాపెంపున	205	పటియ చుట్టుంబుఁ బక్కంబు	
ధర్మతసముం డశ్వమేధ	305	నిక్కపుగినక్క వచ్చిన ననిన్	299		
ధర్మదేవత యతనితో	390	నిక్కపుధరుఁపునన	276		
ధర్మపుత్రుం గౌలిచి	360	నిజంబుగా నేను దొఱంగితి	118		
ధర్మసాధనంబు దనవు	75	నిను జాడువేడ్కు నేడ్వురు	388		
ధర్మసుతుండును దమ్ములు	279	నిను వేడుట మోఘుముగాఁ	223		
ధర్మార్థకామగోచర	158	నిమిష్మైనఁ బరమనియతి	179		

పద్యము	పుట్ట	పద్యము	పుట్ట	పద్యము	పుట్ట
పదంపడి	78	పెనుసెలయేఱులు వాఱగ	304	భీతి నాభూతంబంతర్థానంబు	403
పదంపడి యర్ష్ణదివసంబు	361	పొగడి యేఁ దీప్రశరములు	317	భీమసేనుండును నకులుండును	288
పదనమదమరాళీ భక్త	198	పొదలుఁ దఱుఁగుటకై	173	భువనభవన దీపస్మార్తి	102
పదపడి ధర్మాచరణము	85	పొదివిసుగనుఁగవ	341	భువనము లోక్కపెట్ట	270
పద్మనాభండు వచ్చిన	273	ప్రమదమెసగ విదురుఁ	265	భూతతారతమ్యజ్ఞానం	187
పనివడి పూఁచి పట్టమి	59	ప్రయతుండై హాయమేధ	362	భూతతప్పిజేసి భూరి	261
పనుచు నప్పుడతని	38	ప్రణవ ముఖమేదములుఁ	214	భూత తారతమ్య	163
పరమంబనంగ వేదాంత	191	ప్రాణప్రభుతులగు పవన	121	భూతములు నిందియంబులు	133
పరమతపంబు గాఢ	135	ప్రాణాపాసంబుల యెడ	114	భూద్వాత దత్తాశీర్వారంబులు	257
పరమదయావిధేయ	196	ప్రాణాబోదువుట వాణి	114	భూపాల యతడు కాళిపురి	20
పరమనియతి యనగ	180	ప్రీతిఁ బేర్చేరుఁ బిలిచి	46	భూమిముఖచతుష్మామున	187
పరశురామ! నీవు బ్రాహ్మణుండువు	137	ప్రీతుడైతి నీదెస	73	భూరితపంబునఁ జారె	189
పరిజనయోగక్షేమములు	208	ఒ			
పలికిన నత్తపస్సి దృఢ	240	బంధులోకమునకుఁ బరమ	252	భూరిహర్షంబునఁ బోంది	45
పలికి సాదరముగ బభ్రు	331	బభ్రువాహనుండు వైభవ	360	భృగువులు క్రోధనులనఁగా	402
పవనం డనుకూలతమెయి	210	బభ్రువాహనునకుఁ బరమ	375	భోజన శయనాసమయములు	348
పసిఁడి యిట్టికలం జతు	366	బలమును శౌర్యమున్ మదము	154	మ	
పాండవాగ్జిడట్లు పవన	345	బాలార్కుద్యుతిపుంజపింజర	258	మంత్రివిద్యేషంబు మాన్య	09
పాండవాగ్జినకుఁ బ్రణతి	355	బాలుడు మృతజాతుం డని	266	మణిపూరపురాధీశుడు	352
పాతాళంబున నున్నను	240	బాలుని మేనికిఁ బ్రాణముల్	277	మత్సరమెక్కుగా సుబల	341
పాతాళభువనం బిచ్చటికి	240	బ్రాహ్మణదవేదనమునకు	70	మదిగొనియాడి యా రిపు	316
పాదపాయూషస్థపాణి	164	బ్రాహ్మణవిద్యారహస్యంబు	97	మన మయ్యెడకుం బోయి	27
పాపాత్ములు నరకము	81	బ్రాహ్మణజనములరాజులు	236	మనము కరినగరమునకు	68
పాములుఁ దేశ్చనుం బసులు	153	భక్తియు వినయము శ్రద్ధా	387	మనసు నుదానవాయువును	112
పాలకడగన పెక్కపనులలో	95	భక్తివినయసంభరితుం	239	మనసును వామ్మను మాలో	112
పావకుండు సర్వదేవాత్మకుండూ	124	భక్తిసేన్మర మునీంద్రచిత్త	405	మనసు మనసునంద	167
పిడుగులు వడిఁ బెక్కుక్కట	300	భగదత్త తనయుండు	301	మనసు సుస్థితింబోందుట	115
పిలిచిన రాజులున్ మునులుఁ	347	భటతురగసామజరథో	11	మనుజనాథ యెప్పుడును	225
పుండరీకాష్ట యా పుడమి	218	భరతులపాలికేగి తగుఁ	210	మనుతాహంకారవిముక్త	190
పుణ్యంబులగు కర్మముల	72	భర్తుబార్యాకృతభవ్య	105	మనుతాహంకృతిరహిత	190
పురుషునందు సమానంబు	123	భవదీయ శ్మసనము	203	మరణజరారోగముల	26
పెక్క భంగుల దీనించె	265	భవవర్ధన విలయంబుల	215	మఱియు నిట్లను నెత్తెఱంగున	26

పద్యము	పుట్ట	పద్యము	పుట్ట	పద్యము	పుట్ట
మతియును	358	య		వానిం దా నవలీలషై	316
మతియును	372	యజనము సెల్లుకాలము	47	వాని సంవర్తంగా నెఱింగి	21
మతియునుం గల యలంతి	289	యజ్ఞంబులలోనఁదపో	138	వాయువంగంబులందు దుర్మ్యాపై	79
మతియును సన్నిధింగల	262	యజ్ఞవాటంబు దక్కటి	348	వారలందఱచు ధర్మనందను	246
మతియు వలయు కృత్యంబు	208	యజ్ఞవాటమును జనాధివులకు	346	వాసవుడును సవ్యిభు నెడ	15
మహితకీర్తిలోలమత్రాణా	320	యవ లోపధులలో నన్నంబు	171	విజయండు చచ్చనే వేదురులా325	
మహితసత్యంబుఁ బరమ	277	యాగవిముక్త మై చను	313	విద్గవి ప్రసమాహం	404
మాంసశోఛితాస్మిమయ	161	యాగశాలయు శిల్పిజనులం	346	వినయమారంగ గోవిందున	106
మాఘమాసపోర్టుమాసిస్టైన్	345	ర		వినయమారంగ నాతని	202
మాతంగత్యము దాల్చి	223	రజ్ఞాకరమంత్రకలన	260	వినయముతో గేల్ మొగుచుచు	327
మాన్సియ నియతిమహిత	131	రమ్యమైన చప్పరంబుల	259	వినయ మెసఁగ నార్మజన	21
మానుదాదిఁషపరి	289	రాజగ్యహపురముకడ	333	వినవలయు వాని నెల్లను	313
మానస శరీరములగు	73	రాజసగుణములకుం గల	155	విని ధిషణం డమర్యులకు	03
మానసు మదగ్రా	215	రెండవమరుత్తుడై	341	విని యా విప్రవితో నిట్లను	18
మానితగుణ నీ వాకలి	383	ఱ		విను బుత్సీగాధ్యాఁ డగు	99
మానుషము దైవమును	357	రెండవమరుత్తుడై	373	విను దక్కనుటకు మూలం	369
మాయాప్రయోగంబ వేటోండు	326	ఱ		విను దక్కనుటకు మూలం	189
మిథిల నెప్పుడు వసియించెద	142	లేచి కూర్చుండి కలయంగఁ	327	విను దయక్కాంతంబగు	192
మీద బొంకగు మాటయే	275	ఱ		విను దహంకారసంజనితంబు	162
మీ కరుణఁ గాక తగు	244	వంకయైన తలంపైల్ల	48	విను డాగుణంబు లన్నిటిఁ	160
మీ కారుణ్యంబున నాళోకం	62	వగ నిర్మాలము సేయమి	49	విను డా తత్ప్రంబున	181
మీ చరణసరసిజంబులు	353	వచ్చి కన్నిజ్ఞులు వదనంబుషై	310	వినుడు ధర్మక్రీతమన	379
ముక్కుండు జరామరణ	92	వచ్చిన గారవించి యనపద్యపు	400	వినుడు ప్రభవవిలయ జ్ఞాన	151
ముని యశ్చముజ్ఞాచి కరం	287	వచ్చు చైత్రమాసంబునం	337	విను డెక్కువతక్కువలేక	158
ముని యిట్ల నెమ్మిగాంచిన	231	వడి నది వీపున వెడలిన	318	వినుత చతుర్వ్యర్థకసంజనక	198
మునివర బ్రతికితి	19	వనమునకు నేడె సంయమి	10	విను బహురత్నవిస్పుర	278
మును మే మాలంచించిన	119	వనమునకేగి యందు	370	విను తెలియంగ నుదానం	60
మునులకు నెల్ల గందములు	348	వనమున వన్యాహారం	55	విను పెక్కులేల కోరిక	111
మున్న చనుదెంచి ప్రీతిషై	375	వనితలలోపేలఁ జనియెడు	333	విను మంతశ్శుతులలో	358
మున్న ధృతరాష్ట్రకడకు	264	వరయూపసుయోజితమగు	367	విను మమ్మెయి నీర్దేశంబున	56
ముష్టి సదలి చేద్యముగను	298	వలవదు పాండనంగ	296	విను మయకృతసభఁ గ్రౌత్తగఁ	113
మృగనయన! బ్రహ్మసంభవ	130	వలవదు లాతివాడవె	229	విను మలునాడు శల్యఁడతి	65
మృగములుఁ బధ్మలులోనుగ	382	వాతాదులందు గుణములు	52	విను మహోరాత్రంబులును	248
మొనసి వాని సతఁడు	317				125

పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు
విను మాచీజము పిండము	83	వ్యాసమహముని వత్సలత్యంబున	254	సత్యము ప్రదీపమాపర	184
విను మిందతురగసము	356	వ్యాసులు పంచినట్ల నియమా	284	సదసత్కారనిత్యం బది	159
వినుము తెలియంగ శ్లేష్మం	77	వ్రతపరినిష్టమై వర్తించు	85	సన్మాసమన్ దపశ్చరణంబు	178
వినుము ప్రభాత దానములు	389			న మయంబు చేసికొని	223
వినుము మదీయబ్ది	39	శకట భరోష్టఫోటక	262	సమరంబు ధర్మవైజయ	66
వినుము మూర్క్షన్ జనిగొన	131	శమము దమమును నిత్య	12	సమరమునప్పుడు నీకే	196
విను యోగయుక్తునకు శస్త్ర	93	శరిధిపరవేష్టిత జీతి	55	సముచితగోష్టి సడపి	282
విను లక్ష్మిభాసురుడు గుడి	349	శరిధిపరీత భూమిఁ గల	350	సముచితభంగుల నందఱు	209
విను సుఖదుఃఖము లచిరము	87	శరనిధితరఁగల భంగిం	188	సయ్యాతిక్తువున సయ్యశ్శిసుల	37
విను సృష్టి శోణితంబున	124	శరములు ద్రుంపనాతడు	298	నరనన సాత్యకి	209
విమలము నచలమునగు	195	శారీరమును మానసంబును	51	సర్వగాత్రంబులందును	354
వివిధ భోజ్యపదార్థవిభవం	364	శాస్త్ర యొక్కండ తచ్ఛానసంబున	128	సర్వపకు శ్రవణంబు	368
వివిధ వాహనారూఢులై	209	శ్రద్ధ గలిగి లోకసంగ్రహ	99	సర్వభాతదయానుషం	176
వివుచు డాగమవిధివంతముగ	294	శ్రీకంతు రుద్రుని శివుఁ బూష	27	సర్వసంకల్పవర్షణశాలి	91
విశేషించి గాంధారీధృతరాష్ట్రలం	344	శ్రీనగసుతాత్యమహిత	200	సర్వసంభారంబులును	285
విశేషించి మదీయపుత్రుండు	352	శ్రీనామకపార్వత్యభిధాన	01	సాత్మీతులకు దివము రజ్ఞ	157
విశ్వరూపా యూ రూపంబు	219	శ్రీనిద్యాశాంతికృతిప్రావీణ్య	292	సారథిగూళ్చి యశ్శములు జంపి335	
విషయంబులు నశ్శరములు	161	శ్రీసుఖనిష్ఠాదనకేరీ	104	సారనియతిఁ బాటించి	138
వీడ్సైని చనియెంబదంపడి	220	శ్రోత్ర మధ్యాత్మంబు సూరె	149	సితలేపన సితభూషణ	256
వీడ్సైలిపిన	312			సుభద్ర తన్నుం గనిసం	265
వృక్షంబులకుం గలుగును	130	శోదశ్చేతాశ్వపూర్వ	256	సురలు గంధర్వులు సురగులు	235
వృక్షమూలనదీతిరవిజన	177	శ్స		సురలు గంధర్వులు సురగులు	
వృత్తివిశేషమున జనిన	191	సంతోషమును బ్రకాశత్యంబు	155	సూర్యవర్షుని తమ్ముండు	297
వెండియు నిట్లని బోధించు	104	సంయమివరులార సత్య	152	సౌముఁ డన దారకములన	81
వెడలెడు నమ్మిపొవిభుని	257	సంవర్తు నాలోకించి	40	ప్రే సంతోషించు తెఱం	382
వెలిపగఱ గెలుపు గెలుపే	56	సంవర్తునిచేత ననుజ్ఞాతుం	47	ప్శలపథమున బోతమ్ము	185
వేడుక నాలుంగొడుకును	390	సంవర్తు బిలిచి యాసన	32	స్తావరజంగమయ	204
వేదోక్తవిధిసహితభవ్య	285	సకలజనంబులుం గయసేసి	280	స్పృశంబు రసము రూపంబును	107
వేదోదితప్రకారంబాదర	394	సకలధర్మములలో సర్వ	183	ప్రోతస్పన జీవగమన	157
వేర్షేఱ యుండవు వినుడు	156	సకలబాంధవభూపతి	373	ప్రోతోమార్గంబులు జావే	78
వైశంపాయనుం డిట్లునియె	224	సకలవిధానదధ్మఁడవు	45	ప్రోతోమార్గములు గఘము	78
వ్యక్త మనిర్వచ్యం బవ్యక్తము	151	సగరాదులజెపు వినమె	357		
వ్యామిత్రమతి యగునతనికి	98	సత్యభావనకంటే బ్రశ్శమైన	181	హతశేషంబైన యా సింధు	309
వ్యాస నారదాదులును నిన్ను	04	సత్యమునన భూతంబుల	149	హిమగిరిసానుదేశమున	13

అత్రమవాన పర్వము

పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు
అ					
అంతయును భవదీయ దిన్య	546	అన విని యాకురుప్రవరు	436	అని పలికి మీ మనంబుల	555
అం దక్కురుచిభండు దానును	499	అన విని సహదేపుడతని	568	అని పలికి యతనిం బోవ	576
అంధుని కొడుకులయంద్వాక	419	అనప్పడు సమ్ముని యమ్ముహీ	410	అని పలికి యమ్ముడమి	472
అజ్ఞసపతి చనుచుండె	479	అని చూపి చెప్పె నప్పు డా	526	అని పలికి యమ్ముగువ దిక్కు	454
అట్టియెడఁ బాండవాగ్రజు	520	అని చెప్పుగఁ జెవి దాజెచి	468	అని పలికి యిట్లను	572
అట్టియెడ	558	అని చెప్పిన నప్పుర	564	అని పలికి యిట్లనియె	528
అట్టియెడ సహదేవుండు	513	అని చెప్పి మఱియు	471	అని పలికి విదుర కృషు	431
అట్లయినను మీరొక్కటి	544	అని చెప్పి వెండియు	540	అని పలికి వెండియు	469
అట్లుంగాక	567	అని చెప్పి నిట్లవీఫ్ర	465	అని పాండుని మది	508
అట్లు కాలోచితకృత్యం	534	అని ధర్మతనయు వదనంబు	490	అని భీము నదిమి విదురు	470
అట్లు తెలివొంది	433	అనినం బొరజనంబు	459	అని యప్పు డజ్జనంబుల	457
అట్లు దేవతామయాత్మకు	541	అనినం బొరజనంబు	473	అనియె నట్టియెడ	488
అట్లున్న యమ్మునిజనంబు	535	అనినఁ బ్రియమంది విదురు	439	అని యొండొరువులతోడ	510
అట్లు పురప్రవేశంబుచేసి	496	అనిన ధర్మతనయు	436	అనిలజు మేనిచంద మగు	432
అట్లు శారజానపదనపేతు	556	అనిన సమ్మహాత్ము డను	483	అనుచు నతని చరణంబులు	430
అట్లు సంతసిల్లి యధిప	475	అనిన నా ధర్మప్రతితుండును	582	అనుచు నుత్తితుడగుటయు	556
అట్లు సమస్తజనంబులు	578	అనిన లెస్సు గాకయని	519	అనుజన్ములు సంతసు	582
అట్టేట్టి యుడిగి తమ	460	అనిన వార లప్పుడమి	563	అనుజలు దానుభక్తి	535
అడలెడఁ బడగా మమ్మ	461	అనిన విని జనమేజయుం	437	అనుటయు బ్రియమంది	437
అడుగు మిచ్చెర వరం బని	550	అనిన విని ధర్మతనయు	491	అనుటయు గొంతి యమ్మురు	482
అత దౌరసుండు నీ కీ క్లితి	428	అనిన విని ధర్మసుతుండు	552	అనుటయు ధృతరాప్తుండు	529
అతిభక్తి గాంధారి	569	అనిన విని యమ్ముసీందు	547	అనుటయు నప్పేముడి	545
అతులభోగంబును నంచిత	416	అనిన విని యయ్యంతి	507	అనునెడ గొంతి వాడు వదనా	547
అతులితరత్వకాంచన	476	అనిన విని యాంబికేయుం	527	అపరిమిత విభూతి యప్ర	502
అది పాపము దానికి	484	అనిన విని యాంబికేయుం	541	అప్పుడు గాంధారి యల్లన	432
అది మీ మనంబులం బెట్టక	456	అనిన విని యాస్పతి	551	అమ్మాట తన మనంబునకు	548
అద్భుతమును బొంది	549	అనిన విని వైచిత్రవీర్యం	555	అమ్మాట నవాథుండు	515
అనగి పెనగి నాడెల్ల	560	అని నైర్మిశించి	567	అమ్ముసీంద్రునిఁ దక్కునుం	584
అనఘు యజాతశత్రువెడ	539	అని పలికిన నప్పుండవా	486	అయ్యద్భుతపుపుత మమ్ముయి	563
అనఘు యమానుపంబయిన	543	అని పలికి నానిశ్చయంబు	484	అయ్యమలాత్మకోడఁ	487
అనఘూ యిక్కురుముఖ్యం	437	అని పలికి నిజస్కుంధంబు	424	అరిగి సముచితవర్తనం	570
అనలుఁడు ధృష్టద్యుమ్ముం	555	అని పలికి పాండవాగ్రజం	458	అరుగుగ మునిజనములు	556
అన విని ధర్మజం దంబికా	452	అని పలికి పాండవాగ్రజం			
అన విని మెచ్చి ధర్మసుతు	471	అని పలికి పాండవాగ్రజం			

పద్యము	పుట్ట	పద్యము	పుట్ట	పద్యము	పుట్ట
అర్పలిచ్చి చోమంబు	497	ఇది యెమిసేయంగ నెత్తికొంటి	486	కేవలతపః క్రియా	438
అవ్యాధమునఁ గర్జు	485	ఁ		కొలువిముగై మాపుకడ	444
అవ్యాధమునఁ దోచిన	559	ఉత్సాహశక్తియు సుర్యోశ	449	కోరిన విదురాదులు	499
అవ్యాశేషంబు	577	ఁ		కొరవకోటియు మీరును	455
అవ్యాశేషంబు విని	559	ఎఱుగంగవచ్చునే యెవ్వరి	578	కొరవనాథ కుంతియును	411
ఆ					
అంబికేయాదుల యస్తి	583	ఎల్లవారును వినుచుండం	533	గ	
అంబికేయుండు ధర్మాత్మ	565	ఏ దసంబున కోర్తునెంతయు	529	గుళ్ళుఁ జెఱువులుఁ గడ్డించు	413
అంబికేయుండు చెప్పినట్టుల	434	ఏ కార్యాలైను నెవ్వడేని	425	గూఫబుద్దివై నమిగై	427
అతల్లికిఁ దండ్రికి సంప్రేతి	412	ఏను గాంధారియును	426	గౌంతి కోడండ్రురెల్లను	515
అత్మ రంధ్రము లించుకైనను	445	ఏను మును చెప్ప	513	గౌంతి ప్రాణంబుతోనుండ	514
అ దేవముని సీ యడుగ	507	ఏమి క్రొత్తగుఁ బుట్టిన	444	గౌంతి మెదలైన	478
అప్తవృద్ధులఁ బెట్టు మంగనా	442	ఏమేనింబలుకం జూచినం	467	గౌరవంబున సుకుమార	490
అయాసంబున విదురుని	510	ఒ		గ్రామములు దేవతలకును	473
అయాసము సైరింపని	528	ఒక్క తెఱపి సంజయుఁడు	576		
అరయ నెస్చుండైనను	458	ఒక్కింత దెఱపి నీవెక్కడ	575	చ	
అ రాజు నియతి గాంధారి	572	ఒక్కొకమరి డబ్బటీ	530	చతుర గంధర్వులప్పుర్ఁ	559
అవహించిన నద్దేవు	550	ఒ		చని పరిజనములుఁ బౌరులు	570
అ శయ్యకు నసతిదూరం	498	కనకము మేలిరత్నములు	474	చిత్రాంగదయు నులూపియు	412
అశాపాశ విమోచనోపకరణ	500	కనకాది వస్తుపుల్	475	చెప్పినఁ బాండవు లప్పంబున	519
అ సంయోధురుం డాతని	508	కని గారవంబునం	499	చేయుము విచ్చలవిడి	474
ఇ					
ఇంకు దడయునేల యింతి	453	కని యిది కస్యకుదోషం	549	జననాథ యా ప్రియసంగ	562
ఇందీవరచ్చాయ కెసట్టున	525	కని యేటిలో నిడిత్తిఁ	552	జనవర ధర్మజుఁ గౌలువం	413
ఇట్లునుదినంబును ఘన	511	కరిదశసహాప్రబల	432	జాంబూనదచ్చాయ చందంబు	522
ఇట్లు కురువృద్ధుండు	440	కర్మనుఁ జేయవలసిన	469	త	
ఇట్లు చని గంగాస్నానం	582	కలమ్ముదు మాగథ గానం	579	తదనంతరంబు యప్పతి	532
ఇట్లు చనుదెంచి	550	కాంతార ధూశి మలినాంగుం	530	తదనంతరమ ధర్మతనయుఁ	439
ఇట్లు మీరు నన్ను నెంతయు	567	కారుణ్యాత్మకదృక్కుచార	585	తగ నా కురువృద్ధునకు	559
ఇట్లు వచ్చిసకలబంధు	560	కావున నింక వారికయి	564	తపమునెడన్ మదీయు	565
ఇట్లు సద్గోష్ఠివడపి	509	కావున నెవ్వగం బౌరయ	581	తమ్ములనడుచు సీతండు	458
ఇట్లురగలిచిచ్చుగవిసి	575	కావున నేమియుఁ జేయం	424	తలచిన మింట నొక్కులుఁగు	532
ఇత్త దేమి యన్న నేమగు	472	కుడున నిచ్చుతటియుఁ	448	తలచిన మింట నొక్కులుఁగు	427
ఇతని కియ్యమకును విను	483	కురురాజునకును దేవికి	493	తల్లియుఁ దండ్రియున్	453
ఇత్తెఱం గంతరంగంబున	423	కుశలివై యుండుడే	526	తాను నభ్యంతరగృహంబున	

పద్యము	పుట్ట	పద్యము	పుట్ట	పద్యము	పుట్ట
తారకశోభితాంబర	521	న		పనిచినం బ్రియంబు పెంపున	477
తెగనాడకున్న బోవరని	489	నడవునఁ గోల్పుచ్చుగ	447	పనులయేడ మేలుగాంచిన	445
		నరపర రాజీనీతులు	451	పరమధీరులైన పాండు	513
ర		నరుడనునయించె వెన	479	పరమమునీంద్ర సమర	547
దివ్యమాల్యములను దివ్యాం	558	నరు వలను సూచె నతడుం	473	పరిజనములు కస్మిభ్యులు	489
దీని ధర్మనందనుండును	420	నాకతంబునఁ జేసి యూ	421	పరుల గెలిచి నిర్భయముగ	450
దుర్వాతమునఁ దారు	489	నాకుం బరిజ్ఞానంబును	542	పలికెద నే సత్యము	429
దుష్టచిత్తుండగు దుర్యో	544	నా మది నొండులేదు	492	పాంచాలి నవమానపఱచిన	470
దేవతల కతిధులకుఁ బిత్తు	527	నా యింటి ధనముగైకొని	471	పాండవాగ్రజాఁ దక్కురు	479
దేవతలకు నీవ దేవత	548	నారదుడుపశమ ఘణి	578	పాండుపుత్రులు తల్లి	509
దేవా జనమేజయుండు	409	నిత్యవిధినద్యివేకము	452	పాపమయ్యే గాకుండె	552
దేవా శైఖంపాయయుండు	504	నిర్వులనంవిదుపాస్య	586	పురరక్షణము దృఢంబుగ	442
ద్వాదశదినముల నారదు	584	నిలిచి రందుఁ బాండవు	495	పాగులుచును నల్లనల్లన	496
దూర్యాతంబున దుర్యోధను	415	నిపురంగఁ దెలిసి యతనిం	433	ప్రజ ముదముందంగ	456
దైవమానుపబలములు	446	నీకుఁ గన్యాత్మవికలత	551	ప్రెగడల మనసులు విరసము	447
ద్రోవదిఁ దొట్టి వధూజనం	521	నీకు శుశ్రాప యొనరించి	430	ఒ	
ద్రోవదియు సుభద్రయు	512	నీ కొడుకులకు మనుముల	554	బలము లెంసగ దైవబలము	447
ద్రోవదియున్ సుభద్ర	553	నీ చెప్పినది యొల్ల నిక్కంబు	552	బాలురకును దుర్ములులకు	527
ద్రోవదియు సుభద్రయు	448	నీలోత్పలచ్చాయఁ బోలు	524	భరతకులోత్తుమ ఘలమూల	533
ద్రోవదిప్రముఖవధా	485	నీ వరయంగ సుభావ్యాప్తి	424	భరతవంకోత్తుమ పోర	460
		నీవలనను భక్తి స్నేహా	445	భామ విను మవశ్యభవిత	554
ధ		నీ వినయము భక్తియు	435	భీమసేన నకులసహాదేవ	479
ధరణీశ పాండునందను	536	నీవును దమ్ములు భక్తిభరా	485	భీమార్ఘుననకులమనః	485
ధరణీశ యిచ్చటి తపము	506	నీవు నిచ్చలును విద్యాపుష్ట	441	భీష్మద్రోణ కృపద్రోణి	462
ధర్మతనూజండు తత్పుమీ	531	నీవు రాజవుగాక సీకేను	429	భూపవరేణ్య తపోవనంబున	571
ధర్మతనూజాఁడాతని	566	నీవు శుశ్రాప చిరకాల	430	భూమిదానవిధులు భూవర	477
ధర్మపుత్రాదు లందఱు	510	నీవేమియు ననకుము సహా	484	మ	
ధర్మపుత్రుత్తుడు దీర్ఘదర్శి	463	నేలను హర్షాంబులాంపై	481	మనమునఁ దోచిన దానము	487
ధర్మమార్గంబున ధరణి	451	న్యాయంబుతోడ వివిధో	445	మఱచితె యాతడు మనలం	469
ధాత్రి శంతనుడు విచిత్ర	461			మఱియెక్కు నెవ్వగ మనము	581
ధృతరాష్ట్రండుఁ బుర	481	పటుతరంబగు చటుచ్చట	574	మఱునాఁడు రేపకడ	561
ధృతరాష్ట్రం డేకతంబ	419	పదంపడి యొక్కనాఁ డెప్పటి	537	మహి లెస్సుగ రష్టించిన	456
ధృతరాష్ట్రం డనగు వర్తిలై	554	పదపడి సృష్ట యేను	577	మా తండ్రి నిష్టవిధములఁ	472
ధృతరాష్ట్రండు గాంధారి	514	పదపడి భీముమాట	474	మా తండ్రి పరాశరసుతు	453
ధృతరాష్ట్ర కడకుంబోయిన	505				

పద్యము	పుట్ట	పద్యము	పుట్ట	పద్యము	పుట్ట
మానుషైన నమానుష	543	వనవాన మించుకయును	541	వ్యవహారములు శుచులైన	443
మా పెద్దతల్లి యలజడి	528	వనవాసున నీకు మన	538	వ్యాసుండు వెండియు	543
మా యయ్ కానవమునకు	482	వనవాసాయానంబుల	472		
మిత్రనరపతుల శాత్రవ	527	వల్లభుం ఔక్క సద్గుత	579	శతయూషుడు నయ్యెడకుం	505
మీకు సర్వకార్యంబుల	569	వారలఁ జూడఁ బోదగు	514	శతయూషుడు నారదుతో	507
మీ తండ్రి సురనదీసూతి	466	వారి విషయంబైన మేలు	469	శూరులు శాంతస్వాంతులు	464
మీమెడ చింతవాయఁగ	542	విదురుండు దేహంబు	540	త్రైధ్య దివసంబులందు	416
మీరు మరలుండనియై	493	విదురుని సంజయుం	511	శ్రీ సంబంధాయుర్గురు	504
మునిజనములు వచ్చి	584	వినికి గలిగి రళ్లించుచు	450	శ్రీ సాదనపదశద్గృష్ణాపన	409
మునినాథ యారాజా	546	విని ధృతరాష్ట్రండు వారి	455		
మునిహృదయనిలయ	501	విని పౌరజనసమూహము	577		
మును చేసిన యవి చాలవె	468	విను ఖాండవదహనంబున	580	సంజయుండు తపము	528
మృదువులకు జాల మృదువు	464	విను పాంచాలురు మాత్స్యులు	567	సంపదల నాపదల	450
య		విను మంత్రభేదనమున	443	సంయమివరుఁడైన శతయూప	518
యమునాస్వానంబునకు	519	విను మతని తెఱగొటేగి	417	సంయమీంద్ర నాదు	544
యాజకులు దార యక్కురు	573	వినుము దీర్ఘవైరవ్యతీ	539	సమదవిమదదూరా	586
ర		వినుము ధర్మపుత్రు	532	సమరము దీఱినకోలెను	567
రాజ్యపలము కామింప	492	వినుము వసుశక్తిగాంగేయు	555	సముచితంబులు సధర్మ	537
రాజ్యధిష్ట్య సంపూజ్య	417	విను మెల్లపారు నతని	415	సాత్యవతేయుండు జాహ్నావీ	557
రాజుగురుఁ డెల్లవారికి	425	విషముప్రదేశంబుల	573	సాధుచరిత్రయు శాంతయు	459
రాజు వృధ్యండు ధృత	467	వీరలయెడఁ గౌడుకా	483	సుందరాకారమునఁ దమ	523
వ		వీరలశ్శుడు మము నీపు	465	సుతులు సమరమున	423
వంశవృద్ధులు పుత్రవర్గ	414	వీరి కెలనఁ గసక గౌర	524	సూనులు లేమిం గలిగెడు	414
వచ్చినం గని వారల	522	వీరి చందంబట్టు కడు	525	స్వగ్రహినను బాలింప	463
వచ్చి రెండకన్న వాసకన్న	480	వీరుల సప్తాంగంబులు	446	స్వానాదికవిహితానుష్టాను	497
వనమున మాద్రీపుత్రులు	488	వృథతె వివిధవాహనా	457	హ	
		వేషువీణారవంబులు	518	హృదయముల నొండోరు	418
			517	హృదయముల దలర	494

మౌసల పర్వము

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
అ					
అంత బలుండునుం బోవ	603	అని యదుగంగ దైవగతి	661	అవనీశ విను మంత నద్దారు	630
అంతయును దివ్యదృష్టి	622	అనియె దానికి హరి	607	అవికృతమును రుచిరము	661
అందఱ నూరార్చి యర్జునుం	619	అనిరుద్ధు బ్రద్యమ్యు సాంబుని	614	అవి గనియు వినియు	600
అంబుజనాభుని కొడు కీ	591	అని వారి నిండ్లకును	649	అహిచులాగ్రగణ్యాండైన	621
అక్షిరాతుండు సన వాని	659	అని వారొండొరువులతో	668	ఏ	
అఫిలజనమును సంహాత	615	అనుచరులలోని భూసురు	660	అందోళికాది వాహాన	602
అఫిలబంధుజనంబుల	679	అనుచు బెనుగలక	658	ఆతడు కాలాంతరమున	642
అ ట్లగ్రజుఁడు చన్న నచ్చటు	622	అనుచు నతని పారంబులు	618	ఆ దేవదేవు డత్యంతాదర	629
అట్టియెడ విను భోజులు	614	అనుచు నరిగి తాఁ దలచి	665	ఆ స్వపునివల్లభలు శవ	651
అట్లు కృతవర్లు దెగటార్చి	609	అనుచు సంయమిశాప	609	ఆ బోయులు నిర్భయమతు	670
అట్లు దిక్కుద్వీపు యడవి	659	అనుచు సత్కు నొందుట	616	ఆ రాజు సచ్చుట నారాయణు	657
అట్లు నిశ్చయించి యాదవ	598	అనుచు నింటును నిట్టుల	676	ఆ రేయఁగల నెల్లవారును	599
అట్లు రామకృష్ణులు సర్వ	681	అనుచు నింటును నిట్టుల	597	ఆ సమయంబున నర్జున	650
అతడు వనితలను బాలుర	640	అనుచు నింటును నరిగి	638	ఇ	
అనలములు హోమకాలంబు	597	అపుడు రెండవ జలనిధి	654	ఇంద్రియాగోచరుండైన	629
అన విని ఫల్లునుం డా వష్టి	643	అపురుషురుం డయ్యందఱ	667	ఇచ్చటి కార్యముల్ నడుపు	645
అన విని యమ్మపోముని	683	అపు డందఱ బంధుల	628	ఇట్లనుచినమును నెన్ని	589
అన విని యొకనాఁడొక్కడ	659	అపుడు కాలపర్యయమున	653	ఇత్తెఱంగున సత్ర్షియా	654
అన విని రోషచిహ్న	607	అపుడు కృష్ణుని యంతః	671	ఇది దైవవిరోధంబని	670
అన విని శోకమోహంబులు	686	అపుడు బ్రహ్మా వచ్చి హరి	665	ఇది విధివశత్యమున	637
అనవుడు నాతల డిట్టులను	680	అబ్బంగిఁ గృతకృత్య	627	ఇమ్మాడ్చిం బటీవోయున	671
అని గజాదుల నింతులను	617	అమరగణవిరోధి	664	ఇమ్మైయిఁ గొనిచని	652
అని చెప్పి పురజనుల	648	అమృతం బజరం బవ్యయ	688	ఇమ్మైయిఁ నరుండు సకల	666
అని తెగబలికి యతని	620	అమృతండపమ్మున కరిగిన	626	ఇప్పిధమున విప్రత	656
అనినఁ బ్రద్యమ్యుండిది	606	అమైయి నూరకుండ	645	ఈ	
అనిన విని యమ్మహీపతి	590	అయ్యరు దెఱఁగున	661	ఈ దేశము ప్రజ ధర్మజ	648
అని నిభృతిఁ బలుక నా	627	అరిగి మగండు సచ్చిన	611	ఈ వనితల బ్రజలను	643
అని పలికి దారుకుని	644	అరుగుదెంచి యచటఁ	632	ఉ	
అని పల్చి యభ్యంతరా	593	అరుగుదెంచి యా ప్రజ	623	ఉన్నారవర్తు లై యుండిరి	606
అని పల్చి రప్పిండునందు	678	అరుణములు ఘుర్రాతంబులు	646	ఊ	
అని మదిఁ జర్మించె	638	అవతరించి కంసు డాదిగా	595	ఊరార్చి యింక సుచిత్రా	678
అని యడిగిన వసుదేవు	639	అవనీభారము వాపి	625	ఊర్ధ్వలోకమునవు నూర్జిత	624

పద్యము	పుట్ట	పద్యము	పుట్ట	పద్యము	పుట్ట
ఏ		చేరి తెలియఁ గనుగొని	624	నారాయణఁడప్పుడు	615
ఏ పెసగ రేగి యట్ల	669	జ		నిఖిలబంధుజనుల	655
ఏమిట నిట్టులయ్యోకో	660	జలనిధిశయనుండు మహీఁ	623	నియమింపుడు నగరివరకు	648
క		జాతర సేయగావలయు	598	నిలిపిన తెఱగెల్ల స్ఫువర	673
కందువచోటికిఁ గొని	675	త		నిలుచున్నఁ జాచి రణ	615
కనుఁగొని జంభారితనయు	669	తండ్రి పుత్రుఁ డన్చుదమ్ముడు	613	నీలపింగళ దేహ మాభీల	595
కనుఁగొని వృష్టిపీరులు	611	తక్కుటీవారి నింద్రప్రష్ట	673	నీ పనిసేయ నీనలని	684
కనుఁగొని హరి కతి	608	తక్కుము గల మహిషీజను	634	నెప్పగయు సచ్చెరువు	682
కపిసినఁ జాచియాగుట	610	తదనంతరంబ యద్దామో	620	ప	
కప్పడి యొక్కఁడ కంటిరే	668	తదనంతరంబ రణమృత	655	పడనిపాటు వాటిల్లిన	683
కాంచి దారుకుదెస	616	తదనంతరంబ వజ్రఁడు	653	పడి యేడ్చినఁ గృష్ణుండు	624
కాచికొని వచ్చి తగ	683	తన చుట్టున్న బంధుల	593	పదపడి గీతపద్యగతి	604
కాలంబగుటయుఁ గురు	595	తన మధుము లేమినొండొక	601	పదపడి యూదవభామినీ	656
కాలమూలంబు సర్వంబు	686	తమ్మునిఁ గాచునట్టి నముద	610	పరమకౌతుకంబు భవ్య	621
కాలపైరవిహారభంజన	687	తలచుచుఁ జని యతనిం	635	పరివేషము లినరజనీ	589
కావున నప్పురంబున	644	తలచి యతండు మందగతి	674	పలుకక క్ర్యూక్కి వీడుకొలుపంగ	603
కావున వేగ మగ్గియును	663	తలవాంచి యేమియుఁ బలుక	675	పీసుఁగు పెంటగాఁబడిన	642
కృతపర్మం బటుదుష్టిఁ	608	తెలతెలవేగునప్పు వను	650	పొడిగాఁగు జేసి యమ్మెలు	612
కృపనిట్ల యవతరింపుము	627	తొడవు చీర పూత తొంటి	601	పోయి మరున్నది పొంత	680
కోపించి గాంధారి శాపమిచ్చి	672	తొలితాలి సాత్యకి కృతపర్మ	637	ఒ	
గ		ద		బలమును బుధ్మియుఁజేవ	686
గతము లయిన కార్యంబులు	649	దానజేసి మీరు నేనును	677	బాలురు వృద్ధులుఁ జాంఢీ	668
ఘ		దాని కజ్జనములుదాను	662	బోయుల సంహృతికిఁ బ్రిక్కతి	682
ఘనతరబాహుశక్తియును	681	దామోదరుఁడు హలధరుఁడు	592	భ	
ఘృతములు పైజల్లాగ	653	దారుకుండత్యంత	631	భారతసంగ్రామ పారీణుఁడై	588
చ		దారుకుండు దోడఁ జనుదే	632	భూమిసురావళీ మహిత	604
చనిచని మనమున నిట్లను	657	దేవా! జనమేజయధాత్రీ	588	భోజాంధక సంగమ	611
చని యచటనచటనదన్నం	672	ద్వారకావాసులెల్లను	652	మ	
చనుటయుఁ గ్రోత్తపేరడలు	632	ద్వారవతికిఁ గణ్యండు	590	మనుజాధిపుఁ డమ్మెలు	636
చనుదెంచి పురుషీధిజను	591	ధ		మనుజాల మాత్రగాక	636
చాపదండనిపూతి నోపిన	682	ధరణిభరంబు వాప	685	మటికొంత సేపునకు	660
చిలుకలు గూబల యెలుగు	596	ధరణినాథ యతండు శాత	623	మలునాఁడ యగుట లెస్స	662
చెప్పిన నేను నొడంబడి	642	న		మహితాయుధసంప్రహ	681
చెలులుం జట్టులు దాపట	651	నడిపించి పంచవటమున	667		

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
మునివరశాపసంభవ	612	వాహనములు వానివాని	647	వృష్ణిభోజాంధకులు	605
మునిశాపము వారల మది	613	విధి వశంబునజేసి వృష్ణి	639	వెడలుండు తీర్థయాత్రకు	600
మునిశాపశ్టై మాసుష	594	విని కాలవేదియగు నవ్వన	592	వెలువడి లీలనేఁగి	602
య		విని బలజీవివోయి మది	618	శ్రీ ధర్మ కామహృదయ	588
యాదవ కుటుంబముల	674	వినుడు యాదవభావినీ	677	శ్రీ ధర్మ కామహృదయ	588
యాదవవీరుల కా సమయం	612	విను కూడుగూర పాకము	597	సమకట్టికొనుచు భోజ్య	600
యాదవుల్ తమలోన	641	వినుఁ డింద్రప్రస్తపురం	647	సరకులు భారవహులకు	647
యాదవుల్ సమసిన	634	వినుఁ డీ తప్పున దోషము	677	సర్వయాదవసంఘంబు	631
ర		విను తదనంతరంబ	604	సాత్యకియుఁ గృతవర్ణయు	605
రోదనధ్వను తెసఁగంగ	633	విను దేవకియును రోహణి	651	సామజరథతురగముల	617
ల		విను ని శిష్యులు సాత్యకి	636	సుందరులకు బాలురకును	649
లేచి యడలి సన్యసాచి	635	విను మనుచరు లాతని	658	హారికిఁ గానవచ్చునంత	617
వ		వినుము ధనంజయు	634	హారికిని రామదేవునకు	676
వననిధి నేఁటికి నేడుపు	646	వినుము సుగ్రీవమును	600	హాలధరునిం దలంచి	664
వననిధిపురంబు ముంప	667	విను మొక్కడు నొక భూరువు	603	ప్రోదుఁడును వక్రదంతుం	621
వలసిన నెట్టి కార్యమును	637	విను వజ్రముఖ్య యాదవ	666	హృదయకుమలమధు	688
వారలు గాంచి శోకమని	633	విను సత్యభామ లోనగు	679		

మహాప్రస్తావనిక పర్వము

పద్యము	పుట	పద్యము	పుట	పద్యము	పుట
అ		అని తారు గృహాంబు దౌతంగి	695	అస్మరేంద్రున కిట్లనియై	692
అచ్చటినుండి	703	అని ధృతిసారంబూది	708	అప్పుడు	701
అటుజని యుశ్వమంబున	704	అనిన నమ్ముమజేంద్రుండు	715	అప్పుడు దగ నిట్లను	710
అ టల్లతిదృష్టవిశ్వయంబుగఁ	719	అని పలికి నిరీక్షింపక	711	అమృతపికిరణ క్రీడాభి	728
అట్లు ప్రణతుండుయిన	713	అని పలికి వైశంపాయనుండు	712	అర్జునుం డమ్మైయు	691
అనఫుచరిత విన్ను	718	అని పలికి సమాధానము	705	అలుక హరించు ధర్ముల	715
అన విని ధర్మజండఫిల	718	అని పుయలోడక పలిక	719	ఆ	
అన విని ధర్మరాజసుతుఁ	723	అని యడిగిన వైశంపాయను	691	ఆ పార్థపౌతునిఁ జూపి	697
అన విని యాతఁ డిట్లనియై	710	అని యిట్లాడిన సర్వ	725	ఆ యనుజని సట్లు	694
అన విని యింద్రుఁ	713	అనియై నప్పుడు పరమా	722	ఆ సమంచితసారమేయం	711
అనవుడు ధర్మనందను	716	అనిలజఁడు నరుడు	707	ఆ సమయంబున	700
అని గద్దదకంర లగుచు	698	అనిలసూనుడు ధర్మ	707	ఇ	
అని తన మాట కియ్యుకొను	693	అనుటయు ధర్మజం	714	ఇంతటి పెంపు గల్గుట	722

పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు
ఇట్లచిమన్యపుత్రు నచి	694	తమపు దొఱంగ కిట్లు	724	పూని యుషవాసప్రతపరులై	702
ఇట్ల ధోమ్యాదివిప్రుల కెల్ల న	696	తమపులు దూల నందఱుఁ తోడంబుట్టును లందఱుం	700	పౌరజనంబు లాబాలవృష్ట	699
ఎత్తిగించి రాజ్యతంత్రము	693		713	ప్రణాలైకభావ్యసురరక్షణ	727
ఎల్లవారును విన	723				
		ద్వక్షిణాభిముఖతుఁ దలకొని	703	భవదీయాత్మజు నాత్మజండు	694
		దానను దాన నిట్లగుట	709	భీముని నర్జును విడిచియు	721
ఒరులకు నొందరాని	725	దానములం దపంబులను	723	భూదానంబులునుం	696
		దానికి సీవు చిత్తమునఁ	721	భూవర! యమ్మెయియోవంగ	706
కాపున నాకలోకపు సుఖం	719	దిక్కులు మేఘపథంబును	702	మీ రిటు లేమి సెప్పిన నమేయ	725
కాలము నే మనవ్యును	692	దివ్యదేహోద్దత దీప్తి	712		
కృపుఁడు ధోమ్యాండు నా సృపతిని	701	దేవ! వైశంపాయనునకు	691		
		ద్రోపదిపాటును దన	708	వారలను మదీయ	724
				విను ద్రుపదనందనయు	707
చనువప్పు డయ్యేడ్వురును	704	నా క త్రైఱంగు పరమానందకరం	726	విను సీరు రోసి నీదగు	720
		నిలిచి బీభత్సుండు నిర్భర	702	విను భక్తియుక్తమిదియని	721
జనకుకడకు సులాచి	700			విను శేషించిన యాదవ	695
జనులు సుతింపగా సుకృత	717	పడమర మెగమై పశ్చిమ	704		
		పదపడి భారతాజిమ్యత	696	శేషించిన కాంచనరత్నాదు	697
తదనంతరంబ	703	పారాశర్యవచఃపయోనిధి	726	శ్రీపద్సేమావాప్తి	690

స్వర్గార్థహణ పర్వము

పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు	పద్యము	పుటు
అంగములభంగి తొల్లింటి	758	అనవుడు నతనితో నాతఁడీ	759	అని యగ్గలపుజెంత మునిగి	743
ఆ కృతక మధురోక్షాప్త	781	అని చెప్పి చూపి	760	అని యిట్లు సమస్తపురాణ	779
అట్ల చేయువార మమలాత్మ	738	అని చెప్పి యమ్ముహోయుద్ధంబున	766	అనియే సప్పుడు ధర్మా	752
అట్ల పోలె నాకనరకంబుల	764	అని చెప్పి యశోనకాది	772	అని వెండియు	734
అతఁ డింతటిది మహాభారతం	771	అని దుఃఖభారక్షపణంబులగుచు	741	అనుటయు దేవదూతుఁడు	744
అతని తమ్ములెల్ల యాతుధానవలి	764	అని దేవదూతునిఁ గనుగొని	738	అనుమరణంబునం దగ	766
అతని సట్లుండ నిమ్ము	735	అని పలికి వెండియు	775	అప్పుడు	745
అతని నెఱుంగకుండి విను	736	అని పల్సి ధర్మాడత్తునయుని	756	అమలధర్మార్థకామ	774
అదె భీమ్ముఁడు వసువులకడ	761	అని పలుకుచుఁ జూపి గంధర్వ	761	అమ్ముహోందుఁ దమ్ముహోసుభావునితో	752
అన విని యమ్ముసీరంద్రునకు	735	అని మఱియుం గలుగు	735	అలఫుమతులార పర్వంబుల	776

పద్యము	పుట్ట	పద్యము	పుట్ట	పద్యము	పుట్ట
అ		ఇ		ఋ	
ఆకాశగంగ యిదె పుణ్య	752	జూదమునఁ గయ్యమున	734	భవ్యజనన నీ గాత్రము	740
అద్యంతంబును నీయన	86			భారత మర్థితో వినిన	777
ఆ సమయంబున వాసవు	746	తగువాని రావించి ధర్మ	731	భ్రాజితప్పత్రిమైఁ బరంగు	777
ఇ		ద		మ	
ఇట నేను నిస్సుఁ బుత్తెంచుట	749	దేవ! చతుర్మిధభాతా	781	మరలినఁ జాచి నారమండు	733
ఇట్లు ద్రోష్ట్రోవదేయంబికేయుల	760	సురపిత్పకార్యంబుల	776	మరలిబోవం జాచిన నయ్యడు	740
ఇల్లప్పియుస్స యతనిం గని	732	దేవా జనమేజయుండు	730	మహితపర్వతమలైన	751
ఇతుఁ డతిలోభోపహత	732	దేవా శైశంపాయనుండు	769	మానసముల నిందియముల	777
ఇష్టిధంబున నొప్పి మీ తాత	756	దైవిహిత మగుటుఁ దప్పించ	750	మానితసువ్రతములకు	750
శ		ద్రుషదవిరాటయుధామన్యులు	737	ర	
శసంగకాలి యంతయేనియు	743	ద్రుషదుండు విరాటుండు	764	రాజసూయాశ్వమేధాధ్వరముల	750
శస నెలవును బృందారకాధీన	740	ధర్మనందనుఁడు చిత్తమ్మున్	741	రారాజు నాక నరకోదార	763
ఁ		ధర్ముఁడును మహాముదంబున	744	వ	
ఉదిత రవిచ్ఛవిందరుణి	758			వసురుద్రాదిత్య గంధర్వ	746
ం		న			
బండూరులతో నక్కరుమూర్తి	746	నా యనుజూలు దుఃఖార్థితులై	744	వినుము ధర్మంనందను పుణ్య	765
బకటను మేలు సేయని	742	నినుజాడుగనుటుఁ బటు	740	వినుము పాండవకౌరవ	767
ః		నీ విచ్ఛీ సునికికి నిద్దేవత	746	విను మొక్కటి సెప్పెద	747
ఓ ధర్మనందన యా ధరణి	733	నీ వియ్యకాశనదీ	754	వివిధపాపాత్ములు వికృత	745
క				విస్మురధ్యహురత్తు వితలి	757
కని మది నమ్మహోత్ముడధిక	758	పరమపదాష్టిహేతువగు	779	వ్యాసమునీంద్రసారకరుణా	778
కమలగర్భాని నియోగంబున	765	పరమసుఖంబు జెంది	755	శ	
కర్ముఁ దుత్తమసిద్ధిగాంచి	749	పరిశోధితుండ నయుతి	754	శిక్షితచిత్తులార! శుభ	778
కురువర యిది దేవగుహ్యం	762	పాండవుల కీర్తిం బ్రకటించు	774	శ్రీనిత్యత్వప్రమదాదాన	768
కృష్ణాధ్వాపాయన మునీంద్రుండు	767	పాండురాజు పీడె బహు	761	శ్రీవర్ధనాయురభివృద్ధు	730
చ		పాపనద్రశాపహశుభ	780	స	
చూపి తదనంతరంబ	761	పుణ్యంబులును బాపములు	748	సంగ్రామముతులైన సకల	736
చెప్పి యిట్లనియె నట్లు	771	పుణ్యత్తులార యా పుణ్యేతి	775	సిద్ధియు నవ్యయ లోకసుమృద్ధ	747

[**పీటిక విషయమాచిక:-** 1. అశ్వమేధపర్వము:- (1) రాజసూయం: అశ్వమేధం: - పు.01* (2) అశ్వమేధం: అపనీదాసం:-పు.3*(3) అంతర్యాగం: అంతర్యాగం- పు.4* (4) రెండు రాజ్యాలకు రాజధానులు. పు.5*(5) దయా దానథర్మావీరాలు - పు.8 (6.) అశ్వమేధంలో అద్భుతం- పు. 10* 2.అత్మమహాపర్వం:- (1) గాంధారీ ధృతరాష్ట్రుల హస్తినాపురవాసం-పు.12*(2) గాంధారీ ధృతరాష్ట్రుల ఆత్మమహాపర్వం- పు. 14* 3.మాసల పర్వము:- (1) మూడు మహానగరాలు- పు.17* (2) ద్వారకను ముంచిన ముఖేట ముఖ్యము- పు.17*(3) అవతారపురుషుడి అపూర్వ ప్రస్తావం- పు.19* (4) మాసలపర్వం మహాప్రస్తావిక పర్వానికి తొలిపలులు- పు.20* 4.మహాప్రస్తావిక పర్వము:- (1) ప్రస్తావ ప్రయత్నం- పు.22* (2) మహాప్రస్తావం - పు.23* (3) అమరేంద్రుడి ఆశ్వినం- పు.24* (4) ధర్మసంవాదం -పు.24* 5. స్వర్గాలోహాణపర్వము:- (1) మూడు రంగాలు- పు. 27*(2) ఆరోహాణమే కాని అవరోహాణంలేదు-పు.28* (3) పర్వతయం పర్వతయం- పు.28*6. మహాభారతం: శాంతరసం: ధర్మవీరం:- పు.30* (1) తత్పజ్ఞాన స్వరూప స్వభావాలు- పు.30* (2) శాంతరసాస్వాద విధానం-పు.31*(3) అనందవర్ధనుడి శాంతరస ప్రస్తారం; అభినవగుష్టుడి పరిపూరం- పు. 33* (4) ఆంధ్రమహాభారత శాంతరస విమర్శ- పు.34*(5) ఆంధ్ర మహాభారతంలో అంగిరసం ధర్మవీరమే- పు.36* (6) కవితయ మహాభారతం: వ్యాఖ్యానం- పు.38* కథాసారం -పు. 39]

అశ్వమేధపర్వం

సీ. ‘సమరంబు ధర్మవిజయ పరికీర్యంబు | గాఁ జేసి భూమి నిష్ఠంటకముగఁ బాలించుచున్నాడు ప్రజ ప్రీతి నొందంగ, | విద్యజ్ఞనంబులు వివిధసుఖము లనుభవించుచుఁ దన్ను వినుతింప, నెగడెడు | శాంతియు సమతయు సకలజనముఁ గొనియాడు సిద్ధులు మునులు సేవింతురు, | ధర్మనందనుఁ డి ట్లుదాత్తుఁ డగునె!

తే. యతని కున్నతి గావించి రనిలజందుఁ | గవలు, నెంతయు నీ చేతి గాండివంబు లీల గల్లి మహాధర్మశాలి సత్య | నిత్యుఁ డమ్ముహీపతి గృతకృత్యుఁ డయ్యు, -శ్రీకృష్ణుడు(అశ్వ.1.145)

1.రాజసూయం: అశ్వమేధం:

ధర్మనందనుడి సార్వభోమాధికార చరిత్ర వాహినికి రాజసూయం ఒక ఒడ్డు అయితే, అశ్వమేధం మరొక ఒడ్డు. రాజసంతో రాజలోకాన్ని జయించి వారినుండి విలువైన బహుమానాలు పాంది. వారిచేత స్వీయ సార్వభోమత్వాన్ని ప్రతిష్టాపించు కొనటం ధైయంగా సాగింది రాజసూయం. దానివలన శిశుపాలాదుల వైరంకూడా పెరిగింది. తరువాత మహాయుద్ధానికి దారి తీసింది. విశ్వత ప్రాణహోనికి, వీరసంహారానికి కారణమయింది. ఒక విధంగా కురుక్షేత్ర యుద్ధానికి బీజావాపనం రాజసూయంలోనే జరిగింది. సర్వ సర్వంసహి చక్రవర్తిత్వాన్ని అందించింది రాజసూయమే. దానిని సంగ్రహించింది రాజసూయమే. పూర్వాధికారాన్ని మరల తెచ్చికొనటానికి భారతయుద్ధ విజయం ఒక్కటే ధర్మరాజుకు చాలలేదు. కురుక్షేత్రంలో కౌరవులను, వారి సహాయులను చంపి హస్తినాపురానికి రాజయ్యాడే కాని సార్వభోమ గౌరవం పాందలేదు. దానికి మరల అశ్వమేధయాగం అవసరమయింది. రాజసూయంలో ధర్మనందనుడితోపాటు భీష్మాది కురువీరులూ, దుర్యాధనాది కౌరవవీరులూ, బంధుమిత్రులూ, అందరూ విజయోత్సాహంతో పాల్గొన్నారు. అందరూ ఆయూ బాధ్యతలు పంచుకొని నిర్వహించారు. కాని, అశ్వమేధయాగంనాటికి ధర్మరాజు ఆ బంధువర్గాన్నంతటినీ యుద్ధంలో సంహరించాడు. ఆ పాపభయం అతడి అంతరంగాన్ని దహించివేస్తున్నది. బంధుమిత్ర పుత్ర ప్రజాహంతకుడు ప్రభువు కావటం ధర్మమా? అని కొందరు ప్రశ్నించే తరుణం ఏర్పడింది. రాజసూయంలో లేని పాపచింత అశ్వమేధంనాటికి ఏర్పడింది. ఆ పాపఫలం పోవటానికి అశ్వమేధయాగ మొక్కటే తరణోపాయమని వ్యాసమహార్షి వాసుదేవుడూ ధర్మరాజును ఒప్పించారు. ఆ యజ్ఞాంతంలో చేసే అపభూత స్నానం సర్వపాపనివారిటి అని నిశ్చయించారు. ధర్మజుడు దానికి అంగీకరించాడు.

అయితే, రాజసూయానికి, అశ్వమేధానికి తారతమ్యం కొట్టువచ్చినట్లు కనబడుతుంది. రాజసూయంలో పాండవులకు ప్రేరక సహాయక రక్షక శక్తిగా శ్రీకృష్ణుడు త్రిముఖంగా నిలిచి యోగక్షేమం వహించాడు. భీముడి నిర్దేశంతో శ్రీకృష్ణుడిని యజ్ఞపురుషుడిగా సమ్మానించి ధర్మరాజు ధన్యుడయ్యాడు. రాజసూయంలో వ్యాసమహర్షివెనుక ఉండి నడిపించగా శ్రీకృష్ణుడు ముందుండి ముందుకు సాగించి ఫలాన్ని ధర్మరాజుకు అందించాడు. అశ్వమేధం నాటికి ఆ పరిస్థితి వ్యత్యస్తమయింది. శ్రీకృష్ణుడు భారతయుద్ధానంతరం ఎక్కువగా నిర్నిష్ట పాత్రము నిర్వహించాడు. తాను పూర్వం చేసిన వాగ్దానాలను నిలుపుకొనటానికి, భవిష్యత్తుకు పనికివచ్చే ధర్మవేదాంత బోధలు చేయటానికి, శాపానుభవాలను అనుభవించవలని వచ్చినప్పుడు జరుగుతున్న చరిత్రను మార్చే మహిమ తనకున్నా కర్మఫలానుభవాన్ని జీవులు అనుభవించే సంసారచక్త భ్రమణానికి అడ్డుపడక, చివరకు తననూ తనవారినీ ఆ చక్రంలో భోక్తలుగా మార్చే ప్రమత్తిని ప్రకటించాడు. అందువలన శ్రీకృష్ణుడి పాత్ర అశ్వమేధంలో నిమిత్తమాత్రంగా ఉన్నా నిండుగా, అండగా దండిగా ఉన్నట్లు భాసిస్తుంది. రాజసూయయాగంలో శ్రీకృష్ణుడివలె అశ్వమేధంలో సూత్రధారి పాత్ర నిర్వహించి పారాశర్యమహర్షి అవసరాన్ని తానే గుర్తించి, ధర్మరాజుకు ప్రత్యక్షమై, అడుగుగున తానే మార్గదర్శిగా, మహార్షిగా నిలిచి, అడ్డంకులను తొలగించి, అవసరాలను తీర్చి, అందడండలుగా నిలిచి, గురువుగా బుట్టిజూడుగా, మహార్షిగా, పురోహితుడుగా తగిన పాత్రము నిర్వహించి ధర్మరాజును చేయిపట్టుకొని అశ్వమేధం నిర్వహించేటట్లు చేశాడు. రాజసూయంలో శ్రీకృష్ణుడిని పూజించిన ధర్మరాజు అశ్వమేధంలో వ్యాసమహర్షినీ పూజించి తన సర్వసామ్రాజ్యాన్ని ఆయనకు దక్కిణగా సమర్పించుకొన్నాడు. ఆ తరువాత వ్యాస, శ్రీ కృష్ణుల ఆదేశానుసారం అసంఖ్యాకంగా బంగారు నాణాలను వ్యాసమహర్షికి సమర్పించి భూపలయాన్ని కొనుకొన్నాడు.

అశ్వమేధయాగం సంకల్పించటానికి ముందు ధర్మరాజుకు ఆ యజ్ఞం నిర్వహించి, స్వర్ణదానాలు చేయటానికి తగినంత ధనం లేదు. అతడు తన అశక్తతను ప్రకటించాడు. అప్పుడు అతడికి అపారస్వర్ణ ధననిధు లున్న చోటును చెప్పింది, అది ధర్మసంపదగా అతడిని ఒప్పించింది. ఆ నిధుల వద్దకు దారి చూపించింది. దానికి తగిన విధి విధానాలను తెలిపింది, దాని అధిపతి అయిన శివుడిని ఆరాధించే పద్ధతిని దగ్గర ఉండి శాస్త్రోక్తంగా నిర్వహింపచేసింది స్వయంగా వేదవ్యాసమునీంద్రుడే. పూర్వం మరుతుడనే ప్రభువు అశ్వమేధాది యజ్ఞాలు చేసి అపారస్వర్ణ రాసులను బ్రాహ్మణులకు దానం చేశాడు. వారు మోయగలిగినంత బంగారాన్ని తీసికొని వెళ్ళుతూ మిగిలిన అపారస్వర్ణరాసులను హిమాలయంలో ఒకచోట గుప్తంగా ఉంచి. రాబోయే కాలంలో దానిని కనుగొన్నవారికి ఆ సంపద స్వంతం బౌతుందని వరమిచ్చారు. దానివలన ధర్మరాజుకు ఆ సంపద ధర్మసంపదగా లభించింది. దానితో మూడురెట్ల స్వర్ణ దానాలను యజ్ఞంలో చేసి మూడు యజ్ఞాలు చేసి ఫలాన్ని పాందుమని వ్యాసుడు ధర్మజుడికి హితవు చెప్పాడు. దీనివలన రెండు లాభాలు కలిగాయి. అశ్వమేధయాగంలో అశ్వాన్ని అడ్డగించిన రాజులను హింసించకుండా సామ్యంగా శాంతంగా వారిని వారించి, అవసరమైతే సైన్యాన్ని చంపి రాజులను చంపకుండా వదలి, హింసలేని విజయాన్ని, రాజులనుండి ధనాన్ని కప్పంగా స్వీకరించని స్నేహపూర్వక శాంతి విజయాన్ని సాధించాలని అర్థముడికి ధర్మరాజు ప్రభోధించాడు. అశ్వరక్షణలో అర్థముడు తన గాండీవ పరాక్రమాన్ని పరిపూర్ణంగా ప్రదర్శించలేకపోయాడు. గాండీవం కొన్నిసార్లు నేలపై పడింది. బట్టువాహనుడిచేతిలో విజయుడు ఒకసారి ప్రాణాలు కోల్పోయాడు. ఉలూపి సంజీవసీమణిచేత అతడిని పునరుజ్ఞవితుడిని చేసింది. అర్థముడు శిఖండిని అడ్డం పెట్టుకొని భీముడిని అధర్మంగా చంపినందుకు పసుపులు కోపించి అర్థముడు మరణించేటట్లు శపించగా, ఆ శాపవరిహర్షాం ఆ మార్గాన్ని ఆశ్రయించి, భీష్మవధవలన అర్థముడికి కలిగే నరకబాధను తొలగించటమైనదని ఉలూపి వివరించింది. అశ్వమేధంలో అశ్వరక్షణంలో అర్థముడికి శ్రీకృష్ణుడి రక్ష ఉన్నా ప్రత్యక్షమంగా ఆయనకు సాయపడిన జాడలు లేవు. అతడు నిర్నిష్టుడుగా ఉండిపోయాడు. పై పెచ్చ అతడికి వేదాంత బోధ చేసి మరచిపోయిన భగవదీతాపరమార్థాన్ని జ్ఞాపకం చేశాడు.

అశ్వమేధయాగానికి ధర్మరాజు పలికిన అశ్వాన్ని పురస్కరించుకొని యాగారంభానికి రెండు నెలలముందే శ్రీకృష్ణుడు బంధుమిత్రులతో కలిసి హాస్తినాపురానికి వచ్చాడు. దాని కాక దివ్యకారణం లేకపోలేదు. పాండవులు స్వర్ణరాసులతో హాస్తినాపురానికి తిరిగిరావటానికి ఒక నెలరోజుల పూర్వమే ఉత్తరకు మృతశిశువు జన్మించాడు. కుంతి, ద్రౌపది, సుభద్ర మొదలైనవారు మృతశిశువును

బుత్తికించుమని శ్రీకృష్ణుడిని ప్రార్థించారు. అశ్వత్థామ ప్రయోగించిన బుహృతిరోనామకాప్రతి శిఖలలో మాతృగర్భంలోనే మాడి చనిపోయిన బాలుడిని రక్షిస్తానని ఇదివరలో అతడు చేసిన ప్రతిజ్ఞను అందరూ జ్ఞాపకం చేశారు. మాట నిలుపుకొనటం అతడి సత్యప్రత ధర్మప్రైపోయింది. మృతశిశువును తన ముందుంచి శోకించిన ఉత్తర మాతృహృదయాన్ని గమనించి ఆప్రదైన శ్రీకృష్ణుడు మృతబాలుడిని రక్షించి, పరీక్షితుడని పేరుపెట్టి, విలువైన కానుకలు చదివించి పాండవ పక్షంవారికి మహానందం కలిగించాడు. పాండవ వంశాంకురాన్ని రక్షించటంలో పరమదయాఖువుగా వ్యవహారించిన శ్రీకృష్ణుడు యాదవులు తుంగలతో మోదుకొని చనిపోయే సందర్భంలో నిర్మిష్టంగా ఉన్న వైఘరికుడా దివ్యత్వాన్నే ప్రదర్శించింది. కాలం పక్రించేచుప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు నిర్మిష్టంగా ఉండటం భారతయుధానంతరం ఆయన పర్వతంలో కానవచ్చే అంతరాద్ధం.

స్వాలంగా ఈ తారతమ్యాలను గమనిస్తే రాజసంగా సాగినా శ్రీకృష్ణ రక్షితమై శ్రీకరమయింది. అశ్వమేధం సాత్మీకంగా సాగి వ్యాస దర్శకత్వంలో శాంతంగా, పాపప్రకాశకంగా పావనమయింది. రాజసూయంలో ధర్మరాజును ఏంచిన సమూట్టు మరొకడు లేదు. అశ్వమేధంలో ధర్మరాజు తప్ప మరొక సమూట్టు లేదు. వాసుదేవుడు రాజసూయంనాటికి అవతార కార్యక్రమానికి వ్యాపాన్ని నిద్ధంచేశాడు. అశ్వమేధం నాటికి అవతారకార్యక్రమానికి చరమగీతం పాడుకొన్నాడు. ఇంత భేదం కొట్టపచ్చినట్లు కనబడే అశ్వమేధం పాండవుల చరిత్రకు పూర్ణఫలం!

2.అశ్వమేధం: అవనీదానం:

భీముడికి ఉత్తరక్రియలు చేసి తిలోదకాలిచ్చి ధర్మరాజు గంగను దాటి శోకసంతప్తుడై సామ్యసిల్లాడు. భీమాదులు అతడికి శైల్యోపచారాలు చేసి సాక్షు తీర్చారు. ధృతరాప్సుడు అతడిని అనునయించాడు. నారదాది మహర్షులు ప్రబోధించిన వాక్యాలను శ్రీకృష్ణుడు జ్ఞాపకం చేశాడు. అందరి మాటలు వినినా అతడికి అంతశ్యంతి కలుగలేదు. వ్యాసమహర్షి నుద్దేశించి ఇట్లా అడిగాడు. ‘మహర్షి! ఇకమీద నేను తపోవనానికి పోవటానికి అనుజ్ఞ ఇవ్వండి. లేదా పితామహ కర్మలను చంపించిన క్రూరకర్ముడను. నాకు శాంతి ఎట్లా కలుగుతుంది? ఆ మహాపాపం పోయే కర్మానుష్టానం బోధించండి’ అని ప్రార్థించాడు. వ్యాసుడు ధర్మరాజు చిత్తవృత్తికి విసిగి చివరకు ఇట్లా అన్నాడు.

- సీ. ‘నిష్ఠించి యిఖ్యంగి నీ కేము చెప్పిన | వాక్యంబు లెల్లను వఱది గలని
పోయేనే? నీదగు బుద్ధి యింతోప్పదో? | కాక మర్యాదు గాఁడు కర్త యిశ్వ
రుని నియోగమున మేలును గీడు నొనరించుఁ | గాన నీ మదిఁ బాపకర్మశంక
గలిగ నేనియును యాగముల దానంబుల | నది వాపికొనరాదే? యశ్వమేధ
తే. మధిక దక్షిణాన్యితముగ ననఫు! చేయుఁ; | మంతతో భవదీయ చిత్తానుతాప
మంతయును బాయు; రఘురామునట్లు పూరు | భరతులును బోలె దానతప్పరుఁడ వగుము.’ (అశ్వ.1.12)
- చ. ‘అన విని యమ్ముస్తీశ్వరున కా స్వప్నఁ డిట్లను ‘శ్వమేధయ
గనిరతి భూమిపాలు గతకల్పము జేయఁగు జాలు నాఁగ ము
స్పును వెడ వింటి; సజ్జన మనోజ్జ వచో మహానీయ! నీవు చె
ప్పిన పలుకూది యా క్రతువు ప్రీతి నొనర్చెద నెల్ల భంగులన్.’ (అశ్వ.1.13)

యజ్ఞాలలో భూరిదక్షిణ లిచ్చే యజ్ఞం అశ్వమేధం. స్వర్ణదానంపలన సర్వపాపాలు నశిస్తాయని ధర్మరాజు విన్నాడు. భూరిదక్షిణ లిచ్చే మార్గం లేదని ధర్మజుడు చింతించాడు. వ్యాసుడు మరుత్తుడికథ చెప్పి, అతడు చేసిన స్వర్ణదానాల నిధిని గురించి చెప్పి, దక్షిణలకు కావలసిన ధనాన్ని అనాయాసంగా అందించాడు. ధర్మజు డంగీకరించాడు. చివరకు మొత్తం రాజ్యాన్నే వేదవ్యాసుడికి దక్షిణగా ఇచ్చి ధర్మరాజు తపోవనానికి వెళ్లుతానని వ్యాసుడిని ప్రార్థించాడు. అశ్వమేధయాగ ప్రయోగమే

వనగమనానికి ఉపాయంగా మార్పుకొన్న ధర్మరాజు చాతుర్యం ప్రశంసనీయం. దానినుండి తప్పించి మరల ధర్మరాజును రాజ్యస్వీకారానికి అంగికరింపజేయటం వ్యాసమహర్షికి ఒక ప్రత్యేక ప్రయత్నమే కావలసి వచ్చింది. ‘ఇలకు వెలగా బంగారాస్మి ఇమ్మని వ్యాసుడు అడిగాడు. దానికి ధర్మరాజు ఇట్లా సమాధానం చెప్పాడు.

ఆ. ‘అశ్వమేధమునకు నార్యలు దక్కిణ । ధరణి యంద్రు గాన నరునిచేత విజతమైన ధరణి ప్రజనిత ప్రీతిమై । బుత్తియగర్భనముగ నిచ్చినాడు.’

చ. ‘వనమున కేగి యందు సుఖివాసత నుండఁగలాఁడు గాక యే ననఫువిచార! బ్రహ్మధన మక్కట! కొందునె?’ యన్నఁ బ్రీతిమై ననుజులు యాజ్ఞసేనియును ‘నట్టిద యా పని; యొందు చెప్పుకుం’ డనుటయు, హర్ష బాప్పుపులకాంకురముల్ ధరియించి రందఱున్.’

(అశ్వ.4.190.192)

అశ్వమేధం ధర్మజుడి ధర్మనియతితో అప్రతిమానంగా నిలిచింది. అమరుల ప్రశంసల నందుకొన్నది. చివరకు వేద వ్యాసుడు కూడా ధర్మజుడిని ప్రశంసించాడు. అంతటితో అగక భూమిని వెలపెట్టి కొనుమని బ్రాహ్మణుల కోర్కెగా కోరాడు. శ్రీకృష్ణుడు ఆ ప్రతిపాదనను సమర్థించాడు. ధర్మరాజు తన తమ్ములతో సంప్రతించి బప్పుకొన్నాడు. కోటి కోటుల మాడలు కుప్పపోసి ‘ధరణికి వెల’ అని చెప్పి వ్యాసుడి నుండి భూమిని కొన్నాడు. వ్యాసు డా మాడలను బుత్తిజూలకు పంచిపెట్టాడు. ధర్మరాజు కృతార్థ డయాడు.

తే. ‘సకల బాంధవ భూపతి సంయుతముగ । నా నరేశ్వరుఁ తవభృథ స్నానపూత గాత్రుఁడై చిత్తగత సర్వకల్పములఁ । బాసి నిర్మిత స్వగ్రత్తభాసి యయ్యే.’

(అశ్వ.4.204)

శాంతిపర్వంలో ఆరంభమైన ధర్మజుడి అశాంతి అశ్వమేధపర్వంలో అపభృథస్నానంతో అంతమయింది.

శాంతచిత్తుడైన ధర్మజుడు స్వగ్రాహాణానికి అధికారి అయ్యాడని పై పద్యం ధ్యానింపజేస్తున్నది.

3.అంతర్యాగం: అంతర్యేగం:

అశ్వమేధపర్వంలో ధర్మరాజుర్షన పొత్తులకు ప్రత్యేక ప్రాధాన్యం ఉన్నది. భవిష్యత్తుధలో ఆ పొత్తులు నిర్వహింబబోయే కార్యాలకు భావికథార్థ సూచకాలుగా ఈ పర్వంలో గోచరిస్తాయి. వారికి యాగపరమైన శిక్షణ వేదవ్యాస మునీంద్రు డిస్ట్రీ యోగపరమైన సాధనను శ్రీకృష్ణుడు అందించాడు. యాగం కర్మయోగానికి, యోగం జ్ఞానయోగానికి, సంబంధించినవి. అందువలన ఈ పర్వంలో ఒక కర్మయోగి, మరొక జ్ఞానయోగి గురుస్తానాలలో నిలుస్తారు. వారే వ్యాసమహర్షి శ్రీకృష్ణుడు. వారిరుపరి ప్రభోధాలతో జీవితాలను మలచుకొన్నారు ధర్మరాజు. అర్థముడు. ఒకరు బహిర్యాగ ప్రక్రియను బోధిస్తే, మరొకరు అంతర్యాగ ప్రభోధాన్ని చేశారు. వ్యాసమహర్షి అశ్వమేధయాగ ప్రక్రియకు అనుగుణంగా మరుత్తుడి చరిత్రను వివరించాడు. కానీ, ఆ కథ విని ధర్మరాజు ‘బంధువిషయ శోకంబునం గ్రమ్యుఱం దెలివినోందియు నోండక ధూమంబు పొదివిన యనలంబునుం బోలే’ (అశ్వ.1.108) ఉండిపోయాడు. అతడి మానసిక స్థితిని గమనించి శ్రీకృష్ణుడు అధ్యాత్మిక విషయ ప్రభోధాన్ని ప్రారంభించాడు. అది అంతర్యాగ విధానం. ‘ధర్మరాజా! దుఃఖం మృత్యువును, ధైర్యం బ్రహ్మత్వాన్ని చేరుస్తాయి. నీవు కర్మస్తున్మాదాన్ని నిర్వలంగా నడవలేకపోతున్నావు. దానికి కారణం దుఃఖాన్ని నిర్మాలించగల బుద్ధిక్రతీ నీకు అలవడకపోవటమే. అంతశ్శత్రువులను గుర్తించకపోవటం వలననే నీ కీ అవస్థ ఏర్పడింది. ఎన్ని బోధనలు చేసినా నీకు మనశ్శాంతి లభించటంలేదు. మానపులకు రెండు రకాలుగా వ్యాధులు వస్తాయి. మొదటిది శారీరకవ్యాధి. ఇది వాతపిత్తాదుల ప్రకోపంవలన కలుగుతుంది. దానివలన శరీర వికారాలు గోచరిస్తాయి. రెండవది మానసిక వ్యాధి. అది సత్యరజస్తమాగుణాల విషమస్తులవలన కలుగుతుంది. ఇవి అనోన్య ప్రభావంతో ఏర్పడుతుంటాయి. అట్లాగే సూక్ష్మ కర్మస్తున్మాదం కూడా నీవు తెలిసికొనాలి. నీవు కౌరవులవలన పొందిన

బాధలు అవమానాలు, అరణ్యజ్ఞాతవాసాలలో పొందిన కష్టానిష్టాలు, శీష్యాదులతో చేసిన యుద్ధాలు, వాటివలన ఏర్పడిన లాభవస్త్రాలు - ఇవనీ సత్యాలు కావు; మిథ్యలు, నిజంగా మీరు చేసిన యుద్ధం ఏదంచే వినుము.

- ఉ. ‘అమైయి బంధుమిత్రుల సహాయతకల్యి ప్రయోజనంబు లే; దమ్మహానీయ యుద్ధమున కాత్మయ తోడు, మనంబు శత్రువు; డీ వెమ్ముయినైన శాంతి ఘటియింపుము; లోపగు దీర్ఘా; మొందు శాంతమ్ము చుమీ మనోజయము; దాన వెలుంగుము శాంతబుద్ధివై.’
- తే. ‘అంతరం బగు నిక్కయ్య మధిప! గిలువ | కిట్ల యేగతిఁ బోయెదో యొఱుఁగ; దీని నీవ కనుఁగొని సద్మధ్య నిశ్చయ ప్ర | వీఱుఁడవు గమ్ము; మాటలు వేయు నేల?’ (అశ్వ.1.119,120)

కురుకేత యుద్ధం ఆతుకూ మనస్సుకూ జరిగే అంతర్యాధమని తెలిసి, బాహిరమైన యుద్ధం మిథ్యగా భావించటం అధ్యాత్మికం. అదే అంతర్యాగం. దానిని ధర్మరాజు అలవరచుకొనకపోతే మనశ్శాంతి ఏర్పడదని, అతడు శాంతుడు కాలేడని శ్రీకృష్ణుడు తెలియజెప్పాడు. ‘మమ’ (అహంకారం) అనే రెండక్కరాలు మృత్యువుకూ, ‘న మమ’ (అహంకారత్యాగం) అనే మూడక్కరాలు బ్రహ్మపురుషానికి సంకేతా లని తెలియాలి. తత్త్వం - నాశనం లేనిది, శరీరం లేనిది. పుట్టిన ప్రాణులు గతిస్తాయి. ఈ తత్త్వం తెలిస్తే తాత్మికంగా హింస లేదు. విశాలమైన భూమిని పాలిస్తూ దానిమీద మమకారం లేకుండా ఉంటే పాపం పట్టి పీడించడు. అంతశ్శత్రువులలో కాముడు బలిష్టుడు. అతడిని జయించగలిగితే - అంటే కామాన్ని జయిస్తే - శాంతి లభిస్తుంది. ‘కామగిత’ లు ప్రసిద్ధం. మోక్షాన్ని కోరేవాడికి కూడా కామం ఉంటుంది. కాబట్టి కోరికలు మనస్సులో చొరబడనీకుండ, అ లోలుపత్యంతో, ఫలాభిసంధి లేకుండా అశ్వమేధయాగం చేయుము. చచ్చిన బంధువులు ఎట్లాగూ తిరిగిరారు. వారిని గురించి విచారం మాని క్రతువులు చేయుము’ - అని శ్రీకృష్ణుడు బోధించాడు. ఈ బోధలు వినిన ధర్మజుడు ఆ తత్త్వాన్ని మనం చేసికొన్నాడు. మునులందరికి నమస్కరించాడు.

- క. ‘మీ కారుణ్యంబున నా | శోకం బంతయును బాసె, సుమనస్కృత సు శ్లోకాత్ములార! కలిగెన్ | నాకున్; విచ్ఛేయుఁ డింక; నను మఱవకుఁడీ!’ (అశ్వ.1.138)

అని శోకంలేని శాంతచిత్తాన్ని ధర్మరాజు ప్రకటించాడు. పారాశర్యుడు చేయించిన బహిరాంగం పాప నివారణకు తోడ్పడితే, శ్రీకృష్ణుడు బోధించిన అంతర్యాగం ధర్మజుడి శోకాన్ని మాన్ని మనశ్శాంతిని కలిగించింది.

4. రెండు రాజ్యాలకు రాజధానులు:

అశ్వమేధపర్వంలో హాస్తినాపురం, ఇంద్రప్రస్తం - అనే రెండు నగరాలకు ప్రస్తావన ఏర్పడింది. ఇది సభాపర్వ కథను స్మరింపజేసినా, దానికి దీనికి తారతమ్యం గమ్యమానం. ధర్మరాజు ప్రజారంజకంగా పరిపాలన సాగిస్తున్న కాలంలో కృష్ణర్జును లిడ్డరూ ఇంద్రప్రస్తపురంలో కొంతకాలం నివసించి స్వేచ్ఛ విహారాలు నిర్వహించారు. అనాటి మయసభనుకూడా దర్శించారు. వారి విహారాలు విలాసయాత్రలుగా కాక విజ్ఞానయాత్రలుగా మారాయి. అర్థనుడు శ్రీకృష్ణడిని ఇట్లా అడిగాడు.

- ‘అనికిఁ దొడంగు నప్పుడు మదాత్మ గలంగినఁ గొన్ని తత్త్వ బో ధన మహానీయ వాక్యము లుదాత్తుక్షపం దగ నీవు సెపిపి; తే మనమున వాని యద్దములు మాధవ! నిల్పుగ జాలవైతి; న వ్యినుత వచస్సుధారసము వీనులవిం దొకమాఱు నింపవే?’ (అశ్వ.1.155)

నరుడికి భగవద్గీత మరపున పడింది. అతడు దాని సారాన్ని అమృతరసంగా మరలా త్రోలాలని కోరుకొన్నాడు. ఆనాడు విషాదయోగ నివారణార్థం, యుద్ధక్రియా ప్రారంభార్థం ప్రబోధం. ఈనాడు వివేక ప్రకాశార్థం. ఆత్మజ్ఞాన ప్రబోధనార్థం పునః ప్రబోధం. శ్రోతయొక్క మానసిక స్థితిలో భేదం ఉన్నది. ఆనాడు అర్ఘునుడు బుద్ధియందు తత్త్వహీనుడు, శ్రద్ధారహితుడు. అందువలన అతడికి బోధపడలేదు. ధారణ నిల్వలేదు. అందుకే శ్రీకృష్ణుడు ఇట్లా ఎత్తిపొడిచాడు.

తే. ‘బ్రహ్మపదవేదనమునకు ‘బరమ హేతు । భూతములు నాటి వాక్యముల్ బుద్ధిఁ దన్మ
హోర్ధములు నిల్పి వైతి; శక్యంబె యింక । నవ్యచనములు సెప్పంగ నలఘుశౌర్య!’ **(అశ్వ.1.157)**

బ్రహ్మపదదాన్ని తెలిపే పరమహేతువులైన భగవద్గీతా వాక్యాలను యథాతథంగా పునరుక్తం చేయటం సాధ్యపడదని శ్రీకృష్ణుడు తెలిపి, పద్ధతిని మార్చి ఆ పరమార్థాన్ని ప్రతిపాదించాడు. అప్పుడు పాటించింది ప్రత్యక్షబోధ, అది ప్రధానం ప్రవచన రూపంగా సాగింది. ఇప్పుడు ఇతిహసరూపంగా మారింది. ధారణకు, మనవానికి ఈ పద్ధతి మేలని శ్రీకృష్ణుడు భావించాడు. శ్రీకృష్ణుడు తనవద్దకు వచ్చిన ఒక విప్రాత్మముడిని తత్త్వజ్ఞానం బోధించుమని కోరాడట! అతడు కాశ్యపు డనే విప్రుడికి సన్ముఖుడైన ఒక సిద్ధుడు ఇష్టవాత్సల్యంతో బోధించిన పరతత్త్వ ప్రతిపాదక వాక్యాలను వినిపించాడట! అందులోని ముఖ్యంగా లివి.

1.బ్రహ్మవిద్యారహస్యం: శరీరమే ధర్మసాధనం. ధర్మం పరిజ్ఞానాన్ని కలిగిస్తుంది. కాబట్టి మానవుడు శరీరాన్ని అన్నివిధాలా కాపాడుకొనాలి. క్రమశిక్షణ పాటించాలి. వాతపిత్ర శ్లేష్మాల విజ్ఞాంభణాన్ని నియమించాలి. బ్రహ్మ - ప్రధానమనే తత్త్వాన్ని మొదట సృష్టించాడు. దానిని క్రరమంచారు. దానికి పరమైన తత్త్వాన్ని అక్షరం, అమృతం అని పిలుస్తారు. ఈ రెంటినుండి భూతాలస్తే పుట్టాయి. జీవుడు మోహవరణాన్ని త్రోసిపుచ్చి మోక్షాన్ని పాందుతాడు. పాలకడవను పశువుల నడుమ పెట్టినవాడు దానిని ఎట్లా ఏమరకుండా ఉంటాడో, అట్లాగే మనస్సును ఏమరకుండా ఆత్మను అన్వేషించాలి. ఇంద్రియాలకు అనాదితత్త్వం అందదు. ఎల్లపడలా శిరస్సులునూ, కన్మరులునూ, పాదములునూ, హాస్తములునూ కల ఆ ఉజ్జ్వలతత్త్వాన్ని యోగవంతుడు మాత్రమే చూడగలడు. “సర్వతః పాణిపాదం తత్త్వ సర్వతోక్తి శిరోముఖమ్” | గిత.

2.బ్రాహ్మణగీత: (బ్రహ్మవిద్యా ప్రబోధం) జ్ఞాని అయిన ఒక బ్రాహ్మణుడిని అతడి భార్య అధ్యాత్మవిద్యను బోధించుమని అడుగగా ఆ బ్రాహ్మణుడు ఆమెకు బ్రహ్మవిద్యా ప్రబోధకాలైన అనేకాంశాలు బోధించాడు. వాటి సారాంశం ఇది. కర్మలు సమస్త సిద్ధులను కలిగిస్తాయి. బ్రహ్మరులు అక్షరోపాస్త్రాన్ని దీనివలన చేస్తారు. అక్షరం అమలిన బుద్ధికి మాత్రమే తప్ప శబ్దాదులకు అందదు. పంచవాయువులు, మనస్సు, బుద్ధి - ఈ ఏదూ వైశ్వానరుడికి జహ్యాలు, వైశ్వానరుడు అంచే ఆత్మ (‘అహం వైశ్వానరో భూత్వా ప్రాణినాం దేహమాత్రితః’-గిత) ప్రూత, భోక్త మొదలైన ఏడుగురు బుఱ్ఱిజులు ఫ్రేయం, భక్ష్యం మొదలైన సప్తసమిధలను వైశ్వానరుడియందు హోమం చేస్తారు. ఇది సప్తహోతృ విధానం. దీనినే అంతర్యాగ మంటారు. అంటే జ్ఞానేంద్రియాలను అంతర్మఖంగా మలచుకొనటమే.

అంతేకాక జ్ఞానేంద్రియ కర్మాంద్రియాలను పదించిని వైశ్వానరుడిలో హోమం చేయటం దశహోతృవిధానం అంటారు. ఇది అంతర్యాగంలో భాగమే. జీవాత్ముడు అనే కర్త విషయమూర్తులనే హవిస్సులను అనుభవించకుడా, ఉదాసీనత్వం అనే ప్రుమ్మనం దుంచి ఆత్మ అనే అగ్నిలో వేలిప్పే, అది ప్రజ్యలితమై అవిద్య అనే ధూమాన్ని హరిస్తుంది. అదియే మోక్షప్రకారం. అంటే విషయానుభూతిని విడుచుటయే మోక్షహీతువు. యోగి స్వభావం తామరాకుపై నీటిచించువు వలె ఉంటుంది.

3.ఆధ్యర్య యతి సంవాదం:- అధ్యర్యుడు యజ్ఞపశువును ప్రోక్షించి విశసనాన్నికి సిద్ధం చేస్తుండగా ఒక యతి అది హింస కాదా? అని ప్రశ్నించాడు. యజ్ఞంలో పశువిశసనం పాపం కాదనీ, దానివలన పశువు పుణ్యలోకం చెందుతుం దనీ, యజమానునికి ప్రతిపిహితమైన పుణ్యం వస్తుందనీ అధ్యర్యుడు చెప్పాడు. కాని, హింసపాపమని యజ్ఞమే చెప్పాడు యజ్ఞంలో కెల్ల తపోయజ్ఞమే ఉత్తమమని యతి నిశ్చయించాడు.

4.ఆంబరీష్గీతములు:- అంబరీషుడు బాహ్యశత్రువులను జయించి తృప్తి మొదలైన ఆంత్శుత్రువులను జయించలేక విచారపడ్డాడు. ఒకప్పుడు జనకమహారాజు సభకు యముడు విప్రరూపంలో వచ్చి ఒక ఆకృత్యం చేశాడు. జనకుడు అతడిని తన రాజ్యపు సరిహద్దులు దాటి వెళ్లమని ఆజ్ఞాపించాడు. ఆ బ్రాహ్మణుడు ‘రాజు!’ నీ రాజ్యపు ఎల్ల లేమిటో చెప్పితే వాటిని విడిచి పోతాను’ అన్నాడు. వేదాంతి అయిన జనకమహారాజు ఆ ప్రశ్నలోని అధ్యాత్మికార్థాన్ని భావించి మూర్ఖపోయాడు. ఇది నాది అనే మమత్యబుద్ధి లేని జనకుడు తన తప్పు తెలిసికొన్నాడు. యముడు అతడిని ప్రశంసించాడు.

ఈ సంవాదాలన్నీ చెప్పి బ్రాహ్మణుడు తన భార్యతో నిర్మింతత్త్వాన్ని తెలిసికొనటానికి అహంకార విసర్జన మొక్కచే మార్గమని బోధించాడని శ్రీకృష్ణుడు అర్పించాడు. అప్పుడు అర్పించాడు ‘పరమవేద్యమైన బ్రాహ్మణును గూర్చి తెలుపు’మని శ్రీకృష్ణుడిని అడిగాడు. ఆయన గురుశిష్యసంవాదాన్ని చెప్పాడు.

5.గురుశిష్య సంవాదం:- ఒకప్పుడు మునులు ‘ఏది పితము? దానిని పాందే మంచిమార్గమేది?’ అని ప్రశ్నించగా బ్రాహ్మదేవు డిట్లా చెప్పాడు ‘సత్యమువలననే భూతములు పుట్టుతాయి. అందులోనే వసిస్తాయి. అందులోనే లయిస్తాయి. ప్రతి, తపస్స అనేవి సత్యానికి మారుపేర్లు. మునులు యోగనిష్టతో కామక్రోధాలను జయించి సత్యాన్ని సేవిస్తారు. సత్యమే పితం. దానిని చేరటానికి ధర్మమే ఉత్తమ మార్గం.

తాబేలు తన అవయవాలను లోపలికి ముడుచుకొన్నట్లు విద్యాంసుడు తన జంద్రియాలను తనలోనికి మరల్చికొంటాడు. భూతపంచకం అనే సముద్రానికి కాముడు, క్రోధుడు అనేవారు ప్రభువులు. వారిని జయించి విద్యాంసుడు ఆ సముద్రాన్ని దాటగలుగుతాడు. ధర్మానికి అహింస, మనుష్యులకు కర్మము. వాక్యకు సత్యం. బుద్ధికి వ్యవసాయం. జ్ఞానానికి సన్మానం లక్షణాలు.

సముద్రంలో తరంగాలవలె ఆవ్యక్తంలో చరాచరభూతాలన్నీ పుట్టుతాయి. లయిస్తాయి. అవ్యక్తం అవ్యయుడైన పురమడిని ఆశ్చయిస్తుంది. దీనిని తెలిసికొని మహాయోగులు మోహబంధంనుండి విముక్తి పొందుతారు. దీనికి తగిన సాధనం తపస్స. మమత్యంతో ఆహంకృతితో కూడిన తపస్సువలన సాధకుడు ప్రజాపతి సమీప పదాన్ని పొందుతాడు. మమతాహంకార విముక్తమైన తపస్సుచేత యోగి అవ్యయస్థానాన్ని పొందుతాడు. సత్యసహయంతో రజస్తువోగుణాలను జయించి ఈశ్వరసాక్షాత్కారాన్ని పొంది సత్యాన్ని కూడా విడిచిపెట్టాలి.

- K. ‘జ్ఞాన పరినిష్ఠితాత్మకుని | లైన విముక్తి పద నిర్ణయజ్ఞులచే సమ్మానిత యగు గతి యిది క | ర్యానుగతి విరక్త జన సమంచితము సుఁడి!’
- K. ‘కోరికలకుఁ జోరక యసం | గారూఢత గలిగి యెల్లయందును సమతం గూరిన చిత్తంబులు గల | సారాత్మకునీ లీ పథమునఁ జనుటకు శక్తుల్.’ (అశ్వ.2.213,215)

అని బ్రాహ్మదేవుడు మునులకు చెప్పినట్లు గురువు శిష్యుడికి చెప్పాడని శ్రీకృష్ణుడు అర్పించాడు. చివరకు అర్పించాడు ఆ గురుశిష్య లెవ రని శ్రీకృష్ణుడిని ప్రశ్నించాడు. శ్రీకృష్ణుడు అసలు రహస్యం బయటపెట్టాడు.

- K. ‘అనము! విను మే గురుఁడ; నా | మనంబు శిష్యుండు, విమలమానస! నీపైఁ బనుపడు ప్రీతిం జెప్పితి | ననితర సులభాతిగుహ్య మగు నిప్పదమున్.’
- K. ‘విమలము నచలము నగు చి | త్తము నా దెస నేకభక్తితత్పరముగఁ జే యము; నిత్యము నీ యధ్యఁ | త్యము ననుసంధింపు; పాసెదవు దురితములన్.’
- K. ‘సమరమునప్పుడు నీ కీ | యమృత పదప్రాప్తి హేతు వగు సమ్యగోఁ ధము వివరించితి; నచలత | రమింపు మిం దెపుడు శమధురాధుర్యఁడవై’ (అశ్వ.2.222-224)

ఇందులో గురువు ఆత్మ, శిష్యుడు హృదయం, సాధకుడు ఈ రహస్యాన్ని మనసం చేసికొంటే - ఈ ప్రబోధం బహిరంగంగా శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడికి చెప్పినా సాధకులకు ఇది అంతర్మోగంగానూ, అంతర్వ్యగంగానూ ఉపసించతగిందని స్వష్టమౌతున్నది.

అధ్యాత్మికంగా దీనిని అనుసంధించు మని శ్రీకృష్ణుడు నిర్దేశించటంలో గల తాత్పర్యం కూడా ఇదే. భగవద్గీత ఎంత అధ్యాత్మికమైన అర్జునుడికి యుద్ధాశ్చాహాన్ని కలిగించి బహిః ప్రేరణగా నిలిచింది. అశ్వమేధ పర్వంలో బోధించిన ఈ భాగం గీతా తాత్పర్యమే. అందువలన దీనిని కొందరు ‘అనుగీతాపర్వ’మని పిలుస్తారు. ఈ అనుగీత అర్జునుడిలో అధ్యాత్మికంగా అంతఃపరిణామాన్ని కలిగించటానికి ఉద్దేశించబడింది. ధర్మానికి అహింస లక్షణం. అర్జునుడు సవనాశ్వరకుణలో యుద్ధభూమిలో అహింసనే చాటాడు. ఆచరణలో పాటించాడు. అంతేకాదు మాసలపర్వంలో మనుదేవ, శ్రీకృష్ణ, బలరామాదులకేకాక, యూదవహిరుల కందరికి స్వయంగా అపరక్తియలు జరిపించి, ద్వారక సముద్రంలో మునిగినప్పుడు ద్వారకావాసుల నందరినీ ఆ విపత్తునుండి రక్షించి, వారికి ఉచిత విధులు నిర్వహించి, సౌకర్యాలు కల్పించి శ్రీకృష్ణ సేవాతత్త్వరుడై భాసించిన అర్జునుడు ఈ అనుగీతను విని అంతఃపరిణామానికి గురి అయినవాడే.

తే. ‘కాలమూలంబు సర్వంబుఁ గాన దీని | కొండుతలఁపులు దక్కి మీ రుత్తమంపు గతికిఁ జనుఁడు నిశ్చింత వికారతనులు | విడిచి యార్యజనంబులు వినుతి సేయ.’ (మాస.1.222)

అని వేదవ్యాసుడు మితబోధ చేసినపుడు శోకమోహాలు లేని హృదయంతో మహాప్రస్థానానికి మనసులో సిద్ధమైన స్థిరచిత్పుడు శ్రీకృష్ణుడి శిష్యుడైన అర్జునుడే. మహాప్రస్థానికి పర్వంలో ప్రస్థానానికి సంకల్పించిన ధర్మరాజు, దానికి దోహదం చేసింది కూడా అర్జునుడే.

క. ‘కాలము నే మనవచ్చును? | కాలము కాలంబ పోలుఁ గా; కొంటికి నీ లీలలు గలవే? లెస్సగ | నాలోకించి తిది హితము నభిమతము నగున్.’ (మాస.1.6.)

అన్నమాటే అన్నకు కొండంత అండగా నిలిచింది. భీమాదులకు వెలుగుబాటగా తోచింది. మహాప్రస్థాన యాత్రకు మార్గదర్శక మయింది. ఇంతటి అధ్యాత్మికసమున్నత మానసికసంస్కరం శ్రీకృష్ణ ప్రబోధంవలననే కలిగింది.

మరొక విశేషం: హస్తినాపురంలో ధర్మరాజు పాలిస్తూ ఉండగా కృష్ణార్జునులు ఇంద్రప్రస్థపురంలో విహారించటంలో భావికథాధ్యనికూడా ఉన్నది. పాండవుల తరువాత హస్తినాపురంలో పరీక్షిత్తు ప్రభువు. ఇంద్రప్రస్థపురంలో శ్రీకృష్ణుడి మనుమడు వజ్రాడు ప్రభువు. వారిద్దరి నడుమ కృష్ణార్జునులకు వలనే స్నేహపూర్వక బంధుత్వాన్ని ధర్మజుడు నెలకొల్పాడు. వస్తుధ్వనిగా ఈ కావ్యాధం పరమరమణీయం.

5.దయా, దాన, ధర్మారీలు:

అశ్వమేధపర్వంలో ధర్మరాజుయొక్క దయాపీరానికి అర్జునుడి యుద్ధహీరం అండగా నిలిచి పోషించింది. సవనాశ్వాన్ని అనుసరిస్తూ అర్జునుడు ధర్మరాజు తనతో పలికిన పలుకులనే ఎదురుపడిన ప్రతిరాజుకూ తెలియజేస్తూ దయాభావాన్ని ప్రదర్శించాడు.

చ.. ‘కవిసినవానితో మతీయుఁ గవ్యడి యిట్టు లనున్ దయా ధురా ప్రవణుఁ డజాతశత్రువుడు తురంగమరక్కకు నంపునప్ప భూ పవితతి యెల్లనుం దెగియె భారతయుద్ధమునందు బాలురం దివిరి వధింపుఁ గాదు కృపుఁ దినుఁదనం బెనుఁగం జరింపుమా!’

చ. ‘అవినయవృత్తి నశ్యమున కడ్డము వచ్చిర యేని నీవు బాం ధవము దలిర్పుఁ బల్మీ యన్ని దప్పుగుఁ బ్రోవుము గిన్న మాను.’ (మాస.4.6.7)

అన్న ధర్మరాజు మాటలు అతడి దయామయ భావస్ంగందనలు. ఆహింసాప్రధానమైన ధర్మయజ్ఞం నాయకుడి హృదయశాలలో ప్రారంభమై ఉండటంవలన ఆ పుణ్యవాననలు విరివిగా వ్యాపించాయి. వాటిని గంధవహుడివలె ఇంద్రతనూజుడు దిగంతాలకు ప్రసరింపజేశాడు.

- సమాచారాన్ని అడ్డగించి, పరాక్రమవంతులై త్రిగ్రత్న సేనాధినాథులు తనను ఎదిరించినప్పటికీ, ధర్మరాజ ప్రబోధంతో దయను పూనిన అర్ఘునుడు సమయాచితంగా యుద్ధవీరాన్ని ప్రకటించలేక గాండీవాన్ని జారవిడుచుకొన్నాడు. అప్పుడు వీరులు కొందరు-
తే. ‘ఇంద్రధనువు చందంబున నెసక మెనుగు | గాండివముపాటు గంటిరే! చండవిక్
మాఖిరాముండు గాండివి యన్న పలుకు | లకు మహోగ్రత సూపనొల్లండు గాక!’ (మాస.4.14)

అని అర్ఘునుడి పరాక్రమాన్ని పరిషోసం చేశారు. పంతునికి శత్రువీరులు యుద్ధానికి దిగి బెఢ్యత్యం ప్రకటించగా మానధనుడైన వీరుడికి క్రోధం రావటం సహజంకాని, అర్ఘునుడికి క్రోధం రాలేదు. ధర్మజ ప్రేరితమైన దయాభావంతో అతడిలోని క్రోధం స్తుంభించిందని భావం. ఆ తరువాత నిజంగా అర్ఘునుడికి కోపం వచ్చింది. దానికి కారణం గాండివ పత్నాలవలన అవమానం. అవినయపరులైన శత్రువుల ఉద్ధతి. ఇక్కడ ఉన్న విభావానుభావ వర్ణన ఎంత రసోదంచితమో చూడండి.

- క. ‘ఆట మున్న గాండివం బు | త్యాటరయమున నెత్తి కోపదహనం’ లత్యు
ద్యుటమూర్తిఁ దాల్చె నన మి | క్యుటమై కడకంటి పెంపు గొమరారంగన.’
వ. ‘ఆ బీభత్సుండు.’
క. ‘పిడుగులు వడిఁ బెక్కొక్కటఁ | బడియెదు ననఁ దొరగఁ జేసెఁ బటు విశిఖము ల
ప్పుడు మేదిని దోపద చె | పైపు కొలఁదియె రథికవరుల పీనుగు పెంటల్.’ (అశ్వ..4.16-18)

గాండీవాన్ని వెంటనే ఎత్తటం, కోపదహనుడు కావటం, కడకంటి కెంపు రేగటం కోపభావతీప్రతకు అనుభావాలు. ‘బీభత్సుడు’ అనే శబ్దం అర్థశక్తితో అర్ఘునుడు షైరిబలాన్ని చేయటానికి ఉత్సాహం ప్రకటిస్తున్నాడనే భావం కలిగిస్తుంది. క్రుధుడైన విజయుడి గాండివ వినిర్మక్త బాణసంపుటి పిడుగులవానగా స్నేరించాయనటంలో అలంకార ధ్వని ఉన్నది. ఆ పిడుగుల జడివానకు రథిక పరులు పీనుగుపెంటలై పోయారు. ఇందులో మహారథికులను మట్టుపెట్టి సామాన్య వీరులను పదలిపెట్టాడన్న ధ్వని కూడా ఉన్నది. ఇదంతా అర్ఘునుడికి సహజంగా కలిగిన కోపం కాదు. పాలపొంగువంచిది. ‘అన్నమాట’ను నిరాదరించారని శత్రువులమీద ఉప్పాంగిన ఉప్పేనవంటి కోపమే, యుద్ధంలో పోయినవారు పోగా మిగిలినవారు, వారి బంధువులు శరణు వేడగా అతడి కోపం అప్రయత్నంగా చల్లారింది.

- శా. ‘ఆ యుగ్రోద్దతి సూచి పెలుగైతి త్రిగ్రత్నానీకముల్ నల్లడం
బాయంబాటుఁ దదాపు ‘ లేము దగ నీ పంపోపి సద్ధుక్కమైఁ
జేయంగఁ బనిగొమ్ము పేరిగ్ర మముం జేకొమ్ము సమ్యగ్రయా
శ్రీయుక్తా!’ యనినన్ ధనంజయుఁడు గాచెన్ వారి నెల్లం గృపన్
వ. ‘అట్లు వెనుకొనక నిలిచి యెలుంగెత్తి వారలతో ‘మీ రిట్లు ప్రాణంబులు గాచికొనుండు నా పంచిన పని
సేయంబూని బుధ్మికలిగి సుఖులరై యుండుఁ’ డని యయ్యశ్వంబు ననుసరించె.’ (అశ్వ..4.19-20)

పై మాటలలో శరణకోరినవారిని కాపాడవలెనన్న ధర్మంతోపాటు, శత్రువీరులకు తగిన బుధ్మి చెప్పి, తరువాత వారిని దయతో కాపాడాలనే భావం కూడా కనిపిస్తుంది. లేకపోతే వీరులను గొంతెత్తి పిలువవలసిన అవసరం లేదు. ‘కృపన్’ వారిని ‘కాచెన్’అనటానికి అదే కారణం. ఆ అర్థం -

క. ‘చంపకుమీ రాజుల నను । కంపాతిశయంబు మేఱియగా నడపుము నీ పెం పను కుసుమమునకు । నా పంపానరించుటయ సారభముగ నెఱ్ఱుగుమీ!’ (అశ్వ..4.34)

అన్న ధర్మరాజు ప్రబోధంలో ధ్యానించింది. ఇటువంటి మనఃప్రవృత్తియే అశ్వమేధపర్యమంతా వెన్నెలవలె విరిసి దయావీరాన్ని ప్రకాశింపజేసింది.

శ్రీకృష్ణ ప్రబోధానంతరం ధర్మరాజు సత్కృగుణ పరిపూర్ణుడు కావటంచేత ఆయనలో యుద్ధవీరంకంటె దయాదాన ధర్మవీరాలు ముహేటగా అశ్వమేధపర్యం నుండి ముప్పిరిగొన్నాయి. అశ్వమేధంలో రాజులపట్ల చూపిన దయావీరం, యజ్ఞంలో దానాలలో చివరకు సర్వరాజ్యాన్ని వ్యాసుడికి సమర్పించటంలో దానవీరం, ఆ తరువాతి పర్యాలలో ఇంద్రద్రవస్తాన్ని యాదవరాజ్యంగా సమర్పించటంలోనూ దానవీరం, చివరకు కుక్క కొరకు స్వేధించాన్ని కూడా త్యాగం చేయటానికి సిద్ధంకావటంలో ధర్మవీరం ధర్మరాజులో రసోల్లాన స్థాయిని పొందాయి. ఆ విధంగా భారతంలోని చివరి అయిదు పర్యాలూ ధర్మజుడి ధర్మవీరానికి పంచప్రాణాలుగా పరిఫలిల్లా యనటంలో విప్రతివత్తి లేదు.

6. అశ్వమేధంలో అద్భుతం:

అశ్వమేధపర్యంలో సహజమైన అద్భుత ఘుట్టులు ఉన్నాయి. శ్రీకృష్ణుడి ద్వారకాయానంలో ఉదంకాళమోదంతం ఒక అద్భుతం. అందులో శ్రీకృష్ణుడి విశ్వరూప ప్రదర్శనం ఒక అపూర్వ ఘుట్టం. ఉదంకుడికి జలప్రదానం మరొక అబ్బారపోటు కలిగించే ఉదంతం. పరీక్షితుకు శ్రీకృష్ణుడు చేసిన ప్రాణదానం మరొక దివ్యాయ్మాతం. అశ్వమేధయాగ నిర్వహణం దేవతలనే మెప్పించిన అద్భుతకార్యం. ఇన్ని అద్భుతాలు వినిన జనమేజయుడు

ఆ. ‘అనము మత్తితామహుని యశ్వమేధయా । గంబు సమయమునఁ గరంబు విస్మయంబు జేయజాలునట్టిది యేమేనిఁ । గలిగనేని వినఁగ జెపుమ!’ (అశ్వ..4.213)

అని వైశంపాయనుడిని అడగటం ఒక అద్భుతం. అతడు వినిపించిన సక్తుప్రస్తు చరిత్రం సహజంగా అద్భుతం. అది ఆ పర్యాంతంలో నిబంధించటం కథాశిల్పపరంగా పారకులకు మరొక అద్భుతం. ఈ చివరి అంశం కొంత వివరించతగింది.

అధ్యార్య యతి సంవాదంలో వేదవిహితంగా పశువిశసనం చేసిన యజ్ఞం హింసాయజ్ఞం కాదని అధ్యార్యుడు భావించగా, అహింసాయజ్ఞమైన తపోయజ్ఞం హింసాయజ్ఞంకంటె గప్పడని యతి వాడిస్తాడు. కర్మరులకూ, జ్ఞానులకూ మధ్య ఈ వాదం ఎప్పుడూ సాగుతూనే ఉన్నది. అయితే క్రత్తియులకు పశువిశసనరూప యజ్ఞమే ఉపాదేయమన్నట్లు వేదవ్యాసాదులు నిశ్చయించారు. బ్రాహ్మణులకు, జనకాది జ్ఞానులకు అహింసాయాగమే న్యాయమని మునులు భావించి ఉన్నారు. ఈ రెండు మార్గాలూ సహజంలో సమ్మానించబడుతూ ఉండగా, వాటిలో ఎక్కువ తక్కువలు నిర్ణయించే ఒక పరిష్కారి ఏర్పడటం అశ్వమేధపర్యంలోనే ఒక విచిత్ర ప్రశ్న. ఆకలికై ఏర్పరచుకొన్న పేలపిండిని మొత్తాన్ని అతిథి నత్కురంలో వినియోగించి సక్తుప్రస్తుడు సకుటుంబంగా ప్రాణాలు కోలోవటానికి కూడా సిద్ధం కావటం ఆ కథలోనే గొప్పతనం. ఆ బ్రాహ్మణుడు అతిథి కిచ్చిన అర్ఘ్యపాద్యాదుల తడిలో పొరలి, పేలపిండి వాసన చూచిన ముంగిన శరీరంలో సగభాగం బంగారంగా మారటం మరొక విశేషం. ఆ ముంగిన ధర్మరాజు చేసిన అశ్వమేధ యాగాన్ని దర్శించి ప్రయత్నించినా మిగిలిన మేను బంగారు కాకపోవటంతో సక్తుప్రస్తుడి దర్శం కంటె ధర్మరాజు యజ్ఞం గొప్పది కాదని బ్రాహ్మణుల ఎదుట చెప్పి మాయ మైపోవడం, ఆశ్వర్యం. ఆ తీర్చు వెనుక యముడు సక్తుప్రస్తుడి ధర్మప్రవృత్తిని ప్రశంసించిన వాక్యం బలమైన ప్రమాణం.

చ. ‘వినుము! ప్రభూతదానములు విశ్రుతయజ్ఞములున్ సధర్మతా వినుతికి నెక్కుజాలవు వివేకనిధి! పరిపుద్ధ శోభితా ర్జునమునఁ దెచ్చికొన్నది పరంబగుఁ బాత్రము నర్మకాలముం గని లఘువస్తువేని నొసుగం గను టుజ్యులధర్మ మారయన్.’ (అశ్వ..4.246)

ఈ ప్రశంసతో యముడు సక్కుప్రస్థాడిని సకుటుంబంగా బొందితో బ్రహ్మలోకానికి పంపాడు. మరి ధర్మరాజు అశ్వమేధంలో చేసిన బహుళ దానాలవలన పొందింది బొందితో స్వర్గమే, ఆ విధంగా చూచినా సక్కుప్రస్థాడి నింద నిజమే చెతున్నది.

అయితే ఒక విశేషం, ఆ నింద చేసిన సకులం పితృదేవతలచేత శపుడైన జమదగ్ని మహార్షి అతడి పితృదేవతలు అతడికి శాపమోక్షాన్ని కలిగిస్తూ -

వ. ‘విద్గ్ర విప్ర సమూహం బొడంబడునట్టి యుచిత వాక్యంబుల నీ వెన్ను దేని మహాధర్మంబు కీడని యాణితి నాఁడు నీకు శాపమోక్షం బగు’ నని నిర్దేశించి; రన్నకులంబును సక్కుప్రస్థాని కతంబునం దగిన మాటల నా తెఱంగున సదస్యులతో ధర్మనందను నశ్యమేధంబు నధిక్షేపించి విగత శాపత్వానందంబు నోంది యంతర్ష్టాతం బయ్యును.’

ముంగిన చేసింది అధికేపం. మహాధర్మాన్ని కీడని పలకటం అధికేఫం. దానివలన జమదగ్నికి పితృదేవతల శాపం తెలిగింది. అతడికి ఆనందం కలిగింది. అనగా చివరకు తేలింది ఏమిలీ? ధర్మరాజు అశ్వమేధంవలన జమదగ్నికి శాపవిమోచనం జరిగి ఒక అధ్యాతం బయటపడింది. ఈ ఉదంతం ధర్మజాడి అశ్వమేధానికి ఎటువంటి కొంచెపాటును కలిగించలేదని తెలియటం ఇందులో చెప్పిన అధ్యాతం. అదే కథాకథన శిల్పం.

అశ్వమేధ పర్యా ప్రాశస్త్యాన్ని గురించి భూపతి లక్ష్మీనారాయణరావుగారు చేసిన ఈ ప్రశంస పేర్కొనతగింది. “జ్ఞానోపదేశమునం జేసి స్వధర్మోన్మఖుడైన ధర్మరాజు రాజ్యభారము వహించి, వ్యాసబోధితుడై లోకపాతార్థమశ్యమేధమును వేదోక్త విధమున నిర్వహించి దేశమునందలి రాజులనెల్లర సేకైక ధర్మశాసనబధ్యలం గావించినాడు. ఇంతియేకాక నిరాసక్కుడై వేదోక్తములగు కర్మల నాచరించుటవలనను, స్వధర్మమును త్రధ్యతో నిర్వహించుటవలనను గృహస్థుడు భవబంధ విమోచనము బడయగల డను విషయము ధర్మరాజు నశ్యమేధ వృత్తాంతమూలమున వ్యక్తికరింపబడినది.” (భారతము; తిక్కన-పుట 158-159).

ఆశ్రమవాసపర్వం

1. గాంధారీధృతరాష్ట్రుల హాస్తినాపురవాసం:

అశ్వమేధయాగంలో పాండవులు హాస్తినాపుర ప్రభుత్వంలో స్థిరపడ్డాడు. వదిహేనేళ్ళు ప్రశాంతంగా గడచిపోయాయి. ఆ ప్రశాంతతకు కారణం ధర్మజాడి ధర్మవర్తనం. ఇదివరలో చరిత్ర సృష్టించింది రాజ్యప్రజలు కాదు రాజుమందిర ప్రముఖులే. మహాభారత యుద్ధం ప్రవర్తిల్లటానికి దుర్యోధన ధృతరాష్ట్ర పర్వతమే మూలకారణం కాని, భీష్మాడి రాజబంధువులు, ద్రోణాచార్యాదులు, మంతులు, ప్రజలు అనలే కారు. ఒకవిధంగా అందరూ శాంతినే కోరు. దుర్యోధనాది దుష్టప్రతప్పయం, ధృతరాష్ట్రుడి ద్వాంద్యానీతిని ఆదరుపుగా చేసికని అశాంతిని సృష్టించింది, ధృతరాష్ట్ర సంతతిని రణభాషికి అంకితం చేసింది. ఆ దోషాన్ని ధృతరాష్ట్రుడు క్రమంగా గుర్తించాడు. వ్యాసాది మహామునులు, వాసుదేవాదులు ఆయా సందర్భాలలో చెప్పిన నీతులను, హితవాక్యాలను హోనంగా మననం చేసికొన్నాడు. గాంధారిని శాంతింపజేశాడు. వారిరువురూ కలిని యథాపూర్వం రాజుభవనంలో నివసిస్తూ ఉన్నారు. వారి పుత్రుడే కం దావానలం వంటిది. వారు సజీవంగా దానిలో ప్రతిరోజు దహించుకొని పోతూనే ఉన్నారు. వారి తాపాన్ని తీర్పటం ధర్మరాజు ప్రథమ కర్తవ్యంగా మారింది.

ధృతరాష్ట్రుడు హాస్తినాపురంలో ఒక ఆశ్వర్యర్థకం! ధర్మరాజు ప్రభువు కాకపోయినట్లయితే అత డోక ప్రశ్నార్థకమై ఉండేవాడు. దుర్యోధనుడి కాలంలోనే అతడు సమాధానంలేని ప్రశ్నగా మారిపోయాడు. ధర్మరాజు ఆ రాజును సమాధానపరిచాడు. అది అతడి ధర్మానీతి చాతుర్యం. ధృతరాష్ట్రుడు పాండురాజు కాలంలోనూ పెద్దరికాన్ని అనుభవించాడు. రాజ్యం పాండురాజుదైనా ప్రభుపుగా ధృతరాష్ట్రుడిని మన్మించి పాండురాజు కాలం గడిపాడు. పాండురాజు తరువాత ధృతరాష్ట్రుడే మహారాజుగా మిగిలాడు. అతడి ప్రభుత్వాన్ని ఎవ్వురూకాదనలేదు. అతడు ఆ మర్యాదను పాటిస్తూ పాండవులకు భాగం కల్పించాడు. కౌరవులు మాయాదూతంలో దానిని వశంచేసికొని, పునర్దూతంలో పాండవులను ఓడించగా అరణ్యజ్ఞతవాసాలకు నిర్లిప్తతను ప్రకటించాడు. శ్రీకృష్ణుడు రాయబారిగా వచ్చి శాంతి సందేశాన్ని వినిపించిన మహాసభలో కూడా ఆ గ్రుఫ్టిరాజు నిర్లిప్తంగా నిలిచిపోయాడు. తాను నర్స్రిచెప్పులేని కుటుంబమన్యను శ్రీకృష్ణుడు సరిదిద్దలేదని వాపోయాడు. గాంధారి భర్తతో గొంతు కలిపింది. అశ్వమేధయాగం తరువాత అదంతా ఒక పీడకలగా మిగిలింది. గాంధారీ ధృతరాష్ట్రుల అంత్యక్రియలు చేయటానికి దుర్యోధనాదులైన నూరుగురు కొడుకులూ లేరు. వారిమీద సానుభూతి చేసే జ్ఞాతులెవ్వురూ కానరా. ఏ విధంగా చూచినా గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు అన్ని విధాలా ఏకాకులయ్యారు. అది ఆ మహారాజు జీవితచరిత్రలో శేచ్చేయమైన అధ్యాయం.

ఆ తరుణంలో ఆ వ్యధ దంపతులకు అన్ని తామై అందరూ ఉన్న అనుభూతినీ, అనురాగాన్ని వంచింది ధర్మరాజు. ప్రతి ఉదయం తానే స్వయంగా వెళ్ళి వారిని దర్శించి పలకరించేవాడు. వారు అడుగుకుండానే అన్ని సమకూర్చేయాడు. తమ్ములందరూ, అంతఃపుర ప్రీలందరూ నిత్యం వారికి సేవలందించేటట్లు శ్రద్ధ వహించేవాడు. సామంతులూ, అతిధులూ ముందుగా గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులను దర్శించి తన వద్దకు వస్తే సంతోషించేవాడు. ధర్మరాజు ప్రదర్శించే భక్తి శ్రద్ధలకు గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులులు కొడుకులు లేని లోపం మనసుకు తోచుకుండా సుఖంగా హాస్తినాపురిలో నివసించారు. ఊరక కలిని ఉండటమేకాదు వారి వియోగంవలన రాజకుటుంబమంతా దిగులుపడేటట్లు చేసికొన్నారు. పుత్ర వియోగానంతరం ధర్మరాజుతో కలిని వదిహేనేళ్ళు నివసించగలిగారంటే అది గాంధారీ ధృతరాష్ట్రుల గొప్పతనం అనటంకంటే ధర్మజాడి కుటుంబానీతిమహాత్మ్యమని చెప్పుటమే సమంజసం. ఆ తాత్పర్యం ఆత్రమవాస పర్వంలోని ధర్మజాడి ప్రవర్తనలో ముమ్మార్చులా ప్రతిఫలిస్తుంది.

పాండవులందరిలో గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులను ఏకాంతంగా ఉపాలంభించేది భీముడు డోక్కడే. దానికి కారణం దుర్యోధన ధృతరాష్ట్రులే. చిన్నప్పబెసుండి దుర్యోధనుడు భీముడిని చంపాలని యత్నించాడు. భీముడు కారపులను వధించటానికి పగపూనాడు. ఆ పగసాధింపులో భీముడు నెగ్గాడు. దానిని సహించలేని ధృతరాష్ట్రుడు కాగిలింతలో భీముడిని నలిపి చంపాలని యత్నించి, శ్రీకృష్ణుడి పన్నాగంతో

బైటపడి అవమానాల పాలయాడు. అందువలన భీముడు రహస్యంగా ఆ గుట్టిరాజు గుండెలో ములుకులుగా గుచ్ఛుకోనే మాటలు గాంధారి వింటూ ఉండగా మాటాడి మనసులోని కచ్చెను తీర్చుకోనేవాడు.

- సీ. ‘అంధుని కొడుకులయం దొకరునిఁ దప్పి | పో నీక త్రుంచితి; భూరి శక్తి దర్శితంబైన మద్వాహు పంజరము సొ | చ్చిన రిపురాజన్య సింహములకు వెడలంగ వచ్చునే? వెంగలులై వారు | కయ్యంబు సేసిరి గాక! నన్ను నెత్తిఁగినఁ దొడరుదు రెట్టులు?; దుర్యోధ | నాదుల ననిఁ దెగటార్పినట్టి తే. నాదు దోర్ధండములఁ జందనం బలంది | కుసుమదామముల్ సుట్టి మ్రొక్కుదు మహాప కారు; లరయంగ దైవముల్ గావే?’ యనుఁ ద | దీయ మర్కుంబు లెల్ల భేదిల్ల నథిప!’ (ఆశ్వ.1.19)

ధర్మరాజు కీ సంగతి తెలియదు. గాంధారీధృతరాష్ట్రులు ఆ మాటలకు లోలోన బాధపడేవారే కాని, ఎవ్వరికీ బయటికి చెప్పుకోనలేకపోయేవారు. అయినా, అన్నేళ్ళు గాంధారి ఉర్మి పహించిందంటే, ధృతరాష్ట్రుడు ఎంత నేర్చుగా ఆమెను శాంతంగా ఉంచాడో మనం ఊహించగలగాలి. పదిహేనేళ్ళు గడిచినా పరిస్థితులు మారలేదు. ధృతరాష్ట్రుడు ఆలోచనలో పడ్డాడు. పూర్వం పెద్దలూ, గాంధారీ చెప్పిన నీతులు వినకపోవటంవలననే భీముడు రహస్యాపాలంబహాలకు పాలుకావలసి వస్తున్నదని గ్రహించాడు. కర్తవ్యాన్ని ఆలోచించాడు. గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులకు దహనసంస్కారాదులు చేయదగిన కొడుకులు లేని హస్తినాపురిలో నివసించటం గారవం కాదు. గృహస్తాత్మమంలో తనివితీరిన తరువాత సన్మానం కాని, వానప్రస్థంగాని ఆశ్రమధర్మంగా స్వీకరించటం గృహస్తుడి ధర్మం. ధర్మబధ్యంగా జీవించి తనువు చాలించటం వంశమర్యాద. అందువలన బంధువులను పిలిపించి, ధర్మజుడితో తన వనపాస గమనపాంచను బయటపెట్టాడు. రాజుజ్జును తీసికొనటం ధర్మం కాబట్టి ధర్మజుడి అనుమతి కోరాడు. గాంధారితో కలిసి నారచీరలు ధరించి తపోవనంలో మునులతో కలిసి తపస్సు చేస్తూ, కందమూలాలను తింటూ తనువు చాలించాలనే కోర్కెను వెలువరించాడు. ధర్మజు డా మాటలు విని తల్లడిల్లిపోయాడు. ధృతరాష్ట్రుడు లేని హస్తినాపురంలో తాను ఉండలే నన్నాడు. తనకు రాజ్యం వద్దని ‘వైరాగ్యం’ ప్రకటించాడు. ఇట్లూ వేడుకొన్నాడు-

- ఉ. ‘తల్లియుఁ దండ్రియున్ గురుడు దైవము నా కరయంగ నీవ; భూ వల్లభ! నీవు కానననివాసము గోరి చనంగ నెట్టు లే నుల్లము వట్టి హస్తిపురి నుండుగ నేర్చు? యుయుత్సుఁ బెంపు శో భిల్లుగ రాజుఁ జేయు; నినుఁ శ్రీతి యెలర్పుగుఁ గొల్చి వచ్చేదన్.’ (ఆశ్వ.1.32)

అని వాపోయాడు. రాజ్యంకంట ధృతరాష్ట్రుడి సేవయే తనకు ప్రీతిని కలిగిస్తుందని విన్నవించుకొన్నాడు. నిజానికి ధృతరాష్ట్రుడే రాజనీ, దుర్యోధనాదుల దుష్టుత్యాలను మనసులో తలచటం లేదనీ, తనకు గాంధారీ కుంతీ ఒకటే అనీ, తనమాట నమ్మయనీ కాళ్ళచేశ్శాపడి వెడుకొన్నాడు. ధృతరాష్ట్రుడి మనసులోని అనుమానాలను పసికట్టి వాటిని కాదని పేర్కొన్నాడు. ధృతరాష్ట్రుడు విషణ్ణుడయ్యాడు. ధర్మజుడి చిత్తపుట్టికి కరిగిపోయి మూర్ఖపోయాడు. ధర్మరాజే స్వయంగా ఆ రాజును శైల్శోపచారాలతో తేర్చాడు. ధృతరాష్ట్రుడు ధర్మరాజు సేవలను మెచ్చుకొన్నాడు. కాని, తపోవనానికి అనుమతిస్తేకాని అన్నం తిననని భీషించుకని కూర్చున్నాడు.

ఆ పరిస్థితి గమనించి వ్యాసుడు అక్కడ ప్రత్యక్షమయ్యాడు. ధృతరాష్ట్రుడు వనవాసగమనం ఆశ్రమవాస ప్రత సమ్మతమని పలికాడు. “రాజులకు రణమరణమొండే, దృఢ సమాధి దనువు విడుచు టొండె గాక, వృధ్ఘలై రోగతల్చుమునఁ జావు మేలె?” (1.48) అని ధర్మరాజుకు ధర్మసూత్రం చూపించాడు. ధర్మకర్మ నిష్పత్తైన ధర్మరాజు వ్యాసోత్త్మకి మారు పలుకక అంగీకరించాడు. ఆశ్రమవాసపర్యంలో ధృతరాష్ట్రుడు వ్యాసుడి వాక్యం ప్రకారం హస్తినాపురిలో కాబోయే రోగ శయ్యపై మరణాన్ని త్యజించాడు. తపోవనంలో దావగ్నిమధ్య ధృఢమాధిగతుడై తనువు త్యజించాడు. అట్టే ధర్మకర్మకు వనగమనం ఉపకరించింది. ధృతరాష్ట్రుడు ఆశ్రమధర్మాన్ని ఆచరించిన ఆదర్శప్రభువుల కోవలో నిలిచే అర్థతను ఆశ్రమవాసపర్యం కల్పించింది.

ఒక మహారాజు తపోవనంలో ఆశ్రమవాస ప్రతం స్వీకరించేటప్పుడు నిర్వహించవలసిన వేదవిహిత కర్మల నన్నింటినీ శాష్ట్రోక్తంగా పాటించిన ధర్మశీలం ధృతరాప్తుడి చివరి అధ్యాయంలో గోచరిస్తుంది. మొదట ప్రభువుయొక్క అనుమతి, ఆ తరువాత ప్రజల అనుమతి తీసికొన్నాడు. మృతులైన జ్ఞాతులకూ, కొడుకులకూ యథావిధిగా విశేష శ్రాద్ధకర్మలు నిర్వహించారు. (అప్పె ఇక శ్రాద్ధకర్మలు చేయటం మానివేశాడని భావం). వంపు దీనికి ముందు ధర్మరాజుకు రాజీతి విశేషాలు బోధించాడు. భీముడు, వ్యాసుడు, శ్రీకృష్ణుడు వంటి దీనికి మానివేశాడని భావం. వంపు దీనికి మానివేశాడని భావం. ధర్మరాజు సనియంగా ఆ బోధను స్వీకరించాడు.

క. ‘నిత్యనిధి సద్గ్యవేకము | సత్యప్రతశీల! ధర్మసారజ్ఞ భవ
స్వత్యాకలితమ యైనను | నిత్యంబును వృద్ధసేవ నిష్ఠ | జలుపుమీ!’ (ఆశ.1.79)

అని నిరంతర సత్యంగాన్ని ప్రశ్నాధించాడు ధృతరాప్తుడు. ధర్మరాజు భీముడు లేని లోపాన్ని, శ్రీకృష్ణుడు దగ్గరలేని అవకాశాన్ని ధృతరాప్తుడు తీర్చాడని కృతజ్ఞతలు తెలిపాడు.

ధృతరాప్తుడికి వారసులైన పాండవుల ఘనతను ప్రజలు వేసేణ్ణ పొగిచారు.

తే. ‘స్వర్గమైనను బాలింప | జాలువారు | ఏరలకు భూమిపాలన విధి యనంగ
నెంతపని? ఏరిచేతికి నిచ్చి తిప్పదు | మమ్ము నెల్ల విధంబుల మనిచి తథిపఁ?’ (ఆశ.1.102)

అనే ప్రశంస పాండవపాలనపై ప్రజ లిచ్చిన బంగారపు తీర్చు! ధృతరాప్తుడి వనవాసగమనానికి అందిన అక్షరాశీస్తులు!

2. గాంధారీధృతరాప్తుల ఆశ్రమవాసం:

గాంధారీ ధృతరాప్తులు వనగమనం చేసేదృశ్యం కరుణరసభరితం. వల్గులాలు కట్టి ఆ వృద్ధరాజదంపతులు గృహాన్ని పూజించి, తమ వస్తువులనన్నించేని పరిత్యజించి, యాజకులు అగ్నులు పట్టుకొని ముందు నడుస్తూ ఉండగా అంతఃపురం వదలి వెలుపలికి వచ్చారు. ధర్మజుడు అర్పుడై ఆర్తితో ‘హా! మహారాజముఖ్యా! ఎక్కడికి నీ పయనం?’ అని బిగ్గరగా ఏడ్చి చదికిలపడ్డాడు. భీమాదులు అతడిని అనునయించారు. ధర్మరాజు ఎంతటి ధీరోదాత్ముడో అంతటి బంధుప్రేమ కలవాడు. సాత్మీక స్వభావుడు. పెదతండ్రి వెంట తానూ వనానికి పోతానని ముందుకు వచ్చాడు. విదురుడు సంజయుడు ధృతరాప్తుడి వెంట నడిచారు. కృపాచార్యుడు కూడా వనగమనానికి సిద్ధం కాగా ధృతరాప్తుడు అతడిని వారించి, ధర్మరాజును అనునయించి ఇద్దరినీ ఆపాడు.

అప్పుడు కుంతిదేవి గాంధారీ ధృతరాప్తులవెంట వనవాసానికి పోవసిద్ధమయింది. ధర్మరాజుడులు ఆమెను పెక్కు రకాలుగా బ్రతిమిలాడారు. ఆమె వారికి నచ్చచెప్పుటానికి యత్నించింది. సహదేవుడు, ద్రౌపది భీమాదులమీది మమకారాన్ని ఒలకబోసింది. కర్మడిని మరువద్దని మరల మరల చెప్పింది. ధర్మరాజు ఆమెను వారించగా నిష్పురమాడింది.

తే. ‘రాజ్యఫలము కామింప | బుత్రు! సమగ్ర | తపమునకు ఫలమైన యుత్తమగతి ప్ర
సిద్ధి గోరుదు; నది గల్గిజేత కిట్టి | తోడు మతి నాకు | గలుగునే దురితదూరారు!’ (ఆశ.1.171)

అని గాంధారీ ధృతరాప్తుల సేవకై అడవులకు బయలుదేరింది. ముందు కుంతి, ఆమె భుజంమీద చేయివేసి గాంధారి, ఆమె భుజంమీద చేతితో ధృతరాప్తుడు. వారివెంట విదురుడు వన గమనం చేశారు. ఇది ఉత్తమమైన ప్రస్తావం, అందరూ వనంలో తీవ్ర తపస్సు చేయాలని బయలుదేరారు. పూర్వ స్నేహపైరభావాలు లేని ఒక సమభావం వారిలో యోగంగా నిలిచింది.

ధృతరాప్తుడు శతయూపాశ్రమ ప్రాంతంలో నివసించి తపశ్చర్య లారంభించాడు. నారదుడు ఆక్కడికి వచ్చి ఆ క్షేత్ర మాహాత్మ్యాన్ని పడ్డించి చెప్పి పూర్వరాజు లా క్షీత్రంలో తపస్సుచేసి ఇంద్రలోకానికి చేరిన వృత్తాంతాన్ని తెలిపాడు. ధృతరాప్తుడు మూడేళ్ళ తపస్స చేసి తనువును త్యజిస్తాడని కుబేరుడి సన్నిధానంలో వైభవంతో ఉంటాడనీ ఇంద్రుడు చెప్పినట్లు నారదుడు శతయూపుడికి తెలిపాడు. ధృతరాప్తుడు దానిని విని సంతోషించాడు. అంటే ధృతరాప్తుడి మూడేళ్ళ ఆశ్రమవాస చరిత తపస్సాధనలో ముఖ్యమైనదని భావం. దానిని మూడు దశలుగా భావించవచ్చును.

1. పూర్వారంగం:- హాస్తినాపురంలో ధృతరాష్ట్రాడు అంతశ్శపుర భోగాలనూ, గృహస్త్రాడు చేసే వేదవిధులనూ పదలి సంసారబంధాలను త్రైంచుకొని, తపోవన నియమాలకు అనుకూలమైన చిత్తవృత్తితో నియమవిష్టలతో మునివృత్తిని స్వీకరించి తపస్యలతో కలిసి నివసించే ఎనప్రస్తావమ జీవన పద్ధతికి సిద్ధమయ్యాడు. ఇది వనగమనయోగ్యతను సాధించిపెట్టిన పూర్వారంగం.

2. ప్రథమదశ: మోహపరిత్యాగ పరీక్ష:- శతయూపాశ్రమంలో కుటీర నివాసం చేస్తున్న ధృతరాష్ట్రాడు శరీరాన్ని బాగా కృశింపజేసే నియమవత్తాలు చేపట్టి జ్ఞాన కర్మందియాలవలన కలిగే వికారాలకు దూరమయ్యే తపస్య ప్రారంభించాడు. చిక్కి శల్యమయ్యాడు. గాంధారి, కుంతి, విదురుడూ కూడా అ మార్గంలో పురోగమించారు. అప్పుడు వారికోక పరీక్ష ఎదురయింది. హాస్తినాపురంలో నివసించే రాజకుటుంబ సభ్యులకు కుంతిని, గాంధారీ ధృతరాష్ట్రాలను విదురుడినీ దర్శించాలనే బంధుప్రీతి రూప వ్యామోహం మోసుత్తుంది. దానీని మొదట ప్రస్తుతించి అందరిని ప్రేరేపించినవాడు సహదేశుడు. అతడికి కుంతిని చూడాలన్న కోరిక కలిగింది. ఆ సంగతి ధర్మరాజుతో చెప్పాడు. దానితో అందరికి బంధుప్రీతి పెల్లుబికింది. ధర్మరాజు సబంధుపరివారంగా ధృతరాష్ట్రాడైని చూడాలని బయలుదేరాడు. ఇది బంధుసందర్భానంగా ప్రారంభమైనా, కుంతీ, గాంధారీ ధృతరాష్ట్రాలతో కలిసి ధర్మరాజుడులు ఒక నెలరోజులు వసంలోనే ఉండిపోయారు. తపస్యుకు ఉపక్రమించిన ధృతరాష్ట్రాదులకు అది సంతోషదాయకమైనా, వారి మోహనప్రపుత్తికి అది పరీక్షగా నిలిచింది. ధర్మరాజు తాను వారితో శాశ్వతంగా ఉండి పోవాలని కూడా భావించాడు. ఆ తరుణంలో వ్యాసుడు రంగంలో ప్రవేశించి ధృతరాష్ట్రాడి యోగ్యమాలు విచారించి, అతడికి తపస్యమీద అసక్తి ఉన్నదని గ్రహించి మరొక పరీక్ష పెట్టాడు. ధృతరాష్ట్రాడికి పరమివ్యాటానికి సిద్ధంకాగా, అతడు మరణించిన బంధువుల రూపాలను చూడాలనే కోర్కెను వెలిపుచ్చాడు. కుంతి, గాంధారి మొదలైన స్త్రీలందరూ ఆ కోర్కెను బలపరిచారు. వ్యాసుడు కరుణించి మృతబంధువులు దివ్య శరీరాలతో గంగనుండి వెలువడి వారికి దర్శనమిచ్చే అద్భుత దృశ్యాన్ని కల్పించి చూపాడు. వారు స్నేహపైరాది మనోవికారాలు లేని తేజోమూర్తులుగా దర్శనమిచ్చి, సమత్యభావనకు పోషకంగా అమృతానురుచిని కలిగించారు. గాంధారి కళ్ళగంతలు విప్పి కళ్ళారా చూచింది. ధృతరాష్ట్రాడు వ్యాసదత్త దివ్యదృష్టితో చూచాడు. మిగిలినవారు ఆశ్చర్యంతో వారిని చూచారు. వారి దర్శనంతో ధృతరాష్ట్రాదులలో మోహదృష్టి సశించింది. సమదృష్టి పెరిగి యోగంపై మనస్సు రమించింది. ధృతరాష్ట్రాడి వద్దనే ఉంటానన్న ధర్మజాడి వ్యామోహోన్ని వ్యాసుడు వారించి అతడిని హాస్తినాపురానికి తిరిగి పంపాడు. నిరంతర బంధుజన దర్శనం తపస్యుకు ప్రతిబంధకమని తెలిపి ధృతరాష్ట్రాడు ఆ ఆశ్రమప్రాంతాన్ని పదలి దూరవన ప్రదేశాలకు తరలివెళ్ళాడు. మొదటి పరీక్షలో ఉత్తీర్ణుడయ్యాడు. మోహబంధాలనుండి దూరమై ప్రథమదశ ఉత్తమగతికి ప్రగతి సోపానంగా మారింది.

2. రెండవదశ - దేహభిమానాన్ని త్యజించే ఉగ్ర తపస్య:- ధృతరాష్ట్రాడు గంగాద్వార పరిసరారణ్యాలలో ఉగ్రతపస్య మొదలు పెట్టాడు. అతడు వాయుభక్షణంతోనూ, గాంధారి జలభక్షణంతోనూ తపస్య సాగించారు. కుంతి మాసోపవాస నియమ ప్రతం సాగించింది. ధృతరాష్ట్రాడు క్రమంగా అగ్నికార్యాదులను పదలి కర్మస్వామ్యాన్నం చేశాడు. యాజకులు అగ్నులను ఆ అడవిలో పదలి వెడలిపోయారు. ధృతరాష్ట్రాదుల శరీరాలు నీరనీంచాయి. వారికి దేహభిమానం క్రమంగా వీడిపోయింది. ఇది రెండవ దశ.

3. మూడవదశ: యోగసమాధిలో తనువులు త్యజించటం:- ఒకనాడు ధృతరాష్ట్రాదులు గంగా నదిలో స్నానంచేసి అడవిలో ప్రవేశించారు. భీరమైన వాయువుతో దావాగ్ని చెలరేగి వారిని చుట్టుముట్టింది. ఆ అగ్ని ధృతరాష్ట్రాడు వదలిన యజ్ఞగ్నివలన ఏర్పడిందే. కుంతీ, గాంధారీ ధృతరాష్ట్రాలు నీరనీంచి ఉండటంతో అగ్నినుండి తప్పించుకొనలేక పోయారు. వారివెంట నున్న సంజయుడు, రాజు కోరికపై యోగమార్గంలో హిమవత్పుర్వతంమీదకు వెళ్ళాడు. ప్రస్తావంలో తనువు త్యజించాడు. సంజయుడి సూచనపై ధృతరాష్ట్రాడు, గాంధారి, కుంతి తూర్పుగిర్మిలు మొగమై యోగసమాధిలో కూర్చుండి తమంతటతాము హతాశనుడి కీలలకు ఆహతి అయ్యారు. ధృతరాష్ట్రాడు తన గార్భపత్యాగ్నిలో తానే దగ్గరమయ్యాడు. కొడుకులు అగ్నికార్యం చేయవలనిన అవసరం అతడికి ఏర్పడలేదు. దావాగ్ని దగ్గరైన ధృతరాష్ట్రాడు యోగమార్గంలో తనువును త్యజించిన పుణ్యపురుషుడై ఉత్తమలోకాలకు వెళ్ళాడు. గాంధారి అతడిని అనుసరించింది. కుంతి యోగాగ్నిలో తనువును త్యజించి పాండురాజును చేరుకొన్నది. నారదుడివలన ఈ వృత్తాంతం విని ధర్మరాజుడులు వారికి తిలోదకాలిచ్చారు.

ధృతరాష్ట్రం యోగమార్గంలో తనువును త్యజించి స్వద్ధాన్ని పొందాడు. కుంతీ గాంధారు లా బాటలో నడిచారు. సంజయుడు యోగమార్గంలో మహాప్రశ్నానం చేశాడు. విదురుడు యతిగా మారి దిగంబరుడై తిరుగుతూ యోగమార్గంలో తనువును త్యజించి తన జీవచైతన్యాన్ని ధర్మరాజులో లీనంచేసి ధన్యడయాడు. ఈ విధంగా ధృతరాష్ట్రం ఆశ్రమవానం వనగమనం చేసిన అయిదుగురికి యోగమార్గంలో అయిదు విధాలుగా స్వద్ధగమనానికి స్వద్ధమార్గంగా ఉపయోగపడింది.

మౌనలపర్వం

1. మూడు మహానగరాలు:-

మహాభారత యుద్ధానంతరం చరిత్ర కెక్కిన మహానగరాలు మూడు. అవి: హస్తినాపురం, జంద్రప్రశ్మం, ద్వారక-చంద్రవం చక్రవర్తులు ఏకచ్ఛుతాధిపత్యంగా పాలించిన రాజ్యానికి ఏకైక రాజధాని హస్తినాపురం. ప్రస్తుతం అది పాండవాధీనంలో ఉన్నది. దానికి ధర్మరాజు చక్రవర్తి. అయిన అశ్వమేధయాగం చేసి భారత సమాట్టుగా ప్రసిద్ధికొనుడు. ధృతరాష్ట్ర పాలనలో పాండవ భాగంగా ఇవ్వబడిన రాజ్యానికి రాజధాని జంద్రప్రశ్మపురం. ఇది శ్రీకృష్ణుడి దివ్య మహిమతో అద్భుత సగరంగా పాండవుల కాలంలో అభివృద్ధి చెందింది. మయుసభ అందులో అద్భుత శిల్పం. ధర్మరాజు రాజసూయం చేశా డక్కడ! పాండవ పూర్వ ప్రభకు ప్రతినిధిగా నిలిచిం దిప్పుడు. హస్తినాపురికి అనుబంధ మహానగరంగా గారవించబడుతున్నది. దాని అద్భుత మేమించే నరనారాయణంశ సంభూతులైన ఆర్యున శ్రీకృష్ణులు భారతయుద్ధానంతరం ఆ సగరంలో కొన్నాళ్ళు నివసించారు. శ్రీకృష్ణుడు ఆర్యునుడికి అనుగోపించి దానిని జ్ఞానక్షేత్రంగా దిపింపచేశాడు. హస్తినాపురికి అండగా ఆకాలంలో నిలిచింది ద్వారక. దానికి ప్రభువు వసుదేవుడు. అది యాదవ రాజ్యరాజులాని. బలరామ శ్రీకృష్ణుల భవ్య నివాసక్షేత్రం. కారవుల తరువాత యాదవులు మహావీరులు, యుద్ధకుశలులు. వారిలో వృష్ణి, భోజక, అంధకాది వంశాలకు చెందినవారు ఉన్నారు. వారందరూ ఏకాభిప్రాయంతో ఎల్లప్పుడూ ఉండకపోయినా వసుదేవుడన్నా, వాసుదేవుడన్నా భయభక్తులతో మనలుకొంచారు. మూడు సగరాలకు ప్రథమ లెవ్రైనా నాటమీద శ్రీకృష్ణుడి ప్రభావం మాత్రం ఎప్పుడూ ఉండేది. పాండవులకు బంధువే కాక ప్రత్యక్షబ్దిలేవం వాసుదేవుడు. అనన్యభక్తితో అతడిని సేవించి, అయిన కల్పించిన రక్షను, యోగక్షేమాలను సర్వదా పొందిన సార్థక భక్తులు పాండవులు. అందువలన భారతయుద్ధంలోనూ, తరువాతకూడా పాండవజీవిత నెకకు శ్రీకృష్ణుడు కర్మధారిగా ఉండి కథను చివరిదాకా విజయపథంలో నడిపించాడు. మొత్తానికి హస్తినాపుర చరిత్రకే కాక, పురత్తయ భవితవ్యానికి కూడా శ్రీకృష్ణుడూ మార్గదర్శి, సూత్రధారుడు, చక్రధారి. అతడు నిర్మించిన ద్వారకానగర చరమాంక చరిత్రను చిత్రించేది మౌనలపర్వం. అది మహాభారత కథలో ఒక కీలకపాత్ర నిర్వహించటం వీచేసం.

2. ద్వారకను ముంచిన ముహేటు ముహ్యః

అవతారపురుషుడైన శ్రీకృష్ణుడు తన అవతార సమాప్తికి ముందే తన భోతిక వైభవాన్ని ఉపసంహరించుకోసే వ్యాహంలో భాగంగా యాదవ వీర సంహారానికి, ద్వారకానగరోపనంహారానికి తగిన హేతువులను కల్పించి తాను నిమిత్తమాత్రుడుగా మిగిలే లీలను ప్రకటించాడు. ఆ విధంగా ద్వారకకు మూడు విపత్తులు ఏర్పడ్డాయి.

1. కణ్ణుడూ, నారదుడూ, విశ్వామిత్రుడూ అనే ముగ్గురు మహారూలూ సాంబుడు అడిన కపట స్త్రీ నాటకం కారణంగా జచ్చిన శాపం:- ‘సాంబుడికి యాదవకులాన్ని నశింపచేసే ఒక మునలం పుట్టుతుందనీ, దాని శక్తివలన బలరామకృష్ణులు తప్ప మిగిలిన యాదవులందరూ నశిస్తారనీ, బలరాముడు యోగశక్తితో తన శరీరం పదలి సముద్రంలో ప్రవేశస్తాడనీ, శ్రీకృష్ణుడు ఏకాంతంగా నేలపై పరుండి ఉండగా ‘జర’ అనే రాక్షసి అతడిని ఆక్రమించి చంపుతుందనీ మునులు శచించారు. దానివలన పుట్టేన మునలం కారణంగా యాదవవీరులు పరస్పర కలహంలో నశిస్తారు. బలరామకృష్ణులు అవతారాలు చాలిస్తారు.

2. గాంధారిశాపం:- భారతయుద్ధంలో ఉత్తమ జ్ఞాతులు తమలో తాము పోరాడి చనిపోయేటట్లు శ్రీకృష్ణుడు చేశాడు కాబట్టి శ్రీకృష్ణుడి జ్ఞాతులైన యాదవులకూడా తమలో తాము పోరాడి చనిపోతారనీ, శ్రీకృష్ణుడు నాటినుండి ముఖుదారేళ్ళకు అదే నాడు అదుకోనే దిక్కువ్యరూ లేక శోచనీయస్తితిలో చనిపోతాడనీ గాంధారి శచించింది.

3. ద్వారక సముద్రంలో మునగటిలో:- శ్రీకృష్ణ నిర్మాణానంతరం ఒక వారం రేజులకు సూర్యోదయ సమయంలో సముద్రం ద్వారకను ముంచి తనలో కలుపుకొంటుందని శ్రీకృష్ణుడు వసుదేవుడికి తెలిపాడు.

ఈ ప్రభయానికి ప్రథమకారణం మునుల శాపంవలన కలిగే మునలం కాబట్టి, దాని మహిమను ప్రదర్శించే ఈ పర్వం మౌనలపర్వం అని పిలువబడింది. యాదవవీరుల మరణానికి దివ్యమైన కారణం ఉన్నదని చిరునవ్వు నవ్యతూ గాంధారితో శ్రీకృష్ణుడిట్లు అన్నాడు-

- తే. ‘మున్న కాదె యాదవులకు మునివరేణ్య | కలిత దారుణశాపంబు గలదు; నీకు నేల చర్యితచర్యణ మిట్లు సేయ? | దీన నేమి త్రవ్యతి? దానిఁ జెపుమ! ’
- క. ‘యదువంశజాతులకుఁ ద | ప్పదు నాకము; వారి సురలుఁ బరిమార్పగ లే; రది కారణంబు గాఁగు దె | గుదు రొండొరుచేత రణము ఫోర్త్వమునన్.’
- తే. ‘అనిన పలుకులు విని పాండుతనయు లెదలు | వెఱపు పెంపున గంపింప విహ్వలించి యాత్మజీవితములదెన నాస లపుడు | వదల విడిచిరి కౌరవవంశవర్య! (ప్రి.2.163-165)

దేవతలకు కూడా అసాధ్యాలైన యాదవులు పరస్పర సంహరంలో తనువులు చాలించటమే దైవం నిర్ణయించిన మార్గం. దానికి అనుపుగా మునిశాపాన్ని, గాంధారి శాపాన్ని కల్పించి కార్యకారణ సంబంధాన్ని కల్పించాడు. ఇది శ్రీకృష్ణుడి దివ్యవ్యాహం! దీనివలన భూతలంపీద మరొక మహాయుద్ధం వారించబడింది. యాదవమరణం క్రమంగా పాండవ మహాప్రస్థానానికి దారి తీస్తుందని పై చివరి పద్యం వ్యంగ్యంగా సూచిస్తున్నది. అది తిక్కన కథాకథనశిల్పం!

చంద్రవంశ చరిత్రలో వ్యాసానుదేవులు విష్ణువున్నిభులు. భీమ్యుడి తరువాత హాస్తినాపుర సింహానానికి వారసులను కల్పించటంలో దేహదకారిగా నిలిచిన మహర్షి వ్యాసుడు. పాండవుల తరువాత వారి వంశాంకురాన్ని ప్రాణంపోసి రక్తించిన మహాత్ముడు శ్రీకృష్ణుడు. వీ రిద్ధరూ పాండవులను అశ్వమేధయాగాంతం వరకు మార్గదర్శకులై, రక్షకులై వెంట నడిచారు. యాగానంతరం శ్రీకృష్ణుడు ద్వారకలోనే ఉండిపోయాడు. వ్యాసమహర్షి ఆశ్రమంలో తపోనిష్టులై నిలిచాడు. వా రెక్కడున్నా హాస్తినాపుర సామ్రాజ్య శ్రేయోభిలాములు, సంరక్షణాచార్యులు.’

పాండవులలో పార్థుడు శ్రీకృష్ణుడికి ప్రాణస్థానీయుడు. అతడికి సుభద్ర నిచ్చి వివాహం చేయటంలో శ్రీకృష్ణుడు రహస్యమైన కీలకమైన పాత పోషించాడు. ఆమెకు పాంచాలి వైపునుండి ఎటువంటి ఇబ్బందులు కలగకుండ కంటీకి రెపువలె కాపాడాడు. అర్థముడికి సుభద్రవలన కలిగిన పుత్రుడు అనవ్యసామాన్య ధానుమ్మాడై, అపరపార్థుడని పొగడందిన అభిముఖ్యుడు. అతడిని తాను అభిమానించి పెంచి పెద్దచేసి మహావీరుడిని చేయటమే కాక, విరాటురాజుపుత్రిక అయిన ఉత్తరతో వివాహం జరిపించటంలో సహకరించాడు. ఆ దంపతులకు పుట్టిన పుత్రుడే పరీక్షితు. అతడిని అశ్వాశ్మామ ప్రయోగించిన బ్రహ్మముఖాప్రశిథిశిఖలనుండి రక్షిస్తానని శపథంచేసి మృతశిశువుగా పుట్టిన ఆ బాలుడిని ప్రాణవంతుడిగా తేజోవంతుడిగా మార్చి అనుగ్రహించి పాండవంశాన్ని నిలిపాడు.

విచిత్ర మేమంటే ధృతరాష్ట్రుడికి గాని, పాండవులకుగాని, వారి సంతతి నిలువ లేదు. వారు భారతయుద్ధంలో మరణించారు. కౌరవభార్యలకు సంతతి మిగలలేదు. ద్రోవది కొడుకులు ఉపపాండవులు అశ్వాశ్మామచేత హతులయ్యారు. అపాండవం కాపలనిన తరుణంలో అశ్వాశ్మామ శపధాన్ని కాదని శ్రీకృష్ణుడు సుభద్ర మనుమడే కురురాజ్యాధిపతి కావాలని శ్రీకృష్ణుడి దివ్య ప్రణాళిక అయి ఉంటుంది. ఆయన వ్యాహం అంతటితో ఆగినట్లు లేదు. ద్వారకలో బలరామ వాసుదేవు లున్నారు. వారి పుత్రులూ మానులయుద్ధంలో చనిపోయారు. ధృతరాష్ట్రుడికివలె, పాండవులవలె, శ్రీకృష్ణుడికి కూడా వారి తరువాతి తరం బ్రతికే అదృష్టం లేదన్నమాట! అది-శ్రీకృష్ణుడి సమత్వాభ్యాసి. మరొక విశేష మేమంటే ‘ద్వారక’ ముఖ్యపట్టణంగా యాదవరాజ్యం నిలిస్తే అది హాస్తినాపురితో ఎప్పట్టేకొంటిపడవచ్చను. అందువలన దానిని అదృశ్యం చేయటం (సముద్రంలో ముంచట) శ్రీకృష్ణుడి దివ్యవ్యాహం. అంతటితో అగక గతప్రాణులైన యాదవులకూ, తనకూ, బలరాముడికి అంత్యసంస్కారాలు అర్థముడు చేసేటట్లు ఏర్పాటు చేయటం శ్రీకృష్ణుడి దైవ సంకల్పం.

నారాయణుడు చేయవలనిన విధులు నరుడు చేయగలడు. ‘అమృతోభుజుఁడు కార్యజ్ఞాండు, శౌర్యసమగ్రుండు, విక్రమమహితుఁడు, నా గ నేననంగ నరనాథ! భేద మించుకయు లేదు’ (మాస.1.117) అని సృష్టింగా శ్రీకృష్ణుడు వసుదేవుడితో చెప్పాడు.

మరొక అమృత మేమంటే శ్రీకృష్ణుడి తరువాత, ద్వారక నీటిలో మునిగిన తరువాత వసుదేవాదులను, మిగిలిన ప్రజలను ఇంద్రప్రస్తావానికి చేర్చేటట్లు అక్కడ శ్రీకృష్ణుడి మనుమడైన వజ్రాడిని రాజుగా నిలిపేటట్లు ధర్మరాజు ముందే యోచించి అర్థమడికి అంతరంగికంగా ఆదేశా లిచ్చి ఉండటం గమనిస్తే శ్రీకృష్ణుడి ప్రభావం హస్తినాపురంమీద ఎంత ఉన్నదో తెలుస్తుంది. ద్వారక నీట మునిగి ఇంద్రప్రస్తంలో విలీనమయింది. యాదవ రాజ్యం హస్తినాపురానికి మిత్రరాజ్యంగా మారింది. ఆ రెండూ సుఖద్రాదేవి రక్షణలో శాంతి సాభ్యాలతో విలసిల్లబోతున్నాయి. మనుమళ్ళను మహారాజులను చేసే ఒక దివ్య ప్రణాళిక వెనుక ఉన్న రఘస్యం చివరకు గాని తెలియదు. భీష్మాది మహావీరులూ, బలరామ శ్రీకృష్ణులూ, పాండవులూ, వారి సంతతీ అందరూ అంశవతారులైన కారణజన్ములు. అందుకే వారి కార్యాలు ముగియగానే స్వర్గవాసులయ్యారు. మిగిలిన అదృష్టవంతులు చరిత్రను ముందుకు నడిపారు. దీనికంతా వెనుక ఉన్నది వాసుదేవ మహాత్మ్యం.

3. అవతారపురుషుడి అపూర్వప్రస్తావం:

మహాభారతంలో చివరి నాలుగు పర్వాలూ ప్రస్తావ పర్వాలుగా ప్రసిద్ధికొన్నాయి. భారత పాత్రలన్నీంటిలో శ్రీకృష్ణుడి పొత్త పరిపూర్ణ దివ్య పాత్త. అతడు పరమేశ్వరుడుగా, సాక్షాత్తు నారాయణుడి అవతారంగా భీష్మాది మహావీరులూ, వ్యాసాది మహారూపులూ గుర్తించి కిర్తించారు. మానవకృతి తాల్చిన మాధవుడు జీవించిన విధానం లీలామానుషంగా భాసించి, నిర్వాణంకూడా దివ్యాదివ్యంగా తేజరిల్లటం విశేషం.

భారతంలో మరణించిన వారందరి చరిత్రలలో శ్రీకృష్ణ నిర్వాణం విలక్షణమైనది. యఁద్దంలో పీరమరణం పొందినవారందరికి ఆ మరణమే వారికి స్వర్గప్రాణిని కలిగిస్తుంది. వారు మరణించిన తరువాత మాటూడరు. రణభూమిలో మరణించని వీరులు యోగమార్గంలో తనువులను త్యజిస్తారు. కానీ, పూర్వాంశను పొందిన తరువాత జీవితాంశాలను గురించి సామాన్యంగా మాటాడరు. మరణించిన తరువాత జీవులు దివ్యదేహాలు పొందవచ్చును. అంతవరకు స్వర్గ నరక భోగాలను అనుభవిస్తూ ఉండవచ్చును. ఏమైనా వారికి దేహస్పూహ ఉండటం కానీ, దానికి సంబంధించిన ఈర్వాసూయలు, అనురాగాది బంధాలు ఉండటం కానీ కానరాదు. మరణించిన వీరుల చరిత్రలన్నీ ఈ లక్ష్మణాలకు సాక్షాత్లే. అయితే, వారందరికంటే విలక్షణంగా ధర్మరాజు బొందితో స్వర్గానికి పోవటం. స్వర్గసరక దర్శనం చేసినటం, ఆ సమయంలోకూడా శరీరావరణ సంబంధాలైన రాగాసూయాదులకు గురికావటం గమనిస్తాం. ఆకాశగంగావగాహనం తరువాత అతడు దివ్యదేహాన్ని పొంది తదనుభూతికి లోనుకావటం స్వర్గారోహణవర్యంలో గోచరిస్తుంది. అట్టే సుకృతులు పూర్వచక్రవర్తులలో కొందరున్నారు. పారిశ్చంద్రుడటువంటివాడు. వారి వరుసలో ధర్మరాజు నిలిచి తన ప్రత్యేకతను నిలుపుకొన్నాడు. ఇందరు ఇన్ని ప్రత్యేకతలతో ప్రకాశించినా శ్రీకృష్ణుడితో సరిపోలజాలరు. బలరాముడు ఆదిశేషుడి అవతారంగా ప్రసిద్ధిచెందాడు. శ్రీకృష్ణుడితో పుట్టిన విష్ణువు ఆయుధాలు ఆయనకంటే ముందే మానవాకృతులు వదలి విష్ణు లోకం చేరుకొన్నాయి. బలరాముడుకూడా శ్రీకృష్ణుడిపద్ధ అనుమతి పొంది అడవిలో ఒకపూను మొదట యోగసమాధిలో ఉండిపోయాడు. శ్రీకృష్ణుడు అతడిని దర్శిస్తూ ఉన్నప్పుడే అతడి శరీరంలోనుండి వేయిపడగల ఆదిశేషుడు యోగమార్గాన పైకి లేచి ఆకాశగమనంతో సముద్రంలో లీనమైపోయాడు. దేవతలూ, శేషులూ అతడికి ఆహ్వానం పలికారు. ఇది ఒక అమృత నిర్వాణం. శరీరపతనానంతరం నిజరూపధారణం చేసి బల రాముడు మరేమీ మాటూడలేదు. జరా ప్రేరితుడై, వ్యాధుడు శ్రీకృష్ణుడి పాదాన్ని జింకగా భ్రమించి బాణంతో గట్టిగా కొట్టి నప్పుడు, లోకికవ్యక్తిగా భూశయనం చేసి ఉన్న శ్రీకృష్ణుడు, దుర్యాసోమహర్షి శాపం కారణంగా అరికాలిలో తగిలే దెబ్బతో మృత్యువు కలుగుతుందని తెలిపి, నిర్వికారంగా యోగసమాధిలో ఉండి, వేటగాడిని అనుమయించి, తన తనువును తానే త్యజించి నిజస్థానంలో అవ్యయుడుగా నిలిచి అనందబ్రహ్మగా తనస్థితిని తానే వ్యాఖ్యానించి బ్రహ్మదులకు చెప్పి వారిని ఆనందపరిచాడు.

తనుపును త్యజించినప్పుడు జీవన్యుక్తులైన మహాయోగివలె కనబడి, తాను పొందిన నిజష్టితిని, తదనుభూతిని చెప్పగలిగినవాడే అవతారపురుషుడని శ్రీకృష్ణుడి నిర్మాణం నిరూపించి చెప్పుతుంది. స్వస్వరూపంతో నిలిచిన ఆ పరమాత్ముడు అన్నమాట లివి-

- సీ. ‘అప్పరమేశ్వరుం డయ్యందఱను జూచి । ‘యనిరుద్ధ నామకం బైనయదియుఁ; బ్రద్యమ్మతా ప్రతిభాసమానమును, సం । కర్ణభావవికాసితంబు, వాసుదేవాత్మక పరరూపమున నేక । తా విభవత్వమాధాన సిద్ధి నొందించుకొంటి; నానందబోధ నిరంజ । నామేయ మత్పద ప్రాప్తి పరమ
ఆ మంగళానుభూతి నంగీకరించెద । సుఖుల రగుఁడు మీరు సుకృతులార!’
యనిన వచన సమితి యుతిమ్ముదు మధురత । నింపు నొసఁగ నలరి రెల్లవారు.’

(మౌన.2.92)

దీనిని వ్యాఖ్యాత ఈ పద్యం పద్ధ ఈ విధంగా వివరించాడు. “శ్రీకృష్ణుడు పొందిన మహానారాయణత్వ సిద్ధిని వర్ణించే పద్యం కాబట్టి ఈ పద్యం చాలా విశిష్టమైనది. నిర్మికారమైన పరబ్రహ్మంనుండి సవికారమైన సృష్టి నాలుగు అంచెలుగా ఏర్పడిందని సంస్కృత భారతం శాంతిపర్యంలోని 139వ అధ్యాయంలో చెప్పబడింది. ఆ అధ్యాయాన్ని ‘నారాయణీయం’ అంటారు. ఈ నాలుగు అంచెలనే నారాయణప్రాపత్త్వం మంటారు. ఈ నాలుగు దశలు ఇవి: 1. సనాతన వాసుదేవతత్త్వం- నిష్టియ, నిర్మిణ, నిష్టుణ, నిర్వింద్వమైన పురుషతత్త్వమీది. దీనినే పరతత్త్వ మంటారు. ఇదే పంచభూతాలను శరీరంగా చేసికొని జీవుడై అవతరించింది. ఈ జీవుడు లేకుండా ఆ పరబ్రహ్మతత్త్వానికి చెప్ప ఉండదు. అంటే కదలిక ఉండదు. అందుకే భారతకథలో వసుదేవుడి కుమారుడుగా కృష్ణుడు చెప్పబడిందాడు. 2. సంకర్ణతత్త్వం -ఈ జీవుడి పేరే శేషుడు, లేదా సంకర్ణుడు. పరవాసుదేవ తత్త్వంమైపు పాంచభోతీక శరీరాన్ని ఆకర్షించే వాడని అర్థం. ‘కర్మతి’ అంటే ఆకర్షిస్తాడని అర్థం. కృష్ణశబ్దానికి కూడా అర్థం ఇదే ఆకర్షించేవాడని. భారతంలో శ్రీకృష్ణుడిచేత ఆకర్షించబడని పాత్ర లేదు. 3. ప్రద్యమ్మ తత్త్వం: సంకర్ణతత్త్వం నుండి పుట్టేది ప్రద్యమ్మ తత్త్వం. ఇది సంస్కృతమారతత్త్వం. విశ్వమనస్వయుపం. సర్వభూతాతిరిక్తమైన మనస్తత్త్వమీది. పంచభూతాలు ప్రథయికాలంలో ఈ ‘మహామనస్స’ లో లీనమాతాయి. శ్రీకృష్ణుడి కుమారుడు ప్రద్యమ్ముడు - అని చెప్పబడిన పురాణకథలకు మూలం ఈ ప్రాపత్తినిర్మాణమే 4. అనిరుద్ధతత్త్వం -ఆ ప్రద్యమ్మ తత్త్వంనుండి పుట్టేది అనిరుద్ధతత్త్వం. కర్తృకారణ స్వయుపుడై స్థావరజంగమాత్మక విశ్వయుపుడు - సమష్టి అహంకార స్వయుపుడు అనిరుద్ధుడు. పురాణాల ప్రకారం ప్రద్యమ్ముడి కొడుకే అనిరుద్ధుడు. ఈ నాలుగు తత్త్వాలను కలిగిన పరమేశ్వరుడుగా నారాయణుడు ఈ పద్యంలో వివరించబడుతున్నాడు. ఆ నారాయణతత్త్వం కేవలం ఆనంద రూపమైన జ్ఞానం. అందుకే అనిరుద్ధ, ప్రద్యమ్మ, సంకర్ణ రూపుడైన వాసుదేవుడు ఆ రూపాలన్నీ క్రమంగా ఉపసంహరించుకొని ఆ మూలస్తితికి చేరుకొన్నానని తానే స్వయంగా చెప్పుకొనటం ఈ ప్రకటన విశేషం. ఇట్టా చెప్పుకొన్న పాత్ర శ్రీకృష్ణ డోక్కడే. అందుకే భారతంలో పరమాత్ముడు శ్రీకృష్ణుడనీ, అతడి అవతారం లీలామానుపరాపమనీ, అందువలననే అతడు మానవుడివలె చనిపోగలడనీ, పరమేశ్వరుడివలె తన తత్త్వాన్ని లోకానికి చెప్పగలడనీ, తెలుపబడింది. మాసలపర్యం వాసుదేవతత్త్వ మనబడే నారాయణప్రాపత్తిపుట్టుయి తత్త్వమనీ, అదే భారతంలో తెలియదగిన భగవత్తత్త్వమనీ బోధపరుస్తుంది.

4. మాసలపర్యం మహాప్రస్తావికపర్యానికి తెలిపలుక:

శ్రీకృష్ణ నిర్మాణం అర్ఘునుడికి అనంతకోకాన్ని కలిగించింది. తేజోమయమైన శ్రీకృష్ణుడి మృతదేహాన్ని చూచి విజయుడు దుఃఖంతో మొదట మూర్ఖిల్లాడు. ఆ తరువాత అతడి మృత శరీరాన్ని కొగిలించుకొని చాలాసేపు ఉండిపోయాడు. ఆప్టై తన చుట్టున్నవారి బలవంతాన తేరుకొన్నాడు. విధి విధానం ప్రకారం అంత్యల్మీయలు నిర్యహించాడు. కన్నకొడుకులు కూడా నోచుకొని ఆ అపూర్వమైన అదృష్టాన్ని అర్థునుడు పొందాడు. అయితే, ఆ తరువాత ద్వారకావాసులను తరలిస్తున్నప్పుడు మార్గమధ్యంలో బోయలు ప్రీలపై దాడిచేసి బంగారం దోచుకొన్నప్పుడు, అర్ఘునుడు బాణాలు వేసినా అపి వారిపట్ల ఎటువంటి ప్రభావాన్ని చూపలేకపోయాయి. అర్ఘునుడికి

ఆప్తాల మంత్రతంత్రాలు ఆ సమయంలో స్వరించవుండా పోయాయి. అర్బునుడి ప్రతాపం శిథుపడ్డట్లయింది. ఆ నిర్మిర్యఫైతికి అతడు తట్టుకొనలేకపోయాడు. శ్రీకృష్ణ నిర్మాణం తన ప్రతాప నిష్టమణంగా భావించి శోకించాడు. అతడికి శోకమోహాలు ముంచుకొనివచ్చి వేదవ్యాసమనీంద్రుడిపద్ధతు చేర్చాయి. అతడు యాదవ వీరుల మరణాన్ని, బలరామకృష్ణుల నిర్మాణాన్ని, ద్వారకావాసుల దైన్యాన్ని, చివరకు తన నిస్పహయస్థితినీ పేర్కొని వాపోయాడు. దానికి కారణం చెప్పుమన్నాడు. ఆ తరువాతి కర్తృవ్యం తెలుపుమన్నాడు. వ్యాసమహర్షి శోకమోహావిష్ణుడైన అర్బునుడికి అవతారపురుషుడి లీలా మానుష చర్యల వెనుక నున్న తాత్క్రిక భూమికను వివరించి, అది విషాదానికి అలంబనం కాకూడడని బోధించాడు. ఆ తాత్కర్యం జిది-

1. మునిశాపంవలన యాదవవాశనం జరిగింది. అందువలన దానికి దుఃఖించ పనిలేదు. యాదవులు కర్మఫలాన్ని అనుభవించారు. వారికి ప్రాప్తకాలం వచ్చింది. కాబట్టి శ్రీకృష్ణుడు వారి నాశనానికి అడ్డుపడకుండా ఉపేక్షించాడు. మూడు లోకాలను అన్యధాకరించగలిగిన సర్వశక్తిమంతుడు శ్రీకృష్ణుడు. యదునాశం అవశ్యభోక్తవ్యం కాబట్టి ఆ మహాత్ముడు అడ్డుకొనలేదు. ఈ తత్త్వం తెలిస్తే యాదవమరణశోకం నీకు ఉపశమిస్తుంది.

2. నీవు యుద్ధం చేసేటప్పుడు నీపట్ల ఉండే స్నేహంవలన శ్రీకృష్ణుడు రథసారథి అయి వర్తించినా, రుద్రరూపుడై హాలాన్ని ధరించి ముందుగా శత్రువులను సంహరిస్తూ నీ విజయానికి దోహదంచేస్తూ ఉండేవాడు. నీ యోగదృష్టికి ఆ దృశ్యం గోచరిస్తూ ఉండేది. అప్పుడు కాలం నీకు అనుకూలంగా ఉండేది. కాబట్టి శ్రీహరి నిన్ను రక్కించాడు. ఇప్పుడు కాలవైపరీత్యంవలన నీ వెంట నీ జంటగానిలిచి సాయంగా లేదు. కాలానుకూల్య కాలవైపరీత్యాలు దైవసంకల్పం మీద అధారపడి ఉంటాయి. అది తెలిస్తే ఇప్పచే నీ స్థితి సృష్టిమాతుంది. దీనికి విచారించటం అవివేకం.

3. ధరణిభారాన్ని తగ్గించటానికి విష్ణువు అవతరించి, దుష్టశిక్షణాన్ని, శిష్టరక్తణాన్ని అబ్బారపాటు కలిగేటట్లుగా నిలిపి తన అవతార కార్యక్రమం ముగియగానే తనువు చాలించి అజరామరం, నిష్పత్తికారం, నిరిక్షారం, నిరంజనం అయిన తన సత్కారాన్ని పొంది ఉపశాంతిపరు డయాడు. ఇది మంగళకరమైన పుష్టితి. మీ వంటి జ్ఞానులు దీనికి శోకించరాదు.

4. నీవు భీమాదులసహయంతో అవనీభారాన్ని తగ్గించటంలో శ్రీహరికి తేడ్చుకి కృతార్థుడ వయ్యావు. దైవాజ్ఞను అనుసరించి అప్రతసముదాయం నిన్ను వదలి వెళ్లింది. నీవు పూర్వాం చేసిన యుద్ధాలలో ప్రదర్శించిన పర్వతమ విశేషాలకు దేవతలు కూడా హర్షించారు. హరి సహకరించినప్పుడు నరుడు రాణిస్తాడు. ఈ రహస్యం తెలిసి విచారించటం వివేకం కాదు.

5. బలం, బుద్ధి, చేప-కాలం అనుకూలంగా ఉన్నప్పుడు ప్రకాశిస్తాయి. కాలం ఏకటీంచినప్పుడు నశిస్తాయి. పండితులు కాలం కలిసివచ్చినప్పుడు మూలమైన మీ తనువులను విడిపెట్టింది. అట్లా మీరు చేస్తే ఆర్యులు కీర్తిస్తారు.

మానులపర్య కథార్థాలను వ్యాసమహర్షి వ్యాఖ్యానించి అర్బునుడి శోకమోహాలను తోలగించి వివేకాన్ని ప్రసాదించాడు. దీనివలన పాండవులకు ఒక భవ్యసందేశం అందింది. వారికి కాలం అనుకూలంగా లేదు. లేదని శ్రీకృష్ణ నిర్మాణం ధ్వనింపజేసింది. పాండవులకు సారథిగా, సచివుడుగా, వియ్యంగా, సభుడుగా, బాంధవుడుగా, విభుడుగా, గురువుగా, దైవంగా వెన్నుంటి నిలిచి రక్కించిన దివ్యశక్తిమంతుడు శ్రీకృష్ణుడే కాలస్వయంబు. అతడు నిష్టుమించి పాండవులకు తనువుల వికార స్వేచ్ఛావాన్ని తోలగించుకొనే సందేశ మిచ్చినట్లు సాక్షాత్ కృష్ణదైవాయనుడే సూచించాడు. బోధించాడు. ఆ బోధనయే పాండవ జీవితచరమాంచానికి తోలివలుకు, మానులపర్యం బలరామకృష్ణుల జీవితాలకు భరతవాక్యం. పాండవ మహాప్రస్తావానికి సాందీవాక్యం! అదే మానులపర్య సార్థకం.

మహాప్రస్తానికపర్వం

1. ప్రస్తానప్రయత్నం:

పాండవుల చరిత్రలోని చరమఘట్టాన్ని రెండు పర్వాలుగా విభజించటం విశేషం. వస్తు విభాగం దృష్ట్యా అది బోచిత్యం కూడా. మొదచెది మహాప్రస్తానిక పర్వం. రెండవది స్వర్గారోహణపర్వం. ఇందులో మహాప్రస్తానం చేసింది ఏడుగురు. వారిలో స్వర్గారోహణం చేసింది చివరకు ధర్మరాజు ఒక్కడే. వస్తు స్వభావరీత్యా ఈ రెండూ ప్రత్యేక స్వభావాలు కలిగి ఉండటంచేత పరిమాణంలో చిన్నదైనా విడివిడి పర్వాలుగా విభజించబడ్డాయి. మహాప్రస్తానం పాండవు లందరిది, స్వర్గారోహణం ధర్మరాజు ఒక్కడిదీ.

తే. ‘కాలమూలంబు సర్వంబు గాన దీని | కొండుతలఁపులు దక్కి మీ రుత్తమంపు
గతికిఁ జనుఁడు నిశ్చింత వికారతనులు | విడిచి యార్యజనంబులు వినుతి సేయ. (మాస.1.222)

అన్నది వ్యాసోపదేశం. దీని అన్నివిధాలా అర్థంచేసినోని, అక్షరాలా అమలు చేయటానికి నిశ్చయించాడు. ధర్మరాజు కాలవిపర్వయాన్ని గమనిస్తే కలికాల ప్రవేశాన్ని స్వర్గారోహణం పాండవులకు కాలం చెల్లిందన్నది సూక్ష్మబుధికి తోచే వాస్తవం. దానిని గుర్తించి ధర్మరాజు దానికి ప్రత్యామ్నాయంగా మరొక సంకల్పం చేయకుండా నిశ్చింతతో కూడిన మనస్సును సమాపొతంచేసి యోగనిష్ఠం చేశాడు. అనవ్యాధింతతో ఉత్తమగతిని పొందాలని దీక్ష వహించాడు. ఉత్తమగతి అంపే తమ కర్మలకు తగిన పరలోక గతి. అది స్వర్గం కావచ్చును. మోకం కావచ్చును. ధర్మజుడి చిత్తం కర్మయోగ పరిపక్వత చెంది ఉన్నది కాబట్టి మోకాన్నికాని, స్వర్గాన్ని కాని లక్షీంచక వికారాలకు నెలవైన దేహాన్ని యోగంతో పరిత్యజించ దలచాడు. అతడు కర్మయోగి కాబట్టి శరీరాన్ని జీవన్ముక్తుడివలె వదలటానికి ఉన్నఖుడు కాలేదు. దానికి కారణం అతడు జనకుడి వంటి రాజజ్ఞి కాడు. అతడు సమగ్ర కర్మయోగి, అతడి ఉత్తమ సంస్కారానికి మహాప్రస్తానం ఉత్తమగతికి ఉత్తమ సాధనంగా తోచింది. దానికి అనుగుణంగా అతడు తమ తనువులకు కాలపరిపాకం సిద్ధించిందనీ, కాలం సమీపించిందనీ దృఢ నిశ్చయంతో యోగబుద్ధిని అనుసంధించాలని నిర్ణయించాడు. దానికి ఉపబలకంగా కర్మపరిత్యాగాన్ని చేయటానికి సంకల్పించాడు. దానికి తమ్ముల నందరినీ ఒప్పించాడు. కాలపురుషుడి లీలలను అందరికి తెలియచేప్పాడు. తానెత్తుకొన్న బరువులను ఒక్కొక్కటి దింపుకొన్నాడు. యుయుత్తుడిని రాజ్యరక్షకుడిగా నియోగించాడు. అతడికి రాజ్యనిర్వహణ రహస్యాలు తెలిపాడు. పరీక్షీత్తును హస్తినాపుర ప్రభువుగా అభిషేకించాడు. రాజ్యపోలన విధులను అతడికి బోధించాడు. వజ్రాడిని ఇంద్రప్రస్త రాజ్యానికి ప్రభువుగా చేశాడు. సుభద్రను ఆ ఉఫయ రాజ్యాలకు సంరక్షకురాలిగా నియమించాడు. కృపాచార్యుడిని గురువుగా, ధామ్యుడిని పురోహితుడిగా నీర్దేశించాడు. పొరులకు హిత్వు చెప్పి పరీక్షీత్తును వారికి ప్రభువుగా ప్రతిష్ఠించాడు. పాండవుల తరువాత సున్ధర పరిపాలన హస్తినాపురిలో కలిగింది. అతడి ప్రభుత్వపు బాధ్యత తీరింది.

ఆ తరువాత పాండవులు మృతులైన కురు యాదవ వీరులకు విశేష శ్రాద్ధకర్మలు నిర్వహించి, విశేష దానధర్మాలు చేసి పితృదేవతల బుణం తీర్చుకొన్నారు. నిరంతరంగా తాము సాగిస్తున్న అగ్నికార్యాలకు సాక్షులుగా నిలిచిన అగ్నులను నీట కలిపి నిత్య కర్మలకు ఉద్యాసన పలికారు. ఆపైన నారచీరలు కట్టి, మందిరభోగాలను వదలి, మహాప్రస్తానానికి ఉపతమించారు. పాండవులవెంట ద్రోపదిమాత్రం బయలుదేరింది. సుభద్ర రాజ్యరక్షకురాలుగా నిలిచింది. ఉలూచీ, చిత్రాంగదలు వారి వారి పుట్టేళ్ళకు పోయారు. మహాప్రస్తానంలో పాల్గొన్నది మొత్తం ఏడుగురు. వరువగా వారు - ధర్మరాజు, భీముడు, అర్జునుడు, నకులుడు, సహదేవుడు, ద్రోపది, వారి వెంట విడువకుండా నడుస్తున్న ఒక కునకం. హస్తినాపురం దాచి వారు యోగప్రస్తానాన్ని చేపట్టారు. స్థిరయోగ సాధనలు సడలకుండా వారు గిరివన నదీనదాలను అవలీలగా దాచి భూప్రదక్షిణంగా తిరిగి హిమవత్పర్వతం దాటి. మేరుపర్వత ప్రాంతాలలో ప్రస్తానం సాగించారు. వారితోపాటు శనకంకూడా యోగప్రస్తానం సాగించి వారందరికి ఆశ్చర్యాన్ని కలిగించింది. అయితే, ధర్మజుడు ఆ కునకాన్ని ఎక్కడా ఏమీ ప్రశ్నించలేదు. భీమాదులూ దానిని పట్టించుకొనలేదు.

2. మహాప్రస్తావం:

ప్రస్తావం - అంటే ప్రయాణం. మహాప్రస్తావం అంటే శరీరం పతనమయ్యింత వరకూ యోగసిద్ధితో సాగించే నిరంతరగమనం. ఇది సమాధిగతులై శరీరంనుడి జీవుడిని బ్రహ్మరంధ్రంద్వారా ఎడలించి ముక్కి ప్రస్తావం చేసే మహాయోగు లనుసరించే యోగమార్గం కాదు. శరీరాన్ని ఉపాసనదీకలతో కృశింపచేసి యోగసిద్ధితో భూతలన్ని తాకుండా పైకెగని ఆకాశమార్గంలో చేసే యోగయానం. దేహమనోవృత్తుల సమతులన సాధనద్వారా కర్మయోగులు సాధించే అద్భుతయానం. మహాప్రస్తావం. యోగసాధన కలిగించే ఘలన్ని ఇష్టుంది. అష్టాంగయోగ ఘలసిద్ధివలననే ఆ ప్రస్తావం సాధ్యమాతుంది. మహాప్రస్తావంలో భూమిపై పడిన శరీరానికి యోగిశరీరానికివలె దహన సంస్కారాలు అవసరంలేదు. ఆ దేహంపట్ల శోకమోహలు పొందకుండా, వెనుదిరగకుండా, నిక్షేపాలు, వికారాలు లేకుండా సమాపీత యోగచిత్తంతో, సంగవిరహితంగా ప్రస్తావం సాగించటం మహాప్రస్తావ లక్ష్యం. మహాప్రస్తావంతో తనువు త్యజించిన వారికి దివ్యలోకాలు లభిస్తాయి. వారు యుద్ధంలో చనిపోయినవారికంటే, యోగంతో తనువులు త్యజించినవారికంటే తక్కువ కారు. పొండవు లందరూ అటువంటి పుణ్యాత్మకులు పొందే దివ్యపదాలు పొందాలనే మహాప్రస్తావాన్ని చేపట్టారు.

పొండవుల వెంట ప్రస్తావంలో పాల్గొంటున్న ఖనకం వారి యోగ ప్రస్తావానికి సాక్షిగా సాగుతున్న యమధర్మరాజు. అతడు తన పుత్రుడైన ధర్మరాజును దివ్యపరీక్ష చేసి దివ్యలోకాలకు పంపాలని అంతటి యాత్రకు నడుం కట్టాడు. పొండవులలో ధర్మజూడు నివృత్తికి, భీముడు ప్రవృత్తికి ప్రతినిధులుగా ప్రతిస్పుండించేటట్లు సంఘటనలు సాగాయి. మొట్టమొదట ద్రౌపది యోగబలం సడలింది. ఆమె నేలపై కూలి ప్రాణాలు పరిత్యజించింది. ఆమె స్థితిని చూచి భీముడు డోక్కుడే స్పుందించాడు. ఆమె ధర్మం తప్పని ఇల్లాలని దుఃఖించాడు. ఆమె పతనానికి కారణమేమిటని ధర్మరాజును ప్రశ్నించాడు. ధర్మరాజు దుఃఖించలేదు. చలించలేదు. యోగం సడలకుండానే నత్యం చెప్పాడు. ఆమె పొండవు లైదుగురిపట్లు సమమైన అనురాగం కలిగి యోగసిద్ధిని పొందవలసింది. కానీ, అర్థానుడివలన పక్షపాతం ప్రదర్శించింది. అందువలన ఆమె పుణ్యం ఘలించలేదు. కాబట్టి ఆ దురవధ ఏర్పడిం దని చెప్పాడు. యోగఘలసిద్ధికి పుణ్యాకర్మల ఘలసిద్ధి కూడా హేతువనే కర్మఫలమోగాన్ని ధర్మరాజు ప్రతిపాదించాడు. ఆమె కర్మదోషమే దేహపతనానికి కారణమయిందని చెప్పాడు. అయినా, మహాప్రస్తావంలో ఆమె తనువును త్యజించింది కాబట్టి దివ్యలోకభోగాలకు తిరుగు ఉండడని తాత్పర్యం. దానివలన ధర్మరాజు కలత చెందక యోగనిష్టతో ముందుకు సాగాడు. భీమాదులు అనుసరించారు.

క్రమంగా సహదేవాదులు యోగం సడలి తనువులను త్యజించారు. భీముడు విషణ్వై హేతువులను తెలిసికంటూనే ఉన్నాడు. సహదేవుడు నిరహంకారంతో ఎల్లపుండూ ధర్మరాజుకు సేవలుచేస్తూ కర్మవీరుడుగా కనబడేవాడు. కానీ, అతడు అంతరంగంలో తనకంటే ప్రాజ్ఞుడు లేదని గూఢాహంకారాన్ని ప్రదర్శించేవా దని ధర్మజూడు చెప్పాడు. లోకానికి అనహంకారిగా కనబడేవాడు లోలోన దురహంకారి, బైట ఒక వేపం లోన ఒకవేపం. అందువలన ఆ పాటు తప్పలేదు. నకులుడు కూడా పెద్దలపట్ల ఎప్పుడూ సౌజన్యమూర్తిగా లోకంలో ప్రసిద్ధి కెక్కాడు. కానీ, లోలోన తనవంటి అందగాడు లోకంలో ఎక్కుడా లేదని గర్భిస్తూ ఉండేవాడు. ఈ గూఢాహంకారం అతడి పుణ్యపరిపాకానికి తోడ్డుడ లేదని ధర్మజూడు తెలిపాడు. ద్రౌపది, నకుల సహదేవులు పడిపోయినందుకు అర్థానుడు లోలోన కుమిలిపోతూ నేలపై పడిపోయాడు. వపిత్ర చరిత్రుడు, నత్యసంధుడు అయిన అర్థానుడి చావుకు కారణ మేమిటని భీముడు అడిగాడు. అతడు కౌరవులనందరిని యుద్ధంలో ఒక్కాను సంహరిస్తా సన్నాడు. లోకంలోని కోదండ వీరుల నెల్లుపుడు నిందించాడు. అన్న మాటను నిలబెట్టుకొనక, పరదూషణ చేసే దోషంవలన అర్థానుడి పుణ్యం ఘలించక అతడి శరీరం పతనమైనదని చెప్పి ధర్మజూడు మోహనికి లోనుగాక ముందుకు సాగాడు. చివరకు భీముడు పడిపోతూ, తన పతనానికి కారణమేమిటని అన్నాను అడిగాడు. భీముడు ప్రచండభుజశక్తి కలవాడైనా భోజనప్రీతిని ఎక్కువగా ప్రదర్శిస్తూ ఎదుతేవారిని లక్కుచేయక గప్పలు మాటాడే ప్రగల్భస్యభావంతో కూడిన అహంకారం ప్రదర్శిస్తూ ఉండటంవలన తనువు పడిపోయిందని ధర్మరాజు చెప్పాడు. భీమాదులు ప్రవృత్తి వీరులుగా సోదర ప్రేమను, సతిపట్ల అనురాగాన్ని ప్రదర్శించారు. వారికి సహజంగా ఉన్న మమకార, అహంకారాలే వారి యోగసిద్ధికి అటుకాలై మహాప్రస్తావంలో పెద్దవారికంటే ముందుగా శరీరపతనం కావటానికి హేతువులయ్యాయి. భీమాదులలో దోషాలుగా ధర్మజూడు చెప్పినవి మోహంకారాలు ప్రగల్భాలు. వాటివలన వారికి శోకాదులు కలిగాయి. యోగం సడలింది. శరీరాలు పడిపోయాయి. మరి ధర్మరాజులో అవి లేవా?

3. అమరేంద్రుడి ఆహోనం:

ఆ పరీక్షలు నిర్వహించటానికి అమరేంద్రుడు స్వర్గంనుండి స్వద్యురథంతో దిగి వచ్చాడు. కల్పవృక్షాల కొమ్మలనుండి పూలవానలు కురిపించాడు. మునీంద్రులచేత ప్రోత్సహాలు చదివించాడు. దివ్యరథాన్ని ఎక్కుమని ధర్మరాజును కేరాడు. సశరీరస్వర్గం ధర్మరాజు మంచు సన్మధమై ఉన్నది. ధర్మజాడిలో ఏ మాత్రం మోహమున్నా ఎగిరి గంతువేసి రథమేక్కేవాడే కాని, అతడు శోకసంతప్తుడయ్యాడు.

శా. ‘తోడుంబుట్టుపు లందఱుం బడిన యా దుఃఖంబు చిత్తంబు సం
పీడుం బెట్టెడు; సాకుమార్యవతి దప్పిం గూలే బాంచాలి; వా
ర్దోడై! వచ్చిరి; వారు లేక యిట మీతో రాను; వారెల్ల నా
తోడుంగుడగఁ వచ్చునట్లుగఁ గృపాధుర్యాత్ము! కావింపవే?’
(మాస.1.50)

అని వేడుకొన్నాడు. ద్రౌపది, తమ్ములూ పడిపోయిన సన్నివేశాలను ఉద్దీగ్నహృదయుడై భీముడు నివేదించినపుడు అత్యంత శ్రేర్య నిగ్రహప్రతితో చెదరని యోగ సమాధితో ప్రస్తావం సాగించిన ధర్మరాజు జందుడి ఎదుట పట్టి సోదరుల వియోగ దుఃఖం మనస్సును విపరీతంగా పీడిస్తున్నదని వాపోయి, వారు లేని స్వర్గలోక భోగాలు తనకు అనుభోగాలు కావని చెప్పుతూ, వారినికూడా అనుమతిస్తే అమరలోకానికి రావటానికి సుముఖత వ్యక్తం చేశాడు.

ధర్మజాడి సమాధానం శ్రోతలో కొన్ని అనుమానాలు రేకిత్తించే అవకాశం ఉన్నది.

1. ధర్మరాజుకు పత్తియందూ, తమ్ములయందూ ఉన్నది సమత్వయుధియా? మోహబుధియా? అతడి మాటలలో కానవచేసి బంధుప్రీతియా? ధర్మ ప్రీతియా?

2. తనువులను త్యజించిన తమ్ములను, భార్యను గురించి శోకిస్తున్న ధర్మరాజు సశరీరులుగా వారికికూడా దివ్యభోగానుభవాలకు అవకాశమిమ్మని కోరుతున్నాడా? లేక వారందరూ తనువులను వీడగా తాను తనువుతో స్వర్గభోగాల నెట్లు భోగించేది? అని సంశయిస్తున్నాడా? స్వర్గానుభూతిలో అందరికీ సమత్వాన్ని కోరుతున్నాడా?

3. చివరకు మిగితే ప్రశ్న - స్వర్గం సశరీరంగా అనుభవించేదా? అయితే తా నెక్కడికి ఆ అవకాశం ఎందుకు కలగాలి? తమ్ములకూ భార్యకూ కలిగించవచ్చును కదా? తేడైవచ్చినవారిని మార్గమధ్యంలో వదలి ఒంటరిగా స్వర్గానికి పోవటం ధర్మమా? ఈ అనుమానతలను జందుడే తన దయాప్రవృత్తితో తీర్చగలడు. అందుకే ధర్మజాడు అతడిని ప్రార్థించటం.

ఇటువంటి ధర్మసందేహాలన్నీ తీరేటట్లు సముచిత సమాధాన మిచ్చాడు స్వర్గాదిపతి. 1. ధర్మరాజా! నీకు శోక మెందుకు? భార్య సహితులైనీ తమ్ములు తనువులు వదలి స్వర్గలోకానికి వెళ్లారు. నీవు వారిని అక్కడ చూడగలుగుతావు 2. నీవు ధర్మమయాత్ముడవు కాబట్టి శరీరాన్ని వదలవట్టు. వెంటనే ఈ తనువుతో స్వర్గానికి బయలుదేరుము' అన్నాడు. తనువులు వదలిన తమ్ములను, ద్రౌపదిని తనువుతో వెళ్లితేనే స్వర్గంలో చూడవచ్చున్న అప్పుడు శోకం శమిస్తుందనీ - సమాధానం చెప్పి ధర్మజాడిలోని శోకమోహాలను వారించి స్వర్గగమనానికి పునరాహోనం పలికాడు పురందరుడు.

4. ధర్మసంవాదం:

ఆ తరువాత ధర్మరాజు ఒక ధర్మసందేహాన్ని లేవనెత్తాడు. మొదటినుండి మహాప్రస్తావంలో అత్యంత దృఢభక్తితో అనుసరిస్తున్న ఆ భవ్యశునకాన్ని నిర్దయతో వదలిరావటం న్యాయం కాదనీ, అదికూడా తనతో రావటం ధర్మమని జందుడిని కేరాడు. జందుడు కుక్కకు దివ్యభావం కలగటం అనంభవమనీ, దానిని వదలి రావటం క్రూరత్వం కాదనీ, ఆలస్యం చేయక రథాన్ని ఎక్కుమనీ దేవేందుడు ధర్మరాజును త్యాగపెట్టాడు.

ధర్మరాజు ధర్మపోనివలన పాపం కలుగుతుందనీ, అది పుణ్యపోని కలిగిస్తుందనీ, దానివలన సద్గుతులు దూరమాతాయనీ, కాబట్టి పొపకార్యానికి తాను తలవడననీ వాదించాడు. సత్కరుమలు అశ్రితులను రక్కించాలనీ, భక్తవరిత్యాగంవలన కలిగే సంపద

పరిత్యాజ్యమనీ ధర్మసూక్ష్మాన్ని ప్రతిపాదించాడు. తనకానికి స్వర్గంలో స్థానం లేదని, దానిని వదలటంవలన పాపం రాదనీ దేవేంద్రుడు పలికి అతడి పాపభీతిని తొలగించాలని యత్నించాడు. ధర్మరాజు దానికి అడ్డు తగిలి, భక్తితో సేవించేవాడిని వదలితే బ్రహ్మపత్మాదోపం వంటి పాపం కలుగుతుందని పలికి కుక్కను వదలనని ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. దానికి తచికి సంబంధించిన ఆభ్యంతరాన్ని సురేంద్రుడు ప్రస్తావించాడు. నిష్ఠాపరులు కుక్కను తాక్తికే వారి పుణ్యమంతా నశిస్తుందని అన్నారు. ‘ఇంత పనికిరాని పని నీవు ఎందుకు చేయాలి? దీనిని నీవు వదిలితే చాలు నీకు స్వర్గసౌభయం లభిస్తుంది’ అని మోహపెట్టాడు. ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

చ. ‘జనులు నుతింపగా సుకృతసంపదఁ జేసి యమర్య భావముం గనియును జెంద కిట్లునికి కార్యమే? ద్రోపది, భీమసేను, న ర్షును! గవలం ద్యజించుటకు సుప్రత! చాలితి; చాల వయ్య దీ శునకము విడ్యు; నిత్తెఱుగు సూరినుతుండగు నీకు నర్షమే?’ (మహా.1.56)

ఈ సూటి ప్రశ్నకు ధర్మజుడు రోపంతే, అహంకారంతో సమాధానం చెప్పవచ్చును. కానీ, అతడు నిగ్రహించుకొని, నిబ్బరంగా, నిరహంకారంగా మాటడాడు. ‘ధర్మప్రభువులకు ధర్మం నేను చెప్పగలనా? పెద్దలతో వాడం చేయవచ్చునా? అయినా, వినయంతో విన్నవించుకొంటా’నని దోషంతేని పథ్థతిలో దోసిలి ఒగ్గి పలికాడు. భీమారులూ ద్రోపదీ చనిపోయారు కాబట్టి ఏడ్చినా తరిగి రారని మోహం చంపుకొన్నాను. కానీ, చావని ఈ కుక్కను విడువనంబే మీరు తప్పగా భావించటం న్యాయమా?’ అని ప్రశ్నించాడు.

చ. ‘అనఘుచరిత! విన్ను; శరణాగతుఁ జేకొన కున్ని శుద్ధమి త్రునియెడు జేయు ద్రోహము, వధూటి వధించుట, విప్రునర్థముం గొనుట యనంగుగల్లు నివిగూడ సమంబగు; నాకుఁ జూడ భ క్కు ననపరాధునిన్ విడుచు దోషముతో నిది యోర్వ వచ్చునే?

ఉ. కావున నాకలోకపు సుఖం బటు లుండుగనిమ్ము దేవ! నీ భావము నిల్చు నా దెసుఁ గృహాభరితంబుగ సారమేయ సం భావనసేత దోసముగు బట్టమి నాకు వరంబు, నీవు పొ; మ్ము వనభూమి నుండెద సమిద్ధతపంబుల నిన్న కొల్చుచున్.’ (మహా.1.58.59)

ఈ వాక్యాలు ధర్మరాజుయొక్క పరిపూర్వ్య ధర్మస్వరూపాన్ని ప్రత్యక్షీకరింప చేశాయి. వినయంతో విజ్ఞతను ప్రకటించిన ధర్మరాజు ప్రగల్భోక్తులు వలుకని వాడయ్యాడు. “యోగినః సమదర్శినః” అన్న గీతావాక్యానికి అనుపుగా కుక్కయందూ, కుక్కమాంనం తినేవడియందూ సమంగా వ్యవహరించే సమత్యాన్ని ప్రకటించి యోగినిష్టను పోషించుకొన్నాడు. కుక్కను శరణాగతుడిగానూ, భక్తుడిగానూ పోల్చి చెప్పి రాజధర్మాన్ని ఔషధధర్మాన్ని స్పృశించి ఇటు మానవులకూ అటు దేవతలకూ గల ధర్మసామ్యాన్ని ధ్వనింపజేశాడు. అపరాధం చేయని భక్తుడిని వదలటం శరణాగతుడిని వంచించటంవలన కలిగే పాపం మిత్రద్రోహం, వనితావధ, బ్రాహ్మణ ద్రవ్యచేర్యంవంటి దోషాలవలన కలిగే పాపంకంటె దుర్భరమని పాపచింతను వ్యక్తంచేసి స్వర్గ ప్రాప్తికి ఆ పాపం అడ్డుకట్టవంటి దని ధర్మానిష్టను ప్రదర్శించాడు. కుక్క కోరకు స్వర్గభోగాలను ప్రక్కకు పెట్టటం ధర్మరాజుయొక్క మోహాపాత్మాన్ని, సారమేయాన్ని సమర్థించటమే పాపమని దేవేంద్రుడు భావిస్తే దానిని క్రమించే వరమిమ్ముని కోరే వినయాన్ని విజ్ఞతనూ ప్రకటించే వివేకాన్ని ప్రదర్శించాడు. ఒకవేళ ఆ విధంగా కోరటంవలన దేవేంద్రుడికి కోపంవస్తే అతడి అనుగ్రహం కలిగేంతవరకు వనంలో ఉండి తపస్సు చేస్తానని తిరుగులేని నియమశీలాన్ని ప్రదర్శించి దేవేంద్రుడిని ధర్మశీలంతో బంధించాడు. ధర్మవినయ దయాదిగుణ ప్రకాశమైన వాక్యరచనా విధానం విషయ నిరూపణ సమర్థం కావటమే కాకుండా విషయాతీతుడైన ఔవాన్నికూడా అర్థ పరిచింది. సారమేయరూపుడైన ధర్ముడు నిలువున పులకించి నిజరూపం ధరించి ధర్మజుడి ధర్మానిష్టతిని వేసోళ్ల కీర్తించాడు. పూర్వాన ఔవ్యతవనంలో నీటిముడుగులో

నీరుత్రాగి విగతజీవులైన తమ్ములలో ఒక్కరిని కోరుకొమ్ము బ్రతికిస్తాన్నప్పుడు, ధర్మరాజు తన పినతల్లి పెద్దకొడుకైన నకులుడిని కోరుకొని ప్రదర్శించిన ధర్మనీతిని ప్రశంసించాడు. ఆశ్రితరక్షణధర్మంతో ఉనకంకోరకు ఇంద్రుడి రథాన్నే ఎక్కునన్న ధర్మజాడి త్యాగశీలాన్ని కీర్తించాడు. ధర్మరాజువంటి ధర్మవీరులు స్వర్గంలో కూడా ఉండరని మెచ్చుకొన్నాడు.

ఉ. “ఇంతటి పెంపు గల్లుట మేహంద్రుఁడు నీ దెస గాంచె; నీవు ని శ్చింతత మేనితోఁ జనుము సిద్ధపథంబునుఁ బుణ్యలోకముల్ఁ ;
వింతలు గాకయుండు బృథివీవర! నీకు నుదారసౌఖ్య ము
త్యంతము నవ్యయంబు నగు నందలి మాన్యలు సంస్తుతింపఁగన్. (మహా.1.66)

అని ప్రోత్సహించాడు. ఇంద్రాది దేవతలందరూ కలసి ధర్మరాజు నెత్తికని దివ్యరథంలో ఉంచి, దాని ప్రకృత తమ
రథాలు నడపుకొంటూ, సిద్ధగణాలు స్తుతిస్తూ ఉండగా స్వర్గలోకానికి పరమాప్రాదంగా తీసికినివెళ్ళారు.

ఆ దివ్యసన్నివేశాన్ని చూచి నారదమహర్షి ఎల్లవారును వినేటట్లు సంపూర్ణస్వర్గంతో ఇట్లు ధర్మజాడి ప్రశంసను ప్రకటించాడు.

ఉ. “దానములం దపంబులను దద్దుయుఁ బేర్కులయట్టి వారలన్
మానవనాధులన్ వినమె? మానె దదీయ యశంబులెల్లు నీ
మానిత కీర్తిదీపులు సమస్త జగంబులయందుఁ బర్యట
నేనులతోడ వా రిటుల నేర్చిరె రా నమరత్యసిద్ధికిన్.” (మహా.1.69)

పూర్వ ప్రభువులు చాలామంది స్వర్గాన్ని పొందారే కాని, బొందితో స్వర్గాన్ని అధిరోహించినవారు లేరనీ, ధర్మరాజుకే ఆ
పుణ్యం దక్కిందనీ దేవర్షి ప్రకటించాడు. మహాప్రస్తావికపర్వంలో అద్భుతం ధర్మజాడు మేనితో స్వర్గారోహణం చేయటం.

అది కలిగించిన మరొక అద్భుత మేమిటంబే తనకంట ముందు తనువులు చాలించి స్వర్గంలో నివసిస్తున్న తమ్ములను,
భార్యను, తన పక్షంవారైన శూరులనూ చూడాలనే కోర్కె కలగటం, వనవాసం చేస్తున్న ధృతరాప్తుడు వ్యాసమహర్షినీ కోరినవరం కూడా
ఇటువంచిదే. ఆప్యాడు గంగసుండి దివ్యదేహాలతో వెలువడిన వీరవర్గాన్ని దర్శించాడు ధర్మరాజుకూడా. ఆ తరువాత ధృతరాప్తుడు.
గాంధారి, కుంతి, తమ్ములు, ద్రౌపది మొదలైనవారు దివంగతులయ్యారు. వారినందరినీ స్వర్గంలో చూడవచ్చునని ఇంద్రుడు సూచించాడు.
అమరరాధుడు అడగుకుండా ఇచ్చిన అపూర్వమైన వర మది. దానిని ప్రసాదింపజేయండని దివ్య మహార్షులను ముందుగా కోరాడు.
ధర్మరాజు కాని, నారదాదులు ఆ కోర్కెను వారించారు. అపారపుణ్య ఫలంగా దివ్యదేహాలుండే స్వర్గంలో ప్రవేశించి మానవ దేహ
వికారమనస్తతో బంధుమితులపై దేహబంధుమకారాలను పెంచుకొని దర్శించాలని కోరటం దేవతలు మెచ్చే కార్యంకాదని
సచ్చచెపుటానికి యత్నించాడు. కాని, ధర్మజాడు వారి అభ్యంతరాన్ని పట్టించుకొనలేదు. సరాసరి దేవేంద్రుడినే తెగవేసి అడిగాడు.

ఉ. ‘మీ రిటు లేమి సెప్పిన నమేయభుజాబలభగ్రు దైత్య! యే
గారవ మొప్పుఁ దమ్ములను గాంతను బుత్తుల మిత్రకోటీఁ గ
న్నారుగుఁ జూడకుండుటకు నక్కట యోర్చునె? యెల్లభోగముల్
వారలు జూచి క్రమ్మాఱుగ వచ్చి సుఖస్థితిమై భుజించెదన్.’ (మహా.1.75)

అమరలోకానికి భూతికాయంతో వచ్చిన భూపతి కోరే కోరిక అమరపతికే అద్భుతంగా తోచవచ్చును. మరి తనువుతో ధర్మరాజును
దివ్యలోకానికి దేవతలు ఎందుకు తెచ్చినట్లు? అది మేరుపర్వతమంత ప్రశ్న. దీనికి అద్భుతమైన సమాధానం చెవుటమే
మహాభారతేతిపోనకథా నిర్వహణంలోని నిజమైన అద్భుతం. అందుకే స్వర్గారోహణపర్వం స్వతంత్ర పర్వంగా సముద్రవించింది.

స్వర్గారోహణపర్యం

1. మూడు రంగాలు:

ధర్మరాజుకు ఏర్పడిన ధర్మపరీక్షలు రెండు విధాలు: అవి మానవ పరీక్షలు, దైవపరీక్షలు, మానవకృతపరీక్షలలో కృష్ణ భీమర్ఖుమల శక్తి యుక్తులను ఉపయోగించుకొని విజయాలను సాధించాడు. దైవకృతమైన ధర్మపరీక్షలలో స్నేయమైన యోగశక్తిని, ధర్మపర్వత్తుని ఉపయోగించి సర్వ స్వయంత్రుష్ట వ్యవహారించి మానవులను, మహర్షులను, దేవతలను మెప్పించి తన ఉత్తమ ధర్మారీ నాయకత్వాన్ని నిలుపుకొన్నాడు. దైవపరీక్షలలో మకుటాయమానమైనది స్వర్గారోహణపర్యంలో నిర్వహించబడే చరమపరీక్ష. ఇది విలక్షణమైనది. దీనిలో ప్రదర్శించబడే ధర్మాశ్రమికి ‘దేవత్వమే’ ఫలం!

జతిహోసంలో నాయకుడు పొందే కర్మఫలానుభవాన్ని కూడా చిత్రించటం ఒక మహాసంప్రదాయం. మహాభారతంలో ఆ భాగం సర్వాంగ సుందరంగా తీర్మిదిద్దబడింది. ఆ నిర్వహణ శిల్పం స్వర్గారోహణ పర్యంలో నాటకియంగా, అద్భుతంగా చిత్రించబడింది. ఇందులో ప్రధానంగా మూడు రంగాలు ఉన్నాయి. మూడు అద్భుతాలు ఉన్నాయి. ముఖేంటగా సాగే ఈ కథా సంఖారం దేవలోకంలో చిత్రించబడిన ధర్మజ ధర్మారీ దివ్యవిలాసం.

దీనిని ఈ విధంగా విశ్లేషించవచ్చును.

1. ధర్మరాజు పొంచబోతిక శరీరంతో స్వర్గలోకంలో ప్రచేశించినా, ఆ శరీరంతో ఎటువంటి భోగాలు అనుభవించగలడు? శరీర వికారాలకు స్వర్గనరక భోగాలు అందుతాయా? అయితే ఆ రెండు లోకాల భోగాలనూ ధర్మరాజు శరీరానికి అందించి అనుభవింపజేసే మార్గం ఏమిటి? ఆ వ్యాహాన్ని చిత్రించి నిర్వహించిన దర్శకులు స్వర్గనరకాధిష్టలు మహేంద్రుడు, యముడు, ప్రకృసుండి సమీక్షిస్తూ సమయోచిత సూచనలను, ప్రశంసలను అందించిన మార్గదర్శులు మహర్షులు. వీరందరు కలిసి ఆడిన స్వర్గనరక మాయాదర్శన రంగం ప్రథమరంగం.

2. స్వర్గనరకాలలో సంచరించేటప్పుడు శరీరానికి సంబంధించిన రాగదేశాలకు మనస్సులోనైనా, ధర్మవర్తనంలో ధర్మరాజు స్థిరంగా నిలువగలుగుతాడా లేదా అన్న పరీక్ష చేయటం రెండవరంగం. దుర్యోధనుడు స్వర్గభోగాలు అనుభవిస్తున్న దృశ్యం ధర్మరాజుకు అసూయ కలిగించింది. దానివలన స్వర్గభోగాల మీద అసహనభావం ఏర్పడింది. కర్మభీమాదులు నరకలోకయాతనలు అనుభవిస్తున్నారని తెలిసిన ధర్మజాడు- దుస్సహమైన నరకంలో వారితో కలిసి ఉండటమే తనకు ఆనందమని ప్రకటించటం అతడి. ధర్మ ప్రవృత్తికి ప్రతీకగా నిలిచింది. స్వజనం కొరకు స్వర్గాన్ని కాదన్న ధర్మజాడి ప్రవృత్తి యమధర్మరాజును ఆనందంలో ముంచేత్తింది. అది దేవేంద్రుడూ తమా కలిసి పెట్టిన దివ్యపరీక్షగా ప్రకటించి ధర్మజాడి ఉత్తమ ధార్మిక ప్రవృత్తిని ఉదాత్తంగా కీర్తించాడు. ఉత్తమ ధర్మారీది శరీరధారణం స్వర్గనరకభోగ పరీక్షలో నిగ్గి తేలటం ఈ ద్వీతీయరంగ ప్రయోజనం.

3. స్వర్గంలో శరీరంతో అనుభవించే అనుభవం లేదనే రహస్యం తెలిసిన తరువాత కూడా ధర్మరాజు తమవుతో తనవారిని స్వర్గంలో చూడాలని అనుకొనటం ఎంతటి భ్రాంతిమూలమౌ తెలుపటం జరిగింది. స్వర్గవాసులు దివ్య దేహాలతో ఉంటారు. వారిని దివ్యదేహాలే చూడగలరు. అందువలన ధర్మరాజు ఆకాశగంగలో మునిగి పొంచబోతికకాయాన్ని వదలి, దివ్యదేహాన్ని ధరించి కర్మాదులను దర్శించవచ్చునని యమదేవేంద్రులు చెప్పి, ఒప్పించి దివ్యగంగలో మునిగేటట్లు చేశారు. ధర్మరాజు తమవును గంగలో త్వజించి దివ్యదేహాలో వెలువడి తనవారిని దివ్యదేహాలుగా దర్శించాడు. విశేష మేమంపే - ఆ దివ్యదేహాలకు, భోతికాయ స్పృహలు లేవు. ధర్మరాజుకూ తమ స్పృహ లేకపోవటంచేత అహంకార మమకార బంధాలు ఆతడికి స్ఫూర్తించలేదు. పొగలేని అగ్నివలె ధర్మరాజు వెలుగందుతూ దేహానుబంధాలు లేని దివ్యత్వాన్ని అనుభవించాడు. ఈ అనుభవం కలగటానికి దేవేంద్రుడు, యముడు, నారదాది మునీంద్రులు సహకరించారు. ధర్మరాజు చివరకు తేజోరూపంతో ధర్మజిలో లీనమైపోయాడు. ఇది అద్భుతాంతమైన చివరిరంగం. దీనితో స్వర్గారోహణపర్యమే కాదు మహాభారతీహారణం కూడా పరిపూర్ణమౌతుంది.

2. ఆరోహణమే కాని అవరోహణం లేదు:

‘స్వర్గారోహణం’ అనే సమాసం సార్థకమైనది. స్వర్గమౌక్కల రెండింటిలో ఆరోహణం ఉన్నా, ‘క్షీణే పుణ్యే మర్యాలోకం విశ్వి’ అనే గీతా వాక్యం ప్రకారం స్వర్గం నుండి మాత్రమే పుణ్యభోగానంతరం జీవులు మర్యాలోకానికి ‘అవరోహణం’ చేసే అవకాశం ఉన్నది. దానిని స్వరింపజేసేది మొదటి అర్థం. అంటే పాండవాదులు తాము చేసిన పుణ్యకర్మల ఫలితంగా స్వర్గాన్ని పొందుతారు. పుణ్యఫలాలను అక్కడ అనుభవించి మరల భూలోకంలో జన్మలెత్తుతారు. ఈ సంసారచక్రాన్ని స్వరింపజేసే అర్థం ఆ శీర్షికలో ధ్యానింపజేయబడుతుంది. స్వర్గారోహణపర్వం ఇంతకంట విశిష్టమైన అర్థాన్ని కూడా అందిస్తుంది. అప్పుడే దాని అర్థం సార్థకమాతుంది.

మహాభారత కథనంతా విని జనమేజయుడు వైశంపాయనుడిని ఒక ప్రశ్న అడుగుతాడు. కురుక్షేత్ర యుద్ధంలో పాల్గొన్న వీరులందరూ స్వర్గానుభవాలను పొంది తిరిగి మర్యాలోకంలో పుట్టురా? అని, దానికి వైశంపాయనుడు ఒక దేవరహస్యం చెప్పాడు. అది వేదవ్యాసుడే చెప్పాడని వెల్లడించాడు. భారతయుద్ధం శ్రీకృష్ణవతార లీలా విశేషంలో భాగంగా జరిగిందే కాబట్టి ఆ తరంలో పుట్టిన వారందరూ కారణ జన్ములనీ, వారందరూ దేవాంశలలోనే, రాక్షసాంశలలోనే, గంధర్వాది దేవయోనుల అంశలలోనే పుట్టునవారనీ, వారందరూ శరీరాలను వదలి కర్మఫలానుభోగాలను స్వర్గసరకాలలో అనుభవించి, చివరకు వారి వారి మూల ప్రకృతులలో భాగాలుగా కలిపియారే కాని పునర్జన్మలు ఎత్తలేదని తెలిపారు. అందువలన మహాభారత పాత్రులన్నీ పునర్జన్మలెత్తుని వారే అయితే వారందరూ పొందింది మోక్షం మాత్రం కాదు. దానాలూ, ధర్మాలూ, యజ్ఞాలూ, తీర్థయాత్రలూ, ప్రతాలూ, తపస్సులూ, యుద్ధాలూ మొదలైన పుణ్యకర్మలవలన ఆయా యజమానులు వివిధ పుణ్యలోకాలు పొందుతారు. వాటి సన్నించినీ స్వర్గాలోకంలోని భాగాలుగానే పరిగణించటం పరిపాటి. అందువలననే.

- తే. ‘రాజసూయశ్వమేధాధ్యరముల సంచి | తంబు లయిన యుద్ధాత్రులోకంబు లనుభి వింపు మాధిక్య మహాసీయ విభవ మెనుగ | నక్షయోదార సౌఖ్యంబు లాపహిల్ల.’ (మహా.1.44)

అని మహాంద్రుడు ధర్మరాజుకు అయి లోకానుభవాలను స్వర్గానుబంధంగా నియోగించాడు. ధర్మరాజు చివరకు యుద్ధర్మరాజులో లీనం కావటం కూడా స్వర్గారోహణంలోనికి వస్తుంది. అంటే మహాభారత పాత్రులకు స్వర్గపరంగా ఆరోహణమే కాని, అవరోహణం లేదని ఈ పర్వం ప్రకటించే పరమతాత్మర్యం.

3. పద్యత్రయం: పర్వహృదయం:

ఆదర్శ ధర్మాధీనై ధర్మరాజు ఉత్తుమ కర్మాధీనై కుర్మాధీనై నియోగించాడు. కర్మాధీనికి సంబంధించిన సర్వధర్మభోగాల అనుభవం అతడి జీవితంలో చూచాడు. చాలాపరకు అనుభవించాడు. లోకాంతర పర్వతంలోకూడా తదనుభూతిని దేవేంద్ర యుద్ధర్మరాజుల అనుగ్రహంవలన తెలుసుకొన్నాడు. మహాంద్రుడి ఉపదేశం కర్మఫలాధికారించుతు వంచేది.

- క. ‘విను మొక్కటి సెప్పెద రా | జనువానికి నెల్లు దప్ప దవసీశ్వర! యె టును నారకస్థలంబుం | గనుగొన వలయు; టిది వేదకథితము సుమ్మి!’
- సీ ‘పుణ్యంబులును బాపములు రెండు జోకలై | యుండుఁ; బుణ్యంబుల నౌదపు నాక సుఖము పాపంబులఁ జొప్పుడు నరక దుః | ఖము; విను మున్న నాకంబు సుఖము ననుభవించిన యట్టి యత్తఁడు పదంపడి | యధిక నారకపీడ ననుభవించు; మున్న నారకదుఃఖమునఁ బడ్డవాఁ డనం | తరమ నాకమునఁ దాఁ బోరయు సౌఖ్యి;
- తే. మల్పపుణ్యండు తొలి తొలి యుద్ధమార్తా సు | ఖంబు గయుకొని మఱియు దుఃఖముల నొందు; భూరిపుణ్యండు మునుమును ఘోరనిరయ | యాతనల నొంది వెండి సౌఖ్యంబు లొందు.’
- క. ఇట నేను నిన్ను బుత్తెం | చుట యుత్తరకాల దివ్యసుఖ సంగమ సం ఘటనకుఁ గాదే? నీ కట | కటఁబడుటకు దీనిఁ దెలుపగా రాపలసెన్.’ (మహా.1.38-40)

స్వర్గారోహణపర్వ సారం ఈ పద్యత్రయం.

కవిత్రయం రచించిన ఆంధ్రమహాభారతం తెలుగులో వెలనిన పంచమవేదం.

తే. అమల ధర్మర్థ కామమోక్షముల గుణిచి | యొలయు తెరు వెద్దియును నిందుగలుగు; నదియ యొండెడలఁ గల్లు; దీన లేకుండు చొప్పు | దక్కుకంటను లేదు వేదజ్ఞులార!’ (మహా.1.82)

మహాబ్రాహ్మణం: శాంతరసం: ధర్మవీరం:

ಕಾಂತಾನಿಕಿ ರಸ್ತೆಗೆ ನಂಗಿರಿಂದ ಲಾಕ್ಕಣಿಕುಲಲ್ಲೊ ಪ್ರಥಾನಂಗ ವಿವಿಧ ವಾದ್ಯ ರೆಂಡು. ಒಕಟೆ ಶಾಂತರಸನ ನವಮರಸನು ನಿ ವಿವೇಚಿಂಚೆದಿ ('ನೀರ್ಯೇದಸ್ಥಾಯಿ ಭಾವಾತ್ಮಕಃ ಶಾಂತೋಽಪಿ ನವಮ್ಯಾ ರಸಃ'-ಕಾವ್ಯಪ್ರಕಾಶಮ್) ಮರೊಕಟೆ ಶಾಂತಂ ಪ್ರಕೃತಿರಸನು ನಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಂಚೆದಿ.

‘భావ వికారా రత్నాద్యు శ్మృంతస్తు ప్రకృతిర్మతః

వికారః ప్రకృతేర్పాతః పునస్సత్తైవ లీయతే॥

స్వం స్వం నిమిత్త మాసాద్య శాంతాద్భావః ప్రవర్తతే।

పునర్విమత్తాపాయే తు శాంత ఏవ ప్రలీయతే।' (నాట్యశాస్త్రమ్ 1.107-108 అభినవబారతీసహితమ్)

రస్సితిని అంగీకరించటంలో ఈ రెండూ సంవదించినా వాదంలో వీచిమధ్య కొంత అంతరం కనబడుతుంది. శృంగారాది రసాలవంబిదే శాంతమని చెప్పే వప్పుతి మొదటిది. శృంగారాలును వికృతిరసాలుగా వివేచించి వాటి ఉదయునికి, ఉపశాంతికి వెనుక మూలకండమైన నిర్వ్యక్తిరచిత్త వృత్తిని ప్రకృతిరసంగా భావించేది రెండవది. సహజమైన ఈ భేదాన్ని ఈ రసనమన్యయ మార్గాలలో ప్రార్థించాలి.

ఈ పర్యాలో చనలో రనం సహృదయినిష్టలం అను సత్యం నిర్విధాంశం. ‘యేషాం కావ్యానుశీలనవశాత్ విశదిభూతే మనోముకురే వర్ణనీయ తన్నయి భవన యోగ్యతా తే హృదయ సంవాద భాజః సహృదయః’ అనే ధ్యానాయోక సహృదయ లక్షణం ప్రమాణం. కావ్యంలో నాయకాదుల నాశయించి ప్రతీతీయమాన మయ్యే స్థాయిభావాలను తన్నయి భవన యోగ్యతతో హృదయసంవాద భాక్తులై అనుభవించేవారు సహృదయులు. వారి అనుభవం నాటకాదులతో అయిన సమరూప చిత్రవృత్తి రూపమైన భావసంవాదం. అందువలననే శారదాతనయాదులు “యస్తుష్టౌ తుష్టి మాష్టోత్తి? శోక ముపైతి చ, క్రోధే క్రోధో భయే భీరు, స్ని శ్రేష్ఠః ప్రేక్షక స్నృగ్తు” (భావప్రకాశము) అని పేర్కొనటం, నాయకాశ్రీతమైనది రత్ని అయితే సహృదయానుభవనిష్ట మయ్యేది శృంగారరనం. నాయకాశ్రీతమైన సౌయినే వ్యసపోర సౌలభ్యం కెరకు రన మంటారు కాని రనం సామాజికనిష్టమైనదే.

శాంతం ప్రకృతి రసమన్న వాదాన్ని స్థాపించినవాడు అభినవగుప్తుడు. నవమరసంగా ఆ రసాన్ని స్థాపించటంలో కానవచే కొన్ని అనుపవత్తులను తెలిగించటానికి, శాంతరసస్థాయి భావ కోలహలాన్ని శాంతింపజేయటానికి ఒక మహామంత్రంగా ఆయన ఆ క్రితబూటను నిర్మించాడు. అది ఒక రసనమీకరణవాదంగా రూపొదింది.

ఆభివసుపుడు శాంతరసానికి తత్త్వజ్ఞానం స్థాయి భావమని ప్రతిపాదించి స్థాపించిన తీరు. వరమరమణీయం, వరమ ప్రమాణం ఆయన ‘శాంతరస ప్రకరణ’ ప్రవచనాన్ని మనం రెండంశాలుగా విభజించుకొని పరిశీలించవచ్చును. 1. స్థాయిభావ స్వరూప నేభావ విచారం. 2. శాంతరసాస్వదన విద్యాన విచారం.

1. తత్త్వజ్ఞాన (స్థాయిభావ) స్వరూపస్వభావాలు:

1. తత్త్వజ్ఞానమే మౌక్కసాధనం కాబట్టి తత్త్వజ్ఞానమే స్థాయి. తత్త్వజ్ఞానమంచే ఆత్మజ్ఞానమే. జ్ఞానసందాది విపద్ధ ధర్మ యుక్తమైనది. పరికల్పిత విషయావభోగరహితమైనది అయిన ఆత్మయే శాంతానికి స్థాయి. దీనిని స్థాయి అని ప్రత్యేకంగా చెప్పవలసిన పనిలేదు.¹

1. 'కుస్తర్వుతపోయా? ఉన్నతి - ఇహతత్పుజ్ఞానమేవ తావనోక్క సాధన మితి తష్ణీవ మొక్కే స్తాయితా యుక్క తత్పుజ్ఞానం చవా మాత్రజ్ఞాన మేవ.. తేవ ఆతైన జ్ఞానానందాది విపుద్ ధర్మయోగి పరికల్పిత విషయాపభోగ రహాతోఁ త్ర స్తాయా. న చాయ సాయ తయా సాయతరం వచనియం' (అభినవ భారతి - పరిమ్మత శాంతరస ప్రకరణమ్ - Number of Rs - Prof

2. తత్త్వజ్ఞానం సకల భావాంతర భిత్తిస్థానీయం. సర్వస్థాయి భావాలకంపె అది స్థాయితమం. రత్యాది చిత్రవృత్తులన్నీ
^#Hk OKXy □. J O' # JK x< A/2 < ^#f=O²

3. రత్యాదులకూ తత్త్వజ్ఞానానికి భేదం ఉన్నది. రత్యాదులు భిత్తివృత్తీంతర సంయుక్తాలై కలుపితాలోతాయి. వాచికి లాకిక ప్రతీతి ఉన్నది. తత్త్వజ్ఞానం చిత్రవృత్తీంతరానుసంధానం కలిగినా అవికల్ప రూపంగా ఉంటుంది. దానికి లాకిక ప్రతీతి ఉండదు. లోకంలో ఇది కొంత భావించినా, రత్యాదిస్థాయి భావాలవలె దీనిని పరిగణించటానికి వీలు లేదు. సాధ్యరసాలైన శృంగారాదులలో సిద్ధరసమైన శాంతానికి ఉపయోగం లేదు. తత్త్వజ్ఞానం ఎప్పుడూ సంచారిభావంవలె లక్షణీయం కాదు.³

2. శాంతరసాస్వదనవిధానం:

1. తత్త్వజ్ఞాన బీజ సంస్కార భావితులే ఇందులో సహృదయసంవాదాన్ని పొందగలుగుతారు.⁴
2. తత్త్వజ్ఞానం, శమం - సర్వం అత్మరూపమే రత్యాదులు అత్మలోని కాలుఫోపరాగ విశేషాలు. తత్త్వజ్ఞాన సిద్ధుడైన సహృదయుడు రత్యాదులను అనుగమించినా, సమాధినుండి వ్యుత్పిత చిత్రుడైనా అవ్యవధానంగా సమాధిబలంచేత దానిని అధిగమించి, ప్రశాంతచిత్తు డేతాడు.⁵
2. ‘తత్త్వజ్ఞానం తు సకల భావాంతర భిత్తిస్థానీయం: సర్వస్థాయిబ్య; స్థాయితమం; సర్వ రత్యాదికా; చిత్రవృత్తి; వ్యధిచారి భావయిన్ నిసర్గత ఏవ సిద్ధస్థాయిభావ మితి త స్వవచనియమ్’ - పరిష్కార శాంతరస ప్రకరణమ్ N.O.R - పు98
3. “సహ రత్యాదయ ఇవేతరా సంపూర్ణైన వపుషా తథావిధ మాతృరూపం లాకిక ప్రతీతి గోచరం స్వగతమపి అవికల్పరూపం వ్యతానాపసరే నుసంధేయమానం చిత్రవృత్తీంతర కలుష మేవావభూతి భాసతాం వా లోకే తథా; తథాపి న సంభవ న్యాత స్థాయినాం గణమ్, రసేమాత్మేషు అనుపయోగాత్, అపి తు వ్యధిచారిత్యైన లక్షణీయత్వం విజ్ఞాయతే, నే తరతా”. ప. శాం. ప్ర N.O.R - పుట 98.

4 “హృదయసంవాదోత్తమి తథావిధ తత్త్వజ్ఞాన బీజ సంస్కార భావితానాం భవత్యేవ”. (ప. శాం. ప్ర N.O.R - పుట 103).

5. “తదిద మాతృస్వరూప మేవ తత్త్వజ్ఞానం శమః, తథా చ తత్త్వాలుఫోపరాగ విశేషా ఏవాత్మై రత్యాదయః, తదనుగమేతి శుద్ధ మస్య రూపం అవ్యవధాన సమాధిబలా దధిగమ్య వ్యతానేతి ప్రశాంతతా భవతి.” (ప. శాం. ప్ర N.O.R - పుట 99).

3. శాంతం సర్వరస ప్రకృతి. ఇతర రసాలు సంస్కారాంతరాలలో ఉంటాయి. శాంతం సర్వసంస్కార మూలప్రకృతి. విషయ విపరివృత్తివలన సర్వరసాలూ పర్యంతాన శాంతంగానే అస్వాదనీయ లొతున్నాయి.⁶
4. తత్త్వస్వాదన స్వరూపం ఇట్లు ఉంటుంది. రత్నుత్సాహదులన్నీ ఉపరాగాన్ని కలిగిస్తాయి. దానివలన ఆత్మస్వరూపం ఉపరంజితమై వాటియందు అనుభూతమౌతుంది. విరళంగా కూర్చుబడిన రత్నాలలో సితతరంగా నిర్ఖసించే సూత్రంవలె ఉపరంజకాలైన రత్యాములలో ఆత్మస్వరూపం గోచరిస్తుంది. రత్యాదు లేపి ఉపరంజకాలుగా లేకపోయినా ఆత్మవలె ఆత్మజ్ఞానం భాసిస్తుంది. అట్లా భాసమానమైన తత్త్వజ్ఞానం విషయ పరాజుఖత్వంవలన సకల దుఃఖ విరహితమై పరమానంద లాభంతో సంవేదకరూపమై ప్రకాశిస్తుంది. కావ్య ప్రయోగంధాల వలన సాధారణారూపంలో నిర్ఖసించి, అంతర్మూళావస్థా భేదంతో లోకోత్తర ఆనందాన్ని ఇచ్చి సంవిన్యాయమైన హృదయసంవాదాన్ని కలిగిస్తుంది.⁷
పై అంశాలను క్రోడీకరించుకొని శాంతరస సమాలోచనం చేస్తే ఈ క్రింది విధంగా వివేచించాలి.
1. నిసర్గసిద్ధమూ, స్థాయి తమమూ, ఆత్మజ్ఞానరూపమూ, సర్వరస ప్రకృతి భూతమూ అయిన స్థాయివలన కలిగే రససిద్ధి వికృతి రససిద్ధికంట విశిష్టమై ఉండాలి.
2. రత్యాదులు వికృతులైతే ప్రకృతి అయిన ఆత్మజ్ఞానం నిర్వికారంగా నిలిచేది అయి ఉండాలి. అయితే అది ప్రాగ్భావం కాకుండా ప్రధ్వంసాభావమని తృష్ణాక్షయ సుఖస్థాయి విచారంలో అభినవగుప్పడు నిర్దేశించాడు.⁸
3. రత్యాదులు సహృదయులకు రసానందాన్ని కలిగిస్తే, స్థాయితమమైన తత్త్వజ్ఞానం జ్ఞానానందాది విషద్ద ధర్మమైన ఆత్మస్వరూపంలో ఆభిష్టం కాబట్టి, దానివలన కలిగేది జ్ఞానానందమని నిర్దేశించవచ్చును.
4. శాంతరసాస్వాది అయిన సహృదయుడు సహజంగా తత్త్వజ్ఞాన బీజ సంస్కార భావితుడుగా ఉండాలి. కాబట్టి వీతరాగుడైన జిజ్ఞాసువే ఈ రససిద్ధికి తగిన అధికారి. జిజ్ఞాస మోష్టదాయకం కాబట్టి మోష్టపురుషార్థనయమైనదే శాంతం.⁹
5. రసం సామాజికనిష్టం కాబట్టి సహృదయుడి తత్త్వజ్ఞానమే శాంతానికి స్థాయి.
6. “తత్త సర్వరసానాం శాంత ప్రాయ ఏవాస్వాదః, విషయేభ్యే విపరివృత్యా, తన్ముఖ్యతాలాభః కేవలం వాసనాంతరోపహిత ఇతి- అత్త సర్వప్రకృతి త్వాభిధానాయ పూర్వ మభిధానమ్”. (ప.శాం.ప్ర.N.O.R - పుట 104).
7. “రత్యాస్వాదోత్స్య కి దృషః? - ఉచ్చయేతే - ఉపరాగాదాయభిః ఉత్సాహరత్యాది రుపరక్తం యదాత్మ స్వరూపం తదేవ విరళోంభిత రత్నాంతరాళ నిర్ఖసమాన సతతర సూత్రవత్ యదాహిత తత్త్వరూపం సకలేమ రత్యాదిమ ఉపరంజికేమ తథాభావే నాపి సక్షాద్యభాతోత్య మాత్స్తేత్తి న్యాయేన భాసమానం పరాజుఖతాత్మక సకల దుఃఖజాలహీనం పరమానందలాభ సంవిదేకత్యేన కావ్య ప్రయోగంధాల్యాం సాధారణతయా నిర్ఖసమానం అంతర్మూళావస్థా భేదేన లోకోత్తరానందానయనం తథావిధహృదయం విధత్త ఇతి.” (ప.శాం.ప్ర.N.O.R - పుట 106).
8. “అన్యే తు స్వం స్వం నిమిత్త మాసాద్య..ప్రతీయతే ఇతి భరతవాక్యం దృష్టప్రతః సర్వ రససామాన్య స్యభావం. శాస్త్ర మాచ్ఛాణా అనుపజాత విశేషాస్తరం చిత్తవృత్తిరూపం శాస్త్రస్య స్థాయిభావం మన్యానే. ఏతచ్చ నా తీవస్మిత్విక్షాద్యార్థమ్. ప్రాగ్భావ ప్రధ్వంసాభావ కృతస్తు విశేషం, యుక్తశ్చ ప్రధ్వంస ఏవ తృష్ణానామ్” -(లోచనవృథాయ, ధ్వన్యాలోకః- నిర్ణయసాగర ప్రతి (1935)- పుట. 220)
9. “తతః ల్రివర్ఘఫలక రసానంతరం మోష్టఫలక శ్యాంతః” - అభినవభారతీ, నాట్యశాస్త్రమ్. 24 అధ్యా.

7. రత్నాదులు శకుంతలా దుష్యంతాదులైన విభావాదులను ఆశ్రయించి ప్రతీయమానవోతుంటే వాటిని సహృదయుడు తస్మైయాభవన యోగ్యతతో హృదయసంవాదాన్ని బోధించి అస్వాదిస్తాడు వికృతిరస వివేకంలో తత్త్వజ్ఞానం నాయకాళితం కావచ్చును. కాకపోవచ్చును. అనలు కావ్యంలోని రత్నాది రసబావాలు కావు. ప్రకృతి రసస్వాదన పరుదైన సహృదయుడికి ప్రధానం. మోక్షదాయకమైన తత్త్వజ్ఞానమే ముఖ్యం. ఇందువలన కావ్యంలోని తత్త్వజ్ఞానమైవదేశమే అతడికి స్తాయి. ప్రకృతిరసమేషుడూ కావ్యగత శాస్త్రరూపమైన తత్త్వజ్ఞానాన్ని ఆశ్రయించే స్తాయిత్వాన్ని భజిస్తుంది.

8. ప్రకృతి రస ప్రతీతి సహృదయుడి ఆత్మస్థితమై ఉండటంచేత తత్త్వజ్ఞానం ప్రధానంగా ఆత్మరత్ని రూపంగానే భాసిస్తుంది. నిజానికి అతడు తనతోనే తాను తాదాత్మం పొందుతాడు. తన ఆత్మజ్ఞానంతోనే సంవదిస్తాడు. కావ్యార్థాలు అతడికి నిమిత్తమాత్రాలు. కారణమాత్రాలు. పర్యంతంలో నిలిచే స్వస్యరూప సంవిదాత్మకమైన సమాధిస్తియే అతడి రసస్థితి.

9. ఈ దృష్టితో వివేచిస్తే రత్నాదిస్తాయి భావాలవలన సహృదయుడు పొందేది రసానందం; స్తాయితమమైన తత్త్వజ్ఞానంవలన వీతరాగులు సవికల్పమైనా నిర్వికల్పతను సాధించే చిత్తవృత్తియందు అంతర్గుఖావస్తులో పొందేది జ్ఞానానందం: బహిర్విషయ విముక్తమై నిర్వికల్ప సమాధిలో బ్రహ్మమసంధానంవలన యోగి పొందేది బ్రహ్మమసందం. మొదటిది అలోకిక రసానందం; రెండవది లోకోత్తర పరమానందం; మూడవది నిర్వికల్ప బ్రహ్మమసందం.

10. శాంతం నవమరస మని అంగీకరిస్తే దానివలన కలిగేది రసానందమే: ప్రకృతి రసమని వివేచిస్తే మోక్షసాధనమైన జ్ఞానానందవొతుంది. రసానందం బ్రహ్మమసంద సబ్రహ్మాచారి మాత్రమే. జ్ఞానానందం మోక్షపస్కరకం కూడా. ఒక బ్రహ్మమసందమే సౌక్ష్మానోక్షఫ్తి. ఈ విధమైన వివేచనం లక్షణవిరుద్ధం కాదు. దీనికి దృష్టాంతం సుహోరతంలో శాంతరస సాధనం.

3. అనందవర్ధనుడి శాంతరస ప్రస్తారం: అభినవగుప్తుడి పరిపూర్వం:

శాంతరస అభావ వాదాన్ని ఖండిస్తూ ఆనందవర్ధనుడు తృష్ణాష్టయ సుఖస్తాయిభావాన్ని అంగికరించాడు. కానీ, దానిని ప్రకృతి రసమని కానీ, స్తాయితమ మని కాని నిర్దేశించలేదు. అయితే అందరికి తృష్ణాష్టయ సుఖచిత్తవృత్తి అలవడటం సాధ్యం కాదనీ, ఏ కొద్దిమంది మహామహాలలోనో అది సిద్ధమైనా దానిని శాంతరస మని అంగీకరించటంలో అభ్యంతరం ఉండకూడదని కూడా పేర్కొన్నాడు. “దీనిని బట్టి ఆనందవర్ధనుడు శాంతరసాన్ని నవమరసంగా మాత్రమే అంగీకరించా డని సృష్టమోతుంది. ఆనందవర్ధనుడి ఈ వాక్యాలమై వ్యాఖ్యానిస్తూ లోచనకారుడు (అభినవగుప్తుడు) శాంతానికి విభావాలుగా జనకాది రాజర్షులు సముచితంగా ఉంటారని సూచించాడు. ‘శ్యంగారా దప్తి ఫలభామావర్ధనీయ తైవ పూర్వు భూమోతు ప్రశాంత వాహితా’ “సంస్కృతాస్త శ్శిద్రేమ ప్రత్యయాస్తరాణి సంస్కరేభ్యః” - ఇతి సూత్రద్వయ సీతాకూర్యా చిత్రాకారా యమ నియమాది చేష్టో వా రాజ్య పహోద్యహనాది లక్షణ వా శాస్త్రస్వాపి జనకాదే ర్ఘ్రష్టేవ్యునుభవ సద్గ్వా ద్యుమనియమాది మధ్యా సంబావ్యమాన భూయో వ్యభిచారి సద్గ్వాచ్చ ప్రతీయత ఏవ” (ధ్వన్యాలోకః, లోచనవ్యాఖ్యా తృతీయోద్యోతం. పు.220) - ఇత్యాది వాక్యాలవలన నాయకాళితమైన స్తాయి శాంతరస కావ్యంలో ఎట్లా పోషించబడటానికి విలుందో తెలిసికొనటానికి అవకాశం కలుగుతుంది. అది నవమరసవాదానికి అనుకూలమైన శాంతరసచర్చకు ఉపయోగపడుతుంది.

10. ‘ధ్వన్యాలోకః - తృతీయోద్యోతః’ | పుట. 219-220 (లోచనవ్యాఖ్యా సహితం - నిర్మల సాగర్ ప్రెన్ ప్రతి- 1935)

అనందవర్ధనుడు ప్రబంధాలలో ఏదో ఒక రసం అంగిగా పోషించబడాలని నిర్దేశిస్తూ రామాయణ భారతాలలోని అంగిరాసాలను నిర్ణయించాడు. ఆ రెండూ రెండు త్రోపల నడిచాయి. వాల్మీకి “శోకః శ్లోకత్వ మాగతః” అని కరుణారసాన్ని సూచించి, సీతాత్యంత వియోగ పర్యంతంగా తన ప్రబంధాన్ని నిర్మించి తద్రసాన్ని పోషించాడని రామాయణ రససాధన విధానాన్ని పేర్కొన్నాడు. (ధ్వన్యాలోకః - చతుర్థోద్యోతః-పు.298). ఈ పద్ధతినిబట్టి చూస్తే రామాళితమైన శోకస్తాయియే సహృదయ హృదయ సంవాదంలో కరుణారసమయి సిద్ధిస్తుందని సృష్టమోతున్నది. మరి మహాభారత రసచర్చలో నాయకాళితమైన స్తాయి ఏదీ చెప్పబడలేదు. ఆ కావ్యాన్ని శాస్త్రరూప కావ్యచ్ఛాయాస్వయిగా నిర్దేశించి, శాస్త్రసమాన్ని అనుసరించి పరమపురుషాద్యోతమైన మోక్షం, కావ్య నయాన్ని అనుసరించి తృష్ణాష్టయ

సుఖ పరిషోషణాత్మకమైన శాంతం ప్రధాన వివక్షితాలైనట్లు సృష్టిం చేశాడు. భారతంలో శాంతరసాస్వదన విధానాన్ని నిరూపిస్తూ వృష్ణిపొండవ విరసావసాన కథార్థాలవలన సహృదయుడికి విషయవైమనస్యం కలిగి వైరాగ్యం జనిస్తుందనీ, అది మోక్షమూలం కాబట్టి గీతాదులలో నిబంధించబడిన పరమపురుషార్థ సాధకమైన పరిజ్ఞానాన్ని ఆశ్రయించి విరక్తుడైన సహృదయుడు సనాతనమైన శ్రీకృష్ణ పరబ్రహ్మతత్త్వాన్ని ఉపసిస్తాడనీ, అవిద్యా ప్రపంచరూపమైన పాండవాదుల చరిత్రలన్నీ నిస్సారాలని గ్రహించి, వాటియందు అభినివేశం పూనకుండా పరమార్థతత్త్వాన్ని అస్వాదిస్తాడనీ, తదాస్వాదన జన్మమైన రసమే శాంతరసమనీ ఆనందవర్ధనుడు పేర్కొన్నాడు. భారతంలో చివర హరివంశవర్ధనంలన సాంపారిక వృత్తిరూపమైన మహాభారత కథార్థాలలో సంసారాతీత తత్త్వమైన వాసుదేవ పరబ్రహ్మమే వివక్షితమని ప్రబంధ ధ్వనిగా వివేచించాడు. (ధ్వన్యాలోకః, చతుర్భోద్యేతః:- పుట. 298-300)

ఆనందవర్ధనుడి భారత శాంతరస సాధన సహృదయ వివేచనమై ప్రధానంగా ఆధారపడి ఉన్నది. భారత తత్త్వస్వదేశమే అతడి చిత్తవృత్తికి వైరాగ్యదాయకమై క్రమంగా శాంతరససిద్ధిని కలిగిస్తుందని నిరూపించబడింది. ఈ వైరాగ్యం స్థాయిగా ధర్మరాజుడులనుగాని, శ్రీకృష్ణాదులను గాని ఆశ్రయించి ప్రతీయమాన మయ్యేది కాదు. ప్రబంధార్థ తత్త్వజ్ఞాన చర్యణంవలన సహృదయుడు సాధించేది. ఈ విధమైన విమర్శలో భారత శాంతరసాస్వాదన రామాయణ రసాస్వాదనం వంటిది కాదని ఆనందవర్ధనుడు వాచ్యం చేయకుండా వ్యంగ్యంగా సూచించాడు.

ఇక్కడ వివేచనాపరులకు ఒక సత్యం మాత్రం సృష్టిపోతుంది. శాంతాన్ని శ్యంగారాదులవలె నవమరసమని భావించిన ఆనందవర్ధనుడు తద్రసాస్వాదన విధానంలో ప్రకృతిరస వివేచనమార్గాన్ని అనుసరించాడనటంలో అనుమానం లేదు. నిజానికి ఆయన ప్రవచనాన్ని అనుసరించి చూస్తే కావ్యమయమైన తృష్ణాశక్తయ సుభాత్మక స్థాయి భావాన్ని కావ్యమాయకాదుల నాశ్రయించి వివేచించవలసి ఉన్నది. కానీ, ఆ పని ఆయన చేయలేదు. దానిని నాయకాశ్రితంగా అన్వయించటం భారతంలో సాధ్యం కాదని ఆయన వ్యంగ్యమార్గాన్ని అనుసరించి అంగీకరించాడని భావించవచ్చును. అయినా, ఆధునికులు ఆ మార్గాన్ని ప్రస్తరించి చూపిస్తున్నారు. కానీ, అదంతా ఆనందవర్ధనుడి మతాన్ని అనుసరించి అవిద్యామూలకమై భాసిస్తున్నది. శాంతరస కావ్యాలలో జనకాది జీవనుక్కుల చరిత్రలు వర్ణించిప్పుడే అది నాయకాశ్రితమై ప్రతీయమానమాతుందన్న అభినవగుప్తుడి వివేచనం గమనించడగింది. ధర్మజ్ఞాడు ధీరశాంతుడని కానీ, తత్త్వజ్ఞాని అనికానీ, జీవనుక్కుడు అని కానీ నిరూపించటానికి భారతంలో కూడా అవకాశం లేదు. అందువలన భారతంలో తత్త్వచింతయే స్థాయి కాగా, పాండవాదుల వృత్తాంతాలు ఉపరాగమాత్రదాయకాలై సహృదయుడి విషయపరివృత్తివలన వికృతులై పోతున్నాయి. సంచారులై నమసిపోతున్నాయి. ఇట్టి స్థితిలో ఆనందవర్ధన ప్రతిపాదితమైన తృష్ణాశక్తయ సుభాస్థాయి కంటే అభినవగుప్తుడి తత్త్వజ్ఞాన స్థాయియే భారత శాంతరస సమస్యయంలో సమాశ్రిత మాతున్నది. లోతుగా ఆలోచించి చూస్తే అభినవగుప్తుడి ప్రకృతిరసపాదం ఆనందవర్ధనుడి శాంతరస ప్రస్తావానికి నిర్బంధమైన పరిపూరం.

4. అంధ్రమహాభారత శాంతరసవిమర్శ:

శాంతరస చర్చలో నవమరస, ప్రకృతిరస స్థితులను విల్సేషించుకొని విమర్శించకపోతే సృష్టిమైన దర్శనం కలగటం సాధ్యం కాదు. ఆంధ్రమహాభారతంలో అంగీరసంగా శాంతాన్ని సాధించే విమర్శలలో ఇట్టి విల్సేషణ లోపించబడం సాంకర్యం కనబడుతున్నది. దానిని తొలగించటానికి పరిశీలనులు ప్రయత్నం చేయవలసి ఉన్నది. అందుకు కొన్ని సూచనలు.

1. ఇతిహస పురాణాలు శాంతరస ప్రధానాలన్న సాహిత్య సంప్రదాయాన్ని అనుసరించి భారతరసాన్ని నిరూపించబడుతున్నంటే అభినవగుప్తుడి ప్రకృతిరస మార్గాన్ని అనుసరించబడం సముచితం.

2. భారతంలో నాయకుడు ధర్మరాజునీ, అతడిని ఆశ్రయించి ప్రతీయమానమయ్యే స్థాయి శమమనీ సాధించే మార్గం ప్రకృతి రస వివేచనంలో పొసగని ప్రస్తావం. అయితే, శాంతం నవమరస మనే వాదాన్ని ఆశ్రయిస్తే ఆ మార్గం ఉపాదేయమే.

3. ఆంధ్రభారతం సంస్కృత భారతంకంటే విలక్షణమైన స్వభావాన్ని సంతరించుకొన్నది. మూలభారతం శాస్త్రరూప కావ్యచ్ఛాయాన్వయి. ఆంధ్రభారతం కావ్యరూప శాస్త్రచ్ఛాయాన్వయి. ఈ మార్గు కవిత్రయంవారి కావ్యకళా దృష్టివలన ఏర్పడింది.

తిక్కన ‘ధర్మాధైతస్తాతి’ని పేర్కొన్నాడు. దానికి ధర్మముయొక్కయు అభైతముయొక్కయు స్థితి అని శ్రీ ఓరుగంటి నీలకంరణాష్ట్రిగారు వ్యాఖ్యానించారు. (తిక్కన యజ్ఞ హరిహరనాథ తత్త్వము. పు.13), అట్లయినప్పుడు కావ్యముమున సాధించబడేది నాయకాశ్రితమైన ధర్మస్తాతి. అంటే ధర్మాధైరం. శాస్త్రముమున అభైతస్తాతి అంటే తత్త్వజ్ఞానం. సూడ్మివేచనను ఆశయస్తే సమన్వయ సాలభ్యం కలుగుతుంది. తత్త్వజ్ఞానమే స్థాయి అని అంగీకరిస్తే ప్రకృతి రసవాదాన్ని అనుసరించి సహృదయుడు పాందేది శాంతరస వోతుంది. కాని, కవిత్రయ ప్రణాలికలో కావ్యరసానికి తత్త్వజ్ఞానం అంగం. అందువలననే భగవద్గీతాదులు తెలుగులో తావనాగ్నిత్రంగానే నిలిచాయి. కావ్య రసాన్ని కొనియాడటంలో (విరా.1,15) నవమరసంగా శాంతాన్ని అంగీకరించే దృక్కథం ఉన్నది. అప్పుడే కావ్యముక జీవితానికి ప్రాధాన్యం వస్తుంది. హరివంశాన్ని భారత భాగంగా రచించకపోవటంలోని అంతర్యంకూడా అదే. ధర్మరాజు ధర్మాధైరుడు కాని జనకపుకాదులవలె జీవన్మర్తుడు కాడు. ఆయన జీవితంలో కొండ రస్తల్లు నిర్వేదం స్థాయి కాదు. అతడు విరక్తుడూ కాడు. అందువలన శాంతరసాశ్రముడుగా ఆయన జీవితంలో స్థాయి ప్రతీయమానం కావటానికి వీలులేదు. యమధర్మరాజు అంశగా భూలోకానికి వచ్చి మరల ఆయనలో లీనం కావటం మోడ్డం కాదు. అసలు ఆ చివరి అవస్థకాదు స్థాయిని నిర్మలుంచేది. నాయక జీవిత ప్రవృత్తి నిరూపిస్తుంది. యముడిలో లీనం కావటానికి ఆయన జీవితమంతా కృషి చేయలేదు. అట్లని జీవన్మర్తక స్థితిలో నిలిచి జీవితాన్యంతా ఉపరాగంగా భావించలేదు. అంతేకాదు. స్వగ్రంఖారకుకూడా ఆయన తాపత్రయపడలేదు. అతడి ధర్మస్తాతికి ఫలం స్వగ్రం. అంతే అతడు ధర్మాచరణ ప్రమాణాన్ని లోకానికి నిరూపించి చూపటానికి పుట్టిన కారణమన్నాడు. అతడి స్థితి మోడ్డస్తాతి కాదు; ధర్మస్తాతి, భారతంలోని బహుశాస్త్ర విషయాలలో మోడ్డస్తాతి మొదటం కొండ రస్తల్లు నొప్పించుకమించే దృక్కథం. అంధ్రమహాభారతం ముందుగా మహాకవ్యం; ఆ తరువాత శాస్త్రం. శాస్త్రభాగంలో ధర్మవేదాంత నీతి శాస్త్రాలకు మరల అంతర్భాగమున్నది. అంగాలెన్నీ ఉన్నా అంగి కావ్యత్వం. అంగిరసం ధర్మాధైతాలలో మొదట నీరేశించబడిన ధర్మాధైర్మే. ఆ ధ్వంధ్వంలో ఉత్తరోత్తరాలు బలీయాలని ఆశించవచ్చును. దోషం లేదు. బలమైన అంగం అంగికి కార్యసాధకం. శాస్త్రరూపమైన సంస్కృతభారతానికి వర్తించినట్లు కావ్యరూపమైన అంధ్రభారతానికి వర్తించదు.

4. భారతంలోని తత్త్వ జ్ఞాన విషయాలకే (ప్రాధాన్యమిచ్చి), పాండవ వస్త్రమంశ విరసావసానాన్ని సహృదయుడు భావించి వాటి అవిద్యామూలకత్వాన్ని వివేచించి వాసుదేవతత్వాన్ని అవిష్కరిస్తే - శాంతరసస్తాతి నిరూపిత వోతుంది. అది నస్తయ అన్వట్లు అధ్యాత్మపిదులు వేదాంతమని భారతాన్ని చూచేచూపు. రసమాగ్రానికి కావలసింది కవివృష్టధులు భారతం మహాకావ్యమని ప్రసరింపజేసే దృక్కథం. అంధ్రమహాభారతం ముందుగా మహాకవ్యం; ఆ తరువాత శాస్త్రం. శాస్త్రభాగంలో ధర్మవేదాంత నీతి శాస్త్రాలకు మరల అంతర్భాగమున్నది. అంగాలెన్నీ ఉన్నా అంగి కావ్యత్వం. అంగిరసం ధర్మాధైతాలలో మొదట నీరేశించబడిన ధర్మాధైర్మే. ఆ ధ్వంధ్వంలో ఉత్తరోత్తరాలు బలీయాలని ఆశించవచ్చును. దోషం లేదు. బలమైన అంగం అంగికి కార్యసాధకం. శాస్త్రరూపమైన సంస్కృతభారతానికి వర్తించినట్లు కావ్యరూపమైన అంధ్రభారతానికి వర్తించదు.

5. “సంస్కృత భారతమును శాస్త్రేతిహసమనియు, ఆంధ్రమహాభారతమును కావ్యేతిహసమనియు అనుకొనవచ్చును.” (తిక్కన కావ్య శిల్పము - డా॥ కేతవరపు వేంకట రామకోటి శాస్త్రి - పు. 129) అని ఆంధ్రభారతాన్ని కావ్యేతిహసంగా వివేచించే పద్ధతికూడా ఉన్నది. అందులోకూడా అంగిరసం నాయక ప్రవృత్తి నాశయించే ఉన్నదని భావించబడుతుంది. అది కావ్య విమర్శకూ, నవమరసవాదానికి అనుగుణంగా ఉన్నది. అంయతే, అందులో ‘శతీహస రసప్సితి’ని ప్రత్యేకంగా ప్రతిషాదించుకొనవలసి వచ్చింది. “భారత మితిహసమైనందున రససాంద్రత తక్కువగా మండును.. ఆంధ్రభారతము కావ్యేతిహస మగుటవలన ప్రధాన కథా సంబంధించే యొచిత్యము, పాత్రోన్నీలనము మొదలైనవి లెస్సుగా పాటించబడినవి. మొత్తంమీద శాంత మాస్యాద్యమగునట్లుగా ప్రధానకథ నిర్వహించబడినది” (తిక్కన కావ్యశిల్పము - పు. 148) అని చెప్పుకొని కావ్యత్వానికి ఇతిహసత్వాన్ని అనుసంధానం చేసికొనవలసి వచ్చింది. ఈ మాగ్రంలో శాంతం నవమరసంగా భావించి, శృంగారాదులవలె నిరూపించే పద్ధతి ప్రచురంగా కనబడుతున్నది. కాని, సృష్టమైన ప్రస్తావం కాకసోవటంచేత సమన్వయించుకొనవలసిన విషయాలు మరికొన్ని అట్లగే మిగిలిపోయి ఉన్నాయి.

6. భారతంలోని శాంతాన్ని ప్రకృతిరసంగా వివేచిస్తే నాయకాశ్రితమైన స్థాయిభావ చర్చ అసంగతవోతుంది. నవమరసంగా శాంతాన్ని అంగీకరించి నాయకచర్చ చేసే సహృదయుడు హృదయసంవాదంవలన పౌందే తత్త్వజ్ఞానం లేదా జ్ఞానానందాది విపుద్ధ

ధర్మయుక్తమైనదీ. పరికల్పిత విషయాసభోగ రహితమైనదీ అయిన ఆత్మమే - ఆత్మజ్ఞమైనే - పొరమడియందు ప్రతీయమాన మౌతున్నట్లు వివేచించవలసి ఉంటుంది. ఆంధ్రమహాభారతానికి సంబంధించినంతవరకు ప్రకృతిరసవాదం సమన్వయించదు. నవమరసవాదాన్ని ఆశ్రయించి నాయకాళితమైన స్తాయిభావాన్ని నిరూపించటం సమగ్రరూపం తాల్పరీదు. ఈ పరిష్కారులలో భారతంలో ధర్మపీఠం అంగిరసం అని సాగించే విమర్శప్రసాదం కావ్యరూపమైన భారతానికి సగోరవమైన రసస్థితిని అందించగలుగుతున్నది.

5. ఆంధ్రమహాభారతంలో అంగిరసం ధర్మపీఠమే:

కవిసమ్మాట విశ్వనాథ సత్యనారాయణగారు తెలుగు భారతంలో శాంతరసం అంగిగా స్ఫురించటం లేదని సూచించారు. కానీ, వ్యాసభారతం శాంతరస ప్రధానమని అంగికరించాడు. “(సంస్కృత) భారతమున్నది. భారత మహాకావ్యం యొక్క మహాకావ్యార్థము శాంతరసమునందుబుర్యవసించుచున్నది. అది శాంతరస పర్యవసాయి యగుట వ్యాసోపజ్ఞకమైన విషయము. నన్నయచేసిన చేత వేఱు. తిక్కనచేసిన చేత వేఱు. ఆయన దృష్టి వేఱు, ఈయన దృష్టిఎఱు. మహాకావ్యముయొక్క సమస్తమీద సంస్కృతభారతమునందు నిర్దితమైన శాంతరసము తెనుగు కావ్యమునందుకూడా సహజముగా బర్యవసింపజ్ఞేసోన వచ్చునుగాని యొచ్చట నీ శాంతరసమునకు నడ్డుతగులునో చెప్పాలిము. ఆంధ్రమహాభారతము భిన్నకర్మక మగుటచేత నా యిబ్బంది కలుగదు. ఇది చాలా అగాధమైన విషయము” (జయంతి - నాచన సోముదొకండు (వ్యాసము)) అన్న అభిప్రాయాన్ని వ్యక్తం చేశారు. వారి దృష్టికూడా భారతం ధర్మపీఠసంప్రధానం అన్న వాదానికి ప్రోధ్వలకంగానే ఉన్నది. శాంతరస ప్రధానంగా వ్యాసోపజ్ఞకంగా నిరిగ్మంచబడిన సంస్కృత భారతం కంటే భిన్నమార్గంలో నడవబడిన ఆంధ్రమహాభారతంలోని రసం శాంతరసం కానప్పుడు న్యాయంగా ధర్మపీఠసాన్నే అంగిరసంగా పేర్కొనాలి.

సాధారణంగా కావ్యరసానికి కథానాయకాళిత రసానికి - నాయకుడి చరిత్రే కావ్యం కనుక - భేదముండదు. కానీ, కావ్యరసం అన్నప్పుడు నాయకాళితమైన అంగాంగిరసాలతోపాటు, మిగిలిన పాత్రలను ఆశ్రయించిన రసాలు వ్యక్తం అయినప్పటికీ అని నాయకాళితమైన అంగిరసాన్నే ప్రింగివేయకూడదు. ఆ దృష్టితో చూచినప్పటికీ ఆంధ్రమహాభారతంలో భీమార్జునాములు అనునాయకులుగా కలిగిన ప్రధాన నాయకుడైన ధర్మరాజును ఆశ్రయించింది ధర్మపీఠ మనటానికి ఎటువంటి విప్రతిపత్తి గోచరించటం లేదు.

కొండరు భారతంలో శ్రీకృష్ణుడు నాయకుడనీ, దానికి ఉపబలకంగా సంస్కృతభారతంలోని ‘నారాయణం సమస్కృత్య’ అన్న ఉపక్రమణాన్ని, హరివంశంతో జరిగిన ఉపసంహారాన్ని, మధ్య మధ్య నిబంధించబడిన శ్రీకృష్ణమహాత్మ్య సందర్భాలను, భగవదీత, సనత్కుజాతీయం. మోక్షధరోపన్యాసాలూ మొదలైన గ్రంథాంశాలను కలిపి చదివి, పీటినే గ్రంథతాత్పర్య నిర్ణయకమైన లింగాలుగా భావించి, పీటి పర్యాలోచనలో అది శాంతరస ప్రధానమని భావిస్తున్నారు. ఇటువంటి సందర్భంలో విశ్వనాథ సత్యనారాయణ గారస్తట్లు సంస్కృతభారతానికి సరిపెట్టుకొన్న సరిపోవచ్చునేమో కానీ, ఈ విషయంలో కూడా భిన్నమార్గంలో నడచిన ఆంధ్రమహాభారతానికి అట్లా పాసగదు. దీనికి ఉపసాగ్రకంగా మరొకటి రెండు ఉపవత్తులను ఇక్కడ పాందుపరుస్తాను.

1. ఆంధ్రమహాభారతంలో నన్నయ భట్టారకుడు ‘నారాయణం సమస్కృత్య’ అన్న అర్తసందర్భం కలిగేటట్లు కాక ‘శ్రీవాణీ గిరిజా...పురుషోత్తమాంబుజభవ శ్రీకంధరాః’ అని మార్త్రితయ స్కృతాంతో గ్రంథోపక్రమం చేశాడు. తిక్కన సోమయాజి భారతాన్ని సమగ్రంగా ముగింపదలచినవాడై ‘హృదయాహ్వాది...ఉద్యోగాదులంగూడగూ బదునేనింటిఁ దెనుంగు బాన జనసంప్రాణంబు’ గావింపదలచి, హరివంశ రహితంగా తన గ్రంథోపసంహారాన్ని చేయదలచినట్లు స్పృష్టమాతుంది. తిక్కనసోమయాజి వాసుదేవ తత్త్వ ప్రతిపాదకమైన హరివంశాన్ని కూడా గ్రహించినట్లుయితే ఆ గ్రంథ తాత్పర్యం వేరుగా నిర్ణయించవలసి ఉండేవో? మధ్యలో భగవదీతాది మోక్షధరుపాదక గ్రంథాంశాలను కావ్యరస పోషణదృష్టితో చాలావరకు తగ్గించి రచించటంలో కూడా శాంతరస తాత్పర్యాన్ని ఆంధ్రమహాభారతంలోని వీరరసానికి అంగభారతంగా చేయటానికి అయి ఉండవచ్చునని తాత్పర్య మేర్పడుతున్నది.

2. భగవానుడైన శ్రీకృష్ణుడు భారతంలో నాయకుడైతే “వాసుదేవస్య మహాత్మ్యం- పాండవవానాం చ సత్యతాం - దుర్మాత్తం ధార్మరాష్ట్రానామ్” అన్న వ్యాస వచనానికి అన్నయం కుదుర్చుకొనవలసి వస్తుంది. భారతంలో పాండవుల సద్వ్యత్తం

(భారతం కాబట్టి) ధార్మరాష్ట్రుల దుర్ఘటం ప్రధానవస్తువైతే, దానికి అనగుణంగా వాసుదేవుడికి మాహాత్మ్యం పోషించబడుతుందనే తాత్పర్యం ఏర్పడుతున్నది. మూడింట రెండువంతులుగా ఉన్న పాండవ కౌరవుల నద్యుత్త దుర్ఘటాలు అన్నయ వ్యతిరేక క్రమంతో ధర్మాశయాలనీ, వాటికి పోషకంగా శ్రీకృష్ణమాహాత్మ్యం ప్రపంచితమైనదనీ స్పష్టమాతుంది. ఈ దృష్టితో పరిశీలిస్తే శ్రీకృష్ణుడి చరిత్ర వివిధ మహిమలకు అస్పదమైనట్టిదైనా, పాండవ ధర్మరక్షణ పరత్వంతో కూడి ఉన్నట్లు చిత్రించబడటంవలన ఆయన భారతకథలో ఉపనాయకుడుగానే ప్రకాశిస్తున్నాడు. అటువంటప్పుడు భగవన్నాహాత్మ్యం స్వాశ్రయ రక్షణ తత్పరమోటం వలన దాని గౌరవం ఇనుమడిస్తుంది. “నాయకం ప్రాగుపన్యా వంశ వీర్య శ్రుతాదిభిః । న తప్సైవ వధం బ్రూయాత్” (భామహాలంకారం) అన్న అలంకారికాదేశాన్నిబట్టి కథా మధ్యంలో నాయకవథకాని, మరణంకాని నిబంధించరాదు. దీనికి విరుద్ధంగా శ్రీకృష్ణ నిర్యాణం కథామధ్యంలోనే కూర్చుబడటంవలన, అది సాంప్రదాయికం కాకపోవటంవలన శ్రీకృష్ణుడికి కథానాయకత్వం కల్పించటం పాసగదు. నాయక నిర్యాణమైన తరువాత చేర్చిన హరివంశం ఐతిహాసిక దృష్టితో దాని మహిమను ప్రతిపాదిస్తున్నట్లుగా నిలబడటానికి అవకాశం ఉంటుంది కాని కావ్యరఘ్నితో అటువంటిది పాసగదని సహ్యాద్రయులు గుర్తించకపోరు. ఈ విధంగా శ్రీకృష్ణుడు కథానాయకుడు కావస్పుడు పరిశేషమ్యాయంతో ధర్మరాజు కాక తప్పదు. “సమగ్ర గుణః కథావ్యాసీ నాయకః” అనే లక్షణం ధర్మరాజుకు నూటికి నూరుపొళ్ళు వర్తిస్తుందని భారత పరిశీలకులకు గోచరిస్తుంది. ‘భారతం’ ‘జయం’ - అనే కావ్య నామాలు కూడా ధర్మరాజుయొక్క చరిత్రాన్నాన్ని “నాయకో ధర్మవిజయా లోకోత్తర గుణోత్తరః” (విష్ణు ధర్మోత్తర ఖండం) అనే లక్షణాన్ని బట్టి అతడి ధర్మ విజయాన్ని ప్రతిపాదించేవిగా ఉండి, అతడి నాయకత్వానికి ఏకవాక్యతను సంపాదిస్తున్నాయి.

భారత విమర్శనులలో కొందరు - నాయకుడైన ధర్మరాజు పొందింది మోక్షమే అనీ, దానిని ఫలింపజేసే శాంతరసమే రచనను ఆశ్రయించుకొన్న ప్రధాన రసమని అంటారు కాని, అది కూడా సత్యం కాదు. కావ్యశాస్త్రంలో శాంతరసమంటే “న యత్త దుఃఖం నసుఖం న చింతా న ద్వేషరాగా న చ కాచి దిచ్చా - రసస్తు శాస్త్రః” (ఎట్టుశాస్త్రమ్) అని స్పష్టంగా చెప్పబడింది. ఇది మరణానంతర నిశ్చబ్దస్తితి కాదు. జీవితంలో సాధించే శమస్తితి. అటువంటిది ధర్మరాజులో ఎక్కుడా కనబడదు. ‘నకాచిదిచ్చా, స చింతా’- అన్నది రాజ్య సంపాదనసక్తుడైన అతడికి, ‘న యత్త దుఃఖం’ అన్నది అరణ్యావస, బంధుమరణ దుఃఖితుడు, సోదరమరణ దుఃఖితుడై చివరకు మెలగిన అతడికి, ‘న సుఖం, న ద్వేషరాగా’ అన్నది స్వగ్రంలో కూడా దుర్యోధనాదులనుగురించి, క్రూఢిమాదులను గురించి ద్వేషరాగాలను ప్రకటించిన అతడికి ఎట్లా వర్తిస్తుంది? కాబట్టి శాంతరసం కాబోదు.

కావ్యంతంలో ధర్మరాజు పొందిన స్థితులు కూడా గమనించదగినవి. సశరీర స్వగ్రాంహణం. మాయామూలక నరకదర్శనం, దేవలోక నివాసం, యమధర్మరాజాంశ రూపంలో పూర్వరూపప్రాప్తి - అన్న వాటిల్లో దేనిని కూడా మోక్షమని పేర్కొనటానికి పీలులేదు. ‘అత్యంతిక దుఃఖాన్నివృత్తి రూపమైన స్వరూప స్థితికి’ మోక్షమని సంకేతం; ‘బ్రహ్మవిత్ బ్రహ్మావ భవతి’ (ప్రతితి) అన్నట్లు ముక్కుడికి గమనాగమనాలు నిషేధించబడటంవలన స్వగ్రాంహణం జరిపిన నాయకుడు ముక్కుడని, మోక్షసాధనపరుడని చెప్పటానికి పీలులేదు. ముక్కీ ద్వివిధం - జీవన్ముక్కీ విదేహముక్కీ అని-స్వగ్రంలో కూడా శరీర ధర్మాలైన రాగద్వేషాలు విదువని నాయకుడు జీవన్ముక్కుడని కాని, ఆకాశగంగావగాహానం తరువాత దివ్యశరీరాన్ని ధరించిన ధర్మరాజు విదేహముక్కుడని కాని చెప్పటం సమంజసం కాదు. ఈ విధంగా ముక్కిద్వయానికి దూరమైన శాంతరసాన్ని ధర్మరాజులో ప్రతిష్టించి మహాభారతరసాన్ని నిర్ణయించటం పాడికాదు.

నివృత్తి ధర్మరాపమైన మోక్షానికి సోపానరూపమైన ప్రవర్తత్తు ధర్మాన్ని తక్కువగా భావించుకొని రసవిచారం చేయకూడదు. రసలోకంలోనూ, కావ్యరసిక లోకంలోనూ ప్రవృత్తిరసాలకు నివృత్తి రసాలకంటే ప్రభుత్వం హచ్చు. శాంతం సన్మమల మనోదృష్టులకు, తత్త్వవేత్తల శాప్రదృష్టులకు అందినంతగా సామాజికులకు సర్వసామాన్యంగా అనుభూతికి అందదు. ‘అంధావాళి మోదముంబోరయు’ లక్ష్మంతో ప్రధానంగా రచించబడిన ఆంధ్రమహాభారతంలో పురుషార్థ సాధనోత్సాహాన్ని ధర్మబద్ధంగా సాధించే చిత్తవృత్తికి మూలకందమైన ధర్మావీరం అంగిరస మనటం సర్వాంగికారం ఔతుంది. వీరం సర్వమానసిక ప్రవృత్తులకు బీజభూతం: ప్రదీపకం. ప్రవృత్తిరసాలలో వీరం రసవార్ధాన్యం. శాంతం దానికి శక్తి నిస్తుంది. కవిత్రయం ఈ సత్యాన్ని అంధ మహాభారత రసపోషణం ద్వారా నిరూపించింది. అందువలన ఎన్ని దృక్కోణాలనుండి చూచినా ధర్మరాజు ధార్మిక చరిత్రతోపాటు, కావ్యమంతా పరివాప్తమైన ధర్మావీర రసమే అంగిరసమని స్థిరపడుతున్నది. అదే ఆంధ్రమహాభారతం సాధించిన రసామృతత్వ సిద్ధి!

6. కవిత్రయ మహాభారతం: వ్యాఖ్యానం:

తెలుగులో అదికావ్యమైన ఆంధ్రమహాభారతం అవతరించి వెయ్యేశ్శు కావస్తున్నా ఇంతవరకు దానికి సమగ్రవ్యాఖ్య వెలువడలేదు. ఆంధ్రుల అభిమాన దైవమైన శ్రీ వేంకటేశ్వరస్వామివారి అనుగ్రహంతో కవిత్రయ మహాభారతానికి తెలుగులో శిష్టవ్యాప్తారిక భాషలో సరళవ్యాఖ్య వెలువడటం ఆంధ్రావచి ఆనందించే అపూర్వ సాహిత్యాత్మికునం. శ్రీ తిరుమల తిరుపతి దేవస్తానంవారు భారతీయ వైదిక ధర్మప్రచార మహాద్వాన్ని చేపట్టి మహానీయంగా సాగిస్తున్నారు. అందులో ఈ పంచమవేదవ్యాఖ్యాన ప్రణాళిక ఒక మహాత్మర సారస్వత యజ్ఞం. ఏడుకొండలరాయదు మాత్రమే చేపట్టి ధర్మరక్షణ కళా ప్రాచీణ్యంతో ఈ వ్యాఖ్యానించిన పదునెనిమిది పర్వత ఈ దివ్య ప్రబంధమండలిని పరిపురించి, సర్వాంగ సుందరంగా ప్రచురించి, సామాన్య జనులకు అందుబాటులో ఉండటట్లు చేయటం తెలుగువారు చేసికొన్న వెలుగుల పుణ్యం. ఈ పవిత్ర మహాత్మర ప్రయత్నానికి శ్రీ తిరుమలేశుడి పక్షాన బాధ్యత పహించి, అభ్యర్థులు పరంపరను విజయవంతంగా సమకూరుస్తున్న మాన్యలు, మహానీయులు టి.టి.డి. బోర్డు చైట్మన్, సభ్యులు, కార్యనిర్వహణాధికారి మొదలైన అధికారులూ, వారి సహకారులూ, సంపాదక సలహామండలుల సభ్యులూ, వ్యాఖ్యాతులుగా పాల్సు విద్యన్మణులూ, ఎడిటోరియల్ సెల్ సభ్యులూ, పలురకాలుగా ఈ కార్యక్రమంలో తోడ్పడుతున్న అధికారులూ, అనధికారులూ ధన్యలు. వారికి నా కృతజ్ఞతాభివందనాలు.

పదునెనిమిది పర్వత ఈ దివ్యం మొదటి సంపుటి. ఆది రెండు భాగాలుగా వెలువడింది. సభాపర్వం రెండవ సంపుటిగా రూపుదిద్దుకొన్నది. విష్ణుతమైన అరణ్యపర్వం మూడవ సంపుటిగా రెండు భాగాలలో ప్రచురించబడింది. మొదటి భాగం సన్మయ రచించిన అరణ్యపర్వభాగం. రెండవ భాగం ఎత్తాప్రెగడ పూరించిన అరణ్యపర్వశేషం. ఈ విధంగా అరణ్యపర్వం విధజించబడి ప్రచురించటం తెలుగులో ఇదే ప్రథమం. నాల్గవ, అయిదవ, ఆరవ, ఏడవ, ఎనిమిదవ సంపుటులుగా విరాట, ఉద్యోగ, భీమ్మ, ద్రోణ, కర్ణ పర్వత వెలువడ్డాయి. తొమ్మిదవ సంపుటిగా శల్య, సౌమ్రేషిక, ప్రీతి పర్వత వెలశాయి. పదవ సంపుటిగా శాంతిపర్వం రెండు భాగాలుగా వెలువడింది. పద్మాండవ భాగంగా అనుశాసనిక పర్వం ఆకృతి తాల్చింది. అశ్వమేధ, ఆశ్రమవాస, మహాసల, మహాప్రస్తానిక, స్వర్గారోహణ పర్వతశ్శీ కలిసి ఈ పన్మేందవ సంపుటిగా సంతరించుకొన్నవి. ఈ పరుసలో ఇది చివరి సంపుటి. దీనితో కవిత్రయ మహాభారతం ముగిసింది.

ఈ సంపుటిలోని పర్వపంచకంలో ముగ్గురు విద్యన్మణులు వ్యాఖ్యానాలు క్రాశారు. ప్రసిద్ధ సాహిత్యాచార్యులు. ప్రస్తుత టి.టి.డి. ధర్మప్రచారపరిషత్ కార్యదర్శి డా॥ హెచ.ఎన్. బ్రహ్మనందంగారు అశ్వమేధపర్వంలోని, మొదటి రెండాశ్వాసాలకూ, మహాసల, మహాప్రస్తానిక, స్వర్గారోహణ పర్వతకూ సమర్థంగా వ్యాఖ్యను సంతరించారు. మహావిద్యాంసులు శ్రీ నాగభ్జ గురు ప్రసాదరాపుగారు అశ్వమేధపర్వ తృతీయ, చతుర్థాశ్వాసాలకు సారవంతమైన వ్యాఖ్యను రచించారు. విద్యన్మణులైన డాక్టర్ అంబడిపూడి నాగభూషణాంగారు ఆశ్రమవాసపర్వవ్యాఖ్యను ఆమోదయోగ్యంగా వ్యాఖ్యానించారు. ఈ పర్వతాన్నింటికి సంపాదకుడుగా నేను పీటికమా, కథాసారాశీ రచించాను. ఇనీ ఆంధ్రుల ఆమోదాన్ని పొందుతాయని ఆశిస్తాను.

ఈ సంపుటి ఈ విధంగా రూపాందటానికి తోడ్పడిన మిత్రులు విద్యన్మణులు డాక్టర్ జొన్నలగడ్డ మృత్యుంజయరాపుగారికి, శ్రీకె. సత్యరాం ప్రసాద్గారికి, డాక్టర్ ఎన్. సుధాకర్ నాయుడుగారికి, శ్రీజి. రాధాకృష్ణగారికి, శ్రీమతులు సుళిలా లక్ష్మీ విద్యానాథులకూ, డాక్టర్ వి.ఎన్. లక్ష్మీకి నా కృతజ్ఞతలు.

పరమ కల్యాణ భద్రమూర్తి అయిన శ్రీపద్మావతీ సహిత శ్రీవేంకటేశ్వరస్వామి వేదవేద్యులు, వేదాంతగమ్యులు. పరతత్త్వ రూపులు, అయినా భక్త సులభులు, సాహిత్య సంగీత కళాఫ్రియులు, రసానందమూర్తులు. ఆ స్వామికి ఈ పంచమవేదం అష్టరమైన తోమాలసేవ, వ్యాఖ్యానం సుగంధ పరిమళ సేవ, విశేషాంశాలు ఉజ్జ్వలాలంకారసేవ, పీటిక ఆ విరాణ్మార్చికి మంగళ నీరాజనసేవ. ఈ పర్వత స్వామివారికి సారస్వతమైన అష్టరాజున.

పీరిక-37

సత్య ఇవ సుందర రూపులైన స్వామివారి దివ్య సన్మిధిలో ఈ వ్యాఖ్యాన సంపుటిని వాజ్గుయారాథనలో భాగంగా పుణ్యపూజకు సుమమంజరిగా సమర్పించుకొంటున్నాము. అన్యథా శరణం నాస్తి. త్వమేవ శరణం మమ! విశ్వశేయస్తును, విజయపరంపరను ప్రసాదించుమని స్వామివారిని వేడుకొంటున్నాము.

ఓం శాంతి శ్శాంతి శ్శాంతిః

హైదరాబాదు

జ.వి.సుబ్రహ్మణ్యం

10-9-2005

ప్రధాన సంపాదకుడు,

కవిత్రయ మహారాతం ప్రాష్టవు

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం

అశ్వమేధపర్వ కథాసారం

ధర్మరాజుకు కలుగని మనశ్శాంతి:

భీష్ముడివలన సమస్త ధర్మాలు విన్నాకూడా ధర్మరాజు మనశ్శాంతిని పొందలేకపోయాడు. ‘భీష్ముకర్మలను చంపిన పాపాతుడైని నాకు శాంతి ఎట్లా కలుగుతుం’ దని వాపోయాడు. అప్పుడు వేదవ్యాసుడు యాగాలు, దానాలు చేసి బంధుసంహరపాపాన్ని పోగొట్టుకొమ్మని బోధించాడు. అశ్వమేధయాగం చేయటానికి ధర్మరాజు అంగీకరించాడు. కానీ, ఆ యాగం చేయటానికి భూరిదశ్శిణిలివ్యటానికి, చాలా ధనం కావాలి. రాజులందరూ యుద్ధంలో చనిపోవటంవలన ఆడవారు శిశువులు మాత్రమే ఆయారాజ్యాలలో మిగిలి ఉండటంవలన భూములన్నీ పాడై ఉండటంవలన ధనసేకరణ దుస్సాధ్యమని ధర్మరాజు భావించాడు. దీనికి వ్యాసుడు ఒక ఉపాయం చెప్పాడు. మరుత్తుడనే ఒక చక్రవర్తి మునుపు ఒక సారి స్వస్థరూపంలో అధిక దక్షిణాంచ్చి మహాయాగాలు చేయగా, ఆ స్వస్థబూరాన్ని బ్రాహ్మణులు కొనిపోలేక పొమవత్పుర్వత ప్రాంతాలలో భూములలో దాచారనీ ఆ సంపదమ కనుగోన్నవారికి అది వశమౌతుందనీ వర్ణాన్ని ప్రసాదించారు. దానిని తీసికొనివచ్చి అశ్వమేధాన్ని జరపటం ధర్మవిరుద్ధం కాదని వ్యాసమహర్షి సూచించాడు. ఈ సందర్భంలో మరుత్తుడికథను వ్యాసమహర్షి వివరించాడు. ఇంద్రాది దేవతలుకూడా ఈర్వాసుయలకు అతీతులు కారని ఈ కథ నిరూపిస్తుంది.

ఈ సందర్భంలో ధర్మరాజు పరితాపాన్ని పోగొట్టటంకొరకు శ్రీకృష్ణుడు అధ్యాత్మిక విషయాలను ప్రసంగిస్తూ ధర్మరాజు ‘బ్రాహ్మజయం’ మాత్రమే పొందాడనీ ‘అంతఃశత్రువులజయం’ ఇంకా అతడు సాధించాల్సి ఉండనీ చెప్పాడు. ఈ ఆంతరయుద్ధంలో ఆత్మకు, మనస్సుకు సంగ్రామం జరుగుతుందనీ అదే నిజమైన యుద్ధమని శ్రీకృష్ణుడు వివరించాడు. భీష్ముడులతో జరిగిన యుద్ధం ‘మిథ్యాయుద్ధమని చెప్పుతా ‘మమ’ అనే రెండక్షరాలు మృత్యుపనీ, ‘న మమ’ అనే మూడక్షరాలు ‘బ్రహ్మ’ మని నిష్పత్తి చేశాడు. ఈ సందర్భంలోనే భగవంతుడు ‘కామగీత’ మ బోధించాడు. కాముడు ఒకప్పుడు నన్నెవ్వరూ గెలువజాలరని శపథం చేసి ఇట్లా పలికాడట- ‘నన్ను ఎవడు తపస్సు చేసి జయించాలని అనుకొంటాడో వాడికి ఆ తపస్సులోని ‘అభిమాన’ రూపంలోనే ఉండి వాడికి పరాజయం కలిగిస్తాను. అట్లాగే మహాయాగాలు చేస్తున్న వాడికి కూడా ‘దంభ’ రూపంలో వాడి మనసులో ఉండి వాడి ప్రయత్నాన్ని మయ్యిచేస్తే’ నన్నాడు కాముడు. కాబట్టి కామజయమే ఆంతరజయమని శ్రీకృష్ణుడు ప్రఖోధించాడు. (ఇక్కడే ‘కామజీని జయించి కార్యసిద్ధిని సఫలం చేసికొనటం ఎట్లాగో వ్యాసమహర్షి నాథారంగా తిక్కనగారు పరమరమణీయంగా వివరించారు). వ్యాసారదాది మునీంద్రులు ధర్మరాజును వీడ్చాని వెళ్లిపోయారు. ధర్మరాజు హస్తినాపురంలో ధర్మబధ్యంగా జనరంజకంగా పరిపాలన సాగిస్తున్నారు. శ్రీకృష్ణార్జునులు కలిసి ఇంద్రప్రస్థపురంలో విషారిస్తున్నారు. అప్పుడు అర్జునుడు పూర్వం శ్రీకృష్ణుడు తనకు బోధించిన ‘భగవదీత’ విషయం ప్రస్తావించి, అది మరపునకు వచ్చిందని, దానిని మరల బోధించుమని వేడుకొన్నాడు. అర్జునుడి మరుపును చీదరించుకొని మరలా శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడికి తత్త్వజ్ఞానాన్ని స్థిరీకరించే ప్రయత్నం చేశాడు.

అర్జునుడికి బోధించిన అమగీత:

శ్రీకృష్ణార్జునుల సంవాదంలో భాగంగా అధ్యాత్మవిద్య రహస్యాన్ని బోధించుమని అడిగిన భార్యకు భర్త చేసిన ఉపదేశమే ‘బ్రాహ్మణాగీత’గా వెలువడింది. కర్మలు సకల సిద్ధిప్రదాలని భర్త భార్యకు బోధించాడు. బ్రాహ్మణులుకూడా అక్షరోపాసనమ కర్మమూలకంగానే చేస్తారు. అక్షరమనేది శబ్దాదులచేత తెలియబడేది కాదు. అది అమలిన బుద్ధికిమాత్రమే గోచరమవుతుంది. ప్రాణాది పంచాయువులు ఆ అక్షరతత్త్వాన్ని చేరుతాయి. పంచాయువులు, మనస్సు, బుద్ధి అనే ఈ ఏడూ వైశ్వానరుడికి జిహ్వలు. వైశ్వానరుడంటే ఆత్మే. మ్రేయము, భక్త్యుము మొదలైన సప్త సమిధలను ప్రాత, భోక్త అనబడేటటువంటి ఏడుగురు బుత్యిజ్ఞాలు వైశ్వానరుడిలో హోమం చేస్తారు. దీనినే సప్తహోత్సి విధానమంటారు. ఇట్లా జ్ఞానేంద్రియాలను అంతర్మఖంగా మలవటమే అంతర్యాగం. ఇట్లాగే శబ్దస్వర్ప రూపరసగంధాలనే పంచభూతలక్షణాలు, వక్తవ్య, కర్తవ్య, గంతవ్య, నిసర్గాసందాలనే కర్మేంద్రియవ్యాపారాలు ఐదు - మొత్తం ఈ హది హవిస్సులు. వీటిని అంతర్యాతుడైన వైశ్వానరుడిలో హోమం చేయటమే దళహోత్సివిధానం. ఇది అంతర్యాగంలో ఒక భాగం.

ఈ చర్చలలో మనస్సు - వాకులలో ఏది ప్రధానమన్న విషయం, మనస్సు, ఇంద్రియాలలో ఏది ముఖ్యమన్న విషయం చాలా రఘ్యంగా అగుపిస్తాయి. మోక్షప్రకారాన్ని గురించి చెప్పుతూ కరణ, కర్మ కర్తలనేవి ‘కారక్తయం’ అనీ, ప్రూణాదులు మనస్సు బుద్ధి - ఇవి కరణాలనీ, గంధాదులు కర్మహేతువులనీ, జీవాత్మకు కర్త అనీ, అతడు విషయరూపాలైన హవిస్సులను అనుభవించక ఉదాసీనత్వం అనే స్మర్కులోఉంచి ఆత్మ అనేటటువంటి అగ్నిలో హోమం చేస్తే మోక్ష విధానమనీ తెలియాలి. దీనికి భిన్నంగా విషయసుఖాలను అనుభవిస్తే అదే బంధహేతు వచ్చుందని బ్రాహ్మణాగీత బోధిస్తుంది. చివరకు యోగి స్వభావం తామరాకుమీద నీటిబోట్టువలె నిర్మిష్టంగా ఉండటమన్న భగవద్గీతాసారాన్ని బ్రాహ్మణాగీత పునరుద్ధారిస్తుంది.

అధ్యర్థుయత్తి సంవాదమనే ప్రసంగం ‘హింస’ అంటే ఏమిటో చర్చించటం కొరకు ప్రస్తక్తమయింది. ఒక అధ్యర్థుడు యజ్ఞ పశువును ప్రోక్షించి నరకటానికి సిద్ధపడుతుండగా ఒక యతి ‘ఇది హింసకాదా?’ అని ఆక్షేపించాడు. ఇది హింస కాదని ఆ యజ్ఞ పశువు ఉర్ధ్వలోకాలు పొందుతుందనీ, శ్రుతి ప్రామాణ్యాన్ని అధ్యర్థుడు ఉదాహరించాడు. ‘యజ్ఞపశువుకు ఉర్ధ్వలోకం సిద్ధించటంవలన నీ కేమిఫల’ మని యతి అడిగాడు. శ్రుతి విహితమైన పుణ్యమే నాకు ఫల ‘మని ఆ అధ్యర్థుడు’న్నాడు. హింస పాపమని వేదమే చెప్పుతున్నది కదా! అని యతి అడుగగా ‘యజ్ఞంలోని పశువిశసనం పాపంకా’డని అతడు సమాధానం చెప్పాడు. కానీ యజ్ఞంలో తపోయజ్ఞమే ఉత్తమమన్న నిష్పత్తులో ఈ సంవాదం ముగుస్తుంది.

అంబరీషగీతలు తరువాత ప్రస్తక్తమయ్యాయి. అంబరీషుడనే రాజు బాహ్య శత్రువులనందరినీ జయించినా తృష్ణ మొదలైన అంతశశత్రువులను జయించలేకపోయా నని విచారం వ్యక్తం చేశాడు. లోభాన్ని ఎవరు జయించలేరో వారు జన్మ జరామృత్యువులకు వశమవుతారని ఆ మహారాజు ప్రబోధించాడు.

జనక యమ సంవాదం కూడా చాలా ప్రశ్నమైన కథ. ఒకసారి జనకమహారాజు వద్దకు బ్రాహ్మణుడి వేషంలో యమధర్మరాజు వచ్చాడు. ఏదో ఒక చేయరానిపనిని ఆ బ్రాహ్మణుడు తన ముందర చేయగా జనకుడు కోపగించుకొని ‘నారాజ్యపు సరిహద్దులను వదలి పొమ్మని అతడిని ఆజ్ఞాపించాడు. అప్పుడు ‘రాజు! నీ రాజ్యపు మేరలను నిర్దేశించండి. ఆ మేరలను దాటి వెళ్ళిపోతాను’ అన్నాడు ఆ బ్రాహ్మణుడు. జనకుడు ఆ మాటలు విని మార్చిపోయాడు. తెలివిరాగా తన తప్పును తాను సవరించుకొన్నాడు. పరమవేదాంతి అయిన అతడికి తన రాజ్యం తన నగరమన్న భావనే లేదు. కనుక జనకుడికి భూమాది పంచభూతాలను జయించే మనోధర్మం సిద్ధించిని ధర్మదేవత సంతోషించి వెళ్ళిపోయాడు.

ఈ కథలన్నింటినీ బ్రాహ్మణుడు బ్రాహ్మణితో చెప్పాడు. చివరికి బ్రాహ్మణుడు ఇట్లా అన్నాడు. ‘ఈ వనితా విసుము! జిజ్ఞాసువు అరణి, గురుడు ఉత్తరారణి. తపస్సుచేత వేదంచేత ఈ రెండింటి నిర్మధనంలో జ్ఞానమనే నిష్పత్తితుంది. క్షేత్రజ్ఞుడని ఆ జ్ఞాన స్వరూపాన్నే అంటాము. అది ఇంద్రియాలకు అందదు. అది నిర్మణమైనది. దానిని అహంకార విసర్జనం ద్వారా మాత్రమే గుర్తించగలుగుతాం.

ఈ సంవాదాన్ని విన్న అర్థనుడు ఆ పరమవేద్యమైన బ్రాహ్మతత్త్వాన్ని గురించి చెప్పుమని అడుగగా శ్రీకృష్ణుడు గురుతిష్య సంవాదాన్ని వినిపించాడు. ఒకప్పుడు మహామునులు అంగిరసుడిని పురస్కరించుకొని బ్రాహ్మదగ్గరకు వెళ్ళారు. ‘ఏది హితం? దానిని పొందటానికి మంచిమార్గం ఏది?’ అని అడిగారు. బ్రాహ్మ ఈ విధంగా చెప్పాడు. ‘సత్యంవలన భూతాలన్నీ పుట్టుతాయి. సత్యంలోనే ప్రవర్తించి, అందులోనే లీనమవుతాయి. శ్రుతి, తపస్సు అనేవి సత్యానికి మారుపేర్డు. యోగనిష్ఠలైన మునులు కామకోధాలను విడిచి సత్యాన్నే సేవిస్తాయి. అదే హితం. దానిని చేరుకొనటానికి మంచి మార్గమున్నది. అదే ధర్మం. చతుర్శత్రమాలను, వశ చతుర్ష్టమాన్ని ఆశ్రయించిన పవిత్ర జీవులు ధర్మాన్ని అనుష్టించిన వారవుతారు. దీనికి ముందుగా తెలిసికొనదగిన విషయం- చతుర్యింశతి తత్త్వాలను గురించి, పంచమహాభూతాలు, శబ్దాది గుణాలు, జ్ఞాన కర్మాంధియాలు, మనస్సు, బుద్ధి, అహంకారం, ప్రకృతి - అనే ఈ 24 తత్త్వాల పుట్టుకను, లయాన్ని తెలిసినవాడు సంసారమోహాన్ని పొందక పరతత్త్వాన్ని పొందుతాడు’ అని చెప్పుతూ బ్రాహ్మ సత్యరజ్ఞస్తమో గుణాలను గురించి వినిపించాడు. గుణత్రయంలో ఎక్కువ తక్కువలు లేకుండా సమస్తితిని కలిగి ఉండటమే అవ్యక్షితి. ఈ అవ్యక్షితినుండి మహాత్మత్వం పుడుతుంది. దీనికి మతి, బుద్ధి అనే నామాంతరాలు ఉన్నాయి. మహాత్మకే అహంకార సంజ్ఞ ఉన్నది. అహంకారంనుండి పంచభూతాలు, వాటిముండి శబ్దాదులు, జ్ఞానేంద్రియాలు - ఇట్లా సృష్టిపరిణామం సాగింది. వీటిలో క్రోత్తాదులైదూ, మనస్సు, బుద్ధి, ప్రాణం, అభిమానం లేదా అహంకారం - అనే ఈ తొమ్మిది కలిసి

'సవద్వారపురం' అనే సంకేతాన్ని పొంది ఉన్నాయి. అంటే ఈ శరీరమే సవద్వారపుర మన్మహాట. ప్రాణాది పంచకం, వాక్య, మనస్సు, బుద్ధి- అనే ఈ ఎనిమిదింటి సంపుటికే 'అంతరాత్మ' అని పేరు. లోకం ఈ అంతరాత్మ అనే ఉపాదాన కారణంమండి పుట్టుతున్నది. అహంకారం నుండి జ్ఞాన కర్మైంద్రియాలు, మనస్సు అనే పదకొండు తత్త్వాలు పుట్టుతాయి. వీటి బారిని పదకుండా ఎవరు ఆత్మను ఉపాసిస్తాడో వాడు పరతత్త్వపేత్త అనుతాడు.

పీటప బ్రహ్మదేవుడు అధ్యాత్మ, అధిబ్ధాత, అధిదైవత తత్త్వాలను గురించి చెప్పాడు. ఇంద్రియాలను, ఇంద్రియార్థాలను, భూతసార్థాన్ని వేరువేరుగా తెలిసికొని మనసులో ఫీరంగా నిలుపుకొనటంచేత 'భవం' (పుట్టుక-పాపం) అనే భావన నశిస్తుంది. విద్యాంసుడు తన ఇంద్రియాలను తనలోనికి మరల్చుకొనటం అభ్యసిస్తాడు - తాబేలు బయటపడిన తన అవయవాలను లోపించి ముడుచుకొన్న రీతిగా - అట్లా కలిగేదే ఇంద్రియజయం. భూతపంచకమనే సముద్రానికి కాముడు, క్రోధుడు ప్రభువులు. వీరిని జయిస్తేకాని విద్యాంసుడు ఆ సముద్రాన్ని దాటలేదు. ధర్మానికి అపొంద లక్షణం. మనమ్ములకు కర్మ, వాక్యము సత్యం, బుద్ధికి వ్యవసాయం, జ్ఞానానికి సన్మానం ప్రధానవ్యాపారాలు. జ్ఞానపూర్వకమైన సన్మానంవలన ద్వంద్యభావనా రాపొత్యంవలన యోగులు జరామ్యత్వు నిష్టరణం సాధిస్తారు.

ఈ విధంగా బోధించి బ్రహ్మదేవుడు 'అవ్యక్తతత్త్వం' అతిగహనమైనదని చెప్పుతూ ఇట్లా అన్నాడు.

'అవ్యక్తం సలింగం, పురుషుడు అలింగుడు. అతడు జ్ఞేత్రాన్ని తెలిసినవాడు కావటంచేత జ్ఞేత్రజ్ఞుడు. జ్ఞేత్రమంటే ప్రకృతి. అది త్రిగుణాత్మకం. ప్రకృతిలో లీనమైన మహాతత్త్వమే అంతరాత్మ. అతడికి ప్రకృతి క్రేయాకలాపమంతా తెలుసు. కాని, ప్రకృతి అంతరాత్మను ఎరుగుదు. అట్లే భూతాలలో అగ్ని శ్రేష్ఠుడు. విద్యలలో సాచిత్రణి, ఛందస్సులలో గాయత్రి, ఆశ్రమాలలో గృహస్తాశ్రమం. ప్రజాపతులలో నేను శ్రేష్ఠులం. నా కంటే విష్ణుడు ఎక్కువ. ఈశ్వరుడు దేవతాళిలో అందరిలోనూ శ్రేష్ఠుడు. నేను - విష్ణువు-ఈశ్వరుడు అనే మార్త్రిత్రయం ఒక పద్ధతిమే. ఎవరు మనుషులను మగ్గరినీ ఒకే తత్త్వంగా తెలిసికొంటాడో వాడే 'ఏరుక' సమగ్రంగా కలిగినవాడు.'

అని బోధించి చివరకు బ్రహ్మ సత్యం ఎట్లా అవశ్యం అనుషీంచదగిందో చెప్పాడు.

సత్యం పురుషుడే అని కొందరంటారు. కాని, పురుషుడు గుణాతీతుడు. సృష్టికమాన్ని గమనించినా ఈ విషయం తెలుస్తుంది. భూమాది భూతచతుర్పుం ఆకాశంలో లీనం అవుతుంది. ఆకాశం అవ్యక్తంనుండే సముద్రాలలోనుండి తరంగాలు పుట్టినట్లుగా చరాచరభూతాలు పుట్టుతూ లీనమవుతూ ఉంటాయి. అవ్యక్తం అవ్యయుడైన పురుషుడిని ఆశ్రయిస్తుంది. అందుచేత పురుషుడు గుణాతీతుడు. కేవల సత్యుడు మాత్రమే కాడు. దీనిని గుర్తించటమే మోహబంధవిముక్తి దీనికి అర్పిస్తే సాధనం తపస్సు, అహంకృతితో కూడిన తపస్సువలన ప్రజాపతి సమిపత్వాన్ని మాత్రమే పొందగలుగుతాం. కాని, మనుకార విదురమైన తపస్సుచేత అవ్యయస్తాసమే ప్రాప్తిస్తుంది. సత్యసహయంతో రజస్తమోగుణాలను జయించి ఈశ్వర సాక్షాత్కారం పొంది ఆ సత్యాన్నికూడా వదలిపెట్టాలి.'

అంటూ బ్రహ్మ చేసిన బోధను గుర్తుచేసి శ్రీకృష్ణపరమాత్మ మునుపు తాను కురుజ్ఞేత్రంలో బోధించిన గీతాసారాన్ని పునరుద్ధరించాడు.'

శ్రీకృష్ణుడి ద్వారకాయానం:

శ్రీకృష్ణుడు తాను ద్వారకానగరానికి వెళ్లి వసుదేవాదులను చూడాలనే కోర్కె వెలిపుచ్చాడు. అర్జును డా విషయాన్ని ధర్మరాజును తెలిపి అతడి అనుమతితో ద్వారకకు వెళ్లవచ్చునని కృష్ణుడితో కలిసి ఇంద్రప్రసంగుండి హస్తినాపురానికి వచ్చాడు. అర్జునుడు శ్రీకృష్ణుడిని సగుణ బ్రహ్మస్వరూపుడిగా గ్రహించి అతడిని స్తుతించాడు. అర్జునుడి అభ్యర్థన మేరకు ధర్మరాజు శ్రీకృష్ణుడికి గౌరవ పురస్కరంగా - అశ్వమేధయాగానికి ఒంధుమిత్ర పరివార సమేతంగా రమ్మని ప్రార్థిస్తూ - ద్వారకకు పోవటానికి అనుమతించాడు. అర్జునుడిని వదలలేక శ్రీకృష్ణుడు రథంమీద ప్రయాణం సాగించాడు.

మార్గమధ్యంలో శ్రీకృష్ణుడు ఉదంకమహాముని ఆశమాన్ని దర్శించాడు. ఉదంకు మహాభారతయుద్ధ కాలంలో శ్రీకృష్ణుడు నిర్వహించిన పాత్ర పక్షపాతంగా ఉన్నదనే భావంతో వ్యంగ్యంగా నిందాస్పీరకంగా పలకరించాడు. శ్రీకృష్ణుడు నిర్వికారంగా సమాధానం చెప్పుతూ శాంతికారకు తాను చేసిన కృమిని విపరించి, కౌరవుల కారణంగానే యుద్ధం చెల్లిందని

వివరించాడు. ఉదంకుడి వ్యంగ్యోర్భులకు జపించబోయాడు. ఉదంకుడు శ్రీకృష్ణుడిని ప్రార్థించాడు. అతడు ప్రసన్నుటై తన పరబ్రహ్మతత్త్వాన్ని తెలిపాడు. ఉదంకుడి వేడికోలుటై తన విశ్వరూపాన్ని బ్రహ్మాదించి అతడిని ఆశ్వర్యాంబుధిలో ముంచాడు. ఉదంకుడి ప్రార్థననై నిజసామృథాపాన్ని తాల్చి వరం కోరుకొమ్మన్నాడు. ఆ బుషి నివాసప్రాంతం నిర్జలప్రాంతం కావటంవలన ఎల్లప్పుడూ నీరు చేరువలో ఉండేటల్లు అనుగ్రహించుమని కోరాడు. ఎప్పుడు తన రూపాన్ని స్వరీష్టి అప్పుడు జలం లభిస్తుందని అభయమిచ్చి ద్వారకకు వెళ్ళాడు.

ఒకనాడు ఉదంకుడు దాహార్ముష్టై శ్రీకృష్ణుడిని స్వరీంచాడు. ఒక చండాలుడు తన మలిన శరీరంమండి జలం ప్రవిస్తా ఉండగా ఎదుట గోచరించి, ఆ నీటిని త్రాగి దప్పిక తీర్పుకొనుమని అడిగాడు. ఉదంకుడు ఏవగింపుతో అతడిని నిరాకరించాడు. అతడు అదృష్టు దయ్యాడు. శ్రీకృష్ణుడు ప్రత్యక్షమై ఆ చండాలరూపుడు ఇందుడనీ అతడి శరీరంమీద ప్రవించే జలం అమృతమనీ చెప్పి గొప్ప అదృష్టాన్ని దూరం చేసికొన్నా పని ఆ మునీంద్రుడికి తెలిపి, ఆపై అతడు తలచుకొస్తప్పుడెల్లా మేఘాలు పట్టి వాపపడుతుందనీ చెప్పాడు. ఆ మేఘాలకు ఉదంక మేఘాలనే పేరు ఏర్పడింది. ఈ ఉదంతం విస్త తరువాత జనమేజయుడు వైశంపాయనుడిని ఉదంకుడి చరిత్రను చెప్పుమని అడిగాడు. ఉదంకుడు గౌతముడి భార్య అహాము సౌదాసుడి భార్య మదయంతి యొక్క కుండలలు తెచ్చి ఇచ్చిన కథను వివరంగా తెలిపాడు.

శ్రీకృష్ణుడు ద్వారకకు చేరాడు. యాదవులు రైవతక పర్వతోత్పవంలో అపర్తులై ఉన్నారు. శ్రీకృష్ణుడి రాకు ఉప్పాంగిపోయారు. శ్రీకృష్ణుడు వసుదేవాదులకు సముచిత సాదరసేవలందించాడు. వసుదేవుడు శ్రీకృష్ణుడిని భారత యుద్ధ విశేషాలను వివరించమని కోరాడు. భారతయుద్ధకర్మ చాలా పెద్దదని, దానిని చెప్పటానికి చాలా రోజులు పట్టుతుండనీ పేర్కొని శ్రీకృష్ణుడు సూక్ష్మంగా యుద్ధంతాన్ని చెప్పాడు. కౌరవైన్య సంఖ్యావివరాలూ, భీష్మ, ద్రోణ, కర్ణ, శల్వాది వీరులు యుద్ధంచేసిన దినాలూ, శకుని పడిపోయిన తరువాత దుర్యోధనుడు ఒంటరిగా పారిపోయి ప్రాదంలో దాగికొన్న సంగతి, పాండవు లతడిని అధిక్షేపించి ప్రాదంబయచికి రప్పించి భీముడిచేతిలో తొడలు విరిగిపడిపోయిన ఉదంతాన్ని చెప్పాడు. ఆ రాత్రి అశ్వత్థామ విజృంభించి పాండవ స్క్రంధావారంలో ఉన్న వీరులనూ, బలాలనూ క్రూరంగా సంహరించిన పద్ధతినీ, పాండవపడ్డంలో, కౌరవపడ్డంలో ప్రాణాలతో మిగిలి ఉన్న వారినీ చివరకు పేర్కొన్నాడు. కానీ, అభిమన్యుడి మరణ విశేషాన్ని చెప్పలేదు. సుభద్ర విషాదంతో ఆ సంగతి జ్ఞాపకం చేసి అభిమన్య వధవృత్తాంతాన్ని చెప్పించింది. వసుదేవాదులు శోకంతో ఆక్రోశించారు. శ్రీకృష్ణుడు వారిని ఓదార్ఘాడు. అభిమన్యుడి పరాక్రమాన్ని కీర్తించాడు. ఆ తరువాత చుట్టులతో కలిసి సంతోషంతో కాలం గడిపాడు.

అశ్వమేధయాగ యత్పం:

హస్తినాపురంలో చుట్టాలందరూ మాటలవెంబడి అభిమన్యుడి పరాక్రమాన్ని పొగడేటప్పటికి ఉత్తర శోకించేది. అది చూచి పాండవులు దుఃఖమగ్నులయ్యేవారు. దానిని గమనించి వ్యాసమహర్షి ఒకనాడు వారివద్దకు వచ్చి అశ్వమేధయాగం చేయవలసిన అవసరాన్ని, దాని విషయవిధులనూ వివరించి, వారిని యజ్ఞకార్యానికి ప్రోత్సహించి అదృష్టు దయ్యాడు. ధర్మరాజు తమ్ములతో సంప్రదించి, హిమాలయంలో గుఫమైయున్న స్వర్ణవిధులను స్వరీంచి, వాటిని సాధించే ప్రయత్నంలో చేయవలసిన పూజాదికాలను నిర్వహించి, ధృతరాష్ట్రుడివద్ద అమవతి తీసికొని, హస్తినాపుర రక్షకు యయుత్సుడినీ, విదురుడినీ నియోగించి ధర్మజాదులు హిమాలయాలకు పయనం కట్టారు. శిఖరాలను ఎక్కి ఒక సమతల ప్రదేశంలో విడిది చేశారు.

అప్పుడు వ్యాసమహర్షి పాండవుల ముందు ప్రత్యక్షమయ్యాడు. ధర్మరాజుదులు ఆ మహర్షిని పూజించి కర్తవ్యాలను బోధించుమని అడిగారు. ఆ రాత్రి పాండవులు నియున నిష్ఠలతో దర్శశయనాలమీద శయనించారు. పంచాగ్నులవలె వెలుగొందారు. మరునా డుదయం శివుడిని ఒకవోట అవాహనంచేసి ధూపదీప నైవేద్యాలతో విధివిధానంగా పూజించారు. ప్రమథులను అర్పించారు. మంత్ర జలాలతో నిధులున్నచోట ప్రోక్షించారు. పూలతో, మాంసంతో, పేలాలతో శాప్తోకంగా పూజించారు. బలవంతులైన సేవకులచేత త్రవ్యించారు. అప్పుడు నలుదిక్కులా వెలుగులు విరజిముగైతూ స్వర్ణ నిధులు బయటపడ్డాయి. పాండవులు వాటిని పూజించారు. వ్యాసుడు ప్రత్యక్షమయ్యాడు. పాండవు లా మహర్షిని పూజించారు. అతడు వారిని దీవించి అదృష్టు దయ్యాడు. అప్పుడు ధర్మరాజు ఆ నిధులను వెలికి తీయించి వేలకోలది బండ్లకూ, గాడిదలకూ, బంటెలకూ, గుర్రాలకూ, ఏనుగులకూ బరువులు ఎత్తించి, వివిధ హమ పాత్రలనూ, యజ్ఞోపకరణాలకూ

వీరులకు ఎత్తించి, శ్రమలేని ప్రయాణాలతో హస్తినాపురం వైపు పయనం సాగించాడు. దానిని చూచి మానవులూ, దేవతలూ, ఆశ్వర్యపద్మారు. శత్రువులు భయపద్మారు.

పరీక్షితు జననం:

ధర్మజుడి అశ్వమేధావ్యానాన్ని పురస్కరించుకొని శ్రీకృష్ణుడు సకల బంధుసమేతంగా హస్తినాపురానికి వచ్చాడు. అందరూ కలిసి సంతోష సల్లాపాలతో ఉంటున్న తరుణంలో ఉత్తరరు మగబిడ్డ పుట్టడు. కానీ, మహాబాణాగ్నితో దగ్గమై చనిపోయినవాడుగా ఉన్నాడు. అంతఃపురకాంతలు శోకంలో మునిగిపోయారు. కుంతి సుభద్రలు మృతబాలుడి గురించి శ్రీకృష్ణుడితో మొరపెట్టి చెప్పుకొన్నారు. పాండవ వంశాంమరాన్ని బ్రతికించుమని బహువిధాలుగా ఆక్రందిస్తూ అర్థించారు. అశ్వత్థామ బ్రహ్మముఖాప్రాన్ని ప్రయోగించినప్పుడు ఆ శిశువును రక్షిస్తానని చేసిన ప్రతిజ్ఞను వాసుదేవుడికి జ్ఞాపకం చేశారు. ఆ బిడ్డ చనిపోతే ఆ శోకంతో తామంతా ఒకమైపు, పాండవులంతా మరొకమైపు ప్రాణాలు వదలటం తథ్యమని మొరపెట్టుకొన్నారు. వారి ఆక్రందనలు విని శ్రీకృష్ణుడు అర్థుడయ్యాడు. వారందరితో కలిసి మాధవుడు ప్రసాతిమందిరానికి వెళ్ళాడు.

ద్రౌపది ముందుగా వెళ్లి ఉత్తరరు శ్రీకృష్ణుగమనాన్ని తెలియపరచింది. ఉత్తర లేని వాసుదేవుడికి మొక్కి, ఆ బిడ్డ చేత కూడ మొక్కించాలని ముచ్చుటపడ్డా, అశ్వత్థామ అప్రశట్కికి గురి అఱు మృతుడు కావటంవలన ఆ మాట ఓటుపోయిందని వాపోయింది. ఆ శిశువును అంకటలంమీద ఉంచుకొని శ్రీకృష్ణురులను కన్పెత్తి చూడుమని పలనించింది. మృతశిశు తెలివొందక పోవటంతో మూర్ఖపోయింది. కొంతసేపటికి ఉత్తర తేరికొని లేచి నేలమై పరుండియే శ్రీకృష్ణుడికి ‘శరణు శరణు’ అని మొక్కింది. శ్రీకృష్ణుడు ఆమెను, ‘బీడకు, బీడకు’ మని అభయహస్తం ఇచ్చాడు. మృతశిశువును శయనంమీద పరుండబెట్టుమన్నాడు. ‘నా మాట అబద్ధం కామండా ఇదిగో బాలుడిని బ్రతికిస్తున్నాను. సంతోషంతో అందరూ చూడండి’ అని పోచ్చరించాడు. బ్రహ్మముఖాప్రతి ప్రయోగానికి విరుగుడు పెట్టాడు. పంచవిధ శపధాలతో బాలకుడికి పంచ ప్రాణాలు పోశాడు. బాలుడు కదిలాడు; కళ్యాతెరిచాడు. అంతఃపుర స్త్రీలందరూ ఆనందంలో మునిగి తేలారు. ఉత్తర బాలుడిని తెచ్చి శ్రీకృష్ణుడి పాదాలకు ప్రణామిల్లజేసింది. అతడు బాలుడిని దీవించి వంశమంతా అంతరించిన సమయంలో పుట్టుడు కాబట్టి ‘పరీక్షితు’ అని పేరుపెట్టాడు. అందరూ సంతసించారు. శ్రీకృష్ణుడూ, యాదవ ప్రముఖులు అందరూ కానుకలు చదివించారు. ప్రజలు పరమానందాన్ని పొందారు.

యజ్ఞాశ్వవరణాం:

శ్రీకృష్ణుడి కరుణావలన పాండవసంతతి నిలిచింది. పరీక్షితుకు ఒక నెల వయస్సు వచ్చింది. పాండవులు స్వర్ణ నీక్షేపాలతో హస్తినకు చేరారు. వాసుదేవాడులు వారికి ఘనస్వాగతం చెప్పారు. పాండవులు నగరప్రవేశం చేసి పెద్దలకూ, బంధువులకూ, సముచిత మర్యాదలు చేశారు. శ్రీకృష్ణుడులతో కలిసి ఒక మందిరంలో కొలువుచేశారు. పరీక్షితుకు ప్రాణంపోసిన శ్రీకృష్ణ మహిమను విని ఆశ్వర్యసంతోషమగ్నులయ్యారు. గోవిందుడి నిరంతర దయాప్రవృత్తిని వేనోళ్ళ పోగడారు.

కొన్నాళ్ళకు వ్యాసమహర్షి పాండవుల మందిరానికి వచ్చాడు. ఆ మహార్షిని పూజించి ధర్మరాజు వాయజడి దయవలన పొందిన ఆ మహాసంపదను అశ్వమేధయాగంకొరకు వినియోగించేందుకు అనుమతిని కోరాడు. మహార్షి సంతోషించి ‘చంద్రవంశతిలకా! అశ్వమేధం సమస్తపాపాలమూ నశింపజేస్తుంది. దానిని నీవు సమగ్రదక్షిణాన్నితంగా నిర్వహించి పరిశుద్ధుడవై ప్రకాశిస్తూ ప్రసిద్ధికెంక్కు’ మని ప్రబోధించాడు. ధర్మరాజు సంతోషించి యాగాన్ని నిర్వహించటానికి శ్రీకృష్ణుడి అనుమతినికూడా కోరాడు. ‘తల్లివైనా, తండ్రివైనా, గురువువైనా నీవే. నీ ఆజ్ఞ శిరోధార్య’ మని ప్రార్థించాడు. ‘వ్యాసమహర్షి చెప్పినట్లుగా చేయుము. యజ్ఞము చేసి మనస్తాపాన్ని పోగొట్టుకొనుము. అశ్వమేధయాగపుణ్యం సర్వధర్మాలకంట శేషమైనదని నేనే చెప్పాను కదా! యజ్ఞం చేయుమని నేనే ప్రేరేపించాను కదా! ఇక నా అనుజ్ఞ ప్రత్యేకంగా దేనికి? యజ్ఞనిర్వహణలో నేనేమి చేయాలో చెప్పుము. నీ తమ్ములతో కలిసి నేనూ సాయం చేస్తాను. యజ్ఞనికి సత్యరం పూముకొమ్ము’ అని శ్రీకృష్ణుడు ప్రోత్సహించాడు.

ధర్మరాజు వ్యాసమహర్షిని యజ్ఞానికి మహారూప్ని నిశ్చయించుమని, విధివిధానాలు బోధించుమని ప్రార్థించాడు. ఆ మహర్షి యజ్ఞ నిర్వహణాంలో తనకు యాజ్ఞవల్యుగ్రుడూ, పైలుడూ సహకరిస్తారనీ, చైత్రపూర్ణిమ పుభముహార్తమనీ, యజ్ఞశ్వాన్ని ఎన్నిక చేయించాలనీ సలహా ఇచ్చాడు. వేదోక్త దీక్షతో విడిచిన యజ్ఞశ్వం భూమండలమంతా తిరిగి ధర్మజుడి కీర్తిని నలుదిక్కులా వ్యాపింపచేస్తుందనీ, యజ్ఞ పరికరాలనన్నింటినీ క్రొత్తగా సిద్ధం చేయించుమనీ తెలిపాడు. ధర్మరాజు అశ్వశాప్రజ్ఞలచేత ఉత్తమాశ్వాన్ని ఎన్నిక చేయించాడు. నిపుణులతో బంగారంతో స్ఫుర్పువాదులను చేయించాడు. వ్యాసుడు సంతోషించి శాస్త్రోక్తంగా అశ్వాన్ని వదలటానికి అనుమతించాడు. అశ్వరక్షణకు దివ్యాప్తవిదుడైన అర్జునుడిని నియోగించుమన్నాడు. దేశరక్షణకు భీమనకులులనూ, కుటుంబరక్షణకు సహదేశుడినీ నియోగించాడు. ఇంకా మిగిలిన పనులకు ధర్మరాజు తగినవారిని నియమించారు. కుంటి గాంధారీ ధృతరాప్రస్తుల అనుజ్జతో అశ్వమేధయాగానికి సిద్ధమయ్యాడు.

సమాప్తరక్షణాం:

దైవజ్ఞులు నిర్ణయించిన శుభముహార్తాన ధర్మరాజు యజ్ఞదీక్ష స్వీకరించాడు. వ్యాసాది మహర్షుల బుత్తీజుల నడుమ ధర్మరాజు బ్రహ్మార్పుల మధ్య బ్రహ్మావలె ప్రకాశించాడు. వేదవ్యాసుడు శాస్త్రోక్తంగా వదలిన ఉత్తమాశ్వం బయలుదేరింది. గాంఢీధారి అయిన అర్జునుడు అశ్వాన్ని అనుసరించాడు. అతడిని యజ్ఞకర్మ నిపుణులైన యాజ్ఞవల్యు శిష్యులు అనుగమించారు.

యగాశ్వం ధరణిని ప్రదర్శిణంగా తిరిగి ఉత్తరదిశైపు సాగింది. అశ్వం త్రిగ్రత్రదేశంతో ప్రవేశించింది. త్రిగ్రత్ర దేశాధిపతి కొడుకూలూ, మనుమలూ కలిసి సూర్యవర్షై నాయకత్వంలో అశ్వాన్ని అడ్డగించి అర్జునుడిని ఎదిరించారు. అర్జునుడు వారిని దయతో పలుకరించి, భారత యుద్ధంలో చాలామంది రాజులు చనిపోవటం కారణంగా ధర్మరాజు దయామయుడై గుర్రాన్ని పట్టుకొన్నవారిని మంచిమాటలతో ఒప్పించి రక్తప్రాతం జరుగకుండా చూడుమని చెప్పాడనీ పోచురించి యుద్ధంసుండి విరమించుకొనుమని కోరాడు. కానీ, సూర్యవర్షై దాడి సాగించాడు. అర్జునుడు అతడి బాణాలను వమ్ము చేశాడు. సూర్యవర్షై తోడుగా అతడి తమ్ములు కేతువర్షై, ధృతవర్షైలు కూడా పూనకొని అర్జునుడి హస్తాన్ని నొప్పించి గాంఢీవం నేలమీద పడేటట్లు చేశారు. అర్జునుడు అగ్రహించి వారిష్టై పెడుగులవర్షంవంటి బాణాలను గుప్పించాడు. ఆ విజ్ఞంభణానికి త్రిగ్రత్ర వీరులు చెల్లాచెదరై అర్జునుడిని శరణు వేడారు. వారిని కరుణించి, ధర్మజుడి అశ్వమేధానికి వారిని ఆహ్వానించి అర్జునుడు అశ్వం వెంట ముందుకు సాగాడు.

యగాశ్వం ప్రాగ్జ్యోతిషపురం దగ్గరకు వచ్చింది. భగదత్తుడి కుమారుడు భుజబలగ్ర్యంతో యగాశ్వాన్ని పట్టాడు. అర్జునుడు వాడిబాణాలతో అతడిని నొప్పించి నగరంలోనికి పారిపోయేటట్లు చేశాడు. అతడు ఏనుగునెక్కి మరల యుద్ధానికి వచ్చి అర్జునుడితో ఫోరంగా పోరాడాడు. నాలుగవనాడు మరణించాడు. అతడి కుమారుడు వజ్రదత్తుడు చెలరేగి తన మదపుటోనగును అర్జునుడిపై పురికొల్పాడు. అర్జునుడు కోపగించి వజ్రాయుధంవంటి బాణంతో ఏనుగును కూల్చాడు. నేలషైబడ్డ వజ్రదత్తుడిని జాలితో చంపకుండా వదలి ధర్మరాజు శాంతి సందేశాన్ని వినిపించి, అశ్వమేధానికి ఆహ్వానించాడు. వజ్రదత్తుడు అంగికరించి నమస్కరించాడు. అర్జునుడు యజ్ఞశ్వంతో ముందుకు సాగాడు.

అశ్వం సింధుదేశంతో ప్రవేశించింది. భారతయుద్ధంతో చనిపోయిన సైంధవీరుల పుత్రులూ, పౌత్రులూ పూర్వవైరాన్ని స్వీకించి వేలసంబ్యోలో రథికులు అర్జునుడిమీద దండెత్తారు. గుమిగూడి అతడిపై దారుణంగా దాడిచేశారు. పౌర్ణదు బడలి తూలిపడ్డాడు. గాంఢీవం నేలషై పడింది. దేవతలూ, మహర్షులూ భయంతో బలప్రసాదక మంత్రాలు చదివారు. అర్జునుడు తెరుకొని లేచి గాంఢీవాన్ని ధరించి విజ్ఞంభించి శత్రువీరులను భయంకర బాణాలతో పీమగు గుట్టలుగా మార్చాడు. కొందరు వీరులు తిరగబడ్డారు. కానీ, వారికి అర్జునుడు ధర్మజుడి శాంతి సందేశాన్ని వినిపించి ప్రాణాలను దక్కించుకొనండని హితవు చెప్పాడు. అయినా వారు అగలేదు. విజయుడు వారిని చంపాడు. అప్పుడు జరిగినదంతా తెలిసికొని దుస్పిల దుఃఖిస్తూ తన మనుమడిని ఎత్తుకొనివచ్చి అర్జునుడిని శరణువేడింది. అర్జునుడి రాక విని తనకొడుకు చనిపోయడనీ, బాలుడిని రక్షించుమనీ మొరపెట్టుకొన్నది. దుర్యోధన సైంధవుల దుర్భయాలకు విచారం వ్యక్తపరచింది. అర్జునుడు కరుణించి దుస్పిలకూ, ఆమె మనుమడికీ శరణిచ్చి నగరానికి పంపాడు. యజ్ఞమృగాన్ని వెంటాడే శివుడివలె అర్జునుడు అశ్వాన్ని వెన్నంటి వెళ్ళాడు.

యజ్ఞశ్వం మహిషూరనగరం దగ్గరకు చేరింది. ఆ నగరాధిపతి బభువాహనుడు. తన తండ్రి అయిన అర్జునుడి ఆగమనాన్ని తెలిసికొని పెద్దలతో కలిసి వచ్చి అతడికి అభివాదనం చేయబోయాడు. అర్జునుడు దానిని మెచ్చక రాజధర్మానుగుణంగా యుద్ధం చేయుమని పోచ్చరించాడు. బభువాహనుడు విచారంతో తిరిగి నగరానికి వచ్చాడు. పాతాళలోకంలోని నాగరాజకన్య ఉలూపి(చి) దివ్యదృష్టితో ఆ సంగతి తెలిసికొని అక్కడికి వచ్చి అర్జునుడితో యుద్ధం చేయుమనీ, అది అతడికి ప్రీతి కలిగిస్తుందనీ ప్రబోధించి యుద్ధశ్శోహన్ని కలిగించి, తండ్రితో పోరు తగదని భావించిన అతడి మనసు మార్చి, అపూర్వ ప్రకాశాన్ని, ప్రతాపాన్ని ప్రసాదించి, అతడిని యుద్ధానికి సంపి, తాను అంతస్ఫురంలో నిలిచింది. బభువాహనుడు హంసధ్వజం గల రథమెక్కి వెడలి యజ్ఞశ్వాన్ని పట్టి పార్వతిది బాణవర్షాన్ని కురిపించాడు. అతడు కుమారుడి హంసధ్వజాన్ని కూల్చి అతడి శరీరాన్ని బాణాలతో పీడించాడు. బభువాహనుడు వాడిబాణంతో అర్జునుడి భుజసంధిని కొట్టాడు. ఆ దెబ్బకు రక్తంకారగా అర్జునుడు సౌమ్యసైల్చి విల్లు ఆలంబనంగా నిలబడ్డాడు. తనంతప్ప దయ్యాడని కొడుకు ప్రతాపాన్ని మెచ్చుకొన్నాడు. విజయుడు అసూయతో బభువాహనుడి శరీరమంతా బాణాలతో నింపాడు. అతడు వజ్రాయుధంవంటి బాణాన్ని తండ్రి హృదయంలో నాటాడు. అర్జునుడు నేలపై కూలాడు. అర్జునుడు వేసిన బాణానికి బభువాహనుడు కూడా మూర్ఖుడి నేలపై కూలాడు. ఇట్లా భర్తా కుమారుడూ నేలగూలిన సంగతి తెలిసి చిత్రాంగద యుద్ధభూమికి వచ్చింది. ఉలూపికూడా వచ్చింది. పతిశరీరంమీదపడి పరిపరివిధాల దుఃఖించింది. అర్జునుడిని బ్రతికించుమని ఉలూపిని కోరింది. బ్రతికించకసోతే ప్రాయోపవేశం చేస్తానని భర్తశవం కాళ్ళవద్ద మోకరిల్చింది. అంతలో బభువాహనుడు తేరుకొని తండ్రిని చంపినందుకూ, తల్లిని దుఃఖింపాలు చేసినందుకూ విచారించి పెత్తపూంతమడికి ప్రాయశ్శిత్తం లేదని వాహియాడు. తండ్రిపై యుద్ధానికి పురికొల్చిన ఉలూపిని చూచి నిష్పూరా లాడాడు. నీర నధ పాపం; దానికంటే ధార్మికవధ మహాత్మర పాపం. ఇక జనకవధ మితిలేని పాపం, వీరుడూ, రాజూ, ధార్మికుడూ, తండ్రి అయిన మహాత్ముడిని చంపిన పాపానికి నిష్పుత్తి లేదని అంటూ ప్రాయోపవేశానికి పూనుకొన్నాడు బభువాహనుడు.

అప్పుడు ఉలూపి సంజీవనమణిని స్కురించింది. ఆ మణి ఆమె చేతిలో నిలిచింది. ఆమె చిత్రాంగదనూ బభువాహనుడినీ చూచి ‘అమాయకులారా! అర్జునుడు ఇంద్రుడిచేతకూడా చావడు. అతడికి ఒక గొప్పమేలు చేయదలచి ఈ పని చేశాను. బభువాహనుడి శక్తని పరీక్షించాను. ఇది మాయా ప్రయోగం కాని నిజం కాదు’ అని ప్రకటించింది. సంజీవనమణిని బభువాహనుడిచేత అర్జునుడి హృదయాన్ని తాకించింది. అతడు లేచి కూర్చుండి కొడుకును పలకరించి యోగక్కేమాలు విచారించాడు. బభువాహనుడు అర్జునుడి పాదాలకు సాష్టోంగ నమస్కారం చేశాడు. చుట్టూ ఉన్నవారందరూ విషాదంతో, అనందంతో కలిసి ఉండటానికి కారణం అడిగాడు అర్జునుడు. ఉలూపి ఇట్లా అన్నది. ‘నీ కుమారుడినలన నీకు అశుభం కలిగింది. నీవు యుద్ధంలో శిఖండి మిషగా భీముడిని పడగొట్టినందుకు వసువులు కోపించి నిష్పు శాంచారు. గంగాదేవి కూడా దానికి అంగికరించింది. నేను ఆ సంగతి సమీప తీర్థంలో స్నానం చేస్తూ విని మా తండ్రికి ఆ సంగతి నివేదించాను. అతడు వసువులను ప్రాణించి నివారణోపాయం పొందాడు. బభువాహనుడిచేత రణరంగంలో నిషాతుడైతే ఆ పాపం పరిపోర్వాతుందని వారు అనుగ్రహించారు. నీకీ ప్రాయశ్శిత్తం జరుగకసోతే మరణానంతరం సరకప్పాట్ కలుగుతుందని భావించి, తగిన సమయ మిదే అని నిష్పయించి. బభువాహనుడిని యుద్ధానికి ప్రేరిపించి, అతడికి అనంతశక్తిని ప్రసాదించి ఈ ప్రాయశ్శిత్తాన్ని కలిగించాను’ అని చెప్పింది. అర్జునుడితోపాటు అందరూ ఆనందించారు. తనకూ, తనవంశానికి ఎల్లపుడూ పెంపుకోరే ఉలూపిని విజయుడు ప్రశంసించాడు. ధర్మజుడు తలపెట్టిన అశ్వమేధయాగానికి బభువాహనుడినీ, అతడి తల్లులనూ, బంధుమిత్రులనూ ఆహ్వానించాడు. ఉలూపినీ, చిత్రాంగదనూ అభినందించి వారిపూజ లందుకొని అశ్వాన్ని వెంబడించాడు.

యజ్ఞశ్వం అనేక దేశాలలో ఇచ్చవచ్చినట్లు తిరిగి రాజగృహం చేరుకొన్నది. దానికి అధిపతి జరాసంధ పాత్రుడైన మేఘసంధి. అతడు బాలుడు కావటంచేత అర్జునుడి పర్వతమం తెలియక గర్జంతో ఎదిరించి యుద్ధం చేశాడు. అర్జును డతడికి ధర్మరాజు శాంతి సందేశాన్ని వివరించినా వినక పోరుకు దిగాడు. అర్జునుడు కరుణతో అతడి శరీరం తాకుండా బాణవర్షాన్ని కురిపించి అతడి రథాన్ని, గుర్రాలను, విల్లునూ, గదనూ ముక్కలు చేశాడు. చివరకు మేఘసంధి తన బలహీనతను గుర్తించి అర్జునుడి శరణవేడాడు. అతడు క్షమించి అశ్వమేధానికి ఆహ్వానించాడు. అశ్వం క్రమంగా వంగ వుండ మేఘాది దేశాలలో తిరిగినపుడు పార్వతు ఆయా రాజులనందరిని జయించాడు.

ఆ తరువాత క్రమంగా చేది దేశాధిపతి అయిన శిశుపాలుడి కుమారుడి శరభుడినీ, టేంకణాధిపతి కిరాతరాజునూ, కోసల, కాశ, దశర్థ, నిషాద పొండ్ర, ఆంధ్ర, ద్రావిడ, కేరళ, కర్ణాట భూపతులనూ, సౌరాష్ట్ర, గోకర్నాధిపతులనూ ఓడించాడు. యాదవులు అతడిని పూజించారు. పొంచాల, గాంధారదేశాలలో శకుని కుమారుడు బాల్యచాపల్యంతో అర్జునుడితో తలపడి ఓడిసేయి శరణు వేడాడు. వారందరికి ధర్మరాజు శాంతి సందేశాన్ని వినిపించి, చైత్ర శుద్ధ పూర్ణిమనాటి అశ్వమేధ యాగానికి ఆహ్వానాన్ని అందించాడు. యజ్ఞాశ్వం హస్తినాపురంవైపు పయనం సాగించింది. చారులవలన ధర్మరాజు ఆ విషయం తెలిసికొని సంతోషించాడు.

ధర్మరాజు మాఘపూర్ణిమనాడు సభ తీర్యాడు. భీమాదులైన సోదరులను అశ్వమేధయాగశాలా నిర్మాణం, అతిథి గృహ నిర్మాణం, అతిథిసన్మానం, అస్వదానం మొదలైన సౌకర్యాలు కల్పించటానికి తగిన ఏర్పాట్లు చేయండని నియమించాడు. వారు కల్పించిన సౌకర్యాలకు శ్రీకృష్ణాదులు హర్షించారు. అర్జునుడు యజ్ఞాశ్వాన్ని ముందుంచుకొని హస్తినాపురిలో ప్రవేశించాడు. ప్రజలు అనందోత్సాహాలతో వేడుకలు చేసికొన్నారు. అతిథులందరూ రావటం మొదలు పెట్టారు. బిభ్రువాహనుడూ, అతడి తల్లులూ హస్తినాపురానికి చేరారు. అశ్వమేధానికి సర్వం సిద్ధమయింది.

అశ్వమేధయాగ నిర్వహణా:

బుత్రీజులు అశ్వమేధానికి సుమూర్ఖార్థం నిశ్చయించారు. వ్యాసమహర్షి ధర్మరాజును యజ్ఞాశ్విక్షకు పూనుకొమ్మన్నాడు. ఈ యజ్ఞం చాలా గొప్పది. నీపు మహాధనవంతుడవు. దక్షిణాలు ఈయవలసిన దానికంటే మూడురెట్లు ఎక్కువగా ఇచ్చి మూడు యజ్ఞాలు చేసినంత ఫలాన్ని పొందుము. యజ్ఞంతంలో చేసే అపభృథస్నానం మిక్కెలి పవిత్రమైనది. అది సమస్త పొపాలనూ తొలగిస్తుంది. కురుక్షేత్ర యుద్ధంలో దాయాదులను సంహరించటంవలన పాపం కలిగిందనే వ్యధ నీ మనస్సులో ఉన్నది కదా! అది అపభృథస్నానంవలన తొలగి నీ మనస్సు నిర్కులమాతుంది. సమస్త శుభాలు కలుగుతాయి’ అని పలికాడు. ఆ మాటలు విని ధర్మరాజు యజ్ఞాశ్విక్ష వహించి అశ్వమేధ క్రియా కలాపాన్ని భక్తి శ్రద్ధలతో విధియుక్తంగా నిర్వహించాడు.

వేదవ్యాసాది మహర్షులు బుత్రీజులుగా యజ్ఞం యథాపిధిగా సాగింది. యజ్ఞాశ్వంతో పాటు వివిధ జంతువులను మంత్రోచ్చారణతో విశనంచేసి యజ్ఞాగ్నిలో హుతంచేశారు. బుత్రీజులూ, దేవతలూ, మహర్షులూ ధర్మరాజును, అతడి తమ్ములనూ దీనించారు. ధర్మరాజు సదస్యులకు వేయికోట్ల టంకాలు దక్షిణాలుగా ఇచ్చాడు. బ్రహ్మజ్ఞాని అయిన వేదవ్యాసమహర్షికి ధర్మరాజు తన భూమండల సామ్రాజ్యస్నంతా దక్షిణాగా సమర్పించాడు. వ్యాస శ్రీకృష్ణుల హితవు నాశయించి వ్యాసదత్తుమైన భూమండలాన్ని ధర్మరాజు కోటికోట్ల టంకాలు వెలగా చెల్లించి తిరిగి పొందాడు. వ్యాసు డాధనరాణిని బుత్రీజులకు పంపిపెట్టాడు. యజ్ఞాల భాగాల నన్నిటినీ ధర్మరాజు బ్రాహ్మణ బ్యందాలకు సమర్పించాడు. మిగిలినవర్షాలవారికి కూడా స్వర్ణద్రానం చేసి ధర్మరాజు ప్రజలందరినీ సంతోషపెట్టాడు. యజ్ఞంతంలో ధర్మరాజు సకుటుంబంగా, బంధుమిత్ర సమేతంగా అపభృథస్నానంచేసి పవిత్రుడై సర్వదోషాలూ పోయిన నిర్కుల మనస్సుతో పుణ్యకాంతులతో ప్రకాశించాడు. చివరకు వ్యాసుడి పాదాలను నమస్కరించాడు. ఆ మహర్షి అశీర్వదించి శిష్యసమూహంతో అదృష్టుడయ్యాడు. ధర్మరాజు తన తమ్ములూ రాజులూ చుట్టూచేరి నిలువగా నడ్డత్రాలలో చంద్రుడివలె రాణించాడు.

శ్రీకృష్ణుడి బంధువుల కందరికి ధర్మరాజు సముచిత పూజాగౌరవాలు చేసి తృప్తిపరిచాడు. అందరినీ వారివారి గృహాలకంపి కృతార్థుడయ్యాడు.

సక్తుప్రస్త చరిత్రం:

ధర్మరాజు అశ్వమేధయాగం చేసినప్పుడు ఏదైనా ఆశ్వర్యకరమైన సంఘటన జరిగి ఉంటే - దానిని చెప్పుమని జనమేజయుడుడుగా వైశంపాయన మహర్షి ఈ విధంగా సక్తుప్రస్త చరిత్రం చెప్పాడు.

అశ్వమేధయాగంలో అత్యధిక స్వర్ణదక్షిణాలతో సంతోషించిన బ్రాహ్మణాల సమూహం చెంతకు ముంగిన ఒకటి ప్రక్కనున్న కన్పంనుండి బయటకు వచ్చి ‘ఈ అశ్వమేధయాగం వీసమంతకూడా సక్తుప్రస్తుడి మహాధర్మంతో సరిపోలదు’ అని ఆశ్చేపించింది. దేవతలూ, మహాముఖులూ మెచ్చుకొన్న ధర్మరాజు అశ్వమేధాన్ని ఏకారణంవలన తక్కువని పేర్కొన్నావో తెలుపుమని ఆ బ్రాహ్మణులు ముంగిన నడిగారు. ముంగిన సక్తుప్రస్తుడి కథ ఇట్లు చెప్పింది.

కురుక్షేత్రంలో రోషకామరహితుడైన ఒక ఉత్తమ బ్రాహ్మణుడు ఉంఘవృత్తితో నిపసిస్తూ ఉన్నాడు. అతడికి భార్య, కొడుకూ, కోడలూ తోడుగా ఉండేవారు. ఒకసారి వానలు కురువక ధాన్యం దొరకటం కష్టమై పోయింది. ఒకనాడు అతికష్టమిద అందరూ కలిసి పగలెల్లా కష్టపడి త్జణధాన్యం పోగుచేసికొని, దానిని నాలుగు మానికల పేలపిండిగా కొట్టుకొని, తలా ఒక మానిక పేలపిండిని సమంగా పంచుకొని వినియోగించుకొనటానికి సిద్ధమయ్యాడు. అంతలో బాటసారి అయిన బ్రాహ్మణుడు అతిథిగా నచ్చాడు. ఆకలిగొన్న అతడికి అతిధ్యంగా బ్రాహ్మణుడు తనవంతు పేలపిండిని అందించాడు. అతడు దానిని స్వీకరించి తృప్తుడు కాలేదు. అతడి భావం తెలిసికొని బ్రాహ్మణుడు బాధపడుతుండగా అతడి భార్య తన భాగం సిండిని అతిథికి ఇష్టటానికి సిద్ధమయ్యింది. కాని, బ్రాహ్మణుడు వారించాడు. ‘భర్త భార్యను చుట్టుం, పక్కం, స్నేహితుడు, తల్లి, తలండ్రి, గురువు, దైవం, కాబట్టి అతడి పనిచేయటం ఆమె ధర్మం. భర్త భుజించుండా ఉంటే భార్య తింటుందా? అతిథి సత్కారం సహధర్మచారిణి ధర్మం’ అని తన భాగం పేలపిండిని భర్తాయా అతిథికి సమర్పించింది. అతడు దానిని తిని ఇంకా అసంతృప్తిని ప్రదర్శించాడు. బ్రాహ్మణుడు పరితపించాడు. అతడి కుమారుడు తన భాగమైన పేలపిండిని అతిథికి సమర్పించటానికి ముందుకు వచ్చాడు. తండ్రి వారించాడు. పిల్లల తిండిని పెద్దలు గ్రహించటం న్యాయం కాదన్నాడు. ‘తండ్రియే కుమారుడు’ అని చెప్పిన వేదవాక్యాన్ని ప్రమాణంగా చేసి కొడుకు తన భాగాన్ని అతిథికి సమర్పించాడు. అతిథి ఆ పిండిని తిని తృప్తిపడలేదు. అప్పుడు కోడలు తన భాగాన్ని అతిథికి అందించింది. పెద్దలను అనుసరించటమే తన ధర్మమని తెలిపింది. ఆ భాగాన్ని తిని అతిథి తృప్తిని, సంతోషాన్ని ప్రదర్శించి తాను యముడనని ప్రకటించుకొని, వారు ప్రదర్శించిన భక్తి శ్రద్ధలనూ, బిరుతో కూడిన దయాదానగుణాలనూ ప్రశంసించి, దేవతలు వారిని అశీర్వదిస్తున్నారని తెలిపాడు. దేవేంద్రుడు పూలవాన కురిపించాడు; స్వర్గానికి వారిని ఆశ్వానించాడు. యముడు అప్పుడు ఇట్లా ప్రకటించాడు. ‘పుణ్యాత్మా! ఆకలి బుద్ధిని, తేజస్సునూ మట్టపెట్టుతుంది. ఆశ దయను నాశనం చేస్తుంది. ఈ లోకతత్త్వం తెలిసికూడా భార్య అనీ, బిడ్డలనీ, చూడకుండా ఆకలినీ ఆశనూ జయించావు. నీవు చేసిన అతిథి పూజాపుణ్యంవలన బ్రాహ్మణ అనుగ్రహంతో నిన్ను సకుటుంబంగా తన సభకు రప్పించుకొనాలని నిర్ణయించాడు. దానాలూ యజ్ఞాలూ కూడా సన్మార్గంలో సంపాదించిన ద్రవ్యాన్ని స్వల్పమైనా యోగ్యమైన వాడికి దానంచేయటంవంటి ఉత్తమ ధర్మాలు కావు’ - అని యముడు తన నిజరూపాన్ని చూపాడు; బ్రాహ్మణ పంపిన దివ్య విషాంతో ఆ బ్రాహ్మణ కుటుంబ సభ్యుల నందరినీ ఎక్కించి బ్రాహ్మణోకానికి పంపాడు.

ఆ పేలపిండి వాసన వ్యాపించి అతిథి కాళ్ళు కడిగిన నీటి తడి అంటుకొని సక్కుప్రస్తుడు చేసిన ధర్మం మహిమవలన ఆ ముంగిన శరీరం ఒకవైపు బంగారంగా మారింది. ఆనాటిముండి ఆ ముంగిన దానకార్యాలు జరిగే యజ్ఞప్రదేశాలకూ, మున్యాక్రమాలకూ వెళ్ళుతూ, తన శరీరంలోని రెండవ భాగంకూడా బంగారం అవుతుందేమానని యత్పీస్తూ ఉండేది. ఆ ప్రయత్నంలో భాగంగానే ధర్మజుడి అశ్వమేధయాగాన్ని కూడా దర్శించింది. కాని, అక్కడ కూడా ఆ ముంగిన కోరిక తీరలేదు. అందువలన సక్కుప్రస్తుడి యజ్ఞానికి ఆ యజ్ఞం సాటిరాదని పలికింది. ఆ తరువాత ఆ ముంగిన అదృశ్యమై పోయింది. ఇది అక్కడ జరిగిన అమృత విశేషం.

మునులు, బ్రాహ్మణులు, రాజులు, దేవతలు మెచ్చుకొనిన ధర్మరాజు అశ్వమేధంకంట సక్కుప్రస్తుడి యజ్ఞం గొప్పదనటంలో గల తాత్పర్య మేమిటంటే - పశ్చాంసారూపమైన యజ్ఞంకంట అహింసారూపమైన యజ్ఞం గొప్పది అని తెలపటానికి, ఈ తత్త్వాన్ని తెలిపే ఒక ఇతిహసం ఉన్నది.

పూర్వం దేవేంద్రుడు యజ్ఞం చేయతలపెట్టాడు. శాస్త్రోక్తంగా హోమం చేయటానికి జంతువులను తెప్పించాడు. మునులు హింస ధర్మం కాదని వాదించారు. ఇంద్రుడు వారి మాటలు లెక్కించక పశువిశసనంతో యజ్ఞం చేశాడు. దేవతలు ఇంద్రుడి కొమ్ముకాచారు. మునులకూ ఇంద్రుడికి వివాదం ఏర్పడింది. ఉపరిచర వసువు ఇంద్రుడిని సమర్థించాడు. అందువలన అతడికి అధోగతి కలిగింది. కాబట్టి హింస లేని యజ్ఞం ఉత్తమ మని తాత్పర్యం ఏర్పడింది. సక్కుప్రస్తుడి ధర్మం అందువలననే ఉత్తమమైనదని ముంగిన చెప్పింది - అని వైశంపాయనుడు చెప్పాడు.

అహింసాయజ్ఞం ఉత్తమం:

ధర్మమార్గంలో ప్రాప్తించిన పదార్థాన్ని దానంచేయటం ఉత్తమమని చెప్పే మరొక కథను జనమేజయుడు ఇట్లా చెప్పాడు.

అగస్త్యుడు నియమనిష్టులతో పశ్చెందేళ్ళు ఒక మహాయజ్ఞాన్ని నిర్వహించటం మొదలు పెట్టాడు. మహర్షులెందరో ఆయజ్ఞం లో బుత్యీజులుగా ఉన్నాడు. అస్తుడు ఇంద్రుడు వర్షాలు కురిపించకపోవటంవలన కరువు ఏర్పడింది. ధర్మమార్గంలో ధాస్యం దౌరకకపోతే పశ్చెందేళ్ళు యజ్ఞం ఎట్లా సాగుతుందో అని మహర్షులు భయపడ్డారు. దానిని అగస్త్యుడు గ్రహించి అవసరం వస్తే తానే ఇంద్రపదవి గ్రహించి వర్షాలు కురిపిస్తాననీ, మూడు లోకాలలో ఎక్కుడ ఉన్న యజ్ఞద్వాలు తెప్పిస్తానని శఫం చేశాడు. మంచి విత్తనాలతో యజ్ఞం చేస్తే లోకం అనావృష్టిసుండి రక్షించబడుతుందని అగస్త్యుడు జంతుహింసలేని యజ్ఞం చేయసంకల్పించాడు. ఇంద్రుడు దానికి సంతోషించి మేఘాలను పంపి వానలు కురిపించాడు. బృహస్పతితో కలిసివచ్చి యజ్ఞహిస్తులు గ్రహించి అగస్త్యుడిని కృతార్థుడిగా చేశాడు. ఈ విధంగా హింసలేని యజ్ఞం దేవతల ప్రశంస లందుకొన్నది. ధర్మమార్గస ప్రాణించిన ప్రవ్యాలతో చేసే తపోరూపమైన యజ్ఞం విద్యాంసుల మనస్సులను మెప్పించగలుగుతుంది.

శాపగ్రస్తుడైన జమదగ్నియే ముంగిస:

‘ఆ ముంగిస ఎవరు?’ అని జనమేజయుడు అడుగగా వైశంపాయనుడు ఇట్లా చెప్పాడు. ‘జమదగ్ని నిష్ఠతో శ్రాద్ధం చేయ సంకల్పించాడు. క్రోత్తకుండలో హోమధేనువుపాలు పిండి అనువైనచోట దానిని జాగరూకతతో ఉంచాడు. అతడి మనస్సును పరీష్టించాలని క్రోధభూతం నిశ్చయించింది. అది ఆకారం తాల్చి పొరపాటున జరిగిందని అనుకొనేటట్లు పాలకుండను దొర్చించింది. జమదగ్ని దానిని చూచికూడా కోపించలేదు. ఆ భూతం అతడి శాంతప్రవృత్తికి మెచ్చుకొని తన నిజరాపాన్ని తెలిపి, తన తప్పిదానికి మన్మించుమని వేడుకొన్నది. అతడు ఆ భూతాన్ని మన్మించి పితృదేవతలకు తెలిస్తే శపిస్తారని చెప్పి వెళ్ళిపొమ్మెన్నాడు. ఆ కోపభూతం భయంతో అదృశ్యమై పోయింది.

పితృదేవతలు జమదగ్నిపై కోపగించి శ్రాద్ధంపట్ల అశ్రద్ధ వహించినందుకు ముంగిసగా పుట్టుమని శపించారు. ‘తపస్యులకు కోపం పనికిరాదని క్రోధభూతాన్ని కోపించలే దని చెప్పి తనను దయతో చూచి శాపవిముక్తిని ప్రసాదించుమని వేడుకొన్నాడు. వారు ప్రసన్నులై ఏనాడు నీవు పండితులైన బ్రాహ్మణులు ఒప్పుకొనేటట్లుగా మహాధర్మును అధమ ధర్మంగా నిరూపిస్తావో ఆనాడే నీకు శాపవిముక్తి ఔతుంది’ అని నిర్మయించారు. అందువలన ముంగిస రూపంలోని జమదగ్ని ధర్మరాజు అష్టమేధాన్ని అధిక్షేపించి శాపవిముక్తి పొంది ఆనందిస్తూ అదృష్టుడయ్యాడు.

ఆశ్రమవాసపర్య కథాసారం

వంశపారంపర్యంగా వచ్చిన సామ్రాజ్యాన్ని ధర్మరాజు జగత్పూజ్యంగా పాలిస్తూ గాంధారి ధృతరాష్ట్రులను భక్తిగౌరవాలతో నిత్యమూ సేవిస్తూ ఉన్నాడు. అతడివలెనే అతడి తమ్ములూ, కుంఱి, ద్రౌషధి, సుభద్ర, చిత్రాంగద, ఉలూపి మొదలైన రాణులూ ఆ రాజదంపతులను ప్రతిరోజు కలిసి మర్యాదలు జరుపుతుండేవారు. ధర్మరాజును దర్శించవచ్చే రాజలందరూ ముందుగా ధృతరాష్ట్రుడిని కొలిచి వచ్చేవారు. కొడుకులు లేని కొదువ ఆ వృద్ధ రాజదంపతులకు కలుగకుండా పాండవులు వారిని కంటికి రెప్పగా కాపాడుతుండేవారు. భీముడు మాత్రం వారిని చూచినప్పుడు దుర్యోధనుడు తనను చేసిన కీడులనూ, తాము పడిన పాట్లనూ మనస్సులో స్వరించి కోపగించుకొనేవాడు. గాంధారి ధృతరాష్ట్రులు ఏకాంతంగా తటస్థితించివచ్చుడు తన భజపరాక్రమాన్ని ప్రశంసించుకొంటూ వారిని ఉపాలంభించేవాడు. వారు దానికి కటకటపడేవారు. ఆ సంగతి ధర్మజార్థులుకు తెలిసేది కాదు. కర్ణాకర్ణిగా నమల సహదేవులు విన్నా సంతోషించి ఉంరకుండేవారు. దుర్యోధనాదులకంటే మిక్కుటమైన అనురాగాన్ని ప్రదర్శిస్తున్న ధర్మరాజుపట్ల గాంధారి ధృతరాష్ట్రులు ప్రీతితో మెలగుతూ ఉండేవారు. ఇట్లా పదిహేనేళ్ళు గడచిపోయాయి.

ధృతరాష్ట్రుడి తపోవనగమన సంకల్పం:

ఒకనాడు ధృతరాష్ట్రుడు బంధుజనాన్ని ధర్మరాజునూ పిలిచి సమావేశపరిచాడు. తనవలన కలిగిన కౌరవవినాశనాన్ని పేర్కొని, భీషములు చెప్పిన హితపును తాను వినని దోషానికి పశ్చాత్తాపాన్ని ప్రకటించి, ధర్మజుడు తన పట్ల చూపుతున్న ప్రేమాభిమానాలకు సంతోషించి, రాజులకు సమరమరణం కానీ, వనంలో తపోమరణం కానీ ధర్మమని పేర్కొని, వార్షక్యం కారణంగా గాంధారి తానూ వనాలకు వెళ్ళి, తపస్యులైన మునులతో కలిసి వల్ములధారులై, కందమూలాలను తింటూ, ధర్మరాజు శ్రేయస్తు కోరుతూ జీవితశేషాలం గడపాలనే కోరికను వ్యక్తం చేశాడు.

ఆ మాటలు విని ధర్మరాజు భిన్నమై నీవే నాకు తల్లివి, తండ్రివి, గురువు, దైవానివి, నీవు అడవులకు వెళ్తే నేను 'హస్తినాపురిలో' ఉండలేను. బ్రతిమిలాడాడు. పదివేల ఏనుగుల బలంగల ధృతరాష్ట్రుడు దస్తికతో గాంధారి శరీరంపై సామృద్ధిస్తీ ఒరిగి పోయాడు. ధర్మరాజు ఆ వ్యక్తరాజును చల్లని నీచితో తుడిచి చేర్చి కూర్చుండబెట్టాడు. ధృతరాష్ట్రుడు తనను తపస్సుకై వనగమనం చేయటానికి అనుమతించనిదే ఆహారం తిననని పట్టుపట్టాడు. అప్పుడూ వేదవ్యాసుడు అక్కడ అవతరించి గాంధారీ ధృతరాష్ట్రుల వనగమనం ధర్మబద్ధమని చెప్పి ధర్మరాజుచేత అంగీకరింపజేశాడు.

ఈకనాడు ధృతరాష్ట్రుడు ధర్మరాజును ఏకాంతంగా పిలిచి సప్తాంగమైన రాజ్యపాలనంలో ఉన్న కష్టాన్ని తెలిపి సముచిత రాజీనీతి విశేషాలను అతడికి బోధించాడు. శత్రువులను జయించే పద్ధతులు వివరించి చెప్పాడు. చివరకు ఇట్లా అన్నాడు. 'ధర్మజ! రాజీనీతులు నీకు భీముడూ, శ్రీకృష్ణుడూ మొదలైన పెద్దలందరూ ఎన్నో చెప్పారు. అయినా, నాకు నీ పట్ల ఉండే అనురాగం చొప్పున నాకు తెలిసినంతవరకు నీకు తెలియజేప్పాను. సత్యవిధి, సద్గ్యవేకం, సత్యవ్రతశీలం నీకు సహాజంలభ్యంచాలు. అయినా, నీవు వ్యక్తసేవను నిష్పతో ఆచరించుము' అని ప్రబోధించాడు. ధర్మరాజు ఆ విధంగా ఆచరిస్తానని మాట ఇచ్చాడు. ధృతరాష్ట్రుడు సంతోషించాడు.

ధృతరాష్ట్రుడు తపోవన గమనానికి పురజనుల ఆజ్ఞను కోరాడు. ధర్మరాజు పురప్రముఖులను ముఖద్వారంవద్ద నిలిపాడు. ధృతరాష్ట్రుడు హస్తినాపుర పూర్వ ప్రభువుల మహాత్మాన్ని కీర్తించి దుర్యోధనుడి దుష్టవర్తనాన్ని గర్భించి, ధర్మరాజు ధర్మపాలనాన్ని ప్రజాసురక్తిని ప్రశంసించి ప్రజలను పాండవులపట్ల విషయవిధేయతలతో మొలగండని ప్రబోధించాడు. గాంధారితో కలిసి తాను తపోవనానికి వెళ్లటానికి వారి అనుమతి కోరాడు. ప్రజలు ధృతరాష్ట్రుడి తపోవన గమనానికి దుఃఖితులై శంబువనే విప్రుడిని తమ ప్రతినిధిగా తమ కృతజ్ఞతలను తెలియపరిచారు. పాండవుల బలపరాక్రమాలను, ప్రజాసురక్తిని ప్రశంసించాడు. 'పాండవులు స్వర్గాన్నెనా పాలించగలరు. పీరికి ఈ భూమిని పాలించటం ఒక లెక్క? మమ్ములను పీరి చేతిలో పెట్టి అన్నివిధాలా రక్షించావు. ధర్మరాజు దీర్ఘదర్శి, మహాదాత్త సచివుడు, బంధురక్షణపరుడు, శత్రువులనుకూడా దయతో చూడగలవాడు, భావపుద్ది, ప్రతిభ, సువ్రతం అనేవి అతడికి వెన్నతో పెట్టిన విద్యలు; ఇతడి తమ్ములు శూరులు, శాంత స్వభావులు, గురుబ్ధకీ పరులు, ధర్మజుడిష్టై రాజ్యభార ముంచి నీవు నిశ్చింతగా ఉండును' అని ప్రజాహృదయం తెలిపి, అతడికి ప్రజాపరిషత్తు పక్షాన అనుమతి ఇచ్చారు.

ధృతరాష్ట్రుడు మృతులైన బంధువులకందరికి సపిశేష శ్రాద్ధకార్యాలు జరపటానికి ధర్మరాజును సన్నాహం చేయుమన్నాడు. పాండవులలో భీముడు ఆ ప్రతిపాదనను వ్యతిరేకించాడు. అర్జునుడు భీముడిని కాదని తన ధనంతో శ్రాద్ధ కర్మలు నిర్వహించేటట్లు అనుమతించాడు. ధృతరాష్ట్రుడు బంధువర్గానికంతా ధనకనక రత్న సముదాయాలతో ఘనంగా విశేష శ్రాద్ధ విధులు నిర్వహించాడు.

గాంధారీధృతరాష్ట్రుల వనగమనం:

కార్త్రికమాసంలో పూర్వమ వెళ్తిన మరునాడు పాద్యమిరోజున కుంతీదేవి భుజంమీద గాంధారి చేయి ఇది నడువగా, గాంధారి భుజాన్ని ఆధారంగా చేసికొని ధృతరాష్ట్రుడు బయలుదేరి, బుత్తీజులు అగ్నులు చేపట్టి ముందు నడువగా, విదురుడు సంజయుడు వెంట నడుపగా వనగమనయాత సాగింది. ఆ దృశ్యం చూచి ధర్మజడు 'మహారాజా! ఎక్కడికి పోతావు?' అని రోదిస్తూ కుప్పగూలిపోయాడు. అర్జునుడు అతడిని బిదార్చాడు. భీమాదులు, అంతఃపుర స్త్రీలు, పురజనులు శోకమగ్గులయ్యారు. పాండవులు వనవాసానికి పోయిన ఆనాటి దృశ్యం మరల తలపించింది. కృపాచార్యుడు, యుయుత్సుడు ధృతరాష్ట్రుడి వెంట వనగమనానికి సిద్ధమయ్యారు. కానీ, వ్యద్దన్నపతి వారిని వారించి ధర్మరాజుకు ఒప్పగించాడు. ధర్మరాజు తానూ ననగమనం చేసి ధృతరాష్ట్రుడులకు సేవచేయటానికి అనుమతి ఇమ్మని కుంతీదేవిని కోరాడు. కుంతీదేవి అతడిని వారించి తానే వారిసేవకై వనవాసానికి వెళ్లటానికి నిశ్చయించుకొన్నట్లు ప్రకటించింది. ధర్మరాజుడులు తల్లిని వారించి దుఃఖించారు. ఆమె గాంధారినుండి కొంత దూరంగా తొలగి ధర్మరాజుతో తన దృఢసంకల్పాన్ని తెలిపి, కర్మడిని మరచి పోవద్దనీ, సహదేవడిని అనురాగంతో చూడుమనీ, భీమార్జున నకులులను జ్ఞేమంగా రక్షించుకొనుమనీ, ద్రౌషధిని దృఢమైన ప్రేమతో మన్మించుమనీ, చెప్పి ధర్మరాజును ఒప్పిచంటానికి యత్నించింది. అతడు వినకపోవటంతో కొంత కలినంగా, వ్యంగ్యంగా మాటల్లడి అతడిని ఒప్పించింది. అతడు కుంతీదేవిని గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులతో పంపటానికి అంగీకరించాడు. ఆమె తమవారినందరినీ బిదార్చి అడవులకు పయనమయింది. గాంధారీ

ధృతరాష్ట్రులు, కుంతితో విదుర సంజయులతో కలిసి పురం వెడలి గంగానదీతీరానికి చేరాడు. ధర్మరాజుదులు వెసుదిరిగి హస్తినాపురంలో ప్రవేశించారు.

శతయూపాత్రమ నివాసం:

మరునాడు ఉదయం ధృతరాష్ట్రుడు గంగను దాటి కురుక్షేత్రంలో శతయూపుడనే రాజ్యర్థి వసించే ఆశ్రమానికి చేరాడు. అతడిప్రార్థనను అంగికరించి అక్కడే కుటీరాలు నిర్మించుకొని, తపోనిష్టతో కృశించి క్రమంగా శల్వకారాలతో జీవితం సాగిస్తున్నాడు. అప్పుడు ఒకనాడు నారదాది మునీంద్రులు ఆ ఆశ్రమానికి వచ్చారు. శతయూపుడు కూడా వచ్చాడు. కుంతిదేవి ఇచ్చిన అతిథిసత్కారాలు స్వీకరించి, ఆ ఆశ్రమంతో పూర్వం శతయూపుడి తాత సహస్రచిత్యుడు, అతడి పెద్దకొడుకు శతచిత్యుడికి రాజ్యాన్ని అప్పగించి తపస్సుచేసి ఇంద్రుడితో చెలిమిని సంపాదించాడు. ఇంకా బృష్టధుడు, శైవాలయుడూ, పురుకుత్సుడూ ఈ వనంలో తపస్సుచేసి ఇంద్రులోకానికి వెళ్లారని ఆ వన మహాత్మాన్ని పేర్కొన్నారు. వ్యాసమహర్షి ప్రసాదంచేత ధృతరాష్ట్రుడు ఆ ఆశ్రమ ప్రాంతంలో నివసించటం దైవ నిర్మయమని నారదుడు ప్రకటించాడు. తా నిదివరలో ఇంద్రుడివలన ధృతరాష్ట్రుడు మూడేళ్లు ఆ ఆశ్రమంలో తపస్సు చేసి దేహాన్ని వదలి కుబేరుడి వద్దకు చేరుతాడని, గాంధారి అతడిని అనుసరిస్తుందనీ, కుంతిదేవి స్వరంలో ఉన్న పాండురాజును పాందుతుందనీ వినినట్లు తెలిపాడు.

కొన్నాళ్ళకు హస్తినాపురంలో పాండులూ, అంతస్ఫుర ప్రీలూ గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులను గురించి, కుంతిదేవిని గురించి దిగులుపడ నారంభించారు. సహాదేవుడు ఒకనాడు ధర్మరాజుతో వారందరిని చూచిరావాలన్న కోరికను వ్యక్తం చేశాడు. ధర్మరాజు సుముఖుడై బంధుసహితంగా ధృతరాష్ట్రుడులను చూడటానికి రాజలాంఛనాలతో శతయూపాత్రమానికి బయలుదేరాడు. తపోవనంలో ఉన్న కుంతి, గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులను దర్శించి, యోగక్షేమాలు పంచకొని, వారితోమా మునులతోమా కలిసి నెలరోజులు ఆశ్రమవనంలో నివసించారు. ఒకనాడు విదురుడు దిగంబరుడై ధర్మరాజుకు కనబడి, యోగమార్గాన తన జీవతేజాన్ని ధర్మరాజులో లీనంచేశాడు. దానితో ధర్మరాజు మరింత తేజోమయు దయాడు.

ఒకనాడు వేదవ్యాసమునీంద్రుడు ధృతరాష్ట్రుడి ఆశ్రమానికి వచ్చి, అతడి యోగక్షేమాలు తెలిసికొని, తపస్సు అతడికి కష్టం కలిగించటం లేదని గ్రహించి, అతడికి ఒక వరాన్ని ఇవ్వటానికి సుముఖత ప్రకటించాడు. ధృతరాష్ట్రుడు దివంగతులైన తన కొడుకులను, బంధుశులను చూడాలనీ, వారెట్లు ఉన్నారో తెలిసికొనాలనీ కోరిక ఉన్నదని అడిగాడు. అట్లాగే గాంధారీ, కుంతి, తదితర పాండవవర్గ భర్తవిరహిత వనితలూ తమ తమ వారిని చూడాలని కోరుకొన్నారు. కుంతి తాను కన్యగా ఉన్నప్పుడు జన్మించిన కర్మాన్ని చూడాలని విశేషంగా కోరింది. వ్యాసమహర్షి వారినీ, మునిగణాన్ని గంగానదీ తీరినికి తీసికొని వెళ్లి, మరునాటి ఉదయాన పూర్వం భారత రణంలో మృతులైన వీరులందరినీ వారిదివ్యదేహాలతో గంగనుండి వెలువడేటట్లు చేశాడు. వారందరూ పూర్వపు శైవాలను మాని స్నేహపూరిత ప్రవృత్తులతో మసలటం చూచి అందరూ ఆశ్చర్యపడ్డారు. వారందరూ మరునాటి ఉదయం గంగలో అంతర్ల్యతులైపోయేటట్లు చేశాడు. మహాదృఢుత్మైన ఆ సన్మిహితం అందరినీ అనందంలో ముంచెత్తింది. ధర్మరాజు రాజ్యంమీద అసక్తి లేక ధృతరాష్ట్రుడి సన్మిధానంలోనే ఉండిపోవాలని సంకల్పించాడు. కానీ, వ్యాస బోధితుడై హస్తినాపురానికి చేరి ప్రజాపరిపాలనలో ఆసక్తుడయ్యాడు.

గాంధారీ ధృతరాష్ట్రుల మరణం:

కొన్నాళ్ళ తరువాత నారదమహర్షి ధర్మరాజును దర్శించటానికి వచ్చి, గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులూ, కుంతిదేవి తపోవనంలో కార్మికులో దహించబడ్డారనే వర్తమానం చెప్పి హస్తినాపురాన్ని శోకసాగరంలో ముంచాడు. నారదుడు తాను విషు వివరాలు చెప్పాడు. గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు, కుంతి, సంజయుడు తపస్సును తీవ్రతరం చేశారు. ఆశ్రమాలను విడిచి గంగాద్వార పరిసరాణయాలలో ఉగ్రతపస్సు మొదలు పెట్టారు. ధృతరాష్ట్రుడు గాలినే ఆహారంగా, గాంధారి నీటినే ఆహారంగా గ్రహించి తపస్సు సాగించారు. కుంతి మాసోపాసాలు చేసింది. సంజయుడు ఏడు భోజనాలకాలంలో ఒక భోజనం చేస్తూ తీవ్రతవం చేశాడు. చివరకు ధృతరాష్ట్రుడు అగ్నికార్యం కూడా మానివేశాడు. బుట్టిజూలు అగ్నిని అడవిలో వదలి వెళ్లిపోయారు. ఒకనాడు ధృతరాష్ట్రుడులు గంగలో స్నానంచేసి అడవిలోకి వస్తూ ఉండగా కార్మికు పెచ్చిపెరిగి

చుట్టుముట్టింది. సంజయుడు సందుచూచుకొని పర్వతంమీదరు ఎక్కిపోయాడు. ధృతరాష్ట్రుడూ, గాంధారీ, కుంతిదేవీ తూర్పుకు తిరిగి యోగసమాధిలో కూర్చుండిపోయారు. దావాగైలో దగ్గమైపోయారు.

ఈ వృత్తాంతం విని ధర్మజుడు శోకించాడు. నారదుడిచేత అనునయించబడి శాంతుడై ధృతరాష్ట్రుములకు గంగలో తిలోదకాలు యథావిధిగా ఇచ్చాడు. పాండవులందరూ పితృయజ్ఞాన్ని చేసి, పవిత్రులయ్యారు. ధృతరాష్ట్రుడేవీ, గాంధారీ, కుంతిదేవీ అస్తికులు తెప్పించి గంగలో కలిపించారు. వారికి ఉత్తమ గతులు కల్పించారు. ఆ తరువాత హస్తినాపురికి చేరి ధర్మబద్ధంగా పరిపాలన సాగించారు. ఇది ధృతరాష్ట్రుడి అశ్రమవాస చరిత్ర.

మౌసలపర్వ కథాసారం

ధర్మరాజుకు పట్టభీషేఖం జరిగి 35 సంవత్సరాలు దాటి 36వ సంవత్సరం మొదలైంది. భయంకరమైన ప్రకృతి వైపరీత్యాలు కనబడటం ప్రారంభించాయి. ఇసుక తుపానులు, సూర్యచంద్రబింబాలచుట్టూ కాంతులతో గాలిసుడులు, మండువేసవిలో పొగమంచులు - ఇట్లా ఎన్నో విధాలైన వైపరీత్యాలు గోచరించాయి. కొంతకాలం తరువాత బలరామ శ్రీకృష్ణులు తప్ప తక్కిన యాదవులందరూ తనులో తాము పోరాడుకొని చనిపోయా రస్తవార్త ధర్మరాజు విన్నాడు. సోదరులకూ, ప్రజలకూ ఈ వార్త తెలియజెప్పాడు. అందరూ శోకసాగరంలో మునిగిపోయారు.

యాదవకులంలో ముసలం:

కొంతకాలంప్రాతితం కణ్వుడూ, నారదుడూ, విశ్వామిత్రుడూ శ్రీకృష్ణ దర్శనార్థం ద్వారకకు వచ్చారు. విధిప్రేరితులై వృష్ణివంశానికి చెందిన కొందరు యువకులు శ్రీకృష్ణుడి మమారుడైన సాంబుడికి స్త్రీ వేషం వేసి, ఆమెకు సంతానం కలుగుతుందా లేదా? అని ఆ మునులను ప్రశ్నించి కపటునాటకమాడారు. ఆ సంగతి గ్రహించిన బుములు 'సాంబుడికి యాదవకులాన్ని నశింపజేసే ఒక ముసలం (బలమైన రోకలి) పుట్టుతుందనీ', దాని శక్తివలన బలరామ కృష్ణులు తప్ప మిగిలిన యాదవులందరూ నశిస్తారనీ, బలరాముడు యోగశక్తితో తన శరీరం వదలి సముద్రంలో ప్రవేశిస్తాడనీ, శ్రీకృష్ణుడు నేలపై పరుండి ఉండగా 'జర' అనే రాష్ట్రసి అతడిని ఆక్రమించి చంపుతుందనీ' పలికి ద్వారకలోనికి ప్రవేశించక తిరిగి వెళ్లిపోయారు. శ్రీకృష్ణుడు ఈ విషయం తెలిసికొని 'ఇది విధి ప్రేరణవలన జరిగిందే' అని బంధువులకు తెలిపాడు.

ఆ మరుసటి రోజే సాంబుడి కడుపులోనుండి ఒక ముసలం భయంకరంగా వెలువడింది. ఆ సంగతి వసుదేశుడికి తెలుపగా, అతడు నివ్వేరపడి దానిని పొడిచేసి సముద్రంలో కలపటానికి ఆజ్ఞాపించాడు. యాదవులు అట్లే చేశారు. గాంధారిశాపం కూడా యాదవకుల నాశనానికి తోడ్పడింది. ద్వారకలో ఉపద్రవాలు సంభవించటం మొదలయ్యాయి. అక్కడక్కడా యాదవులకు యమదర్శనం కూడా జరిగేది. యాదవులలో స్త్రీ పురుషులు వైతిక సూత్రాలకు విరుద్ధంగా ప్రవర్తించ నారంభించారు. విడ్డారాలన్నో గోచరించాయి. శ్రీకృష్ణుడు దివ్యబుద్ధితో యాదవ జ్ఞయాన్ని గుర్తించి వారందరినీ సముద్రతీరంలో జాతర చేసికొనాలని ప్రకటింపజేశాడు. రాత్రిశ్శలో రాష్ట్రములు యాదవ సంపదలను పారించారు. శ్రీకృష్ణుడి శంఖచక్రాలూ, గరుడధ్వజం, రథం, గుర్రాలు, అన్నీ ఆకాశంలోనికి ఎగిరిపోయాయి. ఇన్ని జరిగినా యాదవులలో వివేకం కలగలేదు. మద్యమాంసాలూ, పిండివంటలూ సిద్ధంచేసికొని సముద్రతీరం చేరారు. శ్రీకృష్ణుడు సామాన్య రథ మెక్కె వెళ్లాడు. బలరాముడు కాలినడకతో బయలుదేరాడు. స్త్రీలు పల్లీలలో పయనమయ్యారు. ఉద్దర్శుడు తపస్సుకై వెళ్లాడు. అతడివెంట బలరాముడు బయలుదేరి అడవిలో ఒంటరిగా ఒకచెట్టు మొదల్లో సమాధిలో కూర్చున్నాడు.

ఆ తరువాత యాదవులు భక్ష్య భోజ్యాదులను సముద్రుడికి వైపెర్చుం పెట్టారు. పురుషులు మత్తుపాసీయాలను ఒడలు తెలియనంతవరకు త్రాగారు. విశేషించి సాత్యకి, కృతవర్మ, చారుధీష్ముదు, గదుడు, ప్రద్యుమ్యుదువంటి మేటి నీరులూ, వృష్టిభోజ, అంధక వంశాలకు చెందిన నీరులు మద్యాన్ని మిక్కుటంగా త్రాగి మత్తులోనికి జారిపోయారు, ఇంద్రియాలమీద అముషు పోగొట్టుకొన్నారు. సాత్యకి కృతవర్మను ఉడ్డేశించి 'నిద్రించి ఉన్న పాండవవీరులను రాత్రివేళ సంహరించటం నీచకార్య' మని నిందించాడు. ప్రద్యుమ్యుదు అతడితో ప్రతికలిపారు. కృతవర్మ మండిపడి 'సాత్యకి సోమదత్తుడి కొడుకు తలనరకటం అన్యాయముని అధిక్షేపించాడు. ఇట్లా క్రమంగా వాగ్యద్వం మొదలైనది. సాత్యకి కత్తితో కృతవర్మ గొంతు నరికాడు. అంతటితో అగక అవేశంతో బోజులంమీద పడ్డారు. భోజాంధకులు సాత్యకిని చుట్టుముట్టారు. వారిని ప్రద్యుమ్యుదు ఎదుర్కొన్నాడు. వృష్టివంశియులు పొంగిపోయారు. భోజాంధకులు వారిపై దాడి

చేశారు. అక్కడ మూడంచుల తుంగలనే ఆయుధాలుగా చేసికొని పోరు ఘోరంగా పోరుసాగించి పరస్పరం చంపుకొన్నారు. మునుల శాపశక్తిపలన తుంగలకు రోకట్ట బలం వచ్చింది. సాత్యకీ, ప్రద్యముడు మొదలైనవారున్న వ్యస్తివంశమంతా నశించింది. బంధువుల శవాలను చూచి శ్రీకృష్ణుడు కోపంతో యుద్ధంలో దాకి చావక మిగిలి ఉన్న యాదవులనందరినీ తుంగలతో తుదముట్టించాడు. ఆ విధంగా యాదవులందరూ నశించారు. శ్రీకృష్ణుడికి గాంధారీశాపం గుర్తుకు వచ్చింది.

శవాల కుప్పుల నడుమ నిలిచి ఉన్న శ్రీకృష్ణుడి వద్దకు దొమ్మియుద్ధంలో చావక మిగిలి ఉన్న దారుకుడు, బభువు వచ్చారు. వారిరువురితో కలిసి కృష్ణుడు బలరాముడి వద్దకు వెళ్ళాడు. దారుకుడిని హస్తినాపురికి పోయి అర్జునుడికి యాదవుల మరణాన్ని తెలిపి ద్వారకకు తీసికొనిరమ్మని పంపాడు. అత డౌక చిన్నపాటి రథంమీద హస్తినాపురానికి బయలుదేరాడు. బభువుడిని పిలిచి స్త్రీలనూ, పిల్లలనూ, ఏనుగులనూ, గుర్రాలనూ ద్వారకకు చేర్చుమన్నాడు. కానీ, అతడు ఒక బోయవాడిచేతిలో హతుడు కావటంచేత శ్రీకృష్ణుడే వారందరిని తీసికొని ద్వారకకు చేరాడు. వసుదేవుడికి జరిగినదంతా చెప్పి, త్వరలో అర్జునుడు వచ్చి తగిన సేవలు చేస్తాడని తెలిపి, అతడిని ఓదార్పి, బలరాముడివద్దకు తిరిగి వచ్చాడు. బలరాముడి ముఖంమండి వేయిపడగల మహాసర్పం వెలువడి యోగబలంతో ఆకాశమార్గాన పయనించి సముద్రంలో ప్రవేశించింది. ఆదిశేషరూపుడైన బలరాముడికి వరుణుడూ, నాగులూ స్వాగతం పలికారు. మహావిష్ణువులో ఆ ఆదిశేషుడు లీనమయ్యాడు

శ్రీకృష్ణ నిర్వాణం:

బలరాముడు అవతారం చాలించిన తరువాత శ్రీకృష్ణుడు తనకు దుర్యాసుడు పెట్టిన శాపంప్రకారం అరికాలులో ప్రమాదముందని ఊహించి, క్షీరసాగరంలో శయనించినట్లుగా నేలమీద పరున్నాడు. ఆ సమయంలో జర ఒక బోయవాడిని ప్రేరిపించి శ్రీకృష్ణుడి అరికాలిని జింకగా భ్రమింపజేసి బాణంతో కొట్టించింది. కొట్టింది శ్రీకృష్ణుడినని తెలిసి బోయవాడు దుఃఖించాడు. శ్రీకృష్ణుడు అతడిని ఓదార్పి తన అవతార కార్యక్రమం పూర్తి అయినదని సంకల్పించి, దేహాన్ని వదలి తన స్తానానికి బయలుదేరాడు. బ్రహ్మాదులు శ్రీకృష్ణుడికి దివంలో స్వాగతం పలికారు. పూలవానలు మరిపించారు. కృష్ణావతారలీలలను కీర్తించారు. అమృతం, అజరం, అవ్యయం, అమలం, అచలం అయిన పరమాత్మ నిజస్ఫీతిలో శ్రీకృష్ణుడు నిలిచాడు. ‘పుణ్యాత్ములారా! నేను అనిరుద్ధ, ప్రద్యుమ్మ, సంకర్షణ, వసుదేవాత్మకమైన వ్యుపాచతుష్టయంచేత అతి శ్రేష్ఠరూపంతో ఏకైకంగా పుట్టుతున్న సమాధిస్థితి వలన అనందరూపమైన జ్ఞానంతోడి పరిషుద్ధమైనదీ, కొలవటానికి వీలులేనిది అయిన నా స్తానప్రాత్మిని నేనే కలిగించుకొన్నాను. సర్వమంగళకరమైన ఈ అనుభాతిని స్వీకరిస్తున్నాను. మీరందరూ సుఖంగా ఉండండి’ అని దేవతలను అశీర్వదించాడు.

ద్వారక సముద్రంలో మునగటుంటాయి:

దారుకుడివలన ధర్మజుడు యాదవుల మరణవ్యత్రాంతం విన్నాడు. పాండవులు, త్రోవది, సుభద్ర మొదలైనవారందరూ శోకించారు. శ్రీకృష్ణ సందేశం విని అర్జునుడు ధర్మజుడి సలహాతో ద్వారకకు బయలుదేరి వెళ్ళాడు. భర్త చనిపోయిన పుణ్యాత్మివలె, చంద్రుడు ఆశ్చర్మించిన రాత్రివలె ద్వారక గోచరించింది. శ్రీకృష్ణుడు లేని ద్వారకలో అర్జునుడు ప్రవేశించలేకపోయాడు. శ్రీకృష్ణుడి భార్యలు పదహారువేలమంది స్త్రీలు రోదిస్తూ అర్జునుడి దగ్గరకు వచ్చారు. వారి శోకాన్ని చూచి అతడు మూర్ఖపోయాడు. తనంతట తాను నిబ్యరించుకొని ఆ వనితలను ఓదార్పి, వసుదేవుడివద్దకు వెళ్ళాడు. శ్రీకృష్ణుడి యోగ్యేమాలు తెలిసికొనాలనే తాపత్రయం అతడిలో జ్ఞానజ్ఞణం పెరుగుతున్నది. శయ్యమీద శోకమూర్తిగా పరుండి ఉన్న వసుదేవుడు లేచి అర్జునుడిని కొగిలించుకొన్నాడు. దేవతలచేతకూడా ప్రశంస లందుకొన్న యదువీరులు నిష్ప్రాత్మాంగా పరస్పరం పోరాడుకొని చనిపోయిన ఉండంతాన్ని చెప్పి దుఃఖించాడు. ‘ఆ మారణపోయాన్ని తప్పించగల దధ్ముడైనా శ్రీకృష్ణుడు ఉపేష్టవహించాడు’ - అని వేదన పడ్డాడు. వసుదేవుడు శ్రీకృష్ణుడి ఉపేష్టను గురించే చెప్పటంతో అత డింకా బ్రతికే ఉండి ఉండవచ్చునని అర్జునుడు ఊహించాడు. స్త్రీలను, ఏనుగులను, గుర్రాలను శ్రీకృష్ణుడు ద్వారకకు తీసికొనివచ్చాడనీ, అర్జునుడు వచ్చి వసుదేవుడిని సేవిస్తాడనీ, అతడికి శ్రీకృష్ణుడికి భేదం లేదనీ, అతడిసాయంతో స్త్రీలను, పిల్లలను కాపాడుకొనాలనీ, కొన్ని రోజులలోనే సముద్రం ద్వారకానగరాన్ని ముంచివేస్తుందనీ, అడవిలో తపస్స చేసికొంటున్న బలరాముడిని కలిసి, తానూ తపస్స చేసికొనటానికి వెళ్ళాడని, మరణించిన యాదవులకు సముచిత రీతిలో అర్జునుడు

అగ్ని సంస్కారం చేస్తాడని, మాకు కూడా అర్జునుడే శ్రాద్ధవిధులు నిర్వహిస్తాడని శ్రీకృష్ణుడు చెప్పి వెళ్ళాడని పేర్కొన్నాడు. శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడిపై పెట్టిన బరువు బాధ్యతలను నిర్వహించుచుని కోరాడు.

వసుదేవా! ధర్మరాజు ఈ స్థితిని ముందే భావించి ద్వారకలో మిగిలించు వారినందరినీ ఇంద్రప్రస్తపురావికి చేర్చుచుని చెప్పాడు. నీవు ముందుగా బయలుదేరితే నీతో మిగిలినవారినందరినీ భద్రంగా చేరుస్తాను' అని అర్జునుడు పలికి, మంత్రులనందరినీ 'సుధర్మసభలో సమావేశపరచుచుని దారుమడిని ఆజ్ఞాపించాడు. సభలో మంత్రులూ, అన్ని వర్గాల ప్రతినిధులూ సమావేశమయ్యారు. ఆనాటినుండి ఏడవరోజున ద్వారక సముద్రంలో మునిగిపోతుందనీ, కాబట్టి ద్వారకావాసులు ఇంద్రప్రస్తపనగరానికి తరలివెళ్ళాలనీ, వాటికి తగిన ఏర్పాట్లు త్వరగా చేయాలనీ, ధర్మరాజు వారందరినీ ఆదుకొంటాడనీ, శ్రీకృష్ణుడి మనుమడైన వజ్రాడని యాదవప్రభువుగా నియమిస్తాడని చెప్పి అర్జునుడు వారిని పంపాడు. ఆ రాత్రి శ్రీకృష్ణుందిరంలో దైవపూజలలో గడిపాడు.

తెల్లవారుజామున వసుదేవుడు దివంగతుడయ్యాడన్న వర్తమానం తెలిపింది. అర్జునుడు ఆయనకు రాజలాంఛనాలతో శవయాత్రను జరిపించాడు. వసుదేవుడి భార్యలు దేవకి, రోహిణి, భద్ర, మదిర ఆయనతోపాటు సహగమనం చేశారు. పితృకార్యాన్ని అర్జునుడు యథావిధిగా జరిపించాడు.

ఆ తరువాత అర్జునుడు కొందరు విప్రులతో కూడి యాదవులు మరణించిన యుద్ధభూమికి బయలుదేరాడు. మృతఫీరులకు తగిన అగ్ని సంస్కారాలను చేయించాడు. తిలోదకాలు ఇప్పించి అందరి మస్తకలు పొందాడు.

తపస్సు చేసికొంటున్నారు అని తలపోస్తున్న బలరామకృష్ణులను దర్శించటానికి అర్జునుడు కొంతమందిని తనవెంట పెట్టుకొని అడవిలోకి బయలుదేరాడు. 'ఎవ్వరూ లేనిచోట, దిక్కెవ్వరూ లేనివిధంగా చనిపోతా'వని గాంధారి శ్రీకృష్ణుడికి ఇచ్చిన శాపం పార్శ్వడికి జ్ఞాపకం వచ్చింది. మనసు కలతచెంది దిక్కుతోచకుండా అడవిలో తిరిగాడు. మార్గంలో ఒక బోయవాడు కనబడి శ్రీకృష్ణుడున్న ఆవుకు తీసికొనివెళ్ళాడు. కాంతు లీనెడి శ్రీకృష్ణుడి కశేబరాన్ని నేలమీద పడి ఉండగా చూచి అర్జునుడు శోకావేశంతో మూర్ఖపోయాడు. కొంతసేపటికి తేరుకొని లేచి శ్రీకృష్ణుడి దేహాన్ని కొగిలించుకొని చాలాసేపు ఉండిపోయాడు. వెంటవచ్చిన బ్రాహ్మణులు అతడిని బీదార్పి భవిష్యత్కార్యకమంమీద దృష్టిపెంచించారు. తెల్లవారి సూర్యోదయంతో ద్వారక సముద్రంలో మునుగుతుంది. కాబట్టి సూర్యస్తమయ సమయం సమీపించటంతో శ్రీకృష్ణుడికి అగ్ని సంస్కారం చేయటానికి నిశ్చయించారు. సమీపంలో ఉన్న బలరాముడి శరీరానికి కూడా అగ్ని సంస్కారం చేశారు. వారి మరణవార్తలు ద్వారకావాసులకు తెలియచ్చెపుకూడదని నిశ్చయించారు. ఆ రాత్రికి అర్జునాదులు ద్వారకకు తిరిగివచ్చి తెల్లవారేసరికి ద్వారకావాసుల నందరిని నగరం దాటేటట్లు చేశాడు. సూర్యోదయవేళకు ద్వారకకు సముద్రం ముంచివేసింది. అందరూ ఆశ్చర్యంలో మునిగిపోయారు.

ఆ మహాజనాన్ని అర్జునుడు తీసికొని వెళ్ళుతున్నాడు. వారిని పంచవటిలో విడిదిచేయించాడు. అక్కడ బలవంతులైన దొంగలు ప్రీతిలను బాధించి సంపదలు హారించారు. అర్జునుడు వారిని వారించటానికి యత్నించాడు. కానీ, అతడికి అప్పెల మంత్రాలు స్వర్ణించలేదు. ప్రయోగించిన బాణాలు ఆ దొంగలపై పనిచేయలేదు. అంతఃపుర ప్రీతిలను మాత్రం రష్ణించుకొని అర్జునుడు యాత్ర సాగించి కురుషైత్రం చేరాడు. అక్కడి మిత్రుల సాయంతో యాదవులకు నిడుదులు ఏర్పాటు చేశాడు. కృతపర్య కొడుకునూ అతడి బంధువులనూ మృత్యుకావాసపురంలో ఉంచాడు. ఆ నగరానికి అతడిని రాజును చేశాడు. సాత్యకి కొడుకును సరస్వతి నగరాన్నిచ్చి పట్టంకట్టాడు. మిగిలినవారి నందరినీ ఇంద్రప్రస్తానికి తరలించి, దానికి వజ్రాడని రాజుగా చేశాడు. బలాలను ముగ్గురికి తగినట్లుగా పంచాడు. అక్కారుడి భార్యలు, పిల్లలు అడవులకు పోయారు. ఒకనాడు విజయుడు సపినయంగా బలరామకృష్ణుల నిర్మాణవార్తలు వారి రాణులకు తేటపరిచాడు. రాణులు అర్జునుడి విషరించి విలంబనంగా వార్త చెపుటానికి గల కారణాలను కూడా తేటపరిచాడు.

చర్యలను గౌరవించారు. రుక్మిణ్యాదులు అగ్నిలో ప్రవేశించారు. సత్యభామాదులు అడవులకు వెళ్లారు. అందరినీ వీడొక్కి అర్జునుడు వ్యాసుడిని దర్శించటానికి వెళ్లాడు.

వ్యాసపదేశం:

ఖిన్నడై ఉన్న అర్జునుడిని వ్యాసమహార్షి ఆశ్చర్షించి కారణం అడిగాడు. బలరామకృష్ణుల నిర్యాణాన్ని, యాదవవీరుల మరణాన్ని, బోయులను తాను ఎదిరించలేకపోవటం - మొదలైన వివరాలన్నీ తెలిపి తనకు అప్రమంతాలు స్ఫురించకపోవటానికి, బోయులను కూడా జయించలేని బలహీనత ఏర్పడటానికి కారణమేమిటని అడిగాడు. కర్తవ్యాన్ని బోధించుటని ప్రార్థించాడు.

వ్యాసమహార్షి అర్జునుడితో ఇట్లా చెప్పాడు. ‘మును లిచ్చిన భయంకర శాపప్రభావంచేత యాదవు లిట్లా నశించారు. దానికి దుఃఖించవలసిన అవసరం లేదు. శ్రీకృష్ణుడు సర్వజ్ఞుడు కావటంచేత కాలం దాపురించిన కార్యానికి అడ్డుగా వ్యవహారించటం ఎందుకని ఉపేష్టకోతో ఊరుకొన్నాడు. శ్రీకృష్ణుడు కణ్ణుది మహర్షుల శాపాన్ని అపేశకే కలవాడైనా, తప్పనిసరిగా జరుగదగిన కార్యం కాబట్టి యాదవనాశనాన్ని ఆపలేదు. భారతయుద్ధంలో నీ పట్ల ఉండే స్నేహంవలన దయతో శ్రీకృష్ణుడు రుద్రత్వస్పురణ పాంది తనే నీకంటేముందుగా శత్రుష్ణేశ్వరాన్ని చంపేవాడు. నీ సమంచిత దృష్టి దానిని దర్శించగలిగింది. ఇప్పుడు కాలపిపర్యాయంవలన అతడు నిన్న కాపాడలేదు. నారాయణుడు శ్రీకృష్ణపతారం ఎత్తి అవతార కార్యక్రమం పూర్తిచేసి స్వస్థానాన్ని పొందాడు. అయిన కాలంలో బలమూ, బుద్ధి, శక్తి ప్రకాశిస్తాయి. కాలం అడ్డం తిరిగితే నశిస్తాయి. నీ అప్రసంపద కూడా ఇటువంటిదే. అందువలన జ్ఞానులు దానికి గ్రించరు, దీనికి శోకించరు. స్వాప్తిలో సర్వం కాలాధినంగా ఉంటుంది. అందుచేత తక్కిన ఆలోచనలు మాని, పాండవులైన మీరు పెద్దలు ప్రశంసించగా వికారరూపాలైన ఈ దేహాలను వదలి ఉత్సమగ్రతికి వెళ్ళండి’ అని ప్రబోధించాడు.

అర్జునుడు నిర్వికారచిత్తంతో ఆ సందేశం విని, ఆ మహార్షి వీడొక్కి హస్తినాపురంచేరి ధర్మరాజుకు జరిగిన వృత్తాంతమంతా నివేదించాడు.

మహాప్రస్తావికపర్య కథాసారం

వ్యాసమహార్షి సందేశం వినిన ధర్మరాజు మహాప్రస్తావం చేయాలన్న సంకల్పంతో అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు. ‘కాలుడు సర్వభూతాల పరిపాకాన్ని కలిగిస్తాడు. కర్మపరిత్యాగమే ప్రస్తుత కర్తవ్యమని నా బుద్ధికి స్ఫురిస్తున్నది. నీ మనస్సుకూడా దానికి అనుకూలంగా ఉన్నట్లు తోస్తుస్తుది’ అన్నాడు. అర్జునుడు అగ్రజాడి అభిప్రాయానికి అనుకూలంగా పలికాడు. ‘కాలాన్ని ఏమనవచ్చును? కాలానికి సాటి కాలమే చోతుంది. కాలపు లీలలకంటే గొప్ప లీలలు ఉన్నాయా? నీవు బాగా దర్శించావు. నీ ఆలోచన మనకు హితం, అభిమతం కూడా!’ అన్నాడు. అతడి మాటలకు ధర్మరాజు సంతోషించి భీమసుల సహదేవులను పిలిపించి వారి కాసంగతి తెలుపగా, వారు కూడా అంగీకరించారు. వెంటనే యుయుత్సుడిని పిలిపించి అతడి కా విశేషాలను తెలిపి, రాజ్యతంత్రాన్ని వివరించి సర్వష్ణేశ్వర్యాధ్యాత్మడిగా నియోగించి, పరీక్షితుడిని రాజ్యాధిపతిగా అభిషేకించి, సామ్రాజ్య పరిపాలన ప్రకారాన్ని ఉపదేశించాడు.

కురుకుల పవిత్రచరిత అయిన సుభద్రకు ధర్మరాజు ఇట్లా ఉపదేశించాడు. ‘నీ మనుమడు పరీక్షితుడు కొరవరాజ్యభారం వహించాడు. యాదవవంశవరుడు వజ్రాడికి ఇంద్రపుస్తరాజ్యాన్ని ఇచ్చాడు. వీరిరుపురినీ నీవు రక్షించాలి. నీవు మాతో రావద్దు. వనవాసపతాదులను స్నేకరించవద్దు’ అని నియమించాడు. భారతరణంలో మృతులైన బంధువులకూ, యాదవ వీరులకూ పరలోక ప్రాప్తికారకు అనేక దానాలు చేశాడు. ధౌమ్యాది విప్రులకు బహువస్తుకోటిని దానంచేసి వారిని సంతోషపరిచాడు. మిగిలిన బంగారాన్ని పరీక్షితుడి కిచ్చి కృపాచార్యుడిని అతడికి గురువుగా నియమించి, శేర జానపద ప్రముఖుల ఎదుట పరీక్షితుడిని ప్రభువుగా ప్రకటించి, వారు తమపట్ల ప్రదర్శించిన అభిమానానికి అభిసందించి, తమ మహాప్రస్తావానికి ప్రజాపరిషత్తు అనుమతిని పొందాడు.

ధర్మరాజు సర్వాధరణాలను త్యజించి, నారచీరలు ధరించి, తమ్ములూ ద్రోష్మి అట్లాగే చేసి తనవెంట రాగా, అగ్నులను నీట పడుచైచి, వారివెంట ఏడవదిగా ఒక కుక్క ఉండగా, ప్రజలు వెంటరాగా హస్తినాపురం వెడలి కొంతదూరం వెళ్లారు. ధర్మరాజు ఏబకరిని ఉద్దేశించి కూడా ఇక ఆగండి అని అనలేదు. తలవంచుకొని పోసాగాడు. క్రమంగా

ప్రజలందరూ ఆగి, ప్రదక్షిణ ప్రజామాలు చేసి తిరిగి వెళ్లారు. పరీక్షీతుడు నగరంలోనికి ప్రవేశించాడు. ఉలూపి నాగలోకం వెళ్లింది. చిత్రాంగద బాధువాహనుడి వద్దకు వెళ్లింది. మిగిలినవారు హస్తినాపురంలో ఉండిపోయారు. కృపథామ్యుల నేర్వరితనంతో రాజ్యం సంపద్భరితమై ఒప్పారింది.

ప్రస్తావంలో భీముడుల ప్రాణత్యాగం:

ధర్మజుడు ముందు సడవగా క్రమంగా భీముర్జున నకుల సహదేవులూ, ద్రౌపది, శునకం వెంటసాగారు. ఈ ఏడుగురూ యోగబలంతో పర్వతారణ్య నదీప్రాంతాలను అవలీలగా దాటుతూ ప్రస్తావం సాగిస్తున్నారు. తూర్పు సముద్రతీరంలో అగ్ని ప్రత్యుషమై అర్ఘునుడి గాంఢీవాన్ని సముద్రంలో నిష్టిపుం చేయించాడు. ఆ తరువాత భూప్రదక్షిణంగా దక్షిణ పశ్చిమ సముద్రాలవెంట సాగి ఉత్తర దిశగా పయనించి హీములయ పర్వతాలను దాటి మేరుపర్వత భూములలో ప్రస్తావం సాగించారు.

ఆ సమయాన పాంచాలికి యోగం సడలింది. ఆమె నేలమై పడి ప్రాణాలు వదలింది. భీముడు విషణ్వై దానికి కారణ మేమిటని అన్నను ప్రశ్నించాడు. ఆమెకు పతులైదుగురైనా అర్ఘునుడిమీద అనురాగం అధికంగా చూపేది కాబట్టి దాని ఫలితంగా ఆ పతనం జరిగిందని ధర్మరాజు చెప్పి యోగసిద్ధి శిథిలంకాకుండా ముందుకు సాగాడు. కొంతసేపటికి సహదేవుడు పడిపోయాడు. భీముడు దానికి కారణమడిగాడు. తనకంటే పండితుడు లేదని విర్మిగటంవలన అత దా ఫలితం పాందాడని ధర్మజుడు పలికి నిర్మికారంగా ముందుకు నడిచాడు. ఆమైన నకులుడు నేలమై పడ్డాడు. కారణమడిగిన భీముసేనుడికి అతడి సాంధర్యగర్వమే దానికి కారణమని అగ్రజుడు చెప్పాడు. ఆ తరువాత అర్ఘునుడు నేలమై పడ్డాడు. భీముడు ఆవేదనతో కారణమడిగాడు. కౌరవులనందరినీ, ఒకేరోజున సంహరిస్తానని పలికాడు. సాటి విలుకాండను లెక్కచేయక గర్వించాడు. మాట లొకటి చేతలు మరొకటి కావటంవలన ఫలంగా ఆ పతనం పాందాడని ధర్మరాజు సమాధానం చెప్పాడు. ఆ తరువాత భీముడు కూడా యోగం సడలి ఒరిగిపోతూ దానికి కారణమేమిటని అన్నను అడిగాడు. బలపరాక్రమాలున్న భోజనప్రీతి ఎక్కువ కావటం, ఎష్వరినీ లక్ష్మించేయకుండా మాట్లాడటం అతడి పతనానికి కారణమని ధర్మరాజు చెప్పాడు. ఒక ధర్మరాజు, అతడివెంట నడుస్తున్న శునకమూ మిగిలారు. వారు వెనుదిరగకుండా ప్రస్తావాన్ని సాగించారు.

సురేంద్ర ధర్మజ సంవాదం:

అప్పుడు దేవేంద్రుడు దివ్యకాంతులతో వెలుగొందుతున్న రథాన్ని తెచ్చి ధర్మజుడి ముందు నిలిపి కల్పవృక్ష పుష్పాలతో వాన కురిపించి అతడిని రథ మెక్కుమని అహోనించాడు. అప్పుడు ధర్మరాజుకూ, ఇంద్రుడికి నడుమ ఈ క్రింది సంవాదం జరిగింది.

ధర్మరాజు : దేవేంద్రా! నా తమ్ములూ, నా భార్య నాతోపాటు తోడుగా ప్రస్తావంచేస్తూ దప్పితో చనిపోయారు. వారిని వదలి నేనొక్కడినే స్వర్గానికి ఎట్లా వచ్చేది? దయతో నాతోపాటు వారుకూడా వచ్చేటట్లు చేయుము.

ఇంద్రుడు : ధర్మరాజా! నీ తమ్ములూ, ద్రౌపది తనువులు వదలి స్వర్గానికి వెళ్లారు. నీవు వారిని అక్కడ చూడవచ్చును. నీవు స్వామ్మాతూ ధర్మసందనుడిని, ఒకసారి దేహం వదలిన తరువాత మరల ఆత్మలు అందులో ప్రవేశించటం కుదరదు. కాబట్టి నీవే నాతో రమ్య వెళ్లుదా.

ధర్మరాజు : హస్తినాపురం నుండి గాఢ భక్తితో అందరికంటే ముందుగా ఈ శునకం నన్ను అనుసరించి వస్తున్నది. దీనిని వదలి నేను కరినుడను కాలేను. ఈ శునకాన్ని కూడా స్వర్గానికి రానిమ్ము.

ఇంద్రుడు : నీ విట్లా అనవద్దు. కుక్కు దివ్యత్వం ఎట్లా కలుగుతుంది? కుక్కును వదలటం కరినత్వం కాదు ఆలస్యం చేయక రథమెక్కుము

ధర్మరాజు : ఇంద్రా! నీవంటి సత్పురుషులకు అసాధ్య మేమున్నది? భక్తులను వదలి పొందే భాగ్యం నాకు మాత్రం తృప్తి కలిగిస్తుందా?

ఇంద్రుడు : ఉత్తములకు కోపం పనికిరాదు. కుక్కులకు స్వర్గంలో చోటు లేదు. ఈ కుక్కును వదలితే నీ కేమీ పొపం రాదు. కోపతాపాలు వదలి శుభసమయంలో ఆలస్యం చేయవద్దు.

- ధర్మరాజు :** భక్తిగల సేవకుడిని వదలితే బ్రహ్మాహాత్మ్యతో సమానవైన పాపం కలుగుతుందని పెద్దలంటారు. స్వర్గసుఖం కొరకై ఈ మక్కను విడిచి పాపం పొందలేను.
- ఇంద్రుడు :** యజ్ఞదీఖితులు మక్కను తాకితే పుణ్యం నశిస్తుంది - అని నీకు తెలియదా? నీవు పట్టబట్టక ఈ మక్కను వదలి స్వర్గస్థాభ్యం పొందుము. పుణ్యభాగ్యంవలన దివ్యత్వం పొందాలు. ద్రౌషాదినీ, తమ్ములనూ వదలటానికి వెనుకాడని నీవు ఈ మక్కను వదలలేకపోతున్నావు. ఇది నీకు తగిన పనేనా?
- ధర్మరాజు :** ధర్మాన్ని విస్తువించుకొనటం తప్పుకాదు. భీమాదులూ, ద్రౌషాది చనిపోయారు. ఎంత దుఃఖించినా వారు తిరిగిరారు. బ్రతికి ఉన్న మక్కను వదలటం న్యాయమా? శరణస్నావారిని స్వీకరించకపోవటం, మిత్రుడికి ద్రోహం చేయటం కులవధువును చంపటం, బ్రాహ్మణాధనాన్ని అపహరించటం - అనే వాటికంటే ఏ అపరాధమూ చేయని సేవకుడిని నిర్ధారిణ్యంగా వదలేపాపం గొప్పది. ఆ పాపం క్షమించరానిది. దేవేంద్రా! మక్కను సంభావించిన కార్యం దోషం కారుండా ఉండిటట్లు వరం ప్రసాదించుము. నీవు నాటై దయను ప్రసరించుము. నేను నీకై తపస్సు చేస్తూ అడవుల లోనే ఉండిపోతాను. నాకు ఈ మాత్రం చాలు. ఇట్లా నిర్వయంగా, నిర్వంద్యంగా పలికిన ధర్మరాజును చూచి పునకరూపంలో ఉన్న యమధర్మరాజు సంతోషించి, నిజరూపాన్ని ప్రదర్శించి ధర్మరాజును అభినందించాడు. యజ్ఞప్రశ్నల సందర్భంలో తమ్ములలో పినతల్లి కొడుకైన నకులుడిని బ్రదికించుమని కోరుకొనటంలో ప్రదర్శించిన ధర్మానీతిని ప్రశంసించాడు. ధర్మరాజువంటి ధర్మాత్ములు స్వర్గంలోనైనా ఉండరని కీర్తించాడు. ఇంద్రుడితో వెడలి స్వర్గసుఖాల నమభవించుమని ధర్మరాజుకు వరమిచ్చాడు. అతడిని దివ్యరథంమీద కూర్చుండబెట్టి దివ్యలోకాలకు పంపాడు. ఇంద్రాది దేవతలు ధర్మజుడిని అభినందించారు. అప్పుడు దివ్యమహర్షి అయిన నారదుడు ధర్మరాజును ఎలుగొత్తి ఇట్లా కీర్తించాడు. ‘దానాలలో తపస్సులలో కీర్తి తెక్కిన రాజులనెందరి గురించో విన్నాము. కానీ, నీ ప్రశ్నమైన కీర్తికాంతులు అన్ని లోకాలలోనూ వ్యాపించటంచేత వారి కీర్తులన్నీ మానిపోయాయి. ఆ రాజులు ఇట్లా సశరీరులై అమరత్వసిద్ధికి రాగిలిగారా?’
- ధర్మరాజు :** నా సోదరులూ, ద్రౌషాది ఎక్కడ ఉన్నారో, యుద్ధంలో నా పశ్చంలో పోరిన యోధులెట్లా ఉన్నారో? చూడాలని ఉన్నది. సుఖమైనా, దుఃఖమైనా వారిని చూపించండి.
- ఇంద్రుడు :** ధర్మరాజు! నీ పుణ్యవేషంవలన బొందితో స్వర్గానికి వచ్చావు. ఇంకా నీకు దేహసంబంధాలు వదలలేదు. స్వగ్రహములను దర్శించుము. ఇదివరలోపలే దేహావంతో శోకాన్ని పొందకుము.
- ధర్మరాజు :** దేవేంద్రా! మిరేషైనా చెప్పండి. నా సోదరులను, కాంతను, పుత్రులను, మిత్రులను అందరినీ ఆదరంతో ఒక్కసారి చూడనియండి. వారిని చూడుండా నేనుండలేను. వారందరినీ చూచి వచ్చి సర్వ భోగాలూ స్తోమితంగా అనుభవిస్తాను. అదే నాకు ఆనందాన్ని కలిగిస్తుంది.’

స్వర్గారోహణపర్య కథాసారం

బంధుమిత్రులను చూడాలని కోరిన ధర్మరాజు విస్తుప్పాన్ని మన్మించి ఇంద్రుడు తగిన దూతనిచ్చి పంపాడు. నారదుడు ధర్మరాజును అనుసరించాడు. మొట్టమొదటగా మహాసేంహానంమీద కూర్చుండి దివ్యాంగనల సేవలందుకొంటున్న దుర్యోధనుడిని చూపించాడు దేవదూత, ధర్మరాజు అసూయపడ్డాడు. తన ప్రక్కన ఉన్న దేవర్షులలో దుర్యోధనుడి దుర్భయాలను పేర్కొని అతడివద్ద ఉండలేక భీమార్జునాదులు, ద్రౌషాది ఉన్నచోటికి తీసికొనివెళ్ళండని కోరుకొన్నాడు. దుర్యోధనుడు యుద్ధంలో ప్రాణాలు కోల్పోయాడనీ, తన పశ్చంవారిని యుద్ధముతులుగా చేశాడనీ, అది జ్ఞాతధర్మం కాని పాపం కాదనీ, శరీర రహితుడైన దుర్యోధనుడిషై ఈర్వాదులు పొందే తన దేహస్సుహను వీడుమనీ దేవర్షులు ధర్మరాజుకు హితవు చెప్పారు.

ధర్మరాజు తన సోదరులనూ, ద్రౌషాది, బంధువులనూ చూడాలనే ఆకాంక్షను మరల వ్యక్తం చేయటమే కాక, తిలోదకాల నిచ్చే సమయంలో కుంతివలన కర్మాదు తనకు జ్యేష్ఠుడని తెలియటంవలన, అతడిని వధించటానికి తానే అర్పునుడిని ప్రేరేపించటంవలన, కర్మాదు దర్శించి కృతార్థాదు కావాలని ప్రత్యేకంగా ఆర్థించాడు. అట్లాగే విరాట శ్రుపదాది బంధుమిత్రులను దర్శించాలని పట్టుపట్టాడు. అతడి కోరికను దేవదూత ఇంద్రుడికి తెలియపరిచాడు. అతడి అనుమతితో

ధర్మరాజును ముందుకు నడిపించాడు. వారు దుర్భర దుర్గంధ భూయిష్టమైన మలిన ప్రదేశంలో ప్రవేశించారు. దుస్సూహ నరకబాధ లనుఖవించే జీవులు గోచరించారు. ధర్మరాజు కలతపడ్డాడు. కానీ, ఆ బాధితులందరూ ధర్మరాజు శరీర సుగంధాన్ని అనుభవిస్తూ శాంతిసుఖాలను పాందుతుండటంవలన అతడిని మరికొంతసేపు అక్కడ ఉండుమని వేడుకొన్నారు. ధర్మరాజు ‘వారెవరు?’ అని అడిగాడు. వారే కర్ణుడు, భీముడు, అర్జున నకుల సహదేవులు, ద్రౌపది, ధృష్టిమృష్ణుడు, ఉపపాండవులని గొంతులు వినిపించాయి. ధర్మరాజు వ్యక్తులచిత్తుడయ్యాడు. పుణ్యశిలువైన భీమాదులు నరకబాధలు పడటం అధర్మమని అవేశపడ్డాడు. ఒక్కమేలిపనికూడా చేయని దుర్యోధనుడు స్వర్గభోగాలను పాందుతున్నందుకు అసహనం ప్రకటించాడు. ఇంద్రుడిషై అగ్రహించాడు. దేవదూతను తిరిగి పొమ్మనీ ఏవగించుకొన్నాడు. ఆ సంగతి తెలిసికొని ఇంద్రుడు దేవతలతో కలిసి అక్కడికి వచ్చాడు. యమధర్మరాజు కూడా తనకుమారుడైన ధర్మరాజు వద్దకు వచ్చాడు. అక్కడి దుర్గంధ భూయిష్టమైన మలిన వాతావరణమంతా మారి సుగంధయుతమైన పవిత్ర ప్రదేశంగా స్వరించింది.

ఇంద్రు డిట్ల్యూ అన్నాడు ‘ధర్మరాజా! మరణాంతే నరకం ధ్రువమ్’ అనేది రాజులపట్ల మరచిపోలేని సత్యం. పుణ్యపాపాలు రెండూ జంటగా ఉంటాయి. పుణ్యంచేత స్వర్గమూ, పాపంచేత నరకమూ కలుగుతాయి. స్వల్పపుణ్యం చేసినవారు తోలుత స్వర్గసుఖాన్ని అనుభవించి తరువాత దీర్ఘనరకాన్ని పాందుతారనీ, అధిక పుణ్యంచేసినవారు మొదట నరకయాతనలు పొంది తరువాత స్వర్గసుఖాలు పాందుతారనీ, దుర్యోధనాదులు మొదటి తెగకు చెందుతారనీ, కర్ణభీమాదులు రెండవ తెగవారనీ వివరించాడు. ధర్మరాజు స్వల్పనరక బాధను పాందటం శాశ్వత స్వర్గసుఖంకొరకే అనీ పేర్కొన్నాడు. ధర్మరాజు దానధర్మాలు యజ్ఞాలు చేయటంవలన మాంధ్రాతాది చక్రవర్తులు పొందిన ఉన్నత స్థితిని పాందాడని కిర్ఱించాడు. ఆకాశగంగలో స్నానంచేసి పూర్వరాజులు పాందలేని ఉత్తమ స్థితిని పాందుమని సూచించాడు.

యమధర్మరాజు ధర్మరాజుతో ఇట్లూ అన్నాడు: ‘నిన్నిప్పటికి మూడుసార్లు పరీక్షించాను. మొదట ద్వైతవనంలో అరణి విషయకంగానూ, రెండవసారి మేరుపర్వత ప్రాంతంలో కుక్కతో కలిసి నీపు వచ్చినప్పుడూ, ఇక్కడ నీ సోదరుల స్వర్గప్రాప్తి విషయంలోనూ నీపు స్థిరచిత్తుడై శమ, దమ, సత్య గుణాలనూ, నామై ప్రగాఢమైన భక్తినీ ప్రదర్శించావు. నీపు బాగా పరీక్షించబడ్డావు. ఈ స్వల్ప నరక దర్శనంకూడా మామా కల్పితమే. కర్ణభీమాదులు పుణ్యలోకవాసులయ్యారు. నీపు ఆకాశగంగలో మునిగి మానవ సంబంధాలైన శోకాదులనుండి విముక్తుడవు కమ్ము. పుణ్యలోకాలను పొంది ఉన్న నీ బంధులోకాన్ని చూడగలుగుతావు’ అని అన్నాడు. ధర్మరాజును ఆకాశగంగ సమీపానికి తీసికొనివెళ్లి అందులో మంగళస్నానం చేయించాడు. ధర్మరాజు వెంటనే తన మానవదేహం వదలి దివ్యదేహాన్ని పాందాడు. అతడి మనోవికారాలన్నీ నశించి పాగలేని అగ్నివలె ప్రకాశించాడు. యమాదులతో కలిసి ముందుకు సాగి స్వర్గసింహాసనారూఢుడై, చతుర్ముజమూర్తి అయిన శ్రీమన్నారాయణుడిని నరుడు సేవిస్తూ ఉండటం చూచాడు. మరొకవైపు సూర్యమండల శోభతో వెలుగొందే కర్ణుడిని, మరుద్భాలతో కూడి ఉన్న భీముడిని, అశ్వినిదేవతలతో కూడి ఉన్న నకుల సహదేవులనూ చూచి ఆనందించాడు. మరొకవైపు ఉదయించిన సూర్యకాంతితో ప్రకాశిస్తువ్వ దివ్యశక్తి మూర్తిని చూచి ‘అమె ఎవరు?’ అని దేవేంద్రుడిని ప్రశ్నించాడు. ఆమె మహాలక్ష్మీ అనీ, పరమేశ్వరుడి ఆజ్ఞతో ద్రుపదుడికి అయోనిజగా పుట్టి, పాండవులకు సుఖాలను కలిగించిందనీ ఇంద్రుడు పేర్కొన్నాడు. అట్లే గంధర్వరూపులైన ఉపపాండవులనూ, గంధర్వనాయకుడైన ధృతరాప్సుడినీ చూపించాడు. ఆయా దేవతాంశాలతో యజ్ఞ, గుహ్యక గంధర్వాంశలతో, రాక్షసాంశలతో పుట్టి వారిలో లీనమై వివిధవిరులను చూపించాడు. వారు మరల భూమిమీద పుట్టురని పేర్కొన్నాడు. దుర్యోధనుడు స్వర్గసుఖాలను స్వల్పకాలం అనుభవించి ఆ తరువాత నరకంలోపడి దీసఫైతినొంది చివరకు కలిపురుషుడిలో కలిసిపోయాడు. దుశ్శాసనాదులు రాక్షసగణాలలో లీనమయ్యారు. చివరకు విదురుడు, ధర్మరాజు యమధర్మరాజులో లీనమయ్యారు. వేదవ్యాస ప్రోత్సమైన ఈ భారత మహాతిపొన్నాన్ని వైశంపాయనుడు జనమేజయుడికి సర్వయాగసందర్భంలో వినిపించి, ఆ రాజును ధన్యుడిని చేశాడు. జనమేజయుడు ఈ కథ విని బ్రహ్మనందాన్ని పాందాడు. ఈ కథను సూతుడు శౌనకాది మహామునులకు సత్రయాగ సందర్భంలో వినిపించాడు.

- చ. 'పరమపదాష్ట్రిహీతు వగు భారతసంహిత శోనకాది భూ
సురవరు లింపునం గరగు చొప్పును జెప్పిన వారు మోదిసం
భలితతఁ బొంబి, యుక్కధ్రుకుఁ బ్రాతిగ నల్పుతుజేసి రల్చిన్;
పాలపారనాథ! సర్వభూవనాల్చిత! నన్ దయజాడు మెప్పుడున్.' (స్వర్గా.94)
- ఓం శాంతి శాంతి శాంతి:

జి.వి.ముఖ్యమణి

ప్రధాన సంపాదకుడు

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

విషయసూచిక

అశ్వమేధవర్యము

ప్రథమాశ్వాసము

విషయము	సంస్కృతమూలము	పుట
శోకమగ్నండగు ధర్మజనిఁ గృష్ణాదులు ప్రబోధించుట	సం.14-1-1	1
వేదవ్యాసమునీంద్రుండు ధర్మజనకు మరుత్తుని చరితంబు సెప్పుట	సం.14-4-23	12
మరుత్తుడు సంవర్తునిఁ దన యజ్ఞమున కుపద్రష్టగా వరియించుట	సం.14-6-27	20
సంవర్తుండు మరుత్తుని యజ్ఞమున కుపద్రష్ట యగుట	సం.14-7-23	25
అగ్నిదేవుం డింద్రసందేశము మరుత్తున కెత్తింగింప వచ్చుట	సం.14-9-11	32
మరుత్తుని యజ్ఞంబున హవిర్భాగంబులు గౌన నింద్రాదులు వచ్చుట	సం.14-10-19	43
శ్రీకృష్ణుడు ధర్మజనకు మనస్తాపోషమంబు సేయుట	సం.14-11-7	49
వ్యాస నారదాదిమునులు ధర్మజ వీడ్కొని స్వస్థానములకుఁ బోషుట	సం.14-14-8	62
ధర్మజాదు ధరణిం బాలించునపుడు కృష్ణార్జునులు వర్తించువిధము	సం.14-15-1	64
శ్రీకృష్ణుఁ డర్జునునకుఁ దత్యజ్ఞానస్తిరీకరణము చేయుట	సం.14-16-12	70
శైష్వర్మిదిరోగ వికారంబుల నిరూపించుట	సం.14-17-14	76
తత్త్వజ్ఞాన విశేషప్రదర్శనము	సం.14-18-25	86

ద్వితీయశ్వాసము

బ్రాహ్మణగీతలు	సం.14-20-1	104
అంతర్యాగిప్రకారంబు నిరూపించి చెప్పుట	సం.14-20-18	109
ఇంద్రియమనః పరస్పరసంవాదప్రకారము	సం.14-22-13	117
జీవాత్మ స్వరూప నిరూపణప్రకారము	సం.14-25-3	126
జనకునకు విప్రరూపధరుండైన యమునితో నైన సంవాదము	సం.14-32-1	141
గురుళిష్య సంవాదంబు కృష్ణుం డర్జునున కెత్తింగించుట	సం.14-35-2	148
మనోబుద్ధ్యహంకారాది తత్త్వప్రకారము	సం.14-40-1	159
అవ్యక్తనామతత్త్వ నిరూపణప్రకారము	సం.14-43-34	170
సత్యం బవశ్యానుస్తేయంబుగా నిరూపించుట	సం.14-49-27	183

విషయము	సంస్కృతమూలము	పుట్ట
తాను ద్వారక కరుగవలయు నని యర్జునునిఁ గృష్ణుఁ డడుగుట	స.0.14-50-49	200
శ్రీకృష్ణరును లింద్రప్రస్తముననుండి హాస్తినాపురంబునకు వచ్చుట	స.0.14-51-15	204
శ్రీకృష్ణుఁ దుదంకాశ్రమంబునకుఁ బోపుట	స.0.14-52-7	210
శ్రీకృష్ణుఁ దుదంకునకుఁ దన విశ్వరూపంబుఁ జూపుట	స.0.14-54-4	217
జనమేజయునకు వైశంపాయనుఁ డుదంకుని చరితంబు చెప్పుట	స.0.14-55-1	225
ఉదంకుడు మదయంతివలనుఁ గుండలంబులు పుచ్చికొనుట	స.0.14-57-3	235
ఉదంకుడు కుండలంబు లిచ్చి యహల్యను సంతోషపణుచుట	స.0.14-37-53	243
వ్యాసుడు పాండవుల నష్టమేధయగోన్మృఖులు జేయుట	స.0.14-61-8	252
వ్యాసుడు హిమవత్పుర్వతంబున సున్న పాండవుల కడకు వచ్చుట	స.0.14-64-1	258
శ్రీకృష్ణుండు సకలబంధుసహితుండై కరివగరంబునకు వచ్చుట	స.0.14-65-1	264
పరిక్షిత్రాణాదానంబునకై కుంతీసుభద్రులు కృష్ణుఁ బ్రాంథించుట	స.0.14-65-25	267
కృష్ణుండు మృతజాతుండైన పరీక్షితు లభజీవితుం జేయుట	స.0.14-68-18	275
వ్యాసుడు కృష్ణసహితులై యున్న పాండవులయొద్దకు వచ్చుట	స.0.14-70-8	281
ధర్మజండర్జును యజ్ఞాశ్వ రక్షణంబునకు నియోగించుట	స.0.14-71-22	288

చతుర్ధాశ్వము

ధర్మజం డష్టమేధధిక్షం బూని హాయంబుం బుడమిఁ దిరుగ	విడుచుట	స.0.14-72-1	292
అర్జునుతోఁ త్రిగ్రత్నదేశాధిపతులు యుద్ధము చేయుట		స.0.14-73-1	295
అర్జునుడు సింధుదేశాధిపతులోడ యుద్ధంబు చేయుట		స.0.14-76-1	307
బభ్రువాహనుం డర్జునునితో యుద్ధంబు చేయుట		స.0.14-78-14	315
అర్జునుడు బభ్రువాహనుని శరంబుచేతుఁ బుడమిం ద్రేష్టుట		స.0.14-78-35	318
ఉలూపిచి సంబీపనమణిచేత నర్జును బ్రతికించుట		స.0.14-81-1	325
ఉలూపిచి యర్జునునితో వసువుల కోపప్రసాదంబుల నెఱింగించుట		స.0.14-82-5	328
అర్జునుడు జరాసంధపోత్రునితో యుద్ధంబుచేసి యోడించుట		స.0.14-83-1	334
అర్జునుడు గాంధారదేశాధిపతినితో యుద్ధంబు చేసి జయించుట		స.0.14-85-9	342
కృష్ణుడు ధర్మజనితో నర్జును సందేశంబు చెప్పుట		స.0.14-88-13	352
అర్జునుడు యజ్ఞాశ్వంబుతోడ హాస్తిపురంబునకు వచ్చుట		స.0.14-89-16	356
ధర్మరా జష్టమేధయగంబు సుప్రయోగంబుగాఁ జేయుట		స.0.14-90-17	362
ధర్మరాజు వ్యాసునకు యజ్ఞదక్షిణగాఁ దన రాజ్యంబంతయు నిచ్చుట		స.0.14-91-1	368
ధర్మజండు యజ్ఞంబునకు వచ్చిన రాజులనెల్ల సత్కరించి పంపుట		స.0.14-91-30	374
సత్కర్మప్రస్త చరిత్రంబు నకులంబు బ్రాహ్మణులకుం జెప్పుట		స.0.14-92-5	378
యముడు సత్కర్మప్రస్తువికడ కతిధియై వచ్చుట		స.0.14-93-11	381

విషయము	సంస్కృతమూలము	పుట్ట
యముఁడు సక్కుపుష్టుని బ్రహ్మలోకంబునకుఁ బో నియోగించుట సం.14-93-60		388
సక్కుపుష్టుఁడు సకుటుంబముగా బ్రహ్మలోకంబునకుఁ బోపుట సం.14-93-83		391
అగ్స్యమహాముని ద్వాదశవార్షిక యజ్ఞప్రభావము సం.14-95-4		396
జమదగ్నిమహాముని పితృవేవతల శాపంబున నకులంబై పుట్టిన కథ సం.14-96-1		400

ఆశ్రమవాసపర్వము ప్రథమాశ్వాసము

యుధిష్ఠిరాదులును గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులును నొండొరులయెడల నడచికొనిన ప్రవర్తనము సం.15-1-1		409
ధృతరాష్ట్రుఁడు ధర్మజనితోఁ దన మనోరథంబుఁ దెలుపుట సం.15-5-1		421
వ్యాసుఁడు ధృతరాష్ట్ర వనవాసంబున కనుజ్ఞ యుచ్యుట సం.15-8-1		434
ధృతరాష్ట్రుఁడు ధర్మజనకు రాజనీతి విశేషంబులు చెప్పుట సం.15-9-7		441
ధృతరాష్ట్రుఁడు ధర్మరాజునకు శత్రురాజుల జయించు తెఱంగు చెప్పుట సం.15-12-6		448
ధృతరాష్ట్రండు వనవాసంబునకుం బురజనులచే ననుజ్ఞ గొనుట సం.15-13-8	454	
ధృతరాష్ట్రునితో శంబు వను విప్రుఁడు పౌరజనసమైతి చెప్పుట సం.15-15-10		460
భీముఁ డర్షనునితో ధృతరాష్ట్ర నుద్యోగంబునకుఁ బ్రతికూలించి చెప్పుట సం.15-17-15		468
ధృతరాష్ట్రుఁడు గాంధారీసహితుండై వనంబునకుఁ బోపుట సం.15-20-1		477
ధర్మరాజు కుంతిని వనంబునకుఁ బోవలదని ప్రార్థించుట సం.15-22-19		486
ధృతరాష్ట్రుఁడు శతయూపరాజర్షి యూక్రమంబున వసియించుట సం.15-25-9		498

ద్వితీయాశ్వాసము

ధృతరాష్ట్రునిపాలికి నారదుండు మునులతో వచ్చి యత్తపోవన మహామ చెప్పుట సం.15-26-1		504
నారదుఁడు శతయూపునితో ధృతరాష్ట్రుదులు సుగతిఁ బోందెడు తెఱంగు చెప్పుట సం.15-27-8		508
పాండవులు బంధుసహితంబుగా ధృతరాష్ట్రుఁ జూడఁబోపుట సం.15-29-18		515
పాండవులు కురుక్షేత్రంబున నుస్ఖ ధృతరాష్ట్ర గాంధారీకుంతుల దర్శించుట సం.15-31-6		519
విదురుఁడు యోగమార్గంబున ధర్మరాజునందుఁ గలియుట సం.15-33-22		531

విషయము	సంస్కృతమూలము	పుట్ట
వేదవ్యాసుడు పాండవసహితుండైన ధృతరాష్ట్ర నాశమంబునకు	వచ్చుట స.0.15-34-21	537
కుంతి వేదవ్యాసునితోఁ గర్జుడు తనకు జన్మించిన తెఱంగెఱింగించుట స.0.15-38-1		548
వ్యాసుడు ధృతరాష్ట్రాదులకు భారతరాణమృతుల రావించి చూపుట స.0.15-40-4		557
ధృతరాష్ట్రాదు భాగీరథీ తీరంబుననుండి నిజాశమంబు ప్రవేశించుట స.0.15-44-2		563
నారదుడు పాండవులకు ధృతరాష్ట్రాదుల నిర్వాణమంబు చెప్పుట స.0.15-45-1		571
ధర్మరాజు ధృతరాష్ట్రాప్తభృతులు మృతు లగుటకు శోకించుట స.0.15-16-1		578
యుధిష్ఠిరుడు ధృతరాష్ట్రాదులకుఁ దిలోదక్కపుదానంబు చేయుట స.0.15-47-10		582
వౌసలపర్వము		
ధర్మరాజు రాజ్యమంబున నుత్సాతంబులు దోచుట స.0.16-1-1		588
మునిశాపంబున సాంబుని కడుపున ముసలంబు పుట్టుట స.0.16-2-15		593
ద్వారకాపురంబున మహోత్సాతము లనేకములు పుట్టుట స.0.16-3-2		595
యూదవు లందటుఁ గృఘ్నసహితులై సముద్రతీరమునకుఁ బోపుట స.0.16-4-6		600
సాత్యకి కృతవర్మలకు రోషజనకంబుగాఁ గలిగిన సంవాదము స.0.16-4-16		606
మద్యపొనమత్తుండైన సాత్యకి కృతవర్మ తల నఱకుట స.0.16-4-27		609
యూదవులెల్ల మడిసినపిదపఁ గృఘ్నుఁ డర్జునుఁ దోద్దేర దారుకుం బంపుట స.0.16-5-11		616
బలరాముడు శరీరంబు విడిచి యునంతునియందుఁ గలియుట స.0.16-5-22		620
శ్రీకృష్ణుడు శరీరంబు విడిచి పరమపదంబునకుఁ బోపుట స.0.16-6-1		624
దారుకుఁడు పాండవులకు సకలయూదవక్షయంబు చెప్పుట స.0.16-6-1		630
అర్జునుడు సకలస్వజనక్షయ దుఃఖితుండగు వసుదేవునిం గాంచుట స.0.16-7-1		635
వసుదేవుఁ డర్జునునకు యూదవనాశంబు తెఱఁ గెఱింగించుట స.0.16-7-13		638
వసుదేవుడు శరీరంబు విడిచి పరమగతికిఁ బోపుట స.0.16-8-15		650
అర్జునుడు రామకృష్ణుల వెదకుచు వనంబునకుఁ బోపుట స.0.16-8-31		656
అర్జునుడు రామకృష్ణుల కచ్చబరంబులు చూచి విలపించుట స.0.16-8-40		660
అర్జునుడు రామకృష్ణులకు నగ్నిసంస్కారంబు సేయుట స.0.16-8-50		663
అర్జునుడు రామకృష్ణుల నిర్వాణంబును యూదవస్తీల కెఱిగించుట స.0.16-8-40		667
రుక్మిణిదేవి మొదలగు కృష్ణుభార్య లగ్నిప్రవేశము చేయుట స.0.16-8-71		674
అర్జునుడు వేదవ్యాసునొద్దుకుఁ బోయి యూదవక్షయంబు చెప్పుట స.0.16-9-1		678
వేదవ్యాసుఁ డర్జునునకు హితోపదేశము చేయుట స.0.16-9-25		680
		683

మహాప్రస్తానిక పర్వము

అగ్నిదేవుఁ డర్జనుచేతి గాండీవంబు సముద్రంబున షైపించుట	సం.17-1-33	702
ద్రోషది మొదలగువారు గతప్రాణాలై పడుట	సం.17-2-3	704
ఇంద్రుఁడు రథంబుగొని ధర్మరాజు నెదురుకొనుట	సం.17-3-1	712
ధర్మరాజు సురరాజులకుఁ గుర్విరవిషయముగా జరిగిన వివాదము	సం.17-3-7	714
సారమేయరూపంబున వచ్చిన ధర్మండు ధర్మరాజునకుఁ ప్రత్యక్షరం బగుట	సం.17-3-16	719

స్వర్గారోహణ పర్వము

ధర్మజుఁడు దుర్భోధనుం జూచి యసూయాపరుండైన, నారదుఁ డతనిం దేర్ఘుట	సం.18-1-4	723
ధర్మజుఁడు దేవమునులను గర్భాదిస్వజనులఁ జూప వేడుకొనుట	సం.18-3-6	727
ధర్మరాజు నరకమున నున్న యన్నదమ్ముల నెఱిఁగి పరితపించుట	సం.18-2-36	732
ఇంద్రుఁడు నరకంబుకడనున్న ధర్మజునొద్దకు వచ్చి యతని సంభావించుటసం.18-2-52		735
యముఁడు ధర్మరాజు సుచిత్వచనంబుల సంభాషించుట	సం.18-3-28	743
ధర్మజుఁ దాకాశగంగావగాహంబుఁ జేసి దేవభావంబు నొందుట	సం.18-3-40	746
ఇంద్రుఁడు ధర్మజునకు దేవత్యంబు నొందిన స్వజనంబులఁ జూపి చెప్పుట	సం.18-4-9	750
ఫలితుత్తి		776

శ్రీమదాంగ్ర మహాభారతము

అశ్వమేధ, అత్రమవాను, మౌసల, మహాప్రస్థానిక, స్వర్గారోహణపర్వములు

శ్రీమదాంద్ర మహాభారతము

అశ్వమేధపర్వము - ప్రథమాశ్వాసము

శ్రీనామక పార్వత్యజి ! ధానక మాధుర్య ధుర్యతత్త్వాశ్లేషో

పాసీతసిరంతర సాం ! ద్రానంద ప్లావితాత్మ ! హరిహరనాథా !

1

ప్రతిపదార్థం : హరిహరనాథ స్వామీ! శ్రీనామక = శ్రీ (లడ్జై) అనే పేరు కలిగినది; పార్వతీ+అభిధానక = పార్వతి అనే పేరు కలిగినది; మాధుర్యధర్య = తీయదనం కలిగి ఉన్న; తత్త్వ = శక్తితత్త్వంయొక్క; ఆశ్లేష = కలయికచేత; ఉపాసీత = పాందింబడిన; నిరంతర = ఇతరభావాలతో వ్యవధానం లేని, అఖండాకారంతో ఉన్న; సాంద్ర+ఆనంద = దట్టమైన ఆనందంలో; ప్లావిత = తేలింబడిన; ఆత్మ = హృదయం కలవాడా!

తాత్పర్యం : లడ్జై, పార్వతి అనే పేర్లుగల మధుర శక్తులతో అంతరాయం లేకుండా కూడి ఉండటంచేత ఎల్లప్పుడు మహానందంలో తేలియాడుతూ ఉండే అంతరంగంతో అలరారే మహానుభావా! ఓ హరిహరనాథా! (అవధరించుము).

(శోకమగ్నిండగు ధర్మజానిఁ గృష్ణాదులు ప్రబోధించుట (సం. 14-1-1))

వ. దేవా! వైశంపాయనుండు జనమేజయున కిట్లనియే న ట్లమరనాధినందనున కుదకకర్మం బాచరించి
ధర్మనందనుండు ధృతరాష్ట్రపురస్పరంబుగ భాగీరథి యుత్తలించి తత్తీరదేశంబున.

2

ప్రతిపదార్థం : దేవా! = హరిహరనాథా!; వైశంపాయనుండు; జనమేజయునకున్ = ఇట్లు+అనియెన్ = ఇట్లా చెప్పాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; అమరనదినందనునకున్ = గంగానది కుమారుడికి (భీముడికి); ఉదక కర్మంబు= జలతర్పుణం; ఆచరించి= చేసి; ధర్మనందనుండు= ధర్మరాజు; ధృతరాష్ట్ర పురస్పరంబుగన్ = ధృతరాష్ట్రుడిని ముందుంచుకొని; భాగీరథి= గంగను; ఉత్తరించి= దాటి; తద్వ+తీరదేశంబునన్ = ఆ నదితీరంలో;

తాత్పర్యం : స్వామీ! జనమేజయుడికి వైశంపాయనుడు ఇట్లా చెప్పాడు. ఈ విధంగా భీముడికి జలతర్పుణాదులు చేసి ధర్మరాజు ధృతరాష్ట్రుడిని ముందుంచుకొని గంగను దాటి ప్రయాణించేసి, ఆ నదితీరంలో.(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

వ. ఉమ్మలికంబునం బొగులు నుల్లముతోఁ బొల లోచనంబులం
గ్రమ్మగ నత్తువాల ధృతిగౌరవ మేద మహారోగ్ర బాణపా
తమ్మున మైగ్గు నేనుగు విధమ్మున నేలకు ప్రాలఁ బెట్టె వే
గమ్మ వ్యక్తిదరుండు మురఘుష్టరుపంపున నమ్మహీశ్వరున్.

3

ప్రతిపదార్థం : (ఆ ధర్మరాజు); ఉమ్మలికంబునన్ = శోకంతో; పొగులు= దుఃఖించేటటువంటి; ఉల్లముతోన్ = హృదయంతో; పారిన్= మిక్కిలిగా; లోచనంబులన్ = కళ్ళతో; అశ్రువారి= కంటినీరు; క్రమ్మగన్= నిండగా; ధృతి గౌరవము= గొప్పదైర్యం; ఏదన్= పోగా; మహా+ఉగ్రబాణా= మిక్కిలి భయంకరమైన బాణాలయొక్క; పాతమ్మునన్= పడుటచేత; మైగ్గు= నేల రాలేటటువంటి; ఏనుగు విధమ్మునన్=

ఏనుగువలె; నేలకున్ ప్రాలన్= నేలమీదికి ఒరగగా; వేగమృ+ల= అతివేగంగా; వ్యకోదరుండు= భీముడు; మురఘస్మృరు= శ్రీకృష్ణుడి; పంపున్= ఆజ్ఞతో; ఆ+మీ+ఈశ్వరున్= ఆ ధర్మరాజును; పట్టెన్= పట్టుకొన్నాడు;

తాత్పర్యం : ఆ ధర్మరాజు మిక్కిలి శోకంతో దుఃఖపడుతూ కళ్ళల్లో నీళ్ళు సుడులు తిరుగుతుండగా ఛైర్యం రవ్యంతకూడా లేక, క్రూరమైన బాణాల తాకిడికి నేలకూలే ఏనుగువలె నేలమీదికి ఒరుగుతుండగా, అది చూచి శ్రీకృష్ణుడు చెప్పగా భీముడు ఆయనను క్రిందపడకుండా పట్టుకొన్నాడు.

విశేషం : అలం: ఉపమ.

ఆ. పట్టి యతయు దనదు పై చీర యాస్తరు, ఇంబు సేసి భూస్థలంబునందు
బెట్టె మానసములు పెద్దయు నలఁదులి, యర్థునాబి సౌందర్యాలి వొచివె.

4

ప్రతిపదార్థం : పట్టి= పట్టుకొని; అతయు= భీముడు; తనదు= తన; పై చీర= పైనున్న అంగవప్రాన్ని; ఆస్తరణంబు+చేసి= క్రింద పరచి; భూస్థలంబునందున్= నేలపై; పెట్టెన్= ధర్మరాజును నెమ్ముదిగా కూర్చోపెట్టాడు; మానసములు= మనస్సులు; పెద్దయున్= మిక్కిలిగా; అలఁదురి= బాధపడి; అర్జున+అది పౌదర+అలి= అర్జునుడు మొదలైన పౌదరవర్గం (ధర్మరాజును); పొదివెన్= పొదివి పట్టుకొన్నది.

తాత్పర్యం : అట్లా పట్టుకొని భీముడు తన భుజంపైన నున్న అంగవప్రాన్ని నేలమీద పరచి, ధర్మరాజును నెమ్ముదిగా దానిపైన కూర్చోపెట్టాడు. అర్జుననకులసహదేవులు మిక్కిలిగా బాధపడుతూ తను అన్నగారిని పొదివి పట్టుకొన్నారు.

వ. కృష్ణం దుచితవచనంబులనా భూపాలుం బ్రహ్మిధించే: నప్పుడు ధృతరాష్ట్రండు గబిసి కూర్చుండియక్కరుపతితోడ.

5

ప్రతిపదార్థం : కృష్ణండు= శ్రీకృష్ణండు; ఉచిత వచనంబులన్= తగిన ఓదార్పు మాటలతో; ఆ భూపాలున్= ఆ ధర్మరాజును; ప్రభోధించెన్= మేలుకొలిపాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ధృతరాష్ట్రండు= ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; కదసి+కూర్చుండి= దగ్గరగా కూర్చోని; ఆ+కురుపతితోడన్= ఆ ధర్మరాజుతో (ఇట్లా అన్నాడు.)

తాత్పర్యం : శ్రీకృష్ణుడు తగిన ఓదార్పుమాటలతో ఆ ధర్మరాజును మేలుకొలిపాడు. ఆ సమయంలో ధృతరాష్ట్ర మహారాజు ఆ ధర్మరాజుకు దగ్గరగా కూర్చోని ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. ‘క్షత్రధర్మంబునఁ గైకొంటి మేధిని, యుమ్ములికింపక లెమ్ము వత్స!
యనుజవర్గము నీవు ననుభవింపుము శోక, కాలంబు గా బిబి యేల వగవ?
నని పల్ని ‘విదుర’ హితాలాపములు దన, విన కుండుటయు సుయోధనుని కీడు
నధ్వష్టబుభీఁ దా ననుసలింపగ ధర్థ, మెడలిన కతమున నింత పుట్టే’

ఆ. ననియుఁ దెలియనాడి తనకు గాంధాలకి, వగలు మిగులఁ బొగులవలయుటయును
సుగ్గడించి ‘ముమ్ము నొంటి వగ్గలఁ గనుం, గొసుము నంత బీర్చు’ మనయే నథిపు!

6

ప్రతిపదార్థం : అధిష్ట = జనవేజయరాజు! (ధృతరాష్ట్రాడు ఇట్లా అంటున్నాడు); వత్స! = కుమారా!; జ్ఞత్రధర్మంబున్న = జ్ఞత్రియ ధర్మంతో; మేదిని+కైకొంటి(వి)= భూమిని గ్రహించావు; ఉమ్మలింపక లెమ్ము= శోకించకుండా లెమ్ములు; అనుజవర్ధమున్ = నీ తమ్ములూ; నీవున్ = నీవు; అనుభవింపుము = ఈ రాజ్యపోళ్యాన్ని అనుభవించండి; ఇది = ఇది; శోకకాలంబు+కాదు = దుఃఖించవలనిన సనుయం కాదు; వగవ్వు+ఏల? = దుఃఖించటం ఎందుకు?; అని పల్గు = అని చెప్పి; విదురు = విదురుడి; పొతు+ఆలాపములు = మంచి ప్రబోధాలు; తన వినకుండుటయున్ = తాను వినకపోవటం; సుయోధనుని కీడున్ = సుయోధనుడి దుర్గాగ్రం; ఆ+దుష్టబుద్ధిన్ = ఆ చెడుబుద్ధిగల సుయోధనుడిని; తాన్+అనుసరింపగన్ = తానుకూడా అనుసరిస్తూ రాగా; ధర్మము+ఎడలిన+కతనమున్ = ధర్మం నశించిన కారణంగా; ఇంత+పుట్టున్+అనియున్ = ఇంత జరిగిందనీ; తెలియన్+ఆడి = వివరించి; తనకున్ = తనకూ; గాంధారిక్న = గాంధారికీ; వగలు మిగులన్ = చింతలు అతిశయించగా; పాగులన్+వలయుటయును = శోకించవలసి రావటం; ఉగ్గడించి= చెప్పి; మమ్మున్ = మమ్మల్ని; ఒంటి వగ్గులన్ = ఒంటరి ముసలివాళ్ళను బక్కవాళ్ళను; కనుంగొనుము = చూడుము; వంత+తీర్పుము = మా దుఃఖాన్ని ఉపశమింపజేయుము; అనియెన్ = అన్నాడు.

తాత్పర్యం : జనమేజయుడికి వైశంపాయనుడు ఇట్లా చెప్పుతున్నాడు. ‘రాజు! అట్లా ధర్మరాజు సేదదీరిన తరువాత ధృతరాష్ట్రుడు అతడి దగ్గర కూర్చుని ఇట్లా అన్నాడు. ‘నాయనా! క్షత్రియధర్మంతో యుద్ధంచేసి భూమిని సంపాదించావు. ఇప్పుడు శోకించటం ఎందుకు? పైకి లెమ్ము. నీ తమ్ములూ నీవూ ఈ రాజ్యాన్ని అనుభవించండి. ఇది దుఃఖించవలసిన సమయంకాదు. ఎందుకు చింతిస్తావు?’ అని చెప్పి, తాను ఏదురుడి నీతిమాటలను వినకపోవటం, సుయోధనుడి దుర్గార్థం, చెడుబుద్ధిగల సుయోధనుడిని తాను కూడా అనుసరిస్తూ రావటంవలన ధర్మం నశించి ఇంత కీడు పుట్టటం - అంతా వివరించి, చివరికి తానూ గాంధారీ ఇట్లా శోచించవలసిన పరిస్థితి రావటాన్ని చెప్పి ‘కుమారా! ఒంటేరివాళ్ళం. ఏ దిక్కులేని బక్కవాళ్ళం. మమ్ములను నీవే చూచుకొనాలి. మా దుఃఖాన్ని నీవే పోగొట్టాలి’ అన్నాడు.

v. అనిన విని యూరాకున్డం గని శోల యక్కారవపతితీఁ 'బంధువులు శోకంబు నొందిన మృతకోటికిం బలతాపంబు వాటిల్లా; నట్టుంగాక భిన్నచీయజ్ఞతులు సమరంబున ననివర్షులై యుద్ధులోక వర్షులై; వారికి శోకింపం బని యేమి? శోకించిన వారలు మగిడివతురే?' యనిని పశికి వెండియు.

7

ప్రతిపదార్థం : అనిన్న= అని చెప్పగా; విని; ఊరకున్న= ఊరకుండగా; కని= చూచి; శోరి= కృష్ణదు; అ+కౌరవపతితోన్= ఆధర్మరాజుతో; బంధువులు= బంధువులైనవారు; శోకంబున్+బందినన్= ఏడిస్టే; మృతకోటిక్స్= చనిపోయినవారి సమాహానికి; పరితాపంబు=మిక్కెలి అరాటం; పాటిల్లున్= కలుగుతుంది; అట్లున్+కాక= అంతే కాకుండా; భవదీయ= నీ; జ్ఞాతులు= దాయాదులు; సమరంబునన్= యుద్ధంలో; అనివర్తులు+బ= వెనుదిరిగి రాకుండా; ఊర్లోకవర్తులు+బరి= స్వర్గం చేరినవాళ్ళు అయ్యారు; వారికిన్= వారిని గురించి; శోకింపన్= ఏడవటానికి; పని+ఎని? = అపసరమేమున్నది?; శోకించినన్= ఏడిస్టే; వారలు= వాళ్ళు; మగిడి పత్తురే?= మరలి వస్తారా?; అని పలికి; వెండియున్= మట్టి (శుట్లు అన్నాడు).

తాత్పర్యం : ధృతరాష్ట్రుడి మాటలు విని ధర్మరాజు మౌనంగా ఉండిపోగా కృష్ణుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లూ అన్నాడు. ‘బంధువులు ఏదుస్తూ ఉంటే చనిపోయినవారి ఆత్మలు పరితపిస్తాయి. అంతే కాకుండా నీ దాయాదులు వీరోచితంగా వెనుదిరుగక పోరాడి, స్వర్గలోకాన్ని పొందారు. వారిని గురించి శోకించవలసిన అవసరం ఏముంది? ఏడిస్తే పోయినవారు తిరిగి వస్తారా?’ అని చెప్పి మళ్ళీ ఇట్లూ అన్నాడు.

క. ‘ఏనువులయ్య వాని నెలను, జననాయక! వింటి నీవు శాంతమవునిచే

వనట యుడుగు: మిక దురతి | యునుబోలెను వగచుచుండు టుచితమే నీకున్?

8

ప్రతిపదార్థం : జననాయక!= రాజు!; వినవలయు వానిన్+ఎల్లసు= వినవలసిన ఆ సుభాషితాలను; ఈవు= నీవు; శాంతసన్మిచేన్= భీముడివలన; వింటివి= విన్నావు; ఇకన్= ఇంక; వనట+ఉడుగుము= శోకాన్ని విడిచిపెట్టము; దుర్గుతియును+పోలెను= దుష్టచిత్తమున్నవాడికివలె; వగచుచుండుట= దుఃఖిస్తూ ఉండటం; నీకున్= నీకు; ఉచితమే?= తగిన పనా?

తాత్పర్యం : 'రాజు! పెద్దలు చేపే మాటలను వినాలి (అంటే ధృతరాష్ట్రాడి మాటలను వినాలని అర్థం), నీవు మునుపు భీముడి వలన నుండి ఎన్నో ధర్మాలను విన్నావు. ఇంకా చింతిస్తూ కూర్చోవటం బాగాలేదు. నీ చింతన వదలిపెట్టము. దుష్టచిత్తము మాత్రమే అట్లా జరిగిపోయిన దానిని గురించి చీకాకు పడుతూ కూర్చుంటారు. అందుచేత నీకు ఇది తగిన పనికాదు.

వ. వ్యాసనారదాదులను నిన్ను బోధించిరి. వారి వాక్యంబు లూహింపుము.

9

ప్రతిపదార్థం : వ్యాస నారదాదులను= వ్యాసుడు, నారదుడు మొదలైనవారు; నిన్నున్= నీకు; బోధించిరి= ఎన్నో నీతులు చెప్పారు; వారి వాక్యంబులు= వారి సుభాషితాలను; ఔహింపుము= భావనచేయుము.

తాత్పర్యం : వ్యాసుడు, నారదుడు మొదలైనవారు నీకు ఎన్నో రీతులుగా నీతిబోధ చేశారు కదా! వారి సుభాషితాలను ఒకసారి భావన చేయుము.

చ. అతులిత దక్షిణాన్విత మహాధ్వరకర్తవు గమ్ము దేవతా

పితృనివహంబులం గరము ప్రీతియు భక్తియు సుల్లసిల్ల న
ర్థితములు సేయు, ముల్యి బ్రజి జేకాని రక్ష ఘటీంపు, బంధు సు
స్థితు లొనలంపు, మెప్పు నతిధిత్వతపూజ లొనర్పు భూవరా!

10

పతిపదార్థం : భూవరా!= రాజు!; అతులిత= సాటిలేని; దక్షిణా+అన్విత= దక్షిణాలతో కూడిన; మహా+అధ్వర కర్తవు+కమ్ము= గొప్ప యాగాన్ని చేసినవాడవు కమ్ము (గొప్ప యాగం చేయుము అని అర్థం); దేవతా పితృ నివహంబులన్= దేవతల, పితృదేవతల సమూహాన్ని; కరము= మిక్కిలిగా; ప్రీతియున్= ప్రేమా; భక్తియున్= భక్తి; ఉల్లసిల్లన్= ప్రకాశించగా; అర్పితములు+చేయుము= అర్పించుము; ఉర్మిన్= భూమిలో ఉన్న; ప్రజన్= జనులను; చేకొని= స్వీకరించి; రక్ష+ఘటింపు(ము)= రక్షణాను ఏర్పాటు చేయుము; బంధు+సుస్థితులు+ఒనరింపుము= బాంధవుల సుంచి స్థితులు ఏర్పాటు చేయుము; ఎష్టన్= ఎల్లప్పుడూ; అతిథి ప్రత పూజలు= అతిథి పర్వానికి పూజలను; ఒనర్పు(ము)= చేయుము.

తాత్పర్యం : రాజు! సాటిలేని దక్షిణాలతో కూడిన మహాయాగాలు చేయుము. దేవతలను పితృ దేవతలను మిక్కిలి భక్తి శ్రద్ధలతో అర్పించుము. నీ రాజ్యంలోని ప్రజలను సదా రక్షించుము. బాంధవులకువలె వారికి సుస్థితి కలిగించుము. ఎష్టుడూ అతిథులను, అభ్యాగతులను భగవత్ప్యరూపులుగా పూజించుము.'

విశేషం : 'దక్షిణ' లేని ఏ యాగం పూర్తికాదని సంప్రదాయం, 'రిక్తహస్తేన నోపేయాత్ రాజానం దైవతం గురువ్' అని పెద్దలంటారు. 'రాజు దగ్గరకు, దైవతం దగ్గరకు, గురువు దగ్గరకు దక్షిణ లేకుండా వట్టి చేతులతో వెళ్లురా' దని పై వాక్యానికి అర్థం. ఆరుమార్గాలద్వారా గృహస్థులు పరమేశ్వరుడి అమగ్రహం పొందవచ్చునని సంప్రదాయం చెప్పుతున్నది. 1. బ్రహ్మయజ్ఞం: 2. వేదాధ్యయనం: 3. పితృయజ్ఞం: 4. దైవయజ్ఞం: 5. భూతయజ్ఞం: 6. అతిథియజ్ఞం. శ్రీకృష్ణుడు చెప్పిన అశ్వమేధయాగంలో బ్రహ్మవేద, దైవయాగాలు కలిసి ఉన్నాయి. ఇక మిగిలినవి పితృ, భూత, అతిథి యజ్ఞాలు. అందుకే ఈ పద్యంలో వాటిని గురించి చెప్పారు.

- వ. అనిన విని ధర్మనందసుండు సాత్యవతేయు మొగంబుగసుంగొని 'దేవా! భవదీయ దయాప్రేమంబులు నాషై' నెప్పుడు నత్యంత గాఢంబులై యుండు; నన్ను బెక్కుటంగుల రక్షించితి; లట మీద వనంబున కరుగ నమజ్జు యిచ్చట నాకుం జ్ఞయం; బరుగనియట్లయినం జితామహాకర్ణులం జంపించిన క్రూరకర్ణునకు శాంతి యెట్లుగలుగు? నమ్మహికల్చపం బేమిటం బాయు? నయ్యనుప్పానంబు విధియింపుండని పలుకుటయు నా ధర్మధుర్యునకు బారాశర్యం డిట్లునియె.

11

ప్రతిపదార్థం : అనినన్= ధర్మరాజుతో శ్రీకృష్ణుడు అట్లా చెప్పగా; విని; ధర్మసందనుండు= ధర్మరాజు; సాత్యవతేయు= వ్యాసమహర్షియైక్కు; మొగంబు+కనుంగొని= ముఖం చూచి; దేవా!= స్వామీ; భవదీయ= మీయైక్కు; దయాప్రేమంబులు= దయా, ప్రేమా; నాషైన్= నా మీద; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడూ; అత్యంత= మిక్కిలి; గాఢంబులు+బాండున్= అధికంగా ఉంటూ వచ్చాయి; నన్నున్= నన్ను (నా తమ్ములను) (మీరు); పెక్కుభంగులన్= చాలా రీతులలో; రక్షించితిరి= కాపాడారు; ఇటమీదన్= ఇక్కెన; వనంబునకున్+అరుగన్= అడవికి వెళ్లటానికి; అనుజ్జు+ఇచ్చట= అనుమతి ఇవ్వటం; నాకున్+ప్రియంబు= నాకు ప్రేతికర్మైనది; అరుగని+అట్లు+అయినన్= వెళ్లకపోతే; పితామహ= భీష్మ; కర్ణులన్= కర్ణులను; చంపించిన; క్రూరకర్ణునకున్= పాపకర్మాడికి; శాంతి; ఎట్లు+కలుగున్?= ఎట్లా కలుగుతుంది?; ఆ+మహాకల్పంబు= ఆ గొప్ప పాపం; ఏమిటన్+పాయున్?= దేనితో తొలగిపోతుంది?; ఆ+అనుప్పానంబు= ఆ వ్రతాన్ని (దీక్షను); విధియింపుండు= విధించణడి; అని; పలుకుటయున్= చెప్పగా; ఆ ధర్మధర్యునకున్= ఆ ధర్మనిర్వహణ సమర్పించిన ధర్మరాజుతో; పారాశర్యండు= పరాశరుడి కుమారుడైన వ్యాసుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం : శ్రీకృష్ణుడు అట్లా చెప్పగా విని ధర్మరాజు వ్యాసుడిని చూచి, 'స్వామీ! మీ దయాప్రేమలు మామీద ఎప్పుడూ మిక్కిలి గొప్పగా ఉంటూ వచ్చాయి. మమ్ములను మీరు ఎన్నో విధాలుగా రక్షించారు. ఇకమీద నాకు అడవికి వెళ్లటానికి అనుమతి ఇస్తే నాకు చాలా సంతోషంగా ఉంటుంది. అట్లా వెళ్లకుండాపోతే తాతగారైన భీష్ముడిని, అన్నగారైన కర్ణుడిని చంపిన ఈ మహాపాపానికి నిష్పత్తి ఎట్లా కలుగుతుంది? ఏమి చేస్తే ఆ మహాపాపం పోతుందో ఆ వ్రతవిధిని నాకు అనుగ్రహించండి' అని అడుగగా వ్యాసమహర్షి ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం : 'ధురం' అంటే భారం. ధర్మబారాన్ని మౌసేవాడు కాబట్టి ధర్మధురంధరుడు - ధుర్య - ధురీణ శబ్దాలకు కూడా అర్థం ఇదే. యముడు ధర్మాదేవత. యముడి అవతారమైన ధర్మరాజు కూడా ధర్మనిర్వహణ సమర్పించాడే. అందుకే భీమార్పునాదులందరూ అతడికి ధర్మనిర్వహణవిధిలో సహకరించినవారు మాత్రమే అని అర్థం.

- సీ. 'నిష్ఠించి యిభ్యంగి నీ కేము చెప్పిన, వాక్యంబు లెల్లిను వరదఁ గలిసి పాశియెనే? నీ దగు బుట్టి యిం తొప్పదీ, కాక మర్యు యిండు గాఁడు కర్త యిశ్వరు నియోగమున మేలును గీడు నొనలించుఁ, గాను నీ మంచి బాపకర్త శంక గలిగ నేనియును యాగముల దానంబుల, నది వాపికొనరాదె? యశ్వమేధ తే. మంత్రమును బాయు: రఘురాము నట్లు పూరు, భరతులును బోలే దానతత్త్వరుడు వగుము.'

12

ప్రతిపదార్థం : నిష్టించి= శ్రద్ధను పూని; ఈ భంగిన్= ఇంతకు ముందు చెప్పిన రీతిలో; సీకున్+ఏము+చెప్పిన= సీకు మేము చెప్పిన; వాక్యంబులు+ఎల్లనున్= సుఖాపితాలన్నీ; వఱదన్+కలిసిపోయెనే?= వరదలో కలసి పోయాయా? (వ్యర్థమయ్యాయా?); సీదు+అగుబుద్ది= సీ బుద్ది; ఇంత+బప్పదో+కాక= దీన్ని అంగీకరించదేమో కాని, మర్యాడు= మనిషి; కర్త కాడు= పనులకు కర్త కాడు; ఈశ్వరుని నియోగమునన్= పరమేశ్వరుడి నియోగంచేత; (తాను) మేలును= మేలూ; కీడున్+ఒనరించున్= కీడు చేస్తాడు; కానన్= కాబట్టి, సీ మదిన్= సీ మనస్సులో; పాపకర్మ శంక= పాపకర్మ విషయకమైన సందేహం; కలిగెన్+ఏనియునున్= ఉంటే; యాగములన్= యాగాలతో; దానంబులన్= దానాలతో; అది= ఆ దుష్పతం; పాపికొనన్రాదే?= పోగుట్టుకొనవచ్చు కదా!; అనము!= ఓ పుణ్యాత్మక్కడా!; అశ్వమేధము= అశ్వమేధయాగాన్ని; అధిక= మిక్కిలిగా; దక్కిణా+అన్నితముగన్= దక్కిణాలతో కూడినదిగా; చేయుము= నిర్విప్పాంచుము; అంతతోన్= దానితో; భవదీయ= సీ; చిత్త+అనుతాపము+అంతయును= చిత్తంలోని పరితాపమంతా; పాయున్= పోతుంది; రఘురాము+అట్లు= శ్రీరాముడివలె; పూరు భరతులునున్ పోతెన్= పూరు భరతచక్రవర్తులవలె; దానతత్పరుడవు+అగుము= దానాలు చేసేవాడిని కమ్ము.

తాత్పర్యం : ‘ఎంతో శ్రద్ధవహించి ఇంతవరకు శ్రీకృష్ణుడు, నేను సీకు చెప్పిన సీతి వాక్యాలన్నీ వరదలో కలిశాయా! లేక సీ బుద్ది వాటిని అంగీకరించలేదా! ఏమైనా వినుము. మనిషి చేసే పనులకు కర్త అతడు కాడు. పరమేశ్వరుడు ఎట్లా చేయుమంటే మనిషి అట్లా మంచిచెడులను చేస్తుంటాడు. అందుచేత సీ మనస్సులో పాపకర్మవిషయకమైన అనుమానమేదైనా ఉంటే యాగాలద్వారా, దానాలద్వారా దానిని తొలగించుకొనుము. ఎక్కువగా దక్కిణాలు ఇచ్చి, అశ్వమేధయాగాన్ని భక్తిశర్దలతో చేయుము. దానితోనే సీ మనసులోని పరితాపమంతా పోతుంది. శ్రీరామ పూరు భరత చక్రవర్తులవలె బాగా దానాలు చేయుము. సీకు మంచి’ కలుగుతుంది.

చ. అన విని యమ్ముసీశ్వరున కా సృపుఁ డిట్లను ‘శశ్వమేధయా
గనిరతి భూమిపాలు గతకళ్చుపుఁ జేయుగ జాలు నాఁగ ము
స్మును వెడ వింటి సజ్జన! మనోజ్ఞ వచోమహానీయ! నీవు చె
ప్పిన పలు కూడి యా క్రతువు ప్రీతి నొనర్చెద నెల్లభంగులన్.

13

ప్రతిపదార్థం : అనన్ విని= అని వ్యాసు డనగా విని; ఆ మనీశ్వరునకున్= ఆ వ్యాసుడితో; ఆ సృపుఁడు= ఆ ధర్మరాజు; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు; అశ్వమేధయాగ నిరతి= అశ్వమేధయాగంలో అభిలాష; భూమిపాలున్= రాజును; గతకల్చుమున్= పోయిన కల్చుమం కలవాడినిగా; చేయుగన్+చాలున్+నాఁగన్= చేయగా సమర్పించునదని; మున్నును= పూర్వం కూడా; వెడ+వింటిన్= కొద్దిగా విన్నాము; సజ్జన!= మనోత్తమ పురుషుడా!; మనోజ్ఞ వచో మహానీయ!= మనోహరమైన వాక్యం కలిగిన గౌప్యవాడా!; సీ చెప్పిన= సీవు బోధించిన; పలుకు+ఉఁడి= మాటలు ఆధారంగా గ్రహించి; ఆ క్రతువు= ఆ యాగాన్ని; ఎల్ల భంగులన్= అన్ని విధాలుగాను; ప్రీతిన్+ఒనర్చుదన్= భక్తిశర్దలతో దైవప్రీతికరంగా చేస్తాను.

తాత్పర్యం : అని వ్యాసుడనగానే ధర్మరాజు ‘స్వామీ!’ అశ్వమేధయాగంలో అభిలాషణ్ణన్ రాజుకు ఏ పాపాలూ అంట వని పెద్దలు ఎంతోమంది చెప్పగా ముందు కొద్దిగా విన్నాను. నీవు ఉత్తమపురుషుడవు. నీ వాక్యం మనోహరమైనది. నీ ప్రజ్ఞ మహానీయమైనది. కనుక సీ మాటలనే ప్రమాణంగా గ్రహిస్తాను. అశ్వమేధాన్ని భక్తిశర్దలతో దైవప్రీతికరంగా తప్పకుండా చేస్తాను.’

వ. అని పలికి ‘మునీంద్రా! యొక్కవిన్నపుం బహుసంబుతో నవధలింపు; మశ్వమేధం బధికరణ్ణిణాన్వితంబుగాహలయు ననుట దెల్లంబుగా మీరు నానతిచ్ఛితిరి; నా కర్థంబు లేదు; కయ్యంబున మృతులయిన నరపతుల సతులు శిశువులును శోకాంతులుసుం గావున వారలవలన ధనాహరణం బత్యంతాకరణీయంబును దుర్భంబును సైనిది; తొచ్చి దుర్యోధనుండు మాతోడి యాసునం జేసి పెక్కండ్రు రాజులను ప్రుక్కడి మూకలనుం గూడఁ బెట్టి ధనంబు వ్యయపెట్టిభూమియు బండారంబునుం బాటు చేసే; నిష్ఠిధంబున నిర్దిష్టంబు వాటిల్లే; ధనార్జునంబునకు నొండింక వెరపు దొరకాన బిట్టిచి కర్తవ్యం బని యెఱుంగకున్నవాడు; మంత్రలరై నాకుఁగార్యం బెట్టింగింపవలయు’ నని ప్రార్థించిన నమ్మహిత్యుం డమ్మోహపతిం బరమాదరంబున నాలోకించి కొండింక విచాలించి. **14**

ప్రతిపదార్థం : అని పలికి= అని చెప్పి; మునీంద్రా!= ముమలలో శేష్ముడా!; ఒక్క విన్నపంబు= నా విన్నపం ఒకటి ఉన్నది; అవధాసంబుతోన్= ఏకాగ్రచిత్తంతో; అవధరింపుము= వినుము; అశ్వమేధంబు= అశ్వమేధయాగం; అధిక దక్షిణా+అన్వితంబు= మిక్కిలి ఎక్కువ దక్షిణలతో కూడింది; కావలయున్+లనుట= కావాలి అన్నది; తెల్లంబుగాన్= సృష్టంగా; మీరున్+ఆనతిచ్ఛితిరి= మీరు కూడా చెప్పారు; నాకున్+అర్థంబు+లేదు= నావద్ద ధనం లేదు; కయ్యంబున్= యుద్ధంలో; మృతులు+లయున= చనిపోయిన; నరపతుల= రాజుల; సతులు= భార్యలు; తిథిపులున్= వారి కుమారులు; శోక+ఆక్రాంతులున్= శోకంలో చిక్కుకొస్తువారు; కావున్= కావటంచేత; వారలవలన్= వారి నుండి; ధన+అహాణంబు= ధనం తీసికొనటం; అత్యంత+అకరణీయంబున్= మిక్కిలి చేయరానిది; దుర్భంబున్+ఖనది= అసాధ్యమైనది; తొల్లి= మునుపు; దుర్యోధనుండు= సుయోధనుడు; మాతోడి ఈసున్నన్+చేసి= మాపై ఈర్ఘ్యచేత; పెక్కండ్రు రాజులను= చాలామంది రాజులను; ప్రుక్కడి మూకలనున్= అల్లరి గుంపులను; కూడన్+పెట్టి= చేర్చుకొని; ధనంబు వ్యయపెట్టి= ధనం వ్యధాగా ఖర్చుపెట్టి; భూమియున్= భూమినీ; భండారంబున్= ధనాగారాస్తి; పాడుచేసెన్= నాశనం చేశాడు; ఈం విధంబున్= ఈం రీతిగా; నిర్ధన్యంబు= ధనంలేమి; పాటిల్లున్= వచ్చి పడింది; ధన+ఆర్జునంబునకున్= ధనం సంపాదించడానికి; ఒండొక+వెరపు= మరొక ఉపాయం; దొరకొన్న= లభించటానికి; ఇట్టిది= ఇట్లాంటిది; కర్తవ్యంబు+అని= చేయదగినదని; ఎఱుంగక+ఉన్నవాడన్= తెలియకుండా ఉన్నాను; మంత్రులరై= మీరు మంత్రిగా; నాకున్= నాకు; కార్యంబు= చేయదగిన పని; ఎత్తింగింపన్వలయున్+అని= తెలపాలి అని; ప్రార్థించిన్= ప్రార్థించగా; ఆ+మహాత్ముండు= మహాత్ముడైన ఆ వ్యాసుడు; ఆ+మహీపతిన్= ఆ రాజును; పరమ+అదరంబున్= మిక్కిలి అదరంతో; అలోకించి= చూచి; కొండొక= కొంతసేపు; విచారించి= ఆలోచించి.

తాత్పర్యం : అని చెప్పి ‘మునీంద్రా! నా విన్నపం ఒకటి ఉన్నది. దయచేసి వినండి. అశ్వమేధయాగంలో అధికంగా దక్షిణలు ఈయవలసి ఉంటుం దన్న విషయం మీరు సృష్టంగా చెప్పారు. ఇప్పుడు నావద్ద ధనం లేదు. యుద్ధంలో చనిపోయిన రాజుల భార్యలు, శిశువులు మిగిలారు. వారు దుఃఖసముద్రంలో మునిగి ఉన్న ఈ సమయంలో నేను వారినుండి ధనం లాగటం మిక్కిలి హేయమైన పని. దుస్సాధం కూడా. మునుపు దుర్యోధనుడు నాపై అసూయతో ఎంతో మంది వ్యసనపరులైన రాజులను అతిగా గుంపులను చేరదీసి, ధనాన్ని వ్యర్థంగా ఖర్చుపెట్టటంవలన ఈ రీతిగా భూమి, ధనాగారం నాశనమయ్యాయి. అందుచేతనే కోశం ఈనాడు ఈ విధంగా లేమికి గురి అయింది. ధనం సంపాదించటానికి మరొకమార్గం ఏమిటో నాకు గోచరించటంలేదు. కాబట్టి మీరు నాపైన కృపతో మంత్రిత్వం వహించి ఏమి చేయాలో చెప్పండి’ అని ప్రార్థించగా ఆ వ్యాసమహార్షి పరమాదరంతో ఆ మహారాజును చూచి, కొంచెంసేపు ఆలోచించి, ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం : ద్వాపరయుగంలో రాజనీతి ఎట్లాంటిదో మనం ఇక్కడ చూడవచ్చును. రాజు పన్నులద్వారా ఎప్పుడు పడితే అప్పుడు ప్రజలను శోకింపచేయరాదని అర్థం. యుద్ధం జరిగిన తరువాత ఎంత ధనం వ్యయమై ఉంటుందో అర్థం చేసికొనవచ్చును. తోడుగా దుర్యోధనుడి దుర్యోయం. అందుకే మిగిలిన రాణివాసంపైనా, శిశువులపైనా ధనాహరణ ప్రయోగం చేయటం హేయమయిన పని

అని ధర్మరాజు భావించాడు. మనుస్యులోనూ ఇతర రాజీవి గ్రంథాలలోనూ రాజు ప్రజలను పన్నుల పేరట ఎట్లా హింసించరాదో స్వషంగా చెప్పబడి ఉన్నది. అందుచేత భారతీయులు ‘సంపాదన’ను మాత్రమే గాకుండా ‘సంపాదనకు అనుసరించే మార్గాలను’ కూడా వివేచించారని అర్థం చేసికొనాలి.

సీ. ‘అనము! మరుత్తుండు యజ్ఞంబు సేసి ము, హిందురాసుల నవనిసురుల
కిచ్చే; వారవి కడు నెక్కుడై యుండుటు, త్రవ్యితండంబులు దిము గృహముల
నిడికొని పెఱధన మెల్లను నిధియుగా, నిష్టేన నెలవున నిడుచు నుండి
యందఱు నేకవాక్యత దీని నెప్పరు, గనినను నిధి వారి ధనము యనిలి

అ. మానవేంద్రు! యముహినిధానము దెళ్లి, వలసినట్లు నీవు వ్యయము సేయు
మనిన ధర్మతనయుఁ ‘డతు డె ట్లుపాల్లించే, నంత కాంచనము? మహిత్తు! చెపుము.’

15

ప్రతిపదార్థం : అనము!= ఒ పుణ్యాత్ముడవైన ధర్మరాజు!; మరుత్తుండు= మరుత్తుడు; యజ్ఞంబు+చేసి= యజ్ఞం చేసి; మహిందురాసులన్= గొప్ప ధనరాసులను; అవనిసురులకున్+ఇచ్చేన్= బ్రాహ్మణుల కిచ్చాడు; వారు= ఆ బ్రాహ్మణులు; అవి కడున్+ఎక్కుడై+ఉండుటన్= అవి చాలా ఎక్కువ కాగా; త్రవ్యితండంబులు= సమ్మాద్మిగా; తమ గృహములన్= తమ ఇళ్లలో; ఇడికొని= ఉంచుకొని; పెధనము+ఎల్లనున్= తక్కిన ధనాన్ని అంతా; నిధియున్+కాన్= నిధిగా; ఇష్టైన= అనుకూలమైన; నెలవునన్= చోటిలో; ఇడుచున్+ఉండి= దాస్తు; అందఱున్= అందరూ; ఏకవాక్యతన్= ఒకే మాటగా; దీనిన్+ఎప్పరు కనిసనున్= దీనిని ఎవరు చూస్తే; ఇది వారి ధనము+అనిరి= (ఇది) వారి ధనమే అన్నారు; మానవ+ఇంద్ర!; రాజు!; ఆ+మహినిధానమున్+తచ్చి= ఆ మహినిధిని తీసికొని వచ్చి; వలసిన+అట్లు= ఎట్లా అవసరమో అట్లా; నీవు వ్యయము చేయుము= నీవు ఖర్చు పెట్టుము; అనినున్= అని చెప్పగా; ధర్మతనయుఁడు= ధర్మరాజు; అతడు= ఆ మరుత్తుడు; అంత కాంచనమున్= అంత బంగారమును; ఎట్లు+ఉపాల్చించెన్?= (ఆయన) ఎట్లా సంపాదించాడు?; మహాత్ము!= ఒ మహార్షి; చెపుము= దయచేసి చెప్పుము (అని అడిగాడు).

తాత్పర్యం : ధర్మరాజు! మరుత్తు డనే ఒక రాజు యజ్ఞంచేసి గొప్ప ధనరాసులను బ్రాహ్మణుల కిచ్చాడు. ఆ బ్రాహ్మణులు ఆ ధనం చాలా ఎక్కువ కావటంవలన సమ్మాద్మిగా తమకు కావలసినంత ఇళ్లలో ఉంచుకొని, తక్కిన ధనాన్ని ఒక నిధిగా ఒక అనుకూలమైన చోట దాచిపెట్టుతూ అందరూ ఒకే మాటగా ‘ఈ నిధిని ఎవరు కనుగొంటారో ఇది వారిదే’ అని అన్నారు. ‘కాబట్టి నాయనా! ఆ ధనాన్ని తీసికొనివచ్చి కావలసినంత ఖర్చుపెట్టుకొనుము’ అని మహార్షి చెప్పగా ధర్మరాజు ‘మహాత్మా! ఆ మరుత్తుడు అంత కాంచనం ఎట్లా సంపాదించాడు?’ అని అడిగాడు.

విశేషం : ఇక్కడ రెండు ధర్మ మీమాంస లున్నాయి. మొదటిది ఆ బ్రాహ్మణులు ఆ డబ్బును ఎవరు కనుక్కొంటే వాళ్లదే ఆ ధనమని ‘వాచ’ దత్తంచేసి ఉండటం, బ్రాహ్మణులు ధనాన్ని అట్లా దాచటంలో విప్రలు ధనసంచయన విషయంలో ‘లుబ్బలు’ కారా దన్న సూచన కూడా ఉన్నది. రెండవది - ధర్మరాజు అడిగిన ప్రశ్న, ఆ ధనాన్ని మరుత్తుడు ఎట్లా సంపాదించా డనటం అంటే యజ్ఞానికి వాడే ధనం పవిత్రధనం కావాలి తప్ప దుర్మార్గంగా సంపాదించిన దయితే అది వాడదగినది కాదన్న సూచన ఇందులో ఉన్నది.

క. అనుటయు నా సత్కారతీ! తనయుండు ‘మరుత్తు పుష్టుతరచరితంబున్
వినఁ గోరుట మే లెంతయు; వినిపించెద వీసు లలర వినుము నరేంద్రా!

16

ప్రతిపదార్థం : అసుటయున్= అని ధర్మరాజు అంటే; ఆ సత్యపతీ తనయుండు= ఆ వ్యాసుడు; నర+ఇంద్రా!= రాజు!; మరుత్తు= మరుత్తుడి; పుణ్యతర చరితంబున్= గొప్ప పుణ్య చరిత్రను; వినన్+కోరుట= నీవు వినాలని అనుకొనటం; ఎంతయున్+మేలు= ఎంతో మంచిది; వినిపించెదన్= నేను వినిపిస్తాను; వీమలు+అలరన్= చెపులకు విందుగా; వినును.

తాత్పర్యం : ధర్మరాజు అట్లా అనగా వ్యాసమహర్షి ‘ఓ రాజు! మరుత్తుడి కథ గొప్ప పుణ్యప్రదమయిన కథ, ఈ కథను నీవు వినాలని కోరుకొనటం చాలా మంచి విషయం. ఈ కథను నీవు వీమల విందుగా విని తరించుము. చెప్పుతాను.’

v. అని పలికి యిట్లనియే ‘గృతయుగంబున దండనీతి ప్రవర్తకుం డగు మనువునకుఁ బ్రజాని యను తనయుం డుదయించే; నతనికి క్షుతుం డుధ్వపించే; నాతనికి నిక్ష్మాకుండు ప్రభవించే; నా భూపతికి నూర్మారు సుతు లుద యించి; రం దగ్రజుండగు వింశునకు వివింశుం డుదయించే; నప్పుడమిఱ్చేనికిం బదియేవురు కొడుకులు పుట్టిలి; వారిలోనం బెద్దవాఁడగు ఖనీనేత్తుం డధికబలశేర్యండును నకార్యపరుండును నై సోదరులం గలిసికొని నడవక పదునలువురం జెఱచి సామ్రాజ్యంబుఁ నైకొని యుండి.’

17

ప్రతిపదార్థం : అని పలికి= అని చెప్పి; ఇట్లు+అనియేన్= ఇట్లా చెప్పాడు; కృతయుగంబునన్= కృతయుగంలో; దండనీతి ప్రవర్తకుండు+ అగు= దండనీతిని భూలోకంలో ప్రవర్తింపజేసిన; మనువునకున్= మను చక్రవర్తికి; ప్రజాని+అను= ప్రజాని అనే పేరుగల; తనయుండు= కొడుకు; ఉదయించేన్= పుట్టాడు; అతనికిన్; ద్వుతుండు; ఉద్భవించేన్= కలిగాడు; అతనికిన్; ఇక్కొరుండు; ప్రభవించేన్= జన్మించాడు; ఆ భూపతికిన్= ఆ రాజుకు; నూర్మారు సుతులు= నూరుగురు కుమారులు; ఉదయించిరి= పుట్టారు; అందున్= వారిలో; అగ్రజండు+అగు= పెద్దవాడైన; వింశునకున్= వింశుడు అనే వాడికి; వివింశుండు+ఉదయించేన్= వివింశుడు పుట్టాడు; ఆ+పుడమిఱ్చేనికిన్= ఆ రాజుకు; పది+ఏవురు= పదిహేనుమంది; కొడుకులు పుట్టిరి= కుమారులు పుట్టారు; వారిలోనన్= వారిలో; పెద్దవాడు+అగు= పెద్దవాడైన; ఖనీనేత్తుండు= ఖనీనేత్తుడు; అధిక బల శార్యండును= మిక్కిలి బలపరాక్రమా లుస్వవాడు; అకార్యపరుండును= చేయరాని పనులు చేసేవాడు; ఖ= అయి; సోదరులన్= తమ్ములను; కలిసికొని నడవక= చేర్చుకొని నడవకుండా; పదు నలువురన్= పద్మాలుగుమందిని; చెఱచి= నాశనంచేసి; సామ్రాజ్యంబున్= రాజ్యాన్ని; కైకొని+ఉండి= కైవసం చేసికొని.

తాత్పర్యం : అని చెప్పి ఇట్లా మరుత్తుడి కథను వివరించటం మొదలు పెట్టాడు. ‘కృతయుగంలో దండనీతిని ప్రవర్తింపజేసిన మనుచక్రవర్తికి ప్రజాని అనే కొడుకు పుట్టాడు. అతడికి ద్వుతుడు, ద్వుతుడికి ఇక్కొరుడు కలిగారు. ఇక్కొరుడికి నూరుగురు కుమారులు. వారిలో పెద్దవాడు వింశుడు. అతడి కొడుకు వివింశుడు. అతడికి పదిహేనుమంది కొడుకులు పుట్టారు. వారిలో పెద్దవాడు ఖనీనేత్తుడు. అతడు మిక్కిలి బలపరాక్రమాలుస్వవాడు, దుర్మార్గుడు. తన తమ్ముళ్ళతో కలిసి ధర్మమార్గంలో జీవించినవాడు కాడు. అతడు చివరికి తన సోదరులు పద్మాలుగుమందిని నాశనంచేసి, రాజ్యాన్ని కైవసం చేసికొన్నాడు.

s. మంత్రివిద్విషుంబు మాన్యపరాభవం, బును బ్రజాపీడనంబులును గలిగి మొక్కలీ డగుటయు ర్ముచ్ఛిలి మంత్రులా, తనిఁ బాపి యతని నందనుని రాజ్య మునకుఁ బట్టము గట్టికొని; రక్కమారుండు, దమ యయ్య చేటు చిత్తమునకుఁ దలచి సచివప్రభుతు లగు సర్వజనంబుల, యాత్మల నసురాగ మావహిల్ల

తే. సత్యమును బాడియును నొప్పి నిత్యధర్థా, పరత వర్తిలై నష్టహీశ్వరుడు సతత దానతత్వరుడై కల ధనములెల్లఁ, విప్రులకు నిచ్చి దాలిష్టవికలుఁ ఉయ్యా.

18

ప్రతిపదార్థం : మంత్రి= మంత్రులను; విద్యేషంబున్= ద్వేషించటం; మాస్య= ఉత్తములను (మంచివారిని); పరాభవంబునున్= అవమానించటం; ప్రజాపీడనంబులునున్= జనులను హింసించటం; కలిగి= అనే ఈచుర్చక్షణాలు కలిగి; మొక్కలీఁడు+అగుటయున్= ముష్మరుడు (పొగరుబోతు) కాగా; మ్రుచ్చిలి= రహస్యంగా పథకం పన్ని; మంత్రులు= సచివులు= అతనిన్+పాపి= అతడిని తోలిగించి; అతని నందనున్ని= అతడి కుమారుడిని; రాజ్యమునకున్= రాజ్యానికి; పట్టమున్+కట్టికొనిరి= పట్టం కట్టుకొన్నారు; ఆ+కుమారుండు= ఆ రాజుకొడుకు; తమ+అయ్య= తన తండ్రి; చేటు= నాశనాన్ని; చిత్తమునున్+తలఁచి= మనసులో ఆలోచించి; సచివ ప్రభుతులు+అగు= మంత్రులు మొదలైన; సర్వజనంబులు= జనులందరి; ఆత్మల్ని= హృదయాలలో; అనురాగము= ప్రేమ; ఆపొల్లన్= పుట్టగా; సత్యమునున్= సత్యం; పాడియునున్= న్యాయం; ఒప్పి= (పాటిచేత) ప్రకాశించి; నిత్యధర్మపరతన్= అనునిత్యమూ ధర్మంలో నిష్ట కలిగి; నర్తల్ని= ప్రవర్తించాడు; ఆ+మహీ+ఈశ్వరుండు= ఆ రాజు; సతత దాన తత్పరుండు+ఐ= నిత్యదానశిలుడై; కల ధనములు+ఎల్లన్= కలిగిన ఆస్తినంతటినీ; విప్రులకున్+ఇచ్చి= బ్రాహ్మణుల కిచ్చి; దారిద్ర్య వికలుండు+అయ్యున్= దారిద్ర్యంచేత బాధితుడు అయ్యాడు.

తాత్పర్యం : మంత్రులను ద్వేషించటం, సజ్జనులను అవమానించటం, ప్రజలను హింసించటం నిత్యకృత్యాలు కావటంతో ముష్మరుడైన ఆ రాజును రహస్య పన్నాగం ద్వారా మంత్రులు తోలిగించి, అతడి కుమారుడిని రాజ్యానికి పట్టం కట్టుకొన్నారు. ఆ రాజకుమారుడు తన తండ్రి దుర్గాధరంవలన పతనావస్థను పొందటం గుర్తించినవాడై మంత్రులు, పురోహితులు మొదలుగాగల జనులందరి హృదయాలోనూ ప్రేమాభిమానాలు కలిగేటట్లు సత్యం, న్యాయం అనుసరిస్తూ నిత్యధర్మపరుడుగా ప్రవర్తించాడు. నిత్యదానశిలుడై తన ఆస్తినంతా విప్రులకు దానమిచ్చివేసి, దారిద్ర్యంతో బాధపడ్డాడు.

క. దానఁ గడు డస్సె నాతని, సేన; యూరాతు లభి యెఱిగి చెచ్చేర బలసం

తానమతోడం బైకొని, యూ నరపతిఁ జెఱిచి; రాతుఁ దాప్పులుఁ దానున్.

19

ప్రతిపదార్థం: దానన్= దానివలన; అతని సేన= అతడి సైన్యం; కడున్+డస్సెన్= మిక్కిలి అలసి పోయింది; అరాతులు= శత్రువులు; అది+ ఎఱిగి= దానిని తెలిసికొని; చెచ్చేరన్= వెంటనే; బలసంతానముతోడన్= పెద్ద సైన్యబల సమూహంతో; పైకొని= ఆక్రమించి; ఆ నరపతిన్= ఆ రాజును; చెఱిచిరి= ఓడించి తరిమివేశారు. ఆ రాజు తన ఆప్తులతో కలిపి.

తాత్పర్యం: దానివలన అతడి సైన్యం క్షీణించిపోయింది (బలహీనమైనది), ఇది గుర్తించిన శత్రువులు పెద్ద సైన్యబలంతో రాజ్యాన్ని ఆక్రమించి, ఆ రాజును ఓడించి తరిమివేశారు. ఆ రాజు తన ఆప్తులతో కలిపి.

విశేషం: డస్సి= అలసి (ఇక్కడ) బలహీనం కావటం; చెఱుచు= నశింపజేయు (కాని ఇక్కడ ‘ఓడించి తఱుము’)

క. వనమునకు నేగె; సంయమి, జనములు నచ్చేరువు నొందు చందంబున న

జ్ఞానవిభుండు నియతి నట తప, మొనలించి మహాప్రభావ మొంబి కడంకన్.

20

ప్రతిపదార్థం: వనమునకున్= అడవికి; ఏగెన్= వెళ్ళాడు; సంయమి జనములున్= మునులు కూడా; అచెరువున్+బందు+చందంబున్ను= ఆశ్చర్యం పొందే విధంగా; ఆ+జనవిభుండు= ఆ రాజు; నియతిన్= నియమ నిష్పత్తిలతో; అటన్= ఆ అడవిలో; తపము+బనరించి= తపస్సు చేసి; మహాప్రభావము+బంది= మహాశక్తిని పొంది; కడంకన్= పూనికతో.

తాత్పర్యం: ఆ రాజు తన అప్పులతో అడవికి వెళ్ళాడు. మునులు కూడా ఆశ్వర్యం పొందే విధంగా ఆరాజు నియమ నిష్టలతో ఆ అడవిలో తపస్సు చేసి, గొప్ప ప్రభావశాలి అయ్యాడు.

- క.** అమలమతీఁ గరముఁ గోలగఁ, నమలచి మానితపాఁమయాధికశక్తిన్
దమన క్రియ యొనరించినఁ, నమితగుణా! చెప్పుఁ జిట్టలయ్యెను దానన్.

ప్రతిపదార్థం: అమితగుణా!= అసంఖ్యాకములైన సుగుణాలు కలిగిన ఓ జనమేజయా!; అమలమతిన్= నిర్గులమైన మనస్సుతో; కరమున్= చేతిని; కోలఁగన్= దండంవలె (కర్రవలె); అమర్యకొని; మానిత= గొప్పదైన; తపోమయ+అధిక శక్తిన్= తపస్సుతో నిండిన ఎక్కుడు శక్తితో; దమనక్రియ+బనరించినన్= శరీరాన్ని దమింపజేయగా; దానన్= అందువలన; చెప్పన్= చెప్పటానికి; చిట్టలు+అయ్యెన్= ఆశ్వర్యం పుట్టింది.

తాత్పర్యం : నిర్గులమైన మనస్సుతో చేతిని దండంవలె చేసికొని గొప్ప తపశ్ఛక్తితో శరీరాన్ని దమింపజేశాడు. ఓ జనమేజయ మహారాజా! దానితో ఒక పరమాద్భుతం జరిగింది.

- వ.** ఆక్రమింపుము.

ప్రతిపదార్థం : ఆక్రమింపుము= వినుము.

తాత్పర్యం : అదేమిటో చెప్పుతాను వినుము.

- క.** భుటుతురగసామజరథీఁ, ధృట సేనాసముదయములు బహుళరుచిసము
త్యటుకాంచన రాసులు నఁ, చ్ఛటఁ బీచమెం జూడ నక్షణం బగు భంగిన్.

ప్రతిపదార్థం : భట= సేవకులు; తురగ= గుర్రాలు; సామజ= ఏనుగులు; రథ= రథాలు; ఉధృట సేనా సముదయములు= శారులైన సైనికుల గుంపులు; బహుళ= మిక్కలి; రుచి సముత్సుట= కాంతిచేత అతిశయించే; కాంచన రాసులున్= బంగారు రాసులు; అచ్ఛటన్= అక్కడ; చూడన్= చూడటానికి; అక్కజంబు+అగు భంగిన్= ఆశ్వర్యమయ్యేటట్లు; పాడమెన్= పుట్టాయి.

తాత్పర్యం : సేవకులు, గుర్రాలు, ఏనుగులు, రథాలు, శారులైన సైనికుల సమూహాలు, మిక్కలి కాంతిచేత ప్రకాశించే బంగారు రాసులు చూడటానికి ఆశ్వర్యం కలిగిస్తూ అక్కడ పుట్టాయి.

- వ.** ఇట్లు బలంబును ధనంబును గల్లుటయును.

ప్రతిపదార్థం : ఇట్లు= ఈ విధంగా; బలంబునున్= పైన్యబులమూ; ధనంబునున్= ధనమూ; కల్లుటయునున్= కలుగటంతో.

తాత్పర్యం : ఇట్లా పైన్యబులం, ధనం రెండూ కలుగగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

- క.** ఆ నరపతి రయమున లపుఁ, భూనాధులమీద నడచి పాఁరుల వాలన్
సేనాయుతముగఁ జంపియుఁ, గానలకుం దోలియును బుకాశత నొందెన్.

ప్రతిపదార్థం : ఆ+నరవతి= ఆ రాజు; రయమున్న= వెంటనే; రిషు భూనాథుల మీదన్= శత్రురాజులపైన; నడవి= దండెత్తి; పోరులన్= యుద్ధంలో; వారిన్= వారిని; సేనాయుతముగన్= వారి సైన్యాలతో సహా; చంపియున్= చంపి; కానలకున్+తోలియునున్= అడవులలోకి పారదోలి; ప్రకాశతన్+బందెన్= ప్రకాశన్ని పొందాడు.

తాత్పర్యం : ఆ రాజు శీఘ్రంగా శత్రురాజులపైన దండెత్తి యుద్ధంలో వారిని సైన్యయుతంగా చంపి, తక్కిన వారిని అడవులలోకి పారదోలి, విజయం పొంది వైభవంతో అతిశయించాడు.

క. కరదమనంబున నాతడు | కరంధముఁ దునంగఁ బరగి గౌరవమున వి

స్నురణము విభవము శోర్యముఁ | గరుణయు ధైర్యంబు వెలయగా నిల యేలెన్.

26

ప్రతిపదార్థం : కర= చేతియొక్క; దమనంబున్న= దమించటంచేత; అతడు= ఆ రాజు; కరంధముఁడు+అనంగన్= కరంధము డనే పేరుతో; పరగి= ప్రసిద్ధుడై; గౌరవమున్= గౌప్యగా; విస్తురణము= కాంతి; విభవము= సంపద; శోర్యము= గౌప్య పరాక్రమం; కరుణయున్= కరుణ; ధైర్యంబున్= ధైర్యం; వెలయగాన్= అతిశయించగా; ఇల+ఏలెన్= భూమి(ని) పాలించాడు.

తాత్పర్యం : చేతిని దమనంచేసినందువలన అతడికి కరంధముడని పేరు వచ్చింది. గౌప్య కాంతి, సంపద, పరాక్రమం, దయ, ధృతి కలిగి ఆ రాజు రాజ్యం ఏలాడు.

విశేషం: ‘ధమన’ మని కొన్ని పాతాలు ఉన్నాయి. కానీ ‘దమన’ శబ్దమే స్వైనది. దమనం అంటే బాహ్యంద్రియ నిగ్రహం. ‘శమ’ అంటే అంతరింద్రియ నిగ్రహం (మనోనిగ్రహం ఇత్యాదులు), కరంధముడు చేసినది చేతిని కర్రగా నియమించి తపస్సుచేయటం. కాబట్టి అది ధమనక్రియ. అతడిపేరు ‘కరంధముడు’ కాపటమే సహజం. కొన్ని పాతాలు ‘కరందమనుడు’ అనే రూపొన్ని ఇచ్చాయి. లోకంలో మహాప్రాణంతోడి ‘కరంధముడు’ అనే పేరు ప్రసిద్ధమై ఉండాలి.

కే. శమము దమమును సత్యశోచములుఁ గలిగి | యజనశీలత నశ్వమేధాధ్వరంబు లంగిరసుఁ దుపదర్థకుండై నయింపుఁ | బెక్కానదై లోకములు సంప్రీతిఁ బొగడ.

27

ప్రతిపదార్థం : శమమున్= అంతరింద్రియ నిగ్రహం; దమమునున్= బాహ్యంద్రియ నిగ్రహం; సత్య= సత్యవాక్యాలనం; శోచములున్= శుచిత్వం (పవిత్రత); కలిగి= కలిగినవాడై; యజనశీలతన్= యాగంలో నిరంతరమైన ఆసక్తి కలిగి; అంగిరసుఁడు= అంగిరో మహార్షి; ఉపదర్థకుండు+ఇ= ఉపదర్షుగా; నయింపన్= నడిపిస్తుండగా; అశ్వమేధ+అధ్వరంబులు= అశ్వమేధయాగాలు; లోకములు= అన్ని లోకాలలోనివారు; సంప్రీతిన్= త్వాత్తో; పాగడన్= ప్రస్తుతించగా; పెక్కు+ఒనర్చెన్= చాలా చేశాడు.

తాత్పర్యం: శమ దమ సత్య శోచాలు కలిగి, ఆ రాజు నిరంతరయజ్ఞదీక్షితుడై అంగిరసమహర్షి ఉపదర్షుగా సారథ్యం వహించి నడిపిస్తుండగా అశ్వమేధయాగాలు చాలామార్గు చేసి, అన్ని లోకాలవారిచేత ప్రశంసలు పొందాడు.

(వేదవ్యాస మునీందుండు ధర్మజునకు మరుత్తుని చరితంబు సెప్పుట (సం. 14-4-23))

క. అతని మనుముడు మరుత్తుం | దతులయశుడు విష్ణుసద్గుశుఁ దును దగు నాగా యుతబలుఁడు ధర్మతత్తు | స్థితివిదుఁడు సమిధ్భపుళతేజుం దధిపా!

28

పుతిపదార్థం: అధిపా!= రాజు!; అతని మనుముడు= ఆ కరంధముడి మనుముడు; మరుత్తుండు= మరుత్తుడనే పేరుగలవాడు; అతులయశుడు= సాటిలేని కీర్తిమంతుడు; విష్ణుసద్గుశుఁడు+అనన్+తగున్= విష్ణు సమానుడు అనదగినవాడు; నాగ+అయుత

బలుడు= పదివేల ఏనుగుల బలం కలవాడు; ధర్మతత్త్వస్థితి విదుదు= ధర్మతత్త్వస్థితిని తెలిసినవాడు; సమిద్ధ= మిక్కిలి ప్రకాశించే బహుళతేజండు= అధికమైన తేజస్సు కలవాడు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! ఆ కరంధముడి మనుమడు మరుత్తుడు. అతడు నిర్వలమైన కీర్తికలవాడు. విష్ణుసుదృషుడు. పదివేల ఏనుగుల బల మన్మహవాడు. ధర్మతత్త్వస్థితి తెలిసినవాడు. మహాతేజోవంతుడు.

విశేషం: ధర్మరాజు ‘మరుత్తుడికి ఆ బంగారు ఎట్లా వచ్చింది?’ అనటానికి సమాధానంగా చెప్పిన కథ కాబట్టి ఈ కథలో మరుత్తుడి దివ్యగుణాల ప్రస్తుతి ఉన్నది. అతడి తండ్రి తపోధనుడు. అతడి సంపద తపోజన్యం. మమారుడు తండ్రికి తగిన కొడుకు అని చెప్పటం ఇక్కడి ఉద్దేశం. ‘నా విష్ణుస్యాధిష్ఠిష్టిః’ అంటే విష్ణుంశలేనివాడు చక్రవర్తి కాడని అర్థం. ధర్మాన్నికి ఒక తత్త్వమున్నది. అది సత్యం. దాని స్థితి ‘ఖుటం’ మీద ఆధారపడి ఉన్నది. ధర్మ సత్య బుత తత్త్వవేత్త అని అర్థం. తరువాతి కథలో దీని నిరూపణ ఉన్నది.

ఉ. అమ్మనుశేషరుండు విభవాతిశయంబు వెలుంగ సత్కమే
ధమ్మునలించుచుండి వివిధస్థలితాలయముల్ ప్రదీప్భాం
డమ్ములు సత్పదార్థము లిడం దగు తక్కును గల్లు సిద్ధపా
తమ్ము లసంఖ్యముల్ పసిఁడిఁ బ్రస్తుతి కెక్కమటించె భూవరా!

ప్రతిపదార్థం : భూవరా!= రాజు!; ఆ+మనజ+ఈశ్వరుండు= ఆ మరుత్తుడనే రాజు; విభవ+అతిశయంబు= వైభవం యొక్క; పెంపు; వెలుంగన్= ప్రకాశించగా; అశ్వమేధమ్ము+ఒనరించుచున్+ఉండి= అశ్వమేధయాగం చేస్తూ ఉండి; వివిధ= భిన్నములుగా; స్ఫురిత+అలయముల్= ప్రకాశించే ఆకారాలు కలిగిన ఇండ్లు, ప్రదీప్ భాండమ్ములు= మిక్కిలి కాంతులు వెదజల్లే కుండలు; సత్త+పదార్థములు+ఇడన్+తగు= విలువైన మంచి పదార్థాలను పెట్టగలిగిన; తక్కును+కల్లు= నిడిని కలిగిన; సిద్ధ పాత్రమ్ములన్= ఉపయోగించటానికి సిద్ధంగా ఉన్న పాత్రలను; అసంఖ్యముల్+లెక్కకు మిక్కుటంగా; ప్రస్తుతికిన్+ఎక్కున్= జనులందరూ ప్రశంసించేటట్లుగా; పసిఁడిన్= బంగారంతో; ఘటించెన్= చేయించాడు.

తాత్పర్యం : రాజా! ఆ మరుత్తుడనే రాజు వైభవంయొక్క పెంపు మిక్కిలి ప్రకాశించేటట్లుగా అశ్వమేధయాగం చేస్తూ యజ్ఞంలోని మంచి పదార్థాలను దాచటానికి పీలుగా నిడిని కలిగిన పెద్ద పెద్ద బంగారు కుండలను లెక్కకు మిక్కుటంగా చేయించాడు. ఆ కుండలు నానావిధాలైన ఆకారాలతో అత్యధికకాంతితో మెరిసిపోతున్నాయి.

వ. అట్లు సమకట్టి యతండు.

ప్రతిపదార్థం : అట్లు= అట్లా; సమకట్టి= సిద్ధంచేసి; అతండు= ఆ మరుత్తుడు.

తాత్పర్యం : అట్లా సిద్ధం చేసికొని ఆ మరుత్తుండు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

చ. హిమగిలసానుదేశమున నెక్కుడు వైభవ ముల్లసిల్ల య
జ్ఞము తగ్గి జేసి భూమిసురసంఘము లెల్లను దృష్టిఁ బొంద హే
మ మొసంగే గుప్పా గూరలు సమగ్రకుతూహలుఁడై కనత్సువ
ర్ధమయగృహక్తియోవకరణప్రకరంబులు నిచ్చె భక్తితోన్.’

ప్రతిపదార్థం : హిమగిరి సానుదేశమున్= హిమవత్పర్వత సానువులలో; ఎక్కుడు వైభవము+ఉల్లసిల్లన్= వైభవం మిక్కిలిగా ప్రకాశించగా; యజ్ఞము= యజ్ఞాన్ని; తగన్+చేసి= శాస్త్రయుక్తంగా చేసి; భూమిసుర సంఘములు+ఎల్లనున్= బ్రాహ్మణా సమూహాలన్నీ; త్వష్టిన్+పాందన్= త్వష్టిపొందేటట్లు; భక్తితోన్= సభక్తికంగా; కుప్పగూరులు= కుప్పులు తెప్పులుగా; హేమము+బంగార్న్= బంగారు (దక్కిణాగా) ఇచ్చాడు; సమగ్ర కుతూహలుఁడు+ఖ= యజ్ఞం సమగ్రంగా పూర్తి కావాలన్న ఆస్తితో; కనత్= ప్రకాశించే; సువర్ణమయ్= బంగారంతో చేసిన; గృహాక్రియా+ఉపకరణా= ఇంటిలోవాడేటటువంటి చెంబు, పచ్చెంవంటి ఉపకరణాల; ప్రకరంబులున్= సముదాయాలను; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం : హిమగిరి సానువులలో మిక్కిలి వైభవంతో శాస్త్రయుక్తంగా యజ్ఞం జరిపి, బ్రాహ్మణాసమూహాలకు త్వష్టికలిగేటట్లు సభక్తికంగా కుప్పతెప్పులుగా బంగారం దక్కిణాగా ఇచ్చాడు. యజ్ఞం సమగ్రంగా పూర్తి కావాలన్న ఆస్తితో బంగారుతో చేయబడి, ప్రకాశిస్తున్న ఇంటిలో వాడే చెంబు, పచ్చెంవంటి ఉపకరణాల సముదాయాలను బ్రాహ్మణులకు దానంగా ఇచ్చాడు.'

విశేషం: బంగారును దక్కిణాగా ఇచ్చాడు. బంగారు పాత్రలను దానంగా ఇచ్చాడు. వీటినే దానథర్మాలని అంటారు. యజ్ఞసాఫల్యం దానం యొక్క ‘సమగ్రత’ మీద ఆధారపడుతుందని అర్థం.

వ. అని చెప్పి ‘యిది మరుత్తుని యాభిజాత్యంబును దటీయవిత్తవిశేషంబును నెఱింగించుట; యవ్విత్తం బతనికి దొరకానిన తెఱంగును నెఱింగించెదఁ; దదంచిత క్రతుక్రియాప్రకారంబునుం జెప్పెద విను; మట్లు కరంధముఁ డనం బరగి మనువంశబీపకుండై పేర్లిన యా భూపతి నిజ తపఃప్రభావంబును మహానుభావుం డగునంగిరసుండు దన కుపర్పుయయి యనే కాశ్యమేధంబులు సేయించుటం జేసే యావహిభ్రాత మాహాత్మ్యంబును మహీపతు లెల్లా గొలువం బూజ్యసాప్రాజ్యం బసుభవించి తన వలచిన యప్పుడ తనువుతోడన యూర్ధ్వలోకంబునకుం జనియే; నమ్మనుజపతితనయుం డవిక్షిన్నామధేయుండు ధరాభార ధౌరేయుండై యతనిన పోలి ప్రజలం బాలించే.

32

ప్రతిపదార్థం : అని చెప్పి= అని చెప్పినవాడై; ఇది= ఈ వ్యత్యాంతం; మరుత్తుని= మరుత్తుడియొక్కు; అభిజాత్యంబునున్= పుట్టుకలోని గొప్పతనాన్ని (వంశగొరవాన్ని); తదీయ= అతడి; విత్త విశేషంబును= సంపదలయొక్క అధిక్యాన్ని; ఎఱింగించుట= ఎరిగించటంకొరకు చెప్పాను; ఆ+విత్తంబు= ఆ ధనం; అతనికిన్= అతడికి; దొరకానిన= సంక్రమించిన; తెఱంగునున్= విధానాన్ని కూడ; ఎఱింగించెదన్= తెలుపుతాను; తదంచిత క్రతు క్రియా ప్రకారంబునున్= ఆ గొప్ప క్రతువు జరిగిన తీరును; చెప్పెదన్= చెప్పుతాను; వినుము; అట్లు= ఆ విధంగా; కరంధముడు= అనన్+పరగి= అనే పేరు పాంది; మనువంశబీపకుండు+ఖ= మనువంశానికి దీపంవంటివాడై; సేర్పిన్= ప్రకాశించిన (బప్పిన); ఆ భూపతి= ఆ రాజు; నిజ= తన; తపస్+ప్రభావంబునున్= తపస్సుయొక్క శక్తిచేత; మహోనుభావుండు+ అగు= మహోత్ముడైన; అంగిరసుండు= అంగిరసుడు; తనకున్= తనకొరకు; ఉపద్రవ్మ+అయి= ఉపద్రవ్మగా; అనేక= చాలా; అశ్వమేధంబులు= అశ్వమేధయాగాలు; చేయించుటన్+చేసి= చేయించటంచేత; అవహాల్చిన్= పుట్టిన; మాహాత్మ్యంబునున్= శక్తివలన; మహీపతులు+ఎల్లన్= రాజు లందరూ; కొలువన్= సేవిస్తూండగా; పూజ్య= గొరవప్రదమైన; సాప్రాజ్యంబు= రాజ్యాన్ని; అనుభవించి= ఏలి; తన వలచిన అప్పుడు+అ= తాను కోరుకొన్నప్పుడై; తనువుతోడన్= శరీరంతో; ఊర్ధ్వలోకంబునకున్= స్వర్గానికి; చనియెన్= వెళ్లిపోయాడు; ఆ+మనుజపతి తనయుండు= ఆ రాజు కొడుకు; అవిక్షిత్+నామధేయుండు= అవిక్షిత్తు అని సేరుగలవాడు (అచిక్షిత్తు - అని కూడా నామాంతరం); ధరాభార= భూభార; ధౌరేయుండు+ఖ= మోయటంలో సమర్పుడై; అతనిన్+అ+పోలి= అతనినే (తండ్రినే) పోలి; ప్రజలన్+పాలించెన్= ప్రజలను పరిపాలించాడు.

తాత్పర్యం : అనిచెప్పిన వ్యాసుడు ‘ఈ వృత్తాంతం మరుత్తుడి వంశగౌరవాన్ని, అతడి సంపదలోని షైషిష్టోన్ని చెప్పటంకొరు చెప్పాను. అతడికి ఆ ధనం ఎట్లా వచ్చిందో చెప్పుతాను వినుము. ఆ క్రతువును ఆయన ఎట్లా చేశాడో కూడా వివరిస్తాను. ఆ విధంగా కరందముడనే పేరు పొంది మనువనంశదీపకుడై ఒప్పిన ఆ రాజు తన తపశ్ఛకిచేత మహాతుగ్రుడైన అంగిరసుడు తనకు ఉపద్రవ్మగా చాలా అశ్వమేధాలు చేయించటంచేత పుట్టిన ప్రభావంతో రాజులందరూ నేవిస్తుండగా గౌరవప్రదమైన రాజ్యాన్ని ఏలి, తాను కోరినప్పుడు తన బొందితోసహస్రగానికి వెళ్లిపోయాడు. ఆ రాజుకొడుకు అవిష్కిత్తు, అతడు భూభారాన్ని వహించటంలో సమర్థుడై, తండ్రిని పోలి ప్రజలను పరిపాలించాడు’ అని చెప్పాడు.

చ. అతని సుతుండు సుఖే మనుజాధిపసత్తము! యమ్మహాత్ము డా

పతి తన తండ్రి పిమ్మటుఁ గృహారతుఁ దార్యాదు దండనీతి వి

త్రుతమతి దానశీలుఁ దన రూధికి నెక్కి తదీయరాజ్య సు

స్థితి వెలుగుండె వాసవునిఁ జీలికిఁ జేకొనుఁ డీసు పెంపునన్.

33

ప్రతిపదార్థం: మనుజ+అధిప సత్తమ!= రాజుకేష్టా! - ఓ ధర్మరాజా; అతని సుతుండు+చూపే!= అతడి కుమారుడే సుమా!; ఆ+మహాత్ముఁ డు= ఆ మరుత్తుడు; ఆ పతి= ఆ రాజు; తన తండ్రి పిమ్మటున్= తన తండ్రి తరువాత; కృపారతుఁడు= కృపామయుడు; అర్యాదు= పూజ్యాదు; దండనీతి విప్రతమతి= దండనీతిని బాగా ఎరిగినవాడు; దానశీలుఁడు= గొప్ప దానగుణం కలవాడు; అనన్= అనగా; రూధికిన్+ఎక్కి= ప్రసిద్ధిపొంది; తదీయరాజ్య= అతడి రాజ్యపు; సుస్థితిన్= ఉన్నతస్థితితో; వెలుగు+బందెన్= ప్రకాశం పొందినది; (అతడు) వాసవునిన్= ఇంద్రుడిని కూడా; ఈసు పెంపునన్= పెరిగిన అసూయతో; చీరిక్కిన్+చేకొనడు= లక్ష్మిపెట్టడు.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! వినుము. ఆ మరుత్తుడు ఆ అవిష్కిత్తుడి కుమారుడే సుమా! ఆ మరుత్తుడు తండ్రి పోయాక రాజ్యపాలన చేపట్టి, దయగలవాడని, పూజ్యాదని, దండనీతివిశారదుడని, దానగుణం కలవాడని పేరుపొందాడు. అతడి రాజ్యం సుస్థితిని పొంది, వెలుగుందింది. ఆ రాజు తన పెంపుతో ఇంద్రుడిని కూడా లెక్కపెట్టలేదు. అతడికి తన దీక్షామైన అంత విశ్వాసం ఉన్నది. ఇది చూచి, ఇంద్రుడు పట్టరానంత అసూయను పెంచుకొన్నాడు.

క. వాసవుఁడును నవ్విభునెడు, నీసు గలిగి తన్న మిగులనీనని తచ్చిం

తాసక్కుండై మంత్రి ని, వాసమునకుఁ జనియేఁ బూరువంశ్పువరా!

34

ప్రతిపదార్థం: ఘారువంశప్రవరా!= ఘారుడివంశంలోని శ్రేష్ఠుడా! (ధర్మరాజా!); వాసవుఁడునన్= ఇంద్రుడుకూడా; ఆ+విభు+ఎడన్= ఆ మరుత్తుడిపై; ఈసు+కలిగి= ఈర్షు కలిగి; తన్నన్= తనసు; మిగులనీనని= మించనీయనని; తద్ద+చింతా+ఆసక్తుండు+ఇ= అదే చింతలో ఆసక్తి కలవాడై; మంత్రి నివాసమునకున్+జనియెన్= మంత్రి నివాసానికి వెళ్లాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ఇంద్రుడుకూడా ఆ మరుత్తుడిపై ఈర్షు కలిగి, ఈ రాజు తన పుణ్యకార్యాలతో తనను మించిపోగూడదు అనే చింతలో మునిగిపోయినవాడై తన మంత్రి అయిన బృహస్పతి నివాసానికి వెళ్లాడు.

విశేషం: వంద యగాలు చేస్తే ఇంద్రపదవిని పొందుతారని శాస్త్రేకి. ఇంద్రుడి భయం అదే. కాబట్టి ఇంద్రుడికి ఒక మానవుడి మీద అసూయ కలిగిందన్నమాట! అంటే దేవతలు కూడా ఈర్షులకు అటీతులు కారని అర్థం.

వ. చని యతనితోడ.

35

ప్రతిపదార్థం: చని= వెళ్లి; అతనితోడన్= అతడితో (ఆ బృహస్పతితో).

తాత్పర్యం: వెళ్లి ఆ బృహస్పతితో ఇట్లా అన్నాడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం)

- సీ. ‘అనఘు! మరుత్తుండు నిను వరింపఁ దలంచుఁ. దన యజ్ఞమున కుప్రద్రష్ట గాగ నమరాధిపతి యగు నట్టి నాకును జేసి, యుపదర్శనం జింక నొక్కమర్యు నకు జేతని పెంపునకు హసిని గాదె! నన్, విడిచి యాతని యజ్ఞవిధులు నడపుఁ; డాతనిఁ దొఱఁగి మదాప్తత మెఱయు పె, క్షాదంగ నేటికి? ననుడు నతని
- తే. పలుకులకు నష్టియా బృహస్పతి ‘మహాత్తు!’, యెఱుగనే నిన్ను? నన్ను నీ వింత సెప్ప నేల! సర్వలోకముల కథ్థిషుఁ దైన, నీ గురుం దొరు నాసించునే మహేంద్రు!’

36

ప్రతిపదార్థం: అనఘు!= పుణ్యాత్మా!; మరుత్తుండు= మరుత్తుడు; నిన్ను= నిన్ను; తన యజ్ఞమునకున్= తాను చేయదలచిన యజ్ఞానికి; ఉపద్రవ్ష+కాగన్= ఉపద్రవ్షగా ఉండటానికి; వరింపన్+తలంచన్= వరించాలని అనుకొంటున్నాడు; అమర+అధిపతి+లగు+అట్టి= స్వర్గాధిపతిని అయినటువంటి; నాకును= నాకు; ఉపదర్శనంబు చేసి= ఉపద్రవ్షగా పని చేసి; ఒక్కమర్యునకున్= ఒక మనిషికి; జేత= చేయటం; నీ పెంపునకున్= నీ గొప్పతనానికి; హనికాదె!= హనికాదా!; నన్+విడిచి= నన్నువదలిపెట్టి; అతనిన్= ఆ మరుత్తుడియొక్క; యజ్ఞకార్యం నడిపించడి (లేదా); అతనిన్+తోఱగి= అతడిని వదలిపెట్టి; మత్త+అప్తతన్= నాకు ఆప్తుడుగా; మెఱయు(ము)= విరాజిల్లాము; పెక్కు+అడంగన్+ఏటికిన్?= ఎక్కువగా చెప్పటం ఎందుకు?; అనుడున్= అనగా; అతని పలుకులకున్= ఆ ఇంద్రుడి మాటలకు; నష్టి; ఆ బృహస్పతి; మహాత్తు!= ఓ మహాత్మా!; మహేంద్ర!= ఓ మహేంద్రా! నిన్నున్= నీవెడివో; ఎఱుగనే?= నాకు తెలియదా?; నన్నున్= నాకు; నీవు+ఇంత+చెప్పనేల?= నీవు ఇంతగా చెప్పటం ఎందుకు?; సర్వలోకములకున్+అధిషుఁడు+ఖన= అతడు అన్ని లోకాలకూ అధిపతి అయిన; వినుము; (నీ గురుండు= నీ గురువైన బృహస్పతి); ఒరున్+అసించునే?= మరి ఒకడిని ఆశిస్తాడా?

తాత్పర్యం: “పుణ్యాత్మా! మరుత్తుడు తాను చేయదలచిన యజ్ఞానికి ఉపద్రవ్షగా ఉండటానికి నిన్ను వరించాలని అనుకొంటున్నాడు. స్వర్గాధిపతి నైన నాకు ఉపద్రవ్షగా ఉండిన మీరు ఒక మానవుడికి సహకరించటం మీ గొప్పతనానికి హనికరం కాదా! నిన్ను విడిచిపెట్టి అతడి యజ్ఞకార్యాన్ని నడిపించండి. లేదా అతడిని వదలిపెట్టి నాకు ఆప్తుడుగా విరాజిల్లండి. ఇంక ఎక్కువగా చెప్పవలసిన అవసరం లేదు. ‘అని అనగా ఆ బృహస్పతి నష్టి’ ఓ మహాత్మా! ఇంద్రా! నీ వెడడవో నాకు తెలియదా? నాకు నీవు ఇంతగా చెప్పాలా? అందువలన అన్ని లోకాలకు అధిపతి అయినప్పటికీ నీవంటివాడికి గురువైన నేను మరొకడిని ఆశించటమా?’

విశేషం: ఉపదర్శనంఅంటే యజ్ఞానికి ముందు ఫలానావారు ఫలానా పని చేయాలని కోరుకొనటం, దీన్నే ‘బుత్తిగ్వరణం’ అంటారు. అట్లా కోరబడ్డవాడు ‘పరుడు’ అంటే త్రేష్ణుడని అర్థం.

వ. అని వెండియు.

37

తాత్పర్యం : అని ఇంకా (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం.)

- అ. ‘అగ్ని చల్లునైన, నబ్బమిత్తుఁడు మైలి, పట్ట, సుల్య హిరలబడిన, మేరు నగము సంచలించినను బొంకు హిరయునే? , నాదు పలుకు నెమ్మునమున నమ్ము!’

38

ప్రతిపదార్థం: అగ్ని చల్లునైన్= అగ్ని చల్లుబడినా; అబ్బమిత్తుఁడు= సూర్యుడు; మైలపడ్డన్= మకిలిపట్టినా; ఉర్మి= భూమి; పొరలు బడినన్= క్రిందుమీదైనా; మేరునగము= మేరుపర్వతం; సంచలించినను= కదిలిపోయినా, నాదు పలుకు= నా మాట; బొంకు+పొరయునే?= అబద్ధం అవుతుందా?; నెతు+మనమునన్= నిండు హృదయంతో; నమ్ము(ము)= విష్ణుసించుము.

తాత్పర్యం: ‘అగ్ని చల్లుబడినా, సూర్యుడు మకిలిపట్టినా, భూమి క్రిందుమీదైనా, మేరుపర్వతం కదలాడినా, నా మాట అసత్యం కాదు. బాగా విష్ణుసించుము.’

- క. అన విని ప్రమదంబునుఁ దే, లిన చిత్తముతోడ సమదలీలం జనియెం దన మంబిరంబునకు సుర, లసురాగముఁ బొంద నింద్రుఁ డములచలత్తా!

39

ప్రతిపదార్థం: అమలచరిత్రా!= పవిత్ర చరిత్రుడవైన ధర్మరాజా!; అనన్= ఈ విధంగా బృహస్పతి చెప్పగా; విని= విష్ణువాడై; ఇంద్రుడు; ప్రమదంబునన్= సంతోషంతో; తేలిన చిత్తముతోడన్= తేలియాడిన మనస్సుతో; సమదలీలన్= దర్శంగా; సురలు= దేవతలు; అనురాగము పొందన్= సంతోషం పొందగా; తన మందిరంబునకున్= తన భవనానికి; చనియెన్= వెళ్లాడు.

విశేషం: నిర్మలచరిత్రుడవైన ధర్మరాజా! ఈ విధంగా బృహస్పతి చెప్పగా విష్ణువాడై, ఇంద్రుడు సంతోషంతో తేలియాడిన మనస్సుతో దర్శంగా, దేవతలు సంతోషించగా తన మందిరం చేరుకొన్నాడు.

- సి. అది యంతయును విని యమ్మురుత్తుఁడు త్రిద, శాచార్య కడ కేగెి యతనితోడ
‘సీకు నెత్తింగెించి సీ పంపునన యేను, సంభారముల నెల్ల సంఘటించి
యజ్ఞాచరణమున కమలయున్నాడ సీ, పుపదర్శనంబు సేయుటకు రమ్ము’
నాపుడు ‘నింద్రుండు ననుఁ దన యాగము, నకు మున్న వలయించినాడు; నాకు
తే. నెట్లు రావచ్చు?’ ననియె నా యింద్రుమంత్రి, యట్లు పలికిన ‘మా తాత కనఫు! సీదు
తండ్రి సంప్రీతితో నుపర్చప్ప యయ్యు; నట్ల కృపసేయ’ మని పల్కె నవ్విభుండు.

40

ప్రతిపదార్థం: అది+అంతయునన్+విని= అదంతా విని; ఆ+మరుత్తుఁడు= ఆ మరుత్తుఁడు; త్రిదశ+ఆచార్య కడకున్+ఎగి= దేవతల గురువైన బృహస్పతి వద్దకు వెళ్లి; అతనితోడన్= అతడితో, సీకున్+ఎటింగించి= సీకు తెలిపి; సీ పంపునన్+అ= సీవు చెప్పిన పద్ధతిలోనే; ఏను= నేను; సంభారములన్+ఎల్లన్= యజ్ఞసామగ్రినంతా; సంఘటించి= చేర్చుకొని; యజ్ఞాచరణమునకున్= యజ్ఞం చేయటానికి; అమరి+ఉన్నాడన్= సిద్ధంగా ఉన్నాను; సీపు+ఉపదర్శనము+చేయుటకున్= సీపు ఉపదర్శప్పగా ఉండటానికి; రమ్ము= దయచేసి రావలెను; నాపుడున్= అని అడుగగా; ఇంద్రుండు; ననున్= నన్న, తన యాగమునకున్= తాను చేయమన్న యాగానికి; మున్న+అ= ముందే; నరియించినాడు= నరించాడు; నారున్= నేను; ఎట్లు రావచ్చున్?= ఎట్లు రావటం?; అనియెన్= అన్నాడు; ఆ+ఇంద్రుమంత్రి= బృహస్పతి; అట్లు పలికినన్= అట్లు అనగా; ఆ+విభుండు= ఆ రాజు; అనఫు!= పుణ్యత్తాఁ; సీదు తండ్రి= సీ తండ్రి అంగిరసుడు; మా తాతకున్= మా తాతగారైన కరంధముడికి; సంప్రీతితోన్= ప్రేమతో; ఉపదర్శప్ప అయ్యున్= ఉపదర్శప్ప అయ్యుడు కదా!; అట్లు+అ; కృపచేయము+అని పల్కెన్= అట్లుగే సీవు నన్న కనికరించుము - అని అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అదంతా విని ఆ మరుత్తుడు దేవతల గురువు బృహస్పతి వద్దకు వెళ్లి, అతడితో ‘అచార్య! నీకు తెలిపి, నీ అనుమతి చొప్పునేనేను యజ్ఞసామగ్రిని సిద్ధంచేసికొని యజ్ఞం చేయటానికి తయారుగా ఉన్నాను. నీవు దయతో ఉపద్రవ్యగా వ్యవహారించుము. అని అడుగగా అప్పుడు బృహస్పతి ‘రాజు! శంధ్రుడు శంతకుముందే తాను చేయనున్న యాగానికి ఉపద్రవ్యగా నన్ను వరించాడు. ఇప్పుడు రావటం ఎట్లా?’ అన్నాడు. దానికి ఆ రాజు ‘మహాత్మ! మీ తండ్రి అంగిరోమహార్షి మా తాతగారైన కరంథముడికి ఉపద్రవ్యగా వ్యవహారించారు కదా! అట్లాగే నామీదా మీరు దయచూపండి’ అని కోరాడు.

చ. విని ధిషణం డమర్యులకు విస్తును వొప్పు గ్రతుప్రయోగముల్
మనము దలిర్పగా నడపి మర్యుని యాగము నొజ్జీవిగాగ్రగాజా
ల నిభి నిజంబి యింక ననులాప మొనర్పక పొమ్ము వేఱ యొ
క్షని నుపదర్శనంబునకు గైకొను మారసి నీవు’ నావుడున్.

41

ప్రతిపదార్థం: విని= ఆ రాజుమాటలు విని; ధిషణండు= బృహస్పతి; అమర్యులకున్= మరణంలేనివారైన దేవతలకు; విస్తునువు+బప్పన్= నేర్చు మెరసేటట్లు; క్రతుప్రయోగముల్= యాగ ప్రక్రియలను; మనము= మనస్సు; తలిర్పగాన్= వికసించగా; నడపి= నడిపించి; మర్యునియాగమున్= మానవుడు చేస్తున్న యాగానికి; ఒజ్జున్+కాగన్= గురువుగా ఉండటానికి; చాలన్= తగను; ఇది నిజం (అంతే); ఇంకన్= ఇక; అనులాపము= వేడికోలు; ఒనర్పక= చేయకుండా; పొమ్ము= వెళ్లును; వేఱ+బక్కనిన్= మరొకడిని; నీవు ఆరసి= నీవువెదకి; ఉపదర్శనంబునకున్= ఉపద్రవ్యత్వం వహించటానికి; కైకొనుము= స్వీకరించుము; నావుడున్= అని అనగా (అప్పుడు).

తాత్పర్యం: ఆ రాజు మాటలు విని బృహస్పతి ‘రాజు!’ దేవతలకు నేర్చుతో వారి మనస్సులు సంతోషించేటట్లు యాగప్రక్రియలను నిర్వార్తించిన ప్రసిద్ధి నాది. అట్లాంటి నేను మానవుడు చేసే యాగానికి గురువుగా వ్యవహారించటం సమచితం కాదు. అందుచేత ఈ వేడికోలు ఇక మాని, మరొకరిని వెదకి ఉపద్రవ్యగా గైకొనుము. ఇక వెళ్లును’ అనగా - తరువాతి వచనంతో అన్యయం.

వ. అజ్ఞసపతి లజ్జితుండై మగిడి వచ్చి యెదుర నారదుం గని విసుయం బెసంగ విసుతుండై నిలిచిన నమ్ముని యతనిం గనుంగాని ‘యెటఫోయి వచ్చే? దేల విస్తునై యుస్తువాడవు? నీ తెఱం గెత్తింగింపు: మెష్విధంబునైన నీ విషాదంబు మాస్టైద’ ననుటయు నమ్మునుజవరుండు ‘మహియాధ్వరంబునకు నాంగిరసు నుపాధ్యాయుంగా వలయింపం భోయితి; నద్దేవగురుండు నమ్ము దూషించి పలత్యజించె; నింక నేటి బ్రదు? ‘కని పలికిన నప్పరమ సంయమి యప్పుడమితెనితో ‘బృహస్పతి నినొల్లికున్ననేమే? యంగిరసుని పిస్తుకొడుకు సంపర్మందాధిషణ చేత ధిక్షలింపంబడి సకలంబును విడిచి వెడవి వైరాగ్యంబు పెంపున బిగంబరుఁ దయి తిరుగుచున్నవాడతని పాలికి నరుగు: మమ్మహిత్తుండు భవత్తుఖింబునకు నుపదర్శనం బాచరించు’ ననపుడు సంతసిభ్రి యా భూపరుం డిట్లునియె.

42

ప్రతిపదార్థం: ఆ+జనపతి= ఆ రాజు; లజ్జితుండు+ఐ= సిగ్గుపడినవాడై; మగిడివచ్చి= తిరిగివచ్చి; ఎదురన్= ఎదురుపడ్డ; నారదున్= నారదమహార్షిని; కని= చూచి; వినయంబు+ఎసంగన్= వినయం ఒప్పగా; విసుతుండు+ఐ= నమస్కరించినవాడై; నిలిచినన్= నిలబడగా; ఆ+ముని= నారదుడు; అతనిన్+ కనుంగాని= ఆ మరుత్తుడిని చూచి; ఎట+పోయి+వచ్చేదు?= ఎక్కుడకు వెళ్లి వస్తున్నారు?; ఏల=

ఎందుకు; విన్నవ+బు= చిన్నబోయి; ఉన్నవుడవు?= ఉన్నవు?; నీ తెఱంగు= నీ విధం; ఎటింగింపుము= తెలుపుము; ఏ+విధంబున్నవన్= ఎట్లగైనా నీ విషాదంబున్= నీ దుఃఖాన్ని; మాన్మేదవ్+అనుటయున్= మాన్ముతాను అనగా; ఆ మనుజవరుండు= ఆ రాజు; మనీయ+అధ్యరంబునున్= నేను చేయబునిన యాగానికి; అంగిరసున్= అంగిరసుడి కుమారుడైన బృహస్పతిని; ఉపాధ్యాయున్+కాన్= ఉపద్రవ్సుగా; వరియంపన్+పోయితిని= వరించాలని వెళ్లాను; ఆ+దేవగురుండు= ఆ బృహస్పతి; నమ్మన్+దూషించి= నమ్మ తిట్టి; పరిత్యజించెన్= విడిచి పెట్టడు; ఇంకన్+ఎటి+బ్రదుకు?+అని= ఇక నా బ్రిదుకు ఎందుకు? అని; పలికిసన్= అనగా; ఆ పరమ సంయుమి= ఆ బుమిపైమ్ముడు; ఆ+పుడమిటినోన్= ఆ రాజుతో; బృహస్పతి; నిన్నున్+బల్లమస్సున్+ఎమి?= నిన్ను ఇష్టపడకపోతే నేమిటి?; అంగిరసుని పిన్నకొడుకు= అంగిరసుడి చిన్న కుమారుడు; సంవర్తుండు= సంవర్తు డనేవాడు; ఆ ధిషణచేతన్= ఆ బృహస్పతిచేత; ధిక్కరింపన్+పడి= తిరస్కరించబడి; సకలంబును= అన్నిటిని; విడిచి= వదలిపెట్టి; వైరాగ్యంబు పెంపున్= మిక్కులి విరాగభావంతో; దిగంబరుడు+అయి= బట్టకూడా లేకుండా; తిరుగుచున్నాడు. అతని పాలికిన్+అరుగుము= అతడివద్దకు వెళ్లాము; ఆ+మహాత్ముండు= ఆ సంవర్తుడు; భవత్త+మంబునున్= నీ యాగానికి; ఉపద్రవునంబు+ఆచరించున్+అనవుడున్= ఉపద్రవ్సుగా వ్యసపూరిస్తాడు అని చెప్పగా; సంతసిల్చి= సంతోషపడి; ఆ భూవరుండు= ఆ రాజు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లు అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ రాజు సిగ్గుపడ్డవాడై తిరిగివచ్చి, ఎదురుపడ్డ నారదమహర్షిని చూచి, వినయంతో నమస్కరించి నిలబడ్డాడు. నారదుడు మరుత్తుడిని చూచి ‘ఎక్కడికి వెళ్లి వస్తున్నావు? ఎందుకు చిన్నపోయి కనిపిస్తున్నావు? ఏమిటి నీ వ్యవహారం? ఎందుకిట్టా దుఃఖిస్తున్నావు? నీ విపాదాన్ని ఎట్లాగేనా పోగొట్టుతాను’ అన్నాడు. అప్పుడు ఆ రాజు ‘స్వామీ! అంగిరసుడి కుమారుడైన బృహస్పతిని ఉపద్రష్టగా వరించాలని వెళ్లాను. ఆ దేవగురుడు నన్ను తిట్టి వదలిపెట్టాడు. ఇక నా బ్రదుకు వ్యర్థం’ అని బావురుమన్నాడు. ఆ బుయిశ్రేష్టుడు ‘రాజు! ఆ బృహస్పతి నిన్ను ఇష్టపడకపోతే ఏమిటి నష్టం? అంగిరసుడి చిన్న కొడుకు సంవర్తుడనే వాడు కూడా బృహస్పతిచేత తిరస్కరించబడి. సర్వం వదలి, వైరాగ్యం అవలంబించి, దిగంబరుడుగా తిరుగుతున్నాడు. నీవు అతడి వద్దకు వెళ్లుము. ఆ మహాత్ముడు నీ యాగానికి ఉపద్రష్టగా ఉంటాడు’ అని చెప్పగా మిక్కెలి సంతోషపడి ఆ రాజు ఇట్లా అన్నాడు.

క. ‘మునివర! బ్రాహ్మికితి సంవిత్తన ర్థాని నెచ్చటఁగాంతు? నెప్పరుసునం దగ నా

డిన నతఁడు ద్రోవు సేయక , నముగై గైకిాను? నెఱుగుగై జెప్పు నాకుం గరుణన్.'

43

ప్రతిపదార్థం: మునివర!= ఓ మునిశైష్టా!; బ్రదికితిన్= బ్రదికాను; సంవర్తనిన్= సంవర్తడిని; ఎచ్చటన్+కాంతున్?= ఎక్కడచాడగలను?; ఏ+పరుసునవ్= ఏ విధంగా; తగన్= తగినట్లుగా; ఆడినవ్= మాట్లాడితే; అతడు= ఆ సంవర్తడు; త్రోపు+చేయక= త్రోసి పుచ్చకుండా; నసన్+కెకొనునవ్= నస్సు స్వీకరిస్తాడో; నాకున్= నాకు; కరుణన్= దయతో; ఎతుగగన్+చెప్పు(ము)= తెలియజెప్పుము

తాత్పర్యం: ‘ఓ మునిశ్రేష్ట! బ్రహ్మికాను, కానీ ఆ సంవర్తుడిని ఎక్కుడ చూడగలను? అతడితో ఎట్లా మర్యాదగా మాటలైన అతడు నా విష్ణుపొన్ని తోసిపుచ్చకుండా నన్ను స్వీకరిస్తాడో దయతో వివరంగా చెప్పి పుణ్యం కట్టుకొనండి.’

వ. అని ప్రార్థించిన యప్పార్లివోత్తమునకు నత్తపోధనసత్తముం డిఫ్ట్లనియే.

44

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈవిధంగా; ప్రార్థించిన= ప్రార్థించినట్టి; ఆ+పోర్కప+ఉత్తమునకున్= ఆరాజశేష్ముడితో; ఆ+తపోధన+సత్తముండు= ఆ బుమిపేశ్ముడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లు అన్నాడు.

తాత్త్వర్యం: ఇట్లా ప్రార్థించగా ఆ రాజుతో ఆ మహారి ఇట్లా అన్నాడు.

- సీ. 'భూపాల! యతడు కాళీపులఁ బాయక, వర్తించు నుష్టత్తవర్తనమున; నతని నెఱింగెడు నట్టి యుపాయంబు, వినుము పురద్వారమున శవంబు నిడికొని నీ వుండు మేతంచి చూచి ని, వర్తించు వాని సంవర్యఁ గాగ నెఱుగుము: మరలి యభీఁగంగ వెనుకన, పామ్ము నిష్టలభక్తిపూర్వకముగ
- ఆ. నెచట నైన నీకు నేకాంత మొదచిన, శరణ సారుము వినయభలితవృత్తి నాదు గుఱుతు సెప్పినారెష్ట రనిసను, జింద నారదుండు సెప్పే ననుము.

45

ప్రతిపదార్థం: భూపాల!= రాజు!; అతడు= ఆ సంవర్యుడు; కాళీపురిన్= కాళీపురిని; పాయక= వదలకుండా; ఉన్నత వర్తనమున్వే= పిచ్చివాడివలె; వర్తించున్= ప్రవర్తిస్తుంటాడు; అతనిన్+ఎఱింగెడు+అట్టి= అతడిని గుర్తించేటటువంటి; ఉపాయంబు= యుక్తి; వినుము= చెప్పుతాను వినుము; పురద్వారమున్వే= ఊరు ముందటి ద్వారం వద్ద; శవంబున్+ఇడికొని= ఒక శవాన్ని దగ్గర ఉంచుకొని; నీపు+ఉండుము= నీపు ఉండుము; ఏతంచి= వచ్చి; చూచి; నివర్తించువానిన్= వెంటనే మరలపోయేవాడిని; సంవర్యున్+కాగన్= సంవర్యుడని; ఎఱుంగుము= తెలిసికొనుము; మరలి+అట్లు+ఏగంగన్= మరలి అట్లా వెళ్లిపోతుండగా; వెనుకన్+అ= వెనుకనే; నిశ్చల= నిశ్చలమైన; భక్తిపూర్వకమున్వే= భక్తితో; పామ్ము= వెళ్లుము; ఎచటన్+ఐనన్= ఎక్కుడైనా; నీనున్; ఏకాంతము+బదవినన్= ఒంటరిగా ఆయన దౌరికితే; వినయభరితవృత్తిన్= వినయంతో కూడిన ప్రవృత్తితో; శరణ+చౌరుము= ఆశ్రయం పొందుము; నాదు గుఱుతు= నా గుర్తు; ఎప్పరు+చెప్పినారు+అనిసను= ఎవరు చెప్పారని అడిగితే; చెందన్= నిన్ను పొందటానికి; నారదుండు= నారదమహర్షి; చెప్పేన్+అనుము= చెప్పాడు అని చెప్పుము.

తాత్పర్యం: రాజు! ఆ సంవర్యుడు కాళీపురాన్ని ఏనాడూ వదలిపెట్టడు; పిచ్చివాడివలె ప్రవర్తిస్తుంటాడు. అతడిని ఎట్లా గుర్తించాలో ఒక ఉపాయం చెప్పుతాను వినుము. ఊరు ముందటి ద్వారంవద్ద ఒక శవాన్ని దగ్గర పెట్టుకొని నీపు ఉండుము. వచ్చి చూచి వెంటనే ఎవరు మరలి పోతారో వారే సంవర్యుడని గుర్తించుము. అట్లా మరలి పోతున్నప్పుడు ఆయన వెంటనే నీపు నిశ్చలమైన భక్తితో వెళ్లుము. ఎక్కుడైనా ఆయన ఒంటరిగా దౌరికినప్పుడు వినయంతో ఆయన శరణ పొందుము. ‘నా గుర్తు ఎవరు చెప్పారు?’ అని ఆయన అడిగితే నారదమహర్షి చెప్పారని చెప్పుము.

(మరుత్తుడు సంవర్యుని దన యజ్ఞమున కుపద్రష్టగా వరియించుట (సం. 14-6-27))

- సీ. ఇప్పుడు నారదుం దెందున్న వాడని, యడిగినయత్నైన నతడు నాకు ని నైష్టింగించి యగ్నిప్రవేశము సేసే, ననుము శంకింపక' యనుడు నమ్మ హీపతి వారాణసీపురంబున కేగెి, బిక్కమూలిన పీసుఁ గొక్కుచోటు బడియున్నఁ గని దానిఁ బట్టించుకొని పుర, ద్వారప్రదేశంబు సేర నలగి
- ఆ. యచట నక్కణపము నిడి యంతనంత, వేచికొని యుండగా నొక్క వెత్తివాడు వచ్చి శవముఁ గనుంగొని వాటువద్ద, పసరమును బోలే గ్రహ్మతీ పాటుటయును.

46

ప్రతిపదార్థం: ఇప్పుడు= ఇప్పుడు; నారదుండు= నారదమహర్షి; ఎందున్+ఉన్నవాడు+అని= ఎక్కుడ+ఉన్నాడని; అడిగిన+అట్లు+ఐన్వే= అడిగినట్లయితే; అతడు= నారదుడు; నారున్= నారు; నిన్నున్+ఎఱింగించి= నిన్ను గురించి తెలిపి; అగ్ని ప్రదేశంబు+చేసెన్= అగ్నిలో ప్రవేశించాడని; శంకింపక= సంచేహించకుండా; అనుము= చెప్పుము; అనుడున్= అని చెప్పగా; ఆ+మీహిపతి= ఆ రాజు;

వారాణసీ పురంబునకున్+ఏగి= వారాణసీ పురానికి వెళ్లి; దిక్కుమాలిన పీసుగు= దిక్కులేని శవం; ఒక్కచోట పడి+ఉంటే; కని= చూచి; దానిన్+పట్టించికొని= దానిని మోయించుకొని; పురద్వార ప్రదేశంబు= పురద్వారాన్ని; చేరన్+అరిగి= వెళ్లి చేరుకొని; అచటన్= అక్కడ; ఆ+మణపమున్+ఇడి= ఆ శవాన్ని ఉంచుకొని; అంతన్+అంతన్= దాచి సమీపంలో అక్కడా ఇక్కడా; వేచికొని ఉండగాన్= కాచుకొని ఉండగా; ఒక్క వెళ్లివాడు= ఒక పిచ్చివాడు; వచ్చి; శవమున్+కనుంగొని= శవాన్ని చూచి; వాటు+పడ్డ= దెబ్బతిన్ని; పసరమును+పోలెన్= పశువువలె; క్రమ్యతీ= వెనుకకు తిరిగి; పాఱుటయునున్= పరుగెత్తగా.

తాత్పర్యం: ఇప్పుడు నారదుడు ఎక్కడున్నాడు? అని ఒక సమయంలో అడిగితే ఆయన నాకు మిమ్ములను గురించిచెప్పి అగ్నిలో ప్రవేశించాడని ఏ సంకోచంలేకుండా చెప్పుము. ‘అని నారదుడు చెప్పగా ఆ రాజు కాశీపురానికి వెళ్లి దిక్కులేని శవం ఒక్కచోట పడి ఉండగా చూచి, దానిని మోయించుకొని నగరద్వారంవద్దకు చేరుకొని ఆ శవాన్ని అక్కడ ఉంచుకొని, దాని సమీపంలో అక్కడా ఇక్కడా ఉంటూ కాచుకొని ఉన్నాడు. అప్పుడు ఒక పిచ్చివాడు వచ్చి శవాన్ని చూచి, దెబ్బతిన్ని పశువువలె వెనక్కి తిరిగి పారిపోయాడు.

వ. వాని సంవర్తుంగా నెఱింగి యజ్ఞమహతి యాతని పజ్ఞన చనంజన నతండు మరలిచూచి షై ధూశి స్వియు నుమిసియు వేదుటుచందంబు భావింప నా భూవల్లభుండు.

47

ప్రతిపదార్థం: వానిన్= అతడిని; సంవర్తున్+కాన్= సంవర్తుడిగా; ఎటింగి= గుర్తించి; ఆ+జనపతి= ఆ రాజు; అతని= ఆ సంవర్తుడి; పజ్ఞన్+అ= వెనుకనే; చనన్+చనన్= పోగా పోగా; అతండు= అతడు; మరలిచూచి= తిరిగి చూచి; షైన్= ఆ రాజుషై ధూశి+చల్లియున్= దుమ్ము చల్లి; ఉమిపియున్= ఉమ్మి వేసి; వేదుటు+చందంబున్= పిచ్చివాడి రీతిని; భావింపన్= కలిగించగా; ఆ భూవల్లభుండు= ఆ రాజు.

తాత్పర్యం: అతడిని సంవర్తుడినిగా గుర్తించి ఆ రాజు అతడి వెనుకనే పోగా పోగా అతడు తిరిగి చూచి రాజుషై దుమ్ముచల్లి, ఉమిసి, పిచ్చివాడివలె ప్రవర్తించగా ఆ రాజు, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. వినయముతో గేల్ మొగుచుచు , నుమగమనం బుడుగ కరుగ నాతండును ని ర్జునమగు ప్రదేశమునకుం , జని యొక వటవిటపి నీడు జబికిలు బడియెన్.

48

ప్రతిపదార్థం: వినయముతోన్= వినయంగా; కేల్= చేతులు; మొగుచుచున్= ముడిచి నమస్కరిస్తూ; అనుగమనంబు= వెంట వెళ్లటాన్ని; ఉడుగక= వదలకుండా; అరుగన్= వెళ్లగా; అతండును= సంవర్తుడూ; నిర్జనము+అగు= ఎవరూ లేని ఏకాంతమైన ప్రదేశమునకున్+చని= ఒక చోటికి వెళ్లి; ఒక వట విటపి నీడన్= ఒక మర్మిచెట్టు నీడలో; చదికిలన్+పడియెన్= చతుర్మిలపడ్డాడు.

తాత్పర్యం: వినయంగా చేతులు జోడించుకొని నమస్కరిస్తూ ఆయన ఎట్లా వెళ్లితే అట్లా వెళ్లుతూ పోగా పోగా ఆ సంవర్తుడు ఒక ఏకాంతమైన చోటికి వెళ్లి, ఒక మర్మిచెట్టు నీడన చతుర్మిలపడ్డాడు.

వ. దప్పి భావించుకొని యమ్ముహంత్తుం డట్లు గూర్చుండుటయు.

49

తాత్పర్యం: దప్పి ఉన్నవాడివలె (భావిస్తూ) ఆ మహాత్ముడు అట్లా కూర్చుండగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

- సీ.** ఆ రాజు సేరి సాప్టోంగప్రణామంబు, సేసి నిల్చిన ‘నను జైప్పి నిన్ను ననఫు! పుత్రేంచిన యతని పేరెత్తిగేంపు, నిజమైన సిద్ధించు నీ మనోరథంబు; బొంకగు నేనే దల యేడు త్రయ్యలై; పదు’ దని యమ్ముని పలుకుటయును నారదుఁ డెట్టిగేంచె నాకు మిమ్ముని నిజి, మాడిన సంవర్తు డాతుఁ డెచటు
- తే.** నేమీ తెఱంగున నున్నవాఁ డెఱుంగవలయుఁ, జైప్పు’ మనుడు ‘మీ తెఱగెల్లుఁ జైప్పి నన్ను నిందుఁ బుత్రేంచు నపుడు యయ్యాష్టధర్థు, పరుడు సాదఁ జ్ఞాచ్ఛే’ నని చెప్పి నరవరుండు.

50

ప్రతిపదార్థం: ఆ+రాజు= ఆ మరుత్తుడు; అపుడు; చేరి= సంవర్తుడిని సమీపించి; సాప్టోంగ ప్రణామంబు+చేసి= ఎనిమిది అవయవాలు పుడమి సోకేటట్లు నమస్కారంచేసి; నిల్చినవ్వు= నిలువగా; అనఫు!= ఓ పుణ్యాత్మా!; నన్ను గురించి చెప్పి; నిన్నున్+పుత్రేంచిన+అతని పేరు= నిన్ను పంపిన అతడి పేరు; ఎట్టిగెంపు(ము)= చెప్పుము; నిజమైనవ్వు= నీవు చెప్పేది నిజమైతే; నీ మనోరథంబు= నీ కోరిక; సిద్ధించున్= నెరవేరుతుంది; బొంకు+అగున్+ఏని= అబద్ధమైతే; తల+ఏడు+ప్రయ్యలై+పదుడు(వు)+అని= తల ఏడు ముక్కలై చనిపోతావు అని; ఆ+ముని= ఆ ముని; పలుకుటయును= పలుకగా; నాకున్= నాకు; మిమ్మున్= మిమ్ములను గురించి; నారదుండు= నారదమహర్షి; ఎట్టిగెంచెన్+అని= తెలిపాడని; సంవర్తుడు; నిజము+అడినవ్వు= నిజం చెప్పగా; అతడు= ఆ నారదుడు; ఎచటన్+ఏమి+తెఱగునవ్వు+ఉన్నవాడు?= ఎక్కుడ ఏం చేస్తున్నాడు?; ఎఱుగన్ వలయున్= తెలిసికొనాలి; చెప్పుము+అనుచున్= చెప్పుమనగా; మీ తెఱగు+ఎల్లన్+చెప్పి= మీ వైనాన్ని గురించి అంతా చెప్పి; నన్నున్+ఇందున్+పుత్రేంచు+అపుడు= నన్ను ఇక్కడికి పంపించేటప్పుడే; ఆ+ఈంద్రు+ధర్మపరుడు= పొగడగిన ధర్మ నిష్ఠుడైన ఆ నారదుడు; సాదన్+చొచ్చెన్= చితిలో ప్రవేశించాడు; అని; నరవరుండు= ఆ రాజు; చెప్పన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ సంవర్తుడు అట్లా కూర్చోగానే మరుత్తుడు అతడిని సమీపించి నమస్కరించి నిలిచాడు. ‘మహాత్మా! నన్ను గురించి చెప్పి నిన్ను పంపించిన వారెవరో చెప్పుము. నీవు చెప్పేది నిజమైతే నీ కోరిక నెరవేరుతుంది. అబద్ధమైతే తల ఏడు ముక్కలై చస్తాపు’ అని సంవర్తు డన్నాడు. దానికి ఆ రాజు ‘అయ్యా! మిమ్ములను గురించి నారద మహర్షి నాకు తెలిపాడు’ అని నిజం చెప్పాడు. ‘అయితే అతడు ఇప్పుడు ఎక్కుడున్నాడు? ఏం చేస్తున్నాడు? తెలిసికొనాలి చెప్పుము’ అని సంవర్తుడు అడిగాడు. ‘స్వామీ! మీ వైనమంతా నాకు చెప్పి నన్ను ఇక్కడికి పంపిస్తున్న సమయంలోనే ఆ మహర్షి చితి పేర్చి అందులోకి ప్రవేశించాడు’ అని మరుత్తుడు (నారదుడు ఎట్లా చెప్పాడో అట్లాగే) చెప్పాడు.

విశేషం: ఈ సందర్భాన్ని కేవలం సాంకేతికంగా అర్థం చేసికొంటేనేగాని ‘ఇతిహాసం’ ఎన్ని లోతులకు పోయి అధ్యాత్మికరహస్యాలను వ్యాఖ్యానించిందో పట్టుకొనలేదు.

నారదుడు మహర్షి, సంవర్తుడు అవధారత. సంవర్త శబ్దానికి అర్థం ‘తిరిగి వచ్చినవాడు’ అని. దేనినుండి? - అన్ని ఇంద్రియ సుఖాలనుండీ, భోగం నుండీ, పదవీవ్యామోహం నుండీ, చివరికి మృత్యుపునుండీ అని అర్థాలు చెప్పాలి. అందుకే శవాన్ని చూడగానే ‘పారిపోతాడు గుర్తుంచుకో’ అని నారదుడు సూచన చేశాడు. అంటే ‘మృత్యువేరుగ’ దని అర్థం. అట్లాగే అతడికి ‘ఇంద్రియలోలత్యం’ లేదన్న సారాంశమే నారదుడి ‘అగ్నిప్రవేశం’ లో ఉన్నది.

‘అగ్నిర్యాగ్మాత్మా ముఖం ప్రావిశత్తు’ అన్నారు వేదంలో, అగ్ని వాకుర్మాపాన్ని పొందిందని, శుచిమంతుడు అగ్నిరూపంలో ఉంటాడని అర్థం. కాబట్టి నారద - సంవర్తుల నడుమ రహస్యంగా జరిగిన ‘సాంకేతిక భావ ప్రకటన’ ఈ సంఘటనలో ఉన్నది. నిజంగా నారదుడు అగ్ని ప్రవేశం చేశాడని కాదు.

వ. చెప్పిన నష్టరమముని యస్తుడమిజేని యానం బాలోకించి,

51

ప్రతిపదార్థం : చెప్పినన్; ఆ+పరమముని= ఆ గొప్ప బుపి; ఆ+పుడమిజేని= ఆ రాజుయొక్క; ఆనంబు= సుఖాన్ని; ఆలోకించి=చూచి.

తాత్పర్యం: మరుత్తుడు అట్లా చెప్పగా ఆ బుపిశేష్టుడు ఆ రాజును చూచి ఇట్లా అన్నాడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. ‘సను గానుగ నీ వచ్చిన పని యెయ్యాది?’ యనిన స్తుపతి ‘నా యజ్ఞం

బునకు గృహ మీర లుపది, ర్ఘనముం జేయంగ వలయు సంయమినాథా!

52

ప్రతిపదార్థం: నన్న+కానగన్= నన్ను చూడటానికి; నీ+వచ్చిన= నీవు వచ్చిన; పని+ఏ+అది?= పని ఏమిటి?; అనినన్= అనగా; స్తుపతి= రాజు; సంయమినాథా!= బుపిశేష్టుడా!; నా యజ్ఞంబునకున్= నేను చేయబోతున్న యజ్ఞానికి; మీరలు= మీరు; ఉపదర్శనమున్+చేయగన్+వలయున్= ఉపదర్శగా వ్యవహారించాలి.

తాత్పర్యం: ‘నన్ను చూడటానికి నీవు వచ్చిన పని ఏమిటి?’ అని సంవర్తుడు అడిగాడు. దానికి ఆ రాజు ‘ఓ బుపిశేష్టుడా! నేను చేయబోయే యజ్ఞానికి మీరు ఉపదర్శనం చేయాలి’ అంటూ ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

వ. P# ° = °~°~° త్రై డనువాడ భవచీయజనకుం దుపాధ్యాయుండు గా క్రతుకర్త్రయైన కరంధముని ప్రాత్రుండు’ ననుటయు సంవర్తుండు సంప్రీతి నాతనితో ‘నీవు’ ని కార్యంబు నాకుం జెప్పితి; నా తెఱంగు వినుము; మా యస్తు యగు బృహస్పతి దన తపోబలంబున నన్ను నవమానించిన మచీయ గృహధనాది వస్తువు లెల్లను విడిచి యిట్లు బిలగెదు; నను బోటి పేద నీ కుపద్రష్ట యైన నయ్యెడు పెంపునుం గలదె? యమ్మహాత్ము నీవు పలయింపు మట్టుగాక యేన కావలయు నను తలంపు గలదేని.

53

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; మరుత్తుండు+అనువాడన్= మరుత్తుడు అనే వాడను; భవదియజనకుండు= మీ తండ్రి అంగిరసుడు; ఉపాధ్యాయుండుగాన్= ఉపదర్శగా; క్రతుకర్త+బన= క్రతువులు చేసిన; కరంధముని= కరంధముడియొక్క; ప్రాత్రుండు= మనుమడిని; అనుటయున్= అనగా; సంవర్తుండు; సంప్రీతిన్= ప్రేమతో; అతనితోన్; నీవు నీ కార్యంబు= నీవు నీ పనిని; నాకున్+చెప్పితి(పి)= నాకు చెప్పావు; నా తెఱంగు+వినుము= నా విషయం వినుము; మా+అన్న+అగు= మా అన్న అయిన; బృహస్పతి; తన తపోబలంబున్= తన తపశ్చక్తి ప్రభావంతో; నన్నున్= నన్ను; అవమానించినన్= అవమానపరిస్తే; మదీయ= నా; గృహధనాది వస్తువులు+వెల్లనువ్= గృహం, ధనం, వస్తువులు మొదలైన వాటి నవ్విటిని; విడిచి= వదలి; ఇట్లు+తిరిగెదన్= ఇట్లా తిరుగుతున్నాను; నను+బోటి= నా వంటి; పేద= నిరుపేద; నీకు+ఉపదర్శ బనన్= నీకు ఉపదర్శనం చేయిస్తే; అయ్యెడు పెంపునున్+కలదె?= ఒరిగే వైభవం ఏమిటి?; ఆ+మహాత్మున్= పెద్దవాడైన ఆ బృహస్పతిని; నీవు; వరియింపుము= వరించుము; అట్లుగాక= అట్లా కాకుండా; ఏను+అ= నేనే; కావలయున్+అను తలంపు+కలదు+ఏని= కావాలి అని ఆలోచన ఉంటే.

తాత్పర్యం: ‘నా పేరు మరుత్తుడు. మీ తండ్రి అంగిరసుడు ఉపదర్శగా వ్యవహారించగా చాలా క్రతువులు చేసిన కరంధముడి మనుమడిని,’ అని చెప్పగా సంవర్తుడు అభిమానంతో మరుత్తుడిని చూచి ఇట్లా అన్నాడు ‘రాజు! నీ పనిని నీవు చెప్పావు. ఇక నా విషయం వినుము. మా అన్న బృహస్పతి తన తపోబలంతో నన్ను అవమానపరిచాడు. అందుచేత నా ఇంటిని, ధనాన్ని, వస్తుసుముదాయాన్ని అంతటినీ వదలివేసి ఇట్లా తిరుగుతున్నాను. నా వంటి నిరుపేద నీకు ఉపదర్శగా ఉంటే నీకు ఒరిగే వైభవం ఏమిటి? పెద్దవాడైన ఆయనే కోరుకొనుము. అట్లా కాకుండా నేనే కావాలి అని నీకు మనసులో ఉంటే (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

అ. అన్న నాకు మాన్యం దాతండు వనుపంగఁ నాచలంతు నీదు యాగమునకు
నొజ్జీతనము వేగ మర్త్యశ! యగ్నిరుఁ, గని యసుజ్జీ వడయు' మనిన విభుండు.

54

ప్రతిపదార్థం: ఉర్మి+రాశ= రాజా!; అన్న= బృహస్పతి; నాకున్+మాన్యండు= నేను గౌరవింపదగినవాడు; అతండు= అతడు; పనుపంగన్+అనుమతిస్తే; నీదు యాగమునకున్= నీ యజ్ఞానికి; ఒజ్జీతనమున్= ఉపాధ్యాయత్వాన్ని; ఆచరింతున్= నిర్వహిస్తాను; వేగము+అ= వెంటనే; అ+గురున్+కని= ఆ దేవగురువును చూచి; అనుజ్జీ+వడయుము= అనుమతి పొందుము; అనినున్= అని చెప్పగా; విభుండు= ఆ రాజు.

తాత్పర్యం: రాజా! మా అన్నగారు గౌరవార్థుడు. అతడు అనుమతిస్తేనే నేను నీ యాగానికి ఉపద్రవ్యగా ఉండగలను. కనుక వెంటనే మా అన్నను చూచి ప్రార్థించి అనుమతి సంపాదించుము' అని సంవర్తుడు అన్నాడు. అప్పుడు ఆ రాజు (తరువాతి పద్యంతో అన్నయం.)

సీ. 'ఆతని కడకు ము స్నూరిగితిఁ గ్ర్హప పుట్టఁ, బలికితి: నతఁడు నా పలుకు సరకు
గొనక యమర్త్యయాజనము ననుష్టించు, నేను మర్త్యుని యొజ్జీ నేల యగుదు?
ననియె నాతోడి యిసున వాసవుఁడు గురు, నుడిపిన కతమునఁ గడగి గురుఁడు
నను ధిక్కలించే నింకనఫు! యందేమని, పాశుదు? మీ మాహాత్మ్యమునను వాస

అ. వుని నతిక్రమింతు వని నమ్మి యున్నాడు: కైకొనంగవలయుఁ గరుణ వెలయ'
ననిన మునియు 'సట్ల యయ్యెడుగా కని, పలిక మతియు నా స్వపాలుతోడ.

55

ప్రతిపదార్థం: అతని కడకున్= అతడి వద్దకు; మున్న+అరిగితిన్= ముందు వెళ్లాను; కృప పుట్టన్+పలికితిన్= దయ కలిగేటట్లు మాటాడాను; అతఁడు= ఆ బృహస్పతి; నా పలుకున్= నా మాటను; సరకుగొనక= లెక్కచేయక; అమర్త్య= దేవతలయొక్క; యాజనమున్= యజ్ఞ కార్య నిర్వహణం; అనుష్టించు= ఆచరించే; నేను; మర్త్యుని= మానవుడి; ఒజ్జీన్= ఉపాధ్యాయుడిగా; ఏల+అగుదున్?= ఎట్లా అవుతాను?; అనియెన్= అన్నాడు; నా తోడి+రశసునవ్= నాపైన అసూయతో; వాసవుఁడు= ఇంద్రుడు; గురున్= బృహస్పతిని; ఉడిపిన కతమునవ్= ఆపివేసినందువలన; కడగి= పుని; గురుఁడు= ఆ బృహస్పతి; ననున్+ధిక్కరించెన్= నన్ను ఎదిరించి మాటాడాడు; ఇంకన్= ఇక; అందున్+ఏమని+పోదున్?= ఆ స్వర్గానికి ఏమని వెళ్లను?; మీ మాహాత్మ్యమునను= మీ తపఃప్రభావంతో; వాసవున్+అతిక్రమింతుపు+అని= ఇంద్రుడిని మీరి వ్యవహారించగలవని; నమ్మి+ఉన్నాడన్= నమ్మి ఉన్నాను; అనఫు!= ఓ పుణ్యత్వాన్; కరుణ వెలయున్= కరుణతో; కైకొనంగన్+వలయున్= ఉపాధ్యాయత్వాన్ని తప్పక తీసికొనాలి; అనినున్= అనగా; మునియున్= సంవర్తుడు కూడా; అట్లు+అయ్యెడున్+కాక+అని= అట్లాగే కానిమ్ము అని; ఆ స్వపాలుతోడన్= ఆ రాజుతో; పలికన్= అన్నాడు; మతియున్.

తాత్పర్యం: 'స్వామీ! నేను ముందే బృహస్పతివద్దకు వెళ్లి, అతడికి దయపుట్టేటట్లుగా ఎంతో వినయంగా మాటాడాను. అయినా అతడు నా మాటలు లెక్కచేయలేదు. దేవతల యజ్ఞాలను జరిపించే తాను మానవుల కుపాధ్యాయుడిగా ఎట్లా ఉండటం? అన్నాడు. నాపైన అసూయతో బృహస్పతిని ఇంద్రుడు ఆపివేయటంవలన బృహస్పతి నన్ను అట్లా ఎదిరించి మాటాడాడు. ఇక మరల అక్కడికి ఏమని వెళ్లను? మీ తపఃప్రభావంతో ఇంద్రుడిని అతిక్రమించగలరని నమ్మకంతో నేను ఉన్నాను. ఓ పుణ్యత్వాన్! కరుణతో ఉపాధ్యాయత్వాన్ని తప్పక మీరు స్వీకరించాలి' అని ఆ రాజు కోరగా సంవర్తుడు ఆ రాజుతో 'అట్లాగే కానిమ్ము' అంటూ ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

తే. ‘అయ్యెడుం గాక యిపుడు నీ’ కనుచు ‘నీవు’ | సంచలించిన యిపుడు శాప మిత్తు
నీకు గీడును బాటిల్లు నింత దలఁచి | సుస్థిరుండపు గావలె సుజనవర్య!

56

ప్రతిపదార్థం: ఇపుడు= ఇప్పటికి; నీకున్+అయ్యెడున్+కాక= నీవు కోరినట్టే అపుతుంది గాక; అనుచున్= అంటూ; సుజనవర్య!= మంచివారిలో శ్రేష్ఠుడవైన ఓ రాజు; సంచలించిన+అపుడు= నీవు యజ్ఞదీక్షనుండి కదలితే అపుడు; శాపము+ఇత్తున్= శాపం ఇస్తాము; నీకున్+కీడునున్+పాటిల్లున్ నీకు దానివలన కీడు కూడా కలుగుతుంది; ఇంత+తలఁచి= దీనినంతా ఆలోచించి; సుస్థిరుండపు+కావలెన్= నీవు స్థిరచిత్తుడుగా యజ్ఞదీక్ష నిర్వహించాలి.

తాత్పర్యం: ‘రాజు! ఇప్పటికి నీవు కోరినట్టే అపుతుంది పొమ్మ. కానీ, నీవు ఎప్పుడు యజ్ఞదీక్షనుండి కదలుతావో అపుడు శాపం పెట్టుతాను. దానివలన నీకు కీడు కలుగుతుంది. ఇదంతా ఆలోచించి నీవు స్థిరచిత్తంతో యజ్ఞదీక్ష నిర్వహించాలి జాగ్రత్త!

వ. ఏను నీ యధ్వరంబున కుపదర్శనంబు సేయుచుండ నద్దివస్తుతియు బృహస్పతియుఁ బ్రద్వేషించి రోషంబు వాచింతురు; దానికి నులికి నీవు సంచలించిన మదీయ శాపంబునం గీడు వచ్చు; నింత దలంచి సుస్థిర నిశ్చయుండపు గావలయు విచారించుకొ మ్మనిన నమ్మహానీయుతో నమ్మహించుండు.

57

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; నీ+అధ్వరంబునకున్= నీ యాగానికి; ఉపదర్శనంబు చేయుచుండన్= ఉపదర్శగా వ్యవరిస్తున్నపుడు; ఆ+దివస్తుతియున్= ఆ స్వర్గాధిష్టతి ఇంద్రుడూ; బృహస్పతియున్= ఆ దేవ గురువు బృహస్పతి; ప్రదేశించి; నన్ను మిక్కిలిగా ద్వేషించి; రోషంబు+పాటింతురు= కోపం ఘానుతారు; దానికీన్= దానికి; ఉలికి= భయపడి; నీవు; సంచలించినన్= భయపడి దీక్షను విరమిస్తే; మదీయ శాపంబున్= నా శాపంవలన; కీడు వచ్చున్= కీడు కలుగుతుంది; ఇంత+తలఁచి= ఇదంతా ఆలోచించి; సుస్థిర నిశ్చయుండపు+కావలయున్= గట్టి నిర్ణయం కలిగినవాడపు కావాలి. విచారించుకొమ్ము+అనినన్= బాగా ఆలోచించుకొనుము - అనగా; ఆ+మహానీయుతోన్= ఆ మహానుభావుడితో; ఆ+మహించుండు= ఆ భావతి (ఇట్లా అన్నాడు).

తాత్పర్యం: నేను నీ యాగం నడిపిస్తుంటే ఇంద్రుడు, బృహస్పతి నా మీద కోపగించుకొని, నీ యజ్ఞానికి ఎన్నో ఆటంకాలు కలిగించవచ్చును. దానికి భయపడి యజ్ఞం విరమించుకొంటే నేను నిన్ను శపిస్తాను. దానివలన కీడు జరుగవచ్చును. ఇదంతా ముందుగా ఆలోచించి సుస్థిరమైన నిశ్చయం కలిగి దీక్ష తీసికొనుము. బాగా ఆలోచించుకొనుము’ అని ఆ మహార్షి చెప్పగా రాజు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

(సంవర్తుండు మరుత్తుని యజ్ఞమున కుపద్రష్ట యగుట (సం.14-7-23))

సి. ‘నీ కృపగాంచితి నాకు నింకొండు వి, చారంబు లేడికి? సంయమీంద్రు!

యా దివస్తుతియు బృహస్పతియును నేల? | పశుపతి విద్వేషపరంత గలఁచె

నేనియుఁ గలఁగుదునే?’ యని పలికి ‘మీ, సంగతి వాసిన సరసిజాప్త

చంద్రతారకకులాచలములు గల యంత, కాలంబుఁ బుణ్ణలోకములు లేక

తే. పాణివు’ నని శపథము శుద్ధభావవృత్తిఁ, బలుకుటయు, మెళ్ళి యమ్మునిపతి ‘మహింధు కంటె నిను ధనవంతునిగా నొన్నల్లి, క్రతువు నడపుటు’ నని చెప్పి త్రమది మెనగ.

58

ప్రతిపదార్థం: సంయమి+ఇంద్ర!= బుషిశేష్ముడా!; నీ కృప+కాంచితిన్= నీ దయను పొందాను; నాకున్+ఇంకన్+ఒండు= నాకు ఇంకవేరే విచారంబులు+ఏటికిన్= ఆలోచనలు ఎందుకు?; ఆ దివస్యాతియున్= ఆ ఇంద్రుడూ; ఆ+బృహస్పతియున్= ఆ బృహస్పతి; ఏల?= మాత్రమే ఏమిటి?; పశుపతి= ఆ ఈశ్వరుడే; విద్యేషపరతన్= శత్రుత్వంతో; కలచెన్+ఏనియున్= నన్ను బాధించినా; కలఁ గుదునే?= బాధపడి భయపడతానా?; అని పలికి; మీ సంగతి+పాసినన్= మీతో స్నేహాన్ని పోగొట్టుకుంటే; సరసిజ+ఆష్ట= సూర్యుడు; చంద్ర= చందుడు; తారక= నశ్శత్రాలు; కుల+అచలములు+కల+అంత+కాలంబున్= సప్తములపర్వతాలు ఉన్నంత కాలమూ; పుణ్యలోకములు= పుణ్యలోకాల ప్రాప్తి; లేకపోవును+అని= లేకపోతాయి అని; శుద్ధభావవ్యుతిన్= పరిశుద్ధమైన మనోనిశ్చయంతో; పలుకుటమున్= చెప్పగా; ఆ+మునిపతి= ఆ బుషిశేష్ముడు; మెచ్చి= మెచ్చుకొని, నినున్+మహేంద్రుకంటెన్= నిన్ను ఇంద్రుడికంటే; ధనవంతునిగాన్+బనర్మి= ధనవంతుడిగా చేసి; క్రతువు నడపుదున్+అని= క్రతువు నడిపిస్తానని; ప్రమదము+ఎసఁగన్+చెప్పి= సంతోషం పుట్టేటట్లు చెప్పి.

తాత్పర్యం: ‘బుషిశేష్ముడా! నీ దయను పొందాక నాకు మరో ఆలోచన ఎందుకు? ఆ ఇంద్రబృహస్పతులే కాదు, సాక్షాత్తు ఆ పరమేశ్వరుడే కోపగించుకొని అడ్డుపెట్టినా భయపడతానా? మీతో స్నేహం పోగొట్టుకొనటం జరిగితే సూర్య, చంద్ర, తారక కులపర్వతా లున్నంత కాలమూ నాకు పుణ్యగతులు కలుగుతాయా?’ అని పరిశుద్ధమైన మనోనిశ్చయంతో మరుత్తుడు పలికాడు. ఆ మాటలు విని, మునిశేష్ముడైన సంవర్తుడు మెచ్చుకొన్నవాడై ‘రాజు! నిన్ను ఇంద్రుడికంటే ధనవంతుడిగా చేసి యజ్ఞం నడిపిస్తా నని సంతోషం కలిగేటట్లు చెప్పి సప్తములపర్వతములు:- 1.మహేంద్రము, 2.మలయము, 3.సహ్యము, 4.శక్తిమంతము, 5. గంధమాదనము; 6.వింద్రము,7.పారియాత్రము. చెప్పి. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

వ. మతీయు నిట్లను ‘నెత్తెఱంగున నేను ధనవంతుండ నగుదు నంటేని వినుము. హిమవంతంబు నుత్తర భాగంబున ముంజవంతంబును పర్వతంబుగల దందు శివుండు శివాసహియుండై సురసిద్ధ గరుడగంధర్వాభి సమస్త భూత జాలంబు సేవింప విహారించుచుండు.

59

ప్రతిపదార్థం: మతీయున్= ఇంకా; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అంటాడు; ఏ+తెఱంగునన్= ఏ విధంగా; నేను; ధనవంతుండన్+ అగుదున్+అంటేనీ= నేను ఎట్లా ధనవంతుడిని అవుతాను అని అంటావా!; వినుము; హిమవంతంబు+ఉత్తరభాగంబునన్= హిమలయాలకు ఉత్తర భాగంలో; ముంజవంతంబు+అను= ముంజపంత మనే; పర్వతంబు కలదు= పర్వతం ఉన్నది; అందున్= ఆ చోట; శివుండు= శివుడు; శివా సహాయుండు+ఐ= పార్వతీదేవితో కూడి; సుర= దేవతలచేత; సిద్ధ= సిద్ధులచేత; గరుడ= గరుడులచేత; గంధర్వ+అది= సమస్త భూత జాలంబు= గంధర్వులు మొదలైన సమస్త భూత సమాపోలూ; సేవింపన్= సేవిస్తుండగా; విహారించుచున్+ ఉండున్= విహారిస్తూ ఉంటాడు.

తాత్పర్యం: ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు. ‘ఏ విధంగా నేను ధనవంతుడిని కాగలను?’ అని నీవు అంటావా! అయితే వినుము. హిమలయాలకు ఉత్తరభాగంలో ముంజవంత మనే పర్వతం ఉన్నది. అక్కడ శివుడు పార్వతితో కూడి దేవతలు, సిద్ధులు, గరుడులు, గంధర్వులు మొదలైన సమస్తభూతాలచేత సేవించబడుతూ విహారిస్తుంటాడు.

క. మరణజరారోగము ల, గ్రీల యే డిరపులను లే పశ్చిల గుల్లులతా

తరువులఁ గుసుమఫలంబులు, గర మొప్పుచునుండు నెల్లకాలము లందున్.

60

ప్రతిపదార్థం: ఆ+గిరి+ఏడు+ఇరవులను= ఆ కొండలోని ఏడు దిక్కులలోనూ; మరణ= మరణం; జరా రోగములు= ముసలితనం, రోగాలు; లేవు= ఎక్కడా కనిపించవు; అఖిల= అన్ని విధాలైన; గుల్కు= పాదలు; లతాతరువులన్= తీగలలోను, చెట్లలోను;

ఎల్లకాలములందున్= అన్ని కాలాలలోను; రసుమ ఫలంబులు= పూలు; పండ్లు; కరము= మిక్కిలిగా; ఒప్పుచున్+ఉండున్= ప్రకాశిస్తూ ఉంటాయి.

తాత్పర్యం: ఆ కొండలో ఎక్కడా జరారోగమరణాలు లేవు. అన్ని బుతువులలోనూ పొదలలో, తీగలలో, చెట్లలో పూలు, పండ్లు సమ్మాద్భిగా కనిపిస్తాయి.

విశేషం : ముంజపర్వతం ఉత్తరదిశలో ఉన్నది. కనుక తక్కిన ఏడు దిన్ములనూ ప్రస్తావించారని అర్థం. అంటే 'ఎక్కడా లేదని' అర్థం చూ. పద్యం 76

తే. ఆ నగంబు పార్శ్వాబుల నరుణకిరణః రుచివితానంబు ననుకలించుచు వెలుంగు

శుద్ధకాంచనముయ శిలాస్తాలవాలు । కాప్రభాజాల మాశ్వర్యకాల యగుచు.

61

ప్రతిపదార్థం: ఆ నగంబు= ఆ కొండయొక్క; పార్శ్వాబులన్= ప్రక్కలలో; అరుణకిరణః సూర్యుడి (ఎర్రటి కిరణాలు కలిగిన); రుచివితానంబున్= కాంతి సమూహాన్ని; అమకరించుచున్= పోలి; ఆశ్వర్యకారి+అగుచున్= ఆశ్వర్యం కలిగిస్తూ; శుద్ధకాంచనముయ= మేలిమి బంగారుతో నిండిన; శిలా= రాళ్ళతోనూ; స్తాలవాలుకా ప్రభాజాలము= పెద్ద ఇసుక రేణువుల కాంతి సముద్రాయం; వెలుంగున్= ప్రకాశిస్తూ ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: ఆ కొండ ప్రక్కల సూర్యకిరణాలను పోలిన బంగారు రాళ్ళు, బంగారు ఇసుక ఆశ్వర్యకరంగా ప్రకాశిస్తూ ఉంటాయి. (అది అంత గొప్ప దివ్యభూమి అని తాత్పర్యం).

వ. మన మయ్యడకుం బోయి.

62

ప్రతిపదార్థం: మనము; ఆ+ఎడకున్= ఆ ప్రక్కకు; పోయి.

తాత్పర్యం: మనం ఆ ప్రాంతానికి వెళ్ళి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సీ. శ్రీకంఠ రుద్రుని శివుఁ బూషణంతమ్ము । హారునిఁ గప్పల్లి శంకరుని నంత కాంతకు వరధుని నాదిదేవునిఁ ద్రిలో । చను సహస్రాంశుని శాంతమూలుఁ జీరవాసుని ధన్వి సిద్ధు దండధరు మ్యి । గవ్యాధు నుష్టిష్టిఁ గనుకబాహుఁ బశుపతి వృషు భూతపతి మాత్మభక్తుని । నజు నగ్నివత్కుని నభపు భపుని

ఆ. భక్తిఁ బుస్తుతించి ప్రణతులుఁ దేవ్మిత । త్యరుణ వడసి పసిడి ద్రవ్య తండ ములు శృంపాల! పెక్కమోపులు దెత్తము । రమ్ము భారవహులుఁ దెమ్ము చాల.'

63

ప్రతిపదార్థం: శ్రీకంఠున్= విషకంఠడిని; రుద్రున్= రుదం రోదనం ద్రావయతీతి- రుద్రః. రోదనమును బాఱఁద్రోలువాడు; రోదించే (శబ్దించే) వాడిని; శివున్= శుభం కూర్చేవాడిని; పూషదంతమ్మున్= సూర్యుడి దంతా లూడగౌట్టిన వాడిని; హరునిన్= సకలాన్ని హరించేవాడిని; కపర్మిన్= పెద్ద జటాజూటం కలవాడిని; శంకరునిన్= శుభకారకుడిని ('శం' అంటే శుభం); అంతక+అంతరున్= యముడికి యముడివంటివాడిని (మృత్యుంజయుడని అర్థం); వరదునిన్= కోరిన వరాలు ఇచ్చేవాడిని; ఆదిదేవునిన్= దేవతలలో

మొదటివాడిని; త్రిలోచనున్= మూడు కన్నలు కలవాడిని; సహస్రాంగున్= వేయు కన్నలు కలవాడిని; శాంతమూర్తిన్= పరమశాంత స్వరూపుడిని; చీరవాసునిన్= ఏనుగు చర్యాన్ని ధరించినవాడిని; ధన్యిన్= పినాకమనే ధనుస్సును ధరించినవాడిని; సిద్ధున్= సిద్ధసమాధి నిష్పాడిని; దండధరున్= దండాన్ని ధరించినవాడిని; మృగవ్యాధున్= వేటలాడేవానిని; ఉష్ణోష్ణిన్= తలపాగా ధరించినవాడిని; కనకబాహున్= బంగారు బాహువలు కలవాడిని; పశుపతిన్= పశువులకు- ప్రాణులకు పతిని; వృషున్= వర్షించేవాడిని; భూతపతిన్= సర్వభూతపతిని; మాత్రుభుజున్= మాతరు భక్తుడైన వానిని; అజున్= పుట్టుకలేనివానిని; అగ్నివత్రున్= అగ్ని ముఖంలో కలవాడిని; అభవున్= పుట్టుకలేనివానిని; భవున్= స్వయంగా జన్మించినవాడిని (అట్లాంటి మహాశివుడిని); (మనం చూచి); నృపాల!= ఓ రాజు!; భక్తిన్= భక్తితో; ప్రస్తుతించి= స్తోత్రాలు చేసి; ప్రథమతులన్+తేల్చి= నమస్కారాలతో తృప్తి కలిగించి; తద్విల్+కరుణా+పదసి= ఆయన కరుణ పొంది; పసిఁడి= బంగారును; త్రప్తి తండులు= సమృద్ధిగా; పెక్క మోవులు+తెత్తుము= చాలా పెద్ద పెద్ద మూటలుగా కట్టి మోయించుకొని తీసికొని వద్దాము. రమ్ము= రమ్ము; బయలుదేరుము; చాల= చాలమంది; భారవహులన్= బరువుల మోసే పనివారిని; తెమ్ము= వెంట పిలుచుకొని రమ్ము.

తాత్పర్యం: ‘రాజు! అట్లాంటి చోట మన మిద్దరం వెళ్లి - విషకంరుడు, రుద్రుడు, శివుడు, పూషదంతమ్ముడు, హరుడు, కవర్మ, శంకరుడు, అంతకాంతకుడు, వరదుడు, ఆదిదేవుడు, త్రిలోచనుడు, సహస్రాంగుడు, శాంతమూర్తి, చీరవాసుడు, ధన్యి, సిద్ధుడు, దండధరుడు, మృగవ్యాధుడు, ఉష్ణోష్ణుడు, కనకబాహుడు, పశుపతి, వృషుడు, భూతపతి, మాత్రుభుజుడు, అజుడు, అగ్నివత్రుడు, అభవుడు, భవుడు అయిన ఆ మహేశ్వరుడిని వివిధరీతులలో ప్రస్తుతించి, నమస్కారాలతో తృప్తి కలిగించి, ఆయన దయను సంపాదించి, అక్కడన్న బంగారును కోకొల్లుగా పెద్దపెద్ద మూటలు కట్టించి మోయించుకొని వద్దాము, బయలుదేరుము. బరువులు మోసేవారిని దండిగా పిలుచుకొని రమ్ము!’ అన్నాడు.

విశేషం: ఈ పద్యంలో ఒక గొప్ప శిల్పాన్ని తిక్కనగారు నిష్టిషం చేశారు. శివుడిని ఏయె పేర్లతో స్తుతించాలో ఆయా పేర్లను ఇక్కడ చెప్పి, తరువాతి పద్యంలో శివుని కరుణాను పొందారు - అని చెప్పటంవలన ఈ పేర్లతో శివుడిని స్తుతించారన్న అర్థం వస్తోంది. ఈ రహస్యం మనం అర్థం చేసికొంటే తిక్కనగారు నాటకీయంగా ఇంత మహారచనను ఎట్లా చేశారో గుర్తించగలుగుతాం.

ఇక ఈ పద్యంలోని శివస్తుతులలో ఎన్నో పురాణాల కథలు దాగి ఉన్నాయి. ‘కాలకూట భరణాజా శ్రీః శోభా కంఠే యస్య సః శ్రీకంతః’ అని అమరకోశకారుడు అర్థం చెప్పాడు. కాలకూట విషాన్ని త్రాగటంవలన వచ్చిన నల్లదనం శోభ, దానివలన శోభించిన కంరం కలిగినవాడు శ్రీకంతుడు (శితికంరుడని కూడా).

శివుడు - అంటే శుభాలు కూర్చేవాడని, బ్రహ్మానందస్వరూపుడు కాబట్టి నిర్వికారుడుగా సదా శమరూపంలో స్థిరంగా ఉండే వాడని ‘శుభ’ డన్నారు. అదే ‘శుభం’ కాబట్టి అట్లా ఆయన ‘శుభమూర్తి’ అయ్యా డన్నమాట.

ప్రభయకాలంలో సర్వాన్ని హరిస్తాడు కాబట్టి హరుడు. భక్తుల ఆపదలను హరిస్తాడు కాబట్టి హరుడు. ‘హరి’ శబ్దానికి యముడు, వాయువు, ఇంద్రుడు, చంద్రుడు, సూర్యుడు, సింహా, కిరణా, గుర్రం, చిలుక, పాము, కోతి, కప్ప అనే అర్థాలతో పాటు ‘విష్ణువు’ అనే అర్థం కూడా ఉన్నది. స్తోత్రికారుడు ‘హరి’. లయకారుడు ‘హరుడు’. ఈయనకూడా భక్తుల పాపాలు హరించేవాడే. సంస్కృతంలో శబ్దాలు చాలా చిత్రమైన ‘శబ్దశక్తి’ కలిగినవి. హరిహరాద్యైతానికి మంచి నిదర్శనం హరిహర రూపం.

కవర్మ - శివుడి జటాజూటానికి కపర్మమని సేరు. సుఖం నిండించేదని ‘కపర్మ’ శబ్దానికి అర్థం చెప్పుతారు. కపర్మము కలిగినవాడు ‘కపర్మ’ అని. గంగను తన జటాజూటంలో బంధించి లోకానికి అపకారం జరుగుచుండా చేశాడు. అట్లా ‘కపర్మ’ లోకాన్ని రక్షించాడు.

శంకరుడు - ‘శం’ అంటే సుఖం. సుఖరూపి అని, సుఖాన్ని ఇచ్చేవాడని రెండర్కాలు ఉన్నాయి.

అంతకాంతకుడు - అంతకుడు ‘యముడు’. అతడిని అంతంచేసినవాడు ‘శివుడు’. ఎవరిని ఆశయస్తో మృత్యుభయం లేదో అతడు అంతకాంతకుడు. మార్కుండేయుడి కథ ఇందుకు నిదర్శనం.

కోరిన వరాలు ఇస్తాడు కాబట్టి వరదుడు. మహాదేవుడని, ఆదిదేవుడని ఇవుడికి పేర్లు. తరువాతి దేవతలందరూ ఇవుడిని పూజించినట్లు పురాణాలు చెప్పుతాయి. సూర్యచంద్రాగ్నులు ఎవరికి 'కశ్య'గా ఉంటారో అతడు 'త్రిలోచనుడు' (కాలస్వరూపుడని అర్థం).

సహస్రాశ్వుడు - పురుష స్వరూపుడు (చూ. పురుష సూక్తం) సహస్రాశ్వతత్త్వం ఇవ, విష్ణు రూపాలలో వ్యక్తమయింది. అదే హరిహర రూపం. శాంతమూర్తి (ఇవుడనే పదం కింద చెప్పబడింది).

చీరవాసుడు - గజసురుడిని చంపి, అతడి చర్యన్ని చీరగా ధరించినవాడు;

ధన్య - పినాకమనే ధనుస్సును ధరించి తారకాసుర సంహారం (కుమార రూపంలో) త్రిపురాసుర సంహారం (స్వరూపంలో) చేసినవాడు. యోగేశ్వరుడు కాబట్టి సిద్ధుడు. కాలదండ్రాన్ని ధరించిన వాడు (యమస్వరూపుడు) కాబట్టి దండధరుడు. వేటాడటంలో ఆసక్తి ఉన్నవాడు (చూ. కీరతార్జునీయ కథ) కాబట్టి మృగవ్యాధుడు. తలపాగా ధరించినవాడుగా ఉత్తరభారతంలో ఇవుడిని అర్చిస్తారు. (జటాజూటమే తలపాగా కావచ్చును). ప్రాణులందరూ పశువులు. కనుక పశుపతి. వారాలు వర్షిస్తాడు. కాబట్టి వ్యస్తుడు (వ్యసభరూపుడు - ధర్మస్వరూపుడు కాబట్టి); మాతృభక్తుడు - ఇవుడు అంబను అర్పించేటట్లుగా శక్తితంత్రం చెబుతుంది. (ఇక్కడ కూడా ఇవుడి శివాశ్వేతం) అగ్ని వప్రుడు - అగ్నిముఖుడు (చూ. కుమార సంభవం కథ). అజుడు (బ్రహ్మ - పుట్టుకలేని వాడని) (అభిపుడన్నా ఇంతే) భవుడు స్వయంగా పుట్టినవాడు.

క. అని పలికి యమ్మహిత్యుడు, గొని పాశవగ్గ బోయి శిశు నకుంతకరుణన్

గసక మసంఖ్యము మోపులు, గొని వచ్చే నతండు మంచుకొండ యివులకున్.

64

ప్రతిపదార్థం : అని పలికి= అని చెప్పి; ఆ+మహాత్ముడు= ఆ సంవర్తుడు; కొనిపోవగన్= తీసికొని వెళ్గా; పోయి= (మరుత్తుడు) ముంజపర్వతానికి వెళ్చి; శిశు+అకుంంచిత కరుణాన్= (అర్పించి అతడియొక్క) మొక్కవోని కరుణతో; కనకము= బంగారం; అసంఖ్యము= కొల్లలుగా; మోపులు+కొని= మూటలు కట్టించుకొని మోయించుకొని; అతండు= ఆ రాజు; మంచుకొండ+ఇవులకున్= మంచుకొండను దాటి బయటికి; వచ్చున్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా చెప్పి, ఆ సంవర్తుడు తనను వెంటతీసికొని వెళ్గా ఆ మరుత్తుడు ఆ పర్వతానికి వెళ్చి, ఇవుడిని స్తుతించి (ఎట్లా స్తుతించాలో పయి పద్యంలోని శివపర్యాయనామాలలోనే ఉన్నది) అతడి దయను మిక్కలిగా పొంది, బంగారురాసులను కోకొల్లలుగా మూటలు కట్టించి, బంగారు శిలలను మోపులు కట్టించుకొని, పనివారిచేత మోయించుకొని, మోయించుకొని, హిమాలయాలు దాటి నగరం చేరుకొన్నాడు.

వ. ఇట్లు మహోధనవంతుండై మరుత్తుండు సువర్ణమయింబులుగా యజ్ఞవాటంబును భాండత్రముఖసకల క్రియాసాధనంబులును శయ్యాసనాదులుం గావించుకొని తత్త్వదేశంబున నతిమానుషంబుగు విభవం బెసంగ యజనంబున కుపక్కమించుటయు, బృహస్పతి యంతయు నెఱింగి యంగంబు గృశంబై వెలరువాటునట్టి వగం బోంచిన సంక్రందముండు సూచి యవ్వాచ్చస్తి కిట్లనియె.

65

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; మహోధనవంతుండు+ఐ= మిక్కలి ధనం కలవాడై; మరుత్తుండు; సువర్ణమయింబులుగాన్= బంగారుతో; నిర్మింపబడినవిగా; యజ్ఞవాటంబును= యజ్ఞవాటికను; భాండ ప్రముఖ సకల క్రియా సాధనంబులును= కుండలు మొదలైన యాగప్రార్థియకు కావలసిన పనిముట్లను; శయ్యాసనాదులున్= శయ్యలు; ఆసనాలు మొదలైనవాటినీ, కావించుకొని= చేయించుకొని; తద్వ+ప్రదేశంబునన్= ఆ యజ్ఞవాటికలో; అతి మానుషంబు+అగు= దివ్యమైన; విభవంబు+ఎసంగన్= వైభవం

అతిశయించగా; యజనంబునకున్= యజ్ఞానికి; ఉపక్రమించుటయున్= ప్రారంభించగా; బృహస్పతి; అంతయున్+ఎటింగి= అంతా తెలిసికొని; అంగంబు+కృషంబు+బు= శరీరం చిక్కిపోయి; వెలరు+పాటునట్టి= తెల్లబారిన (వెల వెలపోగా); వగన్+పాందినన్= శ్రమను పొందగా; సంక్రందనుండు= ఇంద్రుడు; చూచి= చూచినవాడై; ఆ+వాచస్పతికిన్= ఆ బృహస్పతికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లు అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా మహాధనవంతుడై ఆ రాజు బంగారుతో యజ్ఞవాటికను, కుండలు మొదలైన యాగ సాధనాలను, శయ్యలను, ఆసనాలను తయారు చేయించుకొని, అక్కడ దివ్యమైన వైభవంతో యాగం ప్రారంభించగా బృహస్పతి అంతా తెలిసికొన్నాడు. అతడి శరీరం అవమానంతో చిక్కిపోయింది. వెలవెల పోయింది. దీనిని చూచి, ఇంద్రుడు ఆయనతో ఇట్లు అన్నాడు.

ఆ. ‘తెలిపు వొంది యున్నదియె నీదు చిత్తంబు? , సురల బ్రదుకుతెరువు లరసి నడపు చుస్తువాడవే! సముత్స్ఫూర్మామున వారు , నీకుఁ జ్ఞయ మొనల్లి నేల్లి మండ్రే?’

66

ప్రతిపదార్థం: నీదు చిత్తంబు= నీ మనస్సు; తెలిపు= తెలివి; పొంది+ఉన్నదియె?= పొంది ఉన్నదా? (అంటే తెలివిగానే ఉన్నదా?); సురల బ్రదుకు తెరువులు= దేవతల జీవనమార్గాలు; అరసి= తెలిసికొని; సముత్స్ఫూర్మామునన్= ఉత్సాహమునతో; నడపుచున్+ఉన్నవాడవే!= నడిపిస్తున్నావు కదా!; వారు= ఆ దేవతలు; నీకున్= నీకు; ప్రియము+బనర్జీ= ప్రీతి కలిగించి; నేర్చి= నేర్చుతో; మండ్రే?= మందురే? (ఉంటున్నారా?)

తాత్పర్యం: ‘అచార్య! నీ మనసు జాగరూకంగానే ఉన్నది కదా! దేవతల పద్ధతి తెలిసిన మీరు వారికి శ్రేయోదాయకమైన రీతిలో కార్యతంత్రం నడిపిస్తున్నారు కదా! వారు కూడా మిముగైలను సేవిస్తూ నిపుణంగా కార్యసాఫల్యం అందుకొనగలుగుతున్నారు కదా!

విశేషం: మశలప్రశ్న వేసినట్లు ఉన్న ఇంద్రుడు బృహస్పతిని ఎట్లా ప్రశ్నించాలో అట్లా అడుగుతున్నాడు. దేవతలు నిరంతర కార్యవ్యాగ్రులు. వారి గురువు నిత్యోత్సాహి కావాలి. రాక్షసులపై, మానవులపై ఎత్తుకు పై ఎత్తులు వేయటమే బృహస్పతి పని. ఆ పని చేయగలిగినవాడు ఇట్లా చిన్నబోయి పాలిపోయి కనిపించటం వెనుక ఏమి జరిగిందో ఆ ‘సహస్రాద్ధు’ డికి తెలియనిది కాదు. దేవతలు ‘నిపుణ’ కర్మలు. అందుకే రాక్షసులపై, మానవులపై ఎప్పుడూ పై చేయిగానే ఉంటారు. దీనిని సూచిస్తూ ఇంద్రుడు పై మాటలు అన్నాడు.

వ. అనుటయు నాచార్యండు ‘సర్వంబు సంపన్నంబ’, యనిన ననిమిషపతి యతనితోడ.

67

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని ఇంద్రుడు అనగా; ఆచార్యండు= బృహస్పతి; సర్వంబు= అంతా; సంపన్నంబు+ఆ= సమగ్రంగానే ఉంది; అనినన్= అనగా; అనిమిషపతి= దేవతాపతి (ఇంద్రుడు); అతనితోడన్= బృహస్పతితో (ఇట్లా అన్నాడు.)

తాత్పర్యం: అని ఇంద్రు దనగా బృహస్పతి అన్నీ సమగ్రంగా ఉన్నాయని చెప్పాడు. అప్పడు ఇంద్రు దాయనతో తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.

విశేషం: సర్వం సంపూర్ణం, సంపన్నం - అనే మాటలను యజ్ఞసంపూర్తిని సూచించటానికి వాడుతారు. బృహస్పతి ఉపద్రవ్య కాబట్టి అతడి నోట యాగపరిభాష ‘అంతా బాగానే ఉన్నది’ అనే అర్థంలో ప్రవృత్తం కావటంలో ఆశ్చర్యం లేదు.

క. ‘నీ యెదలు దస్సి వెలుపెలా, సై యుస్తుభి; నీకు నిట్టీ యథికపు వగపుం
జేయగ వెఱవని నీచులఁ, జేయుదు దండితులఁ గాగఁ జెప్పుము వాలన్.’

68

ప్రతిపదార్థం: నీ+బడలు= నీ శరీరం; డస్సి= అలిసిపోయి; వెలువలనై+ఉన్నది= వెలవెలపోయి ఉన్నది; నీకున్+ఇట్టి= నీకు ఇట్లాంటి; అథికపు వగపున్= అథికమైన దుఃఖాన్ని; చేయగన్= కలుగచేయటానికి; వెఱవని= భయపడని; నీచులన్= నీచులను; దండితులన్+కాగన్= దండితులనుగా; చేయున్= చేస్తాము; వారిన్= వారు ఎవరో; చెప్పుము.

తాత్పర్యం: ‘ఆచార్య! మీ శరీరం అలసటతో చిక్కిపోయింది. వెలవెలబోతున్నది. మీకు ఇట్లాంటి దుఃఖాన్ని కలిగించటానికి జంకని నీచు లెవరో చెప్పండి. వారిని కలినంగా దండిస్తాను’ అన్నాడు.

వ. అనవుడు నాచార్యం ‘డట్టీధిలేదు; మరుత్తుండు మహానీయం బగు మఖిం భీషణింప సుద్యోగించిన వాఁ డతనికి మఖ్యిరోభి యగు సంవర్తుండు యాజకుండయి యభి నడపువాఁదయ్యేననివింటి; మఖ్యాధంబునకు మూలం జభి; యట్లు గాకుండం జేయవలయు; శజ్జననాయకు నియమించి సంవర్తుని యాజకత్వంబు నవశ్యంబును మాస్మునభి’ యని పలికినం బాకశాసనుండు పార్శ్వంబున నుస్తు యగ్గిదేవు నాలోకించి ‘సీవు మరుత్తు పాలికిం బో; మ్ముతుండు క్రతుకరణంబున కుత్సహించినవాఁడు; తటియం బగు నుపదర్శనంబు బృహస్పతి యాచరించువాఁ దుగా సంఘటించి ర’ మ్ముని నియోగించిన.

69

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని పలుకగా; ఆచార్యండు= బృహస్పతి; అట్టి+అది లేదు= అట్లాంటిది ఏమీ లేదు; మరుత్తుండు; మహానీయంబు+లగు= గొప్పదైన; మఖింబు+బనరింపన్= యాగం చేయటానికి; ఉద్యోగించినవాఁడు= ప్రారంభించాడు; అతనికిన్= అతడికి; మత్తు+విరోధి+అగు= నా శత్రువైన; సంవర్తుండు; యాజకుండు+అయి= యాజకుడై; అది= దానిని; నడపువాఁ దు+అయ్యెను+అని= నడిపించేవాడు అయ్యడని; వింటిన్= విన్నాను; మత్తు+విపాంచినబునకున్= నా దుఃఖానికి; మూలంబు+ఇది= మూలం ఇది; అట్లు+కాకుండన్= అట్లాకాకుండా; చేయన్ వలయున్= చేయాలి; ఆ+జననాయకున్+నియమించి= ఆ రాజును నియంత్రించి; సంవర్తుని; యాజకత్వంబు= ఉపదర్శనాన్ని; అవశ్యంబునున్= తప్పకుండా; మాన్మనది= మానిపించాలి; అని పలికినన్= అని అడుగగా; పాకశాసనుండు= ఇంద్రుడు; పార్శ్వంబునన్+ఉన్న= దగ్గరే ఉన్నటువంటి; అగ్నిదేవున్+అలోకించి= అగ్ని దేవుడిని చూచి; నీవు; మరుత్తు పాలికిన్ పాముక్కు= మరుత్తుడివద్దకు వెళ్ళము; అతండు; క్రతుకరణంబునకున్= యాగం చేయటానికి; ఉత్సహించినవాఁడు= మొదలుపెట్టడు; తదీయంబు+లగు= ఆ యాగసంబంధమైన; ఉపదర్శనంబు= యాజకత్వాన్ని; బృహస్పతి; అచరించువాఁడుగాన్= చేసేటట్లు; సంఘటించి రమ్ముక్కు= ఏర్పాటు చేసి రమ్ము; అని ; నియోగించినన్= నియమించగా.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా బృహస్పతి ‘అట్లాంటిది ఏమీ లేదు. మరుత్తుడు గొప్పయాగం చేయటానికి ఆరంభించాడు. అతడికి నా విరోధి సంవర్తుడు యాజకత్వం వహిస్తున్నాడని విన్నాను. నా దుఃఖానికి మూలం ఇదే. అట్లా కాకుండా చేయాలి. నీవు ఆ రాజును నియంత్రించి, సంవర్తుడు ఉపదర్శకాకుండా మానిపించాలి’ అని కోరగా ఇంద్రుడు తన ప్రకృతునున్న అగ్నిదేవుడితో ‘నీవు మరుత్తుడివద్దకు వెళ్లి ఆ యాజకత్వాన్ని బృహస్పతి వహించేటట్లు ఏం చేయాలో అట్లా చేసి రమ్ము’ అని నియమించగా - తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.

అ. ‘అట్లు సేయువాఁడ’ నని యగ్గి నిజతను, స్ఫూరణ మతిశయ్యల్ల నరుగుటయును.
మల్ల మచ్చెరువున నూన మరుత్తుండు, ప్రణతి యాచరించి భంతితోడ.

70

ప్రతిపదార్థం: అట్లు+చేయువాడను+అని= అట్లగే చేస్తాము అని; అగ్ని; నిజతను స్వరణము= తన దేహకాంతి; అతిశయల్లన్= అతిశయించగా; అరుగుటయునున్= వెళ్గా; ఉల్లము= హృదయం; అచ్చెరువున్= ఆశ్చర్యంతో; ఊన్= వహించగా; మరుత్తుండు; భక్తితోడన్= భక్తివో; ప్రణతి= నమస్కారం; అచరించి= చేసి.

తాత్పర్యం: అట్లగే చేస్తానని అగ్నిదేవుడు తన శరీరకాంతి మరింత అతిశయించగా క్షణమాత్రంలో ఆ మరుత్తుండి ముందు పోయి వెలిగాడు. అతడిని చూచి, మరుత్తుడు ఆశ్చర్యమగ్ను డయ్యాడు. భక్తితో అగ్నిదేవుడికి నమస్కారించి మరుత్తుడు. (తరువాతి పద్యంతో అస్వయం)

(అగ్నిదేశ్చం దింద్రసందేశము మరుత్తున కెఱింగింప వచ్చుట (సం.14-9-11))

- సి.** సంవర్తు జిలిచి యాసన పాద్యముభోషిపు, చరణముల్ నడిపించి పరిసరమున నుస్తు నయ్యనలుఁ డయ్యుల్వశ్వరునితోడ, ‘బలమై పసుప నీ పాలి కనఫు! యరుగుదెంచితి దూతనై’ యన్న నవ్విభుం, డవ్వాసన్వుండు సౌఖ్యమున వెలుగు చున్నాడె? యమరసముత్సరం బతనికిఁ, జ్ఞయ మాచలించి వర్తించుచున్నై?
- అ.** యాదిరంబు గలదె నాదెసు? నా సహా, శ్రాక్షు నెప్పునంబునందు హాప్య వాహా! యముడు నతఁడు వసుమతీపతికి ని, ట్లనియే గౌరవాస్పయాగ్రగ్రణ్!

71

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ+అస్వయ+అగ్రగణ్య!= కౌరవవంశంలో గౌప్యవాడైన ఓ జనమేజయ మహారాజా! (వినుము); సంవర్తున్+పిలిచి= యాజకుడైన సంవర్తుడిని పిలిచి అతడి సహయంతో; ఆసన= ఆసనం; పాద్యముభ్య+ఉపచరణముల్+నడిపించి= పాద్యం మొదలైన ఉపచారాలు చేసి (అగ్నిదేశుడికి); పరిసరమునన్+ఉన్నన్= సమీపంలో నిలబడగా; ఆ+ఆసలుఁడు= ఆ అగ్ని; ఆ+ఉర్మి+రాశ్వరుతోడన్= ఆ రాజతో; అసఫు!= ఓ పుణ్యత్మా!; బలమైరి= ఇంద్రుడు; పసుపున్= పంపగా; నీ పాలికిన్= నీ వద్దకు; దూతను+ఇ= దూతగా; అరుగుదెంచితిన్= వచ్చాను; అస్వన్= అనగా; ఆ+పిభుండు= ఆ రాజ; హాప్యవాహా!= ఓ అగ్నిదేవా!; ఆ+వాసవుండు= ఆ ఇంద్రుడు; సౌఖ్యమునన్= సుఖంగా; వెలుగుచున్న+వాడె?= ప్రకాశిస్తున్నాడా?; అమర సముత్సరము= దేవతాసమూహం; అతనికిన్= అతడికి; ప్రియము+ఆచరించి= సంతోషం కలిగించి; పర్తించుచున్నై?= ప్రవర్తిస్తున్నదా?; నా దెసన్= నా యొడ; ఆ సహాస్రాండు= ఆ ఇంద్రుడి యొక్క; నెమ్మునంబునందున్= నిండు మనసులో; ఆదరంబు+కలదె?= ఆదరం ఉండా?; అనుదున్= అని అడుగగా; అతడు= ఆ అగ్ని; వసుమతీపతికిన్= ఆ రాజతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: సంవర్తుడిని పిలిపించి అతడి సహయంతో అగ్ని దేవుడికి అసనపాద్యాద్యుపచారాలను పలిపి నమస్కారించి, మరుత్తుడు అతడి సమీపంలో నిలబడ్డాడు. అప్పుడు అగ్నిదేవుడు ‘ఓ పుణ్యత్మా! ఇంద్రుడు పంపగా నీ వద్దకు దూతగా వచ్చాను’ అన్నాడు. అప్పుడు ఆ రాజ ‘ఓ అగ్నిదేవా! ఇంద్రుడు సుఖంగా ఉన్నాడా? దేవతలు అతడికి ప్రీతి గూర్చుతూ ప్రవర్తిస్తున్నారు కదా! ఆ సహాస్రాండు నిండు మనసులో నా విషయంగా ఆదరం ఉన్నది కదా!’ అని అడుగగా ఆ అగ్నిదేవుడు ఇట్లా అన్నాడు.

- క.** సురనాథుఁడు దధ్యయు సుఖి, సుర లాతనికిం జ్ఞయింబు సౌలయక యొనలిం తురు నా దెస నాదర ము, పుష్పరుషరున కగ్గలంబు భూపపరేణ్య!

72

ప్రతిపదార్థం: భూషరేణ్య! = రాజులైష్టుడా!; సురనాథుడు = దేవరాజు (ఇంద్రుడు); తద్దయున్ = మిక్కిలి; సుఖి = సుఖంతో ఉన్నాడు; అతనికిన్ = అతడికి; సురులు = దేవతలు; సాలయక = వెనుకాడకుండా (నిరంతరం); ప్రియంబు = ప్రీతిని; ఒనరింతురు = కూర్చుతున్నారు; ఆ పురుష వరునకున్ = ఆ పురుషులైష్టుడైన ఇంద్రుడికి; నీ దెనన్ = నీ యొడ; ఆదరము = ప్రీతి; అగ్గలము = అత్యధికం.

తాత్పర్యం: ‘ఓ రాజు! ఇంద్రుడు చాలా సుఖంగా ఉన్నాడు. దేవతలుకూడా అతడికి నిరంతరం ప్రీతిని సంఘటిస్తా సేవచేస్తున్నారు. ఆ పురుషపత్రముడికి నీ యొడ పరమాదరం ఉన్నది.

వ. నా వఛిన పని సెప్పెద నాకల్చింపుము.

73

తాత్పర్యం: నేను వచ్చిన పని చెప్పుతాను వినుము.

క. నీ జన్మమునకు థిషణిడు, యాజకుడై మర్యు నిన్న నమరత్వదశా
బ్రాజిష్టు జేయు నమ్మెయి, రాజితముగ నాచలింపు క్రతుకార్యంబున్.

74

ప్రతిపదార్థం: నీ జన్మమునకున్ = నీ యజ్ఞానికి; థిషణిడు = బృహస్పతి; యాజకుడు+ఐ = ఉపద్రష్టగా ఉండి; మర్యున్ = మానవుడవైన; నిన్నన్ = నిన్న; అమరత్వ దశా బ్రాజిష్టున్+జేయున్ = దైవత్స్థితితో ప్రకాశించేవాడిగా చేస్తాడు; ఆ+మెయిన్ = ఆ విధంగా; రాజితముగన్ = మహావైభవంగా; క్రతుకార్యంబున్ = క్రతు కార్యాన్ని; ఆచరింపు(ము)= చేయుము.

తాత్పర్యం: నీ యాగానికి బృహస్పతి యాజకుడుగా ఉండి, మానవుడవైన నిన్న దైవత్స్థితితో విరాజిల్లే వాడిగా చేస్తాడు. ఆ విధంగా మహావైభవోవేతంగా నీవు బృహస్పతి సహాయంతో ఈ యాగాన్ని నిర్వహించుము.

విశేషం: అంటే సంవర్తుడు చాలడని అభిప్రాయం. లోభం కలిగించి మరుత్తుడి మనస్సు మార్చాలని అగ్ని ఉండేశం.

వ. ఇది యింద్రుండు నీతోడం జెప్పుమన్న కార్యం' బనుటయు నమ్మునుజనాథుం డమ్మపంత్తుతోడ.

75

ప్రతిపదార్థం: ఇది = ఇంతవరకు నేను చెప్పినది; ఇంద్రుండు = మహేంద్రుడు; నీ తోడన్ = నీతో; చెప్పుము+అన్న+కార్యంబు= చెప్పుమన్న పని; అనుటయున్ = అనగా; ఆ+మనుజనాథుండు = ఆ రాజు; ఆ+మహాత్ముతోడన్ = ఆ అగ్నిదేవుడితో.

తాత్పర్యం: ‘ఇంతవరకు నేను చెప్పినది ఇంద్రుడు నీతో చెప్పుమన్న పని’ అని అనగా ఆ రాజు అగ్నిదేవుడితో - తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.

ఆ. ‘అనము! యేడు మైక్కులా బృహస్పతికి మై, కైధి; సతండు నమ్మ నదయవ్యతి
నపహసించి తాను యాజకత్వమునకు, నెట్లు జీరకయున్న నేను బోయి.

76

ప్రతిపదార్థం: అనము! = ఓ పుణ్యాత్మా!; ఆ బృహస్పతికిన్; ఏడు మైక్కులు = అనంతకోటి నమస్కారాలు; మైక్కెదన్ = మైక్కుతాను; అతండు = ఆయన; నమ్మన్ = నమ్మ; అదయవ్యతిన్ = దయలేని మనసుతో; తాను = తానుగా; అపహసించి = గేలిచేసి; యాజకత్వము నకున్ = ఉపద్రష్టగా ఉండటానికి; ఎట్లున్+బౌరక+ఉన్నన్ = ఎట్లాగూ అంగీకరించకపోతే; నేను+పోయి = నేను వెళ్ళి.

తాత్పర్యం: ‘ఓ పుణ్యాత్మా! ఆ బృహస్పతికి అనంతకోటి నమస్కారాలు చేస్తాను. (అంటే నమ్మ నా మానాన విడిచిపెట్టి నిమ్మని అర్థం) ఆయన నిర్దయతో నమ్మ పరిపోసం చేసి ఉపాధ్యాయుడుగా ఉండటానికి ఏ మాత్రం అంగీకరించకపోతే నేను వెళ్ళి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: ‘సప్త’కు ‘అనంత’ అనే అర్థంకూడా ఉన్నది. ముందట 60వ పద్యంలోని ఏడు దిక్కులలోనూ అస్సుప్పుడు కూడా ‘ఎక్కుడా’ అనే అర్థం చెప్పివచ్చును. అక్కడ కూడా సంపూర్ణార్థమే ఉన్నది. సూర్యుడిని సప్తాశ్వుడని, అగ్నిని సప్తజిహ్వుడని, అట్లాగే సప్తమాతృకలు, సప్తసుముద్రాలు, సప్తకులపర్వతాలు ఇత్యాదులలో కూడా ‘సప్త’ సంపూర్ణత్వ సంకేతమే.

ఇక్కడ మరుత్తుడి నమస్కారాలకు అర్థం ‘వారి గొప్పతనం విషయంలో నాకు అభ్యంతరం లే’దనటం కూడా సూచించబడుతున్నది.

క. అనుజుం డతనికి నను పెసు, పానలన సంవర్తు భక్తి నొడబుఱిచి తగం

గొనివచ్చితి మత్తుతు యూ, జన మీ యోగీశ్వరుండ చాలుం జేయ్యే!

77

ప్రతిపదార్థం: అతనికీన్= ఆ బృహస్పతికి; అనుజండు+అను= తమ్ముడనే; పెనువు=పెంపు; ఒనరిన= కలిగిన; సంవర్తున్= సంవర్తుడిని; భక్తిన్+బడన్+పటిచి= భక్తితో ప్రార్థించి అంగీకరింపజేసి; తగన్= మర్యాదతో; కొనివచ్చితిన్= పిలుచుకొని వచ్చాను; మత్తు+క్రతు+యాజనము= నా క్రతువుయొక్క నిర్వహణాన్ని; ఈ+యోగి+ఈశ్వరుండు+అ= ఈ మునీశ్వరుడే; చేయన్+చాలున్= చేయగలడు.

తాత్పర్యం: ఆ బృహస్పతికి తమ్ముడనే ప్రసిద్ధి ఉన్న ఈ సంవర్తమహామునిని భక్తితో ప్రార్థించి అంగీకరింపజేసి, ఎంతో మర్యాదగా ఆహారానించి పిలుచుకొనివచ్చాను. నా యాగనిర్వహణాను ఈ యోగీశ్వరుడే చేయించగల సమర్థుడు.’

ఆ. అనిన నగ్నిదేవుఁ ‘డమరగురుం డుప, త్రఫ్ఫుయైన వజ్రధరుఁడు నీకు

నలఘుపుణ్యలోకములు సులభ్యములుగ, లీలఁ జేయు నట్లు మేలు గాదె!

78

ప్రతిపదార్థం: అనినన్+అని మరుత్తుడనగా; అగ్నిదేవుఁడు (ఇట్లా అన్నాడు); అమరగురుండు= బృహస్పతి; ఉపద్రవు+బనన్= ఉపాధ్యాయుడుగా యాగం నిర్వహిస్తే; వజ్రధరుఁడు= ఇంద్రుడు; నీకున్= నీకు; అలఘు= గొప్పవైన; పుణ్యలోకములు= పుణ్యలోకాలను; లీలన్= అతి విలాసంగా, అలవోకగా, ఆశ్చర్యకరంగా; సులభ్యములుగ్న్= బాగా లభించేవిగా; చేయును= చేస్తాడు; అట్లా కావటం; మేలు+కాదె?= మంచిది కదా?

తాత్పర్యం: అని మరుత్తుడు చెప్పగా అగ్ని దేవు డిట్లా అన్నాడు. ‘బృహస్పతి నీకు ఉపద్రవుగా ఉంటే ఇంద్రుడు నీకు మహాపుణ్యలోకాలు అత్యాశ్చర్యకరంగా అతిసులభంగా దొరికేటట్లు చేస్తాడు. అది కూడా మంచిదే కదా!’ అన్నాడు.

విశేషం: సంవర్తుడు జరిపిస్తే రావలసిన స్వర్గాది పుణ్యలోకాల ప్రాప్తి ఇంద్రుడి చేతిలో ఉండటంవలన ఆ పుణ్యలోకాలకు రానివ్యకపోవచ్చ నని భయపెట్టటం ఇందులోని రహస్యం.

క. అనపుడు సంవర్తుఁడు గడ్డుఁ, గనలి యనలుతోడ ‘నిట్టిగతి నీ విం కా

డిన మద్దారుణ ద్యుష్ణిని, నినుఁ గాల్యున్ మగుడు మిప్పనికీ దిరుగకుమీ.

79

ప్రతిపదార్థం: అనపుడున్= అని అగ్నిదేవుడు చెప్పగా; సంవర్తుఁడు= సంవర్త మహాముని; కడున్+కనలి= మిక్కిలి కోపించి; అసలుతోడన్= అగ్నిదేవుడితో; ఇట్లాగే; నీవు+ఇంకన్+అడినన్= ఇంకా నీవు మాటాడితే; మత్తు+దారుణా+దృష్టిని= నా భయంకరమైన చూపుతో; నినున్+కాలున్= నిన్న కాల్పివేస్తాను; మగుడుము= తిరిగిపొమ్ము; ఈ+పనికిన్+తిరుగకుమీ= మళ్ళీ ఈ పనికి ప్రయత్నించవద్దు (అన్నాడు).

తాత్పర్యం: అని అగ్నిదేవుడు చెప్పగా సంవర్తుడు మిక్కిలి కోపించి అగ్నిదేవుడితో ‘నీవు ఇట్లాగే ఇంకా మాటాడితే నా భయంకరమైన చూపుతోనే నిన్న కాల్పివేస్తాను. తిరిగిపొమ్ము. మరల ఈ పనికి ప్రయత్నం చేయకుము. వెళ్లిపొమ్ము.’ అన్నాడు.

విశేషం: అగ్నిదేవుడు ‘మంట’కు అధిధైవతం. అతడినే కాల్పివేయగలది తపస్సునుండి పుట్టే అగ్నిమాత్రమే. అది దృష్టిద్వారా బహిర్గతమవుతుంది. అది మంట కాదు. ‘తేజస్సు’. దాని ముందు అగ్ని కూడా నిలువదని తాత్పర్యం.

చ. అనుటయు భీతి నగ్ని యమరాథిపు పాలికిఁ పోయి ‘యే మరు
త్తున్ని గని నెమ్మి నీ దగు క్రతుక్రియకున్ గురు యాజకుండుగా॥
గొనుమని చెప్పితిన్: విని యకుంలతనిశ్చయుదైన యవ్విభుం
దనిమిషమంత్రికిన్ వెఱతు నాతని తమ్మున్ని గోల తెచ్చితిన్.

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని సంవర్తుడు అనగా; భీతిన్= భయంతో; అగ్ని= అగ్నిదేవుడు; అమర+అధిపపాలికిన్+పోయి= ఇంద్రుడి వద్దకు వెళ్లి; ఏన్= నేను; మరుత్తున్నిన్+కని= మరుత్తుడిని చూచి; నెమ్మిన్= స్నేహభావంతో; నీది+అగు= నీవు చేస్తున్న; క్రతుక్రియకున్= యజ్ఞకర్మకు; గురున్= బృఘాస్పుతిని; యాజకుండుగాన్= ఉపద్రష్టగా; కొనుము+అని= గ్రహించుము అని; చెప్పితిన్= చెప్పాము; విని= ఆ మాటలు విన్నప్పాడై; అకుంతి= మొక్కపోని; నిశ్చయుండు+బన= నిశ్చయం కలిగిన; ఆ+విభుండు= ఆ మరుత్తుడు; అనిమిషమంత్రికిన్= ఆ బృఘాస్పుతి అంటే; వెఱతున్= నేను భయపడతాను; (అందుకే) అతని తమ్మున్ని= అతడి తమ్ముడు సంవర్తుడిని; కోరి= కోరుకొని; తెచ్చితిన్= తెచ్చాను.

తాత్పర్యం: అని సంవర్తుడనగా భీతితో అగ్నిదేవుడు పారిపోయి ఇంద్రుడివద్దకు వెళ్లి, ‘అయ్యా! నేను వెళ్లి మరుత్తుడిని చూచి స్నేహభావంతో యాగానికి ఉపాధ్యాయుడుగా బృఘాస్పుతిని గ్రహించు’ మని చెప్పాము. ఆ మాటలు విన్న ఆ కృతనిశ్చయభావుడైన మరుత్తుడు ‘స్వామీ! నాకు ఆ బృఘాస్పుతి అంటే భయం. అందుచేతనే వాని తమ్ముడైన సంవర్తుడిని యాజ్ఞిముడుగా కోరుకొని ఆహ్వానించి పిలుచుకొని వచ్చాను.’

వ. ఈ యోగీశ్వరుండు మధీయాధ్వరంబునకు యాజకుండను పలుకుపలికి సంవర్తుం జూపె; నేనంత నిలువక పురుషాతునకుం బ్రియం బ్రిఖలంచిన నీకుం బుణ్ణలోకంబులు సిద్ధించునట్లు చేసిన మేలని తణిమి చెప్పినను నప్పుడమిటే దొడంబడండ.’

ప్రతిపదార్థం: ఈ యోగి+ఈ శ్వరుండు= ఈ యోగిశ్రేష్టుడైన సంవర్తుడు; మధీయ+అధ్వరంబునకున్= నా యాగానికి; యాజకుండు+అను పలుకు పలికి= ఉపద్రష్ట అనే మాట చెప్పి; సంవర్తున్+చూపేన్= సంవర్తుడిని చూపించాడు; నేను+అంతన్+నిలువక= నేను అంతటితో ఉపరుకొనకుండా; పురుషాతునకున్= ఇంద్రుడికి; ప్రియంబు+బనరించినన్= సంతోషం కలిగేస్తే (ఆయనకు నచ్చినట్లు చేస్తే); నీకున్= నీకు; పుణ్యలోకంబులు= పుణ్యలోకాలు; సిద్ధించునట్లు చేసినన్= సిద్ధించేటట్లు చేస్తే; మేలు+అని= మంచిది కాదా! అని, తణిమి చెప్పిననున్= వెంటపడి మరిమరి చెప్పినా; ఆ+పుడమిటేడు+బడంబడండు+అ= ఆ రాజు ఒప్పుకొనడాయే.’

తాత్పర్యం: ఈ యోగిశ్రేష్టుడైన సంవర్తుడే నా యాగానికి యాజకుడు అని చెప్పుతూ సంవర్తుడిని చూపాడు. నేను అంతటితో ఉపరుకొనకుండా ఇంద్రుడికి వచ్చినట్లు నీవు చేస్తే నాకు ఆయన పుణ్యలోకాలు సిద్ధించేటట్లు చేయటం మంచిదే కదా! అని కూడా మరీమరి చెప్పాము. అయినా ఆ రాజు ఒప్పుకొనడాయే.’

చ. అన విని యంట్రుఁ డిట్లునియే నగ్నికి 'నిష్ఠుడివోయి చెప్పు ము
జ్ఞసపతితోడ నా పలుకు సమ్మతిఁ జేయక తక్కునేని నే
బనిచెద వజ్రమున్ జమునిపాలికి సన్మరనాథు వేగమే;
యనుచుట కంత యెల్లిదమె యాతనికిన్ మన యాజ్ఞ యారయ్యన్?' 82

ప్రతిపదార్థం: అనన్+విని= విని అగ్ని అనగా విష్ణువాడై; ఇంద్రుడు= మహేంద్రుడు; అగ్నికిన్= అగ్నితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లు అన్నాడు; ఇమ్మడి= ఇంకోసారి (రెండోసారి); పోయి= వెళ్ళి; ఆ+జనపతితోడన్= ఆ రాజుతో; చెప్పుము= ఇట్లు చెప్పుము; నా పలుకు= నా మాటను; సమ్మతిన్+జేయక= లెక్కించకుండా; తక్కును+ఎన్న= విధిచివెట్టడంటే; నేన్= నేను; వజ్రమున్= వజ్రాయుధాన్ని; ఆ నరనాథున్= ఆ రాజును; జమునిపాలికిన్= యముడి వద్దకు; అనుచుటకున్= పంపటానికి; పనిచెదన్= ప్రయోగిస్తాను; అరయన్= చూడగా; మన+ఆజ్ఞ= మా ఆజ్ఞ; ఆతనికిన్= అతడికి; ఇంత+ఎల్లిదమె?= ఇంత నిర్ణయమా?

తాత్పర్యం: అని అగ్ని అనగా ఇంద్రుడు అగ్నితో ఇట్లు అన్నాడు. 'అగ్నిదేవా! మరొకసారి వెళ్ళి ఆ రాజుతో చెప్పుము. నా మాటను లెక్కించకుండా అతిక్రమిస్తే వజ్రాయుధం ప్రయోగిస్తాను. మా ఆజ్ఞను పాలించటానికి అతడికి ఇంత నిర్ణయమా?'

వ. అని పలుకుటయుఁ బావకుండు పాకశాసను నాలోకించి. 83

ప్రతిపదార్థం: అని పలుకుటయున్= అని చెప్పగా; పావకుండు= అగ్ని; పాకశాసనయిన్= ఇంద్రుడిని, ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: అని పలుకగా అగ్నిదేవుడు ఇంద్రుడిని చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సి. 'శింక వచ్చిన దారుణేష్ట్కణదగ్నుఁ గా, వింతుఁ జుమ్మీ! యని విపులకోప
మూల్రయై పలికె సంవర్తుండు గావున, వెఱతు నే నట వోక; వేత్తాకండు
పోపుఁ గా' కనపుడు దేవెంద్రుఁ 'డన్ముల, నీవు దహింతు గా కే విధమున
నొరులు నిన్ను దహింతురో! పేదమాట యి, ట్లుడుదే?' యనుటయు నగ్ని పలుకు

అ. మూడులోకములును వాడి మగంటిమి, నేలుచున్నవాని నెట్లు వృత్తుఁ
డాక్తుమించె నిన్ను? నఱియును గాక ప, ర్భుస్య! మతియు వినుము బ్రహ్మబులము. 84

ప్రతిపదార్థం: ఇంక వచ్చినయ్= ఇంక మరోసారి వచ్చావంటే; దారుణ+శాష్ట్కణ+దగ్నున్+కావింతున్= భయంకరమైన చూపులతో
కాల్పివేస్తాను; చుమ్మీ!= సుమా; అని; విపులకోపమూర్తి+ప= మిక్కిలి కోపం కలిగినవాడై; సంవర్తుండు; పలికెన్= పలికాడు; కావున్=
కాబట్టి; అట+పోవన్= అక్కడికి పోవటానికి; నేన్+వెఱతున్= నేను భయపడతాను; వేఱు+బకండు= మరొకడెవడైనా; పోపున్+కాక= వెళ్ళుతాడులే; అపుడున్= అని అనగా; దేవెంద్రుడు= ఇంద్రుడు; అమ్యులన్= వేరే వాళ్ళను; నీవు దహింతు(పు)+కాక= నీవు
కాలుస్తావు కాని; ఏ విధమున్+బరులు= ఏ విధంగా ఇతరులు; నిన్నున్+దహింతురో= నిన్ను కాలుస్తారో; ఇట్లు= ఈ విధంగా;
పేదమాట= (నిస్పాతిముకైన పలుకులు; బిదార్పు) ఆడుడు (పు)+ఏ= పలుకుతావా?; అనుటయున్= అనగా; అగ్ని= అగ్నిదేవుడు;
పలుకున్= ఇట్లు అన్నాడు; మూడులోకములును= మూడు లోకాలూ; వాడి+మగంటిమిన్= నిశిత పరాక్రమంతో;
నీలుచున్+ఉన్నవానిన్= పరిపాలిస్తున్నవాడిని; నిన్నున్= నిన్ను; వృత్తుఁడు= వృత్తాసురుడు; ఎట్లు+ఎట్లు; ఆక్రమించెన్?= ఆక్రమించాడు?; అదియునున్+కాక= అంతే కాకుండా; పర్భుస్య!= ఇంద్రా!; మతియున్= ఇంకా; బ్రహ్మబులమున్= యోగశక్తివలన
పుట్టే బలాన్ని గురించి (చెప్పుతాను); వినుము.

తాత్పర్యం: ‘మరొకసారి వచ్చానంటే నాకంటి చూపులతో నిన్ను కాల్పిషేస్తాను’ అని మిక్కిలికోపంతో సంవర్తుడు అన్నాడు. అందుచేత నాకు అక్కడికి పోవటానికి భయం. మరొకరిని ఎవరినైనా పంపించుము’ అని అగ్నిదేవుడు అనగా ఇంద్రుడు ఇట్లు అన్నాడు. ‘అదేమిటి. అంత నిన్నపోయింగా మాటాడుతున్నావు? నీవు ఇతరులను కాలుస్తావు తప్ప నిన్ను ఎవరైనా ఎట్లు కాలుస్తారయ్యా!’ దానికి అగ్నిదేవుడు ‘ముల్లోకాలను మహాపరాక్రమంతో పాలించే నిన్ను ఆనాడు వృత్తాసురుడు ఎట్లా ఆక్రమించాడో గుర్తు చేసికొనుము. అంతే కాదు ఓ ఇంద్రా! యోగశక్తి చాలా గొప్పది. ఎందుకో చెప్పుతాను వినుము.

విశేషం: [బ్రహ్మ] శబ్దానికి ‘స్పృష్టికర్త’ అన్నది వాచ్యార్థం మాత్రమే. జ్ఞానమని, వేదమని, యోగమని సందర్భాన్నిబట్టి చాలా అర్థాలు ఉన్నాయి. తరువాతి కథలో ఈ అర్థవిశేషాన్ని చూడవచ్చును.

సీ. సయ్యాతి క్రతువున సయ్యాశ్వినుల సౌము, పానంబు నీ కొడుబాటు గాక

పాయంగఁ బెట్టిన భార్యవచ్చవనుండు, వాలకిగా సురవర్ణసహిత

ముగ నిన్ను బాధితుండుగఁ జేసే నిజమంత్ర, బలమునః దాని కీ వలిగి వజ్ర

మేడ్రెటు గొని యమ్మునీశ్వరు సాధింపఁ, గడుగిన నగుచు బెట్టుడుచెఁ గాదె!

తే. యతఁడు పుడిసెఁడు నీరన యప్పు డతనిఁ, దెలచి సౌము మాశ్వినులకుఁ గలుగఁ జేసే

తరయ నెందును బ్రహ్మ బలాతిశయముఁ, గడుచినట్టి బలంబులుఁ గలవే? యనఫు!

ప్రతిపదార్థం: సయ్యాతి= సయ్యాతి నిర్వహించిన; క్రతువున్= యాగంలో; ఆ+ఆశ్వినుల= ఆ అశ్వినీ దేవతల; సోమపానంబు= సోమరసపానం; నీకున్+బదుబాటు+కాక= నీకు అంగీకారం కాక, సాయంగం+పెట్టినన్= వారిని దూరంగా ఉంచితే; వారికిన్+కాన్= వారి కొరకని; భార్యవచ్చవనుండు= భార్యవచ్చవన మహార్షి; సురవర్ణ సహితముగన్= దేవతాసమూహంతో సహా; నిన్నున్+బాధితుండుగన్= నీవు బాధపడే విధంగా; నిజమంత్ర బలమునన్= తన మంత్ర శిక్షితో; చేసెన్= చేశాడు; దానికిన్+ఈశ్వరు+అలిగి= దానికి నీవు కోపగించుకొని; వజ్రము= వజ్రాయుధాన్ని; ఏడ్రెతున్+కొని= పరాక్రమంతో గ్రహించి; ఆ+ముని+ఈశ్వరున్+సాధింపన్+కడగినన్= ఆ మునీశ్వరుడిని సాధించాలని ప్రయత్నించగా; నగుచున్= నవ్వుతూ; బెట్టు+అడవెన్+కాదె!= నీ గర్వాన్ని మిక్కిలి అణచాడు కాదా!; అతఁడు= ఆ బుపి; పుడిసెఁడు= పుడిసిల్లో పట్టేటటువంటి; నీరు+అనన్= నీరు అనగా (నీరు కావాలనగా); అప్పుడు= ఆ సమయాన; అతనిన్= ఆ బుపిని; తెలచి= ప్రస్తుతించి ప్రసన్నుడిని చేసికొని; అశ్వినులకున్= అశ్వినీదేవతలకు; సోమము= సోమరసాన్ని; కలుగన్+చేసితి(వి)= ఇచ్చావు; అరయన్= బాగా ఆలోచించగా; అనఫు!= ఓ పుణ్యాత్మకుడా!; బ్రహ్మబల+అతిశయమున్= బ్రహ్మ బలానికున్ గొప్పతనాన్ని; కడచినట్టి= మించినట్టి; బలంబులున్+కలవే?= ఇతర శక్తులు ఏపైనా ఉన్నాయా? (లేవని అర్థం).

తాత్పర్యం: ఒకప్పుడు సయ్యాతి క్రతువును జరుపుతుండగా ఆ అశ్వినీదేవతలు సోమపానంకొరకు రావటం నీకు ఇష్టం కాక, వారిని పంక్తిబాహ్యలుగా బయట ఉంచావు. అప్పుడు వారికొరకు భార్యవ చ్చవన మహార్షి దేవతలందరితో సహా నిన్ను తన మంత్రశక్తితో ముప్పుతీపులు పెట్టలేదా! అప్పుడు నీవు కోపగించుకొని పరాక్రమంతో వజ్రాయుధాన్ని గ్రహించి ఆ బుపిమీద ప్రయోగించలేదా! అప్పుడు ఆయన నవ్వుతూ నీ గర్వాన్ని అణచలేదా! పురిసెడు నీళ్ళు ఆయన అడిగితే ఇవ్వగలిగావా? అప్పుడు నీవు సోమరసాన్ని అశ్వినీదేవతలకు కూడా పంచావు కదా! ఇదంతా చూస్తే - ఓ ఇంద్రా! మంత్రశక్తి కున్న గొప్పతనాన్ని మించిన ఇతరబలాలు ఏమన్నాయి?

విషేషం: చ్యావనమహార్షి శక్తి మంత్రశక్తి - తపస్సు, యాగం ద్వారా లభించిన జ్ఞానం దాని స్వరూపం. అదే బ్రహ్మాస్యరూపమంటే.

బ్రహ్మర్పణం బ్రహ్మహావిః । బ్రహ్మగ్ని బ్రహ్మణాహసతమ్,
బ్రహ్మాప్త తేవ గ్రహయం । బ్రహ్మకర్మసమాధినా - (గీత)

అనే గీతాకారుడి వాక్యాన్ని ఈ సందర్భంలో అనుసంధించుకొంటే ఇట్లా అర్థం చెప్పవచ్చును. బ్రహ్మకర్మ సమాధి రూపంగా జరిపేది యజ్ఞం. అది ఎవరికి అర్పించబడుతుందో, ఏది హవిస్సో, ఏది అగ్నో, ఏ వ్యక్తి హోమం చేస్తాడో, దానివలన లభించే పరమపదం ఏది ఉన్నదో అంతా ‘బ్రహ్మమే’- కనుకనే ‘బ్రహ్మ’ మంటే కర్త కారయిత, క్రియ, అన్నీ అవుతున్నాయి.

ఇందుడు ఈ బ్రహ్మజ్ఞానం ఉన్నవాడు కాడు. యజ్ఞకర్మ ఫలంగా వచ్చిన తాత్కాలికమైన ఒక పుణ్యపదవికి మాత్రమే అర్థుడు. అందుకే ఈ కథ అంతా ప్రస్తావించబడినది. బృహస్పతి అంటే ‘ధిషణ’కు కూడా బ్రహ్మజ్ఞానస్వరూపం అతీతమని చెప్పటమే ఈ కథ ప్రయోజనం.

ఇందుడిదగ్గర ‘వజ్రాయుధం’ మాత్రమే ఉన్నది. అది వెన్నుపూసకు సంకేతం. యోగశక్తి ప్రసరించే ‘కాలుప’ అది, కాని యోగశక్తికి పర్యవసాసస్థానం మాత్రం ‘సహస్రారకమలమే’. అది లోకవాంఘలకు, ఆకర్షణలకు, ద్వంద్వభావమలకు, సంకల్ప రజ్యమోగుణాలకు అతీతమైన సత్త్వస్థితిని పొందినవాడికి మాత్రమే సాధనచేత పొందదగిన స్థానం. ఆ స్థితిలోనివాడు ‘చ్యావనదే’ అందుకే ‘వజ్రం’ అతడిని ఏమీ చేయలేకపోయింది. సోమపాసం చేయ నివ్వనని భీషించుకొన్న ఇందుడు ఆ బుఱి ప్రసన్నుడు కావటంకొరకు ‘సీరు’ ఇష్టలేకపోయాడు. తాను ‘పర్మమ్యడు’ - వర్షాధి దేవత అయినా ‘పృతుడి’ చేత ఆక్రమించబడినపుడు ఇందుడికి ‘వర్ష’ శక్తి లేదు - ఆ శక్తిలేని తాను ‘సోమ’ పొనార్పాత ఉన్న అశ్వినీదేవతలకు పొనయోగ్యత లేదని చెప్పటం అహంకారం తప్ప మరొకటి కాడు. అందుకే గర్వ మణి చివరికి ఈ బుఱిపోదాలపై పడి జ్ఞమించుమన్నాడు. ఆ దేవతలకు సోమ మిచ్చాడు. ఇది ఒక గొప్ప ప్రతీకాత్మక కథ.

తరువాతి కథలో ఇంద్ర, బృహస్పతులకు జ్ఞానం ఎట్లా రాబోతుందో సూచించే కథ ఇంతవరకు చెప్పబడింది. వర్షాధిదేవత ఇంద్రుడికి బలం లేకుండా చేసిన మంత్రశక్తి అగ్నిని దహించదా! అన్నది అగ్నిదేశుడి అంతర్యం.

సంవర్తుడికి యాజకార్వత లేదనటం కూడా ఆశ్వినులకు సోమపానార్పాత లేదని చెప్పటంవంటిదే కదా! (ఇక తక్కిన కథ చదవండి).

క. అనశ్రుదు బ్రహ్మబలము గదు, ఫునమగు టెఱుగుదు; మరుత్తుగాతియి బెట్టం జనదేనా? కని శక్తుదు, పనిచెను గంధర్వలోకపతి ధృతరాప్తున్.

86

ప్రతిపదార్థం: అనశ్రుదున్ = అని అనగా; శక్తుదు = ఇంద్రుడు; బ్రహ్మబలము = బ్రహ్మబలం; కదు ఫునము+అగుట = మిక్కిలి గొప్పది కావటం; ఎఱుగుదున్ = నాకు తెలుసును; (కాని) మరుత్తున్ = మరుత్తుడిని; కాతియన్+పెట్టున్ = బాధపెట్టటానికి; నాకున్+చనదే? = నాకు దుస్సాధమా!; అని; గంధర్వలోకపతి = గంధర్వరాజు; ధృతరాప్తున్ = ధృతరాప్తుడిని; పనిచెను = పంపాడు.

తాత్పర్యం: అని అగ్ని చెప్పగా ఇందుడు ‘బ్రహ్మబలం మిక్కిలి గొప్పదని నేను ఎరగుదును. కాని ఆ మరుత్తుడిని బాధించటానికి నేను తగనా?’ (ఎందుకు తగను?) అని గంధర్వరాజైనటువంటి ధృతరాప్తుడిని పంపాడు.

వ. పనుచునప్పుడతని కిట్లనియే.

87

ప్రతిపదార్థం: పనుచు+అస్సుడు = పంపుతున్నప్పుడు; అతనికిన్; ఇట్లు; అనియెన్.

తాత్పర్యం: పంపేటప్పుడు ఆ ధృతరాప్తుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

తే. ‘నీవు హోయి మరుత్తుని నెమ్మిగాంచి; గురుని నీకు యాజకుఁడుగఁ గొనగుగవలయు; నట్లు చేయక యున్న వృత్తాలి క్రీధి, ఓష్ఠుండై కులిశంబుఁ బుత్తెంచు ననుము.

88

ప్రతిపదార్థం: నీవు హోయి= నీవు వెళ్లి; మరుత్తునివ్వు= మరుత్తుడిని; నెమ్మిన్వు= నెమ్ముదిగా; కాంచి= చూచి; గురునివ్వు= బృహస్పతిని; నీకు యాజకుఁడుగన్వు= ఉపద్రవుగా; గొనగున్వు+వలయున్వు= తీసికొనాలి; అట్లు చేయక+ఉన్వున్వు= అట్లా చేయకుంటే; వృత్త+అరి= వృత్తాసురుడికి శత్రువైన ఇంద్రుడు; క్రోధ దీష్టుఁడు+బి= కోపంతో మండిహోయి; మలిశంబున్వు= వజ్రాయుధాన్ని; పుత్తెంచున్వు= ప్రయోగిస్తాడు; అనుము= అని చెప్పుము.

తాత్పర్యం: ‘నీవు వెళ్లి ఆ మరుత్తుడిని చూచి నెమ్ముదిగా ఇట్లా అనుము. ‘నీవు బృహస్పతివి ఉపద్రవుగా తీసికొనటం అభిలషించియం. అట్లా చేయకహోతే ఇంద్రుడికి కోపం వస్తుంది. మండిహోయి వజ్రాయుధాన్ని ప్రయోగిస్తాడు జాగ్రత్త! అని చెప్పుము.

ప. ఈ మాట సంవర్తుని సన్నిధిన యాడు ‘మని పలికిన నా ధృతరాష్ట్రుం డియుకొని సంవర్త సహితుండై యున్న మరుత్తునిం గని తాను గంధర్వండనియును ననిమిషపతి పంపున వచ్చితి ననియుం జెప్పి, యప్పుడమిత్తెనితో మతీయు నిట్లనియె.

89

ప్రతిపదార్థం: ఈ+ మాట= ఆ మాట; సంవర్తుని సన్నిధిన్+అ= సంవర్తుడు సన్నిధానంలో ఉన్నప్పుడే; ఆడుము= పలుకుము; అని; పలికినన్వు= ఇంద్రుడు చెప్పగా; ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; ఇయ్యుకొని= అంగీకరించి; సంవర్త సహితుండు+బి+ఉన్వు= సంవర్తుడితో కూడి ఉన్వు; మరుత్తున్వు+కని= మరుత్తుడిని చూచి; తాను; గంధర్వండు+అనియును= గంధర్వడనీ; అనిమిషపతి పంపునన్వు= ఇంద్రుడి ఆజ్ఞతో; వచ్చితిన్వు+అనియున్వు= వచ్చాననీ; చెప్పి; ఆ+పుడమిత్తెనితోన్వు= ఆ రాజుతో; మతీయున్వు= ఇంకా; ఇట్లు+అనియున్వు= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ మాటలు సంవర్తుడు సమిపంలో ఉన్నప్పుడే పలుకుము’ అని ఇంద్రుడు చెప్పగా అదే ప్రకారం చేస్తానని ఆ ధృతరాష్ట్రుడు అంగీకరించి, సంవర్తుడితో కూడి ఉన్వు మరుత్తుడిని చూచి, తాను గంధర్వడననీ, ఇంద్రుడి ఆజ్ఞమేరకు వచ్చాననీ చెప్పి ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

చ. ‘పినుము మటీయ బుట్టి పృథివీవర! యాజకుఁ గాగఁ నీ మఖిం బునకు జ్ఞాని పూర్వాస్తుతిం గొనుము; పూర్వుదిశాపతి కవ్యిధంబు తీ నొసుగు నట్లు సేయ కవథీరణచేసిత యేని వజ్రముం బసుచు నతండు నీపయి; సభాసదులున్ విను జాటి చెప్పితిన్.’

90

ప్రతిపదార్థం: పృథివీవర!= ఓ రాజా! (భూపతీ!); మదీయబుద్ధిన్వు= నేను చెప్పే ఉపదేశాన్ని; వినుము; నీ మఖింబునకున్వు= నీ యాగానికి; యాజకున్వు+కాఁగన్వు= యాజకుఁడుగా; బృహస్పతిన్వు+కొనుము= బృహస్పతిని గ్రహించుము; ఆ+విధంబు= అట్లా చేయటం; పూర్వుదిశాపతికిన్వు= ఇంద్రుడికి (తూర్పుదిశకు అధిషితి); ప్రీతిన్వు+బసుగున్వు= ప్రియం కలిగిస్తుంది; అట్లు+చేయక= అట్లా చేయకుండా; అవథీరణ= నిర్మల్యం; చేసితివి+ఎని= చేశావో; అతండు= ఆ ఇంద్రుడు; నీపయిన్వు= నీమీద; వజ్రమున్వు= వజ్రాయుధాన్ని; పనుచున్వు= ప్రయోగిస్తాడు; సభాసదులున్వు= నీ సభలోని వారందరూ; విన్వు= వినేటట్లుగా; చాటి చెప్పితిన్వు= స్పృష్టంగా చెప్పాను.

తాత్పర్యం: ‘ఓ రాజా! నా మాటను వినుము. నీ యాగానికి ఉపద్రవ్స్థగా బృహస్పతిని గ్రహించుము. అట్లా చేయటం ఇంద్రుడికి ప్రీతిని కలిగిస్తుంది. అట్లా చేయకుండా నిర్లక్ష్యం చేశావో ఇంద్రుడు నీ మీదకు వ్రజాయుధాన్ని పంపుతాడు. ఈ సభలోని వారందరూ వినేటట్లు ఈ విషయాన్ని స్పష్టం చేస్తున్నాను.’

విశేషం: ధృతరాష్ట్రుడు ‘ఈ సభలోనివారు’ అంటున్న ఉద్దేశించినది మాత్రం సంవర్తుడిని మాత్రమే. అతడు వినేటట్లు చెప్పుమని కదా ఇంద్రుడి ఆజ్ఞ!

- వ.** అనిన మరుత్తు ‘డయ్యమరగురుండ నా, యాగంబు నడపుట కాత్త రోసి రాకుస్తు సంవర్త్యు బ్రాథ్తించి తెచ్చితి; నింక నట్లులు సేయ కెట్లు వచ్చు ననఫు! మిత్రుదోహ మధిక పాపముగాదే? , యిది నీ వెఱుంగు దయ్యంధ్రుఁ డెఱుఁగు సిద్ధసాధ్యాభి ప్రసిద్ధులు నెఱుఁగుదు, లిమ్మాట గురువకు నియుకోల’
- తే.** యనుడు గంధర్వుఁ ‘డదె విన నయ్య వజ్జ్వేహనాదంబు నీ కోర్యుఁ గలబి యగునొ కాదొ నీవ యెఱుంగుదు మేబినీశ! , యనుటయును శృపుఁ డాలించి విని భయమున.

91

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని ధృతరాష్ట్రుడు చెప్పగా; మరుత్తుడు; ఆ+అమర గురుండు= ఆ బృహస్పతి (దేవతల గురువు); నా యాగంబున్= నా యాగాన్ని; నడపుటకున్= నడిపించటానికి; ఆత్మన్+రోసి= మనసులో ఇష్టపడక; రాక+ఉన్నన్= రాకపోతే; సంవర్తున్= ఈ సంవర్త మహార్షి; ప్రార్థించి తెచ్చితిన్= ప్రార్థించి తెచ్చాను; ఇంకన్= ఇక; అట్లులు+చేయక= అట్లా చేయకుండా; ఎట్లువచ్చున్?= ఎట్లా అవుతుంది?; అనఫు!= ఓ పుణ్యాత్మకుడా!; మిత్రుదోహము= మిత్రుడికి ద్రోహంచేయటం; అధికపాపము+కాదే?= మిక్కిలి పాపం కాదా?; ఇది= ఈ విషయం; నీపు+ఎఱుంగుదు(వు)= నీకు తెలియును; ఆ+ఇంద్రుఁడు+ఎఱుఁగున్= ఆ ఇంద్రుడికి తెలియును; సిద్ధసాధ్యాది= సిద్ధులు, సాధ్యులు మొదలైన; ప్రసిద్ధులు= ప్రసిద్ధ దేవతా గణాలవారూ; ఎఱుఁగుదురు; ఈ+మాట= ఇట్లా స్నేహాభావాన్ని కాపాడటం అనే మాట; గురువకున్= ఆ బృహస్పతికి; ఇయ్యోలు+అ= సమ్మతమే; అనుడున్= అనగా; గంధర్వుఁడు= ఆ గంధర్వుడు; మేదినీ+తాశ= ఓ భూపతీ!; అదె= అదిగో; వజ్జ్వోరనాదంబు= వజ్జ్మాయుధు భీకర శబ్దం; విన్న+అయ్యెన్= వినవస్తోంది; నీకున్+ చిర్యన్+ కలది+అగునో+కాదొ= నీకు దానిని తట్టుకొనగలశక్తి ఉన్నదో లేదో; నీపు+అ= నీవే; ఎఱుంగుదు(వు)= ఎరుగుదువు (తట్టుకొనలేవని సూచన); అనుటయును= అని అనగా; శృపుఁడు= ఆ రాజు; ఆలించి= ఆ శబ్దం విని; భయమున్న= భయంతో.

తాత్పర్యం: అని ధృతరాష్ట్రుడు చెప్పగా మరుత్తుడన్నాడు; ‘ఆ దేవగురువైన బృహస్పతి నా యాగాన్ని నడిపించటానికి మనసులో ఇష్టపడక రాకపోతే ఈ సంవర్తమహార్షి ప్రార్థించి తెచ్చాను. ఇక ‘అట్లా కాకుండా ఏమి చేయను? ఓ పుణ్యాత్మకుడా! స్నేహాతుడిని మోసగించటం మిక్కిలి పాపం కదా! ఇది నీకు, ఆ ఇంద్రుడికి, సిద్ధసాధ్యాది పురుషులందరికీ తెలిసిన విషయమే. ఇట్లా చేయటం బృహస్పతికి సమ్మతమే - ఎందుకంటే ధర్మబద్ధం కాబట్టి’ అంటూండగానే ఆ గంధర్వుడు ‘ఓ రాజా! అదిగో! వజ్జ్మాయుధం ఈ దిశగా వస్తున్న భీకరశబ్దం వినిపిస్తోంది. తట్టుకొనగల శక్తి ఉన్నదో లేదో నీకు తెలియును కదా!’ అనగా ఆ శబ్దం విని మరుత్తుడు, భయంతో - (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

- వ.** సంవర్తునాలోకించి.

92

తాత్పర్యం : సంవర్తుడిని చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

- క.** ‘కులిశము వచ్చుచు మన్మథి, యిలు కొండెడు నా మనంబు ననముచరిత! సభ్యులు సంత్రాసము నొంచిలి, తలకొని రక్షింపవలయు దయ మమ్మెల్లన్.’

93

ప్రతిపదార్థం: అనముచరిత!= పుణ్యచరిత్రుడా; కులిశము= వజం; వచ్చుచున్+ఉన్నది= వశ్రోంది; నా మనంబు+అలుకు+ఒండెడున్= నా మనసు భయపడుతున్నది; సభ్యులున్= ఈ యాగసభలోని వారందరూ; సంత్రాసమున్= భీతిని; ఒందిరి= పొందారు; తలకొని= పూనుకొని; దయన్= కరుణతో; మమ్మున్+ఎల్లన్= మమ్ములను అందరినీ; రక్షింపవలయున్= కాపాడాలి.

తాత్పర్యం: ‘ఓ పుణ్యచరిత్రుడా! వజ్రాయుధం వచ్చేస్తున్నది. నా మనసు భయపడుతున్నది. సభ్యులు కూడా భీతిపొందారు. మీరు దయ ఉంచి, పూనికతో ఈ ఆయుధాన్ని ఎదిరించి మమ్ములను కాపాడాలి.’

- వ.** అనిన విని యమ్మహియోగీశ్వరుండు.

94

ప్రతిపదార్థం: అనినన్ విని; ఆ+మహియోగీ+శశ్వరుండు= ఆ గొప్ప మునిజ్ఞేష్టుడు.

తాత్పర్యం: అని మరుత్తుడు అడుగగా ఆ మహియోగిపుంగవుడైన సంవర్తుడు. (తరువాతి వచనంతో అన్నయం)

- సీ.** ‘జందునిదేస భయం జంచుకేనియు వలః, దత్తదు నన్నెఱుగఁడే యధిప! వినుము సంస్తంభవిద్యా ప్రశ్నవైభవమును, వజ్రింబు నడఁతు నవ్వాసవాది దైవతంబుల యాయుధంబులు నాచేతః, బ్రతిహాతం బోందు: దుష్టవనచండ వృష్టిప్రముఖమహి విక్రతుల బాధింతు’, ననుడు ‘ప్రోయుచు నిదె యరుగుదెంచె
- అ.** జిదుర మెప్పిధమున భీతి దొఱంగుదు?’, ననియే స్వపతి: యాత్మ దల్ల నగుచు దాని సరుకుగించుకు ‘తగు వర: మడుగు నా, తపము పేర్లు నిత్తు ధరణినాథి!’

95

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజుా; ఇంద్రుని దెసన్= ఇంద్రుడి వలన; భయంబు= భయం; ఇంచుక+ఏనియున్= ఇంచుకైనా; వలదు= వద్దు; అతడు= ఆ ఇంద్రుడు; నన్నున్+ఎఱుగఁడే?= నన్ను ఎరుగడా?; వినుము; సంస్తంభ విద్యా ప్రశ్న వైభవమున్= సంస్తంభ విద్యయొక్క మిక్కిలి గొప్ప శక్తితో; వజంబున్= వజ్రాయుధాన్ని; అడఁతున్= అణాచి వేస్తాను; ఆ+వాసవ+అది= ఆ ఇంద్రాదులైన; దైవతంబుల= దేవతల; ఆయుధంబులు= ఆయుధాలు; నాచేతన్= నా చేత; ప్రతిహాతంబు+ఒందున్= దెబ్బతింటాయి; దుష్టవన= భయంకరమైన నుడిగాలి; చండవప్పి= ప్రచండమైన వర్షం; ప్రముఖ= మొదలైన; మహివిక్రతులన్= గొప్ప ప్రకృతి భీభత్యాలతో; బాధింతున్= వారిని హింసిస్తాను; అనుడున్= అన్న వెంటనే; నృపతి= ఆ రాజు; భిదురము= వజ్రాయుధం; ప్రోయుచున్= భీకరంగా మోతపెదుతూ; ఇదే= ఇదిగో - ఈవైపే; అరుగుదెంచెన్= వచ్చింది; ఏ+విధంబున్= ఎట్లా; భీతిన్+తొఱంగుదున్?= భయం పోగొట్టుకొను?; అనియెన్= అన్నాడు; అతడు= ఆ సంవర్తుడు; అల్ల నగుచున్= చిరునవ్వు నవ్వి; ధరణినాథ!= ఓ రాజుా; దానిన్= ఆ ఆయుధాన్ని; సరకు+కొనకు(ము)= లెక్క చేయకుము; తగు వరము= సీకు యోగ్యమైన వరాన్ని; అడుగుము; నా తపము పేర్లున్= నా తపోబులంతో; ఇతున్= ఇస్తాను(అన్నాడు).

తాత్పర్యం: ‘ఓ రాజు! ఇంద్రుడి విషయంగా భయం కొంచెం కూడా వద్దు. అతడికి నా గురించి తెలియదా! వినుము. సంస్తంభవిద్యకున్న గొప్పశక్తితో ఆ వజ్రాన్ని అణాచివేస్తాను. ఆ ఇంద్రాది దేవతల ఆయుధాలు నా ముందర పనిచేయవు.

సుఢిగాలులతో భయంకరమైన వర్షాలతో దేవతాసమాహోన్మి ముప్పుతిప్పలు పెట్టుతాను' అంటుండగానే ఆ రాజు'అయ్యా! ఇదిగో వజ్రాయుధం పెనుమోతతో ఇటు వైపే వస్తున్నది. నాను భయం కలుగుండా ఎట్లా ఉంటుంది?' అన్నాడు. అప్పుడు ఆ సంవర్ధుడు చిరునవ్వు నవ్వి 'ఓ రాజు! ఆ ఆయుధాన్ని ఒక సరకుగొనకుము. నీకు ఏమి వరం కావాలో అడుగుము. నా తపశ్ఛక్తితో ఇస్తేను' అన్నాడు.

విశేషం: 'స్తంభనం' అంటే స్తంభింపచేయటం, అంటే కదలకుండా చేయటం. అగ్ని, వాయు, జల స్తంభనాది అనేక విద్యలు చెప్పబడ్డాయి. 'వజ్రం' ప్రయోగించటాన్ని మరుత్తుడు చూచాడు. సంవర్ధుడు మంత్రం ప్రయోగించాడు. ఇక వజ్రం స్తంభించిపోయింది. అందుకే దాని వర్ణన లేదు. 'వరం ఏం కావాలో కోరుకొమ్ము' అని అంటున్నాడు. మంత్రశక్తి ఎంత అమోఫుమైనదో వర్ణించే పద్ధతి ఇదే.

చ. అనిన మరుత్తుఁ డిట్లునియే నాతనితో 'భయమెల్లుఁ బాసి నే'

నిను వరముట్టి వేడెది మనీష విరోధము దక్కి యధ్వరం

బున కిట వచ్చి దైవతవిభుండు నిజీచిత హవ్యభాగముం

గొనియెడు నట్లు గాగ మునికుంజర! చిత్తమునం దలంపవే.

96

ప్రతిపదార్థం: అనిన్వే= అట్లా సంవర్ధుడు అనగా; మరుత్తుడు; ఇట్లు+అనియెన్వే= ఇట్లా అన్నాడు; అతనితోన్వే= ఆ ఇంద్రుడివలన; భయము+ఎల్లన్వే= భయమంతా; పొసన్వే= పొయింది; మునికుంజర్వే= ఓ మునిశ్రేష్టుడా!; ఏన్వే= నేను; నిన్వే= నిన్ను; వరము+అర్థిన్వే+వేఁడెన్వే= ఆస్తితో వరం అడుగుతున్నాను; దైవతవిభుండు= దేవరాజు (ఇంద్రుడు); మనీషన్వే= వివేకంతో; విరోధము+తక్కి= విరోధం విడిచి; అధ్వరంబుకున్వే+ఇటు+వచ్చి= మన ఈ యాగానికి వచ్చి; నిజ+ఉచిత= తనకు తగిన; హవ్యభాగమున్వే= హవ్యభాగాన్ని; కొనియెడున్వే+అట్లు+కాగన్వే= తీసికొనేటట్లు; చిత్తమున్వే= నీ మనసులో; తలంపవే= సంకల్పించుము.

తాత్పర్యం: అప్పుడు మరుత్తుడు ఇట్లా అన్నాడు. 'మునిశ్రేష్టుడా!' ఆ ఇంద్రుడి భయం ఇక నాను లేదు. భక్తి తాత్పర్యాలతో ఒక వరం అడుగుతాను. ఇంద్రుడు తన ధిషణాతో ఆలోచించి, ఇకనైనా మనమైన విరోధం చాలించి ఈ యజ్ఞానికి ఇక్కడికి వచ్చి), తనకు రావలసిన హవ్యభాగాన్ని తీసికొనిపోయేవిధంగా మీరు మనసులో సంకల్పం చేసికొనండి.

విశేషం: సంవర్ధుమహార్షి సంకల్పబలం ఎంత ప్రబలమైనదో మరుత్తుడి అనుభవానికి వచ్చింది. అందుకే ఒకసారి సంకల్పించుకొంటే ఇంద్రుడు అనివార్యంగా వస్తుడని తెలుసు. అందుకే ఈ కోరిక. యజ్ఞం చేస్తున్నది దేవతలు సంప్రేతులు కావటానికి. వారితో విరోధం పాటించటం తనకూ అభిమతం కాదు. అందుకే మరుత్తుడు ఇంద్రుడు విరోధం మానివేస్తే చాలని అభిలషిస్తున్నాడు. అంటే ధర్మరాజుకు యజ్ఞం ఎట్లాంటి నిష్కామబుద్ధితో చేయాలో వ్యాసమహార్షి మరుత్తుడి ఈ కథ ద్వారా సూచిస్తున్నాడని అర్థం చేసికొనవచ్చును. ఆ మరుత్తుడి ధనమూ పవిత్రమే, సంకల్పమూ పవిత్రమే, అందుకే అది బ్రహ్మార్పుణబుద్ధితో చేయబడినందున సఫలమైనదని తాత్పర్యం.

క. తమ భాగంబులు దక్కిస్తుఁ! యమరులునుం జ్యోతిఁ గొనగ యాగంబు ప్రయో

గము సుప్రశీతముయి లోఁ! కమనోజ్ఞము గాగ వలయుఁ గారుజ్ఞనిభీ!

97

ప్రతిపదార్థం: కారుణ్యానిధీ! = కరుణకు నిధి అయిన ఓ సంవర్ధుమునీ! తను భాగంబులు= తను తను హవ్యాగాలను; తక్కిన అమరులునున్వే= తక్కిన దేవతలు కూడా; ప్రీతిన్+కొనగన్= ప్రీతితో తీసికొనగా; యాగంబు ప్రయోగము= యజ్ఞకార్యానిర్వహణ; సుప్రశీతముయి= చక్కగా చేయబడినప్పె; లోక మనోజ్ఞము+కాగన్+వలయున్వే= అతిలోకమనోహరం కావాలి.

తాత్పర్యం: కరుణాసాగరుడైన ఓ మునీశ్వరా! తమతమ హవిర్భాగాలను తక్కిన దేవతలు కూడా ప్రీతితో తీసికొనాలి. అప్పుడు మన యజ్ఞప్రయోగం చక్కగా చేయబడిన దౌతుంది. ప్రపంచంలోనే అత్యంతమనోహరంగా నిర్వహించబడిన యాగమై శాశ్వతకీర్తిని పొందుతుంది. ఇది నా కోరిక.'

క. అనుటయును 'మధాహ్నింతం, బున నింద్రుండు సోమపాశమున కేతెంచుం జనుదెంతు రతనితోఁ దు, క్షిస్త యమరులుఁ దొడుగు యజ్ఞకృతికి నరేంద్రా!' **98**

ప్రతిపదార్థం: అనుటయునున్= అని సంవర్తుడితో మరుత్తుడవగా; అప్పుడు సంవర్తుడు; సర+ఇంద్ర= ఓ రాజా!; మత్త+అహ్వానంబవన్= నా ఆహ్వానంతో; ఇందుండు= మహేంద్రుడు; సోమపాశమునకున్= సోమపాశానికి; ఏతెంచున్= తప్పక వస్తాడు; అతనితోన్+తక్కిన+అనురులున్= అతడి వెంట తక్కిన దేవతలు కూడా; చనుదెంతురు= వస్తారు; యజ్ఞకృతిక్షేత్రం+తొడుగు(ము)= యజ్ఞకొర్యాన్ని మొదలుపెట్టుము.

తాత్పర్యం: అని మరుత్తుడు అంటే సంవర్తుడు ఇట్లా అన్నాడు. 'ఓ రాజా! నా ఆహ్వానంతో ఇందుడు తప్పక సోమరసాన్ని త్రాగటానికి వస్తాడు. అతడివెంట తక్కిన దేవతలూ వస్తారు. ఇక యజ్ఞాన్ని మొదలుపెట్టుము.'

విశేషం: సోమరసం= 'సోమలత' అని ఒక తీగ ఉన్నది. ఆ తీగను యజ్ఞంలో మంత్రోక్తంగా పిండి రసం తీస్తారు. ఆ రసాన్ని బుల్లుత్వులు, హవిర్భాగం తీసికొనటానికి వచ్చిన దేవతలు కలిసి తాగుతారు. దీనిని సోమపాశం అంటారు. అందుకే యాగం చేసినవాడిని సోమయాజి అని, సోమపీఠి అని (సోమరసం త్రాగినవాడని) పిలుస్తారు. అది సభాగౌరవానికి సంబంధించిన విషయం.

(మరుత్తుని యజ్ఞంబున హవిర్భాగంబులు గొన నింద్రాంబులు వచ్చుట (సం. 14-10-19))

వ. అని పలికి దధ్వులన యవ్వజంబు వాలంచి గంధర్వునకు వీడుకోలు సేయించి యయోగీందుండు దేవేందుని దేవతలనుం జలిచె; నమ్మహాత్ముని మహానీయమంత్రశక్తి నాహాతులైన యవ్వరుహాతప్రభృతి బృందారకులు ప్రియంబున నరుగుదేర నమ్మునిపతి యనుజ్ఞ రజ్జనపతి వారల నెదుర్భూను తెఱంగు నడపి తానునుగూడ నడచి వాలికి నర్ఘ్యాపాద్మాచిపూజనంబులు విధివిధిత ప్రకారంబునం జెల్లించె; నమ్మరుత్తుండును మరుత్వతికిం బ్రాహమిభి 'దేవా! నీవు విజయంచేసి నా జన్మంబు సఫలంబు సేసితి; కృతార్థండైతిం గృహాధామ! నా మీది యలుక మాని నన్నుం జల్లనిచూడ్చిం జూడు 'మని ప్రార్థించి సంవర్తుం జూపి 'యత్తాపసపతి బృహాస్పతి స్ఫురూపంబ కావునం గ్రతుయాజకుండుగాఁ బ్రతిగ్రహించితి నని విస్మించుటయుననిమిషనాధుండు 'నీ లలనం భీతిం బోందితి; నీతం డయ్యమరగురు ననుజ్ఞం డతని యట్లగుటకు సంబియంబేమీ?' యనుచు వికచవదనుండై కనుంగినిన నమ్మునివరుం డా బివిజపరున కిట్లనియే.

99

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని చెప్పి; దధ్వులన్+అ= దూరంగానే; ఆ+వజ్రంబున్= ఆ వజ్రాయుధాన్ని; వారించి= ఆపివేసి; గంధర్వునకున్= ఆ గంధర్వుడైన ధృతరాష్ట్రుడికి; వీడుకోలు+చేయించి= వీడ్చైలు జరిపించి; ఆ+యోగి+ఇందుండు= ఆ బుప్పేశ్వుడు; దేవేంద్రునిన్= దేవేంద్రుడిని; దేవతలన్= దేవతలను; పిలిచెన్= పిలిచాడు; ఆ+మహాత్మున్= ఆ మహానీయుడి; మహానీయ= గొప్ప; మంత్రశక్తిన్= మంత్రబలంతో; అహాతులు+ఐన= పిలువబడిన; ఆ+పురుహాత+ప్రభృతి= ఆ ఇందుడు మొదలైన; బృందారకులు= దేవతలు; ప్రియంబున్= ప్రేమతో; అరుగుదేరన్= రాగా; ఆ+మునిపతి= ఆ బుప్పేశ్వుడి; అనుజ్ఞన్= అజ్ఞతో;

ఆ+జనపతి= ఆ రాజుశ్రేష్టుడు; వారల్వ్= వారిని; ఎదుర్కొను+తెఱంగు+నడపి= ఆహ్వానించే సద్గతిని నడపి; తానును కూడన్= తాను కూడా; నడచి= నడచివెచ్చి; వారికిన్= వారికందరికీ; అర్ఘ్యపాద్య+లది= అర్ఘ్యం, పాద్యం మొదలైన; పూజనంబులు= అతిథి మర్యాదలు; విధి విహిత ప్రకారంబునన్= శాప్తం విధించిన ప్రకారంగా; చెల్లించెన్= చేశాడు; ఆ+మరుత్తుండునున్= ఆ మరుత్తుడు కూడా; మరుత్తు+పతికిన్= మరుత్తుల అధిపతి అయిన ఇంద్రుడికి; ప్రణామిల్లి= నమస్కరించి; దేవా!= ఓ స్వామీ!; నీవు; విజయం+చేసి= ఇక్కడికి దయతో వచ్చి; నా జన్మంబు= నా యాగాన్ని; సఫలంబు+చేసితి(ఏ)= చేశావు; కృత+అర్థండను+పతిన్= నా కోరిక సఫలం అయినది; కృపాధామ!= దయానిలయా; నామీఁది+అలుక+మాని= నా మీద కోపం విధిచి; నన్నున్= నన్ను; చల్లని చూడ్కొన్+చూడుము+అని= చల్లని చూపులతో చూడుము అని; ప్రార్థించి= ప్రార్థించినవాడై; సంవర్తన్+చూపి= సంవర్త మునీశ్వరుడిని ఇంద్రుడికి చూపించి; ఈ+తావసపతి= ఈ బుధుఁంద్రుడు; బృహస్పతి స్వరూపంబు+అ+కావున= బృహస్పతి స్వరూపమే కాబట్టి; క్రతుయాజకుండు+కాన్+ప్రతిగ్రహించితిన్+అని= ఉపద్రష్టగా తీసికొన్నానని; విష్ణుంచుటయున్= విష్ణుంచగా; అనిమిషాధుండు= దేవతాపతి అయిన ఇంద్రుడు; సీవలన్ను+ప్రీతిన్+పొందితిన్= నీ విషయంలో సంతోషం పొందాను; ఈతండు= ఈ సంవర్తుడు; ఆ+అమరగురు+అనుజుండు= ఆ బృహస్పతి తమ్ముడు; అతని+అట్లు+అగుటకున్= అతడివంటివాడే కావటానికి; సందియంబు+ఏమి?= సందేహం ఏమిటి?; అనుచున్= అంటూ; వికచవదనుండు+పి= వికసించిన ముఖం కలవాడై; కనుంగొనినన్= చూడగా; ఆ+మునివరుండు= ఆ సంవర్తుడు; ఆ దివిజవరునకున్= ఆ దేవతాశ్రేష్టుడికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, సంవర్తుడు ఆ వజ్రాయుధాన్ని అల్లంత దూరంలోనే ఆపివేసి (మరలిపోయేటట్లు చేశాడని అర్థం), గంధర్వరాజుకు వీడ్జోగ్రూలు జరిపించి, మనసులో ఇంద్రుడిని, సకలదేవతలను పిలిచాడు. ఆ మహానీయుడి మహామంత్రప్రభావంతో పిలువబడిన ఇంద్రాది దేవతలు మరుళ్ళాంలో అక్కడ ప్రత్యుషమయ్యారు. ఆ మహార్షి అనుజ్ఞతో ఆ రాజు వారిని ఆహ్వానించి పూజించాడు. సంవర్తుడు కూడా వారిని అర్ఘ్యపాద్యాద్యర్థైన అతిథి మర్యాదలతో సత్కరించాడు. మరుత్తుడు ఇంద్రుడికి నమస్కరించి ‘ఓ దేవా! నీవు విచ్చేసి నా యజ్ఞం సఫలం అయ్యేటట్లు చేశావు. నేను ధన్యుడను. దయానిధి! నామీద కోపం మాని, నన్ను చల్లని చూపులతో చూడుము’ అని ప్రార్థించినవాడై సంవర్తమునిని ఇంద్రుడికి చూపాడు. ‘ఈ బుధుఁంద్రుడు బృహస్పతివారి అపరస్యరూపమే. అందుకే వీరిని ఉపద్రష్టగా ప్రార్థించి పిలుచుకొనివచ్చాను’ అని కూడా విష్ణుంచాడు. అప్పుడు ఇంద్రుడు ‘రాజు! ఇప్పుడు నేను చాలా సంతోషం పొందాను. ఈ సంవర్తుడు బృహస్పతి తమ్ముడే కాబట్టి వారివంటివారే అనటంలో సందేహం ఏమిటి?’ అంటూ విష్ణురిన ముఖంతో వారిని వీక్షించగా ఆ సంవర్తుడు ఇంద్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: సంవర్తుడు బృహస్పతి అపర స్వరూపమే అని ఇప్పుడు అంగీకరిస్తున్న ఇంద్రుడికి ఈ జ్ఞానం అప్పుడే ఉంటే ఇంత కథకు అవకాశమే లేదు. యోగశక్తి సంకల్పస్పష్టి చేయటానికి సమర్థం అవటానికి నిదర్శనమే ఇంద్రాదుల రాక. బ్రహ్మబలం గొప్ప దనటమే ఇంద్రుడు సంవర్తుడిని మరుత్తుడిని ప్రశంసించటం.

అ. ‘అభిలలోకభర్త వమరేంద్ర! నీ విట్లు, లాదరమున వచ్చు టరయ నా త

పంబు ఫలముగాదె! పావనముార్తి యా, రాజు క్రతువుఁ బుణ్ణురాశి యయ్య.

100

ప్రతిపదార్థం: అమరేంద్ర! దేవతలలో (మరణం లేనివారిలో) శేషుడవైన ఓ ఇంద్రా! అభిల లోక భర్తవు= నిభిల లోకాలకూ పాలకుడవు; నీవు+ఇట్లులు+అదరమునన్= నీవు ఇట్లా ఆదరంతో; వచ్చుట= రావటం; అరయన్= ఆలోచిస్తే; నా తపంబు+ఫలము+కాదె= నాతపఃఫలంకాదా!; పావనముార్తి+ఈరాజు+క్రతువు= పవిత్రుడైన ఈ రాజుయాగం; పుణ్ణురాశి+అయ్యున్= పున్నెపు ప్రోవు అయినది.

తాత్పర్యం: ‘మేహంద్రా! మీరు నిఖిలలోకాలకు పాలకులు. అటువంటి మీరు ఆదరంతో శక్రుడికి రావటం చూస్తే నా తపస్సు ఫలించిం దన్న సంతోషం కలుగుతున్నది. పవిత్రుడైన ఈ రాజు యాగం మీ రాకతో సఫలం అయింది. పుణ్యప్రదం అయింది.

చ. సకలవిధానదక్షుడవు సర్వము నారసి చేయఁ బంపు నీ
సక్షపవిలోకనంబులను సార్థకుములై క్రతుమంత్రతంత్రముల్
వికలత లేక చెల్లు జనవిత్రుతుఁ డీ స్వపుడున్ భవద్దయన్
సుకృతులలోను బెంపు గని చూడు గముం దగు బుణ్యలోకముల్.’

101

ప్రతిపదార్థం: సకల విధాన దక్షుడవు= సకల ధర్మాలూ తెలిసి రక్షించే వాడవు; సర్వమున్= అన్నిటినీ; అరసి= చూచి; చేయన్+పంపు= చేయటానికి సమర్థంగా ఆచ్ఛాపించే; నీ; కృపతో కూడిన; విలోకనంబులను= చూపులతో; క్రతుమంత్రతంత్రముల్= యజ్ఞసంబంధఫైన మంత్రాలు తంత్రాలు; స+అర్థములు+ఐ= అర్థవంతాలై; వికలత లేక= ఏ లోపమూ లేకుండా చెల్లున్= ప్రయోగం పొందుతాయి; జనవిత్రుతుఁడు= లోకంలో ప్రసిద్ధుడైన; ఈన్వపుడున్= ఈరాజుకూడా; భవత్+దయన్= మీ దయతో; సుకృతులలోనన్= పుణ్యాత్ములలో; పెంపు+కని= అతిశయించి; తగన్= తగినట్టుగా; పుణ్యలోకముల్= పుణ్యలోకాలు; చూడన్+కనున్= చూడగలుగుతాడు.

తాత్పర్యం: అంతేకాదు; నీవు సకలధర్మాలు తెలిసి సంరక్షించేవాడవు. కృపతో కూడిన నీ చూపులు అన్ని దిక్కులా ప్రసరిస్తూ తంత్రనిర్వహణసమర్థులై వేదమంత్రాలను సార్థకాలుగా, ఏ లోపాలూ లేనివిగా చేస్తాయి. లోకంలో ప్రసిద్ధుడైన ఈ రాజు కూడా మీ దయతో పుణ్యాత్ములలో ఒకడై అతిశయించాడు. పుణ్యలోకాలను పొందే భాగ్యాన్ని కలిగినవా దయాడు.’

విశేషం: ‘సమేంద్రో మేధయాశ్వుణోతు’ అని త్రైలీయం చెప్పుతున్నది. ఇంద్రుడు మేధను స్వారింపజేస్తాడు. దీనివలననే ఉచ్చారణ జరిగేది. మంత్రాలతో ముడిపడింది తంత్రం. యజ్ఞనిర్వహణము మూలం ఈ మంత్ర స్వరణ, ఇది సహాప్రముఖఫైన జాగరూకతగా ఉంటుంది. అందుకే ఇంద్రుడికి ‘సహాప్రార్థుడని వైదికమైన ప్రసిద్ధి ఉన్నది. తరువాతి పురాణాలలో ఈ వైదికార్థం పోయి అహల్యాజారుడు కావటంవలన ‘సహాప్రభగు’ దయాడని కథలు చెప్పబడ్డాయి. ఈ వౌలికమైన వైదికార్థం ఈ పద్యంలో అత్యమ్భుతంగా సూచించబడింది.

వ. అని యిట్లు నిభృతుండై యభివర్షపూర్వకంబుగా సంభాషణం బాచలించిన.

102

ప్రతిపదార్థం: అని+ఇట్లు= అని ఈ విధంగా; నిభృతుండు+ఐ= వినయంతో; అభివర్షన పూర్వకంబుగాన్= ప్రశంసాపూర్వకంగా; సంభాషణంబు+ఆచరించినన్= మాటూడగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా సంవర్తుడు వినయంతో ప్రశంసాపూర్వకంగా మాటాడాడు. (ఆ తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. భూమి హర్షింబును బోంది పురందరుం, డమ్ముతాశనులు గలయంగఁ జూచి
'యజ్ఞవాటం బుదాత్తాభిరామంబుగఁ, జేయింపుఁ, డప్పురః శ్రీ జనంబు
నాట గంధర్వుల పాట జెల్లింపుడు, నావుడు వా రథ్ల నడపి, మతియు
సకలకర్మములకు సాహసయ్య మాచలిం, పంగ వేళ్ళాక యగ్గి భంగి వెలగి

తే. లలితసముచితీర మలంకలంచి, వేడ్యసంవర్తముని హవిల్పిథి యొనర్పు
యాగముజ్ఞలమును సుప్రయోగకంబు, నగుచు నొప్పారె భరతకులాగ్రగణ్య!

103

ప్రతిపదార్థం: భరత మల+అగ్రగణ్య!= భరతవంశ శ్రేష్ఠుడా! (వినుము); పురందరుండు= ఇంద్రుడు; భూరి హర్షంబున్న+పాంది= మిక్కుటమైన సంతోషం పాంది; అమృత+అశనులన్+కలయంగన్+చూచి= దేవతలను బాగా పరికించి చూచి; యజ్ఞవాటంబు= యజ్ఞవాటికను; ఉదాత్త+అభిరామంబుగన్= గౌప్యగాను, అందంగానూ; చేయింపుడు= తీర్పండి; అప్సరన్+ట్రై జనంబు+అట= అప్సరసల సృత్యం; గంధర్వులపాట= గంధర్వుల గానం; చెల్లింపుడు= జరిపించండి; నాపుడున్= అనగా; వారు; అట్లాగే; నడిపి= నడిపించి; మఱియున్= ఇంకా; సకలకర్మములకున్= యజ్ఞసంబంధమైన అన్ని పనులకు; సాహాయ్యము+ఆచరింపంగన్= సహాయం చేయగా; సంవర్తముని= సంవర్తమహర్షి; వేఱు+బక= దెండవ; అగ్నిభంగిన్= అగ్నివలె; అగ్నివలె; వెలిగి= ప్రకాశించి; లలిత= మనోహరమైన; సముచిత= తగిన; పీరము= ఆసనం; అలంకరించి= గ్రహించి; హవిన్+విధి= యాగవిధి; వేడ్యన్= వేడుకతో; ఒవర్పున్= జరిపించగా; యాగము= ఆ యాగం; ఉజ్జ్వలమునున్= మిక్కులి ప్రకాశించినది; సుప్రయోగకంబున్+అగుచున్= చక్కగా నిర్వహించబడినది అయి; ఒప్పారెన్= అతిశయించింది.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! ఆ విధంగా సంవర్తుడు ప్రశంసించగా ఇంద్రుడు ప్రసన్నమై, దేవతలనందరినీ చూచి ‘యజ్ఞవాటికను మహానీయంగానూ మనోహరంగానూ తీర్పించిద్దండి. అప్సరస్తేలనాట్యం, గంధర్వుల గానం ఏర్పాటు చేయండి’ అని ఆజ్ఞాపించాడు. వారు అట్లాగే చేసి, యజ్ఞకార్యాన్నిర్వహణలో కూడా సహకారం అందించగా యజ్ఞం ప్రారంభమైనది. సంవర్తమహాముని మరొక అగ్నివలె ప్రకాశిస్తూ సముచితమైన ఆసనంమీద కూర్చుని యాగవిధిని నడిపిస్తుండగా యాగం మహాభవంగా శాస్త్రప్రాచీని ప్రకారం చక్కగా నిర్వహించబడినదై మిక్కులి అతిశయించింది.

తే. ప్రీతింబేర్యోరఁ జలిచి చేసేత సోము, మమ్మహియోగి యంచి యా నెమ్మింభాన
మాచలంచి సహస్రనేత్రాదులైన, యమురు లాసందమునఁ దేలి రథపముఖ్య!

104

ప్రతిపదార్థం: అధిషముఖ్య!= మహారాజా!; ఆ+మహాయోగి= ఆ సంవర్తముని; ప్రీతిన్= ప్రమేతో; పేరు+పేరన్= పేరు పేరునా; పిలిచి= పిలిచి (దేవతలను పేరుపెట్టి పిలిచాడని అర్థం); చేసేతన్= ఒక్కక్కరికీ తానుగా; సోమము= సోమరసాన్ని; అంది+ఈన్= అందియగా; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; సహస్రనేత్ర+అదులు+బన= ఇంద్రాదులైన; అమరులు= దేవతలందరూ; పాసము+ఆచరించి= త్రాగి; అనందమున్న= అనందంతో; తేలిరి= ఓలలాడారు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! ఆ సంవర్తముని ఆదరంతో స్వయంగా సోమరసాన్ని పేరు పేరునా పిలిచి దేవత లందరికి అందిచ్చాడు. ఇంద్రాది దేవతలంతా ఎంతో ప్రేమతో రసాన్ని పాసంచేసి, ఆనందసాగరంలో ఓలలాడారు.

వ. ఇట్లు మరుత్తుండు మరుత్తుతికిం బరమత్తుప్తి గావించి యామంత్తణంబు సేయ నయ్యందఱు నభసంబించి నిజ
నివాసంబులకుం జని; రజ్జునునాథుండు.

105

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈవిధంగా; మరుత్తుండు; మరుత్తుతికిన్= ఇంద్రుడికి; పరమత్తుప్తి కావించి= మిక్కులి సంతోషాన్ని కలిగించి; ఆమంత్రణంబు+చేయన్= విడ్జ్యుగా; ఆ+అందులున్= ఆ దేవతలందరూ; అభిసందించి= ఆ మరుత్తుడిని ప్రశంసించి; నిజ నివాసంబులకున్= తమ తమ నివాసాలకు; చనిరి= వెళ్ళపోయారు; ఆ+జననాథుండు= ఆ మహారాజు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా మరుత్తుడు ఇంద్రుడిని సంతోషపెట్టాడు. చివరికి సంవర్తుడు, మరుత్తుడు దేవతలందరినీ వీడొన్నారు. ఆ అమరులు ఏరిని ప్రశంసించి, తమతమ నివాసాలకు వెళ్లిపోయారు. అప్పుడు ఆ మరుత్తుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

చ. యజనము సెల్లుకాలము సమాప్తతః బొందిననాఁడు తద్ద య
క్షజమగు భంగీ బ్రస్తులితకాంచన రాసు లనేకముల్ బహవ
ద్విజులకు భక్తియుక్తియును వేడుకయున్ వినయంబు నొప్ప సం
భజనపరాత్మడై యొసగే బౌరవవంశపయోధిచంద్రమా!

106

ప్రతిపదార్థం: పొరవవంశ+పయోధి+చంద్రమా!= పురువంశమనే సముద్రానికి చంద్రునివంటి ఓ జనమేజయ మహారాజా!; (ఆ రాజు) యజనము+చెల్లు కాలము= యాగం జరుగుతున్న సమయం; సమాప్తతన్+పొందిననాఁడు= సమాప్తి అయిన రోజున; తద్ద= మిక్కిలి; అక్కజము+అగు భంగిన్= ఆశ్వర్యం కలిగే విధంగా; ప్రస్తురిత= ప్రకాశిస్తున్న; కాంచనరాసులు= బంగారు రాసులను; అనేకముల్= చాలా వాటిని; బహవ= అనేకులైన; ద్విజులకున్= బ్రాహ్మణులకు; భక్తి యుక్తియునున్= భక్తితోకూడుటయూ; వేడుకయున్= వేడుకా; వినయంబున్= వినయమూ; ఒప్పున్= ప్రకాశించగా; సంభజన పరాత్మును+బ= సేవాపరమైన చిత్తం కలవాడై; ఒసగేన్= దక్కిణాగా ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: మహారాజా! ఆ విధంగా దేవతలు వెళ్లిపోయిన తరువాత కూడా యాగం జరిగింది. యాగం పూర్తి అయిపోయిన రోజున అందరికి మిక్కిలి ఆశ్వర్యం కలిగేటట్లు ఎన్నో బంగారు రాసులను ఎందరో బ్రాహ్మణులకు భక్తితో, వేడుకతో, వినయంతో మిక్కిలి ప్రశంసతో దక్కిణాగా ఇచ్చాడు.

తే. అంతః బోషక హేమముత్వమహిత | యజ్ఞవాట భాండాది పదార్థములును
బ్రాహ్మణావళి కిచ్చే నపోట నతఁడు | హిమగిరిప్రాంతమును గ్రతు వెలమిఁ జేసి.

107

ప్రతిపదార్థం: హిమగిరి ప్రాంతమున్= హిమాలయప్రాంతంలో; క్రతువు= యాగం; ఎలమిన్= ప్రీతితో; చేసి= చేసినవాడై; అతఁడు= ఆ మరుత్తుడు; అంతన్+పోవక= అంతటితో ఆగుండా; హేమముయత్వ= బంగారుతో చేయబడిన; మహిత= గొప్పవైన; యజ్ఞవాట= యజ్ఞవాటిక; భాండ+అది= కుండలు, ప్రుక్కులు మొదలైన; పదార్థములును= పదార్థాలను; బ్రాహ్మణావళికిన్= బ్రాహ్మణ సమూహానికి; ఇచ్చేన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: హిమాలయలలో యాగం పూర్తిచేసినవాడై ఆ మరుత్తుడు అంతటితో ఆగుండా బంగారుతో చేసిన గొప్పవైన యజ్ఞవాటికను (అందులోని సర్వభాగాలను), కుండలు, ప్రుక్కులు మొదలైన పరికరాలను కూడా వదలకుండా అన్ని పదార్థాలను బ్రాహ్మణానమూహాన్ని పిలిచి దానంగా ఇచ్చివేశాడు.

వ. సంవర్ణనిచేత నమజ్ఞతుండై నిజపురంబునకు నరుగుదెంచి వాథిపేష్టుత వసుంధరావలయంబునం బుణ్ణపరత వెలయం బాలించే బ్రాహ్మణులు దమ యోహినంతయుం బసిండి ద్రవ్యతండంబులు దెచ్చకొని తక్కినదాని నచ్చట నొక్కడ నిధిగా నిక్షేపించి ఉనిం గాలాంతరంబున నెవ్వరేనిం గని లభియక్కనిన వాలభనంబ యని రమ్మపోకంచన

సంచయంబు గొనిపచ్చి విచ్ఛలవిడి నష్టమేధయాగంబున సకలదేవతలం దృష్టులంజేయు' మనియే; నట్లు వేదవ్యాసమునీష్టరుండు సెప్పిన వచనంబులు వినియును బంధువిషయ శోకంబునం గ్రహముణం దెవివి నొంచియు నొండక ధూమంబు వొబివిన యసలంబుసుంబోలే సున్న పాండవాగ్రజం గసుంగొని కమలనాభుండు. 108

ప్రతిపదార్థం: సంవర్తునిచేతన్= సంవర్తుడిచేత; అనుజ్ఞాతుండు+ఖ= అనుమతింపబడినవాడై; నిజపురంబునకున్= తన నగరానికి; అరుగుదెంచి= తిరిగివచ్చి; వార్షికేత్త= సముద్రంచేత చుట్టూకొనబడిన; వసుంధరా వలయంబున్= భూమిలో; పుణ్యపురత వెలయ్= పుణ్యంపట్ల తాత్పర్యం కలిగేటట్లు; పాలించెన్= పరిపాలన చేశాడు; బ్రాహ్మణులున్= బ్రాహ్మణులు కూడా; తమ+ఒపినంతయున్= తమ మౌల్యాలిగినంత; పసిండిన్= బంగారును; త్రవ్యి తండంబులు= కుపులుగా; తెచ్చుకొని= తమ ఇళ్ళకు తెచ్చుకొని; తక్కినదానిన్+అచ్చుటన్+బక్క+ఎడన్= తక్కిన బంగారును అక్కడ ఒకచోట; నిధిగాన్= నిధిగా; నిడ్జేపించి= దాచిపెట్టి; దీనిన్= దీనిని; కాలాంతరంబునక్= తరువాతి కాలంలో; ఎవ్వరేనిన్+కనిరి= ఎవరు చూస్తారో; ఇది= ఈ నిధి; ఆ+కనినవారి= ఆ చూచినవారి; ధనంబు+ఆనిరి= ధనవే అన్నారు; ఆ+మహోకాంచన సంచయంబున్= ఆ గొప్ప బంగారు రాశిని; కొనిపచ్చి= తీసికొనివచ్చి); విచ్చలవిడిన్= విచ్చలవిడిగా; అశ్వమేధ యాగంబున్= అశ్వమేధయాగంతో; సకలదేవతలన్= దేవతలందరినీ; తృప్తులన్+చేయుము+అనియెన్= సంతోషింపజేయుము అన్నాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; వేదవ్యాసమునీష్టరుండు= వేదవ్యాస మహాముని; చెప్పిన వచనంబులు= చెప్పిన మాటలు; వినియును= వినికూడా; బంధువిషయ శోకంబున్= బంధుమృతిజన్యమైన విపాదంలో; క్రమ్ములన్= మరల; తెలివిన్+బందియున్+బందక= తెలివి పొంది పాందక; ధూమంబు+పాదివిన= పాగ క్రమ్మిను; అనలంబునున్+పోలెన్= నిప్పువలె; ఉన్న పాండవ+అగ్రజన్= ఉన్నటువంటి ధర్మరాజును; కమలంగొని= చూచి; కమలనాభుండు= కృష్ణుడు (ఇట్లా అన్నాడు.)

తాత్పర్యం: సంవర్తుడి చేత అనుమతింపబడినవాడై తన నగరానికి మరుత్తుడు చేరుకొని, లోకంలో పుణ్యకార్యాలపట్ల తాత్పర్యం కలిగే విధంగా ధర్మంగా పరిపాలన చేశాడు. ఆ బ్రాహ్మణులు కూడా తాము మౌల్యాలిగినంత బంగారును ఇళ్ళకు తెచ్చుకొని, తక్కినదానిని అక్కడే ఒకచోట నిధిగా దాచిపెట్టి 'దీనిని తరువాతి కాలంలో ఎవరు కనుగొంటారో' వారిదే ఈ నిధి' అని అందరూ ఒకమాటగా అన్నారు. ఆ మహోకాంచనరాశిని తీసికొనివచ్చి, యథేష్టంగా వాడి, అశ్వమేధయాగంచేసి దేవతలను సంతోషింపజేయుము - అని వ్యాసమహర్షి చెప్పిన మాటలను వినికూడా బంధువుల మృతివలన పుట్టిన శోకంలో మరలా మునిగిపోయి తెలివి పొందిపాందని స్థితిలో ఉన్న ధర్మరాజు పాగక్రమ్మిన నిప్పువలె కనిపించాడు. అట్లాంటి ధర్మరాజుతో కృష్ణుడు ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: అలం: ఉమవ.

తే. ‘వంకర్మైన తలం పెల్ల వసుమతీశ! యరయ మృత్యుపదం బగు నార్జవాన్వి
తంబు బ్రహ్మపదం జింత తథ్య మేలి, యాఱతాఱ తలంపుల బీఱవాఅ?

109

ప్రతిపదార్థం: వసుమతి+తఃశ= భూనాథా! రాజు; వంక+ఖన= వంకరగా ఉన్న; తలంపు+ఎల్లన్= అన్న ఆలోచనలూ; ఆరయన్= ఆలోచించగా; మృత్యుపదంబు+అగున్= మృత్యుపుకు దారితీస్తాయి; ఆర్జవా+అన్నితంబు= బుజుత్యంతో కూడినది; బ్రహ్మపదంబు= జ్ఞానానికి దారి; ఇంత+తథ్యము= ఇంత మాత్రం నిజం; తఃఱతాఱ= తారుమారైన; తలంపులన్= ఆలోచనలతో; బీఱు+పాఱన్= బాధపడటం; ఏల?= ఎందుకు?

తాత్పర్యం: ‘ఓ రాజు! వంకర ఆలోచనలు మృత్యువుకు దారితీస్తాయి. బ్రహ్మపదానికి దారి ఎప్పుడు బుజువుగా (నేరుగా) ఉంటుంది. ఇది నిజం, అట్లాంటపుడు తారుమారైన ఆలోచనలతో ఏడుస్తూ కూర్చోవటం ఎందుకు?’

విశేషం: ఇక్కడ ప్రస్తావించిన మృత్యువు, బ్రహ్మం అనే భావనలు భారతసారాన్ని తెలుపుతాయి. వంకర కానిది బుజువు. ధర్మవథం ఎప్పుడూ వంకరటింకరగా ఉండదు. అందుకే అది సత్యం మీద ఆధారపడి ఉంటుంది. అధర్మం వంకరటింకరగా ఉన్న దారి మీద నడుస్తుంది. దుర్యోధనాదుల దుశ్శేషపులు - వారు పడ్డ పరాభవాలు వంకర మార్గానికి సూచికలు. ధర్మరాజాదులు ధర్మాన్ని ఆశ్రయించి నిజయం పొందినా వారిలోనూ అహంకారమవకారాలతో కూడిన ఆలోచనలు మిగిలే ఉన్నాయి. వాటినే కృష్ణుడు గుర్తు చేస్తున్నాడు. ‘ఈ ఊరినిసలాటనుండి బయలుపడితేనే నీవు జ్ఞానం వైపు ప్రయాణం చేస్తావని కృష్ణుడు ప్రభోధిస్తున్నాడు. ఇక్కడ మృత్యువు దుఃఖానికి, బ్రహ్మం ఆనందానికి సంకేతాలు, మొదటిది బంధరూపం. రెండవది విముక్తిరూపం.

క. కర్తాముష్టానంబును, నిర్వలముగ నడపఁ బడదు నీచే విను మో

ధర్మతముభవ! వగయును, నిర్వాలము సేయ విభి మనీష గలిమియే?

110

ప్రతిపదార్థం: ఓ ధర్మతముభవ!= ఓ ధర్మరాజా; నీచేవ్= నీచేత; కర్తా+అనుష్టానంబును= కర్తృచేయటం; నిర్వలముగవ్= నిర్వలంగా; నడపబడదు= చేయబడదు; వగయును= దుఃఖాన్నికూడా; నిర్వాలము+చేయవు= మాపుకొనవు; ఇది= ఇట్లాచేయటం; మనీష= తెలివి; కలిమియే?= ఉన్నదనటానికి నిదర్శనమా?

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! నీవు నిర్వలంగా ఏ పనీ చేయవు. కనీసం దుఃఖాన్ని మాపుకోలేకపోయావు. నీ వివేకమంతా ఏమయింది? ఇది ఏమిటి?

క. వగ నిర్వాలము సేయమి యెట్లంబేని నీ వంతశ్శత్రువుల నెఱంగవు గాదె! కావున నేతభ్యపయం బైన యొక్క యుతి హసంబు గల డాక్ట్రింపుము.

111

ప్రతిపదార్థం: వగ= దుఃఖాన్ని; నిర్వాలము+చేయమి= పోగొట్టుకొనకపోవటం; ఎట్లు+అంటే; నీవు; అంతన్+శత్రువులవ్= లోపలి శత్రువులను; ఎఱుగవు+కాదె!= ఎరుగవు కదా!; కావునవ్= కాబట్టి; ఏతద్+విషయంబు+బన= దీనికి సంబంధించిన; ఒక్క; ఇతిహసంబు+కలదు= ఒక కథ ఉన్నది; ఆక్రింపుము= వినుము

తాత్పర్యం: నీవు దుఃఖం నిర్వాలనం చేసుకోలేక పోతున్నావు. కారణం. నీకు లోపలి శత్రువులున్నారని తెలియదు కదా! దీనికి సంబంధించిన ఒక కథ ఉన్నది. చెప్పుతాను.

విశేషం: దుఃఖం పోకపోవటానికి; లోపలి శత్రువులకు సంబంధం ఏమిటి? సంబంధం ఉన్నది. కామక్రోధలోభాది గుణాలు ఈర్షా సూయలను, కర్తృత్వభావనను కలిగించి ఉత్సాహం పెంచినట్టే నిరుత్సాహాన్ని కలిగించి, దుఃఖహోతువులూ అవుతాయి. కనుక కృష్ణుడు అంతఃశత్రువులను గురించి ప్రస్తావిస్తున్నాడు.

(శ్రీకృష్ణుడు ధర్మరాజువకు మనస్తాపోషమంబు సేయుట (పం.14-11-7))

సీ. అవని యెల్లను వృత్తుఁ డాక్టిమించి తటీయ, గుణముగు గంధంబు గొనిన వస్తి వానిపై వజ్జంబు వైనఁ గ్రమంబును, నంబుతేజః పవనాంబరముల యందుఁ బ్రిఫేశించి యందుల రసరూప, సంస్ఫుర్శశబ్దముల్ చండవిక్ ముండైన యతఁడు సముద్రతీఁ గొనగొనఁ, దొడ్డిడ నమ్మహాంద్రుండు గులిశ

అ. నిహతి వెలువలంప నిర్భరహేగుడై, యతనిలోను సాచ్ఛే నసుర దాన

మూర్ఖ వోయె దివిజముఖ్యండు బోధితుఁ, జేసే మంత్రవిధి వసిష్టుఁ డతని.

112

ప్రతిపదార్థం: అవని+ఎల్లనువ్వు= భూమినంతా; వృత్తుఁడు= వృత్తాసురుడు; ఆక్రమించి= ఆక్రమించుకొని; తదీయ= భూమికి సంబంధించిన; గంధంబువ్వు+కొనివన్= గంధగుణాన్ని గ్రహించగా; వజ్రి= ఇంద్రుడు; వానిషైన్= ఆ వృత్తునిషై; వజ్రంబువ్వు+వైవన్= వజ్రాయుధాన్ని ప్రయోగించగా; క్రమంబువ్వు= క్రమంగా; అంబు= నీళ్ళు; తేజున్= అగ్ని; పచన= వాయువు; అంబరముల+అందువ్వు= ఆకాశం - నీటిలో; ప్రవేశించి= దూరి; అందుల= అందువు (అంటే తక్కిన నాలుగు భూతాలలోని); రస= నీటిలోని రసగుణాన్ని; రూప= అగ్నిలోని రూపగుణాన్ని; సంస్కర్షి= వాయువులోని స్వర్ఘగుణాన్ని; శబ్దముల్లో= ఆకాశంలోని శబ్దగుణాన్ని; చండ విక్రమండు+ఖన= మిక్కిలి పర్వతమవంతుడైన; అతడు= ఆ వృత్తుడు; సముద్రతీవ్వు= విజ్ఞంభణతో; కొనవ్వు+కొనవ్వు= గ్రహించివేయగా; తోడ్డెడ్డున్= వెనువెంటనే; ఆ+మహేంద్రుండు= ఆ ఇంద్రుడు; కులిశ+నిహతివ్వు= వజ్రప్రహరంచేత; వెలువరింపన్= అతడిని బయటికి లాగగా; నిర్భూర వేగుడై= అమితమైన వేగం కలవాడై; అసుర= ఆ రాక్షసుడు; అతనిలోను+వాచ్చువ్వు= ఆ ఇంద్రుడిలోనే దూరాడు; దానవ్వు= దానిచేత; దివిజముఖ్యండు= దేవతాముఖ్యాడైన ఇంద్రుడు; మూర్ఖు+పోయెన్= మూర్ఖుపోయాడు; వసిష్టుఁడు= వసిష్టమహర్షి; అతనివ్వు= ఆ ఇంద్రుడిని; మంత్రవిధివ్వు= మంత్రప్రయోగంతో; బోధితువ్వు+చేసెన్= మూర్ఖుదేర్చాడు.

తాత్పర్యం: ఒకప్పుడు వృత్తాసురుడు భూమి నంతా ఆక్రమించుకొని, భూమిలోని గంధగుణాన్ని లాగివేశాడు. అప్పుడు ఇంద్రుడు వాడిమీద వజ్రం ప్రయోగించాడు. వాడు క్రమంగా భూమిని వదలి తక్కిన నాలుగు భూతాలను ఆశ్రయించాడు. వరుసగా నీటిలోని రసాన్ని, అగ్నిలోని రూపాన్ని, వాయువులోని స్వర్ఘను, ఆకాశంలోని శబ్దాన్ని సంపూర్ణంగా గ్రహించివేశాడు. వెనువెంటనే ఇంద్రుడు మరలా ప్రజాస్త్రీ ప్రయోగించాడు. అప్పుడు ఆ భూతాలలో దాగికొన్న వృత్తుడు బయటికి వచ్చాడు. వచ్చి ఇంద్రుడిలోనే దూరాడు. దానితో ఇంద్రుడే మూర్ఖుపోయాడు. చివరికి వసిష్టమహర్షి మంత్రప్రయోగంతో ఇంద్రుడు తెలివి పొందాడు.

వ. ఇట్లు వసిష్టప్రయుక్త మంత్రశక్తిం బ్రఱుధ్యండైన వృద్ధశత్రువుండు శలీరాంతర్థతుం దైన వృత్తు సద్గుంబైన వజ్రంబున వధియించే: నవ్వాసపుం డీ ధర్మరహస్యంబు తెఱంగు మునుల కెఱింగించే: మునులు నాకుం జెప్పెలి: మానవేశ్వర! దీని నీవు దెలిసికొను' మని పలికి యప్పాండవాగ్రజునితో నప్పుండలీకాశ్చండు వెండియు నిట్లనియె. 113

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; వసిష్ట= వసిష్టడిచేత; ప్రయుక్తి= ప్రయోగింపబడిన; మంత్ర= మంత్రముయొక్క; శక్తివ్వు= బలంచేత; ప్రబుధ్యండు+ఖన= మేల్కొన్న; వృద్ధశత్రువుండు= ఇంద్రుడు; శరీర= అంతర్థతుండు+ఖన= లోపల ఉన్న; వృత్తువ్వు= వృత్తాసురుడిని; అదృశ్యంబు+ఖన= కనిపించని; వజ్రంబువ్వు= వజ్రంతో; వధియించేవ్వు= చంపాడు; ఆ+వాసవుండు= ఆ ఇంద్రుడు; ఈ ధర్మరహస్యంబు తెఱంగు= ఈ ధర్మ సూక్ష్మాన్ని విధానాన్ని; మునులకువ్వు= బుమలకు; ఎఱింగించేవ్వు= చెప్పాడు; మునులు= ఆ బుమలు; నాకున్+చెప్పేరి= నాకు చెప్పారు; మానవ+ఈశ్వర!= ఓ ధర్మరాజు!; దానివ్వు= ఆ అంతశ్శత్రువుస్వభావాన్ని; నీవు; తెలిసికొనుము+అని= తెలిసికొనుమని; పలికి; ఆ+పాండవ+అగ్రజనితోవ్వు= ఆ ధర్మరాజుతో; ఆ+పుండరీకాశ్చండు= ఆ కృష్ణుడు; వెండియువ్వు= మఁచ్చీ; ఇట్లు+అనియెవ్వు= ఇట్లు అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లు వసిష్టుడు ప్రయోగించిన మంత్రబలంతో మేల్కొన్న మహేంద్రుడు తన లోపల ఉన్న వృత్తాసురుడిచై కనిపించని వజ్రం ప్రయోగించి చంపాడు. ఆ విషయాన్ని ఇంద్రుడు బుమలకు చెప్పగా వారు నాకు చెప్పారు. ధర్మరాజు! ఈ ధర్మ సూక్ష్మాన్ని గ్రహిస్తే అంతశ్శత్రువుస్వభావం నీకు అవగత మఫుతుంది' అంటూ మరలా కృష్ణుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లు అన్నాడు.

సీ. ‘శారీరమును మానసంబును నా రెండు । దెఱగులై వ్యాధి వర్తించు; నందు విను వాతమును బిత్తమును సము । త్వంబుఁ బొంచిన యప్పు స్వస్థుఁ డగు నరుం; డవి మూఁటు నొక్కండైన విక్కతి నొం । బిన శరీరవ్యాధి యనగ భరగు; సత్కరజస్తమస్సమత సుస్థితి; విషు, మత మనోవ్యాధి; యిం ద్వితయమునకు

అ. నొంటి దీఁచు టెపుడు నొదవ; దన్వోన్య నం । జనకజస్త్వభావసత్తుఁ జేసి విక్కతికాల మొకటి నొకటి దీఁచునది వా, తాదులందు గుణములందు నథిప!

114

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజు! వినుము; శారీరమును= శరీర సంబంధమైనది; మానసంబును= మనస్సుకు సంబంధించినది; నాన్= అని; వ్యాధి= రోగం; రెండు తెఱగులు+బా= రెండు విధాలుగా; వర్తించుండున్= ఉంటుంది; వాతమునున్= వాతం; పిత్తమునున్= పిత్తం (సదుమ ట్లేమ్ముం’); సమత్వంబున్+పాందిన్= సమస్థితిలో ఉంటే; అప్పు= ఆ సమయంలో; నరుండు= మనిషి; స్వస్థుఁ డు+అగున్= అరోగ్యంగా ఉంటాడు; అవి మూఁటన్= ఆ మూటలో; ఒక్కండు+బాన్= ఒక్కటి అయినా సరే; విక్కతిన్+బందిన్= వికారం పాందితే; శరీరవ్యాధి+అనగున్+పరగున్= శరీరవ్యాధి అని పిలవబడుతుంది; (అట్లాగే); సత్తుఁ= సాత్మిక; రజన్= రాజునిక; తమన్= తామసిక (గుణాల); సమత్వ= సమత్వం; సుస్థితి= మానసిక స్వస్థతకు నిదర్శనం; విషమత= వాటిలో ఏదో ఒకటి గాడితప్పటం; మనోవ్యాధి= మానసిక వ్యాధి అవుతుంది; ఈ ద్వితయమునకున్= ఈ రెండు రోగాలకూ; ఒంటిన్+తోఁచుట= ఏదో ఒకటి మాత్రమే కనిపించటం; ఎపుడున్+బదుడు= ఎపుడూ ఉండడు (ఎందుకంటే); అన్వోన్య= ఒకదానికొకటి; సంజనక+జన్య భావ సత్తున్+చేసి= ఒకదానినుంచి మరొకటి పుట్టే లడ్డణం కలిగినది కావటంవలన; వాత+అదులందున్= వాతాది దేహస్థితులలో కాని; గుణములందున్= సత్కారిగుణాలలో కాని; ఒకటన్+బకటి+తోఁచునది= ఒకటి పరోదానిలో కనిపేస్తే అది, విక్కతికాలము= విక్కతి కాలమనే అర్థం.

తాత్పర్యం: ‘ధర్మరాజా! వినుము. వ్యాధి శరీరమనస్సంబంధులని రెండు రకాలు. వాతపిత్తశేష్మాలు సమస్థితిలో ఉంటే అది ఆరోగ్యసూచకం. ఆ మూటలో ఏ ఒక్కటి వికారం పాందినా శరీరవ్యాధి అనిపించుకొంటుంది. అట్లాగే సత్కరజస్తమోగుణాలు మూడు సమత్వంలో ఉండటం మానసికస్వస్థతకు నిదర్శనం. ఈ మూటలో ఏ ఒక్కటి గాడితప్పినా అది మానసికవ్యాధి అవుతుంది. ఈ రెండూ వాటంతట అవి ప్రత్యేకంగా ఎపుడూ రోగరూపంలో కనిపించవు. ఎందుకంటే అవి ఒకదాని నుండి మరొకటి పుట్టే లడ్డణం కలిగినవి కాబట్టి. అందుచేత వాతాదులలోకాని, సత్కారులలోకాని, ఒకటి మరొకదానిలో కలిస్తే అప్పుడది విక్కతికాలమే.(అంటే రోగమే అని తాత్పర్యం).

విశేషం: ఆధునిక వైద్యవిజ్ఞానం ప్రకారం కూడా మనస్సంబంధం లేని రోగం ఏదీ లేదని గుర్తించబడింది. గుణప్రస్తుతి లేని వాతాదులు రోగరూపాన్ని పొంద వని అర్థం. ముందున్న ‘నీవు నిర్మలంగా ఏ పనీ చేయవు. దుఃఖాన్ని మాన్సుకొనలేక పోయావు’ అనే వాక్యాల అర్థాన్ని శ్రీకృష్ణుడు ‘రోగ నిదానం’తో ప్రారంభించి విశ్లేషిస్తున్నా డని అర్థం.

వ. ఇది సూక్ష్మ కర్మానుష్ఠానప్రకారంబు, చీని నీ వలవలింపవు గావునం గర్భానుష్ఠానంబును నిర్మలంబుగా నడపం బడ దంటి’ నని పలికి మతీయును.

115

ప్రతిపదార్థం: ఇది; సూక్ష్మ= సూక్ష్మమైన; కర్మ+అనుష్ఠాన= పనినిచేసే; ప్రకారంబు= విధం; దీనిన్= దీనిని; నీవు; అలవరింపవు= అభ్యసించలేదు; కావున్= అందుచేత; కర్మ+అనుష్ఠానంబునున్= కర్మను చేయటం; నిర్మలంబుగాన్= నిర్మలంగా; నడపంబడు+అంటిని= నీచేత చేయబడు అన్నాను; అని పలికి= అని చెప్పి; మతీయును= ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: కర్మను అనుష్టించే పద్ధతిలోని ధర్మసూక్ష్మం ఇది. దీనిని నీవు ఎప్పుడూ అభ్యాసం చేయలేదు. అందుకే నిర్గులంగా ఏ పనినీ నువ్వు చేయలేకపోయావు' అని చెప్పి, ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: భారతకథనంతా గమనిస్తే ఇంతవరకు ధర్మరాజుతో సత్కృగుణాతిశయం ఉన్న రజోగుణం లేదని చెప్పలేము. తామసంతోసి జాదంకూడా ఆడాడు. కృష్ణుడు ఈ కర్మసూక్ష్మాన్ని ఇక్కడ విశ్లేషిస్తున్నాడు. ఇంకా ఈ రహస్యాన్ని వివరించటమే తరువాతి పద్యంలో కనిపిస్తుంది.

క. వాతాదులందు గుణములు, నీ తెరువునఁ దక్కువగుట యొక్కడగుట నీ చేతప్రస్తీర్థించి స్థు! పో! తెలియఁగవలయు సమత పరశాంతికిస్తే.

116

ప్రతిపదార్థం: వృపా!= ఓ రాజు!; వాతాదులందున్= వాతాదిదేహస్థితులలో; గుణములు= సత్క్షాది మనోగుణాలు; ఈ తెరువునన్= ఈ విధంగా; తక్కువ+అగుట= తక్కువ కావటం; ఎక్కుడు+అగుట= ఎక్కువ కావటం; నీ చేతన్+ప్రస్తీర్థించోచి= నీ ప్రజ్ఞలోనికి చౌరబడి అనుభవంలోనికి రాగా; పరశాంతికిన్+ఖ= శాశ్వతమైన శాంతిధామాన్ని అందుకొనటానికి; సమత= సమత్వాన్ని గురించి; తెలియఁగవలయున్= అర్థం చేసికొనాలి.

తాత్పర్యం: 'ఓ రాజు! వాతాదిస్థితులు సత్క్షాది గుణాలలో కలిసి ఈ విధంగా తక్కువ కావటం, ఎక్కువ కావటం అనే ప్రక్రియలనినే ఇన్ని కార్యకలాపాలు జరుపుతున్నాయనే తెలివిడి నీ ప్రజ్ఞాభూమికలో ప్రవేశించిన మరుష్టణం శాశ్వతసుఖంకొరకు ఏ 'సమత్వ' స్థితిని సాధించాలో దానిని గురించిన అవగాహన నీలో కలుగుతుంది.

సీ. అమ్మెయి 'గాక వాతాదులు సత్క్షము, ఖ్యములును బివిచిన గలగు దేని నది నీ స్వభావ మేమనగల? బింకను, జ్యోద నవధాన మొప్ప వినుము సభకేకవస్త్ర రజస్యలు బాంచాలి, గొని రాక మఱను కానసనములోని నిడుమలు గడుచుట నెడ్డఁ బెట్టుకు జటా, సుర సైంధవాదుల దురితక్షుతులు

తే. తలపుకుము మాత్స్యపురమున దైన్యపడుట, బుధి సేయకు భీషణ్ణది యుద్ధతంత్ర మారయంగ యుద్ధంబు గా దందుఁ బుట్టు, కీడు మే లేమియును జిత్తగేంపకుండు.

117

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మెయిన్+కాక= ఆ విధంగా కామండా; వాతాదులున్= వాతాది స్థితులు; సత్క్ష్యముఖ్యములునన్= సత్క్షాది గుణాలు; తివిచినన్= లాగితే; కలఁగుదు(పు)+ఎని= బాధపడుతూ ఉంటే; అది= అట్లా కావటం; నీ స్వభావము= నీకు సహజమైన శరీర మనోధర్మమన్నమాట; ఏమనగఁలదు+ఇంకన్?= ఇంకేమని చెప్పాలి?; చెప్పేదన్= దీనిని ఎట్లా దాటాలో చెప్పుతాను; అవధానము+ఒప్పన్+వినుము= సావధానమనస్యుడవై వినుము; సభరున్= నిండుసభలోనికి; ఏకవస్త్రన్= ఒకే చీర కట్టినదానిని; రజస్యలన్= రజస్యలగా ఉన్నదానిని; పాంచాలిన్= ద్రోషదిని; కొని రాక= లాగుకొని రాపటాన్ని; మఱను(ము)= మరచిపామ్యు; కానసనములోనన్= అడవిలో; ఇడుమలు+కుడుచుటన్= కష్టాలు అనుభవించటాన్ని; ఎడ్డన్= ఎదలో (మనసులో); పెట్టుకు(ము)= ఉంచుకొనకుము; జటాసుర, సైంధవ+ఆదుల= జటాసురుడు, సైంధవుడు, మొదలైనవారి; దురిత కృతులు= చెడ్డపనులు; తలపుకుము= మాటిమాటికీ తలచు కొనవద్దు; మాత్స్యపురమునన్= మాత్స్యదేశంలో; దైన్యపడుట= ఆర్థని పాందటం; బుద్ధి+చేయకు= తలచుకొనకుము; భీష్మ+అది= భీష్ముడు మొదలైనవారి; యుద్ధతంత్రము= యుద్ధ ప్రక్రియ; ఆరయంగన్= బాగా ఆలోచిస్తే; యుద్ధంబు+కాదు= అది యుద్ధమే కాదు; అందున్= దానిలో; పుట్టు= పుట్టిన; కీడు= చెడు; మేలు= మంచి; ఏమియునున్= దేనిని; చిత్తగేంపక+ఉండు (ము)= మనసులో పెట్టుకొనకుము.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా కాకుండా వాతాది స్థితులు, సత్యాది గుణాలు లాగుతూ బాధపడేటట్లుగా ఉంటే అది నీకు సహజమైన శరీరమనోధర్యం. ఇక దీనిని గురించి ఏమనాలి? అయినా దీనిని ఎట్లా దాటాలో చెప్పుతాను; సావధాన మనసుతో ఏనుము. నిండు సభలోనికి ఏకవస్త్రము, రజస్వలము (ద్రోపదిని) లాగుకొని వచ్చారే - అనే దానిని మరచిపొమ్ము, అడవిలో ఇన్ని కష్టాలు అనుభవించామే - అన్నది ఎదలో పెట్టుకొనుము, జటాసురుడు, సైంధవుడు మొదలైనవారి దుర్గాలు మాటిమాటికి తలచుకొనవద్దు. మాత్స్యదేశంలో ఆర్త్రని పొందామే అని మధనపడుము. అసలు భీష్మాదులు చేసిన యుద్ధం యుద్ధమే కాదు. అట్లాంటప్పుడు అందులో పుట్టిన కీడు. మేలు - దేనిని నీ మనసులో ఉంచుకొనవద్దు.

వ. దాని నెఱ్లు యుద్ధంబు గాదనియె దంటేని నథి మిథ్యాయుద్ధంబు సత్యయుద్ధం బాకళ్లింపుము. **118**

ప్రతిపదార్థం: దానిని= భీష్మాదులతో చేసిన యుద్ధం; ఎట్లు= ఏ విధంగా; యుద్ధంబు= యుద్ధం; కాదు+అనియెద+పు+అంటేని= కాదంటావు అంటే; అది; మిథ్యాయుద్ధంబు= మిథ్యాయుద్ధం; సత్యయుద్ధంబు= సత్యయుద్ధాన్ని గురించి చెప్పుతాను; ఆకర్ణింపుము= ఏనుము.

తాత్పర్యం: భీష్మాదులతో చేసిన యుద్ధం ఏ విధంగా యుద్ధం కాదు అంటావా? అది మిథ్యాయుద్ధం, సత్యయుద్ధాన్ని గురించి చెప్పుతాను ఏనుము.

విశేషం: మిథ్య అంటే అబద్ధం. బయటికి కనిపిస్తూ ఉన్న దేనికి నిజమైన అస్తిత్వం లేదో అది మిథ్య. ఇంతవరకు గుణాదుల విషయంగా మానవప్రకృతిని విశ్లేషించి ఇప్పుడు యుద్ధాన్ని మనోరీత్యా వివరించటంద్వారా దాని సత్యస్వరూపం ఏమిటో శ్రీకృష్ణుడు ప్రతిపాదిస్తున్నాడు.

ఉ. అమ్మెయి బంధుమిత్రుల సహాయత కళ్లుప్రయోజనంబు లే:
 దమ్మహానీయయుద్ధమున కాత్మయ తోడు, మనంబు శత్రుఁ; డీ
 వమ్మెయి సైన శాంతి ఘటీయంపుము లోపగఁ టీర్చు మెందు శాం
 తమ్ము చుమ్మి మనోజయము దాన వెలుంగుము శాంతబుధ్వానై. **119**

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; బంధుమిత్రుల= బంధువులయొక్క; స్నేహితులయొక్క; సహాయత కల్పి= సహాయం ఉండటం; ప్రయోజనంబు లేదు= నిప్పుయోజనం; ఆ+మహానీయ యుద్ధమునకున్= ఆ గౌప్య యుద్ధానికి; ఆత్మ+అ+తోడు= ఆత్మే తోడు; మనంబు శత్రువుడు= మనస్సే శత్రువు; శత్రు+ఏమెయిన్+ఐన్= నీవు ఏ విధంగానైనా; శాంతి ఘటీయంపుము= శాంతిని పొందించుకొనుము; లోపగ్= అంతశ్శత్రుత్వాన్ని; టీర్చుము= టీర్చుకొనుము; ఎందున్= ఎక్కుడైనా; శాంతమ్ము+అ= శాంతమే సుమా; మనోజయము= మనస్సును జయించటం అంటే; దాన్= అందుచేత; శాంతబుధ్వాన్+ఐ= శాంత బుధ్వాగలవాడై; వెలుంగుము= ప్రకాశించుము.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా అంతమంది బంధుమిత్రుల సహాయం కలిగి ఉండటంవలన ఒరిగిందేమి లేదు. ఆ మహాయుద్ధానికి ఆత్మే నిజమైన తోడు. మనస్సు శత్రువు. కనుక నీవు లోపలి శత్రువులను జయించి, మనసుకు శాంతిని ఒనగూర్చుకొనుము. శాంతమే కదా మనోజయమంటే! అందుచేత శాంతబుధ్వానై ప్రవర్తించటం అభ్యసించుము.

విషేషం: కౌరవులు, పాండవులు శత్రువులని భావించటం ఒక్క లోకికవిషయమే తప్ప వారికి వీరు, వీరికి వారు శత్రువులు కారు. ఎవరంగా శత్రువులు వారిలోపలే ఉన్నారు. దుర్యోధనుడి లోభ, దురభిమానాదులే అతడి శత్రువులు, అట్లాగే పాండవులకూ రాజ్యాభిలాష తమ పరాక్రమంటై తమ నమ్మకం, కౌరవులటై పగ - తక్కువ స్థాయిలో లేవు. కనుక వారికి అంతశ్శత్రువులున్నారు. కాకపోతే ద్వేషాన్ని తామే తీర్చుకొన్నట్లు యుద్ధంచేసి ఆశాంతులై మరణించారు. పాండవులు జయించినా 'శోకంపైన యుద్ధం చేస్తూనే ఉన్నారు. అందుకే మనోజమాన్ని గురించి శ్రీకృష్ణుడు ప్రబోధిస్తున్నాడు. శోకం తమోగుణజన్యం. అందుకే ఎడతెగని దుఃఖం. ఇది కౌరవులపై పగతీరినా పోలే దంటే దానికి కారణం వారి స్వభావంలోని ఆశాంత మనోవ్యత్తి. అందుకే, వివేకంతో శాంతబుద్ధిని అభ్యసించుచుని భగవానుడు ప్రబోధించాడు. ఈ శాంతశ్శితి నాశించే వ్యాసమహార్షి యాగంపై మనస్సు ప్రసరింపచేయుచుని ప్రబోధించాడు. ఆ మనస్సును నియంత్రించకుండా పోతే అది మనిషిపై విజయం సాధిస్తుంది. దాని ఫలితమే ఈ శోకాదులు. దానిని పారద్రోలు మని భగవంతుడి సూచన.

తే. అంతరం బగు నిక్షయ్య మథిపు! గెలువఁ, కిట్ల యేగతీఁ బోయెదో యెఱుగ ఢిని

నీవ కనికొని సద్గుభ్రి నిశ్చయ ప్రు, వీషుడవు గమ్ము మాటలు వేయు నేల?

120

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజు; అంతరంబు+అగు= లోపలి; ఈ+కయ్యము= ఈ యుద్ధాన్ని; గెలువక= గెలువకుండా; ఇట్లు+అ= ఈ విధంగా; ఏగతిన్+పోయెదో= ఏ మార్గం వైపు వెళ్లుతున్నావో; ఎఱుగన్= నాకయితే తెలియటం లేదు; దీనిన్= దీనిని; నీవు+అ= నీవే; కనికొని= కనుగొని; సద్గుభ్రిన్= వివేకంతో; నిశ్చయ ప్రవీణుడవు కమ్ము= నిశ్చయబుద్ధి కలిగిన నేర్చరివి కావాలి; మాటలు+ వేయున్+ఎల?= అధికంగా ఎందుకు చెప్పటం?

తాత్పర్యం: రాజు! లోపలి ఈ కయ్యాన్ని గెలువకుండా ఇట్లా ఏడుస్తూ నీవు ఏ గతి పడతావో నాకు తెలియకుండా ఉన్నది. దీనిని నీవే కనుగొనుచు. వివేకంతో నిశ్చయబుద్ధి కలిగి, నేర్చరిగా నీ దారిని మళ్ళించుకొనుచు. ఈ విషయంలో ఇక నేను ఏమి చెప్పను?

వ. అని చెప్పి కొంతేయాగ్రజునితోఁ గృష్మండు వెండియు నిట్లను 'రెండక్షరంబులుమృత్యువు'. మూడక్షరంబులు బ్రహ్మాంబని యొయ్యవి యంటేని విశుము 'మమ' యను నవియును 'న మమ' యను నవియును నై యుండు భూతలంబుల చేతం గానంబడక యూ బ్రహ్మమృత్యువులు పోరుచుండు.

121

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= అని చెప్పినవాడై; కొంతేయ+అగ్రజునితోన్= ధర్మరాజుతో; కృష్ణండు; వెండియున్+ఇట్లు+అనున్= మళ్ళీ ఇట్లా అన్నారు; రెండు+అక్షరంబులు= రెండక్షరాలు; మృత్యువు= మరణం (అజ్ఞానం); మూడు+అక్షరంబులు= మూడక్షరాలు; బ్రహ్మాంబ= బ్రహ్మము (జ్ఞానం); అని; ఏ+అవి= ఏవి; అంటి(వి)+ఏ= అంటే; విశుము; మమ= అనునవియును (అనే రెండక్షరాలు); న మమ= (నాది కాదు); అనునవియును (అనే మూడక్షరాలు); ఏ+ఉండున్= అయి ఉంటాయి; ఆ+బ్రహ్మ+మృత్యువులు= ఆ బ్రహ్మము, మృత్యువు అనబడ్డవి; భూతలంబులచేతన్= ఏ భూతాలచేతిలో; కానంబడక= చూడబడక; పోరుచున్+ఉండున్= పోట్లాడుతుంటాయి.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి మరలా కృష్ణుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నాడు రెండక్షరాలు మృత్యువు, మూడక్షరాలు బ్రహ్మము. 'మమ' అనే రెండక్షరాలు 'న మమ' అనే మూడక్షరాలు వరుసగా మృత్యువు, బ్రహ్మము. అని ఏ భూతరాశికీ కనిపించకుండా నిరంతరం పోట్లాడుతూ ఉంటాయి.

విశేషం: ‘మమ’ (నాది) అనే భావమే ‘బంధ’ కారకం. అది మనిషిని అజ్ఞానంలో పడవేస్తుంది. ‘న మమ’ (నాది కాదు) అనే భావమే ‘విముక్తి’ హేతువు. అది ‘సత్య’ ‘జ్ఞాన’ రూపాలతో ఉండి ‘అనంతం’గా ఉంటుంది. మనకారంలో ‘సత్య’ దృష్టి ఉండదు. జ్ఞానప్రస్తికీ కూడా లేదు. అది చాలా పరిమితమైన ఉనికి కలిగింది. అందుకే ‘న మమ’ అనే మూడక్కరాలు బ్రహ్మ మని కృష్ణుడు మరలా భగవదీత సారాంశాన్ని ధర్మరాజుకు బోధిస్తున్నాడు.

‘మమ’ అన్నది శరీరవాదం. ‘న మమ’ అన్నది ఆత్మవాదం. శరీరం అశ్వతతం, ఆత్మ శాశ్వతతం, చింతించటం శరీర సంబంధి కనుక బంధహేతువు. దానిని మానుమని శ్రీకృష్ణుడు ఎట్లా బోధిస్తున్నాడో తరువాతి పద్యంలో చూడవచ్చును.

**క. తత్త్వమనశ్వరమశలీ, రత్నంబునఁ బరఁగు భూతరాశి నియతనా
శిత్వంబు హింసకత్వము, దాత్త్వికమై లేదు దేహదళమునను సృష్టా!**

122

ప్రతిపదార్థం: సృష్టా!= ఓ రాజు!; తత్త్వము= ఆత్మతత్త్వం; అనశ్వరము= నశించనిది, శాశ్వతమైనది; అశరీరతత్త్వంబున్+పరఁగున్= శరీరసంబంధం లేనిదిగా ఉంటుంది. భూతరాశి= భూతరాశికి ఉన్నటువంటి; నియత నాశిత్వంబు= నియతంగా నశించే స్వభావం; హింసించుకొనటం (అనే ఈ లక్షణాలు); దేహదళమునను= దేహమనే ఖండభాగంలో (ఉన్నాయి); (అది); తాత్త్వికము+ఐ, లేదు= ఆత్మసంబంధమైన ధర్మం కాదు.

తాత్పర్యం: ఓ రాజు! ఆత్మతత్త్వం శాశ్వతమైనది. శరీరసంబంధం లేనిది; కానీ భూతరాశి శరీరధారి కావటంవలన అది నియతంగా నశించే స్వభావం కలిగినది. పరస్పరం హింసించుకొనటం దాని లక్షణమే. అందుకే దేహం ఒక ‘ఖండ’ భాగం తప్ప ఆత్మవలె అభిండం కాదు. శాశ్వతం కాదు. అందుచేత దేహానికి తాత్త్వికలక్షణం లేదు.

క. శరధిపరివేష్టితక్షితి, బలపాలించినను దానిషై దృఢముతం

బీరయక వర్తించిన న, ప్పురుషుని దురితంబు లెట్లు వొందగ నేర్చున్?

123

ప్రతిపదార్థం: శరధి= సముద్రంచేత; పరివేష్టిత= చుట్టూకొనబడిన; క్షితిన్= భూమిని; పరిపాలించిననున్= ఏలినా; దానిషైన్= ఆ భూమిషై; దృఢ మమతన్= గట్టి మమతను; పారయక= పాండక; వర్తించినన్= ప్రవర్తిస్తే; ఆ+పురుషునిన్= ఆ మానవుడిని; దురితంబులు= పాపాలు; ఎట్లు+పాండగ్న+నేర్చున్= ఎట్లా ఆక్రమిస్తాయి?

తాత్పర్యం: సముద్రమే సీమగా కలిగిన ఈ భూవలయాన్నంతా పాలించినా సరే - ఆ భూమిషైన ఎవరికి గాఢమైన మమకారం ఉండదో అట్లాంటి మానవుడికి పాపాలు ఎట్లా అంటుతాయి?

క. వనమున వన్యాహారం, బున వర్తించినఁ బదార్థములషై మమతన్

మనమున విడ కుండిన న, మృషుజుఁడు మృత్యుముఖవర్తి మనుజాథిశా!

124

ప్రతిపదార్థం: మనుజ+అధి+ఈశా!= రాజు!; వనమునన్= అడవిలో; వన్యాహారంబునన్= అడవిలో దొరికే కందమూలాదులను ఆహారంగా కలిగి; వర్తించినన్= ఉంటున్నా; పదార్థములషైన్= ధన కనక వస్తు వాహనాది పదార్థాలషైన; మమతన్= మమతను; మనమునన్= మనస్యులో; విడక+ఉండినన్= వదలకుండా ఉంటే; ఆ మనుజుఁడు= ఆ మనిషి; మృత్యుముఖవర్తి= మృత్యుముఖంలో ఉండేవాడని అర్థం.

తాత్పర్యం: రాజు! అడవిలో ఉంటూ కందమూలాలు తింటూ ఉన్నా, ధన, కనక, వస్తు, వాహనాదులపై మమత పోలేదంటే ఆ మనిషి నిజంగా మృత్యుముఖంలో ఉన్నా డని అర్థం చేసికొనాలి.

విశేషం: పాండవులు అరణ్యవాసం చేశారు. కందమూలాలు తిన్నారు. కానీ వారికి పదార్థజగత్తుమీద మమత ఇంకా పోలేదు. కనుక చేసిన అరణ్యవాసంనుండి లభించిన జ్ఞానం ఏమిటన్నది శ్రీకృష్ణుడి ప్రశ్న. అందుకే ‘మమత’ బంధుహేతువని చెప్పటం కొరకే ‘మృత్యు’ వనే గ్రహించిని (గుహ) ముఖద్వారంగా ‘మమత’ను చెప్పుతూ ఈ మమతే ‘మృత్యు’ కారక మస్తుందని, ఇది లోపలి శత్రువని. దానిని జయించటమే అసలు ‘విజయ’మని తరువాతి పద్యంలో వివరిస్తున్నాడు.

క. వెలి పగఱ గెలుపు గెలుహే? , యలఘుమతిన్ గెలువపలయు నభ్యంతర శత్రులఁ దద్విజయము మోక్షము , నలవటుపం జాలు నొంట నమ్మేలగునే?

125

ప్రతిపదార్థం: వెలి= బయట ఉన్న; పగఱ= శత్రువుల; గెలుపు - గెలుపు+ఏ= జయం ఒక జయమేనా?; అలఘుమతిన్= గొప్ప వివేకంతో; అభ్యంతర= లోన ఉన్న; శత్రులన్= శత్రువులను; గెలువ వలయున్= గెలవాలి; తద్ద+విజయము= ఆ లోని శత్రువులను గెలవటమే; మోక్షము= విముక్తిని (బ్రహ్మాండాత్మారం); అలవటువన్+చాలును= పాందేదారిని చూపించగలదు (విముక్తిమార్గ సాధనను నేర్చిస్తుంది); ఒంటన్= మరొకదానిలో; ఆ+మేలు+అగునే?= ఆ లాభం ఉంటుందా?

తాత్పర్యం: బయట ఉన్న శత్రువును జయించటమూ ఒక జయమేనా? లోపలి శత్రువులను గెలవాలి, ఆ విజయమే మోక్షమార్గసాధనను నేర్చిస్తుంది. మరి దేనితోనూ అది లభించదు.

విశేషం: కామ క్రోధ లోభ మోహ మద మాత్స్యర్యాలు అనే ఆరు శత్రువులు ‘అరిపద్మర్గం’ అని ఈ ఆరు గుణాలను పిలుస్తారు. ఈ శత్రువులలో అన్ని బంధాలనూ కలిగించే తొలి శత్రువు ‘కామం’ (కోరిక, ఇచ్ఛ, స్పూండం, సంకల్పం). దానిని గురించి తరువాత చెప్పుతున్నాడు.

క. విను మంత్సుత్తులలో , ఘనుఁడుగుఁ గాముఁడు నిరస్తకాముం బగు వర్తనము విరల మధ్యయన య , జనదానంబులును గాముసహితములు గదా!

126

ప్రతిపదార్థం: వినుము= జాగ్రత్తగా వినుము; అంతన్+శత్రులలోన్= లోపలి శత్రువులలో; కాముఁడు= కోరిక, మన్మథుడు; ఘనుఁడు+అగున్= చాలా గొప్పవాడు; నిరస్త= వదలబడిన; కామంబు+అగు= కామం కలిగిన; వర్తనము= పని; విరలము= అరుదు (ఎందుకంటే); అధ్యయనము= వేదాదుల అధ్యయనంకాని; యజన= యజ్ఞంకానీ; దానంబులున్= దానాదులు కానీ; కామ సహితములు కదా!= ఏదో ఒక సంకల్పంతో కూడినవే కదా!

తాత్పర్యం: జాగ్రత్తగా వినుము. లోపలి శత్రువులలో ‘కాముడు’ చాలా గొప్పవాడు. కామంలేని పని ప్రపంచంలో ఏదీ లేదు. వేదాదులు చదివినా, యాగాలు చేసినా, దానాదు లిచ్చినా దానికి మూలంగా ఏదో ఒక ‘సంకల్పం’ (కోరిక) ఉండనే ఉన్నది కదా!

వ. ఇవ్విష్టయంబునం గామగీత లను వాక్యంబులు గలవు. వాని నాకళ్లింపుము. కాముఁడు లోకంబు నుద్దేశించి యిట్లనియె.

127

ప్రతిపదార్థం: ఈ+ఏషయంబున్= ఈ కామానికి సంబంధించిన; కామగీతలు= కాముడు చెప్పిన వాక్యాలు; అను= అనే; వాక్యంబులు= వాక్యాలు; కలవు= ఉన్నాయి; వానిన్= వాటిని; ఆక్రింపుము= చెప్పుతాను వినుము; కాముండు= ఆ మన్మథుడు; లోకంబున్= లోకాన్ని; ఉద్దేశించి= ఉద్దేశించినవాడై; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విషయానికి సంబంధించిన ‘కామగీతలు’ అనబడే వాక్య లున్నాయి. వాటిని వినుము. కాముడు లోకాన్ని ఉద్దేశించి ఇట్లు అన్నాడు.

విశేషం: ఈ పర్వంలోనే కామగీతలు, బ్రాహ్మణగీతలు రెండు ఉన్నాయి. భగవద్గీతలో ఏ సారాంశం ఉన్నదో ఈ గీతలలోనూ అదే సారాంశం ఉన్నది. ‘గీత’ అంటే ఇక్కడ ‘బోధ కలిగిన వాక్య’ మని అర్థం.

K. ‘అనపాయం డగు నెప్పం । డును నను భాధింపఁ జాలఁడు ప్రయత్నము సా ధన మగునె వేదవేద్యం । డనయి పరఁగుచున్న నా యెడను విహాతికినై.

ప్రతిపదార్థం: న+అపాయండు+అగు= దూరంగా జరగకుండా ఉండే; ఎప్పండును= ఎవడూ కూడా; నన్ను= నన్ను; బాధింపన్+చాలఁడు= బాధించలేదు; వేదవేద్యండను+అయి= వేదాలచేత తెలిసికొనబడేటటువంటివాడిని అయి; పరఁగుచున్+ఉన్న= ఉంటున్న; నా ఎడను= నా విషయంలో; విహాతికిన్+ఇ= భంగపాటుకొరకు; ప్రయత్నము= యత్నించటం; సాధనము+అగునే?= కార్యసాఫల్యాన్ని ఒనగూర్చేది అవుతుందా?

తాత్పర్యం: నాను దూరంగా జరగకుండా ఉండేవాడు ఎవడూ నన్ను ఓడించలేదు. వేదాలచేత గుర్తించబడే ఉనికి కలిగిన నన్ను భగ్నపరచే సాధనం ఏమీ లేదు. కనుక నేను అజేయుడను.

విశేషం: ‘అపాయం’ అంటే ‘ఎడబాటు’. ఈనాటివలె ‘అనర్థం’ అని కాదు. ఎడబాటు లేనిది ‘అనపాయత్వం’ కాముడు తాను జీవులకు పుట్టుకతో వచ్చి మరణం దాకా వారిని వదలకుండా, వారు తనను వదలకుండా ఉంటాడు కాబట్టి ‘అనపాయడైన’ ఏ మనిషి నన్ను ఏమీ చేయలేడని అంటున్నాడు. కాబట్టి ఎంత ప్రయత్నించినా ఏదో ఒక రీతిగా ‘కామం’ పైచేయి విసురుతూ ఉంటుంది. మనిషి ‘నిగ్రహం’ కోల్పోతూ ఉంటాడు.

ఇక ‘వేదవేద్యండను’ అని కామదేవుడు చెప్పుతున్న విషయం.

‘కామపుస్తద్గై సమపర్తత’

ప్రపంచ సృష్టికి ముందు ‘కామమే’ పుట్టింది. ఇది వైదికమైన సిద్ధాంతం.

‘సోఽకామయత బహు స్యాం ప్రజాయేతి’ (తైత్తిరీయం) అతడు (ఆ ప్రజాపతి) కోరుకొన్నాడు - ప్రపంచాన్ని సృష్టిస్తానని. అందుకే అతడి ‘కోరిక’ నుండి ఈ సర్వసృష్టి జరిగింది అని ప్రతివాక్యం.

ఇది ‘కామతత్వానికి’ వైదికమైన పునాది. ఇక్కడ చెప్పబడ్డ కాముడు పురాణాలలో చెప్పబడిన ‘మన్మథుడు’ కాదు. ఆ మన్మథుడు శృంగారసంబంధమైన ‘కామ’ వాంఛు సంకేతం. వేదాలలో చెప్పబడిన కాముడు ప్రపంచంలోని పదార్థవ్యక్తిక్రతికి మూలమైన ఆత్మ ‘సృందానికి’ సంబంధించినవాడు. వేదంలోని కాముడు చెప్పుతున్న మాటలివి. అట్లాంటి నన్ను ఎవడూ జయించలేదు. అందుకే శివుడు కూడా చలించక తప్పలేదని పురాణాలు కథలుగా చెప్పాయి.

K. ద్వృతి నెప్పఁడు నన్నుం బుఖి । హతుఁ జేయగఁ జాచు భావ మగుదు నతనిఁ; కే నతుఁ డబి యెఱుగఁడు గాన వి । హతి బోంకై పశివగా జయము లేకుండున్.

ప్రతిపదార్థం: ధృతిన్= దైర్యంతో; ఎవ్వడు= ఎవరైతే; నన్నున్= నన్ను; ప్రవిషతున్= దెబ్బకొట్టబడిన వాడిగా; చేయగన్+చూచున్= చేయజాస్తాడో; అతనికిన్+ఏన్= అతడికి నేను; భావము+అగుదున్= భావాన్ని అవుతాను; అతడు+అది+ఎలుగుడు= కాని అట్లా నేను భావ మపుతున్నానని అతడు ఎరుగడు; కాన్న్= కాబట్టి; విహతి= నన్ను దెబ్బకొట్టటం అనే పని; బొంకై పోవగాన్= అబద్ధం అయిపోగా; జయము లేక+ఉండున్= విజయం అస్వది లేకుండా పోతుంది.

తాత్పర్యం: దైర్యంతో ఎవడు నన్ను దెబ్బకొట్టాలని చూస్తాడో వాడికి భావరూపంగా నేను అతడిలోనే ఉంటాను. కాని, నేను అట్లా అతడిలోనే ఉన్నానని అతడికి తెలియదు. అందుచేత నన్ను ఓడించటమనే ప్రశ్న లేనేలేదు. అందుచేత నన్ను జయించటం అనేది లేనేలేదు.

విశేషం: ‘భా’ ధాతుసంబంధమైనది భావం. పుట్టేది అని అర్థం. ఏది సవ్యంగా పుట్టుతుందో అది భావం. కామం జయిస్తున్నా నన్నది ఒక భావం. ఆ భావరూపంలోనూ కామతత్వం ఉన్నది. అంటే కామాన్ని జయించాలని, ఇంద్రియాది నిగ్రహాలు, ఆహారవిహార నియమాలు పాటించేవారిలో ఆ ఇంద్రియజయస్వరూపమైన ‘భావం’ ఇచ్ఛారూపంలో ఉంటూ అది మరలా కాముడికి స్థానం అవుతుందని తాత్పర్యం. ఆ దీక్షలో ఉన్నవాడి కీ భావమే ఒక కామమని తెలియదు. కాబట్టి కామంమీద దెబ్బకొట్టటం అస్వది సీటి మీద ప్రాలే అని వాసుదేశుడు నోక్కి చెప్పుతున్నాడు.

క. నను దపమునఁ బ్రహ్మాలంచెదు, నని యెష్వఁడు దొడగు నతని కా తపము ఫలం

బున దెసఁ గోలకసై యే, జనియింతుం; జెఱుపగా వశమే యెష్వనికిన్?

130

ప్రతిపదార్థం: నన్నున్= నన్ను; తపమునన్= తపస్సుతో; ప్రహరించెదన్+అని= దెబ్బకొట్టతానని; ఎవ్వడు+తొడగున్= ఎవడు పూనుకొంటాడో; అతనికిన్+ఆ తపముఫలంబున దెసన్= అతడికి ఆ తపస్సుయొక్క ఫలం గురించిన; కోరికన్+ఇ= కోరికగా; ఏన్= నేను; జనియింతున్= పుట్టుతాను; (నన్ను); ఎవ్వనికిన్= ఎవడికైనా; చెఱుపగాన్= చెడపటానికి; వశమే?= సాధ్యమా?

తాత్పర్యం: తపస్సుచేసి నామీద దెబ్బకొట్టుతానని ఎవడు పూనుకొంటాడో అతడికి ఆ తపస్సుయొక్క ఫలాన్ని గురించిన కోరికగా నేను పుట్టుతాను. నన్ను ఎవరు చెడగొట్టగలరు?

విశేషం : తపస్సు చేసేవారిలో ఏదో పొందాలన్న తపన ఉంటుంది. అది ఫలరూపమైన కోరిక. నేను స్వర్గముఖం పొందాలి’ అస్వది ఒక కోరికే కదా! ‘నాకు కుమారుడు జన్మించాలి!’ అనేది కూడా కోరికే కదా! మరి అప్పడు కోరిక లేని తపస్సు ఎక్కుడ ఉన్నది?

రెండవ అంశం - మన్మథుణ్ణి చెడగొట్టటం అంటే ఏమిటన్నది. కోరికను ‘అణచటం’ అనే భావనకు అర్థం - కోరికపై దెబ్బకొట్టటమనే. కాముడి దెబ్బే పెద్ద దెబ్బ. ఆ కాముడిని దెబ్బతీసేవాడు మరొక్కుడు లేదు. అందుకే కామదేశుడు నేను మరలా మరలా కోరిక రూపంలో పుట్టుతూనే ఉంటాను’ అంటున్నాడు.

క. నను మోక్షమూరి చెఱిచెదు, నని యెష్వఁడు దలఁచు వానియందే మోక్షా

ర్థసమై యునికి నవధ్యఁడు, సనాతనుడు ద్రోవ నొకడు జాలఁడు నన్నున్.’

131

ప్రతిపదార్థం: మోక్షము+ఉండి= మోక్షాన్నిధ్యేయంగా గ్రహించి; నన్ను+చెఱిచెదన్+అని= నన్ను నాశనం చేస్తానని; ఎవ్వడు+తలఁచున్= ఎవడు ఆలోచిస్తాడో; వాని+అందే= వానిలోనే; మోక్ష+అర్థనము+ఇ+ఉనికిన్= మోక్షంలోని కోరికగా ఉండటంవలన;

అవధ్యుడన్= నేను చంపటానికి పీలులేనివాడిని; సనాతనుడన్= శాశ్వతుడను; సన్మన్= సన్మి; త్రోషన్= త్రోసివేయటానికి; ఒక్క దున్+చాలఁడు= ఎవడూ సమర్థుడు కాదు.

తాత్పర్యం: మొళ్ళాన్ని భేయంగా గ్రహించి నన్ను నాశనం చేయాలని ఎవడు ఆలోచిస్తాడో వాడిలోనే మొళ్ళంలోని కోరిక రూపంలో నేను ఉండటంవలన నేను ఎవరిచేతా చంపబడేవాడిని కాను. నేను శాశ్వతుడను. నన్ను ఎవడూ త్రోసివేయజాలడు.'

విశేషం : సనాతనం అంటే శాశ్వతమైనదని అర్థం. చిరంతనమంటే ప్రాచీనమైనదది. కాముడు 'సనాతనుడు' అంటే తోలి, నడుమ, చివరి దశలలో ఎవడు వదలమండా ఉంటాడో వాడని అర్థం. అప్పుడే పుట్టిన బిడ్డ పాలవైపో, పంచదార నీళ్ళవైపో చూపే ఆసక్తి ఆహారం మీద కోరిక. నడిమి జీవితమంతా కోరికలస్టట్, చివరిజీవితంలో జ్ఞానమీదో మొళ్ళమీదో ఆసక్తి. మరలా ఇదీ కోరికే. కనుకే కాముడు 'సనాతనుడు' అందుకే సృష్టాదిలో ఉన్నవాడు కాముడే - అని 'కామస్తదగ్రే సమవర్తత' అనే వేదవాక్యం నిరూపిస్తున్నది.

క. 'అని యివ్విధమునఁ గాముఁడు, దనుఁ జెఱుపగురామిఁ జెప్పు తలపోందినఁ జె

పైన భంగి నెదను దోఁచెను, విను మహధానమునఁ భాండవేయప్పవరా!

132

ప్రతిపదార్థం: పాండవేయప్రవరా!= ఓ ధర్మరాజు!; అని; అంటూ; ఈ+విధమునవ్= ఇట్లా; కాముఁడు; తనున్+జెఱుపగన్+రామిన్= తనను నాశనంచేయటానికి పీలులేకపోవటం గురించి; చెప్పు= చేపేటటువంటి; తలఁపు+బందినవ్= ఆలోచన పుట్టగా; చెప్పిన భంగిన్= చెప్పినట్లు; ఎదను+తోఁచెన్= మనసు తట్టింది; అవధానమునవ్= ఏకాగ్రచిత్తంతో; వినుము.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజు! ఈ విధంగా కాముడు తనను ఎవరూ నాశనం చేయ లేరన్న విషయాన్ని గురించి చేప్పి ఆలోచన ఒకటి పుట్టగా అట్లా చెప్పినట్లు నా మనసుకు తోస్తున్నది. ఏకాగ్రచిత్తంతో వినుము చెప్పుతాను.

విశేషం : కాముడు చేసిన ఈ ప్రకటనను 'కామగీత' అనటానికి అర్థం ఏమిటో ఇక్కడ తిక్కునగారు చెప్పుతున్నారు. అర్థముడు యుద్ధరంగంలో విషాదంలో మునిగిపోతే భగవంతుడు ఇచ్చిన బిద్దార్పు భగవద్దిత కాగా ఈ 'కామగీత'కు శ్రోతలు, సాశ్వతులు మానవులందరూ, మానసులే కాదు దేవతలు; రాష్ట్రసులు, సకల సృష్టి దీనికి సాశ్వతే. ఎవరో అడిగితే కాముడు ఈ 'గీత' చెప్పలేదు. తనకు తానుగా తన 'అవినాశ' లక్ష్మణాన్ని 'సనాతన' ధర్మాలను తెలియచెప్పటంకొరకు ఈ మాటలు చెప్పాడు - అని శ్రీకృష్ణ భగవానుడికి అనిపించిందట.

అందుకే తరువాతి రెండు పద్మాలలో 'కామగీత'కు ఫలప్రతివలి 'కామవిజయం' ఎట్లా సంభవమో వివరిస్తున్నాడు. అశ్వమేధపర్వ రహస్యమంతా ఈ పద్మాలలో ఉన్నది.

చ. పనివడి పూఁచి పట్టమి సుబంధురదైర్యము నిర్వహింతు నే

నసుముతి సాన్సుకుండుట సమర్పతపంబున తత్పలేచ్చ లే

కునికి విమోళకత్యస్తభర మొందమి కాము నడంచుఁ గాన ని

య్యసువులు లేమి సుష్టే యనపాయతగా నతుఁ డాడె భూవరా!

133

ప్రతిపదార్థం: భూవరా!= ఓ రాజు!; పనివడి= పనిగట్టుకొని; పూఁచి= పూనుకొని; పట్టమి= ఒకపనిని పట్టుకోకపోవటం; సుబంధుర= మిక్కిలి; దైర్యము= ధృతి (తా); నిర్వహింతున్+ఏన్+అను మతి= నేను ఈ పనిని కొపసాగిస్తానన్న స్థిరబుద్ధి(ని); చొప్పకుండుట= ఆ కార్యనిర్వహణలో ప్రవేశింపజేయకపోవటం; సమగ్రతపంబునవ్= గాఢమైన తపశ్చర్యలో; తద్ద+ఫల+ఇచ్చ= ఆ తపస్సుయొక్క

ఫలంలో కోరిక; లేక+ఉనికి= లేకుండా ఉండటం; వివోక్క+తృష్ణ+భరము= విముక్తి కావాలన్న మిక్కిలి దస్పిక; ఒందమి= పొండకపోవటం; కామున్+అడంచున్= కాముడిని అణచివేస్తాయి; కాన్న= కాబట్టి; ఈ+అనుపులులేమి+చుమ్మె= ఈ అనుపులు- ఉపాయాలు లేకపోవటమే సుమా!; అనపాయతగాన్= వదలిపెట్టజాలని ధర్మంగా; అతడు= ఆ కాముడు; ఆడెన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: రాజు! వినుము. ఒక కార్యాన్ని పనిగట్టుకొని ప్రారంభించకపోవటం. దృఢమైన ధైర్యంతో ఈ పనిని తప్పక నిర్వహిస్తానే స్థిరబుద్ధిని ఆ పనిలో పెట్టకపోవటం. గొప్ప తపస్సు చేస్తున్నపుడు కూడా ఆ తపసఃఫలంలో కోరిక లేకుండా ఉండటం. చివరికి మోక్కం కావాలన్న కోరిక కూడా లేకుండటం కాముడిని జయిస్తాయి. కానీ సాధారణంగా ఈ పనులు మనిషి చేయలేదు. ఈ ఉపాయాలు మనిషికి లభించవు. అందుకే ‘నన్ను ఎవరూ వదలిపెట్టజాల’ రని కాముడు ప్రకటించాడు.

విశేషం : అశ్వమేధపర్వంలోని అతిముఖ్యమైన పద్య మిది. కాముడు మానవుడిని ఎందుకు వెన్నాడుతాడో, అతడిని ఎట్లా జయించవచ్చునో చేస్తు ఉపాయం ఈ పద్యంలో ఉన్నది.

మొదటిది - పనిని చేయటం అంటే పూనుకొనిచేయాలి. త్రికరణశుద్ధిగా పనిని ప్రారంభించటం జరిగితే అది విఫలమయ్య ప్రత్య ఉండదు. అంతేకాదు, ఉద్యమించి పనిచేయాలి. ఉత్సాహంతో చేయాలి. దీనినే ‘శ్రద్ధ’ అంటారు. శ్రద్ధాశుషు పనిని నిరాటంకంగా చేయగలుగుతాడు. ఈ శ్రద్ధ ఉన్నా ‘పూనిక’ మొండి పట్టుదల కాకుండా ఉండాలి.

రెండవది - పనిని తప్పక పూర్తిచేస్తారన్న ‘స్థిరబుద్ధి’ ఉండాలి. మధ్యలో వదిలివేయటం, చేతకాదేమో అనటం, చేస్తానని చేయకపోవటం. ఇతరులకు ఒప్పజెప్పటం, ఇట్లాంటి పనులు ‘సోమరి’ లడ్డణాలు. పని పూర్తి అయ్యేదాకా ఆ స్థిరబుద్ధి నశించకూడదు. దీనినే ‘ఓర్చు’ అంటారు. ఓర్చు ఉన్నా ‘నా పనే గెలవా’ లన్న మూర్ఖర్త్వం ఉండరాదు.

మూడవది - మనం చేస్తున్న పనిని తాత్పర్యంతో చేయటం. ఆ నిర్దిష్టమాలక్ష్యం కార్యసాధనకోసమే తప్పా, కోరికను నింపుకొనటంకారకు కాకూడదు. దానినే విషయంలో కూడా ఫలాపేక్ష లేకుండా ఉండటం అని ఇక్కడ చెప్పుతున్నారు.

చాలుగవది - మోక్కిషయంలో కూడా కోరిక ఉండకూడదనటం అంటే మోక్కం పొందాలన్నది ఒక ‘దాహ’ మట. దాహం అయిన మనిషి నీటికొరకు వెదకి తీరుతాడు. మోక్కం దానంతట అది రావాలి తప్పా నీవు ప్రయత్నం చేసి కృతిమంగా అందుకొనగలిగింది కాదన్న ‘జ్ఞానం’ ఉన్నపుడు మనిషి ఆ మోక్కాన్నీ కోరడు.

అప్పుడు మనిషి ఎట్లా పని చేస్తాడో తరువాతి పద్యంలో తిక్కనగారు వివరిస్తున్నాడు. ‘అనువు’ అంటే దారి/ఉపాయం అని అర్థాలున్నాయి. కామజయం అతికష్టం కాదని అర్థం.

క. విను పెక్కలేల? కోరిక, మనమును జీరనీకయున్న మడియుం గాముం

డనపంచ! యశ్శమేధం, బొనలంపుము గోరకుండు మొక్కటియు మదిన్.

134

ప్రతిపదార్థం: అనపద్య!= పుణ్యాత్మా!; విను= ఆ కామజయం ఎట్లా సాధ్యమో చెప్పుతాను వినుము; పెక్కలు+ఏల?= ఇక అధికంగా చెప్పవలసిన అవసరం లేదు; కోరికన్= కోరికను; మనమునన్= మనస్సులో; చౌరసీక ఉన్నన్= చౌరబడకుండా చేసే; కాముండు= మన్మథుడు; మడియున్= చస్తాడు; అశ్వమేధంబు+ఒనరింపుము= అట్లా ఈ అశ్వమేధాన్ని చేయుము; మదిన్= మనస్సులో; ఒక్కటియున్= ఏ కోరికా; కోరక+ఉండుము= కోరకుండా ఉండుము.

తాత్పర్యం: ఒ పుణ్యాత్మా! ఆ కామవిజయం ఎట్లా సాధ్యమో చెప్పుతాను వినుము; పెక్కలు+ఏల?= ఇక అధికంగా చెప్పవలసిన అవసరం లేదు; ముందే వివరించానుగా కోరికను మనస్సులో చౌరబడకుండా చేస్తే మన్మథుడు వెంటనే చస్తాడు. ఇప్పుడు అశ్వమేధయాగం చేయుము. దానిని ఏమియా కోరకుండా చేయుము.

విశేషం : ఓ పుణ్యత్వా! ఆ కామవిజయం ఎట్లా సాధ్యమో చెప్పుతాను వినుము. ఇక ఎక్కువగా చెప్పవలసిన పనిలేదు. (మండే వివరించాను కదా!) కోరికను మనసులో చౌరబడకుండా చేస్తే మన్మథుడు వెంటనే చస్తాడు. ఇప్పుడు అశ్వమేధయాగం చేయుము. దానిని ఏమీ కోరకుండా చేయుము.

ఆ. అశ్వమేధమఖమునం దట్ల యునఫు! యి, లోలుపత్యగుణవిశాలబుట్టి

శాలివై ఫలాజునంధి లే కక్షము! ధర్మగ్రాం భోనర్ము ధర్మతనయి!

135

ప్రతిపదార్థం: ధర్మతనయి!= ఓ యమధర్మరాజ కుమారా! ధర్మరాజా!; అశ్వమేధ మఖమునందున్= అశ్వమేధయాగంలో; అట్లు+అ= అట్లాగే; అనఫు!= ఓ పుణ్యత్వుడ్డా!; అలోలుపత్యగుణ= మిక్కిలి ఇష్టంలేని గుణంతో; విశాలబుట్టిశాలివై= విశ్వజనీనమైన బుద్ధితోకూడిన వాడవై; ఆత్మజ్ఞానంతోడి; ఫల+అభిపుంధి లేక= ఫలాన్ని గూర్చిన కోరిక లేక; ఆ+కామున్= ఆ కాముడినే; ధర్మన్+కాన్= ధర్మసాక్షిగా; పానర్మ(ము)= యాగం చేయుము.

తాత్పర్యం: ఓ ధర్మరాజా! నీవు పుణ్యత్వుడవు. ఈఅశ్వమేధాన్ని ఏ తీవ్రమైన కోరికా లేని మనస్సుతో విశ్వజనీనమైన ధర్మబుద్ధితో ఆ కాముడినే కర్మసాక్షిగా చేసి యాగం చేయుము.

విశేషం : వ్యాసమహర్షిని గురించి ‘విశాలబుట్టి’ అనే విశేషణం వాడుతారు.

‘నమోత్తస్త’తే వ్యాస విశాలబుట్టే’

అని వ్యాసమహర్షిని కీర్తిస్తారు. వ్యాసమహర్షి బుద్ధి వైశాల్యం ధర్మాధ్వతానికి సంబంధించిన మహాదాత్త గుణం. యాగనిర్వహణ ఘలంకోరి చేయనపుడు ధర్మ నిర్వహణకు సంబంధించిన నిష్కామకర్మ అవుతుంది. అప్పుడు కాముడు కర్మబంధాన్ని కలిగించడు. కర్మకు సాక్షిగా మాత్రమే ఉంటాడు. అందుకే ‘ధర్మన్’గా చేయుము అనటం. ధర్మదంటే యమధర్మరాజువలె ‘సమవర్తి’ అని అర్థం. అప్పుడు కాముడు విముక్తి పేతువుగా వర్తిస్తాడు. అది ‘ధర్మ’డనటానికి అర్థం.

క. చచ్ఛిన బంధులఁ గొని రా! వచ్చునే? తలపుకుము నీవు వాలం: గ్రతువుల్

విచ్ఛలవిడిఁ జేయుము నిను! మెచ్చు జగంబు సమకూరు మీద సుగతియున్.’

136

ప్రతిపదార్థం: చచ్చిన బంధులన్= చనిపోయిన బంధువులను; కొని రావచ్చునే?= మరల తీసికొని రావటానికి అవుతుందా?; నీవు వారిన్= నీవు వారిని గురించి; తలపుకుము= ఆలోచించరుము; విచ్ఛలవిడిన్= సమృద్ధిగా (యథేష్టంగా); క్రతువుల్= యాగాలు; చేయుము; నినున్= నిన్ను; జగంబు మెచ్చున్= ప్రపంచం మెచ్చుకొంటుంది; మీదన్= తరువాత; సుగతియున్= పుణ్యలోకాల ప్రాప్తికూడా; సమకూరున్= సిద్ధిస్తుంది.

తాత్పర్యం: చనిపోయిన బంధువులను మరలా తీసికొనిరావటానికి సాధ్యమా? నీవు వారినిగురించి తలచి తలచి ఏడుస్తూ కూర్చునవద్దు. నీ ఇష్టం వచ్చునంత బాగా దానధర్మాలుచేసి యాగాలు చేయుము. దీనివలన నీకు ప్రపంచంలో ఖ్యాతి వస్తుంది. పైగా పుణ్యలోకప్రాప్తికూడా సిద్ధిస్తుంది.’

వ. అని యిట్లు కృష్ణండు సెప్పు; బారాశర్ముండు భోధించే; దేవస్తానుండు నారదుండును హితవచనంబు లుపదేశించిలి. భీమాదులు సలువురును ద్రోపభియును దగిన మాటలు సెప్పిలి. శాస్త్రచక్షర్మహితులైన మహాసురులు యోగ్యవచనంబు లుపుస్తించి; లిప్పిధంబున నందఱ వాక్యంబులు నాకల్చించి, శోకంబు విడిచి,

యా భూకాంతుండు ధరణిపాలనాధ్వరకర్షంబుల కియ్యకొని యశచిత్వనిష్టత్తుకై గంగాతీరంబును గొన్ని దినంబులు నిలుచువాఁ దయి మునివర్గంబునుకు బ్రదక్షిణంబును బ్రహ్మమంబునుం జేసే.

137

ప్రతిపదార్థం: అని+ఇట్లు= ఈ విధంగా; కృష్ణండు+చెప్పేన్= కృష్ణండు చెప్పేదు; పారాశర్యండు= వ్యాసుదు; బోధించేన్= కర్తవ్యబోధ చేశాడు; దేవస్తానుండు= దేవలోకంలో ఉండే; నారదుండును= నారదుదు; హితవచనంబులు= మంచి మాటలు; ఉపదేశించిరి= బోధించారు; భీమ+ఆదులు నలువురును= భీముడు మొదలైన నలుగురు (తమ్ములు); ద్రౌపదియును= ద్రౌపది కూడా; తగినమాటలు= ఒప్పిదమైన పలుకులు; చెప్పిరి= చెప్పారు; శాస్త్ర+చధ్వన్+మహితులు+పన= శాస్త్రాలనే చధ్వనులుగా కలిగిన-మహాసీయులైన; మహీసురులు= బ్రాహ్మణులు; యోగ్యవచనంబులు= తగిన మాటలు; ఉపన్యసించిరి= బోధించారు; ఈ+విధంబున్న్= ఈరీతిగా; అందఱ+వాక్యంబులున్= అందరి మాటలను; ఆకర్షించి= విని; శోకంబున్+విడిచి= శోకం వదలిపెట్టి; ఆ+భూకాంతుండు= ఆ రాజు; ధరణిపాలన+అధ్వర కర్షంబులకున్= భూమిని పాలించటానికి; యాగాలు చేయటానికి; ఇయ్యకొని= అంగీకరించి; అపచిత్య= అపవిత్రతను; నిష్టత్తుకై= పోగొట్టుకొసటానికి; గంగాతీరంబున్న్= గంగాతీరంలో; కొన్ని దినంబులు= కొన్ని రోజులు; నిలుచు వాడు+అయి= ఉండటానికి నిర్ణయించుకొన్నవాడై; మునివర్గంబునకున్= ముని సమాహానికి; ప్రదక్షిణంబునున్= ప్రదక్షిణమూ; ప్రణామంబున్న్= వందనమూ; చేసి= చేసినవాడై.

తాత్పర్యం: ఈవిధంగా శ్రీకృష్ణండు చెప్పేదు. వ్యాసమహర్షి కర్తవ్యబోధ చేశాడు. నారదమహర్షి హితోక్తులు పలికాడు. భీమాదులూ, ద్రౌపది తగిన మాటలు చెప్పారు. శాస్త్రపండితులైన బ్రాహ్మణులు కూడా ఏ విధంగా ప్రవర్తించాలో బోధించారు. ఈ రీతిగా అందరాడిన మాటలూ విని, శోకాన్ని వదలిపెట్టి, ఆ ధర్మరాజు రాజ్యపాలన చేయటానికి, యాగంచేయటానికి అంగీకరించాడు. ముందుగా యుద్ధపాపంవలన తమ కంటిన అపవిత్రతను పోగొట్టుకొసటంకొరకు గంగాతీరంలో కొన్ని రోజు లుండటానికి నిశ్చయించుకొని, మునిసమాహానికి ప్రదక్షిణంగా తిరిగి, శిరసు వంచి నమస్కరించాడు. ఇట్లూ అన్నాడు.

K. ‘మీ కారుణ్యంబున నా , శోకం బంతయును భాసే సుమనస్కృత సు

శ్లోకాత్ములార! కలిగేన్ , నాకున్ విచ్ఛేయుఁ డింక నను మఱవకుఁడీ.’

138

ప్రతిపదార్థం: సుశ్లోక+అత్ములార!= ప్రశ్నాత్ములని ప్రసిద్ధిగాంచిన ఓ మునివర్యులారా; మీ కారుణ్యంబున్న్= మీ దయతో; నా శోకంబు+అంతయునున్= నా దుఃఖమంతా; పాసెన్= నశించింది; నాకున్= నారు; సుమనస్కృత= ప్రశాంత చిత్తవ్యత్తి; కలిగేన్= కలిగింది; ఇంక్షన్+విచ్ఛేయుఁడు= ఇక దయతో మీమీ స్వస్తానాలకు దయచేయండి; నసున్= నస్సు; మఱవకుఁడీ= మరవకండి.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ములారా! మీ ఉపదేశాలవలన నా మనస్సు ప్రశాంతమైనది. శోకం నశించినది. దయచేసి మీమీ స్వస్తానాలకు దయచేయండి. మీరు మాత్రం నస్సు ఎస్సుటికి మరవకండి.’

(వ్యాససారదాది మునులు ధర్మజు వీడ్జౌని స్వస్తాసములకుఁ బోపుట (పం. 14-14-8))

K. అని పలికి, విశేషించి వేదవ్యాసమునివరుపాఠంబుల కెఱంగి ‘భవత్త్వసాదంబునం గందువ గనిన కనకమ్ము మిమ్ముంబురస్సులించుకొనిపోయి చేకొనంగలవాడు; నష్టటికి సన్నిభిసేయవలయు; నష్టమిభికినాత్మయింబైన హిమగీల మహీధరంబులలోన నెల్లను బరమాశ్చర్యనిభి యని చెప్పుదురు గావున భవటియ రక్షగొనియే చుండీ యందు నా పోతుట’ యని సపినయింబుగాఁ బ్రాథీలించి ‘నాషై బెక్కులు కల్యాణకరణకల్పంబు లగు మాట లాడితిలి; మహాభాగ్వవంతులకుఁగాక యిచ్చివాల కారుణ్యంబు దొరకిానునె? మీ కరుణయ నమ్మ భాగ్వవంతుం డని తెలిపెడు’

నని బహుప్రకారంబులం బ్రస్తుతిసేసే; న ట్లామంత్రిత్తులై యమ్మహిత్తు లందఱు గృష్ణార్జునామంత్రణంబు గైకొని యంతర్భానంబు సేసిలి. పదంపడి భిమ్మసుకుం బరలోకక్రియలు ధృతరాష్ట్ర సహితుండై యాచలంచి కర్ణప్రభుతి కురుప్రకరంబునకు నూర్ధ్వలోక సాంద్రసాఖ్యసిద్ధ్యర్థంబుగా నానావిధ దాన విధులు నిర్విల్మించి కృతకృత్యుండై కతిపయ దినంబుల కచ్ఛీటు గదలి పాండవార్జుండు పాండుస్వాగ్రజు నరేసరుం గావించుకొని కలనగరంబున కలగి యతనిం బూజించి తదనుజ్ఞాతోబ్లతుండగుచుఁ గృష్ణండును భీమాధ్యనుజులు మోదంబు నొంద జనులు నభినందింపఁ బెంపాల వసుంధరాపలపాలనధురంధరుం డయ్యెనుని చెప్పిన విని జనమేజయుండు వైశం పాయనున కిట్లనియె.

139

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= అని చెప్పి; విశేషించి= ప్రత్యేకంగా; వేదవ్యాస మునివరు పాదంబులకున్= వ్యాసమహార్షి పాదాలకు; ఎఱంగి= నమస్కరించి; భవత్+ప్రసాదంబునన్= మీ అనుగ్రహంతో; కందువ కిన కనకమ్మున్= తెలిసిన రహస్య నిధి అయిన ఆ బంగారాన్ని; మిమ్మున్= మిమ్ములను; పురస్కరించుకొని పోయి= ముందుగా ఉంచుకొని వెళ్లి; చేకొన్న+కలవాడను= తీసికొనగలను (తీసికొంటాను); అప్పటికిన్= అప్పటికి (ఆ సమయానికి); సన్నిధి+చేయవలయున్= మీరు తప్పక దయచేయాలి; ఆ+పెన్నిధికిన్= ఆ మహానిధికి; ఆశ్రయంబు+బన= ఆశ్రయమైనటువంటి; హిమగిరి= హిమాలయం; మహిధరంబులలోన్+ఎల్లనున్= పర్వతాలన్నింటిలోనూ; పరమ+ఆశ్వర్య నిధి+అని= గొప్ప గొప్ప ఆశ్వర్యాలకు నిధి అని; చెప్పుదురు= చెప్పుతారు; కావునన్= అందుచేత; అందున్= ఆ చోటికి; నా+పోవుట= నేను వెళ్లటం; భవదీయ= మీ; రక్ష+కొనియో+మండీ= మీ రక్షణను తీసికొనే సుమండీ!; అని; సవినయంబుగాన్= వినయంతో; ప్రార్థించి= ప్రార్థించినవాడై; నామైన్= నన్ను గురించి; పెక్కులు= అనేకాలైన; కల్యాణ కరణ కల్పంబులు+అగు= మాటలు= పుభాలను చేకూర్చుటానికి అనుమైన మాటలు; ఆడితిరి= చెప్పారు; మహాభాగ్వవంతులకున్+కాక= చాలా గొప్ప అదృష్టవంతులకు తప్ప; ఇట్టి వారి= మివంటి మహానీయులు; కారుణ్యంబు+దౌర్కోసునె?= దయ సంప్రాప్తిస్తుందా?; మీ కరుణా+అ= మీ దయే; నన్ను; భాగ్వవంతుండు+అని= అదృష్టవంతుడినని; తెలిపెడున్= తెలుపుతున్నది; అని; బహుప్రకారంబులన్= చాలా విధాలుగా; ప్రస్తుతి+చేసెన్= ప్రస్తుతించాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; ఆమంత్రితులు+ఇ= వీడ్సైనబడ్డవారై; ఆ+మహాత్ములు+అందలున్= ఆ మహానీయులందరూ; కృష్ణార్జున+అమంత్రణంబున్= శ్రీకృష్ణుడి; అర్జునుడి వీడ్సైనబడ్డను; కైకొని; గ్రహించి; అంతర్భానంబు+చేసిరి= మాయమయాడు; పదంపడి= ఆ తరువాత; భిమ్మునకున్= భిమ్ముడికి; ధృతరాష్ట్ర సహితుండు+ఇ= ధృతరాష్ట్రుడితో కూడి; పరలోక క్రియలు= ఉత్తర క్రియలు; ఆచరించి= చేసి; కర్ణప్రభుతి= కర్ణాడు మొదలైన; కురు ప్రకరంబునకున్= కురు సమూహానికి; ఉర్జలోక= షైలోకాలలో; సాంద్ర సౌఖ్య సిద్ధి+అర్థంబుగాన్= మహాసౌఖ్యాలు కలిగే విధంగా; నానావిధ= వివిధాలైన; దానవిధులు= దానధర్మాదులు; నిర్విల్మించి= చేసి; కృతకృత్యుండు+ఇ= తాను చేయదగిన పనులను పూర్తిచేసినవాడై; కతిపయ దినంబులకున్= కొన్ని రోజుల తరువాత; ఆ+చోటు+కదలి= ఆ స్ఫానంనుండి బయలుదేరి; పాండవ+అగ్రజుండు= ధర్మరాజు; పాండునృష్టి+అగ్రజున్= పాండురాజు అన్నను (ధృతరాష్ట్రుడిని); అగ్రేసరున్+కావించుకొని= ముందుగా ఉంచుకొని; కరి నగరంబునకున్+అరిగి= హస్తినాపురానికి వెళ్లి; అతనిన్= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజును; పూజించి= మిక్కిలిగా గౌరవించి; తద్+ అనుజ్ఞా శోభితుండు+అగుచున్= అతడి అనుమతిచేత ప్రకాశిస్తున్నవాడై; కృష్ణండునున్ భిమ+అది+అనుజులన్= శ్రీకృష్ణుడు, భిమాదులైన తన సోదరులు; మోదంబున్+బందన్= సంతోషం పాందగా; జనులు+అభినందింపన్= ప్రజలు మిక్కిలి సంతోషం పాందగా; పెంపారి= వైభవం అతిశయించగా; వసుంధరా పరిపాలన= భూమిని పాలించటంలో; ధురంధరుండు+అయ్యెన్+అని= ప్రవిషు దయాదని; చెప్పినన్= చెప్పగా; విని; జనమేజయుండు; వైశంపాయనునకున్; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, ప్రత్యేకంగా వ్యాసమహార్షి పాదాలకు నమస్కరించి ‘మహార్షి! మీ అనుగ్రహంతో తెలిసిన ఆ రహస్యానిధిని మిమ్ములను ముందుగా ఉంచుకొని వెళ్లి తప్పకుండా గ్రహిస్తాను. ఆ సమయానికి మీరు తప్పకుండా రావాలి. ఆ మహానిధికి ఆకరమైన హిమాలయాలు గొప్పగొప్ప వింతలకు చోటని పెద్దలు చెప్పుతారు. కనుక అట్లాంటి

చోటికి నేను వెళ్లటం అంటే మీ రక్షణమ తీసికొనే సుమండీ! అని విషయంతో ప్రార్థించినవాడై ‘స్వామీ! మీరు మాకు శుభాలను చేకూర్చి, ఎన్నో మంగళకరవాక్యాలను పలికారు. గొప్ప అదృష్టవంతులకు తప్ప మీవంటి మహానీయుల దయ సంప్రాత్మికుండా! మీ అనుగ్రహమే మేము చాలా అదృష్టవంతుల మని చెప్పుతున్నది’ అని చాలా విధాలుగా ప్రస్తుతించాడు. ఆ విధంగా ధర్మరాజు వీడోలు పలుకగా, ఆ మహాత్ము లందరూ శ్రీకృష్ణుడు, అర్జునుడు పలికిన వీడోలు మాటలను విని సంతోషంగా అంతర్భాసం చేశారు. ఆ తరువాత ధర్మరాజు ధృతరాష్ట్రుడితో కలిసి భీముడికి ఉత్తరక్రియలు నిర్వర్తించి, కర్ణుడు మొదలైన కురుసమూహానికి స్వగంలో మహాత్మరసాఖ్యసిద్ధి కలిగేటట్లు అనేక దానకర్మలు చేసినవాడై ధన్య దయ్యాడు. కొన్ని రోజులకు ఆ చోటి నుండి బయలుదేరి ధృతరాష్ట్ర మహారాజు వెంట పొండవులు హస్తినాపురానికి చేరుకొన్నారు. ధర్మరాజు పెద్ద మహారాజును సముచితంగా గౌరవించి, ఆయన అనుమతితో విరాజిల్లుతూ శ్రీకృష్ణుడు, భీమాది సోదరులూ సంతోషంతో సహకరిస్తుండగా, ప్రజలు మెచ్చుకొనే విధంగా వైభవంతో ఒప్పారి రాజ్యపాలనాభారాన్ని మోయటంలో ప్రపాణుడని పేరు పొందాడు - అని చెప్పగా విని, జనమేజయుడు వైశంపాయనమహర్షిని చూచి ఇట్లు అడిగాడు.

(ధర్మజుఁడు ధరణిం బాలించునపుడు కృష్ణార్జునుల వర్తించు విధము (సం.14-15-1))

తే. ‘ఇష్విధంబున ధర్మజుం డెలమి ధరణిఁ, పాలనము సేయగాఁ గృష్ణపార్థు లెట్టి
తెఱఁగువారలై యొచట వల్లించి రెఱుగఁఁ, జెప్పువే నాకు సజ్జనసేవనీయు!’

140

ప్రతిపదార్థం: సజ్జన సేవనీయు! = సత్యరుషులచేత సేవించదగిన ఓ వైశంపాయన మహర్షీ! ఈ+విధంబునన్= ఈ రీతిగా; ధర్మజుఁడు= ధర్మరాజు; ఎలమిన్= ప్రీతితో; ధరణిపాలనము= రాజ్యపాలన; చేయగాన్= చేస్తుండగా; కృష్ణపార్థులు= శ్రీకృష్ణుడు, అర్జునుడు; ఎట్టి తెఱఁగువారలు+ఱ= ఏ విధంగా; ఎచట= ఎక్కుడ; వర్తించిరి= ఉన్నారు? నాకున్= నాకు; ఎఱుగాన్+చెప్పనే= దయచేసి వివరించుము.

తాత్పర్యం: మహర్షీ! ఈ విధంగా ధర్మరాజు రాజ్యపాలన చేస్తుండగా శ్రీకృష్ణుడు, అర్జునుడు ఎట్లా కాలం గడిపారు? ఏమి చేశారు? ఎక్కుడున్నారు? దయచేసి వివరంగా నాకు చెప్పుము.

విశేషం : కృష్ణార్జునులు కలిస్తే ఇద్దరూ ఎప్పుడూ ఊరకే ఉండరు. వారు ఏదో ఒక పనిలో ఉంటారు. అది కూడా చాలా మహాత్మర కార్యమే అయి ఉంటుంది. అదీ జనమేజయుడు భారతమంతా విని తెలిసికొన్న విషయం.

వ. అని యడిగిన వైశంపాయనుం డిట్లునియే.

141

తాత్పర్యం: అని అడుగగా వైశంపాయనుడు ఇట్లు చెప్పాడు.

సీ. ‘ధర్మజుం డమ్మెయి ధరణిఁ బాలింపంగఁ, ననఫుఁ, యింద్రపుస్తమున వసించి
కృష్ణుంపుఁ గ్రీడియుఁ గ్రీడాపరత సరి, తాళుననపర్వతసానుదేశ

ములఁ జలించుచు విప్రపూజలఁ బుణ్ణకఁ, ధాత్రేవణముల సత్యావ్యగోష్టిఁ
బ్రీష్టు పుచ్ఛుచుఁ దమ పూర్వవ్యత్తము లైనఁ, సమురతంత్రపుముఖములఁ జెప్పి

తే. కొనుచు నుండుడు రాత్మీయతనయు నరుఁడు, దలఁచి వగచిన శోకంబు దలఁగు నట్టి
వాక్యసంతతి నా వృష్టివరుఁడు దేర్ఘు, సముచితోక్కులఁ, ధర్మజు శాంతి వీగడు.

142

ప్రతిపదార్థం: అనము= పుణ్యత్వా!; ధర్మజండు; ఆ+మొయిన్= ఆ విధంగా; ధరణిన్+పాలింపంగన్= రాజ్యాన్ని పరిపాలిస్తుండగా, ఇంద్రప్రస్తమునన్= ఇంద్రప్రస్తపురంలోనే; వసించి= ఉంటూ; కృష్ణండున్= శ్రీకృష్ణుడు; క్రీడియున్= అర్జునుడూ; క్రీడాపరతన్= విలాసంగా; సరిత్= నదులు; కానన= అడవులు; పర్వత= కొండలు; సానుదేశములన్= సానువులలో; చరించుచున్= విహారిస్తూ; విప్రపూజలన్= బ్రాహ్మణులను అర్పిస్తూ; పుణ్యకథాక్రిష్ణములన్= పుణ్య కథలు వింటూ; సత్యావ్యగోష్ఠిన్= పవిత్రకావ్యాలను గురించి సాధుసత్పురుషులలో చర్చిస్తూ; ప్రొద్దు+పుచ్ఛచున్= కాలం గడుపుతూ; తమ= తాము నిర్వహించిన; పూర్వవృత్తములైన= ముందు జరిగిన; సమరంత్ర ప్రముఖములన్= యుద్ధ తంత్రాలను, వ్యాపోలను, మాచిన సాహసాలను; చెప్పికొనుచున్+ఉండుదురు= చెప్పుకొంటూ ఉంటారు; నరుడు= అర్జునుడు; ఆత్మియతనయున్= తన కొడుకు అభిమన్యుడిని గురించి; తలచి= చింతించి; వగచినన్= దుఃఖపడినపుడు; శోకంబున్+తలఁగు+అట్టి= శోకాన్ని పోగొట్టుకొనేటటువంటి; వాక్యసంతతిన్= మంచి మాటలతో; ఆ వ్యస్తివరుడు= ఆ వ్యస్తివంశశేష్యుడైన కృష్ణుడు; సముచిత+ఉంక్రులన్= తగిన విధంగా; తేర్చున్= ఆ అర్జునుడిని; ఓదారుస్తాడు; ధర్మరాజ+శాంతిన్= ధర్మరాజయొక్క ప్రశాంత స్వభావాన్ని; పొగడున్= పొగుడుతాడు.

తాత్పర్యం: ఓ పుణ్యత్వుడా! వినుము. ఆ విధంగా ధర్మరాజు సుభంగా రాజ్యపాలన చేస్తుండగా శ్రీకృష్ణుడు, అర్జునుడు ఇంద్రప్రస్తపురంలో ఉంటూ విలాసంగా నదులు, అడవులు, కొండలు, సానువులు వీటిలో విహారంగా తిరుగుతూ, బ్రాహ్మణులను పూజిస్తూ, పవిత్ర కథలను పెద్దవారివలన వింటూ, సత్యావ్యాలను గురించి సాధుసత్పురుషులతో గోష్ఠి జరుపుతూ కాలం గడుపుతుండేవారు. మాటలడుకొంటున్నపుడు తాము మునుపు యుద్ధంలో పన్నిన తంత్రాలను, యుద్ధవ్యాపోలను, మాచిన సాహసాలను ముచ్చటించుకొనేవారు. అప్పుడప్పుడు అర్జునుడు తన కొడుకు అభిమన్యుడి దుర్గారణం గుర్తుకురాగానే చింతలో మునిగి దుఃఖించేవాడు. అప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు ఓదార్పు మాటలు చెప్పి, ఆ దుఃఖాన్ని పోగొట్టేవాడు. ఆ విధంగా ఉంటున్నప్పుడు ధర్మరాజు ప్రసక్తి వచ్చినప్పుడెల్లా శ్రీకృష్ణుడు ఆయన ప్రశాంతస్వభావాన్ని ఎంతగానో ప్రశంసించేవాడు.

విశేషం : నరవారాయణుల అవతారాలుగా చెప్పబడే అర్జునుడు. శ్రీకృష్ణుడు పాటించిన ‘స్నేహం’ బాంధవ్యానికి అతీతమైనది. అది ప్రేమమయమైన భక్తి దైవ - సంబంధం. అందుకే యుద్ధం జరిగేటంతవరకు ‘కర్మ’ యోగాన్ని బోధించి కార్యశిలుడిగా మార్చాడు కృష్ణుడు. యుద్ధం తరువాత కూడా అతడిలో మనశ్శాంతి కలిగి జ్ఞానోదయం కావటానికి అతడి వెంటనే ఉన్నాడు.

**క. విను మయకృత సభగ్రీత్తగఁ, గని యచ్చో నొక్కయెడ సకౌతుక నానా
జనపరిష్కతులై యుండుదు, రనూన విభవమునఁ బ్రమద మారగ వారల్.**

143

ప్రతిపదార్థం: విను= ఇంకా వినుము; మయకృత సభన్= ఆనాడు మయబ్రహ్మ వారికొరకు నిర్మించి ఇచ్చిన మయసభను; క్రొత్తగన్+కని= క్రొత్తగా మరల ఒక సారి చూడటానికి వెళ్లి; ఆ+చోటన్= అక్కడ; ఒక్క+ఎడన్= ఒకచోట; సకౌతుక= కుతూహలంతో కూడిన; నానాజన పరివృతులు+పి= అనేక జనులచేత చుట్టుకొనబడి; అనూన విభవమునన్= విశేషమైన వైభవంతో; ప్రమదము+ఆరగన్= సంతోషం అతిశయించగా; వారల్= ఆ కృష్ణార్జునులు; ఉండుదురు= ఉంటారు.

తాత్పర్యం: ఆనాడు మయబ్రహ్మ నిర్మించిన మయసభను మరలా చూడటానికి ఒకసారి శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడు వెళ్లారు; అక్కడ ఒక చోట జనులంతా కుతూహలంతో ఈ ఇరువురి చుట్టు మూగారు. అట్లా పాతకథలు త్రిప్యకొంటూ క్రొత్త అనుభవం పొందుతూ సంతోషంగా వాళ్ళు కాలం గడిపారు.

విశేషం : పద్మంలో స్పష్టంగా చెప్పుకపోయినా ఆ ఒక్కచోటు దుర్భోధనుడు భ్రాంతితో కాలుజారి నీటి మడుగులో పడ్డ స్థలమే అయి ఉండాలి. అది విహారస్తలంగా మారిపోయి ప్రజలు రోజా సందర్శించేవారస్తమాట.

వ. ఒక్కనాచ దష్టండరీకాథ్మండు గాండివితో నిట్లనియె.

144

ప్రతిపదార్థం: ఒక్కనాచడు= ఆ+పుండరీక+అథ్మండు= తెల్ల తామరోకులవంటి కన్ములుగల ఆ శ్రీకృష్ణుడు; గాండివితోనే= అర్జునుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లు అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఒక రోజు ఆ పుండరీకాథ్ముడు అర్జునుడితో ఇట్లు అన్నాడు.

సీ. ‘సమరంబు ధర్మవిజయ పరికీర్ణంబు, గాచేసి భూమి నిష్టంటకముగఁ
బాలించుచున్నాడు ప్రజ ప్రీతినొందంగఁ, విద్వజ్జనంబులు వివిధసుఖము
లనుభవించుచుఁ దన్ను విసుతింప నెగడెడు, శాంతియు సమతయు సకలజనము
గొనియాడు సిద్ధులు మునులు సేవింతురు; ధర్మసందసుఁ డి ట్లుదాత్ముఁ డగునె!

తే. యతని కుస్తుతి గావించి రనిలజండు, గవలు నెంతయు నీ చేతి గాండివంబు
లీల గవ్వి మహాధర్మశాలి సత్య, నిత్యుఁ దష్టప్రీపతి గృతకృత్యుఁ డయ్యు’

145

ప్రతిపదార్థం: సమరంబున్= యుద్ధాన్ని; ధర్మవిజయ పరికీర్ణంబుగాన్+చేసి= ధర్మవిజయంగా పదిమంది కీర్తించే విధంగా చేసి; భూమిన్= రాజ్యాన్ని; నిష్టంటకముగన్= ఏ ఆపదా లేకుండా; (భూమిని ఏ ముఖ్యా లేకుండా చదును చేసినట్లు); పాలించున్నాఁ డు= పరిపాలిస్తున్నాడు; ప్రజ= ప్రజలు; ప్రీతిన్+బందంగన్= సంతోషం పొందగా; విద్వత్+జనంబులు= పండితులైనవారు; వివిధ సుఖములు+అనుభవించుచున్= వివిధాలైన సుఖాలు అనుభవిస్తూ; తన్నున్= తన్ను; విసుతింపన్= ప్రస్తుతించగా; నెగడెడున్= ప్రకాశిస్తున్నాడు; శాంతియున్= ధర్మజుడు ప్రతిష్ఠించిన ప్రశాంతిని; సమతయున్= సమత్వాన్ని; సకల జనమున్= జనులందరూ; కొనియాడున్= ప్రస్తుతిస్తారు; సిద్ధులున్= సిద్ధులూ; మునులున్= మహర్షులు; సేవింతురు= ధర్మరాజును సందర్శించి ఆయనను సేవిస్తారు; ధర్మసందుండు= ధర్మరాజు; ఇట్లు+ఉండాత్ముడు+ అగునె!= ఇట్లు ధర్మరాజు ఎంత ఉన్నతిని పొందాడయ్యా!; అనిలజండున్= భీముడు; ‘కవలున్= నకులసహదేవులు;’ ఎంతయున్= ఎంతగానో; అతనికిన్= ధర్మరాజుకు; ఉన్నతి+కావించిరి= ఎంతో ఔన్వత్యాన్ని తెచ్చారు; సీచేతి గాండివంబున్= నీ చేతిలోని గాండివాన్ని; లీలన్+కల్లి= అతి లీలగా తపదానివలనే పొంది (అంతే నీ పరాక్రమమంతా అతడిది కాగా); మహాధర్మశాలి= సారధర్మప్రవీణుడైన ఆ ధర్మరాజు; సత్యవిత్యుడు= సత్యంలో నిత్యమూ చరించేవాడైన; ఆ+మీపతి= ఆ ధర్మరాజు; కృతకృత్యుడు+అయ్యెన్= ధన్య డయ్యాడు.

తాత్పర్యం: తాను చేసిన యుద్ధం ధర్మవిజయమని జనులు మిక్కిలిగా కీర్తించే విధంగా చేసి, ధర్మరాజు రాజ్యాన్ని ఏ ఆపదా లేకుండా పరిపాలిస్తూ ఉన్నాడు. ప్రజలు మిక్కిలిగా సంతోషించారు. విద్వజ్జనులు సర్వసుఖాలూ అనుభవిస్తూ తను ప్రస్తుతిస్తున్నారు. అతడు స్థాపించిన ప్రశాంతి, సర్వసమానత్వ ధర్మాలు ప్రజల సమ్మతిని పొందాయి. సిద్ధులు, మునులు కూడా వచ్చి ఆయన సన్నిధిని చేరుతున్నారు. ధర్మరాజు ఎంత ఉన్నతిని పొందాడయ్యా! అప్పు - ఆయన కేమి కొదవ! భీముడు, నకులసహదేవులు తమ బలపరాక్రమాలతో ఆయన ఎత్తును ఎంతో పెంచారు. నీ గాండివం ఆయన చేతిలో ఉన్నట్టే కదా! మీదు మిక్కిలి మహాధర్మశాప్రప్రవీణుడు, సత్యపాలనాధ్యాత్ముడు. అందుకే ధర్మసందుండు ధన్య డయ్యాడు.’

వ. అని యగ్గించి యతని యానసం బాలీకేంచి.

146

ప్రతిపదార్థం: అని; అగ్నించి= పొగడి; అతని అననంబు= అతడి ముఖం; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: అని అర్జునుడిని పొగడి అతడి ముఖం చూచి (తరవాతి పద్యంతో అన్యయం.)

ఉ. 'నీవలనన్ మహాత్మ! విను నిర్భరచిత్తుడు వైతిర జాడగా
బోషు తలంపు పుట్టిప్పు బ్రథూతగుణున్ బలదేవు వత్సల్న
దేవకి నార్ద్రచిత్తు వసుదేవుని మధ్యతరాగసాంద్ర స
ద్భావుల సర్వయాదవులఁ బాధ్య! ననుం దగ ననిపుచ్చువే.

147

ప్రతిపదార్థం: పాధ్య!= అర్జునా!; మహాత్మ!= మహానీయ గుణ సంపన్ముడా!; విను(ము)= నాకు ఒక కోరిక పుట్టినది వినుము; నీవలనన్= నీ వలన; నిర్భర చిత్తుడన్+ఐతిం= నా మనసు మిక్కిలిగా సంతోషించింది (ఇపుడు); ప్రభాతగుణున్= మిక్కిలి ప్రశస్తగుణ సంపన్ముడైన; బలదేవున్= బలరాముడిని; వత్సల్న= నామీద వాత్సల్యంతో ఎదురుచూచే; దేవకిన్= దేవకిని; ఆర్ద్రచిత్తున్= ఆర్ద్రమైన (దయాపూర్వాదయుడైన) చిత్తం కలిగిన; వసుదేవున్= వసుదేవ మహారాజును; మత్త+గత+రాగసాంద్ర సద్భావులన్= నా విషయంలో మిక్కిలి అనురాగమూ గాఢమైన సద్భావమూ కలిగిన; సర్వయాదవులన్= యాదవులందరినీ; చూడఁ గాన్+పోవు+తలంపు+పుట్టిప్పు= చూడటానికి వెళ్ళాలన్న కోరిక కలుగుతున్నది; నన్నున్= నన్ను; తగన్+అన్ని+పుచ్చువే= తగినవిధంగా దయతో పంపించుము.

తాత్పర్యం: 'అర్జునా! మహానీయ గుణసంపన్ము! నీవలన నేను మహానందాన్ని పొందాను. ఈ తృప్తి చాలును. ప్రశస్తగుణసంపన్ముడైన బలరాముడిని, వాత్సల్యంతో నాకొరకు ఎదురుచూచే మా అమ్మ దేవకిని, ఆర్ద్రచిత్తుడైన, నా అగమనం నిరీక్షించే మా తండ్రి వసుదేవ మహారాజును, నా విషయంలో గాఢమైన అనురాగ సద్భావాలు కలిగిన యాదవులందరను చూడాలన్న కోరిక పుట్టుతున్నది. ఇక నీవు నన్ను తగినవిధంగా దయతో పంపించుము.

విశేషం : అంతటి మహాయోగీశ్వరుడు కూడా లౌకికబాంధవ్యాలలోని మర్యాదలను ఎంత చక్కగా పొటించాడో ఈ పద్యంలో చూడవచ్చును. బావ అనుమతి లేకుండా వెళ్ళికూడదు. అది బంధుమర్యాద. అందుకే 'తగన్' పంపించు అని కోరటం.

ఉ. ద్వారకకుఁ బోయి వచ్చేదఁఁ, గౌరవపతి కిత్తెఱంగు కార్యజ్ఞానో
దారుఁడ వగు నీ హోచి ! త్యాగుధము గాగుఁ జెప్పు మగు సమయమున్.

148

ప్రతిపదార్థం: ద్వారకకున్= ద్వారకా నగరానికి; పోయి వచ్చేదన్= వెళ్ళి వస్తాను; కార్యజ్ఞాన+ఉదారుఁడవు+అగు= కార్యానికి సంబంధించిన జ్ఞానంలో శేషుడవైన; నీరు; కౌరవపతిం= ధర్మరాజురు; అగు సమయమున్= తగిన సమయంలో; ఈ తెఱంగు= ఈ విషయాన్ని; ఔచిత్య+అరూధము కాగన్= తగిన రీతిలో; చెప్పుము= ప్రస్తావించుము.

తాత్పర్యం: అర్జునా! నేను ద్వారకానగరానికి వెళ్ళివస్తాను. ఏ పనిని ఎట్లా చేయాలో నీకు బాగా తెలుసును. సరైన సమయంలో తగిన రీతిలో ధర్మరాజుకు ఈ విషయం చెప్పుము.

ఉ. అట్లు గావున ధర్మరాజానుమతంబునం జమువాడఁ గావలయు వినుము.

149

ప్రతిపదార్థం: అట్లు+కావున్= అందువలన; ధర్మరాజు+అనుమతంబున్= ధర్మరాజు అనుమతితోనే; చనువాడన్+కావలయున్= వెళ్ళివాడిని కావాలి; వినుము= ఎందుకో చెప్పుతాను వినుము.

తాత్పర్యం: ఎందుకు నిన్ను ప్రస్తావించు మన్నావంటే ధర్మరాజు అనుమతి గ్రహించే నేను వెళ్లాలి. అది నా బాధ్యత. కారణం చెప్పుతాను వినుము.

తే. అవ్యాఖ్యాదు వోయి వత్సగా కనక పోను, మేసుఁ బ్రాణంబుఁ దనయులు మిత్రగణము బంధులును నర్థచయము నపోర్థివేంద్రు, సామ్యు తదనువర్తనము ప్రతమ్యు నాకు.

150

ప్రతిపదార్థం: ఆ+విధుడు= ఆ రాజు (ధర్మరాజు); పోయివత్తు(వు)+కాక= వెళ్లిరా; అనక= అనమండా; పోను= నేను వెళ్లను; (నా) మేనున్= దేహం; ప్రాణంబున్= ప్రాణం; తనయులున్= సంతానమూ; మిత్రగణమున్= స్నేహితులూ; బంధులునున్= స్నేహితులూ; అర్థచయమున్= సంపదా; ఆ+పార్థివేంద్రు సామ్యు= ఆ రాజు సాత్రే; (కనుక) నాకున్= నాకు; తద్+అనువర్తనము= ఆయన మాటను అనుసరించి వర్తించటం; ప్రతమ్యు= ఒక దీక్ష.

తాత్పర్యం: ఆ రాజు వెళ్లిరా అనమండా నేను వెళ్లను. నా ఈ దేహం, ప్రాణం, సంతతి, స్నేహితులు, బంధువులు, సంపద - అన్నీ ఆ రాజు సాత్రే. అందుచేత ఆయన మాటను పాలించి వర్తించటం నాకు దీక్ష.

వ. కావురు.

151

తాత్పర్యం: కాబట్టి - (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. మనము కలిసగరమునకుం, జని పుణ్యాత్ముని నజాతశత్రుని నెలమిం గని తగు నవసరమున ని, ప్పని విజ్ఞాపించి యతని పనిచిన భంగిన్.

152

ప్రతిపదార్థం: మనము= మన మిద్దరము; కలిగసరమునకున్= హాస్తినాపురానికి; చని= వెళ్లి; పుణ్యాత్మున్సి= పుణ్యాత్ముడైన; అజాతశత్రునిన్= ధర్మరాజును; ఎలమిన్= ప్రీతితో; కని= చూచి; తగు+అవసరమునన్= తగిన సమయంలో; ఈ+పని= ఈ విషయాన్ని; విజ్ఞాపించి= చెప్పి; అతని పనిచిన భంగిన్= అతడు చెప్పిన రీతిలో.

తాత్పర్యం: మన మిద్దరము హాస్తినాపురానికి వెళ్లి పుణ్యాత్ముడైన ఆ ధర్మరాజును చూచి తగిన సమయంలో ఈ విషయాన్ని విన్నవించి అతడి అనుమతి ప్రకారం చేద్దాము.

క. నదతము పోద 'మనుడుఁ గ, ప్పడి గొండొక పడి విచారవన్నానసుడై కడుమే లటు సేయుద' మని, యొడబాటుం బలుకు పలికి యొయ్యన పిదపన్.

153

ప్రతిపదార్థం: నదతము= నదుచుకొండాము; పోదము+అనుడున్= వెళ్లుదాము పద - అనగా; కవ్వడి= అర్జునుడు; కొండొక పడిన్= కొంతసేపు; విచారవత్త+మానసుడు+ఱ= విచారంగల మనసు కలవాడై; కడు మేలు= ఇది చాలా మంచిపని; అటు+చేయుదము= అట్లాగే చేద్దాము; అని; ఒడబాటున్= అంగీకారాన్ని సూచించే; మాట; పలికి= చెప్పి; ఒయ్య+న్+ఱ= వెంటనే; పిదపన్= తరువాత చేద్దాము' అని అంగీకరించి, వెంటనే (తరువాతి వచనంతో అన్వయము.)

వ. అష్టవోత్సవితో నిట్టనియె.

154

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మహాత్మునితోన్= మహానీయుడైన ఆ కృష్ణుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ మహానీయుడైన కృష్ణుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

చ. ‘అనికఁ దొడంగు నప్పుడు మధాత్త గలంగినఁ గొన్ని తత్త వబో
ధన మహానీయవాక్యము లుదాత్తక్షపం దగ నీవు సెప్పి; తే
మనమున వాని యర్థములు మాధవ! నిల్పఁగు జాల సైతి; న
వ్యాసుతపుచస్సుధారసము వీసుల నింకొకమాఱు నింపనే.’

155

ప్రతిపదార్థం: అనికిన్= యుద్ధానికి; తొడంగు+అప్పుడు= ప్రారంభించినపుడు; మత్త+అత్మ= నా మనస్సు; కలంగినన్= బాధపడగా; కొన్ని తత్త్వబోధన= కొన్ని తత్త్వ బోధకాలైన; మహానీయ= గొప్ప; వాక్యములు= మాటలు; ఉదాత్త కృపన్= గొప్ప దయతో; తగన్= తగినట్లుగా; నీవు చెప్పితి(ని)= చెప్పావు; ఏన్= నేను; మనమునన్= మనస్సులో; వాని+అర్థములు= ఆ మాటల భావాలను; నిల్పఁగన్+చాలన్+పతిన్= నిల్పజాలమండా పోయాను; మాధవ!= కృష్ణ!; ఆ+వినుత+వచన్= ఆ గొప్పమాటలు అనే; సుధారసమున్= అమృతాన్ని; వీసులన్= చెవులలో; ఇంకొక మాఱు= మరొకుసారి; నింపనే!= నింపవా!

తాత్పర్యం: ‘యుద్ధానికి పూనుకొన్నప్పుడు నా మనస్సు కలతచెంది, నేను క్రుంగిపోయినప్పుడు నీవు కొన్ని తత్త్వబోధకాలైన మహావాక్యాలను నామై మహాకరుణాతో తగిన విధంగా బోధించావు. నేను మనస్సులో ఆ మాటల సారాంశాన్ని పదిలపరచుకొనలేకపోయాను. కృష్ణ! మళ్ళీ ఆ మాట లనే అమృతాన్ని చెవులలో మరొకసారి దయచేసి నింపవా!

విశేషం: యుద్ధప్రారంభంలో శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడిని ఉండేశించి చెప్పినదే ‘భగవద్గీత.’ యుద్ధానికి సన్వర్ధులై బాణాలు అనుసంధించవలసిన సమయంలో వేదాంతభావన అసలు స్వరూపం తెలియక శోకంలో మునిగిపోయి, ‘నాకు రాజ్యం వద్దు; రాజ్యసుఖం వద్దు; నేను యుద్ధం చేయను.’ అని విషాదంలో అర్జునుడు కూరుకొనిపోయినప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు భక్తిజ్ఞానకర్మలను, మనమ్యతత్త్వాన్ని, పరమేష్ఠర విభూతిని, గుణశ్రద్ధాత్రయాలను బోధించి నిష్టాముకర్మ చేయటంద్వారా శోకాన్ని దాటవచ్చునని ప్రబోధించి, యుద్ధం చేయుమని ప్రోత్సహించి, ఏ ఫలాపేష్ట కూడా లేకుండా కర్మ చేసినప్పుడు అది యోగమవుతుందని ఆనాడు చెప్పినా ‘నరుడు’ (అర్జునుడు మానవుడని అర్థం) అప్పటి కప్పుడు కాస్త ‘తెలివిడి’ పొందినా మరల అతడికి మరుపు ఆపహించి, అదంతా ఎక్కడో జరిగిన విషయంవలె లీలగా మాత్రమే గుర్తున్నది.

దానిని మరలా ఇక్కడా గుర్తు చేసికొంటున్నాడు.

గీతావాక్యాలు ‘మహానీయ’ వాక్యాలు. సకలోపనిషత్తుల సారాంశమూ గీతలో ఉండని వ్యాఖ్యాతలు నిరూపించారు. అందుకే దానిని ‘బ్రహ్మవిద్య’ అని గీతను ‘ఉపనిషత్తు’ అని పిలుస్తారు.

గీతావాక్యసారం ‘సుధ’ వంటిది. (సుధ అంటే అమృతం). వచన్+సుధారసము= వచన్స్సు అనే సుధారసము - అలంకారం రూపకం.

కామధేసువై వెలయగ సకలా | మ్యాయసారమే గోవత్సముగా
ప్రేమపాత్రుడగు పార్చుని జేసియు | పిండి ‘సుధ’ను గోపుడుంచె ‘సుధికై’

అని భగవద్గీతా హరికథామంజరీకారుడు చెప్పుతున్నాడు. ‘సుధి’ అంటే ‘మంచి ధిషణ’ కలవాడు; సహృదయ సంపద, విజ్ఞానం నిష్పకపోతబుద్ధి, తత్త్వస్ఫుహ ఉన్నవాడు ‘సుధి’. అట్లాంటి జ్ఞానానికి అమృతం వంటిది ‘గీత’. అందుకే ‘ఇంకొకమాఱు నింపవే’ అని ప్రేమతో ‘గోముగా’ అడుగుతున్నాడు. ధర్మరాజుపైనా, పాండవులందరిమీదా అనురాగ మున్న కృష్ణుడికి ప్రీతిపాత్రుడు ‘అర్జునుడే’. ‘మహాప్రాణా హి పాండవాః’ అని అన్నాడు కృష్ణుడు. తన సంపదంతా ధర్మరాజుడే అన్నాడు. ఆయన అనుమతి లేనిదే ద్వారకకు పోను అన్నాడు. కాని చిత్రం ఏమిటంటే ‘ప్రేమగలిగిన మిత్రుడు’ అర్జునుడే.

క. అనిసినగుచు నొక కేలను, తనిఁ గౌగిటు జేల్లి ‘బుద్ధితత్త్వవిహినుం దును శ్రద్ధారహితుడు నై’, తని దూతి ముకుందుఁ డిట్టు లను నాతనితోన్.

156

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని అర్జును డనగా; నగుచున్= నవ్యతూ; ఒక కేలన్= ఒక చేతితో; అతనిన్= అతడిని; కౌగిటన్+చేర్చి= కౌగిలిలో చేర్చుకొని; బుద్ధితత్త్వ విహినుండును= బుద్ధితత్త్వం లేనివాడవూ, శ్రద్ధారహితుడున్+ఇతి(ఎ)+అని= శ్రద్ధలేనివాడవూ అయ్యాపు అని; దూతి= నిందించి; ముకుందుఁడు= కృష్ణుడు; అతనితోన్= అర్జునుడితో; ఇట్టులు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని అర్జునుడు అనగా నవ్యతూ కృష్ణుడు ఒక చేతితో అతడిని కౌగిలిలో చేర్చుకొని ‘నీకు బుద్ధి, శ్రద్ధ రెండూ లేకుండా పోయాయి’ అని మందలించి, అతడితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: శ్రద్ధలేకుండా వినటింపలన మరిచిపోయాడు. బుద్ధితో వినకపోవటింపలన సారాంశంకూడా మిగలకుండా పోయినది. అందుకే మందలించటం. కాని, ఆ మందలింపులోనూ ప్రేమ ఉన్నది. అందుకే కౌగిలించుకొని మరీ మందలించాడు.

తే. ‘బ్రహ్మపదవేదనమునకుఁ బరమహేతు, భూతములు నాఁటి వాక్యముల్లో బుధ్మిఁ దృష్టి పోర్ధములు నిల్వాపై శక్యంబే యింక, నవ్యచనములు సెప్పంగ? నలముశోర్య!

157

ప్రతిపదార్థం: అలఘుశార్య! = మహాపూర్వకమవంతుడా!; బ్రహ్మపద వేదనమునకున్= బ్రహ్మపదమంటే ఏమిటో తెలిసికొనటానికి; పరమ హేతు భూతములు= గొప్ప కారణభూతాలు; నాఁటి వాక్యముల్లో= ఆనాడు నేను చెప్పిన వాక్యాలు; బుద్ధిన్= నీ బుద్ధిలో; తద్వా+మహార్థములు= ఆ మహార్థాలను; నిల్వ(ఎ)+ఇతి(ఎ)= నిలుపకుండా పోయాపు; ఇంకన్= మళ్ళీ; ఆ+వచనములు= ఆ మాటలను; చెప్పంగన్= చెప్పటానికి; శక్యంబే?= సాధ్యమా?

తాత్పర్యం: ‘మహాపూర్వకమశాలీ! ఆనాడు చెప్పిన మహావాక్యాలు బ్రహ్మపదసాధకాలు. ఆ వాక్యాల అర్థాన్ని నీవు మనసులో నిలుపుకొనలేకుండా పోయాపు. మరలా ఆ వాక్యాలను చెప్పాలంటే వీలవుతుందా!

విశేషం: బ్రహ్మపదం అంటే ‘విముక్తి’- ‘నడుమ’ అనటమే బ్రహ్మమని ముందే వివరించబడింది. ఇక్కడ ‘నిష్ఠామకర్మ’ ను దానికి మార్గంగా చెప్పాడు (కామగీత చివరకూడా దీని ప్రస్తుతి ఉన్నది) భగవద్గీత సారాంశమూ ఇందే. అందుకే బ్రహ్మపదనిర్వచనం తెలియాలంటే ‘గీత’ను చదవాలని అర్థం. మహావాక్యాలు అట్లా తమరు తాముగా బయటపడతాయి తప్ప మాటిమాటికీ చెప్పాలంటే వీలుకానివి. కాబట్టే ‘మంచి వాక్యాలను మళ్ళీ మళ్ళీ చెప్పలేము’ అని పాశ్చాత్యులు కూడా భావిస్తారు.

(శ్రీకృష్ణుఁ డర్జునునకుఁ దత్తజ్ఞానస్థిరీకరణము చేయుట (సం. 14-16-12))

వ. ఏతద్విషయం బగుసంధి యొక్కయితిపరిసంబు గల దాకళ్లింపుము. నాకడకు నొక్క విప్రోత్తముండు వచ్చిన నేనును ‘దత్తజ్ఞానంబు తెఱం గుపదేశింపవే’ యమటయు నతండు కాశ్యపనామధేయుండగు నొక్క ధరామరుం డిక్కెడ

విజతేంత్రయందును జ్ఞానవిజ్ఞానశాఖలుగు ద్వారా క్రసంసారపరిగ్రహందును బ్రిబుద్ధసేవితుండును నగు నొక్క సిద్ధునిం గాంచి సంభ్వతవినయుండై శిష్యత్వంబున భక్తి నాత్రయించిన నమ్మహాద్విజునకు నమ్మహానీయుండు సెప్పిన వాక్యంబులు సెప్పేన; సవధానంబుతో విసు' మని పల్కి మందియవదనంబునం జాడ్చి నిలిపి యిట్లనియే.

158

ప్రతిపదార్థం: ఏతద్+విషయంబు+అగునది= ఈ విషయానికి సంబంధించినదైన; ఒక్క ఇతిహాసంబు+కలదు= ఒక కథ ఉన్నది; ఆకర్షింపుము= వినుము; నాకడకున్= నా దగ్గరకు; ఒక్క విప్ర+ఉత్తముండు= ఒక బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠుడు; వచ్చినన్= రాగా; నేనునున్= నేను కూడా; తత్త్వజ్ఞానంబు+తెలంగు= తత్త్వజ్ఞానరీతిని; ఉపదేశింపవే+అనుటయున్= దయచేసి ఉపదేశించుము అని కోరగా; అతండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; కాశ్యపనామధేయుండు+అగు= కాశ్యపుడుని పేరుగల; ఒక్క ధరా+అమరుండు= ఒక బ్రాహ్మణుడు; ఒక్క+ఎడన్= ఒక చోట; విజిత+ఇంద్రయుండును= ఇంద్రియములను జయించినవాడూ; జ్ఞాన విజ్ఞాన శిలియున్= జ్ఞానం, విజ్ఞానం రెండూ కలవాడూ; త్వక్= వదలిన; సంసార పరిగ్రహందును= ఇల్లు, ఇల్లాలు కలవాడు; ప్రబుద్ధ సేవితుండును= జ్ఞానులచేత సేవించబడేవాడూ; అగు= అయిన; ఒక్క సిద్ధునిన్+కాంచి= ఒక సిద్ధుడిని చూచి; సంభ్వత వినయుండు+ఐ= నిండు వినయంతో; శిష్యత్వంబునన్= శిష్యభావంతో; భక్తిన్+అశ్రయించినన్= భక్తితో ఆశ్రయించగా; ఆ+మహాద్విజునకున్= ఆ గౌప్య బ్రాహ్మణుడికి; ఆ+మహానీయుండు= ఆ మహాత్ముడైన సిద్ధుడు; చెప్పిన వాక్యంబులు= చెప్పిన మాటలు; చెప్పేదన్= చెప్పుతాను; అవధానంబుతోన్= ఏకాగ్రచిత్తంతో; వినుము+అని= విను మని; పల్కి= చెప్పి; మందియ వదనంబునన్= నా ముఖంలో; మాడ్చి+నిలిపి= చూపు నిలిపి; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విషయానికి (బ్రాహ్మణప్రాప్తికి సంబంధించిన) ఒక కథ ఉన్నది వినుము. నా వద్దకు ఒకసారి ఒక బ్రాహ్మణుడు వచ్చాడు. ‘అయ్యా! నాకు తత్త్వజ్ఞానం బోధించండి అని నే నడిగాను. అతడు కాశ్యపు డనే పేరుగల బ్రాహ్మణుడు ఒక చోట ఒక సిద్ధుడిని చూచారని, ఆ సిద్ధుడు ఇంద్రియములను జయించినవాడని, జ్ఞానం విజ్ఞానం రెండూ తెలిసినవాడని, సంసారాన్ని భార్యను వదలినవాడని, మహాజ్ఞానులుకూడా ఆయనను సేవిస్తారని చెప్పి’ తనకు ఆ సిద్ధుడు బోధించిన విషయాలు నాకు చెప్పిన వాక్యాలు నీకు చెప్పుతాను - ఏకాగ్రచిత్తంతో వినుము. అని పలికి నా ముఖంలో చూపు నిలిపి ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: కృష్ణుడు వేదాంతం చెప్పునని ఒక బ్రాహ్మణుడిని అడిగాడు. ఆ బ్రాహ్మణుడు కాశ్యపుడికి సిద్ధుడు బోధించిన వాక్యాలు చెప్పాడు. ఆ వాక్యాలను ఆ బ్రాహ్మణుడు కృష్ణుడికి చెప్పాడు. కృష్ణుడు ఆ మాటలను అర్జునుడికి తెలియజేస్తున్నాడు.

జ్ఞానం - లోకరీతికి సంబంధించినది. దీనినే లోకజ్ఞానం అంటాం. వివిధధర్మాలు, న్యాయవధాతులు, ఆర్థిక, సామాజిక పరిజ్ఞానం అంతా దీని కిందకు వస్తుంది. విశేషమైన జ్ఞానం విజ్ఞానం. ఇది అలోకిక జ్ఞానం. ఇది మనిషి మనోజగత్తుకు సంబంధించిన వీచన. వీటిని మించినది ప్రజ్ఞానం. దీనినే బ్రహ్మపరమంటారు. ‘ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ’ అనే వేదోక్తికి అర్థం ఇదే. ఇక్కడున్నది సత్య శివ సుందరమైన ఆత్మజ్ఞానం. సిద్ధుడు యోగి కాడు. అవధాత కాడు. కేవలం సాధకుడు. అందుకే ఇంద్రియములను వశంలో ఉంచుకొని, ఇంటిని ఇల్లాలిని వదలి జ్ఞానుల సంపర్కంలో నిపసిస్తుంటాడు. ఇతడే ‘బోధకుడు’గా తగినవాడు. అందుకే అతడు చెప్పిన కథను కృష్ణుడు వినిపిస్తున్నాడు.

అ. అట్లు భక్తిం దన్ను నాత్రయించిన శుచి, త్వాధికుండు నిర్వులాత్మకుండు

నతులవినయపరుడు నగు విప్రవరుని వీ, క్రీంచి యిట్లులనియే సిద్ధవరుడు

159

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; తన్నున్= తను; భ్రూన్= భ్రూతో; ఆశ్రయించిన= ఉపదేశం కోరి ఆశ్రయించిన; పుచ్ఛి+లధికుండు= మిక్కిలి పవిత్రుడు; నిర్మల+ఆత్మకుండు= నిర్మలమైన మనస్సు కలవాడు; అతుల= సాటిలేని; వినయపరుఁడున్+అగు= వినయ శీలింపైన, విప్రవరునిన్= బ్రాహ్మణశైష్మాడిని; వీక్షించి= చూచి; సిద్ధవరుఁడు= సిద్ధులలో శ్రేష్ఠుడు; ఇట్లులు+అనియెన్= ఇట్లు అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా భ్రక్తిపూర్వకంగా తను ఆశ్రయించి, ఉపదేశం కోరిన మిక్కిలి పవిత్రుడు, నిర్మలమైన మనస్సుకలవాడు, వినయశీలి అయిన ఆ బ్రాహ్మణుడిని చూచి, సిద్ధుడు ఇట్లు అన్నాడు.

- సీ. ‘పుణ్యంబు లగు కర్మముల నెప్పుడును జేసి, యింపారుచుండు నైహికసుఖింబుఁ
బ్రిభినంబుఁ బడసితి భీయుతి! యత్పుంతి, యత్పులబ్బం బైన యట్టి పదము
పదపడి యొక మాత్ర భ్రంశంబు నొంబి కా, మక్రోధ ముఖచిత్తముల విశేష
ములఁ బొలిఏబోలి జన్మమును మరణంబును, గలుగంగ నేను దల్లులను దండ్రు
తే. లను సహాదరులను బుత్తులను ననేక, జాతి కలితులఁ గాంచితి జూన్ను బాలు
వివిధభంగుల వానిఁ ద్రావితి సుహృద్యి, యోగధననాశ దుర్భశ లొందే బెక్కు’

160

ప్రతిపదార్థం: భీయుతి!= బుద్ధిమంతుడా!; పుణ్యంబులు+అగు= పుణ్యప్రదాలైన; కర్మములన్= పనులను; ఎప్పుడునున్+చేసి= ఎల్లప్పుడు చేసి; ఇంపారుచున్+ఉండు= ఇప్పమైన; బ్రిహిక సుఖంబున్= ఇహాలోక సంబంధమైన సుఖాలను; త్రిదివంబున్= స్వర్గాన్ని; పడనితిన్= పాందాను; అత్యంతి= మిక్కిలి; యత్పులబ్బంబు+పాన+అట్టి+పదము= ప్రయత్నంతో లభించిన అట్లాంటి స్వర్గ పదవిని; పదపడి= పాందిన అనంతరం; ఒక మాత్రన్= ఒక త్రుటికాలంలో; భ్రంశంబున్+బంది= జారి; కామం, క్రోధం మొదలైన; చిత్తమల విశేషములన్= మనస్సుకు సంబంధించిన అపరిశుభ్రతలచేత; పారిన్+పారిన్= మాటి మాటికి; జన్మమునున్= పుట్టటం; మరణంబున్= చావటం; కలుగంగన్= కలుగగా; ఏను= నేను; తల్లులనున్; తండ్రులనున్; సహాదరులను= సోదరులను; పుత్రులనున్= కుమారులను; అనేక జాతి కలితులన్= చాలా జాతులతో కూడి ఉన్నవారిని; కాంచితిన్= చూచాను; జూన్ను పాలు= జూన్ను పాలను; వివిధ భంగులవానిన్= రకరకాలను; త్రావితిన్= త్రాగాను; సుహృద్యి= స్నేహితులు; వియోగి= పోగొట్టుకొనటం; ధనవాస= ధనం పోవటం; దుర్భశలు= చెడ్డ పరిస్థితులు; పెక్కులు= చాలా; ఒందెన్= వచ్చాయి.

తాత్పర్యం: బుద్ధిమంతుడా! పుణ్యం కలిగించే కార్యాలను ఎప్పుడూ చేయటంవలన కోరుకొన్న ప్రిహికసుఖాలను పాందాను. స్వర్గాన్ని అందుకొన్నాను. మిక్కిలి ప్రయత్నంతో లభించిన అట్లాంటి స్వర్గపదవిని పాందిన అనంతరం ఒక త్రుటికాలంలో భ్రమ్మించి అక్కడి నుండి జారిపోయి కామం, క్రోధం మొదలైన ఎన్నో అపరిశుభ్రతలకు లోనై మాటిమాటికి పుట్టి చచ్చి ఇట్లా జననమరణచక్రంలో తిరుగుతూ ఉండిపోయాను. ఎంత మంది తల్లులను, తండ్రులను, అన్వదమ్ములను, కొడుకులను చూచానో లెక్కలేదు. ఎన్ని జాతులలో పుట్టాన్ని దానికి లెక్కలేదు. ఎన్నిరకాల చనుబాలను త్రాగానో ఎంతమంది స్నేహితులను పోగొట్టుకొన్నాన్ని ఎంత ధనాన్ని నాశనం చేసికొన్నాన్ని లెక్క చెపులేను. ఎన్నో దుర్భశలను అనుభవించాను.

విశేషం: ప్రసవమైన తరువాత 5,6 రోజులపాటు తల్లి శిశువుకు ఇచ్చే పాలను ‘జూన్నుపాలు’ అంటారు. అది ఆరోగ్యప్రదం కాదని కొందరన్నా ఆధునికమైద్యం ఆ పాలు చాలా శక్తిమంతమైనవనీ, రోగినిరోధకత అత్యధికంగా ఆ పాలలోనే ఉంటుందని నిరూపించింది. ఈ పద్యంలో ఉన్న జూన్నుపాలు చనుబాలే.

- క.** మానస శారీరము లగు । నానావేదనల వివిధ నరకగతుల దుః
ఖానేకష్ట మొనర్చు వి । మాననవధబంధనప్రమర్ధనకృతులన్.

161

ప్రతిపదార్థం: మానస= మనస్సుకు సంబంధించిన; శారీరములు+అగు= శరీరమునికి సంబంధించిన; నానా= అనేక; వేదనలన్= బాధలతో; వివిధ= చాలా విధాలైన; నరకగతులన్= నరకబాధల తీరుగా; దుఃఖా+అనేకత్వము+బనర్పు= అనేక దుఃఖాలను కలిగించే; విమానమ= అవమానం; వధి= చంపటం; బంధన= కట్టివేయటం; ప్రమర్ధన= చిత్రహింసచేయటం వంటి కృతులన్= కలిన కార్యాలను.

తాత్పర్యం: నేను పడ్డ శ్రమ అంతా ఇంతా కాదు. మనసుతో బాధపడ్డాను. శరీరంతోనూ బాధపడ్డాను. నరకంలో పడే బాధలన్నీ ఇక్కడే పడ్డాను. అన్నిరకాల దుఃఖాలూ అనుభవించాను. అవమానం పొందాను. ఎన్నో మార్లు చంపగా చచ్చాను. నన్ను కట్టివేశారు. కొట్టి, చిత్రహింసలు పెట్టారు. ఇటువంటి కలినశిక్షలన్నీ అనుభవించాను. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

- వ.** అనుభవించుచు నుండి విసివి లోకతంత్రంబు పరిత్యజించితిడి; బదంపడి యాత్మప్రసాదంబున నిట్టి సిద్ధి వడసితి; నింక లోకంబుల నాలోకింప నాకుం బ్రజసస్థంబుగల యంతగాలంబును శుభంబ నిరంతరంబై కలుగుచుండు; నేనంతకంతకు నెక్కుడు లెస్సుయగు దశలన పొందుచు; బ్రహ్మినందంబు సులభంబ' యని పలికి మఱియును.

162

ప్రతిపదార్థం: అనుభవించుచున్+ఉండి= అనుభవిస్తూ ఉండి; విసివి= విసుగు పుట్టి; లోక తంత్రంబున్= లోకవ్యాపారాన్ని; పరిత్యజించితిన్= పూర్తిగా వదలిపెట్టాను; పదంపడి= ఆ వెనుక; ఆత్మప్రసాదంబున్= ఆత్మజ్ఞానంచేత; ఇట్టి సిద్ధి+పడసితిన్= ఇట్లాంటి సిద్ధసమాధిస్తితిని పొందాను.; ఇంకన్= ఇక మీదట; లోకంబులన్+అలోకింపన్= జగత్తును చూడగా (సాక్షిభూతుడుగా చూడగా); నాకున్= నాకు; ప్రజా+సర్దంబు= మనమ్యలను వదలిపెట్టే స్వభావం; కల+అంత+కాలంబును= ఉన్నంతకాలమూ; శుభంబు+అ= మేలే; నిరంతరంబై= నిరంతరంగా; కలుగుచుండున్= కలుగుతూ ఉంటుంది; ఏను= నేను; అంతకున్+అంతకున్= అంతకంతకూ; లెస్సు+అగు= మేలైన (ఉన్నతమైన); దశలన్+అ= దశలనే; పొందుదున్= పొందుతాను; బ్రహ్మినందంబు= బ్రహ్మినందస్త్రితి; సులభంబు+అ= అందుకొనటం సులభమే; అని పలికి= అని చెప్పి; మఱియునున్= ఇంకా

తాత్పర్యం: అట్లా భిన్నబాధలను అనుభవిస్తూ ఉండి విరక్తిపుట్టి, లోకవ్యాపారాన్ని సంపూర్ణంగా వదలిపెట్టిన వెనుక జ్ఞానోదయమై ఆత్మప్రసాదంచేత ఈ సిద్ధసమాధిస్తి ఏర్పడినది. ఇక లోకాలను సాక్షిభూతుడుగా చూడటంవలన నాకు మనమ్యలతో సంబంధం లేనంత కాలమూ ఎప్పుడూ మంచిదే జరుగుతున్నది. నేను అంతకంతకూ ఉన్నతమైన దశలనే పొందుతాను. చివరికి బ్రహ్మినందస్త్రితి కూడా కష్టమేమీ కాదు' అని చెప్పి ఇంకా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: ఈ కథలోని రహస్యమంతా 'ప్రజాసర్దము' అనేమాటలో ఉన్నది. బంధంవలన క్లేశమూ, విముక్తివలన మోక్షమూ కలుగుతాయి. లోకతంత్రం వదలిపెట్టటమే బంధరాహిత్యం. అప్పుడు జనులతో (ప్రజ అంటే సంతానం అని, తోడి మనుమ్యలని రెండు అర్థాలు ఉన్నాయి. బంధం ఈ ఇరువురిలోనూ ఉంటుంది.) సంసర్దం అంటే బంధం ఉండడు. సర్దం అంటే విసర్దనం. వదలిపెట్టటం. ప్రజాసర్దమంటే మనమ్యలను వదలిపెట్టటం. అందుకే యోగిలక్షణాలను గురించి చెప్పుతూ భగవదీతలో 'ఏకాంత' వాసం చేయటం ప్రధానంగా చెప్పారు.

- ఉ.** శ్రీతుదు నైతి నీ దెసుఁబలస్ఫుటభంగిని జెప్పు మెద్ది నా
చేత నుపాస్తిమై బడయఁ జేలతి నీ కబి గల్ప నట్లుగా

**జాతు నవశ్యమున్ వినయసుందర! నన్న నెఱింగి వచ్చి తీ
వి తెలి వస్తుచీయ మతికెక్కిన నిన్ను బలగ్రహించితిన్.'**

163

ప్రతిపదార్థం: వినయసుందర!= వినయంచేత అబ్బిన అధ్యాత్మిక సాందర్భంకలవాడా!; నీ దెసన్= నీ పట్ల; ప్రీతుడన్+ఖతిన్= ప్రసన్నతను పాందాను; ఎద్ది= ఏది; ఉపాస్తిమైన్= ఉపాసనతో; నా చేతన్+పదయన్+చేరితి(వి)= నావలన పాందటానికి ఇక్కడికి వచ్చానో; పరిస్పుట భంగిన్= స్పష్టంగా; చెప్పుము; నీమన్; అది= ఆ స్థితి; కల్లు+అట్లుగాన్= కలిగే విధంగా; అవశ్యమున్= తప్పమండా; చూతున్= చూస్తాను (వరమిస్తాను); ఈవు= నీవు; ఈ తెలివిన్= ఈ ఆత్మజ్ఞానంతో; నన్నున్+ఎటింగి+వచ్చితి(వి)= నన్న తెలిసికొని వచ్చావు; అస్కుదీయ= మా; మతిక్కిన్+ఎక్కిన్= మనసుకు వచ్చిన; నిన్నున్= నిన్ను; పరిగ్రహించితిన్= శిమ్ముడిగా స్వీకరించాను.

తాత్పర్యం: ‘ఓ బ్రాహ్మణోత్తమా! నీలో వినయంచేత అబ్బిన దివ్యసాందర్భం ఉన్నది. ఆత్మశోధన ఉన్నది. అందుకే నన్న గురువుగా గుర్తించి వచ్చావు. నీ విషయంలో నేను ప్రసన్నత పాందాను. నీవు మాకు వచ్చావు. నిన్ను శిమ్ముడిగా స్వీకరించాను. నన్న ఉపాసించి ఏమి సాధించదలచుకొన్నావో స్పష్టంగా చెప్పుము. అది నీకు అబ్బేటట్లు తప్పకుండా చేస్తాను.’

క. **అనుదు నతఁడు హర్షించుచు, 'నన్ను బరతత్త్వ ప్రబోధనమును గృతార్థా
త్వున్ని జ్ఞానమృతి దుః, ఖి నిరాస మొనర్పు పరమకారుణ్యనిభి!'**

164

ప్రతిపదార్థం: అనుదున్= అనగా; అతఁడు= ఆ బ్రాహ్మణోత్తముడు; హర్షించుచున్= సంతోషపదుతూ; పరమ కారుణ్యానిధి!= ఉత్తమ కరుణాక నిధివంటివాడా! (కరుణాసాగరా!); నన్ను= నన్ను; పరతత్త్వ ప్రబోధనమున్ను= పరతత్త్వాన్ని గురించి ప్రబోధించటం ద్వారా; కృతార్థ+అత్మన్నిన్+చేసి= ధన్యడిని చేసి; జన్మ= పుట్టుకవలన; మృతి= మరణంవలన; దుఃఖి= పుట్టే దుఃఖిం; నిరాసము= (యొక్క) త్యాగం; ఒనర్పుము= కలుగజేయుము.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా సిద్ధుడు పలుకగా బ్రాహ్మణుడు చాలా సంతోషించి ‘ఓ మహాత్మా! నీవు గొప్ప కరుణా సముద్రుడవు. నాకు పరతత్త్వాన్ని గురించి బోధించి నన్న ధన్యడిగా చేయుము. జననమరణాలవలన పుట్టే దుఃఖింనుండి నన్న దూరం చేయుము. నాకు ఇంక ఏ వరమూ వద్దు’ అన్నాడు.

వ. **అనుచుం దచ్ఛరణంబులు కరంబుల నవలంబించి, ప్రణతి యాచలించి, కేలు మొగిచి యున్న నయ్యల్ని
సురోత్తముతో నా సిద్ధసత్తముండు 'నీకుం బలపాటిం జెప్పిన; సాపుధానమానసుండవై యాకళ్లింపు మని
యట్లనియే.'**

165

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అంటూ; తద్ద+చరణంబులు= అతడి పాదాలు; కరంబులన్= చేతులలో; అవలంబించి= పట్లుకొని; ప్రణతి= సమస్కారం; ఆచరించి= చేసి; కేలు మొగిలి+ఉన్న= చేతులు జోడించి ఉన్న; ఆ+ఉర్మీసుర+ఉత్తమునితోన్= ఆ బ్రాహ్మణోత్తముడితో; ఆ సిద్ధసత్తముండు= ఆ సిద్ధసత్తముడు; నీకున్+పరిపాటిన్+చెప్పేదన్= నీకు ఈ విషయాన్ని క్రమంగా చెప్పుతాను; స+అవధాన మానసుండవు+ఖ= ఏకాగ్రచిత్తం కలవాడై; ఆకళ్లింపుము+అని= వినుమని; ఇట్లు+అనియేన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అంటూ అతడి పాదాలను చేతలతో పట్లుకొని సమస్కారం చేసి చేతులు జోడించి ఉన్న ఆ బ్రాహ్మణుడితో ఆ సిద్ధుడు ‘నీకు ఈ విషయం ఒక క్రమంలో చెప్పుతాను. ఏకాగ్రచిత్తంతో వినుము’ అంటూ ఇట్లా చెప్పాడు.

- అ. 'ధర్మసాధనంబు దసువు; ధర్మము పరి , జ్ఞానదాయి యట్టు గాన తసువు
నోమవలయు మర్యాద దేమిటి నేమఱ , కాత్మహితము గీలి యసఫుచలత!

166

ప్రతిపదార్థం: అనఫుచరిత! = ఓ పుణ్యచరిత్రుడా; తసువు = ఈ శరీరం; ధర్మసాధనంబు = ధర్మాన్ని సాధించటానికి గొప్ప ఉపకరణం; ధర్మము = మరి ఆ ధర్మం; పరిజ్ఞానదాయి = విశిష్టమైన మోష్జ్జ్ఞానాన్ని ఇస్తుంది; అట్లు+కాన = అందుచేత; మర్యాదు = మనుష్యుడు; ఏమిటి = ఏ విధంగామైనా సరే; ఏమఱక = ఏమరకుండా; ఆత్మహితము+కోరి = తన శ్రేయస్సును కోరి; తసువున్ = శరీరాన్ని; ఓమన్+వలయున్ = రష్ణించుకొనాలి.

తాత్పర్యం: ఓ పుణ్యాత్మా! ధర్మసాధనకు ఈ శరీరం ఒక గొప్ప సాధనం. మరి ధర్మం విశిష్టమైన మోష్జ్జ్ఞానాన్ని ప్రసాదిస్తుంది. ఈ కారణంచేత మనుష్యుడు ఏ విధంగామైనా సరే ఏమరకుండా తన శ్రేయస్సును కోరి, శరీరాన్ని రష్ణించుకొనాలి.

విశేషం: దేహాన్ని నిర్లక్ష్యం చేస్తే తరువాత ఏ సాధనా చేయజాలము. అందుకే 'శరీరమాధ్యం ఖలు ధర్మసాధనమ్' అని కాళిదాస మహాకవి కూడా శిష్టడిచేత అనిపించాడు. మనం చేసే సాధనల జయాపజయాలకు ఆధారం కూడా దేహమే. దానిని ఆరోగ్యంగా దృఢంగా ఉత్సాహపంతంగా సంరక్షించుకొంటే, వాక్య, మనస్సు రెండూ నియంత్రణలో ఉంటాయి. ఈ మూడింటినీ కలిసి 'త్రికరణాలు' అంటారు. ఈ మూటి శుద్ధి లేనిదే యోగం సిద్ధించదు. ఏ విధంగా దేహాన్ని నిర్లక్ష్యం చేస్తామో దాని ఫలితాలు ఎట్లూ ఉంటాయో తరువాత వివరిస్తున్నాడు.

- వ. ఏమఱుటల తెఱంగు వివరించేద.

167

ప్రతిపదార్థం: ఏమఱుటల = ఏమరుపాటుల; తెఱంగు = పద్ధతులను; వివరించేదన్ = వివరిస్తాను.

తాత్పర్యం: ఏమరుపాటు పొందే పద్ధతులను వివరిస్తాను వినుము.

- సి. తన సత్కమును బలంబును దన కయ్యెడు , కాలంబు నారయణా దలంపఁ
దాహశిరముల గొను నవియును నగునవి , గానివి యును వివేకంబు బుధ్మి
జీనుపడు బహుశభోజన మొక మల సేయు , నొక మల దుర్వాష నుపవసించు
గతకాలమును నపక్షంబును గురుదుష్ట , విషమవిరుద్ధము విపులరసము

- తే. సైన యస్తము డా నరయక భుజించుఁ , గుడుపుసైను గుడ్చు బిననిద్ర గూరు సురత

పరత నొందుఁ బె లల్యాయాసపడు విమూఢుఁ , డతని బాధించు దీపత్రయంబుఁ గెరలి.'

168

ప్రతిపదార్థం: విమూఢుఁడు = మందబుధ్మి; తన సత్కమునున్ = తన స్వబూవ సిద్ధగుణాన్ని; బలంబునున్ = శక్తిని; తనకున్+అయ్యెడు+కాలంబున్ = తన కాలనియమాన్ని; అరయఁగాన్+తలంపడు = పూర్తిగా గ్రహించడు; ఆహారములు+కొనున్ = తీండ్లు తింటాడు; అవియును = అవికూడా; అగునవి = సరిపడేవి; కానివి = సరిపడనవి; అను వివేకంబు = అనే విచక్షణను; బుధ్మిన్+చౌపఁడు = బుధ్మిలోనికి ప్రవేశింపనీడు; ఒక మరి= ఒక సారి; బహుశభోజనము+చేయున్ = మిక్కిలిగా తింటాడు; ఒక మరి= మరొకసారి; దుర్వాషన్ = భయంకరమైన నిష్ఠతో; ఉపవసించున్ = ఉపవాసం ఉంటాడు; గతకాలమునున్ = వండి చాలా కాలమైనదీ; అపక్కమునున్ = సరిగా ఉడకనిది; గురు = తొందరగా పాకం కానిది; దుష్ట = పద్ధతిపోషం కలిగినదీ; విషమ = విరుద్ధపదార్థాల కలయిక కలిగినదీ;

విరుద్ధము= సమయానికి వ్యతిరేకమైనదీ; విపులరసమున్+బన+అన్నమున్= మిక్కిలి జావగా ఉన్న ఆన్నాన్ని (ఆహార పదార్థాలను); తాన్= తాను; అరయక= మంచి చెడులు పట్టించుకొనక; భుజించున్= తింటాడు; కుడువుషైన్= తిండిషైన (అనగా తిన్న వెంటనే); కుడ్యున్= మళ్ళీ తింటాడు; తిన్న్= తిన్నవెంటనే; నిద్రన్+కూరున్= నిద్రలో మునిగిపోతాడు; సురత పరతన్+ఒందున్= మైథునంలో పరవశుడైపోతాడు; పెల్లు+అయాసపదున్= మిక్కిలి ఆయాసపడతాడు; (అట్లాంటి) అతనిన్= ఆ వ్యక్తిని; దోషుతయంబు= వాత, పిత్త, శైష్మీలనబడే త్రిదోషాలు; కెరలి= విజృంభించి; బాధించున్= బాధిస్తాయి.

తాత్పర్యం: మూర్ఖుడైనవాడు తన స్వభావసిద్ధ గుణాన్ని, శక్తిని, తన కాలనియమాన్ని గుర్తించకుండానే ఆహారం తింటూ ఉంటాడు. ఆ ఆహారము తనకు సరిపడుతుందా? సరిపడదా? అనే విచక్షణను కూడా మనస్సులోనికి రాశియకుండా తింటుంటాడు. ఒక్కొక్కసారి విపరితంగా తింటాడు. మరొక్కొసారి భయంంకరంగా నిష్పమపూని ఉపవాసం చేస్తాడు. వండి ఎంతోకాలం గడిచిపోయినవి, సరిగా ఉడకనిని, తొందరగా పాకం కానిని, పదార్థదోషం కలిగినవి, విరుద్ధపదార్థాల కలయిక కలిగినవి, సమయానికి వ్యతిరేకమైనవి, మిక్కిలి జావగా ఉన్నానీ అయిన ఆహారపదార్థాలను మంచిచెడులు పట్టించుకొనుండా తింటాడు. తిన్నవెంటనే మరల తింటాడు. తినిన వెంటనే నిద్రలోనికి జారిపోతాడు. మైథునంలో పరవశుడై మిక్కిలి ఆయాసపడతాడు. అట్లాంటి వ్యక్తిని వాతపిత్తశైష్మీలు విజృంభించి బాధిస్తాయి.'

విశేషం : అన్ని రోగవికారాలకు మూలం ఆహారమే అన్నది ఆయుర్వేద సిద్ధాంతం. తన సహజగుణం ‘పిత్త’ మని గుర్తించాక దానికి విరుద్ధమైన ఆహారం గ్రహిస్తే ఏమయితుంది? అట్లాగే తన శక్తికి మించి తినవచ్చునా? కాలనియమం అక్కరలేదా? ఈ మూడూ ఎడు పట్టించుకొనడో వాడికి ఆహారమే శత్రువు అవుతుంది.

అట్లాగే విపరితంగా తినటమూ, అతికరినంగా ఉపవసించటమూ టెండూ అనారోగ్యకారణాలే. వేడిగా ఉన్నప్పుడే తినాలి. వంటలో వాడే పదార్థాల నడుమ ఒక ఆనుకూల్యం ఉంటుంది. దానిని అట్లాగే పాటించటం ఆయా ప్రాంతాలలో మంచిదని ఆయుర్వేదం చెప్పుతున్నది. తిన్నవెంటనే నిద్రించరాదు. కొంతసేపు తిరగాలి (భుక్తావ్యశతపదం గచ్ఛేత్ - తిని నూరు అడుగులు నడవాలి). నిద్ర మొదలుపెట్టిన వెంటనే ‘సంగమం’ నిష్పించాడు. ఇట్లాంటి దుష్ప్రపాపమైన ఆహారవిషయంలోను, విహంలోను ఉన్నప్పుడు వాత, పిత్త, శైష్మీలు ప్రకోపిస్తాయి. వాటి మూలానే అన్ని సమయాలూ ఉత్పన్నమవుతాయి.

వ. అని చెప్పి

169

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పినవాడై- తరవాతి సద్యంతో అన్వయం.

శైష్మీది రోగవికారంబుల నిరూపించుట (సం.14-17-14)

అ. ‘అర్వకర్వలోప మహచయ మొనలించు, ననఫు! దేహమున కనర్వహేగ

ధారణములు రోగతతి జనింపగగఁ జేయుఁ, గామరోషములను గాయ మెడలు.

170

ప్రతిపదార్థం: అనఫు!= పుణ్యతామ్; అర్వ= తగిన; కర్వ= పనిని; లోపము= చేయకుండటం; దేహమునకున్= శరీరానికి; అవచయమున్= లోపాన్ని; ఒనరించున్= కలిగిస్తున్నది; అనర్వ= తగిని; వేగధారణములు= ఉద్దిత్తతలను పాండటం; రోగతతిన్= రోగ సముదాయాన్ని; జనింపగన్+చేయున్= పుట్టిస్తాయి; కామ= కామంతోనూ; రోషములను= రోషంతోనూ; కాయము= శరీరం; ఎడలున్= నశిస్తుంది.

తాత్పర్యం: ‘ఓ పుణ్యతామ్! తగిన పనిని చేయకుండా ఉండటం దేహస్థితిని మార్చివేస్తుంది. తగిన ఉద్దేకాలు పుట్టుతాయి. వాటితో అన్నిరోగాలూ పుట్టుకొనివస్తాయి. కామక్రోధాదులు విజృంభించి దేహాన్ని నశింపజేస్తాయి.

విశేషం : మనిషి దేహాన్ని కాపాడేది ఎప్పుడు ఏది ఎట్లు చేయాలో అట్లా చేయటం. అని సారాంశం. అపచయమంటే 'కోతు' సుకర్మ దేహాన్ని పోవిస్తుంది. దుష్టకర్మ దేహాన్ని కోస్తుంది.

క. అత్యంతప్రబలంబులు, పైత్యవికారములు రేగి ప్రాణములకు శీ

పూత్యంబుం జేయు మహా, ధృత్యంబున నెలవు వెడల దత్తమి సుచరితా!

171

ప్రతిపదార్థం: సుచరితా!= పుణ్యచరితా!; అత్యంత= మిక్కిలి; ప్రబలంబులు= బలిష్టాలైన (శక్తి మంతాలైన); పైత్య వికారములు= పైత్యాది గుణాల వికారాలు; రేగి= విజృంభించి; మహా+ధృత్యంబునన్= గొప్ప విజృంభణతో (పట్టరాని రీతిలో); నెలవు= స్థానం; వెడలన్+తత్తమి= వదలిపోయేటట్లుగా తరిపికొట్టి; ప్రాణములకున్= ప్రాణాలకు; శీత్రు+అత్యంబున్= తొందరగా వదలిపోవటాన్ని; చేయున్= కలగ చేస్తాయి.

తాత్పర్యం: పుణ్యచరిత్రుడా! మునుపు చెప్పిన ఆహారవిహారాదుల నియమరాహాత్యంచేత పైత్యవికారాదులు పుట్టుతాయి. అని రేగితే వాటిని నియంత్రించటం దుస్సాధం. వాటి ఉద్దతికి తట్టుకొనబడాలని ప్రాణాలు తమతమ నెలవులు వదలి పారిపోతాయి. (అంటే మనిషి మరణానికికూడా దారితీస్తాయని అర్థం).

కే. అప్పికారంబు లెక్కుడై యడలి యెచ్చ, టెచటు జీవుంబులు మర్మ

నామకంబులు మర్మజీవుంబులు మెట్లు, సేయుకుండుఁ బలిచ్చుతి జీవమునకు?

172

ప్రతిపదార్థం: ఆ+వికారంబులు= ఆ వికారాలు; ఎక్కుడు+ఐ= అధికమై; అడరి= విజృంభించి; ఎచ్చటు+ఎచటు= ఎక్కుడేక్కుడ; భిన్నంబు+చేయున్= నాశనం చేస్తాయో; ఆ+ఎడలు= ఆ చోటులు; మర్మస్థానామకంబులు= మర్మస్థానాలని పిలువబడుతాయి; మర్మభిన్నత్వము= మర్మావయవాలు నశించటం; జీవమునకున్= జీవానికి; పరిచ్యుతిన్= నాశనాన్ని; ఎట్లు+చేయక+ఉండున్?= ఎట్లా కలిగించకుండా ఉంటుంది?

తాత్పర్యం: ఆ వికారాలు విజృంభించి మర్మస్థానాలను దెబ్బతిస్తాయి. మర్మస్థానాలు దెబ్బతినటమంటే ప్రాణాలు పోవటమనే అర్థం.

విశేషం : ఆధునిక పాశ్చాత్యవైద్యం రోగాలను గుర్తించే పద్ధతికంట ఆయుర్వేదపద్ధతి భిన్నం. ఆయుస్సును పెంచే ఆరోగ్యపద్ధతులు ఆహారవిహారానియమాలు. ఈ రెంటినీ పాటించనివాడిలో వాత, పిత్తు శ్లేష్ము వికారాలు విజృంభిస్తాయి. వికారమంటే 'అసాధారణ స్థితి' అని అర్థం. శ్లేష్మువాతాలు పిత్తులో కలిసి, పిత్తు శ్లేష్మోలలో వాతం కలిసి, వాతంలో పిత్తు శ్లేష్మోలు కలిసి - ఇట్లా పొందే అసాధారణ స్థితివలననే గుండె, మెదడు, మూత్రపిండాలు, శ్వాసకోశాలు (ఇవే మర్మావయవాలు) ఎట్లా దెబ్బతింటాయో ఈ పద్యంలో వివరించబడింది. ప్రాణహాని వీటివల్లనే వస్తుందని అర్థం.

క. వినుము తెలియంగ ఛేష్టుం, బసు దోషం భారఁ బరగి యవయవములు జా

డ్యూనిరూధంబులుగాఁ జే, యును లోపలి బయలు నెల్ల నొయ్యన కప్పున్.

173

ప్రతిపదార్థం: శ్లేష్ముంబు+అను దోషంబు= శ్లేష్ముమనే దోషం; అరన్+పరగి= బాగా వ్యాపించి; అవయవములు= దేహంలోని భిన్న అవయవాలను; జాడ్య= రోగి; నిరూధంబులుగాన్= కలిగిన స్థానాలుగా; చేయును= చేస్తుంది; లోపలి+బయలున్+ఎల్లన్= అంతర్భాహ్య శరిరాన్ని అంతటినీ; ఒయ్యున్= క్రమక్రమంగా; కప్పున్= ఆక్రమిస్తుంది; తెలియంగన్= బాగా; వినుము.

తాత్పర్యం: ఇక శైఖ్యం ఎట్లాంటిదో చెప్పుతాను వినుము. శైఖ్యదోషం ఏవి అవయవంమీద వ్యాపిస్తుందో అది రోగ స్థానం అపుతుంది. అంతే కాదు; క్రమక్రమంగా లోపలి, బయటి ఇంద్రియాలన్నింటినీ శైఖ్యం ఆక్రమించే లక్షణం కలిగినది.

వ. పదంపడి.

174

తాత్పర్యం: ఆ తరువాత (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. కుత్తుకు నడ్డుపడు, నూ | ర్షాత్మిలి పాణినీక యాగు, నూర్ధ్వశాసం

బెత్తగ్గ జీయును; జీపుం | దత్తనువున నుండనేర కంతట వెడలున్.

175

ప్రతిపదార్థం: కుత్తుకున్= గొంతుకు; అడ్డుపడున్= అడ్డుపడుతుంది; ఊర్పు= ఊపిరి; ఒత్తిలిపోనీక= ప్రక్కను తప్పించుకొని పోనియుకుడా; అగున్= అపుతుంది; ఊర్ధ్వశాసంబు= ఎగ ఊపిరి; ఎత్తగ్గన్+జీయును= పీల్చేటట్లు చేస్తుంది (ప్రాణోత్సమణ సమయంలోనే అట్లా పీల్చుతారు); జీపుండు; అంతటన్= అపుడు; ఆ తనువునన్= ఆ శరీరంలో; ఉండన్+నేరక= ఉండలేక; వెడలున్= బయటికి వెళ్ళిపోతాడు.

తాత్పర్యం: ఆ శైఖ్యగుణం (కళ్ళ మొదలైన రూపాలలో) గొంతుకలో అడ్డుపడుతుంది. దానివలన ఊపిరి సజావుగా పీల్చుకొనటానికి పీలుండదు. అపుడు ఎగశ్వాసతో ప్రాణం చాలా ఇబ్బందిపడుతుంది. జీపుడు ఇక ఆ శరీరంలో ఉండలేక బయటికి వెళ్ళిపోతాడు. ఈ విధంగా శైఖ్యం ప్రాణాంతకుమవుతుంది.

క. శ్రోతోమార్గంబులఁ జా , వే తమ కర్మంబు లైన విషయంబులఁ బ్రు

స్ఫోతమతిం జాతుర్భో | హేతములై యుందియంబు లేసును బట్టున్.

176

ప్రతిపదార్థం: ఇంద్రియంబులు+ఏనునన్= ఐదు ఇంద్రియాలు; ప్రస్నితమతిన్= ప్రకాశించే బుద్ధితో; చాత్మ్ర్య+ఉపేతములు+ఇ= నేర్పుతో కూడినపై; తమన్+అర్పంబులు+ఇన= తమకు తమకు తగిన; విషయంబులన్= విషయ సుఖాలను; ప్రోతస్+మార్గంబులన్= నవరంధ్రాల ద్వారా; పట్టున్= అనుభవిస్తాయి; చూచే!= సుమా!

తాత్పర్యం: కాళ్ళు; చేతులు మొదలైన అవయవాలు బుద్ధిచేత ప్రభోధించబడి మిక్కిలి నేర్పుతో నోరు, ముక్కు, చెవులు మొదలైనవి జ్ఞానేంద్రియాలు. నోరు, ముక్కురంధ్రాలు, చెవులు, కళ్ళు, పాయు, ఉపస్థలు నవద్వారాలు, మనిషి పాందే సుఖాలను విషయసుఖాలంటారు. కళ్ళద్వారా చూస్తాము. నోటిద్వారా తింటాము. ఇట్లాగే ఇతర అవయవాల విషయమా గ్రహించవచ్చును. నేర్పుతో అనుభవించటం అంటే ఆ సుఖాన్ని అనుభవిస్తున్నామన్న స్ఫూర్చకూడా కలుగకుండా అనుభవించటం అని అర్థం.

క. శ్రోతోమార్గములు గఫము , చేత నిరుద్ధంబు లైనఁజైడు నిందియజా

తాతతశక్తులు దానను , వీతములగుఁ జ్యోతములు విను మనుజులకున్.

177

ప్రతిపదార్థం: విను= జాగ్రత్తగా వినుము; మనుజులకున్= మనుమ్యలకు; ప్రోతస్+మార్గములు= నవరంధ్రాది మార్గాలు (ప్రోతమంటే జారటం, కారటం, ప్రవహించటం అని అర్థం); కఫముచేతన్= కళ్ళచేత; విరుద్ధంబులు+ఇనన్= అడ్డుపెట్టబడగా ఇంద్రియజాత=

ఇంద్రియసమాహానికి చెందిన; ఆతత= గొప్ప; శక్తులున్; చెడున్= నశిస్తాయి; దాననున్= దానితో; చేపైతములు= ఇంద్రియ కార్యకలాపాలు; వీతములు+అగున్= ఆగిపోతాయి.

తాత్పర్యం: ఎప్పుడైతే కష్టానవరంధ్రాలకు అడ్డుపడుతుందో అప్పుడు ఇంద్రియశక్తులు నశిస్తాయి. దానితో అన్ని అవయవాల కార్యకలాపాలూ స్తుంభించిపోతాయి.

తే. వాయు వంగంబులందు దుర్ముఖీ గదిలి, నొప్పుడ్ దెన్నలును బుట్టించుఁ, క్రొప్పు సెఱుచు,
సందు లెడలించుఁ గ్రమమున నెందుఁ బరఁగి, తనువు ప్రూసుగుఁ జేసి జీవుని వెలార్చు.

178

ప్రతిపదార్థం: వాయువు= నాశమనే దోషం; అంగంబులందున్= అవయవాలలో; దుర్ముఖీన్= మిక్కిలి అనియంత్రితంగా వ్యాప్తిపొంది; కదిరి= విజృంభించి; నొప్పున్= బాధను; తెవులునున్= రోగాన్ని; పుట్టించున్= పుట్టిస్తుంది; క్రొప్పు= మదాన్ని; చెఱుచున్= నశింపజేస్తుంది; సంధులు= సంధిస్తానాలను; ఎదలించున్= బలహీనపరుస్తుంది; క్రమమునున్= మెల్లగా; ఎందున్= అన్నిచోట్లు; పరఁగి= వ్యాపించి; తనువున్= శరీరాన్ని; ప్రూసుగున్+జేసి= కొయ్యబారేటట్లు చేసి; జీవునిన్= ప్రాణాన్ని; వెలార్చున్= బయటికి పడవేస్తుంది.

తాత్పర్యం: వాతదోషం అన్ని అవయవాలలోనూ అనియంత్రితంగా వ్యాపించి విజృంభిస్తుంది. బాధను, రోగాన్ని కలిగిస్తుంది. క్రొప్పును కరిగించి, సంధిస్తానాలను బలహీనపరుస్తుంది. క్రమంగా అన్ని చోట్లు వ్యాపించి, దేహాన్ని కొయ్యబారేటట్లు చేస్తుంది. చివరికి ప్రాణం పోయేటట్లు కూడా చేస్తుంది.

విశేషం : ‘పక్షవాతం’ మొదలైన రోగాలు సరిగ్గా ఇట్లాగే వ్యాపిస్తాయి. సంధులు అంటే కీళ్ళు అని అర్థం. అందుకే ‘అజీర్నేన వినా వాతం (న భవతి) ‘అజీర్తి’ లేకుండా ‘వాతం’ రాదు అని ఆయుర్వేదం చెప్పుతున్నది. అనియతాహారం అనియతమైన వాతానికి నూల మపుతుందని భావం.

క. నాలుక యాడుట కేలుం, గాలు ముడుపుఁ జాప నగుట కాయంబున యం

భీ లీలలు వాయుగతుల్, మేలే నివి గలుగుఁ దక్కుమే లములాత్మా!

179

ప్రతిపదార్థం: అమల+అత్మా! = పుణ్యాత్మా!; నాలుక+అడుట= నాలుక ఆడటం; కేలున్+కాలున్+ముడుపన్+చాపన్+అగుట= చేతులు, కాళ్ళు ముడవటానికి, చాపటానికి కాపటం; కాయంబున+అందున్= దేహంలో; ఈ లీలలు= ఈ పనులు; వాయుగతుల్= వాతగుణానికి చెందిన వ్యాపకధర్మాలు; మేలు+ఏని= సక్రమంగా ఉంటే; ఇవి కలుగున్= ఈ పనులూ ఉంటాయి; తక్కు+మేలున్= తక్కువ, ఎక్కువలు కూడా; కలుగున్= కలుగుతుంటాయి.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మా! నాలుకను కదలించటం, చేతులు కాళ్ళు ముడవటం, చాపటం మొదలైన పనులు దేహంతో వాతగుణాప్రసారధర్మాలు సరిగా ఉంటే చేయగలుగుతాము. లేకపోతే ఎక్కువ తక్కువలు అవుతాయి. (అంటే ఆ పనులు సక్రమంగా చేయలేమని అర్థం).

విశేషం : ఇప్పటికీ పక్షవాతవ్యాధిని గుర్తించటానికి నాలుకను ఆడించుంటారు. చేతులు, కాళ్ళు చాపుమంటారు, ముడుపుమంటారు. వాతప్రకోపంవలన ఈ పనులు చేయలేకపోతారు. వాతం నియతంగా ఉంటే ఈ పనులు చేయగలుగుతాము. అందువలన వాతంలోని మేలు కీళ్ళే ఈ పనుస్యలకు మూలమని అర్థం.

క. ఎక్కుటీ యిట్టివి దీపము, లొకొకమటి రెండు మూడు నొదవి బెరయుఁ దా

నక్కీఢు సన్నిపొతం, బక్కజముగుఁ దనుపుఁ బాపునది జీవాత్మన్.

180

ప్రతిపదార్థం: ఎక్కుటీ= ఒక్కుక్కుటీ; ఇట్లివి దోషములు= ఇట్లాంటి దోషాలు; ఒక్కుక మహి= ఒక్కుక్కుసారి; రెండు+మూడున్+ఒదవి= రెండు మూడు కలిసి; బెరయున్= (బకచోట) చేరుతాయి; తాను+ఆ+కీడు= అట్లాంటి అపాయం; సన్నిపాతంబు= సన్నిపాతం; అది= ఆ రోగం; జీవాత్మున్= ప్రాణాన్ని; తనుపున్+పోవున్= శరీరాన్ని వదలిపోయేటట్లు చేస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఒక్కుక్కుటీగా ప్రవర్తించే ఈ దోషాలు ఒక్కుక్కుసారి రెండు మూడు కలిసి ఒకచోట చేరితే పుట్టే మహావ్యాధి సన్నిపాతం. అది చివరికి ప్రాణాన్నే తీస్తుంది.

విశేషం : సన్నిపాతం - బాలెంతరాళ్ళలో ‘సంధి’ రూపంలో జ్వరి, మూర్ఖ, మానసిక దొర్ఘల్యాది రూపాలలో ఉంటుంది. పిల్లలలో వివిధాలుగా రూపం దాలుస్తుంది. ఆయుర్వేదం దీన్ని త్రిదోషజన్యంగా గుర్తిస్తుంది. ముందు దోషాన్ని పోగొట్టాలి తప్ప రోగాన్ని మరోచోటికి తరిమేది కాకూడదని ఈనాడు వైద్యరంగంలో విజ్ఞలందరూ అంగీకరిస్తున్నారు. త్రిదోషమీమాంస ఈ దృష్టితో చాలా ప్రధానమైనది. వాతపిత్తుపోయ్యులు మూడూ మరణాంతకాలు అపుతాయన్నది ఈ వివరణ సారాంశం.

క. ఈ విధమున వెడలి చనిన , జీవుడు నిజకర్మజాలసిద్ధగతులకుం

బోవుం: దిద్ధవసుఖు దుః , ఖావేశముఁ బొందుచుండు నద్యై యెడలన్.

181

ప్రతిపదార్థం: ఈ విధమునవ్= ఈ రీతిగా; వెడలి చనిన= బయటపడిన; జీవుడు= ప్రాణధారి; నిజకర్మజాల= తానుచేసిన కర్మపుమాహాలవలన; సిద్ధ= సిద్ధంగా ఉన్న; గతులకున్= పుణ్య పాపగతులకు; పోవున్= వెళ్ళతాడు; తద్వ+భవ= ఆయా పుణ్యపాప గతులవలన పుట్టిన; సుఖ+మఃఖ+ఆవేశమున్= సుఖదుఃఖావాలను; ఆ+ఆ+ఎడలన్= ఆయా సందర్భాలలో; పాందుచుండున్+ ఉండున్= పాందుతూ ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: ఈ రీతిగా బయటపడ్డ జీవుడు తాను చేసిన పుణ్యపాపాదికర్మలవలన సిద్ధంగా ఉన్న గతులను చెందుతాడు. ఆయా గతులవలన పుట్టిన సుఖదుఃఖాలను ఆయా సందర్భాలలో పొందుతూ ఉంటాడు.

విశేషం: జీవం అంటే ప్రాణం. జీవధారి ఎవడోవాడు జీవుడు. దేహం వేరు. జీవుడు దేహంలో ఉండటంవలన వాడు ‘మనిషి’ అపుతున్నాడు. జీవుడు వెళ్ళిపోగానే ‘శరీరం’ (శవం) అపుతున్నాడు. కనుక జీవుడి రాకపోకలను గురించి చెప్పుతున్నాడు.

క. కృతకర్మఫలము దెగ్గఁ గుడి , చి తనకుఁ దగినట్టి పుట్టు సెందు మగుడ ని

ట్టి తెఱంగున జీవాత్ముడు , గతాగతము లసుభవించుఁ గల్ఫురహితా!

182

ప్రతిపదార్థం: కల్పపురహితా!= పాపరహితుడా!; జీవాత్ముడు= జీవుడు; కృతకర్మఫలము=చేసిన కర్మల ఫలితము; తెగన్+కుడిచి= సంపూర్ణంగా అనుభవించి; తగిన+అట్లి= తగిన; పుట్టు= జన్మను; చెందున్= పాందుతాడు; మగుడన్= మళ్ళీ; ఇట్లి తెఱంగునవ్= ఇదే విధంగా; గత+అగతములన్= పోయినదానిని, వచ్చినదానిని; అనుభవించున్= అనుభవిస్తాడు.

తాత్పర్యం: ఓ పాపరహితుడా! వినుము. జీవుడు తాను చేసిన పాపపుణ్యకర్మల ఫలాన్ని సంపూర్ణంగా అనుభవించి తగిన జన్మను పాందుతాడు. మళ్ళీ ఇట్లాగే జననమరణాలను అనుభవిస్తూ ఉంటాడు.

విశేషం: జీవాత్ముడు అంటే జీవుడే. ఒక నీర్దిష్టవస్తుగతమైన ఆత్మను జీవాత్మ డంటారు. సర్వసృష్టిలోనూ వ్యాపించిన ఆత్మను పరమాత్మాడంటారు.

గతం - పోయినది (మరణం); ఆగతం - వచ్చినది. జన్మం. ఒక శరీరం పోయి మరో శరీరం వస్తున్నది - కనుక జనన

మరణాలని అర్థం. పునరపి జననం, పునరపి మరణం - పునరపి జననీ జరీ శయనం' అని శ్రీ శంకరాచార్యులవారు బోధించినది. ఈ జన్మమరణాతత్త్వాన్ని.

**క. పాపాత్మలు నరకముఁ ఐ, శోషింతులు దివము విధి నియుక్తి నవశతం
బ్రాహ్మింతురు గావున ని, ద్రేషంబగు మోక్ష మొందలే రట్టి జనుల్.**

183

ప్రతిపదార్థం: విధి నియుక్తిన్= విధి నియామకంచేత; అవశతన్= తప్పకుండా; పాపాత్మలు= పాపంచేసినవారు; నరకమున్= నరకాన్ని; పుణ్య+ఉపేతులు= పుణ్యంతో కూడుకొన్నవారు; దివమున్= స్వర్గాన్ని; ప్రాపింతురు= పొందుతారు; కాపునన్= అందుచేత; నీర్మింపంబు+అగు= ఏ బంధమూ లేని; మోక్షము= మోక్షస్థానాన్ని; అట్టి జనుల్= అట్లాంటివారు; ఒందలేరు= పొందజాలరు.

తాత్పర్యం: విధి నియామకంచేత పాపంచేసినవారు నరకాన్ని, పుణ్యం చేసినవారు స్వర్గాన్ని అవశ్యం పొందుతారు. అందుచేత ఏ బంధస్పర్శ లేని మోక్షాన్ని వీరెవరూ పొందలేరు.

విశేషం: స్వర్గసరకాలు రెండూ అంతర్గతలే తప్ప చివరి ఫ్రితులు కావు. 'తే తం భుంక్ష్య స్వర్గలోకం విశాలం క్షీణే పుణ్యే మర్యాలోకం విశ్వా'(ఆ స్వర్గంలో పుణ్యఫలాన్ని అనుభవించి ఆ పుణ్యపలం కాస్తా అయిపోగా తిరిగి మానవలోకంలో పుట్టుతారు) అని గీత చెప్పుతున్నది. కనుక పుణ్యపాపకార్యాల బంధంలేని జ్ఞానులు మాత్రమే మోక్షస్థానాన్ని పొందగలరని ఈ వివరణకు అర్థం. విధి-అంటే బ్రహ్మాధర్మం, శాస్త్రం అని అర్థాలున్నాయి. ఈ సందర్భాన్నిబట్టి 'అనీ అర్థం చెప్పవచ్చును. 'శాస్త్రవిధి' అనికూడా చెప్పవచ్చును.

తే. ఊర్ధ్వగతి కేగు మానవు లుండునట్టి, నెలవు లార్యులు శాస్త్రసునిశ్చయమునఁ

గని యెత్తింగింతు రవి నీవు వినుము నీకుఁ, దెలియునట్లుగఁ జెప్పెద థీసమగ్రి!

184

ప్రతిపదార్థం: ధీసమగ్రి!= సమగ్ర బుద్ధిగలవాడా; ఊర్ధ్వగతికిన్= ఊర్ధ్వలోకాలకు; ఏగు= వెళ్ళిటటువంటి; మానవులు= మనమ్యులు; ఉండు+అట్టి= ఉండేటటువంటి; నెలవులు= స్తానాలు (లోకాలు); ఆర్యులు= పెద్దలు; శాస్త్ర సునిశ్చయమునన్= శాస్త్రాలచేత బాగా నిర్ణయం చేయబడిన రీతులో; కని= చూచి; ఎత్తింగింతురు= చెప్పుతారు; నీకున్+తెలియునట్లుగన్= నీకు బాగా తెలిసే విధంగా; చెప్పెదన్= చెప్పుతాను; అని= ఆ విషయాలను; నీవు వినుము= నీవు శ్రద్ధతో వినుము.

తాత్పర్యం: బుద్ధిమంతుడా! వినుము. ఊర్ధ్వలోకాలకు వెళ్ళే జనులు ఏ ఏ స్తానాలలో ఉంటారో పెద్దలు శాస్త్రాలచేత నిర్ణయించబడిన రీతిలో దర్శించి, మునుపే చెప్పి ఉన్నారు. ఆ లోకాలను గురించి నీకు బాగా తెలిసే విధంగా చెప్పుతాను. శ్రద్ధగా ఆలకించుము.

విశేషం : స్వర్గలోపోటు వేరే ఊర్ధ్వలోకా లున్నాయని అర్థం.

**తే. సౌముఁ దనుఁ దారకము లన సూర్యుఁ దనుగఁ, గలుగు తేజస్విమూర్తుల నెలవు లందు
ధర్మపరు లుండుదురు తారతమ్యములకు, మను లెలియునట్టివి గడుమంచి వగునె?**

185

ప్రతిపదార్థం: సౌముఁదు+అనవ్= చందుడని; తారకములు+అనవ్= నక్షత్రాలని; సూర్యుఁడు+అనఁగన్= సూర్యుడని; కలుగు= ఉన్నటువంటి; తేజస్విమూర్తులు= కళామూర్తులు; నెలవులందున్= స్తానాలలో; ధర్మపరులు= ధర్మంలో నిష్పకలిగి బ్రతికినవారు; ఉండుమరు= ఉంటారు; తారతమ్యములకున్= మంచిచెడు మొదలైన తేడాలకు; మనసులు= మనమ్యులు; ఎరియు+అట్టివి= మంచేటటువంటి చోట్లు; కడు= మిక్కిలి; మంచివి+అగునే?= మంచిలోకాలు అవుతాయా?

తాత్పర్యం: ధర్మపరులుగా బ్రతికినవారు చంద్ర, నష్టత, సూర్యమండలాలలో నిపసిస్తారు. కానీ, అక్కడ కూడా మంచి, చెడు అనే తారతమ్యాలకు మనస్సులు మండటం అనేది ఉన్నది. అందుచేత ఆ లోకాలుకూడా చాలా మంచివేమి కావు.

విశేషం : ఈ పర్వంలోని కథనబట్టి బృహస్పతికి అసూయాదిగుణాలు పోలేదు. స్వర్గారోహణపర్వంలోని కథనబట్టి మానవదేహంలో అక్కడికి పోయినా ధర్మరాజులో ‘అసూయ’ నశించలేదు. అందుచేతనే ఈ విషయాన్ని చెప్పటం.

క. అదియును గాక ఫలంబులు | దుధిముట్టుగు గుడిచి వెడల ద్రోవబుడుదు ర

ట్లిచి సౌఖ్య మగునె? శాశ్వత | పదంబు మోక్షంబు కాక భవ్యవిచారా!

186

ప్రతిపదార్థం: భవ్యవిచారా!= ఉదాత్తమైన ధర్మచిష్టుచింతన కలవాడా!; అదియును+కాక= ఇంతే కాకుండా; ఫలంబులు= ఫలాలను; తుదిముట్టున్+కుడిచి= చివరిదాకా అనుభవించి; వెడలన్+త్రోవన్+పదుదురు= బయటికి వెళ్ళగొట్టబడుతారు; అట్టి+అది= అటువంటి స్వర్గాది లోకాల నివాసం; సౌఖ్యము+అగునె?= నిజంగా సుఖప్రద మపుతుందా?; శాశ్వతపదంబు= శాశ్వతస్థానం; మోక్షంబు+కాక= మోక్షం తప్ప.

తాత్పర్యం: ఉదాత్తమైన ధర్మచింతనగల ఓ బ్రాహ్మణుడా! ఇంతే కాదు. చేసిన పుణ్యఫలం ఎంతవరకు ఉంటుందో ఆ చివరిదాకా అనుభవించాక, జీవుడు ఆ లోకంనుండి బయటికి వెళ్ళగొట్టబడుతాడు. అట్లాంటిస్తానం చిరసౌఖ్యదాయి ఎట్లా అపుతుంది? అట్లాంటి శాశ్వతస్థానం మోక్షం తప్ప మరొకటి కాదు.’

విశేషం : బంధువిముక్తి ఏ స్థితిలో ఉంటుందో అది విముక్తి. మోక్షమంటే విముక్తి మాత్రమే. అందుకే స్వర్గారోహణ పర్వకథలో చివరికి ఆకాశగంగ తీరంలో మోక్షాన్ని గురించి ధర్మరాజు తపస్సు చేశా డని, వ్యాసమహర్షి నిరూపించి ‘జయ’ ఇతిహసాన్ని ముగించాడు. ఆ మోక్షవిజయమే మహాభారత తాత్పర్యం.

వ. అని చెప్పి ‘గర్భావాప్తిప్రకారం బెఱింగించెద విను’ మని పలికి సిద్ధుం డా భూసురున కిట్లనియె.

187

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= అని చెప్పినవాడై; గర్భ+అవాప్తి= గర్భం ఏర్పడుటం యొక్క; ప్రకారంబు= విధానాన్ని; ఎఱింగించెదన్= చెప్పుతాను; వినుము+అని+పలికి= వినుమని చెప్పి; సిద్ధుండు= ఆ సిద్ధుండు; ఆ భూసురునకున్= ఆ బ్రాహ్మణుడితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, ‘గర్భం ఎట్లా ఏర్పడుతుందో చెప్పుతాను విను’ మని సిద్ధుడు ఆ బ్రాహ్మణుడితో ఇట్లా చెప్పాడు.

తే. ‘అశుభములును శుభములు నైన కర్మ | ముల ఫలంబులు గుడువక పాశివు గాదు
మన్మహతగత మైన యాత్మకు నుదాత్ | చలత! యది కారణము సువ్యో! జత్తుమునకు.

188

ప్రతిపదార్థం: ఉదాత్తచరిత!= ఉత్తమ చరిత్ర కలిగినవాడా!; మన్య= నేను అనే అహంభావం మండి పుట్టిన క్రోధ, దుఃఖాది భావజాలానికి; వశగతము+ఖన= లోబడిన; ఆత్మకున్= జీవుడికి (జీవాత్మకు); అశుభములును= అశుభాలు; శుభములున్= శుభాలు; ఖన= అయినటువంటి; కర్మముల ఫలంబులు= కర్మల ఫలాలను; కుదువక= అనుభవించకుండా; పోవన్+కాదు= తీరదు; జన్మమునకున్= పుట్టుకరు; అది కారణము సువ్యో!= అదే కారణం సుమా!

తాత్పర్యం: ‘ఉత్తమచరితుడా! నేను అనే అహంకారంనుండి పుట్టే క్రోధదుఃఖాది భావజాలానికి (మన్యపు అంటే ఇదే) దాసుడైన జీవుడు శుభాశుభఫల మిత్రితములైన కర్మలఫలాలను అనుభవించక తప్పదు. పుట్టుకకు కారణం ఇదే సుమా!

క. ఎనయిగ శుక్లము శోణితి, మును బెరసి వెలంది గర్భమున నెలకొను న
ప్పని బ్రహ్మశక్తి జీజి, త్వానిరూఢిం జీవరు నవి వొదలుఁ జిండంబై.

189

ప్రతిపదార్థం: ఎనయిగన్= ఒకదానికొకటి తగినట్లుగా; శుక్లము= పురుషుడి వీర్యం; శోణితమునన్= ప్రై రక్తం; బెరసి= కలిసి; వెలంది గర్భమునన్= ప్రై గర్భంలో; నెలకొనున్= నిలుస్తాయి; ఆ పని= ఆ విధంగా ఆ రెండూ సంయోగం పొందటం; బ్రహ్మశక్తిన్= బ్రహ్మకున్న స్పృజనాత్మక శక్తిచేత; బీజత్వ నిరూఢిన్= బీజం ఏర్పడటం అనే కార్యంగా; పొనరున్= ఒప్పుతుంది; అవి= ఆ శుక్లశోణితాలు; పిండంబు+బి= పిండంగా; పొదలున్= పెరుగుతాయి.

తాత్పర్యం: శుక్లశోణితాలు తగినట్లుగా కలిపి ప్రై గర్భంలో బీజంగా ఒకచోట నిలుస్తాయి. అట్లా కావటం బ్రహ్మకున్న సృష్టిపొమర్ధ్వశక్తిచేత జరిగే పని. అట్లా ఆ శుక్లశోణితాలు కలిసి, పిండంగా వృద్ధిపొందుతాయి.

విశేషం : ఆధునిక విజ్ఞానశాస్త్రం ప్రకారం కూడా వీర్యరజస్సులు కలిసినప్పుడు అందులోకి ప్రాణం ఎట్లా ప్రవేశిస్తున్నదనే విషయం (అదే బీజం) పరమాశ్చర్యంగానే మిగిలిపోయింది. ఈ ఆశ్చర్యకార్యాన్ని పురాణాలు ‘బ్రహ్మ’ అనే ప్రతీకద్వారా వివరించాయి.

క. విను మూ బీజము పిండము, తనువును జైతన్యాపతం బరగి శిరం
బును గేలుఁ గాలు నుదరం, బు మరము వెన్ను నను నంగముల నేర్చుచున్.

190

ప్రతిపదార్థం: వినుము; ఆ బీజము= ఆ విధంగా ఏర్పడ్డ బీజం; పిండము తనువునన్= పిండంలోపల; జైతన్యాపతన్= జైతన్యస్వరూపంగా; బరగి= వ్యాపించి ఉండి; శిరంబును= తలా; కేలున్= చేతులూ; కాలున్= కాళ్ళు; ఉదరంబున్= పొట్టు; ఉరమున్= రొమూర్చు; వెన్నున్= పీపు; అను+అంగములన్= అనే అవయవాలను; ఏర్పాటుచున్= ఏర్పరుస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఆ బీజం పిండంలోపల జైతన్యస్వరూపంగా ఉంటూ తల, చేతులు, కాళ్ళు, పొట్టు, రొమూర్చు, పీపు అనే అవయవాలను ఏర్పరుస్తుంది.

విశేషం : శుక్లశోణితాల కలయికతో ఏర్పడ్డ బీజశక్తి పిండంలో ప్రాణశక్తిగా దాగి ఉంటున్నది - అనే విషయం గొప్ప వైజ్ఞానికసత్యం. అందుకే విగ్రహాది పూజలు చేసేటప్పుడు ఆ ప్రాణశక్తిని మనం ఆవాహన చేస్తాం. కాబట్టి దేవాం వేరు. ప్రాణం వేరు. అందచేత పిండం వేరు. పిండంలోని జీవశక్తి వేరు. దానినే బ్రహ్మశక్తిగా ముందు చెప్పారు.

వ. అని చెప్పి.

191

తాత్పర్యం: అని చెప్పినవాడై (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. జననార్థాషేష వెలువడి, తన తొల్లిటి కర్మములకుఁ దగిన వివిధవ
ర్తములుఁ జీందు; నవి దెగినుఁ, జని మటియుం బుట్టుఁ గర్భసంతతికిఁ దగన్.

192

ప్రతిపదార్థం: జనన+అర్థవేళన్= పుట్టుటానికి తగిన సమయంలో; వెలువడి= గర్జంమండి బయటపడి; తన= తనయొక్క; తొల్లిటి కర్మములకున్= పూర్వజన్మ కర్మలకు; తగిన= తగిన రీతిలో; వివిధ= వివిధాలైన; వర్తనములన్= ప్రవర్తనలను; పొందున్= పొందుతాడు; అని+తెగినన్= ఆ కర్మలు తెగగా; చని= చనిపోయి; మతియున్= మళ్ళీ; కర్మ సంతతికిన్+తగన్= కర్మసమూహానికి తగిన విధంగా; పుట్టున్= పుడతాడు.

తాత్పర్యం: పుట్టుటానికి తగిన సమయం రాగానే గర్జంమండి బయటపడి జీవుడు తన పూర్వజన్మకర్మలకు తగిన రీతిలో వివిధ పద్ధతులలో జీవనం సాగిస్తాడు. ఆ కర్మలు తెగిన తరువాత చనిపోయి, మరలా తన కర్మలకు అనుగుణమైన విధంగా జన్మను ఎత్తుతాడు.

విశేషం : కర్మఫలశేషమే జన్మకు కారణమని, కర్మానుభవ సంపూర్ణ మరణకారణమని అర్థం. ఇదే జననమరణ చక్రభూమినికి కారణం.

క. నరుఁ దెంత కాల మేనిం , బరమం బగు ముక్తిపదముఁ బడయక యుండుం

బురుషవర! యంతకాలముఁ , బోలఁ బోలి నిఖ్యంగిఁ జావుఁ బుట్టువు నొందున్.

193

ప్రతిపదార్థం: పురుషవర!= పురుషశేషుడా!; నరుఁడు= మానవుడు; ఎంతకాలము+ఏనిన్= ఎంతకాలమైతే; పరమంబు+అగు= గొప్పదైన; ముక్తిపదమున్+బడయక+ఉండున్= ముక్తిస్థానాన్ని చెందుండా ఉంటాడో; అంత కాలమున్= అంతదాకా; పారిన్+పారిన్= మరలా మరలా; ఈ+భంగిన్= ఈ రీతిగా; చావున్+పుట్టువున్= చావు పుట్టుకలను; పొందున్= పొందుతూనే ఉంటాడు.

తాత్పర్యం: పురుషశేషుడా! మానవుడు ఎంత కాలంవరకు ఉత్సుప్తమైన మోక్షస్థానాన్ని పొందుండా ఉంటాడో అంతవరకు మరలా మరలా ఈ విధంగా చావుపుట్టుకలను పొందుతూనే ఉంటాడు.

వ. కావున ముక్తికిఁ గారణంబగు దాని , నేర్వుడు జెప్పుదు నెఱిగికొనుము;

దానంబు శమమును దమమును బ్రహ్మ , చర్యంబును త్రతపలిరక్షణంబు

దయయును బరథనదారవర్భనమును , నియమయమేంద్రియనిగ్రహములు

జననీజనకగురు జనపూజలును దేవ , తాతిథిపిత్యదేవతార్థనములు

తే. సత్యమును శౌచమును శుభసంవిధాన , నిరతియును ఘైర్యమును గ్రౌర్యనిరసనమ్ముఁ

గలిమి పుణ్యస్తుతం జబి గలుగు నరుఁడు , మొనయు టీని నూతుగఁ గొని మోక్షమునకు.

194

ప్రతిపదార్థం: కావున్= కాబట్టి; ముక్తికిన్+కారణంబు+అగు దానిన్= ముక్తికి కారణమైన దానిని; ఏర్వడన్+చెప్పెదన్=పుష్టంగా చెప్పుతాను; ఎఱింగికొనుము= తెలిసికొనుము; దానంబున్= దానం; శమమున్= శమం; దమమున్= దమం; బ్రహ్మచర్యంబున్= బ్రహ్మచర్యం; త్రతపలిరక్షణంబున్= దీక్షను కాపాడుకొనుటయూ; దయయున్= దయయూ; పర= ఇతరుల; ధన; దారవర్భనంమున్= ధనముమా; ప్రీతినూ; ఆశించరుండా ఉండటం; నియమ= నియతితో; యమ+ఇంద్రియ+నిగ్రహములు= నియమించి ఇంద్రియాలను జయించటం; జననీ జనక= తల్లిదండ్రుల; గురుజన= గురువుల; పూజలును= పూజించటం; దేవతా= దేవతల; అతిథి= అతిథుల; పిత్యదేవతార్థనములు= పిత్యదేవతలను అర్పించటం; సత్యమున్= సత్యపరిపాలన; శౌచమున్= పరిశుద్ధిగా ఉండటం; శుభ+సంవిధాన+నిరతియున్= శుభకార్యాల విషయంలో నిష్ఠ కలిగి ఉండటం; ఘైర్యమున్= ఎప్పుడూ ఘైర్యం కలిగి ఉండటం;

క్రోర్య నిరసనమ్మున్+కలిమి= క్రూరత్వాన్ని నిరసించటం అనే ఈ గుణాలు కలిగి ఉండటం; పుణ్యవృత్తంబు= పుణ్యచరిత్ర; ఇది+కలుగు నరుడు= ఇది ఉన్న మానవుడు; దీనిన్= ఈ చరిత్రనే; ఊతగన్+కొని= ఊతగా గ్రహించి; మోక్షమునకున్= మోక్షానికి; మెనయున్= ప్రయత్నిస్తాడు.

తాత్పర్యం: కాబట్టి ముక్కిహాతుపైన దానిని చెప్పుతాను బాగా తెలిసికొనుము. దానం, శమం, రమం, బ్రహ్మచర్యం, దీక్షను పరిరక్షించుకొనటం, దయ, పరథనాన్ని, పరష్టీని కోరుండటం; నియతితో ఇందియాలను నిగ్రహించటం, తల్లిదండ్రులను, గురువులను పూజించటం, దేవతలను, అతిధులను, పితృదేవతలను ఆర్థించటం, సత్యవాక్యాలన, సదా శుచిగా ఉండటం, పుభకార్యాల విషయంలో నిష్పత్తి ఉండటం, ఎల్లప్పుడూ ధృతి కోల్పోకుండా ఉండటం. క్రూరత్వాన్ని ఎప్పుడూ నిరసించటం - అనే ఈ గుణాలు పుణ్యచరిత్రకు నిదర్శనాలు. ఈ విధమైన ప్రవృత్తి ఉన్న మానవుడు ఈ జీవితాన్నే సాధనంగా చేసికొని, మోక్షస్థానానికి ప్రయత్నిస్తాడు.

క. పదపది ధర్మచరణము, వొదలుం దత్సూక్ష్మ విధము బుధజనుల కడం

గదలక నిలిచి యెతీగెకొన, విదితంబగు వాల శీలవృత్తములఁ గడున్.

195

విశేషం : పదపడి= మరి ఇంకా; ధర్మచరణము= ధర్మాన్ని ఆచరించటం; పొదలున్= (ఒకటి) ఉన్నది; తద్+మూక్షు విధమున్= ఆ ధర్మసూక్ష్మవిధాన్ని; బుధజనులకడన్= పండితులైన వారి దగ్గర; కడలక= ఏకాగ్రతతో; నిలిచి= భక్తిప్రవత్తులలో ఉండి; ఎతీగెకొనన్= తెలిసికొనగా; వారి శీలవృత్తములన్= వారి శీలప్రవర్తనలవలన, కడున్= మిక్కిలిగా; విదితంబు+అగున్= తెలుస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఇంతమాత్రమే కాదు, ఇంకా ఒకటి ఉన్నది. అది ధర్మాన్ని ఆచరించటం, అది చాలా సూక్ష్మమైన విషయం. దానిని పండితులవద్ద జిష్యభావంతో చేరి, వారిని సేవించి, ఏకాగ్రతతో వారివలన తెలిసికొనాలి. అప్పుడు వారి ప్రవర్తనవలన, వారి జీవితంవలన మనకు ఆ ధర్మాన్నిర్వహణలోని తత్త్వం బోధపడుతుంది.

క. వారలు చెప్పేడి శాంతో, దారవచనసమితి వినగు దద్దుత బహుగం

భీరాళము లంతఃకర, జారూఢము లైను బొరయ వాపద లెందున్.

196

ప్రతిపదార్థం: వారలు= ఆ పండితులు; చెప్పేడి= చెప్పే; శాంత+ఉదార= శాంతమైన; ఉదారమైన; వచన సమితిన్= మాటల సముదాయాన్ని; వినగున్= వింటూపోగా; తద్+గత= ఆ మాటలలోని; బహు= మిక్కిలి; గంభీర= గంభీరమైన; అర్థములు= అర్థాలు; అంతఃకరణ+అరూఢములు+ఖనన్= మనస్సులో నాటుకొనగా; ఆపదలు= అపాయాలు; ఎందున్= ఎన్నడూ; పొరయవు= సమీపించవు.

తాత్పర్యం: ఆ పండితులు చెప్పే శాంతోదార వచనాలను వింటూ పోగా ఆ మాటలలోని మిక్కిలి గంభీరమైన అర్థాలు మనస్సులలో గాఢంగా నాటుకొనగా, ఆపదలు ఎన్నటికీ సమీపించవు. అట్లాంటి వారు ధర్మాన్నిర్వహణ చేయగలరు.

సీ. శ్రుతపరినిష్టమై వర్తించుచుండి యిం, బ్రియవిజయమును శాంతియును గలిగి

బ్రిష్ట్రోకభజనతత్త్వరు డగుచుండెడు, నతనికి బ్రిష్ట్రంబు పుతుపపలండు

సంస్కరంబును యోగ్యసమిథలు జలమును, మంత్రంబు గురుడు బ్రిష్ట్రంబ యిట్టి

సచ్చరణంబు సూక్ష్మ బ్రిష్ట్రచర్యంబు, దీనియం దుత్తమ స్థిరత గలుగు

తే. వాడు హర్షశోంధ్యామ వాయుహాతుడు, గాడు మేందుర మోహంధకారమున వె
డంగుపడుడు సంసారనిస్సంగసిధ్మి, బొందుఁ గాలక్రమమున నష్టురుపవరుడు.

197

ప్రతిపదార్థం: ప్రతపరినిష్టమైన్= పై విధంగా నియమబద్ధమైన జీవితాన్ని ప్రతంపలె మిక్కిలి నిష్టతో; వర్తించుచున్+ఉండి= కడపుతూ;
ఇందియ విజయమునున్= ఇందియ జయాన్ని; శాంతియునున్= శాంతిని; కలిగి; బ్రహ్మ+ఎక భజన తత్పరుడు+అగుచున్+
ఉండుడు+అతనికిన్= కేవలం బ్రహ్మనే ఉపాసించటంలో నిష్టకలిగి వర్తించే మానవుడికి; బ్రహ్మంబు= ఆ బ్రహ్మమే; మాతవహుండు=
అగ్ని; సంస్తరంబునున్= యాగమూ; యోగ్య సమిధలు= తగిన సమిధలు; జలమునున్= నీళ్లూ; మంత్రంబున్= మంత్రమూ;
గురుడున్= ఉపద్రష్టా; బ్రహ్మంబు= బ్రహ్మమే; ఇట్లీ= ఈ విధమైన; సత్త+చరణంబు= సత్కర్మాచరణం; సూజ్ఞ= అతి సూజ్ఞమైన;
బ్రహ్మచర్యంబు= బ్రహ్మపథంలో చరించటం; దీని+అందున్= దీనిలో; ఉత్తమ స్థిరత+కలుగువాడు= ఉత్తమ స్థిరత్వం కలిగినవాడు;
హర్ష= సంతోషం; శోక+ఉంధ్యామ= దుఃఖం అనేటటువంటి భయంకరమైన; వాయుహాతుడు+కాదు= గాలిచేత దెబ్బతినడు; మేదుర=
దట్టమైన; మోహ+అంధకారమున్= మోహమనే చీకటిలో; వెడంగు+పడుడు= భయవడడు; కాలక్రమమున్= కాలక్రమంలో;
ఆ+పురుషవరుండు= ఆ పురుష శైష్ముడు; సంసార= సంసార విషయంగా; నిస్సంగ సిద్ధిన్+పాందున్= సంగరాహిత్య ప్రాప్తిని పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: పై విధంగా నియమబద్ధమైన ధార్మికజీవితాన్ని ప్రతంపలె మిక్కిలి నిష్టతో గడపుతూ ఇందియ జయాన్ని,
శాంతిని కలిగి కేవలం బ్రహ్మను ఉపాసించటంలోనే నిష్ట కలిగి వర్తించే మానవుడికి ఆ బ్రహ్మమే అగ్ని, యాగమూ,
సమిధలు, నీళ్లూ, మంత్రమూ, ఉపద్రష్టా అంతా బ్రహ్మమే. ఈ విధంగా సత్కర్మాను ఆచరించటమే బ్రహ్మపథంలో
చరించటమంటే. ఈ ఆచరణలో ఉత్తమ స్థిరత్వాన్ని కలిగినవాడు సంతోషం, దుఃఖం అనే పెనుగాలులచేత దెబ్బతినడు.
దట్టమైన మోహమనే చీకటిలో భయవడడు. కాలక్రమంలో ఆ మహాపురుషుడు సంసార బంధవిముక్తిని కాంగగలుగుతాడు.

విశేషం : “బ్రహ్మర్ప్రాణం బ్రహ్మహావిః । బ్రహ్మగ్నా బ్రహ్మణా మాతమ్,
బ్రహ్మైవ తేన గంతప్యం । బ్రహ్మకర్మ సమాధినా.”

అని భగవదీత చెప్పుతున్నది. బ్రహ్మ హవిస్సు, అగ్ని, హోత, యజ్ఞానికి ధ్యేయం. యజ్ఞాఫలప్రదాత. యజ్ఞ మతనికే అర్పితం.
అది ఒక బ్రహ్మకర్మ సమాధి. దానితోనే ఆ యాగం సాధ్యం. ఈ బ్రహ్మకర్మాచరణం స్థిరంగా చేయటంవలన ‘అహం’ నశించి.
కర్కుత్స్వభావన లోపించి, దాని ఫలితంగా ‘నిస్సంగం’ (బంధవిముక్తి) సిద్ధిస్తుంది అని అర్థం.

వ. అని చెప్పే మతియను.

198

తాత్పర్యం: అని చెప్పి ఇంకా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తత్త్వజ్ఞానవిశేష ప్రదర్శనము (సం. 14-18-25)

సీ. అదిస్మింపీ బ్రధాన మను తత్త్వమంబుజా, సనుడు గల్పించి చేతన మొనర్చే
క్షరమంట్ర దానిఁ దత్తర మను తత్త్వంబు, నక్షర మనియును నమ్మత మనియు
నార్యలు సెప్పుడు రమ్మిధునంబున, యందు సంపన్సుంబు లభిలభూత
జాలంబులకును సంజనకంబులైన జీ, జము లిబి త్రుతివాక్యసంబృతార్థ

తే. మతఁడు గలిగించే గమనము నాగమనము, జీవరాశికిఁ గావున నా విధమున
నది భ్రమించుచునుండుఁ బుణ్ణాతిశయము, కతన జీవాత్ము దొకఁడు దన్ గాంచినపుడు.

199

ప్రతిపదార్థం: అదిన్= తొలుత; సృష్టి= సృష్టిక్రమంలో; అంబుజ+ఆసుమదు= బ్రహ్మ (పర్మిం ఆసునంగాకలవాడు); ప్రథానము+లను= తత్త్వమున్= ప్రథాన మనే పేరుగల తత్త్వాన్ని; కల్పించి= సృష్టించి; చేతనము+బనర్జున్= దానికి ప్రాణం పోశాడు; దానిన్= దానిని; క్షరము+లంద్రు= క్షరం అని పిలుస్తారు; తద్ద+పరము+అగుతత్త్వంబు= దానికి అతీతమైన తత్త్వాన్ని; అక్షరము+అనియున్= అక్షరమనీ; అమృతము+అనియున్= అమృతమనీ; ఆర్యులు= పెద్దలు; చెప్పుదురు= చెప్పుతారు; ఆ+మిథునంబున్+లందున్= ఆ జంటలో; అఖిల భూతజాలంబులకున్= అన్ని భూత సమూహాలకు; సంజనకంబులైన= పుట్టుకు కారణాలైన; బీజములు= బీజాలు; సంపన్మంబులు= పుట్టాయి; ఇది= ఈవిధంగా పుట్టటం; ప్రతివాక్య= వేదవాక్యాలలో; సంఖ్యత+అర్థము= నిండిన అర్థమే; అతడు= ఆ బ్రహ్మ; జీవరాశికిన్= జీవులకు; గమనము= వెళ్లిపోవటం; ఆగమనము= రావటం; కలిగించెన్= కలిగించాడు; కాపునన్= కాబట్టి; ఆ విధమునన్= ఆ రీతిగా; అది= ఆ బీజం; భ్రమించుచున్+ఉండున్= భ్రమిస్తూ ఉంటుంది; పుణ్య+అతిశయము కతనన్= పుణ్యతిశయంవలన; జీవాత్ముడు+బకడు= జీవాత్మ ఒకటి; తన్+కాంచినపుడు= తనను ఆవహించినపుడు.

తాత్పర్యం: తొలుత సృష్టిక్రమంలో బ్రహ్మదేవుడు 'ప్రథాన'మనే తత్త్వాన్ని కల్పించి, దానికి ప్రాణం పోశాడు. దానిని 'క్షర'మంటారు. దానికి అతీతమైన తత్త్వం 'అక్షరం.' దీనినే అమృతమని కూడా అంటారు. క్షర - అక్షరాల జంటవలననే ఈ సకల భూతసమూహాల పుట్టుకను కలిగించగల బీజాలు పుట్టాయి. ఈ విషయాన్ని వేదాలు ప్రతిపాదించాయి కూడా; ఇట్లా ఆ బ్రహ్మ జీవులకు గమనం. ఆగమనం (చావు పుట్టుక) రెండూ నిర్దేశించి ఉన్నందువలన ఆ బీజం నిరంతరం జననమరణచక్రంలో భ్రమిస్తూ ఉంటుంది. పుణ్యం పండిన జీవాత్ముడు తనను పొందినపుడు ఆ బీజం ఏం చేస్తుందంటే. (తరువాతి పద్యంతో అస్వయం).

విశేషం : గీతాకారుడు 'అక్షరపుబ్రహ్మ' యోగంగా ఈ అక్షరతత్త్వాన్ని వ్యాఖ్యానించాడు.

"అక్షరం బ్రహ్మపరమం స్వభావోఽధ్యాత్మ ముచ్యతే,
భూత భావోద్భవకరో విసర్గః కర్తృ సంజ్ఞితః,"

బ్రహ్మం అక్షర స్వరూపం. అతడి స్వభావం అధ్యాత్మం. సకలసృష్టికి విసర్గమని పేరు.

"అధిభూతం క్షరో భావః పురుష్ణాధిఘైవతమ్,
అధియజ్ఞో హమేవాత్ర దేహో దేహభృతాం వర."

(నశించిపోయే దేహాదులన్నిటికీ - అధిభూతాలైనవాటికి - 'క్షర'మని పేరు. పురుషుడు దీనికి అధివైవతం. ఈ దేహంలో ఉండే నేనే అధియజ్ఞాన్ని)

"అస్వక్తోఽక్షర ఇత్యక్త స్త మాహః పరమాం గతిమ్,
యం ప్రాప్య న నివర్తంతే తద్భామ పరమం మమ."

అవ్యక్తమని చెప్పుబడే ఆ అక్షరతత్త్వమే పరమపదం. దానిని చెందినవాడు మరలిరాడు. అందువలన అక్షర, క్షర పురుషులతోనే ఈ జగమంతా నిండి ఉన్నది - అని తాత్పర్యం.

"ద్వా విమా పురుషో లోకే క్షరాక్షర ఏవ చ,
క్షర స్వర్యాంశి భూతాని కూటస్తోఽక్షర ఉచ్యతే." (పురుషోతుమప్రాప్తియోగం)

K. విను సుఖుధుఃఖుము లచిరము ; లనియుం దను వశుచి యనియు నభీలపదార్థం
బును నశ్వర మనియుం గ ; ర్మునిరూఢత జాప్య మనియు మం సూహించున్.

ప్రతిపదార్థం: విను= జాగ్రత్తగా వినుము; సుఖదుఃఖములు= సుఖం; దుఃఖం; అవిరములు+అనియున్= అశాశ్వతాలని; తనువు= శరీరం; అశుచి+అనియున్= అపరిశ్రమయిందనీ; అభిలపదార్థంబున్= సర్వపదార్థ సమూహమూ; నష్టరము+అనియున్= అశాశ్వతమైనదనీ; కర్మవిరూఢత= కర్మలోనే నిరంతరం నిల్చిపోయి జ్ఞానం విషయంగా ఆలోచన చేయకుండటం (అంటే సదా లోకికమైన జీవితకర్మలలోనే మనిగి ఉండటం); జాడ్యము+అనియున్= ఒక జడత్వమని (రోగమని); మదిన్= అంతశ్శక్తితో; ఊహించున్= ఊహిస్తాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా సంసారచక్రంలో తిరుగుతున్న జీవుడు పుణ్యపరిపాకంవలన సుఖదుఃఖాలు అశాశ్వతాలని, దేహం అపవిత్రమని, సకలపదార్థచయమూ అశాశ్వతమని, కర్మలో నిరంతరం కూరుచోయి ఉండటం ఒక జాడ్యమని అంతశ్శక్తితో ఊహించి తెలిసికొంటాడు.

విశేషం: భగవంతుడి అంశమాత్రమైన సంస్కారబీజంలోనే సదాలోచన కలుగుతుందని అర్థం చేసికొనాలి. అందుకే పుణ్యం పండినపుడే జీవుడు ఇట్లా ఆలోచిస్తాడని చెప్పటం.

క. ఊహించి తన్ను గప్పెదు! మోహివేశంబు త్రీచి మోక్షపద్మా

ప్రీపాను సంసారాభ్యవి, గాహనముం జేయకుండు గతకల్యముఘై

201

ప్రతిపదార్థం: ఊహించి= ఇట్లా గుర్తించి; తన్నున్= తను; కైపెదు= ఆక్రమిస్తున్న; మోహి+అవేశంబున్+త్రీచి= మోహివేశాన్ని త్రీచిసిరాజని; మోక్షపద= మోక్షస్తానం; ప్రాప్తి= పొందాలన్న; ఈహనున్= కోరికతో; గతకల్యముఘై= పాపాలు పోయినవాడై; సంసార+అభ్యి= సంసార సాగరంలో; అవగాహనమున్= మునగటాన్ని; చేయక+ఉండున్= చేయకుండా ఉంటాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా గుర్తించి తన్ను ఆవేశిస్తున్న మోహిన్ని ఆవలకుత్రోసి, మోక్షం పొందాలన్న ఆకాంక్షతో పాపప్రక్షాళన గావించుకొని సంసారసాగరంలో దిగుకుండా జాగ్రత్తపడతాడు. అలంకారం-సంసారాభ్యి-సంసారమనెడి అభ్యి-రూపకం

వ. అని పలికి వెండియి.

202

తాత్పర్యం: అని పలికి ఇంకా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. జనిరుగ్గరామరణములు! గని ప్రకృతివిధంబు లెస్సుగా నెఱుగుటఁడ

జ్ఞనితక్షేశమునకు విసి! విన మర్ములు పరమపదము వెదకుదు రనఫూ!

203

ప్రతిపదార్థం: అనమా!= చి పుణ్యత్మా! వినుము; జని= పుట్టుక; రుహ్= రోగము; జరా= ముసలితము; మరణము(లు)= చాప్పా; కని= చూచి; ప్రకృతి విధంబున్= ప్రకృతి విధానాన్ని; లెస్సుగాన్= బాగా; ఎతుగుటన్= తెలిసికొనటంవలన; తద్+జనిత= వాటినుండి పుట్టిన; క్లేశమునకున్= దుఃఖానికి; విసివిన= విసిగిన; మర్ములు= మానవులు; పరమపదమున్= మోక్షస్తానాన్ని; వెదరుదురు= అన్యేషిస్తారు.

తాత్పర్యం: పుట్టుక, రోగం, ముసలితనం, చాప్ప - వీటిని చూచి చూచి, ఇది ప్రకృతి సహజ పరిణామమని తెలిసికొనటం వలన వీటినలన పుట్టే దుఃఖానికి మానవులు విసిగిపోయి, చివరికి మోక్షస్తానాన్ని అన్యేషించటం మొదలు పెట్టుతారు.

విశేషం : వినుగుపుట్టటం అంటే రోత పుట్టటమని అర్థం. ఏ విషయాన్ని చూడగా చూడగా అందులో ఏ చింతా లేదో దానిమీద కలిగే భావం ‘రోత’, అందుకే ‘రోజా చచ్చేవాడికి ఏడ్చేవారెవరు?’ అనే సామేత పుట్టింది. ఇది అసహ్యము కాదు; జ్ఞానంవలన పుట్టే విరక్తిభావం మాత్రమే.

- నీ. అట్టివా లట్టివా రగుట మేల్ గనికొని, యజనంబు బూతంబు నైన చోట
నాసీనుడై హృదయంబున నొక చింత, యుసు లేక యూఱిడి యుండి యడల
తోచు తోపుల నెల్లఁ దోడ్డో నడంచి ని, రాలంబసుం ధైన యతదొకండు
సర్వమిత్రుండును సర్వసహండును, నిల్జతేంబ్రియుఁడును నిర్భయుఁడును
- తే. గామకోపహీనుఁడు శమఘునుఁడు నైన, యతఁ డొకండు మానాభిమానాపగమము
సర్వభూతాత్మకత్వదర్శనముఁ గలుగు, నతఁ డొకండు వీరలు గందు రనఫు! ముక్కి

204

ప్రతిపదార్థం: అనఫు!= పుణ్యాత్మా!; అట్టివారు= అటువంటివారు; ఇట్టివారు= ఇట్లాంటివారు; అగుట= కావటాన్ని; మేల్+కనికొని= బాగా గుర్తించి; యజనంబున్= యజ్ఞం జరిగి; పూతంబున్+ఐన చోటన్= పవిత్రమైన స్థంలో; ఆసీనుడై= కూర్చున్నవాడై; హృదయంబున్న= హృదయంలో; ఒక చింతయును లేక; ఊఱడి+ఉండి= ఓదార్పు కలిగిఉండి; అడరి= విజ్ఞంభించి; తోచు= వచ్చేటటువంటి; తోపులన్+ఎల్లన్= ఆలోచన లన్నిటినీ; తోడ్డోన్= వెంటనే; అడంచి= అణాచివేసి; నిరాలంబనుండు+ఐ= ఏ ఆధారాన్ని గ్రహించకుండా ఉండేటటువంటి; అతడు+ఒకండు= అతడు ఒకడు; సర్వమిత్రుండును= అందరిలోనూ; అన్నిటిలోను మిత్రత్వాన్ని పాటించేవాడు; సర్వసహండును= అన్నిటిని సహించేవాడు; నిర్భయుఁడును= భయరహితుడు; కామకోప హీనుఁడు= కామం, కోపం లేనివాడు; శమఘునుఁడు= శమగుణంచేత గొప్పవాడైనవాడు; ఐన= అయినటువంటి; అతడు+ఒకండు= అతడు ఒకడు; మానాభిమాన+అపగమము= మానం, అభిమానం ఈ రెండూ లేకపోవటం; సర్వభూత+అత్మకత్వదర్శనమున్+కలుగు+అతండు+ఒకండు = సర్వభూతాలలోని ఆత్మను దర్శించే లక్షణం కలిగినవాడు ఒకడు; వీరలు= ఈ ముఖ్యరూ; ముక్కిన్= ముక్కిని; కందురు= పాందుతారు.

తాత్పర్యం: ఎవరు ఎట్లాంటివారో గుర్తించి పవిత్రమైన స్థలంలో కూర్చొని, ఏ చింతా లేకుండా ఓర్పుతో ఉంటూ ఎప్పటికప్పుడు దాడిచేసే ఆలోచనలను వెంటవెంటనే అణాచి, ఏ ఆధారాన్ని ఆశించకుండా ఉండేటువంటి ఆ సంయమి; 'అందరిలోనూ సమంగా మిత్రత్వాన్ని పాటిస్తూ అన్నిటినీ సహిస్తూ నిర్భయంగా కామక్రోధాదులను జయించి 'శమము'ను సాధించే ఆ 'సమదర్శి'; మానం, అవమానం ఇట్లాంటి ద్వంద్ధభావాలను దాటి అన్నిటిలోనూ ఆత్మను దర్శించగలిన ఆ 'అత్మజ్ఞాని' - ఈ ముఖ్యరూ ముక్కిస్తానాన్ని అందుకొంటారు.

విశేషం : ఇంద్రియజయం, సమదర్శనం, ఆత్మజ్ఞానం ఈ మూడు 'యోగి' లక్ష్మణాలు. యోగులే ముక్కిని పాందగలరు. మార్గాలు భిష్ణంగా ఉంటాయి. భగవద్గీతలో బోధించిన అంశాలనే మళ్ళీ శ్రీకృష్ణపరమాత్మ ప్రతినిధిగా సిద్ధుడు ఇక్కడ చెప్పుతున్నాడు.

- నీ. ఒలయు లాభాలాభములుఁ బ్రియద్వేషంబు, లును సుఖిదుఃఖములును సమంబు
లై యుండు నెవ్వని కాసపాటును నవ, జ్ఞతయు నెందును లేక సర్వధర్మ
తంత్రలోలుండును ధర్మశీలుండుగాఁ, దెవ్వఁడు గుర్చు వారొవ్వుకుండు
వారని తనకు నెవ్వరు గల్లక త్రివ, ర్మేచ్చ యెవ్వనిచేత నీడ విడువఁ
- తే. బడు నకర్మభావంబుఁ దాపత్రయాప, గమము వైరాగ్యసుస్థిరత్వమును గల్లు
నరయ నెవ్వని యందేని యతడు నతడు, నతడు నతడును గందు రఘ్యయహంబు.

205

ప్రతిపదార్థం: ఒలయు= కలిగేటటువంటి; లాభ+అలాభములున్= లాభ నష్టాలూ; ప్రియ+ద్వేషంబులున్= ఇష్టమైనవీ, అనిష్టమైనవీ; సుఖము:ఖములున్= సుఖమూ; దు:ఖము: ఎవ్వనికిన్= ఎవ్వడికి; సమంబులు+బు= సమానంగా; ఉండున్= ఉంటాయో (అతడు); ఆసపాటును= మిక్కిలి ఆశకు లోనుకావటం; అవజ్ఞతయున్= మిక్కిలి నిరాదరణం; ఎందున్ లేక= ఎప్పుడూ కలిగి ఉండక; సర్వధర్మతంత్ర లోలుండును= అన్ని ధర్మంతిర్మాలపట్ల ఇచ్చ గలిగినవాడూ; ధర్మశిలుండును= ధర్మమే శిలంగా కలిగినవాడూ; ఎవ్వఁడు+కాఁడు= ఎవడు కామండా ఉంటాడో (అతడును); కూర్చువారు= ఇష్టులు; ఒవ్వక+ఉండువారు+అని= శత్రువులు అని; తనకున్= తనకు; ఎవ్వరు+కల్గక= ఎవరూ ఉండక; త్రివర్ధ+ఇచ్చ= ధర్మ, అర్థ, కామాలు ఈ మూడింటిలోనూ ఆకాండ్జు; ఎవ్వనిచేతన్+శాండన్+విడువన్+పడున్= ఎవడిచేత సంపూర్ణంగా వదలబడుతుందో (అతడు); ఆకర్మభావంబున్= కర్మ చేయటంలేదన్న భావన; తాపత్రయ+అపగమము= దార, ధన, పుత్రేషణలు తాపత్రయం- ఇవి లేకుండటం; వైరాగ్య= విరాగ భావంయొక్క; సుస్థిరత్వమున్= సుస్థిరత్వం; అరయన్= బాగాచూడగా; ఎవ్వని+అందున్+ఏనిన్= ఎవడిలోనైతే; కల్గున్= ఉంటుందో (అతడును); అవ్యయపదంబున్= మోక్షస్థానాన్ని; కందురు= పొందుతారు.

తాత్పర్యం: కలిగే లాభాలాభాలు, ప్రియద్వేషాలు, సుఖము:ఖములు ఎవరికి సమంగా ఉంటాయో అతడు; ఆశానిరాశలు రెండూ లేక అటు ధర్మతంత్రలోలత్వం, ఇటు ధర్మశిలప్తం రెండూ లేక ఎవడు ఉంటాడో అతడు; ప్రియులు ద్వేషులు ఇరువురూ లేక, ధర్మార్థకామాలు ఎవడిచేత సంపూర్ణంగా వదలబడుతాయో అతడు; ఎవడిలో తాను కర్మను కాదన్న భావన, తాపత్రయరాహిత్వం, సుస్థిరవైరాగ్యం ఉంటాయో అతడు-ఈ నలుగురూ శాశ్వతమైన మోక్షస్థానాన్ని చెందుతారు.

విశేషం: ఈ పద్యంలో ద్వంద్యమోహరాహిత్వం, సమదర్శనం, నిష్కామకర్మ, అకర్మత్వభావన, వైరాగ్యభావనలో సుస్థిరత్వం ప్రధానంగా చెప్పబడ్డాయి. భగవదీతలో ఈ అంశాలన్నీ బోధించబడ్డవే.

ధర్మతంత్రలోలుపత, ధర్మశిలత, రెండూ విరాగభావాన్ని పెంచేవి కావటం చాలా అద్భుతమైన అంశం. యుద్ధానంతర పర్యాలలో పాంచవులను సంస్కరించటంలో వ్యాసమహర్షి ఉద్దేశం ఇదే. నేను ధర్మాత్ముడును అనే భావన. నాది ‘ధార్మిక కార్యమనే నిర్వయం. రెండూ భ్రమలకు నిదర్శనలే. అందుకే భీష్మాదులు వైరాగ్యభావన అంటే ఏమిటో చెప్పవలసివచ్చింది. సిద్ధుడు కూడా దానినే బోధిస్తున్నాడు.

K. అసమాలంబ మశ్శముః రసగంధస్పర్శరూపరహిత మగుణ ము

ల్లసితగుణమగు వెలుగు ను | భ్యసుననియతి పరుఁ దొకండు వడయుం బుత్తా!

206

ప్రతిపదార్థం: పుత్రా! = కుమారా!; అసమాలంబము= ఏ ఆధారమూ లేకుండా నిలిచి ఉన్నది; అశ్బుము= శబ్దంచేత బోధించబడనిది; రస గంధ స్పర్శ రూపరహితము= రసం, గంధం, స్పర్శం, రూపం - ఇవేవి లేనిది; అగుణము= ఏ గుణమూ లేనిది; ఉల్లసిత= మిక్కిలిగా ప్రకాశించే; గుణము+అగు= లక్షణం కలిగిన; వెలుగున్= ఆ కాంతిని; అభ్యసన నియతి వరుడు+బకండు= యోగాభ్యసనియమ పరుడు ఒక్కడు మాత్రమే; పడయున్= పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: కుమారా! ఏ ఆధారమూ లేకుండా నిలుచున్నది. శబ్దంచేత బోధించబడనిది. రసగంధస్పర్శరూప రహితమైనది. నిర్గుణమైనది, ప్రకాశించటమే లక్షణంగా కలిగిన ఆ కాంతి స్థానాన్ని నిరంతరయోగాభ్యసనిష్టుడైన ‘ఒక్కడు’ మాత్రమే పొందగలుగుతాడు.

విశేషం : ‘కశ్మీర మాం వేత్తి తత్త్వతః’ అని గీతాకారుడు స్పష్టంగా చెప్పి ఉన్నాడు. ఎందరో యోగులు ప్రయత్నిస్తే వారిలో ఎవడో ఒకడు మాత్రమే ఆ పరమాత్మ తత్త్వాన్ని పూర్తిగా గుర్తిస్తాడని అర్థం. తక్కిన వారందరూ ఆ మహాప్రస్థానంలో ఏదో ఒక స్థాయిలో ఆగిపోతారు. లేదా వెనుదిరుగుతారు.

ఆ తత్త్వం ‘కాంతి’ రూపం, ప్రపంచంలోని మతాలస్తు భగవంతుడిని ‘కాంతి’ స్వరూపంగా చెప్పాయి. గీతలో విశ్వరూపం కూడా ఒక కాంతిగోళంగా వర్ణించబడినది. అది అన్నిదిక్కులలోనూ వ్యాపించినది. దాని ఉనికి ఏ ఇతర వస్తువు మీదా ఆధారపడినది కాదు. అందుకే ‘నిరాలంబం’ అని దానిని పిలిచారు (అ+సమ+అలంబం= అన్న అర్థం ఇదే).

‘న తత్త వాక్ గచ్ఛతి’ అని ఆ స్తానాన్ని గురించి గీత చెప్పింది. ఆ స్తానం శబ్దంచేత బోధింపబడేది కాదు. అంటే ఆకాశమనే భూతం కాని, రస (జల) గంధ (భూమి) స్వర్ష (వాయు) రూప (అగ్ని) అనే ఇతర భూతాలు కాని, వాతగుణాలుకాని ఆ పరమాత్ముడి ‘కాంతి’ని నిర్వచించబేపు. సత్కరజస్తస్వాగుణాలు అక్కడ లేవు. ఒకే లక్షణమున్నది అది ‘ప్రకాశం’. నిత్యమూ వెలగటమే దాని ధర్మం. కనుక అది అక్షర మని (నశించని దని) పరబ్రహ్మ మని సిద్ధుడు చెప్పుతున్నాడు.

తే. సర్వసంకల్పవర్రనశాలియగుచుచు బరమశాంతి చిత్తంబును బట్టుకొల్పు

నతఁ దనింధనాసలము న ట్లలు బోందు; వికృతివర్ణితయైన నిర్వుతీఁ గృతాత్మ!

207

ప్రతిపదార్థం: కృతాత్మీ= ధన్యాత్ముడా; సర్వ= అన్ని; సంకల్పి= సంకల్పాలను; వర్రనశాలి+అగుచున్= వదలిపెట్టటంలో సమర్పించుటాని; పరమశాంతి= గొప్పశాంత స్థితిని; చిత్తంబున్నవ్= మనసులో; పట్టుకొల్పు+న్+అతఁడు= స్థిరంగా ఉంచుకొనేటటువంటివాడు; అనింధన+అనలమున్+అట్లు= ఏ కట్టెలు లేకుండా అగ్నివలె; అల్లున్= నెమ్ముదిగా; వికృతి వర్ణిత+ఇన్= ఏ వికారాలు లేనటువంటి; నిర్వుతీన్= మోక్షాన్ని; పాందున్= పాందుతాడు.

తాత్పర్యం: ధన్యుడా! సర్వసంకల్పాలను వర్ణించి, పరమశాంతస్తితిని స్థిరంగా మనసులో పాదుకొల్పి, ఎవడు సాధన చేస్తాడో అతడు కుర్ర, తైలం మొదలైన సాధనాలు లేకుండానే మండే అగ్నివలె ఏ వికారాలు పాందని ఆ మోక్షస్తానాన్ని అందుకొనగలడు.’

విశేషం : సాధారణాంగా అగ్ని మండటానికి కుర్ర కావాలి. కుర్రలేనిదే మంటలేదు. కాని పరమాత్మ అనే అగ్ని నిరంతరం మండే లక్షణం కలిగినది. ఆ అగ్నికి ఆరిపోవటమనే ‘వికారం’ లేదు (వికారమంటే పరిణామం). అందుచేతనే అది కుర్రను ఆధారంగా కలిగినది కాదనటం. ఈ లక్షణాన్నే ‘నిరాలంబ’ ధర్మంగా ముందు చెప్పింది.

నిర్వుతీ, నిర్వాణం, బ్రహ్మపదం, మోక్షం - ఇప్పుడ్నీ పర్వాయ వాచకాలే. ఎక్కడ చేరి తిరిగి రామో అది ‘నిర్వుతీ’ పదం.

వ. అనినిర్దేశించి ‘యోగిజనానుభావ్యంబైన నెలవెత్తింగించెద’ సని పలికి ‘యోగులు దాన నాత్మదర్శనానందంబు నొందుదు రవధానంబున నాకల్చింపు’ మని యిట్లనియే.

208

ప్రతిపదార్థం: అని= అని ఈ విధంగా; నీర్దేశించి= బోధించి; యోగిజన= యోగులచేత; అనుభావ్యంబైన= అనుభవించదగిన; నెలవు= స్తానం; ఎట్టింగించెదను+అని పలికి= చెప్పుతానని చెప్పి; యోగులు= యోగసాధకులు; దాన్= ఆ పదప్రాప్తిచేత; ఆత్మదర్శన= తమను తాము తెలిసికొనటంచేత కలిగే; ఆనందంబున్= ఆనందాన్ని; ఒందుదురు= పాందుతారు; అవధానంబున్= ఏకాగ్రతతో; ఆకర్షింపుము+అని= వినుమని; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లూ చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా బోధించి, ‘యోగులు పాందే స్తానం ఏదో చెప్పుతాను వినుము. యోగసాధకులు ఆ పదాన్ని పాంది ఆత్మానుభవానందాన్ని పాందుతారు. ఆ విషయం వివరిస్తాను. ఏకాగ్ర చిత్తంతో విను’ మంటూ సిద్ధుడు ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం : యోగి పాందే ఆ ఆత్మదర్శనమే పరమాత్మదర్శనం. పరమాత్మనే ఉపనిషత్తులు బ్రహ్మ మన్మాయి. తైతీరీయోపనిషత్తు బ్రహ్మానందమని వివరించింది యోగులు పాందే ఆ ఆత్మానందతత్త్వాన్నే.

అ. అనము! ముంజగళ్ల మగు నిషీకనిదర్శు, సంబుగాగుగుఁగొనంగ పలయుఁ
దనువు ముంజ యూత్తు దదిషేక నిష్కర్షు, విధము సుమ్ము! యోగవిదుని వెరవు.

209

ప్రతిపదార్థం: అనము= ఓ పుణ్యాత్మా!; ముంజగళ్లము+అగు= ముంజగడ్డిలోని; నిషీక= ముల్లును; నిదర్శనంబు+కాగన్= ఎట్లా చూస్తామో అట్లా; కనుగొనంగన్+పలయున్= అత్యంత సూక్ష్మమైన చూపుతో చూడాలి; తనువు= ఈ శరీరం; ముంజ= ముంజగడ్డి; ఆత్మ; యోగవిదుని= యోగసాధనలో పండిన వాడి; వెరవు= విధం; తద్= ఆ గడ్డిలోని; ఇషీక+నిష్కర్షు విధము సుమ్ము= ఒక్కొక్క పరకను వేరుపరచటంపంటిది సుమా!

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మా! ముంజగడ్డిలోని అతిసూక్ష్మమైన ముల్లును ఎట్లా చూస్తామో ఆత్మను అట్లాగే చూడాలి. యోగవిదులైనవారు దేవోన్ని ముంజగా, ఆత్మను అందులోని అతిసూక్ష్మమైన పరకలుగా వేరుచేస్తారు. ఇదే యోగంలో తలపండినవారి పద్ధతి

విశేషం : ‘నీవార శూకవత్తున్నీ పీతాభాస్వస్యభావమః’ అనే మంత్రపుష్టభాగాన్ని మనం మాములుగా చదువుతాం, నీవారమంటే పద్ధగింజ. శూక అంటే మొన. పద్ధగింజ మొనను చూడటం ఎంత సూక్ష్మమో ఆత్మ స్వరూపుడిని కనుగొనటమూ అంతే కష్టమని అర్థం. ముంజలోని పొరల విషయమూ ఇంతే. ముంజగడ్డితో మొల్తొడు పేని. ఉపనయనసమయంలో బ్రహ్మచారికి కట్టుతారు. అతిసూక్ష్మమైన సుంజపరకలను వేరు చేయటంద్వారా ఒక ‘సూక్ష్మగ్రాహితం’. బుద్ధికుశలత’ ఏర్పడుతాయి. మనిషిలోకూడా అస్తమయ, ప్రాణమయ, మనోమయ, విజ్ఞానమయ, ఆనందమయ కోశాలని పంచకోశాలను ‘శరీరకులు’ గుర్తిస్తారు. సూటి, సూక్ష్మ, కారణ శరీరత్తయాన్ని వరుసగా విశ్వ, త్రైజస, ప్రజ్ఞానమని వ్యాఖ్యిదశలోమా, విరాట్, హిరణ్యగర్భ, ఈశ్వరులని సమష్టి దశలోమా పిలుస్తారు. ముంజలోని పోలిక ఇట్లాంటిదే.

క. తనువుపలన నిష్కర్షం, బొనల్లి జీవాత్ముఁ గాంచు యోగివరుం డ

య్యను యోదవి యట్లు దన్నుం, గనినప్పుడు జననమరణగతులం దొఱగున్.

210

ప్రతిపదార్థం: తనువుపలన్= శరీరంనుండి; నిష్కర్షంబు+బనర్మి= వేరుచేసి; జీవాత్మున్+కాంచు= జీవుడిని వేరుగా చూచే; యోగివరుండు= యోగితేష్టుడు; ఆ+అనువు+బదవి= అదే పద్ధతిని పాటించి; అట్లా= అట్లాగే; తన్నున్= తనలోని పరమాత్మను; కనిసప్పుడు= చూచినప్పుడు; జననమరణ= చాపు పుట్టుకలనే; గతులన్= స్థితులను; తొఱగున్= విడిచిపెడతాడు (తప్పించుకొంటాడు).

తాత్పర్యం: శరీరంనుండి జీవుడిని వేరుచేయటం నేర్చుకొన్న యోగి, సాధన పండగా అదే పద్ధతిలో తనలోని పరమాత్మనుకూడా చూడటం నేర్చుకొని, జననమరణ చక్రభ్రమణంనుండి బయటపడతాడు.

క. ముక్కుండు జరామరణ వి, యుక్కుండై హర్షశోకయోగ మెడలి స

ధ్యక్కులకును నప్పద మీ, శక్కుండగుఁ జుఫ్పె బ్రహ్మచర్యము పేల్చున్.

211

ప్రతిపదార్థం: ముక్కుండు= ఈ విధంగా జరామరణ భ్రమణం నుండి ముక్కిని పొందిన యోగివర్యుడు; జరామరణ= ముసలితనం, చాపు అనే బాధలనుండి; వియుక్కుండు+ఖ= బయటపడ్డవాడై; హర్షశోక యోగము+ఎదలి= సంతోషం, దుఃఖం అనే అనుభవాల కలయికను కోల్పోయి; బ్రహ్మచర్యము పేరిన్ను= బ్రహ్మచర్యశక్తితో; సత్త+భక్తులకునున్= ఉత్తమ భక్తులకు; ఆ+పదము+ఈన్= ఆ పరమ పదాన్ని ప్రసాదించటానికి; శక్కుండు+అగున్+చుప్పె!= సమర్థుడు అవుతాడు సుమా!

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ముక్కుడైన యోగిశ్రేష్టుడు ముసలితనం, చావు మొదలైన బాధలనుండి బయటపడ్డవాడై సంతోషశోకాది భావాలు లేనివాడై, నిత్యబ్రహ్మచర్యాపాలనచేత అభ్యిన అనుగ్రహశక్తితో ఉత్తమభక్తులకు ఆ పరమపదాన్ని ప్రసాదించటానికి సమర్థుడు అవుతాడు సుమా!

ఆ. ఒడవి యస్మిరత్వ మూహించి యాత్మయం, దధికనిష్ఠ గలుగు నతఁడు సకల
భూతకోటివలను బోందఁడు భయము రా, గాటి దుఃఖములకు నగపడండు

212

ప్రతిపదార్థం: ఒడవి= దేహంయొక్క; అస్మిరత్వము= అశాశ్వతత్వాన్ని; ఈహించి= గుర్తించి; ఆత్మయందున్= ఆత్మ విషయంలో; అధికనిష్ఠ+కలుగు+అతఁడు= మిక్కిలి శ్రద్ధకలిగిన యోగి; సకల భూతకోటివలన్న= స్ఫ్టైలోని ఏ భూత సముదాయం నుండికాని; భయము; పొందఁడు; రాగ+అది= అనురాగదులవలన కలిగే; దుఃఖములకున్= శోకాది భావాలకు; అగపడండు= వశ పడడు.

తాత్పర్యం: ఈ శరీరం అశాశ్వతమని గుర్తించి, ఆత్మ విషయంలో గాఢమైన శ్రద్ధ కలిగి ఎవడు యోగసాధన చేస్తాడో అతడికి ఏ భూతంవలన భయం ఉండడు. ఏ అనురాగదులవలన కలిగే దుఃఖమూ అతడు పొందడు.

విశేషం : ఆత్మ విషయంలో ‘నిష్ఠ’ కలిగి ఉండటమన్న విషయం యోగసాధనలో చాలా ప్రధానమైనది. దేహాభిమానం ఎవరికి పోతుందో వారే ఆత్మనిష్ఠలు కాగలుగుతారు. వారి సర్వకర్మలూ ఆత్మాభిమంగానే ప్రసరిస్తాయి. భయరాగదేశపొదులు శరీర సంబంధులు కాబట్టి యోగి వాటినుండి విముక్తుడవుతాడని అర్థం.

క. విను యోగయుక్తునకు శ, స్తువిహాతి జలబాధ యగ్నిదాహము మొదలై
చను నవ్వికారములు లే, వనము! యతఁడు గోరఁ దైంద్ర మగు పదమైనన్.

213

ప్రతిపదార్థం: అనము!= పుణ్యాత్మకా; విను= బాగా వినుము; యోగయుక్తునకున్= యోగంతో కూడినవాడికి; శస్త్రవిహాతి= అయుధాలచే దెబ్బతినటం; జలబాధ= నీటివలన బాధింపబడటం; అగ్నిదాహము= అగ్నివలన కాలటం; మొదలైచను+ఆ+వికారములు= మొదలైన అట్లాంటి పరిణామాలు; లేవు= ఉండవు; అతఁడు= అట్లాంటి యోగి; బంద్రము+అగు= ఇద్ద సంబంధమైన; పదము+బనన్= పదం అయినా; కోరడు= ఇష్టపడడు.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మకా! యోగి అయినవాడికి శస్త్రాలచేత కాని, నీటివలన కాని బాధ ఉండడు. అగ్ని అతడిని కాల్పనికి సమర్థం కాడు. ఇట్లాంటి వికారాలులేని అతడు ఇంద్రపదవిని కూడా ఆశించడు.

విశేషం : అయుధాలకు దెబ్బతినటం, జలం తడవటం, అగ్ని దహించటం వంటి వాటిని శాస్త్రపరిభాషలో ‘వికారాలు’ అంటారు. ప్రకృతిసహజమైన కార్యాలను ‘వికారాలు’ అంటారన్నమాట. అది లేనివాడు కాబట్టి యోగిని ‘నిర్వికారి’ అంటారు. ఇంద్రపదవి అశాశ్వతమైనది కాబట్టి యోగి దానిని ఆశించడు.

క. తనయంద తన్న లెస్సుగఁ, గనుటం గడచిన సుఖంబు గలుగదు లోకం
బున నెందు దాని కయ్యుడు, వినుతానుష్టానమునకు వినువమి వలయున్.

214

ప్రతిపదార్థం: తనయందున్+ఆ= తనలోనే తన్నున్= తనను; లెస్సుగన్= సమగ్రంగా; కనుటన్= చూడటంలో; కడచినన్= కాలం గడిస్తే; లోకంబునన్= లోకంలో; ఎందున్= ఎక్కుడా; సుఖంబు+కలుగదు= సుఖం ఉండడు; దానికిన్+అయ్యుడు= దానికొరకు;

అయ్యెటుపంటి; వినుత= గొప్ప; అనుష్టానమునకున్= దీక్షకు; విసువమి= విసుగుపడుండా ఉండటం; వలయున్= అవసరం.

తాత్పర్యం: తనలో తననే బాగా చూడడాన్ని మించిన సుఖం లోకంలో ఎక్కుడా లేదు. దాని కొరకు (తనలో తన్న) చూచుకోవడం కొరకు) కావలసిన పొగడదగిన నిష్టకు విసుగు చెందకుండా ఉండడం కూడా కావలేను.

వ. అయ్యనుష్టానం బెట్టిదనిన.

215

తాత్పర్యం: ఆ అనుష్టానం ఎట్లాంటిదంటే.- (తరువాతి పద్యంలో అన్వయం.)

క. తన యెత్తిగెన తెరువున నే | మ్మున మంతర్పుత్తి జేసి మతి బాహ్యగతిన్

జన నీ కుండగ నది యెం | దనువును బడు నిలుపవలయు నచ్చట దానిన్.

216

ప్రతిపదార్థం: తన+ఎత్తిగెన= తనకు తెలిసిన; తెరువునన్= పద్ధతిలో; నెమ్మునమున్= తన నిండు మనస్సును; అంతర్పుత్తిన్+చేసి= లోపలికి మునుగజేసి; మతి= ఇంక; బాహ్యగతిన్= బయటికి; చనిచుండగన్= వెళ్ళకుండా; అది= ఆ మనస్సు; ఎందున్+అనుష్టాన్+పడున్= ఎక్కుడ దారిలో పడుతుందో; అచ్చుటన్= అక్కడ; దానిన్= దానిని; నిలుపవలయున్= నిలపాలి.

తాత్పర్యం: తనకు తెలిసిన మార్గంలో మనసును అంతర్పుత్తింథం చేసి, ఇంక బయటికి పోసీయకుండా అది ఎక్కుడ దారిలో పడుతుందో అక్కడే స్థిరంగా నిలపటం అభ్యసించాలి.

వ. అది యెట్లునిన.

217

తాత్పర్యం: అది ఎట్లాగంటే - (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

తే. దంతములు జిహ్వ గుత్తుక తాలుతలము | కంరనాళంబు హృదయంబు గణ్యచరిత!

మతీయు లోపల నెచటికి మనసు మెలగేఁ | దాఁ గదల్పక యచటన యాగ వలయు.'

218

ప్రతిపదార్థం: గణ్యచరిత!= ప్రసిద్ధచరిత్ర కలవాడా!; దంతములు= పణ్ణు; జిహ్వ= నాలుక; కుత్తుక= మెడ; తాలుతలము= దౌడ; కంరనాళంబు= గొంతుక; హృదయంబు= ఎద; మతీయున్= ఇంకా; లోపలన్= లోపల; ఎచటికిన్= ఎక్కుడికి; మనసు; మెలగేన్= వెళ్ళి ఆగుతుందో; అచటన్= అక్కడే (దానిని); తాన్= తాను; కదల్పక= కదల్పకుండా; ఆగవలయున్= నిలపాలి.

తాత్పర్యం: ప్రసిద్ధచరితుడా! దంతాలు, నాలుక, మెడ, దౌడ, గొంతుక, ఎద - ఇంకా లోపలికి ఎక్కుడికి మనసు వెళ్ళి నిలుస్తుందో దానిని అక్కడే కదల్పకుండా ఆపాలి.'

వ. అని చెప్పేనని చెప్పినాతో శిమ్మం డని మఱపునం బలికి తలంచికొని కొండింక విచాలించి నవ్వచు నవ్వపుండు నా మొగంబు సూచి 'యచ్చుతా! యా సిద్ధుం డనువాఁడ నేన కడా నీ యెఱుంగని యిచియునుం గలదే? మతీయు నక్కాశ్చపనామధేయం డచిగెన తెఱింగు దానికి నుత్తరంబు నా యిళ్ళిన విధంబును విసు' మని యిళ్లనియై. 219

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; చెప్పేను+అని= సిద్ధుడు చెప్పాడని; చెప్పి; నాతోన్= నాతో; శిమ్మండు+అని= నీవు నా శిమ్మడివైతిపని; మఱపునన్+పలికి= మరుపుతో అస్సవాడై; తలంచికొని= గుర్తుకు తెచ్చుకొని; కొండాక విచారించి= కొంతసేపు ఆలోచించి; నవ్వుచున్=

నప్యతూ; ఆ+పిప్రండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; నామ్యుగంబు+చూచి= నా ముఖం చూచి; అచ్యుతా!= కృష్ణా!; ఆ సిద్ధండసువాఁ డన్+నేమ+ఆ కదా!= ఆ సిద్ధండనబడేవాడను నేనే కదా!; నీ+ఎటుంగని+అదియున్+కలదే?= నీను తెలియనిది కూడా ఉన్నదా?; మతియున్= ఇంకా; ఆ+కాశ్యప నామధేయుండు= ఆ కాశ్యపుడు అనే పేరుగల బ్రాహ్మణుడు; అడిగిన+తెఱంగు= అడిగిన విధం; దానికిన్+ఉత్తరంబు+నా యచ్చిన+విధంబునున్= దానికి ఇచ్చిన సమాధానం తీరు; వినుము+అని= వినుమని; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా సిద్ధుడు చెప్పాడని నాతో అని మరుపుతో నా ‘శిష్యుడి’వి అని గుర్తుకు తెచ్చుకొని కొంతసేపు ఆలోచించి నప్యతూ ఆ బ్రాహ్మణుడు నా ముఖం చూచి ‘కృష్ణా! ఆ సిద్ధుడను నేనే కదా! నీను తెలియనిది ఏమున్నది? ఆ కాశ్యపుడు అడిగిన ప్రశ్న, నా సమాధానం చెప్పుతాను వినుము’ అంటూ ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం : శ్రీకృష్ణుడికి తానే తత్త్వబోధ చేసినట్లు చెప్పటం బాగుండదని ఆ బ్రాహ్మణుడు ‘సిద్ధుడి’ కల్పన చేశాడు. కాని కృష్ణుడి సమీపంలో అసత్యం చెప్పటం కష్టం. అందుచేత ‘సిద్ధుడి’ ‘శిష్యుడి’ దున్నాదేమో తెలియదు. బహుశా కృష్ణుడు గుర్తించి ఉంటాడు. అందుకే తన తప్పు తెలిసికొని, బ్రాహ్మణుడు ఆ సిద్ధుడిని నేనే అన్నాడు. ఇదంతా శ్రీకృష్ణుడి లీలలో భాగమే. అంతమాత్రమే కాదు. ఇదంతా చెప్పుతున్నవాడు కృష్ణుడే. అందుచేత ఈ పాత్రలన్నీ ఆయన కల్పించినవే. తానుకూడా జ్ఞానులను ఆశ్రయించి తెలిసికొంటా నన్న వినయసూట్రాన్ని అర్పించి నేర్చటంకొరకు పరమాత్ముడు ఈ కల్పన మొత్తం చేసి ఉండాలి. చెప్పుతున్నవాడు బ్రాహ్మణుడే అయినా అపస్సి శ్రీకృష్ణుడి వాక్యసంపదే. అందుకే దీనిని మొత్తం ‘అనుగీత’ అని కూడా పిలుస్తారు.

A. ‘కేలు మొగిచి వినయశాలి యమ్మేధావి, విశదకరుణఁ జెప్పవే మహాత్మ!

“ ~ఁ °” ¶ HKE } „ H } ` Qf ३ + ६ | ^ ¥ ३ ¶ HKE ५ + १ ८ x + .

220

ప్రతిపదార్థం: వినయశాలి= వినయవంతుడు; ఆ+మేధావి= ఆ ధిగుణ సంపన్ముహైన బ్రాహ్మణుడు; కేలు మొగిచి= చేతులు జోడించి; మహాత్మ!= ఓ మహాత్మా!; పరమ= ఉత్స్వాష్టమైన; మోక్షకరణ= మోక్షసాధనలో; పరిణాతంబు+బన= పండిన; ఉదాత్త= గొప్పదైన; సూక్ష్మ= అతి సూక్ష్మమైన; సుకర= సులభమైన; ధర్మము= మార్గం; విశదకరుణఁ= మిక్కిలి దయతో; చెప్పవే= బోధించవా!; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: వినయవంతుడైన ఆ మేధావి చేతులు జోడించి ‘మహాత్మా! ఉత్స్వాష్టమైన మోక్షసాధనలో సమర్థమైన సూక్ష్మములభమార్గం ఏదో నాను దయతో బోధించుము’ అని అడిగాడు.

v. అనిన 'సవహితండ్రవై యాకళ్లంపు'మని పలికి యిట్లంటి.

221

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అనగా; అవహితండ్రవు+ప= సావధానుడై; ఆకళ్లింపుము+అని= వినుమని; పలికి= చెప్పి; ఇట్లు+అంటిన్.

తాత్పర్యం: అని అడుగగా ఏకాగ్రతతో వినుము అని చెప్పి ఇట్లా అన్నాడు.

A. ‘పాలకదవ పెక్కపసులలో డించిని, యాతు డెట్లు దాని నరసికానుచు

నుండు నట్లు లోన నునిచిన మనసు నే, మఱక యాత్త వెదకు తెఱగు మేలు.

222

ప్రతిపదార్థం: పాలకదవ= పాలకుండ; పెక్కపసులలోన్= అనేక పశువుల నడుమ; డించిన= ఉంచినపుడు; అతడు= ఆ గౌల్మాడు; ఎట్లు= ఏ విధంగా; దానిన్= ఆ కుండను (పశువులు త్రోక్కివేయకుండా); అరసికొనుచున్+ఉండున్= జాగ్రత్తగా చూచికొంటూ

ఉంటాడో (అట్లాగే); లోనన్= లోపల; ఉనిచిన= స్థిరంగా ఉంచిన; మనసున్= మనస్సును; ఏమరక= ఏమరకుండా; ఆత్మున్= ఆత్మను; గొల్లవాడివలె; వెదకు తెఱగు= జాగ్రత్తగా చూచికొనే పద్ధతి; మేలు= శ్రేష్ఠం.

తాత్పర్యం: పశువులమందలో ఒకచోట గొల్లడు పొలకుండను దించి తాను చుట్టూ తిరుగుతున్న ధ్వాసను కుండమీద ఎట్లాఉంచుతాడో అట్లాగే విషయసుఖాలలో, దుఃఖాలలో జీవుడు భ్రమిస్తున్న ఆత్మద్వారా లోన ఉంచిన మనసును జాగరూకంగా కాపాడుకొనటం ఉత్తమమార్గం.

విశేషం : అలం; ఉపమ. ఈ ఉపమాన్నిబట్టి కృష్ణుడు గోపులు కాచాడు అనటానికి వెనుక ఉన్న తాత్మికభావం అర్థం చేసికొనవచ్చును. పశువులమంద అనియంత్రితమైన మనిషి ప్రవృత్తికి నిదర్శనం కాగా దానిని కాపాడుతూ పచ్చిన గోపలకుడు ఆ ప్రవృత్తికి ఒక దారి చూసి ‘పొలకుండ’ (జ్ఞానాన్ని) భద్రపరచి ఇచ్చిన ‘ఆత్మ’ తత్త్వానికి సంకేత మపుతున్నాడు. పొలకుండను ఏ పశువైనా ఎప్పుడైనా తోక్కివేయవచ్చును. అట్లాగే విషయవాంఘాదులు మనసును పక్కదారి పట్టించవచ్చును. అందుకే ఈ పోలిక చాలా అర్థవంతమైనదీ సహజమైనదీ కూడా.

క. ఈ తెఱగున నుండ్యుక్కంటే తెలి వొంచిన మనంబు నతులవివేక

భ్యాతి మరిగించి శశ్శి, ద్వీపితమగు బ్రహ్మముం జతురయోగి గనున్.

223

ప్రతిపదార్థం: ఈతెఱగునన్= ఈవిధంగా; చతుర యోగి నేర్పిరిమైన యోగీశ్వరుడు; ఉండ్యుక్కండు+ఎ= పూనుకొని; తెలివి+బందిన= జాగరూకమైన; మనంబున్= మనస్సును; అతుల= సాటిలేని; వివేక భ్యాతిన్= బుద్ధివైభవంతో; మరిగించి= అభ్యసింపచేసి; శశ్శి= శాశ్వతంగా; ద్వీపితమ+అగు= ప్రకాశించేటటువంటి; బ్రహ్మాత్త్వాన్ని; కనున్= చూస్తాడు (పొందుతాడు).

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా నేర్పిరితనమున్న యోగీశ్వరుడు పూనికతో జాగరూకమైన మనస్సును సాటిలేని బుద్ధివైభవసాపాచర్యంతో శిక్షింపజేసి శాశ్వతంగా, ప్రకాశరూపంగా సాజ్ఞాత్కరించే బ్రహ్మపదాన్ని సులభంగా పొందుతాడు.

విశేషం : బ్రహ్మపదప్రాప్తిలో రెండు ముఖ్యమైన దశలు ఇక్కడ చెప్పబడ్డాయి. తొలిదశ ముందటి పద్యంలోనే ప్రస్తావించాడు. విషయవాంఘలపాలు కాకుండా మనసును స్థిరీకరించటం. అట్లా స్థిరమైన చిత్తంలో ‘జాగరూకత’ (మేల్కొన్న లక్షణం) ఏర్పడుతుంది; దానికి వివేకాన్ని తోడుచేయాలి. అంటే శాస్త్రాద్యోక్షణవలన, సాధుసత్పురుషుల బోధలవలన సత్కారాచరణవలన కలిగే బుద్ధి వైభవం ఆ మనసుకు తోడైతే కలిగే సాత్మీకజ్ఞానానికి బ్రహ్మపదప్రాప్తి సులభమని తాత్పర్యం.

తే. అయ్యనాదితత్త్వ చక్షురాదికంబు, లైన యింటియములకు గ్రాహ్యంబు గాదు

సకలములనిరాసాజ్ఞ ప్రసన్నతరము, నస్పుతీపంబు తద్దర్శనం బోసర్పు.

224

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అనాదితత్త్వము= మొదలు ఎరుగజాలని ఆ మహోతత్త్వం; చక్షున్+అదికంబులైన= కన్నులు, చెవులు మొదలైన; ఇందియములకున్= ఇందియాలకు; గ్రాహ్యంబు కాదు= గ్రహించదగినది కాదు; సకల= అన్ని; మల= మలినాలమా; నిరాస= నిరసించటమనే; ఆజ్ఞ= నేయచేత; ప్రసన్నతర= మిక్కిలి ప్రసన్నంగా చేయబడిన; మనున్+ప్రదీపంబు= మనస్సునే గొప్ప దీపం; తద్వ+దర్శనంబున్+బనర్పున్= ఆ దర్శనాన్ని; చేయించగలుతుంది.

తాత్పర్యం: ఆ అనాదితత్త్వం కన్నులు, చెవులు మొదలైన అవయవాలచేత చూడడగినది. వినదగినది కాదు. అన్ని మలినాలను

జ్ఞానం చేయట మనే నేతివలన మిక్కిలి మనోహరంగా ఎలిగేటటువంటి ప్రశాంతమైన మనసు అనే గొప్పదీపం మాత్రమే ఆ బ్రహ్మపదాన్ని చూపగలుగుతుంది. అలంకారం - నిరాస+ఆస్య; మనఃప్రదీపంబు - రూపకం

క. కలయంగ నెల్ల యెడలం, దలలును లోచనములును బదంబులు హస్తం
బులునై యా తత్త్వం బు, జ్యులభంగి వెలుంగ యోగవంతుడు గాంచున్.

225

ప్రతిపదార్థం: ఎల్లా+ఎడలన్= అన్నివైపులా; తలలును= తలలూ; లోచనములును= కళ్ళూ; పదంబులు= కాళ్ళూ; హస్తంబులున్+బి= చేతులు కలిగి; కలయంగన్= వ్యాపించి; ఆ+తత్త్వంబు= ఆ మహాతత్త్వం; ఉత్తే+జ్యలి= మిక్కిలి మండుతున్న; భంగిన్= రీతిలో; వెలుంగన్= ప్రకాశిస్తుండగా; యోగవంతుడు= యోగం కలిగినవాడు; కాంచున్= చూస్తాడు.

తాత్పర్యం: అన్ని దిశలలోనూ తలలు, కళ్ళు, కాళ్ళు, చేతులు, కలిగి అంతటా వ్యాపించిన ఆ మహాతత్త్వం మిక్కిలిగా మండిపోతున్న కాంతిపుంజంవలె ప్రకాశిస్తుండగా దానిని మహాయాగి దర్శిస్తాడు.

విశేషం : పురుషమాక్షంలోనూ, భగవదీతలోను పురుషోత్తముడిని ఎట్లా వర్ణించారో ఇక్కడ కూడా అట్లాగే చెప్పటం గమనించవచ్చును.
(పూర్వ శిర్మా పురుషః సహస్రాఙ్కాః పూర్వపాత్) అని పురుషమాక్షం ఆ పురుషుడిని వర్ణించినది. వేయితలలు, వేయి కమ్మలు, వేయి కాళ్ళు అనంతత్వ సంకేతం. ‘అనేక బాహ్యదరవక్తనేత్రు’ డని భగవదీత వర్ణించింది. అతడికి పెక్క చేతులు, కడుపులు, నోళ్ళు, కళ్ళు ఉన్నాయట. ‘నాంతం, న మధ్యం, న పునర్పువాదిం’ (సీకు అంతము, మధ్యము, అది లేదు. అందుకే ‘దిశలు తోచటం’ లేదు అని అర్థముడు ఆ విరాట్మిరుషుడిని చూచి ఆక్రమిస్తాడు’ సర్వతోనంతరూపమ్ అని వర్ణించినట్లుగా ఆయన అనంతరూపుడు. దానినే ‘ఎల్లయొడలన్’ అని తిక్కనగారు చాలా సాగ్చైన తెలుగులో వర్ణించాడు.)

క. తను వేర్వలించి కేవల, మును శాంతము నైన తత్త్వమును సంతతమున్
గనుచున్న దన్ను నెఱుఁగం, గనుజీఁకటీఁ బాపు వెలుగు గలుగుం బుతా!

226

ప్రతిపదార్థం: పుత్రా!= ఓ కుమారా! (శిష్యవాత్పల్యంతో పిలిచే పిలుపు); తనువు= శరీరం; ఏర్పరించి= వేరు చేసి; కేవలమును= ఏకైకమూ; శాంతమును+బన= శాంత స్వరూపమైన; తత్త్వమును= తత్త్వాన్ని; సంతతమున్= ఎల్లప్పుడూ; కనుచున్+ఉన్నన్= చూస్తుంటే; తన్నన్= తనము; ఎఱుఁగన్+కనున్= తాను చూచికొనటానికి (తెలిసికొనటానికి) సాధ్యమవుతుంది; చీకటికిన్+పాపున్= చీకటిని పోగొట్టుతుంది; వెలుఁగు+కలుగున్= ఆ పరమకాంతి నిధానం సంప్రాప్తిస్తుంది.

తాత్పర్యం: నాయనా! శరీరాన్ని వేరుచేసి; ఏకైకమూ శాంతస్వరూపమూ అయిన ఆ పరమతత్త్వాన్ని నిరంతరం దర్శించే యోగి క్రమంగా ఆత్మదర్శనం చేయగలుగుతాడు. లోని తనున్న అణగుతుంది. పరమకాంతి నిధానం సంప్రాప్తిస్తుంది.

విశేషం : శ్రీమన్నారాయణుడు ‘శాంతాకారు’డట. శాంతమే అతడి స్వరూపం. తక్కిన ఎనిమిది రసాలలో లౌకికస్వర్ఘ ఉంది. కాని ‘శాంత’ రసంలో దివ్యత్వం ఉంది. మహాభారతంలో ప్రధానం ఈ శాంతరస నిరూపణమే. అది కేవలము’ ఏకైకం, అద్వీతీయం. అక్కడ ద్వంద్యభావరాహాత్యం ఉండటంవలన ఏకం. అనంతం అనే స్వార్థి ఉంది. అందుకే మోక్షాన్ని ‘కైవల్యం’ అని అంటారు. ‘శాంత’ మంటే మోక్షపదానుభవం అని తాత్పర్యం.

వ. బ్రహ్మవిద్యారహస్యంబు సర్వంబు నీకుం జెప్పితి: నీ వింక సుఖివి గమ్ము; నేసుం భోయెదు’ నని యామంతణంబు సేసిన నపాస్తసంశయుం డయి యా శిష్యుం డలిగె; నిట నిన్ను దర్శింప వచ్చితి’ నని పలికి యమ్మపోద్దిజుం డంతల్పుతుండయ్యే; బరమహితంబైన యా వాక్యసంతానంబు సమవధానంబున వినంబడియేనే పాండవ

మధ్యమా! నాడు రథస్థండ వయన నిన్న నేతటియంబైన యర్థజాతంబు వినిపించితి' నని నష్టరుషనరుతీఁడం బురుపోత్తముండు వెండియు నిట్లనియే.

227

ప్రతిపదార్థం: బ్రహ్మవిద్యారహస్యంబు= బ్రహ్మవిద్యలోని రహస్యాన్ని; సర్వంబు= అంతటినీ; నీకు చెప్పాను; నీవు+ఇంకన్= నీవు ఇంక; సుఖివి+కమ్మ= సుఖంగా ఉండుము; పొమ్మ= వెళ్లిరమ్మ; నేనున్+పోయెదను+అని= నేనూ వెడుతున్నానని; ఆమంత్రణంబు+చేసినన్= వీడోలు చెప్పగా; ఆ శిష్యండు= ఆ కాశ్యపుడు; అపొస్త= పోయున; సంశయుండు+అయి= సందేహాలు కలవాడై; అరిగెన్= వెళ్లిపోయాడు; ఇట= ఇక్కడ; నిన్నన్= నిన్న; దర్శింపన్= దర్శించుకొనటానికి; వచ్చితిన్= వచ్చాను; అని; పలికి; ఆ+మహాద్విజండు= ఆ గొప్ప బ్రాహ్మణుడు; అంతర్మితుండు+అయ్యెన్= మాయమైపోయాడు; పరమ= మిక్కిలి; హితంబు+ఖన= మేలును కలిగించే; ఈ వాక్యసంతానంబు= ఈ వాక్యసమూహం; సమవధానంబున్= మిక్కిలి అవధానంతో; వినంబడియేనే= విన్నావా?; పాండవ మధ్యమా!= ఓ అర్జునా!; నాడు= ఆ రోజు; రథస్థండవు+అయిన= రథం మీద నిలిచిన; నిన్నన్= నిన్న గురించి; ఏతదీయంబైన= ఈ బ్రహ్మపురప్రాప్తికి సంబంధించిన; అర్థజాతంబు= అర్థసముదాయం, వినిపించితిన్= వినిపించాను; అని= అని చెప్పి; ఆ+పురుషనరుతోడన్= ఆ పురుషశ్రేష్ఠుడితో; పురుషోత్తముడు= శ్రీకృష్ణుడు; వెండియున్= మళ్ళీ; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: బ్రహ్మవిద్యలోని రహస్యాన్ని అంతటినీ నీకు చెప్పాను. నీవు ఇక సుఖంగా ఉండుము. పోయిరమ్మ. నేనూ వెళ్లుతున్నాను' అని వీడోలు చెప్పగా ఆ శిష్యండు తన సందేహాలనీ తీరగా వెళ్లిపోయాడు. ఆ తరువాత నిన్న దర్శించుకొనటానికి నేను ఇక్కడికి వచ్చాను' అని పలికి, ఆ బ్రాహ్మణుడు మాయమైపోయాడు. ఓ అర్జునా! పరమహితాన్ని కలిగించే ఈ వాక్యసముదాయాన్ని ఏకాగ్రచిత్తంతో విన్నావా! ఆనాడు యుద్ధభాషిలో రథంమీద నిలిచి, విషాదంతో ఉన్న నీకు ఆ బ్రహ్మపురసంప్రాప్తిని గురించిన ఈ విషయాలన్నిటిని వినిపించాను. గుర్తున్నదా!' అని కృష్ణుడు చెప్పి, మరలా అర్జునుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

- సీ.** వ్యాఖితమతి యగు నతనికి సక్షతాత్ముఁ, ధైర్యవానికి నవధానరహిత చేతస్మునకు నిధి సెప్పగాదే! దొబ్బి, దెలియంగఁ జెప్పితి దేవతలకు గాండివి నీవు దక్కుగ నిధి మర్చు లా, కళ్ళంపఁ దగువారు గలరె యొరులు? పరమరహస్య మీ పలపాటి బీన న, య్యమ్మతపస్తున్న గని యభిలందుఃఖు
- ఆ.** ములుఁ దొఱంగి నిత్యముక్తత వెలుఁ గొందు, నరుఁడు వైశ్వలైన నాతులైన శూరులైనఁ గంధ్ర సుష్టే యిమ్మెయి ముక్తి, భ్రాతే భ్రాహ్మణులకు రాజులకును?

228

ప్రతిపదార్థం: వ్యాఖితమతి+అగునతనికిన్= అస్తిరమైన మనస్సు కలవానికి (అనేకాలైన ఆలోచనలవలన ఏర్పడ్డ అస్థిరత్వం కలవాడని అర్థం); అక్కత+అత్యుండు+ఖన వానికిన్= ఆత్మవిద్యాపరిశ్రమ లేనివాడికి; అవధానరహిత= అవధానంలేని; చేతస్మునకున్= చిత్తమున్నవాడికి; ఇది= ఈ బ్రహ్మవిద్య; చెప్పన్+కాదే!= చెప్పగాదు మమా!; తొల్లి= మునుపు; దేవతలకున్= దేవతలకు; తెలియంగన్+చెప్పితిన్= వివరంగా చెప్పాను; గాండివి= గాండివాన్ని ధరించిన మహాధనుర్మేత్త అయిన; నీవు తక్కగన్= నీవు తప్ప; ఇది= ఈ విద్యను; ఆకళ్ళంపన్+తగువారు= వినదగినవారు; ఒరులు= ఇతరులు; మర్చులు+కలరె?= మానవులున్నారా?; ఈ పరిపాటి= ఈ బ్రహ్మవిద్యాకమం; పరమ రహస్యము= మిక్కిలి గుప్తమైనది; దీనన్= దీనిచేత; నరుఁడు= మనిషి; ఆ+అమృతపస్తువున్+కని= ఆ అమృతవస్తువును దర్శించి; అభిల= అన్ని; దుఃఖములున్+తొఱంగి= దుఃఖాలు పోగొట్టుకొని; నిత్యముక్తతన్= నిత్యముక్తప్పితిలో; వెలుగు+బందున్= ప్రకాశిస్తాడు; వైశ్వులు+ఖన్= వైశ్వులు అయినా; నాతులు+ఖన్= స్త్రీలైనా; శూరులు+ఖన్= శూరులైనా;

హృద్రులైనా; ఈ+మెయిన్= ఈ క్రమంలో; ముక్కిన్= ముక్కిని; కండ్రు= పొందుతారు; మవ్వె!= సుమా!; (ఇక); బ్రాహ్మణులకున్; రాజులకు= జ్ఞతియులకూ; బ్రాతె?= దుర్లభమా?

తాత్పర్యం: అస్తిరచిత్తుడికి, ఆత్మవిద్యాపరిశ్రమలేనివాడికి, ఏకగ్రత లేనివాడికి ఈ బ్రహ్మవిద్యను బోధించరాదు సుమా! నేను మునుపు దేవతలకు ఈ విద్యను బోధించాను. మానవులలో ధనుర్విద్యానిపుణుడవు కాబట్టి నీవు తప్ప మనుషులేవురూ ఈ విద్యను నానుండి వినదగ్గవా రెవరూ లేరు. ఈ బ్రహ్మవిద్యక్రమం చాలా రహస్యమైనది. దీనివలన మానవుడు ఆ అమృతవస్తువును దర్శించి అన్ని దుఃఖాలూ పోగొట్టుకొని నిత్యముక్కుడుగా ప్రకాశిస్తాడు. వైశ్వశూద్రులైనా, ప్రీతైనా ఈ విద్యానుప్పోనంతో ముక్కిని పొందగలరంటే ఇక బ్రాహ్మణులకు, రాజులకు ఈ స్థితి దుర్లభమవుతుందా?

విశేషం : ధనుర్విద్యారహస్యం ‘గురి’ని చేదించటం. దీనివలన లక్ష్ముషద్భీ కలుగుతుంది. అందుకే బ్రహ్మవిద్యకూడా ఒక ధనుర్విద్యవంటిదే అని ఉపనిషత్తులు చెప్పుతాయి. అందుకే ‘సరుడు’ ఒక్కడే గీతకు శ్రోత అయ్యాడు. అతడికి విషాదమూ కలిగింది. అతడికి పాపభీతి పుట్టింది. అతనే చివరికి మహాయుద్ధం చేశాడు. విజయుడయ్యాడు కూడా! ఈనాడు ‘అమగిత’కు శ్రోత కూడా ఆయనే. అందుకే ధర్మరాజుకు బోధించని గీతారహస్యాన్ని శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడికి బోధించాడు.

వేదవిద్యకు ప్రీతేశ్వర శూద్రులు ఒకప్పుడు బొహ్యులు. అయినా వారికి కూడా బ్రహ్మపదసంప్రాప్తి మాత్రం నిషిద్ధం కాదు. అందుకే ఇది ‘యోగ’ విద్యగా చెప్పుబడినది. యాగం కర్మవిద్య. దానికి దూరులైనవారు కూడా బ్రహ్మత్వసిద్ధికి అర్పులే. స్థిరచిత్తం. ఆత్మవిద్యాపరిశ్రమ, మనోనిగ్రహాది సాధన, ఇంద్రియజయం, అవధానచిత్తం, ప్రతపరిరక్షణాబుద్ధి కలిగిన ఎవరైనా బ్రహ్మపద సంప్రాప్తికి అర్పులేనని అర్థం. బ్రాహ్మణులు, రాజులు నిత్యజీవిత కార్యకలాపాలద్వారానే మొదటి మెట్టులోకి ప్రవేశించగలరు. కాబట్టి వారికి ఈ విద్య సుసాధ్యమని చెప్పటం మహార్షి వాక్యానికి అర్థం.

అర్పులైనా అనార్యమైన దుఃఖాది భావాలలోకి వెళ్లిపోతూ ఉంటాడు కాబట్టి భగవద్గీతలోనూ, ఇక్కడా ద్వంద్య స్థితులను దాటటంద్వారా కలిగే చిత్తప్రౌర్యాన్ని ప్రధానగుణంగా చెప్పటం కనిపిస్తుంది.

K. వినిపించితి నిను బోధం, బునుకు నుపాయంబ ఫలసముదయము మోక్షం

బును సౌఖ్యనిర్ణయము ని, క్షమట గడవ నుఖము లొండు గలవే యరయన్?

229

ప్రతిపదార్థం: నినున్= నిన్ను గురించి (నీకు); బోధంబునకున్= బ్రహ్మబోధకు; ఉపాయంబు= పద్ధతి; ఫలసముదయము= దాని ఘలితాలు; మోక్షంబును= విముక్తి; సౌఖ్యనిర్ణయమున్= ఆ సుఖస్వరూపం; వినిపించితిన్= వినిపించాను; ఈ+కనుటన్+కడవన్= ఈ బ్రహ్మపద దర్శనం విడిచి (అతిశయించి); అరయన్= బాగా చూడగా; ఒండు సుఖములు= మరి ఇతర సుఖాలు; కలవే?= ఉన్నాయా?

తాత్పర్యం: అర్జునా! నీకు ఇంతవరకు బ్రహ్మబోధకు సంబంధించిన క్రమం, దానిఫలం, విముక్తి ఆ సుఖస్వరూపం ఇవన్నీ చెప్పాను. ఈ బ్రహ్మపదసందర్భనంకంట మరొక సుఖం ఏదైనా ఉండా!

విశేషం : ఇక్కడ సుఖమంటే ఆనందమని అర్థం. బ్రహ్మపదసుఖమే బ్రహ్మసందమని అర్థం. ‘బ్రహ్మసందం పరమసుఖదం’ అని స్తుతి. ఆ ఆనందం పరమసుఖాన్ని ఇస్తుండట. అందుకే మానుషానంద, రాజునందాదులు ఆ బ్రహ్మసందం ముందు ఏ మాత్రం కొరగానివి అవి తెత్తిరీయం సిద్ధాంతం చేసింది. (చూ॥ ఆనందవల్లి).

ఈ సుఖం వ్యసనకారకం కాదు. బంధం కలిగించదు. దాని లక్ష్మణం విముక్తి. దాని గుణం ప్రకాశం.

A. శ్రద్ధగలిగి లోకసంగ్రహ సంగంబు, నీడ విడిచి యెష్వర్ డి యుపాయ

ముల భజించు వాడు మోక్షలక్ష్మికీ బతి, యగు నొకింత సంచియంబు వలదు.

230

ప్రతిపదార్థం: శ్రద్ధ కలిగి= శ్రద్ధతో కూడినవాడై; లోక సంగ్రహా= లోకాన్ని అవలంబించటంచేత కలిగిన; సంగంబున్= కలయికను; ఈంబన్+విడిచి= సంపూర్ణంగా పరిత్యజించి; ఎవ్వెడు= ఏ యోగి; ఈంపాయములన్= ఈం మార్గాలతో; భజించున్+వాడు= మోక్షసంపదను ఉపాసిస్తాడో అతడు; మోక్షలక్ష్మికిన్= మోక్షరూపమైన శ్రీదేవికి; పతి+అగున్= భర్త అపుతాడు; ఒక+ఇంత= కొంచెం కూడా; సందియంబు= సందేహం; వలదు= అక్కరలేదు.

తాత్పర్యం: ఎవడు శ్రద్ధాభువై ఈ లోకబంధంచేత పట్టిన మమతానుబంధాలను సంపూర్ణంగా దిగవిడిచి, ఇంతవరకు బోధించిన మార్గాలలో మోక్షపదవిని గురించి ఉపాసిస్తాడో అతడు మోక్షలక్ష్మిని వరిస్తాడు. ఈ విషయంలో కొంచెం కూడా సందేహం అక్కరలేదు. మోక్షలక్ష్మికిఁ బతియగు- అలంకారం రూపకం.

క. చెప్పం గలయిచి యెల్లను, జెప్పితి, నీ కింత గడవఁ జెప్పు నొకఁడు లేఁ

డిప్పాటి నెలల నాటిటఁ, జొప్పుడు యోగంబు నియతి శుద్ధాత్మనకున్.' 231

ప్రతిపదార్థం: చెప్పన్+కల+అది= చెప్పగలిగినది; ఎల్లనున్= అంతా; చెప్పితిన్= చెప్పాను; నీకున్+ఇంతన్+కడవన్= నీకు ఇంతకుమించి; చెప్పన్= చెప్పటానికి; ఒకడున్+లేఁడు= ఏది లేదు; శుద్ధాత్మనకున్= పరిశుద్ధమైన ఆత్మగలవాడికి; ఈం+పాటన్= ఈం పద్ధతిలో; నియతిన్= నియమంతో పాలిస్తే; యోగంబు= యోగం; నెలలన్+అటిటన్= ఆరు నెలలలో; చొప్పుడున్= సిద్ధిస్తుంది.

తాత్పర్యం: చెప్పగలిగినందంతా చెప్పాను. ఇంతకుమించి దీనిని గురించి చెప్పగలవారెవ్వరూ లేరు. నియమపాలన గల శుద్ధాత్మనికి ఈ పద్ధతిలో ఆరునెలలలోనే సంపూర్ణయోగం సిద్ధిస్తుంది.'

వ. అని యిట్లు కృష్ణండు జిష్ణునకు నధాత్మిషయంబులగు వాక్యంబులు సెప్పు నని చెప్పిన విని యన్నరు నారాయణులు మతీయు నెవ్విధంబున వల్తించి రని యడుగుటయు. 232

ప్రతిపదార్థం: అని; ఇట్లు= ఈ విధంగా, కృష్ణండు= శ్రీకృష్ణాడు; జిష్ణునకున్= నరుడికి; అధ్యాత్మ విషయంబులగు వాక్యంబులు= వేదాంత సంబంధంగల వాక్యాలను; చెప్పేనని= చెప్పాడని; చెప్పినన్ విని= చెప్పగా విని; ఆ+నరనారాయణులు= ఆ కృష్ణర్జునులు; మతీయున్= ఇంకా; ఏ+విధంబునన్= ఏ తీరుగా; వర్తించిరి?= కాలం గడిపారు?; అని; అడుగుటయున్= జనమేజయుడు అడుగగా.

తాత్పర్యం: ఇట్లా శ్రీకృష్ణాడు అర్జునుడికి బ్రహ్మవిద్యాసంబంధాలైన మహోవాక్యాలు వినిపించాడని చెప్పగా విని జనమేజయుడు 'ఆ తరువాత కృష్ణర్జునులు ఏమేమి చేశారు తెలుపుము' అని అడుగగా- తరువాతి ఆశ్వాసంలోనికి అన్వయం.

అశ్వాసాంతము

చ. గుణసమతానుభూతిప్యతికోవిదసారవివేకభాన్! చా
రణ సురసిద్ధసాధ్యభిచర ప్రముఖాభిలి భూతసేవ్య! వీ
క్షణకలనా కృతార్థమునిసార్థ బహుస్తుతివాక్యరత్నభూ
షణ! మహానీయ భేలను! నిసర్గక్షపాక్షత లోకపాలనా!

233

ప్రతిపదార్థం: గుణసమతా+అనుభూతి= సత్యరజుస్తుమోగుణాల | ప్రకృతిస్తుమీకృ; హృతి= హరించటంలో; కోచిద= పండితులైనవారి; సార= సారభూతమైన; వివేక= వివేకంచేత; భావ్యి= భావింపదగినవాడా!; చారణ= గంధర్వులు; సుర= దేవతలు; సిద్ధ= సిద్ధులు; సాధ్య= సాధ్యులు; భిచర= ఆకాశంచారులు; ప్రముఖ= మొదలైన; అభిల= అన్ని; భూత భూతాలచేత; సేవ్య= సేవింపబడేవాడా!; వీక్షణకలనా= కటూష్టప్రసారమాత్రంచేత; కృతార్థ= ధన్యులైన; మునిసార్థ= ముని సముదాయంయొకృ; బహుస్తుతివాక్య= అనేక

స్తుతివాక్యాలనేటటువంటి; రత్నభూషణ= మణాల అలంకారం కలిగినవాడా!; మహానీయభేలను= పూజనీయమైన విషారం కలిగినవాడా!; నిసర్గ= సహజమైన; కృపాకృత= దయతో నిర్వహించబడిన; లోకపాలనా= విశ్వసంరక్షణకార్యం కలవాడా!

తాత్పర్యం: సత్యరజస్తమోగుణాల సహజానుభవాన్ని పరిపారించటంలో సమర్థులైన ధీరుల సారవివేకంచేత భావింపదగినవాడవు నీవు. గంధర్వులు, దేవతలు, ఆకాశసంచారులు మొదలైన అన్ని ప్రాణులు నిన్ను సేవిస్తుంటాయి. నీ కటూక్షమాత్రంచేత ధన్యులైన మునిసముద్రాయం చేసే స్తోత్రాలనే అనేకరత్నాలతో పాదిగిన అలంకారం కలిగినవాడవు నీవు. నీ విషారం చాలా పూజనీయమైనది. ఈ విశ్వసంరక్షణకార్యాన్ని నీకున్న సహజమైన కృపతో నిర్వహిస్తున్న దేవదేవుడైన ఓ హరిహరనాథా! నీకు నమస్కారం.

విశేషం : ప్రకృతి గుణాలు సత్యరజస్తమస్యులు. నీటి సముద్రాయ స్తోత్రినే ‘మాయ’ అని అంటారు. నీటి ‘సమత’ అంటే సహజస్తోత్రి అనే అర్థం. దీని లక్షణమే ‘అహంకృతి’, ఇంద్రియాదుల మోహధర్మం. దీనితో జీవుడు అనుభవిస్తున్నదే ఈ అజ్ఞానమయమైన లోకసుఖాదుఃఖాది భావసముద్రాయం. దీనిని పోగొట్టుకొనటమే ‘యోగ’ సాధనఫలితం. వారు ‘వివేకం’ తో దీనిని సాధిస్తారు.

‘భూతా’లని ప్రాణులకు సాధారణా నామం. హరిహరనాథస్వామి త్రిలోకసేవ్యుడని అర్థం. చారణులు, గంధర్వులు దేవనాయకులు. సురలని ఇంద్రాదులకు పేరు. సాధ్యులు అని పండిండుగురు. వీరు దేవగణంలోని వారే. మన, మంత ప్రాణ, భర, ఆపాన, నిర్వపత్, నిర్గుయ, సరక, దంశ, నారాయణ, వృషు, ప్రభు లనివారి పేర్లు, ఇంకా ఆకాశంలో తిరిగే దేవయోనులు కొందరున్నారు. వారిని ఖచరులంటారు. సిద్ధులు- చంద్రులోకం దిగువ నివసించే విశ్వవసు ప్రభుతులు. వీరందరూ నిరంతరం దేవసేనాధురంధరులు.

ముని స్తుతమంటే - మహార్షి సముద్రాయాలు; సప్తమహర్షులు మొదలైనవారు చేసిన స్తుతులే స్వామికి ఆభరణాలని అర్థం. అంటే వారి స్తుతులచేత స్వామి మహానీయత్వం ఇమమడించినదని భావం.

స్వామికి లోకపాలన ఒక ‘క్రీడ’, దుష్టశిక్షణ శిష్టరక్షణ ఆ ఆటలోని ప్రధాన అంశాలు. సత్యధర్మసంరక్షణలే దాని ప్రయోజనం. ఈ నిర్వహణాకు హేతువు స్వామివారికున్న అపారకృష్ట. వైష్ణవ భక్తులు స్వామి ‘కృపా’ ధర్మం ఆధారంగా ‘ప్రపత్తి’ యోగాన్ని ప్రతిపాదించారు. స్వామి లోకాన్ని సంరక్షించటంలో ఆయనకు ఏ స్వార్థమాలేదు. అంతా పరార్థమే. అంతా ఆయన సహజ దానదయాధర్మకర్మమే. అందుకే ఈ పర్వంలో స్వామి అర్థునుడిపై ‘కృప’ వహించి మరలా గీతార్థాన్ని బోధించాడు. యజ్ఞదీక్షను అనుగ్రహించి, పాండవులను సముద్రంచించాడు. వారికి ఆముష్మికచింత కలిగించి, జ్ఞానులుగా మార్చాడు. స్తుతివాక్యరత్న-అనుచో రూపకాలంకారం

K. నయత్వ పురాణత్వ ద్రుతి! శాప్యపనయదుల్భరూప సాందర్భా! వేదవ్యాసానువాక్యకాశిత్త! బిష్ణురూధుర్భుట్ట! యోగిభీసత్యార్థా!

234

ప్రతిపదార్థం: నయత్వ= కొత్తదనం; పురాణత్వ= ప్రాచీనత్వం అనే ఈ రెండు; దశాయ్వపనయ= దశలు తొలగిపోవటంచేత; దుర్మిరూప= నిరూపించటానికి సాధ్యంకాని; సాందర్భా! = అందం కలిగినవాడా!; వేదవ్యాస= వేదవ్యాస మహార్షియొక్క; వాక్= వాక్యులచేత; ప్రకాశిత్త!= ప్రకాశింపచేయబడినవాడా!; దివ్య= ఉత్తమమైన; ధురాధుర్భుట్ట! = భారాన్ని వహించేవాడా!; యోగి= కపిలాది మహామునుల; ధీ= ప్రజ్ఞా విశేషంచేత; సత్కార్యా! = సత్కరింపబడేవాడా!

తాత్పర్యం: స్వామి! క్రొత్తపాతదనాలు రెండూ లేనివాడిని కావటంచేత నీ సాందర్భం ఇదమిత్తమని నిర్ణయించటం కష్టం. వ్యాసమహార్షి రచనలచేత నీ ప్రకాశం ఉద్దీపిస్తున్నది. సకలభువనరక్షణ కార్యాన్ని నిర్వహించే నీవు ప్రసిద్ధులైన కపిలాది మహార్షుల ప్రజ్ఞావిశేషంచేత సత్కరింపబడేవాడు. నీకు నమస్కారం.

విశేషం : పరమేశ్వరుడు కాలస్వరూపుడు. కనుక వ్యాఘరోకమైన భూతభవిష్యద్వర్ధమాన విభాగం ఆయనకు వర్తించదు. కాబట్టి ఆ కాంతిరూపానికి క్రొత్తపాతదు లేవు. ఆ కారణంవలననే ఆయన రూపం దుర్మిర్ష్యం (చూడసాధ్యం కానిది). కనుక నిరూపణాకు

అనొధ్యమైనది. మరి పురాణాలు ‘శతకోటి మన్మథాకారు’ డనటంలో ఉండేశం. ఆ సౌందర్యం వ్యామోహజనకం కాదని. ఆ అర్థంలోనే మన్మథుడి ‘తండ్రి’ అనటం కూడా.

వ్యాసమహర్షి వేదవిభాగజ్ఞుడు. కనుక వేదవార్షులు, బ్రహ్మసూత్రాలు, అష్టాదశపురాణాలు ఇత్యాదులచేత ఏ బ్రహ్మతత్త్వ నిరూపణం జరిగిందో ఆదంతా వ్యాసవాక్యసముదాయమే. కనుక వ్యాసవార్షు స్వామిని ప్రకాశింపజేసినదనటం.

స్వామి భరిస్తున్నది మానుషమైన భారంకాదు. అది దివ్యభారం. భువననిర్వహణ రూపమైన ధర్మసంరక్షణ దివ్యకార్యం. కాబట్టి దివ్యభారమని అనటం.

యోగులు తమ ధీవిలాసంచేత ఎవరిని గుర్తించి సేవించారో ఆ బ్రహ్మపదం యోగులచేత సత్కరించబడింది. అందుకే గీతను బోధించిన శ్రీకృష్ణుడిని యోగేశ్వరుడని అన్నారు.

మాలిని.

భువనభవన బీపసుఫల్తి తేజోవిలాసా!
సమిత్యశశిమయత్పు సైభోరచక్షుల్పుకాసా!
వివిధనిగమవిద్యావేద్యసుభ్కృత్ప్రభాసా!
పవనవిజయలీలాప్రాంధ చేతోవిలాసా!

235

ప్రతిపదార్థం: భువన= సప్త సప్త భవనాలనేటటువంటి; భవన= ఇంటికి; దీపస్వార్థి; దీపమనిసించే; తేజోవిలాసా!= కాంతిప్రకాశం కలిగినవాడా!; సమిత్య= సూర్య; శశిమయత్పు= చంద్రమయమైన; స్వార= విస్తారమైన; చక్షుర్ప్రకాసా!= దృష్టిపికాసం కలవాడా!; వివిధ= బహువిధాలైన; నిగమవిద్యావేద్య= వేదవిద్యచేత తెలియదగిన; సూభ్జుప్రభాసా!= అతి సూభ్జుమైన తేజోరూపం కలిగినవాడా!; పవన విజయ= గాలిని నిరోధించటంచేత (యోగవిద్యాభ్యాసంచేత); లీలాప్రాంధ= మహాత్మాన్ని సాధించిన ప్రాంధులైన యోగుల; చేతన్+విలాసా!= హృదయాలలో విహారించేవాడా!

తాత్పర్యం: చతుర్దశభువనాలనే భవనాన్ని నీ దిష్టిచేత ప్రకాశింపచేస్తున్నావు నీవు. సూర్యచంద్రులను నేత్రాలుగా కలిగి, ఈ సర్వసృష్టిని వీక్షిస్తావు నీవు. నీ తేజోవిలాసం వేదవిద్యారూపమైన జ్ఞానచక్షువుచేత మాత్రమే దర్శింపదగినది. ప్రాణాయామాది యోగసాధనలచేత ప్రాంధులైన యోగుల హృదయాలలో నీవు సదా విహారిస్తుంటావు. అట్లాంటి నీకు నమస్కారం.

విశేషం : భూలోక భువర్లోకాది సప్త ఔర్ధ్వ లోకాలు, అతల, సుతల, వితలాది సప్త అధోలోకాలు - ఈ రెండు ఏళ్ళ కలిసి చతుర్దశ భువనాలు ($2 \times 7 = 14$) అవుతాయి. ఈ లోకాలకు ఉన్న ఒకే మహాకాంతిపుంజం హరిహరనాథస్వామిదే.

విరాట్ పురుషుడి వర్ణనలో చెప్పినట్టు సూర్యచంద్రులు స్వామి నయనాలు. అంటే రాత్రింబవచ్ఛులో నిరంతరం స్వామి వారి వీక్షణ లోకంమీద ఉన్నదని తాత్పర్యం. భువనభవనదీప-అలంకారం రూపకం.

చతుర్వేదాలని సాధారణానుం ఉన్న వేదాలు అనంతాలని త్రైతీరీయం చెప్పుతున్నది. (అనంతానై వేదాః)

“ఏక శతమధ్వర్యశాఖాః | నవధాత్రుధ్వణో వేదః,
సహప్రథా సామవర్ణై | ఏకవింశతిధా బాహ్యచం.”

అని పతంజలి మహార్షి మహాబ్యంలో చెప్పటాన్ని గమనిస్తే ఎన్నో శాఖలు వేదవాజ్గ్రయంలో ఉన్నట్లు తెలుస్తుంది.

‘పవన విజయం’ అంటే ‘గాలిని నిరోధించటం’ అని అర్థం. ప్రాణాయామంతోనే యోగ సాధన మొదలవుతుంది. కనుక యోగులు పవనవిజయులు. కనుక ద్వంద్వభావాతీతులై యోగసాధనలో ‘ప్రాధు’ లవుతారు.

‘రామ’ శబ్దాన్ని నిర్వచిస్తూ ‘యోగినాం హృదయేమ రమతీతి రామః’ అని చెప్పుతారు. యోగుల హృదయాలలో రమించే ధర్మమున్నందువలన రాముడని వసిష్టుడు సేరు పెట్టాడట! ఇదే ఇక్కడా అనువర్తించుకొనాలి.

మాలినీ వృత్తంలో ప్రతిపాదంలోనూ వరుసగా న,న,మ,య,య గణాలు ఉంటాయి. 9వ అక్షరం యతిష్ఠైతిస్థానం. ప్రాసనియమం ఉన్నది.

గద్యము:

**ఇది శ్రీమదుభయకవిమత్తు కొమ్మనామాత్మపుత్తు బుధారాధన విరాజి తిక్కన సోమయాజి ప్రణీతంబైన
శ్రీమహాబ్ధారతంబున నశ్వమేధపర్వంబునందుఁ బ్రథమాశ్వసము**

ప్రతిపదార్థం: ఇది= శారచన; శ్రీమత్= మంగళకరుడైన; ఉభయకవిమిత్త= కావ్యశాస్త్ర కవులిరువురికి మిత్రుడైనవాడు, బుధ+ఆరాధన విరాజి= పండితులను (జ్ఞానులను) సేవించటం వలన కీర్తితో ప్రకాశించేవాడు; తిక్కన సోమయాజి= సోమయాజి అయిన తిక్కన చేత; ప్రణీతంబు+పన= రచించబడిన; శ్రీ మహాబ్ధారతంబునన్; అశ్వమేధ పర్వంబునందున్; ప్రథమ+ఆశ్వసము= మొదటి ఆశ్వసము.

తాత్పర్యం: ఇది ఉభయకవిమిత్రుడూ, కొమ్మనామాత్ముడి పుత్రుడూ, జ్ఞానులచేత ఆరాధించబడి రాణించేవాడూ అయిన తిక్కన సోమయాజి శుభప్రదంగా రచించిన శ్రీ మహాబ్ధారతంలోని అశ్వమేధపర్వంలో మొదటి ఆశ్వసం.

అశ్వమేధపర్వంలోని ప్రథమాశ్వసం సమాప్తం.

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము

అశ్వమేధపర్వము - ద్వితీయాశ్వసము

శ్రీసుఖినిష్టాదన కే! లీసక్త వదారవిందలీ! సతతా

భ్యాసువికాసిసమాధి స! మాసాదిత శాంతిలో! హరిహరనాథా!

1

ప్రతిపదార్థం: హరిహరనాథా!= హరిహరనాథ స్వామీ! శ్రీసుఖ= మౌడ్యసుభాన్ని; నిష్టాదనకేలీ= కలుగజేయటం అనే క్రీడలో; సక్త= ఆసక్తమైన; పదారవిందలీలా!= చరణపద్మాల విలాసం కలిగినవాడా!; సతత+అభ్యాస= నిరంతరం అభ్యసించటం వలన; వికాసి= పరిపూర్ణమైన= సమాధి= సమాధిచేత; సమాసాదిత= పొందబడిన; శాంతిలోలా!= స్వస్వరూప శాంతియందు ఆసక్తి కలిగినవాడా!

తాత్పర్యం: స్వామీ - హరిహరనాథా! నీ శ్రీచరణకమలేవకులు పరమపదసుభాన్ని అవలీలగా పొందగలరు. సంతత యోగాభ్యాసం వలన కలిగే సమాధిలో సిద్ధించే శాంతి అంటే నీకు ఆసక్తి మెందు.

విశేషం: ‘శ్రీ’ శబ్దానికి వేదాంత పరిభాషలో నిత్యేయసుని అర్థం. మౌడ్యం ఒక లక్షీస్వరూపం. దానినే ‘శ్రీ’ పదంచేత పిలుస్తారు. ‘సాహితీ రమ్యతా సతాం’ అని తైత్తిరీయం అమృతభావరూపమైన మౌడ్యం శ్రీపదవాయ్యమని చెప్పుతున్నది.

హరిహరనాథుడు ‘శాంతి’లోలుడు. సమాధిలో యోగి నిర్వికల్పం పొందుతాడు. నిర్వికారమే శాంతరూపం. శ్రీకృష్ణుడు ఏ గితాసారాన్ని మరలా పూర్వపర్వంలో బోధించాడో ఆ తత్త్వాన్ని మరలా ఈ పర్వంలో కూడా బ్రాహ్మణగీతల ద్వారా చెప్పుతున్నాడు.

బ్రాహ్మణగీతలు (సం. 14-20-1)

శ. దేవా! వైశంపాయనుండు జనమేజయున కి ట్లనియే.

2

ప్రతిపదార్థం: హరిహరనాథస్వామీ! వైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

అ. అట్లు శోల పార్ష్వ నంచిత బ్రహ్మ వి! ద్వాప్తబోధకంబు లైన యట్టి

వినుతవాక్యవాక్యములు సపిస్తరంబుగ విని! పించి యతనివలన ప్రీతింజేసి.

3

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; శోల= కృష్ణుడు; పార్ష్వాన్= అర్పునుడిని (గురించి); అంచిత= గొప్పదైన; బ్రహ్మాధకంబులు+పిన+అట్లు= వేదాంత విద్యను బోధించేటటువంటి; వినుత= ప్రసిద్ధ; వాక్యములు= వాక్యలు; సపిస్తరంబుగాన్= విశదంగా; వినిపించి= చెప్పి; అతనివలనన్= అతడియందు; ప్రీతింజేసి= ప్రేమకారణంగా.

తాత్పర్యం: అట్లా పూర్వపర్వంలో చెప్పిన విధంగా శ్రీకృష్ణుడు అర్పునుడికి గొప్ప వేదాంతవిద్యను బోధించేటటువంటి ప్రసిద్ధకావ్యాలను విశదంగా బోధించినవాడై, అతడిపట్ల ఉన్న ప్రేమకారణంగా. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

శ. వెండియు నిట్లని బోధించు

4

ప్రతిపదార్థం: వెండియున్= మరల; ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా; బోధించున్= బోధించాడు.

తాత్పర్యం: ఇంకా ఇట్లా చెప్పాడు.

సీ. భర్తృభార్యక్తత భవ్యసంవాదంబు, నభయ నామకమునై యతిశయల్లు
నట్టేచి యొక యతిహసంబు విను పార్థ! జననుతసమధికజ్ఞానవర్ణ
తాత్పత్కుఁ దైన మహాద్విజుఁ డొకడు వి, విక్తప్రదేశేవిత్వనిరతి
సున్మేధ నల్ల నాసన్నద్యై వినయంబు, భక్తియు నెసఁగఁ దత్పత్తిష్ఠప్రణతి

తే. యాచలించి 'మహాత్మ! యధ్యాత్మబోధి, భరతగాఁ జేయవే నన్నుఁ గరుణ పల్ల
వింప' నని దయవుట్టంగ వేడుటయును, మందహసవిభాసిద్యై మగువఁ జాచి.

5

ప్రతిపదార్థం: పార్థ!= అర్జునా!; భర్తృ భార్య కృత= భర్తృభార్యలచేత చేయబడిన; భవ్య= గొప్ప; సంవాదంబున్= సంభాషణ; అభయ నామకమున్+ఖ= అభయమని పేరు కలిగినది; అతిశయల్లున్= ప్రసిద్ధి చెందిన; అట్టిది= అట్లాంటిది; ఒక+ఇతిహసంబు= ఒక కథ (ఉన్నది); విను; జననుత= ప్రజలచేత ప్రస్తుతించబడిన; సమధిక= మిక్కిలి అధికమైన; జ్ఞాన వర్ణిత+అత్మకుఁడు+ఖన= జ్ఞానంచేత పేరెన్నిక గన్న ఆత్మ కలిగిన (అత్మజ్ఞానం కలిగిన అని అర్థం); మహాద్విజుఁడు= ఉత్తమ బ్రాహ్మణుడు; ఒకడు= ఒకాయన; వివిక్త= ఏకాంతమైన; ప్రదేశ= ఘ్రాలలో; సేవిత్వనిరతిన్= భగవంతుడిని ఉపాసనచేయాలన్న కోరికతో; ఉన్న+ఎడన్= ఉన్న సందర్భంలో; అల్లన్= నెమ్ముదిగా; ఆసన్న+ఖ= సమిపించినదై; వినయంబున్= వినయమూ; భక్తియున్= భక్తి; ఎసఁగన్= అతిశయంచగా; తద్+పల్లి= ఆయన భార్య; ప్రణతి+ఆచరించి= సమస్యారంచేసి; మహాత్మ!= ఓ మహానీయుడా!; నన్నున్= నన్ను; కరుణా+పల్లవింపన్= దయ చిగురొత్తగా; అధ్యాత్మబోధ+భరితన్+కాన్= అధ్యాత్మజ్ఞానంతో నిండినదానినిగా; చేయవే+ దయతో చేయుము; అని; దయ+పుట్టంగన్= దయ జనించేటట్లుగా; వేడుటయును= ప్రార్థించగా; మందహస= చిరునవ్వుతో; విభాసి+ఖ= ప్రకాశిస్తున్నవాడై; మగువనవన్+చూచి= ఆ స్థ్రీని చూచి.

తాత్పర్యం: 'అర్జునా! వినుము. భార్యాభర్తలు చేసిన ఒక గొప్ప సంభాషణ 'అభయ' మనే పేరుతో ప్రసిద్ధమైనది ఒక కథ ఉన్నది. ఆ కథ చెప్పుతాను. ఒక ఉసరిలో ప్రజలందరూ స్తుతించే ఒక ఉత్తమ బ్రాహ్మణుడు ఉండేవాడు. ప్రజలందరూ అతడి ఆత్మజ్ఞానాన్ని ప్రశంసించేవారు. అతడు ఒకప్పుడు ఏకాంతంగా కాలం గడుపుతూ భగవంతుడిని ఉపాసించాలని అభిలపించాడు. ఆ సమయంలో ఆయన భార్య నెమ్ముదిగా అక్కడికి వచ్చి భక్తి, వినయం అతిశయంచగా ఆయనకు నమస్కరించి 'స్వామీ! నాకు అధ్యాత్మజ్ఞానాన్ని దయతో బోధించి నన్ను తరింపజేయండి' అని ప్రార్థించింది. అప్పుడు ఆయన చిరునవ్వు నవ్వుతూ ఆమెను చూచి (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. 'ఈ మాటకుఁ జారుముఖీ', నామబి ముదమందే గాన నాతికి నిబియే
లా మేటితలంపను త్రీ, పేమియు లే; దీపి వినుము హితవచనంబుల్.

6

ప్రతిపదార్థం: చారుముఖీ!= ఓ అంద్మైన ముఖం కలిగిన నారీమణి!; ఈ మాటకున్= నీ వాడిన ఈ మాటతో; నా మరి= నా మనస్సు; ముదము+అందెన్+కాన్= సంతోషపడింది కాబట్టి; నాతికిన్= స్థ్రీలి; ఇది= ఇట్లా అడగటం; ఏలా?= ఎందుకు?; మేటి తలంపు= గొప్ప ఆలోచన; అను= అనేటటువంటి; తోపు+ఎమియున్+లేదు= నిషేధం ఏమీ లేదు; హిత వచనంబుల్= నేను చేస్తే మంచి మాటలు; ఓపి+వినుము= ఓపికతో వినుము.

తాత్పర్యం: ‘ఈ వనితా! నీ మాటలో నా హృదయం సంతోషపడింది. శ్రీ ఇంత పెద్ద ఆలోచన చేయటమా అనే నిషేధం ఏమీ లేదు. (అంటే నీవు అడగటానికి అర్పురాలవే అని అర్థం). కాబట్టి నేను చేపే మంచి మాటలు సావధానంగా వినుము.’

విశేషం : వేదభ్యాసం చేయటం స్త్రీకి తగినదా? కాదా? - అనే ధర్మశాస్త్రమీమాంస ఉన్నది. యజ్ఞం ఆచారకాండతో ముడిపడినది. ఆ యజ్ఞానికి కూడా శ్రీ సహకారం ప్రధానమైనది. ధర్మపత్నితో కూడినవాడై యజ్ఞంచేయాలి. అట్లాగే వేదాంత చర్చ శ్రీకి అనవసరమనే సాధారణభావమూ ప్రజలలో ఉన్నది. ఈ సందర్భాన్ని చూస్తే వేదభ్యాసమూ, వేదాంత ప్రశ్న శ్రీకి అనుచితాలు కావని సృష్టంగా అర్థం చేసికొనవచ్చును. కాబట్టి శ్రీకి వేదవిద్య నిషిద్ధమనే భావన చారిత్రకంగా మధ్యయుగాలలో పుట్టినది అని మనం అర్థం చేసికొనవచ్చును.

వ. నా యెఱింగిన భంగిఁ జెప్పెదు' నని పలికి యయ్యతులవ్రతం దా పత్రత కిట్లనియో.

7

ప్రతిపదార్థం: నా+ఎఱింగిన= నాకు తెలిసిన; భంగిన్= విధంగా చెప్పేదన్= చెప్పుతాను; అని; పలికి= చెప్పి; ఆ+అతులవ్రతండు= ఆ నిరుపమదీక్షగల బ్రాహ్మణుడు; ఆ పత్రివ్రతకున్= ఆ పత్రివ్రతతతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ‘నాకు తెలిసిన రీతిలో చెప్పుతాను’ అని ఆ దీక్షితుడైన బ్రాహ్మణుడు ఆ పత్రివ్రతతతో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. ‘వినను గానను జేయ వెర్షనైన యచి కర్తృ, ములు; వానిఁ గర్వకర్తలు సమస్త సిద్ధిప్రదము లని చెప్పుదు రజ్ఞాను, తిమిరాంధులై విను భీరచిత్త! జగమున లేదు నిష్ఠర్థత్వ మెందేనిఁ, గలిగ నేనియును మౌర్యముగ దాని నించింతు రెక్కుడు నెల వచి యాత్మ నేఁ, గందు బ్రహ్మంబు నిష్టలత నందు

తే. వెలుగు నగ్నితో సాంఘముండు గలసి మిథున, ధర్మమం దెప్పు నడపి భూతములఁ దాల్చు నజుఁడు మొదలుగ నక్కరోపాస్తియందుఁ, జేయుదురు శాంతి నింటియజ్ఞ మొంది.

8

ప్రతిపదార్థం: భీరచిత్త!= భీరత్తుంతో కూడిన చిత్తం కలిగిన ఓ వనితా; విననున్= వినటానికి; కాననున్= చూడటానికి; చేయున్= చేయటానికి; వెరపు+ఇన= వీలైన; అవి= పనులు ఏవి ఉన్నాయో అవి; కర్మములు= కర్మలు; కర్మకర్తలు= కర్మవాదులు; వానిన్= ఆ కర్మలను; అజ్ఞాన= అజ్ఞానమనే; తిమిర+అంధులు+ఖ= చీకటితో కన్న గాననివారై; సమస్త సిద్ధి ప్రదములు+అని చెప్పుదురు= అన్ని సిద్ధులను ఇస్తాయని చెప్పుతారు; జగమునన్= ప్రపంచంలో; నిష్పుర్వత్వము= కర్మలేనితనం; లేదు; ఎందేనిన్= ఎక్కుడైనా; కలిగెను+ఎనియున్= ఉన్నాకూడా; మౌర్యముగన్= మూర్ఖుడి లక్షణంతో; దానిన్= ఆ నిష్పుర్వపరత్యాన్ని; నిందింతురు= నిరసిస్తారు; అది= ఆ నిష్పుర్వపరత్వం; ఎక్కుడు+నెలవు= ఉన్నతమైన స్థితి (ఎందుకంటే); ఏను= నేను; ఆత్మన్=ఆత్మలో; బ్రహ్మంబున్= బ్రహ్మాన్ని; కందున్= చూస్తాము (ఆ తత్త్వం); నిష్టలతన్+అందు= ఏ కళాలేని స్థితిలో ఉంటుంది (అది నిజంగా నిష్పుర్వతోడి స్థితి); వెలుగన్= నిరంతరం ప్రకాశించే; అగ్నితో; సోముండు= చంద్రుడు; కలసి= కలసినవాడై; మిథునధర్మమందున్+ఎష్టన్+నడపి= సంగమధర్మంలో జగత్తును ఎప్పుడూ నడిపించి; భూతములన్+తాల్పున్= సర్వప్రాణులనూ జనింపచేస్తున్నాడు; అజ్ఞఁడు= బ్రహ్మ; మొదలుగన్= మొదలైన దేవతలందరూ; శాంతిన్= పరమశాంత చిత్తస్తోత్రులై; ఇందియ జిత్సుము+బంది= ఇందియజయాన్ని కలిగి, అష్టర+ఉపాస్తి+అందున్+చేయుదురు= అష్టర తత్త్వాన్ని ఉపాసించటమనే కర్మలో నిరంతరం మగ్నులుగా ఉంటారు.

తాత్పర్యం: ‘ఈ భీరస్వభావురాలా! వినుము! వినటానికి, చూడటానికి, చేయటానికి వీలైన పనులు ఏవే ఉన్నాయో అవస్తీ కర్మలు, కర్మవాదులు అజ్ఞానమనే చీకటిలో ఉన్నవారై ఆ కర్మలు సమస్తసిద్ధులను ప్రసాదిస్తాయని అంటారు.

అసలు ప్రపంచంలో నిష్టర్మాత్మం అనే స్థితి లేదు. ఎక్కడైనా ఉన్నా అది మార్ఫాడి ధర్మంగా అందరూ నిందిస్తారు. కానీ, అట్లా ఏ క్రియా లేని స్థితి అన్నది పరమోన్నతమైనది. అది బ్రహ్మలక్షణం. నేను ఆత్మలో చూస్తాను. బ్రహ్మై పాశనచేస్తాను. ఆ బ్రహ్మతత్త్వం 'నిష్టర్మంకంగా కనిపిస్తుంది (అందుకే అది 'నిష్టర్మం'గా ఉండగలుగుతుందని అర్థం). ఇక తక్కిన జగత్తంతా క్రియాత్మకమే. అగ్నితో సోముడు కలసి సంగమధర్మంతో జగత్తను నడిపిస్తూ సకలప్రాణారాశినీ సృష్టిస్తున్నాడు. బ్రహ్మైది దేవతలు పరమశాంతిచిత్తులై ఇందియవిజయం పొంది అక్షరతత్త్వపాశనలో నిరంతరం మగ్గులై ఉంటారు.

విశేషం : లోకంలోనీ కర్మ మోహజనకమైనది. ఇందియాలు చేసే పనులు అట్లాంటివే. అది సకామం (కామంతో కూడినది). యోగి అభ్యసించేది నిష్టర్మం దానికి ఫలితం ఇందియజయం. ఆ అనుభవం 'శాంత' స్థితి. అక్కడ ఏ రసాల అలజడులూ లేవు. అది బ్రహ్మ కర్మ, ఇక్కడ బ్రహ్మ శబ్దం చతుర్మఖబ్రహ్మను సూచించేది కాదు. పరతత్త్వసూచకం. ఇది 'బ్రహ్మం.'

'అగ్నిపోమాత్మకం బీజం రామనామే ప్రతిష్టితమ్' అని వేదాంతులు రామశబ్దాన్ని నిర్మచిస్తారు. రకారం అగ్నిబీజమని, మకారం సోమబీజమని, స+ఉను - అని విదదీస్తే ఉమతోకూడినవాడు 'ఈశ్వరుడు' అనుభవాడు. అగ్ని శివప్రార్యతుల సమాగమాన్ని భంగంచేసి శివతేజస్సును గ్రహించగా కుమారుడు పుట్టడు. ఈ కుమారుడు విష్ణుకుమారుడు. (ప్రపంచంలో ప్రతి కుమారుడి పుట్టుకుమాడా ఈ కథలోనే ఉన్నదని అగ్ని, సోముల కలయిక ప్రస్తావన నిరూపిస్తున్నది. సర్వప్రాణుల హృదయాలలో ఉన్నవాడు ఈశ్వరుడు (ఈశ్వర స్సర్వ భాతానాం హృదైశేషేర్పున తిష్ఠతి - అని గీత). కనుక చంద్రాగ్నుల కలయికతో జగద్గీజం ఏర్పడుతున్నదని తాత్పర్యం. ఇదీ కర్మమే కానీ ఇది మోహజయం కలిగిన నిర్మికారకర్మ. జగత్తను రక్షించటానికి వినియోగించిన నిష్టామకర్మ కాబట్టి కర్మ-అకర్మ - నిష్టర్మాలను గుర్తించటంద్వారా మనిషి జ్ఞానవంతు డవుతాడని ఆ భర్త భార్యకు బోధిస్తున్నాడు.)

వ. అక్షరంబు తెఱం గెఱింగించేద.

9

ప్రతిపదార్థం: అక్షరంబు= అక్షరతత్త్వము; తెఱంగు= లక్షణాన్ని; ఎఱింగించేదన్= తెలియజేస్తాను.

తాత్పర్యం: అక్షరతత్త్వ స్వభావాన్ని వివరిస్తాను.

విశేషం: సూర్యపద్యంలో బ్రహ్మైది దేవతలు అక్షరతత్త్వాన్ని ఉపాసిస్తా రన్నాడు కదా! ఆ 'అక్షర' స్వభావం ఏమిలో చెప్పుతున్నాడు. న+క్షరం - అంటే ఎప్పటికీ తరగినిది. క్షీణించనిది అని అర్థం. ప్రకృతిశక్తులన్నీ నశిస్తాయి. పురుషతత్త్వమైన ఆత్మపదార్థం ఒకటే ఎప్పుడూ స్థిరంగా ఉండేది. అది ఎట్లాగో నిరూపిస్తున్నాడు.

సీ. స్వర్ఘంబు రసము రూపంబును శబ్దంబు | గంధంబుఁ గాకున్నికారణముగఁ

ద్వ్యాక్షమును జహ్వా నేత్రమున త్రీత్రంబును | పూణంబును బలగ్రహావిధాన

మాచలంచుటకు లోనై యుండ దాతత్త్వ | మమలిన బుధ్యత్వగమము దానీఁ

బ్రాహీంచుఁ బ్రాణాది పంచవాయువులును | విను దానివలన వర్తనముఁ బోందు

తే. నంద డిందుఁ బ్రాణంబు నపానమును న | మాననామకవ్యానముధ్యమున నడచు

మెలసుచుందుఁ బ్రాణాపానములకు నడిమి | దెస నుదానంబు త్రుతి యిట్లు దేటపటిచె.

10

ప్రతిపదార్థం: అ తత్త్వము= ఆ అక్షర పరబ్రహ్మతత్త్వం; స్వర్ఘంబు= స్వర్ఘ; రసము= రసం; రూపంబును= రూపం; శబ్దంబు= శబ్దం; గంధంబు= గంధం; కాక+ఉన్ని+కారణముగన్= కాకుండా ఉండటంవలన; త్వర్మున్నన్= చర్మంతో; జిహ్వన్= నాలుకతో;

నేత్రమున్న= కంటితో; జ్రోత్రంబున్న= చెవితో; ప్రాణంబున్న= ముక్కుతో; పరిగ్రావిధానము+ఆచరించుటక్కున్న= గ్రహించటానికి; లొమ+బాండదు= వీలుకాదు; అమలిన= నిర్మలమైన; బుద్ధి+అవగమము= వివేకంతోనే తెలిసికొనడగింది (బుద్ధికి అందేది); దానిన్+ప్రాపించు= ఆ తత్త్వాన్ని పొందేటట్లు చేసేటటువంటి; ప్రాణాది= ప్రాణాది= ప్రాణ, అపానాదులైన; పంచవాయువులున్న= ఐదు వాయువులూ; దానివలన్న= అ అక్షరతత్త్వంవలనే; వర్తనమున్న+పొందున్న= ప్రవర్తిస్తున్నాయి; విను= బాగా శ్రద్ధగా వినుము. అందున్న+అ= ఆ తత్త్వంలోనే (అవి); డిందున్న= లీనమవుతాయి; ప్రాణంబున్న+అపానమున్న= ప్రాణం, అపానం అనబడేవి; సమాన నామక= సమానమునే పేరుగలిగిన; వ్యాసమధ్యమున్న= వ్యాసం నడుమ; నడచున్న= ప్రసరిస్తూ ఉంటుంది; ప్రాణ+అపానములక్కున్న= ప్రాణపానాలకు; నడిమి దెసన్= నడుమగా; ఉండానంబు= ఉండానం; మెలగుచుండున్న= వ్యాపించి ఉంటుంది; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ప్రతి= వేదం; తేటపటిచెన్= స్వప్తంగా చెప్పినది.

తాత్పర్యం: ఆ అక్షర పరబ్రహ్మతత్త్వం స్వర్ఘ, రస, రూప, శబ్ద, గంధాలు లేనిది కావటంచేత చర్యంతోకాని, నాలుకతోకాని, కంటితోకాని, చెవితోకాని, ముక్కుతోకాని గుర్తించటానికి సాధ్యం కాదు. అది కేవలం పవిత్రమైన బుద్ధివిశేషంచేత మాత్రమే తెలిసికొనబడుతుంది. ఆ తత్త్వాన్ని పొందించేటటువంటి ప్రాణపానాది పంచవాయువులు కూడా ఆ అక్షరతత్త్వంవలనే ప్రభవిస్తున్నాయి. అందులోనే చివరికి లీన మవుతున్నాయి కూడా. ప్రాణపానాలు సమానమని పేరు కలిగిన వ్యాసం మధ్యంలో ఉండగా, ప్రాణపానాలనడుమ ఉండానం ప్రసవిస్తూ ఉంటుంది - అని వేదం స్వప్తంగా ప్రతిపాదించి ఉన్నది.

విశేషం :

“హృది ప్రాణః గుదే-ఉపానః సమానో నాభిసంప్రితః,
ఉండానః కంఠదేశ్శః వ్యాసః సర్వశరీరగః” అని చెప్పుతారు.

(హృదయంలో ప్రాణం, గుదస్తాసంలో అపానం, నాభిలో సమానం, కంఠంలో ఉండానం ఉండగా, వ్యాసం సర్వదేహంలోనూ వ్యాపించి ఉంటుంది.)

“నాగశ్చ కూర్మః కృకరో దేవదత్తో ధనంజయః,
వాగ్ద్వారే నాగ ఆఖ్యాతః కూర్మ ఉన్నీలనే స్ఫురతః.
కృకరాచ్చ ష్టుతం జ్యేయం దేవదత్తు విజ్ఞంభజే,
న జహోతి మృతం వాపి సర్వవ్యాపీ ధనంజయః.”

(ఈ పంచప్రాణాలకు - నాగ, కూర్మ, కృకర, దేవదత్త, ధనంజయాలని పేర్లు, నోటి ద్వారంలో నాగం, కంటి రెప్పులలో కూర్మం, తుమ్ములో కృకరం, ఆశ్వలింతలో దేవదత్తం, మనిషి చనిపోయినా దేహమంతటా వ్యాపించి ధనంజయం - అనే ప్రాణాలు ఉంటాయి.)

K. నెలకొని ప్రాణపానం | బులు బురుషుఁడు సుప్తుఁ ఛైనుఁ బోలతు! విలీనం

బులగు సమానవ్యాసం | బులు యోగులు సంశయంబుఁ బోందరు బీనన్.

11

ప్రతిపదార్థం: పొలఁతి!= ఓ వనితా; పురుషుఁడు= జీవుడు; ప్రాణ+అపానంబులన్న= ప్రాణపానాలలో; నెలకొని= ఉండి; సుప్తుఁ డు+బనన్= నిద్రిస్తే; సమాన వ్యాసంబులు= సమానం, వ్యాసం అనే ప్రాణాలు; విలీనంబులు+అగున్= కలిసిపోతాయి; దీనన్= ఈ విషయంలో; యోగులు= యోగసాధకులు; సంశయంబున్+పొందరు= ఏ సందేహమూ పడరు.

తాత్పర్యం: ఓ వనితా! జీవుడు ప్రాణపానాలలో ఉండి నిదురపోతే సమానవ్యాసాలు కలిసిపోతాయి. యోగులు ఈ విషయంలో ఏ సందేహమూ పడరు.

క. విను తెలియంగ నుదానం, బున సుప్తిం దైనఁ బ్రాహము నపానంబున్
వనజనిభలోచనా! పురు, మని విడువు యోగిజనుల చూ పిట్లుండున్.

12

ప్రతిపదార్థం: వనజనిభలోచనా!= కమలసమానవయనా!; తెలియంగన్+విను= బాగా వినుము; ఉదానంబున్= ఉదానంలో; సుప్తిందు+బనన్= నిద్రిస్తే; పురుషునిన్= పురుషుడిని; ప్రాణమున్+అపానంబున్= ప్రాణాపానాలు; విడువు= వదలిపెట్టవు; యోగిజనుల= యోగులగుజనుల; చూపు= దృష్టి; ఇట్లు+ఉండున్= ఇట్లు ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: పద్మలోచనా! బాగా వినుము, ఉదానంలో నిద్రిస్తే ప్రాణాపానాలు ఆ జీవుడిని వదలిపెట్టవు. యోగుల దృష్టి ఇట్లాంటిది.

విశేషం : పై రెండు పద్మాలలో వివరించిన వాయువుల సమ్మేళనవిషయం తరువాత వివరించబోయే ‘అంతర్యాగవిషయం’గా చాలా ప్రధానం. యోగులు ప్రాణవాయువులను ఏమే విధంగా శిక్షణలో ఉంచుకొంటారో ఈ వర్ణనవలన తెలిసికొనవచ్చును.

అంతర్యాగప్రకారంబు నిరూపించి చెప్పట (సం. 14-20-18)

వ. ఇవ్వాయువు లేనును మనంబును బుద్ధియుంగుడ నీ యేడును వైశ్వానరునకు జిహ్వలు; వైశ్వానరుం డనఁ బ్రాహుల దేహంబులం దగ్గిరూపంబున వెలుంగుచుస్తు యాత్మందు; ప్రేయంబును భక్త్యంబును దృశ్యంబును స్పృశ్యంబును త్రావ్యంబును మంతవ్యంబును బోధ్యంబును నగు నీ సప్తసంఖ్య సమిధలు, పూతయు, భక్తయుతయు, ద్రుష్టయు, స్పృష్టయు, శ్రీతయు, మంతయు, బోధ్యయు నయిన యిం యేడుధరును వరుసన ప్రేయాదులయిన హావిస్ములేచింటిని వేల్చుబుత్విజ్ఞానించి విభుత్వప్రాప్తిమి త్రాత్మకంబులు; శబ్దస్ఫుర్మరూపరసగంధ వక్తవ్యక్రూప్యగంతవ్యవిసర్గానందంబులు హావిస్ములీ పంచింటినిం గ్రహమంబున నాపాతులు సేయుహాతలు శ్రీత త్వాక్షక్తల్లిప్పోపూణవాక్యాస్మిపాదపాయుపస్థంబు లయిన దశేంద్రియంబు; విత్తైంగు దశహాత్మవిధి; యిం రెంటిని నెఱింగి యిం దేవిధంబున నేనియు జీవాత్మం దుపుర్పుగా శంతర్యాగంబు నడపు యోగి జనంబులు జనసనమరణవిముక్తులగుదురు. బహిర్యజ్ఞపరులు గమనాగమనస్మరణంబులం బోందుచుండుదు’ రని చెప్పి వెండియు.

13

ప్రతిపదార్థం: ఈ+వాయువులు+ఏనున్= ఈ ఐదు వాయువులూ; మనంబున్= మనస్సు; బుద్ధియున్+కూడన్= బుద్దీ కలిస్తే; ఈ+ఏడును= ఈ ఏడూ; వైశ్వానరునకున్= వైశ్వానరుడికి; జిహ్వలు= నాలుకలు; వైశ్వానరుందు+అనన్= వైశ్వానరుడు అనే పేరుతో; ప్రాణుల దేహములందున్= ప్రాణుల దేహాలలో; అగ్నిరూపంబున్= అగ్నిరూపంలో; వెలుంగుచున్+ఉన్= వెలుగుతున్న; ఆత్మందు= ఆత్మ; ప్రేయంబున్= వాసన చూడగినది; భక్త్యంబున్= తిసదగినది; దృశ్యంబున్= చూడగినది; స్పృశ్యంబున్= స్పృశ్యంచదగినది; త్రావ్యంబున్= వినదగినది; మంతవ్యంబున్= ఆలోచింపదగినది; బోధ్యంబున్= తెలిసికొనదగినది; అగు= అనేటటువంటి; ఈ సప్తసంఖ్య సమిధలున్= ఈ ఏడు సమిధలును; పూతయున్= వాసన చూచేవాడూ. భక్తయుతయున్= తినేవాడూ; ద్రుష్టయున్= చూచేవాడూ; స్పృష్టయున్= తాకేవాడూ; శ్రీతయున్= వినేవాడూ మంతయున్= ఆలోచించేవాడూ; బోధ్యయున్= తెలిసికొనేవాడూ; అయిన+ఈ+ఏడురును= అనే ఈ ఏడుగురూ; వరుసన్+అ= క్రమంగా; ప్రేయాదులు+ అయిన= వాసన

చూడదగినవి అయిన; హావిస్సులు+ఏడింటిన్= ఏడు హావిస్సులను; వేల్చు= హోమంచేసే; బుత్తీజులు= బుత్తీకులు; ఇది= ఇట్లా చేయటం; సప్త హోత్రు విధాన ప్రకారంబు= ఏడుగురు హోమం చేసే విధానం; వైశ్వానరు వదనంబులు= వైశ్వానరుడి ముఖాలు; పదియున్= పది (ఏ వంటే); దిక్= దిక్కులు; వాయు= వాయువూ; సూర్య= సూర్యుడూ; చంద్ర= చంద్రుడూ; పృథివీ= భూమి; పావక= అగ్ని; శక్ర= ఇంద్రుడూ; విష్ణు= విష్ణువూ; ప్రజాపతి; మిత్ర+ఆత్మకుంబులు= మిత్రుడు అనబడేవాడు; శబ్ది= శబ్దము; స్వర్ణ= తాకటం; రూప= రూపమూ; రస= రసమూ; గంధ= గంధమూ; వక్తవ్య= మాటూడగినదీ; కర్తవ్య= చేయదగినదీ; గంతవ్య= పోదగినదీ; విసర్గ= విసర్జించదగినదీ; ఆనందంబులు= ఆనందం - ఆనబడేవి; హావిస్సులు= హోమద్రవ్యాలు; ఈ పదింటిని, క్రమంబున్న= క్రమంగా; ఆహాతులు+చేయు= హోమం చేసే; హోతులు= బుత్తీకులు; శ్రోత్రి= చెవి; త్వ్యం= చర్చ; చద్ధన్= కన్నులు; జిహ్వ= నోరు; ఆఫ్మాణం= ముక్కు; వాక్= నాలుక; పాణి= చేతులు; పాద= కాళ్ళు; పాయు= గుదం; ఉపస్థంబులు= జననేంద్రియం అనబడే; దశ+ఇంద్రియంబులు= పది కర్మైంద్రియ జ్ఞానేంద్రియాలు; ఈ+తెఱంగు= ఇట్లా హోమం చేయటం; దశహోత్రువిధి= పదిమంది బుత్తీకులు హోమం చేసే విధానం అనబడుతుంది; ఈ రెంటిన్+ఎత్తింగి= ఈ రెండింటిని గుర్తించి; ఇందున్+ఏవిధంబున్న+ఏనియున్= ఇందులో ఏ విధంగానైనా; జీవాత్మన్= జీవాత్ముడిని; ఉపద్రష్టగాన్= ఉపాధ్యాయుడిగా; అంతర్ం+యాగంబు= శరీరంలోపల జరిపే యాగాన్ని; నడపు= నడిపే; యోగిజనంబులు= యోగులైనవారు; జనన మరణ= చాపు పుట్టుకలమండి; విముక్తులు+అగురురు= విడుదల పొందుతారు; బహాన్+యజ్ఞపరులు= సాధారణంగా బయట జరిపే యజ్ఞం చేసేవారు; గమన+అగమన= చాపుపుట్టుకలనే; భ్రమణంబులన్= చక్రభ్రమణం; పొందుచున్+ ఉండుచురు= పొందుతూ ఉంటారు; అని చెప్పి; వెండియున్= ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ప్రాణపానాది పంచవాయువులు, మనస్సు, బుద్ధి - అనే ఏడూ వైశ్వానరుడికి జిహ్వలు. అందుకే అగ్నిదేవుడిని సప్తజిహ్వాడంటారు. వైశ్వానరుడు - అంటే ప్రాణుల దేహాలలో అన్ని రూపాలలో వెలుగుతున్న ఆత్మతత్త్వమే. ఇక శరీరంలోపల రెండు విధాలుగా ‘హోమ’ విధి జరుగుతుంది. దానిని వివరిస్తాను. మొదటిది సప్తహోత్రువిధి. వాసన చూడదగినది, తినదగినది, చూడదగినది, తాకదగినది, వినదగినది, ఆలోచింపదగినది, తెలిసికొనదగినది - అనే ఈ ఏడు సమిధలను వాసన చూచేవాడు, తినేవాడు, చూచేవాడు, తాకేవాడు, వినేవాడు, ఆలోచించేవాడు, తెలిసికానేవాడు అనే ఏడుగురు బుత్తీకులు వైశ్వానరాగ్నిలో హోమం చేస్తారు. ఇదే సప్తహోత్రు విధానం. ఇక రెండవది దశహోత్రువిధానం; ఇక్కడ వైశ్వానరుడి ముఖాలు పది ఉంటాయి. దిక్కు, వాయువు, సూర్యుడు, చంద్రుడు, భూమి, అగ్ని, ఇంద్రుడు, విష్ణువు, ప్రజాపతి, మిత్రుడు - అనబడేవి ఆ ముఖాలు. శబ్ద, స్వర్ణ, రూప, రస, గంధాలు, మాటూడగిన, చేయదగిన, పోదగిన, విసర్జించదగిన, ఆనందించదగిన - అనే ఈ పది హోమద్రవ్యాలు. ఈ పదింటినీ చెవి, చర్చం, కణ్ణు, నోరు, ముక్కు (జ్ఞానేంద్రియాలు), నాలుక, చేతులు, కాళ్ళు, గుదం, జననేంద్రియం (కర్మైంద్రియాలు) అనే ఈ పది ఇంద్రియాలు హోమం చేస్తాయి. ఇది దశహోత్రువిధానం. ఈ రెండు పద్ధతులను గుర్తించి ఎంత ప్రయత్నించి అయినా జీవాత్మను ఉపద్రష్టగా ఉంచుకొని ఈ అంతర్యాగాన్ని జరిపే యోగిజనులు జననమరణభ్రమణంనుండి విముక్తు లవుతారు. అట్లా కాకుండా సాధారణంగా జరిపే బాహ్యయజ్ఞాన్ని జరిపేవారు జననమరణ చక్రభ్రమణంలో తిరుగుతూ ఉంటారు.

విశేషం : చేసే ప్రతిపనీ ‘యాగమే’. ఆత్మ సాక్షీభూతుడైన ‘ఉపద్రష్ట’. అందుచేత అతడికి ఏ కర్మఫలమూ అంటదు. కానీ, అన్ని అతడే చేయిస్తాడు. ఇంద్రియాలు తాము చేస్తున్న పనిని ‘బ్రహ్మకర్మ’గా భావించి చేస్తే అది అంతర్యాగం. బంధమౌక్షణ్యాతువు.

కేవలం పనిగా చేస్తే అది బంధహోతును. ఇక వైశ్వాసరుడనే అగ్నిని గురించి కొంత వివరించాలి. ఈ అంతర్యాగం చేయటానికి ఆత్మ చైతన్య రూపంలో ‘అగ్ని’గా నిరంతరం పనిచేస్తూ ఉంటుంది.

“అహం వైశ్వాసరో భూత్యా ప్రాణినాం దేహమాశ్రితః,
ప్రాణాపాన సమాయుష్టః పచామ్యస్మం చతుర్యిధమ్” అని గీత.

(ప్రాణల దేహాలను ఆశ్రయించి నేను వైశ్వాసరుడనే అగ్నిరూపంగా ప్రాణాపానాలతో కూడినవాడనై భక్ష్య, భోజ్య,
లేహ్య, చోష్యాలనబడే నాలుగు విధాలైన ఆహారాలనూ వచనం చేస్తున్నాను).

క. విను ప్రణాబికరూపి, త్వసిరూధిం బుట్టు వాక్యాదాని వెను చనున్

మనము పురుషార్థబుద్ధిన్, బనుపడి యని చెప్పే సతికి బ్రాహ్మణుఁ దనము!

14

ప్రతిపదార్థం: విను= ఓ వనితా జాగ్రత్తగా వినుము; ప్రణాబి+ఆదిక+రూపత్వ నిరూఫిన్= ఓం కారం మొదలైన మంత్ర రూపంగా;
వాక్య; పుట్టున్= పుట్టుతుంది; దానిన్= దానిని వెంబడించి; పురుషార్థబుద్ధిన్= పురుషార్థ సాధనకొరకని; పనుపడి= పూనికతో;
మనము= మనస్సు; వెనుచనున్= వెనకనే వెళ్ళుతుంది; అని; అనఘా!= ఓ అర్పునా!; బ్రాహ్మణుండు= ఆ విప్రుడు; సతికిన్+చెప్పేన్=
భార్యకు చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఓంకారం’ ఇత్యాదిగా ఉన్న మంత్రరూపంగా వాక్య పుట్టుతుంది. దానిని అనుసరించి పురుషార్థసాధన
నిమిత్తంగా మనస్సు పరుగిడుతుంది’ అని ఆ విప్రుడు భార్యతో ఇట్లా చెప్పాడు.

క. విని యా విప్రునితో ని, ట్లను నయ్యెలనాగ ‘మన మనము! ప్రేరేపం

గ నెగయు వాక్య తదనువ, ర్తునము మనంబునకు నెష్టుధంబునఁ గలుగున్?’

15

ప్రతిపదార్థం: విని= భర్తమాటలు విని, ఆ విప్రునితోన్= ఆ బ్రాహ్మణుడితో; ఆ+ఎలనాగ= ఆ ట్రీ; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లు అన్నది;
అనఘా!= పుణ్యాత్మా!; మనము= మనస్సు; ప్రేరేపంగన్= ప్రేరేపించగా; వాక్య+ఎగయున్= వాక్య పుట్టుతుంది (కదా!) అట్లాంటప్పుడు);
తదీ+అనుప్రతినము= దానిని అనుసరించి ప్రవర్తించటం; మనంబునకున్= మనస్సునకు; ఏ విధంబునన్+కలుగున్?=ఏ విధంగా
కలుగుతుంది?

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు విని భర్తతో ఆ ట్రీ ఇట్లు అన్నది. ‘పుణ్యాత్మా! మనస్సు ప్రేరేపిస్తే కదా వాక్య పుట్టుతుంది.
అట్లాంటప్పుడు వాక్యాను అనుసరించి మనస్సు ప్రవర్తించటం ఎట్లా సాధ్యం?’

విశేషం: ఇక్కడ బ్రాహ్మణవనిత అడుగుతున్న ప్రశ్న వేదమూలాన్ని కలిగిన జిజ్ఞాస. ‘దేవీం వాచమజనయంత దేవాః’ (దేవతలు
దేవివాక్యాను సృష్టించారు) అని వేదమంత్రం (దేవం మనః - దేవత మనస్సురూపుడు).

‘వాఙ్ మే మనసి ప్రతిష్ఠితాః మనో మే వాచి ప్రతిష్ఠితం’ అని ఇతరేయ శాంతిపారం. వాక్య మనస్సులో, మనస్సు
వాక్యలో అవిభక్తంగా ఉన్నాయి. మరి ఈ రెండూ ఒకదానినుండి మరొకటి పుట్టటం, ఒకటి మరొకదానిని అనుసరించటం -
అనే అంశాలు బాహ్యంగా విరుద్ధంగా కనిపిస్తాయి. దానికి ఆ విప్రుడు సమాధానం చెప్పాడు.

వ. అనఘుడు నతందు

16

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా ఆ బ్రాహ్మణుడు (తరవాతి పద్యంతో అన్వయం.)

చ. ‘మనసు నుదానవాయువును మానిని! కూడి వెలార్చు వాక్షనా
త్వునివలనన్ భవద్వచనమున్ జనతానుభవంబు చొప్ప రై
నను విను కార్యముం గుఱిచినం దగ వాగసువర్తనంబు నే
యన వలసెన్ మనంబునకు నమ్మెయి గల్చట నట్టు సెప్పితిన్.

17

ప్రతిపదార్థం: మానిని= ఓ వనితా; మను; ఆత్మనివలన్= ఆత్మ ప్రేరణతో; ఉదానవాయువున్+కూడి= కంఠస్తానంలో ఉండే ఉదాన వాయువును కలిసికొని; వాక్యున్+వెలార్చున్= వాక్యును బహిర్గతం చేస్తుంది; భవత్+వచనమున్= నీవు అన్నమాట కూడా; జనతా= అనుభవంబు+చొప్పు+అ= జనులందరి అనుభవం ప్రకారంగానే ఉన్నది (అందరూ ఇట్లాగే భావిస్తారు); ఇనున్= ఇనా కూడా; విను(ము)= ఒక వైశిష్ట్యం ఉన్నది వినుము; కార్యమున్+గుఱిచినిన్= ఒక కార్యాన్ని గురించి ప్రవర్తించవలసివచ్చినప్పుడు; మనంబునకున్= మనస్సునకు; తగన్= తగినట్టుగా; వాక్+అనువర్తనంబున్= వాక్యును అనుసరించటం; చేయన్+అ+వలసెన్= చేయవలసి వచ్చింది (వస్తున్నది); ఆ+మెయిన్+కల్పటన్= అట్లా ఉండటంవలన; అట్లు+చెప్పితిన్= అట్లా చెప్పాము.

తాత్పర్యం: ఓ వనితా! ఆత్మప్రేరణతో మనస్సి ఉదానవాయువును కూడుకొని వాక్యును బహిర్గతం చేస్తుందని నీవు అన్వట్టే ప్రజలందరూ భావిస్తారు. అందులో దోషమేమీ లేదు. కానీ ఒక ప్రత్యేకవ్యాపారం ఉన్నది వినుము. ఒక కార్యాన్ని గురించి ప్రవర్తించవలసి వచ్చినప్పుడు మాత్రం మనస్సు వాక్యును అనుగుణంగానే ప్రవర్తిస్తుంది. అందుచేత అట్లా చెప్పాను.

వ. అని పలికి మజియు నమ్మహోసరోత్తముం డిట్లునియే.

18

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి; మజియున్; ఆ+మోసుర+ఉత్తముండు= ఆ బ్రాహ్మణోత్తముడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి ఆ బ్రాహ్మణోత్తముడు ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

క. మనసును వాక్యాను మాలోి, ననఫుచరిత! యెక్కు డెవ్వ? రని యంబోజా
సను నడిగెన నతం డెక్కుడు, మన మనపుడు వాని యక్కములభవుతోడన్.

19

ప్రతిపదార్థం: మనసునున్= మనస్సు; వాక్యునున్= వాక్యు; అనఫుచరిత!= ఓ పుణ్య చరిత్రుడా! (చెప్పుమని); మాలోన్నేన్= మా ఇద్దరిలో; ఎక్కుడు+ఎప్పరు= ఎవరు అధికం (గొప్ప); అని; అంబోజాసున్= కమలాసుమైన బ్రహ్మదేవుడిని; అడిగిన్= అడుగగా; అతడు= ఆ బ్రహ్మదేవుడు; మనము= మనస్సు; ఎక్కుడు= గొప్ప; అనపుడున్= అని చెప్పగా; వాణి= సరస్వతి; ఆ+కమలభవుతోడన్= ఆ కమలగర్భమైన బ్రహ్మతో

తాత్పర్యం: ఒకప్పుడు మనస్సు, వాక్య బ్రహ్మదేవుడివద్దకు వెళ్లి ‘స్వామీ! మా ఇద్దరిలో ఎవరు గొప్ప? తేల్చి చెప్పండి’ అని అడుగగా ఆయన ‘మనస్సే గొప్పది’ అని చెప్పాడు. అప్పుడు సరస్వతి ఆయనతో (తరవాతి వచనంతో అన్వయం)

వ. ‘ఏను నీకుం గామదోహాని నయి యుండ న సైట్లు తక్కువగాఁ బలికి?’ తనిన నతండు ‘స్థావరంబును జంగమంబును నన నాకు రెండు మనస్సులు గల పండు స్థావరంబు నాయుద్దను జంగమంబు నీకడను

నిలుచు; భవద్వీచరత్వంబునం బరగు వర్ణంబు మంత్రంబు స్వరంబు జంగు మనస్సుగా నెగడు; దానికంటే నీ వెక్కుడు నీకంటే నెక్కుడు స్తావరమనుస్త గావున నిమ్మాట యాడంగలదానవు గా' వని నిర్దేశించే. 20

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; నీకున్= కామదోషానిన్+అయి= కోర్కెలను పిదికేదిగా; ఉండన్= ఉండగా; నన్నున్+ఎట్లు= నన్ను ఎట్లా; తక్కువగాన్= తక్కువచేసి; పలికితి(వి)?= పలికావు?; అనినన్= అని సరస్వతి అడుగగా; అతండు= ఆ బ్రహ్మదేవుడు; నాకున్= నాకు; స్తావరంబును= స్తిరమైనది; జంగమంబును= కదిలేది; అనన్= అని పేర్లుగలి; రెండు మనస్సు లున్నాయి; అందున్= ఆ రెండింటిలో; స్తావరంబు= కదలనిది; నా+బద్ధము= నా వద్దా; జంగమంబు= కదిలేది; నీ కడము= నీ వద్దా; నిల్చున్= ఉంటాయి; భవత్త+గోచరత్వంబునన్= నీకు తెలిసి; పరగు= ఉచ్చరింపబడేటటువంటి; వర్ణంబు= వర్ణాలు; మంత్రంబు= మంత్రాలు; స్వరంబు= ఉదాత్తాది స్వరాలు; జంగమ మనస్సుగాన్= జంగమ మనస్సుగా; నెగడున్= ఉంటుంది; దానికంటేన్= ఆ జంగమమనస్సుకన్నా; నీవు+ఎక్కుడు= నీవు గొప్పు; నీకంటేన్; స్తావర మనస్సు= స్తిరమైన మనస్సు; ఎక్కుడు= అధికం; కావున= అందుచేత; ఈ+మాట= ఈ పలుకు; ఆడన్+కలదానవు+కావు= పలకటానికి తగినదానవు కావు (ఈ మాట అనరాదు); అని; నిర్దేశించెన్= ఉపదేశించాడు.

తాత్పర్యం: 'నేను నీకు అన్ని కోరికలను వర్షిస్తున్న దానిని కదా! నన్ను ఇట్లా తక్కువ చేసి మాటాడటం బాగున్నదా? అని సరస్వతి అడుగగా బ్రహ్మ ఇట్లా అన్నాడు. 'స్తిరమని, చరమని (కదిలేది) నాకు రెండు మనస్సులున్నాయి. వాటిలో స్తిరం నావద్దా, చరం నీవద్దా ఉంటాయి. నీ అనుగ్రహంతో పుట్టే వర్ణమంత్రస్వరాదు లన్నీ చరచిత్తంగా పర్యవసిస్తాయి. దానికన్నా నీవు గొప్పుదానవు. నీకన్నా స్తిర చిత్తం గొప్పది. అందుచేత నీవు ఇట్లా మాటాడటం సమంజసంగా లేదు.' అని ఆయన ఉపదేశించాడు.

విశేషం : ఈ సందర్భంలో చెప్పబడ్డ స్తిర, చర చిత్త విషయం ఆధునిక మనస్తత్తుశాప్రతిపకారంగా (విష్ణు, వైయక్తిక షైతాన్యాలుగా) పరిగణించబడుతున్న చైతన్యభేదాలనే స్తిర, చర మనస్సులుగా భారతం ప్రతిపాదిస్తున్నది. విశ్వమనస్సు సర్వభావభాండాగారం. వర్ణమంత్రస్వరరూపమైన శబ్దం. దాని భావజగత్తు పరిమిత మైనది. అందుకే 'జంగమ' (కదిలేది) మని బ్రహ్మ చెప్పుతున్నాడు. దీనికి పరమైన వాగ్దేవి జంగమమనస్సుకంటే గొప్పది. కానీ బ్రహ్మపదార్థం అపరిమితమైన విశ్వభావపర్యాప్తమైనది. అందుకే బ్రహ్మ ఇట్లా ఉపదేశించాడు.

**క. విను మమ్మెయి నిర్దేశం, బున నవ్వాడేవి మూర్ఖవీయినయ టీ
మిని బలుక కుండి పదపడి, వినుయంబున నజ్జని శరణవేడె లతాంగీ!**

21

ప్రతిపదార్థం: లతాంగీ!= తీగవంటి దేహం కలిగిన ఓ వనితా!; వినుము; ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా (చేసిన); నిర్దేశంబునన్= ఉపదేశంతో; ఆ+వాగ్దేవి= ఆ సరస్వతి మూర్ఖ+పోయిన+అట్లు= మూర్ఖపోయిన విధంగా; ఏమినిన్= ఏమీ; పలుక+ఉండి= మాటాడకుండా ఉండిపోయిన; పదపడి= తరువాత; వినుయంబునన్= వినుయంతో; అజనిన్= బ్రహ్మను; శరణవేడెన్= శరణు కోరింది.

తాత్పర్యం: ఓ వనితా! ఆ విధంగా బ్రహ్మ ఉపదేశం చేయటంతో సరస్వతి మూర్ఖపోయినట్లుగా ఏమీ పలకకుండా ఉండిపోయి. కొంచెం సేవటికి బ్రహ్మదేవుడిని శరణకోరింది.'

వ. అనిన బ్రాహ్మణి పతితో 'బ్రాహ్మమాటకుం గొఱవొయిన వాణి యేమిటం దేతో?' నని యడిగిన బ్రాహ్మణం డిట్లనియే.

22

ప్రతిపదార్థం: అనివన్= అని బ్రాహ్మణుడు చెప్పగా; బ్రాహ్మణి= ఆ బ్రాహ్మణిత్రీ; పతితోన్= తన భర్తతో; బ్రాహ్మణాటకున్= బ్రాహ్మణాటకు; కొఱ+పోయిన= చిన్నబోయిన; వాణి= సరస్వతి; ఏమిటన్= దేనిచేత; తేతను?+అని= తేరుకుంది?అని; అడిగినన్= అడుగగా; బ్రాహ్మణుండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లూ అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని బ్రాహ్మణుడు చెప్పగా ఆయన భార్య 'బ్రాహ్మణ మాటలతో చిన్నబోయిన సరస్వతి ఎట్లా సర్రుకొంది' అని అడుగగా బ్రాహ్మణుడు ఇట్లూ చెప్పాడు.

క. ‘ప్రాణాపానంబుల యెడు, వాణి నిలుచుఁగాన ప్రాణవాయు వొడవి తత్త్వం క్షీణత్వ ముడిపె నబిగీ, ర్యాణజ్యోష్పుర్భావవాసిత యగుటన్.

23

ప్రతిపదార్థం: ప్రాణ+అపానంబుల+ఎడన్= ప్రాణాపానాల నాశయించి; వాణి= సరస్వతి; నిలుచున్+కానన్= నిలుస్తుంది (ఉంటుంది) కాబట్టి; ప్రాణవాయువు+ఒడవి= ప్రాణవాయువు ప్రసరించి; తద్+క్షీణత్వము= దానియొక్క సశించటాన్ని (లేదా సరస్వతి క్షీణించటాన్ని); అది= ఆ ప్రాణవాయువు గీర్యాణ జ్యేష్ఠ= సురజ్యేష్యుడైన బ్రాహ్మణ యొక్క; ప్రభావ వాసిత+అగుటన్= ప్రభావంచేత మహానీయమైనది కావటంచేత (బ్రాహ్మణేషుడు వాక్యము స్వీంచారు కాబట్టి, ఉడివెన్= పోగొట్టింది)

తాత్పర్యం: ‘వాణి ప్రాణాపానాలను ఆశ్రయించి పుట్టుతుంది కాబట్టి, వాణి క్షీణించగానే ఆమెలోని ప్రాణవాయువు గీర్యాణి’ ప్రథముడైన బ్రాహ్మణొక్క ప్రభావంవలన మహానీయమైనది కావటంచేత ఆ సరస్వతి పడుతున్న క్షోభను పోగొట్టగలిగింది.

వ. ఇట్టివని వాజ్ఞన్సుస్ఫకారంబు లెఱుంగుట మోక్షంబునకు మూలం; జంకను వాణి మనస్సుల తెఱంగు సెప్పెద వినుము.

24

ప్రతిపదార్థం: వాక్+మనన్+ప్రకారంబులు= వాక్యల, మనస్సుల పద్ధతులు; ఇట్టివి+అని= ఇట్లాంటివని; ఎఱుంగుట= తెలిసికొనటం; మోక్షంబునకున్+మూలంబు= మోక్షానికి ఆధారం; ఇంకను= ఇంకా; వాణి= వాక్య; మనస్సులు ప్రవర్తించే; తెఱంగు= రీతిని; చెప్పెదన్= చెప్పుతాను; వినుము.

తాత్పర్యం: వాక్య, మనస్సులు ప్రవర్తించే రీతులు ఇవని గుర్తించటం మోక్షానికి మూలమవుతుంది. ఇంకా ఈ రెండూ ఎట్లా ఉంటాయో చెప్పుతాను వినుము.

తే. ప్రాణుఁ బొదువుట వాణి యపాసుఁ జెంబి, తాను దాన భూతాత్మయై తనువు విడిచి వ్యాసచేష్టిత సర్వసంవ్యాప్తి నొంద, మనసు సుస్థితి నొందు సమాను నందు.

25

ప్రతిపదార్థం: ప్రాణమ్= ప్రాణం అనే వాయువును; పాదువుటన్= ఆక్రమించుకొనటంవలన; వాణి= వాక్య; అపామన్+చెంది= అపామడనే ప్రాణాన్ని చెంది; తాను+తాను+అ= తానే స్వయంగా (తనకు తానే); భూతాత్మ+ః= భూతరూపాన్ని పొంది= తనపు+విడిచి= దేహాన్ని వదలిపెట్టి; వ్యాస+చేష్టితన్= వ్యాసుడి క్రియవలన; సర్వసంవ్యాప్తిన్+ఒందన్= దేహమంతటా వ్యాపించగా; మనసు ప్రశాంతమై సుస్థితి పొందుతుంది.

తాత్పర్యం: ప్రాణమని పొందటంవలన వాణి అపామడని కూడా చేరుతుంది. తనకు తానే తన రూపాన్ని (శబ్దరూపాన్ని)

వదలిపెట్టి, భూతాలలో కలిసిపోయి, వ్యాపుడి క్రియవలన దేహమంతటా వ్యాపిస్తుంది. సమానుడిలో ప్రవేశించినపుడు మనస్సు ప్రశాంతమై సుస్థితి పొందుతుంది.

వ. మనసు సుస్థితం బొందుట ముక్కికిం గారణ' మని చెప్పి వెండియు.

26

ప్రతిపదార్థం: మనసు; సుస్థితిన్+పొందుట= ప్రశాంతత్వాన్ని పొందటం; ముక్కికిన్= ముక్కికి; కారణము+అని= కారణమని; చెప్పి; వెండియున్= మళ్ళీ,

తాత్పర్యం: మనసు ప్రశాంతతను పొందటమే ముక్కికి కారణ' మని చెప్పి మళ్ళీ (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సి. 'ఫోషిణి నాగ నఘోషిణి యన రెండు , దెబంగులు గలిగి వాగ్దేవి పరఁగు

నం దఫోషిణి గరీయసి యుత్తమరసంబు , గోవు చందంబునఁ గులయుచుండు

నవ్యయరూప దివ్యప్రభావోజ్ఞుల , బ్రహ్మవాదిని యట్లు బ్రాహ్మివిధము

గనుట మహానందకర' మని చెప్పి య , విష్టుండు మతియు నఘోలదితోడు

తే. 'వినుము ప్రూణాదికము లైదు మనసు బుట్టి , యొక యథిష్టానమున నుండియును నెఱంగ

వబల! యొండింటి విషయంబు నలమికానగు' , ననిన 'వివలింపు మా తెఱం' గనియె నింతి

27

ప్రతిపదార్థం: ఫోషిణి+నాగ్న్= ఫోషిణి అని; అఫోషిణి అన్న్= అఫోషిణి అని; రెండు తెఱఁగులు= రెండు విధాలు; కలిగి; వాగ్దేవి+ఎసగున్= వాగ్దేవి ప్రకాశిస్తుంది; అందున్= వాటిలో; అఫోషిణి; గరీయసి= గొప్పది; ఉత్తమరసంబున్= అత్యుత్తమ రసాన్ని; గోవు చందంబున్వు= గోవువలె; కురియుచున్+ఉండున్= కురుస్తూ ఉంటుంది; అవ్యయ+రూప= ఆమె నశించనటువంటి రూపం కలిగినది; దివ్యప్రభావ+ఉజ్ఞులు= మహానీయశక్తితో ఉజ్ఞులంగా ప్రకాశిస్తున్ది; బ్రహ్మవాదిని= బ్రహ్మపుదానికి వాచకం; ఇట్లు= ఈం విధంగా; బ్రాహ్మి విధమున్+కనుట= సరస్వతీతత్త్వాన్ని తెలిసికొనటం; మహానందకరము= మహానందాన్ని ప్రసాదిస్తుంది; అని; చెప్పి; ఆ+విష్టుండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; మతియున్= ఇంకా; ఆ+వెలదితోడన్= ఆ స్త్రీతో; వినుము; ప్రూణా+అదికములు= ముక్కు మొదలైన; ఇదున్= ఇదు ఇంద్రియాలు; మనసు; బుట్టి (ఈ ఏడూ); ఒక= ఒకే; అధిష్టానమున్వున్= ఆధారంలో; ఉండియునున్= ఉన్నా కూడా; అబల!= ఓ వనితా!; ఒండొంటి విషయంబున్= ఒకటి మరొక విషయాన్నిగురించి; అలమికొనున్= వ్యాపించటానికి; ఎఱుంగవు= సమర్థాలు కావు; అనిన్ను= అనగా ఇంతి= ఆ స్త్రీ; ఆ తెఱఁగు= ఆ విధం; వివరింపుము+అనియెన్= వివరంగా చెప్పుము అని కోరింది.

తాత్పర్యం: 'వాక్య ఫోషిణి (శబ్దించేది), అఫోషిణి (శబ్దించనిది) అవి రెండు విధాలుగా ఉంటుంది. అందు అఫోషిణి గొప్పది. తనంతట తాను వర్షించే గోవువలె అది అమృతాన్ని (ఉత్తమరసమంటే అదే) వర్షిస్తుంది. ఆ వాక్య అవ్యయరూపమైనది. మహానీయశక్తితో ఉజ్ఞులంగా ప్రకాశిస్తుంది. అది బ్రహ్మపుదానికి వాచకం. ఇది బ్రాహ్మితత్త్వం. దీనిని తెలిసికొంటే మహానందం సిద్ధిస్తుంది' అని చెప్పి, ఆ బ్రాహ్మణుడు అతడి భార్యతో ఇట్లా చెప్పాడు 'ముక్కు మొదలైన కర్మిందియాలు, మనస్సు, బుట్టి అనే ఈ ఏడూ ఒకే జీవుడిని ఆశయించి ఉన్నా ఒకదాని పనిని మరొకటి చేయటానికి సమర్థం కావు' అని భర్త చెప్పగా ఆ వనిత 'అది ఎట్లాగో వివరంగా చెప్పండి' అని అడిగింది.

విశేషం : వైదికవాజ్యయంలో శబ్దించే వాక్యము వైఖరి' అని, శబ్దించని వాక్యము పరా, వశ్యంతి, మధ్యమ అని వేరు చేసి

చెప్పటం జరిగింది. మనమ్యులు మాటలాడేది ‘వైఖరి’ అని; తక్కిన ‘అఫోషిణి’ వాక్య ‘గుహ’లో దాగి ఉంటుందని; దానిని ధీమంతులు మాత్రమే గుర్తించగలరని చెప్పారు.

“చత్వారి వాక్ పరిమితా పదావి । తావి విచుర్పుహృతో యే మనీషిణః
త్రీణి గుహ నిహితానేజ్ఞయంతి । తురీయా వాచో మనష్య పదంతి”

ఇక అఫోషిణి ఎట్లాంటిదో, అది ‘గోపు’ రూపం కలిగినది అంటే ఏమిటో కూడా చాలా ప్రధానమైనది. ‘బ్రాహ్మణ తు భారతీ భాషా గీర్యాగ్యాణీ సరస్వతి’ అని ఏడు పేర్లు (సరస్వతి, వాణి, వాక్య, గిః, భాషా, భారతీ, బ్రాహ్మణ)- వాక్యకు పర్యాయపదాలున్నాయి. వీరు సప్తమాత్రాక్షస్యరూపలు. బ్రహ్మతత్త్వం ఏ వాక్యచేత వ్యుతీకరించబడుతుందో ఆ ఆవ్యక్త - అమృత నిష్యంది-వాక్య పరావాక్య అనబడింది. అదే ‘బ్రాహ్మణ’: స్వతంత్రమైనది, అతర్గ్రమైనది అయిన స్పృజనాత్మకప్రతిభ దాని లక్షణం. అందుకే అది తన అంతస్తత్త్వాన్ని తనకు తానుగా మనిషులకు వ్యక్తం చేస్తుందని వేదం ప్రతిపాదించింది (జాయేవ పత్య ఉణి సువాసాః అని వైదికోపమానం - ధర్మపత్రి తన స్పృస్యరూపాన్ని భర్తకు మాత్రమే చూపించినట్లు అని అర్థం.)

మనము 20వ పద్యంలో నేను నీకు ‘కామదోహాని’ గా ఉన్నాను కదా! అనే మాటకు అర్థమే ‘అమృతాన్ని గోప రూపంగా వర్షిష్టంది’ అని ఇక్కడ చెప్పుతున్నది కూడా. కామధేను వని, కల్పవృక్షమని, నందిని అనే పేర్లతో ఏమే వర్షానలు కావ్యాలలో కనిపిస్తాయో అవస్థి దివ్యవరప్రభావసమర్థాలనైనవే. దివ్యవాక్యాను అనుసరించి అర్థం ప్రవర్తిస్తుంది కాబట్టి (బుఖేణాం పునరాద్యానాం వాచ మర్తోఽను ధావతి - అని భవభూతి) తన ఉత్తరరామచరిత్ర నాటకంలో పరావాక్య అమృతరసనిష్యందిని.

కపులనే బాలమలకు సరస్వతీమాత అనే గోప తన క్షీరాన్ని స్వయంగా కురిపించి, వారికి తన రసస్పరూపాన్ని ప్రసాదించి వారిని బలోపేతులుగా చేస్తుందని అభివసగుప్త పాదాచార్యులు ‘లోచన’ వ్యాఖ్యానంలో అంటారు.

శ్రీ శంకరులు కూడా ‘తవ ప్రత్యం మన్యే’ అనే సాందర్భాలహారి క్లోకంలో ‘నీ ప్రత్యం త్రాగటంవలననే కదా ద్రావిడశిఖమైన నేను సంస్కారంలో ఇంత గొప్ప కవిని అయ్యాను!’ అని ఆ మహామాత్రస్పృశ్యరూపిణిని వర్ణించారు. ‘సంగితసాహిత్యాలు సరస్వతీ ప్రసరూపాలని వర్ణించటంలోనూ ఈ రహస్యమే ఉన్నది. కనుక వాణి ఉపాసనీయురాలైన దేవతగా పురాణాలలో చెప్పబడినది.’

v. అనుటయు నయ్యవనీదేవుం డయ్యవిద కిట్లనియే

28

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని చెప్పగా; ఆ+అవసీదేవుండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; ఆ+ఉనిదున్= ఆ ప్రీతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లు అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని ఆమె అడుగగా ఆ భూసురుడు ఆ ప్రీతో ఇట్లు అన్నాడు.

- సీ.** ‘గంధంబు ప్రూణంబ కాని తక్కిన యాటు, నథిగమింపగ నోప, నథిగమించు రసము జిహ్వాయ యితరము లాపనికిఁ గావు; రూపంబుఁ జక్కుస్సు యోపు నెఱుగు బెఱయని యెఱుగపు తెఱవ! సంస్కర్షంబుఁ, గాంచుఁ జర్మంబ తక్కటివి గానుఁ జాలవు; శబ్దంబుఁ జాలుఁ బట్టంగ శ్రీ, త్రంబ; యన్యములు దత్సరణమునకు
- తే.** వెరపులేవు; సంశయత సంవేదనంబు, మనసు కృత్యంబ యిక్కార్యమునకు నొండ్లు సారవు; నిష్ట బుధిన యగుఁ జీరగ నేర; విత్తెఱంగున కపరంబు లెతీగె కొనుము.

29

ప్రతిపదార్థం: తెలువ! = ఒ వనితా!; గంధంబున్ = గంధాన్ని గుర్తించటానికి; ప్రాణంబు+లా = ముక్క మాత్రమే; కాని; తక్కిన+ఆఱున్ = ముందు చెప్పిన ఆరూ; అధిగమింపగన్+ఓపవు = ఆక్రమించటానికి సమర్థాలు కావు; రసమున్ = రసాన్ని (రుచిని); జిహ్వ +లా = నాలుకే; అధిగమించున్ = గుర్తిస్తుంది; ఇతరములు = ఇతరాలు; ఆ పనికిన్+కావు = ఆ పనిచేయజాలవు; రూపంబున్ = రూపాన్ని; చద్వస్సు+లా = కళ్ళ మాత్రమే; ఎఱుగన్+ఓపవు = గుర్తింపగలుగుతాయి; పెఱ+లావి = తక్కిన అవయవాలు; ఎఱుగవు = గుర్తింపజాలవు; సంస్పర్శంబున్ = స్పర్శలక్షణాన్ని; చర్మంబు+లా = చర్మం మాత్రమే; కాంచున్ = కలిగి ఉంటుంది; తక్కటివి = తక్కిన అవయవాలు; కాసన్+చాలవు = ఆ లక్షణాన్ని పొందలేవు; శబ్దంబున్ = శబ్దాన్ని; శ్రోత్రంబు+లా = చెవి మాత్రమే; పట్టంగన్+చాలవున్ = విగలుగుతుంది; అన్యములు = తక్కినపి; తద్వ+కరణమునకున్ = ఆ పనిచేయటానికి; వెరవు లేవు = సమర్థాలు కావు (వెరవు= ఉపాయం, శక్తి); సంశయత = సంశయించటం; సంవేదనంబు = తెలిసికొనటం; మనసు = మనస్సుయొక్క; కృత్యంబు+లా = పని మాత్రమే; ఈ+కార్యమునకున్ = ఈ పనికి; ఒండ్లు = తక్కినపి; చౌరవు = ప్రవేశింపవు; నిష్ఠ = శ్రద్ధతో కార్యనీర్వహణం చేయగల సంస్కారం; బుద్ధిన్+ఆ+అగున్ = బుద్ధివలననే అపుతుంది; ఈ+తెఱంగునకున్ x ఈ పనికి; అవసరంబులు = తక్కినపి; చౌరగన్+నేరపు = ప్రవేశింపజాలవు; ఎఱిగికొనుము = తెలిసికొనుము.

తాత్పర్యం: వాసన పట్టటం ముక్క మాత్రమే చేస్తుంది. రుచిని నాలుక మాత్రమే గ్రహిస్తుంది. రూపాన్ని కళ్ళ మాత్రమే చూస్తాయి. స్పర్శను చర్మం మాత్రమే గుర్తిస్తుంది. శబ్దాన్ని చెవి మాత్రమే నింటుంది. తక్కిన అవయవాలు కూడా వాటి వాటి పనులు తప్ప వేరే వాటిని చేయజాలవు. సంశయించటం, తెలిసికొనటం మనస్సు పనులు. బుద్ధిలో మాత్రమే నిష్ఠ ఉంటుంది. గుర్తించుము.

విశేషం : కర్మందియాలకంటె జ్ఞానేంద్రియాలు, వాటికంటె మనస్సు, అన్నిటికంటె బుద్ధి - వీటి కంటె ఆత్మ ఎట్లా ఉన్నత స్థాయిని కలిగినవో అర్థం చేసికొనటంద్వార బ్రహ్మతత్త్వాన్ని సులభంగా వ్యాఖ్యానించవచ్చును. అందుకే సర్వశాస్త్రవిదుడైన ఆ విప్రదు ఇంద్రియాదుల పరిమితవ్యాపారనిరూపణం చేస్తున్నాడు. ఈ ఇంద్రియాలలో వాగిందియం (నాలుక) వాక్ వ్యాపారం (శబ్దించటం) మనిషిని జ్ఞానిగా మార్పుగలిగిన ఉత్తమసాధనాలు కాబట్టి వాటితత్త్వాన్ని గురించి ముందు ఉపస్థించాడు. వాక్క - మనస్సు 'తగాదా'ను బ్రహ్మ పరిష్కరించాడు. తక్కిన ఇంద్రియాలు కూడా 'మనస్సు'తో ఎట్లా వివాదపడుతుంటాయో తరువాత వివరిస్తున్నాడు.

ఇంద్రియ మనసఃప్రసంపాదప్రకారము (సం. 14-22-13)

శ. ‘అని చెప్పి, మనస్సునకు నింటియంబులకుం దొళ్లిగిగినసంపాదంబుసెప్పెద నాకళ్లింపు’ మింట్రియంబులు మనస్సుతో నేము నీవు నొక్కరూప’ యసుటయు మనస్సు వాని కిట్లనియో.

30

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= అని ఇంద్రియాల పరిమితవ్యాపారపరత్వాన్ని వివరించినవాడై ఆ పనితతో; మనస్సునకున్ = మనస్సునకూ; ఇంద్రియంబులకున్ = ఇంద్రియాలు; తొల్లి= మునుపు; కలిగిన = జరిగిన; సంపాదంబు = సంభాషణ (ఇక్కడ తగాదా); చెప్పెదన్= చెప్పుతాను; ఆకర్షింపుము = వినుము (అంటూ ఇట్లా చెప్పాడు); ఇంద్రియంబులు = ఇంద్రియాలు; మనస్సుతోన్ = ఏమున్= మేమూ; నీవు; ఒక్కరూప+లా = ఒకే విధమైన వాళ్ళమే; అసుటయున్ = అనగా; మనస్సు; వానికిన్ = ఇంద్రియాలతో; ఇట్లు+లానియెన్= ఇట్లా అన్నది.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, ఆ విప్రదు తన భార్యతో ‘ఒకప్పుడు మనస్సుకు, ఇంద్రియాలకు పెద్ద వాగ్యాదం జరిగింది. ఆ విషయం చెప్పుతాను వినుము. అంటూ ఇట్లా మొదలు పెట్టాడు. ‘మనస్సుతో’ ఇంద్రియాలు అన్నాయి - మేము నీవు ఒకే తీరువాళ్ళమే కదా!’ అని. అపుడు మనస్సు ఇట్లా అన్నది.

విశేషం : ఇని సాంకేతికమైన కథలు, వీటిద్వారా తత్త్వాన్ని సులభంగా బోధించటం వ్యాసమహార్షి ఆశయం.

చ. ‘చన దిటులంట గం పెఱుగు జాలదు నాసిక, జిహ్వాయుం జవుల్
గొన వెర వేదు, రూపు గసుగుంటకుఁ గస్సు వలంతిగాదు, సోఁ
కు నెఱుగు శక్తి చర్మమునకుం బ్రథవింపదు, శబ్దజాతము
న్యోను జెవి కల్ప మేనియును నేర్పొడగుడదు నే దొఱంగినన్.

31

ప్రతిపదార్థం: ఇటులు+అంట= ఇట్లా అనటం; చవదు= తగదు; నేన్+తొఱంగినన్= నేను వదలిపెడితే (నన్ను నేను ఉపసంహరించుకొంటే); నాసిక= ముక్కు; కంపు+ఎఱుగన్+చాలదు= వాసన పట్టజాలదు; జిహ్వాయున్= నాలుక; జవుల్+కొనన్+వెరపు+ఏదున్= రుచిపట్టే శక్తిని కోల్పోతుంది; రూపున్+కసుగుంటకున్= రూపాన్ని చూడటానికి; కస్సు+వలంతి+కాదు= కస్సు సమర్థం కాదు; సోఁ= తాకును; ఎఱుగు శక్తి= తెలిసికొనే శక్తి; చర్మమునకున్+ప్రభవింపదు= చర్మానికి పుట్టదు; శబ్దజాతమున్= శబ్దజాలాన్ని; వినన్= వినటానికి; చెవి; కల్పము+ఏనియునున్= కల్పకాలం కాచుకొన్నా; నేర్పు+బడన్+కూడదు= శక్తిని సంపాదించుకొనజాలదు.

తాత్పర్యం: ‘ఇట్లా అనటం సమంజసం కాదు. నేను లేకపోతే ముక్కు వాసన పట్టదు. నాలుక రుచులు లెక్కింపజాలదు. కస్సు దేనినీ చూడజాలదు. చర్మం గుర్తించదు. ఎన్ని ఏళ్ళు గడిచినా శబ్దాన్ని వినే శక్తి చెవికి ఉండదు.

విశేషం : అందుకే ముందటి పద్యంలో సంవేదనంబు (తెలిసికొనటం) మనస్సు చేసే పనిగా చెప్పాడు. చెవి ఇత్యాదులు చేస్తున్న పనులను మనసు సహాయంతోనే ఇంద్రియాలు చేస్తున్నాయి. లేకపోతే వాటి కా శక్తిలేదు.

వ. నిజంబుగా నేను దొఱంగితి నేని.

32

ప్రతిపదార్థం: నిజంబుగాన్= నిజానికి; నేను+తొఱంగితిన్+ఏనిన్= నేను నన్ను ఉపసంహరించుకొంటే.

తాత్పర్యం: నిజంగా నేను పక్కాకు వెళ్ళితే - పనిచేయటం మానేస్తే. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

అ. అప్రయోజనంబులై యుండు నాటిన , నిప్పులట్టు శూన్యనిలయములును
బోలె మీ స్వరూపములు గాన మనలోన , నెక్కుదేన సూపె యింత నిజము.’

33

ప్రతిపదార్థం: ఆఱిన నిప్పులు+అట్లు= ఆరిపోయిన నిప్పులవలె; శూన్యనిలయములునన్+పోలన్= ఎవరూ లేని ఇళ్ళవలె; మీ స్వరూపములు= మీ మీ రూపాలు; అప్రయోజనంబులు+బా+ఉండున్= ఏ ప్రయోజనమూ లేనివిగా ఉంటాయి; కానన్= కాబట్టి; మనలోనన్= మనందరిలో; ఏమ+ల= నేనే; ఎక్కుడు= అధికుడిని; చూపె= సుమా!; ఇంత= నేను చెప్పినదెల్ల, నిజము= సత్యం.

తాత్పర్యం: నేను లేని పక్కంలో మీ మీ రూపాలు ఆరిపోయిన నిప్పువలె, శూన్యగృహలవలె ఏ ప్రయోజనమూ లేనివిగా పడి ఉంటాయి. అందుచేత మన అందరిలో నేనే గౌప్యదానను. ఇది మాత్రం సత్యం.”

వ. అనిన విని యింటియంబులు మనంబున కిట్లనియె.

34

తాత్పర్యం: అనగా విని ఇంద్రియాలు మనస్సుతో ఇట్లా అన్నాయి.

ఏషేషం : మనసు అనుభవాలను కలిగిస్తున్నదన్నమాట నిజమే. కానీ ఇంద్రియాలు అనుభవద్వారాలు. అవి లేకుండా మనసు మాత్రం ఏమి చేస్తుంది! అందుకే ఇంద్రియాలు ఇట్లా అన్నాయి.

- సీ.** ‘ఇంతవ ట్రైట్రిడ యిట్లైన యంతన , కలుగనేర్చునె యథికత్వ మేము
వెలిగాగ? నీ వొక విషయంబు నేనియు , ననుభవించితయేని నథిక మగుట
గానంగ వచ్చు? మాలో నొకం డడగేని , ననుభవింపుము తచీయార్థ; మట్టు
గాక ప్రాణంబున గంధంబ జిహ్వ ర , సంబ చక్కనున రూపంబ వినుము
- అ.** చర్చశక్తిఁజేసి సంస్కృత విషయంబ , శ్రోత్రయుక్తి శబ్దమాతృకంబ
కానియొంట నొంటీఁగబళింపఁజాల వె , ట్లథికతా నిరూఢి కాసవడితి?

35

ప్రతిపదార్థం: ఇంత+పట్ట+ఇట్లిది+ల= ఇంతమాత్రం నిజమే; ఇట్లు+బన+లంతన= ఇంతమాత్రాన; అథికత్వము= గొప్పతనం; కలుగన్+నేర్చునె?= ఏర్పడుతుందా!; ఏము+వెలికాగన్= మేము లేకుండా; ఈపు= నీపు; ఒక విషయంబును ఏనియున్= ఒక విషయాశ్వైనా; అనుభవించితి(ని)+ల+ఎనిన్= అనుభవించగలిగి ఉంటే; అథికము+అగుటన్+ గొప్పకావటాన్ని; కానంగన్+వచ్చున్= చూడవచ్చును; మాలోన్= మాలో; ఒకండు= ఒకడు; అడగినన్= అణగిపోయినపుడు; తదీయ+అర్థము= అతడి కోరికను; అనుభవింపుము= అనుభవించుము (చూద్దాము); అట్లు+కాక= అట్లా కాకుండా; ప్రాణంబునన్= ముక్కుద్వారా; గంధంబు+ల= గంధమే; జిహ్వన్= నాలుకతో; రసంబు+ల= రసమే; చద్దువునన్= కంటితో; రూపంబు+ల= రూపమే; వినుము= ఇంకా వినుము; చర్చశక్తిన్+చేసి= చర్చశక్తివలన; సంస్కృత విషయంబు+ల= బాగా తాకటమే; శ్రోత్రయుక్తిన్= చెవితోకూడి; శబ్దమాతృకంబు+ల= శబ్దాన్ని మాత్రమే (వింటాపు); కాని; ఒంటిన్= ఒకదానితో; ఒంటిన్= మరొకదానిని; కబళింపన్+చాలవు= ఆక్రమింపజాలవు; అథికతా నిరూఢికిన్= అథిక్యం పొందటానికి; ఎట్లు= ఏ విధంగా; ఆసపడితి(ని)?= ఎట్లా ఆశపడ్డావు?

తాత్పర్యం: ‘నీవు చెప్పినది నిజమే! ఒప్పుకుందాము కాని ఇంత మాత్రాన నీకు గొప్పతనం ఏర్పడుతుందా? మేము లేకుండా నీవు ఒక విషయాన్ని అయినా అనుభవించగలిగి ఉంటే అప్పుడు నీ గొప్పతనాన్ని గుర్తించవచ్చును. మాలో ఒకడు లోపించినపుడు ఆ ఇంద్రియసుఖాన్ని నీవు అనుభవించుము (చూద్దాము). అట్లా నీవు చేయలేవు. ముక్కుద్వారా గంధాన్ని మాత్రమే వాసన పట్టగలుగుతావు. నాలుకతో రసాన్నే చవిచూస్తాపు. కంటితో రూపాన్ని మాత్రమే చూడగలవు. చర్చంతో స్పర్శను, చెవితో శబ్దాన్ని చేయగలవు. ఒకదానితో మరొకదానిని కబళించేశక్తి నీకు లేదు కదా! అందుచేత నీ గొప్ప ఏమిటి? ఎందుకంత ఆశ?

- క.** మును మే మాలంబించిన , వెనుకఁ గదా సీకు ననుభవింప వశం? భో

మనసా! నీ వెంగిలి కా , దసుమా యిష్టపుయ మెక్కుడయ్యెడు మనలోన్.

36

ప్రతిపదార్థం: ఓ మనసా!= మును= ముందుగా; మేము; ఆలంబించిన= పట్టుకొన్న (ఆక్రమించిన, అనుభవించిన); వెనుకన్= తరువాత; కదా; నీకున్+అనుభవింపన్= నీకు అనుభవించటానికి (శక్యపూతుంది); ఆ+విషయమున్= ఆ విషయాన్ని; నీవు+ఎగిలి కాదు+అనుమా= నీవు ఎంగిలికాదని చెప్పుము; ఎక్కుడు= అథిక్యం; మనలోన్= మనలో; అయ్యెడున్= సిద్ధిస్తుంది.

తాత్పర్యం: ఓ మనసా! ముందుగా మేము అనుభవించాక కదా విషయసుఖాన్ని నీవు అనుభవించటం! అందుచేత నీవు అనుభవిస్తున్నది ఎంగిలి మాత్రమే. అట్లా కాదని చెప్పుము చూద్దాము. అప్పుడు నీదే అథిక్యం.

విషేషం : మనసు ఇంద్రియాల ద్వారా అనుభవిస్తున్న సుఖముఃఫస్పర్శ తొలుత ఇంద్రియాలకే కదా తగిలేది! తరువాతే మనసు అనుభవిస్తుంది. ఇది ఇంద్రియాలు చేస్తున్న వాదం.

- క.** నీ వడగినముం బ్రాణముఁ, గావగె మాయిందు భోధకం బగు ద్రువ్యం
బావర్తింపగుఁ జేయుటు, గావించును నీకుఁ దెలివు గనికొను మిచియున్.

37

ప్రతిపదార్థం: నీవు+అడగినమన్= నీవు నశించినా; ప్రాణమున్+కావగన్= ప్రాణాన్ని కాపాడటానికి; మా+అందున్= మాలో; భోధకంబు+అగు= జ్ఞానదాయకవైన; ద్రవ్యంబు= పదార్థం; నీకున్= నీకు; తెలివున్= జ్ఞానాన్ని; ఆవర్తింపగన్+చేయుటున్= మరల తిరిగివచ్చేటట్లు చేయటాన్ని; కావించును= చేస్తుంది; ఇదియున్= ఇదికూడా; కనికొనుము= తెలిసికొనుము.

తాత్పర్యం: నీవు ఇంకొకవిషయం తెలిసికొనుము. ఒక సమయంలో నీవు నశించినా మాలోని పదార్థమే మరలా నీలో జ్ఞానదాయకవైన శక్తిని మరలా కలిగించి నిన్ను బ్రతికిస్తుంది. (ప్రాణదాయకవైన చైతన్యశక్తి మాలోకూడా ఉన్నది. దీనిని మరచిపోవద్దు అని అర్థం).

- సీ.** అట్లు గా బిట్లుని యనుశాసనము సేయుఁ, గడు నేర్చు శిష్ములకడకుఁ భోయి
వినిపింపఁ దొడగి యవ్వినుతార్థములు వారఁ, లుగ్గింపగుఁ గను నొజ్జవోలె
మముఁ గొని విషయోత్సరము నీవు భోగ్యంబు, గాఁ జేసికొందు నీ కలలు గన్ను
యప్పుడు మా లేమి నవ్విషుయంబు భోం, కైన వాకిలిలేని యాలయంబుఁ
- అ.** జెంబిమరలినట్లు సేడ్వాటు వొరయదు, గాక సత్యభుక్తి గలదె నీకు?

నింతపట్టు గాన్ను మేమును నీపును, గలసి పరగ భోగకలన గలుగు.' 38

ప్రతిపదార్థం: అట్లు+కాదు= అట్లా కాదు; ఇట్లు+అని= ఇట్లా అని; అనుశాసనము+చేయున్= నిర్ణయం చేయటానికి; కడున్+నేర్చు= మిక్కిలి నేర్పరులైన; శిష్ములకడకున్+పోయి= శిష్ములవద్దకు వెళ్లి; వినిపింపన్+తొడగి= ఉపదేశం ప్రారంభించి; ఆ+విషయత+అర్థములు= ఆ గొప్ప విషయాలను; వారలు= ఆ శిష్ములు; ఉగ్గడింపగన్= చెప్పుతుండగా; కను= చూస్తున్న; ఒజ్జు+పోలన్= గురువువలె; మమున్+కొని= మముగ్గులను ఆధారంగా గ్రహించి; నీవు; విషయ+ఉత్సరమున్= విషయసమూహాన్ని; భోగ్యంబుగాన్= అనుభవించదగినదిగా; చేసికొందు(వు)= చేసికొంటావు; నీ కలలు= నీవు కలలు; కన్న+అప్పుడు= కన్నప్పుడు; మా లేమిన్= మేము లేకపోతే; ఆ+విషయంబు= ఆ విషయానుభవం; బొంకు+బనన్= అబద్ధం కాగా; వాకిలిలేని= తలుపులేని; ఆలయంబున్+చెంది= ఇంటిలోనికి వెళ్లి; మరలినట్లు= తిరిగివచ్చినట్లు; చేడ్వాటున్= కీడును (నిర్వ్యాపారాన్ని); పొరయదు(వు)+కాక= పొందుతావు తప్ప; నీకున్= నీకు; సత్యభుక్తి= నిజంగా అనుభవించటం; కలదె?= ఉన్నదా?; ఇంత+పట్టున్+కాన్ను(ము)= ఇంతమాత్రం అర్థంచేసికొనుము; ఏమునున్= మేమూ; నీపునున్= నీపూ; కలసి+పరగన్= కలిసి పనిచేస్తే; భోగకలన= భోగానుభవం; కలుగున్= కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: అట్లా కాదు - ఇట్లా చేయాలి అని చెప్పటంకొరకు మిక్కిలి నేర్పరులైన శిష్ములవద్దకు వెళ్లి ఉపదేశం ప్రారంభించి, చివరికి ఆ శిష్ములు ఆ గొప్ప విషయాలను చెప్పుతుండగా నివ్వేరపోయి చూచి వింటున్న గురువువలె ఉన్నది నీ పని, మముగ్గులను ఆధారంగా గ్రహించి నీవు విషయసమూహాన్ని అనుభవించదగినదిగా చేసికొంటున్నావు. మేమే లేకుండాపోతే ఆ విషయానుభవం వట్టి ‘బొంకు’ మాత్రమే! తలుపులులేని ఇంటిలోనికి వెళ్లి మరలివచ్చినట్లు

నిష్ఠయోజకంగా నీను తయారపుతాను. అందుచేత నీకు నిజమైన అనుభవం ఎక్కడిది? ఇంతమాత్రం అర్థంచేసికొనుము. మేమూ నీవూ కలిస్తేనే ‘భోగానుభవం’ కలుగుతున్నది. అందుచేత నీ గొప్ప ఏమిటీ?’ అని ఇంద్రియాల వాదం.’

విశేషం: అలం; ఉపమ మనస్సు లేక ఇంద్రియాలు, ఇంద్రియాలు లేక మనస్సు రెండూ అనుభవాన్ని పొందబాలవని భావం. నిజానికి మనస్సు ఇంద్రియముఖంగా అనుభవం పొందుతుండగా, ఇంద్రియాలు మనస్సుర్వారా విషయాభిరమణం పొందుతున్నాయి. అందుచేత రెండూ ప్రధానమే. మనస్సు ఇంద్రియాలను నియంత్రించగల సందర్భం ఉంటుందేమో కానీ, ఎక్కువ ఇంద్రియాలు చెప్పినట్లు మనస్సు ప్రవర్తించటమూ ఉన్నది. ఇంద్రియాలలోని ప్రాణశక్తివలన మనస్సును మరలా ఉత్సేజితంచేసే శక్తి అవయవాలకున్నది.

వ. అని యివ్విధంబును మనంబును నింపియంబులును సంవాదంబు సేసే' నని యప్పురుషపరుం డా వర వల్లనితో 'వేణూక్కుండు విను' మని యిట్లనియె.

39

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి; ఈ విధంబున్వే= ఈ రీతిగా; మనంబున్వే= మనస్సు; ఇంద్రియంబులున్వే= ఇంద్రియాలూ; సంవాదంబు+చేసెను+అని= వాదోపవాదాలు జరిపాయని; ఆ+పురుషపరుండు= ఆ పురుషశేషుడు; ఆ+వర+వర్ణనితోన్వే= ఆ శ్రేష్ఠమైన ప్రీతో; వేఱు+బక్కుండు= మరొక విషయం; వినుము+అని= వినుమని; ఇట్లు+అనియెన్వే= ఈ విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి. ‘ఈ రీతిగా మనస్సు ఇంద్రియాలు వాదోపవాదాలు చేశా’ యని ఆ బ్రాహ్మణుడు తన భార్యతో చెప్పి ‘ఇంకా మరొక విషయం ఉన్నది వినుము’ అంటూ ఇట్లు అన్నాడు.

సీ. ‘ప్రాణప్రభృతులగు పవను లంభోర్యవా, గర్భుని నొక్కట్టఁ గానబోయి
‘యేక్కుడు మాలోన నెప్పురు?’ నాపుడు, నమ్మిభుం ‘డెవ్వార లడగ నడగు
దురు పెఱవార? లెప్పలకిఁ బ్రహ్మరున, మొందిన నెల్లవారును జరింతు
రథికు లందఱకును నట్టి వారలు మీరు, సనుఁ’ ద్సని పలికిసఁ జనక నిలిచి
ఆ. ప్రాణుఁ దాబి గాగ బపనులందఱుఁ దమ, పలన నమ్మిధంబు గలుగు దెలుప
నాతు 'దే నెఱుంగనా? యిబి యట్టిది, చినుఁడు మీ విశేషష్టత్తి భంగి':

40

ప్రతిపదార్థం: ప్రాణ ప్రభృతులు+అగు= ప్రాణుడు, అపాసుడు మొదలైన; పవనులు= వాయువులు; అంభోరుపూగర్భునిన్వే= కమలగర్భుడైన బ్రహ్మాను; ఒక్కట్టన్వే= అందరూ కలిసి; కాన్వే+పోయి= చూడబోయి; మాలోన్వే= మా అందరిలోనూ; ఎక్కుడు= అధికుడు; ఎవ్వరు?= ఎవడు?; నాపుడున్వే= అనగా; ఆ+విభుండు= ఆ స్వామి; ఏ+వారలు= ఎవరు; అడగున్వే= అణిగిపోతే; పెఱవారలు= ఇతరులు; అడగుదురు= అణిగిపోతారో; ఎవ్వరికిన్వే= ఎవరు; ప్రవర్తనము+ఒందిన్వే= పనిచేయటం మొదలు పెట్టితే; ఎల్లవారున్వే+చరింతురు= అందరూ ప్రవర్తిస్తారో; అట్టివారలు= అట్లాంటివారు; అందఱమున్వే= అందరిలోనూ; అధికులు= గొప్పవారు; మీరు= ఇక మీరు; చనుఁడు= బయలుదేరండి; అని; పలికిన్వే= చెప్పగా; చనక= తిరిగిపోకుండా; నలిచి= అక్కడే ఆగిపోయి; ప్రాణుడు+అది+కాగన్వే= ప్రాణుడు మొదలైన; పవనులు+అందఱున్వే= వాయువులందరూ; తమపలన్వే= తమచేత; ఆ+విధంబు+కలుగన్వే+తెలుపన్వే= ఆ రీతిగా అపుతుందన్న విషయాన్ని; చెప్పగా; అతడు= ఆ బ్రాహ్మా; ఏన్+ఎఱుంగనా?= నాకు తెలియదా?; అది+అట్టిది+అ= అది అట్లాంటిదే; మీ విశేషష్టత్తి భంగిన్వే= మీ మీ ప్రత్యేక కార్యకలాపాన్ని; వినుఁడు= వినండి.

తాత్పర్యం: ఒకప్పుడు ప్రాణాపానాచులైన వాయువులు బ్రహ్మదేవుడి వద్దకు వెళ్లి, ‘మాలో ఎవరు గొప్పవాడో దయచేసి చెప్పండి’ అని అడిగారు. బ్రహ్మ అన్నాడు: ‘ఎవరు అణగిపోతే ఇతరులందరూ అణగిపోతారో, ఎవరు పనిచేయటం మొదలుపెట్టితే ఇతరులంతా తమతమ పనులు మొదలు పెట్టుతారో ఆట్లాంటివారు గొప్పవారు. ఇక మీరు మీ దారులలో వెళ్లండి’ అని చెప్పగా ప్రాణుడు మొదలైనవారు ఆట్లాగే నిలబడి పోయారు. తిరిగిపోలేదు. ప్రతి ఒకడూ తమవలననే ఇతరులు ప్రవర్తిస్తున్నారని చెప్పాడు. అప్పుడు బ్రహ్మ ‘అది నాకు తెలియదా! దాని విషయం అంతే. మీలో ప్రతి ఒక్కరూ ఒక విశిష్టవృత్తి కలిగినవారు. ఎట్లాగో చెప్పుతాను వినండి’ అని ఇట్లా చెప్పటం మొదలు పెట్టాడు.

తే. ‘ఎప్పుడేష్టులిపలన నే చొప్పు గలుగు, నపుడ వారెక్కుడగుదు రన్యోన్యుమిత్త

భావమును దాల్చు డొండొరుఁ బహనులారి!, పాలఁ బరస్సురభావనాపరుల రగుదు.

41

ప్రతిపదార్థం: ఎప్పుడు= ఏ సమయంలో; ఎవ్వరివలనన్= ఎవరివలన; ఏ చొప్పు కలుగున్= ఏ తీరున పని జరుగుతుందో; అప్పుడు+అ= అప్పుడే; వారు; ఎక్కుడు+అగుదురు= అధికులవుతారు; పవనులారి!= ఓ వాయువులారా!; అన్యోన్యు= పరస్పరం; మిత్రుభావమున్న= స్నేహభావంతో; ఒండొరులన్= ఒకరినొకరు; తాల్చుడు= భరించండి (అనుసరించి ప్రవర్తించండి); పొరిన్= మిక్కిలిగా; పరస్పర= ఒకరి నొకరు; భావనాపరులరు+అగుదు= సంభావించుకొనేవారు కండి.

తాత్పర్యం: ఎప్పుడూ ఎవరివలన ఏ తీరుగా ఒక పని జరుగుతుందో అప్పుడు మాత్రమే వారు అధికులవుతారు. ఆట్లా అందరూ ఒక్కొక్క సమయాన గొప్పవారే అవుతారు. అందుచేత ఒకరి నొకరు స్నేహభావంతో అనుసరించాలి. ఒకరి నొకరు గొరవించుకొనండి.

వ. ఇత్తెఱంగున మీకు భద్రంబగుం బొం’ డని పుచ్చె న ట్లుపదేశించిన బ్రహ్మవాక్యంబుల వాయువులు సమత నొందేనని చెప్పి, ‘వాయువిషయం బైనయది నారద దేవమత సంవాదంబు సెప్పెద నాకల్చింపు’ మని బ్రాహ్మణండు బ్రాహ్మణీ కిట్లనియె.

42

ప్రతిపదార్థం: ఈ తెఱంగునన్= ఈ విధంగా ప్రవర్తిస్తే; మీకున్= మీకు; భద్రంబు+అగున్= క్షేమమపుతుంది; పొందు+అని= వెళ్లండవి; పుచ్చెన్= పంపించాడు; అట్లు+ఉపదేశించిన= ఆ విధంగా ఉపదేశించిన; బ్రహ్మవాక్యంబులన్= బ్రహ్మదేవుడి మాటలవలన; వాయువులు= పంచవాయువులూ; సమతన్+బందెను+అని= సమభావనను పొందాయని; చెప్పి; వాయు విషయంబు+బన+అది= వాయువిషయ సంబంధమైన; నారద= నారదుడికి; దేవమత= దేవమతుడికీ జరిగిన; సంవాదంబు= సంభాషణ; చెప్పెదన్= చెప్పుతాను; ఆకల్చింపుము= వినునని; బ్రాహ్మణండు= ఆ విప్రుడు; బ్రాహ్మణీకిన్= ఆ బ్రాహ్మణాస్త్రికి; ఇట్లు+అనియెన్= ఈ విధంగా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ప్రవర్తిస్తే మీకు క్షేమం కలుగుతుంది. వెళ్లిరండి’ అని బ్రహ్మ వారిని పంపించాడు. బ్రహ్మ వాక్యాలవలన పంచవాయువులూ సమతను పొందాయి. ఇంతేకాకుండా వాయుసంబంధమైన మరొక సంవాదం నారదుడికి, దేవమతుడికి నడుమ జరిగింది. దానిని చెప్పుతాను విను’ మని ఆ విప్రుడు ఆ విప్రస్త్రీకి ఇట్లా చెప్పాడు.

విశేషం : ‘సమత’ అంటే సమభావనతో ప్రవర్తించటమని అర్థం. పంచవాయువులు ఒక సమరసభావనతో ప్రవర్తించటమే ఆరోగ్యం. ఇందులో ఏది డ్రకోపించినా దానిని ‘రోగమని అంటారు.

తే. ‘దేవమతుడు దసు విప్రుడు దేవముని వఁ, రేణ్యుడు దసు నారదుని నొక్క పుష్టిభూమి
గాంచి వినతుడై యాతని కరుణ వడసి, భక్తిరసము పాంగారఁ దత్తాంతమునకు.

43

ప్రతిపదార్థం: దేవమతుడు+అను= దేవమతుడనే పేరుగల; విప్రుడు= బ్రాహ్మణుడు; దేవముని వరేణ్యుడు+అగు= దేవర్విజేష్టుడైన; నారదునిన్= నారదుడిని; ఒక్కపుణ్యభూమిన్= ఒక పవిత్రమైన చోట; కాంచి= చూచి; వినతుడు+ఖ= నమస్కరించినవాడై; అతని కరుణా+పడసి= అతడి అనుగ్రహం పొంది; భక్తిరసము= భక్తి రసానుభవం; పాంగారన్= అతిశయించగా; తద్వ+ప్రాంతముననున్= అతడి సమీపానికి (వెళ్ళి).

తాత్పర్యం: దేవమతుడనే పేరుగల బ్రాహ్మణుడు దేవర్విజేష్టుడైన నారదుడిని ఒక పవిత్రభూమిలో చూచి, వినయంతో నమస్కరించి, ఆయన అనుగ్రహం పొంది, భక్తి అతిశయించగా అతడి సమీపానికి (తరవాతిపద్యంతో అన్వయం.)

సీ. అల్లన చన నాతఁ డాదరంబున 'సిందు, ర ముండు' మనుచుఁ గరమునఁ జాపు
నెడ సమాసీనుడై కడు వినయంబున, హాస్తముల్ మొగేచి దయానమగ్ర!
యెతీగేంపు పవనంబు లేనింటియందును, జాయమానంబగు జంతువునకుఁ
దొలితొలి యెద్ది డాదొడగు వల్లింపంగ?!, ననవుడు నారదుం డతనితోడ

తే. ‘వాయు వెయ్యిది గర్భసంవాసమునకుఁ, జీసుపు జీపునిఁ దజ్జంతుజననవేళు
దొలుత దాని కనంతరకలిత మైన, మారుతంబు ప్రవల్తించు: మతియు విసుము.

44

ప్రతిపదార్థం: అల్లన= నెమ్ముదిగా; చనన్= వెళ్ళగా; అతడు= నారదుడు; అదరంబునన్= ఆదరంతో; ఇందున్= ఇక్కడికి; రమ్ము= రా!; ఉండుము= కూర్చునుము; అనుచున్= అంటూ; కరమునన్= చేతితో; చూపు+ఎడన్= చూపించిన చోట; సమాసీనుఁ దు+ఖ= కూర్చుశ్వవాడై; కడు= మిక్కిలి; వినయంబున్= వినయంతో; హాస్తముల్ మొగిచి= చేతులు జోడించుకొని; దయానమగ్ర!= సంపూర్ణ దయస్వరూపుడా!; పవనంబులు+ఏనింటి+అందును= ఐదు ప్రాణవాయువులలోనూ; జాయమానంబు+అగు= పుట్టేటటువంటి; జంతువునకున్= ప్రాణికి; తొలి తొలి= మును ముందుగా; ఎద్ది= ఏ వాయువు; తాన్+వర్తింపన్+తొడగున్= తాను ప్రవర్తించటం మొదలుపెట్టుతుంది?; ఎఱిగింపు(ము)= తెలవండి; అనవుడున్= అని కోరగా; నారదుండు; అతనితోడన్= ఆ దేవమతుడితో; వాయువు+ఏ+అది= ఏ వాయువైతే; గర్భసంవాసమునకున్= గర్భంలో ఉండటానికి; తొలుతన్= ముందు; జీసునిన్+చొనుపున్= జీపుడిని ప్రవేశపెడుతుందో; తద్వ+జంతు+జననవేళన్= ఆ జంతువు పుట్టే సమయంలో; దానికిన్= దానికి; అనంతర కలితము+ఖన= తరువాత ఉండేటటువంటి; మారుతంబు= వాయువు; ప్రవర్తించున్= పనిచేస్తుంది; మతియున్= ఇంకా; వినుము.

తాత్పర్యం: అట్లా నెమ్ముదిగా సమీపించగా నారదుడు ఆదరంతో ‘ఇక్కడికి వచ్చి కూర్చునుము’ అని చేతితో ఒకచోటు చూపించాడు. దేవమతుడు ఆ చోట కూర్చున్నాడు. మిక్కిలి వినయంతో చేతులు జోడించి ‘అయ్యా! మీరు కరుణా స్వరూపులు. ఐదు ప్రాణవాయువులలోనూ పుట్టే సమయంలో ప్రాణిలో మొట్టమొదట ఏ వాయువు పనిచేయటం మొదలు పెట్టుతుందో చెప్పండి’ అని అడిగాడు. నారదుడు ‘నాయనా! ఏ వాయువు ప్రాణిని గర్భసంవాసానికి ప్రేరేపిస్తుందో - ఆ జంతువు పుట్టే సమయంలో దాని తరువాత ఉన్న వాయువు పనిచేయటం మొదలుపెట్టుతుంది.

తే. పురుషునందు సమానంబుఁ బోలతియందు, వ్యాఖ్యమును జుపై పాడమించు వరుస ననఘు!

శుక్లమునకు శోణితమునఁ జాలు గల్లు, నయ్యగంబును విధి చెయ్యి నమరుఁ బోంద.

45

ప్రతిపదార్థం: అనఘ!= ఓ పుణ్యత్వదా; వరుస్వ= వరుసలో; పురుషునందున్= మగవాడిలో; సమానంబున్= సమాన ప్రాణమూ; పొలఱి అందున్= అదుదానిలో; వ్యాసమునున్= వ్యాసమనే ప్రాణమూ; పొడమించున్= పుట్టిస్తాయి; చుఫ్య!= సుమా!; శుక్లమునకున్= వీర్యానికి; శోణితమునన్= రజస్సులో; ఆ+యుగంబును= ఆ రెండూ (శుక్లశోణితాలు); నిధిచెయ్యున్= దైవచేష్టవలన; అమరన్= తగినట్లు; పొందన్= కలువగా; చూలు+కల్పన్= గర్జం కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: సమానవాయువు పురుషుడిలో వీర్యాన్ని, వ్యాసమనే వాయువు ప్రైలో రజస్సును ప్రభవింపచేస్తాయి. శుక్లశోణితాల కలయిక గర్జంగా మారుతుంది. ఆ కలయిక దైవలీల.

క. విను సృష్టిశోణితంబును । బసుగొను శుక్లంబువలను బ్రాహుడు దగ వ

ర్తున మొందుఁ బ్రాహుశుక్లము । లసూనహీతువులుగా నపానుడు నడచున్.

46

ప్రతిపదార్థం: విను(ము)= ఇంకా వినుము; సృష్టి= పుట్టిన (సవ్యంగా ప్రవించిన); శోణితంబునన్= రక్తంలో; పనగొను= గట్టిపడేటటువంటి; శుక్లంబువలన్= వీర్యంవలన; ప్రాణఁడు= ప్రాణమనే వాయువు; తగన్= తగినట్లుగా; వర్తనము+ఒందున్= వ్యాపిస్తాడు; ప్రాణ శుక్లములు= ఇటు ప్రాణమూ, అటు వీర్యమూ; అసాన= గొప్ప); హోతువులుగాన్= కారణాలుగా; అపానుఁడు= అపానమనే మరొక వాయువు; నడచున్= వ్యాపిస్తాడు.

తాత్పర్యం: అప్పటి కప్పుడు నవ్యంగా పుట్టే రజస్సులో గట్టిపడ్డ వీర్యం కారణంగా అందులో ప్రాణుడు ప్రవేశిస్తాడు. ప్రాణుడు, వీర్యం - ఈ రెండూ కారణాలుగా అపానుడూ వ్యాపిస్తాడు.

విశేషం : ఏ వాయువు తరువాత ఏ వాయువు వ్యాపిస్తుంది? అనే ప్రశ్నకు సమాధానం ఇక్కడ ఉన్నది. గర్జారణంలో ముందుగా పనిచేసేది ప్రాణం. అందుకే శుక్లశోణితాల కలయిక ముడ్డ కట్టినపుడు అందులో ప్రాణశక్తి ప్రవేశిస్తున్నది. దానిని అనుసరించి అధోమార్గం కలిగిన అపానం వ్యాపిస్తుంది. అప్పుడు ఏమి జరుగుతుందో తరువాతి పద్యంలో వివరించాడు.

క. చనుఁ బ్రాహుఁ డధీగతి నూ । ధ్వనిరూఢి నపానుఁ డివ్యిధము గల యా రెం టను నగ్నిమయోదానం । బును వ్యాసంబును సమానమును వల్తించున్.

47

ప్రతిపదార్థం: ప్రాణుడు= ప్రాణుడనేవాయువు; అధోగతిన్= క్రిందివైపు; చనున్= ప్రసరిస్తాడు; అపానుఁడు= అపానుడనే వాయువు; ఉర్ద్వ విరూఢిన్= షై షైపు (చనున్); ఈ విధము+కల= ఈ రీతిగా ప్రసరించే; ఈ రెంటనున్= ఈ రెండింటిలోను; అగ్నిమయ= అగ్నిశక్తితో నిండిన ఉదానంబునున్= ఉదానమూ; వ్యాసంబును; వ్యాసమూ; సమానమునున్= సమానమూ; వర్తించున్= వ్యాపిస్తాయి.

తాత్పర్యం: అప్పుడు ప్రాణుడు అధోముఖంగానూ, అపానుడు ఊర్ద్వముఖంగానూ ప్రసరిస్తారు. అప్పుడు ఈ రెండు వాయువులలో ‘అగ్ని’ శక్తితో నిండిన ఉదాన, వ్యాన, సమానులు ప్రసరిస్తారు. (ఇట్లూ పిండం ప్రాణశక్తితో నిండుతుందని అర్థం).

అ. పావకుండు సర్వదేవాత్మకుండు ప్రో । ఇంబునకు నపాననామమునకు

సంతరమున వెలుగు నా భవ్యముార్తి యు । దానరూప మంప్ర తజ్జ్ఞ జసులు.

48

ప్రతిపదార్థం: తద్జ్ఞ+జనులు= ఆ ప్రాణగ్నితత్త్వం తెలిసిన పండితులు; పావకుండు= అగ్ని; సర్వదేవ+ఆత్మకుండు= దేవతలందరిలోనూ వ్యాపించి ఉన్నవాడు (అందుకే దేవతలందరూ తేజోరూపులు); ప్రాణంబునకున్= ప్రాణానికి; అపాన నామమునకున్= అపానానికి; అంతరమునకున్= నడుమ; వెలుగు= ప్రకాశించేటటువంటి; ఆ+భవ్యమూర్తి; ఉదానరూపము+అండు= ఉదానరూపుడని అంటారు.

తాత్పర్యం: ఆ ప్రాణగ్నితత్త్వం తెలిసిన పండితులు దేవతలందరిలోనూ వ్యాపించి ఉండేవాడూ, ప్రాణాపానాల నడుమ వెలిగే పుణ్యమూర్తి అయిన అగ్నిని ఉనానరూపుడుగా గుర్తిస్తారు.

సీ. విను మహారాత్రింబులును శుభాశుభములు, సత్యానృతంబులు సదినధాహ్వయిములును నైన ధ్వంధ్వములు ప్రాణాపాన, ములకు నామాంతరములు; దధియ మధ్యవర్తిత నొప్పి మహానీయ వహిష్మా యుదానంబు దాని నిర్ద్వంధ్వభావ మాంతరయాగ విద్యాప్రవీణులు గంద్రు, పరమశాంతి యనంగ బ్రహ్మ మనగ

తే. నరయ భేదంబు లేదన్న యట్టులుండు, నమ్మమహావస్తువును నుదానాక్షతియ య నంగఁ జ్యేష్ఠియార విందుము నలినగర్భు, చేత్ నని దివ్యముని యట్టు సెప్పు గరుణ.

49

ప్రతిపదార్థం: వినుము= ఇంకా ఈః ప్రాణతత్త్వం ఎట్లాంటిదో వినుము; అహోరాత్రింబులునక్= రాత్రింబవళ్ళు; శుభ+అశుభములున్= మేలు కీళ్ళు; సత్య+అనృతంబులున్= సత్యం, అసత్యం, సత్త+అసత్త+అహ్వయములునున+పన= సత్త, అసత్త అనే పేర్లు కలిగినటువంటి; ధ్వంధ్వములు= ధ్వంధ్వ భావాలు ఏవి ఉన్నాయో-అవి; ప్రాణ+అపానములకున్= ప్రాణపానాలకు; నామాంతరములు= మారుపేర్లు; తధియ= వాటి; మధ్యవర్తితన్= నడుమ ఉండటం అనే లక్షణంతో; ఒప్పు అతిశయించేటటువంటి; మహానీయ= గొప్ప; వహిష్మా= అగ్ని; ఉదానంబు= ఉదానం; దాని నిర్చ+ధ్వంధ్వ భావము= ఆ అగ్ని యొక్క, అధ్యేతస్థితిని (అంటే అది ఒకవైపు అగ్ని, మరొకవైపు వాయువు, ఈరెండూ కలిసిన మహాతత్త్వం అది - అని అర్థం); అంతర+యాగవిద్యా ప్రవీణులు= ఆంతర్యాగవిద్యలో నిష్టాత్మలైన వారు; కండ్రు= తెలిసికొంటారు; పరమశాంతి+అనంగన్= పరమశాంతి స్థితి అని; బ్రహ్మము+అనఁ గన్= బ్రహ్మమనీ; అరయన్= అలోచించగా; భేదంబు+లేదు+లఘు+లట్టులు+ఉండు= భేదం లేదన్నట్లు కనిపించే; ఆ+ మహావస్తువును= ఆ గొప్పతత్త్వాన్ని; ఉదాన+అక్రూతి+ఆ= ఉదానమే; అనంగన్= అని; నలినగర్భచేతన్= బ్రహ్మదేవుడివలన; చెవి+అరన్+విందుము= చెవులారా విన్నాము; అని; దివ్యముని= నారదుడు; కరుణ= దయతో; ఇట్లు+చెప్పేన్= ఇట్లా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఇంకా ఈః ప్రాణతత్త్వం ఎట్లాంటిదో వినుము. రాత్రింబవళ్ళు, మేలు కీళ్ళు, సత్యాసత్యాలు, సదసత్తులు అనే ధ్వంధ్వాలు ప్రాణాపానాలకు మారుపేర్లే. వాటి నడుమ వర్తిలేటటువంటి అగ్ని ఉదానం. అగ్నితత్త్వాన్ని వాయుతత్త్వాన్ని రెండింటినీ కలిగినదాని అధ్యేతస్థితిని అంతర్యాగవిద్యానిపుణులు మాత్రమే గుర్తించగలరు. పరమశాంతి అని, బ్రహ్మమని పిలువబడే ఆ తత్త్వంలో ఏ భేదపరిగణనా సాధ్యం కాదు. అదే ఉదానతత్త్వముని సాక్షాత్కు బ్రహ్మదేవుడు చెప్పగా మాచెవులారా విన్నాము' అని నారదమహార్షి అతడితో చెప్పాడు.

వ. అని చెప్పి 'యిందియ మసఃపవనంబుల భంగులు గసుంగిసుట యి తత్త్వంబులకు బరమంబైన తత్త్వంబు' గసుటకుఁ గతంబై యుండు' నని పలికి యధ్యరామరుం డా రామారత్నంబును సదయంబుగా నవలోకించి 'యత్తమరహస్యంబు సెప్పేద నాకళ్లంపు' మన యట్లనియె.

50

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= అని చెప్పినవాడై; ఇంద్రియ= ఇంద్రియాల; మన్సి= మనస్సుయొక్క; పవనంబుల= వాయువుల; భంగులు= రీతులు; కనుంగొనుట= కనుగొనటం; ఈ+తత్త్వంబులకున్= ఈ తత్త్వాలకు; పరమంబు+ఖన= అతీతమైన; తత్త్వంబున్+కనుటకున్= మహాతత్త్వాన్ని దర్శించటానికి; కతంబు+ఖ+ఉండున్+అని= మూలమై ఉంటుందని; సలికి; ఆ+ధరమరుండు= ఆ భాదేవుడు; ఆ+రామారత్నంబును= ఆ ప్రీరత్నాన్ని; సదయంబుగాన్= దయతో; అవలోకించి= చూచి; ఉత్తమ రహస్యంబు+చెప్పేదన్= అత్యుత్తమ రహస్యం నీకు చెప్పుతాను; ఆకర్షింపుము+అని= వినుమని; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి, ‘ఇంద్రియాలు, మనస్సు - ప్రాణం వీటిని గురించి తెలిసికొనటంద్వారా ఈ తత్త్వాలకు అతీతమైన మహాతత్త్వాన్ని (అంటే ఆత్మతత్త్వాన్ని) గుర్తించటానికి సాధ్యమవుతుందని ఆ బ్రాహ్మణుడు తన భార్యను చెప్పి, ఆమెవైపు దయామృతపీఠణాలతో చూచి, ‘మరో రహస్యాన్ని నీకు చెప్పుతాను జాగ్రత్తగా విను’ మని ఇట్లా ప్రారంభించాడు.

జీవాత్మస్వరూప నిరూపణాప్రకారము (సం.14-25-3)

- సీ.** ‘కరణంబు కర్మంబు కర్త యన్నేతట్టి! రాజితకారకత్తయముచేత
నథిలంబు సంవ్యాప్తమై యుండు పూర్ణాణాదు; లును మనంబును బుద్ధియును బ్రహ్మరులు
కరణహేతును లంట్రు గంధాది విషయ సం; తతియు మంతవ్యబోధ్యములును
గర్జహేతును లగ్గఁ గంపుకొనుగ నానుఁ; గాను ముట్టఁగ వినుగా దలంప
తే. నిశ్చయము దగ్గఁ జేయంగ నేర్చు లేదు; గలవు జీవాత్మునకు నవి కర్తృహేతు
భూతములు వాన విషయానుభూతి నతఁడు; దొఱగు నిష్టలు మోక్షహేతువులు సుమ్ము’ 51

ప్రతిపదార్థం: కరణంబు= కరణం (సాధనం); కర్మ= ధాత్వర్థ ఫలాశ్రయం; ((క్రియాఫలాన్ని అనుభవించేవాడు కర్మ); కర్త= ధాత్వర్థవ్యాపారాశ్రయం ((క్రియావ్యాపారాన్ని చేసేవాడు కర్త)); అన్+ఏతద్+విరాజిత= అనబడే ఈ ప్రసిద్ధమైన; కారక త్రయముచేతన్= మూడు కారకాలచేత; అభిలంబున్= అంతా; సంవ్యాప్తము+ఖ+ఉండున్= బాగా వ్యాపించబడి ఉంటుంది. ప్రూణా+అదులునున్= ముక్కు మొదలైన ఐదు కర్మేంద్రియాలు; మనంబున్= మనస్సు; బుద్ధియునున్= బుద్ధీ; కరణహేతువులు= కరణాలు (సాధనాలని); ప్రవరులు= శ్రేష్ఠులైన పండితులు; అండ్రు= అంటారు; గంధాది విషయ సంతతియున్= వాసన చూడటం మొదలైన విషయసమాహం; మంతవ్య, బోధ్యములునున్= ఆలోచించదగినది, తెలిసికొనదగినది; కర్మహేతువులు+అగున్= కర్మ హేతువు లపుతాయి; కంపు కొనగన్= వాసన చూడటానికి; అనన్= తినటానికి; కానన్= చూడటానికి; ముట్టఁగన్= తాకటానికి; వినగన్= వినటానికి; తలంపన్= ఆలోచించటానికి; నిశ్చయంబు+తగన్+చేయంగన్= తగినట్టు నిష్టయించటానికి; నేర్చులు= శక్తులు; ఏడు+కలవు= ఏడున్నాయి. జీవాత్మునకున్= జీవాత్ముడికి; అవి= ఈ ఏడు నేర్చులూ; కర్త హేతు భూతములు= కర్మతత్త్వాన్ని కలిగించే లష్టణాలు; వానన్= వాటిలోనే; అతడు= ఆ జీవాత్ముడు; విషయానుభూతిన్= విషయానుభవాన్ని; తొఱగున్= వదిలిపెట్టగలుగుతాడు; నిష్టలు= అతడు అవలంబించే నిష్టలు (నియమాలు, దీష్టలు); మోక్షహేతువులు; సుమ్ము!= సుమా!

తాత్పర్యం: ‘కరణం, కర్మ, కర్త - ఈ మూడు కారకాలు, ప్రపంచమంతా ఈ మూడింటితోనే నిండి ఉన్నది. ముక్కుమొదలైన కర్మేంద్రియాలు, మనస్సు, బుద్ధికరణహేతువులు. వాసన చూడటం మొదలైన విషయసమాహం.

ఆలోచించదగినది, తెలిసికొనదగినది - ఏపి ఉన్నాయో అపి కర్మహాతుపులు. వాసన పట్టటం, తీసటం, చూడటం, తాకటం, వినటం, ఆలోచించటం, నిర్దయం చేయటం - అనే ఏడు పనులు జీవాత్ముడు చేయగలుగుతాడు. ఈ నేర్పులు కర్మహాతుపులు అవుతాయి. పీటితోనే ఆ జీవుడు విషయసుఖాలను తరిమికొట్టగలడు కూడా. తోడుగా అవలంబించే శర్దు, నియమనిష్టులు మోజ్ఞాన్ని కలిగిస్తాయి.

వ. కరణకర్మకర్మకారకాత్మకుండును జీవాత్ముండు భోక్త యగుట దక్కి వివిధవిషయమూర్ఖులగు హవిస్సుల నుదాసీనతప్పుగ్గతంబులు సేసి వేల్చు నిష్ట నాత్మస్వరూపం బగు ననలంబు ప్రజ్ఞలితం బయి యవిద్యాధ్యాము రహితం బగుచుం బోలుచు; నబి మోక్షప్రకారం బట్ట గాక భోక్త యగు' నేని నట్టిది బంధ ప్రకారం బని నిర్దేశించి 'ముక్తభావంబునకు మూలం బయిన యోగయజ్ఞంబునం దేను బ్రవృత్తుండనై యున్నవాడు; దానికి సర్వపరిత్యాగంబు దక్షిణ; దాను సకలాత్ముండగు నారాయణుండు శ్రీతుండై స్వీకరించు; నద్దశ పేరు మునులు ముక్తి యని చెప్పుదు' రని చెప్పి యన్నిపుండు వెండియు.

52

ప్రతిపదార్థం: కరణ, కర్మ, కర్మ కారక+అత్ముండు+అగు= కరణ, కర్మ, కర్మ కారకత్రయాన్ని ఆత్మగా కలిగిన; జీవాత్ముండు= జీవుడు; భోక్త+అగుటంన్+తక్కి= తాను కర్మ అనే భావాన్ని వదలిపెట్టి; వివిధ విషయమూర్ఖులు+అగు= వివిధాలైన విషయసుఖాల స్వరూపం కలిగిన; హవిస్సులన్; ఉదాసీనత్వా= ఉదాసీన మనేటటువంటి; ప్రుక్త+గతంబులు+చేసి= (యజ్ఞంలో వాడే) కౌయిగరిటెలో వేసి; వేల్చునిష్ఠన్= హోమం చేసే నిష్టవలన; ఆత్మస్వరూపంబు+అగు+అవలంబు= ఆత్మస్వరూపమైన అగ్ని; ప్రజ్ఞలితంబు+అయి= బాగా మండి; అవిద్యారూపా= అవిద్య (అజ్ఞానం అనే) పొగచేత; రహితంబు+అగుచున్= లేనిదై; పొలుచున్= ప్రకాశిస్తుంది; అది మోజ్ఞప్రకారంబు= అట్లా చేయటం మోజ్ఞం చేకూరే పద్ధతి; అట్లు+కాక+భోక్త+అగునేనిన్= అట్లాకాకుండా తానే తినేవాడు. అనుభవించేవాడు అయితే; అట్టిది+ఆ= అట్లాంటి విషయానుభవమే; బంధప్రకారంబు+అని= బంధం కలిగించే తీరు అని; నిర్దేశించి= బోధించి; ముక్తభావంబునకున్= వదలిపెట్టటం (ముక్తం) అనే భావానికి; మూలంబు+అయిన= హేతువైన; యోగయజ్ఞంబు నందున్= యోగమనే యజ్ఞంలో; ఏను= నేను; ప్రవృత్తుండను+ఇ= పనిలో తలమునకలుగా ఉన్నాను; దానికిన్+ సర్వపరిత్యాగంబు దక్షిణ= దానికి అన్నిటినీ వదలిపెట్టటమే దక్షిణ, దానన్= దానివలన; సకల+అత్ముండు+అగు= సకలలోకాలలోనూ ఆత్మమూలంగా వ్యాపించిన; నారాయణుండు= శ్రీమహావిష్ణువు; శ్రీతుండై= సంతోషించినవాడై; స్వీకరించున్= స్వీకరిస్తాడు; ఆ+దశపేరు= ఆ మహోత్తమస్తి పేరు; మునులు= మహార్షులు; ముక్తి+అని చెప్పుదురు+అని= ముక్తి అని చెప్పుతారని; చెప్పి= చెప్పినవాడై; ఆ విప్రుండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; వెండియున్= ఇంకా (ఇట్లా అన్నాడు.)

తాత్పర్యం: కరణ, కర్మ, కర్మ అనే కారకత్రయాన్ని ఆత్మగా కలిగిన జీవుడు తాను కర్మ ననే భావాన్ని (తాను అనుభవిస్తున్నాననే భావనను) వదలిపెట్టి, వివిధాలైన విషయసుఖాల స్వరూపం కలిగిన హవిస్సులను ఉదాసీనమనే 'ప్రముఖ్' లో వేసి హోమం చేయటంలోని 'నిష్ట' చేత ఆత్మస్వరూపమైన అగ్ని బాగా మండి, 'అవిద్య' అనే పొగలేనిదై ప్రకాశిస్తుంది. ఇది మోజ్ఞం అందుకొనే విధం. అట్లా కాకుండా 'భోక్త' నేనే అని భావించి చేస్తే (లేదా తానే అన్నిటినీ అనుభవిస్తే) ఆ విషయానుభవమే బంధకారక మపుతుంది' అని బోధించి, 'విముక్తి భావానికి మూలమైన యోగయజ్ఞంలో నేను తలమునకలుగా ఉన్నాను. దానికి అన్నిటినీ వదిలిపెట్టటమే దక్షిణ, దానివలన సకలంలోనూ వ్యాపించిన పరమాత్ముడైన నారాయణుడు సంతోషించి జీవుడిని గ్రహించే ఆ మహోత్తమ స్తితినే మోజ్ఞ మని (ముక్తి అని) మునులు పిలుస్తారు' అని చెప్పినవాడై ఆ బ్రాహ్మణుడు ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

- సీ. ‘శాస్త్ర యొక్కండ తచ్ఛాసనంబును యేఁ, జలియింతు నొక్కండ గురుఁ డతండు
సెప్పిన యర్థంబు చిత్తంబులో నుంతు, శ్రీత యొక్కండ తద్జ్ఞాతబుద్ధి
నెగడును నొక్కండ వగవంగ విష్టేష్టు, వాని ప్రాణినిక్క ప్రాతి యెదరుఁ
గడపుదు గడవంగఁ గారణమయ్యెడు, తెఱగు పెద్దలచేత నెఱిగేనాడు
- తే. వినుము దేవతలును మునులును బరమేష్టి, యొద్ద కలిగి ‘మాకు నెట్లి హితమే’
యనిన నా విధాత యక్కరోపాసన, మనియే గాన దుర్గ మబల! కడతు.

53

ప్రతిపదార్థం: శాస్త్ర= అనుశాసనుడు; ఒక్కండు+అ= ఒక్కడే; తద్+శాసనంబున్+అ= అతడి శాసనంతోనే; ఏన్+చరియింతున్= నేను చరిస్తాను; ఒక్కండ గురుఁడు= గురుడు ఒక్కడే; అతండు+చెప్పిన+అర్థంబు= అతడు చేసిన ఉపదేశాన్ని; చిత్తంబులోన్+ఉంతున్= మనస్సులో ఉంచుకొంటాను; శ్రోత+బక్కండు+అ= శ్రోత ఒకడే; తద్+జ్ఞాతబుద్ధిన్= గురువు చెప్పిన దానిని తెలిసికొనే నైపుణ్యంగల బుద్ధితో; నెగడున్+బక్కండన్= ఏకైకంగా ప్రవర్తిస్తాను; విష్టేష్టు= శత్రువు; వగవంగన్= బాధింపగా; వాని+ప్రాణిన దిక్కు+అ= వాడు ఏదిక్కులో ప్రాణితే ఆ దిక్కులోనే; ప్రాలి= వాలి; ఎడరున్= ఆపదను; కడపుదున్= దాటుతాను; పెద్దలచేతన్= పెద్దలవలన; కడవంగన్= తరించటానికి; కారణము+అయ్యెడు+తెఱగున్= మూలమైన మార్గాన్ని; ఎఱిగేనాడన్= తెలిసికొన్నాను; వినుము= ఇంకా ఒక ప్రధాన విషయం ఉన్నది వినుము; దేవతలునున్= మునులునున్; పరమేష్టి+బద్ధకున్= బ్రహ్మవద్దకు; అరిగి= వెళ్లి; మారున్; ఎద్ది?= ఏ మార్గము?; హితమో= శేయస్సో; అనిన్నన్= అనగా; ఆ విధాత= ఆ బ్రహ్మ; అక్షర+ఉపాసనము+అని= అక్షరతత్త్వాన్ని ఉపాసించటమని; అనియెన్= అన్నాడు; అబల!= ఓ వనితా!; దుర్గము-కాన= దాటుతానికి వీలులేని అరణ్యాన్ని; కడతున్= దాటగలను.

తాత్పర్యం: అనుశాసనుడు ఒకడే. అతడి అనుశాసనంతోనే నేను చరిస్తాను. గురుడు ఒక్కడే. అతడు చేసిన ఉపదేశాన్ని మనస్సులో ఉంచుకొంటాను. శ్రోత ఒకడే, గురూపదేశాన్ని తెలిసికొన్న బుద్ధితో ప్రవర్తిస్తాను. శత్రువు ఏ వైపు ప్రాణితే ఆ వైపు ప్రాలి, ఓర్పుతో ఆ ఆపదను దాటుతాను. తరించే మార్గం ఏదో దానిని పెద్దలవలన తెలిసికొన్నాను. అంతేకాదు. మరొక విషయం ఉన్నది వినుము. ఒకపుడు దేవతలు మునులు బ్రహ్మ దగ్గరకు వెళ్లి, ‘మాకు శేయోమార్గం చెప్పండి’ అని అడిగారు. వారికి ఆయన ‘అక్షరోపాసన’ మాత్రమే తగిన మార్గమని బోధించాడు. ఓ వనితా! నేను ఆ మార్గంలో వెళ్చుతున్నాను కాబట్టి సంసారమనే దుర్గమారణ్యాన్ని తప్పకుండా దాటగలను.

విశేషం : ‘దుర్గం’ అంటే లోపలికి పోవటానికి, బయటికి రావటానికి కష్టమైన దని అర్థం. అది అరణ్యాన్నే కానక్కరలేదు. తరువాతి వచనంలో ఈ అర్థం ఉన్నది.

- వ. ఇంక నెక్కడ గడచెదు! మున్న కడచితీ గ్రీధతమిరంబును లోభవ్యాశంబును గామదస్యదూషితంబును నగు దుర్గంబు గడచి యొక వసంబు ప్రవేశించితి ‘సనిన విని ‘యవ్వనిత యవ్వనం బెట్టే?’ దని యడిగిన సమ్మహితిబ్బజుం డిట్లునియె.

54

ప్రతిపదార్థం: ఇంకన్+ఎక్కుడన్+కడచెదన్!= ఇంకా ఎక్కుడ దాటటం! (ఇంకా ఏమి దాటాలి? అని); మున్న+అ+కడచితీన్= ముందే దాటాను; క్రోధ= కోపమనే; తిమిరంబునున్= చీకటిని; లోభ= లోభమనే; వ్యాఖంబునున్= సర్వాన్ని; కామ= కోరికలనే దుస్య= దొంగలచేత; దాపితంబును= భయంకరంగా ఉన్న; దుర్గంబు+కడచి= కోటను దాటి; ఒకవసంబు= ఒక అడవిని;

ప్రవేశించితిన్= చేరాను; అనిసన్= అనగా; విని; ఆ+వనిత= ఆ స్త్రీ; ఆ+వనంబు= ఆ అడవి; ఎట్లిది+అనిసన్= ఎట్లాంటిదని అడుగగా; ఆ+మహాద్విజాండు= ఆ గొప్ప బ్రాహ్మణుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఇంకా నేను ఏం దాటాలి? ముందే ఆస్తితిని అధిగమించాను. కోమనే చీకటిని, లోభమనే మహా సర్వాన్ని తప్పించుకొని, కోరికలనే దొంగలతో నిండిన భయంకరమైన పాడువడిన కోటను దాటి, ఒక అడవిలోనికి ప్రవేశించాను' అని భర్త చెప్పగా ఆమె 'ఆ అడవి ఎట్లాంటి'దని అడిగింది. దానికి ఆ విప్రుడు ఇట్లా చెప్పాడు. క్రోధతిమిరము-క్రోధమనెడితిమిరము, లోభవ్యాఖము-లోభమనే వ్యాఖము, కామదస్య-కామమనే దస్య-రూపకాలంకారాలు

ఉ. అంతకుఁ జిస్తులున్ వెదక నంతకుఁ బెద్దలు లేపు దుఃఖి ము

త్యంతముఁ జేయ సాఖ్య మెసలార నొనర్వగ నొం డొకంటి యం

దంతటి నేర్చు లేదు వెఱ పన్నుభి యేమియు నష్టమంబు ని

శ్శింతతఁ జొచ్చియుస్సు నరుఁ జెందరు నిర్ముతి సెందు నుగ్గుతీ!

55

ప్రతిపదార్థం: ఉగ్మలీ= ఓ వనితా; వెదకన్= వెదకగా; అంతకున్= అంతకంటే; పిస్తులున్= చిన్నపి; అంతకున్= అంతకంటే; పెద్దలున్= పెద్దపి; లేపు= అక్కడ కనిపించవు; దుఃఖము+అత్యంతమున్+జేయన్= మిక్కిలి దుఃఖాన్ని కలిగించటానికి కాని; సాఖ్యము+ఎసలారన్= ఒనర్వగన్= సాఖ్యం మిక్కిలి అధికంగా కలిగించటానికి కాని; ఒండు+బకంటి+అందున్= ఏ ఒక్కదానిలోనూ; అంతటి నేర్చు లేదు= అంతటి నైపుణ్యం లేదు; ఆ+వనంబున్= ఆ అడవిని; నిశ్చింతతన్= ఏ చింతా లేవండా; చొచ్చి ఉన్న= ప్రవేశించి ఉన్న; నరున్= మనిషిని; వెఱతు+అన్నది= భయమన్నది; ఏమియున్+చెందదు= కొంచెంకూడా ఆక్రమించదు; (అతడు); నిర్ముతిన్= విముక్తిని; చెందున్= పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: 'ఓ వనితా! ఆ అడవి చాలా చిత్రమైనది. అక్కడ చిన్నా పెద్దా అనే ఏ తారతమ్యమూ లేదు. మిక్కిలి దుఃఖం కలిగించేవి కాని, మిక్కిలి సుఖాన్ని కలిగించేవి కాని అక్కడ ఏ ఒక్క 'పిషయు'మూ లేదు. ఏ చింతా లేకుండా అక్కడ ప్రవేశించిన మనిషికి 'భయం' కలుగనే కలుగదు. అట్లాంటి వాడు ముక్కేనే పొందుతాడు.

విశేషం : సుఖదుఃఖారులు 'పిషయాలు'. అవి ఇంద్రియాలను చాలా నేర్చుగా లొంగదిసికొంటాయి. దానితో ఏర్పడేది 'చింత'. దానితో 'భయం'. ఇవేపీ అక్కడ లేపు. చిన్నా పెద్దా అంటే ద్వంద్యభావం, సుఖదుఃఖాలు అంటే కర్మత్వభావం. ఈ రెండూ లేని మనిషి 'నిశ్చింత' గా ఉంటాడు. వాడు నిర్ఘయుడు. దానినే 'ధృతి' అంటారు. అందుచేత అట్లాంటి ధీరుడికి 'నిర్ముతి' సులభంగా ప్రాప్తిస్తుంది. అదే అడ్డరతత్త్వం.

తే. కొన్నిటికిఁ బంచవర్షముల్ గుసుమఫలముఁ; లందుఁ గొన్నిటి కేకవర్షాంచితంబు

లవనిజములు కొన్నిటికి నవ్వక్కవర్షఁ, కములు సారభ్యమాధుర్యసుమథికములు.

56

ప్రతిపదార్థం: కుసుమఫలములందున్= పూరులు, పండ్లు; కొన్నిటికిన్= కొన్నిటికి; పంచవర్షముల్= ఐదు రంగులు; కొన్నిటికిన్= కొన్నిటికి; ఏకవర్ష+అంచితంబులు= ఒకే వర్షంతో కూడినవి; అవనిజములు= చెట్లు; కొన్నిటికిన్= కొన్నిటికి; అవ్యక్తవర్షకములు= రంగు ఏమిటో తెలియటంలేదు (కాని అవి); సారభ్య= సువాసనకలిగిన పూలు; మాధుర్య= తీపు కలిగిన పండ్లు; సమధికములు= అత్యధికంగా కలిగి ఉన్నాయి.

తాత్పర్యం: ఆ అడవిలో చిత్రవిచిత్రాలైన పూలు, పండ్లు కనిపిస్తున్నాయి. కొన్నిటికి ఐదురంగులు, మరికొన్ని ఒకే రంగుతో ఉన్నాయి. కొన్ని చెట్లు ఏ రంగులో ఉన్నాయో గుర్తించటానికి అవకాశం లేదు. కాని, వాటి పూలు సువాసన

కలిగినవి: పండ్లు అతి మధురమైనవి.

విశేషం: ఈ అడవి వర్ణన సాంకేతికమైనది. వంచవర్ణాలు - వంచేంద్రియవ్యాపారజనిత సుఖానుభవాలకు సంకేతం. ఒకేవర్ణం-సమత్వభావసాధనకు సంకేతం. అవ్యక్తవర్ణం-నిర్గంత్వసంకేతం. వాటి కున్న సౌరభం. మాధుర్యం అవ్యక్త అష్టరోపాసనలో లభించే బ్రహ్మనందానికి నిదర్శనం.

వ. అవ్యాపినంబున.

57

ఆ+విపినంబునవ్

తాత్పర్యం: ఆ అడవిలో- తరువాతి పద్యంతో అస్వయం.

క. వృక్షంబులకుం గలుగును, దీక్షాగుణములును నతిథిత్వప్రిక్షుతియుఁ ఇ డాక్షీ! యతిధులు బ్రహ్మసు, దృక్షులు సౌఖ్యంబు నిట్టఁ దేలుదురు మునుల్.

58

ప్రతిపదార్థం: పద్మాంశీ= కమలలోచనా!; వృక్షంబులకున్= చెట్లు; దీక్షాగుణములున్= దీక్షాలశ్శణాలు; కలుగును= ఉంటాయి; అతిధి తృప్తి కృతియున్= అతిధులకు తృప్తి కలిగించటమూ; అతిధులు= వచ్చే అతిధులు; బ్రహ్మసదృష్టులు= బ్రహ్మ సదృష్టులు; మునులు= బుములు; సౌఖ్యంబు నిట్టున్+తేలుదురు= సంతోషంతో తేలుతుంటారు.

తాత్పర్యం: అక్కడ చెట్లు కూడా దీక్షలో ఉంటాయి. అతిధులను సంతృప్తి పరుస్తుంటాయి. అక్కడికి వచ్చే అతిధులు సాధ్యాత్మ బ్రహ్మస్వరూపులు. ఆ బుములు ఆ వనంలో బ్రహ్మనందంతో మునిగి ఉంటారు.

అ. కెలఁకులకును మింటికిని మేర లివి యనఁ, రాదు గాన యయురణ్యభూమి

వెలుగు లొండ్లు సారపు వినుము క్షేత్రజ్ఞండు, రవి దంధియసేవ భవముఁ బాచు.

59

ప్రతిపదార్థం: కెలఁకులకును= దిక్కులకు; మింటికిని= ఆకాశానికి; ఇవి; మేరలు= సీమలు (సరిహద్దులు); అనరాదు= చెప్పలేము; కానన్= కాబట్టి; ఆ+అరణ్యభూమిన్= ఆ అడవిలో; వెలుగులు+ఒండ్లు= వేరే కాంతు లేపి; చౌరపు= దూరపు; వినుము= ఇంకా ఒక విచిత్రం వినుము; క్షేత్రజ్ఞండు= యజమానుడు; రవి= సూర్యుడు; తదీయసేన= అతడి సేన; భవమున్+పాచున్= పుట్టుకను పోగొట్టుతుంది.

తాత్పర్యం: దిక్కులకు, ఆకాశానికి సరిహద్దులు చెప్పలేము కాబట్టి ఆ అడవిలో కూడా ఏ వేరే వెలుగులూ సోకవు. కాని, చిత్రం ఏమిటంటే - ఆ అడవికి యజమానుడు సూర్యుడు. అతడిని సేవిస్తే మరలా పుట్టుక అంటా ఉండదు.

విశేషం : అది అనంతమైన సౌఖ్యసామ్రాజ్యం. అక్కడ మామూలు దీపపు కాంతులు కనిపించవు. క్షేత్ర యజమానుడు సూర్యుడు కాబట్టి అక్కడి కాంతులు ఎప్పుడూ క్షీణించవు.

క. మృగనయను! బ్రహ్మసంభవ, మగు జలము వహించుచుండు నందుల నదులన్ నగములు విను దానఁ దపు, స్విగుణం బహ్యయపదంబుఁ జెందం గాంచున్.

60

ప్రతిపదార్థం: మృగసయను= లేడి కన్నలవంటి కన్నలు కలదానా!; విష; అందులన్= ఆ అడవిలో; నదులన్= నదులలో; బ్రహ్మసంభవము+అగు= బ్రహ్మసంభవముండి పుట్టిన; జలము= నీరు; వహించుచున్+ఉండున్= పారుతూ ఉంటుంది; నగములు=కొండలు; దానన్= అందువలన; తపస్యిగణంబు= బుమల సమాహం; అన్యయపదంబున్= మోక్షస్థానాన్ని; చెందన్+ఖాంచున్= పాందగలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: ఆ అడవిలోని నదులలో బ్రహ్మసంభవమైన జలం ప్రవహిస్తుంది. ఆ అడవిలోని కొండలు పరమపవిత్రాలు. అక్కడ తపస్యి చేసి, బుమలు ముక్తిపదాన్ని పాందగలుగుతారు.

వ. అట్టీ దధిష్ఠినంబు.

61

ప్రతిపదార్థం: ఆ అడవి అట్టాంటిది.

తాత్పర్యం: రవి జ్యేశ్వరజ్ఞాడై. బ్రహ్మపదస్థానంమండి పుట్టిన జలాలు ప్రవించే నదులు, కొండలు ఉన్న ఆ చోటు స్వగ్రం కంటే చాలా గొప్పది.

ఆ. మానసీయనియతి మహితతపోధన , వంతులైన యట్టివారు శాంతి

దాంతి నిస్పూహాతలు దలకొన సుసమాహిం , తాత్పులై వసింతు రందు సాధ్యి!

62

ప్రతిపదార్థం: సాధ్యి!= ఉత్తమురాలా!; అందున్= అక్కడ; మానసీయ= పూజనీయమైన గొప్ప; నియతిన్= నిష్టతో; మహిత= ప్రభావం కలిగిన; తపోధనవంతులు+ఐన+అట్టివారు= తపోధనం కల యోగులు; శాంతి= శాంతస్థితి; దాంతి= ఇంద్రియనిగ్రహములతో ఏర్పడ్డ ఓర్పు; నిస్పూహాతలు= వైరాగ్యభావం; తలకొనన్= కూడగా; సు+సమాహిత+అత్మలు+ఐ= చక్కగా సుస్థితిని పాందిన ఆత్మ కలవారై; వసింతురు= ఉంటారు.

తాత్పర్యం: ఆ అడవిలో మహానిష్టాపరులై, ఉత్తమతపోధనం కలిగిన యోగులు నివసిస్తారు. వారికి శాంతమైన మనఃస్థితి, బ్రహ్మచర్యాది ద్రవ్యాల విషయాల ఏర్పడ్డ ఓర్పు, వైరాగ్యభావం ఉండి సంయమితాత్ములై ‘సుస్థితి’ని పాంది అక్కడ ఆనందంతో ఉంటారు.

విశేషం: అంటే అట్టాంటి స్థితిని చేరుకొనటం కష్టం (దుర్గ+గమ= చేరటానికి దుష్టరమైనదని) కాబట్టి ‘అడవి’గా ఇక్కడ వర్ణించాడని భావం.

వ. అని చెప్పి మతీయము.

63

తాత్పర్యం: అని చెప్పి ఇంకా (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం.)

సీ. ‘పెనుము ముార్జినఁ జవిగొన దర్శనస్వర్ధముఁ , నము లాచరింప వినంగ నెలయ నేమి సంకల్పము నెడఁ జేరు నిష్టోర్ధుఁ , ములను ననిష్టోర్ధుములను గోరు టయును నొల్లక త్రోచుటయును స్ఫోరపవక్కఁ , త్యము లవి గనుగొంచు నబల! వానఁ భారయ నెట్లున్న మేల్ దొరకొనుఁ గోరకు , యును బోదు కీడు ట్రోచినను ఢీని

తే. నెఱిగె యేసు స్వభావంబునెడు బయోజ | పత్రగతజలజిందువుభంగే దాల్చు’
నని యెటింగెంచి బ్రాహ్మణుఁ డతివతోడ | మతియు నిట్టును శాత్రవమధనకల్య!

64

ప్రతిపదార్థం: వినుము; మూర్గాన్= వాసన చూడటానికి; చవిగాన్= రుచి చూడటానికి; దర్శన స్వర్ఘనములు ఆచరింపన్= చూడటానికి; తాకటానికి; వినంగన్= వినటానికి; ఎలయన్= సిద్ధించేటట్లు; ఏమి సంకల్పంబున్= ఏ విధమైన సంకల్పాన్ని; ఎడన్= హృదయంలో; చేర్పన్= చేర్పగా; ఇష్ట+అర్థములనున్= నచ్చిన కోరికలను; అనిష్ట+అర్థములనున్= నచ్చనివాటిని; కోరుటయునున్= కోరుకొనటం; ఒల్లక త్రోచుటయునున్= వద్దని వదలిపెట్టటం; స్వభావకృత్యములు= సహజంగా జరిగే పనులు; అవి= వాటిని; కనుగొంచున్= పరిశీలిస్తూ; అబల!= ఓ వనితా!; వాన్= ఆ పనులలో; పొరయన్= ప్రవేశించను; ఎట్లు+అస్సన్= ఎట్లాగంటే; మేల్= మేలు; కోరకయును= కోరకుండానే; దొరకానున్= లాభిస్తుంది; కీడు; త్రోచినను= త్రోసిపారవేసినా; పోదు= జరగకపోదు; దీనిన్+ఎఱిగి= దీనిని గుర్తించి; ఏను= నేను; స్వభావంబు+ఎడన్= స్వభావంలో; పయోజపత్ర= తామరాకు; గత= మీదనున్న; జలబిందువు భంగిన్= నీటిబోట్టువలె; తాల్చున్= ధరిస్తాను; అని; బ్రాహ్మణుఁడు= ఆ విప్రుడు; అతివతోడన్= ఆప్రేతో; ఎఱింగించి= చెప్పి; మతియున్+ఇట్లునున్= మరి ఇంకా ఇట్లా చెప్పాడు; శాత్రవ= శత్రువులను; మథనకల్య!= బాధించటంలో నేర్పగి అయిన ఓ అర్థానా! (వినుము).

తాత్పర్యం: ఇంద్రియాలతో పనులు చేసేటప్పుడు - అంటే వాసన చూసేటప్పుడుకాని, రుచి ఎరిగేటప్పుడుకాని, చూచినప్పుడు కాని, తాకినప్పుడుకాని, విన్నప్పుడుకాని - హృదయంలో ఎట్లా సంకల్పిస్తే కోరిక సిద్ధించపోయినా లభించిన వస్తువు నచ్చినా నచ్చకపోయినా, కోరుకొనటం, వద్దని వదలిపెట్టటం రెండూ ఉండవో అట్లా అత్యంత సహజంగా నిర్మిషంగా ఆ పనులు చేస్తూ నేను ఏ బంధాన్ని పొందకుండా ఉంటాను. ఎందుకంటే జరగబోయే మేలు కోరకుండానే జరుగుతుంది. ఎంత వారించినా రాబోయే ఆపద ఆగదు. దీనిని గుర్తించి, తామరాకుమీద నీటి బోట్టువలె ఏ సంపుర్ణ లేకుండా నేను స్వభావరీత్యా ‘నిర్వగ్నుడు’ కావటానికి ప్రయత్నిస్తాను’ అని చెప్పి ఆ విప్రుడు ఇంకా ఇట్లా చెప్పాడు. (ఓ అర్థానా! నీవు యుద్ధంలో లక్ష్మిమంది శత్రువులను అవలీలగా చంపినవాడవు. ఈ సాధనకూడా మొదలుపెట్టము అని అర్థం).

విశేషం : అలం: ఉపమ. శ్రీకృష్ణుడు ‘విముక్తి’ సాధించే సులభమార్గం చెప్పుతున్నాడు. బంధానికి కారణం ‘సంకల్పమే’. దానివలనే ఇష్ట అనిష్ట భావనలు ఏర్పడుతాయి. ఈ బ్రాహ్మణుడు దానిని జయించటానికి (నిష్కామ) సంకల్పంతో పని ప్రారంభించటం మొదలుపెట్టాడు. దానితో ఏర్పడే నేను ‘కర్త’ను కాన్నను తైరాగ్యభావం. దానితో కార్యాస్తిద్ది దైవం ‘దైవం’ మీద వదలి, తాను ‘నిష్మర్యుడు’ అపుతాడు. అదే మంచి చెడులు ఎట్లాగీనా జరుగుతాయన్న జ్ఞానం కలిగి ఉండటం, చివరకిది ‘తామరాకుమీద నీటి బోట్లు. భగవద్గీతలో యోగి సమాజంలో ఉంటూ ఎట్లా బంధ విముక్తుడు అపుతాడంటే దేనిలోనూ అంటి - అంటుండా ప్రవర్తించటంచేత.

‘పద్మపత్ర మివాంభసా’ అని గీతాకారుడి పోలిక, దీనినే స్వామి మరలా ఇక్కడ చెప్పాడు.

వ. ‘ఒక్కయెడ నధ్వర్యునకు యతికిం గలిగిన సంవాదంబు సెప్పెద నాకళ్లింపు; మధ్వర్యుండు పశుపుం శ్రీశ్రీమచుండ యతి నిరీశ్రీంచి ‘యిది హింస గాదె?’ యనిన శతండు.

65

ప్రతిపదార్థం: ఒక్క+ఎడన్= ఒకబోట; అధ్వర్యునకున్= యాజ్ఞికుడికి; యతికిన్= సన్మాసికి; కలిగిన= జరిగిన; సంవాదంబు= సంభాషణ; చెప్పెదన్= చెప్పుతాను; ఆకర్షింపుము= వినుము; అధ్వర్యుండు= ఆ యజ్ఞంచేసే వ్యక్తి; పశువున్= యజ్ఞంలో బలి

ఇచ్చే పశువును; ప్రోక్షించుచుండన్= మంత్రజలం చల్లి పవిత్రం చేస్తుండగా; యతి= సన్మానిసి; నిరీక్షించి= పొంచి చూచి; ఇది= ఇట్లా చేయటం; హింస+కాదె?= హింసకాదా?; అనినన్= అనగా; అతండు= ఆ యాజ్ఞికుడు.

తాత్పర్యం: ఒక చోట ఒక యాజ్ఞికుడికి, యతికి జరిగిన సంవాదం చెప్పుతాను వినుము. ఒక యాజ్ఞికుడు బలిపశువును మంత్రజలం ప్రోక్షించి బలికి సిద్ధం చేస్తుండగా యతి పొంచి ఉండి, అక్కడకు వచ్చి ‘ఇట్లా చేయటం హింస కాదా’ అని అడిగాడు. అప్పుడు ఆ యాజి (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తే. ‘ఛాగ మిబి యరయంగ నాశంబు భోంద , దూర్ఘ్యలోకసుఖింబుల నొందుగాని
శ్రుతుల వాక్యముల్ నీ కెక్కుసూస్యతంబు , లగున యేని నీ విట్లంట యనుచితంబు.’ **66**

ప్రతిపదార్థం: ఛాగము+ఇది= ఈ మేక; అరయంగన్= బాగా తెలిసికొంటే నాశంబున్+పొందదు= చావదు; ఊర్ధ్వలోక సుఖంబులన్= స్వర్గాద్యుత్తమ లోకాలను; ఒందున్+కాని= పొందుతుంది తప్ప; శ్రుతులవాక్యముల్= వేదవాక్యాలు; నీకున్+ఎక్కున్= నీ తలపులో (భావనలో); సూన్యతంబులు+లగును+ల+ఏని= సత్యాలు అయితే; నీవు+ఇట్లు+లంట= నీవు ఇట్లా అనటం; అనుచితంబు= సముచితం కాదు.

తాత్పర్యం: ‘అయ్యా! వేదవాక్యాలలో మీకు నమ్మకం ఉంటే ఇట్లా అనటం సముచితం కాదు. ఈ మేక చావదు. ఊర్ధ్వగతి పొందుతుంది.’

వ. అని వెండియు నష్టపువు నుఢేశించి. **67**

ప్రతిపదార్థం: అని; వెండియున్= ఇంకా; ఆ+పశువున్= ఆ మేకను; ఉఢేశించి= దృష్టిలో పెట్టుకొని.

తాత్పర్యం: అని ఇంకా ఆ బలిపశువును దృష్టిలో ఉంచుకొని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. ‘భూతములు నింభ్రియంబులు , నాతతగుణ! యాత్త యోనులందుఁ గలయఁ జం
దేతరుఁ దగు జీవుఁడు సౌ , భ్యాతిశయం భోందు నధ్వరాతిశయమునన్.’ **68**

ప్రతిపదార్థం: అతతగుణ!= ఉత్తమ గుణాలు కలిగిన ఓ యతీశ్వరుడా!; భూతములున్= పంచభూతాలూ; ఇంద్రియంబులున్= ఇంద్రియ పంచకమూ; ఆత్మయోనులందున్= తమ తమ జీవులు ప్రవేశించే దేహాలలో; కలయన్= ప్రవేశించగా; పిండ+ఇతరుఁ దు+ అగు= జీవుఁడు= పిండరూపం పొందనిజీవుడు; అధ్వర+ఆతిశయమునన్= యజ్ఞశక్తివలన; సాధ్య+ఆతిశయమున్+పొందున్= మిక్కిలి గొప్పదైన స్వరసౌభ్యాన్ని పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: ‘యతీశ్వరా! పంచభూతాలు, పంచేంద్రియాలు ఆయా జీవులు ప్రవేశించే యోనులలో చేరి, జన్మను పొందుతాయి. యజ్ఞంలో బలి అయ్యే జీవుడు పిండరూపం పొందడు. యజ్ఞప్రభావంవలన మిక్కిలి గొప్పదైన స్వర సుఖాన్ని పొందుతాడు.’

ఏశేషం : మామూలుగా చనిపోతే పిండరూపం తప్పకపొందుతాడు. యజ్ఞంలో మరణిస్తే ఇట్లా కాదు. ఆ జీవుడు చేసిన పుణ్యఫలాన్ని అనుభవిస్తాడు. అందుకే జీవితం కర్మప్రధానంగా ఉండాలి. ఆ కర్మ యజ్ఞకర్మ కావాలని ‘యాగ’ మతం. ఇది బంధహేతువే అని,

‘జ్ఞానయాగం’ ఒకటే ఉత్తమసాధనమని ‘జ్ఞానమతం’. అదే ‘అక్షరోపాస్తి’గా ముందు ప్రస్తావించినది. ఈ రెండింటిని వ్యాసమహార్షి ఎట్లా సమస్యయించాడో ఈ అధ్వర్య - యతి సంవాదంలో అర్థంచేసికొనవచ్చును.

క. అని పలుకుటయును యతి యి | ట్లను ‘ఛాగము పుణ్యతీకి నలగెడుఁ జో యి
ప్వని నీ కెవ్విధము ప్రయో | జనంబు సిద్ధించుఁ? జెపుము సమ్యక్షసితిన్.’

69

ప్రతిపదార్థం: అని పలుకుటయును= అని ‘యాజి’ చెప్పగా; యతి; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అన్నాడు; ఛాగము= మేక;పుణ్య
గతికిన్+అరిగెడున్+పో= పుణ్యలోకాలకు పోతుందే అనుకొందాం; ఈ+పనిన్= ఈ పశవిశసనం వలన; నీకున్+ఏ+పిధము+
ప్రయోజనంబు= నీకు ఏమి లాభం; సిద్ధించున్?= ఒనగూడుతుంది?; సమ్యక్+ఫణితిన్= విశదంగా; చెపుము+అను= చెప్పుము.

తాత్పర్యం: అని యాజ్ఞికుడు చెప్పగా అపుడు యతి ఇట్లా అన్నాడు. ‘నీ వన్నట్టు ఆ మేక స్వర్గానికి వెళ్ళుతుందనే
అనుకొందాము. దానివలన నీకు ఒరిగే లాభం ఏమిటి? బాగా వివరించి చెప్పుము.’

వ. అనుటయు నధ్వర్యం డతని కిట్లనియో.

70

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అనగా; అధర్యండు= యాజి; అతనికిన్+ఇట్లు+అనియెన్= అతడితో ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని యతి అనగా ‘యాజి’ అతడితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం : యజ్ఞపలం ఏమిటి? అనేది ప్రశ్న. మేక స్వర్గానికి వెళ్ళితే ‘యాజి’కి వచ్చిన లాభం ఏమిటన్నది ఆలోచించదగిన
విషయమే. వేదప్రామాణ్యాన్ని బ్రాహ్మణుడు చెప్పుతున్నాడు.

క. ‘అగమము పశవిధిం దగ | యాగ మొనల్చినఁ బ్రివిష్టపానేక మహా
భోగానుభూతి భవ్య స | మాగము మగు ననుట జొంకె? యాగమవేది!

71

ప్రతిపదార్థం: ఆగమవేది!= ఓ యతీశ్వరా! నీవు వేదాలు తెలిసినవాడవు; ఆగమము= వేదం; పశవిధిన్= పశబలి విధానంతో;
తగన్= శాస్త్రోక్తంగా; యాగము+బనర్పినన్= యజ్ఞం చేస్తే; త్రివిష్టపు= స్వర్గం మొదలైన; అనేక= చాలా; మహాభోగి+అనుభూతి+భవ్య+
సమాగమము+అగున్+అనుట= గొప్ప సుఖాల అనుభవం కలుగుతుంది అనటం; బొంకె?= తప్ప?

తాత్పర్యం: ‘యతీశ్వరా! నీకు వేదాలు బాగా తెలుసు కదా! వేదాల ప్రకారం బలిపశవిధానంతో శాస్త్రోక్తంగా యాగం
చేస్తే స్వర్గాది దివ్యసౌభాగ్యాలు సిద్ధిస్తాయి. ఇది తప్పంటావా?’

చ. అనవుడు ‘హింస పాప మని యాగమవాక్యములంద కాదె! యే
గని యిటు లంటి’ నన్న యతిఁ గన్నిని ‘నీవు సమాధిఁ బ్రాణరో
ధనము మనోలయంబు సుకృతంబులుగా నొనలంచి వెండి యో
గ నిరతిఁ జొంది; దత్తుఱగు గాదీకా హింస? దలంచి చూడగన్.’

72

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని యాజి చెప్పగా; యతి; హింస పాపము+అని= హింస మహాపాపమని; ఆగమ వాక్యములందున్+అ
కాదె!= వేదవాక్యాలలోనే కదా!; ఏన్+కని= నేను చూచి; ఇటులు+అంటిన్= ఇట్లా అన్నాను; అన్నన్= అనగా; యతిన్+కన్నాని=

యతిని చూచి; సమాధిన్= సమాధిలో; ప్రాణరోధనమున్= వాయువును బంధించటం; మనస్+లయంబున్= మనసును లోపికి తోయటం; సుకృతంబులుగాన్= మంచి పనులుగా; ఒనరించి= చేసి; వెండి= ఆ తరువాత; యోగినిరతిన్= యోగంలో స్థిరపడటాన్ని; పాందెదు= పాందుతున్నావు; ఆ+తెఱగు= ఆ పద్ధతి; తలంచి చూడగన్= బాగా విమర్శించి చూస్తే; హింస+కాదొకొ?= హింస కాదా మరి?

తాత్పర్యం: అని యాజి చెప్పగా యతీశ్వరుడు ‘ఆ వేదవాక్యాలలోనే హింస మహాపాపమని నేను చూచే ఇట్లూ అన్నాను’ అన్నాడు. అప్పడు యాజి ఆ యతితో అన్నాడు: ‘నీవు సమాధిలో వాయువును బంధించి, మనస్సును లోపికి ముంచి వాటిని చాలా పుణ్యకార్యాలుగా చేసి, ఆ తరువాత యోగంలో స్థిరపడుతున్నావు. బాగా విమర్శించి చూస్తే ఇందులో మాత్రం హింస లేదా మరి?’ అని ప్రశ్నించాడు.

వ. అని పలికిన నయ్యార్థర్యానకు నయ్యతిముఖ్యం డిట్లునియే.

73

ప్రతిపదార్థం: అని పలికినన్= అని చెప్పగా; ఆ+అధ్వర్యానకున్= ఆ యాజితో; ఆ+యతిముఖ్యండు= ఆ యతితేష్టండు; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లూ అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని పలికిన ఆ యాజికి ఆ యతీశ్వరు డిట్లూ అన్నాడు.

విశేషం : యజ్ఞపలం ఏమిటి? అనేది ప్రశ్న, మేక స్వర్గానికి వెళ్ళితే ‘యాజి’కి వచ్చిన లాభం ఏమిటన్నది ఆలోచించదగిన విషయమే. వేదప్రామాణ్యాన్ని బ్రాహ్మణుడు చెప్పుతున్నాడు.

చ. ‘పరమతపంబు గాఢపరిపాకము నొందినఁ జిత్పుభాత్కా
క్షరమునఁ జిత్తుభూతగుణజాలతనున్ క్షరమున్ వివేకితా
పరిణతిఁ; బాపి చూచి యసపాయసుఖస్థితి సూచి పొల్లలం
బీరయక త్రోపు హింస యసుబుట్టి విమూఢత గాక బోధమే?

74

ప్రతిపదార్థం: పరమతపంబు= గొప్ప తపస్సు; గాఢ= మిక్కుటమైన; పరిపాకమున్+బందినన్= పరిప్రక్తతను పాందగా; చిత్త+సుభ+ ఆత్మక+అక్షరమున్= జ్ఞానస్వరూపమైన సుభాన్ని ఆత్మ కలిగిన అక్షరతత్త్వాన్ని అవలంబించి; చిత్తభూత= మనసునుండి పుట్టిన; గుణాలతనున్= ప్రకృతి గుణాలతో కూడిన శరీరం కలవాడిని; క్షరమున్= నశించే లక్షణం కలిగిన క్షరతత్త్వాన్ని; వివేకితాపరిణాతిన్= వివేకపరిణాతిచేత; పాపి= నశింపజేసి; చూచి= ఆ అనంతమైన అధ్యోత్సమితిని దర్శించి; న+అపాయ= ఎడబాటులేని; సుఖస్థితిన్+ఊఁ ది= సుఖస్థితిని పాంది; పొల్లలన్= వ్యుధమైన వాటిలో; పారయక= ప్రవేశించదు; త్రోపు= నిషేధించటం; హింస+అను బుద్ధి= హింస అనేటటువంటి ఆలోచన; విమూఢత+కాక= తెలివిలేనితనం తప్ప; బోధమే?= అది జ్ఞానమా?

తాత్పర్యం: ‘గాఢంగా చేసిన తపస్సు పండగా జ్ఞానానందస్వరూపం కలిగిన అక్షరోపాసనచేత చిత్తజాతమైన ప్రకృతి గుణాలతో కూడిన ఈ శరీరాన్ని ఆశ్చయించిన క్షరతత్త్వాన్ని వివేకసుగ్రతద్వారా నశింపజేసి, నిరంతరమైన అధ్యోత్సానంద స్థితిని దర్శించి, ఆ సుభాన్ని పాంది, వ్యుధమైన పహికసుభాలలోనికి మనస్సు జారకుండా నియంత్రించటం ‘హింస’ అనటం వట్టి అజ్ఞానం తప్ప మరొక్కటి కాదు.’

చ. అనవుడు నాతఁ దార్యపచనామృత మానిసవాడు కీడుమేల్
గనుగొనజ్జాలు; నేను బముకార్యమునప్పుడు మీ రనుగ్రహిం

చిన క్రియః జాడనేర్సు జిగచిద్ద్వయమున్ విభజించి దాన హిం
సనము నొకింతయుం బోరయ జన్మము సేయుడు మేలు నొందుడున్.’

75

ప్రతిపదార్థం: అనపుడున్ = అని యతి ప్రశ్నించగా; ఆతడు = ఆ యాజి; ఆర్య+వచనమృతము = పెద్దల మాటలనే అమృతాన్ని; ఆనినవాడు = తాగినవాడు; కీడుమేల్ = చెడు మంచి; కనుగొనన్+చాలున్ = గుర్తించగలుగుతాడు; నేను; పశుకార్యము+అప్పుడు = పశుబలి ఇస్తున్న సమయంలో; మీరు+అనుగ్రహించిన+క్రియన్ = మీరు ఇంతసేపు బోధించిన పద్ధతిలో; చిత్త+అచిత్ = జ్ఞానాజ్ఞానాలను; ద్వయమున్ = రెండింటినీ; విభజించి = వేరుచేసి; చూడనేర్సున్ = యజ్ఞక్రియను దర్శించగలుగుతాను; దానన్ = అందుచేత; హింసనమున్ = హింససాపాస్ని; ఒక+ఇంతయున్ = కొంచెంకూడా; పారయన్ = పాందు; జన్మము+చేయుదున్ = యాగం చేస్తాను; మేలున్+ఒందుడున్ = ఉత్తమగతిని పాందుతాను.

తాత్పర్యం: అని యతి ప్రశ్నించగా ఆ యాజి అన్నాడు: ‘స్వామీ! పెద్దలమాటలు అనే అమృతాన్ని తాగినవాడు మంచిచెడులను గుర్తించగలుగుతాడు. నేను పశుసంప్రోక్షణాచేసి బలి ఇచ్చే సమయంలోకూడా జ్ఞానాజ్ఞానాలను వేరుచేసి, మీరు ఇంతసేపు ఏ అక్షర, క్షరతత్త్వాన్ని ఉపదేశించారో ఆ తత్త్వాన్ని దర్శించగలుగుతున్నాను. అందువలన నాకు ఏ హింస చేసిన పాపమూ అంటటంలేదు. నేను యజ్ఞం చేస్తాను; ఉత్తమగతిని పాందుతాను.’ (ఇందులో దోషం ఏమిటి? ఇది జ్ఞానం ఎందుకు కాదు? అని యాజ్ఞికుడి మీమాంస). వచనమృతము-వచన మనెడి అమృతము - రూపకాలంకారం.

క. అనుటయు నతనికి యతి యి , ట్లనుఁ ‘బశుయజ్ఞమున కంటే ననఫు! తపోయ

జ్ఞానిరూఢి మేలు గావును , వినిపింపఁ దలంచి యంటి వేయును నేలా?’

76

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్ = అని యాజ్ఞికుడు చెప్పగా; అతనికిన్ = అతడితో; యతి; ఇట్లు+అమున్ = ఇట్లా అన్నాడు; అనఫు! = ఓ పుణ్యాత్మా!; పశుయజ్ఞమునకంటెన్ = పశుయజ్ఞంకంటె; తవన్+యజ్ఞ నిరూఢి = తపోయజ్ఞంలో నిరతుడై ఉండటం; మేలు+కావునన్ = మేలు కాబట్టి; వినిపింపన్+తలంచి = నీకు చెప్పుదామని భావించి; అంటిన్ = ఆ విధంగా చెప్పాను; వేయునున్+ఏలా?= ఇంక ఎన్నవగా చెప్పటం ఎందుకు?

తాత్పర్యం: అని యాజ్ఞికుడు చెప్పగా యతి ఇట్లా అన్నాడు ‘పుణ్యాత్మా! పశుయజ్ఞంకంటె తపోయజ్ఞం మేలుగా భావించినందువలన నీతో అట్లా చెప్పాను. ఇక దీనిని గురించి అధికంగా చెప్పటం ఎందుకు?’

వ. అనపుడు నమ్మటకు నయుధ్వర్యం దొడంబడియే’ నని చెప్పి యాభూసురపర్యం దా భామినితో ‘నీ యర్థంబున కొక్కుయితిపుసంబు గల దాకల్చింపుము. సహస్రబాహుండగు నర్మసుండు దుర్బల్యత్రంబున నభిల ట్విపంబులు నేలి ప్రాలి తనకు నెదురు లేకున్న విజ్ఞంబించి పరశురాముం దొడల యతనికి నత్యంతం బట్టియంబాచలంచిన నతండు బహురాథోపరాథాశోభితంబులున పాదపంబు నుఱుముగా నఱకి పడ్డాచిన చందుబునం బరశుఖిండితసర్వాంగునిం జేసి: నంత నిలువక తత్పక్షంబు రాజులు గూడికొని తటియ తనయులుం దారు నా రాముని యసన్నిభి నతని జనకుం డగు జమదగ్నిం జంపినం బెంపారు కోపంబున నాటోపం బెసంగ నా జాముదగ్న్యండు రాజుల నెల్లం దరమిడి యిరువచియెక్కమాటు పరశుధారపాలుచేసిన నతనికిఁ జిత్యదేవతలు సన్నిభి సేసి.

77

ప్రతిషధార్థం: అనవుడున్= అని యతీశ్వరుడు చెప్పగా; ఆ+మాటకున్= ఆ మాటకు; ఆ+లభ్యర్యందు= ఆ యాజ్ఞికుడు; ఒడంబడియెన్+అని= అంగీకరించాడని; చెప్పి; ఆ భూసురవర్యందు= ఆ బ్రాహ్మణశేషుడు; ఆ భామినితోన్= ఆ స్త్రీతో; ఈ అర్థంబునకున్= ఈ విషయాన్ని వివరించేటటువంటి; ఒక్క+ఇతిహాసంబు+కలదు= ఒక కథ ఉంది; ఆక్రింపుము= వినుము; సహస్ర బాహుండు+అగు+అర్జునుండు= వేయి బాహువలుగల కార్త్రఫీర్యార్జునుడు; దుర్జయ ప్రతాపంబునన్= జయించటానికి వీలులేని పరాక్రమంతో; అఖిల ద్వీపంబులున్+ఏలి= అన్ని ద్వీపాలూ పరిపాలించి; ప్రాలి= అతిశయించినవాడై; తనకున్+ ఎదురు లేకున్= తనకు ఎక్కుడా ఎదురులేకపోతే; విజృంభించి= పరాక్రమించి; పరశురామున్+తొడరి= పరశురాముడిని ఎదిరించి; అతనికిన్= అతడికి; అత్యంతంబు= మిక్కిలి; అప్రియంబు= కీడు; ఆచరించినన్= చేయగా; అతండు= ఆ పరశురాముడు; బహుశాఖా+ఉపశాఖాశోభితంబు+అయిన= చాలా కొమ్ములతో రెమ్ములతో బాగా శోభిస్తున్ని; పాదపంబున్= చెట్టును; నుఱుముగాన్= నుగ్గుగా; నుఱి పడవైచిన చందంబునన్= నరికివేసిన రీతిగా; పరశుభండిత్= పరశువు (గొడ్డలి) చేత నరకబడిన; సర్వాంగునిన్+ చేసెన్= అన్ని అంగాలు కలవాడివిగా చేశాడు; అంతన్+నిలువక= దానితో అగక; తద్వ+పక్షంబు రాజులు= ఆ కార్త్రఫీర్యాడి ప్రక్కాన చేరిన రాజులు; కూడికొని= ఒకటై; తదీయ తనయులున్= ఆ కార్యఫీర్యాడి కుమారులు; తారున్= తామూ కలిసి; ఆ రాముని= ఆ పరశురాముడిని; అసన్నిధిన్= లేని సమయంలో; అతని జనకుండు+అగు= అతడి తండ్రి అయిన; జమదగ్నిన్= జమదగ్నిని; చంపినన్= చంపివేయగా; ఆ జామదగ్న్యందు= ఆ పరశురాముడు; పెంపారు కోపంబునన్= అతిశయించిన కోపంతో; ఆటిపంబు+ఎసంగన్= విజృంభించిన; రాజులన్+విల్లన్= రాజుల సందర్శి; తరమిడి= వరుసపెట్టి; ఇరువది+బక్కమాఱు= ఇర్వై ఒకసార్లు; పరశుధారపాలు+చేసిన= గొడ్డలి అంచుకు బలిచేసిన; అతనికిన్= అతడికి; పితృదేవతలు; సన్నిధి+చేసి= కనిపించి.

తాత్పర్యం: అని యతీశ్వరుడు చెప్పగా ఆ మాటకు ఆ యాజ్ఞికుడు అంగీకరించాడని చెప్పి, ఆ బ్రాహ్మణుడు ఆ వనితతో 'ఈ విషయాన్ని వివరించే కథ ఒకటున్నది చెప్పుతాను; వినుము. వేయి చేతులున్న కార్త్రఫీర్యార్జునుడు జయించటానికి వీలులేని పరాక్రమంతో అన్ని ద్వీపాలూ పాలించి, అతిశయించినవాడై తనకు ఎక్కుడా ఎదురులేకపోగా విజృంభించినవాడై పరశురాముడిని ఎదిరించి, అతడికి చాలా కీడు చేశాడు. దానితో ఆ పరశురాముడు చాలా కొమ్ములతో రెమ్ములతో కూడుకొన్న నిండైన చెట్టుమ నుగ్గునుగ్గుగా నరికివేసినట్లు గొడ్డలితో ఆ కార్త్రఫీర్యాడి అంగాంగాలూ ఖండించి చంపాడు. దానితో రెచ్చిపోయిన అతడి పక్షంలోని రాజులు, అతడి కుమారులు కలిసి పరశురాముడు దగ్గరలేని సమయంలో అతడి తండ్రి అయిన జమదగ్ని మహామునిని చంపివేశారు. అతిశయించిన కోపంతో మిక్కిలి విజృంభించినవాడై ఆ పరశురాముడు రాజుల సందర్శి వరుసపెట్టి ఇర్వై ఒక్కసార్లు తన గొడ్డలి అంచుకు గురిచేశాడు. చివరికి అతడికి పితృదేవతలు ప్రత్యక్షమయ్యారు.

విశేషం : కార్త్రఫీర్యాడు త్రిశాలంతో పరశురాముడిని కొట్టగా అతడు క్రీందపడిపోయాడు అని ఒక కథ ఉన్నది. దానినే ఈ వచనంలో అత్యంతమైన అప్రియంగా చెప్పుతున్నారు. బహుశాఖోపశాఖాశోభితంబైన పాదపంబు నుఱుముగా నుఱి పడవైచిన చందంబున- అలంకారం ఉపమ.

ఆ. పరశురామ! నీవు బ్రాహ్మణుండవు నరే, శ్వరులఁ జంపనేల? వలవ దుడుగు

'మయ్య!' యనుడు నాతఁ డట్టునకుం డుఁడీ, రేసు రాజు పశు విధానమునను.'

ప్రతిషధార్థం: పరశురామ!= ఓ పరశురామా; నీవు; బ్రాహ్మణుండవు= బ్రాహ్మణుడవు; సర+ఈశ్వరులన్= రాజులను; చంపన్+ఏల?= చంపటం ఎందుకు?; వలవడు= కూడదు; ఉడుగుము+అయ్య!= ఆపివేయవయ్యా!; అనుడున్; అతడు= ఆ పరశురాముడు; ఈరు= మీరు; అట్లు+అనముండుఁడు= అట్లు అనవర్ధండి; ఏను= నేను; రాజు పశు విధానమునను= రాజు లనే పశువులను యజ్ఞం చేయటంలో

తాత్పర్యం: పరశురామా! నీవు బ్రాహ్మణుడవు. రాజులను చంపటం ఎందుకు? ఈ పని తప్పు, మానివేయవయ్యా! అని వారు చెప్పగా పరశురాముడు ‘మీరు అట్లా అనవద్దు. నేను ఈ రాజుపువులను యజ్ఞం చేసి తీరుతాను. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

- క.** సారనియతిఁ బాటించి ము, హరీషాగ్ని పరితృప్త మగునట్టులుగా
వీరాధ్వరంబు సేసెది, వారింపక యురుగు' డనిన వా రాతనితోన్.

79

ప్రతిపదార్థం: సారనియతిన్= గొప్ప నియమాన్ని; పాటించి= అవలంబించి; మహాదోష+అగ్ని పరితృప్తము+అగు+అట్టులుగాన్= గొప్ప రోషమనే అగ్నిచేత బాగా కాలిపోయేటట్లు; వీర+అధ్వరంబు+చేసెదన్= వీరోచితమైన యజ్ఞం చేస్తాను; వారింపక= నన్న వారించకుండా; అరుగుడు+అనిన్= వెళ్ళిపోండి; అనగా; వారు; అతనితోన్= ఆ పరశురాముడితో,

తాత్పర్యం: గొప్ప నియమాన్ని పాటించి గొప్ప రోషమనే అగ్నిచేత ఆ రాజులను హోమంచేసి వీరోచితమైన యజ్ఞం చేస్తాను. నన్న అడ్డుకోమండా వెళ్ళిపోండి’ అని పరశురాము డంటే అప్పుడు ఆ పిత్రుదేవతలు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.-) దోషాగ్ని-దోషమనడి అగ్ని-రూపకాలంకారం.

- క.** ‘యజ్ఞంబులలోనఁ దపోఁ, యజ్ఞం బుత్తమము: దాని నాదరణమునం
బ్రాజ్ఞోత్తము! చేయుము సు, ర్వాజ్ఞాయు త్రీతుఁ డగు శాంతరస మొప్పుఁ జమీ!’

80

ప్రతిపదార్థం: ప్రాజ్ఞ+ఉత్తము!= జ్ఞానులలో శ్రేష్ఠుడా!; యజ్ఞంబులలోనన్= యజ్ఞాలన్నింటిలోనూ; తపన్+యజ్ఞంబు= తపస్సు అనే యజ్ఞం; ఉత్తమము= శ్రేష్ఠమైనది; దానిన్= ఆ తపస్సును; ఆదరణమునన్= ఆదరంతో; చేయుము; సర్వజ్ఞాయడు= ఈశ్వరుడు; ప్రీతుడు+అగున్= సంతోషిస్తాడు; శాంతరసము+ఒప్పున్+చుమీ!= నీవు శాంతస్థితిని పొందుతావు సుమా!

తాత్పర్యం: ‘యజ్ఞాలలో కెల్లా తపస్సు చాలా శ్రేష్ఠమైనది. ఆ తపస్సును ఆదరంతో నిర్వహించుము. ఈశ్వరుడు నిన్న కరుణిస్తాడు. నీకూ ప్రశాంతి లభిస్తుంది.’

- వ.** అని చెప్పి మటియు నిట్లనిలి; ‘తొల్లి యలర్మం డను రాజు మనస్సుప్పంబు లగు నింపియంబులు గలిగి దివ్య
స్తుంబులు ప్రయోగింపం జాచిన నవి నయ్యవనిపతితో నయ్యత్రియంబులం దారు సెడ మనియును
రోషావేశంబునం బ్రయోగించిన నతండ చెడు ననియునుం బలికి ‘యోపుదేని నీ తపామయంబులైన యస్తుం
బులు సంభింపు’ మనిననతండు క్రీధంబుదక్కి యోగంబున శాంతి నొంబి వానిం దధ్రూపతపఃఫలా స్తుసా
భితంబులం జేసే; నీవునుం దపంబున నంతశ్శత్తుజయసాఖ్యం బనుభవింపును బాహ్యశత్తుజయంబు
జయంబుగాఁ గొనకుము.’

81

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= అని బోధించి; మటియున్+ఇట్లు+అనిరి= ఇంకా ఇట్లా చెప్పారు; తొల్లి= మునుపు; అలర్మిండు+అను= రాజు= అలర్మి డనే పేరుగల రాజు; మన్స+స్పృష్టంబులు+అగు= మనస్సుచేత అపవిత్రంచేయబడిన; ఇంద్రియంబులు+కలిగి= ఇంద్రియాలు కలిగినవాడై; దివ్య+అప్రంబులు= గొప్ప ఆయుధాలు; ప్రయోగింపన్+చూచినన్= ప్రయోగించాలని ప్రయత్నిస్తే; అవి= ఆ ఇంద్రియాలు; ఆ+అప్రంబులన్= ఆ అస్తాలతో; తారు= తాము; చెదము+అనియునున్= నశించమనీ;

రోష+అవేశంబునన్= రోషంతోద; ప్రయోగించినన్= ప్రయోగిస్తే; అతండు+అ= అతడే; చెడున్+అనియున్= నశిస్తాడని; పలికి= చెప్పి; ఓపుదు(వు)+ఎని= సమర్థుడవైతే; నీ తపోమయంబులు+బన= నీవు తపస్సు చేసి సాధించిన; అప్రుంబులు= అప్రొలను; సంధింపుము+అనినన్= అనుసంధించుమని అడుగగా; అతండు= ఆ అలర్చుడు; క్రోధంబు+తక్కి= కోపం విడిచిపెట్టి; యోగంబునన్= యోగంతో; శాంతిన్+బంది= ప్రశాంతిని పొంది; వానిన్= ఆ ఇంద్రియాలను; తద్ద+రూప= ఆయా ఇంద్రియాలకు తగిన; తపస్స+ఫల+అప్రు= తపస్సఫలరూపం కలిగిన అప్రొలచేత; సాధితంబులన్+చేసెన్= సాధింపబడ్డవిగా చేశాడు; నీవునన్= నీవుకూడా; తపంబునన్= తపస్సుతో; అంతన్+శత్రు జయ= లోపలి శత్రువులను జయించటంపలన పుట్టే సౌఖ్యంబు+ అనుభవింపుము= ఆత్మసంతోషాన్ని పొందు; బాహ్య శత్రుజయంబున్= బయటి శత్రువును జయించటం; జయంబుగాన్+ కొనకుము= జయంగా అనుకోవద్దు.

తాత్పర్యం: అని బోధించి ఇంకా ఇట్లా చెప్పాడు ‘మునుపు అలర్చుడు అనే రాజు మనస్సుచేత అపవిత్రం చేయబడిన ఇంద్రియాలు కలవాడై, వాటిని జయించటంకొరకు తన దగ్గరున్న గొపు గొపు ఆయుధాలు ప్రయోగించాడు. అప్పుడు ఆ ఇంద్రియాలు తాము ఆ ఆయుధాలచేత చావము అని, రోషంతో ప్రయోగిస్తే అతడే చస్తాడని చెప్పి, ‘సమర్థుడవైతే తపస్సుచేసి సాధించిన అప్రొలు ఉంటే ప్రయోగించుము’ అని ఉంపదేశించాయి. అప్పుడు ఆ అలర్చుడు కోపం విడిచిపెట్టి, యోగాభ్యాసంతో ప్రశాంతిని పొంది, ఆ ఇంద్రియాలకు అనుగుణమైన తపోమయదివ్యాప్తాలను ప్రయోగించి వాటిని అదుపులోనికి తెచ్చుకొన్నాడు. అట్లాగే నీవు కూడా తపస్సుతో లోపలిశత్రువులను జయించి ఆత్మసౌఖ్యం అనుభవించుము. బయటి శత్రువులను జయించటం విజయమని అనుకోవద్దు’ అని చెప్పాడు.

క. అని నిష్ఠించి పలుక ని వ్యాసుతచరిత్రుండు శాంతివిభవంబున మా

నిన మనసుతోడ ముని మా , ననపాత్రం బైన తపమునన మే లొండెన్.’

82

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; నిష్ఠించి పలుకన్= నిర్ణయించి పలుకగా; ఆ+వినుత చరిత్రుండు= ఆ పుణ్యచరిత్రుడు; శాంతి విభవంబునన్= ప్రశాంతి ఔభవంతో; ఉనిన= నిలిచిన; మనసుతోడన్= మనస్సుతో; ముని మానన పొత్రుంబు+బన= మునుల గొరవానికి పాత్రమైన; తపమునన్+అ= తపస్సుతోనే; మేలు+బందెన్= ఉత్తమగతిని పొందాడు.

తాత్పర్యం: అని ఈ విధంగా నిర్ణయించి పలుకగా ఆ పుణ్యమూర్తి ప్రశాంతిని పొందాలన్న కోరికతో మునుల ప్రశంసకు పాత్రమైన తపస్సుచేతనే ఉత్తమగతిని పొందాడు.’

సీ. అని చెప్పి బ్రాహ్మణుం డయ్యంతి కిట్లముఁ, ‘దొమ్మిది గుణములు కొమ్ము! కలవు

స్తుంభాభిమానపర్మార్థంబులు సాత్మ్ర్వక , ములు; క్రోధసంరంభములును శోక

మును రాజసంబులు మోహతంద్రాస్పష్ట , ములు తామసము లిట్లు గలుగు లపులఁ

దునుమ నే యస్త్రంబు లనువగు వాన ని , య్యంతర శత్రుచయంబు నెల్లఁ

తే. దునిమి యేనింద్రియంబుల మనము నోర్చి , శాంతి నొంది శేయస్సిథి సాధనం బో

నర్స్సనబి ముఖ్యమైల నిర్ణయము జేయు , నంబలీఘగీతలు విను మంబుజాక్షి

83

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి= అని చెప్పినవాడై; బ్రాహ్మణుడు= ఆ విప్రుడు; ఆ+ఇంతికిన్+ఇట్లు+అనున్= ఆ వనితతో ఇట్లా అన్నాడు; కొమ్ము!= ఓ ననితా!; తొమ్మిది గుణములు కలవు= తొమ్మిది గుణాలున్నాయి; స్తంభ= స్తిరత్వం; అభిమాన= ఆత్మగౌరవం; హర్షంబులు= సంతోషం; సాత్మీకములు= సాత్మీకాలు; కోధ= కోపం; సంరంభములునున్= ఉద్దేకం; శోకమునున్= దుఃఖం; రాజసంబులు= రాజసాలు; మోహ= భ్రాంతి; తంద్రా+స్వస్థములు= బడలిక; నిద్రపోవటం; తామసములు= తామస గుణాలు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; కలుగు రివులన్= ఉన్న శత్రువులను; తునుమన్= చంపటానికి; ఏ అప్రంబులు+అనువు+అగున్= ఏ అస్త్రాలు తగినవో; వానన్+అ= వాటితోనే; ఆ+అంతర శత్రు చయంబున్+ఎల్లన్= ఆ లోపలి శత్రుసమూహాన్ని అంతటినీ; తునిమి= చంపి; ఏను+ఇంద్రియంబులన్= పంచేంద్రియాలలో; మనమన్= మనస్సును; ఒర్చి= జయించి; శాంతిన్+బంది= శాంతిని పాంది; శ్రేయస్సిద్ధి సాధనంబు+ఒనర్చునది= శ్రేయస్సును సిద్ధించేటట్లు ప్రయత్నించాలి; అంబుజ+అక్షిం= పద్మలోచనా!; ముఖ్యావైరి నిర్ణయమున్+చేయు= ముఖ్యాశత్రు నెవరో గుర్తించే; అంబరీష గీతలను; వినుము.

తాత్పర్యం: అని చెప్పినవాడై ఆ విప్రుడు తనభార్యతో ఇట్లా అన్నాడు. ‘ననితా! తొమ్మిది గుణాలున్నాయి. వాటిలో స్తిరత్వం, ఆత్మగౌరవం, సంతోషం అనేవి సాత్మీకాలు. కోపం, ఉద్దేకం, దుఃఖం అనేవి రాజసాలు. భ్రాంతి, బడలిక, నిద్ర అనేవి తామసాలు. ఇవే లోపల ఉన్న శత్రువులు. వీటిని జయించటానికి ఏ అప్రం తగినదో దానిని ప్రయోగించియే వీటిని జయించగలము. తరువాత ఐదు ఇంద్రియాలతోనూ మనస్సును జయించి, ప్రశాంతస్తోత్రిని పాంది, మోక్షానికి ప్రయత్నంచేయాలి. ఈ మార్గంలో ముఖ్యాశత్రువు ఎవరో నిర్ణయించటంలో పనికి వచ్చేటటువంటి అంబరీష గీతలున్నాయి. వాటిని గురించి చెప్పుతాను వినుము.

వ. అంబరీషుం దొనురాజు రాజనీతిపరట్టంబునం బరమప్రభుత్వంబు నొంది యరాతుల నెల్ల విగతాసులం జేసే పూజ్యం బగు రాజ్యంబు పలపాలించుచుండి యొక్కనాడు విద్ఘజ్జనంబులతో నిట్లనియె. **84**

ప్రతిపదార్థం: అంబరీషుండు+అను రాజు= అంబరీషుడనే పేరుగల రాజు; రాజనీతి పరట్టంబునున్= రాజనీతిలో నిష్ఠ కలిగి; పరమ ప్రభుత్వంబున్+బంది= గొప్ప చక్రవర్తియై; అరాతులన్+ఎల్లన్= శత్రువులందరినీ; విగత+అసులన్+చేసి= పోయిన ప్రాణాలు గలవారిగా చేసి (చంపి); పూజ్యంబు+అగు= మహానీయమైన; రాజ్యంబున్= రాజ్యాన్ని; పరిపాలించుచున్+ఉండి= ఏలుతూ ఉండి; ఒక్కనాడు= ఒకరోజు; విద్యత్త+జనంబులతోన్= ఆస్తానంలోని పండితులతో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అంబరీషుడనే రాజు గొప్పరాజనీతిపరుడు. మహాచక్రవర్తి, శత్రువులనందరినీ చంపి, రాజ్యాన్ని పరిపాలిస్తూ ఉండి. ఒకనాడు తన ఆస్తానంలోని పండితులతో ఇట్లా అన్నాడు.

తే. ‘అరుల నెల్ల జయించియు నబి జయంబు, గా గొనక యున్నవాడ్; నగ్గలపుఁ బగ జ యింప కున్నిఁ దధ్విజయవిహీనుఁ ధృష్టి జనిజరామ్యత్యవశగ వర్తనునిఁ జేయు. **85**

ప్రతిపదార్థం: అరులన్+ఎల్లన్= శత్రువులందరినీ; జయించియున్= జయించికూడా; అది= అట్లా జయించటం; జయంబుగాన్+కొనక+ఉన్నవాడన్= విజయంగా నేను గ్రహించకుండా ఉన్నాను (ఎందుకంటే); అగ్గలపున్= మిక్కిలి అయినటువంటి; పగన్+జయింపక+ఉన్నివ్వన్= శత్రుత్వ భావను జయించకపోవటంచేత; తద్ద+విజయ+విహీనున్= ఆ పగను జయించనివాడివి; తప్పు= దురాశ; జని= పుట్టుక; జరామ్యత్యవశగ వర్తనునిన్= ముసలితనం, చావులరు వశడై మరల మరల తిరిగేవాడిగా; చేయున్= చేస్తుంది.

తాత్పర్యం: శత్రువులందరినీ జయించినా నాలోని పగ నశించలేదు. అందువలన నేను ఇంకా సంపూర్ణవిజయం పాందినవాడను కాను. పగను జయించనివాడిని దురాశ జన్మజరామ్యత్యవులకు వశడై బాధపడేటట్లు చేస్తుంది.

క. అంతటి లోభము గెలువక, శాంతి గలడే? యని తటియశక్తి నడుచి ని శ్శింతత్వ మొంది యా భూఁ, కాంతుడు సాపూర్ణాజ్యమున సుఖస్థుతి వదసెన్. **86**

ప్రతిపదార్థం: అంతటి= అట్లాంటి; లోభమున్= లోభాన్ని (దురాశను); గెలువక= జయించకుండా; శాంతి+కలదె?+అని= శాంతి లభిస్తుందా? అని; తదీయశక్తిన్+అడచి= ఆ లోభగుణాన్ని ఏ శక్తితో అణచిపెట్టో అట్లాచేసి; నిశ్చింత్యము+బంది= నిశ్చింతను పాంది; ఆ భూకాంతుడు= ఆ రాజు; సామ్రాజ్యమునన్= రాజ్యపాలనలో; సుఖస్థితి= సుఖస్థితిని; పడున్= పాందాడు.

తాత్పర్యం: అట్లాంటి లోభాన్ని గెలువకుండా శాంతి ఎక్కడిది? అని నిర్ణయించుకొన్నవాడై విరాగభావంతో ఆ దురాశను జయించి, నిశ్చింతుడై ఆ రాజు పాలనలో సుఖశాంతులను పాందాడు.

విశేషం: ‘యతి’

జనకునకు విప్రరూపధరుండైన యమునితో మైన సంవాదము (సం. 14-32-1)

క. అని వెండియు నవ్విప్రుం డిట్లను. ‘జనకచక్రవర్తికి నొక్క బ్రాహ్మణునకుం గలిగిన సంవాదంబు సెప్పెద నాకళ్లింపుము. జనకుండు తన కట్టిదుర బ్రాహ్మణుండు కొఱగామి సేసిన నతనితో ‘నీవు నా విషయంబున వసియింప వలదు పా’ మ్మునిన నతండు.

87

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి; వెండియున్= మరల; ఆ+విప్రుండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లా అన్నాడు; జనక చక్రవర్తికిన్= జనకుడికి; ఒక్క బ్రాహ్మణునకున్= ఒక బ్రాహ్మణుడికి; కలిగిన= జరిగిన; సంవాదంబు= సంవాదం; చెప్పెదన్+అకళ్లింపుము= చెప్పుతాను వినుము; జనకుండు; తన కడు+ఎదురన్= తన ఎదుటీ; బ్రాహ్మణుడు; కొఱగామి= వృద్ధమైన పని; (తప్ప) చేసినన్= చేయగా; అతనితోన్= అతడితో; నీవు; నా; విషయంబునన్= దేశంలో; వసియింపన్ వలదు= ఉండవద్దు; పామ్ము+అనినన్= పామ్ము; అని అనగా; అతండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు.

తాత్పర్యం: అని అంబరీషీతలను చెప్పి, మరల ఆ బ్రాహ్మణుడు తన భార్యకు జనకమహారాజుకు విప్రుడి రూపంలో వచ్చిన బ్రాహ్మణుడికి నడుమ జరిగిన సంవాదాన్ని ఇట్లా చెప్పటం మొదలు పెట్టాడు. ఒకసారి జనకుడు తన కళ్ల ఎదుటీ ఒక బ్రాహ్మణుడు ఒక అనుచితమైన పనిని చేయగా అతడితో ‘నీవు నా దేశంలో ఉండవద్దు. వెళ్లిపామ్ము’ అని అన్నాడు. దానికి ఆ విప్రుడు ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం : విషయము= దేశము.

క. ‘నీ విషయ మెంత వ? ట్లాది, యే విని పరవిషయమునకు నేగెడఁ దెవియం

గా వినిపింపు’ మనుడు నా, భూవల్లభుఁ దూరకుండే బుణ్ణచరిత్రా!

88

ప్రతిపదార్థం: పుణ్యచరిత్రా!= ఓ పుణ్యచరిత్ర కలిగిన వనితామణి; నీ విషయము= నీ దేశం; ఎంత+పట్టు?= ఎంతమేరకు?; అది+ఏన్+విని= దానిని చెప్పము అది నేను తెలిసికొని; పరవిషయమునకున్= మరొక దేశానికి; ఏగెదన్= వెళ్లిపోతాను; తెలియంగాన్+వినిపింపుము+అనుడున్= బాగా స్పష్టంగా చెప్పము అని అనగా; ఆ భూవల్లభుఁడు= ఆ రాజు; ఊరకుండేన్= మానంగా ఉండిపోయాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఓ పుణ్యచరిత్రా! నీ దేశం ఏ మేరకుందో స్పష్టంగా నాకు చెప్పము. దానిని తెలిసికొని నేను మరో దేశానికి వెళ్లిపోతాను’ అని ఆ బ్రాహ్మణుడు అన్నాడు. దానికి ఏమీ బదులు చెప్పక జనకుడు మానంగా ఉండిపోయాడు.

ఆ. ఊరకుండి మూర్ఖ నూని యొక్కింత సే, పునకు దేఱి యిట్లులనియే ‘నాదు

తాత తండ్రి తరము ధరణి మద్దశ్శత, నుండ నాకు మమత యొలయ దందు.

89

ప్రతిపదార్థం: ఊరక+ఉండి= అట్లా మానంగా ఉండి; మూర్ఖన్+డోని= మూర్ఖపోయి; ఒక్కింతసేపునకున్+తేటి= కొంతసేపటికి తేరుకొని; ఇట్లులు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు; నాదు= నా యొక్క; తాత తండ్రి తరము= నా తాతతండ్రుల తరాలనుండి;

ధరణి= భూమి; మత్త= నా; వశ్యతన్+ఉండన్= వశంలో ఉండగా; అందున్= ఆ భూమి విషయంలో; నాకున్; మమత= నాది అనే భావన; ఒలయదు= పుట్టదు.

తాత్పర్యం: అట్లా వౌనంగా ఉండి, మూర్ఖులో మునిగి కొంతసేపటికి తేరుకొని ఇట్లా అన్నాడు. ‘అయ్యా! ఈ రాజ్యం మా తండ్రి తాతల కాలంనుండి నా వశంలో ఉన్నదే. అందువలన ఇది నాది అనే భావన నాకు ఎప్పుడూ కలుగలేదు. (అంటే ఇది నా దేశమని ఎట్లా చెప్పును? అని అర్థం).

వ. మిథిల నెప్పుడు వసియించెద; నిప్పురంబును మటియింబని యంగీకరింపం బడదు కావున నిచి నా విషయింబును లేమింజేసి మున్ను నీతో నాడిన మాటలఁబుట్టిన వగ పెంపున మూర్ఖువచ్చే’ననిన విని యిషిష్టం డా భూవిభు నాననం బాలోకించి.

90

ప్రతిపదార్థం: మిథిలన్= మిథిలలో; ఎప్పుడున్= ఎప్పుడూ; వసియించెదన్= నివసిస్తాను; ఈ+పురంబునున్= ఈ నగరం కూడా; మదియింబు+అని= నా దని; అంగీకరింపంబడు= ఒప్పుకొనటానికి వీలులేదు; కావునన్+ఇది= కాబట్టి ఇది; నా విషయింబు+అనన్+లేమిన్+చేసి= నా రాజ్యం అని చెప్పటానికి వీలులేని కారణంవలన; మున్ను= ముమపు; నీతోన్+అడిన= నీతో అన్న; మాటన్= మాటవలన; పుట్టిన= కలిగిన; వగ పెంపునన్= దుఃఖాతిశయింతో (బాధతో); మూర్ఖు వచ్చేన్= మూర్ఖు వచ్చింది; అనినన్ విని= అని జనకుడు చెప్పగా విని; ఆ విప్రండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; ఆ భూ విభు+అననంబు+అలోకించి= ఆ రాజు ముఖం చూచి.

తాత్పర్యం: నేను మిథిలలో ఎప్పుడూ ఉంటాను. కానీ, ఇది కూడా నా నగరమని చెప్పటం కుదరదు. అందువలన ఇది నా రాజ్యం అని చెప్పటానికి ఏది లేకపోవటంవలన ముందు నీతో అట్లా ఎందుకన్నానా? అనే బాధ అతిశయించి మూర్ఖపోయాను’ అని జనకుడు చెప్పగా విని, ఆ బ్రాహ్మణుడు ఆ రాజు ముఖం చూచి ఇట్లా అన్నాడు.

క. ‘సరనాయక! నీ యేలెడు, పురమున భూమిని ముమత్యబుట్టి గలుగ కి

ఔరవై యుండుటకుఁ గతం, బరయగ నెట్లి? వినిపింపు మధి విశదముగన్.’

91

ప్రతిపదార్థం: సరనాయక!= ఓ రాజు; నీ ఏలెడు పురమునన్= నీవు పరిపాలించే నగరం విషయంలోనూ; భూమినిన్= రాజ్య విషయంలోరూ, మమత్యబుట్టి+కలుగక= నాది - అనే బుట్టి ఏర్పడక; ఇట్లు+ఉండుటకున్= ఇట్లా అనాసక్తంగా ఉండటానికి; కతంబు= కారణం; అరయగన్= బాగా ఆలోచిస్తే; ఎద్ది?= ఏమిటి?; అది= దానిని; విశదముగన్= వివరంగా; వినిపింపుము= వినిపించుము.

తాత్పర్యం: రాజు! నీవు ఉంటున్న నగర మిది; నీవు పాలిస్తున్న రాజ్య మిది. ఈ రెంటి విషయంలోనూ ‘నాది’ అనే భావన నీకు లేకుండా నీవు ఏదో పరుల సొత్తును వాడుకొంటున్న భావనతో అనాసక్తించివలె ఎట్లా ఉండగలుగుతున్నావు? ఆ రహస్యం ఏమిటో నాకు వివరంగా చెప్పము’ అన్నాడు.

వ. అనుటయు నజ్జనపతి యతని కిట్లనియే.

92

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అనగా; ఆ+జనపతి= ఆ రాజు; అతనికిన్+ఇట్లు+అనియెన్= ఆ విప్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అనగా ఆ రాజు ఆ విప్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు.

తే. ‘అరయ నివి యెట్లుఁ జెడియెడు నవియకాను, విసుము మధ్యన మిచి యుని లీనిలోన నొకటి యందు నంగీకార మొలయ దెల్ల, విషయమును నా యిభియ యును విధము గలదే?’ **93**

ప్రతిపదార్థం: అరయన్= బాగా చూడగా; ఇవి+ఎట్లున్= ఇవి ఎట్లగైనా; చెడియెడు+అవి+అ+కాన్= చెడిపోయేవే కాబట్టి; విసుము; మత్త+ధనము+ఇది+అని= ఇది నా సంపద అని; లీనిలోనన్= లీటిలో; ఒకటి+అందున్= ఒకదానిలోనూ; అంగీకారము= ఒప్పుదల; బలయదు= కలగలేదు; ఎల్ల విషయమును= అంతా; నా+అది+అ= నాదే; అను విధము= అనే పద్ధతి; కలదే?= ఉన్నదా?

తాత్పర్యం: ‘అంతేకాదు, బాగా చూస్తే ఈ రాజ్యం, ధనం-ఇవన్నీ ఎప్పటికైనా నశిస్తాయి. కాబట్టి ఇది నా సంపద అని ఏక్క విషయంలోనూ నాకు అనిపించటం లేదు. అంతా నాదే అనే పద్ధతి - అంటూ ఒకటి ఉన్నదా?’

వ. ఎట్లంటేనిప్రూణాదులకు గోచరంబులయినును గంధాదులుసెడంగలయవి గావున నాయవి యనకుండుటం జేసి భూమ్యాదిభూతంబులు నాచేత నిల్చితంబులై మద్దశగత్వంబు నొంచి యుండు.’ **94**

ప్రతిపదార్థం: ఎట్లు+అంటి(వి)+ఏని= ఎట్లగంటే; ప్రూణ+అదులకున్= ముక్కు; మొదలైనవాటికి, గోచరంబులు+అయినసున్= తెలిసినా; గంధ+అదులు= వాసన మొదలైనవి; చెడన్+కలయవి+కావున్= చెడిపోయే స్వభావం కలిగినవి కాబట్టి; నా+అవి= నావి; అనకుండుటన్+చేసి= అనకుండా ఉండటంవలన; భూమి+అది భూతంబులు= భూమి, ఆకాశం మొదలైన పంచభూతాలు; నాచేతన్; నిల్చితంబులు+ఖ= జయింపబడ్డవై; మత్త+వశ గత్వంబున్= నేను చెప్పినట్టుగా ప్రవర్తించే ధర్మాన్ని; ఒంది+ఉండున్= కలిగి ఉంటున్నాయి.

తాత్పర్యం: ఎట్లగంటే ముక్కు - మొదలైన ఇంద్రియాలకు తెలిసినా వాసన - మొదలైనవి నశించే స్వభావం కలిగినవి. కాబట్టి అవి నావి అని అనుకోవుండా ఉండటంవలన భూమ్యాదులైన పంచభూతాలూ నాచేత జయించబడి నేను చెప్పినట్టు ప్రవర్తిస్తున్నాయి.’

చ. అనవుడు బ్రాహ్మణప్రవర్యఁ దళ్లన నవ్వుచు ‘నిన్న నారయ త్వమున వేడ్జు పుట్టి నరనాయక! పచ్చితి నేను ధర్మాండం బనుపడు నిప్పివేకపలపాకము గాఢనిరూఢబ్రావ మొం బి నిలుచుఁ గాత! నీ దగు మదిన్ సతతంబును శాంతికాలయై.’ **95**

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని అనగా; బ్రాహ్మణ ప్రవర్యఁడు= బ్రాహ్మణశేష్ముడు; అల్లన్= నెమ్మదిగా; నవ్వుచున్= నవ్వుతూ; నరనాయక!= రాజు!; నిన్నున్= నిన్ను; అరయన్= పరీక్షించటానికి; వేడ్జు+పుట్టి= కోరిక కలిగి; వచ్చితిన్= వచ్చాను; నేను; ధర్మాండున్= యమధర్మరూజును; పనుపడు+ఈ+వివేక+పరిపాకము= క్రమంగా వికసించే లక్షణం కలిగిన ఈ వివేకపరిపక్కత; నీది+అగు మదిన్= నీ మనస్సులో; సతతంబునున్= శాశ్వతంగా; శాంతికారి+ఖ= శాంతిదాయకమైన; గాఢనిరూఢబ్రావము+బంది+నిలుచుఁ గాత!= గాఢమై స్థిరమై నిలుచునుగాక!

తాత్పర్యం: అని అనగా బ్రాహ్మణశేష్ముడు నెమ్మదిగా నవ్వుతూ ‘నాయనా! నిన్న పరీక్షించాలనే కోరిక కలిగి ఇట్లా వచ్చాను. నేను యమధర్మరూజును. క్రమంగా వికసించే లక్షణం కలిగిన ఈ వివేకం పక్కమై నీ హృదయంలో శాశ్వతంగా శాంతిప్రదాయకమై, గాఢమై, స్థిరమై నిలుచునుగాక!’ అని అశీర్వదించాడు.

వ. అని ధర్మదేవత జనకునకు వరం జిభీ యంతర్థానంబు సేసే' నని చెప్పి యా ధరణీసురోత్తముం దయ్యాత్మమాగంగనతో 'హితోపదేశంబు సేసెద; నవహిత వయి యాక్షింపు' మని పలికి యిట్లను సంసారవర్తనంబు వదలవిడిచి యే నేకతంబ యున్నయెడ నీపు త్రుచ్చిలి వచ్చి 'మంయవైరాగ్యంబు మాన్వం దలంచి నాకు సధ్యాత్మబోధింబు గలుగంజేయు' మని యభ్యథించిన నీ తలం పెట్టింగియు నెఱంగని వాడపోలే సధ్యాత్మ విద్యాబోధికప్రకారంబు లైన వాక్యంబులు సెప్పితి; నేనింక లోకంబులం గలసి చలంచువాడంగాను; నికష్టు బ్రాహ్మణుండ నయితి; బ్రహ్మచారు నయితి; జీవన్ముక్తుండ నయితి; మిముబోంట్లు కొలఁబిగా నమ్మంజాచెద వది నా తెఱం గెఱుంగమి; యేను జగంబు సమస్తంబును వ్యాపించి యున్నవాడ; నా యున్న భంగికి నా బుట్టి సకల వృథీరాజ్యంబును నాకలోకాధి రాజ్యంబును సలగావని తలంచు నా బుట్టియ నాకు ధనంబు; దారుపుల నగ్గియున్న చందంబున సర్వజంతుపుల యందును సంతర్థతయై సిట్లియున్నటి; గురువాస గృహవాస వనవాస పరులగు బ్రాహ్మణులకెల్లను శ్రేయః ప్రాప్తికిం దెరువొక్కండ; యందఱును సలత్తులు సాగరంబుఁ బ్రాపించిన తెఱంగును బరతత్వంబు నొందుదురు; బుట్టి నిమ్మార్దంబు నభిగమింప నగుగాని శలీరంబున వశంబుగాదు కర్మంబు లాధ్యంతవంతంబులు శలీరంబు గర్భబంధనకరం జింత యెఱుంగుదుం గాన నా హృదయంబునం బరలోకభయంబులేదు నా చెప్పిన యధ్యాత్మ విద్యావిష్టయ వాక్యంబుల తాత్పర్యంబు చిత్తంబున నెలకొలిపి భావనానిరతవయి యుండుము; నన్న పోలెదు; వెఱవకు' మనిను బతికి సాప్యాంగదండ ప్రణామం బాచలంచి కేలు మొగిచి.

96

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ= ప్రకారంగా; ధర్మదేవత= యమధర్మరాజు; జనకునకున్= జనకమహారాజుకు; వరంబు+ఇచ్చి= వరం ఇచ్చి; అంతర్థానంబు+చేసెన్= మాయమయ్యాడు; అని చెప్పి; ఆ ధరణీసుర+ఉత్తముండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; ఆ+ఉత్తమాం గనతోన్= ఆ ఉత్తమ ప్రీతి; హితోపదేశంబు+చేసెదన్= నీకు హితోపదేశం చేస్తాను; అవహితవు+అయి= ఏకాగ్రచిత్తంతో; ఆకర్షింపుము+అని పలికి= విను మని చెప్పి; ఇట్లు+అనున్= ఇట్లూ అన్నాడు; సంసారవర్తనంబు= సంసారంలో ప్రవర్తించటాన్ని; వదలవిడిచి= పూర్తిగా వదలవేసి; ఏను= నేను; ఏకతంబ= ఏకంతంగా, ఉన్న+ఎడన్= ఉన్నపుడు; నీపు; ముచ్చిలి వచ్చి= దొంగగా వచ్చి; మదీయ వైరాగ్యంబున్= నా వైరాగ్యాన్ని; మాన్వన్+తలంచి= పోగొట్టులని ఆలోచించి; నాకున్= నాకు; అధ్యాత్మ బోధనబున్= వేదాంతాన్ని (అత్యజ్ఞానాన్ని); కలుగన్+చేయుము+అని= కలిగించండని; అభ్యర్థించినన్= కోరితే; నీ తలంపు+ ఎట్టింగియున్= నీ ఆలోచన తెలిసినవాడినే అయినా; ఎఱుంగినివాడు+అ+పోలన్= తెలియనివాడివలె; అధ్యాత్మ బోధక ప్రకారంబులు+బన, వాక్యంబులు= వేదాంతవిద్యను నేర్చించే పద్ధతికి సంబంధించిన వాక్యాలను చెప్పితిన్= చెప్పాను; నేను; ఇంకన్= ఇక; లోకంబులన్+కలసి= లోక వ్యవహారాలలో కలిసి; చరించువాడన్+కాను= ప్రవర్తించేవాడను కాను; నిక్కపు బ్రహ్మణుండను+అయితిన్= నిజమైన బ్రాహ్మణుడను అయ్యాను; బ్రహ్మచారిని+అయితిని= బ్రహ్మచారి నయ్యాను; జీవన్ముక్తుండను+బతిన్= బతికి ఉండగానే బంధాలనుండి విముఖీని పొందాను; మిముబోంట్లు కొలఁబిగాన్= మీవంటి వారితో సమానంగా; నన్నన్+చూచెదన్= నన్న చూస్తారు; అది; నా తెఱంగు+ఎఱుంగమి= నా విషయం తెలియకపోవటం; ఏను= నేను; జగంబు సమస్తంబును= ప్రపంచాన్ని అంతటినీ; వ్యాపించి ఉన్నవాడన్= నిండి ఉన్నాను; నా+ఉన్న భంగికిన్= నేనున్న స్థితికి; నా బుట్టిన్= నా ఆలోచనలో; సకల పుట్టి రాజ్యంబున్= ఈ భూమండల మంతా పాలించినా; నాకలోక + అధి రాజ్యంబున్= స్వర్గలోకాధిపత్యం చేసినా; సరి+కావని= సమానం కావని; తలంచు= తలచేటటువంటి; నా బుట్టి+అ= నా బుట్టే; నాకున్+ధనంబు= నాకు సంపద; దారుపులన్= కొయ్యలలో; అగ్ని+ఉన్న చందంబున్= అగ్ని ఉన్న విధంగా;

సర్వజంతువులయందును= అన్ని జంతువులలోనూ; అంతర్గత+ఇ= లోన వ్యాపించినదై; సిద్ధి+ఉన్నది= యోగరూపమైన భగవదంశ ఉన్నది; గురువాస= గురువు వద్ద వసించటం (బ్రహ్మచర్యం); గృహవాస= ఇంటిలో ఇల్లాలితో వసించటం (గృహస్తాశమం); వనవాస పరులు+అగు= వనంలో వసించటం (వానప్రస్తం)- విటిలో నిష్ట కలిగిన; బ్రాహ్మణులకున్+ఎల్లనున్= బ్రాహ్మణులందరికీ; శ్రేయన్+ప్రాప్తికిన్= మోష్టప్రాప్తికి; తెరుపు+బక్కండు+అ= దారి ఒకటి; సరిత్తులు= నదులు; సాగరంబున్+ప్రాప్తించిన తెఱంగునున్= సముద్రాన్ని చేరుకొన్నట్లుగా; అందఱునున్= అందరూ; పరతత్త్వంబున్+ఒండుదురు= పరతత్త్వాన్ని (బ్రహ్మపదాన్ని) పొందుతారు; బుద్ధిన్= బుద్ధితో (వివేకంతో); ఈ మార్గంబున్= ఈ మార్గాన్ని; అధిగమింపన్+అగున్+కాని= దాటపచ్చను కాని; శరీరంబున్= శరీరంతో; వశంబు కాదు= సాధ్యం కాదు; కర్కుంబులు= పనులు; ఆద్యంతవంతంబులు= తొలి, చివరలు కలిగినవి; శరీరంబు= ఈ శరీరం; కర్కు బంధనకరంబు= కర్కుబంధాన్ని కలిగిస్తుంది; ఇంత+ఎఱుంగుదున్+కాన= ఇది తెలుసును కాబట్టి; నా హృదయంబున్= నా హృదయంలో; పరలోక భయంబు లేదు= పరలోకవిషయంగా ఏ భయమూ లేదు; నా+చెప్పిన= నేను చెప్పిన; అధ్యాత్మవిద్య విషయ= వేదాంతవిద్యకు సంబంధించిన; వాక్యంబుల తాత్పర్యంబు= వాక్యాల అర్థాన్ని; చిత్తంబున్+నెలకొలిపి= మనస్సులో పదిలపరుచుకొని; భావనా నిరతవు+అయి= భావనలో నిష్టకలిగినదాన్వై; ఉండుము; నన్నున్+అ= నన్నే; పోలెదు= నీవు పోలెదు= పోలుతావు (నావలె అపుతావు); వెఱవకుము+అనినున్= భయపడకు అని చెప్పగా; పతికిన్= ఆమె భర్తకు; సాప్టాంగ దండప్రణామంబు+ ఆచరించి= సాప్టాంగ నమస్కారంచేసి; కేలు మొగిచి= చేతులు జోడించి.

తాత్పర్యం: అని ఈ ప్రకారంగా ధర్మాదు జనకమహారాజునకు వరమిచ్చి మాయ మయ్యాడు' అని చెప్పి, ఆ బ్రాహ్మణుడు తన భార్యతో 'సీకు హితోపదేశం చేస్తాను. అవధానంతో వినుము' అని ఇట్లా అన్నాడు. నేను సంసారబంధాలను పూర్తిగా వదలివేసి ఇక్కడ ఏకాంతంగా ఉండగా నీవు దొంగగా వచ్చి నా వైరాగ్యాన్ని పోగొట్టాలని ఆలోచించి, పైకి ఆత్మజ్ఞానాన్ని బోధించుచుని అడిగావు. నీ ఆలోచన నాకు తెలిసినా ఏమీ తెలియనివాడినవలనే సీకు వేదాంతవిద్యను బోధించే మహావాక్యాలను బోధించాను. చూడుము. ఇక నేను ఈ లోకవ్యవహారాలలో తలదూర్ఘను. నిజమైన బ్రాహ్మణుడను అయ్యాను, బ్రహ్మార్థినయ్యాను. జీవమృత్తుడనయ్యాను. నన్ను కూడా మీవంటివారితో సమానంగానే చూస్తున్నావు. నా సాధన విషయం నీకు తెలియదు. నేను ప్రపంచమంతరు నిండి ఉన్నాను. నేనున్న స్థితికి, ఈ భూమండలాన్నంతా పాలించినా; స్వర్గలోకాన్ని ఏలినా సమానం కావు- అని నా ఆలోచన. ఈ తలపుగల నాబుద్దే నాకు పరమసంపద. అన్ని కొయ్యలలోనూ అగ్ని అణి ఉన్న విధంగా అన్ని జంతువులలోనూ యోగపరమైన భగవదంశ నిండి ఉన్నది. బ్రహ్మచర్య, గృహస్త, వానప్రస్త ఆశ్రమాలలో నిష్ట కలిగిన బ్రాహ్మణులందరికీ మోష్టప్రాప్తి మార్గం ఒకటి. నదు లన్నీ సాగరంలో కలిసిపోయినట్లు అందరూ బ్రహ్మపదాన్నే చేరుతారు. ఈ మార్గాన్ని వివేకంతో అధిగమించగలము కాని శరీరంతో కుదరదు. కర్కులు మొదలుచివరలు కలిగినవి. ఈ శరీరం కర్కుబంధాన్ని కలిగిస్తుంది. నాకు ఇదంతా తెలుసును కాబట్టి నా హృదయంలో మృత్యువు తరువాత ఏమిటి? అనే భయం లేదు. నేను ఇంతవరకు చెప్పిన ఆధ్యాత్మికవాక్యాల అర్థాన్ని మనసులో పాదుకొల్పి 'భావనా' నిష్టరాలివై ఉండుము. నావలె నీవు కూడా సిద్ధి పొందుతావు. భయపడకుము' అని భర్త చెప్పగా ఆమె భర్తకు సాప్టాంగదండ నమస్కారం చేసి, చేతులు జోడించుకొని ఇట్లా అన్నది.

విశేషం : దారువుల నగ్నియున్నచందంబున, -సరిత్తులు సాగరంబుఁబాపించిన తెఱంగున-అలంకారములు ఉపమలు.

సీ. ‘నీవు సెప్పిన మహాసీయవాక్యనికాయ , మతిగపానం బక్షతాత్ములకును
నర్థరహణశక్తి యనము! కల్పనే కృతా , త్వులకైన? రమ్మనఁ దెలియవళ్లి

యుండ దయ్యెఱుకకు నుదయింపఁ బష్టైను, యిష్టై యుపాయింబు నాచరమున
నాకుఁ బ్రసాదింపవే కరుణాకర! నాపుడు నాతుఁ డన్నాతితోడ

- ఆ. ‘సరణి బ్రాహ్మణుండు గురుఁ దుత్తురారణి, దపము త్రుతము నిర్వథన మొనల్లి
జ్ఞానవహ్ని పుట్టు మానిని! యని చెప్పు, వనిత యిట్టులనియె వల్లభునకు.

97

ప్రతిపదార్థం: నీపు చెప్పిన= నీపు ఇంతవరకు చెప్పిన; మహానీయ= గౌప్య; వాక్య నికాయము= వాక్య సముదాయం; అక్కత+అత్మలును= సాధనా రహితులను; అతిగహనంబు= మిక్కిలి కష్టమైనది; అనఘు!= పుణ్యాత్మా!; కృతాత్మలున్+ఖన్= కొంత సాధనచేసినవారికైనా; అర్థగహణశక్తి= ఆ వాక్యాల అర్థాన్ని గ్రహించే శక్తి; కల్యాణి= కలుగుతుందా?; గ్రమ్మన్= శీఫ్రుంగా; తెలియన్+వచ్చి ఉండదు= అర్థం కాకపోవచ్చుకూడా; ఆ+ఎఱుకున్= ఆ జ్ఞానం; ఉండయింపన్= పుట్టుటానికి; పట్టు+బన+అట్టి= ఆధారమైనటువంటి; ఉపాయంబున్= ఉపాయాన్ని; ఆదరమునన్= ఆదరంతో, కరుణాకర! = కరుణామూర్తి!; నాకున్+ప్రసాదింపవే!= నాకు ప్రసాదించు స్వామీ!; నాపుడున్= అని ప్రార్థించగా; అతడు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; ఆ నాతితోడన్= ఆ ప్రీతో, బ్రాహ్మణుండు; అరణి= అరణివంటివాడు; గురుఁడు= గురువైనవాడు; ఉత్తర+అరణి= ఉత్తరారణివంటివాడు; తపమున్+త్రుతమున్= తపస్యిను, వేదాన్ని; నిర్వథనము+బనర్వన్= కలిసి ఒరిపిడి పెట్టగా; మానిని!= ఓ ప్రీతి; జ్ఞానవహ్ని= జ్ఞానమనే అగ్ని; పుట్టున్= పుట్టుతుంది; అని చెప్పన్= అని చెప్పగా; వనిత= ఆ ప్రీతి; వల్లభునకున్= మగనితో; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లు అన్నది.

తాత్పర్యం: నీపు ఇంతవరకు చెప్పిన మహానీయవాక్యసముదాయాన్ని అర్థంచేసికొనటం సాధనలేని వారికి చాలా కష్టం. సాధన చేసినవారికైనా అర్థం త్వరగా గ్రహించటం అంత సులభం కాదు. ఒకసారి తెలిసినా, మరచిపోయే ప్రమాదం కూడా లేకపోలేదు. అట్లాంటి జ్ఞానం కలిగేటందుకు ఆధారమైన ఉపాయాన్ని నాకు బోధించి కృతార్థాలిని చేయండి. మీరు కరుణాగలవారు’ అని భార్య ప్రార్థించగా ఆయన ఇట్లు అన్నాడు. ‘బ్రాహ్మణుడు అరణి, గురువు ఉత్తరారణి. విప్రుడి తపస్యి, గురువుగారి వేదం - ఈ రెండు కొయ్యలనూ మథనం చేయగా పుట్టే జ్ఞానం ముక్తి సాధకం’ అని అతడు చెప్పగా ఆమె భర్తతో ఇట్లు అన్నది.

విశేషం: యాగాగ్నిని రెండు అరణులచేత పుట్టిస్తారు. అరణులంటే ఒక విధమైన కర్రలు. వర్షులాకారమైన కర్రకు రంధ్రం పాడిచి గుండని స్థంభాకారమైన మరి ఒక కర్రము అందులో దూర్భి కింద ఉన్న కర్ర (అధరారణి) ను కవ్యంవలె అతివేగంగా, బలంగా త్రిప్పినప్పుడు నెప్పు పుట్టుతుంది. ప్రత్తి అంటుకొన్నాడు దానిని యాగంలో వాడుతారు. గురువు ‘ఉత్తరారణి’ అని కొందరు. ‘దక్షిణారణి’ అని కొందరు చెప్పుతారు. ఎట్లా చెప్పినా విద్య గురుశిష్యుల ముఖంగా ఉంటుం దని అర్థం. అరణి బ్రాహ్మణుండు; గురుఁడుత్తరారణి; జ్ఞానవహ్ని-రూపకాలంకారములు.

- క. జనవినుతచరిత! బ్రాహ్మణుఁ, దనుగా క్షేత్రజ్ఞు దగుట యల్పము దీఁచెన్;
మనమున నతని నరణిగాఁ, గిను ఉప్పస్తున్ నెత్తింగెకొని పిదపఁ గదా!

98

ప్రతిపదార్థం: జనవినుతచరిత!= ప్రజలు ప్రస్తుతించే చరిత ఉన్న ఓ విప్రోత్తమా!; బ్రాహ్మణుడు+అనగాన్= బ్రాహ్మణుడు అంటే; క్షేత్రజ్ఞుడు+అగుట= క్షేత్రజ్ఞుడు కావటం; అల్పము+తోచెన్= కొద్దిగా మాత్రమే తెలిసినది; మనమునన్= మనస్యతో; అతనిన్= అతడిని; అరణిగాన్= అరణిగా; కొముట= స్వీకరించటం; ఆ+వస్తువున్+ఎఱింగొని= ఆ వస్తువును తెలిసికొని; పిదపన్+కదా!= తరువాత కదా!

తాత్పర్యం: ‘స్వామీ! బ్రాహ్మణుడు అంటే క్షేత్రజ్ఞుడనే విషయం ఏమిటో పూర్తిగా బోధపడలేదు. అతడిని అరణిగా గుర్తించటానికి ముందు బ్రాహ్మణుడు అంటే ఎవరో తెలియాలి కదా! అని ఆమె అన్నది.

వ. అనిన నతం డిట్లునియో.

99

తాత్పర్యం: అనగా ఆ బ్రాహ్మణుడు ఇట్లా అన్నాడు.

ఆ. ‘అతనిఁ దోషు జేయునట్టి సాధనము లేఁ; బింబియముల కందఁ; దేమి లక్ష్మి ఇములు లేవు; నిర్మణత్వవిరూఢుం దు; హంత లేమిఁ దోచ్చుఁ గాంత! కనుము.’

100

ప్రతిపదార్థం: కాంత!= ఓ వనితా! అతనినీ= ఆ బ్రాహ్మణుడిని; తోపన్+చేయునట్టి= గుర్తింపచేసేటటువంటి; సాధనము లేదు= ఏ సాధనమూ లేదు; ఇంద్రియములకున్+అందడు= ఏ అవయవాలచేతా అతడిని గుర్తించలేము; ఏమి లక్ష్మణములు లేవు= ఇక ఏ లక్ష్మణాలతోనూ అతడిని గుర్తుపట్టలేము; నిర్మణత్వ నిరూఢుండు= నిర్మణత్వమే అతడి స్వభావం; అహంత= అహంకారిత్వం; లేమిన్+తోయన్= లేకపోవటంచేత కొంత గుర్తించవచ్చును; కనుము= చూడుము.

తాత్పర్యం: ‘ఓ కాంతా! అతడిని ప్రత్యేకంగా గుర్తించే ఏ సాధనమూ లేదు. ఏ అవయవాలచేతా అతడిని గుర్తించలేము. అతడికి ఏ లక్ష్మణాలూ లేవు. నిర్మణత్వమే అతడి ధర్మం. అహంకారం లేకపోవటం అనే లక్ష్మణంచేత అతడిని కొంత గుర్తించవచ్చును. నీవు ప్రయత్నించుము.’

వ. అని నిద్దేశించుటయు క్షేత్రజ్ఞవిషయసంశయంబు వాసి యయ్యంతి శాంతి నొందె’ నని గోవిందుండు సెప్పి గాంఢీవి ‘యా బ్రాహ్మణుండును బ్రాహ్మణియు నిట్టి వారగుదురె! వారెచ్చటివారు? వారల నా కెత్తింగింపవే యని యడిగిన నద్దేవుం డతని యాననం బాలోకించి.

101

ప్రతిపదార్థం: అని ఈ విధంగా; నిద్దేశించుటయున్= నిద్దేశించగా; క్షేత్రజ్ఞ విషయ= క్షేత్రజ్ఞిడి విషయంగా; సంశయంబు= సందేహం; పొసి= పోగొట్టుకొని; ఆ+ఇంతి= ఆ స్త్రీ; శాంతిన్+బందెను+అని= శాంతిని పొందినరని; గోవిందుండు= కృష్ణుడు; చెప్పినన్= చెప్పగా; గాంఢీవి= అర్జునుడు; ఆ బ్రాహ్మణుండును= ఆ బ్రాహ్మణుడు; బ్రాహ్మణియున్= బ్రాహ్మణాస్తి; ఇట్టివారు+అగుదురె!= ఇంత గొప్పవారా!; వారు= వారిద్దరు; ఎచ్చటివారు?= ఎక్కుడివారు? వారలన్= వారిని గురించి; నాకున్+ఎత్తింగింపవే= దయచేసి తెలుపుము; అని; అడిగినన్= అడుగగా; ఆ+దేవుండు= కృష్ణుడు; అతని; అననంబు= ముఖం; ఆలోకించి= చూచి

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఉపదేశం చేయగా క్షేత్రజ్ఞిడి విషయంగా సందేహం పోయి, ఆ స్త్రీ పరమశాంతిని పొందింది అని శ్రీకృష్ణుడు చెప్పగా అర్జునుడు ‘ఆ దంపతులు ఇంత గొప్పవారా? వారు ఎక్కుడివారు? వారిని గురించి నాకు తెలుపుము’ అని అడుగగా శ్రీకృష్ణుడు అతడి ముఖంమైపు చూచి (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం)

క. ‘నా మనమును బుధియును గృ, పొ మహితా! బ్రాహ్మణుండు బ్రాహ్మణియు హృషీ కామేయమైన క్షేత్ర, జ్ఞానుల వస్తువును నేన యనియె నరేంద్రా!’

102

ప్రతిపదార్థం: కృపామహితా!= ఓ కృపాగుణంచే అధికుడా!; నా మనమునున్= నా మనస్సా; బుద్ధియునున్= బుద్ధి; బ్రాహ్మణము= బ్రాహ్మణాప్రీ; హృషీక= ఇంద్రియాలచేత; అమేయము+బన= కొలవటానికి వీలులేని; జ్ఞేతజ్ఞ= పరమాత్మ రూపమైన; అమల= నిర్గులమైన; వస్తువునున్= వస్తువుకూడా; నేను+ల= నేనే; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ‘కృపాగుణంచేత మహితుడవైన ఓ అర్పునా! నా మనస్సే బ్రాహ్మణుడు, బుద్ధి బ్రాహ్మణి, ఇంద్రియాలచేత కొలవటానికి వీలుకాని పరమాత్మస్తువురూపమైన నిర్గులవస్తువును కూడా నేనే’ అని కృష్ణుడన్నాడు.

గురుశిష్యసంవాదంబు గృష్మం దర్జనున కెఱింగించుట (సం. 14-35-2)

v. అనిన విని యర్థముండచ్యుతునితో ‘భవత్ప్రసాదంబున మదియమతి యతి విశదయును సూక్ష్మగ్రాహిణియు నయి యున్నయిచి; పరమంబైన వేద్యంబగు బ్రహ్మంబు నెఱింగింపవే?’ యనుటయు నా కృష్మందు ‘గురుశిష్యసంవాదం బసు నితిపోసంబు విను; మది నీ ప్రశ్నంబునకు సుత్తరం బయి యుండెడు; నిత్తెఱంగున మేధావి యగు నొక్క శిష్యందు సంశిత్తతుం దయిన గురు నడిగిన నగ్గరుండు బ్రహ్మస్పతి భరద్వాజ భార్ధవ గౌతమ కాశ్యవ వసిష్టాతి విశ్వామితత్తముఖులగు మునిజనంబు లాంగిరసుంబురస్కలించి కొనివిలంచికడకుం జనితచ్ఛరణంబులకుం బ్రాంమిల్లి ‘హితం బెయ్యిచి? తత్త్వాప్తిసుపథం బెట్టిచి? వివరింపవే’ యని విస్మయించిన నస్తువినాసనుండు గృహాధురీణంబైన చిత్తంబుతో సత్తుపస్వి సత్తములకెఱింగించిన తెఱంగు నీకుం జెప్పెద నవహితుండ వయి యాకళ్లింపు’ మని పలికి యిట్లనియె.

103

ప్రతిపదార్థం: అనిన్ విని= అని కృష్ముడు చెప్పగా విని; అర్పునుండు; అచ్యుతునితోన్= శ్రీకృష్మడితో; భవత్+ప్రసాదంబున్= నీ అనుగ్రహం; మదియ మతి= నా బుద్ధి; అతివిశదయునున్= అతి స్వచ్ఛమైనదీ; సూక్ష్మగ్రాహిణియున్= అతి సూక్ష్మాంశాలను గ్రహించేదీ; అయి+ఉన్న+అది= అయి ఉంటుంది; పరమంబు+బన= మిక్కెలి ఉత్స్వమైన; వేద్యంబు+అగు= తెలిసికొనదగిన; బ్రహ్మంబున్= బ్రహ్మపదార్థస్మి; ఎఱింగింపవే= దయచేసి తెలుపుము; అనుటయున్= అని అడుగగా; ఆ+కృష్ముడు= ఆ కృష్ముడు; గురుశిష్య సవాదంబు+అను= గురుశిష్యసంవాద మనే; ఇతిపోసంబు వినుము= ఇతిపోసం ఉన్నది - వినుము; అది= ఆ కథ; నీ ప్రశ్నంబునకున్+ఉత్తరంబు+అయి+ఉండెడున్= నీ ప్రశ్నకు సమాధానమై ఉంటుంది; ఈ+తెఱంగునన్= ఇదే విధంగా; మేధావి+అగు+బక్క శిష్యందు= తెలివైనవాడు అయిన ఒక శిష్యుడు; సంశిత ప్రతుండు+అయిన= నిర్ణయింపబడిన దీక్షకలిగిన; గురున్+అడిగినన్= గురువును అడుగగా; ఆ+గురుండు= ఆ గురువు; బ్రహ్మస్పతి; భరద్వాజ; భార్ధవ; గౌతమ; కాశ్యవ; పసిష్ట; అత్రి; విశ్వామిత్ర; ప్రముఖులు+అగు= మొదలైన; మునిజనంబులు= మునులు; ఆంగిరసున్= ఆంగిరసుడిని; పురస్కరించుకొని= ముండుగా ఉంచుకొని; విరించికడకున్+చని= బ్రహ్మదేవుడి వద్దకు వెళ్లి; తద్ద+చరణంబులకున్= అతడి పాదాలకు; ప్రణమిల్లి= నమస్కరించి; హితంబు+ఏ+అది?= శ్రేయస్మి ఏది?; తద్ద+ప్రాప్తికిన్= దానిని అందుకొనటానికి; సుపథంబు= మంచిమార్గం; ఎట్టిది?= ఎటువంటిది?; వివరింపవే= దయతో వివరించుము; అని; విస్మయించినన్= ప్రార్థించగా; ఆ+నలిన+ఆసనుండు= ఆ కమలగర్భుడు; కృహాధురీణంబు+బన= కృపాగుణంతో మహానీయమైన; చిత్తంబుతోన్= మనస్సుతో; ఆ+తపస్వి సత్తములకున్= ఆ బుషిశేషులకు; ఎఱింగించిన= తెలిసిన; తెఱంగు= విధం; నీకున్+జెప్పెదన్= నీకు చెప్పుతాను; అవహితుండు+అయి= అవధానచిత్తంతో; ఆకర్షింపుము= వినుము; అని పలికి= అని చెప్పి; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని కృష్ముడు చెప్పగా విని అర్పునుడు శ్రీకృష్మడితో ‘స్వామీ! నీ ప్రసాదంతో నా బుద్ధి స్వచ్ఛమై సూక్ష్మగ్రాహిణిగా తయారైనది, ఉత్స్వప్తమైన, జ్ఞానరూపమైన బ్రహ్మతత్త్వం ఏమిటో, ఎట్లా తెలిసికొనాలో దయతో

చెప్పుము' అని అడిగాడు. అందుకు కృష్ణుడు 'గురుశిష్యసంవాదం అని ఒక ఇతిహాసం ఉన్నది. ఆ కథ నీ ప్రశ్నలు స్వేచ్ఛ సమాధానం. నీవు ఇప్పుడు అడిగినట్లే మేధావి అయిన శిష్యుడు దీక్షితు దైన ఒక గురువును అడిగాడట. అప్పుడు ఆ గురువు బృహస్పతి, భరద్వాజుడు, భాగ్వతుడు, గౌతముడు, కాశ్యపుడు, వసిష్ఠుడు, ఆత్రీ, విశ్వమిత్రుడు మొదలైన మహర్షులు అంగిరోమహర్షి ముందుంచుకొని బ్రహ్మదేవుడివద్దు వెళ్లి, అతడి పాదాలకు నమస్కారం చేసి 'బ్రహ్మదేవా! ఏది హితం? దానిని అందుకొనటానికి మార్గం ఏది? దయతో చెప్పుము' అని అడిగారు. అప్పుడు వారికి ఆ బ్రహ్మదేవుడు కృప నిండిన చిత్తంతో ఏమి చెప్పాడో దానినే నీకూ నేను చెప్పుతాను. ఏకాగ్రచిత్తంతో ఏనుము' అని ఇట్లా చెప్పాడు.

ఆ. అదరార్థుడగుచు నలలిన మోములి, కాంతి వింత గాగ్గఁ గమలగర్భు

డా తపస్విజనుల యాననంబులు గలి, యంగ జాచి యిట్టులనియే వత్స!

ప్రతిపదార్థం: వత్స!= శిష్యు; ఆదర+ప్రద్రుతు+లగుచున్= ఆదరంతో కరగిపోయినవాడై; అలరిన మోముల కాంతి= వికసించిన నాలుగు ముఖాల కాంతి; వింత+గాగ్గఁ= ఆశ్చర్యం కలిగించగా; కమలగర్భుడు= బ్రహ్మ; ఆ తపస్విజనుల= ఆ బుముల; ఆననంబులు= ముఖాలు; కలయంగన్+చూచి= తేరిపార చూచి; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: శిష్యు! ఆదరంతో కరిగిపోయినవాడై వికసించిన నాలుగు ముఖాల కాంతి ఆశ్చర్యం కలిగించగా బ్రహ్మదేవుడు ఆ బుముల ముఖాలను పరికించి చూచి ఇట్లా అన్నాడు.

తే. 'సత్కమునను భూతంబులు సంభవించు. | నంద వర్తించు, దానన యడగు; నిది గు

ఓత్తయాత్తకసత్కచరిత ముములి, బుధ్మలారి! సత్కంబు ప్రసిద్ధి విసుడు.

ప్రతిపదార్థం: అమల బుధ్మలారి!= పవిత్ర బుద్ధికలిగిన ఓ బుములారి; భూతంబులు= ప్రాణులన్నీ; సత్కమునన్= సత్కంలోనే; సంభవించున్= పుట్టుతాయి; అందున్+అ+వర్తించున్= అందులోనే ప్రవర్తిస్తాయి; దానన్+అ= అందులోనే; అడగున్= అణగిపోతాయి; ఇది; గుణాత్రయాత్మక= గుణాత్రయంతో కూడిన; సత్కచరితము= సత్కచరిత్ర; సత్కంబు+ప్రసిద్ధిన్= సత్కప్రాధాన్యం; వినుడు= వినండి.

తాత్పర్యం: పవిత్ర బుధ్మలుగల ఓ బుములారా! ప్రాణులన్నీ సత్కంలోనే పుట్టుతాయి. అందులోనే ప్రవర్తించి, అందులోనే అణగిపోతాయి. మూడు గుణాలతో కూడిన సత్కచరిత్ర ఇదే. సత్కగుణ ప్రాధాన్యాన్ని గురించి చెప్పుతారు. బాగా వినండి.

విశేషం: మూలభారతంలో 'సత్కాద్యుతాని జాతాని స్తావరాణి చరణి చ' (14-36-32) అని ఉండగా తిక్కనగారు సత్కమున్నారు. శాశ్వతంగా ఉన్నది కాబట్టి సత్కమంటారు. మాలికమైన ధర్మం కాబట్టి 'సత్క' మంటారు. పారమార్థికంగా సత్క, సత్కాలమధ్య తేడా లేదు.

క. శ్రుతియనుడపునరుగ్గఁ బ్రజా, పతియన సత్కంబునకు సపర నామంబుల్

త్రతులార సత్కమున న, వ్యోతత మహిమమైన పరమవేద్యము సుందీ!

ప్రతిపదార్థం: శ్రుతి+అన్= వేదమని; తపమనగన్= తపస్సు అని; ప్రజాపతి+అన్= ప్రజాపతి అని; సత్కంబునకున్= సత్కానికి; అపరనామంబుల్= మారుపేర్లు; ప్రతులారి; దీక్షితులారా!; సత్కము+అన్= సత్కమంటే; ఆ+వితత+మహిమము+ఇన్=

ఆ విష్టరించిన; మహిమగల; పరమవేద్యము= గొప్పగా తెలిసికొనదగిన తత్త్వం; చుండీ!= సుమండీ!

తాత్పర్యం: వేదమని, తపమని, ప్రజాపతి అని సత్యానికి మారు పేర్లు. సత్యమంటే ఆ విష్టరించింది. గొప్పమహిమ కలిగినది. అయిన పరమవేద్యమైన తత్త్వం సుమండీ!

క. కావునఁ గామ క్రోధ సు, మావేశము లెడల విడిచి యసవతరంబున్ నేవింతురు సత్యము దృఢ్య, భావాకలనమున యోగపరిష్కార్తుల్.

107

ప్రతిపదార్థం: కావున్= కాబట్టి; యోగపరిష్కార్తులు= యోగంలో ఏకీక్రి నిష్ఠకలిగిన సాధకులు; కామక్రోధసమావేశములు= కామాన్ని, క్రోధాన్ని పొందటం; ఎడలవిడిచి= సంపూర్ణంగా వదలిపెట్టి; అనవరతంబున్= ఎల్లప్పుడూ; దృఢభావాకలనమునన్= దృఢమైన దీక్షాభావం కలిగినవారై; సత్యమున్= ఆ సత్యాన్ని; నేవింతురు= ఉపాసిస్తారు.

ప్రతిపదార్థం: కాబట్టి యోగ సాధనలో పరిష్కార్తులిగిన పుణ్యాత్ములు కామక్రోధాలను సంపూర్ణంగా వదలిపెట్టి దృఢమైన దీక్షాభావం కలిగి ఎల్లప్పుడూ సత్యాన్ని ఉపాసిస్తారు.

వ. అభిహితంబు తత్త్వాప్తికి సుపథంబు సెప్పెద విసుండు.

108

తాత్పర్యం: అభి శ్రేయస్సు. దానిని అందుకొనటానికి ఉత్తమమార్గం చెప్పుతాను వినండి.

క. చతురాత్మములును జరణ, చతుష్ప్రయము గాగ వర్ణ సముద్రయ సంసే వ్యతి నొప్పిదు ధర్మము సుం, డతులంబు శివ ప్రతంబు శగు పథ మరయున్.

109

ప్రతిపదార్థం: చతురాత్మములును= నాలుగు ఆశ్రమాలు (బ్రహ్మాచర్య, గృహాష్ట, వాసప్రస్త, సన్మాస ఆశ్రమాలు); చరణ చతుష్ప్రయము కాగన్= నాలుగు పాదాలు కాగా; వర్ణసముద్రయ సంసేవ్యతన్+బెప్పెడు= నాలుగు వర్ణాలచేత; ఇతర వర్ణసముద్రయాలచేత అనుసరించబడుతూ ప్రకాశించేటటువంటి; ధర్మము+చుండీ= ధర్మమే సుమండీ!; అరయన్= బాగా చూడగా; శివప్రదంబున్+అగు పథము= శుభప్రదమైన మార్గం.

తాత్పర్యం: నాలుగు ఆశ్రమాలు నాలుగు పాదాలుగా, అన్ని వర్ణాలకు చెందినవారిచేతా అనుసరించబడుతున్న సనాతనధర్మం ఏది ఉన్నదో అదే పరీక్షించిచూడగా శుభప్రదమైన అత్యుత్మమ మార్గం. దీనిద్వారా శ్రేయోరూపమైన మౌడ్ధసాధన సులభమని తాత్పర్యం.

వ. నాలుగాత్మమంబులకు సామాన్యంబి యధ్యాత్మవిత్త్వంబు లేక పరతత్త్వంబు నొందరామి మారుతాటిశ్చింద్ర ప్రజాపతులకునులోనుగానిట్టిది యధ్యాత్మదర్శనంబనం జతుర్మింశతి తత్త్వావలోకనంబు కావునఁదత్త్వంబులు విపరించెద.

110

ప్రతిపదార్థం: నాలుగు+ఆశ్రమంబులకున్= బ్రహ్మాచర్యాది నాలుగు ఆశ్రమాలలోని వారికి; అధ్యాత్మ విత్త్వంబులేక= ఆత్మమ గురించి తెలిసికొనకుండా; పరతత్త్వంబున్+బందన్+రామి= పరతత్త్వాన్ని పొందలేకపోవటం అన్నది; సామాన్యంబు+అ= సమాన్మే; మారుత= సముద్రముత్తులకు; ఆదిత్య= ద్వాదశ ఆదిత్యులకు; ఇంద్ర= ఇంద్రుడికి; ప్రజాపతికిన్= బ్రహ్మ; లోనుగాన్= మొదలైనవారికి కూడా; అధ్యాత్మ దర్శనంబు= అధ్యాత్మ దర్శనం; ఇట్టిది+అ= ఇట్లాంటిదే; అనన్= అనగా; చతుర్మింశతి= ఇరవై నాలుగు; తత్త్వ+అవలోకనంబు= తత్త్వమారు దర్శించటం; కావున్= కాబట్టి; తత్త్వంబులు= ఆ తత్త్వమారు; వివరించెదన్= వివరిస్తాము.

తాత్పర్యం: బ్రహ్మచర్యాది నాలుగు ఆశమాలలోని వారెవదైనా ఆత్మవిద్యా సాధనలు కాకుండా మొక్కప్రాప్తిని పొందలేదు అనే నియమం అందరికి సమానమే. మరుత్తులైనా, ఆదిత్యలైనా, ఇంద్రుడైనా, చివరికి బ్రహ్మదేవుడైనా అధ్యాత్మ దర్శన మార్గం మాత్రం ఇదే. అనగా ఇరవైనాలుగు తత్త్వాలు ఏవి ఉన్నాయో వాటి తత్త్వాన్ని గురించిన దర్శనం కలిగి ఉండటమనే అర్థం. అందుచేత ఆ తత్త్వాలను వివరిస్తాను.

విశేషం: బ్రహ్మది దేవతలుకూడా బ్రహ్మవిద్యా సాధనలో అవలంబించవలసిన క్రమం మానవులు అవలంబించే క్రమమే అని అర్థం. అందుకే భారతకథ త్రిలోకాలకు సంబంధించినదని అనటం. ఇంద్రాది పాత్రలు మానవ పాత్రలతో కలిసి ప్రవర్తించటం ఇత్తుందులు కనిపిస్తాయి.

తే. అంబరాబి భూతములు శబ్దాబి గుణము, లింగియము లిరుదెఱగు మునీంద్రులార!

మన మహంకార బుద్ధు లిట్లోనల ప్రకృతి, గలయి దిత్యాచతుర్వింశకత్వ మొందు

111

ప్రతిపదార్థం: ముని+ఇంద్రులార!= మునిశ్రేష్ఠులారా!; అంబర+ఆది భూతములు= ఆకాశం మొదలైన ఐదు భూతాలు-5; శబ్ది+ఆదిగుణములు= శబ్దాదులైన ఐదు గుణాలు-5; ఇంద్రియములు+ఇరుదెఱగు= జ్ఞానేంద్రియ కర్మేంద్రియ పంచకాలు-5+5; మనము= మనస్సు-1; అహంకారము-1; బుద్ధి-1; ఇట్లు+బనరి= ఈ విధంగా కూడి; ప్రకృతిన్+కలయన్= ప్రకృతితో కలిస్తే; తత్త్వచతుర్వింశకత్వము+ఒందున్= 24 తత్త్వాలని పేరు పొందుతాయి.

తాత్పర్యం: ఆకాశం మొదలైన ఐదు భూతాలు, శబ్దాదులైన ఐదు గుణాలు, జ్ఞానేంద్రియ కర్మేంద్రియ పంచకాలు, మనస్సు, అహంకారం, బుద్ధి - అనే ఈ తత్త్వాలు ప్రకృతితో కలిస్తే 24 తత్త్వాలుగా పిలువబడుతాయి.

క. వినుడు ప్రభవ విలయ జ్ఞాని, న నిరూఢము గాగ వీని నైజ మఖిలముం

గనిన భవమోహ మొందఁడు, గనుఁ బరతత్యాంబు నతఁడు గతకల్పముడై.

112

ప్రతిపదార్థం: వినుడు= బాగా వినండి; ప్రభవ= పుట్టుక; విలయ= నశించటం అనే ఈ రెండు; జ్ఞాన నిరూఢము కాగన్= జ్ఞానాలతో స్థిరమైన బుద్ధితో; వీనినైజము+అఖిలమున్= ఈ ఇరవై నాలుగు తత్త్వాల అసలు రూపాన్ని; కనిన్= దర్శిస్తే; భవమొహము+ఒందరు= సంసార రూపమైన భ్రాంతిని పొందరు; అతఁడు= అట్లాంటి యోగి; గతకల్పముడు+ఐ= పాపాలు పోయినవాడై; పరతత్యాంబున్+కనున్= పరతత్త్వాన్ని చూడగలుగుతాడు.

తాత్పర్యం: జనన మరణాలకు సంబంధించిన ప్రజ్ఞానంతోడి స్థిరమైన బుద్ధితో ఈ 24 తత్త్వాల నైజాన్ని దర్శిస్తే సంసార బంధరూపమైన భ్రాంతి నశిస్తుంది. పవిత్రుడై ఆ యోగి పరతత్త్వదర్శనం చేయగలుగుతాడు.'

వ. అని నిద్రేశించి యద్దేపుండు వెండియు.

113

తాత్పర్యం: అని ఉపదేశించి బ్రహ్మదేవుడు ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

క. వ్యక్త మనిర్వాచ్యం బి, వ్యక్తము సుస్థిరము ద్రువము వ్యాపిత్వధురా యుక్తము కలిత గుణత్తుయి, శక్తి నవద్వారపుర మనాధుము సుండీ!

114

ప్రతిపదార్థం: అనిర్వచ్యంబు= మాటలకండనిది; అవ్యక్తము= వ్యక్తం కానిది; సుస్థిరము= మిక్కిలి స్థిరమైనది; ద్రువము= శాస్త్రతంగా ఉండేది; వ్యాపిత్వధురాయుక్తము= అన్ని దిశలా వ్యాపించిన బరువుకలిగింది; కలిత గుణత్తుయశక్తి= మూడు గుణాల

శక్తులతో కూడింది; అయిన వ్యక్తము= వ్యక్తమైన; నవద్వారపురము= ఈ తొమ్మిది ద్వారాలు కలిగిన ఆ నగరం; అసాధ్యము= జయించటం చాలా కష్టం; చుండీ!= సుమండీ!

తాత్పర్యం: మాటల కందనిది, అవ్యక్తమైనది, స్థిరమైనది, శాశ్వతమైనది, అన్నిషైపులా వ్యాపించిన శక్తి కలిగినది, త్రిగుణ శక్తులతో కూడింది అయిన ఈ వ్యక్తమైన తొమ్మిది ద్వారాల నగరం జయించటానికి చాలా కష్టతరమైనది.

విశేషం: నవరంధ్రాలు కలిగినది దేహం. అందుకే నగరంగా చెప్పటం. జయించటమంటే ఆత్మ దర్శనమని అర్థం. అది అవ్యక్తం. కానీ దేహానికి ప్రాణశక్తి అదే. చిత్రమేమంటే ఈ దేహం వ్యక్తం. దానితత్త్వం మాత్రం అవ్యక్తం. అందుకే జయించటం అసాధ్యమనటం.

క. తత్స్వాధనంబు దద్దత్తః చిత్పులభత్పుత్సిథ్యి జేయుఁ ల్రిగుణ సం

పత్స్వారవంత మబి గుణః జిత్పుత్రతు లైన వాలచే సాధ్య మగున్.

115

ప్రతిపదార్థం: తద్+సాధనంబు= ఆ పురాస్ని సాధించటానికి మార్గం; తద్+గతః= ఆ దేహంలోని; చిత్తః= జ్ఞానాన్ని; సులభత్వ ప్రసిద్ధిన్+జేయున్= సులభంగా పొందే విధానాన్ని అందిస్తుంది; అది; త్రిగుణ సంపద్+సారవంతము= సత్యరజ్జస్తమో గుణసంపద యొక్క సారాశపమైనది; గుణ జిత్తః+సుప్రతులు+ఖనః= వారిచేన్= త్రిగుణాలను జయించటమే దీక్షగా కలిగినవారిచేత; సాధ్యము+అగున్= సాధించబడుతుంది.

తాత్పర్యం: దేహంలోని సహజ యోగసిద్ధిని సులభంగా సాధించే పద్ధతిని ఆ మార్గం చూపిస్తుంది. త్రిగుణాల సారాశపమైనది అది. గుణాలను జయించటాన్ని దీక్షగా కలిగినవారే ఆ పని చేయగలరు. వారికి ఇందియ జయం సాధ్యం. వారే దేహాన్ని తమ నియంత్రణలో ఉంచుకొనగలరు.

సీ. సంయమివరులార! సత్యరజ్జస్తమో! నామరూఢములు గుణంబు: లవియు

నన్యోస్య మిథునత్తు మన్యోస్య సంత్రయః మన్యోస్య సంకలితాను వ్యత్తః

భావ మన్యోస్యోప జీవనాచరణంబు: గలిగి దుర్బోధత్తు గాఢ భంగు

లైయుండు: దమము నియమితమైన రజస్సుఁ: దన్నియమమున సత్యంబు నడచు:

తే. సత్య మడగినచోఁ దమశ్శలత మెనగు: లోభశోిక సమైహా నిద్రాభయములు

వికృతి దుర్వాన మౌధ్య పాపకృతి కోప: శార్య మాత్స్వర్యములు తమస్సంభవములు.

116

ప్రతిపదార్థం: సంయమివరులార!= బుపిశైప్పులారా!; సత్యరజ్జస్తమో నామరూఢములు= సత్యం, రజస్సు, తమస్సు అనే పేర్లతో ప్రసిద్ధాలు, గుణంబులు= గుణాలు; అవియున్= అవి; అన్యోన్యమిథునత్యము= ఒకదానితో ఒకటి సంగమించటం; అన్యోన్యసంశ్రయము= ఒకటి మరోదానిని ఆశ్రయించటం; అన్యోన్య సంకలిత+అనువృత్తభావము= ఒకటి మరోదానిలో కలిసి అనుసరించి ప్రవర్తించటం; అన్యోన్య+ఉపజీవన+ఆచరణంబు కలిగి= ఒకదానిని ఆశ్రయించి మరోటి సహజీవనం చేయటం కలిగి; ఇట్లా ఉంటూ; దుర్బోధ గాఢ భంగులు+ఖ+ఉండున్= వాటి ప్రవృత్తిని గుర్తించటానికి వీలులేకుండా చాలా తీవ్రరీతిలో ప్రవర్తిస్తాయి; తమము= తమోగుణం; నియమితము+ఖన్= నియమించబడితే; రజస్సున్= రజోగుణమూ; తద్+నియమమున్= ఆ రజోగుణ నియమంచేత; సత్యంబు+నడచున్= సత్యగుణం ప్రవర్తిస్తాయి; సత్యము+అడగినచోన్= సత్యం అణిపోతే; తమశ్శరితము+ఎసగున్= తమస్సు ప్రవర్తించటం మొదలు పెడుతుంది; లోభ= లోభం; శోక= శోకం; సమ్మాహా= సమ్మాహం; నిద్రాభయములు= నిద్ర, భయం; వికృతి= వికారాలు; దుర్వాన= దురభిమానం; మౌధ్య= మంరుతనం; పాపకృతి= పాపాలుచేయటం; కోప= క్రోధం; శార్య= మోసం; మాత్స్వర్యములు= అసూయ మొదలైనవి; తమస్సంభవములు= తమోగుణంమండి పుట్టుతాయి.

తాత్పర్యం: బుషిషైష్ములారా! సత్యం రజస్సు తమస్సు అనే పేర్లతో ఈ గుణాలు ప్రసిద్ధి పొందాయి. అవి ఒకదానిలో ఒకటి సంగమించి పనిచేస్తాయి. ఒకటి మరోదానిని ఆశ్రయిస్తాయి. ఒకటి మరోదానిలో కలిసి అనుసరించి ప్రవర్తిస్తాయి. ఒకదాని ప్రవృత్తి మరోదానికి సహకారిగా ఉండటమూ కనిపిస్తుంది. కానీ, వాటి ప్రవృత్తిని గుర్తించటం దుస్సాధం. అతి తీవ్ర రీతిలో ప్రవర్తిస్తాయి. తమోగుణం నియంత్రితమైతే రజోగుణమూ, దానిని బట్టి సత్యమూ ఉంటాయి. సత్యం అణగిపోతే తమస్సు బయటపడుతుంది. లోభం, శోకం, భ్రాంతి, నిద్ర, భయం, వికారం, దురభిమానం. మంమతనం, పాపకార్యాలు చేయటం, క్రోధం, మోసం, అసూయ ఇట్లాంటివస్తీ తమస్సులో పుట్టే దుర్గణాలే.

విశేషం: ఒకే మనిషి మంచిగా, చెడుగా, మెత్తగా, తీవ్రంగా, తెలివిగా, మూర్ఖంగా ప్రవర్తించటానికి కారణాలు ఈ మూడు గుణాల కలయికలోని తేడాలని అర్థం.

ఉ. పాములు దేశ్యముం బసులు బందులు గుక్కలు మీలు గోళ్లులు
జీములు గాకులు గ్రిములు జింకలు నక్కలు గొంకనక్కలు
నోములు ప్రూటులు బొడలు నోపులు బొందువారు మున్
తామసభాగు లట్ల మతి తచ్ఛిధ జంతువు లెన్ని యన్నియున్.

117

ప్రతిపదార్థం: పాములున్= పాములు; తేశ్యమున్= తేశ్యా; పసులున్= పశువులూ; పందులున్= పందులూ; మక్కలున్= మక్కలూ; మీలున్= చేపలూ; కోళ్లులున్= కోళ్లా; చీములున్= చీములు; కాములున్= కాములూ; క్రిములున్= పురుగులూ; జింకలున్= జింకలూ; నక్కలున్= నక్కలూ; కొంక నక్కలున్= పిరికి నక్కలు; దోములున్= దోములూ; ప్రూటులున్= చెట్లు; పాదలున్= పాదలూ; నోపులున్= బాధలూ; పీడలున్= కష్టాలూ; పాందువారు= పడేవారు, మున్= ముందు; తామసభాగులు= తామస గుణభాగం ఉన్నవారు; మతి= ఇంకా; తచ్ఛిధ జంతువులు+ఎన్ని+అన్నియున్= అట్లాంటి జంతువులు ఎన్ని ఉన్నాయో అన్ని; అట్లు+అ= అట్లాగే.

తాత్పర్యం: పాములు, తేశ్యా, పశువులు, పందులు, మక్కలు, చేపలు, కోళ్లు, చీములు, కాములు, పురుగులు, జింకలు, నక్కలు, పిరికి నక్కలు, దోములు, చెట్లు, పాదలు, బాధలు, కష్టాలు పొందేవారు అందరూ ముందుగా తామసగుణ భాగస్వాములే. అట్లాగే తక్కిన జంతువులు ఏవేవి ఉన్నాయో అవస్తీ తామసగుణంతో కూడినవే.

విశేషం: ఆహార నిద్రా భయమైథునాలు నరులకు, పశువులకు సమానం. ఒక జ్ఞానార్థనచేతనే మనిషి, జంతుప్రపంచంనుండి వేరుపడుతున్నాడు. అందుకే తామసగుణం నరులకు జంతువులకు, పశులకు క్రిమికీటకాలకు సమానమని ఈ పద్యం వివరిస్తోంది. ఈ గుణానుండి మనిషి బయటపడగలడు.

క. ఇవి తామసంబు లని గుణి నివహములో గీడు వాప నేర్చునతదు త
బ్యావిధ వికృతి నిరసన హే తువివేకము గలుగు గా నథోగతి దలగున్.

118

ప్రతిపదార్థం: ఇవి తామసంబులు+అన్ని= ఈ గుణాలు తామసాలని గుర్తించి; గుణానివహములోన్= తనకున్న గుణ సముదాయంలో; కీడు= కీడును; పాపన్= పోగొట్టుకొనటానికి; నేర్చున్+అతడు= సమర్థుడైనవాడు; తద్ద+వివిధ= దానికి చెందిన వివిధాలైన; వికృతి= వికారాలను; నిరసన= దూరంచేయటానికి తగిన; హతు వివేకము కలుగున్= బుద్ధి వివేకం కలుగగా; అధోగతిన్= అధోగతి పొందటాన్ని; తలగున్= వారించగలుగుతాడు.

తాత్పర్యం: బాధలు, కష్టాలు పొందటం ఇత్యాదిగా ఉన్న గుణకర్మలు తామసాలని ఎవడు గుర్తించగలడో వాడు తన గుణ సముదాయం నుండి వీటిని దూరం చేయగలుగుతాడు. తద్వారా ఆ తామసికాలైన వికారాలను దూరం చేయగల హేతుబుద్ధి వివేకాలు కలిగి అధోగతి పొందరుండా బయట పడతాడు.

చ. బలమును శౌర్యమున్ మధుముఁ బ్రాహ్మమున్ సుఖదుఃఖ భాగితా
కలసముఁ జైశ్వి సేతయును గాంష్టయు నొల్లమియుం బ్రతానముం
గలహము నీర్ఘ్రయున్ బహువికల్పపు భాషులుఁ గామినీ జనం
బుల యెడ గాఢ రాగతయు బొంకును సుబ్బ రజఃప్రభాతముల్.

119

ప్రతిపదార్థం: బలమునున్= బలమూ; శౌర్యమున్= పరాక్రమమూ; మధుమున్= గర్వమూ; ప్రాభవమున్= వైభవమూ; సుఖదుఃఖ భాగితాకలసము= సుఖాన్ని, దుఃఖాన్ని పొందటం అనే గుణం; చెల్చి+చేతయును= స్నేహం చేయటం; కాంష్టయున్= కోరికా; ఒల్లమియున్= సచ్చకపోవటం (ఇష్టం లేకపోవటం); ప్రతానమున్= విరివిగా ఉండాలని కోరుకొనటం; కలహమున్= వ్యాజ్యం; ఈర్ఘ్రయును= అసూయయు; బహు వికల్పపు భాషులు= నానా వికారాలైన మాటలు (తిట్లు); కామినీజనంబుల+ఎడన్= ప్రీల పట్ల; గాఢరాగతయున్= మిక్కిలి అనురాగమును; బొంకును= అబద్ధం చెప్పటమును; ఉబ్బన్= అసహనం (ఇవన్నీ); రజన్+ప్రభాతముల్= రజోగుణంలో పుట్టేవి.

తాత్పర్యం: బలం, పరాక్రమం, గర్వం, వైభవం, సుఖదుఃఖాలు పొందటం, స్నేహంచేయటం, కోరిక, కోరకపోవటం, విరివిగా ఉండాలన్న ఆశ, వ్యాజ్యం, అసూయ, తిట్లు, ప్రీలపట్ల మిక్కిలి అనురాగం, అబద్ధం చెప్పటం, అసహనంగా ఉండటం ఇవన్నీ రజోగుణంలో పుట్టుతాయి.

చ. అవి తొలుబామునం గలుగు నద్ది జనంబులు నీతు విట్టివి
ట్టివి యవినీతు లభ్యత పట్టిష్ఠత గల్ల త్రివర్ద పర్వతం
బు వెరపు నొంబి యద్భుతములఁ బొంపిలవోపుచుఁ గామ సాఖ్యావై
భవములఁ గ్రాలుచున్ మనుజ భావ నిరూఢతఁ బొల్చు రెంతయున్

120

ప్రతిపదార్థం: అవి= పైన వివరించిన గుణాలు; తొలుబామున్= పూర్వజన్మలో; కలుగునట్టి జనంబులు= కలిగిన మనమ్యలు; ఇట్టివి నీతులు= ఇవి నీతులు; ఇట్టివి+అవినీతులు= ఇవి అవినీతులు; అన్+మతి= అనే బుద్ధియొక్క; పట్టిష్ఠత+కల్గి= గట్టిదనం కలిగి; త్రివర్ద= మూడు పురుషార్థాల విషయంలో; పర్వతంబు= ప్రవర్తించేటటువంటి; వెరపున్= పద్ధతిని; ఒంది= పాంది; అర్థములన్= ధనసంపదలతో; పాంపిరి+పోపుచున్= అతిశయుస్తూ; కామ సాఖ్యావైభవములన్= కోరికలను తీర్చుకొని సుఖవైభవాలతో; క్రాలుచున్= వైభవంతో ప్రకాశిస్తూ; ఎంతయున్= మిక్కిలిగా; మనుజభావ నిరూఢతన్= మానుష భావంలో స్థిరులై; పాల్తురు= ఉంటారు.

తాత్పర్యం: ఈ గుణాలు పూర్వజన్మం నుండి సంక్రమించిన మనమ్యలు నీతి, అవినీతి అనే విచక్షణ కలిగిన పట్టిష్ఠమైన బుద్ధి కలిగి, ధర్మార్థకామాల విషయంలో ఎట్లూ ప్రవర్తించాలో తెలిసి, మిక్కిలి ధనసంపదలతో కోరికలు తీర్చుకొని సుఖంతోను వైభవంతోనూ అతిశయుస్తూ ప్రకాశిస్తారు. జీవితమంతా ‘మానుష’ భావంతోనే స్థిరంగా కాలం గడిపేస్తారు.

క. రాజసగుణములకుం గల | నైజ మెఱుగు వారు తజ్జనక వైకృతముల్
ధీజితములు గావింపగ | నోజ గలిగి శుభదవ్యతి నొందుదు రెండున్.

121

ప్రతిపదార్థం: రాజస గుణములకున్+కల= రాజసగుణాల కున్సు; నైజము= స్వభావం; ఎఱుగువారు= తెలిసికొనేవారు; తద్+జనక= దానిని కలిగిచే; వైకృతముల్= వికారాలను; ధీ= బుద్ధిచేత; జితములు+కావింపగన్= జయించినవిగా చేయటానికి; ఓజ+కలిగి= శక్తి కలిగి; శుభదవ్యతిన్= మేలు కలిగించే ప్రవృత్తిని; ఎందున్+బందుదురు= ఎక్కడైనా పొందగలరు.

తాత్పర్యం: రాజసగుణాల తత్త్వం ఇది అని ఎవరు గుర్తిస్తారో వారు తమ వివేకంతో రాజసగుణ వికారాలను జయించగలుగుతారు. మంచి దారిని ఏనాడైనా పొందగలుగుతారు.

విశేషం: రాజసగుణానికి కొంత శిక్షణ కలిగితే సాత్మీక ప్రభావంలో పడిపోతుంది. అశిక్షితమైతే తామసంలోకి దిగిపోతుంది. సత్య తమస్సులే ఎప్పరికీ పడని గుణాభేదాలు. అందుకే 'గురు' సేవ ద్వారా గుణసంపదము నియంత్రించవచ్చునని పెద్ద లంటారు.

సీ. సంతోషము సుప్రకాశత్వంబుఁ బ్రియమును | నాసందమును గరుణాభిరతియు
క్షమయును సత్యంబు శౌచంబు ధృతియు న | కార్పాణ్యమును బితిక్షయు నహింస
యును నార్జుపంబును నసుసాయయును గ్రీధ | రాహిత్యమును నసంరంభతయును
సమత దాక్షిణ్యంబు త్రద్ధధానతయు న | క్రూరభావంబు శ్రీగౌరవంబు

తే. సత్యుజాతంబు లివి పూర్వజన్మసంక | లితము లైనట్టివా రహంకృతి మమత్వ
మర్థత్యస్త కామార్త లేకతులబోధ | భరతులై యూర్ధ్వలోక వైభవము గంట్రు.

122

ప్రతిపదార్థం: సంతోషమున్= సంతోషంగా ఉండటం; సుప్రకాశత్వంబున్= బాగా కాంతిమంతంగా ఉండటం; ప్రియమునున్= ప్రేమగా ఉండటం; ఆనందమునున్= ఆనందమూ; కరుణా+అభిరతియున్= దయలో ఆసక్తి ఉండటం; క్షమయున్= క్షమగుణాం; సత్యంబు= సత్యపాలన; శౌచంబు= పవిత్రంగా ఉండటం; ధృతియున్= ధైర్యం; అకార్పాణ్యమును= లోభగుణాం లేకుండటం; తితిక్షయున్= ఓర్పు; అవాంసయును= హింసచేయకుండా ఉండటం; ఆర్జువంబును= వంకరగా కాముండా నేరుగా ప్రవర్తించటం; అనసూయయును= అసూయలేమి; కోధరాహిత్యమును= కోధం లేకుండటం; అసంరంభతయును= ఉద్దేకం లేకుండా ఉండటం; సమత= అన్నిటిలోనూ సమత్వభావం కలిగి ఉండటం; దాక్షిణ్యంబు= కనికరం; త్రద్ధధానతయున్= నిష్ఠతోడి విశ్వాసం ఉండటం; అక్రూరభావంబున్= కరినత్వం లేకుండటం; శ్రీ= సిగ్గు; గౌరవంబు= గురుభావం కలిగి ఉండటం; ఇవి= అనే ఈ గుణాలు; సత్య జాతంబులు= సత్యంలో పుట్టుతాయి (ఈ గుణాలు); పూర్వజన్మ సంకలితములు+పనట్టివారు= ఈ గుణాలలో పూర్వజన్మ సిద్ధంగా కలవారు; అహంకృతి= అహంకారం; మమత్వము= మమకారం; అర్థత్యస్త= ధనదాహం; కామ+అర్థి= కామంతో దుఃఖితుడుకావటం; లేక; అతుల= సాటిలేని; బోధ భరితులు+ఐ= జ్ఞానయుక్తులైన; ఉంధ్వలోక వైభవమున్+కండ్రు= ఉత్తమలోక వైభవాలను పొందతారు.

తాత్పర్యం: సంతోషం, ప్రకాశం, ప్రేమ, ఆనందం, కరుణా, క్షమగుణాం, సత్యం, పుచిత్వం, ధైర్యం, లోభరాహిత్యం. ఓర్పు, అహింస, చక్కని నడవడి, అసూయ లేమి, కోపం లేకుండటం, ఉద్దిక్కుడు కాకపోవటం, సమత్వం, కనికరం, నిష్ఠతోడి విశ్వాసం, కార్మిక్యం లేకుండా ప్రవర్తించటం, లజ్జ, గౌరవం అనే ఈ గుణాలు సత్యంలో పుట్టుతాయి. ఈ గుణాలను పూర్వజన్మ సంక్రమితాలుగా ఎవరు కలిగి ఉంటారో వారు అహంకార మమకారాలు లేక అర్థ కామ దాహాలు లేక అసామాన్యజ్ఞాన సంపద కలిగి విముక్తిసాధనకు తగినవారుగా ఉంటారు.

క. వినుఁడా గుణంబు లన్నిటీఁ, గనికొని తత్త దనుష్కి గలుగనివాఁ ద
ప్పనిచే భుజింపగాఁ బడఁ, డనఘూత్సుకులార! ప్రింగు నతఁ దారాశిన్.' 123

ప్రతిపదార్థం: వినుఁడు= బుములారా వినండి; ఆ గుణంబులు+అన్నిటిన్= ఆ గుణాలన్నిటిని; కనికొని= తెలిసికొని; తత్తద్వి= వాటి వాటిలో; అనుష్కి= మిక్కిలి కూడిక; కలుగనివాఁడు= లేనివాడు; ఆ+పనిచేన్= ఆ పనివలన; భుజింపగాఁ బడఁరు= తినబడడు; అనఘు+అత్యుములార!= పుణ్యాత్ములార!; అతఁడు= ఆ పుణ్యాత్ముడు; ఆ రాశిన్= ఆ కర్మ సముదాయాన్ని; ప్రింగున్= తినేస్తాడు (అతిక్రమిస్తాడు= కర్మనుండి విముక్తుడువుతాడు).

తాత్పర్యం: బుములారా! వినండి. ఆ గుణాల తత్త్వాన్ని దర్శించి ఆయా పనులలో ఆసక్తుడు కానివాడు ఆ పనివలన బంధించబడడు. పుణ్యాత్ములారా! అతడే ఆ కర్మ సముదాయాన్ని నియంత్రణలో ఉంచుకొనగలడు.'

వ. అని చెప్పి యప్పరమేష్టి మతియును. 124

తాత్పర్యం: అనిచెప్పి ఆ బ్రహ్మాదేవుడు ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. 'వేర్షై యుండవు వినుఁడు! గుణంబు ల, నోస్య సంకలితంబు లగుచుఁ బరఁగు సంగతత్వమునను సంసారయాత్రా ప్రు, పర్వతం బోనలంచు: వానిలోను నెయ్యిచి మిగులఁ దీఁఫించే దజ్జుస్యంబు, లొలయుఁ జాయుటయు నొక్కొక్కమూటు గలుగుఁ: దమం బెఱగమి యథికం శైన, ప్రోతస్పోముఖి ప్రుతి రజస్సు'

అ. లెఱిగెనపుడు మధ్యసరణి సత్కమువ్యధిఁ, బోంద సూర్యవ్యతీఁ బోందు: వీని మును ప్రకార భేదమున నెఱింగించితి: నవియు దుస్తరంబు లనఘూలార! 125

ప్రతిపదార్థం: అనఘులార!= పుణ్యాత్ములారా!; వినుఁడు= ఇంకా వినండి; గుణంబులు= ఈ త్రిగుణాలు; వేర్షైన్= వేరు వేరుగా; ఉండవు= ప్రవర్తించవు; అన్యోన్యు= ఒకదానితో మరొకటి; సంకలితంబులు+అగుచున్= కలిసిపోయి; పరఁగున్= ఉంటాయి; సంగతత్వమునన్+అ= కలయికవలననే; సంసారయాత్రా ప్రవర్తనంబు+బనరించున్= సంసారయాత్ర జరిగిటట్లు చేస్తున్నది; వానిలోనన్= వాటిలో; ఏ+అది= ఏది; మిగులన్= అధికంగా; తోఁఫించెన్= ప్రకటితమవుతుందో; తద్వ+జన్యంబులు= దానినుండి పుట్టిన ఇతరాలు; ఒలయున్= కలుగుతాయి; ఒక్కొక్కమూటు= ఒక్కొక్కసారి; పాయుటయున్= నశించటమూ; కలుగున్= ఉంటుంది; ఎఱుగమి= తెలియకపోవటం; అధికంబు+బ= అధికంకాగా పుట్టినటువంటి; ప్రోతస్సు)= ప్రవాహం; తమంబు= తమసు); అధోముఖప్రసుతి= అధోముఖంగా ప్రవహించేది; రజస్సు(లు)= రజోగుణం (ఇవి రెండూ ఇట్లా ఉంటాయి); ఎఱి గినపుడు= జ్ఞానం ఉన్నపుడు; మధ్యసరణిన్+నడిమి ప్రవాహంగా; సత్కమువ్యధిపొందున్= సత్కమువ్యధికాగా; ఊర్ధ్వవృత్తిన్ పొందున్= ఊర్ధ్వముఖంగా ప్రవహిస్తుంది; వీనిన్= వీటిని; మును= ముందు; ప్రకారభేదమునన్= వాటి వాటి ప్రకారాలనుబట్టి; ఎఱింగించితిన్= చెప్పాను; అవియున్= అవికూడా; దుస్తరంబులు= దాటటానికి చాలా కష్టమైనవి.

తాత్పర్యం: 'పుణ్యాత్ములారా! ఈ గుణాలు వేరు వేరుగా ప్రవర్తించవు. ఒకదానితో మరొకటి కలిసి ఉంటాయి. ఏటి కలయికే సంసార యాత్రను జరిపిస్తున్నాయి. వాటిలో ఏది అధికంగా ప్రకటితమయితే దాని నుండి తక్కినవి పుట్టటమో, లోపించటమో జరుగుతూ ఉంటుంది. అజ్ఞానం పూర్తిగా వ్యాపిస్తే తమం పుట్టుతుంది. అపుడు రజోగుణం మనిషిని

అధోగతికి రండుస్తుంది. సత్యం ఈ రెంటి నడుమా ఉంటూ పెరిగి ఉధ్వర్షమార్గాన్ని అవలంబిస్తుంది. మునుపే ఈ గుణాలు ఒకదానిలో ఒకటి కలిసి ఏమే విధాలుగా ప్రవర్తిస్తాయో చెప్పాను. వీటిని దాటి మనిషి బయటపడటం అసాధ్యమైన విషయం.

విశేషం: ముందు 114వ పద్యంనుండి ఇప్పటిదాకా గుణాల ప్రవృత్తినే వివరిస్తున్నాడు. 116లో వివరంగా ఈ గుణాత్మయం ఎట్లా పనిచేస్తుందో వివరించాడు. దీనినే ఇక్కడ మరలా గుర్తు చేస్తున్నాడు.

క. శ్రీత స్వన జీవగమన , హేతు వగు దశా విశేషః మీ గుణమునుఁ దా

నీ తెరువు నొందు నని కనుఁ , డాతతమతులారు! కరణ మగు నబి త్రోవన్.

126

ప్రతిపదార్థం: అతతమతులారు!= విశాలమైన బుద్ధులున్న ఓ బుములారా!; శ్రోతస్యు+అన్వ్యు= ప్రవాహం అని ఇంతకుముందు చెప్పిన విషయం; జీవగమన హేతువు+అగు= జీవితం సాగటానికి కారణ భూతమైన; దశావిశేషము= ఒక దశ; ఈ గుణమున్వ+తాను+ఈ తెరువున్+ఒందును= ఈ గుణాల ప్రభేదంచేత ఆయా మార్గాన్ని పడుతుంది; అది= ఆ ప్రవహమే; త్రోవన్= ఆ బాటలో; కరణము+అగున్= సాధన మపుతుంది.

తాత్పర్యం: శ్రోతస్యు అంత జీవితం సాగడానికి కారణభూతమైన ఒకానొకదశ. ఈ గుణంతో తానీదారిని పొందుతానని విశాలబుద్ధులారా కనుక్కొండి. దీన్ని త్రోసివేయడమే చేయదగినపని.

విశేషం: జీవితగమనం ఒక నదీ ప్రవాహంవంటిదే. అందుకే 'శ్రోతస్యు' అనటం. ఎవరెవరి గుణబేదాలనుబట్టి వాడువాడు తన తన జీవితగమన దశలను, దిశలను, మార్గాలను, సాధనాలను వెదుక్కొంటాడు. అన్నిటికి గుణబేదమే ప్రధానం. ఒకడు సాత్మీకుడు. భగవదనుగ్రహం పొందాలన్నది ధ్యేయంగా ఉంచుకొంటాడు. (దశ- భక్తినిమార్గంగా ఎంచుకొంటాడు (దశ)- ఇదే వాడిజీవిత శ్రోతస్యు, పూజనో, పురస్కారాన్ని కరణంగా ఎంచుకొంటాడు (సాధనం). ఇట్లాగే తక్కిన గుణాలవారు వారు చేసే పనులను వారే నియంత్రించుకొంటారు. కానీ, ఈ త్రిగుణాలూ, బంధహేతువులే అవుతాయి.

వ. గుణత్తుయంబునుం త్రోచుట మే: లబి త్రోవువడునట్టి విత్స్ఫృత్యంబు లేకుండు నేని.

127

ప్రతిపదార్థం: గుణాత్మయంబున్వు= ఈ మూడు గుణాలను; త్రోచుట= విస్తృతించటం; మేలు= ఉత్తమం; అది; త్రోవు+పడునట్టి= తోలిగిపోయేటటువంటి; విత్స్ఫృత్యంబు= దాహం లేకుండటం; లేకుండును+ఏని= లేకుండా ఉంటే.

తాత్పర్యం: ఈ మూడు గుణాలూ విస్తరింపదగినపే. అని తోలిగిపోవాలంటే త్వంష్ట (దురాళ) నశించాలి. అది నశించేమార్గం లేకపోతే-(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. సాత్మీకులకు బిషము రజోః , మత్తు కలిత వర్తములకు మధ్య భువన వా

సత్యముఁ దామసులకు నీ , చత్వ కరాధోజగంబు సంప్రాప్త మగున్.

128

ప్రతిపదార్థం: సాత్మీకులకున్= సత్యగుణంతోడి జీవితం గడిపినవారికి; దివమున్= స్వర్గమూ; రజోమత్తు+కలిత+వర్తములకున్= రజోగుణంతో కలిసిన ప్రవృత్తి కలవారికి; మధ్యభువన వాసత్యము= భూలోకవాసం; తామసులకున్= తమోగుణాలకు; నీచత్వకర+అధోజగంబున్= నీచత్వాన్ని కలిగించే అధోజగత్తు; సంప్రాప్తము+అగున్= ప్రాప్తం అవుతాయి.

తాత్పర్యం: సాత్మీకులు స్వగ్రం, రజోగుణులు భూలోకం. తమోగుణులు నీచబైన నరకాన్ని పొందుతారు.

విశేషం: గుణకర్మలు జీవితం ఉన్నపుడు మాత్రమే కాకుండా మరణానంతర జీవితంలో ఫలరూపంలో ప్రవర్తిస్తాయని అర్థం.

క. ధర్మార్థ కామ గోచర, కర్మములకు సాత్మీకాధిక ప్రకర వికా

రోయులు హేతువు లగు; ని, షుర్వత కేత దవధూతి గారణము సుఁడీ!

129

ప్రతిపదార్థం: ధర్మ+అర్థ+కామ= ధర్మం, అర్థం, కామం; గోచర= గోచరించే; కర్మములకున్= కర్మలకు; సాత్మీక+ఆదిక ప్రకర= సాత్మీకం మొదలైన గుణ సమూహరావమైన; వికార+ఊర్యులు= వికారా లనబడే అలలు; హేతువులు+అగున్= కారణాలు; అవుతాయి; నిష్పర్మతతున్= నిష్పర్మతను సాధించాలంటే; ఏతద్వ్యాప్తి= ఈ అలలను; అవధూతి= ఎగరకొట్టటం; కారణము= కారణం; చుండీ!= సుమండీ!

తాత్పర్యం: ధర్మార్థ కామాలు ప్రకటమయ్యే కర్మలకు కారణం సాత్మీక రాజస తామసాది గుణ సమూహంలో పుట్టే వికారాలు అనబడే అలలే. నిష్పర్మతను సాధించాలంటే ఈ అలలను ఎగరకొట్టాలి. అనగా వికారాలను అతిశయించిన గుణసమతను తద్వారా నిర్గణాతను సాధించాలని అర్థం.

క. క్రమమును బ్రాణంబు నపో, నము సత్యంబును రజస్సు నాకుం జాడన్

యమివరులార! యుదానము, దమ మిట్టుల శ్రుతియు సువిధితంబుగు జెప్పున్.

130

ప్రతిపదార్థం: క్రమమున్న= క్రమపద్ధతిలో; ప్రాణంబు= ప్రాణవాయువు; సత్యంబును= సత్యం; అపానము= అపానవాయువు; రజస్సు= రజోగుణం; యమివరులార!= బుమి శ్రేష్ఠులారా!; నాకున్+చూడన్= నాకు చూడగా; ఉదానము= ఉదానమే; తమము= తమోగుణం; శ్రుతియున్= వేదం; ఇట్టులన్= ఇదే విధంగా; సువిధితంబుగ్నే= స్పృష్టంగా; చెప్పున్= చెప్పుతున్నది.

తాత్పర్యం: క్రమంగా ప్రాణమే సత్యం, అపానమే రజస్సు, తమమే ఉదానం, వేదమూ ఇట్లాగే చెప్పుతున్నది.

క. జపమును దానము యజ్ఞము, దపమును గర్వజన చిత్తదశలును సత్యా

ద్యుప్రహితము లగుట నడుచుం, బ్రిప్పథంబుల సాత్మీకపు గతియ మే లెందున్.

131

ప్రతిపదార్థం: జపమును= జపమూ; దానమున్= దానమూ; యజ్ఞమున్= యజ్ఞమూ; తపమునున్= తపస్సా; కర్వజన చిత్త దశలునున్= పనిచేసేవారి మనస్సులూ; సత్యం+అది+ఉపహితములు+అగుట= సత్యము మొదలైన త్రిగుణాలకీంద అణగింండటం; త్రిపథంబులన్= మూడు దారులలోనూ; నడున్= నడుస్తాయి; ఎందున్= ఎప్పుడైనా; సాత్మీకపు గతియ= సాత్మీకమైన గమనమే; మేలు= శ్రేష్ఠమైనది.

తాత్పర్యం: జపం, దానం, యజ్ఞం, తపస్సు చేసేవారి మనస్సులు సత్యాది గుణాలచేత ప్రేరణ పొందినపుడు అవి మూడు దారులలోనే నడుస్తాయి. కానీ, ఈ దారులలో సాత్మీకమే ఉత్తమమైనది.

క. విను డెక్కువ తక్కువ లే, క నయము నెనసిన గుణత్తయంబును జారే

వినుతా వ్యక్తం బనగాఁ, జను తత్త్వము శివ మచలము శాశ్వత మరయున్.

132

ప్రతిపదార్థం: వినుడు= వినండి; ఎక్కువ; తక్కువ; లేక= లేకుండా; అసయమున్= ఎల్లప్పుడూ; ఎనసిన= కలిసిన; గుణాత్రయంబును= గుణాత్రయం; వినుత= గొప్పదైన; అవ్యక్తంబు+అనగాన్= అవ్యక్తం అని చనుతత్త్వము= పిలువబడే తత్త్వం; అరయన్= బాగా చూస్తే (అది); శివము= శుభప్రదం; అచలము= చలనం లేనిది; శాశ్వతము= శాశ్వతమైనది; చూరే= చూడరే (సుధీ!);

తాత్పర్యం: బుటుములారా! వినండి. ఎక్కువ తక్కువ లేక ఎల్లప్పుడూ కలిసిన గుణాత్రయమే “అవ్యక్త” అని ప్రసిద్ధమైన మహాతత్త్వం. అది శుభప్రదం, చలనం లేనిది. శాశ్వత మైనది కూడా సుమండీ!

క. సదస్తుకార నిత్యం, బది; దాని తెఱం గెఱుంగు నాతఁడు విజ్ఞా
సదశాపథూత గుణాడై, యథినగతిఁ బోందఁగను నిరామయపదమున్.' 133

ప్రతిపదార్థం: అది= ఆ అవ్యక్తప్రదం; సత్త+అసత్త+ప్రకార నిత్యంబు= సత్తుకు అసత్తుకు అతీతమైన నిత్యతత్త్వం; దాని తెఱంగు= దాని పద్ధతి; ఎఱుంగు+అత్యండు= తెలిసినవాడు; విజ్ఞాన+దళ+అవధాత+గుణఁడు+ఖ= విజ్ఞానమనే దళంచేత పరిశుభ్రంచేయబడిన; గుణాలు కలవాడై; అదీనగతిన్= ఏ ఆర్తిపాలూ కావుండా; నిరామయ పదమున్= ఏ లోపమూ లేని మోష్ణస్థానాన్ని; పొందన్+కనున్= పొందగలుగుతాడు.

తాత్పర్యం: ఆ అవ్యక్తప్రదం సత్తు అసత్తులకు అతీతమైన నిత్యతత్త్వం. దాని తత్త్వం తెలిసినవాడు విజ్ఞానంచేత పవిత్రుడై గుణాత్రయానికి అతీతుడై ఏ కొరతా లేని శాశ్వతమైన మోష్ణస్థానాన్ని సులభంగా పొందగలుగుతాడు.

వ. అని యుపదేశించి వివరించి వెండియు. 134

తాత్పర్యం: అని విరించి ఉపదేశించేసి వివరించినవాడై మళ్ళీ. (తరువాతి పద్యంతో అస్వయం.)

మనోబుద్ధహంకారాది తత్త్వప్రకారము (సం. 14-40-1)

- సీ.** ‘అవ్యక్తమును మహాతత్త్వ ముదయించు, నది బుధిమతి ధృతిఖ్యాతి సంవి
దుపలజ్ఞ నామంబు వొంది యొందును గని, విని చని కావించి విభుత నొప్పు;
దాన సహంకార తత్త్వంబునకుఁ గల్గుఁ : బ్రథపంబు; వినుఁడు! తద్భావితాత్మ
కంటై ప్రవర్తించుఁ గార్యానీతుల లోక, మఖిలంబు; వర్షర్తయ ప్రజనితు
- తే.** లధ్యయనమును త్రతమును నధ్వరంబుఁ, దపము మొదలైన క్రియ; లందుఁ దగేలి నడచు
టెల్లుఁ దద్వాయప్రై జేసియ తెల్ల మింత, జగము రంజిల్లు దాని తేజంబువలన. 135

ప్రతిపదార్థం: వినుడు= బుటుములారా వినండి; అవ్యక్తమునను= అవ్యక్తంలో; మహాత్+తత్త్వము+ఉదయించున్= మహాత్తు అనే తత్త్వం పుడుతుంది; అది= ఆ మహాత్తు; బుధీ, మతి, ధృతి, ఖ్యాతి, సంవిత్తు, ఉపలభై నామంబులు+బంది= అనే సేర్లు కలిగి; ఎందుమన్= సర్వత్రా; కని= చూడటం; విని= వినటం; చని= వెళ్ళటం; కావించి= పనిచేయటం; విభుతన్= అధికారంతో; ఒప్పున్= ప్రకాశిస్తుంది; దానన్= దానినుండి; అహంకార తత్త్వంబునకున్= అహంకారమనబడే తత్త్వానికి; ప్రభవంబు= పుట్టుక; కల్గున్= కలుగుతుంది; తద్+భావిత+ఆత్మకంబు+ఖ= ఆ అహంకారభావం ఆత్మగా కలిగి (ఆ అహంకారంతోనే); లోకము

అభిలంబున్= ఈలోకమంతా; కార్యానీతులన్= కర్మవీధులలో; ప్రవర్తించున్= ప్రవర్తిస్తుంది; తద్వ+వాయ్పిన్+చేసి+అ= ఆ అహంకార ప్రభావంవలననే; వర్ణతయ ప్రజనితులు= మూడు వర్ణాలలో పుట్టినవారూ; అధ్యయనమును= వేదాది అధ్యయనాన్ని; ప్రతమునున్= దీక్షను; అధ్యరంబున్= యాగాన్ని; తపము మొదలైన క్రియలందున్+తగిలి= తపస్సు మొదలైన పనులలో మగ్నాత్రే; నడచుట ఎల్లన్= నడపటం అంతా; ఇంత+తెల్లము= ఇది స్పష్టం; దాని తేజంబువలనున్= దాని కాంతివలననే; జగము రంజిల్లన్= ప్రపంచం ప్రకాశిస్తున్నది.

తాత్పర్యం: బుములారా! వినండి! ఆ అవ్యక్తంలో మహాత్మ పుట్టుతుంది. ఆ మహాత్మనే బుద్ధి, మతి, ధృతి, సంవిత్తు, ఉపలభ్యి అనే పేర్లతో పిలుస్తారు. స్ప్రష్టిలో జరిగే అన్ని పనులను చేసేది, చూసేది, వినేది, జరిపేది అదే. అందుకే అది స్ప్రష్టికి ప్రభువు. దానినుండి అహంకార తత్త్వం పుట్టుతుంది. ఈ లోకం కర్మరీతులలో ఇన్ని విధాలుగా ప్రవర్తించటానికి ఈ అహంకార భావనే మూలం. మూడువర్ణాలలో - బ్రాహ్మణ, క్షత్రియ, వైష్యులలో పుట్టినవారు చేసే అధ్యయన, ప్రత, యజ్ఞ తపస్సులన్నీ ఈ అహంకారంచేతనే అనటం స్పష్టం. ఈ లోకంలోని ఆకర్షణ అంతా ఈ అహంకారతత్త్వ మహామే.

క. వినుఁ దా తత్త్వంబున సం , జనితము లగు మేఖినియును జలమును దేజం
బును వాయుపు నాకాశము , ననఁగ మహాభూతములు నిరతిశయ మహిమన్.

136

ప్రతిపదార్థం: వినుఁడు= ఈ అహంకార మనే తత్త్వం ఇంకా ఏం చేస్తుందో వినండి; ఆ తత్త్వంబునున్= ఆ అహంకారంలో; మేదినియును= భూమి; జలమును= నీరు; తేజంబును= అగ్ని; వాయుపున్= గాలి; ఆకాశము; అనఁగన్= అని పేర్లు గల; మహాభూతములు= పంచ మహాభూతాలు; (దాని); నిరతిశయ= గొప్ప; మహిమన్= ప్రభావంచేత; సంజనితములు+అగున్= పుట్టుతున్నాయి.

తాత్పర్యం: ఈ అహంకారం అనే తత్త్వానికున్న అపారమైన ప్రభావంచేతనే సృధివ్యాప్తే జోవాయు రాకాశా లనబడే పంచమహాభూతాలు పుట్టుతున్నాయి.

తే. తద్వణంబులు సూరె గంధంబు రనము , రూప సంస్కర్మ శబ్దముల్ రూఢ భంగీ
బరఁగు నివ్వపుయముల పాలప్రథ మనసు , గలుగు జంతుపు మోహంధకార మొందు.

137

ప్రతిపదార్థం: తద్వ+గుణంబులు= ఆ మహాభూతాల గుణాలే; చూరె!= సుమండీ!; గంధంబు= వాసన (సృధ్య); రసము= రసం; రూపం; సంస్కర్మ= తాకిడి; శబ్దముల్= శబ్దము; రూఢభంగిన్= ఆయాభూతాలనుండి పుట్టినవిగా; పరఁగున్= ప్రవర్తిస్తాయి; ఈ+విషయములన్= ఈగుణజన్మమైన సుభాలలో; పాలప్రథ+మనసు+కలుగు+జంతుపు= తగులుకొన్న మనసున్న ప్రాణి; మోహ+అంధకారము= మోహమనే చీకటిని; పొందున్= పొందుతుంది.

తాత్పర్యం: ఆ భూతాల గుణాలే గంధ, రస, రూప, స్పృశ్య, శబ్దాలు అనబడేవి. ఈ గుణాలనుండి కలిగే విషయ (ఇంద్రియ) సుభాలలో ఏ ప్రాణి మనస్సు తగులుకొంటుందో అది మోహం అనే చీకటిలో మనిగిపోతుంది.

విశేషం: జ్ఞానానికి వివేకం, అజ్ఞానానికి మోహం ప్రధాన ధర్మాలుగా గుర్తించాలి.

క. దీన సకల జంతువులును | లీనము లగుచుండుఁ దసు యలీన స్తుతి దై
రాఘవానం బగు నిర్బుల | మానసములఁ భోరయసీరు మహితార్యజనుల్.

138

ప్రతిపదార్థం: దీన్= ఈ మోహంధకారంలో; సకలజంతువులున్= అన్ని ప్రాణులూ; లీనములు+లగుచున్+ఉండున్= పడిపొతూ ఉంటాయి; మహిత+ఆర్యజనుల్= గొప్పవారైన పుణ్యాత్ములు (జ్ఞానులు); తమ= తమవైన; అలీన= మునగని; స్తుతి+దైర్య+ అనూనంబు+లగు= ఆత్మ స్వరణావలన, ధృతివలన కలిగిన స్థిరత్వంతో కూడుకొన్న; నిర్బుల మానసములన్= నిర్బులమైన మనస్సులను; పారయవీరు= ఈ మోహంలో పడనేయరు.

తాత్పర్యం: సాధారణంగా ప్రాణాలన్నీ ఈ మోహంధకారంలో కూరుకొనిపోతాయి. బయటికి రాజూలవు. పుణ్యాత్ములైన జ్ఞానులు తమ నిస్పంగమైన మనస్సులతో ఆత్మ స్తుతివలన లభించిన దైర్యంతో స్థిరంగా నిలిచి ఆ మోహంలో పడకుండా బయటపడతారు.

క. విషయంబులు నశ్వరములు | విష సన్మిఖములు సమగ్ర వికృత జనకముల్
భిషణాగుణముల నెల్లు గ | లుషములుగా జేయు మోహాలోభకరము లై.

139

ప్రతిపదార్థం: విషయంబులు= విషయసుఖాలు; నశ్వరములు= అశాశ్వతాలైనవి; విషసన్మిఖములు= విషతుల్యాలు; సమగ్రి= మిక్కిలి; వికృత జనకముల్= వికారాలను కలిగిస్తాయి; మోహ లోభకరములు+బ= మోహస్తు; లోభాన్ని పట్టించి; దిషణాగుణములన్+ ఎల్లన్= బుద్ధికి సంబంధించిన మంచి ఆలోచనలను అన్నిటినీ; కలుషములుగాన్+చేయున్= పక్కదారి పట్టించి పొప సంకలితాలు చేస్తాయి.

తాత్పర్యం: విషయసుఖాలు అశాశ్వతాలు, విషతుల్యాలు, అన్ని వికారాలకు మూలమవుతాయి. మోహస్తు లోభాన్ని కలిగిస్తాయి. సదాలోచనలను దురాలోచనలుగా మార్చి మనిషిని పొపంలో తోస్తాయి.

ఆ. మాంసశోణితాస్ఫీమయ శలీరంబులఁ, దారు గాగ లగ్గ తలచునట్టి
కృపణజనులు వీని కీడు గానగ లేక | చిక్కి చెడుదు; లంత నిక్కువంబు.

140

ప్రతిపదార్థం: మాంస= మాంసంతోనూ; శోణిత= రక్తంతోనూ; అస్ఫీమయ= ఎముకలతోనూ కూడిన; శలీరంబులన్= దేహంలను; తారు+కాగన్= తాము అని; లగ్గ తలచునట్టి= మిక్కిలిగా భావించే; కృపణ జనులు= దీన జనులు; వీని= ఈ అవయవాల; కీడు= అపాయం; కాగనలేక= చూడలేక; చిక్కి= మోహబంధంలో చిక్కుకొని; చెడుదురు= పాడైపోతారు; ఇంత= ఇది; నిక్కువంబు= నిజం.

తాత్పర్యం: మాంస, రక్త, అస్ఫీమయమైన ఈ శలీరాలనే తా మనుకొనే నీచమానవులు ఈ అవయవాలవలన (ఇంద్రియ సుఖాలవలన) కలిగే మోహబంధాన్ని గుర్తించలేక, అందులోనే కూరుకుపోయి నశిస్తారు. ఇంతమాత్రం నిజం.

వ. పండితులు వీని చేతం షేడ' రని పలికి పండ్చసంభవుండు వెండియు.

141

తాత్పర్యం: పండితులైనవారు ఈ ఇంద్రియ సుఖాలచేత చెడిపోరని చెప్పి బ్రహ్మదేవుడు మరలా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

విశేషం: ఇక్కడ పండితులంటే జ్ఞానులని అర్థం. శాప్రజ్ఞానాన్ని పండ' అంటారు. అది కలిగినవాడు పండితుడు.

తే. అంతరాత్మ యనంగఁ బ్రాహాది పంచ , కమును వాజ్మనోబుధులుగా నిరూఢి

గలుగు నీ యష్టకంబు లోకమున కెల్లఁ , దా నుపాదాన కారణత్వము వహించు.

142

ప్రతిపదార్థం: అంతరాత్మ+అనంగ్= అంతరాత్మ అనే పేరుతో; ప్రాణాదిపంచకమున్= పంచప్రాణాలు; వార్క+మన్+బుధులుగాన్= వార్కు, మనస్సు, బుద్ధి అనే ఈ మూడు (5+3) పేర్లతో; నిరూఢి+కలుగు+ఈ+అష్టకంబు= ప్రసిద్ధిగల ఈ ఎనిమిది; లోకమునకెల్లన్= లోకానికంతా; తాను= ఈ అంతరాత్మ; ఉపాదాన కారణత్వము+వహించున్= సమవాయి కారణం అన్వయించి.

తాత్పర్యం: పంచప్రాణాలు, వార్కు, మనస్సు, బుద్ధి అనే ఈ ఎనిమిది కలిసి ‘అంతరాత్మ’ అని పేరుపొంది ఈ లోకానికి ఉపాదానకారణం అన్వయించి.

విశేషం: ‘మండ’ తయారుచేయటానికి మన్మ ఉపాదాన కారణం అని తర్వాతాప్రం వివరిస్తున్నది. ఈ లోకం ఏర్పడటానికి అట్లా ప్రాణాదులు కారణాలు అన్వయించి అన్వయించి. అందుకే ‘ఆత్మ’ ఉపాదాన కారణమని చెప్పుతున్నారు.

వ. ఇవ్విధంబునం గనుంగినుట బోధంబునకు నిదానంబు.

143

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా దర్శించటం జ్ఞానానికి మూలకారణమవుతుంది.

సీ. విను దహంకార సంజనితంబు లగు చక్కు , రాభిక బుధీంల్చియములుఁ బాద ముఖ్యకర్మేంల్చియములను మనంబునకు , నేకాదశేంల్చియానీక మీక డింబి సందడిఁ బడి కుండక యందేబి , యింపేనీఁ దశవంక కీడ్సుఁ జాలు బుధీతత్వము గల్లు శుద్ధాత్మకుడు పర , తత్వంబు గనుటకుఁ దా వలంతి

తే. యని యెఱింగించి మఱియు నిట్లను నజ్జండు , స్వేదముధీద మండ మన్వీనుఁ బుట్టు నధమ మధ్యమోతమ దశలైన భూత , రాను లత్యత్తమములు జరాయుజములు.

144

ప్రతిపదార్థం: వినుడు= భూతరాసుల ఉత్సుక్తి వినండి; అహంకార= మహాత్మనుండి పుట్టిన అహంకారం నుండి; సంజనితంబులు+అగు= పుట్టిన; చక్కనే+అదిక= కన్నులు మొదలైన; బుద్ధి+ఇంద్రియముల్న= జ్ఞానేంద్రియాలు; పొదముఖ్య= పొదాలు మొదలైన; కర్మందియములను; మనంబును= మనస్సు; ఏకాదశ+ఇంద్రియ+అనీకము= అన్నవి పదకొండు ఇంద్రియాల సమాహం; కడింది సందడిన్= మిక్కిలి అయిన సందడిలో; పడి= పడిపోయిన; కుండక= దుఃఖించక; అందున్+ఏది= వాటిలో ఏది; ఇంపు+ఏనిన్= ఇష్టమైతే; తనవంకమ్= తన వైపునకు; ఈడ్స్న్+చాలు= లాగ కలిగిన; బుద్ధితత్వము+కల్గు= బుద్ధి తత్వం కలిగిన; శుద్ధాత్మకుడు= పరిపుద్ధమైన ఆత్మ ద్రవ్యం ఉన్నవాడు; పరతత్వంబున్+కనుటకున్= పరతత్వాన్ని దర్శించటానికి; తాన్+వలంతి= తాను సమర్థుడు; అని; ఎఱింగించి= తెలిపి; అజ్ఞాడు= బ్రహ్మా; మఱియున్+శట్లు+అనున్= ఇంకా ఇట్లు అన్నాడు; స్వేదము= చెమటనుండి; ఉద్యేదము= నేలను చీల్పుకొని బయటికి రావటం; అండము= గుడ్డునుండి; అన్+ఏనిన్= అనే ఈ మూడు రీతులలో; అధమ, మధ్యమ, ఉత్తమ దశలు+పన= అధమ, మధ్యమం ఉత్తమం అని చెప్పుదగ్గ దశలు కలిగిన; భూతరాసులు= ప్రాణిసమూహాలు; పుట్టున్= జన్మిస్తాయి; జరాయుజములు= మావివలన జన్మించేవి; అతి+ఉత్తమములు= మిక్కిలి శ్రేస్తాలు.

తాత్పర్యం: అని తెలిపి బ్రహ్మ ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు. స్వేదం నుండి నేలనుండి గ్రుడ్డునుండి అథమ మధ్యమ ఉత్తమదశలుగల జీవరాసులు పుట్టుతాయి. జరాయుజనులు మిక్కిలి ఉత్తమమైనవి.

వ. భూత తారతమ్య జ్ఞానంబు మానసీయం బగుట నిట్టు సెప్పితి; నధ్యాత్మాదులం జైపైదరఁ; దద్వేచిత్యంబు విద్యామూలంబై యుండు; నవధానంబుతో వినుండు. **145**

ప్రతిపదార్థం: భూత= ప్రాణాలలోని; తారతమ్యజ్ఞానంబు= ఎక్కువ తక్కువ తనాలను గురించిన తెలివిడి; మానసీయంబు+అగుటన్= ప్రశస్తమైనది కాబట్టి; ఇట్లు+చెప్పితిన్= ఇట్లా చెప్పాను; అధ్యాత్మాదులన్+చెప్పెదన్= ఆత్మను ఆశ్రయించినవాటిని గురించి చెప్పుతాను; తద్వ+వేదిత్యంబు= ఆత్మను గురించి తెలిసికొనటం; విద్యామూలంబు+బ+ఉండున్= విద్యద్వారా సాధ్యం; అవధానంబుతోన్ వినుండు= ఏకాగ్ర చిత్తంతో వినండి.

తాత్పర్యం: ప్రాణరాశిలోని ఉత్తమ మధ్యమాది భేదాలనుగురించి తెలియటం చాలా ముఖ్యం కాబట్టి ఇట్లా చెప్పాను. ఇక అధ్యాత్మ విషయాలను ప్రస్తావిస్తాను. దానిని గురించి తెలిసికొనటం విద్యద్వారా మాత్రమే సాధ్యం. జాగ్రత్తగా వినండి.

విశేషం: ప్రకృతిని గురించిన లౌకిక పరిజ్ఞానమంతా ‘అవిద్య’ అని, ఆత్మను గురించిన వేదోపనిషద్విద్య మాత్రమే ‘విద్య’ అని అది జ్ఞానరూపమని బంధ వినిర్మక్తిహాతువని భారత సంప్రదాయం చెప్పుతున్నది.

క. అంబరమాబి యనిల తే; జీంబుధరలు వరుసతోడ నగుఁ జారె బ్ధీతీ యంబుఁ ద్వీతీయంబుఁ జతు; ర్ఘంబును బంచమము భూతతత్తతి యట్లుండున్. **146**

ప్రతిపదార్థం: అంబరము+అది= ఆకాశం మొదటిది; అనిల= వాయువు; తేజన్= అగ్ని; అంబు= నీరు; ధర+లు= భూమి (ఇపి); వరుసతోడన్= వరుసగా; దీంతీయంబు= రెండవది; తృతీయంబు= మూడవది; చతుర్థంబును= నాలుగవది; పంచమమున్= బధవది; అగున్+చారె= అప్పతాయి సుమండీ!; భూతతత్తతి= భూతరాశి; అట్లు+ఉండున్= అట్లు ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: పంచభూతాల వరుస గురించి చెప్పుతున్నాడు. మొదటిది ఆకాశం, రెండవది వాయువు, మూడవది అగ్ని, నాలుగవది నీరు, బధవది భూమి. భూతరాశి ఇట్లా ఏర్పడింది.

విశేషం: ఆకాశాద్వాయుః, వాయోరగ్నిః, అగ్నేరాపః, ఆపః సృథితి - అని ప్రాచీన సంప్రదాయంలో చెప్పారు.

వ. అధ్యాత్మాదులు భూతాధిష్టానంబులు గావున భూతంబుల ము స్నేహస్యసించితి. **147**

ప్రతిపదార్థం: అధ్యాత్మాదులు భూతాలను ఆశ్రయించి ఉంటాయి. కాబట్టి భూతాలను గురించి ముందు చెప్పాను.

సి. శ్రీత్త మధ్యాత్మంబు సూరె శబ్దం బధి; భూతంబు దిశలు ప్రబుధ్వలార!

యథిదైవతము చర్చమధ్యాత్మ మందిలి; సంస్వర్ధ మథిభూత సంజ్ఞకంబు;

దానికి నథిదైవతంబు విద్యుత్తు; నే; త్రంబు దా నధ్యాత్మకంబు రూప

మథిభూత మాదిత్యుఁ దథిదైవతము జిహ్వ; యథ్యాత్మకము రస మారయంగ

తే. దాని యథిభూత ముదుపతి తదథిదైవ, తంబు ప్రాణ మధ్యాత్మంబు దలప గంధ మంచితాథిభూతము దటీయాథిదైవ, తంబు మారుత మంద్ర విద్యజ్ఞసనములు.

148

ప్రతిపదార్థం: శ్రోత్రము= చెవి; అధ్యాత్మంబు+చూరె= అధ్యాత్మం సుదీ; ప్రబుద్ధులారీ= ఓ జ్ఞానులారా!; అథిభూతంబు= అథిభూతం; దిశలు= దిక్కులు (అధిదైవతము); చర్మము; అధ్యాత్మము; అందలి= చర్మంలోని సంస్పర్శ= తాకుడు లక్షణం; అథిభూతసంజ్ఞకంబు= అధి భూతం; దానికి అధిదైవతంబు= అధి దైవతం; విద్యుత్తు= మెరుపు; నేత్రంబు+తాన్= కన్న; అధ్యాత్మకంబు; రూపము; అథిభూతము= అధిదైవతము; అదిత్యుడు= సూర్యుడు, జిహ్వ= నోరు; అధ్యాత్మికము= దాని అథిభూతము+అరయంగన్+రసము= దాని అథిభూతం రసం; తదీ+అధిదైవతంబు+ఉడుపతి= చంద్రుడు దానికి అధిదైవతం; ప్రాణము= ముక్కు; అధ్యాత్మంబు; తలపన్= ఆలోచించగా; గంధము+అంచిత+అథిభూతము= దాని అథిభూతమే గంధం; తదీయ+అధిదైవతంబు మారుతము= దాని అధిదైవతం వాయువు అని; విద్యజ్ఞసనములు= పండితులు; అంద్రు= అంటారు.

తాత్పర్యం: ఓ జ్ఞానులారా! వినండి అధ్యాత్మ, అథిభూత, అధిదైవతాలని మూడు తీరులుగా భూతరాశి ప్రకృతితో సంబంధం కలిగి అధ్యాత్మ విద్యామూలంగా మారుతున్నది.

<u>అధ్యాత్మము</u>	<u>అథిభూతము</u>	<u>అధిదైవతము</u>
చెవి	శట్టం	దిక్కు
చర్మం	స్పృశ్య	విద్యుత్తు
కన్న	రూపం	సూర్యుడు
నోరు	రసం	చంద్రుడు
ముక్కు	గంధం	వాయువు

‘విద్య’ అనగా ఈ జ్ఞానేంద్రియాలకు, పంచభూతాల గుణాలకు, అధిదైవతాలైన సూర్యచంద్రాదులు ఉన్నారని గుర్తించటమే. దైవత, భూత, ఆత్మ, సంజ్ఞలచేత తెలిసే విషయం ఏమిటంటే ప్రత్యేవయవం పనిని నిర్దేశించి నడి పించే దైవశక్తి కలదని. దానినే ‘ఆత్మ’ జ్ఞానమంటాం.

వ. ఇది బుట్టింద్రియ ప్రపంచంబు.

149

తాత్పర్యం: ఇది జ్ఞానేంద్రియప్రపంచస్వరూపం.

సీ. పాదపాయుాపస్త పాశి వాగ్వర్గంబు, కర్మింద్రియములు సత్యర్థులారీ!
యథాత్మములు వాని కగు నథిభూతముల్, గంతవ్యమును విసర్గమును శుక్త
మును గ్రహమ్యత్తిమై విసుడు కర్తవ్య వ, క్తవ్యంబులును నథిదైవతములు
బట్టమిత్ర ప్రజాపతి శక్తిపూలు, మతీ యహంకారంబు మను బుట్టి

తే. పూజితాథాత్మకము లథిభూత వ్యత్తి, వెలయు నఱమాన మంతవ్యములును నిశ్చ
యంబు నథిదైవతము రుప్రుఁ దమ్మత కరుడు, బ్రహ్మామిది వేద వాక్య నిర్ణయము తెలుగు.

150

ప్రతిపదార్థం: సత్కర్మలూర! = పుణ్య కర్మలైన బుమలారా!; విసుడు = వినండి; పాద; పాయు = గుదం; ఉపష్ఠి = జననావయం; పాణి = చేయి; వాక్య = నాలుక; కర్మ+ఇంద్రియములు = కర్మింద్రియాలు అధ్యాత్మములు; వానికిన్+అగు = వాటికి సంబంధించిన అధిభూతముల్= అధిభూతాలు; క్రమవృత్తిమైన్= క్రమంగా; గంతవ్యము= వెళ్ళదగింది; విసర్జమును= విసర్జనం; శుక్రమును= వీర్యం; కర్మవ్యాపి= పనిచేయటం; వక్తవ్యంబులును= మాటాడదగినది; పీటి అధిదైవతములు; బట్టు= బట్టువు; మిత్రు= సూర్యుడు; ప్రజాపతి; శక్తి = ఇంద్రుడు; వహ్నిలు= అగ్ని; మఱి= ఇంకా; అహంకారంబు= అహంకారం; మనస్సు= బుద్ధి (ఇవి); పూజిత+అధ్యాత్మకములు= మహాశీయమైన అధ్యాత్మకాలు; అధిమాన= అధిమానం; మంతవ్యములు= ఆలోచించదగినవి; నిశ్చయంబు= తెలిసి నిర్ణయించగలిగినది; అధిభూతములు= అధిభూతాలు; రుద్రుడు= శివుడు; అమృతకరుడు= చందుడు; బ్రహ్మము; అధిదైవతములు; ఇది వేదవాక్య నిర్ణయము తెఱఁగు= వేదవాక్యాలు నిర్ణయించిన విధానం.

తాత్పర్యం: పుణ్యకర్మలారా! వినండి. అధ్యాత్మకాలైన కర్మింద్రియాలైన పాదాదులకు కూడా గంతవ్యాది అధిభూతాలూ, బట్టుమిత్రాది అధిదైవతాలు ఉన్నాయి. అహంకారాదులకు కూడా ఇంటే.

	<u>అధ్యాత్మము</u>	<u>అధిభూతము</u>	<u>అధిదైవతము</u>
కర్మింద్రియాలు	వాక్య	మాటాడటం	అగ్ని
	పాణి	పనిచేయటం	శక్తుడు
	పాదం	వెళ్ళదగింది	బట్టు
	పాయు	విసర్జనం	మిత్రుడు
	ఉపష్ఠి	శుక్రం	ప్రజాపతి
	అహంకారం	అధిమానం	రుద్రుడు
	మనస్సు	ఆలోచించటం	చందుడు
	బుద్ధి	తెలిసికొనటం	బ్రహ్మం

కర్మింద్రియాలు చేసే పనులకు మాత్రమే కాకుండా అహంకారాది అంతర వ్యాపారాలకు కూడా అధిదైవతాలు ఉన్నారని తెలిసికొనటం ద్వారా మనిషి కర్మాత్మకానవచ్చునో తరువాత వివరిస్తున్నారు.

అ. ఇట్లు తెలియ నెఱిగి యింతియంబుల నింటి, యార్థములను భూతసార్థమును దె

మళ్ళి చిట్టకుండ మనసున నొచిగించు, టునములార! భవనిరాసనంబు.'

ప్రతిపదార్థం: అనఘులార! = పుణ్యతులారా!; ఇట్లు= ఈ విధంగా; తెలియన్+ఎటిగి= తెలిసికొని; ఇంద్రియంబులను= ఇంద్రియాలను; ఇంద్రియ+అర్థములను= ఇంద్రియ ప్రయోజనాలను; భూతసార్థమును= భూతసమాహాన్ని; తెమల్చి= పైకిలాగి; చిట్టకుండ= విడిపోకుండ; మనసునన్= మనస్సులో; ఒదిగించుట= దాచుట; భవనిరాసనంబు= పుట్టుకను జయించుట (మోక్షం పొందుట).

తాత్పర్యం: పుణ్యతులారా! ఈ విధంగా జ్ఞానం పొంది ఇంద్రియాలను, వాటి విషయాలను, భూతసముదాయాన్ని పైకితీసి, చెదరిపోకుండా మనస్సులో కుదుటపరచుకొనటమే పుట్టుకను లేకుండా చేసికొనే మోక్షమార్గం.'

వ. అని నిర్దేశించి సీరజాసనుం దా సంయమిషులతో 'సూక్ష్మ భావత్వ సంపాదినియు శివయు నగు నివృత్తి తెఱం గెణ్ణింగించెద' నను మాట మున్నాడి యిట్లునియె.

152

ప్రతిపదార్థం: అని నిర్దేశించి= అని ఉపదేశించి; సీరజాసనుండు= బ్రహ్మ; ఆ సంయమి వరులతోన్= ఆ బుషపి శ్రేష్ఠులతో; సూక్ష్మభావత్వ సంపాదినియున్= ఆత్మ రహస్య భావాన్ని సంపాదించేది; శివయున్+అగు= శుభప్రదము అయినటువంటి; నివృత్తి తెఱంగు= నివృత్తి పద్ధతిని; ఎణ్ణింగించెదన్= చెప్పుతాను; అనుమాటన్= అని; మున్నాడి= ముందుగా చెప్పి; ఇట్లు+అనియెన్= ఇట్లు అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని ఉపదేశించి బ్రహ్మదేవుడు ఆ బుషములను చూచి 'ఆత్మరహస్య భావాన్ని సంపాదించటానికి శ్రేయోరూపమైన శుభాన్ని అందుకొనటానికి మూలమైన నివృత్తి పద్ధతిని బోధిస్తా' నని ఇట్లు చెప్పాడు.

సి. 'కమరంబు దన యంగకముల నెట్లట్లు, కామముల విద్యాంసుండు మరలఁ బిపుచుఁ;
గామంబుల మరల్పగా నోపు ధీరుండు, విరజస్ముదై ముక్తి తెరువు గాంచు;
నిందియంబులు పదియింటిని గుదియించు, టెక్కుడు వెర వచి యింధనముగ
నాత్మాగ్ని వెలుగు; భూతావలి నాత్మా గాం, చిన సూక్ష్మ తత్త్వ దర్శనము గలుగు;

తే. భూత పంచక జలధి రోగాతిశోక, సహిత భోగలవాంశ కాశ్రయము ఢిని
విభులు గాముండుఁ గ్రోధుండు; వీర గెల్ప, వచ్చునప్పుడ యిది గడవంగ వచ్చు.

153

ప్రతిపదార్థం: కమరంబు= తాబేలు; తన అంగకములన్+ఎట్లు= తన అవయవాలను ఎట్లు (లోపలికి లాక్షంటుందో); అట్లు= ఆ విధంగా; కామములన్= కోరికలను; విద్యాంసుండు= పండితుడు; మరలన్+తిపుచున్= వెనక్కి తిపుకొంటాడు; కామంబులన్= కోరికలను; మరల్పగాన్+చిపు+ధీరుండు= (కోరికలను) వెనక్కి తిపుకొనగలిగిన ధీరుడు; విరజస్ముదు+హ= రజోగుణం లేనివాడై; ముక్తి+తెరువున్+కాంచున్= ముక్తిమార్గాన్ని అందుకొనగలుగుతాడు; ఇంద్రియంబులు పదియింటిని= పది ఇంద్రియాలనూ; కుదియించుట= నియమంచటం; ఎక్కుడు+వెరపు= గొప్ప పద్ధతి; అది= ఆ ఇంద్రియ సముద్రాయమే; ఇంధనముగన్= సమిధలుగా; ఆత్మ+అగ్ని+వెలుగున్= ఆత్మ అనే అగ్ని ప్రకాశస్తుంది; భూత+అవలిన్+ఆత్మన్+కాంచిన= ఆత్మలో భూతావళిని దర్శించటం ప్రారంభిస్తే; సూక్ష్మ తత్త్వదర్శనము కలుగున్= అతి సూక్ష్మమైన తత్త్వదర్శనం కలుగుతుంది; భూతపంచక జలధి= పంచభూతాలతో కూడిన ఈ దేహమనే సముద్రం; రోగ+అతి+శోక సహిత= అత్యధికమైన రోగాదులతో పుట్టిన దుఃఖంతో కూడి= భోగల వాంశక+ ఆశ్రయము= కొద్దిపాటి సుఖానికి ఆశ్రయం; దీని విభులు= దీని ప్రభువులు; కాముండున్, క్రోధుండున్= కామక్రోధాలు; వీరిన్+గెల్పవచ్చునప్పుడ= వీరిరువురిని గెల్పిపుడే; అది= ఆ సముద్రాన్ని; కడవంగన్+వచ్చున్= దాటవచ్చును.

తాత్పర్యం: తాబేలు బయటపడ్డ తన అవయవాలను అనుకూల పరిస్థితి లేనప్పుడు ఎట్లు లోపలికి ముడుచు కొంటుందో అట్లాగే పండితుడు కామాలను వెనుకకు మరలిస్తాడు. కోరికలను ఎవడు అణచగలడో వాడి ధీరుడు. అతడు రజోగుణ వివర్జితుడై ముక్తి మార్గాన్ని దర్శించగలుగుతాడు. పది ఇంద్రియాలనూ నియంత్రించటం ఒక గొప్పపని. ఆ ఇంద్రియాలను సమిధలుగా గలిగి ఆత్మ అనే అగ్ని వెలుగుతూ ఉంటుంది. సమస్త ప్రాణులనూ తన ఆత్మలో దర్శింప గలిగిన వాడికి సూక్ష్మ తత్త్వ దర్శనం కలుగుతుంది. పంచభూతాలతో కూడిన ఈ శరీర సముద్రాన్ని దాటటం చాలా కష్టం. రోగాదులతో పుట్టే శోకం అధికంగానూ, ఇంద్రియాది సుఖాలవలన కలిగే సుఖం కొద్దిగానూ కలిగినది ఈ సంసారం. దీనికి కాముడు, క్రోధుడు ప్రభువులు. వీరిని గెలిచినపుడే ఈ సముద్రాన్ని దాటగలుగుతాం.

ఏషేషం: వ్యాస మూలంలో ఉన్న విషయాలు భిన్నంగా ఉన్న కారణంగా ఆ శ్లోకాన్ని చూడ్దాం.

“రోగశోక సమావిష్టం । పంచ ప్రోత సమావృతం,

పంచభూత సమాయుక్తం । సవద్వారం ద్విదైవతమ్” - అని వ్యాసుకి శ్లోకం.

(రోగశోకాలతో కూడినది. పంచ ప్రవాహాలతో కూడుకొన్నది. పంచభూతాలతో నిండినది. తొమ్మిది ర్యారాలు కలిగినది. ఇద్దరు దైవతాలు కలిగినది.)

నీలకంఠియ వ్యాఖ్యానాన్నిబట్టి ‘ప్రోతస్సు’ ప్రవాహం ఇంద్రియ పర్వాయవాచకమని తెలుస్తుంది (ఇంద్రియగోలకాని). ద్విదైవతమ అనగా జీవ పరమేశ్వరులని నీలకంఠియం చెప్పుతున్నది. కాని, తిక్తనగారు సవద్వార విషయం పదలిపేశారు. కామక్రోధులను ప్రభువులుగా చెప్పారు. పంచప్రవాహాలకు బదులు ‘జలధి’ అని తిక్తనగారు అన్నారు.

తాబేలు తన అంగాలను లోపలికి లాక్ష్మింటుందన్న పోలికము గీతాకారుడు ఉపయోగించాడు.

“యదా సంహరతే చాయం కూర్మోంగాపీవ సర్వః,

ఇంద్రియాణీంద్రియాశ్చేభ్యః తస్య ప్రజ్ఞా ప్రతిష్టితా!” (సాంఖ్యయోగం)

అ. మనసు మనసునంద మడచి, యాత్మని నాత్మ, యంద కాంచునట్టి యతఁడు సర్వ

విదుఁడు; సకల భూత వితతి యందును దనుఁఁ, గమచుసుండు నిర్వికల్పకముగ.

154

ప్రతిపదార్థం: మనసున్= మనస్సును; మనసునందున్+అ= మనసులోనే; మడచి= దాచి; ఆత్మున్ిన్= ఆత్మను; ఆత్మయందున్+అ= ఆత్మలోనే; కాంచునట్టి అతడు= చూడగలిగిన యోగి; సర్వవిదుఁడు= అన్ని తెలిసినవాడు; సకల భూతవితతి అందునున్= అన్ని ప్రాణిసముదాయాలలోనూ; నిర్వికల్పకముగన్= ఏ వికారమూ లేకుండా; తనున్= తన్న తాను; కమచున్+ఉండున్= చూస్తుంటాడు.

తాత్పర్యం: మనస్సును మనసులో అణచి, ఆత్మను ఆత్మలో చూసేటటువంటి యోగి సర్వవిదు డవుతాడు. అన్ని ప్రాణులలోనూ తననే చూచుకొనగలుగుతాడు. అతడు ఏ వికారాన్ని పొందడు.

తే. ఆత్మతత్త్వమేకంబ దీపాంతరములఁ, గలుగు జేయు ప్రథింబు కరణి నావ

హించు రూపాంతరముల నయ్యలమియును బు, ధుండు గసుగుని బ్రమయక సుండు నొకట.

155

ప్రతిపదార్థం: దీప+అంతరములన్= ఎన్నో దీపాలను; కలుగన్+చేయు= వెలిగించేటటువంటి; ప్రదీపంబు కరణిన్= దివ్యవలె; ఆత్మతత్త్వము+ఏకంబ= ఒకే ఆత్మ తత్త్వం; రూపాంతరములన్= ఎన్నో రూపాలను; ఆవహించున్= పొందుతుంది; ఆ+ఎలమియును= ఆ వికాసాన్ని కూడా; బుధుండు= పండితుడు; కసుగుని= గుర్తించి; ఒకటన్= దేనిలోనూ; బ్రమయక= భ్రమించకుండా (భ్రాంతి చెందకుండా); ఉండున్= ఉంటాడు.

తాత్పర్యం: ఎన్నో దీపాలను వెలిగించే దివ్యవలె ఆత్మ ఎన్నో రూపాలను పొందుతుంది. పండితుడు ఈ విధానాన్ని గుర్తించి ఏ విషయంలోనూ భ్రాంతిని పొందకుండా ఉంటాడు.

విషేషం: అలం; ఉపమ.

తే. ఆ పరంజ్యోతి పేశ్చ లర్యముఁడు వరుణఁ; దనిలుఁ డగ్గి సౌముఁడు విష్ణుఁ డజుఁడు శివుఁ ద నంగఁ బరఁగు శబ్దములు సత్కతులు దానిఁ; బ్రయతులయి భజియింతురు నియతులారు!

156

ప్రతిపదార్థం: నియతులారు! = దీష్టితులైన ఓ బుమలారా!; ఆ పరంజ్యోతి పేశ్చలు= ఆ పరంజ్యోతికి చాలా పేర్లున్నాయి; వరుణుడు; అనిలుడు; అగ్ని; సోముడు; విష్ణువు; అజుడు; శివుడు; అనంగన్+పరఁగు+శబ్దములు= అనే శబ్దాలు (ఆ తత్త్వాన్నే బోధిస్తాయి); సత్త+మతులు= సద్గుద్ది గలవారు; దానిన్= ఆ తత్త్వాన్ని; ప్రయతులు+అయి= ప్రయత్నం చేసినవారై (నిష్ఠకలిగిన); భజియింతురు= సేవిస్తారు.

తాత్పర్యం: ఓ బుమలారా! వరుణుడని, అనిలుడని, అగ్ని అని, సోముడని, విష్ణువని, అజుడని, శివుడని ఆ పరంజ్యోతికి చాలా పేర్లు ఉన్నాయి. సద్గుద్దిగల ధీరులు ఆ తత్త్వాన్ని నిష్ఠతో సేవిస్తారు.'

వ. అని చెప్పి యచ్ఛతురాసనుం డమ్మానసీయులతో మటీయు నిట్టను; ధర్మంబునకు సహింస లక్షణం 'ఖధర్మంబునకు హింసయు దేతలకుఁ బ్రకాశత్వంబును మనుషులకుఁ గర్భంబును నాకాశంబునకు శబ్దంబును వాయువునకు స్వర్ఘంబును జ్యోతిస్సునకు రూపంబును జలంబునకు రసంబును బృథివికి గంధంబును భారతికి సత్కంబును మనంబునకుఁ జింతయు బుట్టికి వ్యవసాయంబును దటీయ మహాతత్త్వస్వరూపంబునకు ధ్యానంబును నవ్వక్తంబునకు సాధుత్వంబును యోగంబునకుఁ బ్రవృత్తియును జ్ఞానంబునకు సన్మానంబును లక్షణంబులు; లక్షణ జ్ఞానంబు పరతత్త్వవిజ్ఞానంబునకు హోతుభూతంబు.

157

ప్రతిపదార్థం: అని చెప్పి; ఆ+చతురాసనుండు= ఆ బ్రహ్మదేవుడు; ఆ మానసియులతోన్= ఆ పూజ్యలైన బుమలతో; మతియున్+శట్లునున్= ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: బ్రహ్మదేవుడు పూజ్యలైన ఆ బుమలతో పరతత్త్వజ్ఞానం కలగటానికి మూలమైన 'లక్షణ' జ్ఞానాన్ని గురించి చెప్పటం మొదలు పెట్టడు. ఒక్కుక్కడానికి ఒక్కుక లక్షణం ఉన్నది. ఆ లక్షణాన్ని గుర్తిస్తే వీటికి అతీతమైన తత్త్వం ఎట్లా ఉంటుందో తెలుస్తుంది అంటూ ఆయా తత్త్వాల లక్షణాలు చెప్పారు. ఆ లక్షణాలను ఇట్లా పేర్కొనవచ్చును.

<u>తత్త్వం</u>	<u>లక్షణం</u>
ధర్మం	అహింస
అధర్మం	హింస
దేవతలు	ప్రకాశత్వం
మనుషులు	కర్మ
ఆకాశం	శబ్దం
వాయువు	స్వర్ఘ
జ్యోతిస్సు	రూపం

ధర్మం	అహింస
అధర్మం	హింస
దేవతలు	ప్రకాశత్వం
మనుషులు	కర్మ
ఆకాశం	శబ్దం
వాయువు	స్వర్ఘ
జ్యోతిస్సు	రూపం

జలం	రసం
పృథ్వి	గంధం
భారతి	సత్యం
మనస్సు	చింత
బుద్ధి	వ్యవసాయం
మహాత్మ	ధ్యానం
అవ్యక్తం	సాధుత్వం
యోగం	ప్రవృత్తి
జ్ఞానం	సన్మానం

విశేషం: ఈ అంశాలను సులభంగా అర్థం చేసికొనటానికి ఒక పద్ధతి ఉన్నది. ధర్మాధర్మాలు అహంక - హింస అనే రూపంలో ఉంటాయి. దేవతలు మనమ్యులు ప్రకాశత్తు కర్మరూపాలలో ఉంటారు. ఆకాశాదులకు శబ్దాదులు లడ్జణాలు. భారతి అంటేవాక్యా. దీనికి సత్యం లడ్జణమనటం చాలా గొప్ప విషయం. మూలంలో ఇట్లా లేదు.

స్వరవ్యంజన సంస్కరా భారతి శబ్దలడ్జణా అని ఉన్నది. హాల్లులతో కూడిన శబ్దమే సరస్వతీ రూపం. కానీ అది ‘సంస్కరం’ పొంది ఉండాలి. నియమంచేత సంస్కరం ఏర్పడుతుంది. వ్యాకరణమే నియమం. దానివలన శబ్దం సాధువై సత్యప్రతిపాదక మవుతుంది. ఈ అర్థాన్ని స్ఫురింపజేస్తూ తిక్కనగారు ‘సత్యం భారతికి లడ్జణమ’ని అన్నారు. మనోబుద్ధులకు చింతా వ్యవసాయాలు కూడా ముందు చెప్పిన అంశాలే. వ్యవసాయాత్మికా బుద్ధిః- అని గిత.

ఇక్కడ మూలంలో కొంచెం మార్పుంది.

“లడ్జణం మనసో ధ్యానః | మవ్యక్తం సాధులడ్జణమ్,
ప్రవృత్తి లడ్జణో యోగో | జ్ఞానం సన్మానలడ్జణమ్”.

అని మూలం. తిక్కన మహాత్మ ధ్యాన లడ్జణమైనదని మార్చాడు. ‘సమత్వం యోగ ఉచ్చయే’ అని గిత, యోగానికి ‘సమత్వం’ లడ్జణం అని సాధారణ నిర్వచనం ఉండగా ఇక్కడ ప్రవృత్తి అని చెప్పుతున్నాడు.

ఒహుశా ఇక్కడ తిక్కనగారు నీర్దేశిస్తున్నది కర్మను. యోగం కర్మ, జ్ఞాన రూపాలలో రెండు రకాలుగానూ ఉండవచ్చును. ఇంద్రియమనోబుద్ధుల ఏకికరణం ‘సమత్వం’. అది జ్ఞాన సమాధికి అవసరం. కర్మయోగానికి ధిషణద్వారా ఇంద్రియాలను కర్మలో ప్రవేశింపజేయటం. ఇక్కడ ‘ప్రవృత్తి’ అని ఉండాలి.

A. జ్ఞాన పూర్వమైన సన్మాన కలనంబు | పరమగతి నొనర్చు భవ్యలార!

ద్వంద్వంపొతుఁ దైన నతని జరామృత్యుని | స్తురణ కరణ మైన ధర్మ మొందు.

ప్రతిపదార్థం: భవ్యలార! = పుణ్యలార!; జ్ఞానపూర్వము+ఐన = జ్ఞానపూర్వకమైన; సన్మానసకలనంబు= సన్మానస్సీకారం; పరమగతిన్= ఉత్తమ గతిని; ఒనర్చున్= కలిగిస్తుంది; ద్వంద్వంపొతుఁడు+ఐన= ద్వంద్వ భావనలు లేని; అతనిన్= ఆ సన్మానిని; జరామృత్యు= ముసలితనం; మరణం అనే అపాయాలను; నిస్తురణ కరణము+ఐన= దాటటానికి సాధనమైన; ధర్మము+ఒందున్= ధర్మం పొందుతుంది.

తాత్పర్యం: పుణ్యలార! జ్ఞాన పూర్వకమైన సన్మానస్సీకారం పరిబ్రహ్మ ప్రాప్తిని కలిగిస్తుంది. ద్వంద్వంపొతుఁ అతడిని జరామృత్యుపులు ఏమీ చేయజాలవు. ధర్మం అతడిని ఆశ్రయించి అన్నిటినీ దాటించగలుగుతుంది.

(అవ్యక్తనామ తత్త్వ నిరూపణ ప్రకారము (సం.14-43-34))

- సీ. అవ్యక్త నామకం బగు తత్త్వ మరయ స , వింగంబు పురుషు దలింగుఁ దత్తడు:
క్షేత్రంబు నెఱగుట క్షేత్రజ్ఞుడును జనుః , క్షేత్రంబు నాగుఁ బ్రుక్తతియనంగ
నవ్యక్తమునకు నామాంతరములు; గుణ , ప్రభవ మాతత్త్వ మా ప్రభును గుణము
లెఱుగపు చేతనా హీనముల్ గాన య , య్యంతరాత్ముడు దత్మియా ప్రపంచ
- అ. మెఱుగుఁ; నిట్టులగుట యెత్తిగె గుణమ్ములు , విడిచి నిలిచి తత్త్వవేది యంత
రాత్మ వేశమునన నచల నిరామయా , వ్యయపదంబు నందు ననములార!

159

ప్రతిపదార్థం: అవ్యక్త నామకంబు+అగు= అవ్యక్తమనే పేరు కలిగిన; తత్త్వము+అరయన్= తత్త్వం బాగా ఆలోచిస్తే; సలింగంబు= లింగం కలిగింది; పురుషుడు= పురుషుడనబడేవాడు; అలింగుడు= లింగంలేనివాడు; అతడు= ఆ పురుషుడు; క్షేత్రంబున్+ఎఱుఁ
గుటన్= క్షేత్రాన్ని తెలిపినవాడు కావటంవలన; క్షేత్రజ్ఞుడు+అనన్+చనున్= క్షేత్రజ్ఞుడు అని పిలవబడతాడు; క్షేత్రంబునాగన్= క్షేత్రమని; ప్రకృతి+అనంగన్= ప్రకృతి అని; అవ్యక్తమునకున్= అవ్యక్తానికి; నామాంతరములు= మారు పేర్లు (ఉన్నాయి); ఆ
తత్త్వము= ఆ అవ్యక్తం; గుణ ప్రభవము= గుణాలతో పుట్టింది (అందుకే సలింగమనటం); చేతనాహీనముల్= చైతన్యరహితాలైన
జీవరాసులు; కానన్= కాబట్టి; ఆ ప్రభువు గుణములు+ఎఱుఁగపు= ఆ ప్రభువైన పురుషుడి గుణాలను తెలిసికొనజాలవు
(అందువలననే పురుషుడిని నిర్దింగుడనటం); ఆ+అంతరాత్ముడు= ఆ పురుషుడైన అంతరాత్ముడు; తద్+క్రియా
ప్రపంచము+ఎఱుఁగున్= సర్వప్రకృతిలోని లోకక్రియ ప్రపంచాన్ని తెలిసినవాడవుతాడు; ఇట్టులు+అగుటన్+ఎటిగి= దీనిని గుర్తించి;
అత్మవేది= అత్మవేత్త అయిన యోగీశ్వరుడు; గుణమ్ముల విడిచి+నిలిచి= గుణాలను వదలిపెట్టి స్థిరంగా నిలిచినవాడై (అచంచలుడై);
అనములార! = ఓ పుణ్యాత్ములూరా! ; అంతరాత్మ+అవేశమునన్= ఆ అంతరాత్మ ఆవేశించటంచేతనే; అచల= స్థిరమైన; నిరామయ= రోగాదులవంటి ఏ లోపాలు లేని; అవ్యయ= ఎప్పటికీ తరగని; పదంబున్+అందున్= మౌక్కపదాన్ని చేరుకొంటాడు.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ములారా! బాగా అనుశీలిస్తే అవ్యక్తమనబడేది సలింగమైనది. పురుషుడు అలింగుడు. అవ్యక్తమైన
అట్లాంటి క్షేత్రాన్ని తెలిసినవాడు కాబట్టి క్షేత్రజ్ఞుడని కూడా అతడిని పిలుస్తారు. అవ్యక్తానికి క్షేత్రమని, ప్రకృతి అని
మారుపేర్లు ఉన్నాయి. అది గుణాలలో ప్రభవిస్తుంది. చైతన్యరహితాలైనవి ఆ ప్రభువు గుణాలను ఎఱుగజాలవు. కాని,
ఆ పురుషుడైన అంతరాత్మకు ఈ ప్రకృతిలోని కార్యకలాపాలన్నీ తెలుసు. అత్మవేత్త అయిన యోగి ఈ రహస్యాన్ని
గుర్తించి గుణాలను వదలిపెడతాడు. స్థిరత్వం పొందుతాడు. అపుడు అతడు అంతరాత్మచేత ఆక్రమించబడతాడు.
దానితో ఏ లోపాలు లేని, ఎప్పటికీ తరగని, శాశ్వతమైన మౌక్కపాపాన్ని పొందుతాడు.'

విశేషం: లింగం అంటే కార్య కారణరూప సంబంధం అని అర్థం. అది కలిగింది 'లింగి'. ప్రకృతిలోని కార్యకలాపాలన్నీ కార్యకారణ
సమావేశం వలన కలిగినవే. అందుకే అది 'లింగం' కలిగింది. పురుషుడు - అత్మ స్వరూపుడు కాబట్టి అతడిని గుర్తించగలిగిన
సాధనం లేదు. అందుచేత 'అలింగుడు'.

వ. అని వెండియు.

160

తాత్పర్యం: అని మళ్ళీ (తరువాతి పద్మంతో అవ్యయం.)

- సీ. జ్యోతిస్నులందు వర్ణించు రవి, భూతంబు, లం దగ్గి వరుండు, విద్యలు బ్రథాన
సావిత్రి, దేవతా సమతిం బ్రజాపతి, ఘనుండు, వేదముల ముఖ్యంబు ప్రణవ,
మనిల నిచయమును బ్రాం మర్గము, చంద, ములకు గాయత్రి యగ్గలము, హశవు
లకు మేటి యజ, మఖిల చతుష్పదములకు, ధేసువు మిక్కిలి, మానవులకు
- తే. బ్రాహ్మణండు వరిష్టండు, పక్షులందు, శేన మధికంబు, యజ్ఞవిధానముల హా
తంబు పెద్ద, యుగముల గృతంబు మేలు, ధాతువర్గములోన నుత్తమము పసిఁడి.

161

ప్రతిపదార్థం: జ్యోతిస్నులందున్= జ్యోతిష్టుంతులలో; రవి= సూర్యందు; వర్యందు= శ్రేష్ఠుడు; భూతంబులందున్= పంచభూతాలలో; వరుండు= శ్రేష్ఠుడు; అగ్ని= అగ్నిదేవుడు; విద్యలన్= విద్యలలో; ప్రధాన= శ్రేష్ఠురాలు; సావిత్రి; దేవతాసమితిన్= దేవతల సమూహంలో; ప్రజాపతి= బ్రాహ్మణ; ఘనుండు= గొప్పవాడు; వేదములన్= వేదాలలో (మంత్రాలలో); ముఖ్యంబు= ముఖ్యమైనది; ప్రణవము= బింకారం; అనిల చయమున్నన్= వాయు సమూహంలో; ప్రాణము= ప్రాణవాయువు; అగ్నిము= మొదటిది; చందములకున్= చందస్నులలో; అగ్గలము= శ్రేష్ఠం; గాయత్రి= గాయత్రి చందస్ను; పశువులకున్= పశువులలో; మేటి= ఉత్తమమైనది; అజము= మేక; అఫిలచతుష్పదములకున్= నాలుగు కాళ్ళ జంతువులన్నిటిలోనూ; మిక్కిలి= గొప్పది; ధేసువు= ఆశ్రు; మానవులకున్ వరిష్టండు= మనమ్యులలో శ్రేష్ఠుడు; బ్రాహ్మణండు= విప్రుడు; పద్మలందున్= పద్మలలో; అధికంబు= గొప్పది; శేనము= దేగి; యజ్ఞవిధానములన్= యజ్ఞవిధులలో; పెద్ద= గొప్పది; హాతంబు= హావిస్సు; యుగములన్= యుగాలలో; కృతంబు+మేలు= కృతయుగం మేలు; ధాతువర్గములలోనన్= ధాతు సముదాయాలలో; ఉత్తమము= శ్రేష్ఠం; పసిఁడి= బంగారం.

తాత్పర్యం: జ్యోతిష్టుంతులలో రవి, పంచభూతాలలో అగ్ని, విద్యలలో సావిత్రి, దేవతలలో ప్రజాపతి, మంత్రాలలో బింకారం, వాయువులలో ప్రాణవాయువు. చందస్నులలో గాయత్రి, పశువులలో మేక, చతుష్పద జంతువులలో ఆశ్రు, మనమ్యులలో బ్రాహ్మణండు, పద్మలలో, దేగి, యజ్ఞ విధిలో హావిస్సు, యుగాలలో కృతయుగం, ధాతువులలో బంగారం గొప్పవి.

- సీ. యవ లోషధులలోన, నన్నంబు భక్త్యభో, జ్యములందు, జలము పేయములలోన,
నమలాచలము పర్వతములలో భుక్కంబు, దరువులలోన, నూర్ధ్వంబు బిశల,
జాహ్నావి నదులందు, సాగరంబు సరస్సు, లందు, గృహస్థత్వ మాత్రముల
నెక్కడారయ; నెక్కడేసు బ్రజాపతు, లంద; చింత్యాత్మకుండైనయట్టి
- తే. విష్ణు డెక్కుడు నాకంటే; వినుండు తెలియ, నీశ్వరుండు దేవతావలికెల్ల నెక్క;
డతదు నా నే ననగ విష్ణు డనగ వస్తు, వొకడ మూల్త తయంబున నుట్టిస్తు.

162

ప్రతిపదార్థం: ఓషధులలోనన్= పండిన వెంటనే నశించే మొక్కలు ఓషధులు - వాటిలో; యవలు= యవలనబడే ధాన్యం; భక్త్యభోజ్యంబులందున్= తినదగిన పదార్థాలలో; అన్నంబు= అన్నం; పేయములలోనన్= తాగరగినవాటిలో; జలము= నీరు; పర్వతములలోన్= పర్వతాలలో; అమరాచలము= దేవతల నివాసమైన మేరుపర్వతం; తరువులలోనన్= చెట్లలో; పుష్టంబు= జావీ; దిశలన్= దిక్కులలో; ఉర్దుము= పై దిక్కు; నదులందున్= నదులలో; జాహ్నావి= గంగ; సరస్సులందున్= సరస్సులలో; సాగరంబు= సముద్రం; ఆశ్రమములన్= ఆశ్రమాలలో; గృహస్థత్వము= గార్హస్థ్యం; ఎక్కుడు= అధికం; ప్రజాపతులందున్= ప్రజాపతులలో;

ఆరయన్= బాగాచాస్మి; ఎక్కుడు+వను= నేనే అధికుడిని; నాకంటేన్= నాకన్నా; అచింత్య+ఆత్మకుడైన= తెలిసికొనటానికి వీలుకాని తత్త్వం కలిగిన; విష్ణుడు= విష్ణువు; ఎక్కుడు= అధికం; తెలియన్+వినుడు= ఇంకా ఒక విషయం వినండి, దేవతా+అవలికిన్+ఎల్లన్= దేవతా సముదాయానికి; ఈశ్వరుడు= శివుడు; ఎక్కుడు= అధికం; అతడునాన్= శివుడని; నేనుగన్= బ్రహ్మ అని (చెప్పుతున్నవారు బ్రహ్మో కదా!); విష్ణుడు+అనుగన్= విష్ణువని; వస్తువు+బకఁడ= ఒకే తత్త్వం; మూర్తితయంబునన్= ముగ్గురు మూర్తులలోనూ; ఉల్లసిల్లన్= ప్రకాశిస్తూ ఉంది.

తాత్పర్యం: ఓషధులలో యవలు, భోజ్యాలలో అన్నం, పాసీయాలలో నీరు, పర్వతాలలో మేరువు, తరువులలో జ్వావీ, దిక్కులలో ఊర్ద్వం, నదులలో గంగ, సరస్వతిలలో సముద్రం, ఆశ్రమాలలో గార్వాఫ్థం అధికమైనవి. ప్రజాపతులలో నేను పెద్దని. నాకంటే ఆచింత్యమైన తత్త్వంకలిగిన విష్ణువుపెద్ద. దేవతలందరిలోనూ పెద్ద ఈశ్వరుడు (అందుకే మహాదేవుడంటారు) పేరుకు శివుడని, బ్రహ్మని, విష్ణువని అన్న త్రిమూర్తులలోని వస్తువు మాత్రంబకటే.

విశేషం: భారతీయ మతాలలో 'క్రైసం' చాలా ప్రాచీనమైనదిగా కనిపిస్తున్నది. పశుపతిగా, శివుడిగా, రుద్రుడిగా అర్థించబడిన 'ఈశ్వర' తత్త్వానికి 'మహాదేవుడని' పేరు. బ్రహ్మ ఇట్లా ఈశ్వరుడిని, ఈశ్వరుడివలె విష్ణువు. విష్ణువు శివుడిని వీరిరువురూ బ్రహ్మను స్తుతించటం అష్టాదశశురాణాలలో కనిపిస్తుంది. పరతత్త్వం సత్యరజుస్తమో రూపాలైన ఈ త్రిమూర్తులుగా సృష్టి స్థితి లయాలను నిర్వహిస్తోందనే అర్థాన్ని తిక్కనగారు ఈ సందర్భంలో స్పృహింపజేస్తున్నారు. వ్యాసమూలంలో ఈ భావన ఇంత స్పష్టంగా లేదు.

క. నెఱయఁ బ్రథాన పదార్థము , లెఱుగుట పరిబోధమూల మెఱుకల కెల్లన్

మెఱుగెండుట మమ్ము ముఖ్యురు , గుఱుకొని యొకఁడుగ నెఱింగికొనుట దలంపన్.

163

ప్రతిపదార్థం: నెఱయన్= సంపూర్ణంగా; ప్రథాన పదార్థములు= ఏన్ తత్త్వంలో ఏది ప్రథానమో; ఎఱుంగుట= తెలిసికొనటం; పరిబోధమూలము= బ్రహ్మజ్ఞానానికి హేతు వశుతుంది; మమ్మున్= మమ్ములన్; ముఖ్యరన్= ముగ్గురిసి; గుఱుకొని= పూనుకొని; ఒకడుగన్= ఒకడుగా; ఎట్టింగికొనుట= తెలిసికొనటం; తలంపన్= ఆలోచించగా; ఎఱుకలకున్+ఎల్లన్= జ్ఞానాలన్నిటికీ; మెఱుగు+ఇడుట= వన్నె పెట్టటం (అన్నమాట).

తాత్పర్యం: ఇట్లా సంపూర్ణంగా ఏన్ తత్త్వాలలో ఏది ఏది ప్రథానమో తెలిసికొనటం | బ్రహ్మజ్ఞాన సాధనకు హేతువశుతుంది. మమ్ములను ముగ్గురిసి పూనుకొని ఒకడుగా గుర్తించటం అంటే తత్త్వజ్ఞానాలకు వన్నె పెట్టటమనే అర్థం.

విశేషం: తిక్కనగారు ప్రతిపాదించిన 'హరిహరాధ్వేతం అనే భావన పూర్వ మార్గాలకు వన్నె పెట్టటమనే ఆయన తాత్పర్యం. అందుకే త్రిమూర్తుల వెనుక ఒకే తత్త్వం ఉండని స్వతంత్రంగా ప్రతిపాదించాడు. ఇది వ్యాసహృదయానికి అనుగుణమే అయినా మూలశ్లోకాలలో ఎక్కుడా ఈ భావన ఇంత స్పష్టంగా కనిపించదు. శివ, విష్ణు సహస్రనామాలను గమనిస్తే వ్యాసుడికి కూడా ఈ భావన ఇష్టమేనని చెప్పవచ్చు.

క. బివనము రాత్రియునుం బోలఁ , బ్రహ్మర్తనముఁ బోందుచుండు పగిబిని సుఖినం భవ దుఃఖి జననములు జం , తునులకుఁ గలుగు: వలవ దుబ్బ దురపిల్లంగన్.

164

ప్రతిపదార్థం: దివసము= పగలూ; రాత్రియసున్= రాత్రి; పొరిన్= క్రమంగా; ప్రవర్తనమున్= కడవటం; పొందుచున్+ఉండుపగిదిన్= జరిగే విధంగా; సుఖ సంభవ= సుఖం కలగటం; దుఃఖ జననములు= దుఃఖం కలగటం అనేవి; జంతువులకున్= ప్రాణులకు; కలుగున్= కలుగుతూ ఉంటాయి (దానికి); ఉబ్బన్= సంతోషించటం; దురపిల్లంగన్= దుఃఖించటం; వలవదు= కూడదు.

తాత్పర్యం: పగలూ, రాత్రి క్రమంగా ఎట్లాగైతే కలుగుతూ ఉంటాయో అట్లాగే ప్రాణులకు సుఖాలూ; దుఃఖాలు కూడా కలుగుతూ ఉంటాయి. దీనికి - అంటే సుఖాలు కలిగినప్పుడు పొంగిపోకూడదు. దుఃఖాలు కలిగితే క్రుంగిపోకూడదు.

తే. పాదలుఁ దఱుగుటకై, పాడ వొదవుఁ బడుటుకై, కడను జేరుఁ బాయుటకై, జనించుఁ జొలియుటక్కై, సుఖంబును జొండు దుఃఖి, మందుటక్కై పదార్థము లభీలములును.

165

ప్రతిపదార్థం: పదార్థములు+అభిలములును= అన్ని పదార్థాలూ; తఱుగుటకై= నశించటానికి; పాదలున్= పెరుగుతాయి; పడుటకై= జీణించటానికి; పొడవు+బదవున్= పెరుగుతాయి; పాయుటకై= విడివడటానికి; కడను+జేరున్= ప్రక్కలకు చేరుతాయి; పొలియుటక్కై= చావటానికి; జనించున్= పుట్టుతాయి; దుఃఖము+అందుటక్కై= దుఃఖం పొందటానికి; సుఖంబును+పొందున్= సుఖాన్ని పొందుతాయి.

తాత్పర్యం: అన్ని పదార్థాలూ విరుద్ధమైన కార్యకారణ సంబంధాన్ని కలిగి ఉంటాయి. నశించటంకొరకే పెరుగుతాయి. బాగా వ్యాధి పాందటం జీణించటానికి. సమీపించటం విడిపోవటానికి, పుట్టుటం చావటానికి. సుఖించటం దుఃఖించటానికి. (ఈ విరుద్ధ ఫలితాలను గుర్తించిన మహానీయులు సుఖాన్ని, దుఃఖాన్ని రెండింటినీ పొందరు. అంటే పెరుగుదలను చూచి సంతోషించరు. తరుగుదలను చూచి బాధపడరు. ఇట్లా రెండింటినీ సమంగా చూడటమే ‘యోగం’).

క. జ్ఞానము సవిశేషస్థితిః, దానికి నాశంబు లేదు, దానిఁ దెలియుటన్

మానాహంకృతి మమతలు, మానిన నిర్మలుఁడు మోక్షమార్గముఁ గాంచున్.' 166

ప్రతిపదార్థం: జ్ఞానము= జ్ఞానం; స+విశేష+స్థితి= ఒక ప్రత్యేకతలో కూడిన స్థితి కలిగింది (అది విశిష్టమైనది); దానికిన్+నాశంబు లేదు= దానికి నశించటమన్నదే లేదు; దానిన్+తెలియుటన్= దానిని తెలియటంవలన; మాన+అహంకృతి+మమతలు= అభిమానం, అహంకారం, మమతలను; మానిన+నిర్మలుఁడు= వదలిపెట్టిన నిర్మలమైన అంతఃకరణం కలిగినవాడు; మోక్షమార్గమున్+కాంచున్= మోక్షమార్గాన్ని పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: జ్ఞానం విశిష్టమైనది. అది ఎన్నడూ నశించదు. దానిని తెలియటంవలన అభిమానం అహంకారం మమత తొలగి మానవుడు నిర్మలుడవుతాడు. అట్లాంటివాడే మోక్షమార్గాన్ని ఆవలంబించ గలుగుతాడు.'

విశేషం: శేషమంటే మిగిలేది. విశేషమంటే మిక్కులిగా మిగిలేది. జ్ఞానం ఎంత నేర్పుకొన్నా ఇంకా మిగిలే ఉంటుంది. అందుకే అది ‘అనంత’మనటం. ఎంత ఖర్చుపెట్టినా ధనంవలె అది కరిగిపోదు. ఇంకా పెరుగుతూనే ఉంటుంది.

‘వ్యయా కృతే వర్ధత ఏన విద్య’ (ఎంత వ్యయం చేసినా విద్య పెరుగుతూనే ఉంటుంది).

వ. అని వివరించి విలించి యూ సమంచితాచారులతోడ్ ‘నాత్రము ప్రకారంబు లెటింగీంచెదు’ నని పలికి యిట్లని యుపస్థించే.

167

ప్రతిపదార్థం: అని వివరించి= అని వివరించినవాడై; విరించి= బ్రహ్మ; ఆ+సమంచిత+ఆచారులతోడన్= ఆ ఉత్తమ ఆచారం కలిగిన బుమలతో; ఆశ్రమప్రకారంబులు= ఆశ్రమాలలోని విధాలను; ఎటింగీంచెదను+అని పలికి= తెలుపుతానని చెప్పి; ఇట్లు+అని+ఉపస్థించెన్= ఇట్లూ ఉపస్థించటం మొదలు పెట్టాడు.

తాత్పర్యం: అని వివరించి ఆ బుమలతో ‘ఆశ్రమవిధాలను గురించి మీకు చెప్పుతా’నని ఇట్లా చెప్పటం మొదలు పెట్టాడు.

సీ. ‘గురువుకుఁ బ్రియహితకరుఁ డయి వేదాధ్యి, యన మొనలించుచు నశన మమల జ్ఞాన్ నొనర్చుచు జిల్మాపలాశదం, డములలో నొకటి ధార్యముగుఁ జేసే స్వానశీలుఁడు బ్రహ్మచర్యపరుండును, నియమితేంద్రియుఁడును నిత్యశుచియు యజ్ఞోపవీతియు నబహుభాషియు మేళు, లాధ్యండు సై శయనాసన ప్ర

తే. చారవిధములు సముచితాచరితములుగ, సత్యధర్మానిరూఢుఁడై శాంతి గలిగి వేత్తి యిరుప్రాధ్య నడుపుచుఁ గల్మపంపుఁ, బముల కెలయక వర్తించు బ్రహ్మచారి.

168

ప్రతిపదార్థం: గురువున్= గురువు; ప్రియహితకరుఁడు+అయి= మిక్కిలి అనుకులూడై సేవిస్తా; వేద+అధ్యయనము+ఒనరించుచున్= వేదాధ్యయనం చేస్తా; అమలభిష్ణున్= పవిత్రమైన భిక్షాప్రతీతో; అశనము+ఒనర్చుచున్= ఆహారం గ్రహిస్తా; చిల్మాపలాశదండములలోన్= చిల్మం మోదుగ కొమ్ములలో; ఒకటిన్= ఒకదానిని; ధార్యముగన్+చేసి= ధరించి; స్వానశీలుఁడు= త్రిసంధ్యలలో స్వానంచేయటం అభ్యసంగా కలిగి; బ్రహ్మచర్యపరుండును= బ్రహ్మచర్యన్నిష్టకలిగినవాడై; నియమితేంద్రియు ఁడును= ఇంద్రియాలను నియమించినవాడై; నిత్యశుచియున్= నిత్యం పవిత్రుడుగా ఉంటా; యజ్ఞోపవీతియున్= జందెం ధరించి; అబహుభాషియున్= అధికంగా మాటాడకుండా; మేఘలాధ్యండు= మొలుతాడుతో ఒప్పినవాడై; శయన+అసన+ప్రచార విధములు= నిద్రించటం, కూర్చొనటం, తిరగటం మొదలైనవి; సముచిత+అచరితములుగన్= సముచితమైన పద్ధతిలో చేస్తా; సత్యధర్మానిరూఢుఁ ఁడు+ఐ= సత్య, ధర్మ నిష్టకలిగినవాడై; శాంతి కలిగి= శాంత చిత్తవృత్తుడై; ఇరుప్రాధ్య= రెండు ప్రాధ్యలూ; వేల్కు= అగ్నిహోత్రం; నడుపుచున్= చేస్తా; కల్మపంపు+పేలకున్+ఎలయక= పాపకార్యాలకు పూనుకొనుండా; బ్రహ్మచారి; వర్తించున్= ప్రవర్తిస్తాడు.

తాత్పర్యం: బ్రహ్మచర్యంలో ఉండేవాడు బ్రహ్మచారి, అతడు గురువును అత్యంతం కుమారుడివలె సేవిస్తా వేదాధ్యయనం చేస్తాడు. పవిత్రంగా భిక్షమైత్తి తెచ్చిన ఆహారాన్ని స్వీకరిస్తాడు. చిల్మం మోదుగ కొమ్ములలో ఒకదానిని చేత ధరిస్తాడు. త్రిసంధ్యలలో స్వానచేసి బ్రహ్మచర్యన్నిష్టకలిగి నియమితేంద్రియుడై నిత్యం పవిత్రుడుగా ఉంటాడు. జందెం, మొలుతాడు ధరించి అధికంగా మాటాడకుండా నిద్రించటం, కూర్చొనటం, తిరగటం మొదలైనది కూడా శాస్త్ర విధిని అతిక్రమించకుండా సముచితంగా చేస్తాడు. సత్య ధర్మాలను పాలిస్తా శాంత ప్రవృత్తి కలవాడై రెండు ప్రాధ్యలూ అగ్నిహోత్రం నిర్వహిస్తా పాపకార్యాలకు దూరంగా బ్రహ్మచారి వర్తిస్తాడు.

సీ. అర్పప్రకార సమావర్తనుం డయి, నిజదార నిరతుండు నిర్మల ప్ర చారుండు బంచయజ్ఞోపరుండు నతిథి సి, ప్సౌశియు శుక్ల వస్త్రాన్వితుండు

శక్త్యసుగుణదాన శాలియు నచపలేం । బ్రియుడును శుచియు షైత్రీపరుండు
స్వాధ్యాయశీలుండు సద్గుత నిష్పండు । సై యాజనంబు నధ్యాపనంబు

- A. శక్యమైనఁ జల్పి క్షమ గ్ర్హి సత్తతి । గ్రహ మొనల్లి, మిత్రు లహితు లనక
మాట కార్యమునను మధ్యస్థాడై గ్రహా । స్థండు నడచు దురితదూరుఁ డగుచు.

169

ప్రతిపదార్థం: అర్థప్రకార= తగిన రీతిలో; సమావర్తనుండు+అయి= చక్కని నడవడి కలిగి (లోకిక వ్యవహారాలలో అని అర్థం); నిజదార= తన భార్య విషయంలో; వితతుండు= అనురాగం కలవాడు; నిర్మల ప్రచారుండు= నిర్మలమైన ప్రవృత్తి కలవాడు; పంచయజ్ఞపరుండు= పంచయజ్ఞాలలో దీక్షకలవాడు; అతిధిష్ఠి+ఆశియున్= అతిధులు భోజనచేయగా మిగిలినదానిని భుజించేవాడు; శుక్లవప్తి+అన్వీతుండు= తెల్లటి బట్టలు ధరించేవాడు; శక్తి+అనుగుణ దానశిలియున్= శక్తికి అనుగుణంగా దానం చేసేవాడు; అచపల+ఇంద్రియుడును= ఇంద్రియ చపలత్వం లేనివాడు; శుచియున్= పవిత్రుడు; షైత్రీపరుండున్= స్నేహశీలి; స్వాధ్యాయ శీలుండు= వేదాధ్యాయమ పరుడు; సద్గుత నిష్పండు= మంచి ప్రతింద్ధి కలవాడు; ఐ= అయి; యాజనంబు= యజ్ఞప్రక్రియ; అధ్యాపనంబు= వేదం శిష్యులచేత చదివించటం (వేదపాతం చెప్పటం); శక్యమైనన్+చల్పి= సాధ్యమైతే చేస్తా; క్షమకల్గి= బిర్పు కలిగి; సత్పుతిగ్రహము+బనర్చి= మంచిదానాన్ని మాత్రం గ్రహిస్తా; మిత్రులు+అహితులు+అనక= మిత్రులు శత్రువులని ఎంచుండా; మాట కార్యమునను= వ్యవహారాలలో (నిర్ణయం చెప్పివలసివచ్చిపుడు); మధ్యస్థాడు+ఐ= పక్షపాతం వహించుండా మధ్యస్థుడుగా వ్యవహారిస్తా; దురితదూరుఁడు+అగుచున్= పాపకార్యాలకు దూరంగా ఉంటూ; గృహస్థండు నడచున్= గృహస్థుడు నడుచుకొంటాడు.

తాత్పర్యం: గృహస్థుడు లోక వ్యవహారాలలో ధర్మాన్ని అనుసరించి సముచిత రీతిలో ప్రవర్తిస్తాడు. తన భార్యాపై అనురాగం కలిగి జీవితం సాగిస్తాడు. నిర్మల ప్రవర్తన కలిగి ఉంటాడు. పంచయజ్ఞ నిష్పత్తి కలిగి ఉంటాడు. అతిధి భుజించగా మిగిలిన దానినే తింటాడు. తెల్లటి బట్టలు ధరిస్తాడు. శక్తినిబట్టి దానం చేస్తాడు. ఇంద్రియ చాపల్యానికి దూరంగా ఉంటాడు. పవిత్రుడుగా జీవిస్తాడు. స్నేహశీలిగా ఉంటాడు. వేదాధ్యాయమం చేస్తా ఉత్తమ ప్రతాలలో నిష్పత్తి కలిగి ఉంటాడు. చేతనయిన పక్షంలో యాగం అధ్యాపనం కూడా చేస్తాడు. ఉత్తము లిచ్చే దానాన్ని మాత్రం గ్రహిస్తాడు. శత్రుమిత్రభావం లేకుండా వ్యవహార నిర్ణయాలలో నిష్పక్షపాతంగా వ్యవహారిస్తాడు. పాపకార్యాలకు దూరంగా ఉంటాడు.

- S. గ్రామంబు దొఱగి యరణస్థలంబునఁ, బృథశాలా పరత నొంది
స్వానుతంతము రెండు సంధ్యల నడపుచు, బ్రహ్మచర్యత్రత భాసి యగుచు
బూలపంటలు ఫలంబులు మూలములు శాక, సముదయంబును నశనముగఁ గొనుచు
నజినంబు వల్ముల మంబరంబుగఁ గొని, శయన కృత్యంబు భూస్థలి నొనల్లి
- T. యతిధులకు నెడ మిచ్చి యాహారములను, భక్తి నాత్మీయములలోనఁ బంచిపెట్టి
యధ్యయన హోమశీలుడై యన్ని యింది, యముల గెలిచి వానప్రస్థా డతిశయుల్లు.

170

ప్రతిపదార్థం: గ్రామంబు+తొఱగి= గ్రామాన్ని వదలిపెట్టి; అరణ్యస్థలంబున్= అరణ్యంలో; పర్మశాలా+అవాస పరతన్+బంది= పర్మశాలలో నిషిస్తా, రెండు సంధ్యలన్= ఉదయసాయంకాలాలలో; స్నాన తంత్రము నడుపుచున్= స్నానం చేస్తా; బ్రహ్మచర్య వ్రతభాషి+అగుచున్= బ్రహ్మచర్య వ్రతం పాటిస్తా; పూరిపంటలు= వరి మొదలైన గడ్డి నిచ్చే పంటలను; ఫలంబులు= పండ్లు;

మూలములు= గడ్డలు; శాక సముదయంబును= ఆకుకూరలు మొదలైన వాటిని; ఆశనముగన్+కొసుమన్= ఆహారంగా తీసికొంటూ; అజినంబు= జంతుచర్యాన్ని; వల్గులము= నారచీరను; అంబరంబుగన్+కొని= వప్తంగా గ్రహించి; భూషాలిన్= నేలమీద; శయనకృత్యంబున్= పండుకొనటాన్ని; ఒనర్చి= చేసి; అతిథులకున్+ఎడము+ఇచ్చి= అతిథులకు ఆశ్రయమిచ్చి); ఆహారములను= ఆహార పదార్థాలను; భక్తిన్+ఆత్మీయములలోనన్= భక్తిగా ఆత్మీయంగా (ప్రేమతో); పంచిపెట్టి= అందరికీ పంచి; అధ్యయనహోమశిలుఁడు+ఇ= అధ్యయనం; అగ్నిహోత్రం-ఇవి చేస్తూ; అన్ని ఇంద్రియములన్+గెలిచి= అన్ని ఇంద్రియాలను గెల్చి; వాసప్రస్తుతు= వాసప్రస్తుంటో ఉన్నవాడు; అతిశయుల్లున్= ప్రకాశిస్తాడు.

తాత్పర్యం: వాసప్రస్తుంటో ఉన్నవాడు గ్రామం వదలిపెట్టి అడవులలో ఉంటూ పర్ణశాలల్లో నివసిస్తుంటాడు. రెండు పూటలా స్నానం చేస్తూ బ్రహ్మచర్యం పాటిస్తాడు. తృణాధాన్యాలు, పండ్లు, గడ్డలు, పూలు, కాయలు, ఆమలు ఆహారంగా తీసికొంటాడు. జంతువుల చర్యాన్నో నారచీరలనో వప్తంగా ధరిస్తాడు. నేలమీదనే పడుకొంటాడు. అతిథులకు చోటు కల్పించి ఆహారం భక్త్యనురాగాలతో అందరికీ పంచిపెట్టుతాడు. అధ్యయనం, అగ్నిహోత్రం చేస్తూ అన్ని ఇంద్రియాలనూ అదుపులో ఉంచుకొని వాసప్రస్తుతు పవిత్రజీవనం గడవుతాడు.

క. ఈ మూడు దాత్రుములలో, నేమిట పర్తించువార లేసియు ముక్కిం

గామించినఁ జీరనగు వి, ద్వామూలాచార మైన యత్యాత్రముమ్నే.

171

ప్రతిపదార్థం: ఈ మూడు+ఆశ్రమములలోన్= బ్రహ్మచర్య, గార్హస్త్య; వాసప్రస్తాశ్రమాలలో; ఏమిటన్ వర్తించువారు+ఏనియున్= ఎందులో ఉంటున్నవారైనా; ముక్కిన్+కామించిన్= మోష్ణాన్ని కోరుకొంటే; విద్యామూల+ఆచారము+ఇన= జ్ఞానహాతుమైన ఆచారం కలిగిన; యతి+ఆశ్రమమున్= యతి ఆశ్రమంలో (సన్మాపంలో); చౌర్ణ్ణు+అగున్= ప్రవేశించవచ్చును.

తాత్పర్యం: పై మూడు ఆశ్రమాలలో ఎందులో ఉంటున్న వాడైనా ముక్కిని కోరుకొంటే జ్ఞాన హాతువులైన ఆచార విధులు కలిగిన యత్యాశ్రమంలో ప్రవేశించవచ్చును. అదే సన్మాపం.

సీ. సర్వభూత దయానుపంగంబు గలిగి య, తీత వస్తువులు జింతింప కెద న

నాగతంబులమీద నాస సేయక వర్త, మాన లభ్యము లుపేక్షా నిరూఢిఁ

గుర్దు చంగంబులు గుర్దు మెట్లట్ల యిం, బ్రియముల లోనికిఁ బిగిచికొనుచు

సముచితకాల జ్ఞాన చర్య దొరకొన్న, యంతన నిజదేహ యాత్ర నడపి

తే. ర్రాస మాచ్ఛాదినంబు దక్కంగ నెవ్వుఁ, దక్కి నెయ్యి యిచ్చిన నంద కేక

వార భోజ యగుచు నమస్కార సఖ్య, నుతి నిరాకృతి సహితుమై యతి వెలుంగు.' 172

ప్రతిపదార్థం: సర్వభూత= అన్ని ప్రాణులపట్ల; దయానుపంగంబు+కలిగి= దయ ప్రేమ కలిగి; అతీతవస్తువులన్= గతించి వాటిని గురించి; ఎదన్= హృదయంలో; చింతింపక= బాధపడక; ఆగతంబులమీదన్= రాబోయే వాటిమీద; ఆస+చేయక= ఆశ పడకుండా; వర్తమాన లభ్యములు+ఉపేక్షా+నిరూఢిన్= అప్పటికి లభించిన వాటిని ఉండాసీన పరత్యంతో; కూర్చుచున్= గ్రహిస్తూ; కూర్కుము= తాబేలు; అంగంబులన్+ఎట్లు+అట్లు= అంగాలను ఎట్లాగో అట్లాగా; ఇంద్రియములన్ లోనికిన్+తిగిచికొనుచున్= ఇంద్రియాలను లోనికి లాగుకొంటూ; సముచితకాల= తగిన సమయంలో; భిక్షా చర్యన్= భిక్షాటవంతో; దౌరకొన్న+అంతన= లభించినంత; నిజదేహయాత్ర+నడపి= తనదేహయాత్రను నడుపుతూ; గ్రాసము= ఆహారం; ఆచ్ఛాదనంబు= వప్తుం; తక్కుంగన్=

తప్ప; ఎవ్వరు= ఎవ్వరైనాసరే; ఎయ్యాది+ఇచ్చినన్= ఏది ఇచ్చినాసరే; అండక= తీసికొనక; ఏకవారభోజి+అగుచన్= దినంలో ఒకసారి మాత్రమే భుజిస్తూ; నమస్కార= నమస్కరించటంకాని; సభ్య= స్నేహంకాని; మతి= ప్రశంసించటం కాని (నీటిలో); నిరాకృతి సహాతుండు+ఽః నిరాకరించేబుద్ధి కలవాడై; యతి= సన్మాని; వెలుంగున్= ప్రకాశిస్తాడు.

తాత్పర్యం: అన్ని ప్రాణులపట్ల దయ ప్రేమ కలిగి, గతించినవాటిని గురించి చింతించక, రాబోయేవాటిని గురించి ఆశుదక, అప్పటికి లభించిన వాటిని ఉదాసీనంగా గ్రహిస్తూ తాబేలు తన అంగాలను లోనికి లాక్కుస్తూ విధంగా తన ఇంద్రియాలను నియంత్రిస్తూ భిక్షతో లభించినంత గ్రహించి తన దేహాన్ని సంరక్షించుకొంటూ, అన్న వప్రాలు తప్ప తక్కునది ఎవరు ఏమి ఇచ్చినా పరిగ్రహించకుండా, రోజుకు ఒకసారిమాత్రమే భుజిస్తూ, నమస్కారంకాని, స్నేహంకాని, ప్రశంసకాని, పట్టించుకొనకుండా (నిరాకరిస్తూ) యతి (జ్ఞానమయమైన) జీవితం గడుపుతాడు.

క. అనసూయయు నకోధం, బును దమమును బ్రహ్మచర్యమును బుజుభావం

బును సత్కంబు నష్టిసును, ము నహింసయుఁ జూరె యతికి ముఖ్యాత్మముల్.

ప్రతిపదార్థం: అనసూయయున్= అసూయ లేకుండా ఉండటం; అక్రోధంబును= కోపంలేకుండా ఉండటం; దమమును= ఇంద్రియాలను నియంత్రించటం; బ్రహ్మచర్యమును= స్త్రీకి దూరంగా బ్రహ్మజ్ఞాన విషయంగా నిరంతరం సంచరించటం; బుజుభావంబును= వేరుగా (డొంకతిరగుడు వ్యవహారం కాకుండా) ప్రవర్తించే స్వభావం; సత్కంబున్= సత్కపాలన; అషైపునము= లోభగుణం లేకుండటం; అహింసయున్= హింసచేయకుండటం; యతికిన్= సన్మానికి; ముఖ్యమైన దీక్షలు; చూరె= సుమండీ! (కదా!).

తాత్పర్యం: అసూయ, కోపం లేకుండా ఉండటం, ఇంద్రియాలను నియంత్రించుకొనటం; బ్రహ్మచర్యంలో సంచరించటం; బుజుప్రవర్తన, సత్కపాలన, లోభగుణం లేకుండా ఉదారంగా ఉండటం, హింస చేయకుండటం, సన్మానికి ముఖ్యమైన దీక్షలు.

విశేషం: ‘యతి’ అంటే ‘నియతి’ కలవాడని అర్థం. ‘సమ్యక్’= బాగుగా; ‘న్యాసము’= దాచి పెట్టటం అంటే భగవంతుడిలో సర్వాన్ని దాచిపెట్టివాడని అర్థం. ‘సర్వం బ్రహ్మమయం’ అని ఎవడు అన్నిటిని త్యజిస్తాడో వాడు ‘సన్మాని’.

తే. వృష్టమూల నదీతీర విజన నిలయ, విపిన గీలగుహ నిత్య వివిక్త దేవ

సదనవాసియై కౌటిల్య సాధ్య వస్తు, సంచయము లుడిగి యతి సంచలించు.

ప్రతిపదార్థం: వృష్టమూల= చెట్లు మొదట; నదీతీర= నదీతీరంలో; విజననిలయ= జనాలు లేనిచోటు; విపిన= అడవిలో; గిరిగుహ నిత్య వివిక్త= గిరిగుహలలో నిత్యం ఒంటరిగా; దేవసదన= దేవాలయాలలో; వాసి+ఽః వాసంచేస్తూ; కౌటిల్య= వంకరమార్గాలలో; సాధ్య వస్తు సంచయములు= సాధించదగ్గ వస్తుసముదాయాలను; ఉడిగి= వదలిపెట్టి; యతి= సన్మాని; సంచరించున్= తిరుగుతాడు.

తాత్పర్యం: సన్మాని ఏ చెట్లు మొదటో, నది ఒడ్డునో, మనమ్యలు లేని అడవులలోనో, కొండగుహలలోనో, నిత్యం ఒంటరిగా, ఏ ఆలయాలలోనో నివసిస్తాడు. దుర్గార్గంగా కుయుక్కులతో ఏ వస్తువులూ సంపాదించడు. ఇట్లూ యతి సంచరిస్తూ ఉంటాడు.

క. తన మేలు ప్రకాశింపక , తనుగసుగొనునట్టి జను లుదాసీనతమై
సునికికిం దగియెడు చందం , బున వర్తించుయుతి సర్వముక్తత నొందున్.

175

ప్రతిపదార్థం: తన= తనయొక్క; మేలు= గొప్పతనం; ప్రకాశింపక= బయటపెట్టుకుండా; తనన్+కనుగొనునట్టి జనులు= తనను చూచేటటువంటి జనాలు; ఉదాసీనతమైన్= ఉదాసీనంగా; ఉనికికిన్= ఉండటానికి; తగియెడు= తగిన; చందంబున్= రితిలో; వర్తించు యతి= ఉండే సన్మానిసి; సర్వముక్తతన్= అన్నిటినుండి విముక్తిని; బందున్= పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: తన గొప్పతనం ఎవరికీ చాటకుండా; తనను చూస్తున్న వారుకూడా ఉపేక్షాభావంతో తనను పట్టించుకొనకుండా ఉండేటట్లుగా ఏ సన్మానిసి వర్తిస్తాడో అతడు సర్వబంధ విముక్తుడౌతాడు.'

వ. అని యెఱిగెంచి మతియును.

176

తాత్పర్యం: అని తెలిపి ఇంకా (తరవాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సి. సన్మానసును దిప్పశ్శరణంబు పేరు త , పోజ్ఞాన యుక్తి ప్రభుద్ధు లైన
జనము లచింత్యం బజర మమ్మతంబు నా , వెలుగు తత్త్వము గంట్రు వీతతామ
సము నవధూత రాజసమునై శుభ్ర స , త్యావుతయం బగు హృదయంబు గలుగు
వారు తపోవృత్తివలన సుక్షేమ మా , ధ్యంబున నడతు రేకత్వ శోభ

తే. మహిత నానాత్వమనంగ సమస్త భూత , సముదయస్థమై యున్న తత్త్వము ప్రకాశ
మగుట నభిలగతులఁ దోచు సవ్విధంబు , గలుగు బుధుఁడు నిర్ణంద్యాడై కాంచు ముక్తి.

177

ప్రతిపదార్థం: సన్మానసు+అనన్= సన్మానసుంటే; తపశ్శరణంబు పేరు= తపస్సుచేయటానికి పేరు; తపోజ్ఞాన+యుక్తి+
ప్రభుద్ధులు+వన= తపస్సువలన పుట్టిన జ్ఞానంతో మేల్కొన్నవారైన; జనములు= యోగిజనులు; అచింత్యంబు= చింతించి
(అలోచించి); తెలిసికొనటానికి వీలులేనిది; అజరము= ముసలితనం లేనిది; అమృతంబునాన్= చాపులేనిదిగా; వెలుగు తత్త్వమున్= వెలిగేటటువంటి మహాతత్త్వాన్ని; కండు= దర్శిస్తారు; వీత తామసమున్= తమోగుణం పోయినది; అవధూత రాజసమున్+ఇ= పోగొట్టబడిన రాజసం కలిగినది అయినటువంటి; శుభ్రసత్యు= పరిశుభ్రసత్యగుణానికి; ఆశ్రయంబు+అగు= ఆశ్రయమైన;
హృదయంబు= హృదయం; ఉరుతపోవృత్తివలనన్= గొప్పతపశ్చర్యవలన; కలుగున్= కలుగుతుంది; నంక్షేమ మార్గంబునాన్+నడతురు= జ్ఞేమం కలిగించే భద్రమైన పద్మతిలో నడుస్తారు; ఏకత్వశోభి= ఏకంగా ప్రకాశించే; మహిత నానాత్వము+అనగన్= గొప్పదైన అనేకత్వం అనబడి; సమస్తభూత సముదయస్థమై; ఉన్నతత్త్వము= సమస్త ప్రాణి సముదాయాలోనూ
ఉన్న ఆత్మ వస్తువు; ప్రకాశము+అగుటన్= ప్రకాశించగా; అభిల గతులన్+తోచున్= అన్ని విధాలా కనిపిస్తుంది; ఆ విధంబు+కలుగు
బుధుఁడు= ఆ విధంగా దర్శించగల పండితుడు (జ్ఞాని); నిర్ణంద్యాడు+ఇ= ద్వంద్యమోహం పోయినవాడై; ముక్తిన్+కాంచున్= ముక్తి పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: సన్మాన మంటే తపస్సుచేయటమే. తపోజ్ఞానంచేత జాగరూక చిత్తం కలిగిన యోగులు చింతించి
తెలిసికొనజాలనిది, ఎప్పటికీ నిత్యమాతనమైనది, చాపు లేనిది అయిన ఆ మహాతత్త్వాన్ని చూస్తారు. తపోవృత్తివలన
రజస్తమస్తులు లేని శుభ్రసత్యానికి ఆశ్రయమైన హృదయం ఏర్పడుతుంది. జ్ఞేమమైన దారిలో పయనించటానికి అది

మూలమష్టతుంది. ఏకత్వం అనేకత్వం అనే రెండు లక్ష్మణాలూ కలిగిన ఆ ఆత్మవస్తువు సకల ప్రాణి సముదాయాలలోనూ అన్ని రీతులలోనూ ప్రకాశించటం మొదలవుతుంది. అట్లాంటి జ్ఞాని ద్వంద్వమోహిను అధిగమించి ముక్తిని పొందుతాడు.

వ. అవ్యక్త ప్రభవంబును బుద్ధి స్కుంధంబును నహంకార విటపంబును మహా భూతోపశాఖంబును నిందియ కోటురంబును సంతతాశా పల్లవంబును శుభాశుభ ఫలంబును నై సంసార వృక్షం బొప్పుచుండు. **178**

ప్రతిపదార్థం: అవ్యక్త ప్రభవంబును= తెలియని పుట్టుక కలిగింది (అవ్యక్తాన్నే వేరుగా, బీజంగా కలిగింది); బుద్ధి స్కుంధంబును= బుద్ధినే కాండంగా కలిగింది; అహంకార విటపంబును= అహంకారాన్నే కొమ్మగా కలిగిందీ; మహాభూత+ఉపశాఖంబును= మహా భూతాలనే రెమ్మలుగా కలిగింది; ఇంద్రియకోటురంబును= ఇంద్రియాలనే తొర్రలుగా కలిగింది; సంతత= నిరంతరం; ఆశా పల్లవంబును= పుట్టే ఆశలనే చిగురులుగా కలిగింది; శుభ+అశుభ ఫలంబును+బా= శుభం అశుభం అనే పండ్చను కలిగించే; సంసారవృక్షంబు= సంసారమనే చెట్లు; ఒప్పుచున్+ఉండున్= ప్రకాశిస్తూ ఉంటుంది.

తాత్పర్యం: అవ్యక్తమనే బీజాన్ని, బుద్ధి అనే కాండాన్ని, అహంకారమనే కొమ్మను, మహాభూతాలనే రెమ్మలను, ఇంద్రియాలనే తొర్రలను, నిరంతరం పుట్టే ఆశ లనే చిగుళ్ళను, మంచిచెడు లనే ఫలాలను కలిగినదై ఈ సంసారమనే చెట్లు ప్రకాశిస్తూ ఉంటుంది.

విశేషం: అలం: రూపకం.

క. జ్ఞానాసి నది నట్టికి యజి । మానాహంకార మతి నియతి యగు పురుషుం డానందము ప్రస్తుటముగఁ । గానంగా నేర్పు విగతకల్పములారా!

ప్రతిపదార్థం: విగతకల్పములారా!= పోయిన పాపాలుగల బుములారా!; జ్ఞానమనే కత్తితో; అది= ఆ చెట్లును; నట్టికి= నరికివేసి; అభిమాన+అహంకార మతి= అభిమానం, అహంకారం అనే లక్ష్మణాలుకల మతి; నియతి+అగు= నియంత్రణలో ఉన్న; పురుషుండు= యోగిపురుషుడు; ఆనందము= ఆత్మసందాన్ని; ప్రస్తుటముగన్= స్పృష్టంగా; కానంగాన్+నేర్పున్= దర్శించగలుగుతాడు.

తాత్పర్యం: జ్ఞానమనే కత్తితో ఆ చెట్లును నరికివేసి అభిమాన, అహంకారాలను ఎవరు నియంత్రించుకొంటారో ఆ యోగి నిస్పందేహంగా బ్రహ్మనందాన్ని పొందగలుగుతాడు.

విశేషం: అశ్వత్థ వృక్షంగా జగత్తును వర్ణించిన గీతాకారుడు ‘అసంగశస్త్రేణ దృఢేన చిత్యా’ అన్నాడు. ఈ లోకమనే మహావృక్షాన్ని ‘నిస్పంగం’ (అంటే ఎందులోనూ ప్రవేశించని మనుస్తు) అనే శస్త్రంతో ఖండించాలని చెప్పాడు.

ఇక్కడ ఈ వృక్షానికి మూలం మొదలు ఫలం దాకా అన్ని చెప్పబడ్డాయి. ‘జ్ఞానం’ అనే కత్తితో ఈ చెట్లును ఖండించవచ్చునట. అప్పుడు అభిమాన, అహంకారాలు నశిస్తాయి. అప్పుడు సాత్మీక ప్రజ్ఞ ప్రవర్తించి ‘అత్మ’ దర్శనమిస్తుంది. ఆ ఆనందమే బ్రహ్మనందమని యోగులు పిలిచింది.

అ. నిమిషమైన బరమ నియతి నాత్ముని నాత్త, యంద కనినఁ దెలివి నారఁ బడసి బోధమహితమునులు పాందు నవ్యయగతఁ, బొందఁ గంటు ప్రకృతి పాందు దొఱగి.

ప్రతిపదార్థం: నిమిషము+ఐన్= ఒక నిమిషంపాతైనాసరే; పరమనియతిన్= మిక్కిలి నీష్టతో (యోగసాధనతో); ఆత్మనిన్+అత్మ+అందున్+అ+కనిన్= ఆత్ముడిని ఆత్మలో చూస్తే; తెలివిన్+అరన్+పడసి= సమగ్రమైన జ్ఞానం పొంది; ప్రకృతిపొందు+తొఱుగి= ప్రకృతితోడి అనుబంధాన్ని వదలి; బోధమహిత= జ్ఞానంచేత మహానీయులైన; మునులు+పొందు= మునులు పొందేటటువంటి; అవ్యయగతిన్= ముక్కిస్తానాన్ని; పొందన్+కండు= పొందగలుగుతారు.

తాత్పర్యం: మిక్కిలి నీష్టతో యోగసాధన మూలంగా తనలోని జీవాత్మమ తాను దర్శించగలిగితే, అది ఒక నిమిషంపాటు జరిగినా చాలు. ఈ లోకంతోడి విషయానుబంధాలనుండి ముక్కుడై జ్ఞానులైన మహార్షులు పొందే ఆ ముక్కిస్తానాన్ని పొందగలుగుతాడు.

ఆ. పరమనియతి యనగు బ్రాణసంయమనంబి; యథి క్రమాభివృద్ధి నలవరింపు

గాఁ బ్రాణ సిభ్రి గలిమి ర్తుమం; బఖ్షి! సేషుకలన మిష్టసిభ్రి జేర్చు.

181

ప్రతిపదార్థం: పరమనియతి+అనగున్= పరమనియతి అనగా; ప్రాణసంయమనంబు= ప్రాణవాయుపును నియంత్రించటమే (అంటే యోగసాధనే); అది= ఆ సాధన; క్రమాభివృద్ధిన్= క్రమంగా పెంచుకొంటూ; అలవరింపగాన్= సాధనచేయగా; ప్రసాదసిద్ధి+కలిమి= ప్రసాద సిద్ధి కలగటం; ధ్రువంబు= సత్యం; ఆ+విశేషుకలనము= ఆ ప్రసాద సిద్ధిరూపమైన వైశిష్ట్యం కలిగి ఉండటం; ఇష్టసిద్ధిన్+చేర్చున్= కోరిన దానిని ఇస్తుంది.

తాత్పర్యం: పరమనియతి అని ముందు చెప్పింది ప్రాణవాయు నిరోధరూపమైన యోగసాధననే, దానిని క్రమంగా పెంచుకొంటూ అభ్యసిస్తూ పోగా భగవత్ ప్రసాదరూపమైన సిద్ధి తప్పకుండా కలుగుతుంది. దానివలన ఇష్టాలు సిద్ధిస్తాయి.

విశేషం: పద్మంలో ఎక్కడా భగవంతుడి పేరులేదు. కానీ, ప్రసాద దాత పరమాత్మస్వరూపుడైన భగవంతుడే. యోగానికి ఆత్మదర్శనమే ప్రయోజనం కాబట్టి యోగసిద్ధికూడా దైవానుగ్రహంవలననే జరుగుతుందని మహార్షులంతా సెలవిచ్చారు. అందుకే యోగం, క్షేమం రెండూ నేనే పహిస్తాను అని భగవంతుడు అర్థసుడికి పరప్రసాదమిచ్చాడు.

క. అవ్యక్త తత్త్వజాతము; భవ్యము సత్యంబు దురిత పంక హరంబై

యవ్యయ మమ్మత మనింద్రియ; భావ్యం బగు తత్త్వమొందు బ్రాకంగు జుండీ!

182

ప్రతిపదార్థం: అవ్యక్త తత్త్వజాతము= అవ్యక్త తత్త్వానికి సంబంధించిన జ్ఞానం; భవ్యము= పుణ్యప్రదమైనది; సత్యంబు= సాత్మీకమైనది; దురితపంకహరంబు+బి= దురితాలనే బురదను తొలిగించేదై; అవ్యయము= అనంతమైన; అమృతము= శాశ్వతమైన; స+ఇంద్రియ భావ్యంబగు తత్త్వము+బందన్= ఇంద్రియాలచేత భావింపజాలని తత్త్వాన్ని (అత్మతత్త్వాన్ని) పొందటానికి; ప్రాకు+అగున్= ఆధారమవుతుంది; చుండీ!= సుమండీ!

తాత్పర్యం: ఇంతవరకు చెప్పిన అవ్యక్త తత్త్వజ్ఞానం పుణ్యప్రదం. సాత్మీకం, పాపహరం, అవ్యయమైన అనంతమైన ఇంద్రియాతీతమైన ఆత్మతత్త్వ దర్శనాన్ని చేయటానికి జ్ఞానం పాకుడు తీగవలె పనికి వస్తుంది. (అంటే ఇది దొరికితే దానిని చేరుకొనటం సులభమని అర్థం.)

శ. కావ్యమ.

183

తాత్పర్యం: అందుచేత (-తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తే. సత్కృతభావన కంటే బ్రహ్మమైన, కృత్య మరయంగ లేదండ్రు నిత్యవస్తు
సమ్మగభిగమ సిథికి సంయు ప్ర, సిద్ధ లాగముతంత్త ప్రసిద్ధులార!

ప్రతిపదార్థం: సంయు ప్రసిద్ధులు= బుషిశైష్మలు; నిత్యవస్తు సమ్యక్+అధి గమ+సిద్ధికిన్= నిత్యమైన ఆత్మవస్తువును సమగ్రంగా చేరుకొనటానికి; సత్కృతభావనకంటే= ఆ సత్కృతాపమైన మహాతత్త్వాన్ని (ఆత్మను) భావించటంకన్నా; ప్రశస్తమైన కృత్యము= శ్రేష్ఠమైన కార్యం; అరయంగన్= బాగా చూడగా; లేదు+అంద్రు= లేదు అంటారు; ఆగమతంత్త ప్రసిద్ధులార!= వేద తంత్రం తెలిసిన వారిలో శ్రేష్ఠమైన వారా! (ఇది మీకు చెప్పాలా? అని అర్థం).

తాత్పర్యం: మీరు వేదతంత్రం తెలిసినవారిలో శ్రేష్ఠులు, మీకు తెలియనిది ఏమున్నది? బుషిశైష్మలు నిత్యమైన ఆత్మ వస్తువును సమగ్రంగా చేరుకొనటానికి ఆ ‘సత్కృత్తు’ భావనకంటే శ్రేష్ఠమైన పని మరొకటి లేదు- అని నిశ్చయంగా చెప్పారు.

విశేషం: ముందు 106వ పద్యంలో ‘సత్కృత్తుమంటే పరమవేద్య’ తత్కృతుని చెప్పారు. గమనించి ఇక్కడ అన్వయించుకొనాలి.

క. వినుఁడీ! సత్కృత్తుస్ఫురుషుఁ, గసుగొనుఁ డసుమాన కలనుఁ గాని మధిం ద
క్షిన తెఱుఁ గేమిట నైనం, గసుగొనియెద మసుట వెరపు గాకుండుఁ జుఁడీ!

ప్రతిపదార్థం: వినుఁడీ!= వినండీ!; ఈ+సత్కృత్తుస్ఫురుషుఁ= ఈ సత్కృత్తిస్ఫురుషుఁ ఉండే; పురుషుఁ= మహాపురుష తత్త్వాన్ని (పరమాత్మను); కనుగొనుండు= దర్శించండి (ఇంతరకు చెప్పిన తపోయజ్ఞయోగాపాధనాది మార్గాల ద్వారా); అనుమానకలనవ్వు+కాని= అనుమాన ప్రమాణంతోకాని; మదిన్= మదిలో; తక్కున్= ఇతరమైన; తెఱుగు+ఎమిటన్+ఐన్వుఁ= ఏ పద్ధతిలోగాని; కనుగొనియెదము+అసుటు= చూడగలుగుతాం అసుటం; వెరపు+కాకుండుఁ= సాధ్యం కాదు; చుఁడీ!= సుమండీ!

తాత్పర్యం: ఈ ‘సత్కృత్తు’ నిష్పదైన ఆ మహవేదవేద్యాడి తపోయజ్ఞయోగాది మార్గాలద్వారా ‘సత్కృత్తు’ భావనచేతనే సాధించాలి తప్ప అనుమాన ప్రమాణం కాని, ఏ ఇతర ఉపాయం కాని లేదు. అట్లా చూడగలుగుతామనుకొనటం అసాధ్యం సుమండీ!

విశేషం: న్యాయశాస్త్రంలో ‘అనుమాన’ ప్రమాణం చర్చించబడింది. ఇతరమైన ప్రత్యక్ష ఉపమానాది ప్రమాణాలూ ఉన్నాయి. ‘ధూమాగ్ని న్యాయం’ అనుమాన ప్రమాణానికి నిదర్శనం. ఎక్కడ పాగ ఉన్నదో అక్కడ అగ్ని ఉంటుందన్నది అనుమానం. భగవత్తత్త్వ వివేచన అట్లాంటిది కాదు. అది నిష్కారణమైన కారణం- కార్యం. కర్తులేని కర్మ, కర్మలేని క్రియ, అందుచేత ‘సత్కృత్తు’ మన్మారు. అంటే అట్లాగే ఉన్నదని అర్థం. దానిని ‘భావించటం’ అంటే ‘తర్పించటం’ కానేకాదు. ఉపాసించటమని అర్థం. అది ప్రాణ రూపం కాబట్టి ‘ప్రాణ’ నియంత్రణద్వారా చేస్తున్నాం. అందుచేత అనుమాన ప్రమాణంద్వారా సాధ్యం కాదనటం. దానికి ‘ప్రత్యక్ష’ నిరూపణ. ‘అనుమానం’ జరిపించటం సాధ్యంకాదు. అందుచేత మార్గాంతరం లేదనటం.

సీ. ఇట్లగ టె ట్లనియెదరేని సత్కంబు, సంతోషమును నహింసయును ధృతియు
క్షమయు నార్జువమును సన్మాసమును బలి, త్యాగంబు విజ్ఞానయోగ దశయు
సాత్మీకంబులు గాన తత్కృత్వవిజ్ఞానములీ, యసుమానముఁ బురుషాధిగముముఁ
బడయుట యొప్పెదు పదమండ్రు తత్కృత్వంబుఁ, బురుషుండు నొకుఁ డను బుట్టిఁ గొండ

తే. ఆర్య లూఢురు రష్టోలయగు సుధుంబి. రమున మశకమ్ము వాలి మీనము వసించు
నట్టు సత్యంబునం దంతరాత్ముడండుఁ, గాక యనియెడివారు పెక్కండ్రు గలరు.'

186

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు+అగుట= ఇట్లాకావటం; ఎట్లు+అనియెదరు+ఏని= ఎట్లాఅంటారా! (అయితే వినండి); సత్యంబున్= సత్యమూ; సంతోషమును= సంతోషమూ; అహింసయును= అహింసా; ధృతియున్= ధైర్యమూ; క్షమయున్= ఓర్పు; అర్థవమును= బుజుమార్థమూ; సన్మాసమును; పరిత్యాగంబున్= త్యాగబుద్ధి; విజ్ఞానయోగదశయున్= విజ్ఞానయోగస్థితి; సాత్మీకంబులు+కాన్= సాత్మీకాలు కాబట్టి; తత్త్వవిజ్ఞములు= తత్త్వవేత్తలు; అనుమానమునున్= అనుమానప్రమాణంతో; పురుషాధిగమమున్+పడయుట= పురుష తత్త్వాన్ని; తెలిసికొనటం; ఒప్పెడు+పదమండు= తగిన పద్ధతి అంటారు; కొందరు+అర్యులు= కొందరు విద్యాంసులు; తత్త్వంబున్= తత్త్వమూ; పురుషుడున్= పురుషుడు; ఒకడు+అనుబుద్ధిన్= ఒకడనే ఆలోచనతో; ఊదుదురు= నొక్కి చెప్పుతారు; అట్లు+ఏలి+అగున్= అట్లా ఎందుకపుతుంది?; ఉదుంబరమునున్= మేడిపండులో; మశకమ్ము= పురుగూ; వారిన్= నీటిలో; మీనమున్= చేప; వసించునట్లు= బ్రాతికేటట్లు; సత్యంబునందున్= సత్యంలోనే; అంతరాత్ముడు+ఉండుగాక= అంతరాత్ము ఉంటుంది పోండి!; అనియెదువారు= అనేవారూ; పెక్కండ్రు+కలరు= చాలా మంది ఉన్నారు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా ఎందుకు అన్నానంటే సత్యం, సంతోషం, అహింస, ధృతి, క్షమ, బుజుత్యం, సన్మాసం, త్యాగబుద్ధి, విజ్ఞానయుక్తి-ఇవన్నీ సాత్మీక గుణాలు కాబట్టి ఇవి ఉన్నచోట ‘పురుషతత్త్వం’ ఉన్నట్లే కాబట్టి పురుషతత్త్వాన్ని గుర్తించటానికి ఈ అనుమాన ప్రమాణం చాలు అంటారు. కొందరు పురుషుడూ, తత్త్వమూ ఒకటే నంటారు. మరికొందరు అట్లాఎట్లా అపుతుంది! మేడిపండులో పురుగులు, నీటిలో చేప ఉన్నట్లే సత్యంలోనే అంతరాత్ము ఉంటాడు. ఇది నిశ్చయం - అని అనేవారూ ఉన్నారు.’

విశేషం: ‘మశక’మంటే దోషు, మేడిచెట్టు నాళయించి ‘దోషు’ లుంటాయన్నది ప్రసిద్ధం కాదు కాబట్టి ‘మేడిపండు’ను గ్రహించి వివరించాను

మేడిపండులోని పురుగు, నీటిలోని చేప ఆధార ఆధేయ సంబంధం కలిగినవి. సాత్మీకాదిగుణాలను ఆధారంగా పురుషతత్త్వాన్ని గుర్తించటం ఇట్లాంటిదే అని కొందరనవచ్చును. కొందరు ఆ ‘పురుషదే’ తత్త్వసంకేత మనవచ్చును. కొందరు ‘సత్యం’ అని ఏ గుణాన్ని పిలుస్తామో అదే ‘ఆత్మ’ దర్శనానికి ఆధార మనవచ్చును. ఎట్లా అన్న అర్థం ఒకటే. వాదమంతా ఆ రెంటి సంబంధాన్ని గుర్తించటంలోనే. తిక్కనగారు సత్యపురుష సంబంధాన్ని తరువాత వివరిస్తున్నారు. అక్కడ ఈ రెంటినడుమ అన్వయం ఎట్లా ఉన్నదో చూడవచ్చును.

వ. అనిన విని యమ్మును లమ్ముహితాత్మనితో ‘ధర్మంబు లనేక విధంబులు; వీనిలో నెవ్వం డెయ్యబి యవలంబించే నచియ వాఁడు మేలను; నే మన్నింటి మీదనుం బరగెిన బుధ్మలు గలిగి యనిశ్చయ దర్శనులముయి యుండుమ; మిటి ప్రధానానుఫ్ఫేయంబని యుపదేశింపవలయు; సత్యపురుష సంబంధ ప్రకారంబును బ్రస్ఫుటంబుగా నెత్తింగింపు’ మనుటయ వాలికి వాలజాసనుం డిట్లినియె.

187

ప్రతిపదార్థం: అనినన్+విని= అని బ్రహ్మ చెప్పగా విస్మయాలై; ఆ+మునులు= ఆ బుములు; ఆ+మహిత+అత్మనితోన్= ఆ మహాత్ముడితో; ధర్మంబులు= ధర్మాలు; అనేక విధంబులు= అనేక రీతులు; వీనిలోన్= నీటిలో; ఎవ్వండు= ఎవడు; ఏ+అది=

ఏది; అవలంబించేన్= పాటిప్పాడో; వాడు; అది+ల= అదే; మేలు+లనున్= మేలు అంటాడు; ఏము= మేష్మైతే; అన్నింటిమీందున్= అన్నిటిమీదా; పరగిన= వ్యాపించిన; బుద్ధులు+కలిగి= బుద్ధులున్నవారమై; అనిశ్చయ= స్ఫ్షంగా లేని; దర్శనులము+అయి= జ్ఞానం కలవారమై; ఉండుదుము= ఉన్నాం; ఇది= ఇట్లాంటిది; ప్రధాన+అన్మష్టేయంబు+అని= ప్రధానంగా అన్మష్టించదగినదని; ఉంపదేశింపవలయున్= ఉంపదేశించబడి; సత్య, పురుష సంబంధ ప్రకారంబును= సత్యానికి పురుషుడికీ ఉన్న సంబంధాన్ని; ప్రస్పటంబుగాన్= స్ఫ్షంగా; ఎఱింగింపుము= చెప్పండి; అనుటయున్= అని వారు కోరగా; వారికిన్= ఆ బుములకు; వారిజాసనుండు= బ్రహ్మా; ఇట్లు+అనియోన్= ఇట్లూ చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పగా విని బుములు అతడితో 'స్వామీ! ధర్మాలు అనేక రీతులలో ఉంటాయి. వీటిలో ఎవడు దేన్ని పాటిస్తే వాడు దానినే మేలంటాడు. మేము అన్నిటిమీదా ప్రసరించిన బుద్ధులు కలవారమై నిశ్చయజ్ఞానం లేకుండా ఉన్నాం. ముఖ్యంగా అన్మష్టించదగిన పద్ధతి ఇది అని బోధించండి. సత్యానికి పురుషుడికీ సంబంధం ఏమిటో స్ఫ్షంగా తెలుపండి' అని కోరగా బ్రహ్మా వారితో ఇట్లూ అన్నాడు.

(సత్యం బవశ్యాన్మష్టేయంబుగా నిరూపించుట (సం.14-49-2))

సి. 'సకల ధర్మములలో సర్వభూతాహింస , మేటి; యహింసా సమేతుఁ దైన
వానికి సుత్తము జ్ఞానోదయం బగు; , నది మోక్షమొనలించు ననఫులార!
కోరిక మెయి గర్జుకాల యయ్యెడు వాడు , వొందు గతాగతంబులు ఘలాజు
లాఘంబు లేక నిర్దోషత మే లాచ , లంచిన ముక్తి సిద్ధించు వినుఁడు!

తే. విషయ పురుషుండు, సత్యంబు విషయ; మిట్లు , భోక్తు, భోజ్యత్వ సంబంధమునుఁ బోసంగి
యుండియును బధ్యప్రత్యపయోలపంబు , కరణి నతడు తత్త్వంగంబుఁ బోరయకుండు.

188

ప్రతిపదార్థం: అనఫులార!= పుణ్యాత్ములారా! సకలధర్మములలోన్= అన్ని ధర్మాలలోనూ; సర్వభూత+అహింస= ఏ ప్రాణినీ హింసించకుండా ఉండటం; మేటి= గొప్పది; అహింసాసమేతుఁడు+పవవానికిన్= అహింసను పాటించేవాడికి; ఉత్తమజ్ఞాన+ఉదయంబు+అగున్= ఉత్తమజ్ఞానం కలుగుతుంది; అది= ఆ జ్ఞానం; మోక్షము+ఒనరించున్= మోక్షం ప్రసాదిస్తుంది; కోరికమెయిన్= కోరిక కలిగి (సకామమైన); కర్మకారి+అయ్యెడువాడు= కర్మమార్గ నిష్పుడయ్యెవాడు; గత+అగతంబులు+పొందున్= జన్మమరణాలను పొందుతాడు; ఘల+అభిలాషంబు లేక= ఘలితంలో కోరిక లేకుండా; నిర్దోషత్వం= ఏ దోషాన్ని చేయకుండా; మేలు+అచరించినవ్= పుణ్యంచేస్తే; ముక్తి సిద్ధించున్= ముక్తి కలుగుతుంది; వినుఁడు= వినండి; పురుషుండు; విషయి= విషయానుభవం పొందేవాడు; సత్యంబు= సత్యం; విషయము= విషయం; ఇట్లు= ఈ విధంగా భోక్తు= త్రినేవాడు; భోజ్య= తినబడేది అనే; సంబంధమున్+ పొసంగి+ఉండియును= సంబంధంతోకూడి ఉన్నాకూడా; పద్మపత్ర+పయన్+లవంబు= తామరాకుమీద నీటిబోట్లు; కరణిన్= చందంగా; అతడు= ఆ పురుషుడు; తద్ద+సంగంబున్= ఆ సత్యంతో కూడికను; పొరయుక్త+ఉండున్= పొందకుండా ఉంటాడు.

తాత్పర్యం: 'పుణ్యాత్ములారా! అన్ని ధర్మాలలోనూ అహింస గొప్పది. ఏ ప్రాణినీ హింసించనివాడికి ఉత్తమ జ్ఞానం కలుగుతుంది. అది మోక్షదాయిని అవుతుంది. కోరికతో పని చేసేవాడు నిరంతరం జననమరణ రూపమైన 'బంధం' లో చిక్కుకొనే ఉంటాడు. ఘలితం మీద ఆశలేకుండా, ఏ దోషాన్ని చేయకుండా పుణ్యం నిర్వహించిన వాడికి తప్పక ముక్తి లభిస్తుంది. పురుషుడు విషయి; సత్యం విషయం. భోక్తు భోజ్యానికి నడుమ ఉన్న సంబంధం ఈ రెండింటినడుమ

ఉన్నది. తామరాకుమిద సీటిబోట్లు చందాన పురుషుడు సత్యాన్ని అంటీ అంటకుండా ఉంటాడు. ఏ బంధాన్ని పొందడు. పద్మపత్రపుషయోలవంబు కరణి-అలంకారం ఉపమ.

**క. సత్యము ప్రదీప మా పర | తత్త్వముఁ గాంచుటకుఁ గాన తత్త్వాధనతా
తత్త్వము వదలక చిత్త సు | ఖత్త్వాకవిత మగు నెలవు గండ్రు కృతాత్ముల్.**

189

ప్రతిపదార్థం: సత్యము; ఆ+పరతత్త్వమున్+కాంచుటకున్= ఆ పరతత్త్వాన్ని దర్శించటానికి; ప్రదీపము= దివ్య వంటిది; కాన= కాబట్టి; తద్వ+సాధనతా+తత్త్వమున్= దాని కారణంగా గ్రహించి సాధించాలన్న ధ్యేయాన్ని వదలకుండా; చిత్త+సుఖత్త్వ+అకలితము+ అగు+నెలవున్= చిత్త సుఖాన్ని కలిగించేటటువంటి స్థిరమైన పదాన్ని; కృతాత్ముల్= పుణ్యాత్ములు (పరిణాతాత్ములు); కండ్రు= పొందుతారు.

తాత్పర్యం: ఆ పరతత్త్వాన్ని దర్శించటానికి దివ్యవంటిది సత్యం. అందుచేత సత్యాన్ని సాధనంగా గ్రహించి పరతత్త్వసాధన చేయాలన్న ధ్యేయంతో వదలకుండా ప్రయత్నించి ఆత్మవిద్యలో పరినిష్టులై యోగులు చిత్త సుఖంతో కూడుకొన్న స్థిరమైన ‘ముక్తి’ ధాహనాన్ని చేరుకొంటారు.

**చ. అది సదుపాయ మొందును నుపాయసమగ్రత లేమి సేర్పు ద
భ్యుదయము దూరమార్గమునుఁ బొందెదు భద్రము వాహనాధ్యుడున్
నబి నెత్తి సుత్తలించి కసుసందము నో సహితుండుఁ గాంచు నొ
ప్రిదము విసాధనుం డయిన బేలెటు లొందగఁ నేర్పుఁ జెప్పుడా!**

190

ప్రతిపదార్థం: అది= ఆ సత్యాన్ని సాధనంగా గ్రహించటం; సత్త+ఉపాయం= మంచి పద్ధతి; ఎందుమన్= ఎప్పుడైనా; ఉపాయసమగ్రత లేమి= సమగ్రమైన ఉపాయం లేకపోవటం; అభ్యుదయమున్+చేర్పు= ఫలసాధనమైన మనిషిని నడిపించడు; వాహనాధ్యుడున్= వాహనం కలిగినవాడు; దూరమార్గమున్= దూరప్రయాణంలో; భద్రమున్+పొందెదున్= జ్ఞేమం పొందుతాడు; నదిన్= నదిని; నెత్తిన్+ఉత్తరించి= సులభంగా దాటి; కమ+అందము= పొందే సంతోషం; నొ+సహితుండు= నావ కలిగినవాడు; కాంచున్+బప్పిదము= పొందే తీరుగా; విసాధనమండు+అయిన= ఏ సాధనమూ లేని; బేల= అమాయకుడు; ఎటులు+బంద గన్+నేర్పున్?= ఎట్లూ పొందగలరు?; చెప్పుడా!= చెప్పండి.

తాత్పర్యం: ఆ సత్యాన్ని సాధనంగా గ్రహించటం ఉత్తమపద్ధతి. ఎవరికైనా ఉపాయం లేకుండా ఫలసాధన పొందగలగటం అసాధ్యం. వాహనం కలిగినవాడే దూరప్రయాణంలో జ్ఞేమం పొందుతాడు. నావ కలిగినవాడు నదిని దాటి పొందే సుఖం ఏ సాధనమూ లేని బేల ఎట్లూ పొందగలుగుతాడో మీరే చెప్పండి!

విశేషం: అలం: దృష్టాంతం, బ్రహ్మ చూపిస్తున్న రెండు పోలికలూ ‘ప్రయాణం’తో సంబంధం కలిగినవే. ఈ ప్రయాణమే ‘మహాపస్తానం’- చివర పొందే ఫలాన్ని ‘అభ్యుదయం’ అంటున్నాడు. ‘భద్రము’ అనబడేది శ్రేయస్తు. ‘అందము’ అనబడేది సచ్చిదానంద రూపమైన ‘ముక్తిధామం’ ‘నావ’ సత్యం, నావికుడు ‘పురుషుడు’. నావ లేని పురుషుడు ‘బేల’. వాడే సాధనం తెలియక ప్రయాణంచేయలేక ఏడుస్తూ కూర్చుంటాడు.

- అ. ఇట్టు లగుట యెట్టిగి యెట్టిగి యెనియును నె, బుంగెకేని బలిమి తొచ్చు గడిగి చేయుపని ఫలంబు సిద్ధింపకుండుట, కొలఁదిఁ భోక దుఃఖములును గలుగు.

191

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు+లగుట= ఇట్లూ సాధనం లేక కార్యసాధనం కుదరదని; ఎట్టిగి= గుర్తించి; ఎట్టిగి+ఏనియును= తెలిసినా; ఎఱుంగక+ఏని= తెలియకపోయినా; బలిమిన్= పూనికతో; తొచ్చు= మాలిన్యాన్ని; కడిగి= శుభ్రపరచి; చేయుపని= చేసేపని; ఫలంబు+సిద్ధింపకుండుట= ఫలసిద్ధి కాకపోవటం; కొలఁదిన్+పోకన్= తన సామర్థ్యాన్ని గుర్తిచకపోవటంచేత; (దానితో) దుఃఖములన్+కలుగున్= క్లైశాలు కూడా కలుగుతాయి.

తాత్పర్యం: ఇట్లూ కావడం (సాధనం చాలా అవసరం కావడం) తెలుసుకొనికూడా తెలోసో తెలియకో (సాధనం లేకుండా) బలంగా మాలిన్యాన్ని కడిగి చేసే పని సిద్ధించకపోవడం మాత్రం చేతనే పోకుండా దుఃఖములు కూడా కలుగుతాయి.

- క. స్ఫురపథమునుఁ భోతమ్యు, స్ఫురమార్గమునందు వాహనము వినియోజ్యం బులుగా నిష్మేయి సాధనఁ, కలన విభాగజ్ఞుఁ ఛైనుఁ గడచు దురితముల్.

192

ప్రతిపదార్థం: స్ఫురపథమున్వు= స్ఫురమార్గంలో; పోతమ్యున్వు= ఓడను; జలమార్గమునందున్వు= నీటిమార్గంలో; వాహనము= బండి; ఏ+నియోజ్యంబులుగున్వు= వాడదగనివిగా; ఈ+మెయిన్వు= ఈ రీతిగా; సాధనకలన+విభాగజ్ఞుడు+ఐనన్వు= సాధన సంపత్తిని విభజించుకొనే వాడైతే; దురితముల్+కడచున్వు= పాపాలను అధిగమిస్తాడు.

తాత్పర్యం: స్ఫురమార్గంలో ఓడ, జలమార్గంలో బండి పనికిరాదని ఎవడు సాధన విభాగ పరిజ్ఞానం సాధిస్తాడో వాడు పాపాలను అధిగమించగలడు.

- వ. అని చెప్పి

193

తాత్పర్యం: అని చెప్పినవాడై- (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

- తే. తటినిఁ దగ నుత్తలంచునంతకును భోత, మాదరించి తక్కొల్లనియట్లు పురుషు దర్శనము సంభవించు నంతకును స్తుతి, మూడి పిదపుఁ దత్సుంబంధ ముడుగుఁ డనియే.

194

ప్రతిపదార్థం: తటినిన్వు= నదిని; తగన్వు= తగినట్లుగా; ఉత్తరించునంతకున్వు= దాటేంతవరకూ; పోతము+ఆదరించి= ఓడను పట్టుకొని; తక్కు+బల్లని+అట్లు= ఆ మీదట వదలివేసినట్లు; పురుషు దర్శనము= పురుషుడి దర్శనం; సంభవించునంతకును= కలిగేదాకా; సత్కము+ఉఁది= సత్కాన్ని అవలంబించి; పిదపన్వు= తరువాత; తద్ద+ సంబంధము= ఆ సత్కా సంబంధాన్నికూడా; ఉడుగుడు+అనియెన్వు= వదలివేయండి అని అన్నాడు.

తాత్పర్యం: నదిని పూర్తిగా దాటేదాకా ఓడను ఆశ్రయిస్తాం. తరువాత దానిని విడిచిపెడతాం. అట్లాగే ‘పురుషుడి దర్శనం అయ్యింతవరకు ‘సత్కా’ అవలంబించి ఆ తరువాత దానితో కూడా సంబంధాన్ని విడిచిపెట్టండి.

విశేషం: అలం: ఉపమ. ‘ఏరు దాటాక తెప్ప తగలెయ్యట’ మని ఒక సామేత ఉంది. అదికాదు ఇది. ‘సాధనం’ కార్యసాఫల్యానికి ఉత్తమ కరణం మాత్రమే. మార్గంలో ‘అభ్యదయం’ ప్రధానం కాబట్టి ‘సాధనాన్ని’ ఎంత మేరకు ఎట్లూ వాడుకోవాలో అట్లా

వాడుకొనటమే ముందుచెప్పిన ‘ఉపాయం’. పురుషుడు - శ్లైఫజ్ఞుడు అతడి దర్శనమైన తరువాత ‘శ్లైఫ’ రూపమైన ప్రకృతితో ఎంత సాక్షీభూతమైన సంబంధం ఉంటుందో, సాధకుడు ‘సత్కం’ అనే గుణసంపదను కూడా వదలి నిస్సంగుడై, నిర్మించుడు అవుతాడని తాత్పర్యం.

వ. ఇట్లుపదేశించి మరియు నిట్లును నవ్యక్తంబు గుణంబు మహాత్తత్త్వంబు మహాత్తత్త్వగుణం బహంకారం బహంకారంబు గుణంబులు మహాభూతంబులు మహాభూతగుణంబులు శబ్దాదులం దాకాశంబునకు శబ్దంబు గుణంబు వాయువునకు శబ్దస్పర్శంబులు దేజస్సునకు శబ్దస్పర్శ రూపంబులు జలంబునకు శబ్దస్పర్శ రూపరసంబులు గుణంబులు పృథివికి శబ్దస్పర్శరూపరస గంధంబులు గుణంబులు; శబ్దంబు మృదు ఖరాది బహువిధ భేదంబులు గలిగియుండు స్పర్శంబు శీతోష్ణ ముఖ్య వివిధ ప్రకారంబులం బరగు రూపంబు శుక్క కృష్ణప్రభుతి నానా విధంబులం జను రసంబు మధుర తిక్తులి ప్రచురభంగుల నడుచు గంధంబు సురభి తీక్ష్ణ ప్రముఖానేక విధంబుల వల్తించు నిట్లు పెక్కు చందంబులం జెల్లు విషయముల తెఱం గెఱుంగుట వానిఁ దొఱంగుటకుం దోష్టుడం జాలు నని చెప్పి వెండియు.

195

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఉపదేశించి= బోధించి; మటియున్+ఇట్లు+అమన్= ఇంకా ఇట్లా చెప్పాడు; అవ్యక్తంబు గుణంబు మహాత్తత్త్వంబు= అవ్యక్త గుణమే మహాత్తత్త్వం; మహాత్తత్త్వ గుణంబు+అహంకారంబు= మహాత్తత్త్వ గుణం అహంకారం; అహంకార గుణంబులు మహాభూతంబులు= అహంకార గుణాలే మహాపంచభూతాలు;

ఆకాశమునకు-శబ్దం.

వాయువునకు-శబ్దం+స్పర్శం.

తేజస్సునకు-శబ్దం+స్పర్శం+రూపం.

జలమునకు-శబ్దం+స్పర్శ+రూపం+రసం.

పృథివికి-శబ్దం+స్పర్శ+రూపం+రసం+గంధం గుణాలు

శబ్దం= మృదువు. కరినం (భర) అని అనేక భేదాలు కలిగినది;

స్పర్శం= శీత (చల్లని), ఉష్ణ (వేడి) మొదలైన తేడాలు కలిగినది;

రూపం= శుక్క (తెల్లని), కృష్ణ (నల్లని) మొదలైన చాలా భేదాలున్నది;

రసం= మధురం (తీపు), తిక్తం (చేదు) మొదలైన విశేషరీతులలో ఉంటుంది;

గంధం= సురభి (సువాసన కలిగినది), తీక్ష్ణ (ఘూటినది) మొదలైన తీరులున్నది; ఇట్లు= ఈ విధంగా; పెక్క చందంబులన్= అనేక రీతులుగా; చెల్లు= ప్రవర్తించే; విషయంబుల తెఱంగు= విషయాల విధానం; ఎఱుంగుట= తెలిసికొనటం; వానిన్+తొఱంగుటకున్= వాటిని వదలిపెట్టటానికి; తోడ్పడన్+చాలును+అని చెప్పి= తోడ్పడగలదని చెప్పి; వెండియున్= ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఇట్లా ఉపదేశించి బుములతో అవ్యక్తం నుండి మహాత్త్వ మహాత్త్వనుండి అహంకారం, అహంకారంనుండి పంచభూతాలు గుణాత్మకాలుగా ఎట్లా ఏర్పడ్డాయో చెప్పి శబ్ద స్పర్శ రూప రస గంధాలు ఆకాశాదులలో ఒక్కాక్కటి ఎట్లా పెరుగుతూ పోయి చివరికి పృథివీలో ఈ పదుగుణాలు ఎట్లా సమన్వయించాయో చెప్పారు. శబ్దాదులలోని

సూక్ష్మభేదాలు చెప్పి, వీటినే ‘విషయాలు’ అంటారు. వీటి ప్రవృత్తిని తెలిసికొంటే వీటిని పోగొట్టుకొనటం సులభం అని కూడా చెప్పారు.

ఆ. భూమిముఖు చతుష్ఫుమునకంటే దివి యహం , కారతత్త్వ మంతకంటే దాని
కంటే బుద్ధి బుద్ధికంటే బ్రకృతి యొక్క , డన్నిటికిని బురుషు దధికుఁ దరయ.

196

ప్రతిపదార్థం: భూమిముఖ= భూమి మొదలైన; చతుష్ఫుమునకంటే= నాలుగింటికంటే; దివి= ఆకాశం; అంతకంటే= దానికంటే;
అహంకారతత్త్వము= అహంకారం; దానికంటే= దానికంటే; బుద్ధి; బుద్ధికంటే= బుద్ధికంటే; ప్రకృతి; ఎక్కుడు= అధికం;
అన్నిటికిని= అన్నిటికంటే; అరయ్య= చూడగా; పురుషుడు; అధికుఁడు= గొప్పవాడు.

తాత్పర్యం: భూమిమొదలైన నాలుగు భూతాలకంటే ఆకాశం, దానికంటే అహంకారం, దానికంటే బుద్ధి, బుద్ధికంటే
ప్రకృతి, గొప్పవి కాగా, పురుషుడు వీటన్నిటికంటే చాలా గొప్పవాడు.

క. భూతముల తారతమ్యము , చేతోగతమైన యట్టి శిష్టజనము వ్ర
ద్వీతితుఁ దగు పురుషు గని ని , రాతంకావ్యయ పదంబు ప్రాపింపఁ గనున్.

197

ప్రతిపదార్థం: భూతముల= ఈ విధంగా పంచభూతాల; తారతమ్యము= భేదాలను (తర తమ భేదాలను); చేతోగతము+ఇన+
అట్టి= హృదయంలో నిలుపుకొనుటివంటి; శిష్టజనము= ధీరులు; ప్రద్వీతితుఁడు+అగు= నిరంతరం ప్రకాశించే; పురుషున్+కని=
పురుషుడిని దర్శించి; నిరాతంక+అవ్యయ పదంబు= ఏ అడ్డాలేని అనంతమైన ముక్కి పదాన్ని; ప్రాపింపన్+కనున్= పొంద
గలుగుతారు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా పంచభూతాల తారతమ్యన్ని హృదయంలో పదిలపరుచుకొన్న జ్ఞానులు (శిష్టులు) నిరంతరం
ప్రకాశించే పురుషుడిని దర్శించి ఏ అడ్డాలేక అనంతంగా నిలిచిన ముక్కిపదాన్ని పొందగలుగుతారు.

సీ. పంచభూతంబులఁ బరగెంపఁ గుభియింపఁ , జాలు దక్కత వాని నేలు ప్రభుతవ

దనరుమనంబు రథ్యముల సారథి యొట్టు , ల ట్లీందియముల నాగ నడవ

నబియ వలంతి భూతాత్మకంబును బుద్ధి , సన్మాహమును మనస్సారథికము

నిందియాశ్వము నైన యాణ్ణరథంబును , నజ్ఞమతగతి నంతరాత్ము దెందు

తే. నెలమి వల్లించు; నిట్లగు టెఱుగు బుధుఁడు , ఘోరసంసార మోహవాగురకు లోను
గాక నిర్ణిణ పథమునఁ గ్రాలి కను ని , రామయము నవ్యయంబును నగు పదంబు.’

198

ప్రతిపదార్థం: పంచభూతంబులన్= పంచభూతాలను; పరగింపన్= ప్రకటింపజేయటానికి; కుదియింపన్= లోపలికి కుదించటానికి;
చాలు సమర్థమైన; దక్కత= శక్తి; వానిన్+ఏలు= వాటిని పరిపాలించే; ప్రభుతవ్= ప్రభుత్వ ధర్మంతో; తనరుమనంబు= ప్రకాశించే
మనస్సు; రథ్యములన్= గుర్రాలను; సారథి; ఎట్టులు= ఎట్టాగో; అట్లు= ఆ విధంగా; ఇంద్రియములన్= ఇంద్రియాలను;
అగ్ను= ఆపటానికి; నడవన్= నడపటానికి; అది+అ+వలంతి= అదే సామర్థ్యం కలిగింది; భూత+అత్మకంబును= భూతాలతో

కూడింది; బుద్ధి సన్మాపుము= బుద్ధి అనే ప్రయత్నం కలిగింది; భూత+అత్యకంబుము= భూతాలతో కూడింది; బుద్ధి సన్మాపుముము= బుద్ధి అనే ప్రయత్నం కలిగింది; మనస్సారథికము= మనస్సు అనే సారథి కలిగింది; ఇంద్రియ+అష్టమున్+ఇన్= ఇంద్రియాలనే గుర్తాలను కలిగిన; ఈద్వ్యా= ప్రశస్తమైన; రథంబున్నే= రథంలో; అభిమతగతిన్= తనకు నచ్చిన విధంగా (స్వతంత్రంగా); అంతరాత్ముఁడు= అంతరాత్ము; ఎందున్+ఎలమిన్= చక్కగా; వర్తించున్= ప్రవర్తిస్తాడు; ఇట్లు+అగుట+ఎఱుగు బుధుఁడు= ఇట్లు ఉంటుందని తెలిసిన పండితుడు; ఫోర సంసార= భయంకరమైన సంసార; మోహవాగురున్= మోహమునే వలలో; లోను కాక= పడకుండా; నిర్ణణపథమున్నే= నిర్ణణమార్గంలో; క్రాలి= పయనించి; నిరామయమున్= ఏ లోపమూ లేని; అవ్యయంబుము+అగు= అనంతమైన; పదంబున్= ముక్కి స్థానాన్ని; కనున్= పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: పంచభూతాలను ప్రకటింపజేయటానికి కుదించటానికి శక్తి కలిగి వాటిని పాలించేటటువంటి ప్రభువువలే ప్రకాశించే మనస్సు సారథి గుర్తాలను నియంత్రించినట్లు ఇంద్రియాలను నడపటానికి ఆపటానికి సమర్థమైనది. భూతమయమైనది. (ఆ రథాన్ని లోహంతో చేయలేదని అర్థం) బుద్ధిని ప్రయత్నంగా కలిగింది ఇంద్రియాలను గుర్తాలుగా కలిగింది. మనస్సు సారథిగా కలిగింది, అయిన ఈ దేహమనే ప్రశస్తమైన రథంలో కూర్చుండి అంతరాత్ము తనకు నచ్చిన విధంగా స్వతంత్రంగా చక్కగా తిరుగుతాడు. ఈ రహస్యాన్ని ఏ పండితుడు తెలిసికొంటాడో అతడు ఫోరమైన సంసారమనే వలలో చిక్కుకొనకుండా నిర్ణణమనే మార్గంలో పయనించి ఏ లోపమూ లేని అనంతమైన ముక్కిస్థానాన్ని పొందుతాడు.'

విశేషం: అలం: రూపకం, ఉపమ. మనస్సు సారథి, ఇంద్రియాలు గుర్తాలు, దేహమే రథం, అంతరాత్ము రథంలోని రథికుడు. ఇట్లు ముక్కి సాధనము ప్రయాణంగా చెప్పటంలోనూ ‘మహాప్రస్తావ’మనే తాత్పర్యమున్నది.

వ. అని పలికి మతీయము.

199

తాత్పర్యం: అని చెప్పి ఇంకా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. శరనిధి తరగల భంగిం, బొలబొల నవ్యక్తమునన పుట్టు నడంగున్
సురనందరణీరుహ ముఖి, చరాచరానేక భూతజ్ఞాలము లెల్లన్.

200

ప్రతిపదార్థం: శరనిధి= సముద్రంలోని; తరగల= అలల; భంగిన్= రీతిగా; పొరిన్+పొరిన్= మాటి మాటికీ; అవ్యక్తమునన్+అ= అవ్యక్తంలోనే; సుర= దేవతలు; నర= మనమ్యలు; ధరణీరుహ= చెట్లు; ముఖ= మొదలైన; చర= తిరిగేవి; అచర= కదలనివి అయిన; అనేక= వివిధాలైన; భూతజ్ఞాలములు= ప్రాణి సమూహాలు; ఎల్లన్+అన్ని; పుట్టున్= పుట్టుతాయి; అడంగున్= నశిస్తాయి.

తాత్పర్యం: సముద్రంలో అలలు ఎట్లా మాటి మాటికి పుట్టుతుంటాయో అట్లాగే దేవతలు, మనమ్యలు, వృక్షాలు మొదలైన చరాచర సమూహాలన్నీ అవ్యక్తంనుండి పుట్టుతూ అవ్యక్తంలోనే లీనమవుతూ ఉంటాయి.

విశేషం: “అవ్యక్తాదీని భూతాని వ్యక్తమధ్యాని భారత,
అవ్యక్తవిధనాన్యేవ తత్త్వ కా పరిదేవనా.”

అని గీతాకారుడు అవ్యక్తంనుండే భూతాలు పుట్టుతాయని, అందులోనే లీనమవుతాయని స్పష్టంగా చెప్పాడు. అలం:ఉపమ

- క. అవ్యక్తాదిక సకలము, నవ్యయుడుగు పురుషుడు దాత్రయంబుగురు బరగున్
సువ్యక్తంబుగ నిఱ గను, భవ్యలు వడయుదురు మోహ బంధ విముక్తిన్.

201

ప్రతిపదార్థం: అవ్యక్త+ఆదిక+సకలమున్= అవ్యక్తం మొదలైనవన్నీ; అవ్యయుడు+అగు పురుషుడు= అవ్యయుడైన పురుషుడు; ఆశ్రయంబుగన్= ఆశ్రయంగా; పరగున్= పుట్టుతాయి; సువ్యక్తంబుగన్= స్పష్టంగా; ఇది+కను+భవ్యలు= దీనిని గుర్తించే పుణ్యలు; మోహబంధ విముక్తిన్= మోహబంధంనుండి విముక్తిని; పడయుదురు= పాందుతారు.

తాత్పర్యం: ఈ అవ్యక్తాది ప్రపంచమంతా ‘అవ్యయు’డైన ఆ మహాపురుషుడు ఆధారంగా పుట్టి పెరిగినదే. ఈ రహస్యాన్ని ఏ పుణ్యాత్మకులు గుర్తిస్తారో వారు ‘మోహ’ బంధంనుండి విముక్తులవుతారు.

- క. వినుడక్కనుటకు మూలం, బసఫుం బగు తపమ యగుట నతినిష్టుడపో
ధన సమ్మగ్నిధ సముపో, ర్జునం బవశ్యంబు వలయు సత్కుతులారా!

202

ప్రతిపదార్థం: సత్త+మతులారా!= మంచి బుద్ధిగల బుములారా!; వినుడు= వినండి; ఆ+కనుటకున్= అట్లా దర్శించటానికి; అనఘంబు+అగు= (పాప స్పృష్ట లేని) పుణ్యమైన; తపము+అ= తపస్సు; మూలంబు= మూలం; అగుటన్= కాబట్టి; అతివిష్ణున్= మిక్కిలి శ్రద్ధతో; తపోధన= ఆ తపోధనాన్ని; సమ్యక్+విధ= అన్ని విధాలా; సముప్రాణంబు= సంపాదించటం; అవశ్యంబున్= తప్పక; వలయున్= కావాలి.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మకులారా! ఆ విధంగా దర్శించటానికి తపస్సే సాధనం. అందుచేత మిక్కిలి శ్రద్ధతో అన్ని విధాలా ప్రయత్నించి ఆ తపోధనాన్ని సంపాదించటం అవశ్యకర్తవ్యం. తపోధన-అన్నచోట రూపకాలంకారం.

- సీ. భూరితపంబును జారె ప్రజాపతుల్, బహువిధ సృష్టి నిర్వహణ నిపుణు
లైలి; వస్త్యంబు లాపోరంబులుగు దప, మాదరంబును జేసి కాదె మునులు
కాలత్రయంబు లోక త్రితయంబును, గాంతురు; విద్యుల గౌరవంబు
లొదపుడు దపంబును; నొండు విధంబులఁ, బడయంగ రాని యెక్కుడు పడంబు
- తే. లచ్ఛమైన తపంబున వచ్చు బడయి, బ్రహ్మవ్యాపానాది పాతకంబు
లెల్లఁ బాయుఁ దపఃక్షతి; నిద్రతపము, పేర్లు సర్వభూతంబులుఁ జ్ఞీతిఁ బోందు.

203

ప్రతిపదార్థం: ప్రజాపతుల్= ప్రజాపతులు; భూరితపంబున్+చూరె= గొప్ప తపస్సుతోనే సుడీ!; బహువిధ సృష్టి నిర్వహణ నిపుణులు+బరి= నానావిధాలైన సృష్టులు చేయటంలో నేర్చరు లయ్యారు; మునులు= మహర్షులు; వస్త్యంబులు= శాకాలను (అడవిలో పుట్టేవి) ఆకులలములను; ఆహారంబులుగన్= ఆహారాలుగా; తపము= తపస్సును; ఆదరంబున్= నిష్టతో; చేసికాదె= చేసే కదా!; కాలత్రయంబున్= మూడుకాలాలనూ; లోకత్రితయంబున్= మూడులోకాలను; కాంతురు= చూడగలుగుతారు; తపంబున్= తపస్సుతో; విద్యులన్= విద్యలలో; గౌరవంబులు= గురుత్వం; పటుత్వం మొదలైనవి; బద్ధున్= కలుగుతాయి; ఒండువిధంబులన్= మరే రీతిలోనూ; పడయంగరాని=

పాందజాలని; పదంబులు= ఉత్తమ గతులను; అచ్ఛమైన= స్వచ్ఛమైన; తపంబున్న= తపస్సుతో; పదయవచ్చున్= పాందవచ్చును; బ్రహ్మావధ= బ్రాహ్మణులను చంపటం; మద్యపాన+అది= మద్యంతాగటం; పాతకంబులు= పాపాలు; ఎల్లన్= అన్ని; తపన్+కృతిన్= తపస్స చేయటంవలన; పాయున్= నశిస్తాయి; ఇద్దతపము పేరిన్= ప్రశస్తమైన తపస్సవలన; సర్వభూతంబులున్= అన్ని భూతాలూ; ప్రీతి పాందున్= సంతసిస్తాయి.

తాత్పర్యం: ప్రజాపతులు మహాతపస్స చేసే ఈ వివిధాలైన స్పృష్టి కర్మలు చేయగలుగుతున్నారు. మహార్షులు ఆకులలములు తింటూ నిష్పత్తి తపస్స చేసే ముల్లోకాలను, మూడు కాలాలను చూడగలుగుతున్నారు. తపస్సవలన విద్యలో గురుత్వ పటుత్పట్ట భావాలు పెరుగుతాయి. మరి ఏ ఇతర మార్గంలోనూ పాందలేని ఉత్తమ గతులను తపస్సుద్వారా పాందవచ్చును. బ్రాహ్మణావధ మద్యపానాది పాపాలను తపస్స దూరం చేస్తుంది. తపస్సవలన భూతరాసులు తృప్తినందుతాయి.

క. మమతాహంకృతి రహిత త, పమున్ బ్రజాపతి సమీప భవ్యపదము సం
యమి వొందు; నిందు సందే, హ మొకింతయు లేదు నిర్మలాత్మకులారా!

204

ప్రతిపదార్థం: నిర్గుల+ఆత్మకులారా!= నిర్గులమైన మనస్సున్న ఓ బుములారా!; మమతా= మమకారం; అహంకృతి= అహంకారం; రహిత= లేని; తపమున్న= తపస్సలో; సంయమి= ముసీశ్వరుడు; ప్రజాపతి; సమీపభవ్యపదమున్= సామీప్యంలో ఉండటం అనే గౌరవాన్ని; పాందున్= పాందుతాడు; ఇందులో; సందేహము; ఒక+ఇంతయున్= కొంచెంకూడా; లేదు.

తాత్పర్యం: బుములారా! మమత, అహంకారం లేని తపస్సతో ముసీశ్వరుడు ప్రజాపతి ‘సమీపం’లో ఉండే మహా ఖుణ్యాగతిని పాందుతాడు. సందేహం లేదు.

విశేషం: సాయుజ్య, సారూప్య, సామీప్యాలని ముక్కిలో మూడు రకాలు. సాయుజ్యం కలిసిపోవటం, సారూప్యం - అభిన్నంకావటం, సామీప్యం దగ్గర ఉండటం, తపస్సవలన ‘సామీప్యం’ సిద్ధిస్తుందట.

క. మమతాహంకార విము, క్రముశుద్ధమునైన యచవిత ధ్యానముతో
సమవేతంబుగు తపమున, యమి గసు సకలోత్సరావ్యయ పదప్రాప్తిన్.

205

ప్రతిపదార్థం: మమతా= మమకారం; అహంకార= అహంకారం; విముక్త= లేని; శుద్ధమున్+ఐన= పవిత్రమైన; అచలిత= చలనంలేని; ధ్యానముతోన్= ధ్యానంతో; సమవేతంబు+అగు= కూడిన; తపమున్న= తపస్సతో; యమి= బుమి; సకల= అన్నిటికంటే; ఉత్తర= శైష్మమైన; అవ్యయ పదప్రాప్తిన్= అనంతమైన ముక్కిపరాన్ని; కసున్= పాందుతాడు.

తాత్పర్యం: మమత, అహంకారం విషర్జించిన పవిత్రమైన అచంచలమైన ధ్యానంతో కూడిన తపస్సతో బుమి సర్వోత్తరమైన అనంతమైన ముక్కిధామాన్ని చేరుకొంటాడు.

వ. అని చెప్పి వెండియు.

206

తాత్పర్యం: అని చెప్పి ఇంకా (తరువాతి పద్యంతో అస్వయం.)

- క.** తమము రజస్సుఁ దొఱగి సు | త్వమునన రమియించి యగుణతత్త్వము గని సు
త్వమును బిగవిడుచు వైరా | గ్రమహితుఁ డగు మునివరుం డకల్చుములారా!

207

ప్రతిపదార్థం: అకల్చుములారా! = పుణ్యాత్మకులారా!; మునివరుండు = మునిశ్రేష్ఠుడు; తమమున్ = తమస్సును; రజస్సున్ = రజస్సును; తొఱగి = విడిచి; సత్యమునన్ = సత్యగుణంలోనే; రమియించి = లీనమై; అగుణతత్త్వమున్ = నిర్మణ స్థితిని; కని = పాంది, సత్యమునున్ = ఆ సత్యాన్నికూడా; దిగవిడుచున్ = సంపూర్ణంగా వదలిపెట్టే; వైరాగ్యమహితుఁడు+అగున్ = వైరాగ్యంచేత గొప్పవాడు అవుతాడు.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మకులారా! మునిశ్రేష్ఠుడు తమోరజస్సులను విడిచిపెట్టి సత్యంలో లీనమై చివరికి నిర్మణస్థితి నంది ఆ సత్యాన్ని కూడా వదలివేసి గొప్ప వైరాగ్యపంతు డవుతాడు.

- క.** పరమం బనంగ వేదాం | తరహాస్యాత్మత వెలుంగు తత్త్వము నిక్షం
బరయఁగ క్షేత్రజ్ఞుడు యను | పరిణతి గల యతడు సర్వపదవిదుఁడు సుండీ!

208

ప్రతిపదార్థం: పరమంబు+అనంగన్ = శ్రేష్ఠమైనది అనబడేది; వేదాంత+రహస్య+అత్మతన్ = ఉపనిషద్పాస్యరూపమై; వెలుంగు+తత్త్వము = ప్రకాశించే తత్త్వం; నిక్షంబు+అరయఁగన్ = సత్యశోధన చేయగా; క్షేత్రజ్ఞుడు+అ+అను = క్షేత్రజ్ఞుడే అనేటువంటి; పరిణతి = సంస్కారం; కల+అతడు = కలయాగి; సర్వపద విదుడు = అన్ని తత్త్వాలను తెలిసినవాడు; మఁడీ! = సుమండీ!

తాత్పర్యం: వేదాంతశాస్త్రమంటే ఉపనిషత్తు, ఉపనిషత్తుల రహస్యం బ్రహ్మతత్త్వం. బ్రహ్మతత్త్వమే రహస్యంగా కలిగిన జ్ఞానరూపంగా వెలిగేటటువంటి ‘అత్మ’నే పురుషుడని క్షేత్రజ్ఞుడని అంటారని ఎవడు గుర్తిస్తాడో వాడు అన్ని తత్త్వాలను తెలిసినవా డవుతాడు.

- క.** వృత్తి విశేషమునఁ జనిన | చిత్తము వెనుకఁ జని యందుఁ జేల్చి మనసు దా
నెత్తెఱగునకుం బివియమి | యుత్తముపు రహస్య మండ్ర యోగమున ముసుల్.

209

ప్రతిపదార్థం: వృత్తి విశేషమునన్+చనిన = పనిలో భాగంగా బయలుదేరిన; చిత్తము+వెనుకన్+చని = బుద్ధివెంట వెళ్లి; మనసున్+అందున్+చేర్చి = మనస్సును ఆ పనిలో ప్రవేశపెట్టి; తాన్ = ఆత్మ రూపుడైన తాను; నెత్తెఱగునకున్+తివియమి = ఏ వైపునకూ లాగబడకుండా ఉండటం; మనుల్ = బుములు; యోగమునన్ = యోగవిద్యలో; ఉత్తమపురహస్యము+అంద్రు = ఉత్తమ రహస్యమంటారు.

తాత్పర్యం: యోగవిద్యలో ఉత్తమ రహస్యం ఏదో చెప్పుతున్నాడు. బుద్ధి వ్యవసాయాత్మకం కాబట్టి ఏదో పని వెంటబడుతుంది. దానివెంటనే మనస్సును పంపించి, అందులోనే మనసు నుంచినా ‘అత్మ’ రూపుడైన జీవుడు ఏ కర్మమైపూ, ఇంద్రియాభిలాపమైపూ లాగబడకుండా ‘సాక్షీభూతుడు’గా ఉండటమే మిక్కిలి గొప్ప విషయం. దీనిని యోగులు అభ్యసించి సాధించి ‘నిర్మములు’ అవుతారు.

క. వినుఁ దవ్యక్తాంతం బగు; పనియెల్ల నవిధ్య నొలయు బంధము మమతం
బనుపడిన మృత్యు వమ్ముతం; బను జను; నది నిర్ధమత్వ మారుఁ గలిగినన్.

210

ప్రతిపదార్థం: వినుఁడు= వినండి; అవ్యక్తాంతంబు+అగు= అవ్యక్తంలో అంతమయ్యే; పనిఎల్లన్= అన్ని పనులూ; అవిద్యన్= అవిద్యకారణంగా; బంధమున్+బలయున్= బంధాలను పొందుతాయి; మమతన్+పనుపడిన= మమతలో కూరుచుపోతే; మృత్యుపు; అది= ఆ కర్మచేయటం; నిర్మమత్వము= నిర్మమకారం; ఆరన్+కలిగినన్= పూర్తిగా కలిగితే; అమృతంబు+అనన్+పనున్= అమృతమని పిలువబడుతుంది.

తాత్పర్యం: అవ్యక్తంలో లీనమయ్యే ప్రతి పనీ ‘అవిద్య’ కారణంగా బంధవేతు వముతుంది. మమతలో మునిగిన ఏ పని ఐనా మృత్యువేతువే అవుతుంది. నిర్మమత్వం పూర్తిగా కలిగి చేసిన పని ‘అమృత’ మువుతుంది.

సీ. కర్మముల్ మేలండ్రు కర్మతత్త్వరులు బు; ధ్యాత్ములు విధ్య వర్యత సుతింతు
రవి షైడశ వికార యగు మూర్తిఁ గిప్పించు; నది నిత్యుఁ దగ్గరాపుయ్యఁ డన వెలుంగు
పురుషుని దోపించు సరయంగు గర్జము; యత్పుంబు లేపు విధ్యమయత్తు
మతనికి నైజమై యతిశయల్లట త్రుతి; పాటు నిత్తెఱగు సుజ్ఞాన మే ము

తే. హత్తునకుఁ గిప్పియుండు నయ్యార్యవర్యుఁ; డఖీల సంకల్పములుఁ బాచి యాత్మ నాత్మ
యంద కాంచి యనామయ మజర మమ్ముత; మను పదమ్ముఁ బ్రాహీంచుఁ గృతాత్ములార!

211

ప్రతిపదార్థం: కృతాత్ములార!= ఆత్మవిద్యలో సాధన ఉన్న బుములారా!; కర్మతత్త్వరులు= కర్మలో తాత్పర్యమున్నవారు (కర్మలు); కర్మముల్ మేలు+అండ్రు= కర్మలు మేలంటారు; బుద్ధ+అత్ములు= మేలుకొన్న ఆత్మకలిగిన సంయములు; విద్య+వర్యతన్+ముతింతురు= జ్ఞానమే పరాకాష్ట అని దానిని ప్రస్తుతిస్తారు; అవి= ఆ కర్మలు; షైడశ+వికార+అగు+మూర్తిన్= పదహారు వికారాలన్న మూర్తిని కల్పిస్తాయి (కర్మలు పదహారు కాబట్టి పీటినే షైడశకర్మలు అంటారు); అది= ఆ జ్ఞానం; నిత్యుఁ దు= నిత్యం ఉండేవాడు; అగ్రాహ్యాడు+అని= ఇంద్రియాదులచేత గ్రహించటానికి పీలుకాని వాడుగా; వెలుంగు= ప్రకాశించే; పురుషునిన్= పురుషుడిని; తోపించున్= దర్శించేస్తుంది; కర్మమయత్వంబులేమిన్= కర్మతో నిండినవాడు కాకపోవటంవలన; విద్యమయత్వము= జ్ఞానంతో నిండిన లడ్జణం; అతనికిన్= ఆ పురుషుడికి; నైజము+ఇ= సహజధర్మమై; అతిశయల్లట= ప్రకాశించటం; శ్రుతి+చాటున్= శ్రుతి చాటి చెప్పింది; ఈ+తెఱంగు= ఈ విధమైన; సుజ్ఞానము= ఉత్తమజ్ఞానం; ఏ మహాత్మునకున్+కల్పి+ఉండున్= ఏ మహాత్ముడికి ఉంటుందో; ఆ+అర్యవర్యుడు= ఆ పూజ్యాడు; అఖిల సంకల్పములన్= అన్ని సంకల్పాలమా; పాచి=పదలివేసి; ఆత్మన్+ఆత్మ+అంద+కాంచి= ఆత్మను ఆత్మలోనే చూచుకొని; అనామయము= ఏ లోపాలూ లేని; అజరము= ముసలితనం లేని; అమృతము; అను= అనబడే; పదమ్మున్= స్థానాన్ని; ప్రాపించున్= పొందుతాడు.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్ములారా! కర్మయోగులు కర్మ చాలా ముఖ్య మంటారు. జ్ఞానయోగులు జ్ఞానమే అన్నిటికి పర్యవసాన మంటారు. కర్మలు పదహారు వికారాలతో కూడిన ‘మూర్తి’ని సృష్టించగా, జ్ఞానంచేత నిత్యుడు, ఇంద్రియాతీతుడు (వికారరహితుడైన) అయిన కాంతిరూపుడైన పురుషుడిని ప్రకాశింపజేస్తుంది. బాగా శోధిస్తే కర్మ లేకపోవటం జ్ఞానమయుడు కావటం అన్నది ఆ పురుషుడి సహజ స్వభావమని వేదం ఏనాడో ఘోపించింది. ఈ విధమైన ఉత్తమజ్ఞానం ఏ మహాత్ముడికి ఉంటుందో అతడు అగ్ని సంకల్పాలను వర్జించి ఆత్మును ఆత్మలో చూస్తా అనామయమూ, అజరమూ, అమృతమూ అయిన ‘ముక్తి’ ధామాన్ని చేరుతాడు.

విశేషం: కామం సంకల్పరూపమైనది. సంకల్పమే వర్ణించినపుడు కర్మ ఉండదు. అంటే కర్మానుబంధమూ ఉండదని అర్థం.

వ. అని యిట్లు కమలగర్భండు.

212

తాత్పర్యం: అని ఈ విధంగా బ్రహ్మ బోధించి ఇంకా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. జ్ఞాన పరిస్థితాత్మకు, లైన విముక్తి పద నిర్ణయజ్ఞలచే స
మ్మానిత యగు గతి యిది క, ర్మానుగతి విరక్తజన సమంచితము సుణీ!

213

ప్రతిపదార్థం: జ్ఞాన= జ్ఞానంలో; పరిస్థిత= మిక్కిలి నిష్ఠకలిగిన; ఆత్మకులు+ఖన= ఆత్మకులు కలిగిన; విముక్తిపద= మోక్షస్థాన; నిర్ణయజ్ఞలచేనే= నిర్ణయం తెలిపిన మహార్షులచేత; సమానితము+అగుగతి+ఇది= మన్నింపబడిన మార్గం ఇది; కర్మానుగతి+విరక్తజన= కర్మానుగతిలో విరక్తిగల యోగి సమాహంచేత; సమంచితము= మన్నింపబడినది; చుణీ= సుమండీ!

తాత్పర్యం: ఇంతవరకు చెప్పిన జ్ఞానమార్గం మోక్షస్థాన నిర్ణయం తెలిపిన మహార్షులు అనుసరించింది. కర్మానుగతిలో విరక్తిపొందిన మహార్షులైన యోగులు మన్నించింది సుమా!

వ. అని నిర్దేశించి వెండియు.

214

తాత్పర్యం: అని బోధించి మరలా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. 'కోరికలకుఁ జీరక యసం, గారూఢత గలిగి యెల్లయందును సమతం
గూలన చిత్తంబులు గల, సారాత్మకు లీ పథమును జనుటకు శక్తుల్.

215

ప్రతిపదార్థం: కోరికలకున్+చారక= కోరికల జోలికి పోక; అసంగ+ఆరూఢతన్+కలిగి= నిస్సంగంలో స్థిరత్వం కలిగి; ఎల్ల అందును= అన్నిటిలోనూ; సమతన్+కూరిన= సమత్వం నిండిన; చిత్తంబులు+కల= మనసులు కలిగిన; సార+ఆత్మకులు= నిండైన ఆత్మకలవారు; ఈ పథమునన్= ఈ దారిలో; చనుటకున్+శక్తుల్= నడవటానికి సమర్థులు (అవుతారు.)

తాత్పర్యం: కోరికలలో ప్రవేశించకుండా నిస్సంగత్వంలో స్థిరత్వం కలిగి అన్నిటిలోనూ సమత్వం నిండిన మనస్సులు కలిగిన నిండైన ఆత్మకలవారు మాత్రమే ఈ దారిలో నడవగలరు.

విశేషం: భగవంతుడు పూర్వతత్త్వం కాబట్టి సాధకుడు కూడా ‘పూర్వ హృదయుడు’ కావాలి. ఆత్మ దర్శనంలో అరకొరలు పనికిరాదు.

క. చెప్పితి సర్వంబును నీ, చొప్పున నడపుఁ: దెద నొండు సారనీకుఁడు: మీ
రొప్పుడు తెరు విభి భీనం, దప్పుడు పరమపదసిభ్రి ధార్మకులారా!

216

ప్రతిపదార్థం: ధార్మికులారా!= ధర్మచింతనగల ఓ మహార్షులారా!; సర్వంబునున్= అన్ని విషయాలను; చెప్పితిన్= చెప్పాను; ఈ చొప్పునన్= ఈ విధంగా; నడపుఁడు= మీ కార్యకలాపాలు నడిపించండి; ఎడన్= ఎదలో; ఒండున్= మరిదేనిసీ; చొరనీకుఁడు=

చౌరబడ్సియకండి; మీరు= మీరందరూ; ఒప్పెడు= అంగీకరించే; తెరువు+ఇది= మార్గమిది; పరమసిద్ధి= పరమపదప్రాప్తి; దీనన్= దీనితో; తప్పరు= తప్పకుండా కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: ధర్మమూర్తులారా! మీకు అన్ని విషయాలూ చెప్పాను. ఈ పద్ధతిలో మారు అన్ని కార్యాలనూ నిర్వహించండి. హృదయాలలో మరి దేనినీ ప్రవేశింపజేయకండి. మీరందరూ అంగీకరించే పద్ధతినే చెప్పాను. దీనితో తప్పకుండా పరమపదప్రాప్తి కలుగుతుంది.'

క. ‘అని యిట్లు కమలగర్భాడు, మునులకు దత్తోప్యపదేశమును జేసిన వా
రసపద్మ సమాధికులై, యనితర సులభ మగు సౌఖ్యమంచిల వత్సా!’

217

ప్రతిపదార్థం: అని+ఇట్లు= అని ఈ విధంగా; కమలగర్భాడు= బ్రహ్మ; మునులకున్= బుమలకు; తత్త్వ+ఉపదేశమున్న+చేసినన్= తత్త్వాన్ని ఉపదేశించగా; వారు= ఆ బుమలు; అనవద్య+సమాధికులు+ఐ= గొప్ప సమాధిని కలవారై; అనితర సులభము+అగు= ఇతరులచేత సాధ్యం కాని; సౌఖ్యము+అందిరి= పరమసుఖాన్ని పొందారు; వత్సా!= శిష్యుడా! వినుము.

తాత్పర్యం: ‘అని’ ఈ విధంగా బ్రహ్మదేవుడు ఆ బుమలకు తత్త్వపదేశం చేశాడు. ఆ బుమలకు సార్థకమైన సమాధి సిద్ధించి అనితర సులభమైన పరమపద సుఖాన్ని వాళ్ళ పొందారు. శిష్యో! ఈ కథను మనసులో ఉంచుకొనుము.’

వ. అని పలికి గురుం దా శిష్యునితోడ.

218

తాత్పర్యం: అని పలికి గురువు ఆ శిష్యుడితో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. ‘సీవును నివ్వాక్యంబులు, భావంబును బాధుకొలిపి పరమ సమాధి
శ్రీ వాటింపుము; నిత్య వ, దావాప్తి ఫలించు సీ కనాయాసమునన్.’

219

ప్రతిపదార్థం: సీవును= సీవుకూడా; ఈ వాక్యంబులు= ఈ బ్రహ్మ వాక్యాలను; భావంబునన్= మనసులో; పాదుకొలిపి= స్థిరంగా నిలుపుకొని; పరమ సమాధి శ్రీ+పాటింపుము= గొప్ప సమాధి సంపదను అవలంబించుము; సీకున్= సీకు; అనాయాసముగన్= ఏ శ్రమ లేకుండా; నిత్యపద+అవాప్తి= నిత్యమైన పరమపద ప్రాప్తి; ఫలించున్= కలుగుతుంది.

తాత్పర్యం: ‘నాయనా! సీవుకూడా ఈ బ్రహ్మవాక్యాలను మనసులో స్థిరంగా నిల్చుకొనుము. అత్యస్తుత సమాధిని సాధించుము. దానితో ఏ శ్రమ లేకుండా సీకు పరమపదప్రాప్తి కలుగుతుంది.’

క. అని గురుఁడు ప్రబోధించిన, మనమును దెలివొంది తత్త్వమంచితమార్థం

బున నడుచి పొందే శిష్యుం, డనామయం బజర మమ్మత మనియెడి పదమున్.

220

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; గురుఁడు= గురువు; ప్రబోధించినన్= ఉపదేశించగా; శిష్యుండు; మనమునన్= మనస్సులో; తెలివి+బంది= జాగరూకుడై; తద్ద+సమంచిత+మార్గమునన్+నడుచి= ఆ ఉత్తుమ మార్గంలో ప్రవర్తించి; అనామయంబు= ఏ లోపాలూ లేని; అజరము= ముసలితనంలేని; అమృతము+అనియెడి+పదమున్= అమృతమనబడే స్తానాన్ని; పొందెన్= పొందాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా గురుడు ఉపదేశించగా ఆ శిష్యుడు జాగరూకత పొంది ఆ ఉత్తమ మార్గంలో ప్రవర్తించి ఏ లోపాలూలేని నిత్యమాతనమైన అమరమైన ఆ పరమ ముక్తిధామాన్ని పొందాడు.

చ. అని వసుదేవసూనుఁడు సమాదరమేదుర చిత్తవృత్తిఁ జే

ప్రిన విని 'నాల యుల్లముల పెంపిటులుండునె వార లెప్పరో

విసుటకు నాదు డెందమున వేడ్జు జనించే; నెఱుంగఁ జెప్పువే'

యనుటయుఁ బార్ధుమోముఁ గృహ సమ్మహితాత్ముఁడు సూచి నవ్యచున్.

221

ప్రతిపదార్థం: వసుదేవసూనుఁడు= అని శ్రీకృష్ణుడు; సమాదర= ప్రీతి నిండిన; మేదుర= చక్కని; చిత్తవృత్తిన్= మనోభావంతో; చెప్పిన్= చెప్పగా; విని= విని; వారి+ఉల్లముల+పెంపు= వారి హృదయాల సౌభాగ్యం; ఇటులు+ఉండునె!= ఇంత గొప్పగా ఉంటుందా?; వారలు+ఎవరో= వారు ఎవరో; విసుటన్= వినాలని; నాదు డెందమున్న= నా హృదయంలో; వేడ్జు జనించెన్= కోరిక పుట్టింది; చెప్పువే= దయచేసి చెప్పుము; అనుటయున్= అనగా; పార్ధుమోము+అర్జునుడి ముఖం; ఆ+మహితాత్ముఁడు= ఆ మహాతుడు; కృపన్= కృపతో; చూచి; నవ్యచున్= నవ్యతూ (ఇట్లా అన్నాడు).

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా శ్రీకృష్ణుడు ఆదరంనిండిన హృదయంతో చక్కగా బోధించగా విని అంత గొప్పసంస్కారమున్న వారెవరో వినాలని మనసులో వేడుకగా ఉన్నది. వా రెవరో దయచేసి చెప్పుము' అని అర్జునుడు అడిగాడు. అప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు దయతో అతడిని చూచి ఇట్లా అన్నాడు.

క. 'అనఘు! విసు మే గురుఁడు, నా , మనంబు శిష్యుండు; విమలమానస! నీపైఁ

బనుపడు ప్రీతిం జెప్పితి , ననితర సులభాతి గుహ్యమగు నిప్పదమున్.

222

ప్రతిపదార్థం: అనఘు!= ఓ పుణ్యాత్మా! (అర్జునా); విసుము; ఏన్+గురుఁడన్= నేనే ఆ గురువును; నా మనంబు= నా మనసు; శిష్యుండు= శిష్యుడు; విమలమానస!= పవిత్రమైన మనసున్న ఓ అర్జునా!; నీపైన్= నీ మీద; బనుపడు= గాఢంగా నాటుకొన్న; ప్రీతిన్= ప్రేమతో; అనితర సులభ= ఇతరులకు సాధ్యంకాని; అతిగుహ్యము+అగు= అతిరహస్యమైన; ఈ పదమున్= ఈ మోక్ష పదప్రాప్తిని గురించి నీకు; చెప్పితిన్= చెప్పిను.

తాత్పర్యం: అర్జునా! నేనే ఆ గురువును. నా మనస్సే ఆ శిష్యుడు. నీపై నాటుకున్న ప్రేమతో ఇతరులకు సాధ్యంకాని అతి రహస్యమైన ఈ మోక్షపద ప్రాప్తిని గురించి నీకు చెప్పాను.

క. విమలము సచలము నగు చి , త్తము నాదెస నేక భక్తి తత్త్వరముగఁ జే

యుము; నిత్యము నీ యధ్యా , త్తము సమసంధింపు పాసెదపు; దురితములన్.

223

ప్రతిపదార్థం: విమలమున్= నిర్గులమైనది; అచలమున్+అగు= స్థిరమైనది అయినటువంటి; చిత్తమున్= చిత్తాన్ని; నా దెసన్= నా వైపు; ఏకభక్తి తత్త్వరముగన్= అవ్యభిచారమైన భక్తి కలిగినవాడవై; చేయుము; నిత్యమున్= నిరంతరం; ఈ అధ్యాత్మమున్= ఈ బ్రహ్మతత్త్వాన్ని; అనుసంధింపుము= అనుసంధానం చేయుము (ధ్యానంచేయుము); దురితములన్= పాపాలను; పాసెదపు= పోగొట్టుకొంటాను.

తాత్పర్యం: నిర్వలమూ; స్థిరమూ అయిన నీ మనస్సును అవ్యధిచార భక్తి నిష్ట కలిగినదిగా నా వైపు చేర్చము. అనునిత్యమూ ఈ బ్రహ్మతత్త్వాన్ని అనుసంధించుము. నీ పాపాలు నశిస్తాయి.

- క.** సమరము నప్పుడు నీకీ, యమ్మతపద ప్రాప్తి హేతువగు సమ్మగ్జీ
ధము వివరించితి: నచలత, రమింపు మిందెపుడు శమధురాధుర్యుడ్వా'.

224

ప్రతిపదార్థం: సమరము+అప్పుడు= యుద్ధసమయంలో; నీకున్+ఈ+అమృతపదప్రాప్తి హేతువు+అగు= నీకు ఈ అమృతపదప్రాప్తికి హేతువైన; సమ్మక్త+బోధమున్+వివరించితిన్= సమగ్రజ్ఞానాన్ని వివరించాను; అచలతన్= చాపల్యం వదిలి (స్థిరమనస్సుడ్వా); శమధురాధుర్యుడ్వా+ఎ= శమదమాది సాధన సంపత్తిని సాధించి; శమభారం వ్యోంచిన వాడవై; ఇందున్= ఈ తత్త్వ జిజ్ఞాసతో; ఎపుడున్ రమింపుము= ఎల్లప్పుడూ సంతోషాన్ని పొందుము.

తాత్పర్యం: యుద్ధసమయంలో ఈ అమృతపదప్రాప్తి హేతువైన సమగ్రజ్ఞానాన్ని బోధించాను. స్థిరమైన మనస్సుతో శమదమాదులు సాధించి ఈ తత్త్వజిజ్ఞాసలో ఆనందాన్ని నిరంతరంగా పొందుము.'

- వ.** అని యిట్లు కృష్ణండు జిష్టున కథాత్మ విద్య వివరించే నని చెప్పినఁ 'బరమ గురుండును విశిష్ట శిష్టుండును నగు నప్పురుప వరులు మఱియు నెవ్విధంబునం బ్రవర్తించి రాకళ్లించు కౌతుకంబు నా మనంబున నెసకం బెసగెడు మునీంద్రా! యెటింగెంపవే' యని యడుగుటయు.

225

ప్రతిపదార్థం: అని; ఈ విధంగా; కృష్ణండు; జిష్టునకున్= అర్జునుడికి; అధ్యాత్మవిద్య= అధ్యాత్మవిద్యను; వివరించెను+అని= వివరించాడని; చెప్పినన్= చెప్పగా; పరమగురుండును= గురుశ్రేష్టుడూ; విశిష్ట శిష్టుండును= శిష్టుశ్రేష్టుడూ; అగు= అయినటువంటి; ఆ+పురుషవరులు= ఆ పురుషశ్రేష్టులు; మఱియున్+ఏవిధంబునన్= ఇంకా ఏ విధంగా; ప్రవర్తించిరి= ప్రవర్తించారు; ఆకళ్లించు కౌతుకంబు= వినే కుతూహలం; నా మనంబునన్= నా మనసులో; ఎసకంబెసగెడున్= అతిశయుస్తున్నది; ముని+ఇంద్రా!= ఓ వైశంపాయన మునీంద్రా!; అని; అడుగుటయున్= జనమేజయ మహారాజు అడుగగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా శ్రీకృష్ణండు అర్జునుడికి వేదాంత విద్య బోధించాడని చెప్పగా 'ఆ గురుశ్రేష్టుడూ ఆ విశిష్ట శిష్టుండు అయిన నారాయణుడు, నరుడు ఆ తరువాత ఏం చేశారు? అది వినాలని నాకు కుతూహలం అతిశయుస్తున్నది' అని జనమేజయమహారాజు వైశంపాయనుడిని అడిగాడు.

అశ్వాసాంతము

- చ.** పరమ దయా విధేయ! పలపాలిత వేదకలాప! పక్కని
ర్ఘరశము! సూక్తుతాతనువిభాసిత! వన్నగ తల్పబూషణా
దర భలతా! పవిత్రపద తామరస స్వరణా! పరావర
త్వరహిత! పథ్మజాబి సురపంచిత! పథ్మిమ నాశనంచితా!

226

ప్రతిపదార్థం: పరమదయావిధేయ!= భక్తుల విషయంలో కృపగలవాడు కాబట్టి వారికి విధేయుడైనవాడా!; పరిపాలిత వేదకలాప= రక్షింపబడిన వేద సముదాయం కలిగినవాడా!; పక్కనిర్భర శమ!= అభ్యాసాదులచేత పరిపక్కమైన లేదా వాస్తవ రూపాన్ని ధరించిన

శమ స్వరూపుడా!; సూక్ష్మతా తనువిభాసిత!= సూక్ష్మత్వం అనబడే శరీరంతో ప్రకాశించేవాడా!; పన్నగ తల్ప భూషణాదరభరితా!= ఆదిశేషుడిని తల్పంగానూ (హరి) ఆభరణంగానూ (హరి) గ్రహించటంలో ఆదరం నిండినవాడా!; పవిత్రపద తామరస సృషణ!= పావనమైన పాదపద్మల స్వరణం కలవాడా! పరాపరత్వ రహిత!= శ్రేష్ఠమని, అధమమని తేడాలు లేనివాడా! (పరాపరత్వ రహిత అని కూడా పారం - పరాపర భేదాలకు అతీతుడా! అని చెప్పాలి); పద్మజ+ఆది సురవందిత!= బ్రహ్మది దైవతాలచేత నమస్కరించబడేవాడా!; పశ్చిమనాళవందితా!= సుమమ్మానాడిలో పుట్టే ఆనందస్వరూపం కలవాడా!

తాత్పర్యం: హరిహరనాథా! నీవు భక్తుల విషయంలో దయగలవాడివి కాబట్టి వారికి విధేయుడివి. వేదాలను పరిరక్షించినవాడివి. అభ్యాసాదులచేత పరిపక్షమైన సంపూర్ణశాంతి స్వరూపుడివి. సూక్ష్మత్వం అనబడే శరీరంతో ప్రకాశించేవాడివి. ఆదిశేషుడిని తల్పంగానూ, భూషణంగానూ గ్రహించటంలో ఆదరం కలవాడివి. పావనమైన పాదపద్మల స్వరణం కలవాడివి, ఉత్తమాధమభేదాలు లేనివాడివి, బ్రహ్మది దేవతలచేత నమస్కరించబడేవాడివి. సుమమ్మానాడిలో పుట్టే ఆనందస్వరూపుడివి. అట్లాంటి నీకు నమస్కరం.

విశేషం: ఈ పద్యంలోని ప్రతి విశేషమూ శ్రీకృష్ణుడు బోధించిన ‘అనుగీత’కు వ్యాఖ్యాన ప్రాయంగా ఉన్నది. అధ్యాత్మవిద్య రహస్య నిధిగా హరిహరనాథుడిని నిరూపించటం ఈ పద్యంలో ఉన్నది.

ఆత్మవిద్య పరమాత్మ కృపవలన సిద్ధించాల్సిందే. అందుకే ఆ పరతత్త్వాన్ని ఉపాసించాలని చివర్లో బ్రహ్మ సెలవిచ్చాడు. దీనికి కారణం శ్రీ యుక్తుడైన భగవంతు ఔకడే యోగాన్నికూడా ప్రసాదిస్తాడు. కాబట్టి ఈ రహస్యమే భక్తుల పట్ల భగవంతుడు విధేయు డనటంలో ఉన్నది.

ప్రశ్నయసమయంలో వేదాన్ని పరిరక్షిస్తూ వచ్చినవాడు భగవంతుడే. అంటే జ్ఞానం ఇస్తియుగాలపాటు స్వామివారి కృపవలనే మిగిలి యోగుల ముఖంగా ప్రకటించబడుతూ వచ్చిందని అర్థం. ఈ భావాన్నే జయదేవు డిట్లా కీర్తించాడు.

“ప్రశ్నయసయోధిజలే ధృతవానసి వేదం | విహిత వహిత చరిత్రమభేదం
కేశ ధృతమీనశరీర | జయ జగదీశ హరే” (జయదేవుడి గీతగోవిందం)

‘ఉపశాంతో యమాత్మా’ అని వేదవాక్యం. దీనినిబట్టి భగవానుడు శాంతాభాసస్వరూపుడు కాదు - శాంతి స్వరూపుడే. దీనినే ‘నిర్భర’ పదంచేత తిక్కనగారు వ్యక్తికరించారు. అందుకే ‘పరమపదం’ అని అనటం.

స్వామివారు సూక్ష్మ స్వరూపుడు. అణోరణీయాన్ - అని శ్రుతి. అణుపులకు అణువు అని అర్థం. అంటే ఇంద్రియాలకు అందదని అర్థం.

“న త్రత చచ్ఛర్థత్తుతి న వాగ్చుత్తి నో మనః
న విద్యౌ న విజానీయో యథై తదనుశిష్యోత్”

అని కేనోపనిషత్తు ఆ పరమతత్త్వం ఏ ఇంద్రియ ప్రమాణానికి లొంగనిదని వ్యాఖ్యానించింది.

హరిరూపంలో పన్నగం పానుపు. హరరూపంలో అభరణం. ఆదిశేషుడు సహస్ర ఘణలు కలిగినవాడు. ఈ సహస్రత్వం శబ్దానుమన్మ అనంతతత్త్వానికి సంకేతం. అందుకే అది శిష్టడికి భూషణం. విష్ణువుకు తల్పం.

పరమేశ్వరుడి పాదపద్మలు పవిత్రమైనవి. ఆ పదమే మొక్కపదం. అందుకే ‘సామీప్య’ ప్రస్తావన ఈ అశ్వసంలో వచ్చింది. వాక్యము, మనస్సుకు అతీతుడు కావటంవలన ద్వంద్యభావాలు అతడిలో లేవు. అందుకే ‘పరాపరత్వ’ రహితుడనటం.

‘నాడి’ అంటే ప్రాణవాయువు ప్రసారణమార్గం. ముఖ్యమైన 101 నాడులలో ఇదు, పింగళ, సుమమ్మ అనే మూడు నాడులు ప్రధానమని యోగచిద్య చెప్పుతున్నది.

ఈ నాడులలో సుమమ్మ మిక్కిలి లేషణం. తామరతూడు దారంవలె సన్మదిగా ఉండి వెన్నుపాములోని 72 వేలనాడులమధ్య నుండి బ్రహ్మార్థందింధం దాకా విద్యుత్తేజంలో ప్రసరించేది సుమమ్మ. దీనిని ‘బ్రహ్మాన్మాది’ అని కూడా అంటారు. దీనిని ఎడమవైపు ఇదు. కుడివైపు పింగళ ప్రసరిస్తాయి. పశ్చిమనాభ నందితుడంటే ‘ఇదా’ నాడి చేత సంతోషించేవాడనే అర్థం రావాలి. కానీ వ్యాఖ్యాతలు బ్రహ్మానందాన్ని అనుభవింపచేసేవాడి ‘సుమమ్మ’ అని అంటారు. (చూ. ఓరుగంటి నీలకంరణాస్తి ‘తిక్కుయజ్ఞ హరిహరనాథ తత్త్వము’ పు.359).

ఈ పద్యంలో ‘అమృత’ స్వరూపంగా ‘అనామయంగా’. ‘అవ్యయంగా’ చెప్పబడ్డ ఆనందం యోగ సాధనలో లభించే ఆనందమే. ఇదా పింగళలు సవ్యాపనవ్యాలు కాగా హరిహరతత్త్వం ‘సుమమ్మ’ అనటమే సమంజసం.

క. వినుత చతుర్వ్యాక్షరం, జనక ముఖ్య భుజీరుపాద! సంవి దభేదా!

మునిహృత్యముల మరాళా! జనన మరణ హరణ చరణ సరసిజలీలా!

227

ప్రతిపదార్థం: వినుత= ప్రసిద్ధమైన; చతుర్వ్యాక్షరం= నాలుగు వర్ణాలకు; సంజనక= ఉత్పత్తిహాతువైన; ముఖ్య+భుజ+ఊరు+పాద!= ముఖం, భుజాలు, తొడలు, పాదాలు కలవాడా!; సంవిద్+లభేదా!= సంవిత్తు కన్నా భిన్నం కానివాడా!; మునిహృత్యములమరాళా!= మునుల హృదయాలు అనే కమలాలలో సంచరించే హంస స్వరూపుడా!; జనన మరణ= పుట్టుక చావులనే రూపం కలిగిన సంసారాన్ని; హరణ= హరించే; చరణ సరసిజలీలా!= పాదపద్మాల విలాసం కలవాడా! నీకు నమస్కారం.

తాత్పర్యం: స్వామీ! ప్రశ్నమైన నాలుగు వర్ణాలకు ముఖ్యమైన ముఖ్యాద్యవయవాలు కలిగినవాడిని నీవు. నీవు అఖండ చైతన్య స్వరూపుడిని. జ్ఞానుల హృదయ కమలాలలో సంచరించే హంస స్వరూపుడిని. జనన మరణ భయం లేకుండా చేసే పాదపద్మాలు కలవాడిని.

విశేషం: బ్రాహ్మణా క్షత్రియ వైశ్య హర్షులు విరాట్పురుషుడి ముఖ బాహు ఊరు పాదాలనుండి జనించారని పురుషుక్తం (ఈ విషయం ముందటి ఆశ్వాసాలలో వివరించబడింది).

‘సంవిత్తు’ అని ఏ అఖండ చైతన్యం ఈ ఆశ్వాసంలో బోధించబడిందో అది హరిహర ప్రకాశమే అని ఈ స్తుతిని బట్టి అర్థం అవుతుంది.

‘హంస’ అనేమాట ‘సోహం’ అనేమాటను తిప్పిచూస్తే తెలుస్తుంది. ‘అహం బ్రహ్మాస్త్రి’ అనే బ్రహ్మజ్ఞానం ఉన్నవాడు హంస. యోగుల హృదయాలు ద్వంద్య తిమిరం నశించి అవధూతాలైనవి. అందుకే తెల్లగా ఉంటాయని పురాణాల కల్పన. దానికి రూపకల్పనే ఈ ‘హంస’.

ముక్కి పదం చేరినవాడికి జననమరణ క్లేశం లేదు - అని ఈ ఆశ్వాసంలో ప్రతిపాదించిన తాత్పర్యాన్ని ఇక్కడ హరిహర స్వామికి విశేషణంగా తిక్కనగారు ప్రయోగించారు.

మాలిని.

పదనమదమరాళీ! భుక్త సంపోషిషణాలీ!

విదశత సురవైలీ! విశ్వలోకైకథాలీ!

మదరహిత హితైషీ! మాస్యయోగ ప్రతోషీ!

సదవన పరచిత్తా! సర్వనిర్మణ వేత్తా!

228

ప్రతిపదార్థం: పదసమత+అమరాషీ!= పాదాలకు వినయంగా నమస్కరిస్తున్న దేవతల సమదాయం కలవాడా!; భక్త సంపోషణలీ!= భక్తులను బాగా పోషించేవాడా!; విరథితసురవైరి!= రాక్షసులను చీల్చి చెండాడేవాడా!; విషలోకైకధారి!= సర్వలోకాలను ఒకడై భరించేవాడా!; మదరహితహితైషీ!= మదాది దుర్భణాలు లేని వారి మంచిని కోరే వాడా!; మాస్యమోగ ప్రతోషీ!= ఉత్తమమైన యోగవిద్యచేత సంతోషించేవాడా!; సత్త+అవన పరచిత్తా!= సత్యరుమలను కాపాడటంలో ఆసక్తమైన మనస్సు కలవాడా!; సర్వనిర్మాణవేత్తా! చరాచర జగత్తు నంతటినీ ఎట్లు నిర్మించాలో తెలిసినవాడా!

తాత్పర్యం: స్వామీ! నీ పాదపద్మాలకు దేవతలు కూడా వినయంగా నమస్కరిస్తారు. నీవు భక్తులను నిరంతరం రక్షిస్తావు. పోషిస్తావు. రాక్షసులను వధించి దేవతలను కాపాడుతావు. సర్వలోకాన్ని నీవు ఒక్కడివే భరిస్తున్నావు. కామాది దుర్భణాలు లేని వారి హితాన్ని పహిస్తావు. యోగవిద్య నీకు పరమ ప్రీతికరమైనది. నీవు సదా సత్యరుమలను కాపాడుతావు. నీవు సకల జగత్కుల్నాన క్రమం ఎరిగినవాడిని.

విశేషం: ఇంద్రాదులు కూడా ఎవరి పాదంబులను ఉపాసించి బ్రహ్మతత్త్వ పరిజ్ఞానంచేత పరిపూతులవుతారో ఆ ‘పరమపద’ మూర్తి హరిహరనాథుడు.

“యదా యదా హి ధర్మస్య స్లాప్యిర్ప పతి భారత,
అభ్యుత్థానమధర్మస్య తదాత్మానం సృజమ్యహామ్”

అని స్వామి ప్రతిజ్ఞ. కాబట్టి రాక్షససంపోరం, భక్తసంపోషణ, లోకస్థితిపాలన, సద్గుణుల హితాన్ని కోరటం ఆయన ధర్మం.

“యోగ క్షేమం పహోమ్యహామ్” అని కూడా ఆయనే సెలవిచ్చారు.

సర్వనిర్మాణ విషయం ఈ పర్వంలో సమగ్రంగా వివేచింపబడింది. బ్రహ్మతత్త్వంనుండి పుట్టిన జగత్తు మరలా బ్రహ్మలో లీనం కావటమే ఆ నిర్మాణ రహస్యం. దానిని తెలిసినవాడు స్వామిమాత్రమే. అందుకే గీతను సెలవిచ్చిన స్వామి ‘అనగీత’ను సెలవిచ్చాడు.

భగవదీతలో ‘కర్కు’ యోగం ప్రధానంగా చేసి చెప్పి, ఈ అనగీతలో ఉపనిషద్విద్య సారాంశాన్ని అంతా ‘జ్ఞాన’ యోగ సంస్కారముల చేయటం ద్వారా కూడా తిక్కనగారు హరిహరాఘైతాన్ని ప్రతిష్ఠించారు. ఇదే అత్యుత్తమ సాధక మార్గమని ఆయన సిద్ధాంతం.

గద్యము

**ఇది శ్రీమదుభయ కవమిత్ర బుధారాధన విరాజి తిక్కన సౌమయాజి ప్రశీలంబైన
శ్రీమహిభారతంబున నశ్చమేధపర్వంబునందుఁ ద్వితీయశ్యాసనము**

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ రచన; శ్రీమతీ= మంగళకరుడైన; ఉభయకవమిత్ర= కావ్యశాస్త్ర కపులిరుపురికీ మిత్రుడైనవాడు, బుధ+ఆరాధన విరాజి= పండితులను (జ్ఞానులను) సేవించటం వలన కీర్తితో ప్రకాశించేవాడు; తిక్కన సౌమయాజి= సౌమయాజి అయిన తిక్కన చేత; ప్రశీలంబు+ఇనఁ= రచించబడిన; శ్రీ మహాభారతంబునను; అశ్వమేధ పర్వంబునందును; ద్వితీయశ్యాసనము= రెండవ ఆశ్వసం.

తాత్పర్యం: ఇది ఉభయకవమిత్రుడూ, కొమ్మనామాత్యడి పుత్రుడూ, జ్ఞానులచేత ఆరాధించబడి రాణించే వాడూ అయిన తిక్కన సౌమయాజి శుభప్రదంగా రచించిన శ్రీ మహాభారతంలోని అశ్వమేధపర్వంలో రెండవ ఆశ్వసం.

అశ్వమేధపర్వంలోని రెండవ ఆశ్వసం సమాప్తం.

శ్రీమదాంధ్ర మేహిభారతము

అశ్వమేధపర్వము - తృతీయాశ్వము

శ్రీనగసుతాత్మ మహిత వి , ధానుత శశ్వల్లస ల్లతా వేష్టన హే

లా నిత్య శాండ్రలతరు , తాముగుణ ఫలప్రదశ్వ! హరిహరనాథా!

1

ప్రతిపదాంధ్రం: హరిహరనాథా!= ఓ హరిహరనాథ స్వామీ! శ్రీనగసుతాత్మ = లక్ష్మీభావమూ; పర్వత పుత్రిక అయిన పార్వతి భావమూ అనే; మహిత = గొప్ప; విధా= ప్రకారములచేత; నుత = పొగడబడిన; శశ్వత్= స్త్రిరమయిన; లసత్= ఒప్పుతున్న; లతా= తీగలయొక్క; ఆవేష్టన = అల్లుకొనటం అనే; హేలా= విలాసంచేత; నిత్య= ఎల్లప్పుడునూ, శాండ్రుల= పచ్చగా ఉన్న; తరుత్వ= వృక్షభావానికి; అమగుణా= తగినట్లుగా; ఫల+ప్రదత్త!= ఫలాలను ఇచ్చే స్వభావం కలవాడా!

తాత్పర్యం: ఓ హరిహరనాథా! లక్ష్మీపార్వతులు అనే తీగలు నిన్ను నిత్యమూ మనోహరంగా అల్లుకొని ఉన్నాయి. అందువలననే నీవు ఎల్లప్పుడూ పచ్చగా ఉండే చెట్టుమాదిరిగా ప్రకాశిస్తున్నావు. పచ్చగా ఉన్న చెట్టే పండ్లు ఇస్తుంది. అదే విధంగా నీవు నిన్ను ఉపాసించేవారి కోరికలు ఫలింపజేస్తున్నావు.

విశేషం: లక్ష్మీ నిత్యమూ విష్ణువు రౌమ్యున ఉంటుంది. పార్వతి ఎల్లప్పుడూ ఇవుడికి అర్థశరీరంగా ఉంటుంది. అందుచేత లక్ష్మీపార్వతులు అనే తీగలు స్త్రిరంగా విష్ణుపరమేశ్వర స్వరూపుడయిన హరిహరనాథు డనే వృక్షాన్ని చుట్టుకొని ఉన్నవని చెప్పటం సముచ్చితంగా ఉన్నది.

లక్ష్మీపార్వతు లనే తీగలు ఎల్లప్పుడూ అల్లుకొని ఉండటంవలననే హరిహరనాథు డనే వృక్షం పచ్చగా ఉన్నది. భక్తులకు అభిమత ఫలాలను ప్రసాదింపగలుగుతున్నది. కాబట్టి హరిహరనాథుడి వరప్రదాయకత్వానికి వారిద్దరూ మూలకారణం అవుతున్నారు. లక్ష్మీపార్వతు లిద్దరూ ఒకే శక్తియొక్క రెండు రూపాలు. కవిఖానై తిక్కనే విరాటపర్వం మొదట్లోనే ‘శ్రీయన గారినా బరగు చెల్యము’ అని చెప్పాడు. శక్తి తోడ్పడినప్పుడే పరమాత్మ అయిన హరిహరనాథుడు పనులు చేయగలుగుతున్నాడు. అందువలననే శంకర భగవత్సాయలు సాందర్భాలహరి ప్రారంభ శ్లోకంలో “శివ శ్శక్తియుక్తో యది భవతి శక్తః ప్రభవితుం, నచే దేవం దేవో నభలు కుశలః స్పృష్టితు మపి” అని వక్కాణించారు. ఇవుడు - పరమాత్మ - శక్తితో కూడుకొని ఉన్నప్పుడే ప్రపంచస్పష్టి చేయగలుగుతున్నాడనీ, శక్తియుక్తుడు కాకపోతే ఆయన కదలటానికి కూడా శక్తిమంతుడు కాడని, శ్లోకాంధ్రం. త్రిమూర్తులూ సైతము శక్తిని సేవించవలసినవారే అని ఆచార్యులవారు చెప్పారు.

లక్ష్మీపార్వతులయందు తీగలధర్మాన్ని హరిహరనాథునిలో వృక్షభావాన్ని ఆరోపించి, అభేదం చెప్పటంచేత ఈ పర్వంలో రూపకాలంకారం ఉన్నది.

తాను ద్వారాక కరుగవలయు నని యర్జుసునిఁ గృష్మి డడుగుట (సం.14-50-49)

వ. దేవా! వైశంపాయనుండు జనమేజయున కిట్లనియె నట్లు ఫల్లును నఫల్లు విద్యా విశారదుం జేసి శోరుయతనితోడ.

2

ప్రతిపదార్థం: దేవా! = హరిహరనాథా!; వైశంపాయనుండు = వైశంపాయనుడు; జనమేజయునకున్ = జనమేజయుడితో; ఇట్లు = ఈ విధంగా; అనియెన్ = అన్నాడు; శారి = శ్రీకృష్ణుడు; అట్లు = ఆ విధంగా; ఫల్గునిన్ = అర్జునుడిని; అఫల్గు = అమోఘమయిన; విద్యా = విద్యయందు; విశారదున్ = నేర్వరినిగా; చేసి; అతనితోడన్ = ఆ అర్జునుడితో.

తాత్పర్యం: వైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు. శ్రీకృష్ణుడు ఆ విధంగా అర్జునుడిని అధ్యాత్మవిద్యా నిపుణిడిగా తీర్చిదిద్ది అతడితో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

విశేషం: అశ్వమేధపర్వ ప్రథమ ద్వితీయశ్వాసాలలో శ్రీకృష్ణుడు ఎన్నో అధ్యాత్మ విద్యా విషయాలను అర్జునుడికి బోధించాడనే విషయం ఇక్కడ గుర్తుకు తెచ్చుకొనాలి.

క. ‘నా చిత్తము వసుదేవునిఁ, జూచుట గోలయును, నీవు సుమనోవృత్తిం

జూచి, యసుమతి యొనర్చుట, వేచినయది; నన్నుఁ బుచ్చవే ద్వారకకున్.’

3

ప్రతిపదార్థం: నా = నాయుక్క; చిత్తము = మస్సు; వసుదేవునిన్ = తండ్రి అయిన వసుదేవుడిని; చూచుట; కోరియును = కోరిప్పబీకి; నీవు = అర్జునా! నీవు; సుమన్సే = మంచిమనస్సుయొక్క; వృత్తిన్ = స్థితితో (సుమనస్సు అంటే సంతోషం, సంతోషపూర్వకంగా అని కూడా అర్థం చెప్పవచ్చును); చూచి = ఆలోచించి; అసుమతి+బనర్చుట = అంగీకరించటం; వేచిన+అది = ఎదురుచూస్తున్నది; నన్నున్ = నన్ను; ద్వారకకున్ = ద్వారకకు; పుచ్చవే! = పంపుమా!

తాత్పర్యం: ‘అర్జునా! మా తండ్రి వసుదేవుడిని చూడాలని నా మస్సు ఆరాటపడుతున్నది. అయినప్పటికీ నీ అంగీకారంకొరకు ఎదురుచూస్తున్నాను. నీవు మంచి సెబ్బరలు విచారించి నన్ను సంతోషపూర్వకంగా ద్వారకకు పంపుము.’

విశేషం: నరనారాయణు లయిన కృస్తోర్జునుల ఆశ్చీర్యతను ఈ పద్యం నిరూపిస్తున్నది.

చ. అనవుడు నక్కిలీటి దగ నయ్యదువంశ వరేణ్యతోడ ని

ట్లును; ‘నటు లేనిఁ బోవలయు హాస్తిపురంబున; కిత్తెఱంగు సె

ప్పిన నిను ధర్మనందనుఁడు ప్రీతిగ నందుల కష్టిపుచ్చు; న

య్యనుమతి గల్లునట్లు దగ నాడెద నవ్విభుపాల నచ్చుతా!’

4

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్ = శ్రీకృష్ణుడా విధంగా పలికిన తరువాత; ఆ+కిరీటి= ఆ అర్జునుడు; ఆ+యదువంశ+వరేణ్యతోడన్= ఆ యదువంశ ముఖ్యడితో; ఇట్లు = ఈ విధంగా; అనున్ = అన్నాడు; అచ్చుతా! = శ్రీకృష్ణు! = అటులు+ఏనిన్ = అట్లయితే; హాస్తిపురంబునకున్ = హాస్తినాపురానికి; పోవలయున్ = మనం ఈ ఇంద్రప్రస్థంనుండి వెళ్లాలి; ఈ+తెఱంగు = ద్వారకకు వెళ్లాలనుకొంటున్న నీ యా తీరును గూర్చి; చెప్పినన్ = చెప్పినట్లయితే; ధర్మనందనుడు = యముని కుమారుడు ధర్మరాజు; నినున్ = నిన్ను; ప్రీతిగన్ = సంతోషంగా; అందులకున్ = ద్వారకకు; అన్నిపుచ్చున్ = పంపిస్తాడు; ఆ+విభు= ఆ మహారాజుయొక్క; పాలన్ = సమక్కంలో; ఆ+అసుమతి= నీవు వెళ్లటానికి అంగీకారం; కల్గు+అట్లు = లభించేటట్లుగా; తగన్ = తగిన విధంగా; ఆడెదన్ = మాటాడుతాను.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణ డావిథంగా మాటాడిన తరువాత, అర్జునుడు అతడిలో ‘అట్లయితే మనం వెంటనే ఈ ఇంద్రప్రస్థంనుండి హస్తినాపురం వెళ్లాలి. నీ ద్వారకాప్రయాణాన్ని గూర్చి చెప్పితే సంతోషంగా ధర్మరాజు నిన్ను పంపిస్తాడు. ఆ మహారాజు అంగీకరించేటట్లు నేను కూడా సమయాచితంగా మాటాడుతాను.’

v. అనిన విని దామోదరుండు దారుకు రావించి, ‘రథంబు పూన్పు’ మని నియోగించెంది దదనంతరంబ ధనంజయుండు దనుతోడం జనుదేరం దగుపలవారంబు సమకట్టం బదనాళ్ళం బనిచె: నొక్కింతసేపునకు దారుకుండునుం దే రాయితంబుసేసి తేరం, బదనాళ్ళనుం బలజనంబుల సస్పుద్ధలం గావించి సన్నిహితులంజేయ, నా కృష్ణార్జునులు ప్రయాణోచితాలంకారాలంకృతులై, రథంబేక్కి, కలిసగెరపథంబు గైకొని చను సమయంబున.

5

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అర్జునుడు పై విధంగా అనగా; విని; దామోదరుండు= శ్రీకృష్ణుడు; దారుకున్= దారుకుడనే పేరు కలిగిన తన సారథిని; రావించి= రప్పించి; రథంబును= రథమును; పూన్పుము= గుర్రాలు కట్టి సిద్ధం చేయుము; అని; నియోగించెన్= ఆజ్ఞాపించాడు; తదనంతరంబు+లు= ఆ వెంటనే; ధనంజయుండు= అర్జునుడు; తమతోడన్= తమతోపాటు; చనుదేరన్= రావటానికి; తగు= తగిన; పరివారంబున్= సేవకులను, బలగమును; సమకట్టన్= సిద్ధంచేయగా; పడవాళ్ళన్= సేనాపతులను; పనిచెన్= ఆజ్ఞాపించాడు; ఒక్కింతసేపునకున్= కొంతసేపటికి; దారుకుండున్= దారుకుడునూ; తేరు= రథాన్ని; ఆయితంబు+చేసి= సిద్ధంచేసి; తేరన్= తీసికొనిరాగా; పడవాళ్ళనున్= సేనానాయకులు కూడా; పరిజనంబులన్= సేవకులను; సస్పుద్ధలన్= సిద్ధమయిన వారినిగా; కావించి= చేసి; సన్నిహితులన్= దగ్గర ఉన్నవారినిగా; చేయన్= చేయగా - దగ్గరకు తీసికొనిరాగా; ఆ+కృష్ణార్జునులు= ఆ కృష్ణుడునూ, అర్జునుడునూ; ప్రయాణ= ప్రయాణానికి; ఉచిత= తగిన; అలంకార= హోరాలు మొదలైన నగలను; అలంకృతులు+ ఐ= అలంకరించుకొన్నవారై; రథంబు; ఎక్కి; కరిసగరంబు= హస్తినాపురంయొక్క; పథంబు= మార్గం; కైకొని= పట్టి; చను= వెళ్ళి; సమయంబున్= సమయంలో.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఆ విధంగా అనగా విని, కృష్ణుడు దారుకుడిని రప్పించి, రథం సిద్ధంచేయుమని ఆజ్ఞాపించాడు. అర్జునుడు కూడా తమతోపాటు హస్తినాపురానికి రావటానికి తగిన బలగాన్ని సిద్ధంచేయండని సేనాపతులను ఆజ్ఞాపించాడు. కొంతసేపటికి దారుకుడు రథాన్ని సిద్ధంచేసి తీసికొని వచ్చాడు. సేనా నాయకులుకూడా సేవకులను సిద్ధంచేసి సమఖానికి తీసికొని వచ్చారు. తరువాత కృష్ణార్జునులు ప్రయాణానికి తగ్గట్టుగా అలంకరించుకొని రథం ఎక్కి హస్తినాపురం దారిపట్టి వెళ్ళేటప్పుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

- s. వినుయ మారంగ గోవిందున కిట్లను, గాండివి: ‘దేవ! నీ కరుణా జేసి కౌరవసైన్యసాగర ముత్తలింపంగఁ, గంటిమి; గురు భీష్మ కర్ణ ముఖ్య దుర్జయపీరుల నిల్చించితిమి; నీవు, శాత్రవ యోధుల సమయఁ జేయ, వెనుక నేము జయంబు గొనుచు వచ్చితిమి; తే, జంబును బేరు సాఖ్యంబు నతుల తే. మైన భవచీయ సుప్రసాదాతిశయము, కతనఁ బడసితి; మప్రతిపాత మహాధిరాజ్య సంపూజ్యు దయ్యే ధర్మజ్ఞుడు; సంత్రి, తాభరభ్రణత్తత నిరతాంతరంగ!

6

ప్రతిపదార్థం: గాండీవి= అర్జునుడు; వినయము; ఆరంగన్= ఒప్పగా; గోవిందునకున్= శ్రీకృష్ణుడితో; ఇట్లు= ఈః విధంగా; అనున్= అన్నాడు; దేవి= పరమాత్మా!; సంశ్రిత= ఆశ్రయించినవారిని; అభిరక్షణ= పూర్తిగా రక్షించటం అనే; ప్రత= కార్యమందు; నిరత= ఆసక్తి కలిగిన; అంతరంగ!= హృదయం కలవాడా!; నీ= నీయొక్క; కరుణాన్+చేసి= దయవలన; కౌరవ= కౌరవులయొక్క; పైన్య= పైన్యమనే; సాగరము= సముద్రాన్ని; ఉత్తరింపంగన్+కంటిమి= దాటగలిగాము; గురు= ఆచార్యుడయిన ద్రోణుడు; భీష్మ= భీష్ముడు; కర్ణ= కర్ణుడూ అనే; ముఖ్య= ప్రధానమయిన; దుర్జయ= జయించ శక్యంగాని; వీరులన్= వీరులను; నిర్జించితిమి= జయించాము; నీసు; శాత్రవ= శత్రువులైన; యోధులన్= వీరులను; సమయన్+చేయన్= నశింపజేయగా; వెనుకన్= ఆ తరువాతనే; ఏము= మేము; జయంబు= జయం; కొనుచున్+వచ్చితిమి= పొందగలిగాము; తేజంబును= ప్రభావాన్ని; పేరు= కీర్తినీ; సాఖ్యంబున్= సుఖాన్ని; అతులము= సాటిలేనిది; ఐన= అయినట్టి; భవదీయ= నీయొక్క; సుప్రసాద= శోభను కలిగించే దయయొక్క; అతిశయము= అధిక్యం; కతన్= వలన; పడసితిమి= పొందాము; ధర్మజుడు= ధర్మరాజు; అప్రతిహాత= ఎదురులేని; మహాత్= గొప్ప; అధిరాజ్య= సార్వభోమత్యంవలన; సంపూజ్యుడు= మిక్కిలి పూజింపదగినవాడు; అయ్యున్= అయ్యాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు వినయపూర్వకంగా కృష్ణుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు. ‘పరమాత్మా! ఆశ్రితజన సంరక్షకా! నీ దయవలన మేము కౌరవసైన్య సముద్రాన్ని దాటగలిగాము. జయించటానికి అసాధ్యులయిన ద్రోణుడూ, భీష్ముడూ, కర్ణుడూ మొదలైన ప్రధాన వీరుల నందరినీ జయించాము. వాస్తవానికి నీవే శత్రువీరుల నందరినీ నశింపజేశావు. ఆ తరువాతనే మేము జయం పొందగలిగాము. నీ దయవలననే మేము తేజస్సునూ, కీర్తినీ, సుఖాన్ని పొందాము. ధర్మరాజు సార్వభోమత్యం అందరికీ పరమపూజ్య డయ్యాడు.

విశేషం: కౌరవసైన్య సాగరము - కౌరవసైన్యం ఉపమేయం. సాగరం ఉపమానం. ఉపమానం అయిన సాగరంయొక్క ధర్మం ఉపమేయమయిన కౌరవసైన్యానికి ఆరోపించి, రెండింటికి అభేదం కల్పించటం జరిగింది కాబట్టి రూపకాలంకారం.

క. నీ మహిమ వోగడఁ గొలఱియే? , దామోదర! విశ్వసంవిధాతవు; భవటి యాముల తేజమ యగ్గి, షైఫిమము; గాలాత్మకత్వ శోభివి కృష్ణా!

7

ప్రతిపదార్థం: దామోదర!= ఉదరమున తులసిమాల కలవాడా! లేదా బాల్యంలో యశోదకట్టిన త్రాదు ఉదరమున - నడుమున కలవాడా; కృష్ణా!; నీ= నీయొక్క; మహిమన్= గొప్పతనాన్ని; పొగడన్= పొగడగా; కొలఁది+ఎ?= సాధ్యమా?; విత్త= ప్రపంచముయొక్క; సంవిధాతవు= మహా సృష్టికర్తవు; భవదీయ= నీయొక్క; అమల= స్వచ్ఛమయిన; తేజము+అ= ప్రకాశమే; అగ్నిష్టోమము= అగ్నుల సమూహం; కాల+అత్మకత్వ= కాల స్వరూపకత్వంతో; శోభివి= ప్రకాశించేవాడవు.

తాత్పర్యం: కృష్ణా! నీ గొప్పతనం పొగడటం సాధ్యంకాదు. నీసు విశ్వస్సష్టికర్తవు. అగ్నులు నీ వెలుగులే! నీవు కాలస్వరూపుడవు.

విశేషం: అగ్నిష్టోమ మంటే అగ్నుల సమూహం. సంస్కృత భారతంలో ఈ ప్రకరణంలో “త్వత్తేజస్సంభవో నిత్యం హతాశో మధుసూదన” అని ఉండటమే దీనికి కారణం.

క. భవటియ శ్వసనము వా , యువు; నీ క్రీధముఁ బ్రహ్మాద యోగంబును మృతువు లక్ష్మీ యు; నీ వలనన , యువుఁ త్రీతియు మరణమును మహశింధంబున్.

8

ప్రతిపదార్థం: భవదియ= నీయొక్క; శ్వసనము= ఊపిరి; వాయువు= పంచభూతాలలో ఒకటయిన గాలి; నీ= నీయొక్క; క్రోధముఁ= ఇష్టార్థం ప్రాప్తించటానికి ఆటంకం కలిగినప్పుడు ఏర్పడే మానసిక వికారం, కోపం; ప్రసాద= దయయొక్క; యోగంబును= కలయికయే; మృత్యువు= మరణం; లక్ష్మీయున్= సంపద; నీ వలనన్+అ= నీవలననే; ప్రేతియున్= సంతృప్తి; మరణమును= చాపును; మహాత్= గొప్ప; ఆనందంబున్= ఆనందమూ; అవున్= అగును.

తాత్పర్యం: నీ ఊపిరి వాయువు. నీ కోపం మృత్యువు. నీ అనుగ్రహం సంపద. నీ వలననే సంతృప్తి, మరణమూ, ఆనందమూ కలుగుతున్నాయి.

విశేషం: “నీ క్రోధముఁ బ్రహ్మాదయోగంబును మృత్యువు, లక్ష్మీయు” అనేచోట క్రమంగా చెప్పిన వస్తువులకు క్రమంగా అన్వయం చెప్పటం జరిగింది. కాబట్టి యథాసంఖ్యాలంకారం. ఇదే క్రమాలంకారం.

క. స్థావర జంగమ మయ జగ , దావిర్భావ స్థితి క్రియా విలయంబుల్
నీవలనన యగుచుండును , భావాతీతుడవు; సర్వపతివి; ముకుండా!

9

ప్రతిపదార్థం: ముకుండా!= కృష్ణా!; స్థావర= స్థిరంగా నిలిచే పదార్థాలయొక్క; జంగమ= సంచరించే ప్రాణులయొక్క; మయ= రూపమయిన; జగత్= ప్రపంచముయొక్క; ఆవిర్భావ= పుట్టుట; స్థితిక్రియా= ఉనికి; విలయంబు= వినాశమూ; నీవలనన్+అ= నీవలననే; అగుచున్+ఉండును= సంభవిస్తూ ఉంటాయి; భావ= ఊహకు; అతీతుడవు= అందనివాడవు; సర్వ= సమస్తమైన స్ఫుర్తి; పతివి= సంరక్షకుడవు.

తాత్పర్యం: ప్రాణుల అప్రాణుల రూపమయిన ఈ ప్రపంచం స్ఫుర్తితి లయాలు నీవలననే జరుగుతున్నాయి. నీవు ఊహకు కూడా అందేవాడవు కావు. నీవే సమస్తస్ఫుర్తి సంరక్షకుడవు.’

వ. అని వెండియు.

10

తాత్పర్యం: అని చెప్పి; ఇంకా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

శ్రీకృష్ణర్థము లింద్రప్రస్తమున మండి హస్తినాపురంబునకు వచ్చుట (సం.14-51-15)

క. ‘నారద దేవల కౌశిక , పారాశరాయి మునుల పలుకుల, భీష్మీ

దారవచనముల నిను నఘు , దూరా! యే నెత్తిగెయుండుదును సకలముగ్నే.

11

ప్రతిపదార్థం: అఘ!= పాపమునకు; దూరా!= దూరంగా ఉన్నపాడా!; నారద= నారదుడు; దేవల= ధర్మజాప్తకర్త అయిన దేవలడూ; కౌశిక= విశ్వామిత్రుడూ; పారాశర్య= పరాశరమహార్షి కుమారుడయిన వ్యాసుడూ; ఆది= మొదలయిన; మునుల= మునులయొక్క; పలుకులన్= మాటలచేతనూ; భీష్మ= భీష్ముడియొక్క; ఉదార= గొప్పవి అయిన; వచనములన్= మాటలవలనూ; ఏన్= నేను; నినున్= నిన్ను; స+కలము+కన్= సగుణాబ్రహ్మ స్వరూపంగా; ఎటింగి= తెలిసికొని; ఉండుదును= ఉంటిని.

తాత్పర్యం: ‘శ్రీకృష్ణా! నారదాది మహామునులూ, భీష్ముడూ చెప్పిన గొప్ప మాటలవలన నిన్ను సగుణాబ్రహ్మ స్వరూపంగా తెలిసికొన్నాను.

వ. కాపురు.

12

తాత్పర్యం: కాబట్టి- (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. నావలని కరుణ పెంపున , నీవు ప్రసాదించినట్టి నిరవద్యక వి

ద్వా విస్తారంబున ద్వాద్ధి , తావిశదమతిన్ రమించెదం గ్రతుపురుషో!

13

ప్రతిపదార్థం: క్రతుపురుషో! = విష్ణుమూర్తి!; నావలన్ = నా యందలి; కరుణ = దయయొక్క; పెంపున్ = ఆధిక్యంచేత; నీవు; ప్రసాదించిన = అనుగ్రహించిన; అట్టి; నిరవద్య = దోషంలేని, ప్రశ్నమయిన; విద్యా = అధ్యాత్మవిద్యయొక్క; విస్తారంబున్ = ఆధిక్యంవలన, వైశాల్యంవలన అని అర్థం; ద్వాద్ధతా = జ్ఞానబలంతో కూడిన; విశద = శాంతమయిన; మతిన్ = బుద్ధితో; రమింతున్ = బ్రహ్మవ్యాపించ మనుభవిస్తాను.

తాత్పర్యం: విష్ణుమూర్తి! నాయందలి దయతో నీవు విషులంగా అనుగ్రహించిన అధ్యాత్మవిద్యవలన నా బుద్ధికి జ్ఞానబలమూ; శాంతి సమకూరాయి. ఇందువలన నేను బ్రహ్మవ్యాపించ మనుభవిస్తాను.'

వ. అని యిట్లు సభ్రతీకంబుగా సంభాషణంబు సేసిన, వాసుదేవుండును వితతాదరవాక్యంబుల సభినందించే; నప్పురుషురు లట్లు సల్లాపంబులు సేయుచుం బోయి, తమరాకు సమలంకృతంబైన సామజపురంబు ప్రవేశించి, ధృతరాష్ట్ర మందిరంబున కలిగి, యక్కురువుధృతిని గాంధారినిం బ్రహ్మామ వినయ విశేషంబులం భీతులంజేసి, కుంతీసమారాధనం బాచరించి, విశుర ధౌమ్య యుయుత్సు సంజయుల దర్శనంబులు సముచిత ప్రకారంబుల నడపి, కొంతేయగ్రజ్ఞ నత్యంత భక్తిపూర్వకంబుగా సమంచిత విధంబునం గాంచి, తదాలింగ నాద్యాదరణంబుల వడసి; రప్పద్భునాభుండు నాఁడు సప్యసాచి సదనంబున నతని చేయు పూజావిధానంబుల మానసంబలర వసియించి, మఱునాఁడు మహానీయాస్థానమండవంబున నుస్క యన్నదేంద్రు కడకు నుపేంద్రుం డయ్యంద్రసుతుండు తోడన చనం జని, సుఖిగోప్సినుండె; నట్టియెడ నగ్గాండీవి యప్పాండవపూర్వజ్ఞ నాననంబునఁ జూడ్చినిలిపి, నిభ్యతుండై.

14

ప్రతిపదార్థం: అని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; సభ్రతీకంబు+కాన్ = భక్తితో కూడియుండేటట్లుగా; సంభాషణాంబు+చేసిన్ = మాటాడగా; వాసుదేవుండును= వసుదేవుడి కుమారుడును, కృష్ణుడును; వితత= విరివి అయిన; ఆదర= ప్రేమతోకూడిన; వాక్యంబులన్ = మాటలచే; అభినందించెన్ = పొగడాడు; ఆ+పురుషురులు= ఆ మనమ్మలయందు శేష్టులు; అట్లు= ఆ విధంగా; సల్లాపంబులు= పరస్పర సంభాషణలు; చేయుచున్ = చేస్తూ; పోయి; తమ= తమయొక్క; రాకున్ = వచ్చుటకు; సమ్మ+అలంకృతంబు= చక్కగా అలంకరించబడినది; ఇన= అయిన; సామజపురంబు= హస్తినాపురం; ప్రవేశించి; ధృతరాష్ట్ర= ధృతరాష్ట్రుడియొక్క; మందిరంబునకున్= గృహసికి; అరిగి= వెళ్చి; ఆ+కురువుర్ధనిన్= ఆ కురువంశంలో పెద్ద అయినవాడిని; గాంధారిన్= గాంధారినిఁ; ప్రణామ= నమస్కారముయొక్క; వినయ= వినయముయొక్క; విశేషంబులన్= ఆధిక్యములతో; ప్రీతులన్= సంతోషించిన వారినిగా; చేసి; కుంతీ= కుంతిదేవియొక్క; సమారాధనంబు= సంతోషపెట్టటం; అచరించి= చేసి; విశుర= విశురుడియొక్క; ధౌమ్య= ధౌమ్యడి యొక్క; యుయుత్సు= యుయుత్సుడియొక్క; సందర్శనంబులు= చూచటలు; సముచిత= మిక్కిలి తగిన; ప్రకారంబులన్= విధాలుగా; నడపి= చేసి; కొంతేయ= కుంతికుమారులలో; అగ్రజన్= పెద్దవాడిని - ధర్మరాజును; అత్యంత= మిక్కిలి; భక్తి పూర్వకంబుగాన్ = భక్తి కలిగేటట్లుగా; సమంచిత= మిక్కిలి పూజ్యమైన; విధంబున్ = విధంగా; కాంచి= చూచి;

తద్= ఆ ధర్మరాజుయొక్క; ఆలింగన= కొగిలింత; ఆది= మొదలైన; ఆదరణంబులు= గౌరవములు; పడసిరి= పొందారు; ఆ+పద్మానాభండు= నాభియందు పద్మంకలవాడు, విష్ణుమూర్తి - కృష్ణుడు; నాడు= ఆ రోజు; స్వయాచి= అర్జునుడియొక్క; సదనంబునన్= గృహంలో; అతని చేయు= అతడు చేస్తున్న; పూజావిధానంబులన్= పూజాపద్ధతులచేత; మానసంబు= మనస్సు; అలరన్= సంతోషించగా; వసియించి= ఉండి; మఱునాడు= మరుసటిరోజున; మహానీయ= గొప్ప; ఆస్తానమండపంబునన్= కొలువు కూటంలో; ఉన్న; ఆ+నరీంధ్ర!= ఆ రాజుయొక్క(ధర్మరాజు); కడకున్= దగ్గరకు; ఉపేంద్రుండు= శ్రీకృష్ణుడు; ఆ+ఇంద్రసుతుండు= ఆ ఇంద్రుడి కొడుకు అర్జునుడు; తోడన్+అ= వెనువెంటే; చనన్= వెళ్గగా; చని= వెళ్చి; సుఖం కలిగించు; గోష్ఠిన్= సల్లాపంతో; ఉండెన్= ఉన్నాడు; అట్టి+ఎడన్= అట్టి సమయాన; ఆ+గాంధీని= ఆ గాంధీవమనే విల్లు కలవాడు అర్జునుడు; ఆ+పాండవ= ఆ పాండవులయందు; పూర్వజు= ముందు పుట్టినవాడియొక్క, ధర్మరాజుయొక్క; ఆననంబునన్= ముఖమునందు; చూడ్కె= చూపు; నిలిపి= ఉంచి; నిఖ్యతుండు+ఇ= వినయం కలవాడై.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అర్జునుడు భక్తితో మాటాడిన మాటలకు కృష్ణుడు ప్రేమపూర్వకంగా అతడిని ప్రశంసించాడు. వారిద్దరూ పరస్పరం మాటలకొంటూ, ప్రయాణం సాగించి, హస్తినాపురం ప్రవేశించి ముందుగా ధృతరాష్ట్రుడి గృహానికి వెళ్గారు. అక్కడ గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులకు వినయపూర్వకంగా నమస్కరించి వారిని ఆనందింపజేశారు. తరువాత కుంతిదేవిని సంతోషింపజేశారు. పిదప విదురుడిని, ధామ్యడిని, యుయుత్సుడిని, సంజయుడిని సందర్శించారు. భక్తిపూర్వకంగా ధర్మరాజును చూచారు. ధర్మరాజుకూడా వారిద్దరినీ కొగిలించుకొని గౌరవించాడు. ఆ రోజు శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడి గృహంలో ఉండి, అతడు చేసే మర్యాదలకు ఎంతో సంతోషించాడు. మరునాడు అర్జునుడు వెంటరాగా కొలువుకూటంలో ఉన్న ధర్మరాజు దగ్గరకు వెళ్చి సరససల్లాపం చేస్తూ ఉన్నాడు. అప్పుడు అర్జునుడు అన్న అయిన ధర్మరాజు ముఖం చూస్తూ వినయంతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తే. ‘కమలనాభండు పెద్దయుఁ గాల మిచట, సున్నవాడు; దండ్రియును సహాదరాబి సకల బంధులు నితని దర్శనము గోరీ, కుందురీ; వాలఁ జూడ నీతండుఁ గోరే.’

15

ప్రతిపదార్థం: కమలనాభండు= నాభియందు పద్మం కలవాడు, శ్రీకృష్ణుడు; పెద్దయున్+కాలము= చాలాకాలం; ఇచటన్= ఈ హస్తినాపురంలో; ఉన్నవాడు= ఉన్నాడు; తండ్రియును= ఇతడి తండ్రి అయిన వసుదేవుడూ; సహోదర= సోదరులు; ఆది= మొదలయిన; సకల= సమస్తమైన; బంధులు= బంధువులు, చుట్టాలు; ఇతని= ఈ శ్రీకృష్ణుడియొక్క; దర్శనము= చూచుట; కోరక= కోరుండా; ఉందురే?= ఉంటారా?; ఈతండున్= ఈ కృష్ణుడు కూడా; వారిన్= తండ్రినీ, సోదరులనూ, చుట్టపక్కాలనూ; చూడన్= చూచుట; కోరేన్= కోరాడు.

తాత్పర్యం: అగ్రజ! శ్రీకృష్ణుడు చాలాకాలం నుండి హస్తినాపురంలో ఉన్నాడు. వసుదేవుడూ, సోదరులూ, చుట్టపక్కాలూ అందరూ ఇతడిని చూడాలని కోరుంటారు గదా! ఇతడు కూడా వారినందరినీ చూడాలనుకొంటున్నాడు.

క. ద్వారకకు నిష్పత్తిత్వయ్యు, మీ రనుమతిసేయు జని, యమేయగుసుల నా సీలని వసుదేవుని గని, గౌరవ మెసగంగఁ దిల్లి గాంచి ముదమునన్.

16

ప్రతిపదార్థం: మీరు; అనుమతి+చేయన్= సెలవిచ్చి పంపిస్తే; ఈ+మహాత్ముఁడు= ఈ గొప్ప జివాత్మ కలవాడు - శ్రీకృష్ణుడు; ద్వారకకున్= ద్వారకకు; చని= వెళ్చి; అమేయ= మితిలేని; గుణులన్= సద్గుణాలు కలవారిని; ఆ+సీరిని= ఆ నాగలిగలవాడిని, బలరాముడిని; వసుదేవునిన్= వసుదేవుడిని; కని= చూచి; గౌరవము; ఎనుగంగన్= అతిశయించగా; తల్లిన్= తలి దేవకిని; కొంచి= చూచి; ముదమునన్= సంతోషంతో.

తాత్పర్యం: మీరు సమ్మతిస్తే ఈ పుణ్యాత్మక ద్వారకకు వెళ్లి, అక్కడ బలరాముడిని, వసుదేవుడిని చూచి; దేవకిని సందర్శించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం)

క. తక్కటి సోదరుల, సుతుల, నక్కను జ్ఞయమారు జేల్లి, యష్టిరజనులన్

మిక్కటి మన్మహ మక్కువు, నెక్కానుగా నాదరించి, నిలువక మగుడున్.

17

ప్రతిపదార్థం: తక్కటి= మిగిలిన; సోదరులన్= అన్నలనూ, తమ్ములనూ; సుతులన్= కుమారులనూ; ప్రియము= సంతోషం; ఆరన్= అతిశయించగా; అక్కునన్= రొమ్మునందు; చేర్చి; కొగిలించికొని అని అర్థం; ఆ+పురజనులన్= ఆ ద్వారక ప్రజలను; మిక్కటి; మన్మహ= దయ; మక్కువు= ప్రేమ; నెక్కానుగాన్= అతిశయించగా; ఆదరించి= అనుగ్రహించి; నిలువక= ద్వారకలో ఎక్కువకాలం ఉండక; మగుడున్= తిరిగి వస్తాడు.

తాత్పర్యం: మిగిలిన సోదరులనూ, కుమారులనూ ప్రేమతో చూచి, ద్వారకా నివాసులను దయానురాగాలతో అనుగ్రహించి, శ్రీకృష్ణుడు ద్వారకలో ఎక్కువకాలం ఉండక తిరిగి హాస్తినాపురం వస్తాడు.

సీ. దేవర యష్టిని దివ్యచిత్తంబును, జూచి, మీ కెట్టులు చూడు బోలు
నట్టుల యుత్తరం బాసతి యిత్తురు, గాక; నావుడు, నభిక ప్రియమున
మాతులు గాంచి, యిమ్మాధవదేవుండు, మన మాటుగాగ నమస్కృతులును
నాలింగనంబులు నాచలించి, హలాయు, ధుని దేవకీదేవి గనిన యపుడు

తే. భక్తి మనకునై పూజించి, బంధుజనుల, నందఱను దత్తదోచిత్య మఖినుతముగ
నాదరించి, వారలకుశలాసుయోగ, విధము నష్టత్పుతమ్ముగ విస్తరించి.

18

ప్రతిపదార్థం: దేవర!= ప్రభూ!; ఈ+పని= శ్రీకృష్ణుడిని అనుమతించటం; దివ్యచిత్తంబునన్= ఘనమయిన మీ మనస్సున; చూచి= ఆలోచించి; మీకున్= మీకు; ఎట్లులు= ఏ విధంగా; చూడన్= చేయగా; పోలున్= తగునో; అట్లు+అ= అట్లే; ఉత్తరంబు= సమాధానం; ఆసతి+ఇత్తరు+కాక= సెలవియ్యవలయును; నావుడున్= అర్జును డీవిధంగా అన్న తరువాత; అధిక= మిక్కటి; ప్రియమునన్= ప్రేమతో; ఈ+మాధవదేవుండు= ఈ భగవంతు డయిన కృష్ణుడు; మాతులన్= మేనమామను; వసుదేవుడిని; కాంచి= చూచి; మనమాటు+కాగన్= మన బదులుగా; నమస్కృతులును= నమస్కారములును; ఆలింగనంబులున్= కొగిలింతలును; ఆచరించి= చేసి; హల+అయుధున్= నాగలి ఆయుధంగా కలవాడిని బలరాముడిని; దేవకీదేవిన్= దేవకీదేవిని; కనిన+అపుడు= చూచినప్పుడు; భక్తిన్= భక్తితో; మనకున్+ఖ= మన నిమిత్తంగా; పూజించి; బంధుజనులన్= చుట్టుపక్కాలను; అందఱను= అందరినీ; తత్త+తత్త+ఢోచిత్యము= వారి వారికి తగ్గట్టుగా చూపు మర్యాద; అభినుతముగన్= పొగడబడినది కాగా; ఆదరించి= గౌరవించి; వారల= వారియొక్క; కుశల+అనుయోగ= కుశల ప్రశ్నలు వేసే; విధము= తీరు; అస్క్రో+కృతమ్ముగన్= నాయుక్క సత్కారంగా లేదా నేను చేసినట్లుగా; విస్తరించి= సవిశేషంగా చెప్పి.

తాత్పర్యం: ప్రభూ! తాము చక్కగా ఆలోచించి, ఏ విధంగా చేయటం సమంజసంగా ఉంటుందో ఆ విధంగా సెలవియ్యండి' అని అర్జునుడు పలికాడు. తరువాత శ్రీకృష్ణుడు వసుదేవుడిని చూచి మనబదులుగా నమస్కారాలుచేసి కొగిలించుకొనాలి. బలరాముడినీ, దేవకీదేవిని మన నిమిత్తంగా పూజించాలి. చుట్టుపక్కాల నందరినీ వారి వారికి తగ్గట్టుగా గౌరవించి వారి యోగ్యోమం తెలిసికొనటానికి నేను ప్రశ్నిస్తున్నట్లుగా వివరించాలి.

క. పరిజన యోగ క్షేమము, లరసి, పురజనమ్మలకుఁ జ్ఞయం బెసగగ వా
క్యరచనలుం గార్య సమా, చరణములు నొనల్ల, నడపి సభి సత్కృతులున్.

19

ప్రతిపదార్థం: పరిజన= సేవకులయొక్క; యోగక్షేమములు= యోగమును, క్షేమమును (లేనిది సంపాదించటం యోగం; కలిగినది కాపాడుకొనటం క్షేమం. కుశలం అని ఇక్కడ అర్థం); అరసి= విచారించి; పురజనమ్మలకున్= ద్వారకా పొరులకు; ప్రియంబు= సంతోషం; ఎసగగన్= అతిశయించగా; వాక్యరచనలున్= మాటలాడుటయు; కార్య= పనులయొక్క; సమాచరణములున్= చేయుటలును; ఒనర్చి= కావించి; సభి= మిత్రులయొక్క; సత్కృతులున్= సత్కారములును; నడపి= చేసి.

తాత్పర్యం: సేవకుల యోగక్షేమాలు విచారించాలి. ద్వారకావాసులు సంతోషించేటట్లుగా మాటూడి ఆయా పనులు చేయాలి. మిత్రులను సత్కరించాలి.

తే. మఱియు వలయు కృత్యంబులుఁ దెఱఁగు పటుప, వలసినన్ని బినంబులు నిలిచి, యశ్చ
మేధమునకు బాంధవజన మిత్ర భృత్య, వర్ధ సహాతుండ్రై చనుదెంచువాడు గాక.'

20

ప్రతిపదార్థం: మఱియున్= ఇంకనూ; వలయు కృత్యంబులున్= చేయదగిన పనులను; తెఱఁగు పటుపన్= నెరవేర్చగా; వలసిన= ఆవ్యక్తమైన; అన్ని దినంబులు= అన్ని రోజులు; నిలిచి= ద్వారకలో ఉండి; బాంధవజన= చుట్టుపక్కాలయొక్క; మిత్రు= స్నేహితులయొక్క; భృత్య= సేవకులయొక్క; వర్ధ= సమూహంతో; సహాతుండు+ఖ= కూడినవాడై; అశ్వమేధమునకున్= మనం చేయబోయే అశ్వమేధానికి; చనుదెంచువాడు+కాక= వచ్చువాడు అగును గాక. (రావాలి అని అర్థం).

తాత్పర్యం: ఇంకా చెయ్యివలసిన పనులు నెరవేర్చటానికి పట్టినన్ని రోజులు ద్వారకలో ఉండి బంధుమిత్ర పరివార సమేతంగా అశ్వమేధయాగానికి వచ్చును గాక!

క. అని ధర్మజుండు పలికిన, విని కృష్ణుండు సంతసిల్లి వినతుండై, గొం
తిని ద్రౌపదిఁ దగుమెయి వి, ద్రౌపదిఁ తాను సుభద్రుఁ దీడుకొని పోతుటకున్.

21

ప్రతిపదార్థం: అని; ధర్మజుండు= ధర్మరాజు; పలికినన్= పలుకగా; కృష్ణుండు; విని; సంతసిల్లి= సంతోషించి; వినతుండు+ఖ= నమస్కరించినవాడై; గొంతిని= కుంతిదేవిని; ద్రౌపదిన్= ద్రౌపదిని; తగుమెయిన్= తగినిధంగా; పీడ్క్షని= పోయి వస్తానని చెప్పి వదలి; తాను; సుభద్రున్= సుభద్రను; తీడుకొని= వెంటబెట్టుకొని; పోతుటకున్= వెళ్ళటానికి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ధర్మరాజు మాటూడగా శ్రీకృష్ణుడు సంతోషించి, అతడికి నమస్కరించాడు. తరువాత కుంతిదేవితో, ద్రౌపదితో వెళ్లి వస్తానని చెప్పాడు. సుభద్రను తనతోపాటు తీసికొని వెళ్ళటానికి. (తరువాతి వచనంతో అస్యయం.)

వ. గొంతి యెంతయుం జ్ఞయంబున ననుజ్ఞ సేయుటయు, సర్జును ననుమతియుం గొని,

22

ప్రతిపదార్థం: గొంతి= కుంతిదేవి; ఎంతయున్= మిక్కిలి; ప్రియంబున్= సంతోషింతో; అనుజ్ఞ+చేయుటయున్= సమృతించిన తరువాత; అర్జును= అర్జునడియొక్క; అనుమతియున్= అంగీకారమును; కొని= పొంది.

తాత్పర్యం: కుంతిదేవి మహాసంతోషంతో సమ్మతించింది. తరువాత శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడి అంగీకారం కూడా పొందాడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

తే. విభిన్న వాహనారూఢులై విభవ మెసగ్గఁ, బాండవేయులుఁ దక్కిన బంధుజనులు
ననుప రాగ, సాత్యకి దీడ నరుగుదేరుఁ, బురము వెడలి యొక్కెడ నిఖి కరమునెమ్ము.

23

ప్రతిపదార్థం: పాండవేయులున్= పాండవులునూ; తక్కిన= మిగిలిన; బంధుజనులున్= చుట్టాలునూ; విభవము= హోదా, గొప్పతనం; ఎసగన్= అతిశయించగా; వివిధ= అనేక విధాలయిన; వాహన= వాహనాలను; ఆరూఢులు+ఐ= ఎక్కినవారై; అనుపన్= పంగా; రాగన్= రాగా; సాత్యకి; తోడన్= వెంట; అరుగుదేరున్= రాగా, పురము= హస్తినాపురం నుండి, వెడలి= బయలుదేరి; ఒక్క+ఎడన్= ఒకచోట; నిల్చి= ఆగి; కరము= మిక్కిలి; నెమిక్కున్= ప్రీతితో.

తాత్పర్యం: పాండవులూ, మిగిలిన చుట్టాలూ, తమ హోదా వెల్లడయేయెటట్లు రకరకాల వాహనాలు ఎక్కి కృష్ణుడిని సాగనంపటానికి వచ్చారు. ఆయన వెంట సాత్యకికూడా ఉన్నాడు. కృష్ణుడు హస్తినాపురంనుండి బయలుదేరి ఒకచోట ఆగి మహాప్రీతితో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. సముచితభంగుల నందఱుఁ, గ్రమమున వీడొన్ని, పథంబు గైకొని, తన చి
త్తము ధృష్టియుఁ బాండవ ము, ధ్వముషై నొలయంగ నల్ల నరుగుచు నుండెన్.

24

ప్రతిపదార్థం: సముచిత= తగిన; భంగులన్= విధాలుగా; అందఱున్= అందరికీ; క్రమమున్= వరసగా; వీడొన్ని= సెలవిచ్చి పంపి; పథంబు= ద్వారకకు పోయేదారి; గైకొని= పట్టుకొని; తన= తనయొక్క; చిత్తము= మనస్సు; ధృష్టియున్= చూపును; పాండవ= పాండవులందు; మధ్యము= అర్జునుడి; షైన్= మీద; బలయంగన్= ప్రాలగా; అల్లన్= మెల్లగా; అరుగుమన్+ఉండెన్= వెళ్ళుతున్నాడు.

తాత్పర్యం: కృష్ణుడు తగినట్లుగా అందరికీ సెలవిచ్చి పంపి ద్వారకకు పోయేదారిపట్టి మెల్లగా వెళ్ళుతున్నాడు. కానీ, అతడి మనస్సు, చూపు అర్జునుడిమీదే నిలిచి ఉన్నాయి.

ఆ. అట్లు మరలి మరలి యర్మనుం జూచుచుఁ, జనగ, నతఁడు సూడ్కిసనిసయంత
దవ్వుఁ జూచుచుండె నవ్విధంబున సితాం, బురుహా లోచనుండు వోవునపుడు.

25

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; మరలి మరలి= తిరిగి, తిరిగీ; అర్జునున్= అర్జునుడిని; చూచుచున్= చూస్తూ; చనగన్= వెళ్ళగా; అతఁడు= ఆ అర్జునుడు కూడా; అప్యిధంబున్= అదే రీతిగా (కృష్ణుడు చూస్తున్నట్టే); సిత= తెల్లని; అంబురుహ= తాపరలవంటి; లోచనుండు= కన్నులు గలవాడు - కృష్ణుడు; పోవు+అపుడు= వెళ్ళేటప్పుడు; చూడ్కి= చూపు; చనిన+అంత= సాగినంత; దవ్వున్= దూరాన్ని; చూచుచున్+ఉండెన్= చూస్తూ ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడిని చూటిమాటికీ వెనుదిరిగి చూస్తూ వెళ్ళిపోయాడు. ఆ విధంగానే అర్జునుడు కూడా కనుచూపుచేరదాకా కృష్ణుడిని చూస్తూ ఉన్నాడు.

క. సరసన సాత్యకి రుచిరపుఁ, టరధంబునుఁ జనియే, వెనుక నలఁతిరథముషై
నలఁగె సుభద్రుయు, నిష్మేయి, నరుగగ హాలమీద నింద్రుఁ డలరులు గురిసెన్.

26

ప్రతిపదార్థం: సాత్యకి; సరస్వతి= ప్రకృతి; రుచిరము= సుందరమయిన; అరచంబున్న= రథంమీద; చనియెన్= వెళ్లాడు; వెనుకన్; అలఱతి= చిన్న; రథముషైన్= రథంమీద; సుభద్రయున్= సుభద్రయా; అరిగెన్= వెళ్లింది; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; అరుగుగెన్= వెళ్లుతూ ఉండగా; ఇంద్రుడు; హరిమీదన్= శ్రీకృష్ణుడిమీద; అలరులు= పూలు; కురిసెన్= కురిపించాడు.

తాత్పర్యం: సాత్యకి శ్రీకృష్ణుడి ప్రకృతి అందమయిన రథంమీద వెళ్లాడు. సుభద్ర శ్రీకృష్ణుడి వెనక చిన్న రథంమీద వెళ్లింది. ఈ విధంగా వెళ్లుతుండగా దేవేంద్రుడు శ్రీకృష్ణుడిమీద పూలవాన కురిపించాడు.

క. పవనుం డనుకూలతమెయిఁ, బ్రవర్తితుం డయ్యు; నతి శుభప్రద భంగుల్

విధములు మతియు ధరణి, ధవ! తోచె నిమిత్తములు నితాంతస్ఫుటతన్.

27

ప్రతిపదార్థం: ధరణిధవ!= భూపతి!, జనమేజయా!; పవనుండు= వాయువు; అనుకూలతమెయిన్= అనుకూలంగా ఉండేటట్లు; ప్రవర్తితుండు= వీస్తున్నవాడు; అయ్యెన్= అయ్యాడు; మతియున్= మరియు; అతి= మిక్కిలి; శుభ= శుభాలను; ప్రద= ఇచ్చునట్టి; భంగుల్= తీరులుగలవీ; విధములు= అనేక విధములయినవి; నిమిత్తములు= శకునాలు; నితాంత= మితిమీరిన; స్నుటతన్= స్ప్రుతతో; తోచెన్= కనబడ్డాయి.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! శ్రీకృష్ణుడు వెళ్లేటప్పుడు గాలి అనుకూలంగా వీచింది. ఎడతెగకుండా శుభాలిచ్చే అనేక విధములైన శకునాలు తేటతెల్లంగా కనబడ్డాయి.

శ్రీకృష్ణ దుదంకాత్రమంబునకు బోపుట (సం.14-52-7)

వ. లట్టు వోయి పోయి, మార్గంబు కెలనం జేరువ నున్న యుదంకాత్రమంబు గని, యందుఁ జని, వినయం బొప్పు నమ్మునిం గని, యతని చేయ నతిథి సత్కారంబులం బ్రియంబంచి, యతనిపాల నాసీనుండయి యుండ, నతం డప్పుండలీకాఖ్నన కిట్లనియె.

28

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; పోయి పోయి= వెళ్లి వెళ్లి; మార్గంబు= బాటకు; కెలన్న= ప్రకృతి; చేరువన్= దగ్గరలో; ఉన్న; ఉదంక= ఉదంకుడియొక్క; ఆశ్రమంబు= ఆశ్రమాన్ని; కని= చూచి; అందున్= అక్కడికి; చని= వెళ్లి; వినయంబు= అణకువ; ఒప్పన్= ఒప్పగా; ఆ+మునిన్= ఆ ఉదంక మునిని; కని= చూచి; అతని చేయు= అతడు (ఉదంకుడు) చేసిన; అతిథి= అతిథులయొక్క; సత్కారంబులన్= మర్యాదలచేత; ప్రియంబు= సంతోషం; అంది= పొంది; అతని= ఆ ఉదంకుడియొక్క; పాలన్= పాలీపంలో; ఆసీనుండు= కూర్చున్నవాడు; అయి; ఉండన్= ఉండగా; అతండు= ఆ ఉదంకుడు; ఆ+పుండరీక= తెల్లతామరలవంటి; అభ్యనకున్= కన్నలు గలవాడితో - శ్రీకృష్ణుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా కృష్ణుడు చాలాదూరం వెళ్లి, దారి ప్రకృతి దగ్గరగా ఉన్న ఉదంకుడి ఆశ్రమాన్ని చూచాడు. అక్కడికి వెళ్లి ఉదంకుడిని సందర్శించి, ఆ మహార్షి చేసిన అతిథి మర్యాదలకు సంతోషించాడు. తరువాత తన దగ్గర కూర్చున్న శ్రీకృష్ణునితో ఉదంకుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

చ. 'భరతులపాల కేగె, తగఁ బాండవ కౌరవ బంధుభావమున్

గరము ధృథంబు సేసితె? సుఖస్థితి రాజుల వారి వారి వి

స్నాలిత మహాభిరాజ్యముల చొప్పుల నిల్వితే? పక్షపాతితా
దురితము లేని నీవు జనతోష విధాన విశారదుండ్రవై.' 29

ప్రతిపదార్థం: పక్షపాతితా= పక్షపాతం అనే; దురితము= పాపం; లేని; నీవు; జన= జనులయ్యుక్క; తోష= సంతోషాన్ని కలిగించే; విధాన= ఉపాయములందు; విశారదుండ్రవు= నేర్పరివి; ఏ= అయి; భరతుల= భరత వంశియులయ్యుక్క; పాలికిన్= దగ్గరకు; ఏగి= వెళ్లి; తగ్నే= ధర్మప్రకారంగా; పాండవ= పాండవులయ్యుక్క; కౌరవ= కౌరవులయ్యుక్క; బంధుభావమున్= చుట్టురికాన్ని; కరము= మిక్కిలి; దృఢంబు= గట్టిపడిన దానినిగా; చేసితి+ఎ?= చేశావా?; రాజులన్= రాజులను; సుఖ= సుఖముయ్యుక్క; స్థితిన్= అవస్థతో; వారి వారి= వారి వారియ్యుక్క; విస్మృతి= పెంపాందిన; మహాత్= గొప్ప; అధిరాజ్యముల= రాజ్యాలయ్యుక్క; చొప్పులన్= వంతులతో; నిల్వితి+ఎ?= నిలిపావా?

తాత్పర్యం: 'శ్రీకృష్ణా! పక్షపాత పాపం అంటని నీవు సర్వప్రజలూ సంతోషించేటట్లుగా, భరత వంశియుల దగ్గరకు వెళ్లి, నేర్పరివై కౌరవపాండవుల బంధుత్వం బలపడేటట్లు చేశావా? రాజులను వారివారివంతులకు వచ్చిన రాజ్యాలలో సుఖంగా ఉండేటట్లు నిలిపావా?

వ. అని యిట్టిటుంగనివాడయి యడిగెడు నట్లపాశిలె, నిందా గర్జంభుగాఁ బలికినం, బద్ధునాభుండు దానును దాని నెఱుంగమి భావించి, యా భార్ధవు నాననం బాలోకించి. 30

ప్రతిపదార్థం: అని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఎత్తుఁగనివాడు= తెలియనివాడు; అయి; అడిగెడు= అడుగుతున్న; అట్లు+అ+పోలన్= ఆ విధంగానే; నిందా= నింద; గర్జంభు+కాన్= మాటలోపల ఉండేటట్లుగా; పలికిసన్= పలుకగా; పద్మనాభుండు= శ్రీకృష్ణుడు; తానును= తాను కూడా; దానిన్= ఆ నిందను; ఎత్తుఁగమి= గ్రహించకుండటం; భావించి= నటించి; ఆ+భార్ధవు= ఆ భృగువంశియుడియ్యుక్క; ఉదంకుడియ్యుక్క; ఆనసంబు= ముఖమును; ఆలోకించి= తేరిపార చూచి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఉదంకుడు ఏమీ తెలియనివాడై అడుగుతున్నట్లుగా, మాటలలో వ్యంగ్యంగా నింద వ్యక్తమయ్యేటట్లు పలికాడు. దానికి తగ్గట్టుగానే కృష్ణుడు కూడా ఆ నిందను గ్రహించనట్లుగానే నటించి ఉదంకుడి ముఖం సూటిగా చూస్తూ .(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. 'కర ముచితంబుగాఁ బలికి, గర్వపుమాట నదిభ్యి, భీతికిన్
దెరు వగునట్ల చెప్పి, గడుటినత దోఁఁవుగ నాడి, సంధి క
క్షురుపత్తిఁ దమ్ముప్రోవు మొగకొల్పుగ జాలన; నాకు భీష్ముడు
స్ఫురుఁడును దీడు చెప్పిలి; మునుల్ బహుభంగుల నొత్తి రత్తటిన్. 31

ప్రతిపదార్థం: కరము= మిక్కిలి; ఉచితంబు+కాన్= సమంజసంగా; పలికి; గర్వపుమాటన్= అహంకారంతో కూడిన మాటలతో; అదల్చి= గద్దించి; భీతికిన్= భయానికి; తెరువు= దారి; అగు+అట్లు+అ= అయ్యి విధంగానే; చెప్పి; కడున్= మిక్కిలి; దీనత= జాలి; తోఁఁవగన్= పుట్టేటట్లుగా; ఆడి= పలికి; సంధికిన్= సంధికి; ఆ+కురుపతిన్= ఆ కురురాజును - దుర్యోధనుడిని; తమ్ము= అతడి తమ్ములయ్యుక్క; ప్రోపున్= సమూహాన్ని; మొగకొల్పుగన్= సుముఖులయ్యేటట్లు చేయగా; చాలన్+అ= సమర్పించిని కాలేక పోయాను; భీష్ముండున్= భీష్ముడునూ; గురుఁడును= ద్రోణుడునూ; ఆ+తటిన్= ఆ సమయంలో; నాకున్= నాకు; తోడు= సహాయంగా; చెప్పిరి= చెప్పారు; మునుల్= మునులు; బహు= అనేకములయిన; భంగులన్= విధాలుగా; ఒత్తిరి= బలవంతం చేశారు.

తాత్పర్యం: ‘మహార్షి’ సంధి చెయ్యటానికి వెళ్లి సమంజసంగా మాటాడాను. అహంకారంతో గద్దించాను. భయం కలిగేటట్లు బెదిరిస్తూ పలికాను. కానీ, ఆ దుర్యోధనునీ, అతడి తమ్ములనూ సంధికి సుముఖులను చేయలేకపోయాను. అప్పుడు భీష్మద్రోణులు నాకు తోడుగా చెప్పారు. మునులు కూడా బలవంతం చేశారు.

వ. అతిలోభంబునంజైసైవంశభ్రంబువిడిచి, యొవ్విధంబులనుసంధికింజోరక, కురుకుమారులు పాండవులతో భండనంబోన్టి, సబంధు పలజనంబుగా మరణంబు నొంది, యుత్తము లోకంబుల కలగి; లిక్ష్మేర బాండు నందన పంచకంబుల్చిక్కు దిక్కటి వారెల్ల నట్లపోయిలి; కాల నియతి గడవ నెవ్వలికిని శక్యం బగునే? యనిన విని రోషకపోయితంబు లగు తారకంబు లుద్ధుత్తంబులు సేయుచు నత్తపోధన సత్తముండు. **32**

ప్రతిపదార్థం: అతి= మిక్కిలి; లోభంబున్వే+చేసి= దురాశవలన; వంశ= వంశముయొక్క; భర్మంబు= ఆచారం; విడిచి= వదలి; ఏ+విధంబులను= ఎన్ని విధాలకూడా; సంధికిన్= సంధికి; చోరక= అంగికరించక; కురుకుమారులు= కౌరవులు; పాండవులతోన్= పాండవులతో; భండనంబు= యుద్ధం; ఒనర్పి= చేసి; సహ+బంధు+పరిజనంబు+కాన్= చుట్టూలతో, బలగంతోకూడా; మరణంబున్= చాపును; ఒంది= పాంది; ఉత్తము లోకంబులకున్= స్వర్గం మొదలైన లోకాలకు; అరిగిరి= వెళ్లారు; ఇక్కడన్= ఈ పక్షాన; పాండునందన పంచకంబు= పాండవులయిదుగురు; త్రిక్షున్= తప్ప; తక్కటిపారు= మిగిలినవారు; ఎల్లన్= అందరూ; అట్లు+అ= అట్లీ, కౌరవులవలేనే; పోయిరి= వెళ్లారు; కాల= కాలంయొక్క; నియతి= నియమాన్ని; కడపన్= జవదాటగా; ఎవ్వరికినిన్= ఎంతటిపారికయిననూ; శక్యంబు+అగును+ఏ?= సాధ్యమగునా?; అనిన్= అని శ్రీకృష్ణుడవగా; విని; రోష= కోపంచేత; కషాయితంబులు= ఎర్రగా చేయబడినవి, ఎర్రనయినవి; అగు= అయిన; తారకంబులు= నల్లని కమగ్రుడ్డులను; ఉద్ధుత్తంబులు= ఔక్కి ఉచ్చినవిగా; చేయుచున్= చేస్తూ; ఆ+తపోధన= ఆ తపోస్య ధనంగాగల బుములలో; సత్తముండు= మిక్కిలి శ్రేష్ఠుడు-ఉదంకుడు.

తాత్పర్యం: పేరాసవలన వంశాచారాన్ని వదలి, ఎన్ని విధాల కూడా సంధికి అంగికరించుండా, పాండవులతో యుద్ధంచేసి మరణించి, కౌరవులు బంధుపరివారసమేతంగా ఉత్తములోకాలకు వెళ్లారు. పాండవపక్షాన కూడా పాండవులయిదుగురుతప్ప మిగిలిన వారందరూ కౌరవులగతినే పొందారు. కాలనియమాన్ని ఎంతటిపారయినా అతిక్రమింపలేరు. శ్రీకృష్ణుడీవిధంగా పలుకగా విన్న ఉదంకుడికి కోపం వచ్చింది. ఆ మహార్షి కళ్ళు చింత నిష్పులయ్యాయి. ఆ తరువాత బుషీశ్వరుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

విశేషం: అలం: అర్థాంతరన్యాసం. విశేషం సామాన్యంచేత సమర్థింపబడింది.

క. తొరవ కులమును మిథ్యా! చారుఁడైవైతుంచి తకట!; శక్తుడు వయ్యున్
నేలమిమైఁ జేయవ పాం! డారగు; నిక్షీలిషమున కంతటికిఁ దగన్. **33**

ప్రతిపదార్థం: అకట!= అయ్యా!; మిథ్యా= మోసంతో కూడిన; ఆచారుఁడైవు= నడత కలవాడవు; ఈ= అయి; కౌరవకులమును= కౌరవవంశాన్ని; త్రుంచితి= నశింపజేశావు; శక్తుడవు= సమర్థుడవు; అయ్యున్= అయికూడా; నేరిమిమైన్= నేర్చుతో; పాందు= సంధి; ఆరగన్= చక్కగా; చేయవు+అ= చేయనే చేయవు; ఈ+కిల్చిషమునకున్= ఈ పాపానికి; అంతటికిన్= అంతకూ; తగన్= తగినట్లుగా.

తాత్పర్యం: అయ్యా! మోసంతో ప్రవర్తించి కౌరవవంశాన్ని నాశనంచేశావు. సమర్థుడవయికూడా నేర్చుతో సంధి చేయనే చేయలేదు. నీవు చేసిన ఈ పాపానికి తగినట్లుగా, (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

- వ. ఘోరప్రకారంబగు శాపంబు నీకిచ్చెదు'ననిన, నచ్చుతుండా మునితో; 'నా మాటలు తేటపడ విని తగినయట్లు సేయుదుగాక' యని పలికి యట్లనియె.

34

ప్రతిపదార్థం: నీకున్= నీకు; ఘోర= భయంకరమైన; ప్రకారంబు= లడ్డణం కలది; అగు= అయిన; శాపంబు+ఇచ్చెదన్= శాపం పెట్టుతాను; అనినన్= అని ఉదంకుడు అనగా; అచ్యుతుండు= చ్యాతం (జాఱుట) లేనివాడు, స్వస్వరూపంనుండి వేరుపడనివాడు - సుస్థిరుడు- శ్రీకృష్ణుడు; ఆ+మునితోన్= ఆ మునితో; నా= నాయొక్క; మాటలు; తేటపడన్= స్వప్సంగా; విని ; తగిన+అట్లు= తగిన విధంగా; చేయుదు(వు)+కాక= చేయుము; అని; పలికి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: నీకు భయంకరమయిన శాపం పెట్టుతా'నన్నాడు. ఆ మాటలు విని శ్రీకృష్ణుడు ఉదంకుడితో 'ముందు నా మాటలు తేటతెల్లంగా విని తరువాత నీకు తగినట్లు చేయుము' అని ఇంకా ఈ విధంగా అన్నాడు.

- చ. 'కినియుట మాను; మేలె మునికిం గుపితత్వము? శాంతవృత్తి నా యనునయ మాదలంపు; విను, మల్యాతపంబులచేత గోలుపశి దునె? మటి యట్లుగాక యతిదుష్టరమైన తపంబు, సంచితం బనదగు బ్రహ్మచర్యమును నాఱడివోవె కటా! శపించినన్.'

35

ప్రతిపదార్థం: కినియుట= కోపించటం; మాను= చాలించుము; మునికిం= మునికి; కుపితత్వము= కోపం; మేలు+ఎ?= క్షేమకరమా?; శాంత= కలత లేని; వృత్తిన్= స్థితితో; నా= నాయొక్క; అనునయము= విస్మయం; ఆదరింపు= అంగీకరించుము; వినుము; అప్ప= తక్కువ అయిన; తపంబులచేతన్= తపస్సులచేత; కోలుపోదును+ఎ?= చెడిపోవుడునా?; మటి= మరియు; అట్లున్+కాక= అంతే కాకుండ; అతి= మిక్కిలి; దుష్టరము= చేయుటకు సాధ్యంకానిది; ఐన= అయినటువంటి; తపంబున్= తపమూ; సంచితంబు= చెడకుండా నిలుపుకొన్నది; అనన్= అనుటకు; తగు= తగిన; బ్రహ్మచర్యమును= వేదపరస నియమమూ లేదా బ్రహ్మచర్యములూ; శపించినన్= శపిస్తే; కటా!= అయ్యా!; ఆఱడి+పోవు+ఎ?= వ్యర్థం కావా?

తాత్పర్యం: 'మునీశ్వరా! కోపం చాలించుము. మునికి కోపం క్షేమకరం కాదు. శాంతుడైనా విస్మయం అంగీకరించుము. అల్పతపస్సులవలన నే నేమి చెడిపోను. అంతేకాకుండా ఒకమాట చెప్పుతాను వినుము. నీ మహా తపస్సు, సుస్థిరమైన బ్రహ్మచర్యము శపిస్తే వ్యర్థం కావా?' (నాకు వచ్చేకీడు లేదు గాని నీకు మాత్రం మహావస్థం కలుగుతుందని అర్థం).

- వ. అనిన విని యుదంకుండు శ్రీవత్సాంకు నఫలీకించి.

36

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; విని; ఉదంకుండు= ఉదంకుడు; శ్రీవత్స= శ్రీవత్స మనెడి; అంకున్= పుట్టుమచ్చగలవాడిని- శ్రీకృష్ణుడిని; అవలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణు డీవిధంగా అనగా విని ఉదంకుడు అతడిని చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

- క. 'అగుఁ గాక; నీవు సెప్పెదు! తగ వెయ్యాబి సెపుము; వినియెదం; బోలిన నే మగిడించెద శాపశిన్నిఖి! బగు మన్మాసము' నసుడు నల్లన నగుచున్.

37

తాత్పర్యం: అగున్+కాక= అట్టే కానిముగై; నీవు; చెప్పుడు= చెప్పునట్టి; తగ్గు= న్యాయం; ఏ+అది= ఏదియో; చెప్పుము+ఆ= చెప్పుము; వినియోగన్= వింటాను; పోలినన్= నీవు చెప్పేది యుక్తంగా ఉన్నట్లయితే; నేన్= నేను; శాప= శాపమిచ్చుటకు; ఉన్నెళుము= సిద్ధమయినది; అగు= అయిన; మత్త= నాయొక్క; మానసమున్= మనస్సును; మగిడించెదన్= త్రిప్పుతాను; అనుదున్= ఉండంకు దీ విధంగా పలికిన తరువాత; అల్లాన్= మెల్లగా, నెమ్మిదిగా; నగుచున్= (**శ్రీకృష్ణుడు**) నవ్వుచూ.

తాత్పర్యం: ‘అట్టే కానిముగై, నీవు చెప్పే న్యాయమేదో చెప్పుము. అది యుక్తంగా ఉంటే ఇప్పటికేపుడే నీకు శాపంపెట్టటానికి సిద్ధమయిన నా మనస్సును మరలిస్తా’నని ఉండంకు డన్నాడు. అప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు చిరునవ్వునవ్వి. (-తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

చ. ‘తమము రజస్సు సత్కము నుదంక! మటియ వశప్రవర్త మూ
నములు; మరుద్వసు ప్రభృతి నాకిచయంబు మదుద్వపంబు; స
ర్వము నను నేన నిల్లు; సుఖివాసత నన్ దగ్గ జెంబి నిల్లు స
ర్వము; విను; మేన చూపే యపరంబు పరం బసగల్లు తత్కముల్.

38

ప్రతిపదార్థం: ఉండంక!= ఉండంకా!; తమము= తపస్సా; రజస్సు= రజస్సా; సత్కము; మదీయ= నా యొక్క; వశ= వశంలో; ప్రవర్తమానములు= ఉంటున్నవి; మరుత్త= మరుత్తులూ; వసు= వసువులూ; ప్రభృతి= మొదలయిన; నాకి= దేవతల; చయంబు= సమూహం; మత్త= నావలన; ఉర్ధ్వమంబు= పుట్టింది; సర్వమునను= సమస్త సృష్టియందునూ; నేను+ఆ= నేనే; నిల్లున్= ఉన్నాను; సర్వము= సమస్త సృష్టియూ; సుఖ= సుఖంతోకూడిన; వాసతన్= ఉనికితో; నన్= నన్ను; తగ్గన్= ఒప్పుగా; చెంది= పొంది; నిల్చున్= ఉంటుంది; అవరంబు= అచిత్తు, అజ్ఞానం, ప్రకృతి; చిత్తు= జ్ఞానం, పరమాత్మ; అన్న+కల్లు= అనదగిన; తత్కముల్= తత్కములు; నేను+ఆ= నేనే; చూపే= సుమా!

తాత్పర్యం: ఉండంకా! సత్కరజస్తమస్సు లనే గుణాత్రయమూ నాయందే ఉంటున్నది. మరుత్తులూ, వసువులూ మొదలైన దేవతలందరూ నా నుండే పుట్టారు. నేనే సృష్టియందంతటా వ్యాపించి ఉన్నాను. నాలోనే నిశ్చలంగా సృష్టి ఉన్నది. చిత్తు అచిత్తు అనే తత్త్వాలు రెండూ నేనే సుమా!

తే. ప్రణవ ముఖివేదములుఁ జితుర్వస్తుములుఁ, జి , తుల్యధాత్రముములును, దత్సర్వ కర్మ
జాతములును, సమంచిత స్వర్గ మోక్ష, ములును మత్తుయముల కాగ్గ దెలిసికొనుము.

39

ప్రతిపదార్థం: ప్రణవ= ఓంకారం; ముఖ= మొదటగల లేదా ప్రధానమయిన; వేదములున్= బుగ్గేదం, యజ్ఞేదం, సామవేదం, అధర్యావేదం అని వేదాలు నాలుగు; చతుర్ం+వర్ణములున్= నాలుగు వర్ణములును; ((బ్రాహ్మణ, జ్ఞాతియ, వైశ్య, హద్దవర్ణములు,) చతుర్ం+విధ+అశ్రమములును= నాలుగు విధాలయిన అశ్రమములు; ((బ్రాహ్మచర్య, గృహస్థ, వానప్రశ్ఠ, సంన్యాసాశ్రమాలు,) తద్వాన్= ఆ నాలుగు వర్ణములకూ, నాలుగు అశ్రమాలకూ సంబంధించిన; సర్వ= సమస్తమైన; కర్మ= విధులయొక్క; జాతములును= సమూహములునూ; సమంచిత= ఫునమైన; స్వర్గమోక్షములును= స్వర్గమునూ; మత్త+మయములు+ఆ= నా రూపములే; కాగ్గన్= అగునట్లుగా; తెలిసికొనుము.

తాత్పర్యం: ఓంకారం ఆదినిగల నాలుగు వేదాలూ, నాలుగు వర్ణాలూ, నాలుగు అశ్రమాలూ వాటికి సంబంధించిన విధులూ, స్వర్గమూ, మోక్షమూ నా రూపాలే అని తెలిసికొనుము.

విశేషం: స్వర్గమూ, మోక్షమూ ఒకటి కావు. యజ్ఞాలు చేసినవారూ, వీరమరణం పొందినవారూ, స్వర్గోకంచేరి దేవభోగాలనుభవిస్తారు. ఆ భోగానుభవం వలన వారి వారి పుణ్యకర్మఫలం నశిస్తుంది. తిరిగి వారు భూలోకంలో జన్మిస్తారు. పుణ్యం క్షీణించి తిరిగి మానవలోకాన్ని ప్రవేశిస్తారని (క్షీణి పుణ్య మర్యాదలోకం విశంతి) భగవద్గీత (అధ్యా 9, శ్లో.21) చెప్పుతున్నది.

జననమరణాలనుండి విముక్తి మోక్షం. స్వర్గం పొందినవారికి పునర్జన్మనుమంటుంది. మోక్షం పొందినవారికి అది కలుగనే కలుగదు.

క. క్రతుపరులు నన్న తగ సం | స్తుతించి ఘల మందు గంద్రు; దోషయుతులు సమ్మతించ్చుత్తంబులఁ | గృతాత్ము లగుదురు మందియకీర్తన పరులై.

40

ప్రతిపదార్థం: క్రతు= యజ్ఞములయందు; పరులు= ఆసక్తిగలవారు; నన్నన్= నన్నే; తగ్న్= విధుల కనుకూలంగా; సంస్తుతించి= మిక్కిలి కొనియాడి; ఘలము= ఘలితాన్ని; అందన్+కండ్రు= పొందగలుగుతారు; దోష= విధులను అతిక్రమించటంవలన కలిగిన పాపాలతో; ముతులు= కూడినవారు; సమ్మతిన్= శాస్త్ర సమ్మతితో; ప్రాయశ్చత్తంబులన్= పొపపరిహంకూరకు చేసే కర్మలవలన; మందియ= నాయుక్క; కీర్తన= స్తోత్రములయందు; పరులు+హ= ఆసక్తికలవారై; కృతాత్ములు= దోషంలేనివారు; అగుదురు= అశ్వతారు.

తాత్పర్యం: యజ్ఞపరాయణలు నన్న స్తుతించి పుణ్యఫలాన్ని పొందుతారు. పొపులు కూడా ప్రాయశ్చిత్తకర్మలుచేసి నన్న స్తుతించి దోష విముక్తులోతారు.

క. మానసు మదగ్ర పుత్రుం | గా నెఱుగుము ధర్మునిని; జగద్రూకుకు నై
యే నజిమత కాలములను | మానిత జస్తముల నొంభి మనుతుఁ దహస్తీ!

41

ప్రతిపదార్థం: తహసీ! = మునీశ్వరా!; మానసున్= మనస్సున పుట్టిన వాడిని; ధర్మునిని= యముడిని; మత్= నా యొక్క; అగ్రపుత్రున్+కాన్= పెద్దకొడుకూగా; ఎఱుంగుము= తెలిసికొనుము; నేను= నేను; జగత్= లోకముయొక్క; రక్షకున్+హ= రక్షణముకూరకు; అభిమత= సమ్మతమయున; కాలములను= సమయాలతో; మానిత= గౌరవించబడిన; జన్మములన్= పుట్టువులను; ఒంది= పొంది; మనుతున్= కాపాడుతాను.

తాత్పర్యం: తహసీ! మనస్సున జన్మించిన యముడు నా పెద్దకొడుకని తెలిసికొనుము. సమ్మతమయున సమయాలలో నేను ఆయా అవతారాలనెత్తి లోకాన్ని కాపాడుతాను.

క. భవ వర్ధన విలయంబుల | నవలీలన వరుస బ్రహ్మాయన, విష్ణు దన్స్
శివ్స్ దన, నిర్మల్తింతును | భువనంబుల నేను చూవే భూరిమహిమలన్.

42

ప్రతిపదార్థం: నేను+ల= నేనే; భువనంబులన్= లోకాలతో; భూరి= గొప్పవి అయిన; మహిమలన్= మహిమలతో; అవలీలన్+ల= అనాయాసంగా; భవ= సృష్టించుట; వర్ధన= పెంచుట; విలయంబులన్= నాశమును; వరుసన్= క్రమంగా; బ్రహ్మా; అనన్= అనగా; విష్ణుడు= విష్ణువు; అనన్= అనగా; శివుడు; అనన్= అనగా; నిర్వర్తింతును= చేస్తాను; చూవే! = సుమా!

తాత్పర్యం: సర్వలోకాలలోనూ, మహామహిమలు కలిగిన నేనే బ్రహ్మగా సృష్టించి, విష్ణువుగా స్థితినీ, శివుడుగా లయాన్ని అనాయాసంగా చేస్తాను.

క. ధర్మంబు కలఁకే గాంచి, యి, ధార్మికులం బీపియు జేసే, ధార్మికులను బేరిల్చి రక్షింతు నుచిత, కర్తవ్యచరణముల నే జగద్ధితమునకై.

43

ప్రతిపదార్థం: నేన్= నేను; ధర్మంబు= ధర్మంయొక్క; కలఁక్కున్= సంక్షోభాన్ని; కాంచి= చూచి; జగత్= లోకంయొక్క; హితమునకున్+పి= మేలుకొరకు; ఉచితు= తగిన; కర్మ= పనులను; ఆచరణములన్= చేయటంచేత; అధార్మికులన్= అధర్మం ఆచరించేవారిని; పాలియున్+చేసి= వశింపజేసి; పేరు+అర్దుల్ని= గొప్ప ప్రేమతో; రక్షింతున్= రక్షిస్తాను.

తాత్పర్యం: ధర్మిక్కోభ పుట్టినప్పుడు నేనే లోకోపకారకంగా తగిన పనులు చేస్తూ అధర్మాత్ములను వశింపజేస్తాను. ధర్మాత్ములను మహాసురాగంతో రక్షిస్తాను.

విశేషం: భగవదీతలో శ్రీకృష్ణు డర్జుమనకు చెప్పిన “యదా యదా హి ధర్మస్య “పరిత్రాణాయ సాధూవామ్” అనే శ్లోకాలను ఇక్కడ గుర్తుకు తెచ్చుకోనాలి.

ప. అట్టివాడ సయి యుండియు. నధర్మపరులగు ధార్మరాష్ట్రుల నత్యంత ధార్మికులగు ధర్మసందనాందులతోఁ గలుపుటకుం బలుదెఱంగులం బడితి; నది దివ్యజ్ఞాన దేఖిప్యమానులగు పారాశర్యాత్మితమునిపరుల చిత్తంబుల కెక్కు; సకౌరవులు దమదోర్మాత్మంబున మాహోత్స్వవంతులగు నా కోంతేయులం దొడల ధర్మసమరంబున సమసిలి; నా చేసినపని యిట్టిటి; నన్ను నుదంక! నీ వింక నే మనియేద వను’ మని పలికిన నతండు వినతుండగుచు నిట్లనియె.

44

ప్రతిపదార్థం: అట్టివాడను= అటువంటివాడను; అయి; ఉండియున్= ఉన్నప్పటికీ; అధర్మం= అధర్మమునందు; పరులు= ఆస్కరికలవారు; అగు= అయిన; ధార్మరాష్ట్రులన్= ధృతరాష్ట్రుడి కుమారులను, దుర్యోధనాదులను; అత్యంత= ఎల్పప్పుడునూ; ధార్మికులు= ధర్మం ఆచరించేవారు; అగు= అయిన; ధర్మసందన= ధర్మాజు; ఆమలతోన్= మొదలగువారితో; కలుపుటకున్= ఏకం చేయటానికి; పలు+తెఱంగులన్= అనేక విధాలుగా; పడితీన్= ప్రయత్నించాను; అది= ఆ విధంగా నేను ప్రయత్నించటం; దివ్యజ్ఞాన= బ్రహ్మజ్ఞానంతో; దేఖిప్యమానులు= ప్రకాశిస్తున్నవారు; అగు= అయిన; పారాశర్య= వ్యాసుడు; ప్రభృతి= మొదలైన; మనివరుల= మునీశ్వరులయొక్క; చిత్తంబులకున్= మనస్సులకు; ఎక్కున్= ప్రేతి కలిగించింది; ఆ+కౌరవులు= ఆ దుర్యోధనాదులు; తమ= తమయొక్క; దోర్మాత్మంబునన్= దుర్యుద్ధిభావంచేత; మాహోత్స్వవంతులు= ఘనత కలవారు; అగు= అయిన; ఆ+కౌంతేయులన్= ఆ కుంతీకుమారులను, పాండవులను; తౌడరి= ఎదిరించి; ధర్మసమరంబునన్= ధర్మయుద్ధంలో; సమసిరి= మరణించారు; నా చేసిన= నేను చేసిన; పని; ఇట్టిది= ఇటువంటిది; నన్నున్= నన్ను; ఉదంకి; నీవు; ఇంకన్= ఇంకా; ఏమి; అనియేదవు= అందువో; అనుము; అని; పలికినన్= పలుకగా; అతండు= ఆ ఉదంమడు; వినతుండు= నమస్కరించినవాడు; అగుచున్= శోతుా; ఇట్లు= ఈశ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: దుష్టరక్షణం చేయగలిగే వాడనయినప్పటికీ, కౌరవులు పాండవులతో కలిసి మెలిసి ఉండేటట్లు చేయటానికి నే నెంతో ప్రయత్నించాను. దీనిని బ్రహ్మజ్ఞాన సంపన్ములయిన వ్యాసాది మహర్షులెంతో మెచ్చుకొన్నారు. ఆ కౌరవులు తమ దుర్యుద్ధులవలన, గొప్పవారయిన పాండవులతో తలపడి ధర్మయుద్ధంలో మరణించారు. నే నింత పనిచేశాను. ఇప్పుడు నీవు నన్ను ఏమంటావో అనుము’ శ్రీకృష్ణు దీ విధంగా పలుకగా ఉదంమడు అణమవతో అతడికి నమస్కరించి ఈశ విధంగా అన్నాడు.

ఉ. ‘ఇష్టదు నీ మహామహిమ యేర్వడ, సమ్మగమ్మాంబున్న
జెప్పిన యిం సమంచిత విశేషము లెల్ల నెఱుంగుదున్; మదిం
గప్పిన యిం దురాగ్రహాపు గర్వము ముంచికొనంగ నాకు మున్
చొప్పడియేన్; సుధాసర్పశ సూక్తులు దేల్తి వీవయచ్చుతా!’

45

ప్రతిపదార్థం: అచ్యుతా!= శ్రీకృష్ణా; ఇష్టదు; నీ= నీయుక్త; మహాత్= గొప్ప; మహిమ= ఏర్వడన్= స్వప్తముయ్యేటట్లుగా; సమ్మక్= పరిపూర్వమయిన; అసుగ్రహంబున్న= దయతో; జెప్పిన= నీవు చెప్పిన; ఈ సమంచిత= ఈ గొప్పవి అయిన; విశేషములు= విశిష్ట విషయాలు; ఎల్లన్= అన్నియూ; ఎలుంగుదున్= ఇదివరకే తెలిసికొన్నాను; మున్= ఇంతకుముందు; మదున్= మనస్సును; కప్పిన= ఆవరించిన; ఈ దురాగ్రహాపు గర్వము= ఈ నీచకోపంతో కూడిన గర్వం; ముంచికొనంగన్= అతిశయించగా; చొప్పడియేన్= కలిగింది; ఈపు+అ= నీవే; సుధా= అమృతంతో; సర్పశ= సమానమైన; సూక్తులన్= హితవాక్యాలతో; తేర్పితివి= సంతోషపెట్టావు,
ప్రసన్నడిని చేశావు.

తాత్పర్యం: ‘ఇష్టదు పరిపూర్వమైన దయతో, నీ మహామహిమ వెల్లడయ్యేటట్లుగా నీవు చెప్పిన విశేషాలన్నీ నా కిదివరకే తెలుసు. కానీ, ఇంతకుముందు నీచకోపంతో కూడిన గర్వం నా మనస్సును ముంచుకొనచ్చినట్లుగా కప్పివేసింది.
అమృతతుల్య మయిన వాక్యాలతో నీవు నన్ను నిర్మలడిని చేశావు.’

వ. అని వెండియు.

46

తాత్పర్యం: అని ఇంకా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

ఆ. ‘అతులమైన నీ దయా మహిమకు నేను, బాత్త మగుదు నేనే బధ్మనాభి!
యనుపమాన తావకాక్షతుఁ జూపవే, నాకుఁ జూడ్చియును మనంబు నలర.’

47

ప్రతిపదార్థం: పద్మనాభా!= శ్రీకృష్ణా; అతులము= సాటిలేనిది; అగు= అయిన; నీ= నీయుక్త; దయా= దయయుక్త; మహిమకున్= గొప్పతనానికి; నేను= నేను; పాత్రము= అర్పడను; అగుదున్+ఏనిన్= అయినవాడనయితే; చూడ్చియును= దృష్టులను; మనంబు= మనస్సునూ; అలరన్= ఆనందించగా; నాకున్= నాకు; అనుపమాన= సాటిలేని; తాపక= నీయుక్త; ఆకృతిన్= రూపాన్ని; చూపవే!= చూపుమా!

తాత్పర్యం: ‘శ్రీకృష్ణా! నేను నీ మహామహిమానికి అర్పడనయిన పడ్డంలో నా మనోనీత్రాలు ఆనందించేటట్లుగా నీ విష్ణురూపాన్ని చూపించుము.’

శ్రీకృష్ణా దుదంకునకుఁ దన విష్ణురూపంబుఁ జూపుట (పం.14-54-4)

ఉ. అనుడు దయాశుఁ దైన హాల యర్మను చూచిన బిష్టముాల్ఱిఁ జూ
పినుఁ గని, సంప్రమోదమును భీతియు విష్ణుయుం బెనంగినన్
మునిపతి పాణిపద్మములు మోణ్ణి ‘నమః పురుషాత్మమాయ తే’
యనుచు, వినీతి నప్తు మగునంగము నివ్వేఱ నిశ్చలంబుగన్.

48

ప్రతిపదార్థం: అనుడున్= ఉదంకుడు ఈ విధంగా పలికిన తరువాత; దయాఖుడు= దయ కలిగినవాడు; ఐన్= అయిన, హరి= శ్రీకృష్ణుడు; అర్జును+చూచిన= అర్జునుడు దర్శించిన; దివ్యమూర్తిన్= విశ్వరూపాన్ని; చూపినన్= చూపగా; మునిపతి= మునీశ్వరుడు ఉదంకుడు; కని= చూచి; సంప్రవోదమును= మహానందమూ; భీతియున్= భయమూ; విస్మయమున్= ఆశ్చర్యమూ; పెనంగొన్= ముప్పిరిగొనగా; పాణిపద్మములు= పద్మములవంటి చేతులు; మొడ్జ్= జోడించి; పురుషోత్తమాయ= పురుషోత్తముడవైన; తే= నీ కొరకు; నమ్మి= నమస్కారం; అనుచున్= అంటూ; వినీతి= వినయంచేత; నప్తము= వంగినది; అగు= అయిన; అంగము= శరీరం; నివ్వెఱన్= పరిష్కారముయిన పారవశ్యంతో; నిశ్చలంబు= కదలనిది; కన్= కాగా.

తాత్పర్యం: ఉదంకుడు ఈ విధంగా పలికిన తరువాత దయామయుడైన శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడు చూచిన విశ్వరూపాన్ని చూపాడు. ఆ మునిశ్వరుడు భయానందాశ్చర్యాలు ముప్పిరిగొనగా చేతులు జోడించి ‘పురుషోత్తముడవయిన నీకు నమస్కారం’ అని అన్నాడు. వినయంచేత వంగిన ఉదంకుడి శరీరం పారవశ్యంవలన నిశ్చలమయింది.

వ. ఒక్కింత నిలిచి నిబ్బత స్వరంబున.

49

ప్రతిపదార్థం: ఒక్క+ఇంత= కొంచెం సేపు; నిలిచి= కదలకుండా ఉండి; నిబ్బత= నిశ్చలమైన, తొట్టుపడని; స్వరంబున్= కంఠమాధుర్యంతో.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ఉదంకుడు కొంచెంసేపు నిశ్చేష్టమైన ఉండి తొట్టుపడని గొంతుతో, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. ‘పుండరీకాఙ్క్ష! యిం పుడమి యంతయును భు, పత్స్వద పంక్తి సంవ్యాప్త మయ్యే;

సంబరం బెల్లము నావ్యత మయ్యే నీ, మహిత సముజ్జుల మస్తకములి;

సంతలిక్షము దావకాఢ్యత కుష్ఠిదే, శంబులచేత సంచన్మయ్యే;

భవదీయ మహానీయ బాహ్రికా నిచ, యాపిహితము లయ్యే నన్ని దిశలు

తే. బహుచరణముల, బహుశిరోభాగములను, బహుజరరముల, బహు భుజాప్రకరములను
దేవ! యిట్లు సర్వబును నీవ ర్మైత, నర్చి; తిథి నాదు కన్ను మనంబుఁ దనిపే.’

50

ప్రతిపదార్థం: పుండరీకాఙ్క్ష!= తెల్లతామరలవంటి కన్నులు కలవాడా; దేవ!= పరమాత్మా; ఈ పుడమి= ఈ భూమి; అంతయును= అంతయూ; భత్త= నీ యొక్క; పాద= పాదాలయొక్క; పంక్తి= వరుసలచేత; సంవ్యాప్తము= మిక్కిలి నిండినదిగా; అయ్యేన్; అంబరంబు= ఆకాశం; ఎల్లును= అంతయు; నీ= నీయొక్క; మహిత= గొప్పది; సముజ్జుల= మిక్కిలి ప్రకాశించేది అయిన; మస్తకములన్= తలలతో; అమృతము= కప్పబడింది; అయ్యేన్= అయింది; అంతరిక్షము= భూమ్యకాశ మధ్యప్రదేశం; తావక= నీ యొక్క; అద్భుత= ఆశ్చర్యకరమైన; రుష్మి= ఉదరముల (పాట్టం) యొక్క; దేశంబులచేతన్= భాగాలచేత; సంచన్మయు= మిక్కిలి కప్పబడింది, మిక్కిలి నిండింది; అయ్యేన్= అయింది; అస్తి; దిశలు= దిక్కులు; భవదీయ= నీ యొక్క; మహానీయ= గొప్పవి అయిన; బాహో+అర్ధా= తలుపు గడియలవంటి భుజాలయొక్క; నిచయ= సమూహాలచేత; ఆపిహితములు= అంతటా కప్పబడినవి; అయ్యేన్= అయ్యాయి; బహు= అనేకములయిన; చరణములన్= పాదములతో; శిర్సి+భాగములను= శిరః ప్రదేశాలతో; బహు= అనేకములైన; జరరములన్= ఉదరములతో; బహు= అనేకాలైన; భుజా= భుజాలయొక్క; ప్రకరములను= సమూహాలతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; సర్వంబును= విశ్వమంతయును; నీవ= నీవే; ఐ= అయి; తనర్థితి= ఒప్పితివి; ఇది= నీ ఈ విశ్వరూపం; నాదు= నా యొక్క; కన్ను= చూపునూ; మనంబున్= మనస్సునూ; తనిపెన్= తృప్తిపరచింది.

తాత్పర్యం: పద్మనేత్రా! పరమాత్మా! భూమియందంతటా నీ పాదాలు నిండి ఉన్నాయి. ఆకాశాన్ని మహోజ్ఞులమయిన నీ శిరస్సులు కప్పివేశాయి. భూమ్యకాశ మధ్యప్రదేశాన్ని నీ ఉదరభాగాలు ఆక్రమించాయి. నీ మహాభుజాలు సర్వదిక్కుల యందునూ వ్యాపించాయి. అనేకములయిన పాదాలతో, శిరస్సులతో, ఉదరాలతో, భుజాలతో నీవే విశ్వమై ఒప్పినావు. నీ ఈ విశ్వరూపం నా కన్నలనూ, మనస్సునూ తృప్తిపరచింది.

వ. విశ్వరూపా! యారూపం బుపసంహరించి, నీదగు నెప్పుటి యాకారంబు గైకొనవే యనిన నష్టరమేశ్వరుండు 'పరంబు గోరు'మని యానతచ్ఛిన, నమ్మహితాత్మండు 'సంత్రితార్తహరి! నీ మూల్యగంటి; నింతకంట మిక్కెలి పరంబులును గలవే?' యనుటయు.

51

ప్రతిపదార్థం: విశ్వరూప!= అంతా వ్యాపించిన రూపం కలవాడా; ఈ రూపంబు= ఈ రూపం; ఉపసంహరించి= విచారించి, మరలించి; నీది+అగు= నీదయిన; ఎప్పటి= ఎప్పుడూ ఉండే; ఆకారంబు= రూపాన్ని; కైకొనుము+ఏ= ధరింపవే; అనినన్= అనగా; ఆ+పరమేశ్వరుండు= ఆ పరమాత్మ శ్రీకృష్ణుడు; పరంబు= పరం; కోరుము; అని; అనతి+ఇచ్చినన్= సెలవియ్యగా; ఆ+మహితాత్మండు= ఆ మహాత్మండు; సంత్రిత= ఆశ్రయించిన వారియొక్క; ఆర్తి= దుఃఖమును; హరి= నశింపజేసేవాడా!; నీ= నీయొక్క; మూర్తిన్= రూపాన్ని; కంటిన్= చూచాను; ఇంతకంటేన్= ఇంతకంటేకూడా; మిక్కెలి= గొప్పవైన; పరంబులును= పరాలుకూడా; కలవు+ఏ?= ఉన్నవా?; అనుటయున్= అనగా.

తాత్పర్యం: పరమాత్మా! ఈ రూపాన్ని మరలించి, నీ సహజరూపాన్ని ధరించుము' అని ఉదంకు ఉన్నాడు. అప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు 'పరం కోరుకొను'మని ఆ మహర్షిని ఆజ్ఞాపించాడు. ఈ మాటలు ఉదంకుడు 'ఆశ్రిత రక్షకా! 'నీ విశ్వరూపాన్ని దర్శించాను. ఇంతకంట మహా పరాలంటూ వేరే ఉంటాయా?' అనగా. (తరువాతి పద్మంతో అన్వయం)

క. ఆ దేవుఁ డతనితో 'నటు, గాదు; ననుం గనుట శుభము గావింపక పాశ;

దేఖి ప్రియ మడుగు; మిత్తుఁ బ్రు, మోదంబుగ నీకు' ననిన ముని యిట్లనియెన్.

52

ప్రతిపదార్థం: ఆ దేవుడు= ఆ దేవుడు శ్రీకృష్ణుడు; అతనితోన్= అతడితో, ఉదంకుడితో; అటు+కాదు= అట్లా కాదు; ననున్= నన్ను; కనుట= దర్శించటం; శుభము; కావింపకపోదు= కలిగించమండా ఉండదు; ఏది= నీకు ఏది; ప్రియము= ఇష్టమో; అడుగుము= దానిని అడుగుము; ప్రమాదంబుగన్= అనందంగా; నీకున్= నీకు; ఇత్తున్= ఇస్తాను; అనినన్= అనగా; ముని; ఇట్లు; ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు ఉదంకుడితో 'అట్లా గాదు. నన్ను దర్శించటం శుభదాయకం అనేమాట నిజమే అయినా నీకేది ఇష్టమో అడుగుము. మహానందంగా దానిని ఇస్తాను' అన్నాడు. అప్పుడు ఆ మునీశ్వరుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

వ. 'అప్యంబును నా కట్టు గావలయునని యప్పథలించితేని దేవా! యిథి మరుదేశం; జిచ్ఛట జలంబు దుర్భభంబు; నాకు జలసన్నిధి యెప్పుడుం గలుగు బ్రసాధింపుము.'

53

ప్రతిపదార్థం: అప్యంబును= తప్పకుండా; నాకున్= నాకు; అట్లు= ఆ విధంగా, నీవు చెప్పినట్లే; కావలయును= కాక తప్పదు; అని; అపథరించితి+ఏని= దయతో సెలవిచ్చినట్లయితే; దేవా!= పరమాత్మా! ఇది; మరుదేశంబు= జలంలేని ప్రాంతం; ఇచ్చటన్= ఇక్కడ; జలంబు= నీరు; దుర్భభంబు= పొంద శక్యం కానిది; నాకున్= నాకు; జల= నీటియొక్క; సన్నిధి= స్కాంతారం, చేరువ;

ఎస్సుడున్= ఎల్లప్పుడూ; కలుగ్న్= కలిగేటట్లుగా; ప్రసాదింపువు= అసుగ్రహించువు.

తాత్పర్యం: ‘తప్పకుండా నీవు చెప్పినట్టే కావాలని అంటే, దేవా! ఇది నిర్జలప్రాంతం. ఇక్కడ నీరు దొరకదు. కాబట్టి ఎల్లప్పుడూ నాకు నీరు చేరువలో ఉండేటట్లు అనుగ్రహించువు.’

వ. అనుటయు, నంబుజనాభుండు, తన యెష్టటి లలితమూర్తి ధరియించి, మునీం
ద్రునితోడ నన్ను దలవుగా, ననఫూ! దొరకిాను జలంబు’ లని పలికి తగన్.

54

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= ఉదంకుడు ఆ విధంగా అనగా; అంబుజనాభుండు= పద్మం నాభియందు గలవాడు, శ్రీకృష్ణుడు; తన= తనమ్యుక్క; ఎప్పటి= ఎప్పుడూ ఉండే; లలిత= మనోహరమైన; మూర్తిన్= రూపాన్ని; ధరియించి= ధరించి; మునీందునితోడన్= మునిన్చేష్టుడితో; అనఫూ!= పాపం లేనివాడా!; నన్నున్= నన్ను; తలవుగ్న్= స్వరించగా; జలంబులు= నీళ్ళు; దొరకానున్= లభిస్తాయి; అని; పలికి; తగన్= ఆచారానుగుణంగా.

తాత్పర్యం: ఉదంకుడు ఆ విధంగా పలుకగా శ్రీకృష్ణుడు తన కెప్పుడూ ఉండే రూపాన్ని ధరించి, ఆ మునిన్చేష్టుడితో ‘నన్ను స్వరీస్తే నీళ్ళు లభిస్తాయి’ అని చెప్పాడు. తరువాత ఆచారానుగుణంగా. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

వ. వీడ్చౌని చనియెం; బదంపడి యా భృగువంశపరుం ఊక్కెళ్డ మెలంగుచుండి, తృప్తితుండయి, హృషీకేశం
దలంచిన.

55

ప్రతిపదార్థం: వీడ్చౌని= పోయి వస్తానని చెప్పి వదలి; చనియెన్= వెళ్ళాడు; పదంపడి= తరువాత; ఆ+భృగు= ఆ భృగుమహార్షియుక్క; వంశ= వంశంలో; వరుండు= శ్రేష్ఠుడు; ఒక్క+ఎడన్= ఒకచోటు; మెలంగుచున్= తిరుగుతూ; ఉండి; తృప్తితుండు= దప్పికగొన్నవాడు; అయి; హృషీకేశన్= ఇంద్రియాలకు నియామకు డయినవాడిని, శ్రీకృష్ణుడిని; తలంచినన్= స్వరించగా,

తాత్పర్యం: పోయివస్తానని చెప్పి శ్రీకృష్ణుడు వెళ్ళాడు. తరువాత భృగువంశశ్రేష్ఠుడైన ఉదంకుడు ఒకచోట తిరుగుతూ, దప్పికి శ్రీకృష్ణుడిని స్వరీంచగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. కుక్కలు చుట్టిరా నొక్కమూతంగుండు, బాణ బాణానన పాణియును బి
గంబరుండును, మలినాంగుండు, నగువాండు, దోచె నశ్శజలంబు ఊరగుచుండు
మేనితో; నమ్ముని వానిఁ దప్పకచూడు; వాఁ ‘డోయుదంక! యివ్వాలి దెప్పి
వోద్రావు’ మనుడు, నాభూసురాగ్రసి యొల్లు, నని పల్చ్చు; బల్చిన ‘పిసుము నీవు’

ఆ. నీరువట్టు శ్రుమముఁ గూలిన నీ మీఁది, కరుణ వళ్ళినాఁడు, గాదు నాక
యళ్ళిఁద్రావు టొప్పు ననియె; నా చండాలు, నలుకమెయి నదల్లై నత్తుపస్తి.

56

ప్రతిపదార్థం: ఒక్క= ఒకానోక; మాతంగుండు= హీనజాతివాడు, మాలవాడు; మక్కలు; చుట్టి= చుట్టు చేరి; రాన్= వస్తుండగా; బాణ= బాణాలు; బాణ+తసన= ధనమ్య ఉన్న; పాణియును= చేతులుకలవాడును; దిగంబరుండును= దిక్కులే వస్తోలుగా గలవాడునూ (దిగుమ్మెలవాడు అని అర్థం); మలిన= మురికితో కూడిన; అంగుండును= అవయవములు కలవాడును; అగువాడు= అయినవాడు; అచ్చ= నిర్మలమయిన; జలంబు= నీరు; తొరగుచున్+ఉండు= కారుతున్న; మేనితోన్= శరీరంతో; తోచెన్= కనబడ్డాడు; ఆ+ముని= ఆ ఉదంకుడు; వానిన్= వాడిని; తప్పక= తదేకర్పుష్టితో; చూడన్= చూడగా; వాఁడు= ఆ మాలవాడు;

ఓ+ఉదంకా= ఓ ఉదంకా; ఈ+వారిన్= ఈ నా శరీరంనుండి కారుతున్న నీటిని; డస్ట్రిబ్జెక్ట్= డస్ట్రిబ్జెక్ట్; పోన్= తీరేటట్లుగా; త్రావుము= త్రాగుము; అనుడున్= అనగా; ఆ+భూసుర= ఆ బ్రాహ్మణులలో; అగ్రణి= గ్రేష్మదు, ఉదంకుడు; ఒల్న్= ఇచ్చగింపను, ఇష్టపడను; అని; పత్రెన్= పలికెను; పల్కిన్= పలుకగా; వినుము; నీవు; నీరువట్టు= దస్ట్రిబ్జెక్ట్; శ్రమమున్= బడలికనూ; కూరిన్= పొందగా; నీ మీదన్= నీ యందలి; కరుణాన్= దయతో; వచ్చినాడన్= వచ్చితిని; కాదు= తగదు; నాక= అనక; అర్థిన్= ప్రీతితో; త్రావుట= త్రాగటం; ఒప్పున్= తగును; అనియెన్= అన్నాడు; ఆ+తప్స్యే= ఆ బుషి - ఉదంకుడు; ఆ+చండాలున్= ఆ మాలవాడిని; అలుకమెయిన్= కోపంతో; అదల్చేన్= గద్దించాడు.

తాత్పర్యం: ఇంతలో ఒక మాలవాడు కనిపించాడు. కుక్కలు అతడిచుట్టూ చేరి వస్తున్నవి. అతడిచేతులలో ధనుస్సా, భాసాలూ ఉన్నాయి. వాడి మొలమీద బట్టలు లేవు. అవయవాలన్నీ మురికిపట్టి ఉన్నవి. అతడి శరీరంనుండి నిర్గులమయిన నీరు కారుతున్నది. ఉదంకుడు అతడిని తేరిపార చూచాడు. అప్పుడు అతడు ‘ఓ ఉదంకా! నా శరీరం నుండి కారుతున్న ఈ నీటిని త్రాగుము’ అన్నాడు. దానికి ఉదంకుడు ఇష్టపడలేదు. అంతట ఆ మాలవాడు ‘నా మాట వినుము నీవు దస్ట్రిబ్జెక్ట్ ఆయసపడటం తెలిసి, నీ మీది దయతో నేను వచ్చాను. కాదనకుండా నీవు త్రాగటం మంచిది’ అని అన్నాడు. అప్పుడు ఉదంకుడు అతడిని గద్దించాడు.

వ. అదల్చిన, నతండు సారమేయంబులుం దాను నంతర్ధానంబు సేసే; నా సంయమి వెఱగుపడి, యొక్కింత విచారించి, యిక్కపట ప్రచారంబు కృష్ణసంపాదితంబు గావలయు; నని యూహించు సమయంబును, నయ్యుడకుం గృష్మం డరుగుదెంచుటయుం, గసుంగొని, యిమ్మహిత్తునితోడ సమ్మునివరుండు. **57**

ప్రతిపదార్థం: అదల్చిన్= గద్దించగా; అతండు= ఆ మాలవాడు; సారమేయంబులున్= కుక్కలునూ; తానున్= తానునూ; అంతర్ధానంబు+చేసన్= అదృశ్యమయ్యాడు; ఆ సంయమి= ఆ ముని - ఉదంకుడు; వెఱగుపడి= ఆశ్వర్యపడి; ఒక్క+ఇంత= ఒకించుక విచారించి; ఈ+కపట= ఈ మోసంతోకూడిన; ప్రచారము= వ్యవహారం; కృష్ణ= కృష్ణుడిచేత; సంపాదితంబు= కలిగించబడింది; కావలయున్= అయి ఉండవచ్చును; అని; ఊహించు= ఊహిస్తున్న; సమయంబున్= సమయాన; ఆ+ఎడకున్= ఆ చోటికి; ఆ+మహాత్మునితోడన్= ఘనుడయిన జీవాత్మ కలవాడితో, శ్రీకృష్ణుడితో; ఆ+మునివరుండు= ఆ మునీశ్వరుడు.

తాత్పర్యం: ఉదంకుడు గద్దించేటప్పటికి మాలవాడు కుక్కలతోపాటు అదృశ్యమయ్యాడు. అంతట ఉదంకుడు ఆశ్వర్యపడి ‘ఈ కపట వ్యవహారమంతా శ్రీకృష్ణుడిపని అయి ఉండవచ్చును’ అని ఊహిస్తున్న సమయంలో, శ్రీకృష్ణుడు అక్కడకు వచ్చాడు. అప్పుడు ఆ మహార్షి ఆ మహాత్ముడిని చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. ‘జలము నిస్సు దలపుగా నిటు, గలుగునె; చండాలు నొడలు గాతెడు నీరే నలఫుగుణ! త్రావుదునె యే, కొలంబి శ్రమంబైన; వరము కుచ్ఛిత మయ్యేన్.’ **58**

ప్రతిపదార్థం: అలఫు= గొప్ప; గుణ= గుణాలు కలవాడా!, శ్రీకృష్ణో!; నిస్సు= నిస్సు; తలపుగాన్= స్మృతించగా; జలము= నీరు; ఇటు= ఈ ప్రారంగా; కలుగును+ఎ?= లభిస్తుందా?; ఏ కొలంబి= ఎంతటి; శ్రమంబు= కష్టం; పనన్= అయినప్పటికీ; ఏన్= నేను; చండాలు= మాలవాడియొక్క; ఒడలన్= శరీరంనుండి; కాతెడు= కారుతున్న; నీరు= నీటిని; త్రావుదును+ఎ?= త్రాగుతానా?; వరము= నీ విచ్చిన వరం; కుచ్ఛితము= తుచ్ఛము; అయ్యేన్= అయింది.

తాత్పర్యం: ‘మహాగుణా! నిన్ను స్మృతిస్తే ఈ విధంగా నీరు లభిస్తుందా? ఎంతటి ముప్పు మూడినప్పటికీ నేను మాలవాడి దేహంనుండి కారుతున్న నీటిని త్రాగుతానా? నీవు తుచ్ఛమయిన వరం ఇచ్చావు.’

- చ. అనవుడుఁ గృష్ముఁ డిట్టులను; 'నాఱడిభోయే బ్రయత్తు మెల్లి; నీ వనఫు! యెఱుంగపైతి; సమయం బోకఁ డిమ్మెయుఁ గల్లె; నేర్వడన్ వినుము; నిలింప వల్లభుని నీకయి వేడితి నే సుధారసం; బనితరసాధ్యమైన శుభ మయ్యెడు భూతి దొలంగె నక్కటా!
- 59

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్ = ఉదంకుడు ఆ విధంగా అనగా; కృష్ణుడు= శ్రీకృష్ణుడు; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; అనున్ = అన్నాడు; అనఫూ! = పాపరహితుడా; ఏర్వడన్ = స్వప్తంగా; వినుము; అక్కటా! = అయ్యా! ప్రయత్నము; ఎల్లన్ = అంతయు; ఆఱడిన్+పోయెన్ = వ్యాధమయింది; నీపు; ఎఱుంగపు+బలివి= తెలిసికొనవయితివి; సమయంబు+బకడు= ఒక మంచి సమయం; ఈ+మెయిన్ = ఈ విధంగా; కల్లన్ = తటఫ్ఫించింది; నేన్ = నేను; నీకయి = నీకొరకు; నిలింప = దేవతలయొక్క; వల్లభునిన్ = ప్రభువును, దేవేంద్రుడిని; సుధారసంబు= అమృతరసాన్ని; వేడితిన్= అర్థించాను; అనితర సాధ్యము= ఇతరులకు సాధింప శక్యంకానిది; ఐన= అయిన; శుభము; అయ్యెడు= కలిగే; భూతి= భాగ్యం; తొలంగెన్= తొలగిపోయింది.

తాత్పర్యం: ఉదంకుడి మాటలు విన్న శ్రీకృష్ణుడు నేను చేపేమాటలు స్వప్తంగా వినుము. అయ్యా! చేసిన ప్రయత్నమంతా వ్యాధమయింది. మంచి సమయం తటఫ్ఫించిందన్న సంగతి నీకు తెలియదు. నేను నీకొరకు అమృతం ఇమ్మని దేవేంద్రుడిని అర్థించాను. ఎప్పరూ పొందలేని శుభం కలిగే భాగ్యం తప్పిపోయింది కదా!

- వ. అది యెట్లంటేని.
- 60

తాత్పర్యం: అది ఎట్లా జరిగిందని అడుగుతావేమో? (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

- క. ఏను సుధ యడుగుటయు, హాలి, 'మానవునకు నేల యగు సమర్థత్వము? మే లైన తెఱఁ గొండు గోరుము; దానిం దగ నిచ్చెదన్ ముదం బారంగన్.'
- 61

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; సుధ= అమృతాన్ని; అడుగుటయున్= అడుగగా; హారి= ఇంద్రుడు; మానవునకున్= మానవుడికి; అమర్థత్వము= దేవత్యం; ఏల+అగున్= ఎట్లా కలుగుతుంది; మేలు= హితం కలిగించేది; ఐన= అయిన; తెఱఁగు= చేయదగ్గ దానిని; ఒండు= మరొక దానిని; కోరుము; దానిన్= నీపు కోరినదానిని; తగన్= సముచితంగా; ముదంబు= సంతోషం; ఆరంగన్= అతిశయించగా; ఇచ్చెదన్= ఇస్తాను.

తాత్పర్యం: నేను అమృతం అడుగగా ఇంద్రుడు 'మానవుడికి దివ్యత్యం ఎట్లా ప్రాప్తిస్తుంది? హితం కలిగించేదీ చేయదగిందీ అయిన మరొక దానిని కోరుము. దానిని మహానందంగా ప్రసాదిస్తాను.'

- వ. అనిన నయునిమిషపతి యూననం బాలోకించి.
- 62

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అనగా; ఆ+అనిమిషపతి= ఆ దేవతలయొక్క ప్రభువు ఇంద్రుడియొక్క; ఆననంబు= ముఖాన్ని; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: ఇంద్రు డావిధంగా అనగా, నేను ఆ దేవపతి ముఖాన్ని సూటిగా చూచి.(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. ‘నిను వేడుట మోఘుముగా; జనునే యె షైన నాదు చనవు సెఱుప క
మునిపతికి నమ్మతరస మి’! ముని ప్రార్థించిన మహాత్మ! యాతఁడు నాతోన్.

63

ప్రతిపదార్థం: నిన్ను= నిన్ను; వేడుట= అర్థించటం; మోఘుము= నిష్ఫలం; కాన్= కావటం, చనుము+ఏ= తగునా?; ఎట్లు+ఐన్= ఏ విధంగానయినా; నాదు= నాయొక్క; చనవు= కోరిక; చెఱుపక= వ్యథం చేయక; ఆ+మునిపతికిన్= ఆ మునీశ్వరుడికి; అమృతరసము; ఇమ్ము= ప్రసాదించుము; అని; ప్రార్థించినన్= ప్రార్థించగా; మహాత్ము= పుణ్యత్మా!, ఉదంకా!; అతఁడు= ఇంద్రుడు; నాతోన్=నాతో.

తాత్పర్యం: ‘నిను వేడుటం వృథా కావటం తగునా? ఏ విధంగానైనా నా కోరిక వ్యథంచేయక ఆ మునీశ్వరుడికి అమృతరసాన్ని ప్రసాదించుము’ అని ప్రార్థించగా ఇంద్రుడు నాతో. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం.)

వ. సమయంబు చేసికొని వచ్చే; నత్తెఱం గాకల్చింపు; మమ్మహిత సౌజన్య ధన్యండు.

64

ప్రతిపదార్థం: సమయంబు= ఏర్పాటు; చేసికొని; వచ్చేన్= నీ కడకు వచ్చాడు; ఆ+తెఱంగు= ఆ విధం; ఆక్రింపుము= విమము; ఆ+మహిత= ఆ గొప్ప; సౌజన్య= మంచితనంచేత; ధన్యండు= పొగడదగినవాడు.

తాత్పర్యం: (ఇంద్రుడు నాతో) ఒక ఏర్పాటుచేసికొని నీ దగ్గరకు వచ్చాడు. వచ్చిన తీరు చెప్పుతాను విమము. తరువాత మంచితనంవలన శ్లాఘించదగినవాడయిన అతడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ఖ. ‘మాతంగత్వము డాళ్లి, యే నలిగి, సమ్మానించి, యాభార్యవుం
శ్రీతుం జేసేది; నట్టు లిచ్ఛిన సుధన్ ప్రీందూషిత స్వాంతుడై
యాతం డొల్లకయున్న నేమి? విను; నా కన్యాయుష్టత్తంబు గా;
చీతంత్తంబున కీవ సాక్షి; యని తా నేతించె నిన్ గానగన్.

65

ప్రతిపదార్థం: ఏను= నేను; మాతంగత్వము= మాలవాడి ఆకారాన్ని ; తాల్చి= ధరించి; అరిగి= వెళ్ళి; ఆ భార్యపున్= ఆ భృగుసంతతివాడిని, ఉదంకుడిని; సమ్మానించి= గొరవించి; శ్రీతున్= తృప్తిపొందినవాడినిగా; చేసెదన్= చేస్తాను; అట్లులు= ఆ విధంగా, సత్కారపూర్వకంగా; ఇచ్చిన= ఇచ్చినట్టి; సుధన్= అమృతాన్ని; ప్రీం= లజ్జచేత; దూషిత= భంగపరుబడిన; స్వాంతుడు+ఐ= మనస్సు కలవాడై; అతండు= ఆ ఉదంకుడు; ఒల్లక+ఉన్నన్= ఇష్టపడకుంటే; ఏమి; నాకున్= నాకు; అన్యాయు= న్యాయము గాని; వృత్తంబు= ప్రవర్తనం; కాదు; ఈ తంత్తంబునకున్= ఈ కల్పనకు; సీపు+అల్= సీవే; సాక్షి= సాక్షిని; అని; తాను; నిన్= నిన్ను; కానగన్= చూడటానికి; ఏతెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: నేను చండాలరూపం ధరించి వెళ్ళి సత్కారపూర్వకంగా ఆ ఉదంకుడిని తృప్తిపరుస్తాను. లజ్జతో నే నిచ్చిన అమృతాన్ని అతడు ఇష్టపడకపోతే నా కేమిటి? నాకు అధర్మం కానేకాదు. ఈ కల్పనకు సీవే సాక్షిని’ అని ఇంద్రుడు నిన్ను చూడటానికి వచ్చాడు.

వ. సీపు ప్రత్యాఖ్యానంబు చేసిన, నతం డంతర్థానంబు చేసిం; గానిమ్ము; దాని కేమి సేయవచ్చు? నా యిచ్చిన వరంబు బ్రోంకుగాకుండ సీకు జలం బెప్పుడుం గలుగం జేసేద.

66

ప్రతిపదార్థం: నీవు; ప్రత్యాఖ్యానంబు= నిరాకరణం; చేసినన్= చేయగా; అతండు= ఇంద్రుడు; అంతర్దానంబు చేసెన్= అదృశ్యమయినాడు; కానిముడై; దానికిన్= జరిగినదానికి; ఏమి; చేయవచ్చున్?= చేయగలం?; నా+ఇచ్చిన= నే నిచ్చిన; వరంబు= వరం; బొంకు= అసత్యమయినది; కాకుండన్= కాకుండేటట్లుగా; నీకున్= నీకు; జలంబు= నీరు; ఎష్టుడున్= ఎల్లప్పుడూ; కలుగున్= దొరికేటట్లుగా; చేసెదన్= చేస్తాను.

తాత్పర్యం: నీవు నిరాకరించేటప్పటికి, ఇంద్రుడు అదృశ్యమయ్యాడు. కానీ, జరిగినదానికి మన మేం చేయగలం? నేను నీ కిచ్చిన వరం కల్గ కాకుండా నీళ్ళు ఏడాది పాడుగునా దొరికేటట్లు చేస్తాను.

చ. అనఘు! జలంబు నీవలసినప్పుడు మేఘము లీమరుష్టలం
బున నొసగున్; భవద్యశము వోంపిలవోవ నుదంక మేఘునా
మ నుత విహిరముల్ గలిగి మాస్యత నెప్పుడు నియ్యుడం జలం
చును జలదంబు; వింక నను సుత్రత! దూఱకు; పోయి వచ్చేదన్.'

67

ప్రతిపదార్థం: అనఘు!= పాపరహితుడా!; సువ్రత!= సదాచారం కలవాడా!; నీవలసినప్పుడు= నీవు ఇష్టపడినప్పుడే; మేఘములు; ఈ మరుష్టలంబునన్= ఈ ఎడారిలో; జలంబు= నీరు; ఒసగున్= కురిపించును; జలదంబులు= మేఘాలు; భవత్= నీయుక్క; యశము= కీర్తి; పొంపిరి+పోవన్= పెంపాందగా; ఉదంకమేఘు= ఉదంకమేఘుము లనే; నామ= పేరుతో; నుత= కొనియాడరిన; విహిరములు= వ్యాపించుటలు; కలిగి; మాస్యతన్= గౌరవయోగ్యంగా; ఎష్టుడున్= ఎల్లప్పుడును; ఈ+ఎడన్= ఇక్కడ; చరించును= తిరుగుతాయి; ఇంకన్= ఇంకా; ననున్= నన్ను; దూఱకు= నిందింపకుము; పోయి వచ్చేదన్= వెళ్ళి వస్తాను.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మా! సదాచార సంపన్నా! ఈ నిర్జల ప్రదేశంలో నీకిష్టమయినప్పుడు మేఘాలు నీళ్ళు కురిపిస్తాయి. నీ కీర్తి పెంపాందేటట్లుగా వాటికి ఉదంకమేఘాలు అనే పేరు కలుగుతుంది. అవి ఇక్కడ చక్కగా వ్యాపించి సంచరిస్తాయి. నీ వింక నన్ను నిందింపకుము. వెళ్ళి వస్తాను.'

క. అనినం బ్రీతుం డయ్యును; ముని; యంతర్థాన కలనమునఁ గృష్మండుం
జనియె; నని చెప్పి మతీయును; జనమేజయ స్వపతితోడ సంప్రీతి మెయిన్.

68

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= కృష్ణుడు అనగా; ముని= ఉదంకుడు; ప్రీతుండు= సంతోషించినవాడు; అయ్యును; కృష్ణుండున్= కృష్ణుడునూ; అంతర్దాన= అదృశ్యమయైక్క; కలనమునన్= స్వీకరణంతో; చనియైన్= వెళ్ళాడు; అని; చెప్పి; మతీయును; జనమేజయ= జనమేజయుడు; స్వపతితోడన్= రాజతో; సంప్రీతిమెయిన్= మహాసంతోషంతో.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కృష్ణుడు చెప్పగా ఉదంకుడు సంతోషించాడు. శ్రీకృష్ణుడు అదృశ్యమయ్యాడు. ఈ కథంతా జనమేజయునకు చెప్పి ఇంకా. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం.)

వ. వైశంపాయనుం డిట్లనియె.

69

తాత్పర్యం: వైశంపాయనుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

- అ. ‘మనుజనాథ! యెష్వదును మరుదేశంబు, నందు నియతహత్తి, నధ్యతంబు దలకొనంగ, నయ్యదంక మేఘంబు లో, కొక్కపుణ్యతిథుల నొలసి కులయు.’ **70**

ప్రతిపదార్థం: మనుజనాథ!= రాజు; ఆ+ఉదంకమేఘంబులు; మరుదేశంబునందున్= ఆ నిర్జల ప్రదేశంలో; నియత= నియమంతో కూడిన; హత్తిన్= విధంగా; అద్భుతంబు= ఆశ్వర్యం; తలకొనంగన్= కలుగగా; ఒక్కక్క= ఆయా; పుణ్య= పవిత్రమైన; తిథులన్= తిథులలో; ఒలసే= వ్యాపించి; కురియున్= వర్షిస్తాయి.

తాత్పర్యం: ‘జనమేజయా! ఉదంకమేఘాలు ఆ నిర్జలప్రదేశంలో నియమం తప్పకుండా ఆశ్వర్యకరంగా ఆయా పుణ్యతిథులలో నీళ్ళ కురిపిస్తాయి.’

- వ. అనిన విని జనమేజయుండు ‘మునీంద్రా! యుపేంద్రుని శపించుటకు నుత్సహించిన యుదంకుం దేము విధంబు తపంబున నమ్మహతినుభావంబు నొందె? నెఱింగింపవే?’ యనుడు నా విభునకు వైశంపాయనుం డిట్లునియె. **71**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని అనగా; విని; జనమేజయుండు; మునీంద్రా!= మునులలో శ్రేష్ఠుడా; ఉపేంద్రునిన్= శ్రీకృష్ణుడిని; శపించుటకున్= శపించటానికి; ఉత్సహించిన= పూనుకొనిన; ఉదంకుడు; ఏమి విధంబు= ఏ విధమైన; తపంబునన్= తపస్సుచేత; ఆ+మహాత్త+అనుభవంబున్= ఆ గొప్ప మహిమను; ఒందెన్= పాందాడు; ఎఱింగింపవే?= తెలియజేయమా; అనుడున్= అని అనగా; ఆ విభునకున్= ఆ రాజతో; వైశంపాయనుండు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: వైశంపాయనుడు ఆ విధంగా చెప్పగా జనమేజయుడు ‘మునీశ్వరా! ఉదంకుడు శ్రీకృష్ణుడినే శపించటానికి పూనుకొన్నాడు కదా! అంతటి మహిమ అతడికి ఏ విధమయిన తపస్సువలన లభించినదో నాకు చెప్పుము’ అని అడిగాడు. అంతట జనమేజయుడితో వైశంపాయనుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

జనమేజయునకు వైశంపాయను దుదంకుని చరిత్రంబు చెప్పుట (సం. 14-55-1)

- సీ. అతనికి గురుభూతి కతను జోషిప్పదియే న, త్రైఱగు పెం; పది విను తెలియ; నతఁడు తన గురుందైన గౌతమునకు శుశ్రాప, నియతమై జేయ సస్నేహ భక్తి కంబుగు బెద్దయుగు గాలంబు చనిన, నా, సంయమిపతి శిష్య సమితి కెల్ల వివిధవరము లిచ్ఛి, వీడ్జైవ్హి, పుచ్ఛి, యు, దంకుని దిక్కును దలఁపు కుండె;
- అ. అత్తపఃపరాత్ము దతినిష్టు బలిచర్య, నడపు, చొక్కనాడు కడును వైగు గలుగునట్టి వంటకట్టియమో పట్టు, గుబియ మోచి తెచ్చే గురువరేణ్య! **72**

ప్రతిపదార్థం: కురువరేణ్య!= కురువంశ శ్రేష్ఠుడా!, ఓ జనమేజయా!; తెలియన్= స్పృష్టుగునట్లుగా; విను; అతనికిన్= ఆ ఉదంకుడికి; గురు= గురువునందలి; భక్తి; కతనన్= నలన; ఆ+తెలుగు= ఆ విధమైన; పెంపు= మహిమ; అది; చొప్పదియెన్= కలిగింది; అతఁడు= ఆ ఉదంకుడు; తన గురుండు+ఐన= తన గురువయిన; గౌతమునకున్= గౌతముడికి; పుశ్రాప= సేవ; నియతమైన్= నియమంతో; సస్నేహ= అనురాగంతో కూడిన; భక్తికంబు+కన్= భక్తి కలిగేటట్లుగా; చేయన్= చేయగా; పెద్దయున్=

చాలా; కాలంబు= కాలం; చనిసన్= కడవగా; ఆ సంయమి= ఆ బుములయొక్క; పతి= రాజు, గౌతముడు; శిష్యి= శిష్యులయొక్క; సమితికిన్= సమూహానికి; ఎల్లన్= అంతటికి; వివిధ= అనేక విధాలైన; వరములు; ఇచ్చి; వీడ్యూల్స్= పోవ అనుమతించి; పుచ్చి= పంపి; ఉదంకుని= ఉదంకుడియొక్క; దిక్కు= వైపు; తలపక= విచారించక; ఉండెన్= ఉన్నాడు; ఆ+తపస్= ఆ తపస్సునందు; పర= ఆసక్తి కలిగి; ఆత్ముడు= ఆత్మగలవాడు; అతి= మిక్కిలి; నిష్ఠన్= శద్గతో; పరిర్య= సేవ; నడపుచున్= చేస్తూ; ఒక్కనాడు= ఒక రోజున; కడును= మిక్కిలి; వైఏగు= బరువు; కలుగు+లట్టి= కలిగినదయిన; వంట కట్టియ= వంటకట్టెలయొక్క, మోపు; అణ్ణు= మెడ; కుదియన్= ప్రుంగేటట్లుగా; మోచి; తెచ్చేన్= తెచ్చాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! గురుభ్రక్తివలన ఉదంకుడికి అటువంటి మహిమ కలిగింది. అతడు చాలాకాలం నియమబద్ధంగా తన గురువైన గౌతముడికి సేవ చేశాడు. మునిపతి అయిన గౌతముడు శిష్యులందరికీ ఆయా వరాలిచ్చి పంపివేశాడు. కానీ, ఉదంకుడిమాట తలపనే తలపలేదు. అయినప్పటికీ ఉదంకుడు మహానిష్ఠతో గురు శుశ్రావ చేస్తూనే ఉన్నాడు. ఒక రోజున అతడు మెడ దిగిబడిపోయేటంత బరువు కలిగిన వంటకట్టెలమోపు తెచ్చాడు.

క. అటు మోచి తెచ్చి యం దొక, జట పెద్దయుఁ దగిలియుండ, సరభసముగ వై చుటుయు దెగి, మోపుతో ముం, దట నబి పడియెను జరాసితచ్ఛవి మెఱయన్.

73

ప్రతిపదార్థం: అటు= ఆ విధంగా; మోచి; తెచ్చి; అందున్= ఆ వంటకట్టెల మోపులో; ఒక; జట= జడ; పెద్దయున్= మిక్కిలి; తగిలి= చిక్కుకొని; ఉండన్= ఉండగా; సరభసముగన్= వేగంగా; వైచుటయున్= కిందపడవేయగా; అది= ఆ జడ; తెగి; జరా= ముసలితనంచేత కలిగిన; సిత= తెల్లని; ఛవి= కాంతి; మెఱయున్= మెరుస్తూ ఉండగా; మోపుతోన్= మోపుతోపాటు; ముందటన్= అతడిముందు; పడియెను= పడింది.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా వంటకట్టెలమోపు తెచ్చి, ఉదంకుడు వేగంగా కింద పడవేశాడు. అయితే ఆ మోపులో అతనిజడ ఒకటి గట్టిగా చిక్కుకొని ఉన్నది. మోపు కిందపడవేసినప్పుడు అది తెగి అతడిముందు పడింది. ముసలితనం ముంచుకొని రావటంవలన ఆ జడలోని వెండ్రుకలు తెల్లబడిపోయి ఉన్నాయి.

సీ. దాన నన్నియతుండు దనవయఃపాకంబు, నెత్తిగె, శోకంబున నేడ్పు, నమ్మ హముని యత్నవు లంజలీ బట్టంగ, నిజపుత్రీ బసిచె; నన్నిరజాక్షి రయమును బట్టి కరంబులు వేడిమి, నెలసిన విడిచిన, ధరయుఁ దలరె; నమ్ముని యా శిష్యు రమ్ముని చేరంగు, జలిచి, ‘సీ వేటికి నలఁతు బొండె’!

అ. దనిన, నతడు ‘శిష్యులందరఱపై గల, కరుణ మీకుఁ బెద్దకాల మేని మునివరేణు! నావలన లేదు; దానికి, నుమ్మలింప కెట్టు లుండవచ్చు?’

74

ప్రతిపదార్థం: దానన్= వెండ్రుకలు తెల్లబడటంచేత; ఆ నియతుండు= ఆ నియమం కలవాడు; తన= తనయొక్క; వయన్= వయస్సుయొక్క; పాకంబున్= పరిణామం; ఎఱింగి= తెలిసికొని; శోకంబునన్= బాధతో; ఏడ్యన్= ఏడువగా; ఆ+మహాత్+ముని= ఆ గొప్పవాడయిన గౌతమ ముని; అప్రవులు= ఉదంకుడి కన్నీళ్ళు; అంజలిన్= దోసిటిలో; పట్టంగన్= పట్టుటానికి; నిజ= తనయొక్క; పుత్రిన్= కుమారైను; పనిచెన్= పంపాడు; ఆ+నీరజాక్షి= ఆ తామరస్ఫూలవంటి కన్నులు గలది; రయమునన్= తొందరగా; పట్టి; కరంబులు= చేతులు; వేడిమిన్= కన్నీళ్ళవేడిచేత; ఎరిసినన్= కాలగా; విడిచినన్= వాటిని వదలటంచేత;

థరయున్= భూమికూడా; తలరెన్= క్షోభించింది; ఆ+ముని= ఆ గౌతముడు; ఆ శిష్యున్= ఆ శిష్యుడైన ఉదంకుడిని; రమ్యు; అని; చేరంగన్= సమీపించగా; పిలచి; నీపు; ఏటికిన్= ఎందువలన; అలాతన్= బాధను; పొందెదు= పొందుతున్నావు; అనివన్= అనగా; అతడు= ఆ ఉదంకుడు; మునివరేణ్యు= మునులలో శ్రేష్ఠుడా!; మీకున్= మీకు; శిష్యులు; అందఱపైన్= అందరిమీదా; కల= ఉన్న; కరుణ= దయ; పెద్దకాలము+ఏని= చాలాకాలం గడచినప్పటికేని; నావలనన్= నా యందు; లేదు; దానికిన్= దయలేకుండటానికి; ఉమ్మలింపక= దుఃఖించక; ఎట్టులు= ఏ విధంగా; ఉండవచ్చున్?= ఉండగలను?

తాత్పర్యం: నియమశాలి అయిన ఉదంకుడు తెల్లబడి నిగనిగలాడుతున్న జడను చూచి వయస్సు గడచి పోయిందని గుర్తించి శోకించాడు. అప్పుడు గౌతముడు అతడి కన్నీటిని దోసిట్లో పట్టుకొనటానికి తన కూతురిని పంపాడు. ఆమె దోసిట్లో పట్టిన కన్నీళ్ళ వేడికి తనచేతులు కాలేటప్పటికి వాటిని భూమిమీద వదలింది. కన్నీళ్ళ వేడికి భూమికూడా క్షోభించింది. అప్పుడు గౌతముడు ఉదంకుడిని దగ్గరకు పిలచి ‘ఎందుకు ఏడుస్తున్నా?’ వని ప్రశ్నించాడు. దానికి ఉదంకుడు ‘మహార్షి! ఎంతో కాలం గడచినప్పటికే మీకు శిష్యులందరిమీదా ఉన్నదయ నా యందు కలగదాయె. దీని కెట్లా శోకించకుండా ఉండగలను?’

వ. అసుటయుఁ కృప చిగురొత్తు చిత్తంబుతోడ.

75

ప్రతిపదార్థం: అసుటయున్= అని ఉదంకుడు అనగా; కృప= దయ; చిగురొత్తు= పుట్టిన; చిత్తంబుతోడన్= మనస్సుతో.

తాత్పర్యం: అనిన ఉదంకుడి మాటలు వినగానే గౌతముడి మనస్సులో అతడిమీద దయ కలిగింది. (తరువాతి పద్యంతో అస్వయం.)

క. ‘ఎలప్రాయ మిచ్చితిని నీ! కలఫుమతీ! యిచ్చేదను మదాత్మజ, సుల్లం

బలరఙ్గ పెండిలిగు’ మ్మని! పలికి, మతియు నా తపస్విపతి యి త్తునియెన్.

76

ప్రతిపదార్థం: అలఫు= గొపు; మతీ= మనస్సు కలవాడా!; నీకున్= నీకు; ఎలప్రాయము= యోవనం; ఇచ్చితిని= ప్రసాదించాను; మత్త= నా యొక్క; ఆత్మజను= కూతురిని; ఇచ్చేదను= నీను అర్పిస్తాను; ఉల్లంబు= హృదయం; అలరఙ్గన్= అనందించగా; పెండిలి+కమ్ము= పెండ్లాడును; అని; పలికి; మతియున్= ఇంకా; ఆ తపస్విపతి= ఆ గౌతముడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ‘మహాత్మా! నీకు యోవనాన్ని ప్రసాదించాను. నా కూతురిని కూడా సమర్పిస్తాను. హృదయానందంతో ఆమెను పెండ్లాడును’ అని ఆ బుష్టిశ్చరుడు ఇంకా ఇట్లు అన్నాడు.

క. ‘నీ తేజంబు సహింపగఁ, నీ తామరసాక్షి దక్క నెప్పలికిఁ దప

స్పీథా! శక్యముగా; బిబి, చేతోగతిఁ జూచి, తగవు సిద్ధించుటకై.

77

ప్రతిపదార్థం: తపన్= తపస్సుయొక్క; స్పీతా= అధిక్యం కలవాడా!; నీ= నీయొక్క; తేజంబు= తేజస్సు; సహింపగన్= ఓర్చుకొనగా; ఈ తామరస+అక్షి= ఈ తామరపూలవంటి కన్నలు కలది; తమ్మున్= తప్ప; ఎప్పరికిన్= ఇతరుల కెప్పరికి; శక్యము= సాధం; కాదు; ఇది= నా కూతురుయొక్క ఈ శక్తిని; చేతన్+గతిన్= మనోజ్ఞానం చేత; చూచి= కనుగొని; తగవు= ధర్మం - అనగా ఇర్దరికినీ సమానలక్ష్మణం కలగటం అనే ధర్మం; సిద్ధించుటకై= ప్రాప్తించటానికి.

శాత్వర్యం: మహాతపస్సో! ఈమె తప్ప ఇతరులెవ్వరూ నీ తేజస్సును సహించలేరు. మీ ఇద్దరకూ సమానఫర్మం కలిగేటట్లుగా. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం.)

వ. ఇమ్ముద్దియకును.

78

శాత్వర్యం: ఈ స్త్రీకి కూడా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. తను వొండుగఁ జేసేదః నభి | జననాంతర మెట్టు లట్ట సజ్జననుతు! నీ

వనుమానము దిక్షుము, యో , వనమును గైకొనుము, కన్య వలయింపు తగన్.

79

ప్రతిపదార్థం: సజ్జన= మంచివారిచేత; నుత=పొగడబడినవాడా!; తనవు= శరీరం; ఒండుగన్= మరియుకవిధంగా ఉండేటట్లుగా; చేసెదన్= చేస్తాను; అది= ఆ కొత్త శరీరం; జనన+అంతరము= మరియుక జన్మం; ఎట్టులు= ఎట్టిదేహి; అట్లు+అ= అట్టిదేహి; నీవు; అనుమానము= అనుమానాన్ని; తక్కుము= వదలుము; యోవనమును= యోవనాన్ని; కైకొనుము= స్వీకరించుము; కన్యన్= నా ఈ కూతురిని; తగన్= ధర్మయుక్తంగా; వరియింపు= పెంట్లిచేసికొనుము.

శాత్వర్యం: (ఈమెకు) నూతన శరీరం ప్రాప్తించేటట్లు చేస్తాను. ఆ శరీరప్రాప్తి పునర్జన్మం వంటిదే. నీ వే అనుమానం పెట్టుకొనవద్దు. యోవనవంతుడవై నా కుమార్తెను పెండ్లాడుము.

వ. అధర్మంబు గాకుండు నట్లుగా వరంబిచ్చితి' నని యనుగ్రహించి, యక్కన్యకారత్వంబునకును.

80

ప్రతిపదార్థం: అధర్మంబు= అధర్మము; కాక+ఉండు+అట్లు+కాన్= కామండేటట్లుగా; వరంబు= వరాన్ని; ఇచ్చితిన్= ఇచ్చాను; అని; అనుగ్రహించి= దయచూపి; ఆ కన్యకారత్వంబునకున్= ఉత్తమురాలయిన ఆ కన్యకు కూడా.

శాత్వర్యం: ఇది అధర్మం కామండేటట్లుగా వర మిచ్చాను' అని గౌతముడు దయచూపి ఆ ఉత్తమకన్యకు కూడా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. తనులత యొండు చేసిన, నుదంకుదు యోవనలక్ష్మీ దాఖ్మి య

హ్వనిత వివాహమయ్య స్వపవర్యః పదంపడి యమ్మునీంద్రుతో

'సనుఁ బనిగొండు మీరలు మనంబున నెద్ది దలంచి వేడ్చునే

సిన నభి దెత్తు: మీకరుణఁ జేసియ కల్పెడు నాకు శక్తియున్.'

81

ప్రతిపదార్థం: నృపవర్య!= రాజోత్తమా!; తనులత= అందమయిన తీగవంటి దేహాన్ని; ఒండు= మరొకటి; చేసినన్= కలిగించగా; ఉండంకుడు= ఉండంకుడు; యోవన లక్ష్మీన్= యోవన సంపదను; తాల్చి= ధరించి; ఆ పనితన్= ఆ స్త్రీని; వివాహము+అయ్యెన్= పెండ్లాడాడు; పదంపడి= తరువాత; ఆ ముని+ఇంద్రుతోన్= ఆ మునిశ్రేష్టుడితో; ననున్= నన్ను; పనిగొండు= ఆజ్ఞాపించండి; మీరలు= మీరు; మనంబునన్= మనస్సులో; ఎద్ది= దేనిని; తలంచి= అనుకొని; వేడ్చు+చేసినన్= ఆపేష్ట్టిస్తారో; అద్ది= దానిని; తెత్తున్= తెస్తాను; మీ= మీయెక్కు; కరుణాన్+చేసి+అ= దయపలననే; నారున్= నారు; శక్తియున్= శక్తికూడా; కల్పెడున్= కలుగుతుంది.

శాత్వర్యం: అందమైన తీగవంటి శరీరాన్ని కలిగించాడు. రాజోత్తమా! ఉండంకుడు యోవనం పొంది గురుపుత్రిని

వివాం చేసికొన్నాడు. తరువాత అతడు గౌతముడితో 'మీరు న న్నాజ్ఞాపించండి. మీరు ఆచేక్షించిన దానిని తీసికొని వస్తాను. ఈ పని చేయటానికి కావలసిన శక్తి నాకు మీ దయవలననే సమకూరుతుంది.

క. అని విష్ణుపంచు సేసిన , విని దక్షిణా భ్రీతియగుట వే తొరులకుఁ గా

కనఫు! భవదీయ చరితం , బును జావే నాకు ననియే ముని మనుజేంద్రా!

82

ప్రతిపదార్థం: అని; విన్నపంచు+చేసినవు= మనవిచేయగా; ముని= గౌతముడు; విని; అనఫు!= పాపరహితుడా!; నాకున్= నాకు; దక్షిణాన్= గురుదక్షిణాచేత; ప్రీతి= సంతోషం; అగుట; వేఱు+బరులకున్+కాక= ఏ ఇతరులవలన కాక; భవదీయ= నీయొక్క; చరితంబునవ్= నడవడివలననే; చూవే!= సుమా!; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఉదంకుడు విన్నవించుకొన్నాడు. అప్పుడు గౌతముడు ‘పుణ్యాత్మా! ఇతరులవలన గాక; నీ నడవడిచేతనే నాకు దక్షిణావలన కలిగే సంతోషం లభిస్తుంది’ అని అన్నాడు. నీ సత్రవర్తనయే నాకు గురుదక్షిణా’ అని అర్థం.

తే. అంత నిలువక మునిపత్ని కతఁడు భక్తి , నెఱగి తల్లి! మీ రాశతియండు, మీకు

వలయునట్టి పదార్థ మహామును స , మాహాలంతు నే, నసుటయు నయ్యహాల్య.

83

ప్రతిపదార్థం: అతడు= ఆ ఉదంకుడు; అంతన్= అంతటితో; నిలువక= ఆగకుండా; మునిపత్నికిన్= గౌతముని భార్యకు; భక్తిన్= భక్తితో; ఎఱగి= నమస్కరించి; తల్లి!= అమ్మా!; మీరు; అనతి+ఇండు= సెలవియ్యండి; మీకున్= మీకు; వలయు+అట్టి= కావలసినటువంటి; పదార్థము= పదార్థాన్ని; అవశ్యమును= తప్పుకుండా; నేను; సమాహారింతున్= తెస్తాను; అనుటయున్= అనిన తరువాత; ఆ+అహాల్య= ఆ గౌతముడి భార్య అయిన అహాల్య.

తాత్పర్యం: గురువు మాటలు విన్న తరువాత కూడా ఉదంకుడు ఊరుకొనలేదు. అతడు గురుపత్నికి భక్తితో నమస్కరించి ‘అమ్మా! మీరయినా సెలవియ్యండి. మీకు కావలసిన పదార్థాన్ని నేను తప్పుకుండా తీసికొని వస్తాను’ అని అన్నాడు. అప్పుడు గౌతముడి భార్య అయిన అహాల్య. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. వలవదు; లాతి వాడవే? భవద్యుణతోషిత గౌతమాంచి తో

క్తులు మంచి నూఢు మన్నును నకుంలత చిత్తత నొత్తి పల్చైన

య్యులఘుతపస్సి యాసతి ప్రియంబున మిత్రుషషిఖ్య దేవికుం

డలములు దెమ్ము; నాకుఁ బ్రుకటంబుగఁ బెంపు వహింపు తమ్ముడ్డా!

84

ప్రతిపదార్థం: వలవదు= వద్దు; లాతి వాడవు+ఎ= నీపు పరాయివాడవా; భవత్= నీయొక్క; గుణా= సుగుణాలచేత; తోషిత= సంతోషించిన; గౌతమ= గౌతముడియొక్క; అంచిత= సమంజసాలయిన; ఉక్కలు= మాటలు; మదిన్= మనస్సులో; ఊదుము= నిలుపుము; అన్నను= ఈ విధంగా గురుపత్ని అనిన తరువాతకూడా; ఆ అలఘు= ఆ గొప్ప; తపస్సి= ముని; అకుంరిత= అడ్డగింప సాధ్యంకాని; చిత్తతన్= సంకల్పంతో; ఒత్తి= బలవంతంచేసి; ప్రియంబునవ్= ప్రీతితో; పల్చైన్= పలికాడు; ఆ సతి= ఆ ఉత్తమ ప్రీతి, అహాల్య; తమ్ముడా!; మిత్రుషహ= మిత్రుషహుడను; ఆఖ్య= పేరుగలవాడియొక్క; దేవి= పట్టపురాణియొక్క; కుండలములు= చెవి పోగులు; నాకున్= నాకొరకు; తెమ్ము= తీసికొని రమ్ము!; ప్రకటంబుగన్= ప్రసిద్ధంగా; పెంపు వహింపు= మునత కెక్కుము.

తాత్పర్యం: (అహల్య) ‘నాయనా! ఈ పని వద్దు, నీవు మాకు పరాయివాడవా? నీ సద్గుణాలకు సంతోషించిన గౌతములవారు చెప్పిన మాటలు మనస్సులో పెట్టుకొమ్ము’ అని అన్నది. అయినప్పటికీ ఉదంకుడు స్థిరచిత్తుడై పట్టిపట్టాడు. అప్పు దామె ప్రీతితో ‘తమ్ముడా! మిత్రుషుడి దేవేరి చెవిపోగులు నాకు తెచ్చి శుమ్ము. లోకంలో ఘనత కెక్కుము.’

- v. అనియట్లు పనిచిన నాతండు ప్రీతుండయి యష్టసికిం జనియే; బదంపడి గౌతముఁ ‘ఉదంకునిం బొడగాను; మెచట నుస్సవాఁ? డని యహాల్య నడిగిన నా భృగువంశవరుం డలగిన తెఱంగెత్తింగెంచిన, నద్దయాళుం డద్దేవి యాననం బాలోకించి.

85

ప్రతిపదార్థం: అని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; పనిచినన్= ఆజ్ఞాపీంచగా; ఆతండు= ఆ ఉదంకుడు; ప్రీతుండు+అయి= సంతోషించినవాడై; ఆ పనికిన్= ఆ చెవిపోగులు తెచ్చేపనిమీద; జనియేన్= వెళ్లాడు; పదంపడి= తరువాత; గౌతముఁడు; ఉదంకునిన్= ఉదంకుడిని; పొడగానము= చూడము; ఎచటన్= ఎక్కడ; ఉన్నవాడు= ఉన్నాడు; అని; అహల్యన్= భార్య అయిన అహల్యను; అడిగినన్= అడుగగా; ఆ భృగుఁ= ఆ భృగుమహార్యియెక్క; వంశ= వంశంలో; వరుండు= శ్రేష్ఠుడు - ఉదంకుడు; అరిగిన= వెళ్లిన; తెఱంగు= తీరు; ఎతీంగించినన్= తెలియజేయగా; ఆ దయాళుండు= ఆ కనికరం కలవాడు; ఆ దేవి= భార్య అగు అహల్యయెక్క; అననంబు= ముఖాన్ని; అలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: అని, ఈ విధంగా అహల్య ఆజ్ఞాపీంచగా ఉదంకుడు సంతోషించి ఆపనిమీద వెళ్లిపోయాడు. తరువాత గౌతముడు ‘ఉదంకుడిని ఎక్కడా చూడము. అతడు ఎక్కడకు వెళ్లాడు’ అని అహల్యను అడిగాడు. ఆమె ఉదంకుడు వెళ్లిన పనిని గూర్చి చెప్పింది. అప్పుడు ఆ గౌతముడు భార్యముఖం చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

- k. ఆ సౌదాస నరేంద్రుం, డాసుర చరితుండు; శాప మాతని నటు కాఁ జేసిన యధి; మానుషమాం, సాసక్తుం డగు టెఱుంగు డమ్ముని యతనిన్.

86

ప్రతిపదార్థం: ఆ సౌదాస= ఆ సౌదాసుడనే; నర+ఇంద్రుండు= రాజు; ఆ సుర= రాక్షస సంబంధమయిన; చరితుండు= నడవడి కలవాడు; శాపము; అతనిన్= ఆ రాజును; అటు= ఆ విధంగా; కాన్= అయ్యెట్లు; చేసిన+అరి= చేసినది; ఆ ముని= ఆ ఉదంకుడు; అతనిన్= ఆ సౌదాసుడిని; మానుషఁ= మనుష్య సంబంధమయిన; మాంస= మాంసమందు; అసక్తుండు= ప్రీతిగలవాడు; అగుట= అయ్యండటం; ఎఱుంగఁడు= తెలియడు.

తాత్పర్యం: ఆ సౌదాసుడు రాక్షసప్రవృత్తి గలవాడు. ఒకానోకశాపం అతడిని ఆ విధంగా చేసింది. అతడికి మనుష్యమాంసం చాలా ఇష్టమనే విషయం ఉదంకుడికి తెలియడు.

- s. అకట! యెట్లగునొక్కాఁ’ యనుపల్చుక్కపద్ధీఁఁ, బలికిన, నమ్ముగ్గ భయము గొనుచు, ‘నెఱుగ నిట్లగుట, మునీశ్వర! నా మీఁఁ, దయ చిగురొత్త నాతనికిఁ గీడు రా కుండునట్లగాఁ జేకొని కావవే’, యనిన నా సంయమి ‘యంత వెఱవ నేల? యే నతనికి నెడరు రానీ’ నని, తగ మాఱడించే; నుదంకుఁ డలగి

**అ మనుజ రక్తస్నిక్త తసుపును, గోర మీ, సములు, వృత్తలోచనములు సైన
యుగ్రమూర్తిండ నొక్క శూన్యాటవి, నెలమి మన్మహ యన్నదేంద్రుఁ గాంచే.**

87

ప్రతిపదార్థం: అకట!= అయ్యి!; ఇట్లు= ఏ విధంగా; అగున్+బక్క= జరుగుతుందో; అను= అనే; పల్గు= మాట; కృప= దయ; తోపన్= వెల్లడి అయ్యెటట్లు; పలికిన్= పలుకగా; ఆ+ముగ్గ= ఆ పొరపాటు చేసిన ప్రీ అహల్య; భయము గొముచన్= భయపడుతూ; ముని+ఈశ్వర!= మునిశేష్టి!; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అగుట= సంభవించటం; ఎఱుగన్= తెలియను; నా మీదన్= నా యందు; దయ; చిగురౌత్తన్= పుట్టగా; ఆతనికిన్= ఆ ఉదంకుడికి; కీడు; రాక= కలుగక; ఉండు+అట్లు+కాన్= ఉండేటట్లుగా; చేకొని= సంగ్రహించి; కావవే!= కాపాడుమా!; అనిన్= అనగా; ఆ+సంయమి= ఆ బుమి; అంత= అంతగా; వెఱవన్= భయపడటం; ఏల?= ఎందుకు?; ఏను= నేను; అతనికిన్= ఆ ఉదంకుడికి; ఎదరు= ఆపద; రానీను= రానీయను; అని; తగన్= తగిన విధంగా; ఊఱడించెన్= ఓదార్మాడు; ఉదంకుడు; అరిగి= వెళ్లి; ఒక్క= ఒకానొక; శూన్య= పాడువడిన; అటవిన్= అడవిలో; మనుజ= మనుషులయ్యెక్కు; రక్త= నెత్తురుచేత; సిక్క= తడిసిన; తమపును= శరీరాన్ని; కోరిచీసుములు= చివర సస్నగా ఉన్న పెద్దమీసాలు; వృత్త= గుండ్రాని; లోచనములున్= కన్నలూ; ఖన= కలిగిన; ఉగ్ర= భయంకరమయిన; మూర్తిండన్= ఆకారంతో; ఎలమిన్= ఘైర్యంగా; ఉన్న; ఆ+సర+ఇంద్రున్= ఆ రాజును; కాంచెన్= చూచాడు.

తాత్పర్యం: అయ్యి! ఇంకేమి జరుగుతుందో అని గొతముడు అన్నాడు. ఆ మాటలు విని అహల్య భయపడుతూ ‘మునీంద్రా! ఇట్లా జరుగుతుందని నాను తెలియదు. నా యందు దయకలిగి ఉదంకుడికి ఏ కీడూ కలుగుండా రక్షించండి’ అని అన్నది. అప్పుడు గొతముడు ‘ఎందుకు అంతభయం? అతడికి ఏ ఆపదా రానీయును’ అని ఆమెను ఓదార్మాడు. ఉదంకుడు వెళ్లి వెళ్లి ఒక నిర్ణారణ్యంలో ఘైర్యంగా ఉన్న సాదాసుడిని చూచాడు. అతడి ఒళ్లంతా మనుషుల రక్తంతో తడిసి ఉన్నది. కన్నలు గుండ్రంగా ఉన్నవి. అతడి మీసాలు పొడవై కొసదేలి ఉన్నాయి. అతడి ఆకారం భయంకరంగా ఉన్నది.

**క. ముని యిట్లు నెమ్మిఁ గాంచినఁ, గని యతఁ డాకోనుటఁ జేసి గాసిలి యెచ్చో
గను వాడనొ? తగు భక్త్యం?, బసుచుండగ వచ్చితివి ప్రియంబుగ' ననుడున్.**

88

ప్రతిపదార్థం: ముని= ఉదంకుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; నెమ్మిన్= ఘైర్యంతో; కాంచిన్= తనను చూడగా; అతడు= ఆ సాదాసుడు; కని= చూచి; ఆకోనుటన్+చేసి= ఆకలిగొని ఉండటంచేత; గాసిలి= బాధపడి; ఎచ్చోన్= ఎక్కుడ; తగు= తగిన; భక్త్యంబు= తినుబండాన్ని; కనువాడను+బ= చూడగలుగుతానో అని; అనుచన్+ఉండగన్= అనుకొంటూ ఉండగా; ప్రియంబు+కన్= ప్రీతి కలిగేటట్లుగా; వచ్చితివి= వచ్చావు; అనుడున్= అనిన తరువాత.

తాత్పర్యం: ఉదంకుడు ఘైర్యంగా తనను చూడటం సాదాసుడు చూచాడు. అప్పుడు అతడు ‘ఆకలితో బాధపడుతూ ఈ వేళ తినటానికి తిండి ఎక్కుడ చూడగలుగుతానో? అని అనుకొంటున్నాను. సమయానికి సంతోషం కలిగేటట్లు నీవు వచ్చావు’ అని అన్నాడు. ఆ విధంగా అనిన తరువాత.

వ. ఉండంకుం డతని కిట్లనియో.

89

ప్రతిపదార్థం: ఉదంకుడు; అతనికిన్= అతడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఉదంకుడు అతడితో ఇట్లా అన్నాడు.

- క. 'గురుకార్యంబునకై భూ | వర! నిస్సుం గాన నేను వచ్చితి; గుర్వ
ర్థ రతులు హింస్యులు గా; ల, ట్లరయక యాడుదె యథర్థ మగు మాట స్వపా! 90

ప్రతిపదార్థం: భూవర!= భూపతి!; గురు= గురువుయొక్క; కార్యంబునకున్+ః= పనిమీద; నేను; నిస్సున్= నిస్సు; కాన్= చూడటానికి; వచ్చితిన్= వచ్చాను; స్వపా!= రాజు!; గురు= గురువుయొక్క; అర్థ= ప్రయోజనమందు; రతులు= ఆసక్తికలవారు; హింస్యులు= చంపదగినవారు; కారు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అరయక= ఆలోచించక; అథర్వము= ధర్మం కానిది; అగు= అయిన; మాట; ఆడుదు+ఎ?= పలుకుతావా?

తాత్పర్యం: రాజు! గురువుగారి పనిమీద నిస్సు చూడటానికి వచ్చాను. గురువుల ప్రయోజనంపట్ల ఆసక్తిగలవారు చంపదగినవారు కానేకారు. ఈ విధంగా నీవు ఆలోచింపక అథర్వమయిన మాట పలుకుతావా?

- వ. అనుటయు. 91

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఉదంకుడు అనిన తరువాత. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

- క. 'ధినమున మూడవ యామం, బున నపరార్థంబు యోగ్యముగ నాపశరం
బునకుం గల్పించిల నా, కనిమిషు, లటు గాన మాను; నాకలి పుత్రున్.' 92

ప్రతిపదార్థం: అనిమిషులు= దేవతలు; దినమునన్= దినమునందు; మూడు+అవ= మూడో; యామంబునన్= జాములో; అపర= రెండో; అర్థంబు= సగభాగం; నాకున్= నాకు; ఆపోరంబునకున్= తిండికి; యోగ్యము+కన్= తగినదిగా; కల్పించిరి= నిర్ణయించారు; అటు+కాను= అందుచేత; మానున్= నిస్సు తినకుండా మానను; ఆకలి= నా ఆకలి; పుత్రున్= తీర్చుకొంటాను.

తాత్పర్యం: 'దేవతలు ప్రతిరోజు మూడోజాములోని రెండోభాగంలో నేను తిండి తినటానికి తగినదిగా నిర్ణయించారు. కాబట్టి నిస్సు తినకుండా మానను. తిని నా ఆకలి తీర్చుకొంటాను.'

- సి. అని పల్కైసాదాసుఁ; దమ్ముని 'యట్టేని, నథిప! మధ్యరు కార్య మాచలించి,
వచ్చేద మగుడ నవశ్యంబు; నా మాట, నస్తతంబు చొరదు; నీ వర్ణకోటి
కిష్ఫపదార్థంబు లిత్తు; పాత్రమ యేను; , గురులకుఁ గాగ నా కోరు కోల్క
నీవ తీర్చని కృత నిష్టయత్వంబున, నరుగుదెంచిన వాడ' ననుడు స్వపతి
ఆ. 'యట్టకాక; యేమి యట్టించి వచ్చితి; చెప్పు 'మనిన నతఁడు చిత్త మలర
సనము! నీదు పత్తి యట్టిష్టై ధలయించు, కుండలంబు' లని యతండు సెప్పెపు. 93

ప్రతిపదార్థం: అని; సాదాసుదు; పల్కైన్= అన్నాడు; ఆ+ముని= ఆ ఉదంకుడు; అథిప!= రాజు!; అట్లు+ఎని= అట్లయతే; మత్= నా యొక్క; గురు= గురువుయొక్క; కార్యంబు= పని; ఆచరించి= చేసి; అవశ్యంబు= తప్పక; మగుడన్= మరలా, తిరిగి;

వచ్చెదన్= వస్తాను; నా= నాయుక్క; మాటల్= మాటయందు; అన్నతంబు= అసత్యం; చౌరదు= కలుగదు; నీవు; అర్థి= యాచకులయ్యుక్క; కోటికిన్= సమూహానికి; ఇష్టి= ప్రీతి పాత్రమయిన; పదార్థంబులు= పదార్థాలను; ఇత్తు= ఇస్తావు; ఏను= నేను; పాత్రము+అ= యోగ్యడినే; గురులకున్= గురువులకు; కాగన్= ప్రయోజనం కలిగేటట్లుగా; నా కోరు= నేను కోరుతున్న; కోర్కు= కోరిక; నీవు+అ= నీవే; తీర్మ(వు)= నెరవేరుస్తావు; అని; కృత= చేయబడిన; నిశ్చయత్వంబులు= నిశ్చయధర్మంతో, నిశ్చయంచేసికొని; అరుగుదెంచినవాడన్= వచ్చినవాడిని; అనుదున్= అని అనగా; నృపతి= రాజు సౌధాసుడు; అట్లు= అట్టే; కాక= అగునుగాక; ఏమి= దేనిని; అర్థించి= కోరి; వచ్చితి= వచ్చావు; చెప్పుము; అనిసన్= అనగా; అతడు= ఆ ఉదంకుడు; చిత్తము= మనస్సు; అలరన్= సంతోషించగా; అనఘు!= పాపంలేనివాడా!; నీదుపత్తి= నీ భార్య; అర్థమైన్= ప్రీతితో; ధరియించు= ధరించే; కుండలంబులు= చెవిపోగులు; అని; చెప్పేన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: అని సౌధాసుడు అన్నాడు. అప్పుడు ఉదంకుడు 'రాజు! అట్లయితే నేను నా గురువుగారి పని తీర్చి తప్పుండా తిరిగి వస్తాను. నా మాట కల్లగాదు. నీవు యాచకుల కిష్ఫమయిన పదార్థాలను దానంచేస్తావు. నేను యోగ్యడినే! గురువుగారికి ప్రయోజనం కలిగేటట్లుగా నేను కోరే కోరికను నీవే తీరుస్తావని నిశ్చయించుకొని వచ్చాను' అని అన్నాడు. అంతట రాజు 'అట్లే అపుతుందిలే! నీవు దేనిని కోరి వచ్చావు?' అని అడిగాడు. ఆ మాటలు సంతోషించి ఉదంకుడు 'పుణ్యత్వా! నీ భార్య పరమప్రీతితో ధరించే కుండలాలే కోరి వచ్చాను' అని చెప్పాడు.

వ. చెప్పిన విని యమ్ముసుజవరుం 'డొరులధనం జిచ్చువారలు గలరే? కుండలంబు లడుగ కొండెడ్డేనియు నడుగు' మనుటయు, నాసంయమి 'నీవు నెపంజడి త్రీవం గలవాడవు గావే నస్తవస్తువు లొల్ల' నని పలికిన, నా భూవల్లభుం డమ్మాటు కియ్కొని, 'యాన్నాతి యున్న చోటికిం జసు: మేంబుత్తెంచితి, నని చెప్పి, నీ వాంఛితం బెఱ్చింగెంపు' మని నియోగించిన, నమ్ముని 'యద్దేవి యెచ్చోట నున్న యిటి?' యని యడిగిన నప్పుడమిట్టే 'డల్లాడె తన్నివాస ప్రదేశం' బని చూపినం బోయి.

94

ప్రతిపదార్థం: చెప్పిన్= ఉదంకుడు చెప్పగా; విని; ఆ+మనుజవరుండు= ఆ నరపతి సౌధాసుడు; ఒరుల= ఇతరులయ్యుక్క; ధనంబు= డబ్బు; ఇచ్చువారలు= ఇచ్చేవారు; కలరు+ఎ?= ఉన్నారా?; కుండలంబులు; అడుగక= అడుగకుండా; ఒండు= మరియుకటి; ఎద్ది+ఏనియున్= ఏదైనా; అడుగుము; అనుటయున్= అనగా; ఆ+సంయమి= ఆ ముని ఉదంకుడు; నీవు; నెపంబు+ఇడి= వంకపెట్టి; త్రోపన్+కలవాడవు= త్రోసిపుచ్చగలవాడవు; కావు; ఏను= నేను; అన్య= ఇతరములయిన; వస్తువులు; ఒల్లన్= కోరను; అని; పలికిన్= పలుకగా; ఆ+భూవల్లభుండు= భూపతి సౌధాసుడు; ఆ+మాటకున్= ఆ మాటలు; ఇయ్కొని= ఒప్పుకొని; ఆ+నాతి= ఆ ప్రీ (సౌధాసుడి భార్య); ఉన్న; చోటికిన్= చోటికి; చనుము= వెళ్ళుము; ఏన్= నేను; పుత్తెంచితిన్= పంపితిని; అని; చెప్పి; నీ= నీ యొక్క; వాంఛితంబు= కోరిక; ఎట్టింగింపుము= తెలియజేయుము; అని; నియోగించినన్= నియమించగా; ఆ+ముని= ఆ ముని; ఆ దేవి= ఆ పట్టపురాణి; ఏ+చోటన్= ఎక్కడ; ఉన్న+అది= ఉన్నది; అని; అడిగిన్= అడుగగా; ఆ+పుడమి= ఆ భూమియొక్క; తేడు= రాజు; అల్ల+అది+ఎ= ఆ కనబడుచున్నదే; తత్త= ఆమెయొక్క; నివాస ప్రదేశంబు= నివసించే చోటు; అని; చూపిన్= చూపగా; పోయి.

తాత్పర్యం: ఉదంకుడు చెప్పినమాటలు విని సౌధాసుడు 'పరాయివారి సామ్యు దానం చేసేవారు ఎక్కడయినా ఉన్నారా? కుండలాలు తప్ప ఇంకేమయినా అడుగుము' అని అన్నాడు. అప్పుడు ఉదంకుడు 'నీవు ఏదో వంకపెట్టి నా కోరికను త్రోసిపుచ్చే వాడవు కావు. నేను ఇతర వస్తువులకు ఇష్టపుడను' అని చెప్పాడు. సౌధాసుడు ఉదంకుడి మాటలు ఒప్పుకొని 'నీవు నా ధర్మపత్ని ఉన్నచోటికి వెళ్ళుము. నేను పంపానని చెప్పి నీ కోరిక ఆమెకు తెలియజేయుము' అని నియోగించాడు.

అప్పుడు ఉదంకుడు ‘అయితే ఆ దేవి ఎక్కడ ఉన్నది?’ అని ప్రశ్నించాడు. రానికి సాదాసుడు ‘అదిగో ఆ కనబడేదే ఆమె నివసించే చోటు’ అని చూపి చెప్పాడు. ఉదంకుడు సాదాసుడు చూపిన చోటికి వెళ్లాడు.

- సీ.** అధైవింగని యతఁ డట్ల చెప్పిన ‘ముని! వల్లభా! నా కానవాలు దెమ్ము
సృష్టిపాల’ ననియె నన్నెలఁత; యుదంకుండు, చనుదెంచి విభు నభిజ్ఞాన మడిగి;
నాతఁ ‘డీగతి సేమ మగు నని నిష్ఠింప, రా; దిధి వెలిగాగ లేదు వేఱ
గతియును ననుపలు కతివకు నా యిచ్చు, వర్ణితాభిజ్ఞాన నిర్ణయముగఁ
- అ.** జెప్పు; మనిన సంతసిల్లి యమ్ముదయంతి, కడకు నలిగి, తత్త్వకారమునన
పలుకుటయును, ‘భూర్భుషణముపున నిచ్చేదఁ, గుండలములు నీకు గురుపింతార్థి!’

95

ప్రతిపదార్థం: ఆ+దేవిన్= ఆ దేవేరిని; కని= చూచి; అతడు= ఆ ఉదంకుడు; అట్లు+ఆ= అట్లే (సాదాసుడు చెప్పిన విధంగానే); చెప్పినన్= చెప్పగా; ఆ+నెలఁత= ఆ స్త్రీ సాదాసుడి భార్య; మునివల్లభి= మునీంద్రా; సృష్టిపాలన్= రాజు దగ్గరి నుండి; నాకున్= నాకు; ఆనవాలు= గుర్తు; తెమ్ము= తీసికొనిరమ్ము; అనియెన్= అన్నది; ఉదంకుండు= ఉదంకుడు; చనుదెంచి= తిరిగివచ్చి; విభున్= రాజును; అభిజ్ఞానము= గుర్తు; అడిగెన్= అడిగాడు; అతడు= ఆ సాదాసుడు; ఈ గతిన్= ఈ విధంగా; సేమము= క్షేమం; అగును; అని; నిష్ఠింపరాదు= నిశ్చయించరాదు; ఇది= ఈ పద్ధతి; వెలి= బహిష్కరించినది, వదలినది; కాగన్= అయ్యెట్లయితే; అభిజ్ఞాన= గుర్తుకు సంబంధించిన; నిర్ణయము+కన్= నిర్ణయంగా; చెప్పిము; అనినన్= అనగా; సంతసిల్లి= సంతోషించి; ఆ మదయంతి= ఆ సాదాసుడి భార్య అయిన మదయంతియుక్క; కడకున్= దగ్గరకు; తిరిగి= వెళ్చి; తద్ది= ఆ; ప్రకారమునన్+లా= విధంగానే, సాదాసుడు చెప్పినట్లే; పలుకుటయును= పలుకగా; గురు= గురువుయొక్క; హిత= హితాన్ని; అర్థి= కోరేవాడా!; నీకున్= నీకు; భర్త= నా నాభుడియొక్క; పనుపునన్= ఆజ్ఞచేత; కుండలములు= కుండలాలు; ఇచ్చేదన్= ఇస్తాను.

తాత్పర్యం: ఉదంకుడు ఆ దేవేరిని చూచి సాదాసుడు చెప్పినట్లే చెప్పాడు. అప్పుడామె ‘మునీశ్వరా! రాజు దగ్గరినుండి ఒక గుర్తు తీసికొనిరమ్ము!’ అని అడుగగా ఉదంకుడు తిరిగివచ్చి రాజును గుర్తు అడిగాడు. అంత రాజు ‘ఈ విధంగానే క్షేమం కలుగుతుందని నిశ్చయించలేము. దీనిని వదలితే వేరే గతీ లేదు. ఈ మాటలే నేను స్ఫురంగా తెలియజేసే గుర్తు అని ఆమెతో చెప్పిము’ అని అన్నాడు. ఉదంకుడు సాదాసుడి భార్య అయిన మదయంతి దగ్గరకు తిరిగి వెళ్చి అతడు చెప్పిన మాటలే చెప్పాడు. మదయంతి ‘ఓ గురుపింతాభిలాపీ! నీకు నా నాభుడి ఆజ్ఞవలన కుండలాలు ఇస్తాను.’

- ప.** అని యక్కిష్టు యమ్మహితాత్పునితో మతియును.

96

ప్రతిపదార్థం: అని; ఆ+కొమ్ము= ఆ స్త్రీ, మదయంతి; ఆ+మహిత= గౌరవించబడిన-గౌప్యదైన; ఆత్మనితోన్= ఆత్మగలవాడితో; మతియును= ఇంకనూ.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా చెప్పి మదయంతి ఆ మహాత్ముడితో ఇంకా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

- సీ. ‘సురులు గంధర్వులు సురగులు నిక్షండి । లములకు బెక్కపొయిముల వేచి తరుగుదు; రెంగిలి పారసిన, నేమటి, నీవు నిద్రించిన, నేల నిడిన, నహారింతురు; భక్తి న్యాంచి యివిదాల్పి, నాకెలి నీరువ ట్లగ్గిభయము విషపికారము, భూతబేతాళ బాధలు, పారయను; విసుము, బాలురకు నైనుఁ
- అ. బెద్దపాల కైనుఁ బెట్టిన నయ్యయి, కొలఱి నమలయుండుఁ; గులయుఁ బసిఁడి; వీని నప్రమత్త వృత్తిషైను గొని చను, మయ్య! గురులు నిన్ను నజినుతింప.’

97

ప్రతిపదార్థం: సురులు= దేవతలు; గంధర్వులు= గంధర్వులు; ఉరగులున్= నాగులు; ఈ కుండలములకున్= ఈ కుండలాలకొరకు; పెర్కు= ఎన్నోన్నో; ఉపాయములన్= ఉపాయాలతో; వేచి= ఎదురుచూస్తూ; తిరుగుదురు= తిరుగుతుంటారు; ఎంగిలి; పారసినన్= తగిలినా; నీవు; ఏమటి= పరాకుపడి; నిద్రించినన్= నిద్రించినా; నేలన్= నేలమీద; ఇడినన్= ఉంచినా; అపహరింతురు= దొంగిలిస్తారు; భక్తిన్= భక్తితో; అర్థించి= పూజించి; ఇవి= వీటిని; తాల్పున్= ధరించగా; ఆకలి; నీరువట్టు= దస్మికా; అగ్నిభయము= అగ్నివలన భయమూ; విష= విషంవలన; వికారము= వ్యాధి, మార్పు; భూత= భూతాలయొక్క; బేతాళ= బేతాళాలయొక్క; బాధలు= పీడలు; పారయను= కలుగవు; వినుము; బాలురకున్+ఐనన్= బాలురకయినా; పెద్దపారికిన్+ఐనన్= పెద్దపారికయినా; పెట్టినన్= పెడితే; అయ్యయి= వారి వారి; కొలదిన్= కొలత ప్రకారం; అమరి+ఉండున్= సరిపోయి ఉంటాయి; పసిఁడిన్= బంగారాన్ని; కురియున్= కురిపిస్తాయి; గురులు= గురువులు; నిన్నున్= నిన్ను; అభినుతింపన్= మిక్కిలి కొనియాడగా; వీనిన్= వీటిని; అప్రమత్త= పరాకు లేని; వృత్తిన్= నడవడితో; కొని= తీసికొని; చనుము= వెళ్ళము; అయ్యి! = అయ్యా!

తాత్పర్యం: ‘అయ్యా! దేవతలూ, గంధర్వులూ, నాగులూ ఎన్నో ఉపాయాలు పన్నుతూ ఈ కుండలాలకొరకు ఎదురుచూస్తూ తిరుగుతుంటారు. ఎంగిలి అంటుకొన్నా, నీవు షైమురచి నిద్రించినా, నేలమీద పెట్టినా వారు దొంగిలిస్తారు. వీటిని భక్తితో పూజించి ధరించితే ఆకలి, దస్మికా, అగ్ని భయమూ, విషంవలన వ్యాధి, భూత బేతాళాల పీడలూ కలుగవు. పిల్లలు పెట్టుకొన్నా, పెద్దలు పెట్టుకొన్నా వారి వారి కొలతల ప్రకారం అతికించినట్లు సరిపోతాయి. పైగా ఇవి బంగారాన్ని కురిపిస్తాయి. గురువులు నిన్ను మెచ్చుకొనేటట్లుగా పరాకులేకుండా వీటిని తీసికొనివెళ్ళము.’

ఉదంకుడు మదయంతివలను గుండలంబులు పుచ్చికొనుట (సం. 14-57-3)

- శ. అని చెప్పియష్టరమ పతిశ్రత భక్తి ప్రీతి విశయంబులు మనంబున నంకులింప, సక్కుండలంబు లొసంగినం, బ్రమాదం బెసంగ నాశీర్వాదంబు చేసి, యాసంయమివరుం డబ్బాముచేత నా మంత్రితుండ్రె, భూమీశ్వరు పాలికి, వికాస లసిత వదనారవిందుం డగుచు నేతెంచి, యక్కుండల లాభంబు ప్రకచీంచి, టివించి, ‘దేవా! నీ వలనం గృతార్థుండ షైతి’ నని పలికి, ‘నా కానవాలుగా నీవు చెప్పిన వాక్యం బత్సంత గూఢంబు; తదబ్లపొయంబు నెఱంగ వలతుం; జెప్పుం దగ్గియండు నేనిం జెప్పు’ మని యింగిన, నతం డతని తోడ.

98

ప్రతిపదార్థం: అని; చెప్పి; ఆ పరమ= ఆ గొప్ప; పతిశ్రత; భక్తి= భక్తి; ప్రీతి= సంతోషమూ; వినుయంబు= వినుయమూ; మనంబున్= మనస్సులో; అంకురింపన్= మొలకెత్తగా; ఆ కుండలంబులు= ఆ కుండలాలను; ఒసంగినన్= ఇంగా; ఆ సంయమి= ఆ

మునులలో; వరుండు= శ్రేష్ఠుడు; ప్రమోదంబు= మహానందం; ఎసంగన్= అతిశయించగా; ఆశీర్వాదంబుచేసి= దీవించి; ఆభామచేతన్= ఆ ప్రీచేత, మదయంతిచేత; ఆమంత్రితుండు+బు= వీడ్కౌలుపొందినవాడయి; భూమీ+రాశ్యరు= భూపతి అయిన సాదాసుడియొక్క; పాలికిన్= దగ్గరకు; వికాసు= సంతోషం చేత; లసితు= విలసిల్లిన; వదన+అరవిందుండు= ముఖపద్మం కలవాడు; అగుచున్= అపుతు; ఏతించి= వచ్చి; ఆ కుండలు= ఆ కుండలాలయొక్క; లాభంబు= ప్రాప్తి; ప్రకటించి= వెల్లడించి; దీవా! = ప్రభా!; నీవలనన్= నీ వలన; కృత+అర్థండన్= ధన్యడిని; ఐతిన్= అయ్యాను; అని; పలికి; నాకున్= నారు; ఆనవాలు+కాన్= గుర్తుగా; నీవు; చెప్పిన; వాక్యంబు= వాక్యం; అక్యంతు= మిక్కిలి; గూఢంబు= రహస్యం; తత్త్వం= దానియొక్క; అభిప్రాయంబు= భావం; ఎతుంగన్= తెలిసికొనగా; వలతున్= కోరుతున్నాను; చెప్పన్= తెలియజేయటానికి; తగి= తగినదిగా; ఉండున్+ఏనిన్= ఉండిటట్లయితే; చెప్పము; అని; అడిగినన్= అడుగగా; అతండు= ఆ సాదాసుడు; అతనితోడన్= ఆ ఉండంకుడితో.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా చెప్పి మహాపతిప్రత అయిన మదయంతి భక్తి సంతోష వినయపూర్వకంగా కుండలాలిచ్చింది. ఉండంకుడు పరమానందంతో వాటిని స్వీకరించి, ఆమెను దీవించి, వీడ్కౌలుపొంది సాదాసుడి దగ్గరకు వచ్చి, తనకు కుండలాలు లభించాయని చెప్పాడు. ‘ప్రభా! నీవలన నా కోరిక నెరవేరింది. అయితే నీవు నాకు గుర్తుగా చెప్పిన వాక్యభావం గూఢంగా ఉన్నది. ఆ భావం తెలిసికొనాలని కోరుకొంటున్నాను. అది చెప్పగిందయితే చెప్పండి’ అని అన్నాడు. అప్పుడు సాదాసుడు అతడితో. (తరువాతి పద్మంతో అన్వయం.)

- సీ.** ‘బ్రాహ్మణజనముల రాజులు పూజింతు; | రటుగాన నేను విప్రార్థనంబు
సేయుడు; విప్రుని చేతన యిష్టైతి, వెడుపువునను; యొండు వెరవు నాకు
దులితంబు వాపంగ దొరకొను; దది కార, ఇముగ భూసుర పూజనంబు దుష్ట
రము; బీన మేలు గందు మనంగ రా; దిబి, గాదన్న వేళ్లాండు గలదె మార్గా;
తే. మని యఱజ్ఞానముగ మదయంతి కపుడు, చెప్పి పుచ్ఛితి; నిట్లు విశేషరత్న
మయ మహాకుండలము లిచ్ఛిమాస్తు గీడు, నీకతను; నను తలపున లోకవంధు!’

99

ప్రతిపదార్థం: లోక= లోకంచేత; వంద్యు!= కొనియాడరగినవాడా!; రాజులు; బ్రాహ్మణాజనములన్= [బ్రాహ్మణులను; పూజింతురు= పూజిస్తారు; అటు+కాను= అందుచేత; నేను; విప్ర= బ్రాహ్మణులయొక్క; అర్ఘనంబు= పూజను; చేయుదున్= చేస్తుండేవాడిని; వెడ= చిన్న; తప్పునన్+అ= తప్పువలననే; విప్రునిచేతన్+అ= బ్రాహ్మణుడిచేతనే; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఐతిన్= అయ్యాను; దురితంబు= పాపాన్ని; పాపంగన్= తొలగించుకొనగా; ఒండు= ఇతరమైన; వెరవు= ఉపాయం; దొరకొనదు= చేకూరదు; అది; వేరే ఉపాయం లేకపోవటం; కారణము+కన్= కారణంగా; భూసుర= బ్రాహ్మణులయొక్క; పూజనంబు= పూజ; దుష్టరము= చేయశక్యం కానిది; దీనన్= బ్రాహ్మణ పూజవలన; మేలు= మంచి; కందుము= పొందుతాము; అనంగన్+రాదు= అనటానికి వీలులేదు; ఇది= బ్రాహ్మణపూజ; కాదు= తగదు; అన్నన్= అంటే; వేఱు+బండు= మరియొక; మార్గము= దారి; కలదు+ఎ?= ఉన్నదా?; అని= అనుకొని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; విషష్ట= శ్రేష్ఠములైన; రత్న= రత్నాలతో; మయ= నిండిన; మహాత్= గొప్ప; కుండలములు= చెవిపోగులు; ఇచ్చి= సమర్పించి; నీకతనున్= నీ వలన; కిడు; మాస్తున్= తొలగించుకొంటాను; అను= అనే; తలపునన్= అభిప్రాయంతో; అపుడు; అభిజ్ఞానముగన్= గుర్తుగా; మదయంతికన్= మదయంతికి; చెప్పి; పుచ్ఛితిన్= పంపాను.

తాత్పర్యం: ‘లోకస్తుతా! రాజులు బ్రాహ్మణులను పూజిస్తారు. అందుచేత నేనూ బ్రాహ్మణపూజ చేస్తుండేవాడిని; ఒక చిన్న తప్పుచేత బ్రాహ్మణుడివలన ఇట్లు అయ్యాను. నా పాపం పోగొట్టుకొనటానికి వేరే ఉపాయం లేదు. కాబట్టి బ్రాహ్మణపూజ చాలా కష్టం. దీనివలన మేలు కలుగుతుందని చెప్పటానికి వీలులేదు. అట్లనీ మేలు కలిగించే వేరే

మార్గమూ లేదు. ఇదే గుర్తుగా మధుంతికి చెప్పాను. రత్నభాషిత కుండలాలను నీ కిచ్చి నీ వలన నాకు కలిగిన కీడును తొలగించుకొనవచ్చని నేను అభిప్రాయపడ్డాను.'

- ఏ. అనియే నా భృగువంశ వరేణ్యుని పుణ్యసన్నిధింజేసి యా సాదాస నరేంద్రునకు సంప్రాప్త సమాధాన నూతన సత్కంబు గలుగుట కతంబునం గార్యదర్శనంబును, గుండలదాన త్రథ్యాయు, శాంతపచనంబునుం గలిగే; దధియపచన శ్రవణానంతరంబ యుదంకుం డతనితో 'మిత్రత్వంబు సంభాషణమాత సిద్ధంబగుట బోధవృధ్భులు చెప్పుదు 'రేసు నీవలనం గృతార్థండ సైతిః; బోపుచుస్తువాడు; మగిడి వచ్చేద; నని పలికితి; 'బొంకుపడకుండ వత్తు' ననిసఁ జిత్తంబు కృపాయత్తంబగుచుండ నా భూపతి యత్తాపసోత్తము నాననం భాలోకించి.

100

ప్రతిపదార్థం: అనియే= అన్నాడు; ఆ భృగు= ఆ భృగుమహర్షియొక్క; వంశ= వంశంలోని; వరేణ్యుని= శ్రేష్ఠుడియొక్క, ఉండంకుడియొక్క; పుణ్య= పవిత్రమైన; సన్మిధిన్+చేసి= సమక్కంవలన; ఆ సాదాస= ఆ సాదాసుడనే; నరేంద్రునకున్= రాజునకు; సంప్రాప్త= చక్కగా పొందబడిన; సమాధాన= శాంతివలన కలిగిన; నూతన= కొత్తదయిన; సత్కంబు= తెలివి; కలుగుట= లభించటం; కతంబునక్= వలన; కార్య= పనియొక్క; దర్శనంబును= జ్ఞానమునూ; కుండల= కుండలాలను; దాన= ఇవ్వటంలో; శ్రద్ధయున్= తీవ్రమయిన కోరికయూ; శాంత= నెమ్మదితో కూడిన; వచనంబునక్= మాటలు; కలిగ్ని= లభించాయి; తదీయ= ఆ సాదాసుడియొక్క; వచన= మాటలను; శ్రవణ= వినుటయొక్క; అనంతరంబు+అ= తరువాతనే; ఉండంకుండు= ఉండంకుడు; అతనితోన్= ఆ సాదాసుడితో; మిత్రత్వంబు= స్నేహం; సంభాషణ= సల్లాపం; మాత్ర= మాత్రాననే; సిద్ధంబు= పొందబడేది; అగుట= కావటం; బోధ= జ్ఞానంచేత; వృద్ధులు= వృద్ధులైనవారు; చెప్పుదురు= చెప్పుతారు; ఏను= నేను; నీవలనక్= నీ వలన; కృత+అర్థండన్= కోరిక నెరవేరిన వాడిని; ఐతిన్= అయ్యాను; పోపుచుస్తువాడన్= వెళ్ళిపోతున్నాను; మగిడి= తిరిగి; వచ్చేదన్= వస్తాను; అని; పలికితిన్= చెప్పాను; బొంకు+పడక+ఉండన్= అసత్యత్వాన్ని పొందకుండా; వత్తున్= తిరిగి వస్తాను; అనినన్= అనగా; చిత్తంబు= మనస్సు; కృపా= దయకు; ఆయత్తంబు= వశమైనది; అగుచున్+ఉండన్= అవుతుండగా; ఆ భూపతి= ఆ రాజు; ఆ తాపసు= ఆ మునుల్లో; ఉత్తముడియొక్క; ఆవనంబు= ముఖాన్ని; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: అని సాదాసుడు చెప్పాడు. భృగువంశంలో శ్రేష్ఠుడయిన ఆ ఉండంకుడి పవిత్ర సన్మిధానంచేత సాదాసుడికి శాంతి, దానివలన తెలివి కలిగాయి. ఆ ఎరుకవలన ఏం చెయ్యాలో తెలిసింది. కుండలాలు దానం చేయాలనే శ్రద్ధ, నెమ్మదిగా మాటాడటం పుట్టుకొనివచ్చాయి. అతడిమాటలు విన్న ఉండంకుడు అతడితో 'సల్లాప మాత్రాననే స్నేహం సిద్ధిస్తుం'దని జ్ఞానవృద్ధులు ప్రవచిస్తారు. నీ వలన నా కోరిక నెరవేరింది. నేను పోతున్నాను. తిరిగివస్తానని నీతో చెప్పాను. అసత్యవాడిని కాకుండా మరలి వస్తాను అని అన్నాడు. ఆ మాటలు విన్న సాదాసుడి మనస్సు దయతో నిండిపోయింది. అతడు మునీశ్వరుడయిన ఉండంకుడి ముఖంలోకి కన్నులు పెట్టి చూచి. (-తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

- ఉ. 'చంపెడు నట్టి నా కడకు సంయమివల్లభ! వత్తురయ్య? నీ పెంపును నిక్కముం దెలిసే; బీతుడ సైతి; మదార్త నీ తప స్ఫంపదఁ జేసి పాపు' మని సమ్మతిఁ బలికు వీసులందుఁ బే 10 పాలయం, బ్రిస్తుత పహింపగఁ జిత్త ముండకుఁ డిట్లునక్.

101

ప్రతిపదార్థం: సంయమి వల్లభ!= మునీశ్వరా!; చంపెడు+అట్టి= ప్రాణాలు తీసే; నా కడకున్= నా దగ్గరకు; వత్సరు+అయ్య!= ఎవరైనా వస్తూరటయ్యా!; నీ= నీ యొక్క; పెంపును= గొప్పతనమూ; నిక్కము= సత్యమూ; తెలిసెన్= తెలిసినవి; ప్రీతుడన్= సంతోషించినవాడిని; పతిన్= అయ్యాను; నీ= నీ యొక్క; తపస్+సంపదన్+చేసి= తపస్సంపదవలన; మత్త= నాయొక్క; ఆర్తిన్= దుఃఖాన్ని; పొపుము= పోగొట్టుము; అని; సమ్మతిన్= అభిలాషతో; పల్కిన్= పలుకగా; ఉదంకుడు; నీమలు+అందున్= చెపులలో; పేరు= ఎక్కువ అయిన; ఇంపు= ఆనందం; ఒలయన్= వ్యాపించగా; చిత్తము= మనస్సు; ప్రసన్నత= దయను; వహింపగన్= పాందగా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ‘మునీశ్వరా! ప్రాణాలు తీసే నా దగ్గరకు ఎవరైనా వస్తూరటయ్యా! నీ గొప్పతనమూ, సత్యమూ నాకు తెలిశాయి. సంతోషించాను. నీ తపస్సుచేత నా దుఃఖాన్ని తొలగించుము’ అని సాదాసుడు ఎంతో అపేక్షతో అన్నాడు. ఆ మాటలతో ఉదంకుడి చెపులకానందం కలిగింది. మనస్సు దయవలన ఆర్ధమయింది. అతడు సాదాసుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఉ. ఏమిట్టసైన నొప్పమి నరేంద్ర! సుచిత్రులు బొండె నేనియున్
వే మరలున్; భవద్భుజమ వీతకళంకుని జేసి నిన్ను; సాం
ద్రామలకీల్త గౌతమ మహాముని చల్లని చిత్తవృత్తినీ
పై మలగెంచే గావలయుఁ బాట్లివసత్తమ! పాందు మున్తుతిన్.

102

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్ర!= రాజూ!; ఏమిట్టన్+పనన్= ఏ కారణంవలనైనా; ఒప్పమి= ఆపద, కీడు; సుచిత్రులన్= మంచి మనస్సు కలవారిని; పాందెన్+ఏనియున్= పాందినప్పటికీ; వే= శ్రీఘ్రంగా; మరలున్= అది తొలగిపోతుంది; భవత్= నీ యొక్క; గుణము+అ= మంచిగుణమే; నిన్నున్= నిన్ను; వీత= తొలగిన; కశంకునిన్= పాంగలవాడినిగా; చేసెన్= చేసింది; సాంద్ర= దట్టమయిన; అమల= నిర్మలమైన; కీర్తి= కీర్తి కలవాడైన; గౌతమ= గౌతముడనే; మహాత్+ముని= గొప్ప మునియొక్క; చల్లని= శాంతిని కలిగించే; చిత్తవృత్తి= మనోవ్యాపారం; నీ పైన్= నీమీదికి; మలగెంచేన్= మరలించాడు; కావలయున్= కాబోలు; పార్థివ= రాజులలో; సత్తమ!= మిక్కెలి శ్రేష్ఠుడా!; ఉన్నతిన్= గొప్పతనాన్ని; పాందుము.

తాత్పర్యం: ‘ఏ కారణంవలనైనా మంచి మనస్సుకలవారికి ఆపద కలిగినప్పటికీ అది వెంటనే తొలగిపోతుంది. నీ మంచిగుణమే నిన్ను పుణ్యాత్మకిని చేసింది. మహాకీర్తి సంపన్న డయిన గౌతమ బుపీశ్వరుడు ఇప్పుడు నిన్ను చల్లని మనస్సుతో చూచాడు కాబోలు! నీవు నీ పూర్వాన్నతాన్ని పాందుము.’

క. అని పలికి, మఱియుఁ బలుబీ!, వన లిచ్ఛి యతండు గారవమున నతనిమేన్
దన కరముల నివిల, ప్రియం, బొసర్చె; నిర్మలతుఁ దైన యుల్మిపతియున్.

103

ప్రతిపదార్థం: అని; పలికి; మఱియున్= ఇంకా; పలు= అనేకములయిన; దీవనలు+ఇచ్చి= దీవనలిచ్చి; అతండు= ఆ ఉదంకుడు; గారవమునవ్= ప్రేమతో; అతని= ఆ సాదాసుడి; మేన్= శరీరాన్ని; తన= తనయొక్క; కరములన్= చేతులతో; నివిరి= నిమిరి; ప్రియంబు+ఒన్నెన్= ప్రీతిని కలిగించాడు; నిర్మ+దురితుడు= పాపంలేనివాడు; ఐన= అయిన; ఉర్మిపతియున్= భూపతియూ-సాదాసుడుమూ.

తాత్పర్యం: ఉదంకుడు ఈ విధంగా పలికి, అంతటితో ఊరుకొనకుండా సాదాసుడిని దీనవలతో ముంచెత్తాడు. ప్రేమసూర్యకంగా తన చేతులతో అతడి శరీరాన్ని నిమిరి ఆనందం కలిగించాడు. దీనివలన పుణ్యాత్మకుడిని సాదాసుడు.(-తరువాతి వచనంతో అన్వయం.)

వ. భక్తి వినయ సంభరితుం డయి, యప్పరమమునిం బ్రస్తుతించి, నమస్కరించి, యామంత్రణింబు చేసిన, సమ్మహిత్యండు కుండలంబులు కృష్ణజీనంబునం బధిలంబుగా ముడిచికొని, గౌతమమాశ్రంబునకు రయింబునం బోయి పోయి, పక్షఫలంబులం బెలిగేన జల్వింబుం గని, యాకటి పెల్లునం దధియ విటపంబున సకుండలం బగునయ్యజీనంబు దగేళ్లి, యమ్మిహీరుహం బెక్కిఫలంబులు కోసికొనుచుండె. 104

ప్రతిపదార్థం: భక్తి= భక్తితో; వినయ= వినయంతో; సంభరితుండు= మిక్కిలి నిండినవాడు; అయి; ఆ పరమ= సర్వశేష్ముడగు; మునివ్వుని= ఆ ఉదంకుడిని; ప్రస్తుతించి= మిక్కిలి కొనియాడి; నమస్కరించి; ఆమంత్రణింబు చేసినవ్వున్ని= వీడ్చుల్చుగా; ఆ మహాత్+అత్మండు= ఆ గొప్ప ఆత్మగలవాడు - ఉదంకుడు; కుండలంబులు= కుండలాలను; కృష్ణ= నల్లని; అజినంబునవ్వున్ని= లేడితోలుతో; పదిలంబుగాన్ని= జాగ్రత్తగా; ముడిచికొని= కట్టుకొని, గౌతమ= గౌతమునియొక్క; ఆశ్రమంబునకున్ని= ఆశ్రమానికి; రయింబునవ్వున్ని= వేగంగా; పోయి పోయి= వెళ్లి వెళ్లి; పక్షి= పాకానికి వచ్చిన; ఫలంబులన్ని= పండ్లతో; పెరిగిన= పెరిగిన; చిల్వింబున్ని= చిల్వవ్యక్తిన్ని; కని= చూచి; ఆకలి+పెల్లునవ్వున్ని= ఎక్కువ ఆకలిచేత; తదీయ= ఆ; విటపంబునవ్వున్ని= ఆ చెట్టునందు; సకుండలంబు= కుండలాలతో కూడినది; అగు= అయిన; ఆ అజినంబు= ఆ లేడితోలును; తగిల్చి= తగిలించి; ఆ మహిరుహంబు= ఆ చెట్టు; ఎక్కి; ఫలంబులు= పండ్లు; కోసికొనుచుండెన్ని= కోసికొంటున్నాడు.

తాత్పర్యం: భక్తి వినయాలతో నిండినవాడై, ఆ మహావ్యాసి పొగడి, నమస్కరించి వీడ్చులిపాడు. ఉదంకుడు కుండలాలను జాగ్రత్తగా లేడితోలులో మూటకట్టుకొని గౌతమాశ్రమానికి తొందరగా వెళ్లాడు. దారిలో పండ్లతో నిండిన చిల్వవ్యక్తిన్ని చూచి, ఆకలి ఎక్కువ కావటంవలన, కుండలాలున్న లేడితోలును చెట్టుకు తగిలించి, దానినెక్కి పండ్లు కోసికొంటున్నాడు.

సీ. గాలి నవ్విటప మాలోల మగుడుఁ దగు , లెడలి, యయ్యజీనంబు పుడమీ బడినఁ గని, యొక్కనాగంబు గ్రుక్కునుఁ జసుదెంచి , వెసుఁ బుచ్చికొని కడు వేగ పఱవఁ గాంచి యుదంకుండు గ్రుమ్మున బిగదాఁటి , వెసుకొనునంతకు గనపపుట్టుఁ జొచ్చె నయ్యరగ, మా సువ్రత పరుఁడు టీ , ప్రముఖ కాప్టము గొని తప్పదొడగనే:

తే. దాని సైలింపఁ జాలక ధరణి తలరె; విపుల్డై వచ్చి గీర్వాణవిభుఁడు గొయ్య కోలఁ ఘ్రవ్విన మాత్రఁ బాతాళయాను , మేల సిథింపనేర్చు మునీంద్రు! విసుము. 105

ప్రతిపదార్థం: గాలిన్= గాలిచేత; ఆ విటపము= ఆ కొమ్మ; ఆలోలము= అంతటా ఊగించి; అగుడున్= అయిన తరువాత; తగులు= కట్టు; ఎడలి= సడలి; ఆ అజినంబు= ఆ లేడితోలు; పుడమిన్= నేలమీద; పడినవ్వున్= పడగా; ఒక్కనాగంబు= ఒక పాము; కని= చూచి; గ్రుమ్మునవ్వున్= తొందరగా; చనుదెంచి= వచ్చి; వెసన్= శీప్రుంగా; పుచ్చికొని= తీసికొని; కడున్= మిక్కిలి; వేగ= వేగంగా; పఱవన్= పారిపోగా; ఉదంకుండు; కాంచి= చూచి; క్రమునవ్వున్= శీప్రుంగా; దిగదాఁటి= కిందికి దూకి; వెసుకొను+అంతకున్= వెంబడించేటప్పటిటి; ఆ ఉరగము= ఆ పాము; గనపపుట్టున్= పెద్ద పుట్టలో; చొచ్చెన్= ప్రవేశించింది; ఆ సువ్రత= ఆ సదాచారములందు; పరుఁడు= అస్తికలవాడు, ఉదంకుడు; తీవ్ర= వాడి అయిన; ముఖ= మొనగలిగిన; కాప్టము=

కర్తను; కొని= తీసికొని; త్రవ్యేన్= పుట్ట త్రవ్యటానికి; తొడగెన్= పూనుకొన్నాడు; దానిన్= ఆ తవ్యటాన్ని; పైరింపన్= ఓర్చుకొసగా; చాలక= సమర్థం కాక; ధరణి= భూమి; తలరెన్= కంపించింది; గీర్వాణ= దేవతలకు; విభుదు= ప్రభువు, ఇంద్రుడు; విప్రుడై= బ్రాహ్మణుడై; వచ్చి; కొయ్యకోలన్= ములుగ్రరత్నా; త్రవ్యినమాత్రన్= త్రవ్యినంతమాత్రాన; మునీంద్రా!= మునీశ్వరా!; పాతాళయానము= పాతాళలోక ప్రయాణం; ఏల?= ఎట్లా?; సిద్ధింప నేర్చున్= ప్రాప్తిస్తుంది; వినుము.

తాత్పర్యం: గాలికి ఆ చెట్టు ఊగేటప్పటికి, కట్టు సడలి, లేడితోలు నేలమీద పడింది. అది చూచి ఒకపాము వచ్చి, ఆ కుండలాలు తీసికొని వేగంగా పారిపోయింది. ఇదంతా చూచిన ఉదంకుడు వెంటనే క్రిందకుదూకి పామును వెంబడించాడు. అది ఒక పెద్దపుట్టలో దూరింది. అప్పుడు అతడు వాడిమొన ఉన్న కర్తనో పుట్టను త్రవ్యటం మొదలు పెట్టాడు. త్రవ్యటం సహించలేక భూమి కంపించింది. ఆ సమయంలో ఇంద్రుడు బ్రాహ్మణరూపంతో వచ్చి ‘మునీశ్వరా! ములుగ్రరత్నా త్రవ్యినంతమాత్రాన పాతాళలోకానికి ప్రయాణం చెయ్యటం సాధ్యమవుతుందా?’

వ. పాతాళభువనం బిష్టుటికి సహాస్రయోజనంబుల నున్నది; కుండలంబులు గొనిపోయిన భుజంగం బైరావతా పత్యం’ బనిన విని యమ్మునిశిష్టుండు.

106

ప్రతిపదార్థం: పాతాళభువనంబు= పాతాళలోకం; ఇచ్చుటికిన్= ఇక్కడికి; సహస్ర= వేఱు; యోజనంబులన్= ఆమడలదూరంలో; ఉన్నది; కుండలంబులు= కుండలాలు; కొనిపోయిన= దొంగిలించిన; భుజగంబు= పాము; పరావత= పరావతుడియొక్క; అపత్యంబు= సంతానం (కొడుకు); అనినన్= అనగా; విని; ఆ ముని= ఆ గొప్ప మునియొక్క; శిష్టుండు= ఉదంకుడు.

తాత్పర్యం: పాతాళలోకం ఇక్కడికి వేఱు ఆమడల దూరంలో ఉన్నది. కుండలాలు దొంగిలించిన పాము పరావతడి కుమారుడు’ అని చెప్పగా విని ఉదంకుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. ‘పాతాళంబున నున్నను, వే తెత్తుం గుండలములు; విను; మప్పుని నా చేతం గాకున్న నను, ప్రాతము విడువబడు; నిది ధ్రువం’ బని పలికెన్.

107

ప్రతిపదార్థం: కుండలములు= కుండలాలు; పాతాళంబునన్= పాతాళలోకంలో; ఉన్నను= ఉన్నపుటికి; వే= వెంటనే; తెత్తున్= తీసికొని వస్తాను; వినుము; ఆ పని; నా చేతన్= నా వలన; కాక+ఉన్నన్= కాకపోతే; అసు= ప్రాణాలయొక్క; ప్రాతము= సమూహం; విడువబడున్= వదలివేస్తాను; ఇది; ధ్రువంబు= నిశ్చయం; అని; పలికెన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: ‘కుండలాలు పాతాళలోకంలో ఉన్నపుటికి నేను వాటిని వెంటనే తీసికొని వస్తాను. ఆ పని నా చేత కాకపోతే పంచప్రాణాలూ విడిచివేస్తాను. ఇది నా నిశ్చయం’ అని పలికాడు.

చ. పలికిన నత్తపస్సెద్దుధ్యభావ మెత్తింగి సురేంద్రుఁ డొండు పల్చుల పని నిల్చి, కాప్పమునకుం గులిశంబునఁ గల్చువాడియున్
బలుపును నిచ్చి వజ్ర చనె బాంధవ మేర్పుడు జెప్పి; భీతమై
నిల దెరు విచ్చె; నమ్మునియు నేడ్రెఱుఁ జొచ్చె భుజంగలోకమున్.

108

ప్రతిపదార్థం: పలికిన్= ఈ విధంగా ఉదంకుడు పలుకగా; సుర+ఇంద్రుడు= దేవతల రాజులున ఇంద్రుడు; ఆ తప్స్మి= ఆ బుపిమొక్క; దృఢ= సుస్థిరమయిన; భావము= అభిప్రాయం; ఎటింగి= తెలిసికొని; ఒండుపల్చుల= ఎదురు మాటాడే; పని; నిల్చి= విరమించి; కాష్మమునక్ను= కర్తృకు; కులిశంబునన్= వజ్రాయుధమునందు; కల్ప= ఉండే; వాణియున్= పదునునూ; బలపును= గట్టితనాన్ని; ఇచ్చి= కలిగించి; వజ్రి= ఇంద్రుడు; బాంధవము= తన చుట్టరికాన్ని; ఏర్పడన్= సప్తంగా; చెప్పి= వివరించి; చన్నె= వెళ్లడు; ఇల= భూమి; భీతిమైన్= భయంతో; తెరుపు+ఇచ్చెన్= దారి ఇచ్చింది; ఆ మునియున్= ఆ ఉదంకుడును; ఏడ్చెన్= విజుంభణంతో; భుజంగలోకమున్= నాగలోకమును; చొచ్చెన్= ప్రవేశించాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ఉదంకుడు పలికేటప్పటికి దేవేంద్రుడికి ఆ మునీశ్వరుడి పట్టుదల తెలిసింది. ఇక అతడు ఎదురు మాటలు మాటల్లాడే పనికి స్వస్తిచెప్పి ఉదంకుడి చేతిలో ఉన్న కర్తృకు వజ్రాయుధానికుండే వాడినీ, గట్టితనాన్ని కలిగించాడు. తన చుట్టరికాన్ని ప్రస్తావించి వెళ్చిపోయాడు. భయంవలన భూమికూడా దారి ఇచ్చింది. వెంటనే ఉదంకుడు నాగలోకంలో ప్రవేశించాడు.

వ. చొచ్చి యనేక ప్రకార ప్రాకార పలిరక్షితంబును, బహురత్న బీప్తిజాల దేఖిప్యమానంబును లైన యమ్మహానీయ లోకం బాలోకించి, దశయోజనాయామంబునుం బంచయోజన విస్తారంబును నగు తద్వారంబు గని యతండు కుండలాహారణంబు దుర్భభం బను తలంపున డిల్లపడియె; నయ్యడ నరుణ వదనంబును నసితాంగంబును సితవాలంబునైన వెలుంగు తురంగం బతని కిట్లనియె.

109

ప్రతిపదార్థం: చొచ్చి= ప్రవేశించి; అనేక ప్రకార= అనేక విధాలైన; ప్రాకార= చుట్టు గోడలచేత; పరిరక్షితంబును= చక్కగా రక్షింపబడిందీ; బహు= అనేకాలైన; రత్న= రత్నాలయొక్క; దీప్తి= కాంతులయొక్క; జూల= సమాహంచేత; దేదీప్యమానంబున్ను= మిక్కిలి ప్రకాశించేదీ; ఐన= అయిన; ఆ మహానీయ= ఆ గొప్పాలైన; లోకంబు= లోకాన్ని; ఆలోకించి= చూచి; దశయోజన= పది ఆమడల; ఆయామంబున్ను= పొడవునూ; పంచయోజన= ఐదు ఆమడల; విస్తారంబున్ను= వెడల్పునూ; అగు= కలిగినదయిన; తద్వ= ఆ నాగలోకంయొక్క; ద్వారంబు= ద్వారాన్ని; కని= చూచి; అతండు= ఆ ఉదంకుడు; కుండల= కుండలాలయొక్క; ఆహారణంబు= కొనిరావటం; దుర్భభంబు= శక్యంగానిది; అను= అనే; తలంపున్ను= అభిప్రాయంతో; డిల్ల పడిమొన్= అధైర్యపడ్డాడు; ఆ+వడన్ = ఆ సమయాన; అరుణా= ఎర్రని; వదనంబును= ముఖమూ; అసిత= నల్లని; అంగంబును= శరీరమూ; సిత= తెల్లని; వాలంబును= తోకయూ; ఈ= కలదై; వెలుంగు= ప్రకాశిస్తున్న; తురంగంబు= గుర్రం; అతనికిన్= ఆ ఉదంకుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నది.

తాత్పర్యం: ప్రవేశించి ఉదంకుడు ఎన్నో రకాలయిన చుట్టుగోడలచేత రక్షింపబడేదీ, నానావిధ రత్నకాంతులచేత మిక్కిలి ప్రకాశిస్తున్నదీ అయిన ఆ మహాలోకాన్ని చూచాడు. దాని ద్వారం పొడవు పది ఆమడలు, వెడల్పు అయిదు ఆమడలు. ఆ ద్వారాన్ని చూచి అతడు కుండలాలు తీసికొని రావటం అసాధ్యమని తలంచి అధైర్యపడ్డాడు. ఇంతలో ఒక గుర్రం అతడి కంటబడింది. దాని ముఖం ఎర్రగా ఉన్నది. శరీరం నల్లగా ఉన్నది. తోక తెల్లగా ఉన్నది. అది ఉదంకుడితో ఇట్లు అన్నది.

ఉ. ‘అతత షైన నాదగు నపానము నూడు; మొకింతయున్ జగు
ప్సాతురప్పత్తి నీదుహృదయంబును జోస్తుకు; లోకవంద్యుడ

**గ్రాతము నాతమంబున నఖిండితభక్తి నుపాస్తి చేసి, నన్
జ్యోతునిఁ జేసినాడవు; వలిష్టతపాశిధన! యట్లు గావునన్.**

110

ప్రతిపదార్థం: వరిష్ట= మిక్రొలి తైప్పుమైన; తపనే= తపస్సే; ధన= ధనంగాకలవాడా; ఆతతము= వెడల్పుగా ఉన్నది; ఐన= అయిన; నాదగు= నా దయిన; అపానము= గుదస్థానం; ఊదుము= ఊదుము; ఒక+ఇంతయున్= ఏ కొంచెం కూడా?; నీ= నీయొక్క; హృదయంబునన్= హృదయంలో; జగుప్పా= రోతవలన కలిగే; అతుర= బాధకలదయిన; వృతీన్= అవస్థను; చొన్నరు(ము)= కలిగించుకొనము; లోక= లోకంచేత; వంద్యుడు= కొనియూడుదగినవాడు; ఆ గౌతము= ఆ గౌతముడియొక్క; ఆశ్రమంబునన్= ఆశ్రమంలో; అఖండిత= ఎడతెగని; భక్తిన్= భక్తితో; ఉపాస్తి= సేవ; చేసి; నన్= నన్ను; ప్రీతునిన్= సంతోషించిన వాడిని; చేసినవాడవు= చేశావు; అట్లు+కావునన్= అందుచేత.

తాత్పర్యం: మహోత్తమ తపోధనా! వెడల్పుగా ఉన్న నా గుదస్థానాన్ని ఊదుము. నీ హృదయంలో రోతవలన బాధపడుము. లోకస్తుత్య డయిన గౌతముడి ఆశ్రమంలో నన్ను సేవించి సంతోషింపజేశావు. అందుచేత. (తరువాతి వచనంలో అన్వయం).

v. నీకుం బోడసూపి, ద్వైరావత సుతుం దపహాలించిన సమంచిత కుండలంబులు మగుడం జేరేడు నుపాయం బుపదేశించితి; ననిన నుదంకుం ‘దేసు నిన్ను నెఱుంగ; నుపాసించుట యెట్లు గలిగే? దెలుపు’ మనుడు నయ్యశ్వం బతనితోడ భపద్మరునకు గురుండం; బావకుండ; నీవు శుచివయి సభక్తికంబుగా నిత్యంబును నన్ను నియతిం బూజించి; తత్త్వేఱం గెఱుంగవే’ యని పలికినం జ్యోతినొంది యతండు తథీయాపదిష్ట ప్రకారం భాచరించిన.

111

ప్రతిపదార్థం: నీకున్= నీకు; పాడసూపి= సాక్షాత్కారించి; ఐరావత= ఐరావతుడియొక్క; సుతుండు= కుమారుడు; అపహరించిన= దొంగిలించిన; సమంచిత= మిక్రొలి అందమైన; కుండలంబులు= కుండలాలు; మగుడన్= మరలా; చేరేడు= పొందే; ఉపాయంబు= ఉపాయాన్ని; ఉపదేశించితిన్= బోధించాను; అనినన్= అనగా; ఉండంకుండు= ఉండంకుడు; ఏను= నేను; నిన్నున్= నిన్ను; ఎఱుంగను= ఎరుగను; ఉపాసించుట= సేవించటం; ఎట్లు= ఏ విధంగా; కలిగ్న్= సంభవించింది; తెలుపుము= తెలియజేయుము; అనుడున్= అని అనగా; ఆ అశ్వంబు= ఆ గుర్రం; అతనితోడన్= ఆ ఉండంకుడితో; భవత్త= నీ యొక్క; గురునకున్= గురువునకు, గౌతముడికి; గురుండన్= గురువును; పావకుండన్= అగ్నిని; నీవు; శుచివి= పరిశుద్ధడవు; అయి; స+భక్తికంబు+కాన్= భక్తితో కూడినట్లుగా; నిత్యంబును= ఎల్లపుడూ; నన్నున్= నన్ను; నియతిన్= నియమంలో; పూజించితి(వి)= పూజించావు; ఆ తెఱంగు= ఆ విషయం; ఎఱుంగవు+ఏ?= గుర్తు చేసికొనలేవా?; అని; పలికినన్= చెప్పగా; ప్రీతిన్= సంతోషాన్ని; ఒంది= పొంది; అతండు= ఆ ఉండంకుడు; తదీయ= ఆ గుర్రానిధైన; ఉపదిష్ట= ఉపదేశించబడిన; ప్రకారంబు= విధంగా; ఆచరించినన్= చేయగా.

తాత్పర్యం: నీకు కనబడి, ఐరావతుడి కుమారుడు దొంగిలించిన కుండలాలు, నీకు తిరిగి చేరే ఉపాయం ఉపదేశించాను. ఆ మాటలు విన్న ఉండంకుడు నేను నిన్ను ఎరుగను. నిన్ను సేవించటం ఏ విధంగా సంభవిస్తుంది’ అని అన్నాడు. అప్పుడు ఆ గుర్రం అతడితో నేను నీ గురువునకు గురువును. అగ్నిని. నీవు పరిశుద్ధడవై, భక్తితో నిత్యమూ నన్ను పూజించావు. ఆ విషయం నీవు గుర్తుకు తెచ్చుకొనలేదా?’ అని అన్నది. అంతట ఆ ఉండంకుడు గుర్రం ఉపదేశించిన విధంగా చేయగా. (తరువాతి పద్మంతో అన్వయం).

- సీ. ఘోటకోత్తమ రోమకూపంబులం దెల్లి, నొక్కటు ఘనధూమ ముద్దమించి,
కవిసి, పాతాళ లోకంబంతయును గపిపు, వాసుకి ప్రభృతి నివాస భూము
లుపరుద్ద భావంబు నొండి; నైరావతా, వాసంబు హశశరవంబు తోడ
నాకులంబయ్యు; న ట్లతిదారుణంబైన, పెనుభోగ నెంతయు జీతి నొంది
- అ. యమ్మునీంద్రు కడకు నహిషరుల్ రయమున, వచ్చి, భక్తి సర్జులిచ్చి, వినతు
లై తదీయ కార్య మడిగి యెత్తింగి, వే, తెచ్చి కుండలంబు లిచ్చి రథిప!

112

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజు!, జనమేజయా!; ఘోటక+ఉత్తమ= ఆ శేషమైన గుర్రం యొక్క; రోమకూపంబులు+అందున్= చర్మరంధ్రాలందు; ఎల్లన్= అన్నిటా; ఒక్కటన్= ఒక్కసారిగా; ఘన= గొప్ప; ధూమము= పొగ; ఉద్దమించి= పుట్టి; కవిసి= వ్యాపించి; పాతాళలోకంబు= పాతాళలోకం; అంతయును= అంతటా; కప్పెన్= కప్పింది; వాసుకి; ప్రభృతి= మొదలైనవారియొక్క; నివాసభూములు= మందిర ప్రదేశాలు; ఉపరుద్దభావంబు= పీడావస్థను; ఒందెన్= పొందాయి; ఐరావత= ఐరావతుడియొక్క; ఆవాసంబు= గృహం; హశశో= హశశో అనే; రవంబులతోడన్= ఆక్రందన ధ్వనులతో; ఆకులంబు= క్షోభించింది; అయ్యెన్= అయింది; అట్లు= ఆ విధంగా; అతి= మిక్కిలి; దారుణంబు= దుస్సహం; ఐన= అయిన; పెను+పాగన్= గొప్ప పాగచేత; ఎంతయున్= మిక్కిలి; భీతిన్= భయమును; ఒంది= పొంది; అహిషరుల్= నాగరాజులు; ఆ ముని+ఇంద్రు+కడకున్= ఆ మునీశ్వరుడి దగ్గరకు; రయమున్వ్యాపింగా; వచ్చి; భక్తిన్= భక్తితో; అర్పలు+ఇచ్చి= పూజించి; వినతులు+ఐ= వినములయి; తదీయ= ఉదంకుండిదైన; కార్యము= వచ్చినపని; అడిగి; ఎత్తింగి= తెలిసికొని; వే= శిష్టంగా; కుండలంబులు= కుండలాలు; తెచ్చి; ఇచ్చిరి= ఇచ్చారు.

తాత్పర్యం: ఆ ఉత్తమాశ్వం రోమరంధ్రాలనన్నిటా ఒక్కసారిగా పొగపుట్టి పాతాళలోకమంతటా క్రమ్యుకొన్నది. వాసుకి మొదలైనవారి మందిరాలు పీడావస్థ పాలయ్యాయి. ఐరావతుడి గృహం ఆక్రందన ధ్వనులతో కలత చెందింది. ఈ విధంగా దుస్సహమయిన ఆ మహాధూమంవలన భయపడి నాగరాజులు ఉదంకుడి దగ్గరకు త్వరగా వచ్చి, భక్తితో పూజించి వినములయి, అతడు వచ్చినపని తెలిసికొని వెంటనే కుండలాలు తెచ్చిచ్చారు.

ఉదంకుండు కుండలంబు లిచ్చి యహాల్యను సంతోషపఱచుట (సం.14-37-53)

- చ. అతడును వాలిఁబోయినిచి, యగ్నికి భక్తిఁబ్రద్భీణంబు చే
సి, తగ నమస్కరించి, విలసిల్లిగదేజము, శ్రీత చిత్తుయై
యతలము నిర్మమించి రయ మారగ వచ్చి యహాల్యఁ గాంచి ‘తె
చ్చితి నివె కుండలంబు’ లని చే నిడి, భూషణలుఁ జాగి మైక్కిసన్న.

113

ప్రతిపదార్థం: అతడును= ఆ ఉదంకుడును; వారిన్= నాగులను; పోన్= వెళ్గా; పనిచి= ఆజ్ఞాపించి; భక్తిన్= భక్తితో; అగ్నికిన్= అగ్నికి; ప్రదక్షిణంబు చేసి= ప్రదక్షిణంచేసి; తగన్= తగినట్లుగా; నమస్కరించి; తేజము= శరీరకాంతి; విలసిల్లిగన్= ప్రకాశించగా; ప్రీతి= త్యాగి పొందిన; చిత్తుడు+ఐ= మనస్సు కలవాడై; అతలము= పాతాళలోకం; నిర్మమించి= వెడలి; రయము= వేగం; ఆరగన్= అతిశయించగా; వచ్చి; అహాల్యన్= అహాల్యను; కాంచి= దర్శించి; ఇవి+ఐ= ఇవిగో; కుండలంబులు= కుండలాలు; తెచ్చితిన్= తెచ్చాను; అని; చేన్= అమెచేతిలో; ఇడి= పెట్టి; భూషణలుఁ= భూమిమీద; చాగి= సాప్తాంగపడి; మొక్కిసన్= నమస్కరించగా.

తాత్పర్యం: ఉదంకుడు నాగులను వెళ్ళనంపి, అగ్నికి భక్తితో ప్రదక్షిణంచేసి నమస్కరించాడు. అతడి శరీరకాంతి ప్రకాశిస్తున్నది. మహానందంతో అతడు పాతాళలోకంమండి బయలుదేరి, త్వరంగా గౌతమార్థమానికి వచ్చాడు. గురుపత్రి అయిన అహాల్యను దర్శించి ‘ఇవిగో! కుండలాలు తెచ్చా’నని వాటిని ఆమె చేతిలో పెట్టి ఆమెకు సాప్తాంగ నమస్కారం చేసి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తే. ఆయమయు గౌతముండు నత్యదరమునఁ, గౌగిలించుచు దీవించి గారవింప నతడు నమ్మునిపతికిని నయ్యముకును, బెక్కమూఱులు భక్తిమై ప్రేమిక్కినిలిచి.

114

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అమయున్= ఆ అహాల్యయు; గౌతముండున్= గౌతముడునూ; అతి= మిక్కిలి; ఆదరమున్= ప్రేమతో; కౌగిలించుచున్= కౌగిలిస్తూ; దీవించి; గారవింపన్= లాలింపగా; అతడున్= ఆ ఉదంకుడునూ; ఆ+మునిపతికిన్= ఆ మునీశ్వరుడికి, గౌతముడికి; ఆ+అమకును= ఆమెకూ, అహాల్యకూ; పెక్కమూఱులు= చాలాసార్లు; భక్తిమైన్= భక్తితో; ప్రేమిక్కి= సాప్తాంగ నమస్కారం చేసి; నిలిచి= నిలబడి.

తాత్పర్యం: అహాల్య, గౌతముడూ మహానురాగంతో ఉదంకుడిని కౌగిలించుకొని దీవించి, లాలించారు. అతడు కూడా ఆ దంపతులను చాలాసార్లు సాప్తాంగ నమస్కారాలు చేసి నిలబడి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. ‘మీకరుణఁ గాక తగుమెయి, నీ కుండలములు పరిగ్రహించుట నడుమన్

మైక్కతి యొలసినఁ దలఁగుట, నా కొలఁదియే?’ యనియె వినయునప్పుం డగుచున్.

115

ప్రతిపదార్థం: వినయ= వినయంచేత; నముండు= వంగినవాడు; అగుచున్= అపుతూ; తగు= అనుగుణమయిన; మెయిన్= విధంగా; ఈ కుండలములు= ఈ కుండలాలు; పరిగ్రహించుట= స్వీకరించటం; నడుమన్= మధ్యలో; మైక్కతి= కష్టమైతి; ఒలసిన్= కలుగగా; తలఁగుట= తొలగించుకొనటం; మీ= మీయొక్క; కరుణాన్= అనుగ్రహింపలన; కాక= తప్ప; నా= నా యొక్క; కొలఁది+ఎ= తరమా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ‘మీ కోర్కెకు తగినట్లుగా ఈ కుండలాలను స్వీకరించటం, మధ్యలో కష్టం కలుగగా దానిని నివారించటం ఇవన్నీ మీ దయవలన తప్ప నా శక్తి సామర్థ్యాలవలన మాత్రం జరిగినవి కావు’ అని వినయంతో అన్నాడు.

వ. అనిన విని వార లత్యంత సంతుష్టాంతరంగులై; రగ్గోతముం డతని కిట్లనియె.

116

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని ఉదంకుడు పలుకగా; విని; వారలు= ఆ దంపతులు; అత్యంత= మిక్కిలి; సంతుష్టి= సంతృష్టి పాందిన; అంతరంగులు= మనస్సులు కలవారు; ఖరి= అయ్యారు; ఆ గౌతముండు; అతనికిన్= అతడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఉదంకుడు ఈ విధంగా పలుకగా ఆ దంపతులు పరమ సంతృష్టి పొందారు. అప్పుడు గౌతముడు అతడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఉ. ‘నీ చరితంబు చిత్రమహానీయము; మిత్ర సహక్షితిశ్వరున్
నీచతఁ బాప, నాగ మహానీతము చేసిన కుండలద్వయం

బాచతురత్వ మా బలిమి యాద్యధ నిశ్చయ మట్ట లోప్ప ధ
ర్తోచిత లీలఁ దేర నొరుఁ డోపునె! యేను నిజంబ పల్కుతిన్.' 117

ప్రతిపదార్థం: నీ= నీయొక్క; చరితంబు= శీలం; చిత్ర= ఆశ్వర్యకరము; మహానీయము= గొప్పదీ; మిత్రసహాడనే; క్షీతి+ఈశ్వరున్= రాజును; నీచతన్= హీనస్తితినుండి; పాపన్= దూరంచేయగా; నాగము= పాము; అపసీతము చేసిన= అపహారించిన; కుండల ద్వయమంబు= కుండలాల జంట; ఆ చతురత్వము= నేర్చూ; ఆ బలిమి= ఆ బలం; ఆ దృఢ= గట్టిదయిన; నిశ్చయము; అట్టులు= ఆ విధంగా; ఒప్పన్= ప్రకాశించగా; ధర్మ= ధర్మానికి; ఉచిత= తగిన; లీలన్= ప్రకారంగా; తేరన్= తీసికొనిరాగా; ఒరుఁ దు= ఇంకొకడు; ఓపును+ఎ?= సమర్థుడగునా?; ఏను= నేను; నిజంబు+అ= నిజమే; పల్కుతిన్= పలికాను.

తాత్పర్యం: 'నీ స్వభావం ఆశ్వర్యం కలిగించేదీ, గొప్పదీ. మిత్రసహాడి హీనస్తితిని తొలగించటానికి గానీ, పాము దొంగిలించిన కుండలాలజంటను నేర్చూతో బలంతో పట్టుదలతో తిరిగి తీసికొని రావటానికి గానీ, ఇంకొకడు సమర్థుడు కానేకాడు. నేను అతిశయోక్తులు గాక, నిజం చెప్పాను.'

వ. అనియో: నయ్యుదంకుం డట్లు తన మహాతపంబు బలిమిం బరాక్రమించి, యనస్య సులభంబులగు కుండలంబు లాహాలించి, గురుజన మనోరథసిధ్మి గావించే; నా భృగువంశ మహాత్తరు మహానుభావం జిట్లీ' దనిన విని జనమేజయుం 'డమ్మహాత్మునకు వరం బొసంగి చనిన వాసుదేవు ననంతర వృత్తాంతంబు మునిసత్తమా! యెఱింగింపవే యని యడిగి, నవ్విభునకు వైశంపాయనుం డిట్లునియే. 118

ప్రతిపదార్థం: అనియోన్= గౌతముడు ఈ విధంగా అన్నాడు; ఆ+ఉదంకుండు= ఆ ఉదంకుండు; అట్లు= ఆ విధంగా; తన= తనయొక్క; మహాత్= గొప్పదయిన; తపంబు= తపస్సుయొక్క; బలిమిన్= బలంచేత; పరాక్రమించి= పరాక్రమం చూపి; న+అన్య+సులభంబులు= ఇతరులకు తేలికగా లభించనివి; అగు= అయిన; కుండలంబులు= కుండలాలు; ఆహారించి= తీసికొని వచ్చి; గురుజన= గురువులయొక్క; మనోరథ= కోరికయొక్క; సిద్ధి= ఈడేరుటను; కావించేన్= చేశాడు; ఆ భృగు= ఆ భృగుమహార్షియొక్క; వంశ= వంశంలోని; మహాత్తరు= ముఖ్యాడియొక్క; మహాత్= గొప్ప; అనుభావంబు= మహిమ; ఇట్టిది= ఇటువంటిది; అనివోన్= అని చెప్పగా; విని; జనమేజయుండు= జనమేజయుడు; ముని= మునులలో; సత్తమా!= శ్రేష్ఠుడా!; ఆ మహాత్+అత్మునకున్= ఆ గొప్ప మనస్సు కలవాడికి; వరంబు= వరము; ఒసంగి= ఇచ్చి; చనిన= వెళ్లిన; వాసుదేవు= వసుదేవుడి కుమారుడయిన శ్రీకృష్ణుడియొక్క; అనంతర= తరువాతి; వృత్తాంతంబు= కథ; ఎట్టింగింపుము+ఎ= తెలియజేయుమా; అని; అడిగినోన్= అడుగగా; వైశంపాయనుండు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియోన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: గౌతముడు ఈ విధంగా అన్నాడు. ఈ ఉదంకుడి ఉపాభ్యాసం చెప్పి వైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో 'ఆ విధంగా ఉదంకుడు తన తపోబలంచేత పరాక్రమించి, ఇతరులకు తేలికగా లభించని కుండలాలు తీసికొనివచ్చి' గురువుల కోరిక నెరవేర్చాడు. ఆ భృగువంశోత్తముడి మహిమ ఇటువంటిది' అని అన్నాడు. అప్పుడు జనమేజయుడు 'మునిశ్రేష్టా! మహాత్ముడయిన ఉదంకుడికి వరమిచ్చి శ్రీకృష్ణుడు వెళ్చిపోయాడు కదా! తరువాత ఆ భగవంతుడు ఏం చేశాడో ఆ కథ నాకు తెలియజేయుమా!' అని అడుగగా వైశంపాయనుడు ఈ విధంగా చెప్పాడు.

సీ. ఆ భార్యవోత్తము నట్లు విడ్జోని కృష్ణుఁ, డలిగి యలంకృత మైన నిజపు
రము సౌచ్ఛ్యసప్పుడు రైవత కాచల, యాత్రామహాత్మవ మఖీలజనులుఁ
గొనియాడుచుండి, యగ్గోవిందు సందర్శు, నంబున నుత్సవోత్తత్త భావ
మిష్ణుడియై ప్రమోదమ్మునం దేలి; ర, ద్వేవదేవుడు వసుదేవుఁ గాంచి

తే. దేవకీదేవి బలభద్రదేవుడు దక్కుయి, గలుగు వ్యధు జాంధ్రవులను గని వినీతిఁ
దత్తదుచిత మనోజ్ఞవిధానమంచి, తాచరణములు నడపేఁ జ్ఞయం బెలర్పు.

119

ప్రతిపదార్థం: కృష్ణుడు; ఆ భార్వ= ఆ భృగుమహార్షి సంతతివారిలో; ఉత్తమున్= ఉత్తముడైన ఉదంకుడిని; అట్లు= ఆ విధంగా; వీడొన్ని= అనుమతిపొంది విధిచిపోయి; అలంకృతము= అలంకరించబడింది; ఐన= అయిన; నిజ= తనయొక్క; పురము= పట్టణమును, ద్వారకను; చౌచ్ఛు+అప్పుడు= ప్రవేశించే సమయమున; ఆఖిల= సమస్తమైన; జనలున్= ప్రజలును; రైవతక= రైవతకమనే; అచల= పర్వతమునకు సంబంధించిన; యాత్రా= జాతర అనే; మహాత్= గొప్ప; ఉత్సవము= పండువును; కొనియాడుచున్= పాగడుతూ; ఉండి; ఆ గోవిందు= కృష్ణుడియొక్క; సందర్భనంబున్న= దర్శనంచేత; ఉత్సవ= ఉత్సవంవలన కలిగిన; ఉన్నతు భావము= వెప్రితనం; ఇమ్ముడి+ఐ= రెట్టింపై; ప్రమోదమ్మున్న= మహానందంతో; తేలిరి= ఉప్పాంగిరి; ఆ దేవదేవుడు= ఆ దేవాధిదేవుడు కృష్ణుడు; వసుదేవున్= వసుదేవుడిని; కాంచి= దర్శించి; దేవకీ దేవిన్= దేవకీదేవిని; బలభద్రదేవున్= బలరాముడిని; తక్కున్+కలుగు= మిగిలిన; బాంధవులను= చుట్టాలనూ; కని= చూచి; విసీతిన్= వినయంతో; తద్+తద్= వారి వారికి; ఉచిత= తగిన; మనోజ్ఞ= మనస్సును ఆనందింపజేసే; విధా= విధానాలతో కూడిన; సమంచిత= మిక్కిలి పూజితమైన; ఆచరణములు= మర్యాదలు; ప్రియంబు= ప్రీతి; ఎలర్పున్= అతిశయించగా; నడపెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: భృగువంశోత్తముడైన ఉదంకుడిని ఆ విధంగా శ్రీకృష్ణుడు వీడొన్ని తన రాకమ అలంకరించిన ద్వారకాపురం ప్రవేశించాడు. రైవతకపర్వతం జాతరకొరకై అప్పటికే సాగుతున్న ద్వారకావాసులందరూ శ్రీకృష్ణ సందర్భం వలన వెప్రెత్తినట్లు మహానందంతో ఉప్పాంగిపోయారు. అప్పుడు శ్రీకృష్ణుడు దేవకీ వసుదేవులనూ, బలరాముడిని మిగిలిన చుట్టాలనూ చూచి, వారి వారికి తగినట్లుగా ఆనందకరమైన మర్యాదలు చేశాడు.

వ. వారలందఱకు ధర్మసందను చెప్పిన చొప్పును బ్రాహ్మామాది యోగ్యిపుచారంబు లాచలించే; ననుజ తనూ జామూత్స్యబ్ధత్యులు దమ్ముం గనినం భీతి వాత్సల్య సంభావనా బహుమానంబులు మెఱయ నాదరించే; సాత్యకి సుభద్రలం దగు తెఱంగులం దగిన వారలం గానిపించే; నట్లు సకలజన ప్రమోదాపాది ర్యైన దామోదరు నత్యంత సమీపాసనుం జేసికొని వసుదేవుడు ‘భారతరణప్రకారంబు యాతాయాత జనంబులచేత వింటిం, బ్రస్ఫుటంబుగా వినవలతుం జెప్పవే’ యని యడిగిన నచ్చుతుం డతని కిట్లనియో.

120

ప్రతిపదార్థం: వారలు+లందఱకున్= వారందరికీ; ధర్మసందను= ధర్మసందనుడు; చెప్పిన; చొప్పున్= విధంగా; ప్రణామ= నమస్కారం; ఆది= మొదలైన; యోగ్య= తగిన; ఉపచారంబులు= సేవా గౌరవాలు; ఆచరించెన్= చేశాడు; అనుజ= తముళ్ళున్నా; తనుజ= కుమారులూ; అమాత్య= మంత్రులూ; భృత్యులు= సేవకులూ; తన్నున్= తన్ను; కనిసన్= దర్శింపగా; ప్రీతి= సంతోషం; వాత్సల్యము= మమత; సంభావన= ప్రేమ; బహుమానంబు= గౌరవం; మెఱయన్= వెల్లడికాగా; ఆదరించెన్= ఆదరించాడు; సాత్యకిన్= సాత్యకీని; సుభద్రన్= సుభద్రనూ; తగు= తగిన; తెఱంగులన్= విధములుగా; తగినవారలన్= యోగ్యులయినవారిని; కానిపించెన్= దర్శింపజేశాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; సకలజన= సమస్త జనులకూ; ప్రమోద= మహానందాన్ని; ఆపాది= కలిగించేవాడు; ఐన= అయిన; దామోదరున్= శ్రీకృష్ణుడిని; అత్యంత= మిక్కిలి; సమీప= దగ్గరగా; అసీపున్= కూర్చున్న వాడినిగా; చేసికొని; భారతరణా= భారతయుధంయొక్క; ప్రకారంబు= విధానం; యాత+అయాత= పోతూ వస్తూఁండే; జనంబులచేతన్= జనులచేత; వింటిన్= అరగౌరగా విన్నాను; ప్రస్ఫుటంబుగాన్= మిక్కిలి తేఱతెల్లంగా; విన్ను+వలతున్= వినగోరుతాను; చెప్పవే= చెప్పుమా; అని; అడిగినన్= అడుగగా; అచ్యుతుండు= శ్రీకృష్ణుడు; అతనికిన్= ఆ వసుదేవుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: వారందరికి ధర్మరాజు చెప్పిన రితిగా శ్రీకృష్ణుడు నమస్కరించటం మొదలయిన విధులన్నీ నడిపాడు. తమ్ముళ్ళూ, కొడుకులూ, మంత్రులూ, సేవకులూ తనను దర్శించటానికి రాగా వారిని సంతోషంతో, మమకారంతో, ప్రేమతో, గౌరవంతో ఆదరించాడు. సాత్మకినీ, సుభద్రనూ చూడటానికి తినివారిని పంపించాడు. ఆ విధంగా అందరికి ఆనందాన్ని కలిగించే శ్రీకృష్ణుడిని దగ్గర కూర్చుండబెట్టుకొని వసుదేవుడు ‘నాయనా! పోతూ వస్తూ ఉండే వారివలన భారతయుద్ధాన్ని గూర్చి అరగొరగా విన్నాను. నీవు సంపూర్ణంగా చెప్పితే వినాలని ఉన్నది. నాకు తేఱతెల్లంగా చెప్పు’ మని అడిగాడు. అంతట శ్రీకృష్ణుడు వసుదేవుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. ‘అఖి యతివిస్తారము: పె : క్షుభినంబులు చెప్పుఁ బట్టుఁ; గొంత దగం జె

ప్రేద నేఁ బ్రుధాన పురుష సు, ముదయ సమర విధము లఘుతరోక్కులఁ దెలియన్.

121

ప్రతిపదార్థం: అది= భారతయుద్ధ కథ; అతి= మిక్కిలి; విస్తారము= పెద్దది; చెప్పున్= దానిని చెప్పగా; పెక్క= చాలా; దినంబులు= రోజులు; పట్టున్= గడుస్తాయి; ఏన్= నేను; తెలియన్= అర్థమయ్యేటట్లుగా; ప్రధాన= ముఖ్యలయిన; పురుష= వీరులయొక్క; సముదయ= సమూహంయొక్క; సమర= యుద్ధంయొక్క; విధము= తీరు; కొంత; లఘుతర= కొలది అయిన; ఉక్కులన్= మాటలలో; తగన్= తగినట్లుగా; చెప్పురన్= చెప్పుతాను.

తాత్పర్యం: భారతయుద్ధ కథ చాలా పెద్దది. దానినంతా చెప్పటానికి చాలా రోజులు పట్టుతాయి. అందువలన ముఖ్యలయిన వీరులు యుద్ధాలు చేసిన తీరు కొంత నీకు కొద్ది మాటలలో అర్థమయ్యేటట్లుగా చెప్పుతాను.

సీ. కొరవసైన్యమేకాదశాక్షోహిణీ, కలితంబు: దానికిఁ గట్టె వీర

పట్టంబు భీష్ముడు: దా ప్రభువున కెదురొడ్డి, రెలమిషైఁ బాండుపుత్తులు శిఖిండి;

సక్షిప్త సప్త సంఖ్యాక్షోహిణీక ము, నీక: మిమ్మాడ్చ్య బన్నిన బలద్వ

యంబును భేచరు లచ్చెరువడఁ భోరేఁ; గాండీవి దోడ్పడగా శిఖిండి

తే. యన్నదీనందనునిఁ బదియవు బినంబు, నందుఁ గూలిచె: నుత్తరాయణము వచ్చు

నంతకును మృతి పొందక యాతు దుండె, నథిప! శరతల్పమున! గదు నధ్యతముగ.

122

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజు! వసుదేవా!; కౌరవ= కౌరవులయొక్క; సైన్యము; ఏకాదశ= పదకొండు; అక్షోహిణీ= అక్షోహిణులతో; కలితంబు= కూడినపట్టిది; భీష్ముడు= భీష్ముడు; దానికిన్= ఆ పడకొండు అక్షోహిణుల సైన్యానికి; వీరపట్టంబు= ఆధిపత్యమును సూచించే వీరవేషమును; కట్టున్= ధరించాడు; ఆ ప్రభువునకున్= ఆ సైన్యాధిపతి భీష్ముడికి; పాండుపుత్తులు= పాండురాజు కుమారులు, పాండవులు; ఎలమిషైన్= ఉత్సాహంతో; శిఖిండిన్= శిఖిండిని; ఎదురొడ్డిరి= ఎదురుగా నిలిపారు; అక్కడన్= పాండవపక్షమున; అనీకము= సైన్యం; సప్తసంఖ్యా= ఏడు సంఖ్యగల; అక్షోహిణీకము= అక్షోహిణులు కలది; ఈ+మాడ్చ్యన్= ఈ విధంగా; పన్నిన= మోహరించిన; బలద్వయంబును= సేనాద్వయం; భేచరులు= దేవతలు; అచ్చెరువు+పడన్= ఆశ్వర్యం పాందేటట్లుగా; పోరెన్= యుద్ధం చేసింది; శిఖిండి; గాండీవి= అర్జునుడు; తోడ్పడన్+కాన్= సహయంచేయగా; పది+అవు= పదవ; దినంబు+అందున్= రోజున; ఆ నదీ= ఆ గంగానదియొక్క; నందనునిన్= కుమారుడిని, భీష్ముడిని; కూలిచెన్= పడగొట్టడు; అతండు= ఆ భీష్ముడు; ఉత్తరాయణము వచ్చు+అంతకును= ఉత్తరాయణ పర్వకాలం వచ్చేవరకూ; మృతిపొందక= మరణించక; కడున్= మిక్కిలి; అద్యతముగన్= ఆశ్వర్యకరంగా; శరతల్పమున్= బాణాల పాన్పుమీద; ఉండెన్= ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: వసుదేవా! కౌరవైన్యం పదకొండు అక్షోహించలు. భీముడు దానికి సేనాధిపతి. పాండవులు అతని కెదురుగా శిఖండిని నిలిపారు. పాండవ పైన్యం ఏడు అక్షోహించలు. ఈ రెండు పైన్యాలూ హోరాహోరిగా పోరాదాయి. ఆ పోరాటాన్ని చూచి దేవతలు సైతము ఆశ్వర్యపడ్డారు. అర్జునుడు తోడు రాగా శిఖండి యుద్ధం మొదలయిన పదవ రోజున భీముడిని పడగొట్టాడు. ఆ మహాతుము ఉత్తరాయణ పుణ్యకాలం వచ్చేవరకూ, మరణించకుండా అంపపానుపుమీద ఉన్నాడు.

విశేషం: అక్షోహించి= 21,870 రథములు, 21,870 ఏనుగులు, 65,610 గుళ్ళాలు, 1,09,350 పదాతులు కలిగిన సేన, ఉత్తరాయణము-సూర్యుడు ఉత్తరపు వైపుగా సంచరించే ఆరునెలలకాలం. మకరసంక్రాంతినుండి కర్కుటసంక్రాంతివరకుగల కాలం. మార్గశిరమాసం సమాప్తి అయిన తరువాత ఉత్తరాయణం ప్రారంభమవుతుంది.

క. గురుఁ ఛైదు బివసములు ని; భృత్యరసమర మొనాచ్చే; నతనిఁ బలమార్పుగ నా

వెరఫున నర్జును ప్రాపున ; దొరకొనియె పాతాగ్నిభవుఁడు ద్రుపదసుతుండున్.

123

ప్రతిపదార్థం: గురుఁడు= ద్రోణుడు; బదు= అయిదు; దివసములు= రోజులు; నిర్మర= తీవ్రమయిన; సమరము= యుద్ధం; ఒనర్పైన్= చేశాడు; పూత+అగ్ని= యజ్ఞాగ్నినుండి; భవుడు= పుట్టినవాడైన; ద్రుపద= ద్రుపదుడియొక్క; సుతుండున్= కుమారుడు-ధృష్టద్యుమ్యుడు; నా= నాయొక్క; వెరఫున్= ఉపాయంతో; అర్జును= అర్జునుడియొక్క; ప్రాపున్= అండతో; అతనిన్= ద్రోణాచార్యుడిని; పరిమార్పుగన్= చంపగా; దొరకొనియెన్= పూనుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: ద్రోణాచార్యుడు బదురోజులు తీవ్రయుద్ధం చేశాడు. యజ్ఞాగ్నినుండి పుట్టినవాడూ, ద్రుపదుడి కొడుకూ అయిన ధృష్టద్యుమ్యుడూ నా ఉపాయంవలన అర్జునుడి అండవలనా ఆ ఆచార్యుడిని చంపగలిగాడు.

క. గండున రాధాతనయుఁడు ; రెండు బినంబులు పెనంగి గ్రీష్మ సమయ సూ

ర్యండుంబోలె వెలింగెడు ; గాండివధరు శరకరోష్టుఁ గ్రాగెన నరేంద్రా!

124

ప్రతిపదార్థం: నర+ఇంద్రా!= రాజు!, వసుదేవా!; గండున్= పరాక్రమంతో; రాధా= రాధయొక్క; తనయుఁడు= కొడుకు-కర్ణుడు; రెండు; దినంబులు= రోజులు; పెనంగి= యుద్ధంచేసి; గ్రీష్మసమయ= వేసవి నాటి; సూర్యండున్+పోలైన్= సూర్యుడివలె; వెలింగెడు= ప్రకాశించే; గాండివ= గాంధీవమును; ధరు= ధరించే అర్జునుడియొక్క; శర= బాణాలవెడి; కర= కిరణాలయొక్క; ఉషమ్మై= వేడిచేత; క్రాగెన్= కాలిపోయాడు.

తాత్పర్యం: కర్ణుడు రెండు రోజులు యుద్ధంచేసి; నడివేసవి సూర్యుడివలె వెలిగే అర్జునుడి బాణకిరణాలవలన దగ్గమయ్యాడు.

విశేషం: అలం: ఉత్సైష్ట, రూపకం

చ. విను, మఱునాఁడు శల్యుఁ డతివిక్రమతన్ సమరం బొనల్లి య

భ్రినము సగంబు సెల్లిగ యుభిషిరుచేఁ దెగుడున్, బలంబు గై

కొని యనిసేయగా శకునిఁ గుభైష్ట వడిన్ సహదేవుఁ; దంతతో

మనమునఁ జేవ దక్కి తనమానము డిగ్గఁగ్గావి హీసుఁడై.

125

ప్రతిపదార్థం: విను; మఱునాడు= ద్రోణదు చనిపోయిన మరునాడు; శల్యుడు; అతి= మిక్కిలి; విక్రమతన్= పరాక్రమంతో; సమరంబు= యుద్ధం; ఒనర్చి= చేసి; ఆ దినము= ఆ రోజు; సగంబు= సగం; చెల్లగన్= కడవగా; యుధ్షిష్ఠిచేన్= ధర్మరాజవలన; తెగుడున్= చచ్చిన తరువాత; శకుని; బలంబు= సైన్యాన్ని; కైకొని= తీసికొని; అని= యుద్ధం; చేయగాన్= చేయగా; సహదేవుడు; వడిన్= వేగంగా; కూలైన్= చంపాడు; అంతతోన్= అంతటిలో; మనమున్= మనస్సులో; చేవ= సైన్యాన్ని; తక్కి= కోల్పోయి; తన; మానము= ఆత్మాభిమానం, పొరుషం; డిగ్గఁగన్+త్రావి= విడిచి; హీనుడు+ఇ= అల్పుడై.

తాత్పర్యం: ద్రోణదు మరణించిన మరునాడు శల్యుడు మహాపరాక్రమవంతుడై యుద్ధం చేశాడు. కానీ, ఆ రోజు ఒకపూట గడిచిన తరువాత ధర్మరాజుచేతిలో చనిపోయాడు. అప్పుడు శకుని సైన్యంతో వచ్చి యుద్ధం చేశాడు. వెంటనే సహదేవుడు అతడిని చంపాడు. అంతటిలో చేసేది ఎమీలేక నిబ్జరం కోల్పోయి ఆత్మాభిమానం విడిచి అల్పుడై. (తరువాతి వచనంతో అన్నయం).

వ. దుర్యోధనుండు తనతమ్ముల భీమసేనుండు సంగ్రామంబునం దెగటాల్చియుండ, భంగంబున కోల్చి పలపలని మూడక విడిచి, గద చేతంగాని, పాదచాలియయి, యొక్కండును బాటి, యొక్కముడువు సాచ్చి, నీళ్ళు పాపాణమయముగా మంత్రించుకొని, డాగి యుండే; బాండవు లెఱింగి పాశియి పాంచివికొని మర్మభేదంబు లగు దూషణభాషణంబుల నొప్పించిన.

126

ప్రతిపదార్థం: దుర్యోధనుండు; తన; తమ్ములన్= తమ్ముళ్ళను; భీమసేనుండు= భీముడు; సంగ్రామంబున్= యుద్ధంలో; తెగటార్చి= చిత్రవధచేసి; ఉండన్= ఉండగా; భంగంబునకున్= వినాశనానికి; ఓర్చి= సహించి; పలపలనిమూడక్కన్= పలచనయిన సైన్యాన్ని; విడిచి; గద; చేతన్+కొని= చెపట్టి; పాదచారి+ఇ= కాలినడకను వెళ్ళినవాడై; ఒక్కండును= ఒక్కడే; పాతి= పారిపోయిన; ఒక్కముడువు= ఒక పెద్ద చెరువులో; చొచ్చి= ప్రవేశించి; నీళ్ళు; పాపాణమయము= శిలారూపం; కాన్= అగుసట్లుగా; మంత్రించికొని= మంత్రోచ్చారణం చేసికొని; డాగి= దాగికొని; ఉండెన్= ఉన్నాడు; పాండవులు; ఎఱింగి= ఈ గుట్టు తెలిసికొని; పోయి; పాంచివికొని= చుట్టుచేరి; మర్మ= ఆయువు పట్లును; భేదంబులు= బ్రద్దలు చేసేవి, బాణాలవంటివి; అగు= అయిన; దూషణ= నిందలతో కూడిన; భాషణంబులన్= మాటలచేత; నొప్పించిన్= బాధపెట్టగా.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు తన తమ్ముళ్ళనందరిని భీముడు యుద్ధంలో మట్టుపెట్టినప్పటికీ, వారి వినాశనాన్ని దిగిమ్రింగాడు. తరువాత క్షీణించి పలచనయిన సైన్యాన్ని వదలి, గదను చెపట్టి, కాలి నడకను పోయినవాడై, ఒక్కడే పెద్దచెరువులో ప్రవేశించాడు. మంత్రం జపించి నీళ్ళు శిలారూపం పాందేటట్లు చేశాడు. ఈ గుట్టు తెలిసికొన్న పాండవులు చెరువు చుట్టు చేరి అతడిని జీవస్థానాలను బ్రద్దలుచేసే నిందావాక్యాలు పలికి బాధపెట్టగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్నయం).

ఆ. అతడు మడువు వెడలి యనిలనందనుతోడు, దగు బెనంగి, తథ్దధావినిహతిఁ

దొడలు విఱిగి కూలి విడిచే బ్రాణంబు: ఇ, భ్రంగి జయము గొనిల పాండుసుతులు.

127

ప్రతిపదార్థం: అతడు= ఆ దుర్యోధనుడు; మడువు= చెరువునుండి; వెడలి= బయటికి వచ్చి; అనిల= వాయువుయొక్క; నందనతోడన్= కుమారుడితో - భీముడితో; తగన్= వీరోచితంగా; పెనంగి= పోరాడి; తద్= ఆ భీముడియొక్క; గదా= గదయొక్క; వినిహతిన్= విశేషమైన దెబ్బచేత; తొడలు; విఱిగి= విరిగి; కూలి= పడిపోయి; ప్రాణంబులు= ప్రాణాలు; విడిచేన్= వదిలాడు; పాండు= పాండురాజుయొక్క; సుతులు= కుమారులు; ఈ+భంగిన్= ఈ విధంగా; జయము+కొనిరి= జయం పాందారు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడు చెరువునుండి బయలికి వచ్చి, భీముడితో వీరోచితంగా పోరాడాడు. చివరకు భీముడి గదాఘాతంవలన తొడలు విరిగి కూలిపోయి ప్రాణాలు విడిచాడు. ఈ విధంగా పాండవులు జయం పొందారు.

క. గురుసుతుడు పాండుతనయ శి, జర మా రే యడల పాచివి భీషణవృత్తిన్

బొలగొనియెం గలఫోటక, నరనిచయము నెఱ్లినే మనం గల దధిపా!

128

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= రాజు!, వసుదేవా!; గురు= ద్రోణాచార్యుడియొక్క; సుతుడు= కొడుకు - అశ్వత్థామ; ఆ రే= ఆ రాత్రి; అడరి= చెలరేగి; పాండు తనయ= పాండవుల యొక్క; శిబిరము= దండు విడిసినచోటు; పాదివి= ఆక్రమించి; భీషణ= దారుణమైన; వృత్తిన్= వ్యాపారంతో; కరి= ఏనుగులయొక్క; ఫోటక= గుర్తొలయొక్క; నర= సైనికులయొక్క; నిచయమున్= సమూహాన్ని; ఎల్లన్= అంతటినీ; పారిగొనియెన్= సంహరించాడు; అనన్= చెప్పగా; ఏమి= ఇంకా ఏమి; కలదు?= మిగిలి ఉన్నది?

తాత్పర్యం: వసుదేవా! ఆ రాత్రి అశ్వత్థామ విజ్యంభించి, పాండవశిభిరం ప్రవేశించి ఏనుగుల, గుర్తొల, సైనికుల సమూహాన్ని ఒక్క పురుగు మిగులకుండా ఊచకోత కోశాడు. ఇంకా చెప్పటానికి ఏమున్నది?

క. ఆ రాత్రి యేసును బాండుసుతులు నచ్చట లేమి నంతపుట్టి; నిట్లు పదునెనిమిది దివసంబులు చెల్లిన సంగ్రామంబున నే మార్యురము సాత్యకియును దక్కమా దిక్కున సమస్తజనంబులు నస్తమించిలి; కౌరవుల దెసు నశ్వత్థామ కృప కృతపర్మలు ముఖ్యరు బ్రదికిలి; యుయుత్సుండు మున్సు పాండవుల నాత్రయించుటం జేసి చావునకుం దష్టే; నిది భారతరణ ప్రకారంబు.'

129

ప్రతిపదార్థం: ఆ రాత్రి; ఏనుమ= నేనూ; పాండుసుతులు= పాండురాజు కొడుకులు; పాండవులా; అశ్వటం= అక్కడ; లేమిన్= లేకపోవుటచే; అంత= ఆ ఫోర్కార్యం; పుట్టేన్= సంభవించింది; ఇట్లు= ఈ విధంగా; పదునెనిమిది దివసంబులు= పద్ధనిమిది రోజులు; చెల్లిన= నడిచిన; సంగ్రామంబునన్= యుద్ధంలో; ఏము= మేము; ఆర్యురము= ఆరుగురము; సాత్యకియును= సాత్యకీ; తక్కన్= తప్ప; మా దిక్కునన్= మా వైపున; సమస్త జనంబులును= అందరునూ; అస్తమించిరి= మరణించారు; కౌరవుల= కౌరవులయొక్క; దెసున్= వైపున; అశ్వత్థామయున్= అశ్వత్థామ; కృపుడున్= కృతపర్మ; కృతపర్మయున్= కృతపర్మ; ముఖ్యరు= ముగ్గురు; బ్రదికిరి= బ్రతికారు; యుయుత్సుండు; మున్సు+అ= పూర్వాన్మే; పాండవులన్= పాండవులను; ఆశ్రయించుటన్+చేసి= ఆశ్రయించటంవలన; చావునకున్= మరణానికి; తప్పేన్= తప్పించుకొన్నాడు; ఇది; భారతరణ= భారతయుద్ధంయొక్క; ప్రకారంబు= విధం.

తాత్పర్యం: ఆ రాత్రి నేనూ పాండవులూ అక్కడ లేకపోవటంవలన ఆ ఫోర్కార్యం జరిగింది. ఈ విధంగా పద్ధనిమిది రోజులు నడిచిన యుద్ధంలో మేము ఆరుగురమూ (శ్రీకృష్ణుడు+పంచపాండవులు) సాత్యకీ తప్ప మిగిలిన మా వైపు వారందరూ మరణించారు. కౌరవపక్కంలో అశ్వత్థామా, కృపుడూ, కృతపర్మా బ్రదికారు. యుయుత్సుండు ముందే పాండవుల పంచు చేరటంవలన చావు తప్పించుకొన్నాడు. ఇదీ భారతరణముద్ధంయొక్క జరిగినటీరు.'

క. అని చెప్పే గాని యఖను, న్యుని చా వేర్పడగ్గ జెప్ప నొల్లిడ వనుదే

వునకు వగ మిగులుటకు నే, మ్యునమును దా నోర్మకునికి మాధవుఁ దధిపా!

130

ప్రతిపదార్థం: అని; మాధవుడు= శ్రీకృష్ణుడు; చెప్పేన్= చెప్పాడు; కాని; వసుదేవునకున్= వసుదేవుడికి; వగ= దుఃఖం; మిగులుటకున్=

ఎక్కువ కావటానికి; తాన్= తాను; నెఱ+మనమనన్= నిండు మనస్సుతో; బ్ర్హక్= సహింపక; ఉనిక్షిన్= ఉండటంచేత; అభిమన్యుని= అభిమన్యుడియొక్క; చావు= మరణం; ఏర్పడగన్= సృష్టింగా; చెప్పున్= చెప్పుగా; ఒల్లఁడు+ల= ఇష్టమడనే ఇష్టపడ డాయెను.

తాత్పర్యం: అని శ్రీకృష్ణుడు భారతయుద్దం జరిగినవిధమంతా చెప్పాడు. కానీ వసుదేవుడికి దుఃఖం ఎక్కువకావటం తాను బీర్చుకొనలేదు కాబట్టి అభిమన్యుడి చావును గూర్చి అతడికి చెప్పటానికి ఇష్టపడనేలేదు.

వ. దాని నెఱింగి సుభద్ర గ్రధుడైస్తురంబున గోవిందునితోడ 'నీ యిల్లుం డబ్బమన్యుండు దెగుట మీ తండ్రికిం జెపులా రం జెప్పుమన్నా!' యని వసుదేవుండు వినం బలుకుచుం బుడమింబడిన వసుదేవాబి యాదవజనంబులు మనంబులం గబిలన క్రొత్త నెప్పగలం బలవించినం, బధ్మాభుండు వారల నెల్ల సూరాళ్ల వారణపురంబున సుభద్రయు నుత్తరయు నభమన్యునిదెస నెత్తిన శోకంబున నాకులత్వంబు నొంచిన చందంబుసు, గొంతితగు మాటల వాలం దేల్చిన తెఱంగుసు, నెఱింగించి, పాండవు లేవురును వేర్వేల యభమన్యునకై మసికాంచన గవాబి వస్తువులు విప్రప్రకరంబుల కొసంగుటయు, మతియుఁ దటాక కరణాబి ధర్మంబు లాచలంచుటయుం, జెప్పి, మతియు 'దురంబునం దెరలక మరలక యాసాభద్రుండు రౌద్రమూల్రిదై దుర్యోధన ద్రోణ కృపద్రోణ కృతవర్ష కర్మాభిరప్రాతంబుఁ గలంచి యనేక స్వపలోకంబుసు జములోకంబున కనిచి యనిమిషులు పాగడ నుత్తమలోకంబున కలిగి సుభేద్మై యుస్సువాఁడు: వానికి వగవనేల?' యనియుం బలికి యిట్లుపశాంతి గావించి.

131

ప్రతిపదార్థం: దానిన్= అభిమన్యుడి చావును గూర్చి చెప్పుకుండును; ఎత్తింగి= తెలిసికొని; సుభద్ర= దుఃఖంవలన తడబడే; స్వరంబునన్= గొంతుతో; గోవిందునితోడన్= శ్రీకృష్ణుడితో; నీ= నీయొక్క; అల్లుండు= మేనల్లుడు అగు; అభిమన్యండు; తెగుట= మరణించటం; మీ= మీయొక్క; తండ్రికిన్= తండ్రి వసుదేవుడికి; చెవులు+అరన్= చెవులకెక్కునట్లుగా; చెప్పుము; అన్నా!; అని; వినగ్= వినగా; పలుకుచున్= పలుకుతూ; పుడమిన్= భూమిమీద; పడినెన్= కూలిపోగా; వసుదేవ= వసుదేవుడు; ఆది= మొదలైన; యాదవ జనంబులు= యాదవులందరూ; మనంబులన్= మనస్సులలో; కదిరిన= క్రమిన; క్రొత్త= క్రొత్తగా పుట్టినవైన; నెఱ+వగలన్= పరిపూర్ణ దుఃఖములతో; పలవించినన్= ఆక్రోషింపగా; పద్మాభుండు= శ్రీకృష్ణుడు; వారలన్= వారిని; ఎల్లన్= అందరనూ; ఊరార్పి= ఓదార్పి; వారణపురంబునన్= హస్తినాపురంలో; సుభద్రయున్= సుభద్రయూ; ఉత్తరయున్= ఉత్తరయూ; అభిమన్యుని+దెసన్= అభిమన్యుడిని గూర్చి; ఎత్తిన్= ఉప్పొంగిన; శోకంబునన్= శోకంచేత; ఆకులత్వంబు= క్షోభసు; ఒందిన= పొందిన; చందంబును= విధమునూ; గొంతి= కుంతి; తగు= తగిన; మాటలన్= మాటలతో; వారిని; తేర్పిన= ఓదార్పిన; తెలుంగఁను= విధమునూ; ఎత్తింగించి= తెలియజేసి; పొండవులు; ఏపురును= ఐదుగురునూ; వేఱు+వేఱ= విడి విడిగా; అభిమన్యునకై= అభిమన్యుడి తృప్తికై; మణి= మణులు; కాంచన= బంగారము; గో= గోవులు; ఆది= మొదలైన; వస్తువులు; విప్ర= బ్రాహ్మణులయొక్క; ప్రకరంబులరున్= సమూహాలరు; ఒసంగుటయున్= దానం చేయుటయు; మతియున్= ఇంకా; తటాక కరణ= చెరువులు త్రవ్యించటం; అది= మొదలైన; ధర్మంబులు= ధర్మాలు; ఆచరించుటయున్= చేయుటయు; చెప్పి; మతియున్= ఇంకా; దురంబునన్= యుద్ధంలో; తెరలక= తోలగక; మరలక= వెనుకంజవేయక; ఆ సోభద్రుండు= ఆ సుభద్రా కుమారుడు, అభిమన్యుడు; రౌద్రమూల్రి+ఇ= రౌద్రము మూర్తీభవించినవాడై; దుర్యోధన= దుర్యోధనుడు; ద్రోణ= ద్రోణుడు; కృప= కృపుడూ; ద్రోణి= ద్రోణుడి కుమారుడు, అశ్వత్థామ; కృతవర్ష; కర్మాభుండు; ఆది= మొదలైన; వీర= వీరులయొక్క; ప్రాతంబున్= సమూహాన్ని; కలంచి= కలతపెట్టి; అనేక= అనేకులైన; నృప= రాజులయొక్క; లోకంబును= సమూహాన్ని; జము= యముడియొక్క; లోకంబునకున్= లోకానికి; అనిచి= పంపి; అనిమిషులు= దేవతలు; ఎగడన్= పాగడగా; ఉత్తమ లోకంబునకున్=

ఉత్తమలోకానికి; అరిగి= వెళ్చి; సుఖి+బి= సుఖంతో కూడినవాడై; ఉన్నవాడు= ఉన్నాడు; వానికిన్= వాడికొరకు; వగవన్= దుఃఖించగా; ఏల?= ఎందుకు?; అనియున్= అనియూ; పలికి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఉపశాంతి= మనశ్శాంతిని; కావించి= కలిగించి.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు అభిమన్యుడి వథనగూర్చి చెప్పకపోవటం గ్రహించిన సుభద్ర అన్నా! నీ మేనల్లుడైన అభిమన్యుడు మరణించటం మీ తండ్రి వసుదేవుడికి చెవుల కెక్కేటట్లు చెప్పుమని వసుదేవుడు వినేటట్లుగా పలికింది. అప్పుడు వసుదేవుడు మొదలైన యాదవులు కొత్తగా పుట్టిన దుఃఖంతో ఆక్రోశించారు. శ్రీకృష్ణుడు వారినందరినీ ఓదార్చి, హస్తినాపురంలో ఉత్తరా సుభద్రలు అభిమన్యుడిని గూర్చి మహాదుఃఖంతో క్షోభిస్తే కుంతిదేవి వారిని ఓదార్చుటం, పాండవులు విడివిడిగా అభిమన్యుడి తృప్తికి మణులూ, బంగారం, గోవులూ మొదలైన వస్తువులను బ్రాహ్మణులకు దానం చేయటం, ఇంతేకామండా తటాక నిర్మాణం మొదలైన ధర్మకార్యాలు చేయటం వారికి వివరించాడు. ఇంకనూ వారితో 'అభిమన్యుడు రౌద్రం మూర్తిభవించినట్లుగా దుర్యోధన ద్రోణాది మహావీరులందరినీ చెల్లాచెదరుచేసి కలత పెట్టాడు. నానాదేశ రాజులను యమలోకానికి పంపాడు. దేవతలు పాగడుతుండగా ఉత్తమలోకానికి వెళ్లి సుఖంగా ఉన్నాడు. వాని కొరకు శోకించటం ఎందుకు?' అని పలికి వారి మనస్సులు కుదురుపరిచి. (తరువాతి పద్మంతో అస్వయం.)

ఆ. బంధులోకమునకుఁ బరమ ప్రియంభైను, యుచిత వర్తనమున నుండే గృష్మణి:

డని సపిస్తరంబు లగు వాక్యములఁ జ్ఞీతి, చిగురులొత్త నిట్లు చెప్పి మతీయు.

132

ప్రతిపదార్థం: కృష్ణుడు= శ్రీకృష్ణుడు; బంధు= చుట్టాలయొక్క; లోకమునకున్= సమూహానికి; పరమ= మిక్కిలి; ప్రియంబు+బన= ఇష్టమైన; ఉచిత= తగిన; వర్తనమునన్= నడవడితో; ఉండెన్= ఉన్నాడు; అని; సహ+విస్తరంబులు= పిపుల శబ్దజాలంతో కూడినవి; అగు= అయిన; వాక్యమునన్= వాక్యాలతో; ప్రీతి= ఆనందం; చిగురులొత్తన్= పుట్టగా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; చెప్పి; మతీయున్= ఇంకనూ.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు చుట్టాలకందరికీ మిక్కిలి ఇష్టమయిన రీతిగా నడుచుకొంటూ ఉన్నాడు. ఈ విధంగా సపిస్తరంగా సంతోషం కలిగేటట్లు చెప్పి ఇంకనూ. (తరువాతి వచనంతో అస్వయం).

వ. కలపురంబునం బుట్టిన విశేషంబులు వినుమని పలికి వైశంపాయనుండు జనమేజయున కిట్లనియే. 133

ప్రతిపదార్థం: కలపురంబునన్= హస్తినాపురంలో; పుట్టిన= కలిగిన; విశేషంబులు= విశేషాలు; వినుము; అని; పలికి; వైశంపాయనుడు; జనమేజయునకున్= జనమేజయుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియున్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: హస్తినాపురంలో పుట్టిన విశేషాలు వినుమంటూ వైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

వ్యాసుడు పాండవుల వశ్వమేధయగోమృఖుల జీయుట (సం.14-61-8)

సీ. చుఱుచుఱు దనచెవుల్ సూచిన యట్లుగ, నభమన్య సంస్తుతి యైన వాక్య

యము ప్రసంగాభీనమై బంధుజనులందుఁ, బోడముటయును, ధృతి యెడలి తలలి

యుత్తర విలపింప, నత్తస్నియలమట, గనుగొని, పాండునందనులు వసటుఁ

గూలన, నచటికిఁ గారుణ్యమూర్తి వే, దవ్వాసుఁ దేతెంచి తగినమాట

తే. లాడి, వారలవగ మూన్చి, యశ్వమేధ | విషయవిధులు ప్రసంగించి వేగ తొడగు
డని నియోగించి, వా రెల్ల నట్లకాక, యనిన నాతఁ దంతర్థితుం డయ్య నథిప!

134

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజు! జనమేజయా!; బంధుజనులు+అందున్= చుట్టాల నడుమ; ప్రసంగ= ప్రస్తుతమును; అధీనము+బి= వశమై; అభిమన్య= అభిమన్యడి; సంస్తుతి= ప్రశంస; బన= అయిన; వాక్= మాటలయొక్క; చయము= సమూహం; చుఱుచుఱన్= చుర చురా; తన= తనయొక్క; చెవుల్= చెవులు; చూడిన= కాల్చిన; అట్లు+కన్= అట్లుగా; పొడముటయును= పుట్టిన పిరప; ధృతి= ధైర్యం; ఎడలి= క్షీణించి; తలరి= కంపించి; ఉత్తర; విలపింపన్= దుఃఖించగా; ఆ తన్ని= ఆ ప్రీయొక్క; అలమట= దుఃఖం; కనుగొని= చూచి; పాండు= పాండురాజుయొక్క; నందనులు= కుమారులు; వనటన్= శోకంలో; కూరినన్= మునుగగా; అచటికిన్= అక్కడకు; కారుణ్యమూర్తి= దయాస్యరూపుడు; వేదవ్యాసుడు= వ్యాసమహర్షి; ఏతించి= వచ్చి; తగిన; మాటలు; ఆడి= పలికి; వారల= పాండవుల; వగ= దుఃఖం; మాన్మి= పోగొట్టి; అశ్వమేధ= అశ్వమేధంయొక్క; విషయ= ప్రధానకార్యము నందలి; విధులు= పద్ధతులు; ప్రసంగించి= వివరించి; వేగ= త్వరగా; తొడగుడు= పూనుకొనండి; అని; నియోగించి= ఆజ్ఞాపించి; వారు= పాండవులు; ఎల్లన్= అందరూ; అట్లు+ఆ= అట్టే; కాక= అగునుగాక; అనినన్= అనగా; అతడు= ఆ మహర్షి; అంతర్థితుండు= అదృష్టుడు; అయ్యొన్= అయ్యాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! చుట్టాలందరూ మాటల వెంబడి అభిమన్యడిని పెక్కుమాటలలో పొగదేటప్పటికి ఎంతో బాధకలిగి ఉత్తర శోకించింది. ఆమె దుఃఖపడటం చూచి పాండవులు దుఃఖంలో మునిగిపోయారు. అప్పుడు దయామయుడైన వ్యాసమహర్షి వచ్చి తగిన మాటలు చెప్పి వారిని ఓదార్చాడు. ఆ సందర్భంగా అశ్వమేధయాగ సంస్కారాలను వివరించి ‘మీరు వెంటనే దానిని చేయటానికి పూనుకొనం’డని వారిని ఆజ్ఞాపించి అదృష్టుడయ్యాడు.

క. అన విని జనమేజయుఁ ‘డ, ముళ్ళి యిట్లు హితోపదేశముం జేసినఁ బాం

డు శ్వపాగ్రతనయుఁ డెమ్మెయి, ననఫు! తొడగు నశ్వమేధ యాగంబునకున్?’

135

ప్రతిపదార్థం: అనన్= అనగా; విని; జనమేజయుడు; అనఫు!= పాపంలేనివాడు!; ఆ ముని= ఆ వ్యాసమహర్షి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; హిత= మేలు కలిగించే; ఉపదేశమున్= ప్రబోధం; చేసినన్= చేయగా; పాండువ్యప= పాండురాజుయొక్క; అగ్రతనయుఁ దు= పెద్దకొడుకు -ధర్మరాజ; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగా; అశ్వమేధయాగంబునకున్= అశ్వమేధ యజ్ఞానికి; తొడగున్= పూనుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: వైశంపాయనుడి మాటలు విని జనమేజయుడు ‘పుణ్యాత్మా! వ్యాసమహర్షి ఈ విధంగా హితం కలిగించే ఉపదేశం చేయగా; ధర్మరాజు అశ్వమేధయాగం చేయటానికి ఏ విధంగా పూనుకొన్నాడు?’

క. అని యడిగిన వైశంపా, యనుఁ డాతని కిట్టు లనియె; నప్పుడు కుంతి

తనయాగ్రజండు తమ్ములు, గనుగొని యుత్సాహాలక్ష్మీ కనుగువ నొప్పున్.

136

ప్రతిపదార్థం: అని; అడిగినన్= అడుగగా; వైశంపాయనుడు; ఆతనికిన్= జనమేజయుడితో; ఇట్లులు= ఈ విధంగా; అనియొన్= అన్నాడు; అప్పుడు= వ్యాసమహర్షి వెళ్ళిన తరువాత; కుంతి= కుంతియొక్క; తనయ= కొడుకులలో; అగ్రజండు= పెద్దవాడు; కను+కవన్= రెండు కళ్ళలో; ఉత్సాహ= ఉత్సాహంవలన కలిగిన; లక్ష్మీ= శోభ; ఒప్పున్= ఒప్పగా; తమ్ములన్= తమ్ముళ్ళను; కనుగొని= చూచి.

తాత్పర్యం: అని అడుగగా వైశంపాయనుడు అతడితో ఈ విధంగా అన్నాడు. వ్యాసమహర్షి వెళ్ళిన తరువాత ధర్మరాజు కళ్ళలో ఉత్సాహ శోభ ఒప్పగా తన తమ్ముళ్ళను చూచి.(తరువాతి పద్యంతో అన్యయం).

- సి.** ‘వ్యాసమహాముని వత్సలత్వంబును; నానతి యిట్టిన మానసీయ వాక్యంబు వింటిరే? వసుధ యిత్తుటి వసు; హీనర్మై యుస్తుభి; దానఁ చేసి భూదేవ నిహిత ధనాదాన మావశ్య; కంబయ్యు; దాని శక్యత్వమును హి మాచల యూత్రా సమాచరణ ప్రకా; రమును విచారణీయములు గావే?
- అ.** యనుడుబునన తనయుఁ డతనితో సీశ్వరుఁ, బరమ నియతిఁ గొలిచి, కరుణ వడసి ప్రమథగణము నెల్ల భక్తిఁ బూజించి, యఁ, త్తలమునందు భూతబలు లొన్ని.

137

ప్రతిపదార్థం: వ్యాసమహాముని= వ్యాసమహార్షి; వత్సలత్వంబున్వు= మమకారంతో; అనతి+ఇచ్చిన= సెలవిచ్చిన; మానసీయ= మన్మింపదగిన; వాక్యంబు= మాట; వింటిరి+ఎ= విన్నారు కదా!; ఈ+తతీన్= ఈ సమయాన; వసుధ= భూమి, సామ్రాజ్యం; వసు= ధనంచేత; హీన+హి= తక్కువదియై; ఉన్నది; దాని+చేసి= అందువలన; భూదేవ= బ్రాహ్మణులచేత; నిహిత= ఉంచబడిన; ధన= ధనంయొక్క; ఆదానము= తీసికొనిరావటం; అవశ్యకంబు= తప్పనిసరి; అయ్యెన్= అయినది; దాని= ఆ ధనం తీసికొనివచ్చే పనియొక్క; శక్యత్వమును= సాధ్యతనూ; హిమ+అచల= హిమవత్పర్వతమును గూర్చి; యూత్రా= యూత్రను; సమాచరణ= లెస్పగా చేయునట్టి; ప్రకారమును= విధానమునూ; విచారణీయములు= ఆలోచింపదగినవి; కాపు+ఎ!= అగును కదా!; అనుడున్= అనిన తరువాత; పవన= వాయువుయొక్క; తనయుఁడు= కుమారుడు-భీముడు; అతనితోన్= ధర్మరాజుతో; ఈశ్వరున్= శివుడిని; పరమ= మిక్కిలి; నియతిన్= నియమంతో; కొలిచి= పూజించి; కరుణ= దయ; పడసి= పొంది; ప్రమథ= ప్రమథులయొక్క; గణమున్= సమూహమును; ఎల్లన్= అంతటినీ; భక్తిన్= భక్తితో; పూజించి; ఆ+తలము+అందున్= ఆ ప్రదేశంలో; భూత= భూతముల కొరకు; బలులు; ఒనర్చి= చేసి.

తాత్పర్యం: ‘వ్యాసమహార్షి మమకారంతో చెప్పినమాట విన్నారు కదా! ఈనాడు భూమండలంలో ధనంలేదు. అందుచేత బ్రాహ్మణులు దాచిపెట్టిన ధనాన్ని తీసికొనిరావటం తప్పనిసరి అవుతున్నది. అయితే ఆ పని సాధ్యసాధ్యాలనూ హిమాలయ యూత్రా విధానమూ ఆలోచించవలసి ఉన్నది’ అని అన్నాడు. అప్పుడు భీముడు ధర్మరాజుతో పరమ శివుడిని నియమబద్ధంగా పూజించి ఆయన అనుగ్రహం పొంది ప్రమథగణాలను సేవించి అక్కడ భూతబలులు చేసి, (తరువాతి పద్యంతో అస్వయం).

- క.** తెత్తము గాక నరేంద్రు! మఁ, రుత్తకలితమైన దానరూపము సుమహాప్రమాదమును నున్న కనక; మిత్తటి నిలదెనుఁ డలంప నేటికి మనకున్.

138

ప్రతిపదార్థం: నరేంద్ర!= రాజు!; మరుత్తు= మరుత్తుడిచేత; కలితము= కల్పించబడింది; ఐన= అయిన; దాన= దానంయొక్క; రూపము= రూపం కలది; సు= మంచి; మహాత్= గొప్ప; ఉదాత్తు= ఒప్పిదమైన; స్థితిన్= స్థితితో; ఉన్న; కనకము= బంగారం; తెత్తము+కాక= తీసికొని వస్తుము; ఈ+తతీన్= ఈ సమయాన; మనకున్= మనకు; ఇల= భూమియొక్క; దెసన్= దురవస్థను; తలంపన్= విచారించగా; ఏటికిన్?= ఎందులకు?

తాత్పర్యం: రాజు! మరుత్తుడు దానంచేసిందీ, ఈనాటికి చెక్కు చెదరకుండా ఉన్నది అయిన బంగారాన్ని తీసికొని వద్దాము. రాజ్యదురవస్థను గూర్చి మనం విచారించటం దేనికి?

విశేషం: మరుత్తుడు పోడశమహారాజులలో ఒకడు. ఆ రాజు సంవర్ధుడిని ఉపద్రవ్పగా చేసికొని, హిమవత్పర్వత పార్శ్వప్రదేశంలో యజ్ఞంచేసి, బ్రాహ్మణులకు సువర్షరాసులూ, కనక పొత్రలూ దక్షిణగా ఇచ్చాడు. బ్రాహ్మణులు త్రప్యతండ్రాలుగా ఉన్న ఆ

బంగారాన్ని తీసికొని వెళ్లగలిగినంత స్వీకరించి మిగిలినదానిని అక్కడ నిధిగా నిలిపి ‘ఇది కాలాంతరంలో చూచినవారికి చెందుతుందని కట్టడి చేశారు. ఆ బంగారాన్నే తీసికొనివద్దామని భీముడు ధర్మరాజుతో అంటున్నాడు.

వ. అష్టవీనికి సముచిత సైన్య సమేతంబుగా దేవర విజయంచేయవలయు’ ననిన నర్జునుండును గవలును నట్టి పలికిలి; దానికి ధర్మసందుండు ప్రియంబంభి, కృతనిశ్శయుండయి, ధృతరాష్ట్ర కడకుం జని, యశ్శమేధ యగోపకమోత్సవ శ్రవణంబునం బుత్తులం దలంచి శోకసంతాప సమాక్రాంతుండయి యున్న యన్నది పతి చరణంబుల కెఱంగి, వేదవ్యాసు వచనంబులు గాంధారియు విసుచుండ నతనికిం జెప్పి, యతనిచేత నయ్యజ్ఞాచరణంబునకు ననుజ్ఞావదసి యయ్యారువురను దండ ప్రణామపూర్వకంబుగా వీడ్జ్యాని, గొంతిపాలికిం బోయి, సంతోష వికచవదనయయి యున్న యద్దేవి యధ్వర విధానంబునకు ననుమతి సేయం దటీయ పాదంబులకుం బ్రిథమిఖ్యి, తదామంత్రితుండై యాస్థానమండపంబునకు నరుగుదెంచి, యుయుత్సు రావించి కార్యంబు తెఱంగెతీంగించి నీపునగెర రక్షకైనిలుపుమని నెయ్యంబులర విసుర సమేతంబుగా నిలిపి, బలంబుల సంఘటింపం బడవాళ్ళం బనిచి, నియతుండయి. సురపిత్త పూజనంబులు బీళ్ళ, మహేంద్రార్థనం బొనల్లి మహితావధానుండై.

139

ప్రతిపదార్థం: ఆ+పనికిన్= బంగారం తీసికొని వచ్చే పనికి; దేవర= ఏలినవారు; సముచిత= తగినంత; సైన్య= సైన్యంతో; సమేతంబు+కాన్= కూడియుండేటట్లుగా; విజయంచేయవలయున్= వెళ్లపలయును; అనినన్= అనగా; అర్జునుండును= అర్జునుడు; కవలనున్= నకుల సహదేవులునూ; అట్లు+లు= ఆ విధంగానే; పలికిరి= అన్నారు; దానికిన్= సోదరులు చెప్పిన మాటలు; ధర్మ= యముడియొక్క; నందనుండు= కుమారుడు; ప్రియంబు+అంది= సంతోషించి; కృతనిశ్శయుండు+ఇ= నిశ్శయించుకొన్నవాడై; ధృతరాష్ట్ర= ధృతరాష్ట్రడియొక్క; కడకున్= దగ్గరకు; చని= వెళ్లి; అశ్వమేధయాగ= అశ్వమేధయాగంయొక్క; ఉపకమ= ప్రారంభమనెడు; ఉత్సవ= వేడుకయొక్క; శ్రవణంబున్= విసుటవలన; పుత్రులన్= కుమారులను; తలంచి= స్కృతించి; శోక= శోకంవలన కలిగిన; సంతాప= సంతాపంచేత; సమాక్రాంతుండు+ఇ= ఆక్రమించబడినవాడై; ఉన్న; ఆ సరపతి= ఆ రాజుయొక్క; చరణంబులకున్= పాదాలకు; ఎఱంగి= మ్రెచ్చిక్క; వేదవ్యాసు= వేదవ్యాసుడియొక్క; వచనంబులు= మాటలు; గాంధారియున్= గాంధారికూడా; విసుచున్+ఉండన్= వింటూ ఉండగా; అతనికిన్= ధృతరాష్ట్రడికి; చెప్పి; అతనిచేతన్= అతడిచేత; ఆ యజ్ఞి= ఆ యజ్ఞంయొక్క; ఆచరణంబునకున్= చేయటానికి; అనుజ్ఞి= అనుమతి; పడసి= పొంది; ఆ ఇరువురను= ఆ ఇద్దరినీ, గాంధారి ధృతరాష్ట్రలను; దండప్రణామ= సాప్తోంగ సమస్కారం; పూర్వకంబు+కాన్= మొదటిది కాగా; వీడ్జ్యాని= పోయి వస్తానని వడలి; గొంతి= కుంతీదేవియొక్క; పాలికిన్= దగ్గరకు; పోయి= వెళ్లి; సంతోష= సంతోషంచేత; వికచ= వికసించిన; వదన= ముఖం కలది; అయి; ఉన్న; ఆ దేవి= ఆ దేవేరి; అధ్యర= యజ్ఞంయొక్క; విధానంబునకున్= చేయటానికి; అనుమతి+చేయన్= అంగీకరించగా, అనుజ్ఞి ఇవ్వగా; తదీయ= ఆమెని అయిన; పాదంబులకున్= కాళ్ళకు; ప్రణమిల్లి= సమస్కరించి; తద్వ= ఆమెచేత; ఆమంత్రితుండు+ఇ= వీడ్జ్యాల్పబడినవాడై; ఆస్థాన మండపంబునకున్= ఆస్థాన మండపానికి; అరుగుదెంచి= వచ్చి; యుయుత్సున్= యుయుత్సుడిని (ధృతరాష్ట్రడికి వైశ్వ శ్రీ యందు పుట్టినవాడు); రావించి= రప్పించి; కార్యంబు= పనియొక్క; తెఱంగు= తీరు; ఎత్తింగించి= తెలియజ్ఞిసి; నీపు; నగర= పట్టణముయొక్క; రక్షకై= రక్షణకొరకు; నిలుపుము= ఆగుము; అని; నెయ్యంబు= ప్రేమ; అలరన్= కలుగగా; విదుర= విదురుడితో; సమేతంబు+కాన్= కూడియుండునట్లుగా; నిలిపి= ఉంచి; బలంబులన్= సేవలను; సంఘటింపన్= సిద్ధంచేయగా; పడవాళ్ళన్= సేనాపతులను; పనిచి= ఆజ్ఞాపించి; నియతుండు+ఇ= ప్రతినిష్ట కలవాడై; సుర= దేవతలయొక్క; పితృ= మరణించిన పూర్వులయొక్క; పూజనంబులు= పూజించుటలు; తీర్పి= నిర్వహించి; మహేంద్ర= ఇంద్రుడియొక్క; అర్జునంబు= పూజను; ఒనర్చి= చేసి; మహిత= గొపు; అవధానుండు+ఇ= శ్రద్ధగలవాడై.

తాత్పర్యం: ఆ బంగారం తీసికొనివచ్చే పనికి తగిన శైవ్యంతో ప్రభువలు వెళ్ళవలయును అని అన్నాడు. అర్బుసుడూ, నకుల సహదేవులూ ఆ విధంగానే అన్నారు. వారి మాటలకు సంతోషించి ధర్మరాజు అశ్వమేధయాగం చేయాలని నిశ్చయించుకొన్నాడు. తరువాత ధృతరాప్సుడి దగ్గరకు వెళ్ళాడు. అశ్వమేధయాగం ప్రారంభం అవుతుందనేమాట చెవినిబడేటప్పటికి, ఆ మహారాజు కొడుకులను తలచుకొని విలపించాడు. ధర్మరాజు అతడికి పాదాభివందనం చేసి గాంధారి వింటుండగా వ్యాసమహర్షి పరికిన మాటలు చెప్పి, అశ్వమేధయాగం చేయటానికి అనుమతిపొందాడు. తరువాత ధర్మరాజు తల్లి అయిన కుంతిదగ్గరకు వెళ్ళాడు. ఆమె ఎంతో సంతోషించి యాగం నిర్వహించటానికి అనుమతించింది. అత డామె కాళ్ళకు మొక్కల్ని సెలవు తీసికొని, ఆస్తానమండపానికి వచ్చి, యుయుత్సుడిని రప్పించి చేయవలసిన పని తెలియజేసి, ‘నీవు నగరాన్ని రక్షించటానికి ఆగుమని చెప్పి అతడికి విదురుడిని తోడుగా నిలిపాడు. తగిన శైవ్యం సమకూర్చుటానికి సేనాపతులను ఆజ్ఞాపించాడు. తరువాత నిష్టతో ఇంద్రుడిని, దేవతలనూ, పితృదేవతలనూ పూజించి గొప్ప శ్రద్ధకలవాడై. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. నానావిధ బహుళాంచిత , దానము లొనలంచి యర్థితం బగు నగ్నిన్

దాని యథికాల ధౌమ్యం , దాను బ్రదక్షిణ విధాయితం గొలిచి తగన్.

140

ప్రతిపదార్థం: నానావిధ= అనేక విధములైన; బహుళ= అధికమైన; అంచిత= ఒప్పుచుపు; దానములు; ఒనరించి= చేసి; అర్పితంబు= ఆరాధించబడినది; అగు= అయిన; అగ్నిన్= అగ్నినీ; దాని= ఆ అగ్నియొక్క; అధికారిన్= అధికారంకలవాడిని; ధౌమ్యన్= ధౌమ్యాడిని; తాను; ప్రదక్షిణా= ప్రదక్షిణమనే; విధాయితన్= విధానంతో; తగన్= శాస్త్రోక్తంగా; కొలిచి= ఉపాసించి.

తాత్పర్యం: రకరకాలయిన దానాలు అధికంగా చేసి అగ్నిని పూజించి, దానికి, దాని యజమానుడయిన ధౌమ్యాడికీ ప్రదక్షిణం గావించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. సిత లేపన సితభూషణ , సితమాల్య సితాంబరములఁ జెస్తుగ సమలం

కృతుండై సితాతపత్ర , ప్రతతి మెఱయఁ బూర్జుచంద్రు పగిఁ వెలుగుచున్.

141

ప్రతిపదార్థం: సిత= తెల్లని; లేపన= శైవ్యాతలచేతను; సిత= తెల్లని; భూషణ= నగలచేతను; సిత= తెల్లని; మాల్య= పూలదండలచేతను; సిత= తెల్లని; అంబరములన్= వస్త్రాలచేతను; సమలంకృతుండు+ఇ= మిక్కిలి అలంకరించుకొన్నవాడై; సిత= తెల్లని; ఆతపత్ర= గొడుగులయొక్క; ప్రతతి= సమూహం; మెఱయన్= మెరుస్తుండగా; పూర్ణచంద్రు పగిన్= నిండు చంద్రుడివలె; వెలుగుచున్= ప్రకాశిస్తూ.

తాత్పర్యం: తెల్లని శైవ్యాతలూ, నగలూ, పూలదండలూ, బట్టలూ అలంకరించుకొని, కట్టుకొని తెల్లని గొడుగులగుంపు మెరుస్తుండగా పున్నమినాటి చంద్రుడివలె ప్రకాశిస్తూ. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

ప్రతిపదార్థం: అలం: ఉపమ.

వ. ఔండర శ్వేతాశ్వ వ్యాఘ రథారూఢుండై.

142

ప్రతిపదార్థం: ఔండర= పదహారు; శ్వేత= తెల్లని; అశ్వ= గుర్రములు; వ్యాఘ= పన్నిస; రథ= రథమును; ఆరూఢుండు+ఇ= ఎక్కినవాడై.

తాత్పర్యం: పదహారు తెల్లని గుర్రాలు కట్టిన రథం ఎక్కినవాడై. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. భూదైవత దత్తాశీ | రష్టదంబులుఁ బుణ్ణగానరవములు; రోదీ
మేదుర మంగళ తూర్పుని | నాదంబులుఁ జెలంగ, బుధజనస్తుతు లెసంగెన్.

143

ప్రతిపదార్థం: భూదైవత= బ్రాహ్మణులచేత; దత్త= ఇయ్యబడిన; ఆశీర్వాదంబులున్, దీవనల సవ్యడియునూ; పుణ్య= పుణ్యం కలిగించే; గాన= సంగీతంయొక్క; రవములున్= ధ్యసులునూ; రోద్నే= భూమాకాశ మధ్య ప్రదేశమందంతటా; మేదుర= దట్టమైన; మంగళ= శుభం కలిగించే; తూర్పు= వాద్యాలయొక్క; నిందంబులున్= ధ్యసులునూ; చెలంగ్నే= అతిశయించగా; బుధజన= విద్యాంసులయొక్క; స్తుతులు= స్తోత్రాలు; ఎపగ్నే= ఒప్పగా.

తాత్పర్యం: బ్రాహ్మణుల దీవనల సవ్యడీ, పవిత్ర సంగీతధ్యసులూ, మంగళవాద్యఫోషలూ అతిశయించగా విద్యాంసుల స్తోత్రములు ఒప్పగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. వెడలెడు నమ్మహీవిభుని వేడ్జు యెట్టింగి, వృకోదరుండుఁ గ
హ్వాడియును జిస్సుతమ్ములును షైభవ మొప్పు నలంకలించి యె
క్షుఢు మెఱయం, బ్రథాన భట ఫోటక దంతి రథ ప్రతానముల్
దడిగలుఁ గుంచెలుం గొడుగు తండములున్ విలసిల్ల వచ్చినన్.

144

ప్రతిపదార్థం: వెడలెడు= బయలుదేరే; ఆ మహావిభుని= ఆ రాజుయొక్క; వేడ్జు= అభిలాష; ఎట్టింగి= తెలిసికొని; వృకోదరుండున్= భీముడూ; కహ్వాడియును= అర్పుసుడునూ; పిస్సుతమ్ములును= చిస్సు తమ్ముళ్ళునూ - నకుల సహదేవులునూ; షైభవము= సంపద; ఒప్పున్= ఒప్పగా; అలంకరించి= అలంకరించుకొని; ప్రథాన= ముఖ్యమైన; భట= సైనికులయొక్క; ఫోటక= గుర్రాలయొక్క; దంతి= ఏసుగులయొక్క; రథ= రథాలయొక్క; ప్రతానముల్= సమూహాలూ; ఎక్కుడు= ఎక్కువగా; మెఱయున్= ప్రకాశించగా; దడిగలున్= డాళ్ళు; కుంచెలున్= చామరాలూ; గొడుగు= గొడుగులయొక్క; తండములున్= గుంపులు; విలసిల్లన్= ఒప్పగా; వచ్చినన్= రాగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా బయలుదేరిన ధర్మరాజు కోరిక తెలిసికొని, భీమార్జున నకుల సహదేవులు తమ తమ విభవం కొలది సింగారించుకొని, చతురంగబలలాలూ; డాళ్ళు, చామరాలూ, గొడుగులూ ఒప్పుచుండ, రాగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. కని యా శ్వపుఁ దలతి నగవు | నిసుపారెడు చూడ్చి వారి నెమ్మెగములపైఁ
దనుపారుచుఁ బోలయం, జనుఁ | జన రాజులు గూడుకొనిల సైస్యంబులతోన్.

145

ప్రతిపదార్థం: కని= తమ్ముళ్ళను చూచి; ఆ నృపుడు= ఆ రాజు, ధర్మరాజు; అలతి నగవు= చిరునవ్వు; నిసుపారెడు= నిండిన; చూడ్చి= చూపు; వారి= వారియొక్క; నెతీ= అందమైన; మొగములపైన్= ముఖాలమీద; తనుపారుచున్= చల్లనిదగుచూ; పాలయున్= వ్యాపించగా; చనన్+చనన్= వెళ్ళగా వెళ్ళగా; రాజులు; సైన్యంబులతోన్= సేనలతో; కూడుకొనిరి= కలిసికొన్నారు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు వచ్చిన తమ్ముళ్ళను చూచి, చిరునవ్వుతో కూడిన చల్లని చూపు వారి ముఖాల మీద ప్రసరింపజేస్తూ ప్రయాణం చేస్తుండగా, రాజులు తమ సేనలతో కూడినవారై వచ్చి కలిశారు.

- వ. జ్ఞానిధింబున నలిగి యక్కురువంశవరుడు సముచిత ప్రయాణింబుల గిలి సలిదరణ్యింబులు గడచి, హిమశైలింబు సేలి, ధోమ్యాచి పురోహితులఁ బురస్కలించికొని, తటియ తలం బధిష్ఠించి, యొక్క యుచిత ప్రదేశంబున విడిసె: నట్టియెడ.

146

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబున్= ఈ విధంగా; అరిగి= వెళ్ళి; ఆ కురువంశ= ఆ కురువంశంయొక్క; వరుండు= పతి, ధర్మరాజు; సముచిత= తగిన; ప్రయాణింబుల్న= ప్రయాణింబుల్తో; గిరి= కొండలూ; సరిత్త= నదులూ; అరణ్యింబులు= అడవులూ; కడచి= దాటి; హిమశైలింబు= హిమవత్పర్వతం; చేరి; ధోమ్య= ధోమ్యుడూ; ఆది= మొదలైన; పురోహితులన్= పురోహితులను; పురస్కరించికొని= ముందుంచుకొని; తటియ= ఆ హిమాలయంయొక్క; తలంబు= సమప్రదేశంబును; అధిష్ఠించి= ఎక్కి ఆశ్రయించి; ఒక్క= ఒకానోక; ఉచిత= తగిన; ప్రదేశంబున్= చోటున; విడిసెన్= విడిది చేశారు; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయమున.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కురుపతి అయిన ఆ ధర్మరాజు ప్రయాణింబులు చేసి, కొండలూ, నదులూ, అడవులూ, దాటి హిమవత్పర్వతం చేరాడు. ధోమ్యుడూ మొదలయిన పురోహితులను ముందుంచుకొని ఆ పర్వతసమప్రదేశాన్ని ఆశ్రయించి, ఒక చోట విడిది చేశాడు. ఆ సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

వ్యాసుడు హిమవత్పర్వతంబున నున్న పాండవులకడకు వచ్చుట (సం.14-64-1)

- శా. బాలార్ఘుమృతి పుంజ పింజర జటాభారంబుఁ బ్రావ్యధ్యస్త
శ్రీవీలం బ్రహ్మసించునంగమును, రోచిస్థార దండంబు ను
శ్శీలస్సీల మృగాజినాంబరము నై, నిర్వాణదాన క్రియా
శీలుం ధైన పరాశరాత్మజుఁడు విచ్ఛేసెం గృపాలోలుణై.

147

ప్రతిపదార్థం: బాల+అర్చు= ఉదయస్తున్న సూర్యుడియొక్క; ద్వాతి= కాంతులయొక్క; పుంజ= సమూహంయొక్క; పింజర= బంగారువన్నె కలిగిన; జటా= జడలయొక్క; భారంబు= బరువునూ; ప్రావ్యట= వర్షకాలంలోని; ఘన= మేఘంయొక్క; శ్రీ= రంగు యొక్క; శీలన్= తీరును; ప్రహసించు= సప్తు, తిరస్కరించే; అంగమును= శరీరమును; రోచిన్= కాంతిచేత; స్థార= పెద్దది అగు; దండంబున్= కర్రయూ (మునులు ధరించునది); ఉన్నీలత్త= ప్రకాశిస్తున్న; నీల= నల్లనీ; మృగ+అజిన= లేడితోలు అనే; అంబరమున్= వప్పుమును; ఇ= కలవాడై; నిర్వాణ= మౌడ్యముయొక్క; దాన క్రియా= దానం చేయటమే; శీలుండు+ఇ= శీలంగా కలవాడైన; పరాశర= పరాశరమహర్షియొక్క; ఆత్మజుఁడు= కుమారుడు - వ్యాసుడు; కృపాలోలుఁడు= దయాపరుడు; ఇ= అయి; విచ్ఛేసెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ఉదయస్తున్న సూర్యుడి కాంతులతో కూడిన జడలగుంపు, వర్షకాలమందలి మబ్బువన్నెగల శరీరమూ కాంతిమంతమైన దండమూ, లేడితోలు అనే వప్పుం కలవాడూ, మౌడ్యప్రదాతా, దయాసంపన్నుడూ అయిన వ్యాసుడు వచ్చాడు.

- వ. ఇట్లు సన్నిహితుండయిన వేదవ్యాస మునీశ్వరునిఁబాండవులు పరమభక్తింబ్రహ్మామ పూర్వకంబుగాఁ బూజించి, ‘కర్తృవ్యం బెయ్యాచి! యాశతిం’ డనిన, నమ్మాననీయుం ’డెల్లి మిరెల్లవారును త్ర్యంబకపూజలు చెల్లింపవలయు; నేటిరాత్రి నియతులై దర్శసంస్తరణింబుల శయనించునబి’ యని నియోగించిన.

148

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; సన్నిహితుండు= ప్రత్యక్షమైనవాడు; అయిన; వేదవ్యాస= వేదవ్యాసుడనే; ముని+ఈశ్వరునిన్= మునీంద్రుడిని; పాండవులు; పరమ= మిక్కిలి; భక్తిన్= భక్తితో; ప్రణామపూర్వకంబు+కాన్= నమస్కారపూర్వకంగా; పూజించి;

కర్తవ్యంబు= చేయదగినది; ఏ+అది= ఏది; ఆనతి+ఇండు= సెలవు ఇవ్వండి; అనినన్= అడుగొ; ఆ మానసీయుండు= ఆ గౌరవార్పుడు; ఎల్లి= రేపు; మీరు; ఎల్లవారును= అందరూ; త్ర్యంబక= ముక్కంటియొక్క; పూజలు; చెల్లింపవలయున్= చేయవలయును; నేటి= ఈ రోజు; రాత్రి; నియతులు+ఇ= నియమం కలవారై; దర్భ= దర్భలతో ఏర్పరచిన; సంస్కరణంబులన్= పడకలమీద; శయనించునది= పడుకొనండి; అని; నియోగించినన్= ఆజ్ఞాపించగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ప్రత్యక్షమైన వ్యాసమహర్షిని భక్తితో పూజించి పాండవులు మేము చేయవలసిన పని ఏమి? అని అడిగారు. అంత ఆ ముసీంద్రుడు రేపు మీరు శివపూజలు చేయాలి. ఈ రాత్రి నియమనిష్టులతో దర్భపడకలమీద పడుకొనండి' అని ఆజ్ఞాపించాడు.

ఆ. రమ్యమైన చప్పరంబుల దర్భసం, స్తరణములను, యాగ సదనమునఁ ఐ
భాసమానములగు పంచాగ్నులును బోలె, నమ్మహిత్తు లుండి రథిపముఖ్య!

149

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజులలో; ముఖ్య!= అగ్రగణ్య!, జనమేజయా!; యాగ= యజ్ఞముయొక్క; సదనమునన్= గృహంలో; ప్రభాసమానములు= మిక్కిలి ప్రకాశించేవి; అగు= అయిన; పంచ+అగ్నులును+పోలెన్= ఐదు అగ్నులవలె; ఆ+మహోత్ములు= ఆ గొప్ప మనస్సు కలవారు; రమ్యము= అందమయినవి; ఐన= అయిన; చప్పరంబులన్= పద్మశాలలలో; దర్భ= దర్భలతో చేసిన; సంస్కరణములన్= పడకలమీద; ఉండిరి= శయనించారు.

తాత్పర్యం: యజ్ఞగృహంలో మిక్కిలి ప్రకాశించే పంచాగ్నులవలె పాండవులు అందమైన పద్మశాలలో దర్భపడకలమీద శయనించారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. పంచాగ్నులు= ఆహారసీయము, గార్దుపత్యము, దక్షిణగ్ని, సభ్యము అవసధ్యము అను ఐదు అగ్నులు.

వ. అట్లుండి యవనీసురాశిర్వాదంబుల నాదలంచుచు నారేయు గడపి, కల్యం బగుటయుం గాలించిత కరణీయంబులు నిర్విలించి, సర్వక్రియా కలాప నిర్వహణ ధుర్యండగు పారాశర్యండు వనుప ధౌమ్యప్రముఖు పురోహిత సహయ మహానీయ సమాచారులగు పాండవేయులు పరమస్థండిలంబునం బార్వతీపతి నావహించి, యుత్సుష్టంబులును బహుళంబులు నగు, గంధపుష్టి ధూప బీపంబులం బూజించి, సమంచిత మనోహరి భూల పాయసాబి భవ్యద్రుష్య భార మహాదారంబగు సైవేద్యంబు సమల్పించి, వేఱువేఱ ప్రథాన ప్రమధులకు దధ్యంబులకు నర్ధలిచ్చి, కుబేర మాణిభద్ర ప్రభృతి భూతయక్షజనంబులను సభక్తికావాహాన కలితులం గావించి, పూజనంబు లాచలించి.

150

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; ఉండి; అవనీసుర= బ్రాహ్మణులయొక్క; ఆశిర్వాదంబులన్= దీవనలను; ఆదరించుచున్= స్వీకరిస్తూ; ఆ రేయి= ఆ రాత్రి; కడపి= వెళ్ళబుచ్చి; కల్యంబు= వేకువ; అగుటయున్= అయిన తరువాత; కాల= ఆ సమయమునకు; ఉంచిత= తగిన; కరణీయంబులు= చేయదగిన పనులను; నిర్విలించి= చేసి; సర్వ= సమస్తమైన; క్రియా= ధర్మకార్యాలయొక్క; కలాప= సమాచారముయొక్క; నిర్వహణ= చేయటం అనే; ధుర్యండు= భారం వహించినవాడు; అగు= అయిన; పారాశర్యండున్= పరాశరుడి కుమారుడు, వ్యాసుడు; పనుపన్= పంపగా; ధౌమ్య= ధౌమ్యుడు; ప్రముఖ= ముఖ్యులైన; పురోహిత= పురోహితులయొక్క; సహయ= తోడ్చాటు చేత; మహానీయ= గొప్ప; సమాచారులు= చక్కగా చేయించుట కలవారు; అగు= అయిన; పాండవేయులు= పాండవులు; పరమ= ఉత్సుష్టమైన; స్థండిలంబునన్= దర్భలచేత సంస్కరించిన చోటునందు; పార్వతీపతిన్= శివుడిని; ఆవహించి=

మంత్రపూర్వకంగా ప్రవేశపెట్టి; ఉత్సప్తంబులును= మంచివీ; బహుశంబులును= అనేకములును; అగు= అయిన; గంధ= గంధంచేత; పుష్ప= పూలచేత; ధూప= సువాసనగల పొగలచేత; దీపంబులన్= దీపాలచేత; పూజించి; సమంచిత= మిక్కిలి ఒప్పుచున్న; మనోహరి= మనస్సునకు ఇంపైన; భూరి= అధికమైన; పాయస= పాయసం; ఆది= మొదలైన; భవ్య= యోగ్యమైన; ద్రవ్య= పదార్థాలయొక్క; భార= భారములచేత; మహాత్= మిక్కిలి; ఉదారంబు= గౌప్యది; అగు= అయిన; వైవేద్యంబు= వైవేద్యం; సమర్పించి; వేఱు+వేఱు+అ= విడివిడిగానే; ప్రధాన= ముఖ్యాలయిన; ప్రమథులకున్= ప్రమథులకు; తద్= వారియొక్క; గణంబులకున్= అనుచరుల సమాపనికి; అర్థులు+ఇచ్చి= పూజలు చేసి; కుబేర= కుబేరుడు; మాణిభ్రద్ర= మాణిభ్రద్రుడు; ప్రభృతి= మొదలైన; భూత= భూతముల; యష్ట= యష్టుల; జనంబులను= సమూహాలను; సభక్తిక= భక్తితో కూడిన; ఆవాహాన= ఆహ్వానంతో, మంత్రపూర్వకంగా పిలుచుటతో; కలితులన్= కూడినవారినిగా; కావించి= చేసి; పూజనంబులు= పూజించుటలు; ఆచరించి= చేసి.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ఉండి పాండవులు బ్రాహ్మణులదీవనలు పొంది, ఆ రాత్రి వెళ్ళబుచ్చారు. వేకువజామున కాలకృత్యాలు తీర్చుకొని, ధర్మకర్మ నిర్వహణాదశ్శమైన వ్యాసుడి అనుజ్ఞతో ధౌమ్యాడు మొదలైన పురోహాతుల తోడ్యాటుతో దర్శలతో సంస్కరించినవోట శివుడిని నిలిపి, ధూప దీప గంధ పుష్పాలతో పూజించి, పాయసం మొదలైన మహామేద్యాలను ఆ దేవుడికి అర్పించారు. తరువాత ముఖ్యాప్రమథులనూ, వారి అనుచరులనూ, కుబేరుడు మాణిభ్రద్రుడూ మొదలైన భూతాలనూ, యష్టులనూ మంత్రపూర్వకంగా ఆహ్వానించి పూజించారు.

K. రక్షాకర మంత్ర కలన , దక్షాత్మకు లైనయట్టి ధామ్య ముఖోదా

త్తు క్రోణీసీసురులు బెరయ , నక్షత్రయపుష్మ్య దగు కౌరవాధిపుఁ డెలమిన్.

151

ప్రతిపదార్థం: రక్షా= రక్షణను; కర= కలిగించే; మంత్ర= మంత్రములయొక్క; కలన= జ్ఞానంవలన; దక్ష= నేర్పుగలిగిన; ఆత్మలు= ఆత్మలు కలవారు; ఐన+అట్టి= అయినటువంటి; ధౌమ్య= ధౌమ్యాడు; ముఖ= మొదలైన; ఉదాత్= గౌప్య; క్షోణీసురులు= బ్రాహ్మణులు; బెరయ్= చుట్టి ఉండగా; అక్షయ= క్షీణించని; పుష్మ్యాడు= పుణ్యం కలవాడు; అగు= అయిన; కౌరవ= కౌరవ వంశియుడైన; అధిపుడు= రాజు, ధర్మరాజు; ఎలమిన్= ఉత్సాహంతో.

తాత్పర్యం: రక్షణ కలిగించే మంత్రాల జ్ఞానంవలన సమర్థులయిన ధౌమ్యాది పురోహాతులు, చుట్టూ చేరి ఉండగా మహాపుణ్యాత్మకుమైన ధర్మరాజు ఉత్సాహంతో, (తరువాతి పద్యంతో అస్వయం).

K. అనుజులుఁ దానుఁ బరాశర , తనయ పురస్పరముగా నిధాన స్ఫురికిం

జని, యయిణ గంధ కుసుమము , లను మాంసాపూరములను లాజములుఁ దగన్.

152

ప్రతిపదార్థం: అనుజులన్= తమ్ముళ్ళనూ; తానున్= తానునూ; పరాశర= పరాశర మహార్షియొక్క; తనయ= కుమారుడైన వ్యాసుడు; పురస్పరము+కాన్= ముందుండేటట్లుగా; నిధాన= నిధులున్న; స్ఫురికిన్= చోటికి; చని= వెళ్ళి; అరుణా= ఎర్రని; గంధ= గంధంతో; కుసుమములను= పూలతో; మాంస= మాంసంతో; అప్పాపములను= అప్పాలతో; లాజములన్= పేలాలతో; తగన్= శాస్త్రోక్తంగా.

తాత్పర్యం: తానూ తమ్ముళ్ళన్న వ్యాసుడు ముందు నడుస్తుండగా నిధులున్న చోటికి వెళ్ళి, ఎర్రని గంధ పుష్పాలతో, మాంసంతో, అప్పాలతో, పేలాలతో, శాస్త్రోక్తంగా. (తరువాతి పద్యంతో అస్వయం).

- గ. భూతత్ప్రీణైసై భూలి బలాధ్యలు, బలిజనములు ద్రవ్య బనుచుటయును
నతి కుతూహలమున నాల్గి వారలు ద్రవ్యి, రన్నిధానదేశ మథిపముఖ్య!

153

ప్రతిపదార్థం: అధిషి= రాజులలో; ముఖ్య= అగ్రగణ్యాడయిన వాడా; భూత= భూతములయొక్క; తృప్తిన్= తృప్తిని; చేసి; భూరి= గొప్ప; బల= బలంచేత; ఆధ్యలన్= సంపన్ములను; పరిజనములన్= సేవకులను; త్రవ్యన్= నిధులు త్రవ్యగా; పసుచుటయును= ఆజ్ఞాపించగా; వారలు= ఆ సేవకులు; అతి= మిక్కిలి; కుతూహలమునన్= సంతోషంలో; ఆర్థి= అరచి; ఆ నిధాన= ఆ నిధులున్న; దేశము= చోటును; త్రవ్యిరి= త్రవ్యారు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! భూతములకు తృప్తిచేసి, మహాబల సంపన్ములైన సేవకులతో నిధులున్నచోటు త్రవ్యండని ఆజ్ఞాపించాడు. ఆ సేవకులు ఉత్సాహం ఉరకలు వేస్తుండగా అరుస్తూ ఆ చోటును త్రవ్యారు.

- క. త్రవ్యసి బ్రథలైల్ దెసల, నివ్వటిలగ వెలుంగుచుండె నిధి, యనిలజుడుం
గవ్వడియుఁ గపలు నలరగ, నవ్వసుధాధిపుఁడు దాని కర్మన లిచ్ఛేన్.

154

ప్రతిపదార్థం: త్రవ్యినన్= త్రవ్యగా; ప్రభలు= కాంతులు; ఎల్లన్+దెసలన్= దిక్కులన్నిటా; నివ్వటిలగన్= వ్యాపించగా; నిధి; వెలుఁగుచున్+ఉండెన్= ప్రకాశిస్తూ ఉన్నది; ఆ+పసుధా= ఆ భూమియొక్క; అధిష్టాడు= అధిషితి; అనిలజుడున్= వాయువునకు జనించినపాడునూ, భీముడునూ; కవ+వడి+ఉన్= అర్బునుడునూ; కవలున్= నకుల సహదేశులునూ; అలరగన్= సంతోషించగా; దానికిన్= ఆ నిధికి; అర్పనలు+ఇచ్చేన్= పూజలు చేశాడు.

తాత్పర్యం: త్రవ్యేటప్పటికి అన్ని దిక్కులందునూ వెలుగులు విరజిముగైతూ నిధి ప్రకాశిస్తూ ఉన్నది. అప్పుడు భీమార్ఘున నకుల సహదేశులు ఉభీషోతుండగా ధర్మరాజు దానికి పూజలు చేశాడు.

- క. లట్లు వివిధ విద్యానిభి యగు వేదవ్యాసుండు సన్నిధిచేసి, యప్పెన్నిధి సాధించిన, నా ధర్మనందసుం డా పరాశర
నందసు పాదంబులకు దండ్పుత్సామంబు చేసి, కేలు మొగిడ్డి ఫాలతలంబునం గబియించి, వినయావనతుండై
యున్న నస్తురేంట్రు నమ్మునీంట్రుండాలింగ నాశీర్వాదంబుల నాదలించి, యామంత్రణంబు సేసి యంత్ర్వితుం
డయ్యి; నమ్మునవనాధుండు,

155

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ నిధంగా; వివిధ= అనేక విధాలైన; విద్యా= విద్యలయొక్క; నిధి= గని; అగు= అయిన; వేదవ్యాసుండు; సన్నిధి+చేసి= ప్రత్యుషించుటి; ఆ+పెను+నిధిన్= ఆ గొప్పనిధిని; సాధించిన్= సాధించగా; ఆ ధర్మనందసుండు= ఆ యముడి కుమారుడైన ధర్మరాజు; ఆ పరాశరనందు= ఆ పరాశరుడి కుమారుడైన వ్యాసుడియొక్క; పాదంబులకున్= కాళ్ళకు; దండ్పుత్సామంబు= సాష్టాంగ నమస్కారం; చేసి; కేలు మొగిడ్డి= చేతులు జోడించి; ఫాలతలంబున్= నుదుటను; కదియించి= చేర్చి; వినయ= వినయంచేత; అవనతుండు+ఇ= వంగినవాడై; ఉన్నన్= నిలవగా; ఆ నర+ఇంద్రున్= ఆ రాజును; ఆ ముని+ఇంద్రుండు= ఆ మునిశ్రేష్ఠుడు; ఆలింగన= కౌగిలింతచేతనూ; ఆశీర్వాదంబులన్= దీవనలచేతనూ; ఆదరించి= గొరవించి; ఆమంత్రణంబు+చేసి= వీడ్యుని; అంత్ర్వితుండు= అదృష్టుడు; అయ్యెన్= అయ్యాడు; ఆ మానవనాధుండు= ఆ నరపతి-ధర్మరాజు.

తాత్పర్యం: ఆ నిధంగా అనేక విద్యాలైన అయిన వ్యాసుడు ప్రత్యుషించు ఒక మహానిధిని సాధించాడు. అప్పుడు ధర్మరాజు ఆ మహార్షి సాష్టాంగనమస్కారం చేసి, చేతులు జోడించి నుదుట చేర్చి వినయం ప్రకటించాడు. అంతట ఆ మహార్షి

ధర్మరాజును కౌగిలించుకొని, దీవనలు కురియించి, సెలవిచ్చి అద్యప్యుడయ్యాడు. అప్పుడు ధర్మరాజు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

- సీ. శకట ఖరోష్ట ఫోటక కుంజరంబు లా, నేక సహస్రంబు లెలమి సంఘ
టీంచి, భారంబు లెత్తించి భారవహాత్మ్వా, దక్షజనుల్ పెక్కులక్ష్ల లల్భిం
గబిసి యే నే నని కడగి మోవగ యాగ, నిలయంబు కలపయుఁ గలశములును
సలకులు గాగులు నాదిగాగుల భాండ, ములును జీరములు శయ్యలును తోళ్ళు
- తే. రోకశులుఁ జట్టువంబులు ప్రుక్కువాజ్యా, పొత్త దండకమండలు దాత్తములును
లోనుగాఁ గల వస్తువుల్ శుభ్రి హేమ, మయము లోక్కట నడపించే మనుజనాథ!

156

ప్రతిపదార్థం: మనుజనాథ!= నరపతీ!, జనమేజయా!; శకట= బండ్లు; ఖరోష్ట= గాడిదలు; ఉప్పు= ఒంటలు; ఫోటక= గుర్రాలు;
కుంజరంబులు= ఏనుగులు; అనేక సహస్రంబులు= వేలకు వేలు; సంఘటించి= సమకూర్చు; భారంబులు= బరువులు; ఎత్తించి;
భారవహాత్మ్వా= బరువులు మోచుటయందు; దక్ష= సమర్థులయిన; జనుల్= జనులు; పెక్కు లడ్డలు= లడ్డలకొలది మంది; అర్థిన్= ప్రేతితో; కదిసి= సమీపించి; ఏను= నేను; ఏను= నేను; అని కడగి= అని పూనుకొని; మోవగన్= మోయగా; యాగనిలయంబు= యజ్ఞశాలయొక్కు; కలపయున్= కలపయూ; కలశములును= కుండలు; అలచులు= అలుకు కుండలూ; కాగులు= కాగులూ; ఆదిగాన్+కల= మొదలైన; భాండములును= పొత్తలునూ; పీరములు= పీటలూ; శయ్యలును= మంచములును; తోళ్ళు;
రోకశులు= రోకశ్శు; చట్టువంబులు= తెడ్లు; ప్రుక్కు= చండ్రకొయ్యచే నిర్మించబడి మణ్ణియాకువలె ఉండి భుజమంత పరిమాణంగల యజ్ఞ పొత్తలూ; ప్రువ= ప్రువువంటిదేయై చేతియంతటి పరిమాణంగల పొత్తలూ; ఆజ్ఞపొత్త= నేతికుండలూ; దండ= మునులు ధరించే కర్రలూ; కమండలు= కమండలాలూ; దాత్తములును= కొడవశ్శు; లోను+కాన్= మొదలుగా; కలుగు= కలిగిన; వస్తువుల్= వస్తువులు; పుద్ద= పరిపుద్దమైన; హేమ= బంగారంతో; మయములు= నిర్మింపబడినవి; ఒక్కటన్= ఒక్కసారిగా; నడపించెన్= సాగిపోసివ్వాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! వేలకొలది బభ్యనూ, గాడిదలనూ, ఒంటెలనూ, గుట్టులనూ, ఏనుగులనూ ఉత్సాహంతో సమకూర్చు బరువులెత్తించాడు. బరువులు మోయటంలో మొనగాళ్ళన అనేక లడ్డలమంది నేనూ నేనూ అంటూ పూనుకొని మోయగా యాగశాలలో కలపా, బంగారంతో చేసిన కలశాలూ, అలుకు కుండలూ, కాగులూ మొదలైన పొత్తలు, పీటలూ, మంచాలూ, రోళ్ళు, రోకశ్శు, నేతి గిన్నెలూ, దండాలూ, కమండలాలూ, కొడవశ్శు మొదలైన వస్తువులన్నీ శుద్ధబంగారంతో చేయించి ఒక్కసారిగా నడిపించినాడు.

- చ. మతియను సన్మిథిం గల సమంచిత కాంచనరాశి బండులం
బెత్తికల మోపులం గొలఁడి వెట్టుగు బెక్కుగు భారువుల్, జనుల్
వెఱగుపడంగ భేచరులు వెక్కుస మందగ, శత్రుకోటికిన్
వెఱ పొనలంచువార్త పృథివిం బరఁగన్ నడపించే భూవరా!

157

ప్రతిపదార్థం: భూవరా!= రాజు!; మచియున్= ఇంకమా; సన్మిధిన్= దగ్గర; కల= ఉన్న; సమంచిత= మిక్కిలి మేలైన; కాంచన= బంగారంయొక్క; రాళిన్= గుట్టను; కొలది+పెట్టుగన్= లెక్కించటానికి; పెక్కు+అగు= మించిపోయిన; బారువుల్= ఇరవై మణిగుల తూకం గలవాటిని; జనులు= ప్రజలు; వెఱగుపడంగన్= ఆశ్వర్యపడగా; భేచరుల్= దేవతలు; వెక్కుసను+అందగన్= ఆశ్వర్యం పొందగా; శత్రు= శత్రువులయొక్క; కోటికిన్= సమూహానికి; వెఱవు= భయం; ఒనరించు= కలిగించే; వార్తాపుధివిన్= భూమియంతటా; పరఁగన్= వ్యాపించగా; బండులన్= బళ్ళలోనూ; పెట్టికెలన్= జంతువుల వీపుమీద రెండు ప్రక్కలా ప్రేలాడే సంచులలోనూ; మోపులన్= మూటలలోనూ; నడిపించెన్= తీసికొని వెళ్ళేటట్లు చేశాడు.

తాత్పర్యం: రాజు! ఇంకా తనకు దగ్గర ఉన్న బంగారపు గుట్టలోనుండి లెక్కించటానికి శక్యంకాని బారువుల కొలది బంగారాన్ని బళ్ళలోనూ, పెరికలలోనూ, మూటలలోనూ తీసికొని వెళ్ళేటట్లు చేశాడు. దీనిని చూచి ప్రజలూ, దేవతలూ ఆశ్వర్యపడ్డారు. శత్రువులు భయపడ్డారు.

ఆ. ఏరునేల కొలది నెడనెడ విడియుచు!**, భోవవలసి యుండె భూలి భార
వహుల దప్పి యెఱుగువాడగు నా ధర్మా, నందసునకు ధరణినాధవర్ధ!**

158

ప్రతిపదార్థం: ధరణినాధ= రాజులలో; వర్య!= శ్రేష్ఠుడా!; భూరి= పెద్ద; భార= బరువులను; వహుల= మోసేవారి యొక్క; దప్పి= ఆయసం; ఎఱుగువాడు= తెలిసినవాడు; అగు= అయిన; ఆ ధర్మసందనునకున్= ఆ ధర్మరాజునకు; ఏరు నేల= రెండుకోసుల దూరం; కొలదిన్= లెక్క చౌప్పున; ఎడన్+ఎడన్= అక్కడక్కడా; విడిది చేయుచున్= మజిలీ చేస్తూ; పోవవలసి= వెళ్ళవలసి; ఉండెను= ఉన్నది.

తాత్పర్యం: రాజేంద్రా! పెద్ద పెద్ద బరువులు మోసేవారికి బడలికా, దప్పికా కలుగుతాయి. ఈ విషయం తెలిసిన ధర్మరాజు ప్రతి రెండు కోసులకూ అక్కడక్కడా మజిలీ చేస్తూ వెళ్ళవలసి వచ్చింది.

వ. అంత నక్షాండ్ర గృష్ణండు.

159

ప్రతిపదార్థం: అంతన్= ఆ సమయాన; అక్కడన్= ద్వారకలో; కృష్ణండు= శ్రీకృష్ణాడు.

తాత్పర్యం: అక్కడ ద్వారకలో శ్రీకృష్ణాడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తే. ద్వారకానగరమునకు దిన్ను బుచ్చు!**, నపుడు ధర్మజుఁ దశ్మమేధాధ్వరంబు**

సమయ ముగుట ప్రతీక్షించి సకల బంధు!, యుక్తముగ రఘునిన మధురోక్తి యూఎి.****

160

ప్రతిపదార్థం: ధర్మజుఁడు= ధర్మరాజు; ద్వారకానగరమునకున్= ద్వారకాపట్టణానికి; తన్నున్= తనను; పుచ్చు+అపుడు= సాగనంపేటప్పుడు; అశ్వమేధ+అధ్యరంబు= అశ్వమేధయాగంయొక్క; సమయము= సమయం; అగుట= కావటం; ప్రతీక్షించి= ఎదురుచూచి; సకల= సమస్తమైన; బంధు= చుట్టూలతో; యుక్తము+కన్= కూడికొని ఉండేటట్లుగా; రఘున్= రా; అనిన= చెప్పిన; మధుర= ఇంపైన; ఉత్తీ= మూట; ఉఁడి= విష్ణుమించి.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ద్వారకకు తనను పంపేటప్పుడు తనతో 'అశ్వమేధయాగ సమయంకొరకు ఎదురుచూస్తూ చుట్టపక్కలందరితో కలిసిరమ్ము!' అని చెప్పిన మూటను విష్ణుసించి.(తరువాతి వచనంతో అన్వయం.)

శ్రీకృష్ణండు సకలబంధు సహితుండై కరినగరంబునకు వచ్చుట (సం.14-65-1)

- వ. అరసికొనియుండి యప్పాండవాగ్రజండు యాగంబున కుద్రోగంబు చేయుట చారులు చెప్ప నాకళ్లించి, కుతూహల లోన్నిదుండై, బలభద్ర సాత్యకి కృతవర్ధ ప్రద్యుమ్న చారు (థే) దేష్ట సాంబాది యాదవ సమేతంబుగా వసుదేవదేవకీ సమనుజ్ఞాతుండై, సుభద్రం దొడ్డాని కలిసగరంబున కరుగుదెంచిన, ధృతరా ప్ర్మండును గాంధాలయు గొంతియుం బనుప నుత్సుకుండై యుయుత్సుండు విదురుం బురస్కలించికొని యప్పాంచజన్మధరు నెదుర్కొని, పరమ భక్తిం దొడ్డాని వచ్చిన.

161

ప్రతిపదార్థం: అరసికొని= నిరీఖిస్తూ; ఉండి; ఆ పాండవ= ఆ పాండవులయందు; అగ్రజండు= పెద్దవాడు, ధర్మరాజు; యాగంబునకున్= అశ్వమేధయాగానికి; ఉద్యోగంబు చేయుట= ప్రయత్నించటం; చారులు= గూఢచారులు; చెప్పవ్= చెప్పగా; ఆకర్ణించి= ఏని; మతూహల= సంతోషపుచేత; ఉన్నిదుండు= ప్రకాశించేవాడు; ఐ= అయి; బలభద్ర= బలరాముడు; సాత్యకి; కృతవర్ధ; ప్రద్యుమ్ను= ప్రద్యుమ్నుడు; చారు (థే) దేష్ట= చారు (థే) దేష్టుడు; సాంబ= సాంబుడు; ఆది= మొదలైన; యాదవ= యాదవులతో; సమేతంబు+కాన్= కూడికొనియుందేటట్లుగా; వసుదేవ= వసుదేశ్వరుచేత; దేవకీ= దేవకిచేత; సమ్మ+అనుజ్ఞాతుండు+ఐ= బాగుగా అనుమతి ఇవ్వబడినవాడై; సుభద్రన్= సుభద్రును; తోడ్డాని= వెంటబెట్టుకొని; కరినగరంబునకున్= హస్తినాపురానికి; అరుగుదెంచినక్కన్= రాగా; ధృతరా ప్ర్మండును; గాంధారియున్= గాంధారియును; గొంతియున్= కుంతియు; పనుపన్= పంపగా; ఉత్సుకుండు= ఉత్సాహం కలవాడై; యుయుత్సుండు; విదురున్= విదురుడిని; పురస్కరించికొని= ముందుంచుకొని; ఆ పాంచజన్య= పాంచజన్యమనే శంఖాన్ని; ధరున్= ధరించినవాడిని, కృష్ణుడిని; ఎదుర్కొని= ఎదురుగా పోయి; పరమ= మిక్కిలి; భక్తిన్= భక్తితో; తోడ్డాని= తీసికొని; వచ్చినపన్= రాగా.

తాత్పర్యం: అశ్వమేధయాగసమయం కొరకు నిరీఖిస్తూ ధర్మరాజు దానిని చేయటానికి ప్రయత్నిస్తున్నాడని గూఢచారులు చెప్పినమాట విని కృష్ణుడు ఎంతో సంతోషించాడు. వెంటనే బలరాముడు, సాత్యకి మొదలైన యాదవులతో సుభద్రును వెంటబెట్టుకొని హస్తినాపురానికి వచ్చాడు. అతడిరాక విన్న గాంధారీ ధృతరా ప్ర్మలూ, కుంతి, అతడిని తీసికొని రావటానికి యుయుత్సుడిని పంపారు. అతడు ఉత్సాహంతో విదురుడు ముందు నడుస్తుండగా ఎదురుగా వెళ్ళి శ్రీకృష్ణుడిని మహాభక్తితో తీసికొని రాగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. మున్న ధృతరా ప్ర్మకడకు నా వెన్ను దేగెంటి, యతని గాంధాలిఁ బ్రంతి పూర్వాతి మధుర

వాక్యములఁ భీతి నొందించి వచ్చి, గొంతిఁ, గాంచి ప్రణమిల్ల నద్దేవి గౌగెలించి.

162

ప్రతిపదార్థం: ఆ వెన్నుడు= ఆ విష్ణువు, కృష్ణుడు; మున్ను= ముందు; ధృతరా ప్ర్ము= ధృతరా ప్ర్ముడియొక్క; కడకున్= దగ్గరకు; ఏగి= వెళ్ళి; అతనిన్= అతడినీ; గాంధారిన్= గాంధారినీ; ప్రణతిపూర్వు= నమస్కారపూర్వకమైన; అతి= మిక్కిలి; మధుర= ఇంపైన; వాక్యములన్= మాటలతో; ప్రీతిన్+బందించి= సంతోషింపజేసి; వచ్చి; గొంతిన్= కుంతిని; కాంచి= చూచి; ప్రణమిల్లన్= నమస్కరించగా; ఆ+దేవి= ఆ దేవేరి; కాగిలించి= కాగిలించుకొని.

తాత్పర్యం: కృష్ణుడు ముందుగా ధృతరా ప్ర్ముడి దగ్గరకు వెళ్ళి, అతడినీ, గాంధారినీ నమస్కారపూర్వకంగా ఇంపైన మాటలతో సంతోషింపజేశాడు. తరువాత కుంతిని చూచి ఆమెకు నమస్కరించాడు. ఆమె అతడిని కొగిలించుకొని. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

హ. పెక్కథంగుల ఏవించె; బలదేవాదులుం దగీన తెఱంగున నష్టాండురాజ మహాపిం గని; రక్కులపాలికా తిలకంబు పులకంబులం బెలగెన మేనితో మానసీయచరిత్రం డగు నద్దేవకీపుత్తు సంభావించి. 163

ప్రతిపదార్థం: పెక్క= అనేకములైన; భంగులన్= విధాలుగా; దీవించెన్= దీవించింది; బలదేవ= బలరాముడు; ఆదులున్= మొదలగువారును; తగిన; తెఱంగునన్= విధంగా; ఆ+పాండురాజ= ఆ పాండురాజయొక్క; మహాపిన్= పట్టపురాణిని; కనిరి= దర్శించారు; ఆ+ములపాలికా= ఆ ఉత్తుమ కులశిలములు కలిగిన ప్రీలలో; తిలకంబు= లైప్పురాలు; పులకంబులన్= గగుర్మాటులతో; పెరిగిన= పొంగిన; మేనితోన్= శరీరంతో; మానసీయ= గౌరవించదగిన; చరిత్రండు= నడవడి కలవాడు; అగు= అయిన; ఆ+దేవకీ= ఆ దేవకియొక్క; పుత్తున్= కుమారుడిని, కృష్ణుడిని; సంభావించి= గౌరవించి.

తాత్పర్యం: (కుంతి) అనేక విధాలుగా దీవించింది. బలరాముడు మొదలైనవారుకూడా తగినరీతిగా ఆమెను దర్శించారు. కులప్రీ రత్నమైన కుంతీదేవి గగుర్మాటులతో శరీరం ఉప్పాంగగా పూజ్య చరిత్రుడైన శ్రీకృష్ణుడిని గౌరవించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. ప్రమద మేసగ విదురుఁ బనిచి, సముచిత మగు నర్థనంబు సంకర్ణణ పూర్వము గాగ నడపి యదు నిక, రము నర్థలు సంభృతాదరంబున నడపెన్.

164

ప్రతిపదార్థం: ప్రమదము= సంతోషం; ఎసఁగన్= అతిశయించగా; విదురుడిని; పనిచి= పంపి; సముచితము+అగు= మిక్కిలి తగినదైన; అర్ఘనంబు= పూజ; సంకర్ణణ= బలరాముడితో; పూర్వము= మొదలు; కాగన్= అగునట్లుగా; నడపి= జరిపించి; సంభృత= పరిపూర్వమైన; ఆదరంబునన్= ఆదరంతో; యదు= యాదవులయొక్క; నికరము= సమూహం యొక్క; అర్ఘలు= పూజలు; నడపెన్= జరిపించాడు.

తాత్పర్యం: మహా సంతోషంతో విదురుడిని పంపి, బలరాముడితో మొదలుపెట్టి తగిన విధంగా పూజలు జరిపించింది. అట్లే మిగిలిన యాదవులకు కూడా ఆదరం అతిశయించగా సత్కారాలు జరిపించింది.

హ. సుఖద్రుతమ్ముం గనినం బరమప్రియంబున గారవించి, యభ్యంతర మందిరంబునకుం బుచ్ఛే; బధ్మసాభ ప్రభ్య తులగు నాబంధుజనంబు నెల్లను నగరుచేరువ శోఖల్లుమందిరంబుల విడియింప యుయుత్సునియోగించే; నట్లయుందఱు నభినందితులై యున్న సమయంబున.

165

ప్రతిపదార్థం: సుఖద్రుత తనున్= తనను; కనినన్= దర్శింపగా; పరమ= మిక్కిలి; ప్రియంబునన్= ప్రేమతో; గారవించి= ఆదరించి, లాలించి; అభ్యంతర= లోపలి; మందిరంబునకున్= ఇంటికి, అంతఃపురమునకు; పుచ్ఛెన్= పంపారు; పద్మనాభ= శ్రీకృష్ణుడు; ప్రభుతులు= మొదలైనవారు; అగు= అయిన; ఆ+బంధుజనంబున్= చుట్టాల సమూహాన్ని; ఎల్లను= అంతటినీ; నగరు= అంతఃపురం; చేరువన్= దగ్గర; శోఖల్లు= ఒప్పుచున్న; మందిరంబులన్= భవనాలలో; విడియింపన్= దిగునట్లు చేయగా; యుయుత్సున్= యుయుత్సుడిని; నియోగించెన్= ఆజ్ఞాపించింది; అట్లు= ఆ విధంగా; ఆ+అందఱున్= ఆ అందరూ; అభినందితులు= సంతోషపెట్టబడినవారు; ఐ= అయి; ఉన్న; సమయంబున్= సమయంలో

తాత్పర్యం: సుఖద్రుత తనను చూడటానికి రాగా, కుంతి ఆమెను ఆదరించి అంతఃపురానికి పంపింది. శ్రీకృష్ణుడు మొదలైన చుట్టాలను, అంతఃపురానికి దగ్గరగా ఉన్న భవనాలలో బసచేయించటానికి యుయుత్సుడిని ఆజ్ఞాపించింది. ఈ విధంగా యాదవులందరూ సంతోషపెట్టబడినవారై ఉన్న సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

ఉ. ఉత్తర పుష్టిగ్రహమునమండి భవజ్ఞనకుండు పూరువం
 శోత్తరుఁ దాఖి రాజగుణయోగి పరిక్షితుఁ దుధ్దువించిన్
 జత్త మెలర్పుఁ బుత్తుడని చెప్పిలి వెల్పులివాలి కింటిలో
 నత్తత్తి నున్న వృద్ధ సతు; లార్మే జనం బభిలంబు నుబ్బునన్.

166

ప్రతిపదార్థం: ఉత్తర= ఉత్తరయొక్క; పుణ్య= పవిత్రమైన; గర్భమున్న+ఉండి= గర్భంనుండి; భవత్= మిమొక్క; తండ్రి= పూరువంశ= పూరుడియొక్క కులమందు; ఉత్తరుడు= శేష్ముడు; ఆదిరాజ= పూర్వ మహారాజులయొక్క; గుణా= సద్గుణాలయొక్క; యోగి= కూడిక కలవాడు; పరిక్షితుడు; ఉద్ధవించిన్= పుట్టగా; ఇంటిలోన్= పురిటింటిలో; ఆ+తటిన్= ఆ సమయాన; ఉన్న= వృద్ధ సతులు= ముదుసలులగు ఉత్తమ ప్రీతిలు; చిత్తము= మనస్సు; ఎలర్పున్= సంతోషించగా; వెల్పులివారికిన్= బయట ఉన్నవారికి; పుత్తుడు= కొడుకు; అని; చెప్పిరి= చెప్పారు; జనంబు= జనసమూహం; అభిలంబున్= అంతా; ఉబ్బున్న= సంతోషంతో; ఆర్పెన్= కేకలు పెట్టింది.

తాత్పర్యం: పూరువంశంలో శేష్ముడూ, పూర్వమహారాజులవలె సకల సద్గుణ సంపన్ముడూ, మీ తండ్రి అయిన పరిక్షితుడు ఉత్తరకు జన్మించాడు. వెంటనే పురిటింట్లో అప్పుడున్న వృద్ధాంగనలు కొడుకు పుట్టడని బయటఉన్న జనానికి చెప్పారు. ఆ జనమంతా సంతోషంతో కేకలుపెట్టింది.

క. బాలుడు మృతజాతుం డని; యాలోనన యేడ్పు బెరయ, నలమట నచ్చో
 నాలలన లుగ్గడించినుఁ, దేవిలి శోకమున జనులు థీరవిచారా!

167

ప్రతిపదార్థం: ధీర= గంభీరమైన; విచారా!= ఆలోచనలు కలవాడా; ఆ+లోన్న+అ= అంతలోనే; బాలుడు= బాలుడు; మృతజాతుఁ
 డు= చనిపోయి పుట్టినవాడు; అని; ఏడ్పు= ఏడ్పులూ; బెరయన్= రేగగా; అచ్చోన్= అక్కడనే; అలమటన్= దుఃఖంతో; ఆ= మొదట శుభవార్త చెప్పిన; లలనలు= ప్రీతిలు; ఉగ్గడించిన్= ప్రకటించగా; జనులు; శోకమున్న= దుఃఖంతో; తేలిరి.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! అంతలోనే చచ్చిన బిడ్డడు పుట్టడంటూ ఏడ్పులు రేగాయి. మొదట శుభవార్త చెప్పిన ఆ వృద్ధ ప్రీతి దుఃఖంతో అశుభవార్త ప్రకటించేటప్పటికి జనులందరూ దుఃఖంతో మనిగిపోయారు.

వ. అత్తత్తి రోదనధ్వనులు గలయం జెలంగిన విషాద వేదనాయత్తం బయిన చిత్తాంగంబుతో శోల సాత్యకి యసు
 గమునంబు సేయ, సత్పురంబుగా గొంతి యున్నెడకుం జనుదెంచే; నప్పుడా కుంతిభోజనందనయు ద్రౌపదియు
 సుభద్రయు నార్తునాదంబు లెసంగం దనకడకు రయంబునరా నెదుర నయ్యదువీరుండు గాంచి, శోకసమాకుల
 మానసుం డయ్యు; నప్పాండురాజవత్తి పురుషోత్తముతో డగ్గుత్తిక నెలుంగు దవుల నిట్లనియె. 168

ప్రతిపదార్థం: ఆ+తటిన్= ఆ సమయమున; రోదనధ్వనులు= దుఃఖధ్వనులు; కలయన్= అంతటనూ; చెలంగిన్= వ్యాపించగా;
 విషాద= దుఃఖంవలన కలిగిన; వేదనా= బాధకు; ఆయత్తంబు+ఐన= వశమైన; చిత్త+అంగంబు+తోన్= మనస్సుతో, శరీరంతో;
 శోరి= కృష్ణుడు; సాత్యకి; అనుగమనంబు= వెంట రావటం; చేయన్= చేయగా; సత్పురంబు+కాన్= త్వరగా; గొంతి= కుంతి;
 ఉన్న= ఉండిన; ఎడున్= చోటికి; చనుదెంచెన్= వచ్చాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ కుంతిభోజ= ఆ కుంతిభోజాడియొక్క;
 నందనయున్= కూతురునూ; కుంతియూ; ద్రౌపదియున్; సుభద్రయున్; ఆర్తునాదంబులు= శోకధ్వనులు; ఎసంగన్= అధికం

రాగా; తనకడక్కన్= తన దగ్గరకు; రయంబునన్= వేగంగా; రాన్= రాగా; ఎదురన్= ఎదుట; ఆ+యదు= ఆ యదువంశమునందు; వీరుండు= వీరుడు; కాంచి= చూచి; శోక= శోకంచేత; సమాకుల= మిక్కిలి కలతచెందిన; మానసుండు= మనస్సు కలవాడు; అయ్యెన్= అయ్యాడు; ఆ+పాండురాజ= ఆ పాండురాజుయొక్క; పత్రి= భార్య-మంత్రి; పురుషోత్తముతోన్= శ్రీకృష్ణుడితో; డగ్గుత్తిక్కన్= దుఃఖంవలన కలిగిన కంపమునందు; ఎలుంగు= గొంతు; తగులన్= చిక్కుకొనగా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నది.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో ఏడ్పులు పెడబోబులు అంతటా వ్యాపించాయి. వాటిని విన్న శ్రీకృష్ణుడి మనస్సు, శరీరమూ బాధకు లోనయ్యాయి. సాత్యకి వెంటనడచి వస్తుండగా అతడు కుంతి ఉన్నచోటికి వెళ్ళాడు. అప్పుడు కుంతి, ద్రౌషాదీ, సుభద్రా పెద్దపెట్టున ఏడుస్తా దగ్గరకు రాగా, ఎదుట ఉన్నవారిని చూచిన అతడి మనస్సు దుఃఖంచేత ఎంతో కలత చెందింది. అంత కుంతి అతడితో ఈ విధంగా పలికింది.

పరిజ్ఞిత్తాణదానంబునక్కె కుంతిసుభద్రులు కృష్ణు బ్రార్థించుట (సం.14-65-25)

క. గతి నీవే నాకు, మత్తుం, తతికిని; నీ యుల్లుగుట్టతనయుఁడు పుట్టేన్

మృతుండై క్రూరుండగు గరు, సుతుని యిషీకాస్త్ర వహ్యాంజాయిన కతనన్.

169

ప్రతిషధార్థం: నాకున్= నాకూ; మత్త్= నా యొక్క; సంతతికిని= సంతానానికి; నీవు+ఎ= నీవే; గతి= దిక్కు; క్రూరుండు= కరినడు; అగు= అయిన; గురు= ద్రోణాచార్యుడియొక్క; సుతుని= కొడుకు, అశ్వత్థామయొక్క; ఇషీక+అప్ర్తు= మంత్రపూర్వకంగా, బ్రహ్మాంశున్ని ప్రవేశపెట్టిన రెల్లుకాడనుండి పుట్టిన; వహ్యాన్= అగ్నిచేత; చూడిన= మాడిన; కతనన్= కారణంగా; నీ= నీయొక్క; అల్లు+మట్టు= ముద్దుల మేనల్లుడియొక్క; తనయుఁడు= కొడుకు; మృతుఁడు= చనిపోయినవాడు; ఎ= అయి; పుట్టేన్= పుట్టాడు.

తాత్పర్యం: ‘నాకూ నా సంతానానికి నీవే దిక్కు. కరినాత్ముడైన అశ్వత్థామ ప్రయోగించిన ఇషీకాప్ర్తంనుండి పుట్టిన అగ్నిచేత మాడి, నీ ముద్దుల మేనల్లుడి కొడుకు చచ్చిపోయి జన్మించాడు.

విశేషం: ఇషీక+అప్ర్తము= ఇషీకాప్ర్తము. ఇషీకం అంటే రెల్లు. అశ్వత్థామ స్థాపికవధ చేశాడు. ద్రౌషాదిమాటమీద భీముడు అతడిమీదికి వెళ్ళాడు. వెంటనే కృష్ణార్జునులకూడా వెళ్ళారు. తన కెటూ చావు మూడిందనుకొని, అశ్వత్థామ ఒక రెల్లుపుల్ల తీసికొని దానిలో మంత్రపూర్వకంగా బ్రహ్మాంశురోనామకాంశొన్ని ప్రవేశపెట్టి ప్రయోగించాడు. ప్రయోగించేటప్పుడు లోకం అపాండవం కావాలని పలికాడు. అర్జునుడుకూడా బ్రహ్మాంశురోనామకాంశొన్ని ప్రయోగించాడు. లోకం భయాకులమైనది. వ్యాసుడు అశ్వత్థామ రోషాన్ని నివారించి, అతడి ప్రతిజ్ఞ వమ్ము అయ్యెటట్లు చేయాలని ప్రయత్నించాడు. కాని, అశ్వత్థామ ఆ మహార్షిమాటలు వినలేదు. తన అప్ర్తం పాండవుల ప్రేమకు యోగ్యాలయిన స్త్రీల గర్వాలకు హనిచేసి శాంతి పాందుతుందని అన్నాడు. అప్పుడు అభిమన్యుడిభార్య ఉత్తర గర్వవతిష్ఠే ఉన్నది. ఆమె చిడ్డమ తప్పక రక్షిస్తావని కృష్ణుడు ప్రతిజ్ఞ చేశాడు. (ఈ కథంతా స్థాపికపర్వ ద్వితీయశ్యాసప్రారంభంలో ఉన్నది).

సి. దేవకీపుత్రు! సంజీవితుఁ జేయవే, యభ్యాలు; నద్దారుణాస్త్ర సంప్ర

యోగంబు నపుడు కృపాగలిష్టుండ వై, చేసితి ప్రతితి గాచెద నవశ్య

మును నుత్తరాగర్భజనితు నే' నని; బాలు, బ్రదుకుతోడిద నాదు బ్రదుకు; ద్రుపద

తనయా సుభంతులు, ధర్మజుం దనుజ, లా, శిశువు సంజీవితుఁ జేయకున్న

అ. బ్రథుక; రస్వయమున కుడక పిండ ప్రదా | నంబు లెడలు; మత్స్యందశయము
సూఅడింపఁ బడియే నొకనాడు నీ చేత; దాని యార్త కరుణఁ దలుగవయ్య!

170

ప్రతిపదార్థం: దేవకీ= దేవకియొక్క; పుత్రు= కుమారా!, కృష్ణా!; ఆ బాలున్= ఆ బాలుడిని; సంజీవితున్= తిరిగి బ్రదికిన వాడినిగా; చేయవే! = చేయుమా!; ఆ దారుణా= ఆ భయంకరమైన; అప్రు= అప్రంయొక్క; సంప్రయోగంబు+అపుడు= ప్రయోగించిన సమయంలో; కృపా= దయచేత; గరిష్టండవు= అధికుడవు; ఐ= అయి; నేను; అవశ్యమును= తప్పక; ఉత్తరా= ఉత్తరమొక్క; గర్భా= కడుపున; జనితున్= పుట్టినవాడిని; కాచెదన్= కాపాడుతాను; అని; ప్రతిని చేసితి(వి)= ప్రతిజ్ఞ చేశావు; నా+బ్రదురు= నా బ్రదుకు; బాలు= బాలుడియొక్క; బ్రదుకుతోడిది+అ= బ్రదుకుతోనే ముడిపడి ఉన్నది; ద్రుపదతనయ= ద్రుపదుడి కూతురు, ద్రోపది; సుభద్ర; ధర్మజండు= ధర్మరాజు; అనుజలు= అతడి తమ్ముళ్ళు; ఆ+శిఖవున్= ఆ నెత్తురు కందును; సంజీవితున్= తిరిగి బ్రదికిన వాడినిగా; చేయక+ఉప్సున్= చేయకుంటే; బ్రదుకరు; అన్యయమున్వన్= వంశంలో; ఉడక= నీటియొక్క; పిండ= శ్రాద్ధసమయాలలో పిండములమొక్క; ప్రదానంబులు= ఇచ్చుటలు; ఎడలున్= తొలగిపోతాయి; ఒకనాడు= ఒకప్పుడు; మత్స్యా= మత్స్యులరాజుయిన విరాటుడియొక్క; సందనమును= కూతురునూ; నీ చేతన్= నీ చేత; ఉఱడింపబడియొన్= ఓదార్ఘబడింది; దాని= ఆమెయొక్క; ఆర్తిన్= దుఃఖమును; కరుణాన్= దయతో; తలుఁగుము+అయ్యి! = పోగొట్టపయ్యా!

తాత్పర్యం: కృష్ణా! ఆ బాలుడిని నీవు తిరిగి బ్రదికించుము. భయంకరమైన బ్రహ్మాశిరోనామకాప్రాన్ని ప్రయోగించినవుడు నేను తప్పుకుండా ఉత్తర కడుపున పుట్టిన బిడ్డు కాపాడుతా'నని ప్రతిజ్ఞ చేశావు. బాలుడు బ్రదికితే నేను బ్రదుకుతాను. అతడు తిరిగి బ్రదుకకపోతే, ద్రోపది, సుభద్రా, పాండవులూ బ్రదుకనే బ్రదుకరు. దానితో వంశంలో నీళ్ళు వదలటానికి, పిండాలు పెట్టటానికి ఎవ్వరూ ఉండరు. ఒకప్పుడు నీవు ఉత్తరను కూడా ఓదార్ఘాన్. దయామయుడై ఆమె గర్భాకాన్ని తొలగించవయ్యా!

ప. దేవా! నీ విక్షులింబు గలిగించినవాడు; వింకసు నీవ వీని బ్రదికింపవే యని పలుచుచుం బుడమిబడిన గొంతి నగ్గివిందుం డసునయ వచనంబుల సూరాళ్లి యెత్తె; నట్టియేడ సుభద్ర యమ్మహిత్యునితో నిట్లనియే. 171

ప్రతిపదార్థం: దేవా! నీవు; ఈ చులంబు= ఈ చులాన్ని; కలిగించినవాడవు= నిలిపినవాడవు; ఇంకను= కాబట్టి, ఇంకా; నీవు+అ= నీవే; వీనిన్= ఈ శిషువును; బ్రదికింపవే= బ్రదికించుమా; అని; పలుచుచున్= పలుకుతూ; పుడమిన్= భూమిమీద; పడిన= కూలిన; గొంతిన్= కుంతిని; ఆ+గోవిందుండు= ఆ కృష్ణుడు; అనుయ= ఓదార్ఘు కలిగించే; వచనంబులన్= మాటలతో; ఉఱర్చి= ఉపశమం కలిగించి; ఎత్తెన్= లేవదీశాడు; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; సుభద్ర; ఆ+మహా+అత్మనితోన్= ఆ గొప్ప ఆత్మకలవాడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియేన్= పలికింది.

తాత్పర్యం: దేవా! ఈ భరతవంశాన్ని నిలిపినవాడవు నీవే. కాబట్టి నీవే ఈ శిషువును కూడా బ్రదికించుము' అని పలుకుతూ కుంతి నేలమీద కూలిపోయింది. అప్పుడు కృష్ణుడు ఆమెను ఉపశమనం కలిగే మాటలతో ఓదార్ఘి).

క. 'గురుసుతుఁడు భీమునకు నై, పర మాస్త్రం బెత్తె; దాని ఫల మందంగా
నరుఁడును దత్తత్తీయుఁ గాం, చిల తుబి; నీకు నేమి చెప్పుఁడు బ్రథువా!

172

ప్రతిపదార్థం: ప్రభువా!= ప్రభూ!; గురు= ద్రోణాచార్యుడియొక్క; సుతుఁడు= కొడుకు-అశ్వత్థామ; భీమునకున్+ఐ= భీముడిని ఉచ్చేశించి; పరమ= బ్రహ్మాశిరమనే; అప్రుంబు= అప్రాన్ని; ఎత్తెన్= ప్రయోగించాడు; తుదిన్= చివరకు; నరుఁడును= అర్జునుడునూ;

తల్= అతడియెక్కు; పల్నియున్= భార్యయు; దాని= ఆ అప్రొప్యోగంయెక్కు; ఫలము= ఫలితాన్ని; అందంగాన్= పాందేటట్లుగా; కాంచిరి= దుర్గతి పాలయిరి; నేను; నీకున్= నీకు; ఏమి; చెప్పుదున్= చెప్పుతాను.

తాత్పర్యం: ‘అశ్వత్థామ భీముడిమీద బ్రహ్మశిరోనామకాస్తాన్ని ప్రయోగించాడు. కానీ చివరకు అర్జునుడూ, అతడి భార్యనయిన నేనూ దాని ఫలితాన్ని పాందే దుర్గతి పాలయ్యాము. నీ కింకా ఏమి చెప్పగలను ప్రభూ!

క. నీ మఱది యా కొడుకుసై, బైమం బెప్పుడును బెంపఁ బైటిః; మనుమం

డీమెయి వమ్ముయి పోయిను, నేమి యగునొ యెఱుగఁ; నీవ యెఱుగుదు ఓంచిన్.

173

ప్రతిపదార్థం: నీ= నీయెక్కు; మఱది= బావమరది అర్జునుడు; ఆ= ఆ మరణించిన; కొడుకుసైన్= కొడుకుమీద, అభిమన్యడిమీద; ప్రేమంబు= ప్రేమ; ఎప్పుడును= ఎల్లకాలమూ; పెంపన్= అతిశయించగా; ప్రేతిడిన్= సంతాపం చెందుతున్నాడు; మనుమండు= మనుమడు; కాంచిరిన్= ఈ విధంగా; మమ్ము+అయి= నాశమై; పోయిన్= పోగా; ఏమి; అగునో+ఒ= అగునో; ఎఱుగన్= ఎరుగను; దీనిన్= దీనిని; నీపు+అ= నీవే; ఎఱుగుదు= తెలిసి ఉంటావు.

తాత్పర్యం: నీ బావమరది చనిపోయిన కన్నకొడుకు మీది తీపి రోజు రోజుకూ పెరుగుతూ ఉంటే తపించిపోతున్నాడు. మనుమడు కూడా ఈ విధంగా నాశనమైపోతే ఆయన ఏమైపోతాడో ఎరుగను. ఇది నీకే తెలియును.

నీ. ధర్మజం డెమ్ముయి ధరియించు నెప్పగ? , పవన నందనుడును గవలు నేమి

వెరఫున నుపశమింతురు? ఓంచి విను. దేవ! , యస్త్రప్రయోగంబు నపుడు నీవు

గురుసుతు నదిలించి కుత్తిత! నిన్ను మో , ఘూస్త్రునీ జేసెద నంటిః; దాను

సూటియిండుదు ముజ్జుల తేజ! నీ , మహితానుభావత మాకు నెల్లఁ

ఆ. దెలిసి యుండుఁ గాన యలుకము; సత్య దఁ , యాశ్రితాభరక్ష లనఘు! నీకు

నైజములు; శిరః ప్రణతి నేను వేడెదుఁ , గరుణ నిక్షలంబుఁ గాచికొనుము.

174

ప్రతిపదార్థం: ధర్మజండు= ధర్మరాజు; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగా; నెఱ+వగ= పరిపూర్ణ దుఃఖం; ధరియించున్?= భరిస్తాడు?; పవన= వాయువుయెక్కు; నందనుడును= కుమారుడైన భీముడు; గవలు= నకుల సహదేవులు; ఏమి= ఏ; వెరఫున్= ఉపాయించేత; ఉపశమింతురు?= శాంతిస్తారు; దేవా!; దీనిన్= ఈ మాటను; విను= వినుము; అప్రొప్యోగంబు+అపుడు= బ్రహ్మశిరోనామకాస్తామును ప్రయోగించినపుడు; నీవు; గురుసుతున్= ద్రోణాచార్య పుత్రుడిని, అశ్వత్థామను; అదలించి= బెదరించి; కుత్తిత= నీచుడా; నిన్నున్= నిన్ను; మోఘు= వ్యోమైను; అస్త్రునీన్= అస్త్రం కలవాడినిగా; వేడెదన్= వేస్తాను; అంటి(ఏ)= అన్నవాడవు; దాన్న= ఆ నీమాటచేత; ఊఱడి= శాంతిపాంది; ఉండుదుము= ఉంటాము; ఉజ్జుల= ప్రకాశిస్తున్ను; తేజి= శక్తి కలవాడా!; నీ= నీయెక్కు; మహిత= గొప్ప; అనుభావత= మహిమ; మాకున్+ఎల్లన్= మా కందరికీ; తెలిసి= విదితమై; ఉండున్= ఉన్నది; కాను; అలుకము= భరుపడము; అనఘ!= పాపరహితుడా!; సత్య= సత్యము; దయా= దయ; ఆశ్రిత= ఆశ్రయించిన వారియెక్కు; అభిరక్ష= సంరక్షణం; నీకున్= నీకు; నైజములు= సహజములు; నేను; శిరస్తు+ప్రణతిన్= తలవంచి నమస్కరించి; వేడెదన్= ప్రార్థిస్తున్నదానను; కరుణన్= దయతో; ఈ+కులంబు= ఈ పాండవుల వంశాన్ని; కాచికొనుము= కాపాడుకొనుము.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఈ మహాదుఃఖాన్ని ఏ విధంగా భరిస్తాడు? భీమ నకుల సహదేవులు ఏ ఉపాయించేత చిత్తస్యాస్యాన్ని పాండుతారు? దేవా? ఈ మాట వినుము. అశ్వత్థామ బ్రహ్మశిరోనామకాస్తాన్ని ప్రయోగించినపుడు నీవు అతడిని

బెదరించి ‘నీమదా! నీ అప్రాప్తి పనికిరాకుండా చేస్తావు’ అని అన్నాను. ఆ మాటలవలన మా గుండెలు కుదుటబడ్డాయి. నీ మహిమ మారు తేటతెల్లం కాబట్టి మేము భయపడము. సత్యమూ, దయా, ఆశ్రిత రక్షణమూ నీను సహజగుణాలు. తలవంచి నమస్కరించి నిన్న వేడుకొంటున్నాను. దయతో ఈ పాండవుల కులాన్ని కాపాడు కొనుము.

తే. ఏ విధంబును గోలుపాణిస్తు నీవు, పాండవులు; నీదు సన్నిధిఁ బాపకర్ణ

శీలుఘైన యశ్శత్థామ గోలుపుచ్ఛే; వాని నే మను గలదు దుర్వారతేజి!

175

ప్రతిపదార్థం: దుర్వార= నివారించశక్యంగాని; తేజి= ప్రతాపం, ప్రాభవం కలవాడాఁ; ఏవిధంబున్ను= ఏ విధంగానూ; నీవు; పాండవులన్= పాండవులను; కోలుపాణిస్తు= భంగపడనియ్యాను; నీ+సన్నిధిన్= నీ దగ్గరనే; పాపకర్ణ= పాపకార్యాలు చేయటమే; శీలుఘడు= స్వభావంగా కలవాడు; ఐన= అయిన; అశ్శత్థామ; కోలుపుచ్ఛేన్= భంగపడజేశాడు; వానిన్= వాడిని; అన్నే= నిందించటానికి; ఏమి; కలదు= ఉన్నది.

తాత్పర్యం: దుర్వార ప్రతాపశాలీ! ఏ విధంగానూ నీవు పాండవులను భంగపడనియ్యాను. కాని నీ కన్నులయేదుటనే అశ్శత్థామ పాండవులను భంగపడజేశాడు. వాడిని నిందించటానికి ఇంకా ఏమున్నది?

వ. అని వెండియు.

176

తాత్పర్యం: అని ఇంకనూ. (ఇట్లా అన్నది).

చ. ‘భువనము లొక్షఫైట్టుఁ మృతిపాంచిన జీవము లావహింపనే
ర్యు; వలచినట్టులైన గుణరూఢుఁడు మేనమఱంబి పొత్తుఁ జా
వ విడుతె? వంత పెంపున నవారణ నీ యెదురం బులాపముల్
వివిధము లే మేనల్లితిమి వెట్టులమై యిటు భక్తవత్సలా!’

177

ప్రతిపదార్థం: భక్త= భక్తులయందు; వత్సలా!= మమత కలవాడాఁ; భువనములు= లోకాలు (సర్వలోకాలలోనివారు అని అర్థం); ఒక్కపెట్టున్= ఒక్కసారిగా; మృతిపాంచినన్= మరణించిననూ; జీవములు= ప్రాణాలు; ఆవహింపన్= కలిగించటానికి; నేర్చు(వు)= సమర్థుడవగురువు; వలచిన= ఇష్టపడిన; అట్టులు+ఐన్= అట్లయితే; గుణ= సద్గుణాలచేత; రూఢుఁడు= ప్రసిద్ధిక్రింపవాడు; మేనమఱంబి= మేనత్తుకొడుకు యొక్క, అర్జునుడియొక్క; పొత్తున్= మనుమడిని; చాపన్= మరణించగా; విడుతు(వు)+ఎ?= వదలుదువా?; వంత= దుఃఖంయొక్క; పెంపునన్= అతిశయంచేత; అవారణన్= అడ్డులేకుండా; నీ= నీయొక్క; ఎదురన్= ఎదుట; వెట్టులము= వివేకం లేనివారము; ఐ= అయి; ఏము= మేము; వివిధములు= అనేక విధాలైన; ప్రలాపముల్= అర్థం లేని మాటలు; ఒనర్చితిమి= పలికితిమి.

తాత్పర్యం: ‘భక్తవత్సలా! సర్వలోకాలలోనివారు ఒక్కసారిగా మరణించినప్పటికీ వారి కందరికీ తిరిగి ప్రాణాలు పోయటానికి సమర్థుడవు. నీ కిష్టమైతే మేనత్తుకొడుకయిన అర్జునుడి మనుమడు చావగా వదలిపెట్టుదువా? దుఃఖం ముంచేత్తటంవలన మేము అవివేకులమై నీ ఎదుట అనేక విధాలుగా అర్థంలేని మాటలు అడ్డులేకుండా పలికితిమి.’

తే. అనిను గృహయును శోకంబు నగ్గలింప, వనజనాభుండు జను లభి వినగుఁ ‘బిన్న
వాని బ్రథికింతు; వగవంగ వలవ’ దనియే, నెలుగు జలదస్పనమ్ము న ట్లసుక మెసంగ.

178

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= సుభద్ర ఈ విధంగా పలుకగా; కృపయును= దయయూ; శోకంబున్= దుఃఖమునూ; అగ్గలింపన్= ఎక్కువ కాగా; వనజనాభుండు= పద్మం నాభియందు కలవాడు, విష్ణువు, కృష్ణుడు; ఎలుగు= కంతస్వరం; జలద= మేఘంయొక్కు; స్వసమ్ము+అట్లు= గర్జనలె; ఎసకమెసగన్= ఒప్పగా; జనులు= అక్కడ ఉన్నవారందరూ; అర్థిన్= ఆసక్తితో; వినగన్= వినగా; పిన్నవానిన్= పసిబిడ్డను; బ్రదికింతున్= బ్రదికేటట్లు చేస్తాను; వగవంగన్+వలవదు= విచారించవద్దు.

తాత్పర్యం: సుభద్ర ఈ విధంగా పలికేటప్పటికి శ్రీకృష్ణుడికి దయా, దుఃఖమూ ఎక్కువయ్యాయి. అతడు కంతస్వరం మేఘగర్జనలె ఒప్పగా అందరూ సంతోషంతో వింటుండగా ‘ఈ పసికందును బ్రదికిస్తాను. మీరు విచారించకండి’ అని అన్నాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

v. ఎల్లవారును బ్రమోదంబు నొంద నట్లు పలికి, సూతికాగ్నహంబునకుం గుంతీ ప్రభృతులు తోడ రా నతండు వోవునప్పు, డది ధవళకుసుమ సితసర్పప లాజ పూర్ణకుంభ ప్రముఖ మంగళపస్తువులను, బ్రజ్వలితపావక ప్రదీప్త శస్త్ర పిచుమంద పల్లవాది భూత (భయ) పలపరిక పదార్థంబులను, జతుర వృద్ధాంగనా చికిత్సక దక్కపలచాలికా ముఖ్యహితకాల పలవారజన ప్రవర్తనంబులను బలశోభతంబయి యుండె; నమ్మంబిరం జా గోవిందుండు ప్రవేశించె; నట్లియేడ నంతకమున్న.

179

ప్రతిపదార్థం: ఎల్లవారును= అందరునూ; ప్రమోదంబు= సంతోషం; ఒందన్= పొందగా; అట్లు= ఆ విధంగా; పలికి; సూతికాగ్నహంబునకున్= పురిటింటికి; కుంతీ; ప్రభృతులు= మొదలగువారు; తోడన్= వెంట; రాన్= రాగా; అతండు= కృష్ణుడు; పోపు+అప్పుడు= వెళ్ళేసమయంలో; అది= ఆ పురిటిల్లు; ధవళ= తెల్లని; కుసుమ= పూలు; సిత= తెల్లని; స్వాసు= ఆవాలు; లాజ= పేలాలు; పూర్ణకుంభ= పూర్ణకుంభమూ; ప్రముఖ= ముఖ్యమైన; మంగళ= శుభం కలిగించే వస్తువులతో; ప్రజ్వలిత= బాగుగా మండజేసిన; పావక= అగ్ని; ప్రదీప్త= మిక్కిలి మెరుగుపెట్టబడిన; శస్త్ర= కత్తి మొదలగు ఆయుధములూ; పిచుమంద పల్లవ= వేప చిగుచూస్తాడు; ఆది= మొదలైన; భూత= భూతములవలన కలుగు; (భయ)= భయమును; పరిహారక= తొలగించున్నానెన; పదార్థంబులను= పదార్థాలతో; చతుర= నేర్చరులైన; వృద్ధ+అంగనా= ముదుసలి స్త్రీలయొక్కు; చికిత్సక= రోగ ప్రతిక్రియ చేయువారిలో; దక్క= సమర్థతగల; పరిచారికా= పవికత్తులయొక్కు; ముఖ్య= ముఖ్యమైన; హిత= మేలును; కారి= కలిగించే; పరివార+జన= దాసీజనంయొక్కు; ప్రవర్తనంబులను= చుట్టు చుట్టుకొని యుండుటలతోడను; శోభితంబు= ఒప్పునది; అయి; ఉండన్; ఆ= అట్లి; మందిరంబు= పురిటిల్లు; ఆ+గోవిందుడు= ఆ కృష్ణుడు; ప్రవేశించెన్= ప్రవేశించాడు; అట్లి+ఎడన్= ఆ సమయాన; అంతకమున్న+అ= అంతకుముందే.

తాత్పర్యం: అందరూ విని ఆనందించేటట్లు ఆ విధంగా పలికి శ్రీకృష్ణుడు కుంతి మొదలైనవారు అనుసరించగా పురిటింటికి వెళ్ళాడు. అందు తెల్లని పూలూ, ఆవాలూ, పేలాలూ, పూర్ణకుంభం మొదలైన మంగళపస్తువులు చేర్చారు. భూతభయం పోగొట్టబూనికి అగ్నులు గనగన మండేటట్లు చేశారు. పదనుగల ఆయుధమూ, వేప చిగుచూనూ ఉంచారు. అన్నిటా నేర్చరులైన ముదుసలి స్త్రీలతో వైద్యం చేయటంలో సామర్థ్యంగల పనికత్తులతో మేలు కలిగించే దాసీజనంతో ఆ ఇల్లు కిటకిటలాడుతున్నది. ఈ విధంగా ఒప్పుతున్న ఆ పురిటింటిలో శ్రీకృష్ణుడు ప్రవేశించాడు. ఆ సమయంలో అంతకుముందే. (తరువాతి పద్మంతో అన్వయం)

- సీ.** కడచి ద్రోపది చని యడలునఁ బడియున్నఁ, మాత్స్యనందనతోడ్ మాధవుండు
చనుదెంచే వీడే; సవిసయంబుగాఁ గను', మనవుడు నుట్టిత యై వికీర్ణ
వేణీభరంబుతో వినతి యొన్ని 'భఁ, కూలి వాపుట నీకు నతిదృఢ త్ర
తంబు కదే! దేవ! దయ వెలయంగ నీ, శిశువు సంజీవితుఁ జేయవయ్య!
తే. నీవు గూర్చేని మేనల్లునికిఁ దచీయ, పుత్రు శ్రీఖని పుత్రుండు పాలియజేయు
వాడే? పతిహీన యగుపాపవతుకిఁ బుత్రు, హీనతయును బాటీల్ని నెట్లు బ్రదుకు?

180

ప్రతిపదార్థం: ద్రోపది; కడచి చని= బయలుదేరిన వారందరికంటే ముందు వెళ్లి; అడలున్న= సామృసిల్లి ఉన్న; మాత్స్యఁ= విరాటుడియొక్క; నందనతోడన్= కూతురు ఉత్తరతో; మాధవుండు= కృష్ణుడు; వీడు+ఎ= వీడే; చనుదెంచెన్= వచ్చాడు; సహ+వినయంబు+కాన్= వినయంతో; కనుము= చూడుము; అనవుడున్= అనిన తరువాత; ఉత్సిత+పి= లేచినదై; వికీర్ణ= చెదరిన; వేణీభరంబుతోన్= వెండ్రుకల సమూహంతో; వినతి= ప్రార్థన; ఒనర్చి= చేసి; దేవి= దేవాఁ; భక్తి= భక్తులయొక్క; ఆర్థి= దుఃఖాన్ని; పాపుటి= తొలగించటం; నీకున్= నీకు; అతి= మిక్కిలి; దృఢి= గట్టిపట్టుదలగల; ప్రతంబు= ప్రతిజ్ఞ; కద+ఏఁ= కదా!; దయ; వెలయంగన్= వెల్లడికాగా; ఈ శిశువున్= ఈ శిశువును; సంజీవితున్= తిరిగి బ్రదికిన వాడినిగా; చేయుము+అయ్యి= చేయవయ్యా!; నీపు; మేనల్లునికిన్= మేనల్లుడియందు, అభిమన్యునియందు; కూర్చు+ఏని= ప్రేమ కలవాడైతే; తదీయ= అతడియొక్క; పుత్రున్= మమారుడిని; శ్రీఖని= శ్రీఖనియొక్క; పుత్రుండు= కొడుకు, అశ్వత్థామ; పాలియన్+చేయు= చంపిడి; వాడు+ఎఁ= వాడా?; పతిహీన= భర్తలేనిది; అగు= అయిన; పాపవతికిన్= పాపాత్మురాలికి; పుత్రు= మమారుడియొక్క; హీనతయును= లేకపోవటం; పాటిల్లిన్= సంభవిస్తే; ఎట్లు= ఏ విధంగా; బ్రదుకున్= బ్రదుకుతుంది?

తాత్పర్యం: అందరిని దాటుకొనిపోయి ద్రోపది శోకంతో సామృసిల్లిపడియున్న ఉత్తరతో ఇదుగో కృష్ణుడు వచ్చినాడు. వినయంతో చూడు అనగా లేచి చెదరిన వెంట్లుకల సమూహంతో ప్రార్థనచేసి దేవా! భక్తుల దుఃఖం తొలగించడం నీకు మిక్కిలి గట్టి ప్రతం కదా! దయ ప్రకాశించగా ఈ శిశువును తిరిగి బ్రతికించవయ్యా? నేను నీమేనల్లుడు ఇప్పుడైనట్టుతే ఆయన కొడుకును ద్రోఖడి కొడుకు (అశ్వత్థామ) చంపగలిగేవాడా! భర్తలేని పాపాత్మురాలికి పుత్రుడు కూడా లేకపోవడం సంభవిస్తే ఎట్లు బ్రతుకుతుంది?

- ఉ.** నందను చావు నిక్షముయినం జనుటప్పుడు కల్పు దేవకీ
నందన! యెల్ల భంగి నరసందను పాలికి; నాజి కేచి పాశి
వం దసతోడి పెంపునకు వారక యిచ్చిన బాస డప్పె; నిం
కం దనుఁ గన్న దెప్పు నొడికాఁడని కొంకెదఁ గాని యచ్చుతా!

181

ప్రతిపదార్థం: దేవకీ= దేవకియొక్క; నందన!= మమారా!; అచ్యుతా!= నాశంలేనివాడా!, కృష్ణా!; ఆజికిన్= యుద్ధానికి; ఏచి= ఉత్సుకించి; పోవన్= వెళ్లగా; తనతోడి పెంపునకున్= తనతోపాటు నశించుటకు, సహగమనమునకు; ఇచ్చిన= చేసిన; బాస= వాగ్దానం; వారక= తప్పక, పూర్తిగా; తప్పున్= భంగమయ్యేను; ఇంకన్= ఇక ఇప్పుడు; తనున్= తనను; కన్నన్= చూచినచో; దెప్పు= ఎత్తిపోడుపుమాటలాడే; ఒడికాఁడు= సమయజ్ఞుడు, పట్టుదలకలవాడు; అని; కొంకెదన్+కాని= సంకోచిస్తున్నదాననుగాని; నందను= మమారుడియొక్క; చావు= మరణం; నిక్కము= నిజం; అయినన్= అయితే, కొడుకుచావు తప్పదని ముందుగా

తెలిసే; ఎల్లభంగిన్= అన్నివిధాలా; సర= అర్జునుడియొక్క; నందను= కొడుకుయొక్క; ఆఖిమన్యుడియొక్క; సాలికిన్= దగ్గరకు; అప్పుడు+ల= అప్పుడే (అయిన మరణించినప్పుడే); చనుట= వెళ్ళటం; కల్గున్= సంభవించేది.

తాత్పర్యం: కృష్ణ! అఖిమన్యుడు యుద్ధంలో మరణిస్తే తప్పక ఆయనతోపాటు సహగమనం చేస్తానని మాట ఇచ్చాను. పూర్తిగా ఆడినమాట తప్పాను. ఇప్పుడు చనిపోయి దగ్గరకు వెళ్ళితే ఆయన ఎత్తిపొదుపు మాటలు మాటాడుతాడని సంకోచిస్తున్నాను. ఆయన చాలా పట్టుదల కలవాడు. నా కొడుకు తప్పక చనిపోతాడని ముందుగా తెలిసినట్లయితే అఖిమన్యుడు మరణించినప్పుడే సహగమనం చేసి ఆయన దగ్గరకు వెళ్ళి ఉండేదానిని. వాగ్దానభంగం చేసిన దుర్గతి నాకు తప్పేది.

తే. పద్మనాభుండు వచ్చిన బాలుఁ జంకఁ, బెట్టుకొని పోయి మైక్కింతుఁ బ్రీతియెసంగ

నని తలంచుచు సుండితిః నమ్మనోరు, ధంబు విఫలంబుగఁ జేసే ద్రౌషి పేటిః’

182

ప్రతిపదార్థం: పద్మనాభుండు= కృష్ణుడు; వచ్చినన్= వస్తే; బాలున్= బాలుడిని; చంకన్= చంకయందు; పెట్టుకొని; పోయి; ప్రీతి= సంతోషం; ఎసంగన్= అతిశయించగా; మైక్కింతున్= నమస్కరింపజేస్తాను; అని; తలంచుచున్+ఉండితిన్= ఆశపెట్టుకొని ఉన్న దానను; ద్రౌషి= ద్రోణుడి కొడుకు - అశ్వత్థామ; పేర్చి= చెలరేగి; ఆ మనోరథంబు= ఆ కోరిక; విఫలంబు= నెరవేరనిది; కాన్= అయ్యెటట్లు; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు వచ్చినప్పుడు కొడుకును చంకకెత్తుకొనిపోయి వాడిచేత మైక్కిస్తానని గంపెడాళపెట్టుకొన్నాను. కానీ, అశ్వత్థామ చెలరేగి నా కోరిక నెరవేరకుండా చేశాడు.’

వ. అని యంత నిలువని వలవంత పెంపున బాలశవంబు నెత్తికొని యంకతలంబున నిడికొని, తదాననం బాలీకించి.

183

ప్రతిపదార్థం: అని; అంతన్= వెంటనే; నిలువని= ఆగని; వలవంత= బాధయొక్క; పెంపునన్= వృద్ధితో; బాల= బాలుడియొక్క; శవంబున్= పీనుగును; ఎత్తికొని= చేతులతో ఎత్తి; అంకతలంబునన్= ఒడిలో; ఇడికొని= పెట్టుకొని; తద్= ఆ శిపువయొక్క; ఆననంబు= ముఖం; అలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: అని వెంటనే అత్యంత దుఃఖంతో బిడ్డ శవాన్ని ఒడిలోపెట్టుకొని అతడి ముఖాన్ని చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అస్వయం).

అ. ‘తాత లోకగురుఁడు దామోదరుఁడు వచ్చి, యుండ లేచి మైక్క వుజ్జవలాంగ!

ధర్మవేది యైన తండ్రికిఁ బుట్టి యు, ధర్మపరుఁడ వగుట తగునె నీకు.

184

ప్రతిపదార్థం: ఉజ్జ్వల= ప్రకాశించునట్టి; అంగ= శరీరము కలవాడా!; తాత= తాతగారు (వరుసరు); లోక= లోకములయొక్క; గురుఁడు= తండ్రి; దామోదరుఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; వచ్చి+ఉండన్= వచ్చియుండగా; లేచి; మైక్కవు= నమస్కరింపవు; ధర్మవేది= ధర్మములు తెలిసినవాడు; అయిన; తండ్రికిన్= తండ్రికి; పుట్టి; అధర్మ= అధర్మమునందు; పరుఁడవు= ఆస్తికిగలవాడవు; అగుట; నీకున్= నీకు; తగును+వు?= తగునా?

తాత్పర్యం: లోకములకు తండ్రి, తాతగారూ అయిన శ్రీకృష్ణుడు వచ్చి ఉండగా లేచి నమస్కరించకున్నావు. ధర్మవేత్త అయిన తండ్రికి పుట్టి. అథర్వం పాటించటం నీమ తగునా? (పెద్దలకు లేచి మొక్కకుండటం అథర్వం).

క. కనువిచ్చి గొంతుఁ జాడుము. | ననుఁ జాడుము, ద్రుపద స్వపతనయుఁ జాడుము; నీ జనకుని తల్లి సుభద్రుం | దనయా! చూడు తల యెత్తి దరహసముతోన్.’

185

ప్రతిపదార్థం: తనయా!= కుమారా!; కనువిచ్చి= కన్నులు తెరచి; తల+ఎత్తి= తలయెత్తి; దరహసముతోన్= చిరునవ్యతో; గొంతుఁ= కుంతిని; చూడుము; ననుఁ= నన్ను; చూడుము; ద్రుపద= ద్రుపదుడనే; స్వపు= రాజుయొక్క; తనయన్= కూతురును; చూడుము; నీ= నీయొక్క; జనకుని= తండ్రియొక్క; తల్లిన్= తల్లిని; సుభద్రున్= సుభద్రను; చూడు= చూడుము.

తాత్పర్యం: కుమారా! కళ్చు తెరచి, తలయెత్తి చిరునవ్యతులు చిందిస్తూ కుంతిని చూడుము. నన్ను చూడుము. ద్రోపదిని చూడుము. మీ నాయనమై సుభద్రను చూడుము.’

చ. అని పలవించి యా సరసిజ్ఞానసమూర్ఖ మునింగి నేలప్రా
లినుఁ గరుణంబు పెంపున విలీనతుఁ భౌందు మనంబులున్ సబా
ష్వనయన యుగ్మకంబులును, బాడులు మోములు నైన కౌరవాం
గనల యలంతుఁ గాంచిన వగల్ మిగులుం బగవాల కేనియున్.

186

ప్రతిపదార్థం: అని; పలవించి= ఏడ్చి; ఆ సరసిజ్ఞ= పద్మమువంటి; ఆనన= ముఖం కలది-ఉత్తర; మూర్ఖున్= మూర్ఖులో; మునింగి= మునిగి; నేలిన్= నేలమీద; క్రాలినున్= పడిపోగా; కరుణంబు= దయయొక్క; పెంపునున్= ఆధిక్యంచేత; విలీనతుఁ= కరగిపోపుటను; పొందు= పొందిన; మనంబులున్= మనస్సులూ; స+బాష్పు= కశ్మీరిలో కూడిన; నయన= కన్నులయొక్క; యుగ్మకంబులును= జంటలూ; పాడులు= కళదప్పిన; మోములున్= ముఖాలూ; ఐన= కలవారయిన; కౌరవ+అంగల= కురువంశ ప్రీతిలయొక్క; అలంతన్= ముఖాన్ని; కాంచిన్= చూస్తే; పగవారికిన్+ఏనియున్= శత్రువులకైనా; వగల్= దుఃఖాలు; మిగులున్= పాంగిపారలుతాయి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ఉత్తర ఏడ్చి ఏడ్చి మూర్ఖుపడి నేలమీద కూలిపోయింది. అమెను చూచి కౌరవప్రీతిల మనస్సులు జాలిచేత కరగిపోయాయి. వారి కళ్చుల్లో నీళ్చు తిరిగాయి. వారి ముఖాలు కళదప్పాయి. వారి దుఃఖం చూచిన పగవారికైనా ఏడ్చు పాంగిపారలుతుంది.

వ. ఒక్కింత సేపునకుం దెలివొంది విరాటనందన ధరాతలంబునం బడియున్న భంగిన ఫాలతలంబునం గేలు మొగిచి గోపాలదేవునకు మొక్కుచు వెక్కుచు శరణ శర ణని పలికిన, నప్పరమక్షపాపరుం డోడ కోడకు మను చుఁ బ్రాద్రుక్షాజనోపస్వర్ణనంబు లాచలించి, అశ్వత్థామ ప్రయుక్తంబును బ్రహ్మశిరోనామకంబును నగునమ్మపోస్త్రం బుపసంహాలించి, యజ్ఞాలశపంబు శయ్యాతలంబునం బెట్టంబనిచి, దరోల్లసితులయిన యెల్లవారలం గలయం గసుంగొని.

187

ప్రతిపదార్థం: ఒక్క+ఇంత సేపునకున్= కొంతోసేపటికి; తెలివి+బంది= స్ఫూర్తి పాంది; విరాట= విరాటుడియొక్క; నందన= కూతురు ఉత్తర; ధరాతలంబున్= నేలమీద; పడి+ఉన్= పడి యున్; భంగిన్+ల= విధంగానే; ఫాలతలంబున్= నుదుటియందు;

కేలు మొగిచి= చేతులు జోడించి; గోపాలదేవునకున్= శ్రీకృష్ణుడికి; మొమ్ముచున్= నమస్కరిస్తూ; వెక్కుచున్= వెక్కి వెక్కి ఏడ్చుచూ; శరణు శరణు= రక్షకుడవు అగుము; అని; పలికినన్= పలుకగా; ఆ పరమ= అత్యధికమైన; కృపా= దయయందు; పరుండు= ఆసక్తికలవాడు; ఓడకుము+ఓడకుము= భయపడకుము, భయపడకుము; అనుచున్= అంటూ; పాద= కాళ్ళయొక్క; ప్రక్కాళనము= కడగటం; ఉపస్థర్ఘనంబు= (మూడుసార్లు నీళ్ళ త్రాగటం) - ఆచమనం; ఆచరించి= చేసి; అశ్వత్థామ= అశ్వత్థామచేత; ప్రయుక్తంబును= ప్రయోగించబడినదియూ; బ్రహ్మశిరన్= బ్రహ్మశిరమనే; నామకంబును= పేరుగలదియూ; అగు= అయిన; ఆ మహాత్= ఆ గొప్ప; అప్రంబు; ఉపసంహరించి= నివారించి, అణచి; ఆ బాల= ఆ బాలుడియొక్క; శవంబున్= శవాన్ని; శయ్యాతలంబున్= మంచంమీద; పెట్టన్= ఉంచగా; పనిచి= ఆజ్ఞాపించి; దర= కొంచెం; ఉల్లసితులు= సంతోషించినవారు; అయిన; ఎల్లవారలన్= అందరిని; కలయన్= బాగుగా; కనుంగొని= చూచి.

తాత్పర్యం: కొంచెంనేపటికి ఉత్తర మూర్ఖునుండి తేరుకొన్నది. ముందు నేలమీద ఉన్నట్టే ఉండి, నుమటిమీద చేతులు చేర్చి జోడించి శ్రీకృష్ణునికి నమస్కరిస్తూ వెక్కి వెక్కి ఏడ్చుస్తూ ‘రక్షించు రక్షించు’ మని అన్నది. అప్పుడు దయామయుడైన శ్రీకృష్ణుడు ‘భయపడకు భయపడకు’ మని అభయమిచ్చి, కాళ్ళ కడుగుకొని నీరు ఆచమనం చేసి, అశ్వత్థామ ప్రయోగించిన బ్రహ్మశిరోనామకాప్రాన్ని అణాచి వేశాడు. ఆ శిశువు శవాన్ని మంచంమీద ఉంచండని ఆజ్ఞాపించాడు. తరువాత చిరునగవుతో కొంచెం సంతోషించిన అక్కడి వారినందరినీ పూర్తిగా చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

కృష్ణుడు మృతజూతుండైవ పరిక్రితు లబ్ధజీవితుం జీయుట (సం.14-68-18)

తే. ‘మీద బొం కగుమాట యే మీరు వినగ్ | నాడు; నిబ్బాలు బ్రథికింతుడు; జిడుడు డఫీల జనులు నిప్పుడు; తేలుండు సంతసమున; బీని విని పాండవులు ప్రీతి మానువారు.’

188

ప్రతిపదార్థం: ఏన్= నేను; మీదన్= తరువాత; బొంకు+అగు= కల్లు అయ్యే; మాట= మాటను; మీరు; వినగ్న్= వినగా; ఆడన్= చెప్పను; శః+బాలున్= శః బాలుడిని; బ్రతికింతున్= బ్రదికిస్తాను; అఖిల= సమస్తమైన; జనులును= జనులూ; ఇప్పుడు+అ= ఇప్పుడే; చూడుండు= చూడండి; సంతసమునన్= సంతోషంలో; తేలుండు= ఓలలాడండి; పాండవులు; దీనిన్= బాలుడు తిరిగి బ్రదికాడనే వారును; ప్రీతిన్= సంతోషమును; ఊమవారు= పాందేవారు (ఔతారు).

తాత్పర్యం: ‘తరువాత బాటకమయ్యేమాటను నేను మీతో చెప్పను. మీరందరూ ఇప్పుడే చూడండి. బాలుడిని బ్రదికిస్తాను. మీరు సంతోషం పాందండి. పాండవులు కూడా ఇది విని సంతోషిస్తారు.’

వ. అని ప్రతిజ్ఞాసేసి యిట్లనియే.

189

ప్రతిపదార్థం: అని; ప్రతిజ్ఞా+చేసి; ఇట్లు= శః విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని ప్రతిజ్ఞాచేసి శ్రీకృష్ణుడు ఇంకా ఇట్లూ అన్నాడు.

తే. ‘పగఱయెడ నైన నే బొంకు పలుక నేని, | సమరముఖమున నెన్నుడు | జలితపృత్తి జల్లిఱి కడుగెడ నేని, యిప్పిన్నవాని | యంగమున జీవ మీ ప్రాణ్ యావహిల్లు.

190

ప్రతిపదార్థం: నేన్= నేను; పగఱయెడన్= శత్రువుల విషయంలో; ఐన్= అయినా; బొంకు= అసత్యం; పలుకన్+ఏని= పలుకనిచో; సమర ముఖమునన్= యుద్ధ ప్రారంభమున; ఏ+నాడున్= ఏనాడూ; చలిత= చంచలమైన; వృత్తిన్= స్వభావంతో; పిటిదికిన్=

వెనుకు; అడుగిడన్+ఏని= అడుగుపెట్టినిచో; ఈ+పేస్తువాని= ఈ శిషువుయొక్క; అంగమునన్= శరీరమునందు; ఈ+ప్రాధ్యా+అ= ఈ వేళనే; జీవము= ప్రాణం; ఆవ్హాల్సన్= కలుగును గాక!

తాత్పర్యం: నేను శత్రువుల విషయంలోనైనా అసత్యం పలకని వాడవైతే, యుద్ధపు మొనల్లో ఎపుడూ మనసు చెదరి వెనుకంజ వేయనివాడవైతే ఈ బాలుడి శరీరానికి ఈ రోజే ప్రాణం కలుగుతుంది.

- వ. ధరణీసుర కులము నెడం, గర మెక్కుడు ప్రియము నాకుఁ గలదేని, సధ ర్భూరతుడన యేని, నియ్యి, తృతాసుతుడు లభ్యజీవితత్వము నొందున్.

191

ప్రతిపదార్థం: నాకున్= నారు; ధరణీసుర= బ్రాహ్మణులయొక్క; కులము+ఎడన్= జాతిపట్ల; కరము= మిక్కిలి; ఎక్కుడు= ఎక్కువ అయిన; ప్రియము= ప్రేమ; కలదు+ఎనిన్= ఉన్నట్లయితే; సహ+ధర్మ+రతుడన్+అ= ధర్మస్క్రితో కూడినవాడను; ఏనిన్= అయితే; ఈ ఉత్తరా= ఈ ఉత్తరయొక్క; సుతుడు= కొడుకు; లబ్ది= ప్రాప్తించిన; జీవితత్వమున్= జీవించిన వాని ధర్మాన్ని; ఒందున్= పొందునుగాక!

తాత్పర్యం: బ్రాహ్మణాజాతిపట్ల నారు అత్యధిక ప్రేమ ఉన్నట్లయితే; నేను ధర్మస్క్రితిగలవాడవైతే ఈ ఉత్తర కొడుకు జీవిస్తాడు గాక!

- క. సరునియేడ నామనంబున, విరోధ మెన్నుడును నేమి విధమున సైనం బొరయిమి నిజమేనియు సు, స్థిరముగ నిబ్బాలుమేన జీవము సెందున్.

192

ప్రతిపదార్థం: నా= నాయొక్క; మనంబునన్= మనస్సులో; నరుని+ఎడన్= అర్జునుడియందు; ఎస్తుడును= ఏనాడునూ; ఏమి విధమునన్= ఏ విధంగా; ఇనన్= అయిననూ; విరోధము= పగ; పారయమి= పొందకుండటం; నిజము+ఎనియున్= నిజమైతే; సుస్థిరముగన్+శాశ్వతంగా; ఈ+బాలు= ఈపిల్లవాడియొక్క; మేనన్= శరీరమునందు; జీవము= ప్రాణం; చెందున్= చేరునుగాక!

తాత్పర్యం: నేను ఏనాడూ, ఏ విధంగానూ మనసా అర్జునుడిపట్ల వైరం పొందకుండటం నిజమైతే, శాశ్వతంగా ఈ శిషు శరీరంలో ప్రాణం చేరును గాక!

- క. నిక్కపు ధర్మపు నన యే, నక్కంసాధుల వధించు టారసి, చూడన్ నిక్కపమై యార్యజనుల, తెక్కిస్త యేని ననువర్ధ మీ శిషు గనున్.

193

ప్రతిపదార్థం: ఏన్= నేను; నిక్కము= అసందిగ్ధమైన; ధర్మపునన్+అ= ధర్మంచేతనే; ఆ కంప= ఆ కంసుడు; ఆదులన్= మొదలగు వారిని; వధించుట= చంపటం; ఆరసి= పరీక్షించి; చూడన్= చూడగా; నిక్కువము+ఇ= నిజమై; ఆర్యజనులకున్= కర్మనిష్ఠలకు; ఎక్కున్+అ+ఎనిన్= సమ్మాతమైనట్లయితే; ఈ+శిషు= ఈ పసిబిడ్డ; అసు= ప్రాణములయొక్క; వర్ధమున్= సమూహమును, పంచప్రాణాలను; కనున్= పొందునుగాక!

తాత్పర్యం: అసందిగ్ధమైన ధర్మాన్ని ఆశయించి నేను కంసుడు మొదలగువారిని సంహరిస్తే, నేను చేసిన పని ధర్మబద్ధం కావటం నిజమై, కర్మనిష్ఠలకు సమ్మాతమైనట్లయితే ఈ శిషు పంచప్రాణాలను తిరిగి పొందునుగాక!

తే. మహిత సత్కంబుఁ బరమధర్యంబు గాఢ, నిర్మల బ్రహ్మచర్యంబు నిత్య సుపు
తిష్ఠితంబులై నాయందుఁ దేజరల్లు, నేని నిబ్బాలునకు జీవ మిపుడ వచ్చు.'

194

ప్రతిపదార్థం: మహిత= గొప్ప; సత్కంబుఁ= సత్కమూ; పరమ= ఉత్కృష్టమైన; ధర్మంబుఁ= ధర్మమూ; గాఢ= అస్థలితమైన; నిర్మల= కళంకంలేని; బ్రహ్మచర్యంబుఁ= బ్రహ్మచర్యమూ; నా+అందుఁ= నాయందు; నిత్య= ఎల్లప్పుడూ; సుప్రతిష్ఠితంబులు= చక్కగా నిలుపబడినవి; ఇ= అయి; తెజరిల్లుఁ+ఏనిఁ= ప్రకాశించేటల్లుయితే; ఇప్పుడు+అ= ఇప్పుడే; ఈ+బాలునకుఁ= ఈ మగబిడ్డకు; జీవము= ప్రాణం; వచ్చుఁ= వచ్చును గాక!

తాత్పర్యం: మహాసత్కమూ, ఉత్కృష్ట ధర్మమూ, అస్థలిత బ్రహ్మచర్యమూ నా యందు చక్కగా నెలకొన్నట్టే ప్రకాశిస్తున్నట్లుయితే, ఈ మగబిడ్డకు ఇప్పుడే ప్రాణం వచ్చును గాక!

వ. అని యట్టపురుషోత్తముండు పలికిన.

195

ప్రతిపదార్థం: అని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఆ+పురుషోత్తముండు= కృష్ణుడు; పలికినఁ= పలుకగా.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా కృష్ణుడు పలుకగా. (-తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సీ. బాలుని మేనికిఁ బ్రాణముల్ వచ్చిన, నల్లన కదలేఁ దదంగకములు;
మతీ కనువిచ్చే; నత్తెఱగు తెల్లంబుగాఁ, గని గొంతి మొదలైన కౌరవాంగ
సలు మనంబులు నిండి, యలుపులు బాటెడు, నానందపూరంబు లనగఁ భోల్లు
హర్ష బాష్పములు రోమాంచ కంచుకిత దే, హాంబులు సై యలరార, నభిల

తే. జన సమూహమ్ములును సంతసమునఁ దేలి, గగనమున బిష్ణువాణి యక్షములనాభుఁ
బోగడే; మీ తంప్రి యున్న యప్పుణ్ణ గృహము, కరము శోభలై నప్పుడు కౌరవేంద్రు!

196

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ= కౌరవులో; ఇంద్రఁ= శ్రేష్ఠుడా!; బాలుని= బాలుడియొక్క; మేనికిఁ= శరీరానికి; ప్రాణముల్= ప్రాణాలు;
వచ్చినఁ= రాగా; అల్లుఁ+అ= మెల్లగా; తద్= ఆ శిపుయొక్క; అంగకములు= చిన్న అవయవాలు; కదలైను= కదలాడినవి;
మతీ= పిదప; కను విచ్చెను= కళ్ళ తెరచాడు; గొంతి= మంతి; మొదలైన= కౌరవ+అంగనలు= కౌరవ ప్రీతులు; ఆ+తెఱగు= ఆ
తీరు; తెల్లంబు+కాను= స్వస్థంగా; కని= చూచి; ఆనందపూరంబులు= ఆనంద జల సమూహం; మనంబులు= మనస్సులు;
నిండి; అలుపులను= పరిపాహములనుండి; పాటెడు= ప్రవహిస్తున్నవి; అనగఁ= అని డొహింపగా; పొల్చు= ఒప్పుచున్న; హర్ష= సంతోషంవలన కలిగిన; బాష్పములు= కన్నీళ్ళ; రోమాంచ= గగుర్మాటులనే; కంచుకిత= కంచం తాల్చిన; దేహంబులు= శరీరాలు;
ఇ= కలవాడై; అలరారను= సంతోషించగా; అభిలి= సమస్తమైన; జన= జనులయొక్క; సమూహమ్ములను= సమూహాలూ; సంతసమునను= సంతోషంతో; తెలను= బిలలాడగా; గగనమునను= ఆకాశమున; దివ్యవాణి= ఆకాశవాణి; ఆ+కమలనాభుఁ= ఆ
కృష్ణుడిని; పాగడెను= పాగిడింది; మీ= మీయొక్క; తంప్రి; ఉన్న; ఆ+పుణ్యగృహము= ఆ పవిత్రగృహం; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; కరము= మిక్కిలి; శోభలైను= ప్రకాశించింది.

తాత్పర్యం: బాలుడికి ప్రాణాలు వచ్చేటప్పటికి అతడి చిన్న చిన్న అవయవాలు కదిలాయి. అతడు కళ్ళు తెరిచాడు. ఆ తీరు కనులార చూచిన కుంతి మొదలైన కౌరవప్రీలు పరమానందం పొందారు. ఆనంద ప్రవాహంతో వారి మనస్సు లనే చెరువులు నిండాయి. అక్కడ నిండి కళ్ళు అనే జలనిర్గమనమార్గాల ద్వారా ప్రవహించాయా అనేటట్లు వారు ఆనందాశ్రువులు రాల్చారు. వారి శరీరాలు గగుర్చాటులతో నిండాయి. నానాజాతుల ప్రజలూ సంతోషించారు. ఆకాశవాణి శ్రీకృష్ణుడిని స్తుతించింది. మీ తండ్రి ఉన్న, పవిత్రమైన ఆ పురిటీల్లు వెలుగులు విరజిమిగ్యింది.

విశేషం: అలం: ఉత్సైడ్.

ఉ. ఉత్తర బిడ్డ నెత్తికొని యొయ్యన మో మలరంగ వచ్చి య
త్వత్తమతేజుఁడైన పురుషోత్తము నంపుల పొంత భూస్తలిం
జత్త మెలర్పగాఁ దనదు చెన్నగు ఫాలము సేల్చిన్న ముదా
యత్తమనస్యాడై యతఁడు సాదరభాషుల గారవించుచున్.

197

ప్రతిపదార్థం: ఉత్తర; బిడ్డన్= బిడ్డను; ఎత్తికొని= ఎత్తుకొని; మోము= ముఖం; అలరంగ్న్= కళకళలాడగా; చిత్తము= మనస్సు; ఎలర్పగాన్= సంతోషింపగా; ఒయ్యన్+అ= మెల్లగా; వచ్చి; అతి+ఉత్తము= మిక్కిలి ఉత్తమమైన; తేజుఁడు= తేజస్సు కలవాడు; ఐన= అయిన; పురుషోత్తము= శ్రీకృష్ణుడియొక్క; అంధుల= పాదములయొక్క; పొంతన్= సమీపమున; భూస్తలిన్= నేలమీద; తన= తనయొక్క; చెన్న+అగు= అందమైన; ఫాలము= నుదురు; చేర్చన్= చేర్చగా; అతఁడు= శ్రీకృష్ణుడు; ముత్త= సంతోషమునకు; ఆయత్త= వశమైన; మనస్యాడు+ఏ= మనస్సు కలవాడై; స+ఆదర= అనురాగంతో కూడిన; భాషలన్= మాటలతో; గారవించుచున్= లాలిస్తూ.

తాత్పర్యం: బిడ్డ బ్రదికేటప్పటికి ముఖం కళకళలాడగా, మనస్సు సంతోషమయం కాగా ఉత్తర బిడ్డను ఎత్తుకొని వేగంగా వచ్చి శ్రీకృష్ణుడి కాళ్ళ దగ్గర వ్రాలి నేలమీద నుదురు మోపింది. శ్రీకృష్ణుడు ఆమెను అనురాగవాక్యాలతో లాలిస్తూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. వినుత బహురత్న విస్మిర్తి | దనేక భూషణ నికాయ మజ్జలున కి
చ్ఛినఁ దక్కటి యదువీరులు | జననాయక! యొసగి రక్షిజంబుగఁ దొడపుల్.

198

ప్రతిపదార్థం: జననాయక!= రాజు!; వినుత= కొనియాడబడిన, ప్రశ్నమైన; బహు= అనేకములైన; రత్న= రత్నాలతో; విస్మిరత్త= ప్రకాశిస్తున్న; అనేక= అనేకాలైన; భూషణ= నగలయొక్క; నికాయము= సమూహం; ఆ+బాలునకున్= ఆ బాలుడికి; ఇచ్చినన్= ఇచ్చగా; తక్కటి యదువీరులు= మిగిలిన యాదవ వీరులు; అక్కజంబు+కన్= ఆశ్చర్యకరంగా; తొడపుల్= నగలు; ఒసగిరి= ఇచ్చారు.

తాత్పర్యం: రాజు! ప్రశ్న రత్నాలతో ప్రకాశిస్తున్న వివిధాలంకారాలను ఆ బాలుడికి ఇచ్చారు. మిగిలిన యాదవులు కూడా ఆశ్చర్యం కలిగించే విధంగా నగలు పెట్టారు.

వ. అష్టుడు.

199

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తే. ఆత్మకులము పరిక్రీణమైన జననం, మొందెగాన యియ్యిభిమస్య నందనునకు
నర్షమగుఁ బలక్రీనాము మనియే గృష్ముఁ, డబ్బిల జనములు వినఁ బౌరవాధినాథ!

200

ప్రతిపదార్థం: పౌరవ+అధినాథ= పురువంశియుడైన ప్రభూ; కృష్ణుడు= కృష్ణుడు; అభిల= సమస్తమైన; జనములు= జనులు;
వినన్= వినగా; అత్మ= తనయొక్క; మలము= మలం; పరిక్రీణము= నశించినది; ఐనన్= కాగా; జననము+బందెన్= జన్మించాడు;
కాన; ఈ+అభిమన్య= ఈఁ అభిమన్యాణియొక్క; నందనునకున్= కుమారుడికి; పరిక్రిత్త= పరిక్రిత్తు; అను= అనెడి; నామము=పేరు; అర్థము= తగింది; అగున్= చౌతుంది; అనియెన్= ప్రకటించాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! జనులందరూ వింటుండగా కృష్ముడు ‘తన వంశమంతా నశించిపోయినప్పుడు జన్మించాడు
కాబట్టి ఈ అభిమన్యాడి కుమారుడికి పరిక్రిత్తు అనే పేరు సముచితంగా ఉంటుంది’ అని ప్రకటించాడు.

వ. అట్లు పుండరీకాక్షుండు పాండవ సంతానంబు గలిగించే; న ట్లప్పరమపురుషుచేతం బ్రత్యుష్ణేవితుం దైన
భవజ్ఞనకుం దేకమాసవయస్కండగు కొలంబి నొకపుణ్య బివసంబున.

201

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; పుండరీక= తెల్లతామరలవంటి; అక్షుండు= కన్నులు కలవాడు, శ్రీకృష్ముడు; పాండవ= పాండవులయొక్క; సంతానంబు= సంతతిని; కలిగించెన్= నిలిపాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; ఆ+పరమపురుషు చేతన్= ఆ పరమాత్ముడిచేత; ప్రతి+ఉత్తర్త+జీవితుండు+ఐన= తిరిగి బ్రదికినవాడైన; భవత్త= మీయొక్క; జనకుండు= తండ్రి; ఏకమాస= ఒకనెల; వయస్కుండు= వయస్సు కలవాడు; అగు కొలంబిన్= అగునప్పటికి; ఒక= ఒకానొక; పుణ్య= పావనమైన; దివసంబునన్= దినమునందు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా శ్రీకృష్ముడు పాండవ సంతతిని నిలిపాడు. ఆ పరమాత్ముడిచేత తిరిగి జీవించిన మీ తండ్రి
ఒక నెల వయస్సు కలవాడయేయటప్పటికి ఒక మంచి రోజున. (-తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సీ. ధర్మసుతుండును దమ్ములు నమ్మహా, కనక మ ఛైత్తించికొని, యుదాత్త

షైభవ మెసఁగంగ వళ్లినఁ, గృష్మపి, యుక్కులై విదుర యుయుత్సు లర్థఁ

గస్తూలి సీక్కుల కలయంపులను, గప్పు, రంపు పుస్తుల, బహురత్సు తీర

ణములఁ దీరపు ముత్తియముల నొనల్లిన, ప్రాలంబమాలికా పంక్కులను, బ

తే. సిండి పూర్ణ కుంభములను, విశిష్ట మరక, తప్తకరమయ కదజికాస్తుంభములను

గరము దీరంబుఁ జిత్తరేఖింబుఁ గా న, లంకలంబిల పురముఁ గులప్రభిప!

202

ప్రతిపదార్థం: కుల ప్రదీప!= కులానికి దీపంవంటివాడా! ధర్మసుతుండును= ధర్మరాజు; తమ్ములున్= తమ్ముళుశ్శా; అట్లు= ఆ విధంగా; ఆ+మహాకనకంబున్= ఆ పెద్దమొత్తంగా ఉన్న బంగారాన్ని; ఎత్తించికొని; ఉదాత్త= గొప్ప; షైభవము; ఎసఁగంగన్=

అతిశయించగా; వచ్చినవ్= రాగా; కృష్ణ= కృష్ణదీచేత; నియుక్తులు+ఖ= నియోగించబడినవారై; విదురముయుట్టులు= విదురుడునూ, యుయుత్పుడునూ; అర్థం= ప్రీతితో; కస్తూరి= కస్తూరి కలసిన; నీళ్ళుల= నీళ్ళయొక్క; కలయంపులను= కళ్ళపులతో; కప్పురము+ముగ్గులన్= కర్మారపు ముగ్గులతో; బహు= అనేకములైన; రత్న= రత్నాలయొక్క; తోరణములన్= తోరణాలతో; తోరము= పెద్దవైన; ముత్తియుములన్= ముత్యాలతో; ఒనర్పిన= చేసిన; ప్రాలంబ= ప్రేలాడుతున్న; మాలికా= దండలయొక్క; పంచులను= వరుసలతో; పసిండి= బంగారు; పూర్వ కుంభములను= పూర్వకుంభాలతో; విశిష్ట= ఉత్తమమైన; మరకత= మరకత మళులయొక్క; ప్రకర= సమాహంతో; మయు= కూడిన; కదికాస్తుంభములను= అరటి స్తుంభాలతో; కరము= మిక్కిలి; తోరంబున్= నిండినదీ; చిత్ర= ఆశ్చర్యకరమైన; రేఖంబున్= అందం కలదీ; కాన్= అగునట్లుగా; పురమున్= హస్తినాపురమును; అలంకరించిరి= అలంకరించారు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు, అతడి తమ్ములూ సువర్ణరాసులతో హస్తినాపురానికి విచ్చేశారు. అప్పుడు కృష్ణుడు పట్టణం అలంకరించటానికి విదురుడినీ, యుయుత్పుడినీ నియోగించాడు. వారి ఆజ్ఞ ననుసరించి కస్తూరీనీళ్ళతో కళ్ళపులు చల్లి, ముత్యాలయుగ్గులు పెట్టారు. రత్నాల తోరణాలు కట్టారు. పెద్ద ముత్యాలు గ్రుచ్చిన దండలు వరుసగా ప్రేలాడడిశారు. స్వర్ణ పూర్వ కుంభాలు నిలిపారు. మరకతమణిమయమైన అరటిస్తుంభాలు పాతారు. ఈ అలంకారాలతో నిండి, హస్తినాపురం చిత్ర విచిత్ర సాందర్భం కలిగినదయింది.

v. సకలజనంబులుం గయిసేసి కలయం బోలయ నపు డప్పురంబు చంద్రిదయ ఘూర్ధనానంబులున యద్ద వంబు ననుకరించే; నయ్యచ్ఛుతుండును బలదేవ సౌత్యకి ప్రద్యుమ్మ ప్రముఖులు ప్రమోదంబునం బోంపిల పోపుచుంబెంపారునలంకారంబుల నజినవోదార చారుత్యంబు వహించి యెదురు చనిపాండపులం గని; రయ్యరుదెఱంగుల వారలు సౌహర్షంబును సౌముఖ్యంబును సౌజన్యంబును నత్యంతంబును మేఱయ నర్షంబులగు నాచారంబులు నడపి; రట్లు కృష్ణ సమేతులై మీ తాతలు హర్షిల్లాస భావమానులగుచు నా సమగ్రకాంచన సంచయంబుఁ బురస్కాలించుకొని పురప్రవేశం బాచలించి.

203

ప్రతిపదార్థం: సకల= సమస్తమైన; జనంబులున్= జనులునూ; కయిసేసి= అలంకరించుకొని; కలయన్= అంతటా; పొలయన్= సంచరించగా; అప్పుడు= ఆ సమయాన; ఆ+పురంబు= ఆ పట్టణం; చంద్ర= చంద్రుడియొక్క; ఉదయ= ఉదయంచేత; ఘూర్ధనానంబు= ఘోషపెట్టుతున్నది; అయిన; అర్థవంబున్= సముద్రమును; అనుకరించేన్= పోలింది; ఆ+అచ్యుతుండును= ఆ కృష్ణుడును; బలదేవ= బలరాముడు; సౌత్యకి; ప్రద్యుమ్మ= ప్రద్యుమ్ముడు మొదలైన; ప్రముఖులు= ముఖ్యులు; ప్రమోదంబున్= సంతోషంతో; పాంపి పోపుచున్= సంతోషస్తుర్మాసు; పెంపారు= అధికమైన; అలంకారంబులన్= అలంకరణాలతో; అభినవ= క్రొత్తదైన; ఉదార= గొప్పదైన; చారుత్యంబు= అందం; వహించి= తాల్చి; ఎదురు చని= ఎదురు వెళ్ళి; పాండవులన్= పాండవులను; కనిరి= చూచి కలిగికొన్నారు.; ఆ+ఇరు+తెఱంగుల= ఆ రెండు వైపుల ఉన్న; వారలు= వారు; సౌహర్షంబును= మైత్రియూ; సౌముఖ్యంబును= ప్రసన్సతయూ; సౌజన్యంబును= ప్రేమయూ; అత్యంతంబును= మిక్కిలి; మెఱయన్= వెల్లడికాగా; అర్పంబులు= తగినవి; అగు= అయిన; ఆచారంబులు= విధులు; నడపిరి= నిర్వహించారు; అట్లు= ఆ విధంగా; మీ తాతలు; కృష్ణ= కృష్ణుడితో; సమేతులు+ఖ= కూడుకొస్తువారై; హర్ష= సంతోషంచేత; ఉల్లాస= ఉత్సాహంచేత; భాసమానులు= ప్రకాశిస్తున్నవారు; అగుచున్= అప్పతూ; ఆ+సమగ్ర= ఆ సమస్తమైన; కాంచన= బంగారంయొక్క; సంచయంబున్= రాశిని; పురస్కారించుకొని= ముందుపెట్టుకొని; పుర= పట్టణంయొక్క; ప్రవేశంబు= ప్రవేశం; ఆచరించి= చేసి.

తాత్పర్యం: ప్రజలందరూ అలంకరించుకొని అంతటా సంచరిస్తుండగా పట్టణం చంద్రోదయంచేత కల్లోలపడుచున్న సముద్రాన్ని పోలింది. అప్పుడు కృష్ణుడూ బలరాముడూ మొదలైన ముఖ్యులూ సంతోషిస్తూ నానా విధాలంకారాలతో సరికొత్త సాగసును పొందినవారయ్యారు. వారందరూ పాండవులకు ఎదురు వెళ్లి కలిసికొన్నారు. అప్పుడు రెండువైపులవారూ మైత్రీ ప్రసన్నతా ప్రేమా వెల్లడి అయ్యేటట్లుగా సముచిత విధులు నిర్వహించారు. మీ తాతలు హర్షోత్సాహాలతో ఆ సమస్త సువర్ణరాజిని ముందుంచుకొని పురప్రవేశం చేశారు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. తొలుత ధృతరాష్ట్ర గాంధా | రులఁ గని, మతి గొంతఁ గాంచి, ప్రేతీన్నిలచ్చ
క్షులుఁ బ్రమద సంభరిత చి | త్తులు నయిన యుయుత్సునిన్ విదురునిన్ ప్రీతిన్.

204

ప్రతిపదార్థం: తొలుతన్= మొదట; ధృతరాష్ట్ర్న్= ధృతరాష్ట్రుడినీ; గాంధారిన్= గాంధారినీ; మతి= తరువాత; గొంతిన్= కుంతినీ; కాంచి= దర్శించి; ప్ర+ఉన్నిలత్= మిక్కు-లి వికసించుచున్న; చభ్రులున్= కన్నులు గలవారూ; ప్రమద= సంతోషంచేత; సంభరిత= నిండిన; చిత్తులున్= మనస్సులు కలవారూ; అయిన; యుయుత్సునిన్= యుయుత్సుడినీ; విదురునిన్= విదురుడినీ; ప్రీతిన్= ప్రేమతో, సంతోషంతో.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజుడులు మొదట గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులనూ, తరువాత కుంతినీ దర్శించారు. తమను చూడటంవలన ఆనందంతో వికసించిన కన్నులూ, నిండిన మనస్సులూ కలవారైన యుయుత్సుడినీ, విదురుడినీ ప్రేమతో. (తరువాతి వచనంతో అన్యయం).

వ. కానిపించికొని సంభావించి సంబృతాహస్తిదు లగుచుం గృష్ణైచి యూదవ లోకంబునుం దారు నొకరమ్య
మండపంబున నుండి: రణ్ణియెడ.

205

ప్రతిపదార్థం: కానిపించికొనీ= దర్శింపజేసికొని, రప్పించుకొని; సంభావించి= గౌరవించి; సంబృత= పరిపూర్వమైన; ఆహోదులు= ఆనందం కలవారు; అగుచున్= అవుతూ; కృష్ణు= కృష్ణుడు; ఆది= మొదలైన; యూదవ= యూదవులయ్యుక్క; లోకంబునున్= సమూహమునూ; తారున్= తామునూ; ఒక= ఒకానోక; రమ్య= అందమైన; మండపంబునున్= మండపంలో; ఉండిరి= కొలువు చేశారు; అట్టి+ఎడన్= ఆ వేళ.

తాత్పర్యం: తమ దగ్గరకు రప్పించుకొని గౌరవించి, పరమానందం పొందుతూ, కృష్ణుడు మొదలైన యూదవులతో పాటు ఒకానోక సుందరమండపంలో కొలువుచేశారు. ఆ వేళ. (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం).

వ్యాసుడు కృష్ణ సహితులై యుస్తు పాండవుల యొద్దకు వచ్చుట (సం.14-70-8)

సీ. తగువాలఁ గాంచి యత్యధ్యతం బగుభవ , జ్ఞనకుతెఱంగు విస్తార మొప్పు
జెప్పిన, వార లచ్చెరువాటు సంతసం , బును నెమ్మునంబులఁ బెనగొనంగఁ
బధ్మాభు ననేక భంగుల విసుతీంచి, 'యిట్టివి వింతలే? యెల్లనాడు
నిట్టులకాక మాయెడ నీడు కరుణ పెం' పని యభినందించి, రట్టు గలిసి

తే. నెమ్మిదారును గృష్ణుండు సమ్మదమున , నుచిత వర్తన కలితులై యుండఁ కొన్ని
బివనములకు సంప్రీతి నేతెంచి బోధ , భాసితుం బైన సత్యవతీసుతుండు.

206

ప్రతిపదార్థం: తగు= శక్తిమంతులగు; వారిన్= వారిని, పాండవులను; కాంచి= చూచి; అతి+అద్భుతంబు= మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరమైనది; అగు= అయిన; భవత్= మీయెక్కు; జను= తండ్రియెక్కు; తెఱంగు= జన్మవృత్తాంతమును; విస్తారము= విస్తృతి, సమగ్రముగా ఉండటం; ఒప్పన్= ఒప్పగా; చెప్పినన్= చెప్పగా; వారలు= పాండవులు; అచ్చేరువాటు= ఆశ్చర్యం; సంతసంబును= సంతోషమూ; నెమ్మునంబులన్= మనస్సులందంతటా; పెనుగొనంగన్= ఆదరింపగా; పద్మాభున్= శ్రీకృష్ణుడిని; అనేక భంగులన్= అనేక విధాలుగా; విసుతించి= పొగడి; ఇట్లి+అవి= ఇటువంటివి; వింతలు+ఏ?= అపూర్వాలా?; ఎల్లనాడు= ఎల్లప్పుడు; నీదు+కరుణా= నీ కరుణయెక్కు; పెంపు= అతిశయము; మా+ఎడన్= మాయందు; ఇట్లులు+అ= ఇట్లే; కాక= తప్ప; అని; అభినందించిరి= పొగిడారు; అట్లు= ఆ విధంగా; తారును= తామూ; కృష్ణుండున్= కృష్ణుడూ; నెమ్మైన్= నిశ్చింతగా; కలిసి కూడి; సమ్మదమునన్= సంతోషంతో; ఉచిత= తగిన; వర్తన= నడవడితో; కలితలు+హ= కూడినవారై; ఉండన్= ఉండగా; కొన్ని; దివసములరున్= రోజులకు; సంప్రీతిన్= మహానందంతో; బోధ= జ్ఞానంచేత; భాసితుండు= ప్రకాశించేవాడు; ఐన= అయిన; సత్యవతీ= సత్యవతియెక్కు; సుతుండు= కొడుకు - వ్యాసుడు; ఏతెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: పాండవులకు ఆశ్చర్యకరమైన పరిష్కిత్తు జన్మ వృత్తాంతాన్ని విపులంగా చెప్పారు. వారికి ఆశ్చర్యమూ, సంతోషమూ కలిగాయి. వారు శ్రీకృష్ణుడిని అనేక విధాలుగా స్తుతించి ‘నీవు చేసిన ఈ పనులు క్రొత్తలు గావు. ఎప్పుడూ నీ దయ మాయందు ఈ విధంగానే ప్రసరించింది’ అని ప్రశంసించారు. వారందరూ నిశ్చింతగా ఉండి తమ తమ విధులు నిర్వహిస్తూ ఉండగా కొన్నాళ్ళకు జ్ఞాన తేజో విరాజితుడైన వ్యాసుడు వచ్చాడు.

క. ఏతెంచిన గోవింద స , మేతంబుగ నెదురుకొని మహిత పూజా సం

శ్రీతునికి గావించి, యతని , మీ తాతలు గొలిచియుండి, మృదు వచనములన్.

207

ప్రతిపదార్థం: ఏతెంచినన్= రాగా; మీ తాతలు; గోవింద= శ్రీకృష్ణుడితో; సమేతంబుగన్= కూడియుండునట్లుగా; కూడా; అతనిన్= వ్యాసుడిని; ఎదురుకొని= ఎదురుగా వెళ్ళి కలిసి; మహిత= గొప్ప; పూజా= పూజలచేత; సంప్రీతునిన్= సంతోషించిన వాడినిగా; కావించి= చేసి; కొలిచి+ఉండి= సేవిస్తూ ఉండి; మృదు= మెత్తనయిన; వచనములన్= మాటలతో.

తాత్పర్యం: అప్పుడు మీ తాతలు శ్రీకృష్ణుడితో కూడా ఎదురుగా వెళ్ళి, ఆయనను పూజలచేత సంతోషింపజేసి తీసికొని వచ్చి పరిచర్యలు చేస్తూ మెత్తని మాటలతో. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

వ. సముచితగోపైనడపి; రపోడండవాగ్రజుండు మునిజనాగ్రణితో ‘భవత్తసాదంబునం బడసిన యమ్మపో ధనంబు మహినీయంబుగా నశ్యమేధయాగంబునం దుపయోగంబు నొందింపఁ గోరెదఁ; నమజ్జు యావే!’ యనిన సంతసిభ్రి యాసంయమివరుం డిట్లనియె.

208

ప్రతిపదార్థం: సముచిత= తగిన; గోపై= సల్లాపం; నడపెరి= చేశారు; ఆ+పాండవ అగ్జిండు= ఆ పాండవలలో పెడ్డవాడు, ధర్మరాజు; మునిజన= మునులయందు; అగ్రణితోన్= శ్రేష్ఠుడితో, వ్యాసుడితో; భవత్= నీయెక్కు; ప్రసాదంబునన్= అనుగ్రహంతో; పడసిన= పొందిన; ఆ+మహాత్= ఆ గొప్ప; ధనంబు= ధనం; మహానీయంబు+కాన్= గొప్పగా; అశ్వమేధయాగంబునందున్= అశ్వమేధయాగంతో; ఉపయోగంబు= వినియోగం; ఒందింపన్= పొందించగా; కౌరుదున్= కౌరెదను; అనుజ్జు= అనుమతి; ఇమ్ము+ఏ=

ఇయ్యే; అనిన్= అనగా; సంతసిల్లి= సంతోషించి; ఆ సంయమివరుండు= ఆ మునులలో శ్రేష్ఠుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియ్యే= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: సముచిత సల్లాపం చేశారు. అంత ధర్మరాజు వ్యాసుడితో 'మీ దయవలన పొందిన ఆ మహాధనాన్ని అశ్వమేధయాగంలో గొప్పగా వినియోగించాలని కోరుతున్నాను అనుమతించండి' అని అన్నాడు. ఈ మాటలకు సంతోషించి ఆ మునీశ్వరుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఆ. ‘తురగమేధ మఖిల దుష్టుతపారము, నీ, వఱ సమగ్ర దక్షిణాన్వితముగఁ
జేసి నిర్మలత్వ భాసమానుండ వై, వెలయు, మమ్మతకిరణకులవరేణ్య!’

209

ప్రతిపదార్థం: అమృతకిరణ= చంద్రుడియొక్క; కుల= వంశమునందు; వరేణ్య!= శ్రేష్ఠుడా!; తురగమేధము= అశ్వమేధం; అఖిల= సమస్తమైన; దుష్టుత= పాపాలను; హరము= నశింపజేసేది; నీవు; అది= దానిని; సమగ్ర= సమస్తమైన; దక్షిణా= దక్షిణాలతో; అన్వితము+కన్= కూడి ఉండేదిగా; చేసి; నిర్మలత్వ= పరిషుద్ధితో; భాసమానుండవు= ప్రకాశిస్తున్నవాడవు; ఐ; వెలయుము= ప్రసిద్ధికెక్కుము.

తాత్పర్యం: ‘చంద్రవంశశ్రేష్ఠా! అశ్వమేధం సమస్త పాపాలనూ నశింపజేస్తుంది. దానిని నానావిధ దక్షిణాలతో కూడి ఉండేదిగా చేసి; పరిషుద్ధుడవైప్రకాశిస్తూ ప్రసిద్ధి కెక్కుము.’

చ. అనవుడుఁ శ్రీతి నొంబి యతుఁ దచ్చుతుఁ గన్నాని 'భవ్య మైన యి
ప్వాని తగ నిట్లు చేయు మని పన్మము; తల్లియుఁ దండ్రియున్ గురుం
డును సచివుండు నిష్టసఖుడుం గరుణాకర! నీవ మాకు; నీ
యనుపమ ముఖ్యవ్యత్తి జగ మంతటికిన్ గతి; వేయు నేటికిన్?’

210

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= వ్యాసుడు ఈ విధంగా పలుకగా; అతడు= ధర్మరాజు; శ్రీతిన్= సంతోషాన్ని; ఒంది= పొంది; అచ్యుతున్= శ్రీకృష్ణుడిని; కన్నాని= చూచి; కరుణా= దయకు; ఆకర్త!= నిలయమైనవాడా!; భవ్యము= శుభకరము; అయిన; ఈ పని= ఈ పని, అశ్వమేధయాగం; తగన్= శాస్త్రోక్తంగా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; చేయుము; అని; పన్మము= ఆజ్ఞాపించుము; మాకున్= మాకు; తల్లియున్= తల్లి అయినా; తండ్రియున్= తండ్రి అయినా; గురుండును= గురువు అయినా; సచివుండు= మంత్రి అయినా; ఇష్టసఖుడున్= ప్రియ మిత్రుడయినా; నీవు+అ= నీవే; నీ= నీయొక్క; అనుపమ= సాటిలేని; ముఖ్య= ప్రధానమైన; వృత్తి= ఆలోచన; జగము+లంతటికిన్= లోకాని కంతటికీ; గతి= రక్ష; వేయున్= వేయి మాటలు; ఏటికిన్?= ఎందులకు?

తాత్పర్యం: వ్యాసుడు ఈ విధంగా పలుకగా ధర్మరాజు సంతోషించి శ్రీకృష్ణుడిని చూచి 'దయానిధి! శుభప్రదమైన ఈ అశ్వమేధయాగాన్ని శాస్త్రోక్తంగా చేయుమని ఆజ్ఞాపించుము. మాకు తల్లయినా, తండ్రయినా, గురువయినా, ప్రియమిత్రుడయినా నీవే! సాటిలేనిది, ప్రధానమయినదీ అయిన నీ ఆలోచనయే లోకానికంతటికీ రక్ష. వేయి మాటలు లెందుకు?’

వ. అనిన విని యంబుజనాభుం డతుని కీట్లనియె.

211

ప్రతిపదార్థం: అనివన్= అనగా; విని; అంబుజనాభుండు= పద్మము నాభియందు కలవాడు, కృష్ణుడు; అతనికిన్= ధర్మరాజుతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఈ విధంగా పలుకగా విని, కృష్ణుడు అతడితో ఈ రీతిగా అన్నాడు.

ఉ. ‘వ్యాసులు పంచినట్ల నియమాధ్యత్త జేయుద మశ్వమేధముం:

జేసి కృతార్థతం బొరసి చిత్తము నెవ్వగ యొల్లఁ బాచికొ:

మ్యాసుకృతంబు ధర్మనిచయ ప్రవరం బని యేన చెప్పి కా

దే సుగుణాభరాము! నిను దీనికిఁ జీన్నితి మున్ దృఢంబుగన్.

212

ప్రతిపదార్థం: సుగుణ= మంచిగుణాలచేత; అభిరామ!= మనోహరుడ్వైనవాడా!; వ్యాసులు= వ్యాసులవారు; పంచిన+అట్లు+ఆ= ఆజ్ఞాపించినట్లే; నియమ= నియమాలయొక్క; ఆధ్యాత్మన్= సంపన్నతచేత; అశ్వమేధమున్= అశ్వమేధమును; చేయుదము= చేద్దము; చేసి= కావించి; కృతార్థతన్= ధన్యతను; పొరసి= పొంది; చిత్తము= మనస్సు యొక్క; నెవ్వగ= పరిపూర్ణసంతాపాన్ని; ఎల్లన్= అంతటిని; పాచికామ్యు= పోగొట్టుకొనుము; ఆ= అశ్వమేధయాగం చేయటంచేత కలిగిన; సుకృతమ్యు= పుణ్యం; ధర్మ= ధర్మాలయొక్క; నిచయ= సమూహమందు; ప్రవరంబు= శ్రేష్ఠం; అని; ఏను+ఆ= నేనే; మున్= పూర్వం; దృఢంబుగన్= గట్టిగా; చెప్పి; కాదు+ఏ!= కదా!; నినున్= నిన్ను; దీనికిన్= యాగం చేయటానికి; చొన్నితిన్= పురికొల్పాను.

తాత్పర్యం: ‘వ్యాసులవారు ఆజ్ఞాపించినట్లుగా; నియమసంపన్నులమై అశ్వమేధయాగం చేద్దము. ‘నీవు దానిని చేసి ధన్యడ్వై నీ మనస్తాపా స్వంతటినీ పోగొట్టుకొనుము. అశ్వమేధయాగం చేయటంవలన కలిగే పుణ్యం సర్వ ధర్మాలకంటే శ్రేష్ఠం’ అని పూర్వం నీకు గట్టిగా చెప్పినది నేనే కదా! ఆ పనికి నిన్ను నేనే పురికొల్పాను.

ఉ. అనుమతి యింక వేఱ పడయం దలఁ పేటికిఁ గౌరవేంద్రు! న

శ్వసుపుము, వాజిమేధకరణంబున కేపని చేయువాడు? నీ

యనుజులు నల్యు రే నొకడు నష్టరకార్యము లెల్ల నీదు నె

మ్యానమున కెక్కు జేయుదుము; మాశ్వచరిత్త! తొడంగు ముర్ఖితోన్.

213

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ+ఇంద్రు!= కౌరవులయందు శ్రేష్ఠుడా!; మాశ్వ= గౌరవించదగిన; చరిత్ర!= నడవాడి కలవాడా!; ఇంకన్= ఇంకా; వేటు+ఆ= వేరే; అనుమతి పడయన్= నా అనుమతి పొందగా; తలటు= ఆలోచన; ఏటికిన్?= ఎందులకు?; నవ్= నన్ను; పనుపుము= ఆజ్ఞాపించుము; వాజిమేధ!= అశ్వమేధంయొక్క; కరణంబునకున్= చేయటానికి; ఏ పనిన్= ఏ పని; చేయువాడన్= చేయవలసినవాడను; నీ= నీయొక్క; అనుజులు= తమ్ముళ్ళు; నల్యురు= నలుగురు; ఏన్= నేను; ఒకడన్= ఒక్కడనూ, ఆధ్యర= యజ్ఞంయొక్క; కార్యములు= పనులు; ఎల్లన్= అన్నిటినీ; నీదు+నెమ్మునమునకున్= నీ మనస్సునకు; ఎక్కున్= తృప్తికలిగేటట్లుగా; చేయుదుము= చేస్తాము; అర్థితోన్= ప్రీతితో; తొడంగుము= పూనకొనుము.

తాత్పర్యం: కౌరవశేషో! మానవీయ వర్తనా! నేనే అశ్వమేధయాగం చేయటానికి నిన్ను పురికొల్పాను. కావున నీవు నా అనుమతి పొందాలని ఆలోచించటం దేనికి? నీవే నన్ను ఆజ్ఞాపించుము. అశ్వమేధయాగ నిర్వహణాంలో నే నేపని చేయవలయును? నీ తమ్ముళ్ళు నలుగురూ, నే నొక్కడినీ కలిసి యాగకార్యాలన్నీ నీ మనస్సునకు తృప్తి కలిగేటట్లు చేస్తాము. నీవు ప్రీతితో యజ్ఞానికి పూనకొనుము.’

- సి. అన విని, సమ్మాద మాలిన చిత్తంబు, తో నభినందించి, యా నరేంద్ర వరుఁడు పారాశర్యవలను గనుంగాని, ‘బీక్షకు నయ్యాడు దినము మీరు చూచి యా సంస్కార మాచలంపుఁడు దయ’, ననపుఁడు సమ్ముని యాజ్ఞవల్యుల్క బేర్మాని, పైలుని భీతి నెఱింగించి, వారును నేనును వసుమతీశ!
- ఆ. నడపవలయు పనులు నడపు వారము; చైత్ర, మాస కలిత పార్శ్వమాసి నిప్పు; దరయిఁ బనుపు మేధ్య మగుతురంగముఁ దద్జ్ఞా, లైన యట్టి జనుల; నంచితాత్మక! 214

ప్రతిపదార్థం: ఆ నరేంద్ర= ఆ రాజులకు; వరుఁడు= రాజు - రాజాధిరాజు, ధర్మరాజు; అన్వేషణ= కృష్ణుడు పలుకగా; విని; సమ్మాదము= సంతోషం; ఆరిన= నిండిన; చిత్తంబుతోన్= మనస్సుతో; అభినందించి= అతడిని ప్రశంసించి; పారాశర్య= పరాశరుడి కుమారుడైన వ్యాసుడి; వలను= పైపు; కనుంగాని= చూచి; మీరు; దయతో; దిక్షమన్= యజ్ఞదీక్షకు; అయ్యెడు= యుక్తమైన; దినము; చూచి= నిశ్చయించి; ఆ= యజ్ఞదీక్షకు సంబంధించిన; సంస్కారము= వేదోక్త కర్మమును; ఆచరింపుఁడు= చేయుడు; అనపుడున్= అనిన తరువాత; ఆ ముని= ఆ వ్యాసుడు; యాజ్ఞవల్యుల్కున్= యాజ్ఞవల్యుల్కుడిని; సేర్క్రైని= ప్రస్తావించి; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; పైలునిన్= పైలుడిని; ఎఱింగించి= తెలియజేసి, చెప్పి; వసుమతీ+ఈశ= రాజు; వారును= వారు; నేనును= నేనూ; నడపన్+వలయు= చేయవలసిన; పనులు; నడపువారము= చేస్తాము; ఇప్పుడు= ఈ సమయం; చైత్రమాస= చైత్రమాసంతో; కలిత= కూడిన; పార్శ్వమాసిన్= పూర్వమాడు; అంచిత= గొప్పదైన; ఆత్మ!= ఆత్మకలవాడా!; మేధ్యము= పవిత్ర యజ్ఞమును తగింది; అగు= అయిన; తురంగమున్= గుర్రమును; అరయన్= వెదకగా; తద్+జ్ఞలు= దాని లక్షణములు తెలిసినవారు; ఐన+అట్టి= అయినటువంటి; జనులన్= జనులను; పనుపుము= పంపుము.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు చెప్పిన మాటలు విని ధర్మరాజు మహానందంతో అతడిని ప్రశంసించాడు. తరువాత వ్యాసుడిని చూచి ‘యజ్ఞదీక్షకు యుక్తమైన రోజును నిశ్చయించి మీరు ఆ సంస్కారమును నిర్వహించండి’ అని అడిగాడు. అపుడామహర్షి యాజ్ఞవల్యుల్కుడిని, పైలుడిని ప్రస్తావించి ‘రాజు! వారు, నేనూ, చేయవలసిన పమలస్త్రి చేస్తాము. ఇది చైత్రమాసం. ఈ రోజు పూర్వమి. యజ్ఞానికి పనికివచ్చే గుర్రాన్ని వెదకుటు అశ్వశాప్రజ్ఞలను పంపించుము.’

- క. వేదోక్త విధి సహాత భు, వాళ్యదరమున విడువఁ బడిన యయ్యశ్వం భీ మేధినిఁ గలయం దిరుగును, నీ దగు నిర్ధలయశంబు నెఱయ మెఱయఁగన్ 215

ప్రతిపదార్థం: వేద+ఉక్తి= వేదాలలో చెప్పుబడిన; విధి= విధులతో కూడిన; భవ్య= శుభప్రదమైన; ఆదరమున్వేషణ= దీక్షతో; ఆదరంతో; విడువబడిన= వదలబడిన; ఆ+అశ్వంబు= ఆ గుర్రం; నీది+అగు= నీదైన; నిర్మల= స్వచ్ఛమైన; యశంబు= కీర్తి; నెఱయన్= వ్యాపించగా; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; ఈ మేధినిన్= ఈ భూమియందు; కలయన్= అంతటా; తిరుగును= తిరుగుతుంది.

తాత్పర్యం: నీవు శుభప్రదమైన దీక్షతో, వేదోక్త కర్మములు ఆచరించి విడిచిన ఆ గుర్రం నీ కీర్తి వ్యాపించి ప్రకాశించే విధంగా భూమండలం అంతటా సంచరిస్తుంది.

- వ. సర్వ సంభారంబులును సమకట్టింపుము; ప్రుక్ సువాచి క్రతు సాధనంబులు గ్రీత్తలుగాఁ గనకంబునం గావింపం బనుపు’ మని చెప్పిన నప్పుడమిణీఁడు. 216

ప్రతిపదార్థం: సర్వ= సమస్తమైన; సంభారంబులును= సామగ్రినీ; సమకట్టింపుము= సిద్ధంచేయించుము; ప్రుక్= యజ్ఞ ద్రవ్యాలను వేల్చటానికి చండ్ర కొయ్యతో చేసినదీ, మజ్జియాకుమాదిరిగా ఉండేదీ, భుజమంత కొలత కలిగిన యజ్ఞపాత్రము; సువ= ప్రుక్కువంటిదే అయి చేతియంత కొలతగల యజ్ఞపాత్ర; ఆది= మొదలైన; క్రతు= యజ్ఞంయొక్క; సాధనంబులు= పనిముట్టు; క్రొత్తులు+కాన్= క్రొత్తగా ఉండేటట్లు (ఇదివరకు వాడినవి కావు); కనకంబున్వు= బంగారంతో; కావింప్ను= చేయగా; పనుపుము= ఆజ్ఞాపింపుము; అని; చెప్పినన్వు= చెప్పగా; ఆ+పుడమితేడు= ఆ భూపతి, ధర్మరాజు.

తాత్పర్యం: ‘సమస్త సామగ్రినీ సిద్ధం చేయించుము. ప్రుక్కు, సువమూ మొదలైన పనిముట్టులను కొత్తగా బంగారంతో చేయించుము’ అని చెప్పగా ధర్మరాజు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. తురగ పరీక్షావిదులగు, పురుషులఁ జిల్పించి, ‘యశ్వపుంగవుఁ గని తెం:
డరయుఁడు మనకొదమలలోఁ, నిరుపమ లక్షణముఁ గీర్తనీయంబును గాన్.

217

ప్రతిపదార్థం: తురగ= గుర్రాలయొక్క; పరీక్షా= పరీక్షించటం; విదులు= తెలిసినవారు; అగు= అయిన; పురుషులన్వు= అశ్వశాప్త పండితులను; పిలిపించి; అశ్వ= గుర్రాలయందు; పుంగవున్వు= శ్రేష్ఠమైన దానిని; తెండు= తీసికొనిరండి; మన= మనయొక్క; కొదమలలోన్వు= బలం కలిగిన (గుర్రపు) పిల్లలలోఁ; నిరుపమ= సాటిలేని; లక్షణమున్వు= లక్షణాలు గలదీ; కీర్తనీయంబును= ప్రశంసించదగింది; కాన్వు= అయినట్లుగా; అరయుఁడు= ఎన్నిక చేయడు.

తాత్పర్యం: గుర్రాల పరీక్షలో ఆరితేరిన అశ్వశాప్తజ్ఞులను పిలిపించి ‘మనకున్న గుర్రాలలో ఉత్తమ లక్షణాలు కలదీ, ప్రశస్తమైనదీ అయిన శ్రేష్ఠమైని ఎన్నికచేసి తీసికొని రండి.’

వ. అని పలికి కర్మాధికారులం గలయం గనుంగొని యజ్ఞంబునకు వలయునట్టి భాండ ప్రముఖంబులయిన సాధనంబులును, ప్రత్కువాధ్యపకరణంబులును సువర్ణమయంబులుగా వేగంబ చేయింపవలయు’ నని నియోగించిన, నట్ల కాక యని చని వారును బదంపడి.

218

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి; కర్మాధికారులన్వు= కార్మికులపైనుండే అధికారులను, తలమానుసులను; కలయున్వు= బాగుగా; కనుంగొని= చూచి; యజ్ఞంబునకున్వు= యజ్ఞానికి; వలయు+అట్టి= కావలసిన; భాండ= కుండలు; ప్రముఖంబులు= మొదలైనవి; అయిన; సాధనంబులును= పనిముట్టులూ; ప్రుక్= ప్రుక్కు; ప్రువు= ప్రువమూ; ఆది= మొదలైన; ఉపకరణంబులును= పరికరాలులూ; సువర్ణమయంబులుగాన్వు= బంగారు రూపం కలిగినవిగా; వేగంబు+అ= అతి త్వరగా; చేయింపవలయున్వు= చేయించవలె; అని; నియోగించినన్వు= నియోగించగా; అట్లు+అ+కాక= అట్లే అగునుగాక; అని; చని= వెళ్లి; వారును= వారందరూ; పదంపడి= తరువాత.

తాత్పర్యం: అని అశ్వశాప్తజ్ఞులకు చెప్పి, తరువాత కార్మికుల పెత్తనదారులను రప్పించి ‘యజ్ఞానికి కావలసిన భాండం మొదలైన పనిముట్టులనూ, ప్రుక్కు మొదలైన పరికరాలనూ బంగారంతో సత్కరంగా చేయించవలె’ నని నియోగించాడు. వారు ఏలినవారు చెప్పినట్లే అగునుగాక అని వెళ్లి కొంతకాలం గడచిన తరువాత. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. తురగంబును సంభారోఁ, త్యరమును గొనివచ్చి చూప ధర్మజ్ఞుఁడు పరా
శరసుతునకు వాని వినయు, పరత సమర్పించే గురుస్తపాలపరేణ్య!

219

ప్రతిపదార్థం: కురువ్యాల వరేణ్యి= కురువంశ రాజులలో శైష్ముడా!; తురగంబును= గుర్రాన్ని; సంభార= సామగ్రియొక్క; ఉత్సరుమును= సమూహాన్ని; కొని వచ్చి= తీసికొని వచ్చి; చూపన్= చూపగా; ధర్మజ్ఞాడు= ధర్మరాజు; వానిన్= వాటిని; వినయపరతన్= వినయస్త్రితో; పరాశర= పరాశరమహర్షియొక్క; సుతునకున్= కుమారుడైన వ్యాసుడికి; సమర్పించెన్= సమర్పించాడు.

తాత్పర్యం: నియుక్తులైనవారు గుర్రాన్ని, సాధన సామగ్రినీ తెచ్చి చూపగా, ధర్మరాజు వాటిని వినయంతో వ్యాసుడికి సమర్పించాడు.

క. ముని యశ్వముఁ జూచి కరం, బసురాగముఁ బొంది ‘మేధ్య మగు నిభి: థినిన్

వినుత విధానమున విడుతే’, మనవుడు నత్త డత్తనితోడ నాదర మలరన్.

220

ప్రతిపదార్థం: ముని= వ్యాసుడు; అశ్వమున్= గుర్రాన్ని; చూచి; కరంబు= మిక్కిలి; అనురాగమున్= సంతోషం; పొంది; ఇది= ఈ గుర్రం; మేధ్యము= పవిత్ర యజ్ఞానికి తగినది; అగున్= అవుతుంది; దీనిన్= దీనిని; వినుత= కొనియాడబడిన; విధానమున్= శాస్త్రేక విధంగా; విడుతము= వదలిపెట్టుదాము; అనవుడున్= అనగా; అతడు= ధర్మరాజు; ఆదరము= గౌరవం; అలరన్= ఒప్పగా; అతనితోడన్= వ్యాసుడితో.

తాత్పర్యం: వ్యాసుడు గుర్రాన్ని చూచి, మిక్కిలి సంతోషించి ‘ఇది యజ్ఞానికి తగినట్టిది. దీనిని శాస్త్రేకంగా వదలుదాము’ అని అన్నాడు. అప్పుడు ధర్మరాజు ఆ మహర్షితో గౌరవ మొప్పగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. ‘థిని రక్షింప నర్స్సండు మానసీయ, బోధ! యెష్వండు? నీదు సద్గుభ్యి నరసి

యిష్టేవాడని యానతి యిమ్ము నాకు’, ననిన నమ్మువినాధుఁ డయ్యిఖిపుతోడ.

221

ప్రతిపదార్థం: మానసీయ= గౌరవించదగిన; బోధ= జ్ఞానం కలవాడా!; ఎవ్వండు= ఎవ్వడు; దీనిన్= ఈ గుర్రాన్ని; రక్షింపన్= రక్షించగా; అర్పండు= తగినవాడు; నీదు= నీ యొక్క; సత్త= ఉత్తమమైన; బుద్ధిన్= వివేకంతో; అరసి= పరిశీలించి; ఇట్టివాడు= ఇటువంచీవాడు; అని; నాకున్= నాకు; ఆనతి+ఇమ్ము= ఆదేశించుము; అనినన్= అనగా; ఆ+మునినాధుఁడు= ఆ మునిరాజు; ఆ+అధిష్టతోడన్= ఆ రాజుతో.

తాత్పర్యం: పూజ్యజ్ఞానమయా! ‘ఈ గుర్రాన్ని రక్షించటానికి ఎవడు తగినవాడు? నీవు వివేకబలంతో విచారించి ఫలానవాడని నాకు చెప్పుము’ అని అనగా, ఆ మహర్షి ధర్మరాజుతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. ‘చివ్యాస్త విదుడు, థిషణా, భవ్యాడు, శౌర్యోత్తరుండు పార్థుడు దగు న

శ్వాయాపన క్రియకు’ నిత్తఁ, డవ్యాపాతి నాచలించు నక్షర్యంబున్.

222

ప్రతిపదార్థం: దివ్య= దేవతా సంబంధమైన; అప్త= అప్తములు; విదుడు= తెలిసినవాడు; థిషణా= బుద్ధిచేత; భవ్యాడు= యోగ్యడు; శౌర్య= శౌర్యచేత; ఉత్తరుండు= శైష్ముడు; పార్థుడు= అర్జునుడు; అశ్వ= గుర్రంయొక్క; వ్యాపన= ఆచ్ఛాదించటం, రక్షించటం అనే; క్రియకున్= పనికి; తగున్= తగినవాడు; ఇతడు= ఈ అర్జునుడు; అవ్యాపాతిన్= అవరోధం లేకుండా; ఆ+కార్యంబున్= అశ్వరక్ష అనే పనిని; ఆచరించున్= చేస్తాడు.

తాత్పర్యం: ‘దివ్యాప్తవేత్త, బుద్ధిబలయోగ్యడు, పరాక్రమశైష్ముడు అయిన అర్జునుడు అశ్వాన్ని రక్షించటానికి తగినవాడు.) ఇతడు ఏ ఆటంకం లేకుండా అశ్వరక్షణం చేస్తాడు.

వ. భీమునేసుండును నకులుండును మన రాష్ట్రంబు రక్షించువారు; భసదీయ కుటుంబ కార్యంబులు సహదేవుండు నడపువా' దని నిర్దేశించిన.

223

ప్రతిపదార్థం: భీమునేసుండును= భీముడూ; నకులుండును= నకులుడూ; మనరాష్ట్రంబున్= మనదేశాన్ని; రక్షించువారు= రక్షిస్తారు; భసదీయ= మీ యొక్క; కుటుంబ= కుటుంబంయొక్క; కార్యంబులు= పనులు; సహదేవుడు; నడపువాడు= చేస్తాడు; అని; నిర్దేశించినన్= నిర్ణయపూర్వకంగా చెప్పగా.

తాత్పర్యం: 'భీముడూ, నకులుడూ దేశాన్ని రక్షిస్తుంటారు. సహదేవుడు మీ ఇంటి పనులు చేస్తుంటాడు' అని నిర్ణయించి చెప్పగా. (తరువాతి పద్యంతో అప్పయింది.)

ధర్మజం దర్శను యజ్ఞాశ్వరక్షణంబువకు నియోగించుట (సం.14-71-22)

సీ. అమృత్మీవల్లభుఁ దర్శనుఁ జిలిచి 'య , ధ్వరయుక్త మయిన యత్పురగరత్సు
మనము! సంరక్షణీయంబు నీ; కొరులకు , నిష్పత్తి శక్యంబే? యెల్లభంగి
నిక్యార్థమునకు నీ వేగంగవలయు; నీ , యంచితాశ్వము చరియించుచుండ
నెడనెడ రాజుల కేన్శ్వమేధ బీ , క్షితుడైనై యుండుట సెప్పు; ముచిత

తే. కరణనియతి నిరోధంబు గాకయుండ , నడపు' మని చెప్పి, భీముని నకులు రాష్ట్ర
గోపనమునకు, సహదేవుఁ గులకుటుంబ , సమితిరక్షకుఁ బనిచె నుత్సాహా మెనగ.

224

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మహీ= భూమియొక్క; వల్లభుడు= పతి, రాజు, ధర్మరాజు; అర్థనున్= అర్థనుడిని; పిలిచి; అనఘ!= పాపరహితుడా!; నీకున్= నీకు; అధ్వర= యజ్ఞమునకు; యుక్తము= యోగ్యము; అయిన; ఈ+తురగరత్సుము= ఈ ఉత్తమాశ్వం; సంరక్షణీయంబు= జాగ్రత్తగా రక్షించదగింది; ఈ+పని= ఈ పనిని, అశ్వరక్షణం; ఒరులకున్= ఇతరులకు; శక్యంబు+ఎ= సాధ్యమా?; నీవు; ఎల్లభంగిన్= సర్వసన్నాహంతో; ఈ+కార్యమునకున్= ఈ పనికి; ఏగంగవలయున్= వెళ్ళవలయును; ఈ+అంచిత= పూజింపబడిన; అశ్వము= గుర్రం; చరియించుచున్+ఉండన్= సంచరిస్తుండగా; ఎడన్+ఎడన్= అప్పుడప్పుడు; రాజులకున్= రాజులకు; ఏను= నేను; అశ్వమేధ= అశ్వమేధయాగంయొక్క; దీక్షితుడను= దీక్షమహించినవాడను; ఐ= అయి; ఉండుట= ఉండటం; చెప్పుము; ఉచిత= తగిన; కరణ= పనులు చేయుటయొక్క; నియతిన్= నియమంతో; నిరోధంబు= ఆటంకం; కాక+ఉండన్= కలుగకుండ; నడపుము= నడిపించుము; అని; చెప్పి; ఉత్సాహము; ఎసాగన్= అతిశయించగా; భీమునీన్= భీముడిని; నకులున్= నకులుడిని; రాష్ట్ర= దేశముయొక్క; గోపనమునకున్= రక్షణమునకు; సహదేవున్= సహదేవుడిని; కుల= తన కులమునందలి; కుటుంబ= కుటుంబాలయొక్క; సమితి= సమూహంయొక్క; రక్షకున్= రక్షణకు; పనిచెన్= నియోగించాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు అర్థనుడిని పిలిచి 'అనఘ! యజ్ఞయోగ్యమైన ఈ గుర్రం నీకు రక్షించదగినది. ఇతరులకు ఈ పని సాధ్యంకాదు. నీవు సర్వసన్నద్ధుడవై ఈ పనిమీద వెళ్ళము. పూజించిన గుర్రం సంచరిస్తుండగా నీవు అప్పుడప్పుడు రాజులతో నేను అశ్వమేధ యాగదీక్ష వహించా' నని చెప్పము. నియమపూర్వకంగా తగిన పనులు చేస్తా, ఏ ఆటంకం లేకుండా ఈ గుర్రాన్ని నడిపించుము' అని చెప్పాడు. భీముడిని, నకులుడిని దేశసంరక్షణకు నియమించాడు. సహదేవుడిని తన కులంలోని సర్వమటుంబాల వారిని రక్షించటానికి నియోగించాడు.

హ. మఉయుసుంగల యలంతి పనుల కర్మజనంబుల నియోగించి, గాంధారీ ధృతరాష్ట్రుల యనుమతి వడసి, కుంతీసమనుజ్ఞతుం డయి, ద్రౌపది నియుకొలిపి, యశ్వమేధ మఖంబున కుస్మభుం డయ్యు' నని యిట్లు ధర్మపత్రు పుణ్యచలిత్తంబు చెప్పిన, 'సప్రారుషధార్థికుండు సకలలోక మనోజ్ఞం బగు యజ్ఞం బెప్పిధంబున నిర్వహించే? వినువేడ్చునా చిత్తంబునం జిగురొత్తెడుఁ జెప్పవే' యనుటయు.

225

ప్రతిపదార్థం: మఉయునున్= ఇంకనూ; కల= ఉన్న, మిగిలిన; అలంతి= చిన్న చిన్న; పనులకున్= పనులకు; అర్పజనంబులన్= తగిన వారిని; నియోగించి= ఆజ్ఞాపించి, నియమించి; గాంధారీధృతరాష్ట్రుల= గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులయొక్క; అనుమతి= అనుజ్ఞ; వడసి= పొంది; కుంతీ= కుంతిచేత; సమ్మ+అనుజ్ఞతుండు+ఈ= అనుజ్ఞ ఇయ్యబడినవాడై; ద్రౌపదిన్= ద్రౌపదిని; ఇయ్యులిపి= ఒప్పించి; అశ్వమేధ= అశ్వమేధమనే; మఖంబునకున్= యజ్ఞమునకు; ఉన్ముఖుండు= సిద్ధమైనవాడు; అయ్యెను= అయ్యాడు; అని; ఇట్లు= ఈఁ విధంగా; ధర్మపత్రుత్త= యముడి కుమారుడైన ధర్మరాజుయొక్క; పుణ్యం= పుణ్యమైన; చరిత్రంబు= చరిత్ర; చెప్పినవ్వు= చెప్పగా; ఆ+పరమ= ఆ ఉత్తముడైన; ధార్మికుండు= ధర్మమునందు చరించువాడు. ధర్మరాజు; సకల= సమస్తమైన; లోకం= లోకములకు; మనోజ్ఞంబు= మనోహరము; అగు= అయిన; యజ్ఞంబు= యజ్ఞమును; ఏ+విధంబునవ్వు= ఏ విధంగా; నిర్వహించెన్= చేశాడు; విను= వినవలయునను; వేడ్చు= కుతూహలం; నా= నాయొక్క; చిత్తంబున్= మనస్సులో; చిగురొత్తెడున్= అతిశయిస్తున్నది; చెప్పవే= చెప్పగూ; అనుటయున్= అని అనగా.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఇంకా మిగిలిన చిన్న చిన్న పనులకు తగినవారిని నియమించాడు. కుంతీ గాంధారీ ధృతరాష్ట్రుల అనుజ్ఞ పొందాడు. ద్రౌపదిని ఒప్పించాడు. తరువాత అశ్వమేధయాగం చేయటానికి సిద్ధపడ్డాడు' అని వైశంపాయనుడు ధర్మరాజు పుణ్యత్రిత్రము చెప్పాడు. అప్పుడు జనమేజయుడు 'ధార్మిక్షేష్టుడైన ధర్మరాజు సమస్త లోకాలకూ మనోహరమైన యజ్ఞం ఏ విధంగా చేశాడు? వినాలని నా చిత్తం ఉప్పిఖ్వారుతున్నది. చెప్పుమా!' అని అడుగగా. (తరువాతి ఆశ్వసంతో అన్వయం).

అశ్వసాంతము

ఉ. మాన మదాబిదోషపలమార్ఘన నిర్భుల చిత్త భక్త స
న్యాసనలోల! వీత పలమాణ విభూతి విశాల! శాంతతా
హీన విదూర! విశ్వహితహోల విచార! నిరామయాప్యయ
స్థానక సిద్ధిమంగళ విధాయక! వేద సంబైకనాయకా!

226

ప్రతిపదార్థం: మాన= అహంకారం; మద= పొగరు; ఆది= మొదలైన; దోష= దోషాలను; పరిమార్ఘన= తుడిచివేయటంచేత; నిర్వుల= స్వచ్ఛమైన; చిత్త= మనస్సులు కలిగిన; భక్త= భక్తులయొక్క; సత్త= మంచివైన; మానస= మనస్సులందు; లోల= నివసించే ఆసక్తికలవాడా!; వీత= తొలగిన; పరిమాణా= మితిచేత కలిగిన; విభూతి= విష్ణుతిచే; విశాల!= విశాలమైనవాడా!; శాంతతా= శాంతస్వభావంచేత; హీన= హీనులయునవారికి; విదూర= మిక్కిలి దూరంగా ఉండేవాడా!; విశ్వ= ప్రపంచానికి; హిత= మేలు కలిగించటం అనే; హోల= విలాసంతో కూడిన; విచార!= ఆలోచనం కలవాడా!; నిర్మ+అమయ= బాధలేనిది; అవ్యయ= శాశ్వతమైనది అగు; స్థానక= ప్రశస్తస్థానముయొక్క బాధలేని శాశ్వతమైన స్థానం మోక్షం; సిద్ధి= ప్రాప్తించటం అనే; మంగళ= శుభమును; విధాయక= కలుగజేసేవాడా!; వేద= వేదాల; సభా= చర్చలు జరిగే; సదస్సుయొక్క; ఏక= ప్రధానమైన; నాయకా!= అధ్యక్షా!, నడిపించేవాడా!

తాత్పర్యం: అరిషట్టగ్రమును జయించిన భక్తుల నిష్పత్తంక చిత్రాలలో నివసించే కోరిక కలవాడా! పరిమితిలేని విష్ణుతీచే విశాలమైనవాడా! శాంతస్వభావం లేనివారికి దూరంగా ఉండేవాడా! మౌర్యుమును ప్రసాదించేవాడా! వేద సభాధ్వంసా! వేదాలచేత ప్రధానంగా ప్రతిపాదించబడేవాడా!

క. అనపేణ్ణిత ఫలతా శో! భను మహానీయ క్రియా విపాకాత్మక రూ

ప! నితాంత ధూత సంశ్రిత! జనపాపా! పరమ మిత్ర! సత్యాలాపా!

227

ప్రతిపదార్థం: అనపేణ్ణిత= కోరబడని; ఫలతా= ఫలం కలిగి ఉండటంచేత; శోభన= ప్రకాశించేది; మహానీయ= గొప్పది ఐన; క్రియా= కర్మముయొక్క; విపాక+అత్యక్క= పరిణామంవలన ప్రాప్తించే చిత్రపుద్దియొక్క; రూప!= రూపమైనవాడా!; నితాంత= ఎడతెగమండా; ధూత= ఎగురగొట్టబడిన; సంశ్రితజన= ఆశ్రయించినవారియొక్క; పాపా!= పాపాలు కలవాడా!; పరమ= ఉత్తమమైన; మిత్ర= మిత్రుడా!; సత్య= సత్యస్వరూపాలైన; ఆలాపా!= వార్షులు కలవాడా!

తాత్పర్యం: నిష్కామంగా ఆచరించే కర్మలవలన ప్రాప్తించే చిత్రపుద్దియే రూపంగా కలవాడా! ఎల్లపుడూ ఆశ్రయించినవారి పాపాలను హరించేవాడా! ఉత్తమమిత్రుడా! సత్యమును బోధించే పలుకులు కలవాడా!

మాలిని

తరుణ జరర భావ ద్రావణోదారమూర్తి!
హరణ కరుణ నిర్మాలాసతాభ్యంతరార్తి!
మరుణ జనన దుఃఖోన్మాద పూతుష్ణారీతి!
చరుణ కమల పూజారాలి చిత్రముపర్తి!

228

ప్రతిపదార్థం: తరుణ= యోవనం; జరరభావ= ముసలితనం అనే అవస్థలను; ద్రావణ= పోగొట్టుకొన్న; ఉదార= గొప్ప; మూర్తి!= శరీరం కలవాడా!; హరణ= (పాపాలను) హరించటం అనే; కరుణ= పనిని చేయటం చేత; నిర్మాల= మొదలు చెడిన; ఆసత= వినతులైన భక్తులయొక్క; అభ్యంతర= లోపలిదైన; ఆరీ!= బాధలు కలవాడా!; మరుణ= చావు; జనన= పుట్టువు అనే; దుఃఖ= దుఃఖాలవలన కలిగిన; ఉన్మాద= వెప్రిని; హృత్త= హరించటచేత పుట్టిన; పుణ్య= పవిత్రమైన; కీర్తి!= కీర్తి కలవాడా!; చరుణ కమల= (నీ) పాదపద్మాలయొక్క; పూజా= పూజచేత; శాలి= ప్రకాశించే భక్తులయొక్క; చిత్ర= మనస్సును; అనువరీ!= అనుసరించి ప్రవర్తించేవాడా!

తాత్పర్యం: యోవనంగానీ, వార్డకం గానీ లేని శరీరంకలవాడా! పాపాలను నిర్మాలించి, భక్తుల అంతరభాధలు తొలగించేవాడా! చావు పుట్టువులవలన కలిగే దుఃఖానికి ఫలమైన మతిభ్రమణాన్ని సంసార దుఃఖాలవలన కలిగే వెప్రిని హరించే కీర్తి కలవాడా! నీ పాద పద్మాలను ఆరాధించే భక్తుల ఇచ్చవచ్చినట్లు నడుచుకొనేవాడా!

గద్యము:

ఇటి శ్రీమదుభయ కవిమిత్ర కొమ్మునామాత్యపుత్ర బుధారాధన విరాజి తిక్షున సాంఘమయాజి ప్రశీతంబైన
శ్రీమహిభారతంబున నశ్చమేధ పర్వంబునందుఁ తృతీయాశ్వాసము

ప్రతిషాఢం: ఇది= ఈ రచన; శ్రీమత్= విద్యాసంపత్తి కలిగిన; ఉథయ= రెండు భాషలయొక్క, సంస్కృతాంధ్రములయొక్క; కవి= కవులయొక్క; మిత్ర= మిత్రుడును; కొమ్మన్= కొమ్మన అనే; అమాత్య= మంత్రియొక్క; పుత్ర= పుత్రుడును; బుధ= విద్యాంసులయొక్క; ఆరాధన= పూజచేత; విరాజి= ప్రకాశించేవాడును; తిక్కన సోమయాజి= యజ్ఞంచేసినవాడైన తిక్కనచేత; ప్రణీతంబు+ఖన= రచించబడినదైన; శ్రీ= గౌరవించడగిన; మహాభారతంబున్న= మహాభారతంలో; అశ్వమేధ= అశ్వమేధమనే యాగం పస్తుపుగా గల; పర్వంబు+అందున్= పర్వంలో; తృతీయ= మూడవదైన; ఆశ్వసము= ఆశ్వసం.

తాత్పర్యం: ఇది విద్యాసంపత్తి కలిగినవాడును, సంస్కృతాంధ్ర కవుల మిత్రుడును, కొమ్మన మంత్రి కుమారుడును, విద్యాంసుల ఆరాధనంచేత ప్రకాశించేవాడును, యజ్ఞం చేసినవాడును అయిన తిక్కన రచించిన పూజ్యమహాభారతమందలి అశ్వమేధపర్వంలో తృతీయశ్యాసం.

అశ్వమేధపర్వంలోని మూడవఅశ్వసం సమాప్తం.

శ్రీమదాంగ్ర మేంబిభారీతీము

అశ్వమేధపర్వము - చతుర్థాశ్వాసము

శ్రీవిధ్యాశాంతి కృతి | ప్రాపీణ్య నిరూఢి గణ్య పాద సతత సం

సేవన తత్త్వర హృతష్ఠము | లావాసు కృత ప్రమోద! హరిహరనాథా!

1

ప్రతిపదార్థం: హరిహరనాథా!= ఓ హరిహరనాథా! శ్రీవిధ్య= ఉపనిషద్విద్యయొక్క, మోక్షవిద్యయొక్క; శాంతి= శాంతి అనే కర్మమును; కృతి= చేయటంలో; ప్రాపీణ్య= నేర్చుచేత కలిగిన; నిరూఢి= ప్రసిద్ధిచేత; గణ్య= లెక్కించడగిన; పాద= పాదాలయొక్క; సతత= ఎల్లప్పుడును; సంసేవన= మిక్కిలి సేవించటయందు; తత్త్వర= ఆసక్తి కలిగిన భక్తులయొక్క; హృద్+కమల= హృదయ పద్మములందు; ఆవాస= నివసించటంచేత, కృత= కలుగజేయబడిన; ప్రమోద!= ఆనందం కలపాదా!

తాత్పర్యం: ఓ హరిహరనాథా! మోక్ష విద్యాసమ్మాప్తి తరువాత గురుతిమ్యయు చేసే శాంతికర్మం నిర్విష్టుంగా కొనసాగటానికి మూలమైన సీ పాదాలను ఎల్లప్పుడూ సేవించే భక్తుల హృదయాలలో నివసిస్తూ వారికి ఆనందాన్ని కలుగజేసేవాడా!

విశేషం: హరిహరనాథుడి పాదసేవవలన మోక్షవిద్యను ఆమూలాగ్రంగా సంపాదింపవచ్చును. ఆ పాదసేవవలనే శాంతి నిరాటంకంగా ప్రాపీణ్యంది. అట్టి పాదసేవ చేసేవారి హృదయాలలో హరిహరనాథుడు నిత్యం నివసిస్తూ వారికి ఆనందం కలుగజేస్తాడు. ఆయన ఆనందస్వరూపుడు. ‘ఆనందో బ్రహ్మోత్తమి వ్యజానాత్’ (ఆనందమే బ్రహ్మగా తెలిసికొనెను) అని ప్రతి చెప్పుతున్నది. కావున ఆనందస్వరూపుడైన భగవంతుడు తన భక్తులకు ఆనందం కలిగించే సమర్థుడౌతున్నాడు.

ధర్మజం డశ్వమేధదీక్షం బూని హయంబుం బుడమి | దిరుగ విడుచుట (సం.14-72-1)

వ. దేవా! వైశంపాయనుండు జనమేజయున కిట్లనియే; న ట్లశ్వమేధయాగోద్వీగప్రద్వీతితుం డయిన పాండవాగ్రజ్ఞ దీక్షకు నర్మం బయిన దినంబు సంప్రాప్తం బగుటయు, మౌహార్తిక దత్త శుభముహార్తంబునం గృష్ణదైవాయనాదులైన బుత్ప్రొజులు వేద విహిత విధాన మహితంబుగ నక్కరు క్షితిపతి బీక్షితుం జేసి; రఘుమంధరా వల్లభుండు సంపీతక్షోమక్షోజిసుండును దండపాణియు నయి బుత్ప్రొగ్గనంబులు బలియం బరమ సంయమి పలవృత ప్రజాపతి ప్రఖ్యాండును గనత్యాంచనాభరణభూపితుండు నయి బహుళ ప్రభలు నిగుడ సందీప్త పావక సన్నిభుండును నగుచు వెలింగే; దత్తుల్యాకల్పనంబున బుత్ప్రొగ్గన సమాజంబునుం దేజలలై; నా వేదవ్యాస మహామునిచేత శాస్త్రిక్త ప్రకారంబున ముక్తంబుయి హయోత్తమంబు వెడలే; నప్పుడు.2

ప్రతిపదార్థం: దేవా!= హరిహరనాథా; వైశంపాయనుండు= వైశంపాయనుడు; జనమేజయునరున్= జనమేజయుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; అశ్వమేధ= అశ్వమేధమనే; యాగ= యాగముయొక్క; ఉర్యోగ= ప్రయుత్సుంచేత; ప్రద్వీతితుండు+అగు= ప్రకాశిస్తున్నవాడైన; పాండవ= పాండవులయొక్క; అగ్రజ= అస్తుయొక్క, ధర్మరాజుయొక్క;

దీక్షకున్= దీక్షకు; అర్షంబు= తగినది; అయిన; దినంబు= రోజు; సంప్రాప్తంబు= ప్రాప్తించింది, వచ్చింది; అగుటయున్= కాగా; మూహార్తిక= ముహార్తాలు తెలిసినవారిచేత; దత్త= ఇయ్యబడిన, నిర్ణయించబడిన; పుభ= మంగళకరమైన; ముహార్తంబున్= ముహార్తమందు; కృష్ణద్యైపాయన= వ్యాసుడు; ఆదులు= మొదలగువారు; బన= అయిన; బుత్సీజాలు= దశ్మిణ పుచ్చుకొని యజ్ఞంచేయించేవారు; వేద= వేదాలచేత; విహాత= విధించబడిన; విధాన= పద్ధతులచేత; మహితంబుగ్న్= గౌరవించబడినదగుసట్లుగా, ఆ+కురు= ఆ కురువంశియుడైన; క్షీతిపతిన్= రాజును; దీక్షితున్= దీక్షవహించిన వాడినిగా; చేసిరి= చేశారు; ఆ+వసుంధరా= ఆ భూమియొక్క; వల్లభుందు= భర్త - ధర్మరాజు; సంపీత= ధరించబడిన; క్షోమ= పట్టబట్టయు; కృష్ణ+అజిసుండును= నల్లలేడితోలు కలవాడును; దండపాణియున్= యజ్ఞదండము చేతియందు కలవాడును; అయి; బుత్సీక్+జనంబులు= అనేకులు బుత్సీజాలు; బలియున్= చుట్టి ఉండగా; పరమ సంయమి= బ్రహ్మరూలచేత; పరివృత్త= చుట్టుబడిన; ప్రజాపతి= బ్రహ్మతో; ప్రభుండును= సమానుండును; కవత్= ప్రకాశిస్తున్న; కాంచన+అభరణ= బంగారు నగలచేత; భూతితుండును= అలంకరించబడినవాడును; అయి; బహుళ= అత్యధికమైన; ప్రభలు= కాంతులు; నిగుడన్= వ్యాపించగా; సందీప్త= మిక్కిలి వెలుగుతున్న; పావక= అగ్నితో; సన్మిభుందును= సమానుడును; అగుచున్= అవుతూ; వెలింగ్న్= వెలిగాడు; తద్= ఆ ధర్మజాడియొక్క; తుల్య= వేషభాషపతో సమానమైన; ఆకల్పనంబున్= అలంకారాలచేత; బుత్సీక్+జన= బుత్సీజాలయొక్క; సమాజంబునున్= సంఘంకూడా; తేజరిల్లున్= వెలిగింది; ఆ+వేదవ్యాస= ఆ వేదవ్యాసుడనే; మహాత్+మునిచేతన్= మహార్షిచేత; శాస్త్రమునందు; ఉక్త= చెప్పబడిన; ప్రకారంబున్= విధంగా; ముక్తంబు+అయి= విడువబడినదై; హాయ+ఉత్తమంబు= ఆ మంచి గుర్తం; వెడలెన్= బయలుదేరింది; అప్పుడు= ఆ సమయంలో,

తాత్పర్యం: హరిహరనాథా! వైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు. అశ్వమేధయాగం చేయాలని ప్రయత్నిస్తున్న ధర్మరాజు దీక్షవహించవలసినరోజు వచ్చింది. దైవజ్ఞులు నిర్ణయించిన పుభ ముహార్తంలో వ్యాసుడు మొదలైన బుత్సీజాలు వేదవిధుల ననుసరించి ధర్మరాజును యజ్ఞదీక్షితుడిగా చేశారు. ధర్మరాజు పట్టబట్టా, నల్లయిత్తితోలూ ధరించాడు. యజ్ఞదండాన్ని చేపట్టడు. బుత్సీజాలు చుట్టు చేరిన ఆ మహారాజు బ్రహ్మరూలు చుట్టిన బ్రహ్మవలె ప్రకాశించాడు. తళ తళా మెరుస్తున్న బంగారు నగలు పెట్టుకొన్న ఆ ప్రభువు గన గనా మండుచున్న అగ్నివిధంగా వెలుగొందాడు. బుత్సీజాలు కూడా ధర్మజాడి వేషభాషపతో సమానమైన అలంకారాలతో ప్రకాశించారు. తరువాత వేదవ్యాసుడు శాస్త్రోక్తంగా వదలిపెట్టగా ఆ ఉత్తమాశ్వం బయలుదేరింది.

విశేషం: ఇక్కడ అశ్వమేధయాగాన్ని గుర్త్చి కొంత వివరించాలి. గుర్తాన్ని బలిపపుగా చేసి సార్వభౌముడు చేసే యజ్ఞ విశేషం అశ్వమేధం. దీనిని చైత్రమాసంలో పూర్విమానాడు ఆరంభించాలి. అందువలననే వ్యాసుడు మూడో అశ్వసంలో ‘చైత్రమాస కలిత పూర్విమాసి’ (పద్య 214) అని ధర్మరాజుతో అన్నాడు.

యజ్ఞం ఆరంభమయ్యే మొదటి సంవత్సరంలో చైత్రపూర్విమానాడు సార్వభౌముడు సాంగ్రహణం అనే ఒక యజ్ఞాన్ని జరిపించి, మరునాడు బ్రహ్మదనం మొదలైన కర్మలు చేసి గుర్తాన్ని వదలాలి. ఆ యజ్ఞాశ్వం స్వేచ్ఛగా తిరుగుతుంటే రాజపుత్రులు మొదలైనవారు దానిని వెంబడించాలి. వదలిన సంవత్సరంలో వదకొండు నెలలు గడచిన తరువాత అశ్వాన్ని తోలుకొనివచ్చి రావిచెట్ట తోపులో బంధించాలి.

పండిండో నెలలో యజ్ఞ సామగ్రిని సంపాదించి పాలునమాసంలో అమావాస్యానాడు సార్వభౌముడు బుత్సీజాలతో కూడి యజ్ఞశాలలో ప్రవేశించాలి. రెండోసంవత్సరం మొదటి పాడ్యమి మొదలు అశ్వమేధయాగం ఆరంభించి, ఏడు రోజులు హోమం చేసి పూర్వాహుతి చేయాలి. గుర్తాన్ని రథకారుడి గృహంలో బంధించి బ్రహ్మ మొదలైన బుత్సీజాలు నలుగురూ ‘ఇహ ధృతి స్వాహ’ ఇత్యాది మంత్రాలు చెప్పి హోమం చేస్తారు.

తరువాత సోమలతు కొన్ని క్రియలు జరిపి సోమపానం చేస్తారు.

- సీ. వివ్యచ్ఛుఁ దాగమవిధివంతముగ ధర్థు, నందను నామంత్రణంబు వడసి,
గాంధీవపాణియై, కవదిసల్ ధరియించి, తేజీవిశేషంబు రాజితముగ
నయ్యశ్వరత్తుంబు ననుసరింపగుఁ బ్రజి, బాలురు వృద్ధులు భామినులును
లోనుగాఁ బఱతెంచి, లోలత నతని నా, హాయమును గనుగొను నప్ప డగ్గ
- తే. లంపు సందడి నూష్టుజనింప, నాజి, నంబు లప్పీరునకు దీవనలుఁ బోగద్దు
లను బ్రమోద మొనర్లిలి; వనభిరవము, ననుకలంచె నయ్యలివు స్వపొర్గణ్ణ!

3

ప్రతిపదార్థం: సృప= రాజులలో; అగ్రగణ్య!= మొదట లెక్కింపదగినవాడా! జనమేజయా!; వివ్యచ్ఛుడు= అర్జునుడు; ఆగమ= వేదములయొక్క; విధివంతముగన్= విధుల ప్రకారంగా; ధర్థు= యముడియొక్క; నందను= కుమారుడైన ధర్మరాజుయొక్క; ఆమంత్రణంబు= వీడ్స్క్రూలు; పడసి= పాంది; గాంధీవ= గాంధీవమనే విల్లు ఉన్న; పాణి+బి= చేయికలవాడై; కవదిసల్= రెండు అమ్ముల పొదులను; ధరియించి; తేజన్+విశేషంబు= తేజస్సుయొక్క అతిశయం; రాజితముగన్= ప్రకాశిస్తున్నది కాగా; ఆ+ అశ్వరత్తుంబున్= ఆ ఉత్తమాశ్వాన్ని; అనుసరింపగన్= వెంటరాగా; బాలురు; వృద్ధులు= ముసలివారు; భామినులును= ప్రీలునూ; లోనుగాన్= మొదలుగా; ప్రజ= ప్రజలు; పఱతెంచి= వేగంగా వచ్చి; లోలతన్= ఆస్క్రితో; అతనిన్= అర్జునుడినీ; హాయమును= గుర్రాన్ని; కనుగొను+అప్పుడు= చూచేటప్పుడు; అగ్గలము= అత్యధికమైన; సందడిన్= సమ్మర్చంచేత; ఊష్ణు= వేడిమి; జనింపన్= పుట్టగా; ఆ జనంబులు= ఆ ప్రజలు; ఆ+వీరునకున్= వీరుడైన ఆ అర్జునుడికి; దీవనలన్= దీవనలచేతనూ; పాగద్దలను= ప్రశంసలచేతనూ; ప్రమాదము= సంతోషము; ఒనర్చిరి= కలిగించారు; ఆ+ఉలివు= ఆ ఆశీర్వాదాల, ప్రశంసల ధ్వని; వనధి= సముద్రంయొక్క; రవమున్= ఫోషము; అనుకరించేన్= పోలెను.

తాత్పర్యం: రాజాగ్రగణ్యా! జనమేజయా! అర్జునుడు వేదోక్తంగా ధర్మరాజు వీడ్స్క్రూలు పాంది గాంధీవాన్ని చేతబట్టి, అమ్ములపొదులజంటను ధరించి, వెలుగులు వెల్లువ కట్టుతుండగా గుర్రాన్ని అనుసరించాడు. అప్పుడు ఆబాలగోపాలమూ అతడినీ, గుర్రాన్ని ఆస్క్రితో చూచేటప్పుడు జనసమ్మర్చంవలన వేడిపుట్టింది. ఆ ప్రజలు ఆశీర్వాదాలు చేసి, ప్రశంసించి అర్జునుడికి సంతోషం కలిగించారు. వారి మాటల సవ్యడి సముద్రఫోషను పోలింది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

- వ. ఇవ్విధంబునం జను నా కవ్వడితోడ యజ్ఞకర్మకుశలుండైన యాజ్ఞవల్యు శిష్యం డర్మవిధానంబుల కయి మానసీయ విప్రజన సహితంబుగాఁ జనియే; నప్పరమ తురంగంబు ధరణిం బ్రదక్షిణ రూపంబునం బిలగి, యుత్త్రాభిముఖింబై యల్లనల్లన యరుగుచుండ, నర్జునుం డనుసరించి పాలన పరుండగుచుం బ్రవల్తింపం త్రిగ్రద్దేశంబునందు.

4

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబునన్= ఈ విధంగా; చను= గుర్రాన్ని అనుసరించే; ఆ+కవ్వడితోడన్= ఆ అర్జునుడితో; యజ్ఞ= యజ్ఞంయొక్క; కర్మ= విధులయిందు; కుశలుందు= నేర్చిరి; ఐన= అయిన; యాజ్ఞవల్యు= యాజ్ఞవల్యుడియొక్క; శిష్యండు; అర్ఘు= తగిన, మార్గంలో చేయదగిన; విధానంబులకున్+అయు= పవిత్ర కర్మముల నిమిత్తం; మానసీయ= ఆదరింపదగిన; విప్రజన= బ్రాహ్మణులతో; సహితంబు+కాన్= కూడిండేటట్లుగా; చనియెన్= వెళ్ళడు; ఆ+పరమ= ఆ త్రేష్ణమైన; తురంగంబు=

గురం; ధరణినీ= భూమియందు; ప్రదక్షిణి= కుడివైపునుండి తిరిగి వచ్చే; రూపంబుననీ= ప్రకారంగా; తిరిగి; ఉత్తర= ఉత్తర దిక్కునకు; అభిముఖంబు+ఐ= ఎదురుముఖం కలిగినదై, ఉత్తరదిక్కువైపుగా; అల్లన్+అల్లన్+అ= మెల్ల మెల్లగా; అరుగుచున్+ఉండన్= వెళ్ళుతూ ఉండగా; అర్జునుందు; అనుసరించి= వెంబడించి; పాలన= రక్షించటంలో; పరుండు= శ్రద్ధకలవాడు; అగుచున్= బోతూ; ప్రవర్తింపన్= నడచుకొంటుండగా; త్రిగ్రత్నదేశంబు+అందున్= త్రిగ్రత్నదేశంలో.

తాత్పర్యం: యజ్ఞకర్మ నిపుణుడైన యాజ్ఞవల్యృథిమ్యుడు మార్గమధ్యంలో తగిన పనుల నిమిత్తం బ్రాహ్మణులతో కూడి అర్జునుడి వెంట వెళ్ళాడు. ఆ యజ్ఞాశ్వం భూమిమీద ప్రదక్షిణం చేసే విధంగా సంచరించి, ఉత్తర దిక్కు వైపునకు మెల్లమెల్లగా వెళ్ళుతున్నది. అర్జునుడు దానిని అనుసరిస్తూ రక్షించటానికి ఎంతో ఆసక్తి చూపుతూ నడుచుకొంటున్నాడు. గుర్రం త్రిగ్రత్నదేశంలో ప్రవేశించింది. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

అర్జునుతో, త్రిగ్రత్నదేశాధిపతులు యుద్ధము చేయుట (పం.14-73-1)

సీ. ఉద్ధతులై త్రిగ్రత్నర్వరాపతి పుత్రతి, పాత్రు లయ్యశ్వంబుఁ బట్టువారు
గాఁ బూని తేరులు గడురయంబును దీఁలి, కొని యద్దముగ పచ్చ కోలుతలకు

నలుగక, నరుఁ దన్షుయానతిఁ దలఁచి యూ, రాజ కుమార పర్ణంబుతోఁడ
'ధర్మజు నశ్చమేధంబున కపకార, మాచరించుట పాప; మంచియుఁ గాక

తే. యేము మీరును బాంధవ మెసక మెసగ, నడుచు టోప్పదే: పగ యే? లనంగ వారు
సూర్యపర్మ నామకుఁ డగు శూరతమ కు, మారుఁ ఉగ్రాణి గాగ సుదారీలి.

5

ప్రతిపదార్థం: త్రిగ్రత్న+ఉగ్రరా= త్రిగ్రత్నదేశంయొక్క; పతి= రాజాయొక్క; పుత్ర= కుమారులు; ప్రాత్రులు= మనుమలు; ఉద్ధతులు+ఐ= గర్వం కలపారై; ఆ+అశ్వంబున్= ఆ గుర్రాస్తి; పట్టువారు= బంధించేవారు; కాన్= అయ్యటట్లుగా; పూని= పూసుకొని; కడున్= మిక్కిలి; రయంబునన్= వేగంగా; తేరులు= రథాలు; తోలికొని= తీసికొని; అడ్డముగన్= అడ్డంగా; పచ్చ= పచ్చునట్టి; కోలుతలకున్= పౌచ్చరికకూ, సన్నాహానికి; అలుగక= కోపించక; నరుఁడు= అర్జునుడు; అస్తి= అస్తుగారైన ధర్మరాజాయొక్క; ఆనతిన్= ఆజ్ఞను; తలఁచి= సృంచి; ఆ+రాజకుమార= ఆ రాజకుమారులయొక్క; పర్ణంబుతోడన్= సమూహంతో; ధర్మజు= ధర్మరాజాయొక్క; అశ్వమేధంబునకున్= అశ్వమేధయూగానికి; అపకారము= కీడు; ఆచరించుట= చేయటం; పాపము; అదియున్+కాక= అంతేకారుండా; ఏము= మేమూ; మీరును= మీరూ; బాంధవము= చుట్టురికం; ఎసక మెసగన్= అతిశయించగా; నడుచుట= ప్రవర్తించటం; ఒప్పుదు+ఎ= తగదా; పగ= వైరం; ఏల?= ఎందులకు?; అనంగన్= అనగా; వారు; సూర్యపర్మ; నామకుఁడు= పేరుగలవాడు; అగు= అయిన; శూరతమ= వీరశ్రేష్టుడైన; కుమారుడు= రాజపుత్రుడు; అగ్రణి= సేనాపతి; కాగన్= కాగా; ఉదార= అధికమైన; లీలన్= వీర విలాసంతో.

తాత్పర్యం: అప్పుడు త్రిగ్రత్నదేశాధిపతి కుమారులూ, మనుమలూ కన్మూ మిన్మూ కానకుండా గుర్రాస్తి బంధించటానికి వేగంగా రథాలు నడుపుతూ, ఎచ్చరికలు చేస్తూ వచ్చారు. వారి పరవళ్ళ చూచి కూడా అర్జునుడు అస్తుగారి ఆజ్ఞను గుర్తుచేసికొని వారిని కోపించలేదు. పైగా వారితో 'మీరు ధర్మరాజ అశ్వమేధయూగానికి కీడు తలపెట్టటం పాపం. అది కాక మీరూ మేమూ పాత్రు కలిగి నడుచుకొనటం తగినపని కదా! మనకు వైరం దేనికి?' అన్నాడు. కాని, ఆ రాజకుమారులు శూరశ్రేష్టుడైన సూర్యపర్మ అనే రాజకుమారుడిని సేనాపతిగా చేసికొని వీరవిలాసంతో, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. కవిసిన వాలతో మతియుఁ గప్పడి యిట్టు లనున్ ‘దయాధురా
ప్రవణుఁ దజాతశత్రుఁడు తురంగమ రక్షకు నంపునపు భూ
పవితతియెల్లసుం దెగేయె భారతయుద్ధమునందుః బాలురం
బివిల వథింపుఁ గాదు; కృపుఁ బిస్మయం బెసంగం జలింపుమీ!

6

ప్రతిపదార్థం: కవిసిన= ఎదుర్కొనిన; వారితోన్= ఆ రాజకుమారులతో; మతియున్= ఇంకనూ; కప్పడి= అర్జునుడు; ఇట్టులు= ఇట్లు; అనున్= అన్నాడు; దయా= దయ అనెడు; ధురా= బరువునందు; ప్రవణుఁడు= ఆసక్తిగలవాడు (దయా పరిపూర్ణుడని అర్థం); అజాతశత్రుఁడు= తనకు విరోధులు లేనివాడు, తానుగా ఎవ్వరియందునూ శత్రుత్వం వహించనివాడు, ధర్మరాజు; తురంగమ= గుర్రంయొక్క; రక్షకున్= రక్షకు; అంపు+అప్పు= పంపేటప్పుడు; భారతయుద్ధమునందున్ = భారతయుద్ధంలో; భూప= రాజులయొక్క; వితతి= సమూహం; ఎల్లున్= అంతయూ; తెగియెన్= నశించింది; తివిరి= ప్రయత్నించి; పూని; బాలురన్= బాలురను, యుద్ధంలో నశించిన ఆ రాజుల కొడుకులను; వథింపన్= చంపగా; కాదు= తగదు; కృపన్= దయతో; తిన్ప+తనంబు= మంచితనం; ఎసుఁ గన్= ఒప్పగా; చరింపుము+తఱి= నడుచుకొనుమా.

తాత్పర్యం: ఎదుర్కొనిన ఆ రాజకుమారులతో అర్జునుడు ఇంకా ఈ విధంగా అన్నాడు ‘దయామయుడైన ధర్మరాజు అశ్చ సంరక్షణానికి నన్ను పంపేటప్పుడు ‘భారతయుద్ధంలో రాజులందరూ నశించారు. నీవు తొందరపడి వారి కొడుకులను చంపబోకుము. దయతో మంచితనం ఉట్టిపడేటట్లు నడుచుకొనుము.’

చ. అవినయప్పత్తి నశ్యమున కడ్డము వచ్చిర యేని సీను బాం
ధవము దలిర్పుఁ బలిష్ట యని దప్పుగ ద్రోపుము; కిస్కమాను; మ
స్వపుచనప్పత్తి నాదగుమనంబున నెక్కాని యున్మి జేసే యా
హావమున కొల్ల నయ్యఁ బ్రియంబులు గా ఏకా! మీకుఁ బ్రాణముల్?

7

ప్రతిపదార్థం: అవినయ= వినయంలేని; పృత్తిన్= ప్రవర్తనతో; అశ్యమునకున్= గుర్రానికి; అడ్డము వచ్చిరి+అ= అడ్డం వచ్చినవారే; ఏని= అయినప్పటికీ; సీను; బాంధవము= చుట్టరికం; తలిర్పున్= వెల్లడి అయ్యెటట్లుగా; పల్కి= మాటలాడి; అని= యుద్ధం; తప్పగన్= తప్పిపోయేటట్లుగా; త్రోపుము= నిరాకరించుము; కిన్క= క్రోధం; మానుము= వదలుము; అన్న= అనిన ధర్మరాజుయొక్క; పచన= మాటలయొక్క; పృత్తిన్= తాత్పర్యం; నా+అది+అగు= నాఘైన; మనంబునన్= మనస్సులో; నెక్కాని= గట్టిగా నిలిచి; ఉన్నిన్+చేసి= ఉండటంవలన; ఆహావమునకున్= పోరునకు; ఒల్లన్+అయ్యెదన్= ఒప్పుకొననివాడనయ్యాను; మీకున్= మీకు; ప్రాణముల్= ప్రాణాలు; ప్రియంబులు= ప్రేమించేవి; కావు+బక్కా?= కావా ఏమి?

తాత్పర్యం: వినయం చూపకుండా గుర్రానికి అడ్డపడినప్పటికీ, సీను చుట్టరికం వెల్లడయ్యెటట్లు మాటలాడి యుద్ధం తప్పిపోయే విధంగా నిరాకరింపుము. క్రోధం వదలిపెట్టుము’ అని చెప్పిన వాక్యర్థం నా మనస్సులో గట్టిగా నిలవటంచేత నేను పోరాటానికి ఒప్పుకొననివాడనయ్యాను. మీకు ప్రాణాలమీద తీపి లేదా ఏమి?

చ. వలవదు పాం’ దనంగ నిలువంబడ కేపున సూర్యపర్చ య
జ్ఞానియుని మీఁడు గ్రూరశరపంక్తి నిగిష్టినఁ, ప్రుంచే జిప్పుయ

ముల నది, యెళ్లనవ్వ తనమోమసుతమ్మకి లేతయెండద్యై
చెలువము చెన్న వింతలుగఁ జేయగ నా విజయుండు భూవరా!

8

ప్రతిపదార్థం: వలవదు= పోరు వద్దు; పొండు= వెళ్లిపోండి; అనంగ్న్= అనగా; సూర్యవర్గు; నిలువంబడక= అంతటితో ఆగక; ఏపునన్= మిడిసిపాటుతో; ఆ+బలియునిమీదన్= శక్తిమంతుడిమీద, ఆ అర్జునుడిమీద; క్రూర= భయంకరమైన; శర= బాణాలమొక్క; పంక్తిన్= పరుసను; నిగిధ్యినన్= ప్రయోగించగా; భూవరా= రాజు!; ఆ విజయుండు= ఆ అర్జునుడు; ఎట్లనవ్వు= క్రోధంవలన కలిగిన నవ్వు; తన= తనయొక్క; మోము= ముఖం; అను= అనెడి; తమ్మిక్కిన్= పద్మమునకు; లేత+ఎండ+ఐ= లేత ఎండై; చెలువము= సౌందర్యంయొక్క; చెన్ను= విలాసం; వింతలు+కన్= ఆశ్వర్యకరంగా; చేయగ్న్= చేయగా; చిప్పు= చిప్పవంటి మొనలుగల; అమ్ములన్= బాణాలతో, అర్ధచంద్ర బాణాలతో; అది= సూర్యవర్గు ప్రయోగించిన బాణముల పరంపరను; త్రుంచెన్= ఖండించాడు.

తాత్పర్యం: పోరువద్దు. వెళ్లిపోండి' అని అనగా సూర్యవర్గు అంతటితో ఆగకుండా పాగరుతో అర్జునుడిమీద పుంభానుపుంభంగా బాణాలు ప్రయోగించాడు. జనమేజయా! అప్పుడు అర్జునుడు క్రోధంవలన కలిగిన నవ్వు తన ముఖపద్మానికి లేత ఎండవలె దాని అందాన్ని ఆశ్వర్యకరంగా చేయగా, సూర్యవర్గు ప్రయోగించిన బాణ పరంపరను, అర్ధచంద్రబాణాలతో ముక్కలు ముక్కలుగా చేశాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

9

వ. అట్టీయడ.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో

తే. సూర్యవర్షుని తమ్ముండు శూరపరుఁడు, కేతువర్షుగాండీవిషై శాతబాణ

వృష్టి గులయుచు సుధ్మరవేగ మొప్పు, నన్నుడు గడచి బెట్టడలన నన్నురుండు.

10

ప్రతిపదార్థం: సూర్యవర్షుని= సూర్యవర్గుయొక్క; తమ్ముండు; శూర= శూరులయందు; వరుఁడు= లైప్పుడు; కేతువర్షు: గాండీవిషైన్= అర్జునుడిమీద; శాత= వాడి అయిన; బాణ= బాణాలనెడు; వృష్టిన్= వానను; కురియుచున్= కురిపిస్తూ; ఉద్ధర= దృఢమైన; వేగము= వేగం; ఒప్పన్= ఒప్పగా; అన్నన్= అన్నను; కడచి= మించి, దాటి; బెట్టు= దిట్టతనంతో; అడరిన్= విజృంభించగా; ఆ+నరుండు= ఆ అర్జునుడు.

తాత్పర్యం: సూర్యవర్గు తమ్ముడూ, వీరలైప్పుడూ అయిన కేతువర్గు అర్జునుడిమీద నిశిత బాణవర్షం కురిపిస్తూ మహవేగంతో అన్నను మించి ముందుకు వచ్చి దిట్టతనంతో చెలరేగగా ఆ అర్జునుడు. (తరువాతి పద్మంతో అన్వయం).

చ. అతని నొండంగ నేయుటయు, నాతని తమ్ముఁడు చండ విక్రమో

ధృతి ధృతపర్షు నాముఁ డతిదారుణ సౌయకపంక్తి సత్యరా

తతగతిఁ బర్వు జేయుచుఁ బృథాసుతుఁ దాకెన మెచ్చు వచ్చి య

య్యుతిరథపర్వుఁ డప్పుడు తదంగము లేయగ నొల్లకుండుటన్.

11

ప్రతిపదార్థం: అతనిన్= కేతువర్గము; ఒదుంగన్= తొలగిపోవగా, యుద్ధరంగంనుండి వెళ్ళటట్లుగా; ఏయుటయున్= బాణప్రయోగం చేయగా; ఆతని= కేతువర్గయొక్కు; తమ్ముడు; ధృతవర్గు= ధృతవర్గు అనే; నాముండు= పేరుగలవాడు; చండ= తీవ్రమైన; విక్రమ= పరాక్రమంయొక్కు; ఉద్దతిన్= గర్వంతో; అతి= మిక్కిలి; దారుణ= ఫోరమైన; సాయక= బాణాలయొక్కు; పంక్తిన్= వరుసను; సూర్య+త్వరా= వేగంతో కూడిన; ఆతత= విష్ణుతమైన; గతిన్= ప్రకారంగా; పర్వన్+చేయుచున్= వ్యాపింపజేస్తూ; పుధా= కుంతియొక్కు; సుతున్= కుమారుడు అర్జునుడిని; తాకేనన్= ఎదుర్కొనగా; అస్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+అతిరథ= ఆ అతిరథులలో; వర్యుడు= శ్రేష్ఠుడు; మెచ్చు= మెప్పు; వచ్చి= పుట్టి; తద్ద= ధృతవర్గయొక్కు; అంగములు= అవయవములు; ఏయుగన్= గురిగా బాణాలు ప్రయోగింపగా; ఒల్లక= ఇష్టపుడక; ఉండుటన్= ఉండటంచేత.

తాత్పర్యం: కేతువర్గు రణరంగంనుండి తొలగిపోయేటట్లుగా బాణాలు ప్రయోగించాడు. అంత కేతువర్గు తమ్ముడు ధృతవర్గు మహాపరాక్రమ గర్వంతో తీవ్రవేగంగా బాణాలు అభండంగా వేస్తూ అర్జునుడిని ఎదుర్కొన్నాడు. అర్జునుడు అతడి యుద్ధమైపుణ్యాన్ని మెచ్చి అతడి శరీరావయవాలు గురిగా బాణాలు వదలటానికి మనస్కారించకుండా ఉన్నాడు.

చ. శరములు ద్రుంప, నాతడు వెసన్ బలునారసముల్ నిగిడ్డెన
న్నరుపయి; నా బలిష్టుఁడు మనంబును గొండొక యల్కపుట్టి య
న్నరవరసూతి పేరురమునం బచితూపులు ర్పచ్చె: దానికిం
దెరలక యక్కమారుఁడును ఓప్పుశరంబులు జేయి నొంచినన్.

12

ప్రతిపదార్థం: శరములు= బాణాలు మాత్రం; త్రుంపన్= ఖండింపగా; అతడు= ఆ ధృతవర్గు; వెసన్= శీఘ్రంగా; ఆ+నరుపయిన్= ఆ అర్జునుడిమీద; పలు= అనేకములైన; నారసముల్= బాణాలను; నిగిడ్డెన్= ప్రయోగించాడు; ఆ బలిష్టుఁడు= బలవంతుడైన ఆ అర్జునుడు; మనంబున్న= మనస్సునందు; కొండొక= కొంచెం; అల్గు= కోపం; పుట్టి= పుట్టగా; ఆ నరవర= ఆ రాజుయొక్కు; సూతి= బిడ్డయొక్కు; పేరు= విశాలమైన; ఉరమునన్= రొమ్ముమీద; పది తూపులు= పదిబాణాలు; గ్రుచ్చెన్= నాటాడు; దానికిన్= ఆ బాణప్రయోగానికి; తెరలక= వెనుకంజవేయక; ఆ కుమారుఁడును= ఆ రాజపుత్రుడునూ; తీవ్ర= వాడి అయిన; శరంబులన్= బాణాలతో; చేయి= చేతిని; నొంచినన్= కొట్టి బాధించగా.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ధృతవర్గు వేసిన బాణాలను మాత్రం ఖండించాడు. అతడు వేగంగా అర్జునుడిమీద అనేక బాణాలు ప్రయోగించాడు. దీనితో అర్జునుడికి కొంచెం కోపం వచ్చింది. అతడు ఆ రాచబిడ్డ రొమ్ముమీద పది బాణాలు నాటుకొనేటట్లు చేశాడు. రాజపుత్రుడైన ధృతవర్గకూడా వాడితూపులతో అర్జునుడి చేతిని కొట్టి బాధించాడు.

అ. ముష్టి సడవి చోద్యముగను గాండివ మిలు, బడిన నా త్రిగ్రత్నబలము దెసలు

చెలఁగ నార్మా: నందుఁ జేయంగగల యోధు, లక్కమారవర్యు నవులు ద్రోచి.

13

ప్రతిపదార్థం: ముష్టి= పిడికిలి పట్టు; సడవి= తప్పి; చోద్యముగను= ఆశ్వర్యకరంగా; గాండివము= గాండివం; ఇలన్= భూమిమీద; పడివన్= పడగా; ఆ త్రిగ్రత్న= ఆ దేశానికి చెందిన; బలము= పైన్యం; దెసలు= దిక్కులు; చెలఁగన్= మార్మోగగా; ఆర్మోన్= పెద్దగా అరచారు; అందున్= ఆ సైన్యంలో; చేయంగన్+కల= సమర్థులైన; యోధులు= వీరులు; ఆ కుమార= ఆ రాజపుత్రులలో; వర్యున్= శ్రేష్ఠుడిని; అవులన్= అవతలకు; తోచి= నెట్టి వైచి.

తాత్పర్యం: అర్జునుడి పిడికిలి పట్టుతప్పి గాండివం భూమిమీద పడింది. దానిని చూచిన త్రిగ్రత్న సైన్యం దిక్కులు మార్మోగేటట్లుగా పెద్దగా అరచింది. ఆ సైన్యంలో సమర్థులైన వీరులు కొందరు ధృతవర్గును అవతలికి నెట్టివైచి. (తరువాతి పర్వంతో అన్నయం).

తే. ‘జింద్రఫనువు చందంబున నెసక మెనగు । గాండివము పాటు గంభీరే: చందవిత్ర మాఖిరాముండు గాండీవి యన్న పలుకు । లకు మహారోగ్రత సూప నొల్లండు గాక.

14

ప్రతిపదార్థం: ఇంద్ర= ఇంద్రుడియొక్క; ధనువు= ధనుస్సు; చందంబున్వు= వలె; ఎసకమెనగు= ఒప్పు అతిశయించే; గాండివము= గాండీవంయొక్క; పాటు= పతనం, దుర్గతి; కంటిరి+ఏ= చూచారా; గాండీవి= అర్జునుడు; చండ= తీవ్రమైన; విక్రము= పరాక్రమంచేత; అభిరాముండు= మనోహరుడు; అన్న= అన్న అయిన ధర్మరాజుయొక్క; పలుమలవున్వు= మాటలవలన; మహాత్= గొప్ప; ఉగ్రత్= క్రోధము, భయంకరత్వం; చూపన్వు= చూపగా; ఒల్లండు+కాక= ఇష్టపడడుగాని.

తాత్పర్యం: ‘ఇంద్రధనుస్సువలె అతిశయించే గాండీవ పతనం చూచారా! అర్జునుడు తీవ్ర పరాక్రమంవలన లోకానికి మనోహరుడైనవాడు అన్న ధర్మరాజు పలికిన మాటకు కట్టువడి మాటకు తన వాడినీ వేడినీ చూపటానికి ఇష్టపడటం లేదు కాని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

ఉ. నిక్షపుఁ గిన్ధవళ్లిన ననిన్ నొసలం గనుచూపు, వింటి పొ
టక్కటు! లిత్తవోపునె? సృపాత్మజులం దెగటార్పు నీతుఁ డిం
దొక్కడుఁ లిక్కకుండ; మన మొప్పమి చూడగనేల? మున్న పే
రుక్షునుఁ దాకు టొప్పు’ నని యొక్కటు నర్జును నాక్తమించినన్.

15

ప్రతిపదార్థం: నిక్షపున్వు= నిజమైన; కిన్ను= కోపం; వచ్చినవన్= పుట్టితే; ఈతుడు= ఈ అర్జునుడు; నొసలన్= సుదుటియందు; కను= కంటిని; చూపున్= చూపును; వింటి= విల్లుయొక్క, గాండీవంయొక్క; పాటు= పతనం; రిత్త+పోపును+ఏ?= వ్యర్థమగునా!; ఇందున్= ఈ పక్కమను; ఒక్కడున్= ఒకడు కూడా; త్రిక్కుక+ఉండన్= మిగలకుండా; సృపు= రాజుయొక్క; ఆత్మజులన్= కుమారులను; తెగటార్పున్= చంపును; మనము= మనం; ఒప్పమి= కీడు, వినాశం; చూడగన్వు+ఏల?= చూడటం దేనికి? మున్న+అ= ముందుగానే; పేరు+ఉక్కునవన్= మహాశక్తితే; తాఁతుట= ఎదుర్కొనటం; ఒప్పున్= తగును; అని; ఒక్కటున్= ఒక్కసారిగా; అర్జునున్= అర్జునుడిని; ఆక్రమించినవన్= చుట్టుముట్టగా, ఎదుర్కొనగా.

తాత్పర్యం: అర్జునుడికి నిజంగా కోపంవస్తే నొసటియందు మూడోకన్ను చూపిస్తాడు. గాండీవం భూమిమీద పడటం ఉంరికేపోదు. మన పక్కంలోని రాజకుమారులను ఒక్కడు కూడా మిగలకుండా ఇతడు సంహరిస్తాడు. మనం ఆ వినాశాన్ని మన కనులార చూడటం దేనికి? ముందుగానే మనం మన బలమంతా చూపి అతడిని ఎదుర్కొనటం మంచిది’ అని అర్జునుడిని ఒక్కసారిగా ఎదుర్కొనగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. అటమున్న గాండివం బు । త్యటరయమున నెత్తి కోపదహముం డత్యు
ద్వటముల్లఁ దాల్చెనన మి । క్షుటమై కడగంటి కెంపు గొమరారంగన్.

16

ప్రతిపదార్థం: అటమున్న+అ= అంతకుముందే; ఉత్సట= అధికమైన; రయమునవన్= వేగంతో; గాండివాన్ని; ఎత్తి= పైకెత్తి; కోపదహముండు= కోపాగ్ని; అతి= మిక్కెలి; ఉర్ధుట= భయంకరమైన; మూర్ఖున్= రూపాన్ని; తాల్పున్= ధరించాడు; అనవన్= అనగా; మిక్కుటము+ఏ= అధికమై; కడ+కన్ను+కెంపు= కనుగొలుకుల ఎరువు; కొమరారంగన్= పాంపారగా.

తాత్పర్యం: అంతకుముందే భూమిమీద పడిన గాండీవాన్ని మహావేగంగా పైకి తీసికొని కోపాగ్ని భయంకరాకారం భరించిందా? అనేటట్లుగా కడగస్వలలో ఎరుపు సాంపారగా. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

విశేషం: అలం: ఉత్సైడ్.

v. ఆ జీభత్వంటు

17

తాత్పర్యం: ఆ అర్జునుడు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. పిదుగులు వడిఁబె క్షైక్షట్టఁ, బదియెడు ననఁ దొరగు జేసేఁ బటు విశిఖము ల
ప్పుడు మేధిని దోపద చె, ప్పెడు కొలఁఱియె రథికవరుల హీనుగు పెంటల్.

18

ప్రతిపదార్థం: పిదుగులు; పెక్కు= అనేకములు; పడిన్= వేగంగా; ఒక్కటన్= ఒక్కమారుగా; పడియెడున్= పడుతున్నయో; అన్న్= అనగా; పటు= వాడియైన; విశిఖములు= బాణాలు; తొరగున్+చేసెన్= విడిచాడు; అస్సుడు= ఆ సమయంలో; మేధిని= భూమి; తోపదు+అ= కనబడనే లేదు; రథిక= రథ యజమానులలో; వరుల= తేష్ములైన వారియొక్క; హీనుగు పెంటల్= శవాల కుప్పలు; చెప్పెడు= ఇస్తే అస్తే అని చెప్పేటటువంటి; కొలఁది+ఎ= స్థితియా, విధమా.

తాత్పర్యం: ఎన్నో పిదుగులు ఒక్కసారిగా పడుతున్నయనేటట్లుగా వాడి బాణాలు ప్రయోగించాడు. అపి అంతటా పడటంవలన భూమి కనబడనేలేదు. ఇక రథికక్రైమ్మల హీనుగుల ప్రోగులు ఇస్తే అస్తే చెప్పే స్థితి కూడా లేదు.

విశేషం: అలం: ఉత్సైడ్.

శా. ఆ యుగ్రోధ్మతి చూచి పెల్చుటి త్రిగ్రత్నాలీకముల్ నల్లడం
బాయం బాటెఁ; దదాప్పు ' లేపు దగ నీపం పోపి సద్భుక్తిమైఁ
జేయంగాఁ బనిగొమ్ముఁ; హేల్ముగ మముం జేకొమ్ముఁ సమ్మగ్గయా
శ్రీయుక్తా!' యనినన్ ధనంజయుఁడు గాచెన్ వాలనెల్లం గృహన్.

19

ప్రతిపదార్థం: త్రిగ్రత్న= త్రిగ్రత్న దేశంయొక్క; అనీకముల్= సేనలు; ఆ+ఉగ్ర= ఆ భయంకరమైన; ఉధ్మతి= విజ్ఞంభణం; చూచి; పెల్చుటి= భయపడి; నలు+కడన్= నాలుగు దిక్కులయందు; పాయన్= చెల్లాచెదరయ్యెటట్లుగా; పాతెన్= పారిపోయారు; తద్= ఆ పారిపోయన సేనలయొక్క; ఆప్తులు= మిత్రులు? ముఖ్యులు?; సమ్మక్= పరిపూర్ణమైన; దయా= దయ అనడి; శ్రీ= లక్ష్మీతో; యుక్తా!= కూడినవాడా!= ఏము= మేము; సీ= సీయొక్క; పంపు= ఆజ్ఞ; బిపి= అప్రమత్తతతో ఉండి; సత్+భక్తి+మైన్= ఉత్తమ భక్తితో; తగ్న్= అనుకూలంగా; చేయంగాన్= చేయగా; వనికొమ్ము= నియోగించుము; మమున్= మమ్ము; పేర్మగ్న్= ప్రేమగా; చేకొమ్ము= ఆదరించుము; అనినన్= అనగా; ధనంజయుఁడు= అర్జునుడు; కృపన్= దయతో; వారిన్+ఎల్లన్= వారినందరినీ; కాచెన్= కాపాడాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు భయంకర విజ్ఞంభణాన్ని చూచి భయపడి త్రిగ్రత్న సేనలు చెల్లాచెదరై నాలుగు దిక్కులకు పారిపోయాయి. ఆ సేనలలోని ముఖ్యులు పరిపూర్ణ దయాసంపన్నా! మేము మీ ఆజ్ఞను పరాకులేకుండా సద్భుక్తితో అనుకూలంగా చేసేటట్లుగా నియోగించుము. ప్రేమతో మమ్ము ఆదరించుము' అని అన్నారు. అర్జునుడు వారినందరిని దయతో కాపాడాడు.

హ. అట్లువెనుకొనక నిలిచి, యెలుంగెత్తి, వారలతో 'మీ లట్లు ప్రాణంబులు గాచికొనుండు; నా పంచిన పనిసేయం బుద్ధి గలిగి సుఖులరై యుండుం' దని పలికి యయ్యశ్వంబు నముసరించే; నది క్రమగతిం బ్రాగ్జీతిషు పురపలసరంబునకుం బోయిన, దాని తెఱం గాకళ్లించి.

20

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; వెనుకొనక= వెంబడించక; నిలిచి= ఉన్నచోటనే ఉండి; ఎలుంగు+ఎత్తి= గొంతెత్తి; వారలతోన్= వారితో; మీరు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ప్రాణంబులు= ప్రాణాలు; కాచికొనుండు= కాపాడుకొనండి; నా పంచిన= నేను ఆజ్ఞాపించిన; పని; చేయన్= చేయగా; పూని= తలపెట్టి; బుద్ధి= వివేకం; కలిగి; సుఖులరు+బ= సుఖం కలిగినవారై; ఉండుఁడు= బ్రతకండి; అని; పలికి= చెప్పి; ఆ అశ్వంబున్= ఆ గుర్రాన్ని; అనుసరించేన్= వెంబడించాడు; అది= ఆ గుర్రం; క్రమ= స్కరమమైన; గతిన్= గమనంతో; ప్రాగ్జీతిషు= ప్రాగ్జీతిషుననే; పుర= పట్టణంయొక్క; పరిసరంబునకున్= సమీప ప్రదేశానికి; పోయన్= వెళ్లగా; దాని= ఆ గుర్రంయొక్క; తెఱంగు= వృత్తాంతం; ఆకర్షించి= విని.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా అర్భముడు ఆ సేనలను వెంబడించకుండా ఉండి వారితో 'మీరు ఈ విధంగా ప్రాణాలు కాపాడుకొనండి. నేను ఆజ్ఞాపించిన పని చేస్తూ బుద్ధికలిగి సుఖంగా ఉండండి' అని చెప్పి ఆ యజ్ఞశ్వాన్ని వెంబడించాడు. అది స్కరమంగా నడుస్తూ ప్రాగ్జీతిషుపురం దగ్గరకు వచ్చింది. దాని సమాచారం విని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. భగదత్తతస్తయుండు భావుగర్వంబున , భాల్యిష్టం బగు లౌల్యమునను

బులి నిర్ధమించి యత్తురగంబు వెలిపించి , కొని పోవఁ గాంచి యర్మనుఁడు గాండి

వము సజ్యముగఁ జేసి వాలమ్ము లోక్కటు , నక్కమూరునిమీదఁ బెక్కుగులయ

నవ్వజ్జీదత్తండు నొప్పు దన్చిన దాని , నచ్చట బిగఁ త్రావి చొచ్చే బురము

తే. సత్యరంబుగ నటు సొచ్చి సామజంబుఁ , బస్సుగాఁ బంచి వెస నెక్కి బలముఁ జలము
వీకయును నొప్పు నన్నరుఁ దాకి శాత , ఘన శరంబులు పరఁగించేఁ గొరవేంద్రు!

21

ప్రతిపదార్థం: కొరవ+ఇంద్రి= కొరవులతో శ్రేష్ఠుడా!, జనమేజయా!; భగదత్త= భగదత్తుడియొక్క; తనయుండు= కొడుకు వజ్రదత్తుడు; బాహు= భుజబలంవలన కలిగిన; గర్వంబున్= గర్వంతో; భాల్య= కుర్రతనంవలన; సిద్ధంబు= కలిగినది; అగు= అయిన; లౌల్యమునను= చాపల్యంతో; పురిన్= పట్టణం నుండి; నిర్ధమించి= వెలువడి; ఆ తురగంబున్= ఆ యజ్ఞశ్వమును; వెలిపించి= రక్షణ వలయమునుండి బయటికి రప్పించి; కొనిపోవన్= తీసికొనిపోగా; అర్భముడు; కాంచి= చూచి; గాండిము= గాండీవాన్ని; సజ్యముగన్= ఎక్కు పెట్టినదిగా; చేసి; ఒక్కటన్= ఒక్కసారిగా; వాలు+అమ్ములు= వాడిమైన బాణాలు; పెక్కు= అనేకములు; ఆ మమారునిమీదన్= ఆ రాజపుత్రుడిమీద; కురియన్= కురిపించగా; ఆ వజ్రదత్తుండు= ఆ వజ్రదత్తుడు; నొప్పు= బాధ; తనికన్= ఎక్కువకాగా; దానిన్= ఆ యజ్ఞశ్వమును; అచ్చటన్= అక్కడ; దిగ్దురావి= విడిచి; పురము= పట్టణం; చొచ్చెన్= ప్రవేశించాడు; అటు= ఆ విధంగా; చొచ్చి= ప్రవేశించి, సామజంబున్= ఏనగును; సత్యరంబుగన్= వేగంగా; పన్నగాన్= సిద్ధం చేయగా; పంచి= ఆజ్ఞాపించి; వెసన్= తొందరగా; ఎక్కు; బలమున్= బలమూ; చలమున్= పట్టుదల; వీకయును= పరాక్రమమునూ, ఉత్సాహమునూ; ఒప్పన్= ఒప్పగా; ఆ నరున్= ఆ అర్భముడిని; తాకి= ఎదుర్కొని; శాత= వాడి అయిన; ఘన= గొప్పవి అయిన; శరంబులు= బాణాలు; పరఁగించేన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! భగదత్తుడి కుమారుడు వజ్రదత్తుడు భుజబలగర్వంవలన, భాల్యచాపల్యంవలన నగరంనుండి వెలువడి ఆ గుర్రాన్ని సైనిక వలయం నుండి బయటికి రప్పించి తీసికొనిపోయాడు. అది చూచి అర్భముడు గాండీనం

ఎక్కు పెట్టి ఒక్కసారిగా వజ్రదత్తుడిమీద వాడి బాణాలు ఎన్నో ప్రయోగించాడు. వాటివలన బాధ ఎక్కువై, ఆ రాజుమారుడు గుర్తాన్ని వదలి పట్టణం ప్రవేశించాడు. పెంటనే ఏనుగును యుద్ధానికి సమ్మానించాడు చేయండని ఆజ్ఞాపీంచాడు. తొందరగా ఏనుగు నెక్కి వచ్చి బలమూ, పట్టుదలా, పరాక్రమమూ ఒప్పుతుండగా అర్థనుడిని ఎదుర్కొని అతడిమీద గొప్ప గొప్ప వాడిబాణాలు ప్రయోగించాడు.

K. నదుమన వానిం బార్ధుడు, పాడిగా నేయంగఁ గనలి భూపకుమారుం
డడలించే దీపురంబులు, గడుఁ బె క్షమి మిడుత కడుపు గతిఁ గవియంగన్.

22

ప్రతిపదార్థం: పార్థుడు= అర్థనుడు; వానిన్= ఆ బాణాలను; నదుమన్+అ= మధ్యలోనే; పాడి+కాన్= పాడి అయ్యెటట్లుగా; ఏయంగన్= బాణాలు వేయగా; భూప= రాజుయొక్క, భగదత్తుడియొక్క; మమారుండు= కొడుకు; కనలి= కోపించి; తోమరంబులు= చిల్లకోలలు, చెవివంటి వంకర మొనలుగల బాణాలు; పెక్కు= అనేకములు; కడున్= మిక్కిలి; అడరించిన్= ప్రయోగించాడు; అని= వజ్రదత్తుడి బాణాలు; మిడుత= మిడుతలయొక్క; కడుపు= గుంపు; గతిన్= వలె; కవియన్+కన్= క్రమ్మగా.

తాత్పర్యం: అర్థనుడు మధ్యలోనే వజ్రదత్తుడి బాణాలు పాడి పాడి చేశాడు. అప్పుడు ఆ రాజపుత్రుడు క్రోధం వహించి ఎన్నో చిల్లకోలలు ప్రయోగించాడు. అని మిడుతలదండువలె అర్థనుడిని పాదివినవి.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

A. అనల శిఖలు వోని యమ్ములగమి వాని, రూపుమాపి యన్నరుండు వాడి
లేని దొడ్డ తూపు లేనింటీఁ దొడి రాచ, కొడుకు నేసేఁ దూలి పుడమిఁ గూల.

23

ప్రతిపదార్థం: ఆ నరుండు= ఆ అర్థనుడు; అనల= అగ్నియొక్క; శిఖలు+పోని= జ్యూలలవంటి; అమ్ముల= బాణాలయొక్క; గమిన్= సమూహంతో; వానిన్= ఆ చిల్లకోలలను; రూపుమాపి= రూపం లేకుండా చేసి, నాశంచేసి; వాడి= వాడి; లేని; దొడ్డ= పెద్దమైన; తూపులు= బాణాలు; ఏనింటీన్= అయిదింటిని; తొడి= తొడిగి; తూలి= ఒక ప్రక్కను ప్రాలి; పుడమిన్= నేలమీద; కూలన్= పడగా; రాచకొడుకున్= రాజపుత్రుడైన వజ్రదత్తునిమిద; ఏనెన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు అర్థనుడు అగ్నిజ్యూలలవంటి బాణాలతో వజ్రదత్తుడి బాణాలను అడ పాడ కానరాకుండా చేశాడు. వాడిలేని పెద్ద బాణాలను ఐదింటిని ప్రయోగించి రాజపుత్రుడైన వజ్రదత్తుడు తూలి నేలమీద పడేటట్లు చేశాడు.

K. కూలియు సీడంబోవక, బాలుఁడు రయమార దంతిషైకిం జని దీ
లీల మెఱయ నరుఁ బటు శర, జాలంబులుఁ బొటివె గగనచరు లగ్గింపన్.

24

ప్రతిపదార్థం: బాలుఁడు= వజ్రదత్తుడు; కూలియున్= నేలమీద పడినప్పటికీ; శాడన్+పోవక= వెనుదీయక; రయము+ఆరన్= వేగం అతిశయ్యలుగా; దంతిషైకిన్= ఏనుగు మీదికి; చని= వెళ్ళి; దోన్+లీల= భుజబల విలాసం; మెఱయన్= ప్రకాశించగా; గగన చరులు= దేవతలు; అగ్గింపన్= పాగడగా; పటు= శక్తిమంతాలైన; శర= బాణాలయొక్క; జాలంబులన్= సమూహాలతో; పాదివెన్= కప్పుడు.

తాత్పర్యం: నేలమీద పడినప్పటికీ వజ్రదత్తుడు వెనుకంజవేయక మహాగేంతో ఏనుగు నెక్కి, భుజబలవిలాసం పెల్లి కాగా, దేవతలు స్తుతించేటట్లు అర్జునుడిని బలమైన బాణాలతో కప్పివేశాడు.

చ. అతడును బీట్రుబాణముల నా భగదత్త తనూజు దంతి నా
వృతముగఁ జేసే; నట్లు వృథివివర నందన! యేమి చెప్పుదున్;
శతమఖ పుత్రుతోడ దివసుత్రయ ముగ్గురణం భోనర్చె; న
ద్యుత మేసగం జతుర్ధుదినముం దెగునంతకుఁ బోరె ధీరతన్.

25

ప్రతిపదార్థం: పృథివీవర= భూపతియొక్క; నందన!= కుమారా! జనమేజయా!; అతడును= ఆ అర్జునుడునూ; తీవ్ర= వాడిలయిన; బాణములన్= బాణాలతో; ఆ భగదత్త= ఆ భగదత్తుడియొక్క; తనూజ= కుమారుడియొక్క (వజ్రదత్తుడి); దంతిన్= ఏనుగును; ఆవృతముగన్+చేసెన్= కప్పబడినదానినిగా చేశాడు; ఏమి= ఏమని; చెప్పుదున్= చెప్పుతాను; అట్లు= ఆ విధంగా; శతమఖ= ఇంద్రుడియొక్క; పుత్రుతోడన్= కొడుకైన అర్జునుడితో; దివసుత్రయము= మూడు రోజులు; ఉగ్ర= భయంకరమైన; రణంబు= యుద్ధం; ఒనర్చెన్= చేశాడు; అద్యుతము= అశ్వర్యం; ఎసగన్= అతిశయించగా; చతుర్ధుదినమున్= నాలుగవ రోజుకూడా; తెగు+లంతకున్= ముగిసేవరకు; ధీరతన్= దైర్యంతో; పోర్న్= పోరాడాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! అర్జునుడు వాడిబాణాలతో వజ్రదత్తుడి ఏనుగును కప్పివేశాడు. ఇక చెప్పుటానికి ఏమున్నది? అతడు అర్జునుడితో మూడు రోజులు భయంకర యుద్ధం చేశాడు. ఆశ్వర్యకరంగా నాలుగవ రోజు ముగిసేవరకు పోరాడాడు.

వ. తెగియెడు సమయంబున.

26

ప్రతిపదార్థం: తెగియెడు= ముగిసే; సమయంబున్= సమయంలో.

తాత్పర్యం: నాలుగవరోజు ముగిసేటప్పటికి, (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

ఆ. అక్షమారుఁ దేచి 'యర్జున! యర్జున! యేను గలుగ నీకు నెందుఁ బోవ
వచ్చు? వృథ్ధుభైనవాఁడు గావునుఁ దండ్రి! సమసే; నట్లు నన్ను సమతె బేల!

27

ప్రతిపదార్థం: ఆ కుమారుడు= ఆ రాజకుమారుడు; ఏచి= చెలరేగి; అర్జున! అర్జున!; ఏను= నేను; కలుగన్= ఎదుటపడిన; నీకున్= నీను; ఎందున్= ఎక్కడకు; పోవన్= పోవగా; వచ్చున్?= సాధ్యమగును!; తండ్రి= మా తండ్రి అగు భగదత్తుడు; వృథ్ధుఁ డు= ముదునలి; ఐనవాఁడు= అయినాడు; కావునన్= కావున; సమసెన్= నీ చేతిలో మరణించాడు (చూడు, ద్రోణపర్యం, ప్రథమాశ్వసం); బేల!= పిరికిపందా!; అట్లు= ఆ విధంగా; నన్నున్= నన్ను; సమతు+ఎ?= చంపుతావా?

తాత్పర్యం: భగదత్తుడి కుమారుడూ, యువకుడూ అయిన వజ్రదత్తుడు చెలరేగి 'అర్జున! అర్జున! నీవు నా కంటబడిన తరువాత ఇం కెక్కడికి వెళ్ళగలవు? మా తండ్రి ముసలివాడు కావున నీ చేతిలో మరణించాడు. ఆ విధంగా నన్ను చంపగలవా?

విశేషం: ఈ వద్యంలో 'సమతె' అనే క్రియ ఉన్నది. ఇది విశేష క్రియ. శబ్దరత్నాకరం, సూర్యాయాంధ్ర నిఘంటువు దీనిని నిరూపించలేదు. దీనిని రెండు రకాలుగా సాధింపవచ్చును.

సమయుధాతువు ప్రేరణార్థక రూపం 'సమచు' అని భావించి (పాయు ప్రేరణార్థక రూపము పాచు అయినది కదా) దాని నుండి సమతువు - సమతు - సమతె అను రూపాలను క్రమంగా నిష్టాదించవచ్చును. కానీ, 'సమచు' ప్రేరణార్థక ధాతువు ప్రాచీనకవి ప్రయోగాలలో కనబడదు. తిక్కనయే దీనిని ప్రయోగించాడని అనుకొనాలి.

కిట్టెలుదొర రచించిన కర్మాట భాషా నిఘంటువులలో సమసు, సమయసు మున్నగు ధాతురూపాలున్నాయి. సమయసు ధాతువు తెలుగులోని సమయించు ధాతువు వంటిదే. కావున సమసు ధాతువు వంటి సమచు ధాతువు తెలుగులో ఒక కాలంలో ఉండి ఉండవచ్చును. కిట్టెలు దౌరగారు 'సమయిసు'= సమసు= To destroy' అని వ్రాశారు. పెద్దలు ఇందలి ఔగాములు నిర్ణయింతురు గాక!

వ. అని యదభ్యి.

28

తాత్పర్యం: అని అర్థముడిని గద్దించి.

క. పెను సెలయేఱులు వాఱఁగు! దనరు గెలియుఁ బోలె బహుమదంబులు దొరఁగం గనుపట్టు కుంజరము సిం! హనిభుం డగు పార్థమీద నడరం జేసేన్.

29

ప్రతిపదార్థం: పెను= పెద్ద; సెలయేఱులు= సెలయేళ్ళు; పాఱఁగన్= పైనుండి క్రిందికి ప్రవహిస్తుండగా; తనరు= ఒప్పెడి; గిరియున్+ పోలెన్= కొండవలి; బహు= అధికమైన; మదంబులు= మదజలాలు; తొరఁగన్= కారుచుండగా; కనుపట్టు= కనిపించే; కుంజరమున్= ఏనుగును; సింహా= సింహంతో; నిభుండు= సమానుడు; అగు= అయిన; పార్థమీదన్= అర్థముడిమీద; అడరన్+జేసేన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: బహుళంగా మదజలాలు ప్రవహించటంవలన పెద్ద పెద్ద సెలయేళ్ళతో కూడిన కొండవలె ఉన్న ఏనుగును, సింహా సమానుడైన అర్థముడిమీదకు వజ్రదత్తుడు తోలాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ. అర్థముడు సింహంతో సమానుడు. అటువంటివాడి మీదికి వజ్రదత్తుడు ఏనుగును తోలాడు. గజసింహాల వైరం ప్రసిద్ధం. సింహంవంటి అర్థముడు తనమీదకు వచ్చిన ఏనుగును తప్పక సంహరిస్తోడని కవిబ్రహ్మ ముందుగా సూచించాడు.

క. అది పూత్మారము చేసిన! నొదివిన కర శీకరముల నుర్మీవర! యం బుదముక్క సలిల ధారలు! పాదివిన గెలవోలె నింద్రపుత్రుం దొపైన్.

30

ప్రతిపదార్థం: ఉర్మీవర!= భూపటి! జనమేజయా!; అది= ఏనుగు; పూత్మారము చేసినన్= ఉడగా; ఒదవిన= పుట్టిన; కర= తొండముయొక్క; శీకరములన్= నీటి తుంపురులచేత; అంబుద= మేఘుంచేత; ముక్క= విడువబడిన; సలిల= ఏటియొక్క; ధారలు; పాదివిన= క్రమిను; గిరి+పోలెన్= కొండవలి; ఇంద్ర= ఇంద్రుడియొక్క; పుత్రుండు= కుమారుడు అర్థముడు; ఒప్పెన్= ఒప్పాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! ఆ ఏనుగు ఉడినప్పుడు తొండంముండి పుట్టిన నీటి తుంపురులతో నిండిన అర్థముడు మేఘుం వదలిన జలధారలు క్రమిను కొండవలె ఒప్పాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

చ. కరి యటు లేపునం గవియగా భగదత్తసుతుండు దీప్త ని
షుర శరపంక్రి నాహావపటుత్వము సూపిన నల్పుకోప సుం
దరుఁ దగుచున్ నరుండు శతధారనిభం బగు నారసంబు భీ
కరగతి నేయుఁ గూలె నబి కౌరవనాయక! పర్వతాకృతిన్.

31

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ నాయక!= కౌరవులలో శ్రేష్ఠుడి; కరి= ఏనుగు; ఇటులు= ఈ విధంగా; ఏపున్న= సంరంభంతో; కవియుఁ గాన్= పై కురుకగా; భగదత్త= భగదత్తుడియొక్క; సుతుండు= కుమారుడు (వజ్రదత్తుడు); దీప్త= మండుతున్న; నిషుర= కరినాలైన; శర= బాణాలయొక్క; పంక్రిన్= వరుసతో; ఆహవ= యుద్ధంయొక్క; పటుత్వము= దిట్టతనం; చూపిన్న= ప్రదర్శించగా; అల్ప= తక్కువ అయిన; కోప= కోపంచేత; సుందరుఁడు= అందగాడు; అగుచున్= అవుతూ; నరుండు= అర్జునుడు; శతధార= వజ్రాయుధంతో; నిభంబు= సమానం; అగు= అయిన; నారసంబున్= బాణాన్ని; భీకర= భయం కలిగించే; గతిన్= విధంగా; ఏయన్= ప్రయోగించగా; అది; పర్వత+ఆకృతిన్= పర్వతంవలె; కూలిపోయినది.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! ఈ విధంగా ఏనుగు అర్జునుడిపైకి ఉరకగా వెంటనే వజ్రదత్తుడు మండుచున్న బాణపరంపర ప్రయోగించి తన యుద్ధపాటవాన్ని చూపాడు. ఇదంతా చూస్తున్న అర్జునుడికి చిరుకోపం వచ్చింది. అది అతడికి అందాన్ని తెచ్చింది. అతడు వజ్రాయుధంతో సమానమైన బాణాన్ని భీకరంగా ప్రయోగించేటప్పటికి ఏనుగు పర్వతంవలె కూలిపోయినది.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

క. కూలిన నేలకు వచ్చిని, బాలుం గని నాకలోకపతిసుతుండు దయా
లోలుండై మార్గవ హృఁ, ద్వాలాపము లోపు నిట్టు లను నాతనితోన్.

32

ప్రతిపదార్థం: కూలినన్= ఏనుగు కూలిపోగా; నేలకున్ వచ్చిన= నేలమై పడిపోయిన; బాలున్= వజ్రదత్తుడిని; కని= చూచి; నాకలోక= స్వర్గలోకంయొక్క; పతి= నాధుడైన ఇంద్రుడియొక్క; సుతుండు= కుమారుడు అర్జునుడు; దయా= దయచేత; లోలుండు= చలించినవాడు; ఐ= అయిన; మార్గవ= మెత్తదనంతో కూడిన; హృద్య= మనోహరమైన; ఆలాపములు= మాటలు; ఒప్పన్= ఒప్పగా; అతనితోన్= ఆ వజ్రదత్తుడితో; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; అన్నున్= అన్నాడు.

వ. ‘ధర్మతనయిం డశ్వమేధ దీక్షితుండయి యిత్తురంగంబుపజ్జ నన్నుం బుత్తెంచునప్పుడు.

33

ప్రతిపదార్థం: ధర్మ= యముడియొక్క; తనయుండు= కుమారుడు ధర్మరాజు; అశ్వమేధ= అశ్వమేధయాగంతో; దీక్షితుండు= దీక్షవహించినవాడు; అయి; ఈ తురంగంబు= ఈ గుర్రంయొక్క; పజ్జన్= వెనుక; నన్నున్= నన్ను; పుత్తెంచు+అప్పుడు= పంపేటప్పుడు.

తాత్పర్యం: ‘ధర్మరాజు అశ్వమేధయాగ దీక్ష వహించి నన్ను ఈ గుర్రం వెంట పంపేటప్పుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్నయం).

క. ‘చంపకుమీ! రాజుల; నను | కంపాతిశయంబు మెఱయగా నడపుము; నీ
పెం పను కుసుమమునకు నా | పం పానలంచుటయ సారభముగ నెఱుగుమీ!’

34

ప్రతిపదార్థం: రాజులన్= రాజులను; చంపకుము+ఈ= చంపకువా!; అనుకంపా= దయయొక్క; అతిశయంబు= ఆధిక్యం; మెఱయగాన్= ప్రకాశించగా; నడపుము= గుర్రాన్ని నడిపింపుము; నీ= నీయొక్క; పెంపు= గొప్పతనం అనే; కుసుమమునకున్= పువ్వునకు; నా= నాయొక్క; పంపు= ఆజ్ఞ; ఒనరించుట+ఆ= నిర్వర్తించుమే; సారభము+కన్= వాసనగా; ఎఱుగుము+ఈ!= తెలిసికొనువా!

తాత్పర్యం: ‘రాజులను చంపవలడు. దయామయుడై గుర్రాన్ని నడిపించుము. నా ఆజ్ఞను పరిపాలించుమే నీ గొప్పతనం అనే పువ్వునకు వాసన.’

విశేషం: అలం: రూపకం. పూవునకూ తావికీ అవినాభావ సంబంధం ఉంటుంది. ధర్మజుడి ఆజ్ఞ ప్రకారం నడచుకొనటానికి, అర్జుమడి గొప్పతనానికి ఆ సంబంధమే ఉంటుంది. ధర్మరాజు చెప్పిన రీతిగా నడచుకొనటమే అర్జునుడి గొప్పతనానికి మూలకందం.

క. అనియోం గావున నీషై | గినుక హాడమ; దలుక విడువు; గీతయశుం డా
జనపతి యాగంబునకుం | జనుదేరగ వలయు బంధుజనముల్ నీవున్.

35

ప్రతిపదార్థం: అనియేన్= అన్నాడు; కావునన్= కావున; నీషైన్= నీ మీద; కినుక= కోపం; పొడమదు= పుట్టదు; అలుక= (నీవునూ) కోపాన్ని; విడువు= వదలుము; గీత= గానం చేయబడిన; యశుండు= కీర్తికలవాడు; ఆ జనపతి= ఆ రాజుయొక్క; యాగంబునకున్= ఆ యజ్ఞానికి; నీవున్= నీవునూ; బంధుజనముల్= నీ చుట్టాలునూ; జనుదేరగన్వలయున్= తప్పక రావలెను.

తాత్పర్యం: అని అన్నాడు. కాబట్టి నాకు నీ మీద కోపం లేదు. నీవూ కోపాన్ని త్యజించుము. అందరూ గానం చేసే కీర్తి పాందిన ఆ మహారాజు యజ్ఞానికి నీవూ నీ చుట్టపక్కాలూ తప్పక రావాలి.

ఆ. అధిపతయి! నిన్ను నామంత్రితునీ జేసి | పోపుచున్నవాడ్; నీవు హస్తి
పులకి భావి చైత్రమునీ బున్నముకు ముది | మొదివ నరుగుదెంచు టొప్పుజేయు.’

36

ప్రతిపదార్థం: అధివ తనయ!= రాజకువారా!; నిన్నున్= నిన్ను; ఆమంత్రితునిన్= ఆహ్వానించబడినవాడినిగా; చేసి= చేసి (నిన్న వీడ్చాల్చి అని అర్థం); పోపుచున్+ఉన్నవాడన్= వెళ్ళుతున్నాను; నీవు; ముదము= సంతోషం; ఒదవన్= కలుగగా; భావి= రాబోయే; చైత్రమునన్= చైత్రమాసంలో; పున్నముకున్= పూర్తిమనాటికి; హస్తినాపురికిన్= హస్తినాపురానికి; అరుగుదెంచుట= రావటం; ఒప్పుచేయున్= ఆనందాన్ని కలిగిస్తుంది.

తాత్పర్యం: రాజకువారా! నిన్ను ఆహ్వానించి నేను వెళ్ళుతున్నాను. నీవు రాబోయే చైత్రమాసంలో పూర్తిమనాటికి నిర్విచారంగా హస్తినాపురానికి రమ్ము! నీ రాక మా కానందాన్ని కలిగిస్తుంది.’

క. అనిన నత్తఁ డట్ట కా కని | వినతుం డగుటయును, బ్రీతి విజయుం డఖినం
దన మాచలించి యస్ఫము | వెనుకు జనియే బూరుకులపవిత్రచలత్తా!

37

ప్రతిపదార్థం: పూరు= పూరుడియొక్క; కుల= కులానికి; పవిత్ర= పుట్టి కలిగించే; చరిత్ర!= నడవడి కలవాడా! జనమేజయా!; అనివన్= అర్జునుడు ఆ విధంగా అనగా; అతడు= వజ్రదత్తుడు; అట్ల కాక= అట్లే అగును గాక! సరే; అని; వినతుండు= నమస్కరించినవాడు; అగుటయును= కాగా; విజయుండు= అర్జునుడు; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; అభిసందనము= ప్రశంస; ఆచరించి= చేసి; అశ్వము= గుర్రంయొక్క; వెనుకన్= వెంట; చనియెన్= వెళ్లాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఆ విధంగా అనగా వజ్రదత్తుడు సరే అని అతడికి నమస్కరించాడు. అతడు సంతోషించి రాజుమహారుడిని ప్రశంసించి గుర్రంవెంట వెళ్లాడు.

అర్జునుడు సింధుదేశాధిపతిలోడ యుద్ధంబు చేయుట (సం. 14-76-1)

వ. అది సింధుదేశపత్రి యగుటయు, భారత రణ హత్యలైన సైంధవ యోధుల పుత్రపోత్తులు, పూర్వవైరంబు వాటించి యాటోపంచున ననేక సహాస్ర సంఖ్యల రథికులు రాజనందనులు గూడుకొని క్రీడిషై నడచి; రట్టియెడు

38

ప్రతిపదార్థం: అది; సింధుదేశ= సింధుదేశంలో; వర్తి= ఉన్నది; అగుటయున్= కాగా; భారత రణ= భారతయుద్ధంలో; హత్యల+బన= చంపబడినవారైన; సైంధవ= సింధుదేశియులగు; యోధుల= వీరులయొక్క; పుత్రులు= కొడుకులూ; పొత్రులు= మనుమలూ; పూర్వు= మునుపటి; వైరంబు= పగి; పాటించి= పరిగణించి, తలచుకొని; ఆటోపంచునన్= సంరంభంతో; అనేక= పెక్కు; సహాస్ర సంఖ్యల= వేలమంది; రథికులు= రథాలమీద ఉండి యుద్ధం చేసేవారు; రాజనందనులు= రాజుమహారులును; కూడుకొని= కలిసి; క్రీడిషైన్= అర్జునుడిమీద; నడచిరి= దండత్తారు; అట్లే+ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: యజ్ఞాశ్వం సింధుదేశంలో సంచరిస్తున్నది. అప్పుడు భారతయుద్ధంలో పొండవులచేతిలో చావు మూడిన సింధుదేశ వీరుల కుమారులూ, మనుమలూ పూర్వవైరాన్ని తలచుకొన్నారు. సంరంభంతో పెక్క వేలమంది రథికులూ, ‘రాజుమహారులూ ఏకమై అర్జునుడిమీద దండత్తారు.’

సీ. అరుణాంబుదంబులు పరఁగి పెన్నెత్తురుఁ, గండలుఁ గులిసి; మార్తాండ జింబ మసితారుణచ్ఛాయ మయ్యు; నుల్జుతతు, లెల్ల బిక్కులుఁ బెల్లు దుల్లె; నశ్శ సహితంబుగా సహస్రాచిఁ జుట్టును ముట్టి, యతనిషై నయోధవితతి యొక్క పెట్ట శస్త్రాప్తములు బెట్టుగాఁ గులిసిన, నప్పాండవుఁడు పెనుడప్పి సోలె;

తే. నేమి చెప్పుదు నీకు; నుద్దామ విక్త, మాభిరాముండు నాఁ జను నక్కిలీటి కరము గరము బెం డగుటయు గాండివంబు, వడియే బుడమిపై గురువరపతివరేణు!

39

ప్రతిపదార్థం: కురు నరపతి= కురురాజులలో; వరేణ్య!= శ్రేష్ఠుడా!; అరుణా= ఎర్రని; అంబుదంబులు= మేఘాలు; పరఁగి= వ్యాపించి; పెన్+నెత్తురున్= గొప్ప నెత్తురూ; కండలున్= కండలూ; కురిసెన్= వర్షించాయి; మార్తాండ= మార్త్యుడియొక్క; బింబము; అసిత్= నల్లని; అరుణా= ఎర్రని; చాయము= కాంతులు కలది; అయ్యెన్= అయినది (ధూమవర్షకాంతి కలది అయ్యనని అర్థం); ఎల్లన్+దిక్కులున్= అన్ని దిక్కులయందునూ; ఉల్లా= ఉల్లులయొక్క; తతులు= గుంపులు; పెల్లు= మిక్కిలి ఎక్కువగా; దుల్లెన్= రాలాయి; ఆ యోధ= ఆ సింధుదేశ వీరులయొక్క; వితతి= సమూహం; అశ్వ= గుర్రంతో; సహితంబు+కాన్=

కూడింటదేటట్లుగా; సవ్యసాచిన్= అర్జునుడిని; చుట్టును ముట్టి= చుట్టుముట్టి; అతనిపైన్= అతడిమీద; ఒక్కపెట్టున్= ఒక్కసారిగా; ఏకధాటిగా; శష్ఠి+అప్రముల్= శష్ఠాలు, అప్రాలు; బెట్టుగాన్= మిక్కిలి; కురిసినన్= వర్షించగా; ఆ పొండపుడు= ఆ అర్జునుడు; పెనుడప్పిన్= ఎక్కువ ఆయసంతో; సోలెన్= ఒరిగిపోయాడు; నీకున్= నీకు; ఏమి= ఏమని; చెప్పుదున్= చెప్పుతాను; ఉద్దాము= భయంకరమైన; విక్రము= పరాక్రమ గుణంచేత; అభిరాముండు= మనోహరుడు; నాన్= అనగా; చను= ఒప్పే; ఆ కిరీటి= ఆ అర్జునుడియొక్క; కరము= చేయి; కరము= మిక్కిలి; బెండు= సత్తువలేనిది; అగుటయున్=కాగా; గాండివంబు= గాండివం; పుడమిపైన్= భూమిమీద; పడియెన్= జారిపడింది.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! ఎఱని మొయిళ్ళు ఆకాశమంతటా వ్యాపించి కుండపోతగా నెత్తురూ కండలూ కురిశాయి. సూర్యబింబం ధూమ్రకాంతులు కలదైనది. దిక్కులం దంతటా ఉల్కులు రాలాయి. సింఘదేశ సైనికులు యజ్ఞశ్వాస్మీ, అర్జునుడినీ చుట్టుముట్టారు. అర్జునుడిమీద అందరూ ఒక్కసారిగా శష్ఠాష్ఠాలు కురిపించారు. అంతట అర్జునుడు ఎక్కువ బడలికతో వాలిపోయాడు. నీకు ఏమని చేపేది? భయంకర పరాక్రమగుణంవలన సర్వలోకాభీరాముడని ప్రసిద్ధిక్కిన అర్జునుడి చేయి సత్తువ కోల్పోయింది. అందువలన గాండివం అతడి చేతినుండి జారి భూమిమీద పడిపోయింది.

చ. అనిమిషులున్ మునీశ్వరులు నప్పుడు శోకమునన్ మునింగి య
ర్ఖునజయ కాంథులై నియతి శుభ్ర వహించి సవీర్య మంత్రసా
ధనపరులైలి; తెప్పితీ యతండు ధనుధ్యరుఁడున్ సముల్లస
త్తును విభవోజ్ఞులుండు సముద్రమనస్ముడు నయ్య భూమరా!

40

ప్రతిపదార్థం: భూమరా!= రాజూ!; అనిమిషులున్= దేవతలూ; ముని+ఈశ్వరులున్= మహార్షులూ; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; శోకమునన్= దుఃఖంలో; మునింగి= మునిగి; అర్జును= అర్జునుడియొక్క; జయు= జయమును; కాంథులు+ఐ= కోరుతున్నవారై; నియతి= శాస్త్ర నియమ పూర్వకంగా; శుభ్రు= పవిత్రత; వహించి= కలిగి; సహా+వీర్యు= బలంతో కూడిన, బలాన్ని ప్రసాదించే; మంత్రమ= మంత్రాలయొక్క; సాధన= ఉపాయములను, సాధించుటయందు; పరులు= ఆసక్తికలవారు; ఇరి= అయ్యారు; అతండు= అర్జునుడు; తెప్పితీ= తేరి, ఆయసం లేనివాడై; ధనున్= వింటిని; ధరుఁడున్= ధరించినవాడునూ; సమ్మ+ఉలసత్= మిక్కిలి ప్రకాశిస్తున్ని; తమ= శరీరంయొక్క; విభవ= శక్తిచేత; ఉజ్జ్వలుండున్= పెంపాందేవాడును; సముద్రగ్రమ= మిక్కిలి దార్ఢ్యం కలిగిన; మనస్సుడున్= మనస్సుకలవాడునూ; అయ్యెన్= అయ్యాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడి దౌర్భాగ్యాన్ని చూచి దేవతలూ మహార్షులూ దుఃఖంలో మునిగిపోయారు. వారు అతడి విజయం కోరి నియమ పూర్వకంగా బలాన్ని ప్రసాదించే మంత్రాలను జపించారు. దానివలన అర్జునుడు తేరుకొని మనోదార్ఢ్యం కలవాడూ దేహశక్తి సంపద కలవాడూ అయి మరలా విల్లు చేపట్టాడు.

వ. ఇట్లు తెలివొంది విజ్ఞంబించి.

41

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; తెలివి= సహజస్వస్థతను, జ్ఞానం; ఒంది= పొంది; విజ్ఞంబించి= చెలరేగి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా యథాపూర్వ స్థితిని పొంది చెలరేగి. (తరువాతి పద్మంతో అన్వయం)

శా. నారాచ ప్రముఖాస్త్రజ్ఞాల పటువిన్యాసంబు తీవ్ర త్వరా
ఫోరింబై విలసిల్లఁ జేయ సమరక్షణీశతలం బంతయున్

వైలిత్రాత సహాయ్తం బగుడు గీర్జాణుల్ మునుల్ సిద్ధు ల

పీచుం బ్రస్తుతి సేయుచుం జొదలి రుద్దేలప్రమోదంబునన్.

42

ప్రతిపదార్థం: నారాచ= ఇనుపబాణాం; ప్రముఖ= మొదలైన; అప్రతి= బాణ విశేషాలయొక్క; జాల= సమూహంయొక్క; పటు= శక్తిమంతమైన; విన్యసంబు= ప్రయోగవిధానం; తీవ్ర= తీవ్రమైన; త్వరా= వేగంచేత; ఫోరంబు+బు= భయంకరమై; విల్లసిల్లన్= ఒప్పునట్టు; చేయున్= చేయగా; సమర= యుద్ధంయొక్క; క్రోణీతలంబు= భూమి; అంతయున్= అంతా; వైరి= శత్రువులయొక్క; ప్రాత= సమూహంయొక్క; జవ= పీమగులచేత; ఆవృతంబు= కష్టబడినది; అగుడున్= కాగా; గీర్జాణుల్= దేవతలూ; మునుల్= మునులూ; సిద్ధులు= సిద్ధులూ; ఆ వీరున్= ఆ వీరుడిని; ప్రస్తుతిచేయుచున్= ప్రశంసిస్తా; ఉద్దేల= మిక్కటమైన; ప్రమోదంబునన్= సంతోషంతో; పాదలిరి= ఒప్పారారు.

తాత్పర్యం: అర్బునుడు నారాచం మొదలైన రకరకాల బాణాలను శత్రువులమీద మహావేగంతో భయంకరంగా ప్రయోగించాడు. యుద్ధభూమి అంతా శత్రువుల పీమగులతో నిండిపోయింది. అది చూచి దేవతలూ, మునులూ, సిద్ధులూ ఆ వీరుడిని స్తుతిస్తా ఆనందించారు.

v. హతశేషంబైన యా సింధు రాజకుమార సైన్యంబుదైన్యంబునొంది నలుబిక్కల విచ్ఛియు నొచ్చియు వివ్యచ్ఛండు రణధరణిం జొలిచి నిలుచుటు జాచి మాత్సర్యాధుర్యంబై మగుడం భోలికిం బూని యడలన నప్పురందర నందనుం డందలి రథికముఖ్యులతోడం దమయన్న చెప్పిన వాక్యంబు లుప్పునొంచి ‘మీరేలజాలిం బడియెదరు, ప్రాణంబులు మీ కింత చేఁ దయ్యెనే’ యని పలికినను నిలువక పైపయి వా రురవణించిన. 43

ప్రతిపదార్థం: హత= చావగా; శేషంబు= మిగిలినది; ఇన్= అయిన; ఆ సింధురాజకుమార= ఆ సింధుదేశ రాజకుమారులయొక్క; సైన్యంబు= సైన్యం; దైన్యంబున్= దురవస్థను; ఒంది= పొంది; నలుబిక్కలన్= నాలుగు దిక్కులందును; విచ్ఛియున్= విడిపోయియూ, చెల్లచెదరై; నొచ్చియున్= బాధపడియూ; వివ్యచ్ఛండు= అర్బునుడు; రణధరణిన్= యుద్ధభూమియందు; పాలిచి= ప్రకాశించి; నిలుచుటన్= నిలిచి ఉండుట; చూచి; మాత్సర్య= కోప (భారం); ధుర్యంబు+బు= పహించినదై; మగుడన్= మరల; పోరికిన్= యుద్ధానికి; పూని= యత్తించి; అడరినన్= విజ్యంభించగా; ఆ పురందర= ఆ ఇంద్రుడియొక్క; నందనుండు= కుమారుడు; అందలి= సింధుదేశ సైన్యంలోని; రథిక= రథంమీద నిలిచి యుద్ధం చేసేవారిలో; ముఖ్యులతోడన్= ముఖ్యులతో; తమ+అన్న= తమ అన్న అగు ధర్మరాజు; చెప్పిన; వాక్యంబులు= మాటలు; ఉపన్యసించి= చెప్పి; మీరు; ఏల?= ఎందుకు?; జాలిన్= దుఃఖాన్ని; పడియెదరు= పొందుతారు; ప్రాణంబులు= ప్రాణాలు; మీకున్= మీకు; ఇంత= మిక్కిలి; చేఁదు= ఇష్టంకానివి; అయ్యెను+ఏ?= అయినవా?; అని; పలికినను= పలికినప్పటికీ; నిలువక= ఆగక; పైపయిన్= మీద మీదకు; వారు; ఉరవణించినన్= వేగిరపడగా.

తాత్పర్యం: చచ్చినవారు చావగా మిగిలిన సింధురాజపుత్ర సైన్యావీరులు దురవస్థపాలై నాలుగు దిక్కులా చెల్లచెదరయ్యారు. అర్బునుడు మాత్రం యుద్ధభూమిలో గట్టిగా నిలిచి ప్రకాశిస్తున్నాడు. అతడిని చూచి సింధుదేశ సైన్యం క్రోధం పహించి తిరిగి యుద్ధం చేయటానికి పూనుకొని విజ్యంభించింది. అప్పుడు అర్బునుడు ఆ సైన్యంలో ముఖ్యులయిన రథికులు ధర్మరాజు చెప్పిన మాటలు చెప్పి ‘మీ రెందుకు దుఃఖం కొనితెచ్చుకొంటారు? మీకు మీ ప్రాణాలంటే గిట్టవా?’ అని అన్నాడు. అయినా వారు ఆగకుండా మీద మీదకు వచ్చి పడగా. (తరువాతి పద్మంతో అన్యయం)

క. నవ్యచు నానా శరములిఁ నవ్యిరులఁ భోవియఁ జేయ, నంతయు విని తా
నెవ్వగతో దుశ్శల యూ, కష్వదిఁ బోత్త్రాన్వితముగఁ గానగ వచ్చేన్.

44

ప్రతిపదార్థం: నవ్యమున్ = నవ్యతూ; నానా = అనేక విధాలైన; శరములన్ = బాణాలతో; ఆ = సింధుదేశ సైన్యంలోని; వీరులన్ = వీరులను; పాలియన్+చేయన్ = చంపగా; దుశ్శల; తాన్ = తాను; అంతయున్ = జరిగినదంతా; విని; నెతు+వగతోన్ = మహాదుఃఖంతో; పొత్తు= మనుమలతో; అన్వితముగన్ = కూడి ఉండేటట్లుగా; ఆ కవ్వదిన్ = అ అర్జునుడిని; కానగన్ = చూడగా; వచ్చేన్ = వచ్చింది.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు నవ్యతూ అనేక విధాలైన బాణాలతో ఆ సింధుసైన్యంలోని వీరులను సంహరించాడు. దుశ్శల జరిగినదంతా విని, మహాదుఃఖంతో మనుమలతోపాటు అర్జునుడిని చూడటానికి వచ్చింది.

విశేషం: దుశ్శల గాంధారీ ధృతరాష్ట్రుల కూతురు. సైంధవుడి భార్య. దుశ్శల అనే రూపం కూడా గ్రంథాలలో కనబడుతుంది.

సీ. వచ్చి కన్నిశులు వదనంబై వెళ్లి, గొన రోదనంబు చేసిన నతండు
దయ నిల నిడియే గోదండ మప్పదతుక, పోత్తునిఁ జూపి 'యుబ్బలుఁ గావు'
మితఁడు మీ యల్లుని సుతుఁ; దస్తు నపోర్చుఁ, డిప్పుదు నా యల్లుఁ డెచట నున్న
వా?' డని యడిగిన వనిత వెక్కుచు 'నతం, దాత్మియ జనకుఁ దుగ్రాహావమున

తే. ననము! నీచేతుఁ దెగుట దా విని నితాంత, శోకముగ్నదై యుండి నీ రాక జట్టు
వినుట బెగ్గిలి ప్రాణముల్ విడిచె 'నముచు, నెలుగు గడలుకొనంగఁ బెల్లెడ్డు నధిప!

45

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజు! జనమేజయా!; వచ్చి= దుశ్శల ఆ విధంగా వచ్చి; కన్నిశులు= కన్నిరు; వదనంబైన్= ముఖంమీద; వెల్లిగొనన్= కాలువలు కట్టగా; రోదనంబు చేసినన్= దుఃఖించగా; అతండు= అర్జునుడు; దయన్= దయతో; కోదండంబు= విల్లు; ఇలన్= నేలమీద; ఇడియెన్= ఉంచాడు; ఆ పడతుక= ఆ స్త్రీ - దుశ్శల; పోత్తునిన్= మనుమడిని; జూపి; ఈ బాలున్= ఈ బాలుడిని; కావుము= కాపాడుము; ఇతఁడు= ఈ బాలుడు; మీ= మీయెక్కు; అల్లుని= మేనల్లుడి; సుతుఁడు= కొడుకు; అన్వన్= అనగా; ఆ పార్థుడు= ఆ అర్జునుడు; ఇప్పుడు; నా= నాయెక్కు; అల్లుడు= మేనల్లుడు; ఎచటున్= ఎక్కుడ; ఉన్నవాడు?= ఉన్నాడు?; అని; అడిగినన్= అడుగగా; వనిత= స్త్రీ - దుశ్శల; వెక్కుచున్= వెక్కి వెక్కి ఏడుస్తూ; అనము!= పాపరహితుడా!; అతండు= నీ మేనల్లుడు; తాన్= తాను; దాత్మియ= తనయెక్కు; జనకుఁడు= తండ్రి - సైంధవుడు; ఉగ్రి= భయంకరమైన; ఆహమమున్= యుద్ధంలో; నీచేతున్= నీచేత; తెగుట= చనిపోవటం; విని; నితాంత= ఎడతెగిని; శోక= శోకమునందు; మగ్నుఁడు+పి= మునిగినవాడై; ఉండి; నీ= నీయెక్కు; రాక= వచ్చుట; బిట్టు= హరాత్తుగా; వినుటన్= వినటంచేత; బెగ్గిలి= భయపడి; ప్రాణముల్= ప్రాణాలు; విడిచెన్= వదిలాడు; అనమున్= అంటూ; ఎలుగు= కంరస్యరం; కడలుకొనంగన్= అతిశయించగా, గొంతెత్తి పెద్దగా; పెల్లు= ఎక్కువగా; ఏడ్చున్= ఏడ్చింది.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! దుశ్శల వచ్చి కన్నిరు ముఖంమీద కాలువలు కట్టగా ఏడ్చింది. అంత అర్జునుడు జాలిపుట్టే వింటిని నేలమీద పెట్టాడు. ఆమె అర్జునుడికి మనుమడిని జూపి 'ఈ బాలుడిని కాపాడుము. ఇతడు నీ మేనల్లుడి కొడుకు' అని అన్వది. అర్జునుడు 'నా మేనల్లుడు ఇప్పు డెక్కుడ ఉన్నాడు?' అని అడిగాడు. దుశ్శల వెక్కి వెక్కి ఏడుస్తూ

‘పుణ్యతా! భయంకర సంగ్రామంలో తన తండ్రి నీ చేతిలో చనిపోయాడని విని నీ మేనల్లుడు ఎడతెగని వగవులో మునిగిపోయాడు. ఇప్పుడు హరాత్తుగా నీవు వచ్చావన్న మాట విని ప్రాణాలు విడిచాడు’ అని చెప్పి గొంతెత్తి పెద్దగా ఏడ్చింది.

వ. అప్పుడు శోకాక్రాంతుం డయి గాండీవి వదనంబు వాంచియండ నయ్యుద్దులి యతని నుద్దేశించి. 46

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు; శోక= శోకంచేత; ఆక్రాంతుండు+అయి= ఆక్రమింపబడినవాడై; గాండీవి= అర్జునుడు; వదనంబు= ముఖం; వాంచి= వంచుకొని; ఉండన్= ఉండగా; ఆ ఉగ్గలి= ఆ స్త్రీ (దుశ్శల); అతనిన్= ఆ అర్జునుడిని; ఉద్దేశించి= గురిగా చేసి; అర్జునుడితో.

తాత్పర్యం: దుశ్శల మాటలకు అర్జునుడు విచారించి ముఖం వంచుకొన్నాడు. అప్పు డామె అతడితో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. ధార్తరాష్టుల కీడు దలపక సైంధవు | కొఱగాము లెల్లను మఱచి తండ్రి
లేని యా శిశువుపై మానితంబైన నీ | యక్కటికంపుఁ జూ పండరఁ జేయు
మార్గితవత్సల! యనుచు నభ్యాలునిఁ | జరణాసతునిఁ జేసొ ‘శరణు! శరణు!
కృప నన్ను రక్షింపు కీల్తియుఁ ధర్మంబుఁ | జేకొను’ మనవుడుఁ జిత్త మడల

తే. ‘రాచకొల మిబి గాల్పానే క్రోర్యమూల’, మని తలంచుచు నాతుఁ దయ్యుతివతోడ
‘శథమవ్యుత్తి సుయోధనుఁ దంతకంటే | నేముఁ గొఱగాము. మాచేత నింతపుట్టే.’

47

ప్రతిపదార్థం: ఆశ్రిత= ఆశ్రయించినవారియందు; వత్సల!= దయ కలవాడా!; ధార్తరాష్టుల= ధృతరాష్టుడి మమారులయొక్క, దుర్యోధనాదులయొక్క; కీడు= అపకారం; తలపక= మనసులో పెట్టుకొనుకుండా; సైంధవు= సైంధవుడియొక్క; కొఱగాములు= దుశ్శార్యములు; ఎల్లను= అన్నిటినీ; మఱచి= మరచిపోయి; తండ్రి లేని; ఈ శిశువుపైన్= ఈ శిశువుమీద; మానితంబు= గారవించబడినది, పేరుపొందినది; బన= అయిన; నీ= నీయొక్క; అక్కటికము= దయతో కూడిన; చూపు; అడరన్+చేయుము= ప్రసరింపజేయుము; అనుమన్= అంటూ; ఆ బాలున్ిన్= ఆ బాలుడిని; చరణ= పాదాలకు; ఆనతున్= నమస్కరించినవాడినిగా; చేసి; శరణ= నమస్కారం; శరణ= అండగా ఉండుము; కృపన్= దయతో; నన్నున్= నన్ను; రక్షింపు= రక్షించుము; కీర్తియున్= కీర్తియూ; ధర్మంబున్= పుణ్యమూ; చేకొనుము= పాందుము; అనవుడున్= అని అనగా; చిత్తము= మనస్సు; అడలన్= తపింపగా; క్రోర్య= క్రూరత్యానికి; మూలము= ఆధారం; ఇది= ఈ; రాచకొలము= రాజవంశం; కాల్పన+ఏ?= తగులబెట్టుటకా?; అని; తలంచుచున్= భావిస్తూ; అతడు= అర్జునుడు; ఆ అతివతోడన్= ఆ స్త్రీతో, సౌదరితో; సుయోధనుండు= దుర్యోధనుడు; అధమ= నీచమైన; వృత్తి= నడవడి కలవాడు; ఏము= మేము; అంతకంటే= వారికంటే; కొఱగాము= తర్కువ వారం గాము; మాచేతన్= మావలన; ఇంత= ఈ మహా వినాశం; పుట్టేన్= సంభవించింది.

తాత్పర్యం: ‘ఆశ్రితవత్సల! దుర్యోధనాదులు మీకు చేసిన అపకారం మనసులో పెట్టుకొనుకుము. నా భర్త సైంధవుడు చేసిన పాడు పనులనీ మరచిపోమ్ము. తండ్రిలేని ఈ బిడ్డపై జగద్యిభ్యాతమైన నీ దయ చూపుము’ అని ఆ బాలుడిచేత అర్జునుడి కాళ్ళకు మ్రొక్కించింది. ‘నీకు నమస్కారం. మాకు ప్రాపు నీవే. దయతో నన్ను రక్షించుము. కీర్తి, పుణ్యమూ కట్టుకొనుము’ అని ఆమె అన్వించింది. ఆమె ఈ మాటలు పలుకగా అర్జునుడి మనస్సు తపించింది. అతడు ‘క్రూరత్యానికి

మూలకందమైన ఈ రాజవంశం తగులబెట్టటూనికా?’ అని అనుకొని దుశ్శలతో ‘దుర్యోధనుడు నీచమైన నడవడి కలవాడే. కాని మేము అతనికంటే తమ్మువ వారము గాము. మా వలననే ఈ ఫోరవినాశం సంభవించింది.’

K. అను పలుకు పలికి, బహుసాం, త్వస్తముల నూరాళ్లి, యాసుదతి మస్తకముం

దన యక్కును జేణ్ణ ‘యబల! చనుము వగపు దక్కి’ యని ప్రసాద భరతుడై.

48

ప్రతిపదార్థం: అను పలుకు పలికి= అనునట్టి మాటలు, మాటాడి; బహు= వివిధములైన; సాంత్యములన్= ఆదరంతో కూడిన మాటలచేత; ఊరార్పి= ఓదార్పి; ఆ సుదతి= ఆ ప్రీయుక్క; మస్తకమున్= తలను; తన= తనయొక్క; అమ్మసన్= రొమ్మున; చేర్చి; అబల!= దుశ్శలా!; వగపు= విచారం; తక్కి= వీడి; చనుము= వెళ్లుము; అని; ప్రసాద= దయతో; భరితుడు+ఇ= నిండినవాడై.

తాత్పర్యం: అని పలికి ఆమెను సాదరవచనాలతో ఓదార్పి, ఆమె శిరస్సును రొమ్మున చేర్చి దయామయుడై ‘దుశ్శలా! దిగులు వదలి వెళ్లుము’ అని. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

V. వీడ్డొలిపిన దుశ్శల దనమనుమనిం దమబలంబులంగొని ప్రియంబునం జనియె; నయ్యనిమిషపతి సుతుండును గ్రతువిషయంబులై వలయుననుష్టానంబులు విధివంతంబులుగాఁ జలుపుచుఁ దురంగంబు వెనుకం దా నామ్మగానుసారియయిన పినాకపాణియుం బోలే బోపుచుండ, నదియును నభిల దేశంబుల సుఖసంచారంబునఁ బ్రవర్తిల్లుచుఁ, గ్రమంబున మణిపూర పురంబు నుపాంతంబున కలగిన, నస్సగరంబు పతి రైన బట్టువాహనుండు నిజజనకుం డయిన యర్జును రాక యాక్టించి.

49

ప్రతిపదార్థం: వీడ్డొలిపినన్= వీడ్డొలుపగా; దుశ్శల; తన= తనయొక్క; మనుమనిన్= మనుమడినీ; తమ= తమయొక్క; బలంబులన్= పైన్యాలను; కొని= వెంటబెట్టుకొని; ప్రియంబునన్= సంతోషంతో; చనియెన్= వెళ్లింది, ఆ అనిమిష= ఆ దేవతలయొక్క; పతి= నాథుడియొక్క; సుతుండును= కుమారుడునూ, అర్జునుడునూ; క్రతు= యజ్ఞము యొక్క; విషయంబులు= అంశాలు; ఇ= అయి; వలయు= అవశ్యకాలైన; అనుష్టానంబులు= కర్తవ్యాలు; విధివంతంబులు= శాస్త్రానికి అర్ఘములు; కాన్= అయ్యేటట్లు; చలుపుమన్= చేస్తూ; తురంగంబు= గుర్రంయొక్క; వెనుకన్= వెనుక; తాను; ఆ మృగి= ఆ యజ్ఞ మృగాన్ని; అనుసారి= అనుసరించేవాడు; అయిన; పినాకపాణియున్+పోలన్= పినాకమనే విల్లు చేతియందు కలవడైన శివుడివలె; పోపుమన్+ఉండన్= వెళ్లుతుండగా; అదియును= ఆ యజ్ఞశ్వం కూడా; అభిల= సమస్తమైన; దేశంబులన్= దేశములయందు; సుఖి= సుఖము కలిగించే; సంచారంబునన్= గమనంతో; ప్రవర్తిల్లుచున్= తిరుగుతూ; క్రమంబునన్= క్రమ క్రమంగా; మణిపూర= మణిపూరమనే; పుర= పట్టణంయొక్క; ఉపాంతంబునకున్= సమీప ప్రదేశానికి; అరిగినన్= వెళ్గా; ఆ నగరంబు= ఆ పట్టణంయొక్క; పతి= ప్రభువు; ఐన= అయిన; బట్టువాహనుండు; నిజి= తనయొక్క; జనకుండు= తండ్రి; అయిన; అర్జును= అర్జునుడియొక్క; రాక= ఆగమనాన్ని గూర్చి; ఆక్రీంచి= విని.

తాత్పర్యం: వీడ్డొలుపగా దుశ్శల తన మనుమడినీ, పైన్యాలను వెంటబెట్టుకొని సంతోషంగా వెళ్లిపోయింది. అర్జునుడూ యజ్ఞాంశాలై తప్పక చేయదగిన పనులన్నిటినీ శాస్త్రోక్తంగా చేస్తూ యజ్ఞమృగాన్ని వెంటాడే శివుడివలె ఆ యజ్ఞశ్వం వెనుక వెళ్లుతున్నాడు. అది అన్ని దేశాలలో హాయిగా తిరుగుతూ తిరుగుతూ క్రమంగా మణిపూరమనే పట్టణం దగ్గరకు చేరింది. ఆ నగరాధిపతి అయిన బట్టువాహనుడు తన తండ్రి అయిన అర్జునుడి ఆగమనం గూర్చి విని. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

ఏషేషం: అలం: ఉపమ. ఆ మృగానుసారి అయిన పినాకపాణియుం బోలే..దేవతలు పరమేశ్వరుడి మహిమను గుర్తించక, యజ్ఞం చేస్తూ ఆ దేవుడికి యజ్ఞబాగం కల్పింపరయిరి. ఈ కారణంవలన కోపం పాందిన శివుడు విల్లు చేపట్టి దేవతలు యజ్ఞం చేస్తున్న చోటికి వచ్చాడు. రౌద్రాప్రంతో యజ్ఞమును గొట్టాడు. అంతట యజ్ఞం మృగరూపమును ధరించి పారిపోయింది. పరమేశ్వరుడు దానిని వెంబడించాడు. అది తప్పించుకొని పరువెత్తి మింట వెలుగొందింది. ఈ కథ శాంతిపర్వంలోని పంచమాశ్వాసంలో ఉన్నది. సంస్కృత భారతమున శాంతిపర్వంలో 283వ అధ్యాయంలో ఉన్నది. కాళిదాసుడి అభిజ్ఞాన శామంతలంలో ప్రథమాంక ప్రారంభంలో మృగమును వెంటాడే దుష్యంతుడిని చూచి సారథి ‘మృగానుసారిణం పాషాణ్ఠ పశ్యామీవ పినాకినమ్’ అని అంటాడు. రఘువంశము (సర్ 11. శ్లో. 44)లో ‘విద్రుత క్రతుమృగానుసారిణం యేన బాణ మస్యజ్ఞ వృషధ్యజః’ అని ఉన్నది.

ఆ. వినయ మెసంగ నార్యజనసమేతంబుగా, నరుగుదెంచి, యతని చరణములకుఁ

శ్రీతి నెఱఁగ, నక్షీలీటి యన్నరపతి, నాదలంప కుండ మేదినీశ!

50

ప్రతిపదార్థం: మేదినీ= భూమియొక్క; ఈశ!= నాథుడా! రాజు!, జనమేజయూ!; ఆర్యజన= పెద్దలతో; సమేతంబు+కాన్= కూడిఉండేటట్లుగా; అరుగుదెంచి= వచ్చి); వినయము= అణకువ; ఎసంగ్నే= ఒప్పగా; అతని= అర్జునుడియొక్క; చరణములకున్= కాళ్ళరు; ప్రీతిన్= ఆనంద పూర్వకమైన భక్తితో; ఎఱఁగ్నే= మైక్కగా; ఆ కిరీటి= ఆ అర్జునుడు; ఆ నరపతిన్= ఆ రాజును, బిభ్రువాహనుడిని; ఆదరింపక= మన్మించక; ఉండెన్= ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయూ! పెద్దలతో కూడివచ్చి సపినయంగా అర్జునుడి కాళ్ళను ఆనందపూర్వకమైన భక్తితో మైక్కాడు. కాని, అర్జునుడు ఆ బిభ్రువాహనుడిని ఆదరించలేదు.

వ. అట్లుండి తన యనాదరణంబునకుం గారణం బెఱుంగక సపిచారుండై యూరకున్న యక్కమారునితో ధనంజయుం డిట్లునియె.

51

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా, బిభ్రువాహనుడిని ఆదరించక; ఉండి; తన= తనయొక్క; అనాదరణంబునకున్= ఆదరించకుండ ఉండటానికి; కారణంబు= కారణం; ఎఱుంగక= తెలియక; సహ+పిచారుండు+బ= మనస్తాపముతో కూడినవాడై; ఉఁరక+ఉన్న= కిమ్మనకుండా ఉన్న; ఆ కుమారునితోన్= ఆ కొడుకుతో; ధనంజయుండు= అర్జునుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆదరించకుండా ఉండి, తన తిరస్కరానికి కారణం తెలియక మనస్తాపం పొంది మిస్తుకున్న కుమారుడితో అర్జునుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఉ. ‘యాగ విషుక్తమై చసుహాయంబున కష్టము వచ్చి పట్టి కా
కీగతి మెత్తబాటు దగునే? సృపధర్థవిహినతన్ రణీ
ద్వీగము లేక తక్కిభయ ముల్లమ్మా జేరఁగ నిచ్చ రాజు రా
జే? గుణహిన! పొ’ మ్మునిన నేమియుఁ బల్క కతండు గ్రమ్మాలన్.

52

ప్రతిపదార్థం: గుణా= పారుపగుణంచేత; హిన= హినుడైనవాడా!; యాగ= యజ్ఞమునందు; విషుక్తము= విడువబడినది; బ; చసు= సంచరిస్తున్న; హాయంబునకున్= గుర్తానికి; అడ్డము వచ్చి= అడ్డపడి; పట్టి= బంధించి; కాక= తప్ప; ఈ గతిన్= ఈ విధంగా; మెత్తబాటు= మెత్తగా ఉండటం; తగును+ఏ?= తగునా?; నృప= రాజుయొక్క; ధర్మ= ధర్మంచేత; విహినతన్=

హీనట్టంతో; రణ= యుద్ధంయొక్క; ఉద్యోగము= ప్రయత్నం; లేక; తక్కి= వదలి; భయము= భయం; ఉల్లమున్= మనస్సును; చేరగన్+ఇచ్చు= చేరేటట్లు చేసికొనే; రాజు; రాజు+ఏ= రాజేనా?; పోమ్ము= పోరా; అనివన్= అనగా; అతండు= బధ్మవాహనుడు; ఏమియున్= చిన్న మెత్తమాటకూడా; పల్క= అనక; క్రమ్ముఱన్= మరలా తిరిగి.

శాత్వర్యం: ‘పోరుషగుణాహీనా! యజ్ఞంలో వదలిన గుర్రం తిరిగేటప్పుడు అడ్డుపడి దానిని బంధించాలి కాని ఈ విధంగా చేతకానితనంతో మెత్తగా ఉండటం తగునా? రాజధర్మానికి తిలోదకా లిచ్చి యుద్ధ ప్రయత్న మన్మహాటే లేకుండా భయపడుతూ ఉండే రాజు ఒక రాజేనా? పోరా!’ అని అనగా బధ్మవాహనుడు చిన్నమాట కూడా మాటాడుండా మరల. (తరువాతి పద్మంతో అన్వయం).

సీ. అలిగి పట్టణాఖీ నల్లన చనుచుండ, నర్జునుం డతనితో నాడినట్టి
తెఱగెల్లఁ దన దగు దివ్యబోధంబును, గని భుజంగోత్తమతనయ సదయ
వృత్తి బాతాళంబు వెలువడి యన్నరా, ధిపుని పాలికి జనుదెంచి ‘యేను
మీ తల్లి నాగేంద్రు సూతి మలూపి నా, పేరు; హితంబు చెప్పెడు మనీషు

తే. నరుగుదెంచితి వినుము! మీయయ్య పనుపు, దలకొనుము; రాజులకు నర్జుద్రుమైన
యని యొనర్చుము; దనతోడఁ బెనగు టథిక, సముద్రము సేయు నక్కరునత్తమునకు.

53

ప్రతిపదార్థం: అరిగి= వెళ్ళి; పట్టణ వీధిన్= పట్టణంయొక్క, రాజమార్గంలో; అల్లన్+అ= మెల్లగా; చనుచున్+ఉండన్= వెచ్చుతుండగా; అర్జునుండు; అతనితోన్= బధ్మవాహనుడితో; ఆడిన+అట్టి= పలికినట్టి; తెఱగు+ఎల్లన్= విధమంతయూ; తనది+అగు= తనదైన; దివ్యబోధంబునన్= దివ్యజ్ఞానంచేత; కని= తెలిసికొని; భుజంగు= సర్పాలలో; ఉత్తము= ఉత్తముడియొక్క; తనయు= కూతురు; సహాదయా= దయతో కూడిన; వృత్తిన్= నడవడితో; పాతాళంబు= పాతాళ లోకంనుండి; వెలువడి= భయటికివచ్చి; ఆ+నర+అధిపుని= ఆ రాజు బధ్మవాహనుడియొక్క; పాలికిన్= దగ్గరకు; చనుదెంచి= వచ్చి; ఏను= నేను; మీ తల్లిన్= మీ తల్లిని; నాగ+ఇంద్ర= నాగరాజుయొక్క; సూతిన్= బిడ్డను; నా పేరు; ఉలూపి; హితంబు= మేలు కలిగించే మాటను; చెప్పెడు= చెప్పే; మనీషున్= బుద్ధితో; అరుగుదెంచితిన్= వచ్చాను; వినుము; మీ= మీయొక్క; అయ్య= తండ్రియొక్క; పనపున్= ఆజ్ఞను; తలకొనుము= తలదాల్చుము; రాజులకున్= రాజులకు; అర్థ= తగినదగు; ధర్మము; పన= అయిన; అని= యుద్ధం; ఒనర్చుము= చేయుము; ఆ కురు= ఆ కురువంశమందలి; సత్తమునకున్= శ్రేష్ఠుడికి; తనతోడన్= తనతో; పెనగుట= యుద్ధం చేయటం; అధిక= మిక్కిలి; సముద్రము= ఆనందం; చేయున్= కలిగిస్తుంది.

శాత్వర్యం: తండ్రి దగ్గరకు వెళ్ళి రాజమార్గంలో మెల్లగా పోతున్నాడు. అర్జునుడు బధ్మవాహనుడితో పలికిన తీరంతా నాగేంద్ర తనయ తన దివ్య జ్ఞానంవలన తెలిసికొన్నది. వెంటనే పాతాళ లోకంనుండి వచ్చి, బధ్మవాహనుడి దగ్గరకు వెళ్ళి ‘నాయనా! నేను మీ తల్లిని. నాగరాజు పుత్రుని. నా పేరు ఉలూపి. నీకు మేలు కలిగించేమాట చెప్పువలెననే బుద్ధితో వచ్చాను. నా మాట వినుము. మీ తండ్రి ఆనతి శిరసావహించుము. రాజోచితధర్మమైన యుద్ధం చేయుము. కురువంశ శ్రేష్ఠుడైన మీ తండ్రికి తనతో పోడటం మహానందం కలిగిస్తుంది.

క. అనిన సభక్తికముగ న, వ్యానితకుఁ బ్రాహ్మిల్లి ‘యాహావము జనకునితోఁ
జనునె యొనర్చుగు’ నని య, పునికి జోరక వచ్చితిని శుభప్రదమూట్రి!

54

ప్రతిపదార్థం: పథ= పుభాలను; ప్రద= ఇచ్చునటి; మూర్తి!= ఆకారం కలదానా!; అనివన్= అని పలుకగా; ఆ పనితకున్= ఆ ప్రైకి, తల్లికి; సభ్కికముగన్= భక్తియుతంగా; ప్రణామిల్లి= నమస్కరించి; జనకునితోన్= తండ్రితో; ఆహావము= యుద్ధం; ఒనర్పుగన్= చేయగా; చనును+ఎ?= తగునా?; అని= అని తలచి; ఆ పనికిన్= ఆ పనికి, యుద్ధమునకు; చౌరక= పూనుకొనక; వచ్చితిని= వచ్చాను.

తాత్పర్యం: అని పలుకగా బభువాహనుడు భక్తిపూర్వకంగా తల్లికి ప్రైక్సినాడు. అతడు ఆమెతో ‘కల్యాణమూర్తి! తండ్రితో కయ్యం చేయటం తగినిపని అని తలచి తిరిగి వచ్చాను.

క. సీ వింత దెలిపి పలికెద; వావిభుదును మున్ను నన్ను ననుమతుఁ జేసేం;

గావును దల్లీ! మీకుం , గావించెద నిర్ణయకు నఖండ ప్రియమున్.' 55

ప్రతిపదార్థం: తల్లి!; నీవు; ఇంత= ఇంతగా; తెలిపి= వివరించి; పలికెదవు= చెప్పావు; ఆ విభుదును= ఆ ప్రభువునూ; మున్ను= ముందే; నన్నున్= నన్ను; అనుమతున్= అనుమతిపాందిన వాడినిగా; చేసెన్= చేశాడు; కావున్= కావున; మీకున్= మీకు; ఇర్డఱకున్= ఇర్డరికీ; అఖండ= ఎడతెగని; ప్రియమున్= సంతోషమును; కావించెదన్= కలిగిస్తాను.

తాత్పర్యం: తల్లి! నీవు ఇంతగా వివరించి చెప్పావు. తండ్రికూడా ఇంతకుముందే నన్ను అనుమతించాడు. కాబట్టి యుద్ధం చేసి ఇర్డరకూ అఖండానందాన్ని కలిగిస్తాను.'

బభువాహనుం డర్జునునితో యుద్ధంబు చేయట (సం. 14-78-14)

చ. అని నిజమంబిరంబునకు నయ్యెలనాగుఁ దగంగుఁ బుచ్చి య
మ్మునుజవరుండు సాధన సమంచితమైన రథం బుదాత్త రే
ఖు నెఱయ నెక్కి యర్థపులకవ్విత భూషణ లేపనాంబరం
బును సమరోత్సవోర్ధత విభూతియునై తనమే నెలర్పగన్. 56

ప్రతిపదార్థం: అని; నిజ= తనయొక్క; మందిరంబునకున్= భవనానికి; ఆ ఎలనాగన్= ఆ ప్రైని, తల్లిని; తగంగన్= రాజమాతకు తగినట్లుగా; పుచ్చి= పంపి; ఆ మనుజవరుండు= ఆ మానసపతి, బభువాహనుడు; సాధన= ఆయుధాలు మొదలైన సాధనాలతో; సమంచితము= మిక్కిలి ఒప్పుచున్నది; ఐన= అయిన; రథంబు= రథాన్ని; ఉదాతు= మనోజ్ఞమైన; రేఖ= రీతి, తీరు; నెఱయన్= ప్రకాశించగా; ఎక్కి; తనమేను= తన శరీరం; అర్ఘ= యుద్ధానికి తగినట్లుగా; పరికల్పిత= ఏర్పాటు చేసికొనిన; భూషణ= అలంకారాలు; లేపన= పూతలు, గంధాదులు; అంబరంబును= వప్రాన్ని; సమర= యుద్ధమనెడు; ఉత్సవ= ఉత్సవముయొక్క; ఉద్దత= అతిశయించిన; విభూతియున్= శక్తియును; ఐ= కలది అయి; ఎలర్పగన్= శోభిల్లగా.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా పలికి బభువాహనుడు తల్లిని రాజలాంఛనాలతో తన మేడకు పంపాడు. సాధన సంపత్తి కలిగిన రథాన్ని రాజసం అతిశయించగా ఎక్కాడు. సమయానికి తగిన విధంగా నగలు పెట్టుకొన్నాడు. గంధాదులు అలదుకొన్నాడు. వప్రాలు ధరించాడు. ఈ అలంకారాలతో యుద్ధక్రీడకు కావలసిన శక్తితో అతడి శరీరం శోభిల్లతుండగా. (తరువాతి పద్మంతో అన్యయం)

అ. ఎక్కిహంసకేతు వేదైఱఁ ర్రాలంగ , నలిగి యశ్శమునకు నశ్శపడఁగు

జూచి మెచ్చి సహ్యసాచి మార్చిశుటయుఁ , గురిసే నతఁడు నిశితశరచయంబు.

ప్రతిపదార్థం: ఎక్కి= రథమేక్కి; హంస= హంస చిహ్నంతో కూడిన; కేతువు= జెండా; ఏడైల్న్= తేజస్సుతో; క్రాలంగ్న్= ప్రకాశించగా; అరిగి= వెళ్ళి; అశ్వమునకున్= గుర్రానికి; అడ్డపడగన్= అడ్డుపడగా; సవ్యసాచి= అర్జునుడు; చూచి; మెచ్చి= మెచ్చుకొని; మార్గ్నమటయున్= ఎదుర్గొనగా; అతడు= బభువాహనుడు; నిశిత= వాడియైన; శర= బాణాలయొక్క; చయంబు= గుంపును; కురిసెన్= వర్షించాడు.

తాత్పర్యం: మహాతేజస్సుతో ప్రకాశిస్తున్న హంసధ్వజం కట్టిన రథమేక్కి వెళ్ళి బభువాహనుడు గుర్రానికి అడ్డుపడ్డాడు. అతడిని చూచి మెచ్చుకొని అర్జునుడు ఎదుర్గొన్నాడు. అప్పుడు బభువాహనుడు అతడిమీద వాడి బాణాల సమాహం వర్షించాడు.

శా. వానిం దా నవలీలమై దునిమి దుర్వారోద్యముం డతిభి

తూసుం దొక్కట్ట నాత్మసూను నొడలం దూపుల్ నిగిష్టం బదా;

ఱా నిశ్శంకుయు బాహునారమద మేపారంగ సప్తిరుపై

వే నారాచము లైదు నాలుగులు పృథ్వీనాథి , నాటించినన్.

58

ప్రతిపదార్థం: పృథ్వీనాథ!= భూపతి, జనమేజయా!; దుర్వార= నివారించ శక్యంకాని; ఉద్యముండు= యుద్ధ ప్రయత్నం కలవాడు; అద్రి= కొండలను; భిత్తి= భేదించినవాడియొక్క, ఇంద్రుడియొక్క; సూముండు= కుమారుడు, అర్జునుడు; వానిన్= బభువాహనుడు ప్రయోగించిన బాణాలను; తాన్= తాను; అవలీలమైన్= సునాయాసంగా; తునిమి= ఖండించి; ఒక్కటన్= ఒక్కసారిగా; ఆత్మ= తనయొక్క; సూను= కుమారుడియొక్క; ఒడలన్= శరీరమునందు; పది+అఱు= పదహారు; తూపుల్= బాణాలను; నిగిడ్చెన్= పడజేశాడు; ఆ నిశ్శంకుయు= ఆ జంకులేనివాడు, బభువాహనుడు; బాహు= భుజములయొక్క; సార= బలంచేత కలిగిన; మదము= గర్వం; ఏపారంగ్న్= ప్రకాశించగా; ఆ వీరుషైన్= ఆ వీరుడిమీద, అర్జునుడిమీద; వే= వేగంగా; ఐదు నాలుగులు= ఇరువది; నారాచములు= బాణాలు; నాటించినన్= నాటుకొనేటట్లు చేయగా.

తాత్పర్యం: దుర్వార ప్రయత్నం కలవాడూ, ఇంద్రుడి కుమారుడూ అయిన అర్జునుడు బభువాహనుడు ప్రయోగించిన వాడి అమ్ములను సునాయాసంగా ఖండించాడు. ఖండించటమే కాక తన కొడుకు శరీరంమీద పడేటట్లు పడహారు బాణాలు ప్రయోగించాడు. అయితే బభువాహను దేమీ జంకలేదు. భుజబలగర్వం వెల్లడయేటట్లుగా అర్జునుడి శరీరంమీద ఇర్పవై బాణాలు నాటుకొనేటట్లు చేయగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

చ. మఱి గొనియాడి యాలపువిమర్ఖముం డంచసిడంబు ద్రుంచి యే

పాదవగు మేను నొంప; నచలోద్ధతి నాతని జత్తు వేసే బె

ట్లీద మగునారసంబున్ గడించిమగం డగు బభువాహనుం;

డది వడిపేర్లు శోణితజలార్ఘత నొందక యుచ్ఛిపశియినన్.

59

ప్రతిపదార్థం: ఆ రిపు= ఆ శత్రువులను; విమర్ఖనుడు= సంహారించేవాడు; మదిన్= మనస్సులో; కొనియాడి= కుమారుడిని మెచ్చుకొని; అంచసిడంబు= హంసధ్వజం; త్రుంచి= నరకి; ఏపు= ఉత్సాహం; ఒదవగన్= కలుగగా; మేను= బభువాహనుడి శరీరమును; నొంపన్= బాధించగా; కడింది మగండు= మహావీరుడు; అగు; బభువాహనుండు; అచల= చలింపనిదైన, స్థిరమైన;

ఉద్దతినీ= దిట్టతనంతో; బెట్టిదము= వాడి అయినది; అగు= అయిన; నారసంబున్నీ= బాణంతో; అతని= అర్జునుడియొక్క; జతువు= రొమ్ము ఎముకలు భుజశిరస్యలను కలియు స్థానము, భుజసంధి; ఏనైనీ= కొట్టడు; అది= బఖ్రువాహనుడు ఏసిన బాణము; వడి= వేగంయొక్క; పేరిన్నీ= అతిశయంచేత; శోషితజల= నెత్తురుచేత; ఆర్ద్రతనీ= తడియటం, అంటుకొనటం; ఒండక= పొండక; ఉచ్చిపోయిననీ= గ్రుచ్చకొనకుండ దూసికొనిపోగా.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు కుమారుడి బాణప్రయోగ చాతుర్యాన్ని పొగడి ముందు అతడి హంసధ్వజాన్ని ఖండించి, తరువాత శరీరాన్ని బాణాల చేత పీడించాడు. కానీ, మహావీరుడు బఖ్రువాహనుడు ఏ మాత్రమూ చలించకుండా ఒక వాడి బాణంతో అర్జునుడి భుజసంధిని కొట్టాడు. మహావేగంతో బాణం దూసికొనిపోవటంచేత దానికి నెత్తురు అంటుకొనకపోగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. అమైటైమగఁడు తన చాప ముళ్ళతగ నిల్లి సోలి పదపడి తెలివు

ల్లమ్మున నొలసిన నోరా, యిమ్ముడి యని పాగడె గొడుకు నెంతయుఁ భీతినీ.

60

ప్రతిపదార్థం: ఆ మేటి మగఁడు= ఆ మహాశారుడు; తన= తనయొక్క; చాపమ్ము= విల్లు; ఉఱతగనీ= ఆలంబంగా; నిల్లి; సోలి= వివశత్వమునొంది; పదపడి= తరువాత; తెలివు= జ్ఞానం; ఉల్లమ్ముననీ= హృదయమునందు; ఒలయనీ= కలుగగా; ఔరా; ఇమ్ముడి= సాటిఅయినవాడు, సరిసమానుడు; అని; ఎంతయునీ= మిక్కిలి; ప్రీతినీ= అనందంతో; కొడుకునీ= కొడుకును; పాగడనీ= పొగడాడు.

తాత్పర్యం: శూరశ్రేష్ఠుడైన అర్జునుడు తన విల్లు ఆలంబంగా నిలబడ్డాడు. కానీ, శరీరం అతడి వశంలో లేదు. తరువాత కొంతేసటికి హృదయంలో జ్ఞానం జనించి అతడు యథాస్థితిని పొందాడు. ‘ఔరా! నాకు సాటి అయినవాడు’ అని మహానందంతో కొడుకును పొగడాడు.

తే. పాగడి ‘యే తీవ్ర శరములు నిగుడు జేయు, నుఢ్యతికి మంచిబంటవై యోర్వువలయుఁ

జుమ్మురా’ యని పలికి వాలమ్ము లభిక, రయము మెఱయంగు బరగించె రాజముఖ్య!

61

ప్రతిపదార్థం: రాజముఖ్య!= రాజాగ్రణీ, జనమేజయా!; పొగడి= ఆ విధంగా కొడుకును పొగడి; ఏనీ= నేను; తీవ్రశరములు= వాడి బాణాలు; నిగుడనీ+చేయు= ప్రయోగించే; ఉద్దతికినీ= సంరంభానికి; మంచి= గౌపు; బంటవు= యోధుడవు; ఐ; ఓర్మనువలయునీ= ఓర్మకొనవలయును; చుమ్ము!= సుమా!; రా= రారా!; అని; పలికి; వాలమ్ములు= తీవ్రేణ బాణాలను; అధిక= మిక్కిలి; రయము= వేగం; మెఱయంగనీ= వెల్లుడికాగా; పరగించెనీ= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! ఆ విధంగా కొడుకును పొగడి అర్జునుడు నేను వాడి బాణాలు ఏనీ ఉపునకు మహాయోధుడవై ఓర్మకొనాలి సుమా! రారా! అని వడివడిగా వాడి అలుగులు ప్రయోగించాడు.

ఆ. మొనసి వాని నతఁడు ముత్తునియలు గాగుగు, జేయ మత్తురంబు చిత్తవృత్తిఁ

దనికి సత్కరముగు దద్దాత్తమున నించె, నరుఁడు పెక్క మెఱుగు నారసములు.

62

ప్రతిపదార్థం: అతడు= ఆ బధువాహనుడు; మొనసి= గట్టిగా పూనుకొని; వానిన్= అర్జునుడు ప్రయోగించిన బాణాలను; మూడు+తునియలు= మూడు ముక్కలు; కాగన్= అయ్యేటట్లుగా; చేయన్= చేయగా; మత్సురంబు= అసూయ; చిత్తవృత్తిన్= చిత్తస్థితియందు; తనికి= ఎక్కువ అయి; నరుడు= అర్జునుడు; పెర్కు= అనేకములైన; మెఱుగు= వాడిఅయిన; నారసములు= బాణాలు; సత్యరముగన్= వేగముగా; తద్= ఆ బధువాహనికియొక్క; గాతమునన్= శరీరమునందు; నించెన్= ప్రయోగించాడు (నిండేటట్లు చేశాడు.)

తాత్పర్యం: బధువాహనుడు గట్టిపూనికతో అర్జునుడు ప్రయోగించిన బాణాలలో ఒక్కొక్కటీ మూడు ముక్కలయ్యేటట్లు చేశాడు. దీనితో అర్జునుడి మనస్సులో అసూయ అంకురించింది. అతడు వేగంగా బధువాహనుడి ఒంటినిండా వాడి బాణాలు వేశాడు.

ఉ. దానికి నీడు బోవక యుద్ధపరాక్రమ మొష్ట వజ్రకీ
లానిభతన్ మెఱుంగుల విలాసము నింగి వెలుంగ సుధ్యటుం
డైనిగిడించే బార్థ హృదయస్థలి నారస మస్త శస్త్రవి
ద్వానిపుణత్వశాఖి యగు శన్మరపాలసుతుండు భూవరా!

63

ప్రతిపదార్థం: భూవరా!= రాజా!; అష్ట= అష్టాలయొక్క; శప్త= శష్టాలయొక్క; విద్య= విద్యలయందలి; నిపుణత్త= నైపుణ్యంచేత; శాలి= ప్రకాశించేవాడు; అగు= అయిన; ఆ నరపాల= ఆ రాజుయొక్క; సుతుండు= కొడుకు; దానికిన్= ఒంటినిండా బాణాలు వేయటానికి; ఈడబోవక= వెనుదీయక; ఉదగ్రి= భయంకరమైన; పరాక్రమము= శౌర్యం; ఒప్పన్= ఒప్పగా; వజ్ర= వజ్రాయుధంనుండి పుట్టిన; కీలా= జ్వాలలతో; నిభతన్= సమానంగా; మెఱుంగుల= కాంతులయొక్క; విలాసము= తళుకు; నింగిన్= ఆకాశంలో; వెలుంగన్= వెలుగగా; ఉద్యటుండు+ఐ= భయంకరుడై; పార్థ= అర్జునుడియొక్క; హృదయస్థలిన్= హృదయస్థాంలో; నారసము= బాణము; నిగిడించెన్= ప్రయోగించాడు.

తాత్పర్యం: ఒంటినిండా బాణాలు వేసినప్పటికి బధువాహనుడు వెనుకంజ వేయలేదు. అష్ట శప్త విద్య నిపుణుడైన ఆ రాజపుత్రుడు భయంకర పరాక్రమం ఒప్పగా వజ్రాయుధాగ్ని జ్వాలలవంటి కాంతులతో ఆకాశాన్ని ప్రకాశింపజేస్తున్న ఒక బాణాన్ని సూటిగా అర్జునుడి హృదయంలో గ్రుచ్చకొనేటట్లు ప్రయోగించాడు.

అర్జునుడు బధువాహనుని శరంబుచేతు బుడమిం డ్రెష్యుట (సం. 14-78-35)

క. వడి నబి వీపున వెడలినుఁ బడియే బుడమి నర్జుసుండు; పదపడి త్రైళ్ళు
గొడుకును ము న్నతుఁ దేసెనఁ బెడిదపుట్టేటుల యలంతుఁ బృథీనాథా!

64

ప్రతిపదార్థం: పృత్యీనాథా!= రాజా!, జన్మేజయా!; అది= బధువాహనుడి బాణము; వడిన్= వేగంగా; వీపునన్= వీపుమండి; వెడలినన్= దూసికొనిపోగా; అర్జునుండు= అర్జునుడు; పుడమిన్= నేలమీద; పడియెన్= పడ్డాడు; పదపడి= తరువాత; మున్న= ఇంతకుముందు; అతడు= అర్జునుడు; ఏసిన= ప్రయోగించిన బాణాలయొక్క; బెడిదము= గట్టివైన; ఏటుల= దెబ్బలయొక్క; అలంతన్= బాధచేత; కొడుకును= అతడి కొడుకైన బధువాహనుడుకూడా; త్రైళ్ళున్= నేల కూలాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! బభ్రువాహనుడి బాణం అర్జునుడి హృదయంలో నిలువక అతడి వీషుమండి దూసికొనిపోయింది. అతడు భూమిమీద పడిపోయాడు. తరువాత అర్జునుడి బాణాల దెబ్బలవలన పుట్టిన బాధచేత అతడి కొడుకు బభ్రువాహనుడు కూడా నేలకూలాడు.

వ. అట్లు తనపతియును సుతుండును భండనంబునం బడుట విని శోకాక్రాంత యగుచుఁజిత్రాంగద యులూపి
(చి) యుం దీండన చనుదేర నష్టటికి వచ్చే; నట్లు వచ్చి యచ్చెలువ యయ్యచుపురం గసుంగొని యుల్లంబు
జల్లనఁ దల్లడిల్ల మూర్ఖమునింగి మేఘినిం బడి, కొంత వడికిం దెలిసి యులూపి నాలోకించి. **65**

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; తన పతియును= తన భర్తయూ; సుతుండును= కుమారుడునూ; భండనంబున్= యుద్ధంలో; పడుట= నేలకూలటం; విని; శోక= శోకంచేత; ఆక్రాంత= ఆక్రమించబడినది; అగుచున్= అవుతూ; చిత్రాంగద; ఉలూపి (చి)యున్= ఉలూపియు; తోడన్+అ= వెనువెంట; చనుదేరన్= రాగా; అచ్చటికిన్= అక్కడకు - యుద్ధభూమికి; వచ్చేన్= వచ్చింది; అట్లువచ్చి; ఆ+చెలువ= ఆ ప్రీతి; చిత్రాంగద; ఆ+ఇరుపురన్= ఆ ఇద్దరినీ (భర్తను, కుమారుడినీ); కసుంగొని= చూచి; ఉల్లంబు= హృదయం; జల్లనఁ= జల్లమని; తల్లడిల్లన్= భయపడగా, దుఃఖపడగా; మూర్ఖున్= మూర్ఖులో; మునింగి= మునిగి; మేదినిన్= భూమిమీద; పడి; కొంతపడికిన్= కొంతసేపటికి; తెలిసి= తేరుకొని; ఉలూపిన్= ఉలూపిని; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: తన భర్తా కుమారుడూ యుద్ధంలో నేలగూలారని విన్న చిత్రాంగద దుఃఖంలో మునిగిపోయింది. వెనువెంటనే ఉలూపి కూడా రాగా, ఆమె యుద్ధభూమికి వచ్చి, మగనినీ కొడుకునూ చూచింది. గుండె జల్లమనగా మూర్ఖుచెంది నేలమీద పడి కొంతసేపటికి తేరుకొని ఉలూపిని చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. 'నీ కతంబునఁ బతి నాకుమారునిచేత, ననిఁ బడియున్నవాఁ డతివ! కంటే:

**నీవు పతిత్రత గావే; ధర్మజ్ఞవు, గాని దానవే; యేమి కారణమున
నిది కార్యముగఁ జైప్పి తీపిన్నవానికిఁ, గొడుకు దిక్కున నాకు నడలు లేదు;
వరుజూచి పొక్కెదు; వామూళ్చి! నీ దెసఁ దప్పు సేసినను నీతనిఁ గృపార్థ**

తే. **చిత్తవై యెల్లభంగి సంజీవితుండుగఁ, జేయవమ్ము; యక్కటు! నాథు నేయఁ బనిచి
చావు చూచియు వగవవు; సాహసమున, కొలఁఁ లేదు; ని న్నేమందుఁ గులపవిత్త!** **66**

ప్రతిపదార్థం: అతివ!= కాంతా; నీకతంబున్= నీవు కారణంగా; నా= నాయుక్క; కుమారునిచేతన్= కుమారుడినవలన; పతి= భర్త; అనిన్= యుద్ధమునందు; పడి= కూలిపోయి; ఉన్నవాఁడు= ఉన్నాడు; కంటి(వి)+ఎ?= చూచితివా?; నీవు; పతివ్రత= పతివ్రతవు; కాపు+ఎ= కావా?; ధర్మజ్ఞవు= ధర్మం తెలిసినదానవు; కానిదానవు+ఎ?= కానిదానవా?; ఏమి= ఏ; కారణమున్= కారణంచేత; ఈ పిన్నవానికిన్= ఈ చిన్నవాడికి; ఇది; కార్యము+కన్= చేయదగినదిగా; చెప్పితి(వి)= చెప్పావు; కొడుకు= కొడుకుయొక్క; దిక్కున్= విషయమున; నాకున్= నాకు; అడలు= దుఃఖం; లేదు; వామ= అంద్మైన; అశ్చి!= కన్నలు కలదానా; వరున్= భర్తను; చూచి; పొక్కెదన్= పరితపింతును; నీ దెసన్= నీ యెడ; తప్పు; చేసినను= చేసినప్పటికిని; ఈతనిన్= భర్తను; కృపా= దయచేత; ఆర్థ= కరగిన; చిత్తవై+ప= మనస్సుకలదానవై; ఎల్లభంగిన్= అన్ని విధాలా, నీ శక్తు లన్నీ ఉపయోగించి; సంజీవితుఁ దు+కన్= తిరిగి బ్రదికిన వాడినిగా; చేయుము+అమ్మ!= చేయుమమ్మ; అక్కట!= అయ్యా; నాథున్= భర్తను; ఏయన్= బాణాలతో కొట్టగా; పనిచి= ఆజ్ఞాపించి; చావు= అతడి చావు; చూచియున్= కనులార చూచికూడా; వగవవు= విచారించవు; సాహసము+కొలఁ= సాహసంమ్యుక్క మితి; లేదు; కుల= కులమును; పవిత్ర= పావనము చేయుదానా!; నిన్నున్= నిన్ను; ఏమి= ఏమని; అందున్?= అనగలను?

తాత్పర్యం: ఉలూపీ! నీ మూలాన నా కుమారుడివలన భర్త యుద్ధభూమిలో పడిపోయాడు. చూచావా! నీవు పతివ్రతవు కావా? ధర్మం తెలిసినదానవు కావా? ఏ కారణంచేత తండ్రితో యుద్ధంచేసి పడగొట్టుమని ఈ చిన్నవాడికి చెప్పావు. నా కొడుకును గూర్చి నాకు ఏ చింతా లేదు. భర్తను చూచి మాత్రమే పరితపిస్తున్నాను. ఒకవేళ భర్త నీ విషయంలో తప్పు చేశాడే అనుకో! అయినప్పటికీ నీవు దయార్థమైన అంతరంగంతో నీ శక్తులన్నీ ఉపయోగించి భర్తను పునర్జీవితుడిగా చేయవచ్చా! అయ్యా! భర్తను బాణాలతో కొట్టుమని ఆజ్ఞాపించి, అతడు చనిపోగా ఏ మాత్రమూ విచారించకుండా ఉన్నావు. నీ సాహసానికి మితి లేనట్లున్నది. కులపాపనీ! నిన్ను ఏమనగలను?’

వ. అని పలికి పార్చుం జేరంబోయి.

67

ప్రతిపదార్థం: అని; పలికి= ఉలూపితో పలికి; పార్చున్= అర్జునుడిని; చేరన్= సమీపించగా; పోయి= సమీపించి.

తాత్పర్యం: అని ఉలూపితో పలికి అర్జునుడిని సమీపించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

ఆ. ‘మహిత కీర్తిలోల! మత్రాపాపవల్లభా!, యస్యజనుల ప్రాణ మరసి కావఁ

జాలునట్టి నీకు నేల ప్రాణంబులఁ, నిట్టు వదిలి పాశవనిచ్ఛియుండ.

68

ప్రతిపదార్థం: మహిత= గౌరవించబడిన; కీర్తి= కీర్తియందు; లోల!= ఆసక్తి కలవాడా!; మత్త+ప్రాణ= నా ప్రాణాలయొక్క; వల్లభ!= నాథుడవైనవాడా!; అస్యజనుల= ఇతరులయొక్క; ప్రాణము; అరసి= పోషించి; కావన్= కాపాడటానికి; చాలు+అట్టి= సమర్పుడవైనట్టి; నీకున్= నీకు; ఇట్లు= ఈఁ విధంగా; ప్రాణంబులన్= ప్రాణాలను; వదలి= నిన్ను వదలి; పోవన్+ఇచ్చి= పోయేటట్లు చేసి; ఉండన్= ఉండగా; ఏల?= ఎందుకు?

తాత్పర్యం: ఉదాత కీర్తి పరాయణా! ప్రాణేశ్వరా! నీవు ఇతరుల ప్రాణాలు కాపాడగల సమర్పుడవు. నీ ప్రాణాలు నీవు కాపాడుకొనలేక పోయా వేలా?

సీ. ‘నాథ! నీ వెప్పుడు నస్య మన్మింతువు; కనువిచ్ఛి చూడక యునికి ఉగునె;

హయమున కెవ్వరు నడ్డంబు రాకుండ, నాగేతి వగ్రజు నధ్వరంబు

వమ్ముయిపాశుండ, లె మ్ముత్తురంగంబు, వెనుకొన వలవదే యనఫు! నీకు’

నని యార్త్రిఁ బలవించి యహిపుత్రి దెసు జూచి, ‘సుతుఁ డెట్టులుండినుఁ బతికి నిమ్ము

తే. జీవ; మాంత్రురఁ బెక్కంత్రు జేసికొనుట, పురుషులకుఁ దష్టి; భార్య లిత్తెరువునందు

నడవరే; యోళ్లి నీదుమనమున నింత, యెత్తిగె కలిగెంపు వరు; వేయు నేల తఖ్లి!

69

ప్రతిపదార్థం: నాథ!= నాథా!; నీవు; ఎప్పుడున్= ఎప్పుడునూ; నన్నున్= నన్ను; మన్మింతువు= గౌరవిస్తావు; కనువిచ్ఛి= కన్నులు తెరచి; చూడక; ఉనికి= ఉండటం; తగును+ఎ?= తగునా?; అగ్రజు= అస్యగారియొక్క; అధ్వరంబు= యజ్ఞం; వమ్ము+అయి= భంగైఁ; పోక+ఉండన్= పోకుండా; ఎవ్వరున్= ఎవరునూ; హయమునకున్= గుర్రానికి; అడ్డంబురాక+ఉండన్= అడ్డుపడకుండా; ఆగితిని= ఆపితిని; లెమ్ము= లే!; అనఫు!= పాపంలేనివాడా!; నీకున్= నీకు; ఈ తురంగంబున్= ఈ గుర్రాన్ని; వెనుకొనన్= వెంటాడగా; వలవదు+ఎ?= వలదా?; అని; ఆర్తిన్= దుఃఖంతో; వలవించి= మొరపెట్టి; అవో= సర్వముయొక్క; పుత్రి=

కూతురుయొక్క; దెసన్= వైపు; చూచి; సుతుడు= కుమారుడు; ఎట్లులు= ఏ విధంగా; ఉండినన్= ఉన్నప్పటికిని; పతికిన్= భర్త; జీవము= ప్రాణం; ఇమ్ము= పోయుము; పురుషులకున్= మగవారికి; పెక్కండన్= పలువురను; అండురన్= ప్రీలను; చేసికొనుట= పెండ్లియాడటం; తప్పు+ఎ?= దోషమా?; భార్యలు= భార్యలు కూడా; ఈ తెరువు+అందున్= మార్గంలో; నడవరు+ఏ= నడవరు కదా?; తల్లి! = తల్లి; నీదు మనమునన్= నీ మనస్సులో; ఓర్కి= సహాంచి; ఇంత= దీనినంతయును; ఎఱ్గి= ఆలోచించి, తెలిసికొని; వరున్= భర్తను; కలిగింపు= బ్రతికించుము; వేయున్= వేయి మాటలు; ఏల= ఎందుకు?

తాత్పర్యం: ‘నాథా! నీవు నన్నెప్పుడూ గౌరవిస్తుంటావు. అటువంటివాడవు కన్నులు తెరచి నన్ను చూడకుండటం తగునా? అన్నగారి యజ్ఞానికి భంగం కలుగుండా ఎవ్వరూ గుర్తానికి అడ్డుపడకుండా ఆపావు కదా! పుణ్యాత్మా! లే లెమ్ము, నీవు గుర్తాన్ని వెంటాడవలదా?’ అని చిత్రాంగద శోకించింది. తరువాత ఆమె ఉలూపివైపు చూచి ‘కుమారుడు ఏమైనప్పటికీ భర్తను బ్రదికించుము. పలువురు ప్రీలను వివాహమాడటం మగవారికి తప్పుకాదు కదా! భార్యలు ఈ దారి త్రోక్కురుకదా! (పలువురు భర్తలను కలిగియుండరని అర్థం). కాబట్టి మనసులో ఓర్కి వహాంచి దీనినంతా ఆలోచించి తల్లి! భర్తను బ్రదికించుము. ఇంకా వేయిమాట లెందులకు?’

వ. అని యంత నిలువక.

70

ప్రతిపదార్థం: అని; అంతన్= అంతటితో; నిలువక= ఆగకుండా.

తాత్పర్యం: అని అంతటితో అగక. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

అ. ‘కొడుకు చేతు జల్లి పడియున్న యిక్కురు, కులవరేణ్య గరుడ గూల నీవు
బ్రదుకు జేయకున్న బ్రాయోపవేశన, మాచలంతు నహింకులాగ్రగణ్య!’

71

ప్రతిపదార్థం: అహికుల= నాగకులమునందు; అగ్రగణ్య= మొదట లెక్కింపదగినదానా!; కొడుకుచేతన్= కొడుకువలన; చచ్చి; పడి+ఉన్న= యుద్ధభూమిలో పడియున్న; ఈ కురుకుల= ఈ కురుకులంలో; వేణ్యన్= శేష్ముడిని; కరుణ= దయ; కూరి= కలిగి; నీవు; బ్రదుకన్+చేయక= బ్రదికించక; ఉన్నన్= ఉంటే; ప్రాయ= మరణించుటకే; స్వకర్మత్యాగ పూర్వకంగా ఉపవాసం చేయటంతో; ఉపవేశనము= కూర్చుండటం; ఆచరింతున్= చేస్తాను.

తాత్పర్యం: ‘నాగకులాగ్రగణ్య! కొడుకుచేతిలో చచ్చి పడియున్న ఈ కురుకులశేష్ముడిని నీవు బ్రతికించకపోతే నేను ప్రాయోపవేశం చేస్తాను.

వ. అనిపలికి పతిచరణంబులు శిరంబు సోకం బ్రణమిల్లి, యాసీనద్వై యూరకుండె: నట్టియేడ బభువాహ
సుండు దెప్పితీ లేచి యప్పాలంతం జూచి.

72

ప్రతిపదార్థం: అని; పలికి; పతి= భర్తయొక్క; చరణంబులు= పాదాలు; శిరంబు= తలను; సోకన్= తాకేటట్లుగా; ప్రణమిల్లి= నమస్కరించి; ఆసీన+బ= కూర్చున్నబై; డ్సారక+ఉండెన్= మిన్నక ఉండిపోయింది; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; బభువాహనుండు; తెప్పెళ్లి= తేరుకొని; లేచి; ఆ పాలంతీన్= ఆ ప్రీని, తల్లిని; చూచి.

తాత్పర్యం: అని చిత్రాంగద పలికి మగని కాళ్ళకు తల తగిలేటట్లుగా నమస్కరించి, కూర్చుండి మాటాడకుండా ఉన్నది. ఆ సమయంలో బభువాహనుడు తేరుకొని లేచి తల్లిని చూచి.

ఉ. ‘జించుకయేనియున్ వనట నెన్నెడుఁ బొందని తల్లి నేడు నా
మంచితనంబునన్ బలుకు మాలిన నాథుని సుగ్రహతులన్
మంచు నిసుండు వోలేఁ బలిమార్చు మహాబలుఁ జూచి యిట్లు దుః
ఫీంచుచు నుండుఁ జూచితి; సక్కిష్టచిత్తున కీంత పెద్దయే?

73

ప్రతిపదార్థం: ఎన్నెడున్= ఏ నాడునూ; ఇంచుక+ఏనియున్= కొంచెంకూడా; వనట= దుఃఖమును; పొందని; తల్లి; నేడు; నా= నాయ్యెక్కు; మంచితనంబునన్= గొప్పతనంచేత (పరాక్రమాతిశయంచేత అని భావం); పలుకు= మాట; మాలిన= లేని, మాటపలుకూ లేని (మూర్ఖపోయిన అని అర్థం); నాథునిన్= భర్తను; ఉగ్ర= భయంకరులైన; శత్రులన్= శత్రువులను; మంచున్= మంచును; ఇసుండు+పోలెన్= సూర్యుడివలె; పరిమార్చు= రూపుమాపే; మహాబలున్= గొప్పబలం కలవాడిని; చూచి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; దుఃఖించుచున్= దుఃఖిస్తూ; ఉండన్= ఉండగా; చూచితిన్= చూచాను; సహ+కిల్పుఁ= పాపంతో కూడిన; చిత్తునకున్= మనస్సు కలవాడికి; ఇంత= ఇది; పెద్ద+ఏ?= మహాపాపమా?

తాత్పర్యం: ‘మా అమ్మ ఏనాడూ దుఃఖం ఎటువంటిదో ఎరుగదు. నా పరాక్రమాతిశయంచేత మాటా పలుకూ లేని భర్తము, మంచును సూర్యుడివలె భయంకరులైన శత్రువులను రూపుమాపే బలిష్టుడిని చూచి ఈనాడు ఆమె దుఃఖిస్తున్నది. నేను ఆమె శోకస్తుతిని కనులారా చూచాను. తండ్రిని పడగొట్టిన పాపాత్ముడికి తల్లిని దుఃఖం పాలు చేయటం మహాపాపం కానే కాదు గదా!

విశేషం: అలం: ఉపమ, అర్థాంతరన్యాసం.

క. గాబిలి తనయుఁడ నగు నేఁ, గా దన కిక్కురుకులాగ్రగణ్యుని నిష్ట్మై
మేధినిఁ గుఖ్యితి మణికిర, ఓర్దాత్తంబైన మకుట ముల్చిం బొందన్.’

74

ప్రతిపదార్థం: గాదిలి= ప్రేయమైన; తనయుఁడన్= మమారుడను; అగు= అయిన; నేన్= నేను; కాదు= తగదు; అనక= అని తలంచక; ఈ కురుకుల= ఈ కురువంశంలో; అగ్రగణ్యునిన్= ముందు లెక్కించదగిన వాడిని; ఈ+షైన్= ఈ విధంగా; మణి= పాదిగిన మణిలయొక్క; కిరణ= కాంతులచేత; ఉదాత్తంబు+ఇన్= సుందరమైన; మకుటము= కిరీటం; ఉర్విన్= భూమిని; పొందన్= కూడగా; మేదినిన్= నేలమీద; కూర్చుతిన్= కూలేటట్లు చేశాను.

తాత్పర్యం: ప్రేయ పుత్రుడనయిన నేను ఇది తగదు అని భావించకుండా మణికిరణ మనోజ్ఞమైన కిరీటం నేలమీద పడేటట్లుగా ఈ కురువంశ శైష్ముడిని కూల్చాను.’

వ. అని విలాపంబు చేసి వివ్యాఘ్షతీడం గూడ యజ్ఞతురంగానుసారులై వచ్చిన యాజ్ఞవల్య శిష్యత్వుతి బ్రాహ్మణ జనంబులు నయనపథప్రాపు లగుటయు.

75

ప్రతిపదార్థం: అని; విలాపంబుచేసి= దుఃఖించి; వివ్యచ్ఛతోడన్= అర్జునుడితో; కూడన్= కూడా; యజ్ఞతురంగ్= యజ్ఞశ్వమును; అనుసారులు+ఽః= అనుసరిస్తున్నవారై; వచ్చిన; యజ్ఞవల్యై= యజ్ఞవల్యైడిమొక్క; శిష్య= శిష్యుడు; ప్రభుతి= మొదలైన; బ్రాహ్మణాజనంబులు= బ్రాహ్మణులు; నయనపథ= కంటిచూపు ఒలయువారిని; ప్రాపులు= పొందినవారు; అగుటయున్= కాగా; (కన్ములకు కనబడగా అని అర్థం)

తాత్పర్యం: అని బధ్మవాహనుడు విలపించాడు. ఇంతలో అర్జునుడితోపాటు యజ్ఞశ్వన్ని అనుసరిస్తున్న యజ్ఞవల్యై శిష్యుడు మొదలగు బ్రాహ్మణులు అతడికి కనపడ్డారు.

- సీ. ‘అధ్వర హాయ విషయంబుగా ఏ రేమి , పనిచేయు వార్ింకొ? పార్థుడిట్లు
పడియున్నవాడని పలవించి జనకుని , నిట్లు చేసిన పాపుఁ దెవ్యధమున
నాచలంచునొకా? ప్రాయశ్శిత్త మని పల్చి , పండించు వర్షముల్ బైక్షప్పుత్తి
నిమ్మపోత్తుని కపాలమ్మున నడపంగ , వలయుగా కొం దెళ్లి గలుగ నేర్చు?’
- అ. నని యులూపి బిక్కుగనుగొని ‘నీవు ప , న్నంగఁ దండ్రి నిట్లు భండనమున
విగత జీవితుడుగఁ దెగె జీసితిని నింక , నెలమిఁ బొందు భరతకులపవిత్తు!’

76

ప్రతిపదార్థం: అధ్వర= యజ్ఞంమొక్క; హాయ= గుర్రంయొక్క; విషయంబు+కాన్= పనిగా; వీరు= ఈ బ్రాహ్మణులు; ఏమి పని?= ఏ పని?; చేయువారు+బ్రొ= చేయువారో; పార్థుడు= అర్జునుడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; పడి; ఉన్నవాడు= ఉన్నాడు; అని; పలవించి= శోకించి; జనకున్ని= తండ్రిని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; చేసిన= పడగొట్టిన; పాపుడు= పాపి; ఏ+విధమున్ని= ఏ విధంగా; ప్రాయశ్శిత్తము= పాపాన్ని పోగొట్టేపని; ఆచరించున్+బ్రొ= చేయునో; అని; పల్చి= పలికి; పండించు= పస్సెందు; వర్షముల్= ఏండ్లు; ఈ మహత్త+అత్మన్మి= ఈ గొప్ప అత్మగల వాడియొక్క; కపాలమున్ని= తల పుట్టెయందు; బైక్షప్పుత్తిన్= బిక్కస్తుమును భుజించే వ్యాపారం; నడపంగన్ వలయున్+కాక= చేయవలయునే తప్ప; ఒండు= మరొక విధానం; ఎద్ది= ఏదియూ; కలుగనేర్చున్= కలుగుతుంది; అని; ఉలూపి దిక్కున్= ఉలూపివైపు; కనుగొని= చూచి; నీవు; పన్నంగన్= ఆజ్ఞాపించగా; భండనమున్న= యుద్ధంలో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; తండ్రిన్= తండ్రిని; విగత= పోయిన; జీవితుడుగన్= జీవిత కాలం కలవాడినిగా, జీవితం ముగిసేటట్లుగా; తెగన్+చేసితిని= చంపితిని; భరతకుల= భరతుడి నంశముయొక్క; పవిత్ర= శుద్ధిని కలిగించుదానా!, పాపాదులను పోగొట్టేదానా; ఎలమిన్= ఆనందపారవశ్యమును; ఇంకన్= ఇక; పొందు= పొందుము.

తాత్పర్యం: ‘యజ్ఞశ్వనికి సంబంధించిన ప్రధాన కార్యాలలో ఏ విధిని నిర్వహించటానికి ఈ బ్రాహ్మణులు వచ్చారో! అర్జునుడు ఈ విధంగా యుద్ధభూమిలో పడి ఉన్నాడు కదా!’ అని బధ్మవాహనుడు శోకించాడు. ‘తండ్రిని ఈ విధంగా పడగొట్టిన పాపి ప్రాయశ్శిత్తం ఏ విధంగా చేసికొనునో!’ అని అన్నాడు. పస్సెందేళ్లు మహాత్ముడైన అర్జునుడి కపాలంలో భిక్షాన్నం భుజించవలయునే తప్ప మరియొక విధమైన ప్రాయశ్శిత్తం కనబడదు’ అని పలికాడు. అతడు ఉలూపివైపు చూచి ‘నీవు ఆజ్ఞాపించగా యుద్ధంలో ఈ విధంగా తండ్రిని అకాలమరణం పాలుచేశాను. భరతకుల పరిశుద్ధి కారిణీ! ఇక నీవు ఆనందపారవశ్యం పొందుము.

వ. అని వెండియు.

77

తాత్పర్యం: అని ఇంకనూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం.)

క. ‘జనకునిఁ దెగటాల్నిన పా , పునకుం బ్రాణంబు తోడి పాత్తు మనంగా

మనమునఁ దాలిమి గలుగునె? , చనుగాక యతండు చనిన స్థాత్తిక తగన్.’

78

ప్రతిపదార్థం: జనకునిన్= తండ్రిని; తెగటార్పిన్= చంపిన; పాపునకున్= పాపికి; ప్రాణంబుతోడన్+పాత్తు= ప్రాణముల సంబంధం; మనంగాన్= ఉండగా; మనమునన్= మనస్సులో; తాలిమి= శాంతి; కలుగును+ఎ?= పుట్టునా? (పుట్టుదని భావం); అతండు= తండ్రి; చనిన= వెళ్లిన; సత్త+గతికిన్+అ= ఉత్తమలోకానికే; తగన్= సదాచారానికి తగినట్లుగా; చనన్+కాక= వెళ్ళును గాక!

తాత్పర్యం: ‘తండ్రిని చంపిన పాపికి ప్రాణాలున్నంత వరకూ మనశ్శాంతి కలుగదు. తండ్రి వెళ్లిన ఉత్తమలోకానికే కొడుకు కూడా ధర్మానికి తగ్గట్లుగా వెళ్లాలి.’

వ. అని యుగ్దించి స్థావరంబులు జంగమంబులు నగు భూతంబులు విన, భుజంగపుత్రియు నాకల్చింపఁ; జెప్పి ప్రతంబు నిష్టం బుానెదు; మా తండ్రిలే కునికి నిజంబగు నేనిఁ బ్రాయోపవేశంబ యుత్తమ కృత్యంబు; వీరవధంబు పాపం; బంతకంటిను రాజవధం బెక్కు; దంతకంటి గడు నగ్గలంబు ధాల్చుకవధంబు; జనక వధ పాతకం జింత యని కొలంబి యిదరా; బిట్టుండ వీరుండును రాజును ధాల్చుకుండును జనకుండును నైన యమ్మిపాతాత్పని వధియించిన మహాపాతకుని కేత్తద్వాతానుష్టానంబు దక్కనొండుమెయి నిష్టుతి గల్లునే; ఓని నడపెద? నని పలికి యప్పురమనియతుం దుపస్పర్శనం బాచలంచి పలుకు లుడిగి కూర్చుండె; నప్పుడు.

79

ప్రతిపదార్థం: అని; ఉగ్దించి= వక్కాణించి; స్థావరంబులు= కదలనివి, అచేతనములు; జంగమంబులున్= కదిలేవి, చేతనములు; అగు= అయిన; భూతంబులు= పదార్థాలు; వినన్= వినగా; భుజంగు= సర్పముయొక్క; పుత్రియున్= కుమారైయు; ఆకల్చింపన్= వినగా; చెప్పి; ప్రతంబు= సదాచారంయొక్క; నిష్టన్= శ్రద్ధను; పూనెదన్= పూనుతాను; మా తండ్రి= అర్జునుడు; లేక+ఉనికి= లేకుండటం, మరణించటం; నిజంబు+అగు+ఏనిన్= నిజమయితే; ప్రాయోపవేశంబు+అ= మరణార్థం ఉపవసించి కూర్చుండటం; ఉత్తము= మంచిదైన; కృత్యంబు= పని, వీర= వీరుడియొక్క; వధంబు= చంపటం; పాపంబు= పాపం; అంతకంటిను= వీరవధకంటి; రాజ= రాజుయొక్క; వధంబు= చంపుట; ఎక్కుడు= మహాపాపము; అంతకంటన్= రాజ వధకంటి; ధార్మిక= ధర్మమునందు చరించువాడియొక్క; వధంబు= వధ; కడున్= మిక్కిలి; అగ్గలంబు= అధికం; మహాత్రపాపం; జనక= తండ్రియొక్క; వధ= చంపుటవలన కలుగు; పాతకంబు= పాపం; ఇంత= ఈ పరిమాణం కలది; అని; కొలంది= మితి; ఇదరాదు= పెట్టటం శక్యం కాదు; ఇట్లు= వాస్తవము ఈ విధంగా; ఉండన్= ఉండగా; వీరుండును= వీరుడునూ; రాజును; ధార్మికుండును= ధర్మమునందు చరించేవాడునూ; జనకుండును= తండ్రియు; ఐన= అయిన; ఈ మహాత= పూజించబడిన; ఆత్మనిన్= ఆత్మకలవాడిని; వధియించిన= చంపిన; మహాత= గొప్ప; పాతకునికిన్= పాపికి; ఏతద్= ఈ; ప్రత= ప్రాయోపవేశ ప్రతముయొక్క; అనుష్టానంబు= ఆచరణమే; తక్కన్= తప్ప; ఒండు= మరియుక, ఇతరమైన; మెయిన్= విధంగా; నిష్టుతి= పాపవిముక్తి; కలుగున్+ఏ?= కలుగునా?; దీనిన్= ప్రాయోపవేశాన్ని; నడపెదన్= ఆచరిస్తాను. అని; పలికి; ఆ పరమ= ఆ అధికమైన; నియతుండు= నియమం కలవాడు; ఉపస్పర్శనంబు= ఆచరణ (మూడుసార్లు నీరు లోపలికి పుచ్చుకొనటం); ఆచరించి= చేసి; పలుకులు= మాటలు; ఉడిగి= మాని; కూర్చుండెన్= కూర్చున్నాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: అని అక్కడ ఉన్నవారు వింటూ ఉండగా బిభ్రువాహనుడు వక్కణించాడు. అంతేకాక సృష్టియందలి సర్వచేతనాచేతనములూ నాగకన్య అయిన ఉలూపి వింటూ ఉండగా పలికాడు. మరియు నేను సదాచార శ్రద్ధ పాటిస్తాను. మాతంండ్రి మరణించటం నిజమయితే ప్రాయోపవేశమే నాను చేయదగిన మంచిపని. వీరవధ పాపం. అంతకంటె రాజవధ మహాపాపం. దానికంటె ధార్మికవధ మహాత్మర పాపం. ఇక జనకవధ ఇంతటిదని మితిపెట్టలేము. సత్యమిట్టిది కాబట్టి వీరుడూ, రాజూ, ధార్మికుడూ, తండ్రి అయిన మహాత్ముడిని చంపిన మహాపాపికి ప్రాయోపవేశం చేయటంవలన తప్ప అన్యవిధంగా పాపవిముక్తి లేదు. కాబట్టి ప్రాయోపవేశమే చేస్తాను' అని చెప్పి, ఆ పరమ నియమబద్ధుడు ఆచమనంచేసి మానియై కూర్చున్నాడు. అప్పుడు.

ఉలూపి(చి) సంజీవనమణిచేత వర్షమ బ్రదికించుట (పం. 14-81-1)

ఆ. అట్లు తెంపు చేసి యాసీను లైన యూ | తల్లి, గొడుకు, నవనిఁ ద్రెళ్ళయున్లు

విజయుఁ జూచి పాయవెలఁది సంజీవన | మణిఁ దలంచే గురుసమాజముఖ్య!

80

ప్రతిపదార్థం: కురుసమాజ= కురురాజ సమూహంలో; ముఖ్య!= శ్రేష్ఠుడా!; అట్లు= ఆ విధంగా; తెంపుచేసి= సాహసించి; ఆసీనులు+ఖన= కూర్చున్నవారైన; ఆ తల్లిన్= ఆ తల్లినీ, చిత్రాంగదనూ; కొడుకున్= కొడుకునూ; అవనిన్= భూమిమీద; తెళ్ళి+ఉన్న= పడి ఉన్న; విజయున్= అర్ధునుడినీ; చూచి; పాయవెలఁది= నాగకాంత ఉలూపి; సంజీవన= తిరిగిబ్రదికించే; మణిన్= మణిని; తలంచెన్= స్వరించింది.

తాత్పర్యం: కురురాజజేప్పా! ఉలూపి ఆ విధంగా సాహసించి కూర్చున్న చిత్రాంగదనూ, బిభ్రువాహనుడినీ, యుద్ధభూమిలో పడి ఉన్న అర్ధునుడినీ చూచి తిరిగి బ్రదికించే సంజీవన మణిని స్వరించింది.

వ. తలంచినం భుజంగమంబులకుఁ బరాయణంబైన యమ్ముణి యమ్ముహోభాగ హస్తతలంబునకు వచ్చిన నా భామిని భఫ్ఫువాహను నాననం బాలోకించి.

81

ప్రతిపదార్థం: తలంచినవ్వే= స్వరించగా; భుజంగమంబులకున్= సర్వాలకు; పరాయణంబు+ఖన= ప్రియమైనదైన; ఆ+మణి; ఆ మహాభాగ= మహాపవిత్రయుక్క; హస్తతలంబునకున్= అరచేతకి; వచ్చినవ్వే= రాగా; ఆ భామిని= ఆ ప్రీ - ఉలూపి; బిభ్రువాహను= బిభ్రువాహనుడియుక్క; ఆననంబు(వ్వే)= ముఖమును; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: స్వరించిన వెంటనే నాగజాతివారికి ప్రియమైన ఆ సంజీవనమణి ఉలూపి అరచేతిలో నిలిచింది. అప్పుడు ఆమె బిభ్రువాహనుడి ముఖం చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం.)

సీ. విజయుండు చచ్చునే వేదురులార! యిం | ద్రునిచేత నైన; నీతనికి నొక్క

ప్రియము సేయంగఁ గోలయిను సే కొలఁది యూ | రయు బుభ్రు సేతండు రణ మొనర్పఁ
దలఁచిన నివ్వేరుతలఁపు సిధింపంగఁ | జేయుటకును నింత సేయవలసె
నాకుఁ; గావున మోహనంబగు మాయా ప్రు | యోగంబు నడపితి నుజ్జులాత్మ!

తే. నరుఁడు నారాయణుడు; మహాత్మరము సుష్టే | యితని తేజి; మెఘులకిని నెట్లు దాని నార్మవచ్చు; మీ వగ పెల్లఁ తీర్పునిపుడు | యుత్థితుం డగు నీ కౌరవేత్తముండు.

82

ప్రతిపదార్థం: వేదురులార! = వెరులార!; ఇంద్రునిచేతన్ = ఇంద్రుడిచేతను; ఇన్ = అయినను; విజయుండు = అనేక విజయాలు పాందినవాడు అర్జునుడు; చచ్చున్+ఏ? = చనిపోవునా?; ఉజ్జుల = ప్రకాశిస్తున్న; ఆత్మ = ఆత్మకలవాడా!, బభువాహనా!; ఈతనికిన్ = అర్జునుడికి; ఒక్క = ఒక; ప్రియము = మేలు; చేయన్ = చేయగా; కోరియును = కోరియూ; నీ = నీయుక్క; కొలది = శక్తి; ఆరయు = పరీక్షించే; బుద్ధిన్ = తలంపుతో; ఈతండు = ఈ అర్జునుడు; రణము = యుద్ధం; ఒనర్పున్ = చేయగా; తలచినన్ = నిశ్చయించగా; ఈ వీరు = ఈ వీరుడియొక్క; తలపు = కోరిక; సిద్ధింపంగన్ = నెరవేర్పగా; చేయుటకును = చేయటానికి; నాకున్ = నారు; ఇంత = ఈ పెద్దవని; చేయవలసేన్ = చేయవలసి వచ్చింది; కౌవున్ = కౌపున; మోహసంబు = మూర్జు కలిగించేది; అగు = అయిన; మాయా = మాయయొక్క; ప్రయోగింబు = ప్రయోగం; నడపితిన్ = చేశాను; నరుడు = అర్జునుడు; నారాయణుడు; ఇతని = ఇతడియొక్క; తేజము = తేజస్సు; మహాత్మరము = చాలా గొప్పది; చుఫ్యై = సుమా!; దానికిన్ = ఆ తేజస్సును; ఎవ్వరికినిన్ = ఎటువంటి వారికైనను; ఎట్లు = ఏ విధంగా; ఆర్పన్ = రూపుమాపగా; వచ్చున్? = సాధ్యవోతుంది?; ఈ కౌరవ = ఈ కౌరవులలో; ఉత్తముండు = శ్రేష్ఠుడు; మీ = మీయొక్క; వగపు = విచారం; ఎల్లన్ = అంతయూ; తీర్పున్ = పోగొట్టగా; ఇపుడు+అ=ఇప్పుడే; ఉత్థితుండు = లేచినవాడు; అగున్ = అవుతాడు.

తాత్పర్యం: వెరులారా! ఇంద్రుడిచేతనైనా అర్జునుడు చనిపోతాడా! నేను ఇతడికి గొప్ప మేలు చేయాలని కోరాను. అదీగాక నీ శక్తి పరీక్షించాలనే తలంపుతో నీతో యుద్ధం చేయ నిశ్చయించిన ఇతడి కోర్కె నెరవేర్ప నిర్ణయించాను. ఈ రెండు హేతువుల వలన మూర్జుపోయేటట్లుగా మాయా ప్రయోగం చేశాను. అర్జునుడు నారాయణుడే. ఇతడి తేజస్సు చాలా గొప్పది. దానిని ఏ విధంగానైనా నశింపజేయటం ఎవ్వరికి సాధ్యంకాదు. మీ విచారం తొలగించటానికి ఈ కౌరవశ్రేష్ఠుడు ఇప్పుడే లేస్తాడు.

v. ‘మాయా ప్రయోగింబి; వేళొండుగాదు; నీకు మీతండ్రితోడ భండనంబు సేయ బుట్టి పుట్టించితి; జింతమాత్ర’ యని తత్త్వదేశంబున నున్న యెల్లజనంబులు నుల్లంబుల నానందంబు నొందః బలికి, యమ్మణిపుారపురపతి కరతలంబున నమ్మణి యిడి, ‘చీని నిమ్మపోత్తుని హృదయదేశంబు మోపు’, మనవుడు నతం డట్ల చేయుట యుం. భార్యందు ప్రత్యుభ్రీతుండై.

83

ప్రతిపదార్థం: మాయా = మాయయొక్క; ప్రయోగింబు+అ = ప్రయోగమే; వేఱు+బండు = మరియొకటి; కాదు; మీ తండ్రితోడన్ = మీ తండ్రితో; భండనంబు = యుద్ధం; చేయన్ = చేయగా; నీకున్ = నీకు; బుద్ధి = ఆలోచన; పుట్టించితిన్ = కలిగేటట్లు చేశాను; ఇంతమాత్ర = ఇంతే; అని; తద్ద = ఆ; ప్రదేశంబునన్ = చోటున; ఉన్న; ఎల్లన్+జనంబులున్ = జనులందరూ; ఉల్లంబులన్ = హృదయాలలో; అనందంబున్ = అనందమును; ఒందన్ = పాందగా; పలికి; ఆ మణిపూరమనే; పుర = పట్టణంయొక్క; పతి = నాధుడియొక్క; కరతలంబునన్ = అరచేతియందు; ఆ మణి = ఆ సంజీవనమణి; ఇడి = ఉంచి; దీనిన్ = ఈ మణిని; ఈ మహాత్ర+ఆత్మని = పెద్దమనస్సుకలవాడియొక్క; హృదయదేశంబు = హృదయస్తానాన్ని; మోపుము = ఆనించుము; అనవుడున్ = అనిన తరువాత; ఆతండు = బభువాహనుడు; అట్లు+అ = అట్లే, ఉలూపి చెప్పిన విధంగానే; చేయుటయున్ = చేసిన పిదప; పార్థండు = అర్జునుడు; ప్రతి+ఉజ్జీవితుండు+ఖ = తిరిగి బ్రదికినవాడై.

తాత్పర్యం: ‘ఇది మాయా ప్రయోగమే కాని మరియొకటి కాదు’ అని ఉలూపి అస్సది. ఆ మాటలు విని అక్కడివారందరూ అనందించారు. అప్పుడామే ఆ మణిని బభువాహనుడి అరచేతిలో ఉంచి దీనిని మహాతుడైన అర్జునుడి హృదయస్తాన పెట్టు’ మని పలికింది. బభువాహనుడు అమె చెప్పినట్లే చేసిన వెంటనే అర్జునుడు తిరిగి బ్రతికాదు.

తే. లేచి కూర్చుండి కలయంగఁ జాచి యెళ్లఁ; సెరల కాంతియు దంతరుచియును పెరయ
నతి మనోహరముగఁ దనసుతునితోడు; ‘మనుజనాయక! కుశలమే?’ యనుడు నతడు. **84**

ప్రతిపదార్థం: లేచి= అర్బునుడు లేచి; కూర్చుండి= కలయంగన్= అంతటా, నలుషైపులా; చూచి= అతి= మిక్కిలి; మనోహరముగన్= అందంగా; ఎళ్లఁ= కంటియందలి ఎర్రని; సెరల= గీరల; కాంతియున్= కాంతియూ; దంత= పండ్లయొక్క తెల్లని; రుచియును= కాంతియూ; బెరయన్= కూడగా; తన= తనయొక్క; సుతునితోడన్= కొడుమతో; మనుజనాయక!= రాజు!; కుశలము+వీ?= సేమమే కదా?; అనుడున్= అని అనగా; అతడు= ఆ బభువాహనుడు.

తాత్పర్యం: అర్బునుడు లేచి కూర్చుండి నాలుగు దిక్కులా చూచాడు. అతడి కన్నులలోని ఎర్రగీరల కాంతీ, తెల్లని పండ్లకాంతీ చాలా అందంగా కలిసిపోయినవి. అప్పుడు అతడు తన కొడుమను ‘రాజు! సేమమే కదా!’ అని ప్రశ్నించాడు. పిదప బభువాహనుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. వినయ మారంగ నాతని చరణంబుల, తెఱగి ‘భవత్పుణ్య వీక్షణమున
సభిలంబుఁ గుశలంబ’ యనిన ‘నిజ్ఞనముల, మొగములయందెల్ల వగపు దీఁచి
యచ్ఛేరువాటును హర్షంబుఁ గదిరెడు:, నిధి యేమి చెప్పవే యెఱుగు దేని:
నాచెప్పినట్ల రణంబున కేతెంచి, తీవు; చిత్రాంగద యేల వచ్చే?
అ. సిచ్చచీకి సులూపి(చి) యేమిచీ కిపుడు చ, స్టోంచే?’ ననుడు భక్తి నిర్మరముగ
నతడు సాగి ప్రొక్కి హస్తముల్ మొగిచి య, య్యహి తనూజుఁ జాపి యతనితోడ. **85**

ప్రతిపదార్థం: వినయము; అరంగన్= నిండగా; అతని= అర్బునుడియొక్క; చరణంబులమన్= కాళ్ళకు; ఎఱగి; భవతీ= మీయొక్క; పుణ్య= పవిత్రమైన; వీక్షణమునన్= చూపుచేత; అభిలంబున్= సమస్తమునూ; కుశలంబు+ల= సేమమే; అనినన్= అనగా; ఈ జనముల= ఈ జనులయొక్క; మొగముల+అందున్= ముఖాలలో; ఎల్లన్= అంతటా; వగపు= విచారం; తోచి= కనబడి; అచ్చేరువాటును= ఆశ్వర్యమూ; హర్షంబు= సంతోషమూ; కదిరెడున్= కలుగుతున్నవి; ఎఱుఁగుదు+విని= తెలిసినవాడవైతే; ఇది; ఏమి= ఏమిటో; చెప్పవే= చెప్పువా; ఈవు; నా+చెప్పిన+అట్ల= నేను చెప్పిన విధంగానే; రణంబునమన్= యుద్ధనికి; ఏతెంచితి= వచ్చాపు; చిత్రాంగద; ఏల= ఎందువలన; వచ్చేన్= వచ్చింది. ఇచ్చటికిన్= ఇక్కడకు; ఉలూపి(చి)= ఉలూపి; ఇప్పుడు; ఏమిటికిన్= దేనికి; చన్+తెంచెన్= వచ్చింది; అనుడున్= అనగా; భక్తి= భక్తిచేత; నిర్మరము+కన్= నిండి ఉండేటట్లుగా; అతడు= బభువాహనుడు; చాగి= సాప్టాంగపడి, ప్రొక్కి; హస్తముల్= చేతులు; మొగిచి= మోడ్డి; ఆ అహి= ఆ నాగరాజుయొక్క; తనూజన్= పుత్రికను; చూపి; అతనితోడన్= అర్బునుడితో.

తాత్పర్యం: పరిపూర్ణ వినయంతో అర్బునుడి కాళ్ళకు ప్రొక్కి ‘మీ పావన కట్టాడ వీక్షణం చేత అందరూ సేమమే’ అని అన్నాడు. తరువాత అర్బునుడు ‘నాను పీరి ముఖాలలో విచారం గోచరించి ఆశ్వర్యమూ సంతోషమూ కలుగుతున్నవి. పీరి విచారానికి కారణం నీకు తెలిస్తే నాకు చెప్పుము. నీవు నేను చెప్పిన విధంగానే యుద్ధం చేయటానికి వచ్చాపు. మరి ఇక్కడకు చిత్రాంగద ఎందుకు వచ్చింది? ఉలూపి ఇప్పుడు దేనికి వచ్చింది?’ అని అడిగాడు. అంతట బభువాహనుడు సాప్టాంగ నమస్కారం చేసి, లేచి చేతులు మొగిడ్డి నాగకన్య అయిన ఉలూపిని చూపి అర్బునుడితో. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం).

వ. ‘అంతయు నిష్టుష్టినుభావ నడుగుం’ డనిన, గాంధీవి యూ యింతివదనం భాలోకించి ‘కురువంశ నిస్తారకా! నీ రాకకుం గారణంబేమి?;’ యిష్టుష్టిపూర్వ పురుణాధుని దెస నావలన భవచీయ చిత్తంబు ప్రసన్సుంబయి యున్న యిచియే?; యిష్టురపతియును నేనును జిత్రాంగదయును నీకేమియు నపరాధంబు సేయము గదా’ యనుటయు.

86

ప్రతిపదార్థం: అంతయున్ = వృత్తాంతమంతయూ; ఈ మహానుభావన్ = మహిమగలదానిని; అడుగుండు = అడుగుడు; అనిన్న్ = అనగా; గాంధీవి = అర్జునుడు; ఆ ఇంతి= ఆ స్త్రీయుక్క; వదనంబు= ముఖమును; అలోకించి= చూచి; కురువంశమును; నిస్తారకా!= ఉద్దరించుదానా!; నీ= నీయుక్క; రాకకున్= వచ్చుటకు; కారణంబు= కారణం; ఏమి?= ఏది?; ఈ మణిపూరపుర= ఈ మణిపూర పురముయొక్క; నాధునిదెసన్= నాధుడియెడ; నా వలనన్= నా యొడల; భవచీయ= నీ యొక్క; చిత్తంబు= మనస్సు; ప్రసన్సుంబు+ఇ= తృప్తి పొందినదై, దయగలదై; ఉన్న+అది+ఎ?= ఉన్నదా?; ఈ నరపతియును= ఈ రాజుమా; నేనును= నేనా; చిత్రాంగదయున్= చిత్రాంగదయూ; నీకున్= నీ యొడ; ఏమియున్= ఏమియూ; అపరాధంబు= తప్పు; చేయము+కదా= చేసి ఉండము కదా; అనుటయున్= అని అన్నతరువాత. (తరువాతి పద్యంతో అస్యయం)

తాత్పర్యం: ‘వృత్తాంతమంతా ఈ మహానుభావను అడుగుము’ అని అన్నాడు. అప్పుడు అర్జునుడు ఉలూపిని తేరిపారజాచి ‘కురుకులోద్దారకా! నీ రాకకు కారణ మేది? బభ్రువాహనుడియెడలా, నా యొడలా నీ మనస్సు తృప్తి వహించి ఉన్నదా? ఇతడు గానీ, నేనుగానీ, చిత్రాంగద గానీ నీ యొడ తప్పుచేశామా? అని అన్నాడు.

ఉలూపి(చి) యర్థమనితో వసువుల కోపప్రసాదంబుల నెఱింగించుట (సం. 14-82-5)

- నీ. అల్లన నష్టుచు నయ్యంతి యతనితో, ‘నాధ! నీయం ఓకనాడు నెగ్గ గలదే?; నా పుత్రుని వలనఁ గీ డెక్కడి, యిభి?; వినీతాత్త చిత్రాంగదయును; గినియక విము; మేసు వినతోత్తమాంగ నై, చెప్పెదన్; నీ సుతుచేత నీకు నావహిాలై నశుభి; మాహావంబున నీపు; గంగాతనూజు శిఖండి నెపము
- తే. గాగ దెగటాళ్ల; తది పాతకంబు; దాని, కనఫు! నిష్కృతి సేయక తనువు విడిచి తేని నరకవాసమునకుఁ బోసువలయుఁ; గాన నిష్కృతిసేసితుఁ గడగి వచ్చి.

87

ప్రతిపదార్థం: ఆ ఇంతి= ఆ స్త్రీ ఉలూపి; అల్లన్+ల= మెల్లగా; నష్టుచున్= నష్టుతూ; అతనితోన్= అర్జునుడితో; నాధ!= నాధా!; నీయందున్= నీయెడ; ఒకనాడున్= ఏనాడైనను; ఎగ్గు= తప్పు; కలదు+ఎ= ఉన్నదా; నా= నాయొక్క; పుత్రుని వలనన్= కుమారుడివలన, బభ్రువాహనుడివలన; కీడు= తప్పు; ఎక్కడి+అది?= ఎక్కడ ఉన్నది?; చిత్రాంగదయును= చిత్రాంగద కూడా; వినీత= నాగరకతను పొందిన, సుశిశ్చితమైన; ఆత్మ= మనస్సు కలది; కినియక= కోపగించక; వినము; ఏను= నేను; వినత= ముందునకు వాలిన; ఉత్తమాంగన్= తల కలదానను (వినయంతో తలవాల్చిన దానను అని అర్థం); ఇ; చెప్పెదన్= చెప్పుతాను; నీకున్= నీకు; నీ= నీయొక్క; సుతుచేతన్= కుమారుడివలన; అపుభము; ఆహిాల్ను= కలిగింది; నీపు; ఆహావంబునన్= యుద్ధంలో; శిఖండి; నెపము= మిపు; కాగన్= కాగా; గంగా= గంగానదియొక్క; తనూజున్= కుమారుడిని, భీష్ముడిని; తెగటార్పితి(వి)= చంపితివి; అది= భీష్మువధ; పాతకంబు= మహాపాపం; అనఫు!= పాపరహితా! పుణ్యాత్మా; దానికిన్= ఆ మహాపాపానికి; నిష్కృతి= ప్రాయశ్చిత్తం; చేయక; తనువు విడిచితి (వి)+ఏనిన్= శరీరమును వదలితే, మరణిస్తే; నరక= నరకంయొక్క; వాసమునకున్= నివసించటానికి; పోసు+వలయున్= పోవలయును; కాన; కడగి=పూనుకొని; వచ్చి; నిష్కృతి= ప్రాయశ్చిత్తం - ప్రతిక్రియ; చేసితిన్= చేశాను.

తాత్పర్యం: మెల్లగా వష్టుతూ ఉల్లాపి అర్జునుడితో 'ప్రాణేశ్వరా! ఏనాడూ నీవు తప్పుచేయలేదు. నా కుమారుడివలన తప్పు ఎక్కడ? ఇక చిత్రాంగద అంటావా సుశిక్షితమైన మనస్సు కలదే. కోపగించకుండా వినుము. వినయంతో తలవాల్చి నమస్కరించి చెప్పుతాను. నీ కుమారుడివలన నీకు అశుభం కలిగింది. నీవు యుద్ధంలో శిఖండి మిషగా భీముడిని పడగొట్టావు. అది మహాపాపం. ఆ పాపానికి ప్రాయశ్చిత్తం చేసికొనుకుండా నీవు మరణిస్తే నరకానికి వెళ్లవలసి ఉంటుంది. అందువలన నేను పూసుకొని వచ్చి నీకు పాపవిముక్తి చేశాను.

విశేషం: 'ఏని నరకవాసమునకు బోప వలయు'- ఈ ఎత్తుగీతి మూడవ పాదములో యతి దప్పింది. వావిళ్ళవారు, రామా అండ్ కో వారు అంధర్ప్రదేశ్ సాహిత్య లకాడమి వారు ప్రకటించిన భారత ప్రతులయందును ఈ పారమే కనబడుతున్నది. 'పోవలయు' అనేచోట 'పోను వలయు' అని ఉండటం ఒప్పు.

వ. అట యెట్లంటేని నాకల్లింపు; మే నొక్కనాడు సభీనమేతంబుగా సురనటిస్నానంబునకు వచ్చియుండ, వసువు లక్ష్మికేతెంచి యింతనంత నొక్కరేవునం దీఁచి కృతస్నానులై నిజరూపంబున సన్నిహితయైన గంగాదేవితోడ గాండీవధరుండు శిఖండిం బురస్కలించుకొని, గాంగేయుం దేయకుండం బరమ సాయకంబుల సతనిం గూలై; నట్లు కుత్సితజయార్జనం బొనల్లిన యయ్యర్జును నేము శాపసంతాపితుం జేయుదు' మని చెప్పిన నప్పరమానుభావయు దాని కొడంబడిన పలుకు పలికె; నంతయు విని తత్క్షణంబ. 48

ప్రతిపదార్థం: అది; ఎట్లు; అంటి(చీ)ప్రాణి= అని అనిషచ్ఛ; అక్కర్ణింపుము= వినుము; ఏను= నేను; ఒక్కనాడు= ఒక రోజు; సభీ= చెలికత్తెలతో; సమేతంబు+కాన్= కూడిఉండేటట్లుగా; సురనటి= గంగానదియొక్క; స్నానంబునకున్= స్నానానికి; వచ్చి+ఉండన్= వచ్చి ఉండగా; వసువులు; అక్కడనున్= అక్కడను; ఏతెంచి= వచ్చి; ఇంతన్+అంతన్= సమీపాన; ఒక్కరేవునన్= ఒకాన్కా రేపులో; తోచి= కనబడి; కృతస్నానులు+ఇ= స్నానం చేసినవారై; నిజి= తనయొక్క; రూపంబునన్= రూపంతో, స్వస్యరూపంతో; సన్నిహిత+ఇ= దగ్గరకు వచ్చినదైన; గంగాదేవితోడన్= గంగాదేవితో; గాండీవ= గాండీవమును; ధరుండు= ధరించినవాడు అర్జునుడు; శిఖండిన్= శిఖండిని; పురస్కరించుకొని= ముందుంచుకొని; గాంగేయుండు= గంగానది కుమారుడు భీముడు; ఏయక= బాణాలు ప్రయోగించక; ఉండన్= ఉండగా; పరమ= శైష్మములైన; సాయకంబులన్= బాణాలతో; అతనిన్= అతడిని; కూల్చైన్= పడగొట్టడు; అట్లు= ఆ విధంగా; కుత్సిత= సీచమైన; జయ= జయంయొక్క; ఆర్జనంబు= సంపాదనము; ఒనర్చిన= చేసిన; ఆ+అర్జునున్= ఆ అర్జునుడిని; ఏము= మేము; శాప= శాపంచేత; పంతాపితున్= మిక్కిలి తపింపజేయబడిన వాడినిగా; చేయుదుము= చేస్తాము; అని; చెప్పినన్= చెప్పగా; ఆ పరమ= ఆ అధికమైన; అనుభావయున్= మహిమ కలదియు, గంగాదేవియు; దానికిన్= వసువుల నిర్ణయానికి; ఒడంబడిన= ఒప్పుకొనిన; పలుకు= మాట; పలికెన్= పలికింది; అంతయున్= దీనినంతయూ; విని; తద్వాంబంబ+అ= ఆ క్షణముననే.

తాత్పర్యం: అది యెట్లని నీవంటే నేను చెప్పుతాను వినుము. నేను ఒక నాడు చెలికత్తెలతో కూడి స్నానం చేయటానికి గంగానదికి వెళ్లాను. ఇంతలో వసువులు కూడా వచ్చి మారు దగ్గరగా ఉన్న రేపులో స్నానం చేశారు. వారు స్వస్యరూపంతో వచ్చిన గంగాదేవితో 'అర్జునుడు శిఖండిని ముందుంచుకొని భీముడిని ఎదుర్కొన్నాడు. భీముడు తన నియమం ప్రకారం బాణాలు ప్రయోగించలేదు. ఈ సందు మాచికొని అర్జునుడు ఉత్తమ బాణాలతో పడగొట్టడు. ఈ విధంగా నీచ నిజయం సంపాదించిన అర్జునుడిని మేము శాపంతో మాట్లి వేస్తాము' అని అన్నారు. గంగాదేవి కూడా వారి నిర్ణయాన్ని ఆమోదించింది. దీనినంతా వినిన నేను వెంటనే. (తరువాతి పద్మంతో అన్వయం).

- సి. అలగి యేఁ దండ్రికి నత్తెఱంగంతయుఁ, నెఱిఁగించుటయుఁ, నతం డెస్క మెనుగు
భయమున రయమునుఁ బఱతెంచి వసువులుఁ, బెక్కు విధంబులుఁ జ్ఞయము పుట్టుఁ
దెలిచి ప్రార్థించిన నలుక వో విడిచి వా, రతనితో 'విను సమయం బొకండు
చేసేద; మనిలోన వాసవిఁ దత్తుస్నానుఁ, డగు బభువాహానుం డస్త్రవితతిఁ
- ఆ. బఱపి గూలై నేనీఁ బాయు నక్కిఖ్లిష్టిః; మనిన మగిడి వచ్చి యా భుజంగ
నాధుఁ డెల్లుఁ జెప్పు నాకు; నిప్పుని దగ, నిట్లు టీల్లితిని సమిధ్యతేజి!

89

ప్రతిపదార్థం: ఏన్= నేను; అరిగి= వెళ్ళి; తండ్రికిన్= మా తండ్రికి; ఆ తెఱంగు= ఆ వృత్తాంతం; అంతయున్= అంతయూ; ఎఱిఁగించుటయున్= తెలిపిన తరువాత; అతండు= మా తండ్రి; ఎసకము= తత్తురపాటు; ఎసుగున్= ఎక్కువ కాగా; భయమున్= భయంతో; రయమున్న= వేగంతో; పఱతెంచి= పరుగున వచ్చి; పెక్కువిధంబులన్= అనేక విధాలుగా; ప్రియము= ప్రీతి; పుట్టున్= పుట్టగా; వసువులన్= వసువులను; తెలిచి= పాగడి; ప్రార్థించిన్= ప్రార్థించగా; వారు= వసువులు; అలుక= కోపం; పోవిడిచి= పూర్తిగా వదలి; అతనితోన్= మా తండ్రితో; విను= వినుము; సమయంబు= నియమం; ఒకండు= ఒకటి; చేసేదము; అనిలోన్న= యుద్ధంలో; వాసవిన్= అర్జునుడిని; తద్వ= అతడియొక్క; సూముడు= కుమారుడు; అగు= అయిన; బభువాహానుండు; అప్రతి= అప్రాలయొక్క; వితతిన్= సమూహంచేత; పఱపి= బాధించి; కూల్చున్+ఏనిన్= పడగొట్టితే; ఆ కిల్పిషము= ఆ పాపం; పాయున్= వదలును; అనిసన్= అని అనగా; మగిడి= తిరిగి; వచ్చి; ఆ భుజంగ= సర్వములయొక్క; నాధుఁడు= రాజు; నాకున్= నాకు; ఎల్లున్= అంతయు; చెప్పున్= చెప్పాడు; సమిధ్య= ప్రజ్వలింపచేయబడిన; తేజి!= తేజస్సు కలవాడా!; ఈ పని= వసువులు చెప్పిన పని; ఇట్లు= ఈ విధంగా; తీర్చితిని= నెరవేర్చాను.

తాత్పర్యం: వెళ్ళి ఆ వృత్తాంతమంతా మా తండ్రికి చెప్పాను. ఆయనకు తత్తురపాటు పోచ్చింది. మా తండ్రి భయపడి సమ్మరంగా పరుగున వచ్చి వసువులను స్తుతించి ప్రార్థించాడు. వారికి ఆసందం కలిగింది. కోపం వీడి వసువులు మా తండ్రితో 'ఒక నియమం పెట్టాము. వినుము, అర్జునుడి కుమారుడైన బభువాహానుడు యుద్ధంలో అనేకాప్రాలచేత బాధించి అతడిని పడగొట్టాలి. అప్పుడు గాని అతడికి పాపవిముక్తి కలుగదు' అని చెప్పారు. ఆ నాగనాధుడు తిరిగివచ్చి జరిగినదంతా నాకు చెప్పాడు. మహాతేజస్సీ! వసువులు చెప్పిన పనిని ఈ విధంగా నెరవేర్చాను.

- వ. తీల్లన తెఱంగు నెఱిఁగించెద' నని పలికి బభువాహాను నుపలక్షీంచి 'యిక్కుమారుండు నీతో సమరంబు చేయనొల్లక నమస్కరించి మరలి మందిరంబునకుం బోపు చున్ని బుట్టింగని సమయకార్యంబునకు నిది యవసరం బని యాహించి రయంబున నితనికడకు వచ్చి 'రణంబు మీ తండ్రికిఁ జ్ఞయంబును ధర్మంబు' నని చెప్పియుతనిం బోలికింబులకొల్పి యివ్వేరునియందు వసువులు చెప్పిన విధంబు గలుగునట్లుగా విక్రమ విశేషం బావహించితి.'

90

ప్రతిపదార్థం: తీర్చిన= నెరవేర్చిన; తెఱంగు= తీరు; ఎఱిఁగించెదన్= తెలుపుతాను; అని; పలికి; బభువాహానున్= బభువాహానుడిని; ఉపలక్షీంచి= ఉద్దేశించి; ఈ కుమారుండు= ఈ రాజుపుత్రుడు; నీతోన్= నీతో; సమరంబు= యుద్ధం; చేయన్= చేయగా, ఇల్లక= ఇష్టపడక; నమస్కరించి= ప్రేమిక్కి; మరలి= వెనుదిరిగి; మందిరంబునకున్= తన సాధానికి; పోపుచున్+ఉన్ని= పోపుచుండటం; బుట్టిన్= దివ్యజ్ఞసంతో; కని= తెలిసికొని; సమయ= వసువులు పెట్టిన నియమముయొక్క; కార్యంబునకున్= పనికి; ఇది;

అవసరంబు= సమయం; అని; ఊహించి; రయంబున్= వేగంగా; ఇతని కదకున్= ఇతడి దగ్గరకు; వచ్చి; రణంబు= యుద్ధం; మీ తండ్రికిన్= మీ తండ్రికి; ప్రియంబును= ఇష్టమయినది; ధర్మంబును= ధర్మమును; అని; చెప్పి; ఇతనిన్= ఇతడిని; పోరికిన్= యుద్ధానికి; పురికాల్పి= ప్రోత్సహించి; ఈ వీరుని యందున్= ఈ వీరుడియందు; వసువులు; చెప్పిన; విధంబు= విధం; కలుగు+అట్లు+కాన్= జరిగేటట్లుగా; విక్రమ విశేషంబు= పరాక్రమాతిశయం; అవహించితిన్= కలిగించాను.

తాత్పర్యం: నేను ఏ విధంగా ఆ పని నెరవేర్జానో చెప్పుతాను' అని పలికి బిభువాహనడిని ఉద్దేశించి 'ఈ రాచకొడుకు నీతో యుద్ధం చేయటానికి ఇష్టపడక ఒక నమస్కారం పెట్టి తిరిగి తన సాధానికి వెళ్ళాడు కదా! దివ్యజ్ఞానంచేత ఇతడు తిరిగి వెళ్ళటం నేను తెలిసికొని వసువులు పెట్టిన నియమానికి తగినపని చేయటానికి ఇదే సమయమని ఊహించి ఇతడి దగ్గరకు వచ్చాను. వచ్చి 'యుద్ధం మీ తండ్రికి ఇష్టం. అది ఆయనకు ధర్మం' అని ఇతడిని యుద్ధానికి రెచ్చగొట్టాను. అంతేకాక వసువులు చెప్పిన రీతిగా సిద్ధించటానికి ఇతడిలో పరాక్రమాతిశయాన్ని కలిగించాను.'

క. అనినఁ బ్రియమంభి 'దేవీ! యనముం బగు నీ చరిత్ర మష్టత్ముల వ

ర్థన కాల యగుట యెష్టుఁడుఁ, గనినభి గాదె!' యని పలికె గాండీవి స్తుపో!

91

ప్రతిపదార్థం: సృపా!= రాజు! జనమేజయా!; అనినన్= అని ఉలూపి ఆ విధంగా అనగా; గాండీవి= అర్జునుడు; ప్రియము= ప్రీతి; అంది= పాంది; దేవీ!; అనముంబు= పాపరహితం; అగు= అయిన; నీ= నీయొక్క; చరిత్ర= నడవడి; అస్కుద్= మాయొక్క; కుల= కులంయొక్క; వర్ధన= పెంపును; కారి= చేసేది; అగుట; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడు; కనిన+అది= తెలిసిందే; కాదు+ఎ!= కదా!; అని; పలికన్= పలికాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! ఆ విధంగా చెప్పిన ఉలూపి మాటలు విని అర్జునుడు ఆనందించాడు. అతడు 'దేవీ! నీ పుణ్యచరిత్రం ఎల్లప్పుడూ మా వంశానికి పెంపు కలిగించటం తెలిసిందే కదా!' అని అన్నాడు.

ఆ. పలికి సాదరముగ బభువాహనుఁ జూచి, మానితాగమిష్యమాణ చైత్ర

మాస పౌర్ణమాసి మహితాశ్వమేధ కా, లంబు; దాని దెసుఁ దలంపు గలిగి.

92

ప్రతిపదార్థం: సహస+అదరము+కన్= గౌరవ పూర్వకంగా; పలికి; బిభువాహనున్= బిభువాహనడిని; చూచి= ఉద్దేశించి; మానిత= పూజించబడిన, పవిత్రమైన; ఆగమిష్యమాణ= రానుస్తు; చైత్రమాస= చైత్రమాసంయొక్క; పౌర్ణమాసి= పూర్ణిమ; మహిత= పూజించబడినదగు, పుణ్యప్రదమైన; అశ్వమేధ= అశ్వమేధంయొక్క; కాలంబు= సమయం; దానిదెసున్= దానియొడ; తలంపు కలిగి= మనసు పెట్టి; (దానిని గుర్తుపెట్టుకొని అని అర్థం).

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా సగౌరవంగా ఉలూపితో పలికి అర్జునుడు బిభువాహనడిని చూచి 'రానున్న పవిత్రచైత్రమాస పూర్ణిమే పుణ్యప్రదమైన అశ్వమేధ సమయం. దానిని గుర్తుపెట్టుకొని. (తరువాతి పద్యంతో అన్నయం)

క. నీవును దల్లులు బంధు జ, నావజీయం బలిజనములు హస్తినగరికిన్

రావలయు; ధర్మజుని సం, భావనముం బడయు తోసగుఁ బరమ శుభంబున్.

93

ప్రతిపదార్థం: నీవును= నీవూ; తల్లులు= మీ తల్లులునూ; బంధుజన= బంధువులయొక్క; ఆవళియున్= సమూహమునూ;

పరిజనములు= సేవకులునూ; హస్తినగరికీనీ= హస్తినాపురానికి; రావలయునీ= రావాలి; ధర్మజునీ= ధర్మరాజుయొక్క; సంభావనమునీ= మన్మసును; పడయుట= పొందుట; పరమ= ఉత్తమమైన; శుభంబునీ= శుభమును; ఒసంగునీ= కలిగిస్తుంది.

తాత్పర్యం: నీవూ, మీ తల్లులూ, బంధువులూ, సేవకులూ హస్తినాపురానికి తప్పకరావాలి. ధర్మజుడి మన్మస మీకు ఉత్తమ శుభాలను కలిగిస్తుంది.

చ. అనవుడు 'నట్ల చేసేద నుదాత్త చలత్త! పురంబు చొచ్చి యి
వ్యవితలు నీవు నా వలని వత్సలతం గొనియాడు చియ్యెడన్
మన మలరంగ నిఖ్ల, జనమాస్యనిగా ననుజేస్తి ప్రీతి నే
ననుపగ వచ్చి చేయు మనుయానము యజ్ఞతురంగ రక్షకే.

94

ప్రతిపదార్థం: అనవుడునీ= అని అనగా; ఉదాత్త= గొప్ప; చరిత్ర= నడవడి, స్వభావం కలవాడాఇ; అట్లు+ల= అట్లే; చేసెదనీ= చేస్తాను; ఈ+వనితలు= ఈ ప్రీతి, ఈ తల్లులందరు; నీవు; పురంబు= పట్టణం; చొచ్చి= ప్రవేశించి; నావలననీ= నా యందలి; వత్సలతనీ= పుత్రుపేమతో; కొనియాడుచునీ= ఆదరిస్తారు; ఈ+ఎడనీ= ఇక్కడ; మనము= మనస్సు; అలరంగనీ= సంతోషించగా; నిల్చి= ఉండి; ననునీ= నన్ను; జన= ప్రజలచేత; మాన్యనినీ+కానీ= గౌరవించతగినవాడినిగా; చేసి; ప్రీతినీ= సంతోషంతో; నేను; అనుపగనీ= వీడ్చొల్పగా; వచ్చి; యజ్ఞతురంగ= యజ్ఞాశ్వంయొక్క; రక్షకే= రక్షణకొరకు; అనుయానము= అనుసరించి వెళ్ళటం; వెంబడించటం; చేయుము.

తాత్పర్యం: అర్ఘునుడు ఆ విధంగా పలుకగా 'ఉదాత్త ప్రకృతి కలవాడా! నీవు చెప్పినట్లే చేస్తాను. ఈ తల్లు లిడ్డరూ, నీవూ పట్టణం ప్రవేశించండి. నామై ప్రేమతో నన్ను ఆదరిస్తా ఇక్కడ కొన్నాళ్ళపొటు ఉండి, ప్రజలు పూజించతగినవాడినిగా చేయండి. సంతోషించి, నేను వీడ్చొల్పగా యజ్ఞాశ్వాన్ని రక్షించటానికి వెంట వెళ్ళండి.

వ. అనుచుం బ్రహ్మతుండై బభువాహానుండు ప్రార్థించినం, బార్థుండప్పాథివుతో 'నేను దీక్షితుండనగుట యెఱుం గవే; నాకుం బుర్పవేశంబు చేయం జనదు; పోయి వచ్చేది; మీరును సుఖులరయి యుండుం 'డనిన 'నట్లుకాక' యని యతం దుచిత ప్రకారంబునం బూజించి యామంత్రణంబు చేయ నబ్బామలచేతననుజ్ఞతుండై యమ్మ హంత్రుండు యజ్ఞాశ్వంబు ననుసరించే; నదియు నిజేచ్చ నఫీల దేశంబులం బ్రవర్తలై; నట్లేయెడ.

95

ప్రతిపదార్థం: అనుచునీ= అంటూ; ప్రణతుండు+ఐ= నమస్కరించినవాడై; బభువాహానుండు; ప్రార్థించిననీ= ప్రార్థించగా; పార్థుండు= అర్ఘునుడు; ఆ పార్థివుతోనీ= ఆ రాజుతో; నేను; దీక్షితుండను+అగుట= దీక్షపూనినవాడను కావటం, ఎఱుంగపు+ఎ?= తెలిసికొనవా?; నాకునీ= నాకు; పుర= పట్టణంయొక్క; ప్రవేశంబు= ప్రవేశం; చేయనీ= చేయగా; చనదు= తగదు; పోయి వచ్చేదనీ= వెళ్ళుతున్నాను; మీరును; సుఖులరు+ఐ= సుఖంకలవారై; ఉండుండు= ఉండండి; అనిననీ= అనగా; అట్లు+ల= అట్లే; కాక= అగును గాక; అని; అతండు= బభువాహానుడు; ఉచిత= తగిన; ప్రకారంబుననీ= విధంగా; పూజించి; ఆమంత్రణంబు చేయనీ= వీడ్చొల్పగా; ఆ భామలచేతనీ= ఆ ప్రీతిచేత, భార్యలచేత; అనుజ్ఞతుండు+ఐ= అనుమతించబడినవాడై; ఆ+మహాత్త+అత్ముండు= ఆ గొప్ప మనస్సి కలవాడు; యజ్ఞ= యజ్ఞంయొక్క; అశ్వంబునీ= గుర్రమును; అనుసరించెనీ= వెంబడించాడు; అదియునీ= ఆ గుర్రమునూ; నిజ= తనయొక్క; ఇచ్ఛనీ= ఇష్టంవచ్చినట్లు; అభిల= సమస్తమైన; దేశంబులనీ= దేశాలతో; ప్రవర్తలైనీ= సంచరించింది.

తాత్పర్యం: అంటూ బట్టువాహనుడు సమస్కార పూర్వకంగా ప్రార్థించాడు. అర్జునుడు ఆ రాజుతో నేను దీక్ష వహించానని నీకు తెలుసు కదా! కావున నాకు పట్టణంలో ప్రవేశించటం తగదు. నేను వెళ్ళుతున్నాను. మీరు సుఖంగా ఉండండి' అని అన్నాడు. అంత బట్టువాహనుడు సరే అని సముచితంగా పూజించి అర్జునుడిని పీడ్సుల్చాడు. అతడు భార్యల అనుమతి పొంది యజ్ఞాశ్వాన్ని వెంబడించాడు. అది సమస్త దేశాలలో ఇచ్చ వచ్చినట్లు సంచరించింది. ఆ సమయంలో.

క. రాజగృహపురము కడ ను, వ్యాజి యరుగు టెట్టిగే, యాహావమునకుఁ జలిచెన్

రాజ త్తీర్తి ధనుం డగు, నా జిష్టుని మేఘుసంధి యును రా జధిపా!

96

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= రాజు; ఆ వాజి= ఆ గుర్రం; రాజగృహ= రాజగృహమనే; పురము కడన్= పట్టణం దగ్గర; అరుగుట= చేరటం; ఎటీగి= తెలిపి; మేఘుసంధి; అను= అనే; రాజు; రాజుత్= ప్రకాశిస్తున్న; కీర్తి= కీర్తియే; ధనుండు= ధనంగా కలవాడు; అగు= అయిన; ఆ జిష్టునిన్= ఆ జయశిలుడిని, అర్జునుడిని; ఆహావమునకున్= యుద్ధానికి; పిలిచెన్= ఆహ్వానించాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! గుర్రం రాజగృహం చేరింది. ఇది తెలిసి మేఘుసంధి-మహాకీర్తి సంపన్ముడూ, జయశిలుడూ అయిన అర్జునుడిని యుద్ధానికి ఆహ్వానించాడు.

వ. అట్టు లప్పురంబు పతి యగు జరాసంధ పొత్తుండు బాల్యంబునం దన్ను నెబిల నెఱుంగమిం గవ్వించి గయ్యం బునకుం జలిచి పుచ్చి తోడన కవ్విత రథారూధుండై వెడలి యవ్వాసువికి నడ్డపడి. 97

ప్రతిపదార్థం: అట్టులు= ఆ విధంగా; ఆ పురంబు= ఆ రాజగృహ నగరంయొక్క; పతి= అధిపతి; అగు= అయిన; జరాసంధ= జరాసంధుడియొక్క; పొత్తుండు= మనుముడు; బాల్యంబునవ్= పిల్లలతనంచేత; తన్నున్= తనను; ఎదిరిన్= శత్రువునూ; ఎఱుంగమిన్= ఎరుగుండటంచేత; కవ్విడిన్= అర్జునుడిని; కయ్యంబునవ్నున్= యుద్ధానికి; పిలిచి పుచ్చి= ఆహ్వానించి; తోడన+అ= వెంటనే; కల్పిత= సిద్ధంచేయబడిన; రథ= రథమును; ఆరూధుండు+ఐ= ఎక్కినవాడై; వెడలి= వెళ్చి; ఆ+వాసవికిన్= ఆ ఇంద్రుడి కుమారుడు అర్జునుడికి; అడ్డపడి= అడ్డం పచ్చి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

తాత్పర్యం: రాజగృహ నగరాధిపతి, జరాసంధుడి మనుముడూ అయిన మేఘుసంధి పిల్లలతనంచేత స్వపర తారతమ్యం తెలియక అర్జునుడిని యుద్ధానికి ఆహ్వానించి వెంటనే సర్వస్వద్భమైన రథమెక్కి వెళ్చి అతడికి అడ్డపడి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. 'పనితలలోపలఁ జనియెడు చాడ్పున, నివ్వాజీఁ గొని యించుకేని శంక
లేక పాశియెదపు; పాశినీక యేఁ బట్టెద, టీనిఁ; గయ్యము చేసేదేనీఁ జేయు;
మనుడు నవ్వుచు నతం డమ్ముగఢేశుతో, 'పిఫ్ముకర్తల నేను వెరవుతోడ
మాన్మింతు; విసుము; నామనమునఁ గిన్సులే; దబి యెట్టులనిన మద్గ్రజ్ఞండు

తే. సామనుమునన కర్మము నీపు చక్కు బెట్టి, కొందు గాని యెష్వలయెడు గ్రూరప్పత్తి
పలవ దని నాకుఁ జెప్పినవాడుఁ గాను, యట్లు చేయుదు; నీ యిష్ట మాచలంపు.'

98

ప్రతిపదార్థం: వనితలోపలన్= ఆడువారి మధ్య; చనియెదు= సంచరిస్తుపు; వాడ్చునన్= విధంగా; ఈ వాజిన్= ఈ గుర్రాన్ని; కొని= వెంబడించి; ఇంచుక+ఏనిన్= కొంచెంకూడ; జంక= జంకు; లేక; పోయెదవు= పోతున్నవాడవు; పోన్+ఈక= నిన్న పోసీకుండా; ఏన్= నేను; దీనిన్= ఈ గుర్రాన్ని; పట్టెదన్= బంధిస్తాను; కయ్యము= యుద్ధం; చేసెదు+ఏనిన్= చేయదలచుకొంటే; చేయుము; అనడున్= అని అనగా; అతండు= అర్జునుడు; నవ్యచున్= నవ్యతూ; ఆ+మగధ+ఈపుతోన్= ఆ మగధరాజుతో; నేను; విష్ణు= చెరుపు; కర్తలన్= చేసేవారిని; వెరపుతోడన్= ఉపాయంతో; మాన్మింతున్= విరమింప జేస్తాను; వినుము; నా= నాయొక్క; మనమునన్= మనస్సులో; కిస్క్రు= కోపం; లేదు; అది= కోపంలేకపోవటం; ఎట్లులు= ఎట్లు పొసగును; అనినన్= అని అంటే; మత్త= నా యొక్క; అగ్రజాండు= అన్న; సామమునన్+అ= సంప్రదింపులచేతనే; నీవు; కర్మము= పని; చక్కన్+పెట్టికొందు(వు)= నిర్వహించుకొంటావు; కాని; ఎవ్వరి+ఎడన్= ఎవ్వరి పట్లనూ; క్రూర= కలిపమైన; వృత్తి= పద్ధతి; వలవదు= వద్ద; అని; నాకున్= నాకు; చెప్పినవాడు= చెప్పాడు; కావు= కావున; అట్లు= ఆ విధంగా, మా అన్న చెప్పినట్లుగా; చేయుదున్= చేస్తాను; నీ= నీయొక్క; ఇష్టము= సమ్మతం; ఆచరింపు= చేయుము.

తాత్పర్యం: ‘ఆడువారి నడుమ సంచరిస్తున్నట్లుగా (అర్జునాదులు ఆడువారని వ్యంగ్యం) ఈ గుర్రాన్ని జంకుకొంకులు లేకుండా నీవు వెంబడిస్తున్నావు. నిన్న పోసీకుండా దీనిని బంధిస్తాను. యుద్ధం చేయాలనుకొంటే చేయుము’ అని మేఘుసంధి అన్నాడు. అర్జునుడు ఆ మాటలకు నవ్యతూ అతడితో ‘అడ్డపడినవారిని ఉపాయంతో నివర్తిస్తాను. ఒకమాట చెప్పుతాను వినుము. నా మనస్సులో కోపం లేదు. అదేమిటి? అని అనుమానింపవచ్చు. మా అన్న ధర్మరాజు ‘నీవు నచ్చజెప్పి నీ పని నెరవేర్పుకొనుముగాని ఎవ్వరిపట్లా కలిపవద్ధతి పాటింపకుము’ అని చెప్పాడు. కావున నేను మా అన్న చెప్పినట్లే చేస్తాను. నీ కిష్టమైనది నీవు చేసికొనుము.

అర్జునుడు జరాసంధ పొత్తునితో యుద్ధంబు చేసి యోడించుట (సం. 14-83-1)

చ. అనపుడు నేమియుం బలుక కా నృపవుత్తుడు నిర్జరేంద్ర పు
త్తునిపయి నుజ్జులంబులగు తూపుగముల్ పరగింప వాని నె
ల్ నతడు శాతభల్లతతులం దునుమాడియు నొల్లఁడయ్యు ద
త్తును వొక బాణమేనియును దాకఁగజేయ నరేశ్వరోత్తమా!

99

ప్రతిపదార్థం: నర+ఈష్వర+ఉత్తమా!= రాజులలో ఉత్తముడా!; అనపుడున్= అని అనగా; ఆ+నృపవుత్తుడు= ఆ రాజకుమారుడు; ఏమియున్= ఏమియూ, ఒక్కమాటకూడా; పలుకక= మాటాడక, నిర్జర= దేవతలయొక్క, ఇంద్ర= ప్రభువుయొక్క, దేవేంద్రుడియొక్క; పుత్రునిపయిన్= కుమారుడిమీద; ఉజ్జ్వలంబులు= ప్రకాశిస్తున్నవి; అగు= అయిన; తూపు= బాణాలయొక్క; గముల్= సమూహోలు; పరగింపన్= ప్రయోగించగా; అతడు= అర్జునుడు; వానిన్+ఎల్లన్= వాటినన్నిటినీ; శాత= వాడి అయిన; భల్ల= బాణాలయొక్క; తతులన్= సమూహోలతో; తునుమాడియున్= ముక్కలు చేసియూ; తద్ద= ఆ మేఘుసంధియొక్క; తనువు= శరీరమును; ఒక; బాణము+ఏనియును= బాణంకూడా; తాకఁగన్= తగిలేట్లుగా; చేయన్= చేయగా; ఒల్లఁడు+అయ్యున్= ఇష్టపడలేదు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! అర్జునుడు ఈ విధంగా పలుకగా రాజకుమారుడు మేఘుసంధి ఒక్కమాటకూడా మాటాడక అర్జునుడిమీద ధగధగమండే బాణాలను ప్రయోగించాడు. అర్జునుడు వాటినన్నిటినీ వాడి బాణాలతో ముక్కలుముక్కలు చేశాడే తప్ప; ఒక్క బాణం కూడా మేఘుసంధి శరీరాన్ని తాకేట్లు చేయటానికి ఇష్టపడలేదు.

వ. అగ్నండిని కృప యేమని చెప్పుదు?

100

ప్రతిపదార్థం: ఆ+గాండీవి= అర్జునుడియొక్క; కృప= దయ; ఏమి= ఎటువంటిది; అని; చెప్పుదున్= చెప్పుగలను.

తాత్పర్యం: ఆ అర్జునుడి దయ ఎటువంటిదని చెప్పగలను? (ఇది వైశంపాయనుడి మాట).

క. తనమీద మగధుఁ దేయగు, జననాయక! రథ్యములను సారథి నైశన్

గొనకొని నొప్పింపక యు, భూవ శరనికరంబుపై గలయ నిగిడించెన్.

101

ప్రతిపదార్థం: జననాయకుఁ= రాజు! జనమేజయుఁ; తనమీదన్= తనమీద; మగధుఁడు= మగధరాజు మేఘసంధి; ఏయఁగ్ను= బాణాలు ప్రయోగించగా; రథ్యములను(ఖన్న)= గుర్రాలను గానీ; సారథిన్+ఖన్న= సారథినిగానీ; గొనకొని= పూని; నొప్పింపక= బాధపెట్టక; అల్లున్+అ= మెల్లగా; శరు= బాణాలయొక్క; నికరంబు= సమూహం; పైన్= మీద; కలయన్= పడగా, కప్పగా; నిగిడించెన్= వేళాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయుఁ! మగధపతి అయిన మేఘసంధి తనమీద బాణాలు వేయగా అర్జునుడు అతడి గుర్రాలనుగానీ, సారథిని గానీ, బాధించక మెల్లగా అతడి శరీరాన్ని కప్పేటట్లు బాణాలు ప్రయోగించాడు.

క. అది బలహీనతగాఁ గొని, మద మేపారంగ నక్షత్రమారుఁడు లీలం

గదసి బలునారసంబులు, తదంగమునుఁ గ్రుచ్ఛే; నతఁడు దాన నలిగియున్.

102

ప్రతిపదార్థం: అది= అర్జునుడు ఆ విధంగా వేయటాన్ని; బలహీనత+కాన్= బలంలేకపోవటంగా, చేతకాని తనంగా; కొని= భావించి; ఆ+కుమారుఁడు= ఆ మగధరాజుకుమారుడు; మదము= గర్వం; ఏపారంగన్= అతిశయించగా; లీలన్= విలాసంగా; కదినిఁ= డీకొని; బలు= గట్టిపైన; నారసంబులు= బాణాలు; తద్ద+అంగమున్న= ఆ అర్జునుడియొక్క శరీరాన; గ్రుచ్ఛేన్= నాటాడు; అతఁడు= అర్జునుడు; దానన్= దానివలన, నాటటంవలన; నలిగియున్= బాధపడియుగా.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఎవ్వరినీ నొప్పించకుండా బాణాలు వేయటం అతడి చేతకానితనంగా మేఘసంధి భావించాడు. ఆ రాజకుమారుడు పొగరు తలకెక్కి విలాసంగా అర్జునుడిని చేరి అతడి శరీరంలో గట్టి బాణాలు నాటాడు. నాటటంవలన బాధపడి కూడా అర్జునుడు.

వ. ఆ సహదేవు పుత్రు గాతంబు దాక కుండునట్టుగా శరంబులు నిగిడించి.

103

ప్రతిపదార్థం: ఆ+సహదేవు= ఆ జరాసంధుడి కుమారుడైన సహదేవుడియొక్క; పుత్రు= కొడుకుయొక్క; గాతంబు= శరీరం; తాకక= తాకక; ఉండు+అట్లు+కాన్= ఉండేటట్లుగా; శరంబులు= బాణాలు; నిగిడించి= వేసి. (ప్రయోగించి)

తాత్పర్యం: సహదేవుడి కుమారుడైన మేఘసంధి శరీరాన్ని తాకుండా ఉండేటట్లుగా బాణాలు వేసి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

ఉ. సారథిఁ గూల్చి యశ్శములుఁ జంపి రథంబుఁ బగిళ్లి కేతువుం

జీల శరాసనంబుఁ బొడిసేసిన నమ్మగధుండు భీరతో

దారగతిన్ సముజ్జ్లల గదా భ్రమణంబున బాహు వొపు న
వీషరవరేణ్యమై గవిసె విక్రమ మాకృతి దాల్చి పాట్చె నాన్.

104

ప్రతిపదార్థం: సారథిన్= సారథిని; కూల్చి= పడగొట్టి; అశ్వములన్= గుర్రాలను; చంపి; రథంబున్= రథాన్ని; పగిల్చి= బ్రద్దలుచేసి; కేతువున్= జెండాను; చీరి= త్రుంచి; శర+ఆసనంబున్= వింటిని; పాడి+చేసినన్= పిండి పిండి చేయగా; ఆ+మగధుండు= ఆ మగధపతి; ధీరతా= దిట్టతనంతో కూడిన; ఉదార= గొపు; గతిన్= గమనంతో; సముజ్జ్లల= మిక్కిలి ప్రకాశించే; గదా= గదమొక్క; భ్రమణంబునన్= తిరుగుడుచేత; బాహువు= భుజము; ఒప్పన్= ఒప్పగా; విక్రమము= పరాక్రమం; ఆకృతి= ఆకారం; తాల్చి= ధరించి; పాల్చెన్= ప్రకాశించింది; నాన్= అనగా; ఆ+పీరి= ఆ పీరుల అందు; నరేణ్యమైన్= శేష్ముడిమీద; కవినెన్= ఉరికాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు సారథిని పడగొట్టాడు. గుర్రాలను చంపాడు. రథాన్ని బ్రద్దలు చేశాడు. వింటిని పాడి పాడి గావించాడు. అప్పుడు మేఘునంధి పరాక్రమం మూర్తిభవించి ప్రకాశిస్తున్నదా అని అనేటట్లు ధీరగంభీర గమనంతో చేతితో ఉజ్జ్వలమైన గదను త్రిప్పుతూ అర్జునుడి మీదికి ఉరికాడు.

విశేషం: అలం: ఉత్సైడ్.

వ. అట్లు గవియుటయు.

105

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ఉరుకగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. అప్పుడును మత్సరంబున కతఁడు భాజి, నంబు గాకుండె; గాన యన్నరుఁడు వెడడద

వాతియమ్ముల గద పలు శ్రుయులై ము, హీతలంబునఁ దొరగంగ నేసి నథిప!

106

ప్రతిపదార్థం: అధివి! = రాజు!; అప్పుడును = అప్పుడుకూడా; అతఁడు = అర్జునుడు; మత్సరంబునమన్ = క్రోధానికి; భాజనంబు = స్ఫానం; కాక+ఉండెన్ = కారుండా ఉన్నాడు; కాన = కావున; ఆ+నరుఁడు = ఆ అర్జునుడు; వెడడద = విశాలమైన; వాయి = మొనగలిగిన; అమ్ములన్ = బాణాలతో; గద; పలు = పెర్కు; శ్రయులు+ఇ = ముక్కలై; మహీతలంబునన్ = భూమిమీద; తొరఁగంగన్ = పడగా; ఏనెన్ = కొట్టాడు. (వాయి=నోరు. వాతి-చౌపవిభక్తిక రూపం)

తాత్పర్యం: జనమేజయా! అప్పుడుకూడా అర్జునుడు క్రోధం పొందలేదు. అందువలననే అతడు వెడల్పు మొనలు గలిగిన బాణాలతో గద ముక్కలు ముక్కలై భూమిమీద పడేటట్లు కొట్టాడు.

వ. అ ట్లోసిన.

107

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా కొట్టగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

సీ. నివ్వెఱపడిన యాన్సుపనందనునితోడ, నయ్యతిబలుఁడు “మా యన్న యొకని ప్రాణంబులకును దప్పకు మయ్య!” యని యాన, తిచ్ఛిన కతన నే నేయకున్న నీ వింతవడి పశిర నిలువఁ జాలితి; వినుఁ; మంచి యట్టులుండె; రాజుర్మైన ధర్మంబు వాటేంచి తాకేతి నన్ను; నిం, తియ చాలు; నింక శాంతియ నరేంద్ర!

తే. తగిన యది యని పల్సె; నతండు 'నిజము' , నట్ల కా' కని యూహాంచి యమ్మహంత్తు
పాద పరిసరమున భక్తిభ్రంతుఁ దైన , గ్రుచ్ఛికౌగిటుఁ జీల్లి యక్కరువిభుండు.

108

ప్రతిపదార్థం: నివ్యోగవడిన= మిక్కిలి భయపడిన; ఆ+నృప= ఆ రాజుయొక్క; నందనునితోడన్= కుమారుడితో; ఆ+అతి= ఆ అధికమైన; బలుఁడు= బలంకలవాడు, అర్షునుడు; మా+అన్వ= మా అన్వ ధర్మరాజు; ఒకని= ఎవ్వరి యొక్క; ప్రాణంబులము= ప్రాణాలము; తప్పుకుము= హానిచేయుకుము; అయ్యి; అని; ఆనతి+ఇచ్చిన= ఆజ్ఞాపించిన; కతన్= కారణంచేత; నేను; ఏయక= బాణప్రయోగం చేసి కొట్టక; ఉన్నన్= ఉండగా; నీవు; ఇంతవడి= ఇంతసేపు; పోరన్= యుద్ధంలో; నిలువన్= నిలువగా; చాలితి(వి) సమర్పుడైతివి; వినుము; అది= ఆ మాట; అట్టులు= ఆ విధంగా; ఉండెన్= ఉండనిమ్ము (ఆ మాట అట్టుండనిమ్ము అని అర్థం. ఇది చక్కని తెనుగు నుడికారం); రాజ= రాజునము; అర్ఘుము+ఖన= తగినదైన; ధర్మంబు= ధర్మాన్ని; పాటించి= ఆదరించి, పరిశీలించి; నన్నున్= నన్ను; తాటితి(వి)= ఎదుర్కొన్నాపు; ఇంతి+అ= ఇంతమాత్రం; చాలున్= చాలు; నర+ఇంద్ర!= రాజా!; ఇంకన్= ఇక; శాంతి+అ= శాంతియే; తగిన+అది= తగింది; అని; పల్కైన్= పలికాడు; అతండు= మేఘుసంధి; నిజమును= నిజమే; అట్టు+అ= అట్టే; కాక= అగును గాక; అని; ఊహించి= నిశ్చయించి, దృఢబుద్ధి చేసికొని; ఆ+మహాత్త+అత్ము= పెద్దమనసు కలవాడియొక్క, అర్షునుడియొక్క; పార= పాదములయొక్క; పరిసరమున్న= సమీపంలో; భక్తిన్= భక్తితో; ప్రణతుఁడు+ఖన్= నమస్కరించినవాడు కాగా; ఆ+మరువిభుండుః ఆ మరువంశ శ్రేష్ఠుడు; గ్రుచ్ఛి= లేవనెత్తి; కౌగిటున్= కౌగిటిలో; చేర్చి= నిలిపి (కౌగిలించి అని అర్థం).

తాత్పర్యం: గద ముక్కులు ముక్కులుగా భూమిమీద పడగా మేఘుసంధి భయపడ్డాడు. మహోబలవంతుడైన అర్షునుడు అతడితో 'మా అన్వ ధర్మరాజు ఎవ్వడి ప్రాణాలకూ హానిచేయవద్దు అని నన్ను ఆజ్ఞాపించాడు. అందువలన నేను నిన్ను బాణాలతో కొట్టలేదు. కాబట్టే నీవు నాతో ఇంతసేపు పోరాడుతూ యుద్ధభూమిలో నిలువగలిగావు. సరే దానినట్లా ఉంచుము. రాజధర్మాన్ని ఆదరించి నీవు నన్ను ఎదుర్కొన్నావు. ఇంత మాత్రం చాలు. ఇక కావలసింది శాంతి' అని అన్నాడు. మేఘుసంధి 'అర్షునుడు చెప్పిన మాట నిజం. ఆయన చెప్పినట్లే అగుగాక' అని మనసులో నిశ్చయించి అర్షునుడి పాదాలము భక్తితో ప్రణామం చేశాడు. కురువంశ శ్రేష్ఠుడైన అర్షునుడు మేఘుసంధిని లేవనెత్తి కౌగిలించుకొని. (తరువాతి వచనంతో అన్నయం)

వ. 'వచ్చు చైత్రమాసంబునం బున్నమనాఁడు పాండవాగ్రజు నశ్చమేధంబు ననుసంధించుట కై బంధులు నీవును రావలయు' ననిన నష్టసుమతీపతి 'యట్ల చేసేద' నని యత్యంత వినయంబున నవ్విజయుం బ్రియపూర్వ కంబుగాఁ బూజించి యామంత్రితుం జేసేన నాతండు ప్రీతుండయి యభినందించి యమ్మగధపతిం బురం బునకుబోవం బనిచి యశ్వరత్మంబు ననుసరించే; నదియును వంగపుండ్ర ఘేష్ఠదేశంబులం జలయింప నయ్యారాజులు చెనకినం దేశీధనుండగు నాధనంజయుండు జయించుచుఁ జన నత్తురంగంబు. 109

ప్రతిపదార్థం: వచ్చు= రాబోవు; చైత్ర= చైత్రమనే; మాసంబున్న= నెలలో; పున్నమనాఁడు= పున్నమిరోజున; పాండవ+అగ్రజి= పాండవులలో పెద్దవాడైన ధర్మరాజుయొక్క; అశ్వమేధంబున్= అశ్వమేధమును; అనుసంధించుటకై= చూచుటకై; బంధువులు= చుట్టలు; నీవును; రావలయును= రావలెను; అనిన్= అనగా; ఆ+వసుమతీ= ఆ భూమియొక్క; పతి= నాధుడు, మేఘుసంధి; అట్టు+అ= ఆ విధంగానే; చేసెదన్= చేస్తాను; అని; అత్యంత= మిక్కిలి; వినయంబున్= వినయంతో; ఆ+విజయున్= ఆ అర్షునుడిని; ప్రియపూర్వకంబుగాన్= సంతోషపూర్వకంగా; పూజించి; ఆమంత్రితున్= విద్మోలుపబడినవాడినిగా; చేసిన్= చేయగా;

ఆతండు= అర్బునుడు; ప్రీతుండు+ఐ= సంతోషించినవాడై; ఆభినందించి= మెచ్చుకొని; ఆ+మగధపతిన్= ఆ మగధనాథుడిని; పురంబునకున్= పట్టణానికి; పోవన్= వెళ్గా; పనిచి= ఆజ్ఞాపించి; అశ్వరత్నంబున్= శేషమైన గుర్రమును; అనుసరించెన్= వెంబడించాడు; అదియును= ఆ యజ్ఞాశ్వమును; వంగ= వంగము; పుండ్ర= పుండ్రము; మేల్చు= మేల్చుము అనెడి; దేశంబులన్= దేశాలలో; చరియింపన్= తిరుగగా; ఆ+అయి= ఆయా; రాజులు; చెనకినన్= ఎదుర్కొనగా; తేజన్= పరాక్రమాదులవలన కలిగిన తేజస్సు; ధనుండు+అగు= ధనంగా కలవాడైన; ఆ+ధనంజయుండు= ఆ అర్బునుడు; జయించుచున్= జయిస్తూ; చనన్= వెళ్గా; ఆ+తురంగంబు= ఆ గుర్రం.

తాత్పర్యం: ‘రాబోయే ఛైత్రమాసంలో పున్నమరోజున ధర్మరాజు అశ్వమేధయాగాన్ని చూడటానికి నీవూ మీ చుట్టాలూ రావాలి’ అని అర్బునుడు చెప్పగా మేఘుసంధి సరే అన్నాడు. అతడు అర్బునుడిని వినయంతో పూజించి వీడ్కౌలిపాడు. అర్బునుడు చాలా సంతోషించి మెచ్చుకొని మేఘుసంధిని పట్టణానికి వెళ్గము అని ఆజ్ఞాపించి, యజ్ఞాశ్వాన్ని వెంబడించాడు. అది వంగస్తుండ్రమేళ్చు దేశాలలో తిరిగేటప్పుడు ఆయా రాజులు ఎదుర్కొన్నారు. తేజస్సు అయిన అర్బునుడు వారినందరినీ జయించాడు. తరువాత ఆ గుర్రం. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

- సీ. చేదిదేశంబు సొంతిన శిశుపాలుని, తనయుండు శరభుండు తనదు శక్తి పురము వెల్పడి యుద్ధపూర్వకంబుగు చేరి, యమ్ముహసీరున కర్మ లింగి; నతని వీడ్కౌలిపి యయ్యతుల తేజుఁడు ఫోటు, కము వెన్ను జనుచు దేంకణ కిరాత ముఖు దేశ స్వపతులు ముట్టిను దగ గెల్పు, గొనుచు గ్రహమంబును గోసలులను
- అ. గాపులను జయించె; గ్రమ్ముఱ యత్తురం, గము దశార్థదేశగామి యయ్య జమ్ము ఉనుసలంపు జిత్రాంగదుం డని, చేసి యోడి పూజ చేసే నభిపు!

110

ప్రతిపదార్థం: అధిపతి= రాజా! జనమేజయా! చేదిదేశంబు= చేదిదేశము; చొచ్చినన్= ప్రవేశించగా; శిశుపాలుని= శిశుపాలుడియొక్క; తనయుండు= కుమారుడు; శరభుండు= శరభుడనేవాడు; తనదు= తనయొక్క; శక్తిపురము= రాజధాని అయిన శక్తిపురంమండి; వెల్పడి= బయటికి వచ్చి; యుద్ధపూర్వకంబుగున్= ముందు యుద్ధం చేయగా; చేరి= ఆశ్రయించి; ఆ+మహాత్= ఆ గొప్ప; వీరునకున్= వీరుడికి; అర్బులు+ఇచ్చేన్= పూజలు చేశాడు; అతనిన్= శరభుడిని; వీడ్కౌలిపి= నగరానికి పోవననుమతించి; ఆ+అతుల= ఆ సాటిలేని; తేజాడు= తేజస్సు కలవాడు; ఫోటకము= గుర్రంయొక్క; వెన్నున్= వెంట; చనుచున్= వెళ్గటూ; టేంకణ= టేంకణము; కిరాత= కిరాతము; ముఖ= మొదలైన; దేశ= దేశములయొక్క; నృష్టతులు= రాజులు; ముట్టినన్= ఎదుర్కొనగా; గెల్పు= విజయం; కొనుచున్= పొందుతూ; కోసలులను= కోసలదేశవాసులను; కాశులను= కాశదేశమువారిని; జయించెన్= జయించాడు; క్రమ్ముఱన్= మరల; ఆ+తురంగము= ఆ గుర్రం; దశార్థదేశ= దశార్థదేశమును గూర్చి; గామి= వెల్లినది; అయ్యోన్= అయింది; జిమ్ముడు= జయశీలుడైన అర్బునుడు; అనుసరింపన్= వెంబడించగా; చిత్రాంగదుండు= చిత్రాంగదుడు; అని= యుద్ధం; చేసి; ఓడి= ఓడిపోయి; పూజచేసెన్= పూజించాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! చేదిదేశం ప్రవేశించగా శిశుపాలుడి కుమారుడు శరభుడు తన రాజధాని అయిన శక్తిపురంమండి బయటికివచ్చి మొదట యుద్ధంచేసి తరువాత అర్బునుడిని ఆశ్రయించి, అతడికి పూజలు చేశాడు. అర్బునుడు అతడిని వీడ్కౌలిపి, గుర్రాన్ని అనుసరిస్తూ టేంకణాధిపతి కిరాతరాజు మొదలైన భూషపతులు ఎదుర్కొనగా వారిపై విజయం సాధించాడు. క్రమంగా కోసలదేశియులనూ కాశదేశవాసులనూ జయించాడు. అర్బునుడు వెంబడిస్తుండగా యజ్ఞాశ్వం దశార్థదేశానికి వెళ్గాడి. ఆ దేశాధిపతి చిత్రాంగదుడు అర్బునుడితో పోరాడి ఓడిపోయి అతడిని పూజించాడు.

- హ. ఇట్లు దశార్థపతి పార్థునిం బూజించి యాతని యాదరణంబు వడసి పోయేఁ; బదంపడి తురంగంబు నిషాదా భీశదేశంబునకుం జనిన నేకలవ్యనందనుఁడు పాకశాసననందను మీద సైషాద సేనాసమేతుండై తోఁ తెంచిన.

111

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈఁ విధంగా; దశార్థ= దశార్థదేశంయొక్క; పతి= రాజు; పార్థునిన్= అర్జునుడిని; పూజించి; ఆతని= అర్జునుడియొక్క; ఆదరణంబు= ఆదరమును; పడసి= పొంది; పోయేఁ= వెళ్లాడు; పదంపడి= తరువాత; తురంగంబు= గుర్రం; నిషాద= నిషాదులయొక్క; అధి+ఈఁ= ప్రభువుయొక్క; దేశంబునకున్= దేశానికి; చనినన్= వెళ్గా; ఏకలవ్య= ఏకలవ్యడి యొక్క; నందనుండు= కుమారుడు; పాకశాసను= ఇంద్రుడియొక్క; నందను మీదన్= కుమారుడి మీదకు; సైషాద= నిషాదదేశానికి సంబంధించిన; సేనా= సేనతో; సమేతుండు+హ= కూడినవాడై; తోఁతెంచినన్= రాగా.

తాత్పర్యం: ఈఁ విధంగా దశార్థపతి అర్జునుడిని పూజించి ఆతడి ఆదరం పొంది వెళ్చిపోయాడు. తరువాత యజ్ఞాశ్వం నిషాదరాజు దేశానికి వెళ్చింది. ఆ దేశప్రభువు ఏకలవ్యడి కుమారుడు. అతడు నిషాదదేశమైన్నంతో అర్జునుడిమీద దండెత్తగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

- చ. అతని బలంబుఁ గ్రూర విశిఖార్థుల నేర్చిన బాహుసార గ
ర్షితుఁ డగు నన్నిపౌదపతి వీక నెదుర్మైనం గీరీటించి యా
తత వటుబాణ బీధితులుఁ దస్తుద సంతమసం బదంచే; వాఁ
డతి వినయంబునన్ వినతుఁడై తగ నర్చితుఁ జేసే నాతనిన్.

112

ప్రతిపదార్థం: అతని= ఏకలవ్యడియొక్క; బలంబున్= సైన్యమును; క్రూర= భయంకరమైన; విశిఖ= బాణాలనుండి పుట్టిన; అర్యులన్= మంటలచేత; ఏర్పినన్= దహించగా; బాహు= భుజములయొక్క; సార= బలంచేత; గర్వితుఁడు= గర్వించినవాడు; అగు= అయిన; ఆ నిషాద= ఆ నిషాదులయొక్క; పతి= రాజు; వీకన్= పరాక్రమంతో; ఎదుర్మైనన్= ఎదుర్మైనగా; కిరీటి= అర్జునుడు; ఆతత= విస్తారమైన; పటు= గట్టివైన; బాణ= బాణాలయొక్క; దీధితులన్= కాంతులచేత; తద్= ఆ ఏకలవ్య కుమారుడియొక్క; మద= గర్వమనెడి; సంతమసంబు= అంధకారమును; అడంచెన్= నశింపజేశాడు; వాఁడు= ఏకలవ్యడి కుమారుడు; అతి= మిక్కులి; వినయంబునన్= అణకువతో; వినతుఁడు+హ= నమస్కరించినవాడై; తగన్= తగినట్లుగా; ఆతనిన్= అర్జునుడిని; అర్చితన్= పూజించబడిన వాడినిగా; చేసేన్= చేశాడు (పూజించాడని అర్థం.)

తాత్పర్యం: అర్జునుడు నిషాదరాజసైన్యాన్ని బాణాగ్ని జ్వాలలచేత దహించాడు. భుజబలగర్వితుఁడై ఏకలవ్యడి కుమారుడు ఎదుర్మైనగా అతడి గర్వింధకారాన్ని తీవ్ర బాణకాంతులచేత నశింపజేశాడు. అప్పుడు నిషాదపతి లొంగిపోయి నమస్కార పూర్వకంగా అర్జునుడిని పూజించాడు.

- వ. అ ట్లేకలవ్యనందనుం దనవశంబు చేసికొని ధనంజయుండు హాయంబు ననుగమించే; నబి మరలి మతియను దక్షిణాభిముఖింబయి చని తిరుగుఁ బోండ్రాంధ్రద్రవిజ కేరళ కర్ణాట దేశాధిశుల ననాయాసంబున వశగతులం గావించికొనియేఁగ్రమంబున సారాప్రమంబు సాంచ్ఛిగోకర్ణ సమీపంబునం బ్రువుల్తించి పదంపడి. 113

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఆ విధంగా; ఏకలవ్య= ఏకలవ్యడియొక్క; నందనన్= కుమారుడిని; తనవశంబు= స్వాధీనం; చేసికొని; ధనంజయుండు= అర్జునుడు; హాయంబున్= గుర్రాన్ని; అనుగమించెన్= అనుసరించాడు; అది= ఆ గుర్రం; మరలి= తిరిగి;

మతియును= ఇంకను; దక్కిణ= దక్కిణ దిక్కునను; అభిముఖంబు= ఎదురుగా ముఖం కలది (డక్కిణదిక్కు, వైపునను పోవునది అని అర్థం) అయి; చని= వెళ్లి; తిరుగన్= తిరుగగా; పొండ్ర= పొండ్రము; ఆంధ్ర= ఆంధ్రము; ద్రవిళ= ద్రావిడము; కేరళ కర్రాట= కేరళ, కర్రాటము అనెడి; దేశ= దేశాలయ్యుక్క; అధి+ఈశులన్= రాజులను; న+ఆయసంబునన్= శ్రమలేకుండా; వశగతులన్= వశమైనవారినిగా; కావించి కొనియెన్= చేసికొన్నాడు; క్రమంబునన్= క్రమంగా; సారాష్టము; చొచ్చి= ప్రవేశించి; గోకర్ర= గోకర్రంయ్యుక్క; సమీపంబునన్= దగ్గర; ప్రవర్తించి= నడచి; పదంపడి= తరువాత. (న+ఆయసంబునన్-అన్+ఆయసంబునన్= అనాయసంబునన్)

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ఏకలవ్యుడి కుమారుడిని వశపరచుకొని అర్బునుడు గుర్తాన్ని అనుసరించాడు. అది అక్కడక్కడా సంచరించి దక్కిణాపథం చేరింది. అర్బునుడు పొండ్ర, ఆంధ్ర, ద్రావిడ, కేరళ, కర్రాట భూపతులను న్యాధీనం చేసికొని గుర్తం వెంట సారాష్టమైశంలో ప్రవేశించి, గోకర్రం చేరి. (తరువాతి పద్యంతో అన్నయం)

సీ. ద్వారకానగరంబు చేరువ ఫోటక, మరుగంగఁ జ్ఞితులై యదుకుమారు
లాలపుటాలంబు ననువును నయ్యింద్రు, నందనుఁ గని పూజిసం బోనర్ప
నభనందనము చేసే నవ్వీరుఁ; డపరాళ్లి, తీరదేశంబులఁ దిలగి పంచ
నదముపై జని మాపు నరనాథ! గాంధార, దేశంబు చొచ్చి వర్తింప శకుని

తే. నందనుడు బాల్యకలిత దుర్భయము వేల్చు, దనదు సేనలఁ గూళ్లి యుద్ధమగతఁ గి
శిటీఁ దాకిన నతఁడు వాలించి పాండ, వాగ్రజుని యాళ్లి దెలుపంగ నంతఁ బోక.

114

ప్రతిపదార్థం: నరనాథ!= రాజా! జనమేజయా!; ద్వారకా= ద్వారక అనే; నగరంబు= పట్టణంయ్యుక్క; చేరువ= దగ్గరకు; ఫోటకము= గుర్తం; అరుగంగన్= వెళ్లగా; యదుకుమారులు= యాదవులు; ప్రీతులు+ప= సంతోషించినవారై; ఆలము= యుద్ధంయ్యుక్క; ఆలంబు= ఉపేక్షయ్యుక్క; అనుషునన్= విధంగా (యుద్ధం ఉపేక్షించిన ప్రకారంగా, యుద్ధంచేయక అని అర్థం); ఆ+ఇంద్రనందనున్= ఆ ఇంద్రుడి కుమారుడైన అర్బునుడిని; కని= దర్శించి; పూజనంబు= పూజ; ఒనర్పున్= చేయగా; ఆ+వీరుడు= ఆ వీరుడు; అభినందనము చేసెన్= ప్రశంసించాడు; మాపు= గుర్తం; అపర+అళ్లి= పశ్చిమ సముద్రంయ్యుక్క; తీర= ఒడ్డుననువ్వు; దేశంబులన్= దేశములందు; తిరిగి; పంచనదము= ఖదు నదులయ్యుక్క; వైన్= మీదుగా, పాంచాల దేశము మీదుగా; చని= వెళ్లి; గాంధార= గాంధారమనే; దేశంబు= దేశం; చొచ్చి= ప్రవేశించి; వర్తింపున్= నడపగా; శకుని= శకునియ్యుక్క; నందనుడు= కుమారుడు; బాల్య= పిల్లతనంచేత; కలిత= పాందబడిన; దుర్భయము= చెడ్డనడవడియ్యుక్క; వేరిక్కున్= అతిశయంచేత, పెంపుచేత; తనదు= తనయ్యుక్క; సేనలన్= సేనలను; కూర్చు= ప్రోగుచేసి; ఉర్దుము= భయంకరమైన; గతిన్= విధంగా; కిరిటిన్= అర్బునుడిని; తాకినన్= ఎదుర్కొనగా; అతఁడు= అర్బునుడు; వారించి= నివారించి; పాండవ+అగ్రజుని= ధర్మరాజుయ్యుక్క; ఆళ్లి= ఆదేశం; తెలుపంగన్= తెలియజేయగా; అంతన్= (శకుని కుమారుడు) అంతటితో; పోక= వెనుదిరిగి వెళ్లక.

తాత్పర్యం: గుర్తం ద్వారక దగ్గరకు వెళ్లింది. దానిని చూచి యాదవులు యుద్ధం చేయకుండా అర్బునుడిని పూజించారు. అతడు కూడా వారిని ప్రశంసించాడు. తరువాత యజ్ఞాశ్వం పశ్చిమసముద్ర తీరాన ఉన్న దేశాలలో తిరిగి, పాంచాల దేశంమీదుగా వెళ్లి గాంధారదేశం ప్రవేశించింది. శకుని కుమారుడు ఆ దేశానికి రాజు. అతడు పిల్లతనంవలన కలిగిన దుష్పువర్తనంచేత మిడిసిపడుతూ తన సేనలను ప్రోగుచేసికొని భయంకరంగా అర్బునుడిని ఎదుర్కొన్నాడు. అర్బునుడు తొందరపడకుండా ముందు ధర్మరాజుడి ఆదేశం శకుని కుమారుడికి తెలియజేశాడు. కానీ, అతడు అంతటితో వెనుదిరిగి పోక. (తరువాతి పద్యంతో అన్నయం)

క. పాదివినఁ గసుగువ వెడ కెం | పాదపగు జతురంగముల శరోత్సరములఁ దా
బొదివె విజయుఁ; దవి వడియుం, జెదలయు సన్మంబు లైనఁ జతుములోనన్.

115

ప్రతిపదార్థం: పాదివినన్= ఎదుర్కొనగా; విజయుఁడు= అర్జునుడు; తాన్= తాను; కను+కవన్= కన్నుల జంటయందు; వెడ= కొంచెం; కెంపు= క్రోధంవలన కలిగిన ఎరుపు; ఒదవఁగ్న్= పుట్టగా; శర= బాణాలయ్యుక్క; ఉత్సరములన్= సమూహాలచేత; చతున్+లంగములన్= నాలుగు భాగాలనూ (రథాలనూ; ఏనగులనూ, గుర్రాలనూ; సైనికులనూ); పాదివెన్= కప్పుడు; అవి; వడియున్= కూలిపోయియూ; చెదరియున్= చెల్లాచెదరయియూ; సన్మంబులు= తరిగిపోయినవి; ఐన్= కాగా; చిత్తములోనన్= మనస్సులో.

తాత్పర్యం: శకుని కుమారుడు ఎదుర్కొనగా అర్జునుడికి రోషం కలిగింది. అతడి రెండు కన్నులలో కొంచెం ఎరుపు పుట్టింది. అతడు పుంఖానుపుంఖంగా బాణాలు ప్రయోగించి గాంధారదేశ చతురంగబులాలను కప్పివేశాడు. అవి యుద్ధభూమిలో కూలిపోయాయి. చెల్లాచెదరయ్యాయి. గాంధారసైన్యం తరిగిపోయింది. అపుడు తన మనస్సులో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

విశేషం: (సన్మంబుషై-ఇది వెలుగు ‘సన్మలు’ కాదు. సద్ ధాతువు యొక్క క్రాంత రూపము. సీదతి-సీదతః-సీదన్నిః)

ఉ. మత్సర మెక్కగా సుబలు మత్తుడు దుర్దములీలఁ గిట్టి జీ
భత్సునిషై నిశాత శరపంక్తి నిగుఢ్సు దచీయ బాహు సం
పత్సముచీర్షతం దనదు భావమునం గొనియాడి యెంతయున్
వత్సలుఁ ఛైన యన్నరుడు వానికి నిట్టనుఁ గౌరవోత్తమా!

116

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ+ఉత్తుమా!= కౌరవులలో ఉత్తుముడా! జనమేజయా!; మత్సరము= క్రోధం; ఎక్కుగాన్= పెరుగగా; సుబలు= సుబలుడియొక్క; మన్ముడు= మనుముడు (సుబలుడు శకుని తండ్రి); దుర్దమ= అణపరాని; లీలన్= విధంగా; కిట్టి= సమీపించి; బీభత్సునిషైన్= అర్జునుడిమీద; నిశాత= వాడిలయిన; శర= బాణాలయ్యుక్క; పంక్తిన్= వరుసను; నిగుఢ్సున్= ప్రయోగించగా; తదీయ= శకుని కుమారుడియొక్క; బాహు= భుజబలంయొక్క; సంపద్= సంపదయొక్క; సముద్దీర్షతన్= ఆధిక్యాన్ని; తనదు= తనయొక్క; భావమునన్= మనస్సులో; కొనియాడి= పాగడి; ఎంతయున్= మిక్కిలి; వత్సలుడు+ఐన= చిన్నవారి పట్ల ప్రేమ కలవాడైన; ఆ+నరుడు= ఆ అర్జునుడు; వానికిన్= అతడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! రోషం ఎక్కువ కాగా, శకుని పుత్రుడు విజృంభిస్తూ సమీపించి, బాణపరంపరను అర్జునుడిమీద ప్రయోగించాడు. అర్జునుడు అతడి బాహుబల సంపదను మనస్సులో పాగడి, వాత్సల్యంతో అతడితో ఇట్లా అన్నాడు.

క. రాజులఁ జంపకు మని మా, రా జానతి యచ్చె; నుండురత నేనని న
యోజ విడిచినట్టునుఁ బ, రాజితుగా నన్ను నర్ధరాపతి దలఁచున్.

117

ప్రతిపదార్థం: రాజులన్= రాజులను; చంపకుము; అని; మా రాజు= మా ప్రభువు ధర్మరాజు; అనతి+ఇచ్చెన్= ఆజ్ఞాపించాడు; నేను; ఉద్దురతన్= స్వయంత్రతతో; అనిన్= యుద్ధంలో; ఆ+ఓజన్= ఆ ధర్మాన్ని; విడిచిన+అట్లు+ఐన్= విడిచినట్లయితే; ఆ+ధరాపతి= ఆ భూపతి, ధర్మరాజు; నన్నున్= నన్ను; పరాజితున్+కాన్= పరాజయం పాందిన వాడినిగా; తలఁచున్= నిర్ణయస్తాడు.

తాత్పర్యం: ‘ఫర్మరూజు రాజులను చంపవద్దని న న్నాజ్ఞాపీంచాడు. నేను స్వతంత్రించి ఆ ఫర్మన్ని వదలితే ఆ ప్రభువు నన్న పరాజయం పొందినవాడినిగానే నిర్ణయిస్తాడు.

అర్బునుఁడు గాంధారదేశాధిషుతో యుద్ధంబు చేసి జయించుట (సం. 14-85-9)

ఉ. కావున నేఁ గడంగ విసు; కయ్యము నీ కిబి యేల తమ్ముడా!
నా వినియున్ వడిన్ శకునిసందనుఁ డయ్యమురేంద్ర సందనుం
దా విశిఖంబులం బొబిపె; దానికి నవ్యచు వాని శీర్ఘకం
బావిజయుండు బలైడుడయమ్మున నేలఁ బడంగ నేసినన్.

118

ప్రతిపదార్థం: కావున్= కాబట్టి; నేన్= నేను; కడంగ్= యుద్ధం చేయటానికి పూనుకొనను; విసు= వినుము; తమ్ముడా!= తమ్ముడా; నీకున్= నీకు; కయ్యము= యుద్ధం; ఇది; ఏలి= ఎందుకు?; నాన్= అనగా; వినియున్= వినికూడా; శకుని= శకునియొక్క; సందనుడు= కుమారుడు; తాన్= తాను; వడిన్= వేగంగా; ఆ+లమర= ఆ దేవతలయొక్క; ఇంద్ర= ప్రభువుయొక్క, దేవేంద్రుడియొక్క; సందనున్= కుమారుడిని - అర్బునడిని; విశిఖంబులన్= బాణాలతో; పొదివెన్= కప్పొడు; దానికిన్= ఆ బాణాప్రయోగానికి; నవ్యచున్= నవ్యతూ; వాని= శకుని కుమారుడి యొక్క; శీర్ఘకంబు= శిరప్రాణం; నేలన్= భూమిమీద; పడంగ్= పడగా; ఆ+విజయుండు= ఆ అర్బునడు; బల్= గట్టి; వెడల్= వెడల్చుయిన మొనగల; అమ్మునన్= బాణంతో; ఏనినన్= కొట్టగా.

తాత్పర్యం: కాబట్టి నేను పోరునకు పూనుకొనను. తమ్ముడా! వినుము. యుద్ధ మిది నీకెందుకు?’ అని అన్నాడు. ఆ మాటలు వినిప్పటికి శకుని కుమారుడు అర్బునడిని బాణాలతో కప్పివేశాడు. దానికి నవ్యతూ అర్బునడు వెడల్చు మొనగల గట్టి బాణాలతో అతడి శిరప్రాణం నేలమీద పడేటట్లుగా కొట్టగా. (తరువాతి వచనంతో అస్వయం)

ఉ. అచ్ఛిత్తము చూచి యచ్ఛీటం గలయట్టి.

119

ప్రతిపదార్థం: ఆ+చిత్తము= ఆ ఆశ్చర్యకరమైన కార్యం; చూచి; ఆ+చోటన్= ఆ యుద్ధభూమిలో; కల+అట్టి= ఉన్న.

తాత్పర్యం: ఆ ఆశ్చర్యకరమైన పని చూచి అక్కడ ఉన్న. (తరువాతి పద్యంతో అస్వయం).

ఉ. ఎల్లజనులు నివీసురుం, డొల్లఁడుగా కుత్తమాంగ ముల్య నిటుల వే
డొల్లఁగ నేయడె వలసినఁ, జెల్లఁబీ! యుతని కరుణ చెలు విట్టున్నే!

120

ప్రతిపదార్థం: ఎల్లన్+జనులు= జనులందరూ; ఈ+వీరుండు= ఈ వీరుడు; ఒల్లఁడు+కాక= ఇష్టపడడు కాని; వలసినన్= చేయదలిస్తే; వే= శీఘ్రంగా; ఉత్తమ+అంగు= తల; ఉర్విన్= భూమిమీద; ఇటులు+అ= ఇట్లే, శిరప్రాణంవలనే; డొల్లఁగ్= తెగిపడేటట్లుగా; ఏయఁడు+ఎ?= బాణాలతో కొట్టడా? (కొట్టునని అర్థం); చెల్లఁబో= ఇది ప్రశంసను తెలిపేమాట; ఇతని= ఇతడియొక్క; కరుణ= దయయొక్క; చెలువు= విధం; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఉండును+ఎ?= ఉంటుందా?

తాత్పర్యం: జనులందరూ ‘ఈ మహావీరుడు ఇష్టపడడు గాని చేయాలని అనుకొంటే శీఘ్రంగా ఈ శకుని కుమారుడి తల శిరప్రాణంవలనే నేలమీద తెగిపడేటట్లుగా కొట్టడా? బటీ! ఇతడి దయాస్వరూపం ఇట్లా ఉంటుందా?’

వ. అనుచు నక్షత్రమారుం జేరి, యతనితేరు మరల్చికొని పాణం భోవ.

121

ప్రతిపదార్థం: అనుచున్= అంటూ; ఆ+మహారున్= ఆ శకుని కుమారుడిని; చేరి= సమీపించి; అతని= అతడియొక్క; తేరు= రథాన్ని; మరల్చికొని= వెనుకకు త్రిపుకొని; పోవన్+పోవన్= వెళ్ళగా వెళ్ళగా.

తాత్పర్యం: అంటూ శకుని కుమారుడిని సమీపించి అతడి రథాన్ని వెనుకకు (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

తే. దురభిమానము పేర్లు నన్నురవరుండు, మరలి నరుమీద నడవ, మున్ తెరలి చనిన

బలము గ్రమ్మతీ, యయ్యంద్రుపట్టిఁ జట్టు, బలసి శస్త్రాప్తచయములు పరఙగజేయ.

122

ప్రతిపదార్థం: దురభిమానము= దుర్గర్వంయొక్క; పేరిన్= ఆధిక్యంచేత; ఆ+నరవరుండు= ఆ నరనాథుడు - రాజు; మరలి= తిరిగి వచ్చి; నరుమీదన్= అర్ఘునుడించిద; నడవన్= ఉరుకగా; మున్= అంతకుముందు; తెరలి= రణరంగంనుండి తొలగి; చనిన= పారిపోయిన; బలము= పైన్యం; క్రమ్మటీ= మరలివచ్చి; ఆ+ఇంద్రు= ఆ ఇంద్రుడియొక్క; పట్టిన్= కుమారుడిని - అర్ఘునుడిని; చుట్టున్= చుట్టునూ, నాలుగువైపులా; బలసి= ఆవరించి; శస్త్ర+అప్త్ర= శస్త్రాప్తాలయొక్క; చయములు= సమూహాలు; పరఙగన్+చేయన్= ప్రయోగించగా.

తాత్పర్యం: శకుని కుమారుడు దుర్గర్వతిశయంచేత తిరిగి వచ్చి అర్ఘునుడించిద ఉరికాడు. ఇది చూచి అంతకుముందు రణరంగం నుండి తొలగి పారిపోయిన పైన్యం మరలివచ్చి అర్ఘునుడిని నాలుగువైపులా ఆవరించి బహుళంగా శస్త్రాలూ అప్త్రాలూ ప్రయోగించగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

చ. అవి నిశితాస్తపంక్తిఁ దుసుమాడి రయం బెసంగంగఁ గప్పె నా

హవతల మంతయుం దలర నప్పటువిక్రమశాఖి: యమ్మహాఁ

గ్రవిహారణంబునం గలఁగి కన్మనిఁ బాటె బలంబు: లక్ష్మమా

రవరునిఁ గాచికొంటకు ధరావరుమంతులు వాని తల్లియున్.

123

ప్రతిపదార్థం: ఆ+పటు= ఆ నేర్చుతో కూడిన; విక్రమ= పరాక్రమంతో; శాలి= ప్రకాశించేవాడు; అవి= గాంధారపైన్యం ప్రయోగించిన బాణాలను; నిశిత= వాడి అయిన; అప్త్ర= అప్త్రాలయొక్క; పంక్తిన్= వరుసచేత; తుమమాడి= ఖండించి; రయంబు= వేగం; ఎసఁ గంగన్= ఒప్పగా; ఆహవతలము= యుద్ధభూమి; అంతయున్= అంతయూ; తలరన్= క్షోభించగా, కంపించగా; కప్పున్= కప్పాడు; ఆ= అర్ఘునుడియొక్క; మహాత్= గొప్ప; ఉగ్ర= భయంకరమైన; విహారణంబునం= విహారంచేత; బలంబులు= పైన్యాలు; కలఁగి= క్షోభించి; కన్మనిన్= సంభ్రమంతో; పాటెన్= పారిపోయాయి; ధరావరు= రాజుయొక్క; మంత్రులు= మంత్రులనూ; వాని= అతడియొక్క; తల్లియున్= తల్లియూ; ఆ+కుమార వరునిన్= ఆ రాజుకుమార శ్రేష్ఠుడిని; కాచికొంటకున్= రక్షించుకొనటానికి.

తాత్పర్యం: మహౌపరాక్రమశాఖి అర్ఘునుడు తీక్ష్ణా బాణపరంపరతో గాంధారపైన్యం ప్రయోగించిన బాణాలను ఖండించి యుద్ధభూమి అంతా క్షోభించగా కప్పివేశాడు. అతడి భయంకర వీరవిహాన్ని చూచి పైన్యాలు భయంతో పారిపోయాయి. శకుని కుమారుడిని మంత్రులూ, తల్లి రక్షించుకొనటానికి. (తరువాతి పచనంతో అన్వయం).

వ. అర్పుంబుగిని రయంబున శరణ శర ణసుచు వచ్చిన నష్టివ్యచ్ఛుండును నష్టేలంచి నజ్ఞనంబించి మంతులకు మానసీయ వచనంబులం జ్ఞయం బోస్త్రి యజ్ఞాలునితో సాంత్పునస్ఫరంబున నిట్టనియే.

124

ప్రతిపదార్థం: అర్థంబు= పూజాద్వాలు; కొని= తీసికొని; రయంబున్= వేగంగా; శరణ= నమస్కారం; శరణ= రక్షకుడవు; అనుమన్= అంటూ; వచ్చినన్= రాగా; ఆ+వివ్యచ్ఛయండును= ఆ అర్థముడును; ఆ+వెలందిన్= ఆ సాధ్యాని; అభినందించి= ప్రశంసించి; మంత్రులకు; మానసీయ= గౌరవించదగిన; వచనంబులన్= మాటలతో; ప్రియంబు= సంతోషం; ఒనర్జీ= కలిగించి; ఆ+బాలునితోన్= ఆ బాలుడితో, శకుని కుమారుడితో; సాంత్యన్= ఓదార్చు, మృదువైన; స్వరంబున్= గొంతుతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: పూజాద్వాలు తీసికొని వేగంగా ‘నమస్కారం రక్షకుడవు’ అంటూ రాగా అర్థముడు ఆ సాధ్యాని ప్రశంసించి, మన్మించదగిన మాటలతో మంత్రులకు సంతోషం కలిగించి మృదుస్వరంతో శకుని కుమారుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఉ. ‘నీ ఏట వన్ని నాపయి ననింధ్యపరాక్రమ! రాక చూచి ముద్దావము భేద మొందుటయు ‘ధర్మజుపం పిది రాజకోటి నే నే విధినైన్ జంప’ నని యెల్లజనంబు వినంగ్ జెప్పునే!
కావున నీ బలంబులన కాని నిసుం దెగటార్పు కుండితిన్.

125

ప్రతిపదార్థం: అనింద్య= దూషించతగని, ఉత్తమమైన; పరాక్రమ= పరాక్రమం కలవాడా!; నీవు; ఇట= ఇక్కడ; పన్ని= యుద్ధానికి సిద్ధపడి; నాపయిన్= నా మీదకు; రాక= రావటం; చూచి; మత్త= నా యొక్క; భావము= మనస్య; భేదము= సంతోషం; ఒందుటయున్= పొందగా; ఇది; ధర్మజు= ధర్మరాజుయొక్క; పంపు= ఆజ్ఞ; నేను; ఏ విధిన్= ఏ విధంగా; ఇనన్= అయిననూ; రాజ= రాజులయొక్క; కోటిన్= సమాహన్ని; చంపన్= చంపను; అని; ఎల్లన్= సమస్తమైన; జనంబు= జనం; వినంగ్= వినగా; చెప్పున్+ఏ?= చెప్పులేదా?; కావునన్= కాబట్టే; నీ= నీయొక్క; బలంబులన్+అ= సైన్యాలనే; కాని; నిన్= నిన్ను; తెగటార్పక= చంపక; ఉండితిన్= ఉన్నాను.

తాత్పర్యం: ఉత్తమ పరాక్రమా! ఇక్కడ నీవు యుద్ధానికి సిద్ధపడి నా మీదకు రావటం చూచి నా మనస్య బాధపడింది. ‘ఇది ధర్మరాజు ఆజ్ఞ. నేను ఏ విధంగానూ రాజులను చంపను’ అని అందరూ వింటుండగా చెప్పులేదా? కాబట్టే నీ సైన్యాలను తప్ప నిన్ను చంపమండా ఉన్నాను.

ఉ. విశేషించి గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులం దలంచి నాకు నీ దెస నిట్లు గావలసి యుండె.

126

ప్రతిపదార్థం: విశేషించి= సైపెచ్చు; గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులన్= గాంధారినీ, ధృతరాష్ట్రుడినీ; తలంచి= స్వరించి; నాకున్= నాకు; నీ దెసన్= నీయెడ; ఇట్లు= ఈ విధంగా; కాన్= అగుట; వలసి= తప్పనిసరిట్టు; ఉండెన్= ఉన్నది.

తాత్పర్యం: సైపెచ్చు గాంధారినీ, ధృతరాష్ట్రుడినీ స్వరించి నాకు నీ పట్ల ఈ విధంగా నడుచుకొనటం తప్పనిసరి అయింది.

అ. అట్లులగుటఁజేసి యవనీశనందన! యింత ప్రాధ్యుల బోలి; తింక శాంతిఁ
బొందు టొప్పు; ధర్మపుత్రునితోడ పొం, దొప్పదయ్య! నీకు నుఱితశోర్య!

127

ప్రతిపదార్థం: అవనీశ నందన!= రాజకుమారా!; ఉదిత= ప్రసిద్ధమైన; శౌర్య!= పరాక్రమము కలవడా!; అట్టులు= ఆ విధం; అగుటన్= అగుటవలన; ఇంత; ప్రాద్యన్= కాలమునూ; పోరితి(వి)= పోరాడితివి; ఇంకన్= ఇక; శాంతిన్= శాంతిని; పొందుట= పొందటం; ఒప్పున్= తగును; నీకున్= నీకు; ధర్మపుత్రునితోడన్= ధర్మరాజుతో; పొందు= పొత్తు; ఒప్పుదు+అయ్యి!= తగదా? (తగునని అర్థం).

తాత్పర్యం: రాజకుమారా! విభ్యాత విక్రమా! ఆ విధంగా నేను నడుచుకొనటంవలన నీవు ఇంతకాలం నాతో పోరాడావు. ఇంక శాంతి పొందటం మంచిది. నీకు ధర్మరాజుతోపొత్తు తగదటయ్యా!

ప. అని చెప్పి యాగామి యయిన చైత్రంబున పున్నము నాఁ దస్తురేంద్రచంపు నశ్చమేధ యాగంబున కనురాగం బెసగ రమ్మీ! యనియునుం బలికి, యప్పాండవ మధ్యముండు మేధాశ్వంబు ననుసరింప నది కలపురంబు బిక్కుమొగంబయి యరుగం జీచ్చె; నట్టియెడ నతండు వివిధ దేశంబులం బిలిగిన తెఱం గెల్లనుం జారులచేత విని యజాతశత్రుం డప్పిరుహశాతపుత్రుం డశ్చరక్షణం బట్టు ధర్మప్రకారంబున నిర్వహించుటకుం జీతి వహించే; నద్దివసంబు.

128

ప్రతిపదార్థం: అని; చెప్పి; ఆగామి= రానుస్వది; అయిన; చైత్రంబున= చైత్రమాసంయొక్క; పున్నమనాఁడు= పున్నమరోజున; ఆ+నరేంద్ర= ఆరాజలలో; చందు= చేపుడియొక్క; అశ్వమేధయాగంబునకున్= అశ్వమేధ యజ్ఞానికి; అనురాగంబు= ప్రేమ; ఎసగన్= అతిశయించగా; రమ్ము+రశ!= రమ్మా!; అనియునున్= అనికూడా; పలికి= చెప్పి; ఆ+పాండవ= ఆ పాండవులయందు; మధ్యముండు= నడిమివాడు - అర్జునుడు; మేధ్య= పవిత్రమైన; అశ్వంబున్= గుర్రాచ్చి; అనుసరింపన్= వెంబడించగా; అది= ఆ గుర్రం; కరిపురంబు= హస్తినాపురంయొక్క; దిక్కు= వైపునకు; మొగంబు= ముఖం; అయి= కలదిట్టు; అరుగన్+చొచ్చెన్= వెళ్ళటానికి మొదలు పెట్టింది; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; అతండు= అర్జునుడు; వివిధ= వివిధాలైన; ఆయా; దేశంబులన్= దేశాలయందు; తిరిగిన; తెఱంగు= విధం; ఎల్లనున్= అంతయా; చారులచేతన్= గూడచారులవలన; విని; అజాతశత్రుండు= తనకు శత్రువులు లేనివాడు - ధర్మరాజు; ఆ+పురుహశాత= ఆ ఇంద్రుడియొక్క; పుత్రుండు= కుమారుడు - అర్జునుడు; అశ్వ= గుర్రంయొక్క; రక్షణంబు= సంరక్షణం; అట్లు= ఆ విధంగా; ధర్మ= ధర్మంయొక్క; ప్రకారంబునన్= ప్రకారంగా; నిర్వహించుటకున్= చేసినందుకు; ప్రీతి వహించెన్= సంతోషించాడు; ఆ+దివసంబు= ఆ రోజు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి ‘రాబోయే చైత్రమాస పూర్వినునాడు రాజజైష్ముడైన ధర్మరాజు అశ్వమేధయాగానికి ప్రేమతో నీవు రమ్ము!’ అని పలికాడు. తరువాత అర్జునుడు పవిత్రమైన యజ్ఞాశ్వాన్ని అనుసరిస్తుండగా అది హస్తినాపురంవైపు వెళ్ళటం మొదలు పెట్టింది. తన తమ్ముడు ఆయా దేశాలలో తిరిగిన తీరంతా గూడచారులవలన ధర్మరాజు విని అతడు ధర్మప్రకారంగా అశ్వసంరక్షణం చేసినందుకు పరమానందం పొందాడు. ఆ రోజు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

అ. మాఘుమాస పొర్చుమాసి ర్యు యుండె: నా, ధర్మసందసుండు వేత్తు వెలయ

నెలమి మిగులఁ బెఢ్చకిలువున సుండి త, ముుల సగౌరవముగఁ జలవఁ బనిచి.

129

ప్రతిపదార్థం: మాఘుమాస= మాఘుమాసము నందలి; పొర్చుమాసి= పూర్విమ; ఇ= అయి; ఉండెన్= ఉన్నది; ఆ+ధర్మసందసుండు= ఆ యముడి కుమారుడు ధర్మరాజు; పేర్చి= వైభవం; వెలయన్= ప్రకాశించగా; ఎలమి= సంతోషం; మిగులన్= ఎక్కువకాగా;

పెద్దకొలువున్= నిండు కొలువును; ఉండి; తమ్ములన్= తమ్ములను; సహ+గౌరవము+కన్= గౌరవంతో కూడి ఉండేటట్లుగా; పిలువన్= పిలువగా; పనచి= పంపి.

తాత్పర్యం: (ఆ రోజు) మాఘుమాసంలోని పూర్ణిమ. ధర్మరాజు వైభవోపేతంగా సంతోషాతిశయంతో నిండు కొలువై ఉండి తమ్ములను సగౌరంగా పిలువనంపి. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

వ. అనిల నందను నాననం బాలోకించి.

130

ప్రతిపదార్థం: అనిల= వాయువుయొక్క; నందను= కుమారుడైన భీముడియొక్క; అననంబు= ముఖం; ఆలోకించి= చూచి.

తాత్పర్యం: భీముడిని చూచి.

క. ‘నీ తమ్ముడు తురగముఁ గొని, యేతెంచుట వింటీఁ; జైత్ర మింకఁ దడవు లే’

ఓతతీ మునులను స్వపనం, ఘూతంబును జలువఁ బంపగా వలయుఁ దగన్.

131

ప్రతిపదార్థం: నీ= నీయొక్క; తమ్ముడు= తమ్ముడు; తురగమున్= యజ్ఞాశ్వమును; కొని= తీసికొని, ఏతెంచుట= రావటం; వింటీన్= విన్నాను; చైత్రము= చైత్రమాసం; ఇంకన్= ఇంక; తడవులేదు= ఆలస్యం లేనిది (సమీపిస్తున్నదని అర్థం); ఈతతీన్= ఈ సమయంలో; మునులను; స్వపు= రాజులయొక్క; సంఘాతంబును= సమూహాన్ని; తగన్= తగినట్లుగా; పిలువన్= ఆహ్వానించగా; పంపగాన్+వలయున్= రాజపురుషులను పంపాలి.

తాత్పర్యం: ‘నీ తమ్ముడు అర్జునుడు గుర్రంతోపాటు వస్తున్నాడని విన్నాను. చైత్రమాసం సమీపిస్తున్నది. ఈ సమయంలో మునులనూ, రాజసమూహమునూ సముచితంగా ఆహ్వానించటానికి రాజపురుషులను పంపాలి.

వ. యాగశాలయు శిల్పి జనులం గొని కల్పింపుము; తగువారలకు విడియం దగియేడు వివిధ స్వహంబుల నొనలింపుమని పనిచిన నతండు.

132

ప్రతిపదార్థం: శిల్పిజనులన్= ఆయా పనులు చేసే శిల్పులను; కొని= రప్పించి; యాగశాలయున్= యజ్ఞాశ్వాన్ని; కల్పింపుము= నిర్మించుము; తగువారలకున్= అర్పులైనవారికి; విడియన్= విడిదిచేయగా; తగియెడు= తగిన; వివిధ= పలురకాలైన; గృహంబులన్= ఇండ్లను; ఒనరింపుము= కట్టించుము; అని; పనిచినన్= ఆజ్ఞాపించగా; అతండు= భీముడు.

తాత్పర్యం: వివిధ శిల్పులను రప్పించి యజ్ఞ గృహాన్ని నిర్మించుము. అర్పులైనవారు విడిదిచేయటానికి తగిన పలురకాల ఇండ్లను కట్టించుము’ అని ఆజ్ఞాపించగా భీముడు. (తరువాతి వద్యంతో అన్వయం)

అ. యజ్ఞవాటమును జనాధిపులకు ముని, వ్రాతములకు విడియ వలయునట్టి

మందిరములుఁ గనుక మణిమయంబులుగా నొ, నర్మేఁ దద్దీజ్ఞ మగు జనంబు వొగడ.

133

ప్రతిపదార్థం: యజ్ఞ= యజ్ఞంయొక్క; వాటమును= శాలయును; జన+అధిపులకున్= జనపతులరు, రాజులరు; ముని= మునులయొక్క; వ్రాతములకున్= సమూహాలరు; విడియ వలయు= విడిదిచేయదగిన; అట్టి= అటువంటి; మందిరములున్= గృహాలను; తల్జ్ఞము= వాస్తుశాస్త్రం తెలిసిన; అగు= అయిన; జనంబు= ప్రజ; పాగడన్= ప్రశంసించగా; కనక= బంగారంయొక్క; మణి= మణులయొక్క; మయంబులు= వికారాలు కలవి; కాన్= అయ్యేటట్లుగా; ఒనర్మేన్= నిర్మించాడు.

తాత్పర్యం: భీముడు యజ్ఞశాలను రాజులు; మునులు విడిది చేయదగిన గృహాలను స్వర్ణముయాలుగా మంచిమయాలుగా నిర్మించాడు. వాస్తుశాస్త్రం తెలిసినవారు వాటిని చూచి మెచ్చకొన్నారు.

క. ధరణీసురులను బనిచెను ; ధర నెందును బిలగి మునుల ధాత్రీశుల న

ధ్వరమునకుఁ జిలువుఁ దని యఁ, మ్మురుత్సుతుఁడుఁ; వారుఁ జని సమంచిత భక్తిన్.

134

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మరుత్త+సుతుఁడు= ఆ వాయు కుమారుడు భీముడు; ధరన్= భూమండలంలో; ఎందున్= అన్నిచోట్లా; తిరిగి; మునులన్= మునులను; ధాత్రీ+ఈశులను= భూపతులను, రాజులను; అర్వరమునకున్= యజ్ఞానికి; పిలువుఁడు= ఆహ్వానించండి; అని; ధరణీసురులను= బ్రాహ్మణులను; పనిచెను= పంపాడు; వారున్= ఆ బ్రాహ్మణులను; చని= వెళ్లి; సమ+అంచిత= మిక్కెలి ఒప్పుచుస్సు; భక్తిన్= భక్తితో.

తాత్పర్యం: భూమియం దంతటా తిరిగి మునులనూ, రాజులనూ యజ్ఞమునకు ఆహ్వానించండని భీముడు బ్రాహ్మణులను పంపాడు. ఆ బ్రాహ్మణులూ సద్భూతిపూర్వకంగా. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

చ. పిలిచిన రాజులున్ మునులుఁ బ్రీతి యెలర్పు బలోత్సరంబు సి

ఘ్యలుఁ దమతోడ రా మనము లువ్వికు లూరఁగ యజ్ఞపర్వతం

బులుఁ గనుగొంటకై సకల భూవలయంబునుఁ గల్మునట్టి వా

రలు సనుదెంచినం గురుధరాపతి చిత్తము వేడ్కు నూనగన్.

135

ప్రతిపదార్థం: పిలిచినన్= పిలువగా; సకల= సమస్తమైన; భూవలయంబున్= భూమండలంలో; కల్గు+అట్టి= ఉన్నట్టి; వారలు= వారు; రాజులన్= రాజులూ; మునులున్= మునులూ; ప్రీతి= సంతోషం; ఎలర్పున్= అతిశయించగా; బల= షైన్యంయొక్క; ఉత్సరంబు= సమూహం; శిమ్యలన్= శిమ్యలూ; తమతోడన్= తమతోపాటు; రాన్= రాగా; యజ్ఞి= యజ్ఞింయొక్క; పర్వతంబులు= నడచుపద్ధతులు; కనుగొంటకై= చూచుటకై; మనములు= మనస్సులు; ఉవ్విణులూరఁగన్= తపాతపాపడుతుండగా; చనుదెంచినన్= రాగా; కురుధరాపతి= కురురాజు, ధర్మరాజు; చిత్తము= మనస్సు; వేడ్కున్+ఊనగన్= సంతోషం పొందగా.

తాత్పర్యం: (బ్రాహ్మణులు) ఆహ్వానించగా భూమండలంలో అంతటా ఉన్న రాజులూ, మునులూ ఆనందం అతిశయించగా వచ్చారు. రాజులు తమషైన్యాలతో వచ్చారు. మునులు తమ శిమ్యలతో వచ్చారు. యజ్ఞం జరిగే పద్ధతులు చూడటానికి వారి మనస్సులు తపాతపాపడుతుండగా అప్పుడు ధర్మరాజు మనస్సులో సంతోషించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. ఎదురుకొని వీడుఁ బట్టకు , ముద మారఁగు దాన యనిచి మొక్కలములు నిం

పాద వించునట్టివియుఁ గాఁ , బదార్థములు ప్రజదలమునుఁ బాటీంచి తగన్.

136

ప్రతిపదార్థం: తాను+అ= తానే; ఎదురుకొని= ఎదురువెళ్లి; ముదము= సంతోషం; ఆరఁగన్= కలుగగా; వీడు+పట్లున్= విడిది ఇండ్లును; అనిచి= పంపి; మొక్కలములు= ఉత్సాహ వచనములు; పదార్థములు= ఉపయోగించే వస్తువులు మొదలగునవి; ఇంపు= ప్రీతిని; ఒదవించు= పుట్టించే; అట్టి+అవియున్= అటువంటివి; కాన్= కాగా; తగన్= సముచితంగా; ప్రజ= జనులయొక్క; తలమునున్= పౌచ్చుతగ్గులను, అంతస్తులను; పాటీంచి= పరిశీలించి.

తాత్పర్యం: వచ్చినవారు సంతోషించగా తానే ఎదురువెళ్ళి తీసికొనివచ్చి వారి వారి విడిది ఇళ్ళను పంపాడు. వారికి ప్రీతి కలిగేటట్లు ఉత్సాహ వచనాలు పలికాడు. కావలసిన పదార్థాలు సమకూర్చాడు. ఈ పనులన్నీ వచ్చినవారి అంతస్తులను బట్టి హోదాలనుబట్టి ధర్మరాజు నిర్విరించాడు.

క. భోజన శయనాసనములు, రాజులైదు నట్టగాగ రాజుల కెల్లం

దేఖోధనుఁ దా ధర్మత, నూజుం డిడు బసుచు జనవినుతసుచరిత్రా!

137

ప్రతిపదార్థం: జన= జనులచేత; వినుత= కొనియాడబడిన; సుచరిత్రా!= మంచి నడవడి కలవాడా!; తేజన్= సద్గురాలవలన కలిగే తేజస్సు; ధనుడు= ధనముగా కలవాడు; ఆ+ధర్మతనూజాండు= ఆ యముడి కుమారుడు ధర్మరాజు; భోజన= భోజనాలూ; శయన= శయ్యలూ, మంచములూ, పామ్పులూ; ఆసనములు= కూర్చుండటకు కుర్చీలు, పీటలూ; రాబిల్లెడు+అట్లు+కాగన్= ప్రకాశించేటట్లుగా; రాజులకున్+ఎల్లన్= రాజులకందరకూ; ఇడన్= సమకూర్చగా; పనుచున్= పంపుతాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! తేజస్వంతుడైన ధర్మరాజు రాజులందరికి కావలసిన భోజనాలూ, శయ్యలూ, ఆసనాలూ సమృద్ధిగా సమకూరేటట్లు పంపేవాడు. ఇవి కూడా వారి వారి హోదాలకు తగినట్లు పంపేవాడని గ్రహించాలి.

చ. మునులకు నెల్లఁ గందములు మూలములున్ ఘలకోట్లనుం జ్ఞయం

బొసరగఁ దాన పోయి మధురోక్కులతోడ సమర్పణంబు సే

యు; నిటుల సంవిధానము లమూనములై విలసిల్లఁజేయు; న

య్యునిమిషనాధైభవుఁ దహంకృతి వర్ధన సంస్కతంబుగన్.

138

ప్రతిపదార్థం: ఆ+అనిమిషనాథ= దేవతలయొక్క ప్రభువు దేవేంద్రుడియొక్క; వైభవుడు= వైభవం కలవాడు; అహంకృతి= అహంకారంయొక్క; వర్ధన= విడుచుటచేత; సంస్కతంబు+కన్= మిక్కిలి కొనియాడబడేటట్లుగా; మునులన్+ఎల్లన్= మునుల కందరకూ; కందములున్= దుంపలూ; మూలములున్= వేరులూ; ఘలకోట్లనున్= ఘలముల సమూహమునూ; ప్రియంబు= ప్రీతి; ఒనరగన్= కలుగగా; తాన్+అ= తానే; పోయి; మధుర= తియ్యానై; ఉక్కులతోడన్= మాటలతో; సమర్పణంబు+చేయున్= సమర్పిస్తాడు; ఇటులు+అ= ఇట్లే; సంవిధానములు= ఏర్పాట్లు; న+ఊనములు= తక్కువగానివి, పరిపూర్ణమైనవి; ఱ= అయి; విలసిల్లన్= ఒప్పగా; చేయున్= చేస్తాడు.

తాత్పర్యం: దేవేంద్ర వైభవం కలిగిన ధర్మరాజు అహంకారాన్ని వదలి, వినయంతో తానే పోయి తియ్యానై పలుకులు పలుకుతూ మునుల కందరకూ దుంపలూ, వేరులూ, పలురకాల పండ్లూ సమర్పించేవాడు. ఈ విధంగా ఏర్పాటులన్నీ పరిపూర్ణంగా ఉండేటట్లు చేసేవాడు.

తే. యజ్ఞవాటంబుఁ దక్కటి యాలయములు, లలితభంగి రమ్యములు, సలక్షణములు

గా నొన్నిస్తిన శిఖి నికాయమునకుఁ, బసదినం జిచ్ఛే సంతసం బెసక మెసగ.

139

ప్రతిపదార్థం: యజ్ఞవాటంబున్= యజ్ఞవాటంబునూ; తక్కుటి= ఇతరములైన; ఆలయములున్= మందిరములనూ; లలిత= కోరబడిన; భంగిన్= విధంగా; రమ్యములు= అందమైనవి; సహ+లక్షణములు= వాస్తుశాస్త్రం చెప్పిన లక్షణాలతో కూడినవి; కాన్= అయ్యేటట్లుగా; ఒనర్పిన= నిర్మించిన; శిల్పి= శిల్పిలయొక్క; నికాయమునకున్= సమూహానికి; సంతసంబు= సంతోషం; ఎసకము+ఎసగన్= అతిశయించగా; పసదనంబు= బహుమానం; ఇచ్చేన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: కోరిన విధంగా, అందంగా, శాస్త్రోక్తంగా యజ్ఞశాలనూ, ఇతర మందిరాలనూ నిర్మించిన శిల్పి బృందానికి మహానందం కలిగేటట్లుగా ధర్మరాజు బహుమానా లిచ్చాడు.

- సీ.** పాండవార్గుఁ డట్లు పవననందనుఁ బంచి, యజ్ఞశాలా కరణాదు లైన
కృత్యముల్ నడపుటఁ గృఘ్నండు గముగొని, కడుఁ జీతిఁ భొందె: నాగత స్వాపాలు
రచ్చెరువొంబి; రయ్యమ్మతాంశు వంశ ని, స్తోరకుం డళ్మైఁ దేరఁ బసుప
ననపద్మ పశువుల నభిలజాతులవానిఁ, గొనివచ్చి రత్యంత కుశల పరిజ
- అ.** నంబు; లన్న పర్వతంబులు నాజ్య వా, హిములుఁ గల్లి విప్రజనపరంప
రలు భుజించు పేర్లు యొలసి యాగారంభఁ, సమయ మధ్యత ప్రజనక మయ్య.

140

ప్రతిపదార్థం: పాండవ+అగ్రజండు= పాండవులలో పెద్దవాడు ధర్మరాజు; అట్లు= ఆ విధంగా; పవన నందనున్= వాయు రుమారుడైన భీముడిని; పంచి= ఆజ్ఞాప్రించి; యజ్ఞశాల= యజ్ఞశాలయొమ్మెక్కు; కరణా= నిర్మాణం; ఆదులు+ఐసి= మొదలగునవైన; కృత్యముల్= పనులు; నడపుటన్= చేయుట; కృఘ్నండు; కముగొనిఁ= చూచి; కడున్= మిక్కిలి; జీతిన్= సంతోషమును; పాందెన్= పాండాడు; ఆగత= వచ్చిన; స్వపాలురు= రాజులు; అచ్చెరువు= ఆశ్వర్యం; ఒందిరి= పాండారు; ఆ+అమృతాంశు= ఆ చంద్రుడియొక్కు; వంశ= వంశంయొక్కు; నిస్తోరకుండు= ఉర్దురించేవాడు; అర్థమైన్= ప్రీతితో; తేరన్= తీసికొనిరాగా; పనుపన్= ఆజ్ఞాప్రించగా; అత్యంత= మిక్కిలి; కుశల= నేర్పు కలిగిన; పరిజనంబులు= సేవలకు; స+అవద్య= దోషంలేని, తప్పుడు సుశ్శు మొదలగునవి లేని; పశువులన్= జంతువులను; ఆభిల= సమస్తమైన; జాతుల ఎానిన్= తెగలవారిని; కొని= తీసికొని; వచ్చిరి= వచ్చారు; అస్తి పర్వతంబులున్= కొండలవంటి అస్తిపురాసులు; ఆజ్యవాహిములున్= నేతుల నదులు; కల్లి= ఒనగూడి; విప్రజన= బ్రాహ్మణులయొక్కు; పరంపరలు= ఎడతెగని సమూహాలు; భుజించు= భోజనం చేసే; పేర్మి= పెంపు; ఒలసి= కలిగి; యాగ= యజ్ఞంయొక్కు; ఆరంభ సమయము= ప్రారంభ కాలం; అమృత= ఆశ్వర్యమును; ప్రజనకము= మిక్కిలి కలిగించేది; అయ్యెన్= అయింది.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఆ విధంగా భీముడిని ఆజ్ఞాప్రించి యజ్ఞశాలా నిర్మాణం మొదలైన పనులు చేయించటం చూచి శీకృఘ్నండు మహాసంతోషం పాండాడు. వచ్చిన రాజులూ ఆశ్వర్యపడ్డారు. చంద్రవంశోద్ధారకుడైన ధర్మరాజు నేర్చరులైన సేవకులను దోషరహితమైన వివిధజాతుల జంతువులను తీసికొనిరావలెనని పంపాడు. వారు అటువంటి వాటిని చూచి తీసికొనివచ్చారు. అస్తిరాసులు కొండలవలె లేచాయి. నేయి నదులవలె ప్రవహించింది. బ్రాహ్మణులు ఎడతెగకుండా భోజనాలు చేశారు. ఈ పెంపువలన యాగ ప్రారంభోత్సవం ఆశ్వర్యదాయకమైనది.

- క.** విను లక్ష భూసురులు గుడి: చిన నొకమల ప్రోయభేల సెలగుచుసుండున్
జననాయక! యెప్పుడు: నే: మని చెప్పుదు నశ్చమేధయజ్ఞవిభూతిన్.

141

ప్రతిపదార్థం: జననాయక!= రాజు!; విను= వినుము; లక్ష భూసురులు= లక్షమంది బ్రాహ్మణులు; కుడిచినన్= భోజనంచేయగా; ఒకమరి= ఒకసారి; ప్రోయు= ప్రోగిడి; భేరి; ఎప్పుడున్= ఎల్లప్పుడూ; చెలగుచున్+ఉండున్= ప్రోగుతూ ఉంటుంది; అశ్వమేధ= అశ్వమేధము; యజ్ఞ= యజ్ఞంయొక్కు; విభూతిన్= వైభవమును; ఏమి+అని= ఎటువంటిదని; చెప్పుదున్= వర్ణించగలను?

తాత్పర్యం: జనమేజయా! ఏనుము. లక్ష్మిమంది బ్రాహ్మణులు భుజిస్తే ఒకసారి ప్రోగ్రసి ఫేరి ఎడతెగకుండా ప్రోగుచూ ఉన్నది. ఆ అశ్వమేధ యాగ వైభవాన్ని గూర్చి ఏమని ఎంతని వర్ణించేది?

- చ. శరభిపరీత భూమిఁ గలసర్వజనంబును దీఁచే; నమ్మపో
 ధ్వరమున భూపతుల్ మకుట పంక్తులు భూషణరాజీఁ జక్కగాఁ
 బొలఁబోలఁ ద్రోచి కొంచు మదిఁ బొంపిల వోయెడు వేడుకం బనుల్
 వెరపులు లాపులున్ మెఱయ వేయు విధంబులఁ జేయు టోప్పగన్.

142

ప్రతిపదార్థం: శరధి= సముద్రాలచేత; పరీత= చుట్టబడిన; భూమిన్= భూమండలంలో; కల= ఉన్న; సర్వ= సమస్తమైన; జనంబును= జనమూ; తోచెన్= వచ్చారు; ఆ+మహత్త+అధ్యరమున్వ్= ఆ గొప్ప యజ్ఞంలో; భూపతుల్= రాజులు; మకుట= కిరీటములయొక్క; పంక్తులు= సమూహాలు; భూషణ= నగలయొక్క; రాజీన్= సమూహాన్ని; జక్కగాన్= మొదట ఉన్నట్లు అందంగా; పారిన్+పారిన్= మాటి మాటికీ; త్రోచికొంచున్= సర్వకొంటూ; మదిన్= మనస్సులో; పొంపిరి+పోయెడు= అతిశయుస్తున్; వేడుకన్= మతూహాలంతో; వెరపులు= ఉపాయూలూ; లాపులున్= శక్కులూ; మెఱయన్= వెల్లడి కాగా; పనుల్= పనులు; వేయు+విధంబులన్= వేలకొలది తీరులుగా; చేయుట= చేయటం; ఒప్పగన్= ఒప్పగా.

తాత్పర్యం: నాలుగు సముద్రాలూ చుట్టిన భూమండలంలోని జనమంతా వచ్చింది. ఆ యజ్ఞంలో రాజులు నేను చేస్తాను నేను చేస్తాను అని ముందుకు వచ్చి తమ తమ శక్తియుక్కలు వెల్లడయేయటట్లుగా ఎన్నో విధాలుగా పనులు చేసేవారు. ఆ ఒత్తిడికి వారి కిరీటాలూ, నగలూ తొలగిపోయేవి. వారు వాటిని మాటి మాటికీ చక్కగా సర్వకొనేవారు.(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

- సి. కలయంగ రాజులఁ గనుగొని ధర్మానుఁ, దసుఁడు భీమునిఁ జిల్లి మనుజపతుల
 కెల్లను వే పూజ లిష్మన్న నమ్మరు, త్తసయుండు దగు దన తమ్ముదోయి
 నెలమిఁ గూల్లకొని మహీశుల సబపులమూ, నంబునఁ బూజించే; నలిననాభుఁ
 దప్పుడు సీల సాత్యకి ముఖు యాదవ, సహితంబుగాగుఁ బ్రుస్తువదున
 తే. కమల మొప్పంగు బాండపార్గజుని కడకు, వచ్చుడును, బ్రాయ మంర నవ్వసుమతీశు
 డా బలుండును నతఁడును నాభిగా స, మస్త యాదవులకు నథికార్థ లిచ్చె.

143

ప్రతిపదార్థం: ధర్మనందనుడు= యముడి కుమారుడు ధర్మరాజు; రాజులన్= రాజులను; కలయంగన్= పూర్తిగా; కనుగొని= చూచి; భీమునిన్= భీముడిని; పిల్చి= పిలిచి; మనుజపతులరున్+ఎల్లన్= రాజులకందరకూ; వే= శీఘ్రంగా; పూజలు+ఇమ్ము= పూజలు చేయుము; అస్తున్= అని చెప్పగా; ఆ+మరుత్త+తనయుండు= ఆ వాయు కుమారుడు భీముడు; తన= తనయొక్క; తమ్ముదోయిన్= తమ్ముల జంటను, నరుల సహదేవులను; కూర్చుకొని= కలుపుకొని; తగన్= తగినట్లుగా; ఎలమిన్= ఆనందంతో; మహీ+ఈశులన్= రాజులను; సహ+బహుమానంబున్వ్= బహుమాన పురస్కరంగా; పూజించెన్= పూజించాడు; అస్మిదు+అ= ఆ సమయమునే; నలిన నాభుఁడు= పద్మం నాభియందు గలవాడు - కృష్ణుడు; సీరి= బలరాముడు; సాత్యకి; ముఖ= మొదలైన; యాదవ= యాదవులతో; సహితంబు+కాగన్= కూడియుండినట్లుగా; ప్రస్తు= త్రప్తిచేత నిర్మలమైన; వదనకమలము= ముఖపద్మం; ఒప్పంగన్= వెలుగొందగా; పాండవ+అగ్రజన్= ధర్మరాజుయొక్క; కడకున్= దగ్గరమ; వచ్చుడును= రాగా; ఆ+వసుమతీ+ ఈశుఁడు= ఆ

రాజు; ప్రియము= సంతోషం; అలరన్= కలుగగా; ఆ+బలుండును= బలరాముడును; అతడును= కృష్ణుడును; ఆది+కాన్= మొదలుగా; సమస్త= సమస్తమైన; యాదవులకున్= యాదవులకూ; అధిక+అర్థలు+ఇచ్చెన్= మిక్రీలి పూజలు చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా పనులు చేస్తున్న రాజులను ధర్మరాజు పూర్తిగా చూచాడు. ఆ ప్రభువు భీముడిని పిలిచి ‘శీఘ్రంగా రాజులను అందరినీ పూజించుము’ అని చెప్పాడు. అతడు నకుల సహదేవులను కలుపుకొని ఆనందంతో వారి వారికి తగినట్లుగా రాజులను అందరినీ బహుమాన పురస్పరంగా పూజించాడు. అప్పుడే ప్రస్నముఖుడైన శ్రీకృష్ణుడు సాత్యకి బలరామాది యాదవులతో కూడి వచ్చాడు. ధర్మరాజు ఆనందించి బలరాముడు, శ్రీకృష్ణుడు మొదలైన యాదవుల నందరినీ అత్యధికంగా పూజించాడు.

వ. నారాయణండు నరునిం బ్రసంగించి పౌడవాగ్రజు మొగంబు గనుంగాని ద్వారపతినుండి యాప్తిండును విచక్షణండును నగు వా దొక్కరుండు వచ్చే; వివ్యచ్ఛుం డప్పురంబు పలిసరంబునఁ బోవం జూచితి ననియే; వివిధ సంగరంబులం దదంగంబు కృశంబై యున్నయిచి యనియుం జైపై; నప్పార్థండు చేరువకు నరుగు దెంచెం; గాలోచిత క్రియా కలాపంబునకుం దొడంగు'; మనవుడు నప్పుడమితే దప్పురుపోత్తముని తోడు 144

ప్రతిపదార్థం: నారాయణండు= శ్రీకృష్ణుడు; నరున్ని= అర్జునుడిని; ప్రసంగించి= ప్రస్తావించి; పాండవ+అగ్రజా= పాండవులలో పెద్దవాడైన ధర్మరాజుయైక్క; మొగంబు= ముఖమును; కనుంగాని= చూచి; ద్వారపతినుండి= ద్వారకనుండి; ఆప్తిండును= ముఖ్యుడూ, కావలసినవాడూ; విచక్షణండునున్= వివేకశాలి; అగు= అయిన; వాడు= వాడు; ఒక్కరుండు= ఒకడు; వచ్చెన్= వచ్చాడు; వివ్యచ్ఛుండు= అర్జునుడు; ఆ+పురంబు= ఆ పట్టణముయైక్క; పరిసరంబున్= సమీప ప్రదేశంలో; పోవన్= వెళ్ళుతుండగా; చూచితిన్= చూచాను; అనియెన్= అన్నాడు; వివిధ= అనేకవిధాలైన; సంగరంబులన్= యుద్ధాలలో; తద్ద+అంగంబు= అతడియైక్క శరీరము; కృశంబు+ఇ= చిక్కిస్తదై; ఉన్న+అది= ఉన్నది; అనియున్= అనికూడా; చెప్పెన్= చెప్పాడు; ఆ+పార్థండు= ఆ అర్జునుడు; చేరువకున్= దగ్గరకు; అరుగు+తెంచెన్= వచ్చాడు; కాల= సమయానికి; ఉచిత= తగిన; క్రియా= పనులయైక్క; కలాపంబునకున్= సమూహానికి; తోడంగుము= పూనుకొనుము. అనవుడున్= అని అనగా; ఆ+పుడమితేడు= ఆ భూపతి ధర్మరాజు; ఆ+పురుషోత్తమునితోడన్= శ్రీకృష్ణుడితో.

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు అర్జునుడి ప్రస్తావన తెచ్చి ‘ద్వారకనుండి కావలసినవాడూ, వివేకి అయినవాడు ఒకడు వచ్చాడు. అర్జునుడు ఆ పట్టణ సమీపంలో వెళ్ళుతుండగా చూచానని వాడు చెప్పాడు. యుద్ధాలవలన అర్జునుడి శరీరం చిక్కిపోయిందని కూడా చెప్పాడు. విజయుడు దగ్గరకు వచ్చాడు. కాబట్టి ఈ సమయాన చేయదగిన పనులన్నీ చేయటానికి పూనుకొను’ మని ధర్మరాజుతో చెప్పాడు. అప్పుడు ఆ రాజు కృష్ణుడితో.(తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. నీ పంపునఁ బోవుట ను, దీపిత బల శౌర్య దైర్య తేజీయతుఁడై
యా పార్థుఁడు యోగక్కు, మోపేతుం డయ్యు; నడపు ముచితంపుఁ బనుల్.

145

ప్రతిపదార్థం: ఆ+పార్థుఁడు= ఆ అర్జునుడు; నీ= నీయైక్క; పంపున్= అజ్ఞచేత; పోవుటన్= వెళ్ళుటవలన; ఉధీపిత= ప్రకాశింపజేయబడిన; బల= బలంచేత; శార్య= పరాక్రమంచేత; దైర్య= దైర్యంచేత కలిగిన; తేజన్= తేజస్వుతో; యుతుఁడు+ఇ= కూడినవాడై; యోగ= అపూర్వ వస్తులాభంతో; క్షేమ= ప్రాప్త వస్తు సంరక్షణాంతో; ఉపేతుడు= కూడినవాడు; అయ్యెన్= అయ్యాడు; ఉచితము+న్+పనుల్= చేయదగిన పనులను; నడపుము= చేయుము.

తాత్పర్యం: ‘అర్బునుడు నీ ఆజ్ఞానుసారం వెళ్లాడు. అందువలన అతడు బల శోర్య దైర్య తేజస్వంతుడు అయ్యాడు. యోగ క్షేమం కలవాడయ్యాడు. నీవే చేయదగిన పనులన్నీ చేయించుము.’

కృష్ణుడు ధర్మజొనితో నర్జును సందేశంబు చెప్పాట (సం. 14-88-13)

వ. అనిన నవ్వాలజినాభుండు ద్వారకనుండి వచ్చినవాఁడగ్గాండీవి తనతోడం జెప్పెనని చెప్పిన మాటల తెఱంగా
కర్మింపుము.

146

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని అనగా; ఆ+వారిజ నాభుండు= పద్మము నాభియందు కలవాడు-కృష్ణుడు; ద్వారకనుండి= ద్వారక నుండి; వచ్చినవాడు= వచ్చినవాడు; ఆ+గాండీవి= అర్బునుడు; తనతోడన్= తనతో; చెప్పేన్= చెప్పాడు; అని; చెప్పిన= చెప్పాగా; మాటల= మాటలయొక్క; తెఱంగు= తీరు; ఆకర్మింపుము= వినుము.

తాత్పర్యం: అని ధర్మరాజు అనగా శ్రీకృష్ణుడు అతడితో ‘ద్వారకనుండి వచ్చినవాడు, ‘అర్బునుడు తనతో చెప్పినా’ డంటూ చెప్పిన మాటలు నీకు తెలిపెదను వినుము.

ఆ. నాదు విస్తపముగ నరనాభునకు విస్తు, వింపు: రాజులెల్ల వేడ్చుతోడ

జన్మమునకు వచ్చుచున్నారు: మున్నెట్టి, వార లైను బూజ వలయు ననుము.

147

ప్రతిపదార్థం: నాదు= నాయొక్క; విస్తపముగన్= మనవిగా; నరనాభునకున్= రాజుగారితో; విస్తువింపు= విజ్ఞప్తిచేయుము; రాజులు+ఎల్లన్= రాజులందరూ; వేడ్చుతోడన్= కుతూహలంతో; జన్మమునకున్= యజ్ఞమునకు; వచ్చుచున్+ఉన్నారు= వస్తున్నారు; మున్ను= ఇంతకుముందు; ఎట్టివారలు= ఎటువంటివారు; ఇన్= అయినప్పటికీ; పూజ= పూజించటం, వలయున్= యుక్తనొతుంది, విధి ఔతుంది; అనుము= అని చెప్పుము.

తాత్పర్యం: ‘నా మనవిగా ప్రభువునకు విజ్ఞప్తిచేయుము. రాజులందరూ కుతూహలంతో యజ్ఞానికి వస్తున్నారు. వారు పూర్వం ఎటువంటివారైనప్పటికీ (పగ పూనిన వారయినప్పటికీ అని అర్థం) వారిని పూజించటం మన విధి అని చెప్పుము.

వ. విశేషించి మధీయ పుత్రుండు.

148

ప్రతిపదార్థం: విశేషించి= అతిశయించి; మధీయ= నా యొక్క; పుత్రుండు= కుమారుడు.

తాత్పర్యం: విశేషంగా నా కుమారుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. మణిపూర పురాభీశుండు, గుణ గుణ విభూజితుండు గురుహితుండు విచ

క్షణపరుండు బభువాహనుఁ, దసుమాత్రముఁ గీడులేని యట్టిం డెందున్.

149

ప్రతిపదార్థం: మణిపూర= మణిపూరం; పుర= పట్టణంయొక్క; అధి+ఈశుండు= అధిపతి; గుణా= సద్గుణములయొక్క; గుణ= సమూహాలచేత; విభూజితుండు= ప్రకాశించేవాడు; గురు= గొప్ప; హితుండు= మేలు చేసేవాడు; విచక్షణా= మంచిచెడ్డలను ఎరుగుటలో; పరుండు= ఆస్తికలవాడు; ఎందున్= దేనియందునూ; అణుమాత్రమున్= అణువంతకూడా; కీడు= దోషం; లేని; అట్టిండు= అట్టివాడు అయిన; బభువాహనుడు.

తాత్పర్యం: మణిపూర పురమునకు అధిపతి, సకల సద్గుణాలచేత ప్రకాశించేవాడూ, గొప్పమేలు చేసేవాడూ, వివేకశాలి, దేనియందునూ అణువంత కూడా దోషం లేనట్టివాడూ అయిన బభువాహనుడు.

క. మీ చరణ సరసిజంబులు, చూచుటకై రాక తనకు సుష్రుతముగ మున్
వేచి యునికి హచ్చు; గృహా, గోచరముగు చేతకుం దగును మీ; కనుమీ!

150

ప్రతిపదార్థం: మీ= మీయెక్కు; చరణ సరసిజంబులు= పాదపద్మాలు; చూచుటకై= దర్శించటానికి; రాక= రావటం; తనకున్= తనకు; సుష్రుతముగన్= ఉత్తమ విధిగా; మున్= పూర్వం నుండియు; వేచి= ఎదురుచూస్తూ; ఉనికిన్= ఉండటంచేత; వమ్మన్= వస్తాడు; మీమన్= మీమ; కృపా= దయము; గోచరము= వశవైనది; అగు= అయిన; చేతమన్= మన్మన చేయుటము; తగును; అనుము+ఈ!= అని చెప్పుమా!

తాత్పర్యం: మీ పాదపద్మాలు దర్శించటానికి రావటమే తనకు ఉత్తమ విధి అని నమ్మి ఎన్నాళ్ళనుండో వేచి ఉన్నాడు. కాబట్టి వస్తాడు. అతడు దయాయుక్తమైన మీ మన్మనకు తగినవాడు అని చెప్పుము.'

వ. అని చెప్పే ననిన విని యవ్వాక్షంబు లభించి ధర్మానందముండు గోవిందునితోడ.

151

ప్రతిపదార్థం: అని; చెప్పేన్= ద్వారకనుండి వచ్చినవాడితో అర్జునుడు చెప్పాడు; అనిన్= అనగా; విని; ఆ+వాక్యంబులు= ఆ మాటలను; అభినందించి= పొగడి, మెచ్చి; ధర్మానందముండు= ధర్మరాజు; గోవిందునితోడన్= కృష్ణడితో.

తాత్పర్యం: అని అర్జునుడు చెప్పినాడని అనగా విని ఆ మాటలను మెచ్చుకొని ధర్మరాజు కృష్ణడితో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. 'ఏ వింటి విజయుఁ డనేక యుద్ధంబులు, నలజడి వడుట; య ట్లతఁడు నాఁడు నక్కటు! ద్రోణభిషాములతోడి యే, కుడ్డుఁ బోర నిడుమలుఁ బడియేఁ; నేడు నిత్తెఱంగునుఁ బడియేడు; నాకుగా నిన్ని, పాటులు వడునె యప్పరమ సౌఖ్య యోగ్యదేహండు; ని న్నొక్కటి నడిగెదు; నతని మేను సులక్షణాన్వితంబుఁ;

తే. నా మంచికి నెక్క నీవు గస్సుఱపి కన్ను, యట్టికీడు తదీయంబులైన యవయ వముల నెందేనీఁ గలిగెనే? యమితదుఃఖి, భాగి యగుటకు మూలమై పద్మానాభి!

152

ప్రతిపదార్థం: పద్మానాభ!= శ్రీకృష్ణా!; విజయుఁడు= అర్జునుడు; అనేక యుద్ధంబులన్= అనేక యుద్ధాలయందు; అలజడి+వడుట= కష్టపడుటం; ఏన్= నేను; వింటిన్= విన్నాను; అక్కుట!= అయ్యా!; నాఁడు= ఆనాడు; అట్లు= ఆ విధంగా; అతడు= అర్జునుడు; ద్రోణ= ద్రోణడు; భీము= భీముడు; ఆదులతోడన్= మొదలైనవారితోడ; ఎక్కుడు(న్+పోరన్)= మహాసంగ్రామంలో; ఇడుమలన్= కష్టాలను; పడియెన్= పాందాడు; నేడున్= ఈనాడు కూడా; ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; పడియెడున్= శ్రమిస్తున్నాడు; నాకున్+కాన్= నా కొరకు; ఆ+పరమ= ఆ ఉత్తమోత్తమమైన; సౌఖ్య= సుఖములకు; యోగ్య= తగిన; దేహండు= శరీరం కలవాడు; ఇన్ని; పాటులు= కష్టాలు; పడమ+ఎ?= పాందునా?; నిన్నున్= నిన్ను; ఒక్కటిన్= ఒకమాట; అడిగెదన్= అడుగుతాను; అతని= అర్జునుడి యొక్క; మేను= శరీరం; సు= మంచివైన; లక్షణ= లక్షణాలతో; అన్నితంబు= కూడినదని; నా= నాయొక్క; మదికిన్= మనుస్సునకు; ఎక్కున్= బోధపడేటల్లుగా నీవు; కను+పఱపి= దృష్టిపారించి; కన్న+అట్టి= తెలిసికొనినట్టి; కీడు= దోషం; అమిత= మితిలేని; దుఃఖి= దుఃఖాలు; భాగి= పాందినవాడు; అగుటకున్= అగుటకు; మూలము+హ= ఆదికారణమై;

తదీయంబులు+ఇన= అతడిని అయిన; అవయవములన్= అవయవాలలో; ఎందున్+ఏన్= దేనియందైనా; కలిగెన్+ఏ?= ఉన్నదా?

తాత్పర్యం: అర్జునుడు అనేక యాద్యాలలో కైశపడటం నేను విన్నాను. అనాడు ఆ విధంగా శ్రీమృదుడు ద్రోణుడు మొదలైన ఏరులతో చేసిన భయంకర యుద్ధంలో కష్టాలు పొందాడు. ఈసాడు ఈ విధంగా కైశాల పాలోతున్నాడు. ఉత్సప్ప సాఖ్యాలకు యోగ్యమైన శరీరం కలిగిన అర్జునుడు ఈ విధంగా నాకొరకే పడరాని పాటలు పడుతున్నాడు కదా! నేను నిన్న ఒకమాట అడుగుతాను. అతడి శరీరం ఉత్తమ లక్ష్మణాలతో కూడినట్టిది. ఈ విధంగా అతడు మితిలేని దుఃఖాలను అనుభవించటానికి హేతువైన దోషం అతడి అవయవాలలో దేనియందైనా ఉన్నదా? నీవు సూక్ష్మంగా చూపు పెట్టి కనుగొన్న దేవైనా ఉంటే నాకు స్వప్తంగా తెలియజేయుము.

క. తెలుపదుగు నేనీఁ గరుణం, దెలుపుము నా; కనుడు వాసుదేవుడు 'సీకుం

దెలుపుటయుఁ గృత్యమే; వినుః, తెలిపెదు గలమాత్ర వసుమతీవరముఖ్యా!

153

ప్రతిపదార్థం: నాకున్= నాకు; తెలుపన్+తగున్+ఏనిన్= తెలియజేయదగినదైనచో; కరుణన్= దయతో; తెలుపుము= తెలియజేయుము; అనుడున్= అని అనగా; వాసుదేవుడు= శ్రీకృష్ణుడు; వసుమతీ+వర= భూపతులలో, రాజులలో; ముఖ్యా!= అగ్రాశీ!; సీకున్= సీకు; తెలుపుటయున్= తెలియజేయటం కూడా; కృత్యము+ఏ= చేయదగిన పనియే; విను= వినుము; కలమాత్రన్= యథార్థాన్ని; తెలిపెదన్= తెలియజేస్తాను.

తాత్పర్యం: నాకు తెలియజేయదగిన దైతే దయతో చెప్పము' అని అనగా శ్రీకృష్ణుడు 'రాజుగ్రణీ! సీకు తెలియజేయటం నా విధి. యథార్థం చెప్పఱాను వినుము.'

తే. సర్వగాత్రంబులందును సవ్యసాచి, కథిక శుభలక్ష్మణంబుల యతిశయుల్లు;

దనుపు మాత్రకు నించుక ధరణినాథి, యెక్కుడై యుండుఁ జిఱుదొడు; విభియ కొఱత.

154

ప్రతిపదార్థం: ధరణినాథి!= రాజు!; సవ్యసాచికిన్= అర్జునుడికి; సర్వ= సమస్తమైన; గాత్రంబుల+అందున్= అవయవాలలోనూ; అధిక= మిక్కిలి; పుభ= పుభం కలిగించే; లక్ష్మణంబులు+అ= లక్ష్మణాలే; అతిశయుల్లున్= ఒప్పారుతాయి; తనుపు= శరీరంయొక్క; మాత్రకున్= పరిమాణానికి; ఇంచుక= కొంచెం; ఎక్కుడు+ఏ= పెద్దవిట్టే; చిఱుదొడులు= పిక్కలు; ఉండున్= ఉంటాయి; ఇది+అ= ఇదే; కొఱత= లోపం.

తాత్పర్యం: రాజు! అర్జునుడి సర్వావయవాలూ శుభలక్ష్మణ సంపన్నములై ఉన్నవి. కానీ పిక్కలు అతడి ఒడ్డు పొడవులను మించి ఉన్నవి. ఇదొక్కటే లోపం.

క. అలజశ్చ బీనివలనం, కలిగెడునో కాని తక్కుగలుగ దరిష్టం

బలముశుభలక్ష్మణాన్వితః, విలసిత తనుఁ ఘైన గాండివికి నియోడలన్.

155

ప్రతిపదార్థం: దీనివలనన్= పిక్కలు శరీర పరిమాణానికి మించి ఉండటంవలన; స+లము= అధికమైన; పుభ= పుభములను; కలిగించే; లక్ష్మణ= లక్ష్మణాలతో; అన్విత= కూడి ఉండటంచేత; విలసిత= ప్రకాశించునట్టి; తనుఁడు+ఏన= శరీరం కలవాడైన; గాండివికిన్= అర్జునుడికి; ఈ+ఎడలన్= ఈ సమయములందు; అలజశ్చ= కష్టాలు; కలిగెడునో+ఓ= కలుగుతున్నవేమో; కాని; తక్కు= ఇతరమైన; అరిష్టంబు= కీడు; కలుగదు.

తాత్పర్యం: ఈ లోపంవలన అధిక శుభ లక్ష్మణాలతో కూడి ప్రకాశించే శరీరం కలిగిన అర్జునుడికి ఇప్పుడు కష్టాలు కలుగుతున్నవేమో కాని, ఇంక ఏ అరిష్టమూ సంభవించదు.'

- హ. అట్లున్నరూపు చెప్పిన వెన్నలివచనంబులు విని యష్టసుంధరా వల్లభుం డతని యానసం బాలోకించి 'యది యట్లుకాక' యని పలికె: నష్టుడు పాంచాలి పద్మనాభుం జ్యేతి స్నేతంబగు చూడ్చినాలోకించిన నాలోకనాథుం డబి యర్థున విషయంబైన ప్రీణనంబు తెఱం గగుట యెత్తింగొనియే; నట్టియెడ భీమాదులును యాదవ కుమారులును నక్కిలీటి గుణంబు లగ్గించుచు. నాప్రాధ్వర్త కబియ గోప్యిగ సల్లాపంబు సేయుచుండ నగ్గాండీవి పాలనుండి కాలరి చనుదెంచి.

156

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; ఉన్నరూపు= సత్యం; చెప్పినన్= చెప్పగా; ఆ+వసుంధరా= భూమియొక్క; వల్లభుండు= నాథుడు, ధర్మరాజు; వెన్ననీ= శ్రీకృష్ణుడియొక్క; వచనంబులు= మాటలు; విని; అతని= అతడియొక్క; ఆననంబు= ముఖమును; ఆలోకించి= చూచి; అది= నీవు చెప్పిన విషయం; అట్లు కాక= సరియే, సమంజసమే; అని; పలికను= పలికాడు; అష్టుడు= ఆ సమయంలో; పాంచాలి= ద్రౌపది; పద్మనాభున్= శ్రీకృష్ణుడిని; ప్రీతి= ఆసందం; స్నేతంబు= వ్యాపించింది; అగు= అయిన; చూడ్చిన్= చూపుతో; ఆలోకించినన్= చూడగా; ఆ+లోక= లోకాలయొక్క; నాథుండు= ప్రభువు; అది= ఆ చూపు; అర్జున= అర్జునుడియొక్క; విషయంబు= సంబంధం కలది; ఇను= అయిన; ప్రీణనంబు= సంతృప్తియొక్క; తెఱంగు= విధం; అగుట; ఎత్తింగొనియెన్= తెలిసికొన్నాడు; అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; భీము= భీముడు; ఆదులును= మొదలైనవారును; యాదవ= యుదువంశియులైన; కుమారులును= యువకులును; ఆ+కీరీటి= అర్జునుడియొక్క; గుణంబులు= సద్గుణాలు; అగ్గించుచున్= కొనియాడుతూ; ఆ ప్రార్థననున్= ఆ నాటికి; అది+అ= అదే, అర్జున ప్రశంసయే; గోప్యిన్= సభగా; సల్లాపంబు= పరస్పర సంభాషణం; చేయుచున్+ ఉండన్= చేస్తూ ఉండగా; ఆ+గాండీవి= అర్జునుడియొక్క; పాలన్+ఉండి= దగ్గరనుండి; కాలరి= దూత, వార్తాపారుడు; చను+తెంచి= వచ్చి).

తాత్పర్యం: శ్రీకృష్ణుడు ఆ విధంగా యథార్థం చెప్పగా ధర్మరాజు విని అతడి ముఖం చూచి అది సరే అని అన్నాడు. ఆ సమయాన ద్రౌపది ఆనందమయమైన చూపుతో చూచింది. ఆ చూపు అర్జున సంబంధమైన సంతృప్తి తీరును సూచిస్తున్నదని లోకేశ్వరుడైన శ్రీకృష్ణుడు గ్రహించాడు. అష్టుడు భీముడు మొదలగువారునూ, యాదవ యువకులునూ, అర్జునుడి గుణగణాలను కొనియాడుతున్నారు. అర్జున స్తుతియే ఆనాటికి తాము చేసే గోప్యి అని వారు భావించి పరస్పర సంభాషణం సాగిస్తుండగా విజయుడి దగ్గరనుండి ఒక దూత వచ్చి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

- సీ. పాండవార్జునకుఁ బ్రాతి యొన్ని 'ఏ, వ్యచ్ఛుఁ డిప్పులి సేరవచ్చే, నెన్ని వచ్చు మీ శ్రీపాదవనజంబులకు మ్యైక్ష్', ననవుడు హర్షాత్మ లడరు బులకి తాంగుటై వాసికి నన్నరేంట్రుఁడు పను, దన మాభరణవస్తు కనకములు సమగ్రంబుగా నిచ్చే; నందఱు నానంద, రసమును దేవి యా రాత్రి పార్థుఁ

- అ. జాచు వేడ్డు సూనుచును వేగు టెప్పుదోఁ, యముచు నుండ నుదయ మయ్య నిసుఁడు:

క్రీడి సమయ విహిత కృత్యముల్ సలిపి, హా, యంబు మున్న గాగ నరుగుదెంచె.

157

ప్రతిపదార్థం: పాండవ+అగ్రజానకున్= పాండవులలో పెద్దవాడైన ధర్మరాజునకు; ప్రణతి+బనర్మి= నమస్కారం చేసి; వ్యచ్ఛుఁడు= అర్జునుడు; ఈ+పురి= ఈ నగరం; చేరవచ్చేన్= సమీపించాడు; ఎల్లి= రేపు; మీ= మీయొక్క; తీ= శుభములు కలిగించు; పాదవనజంబులకున్= పాదవద్వాలకు; మ్యైక్ష్= నమస్కారించగా; వచ్చున్= వస్తూడు; అనవుడున్= అని అనగా;

ఆ+నరేంద్రుడు= ఆ రాజు, ధర్మరాజు; హర్ష+లప్రలు= ఆనందబాష్ణులు; అదర్ను= అలముకొనగా; పులకిత= గగుర్మాడిచిన; అంగుండు+ఖ= శరీరం కలవాడై; వానికిన్= ఆ దూతకు; పసదనము= బహుమానంగా; ఆభరణములు= నగలు; వస్త్రములు= బట్టలు; కసకములు= బంగారు నాణములు; సమగ్రంబు+కాన్= పరిపూర్ణంగా; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు; అందఱున్= అందరునూ; ఆనంద= ఆనందమనెడు; రసమునన్= అమృతమునందు; తేలి= బిలలాడి; ఆ+రాత్రి; పార్శున్= అర్జునుడిని; చూచు= చూడవలయునే; వేడ్కు= తపాతపాపాటు; ఔమచును= పొందుతూ; వేగుట= తెల్లవారుట; ఎప్పుడు+ఓి= ఎప్పుడో; అమచున్= అమకొంటూ; ఉండన్= ఉండగా; ఇనుండు= సూర్యుడు; ఉదయము+అయ్యెన్= ఉదయంచాడు; క్రీడి= అర్జునుడు; సమయు= ఉదయకాలానికి; విహిత= ధర్మాప్రాణం విధించిన; కృత్యముల్= పనులు; చలిపి= చేసి; హయంబు= గుర్రం; మున్ను= ముందు; కాగన్= అయ్యెటట్లుగా; అరుగు+తెంచెన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: దూత ధర్మరాజునకు సమస్కరించి ‘అర్జునుడు ఈ నగరం సమీపించాడు. రేపు మీ పాదాభివందనం చేయవస్తాడు’ అని చెప్పాడు. ఆ మాటలు విన్న ధర్మరాజు ఆనందబాష్ణులు రాల్చాడు. అతడి శరీరంపై గగుర్మాటులు పొడమినవి. ఆ మహారాజు దూతకు బహుమానంగా నగలూ, బట్టలూ, బంగారు నాణములూ ఇచ్చాడు. అందరూ ఆనందమృతమున బిలలాడారు. అర్జునుడిని చూడవలెనే తపాతపాపాటుతో తెల్లవారుటప్పుడో అని వారనుకొంటూ ఉండగనే సూర్యుడు ఉదయంచాడు. అర్జునుడు కాలకృత్యాలన్నీ తీర్చికొని, యజ్ఞశ్వాన్ని వెంబడిస్తూ పట్టుణానికి వచ్చాడు.

వ. అప్పుడు.

158

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

అర్జునుడు యజ్ఞశ్వంబుతోడ హాస్తిపురంబునకు వచ్చట (సం.14-89-16)

క. విను మింద్రు తురగ సమ భేఁ, లనమున నవ్వాజీ జనములకు నెల్లను లో

చనపర్వమయ్యే వారి వఁ, దనముల సంతోష మధురతర భాషణముల్.

159

ప్రతిపదార్థం: వినుము= జనమేజయా! వినుము; ఆ+వాజి= ఆ గుర్రం; ఇంద్ర= ఇంద్రుడియెక్కు; తురగ= గుర్రంతో; సమ= సమావస్తున; భేలనమునన్= క్రీడా విలాసంతో; జనములకున్+ఎల్లను= పొరులందరికి; లోచన పర్వము= కన్నుల పండువు; అయ్యెన్= అయింది; వారి= వారియెక్కు; వదనములన్= నోళ్లవెంట; సంతోష= సంతోషంచేత; మధురతర= మిక్కిలి మనోహరమైన, తియ్యని; భాషణముల్= పలికడి మాటలు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! వినుము. ఆ యజ్ఞశ్వం ఉచ్చేశ్వరము యొక్క క్రీడా విలాసంచేత పొరులకందరకూ కన్నుల పండువు చేసింది. సంతోషంచేత వారు పలికే తియ్యని నోటి మాటలు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. కలయంగ నిట్లని చెలగె; ‘నిగ్గాండీవి, దక్కనిమ్మాడ్చైనొండొక్కరునకు
నశ్శంబు తనయిచ్చ నఫీలదేశములకు, నరుగంగ ధరణీశు లచట నచట
బలములతో వచ్చి బలసి తచీయ రో, ధం బాచలంపఁ ద్విణంబు గాగుఁ
గొని లీలమై గెల్పు గొనుచోట్ల నుగ్గత, వాటింప కగ్గజు పలుక యెట్టి

తే. దశల సైనును భాటించి, తా నొకండ, ననుతలం పెప్పు నుట్లంబునందు లేక
తనువు గవుసెనఁ బెట్టి పుచ్చిన విధమున, నరుగుదేవచ్చునే? యిభి యక్కజంబు!

160

ప్రతిపదార్థం: కలయంగ్నీ= అంతటనూ; ఇట్లు+అని= ఈ ప్రకారంగా; చెలగ్నీ= వ్రోసింది; అశ్వంబు= గుర్రం; తన+ఇచ్చునీ= స్వేచ్ఛగా; అభిల దేశములకునీ= సమస్త దేశాలకు; అరుగంగ్నీ= వెళ్గా; ధరణీ+ఈపలు= భూపతులు, రాజులు; అచటనీ+అచటనీ= అక్కడక్కడ; బలములతోనీ= సైన్యాలతో; వచ్చి; బలసి= చుట్టుముట్టి; తదీయు= ఆ గుర్రంయొక్క; రోధంబు= అడ్డగించటం, ఆపుట; ఆచరింపనీ= చేయగా; తృణాంబు+కాగ్నీ= గడ్డిపరకగా; కొని= భావించి; లీలమైనీ= అనాయాసంగా; గెల్పు= విజయం; కొను= పొందే; చోట్లునీ= సమయాలలో; ఉగ్రత= క్రోధం; పాటింపక= ప్రకటింపక; అగ్రజు= అన్వగారియొక్క; పలుకు+అ= ఆజ్ఞా వాక్యమునే; ఎట్టి= ఎటువంటి; దశలనీ= అవస్థలలో; ఐనను= ఐనా; పాటించి= ఆదరించి, తెక్కచేసి; తాను; ఒకండనీ= ఒక్కడను, అసహాయుడను; అను= అనెడి; తలంపు= ఆలోచన, అభిప్రాయం; ఎప్పునీ= ఏనాడునూ; ఉల్లంబు+అందునీ= హృదయంలో; లేక; తనువు= శరీరం; గవుసెననీ= గలీబులో; పెట్టి= ఉంచి; పుచ్చిను= బయటికి తీసిన; విధముననీ= విధంగా (గలీబులో ఉంచి కొన్నాళ్ళ తరువాత బయటికి తీసిన వీణ, విల్లు మొదలైనవి చెక్కు చెదరక ఉంటాయో, అట్లే అర్జునుడు ఎవరపరితో ఎన్ని యుద్ధాలు చేసినను, ఎన్ని కష్టాలు అనుభవించినను, అతడి శరీరం చెక్కు చెదరలేదని భావం); ఈ+గాండీవి= అర్జునుడు; తక్కునీ= తప్ప; ఈ+మాడ్చునీ= ఈ విధంగా; ఒండు+ఒక్కరునకునీ= మరియొకడికి; అరుగు+తేనీ= రాగా; వచ్చును+ఎ?= శక్యమగునా?; ఇది= అర్జునుడు ఇట్లు వచ్చట; అక్కజంబు= ఆశ్చర్యకరం.

తాత్పర్యం: అంతటా ఈ ప్రకారంగా వ్రోసింది. ‘ఈ యజ్ఞాశ్వం స్వేచ్ఛగా సమస్త దేశాలలోనూ తిరిగింది. అక్కడక్కడా రాజులు సైన్యాలతో వచ్చి చుట్టుముట్టి దీనిని ఆపారు. కానీ, అర్జునుడు వారిని గడ్డిపరక వలె పరిగణించాడు. వారిని ఓడించి విజయం పొందినప్పుడూ సైన్యం ఇతడు క్రోధం చూపలేదు. అన్వగారు చెప్పినమాట ప్రకారం నడచుకొన్నాడు. నేను అసహాయుడిని అని ఏనాడూ ఇతడు మనసులో అనుకొనలేదు. ఈ అర్జునుడు తప్ప ఈ విధంగా మరొకడికి ఒడలు అలవకుండా చెక్కు చెదరకుండా రావటం శక్యమా? ఇది ఎంతో వింతగా ఉన్నది.

క. సగరాదులఁ జెప్ప వినమే! మగఁటిమియును బలము ని ట్లమానుష భంగిన్

నెగడునే? యింకను బుట్టరు, జగతిని గాండీవితోడ సరి వచ్చు మగల్.

161

ప్రతిపదార్థం: సగర= సగరుడు; ఆదులనీ= మొదలైనవారిని; చెప్పనీ= వర్ణించగా, పాగడగా; వినము+ఎ?= మనం వినలేదా?; ఇట్లు= ఈ విధంగా; మగఁటిమియును= పోరుపమూ, పరాక్రమమూ; బలమునీ= బలమూ; అమానుష= మానవాతీతమైన; భంగిన్= విధంగా; నెగడును+ఎ?= సంభవించునా?; జగతిని= లోకంలో; గాండీవితోడనీ= అర్జునుడితో; సరివచ్చు= సాటివచ్చు; మగల్= వీరులు; ఇంకను= ఇకముందు; పుట్టరు.

తాత్పర్యం: సగరుడు మొదలైన వారిని పోగడటం మనం విన్నాము కదా! ఈ విధంగా మానవాతీతమైన బలపరాక్రమాలు ఎవరికైనా కలిగినవా? అర్జునుడితో సాటిరాగల వీరులు ఈ ప్రపంచంలో ఇకముందు పుట్టరు.

క. మానుషము దైవమును సరి, నే నే నని కార్యసిద్ధి నెలయింపగని

త్యాగందుఁ డయ్య ధర్మజుఁ; డి నిర్మల భాగ్యమహిమ యేలకిఁ గలదే?

162

ప్రతిపదార్థం: మానుషమునీ= మనుష్య ప్రయత్నం, పరాక్రమం; దైవమును; సరినీ= సవానంగా; ఏనీ= నేను; ఏనీ= నేను; అని; కార్య= పనులయొక్క; సిద్ధి= నెరవేరటం; ఎలయింపగనీ= కలిగించగా; ధర్మజాడు= ధర్మరాజు; నిత్య= అఖండమైన; ఆనందుఁ దు= ఆనందం కలవాడు; అయ్యెనీ= అయ్యాడు; ఈ నిర్మల= స్వచ్ఛమైన; భాగ్య= అదృష్టంయొక్క; మహిమ= గొప్పతనం; ఏరికినీ= ఎవరికైనను; కలదు+ఎ?= ఉన్నదా?

తాత్పర్యం: మానవ ప్రయత్నమూ, దైవబలమూ ఒకదానితో ఒకటి పోటీపడి కార్యసాఫల్యం కలిగిస్తుండగా ధర్మరాజు అఖండానందం అనుభవిస్తున్నాడు. ఇటువంటి గొప్ప ఇంకెవరికైనా ఉన్నదా?'' (ధర్మరాజు నిత్యమూ తన ధర్మాన్ని గుర్తించి విధులు నిర్వహిస్తున్నాడనీ దైవము ఎల్లపుడూ అతడికి తోడ్పుడుతూ అతడు చేసే పనులు జయప్రదముల యొటుల్లు చేస్తున్నదని తాత్పర్యం).

క. విను మట్లు చెలంగగ ఘుమా, ర్షను మొంచిన యర్థవం బనగఁ బొంగారెన్

జన నికురుంబం; బాపెం, పనఘుమా! చూడ విను బడయ మళ్లీల జగములన్.

163

ప్రతిపదార్థం: అనఘుమా= పాపరహితుడా, జనమేజయా; విను= వినుము; అట్లు= ఆ విధంగా; చెలంగఁగెన్= మ్రోయగా; జన= పౌరులయొక్క; నిరురుంబంబు= సమూహం; ఘుమార్థవము= ఘోష, తిరుగుడు; బందిన= పొందిన; అర్ణవంబు= సముద్రం; అనగెన్= అనగా; పొంగారెన్= ఉప్పొంగెను; ఆ= అటువంటి; పెంపు= వైభవం; అథిల= సమస్తమైన; జగములన్= లోకాలలో; చూడన్+బడయము= చూడజాలము; వినన్+బడయము= వినజాలము, చూడలేదు, వినలేదు అని అర్థం.

తాత్పర్యం: ఫుణ్యాత్మా! ఆ విధంగా మాటలు మ్రోయుచుండగా, పౌరుసమూహం ఘోషించే సముద్రమో అన్నట్లు ఉప్పొంగింది. ముల్లోకాలలో అటువంటి వైభవాన్ని మనం చూడలేదు. వినలేదు.

విశేషం: అలం: ఉత్సైక్ష.

వ. మతియును.

164

తాత్పర్యం: ఇంకనూ- (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సి. సృపు లోహాటీంప జంతుపుమీను నేసి చే, కొనియే బాంచాలని కూఁతు నితదె!
సురసేనతోఁ బురందరుఁ గెల్లి భుజగర్భ, మేపార భాండపం బోర్డె నితదె!
యెక్కట్టి బవరాన నీశాను మెప్పించి, పాశుపతాస్తంబుఁ బడసె నితదె!
యొంటీమై భీష్మాది యోధుల కురుపతి, ధృతిఁ బాపి గోవులఁ దెచ్చె నితదె!

తే. ప్రతిన నేసి విషమ సమరమునుఁ భ్రాధ్య, స్రుంకనీ కాగి సైంధవుఁ గూళ్ళె నితదె!
యముచు సందడిగాఁ గ్రహియయ్యులెత్తి, చూచె జనలోక మాసమ్మసాచిఁ భీతి.

165

ప్రతిపదార్థం: ఇతఁడు+ఎ= ఇతడే; స్వపులు= రాజులు; చిహ్నాటింపన్= అవమానం పొందగా; జంతుపుమీను= యంత్రమునందలి చేపను; ఏసి= పడగొట్టగా; పాంచాలుని= ద్రుపదుడియొక్క; కూతున్= పుత్రికను; చేకొనియెన్= పెండ్లాడాడు; ఇతఁడు+ఎ= ఇతడే; భుజగర్భము= భుజబల గర్భం; ఏపారన్= అతిశయించగా; పురందరున్= దేవేంద్రుడిని; సురసేనతోన్= దేవసైన్యంతోపాటు; గెల్చి= జయించి; భాండవంబు= భాండవవనమును; ఏర్పైన్= కాల్చుడు; ఇతఁడు+ఎ= ఇతడే; ఎక్కుటి బవరానన్= ధ్వంశ్య యుద్ధంలో; ఈశానున్= శివుడిని; మెప్పించి; పాశుపత= పాశుపతమనే; అప్సంబున్= అప్రాణి; పడసెన్= పొందాడు; ఇతఁడు+ఎ= ఇతడే; బంటీమైన్= బంటరిగా; భీష్ము= భీష్ముడు; ఆది= మొదలైన; యోధుల= పీరులయొక్క; కురుపతి= కురురాజుయిన దుర్భేధనుడియొక్క; ధృతిన్= దైర్ఘ్యమును; పాపి= పోగొట్టి; గోవులన్= ఆవులను; తెచ్చెన్= తిరిగి తీసికొని వచ్చాడు;

ఇతిడు+ఎ= ఇతడే; ప్రతిని+చేసి= ప్రతిజ్ఞచేసి; విషమ= కషణితికి చేరిన, భయంకరమైన; సమరమునన్= యుద్ధంలో; ప్రాద్యున్= సూర్యుడిని; క్రుంకన్+శాక= అస్తమించనీయక; సైంధవున్= సైంధవుడిని; కూల్చెన్= చంపాడు; అనుమన్= అంటూ; సందడి+కాన్= సముద్రంగా, ఒత్తిడిగా; క్రమిగ్లు= ఆవరించి; అఱ్బలు= మెడలు; ఎత్తి; జన= పౌరులయొక్క; లోకము= సమూహం; ఆ+సవ్యసాచిన్= అర్జునుడిని; ప్రేతిన్= ఆనందంతో; చూచెన్= చూచింది.

తాత్పర్యం: ‘ఇతడే రాజులకు తలవంపులయేటట్లుగా యంతమత్యాన్ని పడగొట్టి ద్రోషదిని పెళ్ళిచేసికొన్నాడు. సమైవ్యంగా దేవేంద్రుడిని జయించి భాండవదహనం గావించాడు. శివుడితో దృండ్రయుద్ధం చేసి అతడిని మెప్పించి పాపపతాప్తాన్ని సంపాదించాడు. అసహాయుడై భీముడు మొదలైన మహావీరులను దుర్యోధనుడిని దైర్యహీనులను గావించి గోవులను తీసికొని వచ్చాడు. ప్రతిజ్ఞచేసి భయంకర సంగ్రామంలో ప్రాద్యుక్రుంకకముందే సైంధవుడిని సంహరించాడు’ అంటూ పౌరజన సమూహం ఒత్తిడిగా చుట్టూ గుమిగూడి మెడలెత్తి ఆ అర్జునుడిని ఆనందంతో చూచింది.

క. ఆ వాక్యము లెల్లి విశుచు | భావ మలర సర్జునుండు భాసురమగు న మ్యా వర్గేసరముగ య | జ్ఞావాసంబునకు వచ్చే సంచితలీలన్.

ప్రతిపదార్థం: అర్జునుండు; భావము= మనస్సు; అలరన్= సంతోషించగా; ఆ వాక్యములు= ఆ మాటలు; ఎల్లన్= అన్నియూ; విశుచున్= వింటూ; భాసురము= ప్రకాశించేది; అగు= అయిన; ఆ+మార్పు= ఆ గుర్రం; అగ్రేసరము+కన్= ముందు సడజేది కాగా; అంచిత= గౌరవించబడిన, ఒప్పుతున్న; లీలన్= నడకల సాగసుతో; యజ్ఞ= యజ్ఞంయొక్క; ఆవాసంబునకున్= శాలకు; వచ్చేన్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: పౌరజనుల మాటలు వింటున్న అర్జునుడి మనస్సు సంతోషించింది. అతడు నడకల సాగసుతో గుర్రం ముందు నడుస్తుండగా యజ్ఞశాలకు వచ్చాడు.

వ. అట్టియెడ ధర్మసందనుండు భీమాదులును గృఘ్నండును బలదేవ ప్రభుతులును ధృతరాఘ్వం బురస్తులించు కొనుచునపోర్చునెదుర్జ్ఞాని; రతండు వారలనెల్ల సముచితాచార సంప్రీతులం గావించి గాంధారినిగుంతినిం గాంచి యాత్రకాదు తీరంబు గనిన చందంబుఁ బోంబి, యందఱునజీనంబించుచుం బొధివికొనియుండ నొక్కరమ్యప్రదేశంబున నుండె: నా సమయంబున.

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+ఎడన్= ఆ సమయమున; ధర్మసందనుండున్= ధర్మరాజునూ; భీమ+అదులును= భీముడు మొదలైనవారునూ; కృఘ్నండును= కృఘ్నుడునూ; బలదేవ= బలరాముడు; ప్రభుతులును= మొదలైనవారునూ; ధృతరాఘ్వున్= ధృతరాఘ్వుడిని; పురస్కారించుకొనుచున్= ముందుంచుకొంటూ; ఆ+పార్థున్= ఆ అర్జునుడిని; ఎదుర్కొనిరి= ఎదురుగా వెళ్ళి కలిశారు; అతిడు= అర్జునుడు; వారలన్= వారిని; ఎల్లన్= అందరను; సముచిత= మిక్కిలి తగిన; ఆచార= సమస్కారం చేయటం మొదలైన సదాచారములచేత; సంప్రీతులన్= మహాసందము పొందినవారినిగా; కావించి= చేసి; గాంధారిన్= గాంధారినీ; కుంతినిన్= కుంతినీ; కాంచి= చూచి; శాతకాదు= శాతకాట్టేవాడు; తీరంబు= ఒడ్డును; కనిన= చూచిన; చందంబున్= విధమును; పొంది; అందఱున్= అందరును; అభినందించుచున్= పొగడుతూ; పొదివికొని= చుట్టును చేరి; ఉండన్= ఉండగా; ఒక్క= ఒకానోక; రమ్య= అందమైన; ప్రదేశంబున్= చోటును; ఉండన్= ఉన్నాడు; ఆ+సమయంబున్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: అప్పుడు ధర్మరాజు, భీమాదులూ, బలరామకృష్ణ ప్రభుతులూ అర్జునుడికి ఎదురుగా వెళ్ళి అతడిని కలిసికొన్నారు. అతడు వారినందరినీ సమయానికి తగిన సదాచారాలతో సంతోషింపజేశాడు. తరువాత గాంధారినీ, కుంతినీ చూచాడు. చివరకు అర్జునుడు ఒడ్డు చేరిన ఈతగాడైనాడు. అందరూ తన చుట్టూ చేరి పొగడ్తలతో ముంచితేలుస్తుండగా అతడు ఒక సుందర స్థానంలో ఉన్నాడు. ఆ సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం).

విశేషం: అలం: ఉపమ.

సీ. బభువాహనుడు వైభవ మొప్పు జిత్రాంగ, దయు నులూపి(చి)యుఁ బ్రమదంబుతోడు
దోడ రా ధర్మపుత్రుని మందిరమునకు, నరుగుదెంచుటయు, నక్షరువరేణ్యు
డును దమ్ములును గృష్మాడును బలభద్రాబి, యాదవులును భీతులై తటీయ
సందర్భము సర్వసత్యార చలతార్థ, ముగు జేసి; రతుడును దగిన విధుల

తే. సందఱకుఁ బ్రాయ మొనలించి యాంజికేయు, నతని భార్యను గని నమస్కృతు లొన్ని,
గొంతిఁ గాంచి యాయమయడుగులకు నెఱఁగి, పలుఁడుగు బీపనలును గౌగిలియుఁ బడసి. 168

ప్రతిపదార్థం: బభువాహనుడు; వైభవము= దొరతనం; ఒప్పున్= ఒప్పగా; చిత్రాంగదయున్= చిత్రాంగదయు; ఉలూపి(పి)యున్= ఉలూపియు; ప్రమదంబుతోడన్= సంతోషంతో; తోడన్+రాన్= వెంటరాగా; ధర్మపుత్రుని= ధర్మరాజుయెక్కు; మందిరమునకున్= గృష్మానికి; అరుగుదెంచుటయును= రాగా; ఆ+కురు= ఆ కురువంశంలో; వరేణ్యుడును= శ్రేష్ఠుడును; తమ్ములును= భీముడు మొదలైవారును; కృష్మాడును= కృష్మాడును; బలభద్ర= బలరాముడు; ఆది= మొదలైన; యాదవులును; ప్రీతులు+ఇ= ఆనందించినవారై; తటీయ= ఆ బభువాహనుడియెక్కు; సందర్భము= సందర్శించటం; అర్ప= తగిన; సత్యార= సన్మానాలచేత; చరితార్థము+కన్= సఫలమైన దానిగా; చేసిరి= చేశారు; అతడును= ఆ బభువాహనుడును; తగిన= సమయాచితమైన; విధులన్= కర్తవ్యములచేత; అందఱకున్= అందరకు; ప్రీయము= ప్రీతి; ఒనరించి= కలిగించి; అంబికేయున్= అంబిక కుమారుడైన ధృతరాష్ట్రాడిని; అతని= అతడియెక్కు; భార్యను= పెండ్లమును, గాంధారిని; కని= దర్శించి; నమస్కృతులు= నమస్కారాలు; ఒనర్చి= చేసి; గొంతిన్= కుంతిని; కాంచి= దర్శించి; ఆ+అమ= ఆమెయెక్కు; అడుగులకున్= పాదాలకు; ఎఱఁగి= నమస్కరించి; పలు+తెఱఁగు= అనేక విధాలైన; దీపనలును= దీవెనలూ; కౌగిలియున్= కౌగిలింతయు; పడసి= పొంది.

తాత్పర్యం: బభువాహనుడు దొరతనం ప్రకాశిస్తుండగా ఉలూపీ చిత్రాంగదలతో కూడి ధర్మరాజు గృహనికి వచ్చాడు. ధర్మరాజు అతడి తమ్ములూ బలరామ కృష్ణాది యాదవులూ ఆనందించారు. అతడిరాక సఫలమయ్యేటట్లుగా అతడిని సన్మానించారు. బభువాహనుడు కూడా అందరికీ కర్తవ్య నిష్పతో ప్రీతి కలిగించి గాంధారీ ధృతరాష్ట్రాలను దర్శించి నమస్కారాలు చేశాడు. కుంతిని చూచి పాదాభివందనం గావించాడు. ఆమె అతడిని దీవించి కౌగిలించుకొన్నది.

వ. ధర్మపుత్రుం గొలిచి కూర్చుండ నతని కతండును నసుజులును వేర్చేఱ సర్వరత్న రాజీవిరాజితంబు లగు భూషణంబులును బరమాంబరంబులును నొసంగిలి; సీరపాణి శోల ప్రభృతులు ప్రభూతాభరణంబులను భాసుర వాసణివిశేషంబులను నతని నల్లించి; రయ్యవసరంబున. 169

ప్రతిపదార్థం: ధర్మపుత్రున్= ధర్మరాజును; కొలిచి= పూజించి, సేవించి; కూర్చుండగా= కూర్చుండగా; అతనికిన్= బభువాహనుడికి; అతండును= ధర్మరాజును; అనుజాలును= అతడి తమ్ములును; వేఱు+వేఱన్= వేరువేరుగా; సర్వరత్న= సమస్త రత్నాలయెక్కు;

రాజీ= వరుసలతో; విరాజితంబులు= ప్రకాశిస్తున్నట్టివి; అగు= అయిన; భూషణంబులును= నగలును; పరమ= ఉత్తమమైన; అంబరంబులును= వస్త్రాలను; ఒసంగిరి= ఇచ్చారు; సీరపాణి= నాగలి చేతియందు కలవాడు బలరాముడు; శారి= శ్రీకృష్ణుడు; ప్రభుతులు= మొదలగువారు; ప్రభాత= మిక్కెలి ఎక్కువైన; ఆఖరణంబులను= నగలచేతను; భాసుర= ప్రకాశిస్తున్న, దివ్యమైన; వాసన్= వస్త్రాలయొక్క; విశేషంబులను= ఆధిక్యములచేతను; అతనిన్= బభ్రువాహనుడిని; అర్చించిరి= గౌరవించారు; ఆ+అవసరంబునన్= ఆ సమయాన.

తాత్పర్యం: బభ్రువాహనుడు ధర్మరాజును సేవించి కూర్చున్నాడు. ధర్మరాజు, అతడి తమ్ములూ అతడికి నవరత్నాభచితములైన నగలూ, శ్రేష్ఠమైన వస్త్రాలూ ఇచ్చారు. బలరాముడూ, కృష్ణుడూ మొదలగువారు అతడికి పలు నగలూ, తళతళలాడే బట్టలు పెక్కలు పెట్టారు. ఆ సమయాన. (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం).

సీ. చిత్రాంగదయు నాగపుత్రియుఁ దొలితొలి, గాంధాలఁ గని గొంతిఁ గాంచి రెలమి;

ఓవించి గాథసంభావనుఁ గోగిటఁ, జేల్లి యద్దేవి రత్నార్థు లెసఁగు

తొడవుల నల్పించే; ద్రోవభియును సుభ, ద్రుయు వారు త మ్యుచిత ప్రకార

మునుఁ గన్న నమ్మెయి విసుత పూజనముల, నతుల సమ్మానము నావహించి

ఆ. యోగ్యపీరములను సునిచి, తత్స్వల్లాప, సౌభ్యమొంచి; రణ్ణ సకలవర్త

సముల నశ్వమేధ సముపక్రమం ఖుడా, త్తాభ్యరామమయ్యే నథిపముజ్ఞ!

170

ప్రతిపదార్థం: ఆధిపముఖ్యి= రాజులతో మొదటివాడా!, రాజుగ్రణీ; చిత్రాంగదయున్= చిత్రాంగదయుః; నాగపుత్రియున్= నాగకుమారి అయిన ఉలూపియుః; తొలి తొలి= మొట్టమొదట; ఎలమిన్= ప్రీతితో; గాంధారిని; కని= దర్శించి; గొంతిన్= కుంతిని; కాంచిరి= దర్శించారు; ఆ+దేవి= ఆ రాజుపత్ని; దీవించి; గాఢ= అత్యధికమైన; సంభావనన్= మన్మహతో; కొఁగిటన్= కాగిలియందు; చేర్చి; రత్న= రత్నాలయొక్క; అర్పులు= కాంతులు; ఎసఁగు= అతిశయించే; తొడవులన్= నగలను; అర్పించేన్= ఇచ్చింది; ద్రోపదియును= ద్రోపదియు; సుభద్రయున్= సుభద్రయు; వారు= ఉలూపీ చిత్రాంగదలు; తమ్మున్= తమ్ము; ఉచిత= తగిన; ప్రకారమునన్= విధంగా; కస్యన్= దర్శించగా; ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగానే; (తమను దర్శించిన విధమునకు సమాసంగా అని అర్థం); విసుత= కొనియాడబడిన; పూజనములన్= పూజలను; ఆహించి= కలిగించి; యోగ్య= తగిన; పీరములన్= ఆసనములయందు; ఉనిచి= కూర్చుండబెట్టి; తద్ద= ఆ ఇద్దరియొక్క; సల్లాప= మధుర సంభాషణములవలన కలుగు; సౌభ్యము= సుఖం: ఒందిరి= పొందారు; అట్లు= ఆ విధంగా; సకల= అన్ని; వర్తనములన్= నడవడులచేత; అశ్వమేధ= అశ్వమేధంయొక్క; సముపక్రమంబు= ఆరంభం; ఉదాత్త= గొప్పదీ; అభిరామము= మనోజ్ఞమూ; అయ్యెన్= అయింది.

తాత్పర్యం: రాజుగ్రణీ! ఉలూపీ చిత్రాంగదలు మొట్టమొదట గాంధారినీ, తరువాత కుంతినీ దర్శించారు. కుంతిదేవి వారిని గొప్ప మన్మహతో దీవించి కాగిలించుకొన్నది. రత్నకాంతిమయమైన నగలు పెట్టింది. సిద్ధపు ఉలూపీ చిత్రాంగదలు ద్రోపదినీ, సుభద్రను సముచిత రీతిగా దర్శించారు. ద్రోపదీ సుభద్రలు వారు దర్శించిన తీరునకు తుల్యంగా వారిని చక్కగా గౌరవించి, ఆనందింపజేసి తగిన ఆసనములమీద కూర్చుండబెట్టారు. వారితో సంభాషించి సంతోషించారు. ఈ విధంగా అశ్వమేధ ప్రారంభం అన్ని నడవళ్ళచేత ఉన్నతమూ, మనోజ్ఞమూ అయింది.

వ. పదంపడి యర్థాభివసంబు సంప్రాప్తం బగుటయు, సాత్యవతేయమునిపతి కురుపతిపాలికిం జనుదెంచినేడు యజనంబునకుం దొడంగుము; యాజ్ఞికులు శుభముపఱార్తం బాసన్నంబయ్యే నసుచుస్తువారు; సీ మఖింబు

మహానీయంబు; నీవు మహాధనవంతుండ్రైతి; దక్షిణాలు ముఖ్యుడుంగులుగా నిది మూడు మఖంబుల ఫలంబు నొందు; మశ్వమేధావభ్యధంబు పరమపావనంబు; సమస్తదులత పరహరణ నిపుణంబు; నీకు భారత రణక్షత జ్ఞాతివధంబు పాతకంబను మెరమెర మనంబునం గలిగియుండు; నట్టైవి యెల్లాను బీస నిస్తుష్టంబులను, సమస్త శుభంబులు నావహిల్లు' నని యాజ్ఞాపనంబు సేయుటయుఁ బ్రాజ్ఞపరుండైన యా భూవరుండు. **171**

ప్రతిపదార్థం: పదంపడి= తరువాత; అర్థ= యోగ్యమైన; దివసంబు= రోజు; సంప్రాప్తంబు= ప్రాప్తించింది, వచ్చింది; అగుటయున్= అయిన తరువాత; సాత్యవతేయమునిపతి= వ్యాసమునీశ్వరుడు, సత్యవతి కుమారుడూ అయిన వ్యాసుడు; కురుపతి= కురురాజు (ధర్మరాజు); పాలికిన్= దగ్గరకు; చనుదెంచి= వచ్చి; నేడు= ఈ రోజు; యజనంబునకున్= యజ్ఞంచేయటానికి; తొడంగును= పూనకొనుము, మొదలు పెట్టుము; యాజ్ఞికులు= యజ్ఞం చేయించేవారు, బుత్సిక్కులు; శుభ= శుభములు కలిగించే; ముహార్తంబు= ముహార్తం; ఆసన్సుంబు= దగ్గరపడింది; అయ్యోన్= అయినది; అనుచున్+ఉన్సువారు= అంటున్నారు; నీ= నీ యొక్క; మఖంబు= యజ్ఞం; మహానీయంబు= గొప్పది; నీవు; మహాత్= గొప్ప; ధనవంతుండవు= ధనం కలవాడవు; ఐతి(వి)= అయ్యాపు; దక్షిణాలు; ముమ్మడుంగులు= మూడురెట్లు; కాన్= అయ్యేటట్లుగా; ఇడి= ఇచ్చి; మూడు= మూడు; మఖంబుల= యజ్ఞములయొక్క; ఫలంబున్= ఫలితమును; ఒందుము= పొందుము; అశ్వమేధ= అశ్వమేధమనే; అవభ్యధంబు= యజ్ఞం చివర-దౌరిన దోషములు తొలగించుకొనుటకు చేసే స్నానం; పరమ= మిక్కిలి; పావసంబు= పవిత్రమైనది; సమస్త= సమస్తమైన; దురిత= పాపాలను; పరిహారణా= తొలగించుటయందు; నిపుణంబు= సమర్థం, నీకున్= నీకు; భారతరణా= భారతయుద్ధంలో; కృత= చేయబడిన; జ్ఞాతి= దాయాదులయొక్క; వధంబు= సంహారము; పాతకంబు= పాపము; అను; మెరమెర= దుఃఖము; మనంబునన్= మనస్సులో; కలిగి= పుట్టి; ఉండున్= ఉన్సుది; అట్టి+అని= అటువంటివి; ఎల్లను= అన్నియు; దీనన్= యజ్ఞాంత స్నానంవలన; నిస్తుష్టంబులు= విడువబడినవి, నిర్వులములు; అగున్= అవుతాయి; సమస్త= సమస్తమైన; శుభంబులు= శుభాలు; ఆవహిల్లున్= కలుగుతాయి; అని; ఆజ్ఞాపనంబు= ఆదేశం; చేయుటయున్= చేసిన తరువాత; ప్రాజ్ఞ= పండితులయందు; పరుండు= ఆస్తికలపాడు; ఐన= అయిన; ఆ+భూవరుండు= ఆ రాజు - ధర్మరాజు.

తాత్పర్యం: తరువాత యజ్ఞయోగ్యమైన రోజు వచ్చింది. అప్పుడు వ్యాసుడు వచ్చి ధర్మరాజుతో 'నీవు ఈ రోజు యజ్ఞం చేయటానికి పూనకొనుము. బుత్సిక్కులు శుభముహార్తం సమీపించిందని అంటున్నారు. నీ యజ్ఞం చాలా గొప్పది. నీవు మహాధనవంతుడవు అయ్యాపు. దక్షిణాలు ఈవలసినదానికంటే మూడురెట్లు ఎక్కువగా ఇచ్చి మూడు యజ్ఞాలు చేసినంత ఫలాస్మి పొందుము. అశ్వమేధ యజ్ఞం చివర దోషపరిహారం చేసే స్నానం మిక్కిలి పవిత్రమైనట్టిది. అది సమస్త పాపాలను తొలగింపబాలినట్టిది. భారతయుద్ధంలో దాయాదులను సంహరించటం పాపం అనే వ్యధ నీకు మనస్సులో పుట్టింది. అటువంటివస్తీ యజ్ఞాంత స్నానంవలన తొలగి నీ మనస్సి నిర్వులమవుతుంది; సమస్త శుభాలు కలుగుతాయి' అని చెప్పాడు. జ్ఞానులపట్ల ఆస్తి కలిగిన ఆ ధర్మరాజు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

ధర్మరా జశ్వమేధ యాగంబు సుప్రయోగంబుగాఁ జేయుట (సం.14-90-17)

K. ప్రయతుండై హయమేధ, క్రియా కలాపంబునకుఁ బ్రకీర్యముగాఁ జీ
చ్ఛి యుదాత్తభంగి జనమే, జయ భూవర! నడపె గాఢసంప్రీతిమెయిన్.

172

ప్రతిపదార్థం: జనమేజయ భూవర!= జనమేజయ భూవాధారా!; ప్రయతుండు+ఇ= దీక్షాసంస్కారమును పొందినవాడై, ఆత్మనిగ్రహం కలవాడై; ప్రకీర్యము= మిక్కిలి కొనియాడదగినది; కాన్= అయ్యేటట్లుగా; హయమేధ= అశ్వమేధ యజ్ఞంయొక్క;

క్రియాకలాపంబునకున్= కర్కాండమునకు; చొచ్చి= పూనుకొని; ఉదాత్త= గొప్పదైన; భంగిన్= విధంగా; గాఢ= అధికమైన; సంప్రీతిమెయిన్= ఆనందంతో; నడపెన్= నిర్వర్తించాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! దీక్షపవించి మిక్కిలి కొనియాడగినట్లుగా అశ్వమేధయాగ కర్కాండమునకు పూనుకొని చాలా గొప్పగా మహానందంతో నిర్వర్తించాడు.

క. **క్రమయుక్తము యుక్తముగా , సమరగురుప్రతిములైన యాజ్ఞికులు క్రియా సముదయము నడపగా స్థలి । తము లే కపపుతము సారక తత్కుతు వొపైన్.** **173**

ప్రతిపదార్థం: క్రమ= దేని తరువాత ఏది చేయవలయునో ఆ యజ్ఞకర్క క్రమంతో; యుక్తమున్= కూడినట్టిది; యుక్తమున్= యోగ్యమైనది; కాన్= అయ్యేటట్లుగా; క్రియా= యజ్ఞకార్యములయొక్క; సముదయమున్= సమూహమును; అమర గురు= దేవతల గురువైన బృహస్పతితో; ప్రతిములు+పన= సమానులైన; యాజ్ఞికులు= బుత్తిమ్మలు; నడపగాన్= చేయగా; స్థలితము= మంత్రపరసమున జారుపాటు; లేక; అపరూతము= క్రమపద్ధతి వదలి వేల్పట; చొరక= తటస్థించక; తద్+క్రతువు= ఆ యజ్ఞం; ఒపైన్= ప్రకాశించింది.

తాత్పర్యం: బృహస్పతితో సమానులైన బుత్తిజ్ఞాలు శాస్త్రక్రమంగా శాస్త్రోచితంగా యజ్ఞకార్యకలాపాన్ని నడిపారు. అందువలన మంత్రపరసదోషాలు లేకుండా క్రమపద్ధతి వదలి హోమద్రవ్యాలు వేల్పటం సంభవించకుండా ఆ యజ్ఞం ప్రకాశించింది.

చ. **అవహితులై ప్రవర్గము బుధాభినుతంబుగఁ జేసి బుత్తిజ్ఞాల్ సవనము లుక్తమూర్ధము ప్రశంసకు నెక్కనయించి వేద వా క్యఫిహత వృత్తిమై నభినవాభ్యుదయం బీసలించి రథి మా ధవుఁ గొనియాటలం దమ కృతంబులకున్ మెఱుఁ గిద్దయట్లుగన్.** **174**

ప్రతిపదార్థం: బుత్తిజ్ఞాల్= యజ్ఞం చేయించేవారు; మాధవున్= పరబ్రహ్మ స్వరూపుడైన శ్రీకృష్ణుడిని; కొనియాటలన్= పలుసార్లు స్తుతించటంచేత; తమ= తమయొక్క; కృతంబులకున్= పనులకు; మెఱుఁగు+ఇడ్డ= వన్నె పెట్టిన; అట్లు= విధం; కన్= కాగా; అవహితులు+ఖ= ఏమరుపాటు లేనివారై, అవధానం కలవారై; ప్రవర్గము= యజ్ఞమునకు మొదట చేసే యాగ విశేషం; బుధ= పండితులచేత; అభినుతంబు+కన్= కొనియాడబడినట్లుగా; చేసి; ఉక్క= వేదాలచేత చెప్పబడిన; మార్గము= పద్ధతిగా; సవనములు= మంత్రపూతముగా సోమరసం పిండటం (దీనినే అభిప్రాణ అంటారు); సవనము అనే యాగవిశేషం చేయటం; ప్రశంసకున్+ఎక్కున్= పొగడ్తపొందగా; నయించి= నడపి; అర్థిన్= ప్రీతితో; వేద= వేదాలయొక్క; వాక్య= మంత్ర వాక్యాలచేత; విహిత= అనుశాసించబడిన; వృత్తిమైన్= విధానంతో; అభిసవ= సూతనమైన; అభ్యుదయంబు= శ్రేయస్సును, అభీష్టప్రాప్తిని; ఒనరించిరి= చేశారు.

తాత్పర్యం: బుత్తిజ్ఞాలు సావధానులయి ప్రవర్గమనే యజ్ఞాంగాన్ని పండితులు ప్రశంసించేటట్లుగా చేశారు. మంత్రపూతంగా సోమరసం పిండారు. సవనకర్కుం ఆచరించారు. వేదశాసనం తప్పక ఆయా కార్యాలు ఒనరించి సూతన శ్రేయస్సులు ప్రాప్తించేట్లు చేశారు. వారు పరబ్రహ్మస్వరూపుడైన శ్రీకృష్ణుడిని స్తుతించటంచేత తము చేసే యజ్ఞకార్యాలకు వన్నె తెచ్చినవారయ్యారు.

వ. అణ్ణియెడ.

175

తాత్పర్యం: ఆ సమయాన. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

- సి. వివిధ భోజ్యపదార్థ విభవంబు వలనను; సంతృప్తిఁ బొందక చను నరుండు
ధనధాన్యవర్షసంతతిలభ్య దాలిద్ర్య; మపనయింపక యేఁగునట్టివాఁడు
గోల యెయ్యియించైన గారవ మెసఁగంగఁ; బడయక లత్త వోయెడు మనుష్యఁ
డెణ్ణి యేనియు దుఃఖి మెలసినఁ జనుదెంచి; యది నిస్తురింపక యరుగునతఁడు
- తే. మందునకు వెడకినను లేఁ డంద మొంద; నరసి కుడువుఁడు కట్టుఁ డిచ్చానురూప
వస్తువులు గైకొనుఁడు దురవస్థ తెలిపి 'పాపికొనుఁ డని భీముండు పలుకుచుండ.

176

ప్రతిపదార్థం: భీముండు; అందము+బందన్= తగిన రీతిగా; అరసి= పరీక్షించి; కుడువుఁడు= భుజింపుడు; కట్టుఁడు= ధరించండి;
ఇచ్చా= కోరికు; అనురూప= అనుగుణమైన, కోరిన కోర్కెకు తగినట్లుగా; వస్తువులు; కైకొనుఁడు= స్వీకరించండి; దుర్గ+అవస్థ= హీసస్థితి; తెలిపి= తెలియజేసి; పాపికొనుఁడు= పోగొట్టుకొనండి; అని; పలుకుచుండన్= చెప్పుచుండగా; వివిధ= అనేక విధాలైన;
భోజ్య= భుజించదగిన; పదార్థ= పదార్థాలయొక్క; విభవంబువలనను= సమృద్ధివలన; సంతృప్తిఁ= మిక్కిలి తృప్తిని; పాండక;
చను= వెళ్ళిడి; నరుండు= మానవుడు; ధన= ధనముయొక్క; ధాన్య= ధాన్యాలయొక్క; వప్తు= వప్సాలయొక్క; సంతతి= సమూహముయొక్క; లభీన్= ప్రాప్తిచేత; దారిద్ర్యము= పేదరికమును; అపనయింపక= పోగొట్టుకొనక; ఏగు+అట్టి= వెళ్ళునట్టి;
వాఁడు= మనజుడు; ఏ+అది= ఏది; ఐనన్= అయినను; కోరి; గారవము= గౌరవం; ఎపఁగంగన్= అతిశయించగా; పడయక= పాండక; రిత్త= ఉత్తచేతులతో; పోయెడు= పోవునట్టి; మనుష్యండు; ఎద్ది= ఏది; ఏనియున్= అయినను; దుఃఖము; ఎలసినన్= కలుగగా; చనుదెంచి= వచ్చి; అది= దానిని; నిస్తురింపక= దాటుండ, పోగొట్టుకొనకుండ; అరుగు= వెళ్ళిడి; అతడు= మనిషి;
మందునకు వెడకినను= బోత్తిగా, ఒక్కడు కూడా; లేడు= లేడు.

తాత్పర్యం: భీముడు యజ్ఞానికి వచ్చివవారిని ఉద్దేశించి 'చూచి చూచి తినండి, ధరించండి, కోరిన వస్తువులు తీసికొనండి.
దుస్థితిని తెలిపి తొలగించుకొనండి' అని చెప్పుతూ ఉండేవాడు. అందువలన బహువిధ పదార్థ సమృద్ధివలన తృప్తి పడకుండా వెళ్ళివాడూ, ధనధాన్య వప్సాలను పుప్పులంగా పాంది పేదరికాన్ని తొలగించుకొననివాడూ, గౌరవ పురస్కరంగా కోరినదానిని పాందకుండా వట్టిచేతులతో పోయేవాడూ, ఏదైనా దుఃఖం సంభవిస్తే దానిని తెలిపి పోగొట్టుకొనకుండా వెళ్ళిపోయేవాడూ ఒక్కడు కూడా లేడు.

- ఉ. ఆయతులాధ్వరంబున వ్రతాభిరతత్త్వము లేనివాఁ దుపా
ధ్వాయుఁడు గానివాఁడు నిగమాంగకపట్టము లేనివాఁడు లేఁ
దేయెడు జాచినన్ సభ నరేశ్వర! యట్టి సదస్య లమ్మురు
న్యాయకు కొల్పు దివ్యమునినాథులు దక్కుగె గల్ల రెచ్చటన్.

177

ప్రతిపదార్థం: నర+రాశ్వర!= రాజు!; ఆ+అతుల= ఆ సాటిలేని; అధ్యరంబునన్= యజ్ఞమునండు; ఏ+ఎడన్= ఎక్కుడనైన;
చూచినన్= పరిశీలించినా; సభన్= సదస్యులో; వ్రత= ఆచారానుషోసమందు; అభిరతత్త్వము= అధికమైన అసక్తి; లేనివాఁడు=

లేనట్టివాడు; ఉపాధ్యాయుడు= ఉపద్రవు - యజ్ఞనిర్వహణలో గుణదోషములను కనిపెట్టి చూచేవాడు; కానివాడు= కానట్టివాడు; నిగమ= వేదాలయొక్క; అంగకషట్కము= ఆరు అంగాలు; లేనివాడు= తెలియనట్టివాడు; లేడు= లేదు; అట్టి= అటువంటి; సదస్యులు= యజ్ఞంలో సాహాయ్యం చేసే బుత్తిజాలు, యజ్ఞమున పౌచ్ఛృతగ్గలు అనే దోషాలను తోలగించే విధానమును చూస్తూ ఉండడి బుత్తిక్కలు; ఆ+మరుత్త= ఆ దేవతలయొక్క; నాయకు= ప్రభువు దేవేంద్రుడియొక్క; కొల్పు= కొలువునందలి; దివ్యమునినాథులు= దేవర్షులు; తక్కగన్= తప్ప; ఎచ్చటన్= ఇంకెచ్చటను; కల్గరు= కనబడరు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! ఆ అసమాన యజ్ఞసదస్యులో ఎక్కుడ చూచినా ప్రతామప్యానంలో ఆసక్తి లేనివాడూ, ఉపద్రవు గానివాడూ, వేదాంగవేత్తగానివాడూ లేదు. అటువంటి సదస్యులు దేవేంద్రుడి కొలువులోని దివ్యర్షులలో తప్ప మరెక్కడా కనబడరు.

విశేషం: నిగమాంగక పట్టము= ఆరు వేదాంగాలు. అవి శిడ్, వ్యాకరణం, ఛందస్య, నిరుక్తం, జ్యోతిషం, కల్పం.

శిడ్	= వర్ణాచారణ పద్ధతి తెలిపే శాస్త్రం
వ్యాకరణం	= శబ్దవిష్టత్తిని నిరూపించే శాస్త్రం.
ఛందస్య	= గణ, యతి, ప్రాస, పద్య లక్షణాలను బోధించే శాస్త్రం.
నిరుక్తం	= వేదపదముల ప్ర్యత్పత్యుష్టమును వివరించే శాస్త్రం.
జ్యోతిషం	= సూర్యాది గ్రహ సంచారమును తెలియజేసే శాస్త్రం.
కల్పము	= మైదిక విధానాలను తెలిపే గ్రంథం.

v. అట్టుంగాక.

178

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా కాక. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సీ. కనుగొను కొతుకంబునఁ గూడి చనుదెంచి, బిష్టమునీంద్రు లతిప్రియమును

నభినందనము సేయ నభిల గంధర్వులు, నానందనము లగు గానములను

నష్టరః స్త్రీలు హృద్యము లైన సృత్య వి, సేషుంబులను శుల్లసిల్లుచుండ

సిద్ధ విప్రజనంబు సేసలు చల్లుచు, బహువిధాశీర్ణ్వద పరతఁ బరఁగ

తే. నాచ్యులై పేరు గలుగు పదార్థ రవని, పరుల యాగంబులకు సలపచ్చ మిగులుఁ

గాని యిబి వట్టపడ దనగా వెలుంగు, ధర్మతనయుని యశ్వమేధము నరేంద్రు!

179

ప్రతిపదార్థం: నర+ఇంద్ర!= రాజు!; దివ్యముని+ఇంద్రులు= దేవర్షులు; కనుగొను= చూచెడి; కొతుకంబునన్= వేడుకతో; కూడి= కలసికట్టుగా; చనుదెంచి= వచ్చి; అతి= మిక్కిలి; ప్రియమునన్= ఆనందంతో; అభినందనము+చేయన్= ప్రశంసించగా; అభిల= సమస్తమైన; గంధర్వులన్= గంధర్వులు; ఆనందనములు= ఆనందింపజేసేవి; అగు= అయిన; గానములను= సంగీతాలతో; అప్సరస్స+స్త్రీలు= అప్సరసలు; హృద్యములు= మనోహరములు; ఐన= అయిన; సృత్యవిశేషంబులను= వివిధ సృత్యాలతో; ఉల్లసిల్లుచున్= సంతోషిస్తూ; ఉండన్= ఉండగా; సిద్ధ= అతీంద్రియ దర్శనంగల; విప్రజనంబు= బ్రాహ్మణులు; సేసలు= అక్షతలు;

చల్లుమన్= చల్లుతూ; బహువిధ= అనేక విధాలైన; ఆశీర్వాద= దీవసయందలి; పరతన్= ఆసక్తితో; పరంగన్= ఒప్పగా; ఆద్యాలు= మొదటివారు, పూర్వకాలంవారు; ఇ= అయి; పేరు+కలుగు= ప్రసిద్ధికెక్కిన; పది+ఆర్వరు= పదహారుగురు; అవనివరుల= రాజులయొక్క; యాగంబులకున్= యజ్ఞాలకు; సరివచ్చున్= సాటిఅగును; మిగులున్= మించిపోతుంది; కాని; ఇది= ఈ ధర్మరాజు యజ్ఞం; వట్టపదు= తక్కువ కాదు; అనగాన్= అనగా; ధర్మతనయుని= ధర్మరాజుయొక్క; అశ్వమేధము= అశ్వమేధయజ్ఞం; వెలుంగున్= శోభిల్లింది.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! దేవర్షులు యజ్ఞం చూచే వేడుకతో కలిసికట్టగా ఆనందదాయకాలైన గానాలు చేశారు. అప్పరసలు అనేక విధాలైన మనోహర నృత్యాలు ప్రదర్శించారు. బ్రహ్మవేత్తలైన బ్రాహ్మణులు అక్షతలు చల్లుతూ పెక్కు దీవనలు ఇచ్చారు. ‘ప్రాచీన కాలంలో ప్రసిద్ధులైన పోడక మహారాజులు గావించిన యజ్ఞాలతో ఇది సాటి అవుతుందనటం ఎందుకు; మించిపోతుంది గాని ఏ మాత్రమూ వాటికి తక్కువ కాదు’ అనేటట్లుగా ధర్మరాజు అశ్వమేధం ఒప్పారింది.

v. పసిడి యిట్టికలం జతుశ్శైత్యంబు నష్టాదశకరాత్మకంబును గరుదాకృతియునుగా యజనం బొస్తల్లి మహానీ యంబైయొప్పుచుండు యూపక్రియా సమయంబున ఖాదిరంబు లాటును, బైల్వంబు లాటును బాలాశంబు లాటును, దేవదారుమయంబులు రెండును, శ్లేష్మాత్కతకతరు కల్పితం బొకండును గా నిరువదియొక్క యూపం బులు దక్కును శోభనార్థంబుగా ననేక కాంచన యూపసంచయంబును శాస్త్రిక ప్రకారంబున యాజకులు నిలిపి వానియందు.

180

ప్రతిపదార్థం: పసిడి= బంగారు వికారములైన; ఇట్టికలన్= ఇట్టుకలతో; చతున్+చిత్యంబును= నాలుగు వరుసలుగా పేర్చినదియు; అష్టాదశ= పదునెనిమిది; కర= మూరల (మూర= 18 అంగుళములు); ఆత్మకంబును= రూపం కలదియు; గరుడ= గ్రాద్యమొక్క; ఆకృతియును= ఆకారం కలదియును; కాన్= అగునట్లుగా; యజనంబు= యజ్ఞవేదిని; ఒనర్చి= నిర్మించి; మహానీయంబు= గొప్పది; ఇ= అయి; ఒప్పుచున్+ఉండు= ఒప్పారుతుండే; యూప= యజ్ఞమున జంతువులను కట్టుటు పాతే కొయ్యలను ఎత్తుట అనే; క్రియా సమయంబునన్= సమలు చేయదగిన సమయమున; ఖాదిరంబులు= చండ్రకొయ్యలతో చేసినవి; ఆఱును= ఆరును; బైల్వంబులు= మారేడుతో చేసినవి; ఆఱును= ఆరును; పాలాశంబులు= మోదుగు కుర్రలతో చేసినవి; ఆఱును= ఆరును; దేవదారుమయంబులు= దేవదారు రూపములైనవి; రెండును; శ్లేష్మాత్కతక+తరు= విరివిచెట్టుతో; కల్పితంబు= చేసింది; ఒకండును= ఒకటియు; కాన్= అయ్యేటట్లుగా; ఇరువది+ఒక్క= ఇరువదియొక్కటి; యూపంబులు= యజ్ఞస్థంభాలయొక్క; సంచయంబును= సమూహమును; శాస్త్ర= శాస్త్రమునందు; ఉత్క= చెప్పబడిన; ప్రకారంబునన్= విధంగా; యాజకులు= యజ్ఞం చేయించేవారు; నిలిపి; వాని+అందున్= ఆ స్తంభాలయందు.

తాత్పర్యం: బుత్సీజులు బంగారు ఇట్టుకలతో యజ్ఞవేదిని నిర్మించారు. దానియందు ఇట్టుకలు నాలుగు వరుసలుగా పేర్చారు. దాని కొలత పదమూడు మూరలు. అది గ్రాద్య ఆకారాన ఉన్నది. బుత్సీకులు ప్రధానమైన యూపప్రతిశ్శ గావించారు. యూపములమొత్తం ఇరవైయొక్కటి. వాటిలో చండ్రకొయ్యలతో చేసినవి ఆరు, మారేడుతో చేసినవి ఆరు, మోదుగు కుర్రలతో చేసినవి ఆరు, దేవదారుదుంగలతో చేసినవి రెండు, విరివిచెట్టుతో చేసినది ఒకటి. ఈ ఇరవైయొక్క యూపాలనుగాక అలంకారార్థం అనేక సువర్ణయూపాలను కూడా శాస్త్రప్రకారంగా నిలిపారు. వాటియందు. (తరువాతి పద్యంతో అస్వయం)

క. నలుగాలివానిఁ బళ్లులఁ, జలచరములఁ, విధియుతముగఁ సంయోజింపం
బొలిచెం బశువులు మున్నాఁ, అలఫు యశోమహితఁ! యమ్మహశయజ్ఞమునన్.

181

ప్రతిపదార్థం: అలఫు= అధికమైన; యశో= కీర్తిచేత; మహిత!= పూజించబడినవాడా! జనమేజయా!; నలుగాలివానిన్= నాలుగు కాళ్లుకల వాటిని, చతుష్పాత్రులను; పద్మలన్= పద్మలను; జలచరములన్= నీటియందు తిరిగే వాటిని (చేపలు, తాబేళ్ళు మొదలైనవి); విధియుతముగన్= శాస్త్రప్రకారంగా; సంయోజింపన్= కూర్చుగా, బంధించగా; ఆ+మహాత్= ఆ గొప్ప; యజ్ఞమునన్= యజ్ఞమున; పశువులు= ప్రాణులు; మున్నాఱులు= మూడువందలు; పొలిచెన్= ఒప్పారాయి.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! మహాయశ్శాలీ! యాజకులు యూపాలకు నాలుగు కాళ్లు కలిగిన జంతువులనూ, పద్మలనూ, మత్తాన్నిదులనూ కట్టారు. ఆ యజ్ఞంలో ఆ విధంగా బంధించిన ప్రాణులసంభ్య మూడు వందలు.

క. వరయూప సుయోజిత మగుఁ, తురంగమము చుట్టుఁ బశుతతుల నిల్విన సుం
దర భావము దక్క మళ్లి, స్నేరణం బల్టైదని చూపుపోలిక మెఱసెన్.

182

ప్రతిపదార్థం: వర= శ్రేష్ఠమైన; యూప= యజ్ఞప్రథమునందు; సుయోజితము= చక్కగా కట్టినది; అగు= అయిన; తురంగమము= గుర్రంయొక్క; చుట్టున్= చుట్టునూ, నలువైపులు; పశ= ప్రాణులయొక్క; తతులన్= గుంపులను; నిల్విన= చేర్చిన; సుందరభావము= సాందర్భం; దక్క= దక్కడియొక్క; మళ్లి= యజ్ఞంయొక్క; స్నేరణంబు= ప్రకాశం; ఇట్టిది= ఇటువంటిది; అని; చూపు= కనబడజేసే; పోలికన్= సామ్యంలో; మెఱసెన్= ప్రకాశించాడు.

తాత్పర్యం: యజ్ఞాశ్వాన్ని ఉత్తమ యూపానికి కట్టారు. దానిచుట్టూ పశుసమూహాన్ని నిలిపారు. ఆ నిలిపిన సాగసు ధర్మజూడి అశ్వమేధయాగం దక్కప్రజాపతి యాగమువంటిదే అని చాటుతున్నది. (ఈ అశ్వమేధయాగం దక్కడి యజ్ఞమువంటిదని భావం).

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. ఆగమోక్తంబు దర్శనీయంబు లైన్, యా సుతంత్రంబు నొనరించు యాజకోత్త
మావలికిఁ దా నలంకారమై పరాశ, రాత్మజుని శిష్యకోటి యొప్పారే నథిప!

183

ప్రతిపదార్థం: అధిష్టి= రాజు!; ఆగమ= వేదాలచేత; ఉక్తంబు= చెప్పబడింది; దర్శనీయంబున్= చూడదగినదియూ; ఐన= అయిన; ఆ; సు= శోభాయుతమైన; తంత్రంబున్= యజ్ఞకర్కాండమును; ఒనరించు= నిర్వితిస్యస్య; యాజక+ఉత్తము= యాజక శ్రేష్ఠులయొక్క; ఆవలికన్= బృందానికి; అలంకారము+ఐ= అలంకారమై; పరాశర= పరాశర మహర్షియొక్క; ఆత్మజాని= కుమారుడి-వ్యాసుడియొక్క; శిష్య= శిష్యులయొక్క; కోటి= సమూహం; ఒప్పారెన్= ప్రకాశించింది.

తాత్పర్యం: వేదాలు ప్రతిపాదించినదీ, చూడదగినదీ అయిన ఆ అశ్వమేధ కర్కాండం గావించే బుత్తిజాల బృందానికి వేదవ్యాసుడి శిష్య సమూహం వన్నె పెట్టేదిగా ప్రకాశించింది.

ధర్మరాజు వ్యాసునకు యజ్ఞదక్షిణగా దవరాజ్యం బంతయు నిచ్చుట (సం.14-91-1)

- వ. సర్వపశు శ్రవణంబు లాచలంచి బుత్తిగ్రహనంబు లశ్వలంభ సమయంబున యాజ్ఞసేని సన్నిహితం జేసి యశ్శంబు నవయవంబుల మాంసంబులద్వై దేవతలకు నాపాతు లిడునప్పుడమ్మహాదేవి నిజహస్తంబునం జేయం దగియెదు పుతంబులు చేయించిలి; తదనంతరం బయ్యశ్శవపాపామంబునం బరగుగంధం బాధ్యతాణించి ధర్మనందనుండు తమ్ములుండానును బరమానందంబునం బొండె; శేషించిన యశ్శావయవంబు లర్పుప్రకారంబున యాజకులు వేల్చి; లట్లు సాత్యవతేయుండు యుధిష్ఠిరు నశ్శమేధం బభీలలోక హితంబుగా నిర్వహించి యాతని గుఱించి యుదాత్తనాదం బెసంగ నాశీర్వదంబునేసే; సమస్తదేవమునులును దీపనలిచ్చి; రప్పుడు కౌరవవంశపాపనుం డగు భూవరుండు.

184

ప్రతిపదార్థం: సర్వ= సమస్తమైన; పశు= ప్రాణులయ్యుక్క; శ్రవణంబులు= వండుటలు; ఆచరించి= చేసి; బుత్తిగ్ర+జనంబు= యజ్ఞం చేయించేవారు, బుత్తిజ్ఞులు; అశ్శ= గుర్రంయ్యుక్క; ఆలంభ= చంపటం చేసే; సమయంబున్వు= వేళయందు; యాజ్ఞసేనిన్వు= ద్రోపదిని; సన్నిహితన్వు= దగ్గర ఉండేదానినిగా; చేసి; అశ్శంబు= గుర్రంయ్యుక్క; అవయవంబులు= ఆయా అవయవాలయ్యుక్క; మాంసంబులు= మాంసాలు; ఆ+ఆ= ఆయా; దేవతలక్కన్వు= దేవతలకు; ఆహాతులు+ఇదు= అగ్నియందు మంత్రపూర్వకంగా వేల్చునట్టి; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+పహోదేవి= ఆ పట్టపురాణి; నిజ= తనయ్యుక్క; హాస్తంబున్వు= చేతిమీదుగా; చేయన్+తగియెదు= చేయదగిన; హుతంబులు= ఆహాతులు; చేయించిరి= చేయించారు; తద్వ+అనంతరంబు= ఆ తరువాత; ఆ+అశ్శి= ఆ గుర్రంయ్యుక్క; పశా= కడుపులో బొడ్డుక్రిందనుండే ఉల్లిపారవంటి క్రొప్పును వేల్చి చేసెడి; హోమంబున్వు= యజ్ఞమునందు; పరఁగు= వ్యాపించునట్టి; గంధంబు= వాసనను; ఆఫ్రూణించి= పీల్చి; ధర్మనందనుండు= ధర్మరాజు; తామున్వు= తానునూ; తమ్ములున్వు= తమ్ములునూ; పరమ= అధికమైన; ఆనందబున్వు+పాందెన్వు= ఆనందించారు; శేషించిన్వు= మిగిలిన; అశ్శి= గుర్రంయ్యుక్క; అవయవంబులు= అవయవాలను; అర్పు= తగిన; ప్రకారంబున్వు= విధంగా; యాజకులు= బుత్తిజ్ఞులు; వేల్చిరి= హోమం చేశారు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; సాత్యవతేయుండు= సత్యవతీ కుమారుడు - వ్యాసుడు; యుధిష్ఠిరు= ధర్మరాజుయ్యుక్క; అశ్శమేధంబు= అశ్శమేధయాగం; అభిల= సమస్తమైన; లోక= లోకాలకు; హితంబు= మేలు కలిగించునది; కాన్వు= అగునట్లుగా; నిర్వహించి= చేసి; అతనిన్వు= అతడిని; గుఱించి= ఉద్దేశించి; ఉదాత్తు= ఉదాత్తము అనే స్వరభేదంయ్యుక్క (ఉచ్చేరుదాత్తి; అని పాణిని); నాదంబు= ధ్వని; ఎసంగ్వు= ప్రకాశించగా; ఆశీర్వదంబు+చేసెన్వు= దీవించాడు; సమస్తు= సమస్తమైన; దేవమునులును= దేవర్షులును; దీవనలు+ఇచ్చిరి= దీవించారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; కౌరవవంశి= కౌరవవంశమును; పాపనుండు= పవిత్రం చేసేవాడు; అగు= అయిన; భూవరుండు= రాజు, ధర్మరాజు.

తాత్పర్యం: బుత్తిజ్ఞులు సర్వజంతువులనూ చంపి వండారు. యజ్ఞశ్శాన్ని కూడా చంపేటప్పుడు పట్టపురాణి అయిన ద్రోపదిని దానికి దగ్గరగా ఉండేటట్లు చేశారు. అశ్శమాంసాలను ఆయా దేవతలకు వేల్చి సమయంలో ఆమెచేతకూడా తనచేతిమీదుగా చేయదగిన హోమాలు చేయించారు. తరువాత గుర్రం వసను వేల్చేవేళ వ్యాపించిన వాసనను పీల్చి ధర్మరాజు తమ్ములతోపాటు ఆనందించాడు. మిగిలిన అశ్శావయవాలను కూడా బుత్తిజ్ఞులు శాస్త్రవిధులను అనుసరించి వేల్చారు. వేదవ్యాసుడు సకలలోకాలకూ శ్రేయస్సు సమకూరేటట్లు ధర్మరాజు అశ్శమేధయాగాన్ని నిర్వహించి, ఉదాత్తస్వరంతో ఆ యజమానుడిని దీవించాడు. దేవర్షులందరునూ ధర్మరాజును ఆశీర్వదించారు. కౌరవవంశమును పవిత్రం చేసే ఆ చక్రవర్తి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

- తే. అలఘుభక్తి సదస్యుల కెలమి యెసక | మెసగెన్ గోటివేర్ నిష్ఠము లిఖి తనదు
వసుధ యంతయు నొసగె దివ్య ప్రబోధ | ఘనత నొప్పు వేదవ్యాస మునిపరునకు. 185

ప్రతిపదార్థం: అలఘు= గొప్పది ఐన; భక్తిన్= భక్తితో; సదస్యులరున్= బుత్తిజీలకు; ఎలమి= ఆనందం; ఎసకము+ఎసగెన్= అతిశయించగా; కోటివేర్= కోటి వేల; నిష్ఠముల్= టంకములు; ఇచ్చి= రక్షిణగా ఇచ్చి; దివ్య ప్రబోధ= దివ్యజ్ఞానంచేత, బ్రహ్మజ్ఞానంచేత కలిగిన; ఘనతన్= గొప్పతనంతో; ఒప్పు= ప్రకాశించే; వేదవ్యాస= వేదవ్యాసుడనే; మునిపరునకున్= మహార్షి; తనదు= తనయొక్క; వసుధ= భూమండల సామ్రాజ్యం; అంతయున్= అంతయూ; ఒసగెన్= సమర్పించాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు సదస్యులకు మహానందం కలుగగా వేయుకోట్ల టంకాలు దక్కిణలుగా ఇచ్చాడు. బ్రహ్మజ్ఞాన మహాత్మంతో ప్రకాశించే వేదవ్యాస మహార్షి తన భూమండల సామ్రాజ్యమంతా సమర్పించాడు.

- క. విను బుత్తిగాఢ్యుడగున న | ముళ్లివిపతి యట్ల కురువంశముఖ్యుడైనగె మే
దిని సంప్రమోదమునఁ నై | కొని యట్లను నా నరేంద్రకుంజరుతోడన్. 186

ప్రతిపదార్థం: విను= జనమేజయా! వినుము; అట్లు= ఆ విధంగా; కురువంశ= కురువంశమునందు; ముఖ్యుడు= అగ్రణి, ధర్మరాజు; ఒసగెన్= సమర్పించగా; బుత్తిక్రీ+అఢ్యుడు= బుత్తికులలో ప్రధాన నిర్వహకుడు; అగు= అయిన; ఆ+మునిపతి= ఆ మునీశ్వరుడు వ్యాసుడు; సంప్రమోదమునన్= మహానందంతో; మేదినిన్= భూమిని; కైకొని= స్వీకరించి; ఆ+నరేంద్ర= రాజులలో; కుంజరుతోడన్= శ్రేష్ఠుడితో, ధర్మరాజుతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా కురువంశాగ్రణి అయిన ధర్మరాజు సమర్పించగా బుత్తికులలో ప్రధాన నిర్వహకుడైన వ్యాసుడు భూమిని స్వీకరించాడు. రాజుశ్రేష్ఠుడైన ధర్మరాజుతో ఈ విధంగా అన్నాడు.

- ఆ. ‘జగతి బుత్తిగ్రహముగ నిచ్చి: తేము వి | ప్రస్తుభావకలనఁ బసిఁడిఁ గొనగెన్
గోరెదము; కరంబు గారవంబున బ్రాహ్మణ | జాభిలపితదాయి వగుట మేలు’ 187

ప్రతిపదార్థం: బుత్తిక్రీ+అఢ్యుముగన్= బుత్తికుల ధనంగా, బుత్తికుల కొరకు; జగతి= భూమిని; ఇచ్చితి(వి)= సమర్పించావు; ఏము= మేము; విప్ర= బ్రాహ్మణులయొక్క; స్వభావ= ప్రకృతియొక్క; కలనన్= కలుగుటచేత; పసిఁడిన్= బంగారమును; కొనుగెన్= స్వీకరించగా; కోరెదము= కోరుతాము; కరంబు= మిక్కిలి; గారవమునన్= గారవంతో; బ్రాహ్మణ= బ్రాహ్మణులచేత; అభిలపిత= కోరబడినదానిని; దాయిని= ఇచ్చేవాడవు; అగుట; మేలు= శ్రేయస్వరూపం.

తాత్పర్యం: ‘నీవు బుత్తికులకు భూమి నిచ్చావు. బ్రాహ్మణ ప్రకృతి కలిగిన మేము బంగారాన్ని కోరుతాము. కాబట్టి గారవభావంతో బ్రాహ్మణులు కోరినదానిని ఇవ్వటం శ్రేయస్వరూపం.’

- వ. అని వెండియు. 188

తాత్పర్యం: అని ఇంకా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

- క. ‘ఇలకు వెలగా హిరణ్యం | బలఘుమతీ! మాకు నొసగు’ మనుటయు ధరణీ
శులు వినగు సప్పారవ | కులపతి యూ వేదరక్షమున కి ట్లనియెన్. 189

ప్రతిపదార్థం: అలఘుమతీ!= మహామతీ!; ఇలకున్= భూమికి; వెల= ఖరీదు; కాన్= అయ్యెటట్లుగా; మాకున్= మాకు; హిరణ్యంబు= బంగారం; ఒసగుము= ఇమ్ము; అనుటయున్= అని అనగా; ఆ+పొరవకుల= ఆ పొరవకులం యొక్క; పతి= రాజు; ధరణీశులు= రాజులు; వినగాన్= వినుచుండగా; ఆ+వేద= ఆ వేదాలయొక్క; రక్షకునకున్= సంరక్షకుడితో-వ్యాసుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ‘మహామతీ! భూమియొక్క వెలగా మాకు బంగారాన్ని ఇమ్ము’ అని అనగా పొరవకులజ్ఞైన ధర్మరాజు రాజులందరూ వింటుండగా వేదసంరక్షకుడైన వ్యాసుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఆ. ‘అశ్వమేధమునకు నార్యులు దక్కిణా, ధరణి యంద్రు; గాన నరునిచేత

విజిత ర్మైన ధరణి ప్రజనిత ప్రీతిమై, బుత్సిగ్రభునముగ నిచ్చినాడ.’

190

ప్రతిపదార్థం: ఆర్యులు= పెద్దలు; అశ్వమేధమునకున్= అశ్వమేధ యాగానికి; ధరణి= భూమి; దక్కిణా= దక్కిణ అని; అంద్రు= అంటారు; కాను= కావున; నరునిచేతన్= అర్జునుడిచేత; విజిత= జయించబడినది; ఐన= అయిన; ధరణి= భూమిని; ప్రజనిత= మిక్కిలి ఎక్కువగా కలిగిన; ప్రీతిమైన్= ఆనందంతో; బుత్సిక్క= బుత్సిక్కులయొక్క; అర్ధునము+కన్= ఆరాధనంగా; ఇచ్చినాడన్= సమర్పించాను.

తాత్పర్యం: ‘పెద్దలు అశ్వమేధయాగానికి దక్కిణా అని అంటారు. కావున అర్జునుడు జయించిన భూమినెల్లా మహానందంతో బుత్సిక్కుల యారాధనమయ్యెటట్లుగా ఇచ్చాను.’

వ. అని మతియును.

191

తాత్పర్యం: అని, ఇంకనూ (తరువాతి పద్యంతో అస్వయం)

చ. ‘వనమున కేగె యందు సుఖవాసత సుండగలాడుగాక యే
ననఘువిచార! బ్రహ్మధన మక్కట! గొందునే?’ యస్సు ప్రీతిమై
ననుజులు యాజ్ఞసేనియును ‘నట్టీద యా పని యొండు చెప్పకుం’
డనుటయు హర్షబాహ్వులకాంకురముల్ ధరియించి రందఱున్.

192

ప్రతిపదార్థం: అనఘు= పాపరహితమైన; విచార!= ఆలోచనము కలవాడా!; ఏన్= నేను; వనమునకున్= అడవికి; ఏగి= వెళ్లి; అందున్= అక్కడ; సుఖ= సుఖంతో కూడిన; వాసతన్= వసించవాడి ధర్మంతో (సుఖంగా నివసిస్తూ అని అర్థం); ఉండన్+కలాడన్= ఉండగలవాడను; కాక= కాని; అక్కట!= అయ్యా!; బ్రహ్మధనము= బ్రాహ్మణుల సాత్సును; కొందును+ఎ?= తిరిగి తీసికొందునా?; అస్సున్= అనగా; ప్రీతిమైన్= సంతోషంతో; అనుజులున్= తమ్ములును; యాజ్ఞసేనియును= ద్రౌపదియు; ఆ+పని= ఆ పని; అట్టి+అది+అ= అటువంటిదే (‘అరణ్యవాసము చేయుదును. బ్రహ్మస్వము ముట్టును’ అని మీరు నిర్ణయించిన పని నిర్ణయించినట్లే జరుగవలయునని అర్థం); ఒండు= మరియుకమాట; చెప్పకుండు= చెప్పకండి; అనుటయున్= అని అనగా; అందఱున్= అక్కడ ఉన్నవారందరూ; హర్ష= సంతోషంవలన కలిగిన; పులక+అంకురముల్= గగుర్పాటు మొలకలు; ధరించిరి= పొందారు.

తాత్పర్యం: ‘పుణ్యవిచార! నేను అడవికి వెళ్లి అక్కడ సుఖంగా నివసించగలవాడనే కాని బ్రహ్మస్వమును తిరిగి తీసికొంటానా?’ అని ధర్మరాజు అన్నాడు. అతడి తమ్ములూ, ద్రౌపదీ ‘మీరు నిర్ణయించినట్లే జరగాలి.

మరొకమాట చెప్పువద్దు' అని అన్నారు. అక్కడ ఉన్నవారందరూ ఈ మాటలు విని ఆనందరోహంచములు అనుభవించారు.

వ. అప్పుడు.

193

తాత్పర్యం: ఆ సమయాన (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

తే. బిష్ణవాణి కీర్తించే గౌరవ్యవరుని; నభిల జనములు బ్రస్తుతిముఖురు లైలి;

తానుఁ బొగడి వేదవ్యాసుఁ డానరేంద్రి; చంద్రునకు నిట్టులను విప్రచయము వినగ.

194

ప్రతిపదార్థం: దివ్యవాణి= ఆకాశవాణి; కౌరవ్య= కౌరవులలో; వరునివ్= శ్రేష్ఠుడిని; కీర్తించెన్= పాగడింది; అభిల= సమస్తమైన; జనములు= జనులు; ప్రస్తుతి= ప్రశంసావాక్యములను; ముఖరులు= అధికంగా పలికేవారు; ఐరి= అయ్యారు; వేద వ్యాసుండు= వేదవిభజం కావించిన వ్యాసుడు; తానువ్= తానుకూడా; పాగడి; ఆ+నరేంద్ర చంద్రునకువ్= ఆ రాజశ్రేష్ఠుడితో; విప్ర= బ్రాహ్మణులయ్యుక్క; చయము= సమూహం; వినగవ్= వినగా; ఇట్టులు= ఈ విధంగా; అమన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ కౌరవశ్రేష్ఠుడిని ఆకాశవాణి ప్రశంసించింది. సమస్త జనులూ అతడిని మిక్కిలి పాగడారు. వ్యాసుడు కూడా స్తుతించి బ్రాహ్మణాబృందం వింటుండగా ఆ రాజశ్రేష్ఠుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. ‘ఏ మమ్మెద మనినఁ బృథివి, యో మనుజాభీశ! కొనుట యొప్పెడు తెరు; విం

దేశయము నెగ్గి లే; టి, భూమిసురుల కోర్కెల్లిల్ల పుచ్చుము ప్రీతిన్.

195

ప్రతిపదార్థం: ఓ మనజ+అధి+ఈశ!= ఓ మానవులయ్యుక్క అధిపతీ!; ఏము= మేము; అమైదము= అమ్ముతాము; అనివ్= అనగా; పృథివి= భూమిని; కొనుట= ధనమిచ్చి కొనటం; ఒప్పెడు= సమంజసమైన; తెరువు= మార్గం, పద్ధతి; ఇందువ్= ఈ పద్ధతియందు; ఏమియును= ఏమియూ; ఎగ్గు= దోషం; లేదు; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; ఈ భూమిసురుల= ఈ బ్రాహ్మణులయ్యుక్క; కోర్కె= కోరికను; టీర్చి= నెరవేర్చి; పుచ్చుము= పంపుము.

తాత్పర్యం: ‘ఓ మానవాధిపతీ! మేము అమ్ముతాము అన్నప్పుడు నీవు భూమిని ధనమిచ్చి కొనటం సమంజసమైన పద్ధతే అవుతుంది. దీనిలో తప్పు ఏమీ లేదు. ఈ బ్రాహ్మణుల కోరిక నెరవేర్చి సంతోషంగా పంపుము.’

క. అని పలికినఁ గృష్ణుం డి, ముఖునినాయకు పనుపు సేయుము నరేశ్వర! నీ’

వని చెప్పిన నొడబడి తన, యనుజులతో నట్లకాక యని యత్త డర్థిన్.

196

ప్రతిపదార్థం: అని= అని; పలికినవ్= పలుకగా; కృష్ణుండు= కృష్ణుడు; నర+ఈశ్వరి= రాజూ!; నీవు; ఈ+మునినాయకు= ఈ మునీశ్వరుడియ్యుక్క; పనుపు+చేయుము= ఆజ్ఞాపీంచినపని చేయుము; అని; చెప్పినవ్= చెప్పగా; ఒడబడి= ఒప్పుకొని; తన= తనయ్యుక్క; అనుజులతోవ్= తమ్ములతో; అట్లు+ల= అట్లే; కాక= చేయుదునుగాక; అని; అతడు= ధర్మరాజు; అర్థిన్=ప్రీతితో.

తాత్పర్యం: అని వేదవ్యాసుడు పలుకగా, కృష్ణుడు ‘రాజూ! నీవు ఈ మహార్షి ఆజ్ఞాపీంచినపని చేయుము’ అని అన్నాడు. ఆ మాటకు ఒప్పుకొని ధర్మరాజు తమ్ములతో ‘అట్లే చేయుదుముగాక!’ అని సంతోషంతో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

తే. కోటి కోటులు మాడలు కుప్పపోసి, ధరణి వెల యని చెప్పి యప్పరమసంయ
మాధిపతికి సమర్పించే; నతయు బుత్తి, గావలికిఁ బంచిపెట్టే నయ్యతులధనము.

197

ప్రతిపదార్థం: కోటి కోటులు= కోటి కోట్లు; మాడలు= టంకములు; కుప్ప+పోసి= రాళిపోసి; ధరణి= భూమియొక్క; వెల= ఖరీదు; అని; చెప్పి; ఆ+పరమసంయమ= ఆ మహార్షులయొక్క; అధిపతికిన్= ప్రభువుకు, వ్యాసుడికి; సమర్పించేన్= ఇచ్చాడు; అతయు= వ్యాసుడు; ఆ+అతుల= సాటిలేని; ధనము; బుత్తిక్క= బుత్తిజులయొక్క; ఆవలికిన్= సమూహానికి; పంచిపెట్టైన్= పంచిపెట్టాడు.

తాత్పర్యం: కోటికోట్లు టంకాలు కుప్పపోసి ‘ఇదే భూమి వెల’ అని చెప్పి ఆ మహార్షి నాయకుడికి సమర్పించాడు. వేదవ్యాసుడు ఆ అసమాన ధనరాళిని బుత్తిజుల బృందానికి పంచిపెట్టాడు.

వ. మతియును.

198

తాత్పర్యం: ఇంకనూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

విశేషం: ‘యతి’

తే. అతుల కనకమయములైన యజ్ఞవాట, వేదికా యూప తోరణ వివిధ భాండ
దండ శయ్యాసనాదులఁ ధరణినాధుఁ, డొసగె విప్రచయంబుల కుల్ల మలర.

199

ప్రతిపదార్థం: ధరణినాధుఁ= రాజు, ధర్మరాజు; అతుల= సాటిలేని; కనకమయములు= బంగారు రూపములు; ఇను= అయిన; యజ్ఞవాట= యజ్ఞశాల; వేదికా= వేది; యూప= యజ్ఞస్తంభాలు; తోరణ= వెలుపలి గుమ్మాలు; వివిధ= పలురకాలైన; భాండ= కుండలు, పాత్రలు; దండ= కర్మలు; శయ్య= సెజ్జలు; ఆసన= పీరాలు; ఆదులన్= మొదలైనవాటిని; ఉల్లము= హృదయం; అలరన్= ఆనందించగా; విప్ర= బ్రాహ్మణులయొక్క; చయంబులకున్= సమూహాలకు; ఒసగెన్= సమర్పించాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు బంగారంతో చేసిన యజ్ఞశాల భాగాలూ, యజ్ఞవేదీ, యూపాలూ, బహిర్వారాలూ, వివిధ పాత్రలూ, దండములూ, సెజ్జలూ, పీటలూ హృదయానందం కలుగగా బ్రాహ్మణ బృందాలకు సమర్పించాడు.

తే. అట్లు విప్రుల కిచ్చి యనంతరంబ, రాజులకు, వైశ్వులకు, శుద్ధరాజి కస్య
జాతులకు మేచ్చులకును బ్రథూతధనము, ద్రువ్య తండంబు లిచ్చే నా ధరణివిభుయుడు.

200

ప్రతిపదార్థం: ఆ+ధరణి విభుయుడు= ఆ రాజు ధర్మరాజు; అట్లు= ఆ విధంగా; విప్రులకున్= బ్రాహ్మణులకు; ఇచ్చి= సమర్పించి; అనంతరంబు+లు= తరువాతనే; రాజులకున్= క్షత్రియులకు; వైశ్వులకున్= వైశ్వులకు; శుద్ధ= శుద్ధులయొక్క; రాజికిన్= సమూహానికి; అన్య= ఇతరమైన; జాతులకున్= జాతులకు; మేచ్చులకున్= విదేశియులకు; ప్రభూత= అత్యధికమైన; ధనము; త్రప్యితండంబులు= లక్కుకు మిక్కిలిగా; ఇచ్చెన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఆ విధంగా బ్రాహ్మణులకు సమర్పించిన తరువాతనే క్షత్రియులకూ, వైశ్వులకూ, శుద్ధులకూ, ఇతర జాతులవారికి, విదేశియులకూ కోకొల్లుగా అపారధనాన్ని ఇచ్చాడు.

క. ఇష్టేయి సకలజనులు హో , మమ్మునుఁ బలిత్యప్పులై యమంద మ్మగు మో
దమ్మునుఁ దేలుచు నిజవా , సమ్ములకుం జని రజాతసత్తుఁ బొగడుచున్.

201

ప్రతిపదార్థం: సకల= సమస్తమైన; జనులు= ప్రజలు; ఈ+మెయిన్= ఈ విధంగా; హోమమ్మున్నన్= బంగారంచేత; పరిత్యప్పులు= మిక్కిలి తృప్తిపొందినవారు; హ= అయి; అమందమ్ము= అధికమైనది; అగు= అయిన; మోదమ్మున్నన్= సంతోషంతో; తేలుచున్= ఉప్పంగుతూ; అజాతశత్రున్= ధర్మరాజును; పొగడుచున్= పొగడుతూ; నిజ= తమయొక్క; వాసమ్ములకున్= నివాసస్థానాలకు; చనిరి= వెళ్లారు.

తాత్పర్యం: సమస్త జనులూ ఈ విధంగా సువర్దదానంచేత మిక్కిలి సంతృప్తి చెందారు. వారు ఆనందంతో పొంగుతూ ధర్మరాజును ప్రశంసిస్తూ తమ తమ నివాసాలకు వెళ్లారు.

క. రెండవ మరుత్తుడై యు , ప్యాండపముఖ్యండు చేయు పరమ వితరణం
బొండొకయెడఁ గల్చునె యో , న్నుండును జూడ విన సజ్జనస్తుతచలితా!

202

ప్రతిపదార్థం: సజ్జన= సజ్జనులచేత; స్తుత= కొనియాడబడిన; చరితా!= నడవడి కలవాడా!; రెండవ; మరుత్తుడు= మరుత్తుడనే రాజు; హ= అయి; ఆ+పొండవ= ఆ పొండవులయందు; ముఖ్యండు= మొట్టమొదటిపాడు; చేయు= చేసిన; పరమ= సర్వోత్తమమైన; వితరణంబు= దానం; ఒండు+బక= మరొక; ఎడన్= చోట; ఎన్నండును= ఏనాడును; చూడన్= చూడగా; వినన్= వినగా; కల్పను+ఎ?= శక్యమగునా?

తాత్పర్యం: జనమేజయా! మరుత్తుడితో సమాను డయిన ఆ ధర్మరాజు చేసిన సర్వోత్తమదానం మరొకచోట ఏనాడూ చూచినదీ కాదు విన్నదీ కాదు. (చూడబోము, వినబోము అని అర్థం)

క. తనయంశ మైన కనకము , విను కుంతీదేవి కిచ్చే వేదవ్యాసుం;
డనఫూ! యభి యంతయు ను , వ్యిషుతచలిత ధర్మకృతుల వినియోగించెన్.

203

ప్రతిపదార్థం: అనఫూ!= పాపరహితుడా!; విను= వినుము; వేదవ్యాసుండు= వేదవ్యాసుడు; తన= తనయొక్క; అంశము= భాగం; ఐన= అయిన; కనకమున్= బంగారమును; కుంతీదేవిన్= కుంతికి; ఇచ్ఛేన్= ఇచ్చాడు; ఆ+వినుత= కొనియాడబడిన; చరిత= నడవడి కల కుంతి; అది= దానిని; అంతయున్= ఎల్లనూ; ధర్మకృతులన్= ధర్మకార్యాలందు; వినియోగించెన్= ఉపయోగించింది.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మా! వేదవ్యాసుడు తన భాగమైన బంగారాన్ని కుంతీదేవికి ఇచ్చాడు. ఆ సాధ్య దాని నెల్ల ధర్మకార్యాలకు ఉపయోగించింది.

తే. సకల బాంధవ భూపతి సంయుతముగ , నా నరేశ్వరుఁ డపభృధస్తోన పూత
గాత్రుడై చిత్తగత సర్వ కల్పపములఁ , బాసి నిల్జతస్పర్ధత్వభాసి యయ్య.

204

ప్రతిపదార్థం: ఆ+నర+ఈశ్వరుండు= ఆ రాజు ధర్మరాజు; సకల= సమస్తమైన; బాంధవ= చుట్టూలతో; భూపతి= రాజులతో; సంయుతము+కన్= కూడి ఉండేటట్లుగా; అవభూధ= యజ్ఞమునందు దౌరలిన దోషాల ఫలమును నివారించటానికి చేసే; స్నాన= సాస్నానచేత; పూత= పవిత్రమైన; గాత్రుండు+హ= శరీరం కలవాడై; చిత్త= మనస్సును; గత= పొందిన; సర్వ= సమస్తమైన;

కల్పములన్= పాపములను, దోషములను; పాసి= పాగట్టుకొని; నిర్జిత= జయించబడిన; స్వర్గత్వ= స్వర్గాన్ని పొందినవాడి ధర్మంచేత; (పుణ్యాత్మక గాని స్వర్గం లభించదు. అట్టి వారి ధర్మమును జయించినవాడు మహాపుణ్యాత్మకుడు బోతాడు. ధర్మరాజు అట్టివాడమ్యానని అర్థం); భాసి= ప్రకాశిస్తున్నవాడు; అమృత్న= అయ్యాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు చుట్టూలతో రాజులతో కూడి యజ్ఞంతస్వానం చేశాడు. దీనివలన అతడి శరీరం పవిత్ర మయింది. మనస్సునందలి సర్వదోషాలూ వదలిపోయాయి. అతడు చివరకు మహాపుణ్యంతోప్రకాశించేవాడయ్యాడు.

వ. అట్లాపై యప్పుడమితీడు పరాశరనందను చరణారవిందంబులు దన వెదంద నొసలు సోకె జాగి ప్రొక్ష యక్కలపతిం బెక్కుభంగులంబుస్తుతించి యామంత్రితుం జ్ఞేన నా మునిత్రేష్టుండు శిష్యసంఘు సహాతం బుగా నంతర్రానంబు నేసె; నట్టియెడ.

205

ప్రతిషహార్థం: అట్లు= ఆ విధంగా; ఒప్పి= ప్రకాశించి; ఆ+పుడమిటేడు= ఆ భూపతి - ధర్మరాజు; పరాశర= పరాశర మహార్షి; నందను= కుమారుడు, వ్యాసుడియొక్క; చరణ+అరవిందంబులు= పాదపద్మాలు; తన= తనయొక్క; వెడంద= విశాలమైన; నొసలు; సోకన్= తాకగా; చాగి= సాష్టాంగపడి; యొక్క; ఆ+మలపతిన్= ఆ మలపతిని; పెరుగ్= పలు; భంగులన్= విధాలుగా; ప్రస్తుతించి= ప్రశంసించి; అమంత్రితున్= వీడ్చొలుపబడిన వాడినిగా; చేసినన్= చేయగా; ఆ+మునిశేష్టండు= ఆ వ్యాసుడు; శిష్య= శిష్యులయొక్క; సంఘు= సమూహంతో; సహాతంబు+కాన్= కూడి ఉండేటట్లుగా; అంతర్ధానంబు+చేసెన్= అదృష్టుడయ్యాడు; అటీ+ఎడన్= ఆ సమయాన.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ప్రకాశించి భర్తురాజు వ్యాసుడి పాదాలు తన నోసటిని తాకేటట్లుగా పాష్టంగ నమస్కారం చేసి ఆ కులపతిని అనేకవిధాలుగా ప్రస్తుతించాడు. తరువాత ఆ మహార్థి శిములతో పాటు అదృష్టండయ్యాడు.

విశేషం: కులపతి = పదివేల శిమ్మలను అన్నదానాదులచేత పోషించి, అధ్యయనం చేయించే బ్రహ్మ.

శ్రీ॥ మునివాం దశసాహపుం । యోత్తవ్య దానాది పోషణాత్

ಅಧ್ಯಾತ್ಮರೂಪವನ್ನು ವಿಸ್ತರಿಸಿ, ರಸ್ತೆ ಕುಲಪತಿಗಳಿಗೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ನೀಡಿ.

ధర్మజుడు యజ్ఞంబునకు వచ్చిన రాజుల నెల్ల సత్కరించి పంపుట (సం. 14-91-30)

క. అనుజులు నభిల నృపాలురు, దనుఁ బలివేష్టింప నొప్పుడారలలోనం

బెనుపాండు చంద్రగతి ని, మృషుజాధిశ్వరుడు కురుకుమారపువరా!

206

ప్రతిపదార్థం: కురుకుమార= కురురాజుకుమారులలో; ప్రవరా= లైఫ్స్ట్రోడా!; అనుజులున్= తమ్ములును; అభిల= సమస్తమైన; నృపాలురున్= రాజులును; తనున్= తనను; పరివేషీంపన్= చుట్టిఉండగా; ఆ+మను= ఆ మానవులయొక్క; అధి+ఈశ్వరుడు= ప్రభువు, ధర్మరాజు; తారలలోనన్= నడ్కత్రాలలో; పెనుపొందు= అతిశయించే; చందు= చంద్రుడియొక్క; గతిన్= విధంగా; ఒప్పెన్= ప్రకాశించాడు.

తాత్పర్యం: కురుకుమార శ్రేష్ఠ! తమ్ములూ, సమస్త రాజులూ చుట్టూచేరి ధర్మరాజు నడ్కితాలలో చంద్రుడివలె ప్రకాశించాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

తే. క్రతువుఁ జూడ నేతెంచిన రాజవరులు, కందఱకు మణిభూషణ హస్తి వాజి
వారకాంతాచయముల నష్టసుముతీశుఁ, దొనగె ధనదుని కైవడి నెసక మెసగ.

207

ప్రతిపదార్థం: ఆ+వసుమతీ= ఆ భూమియొక్క; ఈపుఁడు= నాథుడు, ధర్మరాజు; క్రతువున్= యజ్ఞాన్ని; చూడన్= చూడటానికి; ఏతెంచిన= వచ్చిన; రాజవరులకున్= రాజైష్ట్రులకు; అందఱకున్= అందరకు; ధనదుని= కుబేరుడియొక్క; కైవడిన్= విధంగా; ఎసక మెసగన్= అతిశయం వర్ధిల్లగా; మణిభూషణ= మణులు పొదిగిన నగలు; హస్తి= ఏనుగుల; వాజి= గుర్రాల; వారకాంతా= వేళ్ల; చయములన్= సమూహాలను; ఒసగెన్= ఇచ్చాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు కుబేరుడివలె అతిశయిస్తూ యజ్ఞం చూడవచ్చిన రాజులకందరకూ మణులు పొదిగిన నగలూ, ఏనుగులూ, గుర్రాలూ, వేళ్లు బృందమునూ అత్యధికంగా ఇచ్చాడు.

విశేషం: అలం: ఉపమ.

ఆ. బభువాహనునకుఁ బరమ విశేషంబు, మెఱయ గారవించి మేలివస్తు

కోటు లాసగె ప్రీతిఁ గూలిన మనముతోఁ, నతనిఁ దత్పురమున కరుగుఁ బనిచె.

208

ప్రతిపదార్థం: ప్రీతిన్= సంతోషమును; కూరిన= పొందిన; మనముతోన్= మనస్సుతో; బభువాహనునకున్= బభువాహనడికి; పరమ= మిక్కిలి; విశేషంబు= ఫునత; మెఱయన్= వెల్లడి కాగా; గారవించి= గౌరవించి; మేలి= శ్రేష్ఠమైన; వస్తు= వస్తువులయొక్క; కోటులు= సమూహాలు; ఒసగి= ఇచ్చి; అతనిన్= అతడిని; తద్= అతడియొక్క; పురంబునకున్= పట్టణానికి, రాజధానికి; అరుగన్= వెళ్లగా; పనిచెన్= అనుమతించాడు, ఆజ్ఞాపించాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ప్రీతిపొందిన మనస్సుతో మహాఘునత వెల్లడయేటట్లుగా గౌరవించి, బభువాహనడికి శ్రేష్ఠమైన వస్తుసముదాయా లిచ్చి, స్వరాజధానికి వెళ్లటానికి అతడిని అనుమతించాడు.

క. చిత్రాంగదయు నులూపి(చి)యుఁ, వృత్తాలి తసూజపాల విభవమహితలై

గోత్రావర! నిలువగ న, ధ్యాతీశుఁడు చనియే సమ్మదం బెలరారన్.

209

ప్రతిపదార్థం: గోత్రా= భూమియొక్క; వర!= నాథుడా! రాజా!; చిత్రాంగదయున్= చిత్రాంగదయూఁ; ఉలూపి(చి)యున్= ఉలూపియూఁ; విభవ= ఉన్నతస్తుతితో; మహితలు+ఱ= గౌరవించబడినవారై; పృత్త= పృత్తుడికి; అరి= శత్రువైన, ఇంద్రుడియొక్క; తసూజ= కుమారుడు అర్జునుడియొక్క; పాలన్= దగ్గర; నిలువగన్= ఉండగా; ఆ+ధాత్రీ+ఈశుఁడు= ఆ రాజు, బభువాహనడు; సమ్మదంబు= సంతోషం; ఎలరారన్= అతిశయించగా; చనియెన్= వెళ్లాడు.

తాత్పర్యం: రాజా! ఉలూపి చిత్రాంగదలు సముచితమైన హోదాను, గౌరవాన్ని పొంది అర్జునుడి దగ్గరనే ఉండగా బభువాహనడు సంతోషం అతిశయించగా తన నగరానికి వెళ్లాడు.

తే. మున్న చనుదెంచి ప్రీతిమై నున్న యట్టి, దుశ్శలకుఁ బెంపుఁ గలుగుఁ దత్పుత్త పుత్తు
సింధుదేశంబునకు నజ్ఞపిక్కుఁ జేసే, దోహాలమున నజ్ఞాతశత్రుఁడు నరేంద్ర!

210

ప్రతిపదార్థం: నర+ఇంద్ర!= రాజు; అజాతశత్రువండు= ధర్మరాజు; దోషాలమున్న= ఉత్సాహంతో; మున్మి+అ= ముందే; చనుదెంచి= వచ్చి; ప్రీతిమైన్= ఆనందంతో; ఉన్న+అట్టి= ఉన్నటువంటి; దుశ్శలకున్= దుశ్శలకు; పెంపున్= గొప్పతనమును; కలుగన్= కలుగగా; తద్= ఆమెయొక్క; పుత్ర= కుమారుడియొక్క; పుత్రున్= కుమారుడిని, దుశ్శల శాత్రుడిని (మనుమడిని అని అర్థం); సింధుదేశంబునకున్= సింధుదేశానికి; అభిషిక్తున్= పట్టాభిషిక్తుడిని; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: రాజు! ముందుగానే వచ్చి ఆనందంగా కాలం గడపుతున్న దుశ్శలకు ఉన్నత స్థితి ప్రాప్తించగా ధర్మరాజు ఉత్సాహంతో ఆమె మనుమడిని సింధుదేశానికి పట్టాభిషిక్తుడిని చేశాడు.

క. తమ తమ దేశంబుల భూమి రమణుల నెల్లను విభక్తరాజ్యాలుగా నె

య్యము నెఱయ నిలిపే బాండు, క్షమారమణ పెద్దకొడుకు గౌరవముఖ్యా!

211

ప్రతిపదార్థం: కౌరవుల్యా= కౌరవులలో అగ్రణీ!; పాండు= పాండువు అనే; క్షమారమణు= భూపతియొక్క, పాండురాజుయొక్క; పెద్దకొడుకు= మొదటిపాడు ధర్మరాజు; నెయ్యము= ప్రేమ; నెఱయన్= పూర్వముగా; తమతమ; దేశంబులన్= దేశాలలో; భూరమణులన్= రాజులను; విభక్త= విభజించబడిన; రాజ్యాలు= రాజ్యాలు కలవారు; కాన్= అమ్యేటుల్లు; నిలిపేన్= ప్రతిష్టించాడు.

తాత్పర్యం: పాండురాజు పెద్దకొడుకయిన ధర్మరాజు పరిపూర్ణ ప్రేమతో వారి వారి దేశాలలో ఎవరికి దక్కువలసిన రాజ్యాలను వారికి విభజించి ఇచ్చి రాజులనందరినీ సింహసనాలమీద నిలిపాడు. ధర్మరాజు రాజులనందరినీ జయించిన వాడు. అయినప్పటికీ ఎవరిరాజ్యాలను వారికి తిరిగి ఇచ్చాడు. ఇది అతడి ఔదార్యానికి తార్యాణం.

వ. ఇత్తెఱంగున నెల్లరాజుల యుల్లంబులు ప్రమదంబునం బొందంజేసి వీడుకొలిపి, కృష్ణునకు నత్యత్తమ వస్తు విస్తార మహాదారంబగు నుపహరిం జిచ్చి దేవోపచారంబుల నారాధించి కృతార్థత్వంబు నొంచి య ప్రాణివోత్తముండు బలభద్రునకు భక్తియుక్తంబును వివిధ రత్నవిరాజితంబును నగు పూజా విశేషంబునం బరమసంతోషం బాపహించి, సౌత్యకి ప్రభుతి యాదవలోకంబున కతిలోకంబులగు నానావిధ పదార్థంబు లొసంగి, యయ్యం దఱుం దనచేత నుచిత ప్రకారంబుల నామంత్రితులై ద్వారకానగరంబున కరుగం, దాను మతీయు ననేక దేశాగతులైన జనంబుల నన్నపోనంబులం గనక వస్త్రాది దానంబుల ననురక్తులం గావించి, మహారావంబుల దిశలు పిక్కటీల్లం జెలంగు మంగళ తుర్యంబులు మొరయం బుజ్జపారకరవం బులు నానంద గానంబులు విసుచు మందిరంబునకు జనుదెంచె నని చెప్పిన వైశంపాయనునకు జనమేజయుం డిట్లునియే.

212

ప్రతిపదార్థం: ఈ+తెఱంగునన్= ఈ విధంగా; ఎల్లన్+రాజుల= రాజులందరియొక్క; ఉల్లంబులు= హృదయాలు; ప్రమదంబున్= ఆనందాన్ని; పాందున్= పాందగా; చేసి; వీడుకొలిపి= పోవ ననుమతించి; కృష్ణునకున్= కృష్ణుడికి; అతి= మిక్కిలి; ఉత్తమ= మంచివి అయిన; వస్తు= వస్తువులయొక్క; విస్తార= విరివిచేత; మహాత= పవిత్రమైనది; ఉదారంబు= ఫునమైనది; అగు= అయిన; ఉపహరంబు= కానుక; ఇచ్చి; దేవ= దేవుడియొక్క; ఉపచారంబులన్= సేవలచేత; ఆరాధించి= పూజించి; కృతార్థత్వంబున్= ధన్యతను; ఒంది= పాంది; ఆ+పాఠివ= ఆ రాజులలో; ఉత్తముండు= శ్రేష్ఠుడు; బలభద్రునకున్= బలరాముడికి; భక్తి= భక్తితో; యుక్తంబును= కూడినదియు; వివిధ= పలురకాలైన; రత్న= రత్నాలచేత; విరాజితంబును= ప్రకాశించేదియు; అగు= అయిన;

పూజావిశేషంబున్న= ఘనమైన పూజతో; పరమ= అధికమైన; సంతోషంబు= సంతోషం; ఆహాంచి= కలిగించి; సాత్యకి; ప్రభృతి= మొదలైన; యాదవ= యాదవులయొక్క; లోకంబునకున్= సమూహానికి; అతిలోకంబులు= లోకాతీతాలు, లోకమునతిక్రమించినవి; అగు= అయిన; నానావిధ= అనేక విధాలైన; పదార్థంబులు= వస్తువులు; ఒసంగి= ఇచ్చి; ఆ+అందఱున్= ఆ అందరును; తనచేతన్= తనచేత; ఉచిత= తగిన; ప్రకారంబులన్= విధాలుగా; ఆమంత్రితులు= వీడ్స్‌లుపబడినవారు; ఒ= అయి; ద్వారకానగరంబునకున్= ద్వారకా నగరానికి; అరుగన్= వెళ్గా; తాను= ధర్మరాజు; మతియున్= మరియు; అనేక= అనేకములైన; దేశ= దేశాలనుండి; ఆగతులు= వచ్చినవారు; ఒను= అయిన; జనంబులన్= జనాలను; అన్నములన్= అన్నాలచేత; పానములన్= పాసీయాలచేత; కనక= బంగారము, బంగారు నాటముల; వప్తు= వప్త్రాలు; ఆది= మొదలైన వాటియొక్క; దానంబులన్= దానాలచేత; అనురక్తులన్= తృప్తిపొందిన వారినిగా; కావించి= చేసి; మహాత్= గొప్ప; రావంబులన్= ధ్వనులచేత; దిశలు= దిక్కులు; పిక్కటిల్లన్= నిండగా; చెలంగు= ధ్వనించుచున్న; మంగళతూర్యంబులు= మంగళవాద్యాలు; మొరయున్= ప్రోగగా; పుణ్య= మనోహరమైన; పారక= స్తోత్రపారములయొక్క; రవంబులు= నాదాలు; ఆనంద= ఆనందంతో చేసే; గానంబులు= గానాలు; విసుచున్= వింటూ; మందిరంబునకున్= నిలయానికి; చనుదెంచెన్= వచ్చాడు; అని; చెప్పినన్= చెప్పగా; వైశంపాయనునకున్= వైశంపాయనుడితో; జనమేజయుండు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా ధర్మరాజు రాజులనందరినీ సంతోషపెట్టి వీడ్స్‌లిపాడు. కృష్ణుడికి ఉత్తమోత్తమ వస్తువులతో కూడిన గొప్ప కానుకలిచ్చి అతడిని దేవుడివలె పూజించాడు. భక్తితో బలరాముడిని పూజించి అతడికి రత్నాలు సమర్పించి సంతోషం కలిగించాడు. సాత్యకి మొదలైన యాదవులకందరికి లోకాతీతాలైన వస్తువులు సమర్పించాడు. తగినరీతిగా వీడ్స్‌లుపగా వారందరూ ద్వారకానగరానికి వెళ్ళిపోయారు. అనేక దేశాలనుండి వచ్చిన జనులను అన్నపాసీయాలచేత సువర్ధు వప్తు దానాదులచేత సంతృప్తిపరిచాడు. మంగళవాద్య ధ్వనులు దిక్కులందంతటా నిండగా స్తోత్రపారాలూ ఆనందగానాలూ వింటూ స్వగృహానికి వచ్చాడు. ఈ విధంగా వైశంపాయనుడు అశ్వమేధయాగ వృత్తాంతం వినిపించిన తరువాత జనమేజయుడు అతడితో ఇట్లా అన్నాడు.

ఆ. ‘అనము! మత్తితామహమని యశ్శమేధ యా, గంబు సమయమును గరంబు విష్టు యంబు జేయఁ జాలునట్టేచి యే మేసే, గలిగెనేని వినగు వలతుఁ జెపుము!’

ప్రతిపదార్థం: అనథు!= పాపంలేనివాడా!; మత్= మాయొక్క; పితామహుని= తాతగారియొక్క; అశ్వమేధయాగంబు= అశ్వమేధయాగంయొక్క; సమయమునన్= సమయంలో; కరంబు= మిక్కెలి; విస్కుయంబున్= ఆశ్వర్యం; చేయన్+చాలు= పుట్టించగలిగిన; అట్టి+అది= అటువంటి సంఘటన; ఏమి+ఎనిన్= కలిగితే; వినగున్+వలతున్= దానిని వినగోరుతాను; చెప్పము+అ= చెప్పుము.

తాత్పర్యం: ‘పుణ్యమూర్తి! మా తాతగారు అశ్వమేధయాగం చేసేటప్పుడు అత్యాశ్వర్యకరమైన సంఘటన ఏదైనా సంభవించి ఉంటే దానిని వినగోరుతాను చెప్పుము.’

ఖ. అని యడిగిన యశ్శమేధాయకునకు వైశంపాయనుం డిట్లునియె.

ప్రతిపదార్థం: అని; అడిగిన, =అడిగినట్టి; ఆ+మహీ= ఆ భూమియొక్క; నాయకునకున్= నాథుడికి, రాజునకు; వైశంపాయనుండు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని అడిగిన ఆ రాజుతో వైశంపాయనుడు ఈ విధంగా అన్నాడు.

- క.** అమైయిఁ బ్రథూతధనలా | భమ్మున భూమిఁ గలయట్టి బ్రాహ్మణు లెల్లన్
సమ్మద మొందగ హాయమే , ధ మ్ముజ్జ్వలభంగి నొప్పుఁ దత్సుమయమున్.

215

ప్రతిపదార్థం: ఆ+మెయిన్= ఆ విధంగా; ప్రభూత= అత్యధికమైన; ధన= ధనంయొక్క; లాభమ్మున్న్= లాభంచేత; భూమిన్= భూమియందు; కల+అట్టి= ఉన్నటువంటి; బ్రాహ్మణులు; ఎల్లన్= అందరును; సమ్మదము= సంతోషం; ఒందగన్= పొందగా; హాయమేధమ్ము= అశ్వమేధం; ఉజ్జ్వల= ప్రకాశిస్తున్న; భంగిన్= విధంగా (అసామాన్యంగా అని అర్థం); ఒప్పున్= ఒప్పారింది; తద్= ఆ; సమయమున్న్= వేళయందు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా భూమండలంలోని బ్రాహ్మణులందరూ అత్యధిక ధనప్రాప్తివలన అనందించగా అశ్వమేధయాగం లోకాతీతంగా నడచింది. ఆ వేళ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

- తే.** అభిల జనములు నచ్చేరువంద ధర్షు | నందసుని మాసనమున నానంద మొలయ
నతనిపై మకరంద ధారాభాశోభి , కుసుమవర్షంబు పెల్లుగఁ గులసె నథిప!

216

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= రాజు!; అభిల= సమస్తమైన; జనములున్= జనులు; అచ్చేరువు= ఆశ్చర్యం; అందన్= పొందగా; ధర్షు= యముడియొక్క; నందనుని= కుమారుడు ధర్షురాజుయొక్క; మాసనమున్న్= మనస్సులో; అనందము; ఒలయన్= వ్యాపించగా; అతనిపైన్= అతడిమీద; మకరంద= తేనె; ధారా= జాలుచేత; అభిశోభి= శోభిల్లుతున్న; కుసుమ వర్షంబు= పూలవాన; పెల్లుగన్= ఎక్కువగా; కురిసెన్= కురిసింది.

తాత్పర్యం: రాజు! సమస్తజనులూ ఆశ్చర్యపడగా ధర్షురాజు మనస్సు ఆనందించగా అతడిమీద తేనె సోసలు జాలువారే పూలవాన కురిసింది.

- వ.** అట్టీయెడ.

217

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సక్కుప్రస్తచరిత్రంబు నకులంబు బ్రాహ్మణులకుం జెప్పుట (సం. 14-92-5)

- సీ.** ఒక్కజిలంబునముండి వెల్పడి యొక్క | నకులంబు విప్రజనంబు నడుము
నిలిచి ‘సక్కుప్రస్తు నలఘు ధర్షుంబు నే , మియుఁ బోల బీ యశ్వమేధ’ మనిన
నవ్వపు లతివిష్టయంబంచి యమ్ముంగిఁ , గముగొని ‘మంత్రవర్తనముఁ దంత్ర
గమనికయును వివిధములైన దాన వి , ధులు బహుళ త్యాగములును లోక

- తే.** సంస్తుతము లయ్యు; భక్తియు శ్రద్ధయును బ్రి , యంబు విశయంబు సురముని హార్ష మావ
హాల్సి జేసే; నీ వేమిట నిమ్మపోర్ధ్వ , రంబుఁ గీ డంటి; చెప్పుము! ప్రస్తుటముగ!

218

ప్రతిపదార్థం: ఒక్క= ఒక్కాన్నాక; నకులంబు= ముంగిస; ఒక్క= ఒక; చిలంబువన్+డండి= కస్సంనుండి; వెల్సడి= బయటికి వచ్చి; విప్రజనంబు= బ్రాహ్మణులయ్యుక్క; నడుమన్= మధ్య; నిలిచి; ఈ+అశ్వమేధము; ఏమియున్= ఏ మాత్రం; సక్కుప్రస్తు= సక్కుప్రస్తుడియుక్క; అలఫు= తక్కువకాని, గొప్ప; ధర్మంబున్= ధర్మమును; పోలదు; అనిసన్= అనగా; ఆ+విప్రులు= ఆ బ్రాహ్మణులు; అతి= మిక్కిలి; విస్కుయంబు= ఆశ్వర్యం; అంది= పొంది; ఆ+ముంగిసిన్= ఆ ముంగిసను; కనుగొని= సూటిగా చూచి; మంత్ర= మంత్ర పరసంయ్యుక్క; వర్తనమన్= పద్ధతియు; తంత్ర= కర్మకాండంయ్యుక్క; గమనికయును= విధానమును; విధములు= రకరకాలు; ఐన= అయిన; దాన= దానాలయ్యుక్క; విధులు= కార్యాలు; బహుళ= అనేకములైన; త్యాగములును= త్యాగాలూ; లోక= లోకాలచేత; సంస్కృతములు= మిక్కిలి పొగడబడినవి; అయ్యున్= అయినవి; భక్తియున్= భక్తియు; శ్రద్ధయును= శ్రష్టయు; ప్రీయంబున్= ప్రీయయు; వినయంబున్= వినయమూ; సుర= దేవతలయ్యుక్క; ముని= మునులయ్యుక్క; హర్షము= సంతోషం; అపోల్లన్+చేసెన్= కలిగించాయి; నీపు; ఏమిటన్= ఏ కారణంచేత; ఈ+మహాత్= ఈ గొప్ప; అధ్యర్యంబున్= యజ్ఞమును; కీడు= తక్కువది; అంటి(వి)= అస్సాపు; ప్రసుటముగన్= విసుప్పంగా; చెపుము+అ!= చెపుమా!

తాత్పర్యం: ఒక నొక ముంగిస ఒక కన్నం నుండి బయటికివచ్చి బ్రాహ్మణులమధ్య ఉండి ‘ఈ అశ్వమేధయాగం వీసమంత కూడా సక్కుప్రస్తుడి మహాధర్మాన్ని పోలదు’ అని అన్నది. ఈ మాటలు విని బ్రాహ్మణులు ఆశ్వర్యపడ్డారు. వారు దానిని సూటిగా చూస్తూ ‘ఈ యజ్ఞంలో మంత్రపరసం, కర్కుకాండ నిర్వహణం, వివిధ దానకార్యాలు, అనేక త్యాగాలు లోకాలచేత ప్రశంసించబడ్డాయి. ధర్మరాజు చూపిన భక్తిశిద్ధలు, అనురాగం, వినయం; దేవతలకూ, మునులకూ హర్షం కలిగించాయి. నీవు ఏ కారణంవలన ఈ మహాయజ్ఞాన్ని లోచ్చు అని అన్నావు. మాకు అర్థమయ్యటల్లు చెప్పము’ అని అన్నారు.

వ. అనుటయు నన్కులంబు వారల కిట్టనియే.

219

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అని అనగా; ఆ+నకులంబు= ఆ ముంగిస; వారలకున్= వారితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్వది.

తాత్కర్మం: బ్రాహ్మణులమాటలు విని ఆ ముంగిస వారితో ఈ విధంగా అన్వది.

ప్రతివద్ధతం: వినుడు= వినండి; ధర్మక్షేత్రము= పుణ్యభూమి; అనన్= అనగా; రూఢము+పన= పేరుపొందినదైన; కురుక్షేత్రమున+అందున్= కురుక్షేత్రంలో; రోష= రోషం; కామ= కోరిక; విరహితుండు= లేనివాడు; ఒక= ఒకానోక; మహాద్బ్యుండు= గొప్ప బ్రాహ్మణుడు; ఉంఘవల్మిన్= ఉంఘవత్తితో, (ఉంఘము జీవికగా కలిగి; పొలాలు మునుగుపాటితో రాలిన గింజలను

ఏరుకొని తినటం ఉంఘపుత్రి); ఉండున్= బ్రథకుతుండేవాడు; భార్యయున్= భార్యయుా; తనయుండున్= కుమారుడూ; అతని= కొడుకుయొక్క; పత్నియున్= భార్యయుా-కోడలు అని అర్థం; సహచర భావంబున్= సాహచర్యమును; ఒంది= పొంది, తోడుగా ఉండి; వర్తింతురు= నడచుకొందురు; అట్టులు= ఆ విధంగా; తపన్= తపస్సు అనెడి; శ్రీ= సంపద; వెలుంగన్= ప్రకాశించగా; ఉన్న= ఉండిన; ఎడన్= వేళయందు; పులుపంటలు= గడ్డికాడలవలె ఉండే మొక్కలనుండి పండిన పంటలు, వరి గోధుమలు మొదలైనవి; అన్నియున్= అన్నియుా; అత్యంత= మిక్కిలి; వికలంబు= నశించినవి; కాన్= అయ్యెటుట్లుగా; అనావ్యాప్తి= వర్షం లేకుండటం అనే; దోషము= బాధ; ఆహారిస్తాన్= కలుగగా; అతనికిన్= సక్కుప్రస్తునకు; ఆహారము= తిండి; ఒనరన్+చేసికొనుట= సమకూర్చుకొనటం; దుర్ఘటము= అసాధ్యమైనది; అయి; చెల్లుమన్+ఉండన్= కొనసాగుతుండగా; తారు= వారు; నలువురున్= నలుగురును; చని= వెళ్లి; తృణాధాన్యము= విత్తరుండ గడ్డినంటి మొక్కలనుండి పుట్టు ధాన్యం, నివ్వరి మొదలైనవి; అల్పము= కొంచెం; ఏతికొని= ఏరుకొని; వత్తురు= వస్తారు; ఆకలి= దానిచేత ఆకలి; తీఱక+ఉండున్= పోలేదు.

తాత్పర్యం: బ్రాహ్మణులారా! వినండి. పుణ్యాభూమిగా ప్రసిద్ధికేక్కిన కురుక్షేత్రంలో ఒక గొపు | బ్రాహ్మణు డున్నాడు. అతడు కోపతాపాలు లేనివాడు. కోరికలు లేనివాడు. పాలాలలో రాలిన గింజలు ఏరికొని తినేవాడు. అతడికి భార్య కొడుకూ కోడలూ తోడుగా ఉంటారు. తపస్సు అతడికి సంపద. ఇట్లా ఉండగా ఒకసారి వానలు కురవలేదు. వరి గోధుమపంటలన్నీ బుగ్గి అయిపోయాయి. అతడికి తిండి దొరకటమే అసాధ్యమైనది. అతడూ, అతడి ఇల్లాలూ, కొడుకూ, కోడలూ నలుగురూ వెళ్లి నివ్వరిధాన్యం ఏ కొంచెమో ఏరుకొని వస్తారు. దానివలన వారి ఆకలి తీరటం లేదు.

వ. అట్టీయెడ నొక్కనాఁ డయ్యందఱును రేపు ఓడంగి పడమటి జామునకు వెదకి తెచ్చిన పూలి కొలుచు ప్రస్తమాత్రంబు సక్కు వయ్యం: గర్తవ్యానుషౌఖ్యంబులు నడపి యనంతరంబ యాకుంచెడు పేలపిండియుఁ జెఱిమానెండుగా నలువురును సమంబుగా బంచికొని యపయోగించువారైయున్నసమయంబున. 221

ప్రతిపదార్థం: అట్టీ+ఎడన్= ఆ సమయాన; ఒక్కనాఁడు= ఒకరోజు; ఆ+అందఱును= ఆ నలుగురునూ; రేపు= ఉదయం; ఓడంగి= మొదలుకొని; పడమటి జామునకున్= ప్రాద్య పడమటికి వ్రాలిన వేళాక; వెదకి= వెతికి; తెచ్చిన; పూరికొలుచు= తృణాధాన్యం, నివ్వరివడ్లు మొదలైనవి; ప్రస్తమాత్రంబు= నాలుగు మానికల కొలది (నాలుగు మానికల కొలత పొత్తు, ప్రస్తము అని పేరు. దీనిని తెలుగులో కుంచము అంటారు); సక్కువు= పేలపిండి; అయ్యున్= అయింది; కర్తవ్య= శాస్త్రోప్త కర్మముల యొక్క; అనుష్టానంబులు= చేయుటలు; నడపి; అనంతరంబు+అ= తరువాతనే; ఆ+కుంచెడు= ఆ నాలుగు మానికల; పేలపిండియున్= పేలపిండియు; చెతి= ఒక్కుక్కరికి; మానెండు= మానిక కొలది; కాన్= వచ్చేటుట్లుగా; నలువురును= నలుగురును; సమంబు+కాన్= సమానంగా; పంచికొని; ఉపయోగించువారు= ఉపయోగించుకొనటానికి సిద్ధంగా ఉన్నవారు; ఇ= అయి; ఉన్న సమయంబున్= ఉన్నప్పుడు.

తాత్పర్యం: ఒకనాడు వారు నలుగురూ ఉదయంనుండి ప్రాద్య పడమటికి వ్రాలేదాకా తృణాధాన్యం వెదకి తెచ్చారు. అది నాలుగు మానికల పేలపిండి అయింది. ప్రతిధినమూ చేసే శాస్త్రోప్త కర్మములన్నిటినీ చేసిన తరువాత వారు నలుగురూ ఆ కుంచెడు పేలపిండిని తలకొకమానెడు సమానంగా పంచుకొని ఉపయోగించుకొనటానికి సిద్ధంగా ఉన్నప్పుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం)

యముడు సక్కుపణ్ణనికడ కతిథిట్టె పచ్చుట (పం.14-93-11)

- తే. అతిథి యొక్కధరామరుం డరుగుదెంచే; గని ప్రియంబున వా రెదుర్జ్ఞవి సభక్తి కముగు బ్రద్రశాలాభ్యంతరమున కతనిఁ, దోడికొనిపోయి యాసనస్థనిగు జేసి. **222**

ప్రతిపదార్థం: అతిథి= భోజన సమయానికి వచ్చినవాడైన, బాటసారి అయిన; ఒక్క= ఒకానొక; ధరా+అమరుండు= భూమియందు దేవత, బ్రాహ్మణుడు; అరుగుదెంచేన్= పచ్చారు; వారు= ఆ నలువురు; కని= చూచి; ప్రియంబునన్= సంతోషంతో; ఎదుర్కొని= ఎదురుగా వెళ్ళి; సభక్తికముగన్= భక్తితో కూడి ఉండేటట్లుగా; అతనిన్= అతడిని; పద్మశాలా= పద్మశాలయొక్క; అభ్యంతరమునకున్= లోపలికి; తోడికొనిపోయి= తీసికొనిపోయి; ఆసనస్థనిగన్= పీరమున ఉన్నవాడినిగా; చేసి= చేసి.

తాత్పర్యం: బాటసారి అయిన ఒక బ్రాహ్మణుడు ఆ సమయానికి పచ్చాడు. వారు నలుగురూ చూచి సంతోషంతో అతడికి ఎదురుగా వెళ్ళి అతడిని పద్మశాలలోనికి తీసికొనిపోయి పీటమీద కూర్చుండబెట్టి. (తరువాతి పద్మంతో అన్వయం)

- చ. అడుగులు గడ్డి ప్రీతి యేసలారఁగు దద్దుయు నెమ్మి బలిపు: ర
పుషు మది పల్లవింప మునిపుంగపుఁ డాతని కాత్పభాగ మె
క్కుడగు వినీతిఁ జాపి 'బుధకుంజర! నిర్మలతార్థనంబునం
బడసిన యట్టి సక్కువు: కృపారతి నాకలి టినఁ టిర్పవే!' **223**

ప్రతిపదార్థం: అడుగులు= పారాలు; కడ్డి= కడిగి; ప్రీతి= సంతోషం; ఎపలారఁగన్= అతిశయంచగా; తద్దయున్= మిక్కిలి; నెమ్మిన్= ప్రీతితో; పల్లిరి= మాటూడారు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; మునిపుంగపుడు= మునిశ్రేష్టుడు; ఎక్కుడు= అధికమైన; వినీతిన్= వినయంతో; అత్మభాగము= తనవంతుగా వచ్చిన పేలపిండిని; చూపి= చూపించి; మది= అతిథియొక్క, మనస్సు; పల్లవింపన్= రక్కి పొందగా; సంతోషించగా; బుధకుంజర!= బ్రాహ్మణార్థేష్టా!, పండితశ్రేష్టా; నిర్మ+దురిత= పాపంలేని; ఆర్థనంబునన్= సంపాదనంలో; పడసిన+అట్టి= పొందినటువంటి; సక్కువు= పేలపిండి; కృపా= దయయందలి; రతిన్= ఆసక్తితో; దీనన్= ఈ పేలపిండితో; ఆకలి= ఆకలి; తీర్పుము+ఏ!= తీర్పుకొనుము!

తాత్పర్యం: ఆ నలుగురూ బాటసారి కాళ్ళు కడిగి పరమ ప్రీతితో కుశల సంభాషణం నడిపారు. అప్పుడు మునిశ్రేష్టుడు తనవంతుకు వచ్చిన పేలపిండిని వినయంతో చూపి 'బ్రాహ్మణ శ్రేష్టా! ఈ పేలపిండి పాపంచేసి సంపాదించినది కాదు. దీనితో ఆకలి తీర్పికొనుము.

విశేషం: (తీర్పువే-తీర్పుము+ఏ= ఏదాదు లనుప్రయుత్కంబులగునపుడు మజ్జునకు వ్రజిరుజీ యగు. బా. వ్యాలికి.34)

- వ. అని సమర్పణంబు చేసిన నమ్మిహాసురోత్తముం డాసక్కు పుపయోగించే; దాన నతండు తృప్తిం బొందకునికి యమ్ముని గనుంగాని 'యేమిట నితండు తృప్తుం డగు? నెట్లు చేయుదు నొకో' యను విచారంబు వీడమి దోలాయమాన మానసుం డయ్యం; దటీయభార్య తబింగితం బూఫాంచి యతనితోడ. **224**

ప్రతిపదార్థం: అని; సమర్పణంబు చేసినన్= సమర్పించగా; ఆ+మీహాసుర= ఆ బ్రాహ్మణులయందు; ఉత్తముండు= శ్రేష్టుడు; ఆ సక్కువు= ఆ పేలపిండిని; ఉపయోగించేన్= తిన్నాడు; దానన్= తనవంతు పేలపిండిచేత; అతండు= ఆ బ్రాహ్మణుడు; తృప్తిన్= తృప్తిని; పొందక; ఉనికి= ఉండటం; ఆ ముని; కనుంగాని= చూచి; ఏమిటన్= దేనిచేత; ఇతండు= ఇతడు; తృప్తుండు=

తృప్తిపొందినవాడు; అగున్= ఔతాడు; ఎట్లు= ఏ విధంగా; చేయుదున్+ఒకో?= తృప్తిపరతను? (ఒకో ఇచ్చట ప్రశాస్తకము); అను= అనే; విచారంబు= ఎటూ తోచని స్థితి; పొడమి= కలిగి; దోలాయమాన= ఆందోళనపడుతున్న; మానసుండు= మనస్సు కలవాడు; అయ్యెన్= అయినాడు; తదీయ= అతడియొక్క; భార్య; తద్= అతడియొక్క; ఇంగితంబు= మనస్సులోని అభిప్రాయం; ఊహించి= ఊహించి తెలిసికొని; అతనితోడన్= అతడితో.

తాత్పర్యం: ఆ ముని ఈ విధంగా అని తనవంతు పేలపిండిని సమర్పించాడు. ఆ బ్రాహ్మణుడు ఆ పిండిని తిన్నాడు. కానీ, అతడికి తృప్తి కలుగలేదు. దీనిని గమనించి ఆ ముని దేనివలన ఇతడు సంతృప్తుడోతాడు ఏ విధంగా ఇతడికి తృప్తి కలిగించాలి?’ అని దిక్కు తోచని స్థితివలన మనస్సులో ఆందోళన పడ్డాడు. అప్పుడు అతడి భార్య అతడి మనస్సులోని అభిప్రాయం తెలిసికొని. (తరువాతి పద్యంతో అన్నయం)

క. ‘నాపాలి సక్తు విచ్ఛేదః; నీ పురుషునిఁ దృష్టు జేయు మీ!’ వనిన నతం

డా పాలతె డప్పియును సం, ఓపిత జరరాగైద్యైన తెఱగును గముచున్.

225

ప్రతిపదార్థం: నా పాలి సక్తు= నా భాగం పేలపిండిని; ఇచ్ఛేదన్= సమర్పిస్తాము; ఈపు= నీవు; ఈ పురుషుని= ఈ బ్రాహ్మణుడిని; తృప్తున్= తృప్తి కలవాడినిగా; చేయుము; అనినన్= అనగా; అతండు= ఆ ముని; ఆ పాలతె= ఆ ప్రీతి, భార్య; డప్పియును= ఆయాసమునూ; సందీపిత= మిక్కిలి, మండుచున్న; జరర+అగ్ని= ఆకలిచిచ్చు; ఐన= కలదైన; తెఱగును= స్థితియూ; కనుచున్= కనులారా చూస్తూ.

తాత్పర్యం: ‘నా వంతు పేలపిండి సమర్పిస్తాము. మీ రీ బ్రాహ్మణుడిని తృప్తిపరచండి’ అని అన్నది. అప్పుడు ఆ ముని తన భార్య ఆయాసమూ, ఆకలిచిచ్చుమా కనులారా చూస్తూ. (తరువాతి వచనంతో అన్నయం)

వ. జిట్లనియే.

226

ప్రతిపదార్థం: (ఇట్లు+అనియెన్)

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. ‘మృగములుఁ బష్టులు లోసుగఁ, దగు నాపోరములు దెళ్లి తమ ప్రియలకు నిం

పుగ నిష్టు; నాకుఁ గొనగాఁ, దగునె భవద్భీజ్ఞ ఘైన ద్రవ్యము సాధ్మి!

227

ప్రతిపదార్థం: సాధ్మి!= ఉత్తమాంగనా!; మృగములున్= జంతువులా; పష్టులున్= పష్టులూ; లోసుగన్= మొదలైనవి కూడా; తగు= తగిన; ఆపోరములు; తెచ్చి= వెదకి తెచ్చి; తమ= తమయొక్క; ప్రియలకున్= భార్యలకు; ఇంపుగన్= ప్రీతి కలుగగా; ఇచ్చున్= పెట్టుతాయి; భవత్= నీచేత; భోజ్యము= భుజింపదగినది; ఐన= అయిన; ద్రవ్యము= పదార్థం; నాకున్= నాకు; కొనగాన్= పుచ్చుకొనగా; తగును+ఎ?= తగునా?

తాత్పర్యం: ‘ఉత్తమాంగనా! నోరు లేని జంతువులూ పష్టులూ వెదకి తెచ్చిన తిండి ప్రేమతో తమ భార్యలకు పెట్టుతున్నాయి. అటువంటప్పుడు నీవు భుజించదగిన పదార్థాన్ని నేను తీసికొనటం తగునా?

వ. ప్రీతిసంతోషించు తెఱం, గాన పడని మనసు గలుగునట్టి యథముఁ డి

చోసదిఁ గనుఁ జని యచ్చో, గాసింబడు జముని భట్టులు గాతీయ వెట్టున్’.

228

ప్రతిపదార్థం: ప్రీ; సంతోషించు= సంతోషించే; తెలంగు= తీరును; ఆసపడని= కోరని; మను; కలుగు+లట్టి= కలిగినట్టి; అధముడు= నీచుడు; అచ్చోన్= ఈ లోకంలో; సడిన్= అపకీర్తిని; కనున్= పాందుతాడు; చని= మరణించి; అచ్చోన్= ఆ లోకంలో, నరకలోకంలో; జముని= యముడియొక్క; భట్టలు; కాటియ+పెట్టిన్= హింసించగా; గాసిన్+పడున్= బాధపొందుతాడు.

తాత్పర్యం: తన భార్య సంతోషించేతీరు కోరని నీచుడు ఈ లోకంలో అప్రతిష్ట పాలవుతాడు. నరకలోకంలో యమభట్టలు హింసిస్తుంటే బాధపడతాడు.'

వ. అనిన విని యష్టవిత యతని వదనంబునం జూడ్జునిలిపి.

229

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని అనగా; విని; ఆ+వనిత= ఆ ప్రీ - మునిభార్య; అతని= మునియొక్క; వదనంబునన్= ముఖమునందు; చూడ్జు= చూపు; నిలిపి= పెట్టి.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు విని మునిపత్తి అతడి ముఖాన్ని సూటిగా చూచి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

తే. ‘పతియ చుట్టంబుఁ బక్కంబుఁ బతియ చెలియుఁ, బతియ తల్లియుఁ దంప్రియుఁ బతియ గురువుఁ

బతియ దైవంబుఁ గావున నతనిపని యొ, నర్మటయుఁ జూవె ధర్మంబు నాతి కరయ.

230

ప్రతిపదార్థం: అరయన్= పరిశీలించగా; నాతికిన్= ప్రీకి; పతి+అ= భర్తయే; చుట్టంబున్= చుట్టమూ; పక్కంబున్= తోడూ; పతి+అ= మగడే; చెలియున్= మిత్రుడూ; పతి+అ= నాథుడూ; తల్లియున్= తల్లియూ; తండ్రియున్= తండ్రియూ; పతి+అ= భర్తయే; గురువున్= గురువు; పతి+అ= నాథుడే; దైవంబు= దేవుడు; కాపున్= కాపున; అతని= భర్తయొక్క; పని; ఒన్రుట+అ= చేయబో; ధర్మంబు= ధర్మం; చూవె= సుమా!

తాత్పర్యం: ‘ప్రీకి చుట్టమైనా, తోడైనా, మిత్రుడైనా, తల్లి అయినా, తండ్రిఅయినా, గురువు అయినా, దేవుడైనా, భర్తయే. కాబట్టి ఆమెకు మగనిపని చేయటం ధర్మం.

విశేషం: ఈ పద్యం యథాతథంగా నిర్వచనోత్తర రామాయణంలో (ఆ. 9. పద్య 29) ఉన్నది.

వ. అట్టుంగాక.

231

తాత్పర్యం: అదియును గాక (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. మానితగుణ! నీ వాకలి, తో నుండగ నేటిపాలు; దీఘం బిబి; యి

భై నాపోరము గొందునే?; యి నిర్మలమతికి బీని ని మ్యుచిత విధిన్.'

232

ప్రతిపదార్థం: మానిత= గౌరవించబడిన; గుణ= సుగుణాలు కలవాడా!; నీవు; ఆఎకలితోన్= ఆకలితో; ఉండగన్= బాధపడుతుండగా; ఏటి పాలు?= భాగ మేమిటి?; ఇది= ఈ బాగమును అముఖమించటం; దోషంబు= పాపం; ఇట్లు= ఈ విధంగా, నీవు ఆకలితో బాధపడుచుండగా ఈ విధంగా భాగము తీసికొని; ఏను= నేను; ఆపోరము= తిండి; కొందును+ఎ?; దీనిన్= నా వంతు పేలపిండిని; ఉచిత విధిన్= తగిన ధర్మం ప్రకారం; ఈ నిర్మల= ఈ మచ్చలేని; మతికిన్= మనస్సు కలవాడికి; ఇమ్ము= అర్పించుము.

తాత్పర్యం: సద్గుణ సంపన్నా! నీవు ఆకలితో మలమలమాడుతుండగా నాకు భాగమేమిటి? భాగాన్ని తీసికొనటం పాపం కదా? ఈ విధంగా నేను తిండి తింటానా? నావంతు పేలపిండిని ధర్మపకారం మచ్చలేని మనస్సు కలిగిన ఆ బ్రాహ్మణుడికి అర్పించుము.'

చ. అని తనసక్తు విచ్ఛినఁ బ్రియమ్మున నమ్ముని యమ్ముహిద్విజుం
గనుగొని 'డప్పి వో బిబియుఁ గైకాను' మన్న నతండు ప్రీతి నె
క్షైన భుజియించి వెండియును గూరఁడ తృప్తిఁ; దదంతరంగముం
గనుగొని యత్తపస్పిపతి గ్రమ్ముఱ నెమ్ముఁఁ జింత నొంభినన్.

233

ప్రతిపదార్థం: అని; తన; సక్తువు= పేలపిండి; ఇచ్చినన్= అర్పించగా; ప్రీయమ్మునన్= సంతోషింతో; ఆ+ముని= ఆ ముని; ఆ+మహా= గౌప్య; ద్విజున్= బ్రాహ్మణుడిని; కనుగొని= చూచి; డప్పి= ఆకలివలన కలిగిన బడలిక; పోదు= పోలేదు; ఇదియున్= ఈ పేలపిండి కూడా; కైకొనుము= స్వీకరించుము; అన్నన్= అనగా; అతండు= ఆ అతిథి; ప్రీతి= ఆనందం; నెక్కానన్= కలుగగా; భుజియించి= తిని; వెండియును= మరియునూ; తృప్తిన్= తృప్తిని; కూరఁడు+లు= పొందనే పొందడాయెను; ఆ+తపస్సి= ఆ మునియొక్క; పతి= నాథుడు, మునిరాజు; తద్వ్= ఆ అతిథియొక్క; అంతరంగమున్= మనస్సును; కనుగొని= గ్రహించి; క్రమ్ముఱన్= మరల; నెమ్ముదిన్= మనస్సులో; చింతన్= విచారాన్ని; ఒందినన్= పొందగా.

తాత్పర్యం: అని మునిపత్తి తనవంతు పేలపిండి ఇచ్చింది. అప్పుడు ముని ఆ బ్రాహ్మణుడిని చూచి 'మీ ఆకలి తీరనట్లున్నది. దీనిని కూడా స్వీకరించండి' అని అన్నాడు. ఆ అతిథి దానిని తిని కూడా తృప్తిని పొందనే పొందలేదు. మునినాథుడు అతడి మనస్సును గ్రహించి మరలా విచారం పొందగా. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

వ. తథీయ తనయుండు తద్దిశావిశేషం బెట్టింగి.

234

ప్రతిపదార్థం: తదీయ= ఆ మునియొక్క; తనయుండు= కుమారుడు; తద్వ్= ఆ; దశావిశేషంబు= అధికమైన దుఃఖాస్తితిని; ఎట్టింగి= గ్రహించి.

తాత్పర్యం: ఆ మునీశ్వరుడి కుమారుడు తండ్రి శోచనీయస్తితిని గ్రహించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సి. తనపాలి సక్తువుఁ దంప్రికిఁ జూపి 'యూ , యతిథి దృష్టునిఁ జేయు మనఫు! బీనఁ;
దనయుండు దంప్రి చిత్తమున నెక్కానిన కృ , తృం బాచలించుట యర్షద్విర్ష;
మన విని యమ్ముహిముని 'యెంత ప్రాయంబు , చనినను విను జనకునకు సుతుఁడు
బాలుండ; యాకలి బాలుర కగ్గలఁ; మట్ట గాపున నిది యనుచితంబు';

తే. నావుడును 'దాన పుత్రు డంంగ విందు; , నన్నుఁ గాచుట యరయంగ నిన్నుఁ గాచి
కొసుట; యిప్పిండి యమ్ముహిత్యునకు నిచ్చి , కావువే! నన్నుఁ; గారుష్మభావితాత్మ!' 235

ప్రతిపదార్థం: తన= తనయొక్క; పాలు= భాగమైన; సక్తువున్= పేలపిండిని; తండ్రికిన్= తండ్రికి; చూపి; అనఫు!= పాపరహితుడా!; దీనన్= ఈ పేలపిండితో; అతిథిన్= అతిథిని; తృప్తున్= తృప్తిగలవాడినిగా; చేయుము; తనయుండు= కుమారుడు; తండ్రి=

తండ్రియొక్క; చిత్తమున్= మనస్సులో; నెక్కనిన= గట్టిగా ఉండిన; కృత్యంబు= పని; ఆచరించుట= చేయటం; అర్ప= తగిన; ధర్మము; అన్న= అనగా; విని; ఆ+మహా= గొప్ప; మని; విను= వినుము; ఎంత; ప్రాయంబు= వయస్సు; చనిసను= కడచినను; జనకునకున్= తండ్రికి; సుతుండు= కుమారుడు; బాలుండు+అ= బాలుడే; బాలురకున్= బాలకులకు; ఆకలి= ఆకలి; అగ్గలము= ఎక్కువ; అట్లు+కాపునన్= ఆ కారణంచేత; ఇది= నీ పిండితో అతిథిని తృప్తిపరచుట; అమచితంబు= తగినది; నాపుడును= అని అనగా; తాను+అ= తానే, తండ్రియే; పుత్రుండు= కుమారుడు; అనంగన్= చెప్పగా; విందున్= వింటాను; నన్నున్= నన్ను; కాచుట= కాపాడటం; అరయంగన్= పరిశీలించగా; నిన్నున్= నిన్ను; కాచికసుట= అధర్మంవలన కాపాడుకొనటం; ఈ పిండి= ఈ పేలపిండి; ఈ మహా= గొప్ప; ఆత్మనికిన్= మనస్సు కలవాడికి; ఇచ్చి; కారుణ్యా= దయచేత; భావిత= పొందబడిన; ఆత్మ= ఆత్మకలవాడా?; నన్నున్= నన్ను; కావవే! = కాపాడుమా!

తాత్పర్యం: మునికుమారుడు తన పేలపిండిని తండ్రికి చూపి ‘పుణ్యపురుషా! ఈ పిండిచేత అతిథిని తృప్తిపరచుము. తండ్రి చేయదలచిన పనిని చేయటం కుమారుడి ధర్మం’ అని అన్నాడు. అప్పుడు ముని కొడుకుతో ‘కుమారుడు ఎంత పెద్దవాడయినా అతడు తండ్రికి బాలుడుగానే కనబడతాడు. బాలురకు ఆకలి ఎక్కువ. కాపున నీ పేలపిండి తీసికొనటం తగనిపని’ అని పలికాడు. అప్పుడు మునికుమారుడు ‘తండ్రియే కుమారుడు అని వేదం చెప్పుతున్నది కదా! ఆలోచించగా నన్ను కాపాడటం నిన్ను కాపాడుకొనటమే. దయాంతరంగా! ఈ పిండి ఈ మహాత్ముడికి ఇచ్చి నన్ను కాపాడుము’.

విశేషం: తాన పుత్రుం డనంగ విందు - తండ్రియే కుమారుడు, తండ్రియే కుమారుడుగా జన్మిస్తాడని వేదం చెప్పుతున్నది. ఆదిపర్యంలో (ఆశ్వ. 4-85) శకుంతల దుష్యంతుడితో ‘పురుషుండు భార్యాయందు’ బ్రవేశించి గర్భమునఁ బుత్రుండై తాన యుద్ధవిల్లు గాన “నజ్ఞాదజ్ఞాత్మంభవసి” యనునది యాదిగాగల వేదవచనంబుల యందును జనకుండును బుత్రుండును నను భేదంబు లేదు’ అని చెప్పును.

సంస్కృతభారతంలో ఈ సందర్భాన

“వేదేష్యపి వద్వీమం మప్త్వాదం ద్విజాతయః॥

జాతకర్మణి పుత్రాణాం తవాపి విదితం తథా ॥

“అజ్ఞాదజ్ఞా త్యంభవసి హృదయా దభిజాయసే॥

అత్మా వై పుత్రునామాసి స జీవ శరదః శతమ్॥

“పోషోహి త్వదధీవో మే సంతాన మపి చాష్టయమ్॥

తస్మాత్ త్వం జీవ మే వత్స సుసుఖీ శరదాం శతమ్”

అనే శ్లోకాలు గలవు. పిటిని శకుంతలయే చెప్పినది. (భండార్కర్ ఓరియంటల్ ఇన్స్టిట్యూట్ మహాభారత ప్రతి. అధ్య 68. శ్లో. 61.62.63).

‘బ్రాహ్మణులు పుత్రుల జాతకర్మములందు వేదములందలి మంత్రసమూహమును ఇట్లు పరింతురు. నీకు నవి చక్కు గాఁ దెలిసినట్టివే. అవి ఏవనగా? - నా యొక్కక్కయంగమునుండి నీవు జనించియున్నావు. నా హృదయము నుండియు నెక్కుడు గాఁగలిగి యున్నావు. పుత్రుం డను పేరు గల నేనేట్మే నీ పున్నావు. అట్టి నీవు నూటేండ్లు జీవించి యుండుము. నా పోషణము నీ వలనే కలుగవలసి యున్నది. నా సంతానమును నీ వలనే మాయకుండవలసి యున్నది. కాబట్టి నా పుత్రా! అట్టి నీవు నూరేండ్లు సుఖముగా జీవించి యుండుమా!’ (దేవరాజ సుధీమణి ప్రశ్నీతము; ఆదిపర్యము ద్వితీయభాగము. పుటులు 524-525 ఆర్. వెంకటేశ్వర్ అండ్ కంపెనీవారి ప్రతి. 1926).

- వ. అనినం గొడుకు మాటలకు నమ్మహితాత్ముండు శ్రీతాత్ముండై యాసక్తు వాయతిథి కిచ్చినం బుచ్చికొని యతం దుపయోగించే; దానను నాకలి వోని తెఱంగు దోఁ చిన నయుంచిత ప్రతునిదిందంబు గుందు నొంచినం గోడలు తదాకార ప్రకారంబు గని తనయంశంబైన పిండి మామముందటికిం దెచ్చి.

236

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని అనగా; కొడుకు= కొడుకుయొక్క; మాటలకున్= మాటలకు; ఆ+మహిత= గౌరవించబడిన,గొప్పది అయిన; ఆత్ముండు= ఆత్మకలవాడు; ప్రీత= సంతోషించిన; ఆత్ముండు+బు= ఆత్మకలవాడై; ఆ సక్కువు= ఆ పేలపిండిని; ఆ అతిథికిన్= ఆ అతిథికి; ఇచ్చినన్= అర్పించగా; పుచ్చికొని= స్వీకరించి; అతండు= అతడు; ఉపయోగించెన్= తిన్నాడు; దానను= దానిచేత కూడా; ఆకలి= ఆకలి; పోని= తీరని; తెఱంగు= వాలకం; తోచినన్= కనబడగా; ఆ+అంచిత= గౌరవించబడిన; ప్రతుని= సదాచారం కలిగినవాడియొక్క; డెందంబు= హృదయం; కుందున్= విచారం; ఒందినన్= పొందగా; కోడలు; తద్= ఆ మునీశ్వరుడియొక్క; ఆకార= హృదయభావాలను సూచించే ముఖ వికారముయొక్క; ప్రకారంబు= విధం; కని= చూచి; తన= తనయొక్క; అంశంబు= భాగం; ఐన= అయిన; పిండి= పిండిని; మాము= మామయొక్క; ముండటికిన్= ముందుకు; తెచ్చి= పెట్టి.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా అనిన కొడుకు మాటలకు ఆ పహోత్ముడు సంతోషించి అతడి పేలపిండిని అతిథికి సమర్పించాడు. అతిథి దానిని తిన్నాడు కాని, అతడి ఆకలి తీరలేదు. ఇది చూచి మునీశ్వరుడు హృదయతాపం పొందాడు. ఆ తాపాన్ని సూచించే అతడి ముఖాక్యతిని కోడలు చూచింది. ఆమె తన వంతు పిండిని మామగారిముందు పెట్టి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

- సీ. ‘ఇదియును నతిథికి నిం’ దస్త్య నుక్కట్! యాకటటఁ దలల నీ యంగకములు శిథిలంబు లైనవి; చేడ్పుడి యున్నది, చిత్తంబు; దీనిఁ బుచ్చికొని నిన్ను డప్పితో నుండంగ నెప్పుటఁ జాడగ, లాఁడ నే’ ననుడు నాలలన మీరు మధ్యరు గురులరు; మహిత మత్తుషకుఁ, గాదె ప్రాణములు నంగములుఁ గలిమి;

- తే. విహిత మిటు సేత నా; కనుష్టు శీలఁ, గాగఁ జేయండు నన్ను మీ కరుణ యలరు’ ననిన సంయమివరుఁ డియ్కొని యతనికి, నచ్చెలువపాలి సక్కువు నర్థి నిచ్చె.

237

ప్రతిపదార్థం: ఇదియును= దీనినికూడా; అతిథికిన్= అతిథికి; ఇండు= సమర్పించడు; అన్నన్= అనగా; అక్కట!= అయ్యా!; నీ= నీయొక్క; అంగకములు= సుకుమారమైన అవయవములు; ఆకటన్= ఆకలిచేత; తలరి= సత్తున కోల్చేయి; శిథిలంబులు= సడలినివి; ఐనవి= అయినవి; చిత్తంబు= మనస్సు; చేర్పుడి= కలతపాంది; ఉప్పుది; దీనిన్= ఈ పేలపిండిని; పుచ్చికొని= తీసికొని; డప్పితోన్= బడలికతో; ఉండంగన్= బాధపడుతుండగా; నేన్= నేను; ఏ+పాటన్= ఏ విధంగా; నిన్నున్= నిన్ను; చూడన్+కలాడన్= చూడగలవాడను; అమడున్= అని అనగా; ఆ లలన= ఆ ప్రీ, కోడలు; మీరు; మత్త= నా యొక్క; గురు= గురువునకు; గురులరు= గురువులు; ప్రాణములున్= ప్రాణాలను; అంగములున్= అవయవాలను; కలిమి= కలిగియుండుట; మహిత= గౌరవించబడినవారియొక్క, పూజ్యలయొక్క; శుశ్రావమున్= ఉపచారముకొరకు; కాదు+ఎ!= కదా!; నాకున్= నాకు; ఇటు= ఇట్లు; చేత= చేయటం; విహితము= ఆజ్ఞ, శాసనం, విధి; మీ= మీయొక్క; కరుణ= దయ; అలరన్= ఒప్పగా; నన్నున్= నన్ను; అనువ్సుతీ= పెద్దలను అనుసరించటమే; శీలన్= శీలంగలదానను; కాగన్= అయ్యేటట్లుగా; చేయుండు= చేయుడు; అనినన్= అనగా; సంయమి= మునులలో; నరుడు= పతి; ఇయ్యుకొని= ఒప్పుకొని; అర్థిన్= ప్రీతితో; అతనికిన్= అతిథికి; ఆ+చెలువ= ఆ ప్రీయొక్క, కోడలియొక్క; పాలు= భాగమైన; సక్కువున్= పేలపిండిని; ఇచ్చెన్= సమర్పించాడు.

తాత్పర్యం: ‘చీనిని కూడా అతిథికి సమర్పించుడు’ అని కోడలు అన్నది. ఆ మాటలు విని బుషీష్వరుడు ‘అయ్యా! ఆకలిచేత నీ అవయవాలు సత్కువలేక సడలిపోయాయి. నీ మనస్సు వ్యాపులత చెందింది. ఈ పేలపిండిని తీసికొని, నీవు అలసి సాలసి ఉండగా నేను ఏ విధంగా చూడగలను?’ అని అన్నాడు. అప్పుడు కోడలు ‘మీరు నా గురువునకే గురువులు, ప్రాణాలు గానీ, అవయవాలు గానీ మహాత్ముల సేవకే అంకితాలు కదా! ఈ పేలపిండి ఇవ్వటం నా విధి. మీరు దయతో నేను పెద్దలను అనుసరించే స్యభావం కలదానని నిరూపించుడు’ అని పరికింది. ఆ మనిషతి ఆ మాటలకు ఒప్పుకొని కోడలివంతుకు వచ్చిన పేలపిండిని ప్రీతితో అతిథికి సమర్పించాడు.

విశేషం: మీరు మద్దరు గురులరు= కోడలికి భర్త గురువు. ఆ గురువు తండ్రి అయిన ముసీష్వరుడును గురువే. గురువు అనగా తండ్రి అని అర్థం. కావున మామ అగు మని కోడలికి గురువుయొక్క గురువు చౌతున్నాడు.

ఉ. జిచ్ఛినుఁ బ్రీతిఁ బుచ్ఛికొని యింపెసలార భుజించి త్యప్తిమై
నచ్చుపడంగ మెచ్చున ముఖాంబురుహాం బలరంగ నిట్లనుం
బొచ్చెము లేక యయ్యతిథి 'భూలగుణోత్తర! నిన్నుఁ జాడగా
వచ్చితి; నేను ధర్మాడు; భవద్వతశేలతుఁ జాచి మెచ్చితిన్.

238

ప్రతిపదార్థం: ఇచ్చిన్వ్యాన్= సమర్పించగా; ఆ+అతిథి= ఆ అతిథి; ప్రీతిన్= సంతోషంతో; పుచ్చికొని= తీసికొని; ఇంపు= వేడుక; ఎసలార్వ్యాన్= అతిశయించగా; భుజించి= తిని; త్యప్తి; మైన్= శరీరమునందు; అచ్చుపడంగన్= గోచరించగా; ముఖ+అంబురుహాంబు= పద్మంవంటి ముఖం; మెచ్చున్వ్యాన్= మెప్పుతో; అలరంగన్= వికసించగా; పొచ్చెము= కొరత; లేక; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అన్వ్యాన్= అన్నాడు; భూరి= అత్యధికమైన; గుణా= సద్గుణములచేత; ఉత్తర!= శ్రేష్ఠుడా!; నిన్నుఁన్వ్యాన్= నిన్ను; చూడగాన్= చూచుటకై; వచ్చితిన్= వచ్చాను; నేను; ధర్మాడన్= యముడను; భవత్= నీ యొక్క; ప్రత= సదాచారాలను పాటించే; శీలతిన్= శీలంగలవాడి ధర్మమును, శీలమును; చూచి; మెచ్చితిన్= మెచ్చాను.

తాత్పర్యం: మనిషతి సమర్పించగా అతిథి సంతోషంతో పేలపిండిని తీసికొని వేడుకతో తిన్నాడు. అతడి శరీరమునందు త్యప్తి ముఖంలో మెప్పా కనబడ్డాయి. అతడు ముసీష్వరుడితో సద్గుణాత్మేష్టో! నిన్ను చూడటానికి వచ్చాను. నేను యముడిని, నీ సదాచార ప్రకృతిని చూచి మెచ్చుకొన్నాను’ అని హృదయపూర్వకంగా అన్నాడు.

క. భక్తియు వినయము శ్రద్ధాఁ, యుక్తియునుం దాఖ్యతిడి యొప్పును గరుణా
సక్తియు నతిధులయేడ నసుఁ, రక్తియు నీయంద సుస్థిరత్వముఁ బొందెన్.

239

ప్రతిపదార్థం: భక్తియున్= భక్తియూ; వినయమున్= వినయమూ; శ్రద్ధా= శ్రద్ధతో; యుక్తియునున్= కూడికయూ; తాల్చుతోడన్= చిర్పుతో కూడిన; ఒప్పును= మర్యాదయూ; కరుణా= దయయందలి; ఆసక్తియున్= ఆసక్తియూ; అతిధుల+ఎడన్= అతిధులపట్ల; అనురక్తియున్= ప్రేమయూ; నీ+అందున్+అ= నీయందే; సుస్థిరత్వమున్= గట్టి నిలుకడను; పొందెన్= పొందాయి.

తాత్పర్యం: భక్తి, వినయమూ, శ్రద్ధా, చిర్పుతో కూడిన మర్యాదా, దయా, అతిధులయందలి ప్రేమా నీ యందే నిలుకడగా ఉన్నావి.

క. నీ దానంబున విష్టితు । లై ఘైవత యష్ట సింధు లభివర్ణన ము
త్యాదరమునుఁ జేసేద లడె! , రోదసి సమృద్ధముగ నరుగుదెంచి తగన్:

240

ప్రతిపదార్థం: నీ= నీయొక్క; దానంబునన్= దానంచేత; విస్మైతులు+ఎ= ఆశ్చర్యపడినవారై; ఘైవత= దేవతలూ; యష్ట= యష్టులు; సింధులు; రోదసిన్= ఆకాశంలో; సమృద్ధముగన్= ఒత్తిడి అయ్యేటట్లుగా; అరుగుదెంచి= వచ్చి; తగన్= తగినట్లుగా; అతి= మిక్కిలి; అదరమునన్= ఆదరంతో; అభివర్ణనము చేసెదరు= మిక్కిలి వర్ణిస్తున్నారు; ఇది+ఎ= ఇదిగో; చూడుము.

తాత్పర్యం: దేవతలూ, యష్టులూ, సింధులూ, నీ దానం చూచి ఆశ్చర్యపడి ఆకాశంలో గుంపులుగట్టి మహానురాగంతో నిన్ను వర్ణిస్తున్నారు. ఇదిగో చూడుము.

క. అని చూపి పల్చునవసరి । మునుఁ బర్జన్ముండు గులసేఁ బుష్టోనారంం;
బనవద్య హృద్యనాదం । బున ప్రోసెను దేవదుందుభులు గగనమునన్.

241

ప్రతిపదార్థం: అని; చూపి= చూపించి; పల్చు+అవసరమునన్= మాటాడుతున్న సమయాన; పర్జన్ముండు= దేవేంద్రుడు; పుష్టి= పూలయొక్క; ఆసారంబు= జడివాన; కురిసెన్= కురిపించాడు; గగనమునన్= ఆకాశంలో; దేవదుందుభులు= దేవతల భేరులు; అవద్య= నిర్దోషమైన; హృద్య= మనోహరమైన; నాదంబునన్= ధ్వనితో; ప్రోసెను= ప్రోగాయి.

తాత్పర్యం: అని యముడు చూపేటప్పుడు దేవేంద్రుడు పూలజడివాన కురిపించాడు. లయబద్ధంగా మనోహరంగా దేవదుందుభులు ప్రోగాయి.

క. అప్పు డయ్యుతిథి వెండియు.

242

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయమున; ఆ+అతిథి= ఆ యముడు; వెండియున్= ఇంకనూ.

తాత్పర్యం: ఆ సమయంలో ఆ అతిథి మరల (ఇట్లా అన్నాడు).

యముఁడు సక్కుప్రస్తుని బ్రహ్మలోకంబునకుఁ బో నియోగించుట (సం. 14-93-60)

క. ‘నినుఁ జాచువేడ్జునేండ్వురు । మునుల మనంబుల సమగ్రముగుఁ గదిరెడు; స

జ్జున కీర్తనీయ! దివికిం , జనుదెమ్ము ప్రియాసుతస్సుషాసహితముగన్.

243

ప్రతిపదార్థం: సజ్జన= సజ్జనులచేత; కీర్తనీయ!= కీర్తించదగినవాడా!; ఏడ్వురు= ఏడుగురు; మునుల= మునులయొక్క; మనంబులన్= మనస్సులందు; సమగ్రముగన్= సంపూర్ణంగా; నినున్= నిన్ను; చూచు= చూడవలెన్నే; వేడ్జు= కుతూహలం; కదిరెడున్= వ్యాపిస్తున్నది; ప్రియా= భార్య; సుత= కుమారుడు; స్నుషా= కోడలు; సహితముగన్= కూడికొని యుండునట్లుగా; దివికిన్= స్వర్గానికి; చమదెమ్ము= రమ్ము.

తాత్పర్యం: సజ్జనస్తుత్యా! సప్తర్షుల మనస్సులు నిన్ను చూడాలని ఉపిషాధురుతున్నాయి. నీవు నీ భార్యతో, కొడుకుతో, కోడలితో కూడి స్వర్గానికి రమ్ము.

తే. క్షుధ హలంచుట బ్రజ్జుపరిశోభనతలఁ; దృష్టి గుందించుట గ్రహః నీవు దెలిసి వాని
ననఫు! నిర్లించి తాలు జడ్యనక; యతిథి, పూజనం జట్లు నడపిన పుణ్యమునకు.

244

ప్రతిపదార్థం: అనఫు!= పుణ్యాత్మా!; క్షుధ= ఆకలి; ప్రజ్జను= బుద్ధినీ; పరిశోభనతలన్= తేజస్సునూ; హలంచున్= నశింపజేయును; తృష్ణ= ఆశ; కృసన్= దయను; కుందించున్= నశింపజేయును; నీవు; తెలిసి= తెలిసికూడా; ఆలు= భార్య; బిడ్డ+అనక= బిడ్డ అని కూడ చూడకుండా; వానిన్= ఆ ఆకలినీ, ఆశనూ; నిర్లించితి= జయించావు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అతిథి= అతిథియొక్క; పూజనంబు= పూజ; నడపిన= చేసిన; పుణ్యమునకున్= పుణ్యంచేత.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మా! ఆకలి బుద్ధినీ తేజస్సునూ మట్టుపెట్టుతుంది. ఆశ దయను నాశం జేస్తుంది. ఈ లోకతత్వం తెలిసి తెలిసి భార్య అనీ బిడ్డాలనీ చూడకుండా ఆకలినీ ఆశనూ జయించావు. ఈ విధంగా అతిథిపూజ చేసిన పుణ్యంచేత. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

క. తగు ప్రియమున సకుటుంబం, బుగు దన సభ కీషు రాక బుధిం గని బ్ర
హ్మా గమన్ వేడ్చు విమానం, బు గురువుత శీలి! శీఘ్రమునఁ బుత్తెంచున్.

245

ప్రతిపదార్థం: గురు= గొప్ప; వ్రత= నియమాలను పాటించటమే; శీల= శీలంగా కలవాడా; బ్రహ్మా; తగు= నీ పట్ల చూపదగిన; ప్రియమునన్= అనుగ్రహంతో; నీవు; సహ+మటుంబంబుగన్= కుటుంబంతో కూడి ఉండేటట్లుగా; తన= తనయొక్క; సభకున్= సభకు; రాక= రావటం; బుద్ధిన్= బుద్ధియందు; కని= ఆలోచించి, నిర్ణయించి; కడున్= మిక్కిలి; వేడ్చున్= కుతూహలంతో, సంతోషంతో; విమానంబు= విమానమును; శీఘ్రమునన్= లొందరగా; పుత్తెంచున్= పంపుతాడు.

తాత్పర్యం: మహానియమశీలా! నీ యందలి అనుగ్రహంతో బ్రహ్మా నీవు కుటుంబంతో కూడా తన సభకు రావాలని నిర్ణయించాడు. ఆ సృష్టికర్త పరమానందంతో నీ కొరకు తొందరలోనే విమానం పంపుతాడు.

చ. వినుము ప్రభూతదానములు విత్రుతయజ్ఞములున్ సధర్మతా
వినుతికి నెక్కడాలవు; వివేకనిధి! పరిశుద్ధ శోభాతా
ర్ధనమునఁ దెచ్చికొన్నది వరం బగుఁ బాత్రము నర్దకాలముం
గని లఘువస్తువేని నొసగం గను టుజ్జులధర్మ మారయున్.

246

ప్రతిపదార్థం: వివేక= మంచిచెడ్డలు తెలిసికొనే బుద్ధికి; నిధి!= గని అయినవాడా!; వినుము; ఆరయన్= పరిశీలించగా; ప్రభూత= అధికమైన; దానములున్= దానాలూ; విశ్రత= ప్రస్తుతిక్కిన; యజ్ఞములున్= యజ్ఞములూ; సహ+ధర్మతా= ధర్మంతో కూడిన; వినుతికిన్= ప్రశంసకు; ఎక్కున్+చాలవు= తగినవి కావు; పరిశుద్ధ= పవిత్రంగా ఉండటంచేత, పాపరహితత్వంచేత; శోభిత= అలంకరింపబడిన, ప్రకాశించే; ఆర్థినమునన్= సంపాదనంచేత; తెచ్చికొన్నది= కూడబెట్టింది; వరంబు= శ్రేష్ఠం; అగున్= అగును; పాత్రమున్= యోగ్యదైనవాడిని; అర్థ= యుక్తమైన; కాలమున్= సమయాన్ని; కని= పరిశీలించి; లఘు= చిన్నదైన; వస్తువు; ఏనిన్= అయినవా; ఒసగన్+కనుట= దానము చేయగలగుట; ఉజ్జ్వల= ప్రకాశిస్తున్న, ప్రకటితమైన; ధర్మం.

తాత్పర్యం: వివేకనిధి! వినుము. అనేక దానాలూ, ప్రభూత యజ్ఞాలూ, ధర్మబద్ధమైన ప్రశంసకు తగినవి కావు. సన్మార్గంలో సంపాదించి కూడబెట్టిందే శ్రేష్ఠం. యోగ్యదైనవాడికి తగిన సమయంలో అల్పవస్తువైనా దానం చేయగలగటం ఉత్తమ ధర్మం.

క. అని పలుకుచు దివ్యంబగు । తన యాకారంబు సూపె ధర్ముండు: కన త్యానుక మణిమయ విమానము , వినువీథిం దీఁచె మునులు విష్టయ మందన్.

247

ప్రతిపదార్థం: అని; పలుకుచున్= పలుకుతూ; ధర్ముండు= యముడు; దివ్యము= దేవతా సంబంధమైనది; అగు= అయిన; తన= తనయొక్క; ఆకారంబు= రూపం; చూపెన్= చూపాడు; మునులు; విస్మయము= ఆశ్చర్యము; అందన్= పాందగా; వినువీథిన్= ఆకాశమార్గంలో; కనత్= ప్రకాశిస్తున్న; కనక= బంగారంయొక్క; మణి= మణిలయొక్క; మయ= వికారమైన; విమానము; తోచెన్= కనబడింది.

తాత్పర్యం: అని పలుకుతూ యముడు తన దేవరూపాన్ని చూపాడు. ఇంతలో ఆకాశాన సువర్ణమణి నిర్మితమైన విమానం కనబడింది. దానిని చూచి మునులు ఆశ్చర్యపడ్డారు.

వ. అప్పుడు సక్కుప్రస్తుండు పరమప్రీతిం దానును దనవారును ధర్మదేవతకు దండ్రప్రణామంబు చేసి నిలిచిన. 248

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ఆ సమయంలో; సక్కుప్రస్తుండు= సక్కుప్రస్తుడు; పరమప్రీతిన్= మహానందంతో; తానును= తానూ; తనవారును= తన వారూ; ధర్మదేవతకున్= యముడికి; దండ్రప్రణామంబు= సాప్తాంగ నమస్కారం; చేసి; నిలిచినన్= నిలబడగా.

తాత్పర్యం: అప్పుడు సక్కుప్రస్తుడూ, అతడి భార్య, కొడుకూ, కోడలూ యముడికి సాప్తాంగ నమస్కారం చేసి నిలబడగా.

తే. ధర్మదేవత యతనితో ‘ధర్మనిరత! , కంటే! బ్రహ్మ వుత్తైంచిన ఘనవిమాన’

మనగ నబి భూమి కవతలంచినఁ బ్రమోద , మెనగ నా ధర్ము డాతని కిట్టు లనియే.

249

ప్రతిపదార్థం: ధర్మదేవత= యముడు; అతనితోన్= సక్కుప్రస్తుడితో; ధర్మ= ధర్మమునందు; నిరత!= మిక్కిలి ఆస్తి కలవాడా!; బ్రహ్మ; పుత్తైంచిన= పంపిన; ఘన= గొప్పదైన; విమానము= విమానమును; కంటి+ఎ?= చూచితిఎ?; అనగన్= అనగా; అది= ఆ విమానం; భూమికిన్= భూమిమీదకు; అవతరించినన్= దిగగా; ప్రవోదము= సంతోషం; ఎసగన్= అతిశయించగా; ఆ+ధర్ముండు= ఆ యముడు; అతనికిన్= సక్కుప్రస్తుడితో; ఇట్లులు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: యముడు సక్కుప్రస్తుడితో ‘ధర్మపరాయణా! బ్రహ్మ పంపిన విమానాన్ని చూచావా!’ అని అంటూ ఉండగనే విమానం భూమిమీదకు దిగింది. ఆనందంతో యముడు సక్కుప్రస్తుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

క. వేడుక నాలుం గొడుకును , గోడలు నీవును బ్రఘూతగుణ! యెక్కుము సం

కీడమెయి నివ్వమానము; నిడితగతి బ్రఘ్మసభకు నేగఁగ వలయున్’.

250

ప్రతిపదార్థం: ప్రభూత= అధికమైన; గుణ!= సద్గుణాలు కలవాడా!; వేడుకన్= ఆనందంతో; ఆలున్= నీ భార్యయూ; కొడుకును= నీ కొడుకూ; కోడలున్= నీ కోడలూ; ఈవును= నీవూ; సంక్రిడమెయిన్= హాయిగా; ఈ+విమానము= ఈ విమానం; ఎక్కుము; ఈడిత= పాగడబడిన; గతిన్= గమనంతో, బ్రహ్మ= బ్రహ్మయొక్క; సభకున్= సభకు; ఏగఁగన్+వలయున్= వెళ్ళ వలయును.

తాత్పర్యం: ‘సద్గుణాతిశయా! నీవూ, నీ భార్య, కొడుకూ, కోడలూ వేడుకతో హాయిగా ఈ విమానం ఎక్కుండి. ప్రశ్నగతితో బ్రహ్మసభకు వెళ్ళాలి.’

క. అనవుడు సక్తుప్రస్ఫుదు, తనవారును దాను నెక్కి ధర్మం డనుపం
జనియే; నథి యంతయును నేఁ, గసుగొనుచు జలంబు వెడలగా నామేనన్.

251

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= అని అనగా; సక్తుప్రస్ఫుదు; తనవారును= తన వారు; తానును= తామా; ఎక్కు= విమానం ఎక్కు; ధర్మండు= యముడు; అనుపన్= సాగనంపగా; చనియెన్= వెళ్ళాడు; నేన్= నేను; అది+అంతయును= దానినంతటినీ; కనుగొనుచున్= చూస్తూ; బిలంబు= కన్నమునుండి; వెడలగాన్= బయటికి రాగా; నా= నాయొక్క; మేనన్= శరీరమునందు.

తాత్పర్యం: అని అనగా సక్తుప్రస్ఫుదు తనవారితోపాటు విమానం ఎక్కు యముడు సాగనంపగా వెళ్ళిపోయాడు. జరిగిన దానినంతా నేను చూస్తున్నాను. కన్నంనుండి వెలుపలికి రాగా నా శరీరం మీద. (తరువాతి పచనంతో అన్నయం).

సక్తుప్రస్ఫుదు సకుటుంబముగా బ్రహ్మలోకంబునకు బోపుట (సం. 14-93-83)

వ. ఆ సక్తువు గంధంబును నతిథి పాద్యజలక్షేదంబునుం బోలసి సక్తుప్రస్ఫుకృతంబైన పరమధర్మంబు మహిమం జేసి మధియ మస్తకంబును నొక్కపొర్పుంబునుం గనకమయంబులయ్యే; నాఁడు దొడంగి యేను దానవిభి స్థలంబులకును బుణ్ణాత్మ భూములకును వివిధాధ్వర ప్రదేశంబులకుం జనుచుండుడుఁ; దక్కటి ప్రక్కపుసిండి యగు ననుతలంపున నెన్ని చోట్లకుఁ బోయిననుం గాకుండు. లోకోత్తర చరితుం డజాతశత్రుం డశ్వమేధంబు సేయుచున్న వాఁ; డయ్యోడ నా కోర్కెసిధ్యించునని పెద్దయు నాసతో నరుగుదెంచితి; నించుక విశేషంబునుం గాన; వినుం; దబి కారణంబుగా నయ్యంచవ్యతి విప్పుని ధర్మంబు (నకు) నీ యజ్ఞంబు వోలదంటి' నని పలికి యస్తుకులంబు దా నెక్కడఁ బోపుటయు నెఱుంగకుండం బోయే; 'బాండుకులపవిత్ర! యమ్ముఖింబునం గలిగిన యాశ్వర్యంబు తెఱం గెట్టింగించితి; ననిన విని జనమేజయుండు.

252

ప్రతిపదార్థం: ఆ సక్తువు= ఆ పేలపిండియొక్క; గంధంబును= సువాసనయూ; అతిథి= అతిథియొక్క; పాద్య= పాదాలు కడుగుటకు ఉపయోగించే; జల= నీటియొక్క; క్లేదంబునున్= తడియును; పాలసి= వ్యాపించి, అంటుకొని; సక్తుప్రస్ఫు= సక్తు ప్రస్ఫుడిచేత; కృతంబు= చేయబడినది; ఇన్= అయిన; పరమ= ఉత్తమమైన; ధర్మంబు= ధర్మంయొక్క; మహిమంబున్+చేసి= మహిమవలన; మదియ= నాయొక్క; మస్తకంబును= తలయూ; ఒక్క= ఒక; పార్వతంబున్= ప్రక్కయూ; కనకమయంబులు= బంగారు వికారాలు; అయ్యోన్= అయ్యాయి; నాఁడు= ఆ రోజు; తొడంగి= మొదలుకొని; ఏను= నేను; దాన విధి= దాన కార్యాలు జరుగుతున్న; స్థలంబులకును= చోటులకు; పుణ్యా= పవిత్రాలైన; ఆశ్రమ= మునుల ఆశ్రమాలయొక్క; భూములకును= ప్రదేశాలకు; వివిధ= అనేక విధాలైన; అధ్వర= యజ్ఞాలు జరుగుతున్న; ప్రదేశంబులకును= తాపులకు; చనుచున్= వెళ్ళుతూ; ఉండుడున్= ఉంటాను; తక్క= మిగిలిన, రెండవదైన; ప్రక్క= వైపు; పసిండి= బంగారం కలది; అగు+న్= ఔతుంది; అను= అనెడి; తలంపున్= అభిప్రాయంతో; ఎన్నిచోట్లకున్= ఎన్నోచోట్లకు; పోయిననున్= పోయినపుటికినీ; కాక= రెండవప్రక్క బంగారం కాకుండా; ఉండున్= ఉన్నది; లోకోత్తర= లోకమునందు శ్రేష్ఠమైన; చరితుండు= నడవడి కలవాడు; అజాతశత్రుండు= ధర్మరాజు; అశ్వమేధంబు= అశ్వమేధం; చేయుచున్నవాడు= చేస్తున్నాడు; ఆ+ఎడన్= అక్కడ; నా= నాయొక్క; కోర్కు= కోరిక; సిద్ధించున్= నెరవేరుతుంది; అని; పెద్దయున్= మిక్కలి; అసతోన్= ఆశతో; అరుగుదెంచితిన్= వచ్చాను; ఇంచుక= కొంచెం కూడా; విశేషంబున్= అధిక్యమును; కాన్= చూడను; వినుండు= వినండి; అది; కారణంబుగాన్= కారణంగా; ఆ+ఉంఘవ్యతి= పాలం మొదలైనచోటు రాలిన గింజలను ఏరుకొని తిని బ్రదుకుతున్న; విప్పుని= బ్రాహ్మణుడియొక్క; ధర్మంబు(నకున్)= ధర్మానికి; ఈ యజ్ఞంబు= ఈ యజ్ఞం; పోలదు= సాటికాదు; అంటిన్= అన్నాను; అని; పలికి= చెప్పి; ఆ నకులంబు= ఆ ముంగిస; తాన్=

తాను; ఎక్కడన్= ఎక్కడకు; పోవుటయున్= పోవాలో; ఎఱుంగక+ఉండన్= తెలియకుండా; పోయెన్= పోయింది; పొండు= పొండురాజయ్యెక్క; కుల= కులమునందు; పవిత్ర! = పవిత్రుడైవాడా!; ఆ మళంబున్= ఆ యజ్ఞమునందు; కలిగిన= సంభవించిన; ఆశ్చర్యంబు= ఆశ్చర్యకరమైనదానియ్యెక్క; తెఱంగు= సమాచారాన్ని; ఎటింగించితిన్= తెలియజేశాను; అనిన్= అనగా; విని; జనమేజయుండు.

తాత్పర్యం: ఆ పేలపిండి సువాసన వ్యాపించి అతిథి కాళ్ళు కడిగిన నీటి తడి అంటుకొని సక్కుపస్ఫుడు చేసిన ధర్మము మహిమవలన నా తలా శరీరం ఒకవైపు బంగారం అయినవి. ఆనాటినుండి నేను దానకార్యాలు జరిగేచోట్లకూ పవిత్రములైన మున్మాశమాలకూ, వివిధ యజ్ఞాలు చేసే ప్రదేశాలకూ వెళ్ళుతూ ఉన్నాను. రెండోవైపు బంగారం అవుతుందేమో అనే అభిప్రాయంతో ఎన్నో చోట్లకు వెళ్ళినపుటీకి కానే కాలేదు. ‘లోకంలో శ్రేష్ఠమైన నడవడిగల ధర్మరాజు అశ్వమేధయాగం చేస్తున్నాడు. అక్కడ నా కోరిక నెరవేరుతుందేమో అనే ఆశతో ఇక్కడకు వచ్చాను కాని, నాకేమీ విశేషం కనబడలేదు. అందుచేత పొలాలు మొదలైన చోట్ల రాలిన గింజలను ఏరుకొని తిని బ్రదుకుతున్న ఆ బ్రాహ్మణుడి ధర్మంతో ఈ యజ్ఞం సాటికాదు అని అన్నాను. ఈ విధంగా పలికి ఆ ముంగిస తాను ఎక్కడకు వెళ్ళేది ఎవ్వరికీ తెలియకుండా వెళ్ళిపోయింది. పాండురాజ కులపావనా! ఆ యజ్ఞంలో సంభవించిన ఆశ్చర్యకరమైన విషయం నీకు తెలియజేశాను అని వైశంపాయనుడు అనగా విని జనమేజయుడు.

సీ. ‘జన్మంబునందు రాజమ్యలుఁ దపమున , మునిజనంబులు శాంతి ననఘు! విప్పు
లాసక్కు లగుడు; రట్లగుటుఁ గాదే పల్పు , రవనీశ్వరులు దొబ్బి యగక్కుతుల
నతులకీర్చులను సద్గతులను బడసిలి; , ధర్మందనుఁ దత్యుదాత్త భంగిఁ
దొంటి భూనాధులకంటి సత్యమునను , శౌచమునను భక్తి త్రథ నీగి

తే. నతిశయల్లే; వేదవ్యాసుఁ డాబి గాగుఁ , గలుగు నార్యజనుల చిత్తములకు నెక్క
నమరవల్లభు చంద మందముగఁ జేసేఁ , నశ్శమేధంబు మెచ్చుల కాకరముగ.’

253

ప్రతిపదార్థం: అనఘు!= పొంరహితుడా!, పుణ్యత్మా!; రాజమ్యలు= శ్క్రాతియవంశియులు, రాజులు; జన్మంబు+అందున్= యజ్ఞంలో; మునిజనంబులు= మునులు; తపమున్= తపస్సునందు; విప్పులు= బ్రాహ్మణులు; శాంతిన్= అంతరింద్రియ నిగ్రపాంలో; ఆసక్తులు= ఆసక్తి కలవారు; అగుదురు= అవుతారు; అట్లు= ఆ విధంగా; అగుటన్= ఆసక్తి కలిగిఉండటంవలననే; కాదు+వి!= కదా!; తొల్లి= పూర్వం; పల్పురు= అనేకులు; అవనీ+ఈశ్వరులు= భూపతులు, రాజులు; యాగ= యజ్ఞములయ్యెక్క; కృతులన్= చేయుటచేత; అతుల= సాటిలేని; కీర్తులను; సత్త+గతులను= ఉత్తమ లోకాలను; పడసిరి= పాందారు; ధర్మ= యముడియ్యెక్క; నందనుఁడు= కుమారుడు; అతి= మిక్కెలి; ఉదాత్త= గొప్పదైన; భంగిన్= విధంగా; తొంటి= పూర్వకాలమునందలి; భూనాధులకంటేన్= రాజుల కంటే; సత్యమునను= సత్యముచేత; శౌచమునను= అంతరంగ పుట్టిచేత; భక్తిన్= భక్తిచేత; త్రథన్= శచ్ఛాచేత; ఈగిన్= దానంచేత; అతిశయల్లేన్= అధికుడయ్యాడు; వేదవ్యాసుఁడు; ఆది+కాగన్= మొదలుగా; ఆర్యజనుల= పూజ్యలయ్యెక్క; కర్మనిష్పులయ్యెక్క; చిత్తములకున్= మనస్సులకు; ఎక్కన్= ఆనందం కలిగించగా; అమర= దేవతలయ్యెక్క; వల్లభు= ప్రభువుయ్యెక్క; దేవేంద్రుడియ్యెక్క; చందము= లక్ష్మణం, విధము; అందముగన్= ఒప్పగా; మెచ్చులకున్= మెప్పులకు; ఆకరముగన్= నిలయంగా; ఆశ్వమేధంబు= ఆశ్వమేధము; చేసెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: పుణ్యత్వా! రాజులు యుద్ధంలో ప్రీతిగలవారు. మునులు తపస్సునందు ఆసక్తికలవారు. బ్రాహ్మణులు అంతరిందియ నిగ్రహంలో శ్రద్ధకలవారు. అందువలననే కదా పూర్వకాలంలో రాజులు అనేకులు యాగాలు చేసి అనుషుమ కీర్తులనూ ఉత్తములోకాలనూ పొందారు. ధర్మరాజు సత్యంవలన అంతరంగ పుద్ధివలన భక్తిశ్రద్ధవలన, దానక్రియలవలన పూర్వరాజుల కంటే అధికుడయ్యాడు. వేదవ్యాసాది కర్మనిష్ఠలు సంతోషించగా అందరూ మెచ్చుకొనేటట్లుగా దేవేంద్రుడు యాగాలు చేసిన రీతిగా అశ్వమేధం చేశాడు.

వ. అట్టి పరమధర్మంబా నకులంబుచేత గల్భతం బగుటకుం గారణంబేమి? యని యడిగిన వైశంపాయనుండు ధర్మపుత్రు నధ్వరంబు నీ చెప్పిన యట్టిద యైనను నొక్కటి చెప్పెద; నపహితుండవగు; మన్మకులంబు హింసాత్మకంబైన పశు యజ్ఞంబుకంటే నహింసా మహితంబైన తపోయజ్ఞం బధికంబని చెప్పినయిచియయ్యా; లిత్త చెప్పుటగాక తనశిరంబును శరీరార్థంబును నువ్వుమయంబు లైన కతంబునుం బలికెం; | గాన దానివచనంబులు క్రోపువడు; వేత బ్యాపుయం బైనభి యొక్క యితిహసంబు గల; దబి యాకర్ణింపు' మని యమ్మనుజనాధున కిట్లనియె.

254

ప్రతిపదార్థం: అట్టి= అటువంటి; పరమ= ఉత్తమమైన; ధర్మంబు= ధర్మం; ఆ+నకులంబుచేతన్= ఆ ముంగిసచేత; గల్భతంబు= నిందించబడింది; అగుటకున్= అగుటకు; కారణంబు= కారణం; ఏమి; అని; అడిగినన్= అడుగగా; వైశంపాయనుండు; ఆ ధర్మపుత్రు= ఆ ధర్మరాజుయొక్క; అధ్వరంబు= యజ్ఞం; నీ చెప్పిన= నీపు చెప్పిన; అట్టిది+అ= అటువంటిదే; ఐనను= అయిసప్పటికిని; ఒక్కటి= ఒకమాట; చెప్పుదన్= చెప్పుతాను; అవహితుండవు= అవధానం కలవాడవు, ఏమరుపాటు లేనివాడవు; అగుము; ఆ+నకులంబు= ఆ ముంగిస; హింసా+ఆత్మకంబు= హింసాస్వరూపమై; పశు= పశువధతో కూడిన; యజ్ఞంబు కంటన్= యజ్ఞంకంటే; అహింసా= అహించచేత; మహితంబు= గౌరవించబడినది, గౌప్యది; ఐన= అయిన; తప్స్+మయు= తపోరూపమైన; యజ్ఞంబు= యజ్ఞము; అధికంబు= ఎక్కువది; అని; చెప్పిన+అది= చెప్పినట్టిది; అయ్యన్= అయింది; రిత్త= కారణంలేకుండా, వ్యర్థంగా; చెప్పుట= చెప్పుటం; కాక= కాకుండా; తన= తనయొక్క; శిరంబును= తలయూ; శరీర= శరీరంయొక్క; అర్థంబును= సగభాగాన్ని; సువ్రద్దమయంబులు= బంగారు వికారములు; ఐన= అయిన; కతంబునున్= కారణమునూ; పలిక్నే= చెప్పింది; కాన= కావున; దాని= ఆ ముంగిసయొక్క; వచనంబులు= మాటలు; త్రోపువడవు= త్రోసి వేయదగినవి కావు; ఏతద్= ఈః; విషయంబు= అంశానికి సంబంధించినది; ఐన+అది= అయినట్టిది; ఒక్క= ఒక; ఇతిహసంబు= జరిగిన కథ; కలదు= ఉన్నది; అది= దానిని; ఆకర్ణింపుము= వినుము; అని; ఆ+మనుజనాధునకున్= మానవపతితో, రాజుతో, జనమేజయుడితో; ఇట్లు= ఈః విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ఉత్తమధర్మాన్ని ముంగిస ఆశ్చేపించటానికి కారణమేమి? అని జనమేజయుడు అడిగాడు. వైశం పాయనుడు ఆ రాజుతో 'ధర్మనందనుని ఆ యజ్ఞం నీపు వర్ణించినటువంటిదే. కాని, ఒకమాట చెప్పుతాను సావధానంగా వినుము. ఆ ముంగిస పశుహింసారూపమైన యజ్ఞంకంటే అహింసారూపమైన యజ్ఞం గౌప్యదని చెప్పింది. అది కారణం వివరించకుండా చెప్పలేదు. తన తల, శరీరంలోని సగభాగమూ బంగారం కావటానికి కారణం చెప్పింది కాబట్టి దాని మాటలు త్రోసి వేయదగినవి కావు. దీనికి సంబంధించిన ఒక కథ ఉన్నది వినుము' అని ఈః విధంగా చెప్పాడు.

సీ. 'అమరాధిపతి దొబ్బి యాగంబు సేయంగఁ, దొడఁగ మహాముని స్తుతిముములును సురసంఘములుగఁ గూడి కురుముఖ్యా! బుత్సిగ్గఁ, ఇముల నేర్చుత్తిచి సాం పమర వేబిఁ

గల్చించి తగ నగ్నికార్యంబు నడపంగా, నర్స్యలు పశు నిచయంబుఁ దేర
నమ్మునుల్ గముఁగొని యథిక దయార్థంబు, లగు చిత్తములతోడు నమ్ముహేంద్రు

- A. నాననంబు చూచి 'యక్కట్! హింస ధి, ర్ఘంబు గాదు; కృతయుగంబు సౌచ్ఛే;
ననఫు! వత్సరత్తయము ప్రాతిగిలిన జీ, జంబు లిపుడు యజన సాధనములు.

255

ప్రతిపదార్థం: కురు= కురువంశంలో; ముఖ్య= అగ్రణీ!; అమర= దేవతలయొక్క; అధిపతి= ప్రభువు, ఇంద్రుడు; తొల్లి= పూర్వం; యాగంబు= యజ్ఞం; చేయంగ్నీ= చేయగా; తొడగ్నీ= పూనుకొనగా; మహాత్= గొప్ప; ముని= మునులయొక్క; స్నేహములును= సమూహాలును; సుర= దేవతలయొక్క; సంఘములున్= సమూహాలును; కూడి; బుత్సీక్= యజ్ఞం చేయించువారియొక్క; గణములన్= సమూహాలను; ఏర్ఘయిచి= నియమించి; సాంపు= అందం; అమరన్= కలుగగా; వేదిన్= యజ్ఞపేదిని; కల్పించి= నిర్మించి; తగన్= శాస్త్రోక్తంగా; అగ్నికార్యంబు= హోమం; నడపంగన్= చేయించగా; అర్పులు= యోగ్యమైన వారు; పశు= జంతువులయొక్క; నిచయంబున్= సమూహమును; తేరన్= తీసికొనిరాగా; ఆ+మునుల్= ఆ మునులు; కనుఁ గొని= చూచి; అధిక= మిక్కిలి; దయా= దయచేత; ఆర్థంబులు= కరగినవి; అగు= అయిన; చిత్తములతోడన్= మనస్సులతో; ఆ మహేంద్రు= దేవేంద్రుడియొక్క; ఆననంబు= ముఖం; చూచి; అక్కట్!= అయ్యా! హింస; ధర్మంబు= ధర్మం; కాదు; కృతయుగంబు= ధర్మం నాలుగు పాదాలతో నడచునట్టి కృతయుగం; చౌచ్చేన్= ప్రవేశించింది; ఆనఫు!= పుణ్యాత్మా! ఇపుడు= ఇపుడు; వత్సరత్తయము= మూడేళ్ళు; ప్రాతిగిలిన= ప్రాతపడిన; బీజములు= విత్తనాలు; యజన= యజ్ఞముయొక్క; సాధనములు= ద్రవ్యములు, పదార్థములు.

తాత్పర్యం: కురువంశాగ్రణీ! పూర్వం దేవేంద్రుడు యజ్ఞం చేయటానికి పూనుకొన్నాడు. అప్పుడు మునులూ, దేవతలూ కూడి ముందు బుత్సీక్కులను నియమించారు. సుందరమైన యజ్ఞపేదిని నిర్మించారు. శాస్త్రోక్తంగా హోమం చేయటానికి తగినవారు వెళ్ళి జంతువులను కొని తెచ్చారు. వాటిని చూచి మునుల మనస్సులు కరగినవి. వారు ఇంద్రుడి ముఖాన్ని సూటిగా చూచి 'అయ్యా! పుణ్యాత్మా! హింస ధర్మం కాదు. కృతయుగం ప్రవేశించింది. కావున ఇపుడు మూడేళ్ళు నిలువ ఉన్న విత్తనాలే యజ్ఞద్రవ్యాలు.

- K. వేదోభిత ప్రకారం, బాదర మెసఁగఁగ నడపు); మంచి యుత్తమ ధ

ర్షోదయము సేయు సీకు; ధి, యాద్యష్టిం జూడు పశుగణాల్త మహిత్మా!

256

ప్రతిపదార్థం: మహో+అత్మా= గొప్ప మనస్సి కలవాడా!; ఆదరము= ప్రేమ; ఎసఁగంగ్నీ= అతిశయించగా; వేద= వేదాలచేత; ఉందిత= చెప్పబడిన; ప్రకారంబు= విధానం; నడపుము= ప్రవర్తిల్లజేయుము; అది; సీకున్= సీకు; ఉత్తమ= ఉత్తమమైన; ధర్మ= ధర్మంయొక్క; ఉదయము= వ్యధిని; చేయున్= చేస్తుంది; దయా= దయతో కూడిన; ధృష్టిం= చూపుతో; పశు= జంతువులయొక్క; గణ= సమూహంయొక్క; ఆర్తిన్= దుఃఖాన్ని; చూడుము.

తాత్పర్యం: మహోత్మా! వేదోక్త ప్రకారంగా ప్రేమతో హోమం చేయుము. అది సీకు ధర్మాభివ్యక్తిని చేకూరుస్తుంది. కరుణా కటూడ్డ వీడ్డణాలతో జంతువుల దుఃఖాన్ని చూడుము.

- A. అనిన వాలమాట లాదలింపక యుండె, వాసపుండు; దాన వాదు పుట్టె

నమ్మునీశ్వరులకు నతనికి; సురసంఫు, మతనిఁ గూడు వాదు మతిశయల్లే.

257

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అనగా; వాసవండు= ఇంద్రుడు; వారి= ముమలయొక్క; మాటలు; ఆదరింపక= లక్ష్మీపెట్టుక; ఉండెన్= ఉన్నాడు; దానన్= దానిచేత, ఆ నిరాదరణంచేత; ఆ ముని+ఈశ్వరులరున్= ఆ ముని శేషులకు; అతనికిన్= ఇంద్రుడికి; వాడు= వివాదం; పుట్టెన్= కలిగింది; సుర= దేవతలయొక్క; సంఘము= సమూహం; అతనిన్= ఇంద్రుడిని; కూడన్= కలియగా; వాదము= వివాదం; అతిశయులైన్= పెరిగింది.

తాత్పర్యం: ఇంద్రుడు మునిపతులమాటలు లెక్కచేయలేదు. దానివలన వారికి ఇంద్రుడికి వివాదం కలిగింది. దేవతలు ఇంద్రుడి కొమ్ము కాచారు. అందువలన వివాదం ఇంకా ఎక్కువ అయింది.

వ. అట్టియెడం గర్జకాండ విదుండగు సుపరిచరవసువు సన్నిహితుం డగుటయు, సయ్యదుడిఱంగులవారుసు నారాజమ్ముని సొక్కిగాఁ గోలిన నతండు పశ్చపాతంబునుఁ బశువిశసనంబు కర్తవ్యం బని పలికి యథః పాతంబు ప్రాపించెం; గావున హింసారహితంబయిన యజనంబు పూజనీయంబగుటకు సంశయింప వలవ; దట్టుం గాక.

258

ప్రతిపదార్థం: అట్టి+వడన్= ఆ సమయంలో; కర్మకాండ= వేదమునందలి యజ్ఞ సంబంధమైన భాగం; విదుండు= తెలిపినవాడు; అగుఅయిన; ఉపరిచరవసువు; సన్నిహితుండు= సమీపించినవాడు; అగుటయున్= కాగా; ఆ+ఇరు+తెఱంగుల+వారును= ఆ రెండు పశ్చాలవారూ; ఆ రాజమ్మున్= ఆ రాజును; సొక్కి+కాన్= నిర్మయించేవాడినిగా; కోరినన్= కోరగా; అతండు= అతడు; దేవతా= దేవతలయొక్క; పశ్చపాతంబున్వు= పశ్చమునందలి అభిమానంచేత; పశు= జంతువులయొక్క; విశసనంబు= సంహోరం; కర్తవ్యంబు= చేయదగింది; అని; పలికి; అథన్+పాతంబు= అథోగతి; ప్రాపించెన్= పొందాడు; కావునన్= కావున; హింసా= హింస; రహితంబు= లేనిది; అయిన; యజనంబు= యజ్ఞం; పూజనీయంబు= పూజించదగింది; అగుటకున్= అగుటకు; సంశయించవలవదు= అనుమానించవలదు; అట్లున్+కాక= అంతే కాకుండా.

తాత్పర్యం: ఆ సమయాన వేదంలో యజ్ఞసంబంధమైన భాగం తెలిపిన ఉపరిచర వసువు అక్కడకు వచ్చాడు. అప్పుడు ఆ రెండు పశ్చాలవారూ ఆ రాజును నిర్మయించుమని కోరారు. అతడు దేవతా పశ్చమునందలి అభిమానంచేత జంతువధ చేయదగినదే అని చెప్పాడు. అందువలన అతడికి అథోగతి కలిగింది. కాబట్టి హింస లేని యజ్ఞం మన్మించదగింది. ఇందులో అనుమానించవలసిన దేహి లేదు. అంతే కాకుండా. (తరువాతి పద్యంతో అన్నయం).

అ. ఉంచప్పత్తియైన యుర్విసురోత్తముం | డట్టు ప్రాణరక్షకై ఘటీంచి

స్వజనములును దాను భుజయింపనుండి యా | సక్తు నతిధి కిచ్చెడి జనదె పాగడి.'

259

ప్రతిపదార్థం: ఉంచప్పత్తి= క్షేత్రాదులలో రాలిన గింజలను ఏరుకొని తినటమే జీవికగా కలిగినవాడు; ఐన= అయిన; ఉర్విసుర= బ్రాహ్మణులయండు; ఉత్తముండు= ఉత్తముడు; అట్లు= ఆ విధంగా; ప్రాణ= ప్రాణాలయొక్క; రక్షకై= రక్షణకై; ఘటీంచి= కూర్చుకొని; స్వజనములును= తన వారును; తాను; భుజయింపన్= తినగా; ఉండి= సిద్ధంగా ఉండి; ఆ సక్తున్= పేలపిండిని; అతిధికిన్= అతిధికి; ఇచ్చెన్= సమర్పించాడు; పాగడన్= పాగడగా; చనదు+ఎ?= తగదా?

తాత్పర్యం: ఉంచప్పత్తి అయిన బ్రాహ్మణోత్తముడు ప్రాణరక్షణార్థం సమకూర్చుకొని తానూ తనవారూ తినటానికి సిద్ధంగా ఉన్న ఆ పేలపిండిని అతిధికి సమర్పించాడు. ఇది పాగడరగదా? పాగడరగినదే అని అర్థం:

- ప. అనిన విని జనమేజయుం ‘డిది యట్టిదు; మునీంద్రా! నీ వచనంబుల కొడంబడితి; ధర్మమార్గగతంబైన ద్రవ్యం జంత భవ్యంబు గదే; యవ్యస్తువు దానంబునకుం బ్రథానం బగుట యింకనుం బ్రస్ఫుటంబుగాఁ బ్రకీల్తంపు’ మనపుడు నా సంయమి యవ్యాసవ పాత్ర పాత్రు నాలోకించి యిట్లనియె.

260

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అనగా; విని; జనమేజయుండు; ఇది= మీరు చెప్పిన సక్కుప్రస్తుడి త్యాగం; అట్టిది+ఆ= పాగడదగినదే; ముని+ఇంద్రా!= మునిశ్రేష్ఠా!; నీ= నీమొక్క; వచనంబులక్ను= మాటలకు; ఒడంబడితిన్= ఒప్పుకొంటున్నాను; ధర్మమార్గ= ధర్మమార్గంచేత; గతంబు= ప్రాప్తించింది; ఇన= అయిన; ద్రవ్యంబు= పదార్థము; ఇంత= ఇంతగా; భవ్యంబు= శుకరం; కద+ఏ!= కదా!; ఆ+వస్తువు= ఆ వస్తువు; దానంబునక్ను= దానానికి; ప్రధానంబు= ప్రశస్తం; అగుట; ఇంకను= మరియును; ప్రస్ఫుటంబు+కాన్= విస్పష్టంగా; ప్రకీర్తింపుము= వివరింపుము; అనవుడున్= అని అనగా; ఆ+సంయమి= ఆ ముని వైశంపాయనుడు; ఆ+వాసవ= ఆ ఇంద్రుడియొక్క; పాత్ర= పుత్రుడి కువారుడియొక్క (మనుమడు); పాత్రున్= పుత్రుడి కువారుడిని, మనుమడిని, జనమేజయుడిని; ఆలోకించి= చూచి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: వైశంపాయనుడు చెప్పిన మాటలు విని జనమేజయుడు ‘మునీంద్రా! సక్కుప్రస్తుడి త్యాగం కొనియాడదగినదే. మీ మాటలకు ఒప్పుకొంటాను. ధర్మమార్గంచేత ప్రాప్తించిన పదార్థం శుభకరం కదా! ఆ వస్తువు దానానికి ప్రశస్తం కావటం ఇంకా విస్పష్టంగా వివరించుము’ అని అన్నాడు. ఆ తరువాత వైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

విశేషం: అవ్యాసవ పాత్ర పాత్రున్-ఇంద్రుడి పుత్రుడు అర్జునుడు. అర్జునుడి పుత్రుడు అభిమన్యుడు కావున ఇంద్రుడికి అభిమన్యుడు పాత్రుడు. అభిమన్యుడి పుత్రుడు పరీక్షితు పుత్రుడు జనమేజయుడు. కావున జనమేజయుడు అభిమన్యుడికి పాత్రుడు. ఇంద్రుడికి పాత్రుడి పాత్రుడు.

అగ్స్య మహాముని ద్వాదశ వార్షిక యజ్ఞ ప్రభావము (సం.14-95-4)

- సీ. ‘ఇష్టిష్టయంబున నెందుఁ బ్రసిధ్యతం , బరగెదు నట్టేబి ధరణినాథ! వినుతేతిహసంబు వినుము చెప్పేదు; నగ , స్తుయండు పండ్రెందెంట్లు సుప్రతాఖి రత్నఁ జేయు మహితార్ధురమునకు దివ్యాను , భావంబు గలయట్టి పరమమునులు వేడ్జు బుల్యిజులయి వెలయ నిజస్పోథి , నభిల తంత్రంబులు నాచలింప;
- తే. నా సమయమున వర్లుంపుఁ డయ్యు నింప్రుఁ , దీపధులు వికలత్వంబు నొందె; దానిఁ జూచి యత్తపోథము ‘లగస్తుయనకు నన్ను దానవిధు లెట్లు చెల్లునో తగు విధమున.

261

ప్రతిపదార్థం: ధరణినాథ!= భూనాథా!, రాజు!; ఈ విషయంబున్= ఈ విషయంలో; ఎందున్= అంతటా; ప్రసిద్ధతన్= ప్రభ్యాతితో; పరగెడు= ఒప్పెడు; అట్టి+ఆది= అటువంటిది; వినుత= కొనియాడబడిన; ఇతిహాసంబు= జరిగిన కథ; వినుము; చెప్పేదన్= చెప్పుతాను; అగ్స్యందు; సువ్రత= ఉత్తమ నియమమునందలి; అభిరతిన్= ఆసక్తితో; పండ్రెందు; ఏండ్లు= ఏణ్లు; చేయు= చేసే; మహిత= పూజించబడిన, గౌప్యదైన; అధ్వరమునక్ను= యజ్ఞానికి; దివ్య= దేవతాసంబంధమైన; అనుభావంబు= మహిమ; కల+అట్టి= కలిగినట్టి; పరమమునులు= మహార్షులు; వేడ్జున్= సంతోషంతో; బుల్యిజులు= యజ్ఞం చేయించేవారు; అయి;

వెలయన్= పొగడ్క తెక్కగా; నిజ= తమయొక్క; ప్రాథిన్= కార్యసామర్థ్యంతో; అభిల= సమస్తమైన; తంత్రంబులు= ఏర్పాటులు; ఆచరింపన్= చేయగా; ఇంద్రుడు= ఇంద్రుడు; ఆ సమయమునన్= అప్పుడు; వర్షింపఁడు+అయ్యెన్= వానలు కురిపించని వాడాయొను; ఓషధులు= ఫలించిన వెంటనే నశించే వరి మొదలైనవి; వికలత్వంబున్= వినాశాన్ని; ఒందెన్= పాందాయి; ఆ+తపన్+ధనులు= ఆ తపన్సే ధనంగా కలవారు; దానిన్= ఆ దున్స్టితిని; చూచి; అగస్త్యునకున్= అగస్త్యుడికి; అన్నదాన= అన్న దానంయొక్క; విధులు= కర్తవ్యాలు; అగు= తగిన; విధమునన్= విధంగా; ఎట్లు= ఏ రీతిగా; చెల్లును+ఓ?= సాధ్యమగునో?

తాత్పర్యం: రాజా! ఈ విషయంలో లోకంలో ప్రసిద్ధికేక్కిన ఒక కథ నీకు చెప్పుతాను వినుము. అగస్త్యుడు నియమనిష్ఠలతో పన్నెండేళ్ళ ఒక గొప్ప యజ్ఞం చేయటానికి నిశ్చయించాడు. దివ్య మహిమ గల మహార్షులు ఆ యజ్ఞానికి బుత్స్యిజ్ఞాలై సమర్థంగా అన్ని ఏర్పాట్లు చేశారు. కానీ, అప్పుడు ఇంద్రుడు వర్షాలు కురిపించలేదు. వరి మొదలైనవన్నే చెడిపోయాయి. ఆ దున్స్టితిని చూచి ఆ మహార్షులు ‘శాస్త్రోక్తంగా అన్నదానాన్ని అగస్త్యుడు ఎట్లా చేస్తాడో?

v. ఇతండు ద్వాదశవార్షికం బైన బీక్కా విశేషంబు నొంబినవాడు; ధర్మమార్గాగతం బయిన ద్రువ్యంబు దక్కనొండు వినియోగింపండు; వానయుం గురియ; దని ముఖ్యిలి తమలోఁ బలుకు పలుకులు ప్రతాపదీపితుం డగు నక్కుంభసంభవుం డాలించి వారలతో నిట్లనియో.

262

ప్రతిపదార్థం: ఇతండు= ఈ మహాత్ముడు; ద్వాదశ వార్షికంబు= పన్నెండేళ్ళకు సంబంధించినది; ఇన్= అయిన; దీక్కావిశేషంబున్= మహాయజ్ఞ దీక్కను; ఒందినవాడు= పూనినవాడు; ధర్మమార్గ= ధర్మమార్గంచేత; ఆగతంబు= వచ్చింది, ప్రాప్తించింది; అయిన; ద్రవ్యంబు= పదార్థం; తక్కున్= తప్ప; ఒండు= మరియొకటి; వినియోగింపండు= ఉపయోగించడు; వానయున్= వానకూడా; కురియదు= కురియలేదు; అని; ముచ్చిరి= విచారించి; తమలోన్= వారిలోపారు; పలుకు= అనుకొనుచున్న; పలుకులు= మాటలు; ప్రతాప= శక్తిచేత; దీపితుండు= ప్రకాశింపజేయబడినవాడు; అగు= అయిన; ఆ కుంభ= ఆ కుండయందు; సంభవుండు= పుట్టినవాడు - అగస్త్యుడు; ఆలించి= ఆలకించి; వారలతోన్= వారితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ మహాత్ముడు పన్నెండేళ్ళ యజ్ఞదీక్ష వహించాడు. ధర్మమార్గంచేత ప్రాప్తించిన పదార్థాన్ని తప్ప మరొక దానిని ఉపయోగించడు. వానలూ పడటంలేదు’ అని విచారించారు. వారు తమలో తాము అనుకొనే మాటలు శక్తిశాలి అయిన అగస్త్యుడు విని వారితో ఈ విధంగా అన్నాడు.

ఉ. ‘న్యాయము గల్లి యధ్వరమునందు విఘ్నాతము పుట్టుకుండే డాఁ
డోయుదకోటిఁ బస్సి హాలి తుప్పిగ వృష్టి యొనర్వుకున్న నే
నా యమరేంద్రతం గొని మహాధ్వత వృత్తి జగంబుఁ బ్రోచెడన్:
మీయెడఁ జింత దక్కుఁడు సమిద్ధతపఃపరులార! నా దెసన్.

263

ప్రతిపదార్థం: సమిద్ధ= అప్రతిపాతమైన; తపన్= తపస్సునందు; పరులు+ఆర!= ఆసక్తి కలిగిన మునులారి; హారి= ఇంద్రుడు; తాన్= తాను; న్యాయము= ధర్మం; కల్గి= కలిగి; అధ్వరము+అందున్= యజ్ఞమునందు; విఘ్నాతము= విఘ్నం; పుట్టుక+ఉండన్= కలుగకుండ; తోయద= మేఘాలయొక్క; కోటిన్= సమూహాన్ని; పన్ని= పంపించి; తుప్పి+కన్= తుప్పిగా; వృష్టి+బనర్వుక= వాన కురిపించక; ఉన్నన్= ఉంటే; నేను; అమరేంద్రతన్= ఆ దేవేంద్రత్వమును; కొని= స్వీకరించి; మహా+అధ్వత= ఆశ్వర్యం కలిగించే; వృత్తిన్= వ్యాపారంతో; జగంబున్= లోకాన్ని; ప్రోచెదన్= కాపాడుతాను; నాదెసన్= నా విషయంలో; మీ= మీయొక్క; ఎదన్= హృదయాలలో; (ఇట ఎద జాత్యేకవనము;) చింతన్= విచారమును; తక్కుఁడు= వరలండి.

తాత్పర్యం: ‘అప్రతిషాత తపఃపరులారా! దేవేంద్రుడు ధర్మబుద్ధిలయి యజ్ఞనికి విష్ణుం కలుగకుండా మేఘాలను పంపి నెలకు మూడు వానలు నిండుగా కురిపిస్తాడా సరేసరి. లేదా నేనే ఆ దేవేంద్రత్వాన్ని స్వీకరించి లోకాన్ని కాపాడుతాను. మీరు నా విషయంలో నిర్విచారంగా ఉండడండి.

క. కాదేనిఁ బ్రిజగముల బహు , శోదార ద్రువ్యకోటు లున్న యునికి మీ
పాదముల పరిసరమునకు , దే దొరకొను: నత్రమును దెళ్ళెద వానిన్.

264

ప్రతిపదార్థం: కాదు+ఎన్= అట్లా కాకపోతే; బ్రిజగములన్= మూడు లోకాలలో; బహుభా= అధికమైన; ఉదార= గొప్పదైన;
ద్రవ్య= పదార్థాలయ్యుక్క; కోటులు= సమూహాలును; ఉన్న+ఉనికిన్= ఉన్నవి ఉన్నట్లే; మీ= మీమ్యుక్క; పాదములపరిసరమునకున్= కాళ్ళదగ్గరకు; తేన్= తీసికొనగా; దొరకొనున్= లభిస్తుంది; వానిన్= వాటిని; అళమమునన్= సునాయాసంగా; తెచ్చెదన్= తెస్తాను.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా కాకపోతే మూడు లోకాలలో యజ్ఞద్రవ్యాలు కోటువోట్లు ఉన్నవి కదా! వాటిని ఉన్నవి ఉన్నట్లే మీ కాళ్ళదగ్గర సునాయాసంగా తెచ్చి పడవేస్తాను.

తే. అంత చేయంగవలయునే యస్తు ననఫు , లారు! యుత్తర కురుభూము లారుఁ బండి
యుస్తుయవి; యాగ కాలోచితాన్నమునకు , వలయు ధాన్యముల్ తలపున వచ్చ నిందు.’

265

ప్రతిపదార్థం: అంత= అంతపెద్దపని; చేయంగన్+వలయున్+ఎి= చేయవలయునా; అన్నన్= అని మీరు అంటే; అనఫులు+ఆరుఁ= పుణ్యాత్మకులారా!; ఉత్తర కురు భూములు= ఉత్తర కురుదేశంలోని భూములు; ఆరన్= పరిపూర్ణంగా; పండి; ఉన్న+అవి= ఉన్నవి; యాగకాల= యజ్ఞసమయానికి; ఉచిత= తగిన; అన్నమునకున్= అన్నం కొరకు; వలయు= కావలసిన; ధాన్యముల్= ధాన్యాలు; తలపునన్= తలచిన వెంటనే; ఇందున్= ఇక్కడకు; వచ్చున్= చేరుతాయి.

తాత్పర్యం: పుణ్యాత్మకులారా! అంతపెద్దపని చేయాలా? అని మీరు అన్నట్లయితే ఉత్తర కురుభూములలో పంటలు చక్కగా పండాయి. యాగకాలంలో అన్నప్రదానం చేయటానికి కావలసిన ధాన్యాలు తలచినవెంటనే ఇక్కడకు చేరుతాయి.’

వ. అని పలికి వెండియు.

266

తాత్పర్యం: అని చెప్పి ఇంకా (ఇట్లా అన్నాడు.)

క. ‘ఆ జాలియేల? నిర్మల , బీజహావిస్తుంత మేను ష్రీతి నొనర్పం
గా జగతి వఱపునం జెడు , నే? జన్మము విష్ణుపదునె? యేటికి వగవన్.’

267

ప్రతిపదార్థం: ఆ జాలి= ఆ విచారం, బాధ; ఏల?= ఎందుకు?; ఏను= నేను; నిర్మల= స్వచ్ఛమైన; బీజ= బీజాలు అను; హావిన్= హోమద్రవ్యాలతో కూడిన; తంత్రము= హోమం; త్రీతిన్= సంతోషంతో; ఒనర్పగాన్= చేయగా; జగతి= లోకం; వఱపునన్= అనావృష్టిచేత; చెడున్+ఎి?= చెడునా?; జన్మము= యజ్ఞం; విష్ణుపదును+ఎ= విష్ణుం కలది అగునా?; వగవన్= విచారించగా; ఏటికిన్?= ఎందుక?

తాత్పర్యం: ‘ఆ బాధ ఎందుకు? నేను సంతోషంగా మంచి విత్తనాలతో యజ్ఞంచేస్తే లోకం అనావృష్టిచే చెడుతుందా? యజ్ఞనికి ఆటంకం కలుగుతుందా? విచారించనేల?’

- సి.** అన విని 'నీవు ధర్మగతి సంస్థ', వస్తుదాయిని; నిరవద్య తపము
వ్యయముగా నీ కేల వాసవుపై కిన్న? నభిల జగద్గున మాహాతంచి
కొనసేల? యుత్తర కురుభూములందలి, ధాన్యంబు లేల? సన్మాన్యజీజ
పుతుములందు ఫలేచ్ఛ యోజింప నేల? మా, కై యిన్న దెఱగులయందుఁ బాటె
తే. నీదు చిత్తంబు; దీని వినిశ్చయముగఁ, జేసి సుభి వగు; మేము మా చేసినట్టి
సుకృతములఁ దెళ్ళికొందుము సులభములుగ, వలయు నాపారములు; లోకవందనీయ!
- 268

ప్రతిపదార్థం: లోక= లోకాలచేత; వందనీయ= నమస్కరించదగినవాడా!; అనవ్= అనగా; విని; నీవు; ధర్మ+ఆగతి= ధర్మ ప్రాప్తిచేత; సంస్థ= ఆమోదించబడిన; వస్తు= వస్తువులను; దాయిని= ఇచ్చేవాడవు; నికున్= నీకు; వాసవుపైన్= ఇంద్రుడిమీద; కిన్నన్= కోపంచేత; నిరవద్య= దోషంలేని; తపము; వ్యయము+కన్= వ్యయంకావటం; ఏల?= ఎందుకు?; అభిల= సమస్తమైన; జగత్= లోకాలయొక్క; ధనము= ధనమును; ఆహారించికొనవ్= తీసికొనగా; ఏల?= ఎందుకు?; ఉత్తర కురుభూములు+
అందున్+అలి= ఉత్తర కురుభూములలోని; ధాన్యంబులు= ధాన్యాలు; ఏల?= ఎందుకు?; సత్త= సజ్జనులచేత; మాన్య= గౌరవించదగిన; బీజ= బీజాలు; పుతుములు+అందున్= హోమద్రవ్యాలలో; ఫల= ఫలమునందలి; ఇచ్చన్= కోరికను గూర్చి;
యోజింపన్+ఏల?= ఆలోచించటం ఎందుకు?; మాకున్+ఐ= మా కొరకు; ఇన్ని; తెఱగుల+అందున్= దారులందు; నీదు
చిత్తంబు= నీ మనస్సు; పాణ్ణ= పోయింది; దీనిన్= ఈ యజ్ఞాన్ని; వినిశ్చయము+కన్= విశ్చయించినట్లు తప్పక; చేసి; సుఖిని= సుఖం కలవాడవు; అగుము; ఏము= మేము; చేసిన; అట్టి; సుకృతములన్= పుణ్యాలచేత; వలయు= కావలసిన; ఆహారములు;
సులభములుగన్= సులభంగా; తెచ్చికొందుము= తెచ్చికొంటాము.

తాత్పర్యం: అగస్త్యుడు ఈ విధంగా అనగా విని మునులు 'లోకనందనీయా! నీవు ధర్మబద్ధంగా ప్రాప్తించిన వస్తువులు
ఇచ్చేవాడవు. ఇంద్రుడిమీద కోపంచేత నీ నిష్కాశంకమైన తపస్సు వ్యయం కావటం దేనికి? లోకాలన్నిటిలో ఉన్న ధనం
తీసికొనటం ఎందుకు? ఉత్తర కురుభూములలోని ధాన్యాలెందుకు? మంచి విత్తనాలతో ఫలం కోరి యజ్ఞం చేయటం
ఎందుకు? మా కొరకు నీ మనస్సు ఇన్ని దారులు త్రోక్కింది. ఈ యజ్ఞాన్ని అనుకొన్నట్లు చేసి సుఖంగా ఉండుము.
మేము చేసిన పుణ్యాలవలన మాకు కావలసిన ఆహార పదార్థాలను మేము తెచ్చుకొంటాము.'

- మ.** అని సల్లాపము సేయుచుండగ ననేకాంభోదజాలంబులన్
బనిచెం బెల్లుగ వర్షముల్ గులయగాఁ బర్లన్ను దా ప్రాప్తః తా
సును నాచార్యు బురస్కలించికొని సన్నుం గావవే యంచు న
మ్మునిశార్యాలునిఁ గానవచ్చె వినయంబున్ భక్తియుం దీఁపుగన్.
- 269

ప్రతిపదార్థం: అని; సల్లాపము= సంభాషణం; చేయుచున్= చేస్తా; ఉండగన్= ఉండగగా; ఆ ప్రాప్తు+అ= అప్పటికప్పాడే;
పర్షమ్యుడు= ఇంద్రుడు; అనేక= పెక్కులైన; అంభోద= మేఘాలయొక్క; జాలంబులన్= గుంపులను; పెల్లు+కన్= ఎక్కువగా;
వర్షముల్= వర్షాలు; కురియగాన్= కురియగా; పనిచేన్= పంపాడు; తానును= తానుకూడా; ఆచార్యున్= గురువును, బృహస్పతిని;
పురస్కరించికొని= ముందుంచుకొని; వినయంబున్= వినయమూ; భక్తియున్= భక్తియూ; తోఱగన్= వెల్లడి కాగా; నమ్మన్= నమ్ము;
కావవే= రక్షింపవే; అంచున్= అంటూ; ఆ ముని శార్యాలునిన్= ఆ మునులలో శ్రేష్ఠుడిని; కానవ్= దర్శించగా; వచ్చున్= వచ్చాడు.

తాత్పర్యం: అని మునులు మాటాడుతుండగా ఆ సమయంలోనే ఇంద్రుడు జోరున వానలు కురియటానికి మేఘాలను పంపాడు. అంతే కాకుండా తన గురువును బృహస్పతిని ముందుంచుకొని వినయమూ భక్తీ వెల్లడి బౌతుండగా తాను కూడా అగస్త్యుడిని దర్శించటానికి వచ్చాడు.

ఉ. వచ్చిన గారవించి, యనపద్మపు టల్లున లిచ్ఛి సంయముల్
మెచ్చుగ శాంతసద్గచనలీలఁ బ్రమోద మొనల్లి యాతనిం
బుచ్చె సురేజ్యయుక్తముగఁ బోడిగఁ గ్రమ్ముఱ వేల్పువీటి కా
సచ్చరితుండు; లోకమును సంతస మండె; వెలింగ జన్మమున్.

270

ప్రతిపదార్థం: ఆ+సత్= ఆ ఉత్తమమైన; చరితుండు= నడవడిగలవాడు, అగస్త్యుడు; వచ్చినన్= ఇంద్రుడు రాగా; గారవించి= గౌరవించి; అనవద్యము= దోషం దోరలని; అర్ఘునలు+ఇచ్చి= పూజలు చేసి; సంయముల్= మునులు; మెచ్చుగన్= మెచ్చుకొనగా; శాంత= నెమ్ముదితో కూడిన; సత్+వచన= మంచిమాటలయొక్క; లీలన్= స్వాగతో; ప్రమోదము= సంతోషం; ఒనర్చి= కలిగించి; పోడిగన్= తగిన విధంగా; క్రమ్మణ్= మరల; అతనిన్= ఆ ఇంద్రుడిని; సుర= దేవతలయొక్క; ఇజ్య= గురువుతో, బృహస్పతితో; యుక్తముగన్= కూడి ఉండేటట్లుగా; వేల్పు= దేవతలయొక్క; వీటికిన్= పట్టణానికి, అమరావతికి; పుచ్చెన్= పంపాడు; లోకమును= లోకంకూడా; సంతసము+అందెన్= సంతోషించింది; జన్మమున్= యజ్ఞమూ; వెలింగన్= శోభిల్లింది.

తాత్పర్యం: ఇంద్రుడు రాగా అగస్త్యుడు గౌరవించి, శాస్త్రోకంగా పూజించి నెమ్ముదితో మంచిమాటలు చెప్పి అలరించి, అతడిని బృహస్పతితోపాటు మరలా అమరావతికి తగినవిధంగా పంపాడు. ఇది చూచి మునులు మెచ్చుకొన్నారు. లోకమూ సంతోషించింది. యజ్ఞమూ శోభిల్లింది.

తే. క్రతు సమాప్తి సమయమున నతయు వినయ, భరతుఁడై యోగ్యభంగి సప్తరమ మునుల
కర్మ లిచ్ఛి యాముంత్రణ మాచరింప, వారుఁ భీతి నేగెలి నిజావాసములకు.

271

ప్రతిపదార్థం: అతండు= అగస్త్యుడు; క్రతు= యజ్ఞంయొక్క; సమాప్తి= ముగింపుయొక్క; సమయమునన్= కాలంలో; వినయ= వినయంచేత; భరితుఁడు+పి= నిండినవాడై; ఆ పరమ మునులకున్= ఆ మహర్షులకు; యోగ్య= తగిన; భంగిన్= విధంగా; అర్ఘులు+ఇచ్చి= పూజలుచేసి; అమంత్రణము= వీడ్స్టోలు; ఆచరింపన్= చేయగా; వారున్= వారూ; ప్రీతిన్= ఆనందంతో; నిజ= తమయొక్క; ఆవసములకున్= నివాసాలకు; ఏగిరి= వెళ్ళారు.

తాత్పర్యం: యజ్ఞం ముగిసినప్పుడు అగస్త్యుడు వినయపరిపూర్వుడై ఆ మహర్షులకు తగినవిధంగా పూజలుచేసి వీడ్స్టోలుపగా వారు తమ తమ నివాసాలకు వెళ్ళారు.

జమదగ్ని మహాముని పితృదేవతల శాపంబున నకులం బై పుట్టిన కథ (సం.14-96-1)

వ. ఇవ్విధంబున హింసారహితంబుగా మహిత యాగంబు సుప్రయోగంబు చేసి యగస్త్యండు పరమ ప్రశ్ని నుజ్ఞిలుఁ డయి వెలింగెం; గావున ధర్మమార్గాగత ధ్రువక్షతంబై తపామయం బగు యజ్ఞంబు ప్రాజ్ఞజన మనోజ్ఞింబై వెలయు' నని చెప్పిన విని జనమేజయం డిట్లనియె.

272

ప్రతిపదార్థం: ఈ+విధంబున్= ఈ విధంగా; హింసా= హింస; రహితంబు+కాన్= లేనట్లుగా; మహిత యాగంబు= గొప్ప యజ్ఞం; సుప్రయోగంబు= సదనుష్ఠానం కలదిగా; చేసి; అగస్త్యండు; పరమ= మిక్కిలి; ప్రశ్నిన్= పాగడ్తతో; ఉజ్జ్వలండు= పెంపాందేవాడు; అయి; వెలింగెన్= ప్రకాశించాడు; కాపున్= కాబట్టి; ధర్మమార్గ= ధర్మమార్గంచేత; ఆగత= ప్రాప్తించిన; ద్రవ్య= పదార్థాలచేత; కృతంబు+బ= చేయబడినదై; తప్స్+మయంబు= తపోరూపం; అగు= అయిన; యజ్ఞంబు= యజ్ఞం; ప్రాజ్జజన్= విద్యాంసులకు; మనోజ్ఞంబు+బ= మనోహరమై; వెలయున్= ప్రసిద్ధికెక్కుతుంది; అని; చెప్పిన్= చెప్పగా; విని; జనమేజయుండు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధంగా హింస లేకుండా సదనుష్ఠానం కలదిగా మహాయజ్ఞం చేసి మిక్కిలి పాగడ్తలు పాంది అగస్త్యండు ప్రకాశించాడు. ధర్మమార్గాన ప్రాప్తించిన ద్రవ్యాలతో చేసే తపోరూపయజ్ఞం విద్యాంసులకు మనోహరమై ప్రసిద్ధి కెక్కుతుంది' అని వైశంపాయనుడు చెప్పగా విని, జనమేజయుడు ఈ విధంగా పలికాడు.

తే. ‘అహము! నకులరూపంబున నట్లు దోచి, బ్రాహ్మణులతోడ మానవ భాషణముల నెప్పుడేనియు నొక్కయేశాన బోధి, ఘనుడు సల్లాప మొనలంచె నని తలంచి. 273

ప్రతిపదార్థం: అహము!= పుణ్యత్మా!; ఎవ్వడు+ఏనియున్= ఎవ్వడో; ఒక్క= ఒకానొక; అహీన= హీనంకాని, అత్యధికమైన; బోధి= జ్ఞానంచేత; ఘనుడు= గొప్పవాడు; అట్లు= ఆవిధంగా; నకుల= ముంగిస; రూపంబున్= రూపంతో; తోచి= కనబడి; బ్రాహ్మణులతోడన్= బ్రాహ్మణులతో; మానవ= మనుషులయొక్క; భాషణములన్= మాటలతో; సల్లాపము= సంభాషణం; ఒనరించెన్= చేశాడు; అని; తలంచి= ఊహించి.

తాత్పర్యం: పుణ్యత్మా! ఎవ్వడో ఒక మహాజ్ఞాని ఆ విధంగా ముంగిసరూపంతో సాక్షాత్కరించి బ్రాహ్మణులతో మనస్యవార్కులతో మాటాడి యుండవచ్చునని యూహించి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తే. ఆత్మ దెవ్వుడో? యని నిన్ను నడుగు జాచి, వెండియును బ్రస్తుతోక్కుల విందు మను మ నంబుతో సూరకుండితి; నాకు నతనిఁ, జెప్పు దగు నేని బోధనశీలి! చెప్పుము! 274

ప్రతిపదార్థం: బోధన= బోధించుటయే; శీల!= శీలంగా కలవాడా!; ఆతుడు= ఆ మహాజ్ఞాని; ఎవ్వడు+బ= ఎవ్వడో; అని; నిన్నున్= నిన్ను; అడుగున్= అడుగగా; చూచి= తలచియూ; వెండియును= మరియును; ప్రస్తుత= ముందు సందర్భమునుబట్టి వచ్చిన; ఉక్కులన్= మాటలను; విందుము= విందాము; అను; మనంబుతోన్= మనస్సుతో; ఊరక+ఉండితిన్= ఊరకున్నాడు; అతనిన్= అతడిని గూర్చి; చెప్పన్+తగున్+ఏనిన్= చెప్పదగినచో; నాకున్= నాకు; చెప్పము+లు= చెప్పుమా!

తాత్పర్యం: బోధనశీలి! అత దెవ్వడో నిన్ను అడగాలని అనుకొన్నప్పటికీ ముందు సందర్భముననుసరించి వచ్చినమాటలు వినవలెననే మనస్సుతో నేను ఊరకున్నాను. అతడిని గూర్చి చెప్పటానికి వీలుంటే నాకు చెప్పండి.

క. అనుటయు వైశంపాయనుఁ, ‘డనూన పుష్టి ప్రభిష్టు దగు నీ కెందున్
వినఁ దగని యిచియుఁ గలదే! వినిపించెద ముంగి విధము విను తెలియంగన్. 275

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= అనగా; వైశంపాయనుడు; న+ఊన= తక్కువకాని, అధికమైన; పుణ్య= పుణ్యంచేత; ప్రదీష్టుడు= ప్రకాశింపజేయబడినవాడరు; అగు= అయిన; నీకున్= నీకు; ఎందున్= ఏ విషయంలోనైనా; విన్= వినగా; తగని= తగని;

అదియున్= అదికూడా; కలదు+వీ?= ఉన్నదా?; ముంగి= ముంగిసయ్యెక్కు; విధము= వృత్తాంతం; తెలియంగ్న్= తెలిసేటట్లుగా; వినిపించెదన్= వినిపిస్తాను; విను= వినుము.

తాత్పర్యం: అనగా వైశంపాయనుడు నీపు మహాపుణ్యంచేత ప్రకాశిస్తున్నావు. ఏ విషయమైనా నీకు తెలియకూడనిదంటూ ఒకటి ఉన్నదా! నీకు తెలిసేటట్లుగా ముంగిస వృత్తాంతం వినిపిస్తాను వినుము.

సీ. జమదగ్నిపితృకార్యసంకల్పమత్తంత, నియతాత్ముడై చేసే; నిష్ఠ యొప్పు
జారు నూతన కలశంబున హరీము ధే, నువ్వు దాన పిదికి గారవముతోడ
నిష్టునయెడు బదిలమ్ముగా డెంచిన, నతని చిత్తము తెఱం గరయు బుట్టి
సాకారప్పత్తిర్థీధాధిదైవము వచ్చి, ప్రామాదికం బను భంగి దోపు

ఆ. గుండతోడిపాలు గూల్చిన్న గినియక, యూరకుండె నా సముజ్జులాత్ముడ
డప్పు దాత్త మెచ్చి యదైవ మతనికి, నిట్టు లనియే గురుమహీశవర్య!

276

ప్రతిపదార్థం: కురు= కురువంశియులైన; మహి+ఈశ= రాజులలో; వర్యు!= శ్రేష్ఠుడా!; జమదగ్ని; అత్యంత= మిక్కిలి; నియత= నిగహించబడిన; ఆత్మండు+బు= మనస్స కలవాడై; పితృకార్య= శ్రాద్ధం చేయవలయునే; సంకల్పంబు= ఆలోచన; చేసెన్= చేశారు; నిష్ఠ= శ్రద్ధ; ఒప్పన్= ఒప్పగా; తాన్+అ= తానే; చారు= అందమైన; నూతన= క్రొత్తది అయిన; కలశంబున్న= కుండలో; హోమ= యజ్ఞానికి ఉపయోగించు; ధేనువున్= ఆపును; పిదికి; గారవముతోడన్= ప్రేమతో; ఇమ్ము+ఖన= అనుకూలమైన; ఎడన్= చోటునందు; పదిలమ్ము+కాన్= జాగరూకతతో; డెంచిన్= చేర్గా, ఉంచగా; అతని= అతడియొక్క; చిత్తము= మనస్సు; తెఱంగు= తీరు; అరయు= పరీష్టించే; బుట్టిన్= తలపుతో; సాకార= ఆకారంతో కూడిన; వృత్తిన్= వ్యాపారంతో; క్రోధ= క్రోధమునకు; అధిదైవము= అధిష్టానం. (క్రోధభూతము అని అర్థం); వచ్చి; ప్రామాదికంబు= పొరపాటున జరిగింది; అగు= అయిన; భంగి= విధం; తోపన్= చూపట్లగా; కుండతోడన్+పాలున్= కుండతోపాటు పాలను, పాలకుండను; కూల్చిన్న= పడద్రోయగా; ఆ సముజ్జుల= ఆ పాపరహితమైన; ఆత్మండు= ఆత్మకలవాడు, జమదగ్ని; కినియక= కోపించక; ఊరకుండెన్= ఊరకున్నాడు; ఆ దైవము= ఆ క్రోధభూతం; అప్పుడు; అత్మన్= మనస్సలో; మెచ్చి= మెచ్చుకొని; అతనికిన్= జమదగ్నితో; ఇట్లులు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నారు.

తాత్పర్యం: జమదగ్ని నిగహచిత్తుడై శ్రాద్ధం చేయ సంకల్పంచాడు. నిష్ఠతో అందమైన క్రొత్త కుండలో హోమధేనువు పాలు పిండి అనుకూల ప్రదేశంలో దానిని జాగరూకతతో ఉంచాడు. అతడి మనస్సు పరీష్టించాలని క్రోధభూతం నిశ్చయించింది. అది ఆకారం ధరించి వచ్చి చూచినవారు పొరపాటున జరిగిందని అనుకొనేటట్లుగా పాలకుండను పడద్రోసింది. పుణ్యాత్మకునైన జమదగ్ని చూచికూడా కోపించలేదు. అప్పుడు ఆ భూతం మనస్సలో మెచ్చుకొని అతడితో ఇట్లు అన్నది.

క. భృగువులు క్రోధము లనగా, జగత్తిఁ బరఁగు వాడ; మధి మృఘాపలికలితం
బగుట దెలిసె; నోడితి నీఁ; కగణిత మగు నీ తపమున కలికెద ననఫూ!

277

ప్రతిపదార్థం: అఫూ!= పుణ్యాత్మకు!; భృగువులు= భృగుమహార్షి సంతతివారు; క్రోధములు= క్రోధస్వభావులు; అనగాన్= అనగా; వాడము= వదంతి; జగతిన్= లోకంలో; పరఁగున్= వ్యాపించి ఉన్నది; అది= ఆ వదంతి; మృఘా= అసత్యంతో, పరికలితంబు=

కూడింది; అగుట; తెలిసెన్= తెలిసింది; నీకున్= నీకు; ఓడితిని= ఓడిపోయాను; అగణితము= ఇంతా అంతా అని లెక్కించబడనిది; అగు= అయిన; నీ= నీ యొక్క; తపమునకున్= తపస్సునకు; అలికండన్= భయపడతాను.

తాత్పర్యం: ‘పుణ్యాత్మకా! భృగు సంతతివారికి ముక్కుమీద కోపం ఉంటుందనే వదంతి లోకంలో వ్యాపించి ఉన్నది. అది అసత్య మని నేడు తెలిసింది. నీకు ఓడిపోయాను మితీమేరా లేని నీ తపస్సుకు నేను భయపడతాను.’

వ. అని వెండియు.

278

తాత్పర్యం: అని ఇంకా ఇట్లా అన్నాడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. ‘నా దెసఁ బ్రసన్నుడవు గఁ; మ్యాదరమునఁ జూడు; సైఫు మపరాధము; వి

ద్వాదయిత!’ యనిన నమ్ముని, యా దైవముఁ జూచి శాంతి యలవడ నెమ్మున్.

279

ప్రతిపదార్థం: విద్యాదయిత!= విద్యానాథా!; నా దెసన్= నా యొడ; ప్రసన్నుడవు= దయగలవాడవు అగుము; ఆదరమునక్= ప్రేమతో; చూడుము; అపరాధము= తప్పు; సైఫుము= సహింపుము; అనిసన్= అనగా; ఆ ముని= ఆ జమదగ్ని; ఆ దైవమున్= ఆ దయమును, భూతమును; శాంతి; అలవడన్= అబ్బగా; నెమ్మున్= ప్రేమతో; చూచి.

తాత్పర్యం: ‘విద్యానాథా! నా యందు దయ చూపుము. నన్ను ప్రేమతో చూడుము. నా తప్పు సహింపుము’ అనగా జమదగ్ని శాంతమూర్తి అయి ఆ భూతాన్ని ప్రేమతో చూచి.

వ. నా యొడ నిప్పుడు.

280

తాత్పర్యం: నా విషయం ఇప్పుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

క. నీ వెమి తప్పు సేసితి? , త్రోవుము శంకాభయంబు తొలగగఁ; సంక

లాప్పిలతకు నలుగుట పిత్య , దేవతలకుఁ గలుగుఁ; భౌమ్ము దిగ్గన్ నసుడున్.

281

ప్రతిపదార్థం: నీపు; ఏమి తప్పు= ఏ తప్పు; చేసితి?(వి)= చేశావు?; శంకా= అనుమానంవలన కలిగిన; భయంబు= భయం; తొలగగన్= తొలగిపోగా; త్రోవుము= త్రోసివేయుము; సంకల్ప= శ్రాద్ధం చేయవలయును నా సంకల్పముయొక్క; ఆవిలతకున్= నష్టానికి, భగ్గమునకు; పిత్యదేవతలకున్= పిత్యదేవతలకు; అలుగుట= కోపించటం; కలుగున్= సంభవిస్తుంది; దిగ్గన్= శీఘ్రుంగా; పొమ్ము= వెళ్ళిపొమ్ము; అనడున్= అనగా.

తాత్పర్యం: ‘నీవు నా యొడ ఏ తప్పు చేశావు? అనుమానంవలన చేశాననే నీ కేమయినా భయం కలిగితే దానిని త్రోసి వేయుము. శ్రాద్ధ సంకల్పము భగ్గమవటంచేత పిత్యదేవతలు నన్ను కోపిస్తారు. నీవు శీఘ్రుంగా వెళ్ళిరమ్ము’ అనగా. (తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

వ. భీతి నా భూతం బంతర్థానంబు చేసేం; దదినంతరంబ యాజమందగ్గొం జిత్యదేవతలు కోపించి పొడసూపి యతనితో ‘నీవు శ్రాద్ధంబునకు సంకల్పించి యుండి త్రైవ్రక్త్యంబు పుట్టిన నూరకుండి’ తని పలికి ‘ముంగి వయి పుట్టు’ మని శపించిన నతండు వారలకు దండప్రణామంబు చేసి ‘తపస్సికి నలుగం దగదని యపరాధంబు గనియునుం గ్రోధాధిధైవంబునకు నలుగైతి.

282

ప్రతిపదార్థం: భీతిన్= భయంతో; ఆ భూతంబు= ఆ భూతం; అంతర్గతంబు వేసేన్= అదృశ్యమయింది; తద్= ఆ; అనంతరంబు+అ= తరువాత; ఆ జమదగ్నిన్= ఆ జమదగ్నిని; పితృదేవతలు; కోపించి= కోపగించుకొని; పొడసూపి= సాజ్ఞాత్మకరించి; అతనితోన్= అతడితో; నీపు; శ్రాద్ధంబునకున్= శ్రాద్ధనికి; సంకల్యించి+ఉండి= నిశ్చయించి ఉండి; తద్= దానియొక్క; షైకల్యించు= లోపం; పుట్టినవ్= పుట్టగా; ఊరకుండితి (వి)= ఊరకున్నావు; అని; పలికి; ముంగివి= ముంగిసవు; అయి; పుట్టుము; అని; శపించినవ్= శపించగా; అతండు= అతడు, జమదగ్ని; వారలకున్= పితృదేవతలకు; దండప్రణామంబు= తప్పు; కనియునున్= చూచికూడా; క్రోధ= క్రోధమును; అధిష్టైవంబునకున్= అధిష్టైంచి ఉండే దేవతకు; అలుగన్+ఐతిన్= కోపింపనయ్యాను.

తాత్పర్యం: ఆ భూతం భయంతో అదృశ్యమైనది. తరువాత పితృదేవతలు జమదగ్నిపై కోపంపూని సాజ్ఞాత్మకరించి అతడితో 'నీపు శ్రాద్ధం చేయాలని తలంచి దానికి లోపం కలిగినా ఊరకున్నావు' అని అన్నారు. 'ముంగిసవయి పుట్టుము' అని శపించారు. అప్పుడు వారికి జమదగ్ని సాప్తోంగ నమస్కారం చేసి 'తపస్సు చేసేవారికి కోపగించటం తగదని తలచి తప్పు కనబదుతున్నప్పటికి క్రోధభూతాన్ని కోపించ లేదు.

అ. తప్పు సైచి నన్ను దయి జూచి శాపమో । క్షము ననుగ్రహింపుఁ దమితతేజు

లారీ! యని వినితిలంపటుం డగుచుం బ్రా । థ్రించుటయును వారు తెలివి నొంది.

283

ప్రతిపదార్థం: అమిత= మితిలేని; తేజులారీ!= తేజస్సు కల దేవతలారా!; తప్పు; పైఁచి= సహించి; నన్నున్= నన్ను; దయన్= దయతో; చూచి; శాప= శాపంవలన; మోక్షమున్= విముక్తిని; అనుగ్రహింపుఁడు= ప్రసాదించండి; అని; వినితి= వినయంతో; లంపటుండు= అత్యాసక్తి కలవాడు; అగుచున్= ఔతూ; ప్రార్థించుటయున్= ప్రార్థించగా; వారు= ఆ పితృదేవతలు; తెలివిన్= ప్రసన్నతను; ఒంది= పొంది.

తాత్పర్యం: అమిత తేజస్సులారా! నా తప్పు సహించి నన్ను దయతో చూచి శాపవిముక్తిని ప్రసాదించండి' అని వినయ సంపన్నుడయి ప్రార్థించాడు. అంతట పితృదేవతలు ప్రసన్నులైటి. (తరువాతి వచనంతో అన్నయం)

వ. 'విద్గ్ర విష్టసమూహం బొడంబడునట్టి యుచిత వాక్యంబుల నీ వెన్నుడేని మహాధర్మంబు కీడని యాడితి నాఁ దునీకు శాపమోక్షంబగు' నని నీర్దేశించి; రన్నుకులంబును సక్కుపుస్థిని కతంబునం దగిన మాటల నా తెఱంగున సదస్యులతో ధర్మనందను సశ్వమేధంబు సభిక్షేపించి విగత శాపత్వానందంబు నొంది యంతర్వీతంబయ్యు' నని యిట్లు జనమేజయునకు వైశంపాయనుండు పాండవాగ్రజు సశ్వమేధంబు విధంబు విస్తార ప్రస్తువనీయంబుగా వివలించుటయి.

284

ప్రతిపదార్థం: విద్గ్ర= పండితులైన; విష్ట= బ్రాహ్మణులయొక్క; సమూహంబు= సమూహం; ఒడంబడు+అట్టి= ఒప్పుకొనునట్టి; ఉంచిత= తగిన; వాక్యంబులన్= మాటలచేత; నీపు; ఎన్నుడు+ఏనిన్= ఏనాడైనా; మహాత్= గొప్పది ఐన; ధర్మంబు= ధర్మం; కీడు= తక్కువది; అని; ఆడితి(వి)= పలికి నిరూపిస్తావో; నాడు= ఆ నాడు; నీకున్= నీకు; శాప= శాపంవలన; మోక్షంబు= విముక్తి; అగుచు= అవుతుంది; అని; నీర్దేశించిరి= నిర్ణయించి చెప్పారు; ఆ నమలంబును= ఆ ముంగిసకూడా; సక్కుపుస్థిని= సక్కుపుస్థిదొయొక్క కతంబునవ్= కారణించేత; తగిన; మాటలన్= మాటలచేత; ఆ తెఱంగునవ్= ఆ విధంగా; సదస్యులతోన్= బుత్రీజాలతో; ధర్మనందను= ధర్మరాజుయొక్క; సశ్వమేధంబున్= అశ్వమేధమును; అధిక్షేపించి= ఆశ్వేపించి; విగత= తొలగిపోయిన; శాపత్వ= శాపావస్థచేత కలిగిన; ఆనందంబున్= ఆనందమును; ఒంది= పొంది; అంతర్వీతంబు+అయ్యున్= అదృశ్యమయింది; అని; ఇట్లు= ఈఁ విధంగా; జనమేజయునకున్= జనమేజయుడికి; వైశంపాయనుండు; పాండవ+అగ్రజు= పాండవులలో పెద్దవాడు

ధర్మరాజు; అశ్వమేధంబు= అశ్వమేధం; విధంబు= వృత్తాంతం; విస్తారంబుగాన్= సవిశేషంగా; ప్రస్తావముంబుగాన్= మిక్కిలి కొనియాడదగినట్లుగా; వివరించుటయున్= విపులంగా చెప్పగా.

తాత్పర్యం: ‘నాడు నీవు పండితులైన బ్రాహ్మణులు ఒప్పుకొనేటట్లుగా మహాధర్మమును అధమధర్మంగా నిరూపిస్తావో ఆనాడే నీకు శాపవిముక్తి అపుతుంది’ అని నిర్ణయించి చెప్పారు. ఆ ముంగిస ఆ విధంగా సదస్యులతో సక్కుప్రస్ఫుడి కథ చెప్పి తగిన మాటలతో ధర్మరాజు అశ్వమేధయాగాన్ని ఆక్షేపించి శాపవిముక్తి గాంచి ఆనందిస్తూ అదృశ్యమైనది’ అని ఈ విధంగా పైశంపాయనుడు జనమేజయుడికి ధర్మరాజుశ్వమేధ వృత్తాంతాన్ని సవిశేషంగా పొగడదగినట్లుగా చెప్పగా. (తరువాతి ఆత్మమాసపర్య ప్రథమాశ్వాస ప్రారంభముతో అస్వయం).

శ. భక్తి శ్లేష మునీంద్ర చిత్తకమల ప్రస్తుత సారభ్య సం
యుక్తారూఢ తర ప్రకాశ తసురూపోల్లాన! రాగాబి ని
రుక్కె కాంతి జసైకతా రసిక! చిస్మద్రాసదోన్నిద్ర! థి
శక్తిస్మీర విపోరధారలసితా! సద్భావనోస్తీవితా!

285

ప్రతిపదార్థం: భక్తి= భక్తి అనే ప్రకాశించే; స్నేహ= వికసించిన; మునీంద్ర= మునీశ్వరులయొక్క; చిత్త= మనస్సులు అనే; కమల= పద్మములయొక్క; ప్రస్తుత= మిక్కిలి విస్తారమైన; సారభ్య= జ్ఞానం అనే పరిమళంతో; సంయుక్త= కూడియున్న; ఆరూఢతర= మిక్కిలి ప్రసిద్ధమైన; ప్రకాశ= ప్రకాశమైన; తసురూప= దేహరూపంతో; ఉల్లాస= వెలిగేవాడా!; రాగ= రాగం; ఆది= మొదలైన అంతశ్శత్తువులనుండి; నిర్మక= విదుదల పొందిన; ఏకాంతిజన= ఏకాగ్ర చిత్తులతోడ; ఏకతా= ఐక్యంతో; రసిక= ఆనందించేవాడా!; చిత్తి+ముద్రా= చిన్నుద్రయందు (చూపుడువేలు, బోటనవేలు కలయుట చిన్నుద్ర). అది జీవాత్మ పరమాత్మ భేదం లేనివారు అని చెప్పటానికి గుర్తు); సదా= ఎల్లపుడునూ; ఉన్నిద్ర= మేలోని ఉండేవాడా!; థిశక్తి= బుద్ధి శక్తియొక్క; ప్లైర విహార= స్వేచ్ఛ విహారానికి; దూర= దూరంగా; లసితా!= త్రీడించేవాడా!; సత్త= ఉత్తమమైన; భావనా= సంస్కార విశేషంచేత; ఉన్నితితా!= గోచరించేవాడా!

తాత్పర్యం: భక్తి ప్రకాశంచేత వికసించిన మునీశ్వరుల చిత్త పద్మాల జ్ఞాన పరిమళంచేత కూడిన తేజోమయ శరీర రూపంచేత వెలిగేవాడా! రాగద్వేషాదులనుండి విను్మక్తి గాంచిన ఏకాగ్రచిత్తులతో ఏకమై ఆనందించేవాడా! చిన్నుద్రయందు ఎల్లపుడూ జాగరూకుడై యుండేవాడా! స్వేచ్ఛావిహారం చేసే బుద్ధికి దూరంగా ఉండేవాడా! ఉత్తమమైన సంస్కార విశేషంచేత గోచరించేవాడా!

క. అజరామర పదకర పదు! భజనా! సంసార జలభి పారీణస్తో

తృజనా! స్వమూర్తివైదిక! యజనా! పాశ్చాత్యనాడి కార్మయజనా!

286

ప్రతిపదార్థం: అజరా= వార్ధక్యం; అమర= మృత్యువులేని; పద= స్థానమును, మోక్షమును; కర= కలిగించే; పదభజనా!= పాదసేవ కలవాడా! (పారిహారాధుడి పాదభక్తి మోక్షాన్ని ప్రసాదించేదని అర్థం); సంసార= సంసారమనే; జలభి= సముద్రమును; పారీణి= దాటువట్టి; స్తోత్రజనా!= సంస్కృతిచేసే జనులు కలవాడా!; స్వమూర్తి= ఆత్మరూపమైన; వైదిక= వేదములచేత విధించబడిన; యజనా!= యజ్ఞాలు కలవాడా!; పాశ్చాత్యనాడికా= సుమమన్న అనెడి నాడియే; ఆత్ర= చల్మవైన; వ్యజనా!= వీపనగా కలవాడా!

తాత్పర్యం: జరామృత్యువులు అంటని మోక్షమును ప్రసాదించే పాదారాధనం కలవాడా! సంసార సాగరమును తరించిన వారే వందిమాగధులుగా కలవాడా! వేదాలు కర్తవ్యాలుగా విధించేయజ్ఞాల స్వరూపమైనవాడా!; సుషుమ్మ అనే నాడియే చల్లని వీవనగా కలవాడా!

మాలిని:

త్రియుగ కమల వీధి దీప్త సంచార లీలా!
నియమిత పవనాత్మాగ్ని ప్రభాస్మిధ్ సంగా!
స్వయ వికచ మహబ్జు సైర మాధ్విక ధారో
దయమయ మధురాత్మా! దర్మతానందవర్తా!

287

ప్రతిపదార్థం: త్రియుగ= మూడు జంటలు అయిన (ఆరు); కమల= పద్మాల; వీధి= వీధియందు; దీప్త= ప్రకాశిస్తున్న; సంచార= గమనంయొక్క; లీలా!= విలాసం కలవాడా!; నియమిత= నియమించబడిన; పవన= వాయువుచేత ((ప్రాణాయామముచేత అని అర్థం); ఆత్మ+అగ్ని= జీవజ్యోతియొక్క; ప్రభా= కాంతితో; స్మిధ్= స్మిరమైన; సంగా!= సమావేశం కలవాడా!; స్వయ= ఆశ్వర్యకరంగా; వికచ= వికసించిన; మహా= గొప్పది అయిన; అబ్జు= కమలమునందు; సైర= స్వేచ్ఛగా ప్రవించే; మాధ్విక ధారో= అమృతధారయొక్క; ఉదయమయ= ప్రాదుర్భావ రూపమైన; మధుర= మధురమైన; ఆత్మ= ఆత్మ కలవాడా!; దర్మత= యోగాదులచేత చూపబడిన; ఆనందవర్తా!= ఆనందమార్గం కలవాడా!

తాత్పర్యం: పట్టుమల వీధిలో సంచరించే విలాసం కలవాడా! ప్రాణాయామంచేత ప్రాప్తించే సుస్థిర జీవాత్మ సాంగత్యం కలవాడా! అద్భుతంగా వికసించిన సహప్రారకమలంనుండి ప్రవించే అమృతధారయే స్వరూపంగా కలవాడా! యోగాదులు నిరూపించిన ఆనందమార్గం కలవాడా!

విశేషం: పాశ్చాత్య నాడికా. (286) త్రియుగకమలవీధి. (287) ఈ రెండు పద్మాలలో తిక్కన మహాద్మానికుడు కావున కుండలిని యోగమును గూర్చి చెప్పాడు. సంగ్రహంగా ఈ యోగమును గూర్చి ఇట్లా చెప్పవచ్చును.

బ్రహ్మండమంతా దివ్యశక్తితో నిండిఉన్నది. ఆ శక్తియే పిండాండం (శరీరం) నందు కూడా కలదు. శరీరంలోని ఈ శక్తిని అనుభవమునకు తెచ్చికొని మానవుడు మోక్షం పాందవచ్చునని యోగదర్శనం వెల్లడిస్తున్నది. ఆగమములు ప్రకటిస్తున్నవి. ఈ ఆగమములకే తంత్రము లని పేరు. ఈ తంత్రములు సాధనలో ఉపాయాలను బోధిస్తాయి. వేదములు కర్కుం ఉపాసనం జ్ఞానం అనే వాటి రూపాలను బోధిస్తాయి. ఇక తంత్రములో వాటి సాధనపొయాలను వెల్లడిస్తాయి. వాటిలో కుండలినీయోగం ఒకటి. కుండలిని అనేదే శక్తికి పేరు. ఇదియే ప్రాణశక్తి, చైతన్యం.

శరీరంలో ప్రధానాలైన నాడి స్తానాలు ఏడున్నాయి. వీటిని శాప్తం చక్రములనీ, పద్మములనీ పేర్కొంటున్నది. మూలాధారం, స్వాధిష్టానం, మణిష్టారం, అనాహాతం, విశుద్ధం, ఆజ్ఞ అనే ఆరు చక్రాలూ లేక కమలాలూ శరీరంలో ఉన్నవి. వీటినే తిక్కన 'త్రియుగ కమల' (3X2) అని పేర్కొన్నాడు.

మూలాధార కమలమునకు స్తానం గుదము (ముడ్డి). స్వాధిష్టానం లింగమున, మణిష్టారం నాభియందు, అనాహాతం హృదయమున, విశుద్ధం కంరమున, ఆజ్ఞ కనుబోమల నడుమ ఉంటాయి.

శరీరమనందు ఒక ముఖ్యమైన నాడి ఉన్నది. ఇది శరీరానికి వెనుక ఉన్న బ్రహ్మదండం అనే వెన్నెనుక నడుమగా మూలాధారం నుండి బ్రహ్మరంధ్రం వరకూ వ్యాపించి ఉంటుంది. దీనికి సుమమ్మ అని పేరు. దీనినే వైష్ణవి బ్రహ్మనాడి అని అంటారు. తిక్కన దీనిని పశ్చిమ నాడి (శల్య, ఆశ్వ1. పద్య. 404), పాశ్చాత్యనాడి ఒక (చూడు. 285 పద్య.) అని అన్నాడు. ఇది తామరతూడు దారంవలె ఉంటుంది.

మూలాధారంలో పాము చుట్టుచుట్టుకొని నిద్రించి ఉన్నట్లు కుండలినీ శక్తి ఉంటుంది. సాధకుడు ప్రాణాయామం మొదలగు వాటిచేత కుండలినీ శక్తిని మేల్కొల్పి ఆరు కమలాలను క్రమంగా భేదించి సుమమ్మ ద్వారాన సహస్రానికి చేరుస్తాడు. సహస్రారమందు చంద్రమండలం కురిసే అమృతమును గ్రోలి బ్రహ్మనంద మనుభవిస్తాడు. అతడికి అపూర్వశక్తులు కలుగుతాయి.

ఈ సాధన క్రమమును తిక్కన ఆశ్వసాంత పద్యాలలో వర్ణించాడు. పట్టమలములను భేదించి క్రమంగా సాధకుడు కుండలిని అనే ప్రాణశక్తి సహస్రానికి చేర్చును కదా! ఈ క్రమమును తిక్కన నిచ్చేన ఎక్కుటతో పోల్చి ‘భరిత వికస నాంతః పద్మ నిశ్చేణికా సంచరణ’ అని వర్ణించాడు. (శల్య. ఆశ్వ. 2. పద్య. 422)

సహస్రారకమలంలో పరమేష్టరుడు ఉంటాడని తంత్రములు చెప్పుతున్నాయి. యోగి ప్రాణశక్తిని ఆ పరమేష్టరుడితో చేరుస్తాడని గ్రహించాలి. జీవశక్తి పరమేష్టర సంయోగమునే తిక్కన ‘నియమిత పవనాత్మాగ్ని ప్రభా స్మీద్సంగా’ అని అన్నాడు. సహస్రారకమలములో చంద్రమండలమునుండి ప్రవించే అమృతము పరమేష్టరుడి రూపమే. కావున పరమేష్టరుడు అమృతధారా స్వరూపుడు. దీనినే తిక్కన ‘స్నేయవికచ మహాజ్ఞ’ అనే సమాసంలో పేర్కొన్నాడు.

మూలాధారంలో ఉన్న చైతన్యశక్తి పట్టక్రములను భేదించి సహస్రారం చేరటానికి సుమమ్మనాడియే ద్వారం లేక మార్గం కావున హరిహరనాథుడిని ‘పశ్చిమనాడి సరణ’ (శల్య ఆశ్వ1. పద్య 404) ‘పాశ్చాత్యనాడి కాళ్ళ వ్యజనా’ (చూడు. 286) అని తిక్కన వర్ణించాడు. చైతన్య శక్తి మూలాధారంనుండి సహస్రానికి పోవటానికి ప్రాణాయమం మున్నగునవి సాధనములు. యోగులు వాయువు బంధించి ప్రాణాయామాదులు చేస్తారు. వాయువునకు సంబంధించింది కావటంచేత తిక్కన సుమమ్మ నాడిని హరిహరనాథుడికి చల్లని విసనకర్వలె (ఆర్థవ్యజనా!) వర్ణించాడు.

మూలాధారంనుండి పరావామ్మ బయలుదేరుతుందని శాభీకులంటారు. దీనిని తెలిసికొన్న తిక్కన ‘లలిత చతుర్భాధ్య క్రమల’ (ద్రోణ. ఆశ్వ. 2. ప. 381) అనే సమాసంలో హరిహరనాథుడిని ‘నాలుగు దళాలతో ఒప్పారుతున్న వాక్మారభ ప్రసారంలో ఉన్నవాడా!’ అని సంబోధించాడు.

సాధకుడు కుండలినీశక్తిని మేల్కొల్పి సహస్రానికి చేరుస్తాడనీ అచట ఉన్న చంద్రమండలం నుండి జాలువారే అమృతమును గ్రోలి ఆనందించుననీ చెప్పితిమి కదా! ఈ విషయాన్నే తిక్కన ‘క్రమోద్యనృరుదుపగమలీలా మధ్యమానేందు భిక్షాంక దమ్యత వికారోత్సారణానంద రూపా’ అని హరిహరనాథుడిని స్తుతించాడు. (శల్య.ఆశ్వ2. పద్య. 422). క్రమముగా పైకి లేస్తున్న ప్రాణమును పాందటంచేత చంద్రబింబంనుండి ప్రవించే అమృతరూపమున పైకిగానే ఆనంద స్వరూపా’ అని దీని అర్థం.

గద్యము:

**ఇది శ్రీమదుభయ కవిమిత్ర కొమ్మునామాత్యపుత్ర బుధారాధన విరాజి తిక్కన సాశమయాజి ప్రశీతంబైన
శ్రీమహిభారతంబున నశ్చమేధ పర్వంబునందు సర్వంబును చతుర్భాశ్యాసము.**

ప్రతిపదార్థం: ఇది= ఈ రచన; శ్రీమత్= ప్రసిద్ధికేక్కిన; ఉభయ కవి= సంస్కృతాంధ్ర భాషాకవుల; మిత్ర= మిత్రుడును; కొమ్మున= కొమ్మున అనే; అమాత్య= మంత్రియుక్క; పుత్ర= కుమారుడును; బుధ= విద్వాంసులయుక్క; ఆరాధన= పూజచేత;

విరాజి= ప్రకాశించేవాడును అయిన; తిక్కన సోమయాజి= సోమయాజి అయిన తిక్కనచేత; ప్రణీతంబు+బన= రచించబడినదైన; శ్రీమహాభారతంబున్న= శ్రీమహాభారతంలో; అశ్వమేధపర్వంబు+అందున్= అశ్వమేధపర్వంలో; సర్వంబును= సమస్తమును; చతుర్థ= నాలుగవ; ఆశ్వాసము= ఆశ్వాసం.

తాత్పర్యం: కీర్తికలవాడూ, సంస్కృతాంధ్రభాషా కవిమిత్రుడూ, కొమ్మనమంత్రి కుమారుడూ బుధపూజనంచేత ప్రకాశించేవాడూ అయిన తిక్కన సోమయాజి రచించిన శ్రీమహాభారతంలో అశ్వమేధపర్వములో సర్వమూ చతుర్థాశ్వాసం ముగిసింది.

అశ్వమేధపర్వంలోని చతుర్థాశ్వాసం సమాప్తం.

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతంలో అశ్వమేధపర్వం ముగిసింది.

శ్రీమదాంధ్ర మేహిభారతీము

ఆత్మమాసపర్వము: ప్రథమాశ్వాసము

శ్రీసాదనపదవద్దో! పాసనవిధ్య! శమైకపరతానిత్యా

భ్యాసజనహృద్య! వేద! వ్యాస పచోబిభవవేధ్య! హరిహరనాథా!

1

ప్రతిపదార్థం: శ్రీ= సంపదలకు; సాదన= నివాసమైన; పద పద్మ= తామరపూలవంటి పాదాలను; ఉపాసన= సేవించటం అనే; విద్య= విద్య కలవాడా!; శమ= శాంతిలో; ఏకపరతా= ప్రథాన మైన తాత్పర్యంతో; నిత్య= ఎల్లవేళలా; అభ్యాస= అలవాటుగా కలిగిన; జన= జనానికి; హృద్య!= మనోహరమైనవాడా!; వేదవ్యాస= వేదాలను వేరు చేసిన (వ్యాస) మహర్షీయొక్క; వచన్= వాక్యాలు; బిభవ= మహిమచేత; వేద్య!= తెలియదగినవాడా; హరిహరనాథా!= విష్ణు - పరమేశ్వర స్వరూపుడా! (వినుము).

తాత్పర్యం: సీపాద పద్మాలను సేవించుకొనేవారికి సంపద లిచ్ఛేవాడా! ఎప్పుడూ శాంతంగా ఉండే వారి హృదయాలలో నిలిచేవాడా! వ్యాసమహర్షీ బ్రహ్మసూత్ర, పురాణాది వాక్యాలవలన తెలియదగినవాడా! హరిహర స్వరూపా!.. (తదుపరి వృత్తాంతం వినుము.)

విశేషం: పదసేవతో సిరు లిప్యటం అనే మొదటి అంశంలో హరి లక్ష్మణమూ, శాంతపరుల హృదయంలో ఉండడం అనే రెండో అంశంలో హరలక్ష్మణమూ, వ్యాసహక్యాలలో తెలియబడటం అనే మూడో అంశంలో హరిహర ఉభయలక్ష్మణమూ కనబడతాయి. శ్రీ అంటే వోక్కం కూడా. అదీ ఒక కామితమే.

యుధిష్ఠిరాదులును గాంధారీధృతరాష్ట్రులును నోండొరులయేడల నడచికొనిస ప్రవర్తనము: (సం.15-1-1)

v. దేవా! జనమేజయండు వైశంపాయనున కిట్లనియే: నట్లు పిత్రపితామహాక్తముప్రాప్తం బయిన సాత్మ్రాజ్యంబు జగత్పూజ్యప్రకారంబునం గైకొని మహాధ్వరప్రముఖధర్థకార్యధ్యర్యులును సముపాసితార్యులును దయా విధేయులు నగు - పాండవేయులు ధృతరాష్ట్రువలున నెష్టిధంబు వారై నడుచిల? హతపుత్రమిత్రామాత్యుండును గతైశ్వర్యండును నగు నా రాజును యశోమహితయగు గాంధారియు నెట్లిభంగి వర్తించి? రత్నేఱంగు నా కెత్తింగేంపుము.

2

ప్రతిపదార్థం: దేవా= హరిహరనాథా!; జనమేజయండు= జనమేజయమహరోజు; వైశంపాయనమునునీతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అన్నాడు (అట్లులోగడ చెప్పినవిధంగా); పిత్ర= తండ్రి; పితామహ= తాతల; క్రమ= వరుసలో; ప్రాప్తంబు అయిన= లభించిన; సామూజ్యంబు= సార్వభౌమత్వాన్ని; జగత్= ప్రజలచేత; పూజ్య= గౌరవించదగిన; ప్రకారంబునున్= పద్ధతిలో; కైకొని= స్నేకరించి; మహా అధ్వర= గొప్ప యజ్ఞాలు; ప్రముఖ= మొదలైన; ధర్మ= వేదవిహితాలు అయిన; కార్య= క్రియలను నిర్వహించటంలో; ధుర్యులును= నేర్పరులూ; సమ్ ఉపాసిత= చక్కగా సేవించబడిన; అర్యులును= పెద్దలు కలవారూ; దయా విధేయులును= దయకు లోబడినవారూ; అగు= అయిన; పాండవేయులు= పాండురాజు కొడుకులు; ధృతరాష్ట్రువలనున్= ధృతరాష్ట్రుడి విషయంలో; ఏ+విధంబు వారు అయి= ఎటువంటి ప్రవర్తనం కలిగి; నడచిరి?= వ్యవహరించారు?; హత= చంపబడ్డ;

పుత్ర= దుర్యోధనాదు లైన కొడుకులూ; మిత్ర= కౌరవప్రాన నిల్చి యుద్ధంచేసిన రాజ స్నేహితులూ; అమాత్యండును= మంత్రులూ కలవాడునూ; గత+ఐష్వర్యండును= ప్రాభవం కోల్పోయిన వాడునూ; అగు= అయిన; ఆరాజును= ఆధృతరాష్ట్రుడూ; యశ్న మహిత= కీర్తిచేత గొప్పది; అగు= అయిన; గాంధారియున్= ధృతరాష్ట్రుడిభార్య; ఎట్టిభంగిన్= ఏవిధంగా; వర్తించిరి= వ్యవహారించారు; ఆ+తెఱంగు= ఆవిధం; నాకున్= నాకు (జనమేజయుడికి); ఎఱింగింపుము= తెలుపవలసింది.

తాత్పర్యం: హరిహరదేవా! జనమేజయుడు వైశంపాయనుడితో ఇట్లా అన్నాడు. గొప్పగొప్పయజ్ఞులు మొదలైన వేదకర్మలను ఆచరించేవాళ్లు, పెద్దలను గౌరవించేవాళ్లు, కరుణా స్వభావులూ అయిన పాండవులు తాతల, తండ్రుల క్రమంలో తమకు లభించిన ప్రభుత్వాన్ని సర్వజనమోదకరంగా స్నీకరించిన తర్వాత ధృతరాష్ట్రుడి విషయంలో ఎట్లా నడుమున్నారు? కొడుకులనూ, హితులనూ, మంత్రులనూ, తనవారందరినీ, సార్వభౌమత్వాన్ని పోగొట్టుకొన్న ధృతరాష్ట్రుడూ, మంచిపేరున్న గాంధారీ (పాండవులతో) ఎట్లా వ్యవహారించారు? ఆ సంగతి తెలియజ్ఞపువలసింది.

విశేషం: ఇందులో విశేషణాలన్నీ సాభిప్రాయాలు. పాండవులకు రాజ్యం హక్కుగా వచ్చిందే కాని బలవంతంగా లాక్ష్మిన్నది కాదు. దాయాదులను చంపి కాజేశారనీ, అది హేయమనీ ప్రజలు కూడా అనుకోలేదు. కాబట్టి యావిషయంలో ధృతరాష్ట్రుడు పాండవులపై ద్వేషం పెట్టుకొనగూడదని ఉండేశం. ఆర్యులను సేవించే లక్ష్మణం ఉన్నది. పైగా దయా విధేయులు గూడా కాబట్టి గాంధారీధృతరాష్ట్రులునూ పెద్దతల్లితండ్రులునూ పుత్రుకంలో ఉంటారు. కాబట్టి సానుభూతితో గూడ పాండవులు తప్పక గౌరవించేంటారు. గతంలో తమ కష్టాలకు ధృతరాష్ట్రుడూ కొంత కారణం అని అతనిపై పాండవులకు కోపం ఉండదు - అని తన వంశంలో ఆర్యులైన పాండవులను గూర్చి జనమేజయుడి నమ్మకం. ఇంక హతపుత్రమిత్రమాత్యదైన ధృతరాష్ట్రుడికి దానికి హేతువైన పాండవులమిద కోపం ఉండక తప్పదు. “పవనాత్మజందు సన్నిహితుఁ దైన యప్పు డజ్జనవిభుండు తన తనూజాలఁ దలచి సంతాప మందు” (16వ.) తుండదం గమనిస్తాం (ఇట్లాగే 31స.) కాబట్టి, ధృతరాష్ట్రుడు పాండవులతో మనసు కలిసిఉండటం జరగదు. యశోమహిత అనటంలో గాంధారిమిద కొంత సదభిప్రాయం. మహాధ్వరకార్యధుర్యులు మొదలైన విశేషణాలు పాండవులకు సామ్రాజ్యం కైకొన్న తర్వాతే కాదు ముందూ అన్యయిస్తాయి.

- సీ.** అనవుడు నమ్ముని యమ్ముహీపతికి ని , ట్లసుఁ, బాండునందను లాంజకేయు
నెడ భక్తివినయంబు లెసగంగ వల్లింతు , రతని యోగక్షేము మరసి యెపుడుఁ
దత్సుమీపంబునఁ దగ నిల్చి తమకు నె , య్యాధి ర్మైన నెత్తిగెంచునట్లు గాగ
సుందురు విదుర యుయుత్సు సంజయులు దా , రును నిత్యమును వచ్చి వినతిఁ జేసి
తే. కొలిచి కూర్చుండి యా శ్వచ్ఛ నలఘుకార్య , విధము లేర్పుడ నడిగి యవ్విఖుని చెప్పి
నట్లు చేయుదు రతఁడును నాదరంబు , గాఢవత్సలత్వంబును గలిగియుండు.

3

ప్రతిపదార్థం: అనవుడున్= (జనమేజయుడు పైవిధంగా) అనగా; ఆ+ముని= ఆ వైశంపాయన మహార్షి; ఆ+మహిపతికిన్= ఆ జనమేజయ భూపాలుడితో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నాడు; పాండునందనులు= పాండురాజుకొడుకులు, ఆంబికేయు+ఎడన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడి విషయంలో; భక్తి వినయంబులు= సేవాభావమూ, అణమువా; ఎసఁగంగన్= ఎక్కువగా; వర్తింతురు= నడచుకొనేవారు; అతని= ఆ ధృతరాష్ట్రుడియొక్క; యోగక్షేమము= ఉన్నతస్తితీ, అది పదిలంగా ఉండేటట్లూ; అరసి= చూస్తా; ఎపుడున్= అన్ని వేశల్లోసూ; తద్+సమాపంబునన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడి దగ్గరే; తగన్= తగువిధంగా (అతడి ఇచ్చుకు భంగంకలుండా); నిల్చి= ఉండి; ఏ+అది పనన్= ఎటువంటి పని అయినా; తమకున్= తమతో; ఎఱిగించునట్లుగాన్=

తెలియజేసేటట్లుగా; ఉండురు= ఉండేవారు; విదుర యుయుత్సు, సంజయులు= విదురుడూ, యుయుత్సుడూ, సంజయుడూ; తారును= తా షై (స్వయంగా= పిలవ నవసరం లేకుండానే); నిత్యమును= ఎల్లప్పుడూ (ప్రతిరోజు); వచ్చి= ధృతరాప్టుడి వద్దకు వచ్చి; వినతిన్= నమస్కారం; చేసి= చేసి; కొలిచి= సేవించి; కూర్చుండి= ఆసేనులై; ఆన్పు= ఆ ధృత (ధర్మ) రాప్టుడి యొక్క; అలఘుకార్యవిధములు= ఉత్తమాలైన పసలూ; ఏర్పడన్= స్పష్టంగా; అడిగి; ఆ+పిభుని= ఆరాజు; చెప్పిన+అట్లు= పేర్కొన్నవిధంగా; చేయుదురు= చేస్తుండేవారు; అతఁడును= ఆ ధృతరాప్టుడు కూడా; అదరంబు= (పాండవాదులైనై) అభిమానమూ; గాఢ= ధృతమైన; వత్సలత్యంబును= వాత్సల్యాపీసి; కలిగి ఉండున్= కలిగి వ్యవహరించేవాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయుడు అడిగినదానికి సమాధానంగా వైశంపాయనుడు ఇట్లా చెప్పుతున్నాడు: పాండవులు ధృతరాప్టుడిని వినయంగా సేవించేవాళ్ళు. అతడికి మేలు కలిగేటట్లుగా, ఔన్నత్యానికి భంగం రాకుండా నడుచుకొనేవారు ఏ సమయంలో అయినా ఎటువంటి పని అయినా తమకు ఆజ్ఞాపించటానికి పీలుగా ఎప్పుడూ అతడిసమాపంలో, అతడికి ఇబ్బంది కలగనివిధంగా ఉండేవాళ్ళు. విదురుడూ, యుయుత్సుడూ, సంజయుడూ ప్రత్యేకంగా పిలిపించవలసిన అవసరం లేకుండా రోజు స్వయంగా వచ్చి ధృతరాప్టుడిని సేవించేవాళ్ళు. ఏం కావాలో అడిగి చిన్న పెద్దా పను లన్నీ చేసిపెట్టేవాళ్ళు. ధృతరాప్టుడు కూడా పాండవాదు లందరివిాదా ప్రేమతో, వాత్సల్యంతో ఉండేవాడు.

విశేషం: జనమేజయుడు గత్తెశ్వర్య దన్నా పాండవాదులు యోగక్షేమాలకు లోటు లేకుండా కింకరభావంతో సేవించటంవలనా, ధృతరాప్టుడు ‘స్వపుడే’ క్రమంగా చూస్తే అంచికేయుడికి పాండునందనులమిాద ఆదరం, విదురాదులమిాద గాఢవాత్సల్యం ఉన్నాయనాలి. యుయుత్సుడు స్వయానా (వైశ్యాప్తి వలన) కొడు కయితే విదుర సంజయులు మొదటినుండి తన్నశ్రయించి ఉన్నవాళ్ళు కాబట్టి వాత్సల్యంలో గాఢత సహజమే. పాండునందనులమిాద కొంతభేదభావం అంతరాలనుండి అప్పుడప్పుడూ బయటపడుతుంటుంది.

ఉ. కౌరవనాథ! కుంతియును గౌరవ మొప్పుగ వళ్ళి కొల్పు గాం
ధాలి నతిప్రయత్నమున ద్రోపది తాను సుభద్రయున్ ముదం
బారఁగ నిత్యముం గొలుతు రక్షయిపంశమహాత్మరన్ మహా
దారము లైన వస్తువు లుదాత్తత నిత్తరు వార లందఱున్.

4

ప్రతిపదార్థం: కౌరవనాథ!= జనమేజయుమహోరాజా!; కుంతియును= కుంతిదేవి; కూడా వచ్చి= తానుగా వచ్చి; గాంధారిన్= ధృతరాప్టుడి భార్యను; గౌరవము= గురువు అనే ధృష్టి (పెద్దరికం); ఒప్పుగన్= మెరిసే విధంగా; కొల్పున్= సేవించేది; అతిప్రయత్నమున్= మిక్కిలిస్సినికతో; ద్రోపది, తానున్= ఆ ద్రోపది; ముదంబు ఆరఁగన్= సంతోషం నిండగా; సుభద్రయున్= సుభద్రా; నిత్యమున్= ప్రతిరోజు; ఆ+కురువంశమహాత్మరన్= కురువంశంలో పెద్ద దయిన ఆ గాంధారిని; కొల్పురు= సేవించేవారు; వారలు+లందఱున్కుంతీ, ద్రోపది, సుభద్రలు ముగ్గురూ; ఉదాత్తతన్= త్యాగబుద్ధితో; మహో+ఉదారములు+అయిన= గొప్ప విలువైన; వస్తువులు= కానుకలు; ఇత్తురు= గాంధారికి ఇస్తుండేవారు.

తాత్పర్యం: జనమేజయూ? కుంతికూడ గౌరవము మెరిసే విధంగా వచ్చి గాంధారిని కొలిచేది. మిక్కిలి పూనికతో తామా సుభద్రాకూడ సంతోషం నిండగా ఆ గాంధారిని నిత్యమూ కొలిచేవారు. వారందరూ గొప్ప విలువైన కానుకలను గాంధారికి గౌరవంతో ఇచ్చేవారు.

విశేషం: కుంతీ, ద్రౌపదీ, సుభద్రలను ప్రముఖంగా ప్రస్తావించడం విశేషం. ఈ ముగ్గురూ కురుక్షేత్రంలో తను కొడుకులను పోగొట్టుకున్నవాళ్ళే. కుంతికి కర్మాంగు ప్రియసుతుడే కదా! ద్రౌపదీ సుభద్రల పిల్లలు కౌరవుల మూలంగా వంచనతో మరణించినవారే అయినా వా ర దంతా మర్మిపోయారు. అందుకే ధృతరాష్ట్రుడిని గురించి భీముడు పలికే పరుషవచనాలు ద్రౌపది కూడా తెలియకుండా జాగ్రత్తపుడడం జరిగింది. కుంతి ‘గౌరవ మొప్పగ కొల్పి’ అప్పగారిని గురువు చేసికొని శిష్యురాలివలె శాసించబడేది ‘గౌరవ మొప్పగ వచ్చి’ - రావడంలోనే రాజమాతగా గౌరవం. కుంతిలోనూ పట్టమహిసీ గావటమే కాకుండా గాంధారీ పుత్ర వినాశానికి ప్రధానకారణ మైనదీ గాబట్టి తననూ ద్రౌపదినీ చూస్తూనే గాంధారికి విపరీతభావం కలగవచ్చు. తనకూ భర్తలకూ కూడా మంచితనాన్ని సంపాదించటంలో ద్రౌపది ‘అతిప్రయత్నంతో’ గాంధారిని కొలువవలసివచ్చింది. (ప్రియసుతుడు అభిమన్యుడిని పోగొట్టుకొన్న కృష్ణుడి చెల్లలు సుభద్ర - సంతోషంగానే గాంధారిని సేవించింది. (తర్వాత ఈమె మనుమలే రాజ్యం చేశారు.) ‘నిత్యముం గొలుచు నక్కరు’ - అనే ముద్రితప్రతులపారం “టీసికొంటే” చెప్పినివాడును, సత్యముచెప్పినివాడును ఘోర నరకపంకమున పడున్ - అనేవిధంగా అన్యయం.

క. చిత్రాంగదయు సులూపియు , ధాత్రీశ్వర! వత్సు రెపుడు ద్రౌపదితోడన్

గాత్రములు భూరి వినయూ , మాత్రములుగ సుబలసుతుఁ బ్రమదమునఁ గొలువన్.

5

ప్రతిపదార్థం: ధాత్రీశ్వర!= ఓ రాజు! (జనమేజయా!); గాత్రములు= శరీరాలు; భూరి వినయ ఆమాత్రములు గన్= మిక్కిలి అణకువతో నిండినవి కాగా; చిత్రాంగదయున్= చిత్రాంగదా; ఉలూపియున్= ఉలూపీ; ప్రమదంబునన్= సంతోషంతో; సుబలసుతున్= గాంధారిని; కొలువన్= సేవించటానికి; ద్రౌపదితోడన్= ద్రౌపదితో కలిసి; ఎపుడున్= అన్నివేళలా; వత్సరు= వస్తుంటారు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! అర్షునుడి భార్యలైన చిత్రాంగదా, నాగకన్య ఉలూపీ అణకువతోనూ, సంతోషంతోనూ ద్రౌపదితో కలిసి వచ్చి నిత్యమూ గాంధారిని సేవిస్తుండేవాళ్ళు.

విశేషం: చిత్రాంగద అప్పరస. ఉలూపి నాగకన్య. అన్యలోక ప్రీలు చిన్నవాళ్ళు కాబట్టి అక్కగారితో కలిసి వెళ్ళటం స్వభావానికి అనుగుణం. పైగా ఈ ముగ్గురూ అర్షునుని తీర్థయాత్రలో వలచి సతులయినవారు కావడం సాన్నిహిత్యానికి మరో కారణం. ఈ ముగ్గురి ప్రస్తావనతో ముల్లోకపు ప్రీల సేవలన గాంధారికి ప్రాభవం. పాండవప్రీలు గూడా గాంధారిని సేవించేవారే, అందులో విశేషం లేదని.

క. ఆ తల్లికించండ్రికిసం , ప్రీతి యలరఁ గుడువఁ గట్టుఁ నుదాత్త

స్ఫీతంబు లైన వస్తు , ప్రాతంబుల నిచ్చు ధర్మరా జనుదినమున్.

6

ప్రతిపదార్థం: ధర్మరాజు= ధర్మతసయుడు; అనుదినమున్= ప్రతిరోజు; ఆ తల్లికిన్= పెదతల్లి అయిన గాంధారికి; తండ్రికిన్= పెద్ద తండ్రి అయిన ధృతరాష్ట్రుడికి; సంప్రీతి= ఇష్టం; అలరన్= అతిశంయించేటట్లుగా; కుడువన్= తినడానికి; కట్టన్= ధరించడానికి; పెట్టన్= అలంకరించుకొనటానికి; ఉదాత్త స్ఫీతంబులు ఐన= రాజులకు తగినవి, సమృద్ధము లైనవి అయిన; వస్తు ప్రాతంబులన్= వస్తువుల సమాపోలను; ఇష్టన్= ఇష్టుండేవాడు.

తాత్పర్యం: గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు సంతృప్తిపడే విధంగా తినటానికి, కట్టుకొనటానికి, పెట్టుకొనటానికి, రాజులకు అర్పించు భక్త్యబోజ్యలు, శయన, మాల్య అనులేపనాలు మొదలైన వివిధ వస్తువులు, వస్త్రాలు, ఆభరణాలు సమృద్ధిగా ధర్మరాజు వారికి ప్రతిరోజు అందజేసేవాడు.

విశేషం: సంప్రీతి అలరుట పుచ్చుకొన్న గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులకే కాకుండా ఇచ్చే ధర్మరాజులోనూ అన్వయిస్తుంది. తల్లి, తండ్రి అనే భావం వలన ఇచ్చేవాడికీ, పుచ్చుకొనే వాళ్ళకూ సంప్రీతి. పెట్టున్ అనేది గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు తాము అనుభవించటానికి మాత్రమే కాక తమ కిష్టమైన వాళ్ళకు పెట్టుకొనటానికి కూడా సరిపోయేంత సమ్మానిగా వస్తువ్యాతం ధర్మరాజు ఇస్తున్నా డని తెలుపుతున్నది. అనుదినమూ ఇస్తుటంలో అత్యంత శ్రద్ధ. అప్రమత్తత.

తే. గుణ్ణు జెఱువులుఁ గళ్లించుఁ, గోలి యూచ్చుఁ, లగ్రహోరముల్ గావించు నాంజికేయుఁ

డదిప! ధర్మతనుజుఁ దత్యంత హర్షఁ, చిత్తవృత్తి ర్యై యసుమతి సేయుచుండ.

7

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= బిరాజా!; ధర్మ తనుజాఁడు= ధర్మరాజు; అత్యంత= మిక్కిలి; హర్ష= సంతోషం నిండిన; చిత్త= మనస్సుయొక్క; వృత్తి+ఖ= వర్తనం కలవాడై; అనుమతి= అంగికారం; చేయుచుండన్= తెలుపుతూ ఉండగా; ఆంబికేయుఁడు= ధృతరాష్ట్రుడు; కోరి= తన ఇచ్చానుసారంగా; (అణిగి); గుణ్ణున్= దేవాలయాలూ; చెఱువులున్= తథాకాలూ; కట్టించున్= నిర్మింపజేసేవాడు; ఊచ్చులు= గ్రామాలు; అగ్రహోరముల్= బ్రాహ్మణా నివాసస్థలాలూ; కావించున్= ఏర్పాటు చేయించేవాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! ధర్మరాజు సంతోషంగా ఆమాదించగా ధృతరాష్ట్రుడు గుణ్ణు, చెరువులూ ఏర్పరిచేవాడు. ఊచ్చుల్లా, అగ్రహోరాలూ కల్పించేవాడు.

విశేషం: ధర్మరాజు గూడా కింకరభావంతో ధృతరాష్ట్రుడిని సేవిస్తూ ‘సీవు’ రాజవుగాక నీ కేను రాజనే’ అంటాడు. (34.స.) అయినా ‘నీ కార్యమైన నెవ్వు దేనియుఁ జేయుఁ దొడగు నప్పుడు పుడమివేనిచే నమజ్ఞతుండై కాని తొడంగు గారు’ (27.స.) అంటాడు ధృతరాష్ట్రుడు. అందుకే రాజునుమతి ధర్ముని తప్ప ధృతరాష్ట్రుడి ఇచ్చకు అవరోధం లేదు. ఇక్కడ వాక్య రచనా విధానంలో ధర్మరాజు అనుమతికి అంతగా ప్రాముఖ్యం కనబడకపోవడం అందుకే. గుణ్ణు, చెరువులూ, ఊచ్చుల్లా, అగ్రహోరాలు ధృతరాష్ట్రుడేర్పురచటం మరణించిన తనవారికి పుణ్యాగతులు సాధించటానికి. అయినా ‘హర్షచిత్తవృత్తితో’ అనుమతించటం ధర్మరాజుసాశిల్యం. అగ్రహోరాలు బ్రాహ్మణులకు మాత్రమే ఇచ్చేవి; సాధారణంగా బ్రాహ్మణులే నివసించే ప్రదేశాలు. వీటిని వంకపారంపర్యంగా అనుభవించవచ్చును. రాజు మారినా ఇవి పోవు. పన్నులు పసూలు చేసికొనే అధికారం మాత్రం ఉండదు. ఊచ్చు దీనికి వ్యతిరిక్తాలు అంటే పన్నులు పసూలు చేసికొనవచ్చును. రాజు మారితే ఇవి పోతాయి.

క. జనవర! ధర్మజుఁ గొలువం, జనుదెంచిన యట్టి వివిధ జనపతు లెల్లన్

మును ధృతరాష్ట్రునిఁ గొలుతురు, విను మా కొడుకు మది పల్లవించున్ దానన్.

8

ప్రతిపదార్థం: జనవర!= రాజా!; వినుము= వినవలసింది; ధర్మజున్= సమ్రాట్టు అయిన ధర్మరాజును; కొలువన్= సేవించటానికి; చనుదెంచిన అట్టి= వచ్చిన; వివిధ జనపతులు= వేర్చేరు దేశాల రాజులు; ఎల్లన్= అందరూ; మును= ధర్మరాజుకంటే ముందుగా; ధృతరాష్ట్రున్= ధృతరాష్ట్రుడిని; కొలుతురు= సేవించేవారు; దానన్= సామంతుల ఆ చర్యవలన; ఆ కొడుకుమది= ధర్మరాజు మనస్సు; పల్లవించున్= సంతోషించేది.

తాత్పర్యం: జనమేజయ మహారాజా! వినుము. సార్వభోముడైన ధర్మరాజును సేవించటానికి వచ్చిన సామంత రాజు లందరూ ధర్మరాజునుకంటే ముందుగా ధృతరాష్ట్రుడిని సేవించేవారు. అందుకు ధర్మరాజు సంతోషించేవాడు.

విశేషం: తన కంటే ధృతరాష్ట్రుడికి ప్రాభవం అధికంగా ఉండడం ధర్మజుడికి సంతోషం. తన కొడుకులే మరణించగా పాండవులకు రాజ్యాధిపత్యం గల్గటంవలన కలిగే మనఃఫేదం ధృతరాష్ట్రుడికి ఈ చర్యవలన ఉపశమిస్తుంది. (9.స.) సామంతులు ముందుగా

అతడిని కొలవటానికి కారణం అతడు ధృతరాష్ట్రుడు కావటం. ఆ తండ్రిని ముందుగా మన్మించడం వలన ధర్మజుడు తన అధిపత్యానికి భంగం కలిగిందని అనుకొనకపోగా సంతోషించటం. ‘ఆ కొడుకు’ కావటం వలన పైగా వారు ‘ధర్మజుఁ గొలువం జనదెంచినవారు.’ వారి ఆంతర్యం ధర్మజుకు తెలుసు.

క. సూమలు లేమిం గవిగెడు, బీంత్యము దీంపుకుండు దేజస్థాఖ్యా

సూమలుగు జేయు ధర్మజుఁ, డా నరపతి నతనిదేవి నతులిత భక్తిన్.

9

ప్రతిపదార్థం: ధర్మజుడు= ధర్మజు; అతులిత భక్తిన్= సాటిలేని సేవాభావంతో; ఆ నరపతిన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడినీ; అతనిదేవిన్= అయిన భార్య, గాంధారినీ; సూమలు= కొడుకులు; లేమిం= (యుద్ధంలో మరణించడం చేత) లేకపోవడం వలన; కలిగెడు= సంబధించే; దీంత్యము= దుఃఖం; తీంపుకుండు= తలపులోకి రామండా; తేజన్+సాఖ్య+అనూమలుగన్= ప్రాభవమూ, సుఖమూ తక్కువ కారుండెడివారుగా; చేయున్= చేసేవాడు.

తాత్పర్యం: కొడుకులు లేకపోవటం వలన కలిగే బాధ మనసులోకి రాకుండా ప్రభుత్వానికి, సుఖానికి లోటు రాకుండా, గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులను చూచుకొనేవాడు ధర్మరాజు.

సీ. వంశవృద్ధులు పుత్రవర్గ వియుక్తులై, యున్నవా రేమిట నుమ్మలింతు

రో యను పుయిలోట నా యుధిష్ఠిరుడు ది, మ్యూలకును దగునమాత్యులకు నిష్పత్తి భృత్యులకును మీరు ప్రీతియు భక్తియు, నాంజకేయునిదేస నతిశయుల్ల నారాజు పంచినయట్ల చేసి చలంపుఁ, డతని నారాధించు టస్తాధియు

అ. చిత్తమునకుఁ బ్రియము సేయుట యతనికి, మనసు గాని యట్టిపని యొనర్సు

టగ్గులంపు దుఃఖ మాపహించుట యని, యనుచినంబుఁ జెప్పు మనుజనాధు!

10

ప్రతిపదార్థం: మనజనాధు= రాజు! (జనవేజయా!); వంశవృద్ధులు= కురువంశంలో పెద్దవాళ్ళు; పుత్ర వర్గ వియుక్తులు= పెన్కురైన కొడుకులు దూరమైనవారు; అయి ఉన్నవారు= (బీవిస్త్రు) ఉన్నారు; ఏమిటన్= ఏ విషయంలో; ఉమ్మిలింతురో= బాధ పడతారో; అను పుయిలోటన్= అనే సంకోచంతో; ఆ యుధిష్ఠిరుడు= ఆ ధర్మరాజు; తమ్ములకును= భీముడు మొదలైన తమ్ముళ్ళోనూ; తగు అమాత్యులకున్= అర్పు లైన మంత్రులతోనూ; ఇష్ట భృత్యులకును= ప్రియమైన సేవకులతోనూ; అనుదినంబున్= ప్రతిరోజ్మా- (ఇట్లా చెప్పాడు); మీరు= మీరు అందరు; అంబికేయుని దెసన్= ధృతరాష్ట్రుడి మీద; ప్రీతియున్= ఇష్టమూ; భక్తియున్= సేవాదృష్టి; అతిశయుల్లన్= అభికం కాగా; ఆరాజ= ధృతరాష్ట్రుడు; పంచిన+అట్లు= ఆజ్ఞాప్రించినపిధంగానే; చేసి= ఆయాపులు చేసి; వరింపుడు= నడుకొనండి; అతనిన్= ధృతరాష్ట్రుడిని; ఆరాధించుట= సేవించటం; అస్క్రియ చిత్తమునకున్= నా మనస్సుకు; ప్రియము= ఇష్టం; చేయుట= కల్గించటమే; అతనికిన్= ధృతరాష్ట్రుడికి; మనసు కాని అట్టిపని= ఇష్టం లేనిపని; ఒనర్సుట= చేయటం; అగ్గలంపు దుఃఖము= (నా మనస్సుకు) మిక్కిలి విచారం; అపహించుట= కల్గించటమే; అని= అనేవిధంగా; చెప్పున్= చెప్పుతుంటాడు.

తాత్పర్యం: రాజు! గాంధారీ, ధృతరాష్ట్రులు కురువంశంలో పెద్దవాళ్ళు. కొడుకులను పోగొట్టుకొని బ్రతుమతున్నారు. ఎందుకైనా బాధ పడతారేమో అనే సంకోచంతో ధర్మరాజు, తమ్ములు, మంత్రులు, సేవకులతో ప్రతిరోజ్మా ఇట్లా చెప్పుతుంటాడు. మీరు ధృతరాష్ట్రుడు ఏ విధంగా ఆజ్ఞాప్రించే ఆ విధంగా చేస్తూ ఆయన చెప్పిన ప్రకారం నడుచుకొనండి. అతడిని సేవిస్తేనే నా మనసూ సంతోషిస్తుంది. ధృతరాష్ట్రుడికి ఇష్టం లేని పని చేయటం అంటే నన్ను బాధ పెట్టటమే.

విశేషం: యుద్ధంలో చాలామంది పోగా మిగిలినవాళ్లలో గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు ‘పంశవృద్ధులు’. వార్డకంలో కొడుకులతోడు ఉండవలసిన సమయంలో పుత్రవియోగం. పైగా పుత్ర ‘వర్గ’ వియోగం. కొడుకులు చాలామంది ఉన్నా ఒక్కడూ మిగలకుండా పోవటం. (యుయుత్సుడు క్షత్రియుడు కాదు కాబట్టి, సూనలు లేమి ఇయుస్నవారు. వార్డకం, బహుపుత్ర వియోగంతో ‘బ్రతికి ఉండటం’ బాధ. దీనివల్ల ‘పుత్ర వియోగబాధ’ అనుక్షణమూ ఉంటుంది. ఇవి వారిని సేవించవలసిన అవసరమూ, ఔచిత్యమూ సూచిస్తున్నాయి. అందుకే ధర్మరాజు వారి సేవాపిషయంలో ‘అనుదినంబు’ జాగ్రత్తలు మళ్ళీ మళ్ళీ చెప్పటం.

క. విను మెల్లవారు నతని వఁ, చనములు మది నూఎది యట్ల చలయింప మరు

త్రుణయుండును నమ్మెయి వఁ, ర్తునము నడపుచుండు మనసు తథ్యయు నెలయ్యే.

11

ప్రతిపదార్థం: వినుము= జనమేజయ రాజు! వినుము. ఎల్లవారున్= అందరూ కూడా; అతని వచనములు= ఆ ధర్మరాజు మాటలు; మదిన్= మనసులో; ఊది= ఉంచుకొని (స్థిరపరచుకొని); అట్లు+అ= ధర్మరాజు చెప్పిన ప్రకారంగానే; చరియింపన్= నడుచుకుంటూ ఉండగా; మరుత్ తనయుండును= వాయుపుత్రుడు-భీముడు కూడా; మనసు= హృదయం; తర్వయున్= అధికంగా; ఎరియన్= బాధపడుతున్నా; ఆ+మెయిన్= ధర్మజుడు చెప్పినవిధంగా; వర్తనము= నడవడికను; నడపుచున్ ఉండున్= సాగిస్తూ ఉండేవాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! అట్లా ధర్మరాజు చెప్పిన మాటలు మనసులో ఉంచుకొని అందరూ, తమ్ములు, అమాత్యులు, భృత్యులూ, ఆ ప్రకారంగా ధృతరాష్ట్రుడిని కొలిచేవారు. భీముడు కూడా మనసులో బాధపడుతూనే అన్నగారి మాటలను అనుసరించి నడిచేవాడు.

విశేషం: భీముడు అన్నపై గౌరవం వలన ఇష్టం లేకున్న ఎంత (నడపు-ప్రేరణ క్రియ) బలవంతంగా ఆచరించేవాడో తెలుస్తుంది. ఎరియు ధాతువుకు మండటం అనే అర్థమూ ఉన్నది. అనిష్టుల సేవ చేయవలసివచ్చినందుకు బాధా వారిపై కోపమూను.

క. ద్వాతంబున దుర్యోధను, చేతం దమ పడిన పాటు చిత్తంబున క

తాత్కురత్సఁ జేయుచుండుట, నాతఁడు ధృతరాష్ట్రుఁ జూచి యలుగు మనమునన్.

12

ప్రతిపదార్థం: ద్వాతంబునన్= జూదంలో; దుర్యోధనుచేతన్= దుర్యోధనుడు కారణంగా; తమ పడిన పాటు= తాము (పాండవులు) అనుభవించిన కష్టాలు; చిత్తంబునకున్= తన మనస్సును; అతి+అతురతన్= మిక్కిలి పీడను; చేయుచున్+ఉండుటన్= కలిగిస్తూ ఉండటం వలన; ధృతరాష్ట్రున్= ధృతరాష్ట్రుడిని; చూచి అతడు= ఆ భీముడు; మనమునన్= మనసులో; అలుగున్= కోపగించుకొనేవాడు.

తాత్పర్యం: దుర్యోధనుడివలన ఆనాడు జూదం మూలాన తాము అనుభవించిన కష్టాలు రాజ్యం పోవటం, భార్యాను సభలో అవమానం, అరణ్యవాసం మొదలైనవన్నీ భీముడి మనస్సును పీడిస్తుండేవి. అందువలన ధృతరాష్ట్రుడిని చూస్తేనే భీముడు మండిపడేవాడు.

విశేషం: పాండవులందరూ కష్టాలుపడ్డా ఆ స్మృతులు ఇంకా భీముడిని బాధిస్తున్నాయి. మిగిలిన నలుగురి కంటే భిన్నంగా భీముడి విషయంలోనే ఈ ప్రస్తావన. చూచి - మనసులో ఆ బాధ ఎపుడూ ఉన్నా ధృతరాష్ట్రుడిని చూసిన సమయంలో మాత్రం కోపం వచ్చేది. తమ కష్టాలకు హేతువైనవాడిని, అసలు రాజైన అన్నగారికంట అధికంగా పూజించాల్సిరావటం కోపకారణం. మిగిలిన పాండవులు సర్దుకొన్నా స్వభావాన్ని బట్టి భీముడి కది కష్టం.

తే. శ్రాద్ధ దివసంబులందుఁ బుత్తుజుమును | కాంబకేయుండు గో కనకాది దాన
కీర్త్యముగఁ బారలోకిక క్రియలు సేయు | నట్లుగా సంఘటించు ధర్మత్తజుండు.

13

ప్రతిపదార్థం: అంబికేయుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; శ్రాద్ధ దివసంబులందున్= శ్రాద్ధ కర్మలను ఆచరించే మరణ తిథులలో; పుత్రువజమునకున్= దుర్యోధనుడు మొదలయిన కొడుకుల సముదాయానికి; పారలోకిక క్రియలు= పుణ్యాలోకాదులు కలగటం కొరకు చేసే కర్మలను; గో= ఆవులు; కనక= బంగారం; ఆది= మొదలైన; దాన= దానాలచేత; కీర్త్యముగన్= బ్రాహ్మణాదిజనం ప్రశంసించే విధంగా; చేయునట్లుగాన్= నిర్వహించేటట్లుగా; ధర్మత్తజుండు= ధర్మరాజు; సంఘటించున్= ఏర్పాటు చేసేవాడు.

తాత్పర్యం: ‘అంబికేయుండు చేయునట్లుగా ధర్మత్తజుండు సంఘటించు’ అనడంలో ధృతరాష్ట్రుడికంటే ధర్మరాజులో ఎక్కువపూనిక వ్యక్తం అవుతున్నది. ‘ధర్మత్తజుండు’ కాబట్టి ఇటువంటి క్రియలలో శ్రద్ధ అధికం. అపకారులకు కూడ పుణ్యాలోకాలు సాధించే ఉపకారబుద్ధి విశేషం. అభిమయ్య ప్రభృతిస్వజనవిషయం ప్రత్యేకంగా చెప్పనే అక్కరలేదు.

సీ. అతులభోగంబును నంచితత్యాగంబుఁ | దొల్లింటియట్లుల చెల్లిజేయు
ధృతరాష్ట్రువకు ధర్మసుతుడు గాంధారికిఁ | బూర్ఫుకార సంపూజ్యదాన
నిరతిజ్ఞెల్లించుఁ; నక్కరువృధ్యఁ డిష్ట్యుయుఁ | భాండుపుత్రులు దన్నుఁ బరమభక్తి
శైష్వర్పర్తనమున సేవింపుఁ దానును | గురువట్ల వాత్సల్యపరత నెపుడు

తే. వారలకు శ్రీయు నాయువు వైలిజయము | మానసమున నాశాసించు మానవేంద్ర!
యతని తొంటివర్తనముఁ దత్సుతుని కీడు | నాత్మ దలపుఁ దెన్నండు ధర్మత్తజుండు!

14

ప్రతిపదార్థం: మానవ+ఇంద్ర!= జనమేజయ మహారాజా!; ధర్మసుతుడు= ధర్మరాజు; ధృతరాష్ట్రువున్= ధృతరాష్ట్రుడికి; తొల్లింటి అట్టులు+అ= అతడి కొడుకులు బ్రతికిష్వన్సుపుడు సార్వభౌముడుగా ఉన్నప్పటివలెనే; అతులభోగంబున్= సాటిలేనిసుభాలూ; అంచిత త్యాగంబున్= పూజింపదగిన దానమూ; చెల్లు చేయున్= సాంగేటట్లుగా చేసేవాడు; గాంధారిక్న= గాంధారికి కూడా; పూర్వ= మునుపటి (కొడుకులు జీవించి ఉన్నప్పటి); ప్రకార= విధంగానే; సంపూజ్య= పూజించదగిన; దాన= దానముయొక్క; నిరతిన్= ఆసక్తిని; చెల్లించున్= చెల్లెటట్లు చేసేవాడు; పాండుపుత్రులు= ధర్మజడు మొదలుగా పాండురాజు కొడుకులు అందరూ; ఇమ్ముయున్= ఈచింధంగా; పరమభక్తిన్= శైష్వర్పైన ఆరాధనా భావంతో; శిష్య వర్తనమున్= శాసించబడే నడవడితో (శిష్యులవలె); తన్నున్= తనను; సేవింపన్= సేవిస్తూ వుండగా; ఆ+కురువృధ్యఁడు= కురువంశంలో పెద్దవాడైన ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; తానును= తను కూడా; గురు+అట్లు+అ= పాండవులకు గురువువలెనే; వాత్సల్య పరతన్= పిన్నలయందుండేటటువంటి స్నేహాఖం, ప్రధానంగా; వారలకున్= ఆ పాండవులకు; శ్రీయున్= రాజ్యాది సంపదలూ; ఆయువున్= అధిక జీవితకాలాస్త్రి; వైరిజయమున్= శత్రువులను జయించే సామర్థ్యమూ కలగాలని; మానసమున్= తన మనస్సులో; ఎపుడున్= నిరంతరమూ; ఆశాసించున్= దీవించేవాడు; ధర్మత్తజుండు= ధర్మరాజు; అతని= ఆ ధృతరాష్ట్రుడియొక్క; తొంటివర్తనమున్= పూర్వపు (దుర్యోధనాదులు జీవించిఉన్నప్పటి) నడవడికనూ; తద్ సుతుని కీడు= అతని కొడుకు దుర్యోధనుడు తమకు చేసిన అపకారమూ; ఎన్నండున్= ఏ సమయంలోనూ; ఆత్మన్= మనసులో (కూడా); తలపుడు= స్నేరింపడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! పుత్రులు జీవించిఉన్నప్పటివలెనే ధృతరాష్ట్రుడికి సార్వభౌముడివలె సంపదలు అనుభవించటమూ, యథేష్టంగా దానం చేయటమూ సాగనిచ్చాడు ధర్మరాజు. అట్లాగే గాంధారికి కూడా

ప్రతామలసందర్భాలలో బ్రాహ్మణాదులకు దానం చేయటం వైరా యథార్థం సాగిచ్చాడు. ధర్మరాజే కాదు ఇట్లా పాండవులందరూ శిష్యులవలె ఏకాగ్రతతో తనను సేవిస్తూ ఉండడంవలన ధృతరాష్ట్రుడు కూడా పాండవులను శిష్యవాత్సల్యంతో చూచేవాడు. పాండవులకు ఇంకా సంపదలూ, ఆయుస్సు, శత్రుజయమూ కలగాలని మనస్సులో ఆశిర్వదిస్తుండేవాడు. ధర్మరాజు కూడా ధృతరాష్ట్రుడి పూర్వ ప్రవర్తననూ అతడి కొడుకు దుర్యోధనుడు తమకు చేసిన అపకారాన్ని మనసులోనికి రానిచేచేవాడు కాదు.

విశేషం: గురుశబ్దానికి- ఉన్న వంశంలో పెద్దా, తండ్రి, మొదలైన అర్థాలు ఇక్కడ అన్వయిస్తాయి. ధృతరాష్ట్రుడినుండి దీన్ని సాధించటంలో పాండవుల శిష్యవర్తనంలో పరమభక్తి ఉత్సవే కారణం తప్ప ధృతరాష్ట్రుడిస్యుభావం కాదు. శ్రీ, ఆయుస్సు, వైరిజయం అనేవాటిలో క్రమం ఉన్నది. తన భోగత్యాగాలకు గూడా, పాండవులకు - శ్రీ, అని తనకు దూరం కాకుండా ఉండాలంటే పాండవులకు శత్రుజయమూ క్రమంగా అవసరం. ధృతరాష్ట్రుడి ఆశిస్సు ఉభయతారకం.

క. విను మతని తెఱఁ గెట్టిగి పలి, జనములలో నాంబికేయు చరితము దుర్బో

ధను కొఱగామియు నెవ్వా, రును వాక్రువ్వంగ వెఱతురు కురుప్పవరా!

15

ప్రతిపదార్థం: కురువంశంలో శ్రేష్ఠుడ వైన జనమేజయా!; వినుము= వినవలసినది; అతని= ఆ ధర్మరాజుయొక్క; తెఱఁగు= విధం; (మనస్సు) ఎట్టిగి= తెలిసి; పరిజనములలోన్= పరివారంలో (చుట్టూ ఉండే జనంలో); ఏ+వారును= ఏ ఒక్కడు కూడా; అంబికేయు= ధృతరాష్ట్రుడియొక్క; చరితము= పూర్వపుప్రవర్తనం గురించే; దుర్యోధను= దుర్యోధనుడి యొక్క; కొఱ+కామియున్= (పనికిమాలినతనమూ) దుష్టమైన పని - కీడునూ; వాక్రువ్వంగన్= పలకటానికి; వెఱతురు= భయపడేవారు.

తాత్పర్యం: ఓ జనమేజయా! విను ధర్మరాజుతత్త్వం తెలిసిన అతని చుట్టూ జనంలో ఎవరూ కూడా ధృతరాష్ట్రుడి పూర్వ వర్తనమూ, దుర్యోధనుడు చేసిన అకార్యమూ ఉచ్చరించడానికి భయపడేవారు.

విశేషం: పరిజనములతో - అనే పూర్వ ముద్రితపాఠం సరికాదు. పరిజనంతో ఈ విషయాలట్లా చెప్పుతారు? రాజు మనస్సు తెలిసికొని దానికి అనుగుణంగా రాజపరిజనం వ్యవహారిస్తుంది. అందుకే ధర్మరాజు మనసులో అతడి తొంటివర్తనమూ, తత్పుతుడి కీడూ - లే వనే విషయం గ్రహించారు - 'తెఱఁ గెట్టిగి' చాల జాగ్రత్తగా పరిశీలించి తత్త్వం తెలిసికొన్నారు. అందుకే ఆంబికేయు చరితము, (అతని తొంటివర్తనము) దుర్యోధనుకొఱగామి (తత్పుతునికిడు) గురించి ఉచ్చరించడానికి భయపడేవారు.

సీ. రాజ్యాధిపత్య సంపూజ్యత్వమున ధృత, రాష్ట్ర పాండుసుతాంతరంబు గాన
రొకటులు జానపదోత్సర్వమునఁ బౌర, వర్ధంబునందును వసుమతీశ!
యమ్మెయి నడపెడు నప్పుండవాగ్రజు, వలన నిజాత్మజువలని కంటే
నక్కరురాజు ప్రియం బందు; న ట్లున్న, యక్కాలమునఁ, బవనాత్మజుండు

తే. సన్మిహితుఁ ఛైనయప్పు డజ్జునవిభుండు, తన తనుజులఁ దలఁచి సంతాప మందు;
నతనఁ గనుగొని యభీముఁ డతనిసుతులు, తమ్ముఁ బతీచిన పాటులు దలఁచి యలుగు.

16

ప్రతిపదార్థం: వసుమతీశ! = ఓ జనమేజయ భూషాలా!; జానపద ఉత్కరమున్న= గ్రామాలలో ఉండే జనాల సమూహంలోనూ; పొర వర్గంబునందును= పట్టణాలలో ఉండే జనసముదయంలోనూ; ఒకశులు(నీ)= ఒక్కరు గూడా; రాజ్య ఆధిపత్య= రాజ్యము యొక్క దౌరంశంతో; సంపూజ్యత్వమున్న= గౌరవింపబడేలక్షణంలో; ధృతరాష్ట్ర= ధృతరాష్ట్రుడికీ; పాండుసుత= పాండవులకూ; అంతరంబు= భేదం; కానరు= కనలేకపోయారు; ఆ+మెయిన్= ఆవిధంగా తన (ధృతరాష్ట్రుడి)తో ఏకాభిప్రాయంగా; నడవెడు= పరిపాలనం సాగిస్తున్న; ఆ+పాండవ+అగ్రజవలన్న= పాండు కుమారులలో జ్యేష్ఠుడైన ఆ ధర్మరాజు వలన; ఆ+కురురాజు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; నిజ+ఆత్మజవలనికంటేనీ= తన పెద్దకొడుకైన దుర్యోధనుడి కంటే కూడా, ప్రియంబు= సంతోషాన్ని; అందును= పొందేవాడు; అట్లు+ఉన్న= ఆవిధంగా జరుగుతూ ఉన్న; ఆ+కాలంబున్న= ఆ రోజులలో; ఆ+జనవిభుందు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; పవన+అత్మజండు= వాయుపుత్రుడైన భీముడు; సన్నిహితుడు= దగ్గర ఉన్నవాడుగా; ఖన+అప్యుడు= అయిన సమయంలో; తన తనూజలన్న= దుర్యోధన దుశ్శాసనాదు లైన తన కొడుకులను; తలచి= స్కురించి; సంతాపము= మిక్కిలిబాధ; అందున్న= పొందేవాడు; ఆ+భీముడు= ఆ సమయంలో భీముడు కూడా; అతనిన్న= ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని; కనుగోని= చూచి; అతని సుతులు= ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకు లైన దుర్యోధనాదులు; తమ్మున్న= తమను (పాండవులను); పఱెచిన పాటులు= పెట్టిన కష్టాలు; తలచి= స్కురించి; అలుగున్న= ధృతరాష్ట్రుడిపై కోపగించేవాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! ఆ రాజ్యంలో ప్రభుత్వం నడిపే విషయంలో ధృతరాష్ట్రుడికీ, పాండవులకూ భేదం అనేది, అటు (గ్రామవాసులు గాని, (ఇటు) పట్టణవాసులు గానీ చూడలేదు. ధర్మరాజు ఆ విధంగా తనను గౌరవిస్తుండటంవలన ధృతరాష్ట్రుడికి తన సాంత కొడుకుల కంటే కూడా ధర్మరాజుపైనే ఇష్టం కలిగేది. అయితే భీముడు తన దగ్గరకు వచ్చినపుడు మాత్రం కొడుకులను తలచుకొని బాధ పడేవాడు. భీముడు కూడా ధృతరాష్ట్రుడిని చూస్తే అతనికొడుకులు తమకు కల్గించిన కష్టాలను తలచుకొని ధృతరాష్ట్రుడిపై కోపించేవాడు.

విశేషం: తన పెద్దకొడుకైనా దుర్యోధనుడితో వచ్చే అభిప్రాయభేదం ధర్మరాజుతో కలగకపోవడంవలన ధృతరాష్ట్రుడికి ధర్మరాజు కన్న కొడుకుకంటే ప్రీతిపాత్ర మయ్యాడు. అక్కడ కొడుకుమాట తాను వినవలసివచ్చేది. ఇక్కడ తనమాటే ధర్మరాజు వింటున్నాడు. ధృతరాష్ట్రుడికి భీముడిని చూస్తే పుత్రులు గుర్తుకు రావటానికి కారణం దుర్యోధన దుశ్శాసనుల చాపు భీముడివలన సంభవించడమే. భీముడిని చంపా లని స్వయంగా తానూ విఫలుడైనాడు కూడా. భీముడికి ధృతరాష్ట్రుడిని చూస్తే గతం గుర్తుకు వస్తుంది. ఈ రెండింటిలో ముందు ధృతరాష్ట్రుడి విషయం ప్రస్తుతించటం గమనించాలి. తనను చూచినపుడు ధృతరాష్ట్రుడిలో కలిగే మార్పువలన అటువంటి ‘అతని’ చూచినపుడు భీముడికి గతం తలపునకు వస్తుంది.

తే. హృదయముల నొండిరులదేస నిళ్ళివార , లయ్య నతడు నతందు నన్నోస్యభావ

ఐములయప్పుడు మృదుల విన్యాస మొప్పు , నాడుదురు చుట్టుములు మెచ్చునట్లు గాగ .

17

ప్రతిపదార్థం: అతడున్న= ఆ ధృతరాష్ట్రుడూ; అతఁడున్న= ఆ భీముడూ; ఒండొరులదేసన్= పరస్పరం, ఒకళ్ళ విషయంలో ఇంకొ కళ్ళు; హృదయములన్= తమ తమ మనస్సులలో; ఇట్టివారు= పూర్వం చెప్పినవిధంగా ద్వేషం కోపం కలిగినవారు; అయ్యున్= అయినప్పటికీ; అన్యోన్యోన్యబాషణముల+అప్యుడు= పరస్పరం మాటల్లాడుకొనేటప్పుడు మాత్రం; చుట్టుములు= బంధువులు; మెచ్చునట్లు+కాగన్= పాగడే విధంగా; మృదుల విన్యాసము= తెచ్చుకోలు మెత్తదనం; ఒప్పన్= ప్రకాశించేవిధంగా; ఆడుదురు= సంభాషిస్తుంటారు.

తాత్పర్యం: ఇంతకు ముందు (16 పద్యంలో) చెప్పినట్లుగా ధృతరాష్ట్రుడూ, భీముడూ మనస్సులో ఒకళ్ళమింద ఒకళ్ళు ద్వేషమూ, కోపమూ కలిగి ఉన్నప్పటికీ పరస్పరం మాటల్లాడుకొనేటప్పుడు మాత్రం బంధువులందరూ మెచ్చుకొనే విధంగా మాటలలో మెత్తదనం తెచ్చిపెట్టుకొనేవారు.

విశేషం: భీముడు అన్నగారిఅజ్ఞలను పాలించటానికి అయితే ధృతరాష్ట్రుడు తన పెద్దరికాన్ని కాపాడుకొనటానికి అయినా ‘అతడు నతడు అనే పదద్వయం వాళ్ళు కలిపిడిగా లేక ఎవరికి వారుగా వేరుగా ఉండిపోవటాన్ని వ్యక్తం చేస్తున్నది. ‘విన్యాసం’ శబ్దం మృదుత్వం తెచ్చిపెట్టుకొన్నది, కృతకే, కానీ హృదాతం కాదని తెలుపుతున్నది.

వ. ధృతరాష్ట్రం దేకతంబ యున్నయేడ వ్యక్తోదరుం డతనికి నింత నంత నుండి గాంధాలి విసుచుండ. 18

ప్రతిపదార్థం: ధృతరాష్ట్రండు= ధృతరాష్ట్రుడు; ఏకతంబు+అ= ఒంటరిగా; ఉన్న+ఎడన్= ఉన్న సమయంలో; అతనికిన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడికి; ఇంతన్, అంతన్ ఉండి= ఇక్కడ అక్కడగా నిలిచి; గాంధారి= ధృతరాష్ట్రుడిభార్య; వినుచున్+ఉండన్= వినేటట్లుగా; వ్యక్తోదరుండు= భీముడు. (ఇట్లా అంటాడు. తర్వాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు ఒంటరిగా ఉన్నప్పుడు అతడికి కొంచెం సమిపంగా ఉండి గాంధారి కూడా వినేటట్లుగా భీముడు ఇట్లా అంటాడు.

సీ. ‘అంధుని కొడుకులయం దొకరునఁ దప్పి, పోనీక తుంచితి భూలిశక్తి

దర్శితం బైన మద్దాహలపంజరము సౌ, చ్ఛిన లిపురాజన్య సింహములకు
వెడలంగ వచ్చునే? వెంగలు లై వారు, కయ్యంబు సేసిల గాక నన్ను
నెఱిగినఁ దొడరుదు రెట్లులు? దుర్యోధనాదుల ననఁ దెగటాల్చినట్టి

తే. నాదు దీర్ఘండములఁ జందనం బలంబి, కుసుమదామముల్ సుట్టి ప్రొక్కుదు మహాప
కారు లరయంగ దైవముల్ గావే? యనుఁడ, బీయ మర్దంబు లెల్ల భేటిల్ల నభిప!

19

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ జనమేజయరాజు!; తదీయమర్యంబులు= ఆ గాంధారి ధృతరాష్ట్రుల, జీవస్థానాలు; ఎల్లన్= అన్ని; బేదిల్లన్= చీలేటట్లుగా; అనున్= భీముడు ఇట్లా అన్నాడు; అంధుని కొడుకులయందున్= గ్రుడ్డిరాజు ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకులలో; ఒకరునిన్= ఒక్కడిని కూడా; తప్పిపోన్+ఈక= తప్పించుకు పోకుండ, మిగల్చుండా; భూరి శక్తిన్= గొప్ప పరాక్రమంతో; త్రయంచితిన్= చంపి వేశాను; దర్శితంబు+ఖన= మదించిన; మత్ బాహుపంజరము= నా భుజములు (వలయం) అనే బోనులోనికి; చొచ్చిన= ప్రవేశించిన; రిపు, రాజన్య సీంహములకున్= శత్రువులైన రాజులు అనే సీంహోలకు; వెడలంగన్= బయటపడడానికి; వచ్చునే?= సాధ్యమా?; వారు= ఆ కౌరవులు; వెంగలులు+బ= తెలివితక్కువవారు అయి; కయ్యంబు= (మాతో) యుద్ధం; చేసిరి= చేశారు; కాక= (వెంగలులు) కాకపోతే; నన్నున్= నన్ను; ఎఱిగినఁన్= భూరిశక్తిమంతుడుగా తెలిసికొంటే; ఎట్లులు= ఏవిధంగా; తొడరుదురు?= ఎదిరిస్తారు? (యుద్ధానికి పూనుకుంటారు?); అనిన్= యుద్ధంలో; దుర్యోధనాదులన్= దుర్యోధనుడు మొదలైనవారిని; తెగటార్చిన+అట్టి= చంపివేసినటువంటి; నాదు దోర్ధండమున్= దుడ్లు క్రలవంటి నా భుజాలకు; చందనంబు= మంచి గంధాన్ని; అలఁది= పూసి; కుసుమదామముల్= పూలమాలలు; చుట్టి= అలంకరించి; ప్రొక్కుదున్= నమస్కరిస్తాను; అరయంగన్= పరిశీలిస్తే; మహాపకారులు= ఇంత గొప్పమేలు చేసినవారు; దైవముల్= దేవతలె; కావె!= కదా!

తాత్పర్యం: జనమేజయరాజు! ఆ గాంధారి ధృతరాష్ట్రుల ప్రాణస్థానాలు చీలిపోయేటట్లుగా భీముడు ఇట్లా అంటాడు; ‘గుడ్డివాడి కొడుకులలో ఒక్కడు కూడా మిగలకుండా అందరినీ చంపేశాను. నా బాహువలయం అనే బోనులోకి ప్రవేశించిన ఏ రాజసింహామైనా ఎట్లా బయటపడగలదు? మార్ఘలు కాబట్టి ఆ కౌరవులు మాతో యుద్ధానికి వచ్చారు

కాని, నా పరాక్రమం తెలిస్తే ఎదిరించేవారే కాదు. ఆ యుద్ధంలో దుర్యోధనప్రభుతు లందరినీ కూల్చిన యి నా భుజాలకు చందనం పూసి, పూలమాలలు చుట్టి నమస్కరిస్తాను. నిజానికి ఇంత గొప్ప ఉపకారం చేసింది దేవతలే కదా!

విశేషం: ధృతరాష్ట్రుడు అంధుడే అయినా దుర్యోధనాదుల మాటలను గుడ్డిగా నమ్మి ఇంతకు తెచ్చుకొన్నాడు కాబట్టి ఇక్కడ సాభిషాయం. ‘అంధుని కొడుమలు’ కావడం చేతనే దుర్యోధనాదులు కూడా అంధులై అవీవులై ప్రాణాలమీదకు తెచ్చుకొన్నారు. ‘భూరిశక్తి’ అస్తుపుడు భూరి అనేది తన పరాక్రమంలో గొప్పదాన్ని చెప్పుండగా, ‘త్రుంచితి’ అనేది కౌరవులను ‘అవలీలగా’ చంపటం తెలుపుతుంది. చొచ్చిన - భూతార్థకం, ప్రవేశించడం జరిగిపోయాక - వెడలంగన్ ఆ తర్వాత కోరుకొన్నా తప్పుకోవటం అనేది మాత్రం వాళ్ళ చేతులలో లేదు. రోట్లో తల దూర్మాక చేసేదేం లేదు. త్రుంచితిన్ - అనే ఉత్తమపురుషైకవచనకీయ, అట్లాగే ‘నన్న నెతిగిన దుర్యోధనాదుల తెగటార్చినట్టి నాదు దోర్ధండములు’ మొదలైన మాటలో అస్తుర్ధం - భీముడి వికట్టనత్వానికి, ధృతరాష్ట్రుడిపై కోపతీవ్రతకీ నిదర్శనాలు. అంధుని మొదలుగా ఇందులో మాటలన్నీ గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులకు మర్కుభేదకాలే. మద్భాషుపంజరము చొచ్చిన - వెడలంగవచ్చునే’ అనేది ధృతరాష్ట్రుడు తన బాహు పంజరంలో చంపుదామనుకున్నా తాను (భీముడు) వెడలివచ్చిన విషయాన్ని స్కృతింపజేస్తూ తన సౌమర్యంలో ధృతరాష్ట్రుడి అసమర్థతను (పెంగలితనం) ఎత్తి చూపుతుంది. ఈ మహోపకారం దేవతలు చేసిందే అనడం ఈ అంశాన్ని ప్రధానంగా ఉండేశించి ఉండవచ్చును. భీముడు బ్రతికి బయటపడ్డ దందువలననే కదా! చివర్లో ఆఖరిఫుట్టమూ భీముడికి గుర్తు వచ్చింది.

వ. బీని ధర్మసందనుండును ధనంజయుండునుం గుంతియు ద్రోపదియు నెఱుంగరు; కవ లొక్కుక్క మాటిమ్మాటలు విని సంతసిల్లుదురు; ధర్మసందను తెఱం గెఱుంగుటంజేసి పుయిలోడి తా రేమియు నాడరు; ధృతరాష్ట్రగాంధారులుం గాలపరాయంబు గని డెందంబులు గంద సూర్యకుండుదు; రట్టిభంగిఁబంచదశపత్ని రంబులు చనియె నంత నొక్కనాఁడయ్యంధన్వపతి బంధుజనంబులం గూళ్ళి ధర్మసందను రావించి; యతండు విసుచుండ గద్దదకంరుం డగుచు వారలతోడ.

20

ప్రతిపదార్థం: దినిన్ = భీముడు ధృతరాష్ట్రగాంధారులు నొచ్చుకొనేటట్లుగా మాటలడటం; ధర్మసందనుండును = ధర్మరాజు; ధనంజయుండునున్ = అర్ఘునుడూ; కుంతియున్ = కుంతి; ద్రోపదియున్ = ద్రోపది; ఎఱుంగరు = తెలియరు; ఈ+మాటలు = భీముడి ఈ పలుకులు; ఒక్కుక్కుమారు = అపుడస్యుడూ; విని = ఆలకించి; కవలు = నకులసహదేవులు; సంతసిల్లుదురు = సంతోషించేవారు; తారు = తాము మాత్రం; ధర్మసందను = ధర్మరాజుయొక్క; తెఱంగు = (మనస్సు) విధం; ఎఱుంగుటన్ చేసి = తెలిసినందువలన; పుయిలోడి = సంకోచంతో; ఏమియున్ = ఏమి; ఆడరు = మాటలడరు; ధృతరాష్ట్రగాంధారులున్ = ధృతరాష్ట్రుడూ, గాంధారీ; (ఆ మాటలు విని) కాల పర్యాయంబు = సమయం తారుమారవటం; కని = తెలిసి; డెందంబులు = మనసులు; కందన్ = కలత చెందగా; ఊరుండుదురు = మిన్నకుండేవారు; అట్టిభంగిన్ = అపిధంగా; పంచశవత్సరంబులు = పదిహేను ఏండ్లు; చనియెన్ = గడిచాయి; అంతన్ = పనిపేసోయేడు పూర్తయినతర్వాత; ఒక్కనాడు = ఒకానొకర్జు; ఆ+అంధన్యపతి = ఆ (గుడ్డిరాజు) ధృతరాష్ట్రుడు; బంధుజనబుల్న = చుట్టాలను; కూర్చు = సమావేశపరిచి; ధర్మసందనున్ = ధర్మరాజును; రావించి పిలిపించి; అతండు = ఆ ధర్మరాజు; విసుచున్+ఉండన్ = వింటుండగా; వారలతోడన్ = బంధువులతో; గద్దదకంరుండు = డగుత్తిక కలవాడు; అగుచున్ = అవుతూ-(ఇట్లా అంటున్నాడని తరువాతి పద్యంతో అస్తుయం.)

తాత్పర్యం: భీముడు పలికేమాటలు ధర్మరాజుకూ, అర్ఘునుడికీ, కుంతికీ, ద్రోపదికీ తెలియవు. నకుల సహదేవులు మాత్రం అపుడస్యుడూ ఆ మాటలు విన్నా, ధర్మరాజుపట్ల ఉన్న భయం వలన వారు మారు పల్గురు. గాంధారీ

ధృతరాష్ట్రులు కాలవైపరీత్యాగ్ని గమనించి మనసులలో భాధపడుతూ మిస్తుకుండేవారు. అట్లా పదిహేసేళ్ళు గడిచాయి. ఆ తరువాత ఒకనాడు ధృతరాష్ట్రుడు బంధువులవందరినీ సమావేశపరిచి, ధర్మజుడిని పిలిచి అతడు వింటూడండగా, బొంగురుపోయిన గొంతుతో వారందరితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ధర్మరాజు అర్ఘునుడు, మంతులోపాటు, ద్రౌపది కూడా గతంలో కౌరవులవలన కలిగిన కష్టాలను మరిచిపోయి గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులపై గౌరవంతో వ్యవహరిస్తున్నారు. అందుకే వా శ్లోవరూ వినకుండానే భీముడు పై విధంగా మాటాడేవాడు. కవలు ఆమోదించేవాళ్ళు కావటం చేతనే ఒక్కుక్కమారైనా భీముడి మాటలు వినగలిగారు. ధర్మనందను తెఱంగు భీముడికి తెలిసినా పినులు కావడంచేత నకులసహాదేవులు ఏమైనా అనడానికి సంకోచించేవారు. స్వభావం వలననూ, ధర్మరాజుకు వెంటనే జన్మించినవాడు కావడంవలననూ భీముడు నిస్పంకోచంగా అనదలచుకొన్నమాట లనేవాడు. పరోక్షంగా వైనా ధృతరాష్ట్రుడికి కొడుకులు బతికున్నప్పటి వలె నడపటానికి ప్రయత్నించినవాడు ధర్మరాజు (14వద్యం) తేడా లే దనిపించటానికి ధర్మరాజు ప్రయత్నించినా భీముడివలన గాంధారీధృతరాష్ట్రులకు 'కాలపర్యాయ' భావన రాక తప్పలేదు. అయినా 15 సంవత్సరాలు ఊరకుండటంలో వార్ధకాదులతోపాటు ధర్మరాజునడవడి, 'చుట్టుములు మెచ్చునట్లు' ఉండాలనే అభిప్రాయం కారణం. ఇప్పుడొకసారి తన జీవితాన్నంతా గుర్తుచేసుకొనడమూ, నగరం విడిచిపోవటం, (ఆశ్రమవాసం) అనే నిర్ణయం ప్రకటించబోతూండటం, వలన కంఠంలో గాధద్యం.

ధర్మరాజును రప్పించి అతడు వింటూడండగా బంధువులకు చెపుతున్నాడు. ధర్మరాజుతో ముఖాముఖిగా చెప్పటానికి కారుండా, తన ఆంతర్యం, యథార్థంగా పరోక్షంగా వ్యక్తం చేసినట్లుగా గూడ. గతంలో తాను పారపాట్లు చేశానని చెపుతున్నాడు మరి.

ధృతరాష్ట్రుడు ధర్మజునితో దన మనోరథంబు దెలుపుట (సం.15-5-1)

సీ. నాకతంబును జేసి యూ కౌరవులకు నా, శంబు వాచిలుట దెల్లంబు మిాకు

జడుఁ గ్రారు నతిలోళు జ్ఞాతి జనద్రోహా, కరు రాజుఁ జేసితుఁ గురుధరిత్తి

కచ్చుతు చెప్పిన యమలవాక్యంబులు, విననేర్నైతి నా తనయువలని

ఘనతరస్నేహంబునను మొగమోటను, దగియెడుమాటలఁ దతీమి యొత్తి

తే. యాదకుండితి; భీముండు నప్రగురుడు, విదురుడును సంజయుండును వే విధముల

నాకుజెప్పిలి; గాంధాల నన్ను దూటి, చెప్పె; న మ్యాట లేఁ పెడచెవుల నిడితి.

21

ప్రతిపదార్థం: నా కతంబున్న+చేసి= నా కారణంగా; ఆ కౌరవులకున్= నా పుత్రులు మొద లైన కురువంశియులకు; నాశంబు= చేటు; పాటిలుట= సంభవించటం; మిాకున్= (నా బంధువు లైన) మిా అందరికీ; తెల్లంబు= బాగా తెలిసిందే; కురుధరిత్తిక్నీ= కురువు అనేపేరు గల్లిన ఈ రాజ్యానికి; జడున్= (ఒకానోక) బుద్ధిహీనుడూ; క్రూరున్= దుష్ట బుద్ధీ; అతిలోభిన్= మిక్కిలిగా పరద్వాయభిలాష ఉన్నవాడూ; జ్ఞాతిజనద్రోహకరున్= దాయాదులకు కీడు చేసేవాడూ అయిన దుర్యోధనుడిని; రాజున్= పాలకుడుగా; చేసితిన్= ఏర్పరిచాను; అచ్యుతు= శ్రీకృష్ణుడు; చెప్పిన= బోధించిన; అమలవాక్యంబులు= దోషం లేని (అర్థవంతములైన) మాటలు; వినన్, నేరన్, ఐతిని= అలకించకపోయాను; నాతనయు వలని= దుర్యోధనుని యెడ ఉన్న; ఘనతర= మిక్కిలి అధికమైన; స్నేహంబునను= ప్రేమవలనను; మొగమోటను= సంకోచంతోనూ; తతీమి= తనమాట వినేంతవరకూ విదువకుండా; ఒత్తి= ఒత్తిడి చేసి (బలవంతంగా); తగియెడు మాటలన్= ఉచితవైన పలుకులను; ఆడక+ఉండితిన్= చెప్పలేదు; నాకున్= నాకు;

భీష్మండున్= పితామహుడైన భీష్ముడూ; అప్త గురుడు (సు)= పిల్లల కృత్తవిద్య నేవ్మిస ద్రోణుడూ; విదురుడును= విదురుడూ; సంజయుండును= సంజయుడూ, వేవిధములన్= అనేక విధాలుగా; చెప్పిరి= (కర్తవ్యం, ఉచితం) చెప్పారు; గాంధారి= నా భార్య గాంధారీ; నన్నున్= నన్ను; దూతి= నిందిస్తూ దృఢంగా; చెప్పేన్= మంచి ఏదో (కర్తవ్యం) గట్టిగా చెప్పింది; ఏన్= నేను; ఆ+మాటలు= వారందరి పలుకులూ; పెడచెవులన్+ఇడితిన్= నిరాదరణంతో వినిపించుకొనలేదు.

తాత్పర్యం: నా కారణంగానే కౌరవులు నాశనమైనారని మిము బాగా తెలుసు. బుద్ధి లేనివాడూ, దుర్మార్గుడూ, ఇతరుల ద్రవ్యంపై అధికమైన అభిలాష ఉన్నవాడూ, దాయాదులకు కీడు చేసేవాడూ అయిన దుర్యోధనుడిని ఈ కురురాజ్యానికి రాజును చేశాను. కృష్ణుడు చెప్పినా వినలేదు, కొడుకుమిాది వల్లమాలిన ప్రేమవలన వారికి మంచిని ముఖంమిాద గట్టిగా చెప్పలేకపోయాను. భీష్ముడూ, ద్రోణుడూ, విదురుడూ, సంజయుడూ చెప్పినా, గాంధారి మరీ నొక్కిచెప్పినా ఆ మాట లేవి నేను వినిపించుకొనలేదు.

విశేషం: ‘నా కతంబున అని గతాని కంతా తానే కారణం కావడం అనే అంశంతోటే ప్రారంభించటం ధృతరాష్ట్రుడి ఆత్మ పరిశీలనకు అర్థం. కౌరవనాశనం అనే సారాంశం చిన్న వాక్యంలో సంగ్రహంగా ముందు ప్రతిపాదించి ఆ తర్వాత అందుకు కారణాలు క్రమంగా వివరిస్తున్నాడు. అందులో ముఖ్యమైనది దుర్యోధనుడిని రాజు చేయటమే, ‘రాజు జేసితి’ అనటంలో అది పొరపాటు అనీ, అందువలన ధర్మరాజును చేసి పుండాల్చించనీ వ్యక్తం అవుతుంది. ‘యచ్ఛాహం పాండు పుత్రేమ గుణవత్సు మహాత్ముసు, న దత్తవాన్ త్రియం దీప్స్తాం పిత్రపైతామహీ మిమామ్స’ : తెలుగులో ధృతరాష్ట్రుడే మాటలు వాచ్యంగా తననోటిమిాదుగా ఇప్పటికే అనలేకపోయాడు. దుర్యోధనుడిలోని గుణహీనతను ప్రతిపాదిస్తూ పాండవులు గుణవంతు లనీ, (రాజ్యం వారి కివ్వవలసిందనీ) వ్యంగ్యంగా అంగీకరిస్తున్నాడు. ‘రాజు జేసితి కురుధరిత్రికి’ అన్నపుడు కురుధరిత్రి అనేమాట పిత్రపైతామహీయం కాబట్టి రాజ్యం పిత్రపైతామహాక్రమప్రాప్తం’ (అనే అంశం అందరికీ తెలిసిన సామాన్య విషయంగా) అని ఈ మాట మొదటి(2వ) చెప్పటం అయింది. ‘రాజు జేసితి ‘గురుధరిత్రి’ కస్యపుడు రాజుజేసితిఁ గురుధరిత్రికి అన్నప్పుడు గు’ వర్ణాన్ని ఎట్లా స్థికరించడం? అల్పబ్ది అయిన దుర్యోధనుడిని రాజు చేయగాడదు. కొంత కొడుకున కిచ్చి, కొంత భాగాని కైనా పాండవులను రాజులను చేసి ఉంటే ఇంత అనర్థం, కౌరవనాశనం ఆగిఁండేది అని భావం. ఇక్కడ దుర్యోధనుడి గుణహీనతనూ, అల్పత్వాన్ని ప్రతిపాదించే విశేషాలు అర్థవంతాలు - జడుడు. మందబ్ది. మంచిచెడులు స్వయంగా తెలియలేదు. పాండవులను ద్వేషించటంద్వారా ప్రజలకు వారిపై అభిమానం ఇసుముడించజేశాడు. క్రూరుడు - ద్రోషదిని పరాభవించడం వగైరా విషయాలలో క్రూరత్వం. సున్నితంగా చెప్పిన తన (ధృతరాష్ట్రుడి) మాటలు వినిపించుకొనక తనను బాధించటం నలననూ పాండవుల రాజ్యం ఆశించటంలో అయిదూళ్ళుయినా ఇప్పనసటంలో అటిలోభం. ఈ లక్ష్మాలు లేని ధర్మరాజును రాజు చేయవలసింది. జ్ఞాతిద్రోహకరున్ అనడంలో ఇతరులకు ద్రోహాకారి కాదు. ప్రజలను బాగానే చూచాడు (99 పద్యం). దాయాదిశత్రుత్వం సామాన్యమే అనే అభిప్రాయం ఉండవచ్చును. ‘అచ్యుతు మాటలలో చ్యుతి= పొల్లు లేదు. ‘వధ్యతా సా ధ్యయం పాప సామాత్య ఇతి దుర్మైతిః’ అని దుర్యోధనుడిని అతడి సహచరులనీ చంపుమనే చెప్పాడు కృష్ణుడు మాలంలో. తండ్రికి ఈ మాటలు ఏ సమయంలోనైనా బాధాకరాలే. ఆ మాట లేదో ధృతరాష్ట్రుడిక్కడ చెప్పలేదు. ‘నీ పుత్రత్తుఁ డవినీతుడగుట యెఱిగి యెఱిగి వానివశంబున నేల పోయె దీపు పాండవులకు నేమి యుచ్చి తేని నడ్డపడ నెవ్వరికి వచ్చు నధిషి’ (ఉద్యో 3,386) అంటాడు. ఇంతకుమందు కృష్ణుడు కురుధరిత్రి మొత్తాన్నికి దుర్యోధనుడిని రాజు చేశానే కదా ధృతరాష్ట్రు డిక్కడ బాధ పడుతున్నది. కృష్ణు డన్నట్లు కొంతైనా పాండవుల కిచ్చి ఉన్న ట్లుయితే అచ్యుతుమాటలు అమలములుగా ఆ రోజే గ్రహించి విని ఉన్నట్లుయితే తన వంశానికి ‘చ్యుతి’ లేకుండా ఉండేది. (పాండవవక్షపాతంతో అంటున్నాడని ఆ రోజు కృష్ణుడి మాటలు నివ్వుల్చుపొలుగు గుర్తించలేక పోయాడు - ‘అమలవాక్యంబు లని’ ఇప్పుడు తలచుకొంటున్నాడు అనుభవంలోకి వచ్చాడ తెలిసింది. పుత్రుడివశంలో ఆ మార్గంలో పోవద్దన్నాడు కృష్ణుడు ‘నా తనయువలని ఫునతరస్నేహంబునను అనేది సూర్యంలోకి ‘అన్యయిస్తుంది’.

అమ్యతు చెప్పిన ఆమల వాక్యంబులు విననేరనైతి నా తనయువలని ఫునతరస్నేహంబున. అందువలననే పుత్ర వశవర్తి ఆయునాడు. దుర్యోధనుడి కిష్టం లేకుండా పాండవులకు రాజ్యం ఇష్వలేకపోయాడు. అట్లా అని దుర్యోధనుడిని ఇష్టమఱచనూ లేకపోయాడు. అదే చెప్పుతున్నాడు. స్నేహమునను మొగమోటను తగుమాటలు చెప్పలేకపోయాను కొడుక్కి అని. మొగమోటకు కారణం పుత్రస్నేహం. కొడుకు ఏం బాధపడతాడో అని అతడి కిష్టం లేని మాటలు చెప్పలేకపోయాడు. ‘తఱిమి యెత్తి ఆడకుండితి’ తగియెడు మాటలు, వెంటబడి, బలవంతంగా చెప్పాలి దుర్యోధనుడికి, మంచిమాటలు మామూలుగా మనసు కెక్కుకపోవడం దుర్యోధనుడి స్వభావం అన్నమాట తనమాటలు కొడుకు వినలేదు; భీష్మాదులు చెప్పినమాటలు తాను పెడచెవినిపెట్టాడు, కారణాలు వేరుగా ఉన్నా తండ్రికొడుకులకు మంచి వినిపించుకొపోవడం అనే లక్షణం సమానం. ఆయుతే తనమాటలు వినలేదని కొడుకునై తప్పుమోపకుండా, వినేటట్లుగా నేనే చెప్పలేకపోయానన్నాడు. తగిన మాటలు చెప్పినా - తఱిమి, ఒత్తి చెప్పలేదు అప్పడపుడూ అనడమే తప్ప తనమాట వినేదాకా వెంటబడి చెప్పలేదు. చెప్పినపుడు వినితీరవలసినంత దృఢంగానూ చెప్పలేదు. దుర్యోధనుడి ముఖంలో కనిపించే అనిష్టభావం చూడలేక, అతడికి సమ్మతం కాని తగుమాటలు చెప్పటంలో ధృతరాష్ట్రుడికి మొగమోటమి ఫునతరస్నేహం అన్నస్పటి తరప్పుస్త్రయుం పాండవులకంటే, కృష్ణాదులు చెప్పినమాటలలో హితం కంటే అధిక స్పేషన్స్సీ వ్యక్తం చేస్తుంది. భీష్మాదుల ప్రస్తావనలో, పెద్దలూ, పెన్నలూ, అందరూ చివరికి పతివ్రత ఐనభార్య కూడా నిందించి మరి చెప్పినా వినకపోవడం తప్పయిందనుకొంటున్నాడు ‘అప్రగురుడు’ కావడంవలన కొరవపాండవుల శాస్త్రాప్త సామర్థ్యం ద్రోణుడికి తెలుసు. యుద్ధం వస్తే తనకొడుకులకు నాశం తప్పదని అప్రగురుడిమాటలలో నైనా గ్రహించవలసింది. ‘నన్ను దూజి’ గాంధారి ధృతరాష్ట్రుడిలో దూరిపోయి= ప్రవేశించి అంటే నిరంతరము చెప్పింది. విననేరనైతిని, ఆడకుండితివంటి భూతార్థకాలు - అంతా ఆయుషోయింది. ఇప్పడు బాధపడి ప్రయోజనం ఏముంది అభోభావం వ్యక్తం చేస్తున్నాయి ‘పెడ చెవిని ఇడితి’ అనే మాటలు తేలిపోతూ, ఆ మాటలు, ఆదరించకపోవటాన్ని ధృనింపచేస్తున్నాయి.

శ. ఇత్తేఱం గంతరంగంబున శల్యం బై యుస్త్రయిచి, యని చెప్పి వెండియు.

22

ప్రతిపదార్థం: శ+తెఱంగు= పైవిధంగా ఎవరు చెప్పినా వినకుండా కొడుకులను, (హితులు మొ..) పోగాట్లుకోవడం; అంతరంగంబున్= మనస్సులో (గుచ్ఛుకొని బాధించే); శల్యంబు ఇ= బాణం, అయి; ఉన్నది= నిలిచి ఉన్నది; అని చెప్పి= అని పలికి; వెండియున్= తిరిగి ఇట్లా అంటున్నాడు.

తాత్పర్యం: ఈ విధం నా మనస్సులో ములుకై బాధపెట్టుతున్నది అని చెప్పి మరలా ఇట్లా అన్నాడు.

క. సుతులు సమరమునఁ బిరుగకు, మృతు లై సద్గతికిఁ జనిన మేలిమి యస్తు

శ్వత్తిఁ దలఁచి వరక్షత్తు చూ లత మని యప్పనికి వగవఁ శ్రీతియ కలుగున్.

23

ప్రతిపదార్థం: సుతులు= కొడుకులు; సమరమున్= యుద్ధంలో; తిరుగక= పారిపోయి తిరిగిరాకుండా; మృతులు+ఇ= చనిపోయి; సద్గతికిన్= ఉత్త్రమణితికి; జనిన మేలిమి= చేరుకున్న గొప్పతనాన్ని; అస్క్ర్య+మతిన్= నామనస్సులో; తలఁచి= స్కృరించి;- (అది), వరక్షత్తుచరితము= |క్రేష్టమైన క్షత్రియుడికి తగిన లక్షణం; అని= అనుకొని; ఆ+పనికిన్=యుద్ధంలో వారి మరణానికి; వగవ్= బాధపడను; ప్రీతి+అయి= ఇంకా (ఆ పని వలన), సంతోషమే; కలుగున్= కలుగుతున్నది.

తాత్పర్యం: యుద్ధం కోరిన కొడుకులు క్రమంగా అపజరుం కలుగుతున్న పారిపోయి వెనుకవు రాకుండా అందరూ మరణించి ఉండ్రులోకాలకు చేరుకొన్నారు. అది క్షత్రియులకు తగినదే కాబట్టి అందుకు నేను విచారించను. ఇంకా సంతోషమే పాందుతున్నాను.

వ. అని పలికి పాండవాగ్రజుఁ జేరం జలిచి, యతనితోడ.

24

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= బంధువులతో వైవిధంగా చెప్పి; పాండవ+అగ్రజున్= పాండురాజు సుతులలో పెద్దవాడైన ధర్మరాజును; చేరన్= దగ్గరకు; పిలిచి= రమ్యని; అతని తోడన్= ధర్మరాజుతో (ఇట్లా అంటున్నాడు - తరువాతి పద్యంతో అన్నయం).

తాత్పర్యం: బంధువులతో ఈ విధంగా పలికి, ధర్మరాజును దగ్గరకి పిలిచి అతడితో ఇట్లా అంటున్నాడు.

సీ. నీ వరయంగ సుఖావాప్తిఁ గొఱత లేఁ, కుండితుఁ జననును నుజ్జులంపుఁ
దేజంబుఁ గలిగి వర్తించితి దానంబు లంచితములుగు బే క్షాచలింపుఁ
గంటి శ్రాద్ధంబులు గాంధారిసుతులకుఁ, బలమాటుఁ జేసితిఁ; బరమధర్మ
శీల పాంచాలికిఁ జెట్టు చేసి రగణ్యఁ, పుణ్యండ వగు నీదు భూలిలక్ష్మీ

తే. నపహరించి రఘుర్మోధనాదు లభైఁ; కష్టచరితులుఁ భాచిషైఁ గయ్యమునన
నిహాతులుగు జేసి తక్కురునికర ముఠ్ఠుఁ; భువనగతిఁ గాంచి సుఖు మండె భూపవర్య!

25

ప్రతిపదార్థం: భూపవర్యి= రాజులలో శ్రేష్ఠుడా!; నీవు= నీవు (ధర్మరాజు); అరయంగన్= పరిశీలింపగా; సుఖ+అవ్యాప్తిన్= రాజ్యం మొదలైన సుఖాలు పాండులం చేత; కొఱత లేక= ఏలోటూ లేకుండా; ఉండితిన్= ఉన్నాను; చనవును= ప్రేమా; ఉజ్జులంపు= మిక్కటిషైను; తేజంబున్= ప్రకాశమూర్ఖ; కలిగి= కలిగిఉండి; వర్తించితిన్= నడుచుకొన్నాను. (అందునినే నేను) దానంబులు= దానాలు; పెమ్మ= చాలా; అంచితంబుగన్= ప్రశస్తింగా; ఆచరింపన్+కంటిన్= చేయగలిగాను; గాంధారిసుతులకున్= దుర్మోధనాదులకు; శ్రాద్ధంబులు= శ్రాద్ధాలు; పలుమాటున్= అనేక పర్యాయాలు; చేసితిన్= చేశాను; దుర్మోధనాదులు= దుర్మోధనుడు మొదలైన కొడుకులు; పరమ ధర్మశీలి= ఉత్తమషైన న్యాయుపు నడవడి గలిగిన; పాంచాలికిన్= ద్రౌపదికి; చెట్టు= కీడు; చేసిరి= చేశారు; అగ్ణియి= లెక్కింపరాని; పుణ్యండవు= ధర్మములు గలిగినవాడవు; అగు= అయిన; నీదు భూరిలక్ష్మీన్= నీ గొప్ప సంపదను; దుర్మోధన+ఆదులు= దుర్మోధనుడు ముస్సగువారు; అపహరించిరి= కాజేశారు; అట్టి= అటువంటి; కష్టచరితులన్= దుర్మోధనపు నడత గలిగిన దుర్మోధనాదులను; కయ్యమునన్+అ= యుద్ధంలోనే; పాండిత్యిన్= న్యాయంగా; నిహాతులుగన్= చంపబడినవారినిగా; చేసితి(వి)= చేశావు (చంపావు); ఆ+కురునికరము= యుద్ధంలో నీవు చంపిన ఆ కొరవ వీరు లందరూ; ఉండ్రు భువన గతిన్= ఉత్తమలోకాలలో, ఉనికిని; కాంచి= పాంది; సుఖము= సుఖాన్ని; అందెన్= పాందారు.

తాత్పర్యం: 'రాజుశ్రేష్ఠుడా! ధర్మరాజా! నీవు ఏలోటూ లేకుండా చూస్తూ ఉండగా సుఖంగా ఉన్నాను. అభిమానాన్ని, ఇతర జనాలపై ప్రభావాన్ని, (అధికారమూ) చూపుతూ వ్యవహరించాను. నివలన గొప్పదానాలు చేయగలిగాను. మా పుత్రులకు శ్రాద్ధక్రియలు పలుసార్లు మేలుగా చేయగలిగాను. ఉత్తమురాలైన పాంచాలిని పరాభవించి, నీ సంపదలు కాజేసిన దుర్మోధనాదులను న్యాయంగా యుద్ధంలోనే చంపావు. వాళ్లందరూ ఉత్తమలోకాలలో సుఖంగా ఉన్నారు.

క. కావున నేమియుఁ జేయం, గా వలవదు వాలకయి యకారణ కరుణా
శ్రీవిలసితుఁ డగుసీతోఁ, నా విధముం జైప్పవలసె నరవరముఖ్యా!

26

ప్రతిపదార్థం: నరవరముఖ్యా= రాజ శ్రేష్ఠా! (ధర్మరాజా!); కావున్= అందుచేత; వారికయి= పుత్రులకొరకు; ఏమియున్= ఇంక ఏ విధమైన పనులూ; చేయంగాన్= చేయటం; వలవదు= అవసరం లేదు; అకారణ= హేతువు (ప్రయోజనం మొంగా) లేకుండానే;

కరుణాత్రీ= దయాసంపదతో; విలసితుడు+అగు= ప్రకాశిస్తూ ఉన్న; నీతోన్= నీతో; నా విధమున్= నన్న గురించి; చెప్పువలసెన్= చెప్పువలసి ఉన్నది.

తాత్పర్యం: రాజు! దుర్యోధనాదులకొరకు దాన శ్రాద్ధాదికార్యాలు అనేకం చేశాను. కాబట్టి ఇక వారికొరకు కొత్తగా చేయవలసిం దేమిా లేదు. సహజంగా దయ గలిగిన నీతో ఇప్పుడు నావిషయమే చెప్పుకోవలసి ఉన్నది.

విశేషం: ‘అకారణ కరుణాత్రీవిలసితుడు’ అనే విశేషణం సాభిప్రాయం. ధృతరాష్ట్రుడిపై చూపుతున్న అభిమానాన్ని దుర్యోధనాదులకు పుణ్యాలోక ప్రాప్తి దానాదు లేర్పురచటాన్ని సూచిస్తూనే తర్వాత తాను కోరబోయే అంశం కూడా తప్పక నెరవేర్చాలి అని ధృతరాష్ట్రుడి అభిప్రాయం.

సీ. ఏ కార్యమైనను నెవ్వుడేనియుఁ జేయుఁ, దొడఁగునప్పుడు విను పుడమితేని
చేననుజ్ఞాతుఁ డై కాని తొడంగుఁ గా, దట్టు గావున వార్ధకాఖలీధ
మైన మటీయకాయమునకు సంస్కారుఁ, మాచలంపగుఁ దప మాచలంచు
పనికి భూపాల! నీయసుమతి వడయంగఁ, వలసి చెప్పెద రాజవంశజునకు

అ. సమరమరణ మొండె, విమలతపమునకుఁ, జొచ్చి యందు నిలిచి చచ్చు టొండె
వలయుఁ; నస్తుచీయకులముఖ్య లిట్టులుఁ, నడపి రముపు నన్ను నడపి కనఫు!

27

ప్రతిపదార్థం: భూపాల!= ఓ, (ధర్మ) రాజుఁ; విను= నా విధం వినవలసింది; ఎవ్వుడు+ఏనియున్= ఎంతటివాడు అయినపుటికీ; ఏకార్యము+ఐనమున్= ఎంతటి పని అయినా గాని; చేయన్= చేయడానికి; తొడఁగు+అప్పుడు= ప్రారంభించేటప్పుడు; పుడమితేనిచేన్= భూపాలకుడి చేత; అనుజ్ఞాతుడు+అయి= అనుమతించబడినవాడు అయితేనే; కాని= తప్ప; తొడంగున్= ప్రారంభించడం; కాదు= కూడదు; అట్టు కావునన్= పద్ధతి అది కాబట్టి; వార్ధక+అభిలీధము= ముసలితనం చేత ఆక్రమింపబడింది; ఐన= అయినటువంటి; మదీయ కాయమునకున్= నా శరీరానికి; సంస్కారము= శోధనం; ఆచరింపగున్= చేయటానికి; తపము= తపస్సు; ఆచరించుపనికిన్= చేయవలసిన కార్యానికి; నీ+అనుమతి= నీ అంగికారం; పడయంగున్+వలసి= పొందవలసి ఉండటం వల్ల; చెప్పెదన్= అనుమతిమైని అడుగుతున్నాను; రాజవంశజునకున్= క్షత్రియుడికి; సమర మరణము+బండెన్= యుద్ధంలో మరణించడమో, లేదా; విమల తపమునకున్= శ్రేష్ఠమైన తపస్సునరు; చొచ్చి= పూనుకొని; అందున్= ఆ తపస్సులోనే; నిలిచి= స్థిరపడి; చచ్చుట ఒండెన్= మరణించటమో; వలయున్= అవసరం; అస్తుచీయ-చుల-ముఖ్యలు= నా వంశంలో పే రున్వాళ్ళంతా; ఇట్టులన్= ఈ విధంగానే; నడపిరి= ఆచరించారు; అనఘు!= పాప మెరుగని వాడా-ధర్మరాజు! అందువలన; నన్నున్= నన్ను; అడవికిన్= అరణ్యానికి; అనుపు= (అనుమతించి) పంపవలసింది.

తాత్పర్యం: (ధర్మ)రాజు! ముందుగా రాజునుండి అనుమతి తీసికొనకుండా, ఆ రాజ్యంలో వా దెవడైనా, ఎటువంటి పవైనా ప్రారంభించకూడదు. ఇప్పుడు ముసలితనం నా శరీరాన్ని మింగేస్తున్నది. ఈ శరీరాన్ని పుద్ది చేయాలంటే తపస్సు చేయాలి. అందుకు నీవు అనుమతించాలి. క్షత్రియుడైన వాడు యుద్ధంలోనైనా మరణించాలి. లేదా తపస్సుతోనైనా శరీరాన్ని విడిచిపెట్టాలి. (వ్యాసుడూ ఇదే మాట చెప్పాడు 48 పద్యం). ముఖ్యమైనవా భృందరూ ఈ పద్ధతినే అనుసరించారు. కాబట్టి తపస్సు చేసుకోవడం కోసం నన్ను అడవులకు పంపుము.

క. రాజు గురుఁ డెల్లవాలికి; రాజీత్తము! గురునియాజ్ఞ రంజిల్లఁగుఁ బే
రీజం జేసిన కృత్యము, సూ జగములు రెంటియందు శోభన మిచ్చున్.

28

ప్రతిపదార్థం: రాజ+ఉత్తము= రాజలలో శ్రేష్ఠుడా!; (ధర్మరాజా!); ఎల్లవారికిన్= రాజ్యంలోని పిన్నలు పెద్దలు అందరికి; రాజు= పాలకుడు; గురుడు= గురువు; గురుని+ఆజ్ఞ= గురువుయొక్క శాసనం; రంజిల్లగన్= ఒప్పుతూ ఉండగా; పేరు+బిజన్= మిక్కిలిగా అదే క్రమంలో; చేసిన కృత్యము+చూ= చేసినటువంటి పనే సుమా; జగములు= లోకాలు; రెంటియందున్= రెండింటిలోనూ; (ఇహపరాలలో) శోభనము= ప్రకాశం, కీర్తిని; ఇచ్చున్= కలుగజేస్తుంది.

తాత్పర్యం: రాజు! రాజ్యంలో వా రందరికీ రాజే పూజ్యాడు. అటువంటి రాజు అనే గురువు యొక్క ఆజ్ఞతో చేసినపని మాత్రమే ఇహపరసుభా లందిస్తుంది.

తే. ఏను గాంధారియను దపశిమానీయి, మునుల చేరువ వల్మిలములు ధరించి

కండమూల ఫలముల నాకతి హరించి, నిన్న దీవించుచుండెద మన్మ నతయు.

29

ప్రతిపదార్థం: ఏన్ను= నేనూ (ధృతరాష్ట్రుడు); గాంధారియను= గాంధారీ; తపన్= తపస్సుచేత; మాసనీయ= గౌరవించదగిన; మునుల= మునుల యొక్క; చేరువన్= సమీపంలో; వల్మిలములు= నారవప్రాలు; ధరించి= కట్టుకొని; కండ-మూల-ఫలములన్= దుంపలు, వేళ్లా, పండ్లా; ఆకలిన్= ఆకలిని; హరించి= పోగొట్టి; నిన్నున్= నిన్ను (ధర్మరాజును); దీవించున్+ఉండెదము= మేలు కలగాలని ఆశీర్వదిస్తూ ఉంటాము; అన్నున్= అని ధృతరాష్ట్రుడు అనగానే; అతడు= ఆ ధర్మరాజు- ఇట్లా అంటున్నాడు; (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తాత్పర్యం: నేనూ గాంధారీ నారబట్టులు కట్టుకొని అడవులకు పోయి, అక్కడ మహార్షులను సేవిస్తూ, దుంపలూ, వేళ్లా, పండ్లా తింటూ ఆకలి దీర్ఘకొంటూ (సుఖంగా ఉండాలని) నిన్ను ఆశీర్వదిస్తూ ఉంటాము' అని ధృతరాష్ట్రుడనగా అతడితో ధర్మరాజు ఇట్లా అంటున్నాడు.

విశేషం: ‘నిన్న దీవిస్తూ పుంటాం’ అనటంలో నగరంలో లేకపోయినా ఎక్కడ ఉన్నా, ఎలా (మునివృత్తితో) ఉన్నా (ధర్మరాజు) శ్రేయస్సు కోరుతూ ఉంటాము కాబట్టి మేం అడవులకు పోవటానికి అనుమతించవచ్చని అభిప్రాయం.

క. ధరణిరాజ్యము నాకును, నరవర! సౌఖ్యంబుఁ జేయునా! నీ విష్ణు

దురపిభి దుష్టరం బగు, నరణ్యవాసమున కేగినట్టేది రైనన్.

30

ప్రతిపదార్థం: నరవర= రాజు; నీవు= నీవు (ధృతరాష్ట్రుడు); ఈ+మైన్= ఈ విధంగా; దురపిల్లి= దుఃఖించి; దుష్టరంబు+అగు= ఆచరణానికి సాధ్యం కాని; అరణ్యవాసమునకున్= అడవులలో నివసించటానికి; ఏగిన+అట్టిది+అ= వెళ్లినట్లు; ఐన్ను= అయితే; ధరణి రాజ్యము= (నీవు లేని) ఈ భూమి పాలనం; నాకున్= నాకు మాత్రం; సౌఖ్యంబున్= సుఖాన్ని; చేయునా!= కలిగిస్తుందా?

తాత్పర్యం: మహాత్మా! నీవు ఈ విధంగా బాధపడి కరోరమైన అరణ్యాలలో ఉండటానికి వెళ్లితే ఈ రాజ్యం నాకు మాత్రం సుఖ మిస్తుందా?

విశేషం: నీవు అడవులకు వెళ్లితే అనటంలో నీవు లేకుంటే ఈ ప్రభుత్వం గూడా నా కక్కరలేదు. ఈ రాజ్యం కంటే నీవే ఎక్కువ అని ధర్మరాజు భావం. రాజ్యము సౌఖ్యము చేయునే - ధర్మరాజే రాజయినా పెద్దవాడుగా ధృతరాష్ట్రుడు నడిపించిన ప్రకారం పోవటంలో పాలనం బరువు ధర్మజడికి తక్కువ. అప్పడు పరిపాలనం సుఖం పెద్ద దిక్కుగా (ధృతరాష్ట్రుడు) లేకపోతే తానై అన్నిటికి బాధ్యత తీసికొనవలసివస్తే అప్పడు ప్రభుత్వంవలన సుఖం ఉండదు.

ధృతరాష్ట్రుడు ధర్మరాజుతో మాటలుతూ మొదటగా అన్నది నీ వరయంగ సుఖావాత్మి కొఱత లేకుండితి - భూపవర్య! (25పద్యం). దానికి సమాధానంగా ధర్మరాజు ధరణీరాజ్యంబు నాకును సౌఖ్యంబుఁ జేయునా అన్నాడు. రాజ్యం సుఖం కాదు గాబట్టి దాని కొరకు దుర్యోధనాదులను చంపా వనరాదని తాత్పర్యం. ‘దురపిల్లి’- ఆశ్రమవాస ధర్మిర్మహాకుగాను అరణ్యావాసం పోతే అంటే ఇట్లూ పాండవులు రాజ్యం వలన సుఖపడుతున్నారని భావించే వీలుంది. ఏడుస్తూ ధృతరాష్ట్రుడు పోతే నారు సుఖం లేదు. మనస్ససూప్తిగా నిజంగా ఆశ్రమవాసం ధృతరాష్ట్రుడు కోరటం లేదని ఆంతర్యం ధర్మరాజుకు అర్థం అయింది.

ధర్మరాజుదులు సుఖపడుతున్నారనీ, బాధపడుతూ పాండవుల సుఖం చూస్తూ వాళ్ళ దగ్గర ఉండలేకపోవటంవలననే ధృతరాష్ట్రుడు అడవులు వెళ్ళిపోదామనుకొంటున్నాడన్నమాట. ఇమైత్తు- అనేమాట ధృతరాష్ట్రుడు బాధపడుతున్న కారణాలనేకంగా నిర్దేశిస్తూ - అది ఉచితం కాదని ధృనింపజేస్తుంది. సౌఖ్యంబు చేయునా, ఇమైత్తు దురపిల్లి- అంటే - ధరణీ రాజ్యం వలన నేను సుఖపడుతున్నానని బాధపడి - ఆకారణంగా - మా సుఖం చూడలేని కారణంగా అడవులకు పోతానంటున్నావు. ‘దుష్టురు’ మైనా అరణ్యావాసం కోరుకొనటం వలన పాండవుల రాజ్యసుఖానికి ధృతరాష్ట్రుడు ఎంతో మిక్కుటంగా విచారిస్తున్నాడని ధర్మరాజు భావంగా గోచరిస్తుంది. ఇటువంటి తక్కువస్తాయి ఆలోచనలు గలిగినవాడుగా గుర్తిస్తూ సరవర అని సంబోధించడంలో విపరీతార్థవిషయ ఉంది.

తే. గూఢబుట్టి వై నమ్మించి కురువరేణ్య! : యే నెఱంగక యుండంగ నిట్లు శోక

వనధిఁ దేలుచు నుండి తిష్ఠవనట గంటిఁ, నింక రాజ్యంబు నా కెట్టు లించుఁ జెపుమ.

31

ప్రతిపదార్థం: కురువరేణ్య!= కురువంశంలో శ్రేష్ఠుడా!; గూడ బుట్టిని+ప= అసలైన ఆలోచనలను రహస్యంగా దాచుకొని; నమ్మించి= బాధలు మరచినట్లుగా, నేను (ధర్మరాజు) నమ్మేటుట్లుగా నడుచుకొని; ఏను= నేను, (ధర్మరాజు); ఎఱుంగక+ ఉండంగన్= తెలిసికొనలేకపోగా; ఇట్లు= ఈ విధంగా; శోకవనధిన్= దుఃఖం అనే సముద్రంలో; తేలుచున్+ఉండితి(తి)= తెలిపోతూ ఉన్నావు; ఈ+వనట= (అందువలన), ఈ విధమైన బాధ; కంటిన్= నేనూ పొందాను; ఇంకన్= ఈ బాధ వలన; నాకున్= నాకు; రాజ్యంబు= ప్రభుత్వం; ఎట్లులు= ఏ విధంగా; ఇంచున్?= ఇష్ట మనుతుంది?; చెపుము= నీ వే చెప్పుము.

తాత్పర్యం: కురువంశశ్రేష్టా! బుట్టిని దాచుకొని నమ్మించి నాకు తెలియకుండా ఈ విధంగా శోకసముద్రంలో తేలుతూ ఉండినావు. ఈ (దాచుకొన్న) నీ బాధను ఇప్పుడు చూచినాను. ఇంక రాజ్యము నాకెట్లూ ఇష్టమపుతోందో చెప్పుము.

విశేషం: 25గీతం, 26 పద్యాలలో ధృతరాష్ట్రుడి మాటలలోని ఆంతర్యానికి సమాధానం ధర్మరాజు ఈ పద్యం.

ఉ. తల్లియుఁ దండ్రియున్ గురుఁడు దైవము నా కరయంగ నీవ భూ

వల్లభ! నీవు కానన నివాసము గోల చనంగ నెట్లు లే

సుల్లము వట్టి హస్తిపులి నుండగ నేర్తు? యుయుత్సుఁ బెంపు శో

జల్లగ రాజుఁ జేయు: నిముఁ త్రీతి యెలర్వగు గొళ్లి వచ్చెదన్.

32

ప్రతిపదార్థం: భూవల్లభ!= ఓ రాజు! (ధృతరాష్ట్రో!); అరయంగన్= పరిశీలించి చూస్తే; నాకున్= నాకు; తల్లియున్= తల్లి; తండ్రియున్= తండ్రి; గురుఁడున్= గురువు; దైవమున్= దైవము; నీవు+అ= నీవే; నీవు= అటువంటి నీవు; కానన నివాసము= అడవులలో నివసించటాన్ని; కోరి= స్వయంగా అభిలషించి; చనంగన్= వెళ్ళిపోతే; ఏన్= నేను; ఉల్లము= మనసును; పట్టి= నిగ్రహించుకొని; హస్తిపురిన్= హస్తినగరంలో; ఉండగన్= ఉండటానికి; ఎటులు= ఏ విధంగా; నేర్తున్= ఓర్కునగలను; పెంపు= గౌరవం; శోభిల్లగన్= అతిశయించేవిధంగా; యుయుత్సున్= నీ కొడుకైన యుయుత్సుణ్ణి; రాజున్= ఈ రాజ్యానికి పాలకుడిగా;

చేయు(ము)= చేయవలసింది; ప్రీతి= ఇష్టం; ఎలర్పగన్= అధికం కాగా; నిన్ను= నిన్ను; కొల్పి= సేవిస్తూ; వచ్చెరన్= సీతో అరణ్యవాసానికి నేనూ వస్తాము.

తాత్పర్యం: ఓ రాజా! పరిశీలించి చూస్తే నాకు తల్లి, తండ్రి, గురువు, దైవం అన్ని నీవే. నా సర్వస్యం అయిన నీవు బుద్ధిపూర్వకంగా అరణ్యవాసానికి వెళ్ళితే మనసు చిక్కబట్టుకుని నే నీ రాజధానిలో ఎట్లా ఉండగలను. నీ కొడుకైన యుయుత్సుడిని ఈ రాజ్యానికి రాజును చేయుము. నేను సంతోషంగా నిన్ను సేవిస్తూ సీతోపాటు అరణ్యాలకు వస్తాను.

విశేషం: రాజైన ధర్మరాష్ట్రాధిని అడవులకు అనుసరించగోరుతున్నాడు. కాబట్టి తాను హస్తిపురిలో లేకుంటే రాజ్యం అరాజకం అవుతుంది. అట్లా కాకూడదు కాబట్టి ముందుగా వేరే రాజుని ఏర్పరిచే విషయం ప్రస్తావించటం రాజనీతిజ్ఞత. అయితే యుయుత్సుడిని రాజు చేయు మనడం విశేషం. తన కొడుకులను చంపి ధర్మరాజు రాజయ్యాడని ధృతరాష్ట్రుడు బాధపడుతున్నట్లుగా అతని మాటలలో గూఢంగా ఉన్న అంశం ధర్మరాజు గ్రహించాడు. కాబట్టే ధృతరాష్ట్రుడికి కొడుకైన యుయుత్సుడిని రాజు చేయు మంటున్నాడు. తన సాంత కొడుకే రాజు అయితే ధృతరాష్ట్రుడికి కొంత బాధ తగ్గుతుంది. పాండవులు పరాయి వాళ్ళనుకొంటున్నాడు ధృతరాష్ట్రుడు. పెంపు శోభిల్లాగ - యుయుత్సుడిని రాజు చేస్తే యుయుత్సుడికి కాక ధృతరాష్ట్రుడు తనకు (తన కొడుకు రాజైనందు వలన) పెంపు శోభిల్లుతుందని భావిస్తాడు. ధర్మరాజు రాజవటం వలన తన పెంపు పోయినట్లు భావిస్తున్నాడన్నమాట. తైశ్య శ్రీ వలన పుట్టినా రాజును చేస్తే యుయుత్సుడికి (లేని) పెంపు శోభిల్లుతుంది. వేం రాజ్యం సంపాదించుకొన్నాం. నీవు ఇప్పటిలేదు కాబట్టి యుయుత్సుడు అట్లా సంపాదించలేదు. నీవే అతడిని రాజును చేయాలి అని ధృతరాష్ట్రుడికి కొడుకు అసామర్థ్యం సూచన. రాజ్యార్థత లేనివాడు కావటం వలననూ, ఇలాగే ప్రీతి యెలర్పగ - నీకు (ధృతరాష్ట్రుడికి) సంతోషం కలిగేటట్లుగా నీకు సేవచేస్తూ అడవులకు వస్తానని ధర్మరాజు భావం. యుయుత్సుడిని రాజును చేసిన తర్వాత కూడా అరణ్యవాసం చేయాలని నీవనుకుంటే (అప్పటికే పాండవులు రాజధానిలో సుఖపడతా రేమో ననే బాధ ఉండి ‘అహం వనం గమిష్యామి, భవా ప్రాజ్యం ప్రశాస్తిరమ్’ నేనే అడవులకు పోతే నీవు రాజ్యం చేసుకోమనడం ధృతరాష్ట్రుడి దోషం మరీ ఎక్కువ చేస్తుంది. అందుకే తిక్కన ధృతరాష్ట్రుడితో అరణ్యానికి వస్తా ననిపించాడు. ఇక్కడ కూడా అప్పుడు నేనూ అడవులకు వస్తా నంటాడు ధర్మరాజు.

**క. అత్య దౌరసుండు నీ కీ, క్షితి కొడయుఁడు దుర్యశంబుచేఁ గుందుట భూ
పతివరు! కని కని మిా లి, ట్లుతి మాత్రము చేయడగునె యక్కట నాకున్?**

33

ప్రతిపదార్థం: భూపతివర!= రాజులలో శ్రేష్ఠుడ వైన ధృతరాష్ట్రా!; అతడు= ఆ యుయుత్సుడు; నీకున్= నీకు; ఔరసుండు= ధర్మపత్రియందు పుట్టినవాడు; ఈక్షితికిన్= ఈ కురురాజ్యానికి; ఒడయుఁడు= యజమానుడు; దుర్యశంబుచేన్= (కౌరవులను) చంపటం అనే అపకీర్తి చేత; కుందుట= నేను బాధపడుతూ ఉండడం; కని కని= బాగా చూచి కూడా; అక్కట= అయ్యా; నాకున్= నాకు; మిరు= మీరు (గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు); ఇట్లు= ఈ విధంగా; అతిమాత్రము= (ఆ దుఃఖాన్ని) ఇంకా అధికం; చేయన్+తగునే?= చేయటం ఒప్పుతుందా?

తాత్పర్యం: రాజులలో శ్రేష్ఠుడ! ఆ యుయుత్సుడు నీకు ధర్మపత్రి యందు పుట్టినవాడే కాబట్టి ఈ కౌరవరాజ్యానికి అతడే రాజు. ఇప్పటికే బంధువినాశాదులవలన అపకీర్తితో, విచారిస్తుండటం కళ్లారా చూచి కూడా ఇంకా నాదుఃఖాన్ని అధికం చేయటం సమంజసమేనా?

- సి. నీవు రాజవు గాక నీ కేసు రాజనే? , గురుని మహారాజుఁ గురువరేస్యు
నిటు చేయు మని పంప నే నొడయండనే? , దుర్యోధనాదుల దుష్టుతములు
నా మంచిలో నిల్ప, నేమును వారును , విధిమోహమున నైన విరస భావ
మాపహిఖ్యినుఁ బుట్టె నంతలు పనులు: గాం , ధారియు గొంతియు గారవమున
- అ. నాకు నొక్కరూప; మిాకుఁ గాననవాను , మెల్ల భంగీఁ గలుగు నేని యేసుఁ
దగిలి తోన వత్తుఁ దగుమాటగా నాటుఁ గాదు నాదుహృదయగతియు నిట్ల.

34

ప్రతిపదార్థం: రాజవు= ఈ రాజ్యానికి, నాకూ రాజువి; నీవు= నీవే; కాక= అంతే కాని; నీకున్= నీకు; ఏను= నేను; రాజనే?= రాజునా?; గురునిన్= గురువు; మహారాజున్= చక్రవర్తిని; కురువరేణ్యున్= కురువంశంలో శ్రేష్ఠుడూ అయిన నిన్ను; ఇటు= ఈ విధంగా; చేయుము= చేయువలసింది; అని= అనే తీరుగా; పంపన్= ఆజ్ఞ చేయటానికి; నేను= నేను; ఒడయండనే?= ఏలికనా?; దుర్యోధనాదులా= దుర్యోధనుడు మొదలైన వారి (నీ కొడుకుల); దుష్టుతములు= చెడు పనులు; నా మదిలోన్= నా మనస్సులో, నిల్పున్= ఉంచుకోలేదు (మరిచాను); ఏనును= మేమూ (పాండవులు); వారును= దుర్యోధనాదులూ; విధిమోహమునన్= బ్రహ్మాదేవుడు కల్పించిన అజ్ఞానం వలన; ఐన= పుట్టిన; విరసభావము= ద్వేషం; ఆవహిల్లినన్= ఆవరించటంవలన; అంతలు పనులు= అటువంటి దుష్టుతములు; పుట్టున్= సంభవించాయి; నాకున్= నాకు; గారవమునన్= ఆదరం విషయంలో; గాంధారియున్= గాంధారీ; గొంతియున్= కుంతిదేవీ; ఒక్కరూప+అ= ఒకటే; మిాకున్= అటువంటి మిా యిర్ధరికి; ఎల్ల భంగిన్= అన్ని విధాలుగానూ; కానన వాసము= అడవులలో ఉండడం; కలుగున్+ఏని= సంభవించే పష్టంలో; ఏనున్= నేను కూడా; తగిలి= వెన్నంటి; తోన్+అ= మిాతో కలిసే; వత్తున్= అడవులకు వస్తూను; తగు మాటగాన్= మిా మాటలకుబడులగా, ఆటన్+కాదు= పలుకుటకాదు; నాదు హృదయగతియున్= నా మనసులో ఉన్నది కూడా; ఇట్లు+అ= ఇంతే.

తాత్పర్యం: నువ్వే (నాకూ, అందరికీ) రాజువి కాని నీకు నేను రాజును కాదు. గురువువీ, మహారాజువీ, వంశేష్టుహించి అయిన నిన్ను ఇట్లా చేయు మని ఆజ్ఞాపేంచటానికి నేను అధికారిని కాదు. నీ కొడుకులు చేసిన కీడు పనులు నేను మనసులో పెట్టుకొసలేదు (మరిచేసోయాను). విధి వలన ఆజ్ఞానంలో ద్వేషం ఏర్పడి అటువంటి కీడు పనులు జరిగాయి. నాకు గాంధారీ, కుంతి ఇద్దరూ ఒకటే. సమానంగా గౌరవిస్తాను. అటువంటి గాంధారీ, నీవూ ఏ విధంగా నైనా అడవికి పోవడం తప్పకపోతే వెన్నంటి నేనూ మిాతోపాటే వస్తూను. ఇది నిజం. సమయానికి తగినట్లు మాటలడటం కాదు. నా మనసులో ఉన్న మాట అదే.

విశేషం: ధృతరాష్ట్రుడు తనతో చెప్పిన మాట లన్నింటికి సంగ్రహంగా ఇక్కడ ధర్మరాజు సమాధానం చెప్పాడు.

- క. పలికెద నే సత్యము నా , కిల ప్రీతిం జేయ దధిప! యి వి ట్లయినం
గులము కలక దైవకృతం , బలముమతీ! విడువు శోక మరయుము నన్నున్.

35

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ రాజు!; నేన్= నేను; సత్యము= యథార్థం; పలికెదన్= చెపుతున్నాను; ఈపు= నీవు; ఇట్లు+అయినన్= ఇట్లాగు అయితే; నాకున్= నాకు; ఇల= రాజ్యం; ప్రీతిన్= సంతోషాన్ని; చేయదు= కలిగించదు; అలఘుమతీ!= దొడ్డబుద్ధి కలవాడా; కులము కలక= మన వంశంలో ఏర్పడ్డ కలత; దైవకృతంబు= దేవుడు కల్పించిందే; శోకము= పుత్రవియోగాదులవలన పుట్టిన దుఃఖాన్ని; విడువు= విడిచిపెట్టుము; నన్నున్= నన్ను; అరయుము= కాపాడుము.

తాత్పర్యం: రాజు! నిజం చెప్పుతున్నాను. నీవు ఈ విధంగా శోకిస్తూ అరణ్యాలకు పోతే (నీవు లేని) యా రాజ్యం వలన నాకు సుఖం లేదు. ఇంక మనకులంలో ఏర్పడ్డ కలతలు దైవం వలన కలిగినవే. దొడ్డబుద్ది గలవాడా!. ఇక దుఃఖాన్ని విడిచిపెట్టుము, నన్ను ఉద్దరించుము.

విశేషం: మొత్తం తన సమాధానం సారాన్ని ఇక్కడ ధర్మరాజు సంగ్రహంగా చెప్పుతున్నాడు. ఇక్కడినుండి ధర్మరాజు మాటలు సూటిగా అంతరాళం ఇంకోక విధంగా లేకుండా తోస్తుంది. ఇదే సత్య నన్నుమాట.

తే. నీకు శుశ్రావు యొనలించి స్వప్నవరేణ్య! చిత్తతాపంబు మానంగఁ జేసికొందు

నని తలంచు నన్ విడువంగ నగునె? యవను, తుండ నై నిన్ను వేడెదు దొఱగు వగలు.

36

ప్రతిపదార్థం: నృపవరేణ్య!= రాజులలో శ్రేష్ఠుడా!; నీకున్= నీకు; శుశ్రావు= (చెప్పిన పనులు చేస్తూ) సేవ; ఒనరించి= చేసి; ఆ విధంగా; చిత్త - తాపంబు= మనసులో చింతను; మానంగన్= అణి పొయ్యేటట్లుగా; చేసికొందున్= చేసుకుంటాను; అని= అనే విధంగా; తలంచు= ఆలోచించే; నన్= నన్ను; విడువంగన్= విడిచిపెట్టటం (అరణ్యాలకు వెళ్తటం); అగునె?= ఉచితమా?; అవనతుండను= వినిష్టుడిని; ఇ= అయి (వంగి); నిన్నున్= నిన్ను; వేడెదన్= ప్రార్థిస్తున్నాను; వగలు= బాధలు; తొఱగు(ము)= విడిచిపెట్టుము:

తాత్పర్యం: రాజులలో శ్రేష్ఠుడి వైన ధృతరాష్ట్రుడా! నీకు సేవ చేసికొంటూ నా బాధలు మరచిపోవా లనుకొనే నన్ను విడిచి అరణ్యాలకు వెళ్తారుము. ప్రాథేయపదుతున్నాను. నీ శోకాన్ని విడిచిపెట్టుము.

విశేషం: ధర్మరాజు ప్రాథేయపదంలో ధృతరాష్ట్రుడి శోకం ధర్మరాజును చాలా బాధపెట్టినట్లు చెప్పుతుంది. ధృతరాష్ట్రుడిని తృప్తి పరచలేకపోవడంతో 15 సంవత్సరాలుగా తాను పడ్డ శ్రమంతా వృథా అయినపుడు ఈ విధంగా బాధపడటం సహజమే.

క. అనుచు నతని చరణంబులు, తన ఫాలతలంబు చేర్చే ధర్మతనయిడా

తని గ్రుచ్ఛి యెత్తు కౌగిట, నెనయంగా జేల్లి యూత్తఁ డిట్లను నథిపా!

37

ప్రతిపదార్థం: అధిపా!= జనమేజయరాజు!; అనుచున్= పైవిధంగా అంటూనే; ధర్మరథయుఁడు= ధర్మరాజు; తన, ఫాలతలంబు= తన నుదుటి ప్రదేశాన్ని, శిరస్సును; అతని చరణంబులు= ధృతరాష్ట్రుడి పాదాలను; చేర్చున్= చేరేటట్లు చేశాడు; అతడు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; ఆతనిన్= పాదాభివందనం చేస్తున్న ధర్మరాజును; గ్రుచ్ఛి= గట్టిగా పట్టుకొని; ఎత్తి= పైకి లేపి; కౌగిటన్= తన బాపూవుల మధ్య; ఎనయంగాన్= కుదురుగా; చేర్చు= చేర్చుకొని; ఇట్లు+అనున్= ఈ విధంగా అంటున్నాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయమహారాజు! 'నీ సేవ చేస్తూ నా విచారం పోగొట్టుకొంటా' నని మొదలుగా ఆ మాటలు అంటూనే ధర్మరాజు ధృతరాష్ట్రుడి పాదాలపై తన శిరస్సు ఉంచి ప్రణామం చేశాడు. ధృతరాష్ట్రుడు ఆ ధర్మరాజును పట్టుకొని లేపి కౌగిలిలో చేర్చుకొని ఇలా అంటున్నాడు.

తే. నీవు శుశ్రావు చిరకాలనియతిఁ జేసి, తేను వ్యధుండ నైతి; నా కింకర దపము

వలవదయ్య? రాజును బాలివాడ యెష్ట, రేమి చేసిన ఘలములయేడ స్వపాల!

38

ప్రతిపదార్థం: నృపాల!= (ధర్మ) రాజు!; నీపు= నీపు; చిరకాల నియతినీ= చాలాకాలం నియమంగా; పుష్టాష= సేవ; చేసితి(వి)= (నాకు) చేశావు; ఏను= నేను; వృద్ధండన్= ముసలివాడిని; ఇతినీ= అయ్యాను; ఇంకను= ఈ వార్ధక్యంలో; నాకున్= నాకు; తపము= తపస్సు చేసికొనటం; వలవదు+అయ్యు?= వద్ద?; ఎవ్వరు= రాజ్యంలో ప్రజలలో ఎవరైనా; ఏమి= ఏమని; చేసినన్= చేసినా; ఫలముల - ఎడన్= దానికి కలిగే ఫలితం నిషయంలో; రాజును= రాజు కూడా; పాలివాడు+అ= భాగస్థుడే.

తాత్పర్యం: రాజు! నీవు చాలాకాలంగా నియమంగా నాకు పుష్టాష చేస్తునే పున్నావు. ఇప్పుడు నేను పెద్దవాళ్ళయిపోయాను. ఈ వార్ధక్యంలో నైనా తపసు చేసికొనవద్దా? ప్రజలు చేసిన ప్రతిపనికి కలిగే ఫలంలో రాజుకు కూడా భాగం ఉంటుంది.'

v. అని పలికి విదుర కృప సంజయుల నుఢైశించి తనకు ముఖశోషయుం దసుగ్గానియుం గలిమి నుగ్గడించి, నాలుక తొట్టుపడ వారలతో మిార లసునయవచనంబుల నజ్జతతత్తుం దెలి వొందం జేయుం' డని చెప్పి డప్పి యెక్కుడు గబిలన గాంధాల తనువున మేను సేభ్య మూర్ఖుల్లటయు నార్తి నొంది యక్కుంతీనంద నాగ్రజుం డిట్లుని పలవించె.

39

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ విధంగా; పలికి= చెప్పి; విదుర - కృప - సంజయులన్= విదురుడినీ, కృపాచార్యుడినీ, సంజయుడినీ; ఉణ్ణేశించి= లక్ష్యం చేసికొని - వాళ్ళతో; తనకున్= తనకు (ధృతరాప్షుడికి); ముఖశోషయున్= నోరు ఎండిపోవటమూ, (నాలుక తడి ఆరటం), తను గ్గానియున్= (ఎక్కువ మాటాడటం వలన) శరీరం బలహీనమై పోవటమూ; కలిమి= ఉన్నవిషయాన్ని; ఉగ్గడించి= చెప్పి; నాలుక= నాలుక; తొట్టుపడన్= తడబడుతుండగా; వారలతోన్= ఆ విదురుడు మొదలైన వారితో-మిారలు= మిారు; అనునయవచనంబులన్= ఉంరచింపు మాటలతో; అజాతశత్రున్= శత్రువులు లేనివాడిని - ధర్మరాజును; తెలివి+ఒందన్= తెలివి పొందేవిధంగా; చేయుండు= చేయండి; అని= అనే విధంగా; చెప్పి= పలికి; డప్పి= దాహం; ఎక్కుడు= అధికంగా; కదిరినన్= కలుగగా; గాంధారి తనువున్= గాంధారి శరీరంపై; మేను= తన శరీరాన్ని, చెర్చి= ఉంచి; మూర్ఖుల్లటయున్= సామ్మిసీల్సిగోగా; ఆ+కుంతీ నందన+అగ్రజండు= కుంతి కొడుకులలో పెద్ద అయిన ధర్మరాజు; ఆర్త్రిన్= దుఃఖం; ఒంది= పొంది; ఇట్లు+అని= ఈ విధంగా; పలవించెన్= దుఃఖించాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజుతో పైవిధంగా పలికిన ధృతరాప్షుడు విదుర, కృప, సంజయులతో 'నాకు నాలుక తడి ఆరిపోతున్నది. శ్రమవలన శరీరం దుర్ఘల మపుతున్నది' అని, నాలుక తడబడుతుండగా 'శక మిారే ధర్మరాజుకు ఉంరచింపు మాటలు చెప్పి విచారం పాగొట్టిండి' అని చెప్పి దాహం ఎక్కువ కావటంతో గాంధారి శరీరాన్ని ఆసరా చేసికొని స్పృహ తప్పిపోయాడు. ధర్మరాజు అది చూచి దుఃఖించాడు.

విశేషం: విదురాదులు జ్ఞానులు, మాట నేర్పరులూ, పాండవులైనై అభిమానం కలవారూ కాబట్టి వాళ్ళ జాగ్రత్తగా ధర్మరాజుకు అమోదయోగ్యంగా మాటాడగలరు. తనకంటే వాళ్ళ మాటలు ధర్మరాజు ఆప్తవాక్యంగా స్వీకరించవనూ గలడు. కాబట్టి ధర్మరాజును సాంత్యసపరిచే బాధ్యత వారి కప్పగించాడు. ఉభయులకూ కావలసినవారు కాబట్టి తన అభిప్రాయాన్ని ధర్మరాజుకు నచ్చేటట్లుగా చెప్పుతారని. ధర్మరాజును అజాత శత్రువుగా పేర్కొనడంలో ధర్మరాజుకు తమమై శత్రుభావం ఉండడని మొచ్చుకోలూ, స్నేహంగా తమ అరణ్యవాసానికి అంగీకరించాలని సూచన. తనకు ముఖశోష తనుగ్గానీ ఉన్నవన్నాడు. దానివలన నాలుక తొట్టుపాటూ, చివరికి మూర్ఖు కలిగాయి. కార్యకారణభావం కుదిరింది. మూర్ఖస్థితి రావడం ముందుగా గుర్తించటం వలన గాంధారిని ఆశ్రయించాడు.

క. కలి దశసహస్ర బలవి, స్నేహితుఁడగు విచిత్రవీర్యపుత్రు డొక తలో
దల నూతె గొనియే; విధి యే, వ్యులి హీనులఁ జేయు డకట వక్కుం ఘైన్నీ!

40

ప్రతిపదార్థం: కరి= ఏనుగులు; దశసహస్ర= పదివేలయొక్క; బల= శక్తిచే; విస్మయితుడు= వెలిగేవాడు; అగు= అయిన; విచిత్రవీర్యపుత్రుడు= విచిత్రవీర్యిడి కొడుకు ధృతరాష్ట్రుడు; ఒక తలోదరిన్= ఒకానొకస్త్రీని; ఊత కొనియెన్= ఆధారం చేసికొని ఉన్నాడు; అకటి= అయ్యా!; విధి= బ్రహ్మ; వముండు= వంకర; ఐన్నీ= అయితే; ఎవ్వరిన్= ఎంతటివారిని; హీనులన్= అల్పలుగా; జేయుడు?

తాత్పర్యం: పదివేల యేనుగుల బలం కలిగిన ధృతరాష్ట్రుడు రక్షాడు ఒక అబలను ఆధారం చేసికొనవలసి వచ్చింది. బ్రహ్మ సరిగా చూడకపోతే ఎంతటి గొప్ప వాళ్ళనైనా మిక్కిలి హీనస్తితికి తెస్తాడు.

విశేషం: అలం; అర్థాంతరవ్యాసం. (సామాన్యంచేత విశేషం సమర్థింపబడుతుంది.)

చ. ‘అనిలజు మేని చంద మగు నాయసరూపము చూర్చితంబు చే
సిన బలమానీయుఁ డొక చేడియ నక్కట; యాత్రయించే; నే
మనుగల దవ్విధాత్రు’ నని యాతని కీడును మానసంబునం
జీనుపమి లావు పేరుకొని శోకము ధర్మజుఁ డొందె భూవరా!

41

ప్రతిపదార్థం: అనిలజు= వాయుపుత్రుడి; మేని చందము= శరీరము వంటిది; అగు= అయిన; ఆయసరూపము= ఉమ్మ విగ్రహాన్ని; చూర్చితంబు= పొడి అయ్యేటట్లుగా; చేసిన= చేసినట్టి; బల-మానీయుఁడు= శక్తిచే ప్రశంసించ దగిన ధృతరాష్ట్రుడు; అక్కట= అయ్యా; ఒక చేడియన్= ఒకానొక ఆడదాన్ని; ఆళ్లయించేన్= అండగా చేసుకున్నాడు; ఆ+విధాత్రున్= (అంతటి బలవంతుడి కీ గతి కల్గించిన) ఆ బ్రహ్మనుగూర్చి; ఏమి+అన్న+కలదు?= ఏమనవచ్చు?; అని= అని పలికి; భూవరా!= ఓ జనమేజయ మహారాజా!; అతని కీడును= ధృతరాష్ట్రుడు చేసిన అపకారాన్ని; తన మానసంబున్నీ= తన మనస్సులో; చొనుపమి= పెట్టుకోకపోవడంచేత; ధర్మజుఁడు= ధర్మరాజు; లావు= ధృతరాష్ట్రుడి బలాన్ని; పేరుకొని= ప్రశంసిస్తా; శోకము= దుఃఖాన్ని; ఒందెన్= పొందాడు.

తాత్పర్యం: ‘భీముడి రూపంలో ఉన్న ఉమ్మ విగ్రహాన్ని పొడిగా చేసిన బలవంతుడైన ధృతరాష్ట్రుడు ఇప్పుడు ఒక ఆడదానిని ఆధారం చేసికొనవలసివచ్చింది. అంతటి బలవంతుడి కింతటి హీనస్తితిని తెచ్చిన విధాతను ఏ మనగలం?’ అంటూ జనమేజయా! ధృతరాష్ట్రుడు చేసిన అపకారాన్ని మనసులో పెట్టుకొనకపోవటం వలన అతడి బలాన్ని తలచుకొని ధర్మరాజు అతడి ప్రస్తుతస్తితికి దుఃఖపడ్డాడు.

సీ. అప్పుడు గాంధాలి యల్లన ధర్మజు, తోడు ‘మీాతండ్రి యతుల తపంబు
తోడి సంతతచింతఁ గూడు డొఱంగి తా, సుండుటఁ గూర్చుండ నోప కునికి
నిట్లయ్యు’ ననపుడు నెవ్వని కతమున, నిష్మాపణిత్తున కిట్టి యెడరు పుట్టు
నట్టి నా మనుపు నే మనఁ గల?” దంచు నా, తఁడు శీతజలము హస్తమునఁ బుచ్చి

అ. కొని యతని మోమునందు నక్కన విధిర్భు , సమయమున విదురుండును సంజయుండు
నభేలభరతబార్యలు నేడ్చి రవ్విభుండు , నివిరే జలికేల నా సృపు నవయవములు.

42

ప్రతిపదార్థం: అప్పుడు= ధర్మరాజు దుఃఖిస్తున్న సమయంలో; గాంధారి= ధృతరాష్ట్రుడి భార్య; ధర్మజుతోడన్= ధర్మరాజుతో; అల్లున్= మెల్లగా; (ఇట్లా అంటున్నది); మిం తండ్రి= ధృతరాష్ట్రుడు; అతుల తపంబుతోడి= సాటిలేని తపస్సుతో కూడిన; సంతత చింతన్= నిరంతరమైన ఆలోచనతో; తాను= తానుగా; కూడు= భోజనం; తోఱంగి= విడిచి; ఉండుబన్= (రోజులు గడుపుతూ) ఉండటం వలన; కూర్మండన్= కూర్మోవడానికి; బిపక= శక్తి చాలని; ఉనికిన్= స్థితిలో; ఇట్లు= ఈ విధంగా మూర్ఖీల్లినవాడు; అయ్యెన్= అయినాడు; అనవుడున్= అని గాంధారి చెప్పగా; అతడు= ఆ ధర్మరాజు; ఎవ్వని కతమున్= ఎవరు కారణంగా; ఈ+మహాత్మునకున్= ఈ పెద్దవాడికి, (ధృతరాష్ట్రుడికి); ఇట్లి+ఎడరు= ఇటువంటి కష్టం; పుట్టెన్= కలిగిందో; అట్టి= (ధృతరాష్ట్రుడి ఈ కష్టానికి కారణమైన) అటువంటి; నా మనువున్= నా బ్రతుకు గూర్చి; ఏమి అనన్ కలదు?= చెప్పేది ఏమంది; అంచన్= అంటూ; హస్తమున్= తన చేత్తో; శితజలమున్= చల్లటి నీళ్ళను; పుచ్చికొని= తీసికొని; అతని= ఆ ధృతరాష్ట్రుడి; మోమునందున్= ముఖంపైన; అక్కున్= గుండెలపైన; విదిర్భు సమయంబున్= (విదిలించే) చల్లేటప్పుడు; విదురుండును= విదురుడూ; సంజయుండున్= సంజయుడూ; అభిల భరత భార్యలు= ఆ భరతవంశజలందరి భార్యలూ; ఏంధ్రి= విలపించారు; ఆ+విభుండు= ఆ ధర్మరాజు; ఆ సృపు అవయవములు= ధృతరాష్ట్రుడి శరీర భాగాలను; చలికేలన్= చల్లని నీళ్ళచేతితో; నివిర్మి= నిమిరాడు.

తాత్పర్యం: అప్పుడు మెల్లగా గాంధారి ధర్మరాజుతో ఇట్లా అన్నది; ‘మీ పెదతండ్రి గాఢ తపస్సును గురించి ఎల్లప్పుడూ ఆలోచిస్తూ తిండితినటం మానేసి ఉండటం వలన కూర్మండలేకపోతున్నారు. అందులన ఇట్లా అయింది: ఆ మాటలు విని ధర్మరాజు ‘ఈ మహాత్ముడికి నావలననే ఈ ఇబ్బంది కలిగిందని విచారించి చల్లని నీటిని చేతితో తీసికొని ధృతరాష్ట్రుడి ముఖంమీదా, గుండెలమీదా చిలకరించాడు. ఆ సమయంలో విదురుడూ, సంజయుడూ, భరతవంశపురాణాలు కంటతడి పెట్టారు. ధర్మరాజు చల్లని చేతితో ఆ వృద్ధవృపతి శరీరాన్ని మెల్లగా నిమిరాడు.

క. నివురంగఁ దెలిసి యతనిం , గవుగిటిలోఁ జేణ్లి ముస్తకము ముార్ఖును కొ
రవష్టు నతడు నా ఛేఁ , ఏ విశేషంబున నొనర్దె సంప్రీతునిగన్.

43

ప్రతిపదార్థం: నివురంగన్= ధర్మరాజు చల్లని చేతులతో ఒళ్ళంతా నిమరడం వలన; తెలిసి= ధృతరాష్ట్రుడికి తెలిని రాగా; (మూర్ఖునుంచి తేరుకొనగా); అతనిన్= ఆ ధర్మరాజును; కవుగిటిలోన్= తన కాగిటిలో; చేర్చి= ఉంచి; ముస్తకమున్= ధర్మరాజు తలను; మూర్ఖును= ఆఫ్రూణిస్తున్న; కౌరవవృధ్మున్= కౌరవవంశంలో పెద్ద అయిన ధృతరాష్ట్రుడిని; అతడు= ఆ ధర్మరాజు; ఆశ్చేపిశేషంబున్= అతిశయించిన (దృఘమైన) కాగిలితో; సంప్రీతునిగన్= సంతోషించినవాడిగా; ఒనర్చెన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ధర్మరాజు చల్లటినీళ్ళ ముఖం మిాద గుండెలమిద చల్లి, ఆ చల్లటి చేతులతో ఒళ్ళంతా నిమరటంతో ధృతరాష్ట్రుడు మూర్ఖునుంచి తేరుకొని, ధర్మరాజును కాగిలించుకొని అతడి శిరస్సు నాఫ్రూణించాడు. అప్పుడు ధర్మరాజు కూడా ధృఘమైన కాగిలితో ధృతరాష్ట్రుడిని సంతోషించాడు.

వ. అట్లు తెలివొంది ధృతరాష్ట్రుండు ధర్మరాజుతో 'నా కెట్లునుం దపంబునకుయ కాననంబునకుం బోవ వలయు'
ననిన నజ్జనపతి, 'నీ వారగీంపు; మష్టని మతి చెప్పేద' నని త్రోపు మాటగాఁ బలికిన నయ్యాంజికేయుండు

‘పెక్కమూటు లాడ శక్తి లేదు; న న్నింక నలజడిఁ పెట్టుకుము; తపశ్చరణంబునకు నీ యాజ్ఞవడసి కాని కుటుమ్’ ననియే; నయ్యవసరంబున సాత్యవతేయుండు కృపావిధేయుండై యచటికి వళ్ళిసకలజనంబుల వినతులు గైకాని దీపన లిచ్ఛి యా ధర్థతనయు నాశనం బాలోకించి.

44

ప్రతిపదార్థం: ధృతరాష్ట్రండు= ధృతరాష్ట్రుడు; అట్లు= ఆ విధంగా ధర్మరాజుపరిచర్యలవలన; తెలివి= జ్ఞానాన్ని; ఒంది= పొంది; ధర్మరాజుతోన్= ధర్మరాజుతో; (ఇట్లు అన్నాడు)? నాకున్= నాకు, ఎట్లునున్= ఏ విధంగా నయినా; తపంబునకుయు= తపస్సు చేసికొనే నిమిత్తం; కాననంబునకున్= అరణ్యానికి; పోవ(వ్) లలయున్= తప్పురుండా వెళ్ళవలసిందే; అనినున్= అనగా; ఆ+జనపతి= ఆ (ధర్మ) రాజు; నీవు= నీవు (ధృతరాష్ట్రుడు); ఆరగింపుము= భోజనం చేయవలసింది; ఆ+పని= మీరు అరణ్యాలము వెళ్ళి పనిని గురించి; మఱి= తరువాత; చెప్పుదన్= చెప్పాను; అని= అంటూ; (త్రోపు) మాటగాన్= అవతలకు త్రోయదగిన అతనిమాటను తోసిపుచేసేవిధంగా; ధృతరాష్ట్రుడి మాట ప్రక్కకు నెట్టి; పలికినున్= ధర్మరాజు పలుకగా; ఆ+ఆంబికేయుండు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; పెక్క మాటలు ఆడన్= ఎక్కువగా మాటాడడానికి; శక్తి= సత్తువ; లేదు= నాకు లేదు; ఇంకన్= ఇంకా; నస్సున్= నస్సు; అలజడిన్= కలవరం; పెట్టుకు= పెట్టువద్దు; తపన్+చరణంబునకున్= తపస్సు ఆచరించుకొనటానికి; నీ+అజ్ఞ= నీ మాట; పడసి= పొంది; కాని= తప్ప; కుడువన్= భోజనం చేయను; అనియెన్= అన్నాడు; ఆ+అవసరంబునవ్= ఆ సమయంలో; సాత్యవతేయుండు= సత్యవతి కొడుకు అయిన వ్యాసమహర్షి; కృపావిధేయుండు+హ= దయకు లోబడినవాడై (దయతో); అచటికిన్= ధృతరాష్ట్రుడుల వద్దకు; వచ్చి= వచ్చి; సకల-జనంబుల-వినతులు= అక్కడ వున్నవారి అందరిచేతా ప్రణామాలు; కైకొని= గ్రహించి; దీవనలు= వారికి ఆశీస్సులు; ఇచ్చి= కలుగజేసి; ఆ+ధర్మతనయు-అననంబు= ఆ ధర్మరాజు ముఖాన్ని; ఆలోకించి= చూచి (ఇట్లు అన్నాడు) అని (తరువాతి పద్యంతో అవ్యయం.)

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ధర్మరాజు పరిచర్యలతో మూర్ఖ తేరుకొన్న ధృతరాష్ట్రుడు ‘ఎలాగైనా సరే తపస్సు చేసుకొనటానికి నేను అడవికి పోవలసిందే’ నన్నాడు. అపుడు ధర్మరాజు ముందు భోజనం చేయండి. ఆ విషయం తర్వాత చూద్దా’ మని ధృతరాష్ట్రుడి మాటలను త్రోసి పుచ్చాడు. అపుడు ‘ధృతరాష్ట్రుడు నేను ఎక్కువ మాటాడలేను. నస్సు ఇబ్బంది పెట్టుకుము. (అరణ్యగమనానికి) తపస్సు చేసుకొనటానికి నీవు సెలవిచ్చే వరకు భోజనం చేయను’ అన్నాడు. అటువంటి సమయంలో అక్కడికి వ్యాసమహర్షి వచ్చాడు. అక్కడ ఉన్న జనమంతా ఆయనకు వినమ్రంగా నమస్కరించారు. వ్యాసుడు వారిని దీవించాడు. ధర్మరాజు ముఖం చూసి అతడితో ఇట్లు అన్నాడు.

వ్యాసుడు ధృతరాష్ట్రు వనవాసంబున కనుజ్జ యిచ్చుట (పం.15-8-1)

- సీ. ‘అంజికేయుడు చెప్పినట్లుల చేయుము, వృద్ధుడు నాత్మజ విరహితుండు నైన యాతడు తప మాచలింపగఁ గీర, కుస్తే? గాంధాల శోకోపశముము తాలిమి నొదవి యిందాకఁ బ్రవల్తించే; నింక నియ్యమకును నిధియ తలపుగఁ గావున నీకు నీ కార్యంబు చెప్పంగఁ, వచ్చితి; వీలఁ భోనిచ్చు టౌప్పు
- తే. ననఫు! పూర్వ రాజున్నాలు చనినయిట్టి, సౌమ్యపథమున నీ రాజు చనుట మేలు గాన నీతని కానున గమనమునకు, ని మ్మనుజ్జ విచారంబు లేలు దక్కిస్తు

45

ప్రతిపదార్థం: అనము= పొపం ఎరుగిని వాడా! ధర్మరాజు!; ఆంబికేయుడు= ధృతరాష్ట్రుడు; చెప్పిన+అట్లులు+ల= చెప్పిన ప్రకారంగానే; చేయుము= చేయవలసింది; వృద్ధుడు= పెద్దతనం వచ్చినవాడూ; ఆత్మజ-విరహితుండు= కొడుకులను పొగొట్టుకున్నవాడూ; ఐన ఈతడు= అయినటువంటి ధృతరాష్ట్రుడు; తపము= తపస్సు; ఆచరింపగన్= చేసుకొనాలని; కోరక+ ఉన్నై?= కోరుకోనుండా ఉంటాడా!; గాంధారి= గాంధారి కూడా; శోక+ఉపశమము= దుఃఖం యొక్క ఉపశమనాన్ని; తాలిమిన్= ఓర్పుతో; ఒదవి= పొంది; ఇందాకన్= ఇంతవరకూ; ప్రవర్తించెన్= నడుచుకొన్నది; ఇంకన్= ఇక పైన; ఈ+అమకునన్= ఈవిడకు (గాంధారికి) కూడా; తలపు= ఆలోచన; ఇది+ల= ఇదే (తపస్సు చేసికొనాలనే); కాపునన్= అందుచేత; ఈకార్యంబు= ఈసిని (ఈమాట); నీకున్= నీతో; చెప్పంగన్= చెప్పుటానికి; వచ్చితిన్= (నీవద్దకు) వచ్చాను; పీరిన్= ఈ గాంధారి ధృతరాష్ట్రులను; పోన్+ఇచ్చుట= పోనివ్యటం; ఒప్పుము= (సీకూ తగును) మంచిది; ఈ రాజు= ఈ ధృతరాష్ట్రుడు; పూర్వరాజన్యులు= (మనవంశంలోనూ) పూర్వులైన రాజైమ్మలు; చనిన= వెళ్లిన; అట్టి= అటువంటి; సౌమ్యపథమునన్= తిన్నమైన (గంతవ్యమగు), మంచిమార్గంలో; చనుట= వెళ్లటం; మేలు= మంచిది; కాన్న= అందుచేత; ఎల్లన్= సమస్తములైనటువంటి; విచారములు= బాధలూ, (ఆలోచనలు); తక్కి= విడిచిపెట్టి; ఈతని - కానన - గమనమునకన్= ఈ ధృతరాష్ట్రుడు, అడవులకు వెళ్లడానికి; అనుజ్ఞన్= అనుమతిని; ఇమ్ము= ఇవ్వసినది.

తాత్పర్యం: పొవరహితుడా! ధృతరాష్ట్రుడు కోరినట్లు చేయుము; పెద్దతనం వచ్చింది. పైగా పిల్లలు దూరమైనవాడు తపస్సు కోరుకొనటం తప్పదు. గాంధారి కూడా ఓర్పుతో ఇన్నాళ్లూ దుఃఖం అణచుకొన్నది. ఇప్పుడు ఆమె కూడా భర్తతో తపస్సు చేసుకొనటమే కోరుతున్నది. అందువలన నీ కొక మాట చెప్పుదామని నేనిక్కడికి వచ్చాను. వీళ్లము అడవులకు పోనివ్యటం మంచిది. పూర్వపు రాజులవలె చివర్లో, వీళ్లూ అడవులకు వెళ్లి ఉత్తమగతులను పొందటమే శ్రేయం. ఇంక నీను ఏ విచారమూ పెట్టుకొనకుండా వీళ్లకు అరణ్యాలకు వెళ్లటానికి అనుమతి ఇమ్ము.

విశేషం: అనము అనే సంబోధన అనుమతి నీయకపోవటం అనే అఫుం చేయవద్దని తెలుపుతుంది. యుద్ధంలో చావటమో, తపస్సుతో చావటమో అవసరమన్న ధృతరాష్ట్రుడి మాటలని (27) కొంత అనువదిస్తున్నాయి. ఇక్కడ పూర్వరాజన్యులు చనిన యట్టి సౌమ్య (సౌభ్య అనే ముద్రిత పారంకంటే సౌమ్యపారం సందర్భించితం) పథమున నీ రాజు చనుట మేలు అనే వ్యాసపచనాలు అన్నాడు. ధర్మరాజుకు కూడా పుత్రశోకంతో పురంలోనే అన్నపానాలు లేక కళ్ల ఎదుట మరణించాడనటం కంటే తపశ్చర్యవలన అరణ్యాలలో (పరోక్షంగా) ప్రాణాలు విడిచాడనే పేరు ధృతరాష్ట్రుడికి కాక ధర్మరాజుకూ మేలే. ‘కానన్’ అందుకు - ఆ కారణంగా అనుజ్ఞ ఇమ్ముంటున్నాడు వ్యాసుడు. ధృతరాష్ట్రుడక్కడ అస్కిదీయులు ముఖ్యాలు, (27) అంటే వ్యాసుడిక్కడ ‘పూర్వరాజన్యులు’ అని సామాన్యం చేశాడు. తెలుగులో ఉన్న ‘మన’ (నీనూ - నేనూ) అనే అర్థం ఇచ్చే జబ్బం సంస్కృతంలోనే చెప్పవలసి వ్యైప్పి అస్కిదర్థకాన్ని తొలగించి ‘పూర్వ రాజన్యులు’ అని సామాన్యంగా చెప్పే అది మన శబ్దాన్ని తెలుపుతుంది. ధృతరాష్ట్రుడు ప్రయోగించిన అస్కిద్భజంతో అర్థం సంకోచించుకుపోతే అది తొలగించిన వ్యాసపచనం సముచితంగా ఉభయార్థ సాధకం అయింది. పద్యంలో చివరిమాట ‘విచారంబు లెల్లఁ దక్కి’ ‘ధర్మతనయు నాననం బాలోకించి’ (44) మాటాడుతున్న వ్యాసుడికి ఇన్ని చెప్పి ముగించాడు. అప్పడే (విచారం విడిచినపుడే) తన మాటలతో సారం ధర్మరాజు తెలిసికొనగలుగుతాడు.

క. నీ వినయము భక్తియు, సంపాదకు భావనమును వీరి వగలఁ బాపుగ శుశ్రావా

ఓహశపర్తిత నడచితి, భూమరి! చిరకాల మింక బోనిమ్ము తగన్.

ప్రతిపదార్థం: భూమరి! = (ధర్మ) రాజు!; నీ, వినయము(న్)= నీయొక్క, అణమవా; భక్తియు(న్)= నీ సేవా తత్పరతా; సంభావనమును= నీను చూపే గౌరవమూ; పీరి= గాంధారి ధృతరాష్ట్రుల యొక్క; వగలన్= బాధలను; పొపగన్= పోగొట్టగా,

(పోగొట్టునట్లుగా); చిరకాలము= చాలాకాలం; పుష్టాంశా - వశ - వర్తితన్= వీరు చెప్పిన ప్రకారంగా నడుచువనే స్థితికి లోభింటూ; నడచితి(వి)= వ్యవహరించావు; ఇంకన్= ఇక పైన; తగన్= సముచితంగా; పోన్+ఇమ్ము= వీళ్ళని, అడవికి పోనిమ్ము.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! నీ అణవువా, భక్తి, గౌరవమూ ఏరికి అన్ని బాధల్ని పోగొట్టింది. చాలా కాలం నుండి ఈవిధంగా ఏరికి పుష్టాంశాన్ని ఉన్నావు. ఇక వీళ్ళను అడవులకు పోనిమ్ము.

చ. అన విని యాకురుప్రవరుఁ డమ్మునివల్లభుమోముఁ జూచి యి
ట్లను - మహితాత్మ! మాకు గురుఁ దస్తను ధర్మవిధిపదేష్ట య
న్నను బరదైవ మన్మసు మనః ప్రియకార్యకలాపకర్త య
న్నను విను నీవః నీదువచనంబున కడ్డము పలుఖూడునే?

47

ప్రతిపదార్థం: అనన్= వ్యాసమహర్షి ఆ విధంగా పలుకగా; విని= ఆలకించి; ఆ కురుప్రవరుఁడు= కురువంశంలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ ధర్మరాజు; ఆ+ముని వల్లభు= మునిశ్రేష్ఠుడైన ఆ వ్యాసుడి; మోమున్= ముఖాన్ని; చూచి= చూచి; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; అనన్= అంటున్నాడు; మహిత+అత్మ= గొప్ప మను కలిగిన వాడా; విను= వినవలసింది; మాకున్= మా అందరికీ; గురుఁ దు+అస్తను= గురువు అయినా; ధర్మ-విధా-ఉపదేష్ట అస్తను= ధర్మముయొక్క తీరును బోధించేవాడు అయినా; పరదైవము+అస్తను= సర్వోత్సవప్రమైన దేవుడు అయినా; మనన్= మనస్సుకు; ప్రియ= ఇష్టమైన (ఇష్టం కలిగించే); కార్య= పనులయొక్క; కలాప= సమూహానికి; కర్త= చేసేవాడు; అస్తను= అయినా; నీవు+అ= నీ వొక్కడివే; నీదు - వచనంబునకున్= అంటువంటి నీమాటలకు; అడ్డము= వ్యక్తిరేకంగా; పలుఖూడు+ఎ= చేస్తేటంతటి వాడను కాను.

తాత్పర్యం: వ్యాసమహర్షి ఆ విధంగా అనగా ధర్మరాజు వ్యాసుడి ముఖం చూస్తూ ఇట్లు అన్నాడు. ‘మహానుభావా! మాకు గురువైనా; ధర్మం చెప్పేవాడవైనా, దేవుడివైనా, మా మనసులు సంతోషించే పనులు చేసేవాడివైనా నీవే. అంటువంటి నీ మాటలకు భిన్నంగా నేను ఏమీ అనగలిగినవాడిని కాదు.

అ. అనిన నమ్మహిత్యుఁ దను 'రాజులకు రణి, మరణ మొండె దృఢ సమాధిఁ దనును
విడుచు టొండె గాక వృద్ధులై రీగ తి, ల్పమునఁ జాను మేలె భరతముఖ్య!

48

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= ధర్మరాజు ఆ విధంగా అనగా; ఆ+మహాత్ముడు= మహానుభావుడైన వ్యాసుడు; అనన్= ధర్మరాజుతో ఇట్లు అన్నాడు; భరతముఖ్య!= భరతవంశంలో ప్రధానుడివైన ధర్మరాజు!; రాజులరున్= క్షత్రియులకు; రణ మరణము= యుద్ధంలో తనవు చాలించటం, ఒండెన్+కాని; (లేదా) దృఢ సమాధిన్= నిశ్చలమైన తపస్సు (ఏకాగ్ర ధ్యానం)తో; తపువున్= శరీరాన్ని; విడుచుట= వదలిపెట్టటం, ఒండెన్= కాని; కాక= అంతే తప్ప; వృద్ధులు+ఎ= పెద్దవారు అయిన తర్వాత; రోగతల్పమునన్= వ్యాధులతో మంచాన; చావు= మరణించటం; మేలు+ఎ?= మంచిదా?.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు అట్లా అనగా అతడితో వ్యాసుడు ఇట్లా అన్నాడు. ‘భరతమలంలో ప్రధానుడివైన ధర్మరాజా! రాజు అయినవాడికి యుద్ధంలో సంభవించే చావో, కాకపోతే నిశ్చలమైన ధ్యానంతో కలిగే మరణమో మేలు. అంతే కాని ముసలితనం వచ్చాక రోగాలతో మంచానపడి చావటం మేలా?

హ. అనిన విని ధర్మతనయం దొండు పలుక వెఱచి యిట్లనియె.

49

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= అని వ్యాసుడు అనగా; ధర్మతనయండు= ధర్మరాజు; విని= ఆలించి; ఒండు= దానికి భిన్నంగా; పలుకన్= మాటూడటానికి; వెఱచి= భయపడి; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: వ్యాసుడట్లు అనగా విని ధర్మరాజు ఇంకొకమాట మాటూడటానికి భయపడి ఇట్లు అన్నాడు.

క. అనఫూ! యిక్కురుముఖ్యును, కనుజ్ఞ యే నిచ్ఛితిని మహాత్తర మగు మిా
యనుమతియుఁ బడ్డెఁ జనుఁ గా, క నిజేచ్చను నాకు విష్ణుకరణముఁ దగునే?

50

ప్రతిపదార్థం: అనఫూ!= పాపరహితుడా; ఏన్= నేను; ఈ+కురుముఖ్యనకున్= కురువంశంలో ప్రథానుడైన ఈ ధృతరాష్ట్రుడికి; అనుజ్ఞన్= అడవులకు వెళ్లిందుకు అనుమతిని; ఇచ్చితిని= ఇచ్చేశాను; మహాత్తరము= అంతకంట గొప్పది; అగు= ఐన; మిా అనుమతియున్= తమయొక్క అంగీకారం కూడా; పడసెన్= (ఈ ధృతరాష్ట్రుడు) పొంది ఉన్నాడు; నిజ ఇచ్చను= తన ఇష్టప్రకారంగానే; చనున్ కాక= అడవులకు వెళ్ళుతాడు. నాకున్= నాకు; విష్ణుకరణమున్= అడ్డు పెట్టటం; తగునే?= తగదు కదా!

తాత్పర్యం: పాపరహితుడైన వ్యాసుమహర్షి! ఈ ధృతరాష్ట్రుడి అరణ్య గమనానికి అనుజ్ఞ ఇచ్చాను. అంతకంట మహిమ గలిగిన మిా అనుమతి కూడా వీరికి లభించింది. కాబట్టి ఇక తన ఇష్ట ప్రకారంగానే అడవులకు వెళ్ళవచ్చును. నేను అడ్డంపడటం తగదు కదా!

విశేషం: ధర్మరాజుది ‘అనుజ్ఞ’ - ధృతరాష్ట్రుడు స్వయంగా కోరుకొన్నదానికి అడ్డుచెప్పుకుండా ఉండటమే. (స్వయం ప్రవృత్తస్య అస్యస్య ప్రవృత్తి విష్ణుతాకరణేన ప్రవర్తనారూ పానుమతిః అనుజ్ఞ యేని - ఇచ్చితిన్ - అనుజ్ఞ మాత్రమే అయితే ఇచ్చేశాను. ఆజ్ఞలాంటి వైతే ఇచ్చే అధికారం లేదు - ఇష్టసని తాత్పర్యం. ధర్మరాజు అనుజ్ఞ లాంఛనం. వ్యాసానుమతి మహిమాన్వితం మహాత్తరం. తరప్రత్యయంతో వ్యాసానుమతి ఆధిక్య సూచన, రాజునుమతి తర్వాత కులవృద్ధుగా వ్యాసుడి అనుమతి మరోవిధంగానూ మహాత్రే ‘నిజేచ్చను చనుఁ గాక, నాకు విష్ణుకరణముఁ దగునే’ అనేది తెలుగునుడికారానికి సంస్కృతీకరణం.

సీ. అనుటయుఁ జ్ఞయ మంచి యిష్ణుపోముని యిష్ణు, హీశ్వరుతోఁ ‘బాండుఁ ఢీ స్వపాలు
గద్దియ నిడికొని క్రతువులు సేయించి, యవిరశభోగానుభవము నడపి
యితని వారలు భ్రతి నీక్కించి తా, శిష్యుండ పోలె సంసేషనంబు
భక్తిషై నొనలించెఁ; బదపడి నీపును, దిగ్విజయాదులు దేజమితని

తే. నొందునట్లుగు జేసితి వొకటఁ; జిదప, దాన పదుమూడు వర్షముల్ ధరణి యేలే;
నీపు శుశ్రాప యత్తతి నియతి నడపి, తితని మది లేదు కలక యొక్కింత యేని.

51

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= ధర్మరాజు అట్లు అనగానే; ఆ+మహిమానుని= ఆ వ్యాసమహర్షి; ప్రియము+అంది= సంతోషించి; ఆ+మహిమాశ్వరుతోన్= ఆ (ధర్మ) రాజుతో, - ఇట్లు అన్నాడు; ఈ నృపాలున్= ఈ రాజును (ధృతరాష్ట్రుడిని); గద్దియన్= సింహసనంపై; ఇడికొని= కూర్చుండబట్టి; పాండుఁడు= మిా తండ్రి పాండు మహారాజ; క్రతువులు= యజ్ఞలు; చేయించి=

ధృతరాష్ట్రుడి చేత చేయించి; అవిరభ - భోగ - అనుభవము= ఎడతెరపి లేని (నిరతరాయంగా) సుఖాలను పొందే స్థితిని; నడపి= (ధృతరాష్ట్రుడికి) ఏర్పాటు చేసి; ఈతని వారలన్= ధృతరాష్ట్రుడి మనమ్ములను; ప్రీతిన్= ప్రేమగా; ఈశ్శించి= చూస్తూ; తాన్= తాను; శిష్యండు+అ+పోలెన్= శిష్యుడే అన్నట్లుగా; భక్తిమైన్= భక్తితో; సంసేవనంబు= ఈ ధృతరాష్ట్రుడికి సేవలను; ఒనరించెన్= చేశాడు; పదవండి= తర్వాత; నీవును= నీవు కూడా; ఒకటన్= ఏకాగ్రతతో; దిగ్విజయ+ఆదులన్= రాజ్యం విస్తరింపజేయటం మొదలైన వాటినలన; ఇతనిన్= ఈ ధృతరాష్ట్రుడిని; తేజము= కీర్తి; (ప్రతాపం) ఒందునట్లుగన్= ప్రాపించే విధంగా; చేసితివి= చేశావు; పిదవన్= ఆ తరువాత; తాను+అ= తానే, స్వయంగా; పదుమూడు వర్షముల్= (పాండవులు వనవాసం చేసిన) పదుమూడు సంవత్సరాలు; ధరణి= ఈ రాజ్యాన్ని; ఏలెన్= పాలించాడు; ఇత్తటిన్= భారత యుద్ధానంతరం; పుశ్రాష= సేవ; నడపితి(వి)= చేశావు; ఇతని మదిన్= ఈ ధృతరాష్ట్రుడి మనసులో; కలక= విచారం; ఒక్క+ఇంత+ఏని= ఏ కొంచెం కూడా; లేదు= లేదు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు అట్లా అనగానే వ్యాసుడు సంతోషించి ధర్మజుడితో ఇట్లా అన్నాడు. ‘మీ తండ్రి పాండురాజు ఈ ధృతరాష్ట్రుడిని సింహాసనం మిాద కూర్చోబెట్టి ఇతడి చేత ఎన్నో యజ్ఞాలు చేయించాడు, నిరంతరంగా సుఖాలు అనుభవింపజేశాడు. ఇతడి బంధువులను గూడా ప్రేమగా చూశాడు. గురువును శిష్యుడివలె ధృతరాష్ట్రుడిని పాండురాజు భక్తితో సేవించాడు. మిా తండ్రి తర్వాత నీవు గూడా దిగ్విజయంతో రాజ్యాన్ని విస్తరింపజేసి ధృతరాష్ట్రుడి కీర్తినీ, ప్రతాపాస్నీ పెంపాందించావు. తర్వాత (మిారు) అరణ్యవాసం చేసిన పదుమూడెంట్లు (దుర్యోధనుడు రాజైనపుడు) తనే ఈ రాజ్యాన్ని పాలించాడు. భారతయుద్ధం అయి రాజయ్యక నీవు ఎంతో నియమంగా ఇతడికి పుశ్రాష చేశావు. ఈ ధృతరాష్ట్రుడికి మనసులో గూడా కొంచెమైనా కలత లేదు.

విశేషం: ధృతరాష్ట్రుడి వనవాసానికి ‘అనుజ్ఞ ఇచ్ఛితివి’ అని ధర్మరాజనటం వలన వ్యాసుడు ప్రియ మందాడు. తాను వచ్చిన పని అయినట్టే. ధర్మరాజు చేత ఆ మాట అనిపించటంలో వ్యాసుడు చాల శ్రమించాడన్నమాట. ఇది ధర్మజుడికి ధృతరాష్ట్రుడిషై గల అభిమానాధిక్యాన్ని సూచిస్తుంది. ‘మహాత్తర మగుమియనుమతియుఁ బడసే’ అని తనను గౌరవించటంతో, ధర్మరాజు ధర్మజీలానికి ‘ప్రియము’ తర్వాత వీడు కొలువు మాటల వలె చెప్పినా అందులోనూ ధర్మరాజును అనుసయించటం ఉన్నది. అన్నిరకాలుగా సుఖాలు అనుభవించాడు గాబట్టి ధృతరాష్ట్రుడికి ‘మదిన్ కలక ఒక్కింత యేని లేదు.’ మాటలలో చెప్పకపోయినా మనసులో లేదని అర్థం. మదిన్ ఏని= మనసులో కూడా ఏ మాత్రమూ బాధ లేదు. ‘ఇతని మది లేదు’ - అనటంలో ‘ఇతని’ శబ్దం సీకు మనసులో కలక ఉన్నది (ధృతరాష్ట్రుడు దుఃఖిస్తున్నాడని) కాని ధృతరాష్ట్రుడికి మాత్రం ఏమియి లేదు అందుచేత సువ్యేమియి బాధపడకు అని సూచన. నీవును దిగ్విజయాదుల - తేజ మితని నొందునట్లుగు జేసితి’ అనటంలో ధర్మరాజు కూడా తన తండ్రి పాండురాజవలెనే తన శక్తిని ధృతరాష్ట్రుడి సౌభాగ్యానికి ఉపయోగించాడని అర్థం. ధర్మరాజు రాజసూయం చేసేకాలంలో దుర్యోధనుడూ రాజే అయినా ధృతరాష్ట్రుడు తేజ మొందేటట్లుగా చెల్లిందని వ్యక్తం అవుతుంది. పరోక్షంగా రాజుగా పరిపాలనం చేస్తూ రాజులైన పాండు, తత్కుమారులచేత సేవ లందుకొంటూ తన జీవితకాలమంతా సుఖంగా గడిపాడని సారాంశం.

క. కేవలతపః క్రియా సం సేవన తాత్పర్య మిపుడు చిత్తంబునయం

దావేశించినయిది యిా, భూవరునకు నితని ననిచిపుచ్చు మడవికిన్,’

52

ప్రతిపదార్థం: ఈ భూవరునకున్= ఈరాజు (ధృతరాష్ట్రుడి)కి; ఇపుడు= ప్రస్తుతం; చిత్తంబున+అందున్= మనసులో; కేవల= అచ్చంగా (ఇంకోభావం లేకుండా); తపన్+క్రియా= తపస్సు అనే పనిని; సంసేవన= ఆచరించడంలో; తాత్పర్యము= తత్త్వము, ఏకాగ్రత; ఆవేశించినయది= నిండివున్నది, కాబట్టి; ఇతనిన్= ధృతరాష్ట్రుడిని; అడవికిన్= అరణ్యానికి; అనిచి పుచ్చుము= అనుమతించి పంపవలసింది.

తాత్పర్యం: (ధర్మరాజు!) ఈ ధృతరాష్ట్రుడి కిపుడు, అచ్ఛంగా తపస్సు చేసుకొనటం అనే దొక్కుటే మన సంతా+నిండిపోయింది. అందుచేత ఇతడిని అనుమతించి (అడవులకు) పంపవలసింది.'

అ. అనిన ధర్మతనయుఁ 'డట్టుల కా కని', పలికే దత్తీక్షణంబ పరమయోగి

వంద్యుఁ దయిన సత్యవతి కొడు కాత్మత, పోవనమున కలిగి భూపవర్య!

53

ప్రతిపదార్థం: భూపవర్య!= రాజులలో శ్రేష్ఠుడా! (జనమేజయా!); అనివన్= వ్యాసు డట్లా అనగా; ధర్మతనయుఁడు= ధర్మరాజు; అట్టులు+అ; కాక= అట్లే అగును గాక; అని= అని; పలికేన్= అన్నాడు; పరమయోగి వంద్యుఁడు అయిన= ఉత్తములైన యోగులచేన నమస్కరించదగిన; సత్యవతి కొడుకు= సత్యవతికి జన్మించినవాడైన వ్యాసమహర్షి; తత్క్షణంబు+అ= ఆ క్షణంలోనే; ఆత్మ తపోవనమునకున్= తాను, తపసు చేసుకొనే ఫలానికి; అరిగెన్= వెళ్లాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! ధృతరాష్ట్రుడిని అడవి కనుమతించి పంపు మని వ్యాసుడు చెప్పగా ధర్మరాజు అట్లాగే కానిమ్మన్నాడు. మహాయోగులచేత స్తుతించబడే ఆ వ్యాసుడు ఆ క్షణంలోనే తన తపోవనానికి వెళ్లాడు.

సి. తదనంతరమ ధర్మతనయుండు ధృతరాష్ట్రు, తీడు నీ కెట్టుల సూడు బోలె

విదురుండుఁ గృపుడు నెయ్యాచి కృత మని విని, శ్వయ మొనలంచిల సంజయుని యు

యుత్సుని మనముల నొలసిన కర్తవ్య, మెట్టి దానిన చేయు టెంత యేని

నాకుఁ జ్ఞయంబు భూనాథ యానతుడు నై, వేడెద నొకటి నీ విశదబుధ్మి

అ. నేమి సేయదలఁచి తేని నీ వక్షటి, యారగించి చేయు మయ్య!" యసుడు

నలగె నా సృపాలుఁ డబ్బంతరావాస, మునకుఁ దీన సుబలతనయ సనగ

54

ప్రతిపదార్థం: తద్ద+అనంతరము+అ= వ్యాసుడు వెళ్లిపోయిన వెంటనే; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; ధృతరాష్ట్రుతోడన్= ధృతరాష్ట్రుడితో, (ఇట్లా అన్నాడు); భూనాథ!= రాజు!; నీకున్= నీకు; చూడన్= ఆలోచనలో; ఎట్లుల= ఏవిధం; పోలెన్= తగినదని తోచిందో; విదురుండున్= విదురుడూ; కృపుడున్= కృపాచార్యుడూ; ఏ+అది= ఏది; కృతము= (చేయవలసిన) కార్యం; అని= అనేవిధంగా; వినిశ్చయము= దృఢమైన నిర్ణయం; ఒనరించిరి= చేశారో; సంజయుని= సంజయుడి యొక్కయు; యుయుత్సుని= యుయుత్సుడియొక్కయు; మనములన్= మనసులలో; ఒలసిన= ఉన్న (తోచిన); కర్తవ్యము= చేయవలసినపని; ఎద్ది= ఏదో; దానిన్+అ= దానినే; చేయుట= నీపు చేయటం; నాకున్= నాను; ఎంత+ఏని= ఎంతైనా; (చాలా) ప్రియంబు= ఇష్టం; ఆనతుడను+ప= వినముంగా; ఒకటి= ఒక విషయం మాత్రం; వేదెరన్= నిన్న ప్రార్థిసున్నాను; అక్కట!= అయ్యా!; నీ విశదబుధ్మిన్= నిష్మల్చుమైన నీ మనసులో; ఏమి= ఏపని; చేయన్ తలఁచితి(ఏ)+ఏని= చేయదలచుకున్నప్పటికీ; నీపు= నీపు; ఆరగించి= (ముందుగా) ఆహారం తీసికొని; చేయుము+అయ్య= ఆ తర్వాతనే నీపు చేయదలచుకున్న దేదో చేయవలసింది; అనుడన్= అని ధర్మరాజు పలుకగా; ఆ సృపాలుడు= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; తోన్+అ= తనతో కలిసి; సుబలతనయ= సుబలుడి కూతురైన గాంధారి; చనగెన్= వెళ్లగా; అభ్యంతర+అవాసమునకున్= లోపలి మందిరంలోనికి; అరిగెన్= వెళ్లాడు.

తాత్పర్యం: వ్యాసుడు వెళ్లిపోయాక ధర్మరాజు ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు. 'రాజు! నీకు మంచిది అనిపించింది ఏదో, విదురుడూ, కృపాచార్యుడూ ఏం చేయాలని నిర్ణయించారో, సంజయుడూ, యుయుత్సుడూ ఏం చేయాలనుంటున్నారో నీపు ఆ పని చేయటం నాను కూడా ఇష్టం. అయితే శిరసు వంచి నేను ఒకటే వేడుకొంటున్నాను.

నీను మనసులో ఏం చేయాలనుకొన్నప్పటికీ ముందుగా భోజనం చేసి, తర్వాత ఆ పనిచేయుము. ధర్మరాజు అట్లా అనగానే ధృతరాష్ట్రుడు భార్య (గాంధారి) వెంటరాగా అభ్యంతర మందిరంలోకి వెళ్ళాడు.

- వ. ఇట్లు కురువ్యధ్యందు వ్యుద్ధసామజంబు చందంబునం జనుసప్పుడు విదురుండును, యుయుత్సుండును గృహాచార్యందును, సంజయుండును వెనుకన చని; రజ్జునపతి దివసకృత్యంబు లాచరించి భూమిసురులం బూజించి యాహారితంత్రంబు నిర్విల్మించే; గాంధారియుగుంతీ ప్రముఖభరత భార్యలనునయింప భోజనవిభి యొనర్చేం; దదనంతరంబ విదురాదులుం జాండవేయులును వనితా జనంబులుం గృతాపోరులయి యా వైచిత్ర్యవిర్యం బలవేష్టించియుండు, బాండవాగ్రజు నిప్పాండున్నపాగ్రజుం దేకాంతస్థానంబునకుం దోడ్చొనిపోయి యతని తోడ 'సప్తాంగం బయిన రాజ్యంబు పూజ్యం బగుధర్థంబుతో నెనయ నడపుట దుష్టరంబు గావున నా యెత్తిగెనంత భోధించేద నాకల్చింపు' మని పలికి యిట్లనియే.

55

ప్రతిపదార్థం: ఇట్లు= ఈ విధంగా; కురువ్యధ్యండు= కురువంశంలో పెద్ద అయిన ధృతరాష్ట్రుడు; వ్యుద్ధసామజంబు= మనసలి యేనుగు; చందంబునవ్వు= విధంగా; చను+అప్పుడు= అభ్యంతరమందిరానికి వెళ్ళిటప్పుడు; విదురుండును= విదురుడూ (తమ్ముడు); యుయుత్సుండును= యుయుత్సుడూ (కొడుకూ); కృపాచార్యందును= కృపుడూ; సంజయుండును= సంజయుడూ; వెనుక్కున్+ల= వెనుకగానే; చనిరి= (ధృతరాష్ట్రుడిని అనుసరించి) వెళ్ళారు; ఆ+జనపతి= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; దివస కృత్యంబులు= ఆ రోజు పగలు చేయవలసిన సంధ్యాది కార్యాలను; ఆచరించి= చేసి; భూమిసురులన్ను= బ్రాహ్మణులను; పూజించి= అర్పించి, దానాదులతో సత్కరించి; ఆహారంతరంబు= భోజనవిధానం; నిర్వర్తించేన్= పూర్తిచేశాడు; గాంధారియున్= గాంధారి కూడా; కుంతీ ప్రముఖభరత భార్యలు= కుంతీదేవి మొదలైన భరతవంశస్త్రీలు; అనునయింపన్= (బ్రతిమలాడగా, ప్రార్థించగా); భోజనవిధి= భోజనం చేసే పని; ఒనర్చైన్= పూర్తిచేసింది; తద్ద+అనంతరంబు+ల= ఆ తర్వాత; విదుర+ఆదులన్= విదురుడూ, యుయుత్సుడూ, కృపుడూ, మొదలైన వారున్నా; పాండవేయులును= పాండవులూ; వనితాజనంబులున్= ఆడవాళ్ళా; కృత ఆహారులు+అయి= భోజనం చేసి; ఆ+వైచిత్ర్యవిర్యున్= విచిత్రవిర్యుడి కొడుకైన ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని; పరివేష్టించి ఉండన్= చుట్టుకొని ఉండగా; పాండవ+అగ్రజైన్= పాండుకుమారులలో పెద్దవాడైన ధర్మరాజును; ఆ+పాండున్సపు+అగ్రజండు= పాండురాజు అన్నఅయిన ధృతరాష్ట్రుడు; ఏకాంతస్థానంబునకున్= ఒంటిచోటికి; తోడ్చొనిపోయి= వెంటబెట్టుకొనిపోయి; అతనితోడన్= ధర్మరాజుతో-ఇట్లా అన్నాడు; సప్త+అంగంబు అయిన= (స్వామి, అమాత్య, సుహృత్, కోశ, రాత్మ, దుర్గ, బలము అనే (ప్రకృతి-8) ఏడు అంగాలు కలిగిన; రాజ్యంబు= రాజ్యాన్ని; పూజ్యంబు అగు= పూజించదగిన; ధర్మంబుతోన్= శాస్త్రాదులలో చెప్పబడినమార్గంతో; ఎనయైన్= కూర్చి; నడపుట= సాగించటం; దుష్టరంబు= చాల కష్టం; కాపునవ్వు= అందుచేత; నా+ ఎత్తిగెన+అంత= నాకు తెలిసిన మేరకు; భోధించెదన్= రాజ్య పరిపాలనా పద్ధతిని గురించి తెలుపుతాను; ఆకల్పింపుము= చెని ఒగ్గి (శ్రద్ధగా) విను; అని= అని పలికి; ఇట్లు+అనియైన్= ఆ రాజ్యాంగం గురించి ధృతరాష్ట్రుడు ధర్మరాజుతో ఇట్లా చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా ధృతరాష్ట్రుడు మనసలి యేనుగువలె అభ్యంతర మందిరానికి భార్యతో కలసి వెళ్ళతున్నప్పుడు, అతడిని వెన్నంటి, విదురుడూ, యుయుత్సుడూ, కృపుడూ, సంజయుడూ వెళ్ళారు. ధృతరాష్ట్రుడా తర్వాత ఆరోజు చేయవలసిన పగటి పనులన్నీ చేసి బ్రాహ్మణులను అర్పించి, భోజనం చేశాడు. గాంధారి కూడా కుంతి మొదలైన స్త్రీలు బలమిలాడగా భోజనం చేసింది. ఆ తర్వాత విదురుడు, యుయుత్సుడు మొదలైనవారూ, పాండవులూ, ఆడవాళ్ళా భోజనం చేశారు. భోజనాలు అయినతర్వాత అందరూ ధృతరాష్ట్రుడి చుట్టుచేరారు. అప్పుడు ధృతరాష్ట్రుడు ధర్మరాజును వెంట బెట్టుకుని ఏకాంతస్థానానికి తీసికొనివెళ్ళి ఇట్లా అన్నాడు. 'ఏడు అంగాలు కలిగిన రాజ్యాన్ని ధర్మబద్ధంగా

నడపటం చాల క్ష్మం. ఈ పరిపోలనావిధానం నాకు తెలిసంతపరమ చెప్పుతాను. జాగ్రత్తగా వినుము' అని రాజ్యపోలనా విధానం గురించి రాజీనీతి ధర్మరాజుతో ఇట్లా చెప్పాడు.

ధృతరాష్ట్రము ధర్మజునకు రాజీనీతి విశేషంబులు చెప్పుట (సం.15-9-7)

సీ. 'నీవు నిష్ఠలును విద్యావ్యధిజనములఁ, దగ నుపాసింపు, మర్థముల వాలఁ

శ్రీతులఁ జేయుము; నీతులు వా రుప, దేశింప వాని సూచినమనంబు

గలిగి నిర్మల్తింపు; కార్యంబు నింటియం, బుల రాజ్యతంత్రంబుఁ బోలె నరసి

రక్షింపు; మప్పిండు రక్షితం బైన శు, భంబులం గావించు; భావసుభ్రి

అ. ధామములును జిత్యపితామహాక్రమసుమా, గతులు విశదమతులుఁ గాగవలయు

సచివు; లతివిద్ధ చారులఁ బసుపుము, పరుల యాప్తజనుల భంగు లరయ.

56

ప్రతిపదార్థం: నీవు= నీవు (ధర్మరాజు); నిష్ఠలును= ఎల్లపుడూ; విద్యా వృద్ధ, జనములన్= విద్యాచేత పెద్దలైనవారిని; తగన్= అర్పమైనవిధంగా; ఉపాసింపుము= సేవించు; అర్థములన్= వారు కోరిన ధనవస్తు ప్రభృతులతో; వారిన్= ఆ విద్యావ్యధులను; ప్రీతులన్; చేయుము= అనందింపజేయుము; వారు= ఆ విధంగా నీ సమ్మానం చేత సంతుష్టులైనవారు; నీతులు= రాజుములు ప్రవర్తించవలసిన విధానాన్ని - హితాన్ని; ఉపదేశింపన్= నీకు బోధించగా; వానిన్= ఆ నీతులను; ఊదిన మనంబు= ఆశ్రయించిన మనసు; కలిగి= పాంది (విద్యావ్యధులు ఉపదేశించిన హితం-కర్తవ్యం బుద్ధితో స్థిరపరుచుకొని, తు - చ. తప్పమండ) కార్యంబున్= చేయవలసిన పనిని; నిర్వర్తింపు= నడ్డిపించుము (చేయవలసింది); ఇంద్రియంబులన్= జ్ఞాన, కర్మ, ఇంద్రియాలు అన్నింటినీ; రాజ్యతంత్రంబున్= రాజ్యతంత్రంవలె; అరసి= జాగ్రత్తగా; రక్షింపుము= కాపాడుకొమ్ము; రక్షితంబు+పనన్= నిగ్రహంతో రక్షించుకొంటే; ఆ+పిండు= ఆ (రక్షించబడ్డ) ఇంద్రియ సమూహం, రాజ్యంగాలూ; పుభంబులన్= అనేకాలైనా మేళ్ళు; కావించున్ (నీకు) కలుగ జేస్తుంది; సచివులు= మంత్రులు, (పాలనాయంత్రాంగంలో ఉన్నతో ద్వేగులు); భావశ్శి ధామమును= మనసుశచికి నిలయమైనవారూ, (కపటం లేని, పవిత్రమైన, మనసు కలవారు); పితృపితామహాక్రమ సమాగతులు(నీ)= తండ్రి, తాతలవరుసలో క్రమంగా సచివులుగా, వచ్చినవారూ; విశదమతులున్= శాంతమయిన మనసు కలవారూ; కాగన్ వలయు(నీ)= కావాలి; పరుల= ఇతరుల యొక్క (ఇతరదేశపురాజుల); ఆప్తజనుల= తన వారియొక్క; భంగులు= నడవడికలు; అరయన్= తెలిసికొనటానికి; అతి విద్గు చారులన్= ఏకీక్రి నేర్పు గలిగిన వేగులను; పనుపుము= నియోగించుము (పంపించు).

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! 1. పాండిత్యంలో పెద్దలైనవారిని, నిరంతరమూ సేవించే వారిని తగు విధంగా సమ్మానించుము. దానివలన సంతోషించిన వాళ్ళ నీకు ఉపదేశించిన హితాన్ని మనసు కెక్కించుకొని ఆ ప్రకారం నీ పనులు (రాజ్యపోలనం) నిర్యహిస్తూ రాజ్యంగం వలనే ఇంద్రియాలను జాగ్రత్తగా అదుపులో ఉంచుకొని కాపాడుకొమ్ము. అట్లా రక్షింపబడ్డ ఇంద్రియాలు (రాజ్యంగము) నీకు మేలు చేస్తాయి. 2. ఇంక తర్వాత మంత్రుల విషయానికి వస్తే- తండ్రితాతల కాలం మండి క్రమంగా వస్తున్నవారినీ, పుచులూ, ఇంద్రియనిగ్రహం ఉన్న వాళ్ళనీ మాత్రమే మంత్రులుగా చేసికొమ్ము. 3. శత్రువుల, ఆప్తుల, నడవడికలు తెలిసికొనటానికి మంచినేర్పు గలిగిన చారులను ఏర్పాటుచేయుము.

విశేషం: అలం: ఉపమ. ఇంద్రియాలకూ రాజ్య తంత్రానికి పోలిక. రెండింటినీ సమానంగా అదుపులో ఉంచుకొనాలి (1-61-62). రాజ్యంగాలు ఏడూ మానవ శరీరాంగాలతో పోల్చుబడ్డాయి. మంత్రులు - కన్ములు, మిత్రులు - చెవులు, దుర్గం - చేతులు,

రాత్రిం - పాదాలు పైన్యం - మనస్సు ఇంక రాజు - శిరస్సు ఇట్లు రాజ్యతంత్రం అమాత్యాది అంగాలన్నీ రాజు అధినంలో ఉండాలి. అదే విధంగా నేత్రాదులైన ఇంద్రియాలన్నీ తన అధినంలో ఉంచుకొని వాటిని జాగ్రత్తగా సడిపిస్తే అధినష్టైన రాజ్యంగంవలన రాజుకు పరిపాలనం సుఖంగా సాగినట్లు, నిగ్రహించబడిన ఇంద్రియాలవలన మేలు గలుగుతుంది. ఇట్లు అనడంలో ఇంద్రియాలు స్వాధినం కాకపోవటంవలననే, తానూ, దుర్యోధనాదులూ అశభం పాందవలసివచ్చిందనే అభిప్రాయం వ్యక్తం అవుతుంది. మూలంలో 'ఇంద్రియాణి చ సర్వాణి వాజిన త్వరిపాలయ, హితాయ చ భవిష్యత్తి రక్షితం ద్రవిణం యథా (9-13) సారథి గుర్తాలను తన అదుపులో ఉంచుకొన్నట్లుగా ఇంద్రియాలను నీవు అదుపులో ఉంచుకుంటే ఆచి దాచుకొన్న డబ్బువలె మేలు చేస్తాయంటుంది. రాజ్యతంత్రంతో పోలిక తెలుగులో విశేషం.

క. పురరక్షణము దృఢంబుగా, నరవర! చేయంగపలయు నమ్మిగలుగు సు

త్వరుషుల నిడుఁ దగుఁ గుడుపు ని, దుర మొదలగులోని పనుల తొడరువు లరయన్.

57

ప్రతిపదార్థం: నరవర= రాజు!; పురరక్షణము= రాజధానిని శత్రువులనుండి కాపాదుకొనే పని; దృఢంబుగన్= గట్టిగా, (లోటు పాట్లు లేకుండా); చేయంగన్ వలయున్= చేయాలి; కుదుపు= భోజనం; నిదుర= నిద్ర; మొదలు+అగు= మొదలు అయినటువంటి; లోని పనుల= ఆంతరంగికాలైన పనులకు సంబంధించిన; తొడరువులు= ప్రయత్నాలను; అరయన్= చూసుకొనటానికి; పన్మున్+కలుగు= పన్ముదగిన; సత్ పురుషులన్= కులశీలాదులచేత ఉత్తములైన వారిని; ఇడన్ తగున్= ఏర్పరచాలి.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు! రాజధానిని రక్షించే ఏర్పాట్లు కట్టుదిట్టంగా ఉండాలి. భోజనం, నిద్ర మొదలైనటువంటి ఆంతరంగికకార్యాలను చూచుకొనటానికి పన్ముదగిన మంచి మనుష్యులను ఏర్పాటు చేసికొనాలి.

విశేషం: 'లోని పనులు' అనే తెలుగు అర్థవంతం, విపోరమూ, మాల్యాది అలంకారమూ, మొదలైనవి లోని పనులు.

సీ. ఆప్త వ్యధులఁ బెట్టు మంగనాజనులసం, రక్షకు నెల్లకార్యముల మంత్రి
జనములతోడ విచారించి చేయంగ, వలయును; గుప్త నివాస మొండ
మాడువు మిఁ దొండ మాటు లేని యరణ్య, తల మొండ మంత విధానమునకు
నర్స్సముల్ గేవల మైనట్టీ మంత్రంబు, గోపనం బొంధినఁ గురువరేణ్య!

అ. యభీల కర్మములు ఫలావాష్టి నొప్పుఁ బం, గ్రోంధజడులు బభిరు లైన నీ ర
హస్య భాషణములయప్పుడు చేరువ, నునికి యొప్ప దార్ధవినుతచరిత!

58

ప్రతిపదార్థం: మరువరేణ్యి= మరువంశంలో శేష్ముడా! (ధర్మరాజు)! అంగాని జనుల సంరక్షకున్= అంతఃపుర్పీలను కాపాడటానికి; ఆప్తవ్యధులన్= పన్ముదగిన, (బంధువులైన) ముసలివారిని; పెట్టుము= నియోగించుము; ఎల్లకార్యములన్= రాజుగా నీవు చేయవలసిన పనులన్నీ; మంత్రి జనముల తొడన్= మంత్రులతో; విచారించి= ఆలోచన చేసి; చేయంగన్ వలయును= చేయాలి; మంత విధానమునకున్= ఆలోచనకు; గుప్తినివాసము+బండెన్= రహస్యంగా ఉండే ఇల్లు (నాలుదిక్కులూ జాగ్రత్తగా రక్షించబడుతున్న మంతగ్యాహం) గానీ; మాడువు మిఁదు+బండెన్= (నాలుగు దిక్కులూ తెలపిగా ఉన్న); అరణ్య తలము+బండెన్= అడవి గాని; అర్ఘముల్= తగినచోట్లు; కేవలము= ఐనట్టి (ఆ విధంగా ఆలోచన చేసి నిశ్చయింపబడిన) ప్రధానమైనటువంటి; మంత్రంబు= ఆలోచన; గోపనంబు+బందినన్= రహస్యంగా ఉంచబడితే; అభిలకర్మములు= అన్ని పనులూ; ఫల+లవాష్టిన్=

ఉద్దేశించిన ప్రయోజనాన్ని పొంది; ఒప్పున్= ప్రకాశిస్తాయి; ఆర్యవినుత చరిత!= పెద్దలు ప్రశంసించే నడవడి కలిగినవాడా! (ధర్మరాజు); పంగు, అంధ, జడులు (ఖనన్)= కుంటివారైనా, గుడ్డివారైనా, తెలివితక్కువవారైనా (బుద్ధిహీనులైనా); బధిరులు+ఖనన్= చెవిటివారైనా సరే; నీ రహస్య భాషణముల+అప్పుడు= నీవు చేసే రహస్యప్త సంభాషణల, ఆలోచనల సమయంలో; చేరువన్= నీ సమాపంలో; ఉనికి= ఉండటం; ఒప్పుదు= మంచిది కాదు.

తాత్పర్యం: కురువంశంలో శేష్ముడి వైన ధర్మరాజు! ఇక ఆడవాళ్ళ రక్షణకు ఆత్మీయులైన ముసలివారిని నియమించుము. ఏ పని అయినా మంత్రులతో ఆలోచించి మాత్రమే చేయాలి. ఆ ఆలోచనం చేయటానికి రహస్యమందిరం గానీ, మేడ మీద బయలు ప్రదేశం గాని, మరుగులేనటువంటి అడవి ప్రదేశం గానీ తగిన ప్రదేశాలు. ఇట్లా మంత్రులతో విచారణ చేసి చివరకు నిశ్చయించిన అంశం మాత్రం రహస్యంగా ఉంచాలి. రాజ నిర్దయం గోప్యంగా ఉంటేనే అనుకొన్న ఫలితాన్నిస్తుంది. మంత్రులు చారులు మొదలైన వారితో రహస్యాలు మాటాడేటప్పుడు కుంటివారైనా, గుడ్డివారైనా, తెలివితక్కువవారైనా చివరకు చెవిటివారైనా సరే ఎవరినీ దగ్గరకు రాశేయకుము.

క. విను మంత్ర భేదమును వు, చ్ఛిన కీడున కనము! శాంతి సేయు టలిది గా
వున మంత్రులతో మంత్రా, వన నియమం బూఱి చెప్పవలయుం జుమ్మా!

ప్రతిపదార్థం: అనము!= పొప రహితుడా! (ధర్మరాజు)! విను= వినవలసింది; మంత్ర భేదమునన్= రహస్యంగా ఉండవలసిన ఆలోచన (రాజ నిర్దయం) బయటపడితే; వచ్చిన కీడునకున్= కలిగే అపకారానికి; శాంతి+చేయుట= ప్రతీకారం చేయటం, తోలగించటం; అరిది= ఏ విధంగానూ శక్యం కాదు; కావునన్= అందుచేత; మంత్రులతోన్= నీతో ఆలోచన చేసిన మంత్రులతో; మంత్ర+అవన, నియమంబు= ఆ ఆలోచనను రక్షించవలసిన కట్టబాటును; ఊఁది= నొక్కి (గట్టిగా); చెప్పవలయున్+చుమ్మా!= (నీపు) చెప్పాలి సుమా!

తాత్పర్యం: అనముడా! రాజు చేసిన నిర్దయాలు, ఆలోచనలు బయటకు పొక్కితే గలిగే నష్టం నివారించటం ఎన్నరివలనా కాదు. అందుచేత మంత్రాన్ని గోప్యంగా ఉంచటం అనేది నియమంగా నీ మంత్రులకు నొక్కి చెప్పుము.

సి. వ్యవహారములు శుచు లైన విద్యాంసులఁ, దీడుగు గొని తీర్పు; దుష్టజనుల దండించునెడ వాలి తప్పుల కొలఁదులు, మటి దూఱి చూచి తన్నాత్మదండ మాచలంపుము; విను మాయవ్యయములు సం, క్షేపరూపంబున రేపకడలు దానికి మును దేవతాపూజాజనము భూసు, రార్థసమును జేయు ముమలబుధి!

తే. ప్రాంపు సాలంగ నెక్కిస్తప్పుడు సమర్ప, భోజన క్రియ నిర్వహింపుము సుశీల మాన్య! తదనంతరమ గంధమాల్యభూష, జాంబురములు నిజేచ్ఛమై నసుభవింపు.

ప్రతిపదార్థం: శుచులు= విప్పుళంకులు, (నీతిమంతులు); ఖన= అయినటువంటి; విద్యాంసులన్= పండితులను; తోడుగన్= సహమంగా; కొని= స్వీకరించి, వ్యవహారములు= (అప్పు పుచ్చుకోవటం మొదలైనవాటిలో 18 విధాలైన) తగఫులు; తీర్పు(ము)= పరిష్కారించుము; దుష్టజనుల(నె)= తప్పు కలిగిన వారిని; దండించు+ఎడన్= శిక్షించేటప్పుడు; మదిన్= నీ మనస్సులో; వారి తప్పుల కొలఁదులు= వారు చేసిన తప్పులయొక్క పరిమాణం (ఎంతటి తప్పు); తూచి= గణించి (తూకం వేసి); చూచి= దాన్ని

జాగ్రత్తగా పరిశీలించి; తద్ - మాత్ర దండము= ఆ తప్పుయొక్క పరిమాణానికి తగినంత శిక్ష మాత్రమే; ఆచరింపుము= విధించుము; అమలబుద్ధి!= కల్పమం లేని బుద్ధి కలవాడా! ధర్మరాజా!; వినుము= వినవలసింది; రేపకడలు= ప్రాతః కాలాలలో; సంషైపరూపంబున్న= సంగ్రహంగా; ఆయవ్యయములు= ఆదాయమూ, ఖర్యా (చూచుకొమ్ము); దానికిన్= ఆయవ్యయాలు చూచటానికి; ప్రాతఃకాలానికి; మును= ముందుగా; దేవతా పూజనము(న్)= ఇష్టదైవాలను అర్పించటమూ; భూసుర+అర్పనమును= బ్రాహ్మణులను పూజించటమూ; చేయుము= చేయవలసింది; చాలంగన్= మిక్కిలిగా; ప్రాప్తు= సూర్యుడు; - ఎక్కినపుడు= పైకి వచ్చినపుడు (బాగా పొద్దెక్కింతర్వాత); సమ్ అర్థ భోజనకియ= రాజుల కుచితమైనటువంటి భోజనకార్యాన్ని; నిర్వహింపుము= చేయవలసింది; సుశీల మాన్య!= మంచి స్వభావం చేత గౌరవించదగిన వాడా! ధర్మరాజా!; తద్+అనంతరము+అ= ఆ తర్వాతనే; నిజ+ఇచ్చమైన్= స్వేచ్ఛగా (నీ ఇష్టం వచ్చినట్లుగా); గంధ, మాల్య, భూషణ, అంబరములు= చందనాది గంధాలూ, సూలూ, ఆభరణాలూ, వప్రాలూ మొదలైన సొఖ్యాలను; అనుభవింపు(ము)= పొందవలసింది.

తాత్పర్యం: శుచులూ, శాస్త్రజ్ఞులూ అయిన వారి సహాయంతో తగవులు పరిష్కరించుము. తప్పు చేసిన వారిని శిక్షించేటప్పుడు వారు చేసిన తప్పు ఎంతటిదో జాగ్రత్తగా లెక్కించి దానికి తగినంతటి శిక్ష మాత్రమే విధించుము. ఉదయం వేళలలో జమాఫర్ములు సంగ్రహంగా చూచుకోవాలి. అంతకు ముందే తెల్లవారటానికి పూర్వమే దేవతార్ఘనమూ, బ్రాహ్మణార్ఘనమూ చేయాలి. బాగా పొద్దెక్కింతర్వాత భోజనం చేయాలి. ఆ తర్వాతనే అలంకారాలు మొదలైన సుఖాలను పొందాలి.

క. కొలు విమ్ము మాపుకడ యో , ధుల కెల్లను; సంధ్య వద్ద దూతలనుం జా
రుల సంభావింపుము; రా , తులఁ గాంతాభోగతత్వరుడు వగుము స్వపో!

61

ప్రతిపదార్థం: స్వపో!= (ధర్మ) రాజా!; యోధులకున్+ఎల్లను= యుద్ధం చేసే వారికి, (పీరభటులకు) అందరికి; మాపుకడన్= సాయం సమయంలో; కొలువు+ఇమ్ము= కలుసుకొమ్ము; సంధ్య-వద్దన్= సంజ పడిన తర్వాత; దూతలనున్= దూతలనూ; చారుల(న్)= వేగులనూ; సంభావింపుము= (గౌరవించుము) కలుసుకొమ్ము; రాత్రులన్= రాత్రివేళలలో; కాంతా, భోగతత్వరుడు, అగుము= ప్రీతిలతో సుఖాన్ని పొందుము.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజా! సాయం సమయంలో పీరులకు నిన్ను సేవించే అవకాశం ఇమ్ము. సంజ పడినతర్వాత దూతలనూ, వేగుల వాళ్ళనీ కలిసికొమ్ము. ప్రీతి సుఖాన్ని రాత్రి సమయంలో పొందుము.

తే. ఏమి క్రొత్తగ్రస బుట్టిన నించు కేని , నలసుఁడవు గాక దాని నీ వరసి తీర్పు;
మిది దెఱంగుగ నే ప్రాంధ్య నింతవట్టు , నర్థములు కౌరవక్షితిపాగ్రగణ్యా!

62

ప్రతిపదార్థం: కౌరవ, +శ్శితిప+అగ్రగణ్య= కురువంశపురాజులలో మొదట లెక్కించదగినవాడా, (శ్శేషుడా), (ధర్మరాజు)!; క్రొత్తగ్రస్= వింతగా; ఏమి పుట్టినన్= ఏమి జరిగినప్పటికీ; ఇంచుక+ఏనిన్= కొంచెం కూడా; అలసుఁడవు= సోమరివి; కాక= కాకుండా; దానిన్= ఆ అంశాన్ని; నీవు= నీవు (స్వయంగా); అరసి= విచారించి; తీర్పుము= పరిష్కరించుము; ఇది+తెఱంగుగన్= ఈ విధంగా; ఇంతవట్టు= ఈ చెప్పిన, పనులస్తే; ఏ ప్రాంధ్యన్= నిత్యమూ; అర్థములు= చేయదగినవి.

తాత్పర్యం: కౌరవ రాజులలో శ్శేషుడా! ఎంతటి దైనా వింత సంఘటన ఏర్పడితే బద్దకించక ఏ సమయంలో నైనా సరే వెంటనే దానిని గురించి విచారణ చేసి పరిష్కారం చేయుము. ఈ విధంగా ఆయావేళలలో ఆయా పనులు ప్రతిరోజు తప్పకుండా ఆచరిస్తూ ఉండుము.

క. న్యాయంబుతోడ వివిధో , పాయంబుల స్వర్థముల నుపాల్చింపుము భూ
నాయక రాజ్య విఘ్�నాతము , సేయు జనుల నెఱిగి చంపఁ జెఱుపన వలయున్. 63

ప్రతిపదార్థం: భూనాయక!= (ధర్మ) రాజు!; అభ్యర్థములన్= అనేకవిధాలైన సంపదలను; వివిధ ఉపాయంబులన్= రకరకాల మార్గాలలో; న్యాయంబుతోడన్= ధర్మమార్గంలో; ఉపాల్చింపుము= సంపాదించుము; రాజ్యవిఘ్�నాతము= ప్రభుత్వానికి అడ్డంకులు చేసే; జనులన్= కలిగించే వారిని; ఎఱిగి= తెలిసికొని; చంపన్= చంపటమో, చెఱుపన్+అ= చెడగొట్టటమో; తప్పక వలయున్= అవసరం.

తాత్పర్యం: రాజు! పలువిధాలైన మార్గాలలో సంపదలను న్యాయంగా సంపాదించుము. ప్రభుత్వానికి అంతరాయం కలిగించే వారిని కనుగొని వారిని చంపివేయటమో లేదా వారి ప్రయత్నాలను నిర్మాలించటమో, తప్పనిసరిగా చేయాలి.

క. పనులయేడ మేలు గాంచిన , మనుగడ యగ్గలము చేసి మన్మింపుము రా
జనయజ్ఞ! భృత్యకోటిం , గొనియాడుము సేతపేరు కృచ్ఛి కొలువునన్. 64

ప్రతిపదార్థం: రాజనయజ్ఞ!= రాజధర్మం(సీతి) తెలిసివాడా! (ధర్మరాజు)!; పనుల+ఎడన్= రాజకార్యాలలో; మేలు= నేర్చును; కాంచిన్= చూస్తే (చూపించిన అటువంటి భృత్యుల); మనుగడ= జీవనం; అగ్గలము చేసి= ఉన్నతంగా ఏర్పాటు చేసి; మన్మింపుము= వారిని గౌరవించుము; కొలువునన్= సభలో; వేత= భృత్యులు నేర్చుగా చేసిన ఆ పనిని; పేరు= వారి పేరూ; క్రుచ్చి= పేర్కొని; భృత్యకోటిన్= ఆసేవకులను; గొనియాడుము= ప్రశంసించుము.

తాత్పర్యం: రాజనీతిజ్ఞుడి వైన ధర్మరాజు! రాజకార్యాలలో తమనేర్చును ప్రదర్శించిన భృత్యకోటికి, వారి బ్రతుకు ఉన్నతంగా నడిచేటట్లుగా వారిని సత్కరించుము. వారు చేసిన పనులూ, వారిపేరూ సభలో ప్రత్యేకంగా ప్రస్తావించి ప్రశంసించుము.

క. సీ వలనను భక్తిస్నేషు! హావేశము గలిగి శూరుడై యలజడికిం
దా విసువని సత్కులజం , గావింపుము సైన్యవిభునిగాఁ గురుముఖ్యా! 65

ప్రతిపదార్థం: కురువంశంలో ప్రధానుడా! (ధర్మరాజు!); సీవలనను= సీపై; భక్తి, సైన్యా, ఆవేశము= సేవాభావమూ, ప్రేమా, ఆధిక్యా; కలిగి= ఉండి; శూరుడు+ఇ= పరాక్రమవంతుడై; తాన్= తాను (స్వయంగా); అలజడికిన్= ఆపద (కష్టం)లో; విసువని= నీర్వేదం (విరక్తి) పొందని, (వాడు ఐన); సత్ కులజన్= ఉత్తమవంశంలో పుట్టినవాడిని; సైన్యవిభునిన్ కాన్= సైన్యానికి నాయకుడిగా; కావింపుము= నియమించుము.

తాత్పర్యం: కౌరవశ్రేష్ఠుడా, ధర్మరాజు! నీమిద భక్తి, ప్రేమా, అధికంగా ఉండి పరాక్రమవంతుడై, కష్టం వచ్చినా నిలబడ గలిగిన, ఉన్నతవంశంలో పుట్టినవాడిని సేనాపతిగా చేసికొమ్ము.

సీ. ఆత్మరంద్రము లించు కైనను నొరులకు , నెఱుగ రాకుండగ మఱువు సేయు
మన్య రంద్రంబుల నారసి కనుము; శ , తుల కడ బుట్టియు బలుపుఁ గలుగు
వారల నెత్తిగి భూపర! యొక్కమై నీగి , మన్మస నెఱపి తన్మానసములు
నీ యెడ నాద్రంబులై యుండఁ జేయుము , చేరువుస్తుపులకు వైరబంధ

అ. మెట్లు గలుగు దాని సేమణుకుండుము, వారి యప్పుల నుస్సవారు మిత్తు
లగుదు రెల్ల భంగి నథిప! యుద్ధాసీను, లట సమాపనర్తు లైన విభులు.

66

ప్రతిపదార్థం: భూవర!= రాజు!; ఆత్మరంధ్రములు= నీలోపాలను (తప్పులను); ఒరులకున్= ఇతరులకు; ఇంచుక+బనను= కొంచెమైనా; ఎఱుగన్ రాక ఉండగన్= తెలియటానికి అవకాశం ఈయకుండా; మఱువు చేయుము= రహస్యంగా ఉంచుము; అన్యరంధ్రంబులన్= ఇతరుల తప్పులను; అరసి= నిశితంగా పరిశీలించి; కమము= గ్రహించుము; శత్రువుల వద్ద; బుద్ధియున్= వివేకమూ; బలుపున్= శక్తి; కలుగువారలన్= ఉన్న వ్యక్తులనే; ఎత్తిగి= తెలిసికొని; ఒక్కమైన్= అధికంగా; ఈగి= దానమూ; మన్మసి= గౌరవమూ (సాయం); నెఱపి= చూపి; తద్+మానసములు= వారి మనస్సులు; నీ+ఎడన్= నీ మింద; ఆధ్రంబులు+బ= అనుకూల్యం కలిగి; ఉండన్ చేయుము= ఉండేటట్లు చేసికొమ్ము; అధిప!= ఓ రాజు!; చేరువన్నపులకున్= నీకు దగ్గరి రాజులకు; వైరబంధము= శత్రువుంటా; ఎట్లు= ఏవిధంగా వైనా; కలుగున్= కలుగుతుందో; దానిన్= ఆ అంశాన్ని; ఏమఁక ఉండుము= ఏమరుపాటు లేకుండా (అప్రమత్తంగా) ఉండుము; వారి+అపులన్= వారికి తరువాతగా; ఉన్నవారు= ఉన్నరాజులు; ఎల్లభంగన్= అన్ని విధాలుగానూ; మిత్రులు అగుదురు= నీకు స్నేహితులు అపుతారు; అటన్= వారికి; సమాపనర్తులు+బన= చేరువలో ఉన్న; విభులు= రాజులు; ఉదాసీనులు= నీ విషయంలో తటస్తులు, అని గ్రహించుము.

తాత్పర్యం: రాజు! నీ తప్పులు కొంచెం కూడా ఇతరులకు తెలియకుండా దాచిపెట్టుము. ఇతరుల దోషాలు మాత్రం జాగ్రత్తగా తెలిసికొమ్ము. శత్రువులవద్ద ఉన్నవాళ్లలో బుద్ధిమంతులూ, శక్తిమంతులూ అయిన వ్యక్తులను దానాదులతో సత్కరించి, వాళ్ల మనసులు నీ వైపు తిప్పుకొమ్ము. నీరాజ్యానికి సమాపంలో ఉండే రాజులకు నీతో వైరం కలుగుతుంది. కాబట్టి ఆ విషయంలో జాగ్రత్తగా అప్రమత్తుడినై ఉండుము. వారికి తర్వాత రాజ్యం పాలించుకొనే వాళ్ల నీకు మిత్రులవుతారు. ఆ తర్వాత ఉండే రాజ్యపాలకులు నీవిషయంలో ఉదాసీనంగా ఉంటారని గ్రహించుము.

క. వీరుల సప్తాంగంబులు, నారసికొని యునికి కార్యమహనీశ! సంధ్య

క్వారబలుఁ దైన సృపుతో, గారవమున సంధి సేయగావలయుఁ దగన్.

67

ప్రతిపదార్థం: అవసీ+ఈశ!= రాజు!; వీరులన్= (పైన చెప్పిన) పారుగురాజులను; సప్త+అంగంబులు= రాజ్యానికి సంబంధించిన (స్వామి) అమాత్యాది అంగములు ఏడింటిసీ; ఆరసికొని= మెలకువతో గ్రహిస్తా; ఉనికి= ఉండటం; కార్యము= (రాజుకు) కర్తవ్యం; సద్గు సార బలుడు= తనతో సాటి వచ్చేటంతటి గట్టి పరాక్రమం కలిగినవాడు; బన= అయినటువంటి; సృపుతోన్= పారుగురాజుతో; తగన్= తగువిధంగా; గారవమునన్= మన్మశలతో; సంధి= శాంతి; ఒడంబడిక; చేయగాన్ వలయున్= చేసికొనాలి.

తాత్పర్యం: రాజు! శత్రువులూ, మిత్రులూ, ఉదాసీనులూ అని మూడు విధాలుగా ఉన్న పారుగురాజులనూ, (శాంతి 6,107) (స్వామి) అమాత్య, జానపద, దుర్గ, బలాదిరూపమైన రాజ్యం సప్తాంగాలనూ, రాజు అప్రమత్తంగా గమనిస్తూ ఉండాలి. తనతో సమానమైన బలం కలిగిన రాజుతో తగువిధంగా అతడిని గౌరవించి సంధి చేసికొనాలి.

తే. దైవమానుష బలములు దట్టిగి యుండు, నెప్పునికి నెప్పు డప్పుడ యెసక మెసగగ

వైర మతనితో బాటింపవలయుఁ జెఱుచు, టప్పునము గొను టర్పుత్తు మరసి నడపు).

68

ప్రతిపదార్థం: ఎవ్వనికిన్ = ఏ (శత్రు) రాజుకు; ఎప్పుడు= ఏ సమయంలో; దైవమానుషబలములు= దైవబలమూ, మానుషబలమూ, అతడి స్వబలమూ; తటిగి+ఉండున్= తక్కువగా ఉంటాయో; అతనితోన్= ఆ రాజుతో; అప్పుడు+ల= ఆ సమయంలోనే,

వెంటనే; ఎసకము= పెంపు; ఎసగన్= ఒస్తుతుండగా; వైరము= శత్రువ్యాసి; పాటింపన్వలయున్= ఆచరించాలి; అర్థభ్యము= అతడి అర్థతను; అరసి= గమనించి; చెఱుచుట= నాశనం చేయటమో; లేదా; అప్పనము= కానుకలు (కప్పం); కొనుట= స్వికరించటమో; నడపు(ము)= చేయవలసింది.

తాత్పర్యం: ఎవడికి, తన బలమూ, దైవబలమూ, రెండూ ఏ సమయంలో తమ్మువగా ఉంటాయో వాడితోనే ఆ సమయంలోనే శత్రువ్యాసి అనుసరించాలి. ఔచిత్యాన్ని బట్టి ఆ శత్రురాజును నిర్మాలించడమో లేదుంటే సామంతుడుగా ఉంచి కప్పం పుచ్చుకొనటమో చేయాలి.

క. నడపునఁ గోల్పుచ్ఛగ నగు , నెడయు విడిసి యుండి చెఱుచు నిక్షయు నీ వే

ర్పుడు గముగొని యం దర్శము , నడపుము; నిజసైన్య రక్షణము వలయుఁ జుమిా!

69

ప్రతిపదార్థం: నడపునన్= సైన్యాన్ని నడిపించటం ద్వారా; కోల్పుచ్ఛగన్= చెడగొట్టటానికి (నిర్మాలించడానికి); అగు+ఎడయున్= విలైన స్తానమూ; విడిది+ఉండి= సైన్యం విడిది చేసికొని; చెఱుచు+ఇక్కయున్= శత్రువును నశింపజేసే స్తానమూ; ఏర్పడన్= స్వప్తంగా; నీపు= నీపు (స్వయంగా); కముగొని= తెలిసికొని, అందున్= ఆ రెండింటిలో; అర్థము= ఉచితమైన పనిని; నడపుము= చేయవలసింది; నిజ సైన్య రక్షణము= స్వసైన్యం నాశనం కారుండా కాపాడుకొనటం; వలయున్+చుమిా= అవసరం సుమా!

తాత్పర్యం: సైన్యాన్ని నడిపి (దండెత్తి), శత్రువును నిర్మాలించాలో, లేకపోతే సైన్యాన్ని విడిది చేసి రాజ్యం చుట్టూ నిలిపి రాజ్యాన్ని దిగ్ధంధం చేసి శత్రువులను నిర్మాలించాలో - ఈ రెండింటిలో ఏ మార్గం తగినదో నీవే ఆలోచించి అది అనుసరించుము. నీ సైన్యాన్ని తప్పకుండా రక్షించుకొనాలి సుమా!

విశేషం: విదేశి రాజునీతిలో షడ్గుణాలలో 'యానం' అనేది సంధి - ఆసనం - విగ్రహం - యానం - అనీ ఇదొక క్రమంలో నిరూపితం. శత్రు నిర్మాలనం అవసరంకాని సమయంలో సైన్యప్రయోగం అవసరమైనినే చేయాలని సారాంశం.

క. ప్రెగడల మనసులు విరసము , లగుగతి నడచు లపురాజ్య మరసి విభిన్నం

బుగు జేసి కలఁచి సైకొని , జగతీవర! కొనగవలయు సాకర్యమునన్.

70

ప్రతిపదార్థం: జగతీవర!= (ధర్మ) రాజు!; ప్రెగడల= అమాత్యుల యొక్క; మనసులు= హృదయాలు; విరసములు= ఇష్టం లేనివి (ప్రతికూలములు); అగుగతిన్= అయ్య విధంగా; నడము= సాగుతున్న; రిపురాజ్యము= శత్రురాజ్యాన్ని; అరసి= కముగొని; విభిన్నంబుగన్+చేసి= చెదరగొట్టి; కలఁచి= క్షోభింపజేసి; సైకొని= దండెత్తి; సాకర్యమునన్= తేలికగా; కొనగవలయున్= స్వికరించాలి.

తాత్పర్యం: రాజు! మంత్రులు రాజుకు ప్రతికూలంగా ఉండి, సాగుతున్న శత్రురాజ్యాన్ని, చెదరగొట్టి (విడిసి) వ్యాఖులపెట్టి, ఆ తర్వాత ఒక్కసారిగా మిందబడి (దండెత్తి) (ఆ రాజ్యాన్ని) తేలికగా సాధించాలి.

అ. బలము లెసగ దైవబలమును గలిగి లో , గుట్టు చెఱు లేనియట్టి స్వపతి

వలన మత్సురంబు వల; దాశ్రయంబు చం , దంబు పొందు నడయు దగు స్వపాల!

71

ప్రతిపదార్థం: నృపాల!= (ధర్మ) రాజు!; బలము= (రథగజాదిగా) సైనికబలం; ఎసంగ్రహితమును= అద్యష్టశక్తి కూడా; కలిగి= ఉండి; లో గుట్టు= ఆంతరంగికాలైన రఘాస్యాలకు; చేటు= కీడు (వెల్లడి కావటం); లేని+ అట్టిస్యపతి వలనవ్వు= లేనటువంటి రాజు విషయంలో; మత్స్యరంబు= విరోధం; వలదు= వద్దు; ఆశ్రయంబు చందంబు= అటువంటి వాడిని ఆశ్రయించే మార్గమే; (లేదా) పొందు= స్నేహమౌ (సంధి); పడయన్+తగున్= అనుసరించటం ఉచితం.

తాత్పర్యం: మానుష బలం ఉండి, దానికి తోడు దైవబలం కూడా ఉండి స్వియ రఘాస్యాలు వెల్లడి కాకుండా మరుగు చేయగలిగిన రాజుతో విరోధం పనికిరాదు. అతడిని అనుసరించి ఉండటమో, లేదా, సంధి (స్నేహం) చేసికొనటమో యుక్తం.

ధృతరాష్ట్రము ధర్మరాజునకు శత్రురాజుల జయించు తెఱంగు చెప్పట (సం.15-12-6)

**A. కుడువ నిష్పత్తియుఁ గురువర! కక్కించు , నవసరంబు నెత్తిగె యిలన్స్టాలు
నీవు థిరప్పుత్తి నిడుఁ ద్రాటఁ బోసిమ్ము , క్రమ్ము కపిల యనగ గ్రమ్ము చెఱవు?**

72

ప్రతిపదార్థం: కురువర!= కురువంశంలో శ్రేష్ఠుడా! ధర్మరాజు!; నీవు= నీవు; అరినృపాలున్= శత్రురాజును; కుడువన్+ఇచ్చు; తటియున్= తిన నివ్వదగిన సమయమూ; కక్కించు+అవసరంబున్= తిన్న దాన్ని కక్కించవలసిన సమయమూ; ఎట్టిగి= గ్రహించి; కపిల అనగున్= పుల్లాపు వలె; (శత్రురాజును) నిడుఁద్రాటన్= పొడుగైన తాడుతో; కట్టిబోన్+ఇచ్చుమ్ము; క్రమ్ము= (ఆక్రమించుము)లో బటుచుకొమ్ము; క్రమ్ము= ఆక్రమించుకొన్నపుడు; చెఱవు= రాపిడి పెట్టుము.

తాత్పర్యం: కురుశ్రేష్ఠుడా! తిన నివ్వదగిన సమయం ఏదో, కక్కించవలసిన సమయం ఏదో గ్రహించి శత్రురాజును పుల్లాపు వలె పొడుగాటి త్రాడుతో స్నేచ్ఛగా విడిచిపెట్టుము. లోబరుచుకొమ్ము, లోబరుచుకొన్నపుడు ఆ శత్రురాజువలన లాభాలు జాగ్రత్తగా పిండుకొమ్ము.

విశేషం: అలం: ఉపమ. ‘కపిల’ తో ఉపమానం. ఆపు కట్టుత్రాడు చేతిలో ఉంచుకొనాలి. అపు దా తాడు ఎంత నిడుపైనా దాన్ని విడిచిపెట్టడం కట్టివేయడం అనేది తన ఇచ్చ ననుసరించి ఉంటుంది. త్రాడు ఎంత నిడుపైనా, కుడవనివ్వదగినంత దాకానే విడిచిపెట్టడం కాబట్టి దాని ఇచ్చ కట్టుత్రాడు పట్టుకున్నవాడి స్నేచ్ఛకు లోబదే ఉంటుంది. శత్రురాజు (నిడుత్రాటి బంధనంలో) తనకు లోబదే ఉన్నంత కాలం తన రాజ్యాన్ని అనుభవింపనీయనచ్చుము. ‘కక్కించు అవసరం’ క్రొత్తగా తినడం కాదు. అంతకు ముందు తినిఉన్నది కూడా లాక్ష్మివడం. అవసరమైతే అదీ చేయాలి. ‘చెఱవు’ అనే ముద్రితపాతం కంటే ‘చెఱుము’ అనే ప్రాత్మఫతుల పారంలో ఔచిత్యం కనబడుతున్నది. ‘చెఱవు’ అంటే నశింప జేయడం. అరినృపాలుడు కాబట్టి కక్కించవలసిన అవసరం వస్తే వాడిని కమ్ముకొని శత్రువును నిర్మాలించుము అని అర్థంలో చెఱవు అనే పారం అన్యయస్తుంది. కాని శత్రురాజుకు ‘కపిల’ తో పోలిక. (‘నిడుఁద్రాట’ బంధించి ఉంచాలి గదా) కాబట్టి ‘కపిల’ను చెఱవడం సరికాదు. ‘కక్కించు నవసరంబు’ అన్నపుడు కూడా కపిల పరంగా పాలు పిండుకొనటమే. శత్రురాజు సైన్యాది బలాలను స్వాధీనపరచుకొనటం. (ఇది శత్రురాజుకు చెఱువే) రాజును చంపే పని లేదు. ఇది ఎంతదూరం యథేచ్ఛగా వెళ్లి మేయదగినంత మేయనిష్టే అవసరమైనపుడు దాని నుండి ఘలితాన్ని (పాలు), అధికంగా పిండుకొనవచ్చును. అట్లా పిండుకొనాలంటే ‘చెఱుము’ అంటే గంగడోలు వగైరా అవయవాలు రుద్ది (చెఱుము= ఊచు) పరవళింప జేసి ప్రయోజనాన్ని పొందాలి అనే అర్థం సాధించడంలో ‘చెఱవు’ అనే ముద్రిత పారంకంటే కూడా ‘చెఱుము’ అనే ప్రాత్మఫతులలోని పారమే అర్థవంతంగా ఉంటుంది. కపిల అంటే పసుపు నిండిన తెలుపు - బంగారు రంగులో ఉన్న ఆపు ‘కపిల షైఖ్షణం కూడా ప్రయోజనంలోనే దానికి చెరుపు చేయటం అభీష్టం కాదు కదా.

- సి. ఉత్సాహ శక్తియు నుట్టిశ మంత్రః, శక్తియుఽ బ్రథుశక్తియుఽ గెలనివాని
కిని నీకు నిట్టివి యని తారతమ్యముల్, వెరపును బలకించి వేర మెత్త,
వలయుట నెత్తిగల్లి పలుకక యుండంగఁ, దగుట యూహించు టుత్తమ విధంబు;
మూలబలంబును మొత్తాలవారును, మిత్రబలంబును శత్రుబలముఽ
- అ. గానునంబు బలముదై జీతగాంధ్రును, నైనయట్టిబలము లాటు నరసి
యుచితకాల దేశ యుక్తంబులుగఁ బన్ని, కొనగ వలయు వాని కొలదు లెత్తిగి.

73

ప్రతిపదార్థం: ఉన్నీ+ఈశ! = రాజు!; కెలనివానికిన్ = నీ పొరుగు (శత్రు) రాజుకూ; నీకున్ = నీకూ; ఉత్సాహశక్తియున్ = ఉత్సాహమనే శక్తి; మంత్రశక్తియున్ = (అలోచన) మంత్ర శక్తి; ప్రభు, శక్తియున్ = ప్రభు (అధికారం) శక్తి; ఇట్టివి అని= ఈ ప్రకారంగా ఉన్నాయి అని; తారతమ్యముల్ = తక్కువ ఎక్కువలు; వెరపును= ఉపాయంతో; పరికించి= పరిశీలించిన తర్వాతే; నేరము= నిరోధం; ఎత్తవలయుట= అనుసరించాల్సి రావటమూ; నెఱి, కల్గి= పొరుపం కలిగి కూడా; పలుకక+ఉండంగన్+తగుట= మాటాడకుండా ఊరుకోవటమూ; ఊహించుట= (ఏది ఉచితమో అలోచించి) నిర్దాయించుకొనటం; ఉత్తమవిధంబు= శ్రేష్ఠమైన పద్ధతి; మూలబలంబును= 1. ప్రధాన సేనా, మొత్తాలవారునూ= 2. శ్రేణీబలమూ మిత్రబలంబును= 3. స్నేహితులైన రాజులవలన లభించే సైన్యమూ; శత్రుబలమున్= 4. శత్రువుల నుండి లభించిన సైన్యమూ; కానవంబు బలమున్= 5. కిరాతులు మొదలైన అడవి వీరుల సైన్యమూ; కై జీత గాంధ్రును= 6. తాత్కాలిక ప్రయోజనం కొరకు భృతితో నియమించబడిన సైన్యమూ; ఐన అట్టి బలములు ఆఱున్= అయినటువంటి ఆరు విధాలైన సైన్యము; అరసి= గమనించి; వాని కొలదులు= ఆ ఆరు విధాలైన సైన్యము పరిషాసాన్ని; ఎత్తిగి= తెలిసికొని; ఉచిత కాల దేశ యుక్తంబులుగన్= ఆయాకాలాలకూ, ప్రాంతాలకూ, తగిన విధంగా ఉండేటట్లుగా; పన్ని కొనగన్వలయున్= సిద్ధం చేసికొని ఉంచుకొనాలి.

తాత్పర్యం: రాజు! నీకూ నీ పొరుగు (శత్రు) రాజుకూ ఉత్సాహ మంత్ర, ప్రభుశక్తులలోని తక్కువయేక్కువలు జాగ్రత్తగా తెలిసికొని, దండెత్తాలనుకొన్నపుడు మూలశ్రేణి, మిత్ర, శత్రు, కానవ, భృత్యజేణులు - అనే పడ్డులాలనూ, పరిశీలించి దేశ, కాలాలకు తగిన విధంగా వ్యూహం ఏర్పాటు చేసికొనాలి.

విశేషం: యుద్ధానికి తలపడే ముందు రాజు శక్తి త్రయాన్ని అంచనా వేసికొనాలి. ఉద్యమించే శక్తి పనిలో పూనుకోవాలనే కోర్కె ఉత్సాహశక్తి, సఫలమయ్యే విధంగా ఆలోచన చేయగలిగిఉండటం మంత్రశక్తి; తన ఆలోచనలను; ప్రయత్నాన్ని అమలు చేయగలిగిన అధికారం - ప్రభుశక్తి; కోశ సైన్యము ప్రభుశక్తి చెందుతాయి. కెలనివాని శక్తి తెలిసికొనటం కషాం కాబట్టి వెరపున్ - ఉపాయంతో, ఎట్లాగో మార్గం చేసికొని ఎదుబీపారి బలం గ్రహించాలి. తనకంట పొరుగువాడికి శక్తి అధికం అయితే మాటాడకుండా ఊరుకొనటమే ఉత్సత్తుమం. తర్వాత ఆరు విధాలైన బలాలను సంస్థాం చేసికొని యుద్ధానికి దిగాలి. ‘మౌల్య భృత్య సుహృద్యోఽధ్వర దాటవికం బలమ్’ రఘు- (4.26 మల్లినాథవ్యాఖ్య) సైన్యానికి కోశం మూలం, మూల బలం అంటే ధనబలం (సీలకంఠియ) అర్థం. మూల బలం -(మౌల్యం) ప్రధానసేన= వంశపారంపర్యంగా రాజుసేవలో కొనసాగివస్తున్న సైన్యం - మూలబలం, మొత్తాలరు అంటే శ్రేణీబలం. కొంతమందిని కూర్చుకొని సైనికులవలె తీర్చి వారికి ఒకడు నాయకత్వం వహిస్తుంటాడు. ఇట్లా కొంతమంది సైనికుల సమూహాలకు నాయకులైన వారిద్వారా ఉపయోగించే బలం శ్రేణీ బలం. వారే మొత్తాలవారు. మిత్రబలం - స్నేహితులైన రాజులు తనకు సహకారంగా పంపే సైన్యం (68.వ.) (సుహృద్యులం). శత్రుబలం. యుద్ధంలో తన చేతిలో ఓడిపోయి సామంతులై ఉన్నరాజులు విధిగా పంపటంవల్ల వచ్చే సైన్యం. అవకాశం దొరికితే ఎదురు తిరిగేవాళ్ళ గాబట్టి పీళ్ళ సామంతులై కడుతున్న శత్రువులే, (ద్విపద్మలం) కిరాతాది సైన్యం ఆటవికబలం; కైజీతగాంధ్ర భృత్యబలం; జీతం (కూలి) ఇచ్చి తాత్కాలికంగా పెట్టుకొన్న సైన్యం. ఈ ఆరు విధాలైన బలగాలను ‘వాని కొలదులు ఎరిగి దేశ - కాల ఉచితంగా ఉపయోగించాలి’. తనకున్న

ఆయా బలగాల పరిమాణం, శత్రువురున్న బలాల పరిమాణం - తెలిసికొని - యుద్ధం జరిగే ప్రదేశాన్ని కాలాన్ని అనుసరించి షడ్జలాలలో దేన్ని ఏ పరిమాణంలో ఎట్లా వాడుకొనాలో జాగ్రత్తగా (ఎరిగి) గ్రహించి చేయాలి.

తే. సంపదల నాపదల నొక్కి చంద మగుట, విక్రతి నొందుట యా బలవితతులందు
గాంచి యెల్లప్పుడును హితకాలి ర్మైన, బలము నెక్కడుగా భ్రీషు భరతముఖ్యా!

74

ప్రతిపదార్థం: ఒందుట= పాందటమూ; కాంచి= పరిశీలించి; హితకారి పన= ప్రభువులకు మేలు కూర్చుగిని; బలమున్= బలాన్ని; ఎల్లప్పుడును= అన్నివేళలా; ఎక్కడుగాన్= అధికంగా; ప్రోపము= (కాపాడుతూఉండు) వృష్టి చేసుకొమ్ము.

తాత్పర్యం: భరతవంశంలో క్రేష్ణుడా, ధర్మరాజు! మూలబలం, మిత్రబలం మొదలుగా ఆరువిధాలైన బలాలలోనూ కష్టసుఖాలలో ఒకే విధంగా నిలబడగలిగినదేదో, నిలబడలేనిదేదో గ్రహించి రాజుకు మేలు చేసే బలగాన్ని ఎప్పుడూ అధికంగా పోషించుము.

క. పరుల గెలిచి నిర్భయముగ, ధరణి బ్రుజం గాచువెరవు ధర్థప్రథమునం
బలపాలించిన వెలయుం, గురువర! కృపపెంపు వదలకుము ప్రజలయెడన్.

75

ప్రతిపదార్థం: కురువర!= కురువంశంలో క్రేష్ణుడివైన ధర్మరాజు!; పరులన్= శత్రువులను; గెలిచి= ఓడించి; ధరణిన్ ప్రజన్= (ఆశత్రు రాజ్యంలోని) ప్రజలను; నిర్భయముగన్= భయం లేకుండే విధంగా; కాచు వెరవు= రక్షించే ఉపాయం; ధర్మపథమునన్= ధర్మమార్గంలో; పరిపాలించినన్= ప్రజా సంరక్షణం చేస్తే; వెలయున్= ప్రశ్న మపుతుంది; ప్రజల+ఎడన్= ప్రజలమిచ; కృప పెంపు= అధికమైన దయను; వదలకుము= నిడిచిపెట్టకు.

తాత్పర్యం: కురుక్రేష్ణుడా! శత్రురాజులను ఓడించి ఆ రాజ్యాన్ని వశం చేసికొన్న తర్వాత, ఆ శత్రురాజ్యంలోని ప్రజలు, నీ గురించి భయపడకుండేటట్లుగా నీవు రక్షించే విధం, ధర్మబద్ధంగా ప్రజా సంరక్షణం చేయటం వలన ఇంకా కీర్తించబడుతుంది. నీ ప్రజలమిచ ఎప్పుడూ మిక్కిలి దయతో ఉండాలి.

క. వినికి గలిగి రక్షించుచు, నసువున దయతోడిపాడి నాయతు లెల్లం
గొనుచు దగ నేలి పాగడొం, బినరాజున కుర్మ కామధేనువ కాదే!

76

ప్రతిపదార్థం: వినికి కలిగి= రాజ ధర్మాది వివిధ శాస్త్రాలను వినీ (తెలిసికొని); రక్షించుమన్= ప్రజలను కాపాడుతూ; అనువునన్= ఉపాయంతో; దయతోడి పాడిన్= దయ గలిగిన నీతితో; ఆయతులు= రాబడులు; ఎల్లన్= అన్ని; కొనుచున్= సమకూర్చుకొంటూ; తగన్= తగువిధంగా; ఏలి= రాజ్యాన్ని పాలించి; పాగడు= ప్రశంసలను; ఒందిన రాజునకున్= పాందేటటువంటి రాజుకు; ఉర్మి= ఈ రాజ్యం; కామధేనువ+అ= కామధేనువే; కాదే!= కదా!

తాత్పర్యం: వివిధ శాస్త్రాలు గ్రహించి, ప్రజలను, జాగ్రత్తగా కాపాడుతూ, ఉపాయంతోనూ, దయ గలిగిన షడ్జతిలోనూ, రాబడులను కూర్చుకొంటూ ధర్మబద్ధంగా భూమిని పరిపాలించే రాజుకు ఆ రాజ్యమే కామధేను వపుతుంది.

విశేషం: అలం: రూపకం.

- సి. ధర్మమార్గంబున ధరణిఁ బాలించిన , సైహిక సుఖములు నగ్గలంపు) బొగడును బరలీక భూరి సౌఖ్యములును , సిథించు; విపుల దక్షిణలు పెట్టి యశ్వమేధ ప్రముఖాధ్వరంబులు పెక్కు; లాచరించుట కంటే నభిక మండ్రు మేచినీ ప్రజల నత్యాదరంబును గరు ; జాతిశయంబు మధ్యస్తతయును
- తే. గలిగి బిడ్డల నరసిన కరణి గాఢ , రక్షణం బోనలించుట రాజవర్య!
వినుము తమ్ముల నీగి మన్మహల ననుచి , నంబుఁ గొనియాడు మానందనంబు గాగ.

77

ప్రతిపదార్థం: రాజవర్య!= రాజులలో శ్రేష్ఠుడా! (ధర్మరాజా!); వినుము= వినవలసింది; ధరణినీ= ఈ భూమిని; ధర్మ మార్గంబుననీ= ధర్మంతో కూడిన (ధర్మబద్ధమైన) పద్ధతిలో; పాలించిననీ= రక్షిస్తే; పైహిక సుఖములునీ= ఈ లోకానికి, సంబంధించిన సుఖాలూ; అగ్గలంపు పొగడును= అధికమైన ప్రశంసలూ; పరలీక భూరి సౌఖ్యములును= స్వర్గలోకంలో మిక్కుటమైన సుఖాలూ; సిద్ధించునీ= లభిస్తాయి; విపుల= విస్తారంగా; దక్షిణలు పెట్టి= దక్షిణాలు ఇచ్చి; మేదినీ ప్రజలనీ= రాజ్యంలోని ప్రజలను; అతి+అదరంబును= మిక్కుటమైన వాత్సల్యమూ; కరుణా+అతిశయంబు(నీ)= మిక్కుటమైన దయా; మధ్యస్తతయును= నిష్పక్షపాతబుట్టి; కలిగి= ఉండి; బిడ్డలనీ= కన్న బిడ్డలను; అరసిన కరణినీ= చూసుకునే విధంగా; గాఢ-రక్షణాంబు= దృఢమైన రక్షణాంబు; ఒనరించుట= చేయటం; అశ్వమేధ, ప్రముఖ+అధ్వరంబులు= అశ్వమేధం మొదలైన యాగాలు; పెక్కలు= అనేకంగా; ఆచరించుట= చేయటం కంటే; అధికము= ఎక్కువ; అండ్రు= అంటారు; తమ్ములనీ= నీ సోదరులను; ఆనందనంబు కాగనీ= సంతోషం కలిగేటట్లుగా; ఈగి- మన్మహలనీ= దానమూ, సమ్మానాలతో; అనుదినంబునీ= ప్రతీరోజు; కొనియాడుము= ప్రశంస చేస్తూ ఉండుము.

తాత్పర్యం: రాజశ్రేష్ఠుడా! రాజ్యాన్ని ధర్మమార్గంలో పరిపాలిస్తే ఈ లోకంలో సుఖాలు మాత్రమే కాకుండా, పదుగురి చేత పొగడ్తలూ, ఊర్ధ్వ లోకంలోనూ గొప్ప సుఖాలూ కలుగుతాయి. ప్రజలను ప్రేమతో, దయతో, నిష్పక్షపాతంగా, కన్నబిడ్డలవలె, గట్టిగా కాపాడటం - గొప్ప దక్షిణాలు ఇచ్చి అశ్వమేధం మొదలైన అనేక యజ్ఞాలు చేసిన దానికంటే కూడా ఎక్కువ అని అంటుంటారు. ఓ రాజా! వినుము. నీ తమ్ముళ్ళను, వాళ్ళ సంతోషించేటట్లు దానమూ, సమ్మానమూ చేస్తూ ప్రతిరోజు ప్రశంసిస్తూ ఉండుము.

- చ. నరవర! రాజనీతుల జనస్తుతుదైన నటి తనూజుఁడునీ
హరియుఁ బరాశరాత్మజుఁడు నాదిగఁ గభీన పెద్ద లెల్ల నీ
కరయఁగఁ పెక్కుసెప్పిలి; మదాత్మయు నీదెసఁ ప్రీతి పెద్దయుం
బొరయుట నేసుఁ గొన్ని యిటు పోలిన భంగి నెఱుంగఁ జెప్పితినీ.

78

ప్రతిపదార్థం: నరవర!= ఓ రాజా!; అరయఁగనీ= పరిశీలించి చూస్తే; జనస్తుతుఁడు+వన= ప్రజలచేత పొగడబడేవాడు అయిన; నది తనూజుఁడునీ= గంగాపుత్రుడు, భీమ్యుడూ; హరియునీ= శ్రీకృష్ణుడూ; పరాశర+అత్మజుఁడునీ= పరాశరమహర్షి కొడుకైన వ్యాసుడు; ఆదిగన్, కల్గిన పెద్దలు= మొదలుయిన పెద్దవారు; ఎల్లనీ= అందరూ; నీకునీ= నీకు; రాజనీతులు= రాజధర్మాలు; పెక్క= చాలా (వివరంగా); చెప్పిరి= చెప్పి ఉన్నారు; మత ఆత్మయునీ= నా మనసు కూడా; నీదెసనీ= నీ మీదే; పెద్దయునీ= మిక్కుటంగా; ప్రీతి= వాత్సల్యం; పొరయుటనీ= పాంది ఉండటం చేత; నేనునీ= నేను కూడా; ఇటు= ఈ విధంగా; కొన్ని= కొద్దిగా రాజనీతులును; పోలిన భంగినీ= సాధ్యమైన (చేతనైన) విధంగా; ఎఱుంగన్, చెప్పితినీ= (నీకు) తెలియజెప్పాను.

తాత్పర్యం: నరశేష్టుడా! ఇంతకు మునుపే భీముడూ, కృష్ణుడూ, వ్యాసుడూ మొదలైన పెద్దలు నీకు రాజనీతులు విస్తారంగా చెప్పారు. అయినా, నీ మీద ఉండే వాత్సల్యం వలన నేను కూడా ఏదో నాను తెలిసినంత మేర కొద్దిగా రాజధర్మాలు చెప్పాను.

క. నిత్యవిధి సద్గ్యావేకము | సత్యత్వతశీల! ధర్మసారజ్ఞ! భవ

స్తుత్యాకలితము ర్యైనసు, నిత్యంబును వృథసేవ నిష్టః జలుపుమీ!

79

ప్రతిపదార్థం: సత్యవ్రతశీల!= సత్యమందే తాత్పర్యం ఉన్న నడవడి కలవాడా; ధర్మసారజ్ఞ!= ధర్మం యొక్క సారాన్ని (తత్త్వాన్ని) తెలిసినవాడా! ధర్మరాజా!; నిత్యవిధి(వీ)= ఎల్లప్పుడూ, ఆచరించడంలో; సత్త+వివేకము= శేషమైన రాజనీతి జ్ఞానం; భవత్త+మతి+ఆకలితము+అ= నీ బుద్ధిలో ఉన్నదే; ఖను= అయినప్పటికీ; నిత్యంబును= ఎప్పుడూ; నిష్ఠవీ= శ్రద్ధతో; వృథసేవ(వీ)= పెద్దలను సేవించటం; చలుపుమీ!= చేయుమా!

తాత్పర్యం: సత్యవ్రతం కల ప్రవర్తన కలవాడా! ధర్మసూక్ష్మం ఎరిగినవాడా! ధర్మరాజా! ఎల్లప్పుడూ ఆచరిస్తుండటం వలన రాజనీతిజ్ఞానం నీకు బుద్ధిస్తమే. అయినా నిత్యము శ్రద్ధతో పెద్దలను సేవించుము.'

సీ. అన విని ధర్మజం డంజికా పుత్రుతో, 'నాపగాసుతుఁడు లే' డబ్బునాభుఁ

డాత్మపురంబున కలగి; వాత్సల్యత, నీవు దక్కుగ నాకు హితము సెప్పు

నొడయీ దెవ్యఁడు? భవదుపటిష్ట పథమున, నిష్టమై నడచెద: నెమ్ముతమున

నీవు త్రీతిని బొందు స్వపముఖ్య! నావుడు, నాతడు సంతసమంబి యతని

అ. 'సభిప! విశ్రమింపు మభికశ్రమంబు నా, తసువునందుఁ జందె' సని తగంగి

బోహీ జెప్పి; బాంధవావళి కథముఖ్యఁ, దయి నిజాలయముల కరుగఁ బనిచి.

80

ప్రతిపదార్థం: అనవీ= ధృతరాష్ట్ర డీ విధంగా రాజనీతులను చెప్పగా; విని= గ్రహించి; ధర్మజండు= ధర్మరాజు; అంబికా పుత్రుతోవీ= అంబిక కొడుకైన ధృతరాష్ట్రడితో (ఇట్లా అన్నాడు); నృపముఖ్య= రాజులలో ప్రధానుడా; ఆపగా సుతుఁడు= గంగాపుత్రుడైన భీముడు; లేఁడు= ప్రస్తుతం లేడు (మరణించాడు); అజ్ఞనాభుఁడు= కృష్ణుడు; ఆత్మపురంబునవునీ= తన నగరానికి (ద్వారకకు); అరిగెనీ= వెళ్లాడు కాబట్టి; నారునీ= నాను; వాత్సల్యతనీ= ప్రేమగా; హితము= మరచిని, (కర్తవ్యాన్ని); చెప్పవీ= తెలియజెప్పడానికి; నీవు= నీవు (ధృతరాష్ట్రుడు); తక్కుగెనీ= తప్ప; ఒడయఁడు= నాథుడు; ఎవ్వఁడు?= ఎవరున్నారు?; భవత్త+ఉపదిష్ట పథమునవీ= నీవు ఉపదేశించిన మార్గంలోనే; నిష్ఠమైనీ= శ్రద్ధగా (ఏకాగ్రతతో) నడచెదనీ= నడచుకొంటాను; నీవు= నీవు; నెమ్ముతమునవీ= (నీ) నిండు మనస్సులో (మనసునిండా); ప్రీతిని= సంతోషం; పొందు= పొందవలసింది; నావుడునీ= అని ధర్మరాజు పలుకగా; అతడు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; సంతసము= సంతోషాన్ని; అంది= పొంది; అతనినీ= ఆ ధర్మరాజుతో (ఇట్లా అన్నాడు); అధిప!= (ధర్మ) రాజా!; విశ్రమింపుము= నీ విక విశ్రాంతి తీసికొమ్ము; నా తసువునందునీ= నా శరీరంలో; అధిక శ్రమంబు= మిక్కిలి అలసట; చెందెనీ= కలిగింది; అని= అని చెప్పి; తగంగెనీ= తగు విధంగా; పోవనీ+చెప్పి= ధర్మరాజునకు వీడుకోలు పలికి; బాంధవ+అవళికినీ= తన బంధు సమూహానికి; అభిముఖుఁడు+అయి= ఎదురుగా ఉండి, బంధువులవైపు తిరిగి, వాళ్ళతో వాళ్ళని; నిజ+అలయములకునీ= తమ తమ ఇండ్రును; అరుగెనీ= వెళ్లటానికి; పనిచి= నియోగించి; (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు చెప్పిన రాజనీతులు విష్ణు తర్వాత ధర్మరాజు ధృతరాష్ట్రుడితో ఇట్లా అన్నాడు: రాజైష్ట్రుడా! ఇప్పుడు భీముడు అసలు లేదు. కృష్ణుడు ద్వారకము వెళ్లాడు. ప్రేమతో హితం చెప్పగలిగిన పెద్దవాడిని నీవు తప్ప నాకు ఇంకెవ రున్నారు? నీవు ఉపదేశించిన మార్గంలో శ్రద్ధగా నడుస్తాను. మనసు నిండుగా సంతోషించుము.' ధర్మరాజు పలికిన ఈ మాటలు విని ధృతరాష్ట్రుడు సంతోషించాడు. 'ధర్మరాజు! ఇక విశ్రాంతి తీసికొమ్ము. నాకు కూడా ఒళ్ళంతా బాగా అలసిపోయింది' అని ధర్మరాజును మంచి మాటలతో వీడుకొలిపాడు. బంధువులను వాళ్ళ ఇళ్ళకు పంపించాడు ధృతరాష్ట్రుడు.

వ. తాను నభ్యంతర గృహంబున కలిగి సుఖాసీనుం దైయున్న నమ్మానవనాధుతో గాంధాలి 'దేవా! వనంబున కెపుడు విచ్ఛేయువాడు?' వని యడిగిన, నా భూవలభుం డడ్డేవి కిట్లనియె. **81**

ప్రతిపదార్థం: తాన్నీ= తాను కూడా; అభ్యంతర గృహంబునకునీ= లోపలి మందిరానికి; అరిగి= వెళ్ళి; సుఖ ఆసీనుండు, ఐ= సుఖంగా కూర్చున్న వాడై; ఉన్నో= ఉండగా; ఆ+మానవ నాధుతోనీ= ఆ (ధృతరాష్ట్ర) రాజుతో; గాంధారి= భార్య ఐన గాంధారి - (ఇట్లా అన్నది); దేవా= రాజు!; వనంబునకునీ= అరణ్యానికి; ఎపుడు= ఎప్పుడు; విచ్ఛేయువాడవు= వస్తావు; అని అడిగిననీ= అని ప్రశ్నించగా; ఆ భూవలభుండు= ఆ (ధృతరాష్ట్ర) రాజు; అ+దేవికినీ= ఆ పట్టపురాణితో; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; అనియెనీ= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజునూ, ఇతర బంధువులనూ అందరినీ పంపి వేసిన తరువాత ధృతరాష్ట్రుడు కూడా తన మందిరానికి వెళ్ళి సుఖంగా ఆసీనుడయ్యాడు. అపుడు గాంధారి, 'రాజు! అరణ్యానికి ఎప్పుడు వెళ్ళుతావు?' అని అడిగింది. భార్యతో ధృతరాష్ట్రుడిట్లా అన్నాడు.

క. మా తండ్రి పరాశరసుతు, చేతం బడసితి నసుళ్ళా; శీలపరతో
పేతుఁ దగు ధర్మతనయుఁడు, ప్రీతి నొడంబడియె బంధుబృందయుతముగన్. **82**

ప్రతిపదార్థం: మా తండ్రి= మా తండ్రి; పరాశర సుతు చేతనీ= వ్యాసమహర్షి చేత; అనుజ్ఞనీ= అనుమతిని; పడసితినీ= పొందాను; శీలపరత్య+ఉపేతుఁడు= నడవడియొక్క ఉత్తమధర్మంతో కూడినవాడు (మంచి నడవడి గలవాడు); అగు= అయిన; ధర్మ తనయుఁడు= ధర్మరాజు; బంధు బృంద యుతముగన్= చుట్టాలందరితో కలిసి; ప్రీతినీ= ఇష్టపూర్వకంగా; ఒడంబడియెనీ= అంగీకరించాడు.

తాత్పర్యం: 'మా కన్నతండ్రి వ్యాసమహర్షి నుండి ఆశ్రమవాసానికి అనుమతి పొందాను. నేను అరణ్యాలకు వెళ్ళటానికి ఉత్తమశీలుడైన ధర్మరాజు కూడా బంధువులతో సహా అంగీకరించాడు.

అ. ఇంకఁ దడయ నేల? యింతి! వే వెడలుద, మట్లు కల్లజాద మాడి పాప
భాగు లైన నీదు పట్టుల సుగతికి, నసుచువాడు దపము నతిశయమున. **83**

ప్రతిపదార్థం: ఇంతి!= ఓ వనితా!; ఇంకఁ= ఇంకా; తడయనీ= ఆలసించటం; ఏల?= ఎందుకు?; వే= త్వరగా; వెడలురము= అడవికి బయలుదేరుదాం; అట్లు= ఆ విధంగా; కల్ల జాదము= అబద్ధపు (మోసపు) జాదం; ఆడి= ఆడి; పాపభాగులు= పాపాన్ని పొందిన వారు; ఐన= అయినటువంటి; నీదు పట్టులనీ= నీకొడుకులను; తపము+అతి శయముననీ= (నా) తపస్సు మేలిమి చేత; సుగతికినీ= మంచి ఉండ్రులోక స్థితులను; అనుచువాడనీ= పంపుతాను.

శాత్పర్యం: వనితా! ఇంకా ఆలస్యం ఎందుకు? వెంటనే అడవులకు బయలుదేరుదాం. అబద్ధపు జూదమాడి పాపాన్ని పొందిన నీ కొడుకులను, అడవులలో గొప్ప తపస్సు చేసి మంచిలోకాలకు పంపుతాను.

విశేషం: కారణాలు ముందుగా గాంధారిచేత కూడా అనిపించింది మూలం. ప్రశ్న మాత్రం గాంధారిది. ధృతరాష్ట్రుడే సమాధానంలో కారణాం చెప్పడం తెలుగులో మార్పి. ‘పాపభాగులైన’ అనే సందర్భంలో ‘నీదుపట్టులు’ నీ (గాంధారి) కొడుకులు - అనటం గమనించదగింది. గొప్ప పనులు చేసినపుడు నా పుత్రులనీ, తప్పుడు పనులు చేసినపుడు నీ కొడుకు లనీ భార్యాభర్తులు వ్యవహారించడం సహజం. ఆ స్వభావానికి ఇది అనుగుణం. వార్ధకదశలో ఆశ్రమవాసం చేయడం కులోచితం. కానీ ధృతరాష్ట్రుడి అసలు ఆంతర్యం ఇక్కడ బయటికివచ్చింది. దుర్గార్గాల వలన పాపులైన కొడుకులకు మరణానంతరం దుర్గతులే కలిగి ఉంటాయని ధృతరాష్ట్రుడి నిశ్చయం. పైకి ఊర్ధ్వగతులు పొందా రంటున్నా (25), తపస్సు చేసి కొడుకులకు సుగతులు సాధించడం కోసం అడవులకు వెళ్ళటం అని ఇక్కడ చెప్పుతున్నాడు. ‘నీదుపట్టు’ లన్నా కొడుకుల మీది ప్రేమ నిది నిరూపిస్తుంది. మూలంలో ఈ అంశం ఇప్పుడు కానరాదు.

ధృతరాష్ట్రుండు వనవాసంబునకుం బురజనులచే నమజ్జ గొమట (పం.15-13-8)

v. అని పలికి యమ్మగువదిక్క మొగం బయి ‘ వారికి సుగతి గల్లునట్లుగా నిప్పుడును గొన్ని పుణ్యక్రియ లజాతశత్రువసుమతితో నాచలించి పోదము కాక! ’ యని నిశ్చయించి తనకుఁ దపోవనగమనంబునకై పారులయసుజ్జ గొనవలయు నని పాండవాగ్రజునకుం జెప్పం బనిచిన నతండు దగుపురజనంబుల నెల్లను బడి చేసి వెలార్లకొనుచు నభిలబంధుమిత్రులనుం దానును వచ్చి ధృతరాష్ట్రు మందిర ద్వారపురోభాగం బున నిలిచె; నయ్యాంజికేయండు గాంధారియుం దీడ రా వెడలి వారి సన్నిధికిం జని, బ్రాహ్మణ క్షత్రియ వైశ్వ శూద్ర సంకులం బైయున్న యన్నగర జన ప్రకరంబు నుద్దేశించి.

84

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= ఈ విధంగా చెప్పి; ఆ+మగువదిక్క= ఆ గాంధారివైపుగా; మొగంబు అయి= ముఖం తిప్పి; వారికిన్ = కొడుకులకు; సుగతి= ఉత్తమ లోకస్థితి; కల్లునట్లు గాన్= సిద్ధించే విధంగా; ఇప్పుడును= ఇప్పుడు కూడా; అజాత శత్రు= ధర్మరాజు మొక్క; అనుమతితోన్= అంగీకారంతో; కొన్ని పుణ్యక్రియలు= శ్రాద్ధ దానాది కర్మలు కొన్ని; ఆచరించి= చేసి; పోదము, కాక= (తర్వాత) అడవికి వెళ్లం; అని= అనే విధంగా; నిశ్చయించి= నిర్ణయం చేసికొని; పాండవ+అగ్రజనకున్= పాండు కుమారులలో మొదటివాడైన ధర్మరాజుతో; తనకున్= ధృతరాష్ట్రుడికి; తపోవనగమనంబునకున్+అయి= తపస్సు చేసికొనడానికి, అరణ్యాలకు వెళ్లటం కొరకు; పారుల అనుజ్జ= ప్రజలయుక్క అనుమతి; కొనవలయున్= పొందవలసి ఉన్నది; అని= అని; చెప్పన్+పనిచినన్= నివేదింపగా; అతండు= ఆ ధర్మరాజు; తగు పురజనులన్= అర్పులైన నగర వాసులను; ఎల్లను= అందరిని; పడిచేసి= ఆజ్ఞపెట్టి; వెలార్పికొనుచున్= పంపుతూ; అభిలబంధు మిత్రులున్= చుట్టాలూ; స్నేహితులూ అందరూ; తానును= స్వయంగానూ (ధర్మరాజూ); వచ్చి= వచ్చి; ధృతరాష్ట్రు= ధృతరాష్ట్రుడియుక్క; మందిర-ద్వార-పురాన్+భాగంబునన్= భవంయెఱుక్క వాకిటిముందు; నిలిచెన్= నిలువబడ్డాడు; ఆ+ఆంచికేయుండు= అంచికా పుత్రుడైన ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; గాంధారియున్= గాంధారి కూడా; తోడన్ రాన్= వెంట రాగా; వెడలి= బయలుదేరి; వారి సన్నిధికిన్= వాకిట ఉన్న పౌర, బంధు మిత్రాదుల వద్దకు; చని= వెళ్లి; బ్రాహ్మణ, క్షత్రియ, వైశ్వ, శూద్ర, సంకులంబు+ఐన= బ్రాహ్మణులతోనూ, క్షత్రియులతోనూ, శూద్రులతోనూ నిండిన; ఆ+నగర జనప్రకరంబు= ఆ నగరంలో ఉండే ప్రజలయుక్క సమూహాన్ని; ఉద్దేశించి= లక్ష్మి చేసికొని (వారితో) ఇట్లూ అన్నాడు.

తాత్పర్యం: తర్వాత గాంధారిషైపు తిరిగి ‘కొడుకులకు డోర్సులోకాలు కలిగేటట్లుగా ఇప్పుడు కూడా ధర్మరాజు అంగీకారంతో, శ్రాద్ధాది పుణ్యకర్మలు కొన్ని చేసి తర్వాత అడవులకు పోదాం’ అని నిర్లయించాడు ధృతరాప్ర్షుడు. తపస్సుకై అరణ్యాలకు పోవటానికి పారుల అనుమతి తీసికొనా లని ధర్మరాజుకు కబురంపాడు. వెంటనే ధర్మరాజు రాజధానిలో ఉన్న ప్రజలలో అర్థాలైన వారికి ఆజ్ఞ చేసి రప్పించాడు, బంధువులనూ, స్నేహితులనూ అందర్ని తీసికొని తానూ వెళ్ళాడు. అందరూ కలిసి ధృతరాప్ర్షుడి ముందరి వాకిటి ముందు నిలిచారు. అప్పుడు గాంధారి వెంట రాగా ధృతరాప్ర్షుడు వారి వద్దకు వచ్చి, బ్రాహ్మణా జ్ఞత్రియ వైశ్య శాదులతో నిండి ఉన్న ఆ నగర ప్రజలతో ఇట్లా అన్నాడు.

సి. ‘కౌరవ కోటియు మీరు బెద్దయుఁ గాలి, మనగి పెనంగి యన్యోన్యు సంభ్వు

తాథిక స్నేహుల రై ప్రవర్తించితి, రనఘవర్తనులారి! వినుఁడు నాదు

పలుకు: వృద్ధునకుఁ దప్పశ్చరణంబునఁ, కై వనంబున కేగు ట్ర్పుకర్షు;

ముచిత కృత్యుంబుల యోజ మీ రెత్తిగెన - యిచియ కా మంచుదమార మీర

అ. లెల్ల నా కనుజ్జ యిచ్చి కానుకుఁ బుచ్చుఁ, డసుడు సర్వజనులు నత్తు పిహిత

దృష్టు లగుచు గద్దిక నెలుం గెడలగఁ, నాల్ని దోష నేడ్డి రథిపముఖ్య!

ప్రతిపదార్థం: అనఘవర్తనులారి! = పాపం లేని నడవడి కలిగిన జనులారా!; కౌరవకోటియున్ = కురువంశియుల సమూహమూ; మీరున్ = మీరూ; పెద్దయున్+కాలము = చాలా కాలంగా; అనగి-పెనంగి = కలిసి మెలసి; అన్యోన్యు-సంభూత+అధిక+స్నేహులరు+ఖ = ఒకరి మీద ఒకరికి నిండిన అధికమైన ఆదరం కలిగినవారై; ప్రవర్తించితిరి = వ్యవహారించారు; నాదు పలుకు = (ఇప్పుడు) నా మాట; వినుఁడు = వినండి; వృద్ధునకున్ = వయసు మీరినవాడికి; తపన్+చరణంబునకున్+ఖ = తపస్సు ఆచరించటం కౌరకు; వనంబునకున్ = అరణ్యాలకు; ఏగుట = వెళ్ళడం; అర్థవిధము; తగిన పద్ధతి; ఉచిత కృత్యుంబుల ఓజి = తగిన పనుల క్రమం; మీరు = మీ రందరు; ఎటీగెన+అది+అకా = తెలిసినదే కదా; మీరలు = మీరు; ఎల్లన్ = అందరూ; మదిన్ = మనస్సులో; ముదము+అరన్ = సంతోషం నిండగా; నాకున్ = నాకు; అనుజ్జ = అనుమతిని; ఇచ్చి = ఇచ్చి; కానకున్ = అరణ్యానికి; పుచ్చుడు = పంపండి; అనుడున్ = ధృతరాప్ర్షుడు అట్లా అనగానే; అధిపముఖ్య! = ఓ జనమేజయ మహారాజా!; సర్వజనులు = అక్కడ ఉన్న వారంతా కళ్ళలో నీళ్ళ నిండిపోగా చూపు సరిగా లేనివారై, డగ్గుత్తిక వలన కంతస్వరం క్షీణించి దుఃఖంతో విలపించారు. (అన్నాడు వైశంపాయనుడు).

తాత్పర్యం: ‘పుణ్యాత్మకులారా! కౌరవులూ, మీరూ చాలా కాలంగా పరస్పరం దృఢ స్నేహంతో కలిసి మెలిసి ఉన్నారు. ఇప్పుడు నా మాట వినండి. వయసు మీరిన వాడికి తపస్సు చేసికొనే నిమిత్తం అడవులకు పోవటం అనేది తగిన పద్ధతి. యుక్తమైన పనుల క్రమం (ఎప్పుడు ఏ పని చేయాలో) మీకు తెలిసిందే కదా! అందుచేత మీ రందరూ సంతోషంగా అనుమతించి నన్ను అడవికి పంపండి. (అన్నాడు ధృతరాప్ర్షుడు). జనమేజయ మహారాజా! ధృతరాప్ర్షుడు అట్లా అనగానే అక్కడ ఉన్న వారంతా కళ్ళలో నీళ్ళ నిండిపోగా చూపు సరిగా లేనివారై, డగ్గుత్తిక వలన కంతస్వరం క్షీణించి దుఃఖంతో విలపించారు. (అన్నాడు వైశంపాయనుడు).

వ. విని దృతరాప్ర్షుడు వాల కిట్లనియే.

ప్రతిపదార్థం: విని= వారి ఏడుపులు ఆలకించి; వారికిన్= వారితో; ధృతరాష్ట్రుడు= ధృతరాష్ట్రుడు; ఇట్లు+అనియెన్= ఈం
విధంగా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: బంధుజనాదుల ఏడుపులు విని ధృతరాష్ట్రుడు వాళ్ళతో ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. ‘ప్రజ ముద మొందంగఁ భాలించే బుదమి శం , తనుఁ; డసంతరము శాంతనవు చేత
రక్షితుఁ దగుచు మీరలు ప్రీతిఁ బొదల వి , చిత్తవిర్యండు నిధ్యత్తి యేలే ,

బదపడి పాండు సృపాలుండు మీరు హ , ల్యంపంగ భూమి రక్షించే బిదప
ధర్మసందనుని చందము మీ యెత్తింగిన , యిభి: సత్యధర్మాత్ముదైన యుతని

తే. ననుసలంపక యున్మాయ మాచలించి , దుర్భయంబున నిల యేలి తుంచే గులము
సుల్యఁ గల భూపతులను దుర్యోధనుండు; వాని దుశ్శేష్టలకు మూల మేన కాదె!

87

ప్రతిపదార్థం: శంతనుడు= (భీమ్ముడి తండ్రి) శంతన మహారాజు; ప్రజ= జనం; ముదము= సంతోషం; ఒందగన్= పొందే
విధంగా; పుడమిన్= ఈ భూమిని; పాలించెన్= పాలించాడు; అనంతరము= శంతనుడి తర్వాత; శాంతనవు చేతన్= శంతనుడి
కొడుకైన భీమ్ముడి చేత; రక్షితుఁడు= కాపాడబడినవాడు; అగుచున్= అవుతూ; మీరలు= మీరు(ప్రజలు); ప్రీతిన్= సంతోషంతో;
పాడలన్= నర్సిలగా; విచిత్రవిర్యండున్= విచిత్రవిర్యుడు కూడా; ఈ+ధాత్రీన్= ఈ భూమిని; ఏలెన్= పాలించాడు; పదపడి= ఆ
తర్వాత; మీరు= మీరు (ప్రజలు); హర్షింపంగన్= సంతోషించే విధంగా; పొండు సృపాలుండు; భూమిన్= ఈ భూమిని; రక్షించెన్=
కాపాడాడు; పిదపన్= ఆ తర్వాత (రాజవడం మొఱ); ధర్మసందనుని చందము= ధర్మరాజు సంగతి; మీ ఎత్తింగిన+అది= మీకు
తెలిసిందే; సత్య ధర్మాత్ముడు= యథార్థమైన ధర్మరూపుడు; ఐన= అయినటువంటి; ఇతనిన్= ఈ ధర్మరాజును; అనుసరింపక=
అతడివలె ఆచరించకుండా; అన్యాయము= అధర్మం; ఆచరించి= చేసి; దుర్భయంబునున్= అనుచితమార్గంలో; ఇల= ఈ
భూమిని; ఏలి= పాలించి; దుర్యోధనుండు= దుర్యోధనుడు; కులమున్= కౌరవవంశాన్ని; ఉల్విన్= ఈ భూమిపై; కల= ఉన్న;
భూపతులన్= రాజులను; ఎల్లన్= అందరిని; త్రుంచెన్= నాశనం చేశాడు; వాని= ఆ దుర్యోధనుడియొక్క; దుశ్శేష్టలకున్=
దుర్మార్గాలకు; మూలము= ప్రధాన కారణం; ఏను+అ= నేనే; కాదె!= కదా!

తాత్పర్యం: (పొరులారా!) ఈ రాజ్యాన్ని శంతను మహారాజు ప్రజారంజకంగా పరిపాలించాడు. తర్వాత అతడి
కొడుకు భీమ్ముడు కాపాడుతూ ఉండగా విచిత్రవిర్యుడు రాజ్యం చేశాడు. ఆ తర్వాత పాండురాజు ఈ రాజ్యాన్ని
రక్షించాడు. అటు పిదప ధర్మరాజు రాజు కావటం అతడి పాలనం అంతా మీకు తెలిసిందే. ధర్మహృదయుడైన
ఈతడిని అనుసరించకుండా అన్యాయంగా అవినీతితో రాజ్యాన్ని పాలించిన దుర్యోధనుడు కురువంశాన్ని మిత్రులైన
రాజులనూ నాశనం చేశాడు. నిజానికి దానికి కారణం నేనే.

వ. అది మీ మనంబులం బెట్టక.

88

ప్రతిపదార్థం: అది= దుర్యోధనుడి దుర్మార్గాలకు తానే (ధృతరాష్ట్రుడే) మూలం అనే విషయం; మీ మనంబులన్= మీ హృదయాలలో;
పెట్టక= ప్రవేశింపనీయకుండా.

తాత్పర్యం: దినిని మీ మనసులలో పెట్టుకొనకుండా (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం)

క. మహి లెస్సుగ రక్షించినఁ, మహిత గుణుల యన్న కొడుకు మనుమం డని నా
కు పిాతంబు గోల కరుణా, సహితుల రై యిం డనుజ్ఞ సర్వతమునకున్.

89

ప్రతిపదార్థం: మహాన్= ఈ భాషిని; లెస్సగన్= మంచిగా; రణ్ణించిన= పాలించినట్టి; మహిత గుణాల= గొప్ప గుణవంతు లైన; పాండు - విచిత్ర వీర్య - శంతనులకు; అన్న= అగ్జూడూ; కొడుకు= పుత్రుడూ; మనుమండు= పొత్రుడూ; అని= అనే అభిప్రాయంతో (నైనా); హితంబు= మేలు; కోరి= కోరుకొని; కరుణా-సహితులరు-ఱ= దయగలవారై; సత్త+ప్రతమునకున్= తపశ్చరణం అనే మంచిపనికై; నాకున్= నాకు; అనుజ్ఞ= అనుమతి; ఇండు= ఇవ్వండి.

తాత్పర్యం: (పొరులారా)! ఈ రాజ్యాన్ని చక్కగా పాలించిన గుణవంతులైన పాండురాజుకి అన్నననీ, విచిత్రవీర్యుడికి కొడుకుననీ, భీష్మశంతనులకు మనుమడిననీ మనసులో ఉంచుకొని (అయినా) నాకు మేలు కోరుతూ నా తపశ్చరణానికి దయతో అనుమతించండి.

విశేషం: దుర్యోధనుడి దుశ్శేష్టలకు మూలం కావడం చేత తనమీద ప్రజలకు కోపం ఉండాలి. ఒకవేళ అది మనసులో పెట్టుకొనకపోయినా ధృతరాప్ర్యుడిని అభిమానించాల్సిన గుణ విశేషం అతడిలో లేదు. అందుకే నన్ను చూసి కాకపోయినా ప్రజలు కీర్తించే, పాండురాజు, విచిత్రవీర్యుడు - (భీష్ముడు శంతనుడు - అనే పెద్దవారితో ఉన్న బంధుత్వాన్ని అనుసరించి అయినా తనకు మేలు కోరుకొమ్ముని, ధృతరాప్ర్యుడి తాత్పర్యం.)

వ. అని యష్టి డజ్జనంబులమనంబుల లేకున్నను దన కీ జ్ఞాగహించి యరణ్ణగమనానుజ్ఞాకరణంబునకు బ్రాథించి యష్టిభుండు వెండియు. 90

ప్రతిపదార్థం: అని= అట్లా పలికి; అస్సుడు= ఆ సమయంలో; ఆ+జనంబుల= అక్కడ ఉన్న పొరుల; మనంబులన్= మనస్సులలో; లేకున్నను= లేకపోయనప్పటికీ; తన కీళ్ళు= తాను చేసిన తప్పిరాలు; ఉగ్గడించి= చెప్పి; అరణ్య గమన అనుజ్ఞా కరణంబునకున్= అడవులకు వెళ్ళడానికి అనుమతి చేయటం కొరకు; ప్రార్థించి= వేడుకొని; ఆ+విభుండు= ఆ ధృతరాప్ర్యుడు; వెండియున్=మరలా,

తాత్పర్యం: (జనమేజయ మహారజా!) ఆ పొరులమనసులలో అపుడు లేకపోయినా ధృతరాప్ర్యుడు తాను లోగడ చేసిన తప్పిదాలను చెప్పి, అడవులకు వెళ్ళడానికి అనుమతిమ్మైని వాళ్ళను ప్రార్థిస్తూ ఆ రాజు (తరువాతి పద్యంతో అన్నయం.)

అ. వృథా కృపణ పుత్రు విరహిత గాంధారి, యా నెలంతఁ జాచి యైన మిార లకట! కాననమున కరుగుట మే లని, మా కముజ్ఞ ఇండు మాన్సులార!'

91

ప్రతిపదార్థం: మాన్సులార!= గౌరవించడగినవారలార!; గాంధారి= ఈ గాంధారి; వృథా= వయసుచేత పెద్దది; కృపణ= తపఃప్రభృతి కర్మలచేత కృశించినది; పుత్రువిరహిత= కొడుకులను పోగొట్టుకొన్నది; అకట!= అయ్యా!; ఈ నెలంతన్= ఇటువంటి స్థితిలో ఉన్న ఆడదాన్ని, చూసి ఐన; కాననమునకున్= అడవికి; అరుగుట= వెళ్ళటం; మేలు+అని= మంచిదని; మిారలు= మిారందరు; మాకున్= మాకు; అనుజ్ఞ ఇండు= అనుమతి ఇవ్వండి.

తాత్పర్యం: పూజ్య (లైన పొరు) లారా! గాంధారి వృథురాలు. వ్రతాదులవలన కృశించింది. కొడుకులను పోగొట్టుకొన్నది. అటువంటి గాంధారిని చూచి ఐనా మేము అడవులకు వెళ్ళటమే మంచిదని గ్రహించి అందుకు మాకు అనుమతి ఇవ్వండి.'

వ. అని పలికి పాండవాగ్రజుం జాపి.

92

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; పలికి= మాటాడి; పాండవ+అగ్రజున్= ధర్మరాజును; జాపి= చూపించి.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా చెప్పి ధృతరాష్ట్రుడు పౌరులకు ధర్మరాజును చూపిస్తూ (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

సీ. తమ్ముల నడుమ నీతండు దిక్కాలక , మధ్య భాసితుఁ దైన మఘవుఁ బోలి
మహానీయ విభవ సమగ్రత వెలిగెడు , నేమిట నేమఱ కెపుడు మిార
లీతనఁ బొభి సంప్రీతిగ వల్లింపుఁ , డయ్య! యిల్లడ యిమ్మహిసుబాపు
నిడితి మిాకడు; మిమ్ము నెల్ల భంగులఁ దన , పరిపాలనంబునఁ బరమసుఖులఁ

ఆ. గా నొనర్చువాడు గా నప్పగించిన , వాడు నేను మిాకు వేడి దాకు
సట్లుగాఁ జలింప నష్టత్వాలీనుల , కథిక దుఃఖకాల లైతిఁ గాని.

93

ప్రతిపదార్థం: ఈతండు= ఈ ధర్మరాజు; తమ్ముల నడుమన్= భీముడు మొదలైన నలుగురు తమ్ముళ్ళ మధ్య; దిక్కాలక మధ్య భాసితుఁడు= దిక్కాలకులైన దేవతలకు నడుమ ప్రకాశించేనాడు; పన= అయినటువంటి; మఘవున్= దేవేంద్రుడిని; పోలి= వలె; మహానీయ విభవ సమగ్రతన్= గొప్పదీ, లోటు లేనిదీ అయిన వైభవంతో; వెలిగెడున్= వెలుగుతున్నాడు; మిారులు= మిారు; ఏమిటన్= ఏవిషయంలోనూ; ఏమఱక= (మరువు లేకుండా) అప్రమత్తతతో; ఎపుడు(న్)= నిత్యమూ; ఈతనిన్= ఈ ధర్మరాజును; పాదివి= దగ్గరకు తీసికొని, (బాగ్రతగా); సంప్రీతిగన్= ఇష్టంగా; వర్తింపుఁడయ్య= నడుచుకొనండి; ఈ+మహామభాపున్= గొప్పవాడైన ఈ ధర్మరాజును; మిాకడన్= మిావద్ద; ఇల్లడ= న్యాసంగా; ఇడితిన్= ఉంచాను; తనపరిపాలనంబునన్= తన యొక్కరాజ్యరష్టణ విధానంచేత; ఎల్ల భంగులన్= అన్ని విధాలుగానూ; మిమ్మున్= ప్రజలను; పరమసుఖులన్= మిక్కిలి సుఖపెడవారలు; కాన్= అయ్యెటట్లుగా; ఒనర్చువాడు కాన్= చేసేవాడిగా; అస్పగించిన వాడన్= ఒప్ప జెప్పుతున్నాను; నేను= నేను; అస్మిత్వాలీనులకున్= నా వంశంవారికి; అధిక దుఃఖారిన్= మిక్కిలి కష్టం కలిగించినవాడిని; ఐతిన్= అయ్యాను; కాని= అంతేతప్ప; మిశున్= ప్రజలకు; వేడి= కష్టం; తారునట్లుగాన్= తగిలేవిధంగా; చరింపన్= నడవను; అధిక దుఃఖారిన్= మిక్కిలి కష్టం కలిగించినవాడిని; ఐతిన్= అయ్యాను; కాని= అంతే తప్ప; మిాకున్= ప్రజలకు; వేడి= కష్టం, (నొప్పి); తారునట్లు కాన్= తగిలేవిధంగా; నేను= నేను (ధృతరాష్ట్రుడు); చరింపన్= నడవను.

తాత్పర్యం: ఈ ధర్మరాజు తమ్ములనడుమ దిక్కాలకుల మధ్య దేవేంద్రుడివలె వైభవంగా వెలిగిపోతున్నాడు. ఏ ఏషయంలోనూ ఏమరుపాటు లేకుండా, మిారు ఈతడిని పాదుపుకొని ఇష్టంగా నడుచుకొండి. మిావద్ద న్యాసంగా నేను ఈ ధర్మరాజును ఉంచుతున్నాను. తన పరిపాలనా విధానం చేత అన్ని విధాలుగా మిమ్ముల్ని సుఖపెడతాడనే ఇతడిని మిాకు రాజగా అప్పగిస్తున్నాను. నా వాళ్ళకు కష్టం కలిగించాను కానీ, మిాకు కష్టం కలిగే పని నేను ఎప్పుడూ చేయను.

క. అరయ నెస్సుం దైనను , మిారలు నా కెగ్గ గాగ మెలగుట లే; దీ
పోరవరులార! నస్సున్ , గారవమున ననుపరయ్య కానసమునకున్!

94

ప్రతిపదార్థం: ఓ పోరవరులార! = ఓ పురజనోత్తములారా!; ఆరయన్ = పరిశీలించి చూడగా; మిారు = మిారు; ఎస్టండు, ఐనను = ఏ నాడు కూడా; నాకున్ = నాకు; ఎగ్గు = కీడు; కాగన్ = కలిగేటట్లుగా; మెలగుట = వ్యవహరించటం; లేదు = జరగ లేదు; నస్సున్ = అటువంటి నస్సు; గారవనునన్ = ప్రేమతో; కాననుననున్ = అడవికి; అనుపరయ్యు = పంపండి.

తాత్పర్యం: ఓ పోరశ్రేష్టులారా! ఏనాడూ నాకు అపకారం కలిగే విధంగా మిారు ప్రవర్తించలేదు. ఇప్పుడు గూడా అదేవిధంగా ఆదరంతో నస్సు అడవికి పంపించండి.'

వ. అనిసం బోరజనంబు లేద్దులు ఖ్రింగికొని యొండియలం జూచుచు సూరకున్న నమ్మహీశ్వరుండు మతియును. **95**

ప్రతిపదార్థం: అనినన్ = అని (ధృతరాష్ట్రుడు) పల్గుగా; పోరజనంబులు = ఆ పురజనులు; ఏడ్పులు = ఏడుపులను; ఖ్రింగికొని = అణచుకొంటూ; ఒండోరులన్ = ఒక ఛౌక్కళ్ళని - పరస్పరం; చూచుచున్ = చూస్తూ; ఊరమన్నన్ = మాటాడుండా ఉండగా; ఆ +మహీ+శఃశ్వరుండు = ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; మతియును = మరలా - (ఇట్లా అన్నాడు).

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు పై విధంగా చెప్పగా ఆ పురజనులు ఏడుపులు దిగుపులు పరస్పరం ఒకళ్ళ నొకళ్ళ చూచుకొంటూ ఏమీ మాటాడుండా ఊరకున్నారు. అప్పుడు ధృతరాష్ట్రుడే మళ్ళీ (తరువాతి పద్యంతో అస్వయం)

సీ. ‘సాధుచరిత్రయు శాంతయు సైన యి, గ్రాంధాలయును నేను గాఢ వినయ మార మిా తెలి విట్లు గోరుచు నున్నారి, మఖీల ధర్మాఖిజ్ఞుడగు పరాశ రాత్మజ్ఞండును ధార్మికాగ్రసి పొండవా, గ్రజుఁడును నాకు నరణ్య గమున మునకు నిచ్చి రసుజ్ఞః మోడ్పుఁ గే లోదలఁ, గటియించి మిమ్ము వేదెదు గృపాధ్ము

తే. లార! యసుమతి సేయుఁడు మిారు’ ననుడు, వార లుత్తులియంబులు వదన వినిహి తములుగాఁ జేసికొని రోదనము రవంబు, లెసంగఁ జేసిల విను ధరశిశపర్య!

ప్రతిపదార్థం: సాధు చరిత్రయున్ = గుణవంతమైన శీలం కలిగింది; శాంతయున్ = నిర్వికారయూ; ఐన = అయినటువంటి; శః+గాంధారియును = గాంధారీ; నేను(న్) = నేనూ; వినయము+ఆరన్ = మిక్కిలి అణమువతో; ఇట్లు = శః విధంగా; మిా తెలివి = మిా యొక్క అంగీకారాన్ని; కోరుచున్+ఉన్నారము = కోరుకొంటున్నాము; అభిల+ధర్మ+అభిజ్ఞుడు = సమస్తములైన ధర్మములను చక్కగా తెలిసినవాడు; అగు = అయిన; పరాశర+అత్మజ్ఞండును = పరాశరమహార్షి కొడుకైన వ్యాసుడూ; ధార్మిక+అగ్రజి = ధర్మబద్ధమైన వర్తనం గల వారిలో ప్రథముడు అయిన; పాండవ+అగ్రజండును = ధర్మరాజు కూడా; అరణ్య గమనముననున్ = అడవులు వెళ్లటానికి; నాకున్ = నాకు; అనుజ్ఞ = అనుమతిని; ఇచ్చిరి = ఇచ్చారు; మోడ్పుఁగేలు = అంజలించిన చేతులు; దౌదలన్ = శిరస్మిపై; కదియించి = గట్టిగా కూర్చు; మిమ్మున్ = మిమ్ముల్ని; వేదెదన్ = ప్రార్థిస్తున్నాను; కృపా+అధ్యలార! = అత్యధికమైన దయ గలిగిన వారలారా!; మిారును = మిారు కూడా; అనుమతి+చేయుఁడు = మా వన గమనానికి అనుజ్ఞ ఇస్వరండి; అనుడున్ = అని ధృతరాష్ట్రుడు పల్గుగా; ధరణి+శఃశపర్య! = రాజ శ్రేష్టుడివైన జనమేజయుమహారాజా!; విను = వినవలసింది; వారలు = ఆ పోరులు; ఉత్తరీయములు = పై వస్తూలను; వదన వినిహితములు = ముఖం మిాద ఉండేవి; కాన్ = అయ్యెటట్లుగా; చేసికొని = చేసికొని; రవంబులు = (ఏడుపు) ధ్వనులు; ఎసంగన్ = మిక్కుటం కాగా; రోదనము చేసిరి = ఏడ్చారు.

తాత్పర్యం: సద్గురువం కలిగింది, ప్రశాంత చిత్తురాలూ, అయిన ఈ గాంధారీ నేనూ అరణ్య గమనానికి మిా అనుమతిని వినయంగా అర్థిస్తున్నాం. సమస్త ధర్మాలు తెలిసిన వ్యాసమహర్షీ ధర్మరాజుా మాకు అనుమతి ఇచ్చారు. రెండు చేతులు మోడ్చి శిరస్సుపై ఉంచి మిమ్మల్ని వేడుకొంటున్నాను దయావంతులైన నా పౌరులారా! మిారు కూడా మాకు అనుమతి ఇవ్వండి'. ఓ జనమేజయ మహారాజా! ధృతరాష్ట్రుడు అట్లా అనగానే అక్కడి పౌరులందరూ ఉత్తరీయాలు ముఖాలమిాద కష్టుకొని, బిగ్గరగా ఏడ్డారు.

v. అట్లేష్టి యుడిగి తమయంతవట్టునుం గూడికొని కార్య వచనంబు లార్యచరితుండును జతురాలాప కల్యం దును నగు శంబు వను విప్రాత్తమునకుం జెప్పి యత్తెఱంగున ధృతరాష్ట్రునితో నాడుమని నియోగించిన నాతం డారాజు నగ్రజ్ఞాగంబునఁ జేలి సవినయంబుగా ని ట్లునియె. 97

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆవిధంగా; ఏడ్చి= (కొంతసేపు) రోదించి; ఉడిగి= ఏడుపులు మానుకొని; తమ అంతవట్టునువ్వు= తమలో తాముగా అందరూ; కూడికొని= కలిసి నిశ్చయించుకొని; కార్యవచనంబులు= అవసరమైన మాటలు; అర్య చరితుండును= ఉత్తుమవర్ధనం కలవాడూ; చతుర+అలాప+కల్యండును= నిపుణము లైన మాటలలో సమర్పించు; అగు= అయినటువంటి; శంబువు+అను= శంబువు అనే పేరు గలిగిన; విప్ర+ఉత్తుమునకున్= బ్రాహ్మణ శ్రేష్ఠుడికి; చెప్పి= వినిపించి; ఈ+తెఱంగునవ్వు= ఈ (తాము చెప్పిన) విధంగా; ధృతరాష్ట్రునితోన్= ధృతరాష్ట్రుడికి; ఆడుము= చెప్పు; అని; నియోగించినవ్వు= ఆ పౌరులు ఏర్పరచగా; ఆతండు= ఆ శంబువు; ఆ రాజు+అగ్రభాగంబునవ్వు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడికి ఎదురుగా; చేరి= నిలిచి; సవినయంబుగాన్= అణకువతో; ఇట్లు= ఈప్రకారంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడి మాటలకు పెద్దగా ఏడవటం ప్రారంభించిన పౌరులు కానేపు అట్లా ఏడ్చిన తర్వాత ఏడుపు మానుకొని అందరూ కలిసి మాటాడుకొని, శంబువు అనే మాట నేర్పరికి ధృతరాష్ట్రుడితో ఈ విధంగా చెప్పుమని (కొన్ని మాటలు చెప్పి) ఏర్పాటు చేశారు. అప్పుడు ఆ శంబువు ధృతరాష్ట్రుడి వద్దకు వెళ్లి ఎదురుగా ఉండి ఇట్లా చెప్పునారంభించాడు.

విశేషం: సాంబాఫ్యో బహ్వాచో - అని యా బ్రాహ్మణుడి పేరు సాంబుడు అని ఒక మూలం, శాకల్యుడని తెనుగుభారతం ప్రత్యంతరాల్లో ఉన్నదట!. తిక్కన కాధారమైన మూలం నేటిదానికి కొంత భిన్నంగా ఉన్నదని ఇట్లాంటి సందర్భాలను బట్టి గుర్తించవచ్చును.

ధృతరాష్ట్రునితో శంబు వను విప్రుడు పౌరజన సమ్మతి చెప్పుట (సం. 15-15-10)

s. ‘భూరతపంశోత్తము, పౌరజనంబులు తమ మాటలుగ భవత్సన్ని ధాన మున న స్నుపున్యాస మొనలింపఁ బంచినఁ, యత్ప్రేభాషణము లేకాగ్రబుధి నవధరింపుము! మిా మహాస్వయంబున మహో, విభులయం దొష్పమి వెదకి ర్యైనఁ గానము మము మారు గన్నట్టి ప్రజల నె, ట్లట్ల రక్షించితి రాశరమున
తే. వినుము! దుర్బోధముండు చేసిన యనర్థ, మొక్కటియు లేదు; నినుఁ త్రిలోకోత్తరుండు సత్యవతి కొడు కే మని సమ్మతించి, పంచే దానిన చేయుము పరమనియతి.

ప్రతిపదార్థం: భరతవంశ+ఉత్తమ!= భరతవంశంలో గొప్ప వాడిషైన ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; భవత్ సన్మిధాసమున్న= నీ సన్మిధిలో; తమమాటలుగన్= తమ సాంతమాటలుగా; ఉపన్యాసము ఒనరింపన్= తెలియజేయడానికి (ఉంచడానికి); నన్నున్= నన్ను; పౌరజనులు= ఈ పుర ప్రజలు; పంచిన+అట్టి= నియోగించినటువంటి; భాషణములు= మాటలు; ఏకాగ్రబుద్ధిన్= అవధానమతితో; అవధరింపుము= విను; మించు+అన్వయంబున్న= మించు ఉత్తమవంశంలో; మహీవిభులయందున్= (పుట్టిన) రాజులలో; వెదకి+ఇన్న= వెదికి చూచినప్పటికి; ఒప్పమి= తగనిది. (అనుచితం); కానము= చూడలేము; మించు= భరతవంశపురాజులు; కన్న అట్టి ప్రజలన్= కన్న కొడుకులను; ఎట్లు= ఏవిధంగానో; అట్లు= అవిధంగా; మమున్= ఈ పౌరులను; ఆదరమున్న= వాత్సల్యంతో; రక్షించితిరి= పాలించారు; వినుము= ధృతరాష్ట్ర మహారాజా విను; దుర్యోధనుండు= నీకొడుకైన దుర్యోధనుడు; చేసిన= మాకు చేసిన; అనర్థము= తగనిపని; ఒక్కటియున్= ఒక్కటి కూడా; లేదు= లేదు; త్రిలోక+ఉత్తరుండు= మూడులోకములను, దాటిన మేలిమి కలవాడైన; సత్యవతి కొడుకు= వ్యాసమహర్షి; పమ్మతించి= అంగీకరించి; వినున్= నిన్ను; ఏమి+అని= ఏవిధంగా చేయుమని; పంచెన్= నియమించాడో; పరమ నియతిన్= దృఢమైన నియమంతో; దానిన్+అ= అదే; చేయుము= ఆచరించవలసింది.

తాత్పర్యం: భరతవంశంలో శ్రేష్ఠుడిషైన ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! ఈ పౌరులంతా కలిసి తమ మాటలుగా నీకు చెప్పుమని నన్ను నియమించిన మాటలను జాగ్రత్తగా విను. మించినంశంలో పుట్టిన రాజులలో వెదకినప్పటికి ఎక్కడా తగనిది అంటూ కనబడు. మించు కన్న కొడుకుల వలె, మమ్మల్ని (ప్రజలని) ప్రేమగా పాలించారు. నిజానికి దుర్యోధనుడైనా ప్రజలకు చేసిన అక్షయమంటూ ఏమి లేదు. ఇంక లోకోత్తరుడైన వ్యాసమహర్షి నిన్ను ఏం చేయు మని చెప్పాడో ఆ పని తప్పకుండా చేయవలసింది.

K. అడ లెడబుడగా మమ్మును, విడిచితి గురు వైన శోక వేదన యే మిం
కుడిపికానునప్పటికిందీ, డ్యూడు నీదగు సద్గుణములు బంధులు వోలెన్.

ప్రతిపదార్థం: అడలు= శోకం; ఎడబుడగాన్= మనస్సుల పొందగా; మమ్మును= ఈ పౌరులను; విడిచితి(వి)= విడిచి వెళ్ళుతున్నావు; ఏము= మేము, ఇంకన్= ఇక పైని; గురువు= అధికం; ఇన= అయినటువంటి; శోకవేదన= దుఃఖంవలని ఏడుపును; ఉడిపి కొను+అప్పటికిన్= పోగొట్టుకొనడానికి; నీదు+అగు సద్గుణములు= నీకు సంబంధించిన గొప్ప లక్షణాలు; బంధులు పోలెన్= చుట్టాల వలె; తోడ్గుడున్= మాకు సహకరిస్తాయి.

తాత్పర్యం: మాకు దుఃఖం అతిశయించేటట్లుగా నీవు మమ్మల్ని విడిచి వెళ్ళుతున్నావు. మేమి దుఃఖం పోగొట్టుకొనే స్థితికి నీ గుణాలే మాకు బంధువులవలె తోడు నిలుస్తాయి. నీ గుణాలు తలచుకొంటూ నీ నియోగ దుఃఖం మరిచిపోతామని భావం.

విశేషం: ఈ పద్యం ప్రాచీన ప్రతులలో లేదు. మూలాన్ని బట్టి ముద్రాపకులు తర్వాత స్వీకరించి ఉంటారు. ఉండి ఉంటుందని ఉంచాంచరణానికి, లేదని మానటానికి ఇంకా పరిశీలనం చేయాలి. తిక్కన తర్వాతి వాళ్ళెవరైనా కలిపారా? ఇది లేకుంటే (98,100) వరస బాగుంది. ‘అడిబుడు’ అనేది కొత్త శబ్దం. (ఇది శ,ర,లో గాని, సూ, ని,లోగాని కానరాదు. అడలు= శోకం, ఎడన్= హృదయంలో, పడగాన్= పొందగా - అని భావించవచ్చునేమో)

A. ధాత్రి శంతసుఁడు విచిత్రమీర్యుఁడుఁ బాండుఁ, రాజు నెట్లు లట్లు రాజరాజు

ప్రజకు సంతసముగఁ బాలించె; నీయందుఁ, నతనియందుఁ గలడె యథిప! యెగ్గు?

ప్రతిపదార్థం: అధిష్ట= చి ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; శంతనుడు(నీ)= శంతనుడూ; విచిత్ర విర్యుడున్= విచిత్రవీర్యుడూ; పాండురాజున్= పాండురాజూ; ఎట్లులు= ఏవిధంగా (పాలించారో); అట్లు+అ= ఆవిధంగానే; రాజరాజ= దుర్యోధనుడు కూడా; ప్రజన్= మారు; సంతసముగన్= ఆసందం కలిగే విధంగా; ధాత్రిన్= ఈ రాజ్యాన్ని; పాలించెన్= పరిపాలించాడు; నీయందున్= నీవిషయంలో గానీ; అతని యందున్= ఆ దుర్యోధనుడి విషయంలో కానీ; ఎగ్గు= తప్పు; కలదె?= ఉన్నదా? (లేదు).

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! మింత తాత శంతనుడూ, తండ్రి విచిత్రవీర్యుడూ, సౌదరుడు పాండురాజూ ఎట్లాగో దుర్యోధనుడు కూడా అట్లాగే ఈ రాజ్యాన్ని ప్రజారంజకంగా పాలించాడు. నీలో గానీ, దుర్యోధనుడిలో గానీ తప్పు ఏమీ లేదు.

v. భిష్మాణి కృపద్రోణి కర్ణ కృతవర్షా శల్య, లోక్ష బిక్షను, భిమార్ఘునసుకుల సహదేవ ద్రుపద విరాట సాత్యకు లోక్షదేసయు వై విధప్రేరణంబునం బోలిలి; వాలపలన నథిల క్షత్రియసంక్షయం బాహపొలై నది యొక్క దుర్యోధను చేతన యయ్యెనే? యట్లుం గాక రణంబు రాజుల కుత్తమ ధర్మంబ కాదె! యందుల మరణంబును సుగతికరణకల్యంబు; నీ సుతుండు సహియులుం దానుసుం బుణ్ణలోకసాఖ్యంబునంబోందియున్నవాడు; ధర్మాచరణశాలి వగు నీకును సుగతిప్రాప్తి సులభంబ యగు; నిట మిందటికి మూ భాగ్యంబునం జేసి పరమ కృపాభలతు లైన పాండవులు మాకు రక్షకులుగాఁ బడసితి; మాకర్ణింపుము.

101

ప్రతిపదార్థం: భీష్మ- శల్యులు= భీష్ముడూ, ద్రోణుడూ, కృపాచార్యుడూ, కృపుడూ, కృతవర్షా, శల్యుడూ; ఒక్కదిక్కును= ఒక (కొరపుల) పక్షంగానూ; భీమ.....సాత్యకులు= భీముడూ, అర్జునుడూ, నకులుడూ, సమదేవుడూ, ద్రుపదమహారాజు, విరాటరాజు, సాత్యకీ; ఒక్కదేసయును= ఇంకొక (పాండవుల) పక్షంగానూ; ఐ= ఏర్పడి; విధప్రేరణంబున్= విధి ప్రేరించగా; పోరిరి= యుద్ధం చేశారు; వారివలనన్= వారి అందరి (యుద్ధం) కారణంగా; అథిల క్షత్రియ సంక్షయంబు= సమస్తమైన (బంధు - తదితర) క్షత్రియలోకానికి, వినాశనం; ఆవహాలైన్= కలిగింది; అది= ఆ విధమైన క్షత్రియకుల నాశం; ఒక్క దుర్యోధను చేతన్+అ= దుర్యోధనుడు ఒక్కడి వలన మాత్రమే; అయ్యెన్+ఎ= సంభవించిందా?; అట్లును+కాక= అంత మాత్రమే కాకుండా; రాజులకున్= భూపాలకులకు; రణంబు= యుద్ధం; ఉత్తమధర్మంబు+అ= శ్రేష్ఠమైన ధర్మమే; కాదె= కదా; అందులన్= ఆ యుద్ధంలో; మరణంబు= చాపు కూడా; సుగతి కరణ కల్యంబు= ఉత్తమ లోకస్థితిని కలిగించే సాధనమే; నీ సుతుండు= నీ కొడ్కైన దుర్యోధనుడు; సహయులన్= తన పక్షంలో యుద్ధం చేసినవారితో కలిసి; తానునున్= స్వయంగా తనుకూడా; పుణ్యలోక సాఖ్యంబున్= ఉత్తమలోకాలలో సుఖాలను; పాంది ఉన్నవాడు= అనుభవిస్తున్నాడు; ధర్మ+ఆచరణ శాలివి= ధర్మాన్ని అనుస్థించడంలో సమర్థుడివి; అగు= అయినటువంటి; నీకును= నీకు (ధృతరాష్ట్రాప్పిడికి) కూడా; సుగతి ప్రాప్తి= ఉత్తమలోకాలను (పాండటం) కల్దడం; సులభంబు+అ= తేలికే; అగును= అవుతుంది; ఇటన్= ఇంక; మిందటికిన్= పైన (మింతరువాత); మా భాగ్యంబునన్, చేసి= మూ అదృష్టవశాన; పరమ+కృపా+భరితులు= మిక్కులి దయతో నిండినవారు; ఐన= అయినటువంటి; పాండవులు= పాండురాజు మహారులు; మారున్= మారు, (ఈ రాజ్య ప్రజలు); రక్షకులు కాన్= కాపాడేవారుగా; పడసితిమి= పాందాము; ఆకర్ణింపుము= ఆ పైన్ మూ వినఱి వినవలసింది.

తాత్పర్యం: భీష్ముడూ, ద్రోణుడూ, కృపాచార్యుడూ, అశ్వత్థామా, కృతవర్షా, శల్యుడూ, ఒక (దుర్యోధనుడి) వైపు, భీముడూ, అర్జునుడూ, నకులుడూ, సహదేవుడూ, ద్రుపదుడూ, విరటుడూ, మరో (ధర్మరాజు) వైపు అయి విధి ప్రేరించడం మూలంగా యుద్ధం చేశారు. అందువలననే క్షత్రియు లంతా నశించిపోవటం జరిగింది. ఇదంతా దుర్యోధను

దొక్కడే చేశాడా? అదీ కాక రాజులకు యుద్ధం అనేది ఉత్తమ కర్తవ్యమైన ధర్మం గదా! ఆ యుద్ధంలో మరణం కూడా ఉత్తమలోకాలు సాధించి పెట్టేదే. నీకొడుకు (దుర్యోధనుడు) తనకు సహయంగా తన పశ్చంలో యుద్ధం చేసిన వారితో కలిసి తనుగూడా ఇప్పుడు పుణ్యాలోక సాఖ్యాలను అనుభవిస్తున్నాడు. ఎప్పుడూ ధర్మమే ఆచరించే స్వభావం కలిగిన నీకు కూడా ఉత్తమ లోకాలు సులువుగానే లభిస్తాయి. ఇంక ఆ తర్వాత - మా అద్భుతశాసన దయ నిండిన పాండవులను మారు (రాజ్యానికి) రక్షకులుగా పొందాము. ఆ పైన వినుము.

తే. స్వర్గ మైనను బాలింపఁ జాలువారు, వారలకు భూమిపాలన విభి యనంగ
నెంతపని? వీరి చేతికి నిచ్చి తిపుడు, మన్ము నెల్ల విధంబుల మనిచి తథిప!

102

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= (ధృతరాష్ట్ర) రాజు; స్వర్గము= దేవతల రాజ్యం; ఐను= అయినపుటికి; పాలింపన్= రళ్ళించటానికి; చాలువారు= (ఈ పాండవులు) సమర్పులు; పీరలకున్= అటువంటి ఈ పాండవులకు; భూమి పాలన విధి= ఈ భూలోకాన్ని పాలించటం; అనంగన్= అనగా; ఎంత పని?= ఎంతటి కార్యము?; ఇప్పుడు= ఇప్పుడు; మమ్మున్= మమ్మల్ని (ఈ ప్రజలను); వీరి చేతికిన్= ఈ పాండవుల చేతికి; ఇచ్చితి(వి)= అప్పగించావు; ఎల్లవిధంబులన్= (ఈ పాండవులను మారు రక్షకులుగా చేయటం ద్వారా మమ్మల్ని) అన్ని రకాలుగామా; మనిచితి(వి)= బ్రతికించావు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రమహారాజా! దేవలోకమైనా పాలించే సామాన్యం ఉన్న పాండవులకు ఈ భూమిని పరిపాలించటం ఎంత పని? ఈ రాజ్యాన్ని పాండవులచేతి కప్పగించి, అన్ని విధాలుగా మమ్మల్ని బ్రతికించావు.

విశేషం: (స్వర్గమైనను.....యనంగ నెంతపని?..... అలంకారం కావ్యరథాపత్రి.)

సీ. ధర్మపుత్రుడు దీర్ఘదర్శి, మహాదాత్త, సచివుండు, బంధు రక్షణ పరుండు,
లిపు నెడ వైశాఖ గ్రహ పెద్ద, భావసం, శుభియుఁ బ్రతిభయు సుప్రతంబు
నితనికి వెన్నుతో నిదినవి, యొరులను దసుయట్ల కాఁ జాచుఁ దమ్ము లెల్ల
సన్మతి కెక్కిన సకలగుణముల ని, మ్మహితాత్మచందాన మమ్ముఁ బ్రోచు

తే. మాత్రయే దేవపిష్టయసమంచితాగ్ర, హరి సజ్జన మాస్యంబు లైన ర్రామ
ములు దగంగ రక్షింతురు వెలయుఁ దారు, నిత్త రూచ్యులు దేవమహాసురులకు.

103

ప్రతిపదార్థం: ధర్మపుత్రుడు= యను తనయుదైన ధర్మరాజు; దీర్ఘదర్శి= దూరపు చూపు కలవాడు; మహా-ఉదాత్త-సచివుండు= మిక్కిలి అధికులయిన అమాత్యులు కలవాడు; బంధు-రక్షణపరుండు= చుట్టూలను పాలించేవాడు; రిపు-ఎడన్= శత్రువుమైన; ఐను= కూడా; కృప= దయ; పెద్ద= అధికంగా, గలవాడు; భావ సంశుద్ధియున్= నిర్విలమైన ఆలోచనలు; ప్రతిభయున్= క్రొంగొత్త ఆలోచనలతోడి బుద్ధి విశేషమూ; సుప్రతంబు= మంచినడవడికా; ఇతనికిన్= ఈ ధర్మరాజుకు; వెన్నుతోన్= పిన్న నాటినండి వెన్న (అహారం)తో; ఇడినవి= ఇచ్చినవి; ఒరులన్= ఇతరులను (సర్వభూతాలను); తన+అట్లు+అ= తనవలనే; కాన్= అయ్యేవిధంగా; చూచున్= చూచుకొంటాడు; తమ్ములు= ఇతనికి సహాదరులు అయిన భీముడు మొదలైనవారు; ఎల్లన్= అందరూ; సన్మతికిన్= శ్రేష్ఠమయిన పాగడులకు; ఎక్కిన= స్థానమైన; సకల గుణములన్= సమస్తమైన మంచి లక్షణాలతో; ఈ+ మహిత+అత్ము= గొప్ప మనసు గలిగిన ఈ ధర్మరాజుయొక్క; చందాన్= విధంగానే; మమ్మున్= మమ్మల్ని, (ప్రజలను);

ప్రోమ-మాత్ర-ఏ= రక్షించడం మాత్రమే కాదు సుమా; దేవ విషయ= దేవతల (దేవ-ఆలయాలు నిర్వాహాదిదైవ- ఉపభోగం నిమిత్తంగా); సమంచిత= ఒప్పుతున్న (ఇవ్వబడిఉన్న); అగ్రహార= అగ్రహారాలూ; సజ్జన= శేషు (బ్రాహ్మణులు)ల యొక్క; మాన్యంబులు= (గౌరవంగా ఇవ్వబడిన) మాన్యాలూ; ఐన= అయినటువంటి; గ్రామములు= ఊళ్ళు; తగంగన్= సముచితంగా; రక్షింతురు= కాపాడుతారు; తారున్= స్వయంగా తాము (పాండవులు) కూడా; వెలయన్= ప్రసిద్ధిగా; దేవ మహేసురులకున్= దేవతలకూ, బ్రాహ్మణులకూ; ఊళ్ళులు= గ్రామాలను; ఇత్తురు= ఇస్తారు.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు చాలా ముందుచూపు ఉన్నవాడు. గొప్ప మంత్రులు గలవాడు. చుట్టాలను పాలించే స్వభావం గలవాడు. శత్రువులపై గూడా దయ ఎక్కువగా గలవాడు. నిష్పుల్చుష్మైన ఆలోచనలూ, సమయస్వార్థితో గూడిన బుద్ధి వైభవమూ, మంచి నడవడిక ధర్మరాజుకు చిన్నపుటీనుంచి అలవడ్డాయి. ఇతరు లందరిని తనవలనే చూస్తాడు. ఇతడి తమ్ముళ్ళు గూడా ప్రశంసించబడే మంచి లక్ష్మణాలతో ఈ ధర్మరాజు వంటివారే. ఈ పాండవులును మమ్మల్ని (ప్రజలను) రక్షించటం మాత్రమే కాదు, దేవతల కొరకు అగ్రహారాలుగానూ, బ్రాహ్మణులకు మాన్యాలుగానూ పూర్వరాజులు ఇచ్చిన ఊళ్ళను కాపాడుతారు. అంతే కాకుండా దేవతలకూ, బ్రాహ్మణులకూ తాము స్వయంగా కూడా చాలా ఊళ్ళు ఇస్తారు.

క. మృదువులకుఁ జాల మృదువులు; | విదితయశా! వినుము పాండవేయులు కడు ఔ ట్లీదులు బెడిదంపు వారికి , మదలోభిత్వములు లేవు మందున కైనన్.

104

ప్రతిపదార్థం: విదిత యశా!= ప్రసిద్ధమైన కీర్తి కల ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజా!; వినుము= మా మనవి వినవలసింది; పాండవేయులు= పాండురాజు కొడుకులు; మృదువులకున్= సాధువులైన వారి విషయంలో; చాలన్= తగినంత (అధికంగా); మృదువులు= సాధు జనులు; బెడిదంపు వారికిన్= క్రూరుల విషయంలో; కడున్= మిక్కిలి; బెట్టీదులు= కఠినులు; మద లోభిత్వములు= గర్యమూ, పిసినిగొట్టుతనమూ; మందునకున్+ఐన్= మందుకు కూడా; లేవు= (పాండవులందు) లేవు.

తాత్పర్యం: ప్రసిద్ధమైన కీర్తి కలిగిన ధృతరాష్ట్ర మహారాజా! వినుము. పాండవులు మంచివారి విషయంలో చాలా మంచివారు. దుర్మార్గుల విషయంలో చాలా కఠినులు. ఆ పాండవులలో అహంకారం గానీ, లోభం కాని మందుకు కూడా (స్వల్పంగా వైనా) లేవు.

క. శూరులు, శాంత స్వాంతులు, | పారజన ప్రకర జానపదచయ నిత్యా పార ప్రమదాపాదన , పారగు లతుల గురుభక్తి పరతంత్రాత్ముల్.

105

ప్రతిపదార్థం: శూరులు= పాండవులు శౌర్యం కలిగినవారు; శాంత-స్వాంతులు= (అయినా) ప్రశాంతమైన మనసులు కలవాళ్ళు; పారజన-ప్రకర= నగరవాసుల సమూహానికి; జానపద చయ= పట్లెలలో నివసించే జనుల సమూహానికి; అపార= మితిమీరిన; ప్రమద= సంతోషాన్ని; ఆపాదన= కల్పించటంలో; పారగులు= సర్వమూ తెలిసిన వాళ్ళు; అతుల= సాటిలేని; గురు= పెద్దల యందలి; భక్తి= సేవాభావానికి; పరతంత్ర= అధినమైన; ఆత్మల్= మనసులు కలిగినవారు.

తాత్పర్యం: పరాక్రమవంతులూ, నిర్వికారమైన మనస్సు కలిగిన వారూ అయిన పాండవులు పట్టణవాసులకూ, పట్లెలలో ఉండే ప్రజలకూ; నిరంతరమూ మిక్కిలి సంతోషం గలిగిస్తారు. పెద్దలమీద అత్యధికమైన భక్తి గలవారు.

తే. గొంతి దేవికిఁ కోడండ్రుకును మనములఁ, గరుడ యగ్గల షై యుండు ధరణినాథు!
పారులందును జనపద ప్రజల యెదను, నాడుదురు మేలు తమ కగ్గ షైన యపుడు.

106

ప్రతిపదార్థం: ధరణినాథు= (ధృతరాష్ట్ర) రాజు; గొంతిదేవికిఁ= కుంతికి; కోడండ్రుకును= ఆ కుంతిదేవికి కోడచైన ద్రౌపది, ఉలూచి, సుభద్రా మొదలైన వారికి; మనములన్= మనస్సులలో; పారులందును= పుర (పట్టణ) ప్రజలషైనా; జనపద ప్రజల ఎడను= పల్లె ప్రజల విషయంలోనూ; కరుణ= దయ; అగ్గలము+బ= అధికంగా; ఉండున్= ఉంటుంది; తమమన్= వారికి; అగ్గము+బన+లపుడు= కనబడిన సమయంలో (ప్రజలకు); మేలు= మంచి; ఆడుదురు= చెపుతారు.

తాత్పర్యం: ఓ ధృతరాష్ట్ర మహారాజు! కుంతిదేవికి, ఆమె కోడచైనకూ పట్టుణ ప్రజలమీదా, పల్లె జనుల మీదా దయ చాలా ఎక్కువ, వాళ్ళ ఆ ప్రజలు తమకు గోచరించినపుడు మేలు మాటలు చెపుతారు.

వ. వీర లెప్పుడు మము నీవు గారవించు, టెఱిగి మన్నింతు రమలినహృదయు! కలఁక
దక్కి ధర్మజైషై రాజ్యతంత్రబార, మిడి మనంబున సూటడి యిచ్చ సలుపు.'

107

ప్రతిపదార్థం: అమలిన హృదయు= స్వచ్ఛషైన మనసు కలిగిన వాడా! (ధృతరాష్ట్రా); నీవు= నీవు; మమ్మున్= మమ్మల్ని (ప్రజలను); ఎప్పుడు(న్)= నిరంతరమూ; గారవించుట= ఆదరించటం; ఎఱిగి= గ్రహించి; వీరులు= ఈ పాండవులు, వారికి సంబంధిన స్త్రీలూ; మన్నింతురు= మమ్మల్ని గౌరవిస్తారు; కలఁక= (నీవు) విచారాన్ని; తక్కి= విడిచిపెట్టి; రాజ్య తంత్ర భారము= ఈ రాజ్యాన్ని పాలించవలసిన బాధ్యతను; ధర్మజైన్= ధర్మరాజు మీద; ఇడి= ఉంచి; మనంబునన్= నీ మనస్సులో; ఊఱడి= ఊరట పాంది; ఇచ్చ= నీ ఇష్టం వచ్చిన పని, (నీ కిష్టషైన వనగమనం); చలుపు= చేయవలసినది.

తాత్పర్యం: నిర్మలషైన మనసు కలిగిన ధృతరాష్ట్ర మహారాజు! మమ్మల్ని నీవెప్పుడూ ఆదరించటం తెలిసిన ఈ పాండవులూ వారి స్త్రీలూ మమ్మల్ని గౌరవిస్తారు. విచారం విడిచిపెట్టు. సామ్రాజ్యం నిర్వహించవలసిన బరువు ధర్మజైడిషైన ఉంచుము. మనసు నిశ్చింత చేసికొమ్ము. నీకు తోచిన విధంగా (వనగమనం) చేయుము'.

వ. అని చెప్పేని ట్ల వ్యవహరముఖంబునఁ బోరులభాషణంబులు విని ధృతరాష్ట్రండు ప్రీతుం డయి సముచితప్రకారం బుల నజ్ఞనంబులం గ్రమంబున వీడుకిలిపి, కౌంతేయాది బంధువులను మిత్రులను నిజనివాసంబులకుం బోవం బనిచి, గాంధారీ సమేతుం ఔ యభ్యంతరమంబిరంబున కలిగి యద్దినశేషంబును రాత్రియుం దగు వర్ధనంబులఁ గడపి, మఱునాడు విదురుని రావించి ‘మృతు లయిన బాంధవుల కెల్లను సవిశేషుల్తార్థంబులు చేయు తలంపు పుట్టి కొన్ని దివసంబులు పయనంబు మానితి; మానిత మానసీయ చలత్తుం దగు ధర్మపు త్రుపాలికిం బోయి నీ వికార్యంబు సంఘటింపు’ మని పనిదిన నతం ‘చట్ట చేసెడ’ నని యనుజసహితుం ఔ యున్న యన్నరేంప్రునిం గాంచి.

108

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ ప్రకారంగా; చెప్పేన్(న్)= శంబువు పారుల అభిప్రాయాన్ని ధృతరాష్ట్రుడికి చెప్పేడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఆ+విప్రముఖంబునన్= ఆ బ్రాహ్మణుడైన శంబువు నోట; పారుల భాషణంబులు= అక్కడి పురజనులమాటలను; విని= ఆలకించి; ధృతరాష్ట్రండు; ప్రీతుండు+లయి= సంతోషించినవాడై; సముచిత ప్రకారంబులన్= తగినవిధంగా; (ఎవరి

కెటువంటి పద్ధతి ఉచితమో ఆ విధంగా) ఆ+జనంబులన్= ఆ పొరులను; క్రమంబునన్= వరుసగా అందరినీ; వీడు కొలిపి= పంపి; కొంతేయ ఆదిబంధువులను= పొండపులు మొదలైన చుట్టూలనూ; మిత్రులనూ= స్నేహితులనూ; నిజ నివాసంబులకున్= తమతమ ఇళ్ళకు; పోవన్ పనిచి= వెళ్ళండని పంపి; గాంధారీ సమేతుండు+ఱ= గాంధారితో కూడినవాడై; అభ్యంతర మందిరంబునకున్= తమ లోపలి ఇంటికి; అరిగి= వెళ్ళి; ఆ+దినశేషంబును= మిగిలి ఉన్న ఆరోజు పగటిసమయాన్ని; కడపి= దాటించి; మఱునాడు= తరువాతిరోజు; విదురునిన్= సోదరుడైన విదురుడిని; రావించి= పిలిపించి; (అతనితో ఇలా అంటున్నాడు) మృతులు+అయిన= మరణించినట్టి; బాంధవులకున్= చుట్టూలకు; ఎల్లను= అందరికీ; సవిశేష శ్రాద్ధంబులు= విశేషమైన శ్రాద్ధక్రియలు; చేయుతలంపు= చేయాలనే ఆలోచన; పుట్టి= ఏర్పడి; పయనంబు= అరణయ్యలకు చేయవలసిన ప్రయాణం; కొన్ని దివసంబులు= కొన్ని రోజులు; మానితి(న్)= మానుకొన్నాను; మానిత= గౌరవించబడేవారిచేత; మానసియ= గౌరవించదగిన; చరిత్రుండు= నడవడిక కలిగినవాడు; అగు= అయినటువంటి; ధర్మపుత్రుపాలికిన్= ధర్మరాజువద్దకు; సీవు= సీవు (విదురుడు); పోయి= వెళ్ళి; ఈ+కార్యంబు= తాను మృతబాంధవులకు చేయ తలపెట్టిన శ్రాద్ధలకు అనుమతి-ఏర్పాట్లు-అనే పని; సంఘటింపుము= సాధించవలసింది; అని= అని చెప్పి; పనిచినన్= నియోగించగా; అండు= ఆ విదురుడు; అట్లు+అ= ఆ (ధృతరాష్ట్రుడు చెప్పిన) విధంగానే; చేసెదన్= చేస్తాను; అని= అనిచెప్పి; అనుజసహితుండు ఱ+ఉన్న= భీముడు మొదలైన తమ్ములతో కూడి ఉన్న; ఆ+నరేంద్రునిన్= ఆ (ధర్మ) రాజును; కాంచి= చూచి (ఎదురుగ ధర్మరాజుతో ఇట్లా అంటున్నాడు).

తాత్పర్యం: పొరుల అభిప్రాయాన్ని ఆ బ్రాహ్మణుడి (శంబువు) నోట ఆ విధంగా విన్న ధృతరాష్ట్రుడు చాలా సంతోషించాడు. ఈ పొరజనులకు ఎవరిస్తాయికి తగిన విధంగా వారికి ఆ ప్రకారంగా క్రమంగా వీడుకోళ్ళు చెప్పి ఇళ్ళకు పంపించాడు. తను గూడా గాంధారితో కలిసి లోపలి మందిరానికి వెళ్ళాడు. ఆరోజు ఇంకా మిగిలిఉన్న పగలు, ఆ రోజు రాత్రి గడిపి, మర్మాడు విదురుడిని పిలిపించి అతడితో ఇట్లా అన్నాడు. మరణించిన బంధువులందరికి సవిశేషంగా శ్రాద్ధాలు పెట్టాలనే సంకల్పం కలిగింది. అందువలన అరణయ్యగమనం కొన్నాళ్ళు మానుకొంటున్నాను. సీవుడు ఆ ధర్మరాజు దగ్గరికి పోయి ఈ పని ఏర్పాటు చేయుము. అనగానే విదురుడు సరే అని వెళ్ళాడు. అక్కడ తమ్ముళ్ళతో కలిసిఉన్న ధర్మరాజును చూచి అతడితో విదురుడు ఇట్లా అన్నాడు.

సీ. ‘మింతిసురనదిసూతి బాహ్యాక్తులకు, సోముదత్తునకు, దత్యానునకును,

దుర్మోధనాబిసుతులకును; దక్కను, గలుగు బంధులకు సుత్కర్ష మేసంగ

శ్రాద్ధముల్ సేయు విచారంబు దీఁచిన, మసలేఁ గాల్రుకపోళ్ళమాసి దాటక

వనమున కరుగ కప్పని సీకుఁ బోలిన, యట్టులు గావింపు’ మనిన నాతఁ

తే. డెంతయును వేడ్క నమ్మాట కియ్యకొనియే; నర్మసుండును జీతుఁ దై యర్థమనియే;

జీముఁ దపుడు కమల్లన మోముతోడ, విదురు వదనంబు సూచుఁ బెదవు లదర

109

ప్రతిపదార్థం: మింతి= (మింతు తండ్రి అయిన) ధృతరాష్ట్రుడు; సురనదిసూతి, బాహ్యాక్తు= బాహ్యాక్తుడికి; సోముదత్తునకున్= (బాహ్యాక్తుడి కొడుకు అయిన) సోముదత్తుడికి; తద్ సూమననునున్= ఆ సోముదత్తుడి కొడుకయిన భూరిశ్రవసుడికి; దుర్మోధన+అది, సుతులకున్= దుర్మోధనుడు మొదలైన కొడుకులకూ; తమ్మును కలుగు= ఇంకా మిగిలిఉన్న; బంధులకున్= యుద్ధంలో మరణించిన బంధువులకూ; ఉత్కర్షము= ఆధిక్యం; ఎసగన్= అతిశయించే విధంగా; శ్రాద్ధముల్= ఉత్తమ లోకాలు కలుగజేసే (శ్రాద్ధ) కర్కులను; చేయు విచారంబు= చేయాలనే ఆలోచన; తోచినన్= కలగటం వలన; వనమునకున్= అడవులకు; అరుగన్=

వెళ్లమండా; కార్తిక పౌర్ణమాసి దాకన్= కార్తికమాస పూర్ణిమ వరకూ; మసలెన్= ప్రయాణం చేయకుండా ఆగాడు; నీకున్= నీకు; పోలిస+అట్టులు= తగిన విధంగా; కావింపుము= చేయవలసింది; అనినన్= అని విదురుడు పల్గొంగా; అతఁడు= ఆ ధర్మరాజు; ఎంతయున్= చాలా; వేడ్చున్= అనందంతో; ఆ+మాటలన్= విదురుడి మాటలకు; ఇయ్యుకొనియెన్= అంగికరించాడు; అర్జునుండును= అర్జునుడు కూడా; ట్రీతుఁడు+ఐ= అనందించినవాడై; అర్పము= (ధృతరాష్ట్రుడు చేయదలచినపని) తగినది; అనియెన్= అన్నాడు; అపుడు= ఆ సమయంలో; భీముఁడు= భీముసేనుడు; కమర్చిన మోము తోడన్= మండిపదుతున్న ముఖంతో; విదురువదనంబు= విదురుడి ముఖాన్ని; చూచుచన్= చూస్తూ; పెదవులు= పెదవులు; అదరన్= అదురుతుండగా (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: '(ధర్మరాజు!) మీ తండ్రి ధృతరాష్ట్రుడు, భీముడికీ, బాహ్యాక, సోమవత్త, భూరిశ్రవులకూ; దుర్మోధనుడు మొదలైన కొడుకులకూ; ఇంకా యుద్ధంలో మరణించిన మిగిలిన బంధువులకూ, సవిశేషంగా, శ్రాద్ధ కర్మలు చేయాలనే ఆలోచన కలగటంవలన కార్తిక పూర్ణిమవరకూ అరణయాలకు వెళ్లమండా ఆగాడు. ఇంక నీవు తగువిధంగా చేయవలసింది' అన్నాడు విదురుడు ధర్మరాజుతో. ధర్మరాజు ఆ మాటలకు సంతోషంగా అంగికరించాడు. అర్జునుడు కూడా అది తగిన పని అన్నాడు. భీముడు మాత్రం కోపంతో ఎర్రబడిన ముఖంతో విదురుడి ముఖంలోకి చూస్తూ పెదవులు అదురుతుండగా ఏదో అనబోయాడు.

వ. ఏమేనిం బలుకం జూచినన్ బీభత్సుండు మెలుపున నతని వాలించి యిల్లన యిట్లనియే.

110

ప్రతిపదార్థం: ఏమి+ఏనిన్= ఏదో; పలుకన్+చూచినన్= మాట్లాడబోతుండగా; బీభత్సుండు= అర్జునుడు; మెలుపునన్= చాకచక్యంతో; అతనిన్= ఆ భీముడిని; వారించి= (మాటాడకుండా) ఆపి; అల్లన్= మెల్లగా; ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: (భీముడు కోపంతో విదురుడితో ఏదో) అనబోతూ ఉండగా అర్జునుడు నేర్చుగా భీముడిని మాటాడకుండా నివారించి మెల్లగా ఇట్లు అన్నాడు.

సి. 'రాజు వృద్ధుఁడు ధృతరాష్ట్రుండు భీష్మము, ఇయి జ్ఞాతులకు శ్రాద్ధకర్తృ మూచ
రింపఁ దలంచి యిట్లించే; భవజ్జిత్త, ధనధాన్యములు నీవు దాని కియ్య
కొనమి యశంబునకును ధర్మమునకు వి, ధ్వంసంబు సేయదే? ధర్మతనయు
తలచినపని విష్ణుతము సేయదగునయ్య? , మనకు నయ్యంజికాతనయుఁ దొబ్బి

అ. వేడికొండు మతడు వేడెడుఁ గానకు, నేఁగుచుండి మనల నిప్పు డింత
సూడవలదే? యొండులాడక యప్పుని, సలుపు టొప్పు బాహుశాలి! నీకు.

111

ప్రతిపదార్థం: ధృతరాష్ట్రుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; రాజు= మనకు పాలకుడు; వృద్ధుఁడు= పైగా (వయసు మళ్ళీన) పెద్దవాడు; భీష్మ- ముఖ్య జ్ఞాతులకున్= భీష్ముడు మొదలైన దాయాదులకు; శ్రాద్ధకర్మము= సుగతులు కలగటం కొరకు శ్రాద్ధక్రియలు; ఆచరింపన్= చేయాలని; తలంచి= అనుకొని; భవత్-జిత-ధనధాన్యములు= నీవు ఇతరరాజులను జయించి తెచ్చిన సంపదలు; అర్థించెన్= కోరుతున్నాడు; దానికిన్= ధృతరాష్ట్రుడి ఆ కోరికను; నీవు= నీవు; ఇయ్యుకొనమి= ఒప్పుకొనకపోవటం; యశంబునకును= కీర్తి; ధర్మమునకున్= ధర్మానికి; విధ్వంసంబు= వినాశనం; చేయదే?= కలిగింపదా?; ధర్మతనయు= ధర్మరాజు; తలచిన పని= ఉండ్చేశించిన పని; విష్ణుతము చేయన్= అడ్డగించటం; మనకున్= (అతడి తమ్ములమైన) మనకు; తగునయ్య?= ఉంచితమా?;

తొల్లి= పూర్వం; ఆ+అంబికాతనయున్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని; వేడికొందుము= మనమే అర్థించేవాళ్ళం; అతడు= అటువంటి ధృతరాష్ట్రుడు; ఇప్పుడు= ఈనాడు; మనలన్= మనలను; కానకున్= అరణ్యానికి; ఏగుచున్+ఉండి= వెళ్ళుతూ; వేడెడున్= అర్థిస్తున్నాడు; ఇంత= ఈ మాత్రం ధృతరాష్ట్రుడి చిన్న పని; చూడన్వలదే?= మనం చేసిపెట్ట నవసరం లేదా?; బాహుశాలి!= మిక్కెలి భుజబులం కలిగిన భీమా!; ఒండులు= విరుద్ధమైనమాటలు; ఆడక= చెప్పక; ఆ+పని= ఆ ధృతరాష్ట్రుడి కార్యం; చలుపుట= చేయటం; నీకున్= నీకు; ఒప్పున్= తగును.

తాత్పర్యం: ‘ధృతరాష్ట్రుడు మనరాజు. పైగా పెద్దవాడు. భీషాదు లైన దాయాదులకు శ్రాద్ధక్రియలు చేయుటకొరకు నీవు రాజులను జయించి సంపాదించిన ధనధాన్యాలు అడుగుతున్నాడు. నీవు దానికి ఒప్పుకోకపోవటం (మన) కీర్తిని, ధర్మాన్ని నాశనం చేస్తుంది. ధర్మరాజు చేయదలమకొన్న పనిని మనం అడ్డగింపవచ్చునా? పూర్వం మనమే ధృతరాష్ట్రుడిని అర్థించేవాళ్ళం. అటువంటి ధృతరాష్ట్రుడు ఇప్పుడు, అదీ అడవులకు పోతూ, మనలను అర్థిస్తున్నాడు. ఆ పని మనం చేసి పెట్టువద్దా? మరొక మాట చెప్పకుండా నీవు ధృతరాష్ట్రుడి పని చేయటం ఉచితం’ (అన్నాడు భీముడితో అర్జునుడు).

క. అని చెప్పుగ జెవి దాతీచి , విని ధర్మతనూజుఁ డంత విజయునిఁ బోగదెన్

మనమున నమ్మాటల క , య్యనిలతనయుఁ డిట్టు లనియె నన్నరుతోడన్.

112

ప్రతిపదార్థం: అని= పై ప్రకారంగా; చెప్పగన్= అర్జునుడు భీముడితో పల్గుగా; అంతన్= అప్పుడు; ధర్మతనూజుఁడు= ధర్మరాజు; చెవిన్= తన చెవిని; తాతీచి= ఆ వైపు కూర్చి; విని= ఆలకించి; మనమునన్= తనమనస్సులోనే; విజయునిన్= అర్జునుడిని; పోగదెన్= ప్రశంసించాడు; ఆ+మాటలకున్= అర్జునుడన్న మాటలకు; ఆ+అనిలతనయుడు= వాయుపుత్రుడైన ఆ భీముడు; ఆ+నరుతోడన్= ఆ అర్జునుడితో; ఇట్టులు= ఈ ప్రకారంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అర్జునుడు ఆ విధంగా భీముడితో చెప్పినమాటలను అటువైపు చెవిపెట్టి ధర్మరాజు విన్నాడు. చాల సంతోషించి, అర్జునుడిని మనసులోనే ప్రశంసించాడు. అర్జునుడి మాటలకు అతడితో భీముడు ఇట్లు అన్నాడు.

భీముఁ డర్జుమనితో ధృతరాష్ట్రు మద్యోగంబునకుఁ బ్రతికూలించి చెప్పుట (పం.15-17-15)

క. ‘మును చేసినయవి చాలవే? , విను గాంగేయాచి బంధువితతికిఁ దగ నిం

కను శ్రాద్ధంబులు వలసిన , మనము దగమే చేయ దుష్టమతి యతుఁ దేలా?

113

ప్రతిపదార్థం: మును= (ధృతరాష్ట్రుడు) ఇంతకు మునుపు; చేసిన+అవి= ఆచరించిన శ్రాద్ధాదికర్మలు; చాలవే?= సరిపోవా?; విను= (అర్జును) వినవలసింది; గాంగేయ+అది బంధు వితతికిన్= భీషుడు మొదలైన బంధువుల సమూహానికి; ఇంకను= ఇంకా; తగన్= తగు విధంగా; శ్రాద్ధంబులు= శ్రాద్ధక్రియలు; వలసినన్= చేయవలసి వస్తే; చేయన్= చేయడానికి; మనము= మనం (పాండవులము); తగమే?= అర్పులం కాదా?; దుష్టమతి= దుర్ఘాటి అయిన; అతడు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; ఏలా?= ఎందుకు (ఆచరించాలి)?

తాత్పర్యం: ‘అర్జునా! ధృతరాష్ట్రుడు ఇంతవరకూ చేసిన శ్రాద్ధలు సరిపోలేదా? భీషాదు లైన బంధువుల మూకకు ఇంకా చేయవలసివస్తే అందుకు మనం పనికి రామా? దుష్టబుద్ధి అయిన ధృతరాష్ట్రుడే ఎందుకు చేయాలి?

క. మఱచితె యాతఁడు మనలం, బఱచిన బన్నములు భీష్మ భాష్టాక ముఖుల త్తుటి నెటుఁ బోయిలి? వారల, నెఱుగమె మన? మంద్రి బంధు లేటికి మనకున్?

114

ప్రతిపదార్థం: అతఁడు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; మనల్= పాండవులను; పఱచిన బన్నములు= చేసిన అవమానాలు; మఱచితి(వి)+ఎ= మర్మిపొయ్యావా?; భీష్మ-బాహ్యాక-ముఖులు= భీష్ముడూ, బాహ్యాకుడూ, మొదలైన ఆ బంధువులు; ఆ+తటిన్= మనలను అవమానించే ఉప్పుడు; ఎటన్+పోయిరి?= ఎక్కుడికి వెళ్లారు? వారల్న= ఆ భీష్ముడులను; మనము= మనం; (సీవూ,నేనూ); ఎఱుగమె?= తెలిసిన వాళ్లం కదా?; అట్టిబంధులు= అటువంటి చుట్టాలు; మనకున్= మనకు; ఏటికిన్?= ఎందుకు?

తాత్పర్యం: ఆ ధృతరాష్ట్రుడు మనకు చేసిన పరాభవాలు మరచిపోయావా? ఆ సమయంలో భీష్ముడూ బాహ్యాకుడూ మొదలైన ఈ బంధువులు ఏమైనారు? వాళ్లసంగతి మనకు తెలియదా? అటువంటి బంధువులు మన కెందుకు? (వాళ్లను శ్రాద్ధక్రియలు చేయ నవసరం లేదు). కాబట్టి ధృతరాష్ట్రుడికోరిక, అంగికరించ నక్కలేదు.

వ. వారి విషయం బైన మేలునకు మాటాడట యొగ్గు గా; దాకర్ణింపుము.

115

ప్రతిపదార్థం: వారి విషయంబు= భీష్మ ముఖ్యులైన జ్ఞాతులకు సంబంధించినది; ఐన= అయినటువంటి; మేలునకున్= ప్రయోజనానికి; మాటలు+ఆడుట= విరుద్ధంగా మాటాడటం; ఎగ్గు= తప్పు; కాదు= కాదు; ఆకర్ణింపుము= (అర్జున! ఇంకాక మాట) విను.

తాత్పర్యం: భీష్ముడులను మనం బంధువులుగా గ్రహించనే అవసరం లేదు కాబట్టి వారికి సంబంధించిన మేలు (ఊర్ధ్వలోకాలు కలగడం) కొరకు విరుద్ధంగా మాటాడితే తప్పేమి లేదు. ఇంకాక మాట వినుము.

తే. కర్మనకు జేయవలసిన గారవమున , గొంతి యింకను శ్రాద్ధ మత్యంతవిభవ

ముల్లసిల్లంగా జేయుగా కుచిత నిరతి , యావిధమునకు మాటాట సూవె యొగ్గు.'

116

ప్రతిపదార్థం: కర్మనకున్= కర్మడికి; చేయవలసిన= ఆచరించవలసిన; గారవమునన్= వాత్సల్యంతో; ఉచిత-నిరతిన్= తగినంతటి ఆసక్తి (శ్రద్ధ)తో; ఇంకను= ఇంకా, పూర్వుంకంటే అధికంగా; అత్యంత-విభవము= మిక్కిలి వైభవం; ఉల్లసిల్లంగన్= ప్రకాశించేటట్లుగా; శ్రాద్ధము= శ్రాద్ధకర్మను; గొంతి= కుంతిదేవి; చేయున్+కాక= చేస్తుంది; ఆ విధమునకున్= కర్మడికీ, కుంతి-శ్రాద్ధం చేసే విషయానికి మాత్రమే; మాటలు+ఆట= విరుద్ధంగా పలకటం; ఎగ్గు= తప్పు; చూవె= సుమా.

తాత్పర్యం: ఊర్ధ్వ దైవిక క్రియలు కర్మడికి చేయాలనుకొంటే, పుత్రవాత్సల్యంతో, శ్రద్ధగా అపూర్వమైన వైభవంతో కుంతిదేవి చేయవచ్చు. దానికి ఎదురు మాటాడటం తప్పు.

వ. అని పలికి వెండియు.

117

ప్రతిపదార్థం: అని= ఈ ప్రకారంగా; పలికి= (అర్జునుడితో, భీష్ముడు) చెప్పి; వెండియున్= మళ్ళీ ఇట్లా అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అట్లా చెప్పి భీష్ముడు అర్జునుడితో మళ్ళీ ఇలా అన్నాడు.

- సీ. ‘పాంచాలి నవమానపటీచిన తెఱగును | నయ్యంతి వెనుక రా నడవి గలయు
ధర్మజుచన్న చందంబును మది గీతి | యుండక మఱ పెట్టు లొలసే నీకు
నాంజకేయుడు తండ్రి యగుట నాఁ డెటుబోయే | భీష్మండు మొదలగు పెద్దవాల
బాంధవం బేమయ్యు బార్థ! యావిదురుఁ డె | అంగఁడే వారల భంగి?’ యనిన
- ఆ. ధర్మజుండు భీముఁ దగువచనముల న | దల్చై నరుడు మరయుఁ దగడే పూజ
కాంజకేయుఁ? డిట్టు లనకుము మనకు న | గ్రజుని పనుపు సేత ప్రతము గాదె!’

118

ప్రతిపదార్థం: పార్థ!= అర్జునా!; పాంచాలిన్= (పాంచాలరాజు కూతురైన) ద్రౌపదిని; అవమాన పటీచిన తెఱగును= పరాభవించిన విధమూ; ఆ+ఇంతి= ఆద్రోపది; వెనుకన్= వెన్నుంటి; రాన్= రాగా (అనుసరింపగా); అడవిన్= అడవులలో; కలయన్= చుట్టి; ధర్మజు-చన్న చందంబును= ధర్మరాజు తిరిగిన విధమూ; మదిన్= మనసులో; గీతి+ఉండక= నాటుకొని నిలువకుండా; సీకున్= సీకు (అర్జునుడికి); మఱపు= మర్చిపోవటం; ఎట్టులు= ఏ విధంగా; ఒలసెన్= సంభవించింది; ఆంబికేయుఁడు= ధృతరాష్ట్రుడు; తండ్రి= మనకు (పెద్ద) తండ్రి; అగుట= కాపటం, నాడు= ద్రౌపదిని, (మనలను) పరాభవించినరోజు; ఎటన్= ఎక్కడికి; పోయెన్?= పోయింది?; భీష్మండు= భీష్ముడూ; మొదలు-అగువారి-బాంధవంబు= మొదలైన వాళ్ళకు మనతో ఉన్న చుట్టరికం; ఏమి-అయ్యైన్?= ఆ రోజు ఏమయిపోయింది?; వారల భంగి= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు భీష్ముడు మొదలైనవారి విధానం; ఈ విదురుఁ డు= (ధృతరాష్ట్రుడి మాట మోసుకొనివచ్చిన) ఈ విదురుడు; ఎఱుంగఁడే?= తెలిసిన వాడు కాదా?; అనివన్= అని (భీముడు) పల్గుగా; భీమున్= భీముడిని; ధర్మజుండు= ధర్మరాజు; తగు వచనములన్= తగిన మాటలతో; అదల్చైన్= వారించాడు; నరుఁ డు= అర్జునుడు; మఱియున్= ఇంకా (ఇట్లా అంటున్నాడు); ఆంబికేయుఁడు= ధృతరాష్ట్రుడు; పూజకున్= (మనం) గౌరవించడానికి; తగడే?= అర్పుడా కాదా?; ఇట్టులు= ఈ విధంగా, (భీష్మ ధృతరాష్ట్రుడులను నిందిస్తూ); అనకుము= మాటాడకు; అగ్రజుని పనుపు= అన్నగారి ఆజ్ఞ; చేతు= ఆచరించటం; మనకున్= అతడికి తముళ్ళమైన మనకు అందరికి; ప్రతము= నియమం; కాదె!= కదా!.

తాత్పర్యం: ‘అర్జునా! ఆ రోజు ద్రౌపదిని సభలో పరాభవించిన విధమూ, ఆ ద్రౌపది వెన్నుంటి రాగా ధర్మరాజు అడవుల వెంట తిరగటమూ, మనసులో నాటుకొనకుండా మర్చిపోవటం సీకు ఎట్లా సంభవించింది? ద్రౌపదిని అవమానించిన ఆ రోజు ఈ ధృతరాష్ట్రుడు తండ్రి కాదా? అపుడు భీష్మాదుల బాంధవ్యం ఎక్కడికి పోయింది? వాళ్ళ సంగతి ఈ విదురుడికి తెలియదా?’ అని అంటూంటే ధర్మరాజు భీముడిని తగు మాటలతో వారించాడు. అర్జునుడికా భీముడితో ఇట్లా అన్నాడు. ధృతరాష్ట్రుడు గౌరవానికి అర్పుడు కాదా? ఈ విధంగా మాటాడకుము. అన్నగారి ఆజ్ఞ నిర్వహించటం మనకు నియమం గదా!

- క. అని భీము నదిమి విదురునిఁ | గసుగొని మా తండ్రి పుణ్య కర్తవు లెష్మై
దన బంధులకై చేయగఁ, మనంబునం దలఁచె నా సమంచితభంగిన్.

119

ప్రతిపదార్థం: అని= అని చెప్పి; భీమున్= భీముడిని; అదిమి= మాటాడకుండా చేసి, (అదిమిపట్టి); విదురునిన్= విదురుడిని; కనుఁగొని= చూచి ఇట్లా అన్నాడు; మా తండ్రి= ధృతరాష్ట్రుడు; తన బంధులకున్= తన చుట్టూలకొరకుగా; పుణ్య కర్తవులు= శ్రాద్ధ క్రియలు; ఏ+మైన్= ఏ విధంగా; చేయగన్= చేయటానికి; మనంబునన్= తన మనసులో; తలంచెన్= అనుకొన్నాడో; ఆ సమంచిత భంగిన్= ఆ గౌప్య తీరుగా (చేయవచ్చును). (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం).

తాత్పర్యం: అని చెప్పి భీముడిని బలవంతంగా మాటాడకుండా చేసి అర్జునుడు విదురుడిని చూచి ఇట్లా అన్నాడు. ‘మా తండ్రిగారైన ధృతరాష్ట్రుడు తన బంధువుల కొరకు శ్రాద్ధాది పుణ్యకర్మలు ఏ విధంగా చేయాలని మనసులో అనుకొన్నాడో ఆ విధంగా, ఘనంగా చేయవచ్చును.

క. నా యింటి ధనము గైకొని, చేయగలాడమ్మహీసు చిత్తము సంతో

షాయత్తంబుగ వేగము, పోయి యసఫు! చెప్పు మహాభూషు ప్రియ మందన్.

120

ప్రతిపదార్థం: నా+ఇంటి ధనము= (నా ఇంట ఉన్న= నేను సంపాదించిన) నా ధనం; కైకొని= స్వీకరించి; ఆ+మహీ+ఈశు చిత్తము= ఆ ధృతరాష్ట్రుడి మనస్సు; సంతోష+అయత్తంబుగన్= (అనందానికి అధినం కాగా) అనందంతో నిండిపోగా; చేయగలాడు= చేస్తాడు; అనఫు!= పుణ్యాత్మక్తుడా! (విదురా); ఆ+విభుడు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; ప్రియము-అందన్= సంతోషించేటట్లుగా; వేగము+అ= త్వరగా; పోయి= ధృతరాష్ట్రుడి వద్దకు వెళ్లి; చెప్పుము= ఈ విషయం చెప్పవలసింది.

తాత్పర్యం: నా సంపదను గ్రహించి తన మనసు సంతోషించే విధంగా (తన బంధువులకు పుణ్యకర్మలు ఘనంగా) ధృతరాష్ట్రుడు చేస్తాడు. పుణ్యాత్మక్తుడా! (విదురా!) ఆ ధృతరాష్ట్రుడికి ఆనందం కలిగించే ఈ విషయాన్ని తొందరగా వెళ్లి చెప్పవలసింది’ (అన్నాడు అర్జునుడు).

చ. అన విని మెచ్చి ధర్మసుతుఁ దర్శనునిం గొనియాడి యాదరం

బున విదురుం గసుంగొని ‘ప్రభూత విధానములన్ నిజేష్ట నా

ధనమును నర్జునార్థమును దాఁ గొని శ్రాద్ధము లాచరించు నాఁ

డనఫు! కురూధ్వపుం డిఱి మదాత్మకు నిం పని విస్తువింపుమీ!

121

ప్రతిపదార్థం: అనవ్-అని (అర్జునుడు) చెప్పగా; ధర్మసుతుఁడు= ధర్మరాజు; విని= ఆలకించి; అర్జునున్= అర్జునుడిని; మెచ్చి= మెచ్చుకొని; ఆదరంబునవ్= వాత్సల్యంతో; కొనియాడి= ప్రశంసించి; విదురున్= విదురుడిని; కనుంగొని= చూచి (ఇట్లా అన్నాడు); అనఫు!= పాపరహితుడా!; కురు+ఉద్యమండు= కురువంశాన్ని ఉద్ధరించేవాడైన-ధృతరాష్ట్రుడు; తా(నీ)= తాను (స్వయంగా); నా ధనమును= నా సంపదమా; అర్జున+అర్థమును= అర్జునుడి సంపదను; కొని= స్వీకరించి; శ్రాద్ధములు= భీష్మాదులకొరకు శ్రాద్ధకర్మలు; ప్రభూత విధానములన్= శ్రేష్ఠముయిన పద్ధతులలో- ఘనంగా; నిజ+ఇచ్ఛన్= తన ఇష్టముసారంగా; ఆచరించువాఁ దు= చేస్తాడు; ఇది= ఇట్లా చేయటం; మత్త+అత్మకున్= నా అంతరంగానికి; ఇంపు= ఇష్టం; అని= అని; విస్తువింపుమీ= ఆ ధృతరాష్ట్రుడికి (నా మాటగా) వినయంగా చెప్పుము.

తాత్పర్యం: అర్జునుడి మాటలు విని ధర్మరాజు చాలా సంతోషించాడు. వాత్సల్యంతో అర్జునుడిని ప్రశంసించాడు. విదురుడిని చూచి - ‘పుణ్యాత్మక్తుడా! కురువంశాన్ని ఉద్ధరించే ధృతరాష్ట్రుడు నా సంపదలూ, అర్జునుడి సంపదలూ తీసికొని తన ఇష్టప్రకారం ఘనంగా శ్రాద్ధకర్మలు చేస్తాడు. ఇట్లా చేయటమే నా మనసుకు ఇష్టం అని నీవు ధృతరాష్ట్రుడితో విస్తువించుము’ (అన్నాడు).

వ. అని చెప్పి మతియు ని ట్లనియే.

122

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; చెప్పి= విదురుడితో పలికి; మతియున్= మళ్ళీ; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; అనియెన్= (ధర్మరాజు) అన్నాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి మళ్ళీ ధర్మరాజు విదురుడితో ఇట్లు అన్నాడు.

క. ‘వనవాసాయాసంబులఁ, ననయంబును నలగి దాని నాత్మ నిడి మరు
త్తనయండు పెక్కలాడేఁ దఁ, గని మాటలఁ; బీన రాజుఁ గనలకు మనుమీ!

123

ప్రతిపదార్థం: మరుత్తు+తనయండు= (వాయుపుత్రుడు) భీముడు; వనవాస-ఆయసంబులన్= అరణ్యవాసంలో కలిగిన శ్రమ వలన; అనయంబును= మిక్కిలిగా; నలగి= బాధసిద్ధి; దానిన్= ఆ బాధను; ఆత్మన్= మనసులో; ఇడి= ఉంచుకొని; తగని మాటలన్= అనుచితమైన మాటలు; పెక్కలు= చాలా; ఆడెన్= అన్నాడు; రాజున్= ధృతరాష్ట్రుడిని; దీనన్= ఈ అంశంలో; కనలకుము= కోపించవద్దు; అనుము+ఈ= అని చెప్పుము.

తాత్పర్యం: అరణ్యవాసంలో చాలా శ్రమపడ్డవాడు కాబట్టి భీముడు ఆ బాధలు మనసులో పెట్టుకొని అనుచితమైన మాటలు ఏవో చాలా అన్నాడు. అందుకు, ధృతరాష్ట్రుడితో కోపగించుకొనవడ్డని చెప్పుము. (అని ధర్మరాజు విదురుడితో అన్నాడు).

క. ఇతఁ దేమి యన్ననే మను? ధృతరాష్ట్రుడు మాకుఁ బరమదేవతః విను స
మ్ముతీఁ దత్తసాదముం బడఁ, సితి మేమును దత్స్తుతాభిషిక్తుల మనమూ!

124

ప్రతిపదార్థం: ఇతఁడు= ఈ భీముడు; ఏమి+అన్నన్= ఏ విధంగా మాటాడితే మాత్రం; ఏమి-అగున్?= ఏమవుతుంది?; ధృతరాష్ట్రుడు= ధృతరాష్ట్రుడు; మాకున్= పాండవులకు; పరమ దేవత= ఉత్సాహమైన దేవుడు; అనఘా!= పాపం లేనివాడా! (విదురా!); విను= వినవలసింది; సమృతిన్= నిండు మనస్సుతో; తద్-ప్రసాదమున్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడియొక్క అనుగ్రహాన్ని; పడసితిమి= పాండము; ఏమును= మేం; తద్+కృత+అభిషిక్తులము= ఆ ధృతరాష్ట్రుడి చేత ఈ రాజ్యానికి అభిషేకించబడినవాళ్ళం.

తాత్పర్యం: (విదురా!) ఈ భీము దేమంటే మాత్రం ఏమవుతుంది? ధృతరాష్ట్రుడే మాకు ఉత్తమ దైవం. హృదయపూర్వకంగా ఆయన అనుగ్రహాన్ని మేము పొందాము. ఆయనే ఈ రాజ్యానికి మమ్మల్ని అభిషేకించాడు’.

క. అని పలికి యప్పుడమితేడు వికచవదనుం డగుచు.

125

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; పలికి= చెప్పి; ఆ+పుడమితేడు= ఆ (ధర్మ)రాజు; వికచవదనుండు= వికసించిన ముఖం కలిగినవాడు; అనుచున్= అవుతూ. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా చెప్పిన తరువాత ధర్మరాజు ముఖవికాసంతో.

క. మా తండ్రి నిష్ట విధములఁ, బైత్యక విధు లాచలింపఁ బంపుము రఘ్య
ప్రాత కనక గో రఘములన్, జేతి కొదవ నర్జునుండు చేర్చుచు వచ్చున్.

126

ప్రతిపదార్థం: మా తండ్రిన్= ధృతరాష్ట్రుడిని; పైత్యక విధులు= భీష్మాది పిత్యదేవతలకు శ్రాద్ధకర్మలు; ఇష్ట విధములన్= తనకు సచ్చిన తీరుగా; ఆచరింపన్= చేయటానికి; పంపుము= సిద్ధం చేయుము; అర్జునుండు= అర్జునుడు; చేతికి+బదవన్= చేతికి అందేటల్లు; రఘ్యప్రాత, కనక, గో, రఘములన్= గుర్రాల సమూహము, బంగారమూ, ఆవులూ, రఘాలూ; చేర్చుచున్= ఏర్పాటు చేస్తూ; వచ్చున్= వస్తాడు.

తాత్పర్యం: భిష్మదులైన పితృదేవతలకు శ్రాద్ధకర్మలు తనకు నచ్చినట్లుగా నిర్వహించేటట్లు ధృతరాప్ర్షుడిని సిద్ధం చేయుము. అర్జునుడు ఉత్సాహంగా పెక్కు గుర్తాలూ, బంగారమూ, ఆపులూ, రఘాలూ ఏర్పాటు చేస్తాడు.

K. ర్మామములు దేవతలకును, భూమిసురులకును గురు ప్రభువు ని మ్మాను మీ
పోసునితి చెపు మాతని, కీ మాటలు వలయు పనుల కీపు మెలఁగుమీ!

127

ప్రతిపదార్థం: గురు ప్రభువున్= గురువైన (కురునాధుడైన) ఆ ధృతరాప్ర్షు మహారాజును; దేవతలకును= దేవతలకూ; భూమిసురులకును= బ్రాహ్మణులకూ; గ్రామములు= ఊళ్ళు; ఇమ్ము+అనుము+ఈ= దానంగా ఇవ్వుమని చెప్పు; పోన్= ధృతరాప్ర్షుడి పద్ధతు వెళ్ళడానికి; మసుతి(వి)= ఇప్పటికే ఆలస్యం చేశావు; అతనికిన్= ఆ ధృతరాప్ర్షుడికి; ఈ మాటలు= (మేము)-నేను (అర్జునుడూ) చెప్పుమన్న మాటలు; చెపుము= నువ్వు చెప్పువలసింది; వలయు పనులకున్= అతడికి అవసరమైన పనులకు; ఈవు= నీవు (విదురుడు); మెలఁగుము+ఈ= నడుచుకొమ్ము (అయినకు అవసరమైన పనులు నీవు దగ్గరుండి చూస్తా వుండుము).

తాత్పర్యం: మాకు తండ్రి, పాలకుడూ అయిన ధృతరాప్ర్షుడిని దేవతలకూ బ్రాహ్మణులకు ఊళ్ళు ఇమ్ముని చెప్పుము. నీవు ధృతరాప్ర్షుడి పద్ధతు తిరిగి వెళ్ళటానికి, ఇప్పటికే చాలా ఆలస్యం అయింది. నేను చెప్పిన మాటలు అతడికి చెప్పుము. అవసరమైన పనులు నీవు చూస్తా ఉండుము.

K. అనినఁ బ్రియ మంబి విదురుడు, చని యాస్మపుతో నజాతశత్రు కడకు నీ
పనిచిన పనికిం బోయితి, వినిపించితఁ దెఱఁ గతండు విని మోదమునన్.

128

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= ధర్మరాజు ఆ విధంగా చెప్పగా; విదురుడు= విదురుడు; ప్రియము+అంది= సంతోషించి; చని= ధృతరాప్ర్షుడి పద్ధతు వెళ్ళి; ఆ స్పృశుతోన్= ఆ (ధృతరాప్ర్షు) రాజతో, - (ఇట్లా అన్నాడు). అజాతశత్రు కడకున్= ధర్మరాజు పద్ధతు; నీ-పనిచినపనికిన్= నీవు పంపిన పనికొరకు; పోయితిన్= వెళ్ళాను; తెఱఁగు= నీవు చెప్పిన విధం; వినిపించితిన్= (ధర్మరాజుకు) చెప్పాను; అతండు= ఆ ధర్మరాజు; విని (నీ ఉండేశాన్ని)= నేను చెప్పినదాన్ని గ్రహించి; మోదమునన్= ఆనందంతో - (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు మాటలకు విదురుడు చాలా సంతోషించాడు. వెంటనే ధృతరాప్ర్షుడి పద్ధతు వెళ్ళాడు. ధృతరాప్ర్షుడితో ఇట్లా అన్నాడు. ‘నీవు పంపిన పనికొరకు ధర్మరాజు పద్ధతు వెళ్ళాను. విషయం చెప్పాను. అతడు సంతోషించాడు.

K. నరువలను సూచె నతఁడుం, బరమ బ్రియ భరితుఁ డయ్యు బాల్ఫివర! య
య్యురువురుఁ బ్రాణంబులు డాఁ, పరు సీకును ధనము డాఁచు పని కలిగడినే?

129

ప్రతిపదార్థం: నరు వలను= (ధర్మరాజు) అర్జునుడి (దిక్కు) షైపు; చూచెన్= చూచాడు; అతడున్= అర్జునుడు కూడా; పరమ ప్రియ భరితుఁడు= అత్యధిక సంతోషంతో నిండినవాడు; అయ్యెన్= అయినాడు; పార్థివర! = ఓ ధృతరాప్ర్షు రాజు!; ఆ+ఇరువురు= ఆ ఇద్దరు, (ధర్మరాజు, అర్జునుడూ); నీకును= నీకోసం; ప్రాణంబులు(ను)= తమ ప్రాణాలు సైతం; డాఁడు= దాచుకునే వారు కాదు; ఇంక, ధనము= సంపద; డాఁచుపని= ఇవ్వుండా దాచి పెట్టుకొనటం అనేది; కలిగడినే+నీ?= సంభవిస్తుందా?

తాత్పర్యం: నీ కోరిక విని సంతోషించిన ధర్మరాజు అర్జునుడిషైపు చూచాడు. అర్జునుడు ఇంకా ఎంతో సంతోషించాడు. ఓ రాజు! ఆ ధర్మరాజు, అర్జునుడూ ఇద్దరూ నీ కొరకు తమ ప్రాణాలు పైతం దాచుకొనరు. ఇక సంపద దాచుకొనటం అనేది సంభవమా?

విశేషం: (ఆ-యృథువురు.....పని కలిగెడునే?....అలంకారం= కావ్యరథపత్రి..కైముత్యే నాథసంసిద్ధిః కావ్యరథపత్రి రిష్యతే!

(సజితస్వన్యఫేనేందుః కా వార్తా సరసీరుహమ్)

క. చేయుము విచ్ఛలవిడి గాం , గేయ ప్రముఖులు నిరస్త కిళ్లిషు లై మో

దాయత్త చిత్తులుగ భూ , నాయక! శ్రాద్ధములు జగమునం బొగ డెసగన్.

130

ప్రతిపదార్థం: భూ-నాయక!= రాజు!; గాంగేయ ప్రముఖులు= భీష్ముడు మొదలైనవారు; నిరస్త-కిల్చిషులు+హ= తొలగిపోయిన పాపాలు కలవారై; మోద+అయత్త-చిత్తులు గన్= సంతోషంతో నిండిన మనసు కలవారు అయ్యే విధంగా; జగమునన్= లోకంలో; పాగడు= ప్రశంస; ఎసగన్= పెరిగే విధంగా; శ్రాద్ధములు= పరలోక క్రియలు; విచ్ఛలవిడిన్= యథేచ్చగా; చేయుము= ఆచరించుము.

తాత్పర్యం: రాజు! భీష్ముడు మొదలైన వాళ్ళందరూ తమ తమ పాపాలు పోగొట్టుకొని, మనసు నిండా సంతోషించే విధంగానూ, లోకంలో (నీకు) మంచిపేరు వచ్చే విధంగానూ, నీ ఇష్టం వచ్చిన విధంగా వాళ్ళకు శ్రాద్ధకర్మలు చేయుము.

చ. కనకము మేలి రత్నములు గ్రామములన్ హాయగోవ్రజంబులుం

దనియిగ నిమ్ము సర్వవసుధాసుర కోటులకున్ నిజేచ్ఛ నీ

తనయులు పుష్టిలోక సుఖధామము లై విలసిల్పునట్టుగా'

ననుటయు నాంజికేయహృదయంబున మోదమెలరై భూపరా!

131

ప్రతిపదార్థం: నీ తనయులు= నీ కొడుకులైన దుర్యోధనాదులు; పుణ్యలోక సుఖ ధామములు+హ= పుణ్యకర్మలు ఉండే మంచి లోకాలలోని సుఖాలకు నిలయాలు, అయి; విలసిల్పు+అట్లు కాన్= ప్రకాశించే తీరుగా; సర్వ వసుధా సురకోటులకున్= సమస్తమైన బ్రాహ్మణుల సమూహాలకు; తనియన్= తృప్తిగా; కనకము= బంగారుా; మేలి రత్నములు= మంచి విలు పైన రత్నాలూ; గ్రామములున్= ఊఁచ్చూ; హాయ, గో, ప్రజంబులున్= గుర్రాలు, ఆవుల మందలూ; నిజ+ఇచ్చన్= నీ యిష్టం వచ్చినట్లుగా; ఇమ్ము= దానం చేయుము; భూవరా!= (ఓ జనమేజయమహా) రాజు!; అనుటయున్= విదురుడు అట్లా అనగానే; ఆంబికేయు హృదయంబునన్= ధృతరాష్ట్రుడి మనస్సులో; మోదము= సంతోషం; ఎలర్న్= అతిశయించింది.

తాత్పర్యం: నీ కొడుకులు - దుర్యోధనాదులు పుణ్యలోక సుఖాలకు నివాసాలు అయ్యే విధంగా, సమస్తమైన బ్రాహ్మణ సమాజానికి, వాళ్ళ తృప్తిపడేంతగా, నీ ఇష్టం వచ్చినట్లుగా, బంగారమూ, మంచి రత్నాలూ, ఊఁచ్చూ గుర్రాల, ఆవుల మందలూ, దానం చేయుము. 'ఓ జనమేజయ మహారాజా! విదురు డిట్లా అనటంతోటే ధృతరాష్ట్రుడికి మనసులో సంతోషం అధికమైనది.

చ. పదపడి భీముమాట లోకభంగి నెఱుంగఁగఁ జెప్పి, 'వాడు దు

ర్భుము, డవి పాటి గావు కురురాజ మహాత్తర! పెట్టుకుండు నీ

హృదయమునందు వాని నని యేర్పడ ధర్మజు పార్థవాక్యముల్

విదురుడు సెప్పు సంతసము వెల్లిగిసంగ ననేకభంగులన్.

132

ప్రతిపదార్థం: పదవడి= అనంతరం; భీము మాటలు= ధృతరాష్ట్రుడి కోర్కె విషయమై భీముడు అన్న మాటలను; ఒక భంగిన్= ఒక విధంగా; ఎఱుంగిగన్= (ధృతరాష్ట్రుడికి) తెలిసేటట్లుగా; చెప్పి= పలికి; కురురాజ మహత్తరి= కురువంశపు రాజులలో మేలైన (ధృతరాష్ట్ర) రాజు; వాడు= ఆ భీమునేనుడు; దుర్గురుడు= (చెడు) గర్వం కలవాడు; అని= (మదంతో) ఆ (భీముడు) పలికిన మాటలు; పాటి కావు= లెక్క చేయదగినవి కావు; వానిన్= ఆ మాటలను; నీ హృదయమునందున్= నీ మనస్సులో; పెట్టుక+ఉండు(ము)= పెట్టుకొనకుము; అని= అనే ప్రకారంగా; సంతసంబు= (ధృతరాష్ట్రుడికి) సంతోషం; అనేక భంగులన్= బహువిధాలుగా - (మిక్కటంగా); వెల్లి; కొనంగన్= ప్రవాహం కాగా; విదురుడు= విదురుడు; ధర్మజు, పార్థ, వాక్యముల్= ధర్మరాజు, అర్జునుడూ చెప్పిన మాటలను; ఏర్పడన్= వివరంగా; చెప్పేన్= చెప్పాడు.

తాత్పర్యం: తరువాత ఆ సందర్భంలో భీముడన్న మాటలు గూడా విదురుడు ఒక విధంగా ధృతరాష్ట్రుడికి తెలియజేశాడు. 'కురు రాజు! ఆ భీముడు దుర్పాంకారి. అహంకారంతో అతడు అన్న మాటలు లెక్క చేయదగినవి కావు. నీవు వాటిని మనసులో 'పెట్టుకొనవద్దు' అని ధృతరాష్ట్రుడికి ఆనందం పొంగి ప్రవహించే విధంగా ధర్మరాజు, అర్జునుడూ చెప్పిన మాటలను విదురుడు ధృతరాష్ట్రుడికి వివరంగా చెప్పాడు (అని వైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో చెప్పాడు.)

A. అట్లు సంతసిల్లి యథిప కార్తిక పార్థ, మాసి నవ్యభుండు మహిత భూమి

దేవకోటి నెల్ల రావించి యంచిత, త్రైణ జేయి దొడగె త్రాంధ్రవిభులు.

133

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= (ఓ జనమేజయ) రాజు; అట్లు= ఆ ప్రకారంగా; ఆ+విభుండు= ఆ (ధృతరాష్ట్ర) రాజు; సంతసిల్లి= ఆనందించి; కార్తిక పార్థమాసిన్= కార్తికమాసంలో పూర్ణిమనాడు; మహిత భూమి దేవ కోటిన్= శేషులైన బ్రాహ్మణుల సమూహాన్ని; ఎల్లన్= అంతటనీ; రావించి= రప్పించి; అంచిత శ్రద్ధన్= మిక్కిలి అసక్తితో; శ్రాద్ధ విధులు= పితృదేవతలకు శ్రాద్ధ కర్మలను; చేయన్+తొడగెన్= చేయటం మొదలుపెట్టాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయ మహారాజు! ఆ ప్రకారంగా, ధర్మరాజుర్జునుల అభిప్రాయాన్ని విదురుడి మాటలలో ఏని ధృతరాష్ట్రుడు చాలా సంతోషించాడు. కార్తికమాసంలో పూర్ణిమనాడు మంచి బ్రాహ్మణులను అందర్నీ పిలిపించి, భీష్మాదుల సుద్రేశించి మిక్కిలి ఏకాగ్రతతో, శ్రాద్ధకర్మలు చేయ నారంభించాడు.

S. కనకాది వస్తువుల్ గడువేడ్డ ధర్మనం, దసుడు పుత్రేర నుదాతత భంగి బాహ్యాకునకు, గంగపల్చికి, సౌమిద, త్యునకు దచీయను త్యునకు దొలుత నంచిత త్రాంధ్రంబు లాచలించే సుయోధ, నాది కుమారుల కందఱకును బేర్పేర క్రియలు నీప్పిత విధంబులఁ దగ, నొనలించే సింఘరాజునకు దక్కు

A. గలుగు బంధులకును వలయు రాజులకును, ద్రోషునకును బుధ్మి దోచినట్టి యుష్మజనములకు నహీన భవ్యప్రకా, రములఁ జారలోకము లొన్నలి.

134

ప్రతిపదార్థం: ధర్మనందనుడు= ధర్మరాజు; కడున్= మిక్కిలి; వేద్గ్రున్= ఉత్సాహంతో; కవక+అది వస్తువుల్= బంగారం మొదలైన అవసర వస్తువులను; పుత్రేర్న్= పంపించగా; ఉదాత్త భంగిన్= మంచిమార్గంలో ధృతరాష్ట్రుడు; తొలుతన్= మొదట; బాహ్యాకునకున్= బాహ్యాకుడికీ; గంగపట్టికిన్= గంగ కొడుకైన భీమ్యుడికీ; సోమదత్తునకున్= సోమదత్తుడికీ; తదీయ పుత్రునకున్= సోమదత్తుడి కొడుకైన భూరిశ్రవసుడికీ; అంచిత శ్రాద్ధంబులు= తగిన (గొప్ప) విధంగా శ్రాద్ధ కర్మలను; ఆచరించెన్= చేశాడు; సుమోధన+అది కుమారులకున్= దుర్యోధనుడు మొదలైన కొడుకులు; అందఱకును= అందరికి; పేర్యేర! = పేరు పేరునా; ఈ పితృవిధంబులన్= తన ఇష్టం వచ్చినట్లుగా; తగన్= తగినట్లుగా; క్రియలు= శ్రాద్ధకర్మలు; ఒనరించెన్= చేశాడు; సింధురాజునకున్= సింధుదేశపు రాజైన (అల్లుడు) సైంధవుడికీ; తక్కు కలుగు బంధులకును= మిగిలిన తన ఇతర బంధువులకూ; వలయు రాజులకును= అవసరమైన మిత్ర రాజులకూ; ద్రోణునకును= ద్రోణాచార్యుడికీ; బుద్ధిన్= తన మనస్సుకు; తోచిన అట్టి ఇష్ట జనములకున్= స్వరంచిన తనకు ఇష్టమైన వాళ్ళకు; అహిన భవ్య ప్రకారములన్= తక్కువ కాని, తగిన (మన) పద్ధతులలో; పార లోకములు= ఉండ్ర నోకాలు కలిగించేటటువంటి (శ్రాద్ధ) కర్మలను; ఒనరి= చేసి.

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఎంతో ఉత్సాహంగా, బంగారం, రత్నాలు, ఆవులు మొదలైన వస్తువులు పంపించాడు. ధృతరాష్ట్రుడు వాటితో, గొప్పగా-బాహ్యాకుడికీ, సోమదత్తుడికీ, భూరిశ్రవసుడికీ, క్రైష్ణున విధంగా శ్రాద్ధకర్మలు చేశాడు. తన కొడుకులు అందరికి పేరు పేరునా, ఇష్టముసారం తగు విధంగా శ్రాద్ధకర్మలు చేశాడు. తర్వాత అల్లుడైన సైంధవుడికీ, ఇంకా మిగిలి ఉన్న బంధువులకూ, అవసరం అనిపించిన మిత్రులైన రాజులకూ, ద్రోణుడికీ, ఇంకా మనసుకు తోచిన, తన కిష్టమైన వారికి, లోటు లేనివిధంగా ఉత్తమలోకాలు కలిగించే శ్రాద్ధక్రియలను చేసి. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

చ. అతులితరత్త కాంచన గమాశ్వ విభూషణ వస్త్రకస్త్రకా
క్షితిముఖ వస్తుదానములు గీర్భన కెక్కుగ నవ్విభుండు ను
ప్రతుండు చేసే బంచదశవాసరముల్ నిజదానలోల్య ము
ప్రతిహాత వృత్తి జెల్ల విని పాండుసుతాగ్రుసి ప్రీతి బొందఁగన్.

135

ప్రతిపదార్థం: ఆ+విభుండు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; సుప్రతుండు+అయి= మిక్కిలి దీక్ష కలిగినవాడై; నిజ దాన లోల్యము= దానం చేయాలనే తన అత్యధికమైన వాంఛ; అప్రతిహాత వృత్తిన్= అడ్డులేని విధంగా; చెల్లన్= సాగుతుండగా; పాండుసుత+అగ్రణి= పాండురాజు కొడుకులలో పెద్దవాడైన ధర్మరాజు; విని= అది (ధృతరాష్ట్రుడు స్వేచ్ఛగా చేస్తున్న దానాది విషయాలు) తెలిసికొని; ప్రీతిన్= ఆనందాన్ని; పాందఁగన్= పాండుతుండగా; కీర్తనకున్= అందరి ప్రశంసన; ఎక్కుగన్= పాందే విధంగా; పంచదశవాసరముల్= పదిహేను రోజుల పాటు; అతులిత-రత్న-కాంచన-గో-అశ్వ-విభూషణ-వప్త్ర-కన్యకా-జ్యేష్ఠ-ముఖ-వస్తు-దానములు= సాటి లేనటువంటి రత్నాలూ, బంగారమూ, ఆవులూ, గుర్రాలూ, అలంకారాలూ, వస్త్రాలూ, కన్యలూ, నేలా, మొదలైన వస్తువుల దానం; చేసన్= చేశాడు.

తాత్పర్యం: ఆ ధృతరాష్ట్రుడు శ్రాద్ధ కర్మాచరణంలో మిక్కుటమైన దీక్ష కలిగినవాడై దానం చేయాలనే తన కోరిక అడ్డులేని విధంగా సాగుతుంటే, అది తెలిసి ధర్మరాజు ఆనందిస్తుండగా, అందరూ ప్రశంసించే విధంగా, పదిహేను రోజులపాటు సాటిలేని రత్నాలూ, బంగారమూ, ఆవులూ, గుర్రాలూ, అలంకారాలూ, వస్త్రాలూ, కన్యలూ, నేలా, మొదలైన వస్తువులను దానం చేశాడు.

- అ. భూమి దాన విధులు భూపర యొక మాత్ర! నంబికాతసూజుఁ దాచరింప
నంతఁ బోక యూటు లగ్రజస్సులకు నీ నతనిఁ బనిచే బాండవాగ్రజుండు.

136

ప్రతిపదార్థం: భూవర!= ఓ జనమేజయ మహారాజా!; అంబికా తమాజుఁడు= అంబిక కొడుకైన ధృతరాష్ట్రుడు; అగ్రజన్ములకున్= బ్రాహ్మణులకు; భూమిదానవిధులు= నేలను దానం చేసే పనులు; ఒక మాత్రన్= కొంతగా; ఆచరింపన్= చేయగా; పొండవ+అగ్రజండు= (పొండురాజు కొడుకులలో పెద్దవాడైన) ధర్మరాజు; అంతన్+పోక= అంతటిలో ఆగుండా; ఊశులు= గ్రామాలు; ఈన్= ఇంకా దానం చేయటానికి; అతనిన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని; పనిచెన్= ప్రోత్సహించాడు.

తాత్పర్యం: ఓ జనమేజయ మహారాజ! ధృతరాష్ట్రుడు బ్రాహ్మణులకు భూదానం కొంత చేప్పే, ధర్మరాజు అంతటిలో ఆగుండా, ఇంకా ఊశుకు ఊశు ఆ ధృతరాష్ట్రుడిచేత దానం చేయించాడు.

ధృతరాష్ట్రుడు గాంధారీసహాతుండై వనంబునకు బోపుట (సం.15-20-1)

- వ. పనిచినం జ్ఞయంబు పెంపున హ్యాదయంబు పల్లవింప నా భూవల్లభుం దనేక్రామంబు లగ్రహిరంబులు గావించి గాంధారరాజు మొద లయిన నిజ బంధువులకు బహుళ దక్షిణాలుగాఁ భార లౌకిక క్రియలు చేసెనిట్లు ధృతరాష్ట్రుండు; భారత రణంబున మరణంబు నొందిన బంధు లోకంబునకుం బుణ్ణలోక సౌఖ్యాతిశయ పదంబు లగు పరమ శ్రాద్ధంబులు నిర్విలించి కృతక్షత్తుం దై సర్వ కృత్యంబులుం జలిపి పాప్యమి నాడు; రేపకడ బుత్తీక్ష్మమేతుం దై యిష్టి నడపి; పాండవులను దక్షటి బంధువులను మిత్రులను రావించి వనవాసంబునకు సంకల్పంబు చేసి, సకల భృత్యజనంబులకు నర్సర్వదనంబు లిచ్ఛి, గాంధారీ సమన్వితుం దై వల్మిలాజినంబులు ధరియించి, యక్షత గంధ పుష్టంబుల గృహంబుఁ, బూజించి సర్వపదార్థంబులుం బలత్యజించి యద్దేపియుఁ గటిసి నడవ యాజకు లగ్నులు నుపకరణంబులను ధరియించి ముందటం జేరువ నరుగ నగరు వెడలె, నట్టియేడ నేతెంచి.

137

ప్రతిపదార్థం: పనిచిన్= ధర్మరాజు ఇంకా ఊశు దానం చేయుమని చెప్పగా; ఆ భూవల్లభుండు= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; ప్రియంబు పెంపున్= ఆనందంయొక్క ఆధిక్యంతో; హ్యాదయంబు= మనస్సు; పల్లవింపన్= చిగురించగా; అనేక గ్రామంబులు= చాలా ఊశును; అగ్రహిరంబులు= బ్రాహ్మణులకు దానంగా; కావించి= ఇచ్చి; గాంధార రాజు= గాంధార దేశపు రాజు (భార్య గాంధారికి తండ్రి సుబలుడు) మొదలు అయిన; నిజ-బంధువులకున్= మొదలుగా కలిగిన తన చుట్టాలు; బహుళ దక్షిణాలుగాన్= అనేకం (అధికమూ) అయిన దక్షిణాలతో; పార లౌకిక క్రియలు= ఉత్తమ లోకాలు కలుగజేసే పనులు (శ్రాద్ధకర్మలు); చేసెన్= నిర్వహించాడు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ధృతరాష్ట్రుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; భారత-రణంబునక్కన్= మహాభారత యుద్ధంతో; మరణంబున్-ఒందిన= (చావును పొందిన) మరణించిన; బంధులోకంబునకున్= బంధువుల సముదాయానికి; పుణ్య-లోక-సౌఖ్య అతిశయ-పదంబులు= ఉత్తమ లోకాలకు సంబంధించిన, సుఖం యొక్క ఆధిక్యానికి, ఆశ్రయాలు; అగు= అయినటువంటి; పరమ-శ్రాద్ధంబులు= ఉత్సప్పములైన (శ్రాద్ధకర్మలు); నిర్వర్తించి= ఆచరించి; కృత-కృత్యండు+అయి= చేయదలచిన (పారందరికి) శ్రాద్ధకర్మలు చేసినవాడై; సర్వకృత్యంబులున్= సమస్త కార్యాలూ; చలిపి= (కార్మిక పూర్తిమ నుండి 15 రోజులలో పూర్తిగా) చేసి; పాప్యమి నాడు= ఆ మరుసటి రోజు (మార్గశీర్ష? శుద్ధ) పాప్యమి రోజున; రేపకడ= (ప్రాతఃకాలంలోనే; బుత్తీక్ష్మ+పమేతుండు+ఇ= బుత్తీక్ష్మలతో కూడినవాడై; ఇష్టి= అరణ్యయాత్రకొరకు; ఉదవసీయం అనే యజ్ఞం; నడపి= జరిపి; పాండవులను= పాండురాజు కొడుకులనూ (ధర్మరాజుదులనూ); తక్కటి-బంధువులను= ఇంకా ఇతర బంధువులనూ; మిత్రులను= స్నేహితులనూ; రావించి రస్సించి; వనవాసంబునకున్= అరణ్యాల (కు వెళ్ళి) అందు నివసించటానికి; సంకల్పంబు చేసి= తన ఉద్దేశాన్ని చెప్పి;

సకల-భృత్య-జనంబులకున్= సమస్తమైన సేవకులకూ; అర్థ ధనంబులు= వారి వారి స్థాయికి తగినంతగా సంపదలను; ఇచ్చి= ఇచ్చి); గాంధారీ-సమన్వితుండు+ఇ= భార్య గాంధారితో కూడినవాడై; వల్గుల+అజినంబులు= నారబట్ట, జింకచర్మలూ; ధరియించి= కట్టుకొని; గృహంబున్= తన మందిరాన్ని, (విడిచేముందు); అడ్జుత-గంధుష్టంబులన్= అడ్జుతలతోనూ, గంధంతోనూ, పూలతోనూ; పూజించి= అర్పించి; సర్వ పదార్థంబులున్= అన్ని విధములైన (గృహసంబంధి) వస్తువులనూ; పరిత్యజించి= విడిచిపెట్టి; ఆ+దేవియున్= భార్య; (గాంధారి); కదిసి-నడవన్= వెన్నంటి నడచి వస్తూండగా; ముందటన్= ఎదుట; చేరువన్= సమీపంలో; యాజకులు= యజ్ఞం చేసేవారు; అగ్నులు= అగ్నులనూ; ఉపకరణంబులును= సమిధలు మొదలైన ఇతర సాధనాలూ; ధరియించి= పుచ్ఛుకొని; అరుగన్= నడుస్తుండగా; (ధృతరాష్ట్రుడు) నగరు= తన అభ్యంతరమందిరాన్ని; వెడలన్= దాటాడు; అట్టి-ఎడన్= ఆ సమయంలో; ఏతెంచి= అక్కడికి వచ్చి, (తరువాతి పద్యంతో అస్వయం).

తాత్పర్యం: ధర్మరాజు ఇంకా అధికంగా బ్రాహ్మణులకు గ్రామాలు దానం చేయుమని ధృతరాష్ట్రుడిని ప్రోత్సహించగా ధృతరాష్ట్రుడు అందుకు మనసులో చాలా సంతోషించాడు. అనేకాలైన గ్రామాలను బ్రాహ్మణులకు దానంగా అగ్రహారాలుగా ఇచ్చాడు. గాంధారరాజు మొదలైన చుట్టూలకు అధిక దక్షిణాలతో శ్రాద్ధకర్మలు చేశాడు. ఈ విధంగా ధృతరాష్ట్రుడు భారతయద్దంలో మరణించిన తన బంధువులందరికి ఉత్సవులోకాల సాఖ్యం కలుగజేసే శ్రాద్ధకర్మలు చేసి తన కోర్కె నెరవేర్చుకొన్నాడు. (అరణ్యాగమనానికి వీలుగా) మిగిలిన అన్ని పనులూ పూర్తిచేసికొని మర్మాడు అంటే మార్గశీర్ష శుద్ధ పాడ్యమి నాడు ఉదయానినే బుట్టిక్కులను కూర్చుకొని, గృహం విడిచిపోవడానికి-ఉదహసీయం అనే యజ్ఞం చేశాడు. పాండవులనూ, మిగిలిన బంధువులనూ, తన స్నేహితులనూ అందరినీ పిలిపించాడు. అరణ్యాలకు బయలుదేరుతున్న విషయం చెప్పాడు. సేవకులకు అందరికి వారి వారి స్థాయికి తగిన విధంగా ధనమిచ్చి గౌరవించాడు. గాంధారితో కలిసి, నాచిరలూ, జింకచర్మలూ ధరించి, అడ్జుతలూ, గంధమూ, పుష్టిలతో శంటిని పూజించాడు. అందుకు సంబంధించిన వస్తువులన్నిటినీ విడిచిపెట్టాడు. భార్య వెన్నంటి నడుస్తుండగా, యాజకులు, అగ్నులు, సమిధలు మొదలైన సాధనాలను తీసికొని తనకు ముందుగా సమీపంలో వెళ్లుతుండగా వారి వెనుకే బయలుదేరి మందిరం దాటి వచ్చాడు. ఆ సమయంలో అక్కడికి-కుంతీ ప్రభుతులు వచ్చారు.

విశేషం: కౌర్తక పూర్తిమనాడు శ్రాద్ధకర్మ లారంభించాడు ధృతరాష్ట్రుడు. దానాదులతో 15 రోజులు (135పద్యం) ఆ పనులు చేశాడు. మర్మాడు పాడ్యమి అంటే మార్గశీర్ష శుద్ధ ప్రతిపత్తు నాడు అరణ్యానికి బయలుదేరాడన్నమాట. ధృతరాష్ట్రుడు గృహాన్ని వీడు కొలిపిన సన్మిహనాన్ని ఒక క్రమంలో ప్రత్యక్షంగా ప్రదర్శించటం ఇక్కడి రచనలో విశేషం.

K. గొంతి మొదలైన కౌరవ, కాంతా జను లెల్ల నెవ్వగలఁ బొగులుచుఁబ

క్షూంతంబుల బాప్సుపులిలి, సంతానము లురలఁ దీన చసుదేరంగన్

138

ప్రతిపదార్థం: గొంతి= కుంతిదేవి; మొదలు+బన= మొదలైన; కౌరవ-కాంతా-జనులు= కురువంశు స్త్రీలు; ఎల్లన్= అందరూ; నెవ్వగలన్= సంపూర్ణమైన విచారంతో; పాగులుచున్= దుఃఖిస్తూ; పక్షు+అంతంబులన్= కనురెపుల కొనలనుండి; బాప్సు-సలిల-సంతానములు= కన్నీటి చిందువుల సమాపోలు; ఉరలన్= దొర్లిపడుతుండగా; తోన్+అ= ఆ ధృతరాష్ట్రుడి వెంట; చనుదేరంగన్= వస్తూ ఉండగా- (తరువాతి పద్యంతో అస్వయం.)

తాత్పర్యం: కుంతి మొదలైన కురువంశు స్త్రీలు అందరూ, మిక్కిలి దుఃఖంతో కుమిలిపోతూ కనురెపుల చివరల నుండి కన్నీటి చుక్కలు రాలి పడుతుండగా వెంట వస్తూ ఉంటే-

వ. అజ్ఞనపతి చనుచుండె.

139

ప్రతిపదార్థం: ఆ+జనపతి= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; చనుచున్+ఉండె(నీ)= పోతూ ఉన్నాడు.

తాత్పర్యం: (కుంతీప్రభృతి స్త్రీ లందరూ విచారిస్తా వెంట వస్తూ ఉండగా) ఆ ధృతరాష్ట్రుడు (అరణ్యాభిముఖంగా) ముందుకు వెళ్ళుతూ ఉన్నాడు.

తే. పాండవాగ్రజుఁ డక్కురుభ్రువలను, శోకభీసుఁడై తప్పక చూచి యేష్టి

'హి మహారాజ ముఖ్య! యొం దలగే?' దనుచు, నొడలు కంపింపు జబికిలఁ బడియె నథిప!

140

ప్రతిపదార్థం: అధిప!= ఓ జనమేజయ మహారాజా!; పాండవ+అగ్రజుడు= (పాండురాజు కొడుకులలో పెద్దవాడైన) ధర్మరాజు; ఆ+కురు భ్రువలను= ఆ (కురువంశపురాజు) ధృతరాష్ట్రుడి వైపు; శోక-దీనుడు+ఇ= విచారం వలన జాలికాలిపే వాడు అయి; తప్పక= అదే పనిగా (దీర్ఘంగా); చూచి= చూచి; ఏడ్చి= రోదించి; హి-మహారాజ ముఖ్య!= అయ్యా! మహారాజులలో ప్రధానుడా? (ధృతరాష్ట్రుడా); ఎందున్= ఎక్కుడికి; అరిగెదు= వెళ్ళున్నావు; అనుచున్= అంటూ; ఒడలు= తన శరీరం; కంపింపన్= వణకుతుండగా; చదికిలఁ బడియెన్= కూలబడిపోయాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయ మహారాజా! ఆ విధంగా నగరు విడిచివెళ్ళిపోతున్న ధృతరాష్ట్రుడిని, ధర్మరాజు రెప్పవేయకుండా, దుఃఖంతో జాలిగొలుపుతూ చూచి, 'ఏడ్చి అయ్యా మహారాజా!' ఎక్కుడికి వెళ్ళుతావు అంటూ ఒళ్ళ వణకిపోతూ ఉండగా కూలబడిపోయాడు.(అని వైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో అన్నాడు)

క. నరు దనుసయించె వెన న, స్తురపతి సెత్తుచును దా ననయమున్ వనటం

బురపురుఁ బోక్కెం గురు భూ, వర! యద్దెసు తెఱగు రాదు వాక్తవ్యంగన్.

141

ప్రతిపదార్థం: కురు-భూ-వర= (కురువంశపు రాజులలో క్రేమ్మడా!) (జనమేజయ) రాజా!; నరుడు= అర్జునుడు; వెసన్= త్వరగా, వెంటనే; ఆ+నరపతిన్= ఆ ధర్మరాజును; ఎత్తుచును= లేవదీస్తూ; అనుసయించెన్= ఓదార్చుడు; తాన్= తాను గూడా; అనుయమున్= మిక్కిలిగా; వనట్= దుఃఖంచేత; పురపురున్-పాకైన్= అధికంగా కుమిలిపోయాడు; ఆ+దెసు-తెఱగు= ఆ సన్నిహితం విధం; వాక్తవ్యంగన్= మాటలతో చెప్పటానికి; రాదు= సాధ్యం కాదు.

తాత్పర్యం: జనమేజయా! (దుఃఖాతిశయంచేత ధర్మరాజు నేలమీద చతుక్కిలబడిపోవటంతో) అర్జునుడు వెంటనే సత్యరంగా ఆ ధర్మరాజును లేవదీసి ఓదార్చుడు. తాను కూడా దుఃఖంతో కుమిలిపోయాడు. వారిద్దరి దురవస్థ తీరు మాటలతో చెప్పడం సాధ్యం కాదు.

వ. భీమసేన నకుల సహదేవులును గృహ యుయుత్సు సంజయులును ధౌమ్యాధి ధరణి సురులును శోక వ్యాకులత్వంబు నొంబిలి; గొంతి యడలుచు గాంధాలి కరంబు నిజస్ఫూర్ధంబున నిడికొని నడవ నంధస్తుపతి గాంధాలీ స్క్యంధ భాగ కలిత బాహులం డై పోవుచుండె నప్పడు పాంచాలియు సుభద్రుయుజిత్రాంగదయు సులూపియు, సపుత్ర యుగు సుత్తరయు మత్తియుం గల యట్టి మగువలుం గురలీనిచయ నాదంబుల చందంబు దీఁవ నాక్తందనంబు సేసిరయ్యవస్థ జాదంబునాఁడు పాండవులు పురంబు వెలువడునప్పటి దశం బోలియుండె నట్లు ధృతరాష్ట్రకానున గమనంబు నిశ్చితం బగుటయు నాబాల వృద్ధంబుగాఁ బురజనంబు గమంగొనం జనుదెంచిన.

142

ప్రతిపదార్థం: భీమసేన-నకుల-సహదేవులును= భీముడూ, నకులుడూ, సహదేవుడూ; కృపయుయుత్సు-సంజయులును= కృపాచార్యుడూ, యుయుత్సుడూ (ధృతరాష్ట్రుడి కొడుకు), సంజయుడూ; ధౌమ్య+ఆది-ధరణీసురులును= ధౌమ్యుడు మొదలయిన బ్రాహ్మణులూ; శోక-వ్యాకులత్వంబున్= దుఃఖం చేత కలతను; ఒందిరి= పొందారు; గొంతి= ముంతీదేవి; అడలుచున్= దుఃఖిస్తూ; గాంధారి-కరంబు= గాంధారి చేతిని; నిజ-స్వంధంబున్న= తన భుజం మీద; ఇడికొని= ఉంచుకుని; నడవన్= నడుస్తుంటే; అంధ-నృషుతి= ఆ గ్రుడ్డిరాజు, (ధృతరాష్ట్రుడు); గాంధారీ-స్వంధ-భాగ-కలిత-బాహుండు+ఇ= భార్య గాంధారియొక్క భుజ దేశం మీద (ఉంచిన తన చేయి కలవాడై) చేయి ఇచ్చి; పోవుచున్-ఉండెన్= పోతున్నాడు; అప్పుడు= ఆ సమయంలో; పొంచాలియున్= పొంచాల దేశపు రాజు (దుపదుడి) కూతురు ద్రౌపదీ; సుభద్రదయున్= సుభద్రా; చిత్రాంగదయున్= చిత్రాంగదా; ఉలూపియున్= ఉలూపిసి; సపుత్ర= కొడుకుతో కలిసి (వచ్చి) ఉన్నది; అగు= అయిన; ఉత్తరయున్= (అభిమన్యుడి భార్య) ఉత్తరా; మతియున్= ఇంకా; కల-అట్టి మగువలున్= మిగిలిన స్త్రీలూ; కురరీ-నిచయ-నాదంబుల-చందంబు= గొట్టె గుంపుల అరుపుల తీరు; తోడన్= స్వారించగా; ఆప్రందనంబు-చేసిరి= పెద్దగా ఏడ్చారు; ఆ+అవస్థ= ఆ స్థితి; జూదంబునాడు= ధర్మరాజు దుర్యోధనాదులతో జూదమాడిన రోజు; పొండవులు= పొండురాకుమారులు; పురంబున్= రాజధానిసి; వెలువడిన-అప్పటి దశన్= విడిచి వెళ్ళేటప్పటి స్థితితో; పోలి-ఉండెన్= సమానమై ఉన్నది; అట్లు= ఆ విధంగా; ధృతరాష్ట్ర-కానన-గమనంబు= ధృతరాష్ట్రుడు అడవులరు వెళ్ళటం; నిశ్చితంబు= రూఢి; అగుటయున్= కాగా; పురజనంబు= ఆ నగరంలోని ప్రజలు; ఆబాలవృద్ధంబుగాన్= పిల్లలు మొదలుకొని వృద్ధులవరకూ అందరూ; కనుంగొనన్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని చూడడానికి; చనుదెంచినన్= రాగా.

తాత్పర్యం: భీమనకుల సహదేవులూ, కృపుడూ, యుయుత్సుడూ, సంజయుడూ ఇంకా ధౌమ్యుడు మొదలైన బ్రాహ్మణులూ, దుఃఖంతో క్షోభించారు. కుంతి శోకిస్తూ గాంధారిచేతిని తన భుజంపై ఉంచుకొని నడుస్తున్నది. ధృతరాష్ట్రుడు గాంధారి భుజంపై చెయ్యివేసి పోతున్నాడు. అపుడు ద్రౌపదీ, అర్పునుడి భార్యలైన సుభద్రా, చిత్రాంగదా, ఉలూచీ, తనకొడుకును తీసికొని అభిమన్యుడి భార్య ఉత్తరా, ఇంకా అక్కడ ఉండే స్త్రీ జనం అంతా గొల్రెలమందల అరుపులను స్వారింపజేస్తూ పెద్దగా ఏడ్చారు. వారి ఆ అవస్థ జూదం ఆడిన ఆ రోజు పొండవులు నగరు విడిచి వెళ్ళి సమయంలో వలె ఉన్నది. ఆ విధంగా ధృతరాష్ట్రుడు అరణ్యానికి పోవటం రూఢి కావడంతో పొరుల పిల్లలు, పెద్దలూ అంతా ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని చూడటానికి వచ్చారు.

v. వచ్చిరెండ కన్న వాన కన్నను నెఱుం , గనిపురంధ్ర లెల్లి గరము వంతు
దలరు నంతరంగములతోడ నక్కరు , వృధ్మి జాడ నాల్తి వికలగతుల.

143

ప్రతిపదార్థం: ఎండకన్నను= ఎండ (ముఖమూ) పొడనూ; వాన కన్నను= వర్షపు (ముఖమూ) తీరునూ; ఎఱుంగని-పురంధ్రులు= ఎప్పుడూ తెలియని (చూడని), కుటుంబినులు (ఇల్లాచ్చు); ఎల్లన్= అందరూ; ఆ+కురువృద్ధున్= కురువంశంలో పెద్ద అయిన ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని; చూడన్= చూడడానికి; కరము= మిక్కిలి; వంతన్= బాధతో; తలరు-అంతరంగముల తోడన్= చెదరిపోయిన మనస్సులతో; ఆర్తన్= వ్యాధవలన; వికల-గతులన్= వికలమైన (తడబడే) నడకలతో; వచ్చిరి= వచ్చారు.

తాత్పర్యం: ఎండా వానల పొడ తెలియని (ఎప్పుడు ఇల్లు విడిచి బయటకు రాని) ఇల్లాచ్చు అంతా ఆ వృద్ధుడైన ఆ ధృతరాష్ట్రుడిని చూడటానికి దుఃఖంతో చెదరిన మనస్సులతోనూ, వ్యధ వలన తడబడుతున్న నడకలతోనూ బయటకు వచ్చారు.

విశేషం: ‘ఎండకన్న - వానకన్న - నెఱుంగని’ అనేది తెలుగు జాతీయం.

క. నేలను హర్ష్యంబులపై, నోలి నిలిచి చూచు మానవోత్సరముల శో
కాలాప విలాపంబులు, నేలకు మింటికిని నడుమ నిండి చెలంగెన్

144

ప్రతిపదార్థం: నేలను= నేలమిదా; హర్ష్యంబులపైన్= ఎత్తైన మేడలమిదా; బిలిన్= వరుసగా; నిలిచి= నిలుబడి; చూచు= (ధృతరాప్యుడిని), చూస్తున్న; మానవ+ఉత్సరముల - శోక+అలాప-విలాపంబులు= మనమ్యల సమూహాలు, దుఃఖంతో అనే మాటలూ, ఏడుపులూ; నేలకును= భూమికీ; మింటికిని= ఆకాశానికీ; నడుమన్= మధ్య ప్రాంతం అంతా; నిండి= వ్యాపించి; చెలంగెన్= అతిశయించాయి, ధ్వనించాయి.

తాత్పర్యం: అడవులకు వెళ్ళుతున్న ధృతరాప్యుడిని చూడటానికి ఇండ్లోనుండి బయటకు వచ్చిన జనం నేలమిదా, ఎత్తైన మేడలమిదా, క్రింది నుండి పైదాకా బారులు తీరి నిలబడి చూస్తూ ఉన్న మనమ్యల గుంపులు దుఃఖంతో అనుకునే మాటలూ, ఏడుపులూ నేలకూ నింగికీ మధ్యభాగం అంతా నిండి విజృంభించాయి.

వ. ధృతరాప్యుండుఁ బురద్వారంబు నిర్గమించుచుండి సకల పొరజనంబుల నిలువం బనిచె; విదురుం డక్కురు వృద్ధునితోడ వనంబున కరుగుటకు ధృధునిశ్శయుం ఔ పలికె; సంజయుండు నవ్విధంబు వాఁ దయ్యుఁ; గృహా చార్యండును యుయుత్సుడు నత్తెఱంగుమాట లాడిన నాంజికేయుండు వాలిని వాలించి ధర్మనందనున కప్పగించి నిలిపి, కోడండ్రు నెల్లను సముచిత వచనంబుల మరల నియమించిన, వార లా పైచిత్తపీర్చునకు గాంధారికిం బ్రాహ్మిభాష్యంబులు వదనంబున వెల్లిగొనుచుండ వీడొనియును బాండురాజుమహించి జూచి కొని వెనుకం జనుచుండి; రా సమయంబున నజాతశత్రుం దాగొంతి కి ట్లనియె.

145

ప్రతిపదార్థం: ధృతరాప్యుండును= ధృతరాప్యుడు కూడా; పురద్వారంబు= హస్తివగరం సరిహద్దు ద్వారాన్ని; నిర్గమించుచున్+ఉండి= దాటిపోతూ; సకలపొరజనంబులన్= తనను వెన్నంటి వస్తున్న నగరవాసుల నందరినీ; నిలువన్= (ఆ పైన ముందుకు రాకుండా) ఆగిపామ్మన్; పనిచెన్= నియోగించాడు; విదురుండు= విదురుడు; ఆ+మరు వృద్ధునితోడన్= కురువంశంలో పెద్ద అయిన ఆ ధృతరాప్యుడితో; వనంబునకున్= అరణ్యానికి; అరుగుటకున్= వెళ్ళటానికి; దృఢనిశ్శయుండు+ఱి= గట్టిగా, నిర్ణయించుకొన్న వాడై; పలికెన్= తన నిశ్శయాన్ని చెప్పాడు; సంజయుండును= సంజయుడు కూడా; ఆ+విధంబు వాడు+అయ్యున్= అదేవిధంగా చేశాడు (వసగమనానికి దృఢంగా నిశ్శయించుకొని ఆ నిర్ణయాన్ని ధృతరాప్యుడికి చెప్పాడు); కృపాచార్యండును= కృపుడూ; యుయుత్సుడున్= యుయుత్సుడూ; ఆ+తెఱంగుమాటలు= ఆ విధమైన మాటలే (ధృతరాప్యుడితో అడవులకు తామూ వస్తా మని); ఆడినన్= చెప్పగా; అంబికేయుండు= ధృతరాప్యుడు; వారినిన్= ఆ కృప యుయుత్సులను; వారించి= నివారించి; ధర్మనందనునకున్= ధర్మరాజుకు; అప్పగించి= వారిని ఒప్పజ్జెపి; నిలిపి= నగరంలోనే ఉండేటట్లు చేసి; కోడండ్రన్= ద్రౌపదీ, సుభద్రా మొదలైన కోడజ్ఞును; ఎల్లన్= అందరినీ; సముచిత వచనంబులన్= తగుమాటలతో; మరలన్= తిరిగి ఇళ్లకు వెళ్ళడానికి; నియమించినన్= నియోగించగా; వారలు= ద్రౌపది మొదలైన ఆ కోడజ్ఞు; ఆ పైచిత వీర్యనకున్= ఆ ధృతరాప్యుడికీ; గాంధారిక్నే= గాంధారికీ; ప్రణమిల్లి= పాదాభివందనం చేసి; వదనంబునన్= ముఖంమిద; బాష్పంబులు= కస్మిటి బిందువులు; వెల్లిగొనుచుండన్= ప్రవహిస్తుండగా; వీడొనియును= ధృతరాప్యుడికి వీడొలు (వెళ్ళి వస్తాం అని) చెప్పి గూడా; పాండురాజు మహిమిన్= పాండురాజు భార్య (తమ అత్త) అయిన కుంతిని; చూచికొని= ర్ఘషీలో ఉంచుకొని; వెనుకన్= వారి (అమె) వెనకే; చనుచుండరి= అనుసరించి పోతూ ఉన్నారు; ఆ సమయంబునన్= అప్పుడు; అజాతశత్రుండు= ధర్మరాజు; ఆ గొంతికిన్= తల్లి అయిన చుంతితో; ఇట్లు= కాప్రకారంగా; అనియెన్= అన్నాడు.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు హస్తినగరద్వారం దాటిపోతూ తనవెంట వస్తూ ఉన్న పోరులందరినీ అక్కడే ఆగిపోవున్నాడు. విదురుడు ధృతరాష్ట్రుడితో అడవులకు పోవటానికి తిరుగులేని నిశ్చయం చేసికాని అదే విస్మయించాడు. సంజయుడూ అట్లాగే చేశాడు. కృపుడూ, యుయుత్సుడూ కూడా తనతో అడవులకు వస్తామంటే ధృతరాష్ట్రుడు వారిని నివారించాడు. వాళ్ళను ధర్మరాజు కష్టగించి నగరంలోనే ఉండుమన్నాడు. ద్రౌషపి మొదలైన (పాండురాజు) కోడళ్ళను గూడా తగుమాటలతో తిరిగి ఇండ్లకు వెళ్ళండని చెప్పాడు. వాళ్ళ ఆ ధృతరాష్ట్రుడికి, గాంధారికి ప్రణామం చేసి కప్పిళ్ళు ముఖమంతా నిండి ప్రవహిస్తుండగా, ధృతరాష్ట్రుడికి వీడోలు చెప్పారు. అయినా తమ అత్తగారు ధృతరాష్ట్రుడిని అనుసరించి వెళ్ళాడు ఉండడం చూచి తాము కూడా (కుంతికి) వెనకే ముందుకు వెళ్ళసాగారు. అప్పుడు ధర్మరాజు కుంతితో ఇట్లా అన్నాడు.

విశేషం: ఊరి పాలిమేర వరకు సాగనంపడం ధర్మం గాబట్టి తనవెంట వస్తున్నవారిని పురద్వారం వరకు రానిచ్చిన ధృతరాష్ట్రుడు అక్కడినుండి వెనక్కు వెళ్ళమన్నాడు. ‘కురువ్యర్థుడు’ అన్నప్పటి వృద్ధశజ్జం విదురుడు ఆయనను సేవార్థం (179) అనుసరించాలనే నిశ్చయంలో ‘ధృడ’ త్వానికి హేతువుగా వ్యక్తం చేస్తుంది. ఈ దార్ఢ్యం వలన ధృతరాష్ట్రుడు మారుమాటలక ఒప్పుకొన్నాడు. కృప యుయుత్సుల అత్తెఱంగు మాటలాడారు మనసోమితో, విదుర సంజయులలోని దృఢ నిశ్చయస్థితి లేకపోవడంవలన ధృతరాష్ట్రుడు ‘వారిని వారించి’ ఆపగలిగాడు తేలికగా, ఇంతవరకు తన ననుసరించి ఉన్నారు. గాబట్టి ఇక్కొల్ని వారి బాగోగులు చూడటం కొరకు ‘ధర్మనందనున కష్టగించాడు వాళ్ళను. తర్వాత కోడళ్ళను వెనక్కి వెళ్ళండన్నాడు. వీళ్ళను గూడ ఇక్కడ ప్రస్తావించటం తిక్కన జాగరూకతకు నిదర్శనం. మరలిపొమ్మంటే వాళ్ళ చివరిసారి అన్నట్లుగా గాంధారి ధృతరాష్ట్రులకు పాదాభివందనం చేశారు. వెళ్ళి వస్తామని వీడోలూ చెప్పారు. అయినా అత్తగారు ముందుకు వెడుతుంటే తాము తిరిగిపోవటం సరి గాదు కాబట్టి ‘పాండురాజ మహాపే’ చూచికొని’ ఆమె అభిప్రాయంకొరకు ఎదురుచూస్తూ ఆమెనే చూస్తూ వెన్నంటి ముందుకే పోతున్నారు. ద్రౌషపి ప్రభుతులింటికి పోవాలి. కుంతి నిర్మలుం తేలితే కాని అది కుదరదు. ఆ సంగతి గ్రహించిన ధర్మరాజు కుంతితో అదే మాటాడుతున్నాడు. కార్యకారణభావంతో క్రమంగా స్నిఫేశన్సీ చిత్రికరించటం ఇక్కడి విశేషం.

క. ‘మా యయ్ కాననమునకుఁ, బోయెడు; నే నితనితోడు బోయెద శుశ్రా

ఫాయత్తుడు నై యుండెద , నీ యువిదలఁ గొనుచు మగిడి యేగుము తల్లి!’

146

ప్రతిపదార్థం: మా+అయ్య= మారు తండ్రి (పూజనీయుడు) అయిన ధృతరాష్ట్రుడు; కాననమునకున్= అడవికి; పోయెడున్= పోతున్నాడు; నేను= నేను; ఇతని తోడన్= ఈ ధృతరాష్ట్రుడితో కూడి; పోయెదన్= అడవికి పోతాను; పుష్టాషా+అయత్తుఁ డను+ఱ= ఆయన సేవకు వశపడి; ఉండెదన్= అడవులలోనే ఉంటాను; తల్లి= అమ్మా!; ఈ+ఉండిదన్= ద్రౌషపి ప్రభుతులైన కోడళ్ళను (ఇతర ప్రీలను); కొనుచన్= తీసికొని; మగిడి= తిరిగి; ఏగుము= అంతస్పురానికి వెళ్ళము.

తాత్పర్యం: ‘అమ్మా! ఈ ధృతరాష్ట్రుడు అడవికి వెళ్ళాడుతున్నాడు. నేమా ఇతడితో వెళ్ళాడుతున్నాను. ఆయనకు సేవ చేసికొంటూ అక్కడే ఉంటాను. నీవు నీ కోడళ్ళను తీసికొని ఇంటికి తిరిగివెళ్ళము.’

చ. అనుటయు గొంతి యక్కరుకులాగ్రసి కి ట్లను ‘సీవు తోడు గా

ననమున కేగుదెంచుట జన్మతసీయచరిత్తుఁ డివైభుం

డనుమతి చేయునే? యుడుగు మా పని; యియ్యమ యత్త నాకు, నీ

మనుజవిభుండు మాము; గలమంబుగ వీరలఁ గొళ్ళి పోయెదన్.

147

ప్రతిపదార్థం: అనుటయున్= (ధర్మరాజు ఆ విధంగా) అనగానే; గొంతి= కుంతిదేవి; ఆ+మరుకుల+అగ్రణికిన్= కురువంశంలో శ్రేష్ఠుడైన ఆ ధర్మరాజుతో; ఇట్లు= ఈ విధంగా; అనున్= అన్నది; జన స్తువసీయ చరిత్రుడు= జనాలచేత స్తుతించబడే నడవడి కలిగిన వాడు అయిన; ఈ+విభుండు= ఈ ధృతరాష్ట్రుడు; నీపు= నీపు; తోడన్= తనతో; కాననమునకున్= అడవికి; ఏగుదెంచుట= రావటం, అనుమతి - చేయునే= అంగీకరిస్తారా?; ఆ పని= ధృతరాష్ట్రుడితో అడవికి వెళ్లే పని; ఉడుగుము= మానుకొమ్ము; నాకున్= నాకు; ఈ+అము= ఈమె (గాంధారి); అత్త= అత్త; ఈ+మనుజపిభుండు= ఈ ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; మాము= మాము; వీరలన్= (అత్తమాపమైన) గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులను; గిరిమంబుగన్= గౌరవంతో; కొల్పి= సేవిస్తూ; పోయెదన్= వీళ్ళతో అడవులకు వెళ్లుతాను.

తాత్పర్యం: ఆ మాటలు విని కుంతి ధర్మరాజుతో ఇట్లూ అన్నది. 'నీపు తనతో కలసి అడవులకు రావటానికి ధృతరాష్ట్రుడు అంగీకరిస్తాడా? కాబట్టి ఆ పని మానుకొమ్ము నాకు గాంధారీదేవి అత్త. ధృతరాష్ట్ర మహారాజు మాము. వీరిని సగౌరవంగా సేవిస్తూ నేను అడవులకు పోతాను.

తే. ఇతని కియ్యముకును విను మేన చుప్పే, పలతి శుత్రాషు సేయంగ వత్స! మిార

లాపనికి నేర్చురే? వీర లడవి కరుగ, నింట సుండగ నా మన మియుకొసునె?

148

ప్రతిపదార్థం: వత్స!= నాయనా!; వినుము= వినుము; ఇతనికిన్= ఈ ధృతరాష్ట్రుడికీ; ఈ+అమును= ఈమె (గాంధారి) కీ; శుత్రాషు= సేన; చేయంగన్= చేయటానికి; ఏను+అ= నేను మాత్రమే; వలతిన్= సమర్థును; చుప్పు= సుమా; ఆ పనికిన్= వీరిని సేవించడానికి; మిారు; నేర్చురే?= సమర్థులా?; వీరలు= ఈ గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు; అడవికిన్= అరణ్యానికి; అరుగన్= వెళ్లితే; ఇంటన్= ఇంట్లో; ఉండగన్= ఉండడానికి; నా మనము= నా మనసు; ఇయ్యుకొసునే?= ఒప్పుకొంటుందా?

తాత్పర్యం: నాయనా! వినుము, గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులకు సేవచేయటానికి నేను మాత్రమే సమర్థురాలిని. మీకు ఈ సేవలు చేయటం సాధ్యపడదు. గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు అడవికి పోగా ఇంట్లో ఉండటానికి నాకు మనసాప్చదు.'

వ. అనిన నా ధర్మపుత్రుండును దమ్ములు నుచిత పచనంబుల వేడికిానిన సద్గైవి యగ్రతనయుం గసుంగొని. 149

ప్రతిపదార్థం: అనినన్= అని కుంతి పలుకగా; ఆ ధర్మపుత్రుండును= ఆ ధర్మరాజు; తమ్ములును= ఆ ధర్మరాజు తమ్ముళ్ళు భీమాదులూ; ఉచిత పచనంబులన్= తగినమాటలతో; వేడికిానినన్= కుంతిని (అగిపామ్మని) ప్రార్థించగా; ఆ+దేవి= ఆ కుంతి; అగ్రతనయున్= పెద్దకొడుకును; కనుంగొని= చూచి; (ఇట్లూ అన్నది).

తాత్పర్యం: అని కుంతిదేవి పలుకగా ధర్మరాజు అతడి తమ్ములూ కలిసి తగిన మాటలతో ఆమెను ఆగిపామ్మని వేడుకొనగా, ఆమె ధర్మరాజుతో (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. 'వీరలయెడఁ గొడుకా! యపు, చారంబులు పలుకుదునె? విచారము విడు; మే

నే రూపంబున నిలువను, గారవమున నిధి త్రతంబుగాఁ గైకొంటిన్.'

150

ప్రతిపదార్థం: కొడుకా!= పుత్రుడా!; వీరల+ఎడన్= ఈ గాంధారీ ధృతరాష్ట్రుల విషయంలో; అపచారంబులు= అకార్యమైన మాటలు; పలుకుదును+ఎ?= చేపేదా?; విచారము= చింతన; విడుము= విడిచిపెట్టు; ఏన్= నేను; ఏ రూపంబునన్= ఏ విధంగామూ; నిలువన్+అ= (వీళ్ళతో వెళ్లుకుండా), ఆగనే ఆగను; ఇది= వీళ్ళతో వెళ్లటం; ప్రతంబు కాన్= తప్పక ఆచరించవలసిన పనిగా; గారవమునన్= వీళ్ళ మీద ప్రేమతో; కైకొంటిన్= స్వీకరించాను.

తాత్పర్యం: ‘పుత్రా! విచారించకుము. ఈ గాంధారీ ధృతరాష్ట్రుల విషయంలో నేను అపచారపు మాటలు అంటానా? ఏ విధంగానూ నేను ఆగను. వీళ్ళమీద ప్రేమతో వీళ్ళతో వెళ్ళి వీళ్ళను సేవించటమే వ్రతంగా పెట్టుకొన్నాను.’

వ. అని పలికి నిజస్కంధంబున నున్న గాంధాల కరంబు గరంబు నయంబునం బాహి, యతని దిక్కుమొగం బై.

151

ప్రతిపదార్థం: అని పలికి= ఆ విధంగా అని; నిజ-స్కంధంబునవ్వు= తన భుజమీర్చ; ఉన్న= ఉన్నటువంటి; గాంధారికరంబున్వు= గాంధారి చేతిని; కరంబు= మిక్కిలి; నయంబునవ్వు= మృదువుగా; పాపి= తొలగించి; అతని దిమ్మ= ఆ ధర్మరాజువైపు; మొగంబు+ఇ= (ముఖ ముంచి) చూస్తూ- (తరువాతి పద్యంతో అస్వయం).

తాత్పర్యం: అని చెప్పి కుంతి తనభుజం మీద ఉన్న గాంధారి చేతిని మృదువుగా తొలగించి ధర్మరాజును చూస్తూ, (ఇట్లా అన్నది)

క. ‘నీ వేమియు ననకుము సహా, దేవుని నేముఱక యరయు; బినకరసుతునిన్

భావమును దలపు; మే నా, దేవసముని పుట్టు వడచితిం గపటమునన్.

152

ప్రతిపదార్థం: నీవు= నీవు; ఏమియున్వు= ఇంక ఏమీ; అనకుము= మాటాడకు; సహదేవునిన్వు= సహదేవుడిని; ఏముక= అప్రమత్తంగా; అరయు(ము)= జాగ్రత్తగా చూచుకొమ్ము; భావమునవ్వు= నీ మనసులో; దినకరసుతునిన్వు= (సూర్యతనయుడైన) కర్ణుడిని; తలఁ పుము= స్కృతిస్తూ ఉండు; ఏసు= నేను; ఆ దేవసముని పుట్టువు= దైవంతో సమావశైన ఆ కర్ణుడి పుట్టుకను; కపటమునవ్వు= మోసంతో; అడచితిన్వు= దాచి పెట్టాను.

తాత్పర్యం: నేను ధృతరాష్ట్రుడితో అడవులకు వెళ్ళవలసిందే. ఇంక నీవేమీ ఎదురు మాటాడకుము. సహదేవుడిని ఏమరుపాటు లేకుండా జాగ్రత్తగా చూచుకొమ్ము. కర్ణుడిని మనసులో స్కృతిస్తూ ఉండుము. దేవుడివంటి ఆ కర్ణుడు నాను జన్మించిన సంగతి వంచనతో మరుగుపరచాను.

క. అభి పాపము దానికి నా, మధి నెప్పుడు వగతు విమలమానన్! యక్కి

డు దొలంగునట్లుగా స, త్వదార్థ దానములు చేయు తాత్పర్యమునన్.

153

ప్రతిపదార్థం: విమల మానస!= స్వచ్ఛమైన మనసు కలవాడా, ధర్మరాజు; అది= కర్ణుడి పుట్టువు మరుగుపరచటం; పాపము= పాపకర్మ; దానికిన్వు= అందుకు; ఎప్పుడున్వు= నిరంతరమూ; నా మదిన్వు= నా మనసులో; వగతున్వు= దుఃఖిస్తుంటాను; ఆ+కిడు= దానివలన కలిగిన అపచారం (కూడా); తొలగించునట్లుగాన్వు= తొలగిపోయే విధంగా; తాత్పర్యమునవ్వు= తదేక బుద్ధితో; సత్త-పదార్థ-దానములు= శ్రేష్ఠములైన వస్తువులను దానంగా; చేయు(ము)= ఇమ్ము.

తాత్పర్యం: ఆ కర్ణుడి జననాన్ని గురించి తెలియకుండా చేయటం పాపం. అందుకు నా మనసులో ఎప్పుడూ బాధపడుతూనే ఉంటాను. నిర్మల హృదయుడిషైన ధర్మరాజు! ఆ పాపం (కూడా) తొలగిపోయేటట్లుగా నీవు గొపు గొపు వస్తువులు దానాలు చేయుము.

అ. అవ్యాధమును గర్జుఁ డాఱడి బోయిన , నాదు మానసంబు పోచు నూణు
పటియ లై తలంప బలుతాతుఁ జేసిన , వారు గాగ వలయు వంశవర్ధ!

154

ప్రతిపదార్థం: వంశవర్య!= కురువంశంలో శ్రేష్ఠుడా! (ధర్మరాజా!); కర్మదు= పెద్దకొడుకైన కర్మదు; ఆ+విధమునన్= ఆ తీరుగా; ఆఱడిన్ పోయినన్= మరణించగా; నాదు మానసంబు= నా హృదయం; నూణుపటియలు= వందముకృలుగా; పాచేదు= ఐపోలేదు; తలంపన్= ఆలోచించగా; బలుతాతున్= (నా హృదయాన్ని) దృఢమైన రాతితో; చేసినవారు= తయారు చేసినవారు; కాగవలయున్= అయి ఉండవచ్చును.

తాత్పర్యం: కులంలో శ్రేష్ఠుడివైన ధర్మరాజా! కర్మ డావిధంగా మరణించటం, తెలిసి కూడా నా మనసు నూరు ముక్కలైపోలేదు. చూడగా ఈ మనసును ఎంతో బలమైన రాతితో తయారుచేసి ఉంటారు.

క. ‘నీవును దమ్ములు భక్తి భి , రావేశముతోడఁ దలపుఁ దమ్ముహీతాత్మున్;
ద్రోవది నెప్పుడు దృఢ సం , భావన మన్మింపు మయ్య పొరవముఖ్యా!

155

ప్రతిపదార్థం: పొరవ-ముఖ్యా!= పురువంశులలో శ్రేష్ఠుడా!, ధర్మరాజా!; నీవును= నీవూ; తమ్ములు(న్)= నీ తమ్ముళ్ళా; భక్తి-భర+అవేశముతోడన్= భక్తితో నిండిన పూనికతో; ఆ+మహిత+అత్మున్= మహామభావుడైన ఆ కర్మదిని; తలపుడు= స్నానిస్తూ ఉండండి; ద్రోవదిన్= ద్రోవదిని; ఎప్పుడు(న్)= నిరంతరమూ; దృఢ - సంభావనన్= పటిష్టమైన గౌరవంతో; మన్మింపుము+అయ్య= ఆదరించండి.

తాత్పర్యం: పొరవ శ్రేష్ఠుడా! నీవూ, నీ తమ్ముళ్ళా, మహాత్ముడైన ఆ కర్మదిని భక్తితో స్నానిస్తూ ఉండండి. ద్రోవదిని సగౌరవంగా ఎప్పుడూ ఆదరించండి.

విశేషం: కర్మదు బ్రతికి, ఉన్నాన్నాళ్ళ అగ్రజుడుగా తెలియక ఆదరించలేకపోయారు పాండవులు. అందుకే ఇప్పుడు ఎలాగూ మరణించాడు కాబట్టి గతకాలపు వైరం మనసులో ఉంచుకోకుండా భక్తిభావంతో తలచుకొమ్మంటుంది కుంతి. అవమానమూ, వనవాసము వైరా కష్టాలు అనేకం మిగిలిన సుభద్రాదులల కంటె అనుభవించి ఉన్నది కాబట్టి అయిదుగురికి భార్యగా ఉండేది కావటం వలన ద్రోవది విషయంలో సంభావనతో కూడిన ఆదరం చూపాలని ప్రత్యేకంగా చెప్పడంతో కుంతి ఆంతర్యం అది. అందుకే ఇక్కడ 'ఎప్పుడున్' అని విశేషంగా చెప్పటం కూడా.

క. భీమార్ఘున నకుల మనః , కామంబులు సఫలతా ప్రకాశంబులు గా
భూమీశ! యరసి యొనరుపు , మేమిట నేముఱకు ధర్థ మిల యరయు నెడన్.

156

ప్రతిపదార్థం: భూమి+కాశి= రాజా!; భీమ+అర్జున-నకుల-మనన్+కామంబులు= భీముడూ, అర్జునుడూ, నకులుడూ మనసులో వాంఛించిన వాటిని; అరసి= తెలుసుకొని; సఫలతా-ప్రకాశంబులు-కాన్= ఫలవంతములై ఒప్పే విధంగా; ఒనరుపుము= చేయుము; ఇల= రాజ్యం; అరయు+ఎడన్= పాలించే విషయంలో; ఏమిటన్= ఏ అంశంలోనూ; ధర్మము= ధర్మం; ఏమఱకు(ము)= ఉపేష్టించకుము.

తాత్పర్యం: రాజా! భీముడూ, అర్జునుడూ, నకులుడూ ఏమి కావాలని మనసులో అనుకొంటున్నారో తెలిసికొని ఆ వాటిని నెరవేర్చుము. రాజ్య పాలనంలో ఎప్పుడూ, ధర్మాన్ని ఉపేష్టించకుము.

స. అని పలికి నానిశ్చయంబు శిథిలంబు గాదు; మీరు మరలుండని పలికిన్ బాండవాగ్రజుండు విషాదం బంది యూరకుండె; భీమాదులు డెండంబులు గొందలం బంద శత్రు లోలుకం దలలు వాంచి; లట్ల మొత్తంబుగ మనంబు గుబివడుచు మందం బై చెల్ల ధృతరాఘ్వండు గొండొకయెడగలుగం జనియే; నా ధర్మతనయుండు తల్లియాననం; బాలోకించి.

157

ప్రతిపదార్థం: అని= ఆ ప్రకారంగా; పలికి= చెప్పి; నా నిశ్చయంబు= నేను చేసికొన్న నిర్ణయం; శిథిలంబు= సడలేది; కాదు= కాదు; మీరు= మీరు అందరూ; మరలుండు= తిరిగి ఇండ్లకు వెళ్లండి; అని= అని; పలికినన్= కుంతీదేవి చెప్పగా; పాండవ+అగ్రజండు= ధర్మరాజు; విషాదంబు= భాధను; అంది= పొంది; ఊరక+ఉండెన్= మాటాడకుండా ఊరుకొన్నాడు; భీమ+అదులు= భీముడు మొదలైనవారు; డెండంబులు= మనసులు; కొందలంబు= కలత; అందన్= చెందగా; అతులు= కన్నీళ్లు; ఒలుకన్= ఉంచికి జారి పడుతుండగా; తలలు-వాంచిరి= తలవంచుకొన్నారు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; ఆ+మొత్తంబుగన్= సంపూర్ణంగా అందరికీ; మనంబు= మనసు; గుదివడుచున్= చెష్టలు దక్కి (చైతన్యం పోయి); మందంబు-ఐ= బరువై; చెల్లన్= ఉండగా; ధృతరాఘ్వండు= ధృతరాఘ్వుడు; కొండొక= కొంచెం; ఎడ= దూరం; కలుగన్= కలిగేటట్లుగా; చనియెన్= వెళ్లాడు; ఆ ధర్మతనయుండు= ఆ ధర్మరాజు; తల్లి-ఆననంబు= కుంతి ముఖం; అలోకించి= చూచి-ఇట్లా అంటున్నాడు.

తాత్పర్యం: అని చెప్పి కుంతి ‘ఇక నా నిర్ణయం సడలేది కాదు. మీరు తిరిగి యిండ్లకు వెళ్లండి అన్నది. అపుడు ధర్మరాజు విచారంతో మాటాడకుండా ఊరుకున్నాడు. భీముడు మొదలైనవారు మనసులు కలతపడి కన్నీళ్లు ఉంచికి జారుతుండగా తలలు వంచుకొని నిలుచున్నారు. ఈ విధంగా అక్కడ అంతా మనసులు జడత్వంతో, బరువెక్కిపోయి ఉండగా ధృతరాఘ్వుడు వాళ్లకు కొంచెం దూరంగా వెళ్లాడు. అపుడు ధర్మరాజు తల్లితో ఇట్లా అన్నాడు.

ధర్మరాజు కుంతిని వనంబునకు బోపలదని ప్రార్థించుట. (సం.15-22-19)

సి. ఇది యేమి సేయంగ నెత్తి కొం టీమ్మాట్లి, యాడకు; మేను ని న్నుడవి కేగు బనుతునే? మమ్మి దొళ్లి పనిచి పనుల్ గొను, భంగిన సాత్మాజ్ఞ భార నిర్య హాణము తెఱంగులు నప్పచీ కప్పచీ, కి ట్లని యానతి యిచ్చి నడపఁ బంపక యున్న నొప్పమి రాదె మాకు? ము, స్నీహును గృఘ్నండు నేవిధమున

తే. నడిపితిల కార్య మెఱుగవే యడలు వెల్లి, మమ్ముడ బాంచాలి నిటు ముంచి యమ్మ! యడవి నెట్లు లుండెద? వనగ నయ్యంతి బాష్ప, పూర్ణానయన ద్వై యూరక పాపుచుండె.

158

ప్రతిపదార్థం: అమ్మ!= తల్లి!; ఇది= ఈ విధంగా; ఏమి+చేయంగన్= ఏం చేయాలని; ఎత్తికొంటి?(వి)= పూనుకొన్నావు?; ఈ+మాట= అడవులకు వెళ్లుతాను అనేమాట; ఆడకుము= మళ్ళీ అనమ; నిన్నున్= (తల్లివై సంరక్షించే) నిన్ను; అడవికిన్= అరణ్యానికి; ఏగన్= వెళ్లటానికి; ఏను= నేను; పనుతును+ఏ?= పంపగలనా?; తొల్లి= ఇంతకుపూర్యం; మమున్= నీ కొడుకులను (కోడళ్లమా); పనిచి= ఆజ్ఞాపించి; పనుల్= పనులు; కొనుభంగిన్+అ= చేయించుకొన్న విధంగానే; ఇపుడు గూడా-సాప్రమాజ్య-భార-నిర్యహాణము-తెఱంగులు= ఈ విశాలవైన ఈ రాజ్యంయొక్క బరువు మోపే మార్గాలు - (పరిపాలనం తీరు); అప్పటికిన్+అప్పటికిన్= ఎప్పటికప్పుడు; ఇట్లు+అని= ఈ విధం (ఇట్లా చేయుమని) అని; అనతి+ఇచ్చి= ఆజ్ఞలు చేసి; నడపన్= పంపక; ఉన్నన్= మమ్మల్ని, నడిపించేవిధంగా చేయకపోతే; మారున్= మారు; రాజ్యపాలనంలో, ఒప్పమి= పారపాటు; రాదె=

కలుగదా?; మున్ము= ఇంతకు పూర్వం; ఈవును= నీవూ; కృష్ణండున్= కృష్ణుడూ; ఏ విధమునన్= ఏ తీరుగా; కార్యము జరగవలసిన దానిని; నడిపితిరి= జరిపించారో; ఎఱుగవే?= తెలియదా!; మమ్మున్= నీ కొడుకులైన మమ్మీల్సి; పాంచాలిన్= ద్రోపదినీ (కోడళ్ళను); అడలు-చెల్లిన్= శోక ప్రవాహంలో; ముంచి= మునిగేటట్లు చేసి; అడవిన్= నీవు అడవిలో; ఎట్లులు= ఏ విధంగా; ఉండెదవు?= ఉండగలవు?; అనగన్= అని ధర్మరాజు పల్గుగా; ఆ+ఇంతి= ఆ కుంతి; బాప్పు-పూర్వ-నయన+ఇ= కన్నీరు నిండిన కనులు కలిగినదై; ఊరక= సమాధానం చెప్పకుండా; పోపుచున్+ఉండెన్= ముందుకు వెళ్లిపోతూ ఉన్నది.

తాత్పర్యం: ‘అమ్మా! నీవు చేయదలచుకొన్న ఈ పని ఏమిటి?-ఇట్లా (అడవికి వెళ్ళుతానని) మాటాడకుము. నేను నిన్ను అడవులకు పంపుతానా? లోగడ మమ్మీల్సి ఆజ్ఞాపించి మా చేత పనులు చేయించిన విధంగానే ఇప్పుడు కూడా నీవు దగ్గరుండి ఎప్పటికప్పుడు సమయోచితంగా ఇట్లా చేయిండి అని శాసించి ఈ సాప్రాజ్యాన్ని పరిపాలించే విధానం చెప్పి మమ్మీల్సి నడిపించకపోతే మాకు ప్రమాదం సంభవించదా? పూర్వం నీవూ, కృష్ణుడూ ఏ విధంగా వ్యవహారాలు నడిపించారో మరచిపోయావా? మమ్మీల్సి, ద్రోపదినీ (కోడళ్ళను) దుఃఖ ప్రవాహంలో ముంచి నీవు, అడవులలో ఎట్లా ఉండగలవు?’ అని ధర్మరాజు అంటుంటే కుంతి ఏమీ సమాధానం చెప్పకుండానే నీళ్ళు నిండిన కళ్ళతో ముందుకు సాగిపోతున్నది.

విశేషం: (అడలువెల్లి-అడలు అనే వెల్లి-రూపకం)

ఉ. అయ్యములాత్మతోడు బవనాత్మజుఁడి ట్లును ‘ధర్మపుత్రుత్తు నీ వెయ్యాచి యుక్త హేతువుగ నిమ్మెయి భాసెదు? నీదు పస్పునం గయ్యము సేసి భూపతినికాయములం బలమార్చే దబ్బి! నీ కియ్యన లక్ష్మీ నూఐ చరియింపక యిప్పుడు వాయఁ బాడియే?

159

ప్రతిపదార్థం: పవన+అత్మజుఁడు= (వాయుపుత్రుడైన) భీముడు; ఆ+అమల+అత్మతోడన్= నిర్వులమైన మనసు గలిగిన కుంతితో; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; అనున్= అన్నాడు; తల్లి!= అమ్మా!; నీవు= నీవు (కుంతి); ధర్మపుత్రున్= ధర్మరాజును; ఏ+అది= ఏది; యుక్తహేతువున్= తగిన కారణంగా; ఈ+మెయిన్= ఈవిధంగా; పాసెదు= విడిచి వెళుతున్నావు?; నీదు పస్పునన్= నీవు ఆజ్ఞాపించిన విధంగా; కయ్యము-చేసి= కొరవులతో యుద్ధం చేసి; భూపతి నికాయములన్= రాజుల సమూహాలను; పరిమార్చేన్= చంపాడు, అలా చేయటం; లక్ష్మీన్= (రాజ్యాది) సంపదల్చి; నీకున్+ఇయ్యన్+అ= నీకు ఇవ్వటం కొరకే, అటువంటి లడ్జైని; ఊది= గ్రహించి; చరియింపక= సుఖింపక; ఇప్పుడు= (సంపదలు కలిగి సుఖించే వీలు ఏర్పడిన) ఈ సమయంలో; పాయన్= ఈ రాజ్యాన్ని విడిచిపెట్టటం; పాడియే?= (నీకు) న్యాయమేనా?

తాత్పర్యం: అప్పుడు భీముడు కుంతితో ఇట్లా అన్నాడు. ‘అమ్మా, నీవు ఇట్లా ధర్మరాజును విడిచి వెళ్ళటానికి తగిన కారణం ఏమైనా ఉన్నదా? ధర్మరాజు నీవు చెప్పిన ప్రకారం కొరవులతో యుద్ధం చేసి రాజులందరినీ సంహరించి ఆ(రాజ్య) సంపద నీకు ఇవ్వటం కొరకే అట్లా శ్రమించి రాజ్యం సంపాదించగా సుఖించవలసిన ఈ సమయంలో రాజ్యం విడిచి నీవు అరణ్యాలకు వెళ్ళటం న్యాయమేనా?

క. మనమునఁ దోచిన దానము, లసుభినమును జేయుచును సమాత్రీత జనులం

బెనుచుచు బంధులఁ బ్రోచుచు, జనుతుతచరితమునఁ బరగు సాజస్యనిథి!

160

ప్రతిపదార్థం: సొజన్యనిధి!= మంచితనానికి గని వంటిదానా! (కుంతీ!); అనుదినమును= ప్రతిరోజు; మనమునన్= నీ మనసులో; తోయిన= అనిపించిన; దానములు= దానాలను; చేయుచును= జనాలంతా పాగడే విధంగా ప్రతిరోజు నీకు తోచిన దానాలు చేస్తా; సమ్-ఆశ్రిత-జనులన్= నిన్న ఆశ్రయించిన వారిని; పెనుచుచున్= కాపాడుకొంటూ; జన-మత-చరితమునన్= మనమ్యులచేత ప్రశంసించబడేటటువంటి నడవడితో; పరంగుము= ఒప్పుము.

తాత్పర్యం: మంచితనానికి నిధివంటిదానా! జనాలంతా పాగడే విధంగా, ప్రతిరోజు నీకు తోచిన దానాలు చేస్తా, నిన్న ఆశ్రయించిన వారిని పోషిస్తా చుట్టాలను సాకుతూ. ఇక్కడే ఉండుము.

క. వనమున మాట్లిపుత్తులు, వెనుబడుటకుఁ దలరి తట్టు విక్రమమునకున్

గింతుకొన్ని తట్టు వీరల, ననూన దుఃఖముల ముంచి యరుగం ఉగునే?

161

ప్రతిపదార్థం: మాట్లిపుత్తులు= (మాట్లి కొడుకులు) నకుల సహదేవులు; వనమునన్= అడవులలో; వెనుబడుటకున్= కష్టపడినందుకు; అట్లు= ఆ విధంగా, (ఎంతో); తలరితి(వి)= నీవు దుఃఖించావు; విక్రమమునకున్= (పిల్లలు సుఖపడటం కొరకు రాజ్యం సంపాదించుకొనాలని) పరాక్రమం ప్రదర్శించేందుకు; గౌన కొల్పితి(వి)= పురికొలిపావు; వీరలన్= అటువంటి ఈ నకుల సహదేవుల్ని; ఇట్లు= ఈవిధంగా; అనూన(న+డ్సిన) దుఃఖములన్= అధికమైన బాధలలో; ముంచి= మనిగేటట్లు చేసి; అరుగన్= అడవులకు వెళ్లటం; తగునే?= ఉచితమా?

తాత్పర్యం: నకుల సహదేవులు వనవాసంలో కష్టపడుతున్నారని ఆనాడు ఆ విధంగా కుమిలిపోయావు. రాజ్య సుఖాల కొరకు యుద్ధానికి, పరాక్రమం ప్రదర్శించడానికి ప్రేరేపించావు. మరి ఈ రోజు వీళ్లను ఈ విధంగా బాధలలో ముంచి నీవు అడవులకు వెళ్లటం తగునా?

వ. అనియె, నట్టీయెడ.

162

ప్రతిపదార్థం: అనియెన్= భీముడు ఆ ప్రకారంగా అన్నాడు: అట్టి ఎడన్= ఆ సమయంలో.

తాత్పర్యం: (షై విధంగా) అన్నాడు భీముడు. అప్పుడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

వ. ద్రోవభయు సుభద్రయు శో, కావేశం బఢర మోము లత్తులఁ దోగం

గా వెక్కివెక్కి యేష్టిల, భూవర! పాండుక్షితీశ పుత్తులు నేడ్వన్!

163

ప్రతిపదార్థం: భూ-వర!= ఓ జనమేజయ మహారాజా!; పాండు-ళ్లితి+ఈ-శ-పుత్తులన్= పాండురాజు కుమారులు కూడా; ఏడ్వన్= ఏడుస్తూ ఉండగా; ద్రోవభయున్= ద్రోవదీ; సుభద్రయున్= సుభద్రా; శోక+ఆవేశంబు= దుఃఖంయొక్క వ్యాపి; అడరన్= అతిశయించగా; మోములు= ముఖాలు; అశులన్= కన్నిళ్లతో; తోగంగాన్= తడిసి (మనిగి) పోగా; వెక్కి, వెక్కి= వెక్కిళ్లతో; ఏడ్విరి= శోకించారు.

తాత్పర్యం: జనమేజయ మహారాజా! ద్రోవదీ, సుభద్రా మనసులో దుఃఖం ప్రవేశించి వ్యాపించగా, ముఖాలు కన్నిళ్లలో మనిగిపోతూ ఉంటే, వెక్కి వెక్కి ఏడ్వారు. పాండవులు కూడా ఏడ్వసాగారు.

విశేషం: కొడుకులూ కొడశ్శూ దుఃఖిస్తున్నారు. ఏడ్వేవాళ్లను చూస్తే దుఃఖం అతిశయించి చూచేవాళ్లు కూడా ఏడ్వటం సహజం. పాండు కుమారు లేదుస్తుంటే ద్రోవది సుభద్రలు వెక్కి వెక్కి ఏడ్వారు. శ్రీ రోదనం గూర్చి ముందుగా వర్ణించి పాండు 'రాజుకుమారుల'

ఏడు చివరలో చెప్పటం రచనా విధానంలో విశేషం. ప్రీతు కాబట్టి వెక్కి వెక్కి' ఏట్టిరి. రాతుపూరులు 'ఏడ్స్'.....మామాలుగా కుంతి ముందూ, వీళ్ళంతా వెనకా పోతూనే ఉన్నారు.

క. పరిజనములు కన్నిశ్శలు, దొరఱగ నడ లొంగి వాలతోడం జని లి

ప్పరుసునఁ దనంతనుాజులు మరలమికిం బాండురాజమహిషి మటుగుచున్.

164

ప్రతిపదార్థం: పరిజనము= భృత్యులు; అడలు= దుఃఖం; ఒంది= పాంది; కన్నిశ్శలు= కన్నిశ్శు; తొరఱగన్= జారుతుండగా; వారితోడన్= పాండవుల (వారి ప్రీల వెంట); చనిరి= ముందుకు వెళ్ళారు; ఈ+పరుసునన్= ఈ విధంగా; తనదు తనుాజులు= తన కొడుకులు; మరలమిక్కేన్= తిరిగి వెళ్ళనందుకు; పాండు-రాజు-మహిషి= పాండురాజు భార్య; మటుగుచున్= విచారిస్తూ;

తాత్పర్యం: వారి సేవకులు కూడా దుఃఖంతో కన్నిరు కారుస్తూ పాండవుల వెంట, ముందుకు వెళ్ళారు. కొడుకులు తిరిగి వెళ్ళనుండా తనే అనుసరిస్తున్నందుకు కుంతి దుఃఖపడుతూ.(తరువాతి వచనంతో అన్వయం)

మ. 'తెగ నాడకున్నఁబోవ' రని కన్నిరు దుడిచికొని వారలం గలయం గసుంగొని, వారలు విసుచుండం దత్తలి జనంబుల తోడ.

165

ప్రతిపదార్థం: తెగన్+అడక+ఉన్నన్= కలినంగా మాటాడకపోతే; పోవరు= (కొడుకులు) తిరిగి వెళ్ళారు; అని= అనుకొని; కన్నిరు-తుడిచికొని= తన కంటి సీరు తొలగించుకొని; వారలన్= తన కొడుకులను; కలయన్-కనుంగొని= పరిశిలనగా (దీర్ఘంగా) చూచి; వారలు= కొడుకులు; విసుచున్+ఉండన్= వింటుండగా; తద్-పరిజనంబుల తోడన్= వారి వెంట వస్తున్న భృత్యులతో; (ఇట్లా అన్వయి).

తాత్పర్యం: ఖండితంగా, కటువుగా మాటాడకపోతే ఇక వీళ్ళు వెనుకు పోరు అనుకొని కుంతి తన కన్నిరు తుడుచుకొని, ఒక్కసారి పాండవులందరినీ చూచి వాళ్ళు వింటూ ఉండగా వారి వెంట ఉన్న భృత్యులతో ఇట్లా అన్వయి.

సీ. 'దుర్ముఖునఁ దారు దూలపోవుటయును, నా సభ యహకీల్తి యగు తెఱంగు పాటిల్లుటయుఁ, బెక్కుభంగుల నడవుల, నిదుమలు బదుటయు నే సహింపఁ జాలక కార్యంబు చల్లించి సంభిష్టుఁ, నొవ్వని వా రెల్ల నవ్వు దలలు వంచి కౌరవులలో వల్లింప నే? లని, పాలతోడ నాడితి: నష్టిధమున

అ. మానసీయు ధర్మసూను నాగాయుత, బలుని భీము శత్రుభంజనైక శీలుఁ బార్ధు శేర్యులోలురు గవల దై, స్వంబు నొందు జూచు టర్పుమగునే?

166

ప్రతిపదార్థం: తారు= తమరు-పాండవులు; దుర్ దూతమునన్= మోసు జూదంలో; తూలపోవుటయున్= చిన్న బోపుటమూ; ఆ సభన్= ఆ విధమైన సభలో; అప్పేరీ= పాడుపేరు; అగు తెఱంగు= కలిగే పని; పాటిల్లుటయున్= సంభవించటమూ; అడవులన్= తరువాత, అడవులలో; పెక్కుభంగులన్= అనేక విధాలుగా; ఇదుమలన్-పడుటయున్= కష్టాలు అనుభవించటమూ; సహింపన్-చాలక= ఓర్ముకొనలేక; నేను= నేను (కుంతి); కార్యంబు= తర్వాత జరగవలసిన పనిని గురించి; చర్చించి= ఆలోచనలు చేసి; సంభిష్టున్= కౌరవులతో సంభిష్టి చేసికొనటం వలన; ఒవ్వనివారు= పాండవులంటే పడనివారు (శత్రువులు); ఎల్లన్= అందరూ; నవ్వన్=

అపహోస్యం చేసే విధంగా; తలలు వంచి= (కౌరవులకు) తల ఒగ్గి; కౌరవులలోన్= దుర్యోధనాదులతో; వర్తింపన్= కలిసి ఉండటం; ఏల?= ఎందుకు; అని= ఎందుకు; అని= అనుకొని; హరితోడన్= కృష్ణుడితో; ఆ+విధమునన్= ఆ ప్రకారంగా; ఆడితిన్= మాటాడాను; మాసనీయున్= గౌరవింపదగినట్టి; ధర్మసూసున్= ధర్మరాజుమా; నాగ+అయుత-బలునిన్= పదివేల యేమగుల బలం కలిగిన; భీమునిన్= భీముడినీ; శత్రు-భంజన-ఏక-శిలున్= విరోధులను రూపు మాపడమే ప్రధానం ఐన చరిత్ర కలిగిన; పార్వత్న్= అర్జునుడినీ; శార్య-లోలురన్= పరాక్రమవంతులైన; కవలన్= నకుల సహదేవులనూ; దైవ్యంబున్= (దరిద్రంవంటి) దురవస్థను; ఒండన్= పాందగా; చూచుట= చూస్తూ ఉండటం; అర్పము-అగుసు+ఏ?= (నాకు) తగిన దేనా?

తాత్పర్యం: ఆ రోజు దుర్మార్గపు జూదంలో తమరు చిన్నబోవడమూ, ఆ సభలో దుష్మీర్చి కలిగించే పని, (ద్రోపదీ పరాభవం) జరగటమూ (ఉద్యోగించి 4-19) ఆ తరువాత అడవులలో అనేక విధాలుగా కష్టాలపాలు కావడమూ (ఉద్యోగించి 183) చూచి, నేను ఓర్చుకొనలేకపోయాను. ఏం చేయాలి అని కర్తవ్యాన్ని గురించి అనేక విధాలుగా ఆలోచనలు చేశాను. కౌరవులతో సంఘ చేసికొని, పాండవులంటే గిట్టని వాళ్ళు అందరూ ఎగతాళి చేసేవిధంగా తల ఒగ్గి కౌరవులతో కలిసి ఉండటం ఎందుకు? అని కృష్ణుడితో ఆ రోజు ఆ విధంగా చెప్పాను. పూజించదగిన ధర్మరాజు, పదివేల యేమగుల బలం కలిగిన భీముడూ, శత్రువులను నిర్మాలించటమే ప్రధానమైన పనిగా కలిగిన అర్జునుడూ, పరాక్రమవంతులైన నకుల సహదేవులూ, వీ ఇందరూ ఎందుకూ కొరగాని వారివలె దురవస్థలపాలు కావటాన్ని చూస్తూ ఉండడం నాను తగునా?’

వ. అని ధర్మతనయు వదనంబు వీక్షించి, పాంచాలిం జూపి.

167

ప్రతిపదార్థం: అని= అని పలికి; ధర్మతనయు-వదనంబు= ధర్మరాజు ముఖం; వీక్షించి= చూచి; పాంచాలిన్= ద్రోపదిని; చూపి= చూపించి. (ఇట్లా అన్నది).

తాత్పర్యం: అని చెప్పి కుంతి ధర్మరాజు ముఖం చూచి, అతడికి ద్రోపదిని చూపిస్తూ (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

సి. ‘గౌరవంబున సుకుమారత్వమున నొప్పుఁ, నిపోవ్విఁ దలవట్టి యాట్టి తెట్టి
సభలోన నట్లు దుశ్శాసనుం డవమానఁ, పెట్టింగ నశ్చటి పెద్ద లెల్లఁ
బలుకక యుండ నశ్చన్నంబునకు నోర్చుఁ, వలసే మీ కప్పటి కలఘుతేజి!
నీ తేజ మట్టులు నీ ఆయి పాశయినఁ, బాంఢునికులము చెప్పింగఁ జూప

తే. లేకపోదె యభ్యంగీ బల్చితి ముకుందు, తోడ నేను మీ రెమ్మెయి రూఢి కెక్కి

వెలుగుఁ గోరుట కతమునుఁ దలఁచి: దాని, ననిలసుతుఁ డెత్తిపెట్టు: నే మనుగుఁ గలదు?’

168

ప్రతిపదార్థం: అలఘుతేజి!= గొప్ప పరాక్రమం కలిగినవాడా! ధర్మరాజా!; గౌరవంబున్= గౌరవింపదగిన లక్ష్మణంతోనూ; సుకుమారత్వమునన్= కష్టాన్ని తట్టుకొనలేని మెత్తదనంతోనూ; ఒప్పు= ఒప్పుతున్న; ఈ+పాల్రీన్= ఈ కాంతను (ద్రోపదిని); తల+పట్టి= జాట్టు పట్టుకొని; ఈడ్జీ= లాక్షుంటూ; తెచ్చి= తీసికొనివచ్చి; సభలోనన్= (పదుగురు ఉండే) కొలువులో; దుశ్శాసనుండు= దుశ్శాసనుడు; అట్లు= ఆ విధంగా; అవమాన పెట్టింగన్= అవమానం చేస్తుంటే; అచ్చటి పెద్దలు= ఆ సభలో ఉన్న పురుషులు; ఎల్లన్= అందరూ కూడా; పలుకక-ఉండన్= ఏమీ(అది తప్పని) మాటాడక ఉఁరుకొనగా; ఆ+బస్సంబునకున్=

ఆ కష్టపొటుకు; మీకున్= మీకు (పాండవులకు); అప్పటిక్కిన్= ఆ సమయంలో; ఓర్ధ్వమ్మేష-వలసెన్= సహించవలసివచ్చింది; నీ తేజస్సు; అట్టులు= ఆ విధంగా, (ధర్మబద్ధత వలన); నీఱు-అయిపోయన్= బూడిద (వ్యధం) అయిపోగా; పాండునికులము= పాండురాజు వంశం; చెప్పంగన్= చెప్పుకొనటానికి; చూపన్= చూపించటానికి; లేక= లేకుండా; పోదె= పోదా; మీరు= మీరు, పాండవులు; ఏ+మెయిన్= ఏ విధంగా వైనా; రూఢిక్కిన్= ప్రసిద్ధికి; ఎక్కు= వచ్చి; వెలుగన్= ప్రకాశించాలని; కోరుట కతమునన్= కోరినందులవలననే; నేను= నేను (కుంతి); తలచి= ఆలోచించి; ముకుందు తోడన్= కృష్ణుడితో; ఆ+భంగిన్= ఆ విధంగా; పల్చితిన్= అన్నాను; దానిన్= దానిని, కృష్ణుడితో ఆ విధంగా మాటాడటాన్ని; అనిలసుతుండు= భీముడు; ఎత్తిపెట్టెన్= ఎత్తి చూపెట్టడు; ఏమి-అనగన్-కలదు?= ఇంక నేను ఏమని చేస్తేది?

తాత్పర్యం: పరాక్రమవంతుడా! ధర్మరాజు! పూజించదగిన లక్ష్మామూర్తి కలిగి ఉన్న ఈమె (ద్రోపది)ని జాట్లు పట్టుకొని ఈండ్రుకొంటూ తీసికొని వచ్చి సభలో (పదుగురి సమస్కంలో) దుశ్శాసను డా విధంగా అవమానం చేస్తుంటే, ఆ సభలో ఉన్న వృద్ధులంతా ఏమీ మాటాడకుండా చూస్తూ ఉంటే అటువంటి కష్టాలను చూస్తూ మీకు అప్పటికి ఊరుకొనవలసి వచ్చింది. నాడు మీ తేజస్సు ఆ విధంగా బూడిదయిపోతుంటే పాండురాజు వంశమే ఇక భూమి మీద చెప్పటానికి, చూపటానికి లేకుండా నశించిపోవడమేనా? అనీ ఏ విధంగా వైనా మీరు మళ్ళీ ప్రసిద్ధులై పేరు పాందాలనీ అనుకొనటం వలన ఆలోచించి నేను కృష్ణుడితో ఆ రోజు ఆ విధంగా చెప్పాను. భీముడు దాన్ని ఎత్తి చూపుస్తున్నాడు. ఇంక నేను మాటాడేదేమున్నది?’

వ. అనిన విని ధర్మసుతుండును భీముండును సిగ్గు వడి: లట్లు పలికి గొంతి యిమ్మాటకు భీము చిత్తం బెట్టగునో యసుతలంపున ధర్మసుతున కతనిం జూపి.

ప్రతిపదార్థం: అనిన్= కుంతి పై విధంగా పల్గుగా; విని= ఆలకించి; ధర్మసుతుండును= ధర్మరాజు; భీముండును= భీముడూ; సిగ్గు+వడిరి= (తగని మాటలు అన్నందుకు) సిగ్గుపడ్డారు; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; పలికి= అని; గొంతి= కుంతీదేవి; ఈమాటకున్= తాన్నమాటకు; భీముచిత్తంబు= భీముడి మనస్సు; ఎట్లు+అగునో?= ఏమవుతుందో?; అను తలంపునన్= అనే ఉద్దేశంతో; అతనిన్= ఆ భీముడిని; చూపి= చూపించి; ధర్మసుతునకున్= ధర్మరాజుతో (ఇట్లా అన్నది).

తాత్పర్యం: కుంతి అన్న మాటలు విని ధర్మరాజు, భీముడూ పారపాటు మాటాడినందుకు సిగ్గుపడ్డారు. తాను అన్న మాటలకు భీముడు మనసులో బాధపడుతున్నాడేమో అనుకొని కుంతి భీముడిని చూపిస్తూ (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం)

విశేషం: కుంతి మాటలు విని ధర్మరాజు, భీముడు సిగ్గుపడ్డారు. అంటే వీళ్ళన్న మాట పారపాటన్నమాట. అందులో భీముడి పారపాటును కుంతి వాచ్యంగానే చెప్పింది. మొత్తంమీద సీను ఆజ్ఞాపీంచటం వలన యుద్ధం చేయవలసి వచ్చింది అని కుంతిమీద నెపంపెట్టినందుకు (మీ సాఖ్యం, వంశగారవం నిల్చటం కొరకే చేశాను తప్ప ఇందులో నా స్వార్థం ఏం లేదని చెప్పిన కుంతి మాటలకు) ధర్మజ భీములు సిగ్గుపడ్డారు. సిగ్గుపడ్డారంటే తాము పారపాటుగా మాటాడామని గ్రహించారన్నమాట (157ప.) అయితే భీముడిని గురించి వాచ్యంగా అన్నది కాబట్టి, అతడి స్వభావాన్ని బట్టి గూడా భీముడు బాధపడతాడేమో నని కుంతి మళ్ళీ ఇట్లా అంటున్నది. తల్లిగా ఎప్పడూ భీముడిని గురించి ధర్మరాజుతోనే మాటాడుతున్నది. ఇట్లా మనసు పరిశీలించి నడుచుకొనటం తిక్కన పాత్రలలో ప్రత్యేకత.

ఉ. ‘నామయి నొండు లేదు; విను నవ్వితి సీతనితోడు; నీండు ల
క్షీ మహిమన్ మనం బలరఁ జేసితి నుత్తమదానముల్; జన
స్తోమ సుతంబుగా నడపజుచితి జన్మము గస్సులార; నిం
కేము కొఱంత నా; కుడుగ; నెట్లును బోదు నరణ్యవృత్తికిన్.

170

ప్రతిపదార్థం: విను(ము)= ధర్మరాజు-వినుము; నామదిన్= నా మనసులో; ఒండు= వేరే ఉద్దేశం ఏమీ; లేదు= లేదు; ఈతని
తోడన్= ఈ భీముడి విషయంలో; నవ్వితిన్= నవ్వుతూ అస్సమాటలే సుమా; నీదు-లక్ష్మీ-మహిమన్= నీ సంపదల పెంపుతో;
మనంబు= (నా నీ మనస్సు); అలరన్= తృప్తివడే విధంగా; ఉత్తమ దానముల్= గొప్ప గొప్ప దానాలు; చేసితిన్= చేశాను;
జన-స్తోమ-సుతంబుగాన్= జన సమూహాలు పొగడేవిధంగా; జన్మము= యజ్ఞం (అశ్వమేధయాగం); నడపన్= నీవు నిర్వహించగా;
కన్ములారన్= కంటినిండా; చూచితిన్= చూచాను; ఎట్లును= ఏ విధంగా చూచినా; ఉడుగన్= అరణ్యాలకు వెళ్ళుండా ఆగను;
నాకున్= నాకు; ఇంకన్= ఇంకా; కొఱంత= లోటు; ఏమి= ఏమి ఉన్నది; అరణ్య వృత్తికిన్= అడవులలో ఉండడానికి; పోదున్= పోతాను.

తాత్పర్యం: ‘కొడుకా! విను, నా మనసులో వేరే ఉద్దేశం ఏమీ లేదు. ఊరకే భీముడితో నవ్వులాటగా అన్నాను. నీ సంపదలతో మనసు తృప్తితీరా ఎన్నో గొప్ప గొప్ప దానాలు చేశాను. నీవు అశ్వమేధయాగం చేస్తుంటే కళ్లారా చూచాను.
ఇక నాకు కొఱత ఏమున్నది? అడవులకు వెళ్ళుండా ఉండను. (నా జీవితానికి ఏ కొఱతా లేదు.) అడవులలో ఉండడానికి వెళ్ళుతాను.

ఏశేషం: నా మనసులో వేరే ఉద్దేశం లేదు. అంటే ధర్మరాజు భీముడు అస్స మాటలను గురించి వాళ్ళాపై కోపం లేదని భావం. ఏదో నవ్వుతూ అన్నాను. అంటే తానన్న మాటలను గట్టిగా పట్టించుకుని బాధపడవద్దని భావం. ఇటువంటి మాటలకు భీముడు మెత్తబడటం అతడి స్వభావానికి సహజం. తల్లిగా కుంతికి తెలుసు. పిల్లలతత్త్వం. భీముడు ఆ తర్వాత లక్ష్మీ నూర్ది భరియింపక యిప్పుడు వాయీ‘బాడియే’. ‘మనము తోచిన దానములు’ రోజు చేసికొంటూ ఇక్కడే ఉండుమన్నాడు. అందుకు సమాధానంగా కుంతి నీదులక్ష్మీ మహిమన్ మనం బలర నుత్తమదానముల్ చేసితి నన్నది. భీముడన్న మాటలనే ఉపయోగించడంలో దానికి సమాధానంగానే అంటున్నట్లు సూచన. ఏన్నో దానాలు మనసు తీరా చేశాను అనటం వలన పాండవలక్ష్మీని ఉపయోగించుకొనటమూ సత్కార్యాలు చేయటమూ రెండూ జరిగాయి కాబట్టి బాధపడనక్కరలేదని ఆంతర్యం- నడపఁ జూచితి’ అనే కాక ‘జన స్తోమనుతంబుగా నుత్తమదానముల్ చేసితి’ అనీ అన్వయం. తన చేసిన దానాలు జనబాహుళ్యం ప్రశంసించారు. అంటే అధికంగా అధికులకు దానాలు చేసినట్లు తాత్పర్యం. మా చేత యుద్ధం చేయించావని వాళ్ళంటే ఎందుకోసం చేయించానో ఆ లడ్చుం నెర వేరింది అని కుంతి ఇక్కడా వ్యంగ్యంగా సమాధానం చెప్పున్నది. ఇస్తే సాధించిన తర్వాత ఇంకా ఏ కోర్కె ఉన్నదని? నగరంలో ఉండిపోవటానికి? అందుచే అడవులకు ప్రయాణం ఆపుకోవలసిన కారణం ఏమీ లేదు. అడవులకు వెళ్ళడం (పాడియే- అని భీముడి ప్రశ్న) న్యాయమే అని కుంతి సమాధానం. కాబట్టి ‘అరణ్య వృత్తికిన్ పోదు’ అని ఫలితాంశంగా తన నిర్దయం మళ్ళీ చెప్పింది. ఇక్కడ అన్వయంలో కొంచెం మార్పుతో-ఈ నిర్ణయం కొంచెం కటువుగా కూడా వ్యక్తం అపుతుంది. ‘ఇంకేమి కొఱంత నాకు’- నాకు లోటేముంది? ఉడుగన్= ఎట్లును అడవులకు పోవడం ఏ విధంగా కూడా మానుకోను. ఎట్లును బోదు నరణ్య వృత్తికిన్. ఏ విధంగానైనా మీరెన్ని చెప్పినా అడవులకు వెళ్ళి తీరుతాను- అని మార్పవం పనిచేయకపోతే ఇట్లా కరింగా అన్వయించాలి.

తే. రాజ్య ఘలము కామింపఁ బుత్త్రా! సమగ్ర, తపమునకు ఘల మైన యుత్తమ గతి ప్ర
సిథి గోరుడు నభి గల్లు జేత కిట్టి, తోడు మతీ నాకుఁ గలుగునే? దురితదూర!

171

ప్రతిపదార్థం: పుత్రా= కొడుకా! (ధర్మరాజు), రాజ్యఫలము= రాజ్యం వలన కలిగే సుఖాలను; కామింపన్= నేను కోరను; సమగ్ర-తపమునకు(న్)= సంపూర్ణమైన తపస్సుకు; ఫలము= ప్రయోజనం; బన= అయినటువంటి; ఉత్తమగతి= శ్రేష్ఠమయిన లోకాలను; ప్రసిద్ధి= చక్కగా లభించటాన్ని; కోరుదున్= కోరుకొంటాను; దురితదూరి= పాపాలకు దూరంగా ఉండేవాడా!; అది= అటువంటి, ఉత్తమగతి; కల్న్-చేతకున్= కలిగేటట్లు చేయటానికి, (సంపాదించుకోవటానికి); ఇట్లీ తోడు= ఇటువంటి (గాంధారి ధృతరాష్ట్రుల) సాయం; నారున్= నారు; మతి= వేరొక సమయంలో; కలుగునే?= దౌరుమతుందా?

తాత్పర్యం: కొడుకా! నేను రాజ్య సుఖాలను కోరను. నిండైన తపస్సుకు ఫలితం బన ఉత్తమ లోకాలను పొందటమే నా కోరిక. పుణ్యాత్మకుడా ధర్మరాజు! (తపస్సుతో పాధించుకొనవలసిన) అటువంటి ఉత్తమగతిని సంపాదించుకొనటానికి ఈ ధృతరాష్ట్రుడివంటి తోడు మళ్ళీ యింకొకసారి నాకు లభిస్తుందా?

K. కురు రాజునకును దేవికిఁ, బలిచర్య లౌనర్మచుం దపంబును గృహశతం

బోరయు తసువుతోఁ గడుపిదఁ, గరము నియతి నింకఁ గలుగు కాలము వత్సా!

172

ప్రతిపదార్థం: వత్సా!= నాయనా!; ఇంకన్= ఇక్కొన; కలుగుకాలము= వచ్చే రోజులన్నీ; కురు రాజునకును= ధృతరాష్ట్రుడికి; దేవికి(న్)= అతడి భార్య గాంధారికి; పరిచర్యలు= సేవలు; ఒనర్మచున్= చేస్తూ; తపంబున్= తపస్సుతో; కృషతన్= క్షీణతను; పొరయు= పొందే; తసువుతోన్= శరీరంతో; కరము= మిక్కిలి; నియతిన్= నియమంగా; కడుపెర(న్)= గడుపుతాను.

తాత్పర్యం: నాయనా! ఇంక ఔ కాలమంతా, గాంధారి ధృతరాష్ట్రులకు సేవ చేస్తూ, తపస్సుతో శరీరాన్ని కృతింపజేసికొంటూ నియమంగా గడిపేస్తాను.

v. మీరు మరలుం' డనియే; నట్టియేడ నప్పాండురాజుమహిషి, తమతోడ వసవాసంబునకై వచ్చుటకుం గడంగు టయు, దాని కొడంబడక పాండవులు దగు పలుకులం బ్రాహ్మించుటయు నెఱుంగుం గావున ధృతరాష్ట్రుండు 'ధర్మతనయుం డెట్లు సెప్పెవట్లు సేయు' మని విదురసంజయులచేత నద్దేవికిఁ జెప్పి పుత్రుంచిన వార లేతెంచి యథ్థంగి చెప్పినను వదలక వాల పలుకు లాయము వాలించి ధృఢనిశ్శయింబును గొడుకులఁ గోడండ్రుసు దక్కిటి బంధుజనులకు సర్వభరత భార్యలను బలజనంబులను గలయం గనుంగొని 'యి ట్లీల వచ్చేదరు? నిలువుండు; సుఖుల రై యుండుం' డనుటయు.

173

ప్రతిపదార్థం: మీరు= మీరు (పాండవులు); మరలుండు= తిరిగి నగరుకు వెళ్ళండి; అనియెన్= అన్నది (మంతి); అట్లి+ఎడన్= ఆ సమయంలో; ఆ+పాండురాజు-మహిషి= ఆ పాండురాజుగారి పట్టపుదేవి (మంతి); వసవాసంబునకై= అడవులలో ఉండి పోవటం కొరకు; తమతోడన్= తమతో (గాంధారి ధృతరాష్ట్రులతో) కలిసి; వచ్చుటకున్= (అడవులకు) రావడానికి; కడంగుటయున్= పూనుకొనటమూ; పాండవులు= పాండురాజు కొడుకులు; దానికిన్= కుంతి అడవులకు వెళ్ళటానికి; ఒడంబడక= అంగికరించకుండా; తగు పలుకులన్= తగిన మాటలతో; ప్రార్థించుటయున్= (వద్దని) వేడుకొనటమూ; ఎఱుంగున్= తెలుసు; కావున్= కాబట్టి; ధర్మతనయుండు= ధర్మరాజు; ఎట్లు= ఏ ప్రకారంగా; చెప్పెన్= చెప్పాడో; అట్లు= ఆ ప్రకారంగా; చేయుము= చేయవలసింది అని అనే విధంగా; ఆ+దేవికిన్= ఆ మంతీదేవికి; ధృతరాష్ట్రుండు= ధృతరాష్ట్రుడు; విదుర-సంజయులచేతన్= విదురుడితోనూ, సంజయుడితోనూ; చెప్పి= పై విధంగా పలికి; పుత్రుంచిన్= కుంతి వద్దకు పంపగా; వారలు= ఆ విదుర సంజయులు; ఏతెంచి= కుంతి వద్దకు వచ్చి; ఆ+భంగి= ధృతరాష్ట్రుడు చెప్పుమన్నమాటలు; చెప్పినను= కుంతికి చెప్పినపుటికి; ఆ+అమ= ఆ మంతి;

వదలక= అడవులకు (ధృతరాష్ట్రుడితో వెళ్లాలనే) తన నిశ్చయం విడిచి పెట్టుకుండా; వారి పలుకులు= విదుర సంజయుల మాటలు; వారించి= నిరోధించి; దృఢ-నిశ్చయంబున్వే= మారని గట్టి నిర్ణయంతో; (అడవులకు వెళ్లాలని); కొడుకులన్వే= పాండవులనూ; కోడండ్రునూ; తక్కుటి-బంధుజనులను= మిగిలిన బంధువులనూ; సర్వ-భరత-భార్యలను= భరతవంశపు రాజుల ప్రీతి అందరినీ; పరిజనంబులను= భృత్యులనూ; కలయన్వే= ఒక్కసారి పరికించి; కనుంగొని= చూచి; ఏల= ఎందుకు; ఇట్లు= ఈ విధంగా; వచ్చేదరు?= నన్ను వెన్నంటి వస్తున్నారు?; నిలువుండు= ఇంక ఆగిపొండి; సుఖులరు+ఐ= సుఖాన్ని పొందినవారై; ఉండుండు= (నగరులో) ఉండండి; అనుటయు(న్)= అని కుంతి పల్గొనే.

తాత్పర్యం: ‘ఇక మీరు తిరిగి (ఇళ్ళకు) వెళ్లండి’ అన్నది కుంతి. కుంతి తమతో అరణ్యాలకు రావటానికి పూనుకొనటమూ, అందుకు ఆమె కొడుకులు అంగీకరించకుండా ఆమెను వారించటమూ తెలిసినవాడు కాబట్టి ధృతరాష్ట్రుడు ఆ సమయంలో, విదురుడినీ, సంజయుడినీ పిలిచి, ‘కుంతికి ధర్మరాజు ఏ విధంగా చేయుమంటే ఆ విధంగా చేయు’ మని కబురు పంపాడు. వాళ్ళిద్దరూ వచ్చి ధృతరాష్ట్రుడి సందేశాన్ని కుంతికి చెప్పారు. అయినా కుంతి పట్టు విడవకుండా విదుర సంజయుల మాటలకు అడ్డం వచ్చి గట్టి నిర్ణయంతో కొడుకులనూ, కోడండ్రునూ, మిగిలిన చుట్టూలనూ, భరతవంశ ప్రీతిలనూ, సేవకులనూ-అందరినీ ఒక్కసారి పరికించి చూచి ‘ఎందు కిట్లా వెంట వస్తారు? ఇంక ఆగండి. (ఇళ్ళకు వెళ్లి) సుఖంగా ఉండండి’ అన్నది. అప్పుడు.

విశేషం: మూలంలో గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు ధర్మరాజుాదుల మాటలిన్ని వింటూ ఇక్కడే ఉన్నారు కాని తెలుగులో తిక్కన గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు - కుంతి పాండవులకు కొంచెం దూరంగా వెళ్లి అక్కడ ఆగారు. దుఃఖిస్తున్న కుంతికి - తత్పుత్రులకూ ఏకాంతం కలిగించటం వారి మాటలకు తాను అడ్డంగా ఉండటం తగదని ధృతరాష్ట్రుడు అనుకొని దూరంగా వెళ్లాడన్నమాట. అట్లానే ‘పిషాదం బంది ఉఁడున్న ధర్మరాజు, ధృతరాష్ట్రుడు ‘కొండాక యెడగలుగం జనిన తర్వాత తల్లితో మాట్లాడాడు(157). ఏకారణంగా సైనా కుంతి దుర్యోధనాదుల వలన పాండవులకు కలిగిన కీళ్ళు (166,168) ప్రస్తావించింది. ఇంకా ఆ రోజు సభలో పెద్దలు ఎవరూ నోరుమెదులేదన్నమాట ధృతరాష్ట్రుడికి తగిలేదే. (ఉద్యో.3,198) ధృతరాష్ట్రుడు ప్రక్కన ఉంచే కుంతి కూడా ఇట్లా మాట్లాడటం కుదురుతుందా? ఏ ఉండ్రేశంతో అన్నప్పటికి ఆ మాటలు యథార్థాలే కదా! అందుకే తిక్కన ధృతరాష్ట్రుడిని ఆ సన్మిహనించి నుండి తప్పించాడు. కాబట్టి యిక్కడి మాటలలో మూలానికి తెలుగుకీ తేడా వస్తుంది. గాంధారీ ధృతరాష్ట్రు లిక్కడ లేరు కాబట్టి వారు ధర్మరాజు చెప్పినట్లు చెయ్యమని స్వయంగా కుంతితో (మూలంలోవల) అనే వీలు లేదు. విదుర సంజయుల చేత కబురు చేసినట్లు తెలుగులో కల్పనం, ధృడనిశ్చయం చేసికొన్న కుంతి ధృతరాష్ట్రుడి మాటను అతడి ముఖమీద కాదనటంకంటే కబురు తెచ్చిన విదుర సంజయులతో కా దనడంలో ‘వారి పలుకులు వారించటం లో సాకర్యమూ లభించింది. కుంతి నిర్ణయం అంగీకరించి (సరే అడవులకు పొమ్మని) అందరూ వెళ్లిపోయాక గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు కుంతిని వారించినట్లు మూలం. తెలుగులోని మార్పు ఉచితం.

**క. హృదయములు దలర నుండఱు, బ్రదక్షిణము గాగ నేడ్పువ గ్రంధుటెలుగు లె
ల్ల దెసలు జెలగు బిలగి త, త్వదంబులకు నెఱగి నుంతు దనువులు దూల్న.**

174

ప్రతిపదార్థం: అందఱున్వే= అప్పుడు (పాండవాదులు) అందరూ కూడా; హృదయములు= మనసులు; తలరన్వే= చెదరిపోగా; ఏడ్పు (న్వే) క్రందు+ఎలుగు= ఒక్కసారిగా రేగిన ఏడుపుల గొంతులు, (ధ్వనులు); ఎల్ల, దెసలన్వే= అన్ని దిక్కులలోనూ; చెలగ్వే= రేగుతుండగా; ప్రదక్షిణము కాగ్వన్వే= ఆ కుంతిదేవికి, ప్రదక్షిణంగా; తిరిగి= తిరిగి వచ్చి; తద్వ-పదంబులకున్వే= ఆ కుంతి పాదాలకు; ఎఱగి= (సాప్టోంగంగా) నమస్కరించి; వంతన్వే= దుఃఖంవలన; తనువులు= ఒళ్ళు (శరీరాలు); తూలన్వే= తూలిపోతూ ఉండగా.- (తరువాతి వచనంతో అన్యయం.)

తాత్పర్యం: అప్పడు పాండవులు వారి భార్యలు మొదలుగా అక్కడ ఉన్నవాళ్లంతా కుంతి నిశ్చయానికి, మనసులు చెదరిపోవటంతో, ఒక్కసారిగా ఏడ్చారు. ఆ ఏడుపు ధ్వనులు నాల్గుదిక్కులా నిండిపోయాయి. అట్లా ఏడుస్తూ కుంతికి ప్రదక్షిణం చేసి పాదాభివందనం చేశారు. బాధవలన శరీరం తూలిపోతుండగా అక్కడే నిలబడిపోయారు.

విశేషం: పాండవులతోపాటు అందరూ కుంతికి ప్రదక్షిణం చేసి నమస్కరించడం తెలుగులో విశేషం. మనసులలో దుఃఖం, కంఠంలో నుండి ఏడుపుగా వ్యక్తమై ఈ రెంటిచేత కలిగిన నిస్పత్తవలన ఒళ్ళు తూలిపోయింది. అంటే వాళ్ళకు ఒళ్ళంతా దుఃఖం నిండిపోయింది. ప్రదక్షిణాదులన్నీ ఏడుస్తూనే చేయడం అప్పటి మనఃస్థితికి దర్శనం.

v. నిలిచి రందు¹ బాండవు లేపురుం బాండురాజు మహిషి ననుప మతియుం జని యాయమును ధృతరాష్ట్ర గాంధారులను గలిపి 'వారల నిరువుర సుద్ధేశించి' మారు వనంబునకుం బోయి తానును లేకున్న మా కెట్లు కాలంబు గడపవచ్చు ననుతలంపునం దన్ను నెంత ప్రార్థించినను గొంతి నిలుచుట కొడంబడ దయ్యు; నీ సాధ్యకి బుట్టి సెప్పికొనుచుం బలచర్యసేయించు కొం' దని యప్పగెంచి, యారాజునకు సుద్ధేవికిం గుంతికిం బ్రహ్మక్షిణంబు సేసి దండ ప్రణామంబు లాచలించిన, బీవించి వా రాముంతణంబు సేయ నా ధర్మపు త్రాదు లస్తుష్టావితంబు లగువదనంబులతోడ మరలి వనితాజనంబులం దోడ్డాని.

175

ప్రతిపదార్థం: నిలిచిరి= (అందరూ) నిలబడిపోయారు; అందున్= వాళ్ళలో; పాండవులు= పాండురాజు కుమారులు; ఏపురున్= అయిదుగురూ; పాండురాజ మహిషిన్= పాండురాజు పట్టపుదేవి కుంతిని; అనువన్= పంపటానికి; మతియున్= మరికొంత ముందుకు; చని= వెళ్ళి; ఆ+అమను= ఆమెను (కుంతిని); ధృతరాష్ట్ర గాంధారులను= కొంచెం దూరంగా ఉన్న గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులతో; కలిపి= చేర్చి; వారలన్-ఇరువురన్= ఆ ఇద్దరినీ (గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులను); ఉద్దేశించి= గురించి; మారు= మించి రిద్దరూ; వనంబునకున్= అడవికి; పోయి= వెళ్ళి; తానును= కుంతి కూడా; లేకున్నున్= మాకు తోడుగా లేకపోతే; మాకున్= మా అందరికి; కాలంబు= ముందరిరోజులు; ఎట్లు= ఏ విధంగా; కడపన్= వెళ్ళదియటం; వచ్చున్= సాధ్యమపుతుంది; అనుతలంపునన్= అన్న ఉద్దేశంతో; తన్నున్= కుంతిని; ఎంత= ఎంతగా; ప్రార్థించినను= వేడుకొన్నప్పటికీ; గొంతి= కుంతి; నిలుచుటకున్= ఆగ టానికి; ఒడంబడదు అయ్యున్= అంగీకరించలేదు; ఈ సాధ్యిక్కిన్= పతివ్రత అయిన ఆమెకు; బుట్టి-చెప్పికొనుచున్= సదుపదేశాలు చేస్తూ; పరిచర్య= సేప; చేయించుకొండు= మించ చేయించుకొనడి; అని= అని చెప్పి; అప్పగించి= కుంతిని గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులకు ఒప్పజెప్పి; ఆ రాజునకున్= (ఆ) ధృతరాష్ట్రుడికి; ఆ+దేవికిన్= గాంధారికి; కుంతికిన్= తల్లికి; ప్రదక్షిణంబు - చేసి= ప్రదక్షిణాగా తిరిగి; దండ ప్రణామంబులు= సాప్టోం ననుస్కారాలు; ఆచరించినన్= చేయగా; వారు= గాంధారీ, ధృతరాష్ట్రులా, మంతి; దీవించి= పాండవులను ఆశీర్యదించి; ఆమంత్రణంబు - చేయన్= విడు కొల్పగా; ఆ ధర్మపుత్ర-ఆదులు= ధర్మరాజు మొదలైన వారు (పాండవులు); అత్ర పాల్పావితంబులు= కన్నీళ్ళలో తడిసినవి; అగు= అయినటువంటి; వదనంబుల తోడన్= ముఖాలతో; మరలి= వెనక్కు తిరిగి; వనితా జనంబులన్= అక్కడ ఆగిఉన్న అంతఃపురకాంతలను; తోడ్డుని= తీసికొని.

తాత్పర్యం: కుంతి నిశ్చయానికి విచారిస్తూ అందరూ ఆమెకు పాదాభివందనం చేసి ఆగిపోయారు. వారిలో పాండవులు మాత్రం కుంతిదేవికి వీడ్చులు ఇచ్చి పంపటానికి మరికొంత ముందుకు వెళ్లారు. కుంతిని గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు ఉన్నచోటికి తీసికొనిపోయి వాళ్ళతో 'మించ ఇద్దరూ అడవికి వెళ్ళుతున్నారు. ఈ కుంతి కూడా మిమ్మల్ని అనుసరించిన్నే

ఆమె కూడా లేకుండా మేం కాలం గడిపేదెట్లాగని ఆమెను వెళ్లపద్ధని మేము ఎంతగా ప్రార్థించినా వినటం లేదు. ఈ పతివ్రతకు మించి మాటలు చెప్పుతూ ఆమెచేత సేవలు చేయించుకొనండి' అని కుంతిని గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులకు అప్పగించారు. ధృతరాష్ట్రుడికీ, గాంధారికీ, కుంతికి ప్రదక్షిణం చేసి సాపోంగంగా ప్రణామం చేశారు. వాళ్ళు కూడా పాండవులను దీవించి వీడ్చోలు చెప్పారు. అప్పుడు ధర్మరాజుడులు కన్నిశ్శతో తడిసిన ముఖాలతో, మెనుకు తిరిగి వచ్చి అక్కడే ఉన్న అంతస్థుర స్త్రీలను కలుపుకొని. (తరువాతి పద్యంతో అన్యయం).

విశేషం: ఈ వీడ్చోలు సన్నివేశం మూలంలో ఇట్లా లేదు. రాచ మర్యాదలు ప్రత్యక్షంగా చూసిన తిక్కన సహజంగా చిత్రించటం ఇందులో విశేషం. గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులను తిక్కన దూరంగా పంపించాడు. కాబట్టి అడవులకు వెళ్లవలసిన కుంతిని ముందుకు తీసుకొని వెళ్ళి వాళ్ళతో కలిపాడు. కుంతి 'ఇట్లి తోడు మటి నారు కలుగునే' అన్నది (171) కాబట్టి కుంతికి వాళ్ళు తోడుగా, కుంతిని వాళ్ళ కప్పగించారు. పెద్దదిక్కుయిన మిరూ లేకా, ఆమె కూడా లేకపోతే ఎట్లాగని నగరంలో ఉండుమని వేడుకున్నాం అన్నాడు ధర్మరాజు. అంతర్యం అదే అయినా, అక్కడ అనుకొన్న మాటలు ధృతరాష్ట్రుడు వినదగ్గని కావు కాబట్టి తమ మాటల సారం ప్రకటించాడు. 'ఎంత ప్రార్థించినను నిలుచుట కొడంబడదయ్యే'- అనటం అందువలన మా తల్లిని మించి కప్పగించవలసి వచ్చిందని భావం. ఇట్లా అనటం వలన గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు మళ్ళీ ప్రత్యేకంగా అడవులకు రావద్దని చెప్పవనసరం లేకుండా పోయింది.

తే. పాగులుచును నల్ల నల్లన పురికి నలిగి, రథియు నుమ్మలికంబు ప్రోఫైన యట్లు
చూడఁ గూడక యుండంగఁ జ్ఞాన్మి రాత్తఁ, మంబిరము లందఱును బుధమాన్యచరిత!

176

ప్రతిపదార్థం: పొగులుచును= దుఃఖంతో కుమిలిపోతూ; అల్లన+అల్లన= అతికష్టంగా, (మిక్కెలి మెల్లగా); పురికిన్= హస్తినను; అరిగిరి= వెళ్లారు; బుధ-మాన్య-చరిత!= విజ్ఞాలచే, గౌరవింపబడే నడవడి కలవాడా - జనమేజయ మహారాజా!; అదియున్= ఆ హస్తి నగరం కూడా (అప్పుడు); ఉమ్మలికంబు= విచారం; ప్రోపు - ఐన - అట్లు= కుప్పగా ఒకేచోటకు చేరిన తీరుగా; చూడన్-కూడక= చూడలేని విధంగా; ఉండంగన్= ఉండగా; అందరును= పాండవాదులందరూ; ఆత్మమందిరములు= తమ తమ నివాసాలు; చొచ్చిరి= ప్రవేశించారు.

తాత్పర్యం: (కుంతి ప్రభృతులు వీడ్చోలివ్వగా వెనుకు మళ్ళిన పాండవులు అంతస్థుర స్త్రీలను కలుపుకొని) దుఃఖంతో కుమిలిపోతూ, మెల్లగా అతికష్టం మించి నగరానికి తిరిగివచ్చారు. ఆ నగరం మొత్తం విచారం అంతా ఒక్కచోట పొగుగా కూడిందా అన్నట్లుగా చూడలేనట్లుగా ఉన్నది. గౌరవించే నడత కలిగిన ఓ జనమేజయ మహారాజా! పాండవులూ వారి కాంతలూ తమతమ ఇండ్లలో ప్రవేశించారు. (అని వైశంపాయనుడు జనమేజయుడితో అన్నాడు.)

విశేషం: ('అదియు నుమ్మలికంబు ప్రోఫైన యట్లు-అలంకారం ఉత్సవం')

వ. అట్లు పుర ప్రవేశంబు చేసి ధర్మనందనుండును దమ్ములుం దగిన వర్తనంబుల నుండి: రట నక్కరువ్వధ్వండు నిశ్చింతుం దై గాంధాలియుఁ గుంతియు విదుర సంజయులు నగ్నిహాత్రంబునకు వలయు బుత్ప గ్రూపులతోడ నరుగుదేర నలయక భాగీరథి తీరంబునకుం బోయి, యొక్క యొగ్య ప్రదేశంబున విడిసేఁ: దదనంతరంబ యతండు.

177

ప్రతిపదార్థం: అట్లు= ఆ ప్రకారంగా; పురప్రవేశంబు చేసి= తిరిగి హస్తినగరానికి వచ్చి; ధర్మసందనుండును= ధర్మరాజు; తమ్ములున్= అతడి తమ్ముళ్ళు భీమాదులూ, తగిన వర్తనంబులన్= యోగ్యమైన నడవడులతో; ఉండిరి= ఉన్నారు; అటన్= ఇంక అక్కడ; ఆ+మరుపుధ్వండు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; నిశ్చింతుండు-ఱ= చింతలు (ఇతరాలోచనలు) ఏమీ లేకుండా; అగ్నిపోత్రం బునకున్= నిత్యమూ అగ్నికార్యానికి; వలయు= అవసరమైన; బుత్సిగ్ంపనంబులతోడన్= బుత్సిగ్ంపులతో కలిసి; గాంధారియున్= గాంధారి; కుంతియున్= కుంతీ; విదుర సంజయులున్= విదురుడూ, సంజయుడూ; అరుగుదేరన్= రాగా; అలయక= ప్రమ తెలియకుండా; భాగిరథి, తీరంబునకున్= గంగానది ఒడ్డుకు; పోయి= చేరుకొని; ఒక్క-యోగ్య-ప్రదేశంబునన్= ఉండడానికి తగిన ఒకానోకచోట; విడిసెన్= విడిది ఏర్పరచుకొన్నాడు; తద్+అనంతరంబు+అ= ఆ తరువాత; అతండు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు.

తాత్పర్యం: ఆ విధంగా నగరానికి తిరిగి వెళ్ళిన ధర్మరాజు, అతడి తమ్ముళ్ళు తమకు యోగ్యమైన నడవడికతో ఉన్నారు. ఇంక పాండవులు విడిచిన తర్వాత అక్కడ నిత్యమూ, అగ్నికార్యానికి అవసరమైన బుత్సిగ్ంపులను తీసికొని గాంధారి, కుంతీ, విదురుడూ, సంజయుడూ తనతో రాగా, ధృతరాష్ట్రుడు నిశ్చింతగా, అలుపు తెలియకుండా గంగానది ఒడ్డుకు చేరుకొన్నాడు. అక్కడ నివాసానికి తగిన ఒకానోక ఫలంలో వచ్చిన బలగంతో ఆ నాటికి బస ఏర్పాటు చేసికొన్నాడు. (తరువాతి పద్యంతో అన్వయం.)

క. స్నానాదిక విహితాను, ఘోసంబులు నడపి త్రుతి విశారద భూఢే

వానీక ప్రణయనమును, మానిత రుచి వెలుగుచున్న మహితాగ్నులక్తున్

ప్రతిపదార్థం: స్నాన+ఆదిక-విహిత-అనుష్టానంబులు= స్నానం మొదలైన (ధర్మ శాప్రములందు ఆచరింపవలసినవిగా) విధించబడినటువంటి పనులు ఆచరించటం; నడపి= జరిపి; శ్రుతి-విశారద-భూదేవ+అనీక-ప్రణయనమునన్= వేదపారంగతులైన బ్రాహ్మణుల సమూహంచేత తీసికొనిరాబడటం వలన; మానిత-రుచిన్= పూజ్యమైన గొప్ప కాంతితో; వెలుగుచున్+ఉన్న= ప్రకాశిస్తూ ఉన్నటువంటి; మహిత-అగ్నులకున్= పూజ్య (ప్రభావ వంతా) లైన అగ్నులకు.

తాత్పర్యం: గంగానది తీరంలో బలగాన్ని విడిది చేసిన తరువాత ధృతరాష్ట్రుడు స్నానమూ మొదలైన శాప్ర విహిత కర్మలను ఆచరించి, వేద పారగులైన బ్రాహ్మణులు తయారుచేయటం వలన (గొప్పకాంతితో) ప్రకాశిస్తున్న పూజించదగిన అగ్నులకు- (అర్ఘనలు చేశాడు)

తే. అర్ఘ లిచ్ఛి హోమంబు సమంచితముగఁ, జలిపి యెల్లవారలకు భోజనము సంఘు

టీంచి యాహిరవిధి యాచలించి విదురు, సంజయుల యొనల్లిన దర్శశయ్య నుండె.

ప్రతిపదార్థం: అర్ఘలు-ఇచ్చి= పూజలు చేసి; సమంచితంబుగన్= (తగిన విధంగా) విధ్యుక్తంగా; హోమంబు చలిపి= సమిధారులను ఆ అగ్నిలో ప్రయోగించి, (హుతం చేసి) (షైవ్యదేవంచేసి); ఎల్ల వారలకున్= తనతో (అడవికి) వచ్చిన వాళ్ళందరికీ; భోజనము= తిండి; సంఘటించి= కూర్చి; ఆహారవిధి= తాను కూడ, భోజనం పని; ఆచరించి= పూర్తి చేసి; విదుర సంజయుల= విదురుడూ, సంజయుడూ; ఒనర్పిన= సిద్ధం చేసిన; దర్శశయ్యన్= దర్శలతో ఉన్న పడకమింద; ఉండన్= కూర్చున్నాడు.

తాత్పర్యం: ఆ అగ్నికి అర్ఘనలు చేసి, విధిమంతంగా హోమం చేసి, తనతో వచ్చిన అందరికి భోజనాలు ఏర్పాటు చేసి, తానూ భోంచేసి, విదురుడూ సంజయుడూ సిద్ధం చేసిన దర్శల పడకమింద విశ్రాంతిగా కూర్చున్నాడు ధృతరాష్ట్రుడు.

ధృతరాష్ట్రుడు శతయూప రాజర్షి యాజ్ఞమంబున పసియించుట (సం.15-25-9)

- వ. ఆ శయ్యకు ననతిదూరంబునం గల్పితం బైన తల్పంబున గాంధాలియుం దదనంతర సన్నిహితశయనంబున గొంతియు నింత నంత విదుర సంజయులును జుట్టం దముకుఁ జూడం బోలిన చోటుల యాజకజనంబును విశ్రమించి: రట్టుభ్రీన శేషంబు సనిన సాయంతన కృత్యంబులు సలిపి: రయ్యామిని యచ్ఛటఁ గడపి సూర్యోదయ సమయంబునం గాలోచిత కరణియంబులు నిర్వల్లించి యాంజకేయండు తన వారును దానును గంగానది యుత్తలించి చని కురుక్షేత్రంబుఁ ఖ్రేశించి యొక్కపుణ్యత్రమంబు నుపాంతంబునం దరుచ్ఛాయాశీతలంబైన సికతాతలంబున నాసీనుం డయ్యు: నట్లకురురూజు నిజాత్రమప్రదేశంబునకు వచ్చుట శతయూప నామధేయండును గేకయవంశ వర్యుండును దపోధుర్యుండును నైన రాజల్పిసత్తమండు విని యయ్యెడకు వచ్చి.

180

ప్రతిపదార్థం: ఆ శయ్యకున్= ధృతరాష్ట్రుడు విశ్రమించిన శయ్యరు; అనతిదూరంబునన్= కొంచెం ఎడంగా; కల్పితంబు-ఐన్= ఏర్యాటు చేయబడిన; తల్పంబున్= శయ్యమిాద; గొంతియున్= కుంతీదేవి; ఇంతన్-అంతన్= కొంచెం దూరంగా; విదుర సంజయులును= విదురుడూ, సంజయుడూ; చుట్టున్= వారందరికి చుట్టూ; తమకున్= ఎవరికి వారికి; చూడన్= ధృతరాష్ట్రుడు కనబడటానికి; పోలిన చోటులన్= తగిన స్తానాలలో; యాజక జనంబును= బుత్స్యిక్కులూ; విశ్రమించిరి= విశ్రాంతి తీసికొన్నారు; అట్లు= ఆ ప్రకారంగా; ఆ+దిన= శేషంబు= వాచ్చు అడవికి వచ్చిన నాటి పగలులో మిగిలిన భాగం; చనినన్= గడచిపోగా; (సాయంత్రం) సాయంతన-కృత్యంబులు= సాయంకాలంలో జరపవలిని సంధ్యావందనాదులైన పనులను; చలిపిరి= ఆచరించారు; ఆ+యామిని= ఆరోజు రాత్రి; అచ్చుటన్= భాగీరథితీరంలోనే; కడపి= గడపి; సూర్య+ఉదయ-సమయంబునన్= సూర్యుడు ఉదయించే సమయంలో; అంబికేయండు= ధృతరాష్ట్రుడు; కాల+ఉచిత, కరణియంబులు= సూర్యోదయకాలంలో ఆచరించవలసిన కార్యాలు; నిర్వల్లించి= పూర్తి చేసి; తనవారును= గాంధారీ ప్రభుతులు (తనతో వచ్చినవారూ); తానును= తానూ; గంగానది= గంగానదిని; ఉత్తరించి= దాటి; చని= (అవతలి ఒడ్డుకు) వెళ్లి; కురుక్షేత్రంబున్= కురుక్షేత్ర స్థలాన్ని; ప్రవేశించి= చేరుకొని; ఒక్క-పుణ్య-ఆశ్రమంబు-ఉపాంతంబునన్= ఒకానొక పవిత్రమైన మునులు నివసించే చోటికి దగ్గరలో; తరు-ఛాయా- శీతలంబు+ ఐన= చెట్లనీడ వలన చల్లగా ఉన్న; సికతా- తలంబునన్= ఇసుక తిస్సెమిాద; ఆసీనుండు+అమ్యోన్= (తనవారందరితో గూడ) కూర్చున్నాడు; శతయూప-నామధేయండును= శతయూపుడు అనేపేరు గలవాడూ; కేకయు-వంశ-వర్యుండును= 'కేకయు' వంశంలో శేషుడూ; పవన్-ధర్ముండును= గౌప్య తపస్సీ; ఐన= అయినటువంటి; రాజు-బుమిపాసత్తముండు= గౌప్య రాజర్షి; అట్లు= ఆప్రకారంగా (గాంధారీ ప్రభుతులలో వనవాసార్థం); ఆ+కురురాజు= ఆ ధృతరాష్ట్రుడు; నిజ-అశ్రమ-ప్రదేశంబునకున్= తన నివాస ప్రాంతానికి; వచ్చుట= రావటం; విని= తెలిసికొని; ఆ+ఎడకున్= ఆ ధృతరాష్ట్రుడులు విడిసిన చోటికి; వచ్చి= వచ్చి.

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు విశ్రమించిన శయ్యకు కొంచెం ఎడంగా ఏర్పరచిన పక్కమిాద గాంధారీ, దానికి దగ్గరలో శయ్యమిాద కుంతీ, అక్కడికి కొంచెం ప్రక్కగా విదురుడూ, సంజయుడూ, ధృతరాష్ట్రుడూ తమకు కనబడేవిధంగా వీలయిన స్థలాలలో వారికి చుట్టూ బుత్స్యిక్కులూ, విశ్రాంతి తీసికొన్నారు. ఆ విధంగా ఆ రోజు పగలు గడిచింది. సాయంకాలం కావటంతో అందరూ సంధ్యాదికృత్యాలు జరిపారు. ఆ రాత్రి భాగీరథి తీరంలో అక్కడే గడిపారు. సూర్యోదయం కాగానే ఆ సమయంలో చేయవలసిన హోమాది విధులన్నీ పూర్తి చేశారు. తరువాత ధృతరాష్ట్రుడు తనతో అడవికి వచ్చినవారూ తానూ కలిపి, గంగానదిని దాటి ఆవలిబడ్డకు చేరుకొని, కురుక్షేత్రంలో ప్రవేశించి,

అక్కడ ఒక పవిత్రమైన మని ఆశ్రమానికి దగ్గరలో చెట్టు నీదవలన చల్లగా ఉన్న ఇంకదిబ్బమింగ కూర్చున్నారు. కేకయవంశంలో శ్రేష్ఠుడూ, గొప్ప తపస్సీ అయిన శతయూపుడు అనే రాజర్షి ధృతరాప్ర్షుడు వనవాసార్థం గాంధారీ ప్రభుతులతో వచ్చి తన ఆశ్రమానికి సమాపంలో ఉన్నాడని తెలిసికొని ధృతరాప్ర్షుడి వద్దకు వచ్చాడు.

క. కని గారవంబునం దో, డ్యూని చని యర్ష్యాది విధు లకుంలితవినయం

బున నడపిన నయ్యాతము, మున శతాదు వసింపగోరే భూపవేణ్యా!

181

ప్రతిపదార్థం: భూప-వేణ్యా! = జనమేజయ మహారాజా!; కని = ధృతరాప్ర్షుడిని (అతడితో వచ్చినవారినీ) చూచి; గారవంబునన్ = అభిమానంతో; తోడ్యుని = (శతయూపుడు) తనతో తీసికొని; చని = ఆశ్రయానికి వెళ్లి; అకుంరిత-వినయంబునన్ = మిక్కెలి అణకువతో; అర్ఘ్య-అది-విధులు = పూజ్యమైన జలం ఇష్టం మొదలైన పనులు; నడపినన్ = జరపగా; అతాదు = ఆ ధృతరాప్ర్షుడు; ఆ+ఆశ్రమమునన్ = ఆ శతయూపుడి ఆశ్రమంలో; వసింపన్ = ఉండాలని; కోరెన్ = కోరుకొన్నాడు.

తాత్పర్యం: జనమేజయ మహారాజా!; ఆ విధంగా ధృతరాప్ర్షుడి వద్దకు వచ్చిన శతయూపుడు ధృతరాప్ర్షుడిని (ఇతరులనూ) చూచి, సగోరవంగా తనతో ఆశ్రమానికి తీసికొని వెళ్లి గొప్పవినయంతో, అర్ఘ్యం మొదలైన సత్కారాలు చేశాడు. ధృతరాప్ర్షుడు ఆ ఆశ్రమంలోనే ఉండాలని కోరుకొన్నాడు.

క. కోలన విదురాధులు నా, కౌరవపత్తితలపు మేలుగా గొని తగ న

చ్ఛేరువను బర్ధశాలలు, వే రచియించి రుచితంపు విధమున నథిపా!

182

ప్రతిపదార్థం: అధిపా! = జనమేజయమహారాజా!; కోరిన = ధృతరాప్ర్షుడు శతయూపుడి ఆశ్రమంలో నివసించాలనుకొంటున్నట్లుగా చెప్పగా; ఆ కౌరవపత్తి-తలపు = ఆ ధృతరాప్ర్షుడి ఆలోచనను; మేలుగాన్ = మేలైనదిగా; కొని = గ్రహించి; విదుర-అదులు = విదురుడు మొదలైన వారు; తగన్ = తగినంతగా; ఆ+చ్ఛేరువను = అక్కడికి దగ్గరలోనే; ఉచితంపు విధమునన్ = అర్ఘ్యమైన తీరులోనే; వే = వేగంగా; పర్మశాలలు = ఆమలిఖు; రచియించిరి = నిర్మించారు.

తాత్పర్యం: జనమేజయమహారాజా! ధృతరాప్ర్షుడు శతయూపుడి ఆశ్రమంలోనే నివసించాలని కోరగా అతడి అభిప్రాయం మంచిదే అని గ్రహించిన విదురుడు మొదలైనవారు అక్కడికి తగినంత దగ్గరలోనే ప్రకృతే తగిన విధంగా పర్మశాలలు త్వరగా నిర్మించారు.

వ. అం దక్కురువిభుండు దానును గాంధారియుఁ జీరాజిన వసనులును సుత్రతపరులు నగుచుఁ గుంతీ విదుర సంజయులతో వసియించి తపం బాచలింప యాజకులు నిజక్కత్యంబు నడపుచుండి లిట్లు నియమ నిష్టలతిశ యిల్ల నాభూపల్లభుం డచ్చబీ మును ల చ్ఛేరువ నతి తీత్రతపస్త్రరణంబున నిజాంగంబు నిర్మింసత్యంబునం జర్మస్థలు గబియునట్టి కార్యంబు దనకు నొప్పుగా వర్తి లై నని యిట్లు ధృతరాప్ర్షు వృత్తాంతంబు చెప్పిన విని యవ్విచిత్రవీర్య నందసుండు పదంపది యెట్టివాఁ డయ్యె? ముసీంద్రా! యెత్తిగెంపు' మనుటయు. 183

ప్రతిపదార్థం: అందున్ = ఆ పర్మశాలలో; గాంధారియున్ = గాంధారీ; ఆ+మరువిభుండు = ఆ ధృతరాప్ర్షుడు; తానును = తానూ; చీర+అజినవసనులును = నారచీరలు, మృగచర్మలూ వాటాలుగా ధరించి; సువ్రత పరులున్ = శ్రేష్ఠములైన వేదోక్త విధుల ఆచరణలో దీక్ష కలిగి; కుంతీ-విదుర-సంజయులతోన్ = కుంతీ, విదురడూ; సంజయుడూ-వీళ్లతో కలిసి; వసియించి = వినసిస్తా; తపంబు =

తపస్సు; ఆచరింపన్= చేస్తుండగా; యాజకులు= బుత్తిక్కలు; నిజకృత్యంబులు= అగ్నికార్యాదులైన తమ పనులను; నడవుమండిరి= నిర్వహిస్తున్నారు; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; ఆ భూవల్లభుండు= ఆ ధృతరాష్ట్ర మహారాజు; నియమ-నిష్టలు= ఉపవాసాది నియమాలూ, వానిలో శ్రద్ధ; అతిశయుల్లన్= పెంపాందగా; అచ్చటి మునులు= ఆ ప్రాంతంలో ఉండే తాపసులు; (అచ్చె)రువు-అందన్= ధృతరాష్ట్రుడి తపోవరతానికి ఆశ్చర్యపడుతుండగా), ఆ+చేరువన్= అచ్చట; అతి-తీవ్ర-తపస్స+చరణంబునన్= మిక్కిలి కలినమైన తపస్సును ఆచరించటం వలన; నిర్మ-మాంసత్యంబునన్= శరీరంలోని మాంసం నశించిపోగా; నిజ+అంగంబు= అతడి (ధృతరాష్ట్రుడి) శరీరం; చర్మ+అస్తులు= చర్మమూ, ఎముకలూ; కదియు-అట్టి-కార్యంబు= అతుక్కుపోయేంతగా కృశించిపోవటం; తనకున్= ధృతరాష్ట్రుడికి; ఒప్పు-కాన్= తేజస్సు, కాగా; వర్తిల్లన్= ఉన్నాడు; అని= అనేవిధంగా; ఇట్లు= ఈ ప్రకారంగా; ధృతరాష్ట్రు వృత్తాంతంబు= ధృతరాష్ట్రుడియొక్క (వనగమన) వృత్తాంతాన్ని; చెప్పినన్ విని= చెప్పగావిని; ముని+ఇంద్రా= మహార్షి; పదంపడి= ఆ తర్వాత; ఆ+విచిత్ర వీర్యనందనుండు= ఆ (విచిత్రవీర్యాడి కొడుకు) ధృతరాష్ట్రుడు; ఎట్టివాడు-అయ్యున్= ఏమైనాడు (ఎట్లా ఉన్నాడు); ఎత్తిగింపుము= తెలియజెప్పవలసింది; అనుటయున్= అని అడగా (వైశంపాయను డిట్లా చెపుతున్నాడని పై-ఆశ్వాసంలోనికి అస్వయం).

తాత్పర్యం: ధృతరాష్ట్రుడు, గాంధారీ, నారచీరలూ, మృగచర్మాలూ ధరించి ఉత్తమ నియమాలనుసరిస్తున్నారు. కుంతీ, విదుర సంజయులుతో కలిసి విదురాదులు నిర్మించిన పర్ణశాలలో ఉంటూ గాంధారీ ధృతరాష్ట్రులు తపస్సు చేసికొంటు న్నారు. బుత్తిక్కలు తమ తమ పనులు చేస్తున్నారు. ఈ విధంగా ధృతరాష్ట్రుడు అక్కడి మునులంతా ఆశ్చర్యపడే విధంగా, తీవ్రమైన తపస్సు చేస్తూ శరీరంలో మాంసం లేకుండా పోవటంతో చర్మం ఎముకలకు అతుక్కుపోయేంతగా కృశించాడు. ఆ విధంగా కృశించిన శరీరం కూడా తనకు తేజస్సు కలిగిస్తుండగా ధృతరాష్ట్రుడు శతయూపుడి ఆశ్రమంలో తీవ్రమైన తపస్సు చేసుకొంటూ ఉన్నాడు అని వైశంపాయనుడు చెప్పగా విని జనమేజయుడు ‘మునీంద్రా! ఆ తర్వాత ధృతరాష్ట్రుడు ఏమైనాడు (ఏం చేశాడు) అతని వృత్తాంతం ఏమిటి నాకు తెలియ జెప్పవలసింది’ అని అడిగాడు. అప్పుడు వైశంపాయనుడు ఇట్లా అన్నాడు (తరువాత ఆశ్వాసంలో అస్వయం).

అశ్వాసాంతము

శా. అశాపాశ విమోచనోపకరణ వాళ్కోచహృధాము! సం
క్షేత్రోత్సారక దివ్యానాము! వర దృగ్గీలాష్ట నిస్సీము ల
క్షీషుంభ త్సురలోక చక్కపరశుచ్ఛిన్నాసురాసీక! వి
ద్వాతోభా స్ఫురణాకృతీ! శమదమానంతర్య భాస్వీకృతీ!

184

ప్రతిపదార్థం: ఆశా= కోరికలు అనే; పాశ= కట్టుద్రాశ్మను; విమోచన= విడిపించుకోవడం అనే; ఉపకరణ= సాధనం చేత; వ్యాకోచ= వికాసం పొందినటువంటి; హృద్వీ= (భక్తులయొక్క) హృదయాలే; ధామ= నివాసంగా కలిగినవాడా; సంక్లేశ= గొప్ప కష్టాలను; ఉత్సాదక= పొరదోలేటటువంటి; దివ్య= మహిమ కలిగిన; నామ!= నామము(లు) గలవాడా; వర= తేష్పుష్టును; దృక్= చూపల (యొక్క); లీలా= విలాసం చేత; ఆష్ట= పొందబడిన; నిస్సీము= మేర లేని; లష్ట్మీ= సంపదలతో; పుంభత్= ప్రకాశిస్తున్న; సురలోక= దేవతానమూహం కలవాడా; చక్ర= సుదర్శనం అనే చక్రాయుధంతోనూ; పరశు= గండ్రగొడ్డలితోనూ; చిన్న= నరికివేయబడిన; అసుర= రాక్షసుల; అనీక= సమూహం కలవాడా; విద్య= జ్ఞానం అనే; శోభా= తేజస్సు చేత; స్ఫురణ= తెలియబడే; ఆకృతీ!= ఆకారం కలవాడా!; శమ= మనస్సును నిగ్రహించటమూ; దమ= కన్ములు మొదలైన బాహ్యాంద్రియాలను నిగ్రహించటమూ; సాధించిన; అనంతర్య= పెంటనే; భా= కాంతితో; స్వీకృతీ!= స్వీకరించేవాడా!

తాత్పర్యం: కోరికలనే పాశాలను వదలించుకొనడంద్వారా విస్తరించిన (భక్తుల) హృదయాలలో నిషించేవాడా! భక్తుల కష్టాలు ఎంతటివైనా తొలగించే మహిమాన్వితమైన నామాలు, (పేర్లు) గలవాడా! మేలైన చూపుల లీలలచేత పొందబడిన మేరలేని సంపదలతో శోభించే దేవలోకం కలవాడా! చక్రంతోనూ, పరశువుతోనూ రాక్షసులను నరికినవాడా!, జ్ఞానం అనే కాంతితో స్ఫురించే ఆకారం కలవాడా! (జ్ఞానం చేత గోచరించేవాడా!) శాంతి దాంతి కలిగిన వెంటనే (ఆ భక్తులను నీ) తేజస్వరూపంలోకి స్వీకరించేవాడా!-ఒక హరిహరనాథా!

విశేషం: మనస్సు కోరికలు అనే కట్టుద్రాలతో బంధింపబడి ఉన్నప్పుడు కుంచించుకుపోయి ఉంటుంది. ఆ బంధాలు కోరికలు తెంచుకుంచే హృదయం విశాలమపుతుంది. అటువంటి కోరికలు లేనివోటి, కోరికలు లేకపోవడం వలన సర్వస్ఫుర్ణి ఆత్మపుమంగా ఆదరించగలిగిన విశాలమైన హృదయంలోనే హరిహరనాథుడు నివాసం చేస్తాడు. (2) హరిహరనాథుడి నామం షైకి ఉచ్చరించినా లేదా మనసులో అనుకొన్నా ఎంతో గొప్ప కష్టాలు కూడా తొలగిపోతాయి. దానికి కారణం హరిహరనామంలోని దివ్యత్వం, మహిమ. జ్ఞానులు తదర్థం భావిస్తే సామాన్యులు కేవలం నామస్వరణమాత్రంచేతనే కష్టాలు సోగొట్టుకుంటారు. జ్ఞానులను కష్టాలలోను కష్టభావన ఉండదు. సామాన్యాలే కష్టాలలోనే వాటి నిష్పత్తి కోసమే దేవుడిని తలచుకునేది. తావనాగ్నిత్వం చేతనే. స్వరించిన వారి కోర్కెల కమగుణంగా ఆ నామం - వారి కష్టాలను ఎంతటివైనా తొలగించి వేస్తుంది. ఇది నామ మహిమ (3) కట్టాక్షంచేతనే దేవతలకు అపారమైన సంపదలు కలుగుతున్నాయి. దేవతలపై ఉన్న ఈ కట్టాక్షం వలననే 'అసురానీకం చక్రపరశుచ్ఛిస్యం కాగా దేవతలు నిస్సిమ -లక్ష్మీ ఖంభత్తులవుతున్నారు. చక్ర-పరశు-భిన్న-అసురానీక అస్తపుడు, క్రమంగా చక్ర భిన్నాసురుడు-సుదర్శన చక్రాయుధంతో రాక్షసులను చంపేవాడు. హరి, పరశుచ్ఛిన్నాసురానీకుడు. పరశువుచేత రాక్షసులను చంపేవాడు. హరుడు 'భూతేశః ఖండపరశుః (అమరం) ఖండ పరశువు గదా శివుడు. సుధన్యు ఖండ పరశుః. విష్ణువు సహస్రనామాలలో ఖండపరశు వోటి. హరిహరుడు చక్ర పరశు చ్ఛిన్నాసురుడు. (4) విద్యాశోభా స్ఫురణాకృతి- జ్ఞాన (విద్య) జ్యోతి (శోభా) యే-స్ఫురించే- తోచే ఆకారంగా కలిగినవాడు. హరిహరస్వరూపం భావిస్తే అది జ్ఞానజ్యోతిగానే స్ఫురిస్తుంది. జ్ఞాన(విద్య), జ్యోతి(శోభ), స్ఫురితి(స్ఫురణ). ఆకారంగా కలవాడని కూడా. (5) శమమూ (అంతరింద్రియ మనో-నిగ్రహము), దమమూ (బాహ్యంద్రియ నిగ్రహము) సాధించిన వెంటనే తనయొక్క తేజస్వరూపంలోకి స్వీకరించేవాడు. తానుగా, తనలో కలుపుకొనేవాడు. శాంతిదాంతులు సాధించినవారు హరిహరుడి తేజస్వరూపంలో కలిసిపోతారు.

క. ముని హృదయ నిలయ పాదా! వినత జనావన వినోద! విద్యా విద్యా

ఘన చింతాంతిక దూరలి, సను! హీత స్వీత సామజత్ప్రగ్ససననా!

185

ప్రతిపదార్థం: ముని= జ్ఞానులయొక్క; హృదయ= మనసులే; నిలయ= నివాసమైన; పాదా!= పాదాలు కలవాడా!; వినత= ఆశ్రయించిన; జన= జనాలను; అవన= కాపాదటం; వినోద= వేడుక అయినవాడా!; విద్య= జ్ఞానంయొక్క; అవిద్య= అజ్ఞానం యొక్క; ఘన= మిక్కిలి; చింతా= విచారణం చేత; అంతిక= సమీపంలోనూ; దూర= దూరంగానూ; లసన!= ప్రకాశించేవాడా!; హీత(వసన)= పసుపుపచ్చని, (పట్టు పుట్టుము); స్వీత= మందమైన; సామజ= ఏనుగుయొక్క; త్వక్= చర్మమూ; వసన!= వప్పుముగా గలవాడా!.

తాత్పర్యం: జ్ఞానులయొక్క హృదయాలే నివాసంగా కలిగిన పాదాలు కలవాడా! ఆశ్రయించిన వారిని రక్షించటమే వేడుక అయినవాడా! జ్ఞానులకు దగ్గరగాను, అజ్ఞానులకు దూరంగానూ ఉండేవాడా! పట్టుపుట్టుమూ, ఏనుగుతోలూ, వప్పులుగా ధరించినవాడా!- హరిహరనాథా!

విశేషం: హరిహరనాథుడి పాదాలు ఎప్పుడూ జ్ఞానుల హృదయంలోనే ఉంటాయి. జ్ఞానులు సదా ధ్యానంతో హరిహరనాథుడి పాదాలు తమ తమ మనస్సులో దర్శిస్తూ ఉంటారు. ఇక సామాన్యాలు అపదాది సమయాలలో తన్నివృత్తికొరకు రక్షణకొరకు ఆశ్చయిస్తే వాళ్ళని వినోదంగా కాపాడుతుంటాడు హరిహరనాథుడు. అజ్ఞానం చేత తాత్కాలిక సౌఖ్యాలను కోరటం వలన అవే గొప్పవి అనుకొనటం. అట్టి వారిని చూస్తూ వారి కోరికలు తీర్చుటం హరిహరనాథుడికి వినోదం. జ్ఞానులు ఎప్పుడూ తలచుకొనటం వలన వారి హృదయాలలో - అత్యంతం సన్నిహితుడై ఉంటాడు. విద్యా ఘనులకు అంతిక లసనుడు. జ్ఞానంవలన ఘనులైన వారికి సమీపస్తుడు. అవిద్యా చింతకు- దూరుడు. అజ్ఞానం చేత ‘చింత’లపా లైన వారికి దూరంగా చింతలు తీర్చినా భిన్నంగా భాసిస్తూ దూరంగా ఉంటాడు హరిహరనాథుడు. పీతాంబరమూ, సామజత్యర్కు వసనంగా కలిగి ఉండటంలో యథాక్రమంగా (పీతాంబరుడు) హరి (గజ చర్యుడు) హర స్వరూపం స్ఫురిస్తుంది. పీతాంబరం పట్టుపుట్టం కోమలమైతే సామజత్యర్కు, స్ఫీతం-మందం. కతినం, పరస్పర భిన్న లక్షణాలు ఏకీభవించినతత్వం హరిహరనాథుడిది.

మాలిని,

అపలమిత విభూతి! యప్రమత్తాసుయాతీ!

లపన నిష్టతేదా! లక్షణ సైవాదా!

జపవర వరదాయా! సర్వవిద్యా విధాయా!

విపుల కృప కటూక్షా! విశ్వసంప్రోదఙ్కా!

186

ప్రతిపదార్థం: అపరిమిత-విభూతి!= మేర లేని బశ్యర్యం కలవాడా!; అప్రమత్త+అనుయాతీ!= ప్రమాదాన్ని పొందని వారే, నీవెంట వచ్చేవాళ్ళగా కలవాడా!; లపన= మాటలలో; నిష్టత= స్థిరపడ్డ, (నిండిన); వేదా!= వేదాలు గలవాడా!; లక్షణ= లక్షణం (శబ్దాదిశాస్త్రం)గా ఏర్పడిన; సైవర= స్వేచ్ఛగా వెలువడ్డ; నాదా!= ధ్యానులు కలవాడా!; జప= జపం చేసికొనటంలో; పర= ఏకాగ్రత కలవారికి; ఫలదాయా!= గొప్ప ఫలితాన్ని ఇచ్చేవాడా; సర్వ= సమస్తమైన; విద్యా= విద్యలనూ; విధాయా!= ఏర్పాటు చేసేవాడా!; విపుల= విస్తార మైన; కృప= దయ గలిగినట్టిదైన; కటూక్షా!= కడగంటి చూపు కలవాడా!; విశ్వ= సమస్తస్ఫుస్సి; సంహోద= సంతోషపెట్టటంలో; దక్కా!= సైపుణ్యం గలవాడా!

తాత్పర్యం: కొలది లేని బశ్యర్యం కలవాడా! ఏకాగ్రత ఉన్న (భక్త) జనం చేత అనుసరించబడేవాడా! మాటలే వేదాలు అయినవాడా! స్వేచ్ఛగా (నీను) చేసిన ధ్యానులే ఆయా లక్షణాలుగా ఏర్పడటం కలవాడా! ధ్యానశిల్పాలైన వారికి తగిన ఫలితాన్ని అందజేసేవాడా! సమస్తముయన విద్యలను కలుగజేసేవాడా! విస్తృతమైన దయ కలిగిన కొసచూపులవాడా! ఈ సమస్తమైన స్ఫైని సంతోషపెట్టటంలో సైపుణ్యం కలవాడా! ఓ హరిహరనాథా!

విశేషం: అపరిమిత ‘విభూతి’- విభూతి అంటే సంపద అని హరి రూపంలోనూ, భస్మమని హర రూపంలోనూ అర్థం. ఐక్యం హరిహరత్వం అప్రమత్త-అనుయాతి. అనుయాతి, వెంటబడి వచ్చేవాడు. ప్రమత్తలైతే అజ్ఞానం వలన సంసారంలో పడిపోతారు. జ్ఞానులు హరిహరనాథుడి వెంటబడిపోతారు. హరిహరుడి మాటలలో వేదాలు స్థిరపడ్డాయి. ఆ మాటలే వేదాలు. అతడు సైపుణ్యంగా చేసిన ధ్యానులే లక్షణాలు, శాస్త్రాలు, పరమేశ్వరుడి దక్కానాదమే ఆశంకల్ మొదలైన రూపాలలో మాహోశ్వర సూత్రాలు పాణిసేయ శబ్ద లక్షణానికి మూలాలయ్యాయి. పరమేశ్వరుడే వేలాది విద్యలకు ప్రవర్తకుడు (చూ, తిక్కయజ్ఞ హరిహరనాథతత్త్వము పుట.383) (అలంకారం అంత్యానుప్రాసం).

గద్యము:

ఇది శ్రీమండుభయ కవిమిత్ర కొమ్మనామాత్య పుత్ర బుధారాధనవిరాజి తిక్కన సోమయాజి ప్రస్తితం బైన
శ్రీమంభారతంబున నాత్రమవాసపర్వంబునందుఁ బ్రథమార్కాసము.

తాత్పర్యం: ఇది మహితాత్మకుడు సంస్కృతాంధ్ర కవులకు మిత్రుడూ, కొమ్మనామాత్యుడి పుత్రుడూ, పండితులను
అరాధించటం చేత ప్రకాశించేవాడూ, (విద్యాంసులు తనను సేవించటం చేత విరాజిలేవాడు) అయిన తిక్కన సోమయాజి
చేత రచించబడిన శ్రీమంభారతంలో ఆశ్రమవాసపర్వంలోని మొదటి ఆశ్వాసం.

ఆశ్రమవాసపర్వంలోని ప్రథమాశ్వాసం సమాప్తం.